De Gids. Jaargang 31

bron
De Gids. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1867

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001186701_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS

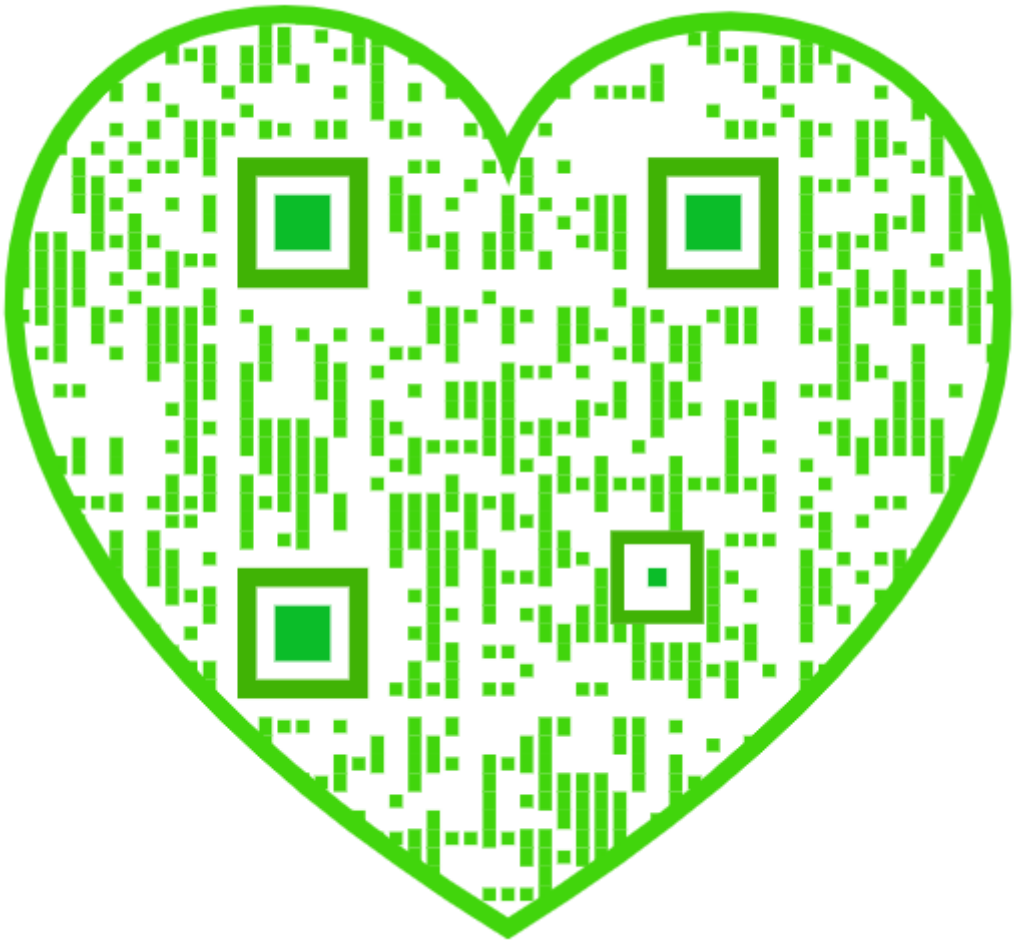

Johan de Witt als publicist.

Heeft de Witt inderdaad, te midden van zijne rustelooze werkzaamheid als Raadpensionaris, de la Courts ‘Interest van Holland’ herzien en met twee hoofdstukken van zijne hand verrijkt? En bezitten wij dus van den grooten staatsman iets, wat naar gedenkschriften zweemt? - Aan de lezers van ‘de Gids’ is het bekend, dat dit vraag- of geschilpunt sedert jaren voor de vierschaar onzer geschiedenis aanhangig is. Zij herinneren zich, hoe in 1853 mijn geachte vriend Mr. J. Heemskerk Bz. en veel later de hoogleeraar Fruin in ditzelfde tijdschrift getracht hebben, het der oplossing nader te brengen. Aan beide was het gelukt, bescheiden op te sporen, die nieuw licht over de zaak deden opgaan; maar het belangrijkste gedingstuk van alle, het bewaard gebleven handschrift van het boekske, was niet onder hun bereik. In de boekerij van Professor Tydeman verscholen, bleef het zelfs voor den schrijver der ‘Verhandeling over de politike gronden en maximen’ ontoegankelijk. Wel had de heer Tydeman door zijne verklaring, dat in dit handschrift de beide veelbesprokene hoofdstukken met de eigen hand van de Witt waren ingevoegd, den knoop doorgehakt; maar ook op historisch gebied geldt; althans tot zekere hoogte, die verwerping van menschelijk gezag, in de oudere geloofsbelijdenis der hervormde kerk zoo snerpend uitgedrukt. Toen na den dood van den geleerden en achtenswaardigen bezitter van het handschrift, dit uit zijn schuilhoek te voorschijn was gekomen, leverde de heer P.A. Tiele, mede in ‘de Gids’, daarvan eene met groote zorg bewerkte beschrijving, wel geschikt om de medewerking van de Witt aan het ‘Interest van Holland’ boven allen twijfel te stellen. Nogtans geloof ik, dat het onderwerp niet is uitgeput, en vraag ik verlof het op mijne beurt te mogen bespreken. Ik doe dit, nadat de bestuur-

ders der koninklijke bibliotheek, waarin, tot mijne groote vreugde, het handschrift is aangeland, mij met hunne gewone, hoog te waarderen bereidwilligheid gelegenheid hebben gegeven, het in de stilte der boekenkamer gezet te onderzoeken en te vergelijken. De heer Tiele houde het mij ten goede, zoo ik mij op een reeds door hem betreden pad begeef. Ik heb niets hoegenaamd boven hem vooruit, dan dat ik welligt meer te huis ben in den schat van brieven en papieren van de Witt, die - dank zij 's mans geest van orde en den haat zijner vijanden - gespaard zijn gebleven en sedert 1672 in 's lands archief berusten.

I.

Met het jaar 1660 opent zich een nieuwe phase in den strijd, dien de Witt, aan het hoofd der regerende staatspartij, levenslang tegen het herstel van het stadhouderschap in Holland voerde. Die strijd werd hagchelijker. Tot dusver was de prins van Oranje alleen gesteund door de onuitdoofbare gehechtheid van een groot deel der bevolking aan zijn beroemden naam. Zijn moeder en grootmoeder, door onderlinge twisten verdeeld, bedierven zijne zaak meer, dan dat zij die bevorderden. De andere Nassauers dachten minder aan hem dan aan hun eigenbelang. Zoo lang Cromwell de teugels van 't bewind in de ijzeren vuist klemde, had de prins van Engelands zijde niets dan tegenwerking te wachten. Op eens echter werd als door een wonderwerk Karel II op den troon zijner vaderen hersteld. Hij was de natuurlijke beschermer van zijn neef. Al had het staatsbelang den ligtvaardigen Britschen koning niet tot het voorstaan der zaak van dien neef aangezet, zijn wrok tegen Hollands Staten, die hem gedurende zijne ballingschap meêdoogenloos voor 't hoofd hadden gestooten, zou er hem toe gedreven hebben. Te vergeefs hadden die Staten, toen hij in 't voorjaar van 1660 zich hier bevond, diep in de beurs getast, in de hoop van hem door een schitterend onthaal vroegere grieven te doen vergeten; te vergeefs trachtte het plegtig gezantschap, met den natuurlijken zoon van prins Maurits (Beverweerd) aan het hoofd, hem gunstiger te stemmen; te vergeefs had Holland het besluit van 25 September 1660 genomen, dat

voor Willem III het uitzigt op het standhouderschap in een verwijderd verschiet scheen te openen. Karel II wilde meer dan bloote beloften; hij wilde de verheffing zelve, en daartoe konden de Witt en zijne vrienden, zonder geheel hun verleden te verloochenen, zonder een zedelijken zelfmoord te plegen, niet overgaan. Geen middel liet de Witt onbeproefd om, met vermijding van dat uiterste, den Britschen koning nog te winnen. Zelfs de hulp der ongelukkige Elisabeth van Boheme riep hij daartoe in. Ik heb een eigenhandigen brief van deze vorstin in handen gehad, van den 14/24 Junij 1661 uit Londen gedagteekend, waarin zij aan de Witt schrijft:

‘Monsieur, je vous ay mandé par la dernière poste dan ma lettre à Madame de Merode, que j'avoit dit au Roy ce que vous m'aviez prié à luy dire, mai je n'ay voullue mander qu'à vous mesme ce que le Roy a respondue, car lorsque je lui parlay comme vous m'avez desiré, il me respondit qu'il esperoit que vos actions luy temoigneroit vostre affection, et *qu'alors il le croiroit*. J'ai creu vous dire cecy et vous assurer à même temps que je n'oublieray jamais vos civilitez envers moy qui suis, Monsieur,

Vostre très affectionnée amie

ELISABETH.’

Men ziet het, Karel II wilde daden, geen woorden. Misschien ware de Britsche koning nog wel van zijn eisch ten behoeve van den jeugdigen prins van Oranje af te brengen geweest, zoo 's lands Staten hem eenige millioenen goede Hollandsche guldens in handen hadden gespeeld, die hem in staat stelden, aan zijne zucht tot genot een weinig ruimer bot te vieren, zonder daarvoor de hulp van een lastig Parlement te behoeven. (Gedrukte brieven van de Witt, IV, 25, 30). Lodewijk XIV gebruikte later dat middel van vorstelijke omkooping met uitstekenden uitslag. Maar reeds in de zeventiende eeuw kon enkel een alleenheerscher zich zulk een wegwerpen van 's lands penningen veroorloven. De Staten van Holland waren wel niet altijd even naauwgezet, maar stelden toch de conscientie niet als een onnut huisraad ter zijde. - Hoe het zij, er bleef aan de andere zijde van het kanaal eene norsche stemming jegens de Witt en zijne partij heerschen. Zij leidde tot den tweeden Engelschen oorlog, waarin de Witts staatsmansbeleid en zelf-

opoffering meer dan ooit uitblonken, maar te midden van welks wisselende kansen hij nu en dan groot gevaar liep door de voorstanders van Oranje overvleugeld te worden. Hoe hij tot in 1672 volhield en toen in de bres sneuvelde, ligt buiten mijn bestek.

Juist terwijl de Witt zich op het aangeduide keerpunt zijner loopbaan bevond, in 1660, begon de uitgave van die lange reeks van geschriften, die in onderscheiden, doch altijd wetenschappelijken vorm de verdediging zijner staatkunde ten doel hadden en aan de gebroeders de la Court, aan den neef en naamgenoot van den raadpensionaris, aan Uytenhage de Mist en anderen worden toegeschreven. Met de ‘Consideratiën en exempelen van staat’, in 't genoemde jaar te Amsterdam uitgegeven, opent zich de reeks. De grondtoon van al die geschriften is aanprijzing van den aristocratischen boven den eenhoofdigen regeringsvorm. Stoutweg wordt ondersteld, dat zoo de prinsen van Oranje nog geen oppermagtige souvereinen waren geweest, het aan den goeden wil niet ontbroken had. Soms worden zij monarchen genoemd. Tevens treedt hier en daar het begrip, dat de Witt en zijne vrienden zich van de Unie vormden, te voorschijn: een bondgenootschap van zeven kleine republieken, waarin Hollands overwigt aan die provincie de opperste leiding verzekerde. Aan den schranderen raadpensionaris kon dit geschrijf, vooral nu de behoefte aan het te keer gaan der oranjezucht grooter werd, niet anders dan welkom zijn. Van zijne optreding op het staatstooneel af volgde hij, blijkens meer dan één zijner brieven, de pamphletten-litteratuur dier dagen met gespannen aandacht. Al sprak het bij hem van zelf, dat alleen de leden der patricische familiën het land regeren moesten, gevoelde hij, dat ook de strengste oligarchie den steun der openbare meening, dus ook der drukpers, behoeft. De deductie van 1654, als uitgebreid staatkundig vertoog zijn eersteling, werd, op last der Staten, in ik weet niet hoeveel talen overgezet, zelfs in 't Latijn, en met milde hand onder de gemeente verspreid. Al wist men dus daaromtrent hoegenaamd niets, zou de onderstelling niet gewaagd zijn, dat de Witt op de uitgave der bedoelde geschriften invloed heeft geoefend. Dat hij in twee daarvan persoonlijk de hand heeft gehad, is thans zeker. Het kan alleen de vraag nog zijn in hoever. Ik bepaal mij bij voorraad tot ‘het Interest van Holland’, waarvan het handschrift voor mij ligt.

Dat dit handschrift de drukkopij is, naar welke de eerste uitgave van het boekske op de vermaarde drukkerij van Blaeu te Amsterdam ter perse werd gelegd en in 1662 bij van der Gracht in het licht verscheen, duldt geen tegenspraak. De gewone aanwijzing van den zetter is op elke bladzijde van het handschrift gegrift en die aanwijzingen stemmen onveranderlijk overeen met paginering en bladnommering der eerste uitgaaf. Tevens bevestigt de uiterlijke gedaante van het handschrift op verrassende wijs wat men omtrent de wording van het werk weet. Of, gelijk de overlevering wil, Pieter de la Court zich door de Witt liet overhalen, om het 'Interest van Holland' te schrijven, blijft onzeker. Heeft hij zulk een aanzoek ontvangen, dan moet dit in 1658 of 1659, althans na den dood van de la Courts eerste gade, hebben plaats gehad. Zeker schijnt dat hij het werk, in zijn oorspronkelijken vorm, toen het, in plaats van 47, slechts 42 capittelen telde, in den nazomer van 1660 voltooide. Op bladz. 13 der voorrede[1] wordt gezegd, dat de Hollanders nog geen tien jaren vrij waren geweest; hetgeen in de la Courts spraakgebruik beteekent, dat sedert den dood van prins Willem II nog geen volle tien jaren waren verloopen. Het capittel over de alliantiën met Engeland spreekt telkens van den koning, niet van den protector, en moet dus na het herstel van Karel II (Mei 1660) geschreven zijn. Eindelijk gewaagde de la Court in eene plaats over de betrekking met Denemarke (blz. 158) oorspronkelijk van 'de fondamentale constitutie' van dat Rijk. Na de Deensche omwenteling van October en November 1660, die den koning in 't bezit der meest onbeperkte magt stelde, zou een gezworen vijand der alleenheerschappij als hij zich zulk eene uitdrukking niet hebben veroorloofd.

Toen de la Court het werk volgens zijn eerste ontwerp voltooid had, liet hij het, blijkens ons handschrift, door eene en dezelfde nette hand overschrijven en voorzag het van een 'register der capittelen.' In dien toestand was het ongetwijfeld, toen het handschrift den 10^{den} Julij 1661 aan de Witt door diens getrouwen klerk werd opgezonden. Het vormde een afgesloten geheel, doch erlangde later twee gewigtige aanvul-

1 Ten gerieve der lezers, die het geduld mogten hebben mij op den voet te volgen, haal ik telkens den eersten druk van het 'Interest', niet het handschrift aan.

lingen, kenbaar aan de andere hand, waarmede zij op ander papierformaat geschreven zijn. In verband met die beide aanvullingen werd het ‘register der capittelen’ telkens gewijzigd. De eerste bestaat in de nieuwe hoofdstukken XXIX en XXX, die het oorspronkelijk hoofdstuk XXIX vervingen. Dat deze omwerking niet had plaats gehad, toen het handschrift aan de Witt gezonden werd, schijnt ook af te leiden uit een gezegde van den gewijzigden tekst (blz. 117), volgens hetwelk van de 41 jaren, die na 1655 zouden verloopen, ‘nu al omtrent een zestepart voorbij’ was: eene berekening, die eer naar het einde van 1661 of het begin van 1662 heen wijst, dan naar 1660. In verband met mijne onderstelling, dat de la Court zijn oorspronkelijken arbeid in den nazomer van 1660 voltooide, verdient het opmerking, dat in een der nieuwe hoofdstukken (blz. 125) de heilzame finantiële gevolgen uiteengezet worden van eene resolutie der Staten van Holland tot afdanking van krijgsvolk, eerst den 11^{den} December 1660 genomen.

De later bewerkte hoofdstukken XXXIX-XLIII vormen de tweede aanvulling. Uit de stukken, in ‘de Gids’ van 1853, blz. 513 en volgg. medegedeeld, weet men, hoe deze hoofdstukken ontstaan zijn. Het was Junij 1662 en het boek lag reeds ter perse. De la Court liet zich door Pieter de Groot of door andere vertrouwelingen van de Witt overhalen, om met deze hoofdstukken zijn werk ‘noch meerder te illustreren.’ Zij handelen, wel niet uitsluitend, maar toch voornamelijk over ‘de macht, die Holland ende desselfs meeste steden hebben om door sich self te konnen subsisteren, sonder de hulp ende beschermingh van haere Bondgenoten van node te hebben.’ Alleen dit deel van het handschrift verraadt medewerking van de Groot. Waarschijnlijk behoorde hij eerst later tot de ‘seer uytsteekende personagiën’, die in de uitgave van het boek gemengd werden. In 1660 tot Pensionaris van Amsterdam gekozen, was hij, toen de Witts bemoeijenis met ‘het Interest’ begon, een nieuweling, niet op het staatstooneel, maar in den kring der leiders van de heerschende partij. Om onbeperkt vertrouwen in hem te kunnen stellen, moest men hem dààr meer van nabij leeren kennen.

Maar wat is nu het aandeel, dat de Witt, volgens het handschrift, aan de zamenstelling van de la Courts werk heeft gehad? Sedert de ontdekkingen van de heeren Heemskerk en Fruin weten wij, dat de vroeger en later bewerkte deelen van

het geschrift, vóór de uitgave onder zijn oog zijn gebragt, en wel, althans wat de hoofdstukken XXXIX-XLIII betreft, met het bepaalde doel om alles met zijne ‘gewone wijsheit’ te considereren en met zijne ‘bedencking’ terug te zenden. Wij weten verder, dat hetgeen de la Court over het onverwinlijk maken van Holland door het graven eener gracht had neêrgeschreven, in het gedrukte werk (blz. 227) door de eigen woorden van de Witt vervangen is. Zou deze, in de gelegenheid om over een boekske, tot verheerlijking zijner staatkunde geschreven, de beschavende hand te laten gaan, daarin hoegenaamd niets meer te veranderen hebben gevonden?

Na mijn onderzoek antwoord ik, even als de heer Tiele, met volle overtuiging: neen; de Witt heeft zich daartoe niet bepaald. Hij heeft met zijne eigene, forsche, ligt te onderkennen hand in de drukkopij een aantal andere wijzigingen van meer of minder gewigt gebragt, die dan, als men de hoofdstukken XXIX en XXX aan hem toeschrijft, latere verbeteringen zijn in eigen werk. Het onderscheid der handen, die in de kopij werkzaam waren, is zóó groot, dat aan de Wittiaansche herkomst van naauwlijks een enkel woord te twijfelen valt. Even stellig is het oordeel van jhr. C.A. van Sijpesteyn, die zich voor een bepaald doel in de laatste jaren meer dan iemand met de eigenhandige brieven van den raadpensionaris heeft bezig gehouden. Het is niet zoo zeer 's mans gewoon loopend schrift, dat men hier ontmoet, als wel de meer staande letter, die hij bezigde, wanneer hij regt duidelijk wilde zijn; b.v. als hij een artikel uit een tractaat aanhaalde of de redactie daarvan aangaf. Welligt had de Witt, als anderen, ondervonden, dat bij het werken voor de drukpers, het duidelijk schrijven zijn eigen loon meêbrengt.

Ook 's mans eigenaardige spelling vindt men in elke dezer inlasschingen weder. Het ware dwaasheid te beweren, dat hij eene vaste, op wetenschappelijken grond steunende spelling volgde, waarvan hij nimmer afweek. Even als de meeste Hollandsche staatslieden van zijnen tijd - Constantyn Huygens en Gillis Valckenier maken hier eene loffelijke uitzondering - legde hij in zijne brieven geen overdreven eerbied voor de moedertaal aan den dag. Maar hij schreef toch te veel om zich niet zekere eigenheden aan te wennen; eigenheden, alleen uit zijne eigenhandige brieven, niet uit de gedrukte brievenverzameling in zes 4°. deelen te kennen. Die verzameling drukt, wat de

spelling betreft, enkel de fantaisie uit der klerken van de Staten van Holland, door wie de brieven werden overgeschreven. Tot de eigenheden van de Witts spelling en schrijfwijze, die in zijne toevoegsels tot het handschrift telkens het oog treffen, behoorden: het uitdrukken van den tweeklank *ui* aan 't begin van een woord door de letter *w;* het bezigen in enkele woorden van de letters *ie* voor de enkele of dubbele *e*, en de in zijnen tijd reeds ietwat verouderde afkapping der lettergreep *de* aan het eind van een woord. Waar de la Court, die meer werk van de taal maakte dan de Witt, *uit, regeeringe, regeerders, overblyvende* schreef, spelde de raadpensionaris *wt, regieringe, regierders, overblijveñ*.

Niet enkel de hand, het schrift, kenmerkt deze wijzigingen als uit de pen van den raadpensionaris gevloeid. Er is, naar mijn bescheiden meening, naauwlijks een enkele onder, die zich niet uit zijne bekende denkwijze verklaren laat, of waarin zijne persoonlijkheid niet doorstraalt. Zelfs in nietigheden, schijnbaar beneden hem, herkent men den man, gelijk hij was. Zoo vind ik het volstrekt niet vreemd, dat hij op een paar plaatsen waar in het handschrift van den raadpensionaris gesproken werd, het woord: ‘heere’ heeft ingelascht. Hem kenmerkte zekere stijfheid en gehechtheid aan vormen, met patricische hooghartigheid gepaard; een karaktertrek, ook aan zijn vader en broeder niet vreemd en die zich zelfs in den meest vertrouwelijken brief niet verloochende. Bovendien de Witt was Dordtenaar en bleef dit, uit den aard van zijn ambt, ook als raadpensionaris. Te Dordrecht nu droegen de stedelijke regenten, als bij uitsluiting, den titel van ‘heer’ en was die titel in zekeren zin erfelijk. Dáár werd de zoon of dochter van een lid der vroedschap - eigenlijk van den oudraad - steeds als ‘heeren Jacobszoon’ en ‘heeren Johansdochter’ aangeduid, in tegenstelling met de gewone menschenkinderen, die blootweg ‘Jacobszoon’ en ‘Johansdochter’ heetten. Balen verliest in zijne beschrijving van Dordrecht de onderscheiding nooit uit het oog. - Van denzelfden geest getuigt eene andere kleine correctie. In zijn avontuurlijke berekening van het getal ingezetenen van Holland beweert de la Court dat in die provincie 2,200,000 menschen arbeidden voor de overige 200,000 (blz. 21). Daarbij vergat hij zich echter zoo ver, van deze niet arbeidenden aldus te omschrijven: ‘Edelluiden, soldaten, renteniers, beedelaars, inwoonders van godshuizen, regeerders en officianten in politie,

justitie, finantie, militie.' Die rangschikking der regeerders achter de 'beedelaars' en 'inwoonders van godshuizen' moest de Witt stuiten. Eigenhandig veranderde hij de volgorde en plaatste de 'regeerders' onmiddellijk achter de 'edelluiden.'

Simon van Leeuwen, wiens merkwaardige getuigenis door prof. Fruin is opgedolven, verzekert de kopij van 'het Interest' op de drukkerij van Jan Blaeu gezien te hebben en kenschetst dit geschrift als 'met veel heftige termen door den eijgen handt van den Raadpensionaris de Witt vermeerdert.' Wie thans, na twee eeuwen, dezelfde drukkopij in handen neemt, begrijpt terstond, op welke 'heftige termen' van Leeuwen doelde. Men vindt daarvan reeds een proef in de voorrede (blz. 8); de la Court sprak daar van 't gemeene volk, dat de republieken veracht, vooral als het geblindhokt en tegen de wettige regeerders opgehitst wordt door predikers, die naar de heerschappij dingen. Ongetwijfeld kwamen aan de Witt, dit lezende, de Stermonts, de Teelingen en zooveel andere, vooral zeeuwsche predikanten voor den geest, wier ijver zoo dikwijls zijne plannen had gedwarsboomd, en hij schreef er achter: 'hoedanige (Godt beetert) ook al eenige in Hollandt ende omliggende provincien gevonden worden.' - In 't capittel, waarin de la Court trachtte te betoogen, dat het vervallen tot de eenhoofdige regering voor Holland 'een onwederopstandelike dood' zou zijn, sprak hij met minachting van de heeren, die een koninklijk hof houden ''t zij deselve Koning, Prins, Hertog, Graaf, Goeverneur, Protecteur &cet. werden genoemd' (blz. 71). De Witt achtte dit '&cet.' nog niet duidelijk genoeg, en laschte achter: 'Protecteur' de woorden 'Stadhouder, Capitain Generael' in. - In een volgend hoofdstuk, waarin de la Court op zijn wijze de redenen ontvouwt, waarom de ingezetenen van Holland door de regering der prinsen van Oranje niet nog meer geruïneerd zijn geworden, had hij reeds doen gevoelen, dat gedurende den tachtigjarigen oorlog het belang van den kapitein-generaal medebragt om 'deze kleine landen naar sijn vermogen te doen welvaren' (blz. 89). De Witt werkte in eene vrij breedvoerige inlassching dat denkbeeld verder uit, en voegde er bij dat indien de kapitein-generaal niet de gunst en liefde van regeerders en ingezetenen 'door 't besorgen van haer algemeen welvaren' zorgvuldig had geconserveerd, de Hollanders zich eer tot verzoening met Spanje zouden hebben verstaan. - De vinnigste uitval van alle komt op blz. 100-103, in het aan de

Witt toegeschreven cap. XXIX voor. In den oorspronkelijken tekst werd daar het verval van 's lands zeemagt na den vrede van Munster aan prins Willem II geweten. De voornaamste der roofschepen, die in 1650 en 1651 in de Middellandsche zee en elders aan de Hollandsche scheepvaart zulk eene onnoemlijke schade hadden berokkend, waren ter kwader ure verkochte Hollandsche oorlogschepen geweest. Het was ‘publykelik en seer waarschijnelik aangewesen’, dat Willem II heimelijk de uitrusting van roofschepen door de Britsche koningsgezinden had aangemoedigd, omdat, zoo als zijne oorblazers hem diets maakten, daarin het eenige middel lag om Amsterdam gedwee te maken: even als of Willem II dwaas genoeg zou zijn geweest, in den handel dier wereldstad zich zelven den hartader af te steken! Bij nader inzien begreep de Witt zeker, dat het dan toch te ver ging, den verkoop van oorlogschepen, die met medewerking der Staten en der Admiraliteitscollegiën had plaats gehad, alleen op rekening van den prins te stellen, en hij voegde er eigenhandig tusschen: ‘daerjegens de vrome eñ verre-siende regierders sich doenmaels des te minder hebben mogen opposeren, omdat haer daerentegens door den Captñ. generael noch een ander quaet boven 't hoofft hing, naementlijck dat soo haest hij (die doenmaels sijn tijdt noch meest met *jaegen, vliegen, caetsen, dansen, comoedien* eñ andere *imfamer debauchen* doorbrachte) sich tot saecken van staet soude beginnen te appliceren, alle d' overblijveñ *navale macht* van 't landt soude gebruyckt hebben *tegen de regieringe van Engelandt tot voortzettinge van de interessen van syne familie*, doch tot seer beswaerlijcke ongemacken van alle, eñ voornamentlijck vañ traffycquereñ ingesetenen van Holland,’ enz.

Vreemd is het in den medegedeelden, voor Willem II alles behalve vleijenden tusschenzin de ‘comoedien’ onder de ‘debauchen’, zelfs van infamen aard, te zien rangschikken. De Witt, die, meen ik, in zijn jeugd de Horace van Corneille heeft vertaald, kan geen gezworen vijand van het tooneel zijn geweest. De Fransche tooneelspelers, die Willem II te 's Gravenhage onderhield, speelden juist stukken van Corneille. Misschien moet hier aan de betrekking van den prins tot de begaafde tooneelzangeres La Barre worden gedacht, met welke betrekking, volgens het verhaal van een tijdgenoot, te Amsterdam openlijk de spot was gedreven. - Vraagt men misschien: is die bittere toon, waarmede hier, zonder volstrekte noodzakelijk-

heid, de losbandige levenswijs van den jeugdigen Willem II gebrandmerkt wordt, wel overeen te brengen met de gematigdheid van een staatsman als de Witt, die eenmaal betuigde het stadhouderschap der prinsen van Oranje alleen te weêrstreven, omdat hij hun belang achterstelde aan dat des lands, en wiens prijzenswaardige zorg voor de goede opleiding van Willem III in 1666 aan zijne eigene vrienden wantrouwen inboezemde? Ik antwoord slechts, dat het hier niet Willem III, maar diens vader geldt, en dat tegen den laatsten onuitdoofbare wrok in 't gemoed van de Witt heerschen moest. De Guiche verhaalt, dat Jacob de Witt zijne zonen dagelijks met het: Gedenkt aan Loevestein! begroette. Ik geloof niet, dat dergelijke tooneelvertooning in het karakter des stuggen grijsaards lag. Zeer zeker was zij niet noodig, om aan Johan de Witt den vroegen ochtend van den 5^{den} Augustus 1650 in herinnering te brengen, toen hij, tegen het streng verbod des prinsen aan, in het slot Loevestein doorgedrongen, voor het bed zijns vaders stond, met dezen de middelen beramende om de geschonden eer van zijn hooghartig geslacht te herstellen[1]. Aan den vijfentwintigjarigen jongeling moeten op dat tijdstip de beelden van de Groot en van Hogerbeets voor de oogen hebben gezweefd. Al ware dit niet het geval geweest, het zijnen vader aangedaan onregt moest bij hem een niet uit te wisschen indruk achterlaten; want het gevangennemen der zes leden van de Hollandsche statenvergadering, voor zoo ver zij als lasthebbers hadden gehandeld van de door hen vertegenwoordigde steden, was, ook in mijn oog, eene daad van willekeur, op ééne lijn te stellen met soortgelijke handeling van den ongelukkigen Karel I van Engeland, en volgens het staatsregt der oude republiek veel minder verdedigbaar dan den door onze voorvaderen zoo hoog opgenomen, gewapenden optogt naar Amsterdam.

Keeren wij terug tot ons handschrift! Meer dan ééne wijziging komt daarin voor, die niet van partijzucht, maar van de Witts staatkundigen blik getuigt. De la Court had (blz. 159, 160) de Machiavellistische leer omtrent het niet nakomen van nadeelige verbonden met zwakkere staten, waaraan hij zoo hardnekkig vasthield, aldus uitgedrukt: ‘In allen gevallen, met

1 Dit doordringen van Johan de Witt op Loevestein, den vierden dag van de gevangenschap zijns vaders, is bij geen onzer schrijvers vermeld, maar blijkt uit onuitgegeven brieven.

magtelooser republiken ofte monarchen schadelike verbonden gemaakt hebbende, kan men altijds daaruit scheiden, *quod male juratur, pejus praestatur*. Een quaaden eed is God leet. *Frangenti fidem fides frangatur eidem*. En dus werd konst met konst betaald.' Onder de Witts hand werd de ketterij verzacht. In plaats van: 'kan men altijds daaruit scheiden' schreef hij: 'kan men altijds noch eenige uitvluchten vinden om door 't praesteren van dien sich selven niet te ruineren.' Tevens schrapte hij het: *Frangenti fidem*, met de vrije vertaling daarvan weg. - Van Hollands betrekking tot Engeland sprekende, had de la Court beweerd, dat wij, onder eene vrije regering, 'door een Engelsch oorlog geruineerd zijnde', nog altijd 'naar beter luk' zouden kunnen uitzien (blz. 178). De Witt, die in 1662 een tweeden Engelschen oorlog niet onmogelijk moest achten, verving het woord 'geruïneerd' door 'verswackt', op 't gevaar af, dat 'tgeen volgt niet meer volkomen aan 't voorafgaande sloot. - Elders (blz. 182) liet de la Court zich oorspronkelijk aldus uit: 'Het is ende zal altijds voor Holland zeer gevaarlik zijn, een alliantie met Vrankrijk, Spanjen ofte Engeland aan te gaan, om datter apparentie is, dat die, als meerder sijnde, alle twijfelachtige pointen tot haar voordeel zullen uitleggen. Doch vermits wij Vrankrijk minst vreesen moeten, mogen wij met dat Ryck best ende [geenszins] met Spanje, omdat wij 't selven meer moeten vreesen, alliantien aangaan.' Die laatste volzin kon onmogelijk bij de Witt genade vinden. Hij wist maar al te zeer, dat de republiek van het ontzenuwde Spanje niets wezenlijks meer te vreezen had, en daarentegen, zoo mogelijk, in het dagelijks in magt aanwassend, maar wel degelijk te duchten Frankrijk een steun tegen den naijverigen mededinger aan de overzijde des kanaals zoeken moest. Hij begreep tevens, dat het, nu de Spaansche Nederlanden toenemend door Frankrijk bedreigd werden, voorzigtig was van de wenschelijkheid eener nadere alliantie met Spanje te zwijgen, en wijzigde den volzin aldus: 'Doch, vermits wij Vrankrijk minst vreesen moeten, mogen wij met dat Rijk best alliantien aangaan tot *gemeene beschermínge* tegens dengenen die d'een off d'ander soude mogen comen te verongelijcken eñ te beoorlogen.' De laatste, door de Witt eigenhandig bijgevoegde woorden drukken de hoofdstrekking uit van het tractaat met Frankrijk van 1662, waarover, toen de Witt het handschrift herzag, nog werd onderhandeld: een bewijs te

meer, dat de leider, de ziel der toenmalige Nederlandsche diplomatie dat handschrift wijzigde. - In de reeds door mij aangehaalde zinsnede wegens Denemarke (blz. 158) beweerde de la Court oorspronkelijk, dat Holland niets te vreezen of te hopen had van een verbond met die kroon, omdat zij ‘door de fondamentale constitutie des Rijks’ zoo weinig bekwaam was om te oorlogen. De Witt schrapte de woorden: ‘fondamentale constitutie des Rijks’ weg, als in 1662 geen zin meer hebbende, en verzachtte het gezegde over Denemarke's magteloosheid of onbekwaamheid tot den oorlog door de inlassching van: ‘voor als nog.’ Inderdaad schijnt hij de Deensche omwenteling van 1660 als eene gebeurtenis te hebben beschouwd, die in 't belang der republiek goede gevolgen kon hebben. ‘Mij dunckt - schreef hij den 12^{den} November aan Vogelsangh - dat hoe den Koningh aldaer meerder autoriteyt gedefereerd wordt, hoe de Alliantien met sijn Majesteyt ook kragtiger en bondiger werden.’ (Gedrukte brieven van de Witt, VI, 504).

Ook in de wijziging van sommige plaatsen, tot binnenlandsche toestanden betrekkelijk, herkent men nu en dan den geest van den raadpensionaris. Karakteristiek is eene kleine verbetering in een der capittelen, waarin P. de Groot de hand heeft gehad. In 't vuur van zijn betoog, dat Holland, nu het eene vrije regering bezat, op zich zelf kon bestaan, en zich niet moest laten overstemmen of ringelooren door de andere provinciën, had de la Court die provinciën met den naam van: ‘trouloose bondgenoten’ bestempeld (blz. 200). Die qualificatie: ‘*trouloos*’ voor medeleden der Unie, waarmede men dan toch leven moest, achtte de Groot zeker te sterk. Hij stelde er: ‘*ongeaffectioneerde*’ voor in de plaats. De Witt, in wiens oog eene vijandige stemming der overige provinciën jegens Holland slechts het gevolg van dwaling of misverstand kon zijn, veranderde op zijne beurt het woord: ‘*ongeaffectioneerde*’ in ‘*misleyde*’. - Op meer dan ééne plaats komt het verschil van zienswijze over gewigtige binnenlandsche aangelegenheden tusschen de la Court en de Witt vrij duidelijk uit. In theorie waren beide het volkomen eens, dat in eene vrije republiek het bewind aan de bekwaamsten en braafsten toekwam, zonder aanzien van rijkdom of geslacht (Vergelijk van Rees, Verhandeling, blz. 152). Maar in de praktijk begunstigde de raadpensionaris, op het voetspoor zijner vaderen, maar al te zeer de aanmatiging der heerschende geslachten. De onlusten te Dor-

drecht, die hem in 't begin zijner loopbaan zooveel moeite baarden, sproten oorspronkelijk voort uit de ergernis der goede gemeente over de zamenstelling der Schepensbank, tegen de oude handvesten aan, in een Wittiaanschen familiekrans ontaard. Uit deze onmiskenbare neiging van de Witt verklaar ik het wegschrappen der volgende zinsnede, die in het handschrift volgt op 't gezegde, dat het wel in 't generaal niet dienstig is vreemdelingen in de regering te gebruiken, maar dat men hen toch bij de wet niet moet uitsluiten (blz. 40). ‘Want men bevinden sal dat die vrijheid van in de regeering te mogen gebruikt werden, voor den vreemdeling een ijdele wind zal weesen, soo lange bij de regeering eenig voordeel is, doordien soo weinig regeerders altijds wel sullen accordeeren om de vreemdelingen metter daad buiten te sluiten, ende dat voordeel aan hare familien liever als aan vreemden te laten; daarenboven zijn de vreemdelingen hier in zoo grooten ende de regeerders in zoo kleynen getale, dat een opentlike seclusie den regeerders zeer vele ongemakken ende oproeren zoude kunnen veroorsaaken. Waaruit de ruine van het geheele land zeer ligtelik zoude kunnen volgen.’ Zoo, in al hare naaktheid, moest de toenmalige oligarchie niet worden ten toon gesteld! - Waar de la Court daarentegen een enkele maal, door zijn belang als lakenfabrikant verblind, de gepredikte vrijheid van handel en nijverheid uit het oog verliest, wijst de herziener van zijn werk hem teregt. ‘Alle gemaakte waaren - schreef de la Court, blz. 50 - die wij hier te lande souden konnen maken behoorde men, inkomende, of gansch te verbieden, of wel vermits de negotie van de steden zig daarbij zouden vinden verkort, soo veel te beswaaren, als de negotie lijden mag.’ De Witt wilde van zulk een verbod van invoer niets weten. Onder zijne hand kromp de volzin tot de volgende regels in: ‘Alle gemaakte waaren, die wij hier te lande souden konnen maken behoorde men, inkomende, soo veel te beswaaren, als de negotie lijden mag.’ - Te midden van het betoog der uitnemende geschiktheid van Holland voor den handel, had de la Court doen uitkomen, dat de kooplieden daar, ook zonder pand, geld konden leenen tegen *vier* ten honderd 's jaars (blz. 13). De Witt, die als financier in een lagen rentestandaard groot belang moest stellen, en zelf, weinig jaren later, van hem toevertrouwde geldsommen 2½ pCt. betaalde, kon zulk eene te weinig gunstige voorstelling der zaak niet laten doorglippen.

Hij wilde van eene rente van 3½ of zelfs 3 ten honderd gesproken hebben, en wijzigde in dien zin het handschrift.

Een der capittelen van het oorspronkelijk geschrift, het 28ste, verdween onder de herziening daaruit ten eenenmale. Volgens het register was het getiteld: ‘De Staaten van Holland leeren ons dat 's lands welvaaren in alle de voorverhaalde zaaken bestaat.’ Voor zoo ver in dat hoofdstuk het betoog te pas kwam, dat Hollands Staten tegen de stadhouderlijke - de la Court zou gezegd hebben, tegen de eenhoofdige - regering gekant waren, was de taak niet moeijelijk: de deductie van 1654 bood stofs genoeg. Maar kwam het nu tevens aan op het aanhalen van besluiten, waaruit bleek, dat de Staten steeds vrijheid van godsdienst, van nijverheid en van handel hadden voorgestaan, of ook ‘de zware imposten en convoygelden’ zoo veel mogelijk hadden verligt, dan werd het terrein glibberig. In sommige opzigten zou juist het tegendeel van 't geen de la Court beoogde aan 't licht getreden zijn. (Zie van Rees, verhandeling, blz. 72). Bovendien bezat de la Court in 1660 de hulpmiddelen niet om een goed overzigt van dezen aard te leveren. De resolutiën van Holland waren nog niet gedrukt en van de eerste 4o. uitgave van Aitzema slechts eenige deelen in zijne handen. Een en ander, gevoegd bij den toestand van het handschrift, 't welk waar cap. XXVIII komen moest, eenige bladzijden onbeschreven papier vertoont, begunstigt het vermoeden, dat het bedoelde capittel nooit heeft bestaan; dat de la Court de bewerking daarvan aan beter ingelichte staatslieden heeft willen overlaten, en dat de Witt aan het doen wegvallen van het hoofdstuk de voorkeur heeft gegeven.

Om niet al te langwijlig te worden, verdiep ik mij niet in de andere, blijkbaar door de Witt in het handschrift gebragte wijzigingen. Behalve nog een hevigen uitval tegen de ‘edelluiden en andere ingesetenen’ der landprovincien, die tot Hollands schade ‘de meeste eñ proffitabelste militaire ampten’ hadden verworven (blz. 196), zijn zij van ondergeschikt belang. Vraagt men, als slotsom van dit onderzoek: was de Witts herziening zóó grondig en ingrijpend, dat hij daardoor op geheel het ‘Interest van Holland’ den stempel van zijnen geest heeft gedrukt, dat werkje tot het zijne heeft gemaakt, ik moet ontkennend antwoorden. Bij de herziening zijn zinsneden ongeschonden gelaten, die onmogelijk de Witts denkwijze kunnen uitdrukken. Men denke b.v. aan de overdrijving, waarmede

de la Court, blz. 235 en volgg., van het onwinbaar maken der Hollandsche steden gewaagt. Zelfs is strijd ontstaan tusschen enkele gezegden van de la Court en den inhoud der nieuw bijgevoegde, aan de Witt toegeschreven capittels. Zoo leest men in een dier capittels (blz. 123), dat als Holland eenmaal geheel zijne staatsschuld zal hebben afbetaald, 'ALLE de middelen van comsumptie die de gemeene man soo lastich vallen', zullen worden afgeschaft; terwijl in een vroeger deel van het werk de la Court zelf deze soort van belastingen, voor zoo ver zij overdaad en weelde helpen beteugelen, in bescherming had genomen. 'Door imposten op de consumtien - zegt hij blz. 49 - werd de deugd allezins opgequeekt.' Had de Witt 'het Interest' tot zijn eigen werk gemaakt, hij zou, waar van de nadeelige werking der gilden gesproken werd, niet van den oproerigen geest der gildemannen hebben kunnen zwijgen, die zijn vader en hem te Dordrecht zoo dikwijls belemmerd had. Bij eene zeer naauwgezette herziening eindelijk ware op blz. 58 en 59 het getal ingevuld der gecommitteerden uit Holland in de onderscheidene admiraliteits-collegiën. In het handschrift liet de la Court dat cijfer open, zeker omdat hij het niet kende, en het bleef onvermeld, ook in het gedrukte werk. Aan de Witt zou het niet de minste moeite hebben gekost die slordigheid voor te komen.

Dit onvolledig karakter der herziening laat zich uit hetgeen wij van de Witts wijze van werken weten, eenigzins verklaren. Wanneer hij, die zoo ongelooflijk veel zelf deed, nu en dan gedwongen werd voor het stellen van staatsstukken of brieven de hulp van anderen in te roepen, liet hij de hem voorgelegde ontwerpen meestal onveranderd. Zonder onverschillig te zijn omtrent den vorm, hechtte hij daaraan geen overdreven gewigt. Ontmoette hij echter iets wat hem aanstoot gaf of in 't belang zijner staatkunde anders moest worden uitgedrukt, dan ziet men zijne pen dadelijk en rusteloos werkzaam. Wil men een voorbeeld uit zijne papieren, ik geef het te liever omdat het aan hoofd en hart van den raadpensionaris tot eere strekt. Den 1sten Julij 1668, kort na het sluiten van het drievoudig verbond en den Akenschen vrede, toen geheel Europa in de Witt den eersten staatsman van zijnen tijd huldigde, verloor hij, onder treffende omstandigheden, zijne gade, de goedaardige Wendela Bicker. Van alle zijden werd hij met brieven van rouwbeklag overstelpt, en ook de meeste Britsche en Fransche staatslieden

mengden zich in het koor. Te midden van al zijne staatszorgen buiten de mogelijkheid om zoo veel verpligtend geschrijf persoonlijk te beantwoorden, riep hij, voor zoo ver de antwoorden in het Fransch gesteld moesten zijn, de hulp in van zijnen vertrouweling A. de Wicquefort, als uitgeleerd diplomaat voor zulk eene taak bijzonder geschikt. Wiequeforts opstellen werden, meestal zonder eenige wijziging, door de Witt goedgekeurd. Alleen voor den brief aan de Lionne, destijds nog in Frankrijk aan het hoofd van het beheer der buitenlandsche zaken, maakte hij eene uitzondering. De Franschman had o.a. aan de Witt geschreven, dat hij het niet waagde ‘de suggèrer à l'un des plus grands hommes de nostre siècle des consolations qu'il trouvera bien mieux en sa propre force et en sa fermeté ordinaire.’ Die laatste uitdrukking bood de Wicquefort de gewenschte gelegenheid aan tot het ten beste geven van een paar Fransche phrases, waarin het naar den toenmaligen smaak, niet aan geveinsde nederigheid faalde. ‘Si j'avois en effet - dus hief het ontworpen antwoord aan - la fermeté et la force d'esprit que vous me donnez, je me pourrois consoler mesme dans l'affliction dont Dieu m'a voulu visiter; mais je ne crains point d'avouer qu'elle m'a tellement abattu qu'il a fallu que mes amis m'ayent presté la main pour m'aider à me relever.’ Aan de Witts adelaarsblik ontsnapte de verwerpelijkheid van dezen volzin niet. Minder dan ooit mogt in Julij 1668 bij Lodewijk XIV of zijne raadslieden het denkbeeld post vatten, dat de Hollandsche raadpensionaris, door huisselijk verdriet verlamd, het roer liet glippen. De Witt vernietigde het werk van Wicquefort en schreef op zijne beurt aan de Lionne de volgende waardige, echt-Hollandsche regelen: ‘Quoique j'aie à rendre grace au Souverain Monarque de l'Univers de m'avoir appris dès ma jeunesse à conformer ma volonté à la Sienne, et à n'augmenter point mon mal par des regrets et des voeux inutiles contre Sa disposition, je dois pourtant avouer que dans l'affliction domestique dont il m'a voulu visiter, je receois beaucoup de satisfaction de ce que mes amis me prestent la main pour me soutenir et empescher que je ne chancelle’, etc.

Is mijne opvatting juist van de wijze, waarop de Witt hem voorgelegde schrifturen herzag, dan kan het niet bevreemden, dat hij, hoe veel ook in ‘het Interest’ onaangeroerd latende, twee uitgebreide capittels aan dat werkje persoonlijk toevoegde.

Maar die capittels verdienen eene afzonderlijke beschouwing: uit een historisch oogpunt zijn zij de belangrijkste van alle.

II.

De later ingelaschte capittels XXIX en XXX zijn, zoo als zij zich bij het handschrift bevinden, *niet* door de Witt zelf geschreven. Ook op dit punt bestaat bij de door mij geraadpleegde deskundigen geen twijfel. Zoo zij nogtans van hem afkomstig zijn, ligt de onderstelling voor de hand, dat de Witt zijn oorspronkelijk opstel, vóór het naar de drukpers gezonden werd, door een klerk of vertrouweling heeft laten overschrijven. Zelfs zeer gewone behoedzaamheid eischte die voorzorg. De Witt zou een dwaas zijn geweest, indien hij zijne medewerking aan 'het Interest', vooral aan hoofdstukken, als eene apologie van zijn bewind te beschouwen, niet zoo veel mogelijk verborgen had gehouden. Reeds beging hij eene onvoorzigtigheid door eigenhandig veranderingen in het handschrift te brengen. Tijdgenooten, het blijkt uit de getuigenis van van Leeuwen, herkenden, toen zij de drukkopij zagen, dadelijk zijne hand. De kopiïst, dien de Witt gebruikte, was, naar het mij voorkomt, het onderwerp niet geheel meester. Ik twijfel of hij Latijn verstond. Vandaar, dat men in dit deel van het handschrift op elke bladzijde kleine correctiën en verduidelijkingen ontmoet, blijkbaar van de Witt zelf afkomstig, en van dien aard als men alleen maakt in eigen werk. Met eigen kennelijke hand heeft de Witt later het nieuwe capittel XXIX in tweeën gesplitst. De inlassching: '30 CAP. *Wat goede vruchten de beginselen van een vrije regieringe al bereyts gebaert hebben*', is ontwijfelbaar van hem. Wat den raadpensionaris tot die splitsing bewogen hebbe, bevroedt ieder, die 'het Interest' gelezen heeft.

Op de eerste bladzijde der ingelaschte vellen papier heeft de la Court de volgende aanteekening geplaatst: '*NBene dit neevenstaande* 29^{e} *capittel is de hand van den heere Johan de Wit Pensionaris van Holland saliger ende loffeliker gedagtenisse*.' In mijne schatting zijn deze weinige woorden genoegzaam tot beslissing van het vraagstuk. Als men zich in de omstandigheden verplaatst, waaronder zij moeten geschreven zijn, hebben zij iets aandoenlijks. De omwenteling van 1672, door

het meerendeel der natie als eene redding uit bangen nood begroet, had de rust, het levensgeluk van de la Court vernietigd. Die wijze raadpensionaris, tegen wien hij zoo hoog opzag en wiens lof hem tot den einde toe op de lippen zweefde, was door verblinde burgers wreedaardig vermoord; hij zelf in diens val meêgesleept. Om aan de woede van het Leidsche graauw te ontkomen, dat ook hem, als vriend van den gehaten de Witt, den dood had gezworen, moest hij vlugten. Maanden lang zwierf hij buiten 's lands om, en toen hij, na het bedaren der hartstogten, den vaderlandschen bodem weder betrad, zeide hij aan zijne ondankbare geboortestad, wier ‘welvaren’ hij naar zijn beste weten behartigd had, voor altijd vaarwel. Wat voor een man van zijne onwrikbare overtuiging het grievendst van alle moest zijn, die ‘vrije regeeringe’, waarmede hij had gedweept en die hij aan zijne medeburgers zoo dringend had aangeprezen, was onherroepelijk gevallen. Zijne stem was als die eens roependen in de woestijn geweest. In zijne hooggaande ontmoediging zag hij den nacht der dwingelandij zich uitbreiden over geheel Europa, en in dien nacht, zoo God het nog niet verhoedde, alles ondergaan wat der menschheid dierbaar is. (*Voorreeden* der ‘*Sinrijke fabulen*’, laatste blz.; voorts blz. 331 en elders). Te midden van zulk eene sombere gemoedsstemming, verbeeld ik mij, nam hij het handschrift van ‘het Interest’ nog eenmaal op en schreef de aanteekening, die althans aan dezen of genen nazaat leeren zou, dat Johan de Witt, ‘saliger ende loffeliker gedagtenisse’, met hem in geschrifte de goede zaak had voorgestaan. Het was eene daad van piëteit, een uitvloeisel van dienzelfden eerbied, waarmede hij den tekst dezer capittels steeds beschouwde. Hoe anders gewoon het eenmaal door hem geschrevene te vijlen en te beschaven, die hoofdstukken liet hij onaangeroerd. In de ‘Aanwijsing’ werden zij onveranderd overgenomen en in de latere, niet uitgegevene bewerking van dat boek, die thans mede op de koninklijke bibliotheek berust, waagde hij naauwlijks een enkel woord er bij te voegen. Gesteld, de la Court had zich, toen hij in 1668 of 1669 in de voorrede der ‘Aanwijsing’ een der hoofden van de toenmalige republiek als schrijver van de bewuste capittels aanduidde, aan grootspraak schuldig gemaakt; gesteld, alleen uit die grootspraak ware de overlevering voortgesproten, die sedert 1672 den naam van de Witt aan die hoofdstukken verbindt; zou dan de gemoedelijke man, jaren later, na het verdwijnen van al zijne

begoochelingen, zonder eenige noodzakelijkheid, dien logen nog eens hebben opgedischt in eene aanteckening, die schier het karakter heeft van een uitersten wil? Of zou misschien de la Court zelf omtrent het auteruschap der capittels in dwaling hebben verkeerd? Naar hetgeen wij thans van zijne betrekking tot de Witt weten, is dit hoogst onwaarschijnlijk. Aangenomen hij ware misleid, van wien zijn dan de beide hoofdstukken afkomstig? Van Pieter de Groot? Maar geheel de inhoud van dit deel van het geschrift verraadt, zoo als de la Court te regt beweerde, ‘groote en innerlijke kennisse’ van de zaken der republiek en wijst tevens op een staatsman, die van 1651-1662 alles ‘selfs heeft gehandeld ofte ten minste bijgewoond.’ Op de Groot, nog in den aanvang van 1660 Resident van den keurvorst van de Paltz en andere Duitsche vorsten, is althans het laatste niet toepasselijk. Van Johan Eleman misschien of van Hendrik van Willigen? Maar beide worden in de geschriften van hunnen tijd naauwelijks genoemd. Voor zoo ver Eleman naderhand aan zijn zwager de la Court de behulpzame hand bood tot de laatste, niet uitgegeven bewerking van de ‘Aanwijsing’, geeft hij wel bewijs van dwaze zelfverheffing[1], niet van een scherpen staatkundigen blik. Juist die staatkundige blik stempelt de beide hoofdstukken met het merk van de Witt. Zij dragen het *inwendig* bewijs van hunne herkomst, en zoo als prof. Fruin reeds aanmerkte, inwendige bewijzen zijn hier van veel meer kracht dan uitwendige. De laatste, al schijnen zij voldingend, kunnen bedriegen. Wie het elders aanhangige geschil over de echtheid der brieven van Marie Antoinette met eenige aandacht volgde, heeft zich daarvan op nieuw overtuigd.

Vóór ik mij waag aan 't betoog, dat alleen de Witt de hoofdstukken XXIX en XXX van ‘het Interest’ heeft kunnen schrijven, nog twee bedenkingen, waartoe de la Courts aanteekening voet geeft. Hij schrijft enkel het 29ste, niet tevens het 30ste aan den raadpensionaris toe. Wie het handschrift gezien heeft, begrijpt terstond, dat dit eene niet onnatuurlijke vergissing is. Beide hoofdstukken vormen één geheel, zijn onmiskenbaar uit dezelfde bron voortgesproten. De la Court verloor, toen hij de aanteekening maakte, de latere splitsing van

1 Zonder eenige noodzakelijkheid laschte Eleman in dit geschrift het Latijnsche opschrift in van de nieuw gebouwde geschutgieterij te 's Gravenhage, waarin de vermelding niet ontbreekt, dat zijn zoon den eersten steen van het gebouw heeft gelegd.

de Witt uit het oog. In elk geval vervingen de beide capittels het 29ste van de la Court. Van meer belang is het bezwaar, dat in de woorden ligt: ‘Dit neevenstaande *is de hand* van den heere Johan de Witt.’ Zou de la Court die hand niet gekend en werkelijk gemeend hebben, dat hij het schrift van den raadpensionaris voor zich had? Ik kan het niet gelooven. Het verschil tusschen het tweeërlei schrift, dat ons treft, heeft ook hem in 't oog moeten vallen. Of heeft hij alleen willen uitdrukken, dat de capittelen *van de hand* des raadpensionaris waren? Ik kan de moeijelijkheid niet geheel oplossen. Men bedenke echter, dat de vraag, wie de bladen geschreven of overgeschreven had, voor de la Court, die de eigenlijke herkomst van het stuk kende, van oneindig minder beteekenis was, dan voor ons, die twijfelen en onderzoeken. Voor zijn doel had hij even goed kunnen zeggen: Hier spreekt de raadpensionaris de Witt, ‘saliger ende loffeliker gedagtenisse.’

Wanneer men zich de Witt voorstelt, bezig met het doorlezen van het handschrift van de la Court, moet hij diens 29ste capittel met belangstelling in handen hebben genomen, maar tevens al spoedig wrevelig en ongeduldig het voorhoofd hebben gefronst. Het gold hier het beantwoorden eener tegenwerping, die in de zeventiende eeuw aan elk aandachtig lezer van het boekske voor den geest komen moest. Hoe, moest die lezer zeggen, al het voorafgaande leert, dat alleen onder eene ‘vrije regeeringe’ handel en nijverheid bloeijen kan; dat alleen van zulk eene regering vermindering van lasten te hopen is, en wij, Hollanders, die dan toch liefst zoo min mogelijk aan den lande betalen, gaan nog onder dezelfde tallooze, drukkende lasten gebukt als voor tien jaren, toen onze laatste stadhouder overleed! - Daar door een gelukkig toeval het 29ste capittel, zoo als het oorspronkelijk luidde, bij het handschrift bewaard is gebleven, weten wij, hoe de la Court de tegenwerping trachtte op te lossen. Hij was een zelfstandig denker, op staathuishoudkundig gebied zijne eeuw ver vooruit, en waarschijnlijk ook boven de Witt verheven; maar hij was geen praktisch staatsman. Dit bleek ook hier. Na eene inleiding, waarin de Witt slechts weinig woorden wijzigde, en die men op blz. 92 van ‘het Interest’ wedervindt, liet de la Court deze merkwaardige, maar ongelooflijke zinsneden volgen:

‘Waarop ik niet kan antwoorden, dan met te bekennen, dat de langdurige gravelike regeeringe, ende tagtigjaarige oorlog

onder die magtige Capitains generaal, soo onuitspreeklik veel lasten off corruptien voor een vrijen Staat ondragelik hebben ingevoerd; dat nu een oneindelik getal menschen daarvan alleen welvarende, sig geduurig teegen alle heilsame raadslagen ende noodige reformatie sullen kanten.

Wie kan ontkennen dat zoo lange de *Schouten* ofte *Bailljuwen* in de dorpen ende steeden ad vitam, haar leeven gedurende voor zoo weynige en jaarige regters vierschaire spannen, ende gemelde rechters gedurig familiarelik met de selve omgaen moeten, als met haar meerder, die wel zelfs, ofte ten minsten door hare vrinden, ook in de politie groote magt hebben, wie kan ontkennen soo lange als dat duurt, vraag ik, voorneemelik als ook de Secretarissen ad vitam zijn, dat voor de gemeene ingeseetenen geen vonkjen van justitie te verhoopen is? Is hier ook wel meer schijns van regt te sullen verkrijgen in pleydoyen teegen *Bailljuwen van geheele landschappen*, soo lange zij ad vitam zijn ende selfs jareliks de nominatie doen van dobbeld getal mannen, waaruit het hof provinciaal een enkeld kiesen moet? Kan men wel beeter vaaren voor eenen *Dijkgraaf ende seeven ofte agt Heemraden*, alle ad vitam, die gedurig haare eige medebroeders kiesen? Voorwaar als hier nog bijkomt dat men in alle die collegien opentlik stemd ende niet met balletjens oordeeld, soo en weet ik niet wat een *oligarchie* is, indien men die hier niet ziet.

Wat sal men seggen van die monstreuse *Reekenkamer der Gravelikheids Domeinen*, wel eer aan den Graave, nu aan niemand rekening schuldig zijnde? Is niet alle dat magtige goed bijna gewerden het eigen inkomen ende patrimonium van weynige reeken- ende rentmeesters ofte anderen die van haar dependeeren?

Werden niet gecontinueerd *alle die onnoodige officien van de generaliteit ofte provintiale regeering* dependeerende, in politie, finantie, ende militie, die men oneindelik heeft vermeenigvuldigt ende profitabel gemaakt?

Heeft men niet zedert in volle vreede aangehouden *die gedurige krijgsmagt* te lande, sulks Holland alleen daar aan jareliks vier millioenen heeft moeten besteeden? hoewel men weet dat de benden van ordonnantien die onse leste tirannige Graaven, als de eenige krijgsmagt in vreede, teegen dat magtige Vrankrijk aanhielden, niet boven 3000 mannen, ende een millioen des jaars over alle de provintien beliepen.

Heeft men wel tevreeden geweest *met op zijn defentie te staan?* Heeft men niet ter contrarie sich gesteeken in die oor-

ogen tusschen Sweeden en Poolen, alsmede tusschen Deenemarken en Sweeden? Tusschen den Bisschop van Munster en zijn stad? Jaa heeft men niet onbedagtelik Portugal opentlik den oorlog aangesegt? Voorwaar, indien wij *koopluiden*, ons dus willen transformeeren in *krijgsluiden*, ende wij met het swaard alle kromhout dat in de weereldt wascht ofte ongeregtigheid die daar geschied, willen regten, soo sullen wij gewisselik door de wapenen vergaan. Ende dit behoorden wij ten minsten nu wel te zien, want is ons wel eenig voordeel door dat gewoel aangekomen? Heeft men niet de imposten moeten continueeren ende vermeenigvuldigen?

Voorwaar, voorwaar! Holland heeft veele jaren in weelde toegenoomen ook zeer qualik geregeerd zijnde, omdat de omleggende landen nog erger wierden geregeerd ende nergens anders om; immers is het een bekommerliken Staat *niet dan door anderer Staaten misslagen te konnen bestaan*, de zeeden ende alle politiken leeren, *dat men op zijn eige bequaamheid, en nergens anders op* steunen moet. Wij zouden zeer haast de waarheid hiervan bemerken, indien de religie ende koophandel in eenig ander land omtrent ons geleegen, voor een yder wierd opengesteld ende geprotegeerd: terwijl de ingeseetenen ende koopluiden hier te lande soo geplukt en op zee in haare negotie belet ende berooft werden.'

Met deze uitboezeming meende de la Court het pleit voldongen te hebben! Er lag waarheid in 'tgeen hij zeide. Zelfs in lateren tijd is wel eens uit het oog verloren, dat Hollands grootheid in de zeventiende eeuw haar wortel had in het wanbestuur van meest alle andere Staten. In 't oog der lezers van zijn werk, en in dat van de Witt bovenal moest echter zijn betoog ten eenenmale verwerpelijk zijn. Wat wierd er toch van de hooge voortreffelijkheid der vrije boven de eenhoofdige regering, als onder de eersten alle misbruiken uit den ouden tijd onveranderd bleven bestaan, en zelfs de zucht tot oorlog, in de Stadhouders zoo bitter gegispt, zich onder een anderen vorm openbaarde? Zoo ik straks de aangehaalde zinsneden van de la Court *ongelooflijk* noemde, doelde ik vooral op die betrekkelijk de baljuwen en de grafelijkheids rekenkamer. Ook hier had hij in de zaak gelijk; maar hoe kon het in zijn brein opkomen, juist over die onderwerpen uit te varen in een geschrift, dat aan de censuur van den raadpensionaris onderworpen werd? Wist hij dan niet, dat onder de baljuwen van geheele landschappen de Ruw-

aard en baljuw van Putten, Cornelis de Witt, dat in die ‘monstreuse’ rekenkamer de oude Jacob de Witt eene eerste plaats bekleedden? Of was hij naief genoeg van te gelooven, dat de raadpensionaris, als hij dit verhoeden kon, zijne naaste bloedverwanten in hunne ambtsbetrekkingen openlijk zou laten schandvlekken? Weinig minder moest de Witt zich ergeren over de beweerde ‘oneindige vermenigvuldiging’ van lands- en provinciale ambten. De klagt was bovendien onbillijk. Het zou uit hetgeen men van de zoogenaamde huislasten weet gemakkelijk te bewijzen zijn, dat het raderwerk van 't beheer der provincie Holland ten tijde van de Witt betrekkelijk eenvoudig en weinig kostbaar was. En dan die afkeuring van elk staand leger; die terugblik op den grafelijken tijd, toen, als het vrede was, niet meer dan 3000 man in dienst werden gehouden! Ook daarmede kon de Witt onmogelijk instemmen. Het ideaal, waarnaar hij streefde, was, ook volgens een gezegde in dat deel van ‘het Interest’, 't welk ik hem toeschrijf (blz. 123), van Nederland ‘de considerabelste, machtigste en *redoutabelste* staat van de geheele wereld’ te maken. Daarvoor was wel in de eerste plaats eene geduchte zeemagt, maar toch ook een vrij talrijk leger noodig. De landmagt der republiek telde, ten tijde van de Witt, ook na de reductie van 1660, op 't papier nog 21,390 koppen. - Was het, als men dit alles bijeenvoegt, wonder, dat de raadpensionaris door al het medegedeelde geschrijf van de la Court de pen haalde en op zijne beurt het betoog leverde, waarom de vrijheid in Holland sedert den dood van Willem II niet meer goeds had gewrocht?

Wanneer men de beide nieuw ingevoegde capittels met aandacht leest, is het, althans voor mijn gevoel, als of de Witt zelf het woord opvat. Het is zijn stijl, zijn klemmende betoogtrant, als in de deductie van 1654. Al wat hij zegt is naar het doel gerigt. Alleen bij het opluisteren der redenering met een paar ‘aardige gelijkenissen’ schijnt de Witt zich eenigzins naar den smaak van de la Court geschikt te hebben. Waar de verpligting moet worden ingescherpt om ‘de vrije regeeringe’ te handhaven, wordt hij warm, en als hij van de prinsen van Oranje en hunne voorstanders spreekt, scherp, tot stuitende onregtvaardigheid toe; maar ook daarin ligt, wij hebben het gezien, eene reden te meer om het auteurschap aan de Witt toe te kennen. Reeds in den aanhef legt hij den vinger op den wond door op de drukkende staatsschuld van 140 millioen

gulden te wijzen, waarmede Holland gedurende den oorlog met Spanje was bezwaard, en die dadelijke opheffing van de bestaande lasten onmogelijk maakte. De la Court had in de voorafgaande hoofdstukken slechts eene enkele maal (blz. 90) van die staatsschuld gewaagd. Daarna wordt gesproken van de onberekenbare schade, door den eersten Engelschen oorlog en door den zeeroof in de Middellandsche zee aan Hollands scheepvaart, handel en nijverheid berokkend, en de oorlog in de Oostzee gelaakt op eene wijze, die, zoo als prof. Fruin heeft aangetoond, met de Witts van elders bekende inzigten overeenstemt. Omtrent het gewapenderhand partij trekken voor de stad Munster tegen haren bisschop en den oorlog tegen Portugal wordt een behoedzaam stilzwijgen bewaard; waarschijnlijk omdat de Witt zich zelven bewust was, daartoe de hand te hebben geleend. Daarentegen wijst de schijver, wat de la Court niet gedaan had en toch zoo geheel in de hoofdstrekking van ‘het Interest’ lag, op de goede vruchten, door ‘de beginselen van een vrije regieringe albereyts gebaert.’ Opmerkelijk is het, dat daarbij enkel daden van bestuur worden vermeld, waartoe de Witt persoonlijk had medegewerkt. De rente der Hollandsche staatsschuld is gereduceerd en daardoor het uitzigt geopend op aanmerkelijke vermindering van lasten, wel niet dadelijk, maar in eene allengs naderende toekomst. Hooggaande geschillen in de provinciën Overijssel en Groningen zijn beslecht, oproerige bewegingen in Hollandsche steden bedwongen, twisten tusschen regerings-collegiën, ‘boven memorie van menschen getrotteert hebbende’ nedergelegd, zonder dat de tusschenkomst eens Stadhouders noodig was: de invloed en het gezag van den raadpensionaris en van eenige leden der Staten waren tot het doen bedaren der verhitte gemoederen genoegzaam. Terwijl de Staten te midden van den eersten Engelschen oorlog zestig nieuwe capitale oorlogschepen hadden doen bouwen, is die aanbouw krachtig voortgezet, en worden al die verbeteringen in het zeewezen gebragt, die wij uit de Jonge's klassiek werk als vooral van de Witt zelven afkomstig kennen. Ten slotte wordt met gepaste zelfverheffing gewezen op den toenemenden bloei der voornaamste Hollandsche steden, op de welvaart en weelde, die zich overal openbaren, op het vergrooten van Amsterdam, ‘noch met geheele twee dardeparten.’ - Dat de Witt op zijn standpunt zóó spreken kon en moest, zal niemand betwisten; doch het verdient nadere uiteenzetting, dat

hetgeen hier van de staatsschuld van Holland en de rentereductie van 1655 wordt gezegd, naauwlijks van iemand anders afkomstig kan zijn dan van hem.

Nederlands finantiële kracht was ten tijde van de Witt *betrekkelijk* veel grooter dan thans. Ware dit niet het geval geweest, de kleine Staat zou zich onmogelijk in meer dan een strijdperk met veel magtiger naburen hebben kunnen meten. Het staatsinkomen der republiek kan in dat tijdperk op meer dan 20 millioen gulden worden geschat, waarvan Holland alleen 12 millioen, en als men de convooyen en licenten (in- en uitgaande regten) meêrekent, 14 millioen opbragt. In de beste dagen van Hendrik IV bereikten de staatsinkomsten van geheel Frankrijk te naauwernood dat cijfer van 20 millioen. Ofschoon onder Lodewijk XIV in verbazingwekkende evenredigheid gestegen, vermogt zelfs een Colbert niet, ze hooger op te drijven dan tot omstreeks 100 millioen van onze munt. Maar onze republiek bezat, boven de gewone staatsinkomsten, in de gemakkelijkheid, waarmede zij of liever de provincie Holland geldleeningen sloot, de vrucht van hare alom bekende naauwgezetheid in het vervullen van geldelijke verpligtingen, een middel tot krachtsontwikkeling, dat in die mate toen aan geen andere Mogendheid ten dienste stond. Frankrijk en Engeland leenden insgelijks, zelfs millioenen bij millioenen, maar òf door middel van naar roof zweemenden dwang, òf op de wijze des verkwisters, die zich in den nood aan de drukkendste voorwaarden onderwerpt, om zich later daarover door mishandeling zijner schuldeischers te wreken. Noch de overmoedige Lodewijk XIV, noch zijn opvolger, de losbandige Regent, noch de eerste Fransche republiek met hare schoonklinkende beloften deinsde terug voor openlijk of bedekt staatsbankroet. In Engeland dagteekent de gevestigde staatsschuld, het staatscrediet, eerst van 1692, toen daar in Willem III de goede Hollandsche beginselen den troon hadden beklommen (Macaulay, England, III, 325). Die beginselen, men weet het, zijn door Nederland nooit verkracht, zoo lang het slechts een zweem van zelfstandigheid behield. Voor Napoleon I was het bewaard, daarvoor ook hier de Fransche tiercering in de plaats te stellen; voor enkelen onzer tijdgenooten om de onverdedigbare trouwbreuk te vergoelijken.

In weêrwil van den onmiskenbaren rijkdom van ons vaderland in de zeventiende eeuw, kan het niet bevreemden, dat de Witt in ‘het Interest’ met zekere ontzetting spreekt van het

vervaarlijk en onuitsprekelijk kapitaal van 140 millioen, ‘door soo geringe provincie als Hollant’ op interest geligt (blz. 94). Slechts dan wordt hij weder onregtvaardig, wanneer hij dien last te uitsluitend voorstelt als ‘door den Capitain generael en sijne flatteurs de goede Regierders van Hollant over den halse gedrongen.’ (blz. 96). De Hollandsche staatsschuld was te groot geworden. De rente daarvan verslond meer dan de helft van de gewone inkomsten der provincie. De belastingen, waaruit deze inkomsten voortsproten, vormden een te gedrochtelijker zamenstel, omdat de Staten van Holland de op zich zelf loffelijke gewoonte hadden van bij het opnemen, ook van kleine geldsommen, afzonderlijke of verhoogde middelen in te voeren tot kwijting der rente. Geen wonder dat de raadpensionaris, zoodra de vrede met Engeland de handen vrijer liet, eene rente-reductie van 5 op 4 pCt. beraamde, waardoor voor de provincie eene jaarlijksche besparing van 14 tonnen gouds werd verworven. Hij spande, zoo als hij zelf aan den ambassadeur Nieupoort schrijft (Gedrukte brieven, III, 101), tot het doordrijven van dien maatregel alle krachten in, overwon den tegenstand van stedelijke regenten, die liever 5 dan 4 pCt. van hun geld wilden blijven trekken, en slaagde volkomen. Ongehoord of uitermate verdienstelijk was echter deze maatregel niet. Weinig jaren te voren was reeds eene reutereductie door Holland met goed gevolg tot stand gebragt. Gelijk van zelf spreekt, hadden de obligatie-houders, die zich daaraan niet wilden onderwerpen, het regt aflossing hunner schuldvordering te vragen. Maar daarvoor behoefde men niet te vreezen. De Hollander van die dagen achtte zich gelukkig, zijne bespaarde penningen, zij het ook tegen latere rente, den lande te kunnen toevertrouwen. Zijn kapitaal was verzekerd, daar aan geen andere aflossing dan à pari gedacht werd. Toen Holland gedurende den tweeden Engelschen oorlog nieuwe geldleeningen moest aangaan, werd de raadpensionaris door een zijner verwanten gewaarschuwd, dat men te Amsterdam over verregaande begunstiging dier verwanten mompelde, omdat van de nieuw uitgegeven obligatiën zoovele op hun naam wierden gesteld. Maar de rentereductie van 1655 onderscheidde zich daarin van de vroegere, dat de Witt de Staten wist over te halen tot het besluit van 7 Augustus, om de te verkrijgen besparing voortdurend tot aflossing van schuld te besteden, en dat wel in den ruimsten zin. Niet slechts zouden de oorspronkelijk bespaarde

ƒ 1,400,000 jaar op jaar tot dat doel worden gebruikt, maar ook de rentewinst, ‘de jaarlikse avance’, zoo als de Witt het noemde (blz. 117), door de voortgezette aflossing verkregen. Er werd dus hier eene amortisatiekas gesticht, welker inkomsten, als men het zoo mag uitdrukken, door het genot van rente op rente in sterke evenredigheid moesten klimmen. Bedroeg de daarin beschikbare som in het eerste jaar ƒ 1,400,000, dan had zij in het tweede jaar ƒ 1,456,000, in het derde ƒ 1,514,240 te besteden, en zoo vervolgens; zoodat, gelijk ‘het Interest’ ter aangehaalde plaatse zegt, ‘de bovengenoemde vervaarlycke somme van 140 millioenen in den tijd van een en veertigh jaren [in plaats van in eene eeuw] onder Godes genadigen zeegen geheel en al sal weesen afgelost.’ Zulk een denkbeeld was den schranderen raadpensionaris waardig, die zich zoo gaarne in moeijelijke becijferingen verdiepte. Zijn amortisatiestelsel overtrof in hechtheid van grondslag al wat van dien aard in lateren tijd is uitgedacht. Er was slechts één, maar een allergewigtigst bezwaar. Zou het gelukken de Staten van Holland voortdurend te belezen tot het jaarlijksch heffen van 1½, 2, 3 millioen meer aan belastingen, dan tot voorziening in de gewone behoeften noodig was, enkel en alleen opdat de provincie eenige jaren vroeger van hare staatsschuld bevrijd zou zijn? Zou niet allengs het gevoelen ingang vinden, dat het levend geslacht ook eenig genot van de besparing hebben moest; dat de nakomelingschap wel een deel van den last dragen kon? Ik geloof niet, dat een maatregel als die der Staten van Holland in 1655, ooit in eenig land tot den einde toe is voortgezet. Noord-Amerika heeft, ja, zijne vroegere staatsschuld afbetaald, maar niet uit drukkende belastingen. Zoo het thans iets dergelijks beproeft, zet het slechts de eerste schrede op eene baan, welker eindpaal niet dan met taaije volharding gewapend, te bereiken is. Welligt werd wel eens onder de leden der Hollandsche Statenvergadering over het besluit van 1655 gemord; maar dat besluit was in bewoordingen genomen, die de intrekking niet gemakkelijk maakten. Eenparigheid van stemmen was daartoe noodig. Bovendien werden de geldmiddelen van Holland op eene wijze beheerd, die slechts aan zeer weinig ingewijden een overzigt van den waren tocstand vergunde. Het was een zeer geheimzinnig, tusschen de ontvangerskantoren in de steden verbrokkeld beheer. Tien jaren lang werd dan ook de aflossing van schuld onafgebroken, met

overdrijving zelfs, voortgezet. Onder de papieren van de Witt bevinden zich een aantal becijferingen, ook van zijne hand, waaruit blijkt, met welk een gespannen aandacht hij den goeden voortgang van den maatregel gadesloeg. Zij hebben alle ten doel om uit te maken, wanneer het laatste uur der Hollandsche staatsschuld geslagen zou zijn. Toen de oorlog in de Oostzee tot buitengewone uitgaven dwong, namen de Staten van Holland liever aanmerkelijke sommen op, dan dat zij de reductie-penningen, zoo als zij hun amortisatiefonds noemden, zouden aanspreken. ‘Het Interest’ gewaagt van het destijds ongeschonden laten der reductie-penningen met grooten ophef (blz. 124 en 125), doch verzwijgt, blijkbaar met opzet, dat tegelijk nieuwe schuld werd gemaakt. Die nieuwe schuld beliep in 1659 en 1660, volgens in mijn bezit zijnde aanteekeningen, vermoedelijk van den beroemden Slingelandt afkomstig, een kapitaal van ƒ 2,581,960. In datzelfde jaar 1660 werd eene inkrimping der landmagt tot stand gebragt, en besloten de Staten van Holland, bij resolutie van 11 December, dat het daardoor bespaarde half millioen 's jaars tot stijving zou dienen van hetgeen ik de amortisatiekas heb genoemd. Langs dien weg zou, gelijk ‘het Interest’ zegt (blz. 126), de schuld ‘omtrent geheele zes jaren vroeger’ tot den laatsten penning toe gekweten zijn. Zoo zou Holland in 1690 geen staatsschuld meer kennen en als de republiek dan wierd aangevochten, over ongehoorde schatten kunnen beschikken. Het noemen van dit zesjarig tijdvak, 't welk op uitvoerige opgaven en langwijlige becijferingen steunde, zou voor mij genoegzaam zijn, om de twee capittels aan de Witt toe te schrijven. Zijne tijdgenooten wisten niets van dergelijke berekeningen. Aitzena behandelt de reductie der landmagt van 1660 met zijne gewone uitvoerigheid, maar zwijgt van het finantiëel doel (III, 638, 984). De levensbeschrijver der gebroeders de Witt, v.d. Hoeven, die ‘het Interest’ kende en geheel het hoofdstuk XXIX, als van den raadpensionaris afkomstig, overnam, verzuimt zijn verhaal van de rentereductie met de aangehaalde bijzonderheden aan te vullen (zie blz. 24, 73, 147). Een en ander zou onbegrijpelijk zijn, als men niet wist, hoe weinig de natie destijds in hare eigene finantiële aangelegenheden was ingewijd.

Hoe het zij, de Witt had in 1662, toen hij ‘het Interest’ aanvulde, eenig regt met geestvervoering te spreken van het naderen van het land van belofte, van het nakend einde der

reis door de woestijn (blz. 127). En toch - zoo worden de menschelijke berekeningen beschaamd! - dat land van belofte werd niet bereikt; de Hollanders bleven rondwaren in de woestijn tot op dezen dag. Toen in 1665 de tweede Engelsche oorlog was uitgebroken, moest Holland in dat enkele jaar 11 à 12 millioen leenen, en werd, zeker tot grievende smart van de Witt, het besluit van 7 Augustus 1655 buiten werking gesteld. Het herleefde nog eenmaal na het herstel des vredes of liever na den afloop der geduchte wapening van 1668; maar weldra naakte de veroveringsoorlog van Lodewijk XIV, en in jaren, wat zeg ik, in geheel eene eeuw, werd aan afdoende schuldamortisatie niet meer gedacht. Toch gaf de onverzettelijke de Witt, zoolang hij aan 't roer stond, het denkbeeld om Holland eenmaal van alle staatsschuld te bevrijden, niet geheel op. Hij schreef in 1671 zijne beroemde verhandeling tot aanprijzing van het negotiëren van lijfrenten en moedigde die wijze van geldleening aan, ook door aanmerkelijke opoffering van eigen fortuin. Langs dien weg, meende hij, kon de staatsschuld, hoe groot ook, niet langer leven dan een enkel menschengeslacht. Die voorkeur voor lijfrenten uit het aangeduide oogpunt, straalt reeds in ‘het Interest’ zelf door (blz. 127). De staathuishoudkundigen van onzen tijd mogen er hem geen verwijt van maken. De Witt, steunende op de strenge spaarzaamheid zijner tijdgenooten, ging van de onderstelling uit, dat de houder van lijfrente, wat hij meer dan de gewone rente genoot, voor het vormen van nieuw kapitaal zou aanleggen.

Aan het einde van de Witt's loopbaan staat een feit, wat krachtiger dan alle redenering bewijst, hoe zeer het geheim der finantiën van Holland geacht werd alleen bij hem te berusten. Den 4^{den} Augustus 1672 verscheen hij voor het laatst in de Hollandsche Staten-vergadering, waarvan hij twintig jaren de ziel was geweest, en vroeg zijn ontslag als raadpensionaris. Dat ontslag werd verleend, doch in zeer koele bewoordingen, treurig afstekende bij de hooggestemde lofspraak, waarmede men hem vroeger hij verlenging van dienst had vereerd. Het getij was gekeerd en de Staten van Holland waren kleingeestig genoeg om daarop, zelfs in hunne notulen, te letten. Toch deden zij onwillekeurig hunnen aftredenden raadpensionaris grooter eer, dan de uitbundigste dankbetuiging voor jaren lang den lande bewezene, getrouwe diensten hem geven kon. Zij verzochten en gelastten hem ‘een staat van het inkoomen en de lasten

der provincie, zoo ordinaris als extraordinaris, te formeeren,' om daardoor de beraadslaging van H. Ed. Gr. Mog. over de geldmiddelen gemakkelijker te maken (Resolutiën van Holland, 1672, blz. 835, 837). Het geven van dien last onder de toenmalige omstandigheden ware onbegrijpelijk, als de Staten kans hadden gezien, zich zonder de Witt te redden. Men vergt geen onverpligte dienst van een aftredend staatsman, wien men voor het hoofd stoot. De zaak laat zich verklaren. Het beheer der geldmiddelen van Holland werd in de bijzonderheden door de beide collegiën van gecommitteerde raden, dat van Zuid-Holland en dat van het Noorderkwartier, gevoerd; maar die beide collegiën hielden steeds met kleingeestig wantrouwen hunne ontvangsten en uitgaven voor elkander verborgen, uit vrees dat kennis der waarheid tot het opleggen van hoogere quota leiden mogt. Dit was geen geheimzinnigheid, aan Holland alleen eigen. In de andere provinciën had iets dergelijks plaats, terwijl dan weder de provinciën onderling, zoolang de republiek duurde, het geheim hunner finantiën als een onwaardeerbaren schat bewaarden. Nu was echter in Holland de raadpensionaris de onmisbare tusschenpersoon, wien Zuid-Holland zoowel als het Noorderkwartier vertrouwen moest schenken. Hij had tot beide collegiën van gecommitteerde raden toegang en kon dus uitsluitend den toestand der geldmiddelen in hun geheel overzien. Zeker is het, dat de Witt den verlangden staat nog leverde. Waarschijnlijk mag men dit stuk, 't welk gelukkig bewaard is gebleven, als 's mans laatsten arbeid op staatkundig gebied beschouwen. Het vergunt uit het hier behandeld oogpunt den balans van zijn beheer op te maken. Daaruit blijkt namelijk, dat, terwijl Holland in 1654 ƒ 6,907,709 voor de renten zijner staatsschuld betaalde, dat rentebedrag den 1sten Januarij 1672 tot ƒ 5,580,956 was gedaald. Die dorre cijfers hebben hunne eigenaardige welsprekendheid. Zij bewijzen, dat het tijdperk van de Witt ten slotte nog eene vermindering van rentelast van weinig minder dan de dikwijls genoemde 14 tonnen gouds opleverde. Men achte die uitkomst niet gering. Nederland zal weldra drie eeuwen lang als zelfstandige Staat hebben bestaan. Gedurende al dien tijd zijn slechts twee andere tijdperken aan te wijzen, waarin soortgelijke vermindering van rentelast of van staatsschuld plaats greep: het tijdperk van den goeden raadpensionaris Steyn en dat waarin wij leven.

Voor ik aan het handschrift van 'het Interest' vaarwel zeg,

moet mij nog eene bedenking van 't hart, die het mij pijn doet, niet te mogen smoren. Toen de la Court in de voorrede der ‘Aanwijsing’ te kennen gaf, dat ‘het Interest’ buiten zijn weten gedrukt was, deed hij - de heer Tiele heeft het insgelijks gevoeld - der waarheid te kort. De drukkopij draagt overal, ook in de later bewerkte deelen, duidelijke blijken van door de la Court zelf voor de pers gereed te zijn gemaakt. De notae marginales of inhouds-opgaven heeft hij persoonlijk daarop gesteld en er eene aanteekening omtrent de overname bijgevoegd, die niet anders dan tot den zetter gerigt kan zijn. Terwijl het boek ter perse lag, werd hij overgehaald om daarin nog eenige nieuwe capittelen te lasschen, en nu laat het zich toch wel niet onderstellen, dat men destijds voor hem verborgen hield of verborgen heeft kunnen houden, dat het werk reeds gedrukt werd. Zelfs de omstandigheid, dat de drukkopij in zijn bezit is gebleven, bewijst, dat hij aan het drukken niet vreemd bleef. Waarschijnlijk was de latere verklaring van de la Court het gevolg van een vroegeren noodleugen, dien niemand hem euvel zal duiden. Toen hij in 1662 door den kerkeraad der hervormde gemeente Leiden, wegens de uitgave van ‘het Interest’ en van de ‘polityke discoursen’ met ontzegging van het gebruik des avondmaals bedreigd werd, trachtte hij zich te redden door het beweren, dat het eerste geschrift hem afhandig gemaakt en buiten zijn toedoen gedrukt was, en dat - wat hij naar waarheid zeggen kon - het tweede een anderen auteur had. (Wttewaall, Welvaren der stad Leyden, XIII). Maar waarom dan dien noodleugen na eenige jaren nog eens te berde gebragt? Ik zie meer kans de la Court ook deswege te verdedigen, dan de Witt over zijnen aan P. de Groot, den 19^{den} Januarij 1663 geschreven brief. (Gids, 1853, blz. 518). In dien brief straalt niet enkel neiging door om de la Court in den strijd tegen verbitterde predikanten over te laten aan zijn lot, maar tevens die om hem, des noods, te verloochenen. Dat had de la Court aan de Witt niet verdiend! Nu wij weten, dat de raadpensionaris inderdaad ‘het Interest’ met vele heftige, ook voor de predikanten aanstootelijke inlasschingen heeft verrijkt, kan men deze zijne handelwijze, om het zachtste woord te gebruiken, niet anders dan weinig edelmoedig noemen. Voor zulk eene onedelmoedigheid stond de Witt te hoog.

D. VEEGENS.

(*Wordt vervolgd.*)

Wilhelm von Humboldt.

Het is niet waarschijnlijk, dat, bij den honderdjarigen gedenkdag van Wilhelm von Humboldt's geboorte, die welhaast daar is, zijn nagedachtenis een zoo algemeene hulde zal ontvangen, als voor eenige jaren aan Lessing, Goethe en Schiller werd gebragt. Hoe gewigtig ook de rol is, die hij op literarisch, wetenschappelijk en staatkundig gebied heeft vervuld, de aard zijner werkzaamheid en de maat zijner populariteit laten zulk een algemeene vereering niet verwachten. Toch ligt in dien gedenkdag een natuurlijke aanleiding tot een herinnering aan zijn leven. Dat leven heeft vele belangrijke zijden. Aan de gewigtigste gebeurtenissen van zijn tijd is v. H's. naam eng verbonden en tot velen der grootste zijner tijdgenooten stond hij in naauwe betrekking. Hij beleefde de diepe vernedering van zijn vaderland door de fransche overheersching en werkte krachtig mede om het op te heffen. In het tijdperk van reactie, dat op de vrijheidsoorlogen volgde, was hij, tegenover de ontrouw der duitsche vorsten, onder de trouwste beschermers der staatkundige vrijheid. De beschouwing van zijn leven verplaatst ons daarbij in de periode van wording der klassieke duitsche letterkunde en brengt ons telkens in onmiddellijke aanraking met haar beide uitstekendste dichters. In hem zelf traden de groote wijsgeerige denkbeelden, het humanistisch streven, de romantische afdwalingen van dat tijdvak, in een zeer eigenaardigen vorm op. In de lijst, eindelijk, der stamvaders van een der jongste wetenschappen - der vergelijkende taalstudie - beslaat zijn naam een der eerste plaatsen.

Bij de poging om van het leven van Wilhelm von Humboldt een korte schets te geven, moeten wij ons tot enkele zijden

beperken en bepaaldelijk de aanwijzing zijner verdiensten als taalkenner aan anderen overlaten[1].

I.

In de laatste jaren der regering van Frederik den Groote valt de jeugd van Wilhelm von Humboldt. In 1767, vier jaren na het einde van den zevenjarigen oorlog, werd hij geboren.

Het was voor Pruissen een tijd van opgewekt leven. De langdurige oorlogen, hoe uitputtend ook voor de finantieele middelen des lands, hadden de zedelijke kracht van het volk versterkt. Het gevoel van zelfstandigheid was gewekt, en het volk begon zich als natie te voelen. De rustige jaren van Frederiks regering waren begonnen. In zijne jeugd had hij het vurig verlangen gekoesterd om, als Vader van zijn volk, geluk te verspreiden; bij alle ontrouw aan zijne beginselen in lateren leeftijd, was die wensch dezelfde gebleven. Hij hield zich thans bezig met de politieke organisatie van zijn land; indien hij niet gelukkiger slaagde, dan was het ten deele te wijten aan de toepassing van bekrompen staathuishoudkundige begrippen, die hij met zijn tijd gemeen had, ten deele hieraan, dat slagvelden slechte kweekscholen zijn van zuivere, vrijzinnige staatkundige beginselen.

Het was de bloeitijd van het Rationalisme in Pruissen; vooral echter in Berlijn was de *Aufklärung* doorgedrongen; hier was zij nog in volle kracht, toen zij elders reeds voor een morgenrood was verklaard, waarop de volle dag nog moest volgen. Nicolai en de '*Allgemeine Deutsche Bibliothek*' waren nog met krachtigen strijdlust bezield tegen 'vooroordeelen en bijgeloof';

1 Behalve Schlesier's 'Erinnerungen an Wilhelm von Humboldt', en de uitstekende biographie van R. Haym, 'W.v.H., Lebensbild und Charakteristik', zijn de hoofdbronnen voor de kennis van v. H's. leven: 'Wilhelm von Humboldt's Gesammelte Werke', VII B.; - 'Briefwechsel zwischen Schiller und W.v.H.'; - 'W.v.H's. Briefe an F.G. Welker'; - 'Briefe an eine Freundin', II B.; - 'Caroline von Wolzogen's Literarischer Nachlasz', II; - Pertz, 'Das Leben des Ministers Freiherrn von Stein'; - Varnhagen von Ense, 'Galerie von Bildnissen', etc., I.

de ‘*Berliner Monatschrift*’ had nog jeugdigen ijver voor de verspreiding van ‘nuttige verlichting.’ De *Aufklärung* gaf den toon aan in de meeste kringen; zij heerschte op kansels en katheders, in de bureau's der beambten en van den handelstand. Zóó was het in de hoofdstad van Pruissen; maar in andere steden van Duitschland waren de dagen harer alleenheerschappij voorbij. Reeds leefden en werkten de mannen, die een nieuwen tijd voor de Duitsche letterkunde en het Duitsche leven aanbragten; wier denkbeelden, hoewel op den bodem van het Rationalisme geboren, zich ver daarboven verhieven. Reeds had Lessing zijn *Laokoon* en Winckelmann zijn *Kunstgeschichte* geschreven; reeds hadden Herders werken de harten verwarmd, en had Goethe's Werther veler hartstogten in beweging gebragt.

Twee stroomen alzoo waren er in de geestelijke atmospheer, waarin v.H. in zijne jeugd, d.i. in de twintig eerste jaren van zijn leven, was geplaatst. Zijne uiterlijke omstandigheden bragten hem het eerst met den koeleren stroom van het Rationalisme in aanraking.

Berlijn was het tooneel der eerste ontwikkeling van Wilhelm von Humboldt, wiens leven in den aanvang onafscheidelijk aan dat van zijn jongeren broeder Alexander was verbonden. Hun kinderjaren waren niet vrolijk. Hun vader, een militair en tevens kamerheer, stierf vroeg; hunne moeder, door ziekelijkheid veelal ontstemd, leefde zeer teruggetrokken, 's winters te Berlijn, 's zomers op het slot Tegel, in de nabijheid der hoofdstad. Maar de teederste zorg werd aan hunne opvoeding besteed. Campe, de schrijver van den meest bekenden Robinson Crusoë, was een hunner leermeesters. Het grootste aandeel evenwel aan hunne ontwikkeling had de beroemde paedogoog Engel. W.v.H. vereerde hem steeds als een der scherpzinnigste philosophen en als een der beste schrijvers van zijnen tijd, wien hij het meest voor zijne vorming had te danken.

Door zijne leermeesters werd hij in de officieele rationalistische kringen binnengeleid; het onderscheid in jaren werd vergeten en door mannen als Ramler, Biester, Teller en Herz werd hij als vriend opgenomen. Zij hadden alle reden veel van hem te verwachten. Reeds op negentienjarigen leeftijd schreef hij een verhandeling, die als inleiding moest dienen tot een onderzoek naar hetgeen Socrates en Plato over God en onsterfelijkheid hebben geleerd. Zijn eigen standpunt wijst hij aan, midden

tusschen de sceptici die hij ter eene, en de dweepers die hij ter andere zijde ontmoet. Hij is hoog ingenomen met de waarheden der natuurlijke godsdienst, ‘die het hart opwekken tot pligtsvervulling in iedere betrekking des levens, die alle smart ligter doen dragen, alle vreugde hooger doen voelen.’ Het geschrift is, in verband met den jeugdigen leeftijd van den schrijver, opmerkelijk om den kalmen toon, v.H. onderscheidt terstond wat voor de wijsbegeerte onbereikbaar is; hij ziet in dat de diepten der metaphysica donker zijn, en tegenover hare problemen, - zoo dikwijls de eerste wijsgeerige liefde van een geest waarin het denken ontwaakt, - staat hij met kalme resignatie.

Geheel rationalistisch was de grondtoon van zijn eerste geschrift, en toch niet zuiver rationalistisch was de stemming zijner ziel. Zijn gemoed was warmer dan bij de meeste zijner rationalistische leermeesters het geval was; er begonnen hartstogten en behoeften in hem te ontwaken, die een afval deden voorzien, en hem van zijnen rustigen middenweg naar de zijde der dweeperij konden voeren. En met zijn behoefte aan een rijker gevoelsleven stond hij niet alleen. In datzelfde Berlijn, waar de *Aufklärung* haar licht verspreidde, waren nog anderen, die met hem ook naar warmte verlangden. Het was vooral in een kring van aanzienlijke, talentvolle vrouwen, dat die behoefte zich liet gelden. Hier werd gesmacht naar de zoelere lucht, die in Zuid-Duitschland voor de literatuur een lente begon te voorspellen; hier werden de producten eener romantische rigting met verrukking begroet. In dien kring, waarvan Henriette Herz, later de vertrouwde vriendin van Schleiermacher, het middelpunt was, werd v.H. opgenomen. Toen hij in 1787 zijn universiteits-studiën begon, was zijn rationalistische ijver verflaauwd en hadden andere sympathiën zich ontwikkeld.

Na een kort verblijf aan de universiteit te Frankfort a.O., zette hij zijne daar aangevangen juridische studiën te Göttingen voort. Maar hij was jurist op dezelfde wijze als Goethe het te Leipzig en te Straatsburg was geweest; zijn eigenlijk vak namelijk trad op den achtergrond en meer dan alle juristen trok Heyne hem aan. Het huis van den beroemden philoloog was voor hem geopend en kreeg dubbele aantrekkelijkheid door de tegenwoordigheid van Therèse Forster, de vrouw van den natuurkundige. Tot aan het einde zijns levens bleef hij Heyne's dochter als eene der edelste vrouwen, die hij had leeren kennen,

liefhebben. Hier vond zijn gevoelsleven nieuwe opwekking. In die stemming leerde hij, op een togt naar Pyrmont, de '*Freundin*' kennen, aan wie hij later zijne beroemde brieven rigtte. Te Göttingen werd een innige vriendschap gesloten met Forster. De groote natuuronderzoeker was dertig jaren oud, toen v.H. hem leerde kennen. Een korte kennismaking was genoeg om zijn hart te winnen voor den man, die, op zijne reis rondom de wereld, reeds den indruk had ontvangen van de natuur in alle werelddeelen en die reeds het grootste deel achter zich had van zijn moeitevol leven. Hij bewonderde in Forster 'de volheid van ideën, die zich bij ieder voorwerp aan hem opdrongen, de levendigheid en klaarheid, waarmeê zij werden voorgedragen, den ijver voor al wat waar en goed is, de verdraagzaamheid tegenover anderen.'

Met aanbevelingsbrieven van Forster werden reizen ondernomen, die zijn 'hartstogt om interessante menschen te zien en te bestuderen', moesten bevredigen. Aan de vriendschap met Forster had hij een tweede vriendschap te danken, die hij niet minder op prijs stelde; hij leerde Jacobi kennen. v.H. kon niet genoeg de hartelijke voorkomendheid roemen, waarmeê hij op Pempelfort was ontvangen, en die hij, als kweekeling der Berlijnsche *Aufklärung*, volstrekt niet had verwacht. Jacobi's omgang was hem boven alles belangrijk; hij was verrukt over 'dien voortreffelijken geest, zoo rijk aan nieuwe, groote gedachten, in den schoonsten vorm uitgesproken', en hij kon niet beslissen wat het eerst was gewonnen, zijn verstand of zijn hart.

Het jaar 1789 gaf aan v.H. gelegenheid zijn menschenstudie op groote schaal voort te zetten. Toen de groote gebeurtenissen in Frankrijk begonnen waren, sloot hij zich aan zijn leermeester Campe aan, die naar Parijs ging 'om het lijkfeest van het fransche despotisme te vieren, en althans de tweede acte van het groote drama te zien.' Zij woonden de debatten der Nationale Vergadering bij en mengden zich onder de gedeputeerden, die den 13^{den} Augustus het adres overreikten, waarin de Koning als hersteller der fransche vrijheid werd begroet. v.H. zag het drama met andere oogen dan Campe. Terwijl deze in naïve verrukking juichte over den triomf der rede, was von Humboldt's bewondering gematigd en zijn verwachting van de vruchten der revolutie van dien aard, dat later geen teleurstelling volgde.

Naauwelijks is hij van Parijs teruggekeerd, of zijn reislust ontwaakt op nieuw. Eer hij zijn academieleven besluit, wil hij Zwitserland zien. In Zürich kon hij niet zijn, zonder Lavater te bezoeken. Zijn verwachting is hoog gespannen, maar weinige dagen zijn genoeg om hem geheel teleur te stellen. Hij kan de interessante denkbeelden tellen, die hij gedurende veertien dagen van Lavater gehoord heeft; hij vindt somtijds een diepen en vluggen blik, maar toch een kleinen geest, die altijd op zich zelf ziet; hij vindt ijdelheid, spelen met woorden en gevoel, en een minachtend oordeelen over ieder die genialiteit mist. Alleen Lavater's gesprekken over gelaatkunde boeijen hem; wel vindt hij dweeperij in de beschouwing der geheele zinnelijke wereld, als uitdrukking van het onzinnelijke, maar zij heeft voor hem toch waarde, omdat zij de grove zinnelijkheid vernietigt en den aesthetischen zin, ‘den waren middelaar tusschen den sterfelijken mensch en de onsterfelijke Idee’, ontwikkelt. Onbevredigd verlaat hij Lavater, om dubbel bevredigd te worden door de Zwitsersche natuur. Te midden der gebergten wordt zijn ziel vervuld met de beelden van zoo onweêrstaanbare kracht; het besef van de tallooze rij van vervlogen eeuwen en het voorgevoel der toekomst, die weêr zal vernietigen en weêr zal scheppen, overmeesteren hem.

Toen de feestdagen zijner Zwitsersche reis voorbij waren, moest hij terug naar de Berlijnsche zandvlakte en de Berlijnsche rationalisten. Hij was niet meer dezelfde als toen hij hen verliet. Zijn gezigtskring was uitgebreid; nieuwe levensbeschouwingen en nieuwe toestanden had hij leeren kennen; zijn ontwikkeling had hem steeds verder van zijn vroegere leermeesters en vrienden verwijderd.

Te Berlijn werd v.H. aangesteld als referendaris bij het ‘Kammergericht’. De omstandigheden waaronder hij zijn praktischen werkkring intrad, waren niet gemakkelijk, en spoedig ondervond hij, dat de tijden van Frederik den Groote voorbij waren. Een piëtistische geest, door koninklijke gunst beschermd, liet zich krachtig gelden en de censuur legde hare drukkende hand op menig geschrift; alleen de regtbanken waren nog stevige bolwerken voor de vrijheid. v.H. gevoelde dat hij op een post was geplaatst, waar hij veel nut kon stichten; en toch, - na een jaar deelde hij aan zijne vrienden het besluit mede om zijn werkkring te verlaten, en uit het praktische leven zich terug te trekken. Wat was de grond van dat

besluit? In een brief aan Forster ontwikkelde hij denkbeelden, waardoor de oorzaak zijner koele verhouding tot het praktische leven volkomen duidelijk wordt. ‘Niets op aarde’ - zoo schrijft hij hem - ‘is mij zóó gewigtig als de hoogste kracht der individuën, en de eerste wet der ware moraal is: werk op u zelven; de tweede: werk op anderen door dat, wat gij zijt. Men zij slechts groot en veelzijdig, men hebbe slechts veel te geven, zoo zullen de menschen het zien en genieten, en dat genot zal de vader worden van nieuwe kracht. Ieder mensch moet op het geheel en op het karakter der menschheid werken, en daarop werkt ieder, zoodra hij op zich zelven en slechts op zich zelven werkt.’

Met de ontwikkeling dier quietistische levensbeschouwing legde hij zijn geheele ziel open, en het was de drang zijner gansche natuur die hem dreef tot een ‘leven in ideën’, tot een streven naar een rijke, harmonische ontwikkeling zijner krachten. In de woorden die hij aan Forster schreef, wees hij de rigting aan, waarin hij, zijn geheele leven lang, zich heeft bewogen; de levensbeschouwing, die de grond is geweest van de verheven eigenschappen, evenzeer als van de zwakheden, die hem hebben gekenmerkt.

Zulk een levensideaal zich voor te stellen en daarnaar te leven, was alleen mogelijk voor een man, die tot de uitverkorenen der fortuin behoorde. En zulk een gunsteling was hij. In 1791 kon hij aan Forster schrijven: ‘Ik heb Berlijn verlaten en leef op het land in een onafhankelijk, vrijwillig gekozen, oneindig gelukkig bestaan.’ - Er ontbrak inderdaad weinig aan zijn geluk. Zijn fortuin stelde hem in staat volkomen onbezorgd te leven, en een huwelijk met Caroline von Dacheröden, dat in den kring zijner Berlijnsche vriendinnen was beraamd, werd hem de bron van het reinste en verhevenste geluk. Naar Burgörner, in de nabijheid van Erfurt, trok hij zich terug. Indien ergens, dan was het hier mogelijk, geheel voor zich zelven te leven en de buitenwereld te vergeten. Maar het waren tijden, die den onverschilligste niet onverschillig konden laten voor de gebeurtenissen der wereld. De fransche revolutie, die steeds grooter proportiën aannam, moest zijn aandacht boeijen; een oordeel moest hij zich vormen. Het bleef even gematigd, als het vroeger was geweest, zóó gematigd alsof niet een tijdgenoot, maar de nakomelingschap het uitsprak. Geen vrees voor het nieuwe en ongewone, maar evenmin

hartstogtelijke bewondering vervult hem; hij keurt een constitutie af, die aprioristisch, naar de beginselen der rede alleen, is ontworpen; hij oordeelt dat de rede wel voorhandene stoffen kan vervormen, maar geen nieuwe kan scheppen, en dat het de taak van den wetgever is hervormend te werken, zonder revolutionair te zijn.

In een klein geschrift, onder den titel: '*Ideen über Staatsverfassung durch die neue französiche Revolution veranlaszt*', ontwikkelde hij zijne denkbeelden over de groote Omwenteling. Aan dit geschrift sloot zich een tweede aan, dat tot het merkwaardigste behoort wat hij op dit gebied schreef, zijn '*Ideen zu einem Versuch die Grenzen der Wirksamkeit des Staats zu bestimmen*.' De verheven eischen, die hij aan zijn eigen ontwikkeling had gesteld, het hooge ideaal dat hij voor zich zelf had opgevat, stelt hij aan ieder individu en aan ieder volk. De volle harmonische ontwikkeling der menschelijke natuur - zoo redeneert hij - is het hoogste op aarde; zij alleen geeft waarde aan alle goederen van het leven en maakt den waren adel der menschelijke natuur uit. Op dat beginsel, meent hij, moet de inrigting van den Staat gegrond zijn. Van dat beginsel uitgaande, beantwoordt hij de vraag: wat is de kring der werkzaamheid van den Staat? Bij zijn streven om 'overal de zucht tot regeren tegen te gaan', trekt hij de grenzen zoo eng mogelijk. De Staat is hem alleen eene inrigting tot bescherming der burgerlijke vrijheid, maar vóór alles wil hij zorgen, dat die vrijheid geen haarbreed meer beperkt worde, dan noodig is om de veiligheid te handhaven; nergens mag de mensch aan den burger worden opgeofferd en niets moet meer gevreesd worden dan overmatige inmenging van den Staat. Terwijl de staatskunst - zoo schreef hij - meestal slechts tracht volkrijke, bloeijende landen te scheppen, moet de zuivere theorie haar luide toeroepen, dat die dingen zeker zeer schoon en wenschelijk zijn, maar dat zij van zelf ontstaan, wanneer men de kracht en de energie van den mensch door vrijheid verhoogt, terwijl daarentegen, wanneer men ze onmiddellijk wil voortbrengen, juist datgene kan lijden, waarom zij alleen wenschelijk zijn. Schoon is het beeld, dat hij ontwerpt van een volk, waarbij vrijheid in den hoogsten zin en in alle rigtingen heerscht. Welke verschijnselen zou zulk een volk vertoonen? Hooger en heerlijker gestalten zou het opleveren, dan zelfs de 'onbeschrijfelijk aantrekkelijke oudheid' voort-

bragt. Wanneer ieder wezen zich ‘uit zich zelf kon organiseren’; wanneer ieder zijn eigenaardigheid kon ontwikkelen, en niets den een dwong zich den ander gelijk te maken, hoe rijk zou dan het innerlijk leven van den mensch zich ont. wikkelen, hoeveel inniger zou de band zijn tusschen het physische en morele leven, hoeveel rijker en fijner schakeringen van het menschelijk karakter zouden dan ontstaan! Bij zulk een volk zou geen kracht verloren gaan tot verhooging van het genot des levens; zelfs de onvermijdelijke ellende van een deel van ons geslacht zou hare scherpte verliezen.

Niet in de juiste oplossing van het gestelde probleem ligt het belang van dit merkwaardig geschrift. Onpraktisch is dikwijls de toepassing der gestelde beginselen, en voor een deel dragen die beginselen zelf de sporen van den invloed der omstandigheden waaronder zij zich ontwikkelden. Hoe kon het anders? Terwijl v.H. zelf den Staat slechts als een drukkende magt ondervond, en zijn scheppende kracht niet zóó ver reikte, dat hij zich het beeld van een hervormden, constitutionelen Staat kon voorstellen, moest zijn theorie eenzijdig worden. Maar voor de kennis van zijn ontwikkeling en als bewijs van den hoogen adel van zijn geest, heeft het geschrift groote waarde.

II.

Met dit geschrift was de eerste phase zijner ontwikkeling geëindigd. In de tweede treedt de studie der klassieke oudheid geheel op den voorgrond, en het zijn vooral de Grieken, die zijn ziel innemen. Twee mannen werken in deze periode beslissend op den gang zijner studiën: Heyne en Wolf.

De duitsche philologie was in een tijdperk van bloei, waarin een man van talent, bezield met lust tot ideale studiën, ligt tot haar moest worden aangetrokken. Heyne bragt, meer dan de meeste zijner voorgangers, de philologie met de aesthetica in verband, en onder zijne behandeling behield de oude letterkunde de frissche kleuren, die zij eens in het land harer geboorte had bezeten, maar die onder de handen van eenzijdige grammatici en commentatoren zoo dikwijls verloren gingen. Naast hem ontwikkelde Wolf, begaafd met een levendigen zin

voor geschiedkundige ontwikkeling en met een groot talent voor kritiek, zijne geniale werkzaamheid. Als leerling en als vriend had v.H. met Heyne te Göttingen verkeerd; ook tot Wolf stond hij aanvankelijk in de betrekking van leerling tot leermeester, om weldra diens medehelper en raadgever te worden.

Onder den invloed der beide philologen ontwikkelde zich in v.H. die dweepende liefde tot de klassieke oudheid, die een tijdlang alle belangstelling in andere studie bij hem verdrong. Zijn gansche innerlijk, de geheele rigting zijner denkbeelden kwam aan dien invloed van buiten te gemoet. Een streven naar harmonische ontwikkeling, naar zuivere menschelijkheid had hem reeds vroeg bezield; thans, bij het zoeken van een beeld, dat aan zijn ideaal beantwoordde, vond hij rust in de beschouwing der Grieken. Hier meende hij volkomen te vinden, wat hij zoo vurig zocht; hier ontmoette hij een volk dat in zeldzame mate eenvoud en natuur met beschaving verbond, dat reeds vroeg een fijn gevoel voor het schoone bezat en waarbij die eigenschappen bewonderenswaardig algemeen waren verbreid; een volk, waarbij volkomen harmonie werd gevonden tusschen geestelijke en ligchamelijke ontwikkeling, en waar beide steeds door schoonheidszin werden geleid. En nu werd de liefde waarmeê hij zijn ideaal liefhad, geheel overgebragt op het Helleensche volk, en de gloed zijner eigen ziel straalde af op zijne voorstelling der Grieksche wereld.

Aan Wolf zond hij een opstel, waarin hij de redenen ontwikkelde, die hem de kennis der Grieksche nationaliteit tot het schoonste doel zijner studiën maakten. De kennis der Grieken, zegt hij, geeft een geheel eenige ontwikkeling, die den ganschen mensch omvat; die hem niet slechts vatbaarder, beter, sterker naar deze of gene zijde maakt, maar in het geheel tot een grooter en edeler wezen verheft. Alle onvolkomenheden in den mensch laten zich tot disproportiën zijner krachten terugbrengen; terwijl de Grieksche schrijvers ons menschen schetsen uit eenvoudige, groote en, in vele opzigten, schoone trekken zamengesteld; terwijl zij ons, in één woord, den geheelen mensch vertoonen, wordt ons een geneesmiddel gegeven. Van daar dat aan de studie der Grieksche oudheid gelijke waarde moet worden toegekend, zoowel voor hem die tot handelen is geroepen, als voor hem die met ideën zich bezig houdt, voor den historicus evenzeer als voor den wijsgeer en den kunstenaar.

Aan de philologie, zóó opgevat, wil hij zijn leven wijden.

Het is hem volle ernst met zijne klassieke studiën; uitgebreid zijn zijne plannen, want den ganschen cyclus der Grieksche schrijvers wil hij doorloopen en niet rusten voor hij een heldere voorstelling heeft van de politieke, godsdienstige en huiselijke toestanden der Grieken. Met ijver wijdt hij zich aan grammaticale en metrische studiën, en aan de naauwkeurigste tekstkritiek onttrekt hij zich niet. Wel vreest hij dat zijn opvoeding hem belet een volkomen philoloog te worden, maar voor dilettantisme behoeden hem de grondigheid zijner natuur en het wakend oog van Wolf.

Te midden der stilte van zijn landleven wordt hij door niets gestoord in zijn onafgebroken lezen der Grieksche schrijvers. Zijn studie is meer dan lezen; het is een leven met de Grieken, het is een dagelijks herhaalde vlugt zijner verbeelding naar het vaderland der klassieke letterkunde. En niet eenzaam zijn die togten. Hij wordt vergezeld door zijn vrouw, die, zelve een levende gratie, en zelve begaafd met een levendigen schoonheidszin, in zijne verrukking over de Grieksche wereld deelt Met haar leest hij Homerus en het is hem alsof de geschiedenis van Penelope en Nausikaä dubbel liefelijk uit haren mond klinkt. Aan Wolf durft hij het uitzigt geven op eene vertaling van Herodotus van haar hand, en hij twijfelt of iemand beter dan zij in staat is, de naïveteit van dien historicus weêr te geven. Volkomen is zijn weelde, wanneer Wolf hem op zijn landgoed bezoekt, en die bezoeken zijn de aanleiding tot nieuwe plannen. Evenwel, alle productieve kracht wordt gebonden, terwijl hij luistert naar zijn geliefkoosde schrijvers, die den tekst leveren tot de harmoniën zijner eigen ziel en alle plannen van geschriften wijken voor het genot van het opnemen. Was het wonder dat bij zulk eene stemming het praktisch leven alle aantrekkingskracht voor hem miste? Aan Wolf verklaart hij dat iedere schaduw van lust tot de praktijk in hem verdwenen is; of hij ooit tot de politiek zal terugkeeren, - hij kan het naauwelijks gelooven; de Grieken absorberen hem geheel.

Nadat zijn verblijf te Burgörner ongeveer twee jaren geduurd had, verhuisde hij, in het begin van 1794, naar Jena. Hij ondervond dat aan het genot zijner landelijke eenzaamheid toch ook ontberingen waren verbonden, en dat in zijn stemming de kiem van verandering lag opgesloten, die zich vroeg of laat moest ontwikkelen. Wij zagen dat zijne dweepende be-

wondering voor de Grieksche wereld, behalve op de altijd blijvende schoonheden der Grieksche literatuur en kunst, rustte op een ideaal, dat hij zelf had gevormd en dat hij dáár vleesch geworden voor zich zag. Hij stond inderdaad, - om Schiller's kategoriën ten opzigte der poëzij te gebruiken, - niet naïf, maar sentimenteel tegenover de klassieken; hoe ook met hen vereenzelvigd, hij reikte hun slechts uit de verte de hand, en terwijl hij geloofde geheel antiek te zijn, was hij inderdaad vol moderne elementen. De tijd moest komen waarin hij zou inzien, dat de ideale kleuren die de Grieksche oudheid voor zijn oog bezat, voor een deel uit een optisch bedrog ontstonden, en waarin hij de stoffen voor zijn ontwikkeling ook elders zou zoeken.

Waar kon de gelegenheid voor zulk eene rijker ontwikkeling beter zijn dan in het Jena dier dagen? De wijsbegeerte had daar haren hoofdzetel; de wetenschappelijke atmospheer was daar vooral met Kantiaansche philosophie, zuiver of gemengd, vervuld. Daar leefden Hufeland, Paulus, David Veit, Fichte; daar oefende, boven alles, Schiller zijn aantrekkingskracht uit.

Reeds vroeger was v.H. met Schiller in aanraking geweest, zonder dat een bepaalde vriendschap was gevolgd. Door herhaalde bezoeken was de betrekking inniger geworden; eindelijk was van Schiller het voorstel uitgegaan, dat v.H. zich te Jena zou gaan vestigen.

Schiller had juist zijne geschiedenis van den dertigjarigen oorlog voltooid en was nu in die merkwaardige periode zijns levens, toen zijn dichterlijke scheppingskracht bijna geheel door philosophische studiën werd onderdrukt. Hij was verdiept in de Kantiaansche wijsbegeerte en vervuld met zijne denkbeelden over de aesthetische opvoeding der menschheid. Onvoldaan over de sociale toestanden, die hem omgaven, had ook hij zich teruggetrokken naar de ‘heilig stille wereld van het gemoed’, en alleen in het rijk der verbeelding vond hij vrijheid. Hij hield zich bezig met het plan voor een tijdschrift, waaraan de beste krachten van Duitschland zich moesten wijden en dat bestemd was om het koningrijk van zijn aesthetisch humanisme te vestigen.

Wie kon hem op dit oogenblik een beter medgezel zijn dan v.H.? In dezen vond hij, wat hem zelven ontbrak. Even sterk als v.H. voelde Schiller zich tot de Grieken en hunne literatuur aangetrokken, maar door zijn opvoeding waren hem de bronnen gesloten; bij dat gemis kwam de philologische

kennis van zijn vriend hem uitnemend te hulp. Schiller voelde dat hij de wijsgeerige phase, waarin zijn ontwikkeling zich bevond, moest doorworstelen eer hij tot de poëzij kon terugkeeren; wie kon dat proces beter tot een krisis brengen, dan v.H., met zijn aangeboren talent voor kritiek?

Maar het grootste voordeel bij die literarische vennootschap was toch ongetwijfeld aan de zijde van v.H.; want hoe aanzienlijk het kapitaal ook was dat hij aanbragt, Schiller was meer de productieve, hij meer de ontvangende.

Een levendig verkeer had tusschen hen plaats. Geregeld zagen zij elkander tweemaal iederen dag en tot laat in den nacht werden de gesprekken dikwijls voortgezet. En het beteekende veel te spreken met Schiller, die geboren was tot gesprekken en daar al de grootheid van zijn geest ontwikkelde, die van ieder onderhoud een waren dialoog wist te maken, waarbij gemeenchappelijk de resultaten moesten worden verkregen, en aan geen rust was te denken eer een ruim gezigtspunt was gewonnen.

Zoo beschreef v.H., in latere jaren, bij de herinnering aan de gelukkige uren, met Schiller doorgebragt, zijn omgang met den grooten dichter. Bij dien omgang met Schiller kwam de vriendschap van Goethe. Schiller en Goethe waren langzaam tot elkander gekomen, maar nu eindelijk door een innigen band vereenigd. v.H. was de derde in dat bondgenootschap, dat voor de Duitsche literatuur van zoo groote beteekenis werd, en nam daarbij zijne natuurlijke plaats als criticus in. Herhaalde malen kwam Goethe naar Jena; Schiller en v.H. bezochten Weimar, en de tusschenruimte tusschen de bezoeken werd door brieven gevuld. Behalve de ‘Horen’, het gemeenschappelijk troetelkind, was de Wilhelm Meister het voorwerp eener levendige kritiek; het manuscript werd naar Jena gezonden en ging terug met aanmerkingen, die door Goethe met belangstelling werden ontvangen.

Onder die omstandigheden voelde v.H. zijn geheele wezen opgewekt en ontwaakte zelfs zijn productieve kracht. Zoo werd Jena de geboorteplaats van twee verhandelingen, de eene ‘*Ueber den Geschlechtsunterschied und dessen Einflusz auf die organische Natur*’, de andere ‘*Ueber männliche und weibliche Form*.’ In die opstellen waagt hij, met al de hulpmiddelen die hij bezit, nieuwe pogingen om in ‘de diepste eigenaardigheid’ van den mensch door te dringen en door een onderzoek naar het

contrast der beide sexen, het plan der natuur bij de vorming der organische wezens op het spoor te komen.

Körner oordeelde, na de lezing dier geschriften, dat v.H. een onderwerp had aangevat, dat ‘zu viel Deutlichkeit nicht verträgt’, en de behandeling bewees dat v.H. zelf gevoelde dat zijn stof te teer was voor een krachtige aanvatting. Maar juist in die eigenschappen lag voor hem een zekere bekoorlijkheid, die de mystische zijde van zijn geest streelde. Zijne verhandelingen behooren tot die merkwaardige klasse van speculatief-philosophische geschriften, zoo als de duitsche wijsbegeerte zoo velen heeft geleverd, die, schoon geen helder licht verspreidende, toch een groot licht doen vermoeden, en vol zijn van gedachten, die nog in den toestand der nevelstoffen verkeeren, voor zij tot verdigting zijn overgegaan. Het verwondert ons niet dat Kant, ofschoon hulde brengende aan het talent van den schrijver, verklaarde die geschriften van v.H. niet te kunnen ontraadselen.

Niet ligt zou v.H. zich vrijwillig hebben verwijderd uit zijn gelukkigen kring te Jena; evenwel, familiezaken riepen hem naar Berlijn. Nadat zijn geest zich gekoesterd had aan de antieken, nadat hij een tijdlang geleefd had in vertrouwelijken omgang met de twee eerste dichters van zijn tijd, moest hij zich te Berlijn in den kring der *Aufklärung* misplaatst gevoelen, en op nieuw kon hij de baan der ontwikkeling meten, die hij had afgelegd, sinds hij met de rationalisten verkeerde. Rahel en von Gentz waren de eenigen, die hem een vergoeding schonken voor hetgeen hij miste. Intusschen leefde hij voort met Schiller en Schiller met hem, want ook deze voelde dat hem een steun was ontvallen. Aan hunne scheiding hebben wij een briefwisseling te danken, die zeker tot het schoonste behoort, dat de duitsche letterkunde bezit. Nooit kon er minder gevaar zijn voor gebrek aan stof tot wisseling van gedachten. Schiller was plotseling tot de poëzij wedergekeerd; als een aangezwollen stroom was zijn dichterlijk genie door de hindernissen heengebroken, die de speculatie in den weg had gelegd, en een periode van rustelooze productiviteit volgde. Bijna iedere brief van Schiller bragt een gedicht, dat weêr de stof leverde voor een antwoord. ‘Zelf’, zoo schrijft Schiller aan v.H., ‘zelf zijt gij te schuchter om kinderen bij de Muzen voort te brengen; in plaats daarvan adopteert gij de mijne; het is billijk dat gij nu ook in de vadervreugde deelt.’ v.H. neemt met vreugde

die taak op zich; met ijver werkt hij aan de beschaving dier kinderen, en beschrijft den indruk, dien ze bij hunne verschijning in de wereld maken. Vol bewondering staat hij tegenover Schiller's geest, die zich steeds breeder ontplooit, die steeds meer diepte vertoont, en rijker wordt, hoe meer hij geeft. Blijkbaar getroffen door het contrast met zich zelven, roept hij den dichter toe: ‘Blijf bij uw besluit om vooreerst slechts te dichten. Er is toch niets zoo betooverends als de werken van het dichterlijk genie; slechts die werken hebben een zelfstandig bestaan en kunnen tot de nakomelingschap komen. Alle philosophische producten schijnen meer op mechanische wijze tot stand te komen; het zijn geen individuën, zoo als een kunstwerk.’

Na een scheiding van vele maanden keerde v.H. nogmaals voor een tijd naar Jena terug, om op nieuw het genot van Schiller's nabijheid te hebben. Op nieuw werden iederen dag de avonden in Schiller's huis doorgebragt. Daar toonde v.H. - naar het getuigenis van een tijdgenoot - al de beminnelijkheid zijner natuur, die, vooral in gezelschap, zoo dikwijls verborgen bleef achter een stijve koelheid, waardoor hij zich, gedurende zijn geheele leven, aan menige verkeerde beoordeeling heeft blootgesteld; daar was hij volkomen ongedwongen en ontwikkelde een gelukkigen humor, die niet in sarcasme ontaardde, en tegenover den ernst van Schiller verdween de zucht tot paradoxen, die hem te dikwijls verleidde. Toen v.H., na een verblijf van een half jaar, Jena voor goed verliet, zag Schiller met weemoed terug op hunnen omgang, als op een vervlogen geluk, dat niet meer zou wederkeeren.

III.

Vrijwillig maakte v.H. zich ditmaal van Jena los. Overeenkomstig zijn wensch om steeds het midden te houden tusschen het bezit van een vaste woonplaats en reizen, begon hij, of liever zette hij voort, een literarisch nomadenleven, dat vele jaren duurde. Die wensch hing zamen met een zekere onrust in zijne natuur, die wederom haren grond had in de eigenaardige constitutie van zijn geest. De ervaringen, die hij omtrent zijne krachten had opgedaan, hadden hem geleerd dat de recep-

tieve zijde van zijn geest sterker was dan de productieve. Hij had te weinig scheppende en spontane kracht om kunstwerken te leveren, die zijn eigen kritischen zin konden bevredigen, en te veel, om bij louter opnemen rust te vinden. Bij zulk eene verhouding zijner krachten, was het niet onnatuurlijk, dat hij behoefte had om voortdurend door nieuwe indrukken geprikkeld te worden en dat hij rust zocht in beweging. Wat kon hem in dien toestand beter bevredigen dan reizen?

Nadat een reis in het Noorden van Duitschland hem in aanraking had gebragt met Körner, Claudius, Vosz en Stolberg, rigtte zich zijn verlangen naar Italië. Met ijver ging hij aan het werk om zich voor te bereiden; Goethe en Wolf namen deel aan de uitrusting en voorzagen hem van boeken en aanbevelingen. Maar tusschen het plan en de uitvoering schoven zich de politieke gebeurtenissen van 1797; zoo loste zich zijn voorgenomen Italiaansche reis op in een verblijf te Parijs. Wat hem hier het meest bezig hield, in welken kring van gedachten hij zich bewoog, bleek uit de geschriften die hij aan zijne vrienden in het vaderland zond. Hij wil het karakter der Franschen bestuderen; daartoe kiest hij niet hunne geschiedenis, niet hun politiek leven, maar hun tooneel; zijne resultaten deelt hij mede in brieven aan Goethe: '*Ueber die gegenwärtige französische tragische Bühne*.' Het treft hem terstond dat de fransche tooneelspeler meer zijn eigen hartstogten dan karakters vertoont, en den toeschouwer zoo weinig in het binnenste der ziel voert; gebrek aan nuance in de verschillende rollen is een noodzakelijk gevolg daarvan. Daarbij vindt hij in de uitdrukking van den hartstogt te veel natuur en te weinig idealiteit. Één voordeel - oordeelt hij - heeft het fransche theater, waardoor het veel vergoedt en den kunstenaar bevredigt: de natuur wordt uiterlijk met allen glans der kunst omkleed. Naar regelmaat en gratie, naar een vereeniging van declamatorische, mimische en musicale schoonheid wordt gestreefd. Van de Franschen rigt zijn oog zich op de Duitschers, en beider tooneel wordt hem de spiegel van het karakter der natiën. Bij de Duitschers, zoo meent hij, wordt niet genoeg aan de eischen der aesthetica en der zinnelijkheid voldaan, zoo als zij in het algemeen zich te weinig om het uiterlijke bekommeren. De Franschman is bevredigd, ook door de meest gewone gedachte, wanneer die slechts in een gelukkigen vorm is gekleed; de Duitscher grijpt in de eerste plaats naar den zin, en vergeeft

duisterheid en incorrectheid, wanneer slechts zijn geest en zijn hart zijn bevredigd; hij kan voor hetgeen hij voelt en denkt niet terstond de gelukkige uitdrukking vinden. Wij Duitschers, zegt hij, hebben ‘minder taal’ dan andere natiën, en toch hadden wij zooveel meer en beters te zeggen!

De Parijsche omgeving had de Duitsche herinneringen niet op den achtergrond gedrongen. De indruk van Schiller's en Goethe's werken was onverflaauwd en de problemen die hij met hen had besproken, droeg hij voortdurend met zich om. Dat bewees het uitvoerig werk: ‘*Ueber Goethe's Hermann und Dorothea*’, dat hij te Parijs schreef. Naar aanleiding van dat gedicht ontvouwt hij het wezen der poëzij en de wetten der epische dichtsoort. De stoffen waaruit hij zijn werk opbouwde, hadden lang zijn ziel vervuld; waardoor konden ze beter in beweging worden gebragt dan door een kunstwerk waarin hij de poëzij, en bepaaldelijk de epische soort, zuiverder voor zich zag dan in eenig ander? Zelden daarbij vertoonde zich aan hem de dichter- en kunstenaarsnatuur in een schooner licht dan hier; Goethe's eigenaardigheid eindelijk, die lang reeds een voorwerp van zijn nadenken was geweest, vond hij nergens beter uitgedrukt dan in dit gedicht, waarin zich ‘al de stralen van diens genie als in een brandpunt vereenigden.’

Tot hiertoe had v.H. alleen noordsche individualiteiten leeren kennen; hij kon de begeerte niet langer weêrstaan om een zuidelijk volk te bezoeken. Italië bleef nog gesloten; hij besloot daarom tot een reis naar Spanje. Die reis wekte zijn geheele ziel op. Zijne ‘*Reiseskizzen aus Biscaya*’, zijne beschrijving van den Montserrat, zijn gedicht: ‘*In der Sierra Morena*’, toonen hoe levendig zijne indrukken van de Spaansche natuur waren, hoe opgewekt zijn gemoedsleven was. Maar zijn reis droeg kostbaarder vruchten voor zijn ontwikkeling en voor de wetenschap, dan hij zelf had verwacht; hij vond wat hij niet had gezocht, hij vond de eerste stoffen voor zijn vergelijkende taalstudie. Toen hij de fransche grenzen voorbij was, trof hem de eigenaardigheid der spaansche Basken. Het ontgaat hem niet, welk een merkwaardige zelfstandigheid zij bewaard hebben, en dat zij, ofschoon met een ander volk zamengesmolten, een natie zijn gebleven, met eigen wetten en bijzonderel vrijheden. Vooral hun dialect beluistert hij naauwkeurig, en zijn waarnemingen verbinden zich met de taalkennis, die hij bezit. Hij werd aangegrepen door een onderwerp van studie,

dat hij gevoelde meester te kunnen worden en dat hem niet meer losliet. Te Parijs teruggekeerd, onderzoekt hij zijn schatten verder en vindt in de bibliotheken rijke hulpmiddelen voor zijn onderzoekingen. Aan zijne vrienden in Duitschland had hij zijn spoedigen terugkeer naar het vaderland aangekondigd, maar op nieuw wordt hij heengetrokken naar Spanje, om nog eens op de plaats zelve materialen op te zamelen. Eerst vele jaren later, overeenkomstig de langzame digestie van zijn geest, gaf hij in zijne '*Prüfung der Untersuchungen über die Urbewohner Hispaniens vermittelst der vaskischen Sprache*', de resultaten zijner studiën in het licht.

Eindelijk keerde hij, in den herfst van 1802, na eene afwezigheid van vijf jaren, naar zijn landgoed Tegel, bij Berlijn, terug.

IV.

Tien jaren waren verloopen sinds v.H. zich uit het publieke leven had teruggetrokken. Hij had gedurende al dien tijd geheel voor zijn eigen ontwikkeling geleefd en een vrijheid genoten, die door niets werd beperkt; maar tevens had hij menigmaal de schaduwzijde van dat genot leeren kennen. Hij had de overtuiging opgedaan, dat, wanneer men geheel over zijn tijd te beschikken heeft en door geen dwang hoegenaamd wordt gebonden, veel tijd verloren gaat. Zelfs te Berlijn en te Parijs had hij somtijds over een gevoel van afstomping geklaagd. Hij was zeker niet de eerste, die leerde inzien, welk een hooge waarde voor de frischheid van den geest het praktische leven heeft en dat de hoogere ideën, meer dan dikwijls vermoed wordt, voedsel ontvangen uit het leven midden in de werkelijkheid. Terwijl hij besloot een praktischen werkkring te zoeken, diende hem het geluk op nieuw: de opengevallen plaats van gezant te Rome werd hem toevertrouwd.

In den herft van 1802 ging hij met zijne familie op reis. Vooraf werden aan Wolf te Halle, aan Goethe en Schiller te Weimar, afscheidsbezoeken gebragt; daar zag hij voor het laatst den minder gelukkigen vriend, voor wien het zien van Italië een onvervulde wensch bleef. Tegen het einde van November bereikte hij Rome, waar een huis, eens door Maltesische ridders

bewoond, met een uitzigt over de stad, de Campagna en het Albaansche gebergte, voor hem in gereedheid was gebragt.

Zijn ambtsbezigheden waren van kalmen aard; de Pauselijke staat genoot voor het oogenblik een betrekkelijke rust, zoodat politieke zorgen hem niet drukten. Reeds spoedig kon hij aan Wolf schrijven dat hij aan zijn betrekking begon te gewennen, en dat, zoo niet alles hem voldeed, een wandeling door een ruïne der oudheid met veel verzoende; en Schiller, die bezorgd was dat zijn ambtsbezigheden hem te zeer uit den kring zijner studiën zouden rukken, kon hij de geruststellende verzekering geven, dat zijn werk met eigenlijke politiek weinig te maken had. Door zijn fijne vormen won v.H. de gunst der Romeinen en zijn huis was een vereenigingspunt voor geleerden en diplomaten, voor kunstenaars, zoo als Thorwaldsen en Rauch, voor aanzienlijke reizigers, zoo als Madame de Staël en A.W. von Schlegel.

Met zijn verblijf te Rome was aan v.H. een geluk ten deel gevallen, dat door de helden der klassieke duitsche letterkunde als het hoogste werd beschouwd, dat den sterveling kon gegeven worden. Het was Lessing's vurig verlangen geweest, in Italië te leven en te sterven. Het gevoel eener heilige roeping had Winckelmann naar het Zuiden gedreven en het was hem niet te zwaar geweest zijn godsdienstige overtuiging ten offer te brengen om zich den weg naar Rome te banen. Het verlangen om Italië te zien was bij Goethe tot een zóó ziekelijken hartstogt geklommen, dat hij, vóór zijn reis, de klassieken niet meer kon lezen, omdat zij hem te pijnlijk aan zijn onbevredigden wensch herinnerden. En hoe werd het beloofde land genoten? Voor Winckelmann was het Albaansche gebergte een beeld der hoogste almagt en schoonheid, en toen hij te Rome was, beschouwde hij zijn geluk gegrondvest en zag hij zijne verwachtingen meer dan bevredigd. Beligchaamd stonden zijne ideën rondom hem; vol van bewondering wandelde hij te midden der overblijfselen eener reuzeneeuw. Het heerlijkste wat de kunst heeft voortgebragt, aanschouwde hij hier onder den vrijen hemel; onbelemmerd, als tot de sterren aan het firmament, sloeg hij zijn oogen tot die kunstwerken op, en iedere geslotene schat opende zich voor een kleine gift. Goethe, die met zooveel verrukking, zoo blijkbaar met innige deelneming Winckelmann's eersten indruk van Rome met die woorden beschrijft, ondervond zelf in gelijke mate den betooverenden invloed der klassieke stad. De lucht

die hem tegenwaait is hem een adem van vrede en geluk, die alle zorg verbant en de ‘plooijen van den geest doet verdwijnen’: hij ondervindt ‘het zaligste van alle gevoelens, zijn zin voor het groote en schoone dagelijks aan zoo heerlijke voorwerpen te ontwikkelen.’ Zijn grieksche geest, door een treurige beschikking van het lot, in een noordsche schepping geworpen, voelde zich hier in zijn eigenlijk vaderland en Italië werd hem het land zijner wedergeboorte.

Met dezelfde verrukking heeft v.H. Italië en Rome genoten en nooit welligt is geestelijk genot meer epicuristisch gesmaakt dan door hem. Hij begint met den indruk van het geheel in zich op te nemen en reeds voelt hij weldra de harmonie, die uit de vele, dikwijls vijandig schijnende elementen, voor hem ontstaan zal. Even als Winckelmann laat hij voorloopig alle bijzonderheden ter zijde. In musea en galerijen komt hij zelden. ‘Ik houd niet’, - zoo schreef hij aan Wolf, - ‘van de in huizen opgesloten Goden; maar de Kolossen, wier wonderfiguren gij in het Barbarenland gezien hebt, die onder den vrijen hemel staan en van het Quirinaal op Rome naar beneden zien, die groet ik dagelijks. Zal het genot voor mij volkomen zijn, dan moet het blaauw des hemels ook zijn regt doen gelden; men moet nog een deel van Latium mede overzien, en het Latijnsche gebergte moet den horizont sluiten.’

Dagelijks las hij de Latijnsche klassieken met de betooverende gewaarwording, op hun geboortegrond te staan, en het was zijn eigenlijk leven, met het geheel der Romeinsche geschiedenis in het hoofd, door Rome te wandelen en de feiten te *voelen*. Daarbij, met al het talent dat hij bezat tot harmonische vereeniging van zinnelijk en geestelijk genot, smaakte hij te Rome, bij het aanschouwen van den ‘rijkdom der vegetatie, die toch wederom niet overladen is, zoo als in Zuidelijker streken, bij het zien van de bepaaldheid der omtrekken en de schoonheid der kleuren in het klare medium’, een natuurgenot dat ‘vrij was van het elegisch gevoel, dat overal elders, door het besef van contrast, wordt opgewekt.’ Zoo leefde hij een ‘oneindig genotrijk leven’; alles werkte opwekkend op zijn geest, alle snaren in zijn gemoed klonken in die omgeving voller en zuiverder, alle denkbeeld van moeite, dat aan arbeid is verbonden, verdween; hij begon te gelooven dat men slechts te Rome in waarheid het leven kan genieten; ‘wat toch is er hoogers, dan het genot van zich zelf en de natuur, van het verledene en

tegenwoordige?' Rome is hem het middelpunt der oude en nieuwe wereld. Rome toch was het, dat oostersche monumenten, maar bovenal den geest der grieksche oudheid, in zich opnam en tot ons overbragt.

'Ewig hätt Homeros uns geschwiegen,
Hätte Rom nicht unterjocht die Welt;
Nimmer wär aus Grabesnacht gestiegen,
Der die Seele fest im Leiden hält,
Da die Glieder Schlangen ihm umschmiegen,
Und der Knaben Tod den Busen schwellt,
Liess nicht Titus einst von Siegestrümmern
Seine weiten, goldnen Hallen schimmern.'

Rome is hem één met de twee voornaamste toestanden, waarop ons geestelijk bestaan rust, - de klassieke oudheid en het opgroeijen van moderne grootheid op antieken bodem; het is de eeuwige stad, die, nadat zij als beheerscheres der oude wereld haar scepter had verloren, als geestelijk hoofd haar magt heroverde. Om de zeven heuvelen groeperen zich voor zijn oog al de tooneelen der wereldgeschiedenis; onweêrstaanbaar wordt hij geleid tot eindelooze beschouwingen over geschiedenis en menschenlot, en, met Goethe, voelt hij zich te Rome deelgenoot van de groote raadsbesluiten van het Noodlot.

Vaster dan ooit klemde v.H. zich te Rome aan zijn ideale voorstelling der oudheid vast, en zijn afkeer van de moderne wereld bereikte een ziekelijke hoogte. 'Onze moderne wereld', klaagde hij aan Wolf, 'is eigenlijk geen wereld; zij bestaat in een weemoedig verlangen naar een voorbijgegane en een onzeker tasten naar eene, die nog gevormd moet worden. In dezen treurigsten aller toestanden zoeken phantasie en gevoel een rustpunt en vinden dat slechts hier.' Te Rome vindt zijn verbeelding een onbegrensde speelruimte, en hij is wrevelig bij alles wat haar zou kunnen beperken. Het spijt hem wanneer een half bedolven ruïne wordt uitgegraven; het kan hoogstens een winst zijn voor de geleerdheid, ten koste der phantasie. Hij kent slechts twee even verschrikkelijke dingen: wanneer men de Campagna van Rome wilde bebouwen en Rome zelf tot een geordende stad maken. 'Alleen wanneer in Rome een zoo goddelijke anarchie, en om Rome een zoo hemelsche woestenij is, blijft er plaats voor de schimmen, waarvan één meer waard is, dan het geheele geslacht der levenden.'

Zelden voorzeker is het beginsel der Romantiek naïver en welsprekender uitgedrukt dan in deze woorden; het is dezelfde rigting, die zich in de wanorde der riddertijden verheugt en de sporen van rampen vergeet, die hen vergezelden, ter wille der poëzij; die het lijden eener arme bevolking voorbijziet, wanneer slechts het kunstenaarsoog wordt bevredigd. Teregt is Gervinus, bij het vermelden van v. H's. woorden, verontwaardigd over het kolossaal egoisme dat daaruit spreekt, en niet ten onregte vindt Haym daarin iets van de stemming, waarin Nero Rome in brand liet steken. Hoe kon een man, die overtuigd was, ‘dat men de wereld nooit genoeg van alle zijden kan aangrijpen’, wiens streven zoo ijverig op de harmonie van alle krachten in den mensch was gerigt, tot zulk een eenzijdigheid vervallen?

Vergeten wij niet, dat de romantische stemming waarin v.H. verkeerde, even als het dweepen van Winckelmann en Goethe met Italië, een historische beteekenis heeft. Het waren uitingen van het gemoed, dat dorstte naar poëzij; het was een reactie, met al de hartstogtelijkheid, die reactie doorgaans kenmerkt, tegen de stijve vormen, waardoor in de eerste helft der 18^{e} eeuw, het geheele leven was beheerscht. Toen het gevoel zijn regten begon te hernemen, maakte de lange winter, die ook in de kunst had geheerscht, plaats voor een nieuwen tijd. De vernieuwde studie der klassieke kunst was als de ontdekking eener nieuwe wereld en de grieksche kunstwerken werden als producten eener hoogere aesthetische inspiratie met angstige naauwkeurigheid waargenomen. Zoo was het natuurlijk dat de harten van het jonge geslacht aan Italië hingen, dat de rijkste kunstschatten bezat, en bijzonder aan Rome, dat, meer dan eenige andere stad, van de heerlijkheid der oude wereld kon spreken.

Maar terwijl de verbeelding naar het verleden vlugtte en de werkelijkheid ontweek, die niet gaf wat het gevoel kon bevredigen, begon zij bij velen, ook bij v.H., een despotische heerschappij uit te oefenen, die alles vergat om zich zelf. De oudheid zelf moest geïdealiseerd worden, om een volkomen voorwerp van vereering te zijn. Die vereering was veel gemakkelijker bij ruïnen en te midden eener ‘hemelsche woestenij’, dan zij geweest zou zijn midden in de volle werkelijkheid der grieksche en romeinsche wereld. v.H. zelf gevoelt het; slechts uit de verte en ontdaan van het alledaagsche, slechts als verleden moet de oudheid gezien worden, en hij ontveinst

het niet: ‘een deel van den indruk behoort aan ons en niet aan het voorwerp.’ Zoo kwam hij in denzelfden strijd tegen de realiteit als Schiller, toen deze in zijn ‘Götter Griechenlands’ zong: ‘Was unsterblich im Gesang soll leben, Musz im Leben untergehn’, en de stemming van den dichter toen hij schreef: ‘Freiheit wohnet nur im Reich der Träume, und das schöne blüht nur im Gesang’, was volmaakt de zijne.

De dagen van phantastisch genieten konden niet altijd duren. v.H. gevolde, nadat hij den eersten overstelpenden indruk van Rome was te boven gekomen, de behoefte aan ernstige studie. Wanneer hij zijn Homerus las, wandelende langs het meer van Albano, dan behoorde die arbeid zeker nog tot die, waarbij alle denkbeeld van moeite verdween; maar groote ijver en groote inspanning werden besteed aan de vertaling van Pindarus en Aeschylus. Het was een oude liefde, die hem tot dien lierdichter en tot dien tragicus terugvoerde; op zijn landgoed te Burgörner waren zij steeds bij hem geweest; op zijne reizen waren zij niet achtergebleven. Het was vooral op de vertaling van den Agamemnon, dien hij eigenlijk voor een onvertaalbare tragedie verklaarde, dat hij een moeite besteedde, waarvan de sporen al te duidelijk zigtbaar zijn gebleven. Bij zijn werk werd hij ondersteund door de overtuiging dat vertalen voor hem een bijzondere beteekenis had. Bij het gebrek aan scheppende kracht, was overzetten voor hem een reproduceren, dat op de grens van produceren stond; het ontstond uit dezelfde inspiratie, waaruit zelfstandige werken worden geboren; vandaar ‘het enthousiasme voor vertalen’, waarvan hij spreekt en de geestdrift waarmede hij telkens op nieuw zijn werk aanvat. Maar zijn geest was te Rome te zeer opgewekt om geheel rust te hebben bij navolgen. Hij had behoefte om uit te spreken wat hem vervulde, te midden eener omgeving, die hem zoo onweêrstaanbaar aantrok. Zoo kwam zijn gedicht tot stand, dat zijn broeder Alexander in 1806 onder den titel ‘Rom’ voor vrienden uitgaf en dat, naar het getuigenis van den dichter, alles bevatte wat hem sinds zijne komst te Rome bewogen en ieder jaar dieper had vervuld.

Niet altijd heeft v.H. in Italië onbewolkte dagen genoten. In 1803 moest hij aan Schiller berigten dat hem door den dood van zijn oudste kind voor het eerst in zijn leven een ongeluk trof; hij begroef het bij de pyramide van Cajus Cestius, waar hem, den lieveling van het volk en der regering, door

bijzondere gunst een omheinde plaats werd afgestaan. Hij klaagde aan Schiller: ‘Ik vertrouw niet meer op mijn geluk, niet meer op het lot en de kracht der dingen. Wanneer zulk een bloeijend, krachtvol leven op eenmaal kan ondergaan, - wat is dan nog zeker?’

Toen later de tijding van Schillers dood tot hem kwam, ondervond hij op nieuw een diepe smart. De vriend met wien hij zijn gelukkigste dagen had doorgebragt, die uit de hoogere wereld waarin hij zich steeds bewoog, in het dagelijksch leven een goedheid, een mildheid en klaarheid overbragt, die duidelijk de kenteekenen harer hooge afkomst droegen, wien hij kort geleden had toegeroepen: ‘voor u behoeft men slechts om leven te bidden; kracht en jeugd zijn u van zelf verzekerd’, - hij was niet meer. Hij gevoelde dat het verlies onherstelbaar was, dat een zóó zuiver intellectueel genie, zóó tot het hoogste in wijsbegeerte en poëzij geschapen, van zóó edelen en zachten ernst, in langen tijd niet meer zou opstaan. Een verlangen naar het vaderland overmeesterde hem. Waarom had hij zich uit zijn duitschen kring losgerukt? Hij is overtuigd, ‘wanneer de onzekerheid van het lot den mensch zóó voor oogen stond als het behoorde, zou niemand die gevoel bezit, ooit besluiten de plek gronds te verlaten, waarop hij het eerst vrienden omarmde.’

Toen hij echter in den herfst van 1808 tot een reis naar Duitschland was genoodzaakt, viel de scheiding van Rome hem zwaar en met iederen dag klom zijn wensch om naar Italië terug te keeren; slechts de noodzakelijkheid van het tegenwoordige en de hoop op de toekomst waren de godinnen, die hem overbleven, ofschoon hij wist dat de eene gebrekkig troost en de andere dikwijls misleidt. Hij kon het voorgevoel niet onderdrukken dat hij het Vaticaan niet meer zien, den Aventinus niet meer bezoeken zou. Dat voorgevoel bedroog hem niet; hij zou niet terugkeeren. Toen zijn vaderland, door zwaren rampspoed getroffen, zijn hulp eischte, leende hij, zich zelf vergetende, gewillig zijn krachten, die niet verlamd waren door de weelde, en zijn dweepende stemming maakte plaats voor een gezond idealisme, dat, ofschoon het somtijds ontijdig zijn blik aftrok van zijn taak als staatsman, hem sterkte te midden van een uitgebreiden praktischen werkkring en van diplomatische zorgen.

V.

Toen v.H. in Duitschland terugkeerde, vond hij het bijna onherkenbaar veranderd en overal de sporen van groote gebeurtenissen. Het Duitsche rijk was uiteengevallen en de Keizer van Oostenrijk moest zijn heerschappij tot zijn erfstaten bepalen. De magt van Napoleon werd, middellijk of onmiddellijk, overal gevoeld. In het westen was het verbond der Rijnstaten, onder bescherming van den franschen Keizer, ontstaan; maar de vrosten gevoelden, dat de hand van den beschermer even zwaar drukte als van den veroveraar. v.H. zag de grenzen van zijn eigen vaderland veranderd; de ramp van Jena en de vrede van Tilsit hadden aan Pruissen een deel zijner landen gekost.

Die snelle loop der gebeurtenissen, de treurige waarheid dat het staatsgebouw zóó spoedig en na den eersten schok was ineengestort, had tot een ernstig nadenken over de oorzaken van het diep verval geleid. Een nieuwe geest was beginnen te ontwaken, en bij de eerste en beste mannen was de overtuiging levendig, dat alleen van een innerlijke hervorming van den staat redding was te wachten. Fichte, de meest abstrake denker, was als boetprediker en als de praktische raadgever van zijn volk opgetreden. Aan de legers riep hij toe: ‘De duitsche natie heeft door eigen schuld, waarvan weinigen zich kunnen vrijspreken, het ongeluk zich berokkend, dat nu de wapens in de hand doet nemen.’ Overal vond hij gebrek aan kracht, onvermogen om offers te brengen, overal een hangen aan het stof en lijdelijkheid in plaats van opstaan tot een moedig besluit. In opvoeding van het volk, in opleiding van allen ‘tot de groote, zedelijke ideën der menschheid’ zag hij het groote redmiddel. Hij wanhoopte niet aan de vrijheid van zijn natie. ‘Zij heeft een oorspronkelijke taal; daarin ligt de waarborg dat zij tot zelfstandigheid is geboren.’ In denzelfden geest schreef von Vincke: ‘Van binnen moet heroverd worden, wat de staat aan uiterlijken omvang heeft verloren.’

Maar meer dan allen had von Stein voor de hervorming van zijn land gedaan. Zijn streven was gerigt op verwijdering van de overblijfselen der middeleeuwen, die toen in Pruissen nog talrijker waren dan thans. Hij zag in dat de vrijheid van den staat eerst dan op een vasten grondslag rust, wanneer

de zelfstandigheid der deelen is verzekerd. Door aan de steden autonomie, aan het land een nationale vertegenwoordiging te geven, wilde hij trachten belangstelling in het openbare leven op te wekken, en de dienstpligtigheid van ieder burger moest het besef doen ontstaan, dat de vrijheid van den staat voor een deel op ieder rust. De groote staatsman had evenwel, eer het grootste deel zijner plannen was uitgevoerd, zijn betrekking als minister moeten neêrleggen.

Onder zulke omstandigheden kwam v.H. in Duitschland terug. Hij gevoelde dat hij zelf deel had aan de schuld, waarvan Fichte had gesproken. Reeds uit Rome had hij aan Henriette Herz geschreven: ‘Wij zijn allen ongelukkig, wij die vroeger in een gelukkigen kring waren vereenigd. De kiemen van ons ongeluk lagen in de zorgeloosheid, waarin wij verkeerden.’

In het begin van 1809 ontving hij van den Koning het aanzoek om deel uit te maken van het nieuwe ministerie Altenstein-Dohna, en als Directeur der sectie van Eeredienst en Onderwijs op te treden. Niet lang kon hij aarzelen. De roepstem des Konings was hier de roepstem van het vaderland, dat mannen noodig had, die den ontwakenden geest begrepen, die een hooge opvatting hadden van de roeping van den staat en de bijzondere behoeften van den Pruissischen op dat oogenblik, inzagen. Na de aanvaarding van zijn ambt, bleef hij eenige maanden te Berlijn, om zich voor te bereiden; in het voorjaar ging hij naar Koningsbergen, waarheen de residentie verplaatst was. De overgang van zijn studiën tot het publieke leven was groot, maar niet zóó groot als het scheen. De grieksche geest, dien hij in zich had overgeplant, was niet vreemd aan het praktische leven, waartoe hij geroepen werd. ‘Dezelfde eigenschappen’, schreef hij, ‘die den Griek tot een groot mensch maakten, maakten hem ook tot een groot staatsman.’

Terstond had v.H. met moeijelijkheden te worstelen. In het ministerie was gebrek aan homogeniteit. Een hedendaagsch liberaal staatsman zou zich onder die omstandigheden hebben teruggetrokken. Het verwondert ons niet, dat die gedachte bij v.H. niet opkwam. In tijden van nood en in staten waar het constitutioneele leven eerst in kiem aanwezig is, zooals in Pruissen het geval was, wordt niet aan de hoogere eischen van het constitutionalisme gedacht, en ieder die een plaats vindt,

hoe klein ook, om zijn beginselen te laten gelden, is tevreden. En zulk een plaats vond v.H. De oogen van de vrienden van von Stein waren op hem gerigt, als den eenige, die in het ministerie de beginselen van dien staatsman trouw en zuiver zou vertegenwoordigen. Hij heeft die verwachting niet beschaamd. Te midden der oppositie van den adel, die het naauwelijks gegrondveste werk van von Stein trachtte te vernietigen, is hij de uitvoerder van diens testament geweest en krachtig heeft hij gewerkt voor de herschepping van den staat.

Reeds de eerste maatregel, dien hij nam, bewijst in welken geest hij voor de opvoeding van het volk wilde werken. Hij deed voorstellen tot verbetering der kerk-muziek. Kunstgenot - zoo motiveert hij zijn voorslag - is onontbeerlijk voor een volk, zal het voor iets hoogers vatbaar blijven. In onze noordsche streken nu, waar de beeldende kunst met zooveel moeijelijkheden heeft te strijden, is de muziek, die onmiddellijk tot het gemoed spreekt en geen voorafgaande kennis eischt om in hare volheid gevoeld te worden, het best in staat ook op de lagere volksklassen te werken. Het is goed dat de ziel reeds vroeg aan welluidendheid en rythmus worde gewend. Op dien grond stelde hij den Koning voor een commissie voor muzikale aangelegenheden te benoemen, een professoraat voor de muziek in te stellen en de opleiding van musici te bevorderen. Zelter, Goethe's boezemvriend, werd voor de leiding der zaak aangewezen.

Verwachtte v.H. veel van de verbetering der muziek, een andere instelling heeft hij in het leven geroepen, die wel in de eerste plaats voor de hoogere klassen was bestemd, maar die licht moest afstralen op het geheele volk; wij bedoelen de Berlijnsche Universiteit, van wier stichting hij met zelfvoldoening kon zeggen, dat zij inderdaad alleen zijn werk was. Die stichting had, onder de omstandigheden waaronder zij plaats vond, een politieke beteekenis. v.H. verwachtte, dat van een groote wetenschappelijke instelling, waaraan de eerste mannen van het land hunne krachten zouden wijden, een hervormende en zedelijke kracht zou uitgaan. In zijn memorie aan den Koning schreef hij: ‘Het vertrouwen dat geheel Duitschland vroeger stelde in Pruissen's invloed op verlichting en hoogere geestesontwikkeling is door de laatste gebeurtenissen niet gedaald maar gestegen. Men heeft gezien dat Gij, ook in grooten nood, wetenschappelijke instellingen blijft ondersteunen; Gij kunt en

zult voortgaan op Duitschlands verstandelijke en zedelijke ontwikkeling een beslissenden invloed uit te oefenen.' Terwijl een deel van Duitschland door oorlog werd geteisterd, een ander deel in een vreemde taal, door vreemde heerschers werd bestuurd, stelde hij zijnen vorst voor te Berlijn een vrijplaats voor de wetenschap te openen.

Hij was niet de eenige, die voor de redding van het land van eene groote Universiteit groote dingen verwachtte. Schleiermacher had een jaar te voren in zijne: '*Gelegentliche Gedanken über Universitäten in Deutschem Sinn*', dezelfde denkbeelden ontwikkeld; Steffens had aangetoond dat de wetenschappelijke en zedelijke geest, die dáár zou worden opgewekt, een wrekende geest tegenover Napoleon worden zou.

Frederik Wilhelm III, die de verdienste had het goede althans niet tegen te werken, nam terstond het voorstel van zijnen Minister aan, en reeds in den herfst van 1810 werd de Universiteit geopend. Het was v.H. gelukt terstond geleerden van den eersten rang aan haar te verbinden. Op de eerste lijst der voorlezingen stonden de namen van Fichte, Schleiermacher, Wolf, Böckh, Savigny, die weldra de aantrekkingskrachten voor een aanzienlijke schaar van toehoorders werden. De verwachting, dat op de nieuwe hoogeschool het gevoel van pligt om offers te brengen voor de vrijheid zou worden wakker gehouden, werd niet teleurgesteld. Toen in 1813 de natie zich tot een opstand tegen de fransche heerschappij voorbereidde, nog eer de Koning het volk onder de wapens had geroepen, deelde Fichte aan zijne hoorders mede, dat hij zijne voorlezingen sloot, 'omdat het nu pligt scheen dat ieder, met terzijdestelling van elke andere bezigheid, al zijn krachten aan den grooten eisch van het oogenblik zou wijden.'

Het was te verwachten dat v.H., die zooveel van den bloei van het hooger onderwijs hoopte, zijn aandacht niet minder zou wijden aan den toestand van het lager onderwijs. Inderdaad heeft hij ook aan de verbetering der lagere scholen gewerkt. Niets kon zeker meer in den geest van von Stein zijn, niets beter de pogingen bevorderen om het organisme van den staat te versterken en het kracht te geven om de ziektestoffen, waardoor het kwijnde, uit te drijven. Daarbij kwam de gang, dien de paedagogie had genomen, volkomen te gemoet aan de rigting van v. H's. streven. Pestalozzi was begonnen het traditioneele stelsel van opvoeding te hervormen en een methode

van onderwijs te volgen, waarbij al wat slechts mechanisch leeren is, werd verbannen en de vorming van den geheelen mensch als hoofddoel in het oog werd gehouden; een methode, die, steunende op de wetten der menschelijke ontwikkeling, aan de natuur zich aansloot, en, van zinnelijke aanschouwing uitgaande, tot klare begrippen trachtte op te klimmen. v.H. toonde zijn ingenomenheid met Pestalozzi's beginselen, door te Koningsbergen een normaalschool op te rigten onder leiding van een leerling van den zwitserschen paedagoog.

Met moed en volharding werkte v.H. aan de taak, die hij als minister op zich had genomen. Aan Wolf, die in de studie van gelukkiger perioden der geschiedenis troost zocht voor de rampen van het tegenwoordige, schreef hij: ‘De toekomst kan niemand ontraadselen; maar wat mij betreft, ik heb een moed, die menigeen wonderbaar zal schijnen. Ik geloof niet dat het gebouw instort, hoe treurig het er ook soms uitziet; ook aan den afgrond behoort men den moed niet op te geven.’ En toch, ook hem kostte het soms moeite zijn oogen af te wenden van gelukkiger tijden. Het was pligtgevoel, dat hem aan zijn werkkring bond, maar zijn hart hing nog steeds aan Rome, aan de studiën, die hij verlaten had, aan de ideënwereld waarin hij zich, in contemplatieve rust, zoo innig gelukkig had gevoeld. Maar de tijd om met een gerust geweten daartoe terug te keeren was nog niet gekomen, ofschoon hij aan het eind van zijn ministerieele loopbaan was gekomen.

De nood van Pruissen was in het begin van 1810 tot een groote hoogte geklommen. Sinds den vrede van Tilsit drukte een zware schuldenlast op het land, en de middelen om Frankrijk te betalen ontbraken. Napoleon klaagde, dat, indien men zijn leger kon vergrooten, men ook zijn schulden kon afdoen; hij gaf een wenk, dat ook een provincie van het Rijk in betaling zou worden aangenomen. Meer dan ooit was het noodig, tegenover den druk van buiten, groote kracht van binnen te ontwikkelen. Maar die kracht ging van het ministerie niet uit, en de geest van von Stein werd, behalve in het departement van v.H., niet meer geraadpleegd. De eerste minister, von Altenstein, verklaarde den Koning, dat het oogenblik voor hervormingen niet geschikt was en dat men onmogelijk een vast politiek stelsel kon volgen. Daarbij werden gevaarlijke concessiën aan Frankrijk gedaan. De *Tugendbund* werd opgeheven, en de residentie, volgens den wensch van Napoleon, weder van

Koningsbergen naar Berlijn, en dus beter onder diens bereik gebragt.

In zulk een ministerie voelde von Humboldt zich ten slotte te zeer misplaatst; in April 1810 vroeg hij zijn ontslag. Zijn ambtgenooten overleefden hem niet lang: het impopulaire voorstel om de schuld aan Frankrijk met den afstand van Silezië te betalen, kostte hun het ministerieele leven.

VI.

Bij het aanvaarden van zijn ministerschap had v.H. zich den terugkeer tot zijn diplomatische loopbaan voorbehouden. Overeenkomstig dien wensch, werd hij, niet lang na zijne aftreding, tot buitengewoon gezant te Weenen benoemd. Hij stond aan het begin van een moeitevolle werkzaamheid; hij zou geroepen worden op al de gewigtigste congressen Pruissen te vertegenwoordigen tegenover Frankrijk en tot de niet minder moeijelijke taak om den inwendigen toestand van Duitschland te helpen regelen. Het was goed, dat hij aan den aanvang van zijn loopbaan den indruk kon medenemen van de groote persoonlijkheid van von Stein. Te Praag had een ontmoeting plaats tusschen de beide staatsmannen, die den grond legde voor een vriendschap, die bleef voortduren. Terwijl v.H. gedurende twee dagen het genot had de groote politieke vraagstukken met von Stein te bespreken, werd hij op nieuw levendig doordrongen van de onschatbare waarde van den man, die met al de kracht van zijn denken en van zijn edel karakter aan de redding van zijn vaderland zich wijdde, die als staatsman meer genialiteit bezat dan hij zelf en met zijn volkomen toewijding meer tot stand kon brengen, dan hij met de betrekkelijke koelheid van zijn pligtgevoel. Hij betreurde het nu, dat hij niet in Duitschland geweest was, toen von Stein aan het bestuur was, en niet met en onder hem had gewerkt. Onder den indruk hunner gesprekken vatte hij het voornemen op, zijn vrijen tijd niet meer alleen aan philologischen arbeid, maar ook aan de studie van finantiën en staatswetenschappen te besteden.

Toen v.H. zijn gezantschapspost aanvaardde, was de groote

taak der pruissische diplomatie, om, in het belang van Duitschlands bevrijding, een verbond met Oostenrijk tot stand te brengen. Die taak was moeijelijk, de kans van slagen gering. Oostenrijk had nooit vergeten wat het door Frederik den Groote had geleden; in den gemeenschappelijken nood van den Revolutietijd hadden de beide Staten elkaar de hand gereikt, maar met de minst mogelijke toenadering. In 1809 hadden zij elkaar weinig meer te verwijten. In de oorlogen tegen Napoleon had Oostenrijk Pruissen, en Pruissen Oostenrijk in den steek gelaten. Beiden waren nu in zwaren druk. Pruissen kon zich niet roeren zonder de fransche boeijen te voelen; Oostenrijk was in zijn normalen geldnood. Voor het oogenblik alzoo kon v.H. slechts toezien en afwachten, en gelijk Rubbens als gezant tijd had om groote schilderijen te maken, bleef hem veel gelegenheid tot arbeid, die met zijn betrekking in geen verband stond. Terstond werden de Baskische taalstudiën weêr opgevat. Daarbij bragt de nabijheid van Hongarije hem de Hongaarsche taal onder de aandacht, en de aansporing van zijn broeder Alexander werd hem de aanleiding tot onderzoekingen over de Amerikaansche talen, die buitendien, om de grammatikale verwantschap met het Baskisch, hem boeiden. Toen de uiterlijke prikkel tot praktische werkzaamheid een oogenblik zwakker werd, ontwaakte ook terstond weer het verlangen naar Italië. Hij had het gevoel, dat hij slechts den drempel van Duitschland had betreden, en in zijn huis, waar Italiaansch meestal de familietaal was, kon hij in die illusie versterkt worden. Zijn literarische behoeften vond hij te Weenen slechts weinig bevredigd. En toch had hij Friedrich Schlegel in zijn nabijheid, wiens romantische neigingen hem wel afstootten, maar in wien hij een uitstekend taalkenner vond; toch kon hij dagelijks von Gentz ontmoeten, die veelzijdig genoeg was om een opwekkend vriend te zijn; en wat kon hem aangenamer zijn, dan de tegenwoordigheid van zijn broeder Alexander, die, vervuld met plannen voor een reis naar Tibet en Midden-Azië, een afscheidsbezoek kwam brengen; of van Rauch, die op zijn terugreis naar Italië in zijn huis vertoefde; en waar Varnhagen von Ense een gewoon gast was, kon het aan stof tot gesprek wel niet ontbreken.

Het jaar 1812 bragt een geheele verandering in v. H's. toestand en maakte een einde aan zijne rust. De Russische veldtogt deed Pruissen vrijer ademen; het verbrak zijn verbond met Frankrijk en sloot zich bij Rusland aan. De beroemde procla-

matie: ‘An mein Volk’ elektriseerde de pruissische natie en ontboeide de hartstogten; een groot leger was weldra bijeen, daarom vooral magtig, omdat ieder man het groote doel van den strijd kende.

Nu was de tijd gekomen voor de meest krachtige en tevens voorzigtige pogingen om Oostenrijk tot de pruissische zijde over te halen. Evenwel, Oostenrijk bleef weifelen. Het stond midden tusschen de partijen; het had daarbij, als altijd, het grootste belang om zich zoo lang mogelijk buiten den strijd te houden; voor een staat toch, die kinderen van zoo verschillende afkomst in zich vereenigt, die steeds bij de minste verslapping van tucht trachten te ontsnappen, is vrede met de naburen dringend noodig. Maar indien het aan den oorlog moest deelnemen, welke zijde zou het kiezen? Aan den franschen Keizer was het door familiebanden verbonden, ofschoon de wonden nog niet waren geheeld, die aan de vroegere vijandschap herinnerden. Tot Pruissen werd het getrokken door gedeeltelijke stamverwantschap en gemeenschappelijk belang, hoewel het met zorg de bedenkelijke Jacobijnsche kleur der Pruissische beweging zag en vreesde, dat de heilige banden van vorsten en volken zouden worden losgemaakt. Een systematisch dubbelzinnige politiek was het gevolg. De rol van den pruissischen gezant was door de omstandigheden bepaald en uitstekend aan v.H. toevertrouwd. Zijn fijne tact diende hem in den omgang met Metternich; de phlegmatische zijde van zijn karakter behoedde hem tegen al te onstuimig aandringen en tegen ontmoediging bij teleurstelling. Inmiddels gingen de gebeurtenissen voort en drongen tot een beslissing. De waarschijnlijkheid werd grooter, dat Pruissen het spel zou winnen. Wel roemde, nog in Januarij 1813, de fransche gezant Metternich's hartelijke vertrouwelijkheid; wel verklaarde de laatste nog in Februarij: ‘de alliantie met Rusland was monstrueus, die met Oostenrijk zal eeuwig zijn’, en werd alle openlijk verkeer met v.H. afgebroken, gelijk de oostenrijksche gezant uit Berlijn werd teruggeroepen, maar toch had Napoleon, ook door onderschepte brieven van v.H. aan den Koning van Pruissen, de zekere bewijzen omtrent Oostenrijks ware gezindheid in handen. Nog eenmaal deed de Oostenrijksche Keizer, ‘nadat de affaire bij Lützen de eerste hartstogten had afgekoeld’, een voorstel tot wapenstilstand. Frankrijk nam de bemiddeling aan, in de hoop om Rusland alleen te winnen en door verdeeling te heerschen, Pruissen

stemde toe, welligt omdat het in de politiek de kracht kende van het ‘reculer pour mieux sauter.’

Intusschen had v.H. Weenen verlaten en zich naar het pruissische hoofdkwartier begeven; daar nam hij deel aan het sluiten der overeenkomst tusschen Pruissen, Rusland en Engeland, waarbij het laatste tot een geldelijke ondersteuning zich verpligtte. Over den loop der gebeurtenissen was hij niet gerust. ‘Ik geloof te kunnen zeggen,’ - schreef hij - ‘dat de zaken niet werkelijk slecht zullen gaan; maar nog minder waarschijnlijk is het dat zij inderdaad goed zullen loopen, en dat is het wat mij, na zoo schoone en edele inspanning, in vertwijfeling brengt.’ Wat hij vreesde was niet een oorlog, maar een vrede, die niet gezond en duurzaam kon zijn. Die vrees beheerschte het geheele pruissische volk, dat met angst den wapenstilstand had vernomen, juist nu het bereid was om de grootste offers te brengen tot herovering der vrijheid.

Onder zulke omstandigheden kwam het Congres te Praag tot stand, waarop Pruissen door v.H. werd vertegenwoordigd. Het was een zonderling congres, bestaande uit digressiën buiten de onderwerpen, die behandeld moesten worden en uit een wisseling van grieven, die bewezen dat, behalve Oostenrijk welligt, geen der partijen den vrede wenschte. Frankrijk *had* beleedigd door de late aankomst van zijn gezant; het *was* beleedigd door de benoeming van een russischen vertegenwoordiger, die een geboren Franschman was. Oostenrijk deed het ironisch klinkend voorstel om, ter bevordering van den spoed, alle onderhandelingen schriftelijk te doen plaats hebben. Toen de fransche gezant, in strijd met den door Pruissen en Rusland aangenomen voorslag, met v.H. mondeling en afzonderlijk wilde onderhandelen, wees de laatste het aanbod met hoogheid af, en had daardoor gelegenheid om, terwijl hij Frankrijk afstootte, aan Rusland de trouw van Pruissen te doen gevoelen. Den 10^{den} Augustus was de termijn van den wapenstilstand ten einde. Pruissen had zijn doel bereikt: de voortzetting van den oorlog was onvermijdelijk geworden, de toetreding van Oostenrijk verzekerd. Te middernacht onderteekenden v.H. en de russische gezant een nota, waarbij zij hun volmagt voor geëindigd verklaarden; nog in denzelfden nacht werden op de bergen in den omtrek vuren ontstoken tot sein voor de legers dat de strijd kon beginnen.

Het was een grootsche tijd die nu begon. Het geheele volk

had den oorlog verlangd. ‘Oorlog,’ schreef Arndt, - ‘weêrklonk het van de Karpathen tot de Oostzee, van de Nieme tot de Elbe. Om oorlog riepen de edelman en landbewoner die verarmd waren; om oorlog de boer die zijn laatste paard dood dreef voor den ploeg, de burger dien de inkwartiering uitputte, de daglooner die geen werk vond; om oorlog de weduwe die haar eenigen zoon in den strijd zond; om oorlog de bruid die haar bruidegom, tegelijk met tranen van trots en van smart, van zich liet gaan.’ Thans was het oogenblik der groote worsteling daar. Kon het anders of de geest die het geheele volk bezielde, maar tevens het lijden van zoovelen, moesten doordringen in v.H.'s huis? Terwijl hij zijn zoon in het leger zond, gevoelde hij dat het voor iederen jongeling pligt was deel te nemen aan den strijd, die zijn eigen bestaan en dat der zijnen moest verzekeren. Caroline von Humboldt schreef aan Rahel: ‘Het ongeluk dat millioenen treft, verbindt toch ook wederom millioenen met een onverbreekbaren band, en het brandend gevoel dat in zoovele duizenden leeft, te overwinnen of te sterven, dat zal ons redden.’ Terwijl haar hart bij velen in dien heiligen strijd was; terwijl bij de velen die haar reeds ontrukt waren, de tijding kwam dat ook Körner gevallen was, vroeg zij diep getroffen: ‘Zal men ten slotte eenzaam en verlaten door alle geliefden blijven staan?’ maar zij gevoelde tevens: ‘men zal met alle magt van het hart aan hen, die overwinnend overblijven, zich vastklemmen.’

In September 1813 vinden wij v.H. in het hoofdkwartier te Teplitz, terwijl de legers met wisselend geluk streden. Hier had de diplomatie met moeijelijkheden te worstelen, onoverwinnelijker dan de magt van den franschen Keizer. Een centraalbestuur moest worden zamengesteld voor die landen, die tijdelijk zonder vorst waren, of wier vorsten niet tot de alliantie der mogendheden waren toegetreden. Stein en v.H., ofschoon verschillend denkende over de wenschelijkheid van één keizerlijk bestuur voor geheel Duitschland, waren het eens over de inrigting van het centraalbestuur, dat in de eerste plaats eenheid moest brengen in de militaire toerustingen, maar daarbij, volgens hunne bedoeling, de toekomstige organisatie van Duitschland en de verceniging der duitsche staten zou voorbereiden. Toen v.H. in een ontwerp zijn plannen zamenvatte, stuitte hij terstond op zwarigheden. Hij wilde het volk doen deelnemen aan de leiding der zaken; die democratische kleur van het ontwerp kon

Oostenrijk niet verdragen. Daarbij werd het gebied waarover het centraalbestuur zich kon uitstrekken steeds kleiner door de weigering der verschillende staten om iets van hunne zelfstandigheid op te offeren; slechts weinige vorsten van het Rijnverbond konden gedwongen worden zich te onderwerpen. Zoo leed het eerste zijner ontwerpen, om eenheid te brengen in de veelheid der duitsche regeringen, schipbreuk.

Het was wederom v.H. die, na den slag hij Leipzig, te Frankfort de onderhandelingen moest voeren met de vorsten van het Rijnverbond, die, nu zij gedwongen werden aan de bondgenooten zich aan te sluiten, althans de gunstigste voorwaarden trachtten te verkrijgen. ‘Wij hebben,’ - schreef hij, - ‘de kostelijkste figuren van gevolmagtigden te zien gekregen en de belagchelijkste tooneelen gehad.’ Zooveel laagheid en zelfzucht, als waarmeê hij dag en nacht te doen had, wekten zijn humor. Hij moest de beschuldiging hooren, dat hij alleen de onderhoudende zijde der onderhandelingen voor zich nam. ‘Toch,’ - zoo verdedigde hij zich bij zijne vertrouwde onder de vorstelijke personen, de prinses Louise, - ‘toch weet Uwe Hoogheid dat de zaken mij daarom niet minder ter harte gaan; het is mij alleen onmogelijk niet soms opmerkingen van vrolijken aard te maken.’

v.H. bleef het hoofdkwartier volgen, dat over Freiburg en Bazel tot in Frankrijk werd verplaatst. Twee partijen vormden zich bij de vraag tot hoever de oorlog moest worden voortgezet. Terwijl Stein en Blücher meenden, dat de verbondenen niet konden rusten eer Napoleon ten val was gebragt, geloofde v.H. ‘dat de Keizer, wanneer slechts een deel van Frankrijk was bezet, magtige gronden zou hebben om vrede te zoeken, en dat, mogt hij zich tegen de stem der rede verharden, een beweging in Frankrijk zelf welligt zijn troon zou doen vallen.’ Het Congres te Chatillon, dat onder den invloed dier beschouwing bijeenkwam, bewees dat hij in het ongelijk was. Als vertegenwoordiger van Pruissen kon hij zich van nabij overtuigen, dat Napoleon, door zijn gezant bijna zonder instructiën te laten, aan de onderhandelingen een onbepaald karakter wilde geven en niet ernstig den vrede wenschte. Eindelijk, terwijl de Keizer voor het laatst in het veld zijn geluk beproefde, kwamen de gebeurtenissen tot een crisis: den 31sten Maart 1814 hielden de verbondene mogendheden hun intogt in Parijs.

Bij het sluiten van den Parijschen vrede speelde v.H. een

werkzame rol. Met zekere voldoening noemde hij dien vrede schoon en eervol. Toch was het moeijelijk te ontkennen, dat zijn eigen land, door de zwakheid van Hardenberg, waartegen hij geen krachtige steun was, een bescheidenheid toonde, die, bij de begeerigheid der overigen, misplaatst was en waardoor het bondgenootschap bijna een *societas leonina* ten nadeele van Pruissen werd. Terwijl toch Engeland, Oostenrijk en de Nederlanden terstond hunne eischen formuleerden en verkregen, gedoogde Pruissen dat de beslissing over de zijne tot het Weener Congres werden verschoven, en dat het bij de voorloopige scheiding van den Napoleontischen boedel slechts toezeggingen ontving.

Op het Weener Congres vertegenwoordigde v.H. nogmaals zijn land met en onder Hardenberg. Met rusteloozen ijver wijdde hij zich aan zijn taak; aan alle conferentiën nam hij deel, van alle voorname commissiën was hij een der werkzaamste leden. Met een bonte menigte van onderwerpen moest hij zich bezig houden; met het saksische vraagstuk, met territoriale quaestiën, met de zwitsersche aangelegenheden, met de vrijheid der riviervaart en de onderdrukking van den slavenhandel; en bij dat alles werd voortdurend van zijn uitstekend talent voor redactie gebruik gemaakt.

Aan niets evenwel heeft hij meer inspanning besteed, dan aan de poging om een Duitsche Constitutie tot stand te brengen. Stein bewerkte dat op het Congres de duitsche questie, afgescheiden van de groote Europesche vraagstukken, zou worden behandeld, en dat een afzonderlijke commissie voor de eerste werd benoemd. Na een langen stilstand werd eindelijk, in het begin van 1815, met de behandeling een ernstige aanvang gemaakt.

Twee ontwerpen eener Constitutie, beide van v.H. afkomstig, werden aan Oostenrijk voorgelegd. In welken geest vatte hij de duitsche eenheid op? Geen ineensmelting der duitsche staten, alleen eene vereeniging der verschillende deelen tot een stevig ligchaam, was zijn doel. ‘Niemand voelt zoozeer,’ - dus luidt de nota, die de ontwerpen vergezelde, - ‘dat de goede eigenschappen waardoor de Duitschers zich onderscheiden, juist in de veelheid der Regeringen en in de verscheidenheid der Constitutiën haren grond hebben, ofschoon Duitschland daarvoor menigmaal met het bedreigd worden en het verlies zijner onafhankelijkheid moest boeten. Niemand is zóózeer gestemd

tegen ieder denkbeeld, dat op beheersching, onderdrukking of verslinding van den kleineren staat door den grooteren uitloopt.'

Drie punten waren er, die, naar zijn innige overtuiging, niet konden worden prijsgegeven, zonder schade voor de bereiking van het doel. Een krachtige krijgsmagt, een Bondsgerigt, en Constitutiën, door het bondsverdrag gewaarborgd, waren het drievoudig noodige. Hij vleide zich met de instemming van het oostenrijksche hof, 'dat de zamenstelling eener Duitsche Constitutie niet alleen noodzakelijk was met het oog op de betrekkingen der duitsche hoven, maar evenzeer ter bevrediging van de billijke aanspraken der Natie, die, gedachtig aan de oude, slechts door de ongelukkigste gebeurtenissen ondergegane Rijks-constitutie, doordrongen was van het gevoel dat hare veiligheid, hare welvaart en de bloei van echt vaderlandsche beschaving grootendeels afhingen van hare vereeniging tot een vast staatsligchaam; die niet in gescheidene deelen wilde verdeeld zijn, maar overtuigd was dat de veelsoortigheid der duitsche volkstammen slechts dan weldadig werken kan, wanneer zij in een algemeene verbinding tot eenheid wederkeert.'

De slotsom zijner beschouwingen was: 'een Confederatie, onder leiding der vijf grootste Staten, is voor Duitschland wenschelijk en in ieder geval, in de gegeven omstandigheden, het eenig mogelijke.'

Tegen die denkbeelden verhief zich een krachtige oppositie. De kleine Staten, niet gezind om zich aan de Middenstaten te onderwerpen, ijverden voor de herstelling der keizerlijke magt. Stein en de russische gezant Capo d'Istria ondersteunden dat verlangen. Pruissen, zoo redeneerde Stein, had het grootste belang om Duitschland sterk geconstitueerd te zien; Oostenrijk was, vooral door verschil van karakter, van Duitschland vervreemd; toch was een verzoening noodzakelijk; het kon voor Duitschland gewonnen worden, wanneer men het op nieuw de keizerlijke waardigheid opdroeg. Capo d'Istria wees op de gevaren eener Pentarchie, die noodzakelijk naijver en twist moest doen ontstaan. Wat zou het gevolg zijn? Frankrijk zou, door de scheuren van het Statenverbond heen, op nieuw zijn hand in Duitschland steken; Rusland zou niet lijdelijk kunnen toezien, en Oostenrijk, tegenover de inmenging van zijn oostelijken nabuur, tot een verbond met Frankrijk worden gedreven. Een magtig keizerlijk bestuur zou alle zwarigheden oplossen. Wie anders dan de Keizer van Oostenrijk was daarvoor aange-

wezen? Sterk door zijn heerschappij in Duitschland, zou hij zich aan de duitsche belangen kunnen wijden en zijn beheersching van Italië opgeven.

Alle kracht van v.H.'s dialektiek kwam in beweging, toen hij zich neerzette om in zijn '*Mémoire sur le rétablissement de la dignité Impériale en Allemagne*', zijn tegenpartij te weêrleggen. Pruissen, zoo beweerde hij, zou zich aan een Keizerlijke magt, door Oostenrijk uitgeoefend, niet *kunnen*, de overige grootere staten zouden zich niet *willen* onderwerpen. Oostenrijk gebruikte steeds den invloed, dien het op de Staten van Duitschland bezat, voor andere dan voor duitsche doeleinden; hoeveel te meer zou dat het geval zijn, terwijl al zijn belangen zich naar het Oosten en naar Italië rigtten. Het zou de keizerskroon òf als niets beschouwen, als een voorregt waarmeê het kon spelen, òf als een middel om zijne eigen magt, als zelfstandige staat, te vergrooten; het eerste zou voor Duitschland, het tweede voor Duitschland en Europa gevaarlijk zijn. Wilde men het keizerlijk gezag door beperkende instellingen begrenzen, men zou in dezelfde gevaren van naijver en twisten vervallen, die van een pentarchisch bestuur werden gevreesd; liet men het onbegrensd, dan zou het lot van Duitschland geheel aan dat van Oostenrijk zijn geketend; de grens tusschen hetgeen het voor eigen rekening en voor rekening der duitsche staten doen zou, was nooit te bepalen, en de geest der natie, die geen onbewegelijkheid wil, waarbij de ervaring niets is en de eeuwen nutteloos voorbijgaan, die geest zou zich niet kunnen uiten.

Zoo stonden de meeningen tegenover elkaâr, toen de tijding kwam dat Napoleon in Frankrijk was geland. Het was een dringende wenk om tot eenheid te komen. Stein, bevreesd voor overhaasting, wenschte dat eenige voorloopige bepalingen zouden worden vastgesteld, en dat de verdere zamenstelling eener Constitutie zou worden verdaagd; de kleine staten bragten nog eenmaal de keizerlijke magt ter sprake. Nadat de laatste door Oostenrijk en Pruissen was verworpen, werd besloten dat het Congres niet uiteen zou gaan, voordat de zaak der Constitutie ten einde zou zijn gebragt. En nu begon op groote schaal eene transactie, waartoe v.H. al te gewillig zijn hand leende. Vele der gewigtigste bepalingen van de oorspronkelijke ontwerpen vielen, de ééne voor, de andere na, alsof niet telkens een beginsel, en met een beginsel een regt van het volk werd prijs

gegeven. Nog op den laatsten dag der onderhandelingen moesten Hardenberg en v.H. gedoogen dat de instelling van een Bondsgerigt werd verworpen, waarvan zij niet lang te voren hadden verklaard, dat het ‘de laatste en noodzakelijkste grondsteen van het regtsgebouw in Duitschland was.’

De 11de Junij 1815 was de geboortedag van den duitschen Bond; op dien dag, nadat twee dagen te voren de slotacte van het Weener tractaat was tot stand gekomen, werd de Bondsacte geteekend.

Het is zeer te betreuren dat v.H. in de geschiedenis staat opgeteekend als medehelper bij de stichting van dien Bond, die 51 jaren lang de oneer van Duitschland is geweest; die, in zwakheid geboren, nagenoeg buiten staat is geweest tot eenig goed; die in den regel geen teekenen van leven gaf, en waar hij die vertoonde, de vorsten steunde in hun strijd tegen de vrijheid der volken.

De mislukking der poging om Duitschland tot één geheel te vereenigen, had groote gevolgen voor zijne geschiedenis. De duitsche eenheid, vurig gewenscht door de besten van het volk, voorspeld door zijn profeten, bezongen door zijn dichters, maar door niemand aanschouwd, begon een voorwerp van geloof te worden. Het denkbeeld dier eenheid werd een magt in de gemoederen, gelijk de Messiasverwachting bij de Joden; een magt zóó sterk, dat iedere kans op verwezenlijking der hartstogtelijke hoop, door welke middelen ook, telkens de geesten in beroering bragt en in staat was het zedelijk oordeel van een zoo ernstig volk te verblinden. En nogtans een voorwerp van geloof bleef zij tot op den huidigen dag, die ware eenheid althans, die niet door geweld van wapenen, maar alleen door de kracht van zedelijke middelen kan verkregen worden.

Op het Congres te Weenen heeft v.H. alle deugden en gebreken getoond, die hem als staatsman eigen waren. Deugden bezat hij, van groote waarde, bij de taak die hij te vervullen had. Zijn onvermoeide werkzaamheid, zijn uitnemende talenten werden algemeen erkend. Varnhagen von Ense getuigde: ‘wat v.H. gedurende het Congres gewerkt heeft, en hoe omzigtig en grondig, is ongeloofelijk.’ In de debatten bezat hij een volharding, waardoor hij zijn tegenpartij tot wanhoop toe vermoeide; zijn scherp oog volgde den tegenstander tot op de verborgenste wegen, en onder die tegenstanders waren Metternich en Talleyrand. Met strategische bekwaamheid werden zijne

aanvallen uitgevoerd, zijn verdedigingen geleid, zijn terugtogten gedekt. Bij de ingewikkeldste problemen bleef zijn geest, geoefend in philosophische studiën en gewoon aan fijne onderschei dingen, vast en helder. De diplomaten vreesden hem, in het gevoel dat de gewone wapenen tegenover hem onvoldoende waren, en Talleyrand redde zich voor de scherpte zijner dialektiek, door hem '*le sophisme incarné*' te noemen.

De vruchten van zooveel inspanning en zooveel bekwaamheid zijn niet groot geweest. Waarin lag de oorzaak? Zeker voor een deel in omstandigheden, geheel onafhankelijk van zijn wil Nog was, bij alle behoefte aan eenheid, de zelfzucht der ver schillende duitsche staten zoo hardnekkig, dat het onmogelijk was Duitschland geheel te organiseren naar de beginselen van regt en vrijheid; ook de mislukking van al de pogingen, die na hem werden beproefd, de ervaring van 1848, brengen voor een groot deel de verantwoordelijkheid voor hetgeen in 1815 in dit opzigt niet werd bereikt, van de staatsmannen op Duitschland zelf over. En kon het ooit moeijelijker wezen zijn eischen tegenover de buitenlandsche magten door te zetten dan op een oogenblik, toen de naijver der Mogendheden op het hoogste was gespannen, en allen hunne netten hadden uitgeworpen om in het troebele water te visschen? Bij al die moeijelijkheden was v.H. geplaatst onder een staatsman, die hem weinig steun verleende, maar zelf veel steun behoefde, die de gewigtigste belangen met groote ligtzinnigheid behandelde en dikwijls in de beslissendste oogenblikken zijner diplomatische veldtogten met onvergefelijke zwakheid den strijd gewonnen gaf.

Toch ligt voor een groot deel de grond der weinig bevredigende uitkomst van v.H.'s werkzaamheid in zijn eigen karakter. De natuur had hem eigenschappen onthouden, voor een staatsman van wezenlijke waarde. Ofschoon zijn hooge gestalte imponeerde, was zijn uiterlijk weinig aantrekkelijk; het stootte zelfs af bij den eersten aanblik en won slechts bij nadere beschouwing. Een hooge mate van uiterlijke koelheid maakte alle toenadering moeijelijk en werkte, even als de onverstoorbare rust van zijn wezen, ook bij den heftigsten strijd, prikkelend op meer bewegelijke naturen. Zoo was de indruk, dien hij op zeer velen zijner tijdgenooten maakte, die van minachtende hoogheid. Wij kennen al de eenzijdigheid van dat oordeel; met zijn brieven voor ons, weten we dat hij, die genoemd werd 'helder en koud als de December-zon', een man was van het teêrste, soms weekste

gevoel. Niettemin het ijzig koude van de oppervlakte zijner persoonlijkheid heeft menigmaal de belangen waarvoor hij streed benadeeld, en met de scherpte van zijn sarcasme heeft hij dikwijls ontijdig gekwetst.

De hoofdoorzaak evenwel van de gebreken, die hem als staatsman aankleefden, lag in de geheele rigting van zijn geestelijk leven. Door pligtgevoel was hij in een staatkundige loopbaan geworpen, maar zijn geheele innerlijk neigde meer naar een rustig en beschouwend leven. Midden in het overstelpendste gedrang van bezigheden en zorgen was het hem behoefte daartoe telkens terug te keeren. Te Praag, waar de vraag: oorlog of vrede? moest beslist worden, leest hij zijn Homerus; te Freiburg, waar alles van oorlogsgedachten vervuld is, verdiept hij zich rustig in de klassieken, waartoe hij ‘eigenlijk dagelijks wederkeert.’ Te Weenen, te Frankfort, te Chatillon blijft hij aan zijn Agamemnon vijlen. Daarbij was en bleef hij in het diepst van zijn ziel onverzoend met zijn tijd. Aan Caroline van Wolzogen schreef hij uit Freiburg: ‘Al het schoone ligt in het verleden; het blijft een ijzeren tijd, de tijd, waarin wij leven, en niet slechts de onze, maar de geheele moderne. Hij kan geschikte stof tot werken geven, maar tot genot behoeft men icts hoogers en diepers.’ Bij zulk een stemming moest de hartstogt ontbreken, die noodig is om tot het einde te volharden, en terwijl de stoffen die hij moest bewerken, zóóver van het eigenlijke middelpunt zijns geestes af lagen, konden zij weinig van den invloed der warmtebron ondervinden, die diep in zijn binnenste lag. Een man, die daarbij steeds het min of meer sterke gevoel had een balling te zijn uit een vroegere wereld en een vreemdeling in zijn eigen tijd, kon niet altijd dien frisschen moed bezitten, die alle moeijelijkheden te boven komt. Wel kon hij naar waarheid verzekeren, dat hij meer welligt dan anderen voor het tegenwoordige en de toekomst werkte, maar toch had zijn inspanning voor hem te zeer de waarde eener gymnastische oefening van zijn geest, en te spoedig was hij. bevredigd alleen door de bewustheid zijn krachten te hebben ontwikkeld. Vandaar dat hij meer dan eens, na den grootsten arbeid, ten slotte de vruchten niet plukte, en op het tijdstip dat den uitslag zijner pogingen moest beslissen, de onverwachtste concessiën deed. De onvolkomenheden in zijn staatkundig leven liggen zóó digt naast zijne deugden, de eerste zijn zóózeer de schaduw der laatste, dat de grens dikwijls uiterst moeijelijk

is te trekken. Zijn idealisme verhief hem op een zóó hoog standpunt, dat de grootste gebeurtenissen voor hem de beteekenis van een klein tumult verkregen en de kracht van zijn greep in den loop der zaken werd verzwakt. Datzelfde idealisme wederom was de grond der verhevenste eigenschappen. Nooit ging bij hem de mensch in den politicus onder. Hij was een staatsman, voor wien de wet der zedelijkheid één en ondeelbaar was, die intriges versmaadde, en de overtuiging had, dat zonder reinheid van middelen het waarachtig goede niet kan gedijen. Bij alle wisselingen zijner dikwijls teleurgestelde staatkundige verwachtingen, te midden eener telkens wederkeerende reactie, heeft hij, vasthoudende aan zijne hooge beginselen, zijn zedelijk geloof ongeschonden behouden en uit de aanraking met een diplomatische wereld vol listen, de zuiverheid zijner beginselen onbevlekt gered.

Het einde van v.H.'s werkzaamheid op het Weener Congres was nog niet het begin zijner rust. Nadat door den slag bij Waterloo op eenmaal een einde was gekomen aan den veldtogt tegen Napoleon, was het woord op nieuw aan de diplomatie. Ditmaal schenen de kansen voor Pruissen gunstig tot het doorzetten zijner eischen tot afstand van fransch grondgebied. Het had een groot deel aan de overwinning, het kon hopen niet het kleinste deel van den prijs te zullen ontvangen. Die verwachting werd spoedig teleurgesteld. Engeland had voor zich zelf noch te winnen, noch te verliezen, en ondersteunde een gematigde politiek tegenover Frankrijk; op Oostenrijk was niet te rekenen; Keizer Alexander, droomende van een groot Byzantijnsch rijk, zag reeds in de toekomst het voordeel, dat een bondgenootschap met Frankrijk hem zou kunnen aanbrengen, en was uiterst gematigd. Van geen enkele zijde dus kon Pruissen hulp, van één zijner bondgenooten zelfs bepaalden tegenstand wachten.

Onder die omstandigheden moest v.H. de belangen van Pruissen handhaven. In den aanvang droeg hij alleen den last der onderhandelingen, daar Hardenberg door ziekte werd teruggehouden. Hij deed wat hij kon; op nieuw werkte hij dag en nacht en, naar het getuigenis van Varnhagen von Ense, ‘steeds met gelijke helderheid, scherpzinnigheid en vastheid.’ Het was op nieuw Capo d'Istria die hem aanleiding gaf, in een uitvoerige memorie zijn standpunt naauwkeurig aan te wijzen en te verdedigen. Deze beweerde dat de houding der Mogendheden

dezelfde moest zijn als bij den eersten Parijschen vrede. *Zij* waren het geweest, die Lodewijk XVIII op den troon hadden geplaatst, thans kon hunne roeping geen andere zijn dan bevestiging van dien troon, en het verkrijgen van zekerheid dat Frankrijk zoo zou hervormd worden, dat de Revolutie voortaan was buiten gesloten. Zijn programma was: geen demoediging van Frankrijk, die terstond een verzwakking zou zijn van de koninklijke magt, die men wilde bevestigen.

Geheel tegenovergestelde denkbeelden verdedigde v.H. in zijne '*Mémoire devant servir de réfutation à celui du comte de Capo d'Istria*'. Valsch achtte hij de voorstelling, dat men tegenover Frankrijk niet als tegenover een vijand stond, en ijdel de poging om het Fransche volk van Napoleon te scheiden. Het droeg mede de schuld van den Keizer; het zette hem ten tweeden male op den troon, het streed met hem bij Waterloo. Toen men andermaal Parijs introk, was de toestand der Verbondenen niet meer dezelfde als bij de eerste inneming der hoofdstad; de eischen konden dus niet meer dezelfde wezen. Nú had men achter zich de ervaring van de zwakheid van den Bourbonschen troon, een ervaring, gekocht door zware offers, die aan de Mogendheden het regt gaven alles te eischen wat voor hunne veiligheid noodig was. De conclusie van zijn pleidooi was deze: de afstand der vestingen, die Frankrijk steeds als uitgangspunten zijner aanvallen heeft gebruikt, moet gevorderd worden, en die plaatsen moeten voor de Mogendheden punten van verdediging worden.

De loop der onderhandelingen eindigde in de neêrlaag van Pruissen; hoe kon de uitslag anders zijn nadat de Middenstaten van Duitschland, Pruissen's voornaamste steun, eerst tot de beraadslagingen waren toegelaten, toen de hoofdzaak beslist was en toen Metternich, die begonnen was argumenten in den strijd te werpen ten gunste van Pruissen's eischen, eindigde met de zijde der tegenstanders te kiezen. Bij dat alles had de overmoed van Blücher en Gneisenau niet weinig verspeeld van hetgeen hun moed had verworven. v.H. deed een laatste poging om den Prins-regent van Engeland voor zijn politiek te winnen en de ware beweegredenen der russische staatkunde bloot te leggen. Het was te vergeefs: de tweede Parijsche vrede kwam, niettegenstaande al zijn tegenkanting, tot stand, zonder dat de vorderingen waren ingewilligd, die hij in het belang van de veiligheid van Europa en als het regt van Pruissen had geëischt.

Het belangrijkste deel van v.H.'s staatkundige loopbaan was ten einde, ofschoon hij nog vijf jaren in verschillende betrekkingen zijn vaderland bleef dienen. Na den Parijschen vrede werkte hij langen tijd te Frankfort aan de regeling van verschillende questiën. Tevens werd hem opgedragen als tijdelijk gezant bij den Bondsdag op te treden. Aan die roeping kon hij zich niet onttrekken. Op het Congres te Weenen had hij zich over de gebreken der Bonds-constitutie getroost met de hoop dat de praktijk de leemten der theorie zou aanvullen; het mogt verwacht worden dat hij zelf de proef zou nemen. Werkelijk gelukte het hem iets te herwinnen van hetgeen vroeger was verloren en het gewigt zijner persoonlijkheid was bovendien een tegenwigt tegen Oostenrijks overwegende magt. Dit alleen is bevreemdend, dat hij, toen eindelijk den 1sten November 1816 de Bondsdag werd geopend, de vergadering begroette met de verzekering ‘dat hij haar zijn innige vereering wijdde.’ Toch waakte hij voor alle overspannende opwinding; hij was het, die de plegtigheid eener kerkelijke wijding van den Bond wist te voorkomen en bij den feestmaaltijd ‘opwekkende toasten’ onderdrukte. Inderdaad, er was reden om tot geen van beiden in de ware stemming te zijn.

Niet lang geleden toch had hij de waarde van gewijde zegels op politieke acten leeren kennen, toen de Heilige Alliantie was gesloten, een verbond, dat vooraf reeds vermoed werd zóózeer tegen zijn geest te zijn, dat Keizer Alexander van den Koning van Pruissen de voorwaarde bedong, dat de onderhandelingen tot na den afloop voor v.H. geheim zouden worden gehouden, en zeker was het voor Duitschland thans geen tijd van zingen. Er waren zeer verontrustende teekenen eener beginnende reactie, gerigt tegen den vrijheidszin, die door de vrijheidsoorlog en was gewekt. De vorsten, vergetende wat zij voor hunne redding aan hunne onderdanen te danken hadden, begonnen te vreezen voor den geest, dien zij zelven hadden opgewekt, en het was hoog noodig dat Uhland de volken toeriep:

> Zermalmt habt ihr die fremden Horden,
> Doch innen hat sich nichts gehellt,
> Und Freie seid ihr nicht geworden,
> Wenn ihr das Recht nicht festgestellt.

Toen v.H. in Januarij 1817 te Berlijn terugkeerde, vond hij de ziekte in Pruissen verder ontwikkeld dan hij had ge-

vreesd. Onder Hardenbergs zwak bestuur was nergens een handelen naar beginselen te ontdekken, en allerlei slappe middelen tot bevrediging van de volkswenschen werden aangegrepen. Daartoe behoorde de instelling van een Staatsraad, uit welks midden twee Commissiën werden zamengesteld, tot het ontwerpen eener Constitutie en voor de regeling van het belastingstelsel. Van beiden was v.H. lid, maar alleen in de tweede was gelegenheid zich te laten gelden. Tot schrik der Ministers, die den Staatsraad tot een slaapsteê van hervormingen hadden bestemd, trad hij met een heftigheid tegen de plannen der Regering op, waardoor dat staatsligchaam werd wakker geschud, en aan de belastingvoorstellen van den Minister von Bülow bragt hij wonden toe, waaraan zij bezweken; weldra volgde de val den ontwerper en de verdaging van den Staatsraad.

De Regering voelde de dringende noodzakelijkheid om den man te verwijderen, die in de oogen van het volk hoofd der oppositie was geworden. De weg waarlangs het kon geschieden lag open. Reeds vóór zijn benoeming tot lid van den Staatsraad, was v.H. tot gezant te Londen benoemd. Hardenberg improviseerde thans een dringende noodzakelijkheid om dien post te aanvaarden. v.H. ging, maar met het voornemen om spoedig terug te keeren. Met hoeveel onderscheiding hij in Engeland ook werd behandeld, hij kon zich niet tehuis voelen ‘in het land, waaraan de zon ontbreekt.’ Toch waren er gewigtiger redenen, die hem, reeds zes maanden na de aanvaarding zijner betrekking, deden besluiten zijn terugroeping te verlangen. In April 1818 schreef hij aan Caroline van Wolzogen: ‘Ik ben vast besloten, niet meer, gelijk tot hiertoe, in een halven toestand te blijven, en mij als talent (men vindt dit nu eenmaal in een betrekkelijken graad in mij), te laten gebruiken tot allerlei. Ik verlang volstrekt geene werkzaamheid, maar wil in ieder geval geen andere aannemen, dan waarvoor ik zelf, en ik alleen, verantwoordelijk ben. Verder is het mijne overtuiging dat ik alleen in Berlijn iets goeds kan uitrigten en steunen, of iets kwaads herstellen..... Ik heb geen eerzucht, geen neiging mij in de zaken te mengen; ik geloof zelfs dat de gang der staatsaangelegenheden niet het gewigtigste is op de wereld. Het liefst zou ik mij losmaken, maar alleen omdat dit een zelfzuchtige wensch is voor iemand die een deel van de baan heeft afgelegd, zal ik, zoolang ik kracht heb, niet zoo handelen.’ Bovendien waren er gronden van meer

teederen aard, die hem deden besluiten zich van nuttelooze banden los te maken, en alleen in de hoogste noodzakelijkheid zich aan staatszaken te blijven wijden. Langen tijd was hij door zijn nomadenleven van zijn vrouw gescheiden geweest en door die scheiding ging het beste deel van zijn bestaan verloren. Het was wederom aan zijn vertrouwdste vriendin, dat hij zijn hart opende. ‘Ik heb,’ zoo bekende hij haar, ‘mijn leven aangevangen met het denkbeeld slechts met haar en in een huisselijken kring opgesloten, te leven. Tijd en omstandigheden hebben het anders gekeerd, en tegen mijn wil ben ik in andere omstandigheden geworpen, die ons uiterlijk van elkander verwijderd, maar innerlijk nooit een oogenblik hebben gescheiden. Dat verandert echter het doel mijns levens niet, en daartoe keer ik, zoo spoedig ik kan, terug: men kan ook niet met lust naar buiten werken, wanneer men niet, zijn innerlijk bestaan, op gevoel en ideën gebouwd, en van al wat uiterlijk is, eeuwig onafhankelijk in frissche kracht behoudt.’ Om die redenen wil hij in zijn toestand een crisis brengen en òf de staatsdienst geheel verlaten, òf in een betrekking geplaatst worden, die het offer dat hij bragt, waard was. Zeker was zijn gezantschapspost te Londen zulk een werkkring niet en daarbij had hij de duidelijke bewijzen dat zij, die hem in het buitenland verwijderd hielden, slechts den schijn wilden doen ontstaan alof hij met zeer gewigtige zaken was belast, terwijl inderdaad iedere belangrijke werkzaamheid hem werd onthouden. Hardenberg, ten slotte begrijpende dat het tegenover de openbare meening onmogelijk was, v.H. in werkeloosheid te houden, putte zich uit in aanbiedingen, die zijn tegenstander moesten verzoenen. Deze bleef volharden bij de onhandelbaarheid en onverzettelijkheid, waarin zijn kracht en waardigheid waren gelegen. De legatíepost te Rome werd hem toegezegd, - maar afgewezen; de vertegenwoordiging bij den Bond werd hem aangeboden, - maar v.H. begreep: ‘voor den Bondsdag kan men slechts te Berlijn en te Weenen nuttig zijn; te Frankfort is men lonter een afhankelijk werktuig en komt zeker in de noodzakelijkheid te zeggen en te doen wat men afkeurt.’ Van hem zelven, zoo heette het eindelijk, hing het slechts af, of hij een plaats in het Ministerie zou innemen. v.H. begon met een weigering; ‘niet gaarne,’ zoo schreef hij aan Stein, ‘keur ik alles af, maar de geheele organisatie is verkeerd, en wanneer ik de fouten niet kan verbeteren, wil ik daarin althans

niet deelen.' Maar toen Hardenberg hem het uitzigt opende op een hervorming van het bestuur, geheel overeenkomstig zijn verlangen; toen daarbij de keus hem werd gelaten welke tak der regering aan zijne leiding zou worden toevertrouwd, was langere weêrstand onmogelijk. In Augustus 1819 aanvaardde hij het bestuur der Stenden- en Gemeenteaangelegenheden. Het was te wachten dat door hem de invoering eener Constitutie het groote probleem van het oogenblik zou worden en werkelijk had hij reeds in de maanden, die tusschen zijn aanstelling en zijn optreding als Minister waren verloopen, onder den bezielenden invloed van Stein, een uitgewerkt plan voor een Grondwet ontworpen. Het ontbrak hem niet aan den ernstigen wil om van plannen tot daden voort te gaan, en aanvankelijk koesterde hij de hoop dat de onwil van anderen uit den weg zou zijn te ruimen. Zijn verwachting had een korten levensduur. Na weinige maanden was hij volkomen teleurgesteld, bij de ervaring dat de beloofde hervorming van het Ministerie tot niets had geleid, dat de raderen der staatsmachine gebrekkig in elkander grepen en dat Hardenberg als staatskanselier zich een afzonderlijke magt had verzekerd, die al zijn pogingen neutraliseerde, terwijl hij bovendien den weg tot den Koning versperd vond, zoodat het onmogelijk was met zijn grieven tot dezen te genaken. Bij al die bezwaren kwam van de zijde der democratische partij een storm opzetten die, in plaats van bevorderlijk te zijn aan de vrijheid, den stroom der reactie heftiger dan te voren in beweging bragt. Was het Wartburgsfeest in de oogen der Regering reeds een onheilspellende gebeurtenis geweest, de vermoording van Kotzebue werd beschouwd als het voorteeken eener naderende revolutie en gaf aanleiding dat met angstige naauwkeurigheid een stelsel van spionneren werd toegepast. Daarop volgden de besluiten van Karlsbad, waardoor tegelijk de drukpers, de Universiteiten en alle uitingen van het toch reeds zoo teere constitutioneele leven in Duitschland werden getroffen. De Bond was het gereede werktuig ter onderdrukking. Zulk een innige overeenstemming als nú tusschen de Regeringen heerschte, hadden zelfs de Napoleontische oorlogen niet kunnen bewerken!

Von Humboldt was er ver van af sympathie te hebben voor de democratische bewegingen; hij beschouwde die veeleer als een 'soort van verblinding en waanzin.' Maar nog minder keurde hij de behandeling der ziekte goed. Hij achtte het hoogst

verkeerd den Bond een magt te geven, zoo uitgestrekt als hem thans werd toegekend. Al het werken der politie, meende hij verder, mist zijn doel, maakt het kwaad in den wortel erger en leidt nooit tot onderdrukking of zelfs tot ontdekking daarvan. Alleen dan wachtte hij volkomen genezing, wanneer de Regering vertrouwen zou toonen op haar magt, vertrouwen op de gezindheid van het volk, als zij eerlijk en verstandig constitutiën in het leven zou roepen, en de grootst mogelijke orde, spaarzaamheid en regtvaardigheid in het bestuur betrachten. Deze beginselen, die hij in een brief aan Stein ontwikkelde, verdedigde hij met evenveel kracht in het Ministerie. Het gelukte hem de meerderheid zijner ambtgenooten over te halen tot een verzet tegen de besluiten van Karlsblad, die hij ‘schandelijk, anti-nationaal, verbitterend voor een denkend volk’ noemde, en tegelijk tegen de wijze waarop die besluiten, zonder medeweten van alle Ministers, waren genomen. Toen hij zich, behalve met deze grieven, met klagten over gebrek aan eenheid in het bestuur, tot den Koning wendde, begreep Hardenberg dat het oogenblik daar was, waarop óf hij óf v.H. moest wijken. v.H. had het vóór hem ingezien en reeds begon zijn besluit te rijpen om niet langer door het deelgenootschap aan een Regering, die, voor zoover zij beginselen had, geheel andere dan hij voorstond, het vertrouwen dat zijn partij in hem stelde, in gevaar te brengen. Hardenberg droeg zijn dilemma aan den Koning voor, wiens beslissing niet moeijelijk kon zijn, toen zijn keus de beteekenis eener bepaalde verklaring tusschen reactie of vooruitgang had verkregen. Den 31sten December 1819 werd v.H. uit de staatsdienst ontslagen.

Zonder begeerte om terug te keeren, zonder verlangen naar wraak, zelfs zonder een hartstogtelijk oordeel over den afvalligen partijgenoot, voor wien hij nu, als voor een tegenstander, had moeten wijken, verliet hij het staatstooneel. Zijn geweten gaf hem een eervoller ontslag dan hij van den Koning ontving, en met volle vrijmoedigheid, in het gevoel dat zijn staatkundige roeping ten einde, zijn pligt vervuld was, keerde hij onmiddellijk tot het stille leven in studiën en ideën terug, dat nooit een oogenblik had opgehouden zijn hart, meer dan alles, te boeijen.

VII.

Wij zijn genaderd tot de laatste periode van v. H's. leven, die niet de minst aantrekkelijke is en voor de wetenschap de vruchtbaarste was.

Na het einde van zijn politiek leven was het slot Tegel de plaats waar v.H. meestal woonde. Het slot met zijn omgeving vormt een oase in de Berlijnsche zandwoestijn. Beplante heuvels, kastanjeboomen, en platanen-alleën waren althans in de verte herinneringen aan schooner streken, en de geringe afstand van Berlijn stelde hem ieder oogenblik in de gelegenheid zich uit de eenzaamheid in een schitterenden kring van wetenschappelijke mannen te verplaatsen. Het plan om naar Italië terug te keeren was voor goed opgegeven, sinds de huisgezinnen zijner kinderen en de aantrekkelijkheid van een patriarchaal leven hem aan Duitschland boeiden. Maar de behoefte om een klassieke omgeving rondom zich te scheppen, was des te grooter geworden. Alles wat hij van antieken en afgietsels bezat, werd naar Tegel gebragt. Hij gevoelde, ‘dat de kunst, zal zij op het leven werken, zoo naauw mogelijk daarmeê moet verbonden zijn; dat een kunstwerk nergens meer wordt genoten, dan waar het de begeleider is van het huiselijk leven; wanneer men telkens daartoe kan terugkeeren, nu eens een gelukkige stemming medebrengend, dan eens daaraan ontleenend.’ Slechts ongaarne, en zoo kort mogelijk, verliet hij Tegel. Alleen de wintermaanden werden in Berlijn doorgebragt, en soms eischten zijn landgoederen een bezoek. Toch kon hij het naauwelijks als een offer beschouwen, een korten tijd te leven in de nabijheid van Jena, dat zoo rijke herinneringen voor hem bevatte, of van Weimar, waar hij Goethe vond, nog steeds krachtig en opgewekt. Eenmaal, in 1828, ondernam hij nog een langere reis over Parijs naar Londen. Hier ontbrak het hem niet aan onderscheiding. George IV. vermeerderde het getal zijner ridderorden en erkende de gewigtige rol, die hij bij Duitschlands bevrijding had gespeeld, door zijn portret te plaatsen onder die van de helden en staatsmannen uit de vrijheidsoorlogen. De beide steden gaven hem overvloedig stof voor zijn taalstudie. Te Parijs vond hij een kring van geleerden, die hem aantrokken. Met Sylvestre de Sacy kon hij zich in de oostersche wereld verplaatsen, met Abel-Rémusat, den kenner der Chineesche taal, een plaats

zoeken voor de vreemdste der vreemde talen; in Champollion vond hij den uitstekendsten gids in de geheimen der hiëroglyphen. Te Londen sloot hij zich aan de *Asiatic Society* aan; eene verbinding die vruchten droeg voor zijn laatste groote werk over de Indische taal- en letterkunde.

Die reizen evenwel waren uitzonderingen, en boven alles ging hem de rust van zijn studeerkamer. Daar zat hij veelal, met geringe verpoozing, van den morgen tot den avond. Zijn diplomatische loopbaan had zijn liefde voor het ‘leven in ideën’ niet verzwakt, maar aangewakkerd, en terwijl hij zich in zijn studiën verdiepte, ontwaakte op nieuw zijn afkeer van de praktijk. ‘Altijd’ - zoo schreef hij - ‘is het mij eigen geweest de praktische zaken, in vergelijking met het ware en innerlijke leven, slechts als bijzaken te behandelen; zonder ideën bederft het handelen den mensch geheel.’

In de eerste jaren na zijn ontslag uit de staatsdienst was er volstrekt geen gevaar voor hem, om tot de praktijk teruggeroepen te worden. Een heerschappij der politie was begonnen, die zelfs hem, den vroegeren minister, niet spaarde. Zijn brieven werden opengebroken en van deelgenootschap aan revolutionaire bewegingen werd hij verdacht gehouden. Was er grooter miskenning van zijn karakter, en vooral van zijn stemming in dien tijd mogelijk? Zóó gering was op dit oogenblik zijn belangstelling in het lot der wereld en in den gang der gebeurtenissen, die hij zelf mede had bestuurd, dat hij het in den regel naauwelijks de moeite waard achtte een dagblad ter hand te nemen; en wanneer hij zich over den toestand van zijn vaderland uitliet, dan was het alleen op aandrang zijner vrienden, die hem bleven raadplegen. Gematigder zich te uiten was niet denkbaar. Zijn hoogste wensch voor het oogenblik was, dat alle schokken zouden achterwege blijven en dat in de eerste plaats de administratie zou hervormd worden in een geest van wijsheid en regtvaardigheid. Hij verlangde voor het oogenblik zelfs geen Constitutie, die, in zijn oog, alleen de reorganisatie van den Staat moest bekroonen, en evenmin een volksvertegenwoordiging. Het was niet omdat zijn liefde voor vrijheid verkoeld, of zijn eerbied voor de stem van het volk verminderd was, maar zóó teer achtte hij het staatsgebouw, dat de minste druk eener volksvertegenwoordiging, ‘die van zelf meer tot kritiseren en afkeuren geneigd is’, schade kon veroorzaken; voor zóó zwak hield hij het organisme van den Staat in al zijn

deelen, dat hij van alle sterke middelen ontsteking vreesde en alleen van een zacht dieet een langzaam toenemen der krachten verwachtte. Alleen tegen een schijnbare volksvertegenwoordiging verzette hij zich, toen de Regering, waarschijnlijk om te beletten, dat de stemmen van het volk zich tot een geheel zouden vereenigen, provinciale Landdagen wilde bijeenroepen.

In 1822, toen Hardenberg gestorven was, deed de liberale partij nog eens een vergeefsche poging om v.H. aan de regering te brengen. Het gelukken dier poging, waardoor de gang zijner studiën zou zijn gestoord, zou voorzeker in de eerste plaats hem zelf onaangenaam geweest zijn.

Wat waren die studiën, die zoo krachtig hem boeiden, dat zij hem de buitenwereld bijna deden vergeten? Meestal betroffen zij, in gewijzigden vorm, de problemen die hem altijd het meest hadden vervuld, en de oude, geliefkoosde wetenschappelijke en aesthetische thema's keerden nog eenmaal alle terug. Onafgebroken zette hij zijn taalstudiën voort, en vooral in deze periode vallen die onderzoekingen, die zijn naam in de geschiedenis der wetenschap beroemd hebben gemaakt. Alleen een beoefenaar van vergelijkende taalstudie kan v. H's. grootheid op dit gebied waarderen en de diepte zijner theoriën meten; wij kunnen alleen met een enkel woord de ruime plaats omschrijven, die zijne taalvorschingen in zijn wetenschappelijk leven innemen.

Wij zagen dat reeds op zijn Spaansche reis de Basken om hun taal zijn aandacht boeiden. Vooral te Rome werd het hem duidelijk, dat op het terrein van taalstudie zijn eigenlijke roeping lag en dat daar het vereenigingspunt was gelegen voor de verschillende rigtingen van zijn geest. Daar ontmoetten elkaâr zijn philosophische en philologische studiën, en zijn zoeken naar menschenkennis vond daar een bepaald en tastbaar doel. Hetgeen hij eenmaal als zijn roeping had erkend, verloor hij, onder velerlei afleiding, nooit een oogenblik uit het oog. Zoo vonden wij hem te Weenen bezig met Hongaarsche en Amerikaansche taalonderzoekingen. Een nieuwe periode ving aan, en nieuwe velden ter ontdekking vertoonden zich, toen hij met het Sanskriet zich begon vertrouwd te maken. Aan het einde zijner politieke loopbaan gekomen, begon hij zich bezig te houden met het Chineesch, en zijn studie der hiëroglyphen voerde hem tot onderzoekingen over de betrekking van taal en schrift. Maar bovenal wijdde hij zich aan de talen der Azia-

tische eilanden. En binnen het gebied van den Zuidelijken Archipel was het wederom bijzonder Java, dat om zijn taal en cultuur zijn aandacht trok. Nog in 1829, eindelijk, werd het Mexikaansch in den kring van zijn studiën opgenomen. Zóó uitgebreid was het veld dat hij overzag. Talrijk zijn de geschriften, waarin v.H. de resultaten zijner onderzoekingen heeft neergelegd. De kroon dier werken vormt de beroemde '*Einleitung über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einflusz auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*', waarin hij al de uitkomsten van zijn denken zamenvatte. Op den grondslag eener taalkennis, zegt Haym, zooals vóór of na hem één mensch nooit heeft bezeten, verheft zich dat wonderbare werk, dat ons op den top van v. H's. taalphilosophie voert, vanwaar wij het onmetelijk gebied zijner kennis overzien, evenzeer als het ons een blik in de diepte doet slaan. Wij mogen den oorsprong der taal beluisteren, wij zien haar in hare elementen ontleed en toch weêr in hare levendige verschijning vastgehouden. Het is nu eens de verscheidenheid van den taalbouw, die ons in de poging eener classificatie aller talen wordt getoond, dan weêr 'de taal vormende levenskracht', die zich openbaart in de ontwikkelingsphasen der verschillende talen. Het is nu eens de analyse van het wezen aller talen, dan weêr de karakteristiek eener enkele, waarmede wij worden bezig gehouden. Het is in één woord de geheele kring der vragen die zich aan het wezen der taal aanknoopen, die wij aan de hand van den schrijver der 'Einleitung' doorloopen. In dat werk heeft hij de grondslagen gelegd voor een veelomvattende wijsbegeerte der talen.

Door zijn taalstudie was hij tot de Indiërs gevoerd; het was evenwel niet alleen de taal, maar evenzeer de letterkunde, die hem in de laatste jaren van zijn leven met bijzondere voorliefde bij dat volk deed verwijlen. In 1824 las hij voor het eerst een deel van het Indische epos Maha-Bharata. Zijn hart was terstond gevangen, zijn oog van nu af gedurig naar het dal van den Ganges gerigt. De Grieksche oudheid moest voortaan een deel zijner onbepaalde liefde missen en afstaan aan de Indische. De ontdekking van dat gedicht was hem als een providentieele gebeurtenis in zijn leven; zijn bestendig gevoel bij het lezen was dankbaarheid aan het lot, dat hem had laten leven om dat werk nog te leeren kennen. Die bewondering is ligt verklaarbaar. Zijn contemplatieve zin vond hier bevre-

diging. Hier vond hij een gemoedsstemming, en een opvatting van het leven, verwant aan de zijne. Inkeering tot zich zelf, zelfbeschouwing, geringschatting van het handelen, dat waren de grondtoonen die uit het gedicht hem tegenklonken; dat was de grondtoon tevens, waarop zijn eigen ziel was gestemd. Hij bleef niet staan bij de lezing van dat ééne gedicht; die Sirenenzang lokte hem steeds verder in den kring der Indische literatuur, waarvan hij den rijkdom bewondert, die het ‘verhevenste en teederste, het plegtigste en ligtste, het vroomste en heiligste, en tevens een stemming van opgewekte zinnelijkheid omvat.’

Een neiging om zich af te wenden van het aardsch gewoel tot vrome eenzaamheid, tot peinzen en stille zelfverloochening had hij met welgevallen in de oudste Indische dichters opgemerkt; die neiging begon zijn eigen ziel geheel te beheerschen toen, door den dood zijner vrouw, het grootste deel van zijn geluk hem was ontnomen.

Zij behoorde tot die vrouwelijke figuren, waarbij zelfs de kunst slechts zou hebben na te volgen, zonder behoefte aan idealiseren; die, terwijl ze een vereeniging van kracht en der fijnste gevoeligheid toonen, zonder het te weten, en omdat zij het niet weten, door een zachten stralenkrans van beminnelijkheid zijn omgeven. Zóó wordt zij door haar tijdgenooten beschreven; zóó beschrijft zij, onbewust, zichzelve in haar brieven.

Toen zij was weggenomen, was een groot deel zijner kracht gebroken. Zij verdiende de hulde zijner diepe droefheid. De innigheid harer liefde had in hem gewekt ‘wat er teeders in hem was’, en zoo velen hadden met hem de magt van haar zachte ziel, haar open hart, haar levendigen geest ondervonden. Op de moeijelijkste punten van zijn diplomatische loopbaan hadden haar beschouwingen, haar beginselen hem geleid en gesterkt; door haar had hij het doel van zijn streven helderder gezien; voor de zuiverheid der middelen had zij gewaakt.

Anders was nú zijn stemming, dan toen hij te Rome stond bij het graf van zijn kind, met een verscheurd hart en een gescheurde levensbeschouwing. Hier was een nog dierbaarder leven geëindigd, maar meer naar den gewonen loop der natuur. Minder hartstogtelijk en meer weemoedig was de droefheid, die nu zijne ziel vervulde en niet meer van hem week. Het terugzien op het verleden werd van nu af zijn rijkst genot. Gedurig stond hij vol bewondering, voor ‘zulk een volheid en harmonie van gevoel, zulk een zich steeds gelijkblijvende liefde,

zulk een hooge reinheid.' - 'Zij was een zoo onbegrijpelijk groot, rijk en sterk en toch zoo bevallig wezen!'

Bijna systematisch was de herinnering aan zijn doode; het denken aan haar was zijn morgen-cultus; de dag, dien hij steeds besloot met een bedevaart naar haar graf, was begonnen met het lezen en herlezen harer brieven. Het liefst verwijlde hij bij de eerste die hij van haar bezat, geschreven in de gelukkige dagen hunner jonge liefde; zij bevatten hem 'de trouwste en diepste schildering der liefde, die hij ooit had gelezen.' En ook dan, wanneer hij tot zijn studiën was teruggekeerd, behoefde hij niet af te dalen in een andere sfeer om haar weer te vinden; was zij niet de begeleidster, ook van zijn wetenschappelijk leven, de deelgenoot van zijn kunstgenot geweest? Om haar groepeerden zich de dierbaarste gestalten, die hij op zijn levensweg had ontmoet; Schiller, wien hij door haar nader was gebragt, von Stein, die haar hoogste vereering had genoten, de vriendinnen zijner jeugd, en vóór allen Caroline von Wolzogen, die met zijn vrouw 'een paar vormde, waarin het wezen van schoone en diepe vrouwelijkheid in een geheel nieuwen en oorspronkelijken vorm was opgetreden.' - Zoo leidden alle wegen die zijn geest doorliep tot haar beeld, en naar waarheid kon hij die diep gevoelde woorden schrijven: 'Alle vrede, iedere liefelijke aandoening, iedere verheffende blik in het verleden en in de toekomst, komt mij altijd van haar en zal mij, tot aan mijn graf, van haar komen.'

De volkomenste eenzaamheid was hem voortaan het liefst, en zijn bestaan had alleen waarde voor hem 'als de noodzakelijke voorwaarde om in herinneringen te kunnen leven.' Het was hem een raadsel, hoe hij ooit weer genot zou vinden in den omgang met menschen, tenzij in een vertrouwelijk gesprek met een gelijkgezinde; in ieder geval was hij besloten zich niet meer aan de maatschappelijke vormen op te offeren. Toch waren er menschen, die soms een gewenschte inbreuk op zijn eenzaamheid maakten; in de eerste plaats zijn broeder Alexander, die, uit Azië teruggekeerd, in zijn nabijheid leefde, maar ook philologische vrienden, als Bopp en Böckh of Carl Ritter, wiens geographische studiën onmiddellijk grensden aan de problemen, die hem het meest bezig hielden.

Maar ook de gang der politiek liet hem geen volkomen rust. Het jaar 1830 bragt met zich de gebeurtenissen in Frankrijk, in Polen en België, en dwongen hem voor eenige oogenblikken

zijn oogen te vestigen op het gewoel dat in Europa was ontstaan. Evenwel, al die gebeurtenissen ontlokten hem slechts de opmerking, ‘dat het treurig is om te zien, hoe hartstogt, wilde ruwheid en overmoed den vrede bedreigden, dien men zoo lang genoot’; verder werden zij kalm geregistreerd in het kader der wereldgeschiedenis, met de aanmerking: ‘De dingen der wereld zijn in voortdurend stijgen en vallen en deze wisseling moet Gods wil zijn, daar noch magt, noch wijsheid in staat zijn haar te doen ophouden of stilstaan.’ Hij voegt er bij: ‘de groote les is ook hier, dat men in zulke tijden zijn krachten dubbel moet inspannen, maar voor zijn geluk en rust andere dingen zoeken, die ons nooit kunnen ontrukt worden.’

Weinige dagen nadat hij die woorden schreef, werd hij op nieuw tot eenige politieke werkzaamheid geroepen. Zijn benoeming tot lid van den Staatsraad moest dienen als toestemmend antwoord op den eisch naar een liberale regering, die steeds dringender werd. Groote verwachtingen hechtten zich bij het volk aan zijn optreding; zelfs waren er geruchten dat het ontwerpen eener Constitutie aan v.H. was opgedragen. Die verwachtingen werden niet vervuld. Wel nam hij ijverig deel aan de zittingen van den Staatsraad, maar geen uieuwe geest kwam in het bestuur en geen groote maatregelen volgden. En voorzeker, niemand die zijne stemming in dien tijd kende, en wist in welk een sfeer hij leefde, kon die frissche energie en die onverdeelde kracht van hem wachten, die tot hervormen noodig zijn. De regering, die hem riep, wist dat en gebruikte zijn benoeming als een list en als een onschadelijk middel om voor een oogenblik den volkswensch te bevredigen.

Ééne inrigting was er, waaraan hij met liefde zijn krachten wijdde. In 1825 was hij onder de stichters geweest van het: ‘*Verein der Kunstfreunde im Preussischen Staate*.’ Het doel der vereeniging was, ondersteuning van talentvolle kunstenaars en bevordering van de voortbrenging van groote kunstwerken. Jaarlijks gaf hij, als hoofd van het bestuur, een verslag van de werkzaamheden der vereeniging, waarin hij, uitgaande van de behandeling van enkele kunstwerken, zijn aesthetische beginselen plagt te ontwikkelen. Zijn kunsttheoriën hadden een aanmerkelijke wijziging ondergaan. Zijn onbepaalde bewondering der antieke kunst had hem vroeger tot een geringschatting, bijna tot een verachting, van het moderne geleid. Dat oordeel kon tegenover zooveel uitstekende voorbrengselen der

nieuwe kunst geen stand houden. Wel was hij in Italië reeds voortdurend met de beste kunstenaars der moderne rigting in aanraking geweest, maar op den klassieken bodem zelf was hij aan zijne grenzenlooze vereering van het klassieke niet ontrouw kunnen worden. Thans kreeg het moderne aantrekkelijker kleuren voor zijn oogen, en onder zekere voorwaarden werd het regt daarvan erkend. Hij moest het toestemmen: in den loop der eeuwen hebben zich gedachten en gevoelens ontwikkeld, die aan vroegere tijden vreemd waren. Door die hoogere gevoelens in zich op te nemen, heeft de kunst aan diepte en innigheid gewonnen; zóó is de religieuse kunst ontstaan; daarbij zijn de technische middelen oneindig uitgebreid. Iedere tijd heeft zijn eigen karakter, zijn eigen ideaal, en het groote van elke eeuw kan een schoon verbond met de antieke beginselen sluiten. Dat bewezen hem de uitstekende beeldhouwers van zijn tijd, die het verstonden zich binnen de grenzen dier beginselen te houden, zonder dat zij beperkende hinderpalen werden. Alleen het moderne, dat den eenvoud en de zuiverheid der oude kunst weerstreeft en hare beginselen niet als grondwet erkent, moet gestreng veroordeeld worden.

In een der laatste jaren van zijn leven had v.H. een aanleiding om nog eenmaal geheel in zijn Italiaansche periode verplaatst te worden. In 1829 gaf Goethe het laatste deel van zijn Italiaansche reis in het licht. De aankondiging daarvan in de ‘*Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik*’ werd aan v.H. opgedragen. Wie kon beter de indrukken van Goethe weergeven, dan hij, die in zijn eigen herinneringen de rijkste stoffen tot een commentaar bezat? Terwijl hij Goethe's verblijf te Rome beschrijft, en, naar aanleiding daarvan, nieuwe trekken toevoegt aan de karakteristiek van den dichter, die hij vroeger had gegeven, wordt zijn eigen genot hem weer levendig en beginnen op nieuw in zijn eigen ziel de snaren te trillen, die nooit konden worden aangeroerd, zonder welluidend te klinken. Nog ligt Rome voor hem in denzelfden idealen glans als voor 22 jaren; nog ziet hij in de stad en haar omgeving ‘de idee van het hoogste kunstschoon, den gang der geschiedenis, het gevoel van het noodzakelijk ondergaan van al het bestaande in den tijd, in een grootsch beeld voor alle eeuwen beligchaamd.’ ‘Geen stad’, - zoo oordeelt hij nog, - ‘is met Rome te vergelijken; in alle andere steden schijnen de kunstwerken slechts als gewassen uit den vreemde overgebragt, hier is de

bodem van een klassieken geest doortrokken en draagt de monumenten als zijn eigen producten. En toch ligt de grootheid van Rome niet alleen in de oneindige schatten die het bezit; ook toen het die moest missen, bleef de betooverende magt. Hetgeen daaraan een zoo onbeschrijfelijke aantrekkelijkheid geeft, ligt in die vermenging van antieke en moderne pracht, in die ruïnen, in die bergketen, die de haar omgevende vlakte begrenst, in die lange rij van historische herinneringen, uitloopende in mythische overleveringen. Zóó is het te verklaren dat aan zijne muren iets kleeft, wat het hoogste en diepste in het menschelijk gemoed beweegt.'

Om het stuk: '*Ueber Goethe's zweiten Römischen Aufenthalt*' te doen ontstaan, was de uitnoodiging van Varnhagen von Ense noodig geweest, ofschoon een geringe kracht werd vereischt om den stroom van zijn lof te doen vloeijen. Zulk een uitwendige drang was niet noodig om hem op te wekken tot een tweede werk, dat hij in dezen tijd schreef, de heerlijke '*Vorerinnerung*' voor zijn briefwisseling met Schiller. Het was een vrucht die rijpte in zijn eenzaamheid, te midden 'van dien onuitsprekelijken weemoed, die zijn hart op een wonderbare wijze opende.' In die stemming lag de waarborg dat het kenmerk van diepe, innerlijke waarheid niet zou ontbreken aan de woorden, die hij aan Schiller's nagedachtenis wijdde. Nog eenmaal wil hij het beeld van den dichter in het volle licht plaatsen en stralen doen vallen op zijden, die te weinig duidelijk uitkwamen. Zijn doel is in enkele groote trekken den gang van Schiller's ontwikkeling te schetsen en te toonen, dat hij 'een geheel eenig verschijnsel in zijn eeuw was.' Dat geheel eenige vindt hij daarin, dat diens dichtergenie op het naauwste met het denken in al zijn hoogten en diepten was verbonden, dat het op den bodem der 'zuiverste intellectualiteit' zich ontwikkelde. Vereeniging van poëzij en wijsbegeerte; vereeniging, in het algemeen, van de gescheidene krachten van den mensch was het hoofddoel van Schiller's streven; ook zijn geschiedkundige onderzoekingen, die voortvloeiden uit dezelfde diepe bron, als zijn dichterlijke en philosophische werken, streefden naar hetzelfde doel. Toch was dramatische poëzij het terrein, waarop zijn eigenlijke roeping lag, en de onderzoekingen die daarbuiten lagen, waren reizen in aangrenzende landen, waarvan hij met verruimden blik in het eigenlijke vaderland zijns geestes terugkeerde. 'Schiller' - zoo eindigt de *Vorerinnerung* - 'werd

aan de wereld in de volste rijpheid zijner geestelijke kracht ontrukt, en nog oneindig veel had hij kunnen leveren. Zijn doel was zóó verheven, dat hij nooit aan het eind kon komen, de werkzaamheid zijns geestes zóó groot, dat geen stilstand was te vreezen. Nog lang had hij de vreugde, de zaligheid van het dichterlijk scheppen kunnen genieten, maar zijn leven eindigde vóór het gewone eindpunt. Van niemand laat zich met meer waarheid zeggen, dat hij het beknellende van het aardsche van zich had geworpen, en in het rijk van het ideaal was gevlugt. Hij leefde, slechts van de hoogste ideën, van de schitterendste beelden omgeven, die de mensch in zich vermag op te nemen.'

Toen v.H. in zijn '*Vorerinnerung*' den invloed van Kant op Schiller's ontwikkeling beschreef, wijdde hij vooraf eenige bladzijden aan de nagedachtenis van den wijsgeer, 'die welligt het grootste werk ondernam en volbragt, dat de wijsbegeerte aan één man heeft te danken; die, in den waren zin, de philosophie terugvoerde in de diepten van het menschelijk gemoed.' Zijn overtuiging was, dat een deel van hetgeen door Kant werd vernietigd, zich niet meer zou verheffen, een deel van hetgeen hij grondde, niet meer zou ondergaan.

Behalve de behoefte der piëteit jegens den wijsgeer, wien hij zelf zooveel had te danken, was er welligt een bijzondere aanleiding, die hem drong om nu juist aan het onvergankelijke van Kants werk te herinneren. Het was die merkwaardige periode in de geschiedenis der Duitsche wijsbegeerte, toen Hegel's stelsel veler oogen verblindde, niet door het licht dat het verspreidde, maar door den schitterenden nevel waarin het was gehuld, en toen zijn denkbeelden niet slechts de geestelijke wetenschappen, maar ook de exacte, ten koste harer exactheid, beheerschten; toen de theologie bij de alvermogende Hegeliaansche formule steun zocht voor de wankelende drieënenheid en een behoudende staatkunde hulp vroeg aan een wijsbegeerte, die zoo dreigend revolutionair was begonnen. Zoo streden in de gelederen van het magtig leger de meest verschillende figuren; de Hegeliaansche uniform werd heengetrokken over het gewaad van regtgeloovige geestelijken, en scheen even goed aan het jonge Duitschland te passen.

In dien tijd der alleenheerschappij van dat ééne stelsel, had een verdediging van Kant, de beteekenis van een verzet tegen Hegel. Noch met diens denkbeelden, noch met den vorm waarin

zij werden voorgedragen, kon v.H. zich vereenigen. Hij klaagde over de duisterheid der voordragt, een duisterheid die niet, zooals bij Kant en Fichte, ‘kolossaal en verheven was als het donker van het graf’, maar hem toescheen uit onbeholpenheid voort te komen. Hij oordeelde, dat bij Hegel ‘de taal niet was doorgedrongen.’ Evenmin kon hij het vergeven dat Hegel, in plaats van te vertrouwen op de innerlijke magt zijner ideën, ‘school wilde maken.’ Hegel daarentegen kon zich niet vinden in v. H's. bewondering voor de gevoelsrigting der Indische philosophie en gaf een wenk dat hij v.H. voor geen wijsgeerig hoofd hield. Een wijsgeer in den zin van Hegel was hij inderdaad niet, en het is niet tot schade geweest van de blijvende waarde zijner denkbeelden. Hij kon Hegel niet volgen tot die ijzige hoogte zijner speculatie, waar alle vegetatie ophoudt, en, te midden van louter abstractiën, alle stof voor de verbeelding ontbreekt. Voor een geest als v.H. was Hegel daarbij veel te dogmatisch. Hegel stak bijna zijn gansche geestelijk kapitaal in die eene onderneming, - het heelal af te leiden uit de absolute idee; bij het bankroet van dat beginsel was nagenoeg al zijn rijkdom verloren. Het was overeenkomstig den aanleg van v. H's. geest, dat hij, even als Schiller, zich aansloot aan Kant, die veel minder dogmatisch was dan Hegel, en daarbij offerde hij niet alles aan één stelsel op, maar behield buitendien nog ruime velden, waar de invloed van zijn philosophischen meester naauwelijks merkbaar was.

Het wordt tijd te spreken van v. H's. ‘*Briefe an eine Freundin*’, het merkwaardige boek, dat het populairste is van al wat hij geschreven heeft, ofschoon de inhoud nooit voor den druk werd bestemd. Reeds werd de naam van Charlotte Diede met een woord vermeld. Voor hen die de ‘*Briefe*’ kennen, is een kort verhaal van haar romantisch leven welligt niet onbelangrijk. Door toevallige omstandigheden met haar in aanraking gekomen, bragt v.H. drie gelukkige dagen zijner jeugd met haar door op een korte reis, die hij als student, van Göttingen uit, naar Pyrmont deed. Haar jonge vriend, verhaalt Charlotte, maakte een diepen, vroeger nooit gekenden en later nooit uitgewischten indruk op haar gemoed. Door hem voelde zij zich oneindig rijker geworden in haar innerlijk leven, en, meer dan vroeger, tot ernst gestemd. Toch verzekert zij, dat aan die dagen ‘geen verwachtingen, geen wenschen, geen onrust’ zich knoopten. Zij sloot alleen de schoone,

zoo spoedig voorbijgegane verschijning in het allerheiligste van haar gemoed, sprak nooit daarvan en bewaarde haar voor ontwijding. Kort na hare ontmoeting met v.H. sloot zij een huwelijk, dat haar weinig geluk schonk en dat kinderloos bleef. Haar liefde wendde zich af van haar echtgenoot tot een man, voor wien zij geloofde geschapen te zijn en met wien zij louter het geluk eener zuivere vriendschap wilde genieten. Om haar huwelijk te ontbinden, greep zij naar een middel, waarvan het denkbeeld door overspannende lectuur in haar geest was gewekt. Voor het geregt klaagde zij zich zelve aan van een schuld, die niet op haar drukte. Haar doel bereikte zij, maar de wensch om in de nabijheid van den man, dien zij vereerde, te leven, bleef onvervuld. Toen in haar woonplaats haar toestand ondragelijk was geworden, vestigde zij zich te Brunswijk. Door geldelijke verliezen tot werken gedwongen, verhuisde zij naar Kassel, waar de luxe aan het hof van Jérôme het vinden van een bestaan gemakkelijk maakte. Na diens vertrek verviel zij, door ziekte en gebrek, daarbij vervolgd door de minachting waaraan zij zich zelve had blootgesteld, in een hopeloozen toestand. In haren nood herinnerde zij zich op nieuw v.H., die toen te Weenen zijn verblijf had, als afgevaardigde voor het Congres. Tot hem, ‘den onvergeten, onvergetelijken vriend, wiens beeld zij een lange rij van jaren met vereering had bewaard in haar geest’, besloot zij zich te wenden. Hem vertrouwde zij al de geheimen harer levensgeschiedenis toe; van hem kon zij geloof verwachten, bij de verzekering dat zij, door alles wat haar getroffen had, niet van haar adel was beroofd, dat geen onwaardige gevoelens haar hadden bezoedeld. Zij weet dat hij nog dezelfde is als bij hun eerste ontmoeting, dat de glans van zijn leven hem niet kan verblind hebben, omdat hooge naturen rijpheid en volkomenheid erlangen, zoowel in de zonnestralen van hun geluk, als in de donkere schaduwen van den rampspoed.

v.H. beantwoordde ten volle aan hare verwachting. Hij was haar dankbaar voor het vertrouwen dat hij ontving en rekende het een zeldzaam geluk, dat een vrouwelijk gemoed hem de eerste aandoeningen van het jonge hart heilig had bewaard. Tot aan zijn dood bleef de betrekking met Charlotte Diede voortduren; van 1822 af, toen zijne bezigheden hem veel vrijen tijd lieten, was de briefwisseling met haar een deel van zijn regelmatig werk. Met de grootste trouw bestuurde hij haar

hartstogtelijke ziel. Beurtelings verplaatst hij zich in den kring harer denkbeelden, en voert haar in den zijnen. Met onvermoeid geduld, ondersteund door zijn onwankelbare piëteit en welligt ook door het besef, dat hij een hoogst belangrijk voorwerp van psychologische studie voor zich had, beantwoordt hij al hare bedenkingen. In de wonden van haar hart stort hij den balsem zijner kalme, verhevene levensbeschouwing en tracht haar onrustig gemoed tot kalmte te brengen. Geen wonder dat Charlotte de briefwisseling met v.H. als haar ‘eenig, haar hoogst, haar ongekend geluk’ beschouwde, en uit dien schat ‘troost en raad, bemoediging en vreugde, voorlichting omtrent hoogere waarheden’ putte. ‘Die brieven’ - schreef zij bij de uitgaaf - ‘vergoedden mij groote ontberingen, beloonden mij voor veel lijden, schenen mij toe als mijn beschoren deel aan aardsch geluk, dat mij geheel met het lot verzoende.’

De waarde, die Charlotte aan de brieven van haren weldoener toekende, konden ze alleen voor haar bezitten. Maar ook na aftrek van het subjectieve in hare schatting, behouden zij groote belangrijkheid. Zij bevatten - om het oordeel van Alexander von Humboldt over te nemen - een rijkdom van ideën over de verheven liarmonie in de krachten der natuur, en het ongelijke, wisselende spel in de lotgevallen der menschheid; zij openbaren tevens een vrede en een milde stemming van het gemoed, die dubbel weldadig aandoen in een staatsman, die aan het einde stond van zijn loopbaan in een veelbewogen tijd.

Dezelfde waarde bezit de verzameling der ‘*Sonette*’, die tusschen de jaren 1831 en 1835 werden geschreven, maar eerst vele jaren na v. H's. dood in het licht verschenen. Terwijl de eenzaamheid hem overbragt ‘in een atmospheer waar hij ruimer en zuiverder ademde’, en de herinneringen uit zijn verleden hem onophoudelijk vervulden, greep hij onwillekeurig naar een dichterlijken vorm, om uit te drukken wat hem bewoog. Tot aan zijn dood toe bleven de Sonetten, zelfs voor zijn naaste betrekkingen, verborgen; alleen zijn secretaris kende het geheim. Zijn broeder Alexander, die uit de groote menigte een bloemlezing gaf, noemt de verzameling teregt ‘een dagboek waarin zich een edel, stil bewogen zieleleven afspiegelt.’ De dichterlijke waarde is vooraf te berekenen. In zijn krachtigste jaren had v.H. zelf gevoeld dat hem rijkdom van phantasie ontbrak, en zóó weinig was hij ooit een meester geweest in vloeijende versificatie, dat het hem zelden gelukte, zelfs aan de

weekste stoffen een ronden vorm te geven, en zijn meest poëtische gedachten in het metrisch keurslijf, waarin zij werden gekneld, bijna verstikten. De Sonetten, die kinderen van den ouderdom waren, en daarbij slechts aan een vlugtige correctuur werden onderworpen, moesten die eigenschappen in hooge mate vertoonen. De onderwerpen die hij bezingt zijn veelsoortig, en dikwijls keeren dezelfde terug, die hij in de brieven aan Charlotte Diede besprak. Het is dezelfde kalme levensbeschouwing, het zijn dezelfde zedelijk-wijsgeerige beschouwingen, die zich hier onwillig voegen in een dichterlijk kleed. Het is de liefelijke omgeving van zijn slot of een klein voorval uit zijn dagelijksch leven, waaraan hij de stoffen ontleent. Bovenal, het was ligt te gissen, werd één thema dikwijls bezongen en menige strophe gewijd aan haar, aan wie hem

> ..... weig dauernd die Erinnrung lebet
> 'Und dämmrend noch des Todes Nacht umschwebet.'

Terwijl hij afsloot met het verleden, en op een hoogte was gekomen, vanwaar hij met kalmen blik en 'als uit een ver gezigtspunt' de aardsche dingen overzag, was het natuurlijk dat zijne denkbeelden omtrent het bovenaardsche een bepaalder vorm begonnen aan te nemen. Religieus, in den zin waarin Schleiermacher het 'oneindig zijn te midden der eindigheid' voor godsdienst verklaarde, was hij altijd geweest. Zijn hoogste aesthetisch genot was steeds zóó innig, zóó diep, dat de grens tusschen het schoonheids- en godsdienstig gevoel soms naauwelijks was te onderscheiden, en het eerste overging in het laatste, ook al bleef de naam onveranderd. In later jaren was een eenigzins meer positieve rigting duidelijk te onderscheiden, en, schoon hij steeds vreemd bleef aan kerk en dogmatiek, behoeft in de laatste periode zijns levens niet meer het uiterste gevergd te worden van de elasticiteit van het christelijke, om hem binnen de grenzen daarvan te houden. Zijn godsdienstig gevoel kreeg een meer zelfstandig karakter, zijn oog was meer geopend voor de 'oneindige sporen van het Goddelijke, die de gansche schepping zoo zigtbaar vertoont.' Duidelijker las hij 'de goddelijke gedachte in al het aardsche'; en, terwijl de magt van het lot op den achtergrond treedt, valt op zijn leven, als een verwarmende zonnestraal, het geloof aan een 'eeuwige Liefde die waakt.'

Het was evenzeer een natuurlijke ontwikkeling, toen, onder den invloed van de droefheid zijner laatste levensjaren, zijn

hoop op onsterfelijkheid begon te groeijen. Het was toch steeds zijn beginsel geweest, ‘alles wat het leven medebrengt, alle lotgevallen vol in zich op te nemen en in zich te laten doorwerken en zijn innerlijken toestand in harmonie te brengen met de wendingen van het lot.’ Hij gevoelde ‘dat ook de smart, en juist zij, een hooge, zuiverende kracht is, wanneer zij zich als klimop om het hart slingert; dat zij, terwijl zij ondermijnt, een levenwekkend vermogen bezit, wanneer de ziel slechts stil genoeg is om zich geheel te verdiepen in hetgeen het lot vrolijks en smartelijks brengt.’ Zijn oogen, niet meer geboeid door aantrekkelijkheden in de nabijheid, begonnen zich te rigten op een vergezigt, dat, door het volle licht van den middag beneveld, nu in helderder omtrekken voor hem lag. Ook hier is geen spoor van een plotselingen overgang. Zijn geloof aan onsterfelijkheid had diepe, fijn vertakte wortelen in zijn geheele wezen; haar waarborg lag hem in de ‘geestelijke individualiteit, die eeuwig en onveranderlijk is.’ Niet ieder, meende hij, komt tot die individualiteit, en het scheen hem mogelijk, dat, wat zich niet daartoe verheft, terugkeert tot het algemeene natuurleven. Van zijn jeugd af was hij zich bewust, ‘een gevoel te bezitten, dat niet zoo sterk kon zijn, wanneer het niet de stof der eeuwigheid in zich droeg.’ ‘In alle hoogere, edele, den mensch waarachtig waardige gevoelens’ - schreef hij - ‘is een beginsel dat niet van de aarde is’; en ‘alle veredeling van ons wezen stamt slechts uit het gevoel dat ons bestaan zich buiten de grenzen der wereld uitstrekt.’ Toch vernemen wij eenmaal deze bekentenis: ‘Ik belijd dat ik, zij het ook ten onregte, niet hang aan een hoop omtrent de andere zijde van het graf. Ik geloof aan een voortduren, ik houd een weerzien voor mogelijk, wanneer een even sterk wederzijdsch gevoel twee wezens als tot één maakt, maar mijn ziel is daarop niet gerigt. Menschelijke voorstellingen zou ik mij niet willen maken, en andere zijn onmogelijk.’ - De onontwikkelde knoppen zijner hoop begonnen in de zachte atmospheer van zijn weemoed te bloeijen. Aan het graf zijner vrouw werden zijne vragen bepaalder. Zal men elkaâr weêrvinden? Zal men weder als individu herboren worden, of zal ook het grootste en edelste wezen versmelten in een groot geheel? Een ongeloofelijk verlangen had hem aangegrepen, om te weten, hoe de vorm zijner liefde en het zoeken naar het verlorene zijn zou, wanneer hij de aarde zou hebben verlaten.

Zijn overtuiging stond nu vast: ‘Een waarachtig gevoelde liefde kan niet ondergaan; in haar ligt een magt die zich verder uitstrekt dan tot het graf.’ - ‘Haar, die ik moet missen, dekt de aarde, ook mij zal zij dekken; haar kan zij niet gevangen houden, ook mij zal zij niet binden.’ *Hoop* op onsterfelijkheid is hem nu niet meer genoeg. ‘Waren wij niet, als het ware toegerust met de zekerheid eener bovenaardsche bestemming, op de aarde geplaatst, zoo waren wij in ellende geworpen. Geen vergoeding was er voor ongeluk, en, wat treuriger nog zijn zou, de gewigtigste raadselen van het leven bleven onopgelost, en aan ons geheele bestaan zou ontbreken, wat er het zegel der volkomenheid op drukt. Niet als hoop en verlangen alleen, maar als zekerheid, onmiddellijk met het zelfbewustzijn verbonden, draagt het gemoed, dat voor de wereld alleen niet leeft, het geloof aan onsterfelijkheid in zich.’

Bij zulk een gemoedsstemming kon de herinnering, dat zijn eigen leven ten einde neigde, niets pijnlijks hebben. Die gedachte werd levendig, toen in zijn laatste levensjaren de gebreken des ouderdoms zich begonnen te vertoonen. Een bij toeneming gebukte houding, een veranderde, onzekere gang wezen duidelijk op een afneming van krachten, die de helderheid van zijn geest weinig deed vermoeden. Toch kon hij nog in de laatste maanden zijns levens verzekeren: ‘Ik ben geen lijder, maar heb veeleer met mijn kinderen, en te midden van werken en mijmeren, herinneringen aan het verleden en opgeruimd denken aan de toekomst, een stil, gelukkig leven.’ Eindelijk ontving ook hij zijn deel aan ligchamelijk lijden. Korten tijd nadat hij die woorden geschreven had, tastte een hevige ziekte hem aan, die hem soms het bewustzijn roofde en zijn ondermijnde krachten deed bezwijken. Hij stierf den 8sten April 1835. Volkomen was zijn wensch vervuld, om ‘van het leven te scheiden met het gevoel, alles wat het hem aanbood, genoten en geleden, en zijn aardsche bestemming bereikt te hebben.’

Het is een natuurlijke vraag aan het einde onzer beschouwing van v. H's. leven: Wat is het duurzame in de nalatenschap die hij achterliet, welke is de blijvende waarde zijner persoonlijkheid? Op het gebied der vergelijkende taalwetenschap, in de eerste plaats, ligt zijn onvergankelijke verdienste. Hier heeft hij onvernietigbare grondslagen gelegd en zelf reeds een deel

van het gebouw opgetrokken, in een stijl die weinig wijziging ondergaan heeft. Niet het minst door hem is dat vak van kennis tot die echt wijsgeerige wetenschap geworden, die niet alleen licht verspreidt over het onmiddellijk voorwerp van haar onderzoek, maar ook over aangrenzende stoffen; die, terwijl zij de taal vervolgt tot aan haar diepste wortelen, tevens afdaalt tot de schier ongenaakbare diepten van het geestelijk leven en met de uitkomsten harer microscopisch-fijne onderzoekingen opklimt tot de hoogste problemen van het denken. - De klassieke duitsche letterkunde heeft hij met enkele schatten verrijkt, maar vooral heeft hij, de letterkundige raadsman van Schiller en Goethe, het voortbrengen van rijkdom door anderen bevorderd. - Van hetgeen hij op staatkundig gebied heeft gesticht, is, deels uit den aard der zaak, deels door de kiem van verderf, die het, mede door zijne schuld, in buitengewone mate in zich bevatte, weinig in stand gebleven. De Duitsche Bond, dien hij hielp stichten, ofschoon zijn geest daarin weinig was uitgedrukt, is voor onze oogen uiteengespat; de tractaten, waaraan hij zoo eindeloozen arbeid besteedde, zijn grootendeels verscheurd; de grenzen der Europeesche staten, zooals hij die mede heeft geregeld, zijn onherkenbaar veranderd. Toch blijft hem als staatsman de roem, gestreefd te hebben naar de hoogste vrijheid, en gewerkt te hebben naar beginselen, waaruit het leven van een staat zich steeds kan verjongen. Een hooge rang eindelijk zal hem steeds blijven toekomen, als edel vertegenwoordiger van een idealisme, waarvan de grondtrekken, hoe ook de vormen mogen wisselen, altijd tot het beeld van den hoogst ontwikkelden mensch zullen behooren.

Rotterdam, Nov. 1866.
R.P. MEES, R.A.z.

Margaret's leed[1].

Ik geloof dat wie in de wereld zijn doel wil bereiken, datgene wat hij begeert, altijd maar van eene enkele zijde moet beschouwen. Dat althans was de leer van mijne zuster Anna, en zij wist die met den gelukkigsten uitslag toe te passen: indien men het ten minste een geluk wil noemen, te verkrijgen wat men wenscht.

Hoe geheel anders was mijn karakter. Schoon van kind af altijd onuitputtelijk in het vormen van wenschen en plannen en begeerten, naauwelijks waren ze bij mij opgekomen, of oogenblikkelijk was ik even onuitputtelijk in het opsporen van allerlei bedenkingen en bezwaren die de wereld er tegen zou inbrengen. Doch in deze schemerdagen van mijn leven heb ik nog maar eene enkele begeerte overgehouden, en die hoop ik te vervullen eer dit schemerlicht is overgegaan in donkeren nacht, en die nacht, zoo als ik eerbiedig vertrouw, verhelderd wordt door den dageraad van een beter leven. Die begeerte is, dat gij, mijne Lucie, de geschiedenis leert kennen van twee vrouwen, die u in uwe jeugd hebben gekoesterd, maar die vóór u zijn heengegaan; die eens jong waren zoo als gij nu jong zijt, en die hebben geleefd en bemind en geleden zoo als gij eens zult leven, beminnen en lijden. Niet dat ik verwacht u door dit verhaal te beveiligen voor de klippen waarop anderen vóór u gestrand zijn en die ook u bedreigen, o neen. Zoo ver ik weet, hebben de droeve ervaringen des harten van den een nog nooit tot leerschool verstrekt voor den ander. Alleen wie ze heeft doorleefd is er wijzer door geworden. Wetenschap en kunst bezitten erfgenamen en hebben die rijk gemaakt door hun de ondervinding van vroeger tijden na te

1 Aunt Margaret's Trouble. By a new writer. Second Edition. London, 1866.

laten, maar de kennis des levens moet een ieder door zich zelven verkrijgen, op nieuw beginnende met het begin, even als onze ouders en groot- en overgrootouders dat voor ons hebben moeten doen. Maar ik wensch u door de geschiedenis van ons familieleven op te wekken om verzoenend en liefderijk afgestorvenen te gedenken die op nieuw de spreuk hebben bewaarheid, dat niets gewonnen, neen, dat alles verloren wordt, zoodra de vervulling van onze wenschen ons niet tevens tevreden maakt. En ik wensch u te overtuigen dat alleen wanneer uwe begeerten waardig en heilig zijn, hunne vervulling u kan bevredigen.

Ge waart naauwelijks twee jaar oud toen uwe grootmoeder stierf, en ge zult u nu bijna niet kunnen voorstellen dat mijne zuster Anna eens een beeldschoon meisje was, hoewel zij op mij, uwe oude tante, geleek. Maar ik ben ook nooit mooi geweest, terwijl zij daarentegen overal bewonderd werd, vooral om hare groote en schitterende oogen, die als sterren fonkelden. Wij zijn te zamen opgevoed door onzen voogd, want ik was eerst vijf en Anna drie jaar oud, toen onze ouders stierven. Dezelfde besmettelijke ziekte nam hen beide, binnen den tijd van veertien dagen, weg. Eerst stierf mijne moeder, in ijlende koortsen, en, wat mijn vader nog het meest griefde, was dat zij hem niet eens herkende toen hij hare stervende hand in de zijne geklemd hield. Zijne laatste woorden waren dan ook: ‘Zij zal mij wel kennen als ik haar nu terugzie.’

Van die droeve dagen is mij gelukkig niets dan eene flaauwe herinnering overgebleven, want onze voogd, die getrouwd was met de veel oudere halve zuster van mijne moeder, nam ons dadelijk meê naar zijn huis. Welk een zacht en warm nestje vonden de beide weesjes, die zoo jong reeds de moederlijke vleugelen moesten missen, in die gezellige maar kinderlooze woning. De goede man had al zoo dikwijls, half gekscherende, aan vader gevraagd, hem een van ons beiden af te staan, maar altijd lagchende tot antwoord gekregen, dat hij hem eene van de twee deerntjes in zijn testament zou vermaken. Moeder had altijd zoo naar een zoon verlangd en al half beloofd, dat als zij ooit een jongen kreeg, oom een van ons zou krijgen, maar vader wilde er nooit van hooren dat iemand hem van zijne lievelingetjes zou berooven. Die goede man! Als dorpsdoctor bleek het gedurig dat hij zelfs te goed was. Want als de voorgeschreven middelen tot versterking zijner arme lijders

niet anders dan uit zijne beurs konden komen, ontbraken ze toch nooit in de schamele woningen. Maar toen de dood, dien hij zoo gedurig van anderen wist te verwijderen, hemzelven zoo onverhoeds wegsleepte, bleek het ook, dat er voor zijne kinderen bijna niets was overgebleven van al de diensten die hij aan anderen zoo goedwillig had verstrekt. Toch waren wij daarom niet te minder de lievelingen van oom en tante Gough.

Anna was al jong altijd een baasje. Wat zij begeerde, was dadelijk een hartstogt bij haar. Onwillekeurig werd haar daardoor meer toegegeven dan zeker het geval zou geweest zijn wanneer hare ouders waren blijven leven, en stellig meer dan dienstig was voor haar volgend leven. Want ach! voor welk een bitter leed zou zij bewaard gebleven zijn, indien aan de liefde waarmede zij werd opgevoed, niet alle gestrengheid had ontbroken. Meen echter niet dat ik dit als eene beschuldiging wil laten hooren tegen onze trouwe verzorgers. Want deze kenden geen ander geluk dan door hunne liefde aan de arme weesjes de trouwe moederzorg te vergoeden, die zij al zoo vroeg hadden moeten ontberen. Aan de minste berisping of bestraffing dachten zij zelfs nooit. Hoe spoedig had die kleine wildzang dan ook een zeker meesterschap over allen in huis gewonnen, ja zelfs den barren Stock, den ouden tuinman van de plaats, onder haar bedwang. Hij was de tiran van allen die in tuin of moezerij kwamen, en wee den ongelukkige die het waagde ook maar een enkel smetje te maken aan den blanken steen voor het hek. Speelden Anna of ik daar met onze poppen, of lieten wij er ons klein hondje kunsten op maken, dadelijk kwam Stock grommende en brommende op ons af om ons te verjagen. Maar dan kon Anna oogenblikkelijk in zulk eene woede ontsteken, dat de oude man gewoonlijk den strijd al spoedig hopeloos opgaf. En toen zij het eens te erg maakte en hij haar in zijn drift opnam en naar zijn meester bragt, terwijl de kleine Vic met zijn tanden aan de leeren slopkousen van den man hing en meê binnengedragen werd, schrikte onze goede voogd zoozeer van het hartstogtelijke van zijne lievelinge, dat hij dadelijk Stock door zachte woorden en een fooitje trachtte te bewegen het kind maar te laten begaan. Ik moest dat echter misgelden. Want toen ook ik eens met mijn pop in dat verboden Eden speelde en Stock mij wilde verdrijven, moest ik wel bitter schreijende met mijn lieveling vlugten, omdat de man in zijne woede dreigde mijn prinsesje met

zijne spade te zullen stuk hakken. Hoe levendig staan al die tafereelen uit mijne kindschheid mij nog voor den geest! En hoe beslissend waren die dagen voor geheel ons volgend leven!

Mijne goede tante was een echt huishoudelijke vrouw. Toen ik acht jaren oud was kon ik nog naauwelijks lezen, maar breijen en naaijen en allerlei andere vrouwelijke handwerken had ik al lang geleerd. Toch werd het eindelijk tijd voor ons dat wij naar school gingen, en weldra zaten wij dan ook in het gezellig vertrek van die goede Miss Wokenham. Zij was een klein aardig juffertje nog niet ouder dan vijf en veertig jaar, en toch waren hare glanzige krullen al zoo wit als sneeuw, wat vreemd afstak bij hare donkere oogen en hagelwitte tanden. Voor ons was zij een wonder van geleerdheid. Nooit bleef zij ons een antwoord schuldig op onze dikwijls zonderlinge vragen, en wanneer het nu en dan al eens gebeurde dat zij het niet wist, dan was haar vast gezegde: ‘ik weet het niet, maar als het te weten is, dan zal ik het ook wel vinden.’ Dadelijk kwamen dan allerlei boeken voor den dag, die net zoo lang doorsnuffeld werden, totdat het antwoord kwam. De goedhartige Monsieur de Beauguet, een arme banneling, die altijd om zijne pauvre France treurde, stond haar wakker ter zijde, en was onvermoeid om ons tot kleine françaises te maken. Wat kon dat dikwijls een aardig groepje zijn als wij des winters rondom het gezellig vuurtje zaten, en wij meisjes met elkander wedijverden in het zingen van oude volksliedjes. Anna was dan altijd de eerste van ons, en hare fraaije melodieuse stem had werkelijk iets betooverends.

Ook in de kerk luisterde menigeen dikwijls naar het gezang van Anna. Er was eene volheid en eene kracht in haar stem, die wel getuigde dat zij met hartstogt zong. Maar alles wat zij deed, had iets hartstogtelijks. Mr. Lee, de rentmeester van de goederen van zekeren baron in onze buurt, een zwaar en onaangenaam hooghartig man, zoo ten volle bewust van zijne grootheid, en die bijna nooit iemand met een enkel woord verwaardigde, had toch voor Anna altijd eene aardigheid over. Ik herinner mij nog zeer goed dat hij eens lagchende tegen haar zeî: ‘wat zult gij met die heldere kijkers nog menig jong hoofd op hol brengen,’ en dat ik toen wel een oogenblikje jaloersch op mijne zuster werd. Maar toen oom, dat hoorende, mij op zijn knie trok en vleijende zeî dat, al mogt ik dan ook geene hoofden op hol brengen, ik mij stellig in menig jong en eerlijk

hart voor goed zou nestelen, toen was ook alle jaloezij verdwenen, en ik bewonderde weêr als altijd die gemakkelijkheid van Anna om de menschen die zij winnen wilde, ook dadelijk voor haar in te nemen. Voor ieder wist zij, wanneer zij wilde, oogenblikkelijk een vriendelijk woord te vinden of eene aardigheid te bedenken. Zoo liepen wij eens, korten tijd na die ontmoeting met Mr. Lee, hem en oom in de volle dorpsstraat achterop, en zoodra bemerkte Anna niet dat de heeren ons door hun druk gesprek niet zagen, of stilletjes sloop zij achter hen en hield eensklaps tusschen beider neuzen een prachtigen ruiker van de geurigste bloemen, die wij juist hadden geplukt. Zonder zelfs om te zien, wisten beide dadelijk welke schalk achter hen was. Lagchende werden wij toen vooruit gestuurd om tante te zeggen, dat de beide heeren Lee den avond bij ons zouden doorbrengen. En tegelijkertijd werd een jong mensch, dien wij nu eerst bij de heeren zagen, aan ons voorgesteld als de zoon van den heer Lee.

Dat was mijne kennismaking met Horace Lee. Lange en droevige jaren zijn sedert dien dag voorbijgegaan, en toch staat dat oogenblik mij nog zoo levendig voor den geest, als ware het gisteren geweest. Moge het nu al moeijelijk voor mij zijn den eersten indruk, dien de slank gebouwde jongman toen op mij maakte, af te scheiden van de gewaarwordingen die de herinnering aan hem thans bij mij opwekt, toch weet ik nog zeer goed hoe ik reeds dadelijk aangenaam verrast werd door het gelukkig verschil dat zelfs uiterlijk tusschen vader en zoon bestond. Beide waren krachtige mannelijke gestalten, maar de zoon had niets van dat ruwe en aanmatigende, wat den vader zoo onaangenaam kenmerkte. Veeleer had hij iets schuws, iets schuchters; en in die lichte blaauwe oogen lag zulk eene vriendelijke uitdrukking verscholen, dat ze eer aan zwakheid deden denken dan aan de kracht, waarvan zijne geheele houding getuigde. Dat schuchtere bleef hem ook bij, hoe vrolijk en ongedwongen wij toch weldra in de gezellige eetkamer bij elkander zaten. Maar ik had werkelijk medelijden met den armen jongen toen zijn vader hem, in ons aller bijzijn, dat gedwongene en die zekere stijfheid verweet en waarschuwde dat het zeker alleen aan hem zelven zou haperen, wanneer hij niet spoedig zulk een welkome gast was in dezen geachten familiekring - de sluwert kende zijns buurmans gelukkige omstandigheden volkomen - als hij juist door dit bezoek zoo gemakkelijk zou

kunnen worden. Want Horace had zijne studiën als ingenicur voleindigd en zou nu in ons dorp bij een grooten aannemer geplaatst worden. De hartelijkheid waarmede de beide oude luidjes dadelijk hun huis voor hem openstelden, stak zoo gunstig af tegen den heerschzuchtigen toon van den vader. En het bewijs was al weer geleverd, dat ware wellevendheid alleen uit welwillendheid kan voortspruiten. Lange jaren is Horace Lee dan ook een welkome gast in onze vriendelijke woning geweest, helaas, waarom niet gebleven?

Maar eene andere geliefde schaduw uit het verleden roept mij op. Miss Wokenham ging trouwen en wel met Monsieur de Beauguet! Hoe verlegen was de goede hartelijke ziel toen zij ons dat groote nieuws kwam vertellen. Wij zouden er wel om lagchen dat twee zulke bedaagde luidjes nog om trouwen dachten, meende zij. Maar toen de Franschman haar voor eenigen tijd meêdeelde dat hij geheel onverwacht van een verren neef een groote bouwhoeve in Canada had geërfd en die wilde betrekken, was zij zoo neerslagtig geworden bij de gedachte haren ouden vriend uit hare dagelijksche omgeving te moeten missen, dat het gevoel van haar eenzaam leven en van hare verlatenheid haar werkelijk had benaauwd. Geslacht aan geslacht was bij haar gekomen als blozende meisjes, en wanneer deze haar als kleine dames verlieten om weêr naar het oudelijk huis terug te keeren, dan was het alleen om ook daar maar net zoo lang te vertoeven totdat zij in eigen huis, en weldra in eigen gezin, een blijvende woonplaats vonden. Zij echter, de oude zorgvuldige waakster voor die jeugdige harten, zij zou alleen overblijven, om hare laatste jaren, juist dan wanneer liefderijke oppassing en zorgvuldige verpleging voor haar het weldadigst, ja het onontbeerlijst zouden zijn, eenzaam en verlaten in pijnlijke vergetelheid door te kwijnen. Maar ziet, daar komt eensklaps een groote, statig verzegelde brief van een welbekend handschrift voorzien, en het bleek alras dat dezelfde moedeloosheid die haar ter neerdrukte, ook den goeden de Beauguet huiverig maakte alléén naar den verren vreemde te trekken. Ook hij kon er niet aan denken van den geliefden kring, waarin hij zich lang zoo gelukkig had gevoeld, alleen de herinnering meê te nemen. Eerst scheen het der goede ziel wel een droom te zijn, eene zinsbegoocheling; maar ach, naar het ontwaken uit dien droom had zij toch ook al zeer spoedig verlangd, dat erkende zij zelve eerlijk genoeg.

Wat was zij gelukkig toen tante haar niet alleen hartelijk gelukwenschte, maar ook haar besluit als zeer verstandig roemde. En toen deze haar naar den vollen naam van den '*good man*' vroeg, toen was het schepseltje der wereld te rijk, dat zij daar nu in eens een uitstekenden naam gehoord had om hem bij anderen te noemen. Want niet alleen verdiende hij dien naam ten volle, maar hoeveel gepaster klonk die benaming voor hen, jongelui alleen in naam, dan de rijkdom van titulatuur waarover jonge meisjes voor hunne aanstaanden kunnen beschikken. De gelukkige bruigom was ook al spoedig een welkome gast in onzen kring. En toen wij ons eens vrolijk maakten over zijn gebroken Engelsch en zij hem verdedigen wilde door te erkennen, dat hij haar ook nooit zuiver Fransch had kunnen leeren spreken, toen verklaarde hij integendeel nooit beter Fransch te hebben gehoord dan zoo als zij *oui* en *je t'aime* uitsprak. Dan volgde natuurlijk een niet gering tegengestribbel van haar, en wij allen lachten hartelijk met die beiden, die zoo blijmoedig te zamen de dubbele reis aanvaardden.

Binnen drie maanden moesten zij van Liverpool zeilen, en er was nog zooveel in orde te brengen. Dapper zouden wij helpen, en avond aan avond zaten wij dan ook met haar te werken, terwijl oom zijn middagslaapje wat verlengde of zat te praten met Horace, die al spoedig meer gemeenzaam met ons geworden was en zijne vrije uren gewoonlijk bij ons doorbragt. Zoodra wij hem echter maar de laan zagen opkomen of zijn stap in den gang hoorden, vloog Anna altijd dadelijk naar haar kamer, en kwam nooit weêr beneden, dan met een extra bandje of lintje, waarmeê zij zich gaauw had opgeschikt. Mij was dat nooit ontgaan, en die kleine coquetterie had mij wel eens gehinderd, - durf ik erkennen geërgerd? - nu echter zag ik duidelijk hoe ook Miss dan telkens een half bekommerden blik op haar vestigde. Maar eens op een avond, toen zij weêr zoo eensklaps naar boven was gevlogen, kwam zij in 't geheel niet terug; en eerst toen Horace haar was gaan zoeken, verscheen zij weêr in ons midden. 'Zing eens van Sir Patrick, Nanny,' vroeg oom haar vriendelijk, maar een gemelijke uitval over het spelen met haar naam en eene bepaalde weigering om te zingen, was het eenig antwoord dat de goede man ontving. 'Vraag gij het haar dan,' zeî hij eindelijk tegen Horace, en toen zij zich op diens verzoek dadelijk aan de piano zette en vroeg wat hij wilde dat zij zingen zou, mits het maar Sir Patrick niet was, gevoelde

de goedhartige man zich toch blijkbaar gekrenkt. Zwijgend ging Horace naast mij zitten en speelde, half verstrooid, met een kettingje van mijn haar. dat ik zeker had laten vallen, door dat het slootje, waarin het haar mijner beide ouders was, dikwijls opensprong. Maar naauwelijks had Anna bemerkt wat Horace in de hand had, of met eene gejaagde stem verzocht zij hem, half gebiedend, haar het zingen toch niet onmogelijk te maken door dat gedraai voor hare oogen! Zonder een enkel woord te spreken lei Horace het kettingje neer; maar dat een ieder onaangenaam verrast was door deze kleine scène, was duidelijk zigtbaar. En toen ik de goede Miss bij haar heengaan aan hoed en mantel hielp, fluisterde zij mij met bezorgdheid toe: ‘kindlief, de lucht dreigt met onweêr.’ Wat ik ook deed, ik kon dien avond niet zoo spoedig als gewoonlijk den slaap vatten, vooral niet toen ik overal, maar te vergeefs, naar mijn kettingje had gezocht.

Schuw en schuchter bleef Horace echter, vooral bij vreemden. Maar wanneer hij zoo geheel vrij en ongedwongen in onzen huiselijken kring verkeerde, dan kon hij oogenblikken hebben van zoo groote joligheid, ja van werkelijke geestigheid zelfs, dat de oude luidjes zich dikwijls in zijne schalksche uitvallen verkneukelden. Hoe kon echter over dat ernstige en zelfs stroeve gelaat eensklaps een weemoedige trek komen of de traan in dat helder oog parelen, zoodra hij maar het minste zag of hoorde wat zijn medelijden gaande maakte. Nooit kon hij den bedelaar ongetroost van zich wijzen, noch ruw of onvriendelijk zijn tegen ouden van dagen of kinderen. En als oom dan wel eens van hem zei, dat de jongen wat meer ballast noodig had, liet hij er toch altijd dadelijk weer op volgen: ‘maar wij oudjes worden ook eigenlijk veel te hardvochtig; en een oud hart in een jonge borst is vrij wat erger dan een oud hoofd op jonge schouders.’

Vraag mij niet naar maand, dag of datum, waarop ik voor 't eerst altijd aan Horace dacht, bij het minste wat er maar gebeurde. Begonnen de lelies voor 't eerst te bloeijen, dan dacht ik dadelijk: wat zal Horace blij zijn! want hij hield zooveel van bloemen. Toen onze oude wachthond Bran stierf, riep ik snikkende, dat Horace stellig ook om hem treuren zou. Als ik een nieuw kapseltje of lintje in mijn haar vlocht, moest ik altijd eerst bedenken, hoe het Horace 't best bevallen zou. Nu, oud en grijs geworden, weet ik zeer goed hoe ik dat

alles met één enkel woord vrij wat beter en duidelijker kan uitdrukken dan met die geheele omschrijving, maar toen leefde ik nog zoo geheel onbezorgd en mij zelv' onbewust. En al wist ik wel dat ik veel van Horace hield, en dat zijn komen of gaan voor mij hetzelfde was als blijdschap of droefheid, toch was het voor mij zelve nog niet zoo duidelijk geworden dat ik hem liefhad met eene liefde die nooit dan met mijn dood zou eindigen en die dan ook op dezen dag, terwijl o! zulk een lang en smartelijk leven tusschen het heden en die tijden ligt, nog even krachtig gebleven is als toen.

Als ik nu echter aan die negentienjarige Margaret denk, dan komt zij mij voor als een ander schepseltje. Ik lach nu om haar eenvoudigheid en treur over de bittere dagen die nog voor haar moeten aanbreken. Maar ik, oude vrouw, zou ik mij zulk een onbezorgd meisje wel kunnen voorstellen, of zou ik zelve....

Horace was en bleef, ja werd al meer en meer de spil, waarom mijn geheele klein leventje zich bewoog. Ik begon langzamerhand wel zoo wat bij mij zelve te vermoeden dat hij mij toch eigenlijk liever was dan al de anderen uit mijne omgeving, maar ik vond het dan ook weer zoo natuurlijk dat ik mijn goede oom en tante en mijne lieve Anna en die trouwe vrienden in het verre Canada op eene geheel andere wijze lief had dan dien flinken jongen, die, bij al zijn ernst en zijne uiterlijke vastberadenheid, toch innerlijk zulk een week gemoed had. Daar komt echter op zekeren mooijen herfstdag Mr. Lee mijne tante en Anna, - bepaaldelijk Anna en niet mij - met zijn rijtuigje halen, om naar eene boerderij in de buurt te rijden, en ik bleef alléén t' huis. Ik ging in den tuin zitten en droomde van die vroegere dagen, toen we hier tegen den ouden Stock onze kinderlijke oorlogjes voerden en met den kleinen Vic in 't gras stoeiden, en zie, daar staat in eens Horace voor mij. Eerst schrikte ik van zijn ernstig gelaat, en, half om hem te plagen, vroeg ik hem dadelijk, waar hij mijn ketting toch had gelaten. Wat was ik begonnen! In een oogwenk schemerde de ketting voor mijne oogen, en toen hij mij plegtig afvroeg of ik wel wist waarom hij die al dien tijd bij zich had gedragen, toen beletten mijne tranen mij hem een antwoord te geven. Was dat ook wel noodig, en sprak het hart niet nog duidelijker wat de lippen schenen te willen verzwijgen?

Daar vloog een haastige schaduw langs ons heen en dadelijk

volgden wij Anna, die van haar uitstapje weder t' huis gekomen was. Maar eerst moest ik oog en wang verkoelen eer ik mijne plaats aan de thee-tafel kon innemen. Allen waren vol van hun heerlijk toertje; tante alleen was blijkbaar meer vermoeid dan ons wenschelijk voorkwam en verlangde al spoedig naar rust. Langer dan anders duurde dien avond mijne gewone taak om haar te helpen; en hoewel het zoete geheim mij op de lippen brandde, dorst ik het haar toch niet meê te deelen, daar zij zich zoo bitter afgemat gevoelde. Ik wachtte totdat zij in slaap gevallen was en kwam daardoor eerst laat op mijne kamer, die ik met Anna deelde. Ook zij was reeds slapende. Zou ik dan ook mijne zuster niet eens deelgenoote kunnen maken van mijn geluk? was mijne eerste gedachte. Nooit vergeet ik dien avond. Eerst ging ik onwillekeurig voor den spiegel staan en zei tegen het beeld dat daar voor mij stond: ‘dit is nu het gelukkige meisje, dat door Horace bemind wordt.’ En toen ik wel zag dat die trekken niet schoon waren, zei ik half fluisterende, dat een meisje hetwelk zoo hartelijk werd geliefd en dat zelf zoo innig liefhad, er ook wel lief uit moest zien. En toen drukte ik mijne lippen op het koude glas, uitroepende: ‘dat wil zeggen, goede nacht, Horace!’

Maar toen ik Anna daar slapende voor mij zag, kon ik toch niet nalaten voor haar bed te knielen en, haar op de wang kussende, toe te fluisteren: ‘Anna, lieve Anna, ik moet u iets vertellen.’ Zij ontwaakte echter niet. En toen ik, haar weêr toefluisterende, eindelijk uitriep: ‘Horace Lee heeft mij gezegd dat hij mij liefheeft,’ toen hief zij den eenen arm onwillig in de hoogte en verweet mij, haar uit zulk een heerlijken droom te hebben doen ontwaken. Kon dat verhaal dan niet wachten tot morgen en zij ten minste rustig slapen, na zulk een vermoeijonden dag? En de maan maakte van dien opgeheven arm eene zwarte schaduw die zich boven haar hoofd verhief, als ware het een dreigend spooksel dat haar waarschuwde! Was het wonder dat ik onder tranen mijne eigene legerstede zocht, en moeite had door het blijde van den dag de gedachte aan de teleurstellingen van den avond te verdrijven? Lang duurde het eer de slaap mij ruste bragt, en gedurig scheen het mij des nachts toe dat iemand de kamer op en neer liep, hoewel alles donker en stil was als ik rondzag.

‘Zoo jong nog en dan al....’ was alles wat die goede oom

en tante er tegen wisten in te brengen, toen ons geheim was opgeheven. Want ach, zij hadden Horace en mij zoo lief! Maar op Anna had ons geluk eene geheel andere uitwerking. Was zij nooit eene toegevende huisgenoote geweest, thans scheen zij er lust in te hebben onze trouwe pleegouders voortdurend te krenken, en mij, maar vooral dien goeden Horace, door woord en daad tot wanhoop te brengen. Hoe zacht ik mij ook altijd jegens haar betoonde, eens toch was ik mijne drift niet langer meester en ik verweet haar, in bittere woorden, dat zij ons allen ongelukkig maakte. Juist kwam Horace binnen, en tot mijne groote verbazing was zij in eens het liefste en zachtste kind der wereld, terwijl zij schreijende mij om vergiffenis vroeg en plegtig beloofde, voortaan weer de oude lieve Anna voor ons te zullen zijn. Maar beloften bleken al weer gemakkelijker uit te spreken dan te vervullen, en het plan, dat zij eenigen tijd zou doorbrengen op de boerderij van den Heer Lee, was niemand onwelkom.

Men beweert weleens dat vreugde en droefheid elkander in 's menschen leven even geregeld afwisselen, als de lichte en donkere ruiten op het schaakbord. Maar hoe vele droevige dagen ik ook al doorleefd heb en in hoe vele blijde dagen ik ook al heb mogen roemen, nooit nog was de eene dag zoo volkomen helder noch de andere zoo geheel duister, dat er even als in de vakken van het schaakbord zulk eene scherpe afscheiding bestond tusschen den eenen en den anderen. Een tal van feiten uit mijn eigen, voor de wereld zoo vergeten maar door licht en donker zoo rijk geschakeerd leven kan integendeel bewijzen, hoe geleidelijk telkens de overgang was van leed tot lief en helaas! ook omgekeerd.

Vreugde heerschte in onzen kleinen kring, want o zulke gelukkige brieven ontvingen wij van onze lieve Canada-vrienden en dan, mijn goede Horace had daar geheel onverwachts eene even voordeelige als vereerende betrekking gekregen, maar in het noorden van Schotland, hoewel dan ook eerst over zes maanden te aanvaarden. Hoe juichten wij al in de blijde toekomst, die zich reeds zoo spoedig voor ons opende. Want dat hij na het gelukkig doorstaan van het eerste proefjaar, waarvoor niemand eenige vrees had, triomfantelijk zijn tweede ik naar zijne nieuwe woonplaats zou voeren, dat stond vast. De scheiding zou dus niet lang zijn, en het leed daarover verhelderde de toekomst nog meer. Maar juist toen dat geluk onze gehcele ziel vervulde en wij vrolijk allerlei luchtkasteelen

bouwden, waarvoor het ons onbekende land zulk eene onbeperkte ruimte aanbood en waarop onze jeugdige fantaisie dus zoo vrij spel had, werden onze harten eensklaps met bezorgdheid vervuld voor den toestand onzer trouwe pleegmoeder. De afmatting waarover zij gedurig klaagde, bleek weldra het begin te zijn van eene ziekte, die teregt zorg baarde. Dat ik niet van hare zijde week, zal niemand bevreemden. Alleen Horace had er geen vrede meê. Al spoedig heette de arme zieke de hoofdpersone van mijn leven, of scheen wel het gevoel van pligt, waarop ik mij telkens ter verdediging beriep, niet op hem evenzeer van toepassing. Reeds waren zijne bezoeken schaarscher door de veelvuldige uitstapjes welke hij gedurig ter voorbereiding zijner nieuwe betrekking moest maken; waarom ze niet liever geheel gestaakt, sedert ik toch niet meer vatbaar scheen voor eenig ander gevoel dan dat van overdreven zorg voor eene vrouw, die waarlijk al mooi wat jaren achter den rug had! Al werd de strijd wel altijd spoedig weer bijgelegd, toch wierp hij soms een sombere schaduw over mijne gedachten. En toen ik eindelijk, op ernstigen raad van doctor Dixon, de arme kranke naar het zeeplaatsje Beachington zou vergezellen, werd bij mij zelve het vertrouwen geschokt, of gaan dan wel blijven mijne roeping was. Toch zegevierde het besluit wat ik nog tot op den huidigen dag, ten spijt van al de rampzalige gevolgen, het beste, ja het eenig mogelijke blijf noemen, en ik ging.

Wat heb ik in latere jaren dienzelfden strijd nog over en weer in mijn binnenste doorstreden, schijnbaar alsof de uitkomst mij nog even onbekend ware als op dien dag, toen ik Horace vaarwel zei en mijne Anna op het hart drukte, toch eene trouwe zorg te zijn voor den goeden oom, die achterbleef. Vol hoop aanvaardde ik de taak die mij was opgelegd, maar wat vermogt die hoop, sedert de vrees hem gedurig overviel? Als ik te Beachington soms uren lang zat te staren op die wijde wateren, en mijne gedachten allengs even onbegrensd werden als die onbeperkte horizont, dan was mijn arm hart al spoedig in onrust wedijverende met die eeuwig wiegelende golven daar voor mij. En wanneer ik kalmte zocht in de brieven die ik van mijn Horace ontvangen had, dan moest ik altijd weer de eerste herlezen, wilde ik in de warme woorden van hem waarlijk bemoediging vinden. Want verbloemen kon ik het toch niet voor mij zelve dat zijne latere brieven niet alleen kleiner in aantal, maar ook korter, ja, ik moet het erkennen, zelfs iets koeler

van toon waren. Er kwam allengs iets gedwongens, iets gejaagds in zijn schrijven, dat ik dan aan de drukte weet van zijn naderend vertrek. Ook die goede oom noemde in zijne brieven Horace soms verstrooid, eens zelfs gemelijk, hoewel hij hem toch weer roemde over zijne inschikkelijkheid voor de niet altijd even zachtmoedige Anna, die hem nu steeds als gastvrouw ontving. Dan zat ik wel te mijmeren over die enkele vreemde woorden en mijn geheugen te pijnigen wat toch Horace zelfs een oogenblik gemelijk over mij had kunnen maken; en dan waren allerlei sombere en blijde gedachten, hoop en vrees, wel voortdurend in mijn binnenste om den boventoon strijdende, maar, welke reden had ik eigenlijk tot de minste bezorgdheid voor de toekomst? Immers ik was volkomen zeker van mijnen Horace; wat dan nog te twijfelen!

In ijlenden draf komt een rijtuig aanrennen en houdt stil voor onze deur. Eene welbekende mannenstem hoorde ik reeds op den trap. Horace zal zeker bij oom zijn en mij vaarwel komen zeggen eer hij naar het Noorden trekt, meende ik. Daar staat oom alleen voor mij, en.... ‘Horace, is hij dood?’ is alles wat ik vermag uit te brengen. Eene enkele minuut later en ik lag bewusteloos in de armen van mijn pleegvader.

Horace was met Anna gevlugt. De zuster had hare jaloezij in mijn afzijn gekoeld.

Op negentienjarigen leeftijd sloopt zieleleed het ligchaam nog niet. Toch waarde ik lang als een droomende rond. Maar voor de arme kranke, die versterking moest zoeken in de veerkrachtige zeelucht, bleek de slag te zwaar te zijn. Enkele dagen nog, en de eenzame echtgenoot zocht troost bij de zoo wreed verlatene, die zelve opbeuring behoefde.

Weer zaten wij in de eigene woning, maar o, die ledige plaatsen! Was het eerste binnentreden van dat huis, waarvan iedere plek gewaarwordingen bij ons opwekte van zoo verschillenden aard, pijnlijk voor onze ziel, duldeloos bijna werd dat leed toen het dagelijksche leven weêr zijne eischen hernam. De lieve doode, hoe wij haar gemis ook ieder uur betreurden, konden wij zalig spreken;... maar de van ons gevlodenen?

Sombere dagen waren het die wij nu doorleefden. De leegte van ons huis en van ons hart poogden wij aan te vullen door onze gedachten, maar die vooral konden niet anders dan tot droefheid stemmen. Dikwijls kostte het zelfs strijd zachtmoedig te blijven onder de smart der nooit te heelen en juist door de

eens meest geliefde handen geslagene wonde. Bijna nimmer gelukte het mijn goeden huisgenoot, overwinnaar te blijven in dien strijd. De namen die eens zoo blijde door een ieder genoemd werden en die altijd gewaarwordingen van gehechtheid en liefde in onze harten hadden verwekt, ze mogten nu niet meer worden uitgesproken in onze woning. De wereld veroordeelde dat en noemde den ouden man hard, dus niet vermoedende zelfs dat toch zijn binnenste altijd met hen vervuld was, omdat hij hun beeld van die oude vaste plaatse niet verdrijven kon. Zelfs Mr. Lee kwam ons al spoedig eens opzoeken, meenende dat het gebeurde nu toch wel vergeten en vergeven zou zijn. En terwijl hij vertelde dat het paar in Schotland getrouwd was, waar Horace de betrekking vervulde die ons eens zoo gelukkig beloofde te maken, hoopte hij dat die jeugdige misstap, zoo ligt te verschoonen in warme jonge harten en immers volkomen goedgemaakt door hun wettig huwelijk, toch geen invloed zou hebben op de wilsbepalingen van Mr. Gough. Het was ook van Mr. Gough dat hij een antwoord ontving, niet van den eens zoo hartelijken pleegvader der vrolijke Anna. Geenerlei hulp, voor of na zijn dood, hadden de jonge Mr. en Mrs. Lee van Mr. Gough te wachten, dat was het eenig antwoord op die vraag. Ik kon den man niet ontvangen en huiverde zelfs toen ik later hoorde dat hij dringend op een onderhoud met mij had aangedrongen, opdat ik die geldelijke ramp van het hoofd zijns zoons zou weren! Welk een lage ziel in zulk een hooghartig man!

Slepend volgde de eene dag den anderen op, en herfst en winter en lente gingen voorbij zonder eenige verandering te brengen in ons uiterlijk of innerlijk leven. Het gemis leerde mij dagelijks nog scherper gevoelen wat het verlorene voor mij geweest was en had kunnen worden. De goede doctor Norcliffe, die ons te Beachington zoo trouw en zorgvuldig ter zijde had gestaan en die mijn leed kende, had mij wel tot tweemalen toe aangezocht in zijn hart en huis vergoeding te zoeken voor het geledene, maar ik betuigde hem dat voortaan geene andere gevoelens dan van vriendschap van mij moesten gevergd worden, en die zeide ik hem gaarne en in volle mate toe. Een hartelijk vriend is hij dan ook voor mij gebleven.

Kleine huiselijke bemoeijingen voerden mij op zekeren dag naar het dorp, en in een winkeltje met de vrouw over allerlei sprekende, zeî deze mij op eens: ‘En zoo hebben wij uwe zuster dan weêr in ons midden, Miss Sedley?’ Hoe de

goede ziel ontstelde toen zij bemerkte, mij daar eensklaps door een pijnlijk nieuws te hebben verschrikt. 't Duurde lang eer ik mij zelve genoegzaam meester was om bedaard te overwegen wat mij te doen stond. Maar dat oude gevoel van pligt, door Horace zoo gewraakt, had al spoedig weêr de overhand, en weinige oogenblikken later stond ik eensklaps voor Mrs. Anna Lee. Een tenger kindje lag op haar schoot. Een smartelijke uitroep van elkanders namen, - en de beide zusters waren hereenigd. Maar welk een verschil tusschen de blozende en schalksche Anna die ons had verlaten, en de bleeke, ernstige jonge vrouw die daar voor mij stond. Sterke groeven om mond en voorhoofd, en een gedurig fronzen der scherp afgeteekende wenkbraauwen getuigden maar al te zeer van een leven van lijden en kommer, maar van fellen hartstogt tevens. Nog was zij schoon, en nog flikkerden die donkere zwarte oogen als vroeger, maar met eene uitdrukking waarbij liefde en zachtmoedigheid te vergeefs gezocht werden. Het verre Noorden had hun niet dat geluk geschonken, hetwelk zij mij daar zoo wreed hadden ontroofd. In Engeland hoopten zij beter te slagen, maar de kleine Lily, toch al zoo tenger, had veel van de vermoeijenissen der lange reis geleden. Daar hoorde ik een mannelijken stap naderen... en Horace stond in ons midden. Anna ging naar hem toe en lei hem de hand op den breeden schouder, maar, eensklaps mij ziende, wierp hij de papieren weg die hij in de hand had, stiet zijne vrouw terug en viel mij om den hals met een kreet, dien ik nooit zal vergeten. ‘Vergiffenis,’ was alles wat hij vermogt uit te brengen. Maar daar stond Anna voor hem, en met eene uitdrukking van stem en gelaat die mij door de ziel sneed, verweet zij hem de vrouw te vergeten, die alles voor hem had verlaten, om op nieuw de zuster aan te hangen, die anderen meer dan hem had gediend. Te vergeefs waren alle middelen om haar tot kalmte te brengen; rust alleen baat, fluisterde Horace mij toe, wanneer die vlagen van woede haar overvallen. En toen ik het tenger kindje op mijne armen wilde nemen, rukte zij het van mij, uitroepende: ‘Dat kind ten minste, mijne Lily, behoort mij. Hare liefde althans, zult gij mij niet ontrooven zoo als de zijne. Die dwaas! Alsof gij ooit uit liefde voor hem zoudt hebben gekuipt en gelogen en bedrogen zoo als ik dat voor hem gedaan heb. Ik heb mijne brave pleegouders verraden, mijne zuster ongelukkig gemaakt, alles wat mij lief en dierbaar was van mij gestooten en ver-

laten en dat alleen om den man te winnen die mij nu weêr voor haar verloochent.’ Dat waren hare woorden.

Arme zuster! Welk een prijs voor zulk een strijd! De smartelijke verwijdering was nog minder pijnlijk dan zulk eene hereeniging. Hoe zou mijn goede pleegvader hare komst opnemen? Zou ik hem die meêdeelen? Allerlei plannen bestormden mijn reeds zoo geschokt gemoed, terwijl ik huiswaarts keerde. Strengelijk had hij mij verboden den naam mijner zuster in zijne tegenwoordigheid uit te spreken, maar ik mogt hem toch niet onkundig laten van hare komst. Eindelijk kwam ik op den inval een grooten bloemruiker met zooveel bezigheid in zijn bijzijn te schikken, dat hij wel onvermijdelijk moest vragen voor wie dat prachtstuk bestemd was; dat gaf mij eene uitmuntende gelegenheid hem te zeggen, dat ik er mijne teruggekeerde zuster mede wilde verrassen. Een pijnlijke trek om zijne zwijgende lippen was het eenig antwoord dat ik van hem op die tijding ontving; maar de traan die op mijn voorhoofd viel toen hij mij zijne gewone avondgroete bragt, maakte ook alle woord overbodig.

Eene ernstige ongesteldheid van de kleine Lily bragt mij spoediger in het gezin der ongelukkigen terug dan ik bijna zelfs wenschte. Want al wist Anna zich gelukkig in mijne tegenwoordigheid meer te bedwingen, blijkbaar kon zij mij toch naauwelijks dulden in de nabijheid van haren man. Maar als deelhebber in de zaken van-zijn vroegeren patroon was het bestaan van Horace hier te goed verzekerd, dan dat een vertrek naar elders, waarop Anna blijkbaar voortdurend aandrong, anders dan dwaas zou geweest zijn. Doch het scheen wel alsof altijd het ongeluk van anderen tot bevrediging van hare wenschen moest dienen. Eensklaps hoorden wij dat de hooghartige Mr. Lee bankroet was. Groote sommen gelds, die hij als rentmeester ontvangen had, waren door hem voor allerlei eigene speculatiën gebruikt die mislukten. Toen die verliezen grooter werden dan zijne eigene middelen konden aanvullen, moest door nóg gewaagder speculatiën het uiterste beproefd worden, en, zoo als meestal, was ook hier een nog veel grooter verlies het gevolg. Misbruik van vertrouwen als ondergeschikte stelde hem bloot aan gevangenneming, indien niet oogenblikkelijk het geld werd aangezuiverd dat hij als zoodanig had ontvangen. Dadelijk verkocht Horace alles wat hij bezat, en toen ook dat nog niet toereikende was, zelfs zijn aandeel in de bloeijende zaak welke

hem en de zijnen zulk een ruim bestaan opleverde, ten einde de eer zijns vaders te redden. IJverig spoorde Anna hem daartoe aan, want dan zouden ook zij naar Canada vertrekken, om aldaar een beter lot te vinden, zoo hoopte, zoo vertrouwde zij. Die goede de Beauguets hadden haar reeds trouwe hulp toegezegd. En de oude Lee zou met hen gaan. Weldra was dan ook alles tot de afreis gereed.

Den avond te voren drukte mijn goede oom mij een briefje in de hand met de woorden, dat ik met den inhoud handelen kon geheel zoo als ik zelve zou goedvinden. Het was een banknoot van vijftig pond sterling, en de bestemming daarvan niet raadselachtig. Anna te zien, had hij standvastig geweigerd, en deze was daarover zoo verbitterd jegens hem, dat ik haar dikwijls moest verlaten zoodra zij over hem sprak. Ik ging naar de arme reizigers toe om hun vaarwel te zeggen en vond eerst Horace alléén. De man was uitgeput naar ligchaam en ziel. Langer een leven te leiden zoo als nu, in de nabijheid van allen die zijne vrouw en hem eens zoo dierbaar waren geweest, noemde hij ondragelijk. Elke andere woonplaats, meest nog het stille graf, was verre boven Willborough te verkiezen. Anna daarentegen was blijkbaar opgetogen over hun weggaan. Droevig was ons afscheid. En toen ik de kleine Lily vaarwel kuste, verborg ik het briefje tusschen hare kleertjes, na er op geschreven te hebben: van tante Margaret aan de kleine Lily. Maar reeds den volgenden dag lag de banknoot weêr voor mij met de volgende regelen van de hand mijner zuster: ‘Indien mijn oom mij wil aannemen en erkennen als zijne nicht, zal ik gaarne zijne hulp ontvangen, maar nooit een aalmoes van u.’ Hooghartige natuur, die in zelfkwelling moest ondergaan.

Maanden en jaren gingen vreugdeloos voorbij, en de enkele brieven die ik nu en dan van Anna ontving, waren niet geschikt om mijn leven te verhelderen. De teêre Lily kon al den eersten winter van het barre Canada niet weêrstaan, en van de drie kinderen die na haar kwamen, bleef alleen het jongste gespaard. Moeijelijkheid in het vinden van een vast bestaan dreef de arme verdoolden naar ligchaam en naar geest, van de eene plaats naar de andere, en armoede en ellende was alles wat dat be, loofde land hun schonk. Toch werden de spaarpenningen die ik hun gedurig toezond met hooghartigheid geweigerd, en alleen de goede Beauguets vermogten daarmede heimelijk hen nu en dan voor volslagen gebrek te beveiligen. Mijn eenige

vreugde in dit leven was de zekerheid dat ik onmisbaar was voor mijn goeden pleegvader, en o, reeds dat gevoel, de overtuiging dat er althans iemand leefde die mij liefhad en voor wien ik onontbeerlijk was, gaf mij kracht om mijn leed te dragen, ja zelfs blijmoedig te zijn bij alle mijne beproevingen. Soms mogt ik nu ook met hem spreken over die arme verre vrienden en zelfs de toezegging van hem verkrijgen, dat hij ten minste het eenig overgeblevene van Anna's kinderen niet geheel in zijne beschikkingen zou vergeten. Maar toen wij op zekeren kersdag van onzen kerkgang huiswaarts keerden, bleek de oude man meer dan gewoon aangedaan door de plegtigheid der godsdienstoefening. ‘Vrede en vergiffenis,’ herhaalde hij gedurig, half mijmerend voor het helder vuur zittende, ‘vrede en vergiffenis, Margaret, waren dat niet de woorden die de klokken, in hun somber gelui, ons toeriepen?’ En toen ik hem schreijende bad die woorden tot mijne Anna te spreken, toen was alleen: ‘als ik maar kan,’ het antwoord dat hij mij gaf. Het waren de laatste woorden die hij tot mij sprak. Midden in dien nacht werd ik uit een diepen slaap opgeroepen en reeds was mijn dierbare vader, want dat was hij inderdaad voor mij, dien eeuwigen slaap ingegaan, waarop zoo blij een ontwaken volgt.

Zoo zat ik dan geheel alléén in die stille woning, welke eens had weêrgalmd van de vrolijke stemmen der geliefden, die nu her- en derwaarts waren getogen. Gelukkig zij, die eene betere woonplaats hadden gevonden! Eenzaam zat ik aan den haard en gedacht den trouwhartigen man, die gisteren juist naar zijne laatste rustplaats was gedragen. Ik benijdde hem die zalige ruste niet. Neen, er is nog erger hierbeneden dan de dood. Helaas, zoo spoedig en zoo onverwacht nog was hij weggenomen, dat hij zelfs den tijd niet had gevonden om zijne halve gelofte aan mij te vervullen en Anna's kind te gedenken in zijne uiterste beschikking. En bij het lezen der stukken van zijne hand was het mij op eens gebleken, dat niet wrevel over de miskenuing zijner weldaden hem tot zoo schijnbare hardheid jegens Anna had bewogen, maar daarover dat zij het geluk van mij voor altijd had verwoest. Was het offer dat ik die dierbare pleegouders gebragt had, dan wel te groot geweest voor hunne liefde?

Een onbekende wenschte mij te spreken, zoo meldde mij de dienstbode. Ik volgde, en bij het kwijnend vuur in de half verlichte eetkamer zag ik in den breeden leuningstoel van den

pas gestorvene eene vrouwelijke gestalte zitten, die in diep rouwgewaad was gehuld. Een slapend kind, half in haren shawl gewikkeld, lag haar op den schoot. ‘Ik verlang mijn oom te zien,’ klonk eene mij al te wel bekende maar nu akelig hol klinkende stem mij toe, ‘of wilt gij hem nog langer van mij verwijderd houden?’ Het was Anna. ‘Te laat’, was mijn antwoord. Maar toen toch zonk zij snikkende neder, en eindelijk bleek de magt harer beproevingen grooter dan zelfs haar hooghartig gemoed vermogt te verstaan. En toen zij op dezelfde kamer, waar eens het maanlicht haar eigen arm als eene sombere schaduw waarschuwend over haar hoofd had doen gaan, maar ach! inwendig en uitwendig zoo ganschelijk veranderd, de afgematte leden had uitgestrekt, toen ook was haar hart gebroken. Wat was er niet noodig geweest voor die breuke! En toen waren de zusterharten weer vereenigd om niet weer gescheiden te worden, eer de vermoeide ziel het afgetobde ligchaam verliet.

Weinige, en wel de eigene woorden uwer grootmoeder, kunnen volstaan om u, mijne Lucie, de omzwerving van die arme verdoolde te doen kennen. Eens gebroken naar den geest, was zij geheel open en vertrouwelijk in hare bekentenis jegens mij.

‘Aanvankelijk ging het ons wèl in Canada, zoolang die goede de Beauguets bij ons waren, maar toen de omstandigheden ons al verder en verder van hen verwijderden, was armoede en ellende ons deel. Toen mijne kleine Lily daar ziek ter neder lag, en toen later ook mijne beide andere kinderen op een armazalig krankbed waren uitgestrekt, toen kwam wel gedurig hulp van u die hun met de zoo gewenschte lafenis had kunnen verkwikken, maar de gedachte dat juist die zoo weldadige bijstand door uwe hand zou gereikt worden, waarvoor ge de liefde van Horace nog meer zoudt winnen, die gedachte maakte mij half waanzinnig, en deed mij in ware woede uwe gaven weigeren. Zoo stierf Horace's vader, zoo stierven die kinderen, in armoede en ellende geboren en gestorven, en toch was die helsche geest nog niet uit mijn binnenste verdreven. Maar toen eindelijk ook mijn Horace, gebroken naar het ligchaam en naar den geest, en te midden van eene naauw bevolkte en barre woestenij, uitgeput op het ziekbed nederstortte, en ik, zonder hulp, zonder geld, radeloos was hoe hem zelfs het noodigste te verschaffen, toen, ja toen eindelijk bezweek ook mijn verstokt gemoed en ik had

u op mijne knieën kunnen smeeken hem toch te helpen die mijn alles was en die door mij alles had verloren. In wanhoop schreef ik aan de Beauguets; en toen ik naauwelijks durfde hopen dat mijn schrijven hen al zou bereikt hebben, stond die trouwe ziel reeds aan het ziekbed van mijnen Horace. Die hulp scheen nog tijdig te komen; aanvankelijk look de kranke weer op. En wanneer zijn eenige lieveling, zijn tweejarig zoontje, dat hem nooit een oogenblik verliet en niet dan slapende van hem mogt weggenomen worden, bij hem op zijn legerstede speelde en dartelde, dan herleefde dikwijls de hoop weêr in mij op betere dagen. Maar eens op een nacht hoorde ik Horace duidelijk uwen naam roepen. Ik vloog naar zijne legerstede en zag hem met de oogen strak gevestigd op de deur, fluisterende: “Gezegend, Margaret, ik wist wel, dat gij nog komen zoudt.”’ ‘Voor God verklaar ik u, mijne zuster, dat hetgeen ik in dat oogenblik gevoelde meer dan voldoende boete was voor al het leed, dat ik u heb aangedaan. Half waanzinnig sloot ik hem in mijne armen en bad en smeekte hem mij toch toe te spreken, mijnen naam toch ééne, ééne enkele maal slechts te noemen. Vruchtteloos! Zijn starre blik week niet van de deur, en: “zie, daar is Margaret”’, waren de laatste woorden die hij uitsprak. En hij had ruste gevonden.

‘Aan onze de Beauguet ben ik mijn leven en dat van mijn kind verschuldigd, maar ook aan haar den ommekeer in mijne ziel. Alleen de vervulling van eenen enkelen wensch hoopte ik dat mij nog geschonken zou worden, en wel dat ik mijnen dierbaren oom op de knieën zou mogen bekennen hoe lief ik hem altijd heb gehad en hoe ik naar zijne vergiffenis juist dan het meest hijgde, wanneer mijn weerbarstig gemoed mij uiterlijk zoo verstokt deed schijnen. Die troost echter is mij niet vergund. Beter zoo misschien. En beter ook voorzeker dat ik nu weet, hoe mijn kind en ik zelve voortaan geheel afhankelijk zijn van uwe goedheid. In eene harde school heb ik zachtheid geleerd. Beter zoo, beter zoo!’

Anna bleef bij mij wonen. Slechts enkele malen kwam de oude heftigheid soms weer op, maar verdween dan al spoedig. De zorg voor de opvoeding van haar nu eenig kind, was ons eenig geluk. Maar dat geluk was groot. Dee jongen was het evenbeeld van zijn vader, maar vaster van karakter, krachtiger van natuur. De harde leerschool der ouders scheen ook op

hem van invloed te zijn geweest. Nog als gelukkig man en vader heeft zijne moeder hem mogen zien. En toen zij in mijne armen den geest gaf, was het ook mijn naam die op hare stervende lippen zwierf, als waren het de lippen van hem die ons beide zoo lief heeft gehad.

Gij, mijne Lucie, zijt nu de trouwe zorg voor uwe oude tante Margaret. God loone u daarvoor! En wanneer ik nu weer uit mijne kamer op die onstuimige golven zie, dan is mijn hart niet meer zoo onrustig als vroeger, maar verbeidt kalm de roepstem van mijne geliefden om hen ginds te volgen. De hoop op die roepstem, heeft mij kracht gegeven in mijn moeijelijk, maar toch ook dikwijls zoo gelukkig leven. Al het verledene staat mij nu zoo helder voor den geest. En ook voor mij heeft de Duitsche dichter gesproken: ‘Het tegenwoordige en mij omringende schijnt verre van mij af te staan, en datgene wat is verdwenen, is voor mij de eenige werkelijkheid.’

P.N. MULLER.

Eene Hollandsche revue.

Je hebt menschen, die ondejaarsavond vieren en je hebt er, die het niet vieren. Er is veel voor en er is veel tegen. De diepzinnige, de wijsgeerige menschen zeggen, dat het een avond is als een andere en dat al onze tijdsverdeelingen, onze eeuwen, jaren, maanden en dagen slechts conventioneel zijn; - de ernstig-gestemde lieden vinden, dat men in stilte en in plegtige zelf-inkeering het einde des jaars moet doorbrengen.

Anderen daarentegen beweren, dat die avond bij uitnemendheid geschikt is om op gezellige wijze, met een dankbaar gemoed en in den kring van betrekkingen en vrienden te worden gevierd; dat hij geheel verschilt van den 30sten of den 29sten December, omdat de nieuwejaarsdag er op volgt; dat al onze maatschappelijke instellingen conventioneel, maar des-al-niette min onmisbaar zijn en dat het zeer nuttig en aangenaam is nu en dan zulk een pleisterplaats in ons leven te hebben om eens te kunnen uitblazen en achterom te kijken. Ik spreek nu niet van de humoristen, die er een altoos vruchtbaar thema in vinden voor gezochte aardigheden en wanhopige vergelijkingen, van de redenaars, die er onuitputtelijke stof uit delven voor stichtelijke, aandoenlijke of geestige verhandelingen. Ik spreek er niet van, omdat ik van die opmaking van rekeningen, sluitingen van balansen, stervende oude-jaren en pasgeboren nieuwejaren *jusque par-dessus les oreilles* heb. Zeker, men kan op een oudejaarsavond al zeer veel gevoelen en denken; de verscheidenheid dier gevoelens en gedachten is natuurlijk even groot als de verscheidenheid onzer lotsbedeeling en van ons karakter, der incidenten en accidenten van ons leven en der eigenaardigheid van ons humeur en van onze daardoor gedetermineerde wereldbeschouwing. Maar waarom zou de oudejaarsavond in dat opzigt rijker zijn dan eenig ander tijdstip? Daar zijn zeker oogenblikken in ons leven, die gewigtiger zijn en

meer onmiddelijke stoffe geven tot overpeinzing. De gewigtige gebeurtenissen zelven, niet de herinnering er aan op den laatsten avond van het jaar, zullen den diepsten indruk bij ons achterlaten, ons gevoel 't meest treffen, ons verstand het snelst en vruchtbaarst doen werken. Ik zeg dit in de onderstelling, dat er geen menschen zijn, die slechts éénus in het jaar hun gevoel en hun verstand gebruiken en ze verder laten grazen. Mij zijn menschen bekend, die jaarlijks maar éens naar de kerk gaan en maar éens een had nemen, doch de bovengenoemde ken ik niet en ik meen hun bestaan te mogen betwijfelen. N o o i t is wat anders; é e n s, dat kan niet.

Ik behoor tot hen, die gaarne den Sylvesteravond gezellig en prettig doorbrengen en in de meest opgeruimde en dankbare stemming. Ik hecht daarbij niet aan een bepaald *menu*, noch aan sacramenteele gebraden kastanjes, noch aan bijna even classieke oesters. Eene of andere goede schotel, een edelmoedig wijntje, een niet al te slechte regalia, een smaakvol gemeubeld, behoorlijk verlicht en verwarmd vertrek, niet al te klein en ook niet al te groot, ziedaar alles, wat ik op stoffelijk gebied met bescheidenheid wensch. Maar in een ander opzigt ben ik minder bescheiden, namelijk wat den kring betreft, waarin ik dien avond doorbreng. Als gij het niet te dwaas vindt om oude-vrijers te hooren spreken van aandoenlijkheid - en ik geloof, dat gij verkeerd zoudt doen als gij dat deedt - dan wil ik u openhartig bekennen, dat er voor mij iets aandoenlijks in ligt om nu reeds twintig oudejaarsavonden te hebben gevierd met mijn neef Doris, mijn vriend Joris, den advocaat, en mijn vriend Pieter-Paul, den ambtenaar van het stadhuis.

Het zou voor u weinig belangrijk zijn de oorzaak van dit feit te vernemen.

Door eene speling van de natuur zijn wij alle vier ongetrouwd gebleven, en daar wij van bijna gelijken leeftijd zijn en onze junior de veertig achter den rug heeft, zal 't u niet verwonderen, dat wij langzamerhand alle huwelijksplannen hebben laten varen. Eens evenwel dreigde Pieter Paul ons te ontvallen; het was na het bezoek bij den Heer van der Veen op Breedelanden, waar hij vóór eenige jaren als gewoonlijk in de maand September een paar dagen was gaan jagen. Na zijne terugkomst had hij vast besloten om te trouwen; wij vonden allen, dat hij gelijk had, maar wij verheugden ons allen - schaamtelooze egoïsten als wij geworden waren! - toen hij een blaauwtje liep en de

zaak opgaf, Wij verheugden ons niet dadelijk, want de arme jongen trok zich het geval erg aan; maar wij verheugden ons later, toen de tijd de geslagen wonde gelenigd had.

En nu wederom waren wij vereenigd ten huize van mijn neef Doris, wiens beurt het was ons te ontvangen. Van de viermaal was het altijd driemaal z i j n beurt, vooreerst omdat hij gaarne gastheer was en ten tweede omdat het hem 't best convenieërde.

Hoewel onze jaren verdubbeld en onze haren peper-en-zout waren, had echter de wijze, waarop wij dien avond doorbragten, weinig verandering ondergaan; ik zou zelfs niet durven beweeren, dat zij aan ernst had gewonnen. Over onze eigen lotgevallen, ons lief en leed, hadden we elkander niets nieuws te vertellen; wij deden dat dadelijk, wanneer het lief of het leed zich openbaarde, en nabetrachting was, althans voor dien avond, onze gewoonte niet. Daarbij was er ook niets bijzonders met ons gebeurd, kleine verkoudheden en rhumatische aandoeningen uitgezonderd. De praktijk van Joris bleef toenemen, Doris had ongeveer dezelfde rente behouden, die hij op 1°. Januarij bezat - hetgeen een groot bewijs is van zijne schranderheid - en Pieter-Paul had reeds lang zijn *bâton de maréchal* op 't stadhuis verworven. Wat mij zelven betreft, tegenover een winstije in de katoen en de suiker had ik een beetje verloren in de koffij en de rijst en om het dure geld en de slechte wisselkoersen over 't algemeen weinig zaken gedaan, zoodat ik ongeveer mal uit, mal thuis was en dus bijzonder in mijn schik. Maar al ware ik 't niet geweest, de behagelijk atmosfeer van Doris' kamer, die ik tegen acht uur binnentrad, zoude het laatste spoor van ontevredenheid spoedig hebben uitgewischt. Daar zat mijne oude garde, rookende en pratende, in makkelijke stoelen uitgestrekt om den open haard. Maar mijne oude garde zat er niet alleen; zij was versterkt door een hulptroep in den persoon van een ons wel-bekenden Duitscher, deelgenoot in een onzer handelshuizen en lotgenoot in ons oude-vrijerschap. Het was Herr Pfiffig, een best mensch, een aangenaam gezelschapsman, buitengewoon muziekaal en een scherpzinnig en ijverig koopman, die niet ongaarne met de naturellen van het land zijner patentpligtigheid omging.

Indien ik nu Mevrouw Bosboom-Toussaint ware, dan zou ik zeker, ter verhooging van de lokale kleur, Herr Pfiffig Duitsch laten spreken, of ik zou hem Hollandsch laten spreken met

een duitsch accent, gelardeerd - doorspekt klinkt zoo zwijnig - met vele duitsche uitroepingen en spreekwoorden. Onze groote romancière vergeve 't mij, dat ik het niet doe, om de alles afdoende reden, dat ik er niet toe in staat ben. Alles wat ik doen kan, is hem zijn ‘Herr’ te laten, en dat gebeurt niet iedereen, als hij op visite is.

- Welk eene aangename verrassing, Herr Pfiffig - mogt ik zoo zeggen, toen ik in den kring was tusschengeschoven - dat ge dezen avond met ons doorbrengt.

- Ik kon dien zeker niet gezelliger vieren dan met u en uwe vrienden - zeide Herr Pfiffig - ik ben uwen neef zeer dankbaar, dat hij mij zulk een genoeglijken oudejaarsavond verschaft.

- Ja, zei Doris, - ik ontmoette Mijnheer van middag in de Kalverstraat, toen hij van de beurs kwam, en ik verzocht hem, als hij geene andere invitatie had, onder ons heeren 't jaar te besluiten. Ik deed het uit het zuiverste egoïsme, want gij zult allen toegeven, dat gij saai wordt en eene kleine verversching noodig hebt.

Doris is geen diplomaat; een ander had zich zeker hoffelijker uitgedrukt tegenover den vreemdeling en de oude getrouwen, maar geen ander kon 't beter hebben gemeend met zijne gasten. De bedoeling was uitmuntend en men behoefde zijn gul, vergenoegd en bewegelijk gelaat maar aan te zien om zich te overtuigen, hoe gelukkig hij zich gevoelde als gastheer. Daar was zelfs climax in de wijze, waarop hij zijne pligten als zoodanig vervulde. Dit jaar schonk hij zelfs thee, thee voor vijf heeren! Een ieder weet, wat dat zeggen wil. Heeren, die thee drinken, blijven zoolang thee drinken als hun nog een kopje wordt aangeboden, en zij vorderen daarbij, dat het laatste kopje nog even zoo sterk is als het eerste, en dat de theeschenker behoorlijk onthoudt, of zij geen, veel of weinig melk en suiker verlangen. Dit was de eerste keer, dat Doris zich ook met die taak belastte. Bij vorige gelegenheden had hij ons altoos ontvangen met den uitroep: Jelui zult zeker geen thee willen drinken? een uitroep, die elke ontkennende beantwoording van zelf scheen te verbieden.

- Mij dunkt, we houden ons goed, antwoordde Joris, - en indien versch en frisch hetzelfde beteekent, hebt ge nog geen reden over ons te klagen, maar Herr Pfiffig is en blijft eene welkome verversching, niet alleen in onzen kring, maar in elk gezelschap, hoc frisch en jeugdig het ook zijn moge.

- Meneeren! zei onze Duitscher, - je zoudt me waarlijk confuus maken met die complimenten. Thee? Ja, asjeblieft, nog een kopje! Als ik u zoo aanzie, dan is het duidelijk, dat de altijd groene boom des levens voor u bloeit. Jongelui, niets dan jongelui zie ik om mij heen, voorbeeldig geconserveerd....

- In blikjes, merkte Joris op.

- Ananas à l'eau, zei Doris.

- Versche doperwten in den winter, voegde Pieter-Paul er bij en ik had de flaauwheid te praten van Liebig's onvergankelijk gecondenseerd vleesch-extract.

Herr Pfiffig was aan den toon der oude garde gewoon geraakt; hij had reeds menigen avond met ons doorgebragt en hij wist, dat bij ons *au peu d'esprit, que le bonhomme avait, l'esprit d'autrui par complément servait*. Hij werd niet boos over het kruisvuur van commentaren, door zijn onschuldige pligtpleging uitgelokt en hij was in staat om revanche te nemen. Met onverstoorde kalmte ging hij voort:

- Geconserveerd door het bedachtzaam en harmonisch gebruik hunner physieke en intellektuëele krachten en door de toepassing der wijsgeerige leer van ‘laat violen zorgen.’

- Hoe vleijend voor de diepte onzer levensbeschouwing! antwoordde de wijsgeerige Pieter-Paul.

- Ernst of kortswijl? vroeg Joris.

- Ja, zou je nu wel willen gelooven, kwam Doris tusschenbeide, die inmiddels de vijfde serie der kopjes thee had ingeschonken - zou je wel willen gelooven, Herr Pfiffig! dat dat boek het belangrijkste evènement van het jaar is geweest op ons litterair gebied?

- Welk boek? vroeg Herr Pfiffig.

- Ik bedoel Klaasje Zevenster van den Heer van Lennep, antwoordde de gastheer. - Alle menschen hebben dien roman in drie, ik meen in vijf deelen gelezen, behalve enkele dames. die hem niet gelezen hebben. Men heeft hem verzwolgen; de geheele oplaag is uitverkocht; het heeft furore gemaakt.

- Is het zulk een mooi boek?

- Ja, het is wezentlijk voor ons een mooi boek. Het is zeer onderhoudend en vermakelijk; het is met veel kennis van de verschillende nuances onzer zamenleving geschreven; het bevat alleraardigste photographiën van het hollandsche leven, en de stijl is behagelijk.

- Is het een wijsgeerige roman, een zeden- of een karakterroman? vroeg de Duitscher.

- Alles wat gij wilt, zei Doris, - een zedenroman is het, in zooverre het de onzedelijkheid zeer aanschouwelijk voorstelt; een karakterroman wordt het door sommigen genoemd, omdat de meeste figuren karakterloos zijn, maar zeer pikante kleine hebbelijkheden en aanwendsels bezitten, en ongetwijfeld is het een wijsgeerige roman, want iedereen heeft er eene bijzondere idee in meenen te vinden. De een beschouwt de tegenstelling van zinnelijke liefde en huwelijk als de gedachte van het boek; de ander vindt er eene verheerlijking in van de mariage d'inclination en eene oorlogsverklaring tegen een huwelijk van conventie, de derde noemt het een kruistogt tegen huizen van prostitutie, terwijl een vierde er eene vergoding in ontdekt van het amsterdamsche patriciaat, want de schrijver is zelf een bijna-patriciër. Ik vergeet een vijfde soort, die vermoedt, dat de Heer van Lennep diezelfde patriciërs in een dwaas daglicht heeft willen stellen.

- Dat is toch inderdaad zonderling, merkte Herr Pfiffig op, - is de idee van het boek dan zoo weinig helder ontwikkeld?

- Kom, zei Joris, - laat u toch niets door Doris wijs maken; er is geene idee in den roman en juist daarom heb ik hem zoo amusant gevonden. Het is een gemakkelijk te digereeren boek, prettig en los geschreven, vol onmogelijkheden, vol dwaze toevalligheden en inconsequenties, maar ook vol van geestig-geteekende figuren uit de hollandsche zamenleving der negentiende eeuw. Wij zijn geen duitschers, Herr Pfiffig, die een boek alleen mooi vinden als er iets in zit; - een elegant toiletje en een opgeruimde glimlach zijn ons genoeg. En daarbij hebben wij groote verpligting aan den auteur, niet alleen om zijn boek, maar om de gevolgen van zijn boek.

- Heeft het ook gevolgen gehad?

- Niet slechts gevolgen, maar zelfs vervolgen, b.v. de speculatieve uitgave van ‘Klaasje Zevenster is niet dood.’ - Ik voor mij heb den roman vooral gewaardeerd om de krachtige kritische levensopenbaring, die hij heeft opgewekt. Wij hebben er een delicieuse kritiek van Busken Huet, een ernstige, gemoedelijke beoordeeling van van Meerbeke, eene diepzinnige en uitvoerige beschouwing van Polak en een tal anathema's van vrome recensenten aan te danken. Als de roman een merkwaardig verschijnsel is, de kritiek, die er zich vóor

en tegen aangordde, is niet minder merkwaardig. Maar hetgeen mij verwondert, ging Joris voort, zich tot den gastheer wendende, - is dat gij den roman van van Lennep in de eerste plaats een merkwaardig verschijnsel noemt. Mij dunkt, gij hadt allereerst aan Pierson's Adriaan de Mérival moeten denken, want daar zit nu eene idee in, zoowel eene wijsgeerige als eene theologische.

- Dat is waar, antwoordde de aangesprokene - ik dacht er niet aan. Ik heb ook pas het eerste deel gelezen; gij hebt gelijk, dat is nu een mooi boek, een serieus kunstwerk.

- Serieus zooveel als gij wilt, hernam de advocaat, - maar een m o o i boek, een kunstwerk, neen! Openhartig gesproken; dat eerste deel is mij erg tegengevallen, uit het oogpunt der techniek en der virtuositeit.

- Gij hecht ook alleen aan vormen, en het f o n d gaat u niet aan. Hoe is het mogelijk om niet de karakterteekening der orthodoxie, der verzoenende middenpartij, der modernen en der humanisten of, zoo ge wilt, der pantheïsten in Pierson's roman te waardeeren?

- Pierson's roman! Gij noemt dat een roman? ziedaar juist uwe fout. Het is eene reeks van soms zeer onbelangrijke episoden en epistelen, met weinig eerbied voor de chronologie en met groote liefde voor het zig-zag aanéengeregen. De éenige roman, dien ik in dezen roman heb gevonden, is die van de ijverzuchtige barones, die hare jalousie met krankzinnigheid boet. Overigens hebben mij de tooneeltjes in het huis van de Mérival en met diens huishoudster, de bezoeken in het huis van D^{s}. van Grave en zelfs de beschrijving van het huisbezoek van den jeugdigen hulpprediker weinig getroffen of geboeid. Ook de wandeling van Adriaan met Clara van Grave, waarbij de jonge dame nog al avances doet, en de daarop gevolgde avondvisite bij den notaris en de diepzinnige peroraties van den humanistischen D^{r}. Beelen, dien ik een roman-wijsgeer zou noemen, indien dit boek een roman ware, komen mij niet zeer pikant voor. '*1st schon da gewesen*' zou onze vriend Pfiffig zeggen, als hij die hoofdstukken las.

- En wat zou onze vriend naar uwe meening zeggen, als hij de brieven las van Mevrouw Anna van Grave?

- Als hij zich geheel in ons hollandsch karakter en godsdienstig leven verplaatsen kon, zou hij zeker zeggen, dat die brieven op uitmuntende wijze eene uitmuntende hollandsche vrouw teekenen.

- Gij hebt daar dus vrede meê?

- Volkomen; ik vind die brieven allerliefst en de type, die er zich in afspiegelt, even natuurlijk als aantrekkelijk.

- Hoor eens, Joris! zei ik, - gij moogt knap zijn, maar met al uwe knapheid blijft het onbillijk, of liever - want dat heeft voor u meer waarde - onredelijk om een boek van drie deelen te beoordeelen en af te breken na de lezing van het eerste deel, Gij deedt beter uw oordeel op te schorten.

- Even als Bleisje uit de Tweede Kamer, zaliger gedachtenis?

- Wie was Bleisje? vroeg Pieter-Paul.

- ô Roem, ô grootheid, ô onsterfelijkheid, declameerde Joris - gij, een veteraan, hebt reeds den goeden Jonkheer van Bleiswijk vergeten, die zich altoos zijn oordeel tot later voorbehield, en dientengevolge door den Arnhemmer de jonkheer met het opgeschorte oordeel werd genoemd? Waar zijt gij, schoone dagen van Aranjuez, schoone dagen onzer jeugd, warme, geestdriftige, veelbewogene tijden van vóór '48?

- Ik kan mij begrijpen, zei Pieter-Paul, - dat het u goed doet, u de dagen te herinneren, toen gij nog voor eene idee, eene overtuiging enthousiast kondt worden, en dat gij daarom zelfs de minste détails van dien tijd hebt onthouden. Voor ons echter, die nog even warm als vroeger de publieke zaak volgen en onze politieke sympathiën door geen scepticisme of utiliteits-principe hebben laten uitdooven, bezitten de grappen en aardigheden onzer jeugd eene minder blijvende waarde.

Voor mijn vriend Joris waren slechts twee wegen open om dien onverhoedschen aanval te beantwoorden. Hij kon boos worden, waartoe hij volkomen regt zou hebben gehad, en dus ons genoegen voor den ganschen avond bederven, of hij kon zijn superieur verstand toonen door over de zaak heen te ghijden en met eene vlugtige hatelijkheid zijn ouden vriend teregt te zetten. Tot ons geluk verkoos hij 't laatste.

- Zeg eens, Pieter-Paul, zei hij met den beminnelijksten glimlach, - ik herinner mij niet, dat gij in uwe jeugd ooit aardig of grappig zijt geweest; gij hebt dus niets te onthouden gehad. Maar ik ben zeker, dat gij nu zeer onaardig zijt. Ik weet het, ik ben altijd uw slagtoffer en ik zou mij daarover niet beklagen, als gij 't niet op zulk eene echte slagerswijze deedt. Ik ben eene vermoorde onnoozelheid, eene beleedigde onschuld, eene verongelijkte deugd, en gij zijt de dikke beul, want -

of gij 't weten wilt of niet - gij wordt dik, *tu prends du ventre* en ik raad u Banting's régime aan.

- Ja, zei Herr Pfiffig, dat is een voortreffelijke leer. Een mijner vrienden, die ook aanleg had tot corpulentie, heeft het régime drie maanden lang toegepast en verloor daardoor tien pond aan gewigt.

- En binnen hoeveel dagen had hij ze weêrom? vroeg ik.

- Binnen weinig tijds, maar dat was niet de schuld van het stelsel. Het was winter, en de truffes en de pâtés herstelden spoedig het evenwigt. Iederen zomer echter vertoont zich hetzelfde verschijnsel.

- En iederen winter het tegenovergestelde?

- Juist, zei Herr Pfiffig, - maar men leeft hier ook te goed in Holland. Men heeft wel is waar geen amusementen; men heeft eene zeer middelmatige opera, weinig goede muziek, bijna geene wetenschappelijke of letterkundige conferenties, geen oorspronkelijk tooneel, maar veel huisselijk comfort, ja zelfs ongezonde overdaad.

- Een oogenblik, zei Doris, - laat ons niet over leefregels spreken; de meest tegenstrijdige leveren soms dezelfde uitkomsten; maar ik moet mijn nationaal tooneel verdedigen, als gij zijn bestaan ontkent. Ik hecht er aan tegenover een vreemdeling, op wiens oordeel ik prijs stel, omdat hij niet gewoon is met minachting op de dingen neêr te zien alvorens ze te onderzoeken. Ga morgen avond naar de hollandsche komedie, Herr Pfiffig, en gij zult u overtuigen, dat wij een oorspronkelijk tooneel bezitten.

- Ik weet, antwoordde de duitscher, - dat men op nieuwejaarsavond Gijsbrecht van Aemstel geeft en een landelijk divertissement met nationale kleeding, nationale dansen en voysen, dat, zoo ik meen, de Bruiloft van Kloris en Roosje heet en zeer populair is.

- Juist, zei Doris, - beide zijn oorspronkelijke stukken die men telken jaar met genoegen terugziet.

- Het bewijst, dat ze al oud zijn, maar het bewijst nog niet, dat gij thans tooneelschrijvers bezit, die goede stukken weten te leveren.

- Ook die bezitten wij, antwoordde de gastheer, - ik zal u maar enkele namen noemen: van Lennep, Helvetius van den Bergh, Schimmel, Hofdijk, Cremer en Lambert le Bègues hebben met goeden uitslag voor het tooneel geschreven en enkele

vreemde meesterstukken met talent verwerkt. Ik spreek nu niet van de oudere, zoo als Wiselius, Bilderdijk, Nomsz, van Winter en anderen. Aan treurspelen zijn we zelfs zeer rijk.

- Ik had liever, dat gij rijk waart aan drama's, aan blijen tooneelspelen, aan vaudevilles en proverbes, hernam Herr Pfiffig, - 't zou, dunkt mij, meer voor de jeugd van uw tooneel bewijzen en voor zijne krachtige moderne ontwikkeling. Maar om op uw Kloris en Roosje terug te komen, ik heb het eens gezien, en ik heb den Nieuwejaarswensch van Thomasvâer gehoord en naderhand gelezen. De wensch was niet onaardig en de voorafgaande en daaropvolgende dialoog bevatte enkele geestige toespelingen, maar waarom laat men het daarbij; waarom houdt men zich aan dien vorm en vergenoegt men zich met te praten over de gebeurtenissen des jaars in plaats van ze voor te stellen?

- Wat bedoelt gij? - vroeg Joris, - zoudt gij wenschen, dat wij de lotgevallen van het jaar persoonlijk ten tooneele bragten, en hoe zoudt gij dat doen? Hoe zoudt gij de veepest aanschouwelijk voorstellen op eene wijze, die mogelijk en aanneembaar is; nog erger, hoe zoudt ge de herinnering aan de cholera kunnen of mogen beligchamen?

- En een financiëele crisis, of een crediet-crisis, zoo als de economisten haar dit jaar noemen? zei Doris.

- En de aanexatie van Hannover, Hessen-Cassel, Frankfort en andere kleinigheden door Pruisen? vroeg Pieter-Paul.

- En daar heb je nu Thorbecke, Fransen van de Putte, Heemskerk Azoon en P. Mijer, en daar heb je de odyssee van van Bosse, de Keuchenius-motie, de ontbinding en de proclamatie, de verkiezingskoorts en de opening-vermaning tot zoetoppassen, stilte, onderwerping en goed gedrag; daar heb je de sombere visioenen van Rutger Jan Schimmelpenninck als financiëele, en zijn bededag als hervormde specialiteit; hoe zal je dat alles in beeld brengen op eene amusante ‘tooneelmatige’ wijze? vroeg ik op mijn beurt.

- Hoe ik dat alles doen zou, Mijneheeren! zei de duitscher, toen hij eindelijk aan 't woord kon komen - is misschien voor u minder interessant dan hoe 't door anderen gedaan wordt. Ik heb meer dan eens te Parijs in de maand December zoogenaamde ‘Revues de l'année’ zien opvoeren, onder anderen, verleden jaar La lanterne magique in de Châtelet, en Bu qui s'avance in de Folies-Marigny, en ik heb er mij uitmuntend

geamuseerd. Ik stel op den voorgrond, dat men geen serieuse kunstprodukten moet verwachten: het vermaak, het komische is de eerste en laatste eisch, of neen, de laatste eisch is eene geestige en heilzame satire. Zulk eene Revue moet een spiegel zijn, waarin het publiek al de dwaasheden ziet, die het begaan of ondergaan heeft, al de fouten en zonden van zijn maatschappelijk en staatkundig, van zijn intiem en intellektuëel leven, al de zijsprongen, die de valsche smaak op het gebied der uiterlijke verschijning, der kunst, der letteren en der zeden zich heeft veroorloofd. Het publiek moet ze zien, niet zoo naakt als de waarheid van Esopus, maar toch doorschijnend genoeg om het wezen duidelijk te onderkennen; het moet ze zien lagchende en belagchelijk. Nu en dan een gevoelige slag van de geeselroede er tusschen kan geen kwaad. Eene dergelijke humoristische *Rundschau* kan in elken vorm worden gegoten, en kan eene belangrijke en juiste bijdrage worden tot de kennis der sociale geschiedenis van een tijdvak. Geef mij talent, een honderdtal acteurs en actrices, de beschikking over twintig of dertig verschillende tafereelen en een onnoemelijk aantal trucs, en ik lever u het ding.

- De leverantie zij u gegund, zeide Joris, - maar de cholera en de veepest?

- Zij vallen buiten de lijst, omdat ze niet het gevolg zijn onzer eigen tekortkomingen en in een zedentafereel dus geen plaats mogen innemen. Evenmin zou ik eene overstrooming of de gevolgen van een orkaan voorstellen; - waar geen menschelijke magt de ramp kan afweren is ook geen schuld en geen stoffe tot zelfbeproeving. Daar houdt de satire op.

- Gij maakt u de taak gemakkelijk, lachte de advocaat.

- Gij zijt ondankbaar, wees Doris hem teregt, - er blijft waarlijk nog genoeg over om de taak moeijelijk te doen zijn. Ik voor mij zie er geen kans toe; ik heb er zelfs nog niet het minste begrip van, hoe eene hollandsche revue zou behooren te worden ingerigt.

- En toch zou eene hollandsche nog veel pikanter zijn dan eene fransche, - zei Herr Pfiffig, - omdat gij in uw gezegend vrij, constitutioneel land alles zeggen en schrijven en u allerlei politieke toespeling en kritiek veroorloven moogt.

- Mogt! zuchtte Pieter.

- Wees niet zoo zwaarmoedig, zei Doris, - waarom niet nog de tegenwoordige tijd?

- Omdat men 't welligt niet meer straffeloos zou kunnen doen, antwoordde Pieter, - we leven nu in den tijd der beperkte perken en der onbeperkte politieke wraakneming.

- ô Ho! lachte de advocaat, - neem die kinderachtige politieke speldeprikken, die treurige kleingeestige gniepigheden toch niet ernstig op. Ik voor mij verheug mij in zulke onhandigheden, die erger zijn dan een misdaad en waarbij de ware Jacob zich zelven zoo verrassend vertoont. Men leert er de menschen zoo goed door kennen en het is eene bekentenis van onmagt en van een ongerust geweten, welke voor ons niet anders dan streelend kan zijn.

- Onmagt? zei Pieter-Paul, - mij dunkt, het is eer eene nijdige uitoefening van magt.

- Juist, zei Joris, - het eenig-overgebleven argument van iemand, die ongelijk heeft.

- Dat is nu weêr een van uwe troostgronden, die niets ongedaan maken en niets aan de actualiteit veranderen.

- En is dat niet het eigenaardige van troostgronden, dat zij niets ongedaan maken, maar ons alleen trachten te verzoenen met hetgeen gedaan is?

- Joris heeft gelijk, zei de gastheer, - zijne beschouwing is de ware en de meest troostrijke. De eerste vraag, die wij bij iedere zaak te doen hebben, is.....

- De voegzaamheid, de welvoegelijkheid, viel Pieter-Paul in de rede.

- Neen, zei Doris, - de bevoegdheid.

Ik had nooit den zenuwachtigen Doris zoo bedaard gezien, als toen hij dat woordje uitsprak; ik had nooit Joris zoo hooren lagchen en stampen, als toen hij den verbaasden Pieter-Paul bij de ontvangen teregtwijzing aankeek.

- Het voorbeeld is aanstekelijk, zei mijn vriend, de stedelijke ambtenaar, - Doris, gij hebt kans een Joris de Tweede te worden!

- Ik ben een dagje ouder geworden, antwoordde mijn neef.

Maar ik herinner mij daar, dat ik vergeten heb mijnen lezers mede te deelen, dat de theeboêl inmiddels reeds lang weggenomen was. Zij hebben zich welligt al ongerust gemaakt over de uitwerking, die het verlengde theedrinken op de gesprekken mijner vrienden zou gaan uitoefenen. Ik zal hen gerust stallen. Blijvende binnen de perken zijner bevoegdheid en met volkomen eerbiediging van het terrein der praeroga-

tieven van zijne gasten, had mijn neef, na bekomen verlof en goedkeuring der laatste, als motie van orde voorgesteld en met algemeene stemmen hooren aannemen, dat zijn huisbewaarderhuisknecht Rhijnsche en roode wijn mogt binnenbrengen met het noodige aantal glazen. Vreemd genoeg was van deze motie het gevolg geweest, dat de wijn en de glazen in goede orde werden aangebragt, in plaats dat mijn neef de kamer werd uitgezet.

- Ik ben een dagje ouder geworden, had mijn neef geantwoord.

- Wel, Mijnheeren, zei Herr Pfiffig, - ik heb met groote aandacht en uitstekend veel genoegen uwe schermutselingen aangehoord. Weet gij nu wel, wat gij eigetlijk gedaan hebt?

- Mijn hart lucht gegeven, antwoordde Pieter-Paul.

- Een bedroefden vriend vertroost, zeiden Joris en Doris.

- Neen, gij hebt een tooneel voorgesteld van eene hollandsche revue over 1866. Gij ziet dus, dat het te doen is.

- Ja, als gij 't zóo opvat, zei ik, - dan begin ik er licht in te zien, maar dan moet men ook de vrijheid hebben daden, gedachten, gevoelens te verpersoonlijken.

- Kwestie van bevoegdheid, mompelde Joris.

- Die vrijheid hebt ge. En niet alleen feiten, ideën en gewaarwordingen, maar maanden en jaargetijden en voorwerpen, alles wat ge wilt en behoeft, moogt ge symboliseeren. Hoe en wat gij veraanschouwelijken wilt, blijft er overgelaten, mits gij personifiëert. Gij moogt ook uwe personen typiseeren en travesteeren behoudens hunne gelijkenis, en iedere toespeling, elke karakteristiek, als zij algemeen-gangbare munt is geworden, is u veroorloofd.

- Eerste tooneel! riep Joris uit, terwijl hij vol vuur opstond, zijn glas Rhijnschen wijn leegdronk en de pook nam. - Eerste tooneel! Stilte, neen, muziek, applaudissement. De gordijn gaat op en dientengevolge verdwijnt de Amsterdamsche stedemaagd tot groot genoegen van iedereen, die haar te dik en te kolossaal vindt. Het tooneel stelt eene deftige, ouderwetsche zaal voor; links een canapé, voor welke een tafeltje staat. Om het tafeltje heen vijf voltaires. In den haard knappen takkebosjes, knetteren steenkolen en gloeijen turven. Let op de symboliek van Sprokkelmaand! - Het is met dat al niet warm in het vertrek; er heerscht eene ijzige atmosfeer. Op de kroon staan zeven kaarsen, waarvan er twee zijn uitgegaan en de andere bezig zijn door elkanders vlam elkanders spermacetie te verteeren. Er is meer schemering dan licht. Op

geheimzinnige wijze wordt de regterzijdeur geopend. Twee adjudanten treden binnen, omringd door een heir booze geesten, waaronder de Nurkschheid, de *Schlechte Witz*, het Ongeduld, de ziekelijke Emotiejager, de Dispariteit, de Antipathie, de Wrevel, de Emancipatiekoorts en consorten. De twee adjudanten naderen behoedzaam de canapé en leggen er een blad papier op. De een verschuilt zich onder de canapé, de andere laat zich *à l'instar* van Rappo met een ring om 't lijf in de lucht hijschen. De booze geesten reiken aan elken adjudant een reusachtigen blaasbalg; koor der booze geesten:

> ‘Tsa, Tsa, Tsa!
> Heisasa,
> 't Zal wel gaan,
> Blaast maar vlijtig 't koeltjen aan.’

Eensklaps volgt eene doodsche stilte. De vleugeldeuren in het achterscherm worden opengeslagen door een buigenden bode. Deftig treedt de lange Meester binnen, gehuld in een onafzienbaar langen jas; de goede, dikke Farniente volgt hem op de hielen; de veldheer Bruin verschijnt na hem en de diplomatieke Tourist sluit, arm in arm met den ronden Zeeman, den optogt.

Farniente, Bruin en Tourist nemen plaats in de voltaires; de Meester zet zich op de canapé en de ronde Zeeman gaat naast hem zitten.

- Wat is dat voor een blad papier? zegt de Meester - ik leze geene imprimés; mij dunkt, wij moesten het wegruimen.

- Stop, zeî de ronde Zeeman, terwijl hij op 't papier tuurde, - ik lees iets van straf; dat is iets voor jou, Farniente.

- Collega planter, pardon! ik bedoel collega ronde Zeeman, antwoordde Farniente, - de straf volgt altijd spoedig genoeg; ik zit hier voor mijn plaisier en wil er mij nu niet mede bemoeijen.

- Ik blijve bij de meening, dat het papier beter weggeruimd ware. Ik vreeze, dat indien collega Zeeman steeds daarop blijft turen, zijne aandacht van onze discussiën zal worden afgeleid.

- Wis en waarachtig niet, antwoordde de Zeeman, - ik kan praten en breijen te gelijk. Ik ben niet bang voor een papiertje.

- Ik heb mijne meening gezegd, antwoordde de Meester, - het imprimé blijve, indien de Heer Zeeman het verkiest.

Er ontstaat eene levendige discussie, waarin door al de aan-

wezigen deel genomen wordt. Het gaat warm toe. De ronde Zeeman debatteert, voordurend starende op het papier. Het blad papier zet zich uit; het begint een boekdeel te worden, dank zij der kracht van de verborgene blaasbalgen; het dijt verder en verder uit, het vermeerdert in hoogte, in breedte en lengte; het groeit aan tot een stapel paperassen, en als de ronde Zeeman, in het vurigste vuur zijner rede, zich tot den Meester wil wenden, ziet hij tot zijne verbazing niets meer van diens lang gestalte; hij tracht op de canapé te klimmen, om over den papierenhoop heen te zien, onmogelijk! het blad papier reikt tot de zoldering, heeft de kroon door midden gekloofd en vormt een dikken tweesteensmuur tusschen hem, Bruin en Tourist aan de eene, en den Meester en den goeden, trouwen Farniente aan de andere zijde van het vertrek. Koor der booze geesten:

Jongens! jongens! 't is gegaan,
De oude heer is van de baan;
Maar wat moet er nu gedaan?
Roep kapteintje en spoorman zamen.
Roep den ijvrigen kassier,
Die altijd gereed staat, hier,
Sein naar 't Ommeland met zwier;
Fransje! laat u niet beschamen.

De muziek speelt een treurmarsch; de gordijn valt en het eerste Tafereel is uit. Wat zegt ge van mijne revue? roept Joris op overwinnenden toon.

- Slapjes, zeî Doris, - veel goeden wil, maar zwakheid van executie, gemis aan talent en aan onpartijdigheid.

- Zal ik dan altijd een slagtoffer blijven? antwoordde Joris; - nu ik eens partijdig ben, omdat men mij altijd van onpartijdigheid beschuldigt, nu had ik juist onpartijdig behooren te zijn! Zonder eigenliefde beweer ik, dat in het genre, waarmede wij van avond kennis maken, geene onpartijdigheid mogelijk is. Ik beroep mij op den eenigen, die het beoordeelen kan, omdat hij het genre bij ons gecreëerd heeft, op Herr Pfiffig. Wat zegt gij er van, Herr Pfiffig?

- Ik ben het geheel met u eens; onpartijdigheid is bij zulke Revues onmogelijk; men moet partij kiezen voor elke figuur, voor iederen toestand, die men wil voorstellen. Daarom behoeft men zijne vrienden niet geheel te sparen; een klein tikje nu

en dan zal hun ook geen kwaad doen. Maar zal de voorstelling een indruk achterlaten, dan moet zij werken op de sympathiën of antipathiën van een gegeven publiek. En ik geloof, dat gij dit gedaan hebt, al heb ik niet begrepen, wat gij er mede bedoelt. Hoe zoudt gij uw tafereel noemen?

- Een Blad Papier, antwoordde Joris, - en ter verduidelijking behoef ik bij u als Pruis slechts eene kleine historische herinnering te ververschen. Uw koning Friedrich Wilhelm sprak eens de merkwaardige woorden, dat hij niet wilde, dat een blad papier hem van zijn volk zou scheiden. Ik heb nu in mijn tableau de moraal willen veraanschouwelijken van het gevaar van scheiding, dat uit een onnoozel blad papier kan ontstaan.

- Dat is u gelukt, zeî de Duitscher, - maar eerlijk gesproken, aardig en amusant was het niet.

- ô Gij geleerde vreemdeling, hernam Joris, - vergeet gij dat gij eene *hollandsche* Revue hebt begeerd?

- Tweede tafereel, galmde Pieter-Paul, terwijl hij zijn cigaar neerlegde en zijne handen in zijn zak stak, - de Zonderlinge Lotgevallen van een Vlieger. Het tooneel verbeeldt eene grazige weî. De gouden zonnestralen verlichten en verwarmen het landschap; in de verte eenige kerktorens, daarachter hoog duin; hier en daar eene villa tusschen het geboomte. De boterbloemetjes geuren; het gras ziet er frisch uit; in de heggen slaat de nachtegaal; enkele kiewietseijeren liggen op de weide, maar zijn voor 't ongewapend oog niet zigtbaar. Regts van den toeschouwer eene smidswerkplaats. Bij het ophalen van de gordijn zijn acht frissche jongens bezig om een vlieger op te laten, van rijstpapier vervaardigd. Als ik jongens zeg, dan meen ik acht mannen, als jongens verkleed. De jonge Zeeman houdt den vlieger vast en beproeft de latten; Kaptein tikt op het papier; Spoorman is bezig de staart te ballasten; de veldheer Bruin staat met een gewigtig gezigt er naar te kijken; de altijd bereidvaardige Heer Kassier deelt zijne denkbeelden mede aan den Heer Ommelander en den Opgepikte, die niet zeker zijn dat hij - de vlieger - zal opgaan. De Heer Tourist wandelt rond en heeft goeden moed.

- Opgepast, jongens! laat schieten, zegt de ronde Zeeman, met den vlieger achteruitloopende, - vieren maar, vieren!

- De vlieger gaat op, gaat zelfs zóó hoog op, dat hij in de friesen verward raakt en de jongens werk hebben hem weêr in te palmen. Hij was haast schoot gegaan. Gelukkig komt

hij nog onbeschadigd beneden, dank zij der vereenigde krachtsinspanningen.

- Neen, zoo gaat het toch niet. Hij is te ligt. Er moet wat op gevonden worden. - Op dit oogenblik verschijnt een koffijboom, neemt zijn kruin af en buigt.

- Toean, ronde Zeeman, zegt de koffijboom op eerbiedigen toon, - dat gij geen suiker aan uw staart bindt, ik meen aan de staart van uw vlieger, is zeer verstandig. Suiker heeft de eigenschap van vocht tot zich te trekken en uw staart zou dus in de lucht te zwaar worden, maar waarom bindt gij er mij niet aan?

- Ja, waarom zouden we niet een enkel koffijboontje in een zakje aan den staart binden? zegt de toean tot zijne vrienden.

- Niet een enkel koffijboontje, maar den geheelen boom, antwoorden de vrienden, - dat is consequent.

- Dat was ook mijne bedoeling, bevestigt de boom, die zich met bevalligheid laat opofferen en aan een lus binden.

Tweede proef met den vlieger! Wederom gaat hij hoog op en de knapen zijn reeds op het punt een luid gejuich aan te heffen, toen de vlieger plotseling omslaat en buiten alle bestier schijnt te geraken.

- De harde daalders schijnen 't niet alleen te kunnen doen, zegt de Heer Kassier, - de koffijboom aan de staart blijkt ongenoegzaam; als wij nu den top eens wat ballastten?

- Met wat? vraagt Kaptein.

- Met een groot beginsel, antwoordt de Heer Kassier.

Kaptein kijkt Kassier bij die woorden aan, alsof hij zeggen wil: en ook gij, Brutus? maar daar hij niets zegt, merkt het publiek er niets van. Men komt overeen den top met een gewigtig beginsel te ballasten, maar daar allen practische jongens zijn, moet het beginsel ook materiëel wezen, en daar in het vak van materie, aarde en grond het meest materiëel zijn, en toch tevens als oorsprong en bron van alle welvaart ook zeer verheven, zoo besluit men, na de voortreffelijke deducties van Kaptein te hebben gehoord, den top wat zwaarder te maken met zuivere aarde. In den trant van ‘het Huis van Adriaan,’ omdat dit is:

‘de vlieger, die gemaakt is van het papier, dat gemaakt is van de rijst, die gegroeid is in de aard,’ wordt dus de laatste in zamenhang gebragt met haar eindprodukt.

Het zakje met aarde schommelt aan den top. De vlieger is tot eene derde proefneming gereed. In gespannen verwachting dringen allen zich om den ronden Zeeman heen, die wederom achteruit draaft om den papieren vogel zijn vlugt te geven. Helaas! de teleurstelling is nog grooter dan vroeger; met een harden bons valt de vlieger op den grond; er is geen verwikken of verwegen aan.

- 't Zou toch dépitant zijn, als hij niet opging, zegt de Zeeman en al de andere jongens zeggen 't hem na, - we hebben hier den geheelen dag gestaan en gewerkt om onzen vlieger te doen gelukken, en hij mislukt ieder keer. Wie uwer weet raad?

- Er kleeft een Blad Papier te veel op uw vlieger, ruischt eene stem.

- Wie sprak daar?

Er komt geen antwoord en er is niemand buiten den kring te zien.

- Weet je wel, zegt Spoorman, - dat de baas daarginder een matador is in het vliegers-oplaten?

- Och kom, hij is een uitmuntende smid, maar rijstpapieren vliegers kent hij niet.

- Wij kunnen 't hem toch wel eens vragen.

- Doe jij het dan, als je er lust in hebt, antwoordt Zeeman, - mij is het wel.

Spoorman en Kaptein wandelen naar de smidse. Een gezel doet open, de gewone portier van de werkplaats, een bekend gezigt, een bevriend gezigt zelfs voor de twee aankloppenden, die hem de toedragt der treurige zaak mededeelen. De gezel begeeft zich tot den baas en spreekt eenigen tijd met hem. Hij komt terug met een stuk beschreven papier en zegt:

- Ik heb veel vliegers opgelaten in mijn jeugd, ik vind uw ballast te zwaar. Een vlieger moet met papier zwaarder of ligter gemaakt worden, niet met aarde. Misschien hadt ge ook uwen heelen koffijboom beter er afgelaten; maar op den top komt het eigentlijk aan. De baas is van hetzelfde gevoelen als ik. Zie hier een stukje papier, dat doortrokken is van aardgeest; het zal u dezelfde dienst doen als de aard zelve en het is veel ligter. Beproef het daar eens mede.

Verheugd en vol goeden moed keeren Spoorman en Kaptein naar de speelplaats terug en deelen den raad aan hunne makkers mede.

- Een papier, en van wien? Papier, *mir graut vor Dir*, zegt de ronde Zeeman.

- Een papier van wege den baas.

- En gij hebt mij straks plegtig verkondigd, dat er een groot en gewigtig beginsel aan den vlieger moest worden verbonden; ik heb dat gaarne toegestemd. Wij waren 't allen eens, dat wij er aard aan moesten hangen, en nu zouden wij al de aard er weder afnemen en er eenvoudig een papier voor in de plaats geven? Dat gaat mijn verstand te boven. De aard moet blijven, en wil de vlieger daarmede niet opgaan, hij valle. Ik geef liever hem op dan mijne overtuiging.

- *Er ist gerettet*, klinkt een zoet-murmelende stem.

De ronde Zeeman werpt den vlieger op den grond, verlaat de speelplaats gevolgd door zijne makkers, haalt een bordje voor den dag en spijkert tegen het hek van het weiland: ‘wegens huiselijke rampen een speelplaats te huur.’

- Is het uit? zei Joris, - welnu, Pieter, wat is de kritiek gemakkelijk en de kunst moeijelijk!

- Gij zijt boos, omdat Herr Pfiffig uw tafereel niet amusant vond, en gij wreekt dat op mij, zeî Pieter, - laat ons hooren of het mijne meer genade kan vinden in zijn kunstkeurig oog.

- Laat mij toch niet de recensent ook der recensenten zijn, lachte de schalksche Duitscher, - daar het tweede tableau dubbel zoo lang was als het eerste, kon het ook tweemaal zoo aardig zijn. Ik kan niet vlug genoeg uit het hoofd rekenen om te zeggen of de proportie goed bewaard is.

- Wat heb ik je gezegd? zei Joris, - is dat duidelijk genoeg voor je eigenliefde, oude fat?

- Maar ik geloof toch, zeî Doris, - dat het genre zich niet in eene burleske parodie mag oplossen, tenzij het alleen bestemd is voor een laag publiek, wat ik niet kan aannemen. Herr Pfiffig heeft gezegd, dat het eene heilzame satire moet bevatten, en nu is het tien tegen één, dat als men er eene parodie van maakt, die bedoeling geheel verloren gaat en het volk - wanneer het lacht - alleen za lagchen *d'un rire bête*.

- Ik begin ook te gelooven, - stemde Pfiffig toe, - dat ik in mijne beoordeeling ongelijk had. Mijn maatstaf van vergelijking was onjuist. Wat in de Parijsche Revues voorbij mijne oogen ging waren de dwaasheden der modes, der crinolines en

chignons, der onzigtbare dameshoedjes, der Benoîtonerie en van het Jockey-clubbisme, de excentriciteiten der kunst en der litteratuur, de manie der verbouwingen en verfraaijingen, de agiotage- en tripotagekoorts, het scheppen van groote bank- en credietinstellingen zonder kapitaal, maar met mooije premies voor de opzigters. Van dat alles kon bij uwe hollandsche revue geen sprake zijn. De heeren behandelen, geloof ik, politiek?

- Uw geloof heeft ons behouden, lachte Joris, - we hebben niet kunnen nalaten u datgene te vertoonen, wat ge in Frankrijk niet kondt zien en waarop gij ons zelf in de eerste plaats gewezen hebt. Maar gij vleit ons, wanneer gij meent dat er bij ons geen stoffe zou zijn om ook die andere dwaasheden te behandelen. Daartoe bestond echter, wat mij zelven betreft, een afdoend motief: gemis aan talent. Zeker behoeven wij de manie der verfraaijingen niet te parodiëeren, omdat men bij ons niet verfraait en verbouwt, de demping van den Achterburgwal en een gedeelte van het Spui uitgezonderd. Er zou meer reden zijn, om de afwezigheid dier manie te betreuren en de versteende gedaante onzer stad tot het onderwerp eener heilzame satire te maken.

- Ook aan de overdrijving van den chignon ontbreekt het bij ons niet, zeî Pieter-Paul, - en die overdrijving vind ik leelijk; die zware bastions en vierdubbele schansen van haar zijn niet te verdedigen dan uit het oogpunt van verwarming en als compensatie voor den vlugtenden omvang der hoeden. Die hoeden zelven.....

- Elk in zijn element! zeî de gastheer, - oude Lovelace!

- Die hoeden-zelven, vervolgde de ander met kalmte, - zijn nu tot een microscopisch lapje tulle of fluweel teruggebragt, waarvan de vormen het wezen verbergen; er is meer kant en lint, er zijn meer fournitures en garnitures aan dan hoed. Maar als men zich abstraheert van het denkbeeld van ‘hoed’ en zich vertrouwd maakt met de idee van ‘kapsel’ en als men de zaak dan in harmonischen zamenhang beschouwt met den chignon, blijft er, dunkt mij, tegen de excentriciteit der mode maar één bezwaar over. Dat bezwaar weegt daarbij nog slechts voor huisvaders. Het is: dat het soupçon van een hoed even veel kost als de ouderwetsche, degelijke, volwassen hoed, en dat het haar nog eene extra-uitgave op het vrouwelijke budget vormt. Ik beschouw ze echter geheel objectief.

- Met zeer subjectieve neigingen, waagde Joris aan te merken.

- Neigingen is een zwak woord, hernam Pieter-Paul, - mijne bewondering voor, en waar het pas geeft, volkomen toewijding aan de hollandsche vrouw is zóo groot en zóo spontaan, dat ik haar altijd bekoorlijk vind, in welke vormen de mode haar ook aan mijn eerbiedigen blik vertoone.

- Bravo, bravo! riepen al de vrienden, - hoe jammer voor je, dat er geene dames in het gezelschap zijn.

- Geen nood! antwoordde Pieter-Paul, - daar heb je onzen vriend Koster, die nooit kan zwijgen en zeker mijne hulde hier of daar te pas zal brengen, hoewel ik niet zeker ben, dat de vent zich-zelven niet voor den auteur zal laten doorgaan en mij bestelen zal voor mijn wel-verdiend aandeel in de vrouwelijke gunst.

- Ik ben verontwaardigd, zei ik, - zal ik, de rijke man, mij het eenige ooilam van een armen slokkert als gij zijt toeeigenen? Ik zal nooit een woord over uwe dithyrambe zeggen, dat beloof ik u.

- Gij kunt het niet laten.

- Dat zullen wij zien.

- Ik deel ook geheel in Pieter's bewondering der hollandsche vrouw, zei mijn neef Doris, - al heb ik er minder verstand van dan hij. Benoîtons zijn bij ons zeldzaam; jockeys vindt men bij onze dames niet; men vindt ze naauwelijks onder onze heeren. Uitdrukkingen, aan de stal of de renbaan ontleend, hoort men niet uit den mond eener hollandsche schoone. Zij volgen de mode, omdat het behoort, maar zij passen haar met smaak en gematigdheid, met gevoel van welstand en zedigheid toe. Bij ons althans herkent men eene fatsoenlijke vrouw niet daaraan, dat zij zich alle moeite geeft om er niet voor door te gaan. Zij is fatsoenlijk, maar zij wil het ook weten; dat is een goed ding. *Fanfarons de vice* zijn gevaarlijk en zwak en staan op een hellend....

- Vlak, zei Joris, - dat rijmt, hoe ongerijmd 't ook moge wezen u zoo *con amore* de rol van Pieter-Paul te hooren voortzetten. Gij hebt eene gemoedelijkheid, die mij zenuwachtig maakt. Laat ons het thema besluiten met de woorden: ‘Moge zij - de hollandsche vrouw - steeds alzoo blijven, dat zij zoo!’ -

- Op die wijze is geen degelijk discours mogelijk, zei de gastheer eenigzins knorrig.

Die dwaze uitval werd door ons allen met een hartelijk gelach ontvangen.

Het denkbeeld, dat wij bezig waren degelijk te redeneren was zóo onmogelijk, dat wij met de grootste verbazing den afgedwaalden Doris aanstaarden. Hij begreep het zelf en bekende zijne schuld.

- Nu ja, zei hij, - ik weet wel, dat ik daar in uwe ooren eene dwaasheid heb gezegd; maar wat wilt gij, het enthousiasme redeneert niet en het contagium van Pieter's adoratie is onweêrstaanbaar. Ik geef u echter volkomen vrijheid om over andere dingen te spreken.

- Die vrijheid is ons reeds door de grondwet gewaarborgd, antwoordde de advocaat - en ik zou er ook gaarne gebruik van maken om u over minder degelijke onderwerpen te onderhouden, als ik maar iets amusants wist op het terrein van litteratuur en kunst. Maar helaas! die beide geven naauwelijks teeken van leven en maken zich dus ook aan geen dwaasheden of buitensporigheden schuldig. Vertaalde zonden zijn onze zonden niet, evenmin als Marie Seebach en Frederike Gossmann onze talenten zijn. In Arti heb ik heel veel lieve, enkele mooije schilderijen gezien, maar geene van alle droeg een karakter, oorspronkelijk, belagchelijk of stout genoeg om voor u de revue te passeeren.

- Ziet ge, dat ik niet geheel ongelijk had, merkte de Duitscher met een fijn lachje aan, - toen ik het bestaan van uw tooneel in twijfel trok? Nergens zou men meer stoffe vinden tot kritiek dan in eene reeks oorspronkelijke tooneelwerken; nergens zou men beter kunnen wijzen op de zijsprongen der denkbeelden, der zeden en der aesthetiek dan op dat aanschouwelijke gebied der letterkunde.

- Wij zijn te beleefd om u tegen te spreken, antwoordde Joris, - maar er is zeker één gebied, waarop Heer Pfiffig beter thuis is dan wij allen, behalve Koster, die nooit zwijgen kan, maar dezen avond geen mond schijnt open te doen vóór wij aan tafel gaan. Ik bedoel de republiek van de beurs, die staat in den staat.

- De beurs kan voor u niet interessant zijn, zeide de Duitscher, en de Heer Joris kent haar even goed als ik.

- Toch wel, voor zooverre onze eigen beurzen er in betrokken zijn, meende Pieter.

- Dat is waar. Nu, indien uwe beurzen niet voor één,

twee of drie jaar aangesproken zijn, zullen ze er dit jaar wel genadig afkomen. Wij ondervonden thans slechts de naweën; de eigentlijke, pijnlijke operatie hebben wij reeds vroeger ondergaan en ik vlei mij, dat wij op betrekkelijk goedkoope wijze duurzaam genezen zijn van de zucht om in te schrijven in groote maatschappijen, waarin de bonâ fide-aandeelhouder maar al te spoedig opgeofferd wordt aan de gevolgen van onvoldoend kapitaal, in w ê e r w i l of welligt o m d a t hem slechts weinige percenten zijn gegund van zijne inschrijving, en de overige aandeelen in de portefeuille bleven, in hoop op een krachtig mousseerend vermogen, dat zij bleken niet te bezitten.

- Waarin had zich dat mousseerend vermogen moeten openbaren?

- In hetgeen wij premie, percenten boven pari noemen.

- Maar als het geheele kapitaal geplaatst is, ging Doris voort, - hoe kan er dan gebrek zijn aan kapitaal?

- Geplaatst beteekent hetzelfde als niet-geplaatst, of komt althans op hetzelfde neêr, helderde Herr Pfiffig op. Als gij, bij voorbeeld, honderd duizend balen koffij veilt en gij gunt er duizend van, en houdt de overige negenennegentig duizend balen voor u zelven, hebt gij dan al uwe koffij geplaatst?

- Neen, zei Doris, - ik heb ze gehouden.

- Juist, zei de koopman, - gij hebt ze gehouden, maar bij groote financiëele ondernemingen noemt men dat geplaatst. De aandeelen blijven op hun plaats en de uitdrukking is dus misschien niet onjuist, maar de gevolgen zijn precies het omgekeerde. In plaats dat gij geld ontvangt, blijft gij aansprakelijk om geld te storten; ziedaar het verschil. Als gij dat niet kunt doen, moet gij later met verlies uwe papieren verkoopen, of het zedelijk ligchaam, waarvan de aandeelen nog altijd bij u op dezelfde plaats en in dezelfde portefeuille zijn blijven liggen, is gedwongen naar andere middelen om te zien, ten einde zich het noodzakelijke geld te verschaffen.

- Niets is gemakkelijker, zei Joris, - men sluit eene leening.

- Zoo gemakkelijk toch niet, merkte Herr Pfiffig op, - als eene maatschappij jaren achtereen groote dividenden gegeven heeft, kan zij wel eene gunstige leening sluiten, maar met eene nieuwe zaak is dat niet het geval, vooral niet in een tijd van crisis, van eene bepaalde crediet-crisis, zoo als wij dit jaar heb-

ben doorleefd, en die alleen ontstaan is door het legio banken credietinstellingen en andere naamlooze vennootschappen, welke wij in den laatsten tijd hebben zien verrijzen, en die met al hunne papieren, reëele en fictieve kapitalen de beurzen van Europa hebben overstroomd. Men heeft misbruik gemaakt van het beginsel van beperkte aansprakelijkheid en men heeft op ondeugdzame grondslagen gebouwd. Gelukkig is in ons land het berouw spoedig gevolgd en is de actiehandel uit.

- Voor honderd jaar! zei Doris.

- Waarom voor honderd jaar? vroeg de gast.

- Omdat wij vóór ruim honderd jaar nog eens hetzelfde hebben gedaan. Het is ook zeer natuurlijk; men herinnert zich zijn eigen verliezen, die van zijn vader en zelfs van zijn grootvader, maar verder klimt de genealogische nasporing der verliezen zelden op. En daar men, om voor zich zelven eene les te trekken, zich het afschrikkende voorbeeld moet herinneren, zoo volgt daaruit, dat men niets leert uit de tegenspoeden van zijn overgrootvader.

- Doris zou de overgrootvaders willen supprimeeren, lachte Joris, - maar wat zou er dan van onze overgrootmoeders geworden zijn? Meent hij, dat zij alsdan nog zouden hebben beantwoord aan zijn rein ideaal van eene hollandsche vrouw?

- Daar hebt ge 't nu weêr, Herr Pfiffig, zei Doris, zich tot den duitscher wendende, - er is met dien pleitbezorger niets te beginnen. Hij heeft mij eerst uit het paradijs der vrouwen gesloten; nu sluit hij mij het hek van de beurs voor den neus digt. Er is niets aan te doen; ik onderwerp mij en zie geen ander middel om ongestoord te zeggen, wat ik zeggen wil, dan om een monoloog te houden en als feestredenaar op te treden. Waar waart gij gebleven, Pieter?

- Aan den chignon, antwoordde de aangesprokene.

- Ach neen, dat bedoel ik niet, zei mijn neef; - hoe was het slot uwer langdradige revue?

- Wegens huisselijke rampen een speelplaats te huur.

- Juist; ik ben er en roep de toegevendheid van onzen gast in. Derde tafereel: Optisch bedrog, changements à vue of de distracties van het schalke Pietje. De kleine, ondeugende Piet heeft gedurende het tweede tafereel achter een heg zitten loeren; hij heeft zich niet bij de knapen op de speelplaats vervoegd, omdat hij tot eene andere school behoort, die gewoon is te vechten met de makkers van den ronden zeeman. Zoodra het

tooneel ledig is, komt hij bedachtzaam uit zijn schuilhoek te voorschijn, leest het bordtje, wijft zich behagelijk de kin, treedt het weiland binnen en neemt den vlieger voorzigtig op, rondziende of er ook een andere jongen komt, die hem reclameert. Er is geen andere jongen te zien en de guit steekt den vlieger onder zijn arm en roept met luid gejuich zijne makkers, die zich met hem verheugen in de vondst. Koor van liefhebbende betrekkingen van Pieter den Veroveraar en zijne vrienden. Algemeene aandoening over Pietje's handigheid. De moeders wijzen hem met trots aan hunne zonen als een *veelbelovende*..... Piet. Sommige zonen merken op, dat het toch zeker de bedoeling niet was, dat zij den vlieger zouden buit verklaren, maar Piet houdt vol, dat de onbeheerde nalatenschap hem als eerlijken vinder van regtswege toekomt. Hij noodigt zijne vrienden uit met hem te deelen in de vreugde van het spel en zij zien nu allen in, dat Piet gelijk heeft. Piet belooft den vlieger op te laten en hem ongehoord lang in de lucht te laten staan; Piet belooft, dat iedereen tevreden zal zijn, maar Piet gelooft, dat men, om den vlieger zijn vlugt te geven, eenigzins achterwaarts moet gaan, hoewel Piet zich niet verwijdert van het punt, waarop de zeeman zich heeft geplaatst. Hij neemt het speelgoed ter hand. Statig verrijst de koffijboom uit de staart van den vlieger, en naast dien koffijboom een geheele tuin van boomen. In de takken der boomen tjilpen rijst- en muskaatvogeltjes en nonnetjes, en krassen kakatoe's en papegaaijen. Uit den kop van den vlieger rijzen de hoornen van een karbouw. Piet staat verbaasd en weert en muskiet af, die op zijn neus heeft plaats genomen. De grazige wei krijgt een roodbruine tint; de heggen veranderen in aloëen cactusstruiken, het hakhout in palmen en klappers, de beuken in tamarinden. Voor de opgetogen blikken van Piet doemt een vorstelijk landhuis op met weelderige tuinen en parken; in het verschiet spreidt zich een veld met suikerriet uit en kronkelt een donkerblaauwe stroom.

- Let op, zeggen de jongens, - nu zal de vlieger opgaan.

- Dat beloof ik u, zegt Piet, - ik heb nooit iets beloofd, wat ik niet gedaan heb. Opgaan zal hij.

Een eerzame karavaan kameelen komt met statigen tred van de linkerzijde het weiland binnen. Vier getulbande drijvers maken een slamat voor Piet en tillen hem op een der kameelen.

- Links kijken, daar gaat hij! roept de opgetilde aan de

menigte toe. Aller blikken wenden zich links en turen, of ze den vlieger zien. Zij zien niets. Piet zittende op zijn kameel, gedragen op een wolk, verwijdert zich regts in de lucht, steeds den kostbaren vlieger onder den arm houdende. Eensklaps laat hij hem los; hij valt te midden van het weiland neder.

Opgegaan is hij, maar niet de vlieger, maar Piet, de veelbelovende.

- Geef mij nu eens wat te drinken, zei de gastheer, - ik heb nu genoeg gerevideerd en laat het vervolg aan anderen over.

- Niet alleen uit beleefdheid voor den gastheer, maar uit volle overtuiging, zeî Joris, terwijl hij mijn neef inschonk, - vind ik uw tafereel het beste, dat wij vertoond hebben. Het is delicieus kort, en er zit niets geen handeling in; het decoratief is daarbij zeer rijk en Plaat zal er bij op 't tooneel geroepen worden. Als Koster nu eens het vierde tableau leverde?

- Ik? riep ik met ontzetting uit, - ik heb nooit voor het tooneel gewerkt en kan het voetlicht niet verdragen.

- Hier zijn geen planken, antwoordde Joris, - en er zal geen ander licht schijnen dan hetgeen gij ontsteken zult. Mij dunkt, dat zal uwe oogen geen pijn doen.

- In vredesnaam, zei ik, - beter er doorheen gevolgen dan gekropen. Aan de vruchtbare boorden van den Ganges leefde vóór drieduizend jaren een gelukkig, rein en beminnelijk volk. Kameelen te melken was de eenige inspanning; op zijn rug in het gras te liggen de eenige uitspanning van dat volk. Zorgen kende het niet; de volken, die aan den Euphraat woonden, hadden de verpligting in al zijne behoeften te voorzien en deden zulks met genoegen, omdat het hun pligt was. Bij het opgaan van de gordijn ziet men die vruchtbare landen, die rustige bevolking en die kameelen. Eene zachte melodie ruischt langs de biezen; alles ademt vrede en welvaart. Daar klinken op eenmaal trommelen en pauken en slagen op den tam-tam. De landbouwers staan verschrikt op. Voorafgegaan door de grenadiers en huzaren der Gangeïdische armee verschijnt de groot-vizier, gevolgd door de overige emirs. De groot-vizier is een vroom man, die trouw opgaat naar de moskee; maar hij is nu niet vroom, hij is vertoornd. Hij haalt een kleurig blad papier uit zijne borstzak en spreekt de bevolking aan. Hij deelt haar mede, dat voor de landen aan den Euphraat een nieuwe pascha is benoemd, een vriend van hem en de overige emirs, wien zij reeds lang daarvoor bestemd hadden om de vele goede

beloften, die hij hun steeds gedaan had. Hij had nu zijne bestemming bereikt. Maar de raad der oudsten had aan de Emirs gezegd, dat hun keus niet gelukkig was. En nu riep de grootvizier het volk op, om zijne afkeuring over die ongepaste aanmerking uit te spreken, want, hoewel de nieuwe pascha door hen voor die betrekking bestemd was, waren zij daarvoor toch volstrekt niet aansprakelijk, want de Schah had hem benoemd; zij hadden hem alleen voorgedragen, en die den pascha niet goed vond was een slecht bewoner van de boorden van den Ganges en had zijn Schah niet lief. Daarop neemt een emir een pak papieren uit de handen van twee dienaren en deelt die in kwistigen overvloed onder het volk rond. Het volk raapt ze met gretigheid op en de plegtige stoet verdwijnt. Tweede decoratie: een marktplein van de hoofdstad van het land van Ganges; algemeene opgewondenheid; groepen zingende en dansende burgers. De stadsomroepers gaan rond en verkondigen dat de Schah een anderen raad van oudsten wenscht en zijn groot-vizier en de overige emirs niet kan missen. Verbazing van het volk, opschudding en heftige woordenwisseling. Van alle kanten verheffen zich stemmen tegen de omroepers, die iets anders omgeroepen hebben dan er te lezen staat. De omroepers beraadslagen, en bij elken groep plaatst zich één hunner, die door het geluid van zijn bekken aan de burgers bewijst, dat zij niet lezen kunnen. Algemeene bekeering van het volk; rondedans en ballet der neuzen. *Pas de caractère*. Plegtige muziek; van de regterzijde komen de Emirs op, groeten de verzamelde menigte op innemende wijze en drukken iedere toegestoken hand; van de linkerzijde verschijnen de leden van den raad der oudsten; zij wenden de blikken van de Emirs af en zien met deernis het neuzenballet aan; zij willen tot de burgerij spreken, maar de omroepers, de fakirs en de effendis heffen een luidruchtig gejuich ter eere van de Emirs aan. De oudsten trekken af; ook de Emirs en de omroepers gaan naar bed; hier en daar staat nog een groepje bij de schemering van een lantaarn het papier te herlezen, wrijft zich de oogen uit, slaat zich voor het voorhoofd en gaat ook naar bed. Derde tafereel: de landen van den Euphraat. De nieuwe pascha doet zijn luisterrijken intogt; tien sheiks wuiven met hunne zakdoeken en juichen. De inwoners zijn allen uit begraven en kunnen dus tot hun leedwezen niet tegenwoordig zijn. Als de stoet voorbij is, komen zij diep-bedroefd op het tooneel; maar

de nieuwe pascha is reeds voortgereden. De bevolking wordt minder bedroefd. Hoog in de lucht vertoont zich een vlieger; hij daalt; hij verandert van gedaante en vertoont een grijnzend gelaat; hij stapt op de aarde en verzoekt hem den naasten weg te wijzen naar den veelbelovenden pascha. - Slottafereel: De raad der oudsten is vergaderd en ligt aan de voeten van den divan; de Emirs heeten hem welkom en houden in de éene hand een koek, en in de andere eene roede. Onzekerheid van de oudsten, naar welke hand zij zullen grijpen, en besluit, om voorloopig naar geen van beide te tasten, daar de eene te zoet en de andere niet te vertrouwen is. Een stroom van welsprekendheid openbaart zich in zwijgen, tot groote voldoening der Emirs, die goedkeurend knikken en aan elk der leden een notitieboek ter hand stellen, om daarin op te teekenen, wat de Emirs zullen zeggen. De leden beginnen op te teekenen tot groote verwondering der Emirs, die nog niets gezegd hebben. Zij verlaten nieuwsgierig en onrustig hunne zitplaatsen om te lezen, wat er geschreven wordt. Een der oudsten heft zijn boek in de hoogte; hij heeft slechts één woord neêrgezet: ‘Verantwoording;’ een ander heeft met breede, zwarte letters: ‘Uitstel van Executie’ geschreven en een derde, een bedaard en ernstig man, wiens lange gestalte nog niet door de jaren en de zorgen is gekromd, brengt langzaam zijn boek vóor de blikken der Emirs. Zij lezen: ‘Zij die gelooven, haasten niet.’ De gordijn valt en het publiek is opgetogen over de oostersche revue.

- Gij voorkomt ons, zei Herr Pfiffig, - ik ben ook opgetogen over uwe vinding, maar veroorloof mij u op te merken, dat het geene revue is.

- Wat is het dan? vroeg ik terneêrgeslagen.

- Het is juist zulk een verhaal, als uw Thomasvaêr zou kunnen doen, doorvlochten met de aanmerkingen van Pieternel, zijne dikke huisvrouw.

- Dat is waar, zei Doris, - gij hebt ons een morgenlandsche fabel opgedischt, die ontzettend westersch eindigde.

- Als wij eens 't zelfde deden? merkte Joris aan, - het is bij twaalven en de plegtige klokslag moet ons aan tafel vinden, behoudens Koster's regt om zich later te verdedigen.

- Aan tafel, riep de gastheer, - een vriendelijk einde en een vriendelijk begin!

BERN. KOSTER JR.

Typen.

I.

Tante Klare.

Zachter ziel dan tante Klare
   Op deze aard' ten deele viel,
‘Teêrder’ (zegt ze) ‘dan de hare,
   Was er nooit eens menschen ziel.
Ze is gevoelig, zeer gevoelig,
   Te gevoelig (naar zij zegt)
En de wereld is zoo woelig,
   En de menschen zijn zoo slecht.’
Vaak ontspringt een traan haar oog,
En dien wischt ze ongaarne droog.

Tante K l a r e is zeer voor 't goede:
   't Extra goede, 't supra fijn;
En zij zwaait een scherpe roede
   Voor wie niet van 't clubje zijn.
‘Ik doorzie de list en logen’
   (Zegt ze) ‘van dat boos gebroed,
Want God-dank! ik heb twee oogen,
   En mijn oogen die zijn goed!’
't Is ook laster, anders niet,
Dat ze iets door de vingers ziet.

Tante K l a r e had twee mannen;
   ‘Beiden waren’ (zucht ze) eilaas!
‘Als de mannen zijn.... tirannen,
   Maar m i j n geestkracht bleef de baas!
De eene werd steeds ongeduldig,
   Als ik hem van 't goede sprak,
De ander voelde zich zoo schuldig,
   Dat hij d'echt met mij verbrak.
'k Spreek geen kwaad, en, daar 'k ze ken,’
(Klaagt zij) ‘zwijg ik liefst van hen!’

Tante K l a r e kan niet dulden,
   Dat de mensch zich zelven roemt;
‘Zwart zijt ge allen, zwart van schulden,’
   (Roept ze) ‘in Adam reeds verdoemd!
Mogt ge uw inborst beter kennen,
   Maar doorzien met heldren blik,
Schaamrood zoudt ge u wel ontwennen
   Om te pogchen op uw i k!’
En, vol ootmoed, voegt ze er bij:
‘Neemt een voorbeeld reis aan mij!’

Tante K l a r e zegt: ‘wees de eerste,
   Waar uw naaste in smarte leeft.’
Haar ook vindt gij 't liefst en 't teêrste,
   Als haar meid roode oogen heeft.
Tante kan niets aakligs hooren,
   Daar 't heur teeder harte breekt,
En dies sluit zij steeds haar ooren,
   Als me' een gift of aalmoes smeekt.
Slechts van onheil, moord en brand,
Vindt zij gaarne iets in de krant.

Tante K l a r e zegt: ‘och menschen!
   Zijt elkaâr toch niet ten plaag;
Schikt u eens ook naar m i j n wenschen,
   k Doe naar de uwen 't mij gestaâg.
Moog 't u dan ook eeuwig rouwen,’
   (Riep ze laatst in heilgen gloed
Tot haar dienstmaagd, die ging trouwen)
   ‘Dat zùlk volk ook trouwen moet!’
‘Prul der prullen!’ (gilt ze en schreit)
‘Maar - hoe krijg 'k ooit weêr zóó'n meid!’

Tante K l a r e zegt: ‘de Christen
   Zij te vreden met zijn lot;
Mag niet om een voorrang twisten,
   Moet niet tuk zijn op genot.
Mag i k me in fortuin verblijden,
   'k Doe 't met stillen, dankbren geest
Even graag zoû 'k armoê lijden,
   Waar 't mijn deel op aard' geweest!’
En zij leêgt haar derde glas,
Daar ook dit haar deel zoo was.

Tante K l a r e heeft vier katten,
   Kort van pootjes, mollig-rond;
Ieders nest van dons en watten,
   Rond den kagchel, op den grond.
Tante is ‘o, zoo zenuwachtig!’
   (Zegt ze) en raast op de oude nicht;
Doch haar poesjes aait ze aandachtig,
   En dekt ze eens zoo vriendlijk digt.
‘Ach!’ (zucht nicht) ‘ik gaf heel wat,
Had ik 't leven van zoo'n kat!’

Tante K l a r e zal eens sterven;
   En zij zelve heeft verteld:
‘Nicht noch neef zal van mij erven:
   'k Vrees voor hen de magt van 't geld!’
Ook toen ze, in haar jongste krankte,
   Liefde en zorg aan de oude nicht
Danken moest, maar niet haar dankte,
   Sprak zij: ‘zwijgen is mijn pligt:
Wat is geld of eerbetoon?
Deugd vindt in zich-zelv' haar loon!’

Tante K l a r e zal eens sterven.
   ‘Nooit’ (zegt ze) ‘in mijn needrigheid,
Wilde ik wereldsche eer verwerven....
   Dat dient op mijn graf gezeid!’ -
Haar koetsier, die nooit ontsnappen -
   Nooit haar luim ontkomen - mogt,
Bromt: ‘'k zal dáár mijn zweep doen klappen,
   Hoog doen klappen in de locht!
Klits, klets, klets, klats! 'k reken af,
'k Ben de faam op tantes graf!’

II.

Mijn vader is een geestig man.

Mijn vader is een geestig man,
  Gansch eenig in zijn soort!
En moeder.... wat ze lagchen kan
  Als ze êm vertellen hoort.
Altoos een zet, altijd een grap,
En dan - hij is verbazend knap,
  Nu... daar spreekt moê wat dikwijls van:...
O vader is zoo'n geestig mensch,
  Zoo'n alleraardigst man!

Toch, weet ge, vader zegt niet veel!
  Neen, vaak zegt vader niets;
Maar iets bijzonders werd zijn deel,
  Een onbeschrijflijk iets.
Als gij vertelt, dan lacht hij niet,
Maar wie hèm hoort of maar hem ziet,
  Die lacht en denkt er dagen ân:...
O vader is zoo'n geestig mensch,
  Zoo'n alleraardigst man!

Als hij een uiltje knappen wil,
  Zoo 's middags, bij het vuur,
Dan zijn wij stil, als muizen stil,
  Soms langer dan een uur.

En, wordt hij wakker, wel verbruid!
Dan maakt hij ons zoo kluchtig uit
   Voor luije vlegels, traag gespan!...
O vader is zoo'n geestig mensch,
   Zoo'n alleraardigst man!

Op moeders jaardag, zond haar peet
   Ze een eendenbout present;
Een heerlijk hapjen!.. of ik 't weet!
   Elk zat regt-overend.
Maar vader deed, uit aardigheid,
Als waar ze alleen voor hém bereid,
   En zocht nog lagchend in de pan:...
O vader is zoo'n geestig mensch,
   Zoo'n alleraardigst man!

Laatst raasde een dronken troep op straat;
   Men was het vechten moê,
Maar vader riep: ‘gezwets, gepraat,
   Dat helpt niet, sla maar toe!’
Een man en vrouw werd opgebragt,
En, droog, zeî vader tot de wacht:
   ‘Die sterke drank! dat komt er van!’:...
O vader is zoo'n geestig mensch,
   Zoo'n alleraardigst man!

Met kermis moest hij altoos uit,
   Hij had het extra druk;
Maar liefdrijk had hij ons beduid:
   Dat was voor ons geluk.

En hield hem de arbeîd laat van huis,
Toch kwam hij steeds zoo vrolijk thuis;
   Hij lachte en zong en danste dan:...
O vader is zoo'n geestig mensch,
   Zoo'n alleraardigst man!

Verleden, had hij voor de pret,
   Van 's buurmans kippenloop
Het deurtjen op een kier gezet...
   Daar vlugtte heel de hoop!
De vent stoof binnen, rood en bleek,
Maar kijk! zoo leuk als vâ toen keek!...
   Mijn moeder maakte een eind er ân:...
Maar vader is een geestig mensch,
   Een alleraardigst man!

Als 's winters soms het werk niet vlot,
   Of wel de nood reis klom,
Dan treurt mijn moeder om ons lot,
   Maar vader lacht er om.
‘Verteer wat minder, werk wat meer,
Dat 's dubble winst! en nu, trakteer
   Me eens op een glaasje voor dat plan!’:...
O vader is zoo'n geestig mensch,
   Zoo'n alleraardigst man!

Nu weet ge, dat hij geestig is,
   En ik zeg: knap daarbij;
Toch! vrienden heeft hij niet, dat's wis
   Alleen uit jaloezij;

Dat is, daar me' eigen onmagt vreest
Bij zooveel kennis, zooveel geest,
  En niemand kan wat vader kan,
Want 't is een knap en geestig mensch,
  Een alleraardigst man!

En daarom stoof ik woedend op,
  Toen laatst op school, een knaap
Hem uitschold voor.... een ezelskop
  En riep: hij is een aap!
Ik roste in 't rond; mij sloeg men gaauw
Zoo neus als oogen bont en blaauw,
  Maar 'k schreeuwde en juichte... ik beefde er van...
Toch is hij wel een geestig mensch,
  Een alleraardigst man!

's Hage, 1865.
G.H.J. ELLIOT BOSWEL.

Politiek overzicht.

's Gravenhage, 25 December 1866.

Welk een jaar ligt achter ons! - In het begin der middeleeuwen, toen men de jaren telde, door te spreken van het jaar onzes Heeren zooveel, waren soms de monnikken gewoon een jaar vol jammer en ellende, als een van God vergeten jaar, het jaar des Duivels te noemen, en moeite kostte het hun dan te gelooven, dat het ééne jaar, waarin de Heer om den wille der menschen mensch geboren werd, zulk een overvloed van heil over alle volgende jaren gebracht had, dat ook dit bangste jaar altijd nog een jaar des Heeren wezen kon. Het jaar 1866 zou volgens hen zulk een jaar des Duivels zijn geweest. Booze ziekten hebben rondgewaard, oorlogen hebben de volken geteisterd, overstroomingen hebben de velden bedekt, zelfs het vee is gestorven door de besmettelijke pest, en allerwege is het recht vertrapt. Hij die heeft weten te rekenen, koel en zeker van zich zelven, heeft het in dit jaar 1866 gewonnen. Weg met vele oude overtuigingen, met vele edele drijfveêren! De man die zonder gewetensbezwaren, zonder zich door eenige kleingeestige bespiegelingen uit het zedelijk gebied te laten afschrikken, recht op het wit is afgegaan, die wist te wachten eer hij den slag waagde, maar toen hij sloeg, ook raakte, heeft den prijs verkregen: en nu hij gewonnen heeft, zal de meerderheid zich goedwillig voor hem buigen, en de eenige aanmerking zal wellicht deze wezen: wees wat zuinig met het kwaad, het is een te goede zaak om het met bloot verlies te verspillen.

Voordat wij echter op het graf van het jaar 1866 den steen wentelen en daarop het Requiescat in pace griffen, moeten wij kortelijk de feiten vermelden van de laatste maand. Niet dat er iets vreemdsoortigs of verrassends heeft plaats gehad. Neen, alles is den stroom

gevolgd die eenmaal aan de gebeurtenissen was gegeven. In Berlijn heeft de Kamer vrij rustig zich bezig gehouden met de begrooting van het jaar 1867. En die begrooting werd stuk voor stuk aangenomen. Niet onbelangrijk is echter dit feit op zich zelf. Want het was de eerste maal sinds dat Bismarck aan het bestuur zat, dat een regelmatige begrooting tot stand kwam, en de allereerste maal, sinds de grondwet is gegeven, dat zulk een budget nog vóór het begin van het jaar, waarover het loopt, werd vastgesteld. De Kamer was dan ook zeer gedwee. Over het algemeen gaf de partij, die onder leiding van von Unruh, Twesten en Michaelis zich gevormd heeft om Bismarck te steunen, doch hem te dwingen in het binnenland een meer liberale richting aan te nemen, den boventoon. Tegen de drie ministers die verondersteld werden de reactionnaire politiek in het binnenland voor te staan, die van binnenlandsche zaken, justitie en eeredienst, is dan ook de grootste oppositie gericht. De partij van Twesten zou Bismarck zoo gaarne van zijn collega's afscheiden: en gebruik makende van de gelegenheid dat de premier nog altijd zich van Berlijn hield teruggetrokken, vielen de mannen van de Fortschrittspartij dan ook op alle wijze de graven Eulenberg en zur Lippe benevens den heer von Muhler aan. Vooral de minister van justitie had het zwaar te verantwoorden: zijn vervolgingen tegen de regterlijke ambtenaren, tegen Twesten vooral, moesten hem de scherpste verwijten op den hals halen. Niettemin werden de begrootingen in het algemeen aangenomen; slechts kleine posten, hier voor geheime uitgaven, daar een tractementsverhooging van een ambtenaar betreffende, werden geschrapt: en zoo was de Kamer weldra genaderd tot de discussie over het budget van den minister van oorlog. Met eenige spanning zag men die discussie te gemoet, daar juist de legerorganisatie het punt van geschil gedurende de laatste vier jaren geweest was. Doch ook op dit punt was alles veranderd. Na den glorierijk gevoerden oorlog kon men thans moeijelijk de voortreffelijkheid van het systeem van organisatie gaan betwisten. De Kamer bepaalde er zich slechts toe om een protest te doen hooren, houdende haar goed recht om een wettelijke reorganisatie van het leger te verlangen, en stemde voorts de gevraagde sommen, als voor buitengewone omstandigheden strekkende, toe. Ondertusschen was na onderling overleg van Regering en Kamer een wet aangenomen, waarbij aan de generaals von Rhoon, von Moltke, Steinmetz, Herwarth von Bittenfeld en Vogel von Frankenstein een

dotatie van 1½ millioen thaler werd toegestaan, uit de oorlogscontributiën der verslagen vijanden af te zonderen. Die oorlogscontributiën bedroegen 55 millioen thaler. De Kamer plaatste nevens die namen, een naam zonder wien al die generaals niets hadden kunnen uitrichten: von Bismarck.

Hij was, nagenoeg hersteld, den 1sten December in Berlijn teruggekomen. Aan de begrootingsdiscussiën had hij geen deel genomen. Slechts toen alles afgehandeld was, constateerde hij dat nu het conflict tusschen Kamer en Regering gelukkig tot het verleden behoorde. Hij stelde er prijs op dat er nu nog twee wetsontwerpen werden behandeld, beide strekkende om het bestaan van het koningrijk Pruissen te volmaken. De eene wet zou de Elbe-hertogdommen aan Pruissens grondgebied voegen, de andere moest den hertog van Oldenburg schadeloos stellen voor zijn aanspraken op Holstein. Beide ontwerpen werden door het Huis bekrachtigd, en Bismarck vond de gelegenheid bij de discussie het Huis in een zeer merkwaardige rede uitéén te zetten, met hoeveel bezwaren het groote werk der consolidatie van het rijk nog gepaard ging. Tegenover Frankrijk vooral maande hij tot voorzigtigheid, en bepaald herhaalde hij de belofte aan den keizer gedaan, om het Noorden van Sleeswijk zich te doen verklaren, of het Deensch dan wel Pruissisch wilde worden. De Kamer is na het afdoen dezer wetten tot een kort reces uitéengegaan. De voorzitter, de heer von Forckenbeck, heeft er eer van gehad, dat hij de werkzaamheden van het Huis zóó heeft weten voort te zweepen, en over het algemeen heeft de Kamer zich gekenmerkt door geheel het tegenbeeld te zijn van haar voorgangster. Er is betrekkelijk weinig gesproken, en zeer veel gehandeld. Onder den kring der bekwame debaters wekke in de eerste plaats de aandacht de interessante persoonlijkheid van von Vincke, die sinds het ontstaan van het conflict vrijwillig uit de Kamer was getreden, doch nu weder in de voorste gelederen medevocht. Even bijtend tegen reactie als tegen de bepaalde Fortschrittspartij wist deze weder aan de wenschen en verlangens der oud liberalen een formule en een wapen te geven.

Ondertusschen begon Bismarck zich te wijden aan zijn grootere taak, namelijk aan de constitutie van den Noord-Duitschen Bond. Het plan was om tegen Februarij het volksparlement van dien Bond te zamen te doen komen; doch vóór dien tijd moesten alle regeringen, die er aan deelnamen, het eens zijn over de zoogenaamde grondwet van dien Bond. Het denkbeeld van Bismarck was geweest

om naast dat volksparlement een bondsraad, bestaande uit de vertegenwoordigers der regeringen van de verschillende staten, in het leven te roepen. Ten einde dien bondsraad al vast een zeker bestaan te geven, en verder alle maatregelen voor te bereiden, heeft hij de vertegenwoordigers der regeringen (liefst de ministers van buitenlandsche zaken) van Noord-Duitschland bij elkander geroepen. Zoo zijn dan te Berlijn op den 15^{den} December bijeengekomen von Bismarck en von Savigny (vertegenwoordigende Pruissen), de gezant Hoffmann (Hessen-Darmstadt), de minister von Watzdorff (Weimar), de minister von Rössing (Oldenburg), de minister Oertzen (Mecklenburg-Schwerin), de minister von Bulow (Mecklenburg-Strelitz), de minister von Campe (Brunswijk), de minister von Krosigk (Meiningen), de minister von Larisch (Altenburg), de minister von Seebach (Gotha), Dr. Siutenis (Anhalt), de geh. regeringsraad Klapp (Waldeck), de minister von Kayser (Sondershausen), de minister von Bertrab (Rudolstadt), de minister von Oheimb (Lippe), Dr. Hermann (Reusz oudere linie), de minister von Harbou (Reusz jongere linie), de minister von Lauer-Münchhofen (Schaumburg-Lippe), senator Kirchenpaur (Hamburg), senator dr. Curtius (Lubeck) en senator Gildemeister (Bremen). Toen zij allen te zamen gekomen waren, heeft Bismarck het woord opgevat, het ontwerp van een constitutie aangeboden en de taak van den Noord-Duitschen Bond uitéengezet. Hij sprak o.a. het volgende: ‘De vroegere Duitsche Bond vervulde in twee richtingen het doel niet, waarvoor hij was in het leven geroepen: hij verleende aan zijn leden de beloofde veiligheid en zekerheid niet, en hij bevrijdde de ontwikkeling van de nationale welvaart in het Duitsche volk niet van de banden, welke eene historische wording der grenzen aan Duitschland had opgelegd. Voortaan moesten dus het krijgswezen en de buitenlandsche politiek in één hand worden gegeven, en voorts de gemeenschappelijke belangen van al de staten vaste gemeenschappelijke organen hebben. Het sprak van zelf dat de enkele regeringen onvermijdelijke beperkingen van hun souvereiniteit zich moesten laten welgevallen. Deze offers, hoe zwaar ook, moesten de staten aan het gemeenschappelijk welzijn brengen, en men moest niet vergeten dat de thans bestaande ongelijkheid werkelijk privilegiën tot nadeel van het geheel met zich medebracht. De Pruissische regering twijfelde dan ook niet of de zamenwerkende wil der verbonden vorsten en vrije steden, gedrongen door het verlangen van het Duitsche volk, om zijn eigen veiligheid, welvaart en positie onder de

Europeesche naties duurzaam gewaarborgd te zien, zou alle hindernissen overwinnen.' Koning Wilhelm is een weêrgaloos vorst, en Bismarck zijn profeet, zoo zullen al de ministers en gezanten wel gedacht hebben. Wij constateren nu slechts dat deze heeren te zamen 43 stemmen zullen uitbrengen, waarvan Pruissen er zich 17 gereserveerd heeft: de besluiten en de aangenomen grondwet zullen wij de volgende maand kunnen mededeelen. Een goede zaak is echter door de Pruissische Kamer bedongen, namelijk dat de besluiten van het rijksparlement, voor zooverre zij grondwettige rechten der staten betreffen, nooit bindend kunnen zijn voor de enkele staten, tenzij ook de kamers der staten, wien het aangaat, die besluiten hebben goedgekeurd. Thands laten wij den koning van Saksen feestvieren in Berlijn (arme koning, wien zelfs het bezoek bij zijn overwinnaar niet gespaard werd!) en nemen afscheid van Pruissen, na vermeld te hebben het afsterven van generaal von Pfuel, weleer in 1848 een oogenblik minister-president, een der edelste figuren van de Pruissische armee.

Rusland is ook bezig tegenwoordig zijn leger te vergrooten. Nu zoo sterk van alle kanten het nationaliteitsbeginsel wordt gehuldigd, poogt Rusland des te schielijker Polen geheel en al weerloos te maken. Terwijl de regering van den Czar zich in vroegere maanden vooral daarop heeft toegelegd om het grondeigendom van Polen zooveel mogelijk in de handen der Russen te brengen, heeft zij thans meer bepaald zich bevlijtigd om de catholieke bevolking van Polen tot den Griekschen ritus over te halen. In het gouvernement Minsk zijn dan ook reeds 10 duizend nieuwe Grieksch geloovigen verkregen: nog beter moet het volgens de Russische berichten in Wilna gaan. De resultaten zijn volgens dezelfde berichten waarlijk verwonderlijk! Wij echter verwonderen ons minder over de resultaten dan wel over de wijze waarop men ze verkrijgt. Men bedenke en overwege toch eens het volgende. De landelijke bevolking, die reeds zoo uitgemergeld is, wordt op de volgende wijze behandeld. Een vader die zijn kind volgens den catholieken ritus wil laten doopen, moet 30 roebels betalen; daarentegen krijgt hij, als hij zijn kind aan den Russischen pope overgeeft, 15 roebels. Alle beambten, die zich niet tot catholieken willen bekeeren, worden zonder mededoogen uit den dienst gezet. De catholieke kerken worden, zoodra de gemeente tot een zeker minimum is gedaald, dadelijk geconfisceerd enz. Men ziet het, de wolvenaard van het Aziatische ezarenrijk kent paal noch perk meer,

zoodra het Polen geldt. De hemel behoede Europa voor die Russische beschaving, want zonderlinger mengeling van wreedheid, list, uiterlijk fijne vormen en barbaarsche ruwheid is wel niet licht te vinden! Wilt gij echter hooren, hoe zij zelven denken over die beschaving die zij de volken opdringen, hoort dan de manifesten van hun generalen in den Kaukasus en in Centraal-Azië. En waarlijk, het is opmerkelijk, hoe zeer de Russen aldaar zich weder pogen uit te breiden. Weder is een der belangrijke steden van Turkostan, Tachkend, een plaats van 80,000 zielen, in het Russische rijk ingelijfd. Men weet het dan altijd zóó te leiden, dat de steden zelven de heerschappij van Rusland inroepen. Ditmaal poogde Tachkend zich te onttrekken aan den khan van Kokand, en heeft het zijn notabelen tot generaal Kryjanowsky gezonden, met dezen last: ‘een zee kan niet twee zeeën bevatten: er kunnen niet twee rijken in één rijk bestaan: wij noodigen u dus uit de vereeniging van ons gewest tot Rusland te verzoeken, als een land dat den Czar zal toebehooren.’ De Russische generaal heeft een zin uitgesproken van even oostersche wending, en heeft voorts bedaard zijn leger in de stad gezonden. Zoo vergroot Rusland zich in het Oosten. Het weet telkens zijn grenzen een stap verder te verzetten.

Natuurlijk moedigt thans het brave Rusland min of meer den opstand in Creta aan. Gortschakow meent dat de grieven der Grieken een eigenaardig gewicht hebben. Turkije - het behoeft overigens niet gezegd te worden - schijnt niet veel juisten tact te hebben om opstanden te dempen. Misschien deed het goed het voorbeeld van Egypte te volgen. Dat aloude rijk der Pharao's is bezig zich geheel te modernizeeren. Aardig is het zeker dat er zelfs nu een Egyptische tweede kamer is. Welk een vooruitgang sinds de dagen van Jozef en Potifar! De met eer beladene nieuwe gouverneur-generaal van Nederlandsch Indië, de heer Mijer, is dan ook met recht den onderkoning zijn hulde ook namens Nederland komen brengen. Wellicht heeft deze heer den onderkoning iets kunnen inblazen over het manoeuvreeren met den constitutioneelen regeringsvorm, want deze fijne speculant - wij meenen den onderkoning - heeft getoond niet voor groote of kleine zetten op het schaakbord der politiek terug te deinzen. Vroeger hield hij zich meer bezig met geldspeculatiën. Goede hemel! wat geleek hij soms op een dier wisselaars die in den Oosterschen tempel waren binnengedrongen. De groene tafel stond voor hem, de rollen gouds er op. Thans

echter heeft hij zich meer op de politiek toegelegd en een Egyptische volksvertegenwoordiging in het leven geroepen. Hij heeft de Kamer geopend, en uiteengezet, hoe de voordeelen van een raad van vertegenwoordiging vele zijn: onderscheidene landen genieten dan ook, volgens den onderkoning, daarvan de weldaden. Deze instelling vestigt niet alleen een nieuwen en hechten band tusschen de regering en de geregeerden, maar is tevens een waarborg voor alle belangen. Onze goddelijke wetten zeggen dan ook op twee plaatsen: ‘Raadpleegt u onderling.’ De invloed en werking van die volksvertegenwoordiging zal dan ook in het begin nog wel eenigzins zwak wezen, want de wijze onderkoning geeft daaraan tot nu toe slechts een raadgevende stem, maar wie weet, als de kamer binnen de grenzen harer bevoegdheid blijft, zal er misschien een groote kracht voor de regering uit geboren worden, daar alle eenigzins krasse maatregelen van den onderkoning nu ook den schijn zullen hebben alsof zij door den Raad zijn goedgekeurd, hetgeen voor Z.D.H. een groote winst is, doch voor het Egyptisch volk zelf.....

De vriend en beschermer van den sultan van Egypte, keizer Napoleon III, heeft intusschen deze laatste weken al even weinig genoegen gehad dan de vorige maand. Met de drie oude questies heeft hij zich bezig moeten houden, met de legerorganisatie, met de questie van Rome en met Mexico. Wat de eerste zaak aangaat, zoo heeft de daartoe benoemde commissie thans haar rapport uitgebracht. De strekking van het rapport is vooral om snel een groot leger op de been te kunnen hebben. Het is geen wissel op de toekomst. Het is de vervulling van een oogenblikkelijke behoefte. Het effectief van het leger, daaronder begrepen de reserve, zal van 600,000 man op 800,000 man worden gebracht. Aan deze 800,000 zullen worden toegevoegd 300,000 man garde nationale mobile, welke zal dienen tot inwendige verdediging van het rijk. De duur der militaire dienst wordt van zeven op zes jaar teruggebracht, en enkele faciliteiten zullen voorts aan de soldaten worden gegeven, ook op het stuk van het huwelijk. Dit zijn de plannen, waardoor Frankrijk zal in staat gesteld worden over het millioen menschen telkens onder de wapenen te hebben: wij moeten echter mededeelen dat deze plannen tot nu toe onder het volk slechts een zeer gedeelde bewondering hebben opgewekt. - Aller blikken zijn in Frankrijk intusschen gedurende deze maand op Italië gevestigd geweest. De Fransche troepen zijn werkelijk tegen 12 October uit Rome getrokken, en de paus is

met zijne Italianen alleen. Het was voor den paus een droeve dag, die zesde December, waarop het corps Fransche officieren voor het laatst zijn opwachting bij den heiligen vader maakte, om hem het afscheid te brengen. De generaal hertog de Montebello had eenige woorden gezegd; toen stond de paus op en sprak hun het vaarwel toe: ‘Uw vaandel is uit Frankrijk gekomen om de rechten van den Heiligen Stoel te handhaven. Moge het bij 't wederkeeren in Frankrijk hetzelfde gevoel hervinden, dat er was toen het uit dat land vertrok. Maakt u geen illusiën, de omwenteling zal hier komen. Italië zou niet kunnen bestaan, als er nog een hoekje aarde was waar orde, recht en rust heerscht..... Zes jaren geleden sprak ik tot den vertegenwoordiger van Frankrijk. Ik herinnerde hem aan Augustinus en zijn vrees voor de barbaren. De gezant zeide: de barbaren zullen hier niet binnenkomen. Maar hij was geen profeet... Ik vrees de revolutie. WAT TE DOEN? Ik ben zonder hulp. Toch ben ik rustig, want de grootste macht, God, geeft mij kracht en standvastigheid..... Gaat heen met mijnen zegen. Zoo gij den keizer van Frankrijk spreekt, zeg hem dat ik voor hem bid. Men zegt dat hij niet gezond is, ik zal voor zijn gezondheid bidden. Men zegt dat zijn ziel niet rustig is, ik bid voor zijn ziel. De Fransche natie is christelijk, haar hoofd moet ook een christen zijn.....’ Zoo sprak de paus. Ach, de ziel des keizers zal moeite hebben om rust te verkrijgen, want zoo er één moeijelijke stap in zijn leven was te doen, dan was het deze, om tegen den wil van de helft van zijn volk den paus machteloos te maken. Wat zeggen wij, tegen de helft van zijn volk - dat zou hij gemakkelijk te boven komen: maar nog erger tegenstand heeft hij moeten overwinnen, en wel de oppositie der keizerin. Hooghartige Spaansche edelvrouwe van weleer, heeft zij het karakter van haar natie niet afgelegd. Daar spreekt gloed en hartstocht uit de anders zoo marmerschoone trekken: dweepzieke die zij is, heeft zij de zaak van haar zou met die van den paus vereenzelvigd, en als allen den paus verlaten, zal zij, keizerin van Frankrijk, als bedegangster naar hem toe gaan, en hem troosten..... Dus denkt zij wellicht, en de keizerlijke bladen spreken thans van de reis van Eugenie naar Rome, als had dit plan reeds vastgestaan. Paus Pius IX zal haar voorzeker afwachten. Wat hij echter verder doen zal, is onzeker. Hij is een zeer mystieke man; men kan dus nooit vooruit zeggen wat hij doen zal. Zelfs een zekere verzoenende houding tegenover Italië is mogelijk; Ricasoli

ten minste wanhoopt niet, en nu de zaak van de schuld der kerkelijke staten door bemiddeling van Frankrijk is ten einde gebracht, heeft hij weder een zaakgelastigde naar Rome doen vertrekken - ditmaal Tonello, daar Vogezzi zich heeft verontschuldigd - ten einde nog enkele kerkelijke punten te regelen. Men zegt zelfs dat Tonello in last heeft den paus mede te deelen dat Italië voor de bisschoppen en geestelijken afziet van den eed en van het exequatur, zoodat de bisschoppen, onmiddellijk door Rome benoemd, zonder eenige andere formaliteit zich in het bezit van hun diocese zouden kunnen stellen. Een flinke toepassing zou dit zijn van den regel van Cavour: een vrije kerk in een vrijen staat. Ondertusschen werpen de Fransche bisschoppen in hun mandementen, vuur en vlammen uit op Italië en op degenen, die het wegtrekken der Fransche troepen uit Rome hebben toegejuicht. Daar zijn slechts zeer enkele prelaten, die een meer gematigde stem doen hooren. Mgr. Darboy, de aartsbisschop van Parijs, is bijna de eenige, die van verzoening spreekt; de anderen denken om niets anders dan om de passies van het volk op te wekken. De keizer vreest hen intusschen niet: zoo hij voor iets bang is, dan is het voor de verwikkelingen, waarin de questie van Mexico hem tegenwoordig brengt.

Want de Vereenigde Staten van Noord-America, of liever de president Johnson maakt het hem, wat Mexico betreft, zoo moeijelijk mogelijk. De president toch heeft den 4^{den} December zijn boodschap aan het congres gericht, en dit stuk is vol van aanklachten, beschuldigingen, verwijten, kortom van alles behalve gematigde oordeelvellingen of kalme beschouwingen. Drie punten trekken dadelijk de aandacht. De beschuldigingen tegen het congres, tegen Frankrijk en tegen Engeland. Het verwijt tegen Napoleon komt op het volgende neder. Zoo als men weet was er een soort van overeenkomst tusschen Seward en Drouyn de L'huys gesloten, waarbij de Fransche regering zich verbond haar troepen in drie termijnen uit Mexico te doen vertrekken. Het eerste gedeelte der troepen zou in November 1866, het tweede deel in Maart 1867 en het derde en laatste gedeelte in November 1867 Mexico verlaten. De laatste onrustbarende berichten uit Mexico hebben de Fransche regering echter bedacht doen zijn op de eigen veiligheid van het Fransche expeditiecorps. Men achtte het gevaarlijk het zoo veel te verzwakken, om niet de gelegenheid te geven aan de Mexicanen het aan te vallen en op alle wijzen te bestooken. De Fransche regering heeft dus be-

sloten tot een terugtocht en bloe, en wel in Maart 1867. Nu schijnt het echter, dat het Americaansche gouvernement niet tijdig genoeg bericht heeft ontvangen van deze wijziging der plannen van Napoleon III; ten minste Johnson beklaagt zich nu over niet nakoming van aangegane verbindtenissen, en hoopt nu dat Frankrijk zich nog nader zal bedenken en eenig vast besluit ten aanzien der ontruiming van Mexico zal nemen. Johnson gewaagt voorts van een reclame van een burger der Vereenigde Staten, die schadeloosstelling vordert voor verliezen ter zee geleden door toedoen der Fransche autoriteiten in hun krijgsverrichtingen tegen Mexico, en zegt dat die klacht aan het Fransche gouvernement is gericht, doch dat Frankrijk heeft voorgesteld de regeling uit te stellen totdat een gemengde commissie is benoemd om wederzijdsche grieven der burgers van beide natiën te onderzoeken. Men ziet het, nu de Franschen zich zelven haasten om uit Mexico te vertrekken, geeft Johnson zich het air alsof hij ze daaruit stoot. - Met even weinig tact gedraagt hij zich tegenover Engeland. Men zal zich herinneren, dat de gansche lange diplomatieke correspondentie over de schade, door den kruiser Alabama toegebracht, eindelijk geleid heeft tot het besluit van lord Stanley, om de questies, die voor het volkenrecht uit al die moeijelijkheden zijn voortgevloeid, tot een vaste beslissing en tot vaste regels te brengen. Johnson neemt nu echter nog eens de gelegenheid waar om aan Engeland de hardste verwijten te doen, dat dit land nog geen schadevergoeding heeft gegeven. ‘Men kan - zoo zegt de president - het gewicht van een beslissing daaromtrent niet te hoog schatten. Wat ook de wederzijdsche wenschen der beide regeringen mogen zijn, het is duidelijk dat welwillendheid en vriendschap tusschen de beide volken niet kunnen hersteld worden, voordat de goede trouw en de onzijdigheid door de beide natiën zelven worden behartigd en ten uitvoer gelegd.’ Wil men voorts weten welke practische toepassing Johnson voor zich zelven en zijn natie aan die laatste zinsnede geeft, men lette op de zinsneden van zijn boodschap over de Fenians. Hij bespreekt het proces der Fenians, die in Canada zijn gevallen, en gewaagt van zijn tusschenkomst om de doodstraf van die lieden af te wenden. Maar bij die gelegenheid geeft hij niet onduidelijk te kennen, dat hij voor zich wel eenige sympathie voor die Fenians heeft. Wij lezen toch daarin de volgende zinsneden: ‘het oordeel dat men moet vellen over een onderneming, verboden door de wetten der onzijdigheid, ondergaat een wijziging

wanneer men let op de grieven, waarover het Iersche volk zich sinds eeuwen beklaagt; wanneer men acht slaat op de klachten, aangeheven tegen het wanbestuur van Ierland, en de opheffing der Habeas-corpus-acte ook in dat land.' Ons dunkt dat deze oordeelvelling van Johnson zoo zeer alle maat te buiten gaat, dat het Engelsch gouvernement het best zal doen Johnson maar te laten praten. En het Engelsch kabinet kan dit misschien gerust doen. Want het Americaansch congres zelf schijnt vast van voornemen te zijn den president zoo mogelijk schadeloos te maken. Het begin en verreweg het grootste deel van de boodschap van Johnson behelst dan ook een lange uitéénzetting der grieven van den president tegen het congres. De lange redeneering komt hierop neder, dat het congres, tegen alle recht en billijkheid aan, tot nu toe de vertegenwoordigers der Zuidelijke Staten heeft buitengesloten. Johnson haalt alle mogelijke autoriteiten van America aan om te betuigen, dat het congres ongelijk heeft gehad. Washington, Jefferson en Jackson worden beurtelings opgeroepen om citaten te leveren voor zijn betoog. Maar ach, de redeneering van den president gelijkt als twee droppelen waters op het betoog van zekere bekende geleerden in ons midden: hij redeneert geheel 'bezijden de questie.' De questie toch is deze: het congres heeft verlangd, dat de Zuidelijke Staten eerst hun basis van kiesstelsel zouden veranderen, voor dat zij tot de keuze van de vertegenwoordigers overgingen. Met andere woorden, als de Zuidelijke Staten wilden volhouden, om aan de zwarte bevolking het kiesrecht niet te geven, dan mochten de stemmen van die zwarten ook niet medetellen, om het aantal vertegenwoordigers te bepalen, die door de Zuidelijke Staten konden worden afgevaardigd. Niets billijkers dunkt ons dan dit. Doch de Zuidelijke Staten hebben begrepen, dat zij zoodoende een aantal afgevaardigden zouden moeten missen, en daar zij toch niet aan de zwarten het kiesrecht willen geven, staan zij nog buiten het congres. De taak van den president was het geweest een beslissing voor te stellen; moeijelijk echter kan men aannemen, dat de juiste oplossing deze is, dat de Zuidelijke Staten op den vorigen voet, alsof de zwarten nog slaven waren, die alleen dienden om de stemmen door blanken te verdubbelen, hun vertegenwoordigers naar Washington zonden.

De meerderheid in het nu te Washington vergaderde congres is zeer bepaald tegen Johnson. De republikeinen zijn meester van het veld, en de democraten zijn bepaald geslagen. Waarschijnlijk zullen

er ongeveer 140 republikeinen tegen 44 democraten zijn. In den Senaat hebben de republikeinen mede eenige stemmen gewonnen, hetgeen in zooverre van gewicht is, dat de veto's van Johnson daardoor onmogelijk worden. Zij kunnen dan toch dadelijk door 2/3 der stemmen gecasseerd worden. Dit laatste was niet altijd het geval in den vorigen Senaat, waardoor men nog van tijd tot tijd tot transactien moest overgaan. Over het personeel van het nieuwe congres kunnen wij met den besten wil ter wereld moeijelijk oordeelen. Dat er zeer zonderlinge persoonlijkheden onder loopen, schijnt vrij zeker. Ten minste wij lezen, dat ook de bekende bokser Morissey tot lid van het congres is verkozen. Een motie van orde, door zulk een geacht lid voorgesteld, kan hare eigenaardige heftigheid hebben. Voorts zijn door den staat Massachusetts twee ‘gekleurden’ naar de volksvertegenwoordiging afgevaardigd.

Mij dunkt, Bright zal van tijd tot tijd met welgevallen naar dat Americaansche congres, het ideaal, waartoe hij het Engelsche parlelement zou willen vervormen, de oogen slaan. De demonstratie, die hij met zooveel ophef had aangekondigd, ten voordeele van een reform in het kiesrecht, is anders vrij wel in het water gevallen. Niet meer dan 30,000 man zijn te zamen gekomen om hun langen stoet en optocht te Londen te houden. Doch al waren veel meer nog te zamen gestroomd, wat had dan toch zulk een optocht bewezen? Mij dunkt, de statistiek wijst genoegzaam aan, hoeveel arbeiders in Engeland wonen, en zulke ophoopingen van het volk kunnen tot niets anders leiden dan tot het gevaar om zulk een massa binnen de perken der orde en der wet te houden. De ordelicvende zin der Engelschen heeft dat gevaar verhoed, en voor een goed deel mag dit ook toegeschreven worden aan de goede houding van de policie, en aan de omstandigheid, dat het juist een der verstoktste leden der hooge aristocratie is geweest, die zijn park ter beschikking van de werklieden heeft gesteld om er de groote meeting te houden. Lord Ranelagh toch stond, toen de werklieden geen terrein konden vinden, vrijwillig zijn gronden hun ter leen af. Engeland is en blijft toch het land der ongelijkheden en der contrasten. En niet onaardig is het dan ook, dat het eerste besluit van de meeting wel inhoudt een eisch om ook kiezers te worden, maar dat het tweede besluit een lofrede behelst op lord Ranelagh, die zeker zijn best zal doen hun dat kiesrecht niet te bezorgen.

Engeland heeft overigens zeer veel moeite met Ierland. De be-

weging der Fenians duurt voort en wordt steeds uit America gevoed. Men is thans bang voor de aankomst van het hoofd der Fenians, Stephens, in Ierland, en zoo hij komt wordt hij begroet als een vorst, want kanoneerboot op kanoneerboot kruist langs de kusten, gereed het donderend geschut te laten bulderen. De Fenians hebben thans een zeker programma opgemaakt: de beweging moet op alle punten van Ierland tegelijk uitbarsten, de republikeinsche vlag moet in elk district uitgerold worden, de telegraafdraden en spoorwegen opgebroken en vernietigd worden, de hoofden zullen zich vereenigen, telkens wanneer het geldt een middelpunt van bevolking aan te vallen, maar overigens zullen zij elk treffen met een sterkere macht in het open veld vermijden. Men verdenkt hen thans van den trans-atlantischen kabel te willen doorsnijden. Kortom het is een zamenzwering, die ons bijna zou doen lachen en die sprekend voor den geest brengt de conspiraties der drama's op de tooneelen der provincie-steden - wanneer niet alles zulk een ernstigen achtergrond had. De catholieke geestelijkheid in Ierland doet al haar best om de beweging te onderdrukken en te bestrijden: van zulke socialisten is ook de kerk niet gediend. - Vrolijker blikken kan Engeland op zijn koloniën werpen. Waarlijk verrassend is het hoe Engeland steeds terecht aan die koloniën een eigen zelfstandigheid weet te geven. Wij dachten daaraan toen wij de zending lazen van den minister Verdon uit de kolonie Victoria. In 1865 toch is door het Engelsch parlement een wet aangenomen, waarbij de koloniale regeringen worden gemachtigd maatregelen te nemen tot haar eigen verdediging. De kolonie Victoria was een der eersten, die deze wet in toepassing wilde brengen. Zij vaardigde haar minister van financiën, den heer Verdon af, om te Londen van de regering ondersteuning te verzoeken tot aanschaffing van een gepantserde brik en van een kadettenschip. Voorts moest hij een leening tot het bouwen van spoorwegen in Victoria zien te sluiten. De heer Verdon heeft zijn missie met uitstekenden tact volbracht. Hij heeft sympathie voor zijne colonie weten te verwekken. Wat hij vroeg heeft hij verkregen, en ruim 3 millioen pond sterling is hem op zijn leening voor den bouw der spoorwegen aangeboden. Als voorbeeld van koloniale politiek is dit feit wel onze opmerkzaamheid waard.

Engelands oude bondgenoot, Oostenrijk, heeft ten minste meer last van zijne provinciën dan Engeland van zijn koloniën. De landdagen zijn thans over het algemeen in Oostenrijk vergaderd. Vooral

de landdag van Hongarije, waar Deak's invloed overheerschend was, heeft de aandacht getrokken. Hoeveel moeite men zich echter ook schijnt te geven, een goede oplossing van den strijd tusschen het keizerlijk gouvernement en Hongarije schijnt nog niet gevonden. Toch moet natuurlijk aan den twist een einde komen, want de slepende toestand ondermijnt alles. Onder de fijne platen van den helaas deze maand overleden Gavarni, is er een, die altijd bijzonder aantrekt. Het stelt voor een figuur, zoo armoedig en ellendig als men zich maar denken kan, en die met oogen van begeerlijkheid aanziet een soort van pop met verweerden hoed gedekt en omhangen met een rok vol gaten, een vogelverschrikker, die van het gezaaide veld de musschen moet verjagen: daaronder staat het enkele woord *convoitise*. Welnu, dikwijls dachten wij er aan, dat op die wijze Oostenrijk thans Turkije moet benijden. Daar staan ten minste de provinciën de een na den ander op, en op die wijze is het nog mogelijk een getrancheerde positie te verkrijgen; maar wat wil men beginnen met een Hongarije, dat altijd debatteert, altijd redekavelt, altijd van rechten spreekt, en tot geen enkele zelfs tot de minste opoffering bereid is? Voeg daarbij, dat die eindelooze twisten met Hongaren, Croaten, enz. het Duitsche element van Oostenrijk als het ware vervreemden van de regering, en men zal zich een denkbeeld kunnen vormen van den chaotischen toestand, waarin von Beust orde moet brengen. Kuranda, de begaafde journalist uit Weenen, die juist dezer weken met eenig éclat zijn vijfentwintigjarig journalisten-jubileum vierde, heeft als afgevaardigde in den Neder-Oostenrijkschen landdag aan dit gevoel van troosteloosheid een uitdrukking gegeven. Hij uitte de bitterste verwijten over de huishouding van staat, over het beleid der financiën; hij voorspelde weder een oorlog in het voorjaar, wanneer Oostenrijks keizer voortging zich van zijn volk te wenden.... Doch waartoe al die verwijten. Oostenrijk is als de man, die door zijn eigen schuld zijn vermogen heeft verloren. Wanneer Oostenrijk eens nadenkt met welke grootsche voornemens het dit jaar begon, hoe zal het dan zijn herinneringen verwenschen.

Zal het zich niet bevinden in de positie van Marlborough? Oud en kindsch geworden, speelde hij met de jonge knapen der edellieden in zijn kasteel. Hij liep de kamer rond, stoel en tafel werd beklommen; hoe schaterde de lach tegen de wanden, welke vrolijke, kinderachtige deuntjes weerklonken uit den mond van den vergrijsden! Ach, den knapen tot speelbal, ziet hij niet wat hij doet,

weet hij niet waar hij rent, de eene zaal in, de andere zaal uit; moede zijgt hij neder, en de jongens volgen stoeijend hem achterna: - maar, wat is dat? Daar valt zijn oog op een levensgroot portret aan den wand; het is de indrukwekkende gestalte van den overwinnaar van Hochstedt, van den held van Ramillies, van Malplaquet, van lord Marlborough in één woord. En de grijze lord komt bij het aanzien van dit portret een oogenblik tot bezinning. Zijn herinnering wordt wakker. Het glorierijk verleden herleeft voor hem. De handen bedekken de oogen die in tranen uitbarsten.

Voorwaar, voor geheel de wereld begint het nieuwe jaar 1867 met zeer veel droeve herinneringen.

H.P.G. QUACK.

Bibliographisch album.

Administratie en Justitie. Staatsregtelijke Proeve van Mr. W.A.C. de Jonge, Lid van den Raad van State. 's Gravenhage, Gebroeders Belinfante. 1865.

De studie van het administratief regt is bij ons nog steeds eene zeer verwaarloosde studie. Ons burgerlijk regt is, in al zijne deelen en onderdeelen, in handboeken verklaard en toegelicht, van bijna alle kanten in periodieke en afzonderlijke werken beschouwd en ontwikkeld. In het staatsregt is minder geleverd, en wat geleverd is handelt bijna uitsluitend over de grondwet en de voornaamste organieke wetten. Somwijlen wordt over de eene of andere wet, over de toepassing van een voorschrift der wet een betoog geleverd, doch eene opzettelijke behandeling van dit gedeelte van het staatsregt, dat men meer bepaaldelijk 'het administratief regt' noemt, van zijn wezen en omvang, ontbreekt ons nog geheel. Ons begrip en onze kennis van het administratief regt zijn dan ook nog zeer fragmentarisch. Wij kennen het, zoo als men een land kent waarvan men uit de verte eenige kuststreken en bergtoppen ontdekt, die men dan met groote tusschenruimten en open vakken in kaart brengt. Even zoo weten of gissen wij, dat zekere onderwerpen, die ons nu en dan voorkomen, behooren tot het gebied van het administratief regt, maar wat eigenlijk het administratief regt is, wat het onderscheidt van het publiek regt in het algemeen, wat het kenmerkend scheidt en onderscheidt van onze burgerregtelijke wetgeving, dit ontgaat ons. Zijne grenzen en wat het inhoudt zijn niet omschreven; het is noch gedefiniëerd noch geformuleerd.

De 'Proeve' van den heer de Jonge heeft tot doel, de grens tusschen *Administratie* en *Justitie* te doen kennen. Eene opgave van den inhoud zal het beste inzigt geven van den omvang der door den schrijver behandelde onderwerpen. Na eene *Inleiding* verdeelt hij zijne stof aldus:

§ I. Scheiding tusschen administrative en regterlijke magt. - Redenen daarvan.
§ II. Wat onder administrative magt te verstaan.
In hoeverre daaronder ook regtsmagt te begrijpen zij.
Aard der administrative regtsmagt.

§ III. Welke de grens zij tusschen administrative en regterlijke magt.
De fransche Constituante. - Middelen, beproefd tot handhaving der scheiding, door haar uitgesproken. - Zij schieten te kort: waarom?
Duitsche en andere schrijvers over het onderwerp.

§ IV. Welke die grens zij naar het nederlandsche regt. - Burlijk regt.
Art. 148, 1ste lid der Grondwet. - Tweeledig vereischte voor de bevoegdheid der justitie ingevolge dat artikel.
De Staat, provincie, gemeente als subject van privaat-regten.

§ V. Staatsregt.
Geschillen daaraan ontleend. In hoeverre de justitie ten hunnen aanzien bevoegd zij.
Burgerschapsregten. - Stemregt en verkiesbaarheid, in verband met grondeigendom, in waterschappen enz. - Militiepligtigheid. - Belastingen. - Polderpligtigheid. - Armbestuur. - Kerkelijke zaken.

§ VI. Burgerlijk en Staatsregt.
Justitie en administratie soms achtervolgens, soms gelijktijdig bevoegd, soms elkander behulpzaam in dezelfde zaak, soms in onderlingen strijd.
Armbestuur. - Onteigening. - Gevaar uit bouwvallige gebouwen ontstaande. - Oprigting van fabrieken. - Rekenpligtige ambtenaren. - Exterritoriale personen.

§ VII. Strafregt.
In hoeverre eenig deel daarvan niet bij de justitie zou behooren.
Bevoegdheid van administratie en strafregter omtrent dezelfde zaak.
Verlof der administratie tot vervolging van ambtenaren.

§ VIII. Praejudiciële geschillen.
Administrative, publiekregtelijke voorvragen. In hoeverre de burgerlijke en de strafregter daarvan kennis nemen.
Regterlijk oordeel over wettigheid en verbindbaarheid van administrative verordeningen.

§ IX. Burgerlijke vordering tot schadevergoeding tegen den Staat, zijne ambtenaren enz.
Hoe die vordering uit administrative, publiekregtelijke handelingen kan geboren worden.
Welke magt de praejudiciële vraag beoordeelt der regtmatigheid of onregtmatigheid van zoodanige handelingen.
Aansprakelijkheid van den Staat, de provincie, gemeente, on der ambtenaren.

Wat regtens zij ten aanzien der laatsten in sommige vreemde rijken, - in Nederland.

§ X. Regtspraak. - Besluit.

In een kort bestek - 104 bladzijden - heeft de schrijver de hoofdpunten van zijn onderwerp zamengevat, namelijk ‘welke de grenzen van bevoegdheid zijn tusschen de administrative en regterlijke magt.’

Het is een vreemd verschijnsel, dat de scheiding en wederzijdsche onafhankelijkheid dezer twee magten, - teregt door den S. genoemd ‘een hoofdbeginsel van staatsregt’, - nog zoo dikwerf bij ons miskend en zelfs geloochend worden. Men hoort ‘administrative magt’ en vooral ‘administrative regtsmagt’, zelfs door hen die het beter konden weten, veelal voorstellen als eene louter theoretische en denkbeeldige onderscheiding der staatsregtsgeleerden, en er is, volgens hen, geene andere regtsmagt dan die van den burgerlijken en den strafregter. Ik geloof, dat reeds het punt van uitgang dezer redenering verkeerd is. Erkend of geloochend, de administrative magt *bestaat;* zij heeft hare eigene, uit den aard harer roeping ontleende, beginselen en regels. Het is dus een praktische niet minder dan een logische eisch, dat zij ook hare eigene vormen, en voor haar eigen *regt* ook hare eigene regts*magt* hebbe.

Hoe komt het, dat het bestaan van een administratief regt - en daarmede zijne regts*magt* - nog door velen zoo hardnekkig ontkend wordt? De reden ligt waarschijnlijk hierin, dat men eerst veel later tot de kennis van het bestaan van het staatsregt, dan tot die van het burgerlijk regt is gekomen. Het burgerlijk regt, d.i. het regt dat de individu, als zoodanig, in betrekking tot andere individuen en zaken heeft, het eigen *persoonlijk* regt, is het eerste dat zich doet gelden, omdat, zonder dit, geene maatschappij bestaan kan. Elk heeft *zijn* regt, een regt dat hij gebruiken, dat hij geheel of ten deele vervreemden en aan anderen overdragen kan. Om regtsbetrekkingen tusschen de individuen te doen ontstaan, waren overeenkomsten noodig, en uit de vrijwillig aangegane overeenkomsten ontstonden de verbindtenissen. Men was verbonden aan elkander door de eigen vrijwillige daad der overeenkomst. De overeenkomst was de grond der regtsgeldigheid. Door den wil en de daad der wederzijdsche partijen ontstonden de ‘verkregen regten’, en het wezen van het burgerlijk regt is dan ook, handhaving in ‘verkregen regten’. De noodzakelijkheid voor elk om in zijn ‘verkregen regt’ gehandhaafd te worden, leidde spoedig tot het aannemen en erkennen van algemeene regels van regt. Het burgerlijk regt nam eenen vorm aan en werd eene instelling. Eerst was het een zoogenaamd ‘ongeschreven’, in costumen en usantiën verzameld, door de regtsgeleerden toege-

licht en uitgewerkt regt; later is het een gecodificeerd regt geworden. Doch hoe ging het, onderwijl, met deze soort van regten, welke wij thans ‘staatsregt’, ‘regeringsregt’, ‘administratief regt’ noemen?

Dat zonder staats- en regerings-regt geen Staat en geene Regering bestaan kan, behoeft geen betoog. En dit regt bestond dan ook en deed zich gelden, hoewel zijn wezen niet gekend, en het, als een bijzonder, onafhankelijk van het burgerlijk regt bestaand regt, niet erkend was. Het bestond en werkte lang vóórdat men het ontdekte. Doch vermits men nog alléén *burgerlijk* regt kende, kon men dus ook alleen *burgerlijke* regtsbetrekkingen erkennen. Men nam wat men had tot rigtsnoer en maatstaf; men paste de beginselen en regels van het burgerlijk regt op de betrekkingen tusschen de overheid en de burgerij, tusschen regeerders en geregeerden, toe. Waar, gelijk dikwijls moest voorkomen, het beginsel en de regels die men inriep niet toepasselijk waren, ging men bij analogie te werk. Maar altoos bleef men zich bewegen in den kring der uit overeenkomst en verbindtenis ‘verkregen regten’. Uit de praktijk trok men zelfs eene theorie, die al het tegenstrijdige in schijnbare harmonie oploste. Gelijk er natuurkuudigen zijn, die leeren dat alles wat in de natuur is, uit een ei is voortgekomen, zoo leerden de regtsgeleerden, dat alles wat in den Staat en de maatschappij is, uit overeenkomst is voortgekomen, uit eene stilzwijgende of uit eene uitdrukkelijke, maar altoos uit eene overeenkomst. De Staat was een contract *sui generis et sui juris;* de betrekkingen tusschen regeerders en geregeerden sproten voort uit wederkeerige overeenkomsten. In deze theorie werd de individu met de volheid aller regten - die hem aangeboren waren - bekleed; alleen *van hem* gingen regten uit, alleen *door hem* konden regten verkregen worden. Hij was het geïncarneerde regt, de levende regtsbron, en alleen uit wat hij van *zijn* regt afstond, konden de Staat en de Regering hun bijzonder regt ontleenen. Zoo onverbiddelijk logisch werd hierbij geredeneerd, dat men zelfs de theorie: ‘alles uit overeenkomst’ op het strafregt toepaste. De misdadiger die gepijnigd, de ketter die levend verbrand, de heks die verdronken werd, zij werden allen met hunne eigene vrije toestemming en krachtens hun eigen beding gestraft. Men redeneerde aldus: de Regering, uit overeenkomst met de burgers ontstaan, en aan welke deze bij contract het regt van wetgeving hebben overgedragen, bepaalt dat ieder die steelt, hekst, ketterij enz. pleegt, gepijnigd, levend verbrand, verdronken enz. zal worden. Dit zijn de termen van het contract; indien dus nu iemand steelt, hekst, ketterij pleegt, dan heeft hij een verkregen regt jegens de Regering op de overeengekomen straf, en hij wil, blijkens zijne daad, dan ook dat deze, zich aan hët contract houdende, dit jegens hem ten uitvoer legge.

De gevolgtrekking zou volkomen juist wezen, wanneer de praemisse niet valsch was. Evenzeer als het burgerlijk regt uit zich zelf en buiten den individu bestaat, die er gebruik van maakt, zoo bestaat ook het staatsregt, en het strafregt dat er een deel van uitmaakt, als een eigen zelfstandig regt. Burgerlijk regt en staatsregt zijn dáárom twee afzonderlijke en op zich zelven staande regten, omdat de betrekking waarin de individu tot den individu staat, van geheel anderen aard is, dan die waarin hij staat tot de publieke zaak en de overheid. Gelijk het burgerlijk regt de regtsbetrekkingen van personen tot andere personen en tot zaken regelt, omdat het doel is *individuele* regten te handhaven, zoo regelt het staatsregt de betrekkingen die over en weder bestaan tusschen het publiek ligehaam, den Staat, en zijne deelen en leden. Het doel van dit regt is handhaving der regten van de *gemeente als zoodanig*, van de *universitas*. Het staatsregt is evenzeer een oorspronkelijk, uit het wezen en de eischen van den Staat voortvloeijend, regt, als het burgerlijke een oorspronkelijk regt is, voortvloeijende uit het wezen en de eischen van den individu. De individu moet, zal dit regt aan zijn doel kunnen beantwoorden, er over kunnen beschikken, het vervreemden zelfs, en uit deze beschikkingen en vervreemdingen ontstaan dan ook de ‘verkregen regten’. Het staatsregt zou echter juist niet aan zijn doel kunnen beantwoorden, wanneer er over kon beschikt, wanneer het kon vervreemd, wanneer er daardoor regten tegen konden ‘verkregen’ worden. Van het regt der universitas is niemand eigenaar, noch de burger, noch de overheid. Er kan dus niet over beschikt, het kan dus ook niet ‘verkregen’ worden. Het is en blijft het onvervreemdbaar regt der gemeente, het regt van den Staat als zoodanig, het regt zonder hetwelk geen Staat en geene Regering bestaan kan.

Het wezen van het burgerlijk regt, werd boven gezegd, is handhaving van den individu in ‘verkregen regten’. En het wezen van het staatsregt is, juist omgekeerd, handhaving van het regt van het publiek ligehaam *als zoodanig* tegen regtsstoringen van den individu. Aan het regt van het publiek ligchaam kan de individu nooit een ‘verkregen regt’ overstellen, omdat zijn individueel regt ophoudt, waar het publiek regt begint, en omdat een publiek regt door niemand in eigendom kan bezeten, dus ook niet overgedragen worden.

Over het begrip en beginsel van staatsregt, als afgescheiden van en overstaande aan het burgerlijk regt, is men het vrij wel eens. Men neemt de leer aan, doch wanneer men nu ook de praktijk der leer eischt, stuit men vooral op wanbegrip, op bezwaren en verzet. De ouderwetsche leer: ‘alles uit overeenkomst’ overleeft zich zelve in de praktijk, na reeds lang als een dwaalbegrip veroordeeld te zijn; wij kunnen ons nog niet losmaken van de oude gewoonte,

in publiek regt een bij aanalogie toepasbaar gemaakt en toegepast burgerlijk regt te zien. Het publiek regt misgeldt het ongeluk van een jongere zoon te zijn. Ons burgerlijk regt, dat zoo schoon is afgerond, in wetboeken geformuleerd, in boeken, titels en artikels verdeeld en onderverdeeld, schijnt ons toch toe, het eigenlijke regt te zijn, het éénige waardig een regt genoemd te worden. Alles is hier geregeld en in alles is op het naauwkeurigst voorzien; getuigden de processen niet van het tegendeel, men zou kunnen meenen dat het Burgerlijk Wetboek ééns voor al aan alle regtsonzekerheid en regtsgeschil een einde had gemaakt. Tegenover het wel afgewerkte en afgeronde van het burgerlijk regt maakt, het is niet te ontkennen, het publiek regt eene sobere figuur. Slechts enkele deelen van staatsregt zijn geformuleerd, en over het algemeen is de publiekregtelijke wetgeving veel rijker in het inrigten van publieke instellingen, dan in het vaststellen van regtsbeginselen. Dit is trouwens de natuurlijke loop van zaken, de loop der ontwikkeling van alle regt, en het burgerlijk regt heeft dien ook gehad. Men regelt wat zich voordoet, men regulariseert, men wettigt bestaande toestanden en regtsbetrekkingen. Eerst later, wanneer het regt, door eene massa van toestanden en betrekkingen te regelen, zich reeds vrij aanmerkelijk ontwikkeld heeft, begint men het begrip en de theorie van regt, waarnaar de wet zich onbewust gevormd heeft, na te sporen en als algemeenen regtsregel te stellen. Uit ondervinding en waarneming, uit de praktijk van het regt, klimt men op tot de abstracte regtsidee, tot het gesystematiseerde regt. Doch zoover is ons publiek regt nog niet gevorderd. Het is nog in het eerste stadium der vorming; er is telkens zooveel te regelen en in te rigten, dat de tijd om rekenschap te geven van dit regtsbegrip, waaraan men toch onbewust gehoorzaamt, om ook van dit regt de abstracte idee na te sporen, en er een systeem van te maken, ontbreekt. Voor eene codificatie van het publiek regt, voor een wetboek van politiek en administratief regt, schijnt onze tijd nog geene rijpheid en geene roeping te hebben.

Doch dit geeft ons geen regt tot het loochenen en miskennen van het publiek regt, van zijn wezen en zijne eischen. En hoezeer het geloochend en miskend - en somwijlen mishandeld - wordt, ook vooral door hen die door de wet geroepen zijn[1], of zich door de wet geroepen achten, het te handhaven en toe te passen, daarvan levert de ‘Proeve’ van den heer de Jonge menig sprekend en treurig bewijs. Wanneer men een afdoend argument wil bijbrengen om

1 Door art. 148 alinea 2 der Grondwet: ‘Aan haar’ (de regterlijke magt) ‘behoort ingelijks, behoudens de uitzonderingen door de wet te bepalen, de beslissing over burgerschapsregten.’

de noodzakelijkheid aan te toonen van administrative regtsmagt, uitgeoefend door administrative regtscollegiën, men kan niet beter doen dan een kritisch overzigt te geven van de uitspraken van den burgerlijken regter in publiekregtelijke geschillen, zoowel wanneer hij bevoegdelijk als wanneer hij onbevoegdelijk regt spreekt. Van het hoogste regterlijk collegie af tot den alleenregtsprekenden regter toe, is de geschiedenis der administrative justitie door den gewonen burgerlijken regter uitgeoefend, meestal een geschiedenis van verwarring en wanbegrip. De burgerlijke regter vooral schijnt zich maar niet van het oude: ‘alles uit overeenkomst’ te kunnen losmaken.

En dit is niet vreemd. De grond, het begrip, het beginsel van het publiek regt zijn geheel verschillend van die van het burgerlijk regt en kunnen ook niet anders dan verschillend wezen, omdat zij èn in punt van uitgang èn in doeleinde verschillen. Om een goed regter over publiekregtelijke geschillen te zijn, moet men geheel andere studiën dan die van den regter in privaatregtelijke geschillen maken; men moet een ander regtsgebied betreden en in een anderen werkkring eene bijzondere wetgeving leeren toepassen. De administrative regter zou niet meer misplaatst wezen, wanneer men hem civile regtsspraak opdroeg, dan de civile regter is, wanneer hij regtspreekt in publiekregtelijke geschillen. Vreemd, dat in een tijd, anders zoo gezind tot toepassing van het beginsel der verdeeling van den arbeid, zelfs dit motief alléén niet reeds heeft doen inzien dat de, in elk geval zeer bijzondere, aard dezer geschillen bijzondere studiën eischen, die men van den regter in gewone burgerlijke geschillen niet verwachten of vergen mag.

De groote verdienste der ‘Proeve’ is, dat zij met kracht van redenen de zelfstandigheid en het eigenaardig wezen van het administrative regt aantoont, en daarmede tevens de noodzakelijkheid van eene daarvoor ingerigte regtsmagt en regtsspraak. De S. toont mede aan, dat art. 165 der Grondwet van 1815 (thans art. 148, 1^{e} lid) ‘slechts de wering van onregtmatige inmenging der administrative magt in geschillen van zuiver burgerregtelijken aard op het oog had, maar geenszins eene algemeene opdragt van *alle* geschillen, óók die van *publiekregtelijke* natuur, aan de beslissing der regterlijke magt.’ De ‘publiekregtelijke natuur’ van het geschil is het, die den burgerlijken regter onbevoegd maakt, niet de hoedanigheid van de geschil hebbende partijen. Tusschen een individu en een publiekregtelijk ligchaam, - met andere woorden tusschen een physieken en een regtspersoon, - kan zeer wel eene privaat-regtelijke regtsbetrekking bestaan; zulk eene betrekking kan ook tusschen regtspersonen onderling bestaan, en in deze gevallen is zekerlijk de burgerlijke regter de eenig bevoegde regter. Het criterium zijner magtsbevoegdheid is, dat ‘het onderwerp des geschils en de wederzijdsche regts-

betrekking der gedingvoerende partijen zijn van privaatregtelijken aard.'

Zeer belangrijk is in § V (blz. 22-47) het betoog, hoe zeer door art. 148, 2e lid der Grondwet, dat aan den gewonen regter de beslissing over 'burgerschapsregten' toekent, de aard der hier in geschil zijnde regten is miskend, eene miskenning in verscheiden latere wetten voortgezet. Menig staaltje van jurisprudentie wordt hierbij aangehaald, waaruit ten duidelijkste blijkt, hoe weinig de burgerlijke regter zich op dit hem vreemde regtsgebied te huis gevoelt, en hoe zeer in quaestiën, waarin noch het 'onderwerp van het geschil', noch de 'regtsbetrekking' der gedingvoerende partijen bij mogelijkheid tot het burgerlijk regt kan gebragt worden, des regters oordeel steeds bevangen blijft door zijn Burgerlijk Wetboek, dat hem hierover niets leeren kan. Voor den civilen regter is zijn Wetboek het begin en het einde van alle regt. Redeneert men in deze opvatting streng logisch door, men zou dan moeten komen tot de loochening van alle staatsregt.

In § VIII (*Praejudiciële geschillen*) behandelt de S. een onderwerp dat mij zeer aantrekt, te meer daar het, naar mijn oordeel, dikwerf met groote onjuistheid is behandeld, de vraag namelijk omtrent de bevoegdheid des regters om, al dan niet, te oordeelen over de wettigheid en verbindbaarheid van administrative verordeningen. Er zijn er die aan eene eenmaal in werking getreden administrative verordening onschendbaarheid toekennen, zelfs al bleek het boven twijfel, dat deze verordening is in lijnregten strijd met een grondwettelijk of wettelijk voorschrift. In deze quaestie over des regters bevoegdheid of onbevoegdheid om onwettige verordeningen al dan niet toe te passen, ligt een groote waarborg of een dreigend gevaar voor onze grondwettige instellingen. Het is dus zekerlijk zeer der moeite waardig eene afzonderlijke beschouwing aan dit zoo gewigtig onderwerp te wijden.

De heer de Jonge handhaaft krachtig de bevoegdheid des regters om administrative verordeningen, die in strijd zijn met de Grondwet of de wet, niet verbindend te verklaren, en de gronden welke hij hiervoor aanvoert, zijn, mijns bedunkens, onwederlegbaar. 'De omstandigheid,' zegt hij, 'dat de Kroon, om welke reden dan ook, geen gebruik van haar regt van vernietiging maakt, is niet voldoende om den regter te noodzaken, *in strijd met zijnen ambtseed*, eene verordening toe te passen, waarvan zijn geweten hem zegt, dat zij onwettig is. Ook in België gaat het regt der Kroon tot vernietiging, hand aan hand met de verpligting des regters om geene onwettige, plaatselijke of provinciale verordeningen toe te passen. Het een sluit het ander van nature niet uit.'

Met de woorden 'in strijd met zijnen ambtseed' doelt de S. dui-

delijke op art. 29 der wet op de Regterlijke Organisatie, waarbij aan al de leden der regterlijke magt wordt voorgeschreven den eed af te leggen: ‘dat zij getrouw zullen zijn aan den Koning *en de Grondwet zullen onderhouden en nakomen*.’ Hoe de regter nu, wanneer hij de bepaling eener verordening toepast, welke, ook naar zijne overtuiging, de Grondwet schendt, die Grondwet ‘onderhoudt en nakomt’, is mij nooit duidelijk geworden, zelfs na de meest uitgewerkte betoogen der voorstanders van de leer der onbevoegdheid des regters om over de regtsgeldigheid der administrative verordeningen te oordeelen. Gaat die leer op, dan kan men met eene eenvoudige dorpskeur de hoogste wet van den Staat krachteloos maken, en al deze magten, die alleen door de Grondwet bestaan en uit de Groudwet hare magtsbevoegdheid ontleenen, kunnen haar dan, stuk voor stuk, afbreken en tot een dood woord doen worden. Even weinig kan, meen ik, het beroep op art. 11 der wet, houdende de Algemeenene Bepalingen der wetgeving van het Koningrijk, iets voor die leer bewijzen. Art. 11 zegt: ‘De regter moet *volgens de wet* regt spreken; hij mag in geen geval de *innerlijke waarde* of *billijkheid* der wet beoordeelen.’ Doch de regter, die eene onwettige bepaling in eene administrative verordening ontoepasbaar verklaart, doet dit niet op het motief dat die bepaling *ongerijmd* of *onbillijk* is, maar omdat zij, als de wet schendende die haar beheerscht, nooit verbindende kracht heeft kunnen hebben. Juist door haar niet toe te passen, doet hij, wat art. 11 hem beveelt, ‘regtspreken volgens *de wet*;’ hij handhaaft de wet tegen de schennis der verordening. Men heeft lange en breede betoogen geschreven, om te bewijzen, wat niemand tegensprak, dat het vernietigen van administrative verordeningen niet tot de bevoegdheid en den werkkring der regterlijke magt, maar uitsluitend tot die des Konings behoort. Niemand beweert het tegendeel, en men kan dan ook volkomen beamen hetgeen de heer de Jonge hierover zegt: ‘Is alzoo in den regel de regter *bevoegd* en *gehouden* bij wijze van publiekregtelijke voorvraag de wettigheid eener hem voorgelegde verordening te onderzoeken, geenszins mag hij, wegens beweerden strijd *met het algemeen belang*, de toepassing eener verordening weigeren. De waardering van zoodanig beweren is van zuiver administrativen aard, en levert ten aanzien van provinciale en plaatselijke verordeningen alleen grond op tot vernietiging door de Kroon. - - - - - Dat overigens 's regters bevoegdheid om de toepassing eener onwettige verordening te weigeren, nooit leiden kan tot het buiten werking stellen van eenig administratief voorschrift door een regterlijk vonnis, behoeft naauwelijks te worden gezegd. Aldus doende, zou de regter gaan uitspraak doen bij wijze van algemeene verordening, dispositie of reglement, en zijne bevoegdheid onmiskenbaar overschrijden.’ Hierdoor vervalt ook het schrikbeeld-

argument van den alvermogenden regter die, door eene administrative bepaling, als in strijd met de wet, ontoepasbaar en ongeldig in regten te verklaren, alle uitvoerend gezag verlamt. Eene verordening, opzettelijk gemaakt om grondwettelijke of andere bepalingen af te breken, laat zich niet wel onderstellen. Maar eene, in verordeningen bij vergissing ingeslopen, bepaling, die met eene bepaling der Grondwet of der wet in strijd is, laat zich zeer wel onderstellen. De vraag, welke de regter dan uit te maken heeft, is: 1°. bestaat er strijd tusschen de bepaling der verordening en de bepaling der Grondwet of der wet? 2°. welke dezer twee strijdige bepalingen moet ik toepassen, ten einde, overenkomstig mijnen eed en art. 11 der Algemeene Bepalingen, regt te spreken ‘volgens de wet’? Zóó gesteld, beantwoordt de vraag zich zelve. Tegen de wet heeft de verordening nooit kunnen gelden, omdat alleen dezelfde magt, die de wet gemaakt heeft, haar wijzigen of opheffen kan. Heeft - wat gebeuren kan - de regter de wet verkeerd uitgelegd, is zijne niet toepasselijk verklaring der bepaling in de verordening het gevolg van een misverstand omtrent de bedoeling van één van beiden, dan is het redmiddel bij de hand. Het is dan de taak des wetgevers, aan de wet eene betere redactie of eene bijvoeging te geven, waardoor dergelijke misvattingen voor het vervolg voorkomen worden.

Zonderling, dat de S., die het beginsel zoo juist en duidelijk handhaaft, eene uitzondering daarop maakt voor de eigenlijk gezegde *wet* in engeren zin. De regter, leert hij, is bevoegd en verpligt alle administrative verordeningen, in strijd met de bepalingen der Grondwet en der wet, ontoepasbaar te verklaren, doch wanneer hij in eene *wet* bepalingen aantreft met die der Grondwet in strijd, zal hij, desniettegenstaande, die ongrondwettige bepalingen moeten toepassen. Want dit is toch *de wet*, en hij moet ‘volgens de wet’ regtspreken. Daarenboven zegt art. 115, lid 2 der Grondwet: ‘De wetten zijn onschendbaar’. De redenering, dunkt mij, wederlegt zich zelve. Eene administrative verordening toch door de bevoegde magt, binnen haren wettigen werkkring, gemaakt - een koninklijk besluit, een provinciaal reglement, eene gemeente- of waterschaps-keur - bindt den regter even sterk, als eene wet door den Koning met de Staten-Generaal gemaakt. Ook deze verordeningen behooren zeer zeker tot ‘de wet’, volgens welke hij, overeenkomstig art. 11 Algem. Bep., moet regtspreken. De éénige grond waarop hij de bepaling eener administrative verordening kan weigeren toe te passen, is deze: dat die bepaling, als zijnde boven de bevoegdheid en buiten den werkkring van dàt gezag, nooit kracht van wet heeft kunnen hebben. En juist dezelfde reden bestaat er tegen het toepassen van bepalingen eener wet, die in strijd zijn met de bepalingen der Grondwet. De gewone wetgever heeft geene grondwetgevende magt. Hij kan de Grondwet

noch wijzigen, noch aanvullen, noch aan haar derogeren. Waar hij dit doet, is het een onbevoegd persoon, niet de wetgever, die spreekt, en wat hij zegt, is ‘de wet’ niet. De wet staat in verhouding tot de Grondwet juist eveneens, als b.v. het provinciaal reglement staat in verhouding tot de wet. Het provinciaal reglement wordt magteloos, zoodra het in het gebied van den wetgever binnendringt, en evenzoo wordt de wet magteloos, zoodra zij binnendringt in het gebied van den groudwetgever. De wet, die alleen door en uit de Grondwet bestaat, kan deze niet casseren.

Het beroep op ‘de onschendbaarheid der wetten’ is ter naauwernood eene wederlegging waard. Welken zin of welke beteekenis deze woorden mogen hebben, zij kunnen zekerlijk niet beteekenen, dat ook deze wettelijke bepalingen onschendbaar zijn, die nooit wetskracht hebben kunnen verkrijgen. Altoos zal, zoodra de vraag zich in de praktijk voordoet, zij zich in dezen vorm voordoen: welke van deze twee strijdige bepalingen is de *wettige* bepaling, m.a.w., ‘*de* wet’? De bepaling van art..... der Grondwet? of die van art..... der wet van..... (*Stbl.* n°.)? En de regter, zich ijnen eed, ‘de Grondwet te zullen *onderhouden* en *nakomen*’, herinnerende, zal niet anders kunnen doen, dan hier ‘*de wet*’ toepassen, die geene andere zijn kan dan de wet die alle andere wetten beheerscht, de Grondwet. Neemt men dezen uitleg van art. 115, lid 2, niet aan, dan moet men aannemen, dat de grondwetgever in die woorden aan den gewonen wetgever volmagt heeft gegeven, de Grondwet te schenden, hetgeen eene tastbare ongerijmdheid is[1].

1 Evenzoo oordeelt Opzoomer in ‘Het Burgerlijk Wetboek’ (1849) Dl. I, blz. 258 volgg. Over art. 11 der Alg. Bepalingen sprekende, zegt hij o.a.: ‘Om over de innerlijke waarde eener wet te oordeelen, moet men eerst weten, of het *eene wet* is. En dit juist is het, wat de regter onderzoekt. - - - Onze geheele vraag loopt over niets anders dan dit ééne, of de gewone wetgevende magt in dezen wel de hoogste regter is, en of niet integendeel de beslissing *over het bestaan eener wet*, het oordeel, of eenige autoriteit *binnen den kring harer bevoegdheid* gebleven is, tot de attributen der regterlijke magt behoort. - De regter, beslissende, dat de wetgever buiten den kring zijner grondwettige bevoegdheid getreden is, wordt daardoor zelf niet tot wetgever. Hij verheft zich niet boven de wetgevende magt, omdat hij, met de Grondwet in de hand, waaraan zij toch zeker onderworpen is, haar op de grenzen van haar gezag opmerkzzam maakt. - De Grondwet wees aan ieder zijn bepaald gezag aan. Zij riep den Koning met de Volksvertegenwoordiging, om wetten te maken, maar stelde vaste grenzen, waarbinnen die wetten moeten blijven. Zij riep den regter, om *de wetten* toe te passen, en dus in de eerste plaats, *om te beoordeelen, of hetgeen hem wordt voorgehouden* EEN WET *is.* Hij moet toepassen wat van de *wetgevende* magt uitgaat, maar die magt reikt niet verder *dan tot de grenzen, haar door de Grondwet gesteld*. - - Inderdaad komt het mij voor, dat met het stelsel, waartegen ik strijd voer, de Grondwet van alle kracht beroofd is. Het is dan geene Grondwet meer, die zelfs den gewonen wetgever bindt, maar eene gewone wet, die hij kan afschaffen. Hij is dan volstrekt niet meer aan haar onderworpen; hij is de almagtige, onbeperkte heerscher. Bepaalt de Grondwet, dat de drukpers vrij is, hij kan een eensuur invoeren, want de regter mag zijne voorschriften niet aan de Grondwet toetsen. De bepalingen omtrent de verandering der Grondwet, die moeijelijker is gemaakt dan die eener gewone wet, zijn volkomen ijdel; want hij schaft, welk artikel der Grondwet hij maar verkiest, geheel af, door eenvoudig een gewone wet te maken, waarin hij het tegendeel vaststelt. Zoo is er in waarheid willekeur, en zijn de grondregten der burgers verloren. Iederen dag kunnen zij herroepen worden; zij zijn boven het meest onbeduidende regt in niets verheven.’
Sprekende over de woorden van art. 115, lid 2: ‘de wetten zijn onschendbaar’, zegt hij, na al het zinledige dezer woorden te hebben aangetoond, het volgende: ‘Wat zal nu de uitlegger van ons regt doen? Alles wat hij altijd moet doen. Hij zal zich om de bedoeling des wetgevers niet bekommeren, maar alleen op zijne woorden letten. En hier is het gelukkig, dat die woorden niet uitdrukken wat men er mede gewild heeft, en toch, niettegenstaande de Kamer dit gevoelde, onveranderd zijn gebleven, omdat hunne opstellers zeer met hun eigen werk waren ingenomen. Geven wij na op die woorden alleen acht, dan bevatten zij niets anders dan eene fraai klinkende sprenk, die trouwens van zelf sprak. Dat de gewone wet onschendhaar, haar regtskracht boven allen twijfel verheven is, behoeft wel geen woord. Maar dàn moet het ook *een wet* zijn, en dus *al de grondwettige vereischten eener wet* bezitten. Het onderzoek hiernaar

Uit deze ‘Proeve’ is meer te leeren, dan uit menig dik handboek. In een kort bestek resumeert zij de hoofdpunten van het verschil tusschen *Administratie* en *Justitie*, bij ons nog zoo weinig gekend. Het is te hopen dat dit boekje zal bijdragen tot opklaring van een, ook bij onze regtsgeleerden, nog zeer nevelachtig begrip. Het administratief regt eischt gelijke studie en gelijke erkenning als het burgerlijk regt en eene procesvoering in overeenstemming met zijn eigen wezen en eigen doel. Men geve aan onze burgerlijke wetgeving en regtspleging alle eer waarop zij aanspraak kunnen maken, maar bedenke dat zij niet geschreven zijn en niet kunnen dienen voor quaestiën van publiek regt en hare behandeling. Het oude geloof der regtsgeleerden, dat alle regt is voortgekomen uit eene overeenkomst, is reeds lang gebleken een bijgeloof te wezen. Nevens de wettige aanspraken van het burgerlijk regt heeft ook het staatsregt aanspraak de erkenning zijner zoo lang miskende legitimiteit te eischen, en het heeft in den heer de Jonge eenen voor zijne taak welberekenden voorspraak gevonden.

Leiden, November.
W.C.D. OLIVIER.

is alzoo altijd een *regt*, zelfs eene *verpligting* van den regter; *de bepaling die tegen de Grondwet strijdt*, KAN GEEN WET *zijn; hij mag* ze niet toepassen.’
Het résumé van het betoog is: ‘De verhouding is altijd dezelfde. Gelijk de magt der plaatselijke autoriteit aan de wet onderworpen is, zoo staat de wetgevende magt onder de Grondwet. Van haar alléén ontleent zij al haar regt en hare bevoegdheid.’

Staatkundige Geschiedenis van Nederland tot 1795, *geschetst door Jhr. Mr. J. de Bosch Kemper. Amsterdam, Johannes Muller*, 1866.

Het verschijnen van dit boek heeft aan een lang gevoelde behoefte voldaan. Sedert jaren was *De Staatkundige Partijen in Noord-Nederland*, dat in 1837 zonder naam van den auteur uitgekomen, maar als het werk van den Heer De Bosch Kemper erkend was, geheel uitverkocht, en algemeen werd er naar een nieuwe uitgave verlangd. Het boek, hoewel dubbel verdienstelijk voor den tijd, waarin het was uitgekomen, was nog volstrekt niet verouderd; en de schrijver, die met zijn tijd is meêgegaan, was juist de man om het te herzien en naar den eisch der hedendaagsche historische wetenschap om te werken.

Aan dit verlangen is thans in zekeren zin voldaan. Onder den titel, die aan het hoofd dezer blz. prijkt, heeft de geachte schrijver een nieuwe uitgaaf van het werk zijner jeugd willen geven, maar hij heeft daarmeê tevens nog een ander doel beoogd; hij heeft de *staatkundige partijen* tot een *staatkundige geschiedenis van Nederland* willen uitbreiden, en ze als zoodanig inlijven in het groote werk, waaraan hij sedert jaren arbeidt: de *Handleiding tot de kennis van de wetenschap der zamenleving en van het Nederl. Staatsregt*. Om het daartoe geschikt te maken, heeft hij zijn vroegeren arbeid veel meer moeten omwerken, dan noodig zou geweest zijn indien hij, met behoud van het oorspronkelijke karakter, slechts de leemten en gebreken had willen aanvullen en verbeteren, welke de tijd in zijn schets had doen opmerken. Wat hij ons thans aanbiedt is een nieuw boek, waarin slechts van het oude, als van beproefde bouwstof, gebruik is gemaakt.

Ik zou niet durven beweren, dat dit plan gelukkig gekozen en gelukkig uitgevoerd is. De *Staatkundige partijen* was een werk uit één stuk, waarvan ieder deel naar den eisch van het geheel bewerkt was. Zulk een werk kan men maar niet in brokken uiteenrukken, en met toevoeging van andere fragmenten weêr tot een nieuw kunststuk ineenzetten. Het nieuwe zal dan juist de grootste verdienste van het oude, de eenheid, de harmonie tusschen de deelen, moeten missen. Naar mijn bescheiden oordeel is dit inderdaad het geval. Hoewel ik gaarne erken dat de latere toevoegsels veel goeds bevatten, zou ik toch, alles te zamen genomen, aan de oorspronkelijke uitgaaf boven de omgewerkte de voorkeur geven.

Maar wij willen hetgeen ons wordt aangeboden niet versmaden, omdat wij liever iets anders hadden ontvangen. Wij nemen het boek voor wat het zijn wil erkentelijk aan. Zonder het te vergelijken met

wat het vroeger geweest is, willen wij het alleen in zijn nieuwen vorm ter toetse brengen, en zijn waarde als *Staatkundige Geschiedenis van Nederland* beoordeelen. Naar het plan van den auteur moet het ‘den ontwikkelingsgang van het Nederl. staatsregt, te midden van de algemeene ontwikkelingsperioden der Europesche maatschappij, aanwijzen’, en zoodoende opwekken ‘om het tegenwoordige Nederl. staatsregt langs de historische ontwikkelingslijn te volmaken’. Laten wij zien in hoever het boek aan deze bedoeling van zijn auteur beantwoordt.

In de inleiding worden voornamelijk twee groote vraagstukken, die in de *Staatkundige partijen* niet te pas waren gekomen, besproken. Er wordt gehandeld over den samenhang tusschen het verledene en het tegenwoordige, over de onafgebroken ontwikkeling die in de geschiedenis valt op te merken. In groote trekken wordt de ontwikkelingsgang van onze politieke instellingen geschetst en tevens aangetoond hoeveel wezenlijke overeenkomst er tusschen het streven en het strijden van voorheen en thans bestaat, al zijn de toestanden, waaronder de strijd en de vooruitgang thans plaats hebben, geheel andere dan waarin zich onze vaderen bewogen en weerden. Naar waarheid wordt tevens geleerd ‘dat ons volksleven vooruitgaat’; dat het tegenwoordige de vergelijking met elk tijdvak van het verledene niet behoeft te vreezen. Er wordt gewaarschuwd tegen het overschatten bepaaldelijk van de middeneeuwsche maatschappij, die zoo weinig gelijkt op het ideaal, dat sommige dweepers er zich van vormen, door het oog te sluiten voor de velerlei ellende en ondeugd die toen heerschten, en het goede, dat daaraan gepaard ging, uitsluitend en in een sterk vergrootglas te beschouwen. - Wij hebben op dit alles niets aan te merken; wij zijn het met den schrijver volkomen eens.

Niet zoo onvoorwaardelijk kunnen wij toestemmen wat er verder in de inleiding wordt gezegd over het ingrijpen van de Godheid in de lotgevallen van volken en staten. Dat de schrijver, eer hij den ontwikkelingsgang der staatkundige begrippen en toestanden gaat aanwijzen, vooraf wil uitmaken in hoever wij op zulk ingrijpen van de Godheid verdacht moeten zijn, ligt in den aard der zaak. Wij zijn gewoon de ontwikkeling in de natuur te verklaren uit den aard der organismen, die in de kiem aanwezig is, en uit den invloed der omstandigheden, die volgens vaste wetten er op inwerken. Van eenig ingrijpen der Godheid in dien ontwikkelingsgang wordt daarbij niet gewaagd. Hebben wij echter in de geschiedenis op zulk een ingrijpen, op een bijzondere werking der goddelijke voorzienigheid nog rekening te maken? Dit dient in de allereerste plaats uitgemaakt.

Wat de auteur over deze gewigtige, alles beheerschende, quaestie eigenlijk denkt, is mij niet duidelijk geworden. Hij zegt er van, blz. 3:

‘Er zijn uitnemende mannen, die meenen dat de vraag, wat Gods plan in de geschiedenis is, eene zaak des geloofs moet blijven en van geen invloed mag zijn op de beschouwing der gebeurtenissen. Behalve dat hun gevoelen feitelijk weêrsproken wordt, door dat ieders godsdienstige of wijsgeerige overtuiging met zijn oordeel verbonden is, meenen wij daarenboven, dat de geschiedenis eenzijdig wordt beoefend, wanneer alleen op bijzonderheden de aandacht wordt gevestigd en men niet tevens het oog geopend houdt voor den ontwikkelingsgang, dien een hooger dan menschelijke magt in de gebeurtenissen des tijds werkt.’

Mij dunkt, het oordeel dier uitnemende mannen wordt door de tegenwerping niet weêrlegd. Wij willen niet te kort doen aan het geloof, dat al wat is, wat geschiedt, is en geschiedt in en door God. Maar juist omdat in dit opzicht alles, groot en klein, volkomen gelijk staat, wenschen wij hierop bij niets bijzonder te letten. Iedere gebeurtenis op zich zelve, zoo goed als de zoogenaamde ontwikkelingsgang, is in en door God; waarom zal men dan inzonderheid bij den laatsten aan de Goddelijke voorzienigheid denken? De wijs, waarop de Godheid werkt, is altijd en overal dezelfde: volgens vaste wetten komen uit eindige oorzaken eindige gevolgen voort, die weêr op hun beurt nieuwe gevolgen veroorzaken. De wetenschap heeft geen andere bestemming dan dit causaalverbond der dingen te ontdekken, en de wetten, waaraan het gebonden is, te leeren kennen. Zoo als dus de hedendaagsche natuurkunde uitsluitend het eindige beschouwt, en het oneindige, als een gemeen factor van alles, bij niets bijzonder in rekening brengt, zoo heeft zich ook de geschiedenis alleen met het eindige bezig te houden. En zoo als de natuurkunde in onzen tijd heeft opgehouden met het doel Gods in de natuurvoorwerpen aan te wijzen, zoo moet ook eindelijk de historie ophouden met te spreken van een plan Gods in de geschiedenis. Wij weten juist evenveel van het plan Gods als van het doel Gods: na een onderzoek van eeuwen zijn wij tot de wetenschap gekomen, dat wij er niets van weten. Een allergewichtigst resultaat, voorzeker, waarvan wij dan ook partij moeten trekken.

Elders komt de schrijver nog eens op dit onderwerp terug. ‘De Hervormde predikanten (zegt hij blz. 53), die hun wondergeloof uit de Roomsche kerk hadden overgenomen, en in groote gebeurtenissen een onbegrijpelijke tusschenkomst van God erkenden, waren gewoon in de biddagsbrieven, in het begin van den tachtigjarigen oorlog, te overwegen: “Alzoo God Almachtig wonderlick dese landen en ingezetenen door zijn kracht en genade tot nu toe heeft bewaard.” Een zuiverder godsdienstig geloof moge die *wonderbare* tusschenkomst van een altijd werkend God eene stelling noemen, die zich zelve oplost, men zou tot een ander bijgeloof vervallen, wanneer men

meende, dat slechts het blinde toeval den zamenloop van al die omstandigheden tot één resultaat geregeld heeft.' Volkomen waar. Maar wie gelooft thans aan een toeval? Zeker niet zij, die meenen, dat alles volgens vaste nooit verbroken wetten geschiedt; dat iedere gebeurtenis het noodzakelijke gevolg is van wat er aan vooraf was gegaan. In hun beschouwing zijn toeval en noodlot ongerijmdheden. Maar zij achten het even ongerijmd te beweren, dat de samenloop van al de omstandigheden, meer dan iedere gebeurtenis op zich zelf, door God verordend en bewerkt wordt. Groot en klein, bijzonder en algemeen, hoofdzaak en bijzaak zijn menschelijke begrippen, die wij de Godheid niet mogen toedichten. De voorzienigheid strekt zich uit over alles. Ze hier en daar te erkennen, is ze doorgaans te loochenen.

De theorie van den auteur acht ik derhalve, als ik ze goed begrepen heb, verderfelijk bij het behandelen der geschiedenis. Gelukkig komt zijn practijk met de theorie niet overeen. Overal gedraagt hij zich naar de leer der uitnemende mannen, die hij in het ongelijk had gesteld; hij raadt nergens naar Gods plan, veel minder tracht hij daaruit den loop der gebeurtenissen te verklaren; uit natuurlijke oorzaken wijst hij den gang der ontwikkeling na. Ook op zijn beschouwing der gebeurtenissen heeft het geloof aan Gods plan in de geschiedenis geen merkbaren invloed.

Maar genoeg van de inleiding en van de praeliminaire beschouwingen. Gaan wij over tot de beoordeeling van het werk zelf.

De billijkheid vordert, dat wij al aanstonds de groote bezwaren in aanmerking nemen, waarmeê een werk, als de schrijver heeft willen leveren, te kampen heeft. Bij het nawijzen van den ontwikkelingsgang in de geschiedenis, zelfs reeds bij het samenstellen van een kort overzicht der algemeene historie, heeft men twee klippen te vermijden, waarop de meesten schipbreuk lijden: om kort te wezen, wordt men onduidelijk, zoodat zij, die de feiten niet van elders kennen, ons niet begrijpen; en omdat wij alles moeten beschrijven, ontleenen wij de beschrijving van sommige tijdvakken aan anderen, die niet altijd goed zijn ingelicht, en zoo herhalen wij hun dwalingen. Ik geloof niet te veel te zeggen, indien ik beweer dat het niemand gegeven is deze beide gevaren volkomen te ontgaan. Wij mogen daarom van een auteur niet meer vergen, dan dat hij ze doorgaans weet te ontkomen; dat hij slechts bij uitzondering onduidelijk, bij uitzondering onnauwkeurig is. En dien lof aarzel ik niet aan het werk van den heer De Bosch Kemper toe te kennen. Meestal is zijn verhaal duidelijk en voor allen begrijpelijk; meestal is het overeenkomstig de waarheid. Ook bepaalt het zich doorgaans, zoo als zijn plan vordert, tot de hoofdzaak, en laat weg wat op den gang der gebeurtenissen geen grooten invloed gehad heeft. Enkele malen staat

echter in dit opzicht de nieuwe uitgaaf bij de oorspronkelijke achter; hier en daar zijn stukken ingelascht, die beter achterwege zouden gebleven zijn.

Het is moeilijk van de doorgaande deugdelijkheid van het werk bewijzen bij te brengen. Dat de schrijver doorgaans helder de zaken uiteenzet, kan ieder lezer opmerken, zonder dat het hem wordt aangetoond. Dat hij de juiste toedracht der zaken verhaalt, kan niet worden bewezen dan in een boek dat het zijne veelmalen in uitvoerigheid overtreffen zou. Maar een negatief bewijs kan in zekere mate geleverd worden. Indien de recensent slechts weinige en geen gewichtige feilen heeft kunnen ontdekken, heeft de lezer reden om te besluiten dat het boek over het geheel goed en geloofwaardig is. Zulk een bewijs ga ik thans leveren.

De onnauwkeurigheden, die ik heb opgemerkt, schijnen voor een groot gedeelte daaraan toe te schrijven, dat de auteur te veel op zijn geheugen heeft vertrouwd. Zoo spreekt hij, op blz. 131, van ‘Jonker Reinier van Oldenbarnevelt, Heer van Stoutenburg’, en geeft dus aan den eenen broeder den titel, die aan den anderen toekomt. Zoo zegt hij, weinige bladzijden verder, dat in 1632 Hugo de Groot ‘heimelijk voor de oprigting van het Athenacum Illustre te Amsterdam gekomen was’, alsof De Groot naar een betrekking aan die inrichting had gedongen. Van meer belang is het dat hij de inquisitie, hier te lande onder Karel V en Philips II in zwang, ‘de Spaansche inquisitie’ noemt, blz. 37, want zoo herhaalt hij een oude dwaling, die voldingend weêrlegd was. Verkeerdelijk noemt hij verder, blz. 71, Hopperus onder degenen, die door Koning Philips bij zijn vertrek naar Spanje ‘aan het hoofd des bestuurs waren geplaatst’. Nevens de bekende driemannen was Hopperus van gering gezag. - Zulke aanmerkingen zouden wij er meer kunnen maken; maar waartoe zou het dienen? De opgenoemde toonen genoegzaam aan van wat aard de feilen zijn, die wij bedoelen, en hoe weinig zij op de waarde van het geheel afdingen.

Andere fouten komen voort uit het gebrek aan goede monographiën over bepaalde tijdvakken, en uit gebrek aan tijd bij den auteur om zelf uit de oorkonden de toedracht der zaken te gaan vernemen. Om niet te wijdloopig te worden, bepaal ik hier mijn critiek tot de twee belangrijke jaren 1650 en 1672.

Volgens den schrijver was in 1650, bij den twist tusschen Holland en de Staten-Generaal, de quaestie ‘in hoever, ten aanzien van het in dienst blijven der verschillende corpsen, alle de provinciën eenparig moesten besluiten tot een afdanking’. De woorden zijn niet duidelijk, en de vraag wordt niet juist voorgesteld. Maar bovendien, al stond het aan de eene zijde vast dat het afdanken van krijgsvolk niet tot de bevoegdheid der Staten van een af-

zonderlijke provincie behoorde, even vast stond het aan den anderen kant, dat geen provincie genoodzaakt kon worden om meer geld te consenteeren dan zij goed vond; en de groote questie, waarop alles aankwam, was, deze in dit opzicht tegenstrijdige rechten te verzoenen en overeen te brengen. - Om de steden van Holland tot onderwerping aan de Staten-Generaal te brengen, trok de Prins, zoo als bekend is, aan het hoofd eener deputatie uit de Staten-Generaal en den Raad van State de provincie rond. ‘Amsterdam en andere steden (zegt onze schrijver) weigerden de bezending te ontvangen, omdat zij in die ontvangst eene erkenning meenden te zien van hetgeen met de beginselen der Hollandsche provinciale en stedelijke souvereiniteit strijdig was.’ - Ik vrees dat niet alle lezers zich hieruit een juist begrip van de zaak zullen vormen. De steden, die de deputatie niet ontvingen, beweerden, dat de Staten-Generaal slechts met de provinciën in haar geheel, door het collegie der Staten vertegenwoordigd, mochten handelen, niet met bijzondere quartieren of leden van een gewest in onderhandeling treden. En waarom werden verder niet al die steden, maar Amsterdam alleen, door den Prins bij de Staten aangeklaagd en later met geweld aangetast? Omdat Amsterdam alleen den Prins, niet slechts als hoofd der deputatie, maar ook als stadhouder der provincie, gehoor geweigerd, en dus inderdaad Z.H. verongelijkt had. Dat was dan ook de grond, waarop de Prins in die stad alleen garnizoen zocht te werpen. Naar het oordeel van den schrijver was hij tot zulk een geweldigen maatregel niet gemachtigd door de resolutie der Staten-Generaal: ‘*dat de stadhouders zouden toezien dat er geene afdanking zonder toestemming der Staten-Generaal zoude geschieden*.’ Maar de resolutie ging veel verder dan de schrijver opgeeft, en authoriseerde Z.H. uitdrukkelijk: ‘alle noodige orde te stellen, ten einde alles in goede ruste ende vrede geconserveerd wierd, ende insonderheid gemainteneert de Unie met den gevolgen ende aenkleeven van dien, ende integendeel geweert ende te gemoet getreden wat daertegen zou mogen worden voorgenomen.’ Deze volmacht behoefde de Prins niet te overschrijden; zij gaf hem de vrije hand, en zij verschilt waarlijk niet veel van het *videant consules*, waarvan de schrijver gewaagt.

Met De Witt en zijn regeeringsbeleid toont zich de schrijver over het geheel ingenomen. Maar hij verhaalt toch van den grooten staatsman wat hem dien naam te eenenmale onwaardig zou maken. ‘De vrede van Aken (zegt hij) had De Witt geheel in slaap gewiegd.’ De overdrijving, in deze woorden vervat, doet De Witt groot onrecht. Hij is niet aansprakelijk voor de algemeene zorgeloosheid, waarin hij veel minder zelfs dan de overige staatslieden der republiek gedeeld heeft. Hij heeft, lang voor het gevaar naakte, op

buitengewone wapening, ongelukkig te vergeefs, aangedrongen. - ‘Toen De Witt bij den inval der Franschen in de Betuwe betuigde geen middel te zien om het gevaar te ontgaan, was het kloeke antwoord van Fagel: dat God redden zou, mits men zich niet aan wanhoop overgaf, enz.’ Dit verhaal, van Wiequefort afkomstig, is een sprookje, meer dan voldoende weêrlegd door de brieven uit die bange dagen van De Witt aan zijn broeder en aan van Beverningh. - ‘De Witt raadde tot onderhandeling en sloeg de meest wanhopige voorstellen van vrede voor.’ Juist het tegendeel is waar. De Witt sloeg aan de Staten niets voor, dan wat kloek en verstandig was: de inundatiën met kracht te bespoedigen en het leger daarachter terug te trekken; en, wat den vrede betreft, schreef hij den 18^{den} Juni aan zijn broeder: ‘Haar Ho: Mo: hebben eene deputatie aen de Coningen van Vranckrijck ende van Groot Brittanniën gedecerneert;..... ick en kan my daervan geen wtslach ten goeden imagineren.’ Hij was ook waarlijk de man niet om bij gevaar het hoofd te verliezen of uit wanhoop zich weg te werpen. Op zich zelf zou reeds onwaarschijnlijk wezen wat bovendien door zijn bewaarde correspondentie ten volle weêrsproken wordt. - ‘De Witt kwam niet in de vergadering, toen het Eeuwig edict, hetwelk hij bezworen had, werd ingetrokken.’ Zeer waar, want hij hield het bed wegens de zware verwonding, hem kort te voren door De Graaf toegebracht. Maar onmiddellijk na zijn kerkgang ging hij Z.H. als stadhouder begroeten en met de nieuwe waardigheid geluk wenschen. Hij voegde zich dus naar de veranderde tijden, zonder hartstocht, zoo als hij gewoon was; de hevigheid van zijn broeder Cornelis was aan zijn karakter vreemd.

In zulke onjuistheden moet een ieder noodzakelijk vervallen, die bij het schetsen van een algemeen overzicht niet overal goede monographiën om te volgen voor zich heeft. Wij rekenen ze dan ook den schrijver niet toe, al erkennen wij dat zij de waarde van zijn boek wel eenigermate verminderen.

Aan dezelfde reden is misschien een ander gebrek te wijten. Om den gang der ontwikkeling te kunnen nagaan, moeten wij bij een nauwkeurig bepaalden kiem beginnen. Willen wij ons juiste rekenschap geven van de voorgevallen veranderingen, dan dienen wij vooraf den oorspronkelijken toestand in zijn bijzonderheden te kennen. Ik zou daarom gaarne hebben gezien, dat de geachte schrijver bij eenig gewichtig keerpunt onzer geschiedenis de staatsinstellingen, zoo als zij toen bestonden, en de staatkundige begrippen, die er meê samenhingen, opzettelijk beschreven had, en dat hij voorts had aangewezen, wat daarin door de veranderde denkwijs en door de voorvallende gebeurtenissen allengs hervormd en vernieuwd is geworden. Maar zulk een uiteenzetting van den toestand

op eenig gegeven punt ontbreekt. Het weinige, dat wij van dien aard aantreffen, is op verre na niet voldoende. Van de samenstelling en inrichting der Staten in de verschillende provinciën aan het begin van de troebelen lezen wij alleen: ‘De Staten der provinciën waren op zeer onderscheidene wijzen zamengesteld. In Holland en Zeeland had men een ambtenaar-landsadvokaat, die belast was voor de uitvoering der besluiten enz. te zorgen.’ Waar gezegd wordt, dat Philips II in het bijeenkomen der Staten-Generaal een gevaar voor het monarchaal gezag vreesde, wordt daaraan het volgende toegevoegd: ‘Deze vrees voor den invloed der Staten-Generaal deed den Raad van State een nieuwe inrigting erlangen. Het gevolg was, dat de Generale Staten niet meer werden geraadpleegd, maar alleen sommige Staten afzonderlijk.’ Diergelijke gezegden zijn te onbepaald om bij den lezer eenige voorstelling op te wekken. Zij kunnen alleen dienen, en wij wenschen dat zij inderdaad die uitwerking mogen hebben, om den belangstellenden lezer tot eigen onderzoek aan te sporen.

Wij zijn ten einde van onze aanmerkingen, die wij niet ongenegen zijn vitterijen te noemen. Wij hebben al het kwaad van het boek gezegd, dat wij er in ontdekt hebben. Desniettemin durven wij de lezing aan een ieder aanbevelen, die de voorname feiten onzer geschiedenis onpartijdig beschreven en beoordeeld wenscht te zien. Hij zal er een aantal zaken in vinden, die hem nog vreemd waren, een aantal wenken, die behartiging verdienen. Hij zal er door gesterkt worden in het geloof aan den vooruitgang en de volmaking der menschelijke maatschappij. Hij zal verkwikt worden door den billijken en liefderijken geest, waarmede het goede in alle partijen erkend en geprezen, het kwade zonder hartstocht gelaakt wordt. Mogen de talrijke lezers, die wij aan het boek toewenschen, vooral dien geest van matiging en weêrzijdsche waardeering er uit overnemen en zich eigen maken.

R.F.

Mr. A.A. Weve, Antwoord op den aan hem door Mr. H. Timmers Verhoeven gerigten open brief, betreffende het betalen van hoofdgeld in de gemeenten der Hervormde kerk in Nederland.

In het Overzigt der regtsgeleerde literatuur, hetwelk ik in het vorige nummer van dit tijdschrift plaatste, besprak ik o.a. de hierboven genoemde brochure van den heer Verhoeven. Het was mij daarbij onbekend, dat die reeds door den heer Weve beantwoord was; thans echter hieromtrent ingelicht, acht ik mij verpligt op deze kwestie terug te komen, en ook dit antwoord kortelijk te vermelden.

Wat de vraag zelve betreft, althans datgene wat ik als de hoofdvraag beschouw, bevat dit tweede geschrift weinig nieuwe beschouwingen; de heer W. verwijst daaromtrent naar de overwegingen van zijn vonnis, en rekent het onnoodig, op nieuw in den breede te betoogen, wat daar reeds voldoende was uiteengezet. Hij bepaalt zich dus hoofdzakelijk tot bespreking van de houding, door den heer V. in deze geheele zaak aangenomen, en van de argumenten in zijne brochure voorkomende, en doet dit op eene wijze, die in menig opzigt welgeslaagd mag heeten. Ook wij deelen zijne meening, dat, indien de heer V. zich in gemoede verpligt achtte zijne kerk te verlaten, hij verstandiger gehandeld had met zulks op eene andere wijze te doen, dan door te weigeren ƒ 7.50 te betalen ten behoeve eener instelling, waartoe hij nog geen jaar geleden had verklaard te behooren; of door, nadat hij tot betaling was aangesproken, daartegen publiek op te komen met een geschrift, waarin wel het een en ander voorkomt, waarover hij bij kalmer nadenken zelf berouw zal gevoelen. Evenzoo zal hij moeten erkennen, dat onder de door hem aangevoerde argumenten (gelijk zulks gewoonlijk gaat) veel koren, maar ook niet weinig kaf wordt gevonden.

De hoofdvraag blijft echter altijd deze: wie moeten als leden eener kerkelijke gemeente worden aangemerkt, zij, die in het algemeen als lidmaat der hervormde kerk zijn aangenomen, en zich binnen het ressort van die gemeente hebben gevestigd, of wel alleen zij, die zich als lid aan die gemeente hebben aangesloten, en (voor zoover zij elders hunne belijdenis hebben afgelegd) eene attestatie van lidmaatschap hebben ingeleverd? Dat dit ook met het oog op art. 30 van het provinciaal reglement voor Zuid-Holland van 1819 de hoofdvraag blijft, zal welligt door den heer W. ontkend worden, omdat hij uit dat artikel afleidt, dat tot het betalen van hoofdgeld niet alleen de leden eener gemeente verpligt zijn, maar alle personen tot eene ge-

meente behoorende, hetgeen naar zijne opvatting een ruimer begrip zoude opleveren. Bedenkt men echter, dat ook dit art. 30 verwijst naar art. 2 van het Alg. Reglement, dan komt het ons onwedersprekelijk voor, dat men wel is waar het betalen van hoofdgeld niet heeft beperkt tot eigenlijke lidmaten, maar het toch ook niet verder uitgestrekt dan tot hen, die volgens art. 2 cit. gezegd worden tot elke bijzondere gemeente te behooren; de vraag blijft dus nog altijd loopen over de uitlegging van dit laatste artikel.

Omtrent deze vraag nu, afgescheiden van alle nevenconsideratiën, en als zuivere regtsvraag beschouwd, heeft ons gevoelen geene verandering ondergaan. Wij stellen ons de zaak aldus voor. De organisatie der Nederlandsche Hervormde kerk stemt nog in vele opzigten overeen met hetgeen in vroegere eeuwen gold. Gelijk nu onder onze republiek de staat niet één geheel uitmaakte, maar berustte op de souvereiniteit der provinciën en de zelfstandigheid der onderscheiden gemeenten, zoo ook maakte in de kerk de gemeente den grondslag der geheele inrigting uit; natuurlijk behoudens den band, die zoowel in staat als kerk de verschillende onderdeelen tot een meer of min aaneengeschakeld geheel verbond. In den staat is deze organisatie sedert 1795 volkomen vernietigd; in de kerk niet zoo geheel. Wel is ook daar de eenheid bevestigd, en onder de leiding van ééne synode de band naauwer toegehaald, maar nog gaat het begrip der kerk uit van de vereeniging der onderscheiden gemeenten; eene voorstelling, die wij duidelijk in de drie eerste artikelen van het Reglement vinden uitgesproken. De kerk vormt zeker geen Staatenbund, maar toch min of meer een Bundesstaat, waarin de afzonderlijke deelen een groot gedeelte van hunne souvereine regten aan het algemeen belang hebben ten offer gebragt, waarin het gezag van onderen opklimt, niet van boven nederdaalt.

En hierbij komt dan voorts het argument in aanmerking, door den heer Verhoeven aangehaald, dat ook voor de bedeeling der armen noodzakelijk geacht wordt de overlegging eener attestatie van lidmaatschap. De heer Weve beroept zich daartegen op art. 24 der Armenwet, volgens hetwelk de diakoniën vrij zijn aan hunne bedeeling zoodanige voorwaarden te verbinden als zij goed vinden; maar hij blijft in gebreke te verklaren, waarom juist deze voorwaarde algemeen daaraan verbonden wordt. Redenen van zedelijken of ook van geldelijken aard zijn hier niet te vinden; en men wordt dus van zelf gedrongen om aan te nemen, dat men zich niet verpligt acht alle geloofsgenooten te ondersteunen, maar vermeent dit voorregt te mogen beperken tot hen, die leden der gemeente zijn, hen dus, die bereid zijn niet alleen de lusten, maar casu quo ook de lasten, aan dit lidmaatschap verbonden, te dragen. Dat men ten aanzien van die lasten eene andere opvatting zoude hebben willen volgen,

dan voor de voordeelen, is niet waarschijnlijk tegenover de eenvoudige voorstelling, die men verkrijgt, indien elke gemeente voor hare eigene leden zorgt, doch als zoodanig alleen erkent hen, die bij haar zijn gedoopt of aangenomen, of wel die uitdrukkelijk verklaard hebben zich bij haar te willen aansluiten.

Tot dusverre de vereischten om lid eener kerkelijke gemeente te worden, maar hoe lang duurt dit lidmaatschap? Beide schrijvers schijnen te meenen, dat, indien men de opvatting van den heer Weve verwerpt, daaruit volgt dat dit lidmaatschap onbepaald voortduurt, zoodat b.v. de heer Verhoeven, eens te Dordrecht als lidmaat aangenomen, nog steeds tot die gemeente blijft behooren, niettegenstaande hij sedert jaren zijn domicilie naar andere plaatsen heeft overgebragt. Wij achten dit eene absurditeit, al ware het alleen omdat ook de kinderen van hervormde ouders gerekend worden tot dezelfde gemeente te behooren als hunne ouders, en men op die wijze zoude getrokken kunnen worden onder eene gemeente, waar men nimmer geweest was. Het vereischte, dat men onder de gemeente, waartoe men wil behooren, moet wonen, zal dus stilzwijgend dienen te worden verondersteld; maar vraagt men dan, wat de toestand zal zijn van die personen, welke hunne gemeente hebben verlaten zonder zich bij eene andere aan te sluiten, dan geeft art. 3 Alg. Regl. ons het antwoord. ‘Zij blijven tot de Nederlandsche Hervormde kerk behooren, zoo lang zij niet toonen zich van haar af te scheiden.’ In dit verschil van redactie tusschen art. 2, waar van het lidmaatschap der bijzondere gemeenten gesproken wordt, en art. 3, wat van een behooren tot de kerk gewaagt, zien wij het bewijs, dat men ook bij het vaststellen van het Reglement de vraag, die ons bezig houdt, heeft voorzien en beantwoord. Zoodanige personen blijven in den algemeenen zin hervormden, d.i. leden der kerk; zij hebben de bevoegdheid om zich bij een hervormde gemeente aan te sluiten, doch behoeven dit niet te doen, indien zij van hun lidmaatschap geen gebruik wenschen te maken.

Hoe dit zij, de kwestie is niet zonder belang; en wij herhalen dus onze opmerking, dat het ons genoegen doet, dat de heeren Verhoeven en Weve de aandacht daarop gevestigd hebben, overtuigd als wij zijn dat de organisatie der kerk ook voor juristen menig gezigtspunt aanbiedt, dat de aandacht overwaardig is.

P.R.F.

Arbaces, of de laatsle dagen van Pompeji. Een leer- en leesboek voor de hoogere burgerscholen en gymnasiën, naar de beste bronnen vrij bewerkt door Jhr. Mr. E.A.C.N. Wittert. Amsterdam, J. Visser, 1866, 190 *blz.*

> Un voyageur à Naples. Avez-vous quelque volume sur Pompeji?
> Le libraire. J'en ai plusieurs. Du sec, du romanesque, du léger, du lourd, que vous faut-il?
> Le voyageur. Un petit livre exact et consciencieux, à la portée de tout le monde.
> Le libraire. Il n'y en a pas.
> MARC MONNIER, *Pompéi el les Pompéiens*.

Mr. Wittert, die zijne klassieke opleiding aan de Leidsche Hoogeschool voltooid heeft met het schrijven van een proefschrift over het Nederlandsche dienstboden-recht, een onderwerp van echt huishoudelijken aard, heeft de vrije uren, waarover hij beschikken kan, gebruikt tot het bestudeeren van geschriften over Pompeji, vermoedelijk uit groote voorliefde voor de klassieke oudheid. Eerst werd Bulwer's meesterstuk ‘the last days of Pompeii’ ter hand genomen, een werk, waarin de verschrikkelijke ondergang der sedert zoo vermaarde stad op zulk een keurige wijze dramatisch wordt ingekleed. Daarop volgde de lezing der zaakrijke verhandeling van Marc Monnier, ‘les Fouilles de Pompéi’, geplaatst in de ‘Revue des Deux Mondes’ van 1863, tom. XLVII, pag. 19. En ook dit stuk is zoo uitstekend, dat een mijner vrienden, die van de laatste opgravingen onder de regeering van Victor Emanuel ooggetuige was, en dien ik aanspoorde om die nieuwe ontdekkingen ook in ons land meer bekend te maken, mij verklaarde dat hij eenvoudig naar dit artikel der Revue moest verwijzen, omdat alles, wat thans over Pompeji gezegd kon worden, daarin op een onovertroffen wijze geschreven is.

Onze schrijver nu heeft uit die twee auteurs een en ander vertaald en dat laten drukken, onder den titel van ‘Arbaces’. Dit boekske is met groote letters braaf aangekondigd in de dagbladen, en o.a. in de Amsterdamsche Courant van 15 Nov. zeer aangeprezen door den heer S. Katz Jr., bekend als letterkundige van de Bloemgracht. Voor letterkundigen heb ik eenige sympathie, en zou ze dus ook voor dezen Amsterdamschen gildebroeder hebben, wanneer ik mij niet verplicht gevoelde met nadruk tegen zijn uitspraken op te komen, nu hij zich gerechtigd waant over Pompeji mede te spreken, alsof ook hij het geluk had gehad om daar rond te wandelen, en alsof

hij inderdaad bekend was met de uitgebreide letterkunde over Pompeji, van den Corricolo van Alexandre Dumas af, tot aan de kostbare plaatwerken van Ternite en Zahn, of het nieuwe schilderachtige prachtwerk van 600 gulden, ‘le Case ed i Monumenti di Pompei’ toe, dat hij ten minste bij Buffa achter de ramen heeft kunnen zien.

Het doel, dat Mr. W. met zijn werkje bcoogt, blijkt uit den titel. De schrijver is vooreerst overtuigd, dat ‘de oudheidkunde in alle opzichten onze aandacht verdient’; hij beweert voorts, dat deze wetenschap ‘al meer en meer op den voorgrond treedt’ (eene bewering die m.i. de wet op het middelbaar onderwijs vrij wel logenstraft), en wil nu ‘ten dienste der gymnasia en hoogere burgerscholen, voorzien in een leemte, die zich dagelijks doet gevoelen, daar er groot gebrek bestaat aan leesboeken voor de hoogere klassen, vooral op het gebied der oudheidkunde.’ Nu gelooft ouze Kats, ‘en zeker teregt’, voegt hij er met eene in het oog vallende nederigheid bij, ‘dat dit werkje als eene eerste proeve om de oudheidkunde populair voor te stellen, door onze hoogere burgerscholen en gymnasia met belangstelling verdient ontvangen te worden, en met goed gevolg bij de lessen zal kunnen worden geraadpleegd.’ Ik geloof het niet, doch ik zal den lezer laten beslissen.

Volgens Kats is het ‘een schets van de zeden en gewoonten der Romeinen, waarin Bulwer op den voet gevolgd is met fijnen takt.’ Ook ik geloof, dat B. is nagevolgd, maar ik beweer eveneens dat W. ons slechts een luchtig en kluchtig uittreksel gegeven heeft uit den doorwrochten Engelschen roman. De leerlingen der hoogere burgerscholen, die tot verpoozing van hunne lessen in mathesis of natuurkunde iets over de oudheid willen lezen, zullen immers in dezen Arbaces geen tiende part terugvinden van hetgeen zij bij B. in het Engelsch, of wel in eene der Hollandsche vertalingen reeds gelezen hebben. En dat nu dit uittreksel in eene leemte voorziet, terwij! het uitvoerige oorspronkelijke werk zoo bekend en in verschillende talen verspreid is, die stelling zal Mr. W. zelf dan ook nog nader moeten verdedigen. Al datgene, waar het op aankwam, ontbreekt. De ophelderende en door B. zoo sierlijk ingevlochten schilderingen der Romeinsche gebruiken zijn weggelaten, terwijl daarentegen een groote plaats is ingeruimd aan de vermelding van den strijd tusschen het opkomende Christendom en de heidensche priesters. Om kort te gaan: van den schoonen roman van B. is door deze kunstbewerking een leesboek gekomen, waarin de rollen zijn veranderd (Jone, de zuster van Apaecides, wordt zijn moeder, Sallustius wordt Fulvius enz.), waarin de inkleeding is verknoeid, en dat op zich zelf niet eens den lof verdient van ‘vloeiend geschreven en met zorg bewerkt’ te zijn, zoo als door Kats wordt beweerd.

Ik zal van het eerste hoofdstuk een proefje geven, dat niet eens

het ergste is. ‘Op een schoonen morgen in *de* oogstmaand van het jaar 79 n. Chr. geb. leverde het Forum te Pompeji een zeer levendig schouwspel op. Op zijne breede straten (ja, maar het Forum heeft evenmin straten als de Dam) die met groote *marmer*steenen waren geplaveid, ontwaarde men verscheidene groepen; ginds zaten *geld*wisselaars (het is waar ook, in het Engelsch heeten zij moneychangers), aan de andere zijde van den zuilengang zag men de pleitbezorgers (lawyers) der stad met ernstig gelaat naar een statig gebouw snellen, waar recht gesproken werd. In de open lucht oefenden kramers en handwerkslieden hun ambacht uit (dat staat er niet bij B., various pretty traders exercising the arts of their calling), terwijl ambulante gaarkoks (stall-restaurateurs) menig hongerige maag met de warme gerechten hunner draagbare *ovens* verzadigden. Rechts zweefde de blik van den beschouwer over het Pantheon, en links door den triomfboog, langs de Fortunastraat, waarnaast de tempel van Jupiter, de verzamelplaats (hall of meeting, vergaderzaal) der senaatsleden, gelegen was.’ Het blijkt, dat de heer W. nooit op het Forum van Pompeji gestaan heeft, want hoe vreemd de menschelijke blikken soms ook zweven mogen, zóó hebben ze het nooit kunnen doen. En zoo schreef B. ook niet. Ik zal het den Hagenaar duidelijk maken, door gebouwen en straten van de residentie voor de genoemde in de plaats te stellen: rechts zweefde de blik van den heer W. over het Prins Mauritshuis, en links door de Poort van het Binnenhof, langs de Veenestraat, waarnaast het Ministerie van Koloniën gelegen is! - Doch lezen wij verder: ‘Bij een der openbare gebouwen voor stedelijke aangelegenheden hielden talrijke arbeiders zich met de oprigting van zuilen onledig; door het geraas der menigte heen, hoorde men nu en dan het gedruisch van hunne werktuigen (of their labour). Dit alles te zamen genomen, kon niets de kleederdracht, den stand (the ranks), het gedrag (the manners) en de bezigheden der menigte in veelvuldige verscheidenheid overtreffen, noch het gedruisch, de levendigheid, de bedrijvigheid, den stroom en den vloed van het leven in het rond. Men zag er de duizend blijken eener verhitte, koortsachtige beschaving, daar waar vergenoegen en handel, lediggang en arbeid, hebzucht en gierigheid hunne ruischende stroom in één draaikolk vereenigden. Tegenover de trappen van Jupiter's tempel stonden twee jongelieden. “o Lepidus,” zeide de een, “hebt gij de terugkomst van Glaukus in Italië pidus,” zeide de een, “hebt gij de terugkomst van Glaukus in Italië vernomen, dien Jone, de Griekin, naar *de stad* Athene had gezonden?” Lepidus gaf de verzekering dat hij op den jongen Athen*ienser* rekenen kon. Terwijl deze en zijne vrienden nog over en weêr spraken, naderden hen langzame statige schreden, wier *klank* op het kiezelzand (pebbles, kleine steenen, die met cement vereenigd zijn tot voetpaden) de jonge patriciërs deed opzien. De nieuw aangekomene

was een man van groote gestalte, zijne gelaatstrekken hadden iets Grieksch, zijn neus geleek op dien van een adelaar, en de scherpe en zichtbare kakebeenen gaven hem het jeugdige aanzien (dat heet de vertaling te zijn van: the bones hard and visible forbade that fleshy and waving contour), hetwelk aan de Grieksche gelaatstrekken, zelfs in den ouderdom (manhood) de schoonheid der jeugd geeft.' Wanneer de leerlingen der hoogere burgerschool, voor wien het handteekenen verplichtend is, het noodig aantal grieksche neuzen geteekend hebben, zullen zij zeker met hun modellen dien arendsneus niet weten te rijmen. In hun Bulwer staat trouwens het omgekeerde: *save* that the nose.... Maar zoo gaat het, als men iets 'vrij bewerkt' en niet op de kleine woordjes let. Even onjuist laat de heer W. op blz. 1 drukken, dat 'de muren van Pompeji *alles* omvatten, wat door macht en rijkdom kon verkregen worden,' terwijl B. wel zoo naauwkeurig schreef: *a specimen* of all that. Zoo vertelt onze schrijver verder, blz. 7, dat de oogen van Arbaces 'schitterden van een dwalend ongestadig vuur,' ofschoon in het Engelsch staat: of *no* varying and uncertain lustre. Zoo noemt hij zijn held den 'nakomeling van het groote vorstengeslacht van Sesostris (Remesis schreef B.) die de *geestelijke macht* als de hoogste van alle vermogens beschouwde.' In weêrwil van de klassieke opleiding, die onze Akademische jongelingschap geniet, leert Mr. W. blz. 24 dat 'een epicurist niet eens aan den *Olympus* gelooft,' hoewel wij maar met Bulwer aan het Elyseum zullen denken. Tegen de gewoonte der ouden laat hij ons verder een gedecolleteerd meisje zien met 'eene wijde tunica, die van de *schouders* tot de *hielen* reikte,' terwijl zulk een kleed reached from the *neck* to the *ankles*. Verder hebben de Romeinen ook de sandalen niet 'met *juweelen* versierd,' blz. 128, maar met de *gems*, die B. bedoelde, de gegraveerde steenen, welke ook wij gemmen noemen. En de leerlingen der gymnasia, die op den platten grond van Rome het paleis van Nero, domus aureus Neronis genaamd, vonden, zullen stuiten op blz. 5, waar ze lezen 'in het *gulden* huis van Nero (the golden house) en de ontkiemende heerlijkheid van het paleis van Titus moet eene zekere dofheid de pracht benevelen.' - Doch genoeg hiervan. Al is de oude Hollandsche vertaling van B.'s roman ook vrij stroef, dit uittreksel steekt er zoo bij af, dat de dezer dagen aangekondigde nieuwe druk dier vertaling (te Amsterdam, bij van Kampen) alles behalve overbodig wordt even min als de te gelijker tijd door R. Springer (Adam Stein) voor de Duitsche 'reifere Jugend bearbeitete letzten Tage van Pompeji.'

De heer W. maakt 'niet de minste aanspraak van iets nieuws te hebben geleverd,' behalve in zijn 13de hoofdstuk, 'waarin de laatste opgravingen worden medegedeeld, welke dank der ijverige pogingen onzer hedendaagsche oudheidkundigen tot hoogst belangrijke ontdek-

kingen hebben geleid;' nu verklaart hij 'hiertoe uit verschillende bronnen te hebben moeten putten.' Dat onze schrijver uit verschillende bronnen had moeten putten, is zeer waar, maar even zeker is het ook, dat hij in zijn 13de hoofdstuk alleen een luchtig uittreksel geleverd heeft uit de bovengenoemde verhandeling van Marc Monnier. En bovendien is hij ook hierin niet eens naar wensch geslaagd. Vooreerst toch zegt hij er niets van, waarom, na het vertrek der Bourbons, de opgravingen onder de leiding van den kundigen Fiorelli tot zulke verrassende ontdekkingen hebben gevoerd, iets dat juist zoo uiterst wetenswaardig is. Verder heeft hij wel de levendige beschrijving van den franschman in onze taal trachten over te brengen, maar daarbij Marc Monnier's noodzakelijke uitweidingen, en diens zoo doelmatig ingevlochten ophelderingen aangaande de zeden en gewoonten der ouden stilletjes overgeslagen, zoodat er heel wat in de lucht is blijven hangen. Hiervan schijnt hij trouwens zelf zoo iets gevoeld te hebben, toen hij op blz. 180 schreef: 'keeren wij dus op aarde terug,' een woord eveneens aan M. ontleend, doch waarmede deze een einde maakte aan de schets van een paar schilderstukken, welke voor den heer W. niet gedrukt schijnt te zijn. Ook heeft hij wel vele Latijnsche aanhalingen uit 'de Ene*ide*' van M. overgenomen, doch zonder daarbij diens vertalingen in het Hollandsch weêr te geven, en is hij dus zelf de oorzaak, dat dit hoofdstuk van zijn werkje een gesloten boek blijft voor de leerlingen der hoogere burgerschool.

Dit laatste heeft overigens zijn goede zijde. Want die jongens zullen nu niet, met hun kennis der natuurlijke historie gewapend, onzen schrijver aanvallen om de ketterij, door hem gepleegd op blz. 166, waar hij over de beschilderde muren aldus schrijft: 'de eetzaal behaagt u door hare frissche decoratie, hare zwarte, gele, roode *scheids*muren (parois), bezaaid met kandelabres, zeldzame (bizarres) gebouwen, loofwerk, bloemen, vruchten, vogelen, dolfijnen, tritons, tamboerijnen, *ratelslangen*, keizerlijke adelaars, bacchussen, eene gansche wonderbare wereld, die eenige schoone schilderijen omgeeft.' Ja wel is het wonderbaar, dat de ratelslangen uit Amerika reeds te Pompeji waren afgeschilderd. Doch indien Mr. W., die bij Monnier las 'des crotales', uit zijn fransche dictionnaire het eerste woord had genomen in plaats van het tweede, dan zou hij ook vertaald hebben zoo als het behoorde, 'klaphoutjes, waarmeê men muzijk maakt, castagnettes.' - Nu zullen insgelijks onze geologen hem niet lastig vallen, omdat hij op blz. 181 schreef 'dat er groote hoopen *steenkolen*' gevonden zijn in den keuken van Proculus, terwijl toch Italië aan de Romeinen nooit steenkool opgeleverd heeft, en deze alleen 'du charbon' d.i. *houtskool* gebruikten, dezelfde '*zwarte* kool, waarmede de lakenvoller zijn rekeningen opteekende' blz. 160.

Als proeve van onnauwkeurige vertaling verwijs ik verder nog naar de beschrijving eener schilderij op blz. 163. Hier spreckt Mr. W. niet eenvoudig van den *voorgrond*, maar (misschien heeft hij een franschen teekenmeester gehad) van 'het *eerste plan*, waarop Hercules ligt met dien koperachtigen tint, die (l. *dien*) de schilderijen te Pompeji aan volwassen mannen gaven;' en hier zegt hij verder dat zij 'slechts een blanke huid toekenden aan jonge *lieden* en vrouwen,' al staat er in de Revue duidelijk 'des *dieux* jeunes' te lezen. Wanneer W. zegt, dat deze schilderij prijkt in *het exedrum* van Siricus, dan zullen de leerlingen van het gymnasium den gepromoveerden vertaler daarvoor een heele fout aanrekenen, omdat die groote zaal *exedra* heet. Ook zal het hun hinderen, wanneer ze lezen van 'de groep van Perseus en Andromed*es*', of wanneer volgens Mr. W. (blz. 164) 'Thetis in den XVIII^{en} zang van de Ili*ade* Vulcanus smeekt om een wapeurusting voor Achilles, omdat de zijne hem is ontroofd door den overwinnaar *van Troje*,' terwijl bovendien in het frausch wel zoo goed 'le vainqueur Trojen' geschreven staat. - En om te voorkomen, dat die aanstaande studenten door het lezen van Arbaces verkeerde voorstellingen krijgen van het drinkgereedschap der ouden, moet ik nog de opmerking maken, dat Proculus zijn 22jarigen wijn bewaarde niet in *drinkvaten*, blz. 181, maar in wijnkruiken, amphorae, en dat de '*schenkborden* van gebakken aarde met verfstoffen, gevonden in het atrium van Proculus,' blz. 172, platte borden waren, al vond W. in zijn fransch-hollandsch dictionnaire 'soucoupes' ook vertaald door 'schenkborden op een voet.'

Doch niet alle onjuistheden in Arbaces komen op rekening van den heer W. De zetter heeft hem hier en daar gefopt. Wanneer b.v. op blz. 158 gesproken wordt van de galeiboeven, die vroeger voor het opgraven gebruikt werden, en er gedrukt staat: 'men heeft 250 mannen (liever: *man*) noodig om ze te bewaken; er zijn er altijd die ontsnappen, maar weinig die *rustig* arbeiden;' dan leze men *nuttig*, zoo als ook M. zegt: 'utilement'; de zin wordt dan verklaard door het daarop volgende, dat nl. de galeiboeven met hunne sleepende ketenen zulke ongeschikte werklieden zijn. Zoo is ook vermoedelijk in de zinsnede van blz. 186: 'eindelijk zijn er honderd lijken, ja nog meer misschien, die elk een pijnlijke episode opleveren van de ontzettende catastrofe, waardoor zij omgekomen zijn,' het woordje *zes* vóór *honderd* bij het drukken uitgevallen, aangezien de Revue 'six cents' heeft. Merkwaardiger evenwel is het, wanneer de zetter van het vertaalde en die van het oorspronkelijke *beiden* aan het dwalen zijn, zoo als op blz. 8, waar men leest 'dat *Ostaenes* met Xerxes' leger het bijgeloof van Zoroaster naar Europa bracht;' immers staat in de Tauchnitz edition van B.

O*sta*nes, terwijl in de engelsche uitgaaf moet te lezen zijn *Otanes*. zoo als nl. Herodotus dien man genoemd heeft. - Nog fraaier is hetgeen gelezen wordt op blz. 183: ‘In den tuin van Proculus prijkte een gebeeldhouwde Amorino, die een weinig *afgesleten* is gevonden (fruste beteekent hier *geschonden*); dat men zich de eetzalen met hare ijzeren *beelden* voorstelle, met de groote kast, die de vereerde beelden der voorouders kouden (lees: *kon*) bevatten.’ Ik beweer vooreerst, dat de zetter hier *bedden* had moeten zetten, want in het fransch staat: *des lits en fer;* hoewel wij er dan nog niet zijn, aangezien Marc Monnier schreef: ‘des lits en fer à cheval,’ dat is rustbanken langs drie zijden der vierkante tafel, dus in den vorm van een paardenhoef, of liever gelijk aan een II, zoo als W. op blz. 74 uit Bulwer zeer goed had overgenomen.

Men ziet, dat onze schrijver geen duidelijk begrip heeft gehad van hetgeen hij schreef. En toch worden al de fouten, die wij tot dusver aantoonden, nog overtroffen door hetgeen blz. 173 ons aanbiedt: ‘het huis van Proculus was blijkbaar vroeger geplunderd, *scheidsmuren* (les parois zijn binnenmuren) waren ingestort, de dieven hadden het huis van onder tot boven beroofd (dévalisé) en van het *zilverwerk* slechts de *sporen* van den *glans* nagelaten,’ zeker iets waarvoor zelfs de knapste Napolitaan geen kans zou zien; Marc Mounier heeft dan ook niet anders gezegd dan: ‘en ne laissant aux buffets que la trace des rayons (der planken),’ en al wilde Mr. W. dezen bron nog zoo vrij bewerken, dezen onzin kunnen wij niet toelaten.

Ten slotte een proefje van hetgeen de heer Kats genoemd heeft ‘een helder en duidelijk denkbeeld geven van het rif dier stad der dooden na 18 eeuwen als op heeter daad betrapt.’ Woorden aan onzen schrijver ontleend, en die deze had gebruikt bij de beschrijving van den verschrikkelijken dood, dien een Pompejaan was gestorven, ‘een dood vol pijn en kampstrijd (la mort qui souffre et se débat), na verloop van 18 eeuwen als op heeterdaad betrapt,’ d.i. prise sur le fait.

En waarop doelt dit nu? Op een eenvoudig middel door Fiorelli met verrassend gevolg bij de opgravingen toegepast, en dat wel verdient meer en beter bekend te worden. De fijne, vochtige asch, die door den Vesuvius werd uitgeworpen, heeft even als jachtsneeuw alles overdekt, en dus zoowel de lijken der gestikte menschen, als het overige in een harde korst of vorm omsloten gehouden, terwijl die lijken zelve geheel waren vergaan op de beenderen na, waarvan bij het opgraven eenig stof in die holle vormen werd teruggevonden. Werd dus eene holte ontdekt, hetgeen men aan den klank kon weten, dan wist men ook, dat men op een vergaan voorwerp stiet, waarvan de vorm in de harde asch was zichtbaar gebleven. En nu lezen wij verder op blz. 186: ‘men

merkte eens in een straat, onder eenige bouwvallen, eene opening op, waaruit beenderen te voorschijn kwamen; terstond riep men den heer Fiorelli, die een gelukkig denkbeeld had; hij liet *het* pleister *weeken* (délayer du plâtre) en *die* terstond in de holte *werpen* (verser)' - men ziet wel, dat W. in zijne jonge jaren nooit *afgietsels* heeft gemaakt van *gips* - 'dezelfde bewerking werd hernieuwd op andere punten, waar men eveneens beenderen had meenen te bespeuren, waarna men de korst van steen en verharde asch zorgvuldig opligtte, die hetgeen men zocht te ontdekken, als het ware in reliquiënkastjes (des chassis) had gehuld; na de wegneming van deze stoffen ontwaarde men vier lijken; een ieder kan ze nu in 't museum te Pompeji zien; er bestaat nergens iets dergelijks; Egyptische mummiën zijn naakt, zwart, afschuwelijk, voor de eeuwige rust in eene geheiligde houding gerangschikt; maar de opgegravene (en in pleister afgegoten) Pompejanen zijn menschelijke wezens, die men als het ware, voor zijne oogen ziet sterven. Men onderscheidt het kapsel, het weefsel van de kleederen; van een der gebroken handen ziet men de celvormige bouw*orde* (structure cellulaire) van het been -, van een man zijn de kleederen juist *gemerkt* (men denke niet aan merkkatoen; marquées beteekent hier dat de vorm der kleederen zeer goed is te herkennen), de jukbroek (les braies) is duidelijk zichtbaar, hij draagt aan een der vingers (à l'os d'un doigt) een ijzeren ring; men ontwaart den ondernemenden man (intrépide) te midden der puinhoopen, die hem verpletterden: impavidum ferient ruinae.'

Keeren wij ons van dit treurige tooneel af; verplaatsen wij ons liever ten laatste nog eens even in het atrium van Proculus, blz. 185, op het oogenblik, dat daar 'de kliënten binnenstroomen, gene om *nering in te slaan* ("négocier des affaires" moet dat verbeelden), deze om de (lees: *den*) bijstand van den heer des huizes in te roepen en Sabinus, (l'appui du maître Sabinus) die aedilis wil worden, om eene stem te verkrijgen, in ruil voor die, welke hij aanbiedt.' Vergeten wij dan ook eindelijk den slaaf niet, 'die met de overigen den draak steekt, daar hij, de leermeester der kinderen, *een weinig letterkundig* was.' En laat ons ten slotte met deze aanhaling maar afscheid nemen van de heeren Wittert en Kats, omdat ook zij 'een weinig letterkundig' zijn.

Leiden, November 1866.
W.N. DU RIEU.

De schuld van Willem III en zijn vrienden aan den moord der gebroeders de Witt.

Ik heb mij altijd verwonderd over den fellen tegenstand, dien ieder plan tot slooping van de zoogenaamde Gevangenpoort te 's Gravenhage ontmoet. Het gebouw is buiten gebruik, leelijk in den hoogsten graad, en ontsiert een geheele wijk, met welker bouworde het strijdt en welker regelmatigheid het verbreekt. Er zijn geen herinneringen aan verbonden dan van den treurigsten aard, en alle andere herinneringen worden verdrongen en als uitgewischt door de gedachtenis aan den gruwel, die er den 20sten Augustus van het jaar 1672 gepleegd is. Een andere natie zou zich haasten het gedenkteeken van die schande te slechten. Toen de Franschen zich de willekeur van het *ancien régime* begonnen te schamen, was het hun eerste werk, de Bastille, het steenen zinnebeeld van het absolutisme, omver te halen. En wij, die ons over de razernij van het uit den band gesprongen volk zeker niet minder schamen. wij houden het gedenkteeken van zijn waanzin en bloeddorst zorgvuldig in stand. Is het misschien om aan de burgerij van den Haag alle dagen onder het oog te brengen, tot welke misdaad de menigte kan uitspatten, als haar vooroordeel door laster en logen gedurig wordt opgezet?

Als waarschuwing zou dan het onderhouden van het monument onzer schande zijn nut kunnen hebben. Maar dat dan althans de traditie, die er zich aan hecht, de volle waarheid en niet dan de waarheid spreke; dat zij alleen de schuldigen aanklage, en geen onschuldigen verdacht houde. In de handboeken, waarin het opkomend geslacht zijn kennis van onze

geschiedenis opdoet, worden nog altijd een paar gewichtige bijzonderheden van het bloedige treurspel in het duister gelaten, zoo niet in een valsch daglicht geplaatst, en het gevolg daarvan is, dat bij de meesten een onbepaald maar niettemin stellig vermoeden ingang vindt, het vermoeden dat de misdaad, die door de handen van gemeene burgers is bedreven, door hooggeplaatste personen aangelegd en gemakkelijk gemaakt is geworden. Zulk een achterdocht, die te gevaarlijker is omdat zij in haar onbepaalden vorm zoo moeilijk is te weerleggen, mag niet worden aangekweekt. Bestaat er grond voor kwade vermoedens, dan moeten deze onderzocht en beoordeeld, de schuld moet aangetoond of de onschuld erkend worden. De geschiedenis, die men vaak een gericht heeft genoemd, mag den aangeklaagde geen recht weigeren, hem niet in het oneindige ongevonnisd voor haar balie houden.

De bijzonderheden, die ik bedoel, en die, naar mijn oordeel, in de Handboeken onzer geschiedenis doorgaans verkeerd worden voorgesteld, zijn tweeërlei. Ik zal ze bij voorkeur bespreken naar aanleiding van hetgeen er in de *Geschiedents des Vaderlands* van den Heer Dr. J.A. Wijnne over voorkomt, niet slechts omdat dit het nieuwst verschenen onder de tallooze Handboeken is, maar inzonderheid omdat het boven de meeste de bewijzen draagt van eigen onderzoek en bronnestudie, en door vorm en stijl evenzeer uitmunt. Onware voorstellingen moeten met verdubbelde zorg worden weerlegd, als zij in een boek, dat bestemd is om invloed uit te oefenen en gezag te verwerven, zijn binnengeslopen.

Naar het verhaal dan van den Heer Wijnne moet reeds op den vroegen morgen van den 20sten Augustus, eer nog eenige beweging in de straten van den Haag ontstaan was, het plan om de beide broeders te vermoorden of te laten vermoorden, beraamd zijn. Immers onmiddellijk nadat aan den Ruwaard van Putten het vonnis was aangekondigd, waarbij hij van zijn waardigheden vervallen verklaard en het land uitgebannen werd, kwam hem (zoo wordt ons verhaald) in de gevangenis de gewezen Raadpensionaris bezoeken, ‘naar hij meende, door zijn broeder ontboden.’ Die drie onschuldige woorden, ‘naar hij meende’, hebben heel wat meer, dan zij oppervlakkig schijnen, te beduiden. Zij geven te kennen, wat het Handboek van Van Kampen wel zoo duidelijk uitdrukt: ‘Men lokte, onder voor-

geven eener noodiging zijns broeders, ook den Raadpensionaris naar de Gevangenpoort.' Hetzelfde zeggen Siegenbeek en Lodewijk Mulder en Van der Maaten en nagenoeg alle handboekschrijvers, die de toedracht met eenige uitvoerigheid behandelen. Allen volgen hierin Wagenaar na, die op gezag eener mondelinge overlevering verhaalt, dat de Ruwaard, toen zijn broeder bij hem binnentrad, zich over zijn komst verwonderd toonde, 'verklarende hem geenszins ontboden te hebben'. 'Ook wil men (zoo gaat hij voort) dat de broeders van toen af begonnen te vermoeden, dat er iets kwaads tegen hen gebrouwen werd.' - Men ziet, Wagenaar spreekt niet stellig, hij deelt slechts meê wat hem gezegd was. Maar Wagenaar staat te recht bekend voor een nauwgezet en voorzichtig auteur, die in de geschiedenis geen losse geruchten toelaat, en die niet herhaalt dan wat hij van geloofwaardige zegslieden vernomen heeft en voor waarschijnlijk houdt. Van daar dat zijn navolgers, op hem vertrouwende, stelliger durven spreken.

De zaak is op zich zelf van niet gering belang. Indien de Raadpensionaris onder een valsch voorgeven naar de Gevangenpoort is gelokt, moet dit met een boosaardig opzet zijn geschied; en door de verdere gebeurtenissen van den dag wordt maar al te duidelijk aangewezen, met welk opzet het geschied zal zijn. Maar van wien zal dan de verraderlijke boodschap zijn uitgegaan? Natuurlijk van iemand, die wist dat de Ruwaard zoo even zijn vonnis had gekregen, en die tevens voorzag, dat de bevolking aanstonds het afkomen van de Gevangenpoort zou beletten. Maar die dit kon voorzien, moet al bijzonder goed bekend zijn geweest met hetgeen er in den Haag omging, of hij moet geweten hebben, dat er maatregelen waren genomen om zoo voorbeeldeloos snel de burgerij op de been te brengen. En dat het vonnis dien morgen zou worden aangekondigd, was vooraf niet bekend geweest; zelfs Johan De Witt had er niets van vernomen. Bedenken wij daarbij, dat er onder de rechters, 'de gewetenlooze rechters', zoo als hen zelfs De Bosch Kemper noemt, zich enkele bittere vijanden van den Ruwaard en van zijn broeder bevonden, dan rijst er van zelf een vermoeden bij ons op, dat niet weinig wordt versterkt door hetgeen er verder is geschied. Wij houden ons ook ten opzichte dier volgende gebeurtenissen aan het verhaal van den Heer Wijnne. Tegen den middag was de Gevangenpoort, waarop zich de gebroeders nog altijd bevonden, door een tallooze menigte

en door de geheele schutterij omgeven, waaronder velen blijk baar het ergste voor hadden. De ruiters, die eerst last bekwamen de zamengeschoolde lieden uiteen te doen gaan, kregen vervolgens van twee leden der Gecommitteerde Raden schriftelijk bevel de toegangen tot den Haag te bezetten, omdat er een leugenachtig bericht was verspreid, dat de boeren uit den omtrek de stad wilden plunderen. ‘Ik zal gehoorzamen, zeide de bevelhebber Tilly, maar nu zijn de De Witten doode lieden.’ - Hetzelfde had alweer Van Kampen nog duidelijker geschreven: ‘De ruiters onder Tilly hielden de woede tegen, totdat zij op een loos alarm van de aankomst der landlieden naar 's Gravenhage door Gecommitteerde Raden schrijftelijk last bekwamen om af te trekken. “Ik zal gehoorzamen, sprak Tilly, doch nu zijn de De Witten doode lieden.” Zij waren het.’ - En hetzelfde in nagenoeg dezelfde woorden kunt gij in alle Handboeken vinden. Zelfs Van Lennep, die overigens aan de achterdocht zoo weinig voedsel mogelijk wil geven, en daarom, in strijd met alle berichten, het doet voorkomen alsof de Raadpensionaris niet ontboden, maar uit eigen beweging des morgens naar de Gevangenpoort was gekomen, volgt toch hier de gewone traditie en zegt: ‘De Graaf van Tilly, die de ruiterij gebood, wel voorziende wat na haar vertrek zou voorvallen, weigerde zijn post anders dan op schriftelijk bevel te verlaten. Dat schriftelijk bevel werd gegeven, waarop Tilly met de zijnen vertrok, zeggende: ik zal gehoorzamen, maar nu zijn de De Witten om hals. En inderdaad’, enz.

Men gaat zeker niet te ver als men beweert, dat er tegen hen, die onder zulke omstandigheden de ruiterij hebben weggezonden, een gegrond vermoeden bestaat, dat zij den moord der De Witten gewild hebben. De ruiterij houdt de moordenaars in toom. Haar commandant voorziet, dat, als zij aftrekt, het met de broeders gedaan is. Aan een mondeling bevel om zich te verwijderen, weigert hij dus te gehoorzamen. Een schriftelijk bevel wordt gegeven, onder voorwendsel van een leugenachtig bericht, dat zelfs den schijn van waarheid niet voor zich heeft. Wie dat gerucht verzonnen en verbreid hebben, is niet meer uit te vorschen. Maar dat het verzonnen is ten einde een voorwendsel te hebben, om de lastige ruiters te verwijderen, schijnt zeker genoeg. En nog duidelijker is het, dat de Gecommitteerde Raden, die er zich van bediend hebben om Tilly, niettegenstaande zijn maar al te ge-

gronde bezwaren, van het moordtooneel weg te roepen, zeer goed geweten hebben wat zij deden. Wordt het verder na dit alles niet in hooge mate waarschijnlijk, dat er tusschen de verraderlijke boodschap aan den Raadpensionaris in den morgen en tusschen het wegzenden van de ruiterij na den middag verband bestaat; dat zij, die later den moordenaars de vrije hand hebben gegeven, dezelfde zijn, die eerst de beide broeders te zamen binnen het bereik dier moordenaars hadden gelokt? Dit vermoeden is werkelijk de ziel van de oude traditie, die ik thans met de woorden van een tijdgenoot wil laten spreken. In een pamflet[1], dat grootendeels nog vóór den 20sten Augustus geschreven is en in een naschrift eerst over den moord der De Witten handelt, lezen wij het volgende: ‘Zijnde den Raedt-Pensionaris door de meyt van den cipier versocht om by sijn Broeder te komen, quansuys om hem uyt de ghevangenis af te halen, maer inderdaet was het een bestoken werck ende geformeert desseyn om beyde die Heeren by een te krijgen ende ghesamentlyck aen het woedende volck over te gheven, dewelcke te samen rottende voor de Gevanghen-poort haer weygerde af te laten. De borgerye werd daarop in de wapenen gebracht, gelijck mede de ruyterye, bestaende in drie compagniën, onder pretext van de defensie der voorschr. Heeren; maer het bleeck terstond wel anders, alsoo twee van de compagniën ruyters gecommandeert werden te vertrecken, ende de derde last ghegeven sich niet van sijn plaetse te begeven. Daerop wierd het werck aengevangen.’ In dit verhaal is geen plaats meer voor eenigen twijfel: de gruwel is vooraf beraamd, de broeders zijn eerst bijeengelokt en daarop aan de moordenaars overgeleverd. Van hooger hand is alles beschikt.

En wie waren nu de Gecommitteerde Raden, die dat onverantwoordelijke bevel hebben gegeven? De traditie noemt ze niet; wel heeft Wagenaar, die de staatsstukken onder de oogen had, hun namen opgeteekend, maar de handboekschrijvers hebben ze niet herhaald, hebben niet onderzocht in hoever die namen op zich zelf verdacht klinken. Zij hebben evenmin de verschillende bevelen, op dien dag aan de ruiterij gegeven, vergeleken. Hadden zij het gedaan, hun reeds zoo sterk vermoeden zou nog niet weinig bevestigd zijn geworden.

1 Verhael van 't voornaemste, 't geene dezen staet tseder eenige jaren is overgekomen, een Onpartijdige Bedenkinge over deszelfs tegenwoordige constitutie. (N^{o}, 6288 van Tiele's *Bibliotheek van Pamfletten*).

Toevallig is het echte bevelschrift, waarop Tilly is afgetrokken, bewaard gebleven. Hij had het natuurlijk tot zijn verantwoording onder zich gehouden, en hij toonde het in 1683 aan den vriend van Jan De Witt, Nicolaas Vivien, dien hij te Maastricht, waar zijn regiment in garnizoen lag, ontmoette. Deze nam er een afschrift van, dat in 1737 door P. Burmannus Secundus achter zijn uitgaaf van het *Historisch Verhaal* van Costerus is afgedrukt. Aan de echtheid van dit en van de overige daar geplaatste stukken valt niet te twijfelen. En daaruit zien wij nu, dat het gewichtige bevelschrift niet door den secretaris van het college, Simon van Beaumont, maar door den president zelven, B. van Asperen, geschreven en geteekend is. Volgens een allezins geloofwaardig verhaal bij Wagenaar, dat hiermeê volkomen overeenstemt, was dan ook het college na den middag niet vergaderd, en heeft van Asperen eigenmachtig, met voorkennis en goedvinden van een enkelen ambtgenoot, den Heer van Bosveld, met wien hij toevallig middagmaalde, eerst mondeling en toen schriftelijk het bevel om af trekken aan Tilly gegeven.

Philip Jacob van Boetselaer, Heer van Asperen, op wien dus in de eerste plaats het vermoeden valt, behoorde tot de allerijverigste Prinsgezinden. Sedert 1663 lid der Ridderschap van Holland, en sedert 1669 in die qualiteit president van het college van Gecommitteerde Raden (wij zouden zeggen, van Gedeputeerde Staten, aan wie het dagelijksch bestuur was toevertrouwd), had hij, vooral in 1672, met al zijn invloed voor de verheffing van Willem III gewerkt. Hij droeg dan ook aan het stadhouderloos bewind een erfelijken haat toe. Zijn vader, een vriend en vertrouweling van Willem II, was na den plotselingen dood van dien vorst, een der eerste slachtoffers van de reactie geworden. Men had hem betrokken in het schandaleus proces tegen de nagedachtenis van den schelmachtigen Musch; men had hem, en naar het schijnt met afdoende redenen, beticht, dat hij zich, als er recht te spreken, posten te vergeven, gunsten te verleenen waren, geregeld had laten omkoopen; uit dien hoofde was hij uit al de waardigheden, waarop zijn geboorte en stand hem anders aanspraak gaven, zelfs uit de beschreven Ridderschap geweerd; zoodat men zijn dood, die kort daarna voorviel, niet minder aan hartzeer dan aan ligchaamsziekte toeschreef. Dat de zoon van zulk een vader de De Witten, in wie de vijandelijke regeering verlichamelijkt was, verafschuwde

en haatte, behoeft ons niet verzekerd te worden. En de achterdocht heeft uit dien hoofde op niet veel staatslieden beter vat dan juist op hem.

Reeds het eerste bevelschrift, in het collegie van Gecommitteerde Raden door den secretaris geschreven, waarbij de ruiterij gelast werd op te zitten en in de nabijheid van de Gevangenpoort post te vatten, geeft argwaan, omdat het in het oog loopend verschilt van hetgeen weinige uren vroeger door de Staten zelf gelast was. Het verwondert mij, dat dit verschil tot nog toe onopgemerkt is gebleven, want het is inderdaad van belang. Zoodra de Staten, die, gelijk bekend is, in de onmiddellijke nabijheid van het tooneel van het oproer vergaderden, door den Heer van Asperen zelf bericht hadden ontvangen van den staat van zaken, hadden zij geresolveerd, ‘dat Heeren Gecommitteerde Raden sullen worden versocht, ghelast ende geauthoriseert soodanige ordre te stellen ende die voorsieninge te doen, ten eynde de Compagniën Peerden, jegenwoordich alhier in guarnisoen leggende, ten spoedigsten in de wapenen gebracht, ende tegens de voorschrevene foules ende tsamenrottingen geëmployeert mogen worden, tot soodanigen effecte dat deselve niet alleen alle feytelyckheden ende insolentiën door de krachtigste middelen sullen beletten ende weeren, maar oock de voorschreven tsamenrottingen doen scheiden ende dissipeeren, met last, in cas alle hetselve met gemoede niet soude konnen geschieden, op de onwillige ende wederspannige te schieten, ende deselve daermede, midtsgaders door hare verdere wapenen te doen vertrecken, ende alles in stilte te brengen.’ Vergelijkt nu met dit stellige en forsche bevel de ordre door Gecommitteerde Raden aan Graaf van Tilly gegeven: ‘Ordonneeren en lasten mits dezen, dat hy de compagniën ten allerspoedichste sal doen te paerde sitten en in het geweer komen, dat hy de compagnie tegenwoordich de wacht hebbende sal posteren voor de corpsdes-guardes van deselve ruyterwacht [op het Buitenhof], en de twee andere op de Plaets alhier in den Haghe, en dat aldaer sal afwachten haer Ed. Mog. verdere ordres.’ Van het uitten drijven der menigte, van het schieten op de wederspannigen enz. geen enkel woord: toezien en afwachten is al wat Gecommitteerde Raden aan de ruiterbenden gelasten.

Hoe heeft het college, mogen wij vragen, hoe heeft inzonderheid de president, die zelf de resolutie der Staten had ontvangen, zich durven verstouten om in een zoo gewichtige aan-

gelegenheid zoo lijnrecht in strijd met de bevelen zijner principalen te handelen? Wij weten dat de moord ongestraft gebleven, dat er naar de toedracht der zaak zelf geen onderzoek ingesteld is. Is het mogelijk dat de Heer van Asperen daarop gerekend heeft? Het was vooral op het advies van Willem III, dat de Staten van Holland de zaak lieten rusten. ‘Z.H. wist niet of met vigeur daertegen te procedeeren; was by de voornaemste burgers geschiedt: dangerens. Soude garen de consideratiën der Staeten daerop hooren.’ Zoo rapporteerde de Heer van Maesdam, die op last der Staten met den Prins geraadpleegd had. Het einde van al die consideratiën en adviezen was een volledige amnestie, die over de gansche geschiedenis een ondoordringbaren sluier wierp. Was het wonder, dat de achterdocht nog hooger dan den Heer van Asperen opzag, en vermoedde dat de president van Gecommitteerde Raden maar al te goede redenen gehad moest hebben om te gelooven, dat zijn handelwijs niet nader onderzocht zou worden? Bij het leven van Willem III is, zoover ik weet, dit vermoeden nooit geuit. Maar na zijn dood, onder het tweede stadhouderlooze bestuur, verscheen het *Historisch Verhaal* van Mr. Bernard Costerus, tijdens den moord secretaris van de stad Woerden, in welks eerste uitgaaf van 1707 nog slechts geïnsinueerd, maar in de volgende van 1737 met ronde woorden beweerd werd, dat de misdaad met voorweten van Willem III gepleegd was. De Prins had op den voormiddag van den 20sten Woerden bezocht, zonder er iets bijzonders uit te richten. Dit wordt geconstateerd en aldus toegelicht. ‘Veele verstandige en naukeurige opmerkende in die tijden hebben niet alleen gemeent, maar vastgestelt gehadt, dat den Prince van Orange, kennisse hebbende van hetgene in den Hage smeulde, deze inspectie op den 20sten Aug. binnen Woerden heeft willen doen, niet met een dessein om die stede te doen besetten met guarnisoen, maar om de werelt te abuseeren, ende als quasi sijn alibi ten opsigte van het voorgevallene in 's Gravenhage te kunnen doceren, alzo zy haerlieden versekert hielden, dat ten tijde van de massacre van de Heeren Gebroeders De Witt den Prince als incognito in 's Gravenhage soude sijn geweest; dat het aftrekken van de ruyterwacht, welke soo execrable moordt hadde konnen beletten, door zijn ordre by zeeker bekent Heer was gecommandeert.’[1]

1 In de eerste zeldzame uitgaaf van 1707 wordt nog maar gezegd: ‘Wat motief den Prince gehadt heeft omme juist op dien dag Woerden te komen bezigtigen, weten wij niet, maar dit weten wij, dat de voorsz. bezigtinge is geweest van geen het minste effect.’

Met dezen trek is het afzichtelijke tafereel volkomen uitgewerkt. En, wij moeten het erkennen, nu eerst sluit alles op elkander, en vormen de bijzonderheden, die op zich zelf vreemd schijnen, een goed verklaarbaar geheel.

Maar dat geheel, hoe wel sluitend het zij, niemand die het in onze dagen kan aannemen, niemand die het voor waarheid zou durven uitgeven. In algemeene termen herhalen onze schrijvers enkele verdachte omstandigheden, maar zij brengen ze niet in verband, zij trekken er geen gevolgen uit, zij noemen geen namen; op hunne wijze eerbiedigen zij de amnestie, die ten behoeve van alle schuldigen is afgekondigd[1]. Wij volgen hun voorbeeld niet. Zonder omzien hebben wij al, wat ons verdacht voorkwam, bijeen gesteld en naar ons beste weten in samenhang gebracht. Thans willen wij de gronden, waarop de achterdocht berust, met dezelfde zorgvuldigheid beproeven, en zien of zij tegen een onpartijdige critiek bestand zijn.

Is het waar, dat de Raadpensionaris met een valsche boodschap naar de Gevangenpoort gelokt is? Ziedaar de eerste vraag, die zich aan ons voordoet. Om ze op te lossen, willen

1 Natuurlijk spreken de vreemde geschiedschrijvers met meer vrijmoedigheid. Ik wil er een ten voorbeeld aanhalen, en wel Henri Martin, wiens *Histoire de France* te recht beroemd is. Ziethier, wat hij van den 20sten Augustus verhaalt: ‘Les orangistes, voyant l'arme de la loi sc briser dans leurs mains, invoquèrent la trahison et la force tout ensemble pour frapper les deux victimcs à la fois. Jean reçut avis que Corneille, près d'être remis en liberté, voulait l'entretenir dans sa prison. “Ah! mon frère! s'écria Corneille, en le voyant entrer, que venez-vous faire ici? - Quoi! ne m'avez vous pas mandé? - Non! - Alors, reprit Jean avec calme, nous sommes perdus!” - C'étaient en effet leurs ennemis qui avaient attiré Jean dans le piége. En ce moment même, le denonciateur de Corneille parcourait les rues de la Haie, ce appelant le peuple aux armes pour empêcher les *deux traitres* d'échapper à leur *châtiment*. Jean voulut sortir: les gardiens mêmes lui barrèrent le passage. La prison fut bientôt assiégée par une horde furicusc. Les Etats de Hollande écrivirent an prince d'Orange, qui ctait an camp d'Alfen, pour lui demander des troupes. Le prince n'envoya rien. La petite garnison de la Haie contint les séditieux durant la plus grande partie du jour; mais, vers quatre heures, les magistrats intimidés curent la lâcheté de faire retirer la garnison. La prison fut aussitôt forcée par la milice bourgeoise clle-même etc..... Les Etats de Hollande requirent le stadhouder de poursnivre les meurtriers: les bourgeois de la Haie, en corps, protestèrent contre toutes poursuites. Le stadhouder fit donner une amnistic. Les assussins ne furent pas seulement impunis, mais récompensés.’

wij drie getuigen oproepen, die beter dan de naamlooze traditie in staat zijn ons inlichting te geven.

De eerste is de cipier van de Gevangenpoort zelf, Jan van Bossy. Eenigen tijd na den moord had de Raadsheer Roeland van Kinschot iets op de Poort te doen; hij raakte er met den cipier over de gebeurtenissen van den 20sten Aug. in gesprek, schreef, te huis gekomen, een omstandig relaas van het gehoorde op, en bewaarde het onder zijn papieren, waar een naneef het vond, die het in de Kroniek van het Historiesch Genootschap te Utrecht heeft laten afdrukken. Uit dit relaas, dat in allen deele belangrijk is, nemen wij alleen over, wat de zaak in quaestie, de boodschap aan den Raadpensionaris, betreft. Zoodra het vonnis aangekondigd en de rechters vertrokken waren, had de cipier beleefdelijk gezegd: ‘Mijnheer, ick ben blijde, dat Gy nu sult mogen afgaen’, waerop de Ruwaert brusquelyck antwoordde: ‘ick wete dat haer [den rechters] geen danck; maer ga eens naer mijn broeder den Raetpensionaris en versouck hem uyt mijn naem dat hy eens wil by my komen. De cipier, swaricheyt by sich selfs maeckende om in persoon het te gaen versoecken, had een van sijne meyssens gesonden aen thuys van den Raetpensionaris, die aldaer de voorsz. boodschap dede. Waerop de Raet-Pensionaris, sittende onder de hant van den barbier, liet zeggen: dat hy daedlyck soude comen’, enz. Wij zouden aan dezen éénen getuige genoeg hebben, indien zijn goede trouw boven verdenking was. Maar hij wordt zelf beschuldigd. Een verhaal, ons door Basnage, ik weet niet recht uit welke bron, overgebracht, verzekert dat 's morgens vroeg een hooggeplaatst persoon bij den cipier was gekomen en hem gelast had te zorgen, dat de broeder en de vader van den Ruwaard hem kwamen bezoeken. De cipier had gehoorzaamd, - en was dus zelf de kwade man van de boodschap. Men mag echter vragen: hoe heeft de verhaler kennis gekregen van dit bevel aan den cipier, als deze zelf er niet voor uit is gekomen? De hooggeplaatste zal wel hebben gezwegen. Maar gelukkig is de cipier onze eenige zegsman niet.

De tweede getuige is een onbekende, die een *Verhael van 't ombrengen* heeft opgesteld, dat achter Oudaen's *Broedermoord* gedrukt is. Hij had blijkbaar zijn berichten voor een gedeelte van de huisgenooten van den Raadpensionaris vernomen. Hij verhaalt, dat in den vroegen morgen bij Mevrouw van Swijndrecht, de zuster van de De Witten, die allernaast den Raad-

pensionaris woonde, en binnendoor in zijn huis komen kon, een meid gekomen was, die zeide dat haar de cipier om bodenbrood gezonden had, ‘alzoo de Ruwaerd bij sententie van den Hove vrij verklaard was en nu den Heer Raadpensionaris verlangde te zien.’ Mevrouw Swijndrecht was daarop naar haar broeder gesneld, die juist gebarbierd werd, maar zich aanstonds gereed maakte en op weg begaf. - Hij voegt hier nog verschillende bijzonderheden bij, die ik kortheidshalve ter zijde laat, doch die aan het geheele verhaal een groote waarschijnlijkheid bijzetten.

In de derde plaats nemen wij den knecht van den Raadpensionaris in het verhoor, Jan van der Wissel, die den 23 Sept. een schriftelijke verklaring heeft afgelegd van het gesprek, dat hij tusschen zijn Heer en diens broeder den Ruwaard had hooren voeren, toen zij zich, voor het eerst na zoo langen en voor hen zoo gewichtigen tijd, op de Gevangenpoort ontmoetten[1]. Daarin komt niets voor van eenige verwondering, die de Ruwaard over de komst van zijn broeder aan den dag gelegd zou hebben, en het is toch ondenkbaar, dat die omstandigheid, waaraan toen reeds zulk een merkwaardige uitlegging gegeven werd, den knecht had kunnen ontgaan, zoo zij zich werkelijk had voorgedaan.

Wij kunnen dus met volkomen zekerheid verklaren, dat de overlevering in dit opzicht onwaarheid spreekt, en dat Jan de Witt wel degelijk door zijn broeder ontboden is geworden.

Is de overlevering ten opzichte van het andere punt beter gewaarborgd? Heeft het wegtrekken der ruiters werkelijk plaats gehad op een los en leugenachtig gerucht, in het zekere vooruitzicht, dat de moord der De Witten er op volgen zou?

Wij zullen die vraag het best beantwoorden, indien wij tevens nagaan, waarom de Gecommitteerde Raden van den aanvang af aan Tilly zoo geheel andere bevelen, dan de resolutie der Staten meebracht, mogen gegeven hebben[2].

1 Een afschrift van de hand van P. Burmannus Seeundus, is uit de Bibliotheek van prof. Tijdeman in mijn bezit gekomen.

2 Het onderzoek naar de toedracht der gebeurtenissen wordt niet weinig bemocilijkt door het ontbreken van alle aanteekeningen, haar betreffende, in de Resolutiën der Gecommitteerde Raden, in de Registers van het Hof van Holland en in de Resolutiën van de Magistraat en van de Wet van 's Gravenhage. Zwijgen en zwijgen opleggen zijn de gewone middelen geweest, waardoor de regenten der Republiek de partijschap zochten te bedaren.

Toen de Staten die resolutie namen, was de Gevangenpoort omsingeld door een saamgeloopen hoop volk, door een troep canaille, zoo als de patricische regenten zich plachten uit te drukken. Dat canaille kon gevoegelijk met de blanke sabel en de pistolen van Tilly's ruiters uiteen worden gedreven. Maar nog eer de resolutie ten uitvoer gelegd en het bevel er toe aan Tilly gegeven was, had de toestand een groote verandering ondergaan. De trommen van de schutterij waren, denkelijk op bevel van de Haagsche magistraat, geroerd, en de schutters, reeds op de hoogte van hetgeen gebeurde, waren niet op hun gewone loopplaatsen, maar voor de Gevangenpoort te zamen gekomen. Daar hadden zij zich onder hun vaandels geschaard, en hielden zij thans wacht. Het spreekt van zelf, dat er nu aan geen charge van paardenvolk, aan geen gebruik van vuurwapenen te denken viel. De schutters, altijd naijverig op de militie, weigerden voor de ruiters ruim baan te maken, en stelden zich zelfs in postuur om hun den doortocht door de poort met geweld te beletten. Men moest hun dus wel de bewaking der gevangenis toevertrouwen. Al wat men verder doen kon, was, wat Gecommitteerde Raden, zoo als wij zagen, dan ook gelastten: de ruiters in de nabijheid, op het Buitenhof en op de Plaats te posteeren, van waar zij, als de schutters mochten aftrekken, aanstonds de gevangenis bezetten konden.

Zoo was dus de ruiterij tot werkeloosheid gedoemd. Niet van haar, maar van de schutters, die de Poort bewaakten, hing het lot der De Witten af. Deden de schutters hun plicht, dan was er van het gepeupel niets te vreezen. Maakten zij met het gepeupel gemeene zaak, dan konden de ruiters den gruwel niet beletten. Zij waren misschien driehonderd tegenover duizend of twaalfhonderd schutters. Maar al waren zij sterker geweest, wat hadden zij dan nog kunnen uitrichten? Wie zou hun het teeken hebben durven geven om op de schutters en de tallooze menigte, die tusschen de vaandels opeengedrongen stond, in te rijden en hun wapenen te gebruiken? Wie zou om twee algemeen gehate personen te redden een bloedbad onder de Haagsche burgers hebben aangericht? Stellen wij ons voor, dat de ruiters den geheelen dag op de aangewezen posten, achter de schutters geschaard, waren gebleven, zou dan hun aanwezigheid den moord hebben kunnen beletten? Zij zouden van de plaats af niet eens gezien hebben wat er bij

de Gevangenpoort voorviel; maar al hadden zij vernomen dat de deur met mokers werd opengeslagen, hoe zouden zij, om het te beletten, hebben kunnen naderen zonder geweld te gebruiken tegen de schutters, die voor hen stonden? En toen de deur eens opengebroken en de moordenaars naar binnen gestormd waren, was alles afgeloopen eer Tilly zich beraden kon hebben wat hem te doen stond. Maar waartoe zelf gegist naar hetgeen had kunnen geschieden? Wij weten wat geschied is. Een der drie compagniën is op het Buitenhof voor de corps-des-gardes gebleven. Zij heeft niets uitgericht; zij is werkeloos getuige geweest van hetgeen onder haar oogen voorviel. Geen andere rol zou Tilly met zijn manschap op de Plaats in deze tragedie hebben vervuld.

Slechts op ééne wijs hadden de gebroeders gered kunnen worden. Indien de schutters bevel hadden gekregen om af te trekken. Maar zij zouden zulk een bevel als een beleediging aangemerkt en niet licht gehoorzaamd hebben. En vooraf was het waarlijk niet te denken, dat men hun de gevangenen niet kon toevertrouwen. Wie zou hebben durven vermoeden dat een duizendtal gewapende burgers, waarvan de overgroote meerderheid uit eerlijke, ordentelijke lieden bestond, niet voor de veiligheid van twee voorname personen, die bovendien in een wel verzekerde gevangenis waren opgesloten, zou gezorgd hebben?

Met deze voorstelling der zaak is, ik erken het, het gezegde, dat aan Tilly bij het aftrekken in den mond wordt gelegd, moeilijk te rijmen. Maar het is verre van bewezen dat het ooit over zijn lippen is gekomen: de traditie is hier alweer onze eenige autoriteit[1]. En het gezegde gelijkt sprekend op zoo veel profetiën, waarvan men eerst hoort, als zij door de uitkomst bewaarheid zijn.

Want dat werkelijk het aftrekken der ruiters het sein is geweest tot den moord, komt mij toch waarschijnlijk voor. Een daad, die ieder oogenblik geschieden kan, wacht doorgaans op een aanleiding, en zulk een aanleiding was de aftocht van Tilly's

1 Tenzij men haar bevestigd mocht rekenen door een *Mém. MS. du Comte de Tilli*, waarop Basnage zich beroept, die, naar het schijnt, den Graaf gekend en met hem over de geschiedenis gesproken had. Licht mogelijk dat Tilly in het stadhouderlooze tijdvak zijn aandeel in de gebeurtenissen van den dag wel wat vergroot heeft. In alle geval zouden wij zijn *Memorie* zelf dienen te zien. Het verhaal van Basnage is verward en zeker niet overal juist. - Omdat zijn geschiedwerk in het Fransch is geschreven, volgen hem veelal de vreemde auteurs, en zoo hebben zich zijn dwalingen wijd en zijd verbreid.

compagniën. Nu of nooit scheen het oogenblik gekomen. De moordenaars drongen naar de poort, de overigen lieten hen begaan, onzeker wat zij eigenlijk voorhadden, en binnen weinige minuten was de misdaad voltrokken.

Doch welke de gevolgen van het wegzenden der ruiters mogen geweest zijn, men kan ze in billijkheid niet toeschrijven aan het opzet van hen, die het bevel er toe gegeven hebben. Dat bevel is op zich zelf onschuldig. De ruiters konden oogenschijnlijk op de Plaats niets doen, niets beletten. Als zij elders van dienst konden wezen, was het raadzaam hen derwaarts te zenden. De vraag is maar, of de reden, die voor hun wegroepen werd opgegeven, een wezenlijke, degelijke reden, dan wel een gezocht voorwendsel is geweest.

Bij het eerste hooren klinkt het zeker vreemd, dat Gecommitteerde Raden geloof zouden hebben geslagen aan een zoo onwaarschijnlijk gerucht, als dat de boeren uit den omtrek den Haag kwamen plunderen. Maar ik moet in de eerste plaats opmerken, dat het gerucht ook eigenlijk iets anders zeide. Men meende dat de boeren, door zendelingen uit de stad opgeruid, op weg waren om het canaille te hulp te komen. Zoo iets was volstrekt niet onwaarschijnlijk; kort te voren was iets soortgelijks te Delft gebeurd, waar ook het gepeupel, versterkt door de buitenlui uit het Westland, tegen de staatsgezinde regeering in opstand was gekomen. De Staten van Holland hadden dan ook het gerucht geenszins in den wind geslagen. In hun boven besproken resolutie, tot bescherming der De Witten en beveiliging van de stad, hadden zij o.a. bevolen: ‘Dewijle niet buyten apparentie is, dat eenige huysluyden ten platten lande haer wel te samen souden mogen rotten ende herwaerts aenkomen om de tumulte te vermeerderen, dat over sulcks mede door de Magistraat ordre gesteld moge worden dat de valbruggen van den Hage opgehaelt ende de schuyten aan deze zijde van de grachten ghelegt mogen worden.’ Wat de Staten als niet buiten apparentie beschouwden, vermoedden de Haagsche burgers dat werkelijk stond te gebeuren; den geheelen dag verhaalde men elkauder van den aantocht der boeren, en tegen den middag werd er algemeen aan geloofd.

Waarom zouden dan Gecommitteerde Raden er niet evenzeer geloof aan geslagen hebben? Waarom zouden zij niet dienovereenkomstig maatregelen hebben mogen nemen? In het *Omstandig verhaal*, door Wagenaar gebruikt, waarvan wij reeds

vroeger spraken, en dat afkomstig is van den gastheer, bij wien de Heer van Asperen dien dag met Bosveld middagmaalde, wordt ons gezegd, dat die heeren gedurig werden aangezocht om ter beveiliging der stad de ruiters naar de toegangen te zenden, en dat dit verzoek ten slotte werd herhaald en aangedrongen door twee leden der stadsregeering, den burgemeester Maes[1] en den pensionaris van der Hoeve. Indien dit zoo is, en het schijnt boven redelijken twijfel verheven, dan vervalt daarmeê noodzakelijk iedere gedachte aan boos opzet; want de regeering van den Haag was in het algemeen Staatsgezind, en de beide genoemde heeren in het bijzonder werden bij de regeeringsverandering van 7 September, als aanhangers van het gevallen bewind, van hun waardigheid ontslagen. Een maatregel, door zulke mannen gevergd, kon zeker den moord der De Witten niet bedoelen.

Dat de president, in overleg met den eenigen ambtgenoot die bij hem was, in dit geval een besluit genomen en een bevel gegeven heeft, zonder te wachten totdat het college bijeengeroepen, en intusschen de gelegenheid misschien voorbijgegaan zou wezen, was zeker niet zonder antecedent en niet meer dan redelijk. Al mocht het gerucht leugenachtig wezen, het was genoeg dat zelfs de regeering van de stad er geloof aan hechtte.

Doch het is buitendien verre van bewezen, dat het gerucht ongegrond en een loos alarm zou geweest zijn. Er wordt ons integendeel verzekerd, dat er wel degelijk een beginsel van oproer in het Westland was uitgebroken. Het is De Wicquefort, die ons dit in zijn *Mémoires*, nog in 1672 samengesteld, verhaalt. Nu is hij zeker geen auteur, dien men lichtvaardig gelooven moet; ik ben altijd huiverig uitsluitend op zijn gezag een feit aan te nemen. Maar in dit geval kan ik geen reden bedenken, waarom hij van de waarheid zou zijn afgeweken, en zijn bericht is op zich zelf waarschijnlijk genoeg. Ziet hier wat hij verhaalt: ‘Il est bien vrai que les habitans de Maesland et de quelques autres villages voisins s'etoient atroupez à dessein de venir fondre sur la Haye. Mais il en furent empeschez par l'adresse de Jacob de Volberguen, receveur-general des Provinces Unies, lequel étant allé voir les

1 Hij was toen ter tijd eigenlijk thesaurier der stad, maar eens burgemeester geweest bleef hij, volgens het spreekwoord en naar het spraakgebruik, altijd burgemeester.

terres, qu'il a en ces quartiers-là, pria le pasteur du lieu de l'aider à dissiper la canaille, comme il fit avec succez'[1].

Ik laat het aan den lezer over, of hij Wicquefort al dan niet geloof wil schenken. Maar ik houd het voor bewezen, dat het wegroepen der ruiters van de Plaats voldoende gemotiveerd was, en dat het niet mogelijk was te voorzien dat hun vertrek zulke gruwelijke gevolgen na zich zou sleepen.

Ik concludeer op deze gronden tot volkomen vrijspraak van al de beschuldigde staatslieden, rechters, Gecommitteerde Raden en Zijn Hoogheid in persoon, van alle medeplichtigheid aan den moord der De Witten.

Medeplichtig daaraan is de geheele schutterij van den Haag geweest; de bedrijvers waren enkele schurken, wier geheele levensloop ten bewijs verstrekt van de waarheid, dat wie in koelen bloede een misdaad pleegt niet door het voorwenden van politieken of religieusen hartstocht verontschuldigd mag worden.

Wat wij den Prins verwijten kunnen en verwijten moeten, is het ongestraft laten, neen, erger, het begunstigen dier moordenaars en schurken. Ik kan niet aannemen, dat een onderzoek naar de bedrijvers van den moord zoo gevaarlijk voor de rust van het land zou geweest zijn. Zeker, de medeplichtigen waren te talrijk om ze allen te straffen, maar de eigenlijke moordenaars waren enkele, en zij waren algemeen bekend. Waarom een booswicht als Verhoeff niet bij den kop gevat? Een ieder wist, dat hij den geheelen dag onbeschaamd voor het plan om de gebroeders te vermoorden was uitgekomen. Zijn schuld behoefde nauwlijks bewezen te worden. Maar ik vrees dat er bij den Prins verregaande partijschap in het spel was. De gruwel was verricht, zoo het heette, uit liefde voor zijn persoon en zijn huis. Kon hij nu straffen wat uit zulk een beweegreden was geschied? Daartoe heeft Willem III steeds te veel familiezwak gehad. - Onder de aanhitsers van den moord bekleedde de schepen van Banchem een voorname plaats. De man was overigens een warm vriend van Oranje. Hij werd bij de regeeringsverandering Baljuw van den Haag gemaakt. In die qualiteit gedroeg hij zich slecht, zoo als te verwachten was. De predikanten weerden hem in 1674 van het nachtmaal; commissarissen uit het Hof kwamen Zijn Hoogheid meêdeelen wat

1 Basnage, die veelal Wicquefort volgt, en niet geloofwaardiger is dan hij, zegt ook: 'Il étoit vrai que des Matelots de Scheveling et des Paisans du voisinage de la Haye étoient en marche.'

hem zoo al ten laste werd gelegd. En wat antwoordde de Prins? ‘Het was hem leet dat hy sulcke dingen van hem hoorde, hy hadde hem altijd bemint, omdat by sijn huys altijt hadde voorgestaen, hy soude hem ontbieden ende dan den Hove sijn bedencken laten toekomen.’ Het gevolg was, dat de booswicht nog jaren aan het hoofd der policie van de residentie bleef, tot het Hof hem eindelijk crimineel vervolgde en ter dood veroordeelde, welke straf zijn tijdige dood in de gevangenis hem gelukkig deed ontgaan.

Nog een andere bedenking kwam mede het vervolgen der moordenaars ontraden. De moord was een onovertroffen middel van intimidatie van de vrienden van De Witt. Het scheen wenschelijk, dat de Prins van de Staten van Holland volmacht kreeg om de regeeringen der stemhebbende steden buiten tijds te veranderen. Maar dat was van hen vergen, dat zij hun eigen politiek doodvonnis velden. Alleen door vrees voor erger zouden zij er toe over te halen zijn. Hun moest beduid worden, dat, zoo zij zich niet in alle liefde door den Prins lieten removeeren, het volk hen misschien nog verder dan van het stadhuis removeeren zou. De Raadpensionaris Fagel maakte van dit argument een welsprekend gebruik. Hij merkte aan, ‘dat de verandering der regeering buitentijds en door den stadhouder behoorde te geschieden, omdat het volk anderzins niet te vrede zou zijn, hebbende men hier, toen het execrabel faict aan de De Witten uitgevoert werd, voorgegeven, dat de Prins te goed was, en dat men daerom 't werck verrigten moest, eer hij in den Hage kwame.’ Wij kunnen ons de lange gezichten voorstellen, waarmeê de Edelgrootmogenden deze klemmende redeneering aanhoorden. Maar de uitwerking was naar wensch. De machtiging aan den Prins werd verleend.

En toch, alles te zamen genomen, ware het voor den Prins en zijn aanhangers misschien beter geweest, indien zij aan al die politieke bedenkingen minder gehecht, en eenvoudig het kwaad gestraft hadden, onverschillig door wie het bedreven was en wien het bevoordeelde. Zij hadden dan voorkomen, dat tijdgenoot en nakomeling hen medeplichtig hebben gehouden aan den gruwel, dien zij in hun hart verfoeiden. De geheimzinnigheid, waarin zij de misdaad van hun aanhang gehuld hebben gelaten, heeft alleen enkelen schurken gebaat, ten nadeele der geheele partij, en van hen zelf in de eerste plaats. Eerst in onzen tijd, nu de geschiedenis den sluier mag op-

lichten, dien een dwaze staatkunde over de gebeurtenissen placht te werpen, eerst nu blijkt het, dat er voor hen geen reden bestaan heeft om een onderzoek te schuwen. Ik hoop, dat hun onschuld voortaan erkend zal worden. Maar intusschen hebben duizenden twee eeuwen lang aan hun schuld geloofd, en heeft de partijschap in die denkbeeldige misdaad een voorwendsel en een verontschuldiging gezocht voor weer andere misdrijven.

R. FRUIN.

Job en zijne vrienden.

Het boek Job, vertaald en verklaard door Dr. J.C. Matthes, inzonderheid naar aanleiding van de jongste buitenlandsche kommentaren. 2 Dln. Utrecht, uitg. en druk van L.E. Bosch en Zoon.

I.

Wanneer wij niet wisten, hoe kolossaal de macht der overlevering is, en welk een taai leven de godsdienst-vooroordeelen hebben in de bescherming van onkunde en gemakzucht, dan zou het ons moeilijk vallen, in de goede trouw te gelooven van de menschen, die een weinig hebreeuwsch verstaan, en toch der goê-gemeente onze statenvertaling des O.T.'s in handen geven, met de vermaning, dat zij ieder deel daarvan voor een godswoord moet aannemen. Immers zij moesten weten, dat, al kon ook het oorspronkelijke op die eer aanspraak maken, die overzetting op honderden plaatsen, vooral in de dichterlijke boeken des O.V.'s, kant noch wal raakt. En wanneer er eens een nieuwe vertolking aan de gemeente wordt aangeboden, dan zal zij wel veel beter zijn dan die onzer Dordtsche vaderen; maar - tenzij wellicht als men er nog een eeuw mede wacht - zij zal zonder twijfel nog op menige plaats meer gissingen naar den zin van het oorspronkelijke dan eene goed gegronde overzetting behelzen. Wie het niet gelooft, ga het boek *Job* slechts lezen. In den loop van dit jaar is daarvan ten onzent een nieuwe bewerking in het licht gekomen van Dr. J.C. Matthes. Zij maakt een deel uit van de *Nieuwe Theologische Bibliotheek*, tot nog toe door Dr. A. Pierson, voortaan door Matthes bijeengebracht. Het werk maakt geen aanspraak op de verdienste van geheel oorspronkelijken arbeid te geven, wat het doel der *Bibliotheek* niet is. De titel zelf duidt aan, dat de schrijver zeilt onder vreemde vlag, en niet meer belooft te geven, dan het beste, dat mannen als Ewald, Hirzel, Renan, Schlottmann

Olshausen en Delitsch leverden. Maar hij schenkt ons veel meer dan eene vertaling. De resultaten van den arbeid der Nederlandsche geleerden, als Hoekstra en Kuenen, worden ons nevens die der buitenlanders medegedeeld, verrijkt door de opmerkingen van den schrijver zelven, zoodat licht menig werk, dat een minder nederigen titel voert, met meer geleende veêren pronkt dan dit.

In dit geschrift dan van den heer Matthes, een 1000 bladzijden groot, wordt ons gegeven het uittreksel van al wat de geleerdheid, door velen aan de verklaring van het boek *Job* te koste gelegd, opgeleverd heeft. Door velen. Ja. Matthes telt ongeveer 140 kommentaren op, zoowel van Joden als van Christenen, van Roomsch-katholieken als van Protestanten. En de vrucht van al dat hoofdbreken is, dat wij nu nog in menig opzicht het beeld van Hieronymus kunnen overnemen, die ons boek vergeleck met een aal, die te sneller ontglipt, naarmate men sterker op hem drukt. Wij verstaan van het boek *Job* wel veel meer dan hij; maar dat zegt juist niet veel, en er is ook nu niemand, die zou durven beweeren, dat hij het geheele gedicht kan vertalen. Dat er een reeks van woorden in voorkomt, waarvan wij volstrekt den zin niet weten, is erg; doch als dat het eenige bezwaar was, dan konden wij het nog overzien. Maar als wij het boek bestudeeren, dan gebeurt het ons minstens een honderd maal, dat wij, als wij een vers lezen, er niets van begrijpen. Wij herlezen, wij zamelen al onze kennis van het hebreeuwsch bijeen, maar de zin blijft ons een volkomen raadsel. Nu zien wij eene vertaling in, en daardoor staan wij voor een nieuw raadsel, namelijk hoe de overzetter dien zin uit die hebreeuwsche letters heeft gevonden. Wij komen er niet achter, en roepen de hulp der verklaring in. Wacht nu! de geleerdheid der eeuwen zal ons voorlichten! Maar het is of wij een slag in 't gezicht krijgen: ja, als wij dít woord dus vertalen, het met het volgende op zoo'n manier verbinden, aan een derde woord een zin hechten, dien het misschien, misschien, hebben kan, daarbij er iets onder verstaan, wat er waarlijk wel bij mocht gezegd zijn, dan komen wij er. Maar raadselachtig wordt het bijna, hoe een mensch zoo scherpzinnig is geworden om al die mogelijkheden uit te vinden. Zoo komen wij achter den zin van het eene vers voor, het andere na, gelukkig afgewisseld met meer verstaaubare, totdat wij een geheele reden, van Job b.v., willen overzien. Nieuwe zwarigheid!

Hoe dat geheel in elkander zit, is moeielijk uit te maken. Wij kunnen het in eenige stukken verdeelen; maar deze schijnen als droog zand samen te hangen. Het koppelwoord beduidt alles: en, doch, echter, hoewel, dns, zie, enz. Geen partikel schijnt een bepaalde beteekenis te hebben. Overal moet men wat bij denken om de deelen aan elkaâr te schakelen. Het is soms om wanhopend te worden. Matthes klaagt enkele keeren, dat wij het orgaan missen om den dichter te volgen. Het schijnt wel zoo te zijn. Het heeft er vaak iets van, of wij den zin moeten voelen. Misschien dat wij er achter kwamen, als het gedicht ons door den schrijver werd voorgedragen. Maar waarschijnlijk zouden wij dan iets geheel anders hooren, dan wij nu lezen, want menige plaats schijnt zeer bedorven te zijn door de afschrijvers, die er zeker even weinig van gevat hebben als wij, misschien nog minder. De Grieksche vertalers ten minste begrepen er niet veel van. Matthes is genoodzaakt geweest om enkele verzen geheel onvertaald te laten; en eene mijner grieven tegen zijn boek is, dat hij datzelfde niet met tienmaal meer plaatsen gedaan heeft. Ten minste had hij de verzen en woorden, die op goed geluk af vertaald zijn, met een andere letter moeten laten drukken. Wanneer toch een ten Kate ons *Job* in versmaat weêrgeeft, dan mag hij er soms een slag in slaan, en met gissingen de gapingen aanvullen, door onverstaanbare plaatsen veroorzaakt, wanneer hij slechts hetgeen begrepen kan worden, niet verdraait, en geen denkbeelden in het boek inbrengt, die er vreemd aan zijn. Maar wanneer aan eene wetenschappelijke verklaring eene vertolking wordt toegevoegd, dan moet het genoegen van het gedicht te kunnen lezen, opgeofferd worden aan dezen eisch der wetenschap: zeg niet meer dan gij verantwoorden kunt; en Matthes geeft ettelijke keeren de vertaling van een plaats, wier verklaring blijkbaar zuchtend geschreven is. Dat moest niet. Het is nuttig te kunnen overzien, wat wij weten en wat niet. Daarenboven heeft het besef, dat men, als het slechts eenigszins mogelijk is, de vertaling eener plaats moet geven, vaak een zeer nadeeligen invloed op het werk, dat daartoe leiden moet. Men sluit zoo licht onwillekeurig de oogen voor allerlei moeielijkheden aan de opvatting van een woord of vers verbonden, en gaat knoeien om uit eenige woorden een zin uit te exegetiseeren. Wij weten nog zeer weinig van het hebreeuwsch; geduld slechts! wij winnen veld en behoeven ons niet te overjachten.

Vele plaatsen van het boek *Job* mogen onverstaanbaar voor ons zijn en wellicht altijd blijven, wij kunnen er genoeg van begrijpen, om het op goeden grond voor een der prachtigste gedichten te verklaren, die ooit het licht hebben gezien, en om ons de beelden van Job en zijne vrienden duidelijk voor te stellen. Dat laatste *kunnen* wij doen; maar het is er ver van af, dat het ook gebeurt. Weinige bijbelsche personen worden zoo misteekend als Job en zijne vrienden. Er bestaat een soort van catechisatie-Job, die weinig met den echten gemeen heeft. Vergeeft mij, ambtbroeders! wanneer ik met weinig eerbied van het godsdienstonderwijs schijn te spreken. Dat is mijn bedoeling niet. Maar zoolang als het schetsen der karakters van bijbelsche personen een hoofdbestanddeel van dat onderwijs uitmaakt, zoolang loopen wij gevaar om er karikaturen van te maken. Zij zijn toch vaak zeer hoekig, en wij slijpen er licht de scherpe kanten wat af. De geloofshelden van O. en N.T., alledaagsch noch in hunne deugden, noch in hunne ondeugden, loopen gevaar om onder de handen van hen, die ze voor hunne leerlingen begrijpelijk willen maken, gewrongen te worden in het fatsoen van gewone menschen. Voor kinderen nu, en voor de meeste volwassenen er bij, is een persoonlijkheid als die van den echten Job volkomen onverstaanbaar. Maar de gewone, gangbare figuur is zeer begrijpelijk. Er was eens, zoo kan men in allerlei handleidingen voor catechisaties lezen, er was eens een vroom man, Job genaamd, die zwaar werd beproefd. Hij werd arm en beroofd van kinderen, eindelijk zwaar ziek. Dat deed God om te zien, of hij wel aan Hem getrouw zou blijven. En hij bleef geduldig. Eenzaam zat hij neder op een mesthoop. Zijn vrouw kwam hem bespotten, en trachtte hem te verleiden tot afval van God; zijne vrienden toonden ook weinig medelijden, en dachten, dat hij een groot zondaar was; maar Job bleef lijdzaam. Een enkele maal werd hij wel eens twijfelmoedig en klaagde zijn nood, zelfs wat al te heftig; maar hij bleef toch vroom en vertrouwde op God. Daarom gaf God hem ook al het verlorene dubbel terug.

Dit verhaal laat zich zeer goed tot allerlei praktische vermaningen aanwenden; maar op die wijze heeft men het oude gedicht geheel verwaterd. De Job van den dichter is alles behalve een geduldig lijder, maar de type van een twijfelaar.

Hoe is dan toch die populaire Job in de wereld gekomen? Dat is met tamelijk groote zekerheid aan te wijzen. Zulk een Job

heeft waarschijnlijk eens bestaan in de overlevering des volks, en gaf tegen den tijd der ballingschap aan den schrijver van ons boek een naam voor zijn held, een inkleeding voor zijn gedicht, al bleef er ook onder zijne handen van den lijdzamen vrome niet veel over. De profeet Ezechiël schijnt dien Job der overlevering gekend te hebben en vermeldt hem[1], naast Noach en Daniël, als een toonbeeld van vroomheid. Ons boek *Job* kent hij waarschijnlijk niet. Terwijl dit geschrift in volgende eeuwen om zijn duisterheid zelden gelezen en zeker weinig begrepen is, bleef Job als type van vroomheid en geduld voortleven[2]. Jakobus[3] leidde hem als zoodanig bij de Christelijke kerk in; en natuurlijk - want de meeste menschen hebben hun gemak lief - is hij onder dit karakter bekend gebleven, en wordt nu van geslacht tot geslacht overgeleverd als de Job, die in het naar hem genoemde boek geteekend wordt, hoewel het de onwaarheid zelve is. Uit de opvatting te oordeelen, heeft het er vaak iets van, of het boek *Job* op de volgende wijze bestudeerd wordt: Men leest de twee eerste hoofdstukken en vindt daarin een geduldig lijder; men ziet, dat een derde begint met eene vervloeking van Job over zijn geboortedag, waaruit men bespeurt, dat hij, niettegenstaande zijn lijdzaamheid, soms zeer klaagde; daarop vindt men een reeks van gesprekken, die zeer moeielijk te verstaan zijn en dus gemakshalve overgeslagen worden; zoo landt men aan het eind van het boek aan, waarin alles terecht komt; en - men kent het boek *Job* en vindt het schoon. Precies als iemand, die in de kerk, even na het opgeven van den text in slaap gevallen, bij de slotphrase de oogen opent en na het amen zegt zeer gesticht te zijn, en dat hij het volkomen met den spreker eens is.

Of iedereen het met den dichter van *Job* eens zou zijn, als hij hem geheel volgde, is zeer twijfelachtig. Laat mij de beelden van Job en zijne vrienden, zoo als hij die ontwierp, in enkele ruwe trekken nateekenen. Zij zijn zeer waard gadegeslagen te worden en geven aan menigeen in onzen tijd een kostbare les.

1 XIV:14. 20.
2 Jez. Sir. XLIX:9, Tobias, II:12, 15.
3 V:11.

II.

Voordat wij de beelden van Job en zijne vrienden teekenen, moet de vraag worden beantwoord, of ons boek *Job* een geheel is, dan of in het oorspronkelijke geschrift later stukken van belang zijn ingelascht. Er zijn daarover onder de uitleggers verschillende gevoelens. Ik kan hier mijne meening slechts uitspreken met een zeer korte opgaaf der hoofdgronden, waarop zij steunt. De redenen van Elihu (XXXII-XXXVII) zijn zeker een toevoegsel van latere hand. Zij breken den samenhang geheel, want XXXVIII:1, 2 is bijna onverstaanbaar, wanneer het niet onmiddellijk volgt op XXXI:37; en zij behelzen niets dan eene vervelende, met weinig talent geschreven herhaling van de woorden der drie vrienden. Wij komen straks op de bedoeling van den inlasscher terug. - Wat het overige aangaat is Matthes mij te behoudend; zijn poging om de echtheid der drie-en-twintig laatste verzen van XLI te handhaven, voldoet mij evenmin als zijne bewijsvoering, dat XXVII:11-23 in het oorspronkelijke thuis behooren. Doch dit zijn betrekkelijk kleinigheden, daar die gedeelten op onze opvatting van het geheel weinig invloed hebben. Van meer belang is de vraag naar de echtheid van de inleiding en van het slot des boeks. Hierin moet ik van bijna alle uitleggers verschillen. Gewoonlijk verbindt men het lot der beide stukken aan elkaâr, beide voor echt of beide voor onecht verklarende. Ten onrechte, geloof ik. Zonder de inleiding (I en II) is het boek niet te verstaan. Er zijn wel tegenstrijdigheden tusschen den inhoud van het hoofd en dien van het lichaam des boeks; maar die zijn volkomen op te lossen. Prof. Kuenen heeft daartoe (ik stem hierin met Matthes van harte in) in zijn *Hist. Krit. Onderzoek* den rechten weg gewezen. Maar dat de epiloog echt zou zijn, kan ik niet aannemen. Hoe! daarin wordt Job geprezen, omdat hij ‘het rechte gezegd had voor God’, en er gaat vlak vooraf, dat hij tegen Gods berisping niets weet in te brengen, en slechts vol berouw kan herroepen! Die epiloog, waarin alles zoo fraai terecht komt en waarin de vrienden van Job voor goddelooze menschen verklaard worden, zou, als ze echt was, een merkwaardig staaltje zijn, hoe een genie zijn eigen schepping kan bederven. Het boek is m.i. besloten

met de woorden: ‘ik herroep in stof en asch.’ De volgende karakterschets van Job en zijne vrienden zal, hoop ik, krachtig voor dit gevoelen pleiten. Ter zake dan!

De inleiding van het boek teekent ons Job in zijn vroomheid en lijden. Het is waarschijnlijk, dat zijn vaderland (de woestijn ten N.O. van Edom) en de hoofdtrekken zijner geschiedenis aan de overlevering ontleend zijn. Hij was rijk in kinderen en in vee. Onberispelijk was zijn wandel, en zijn vreeze Gods zoo groot, dat hij zelfs, als zijne kinderen feest vierden, voor hen offerde, om God te verzoenen, in geval zij bij hun vreugd Hem mochten verlaten hebben. De plaagengel in Jehovah's hemelraad kon niet gelooven, dat Jobs vroomheid belangeloos zou zijn, en God gaf, om hem dit te bewijzen, Job in zijn hand. Nu werd de vrome van alles beroofd, van zijne bezittingen, van zijne kinderen, eindelijk, toen hij dat alles geduldig droeg, op eene nieuwe aanvraag van den Satan, van zijne gezondheid. Doodkrank zat hij buiten zijne woonplaats, van de menschen verlaten, neder. Maar hoe ook gekweld, geen klacht kwam hem over de lippen. Jehovah's naam zij geloofd! dat was zijn hoofdgedachte. Zelfs als zijn vrouw hem vermaande om nu God maar vaarwel te zeggen, daar hij toch zag, dat zijn vroomheid tot niets diende, bleef hij standvastig en smaadde God niet. Ziedaar den echten vrome aan het bitterste lijden ten prooi.

Dit, en niets meer, is de zin der inleiding. De schrijver wil daarin niet, zoo als men vaak veronderstelde, eene verklaring van het lijden van Job geven. Matthes heeft dat op nieuw duidelijk in het licht gesteld. De schrijver geeft slechts, ik weet er geen beter beeld voor, den text van zijn preek. Een uiterst vroom man, wien zelfs de hevigste smart geen klacht kan ontlokken, is een groot lijder. Dat is een raadsel in het godsbestuur. Het was dat vooral voor den Israëliet, die in ieder lijden een straf voor bepaalde zonden zag. Waar had dan Job zulk een smart mede verdiend? Dit raadsel wil de dichter - niet oplossen, want hij verklaart het voor onoplosbaar, maar - van alle kanten bezien. Daartoe laat hij het bespreken door Job en zijne drie vrienden. Job, de lijder zelf, krijgt, zoo als voor de hand lag, de rol van het raadselachtige van Gods gedrag, het schijnbaar onbillijke en harde eener dergelijke bejegening, in het licht te stellen, en wordt dus de eerlijke, stoutmoedige, maar hartstochtelijke twijfelaar, de aan-

klager van God. Omdat nu Job in de inleiding als de geduldige lijder was geteekend, ontstaat er eene tegenstrijdigheid in het geheel; want zijne onderworpen stemming was juist een der bestanddeelen zijner vroomheid, die zijn lijden zoo raadselachtig maakte, en nu ontbreekt dat teeken der deugd. Die tegenstrijdigheid zou vermeden zijn, wanneer de dichter iemand had laten klagen over Gods onbillijk gedrag tegen een derde, of over de vele raadselen in het godsbestuur, zonder dat juist eigen leed daartoe de aanleiding gaf. Maar zij geeft geen grond om de inleiding, geheel of gedeeltelijk, voor onecht te verklaren, maar is een fout in het boek als kunstgewrocht. Vergeten wij die vlek, en slaan wij Job, den bediller Gods, gade.

Zeven dagen lang heeft hij zwijgend neêrgezeten met zijne drie vrienden, die als verplet waren door den aanblik van zooveel lijden, Eindelijk barst hij los in een heftige vervloeking van zijn geboortedag. Hij wenscht dood te zijn, want waar dient het leven voor, als de mensch zoo ellendig is? - Zijne vrienden zetten groote oogen op. Zulke woorden hadden zij van een vroom man als Job niet verwacht. Schoorvoetend - dit is in het gedicht een trek die de meesterhand verraadt - schoorvoetend begint een hunner, Elifaz, te spreken. Zou hij iets mogen zeggen? Het kon niet anders zijn dan hetzelfde, wat Job in dergelijke gevallen steeds aan anderen tot troost had voorgehouden. In den godsdienst moest hij zijn kracht zoeken. En nu wordt den lijder de geheele dogmatiek naar het hoofd geworpen: Onschuldigen komen nooit om, maar goddeloozen wel. Alle menschen zijn zondig - die waarheid wordt met een bespottelijken nadruk verkondigd - Job moet de zaak maar aan God overgeven, omdat Hij redden kan. De mensch, die zich bekeert, wordt eindelijk gelukkig. Dat had Elifaz aan zijn vriend te zeggen; deze mocht er zijn voordeel mede doen. - Maar Job is volstrekt niet van plan zich zoo te laten troosten. Hij wordt integendeel boos op zijne vrienden, die met zoo algemeene praatjes zijn leed denken te verzachten. Zij spraken alsof hij geen reden had om te klagen; en waarlijk, dat had hij wel, want hij was uitgeput. Zij moesten liever medelijden met hem hebben, dan zich over hem ergeren. Wat spraken zij van zonde! Waarmede had hij dan zijn lijden verdiend? En nu hervat Job zijn klacht heftiger dan den eersten keer. Ellendig was zijn leven, nameloos zijn smart, en door geenerlei hoop werd zij verzoet, want met den dood was het

gedaan. Daarom zal hij klagen over God. Wat had God er aan om hem zoo te plagen? Ja, volkomen waar was het woord (hij zinspeelt op Psalm VIII): ‘Wat is de mensch, dat Gij zijner gedenkt en hem zoo hoog stelt?’ God dacht aan den mensch, maar het was om hem ellendig te maken. Als lijden het gevolg van zonden was, waarom vergaf Hij dan niet liever in plaats van zoo te straffen? - De vrienden bemerken nu, dat Jobs klacht niet slechts het gevolg is eener voorbijgaande mismoedigheid, maar dat zeer gevaarlijke twijfel aangaande Gods rechtvaardigheid daaraan ten grondslag ligt. Bildad slaat daarom op hetzelfde aanbeeld als Elifaz, en verkondigt op nieuw de leer: Alle lijden is de vrucht der ongerechtigheid, en als Job zich bekeerde, dan zou hij wel weder gelukkig worden. Die waarheid stond vast, want het was de geijkte leer der vaderen. Zou iemand het wagen dit te loochenen? - Kalm begint Job daarop te antwoorden, dat hij al wat zijne vrienden hem vertelden, ook wel wist, en o.a. beaamde hij ten volle, wat Elifaz had gezegd, dat hij het slechts aan God moest overgeven, omdat Hij almachtig was. Ja, God was almachtig, - en hier begint hij bitter te worden - dat gevoelde hij wel, want hij kon niets tegen Hem doen, en of hij al pleitte met den Almachtige, het zou hem niet baten. Hij kon niet anders dan bukken, al was hij nog zoo onschuldig. En onschuldig was hij. Hij zou het rondweg uitspreken, al moest het hem ook het leven kosten. God plaagde de onschuldigen uit lust om te plagen. Hij zou God tot verantwoording dagen, want Hij maakte misbruik van Zijn almacht. Toen Hij hem schiep, had Hij reeds het plan gehad om hem te bespieden en bij de minste overtreding te straffen, ja, om hem rampzalig te maken, al deed hij ook geen kwaad. Waar diende het voor om hem te doen geboren worden? En nu was zijn eenige wensch, dat God hem vóor zijn dood een weinig verademing schonk. - Die heftigheid van Job, dat ‘zwetsen’, zoo als zij het noemen, maakt zijne vrienden zeer boos. Bij monde van Zofar wordt aan Job verweten, dat hij vergeet, hoe kortzichtig hij is, en hoe ver Gods grootheid boven zijn bereik was. Maar verder weet Zofar niets te geven dan denzelfden raad: hij moest zich maar bekeeren, dan kwam alles nog wel terecht. - Op nieuw wordt Job geprikkeld tot toorn. Wat waren zij wijs! Alsof hij al die dingen niet even goed wist als zij! Maar zoo ging het in de wereld: de ongelukkige was in verachting,

en de geweldenaars hadden vrede[1]. Dat kon men aan de dieren vragen. Die zouden hetzelfde verkondigen, want God had hen aan de menschen onderworpen. Wat een mensch met eigen oogen zag, moest hij toch wel gelooven. Wat praatte men er van, dat de ouden zoo wijs waren en de echte leer hadden verkondigd? Neen, wijs was God alleen. Zijn wijsheid was die der almacht, en onbarmhartig maakte Hij er gebruik van door te vernielen en gevangen te nemen, overstroomingen en aardbevingen te bewerken, raadsheeren arm te maken en koningen te onttronen, priesters tot bedelaars en grijsaards tot dwazen te verlagen. Ja, God kon zelfs volken groot maken alleen om hen te vernietigen. Dat alles had hij zelf gezien; hij wist het dus even goed als zijne vrienden. Ja, hij wist het beter dan zij, en hij zou pleiten met God. Zij moesten liever zwijgen, want onedel waren hunne bedoelingen. Hoe kwamen zij toch aan hunne leer van Gods rechtvaardigheid? Zij namen Gods partij op, en wilden Zijn baan schoon vegen, omdat zij Hem, den Almachtige, te vriend wilden houden. Alsof God gediend was met zooveel onwaarheid! Neen, God zou hen tuchtigen, omdat zij zooveel beuzeltaal lieten hooren. Nu zou hij het maar eens rondweg zeggen, waar het op stond; wilde God er hem voor dooden, ook goed; hij was toch een verloren man. De mensch, uit eene vrouw geboren, was een diep ellendig wezen, waarvoor geen hoop was. Een afgehouwen of verdorde boom liep nog weêr uit, maar een dood mensch bleef dood. Ja, als hij nog maar eens terug kon komen uit de onderwereld! Maar dat kon in der eeuwigheid niet, en of zijne kinderen al gelukkig waren, daar had hijzelf niet veel aan. Op die beschuldiging moest God zich verantwoorden.

De taal van Job klinkt al meer en meer vreeselijk in de ooren der vrienden; het is godslastering, waarvan de gevolgen doodelijk moeten zijn. Zij laten het dan ook niet onder zich om dat duidelijk te zeggen. Nog vijf keeren weêrleggen zij Job; maar van het loon der godsvrucht is in hunnen redenen geen sprake meer. Slechts de straf der zonde houden zij hem gedurig strenger voor oogen. Maar Job wordt niet tot zwijgen gebracht. Steeds duidelijker wordt zijn aanklacht tegen God, scherper de toon, waarop hij spreekt tot zijne vrienden, die Gods partij kiezen tegen hem. Wat zeide men, dat de

1 In de opvatting dezer reden van Job (XII-XIV) wijk ik ver af van Matthes.

zonde gestraft werd! Dat was een leugen. Allerlei gruwelen gebeurden er, zonder dat God er acht op gaf. De goddeloozen waren vaak zeer gelukkig. Niemand durfde hun hunne zonden verwijten. Men eerde hen tot zelfs in hun graf. De kinderen des goddeloozen, leerde men, plukten de wrange vruchten van huns vaders gedrag. Maar wat raakte hem dat? Zelf moest de zondaar het voelen, dan was God rechtvaardig. Te midden van dien stortvloed van klachten heeft Job slechts éene hoop: wanneer hij God zelven maar eens kon zien en met Hem spreken! God zou hem wel begrijpen. Hij zou richten tusschen hem en zijne vrienden, en hem in het gelijk stellen. Ja, waarom had God geen vaste gerichtsdagen ingesteld, waarop Hij zich verdedigen kon voor de menschen? Nu bleef de mensch zonder licht staan voor alle raadselen, en vol raadselen was de wereld; wie zou hem dat heeten liegen?

Overbluft zijn de vrienden. Tegen die heftige uitbarsting van den twijfel en die onverbiddelijke logica is hun dogmatiek niet bestand. De laatste die spreekt, Bildad, zegt eenige verwarde woorden over Gods onbegrijpelijke grootheid en de onreinheid des menschen, maar hij breekt verslagen af. Zegepralend spreekt Job, niet meer door zijne vrienden beantwoord. Uit het veld geslagen waren de laffe troosters. Dwaasheden hadden zij gezegd, maar niets nieuws. Dat God groot was, wist hij waarlijk ook wel. En daarop geeft hij er eene beschrijving van, die al wat de vrienden hadden gezegd, verre in stoutheid overtreft; en dat was nog slechts ‘een fluisteren van Hem; wie verstond den donder zijner kracht?’

Job is overwinnaar en wil nu nog eens uitvoerig en duidelijk het groote raadsel, dat in zijn lot ter oplossing gegeven was, uiteenzetten. Dit gedeelte, XXIX-XXXI, behoort tot de schoonste van het boek. Weleer was hij gelukkig, rijk en geëerd; als een vader der armen en een helper der ongelukkigen woonde hij gelijk een koning te midden der schare. En nu was hij ellendig, de spot van vagebonden, akelig ziek; en God luisterde niet naar hem, zoodat hij als een rampzalig wezen naar het graf ging. Die lotwisseling was niet door eigen schuld veroorzaakt; rein was hij van wandel; onrecht en leugen had hij gehaat, en ontucht noch overspel bedreven; hij had geen afgoden gediend en was herbergzaam geweest; zelfs had gij geen oog van begeerte op eene vrouw geslagen. Zoo stond dus de zaak. Och of God naar hem luisterde! Hij

wilde gaarne voor Hem zijne zaak bepleiten. Fier als een vorst zou hij Hem tegemoet treden.

III.

Ziedaar Job, zoo als de dichter hem heeft geschilderd. Dat hij in de inleiding als lijdzaam wordt geteekend, is, gelijk wij zagen, toe te schrijven aan het voornemen des schrijvers om hem als een in ieder opzicht vroom mensch voor te stellen, opdat het raadselachtige van zijn lot en het rechtmatige zijner klacht te meer in het oog zou vallen. Maar dat geduld is in het hoofddeel des gedichts ver te zoeken, en Job, de beschuldiger Gods, is zijn hoofdpersoon. Job - of, wil men liever, de schrijver, die zijne bezwaren hem in den mond legt - Job vindt Gods handelwijs met de menschen zeer vreemd. Hij betwijfelt Gods rechtvaardigheid. Had hij in onzen tijd geleefd, dan zou hij Gods liefde in twijfel hebben getrokken; maar het leerstuk: God is liefde, bestond toen nog niet, en de stelling, dat de wet der wedervergelding alles in de wereld beheerschte, zoodat de vrome beloond en de booze gestraft werd, nam onder Israël dezelfde plaats in, die de waarheid: God is liefde, onder ons vervult. Zij moest alles verklaren. Zij legde een pleister op iedere wond.

Zijn eigen lijden geeft Job aanleiding om de waarheid dier geijkte leer, door priesters, profeten en wijzen gepredikt, te onderzoeken. Maar hij bepaalt zich niet bij dat éene voorbeeld, en, de oogen om zich heen slaande, ziet hij overal feiten, waardoor dit leerstuk van Gods rechtvaardigheid wordt gelogenstraft. Als hartstochtelijk mensch, wien het ernst was met het geloof, spreekt hij dat heftig uit. Hij gevoelt, dat het niet goed is zoo te spreken, dat, als God eens met hem wilde rechten, zijn leven verbeurd was door zijne stoutmoedigheid om zoo te klagen. Maar waarheid bovenal! Hij wil God niet naar den mond praten; en bij slot van rekening gelooft hij, dat God het hem niet euvel zou mogen duiden, dat hij het ernstig nam met Zijne rechtvaardiging.

Had ik geen gelijk met te zeggen, dat zulk eene persoonlijkheid onbegrijpelijk is voor kinderen, en dat zelfs

de meeste volwassenen van zulk een zielestrijd geen begrip hebben?

Hoogstbelangrijk is het om kennis te nemen van het oordeel des dichters over Jobs wijze van spreken. Hij spreekt dat oordeel uit door Jehovah zelf te doen optreden. Job had Jehovah gedagvaard: hij zou vragen en God zich verdedigen, of omgekeerd; in ieder geval zou hij vrijmoedig voor Hem pleiten. En nu antwoordt Jehovah uit een storm, den stouten bediller verpletterende:

> Wie verduistert daar het raadsbesluit
> Met woorden vol onverstand?
> Ei! gord als een man uwe lendenen,
> Ik zal u ondervragen, - onderricht Mij!
>
> Waar waart gij, toen Ik de aarde grondvestte?
> Zeg het, als gij zooveel inzicht hebt!

Zoo luidt Jehovah's antwoord, en daarop doet Hij Zijne grootheid gevoelen, waarvan de mensch weinig besef had. Wonder op wonder was in de natuur te aanschouwen. De woudezel, de eenhoorn, de struis, het paard en de havik openbaarden de almacht en majesteit van den Schepper. ‘Zal nu de bediller twisten met den Almachtige? De beschuldiger van God geve antwoord hierop!’ En als Job vol schaamte verstomt, en niets weet te zeggen dan:

> Zie, ik ben te gering; wat zal ik antwoorden?
> Ik leg de hand op mijn mond.
> Eens heb ik gesproken, - maar nimmermeer,
> En tweemaal - ik doe het niet meer,

hervat Jehovah op denzelfden toon, noodigt den klager uit om Zijne werken na te volgen, als hij kan, en wijst op nijlpaard en krokodil, als zeer geschikte voorwerpen om hem kleiner te maken in eigen oog. Het eind is, dat Job slechts stamelend en verward kan antwoorden, en vol berouw zijne woorden herroept.

Zoo keurt dan de dichter de hartstochtelijke uitingen van den twijfel, de murmureeringen en heftige openbaringen der ontevredenheid, die hijzelf zeker vaak in zijn hart heeft voelen oprijzen, af; want ‘God is groot en wij begrijpen Hem niet.’

Maar sterker nog veroordeelt hij de zielsstemming van Jobs

vrienden. Jehovah neemt geen notitie van hen, maar Job zelf heeft hen ook reeds volkomen tot zwijgen gebracht. Die vrienden... o! wij kennen hen van nabij; wij kunnen ze elken dag zien; schier in ieder klaaghuis ontmoeten wij hen; zondag aan zondag treden zij in verschillende bedehuizen op om de gemeente te stichten. Het zijn de menschen, die er een dogmatiek op nahouden. Zij hebben een geloof, en dat staat vast als een muur. Twijfelen? Maar de zotheid om dat te doen, is nooit in hun hart opgerezen! Hun leer is een uitnemende sleutel om alles mede op te lossen. Zij erkennen wel, dat er raadselen zijn, maar weten er toch wel weg mede, en maken zich daarover volstrekt niet zoo verlegen, dat hun geloof er door aan het wankelen zou gebracht worden. Zij zien allerlei lijden; maar zou dat hen doen twijfelen aan Gods rechtvaardigheid, of aan Zijne liefde? Geenszins. God is rechtvaardig, God is liefde; ziedaar als het ware tooverspreuken, die hen doen zweven in hooger sferen, en waardoor al dat duistere wordt opgeklaard. Job roept hen toe: ‘Maar dat lost het raadsel niet op! De vraag is juist, hoe dit en dat met Gods trouw is te rijmen? Waarom gebeuren er zooveel vreeselijke dingen?’ - En het antwoord klinkt: ‘Geloof of verga! - De twijfel is hoogmoed en niets meer.’ Zeer troostrijk voorwaar! Maar zoo zijn de vrienden van Job. Zij ergeren zich over iederen twijfel aan de leer, als over eene doodzonde. Word ellendig, arm, beroofd, ziek, gefolterd in ieder opzicht, en zij zullen met u treuren, ja, wellicht ook zich zwijgend naast u nederzetten, ‘ziende dat uw smart zeer groot is.’ Aldus zullen zij handelen, zoolang als gij treurt als een ordentelijk mensch, die een geloof heeft voor zijn gemak. Maar nauw ontlokt u de smart een angstkreet, en blijkt het, dat gij de vraag: waarom moet ik zooveel lijden? niet slechts als een sentimenteele verzuchting, waarop geen antwoord wordt verlangd, maar in allen ernst doet, of zij laten hun medelijden varen en keeren zich tegen u.

Uiterst menschkundig en diep gedacht is het oordeel des dichters over die Jobs-vrienden. Wij kunnen het opmaken uit de wijze, waarop hij hen laat spreken en beantwoord worden; en het is geheel van toepassing op hunne Christen-naneven. Hij vindt hetgeen zij zeggen, volstrekt niet onjuist. Opmerkelijk is het, dat Job hen gedurig beantwoordt met een: dat alles weet ik ook wel; dat Job in den grond van zijn hart

niet twijfelt aan Gods rechtvaardigheid, maar integendeel eindigt met zich op God zelven te beroepen, omdat Hij hem in het gelijk zou stellen. Neen, de groote dwaling dier Jobsvrienden bestaat hierin, dat zij meenen met hunne theoriën alles te verklaren, en dat zij het betrekkelijk recht van den twijfel niet erkennen. Het is niet slechts een dwaling van het verstand, maar een groot zedelijk gebrek. God is rechtvaardig, God is liefde, dat zijn waarheden, maar geen alledaagsche, geene, die verdienen met de meest mogelijke kalmte uitgesproken te worden, op denzelfden toon, als waarop men zegt: tweemaal twee is vier, of iets dergelijks. Neen, het is de wijze om het leven te beschouwen, waartoe de mensch met een krachtig gemoedsleven komt, als hij van een verheven oogpunt den loop der wereldsche dingen overziet, en een waarheid grijpt uit innige zielsbehoefte om het huiveringwekkende der raadselen in het menschenleven eenigszins weg te nemen. Zulk een geloof spruit niet voort uit verstandelijke overwegingen, maar uit hoop. Maar de Jobs-vrienden spreken zulk eene waarheid uit met een onbewogen gemoed, als iets, dat evenzeer vanzelf spreekt als dat gezondheid de grootste schat is. Het heilige maken zij gemeen, door het overal met een koud hart te herhalen. Het is hun een leerstuk, geen hartezaak. Schijn bedriegt. In den grond der zaak - en de dichter heeft dat voortreffelijk geteekend - is er in Job, die twijfelt en God beschuldigt, meer echt geloof, dan in die kalme vrienden, wier dogmatiek vaststaat als iets onbetwistbaars, omdat zij er nooit ernstig over nagedacht hebben, en slechts napraten, wat hun geleerd is. Zonder twijfelingen kan er geen echt manlijk geloof, dat een levenskracht en wondermacht is, bestaan, al is het volkomen waar, dat die twijfel zelf een teeken der onvolmaaktheid is.

Zoo oordeelen wij met den dichter. Maar zoo oordeelt natuurlijk het gros der menschen niet. Zij kiezen liever de partij der vrienden van Job. Dat zien wij ook in de redenen van Elihu. In de opvatting dier redenen verschil ik echter, niet slechts van Matthes, maar van de meeste, zoo niet van alle uitleggers. Zij vinden in Elihu's woorden een dieper inzicht in het verband tusschen lijden en zonde, dan in het overige des boeks, en meenen, dat de schrijver er van ze in het oude gedicht heeft ingelascht, o.a. omdat de slotsom daarvan hem niet voldeed. Zij vinden in Elihu het denkbeeld, dat alle

lijden dient tot verbetering[1]. Maar, naar mijne bescheiden meening, zoeken zij te veel diepte in Elihu. Dat God Zijne straffen zendt om den mensch te bekeeren, dat leerden alle psalmisten, wijzen en profeten; en een hooger denkbeeld wordt in die woorden van Elihu, waarop men wijst (XXXIII:19 vgg., XXXVI:8 vgg., 15), niet aangetroffen. De uitspraak van Elihu (XXXVI:15):

> Doch de ellendige redt Hij door zijne ellende;
> Door beproeving ontsluit hij zijn oor,

behelst niets dan het woord van Elifaz (V:17):

> Gelukkig is de mensch, dien God kastijdt;
> Versmaad dan de tucht van den Almachtige niet.

Trouwens als het ook de bedoeling van den schrijver was geweest om eene nieuwe leer over het lijden te verkondigen, dan zou hij dat duidelijk hebben gezegd, en ze niet hebben voorgedragen in een paar verzen, verdronken in eene menigte uitspraken, die, behoudens den vervelenden vorm, evengoed in den mond van een der drie eerste vrienden zouden passen. Dan zou hij ook zijne denkbeelden liever in den mond van Jehovah hebben gelegd dan, vóor diens optreden, in dien van een vierden vriend.

Neen, Elihu staat geheel op hetzelfde standpunt als Elifaz, Bildad en Zofar. Wat hem tot spreken dringt - of liever, wat den schrijver dier redenen tot het inlasschen daarvan noopte - zegt hijzelf duidelijk genoeg, terwijl de schrijver zelfs verraadt, dat hij Jehovah's reden kent, al laat hij Elihu vóor Hem spreken[2]. Job had gezegepraald. Uit het geheele beloop des gedichts bleek, dat hij vromer was dan zijne vrienden, en hun dogmatiek niet opgewassen tegen zijn twijfel, zoodat slechts God zelf Job tot zwijgen kan brengen door een beroep op Zijn almacht, niet door handhaving der oude leer. Daaraan ergert zich Elihu. Hij oordeelt, zoo als de meeste menschen oordeelen, dat een gemoedelijk napraten der overgeleverde leer beter is dan een mensch van nadenken en harts-

1 Zie b.v. Matthes, blz. CXXXV vgg.; Kuenen, *Hist. krit. onderzoek*, III, blz. 151; Hooykaas, *Gesch. der beoefening van de wijsheid onder de Hebr.*, blz. 234-236.

2 XXXII:13, XXXIII:6, 7.

tocht, die naar werkelijkheid en waarheid verlangt, en dus vaak twijfelt. Job wordt berispt door God; maar dat is hem niet genoeg. Hij, een mensch, weet ook wel wat tegen hem te zeggen. Het is schandelijk en een bewijs van domheid, dat Job niet weêrlegd was. De zuivere leer is toch zoo duidelijk! Jobs gedrag is zoo klaarblijkelijk goddeloos! Hij zal het hem eens beter zeggen. Men heeft het denkbeeld van Gods onbegrijpelijkheid niet noodig om hem te beschamen[1].

De schrijver der redenen van Elihu heeft dus het boek *Job* zeer goed begrepen, maar zich over de strekking geërgerd. Terwijl de dichter aan Jobs twijfel recht had laten weêrvaren, achtte hij iederen twijfel iets onverantwoordelijks.

De inlasscher van XXVII:11-23 heeft minder van het boek begrepen. Dat Job een vroom man was, stond door de overlevering en de inleiding vast; daarom kwam het hem vreemd voor, dat Job de waarheid van den zekeren ondergang der boozen scheen te ontkennen. Eenige krasse uitspraken, waarin hij die leer verkondigde, werden hem dus op de lippen gelegd.

Nog minder begreep van de bedoeling des gedichts de schrijver van het laatste hoofdstuk, een rechte ‘stumpert naar den geeste’. Dat het boek eindigde met het woord: ‘ik herroep in stof en asch,’ vond hij onbetamelijk. Hoe was het dan afgeloopen? Was Job aan zijne melaatschheid gestorven? Zulk een vroom man! Op die vraag zou de dichter hebben geantwoord: God is groot en wij begrijpen Hem niet. Maar de overwerker was met die oplossing niet tevreden. Het lot van een man als Job moest gelukkig zijn geweest. Zijne vrienden waren goddelooze menschen, omdat zij een zoo godvruchtig man zoo hadden geplaagd. In welk opzicht zij hem geplaagd hadden, was hem zeker niet recht duidelijk; en als hij het gedicht had verstaan, zou hij ook bezwaarlijk hebben durven zeggen, dat Job ‘het rechte voor God had gezegd.’ Op Jobs voorbidding worden zijn vrienden nog gered, en daarop krijgt hij alles terug, zelfs zijn kinderen, en sterft hoog bedaagd.

Zoo is het boek in een vermeerderde - niet verbeterde - uitgaaf van geslacht tot geslacht overgeleverd, totdat het onder de heilige schriften der Joden opgenomen werd. Gelukkig,

1 Deze opvatting van Elihu's bedoeling is door bovengenoemde geleerden duidelijk in het licht gesteld. Zij dwalen m.i. slechts daarin, dat zij aan den interpolator twee drijfveren toeschrijven.

dat het zoo verminkt is, want het oorspronkelijke gedicht zou waarschijnlijk niet heilig verklaard en dus verloren gegaan zijn, gelijk wellicht menig ander Joodsch geschrift door de kettermeesters verworpen en der vergetelheid prijsgegeven is. Onbegrepen is het boek in den gewijden bundel overgeleverd. De Christenen der eerste eeuwen lazen het op sommige tijden des jaars in hunne samenkomsten. Daar zij echter bij die voorlezing natuurlijk de Grieksche vertaling gebruikten, die op zeer vele plaatsen volslagen onzin bevat, zullen zij er wel niet veel voedsel voor verstand of hart uit getrokken hebben. Eeuwen moesten voorbijgaan, voordat de geleerden genoeg taalkennis hadden verzameld om den zin van het boek te vatten, en bovenal voordat zij geleerd hadden het mes der kritiek te gebruiken en het gedicht te zuiveren van de latere toevoegselen. Aan onze kritische eeuw was voorbehouden om daartoe den rechten weg te vinden en te bewandelen, en dank zijn wij verschuldigd aan iedereen, die iets bijdraagt tot recht verstand van dit meesterstuk der oudheid.

Santpoort, 1 Nov. 1866.
H. OORT.

Pruissen en Nederland.

Pruisen en Nederland: een woord door J. Bosscha - oud-Minister - aan zijne landgenooten. Amsterdam, van Gogh. 1866.

Bijna twintig jaren zijn verloopen sedert de Heer Bosscha, destijds Hoogleeraar te Amsterdam, in eene keurige voorlezing ‘de Duitschers en de Nederlanders vóór den Munsterschen vrede’ schetste. De hoofdstrekking van zijn betoog was: toen Nederland in 1648 als een zelfstandige staat door Europa erkend werd, was deze nieuwe staatseenheid de natuurlijke ontwikkeling van eene volkseenheid, welke kennelijk onderscheiden uit het Pangermanismus was uitgetreden. Volgaarne hulde doende aan al wat in de laatste honderd jaren Duitsche geleerdheid, Duitsche vlijt, Duitsche kritiek, in alle wetenschappen hebben te voorschijn gebragt, bestreed hij als geschiedvorscher eene beschouwing der Duitschers, die de zelfstandigheid van den Nederlandschen staat als een onnatuurlijken toestand aanmerken. Dat dit kleine lid, zeggen zij, van het Duitsche ligchaam iets op zichzelf heeft willen zijn, is eene dwaze aanmatiging geweest, waaraan eene heillooze staatkunde op het Westfaalsche vredes-congres heeft toegegeven. Toen het Europesche statenstelsel, zooals het door dien vrede gevestigd was, door Napoleons adelaarsklaauw was uiteengerukt, en ten jare 1815 te Weenen en Parijs een nieuw stelsel moest worden opgerigt, is de wensch geuit, dat het Duitsche Rijk weder zou hersteld worden en dat daaraan zouden worden toegevoegd al de landen, welke gezegd werden oorspronkelijk Duitsch te zijn... doch behalve dat Nederlands onmiskenbare regten op een zelfstandig bestaan niet uit het oog werden verloren, deed de ijverzucht der twee Hoofdstaten van Duitschland, Pruissen en Oostenrijk, dit ontwerp vervallen. Nogtans is men la-

ter bij de Duitschers dikwijls teruggekomen op de meening, dat bij de onderhandelingen van 1815 de belangen van Duitschland zijn opgeofferd aan de belangen der bijzondere staten, en zoo heeft de wensch naar meerdere eenheid van alle Duitsche volken, waartoe dan ook wij zouden behooren, zich luid beginnen te doen gelden. Nadat de auteur, aan de hand der geschiedenis, ontwikkeld heeft, hoe de Nederlandsche nationaliteit geboren werd uit de worsteling van de eerste bewoners dezer gewesten met de natuur: hoe de bodem van het land een' geheel eigenaardigen landbouw deed ontstaan, en door de ligging, visscherij en koopvaardij het hoofdbedrijf der landzaten werden, wijst hij nog op andere verschijnselen tot staving van zijn gevoelen, dat het bestuur van den Hollandschen Graaf Willem II als het tijdstip is aan te nemen, waarop het zelfstandig bestaan duidelijk zigtbaar werd van een wezen, één en zelfstandig, 't welk wij Nederlandsche natie noemen. Naast de hoofdbestanddeelen dezer volkseenheid, boeren, visschers, zeevaarders en kooplieden, verhief zich sedert onheugelijke tijden binnen onzen kleinen landsomtrek een rijke en talrijke adelstand, met tournooijen en ridderspelen, geheel verschillende van die bij Duitschlands Edelen gebruikelijk waren. Aan het slot van deze belangrijke historische bijdrage lezen wij de volgende gedenkwaardige woorden: De toekomst is aan Hem die het lot der volken in Zijne hand heeft: op ons rust de verpligting datgene aan te kweeken, waaraan voor die toekomst ons volksgeluk verbonden schijnt. Eene eerste voorwaarde daarvan is een nationaal zelfvertrouwen, en daartoe in de eerste plaats een nationaal zelfbewustzijn. In ons politieke leven, uit het bestaande eene betere toekomst te helpen ontwikkelen, is pligt voor hen, aan wie daartoe de wijsheid en de kennis en de gelegenheid gegeven zijn. Maar wat ieder verpligt is en ieder kan in zijnen kring, is, het gevoel van een nationaal aanwezen te helpen aankweeken, opdat ééne waarheid ten minste erkend en gevoeld worde door allen, welke namen zij dragen en welke leuzen zij voeren, de waarheid, dat om ons huisselijk leven zich een volksleven beweegt, 't welk wij lief moeten hebben, en waarvan de moedwillige prijsgeving eene laagheid zou wezen, eene ondankbaarheid, en een ongeluk.

Zóó schreef en sprak de Hoogleeraar: dat de oud-minister zijne vroegere denkbeelden niet verloochenen, maar in gelijken zin een woord aan zijne landgenooten rigten zou in dezen veel

bewogen en ernstigen tijd, deed ons de titel van zijn geschrift reeds vermoeden. Bij de herhaalde lezing zijn wij in die verwachting niet teleurgesteld. Dezelfde gloeijende vaderlandsliefde, dezelfde edele burgerzin doortintelen dit geschrift, bestemd om den volksgeest op te wekken, en de volksmeening in Nederland over de beteekenis der veldtogten van het Pruisische leger in den afgeloopen zomer langs een historischen draad te leiden tot een oordeel op rede gegrond. Eene nieuwe prachtbrochure in ‘prachtig Hollandsch’, aan wier inhoud wij te liever eene aandachtige beschouwing wijden, naarmate wij de bedoeling en gevoelens des schrijvers meer beamen, al komen de aangeprezen middelen onaanneemlijk voor. Het rhetorisch karakter van dit geschrift, de grandiloquentia die er de voortreffelijkheid van uitmaakt, is tegelijk de zwakke zijde. Reeds op de eerste bladzijde blijkt dit. Kan de koninklijke spreker hebben bedoeld, dat ‘een vroeger geslacht door tractaten van vriendschap, door alliantiën van Regeringen onderling, door betrekkingen van bloed- en aanverwantschap onzer vorsten dit kleine land tot een Mogendheid verheven had’, in tegenstelling van hetgeen voortaan ons lot en onze roeping zijn zou? Is de lange marteling van 1830-39 reeds uit het geheugen der tijdgenooten gewischt? Wat hebben toen al die waarborgen, gesteund door wakkeren volksgeest en ongehoorde krachtsinspanning, gebaat? Het is waar, zoo onverbloemd en schaamteloos als door de tegenwoordige magthebbers in Pruisen is nooit de leer verkondigd, dat het regt van den zwakkeren tegen de sterkeren niets geldend is, maar metderdaad was de schending van plegtige verbindtenissen, het gewapenderhand opleggen van onbillijke eischen en harde voorwaarden, het ontweldigen van sterkten, onder oogluikend toezien van bondgenooten en aanverwanten, een even stuitend onregt: en wij bevroeden niet, hoe de geleerde schrijver gronden van geruststelling ontleent aan de bloed- en aanverwantschap der vorstenhuizen van Hohenzollern en Oranje (bl. 30)? Is het historisch-juist te zeggen ‘dat Pruisen voor Duitschland is geworden wat Holland geweest is voor Nederland’ (bl. 5). Men zou evenzeer voor Frankrijk, voor Engeland kunnen aantoonen, hoe één gewest de kern, het middenpunt der latere ontwikkeling van deze staten geworden is. De Heer Bosscha kent zoo goed als iemand de gevaren van die parallellen in de geschiedenis. Wat ons in zijne gelijkstelling bevreemdt en ergert, is dat hij daarbij geen

woord van afgrijzen heeft voor de heillooze middelen, welke Pruissen eeuwen lang ter bereiking zijner oogmerken durfde bezigen. List, verraad, trouweloosheid, de laagste driften van het menschelijk hart werden bij voorkeur dienstbaar gemaakt ter zijner verheffing: roofzucht en brutaal geweld hebben het ‘land van Intelligentie’ ten allen tijde ontsierd; in dit opzigt zijn Koning Wilhelm en zijne ministers de waardige nazaten van een eer- en gewetenloos voorgeslacht: ééne eigenschap hebben de drijvers der 19de eeuw bij de ondeugden hunner vaderen gevoegd, de hoedanigheid der verachtelijkste wezens, huichelarij en schijnvroomheid. Toen Frederik de tweede zijne naburen beroofde, en medestanders bedroog, veinsde hij niet gehoor te geven aan verheven gevoelens: geene krokodillentranen vóór of bij het verslinden van zijn prooi. Maar deze voorstanders van het goddelijk regt der gekroonde hoofden, die vorsten verjagen, landstreken verwoesten, en volken plunderen, roepen den hemel aan, bij het bedrijven van gruweldaden: invoquaient le Seigneur en égorgeant leurs frerès. De broedermoord van Duitschers onderling, door het volksgeweten veroordeeld, wordt door de regeerders in koelen bloede gepleegd: met gebeden en lofgezangen zal de schuld worden gehoet, en Pruissens roeping wettigt alles. Dat de nemesis niet zal uitblijven, dat de demagogie hare scherpste wapens ontleenen zal aan deze koninklijke rooftogten, springt ieder in het oog: behalve, naar het schijnt, aan de roekelooze bedrijvers. Stamhuizen worden vernederd, even spoedig als ze schenen te zijn verhoogd: ook dit leert de geschiedenis. In de historische schets van Duitschlands langzame ontwikkeling (bl. 10 en vgg.) herkent men de meesterhand van den begaafden schrijver: ook het kort overzigt dat de gebeurtenissen dezer eeuw omvat, behelst een tal van fijne opmerkingen, in klassieken stijl voorgedragen. Het tafereel van Pruissen's gesteldheid onder de bepalinlingen van het Weener verdrag, kan nu worden getoetst aan Bismarck's eigen verklaringen. De geslepen Pruisische staatsman gaat daarbij regt op zijn doel aan. De lezers van ‘de Gids’ kunnen kennis dragen van de merkwaardige depèche aan von Schleinitz, afgedrukt in het November-nommer van dit maandschrift; ze is eene onschatbare bijdrage tot opheldering der jongste gebeurtenissen; de intieme aard van dit schrijven doet ons temeer vertrouwen schenken aan den inhoud: er bestond geen reden tot verbloeming of terughouding. Bij her-

haling heeft de eerste Minister zijne inzigten omtrent den voormaligen Duitschen Bond, en Pruissens toestand sedert 1815, in het huis der afgevaardigden medegedeeld. Volgens hem had de Bond in twee opzigten niet beantwoord aan het doel waarmede hij was opgerigt: hij verschafte aan zijne leden de beloofde veiligheid niet, en hij bevrijdde de ontwikkeling van de nationale welvaart des Duitschen volks niet van de banden, waarin zij door de inwendige grenzen van Duitschland gekneld werd: eenheid in de leiding van hun krijgswezen en van hunne buitenlandsche politiek was voor de verbonden Duitsche Staten een volstrekt vereischte (de Heer Bosscha zelf heeft reeds in 1847 aangeduid, hoe Pruissen door het lokaas van bezuiniging gepoogd had de kleinere Duitsche Staten over te halen om door zijne diplomatieke agenten hunne belangen bij andere mogendheden bij wijze van collective representatie te doen waarnemen. (voorl. bl. 13). In dit geschrift (bl. 22 en vg.) spreekt de oud-Minister met welverdienden lof van de voordeclen der Tolvereeniging voor de Duitsche Staten, die tot dit verboud toetraden, en van ‘dit werk van Pruisen, onder zijnen Koning Frederik Wilhelm den Derde’. De Bondsvergadering had zich onmagtig getoond voor dit groot volksbelang iets uit te rigten. Oostenrijk scheen binnen zijne uitgestrekte grenzen zich zelf genoegzaam. Pruissen daarentegen, 't welk eerst begonnen was in de verschillende deelen van zijn eigen gebied alle tolbelemmeringen op te heffen, had het geluk dat staat bij staat zich aansloot aan het stelsel van vrij verkeer, dat reeds sedert 1818 in alle Pruissische landen weldadig gewerkt had, en het toonde zich bereid zich opofferingen te getroosten om die aansluiting voor alle Duitsche Staten gemakkelijk te maken. Wij voegen er bij - wat op te merken niet binnen het kader des schrijvers viel - dat de verlichte handelspolitiek van Pruissen ook buiten Duitschland gewerkt heeft. Zij was het die de Britsche staatslieden dwong tot wijziging van het beschermend stelsel, dat alle takken van volkswelvaart in Engeland in hunne vrije ontwikkeling belemmerde: meer dan eens heeft Huskisson in het parlement verklaard, dat hij genoodzaakt was het eerste reciprociteits-tractaat met Pruisen in 1824 te sluiten en dat deze mogendheid elke tegenbedenking ontwapende door een beroep op het voorbeeld van uitsluiting dat Engeland gegeven had. De Vereenigde Staten van Amerika waren reeds tot represaillemaatregelen overgegaan; toen Pruisen besloot te volgen, was

handhaving van verbod of belemmering van differentiëele regten onmogelijk geworden; de concessiën aan Pruissen konden aan Denemarken, Zweden en Noorwegen, de Hauzesteden enz. niet worden onthouden. Lord Palmerston heeft in later tijd telkens met dezelfde argumenten de bestrijders van vrij handelsverkeer beantwoord; de beschaafde wereld plukt thans alom de vruchten van het stelsel, onder welks eerstelingen deze concessiën moeten worden geteld. Gaarne zal ieder onbevooroordeeld lezer den Heer Bosscha nazeggen: ‘De aantrekkingskracht, welke Pruisen als hoofd van het Tolverbond bleek te bezitten, werd echter niet alleen veroorzaakt door het uitzicht op de stoffelijke voordeelen waartoe het voor alle Duitsche volken wegen baande. Ook in andere opzichten toonde het zich voor te bereiden om waardig te zijn aan de spits van Duitschlands Staten geplaatst te worden. Over een Staat te regeeren, die in Duitschland meermalen het land van Intelligentie genoemd is, is een voorrecht, 't welk de opvolgers van den grooten Keurvorst zich tot eer mogen rekenen. Het volksonderwijs heeft in Pruisen eene uitbreiding gekregen, als moeilijk elders te vinden is... met degelijke wetenschap is het Pruisische volk meer doortrokken dan eenig ander’. (bl. 23/24). Victor Cousin - helaas! terwijl wij dit schrijven, aan menigen onvoltooiden arbeid ontrukt - heeft reeds dertig jaren geleden voorspeld, wat de gebeurtenissen van den afgeloopen zomer duidelijk in het licht stellen: ‘Le devoir d'envoyer les enfants aux écoles primaires est tellement national et enraciné dans toutes les habitudes légales en morales du pays qu'il est consacré dans un seul mot: Schulpflichtigkeit (devoir d'école): il répond dans l'ordre intellectuel au service militaire: Dienstpflichtigkeit; *ces deux mots sont la Prusse entière;* ils contiennent le secret de son originalité comme nation, de sa puissance comme Etat, et le germe de son avenir; ils expriment à mon gré les deux bases de la vraie civilisation, que se compose à la fois de lumierès et de force. La conscription militaire, au lieu des enrôlements volontaires, a trouvé d'abord bien des adversaires parmi nous; elle est aujourd'hui considérée comme une condition et un moyen de civilisation et d'ordre public. Je suis convaincu qu'un temps viendra où l'instruction populaire sera également reconnue comme un devoir social imposé à tous dans l'intérêt général.’ (De l'instruction publique en Allemagne, I, p. 200). Het derde eener

eeuw is verloopen, sinds de verdienstelijke Fransche geleerde deze overtuiging uitsprak: niemand zal beweren, dat in Nederland dit besef algemeen, of zelfs bij velen levendig is. De Heer Bosscha zelf heeft zijn' invloed als mede-wetgever in 1857 niet gebruikt om schoolpligtigheid bij ons te helpen invoeren. En wij gelooven te regt, zoolang ten onzent de denkbeelden omtrent velksopvoeding zooverre uitéénloopen, zou schooldwang voor vele onders onduldbaar zijn. Men beklage hen vrij: men noeme hunne inzigten verderfelijk, bekrompen, vooroordeelen: wij gelooven dat er volksbegrippen zijn die een verstandig wetgever eerbiedigen moet, en dat deze beschouwingen omtrent het regt en de verpligting der ouders, met het familie-wezen verknocht en ingeweven, daartoe behooren. Dàn eerst, wanneer ieder huisvader alom gelegenheid vinden zal het onderwijs voor zijne kinderen te zien geven in zijne rigting en geest, of wanneer de overtuiging veld won, door Cousin beleden, zou de verpligting kunnen worden opgelegd, zonder krenking van hooger beginsel. Wij weten niet, of de Heer Bosscha in den ministerraad ten jare 1860, bij de voordragt der wet op de nationale militie, de dienstpligtigheid van alle Nederlanders op Pruisischen voet heeft voorgestaan: misschien is de gissing niet gewaagd, dat de zinspeling op bl. 37: ‘in den boezem van het kabinet bestond ook eene meening, dat de feitelijke slooping van het bestaande rechtsverband in het Europeesche statenstelsel van zoo ernstigen aard was, dat de maatregelen (in 1859) aan de Staten-Generaal voor te stellen, niet mochten aangemerkt worden als van voorbijgaanden aard te zijn, maar eene duurzame versterking van ons defensie-wezen ten doel moesten hebben’, de zienswijze uitdrukt van den toenmaligen Minister van Hervormde Eeredienst; in dat geval zou het vermoeden niet ongegrond zijn, dat de gebeurtenissen van den jongsten zomer slechts aanleiding hebben gegeven om het oude denkbeeld ingang te doen vinden ‘tegenover een kortzichtig vertrouwen op de rust van het oogenblik’, en tevens eene verklaring gevonden zijn voor de tastbare tegenstrijdigheid, die doorstraalt in de beide deelen van dit geschrift: geene beduchtheid voor Pruissen's veroveringszucht aan den eenen kant; verbetering van ons defensie-wezen, en zelfs persoonlijke dienstpligtigheid aan de andere zijde.

Wij laten daar de idealistische, of idyllische beschrijving van den ziekelijken toestand, waarin het Nederlandsche volk ver-

keeren zou (bl. 45) en ‘de diepere strekking van het Leven onder de wapenen’ (bl. 44); ieder lezer van ‘Neêrlands heldendaden te Land’ zal ze den schrijver gaarne ten goede houden, al perst de laatste een glimlach af aan wie het krijgsmans- en-kazerneleven bij ondervinding leerden kennen. Maar is het Pruissisch voorbeeld voor Nederland aanbevelenswaard? is het denkbeeld eener algemeene dienstpligtigheid met onzen volksaard overeen te brengen? en zoû, al wierd zij ingevoerd, het doel, dat de Heer Bosscha zich voorstelt, worden bereikt? Men gelieve zich voor den geest te brengen, door welke harde slagen het geteisterde en vernederde Pruissen tot aanneming van dit geroemde stelsel genoodzaakt werd: ‘Zoo diep,’ zegt Heeren, ‘was door éénen veldslag in den nieuweren tijd nog geen rijk nedergeworpen, als Pruissen door dien bij Jena en Auerstädt. In weinige weken waren alle zijne provinciën tot aan den Weichsel met haar vestingen in handen van den vij and: en zelfs aan gene zijde van die rivier vond het Koninklijk Huis eerst eene toevlugt onder Rusland's bescherming; in de laatste stad van het rijk, in Memel, bleef voor het Koninklijk geslacht van Pruissen alleen nog eene schuilplaats overig.’ Bij den vrede van Tilsit werd bijna de helft van het Koningrijk, als ware het een genadegift, teruggegeven, maar Pruissen verlaagd tot een staat van den tweeden rang: en toch was dit verlies van landen nog het grootste ongeluk niet! ‘de in vredestijd opgelegde druk en de snoodste behandeling, die slechts de hoogmoedige veroveraar zich veroorloven kan,’ schenen het halve werk te moeten voltooijen: - wordt eene edele natie niet nog veel dieper gewond door eene zedelijke dan door eene staatkundige vernedering? ‘of moest dit eerst geschieden om het voor allen bevattelijk te maken, dat het leven geenszins het grootste der menschelijke goederen is?’ Onder de harde vredesvoorwaarden was ook het beding, dat het Pruissisch leger niet meer dan *veertig* duizend man tellen mogt! Van nabij begluurd en bespied, wist het toenmalig bewind, zonder het bepaald getal te overschrijden, door invoering van het Kremper-system, geoefende manschappen te verkrijgen in veel ruimer mate: in 1813 bedroeg het leger reeds 130 duizend soldaten, op eene bevolking destijds van 5 millioen zielen; drie maanden later, na den wapenstilstand te Dresden gesloten, klom het tot 205,000, van welke 170,000 man te velde. De rotting van den drilmeester, door

onzen auteur (bl. 18) het symbool van gedisciplineerde barbaarschheid genoemd, heeft bij deze rekruten wonderen te weeg gebragt; en de kracht van wijsgeerig denken, van wetenschappelijk onderzoek, van letterkundige beschaving, voor welke die barbaarschheid heeft plaats gemaakt, is mede eene vrucht van die bange tijden; de stichting der Universiteit te Berlijn, ter vergoeding van het verlies van Halle, dagteekent van het jammerjaar van Jena; te midden der openbare ellende gaf de Pruissische staat een schitterend blijk, op welken hoogen prijs de vorming van den geest door hem gesteld wordt; eere den edelen ontwerpers, die zich zelven dit gedenkteeken oprigtten! Toen in Maart van het bloedige jaar 1813 de oproeping van Pruissen's koning aan de gansche *natie* kwam, en de oorlog door de instelling van landstorm en landweer het karakter kreeg van *nationaal*, was het Pruissische stelsel gegrondvest. Naast een geoefend leger van meer dan honderdduizend man, in stilte door het beleid van Scharnhorst en von Gueisenau gevormd, stond nu ‘mijn volk onder de wapenen’, het hoogste ideaal, waarvan Pruissen's souvereinen steeds met welgevallen gewagen.

Ook de bewondering van vreemdelingen heeft deze organisatie gedurende de laatste halve eeuw gewekt; geen uitspraak daaromtrent is zóó merkwaardig, als die van den keizer der Franschen, die in 1843 uit zijne ballingschap in het dagblad ‘Progrès du Pas-de-Calais’, zijne meening deed kennen: toen weinig opgemerkt, heeft zij thans een belang van actualiteit, bij de voorgestelde nieuwe inrigting van het Fransche leger. Hij roemt allereerst de grondslagen, waarop het stelsel rust: ‘la justice, l'egalité, l'économie’ met eene bevolking, twee en een half maal geringer dan die van Frankrijk, is Pruissen in staat eene geoefende krijgsmagt op de been te brengen van vijfhonderd dertigduizend man, welk geducht leger niet meer dan vijftig millioen franken jaarlijks aan de schatkist kost, ‘et il suffit d'un roulement de tambour pour réunir ces troupes, ou pour les renvoyer dans leurs foyers. L'organisation prussienne est donc la seule qui convienne à notre nature democratique, à nos moeurs égalitaires, à notre situation politique, car elle se base sur la justice, l'égalité, l'économie et a pour bût, non la conquête, mais l'indépendance’ (bij het licht der jongste gebeurtenissen beschouwd, is dit gevoelen bovenal merkwaardig); elders heet het: ‘Là gît en effet la grande différence entre la Landwehr et la garde nationale organisée comme elle

l'est aujourd'hui en Prusse; tout le peuple est armé pour la défense du pays: en France la bourgeoisie seule est armée pour la défense des intérêts privés. En Prusse on ne connait pas ce trafic, qu'on peut appeler *traite des blancs*, et qui se résume par ces mots: acheter un homme, quand on est riche pour se dispenser du service militaire et envoyer un homme du peuple se faire tuer à sa place. Il n'y a pas de remplaçants... L'institution prussiene est fondée sur l'égalité la plus-complète et même sur des principes démocratiques. Elle est tyrannique sans doute, comme toutes les lois, qui adoptent de grands principes, soumettent tous les hommes aux mêmes charges, et obligent le riche comme le pauvre à payer sa dette à la patrie; mais cette tyrannie de la loi doit être l'apanage d'une société démocratique; car c'est là que gît la véritable égalité.' (Oeuvres de Napoléon III, Tome 2, p. 314 tot 315.) De denkbeelden, waarop het tweede Fransche keizerrijk rust, worden volkomen afgespiegeld in de aangehaalde zinsneden, en zijn gedeeltelijk in de ontwerpen uitgedrukt, thans nog bij den staatsraad in overweging; voor zoo verre de openbare meening in Frankrijk zich uiten kan, schijnt de bevolking weinig ingenomen met de voorgedragen toepassing van het nieuwe stelsel. De vorstelijke auteur wraakt, in niet minder scherpe bewoordingen dan die van den Heer Bosscha op bl. 40, de plaatsvervanging: weldra zullen wij vernemen, of de Keizer als wetgever zijne inzigten zal weten te doen zegevieren, of zwichten voor het verzet van eene natie, die onder de militaire natiën bij uitnemendheid wordt geteld. Doch hoe dit voortaan ook in Frankrijk worde goedgevonden, wij protesteren tegen de afkeuring, zooals die door den Heer Bosscha ten aanzien van onze militie is uitgesproken: 'Indien onze wetgevers zich boven dit volksvooroordeel (geringschatting van de gewapende dienst) hadden kunnen verheffen, zij zouden de plaatsvervanging niet ingevoerd en *daardoor van onze militie gemaakt hebben een samenraapsel uit de heffe des volks*.' Geen deskundige zal dit ongemotiveerde vonnis willen onderteekenen, dat noch door de bepalingen der wet op de nationale militie, noch ook door de ondervinding van jaren, kan worden gestaafd. Het aphorisme der Nederlandsche Grondwet is onmogelijk op te vatten in dien zin, dat 'de persoonlijke dienstplicht, waaraan ieder Pruis zich onderwerpt' bij ons door eenige wet aan *alle* ingezetenen zou kunnen worden opgelegd. Ook blijkt niet

duidelijk, welke wijzigingen door den schrijver worden bedoeld met de woorden, ‘geregeld naar de behoeften van ons volksleven, waar de grondstof voor eene militaire adel-aristokratie ontbreekt.’ Beduidt dit laatste wat een bij uitstek bevoegd beoordeelaar, de Heer de Roo van Alderwerelt, aldus omschrijft en waaraan hij de betere krijgstucht van het Pruissische leger wijt: ‘de Pruissen zijn onderworpen en gedwee, en zij moeten formeel mishandeld worden vóór zij er aan denken om de gehoorzaamheid op te zeggen: de Pruissische soldaten zien in hunne chefs halve goden, en in elk meerdere een stukje van een halfgod; daarbij komt dat de officiersplaatsen meest door den adel worden ingenomen, en een recht geaard Pruis kan niet aannemen, dat de graaf von P. zu W. auf Z. ooit iets verkeerds kan doen. Hier is dus het bevel voeren zeer gemakkelijk en de krijgstucht van zelve verzekerd, want ieder mindere onderwerpt zich lijdelijk en zonder nadenken aan alle bevelen, zelfs aan alle luimen van elk meerdere. Geheel anders is dit bij ons leger. Bij onze officieren en minderen is gelukkig, een groote vrijheidszin en daarvan is onder anderen het gevolg, dat men in ons leger niet gaarne gehoorzaamt aan iemand wiens meerderheid men niet erkent, of die tastbaar, wat kennis en hoedanigheden betreft, beneden het gewone peil staat.... dit is nu wel eenigzins lastig, maar men moet de menschen nemen zooals ze zijn.

Ons volk, ons leger zijn nu eenmaal van vrijheidsgezinde begrippen doortrokken, en al gaf men aan alle soldaten en alle burgers Pruissische petten, zij zouden toch geen Pruissen worden.’ (Nederland bij een oorlog tegen Pruissen, bl. 43 en 44.) ‘De Pruisen zijn dus in het voordeel, wat de krijgstucht betreft, maar zij verkrijgen die betere krijgstucht door eene omstandigheid, die, hoe voordeelig ook in zeker opzicht, meer nadeelig is, wanneer men de zaken uit een ander oogpunt beschouwt. De vroegere wijze van oorlog voeren vorderde machines; de tegenwoordige eischt soldaten, die zelf denken en zich weten te redden; bevelhebbers, die initiatief durven nemen en die, des noods, durven te handelen tegen de letter van een gegeven bevel. Zulke soldaten en zulke bevelhebbers zal men veeleer kunnen vinden en aankweeken bij een vrijheidsgezind volk als het onze, dan bij eene gedisciplineerde en gereglementeerde natie als de Pruissische. Door een goed stelsel van bevordering, door de zelfstandige ont-

wikkeling der individuen aan te moedigen, kan eene regeering veel doen om in het leger dien geest van initiatief, van zelfstandig handelen te brengen, die de tegenwoordige oorlogvoering vordert, en wanneer door ons krijgsbestuur in dit opzicht niet veel en zeker niet zooveel gedaan wordt als noodig is, in Pruissen doet men zeer zeker nog veel minder. De krijgstucht is daar uitmuntend, omdat men te doen heeft met machines, en niets doet om van die machines menschen te maken; het nadeel staat echter hiertegenover, dat zulk eene verzameling van machines niet zeer geschikt is voor de oorlogen van de 19de eeuw. Een leger als het Pruissische, met zulk een lijdelijken geest bezield, moet tegenover een leger, waar de individualiteit sterk ontwikkeld is, zooals met name het Fransche leger, onder overigens gelijke omstandigheden, bijna zeker het onderspit delven. Het is zeer te betreuren, dat er niet meer wordt gedaan om in ons leger dien geest te brengen, die aan het Fransche leger zulk eene hooge mate van voortreffelijkheid gegeven heeft en waardoor werkelijk de kracht van een leger verdubbeld wordt: maar toch, zoo als ons leger is, meenen wij, dat het, door den vrijen en zelfstandigen geest van zijne leden, tot zekere hoogte boven het Pruissische leger is verheven. Deze omstandigheid kan echter niet opwegen tegen het gebrekkige der organisatie, de onvoldoende oefening, de geringe getalsterkte en de overige cardinale gebreken, waarop hierboven is gewezen, enz. (bl. 45); onze miliciens zijn op zich zelf even geschikt voor den oorlog als die van Frankrijk of Duitschland, en achter de vloot en achter het leger staat een volk, door eendracht verbonden, gehecht aan het vorstenhuis, dat hier regeert, aan de staatsinstellingen, die het beheerschen, beroemd om zijne vrijheidszucht en met rechtmatige trots zich kunnende verheffea op roemvolle nationale herinneringen; een volk alzoo, dat al de elementen in zich vereenigt om sterk te zijn door zedelijke kracht en waarvan men verwachten mag, dat het - als de nood dreigt tot d'oude kracht ontwaakt - het erfdeel der vaderen voor de schendige hand des vreemdelings zal weten te vrijwaren.’ (bl. 17). Bij zoo groot verschil van zeden en volkskarakter zou de invoering van eene organisatie op den Pruissischen voet niet slechts aan groote bedenking onderhevig zijn, maar hoogstwaarschijnlijk op teleurstelling uitloopen. ‘C'est l'effet d'un très-grand hazard que les lois d'une nation puis-

sent convenir à une autre:' die wenk van Montesquieu verdient behartiging, vooral bij maatregelen, zoo diep-ingrijpend op het maatschappelijk en huiselijk leven. In Frankrijk hebben tot dusverre de meest-ijverige voorstanders van het Pruissisch systeem met groote omzigtigheid de toepassing willen verwezenlijken. Carnot, Gouvion Saint-Cyr, de Rochemar, Larréguy, door de voordeelen eener krachtige geoefende réserve aangetrokken, hebben beurtelings gepoogd bij het Fransche leger in gewijzigden vorm het Pruissisch model te doen aannemen. 'Il faut vieillir notre armée', was lang de geliefkoosde leus van ervaren krijgsoversten en zij waren op allerlei middelen bedacht om dit doel te bereiken; voor soldaten, onder-officieren en bevelhebbers van hooger rang werden aanloksels voorgeslagen, berekend naar de wenschen en behoeften, den leeftijd en de vatbaarheid van elken stand. Maar niemand heeft het gewaagd de persoonlijke dienstpligtigheid voor alle Franschen aan te bevelen. De meening, dat de hervorming van Pruissen's legermagt, na de rampen van 1806, op last van Koning Frederik Wilhelm den Derde aangevangen, in vele punten navolging der Fransche organisatie geweest is, hoe streelend voor de nationale eigenliefde, verblindt hen niet voor de bedenkelijke gevolgen van overspanning. Misschien is eene vernedering als die der Pruissische monarchie noodig, alvorens souverein of wetgever zich verstouten zal deze toewijding van allen aan de landsverdediging, als eene bloedbelasting, die gelijkelijk op ieder burger drukken moet, van de landzaten te vorderen. De Heer Bosscha schijnt 'algemeene dienstplicht' in Nederland te willen invoeren als eene soort van gymnastiek, ten einde onze natie weder te verheffen tot de 'kloekheid der vaderen.' Lettende op hen, die de oefenschool hebben doorloopen, durven wij in-twijfel-trekken, of het middel eenigermate strekken zoû om het doel te bereiken.

Tegen enkele uitdrukkingen en beweringen in dit geschrift hebben wij nog zeer wezenlijk bezwaar: op de heerlijke bladzijde 28, alleen voldoende om het Nederlandsch hart te doen kloppen, en met den familietrek der voorlezing van 1847 op haar wezen, stuit ons de grond van geruststelling, aan vertrouwen op 'een *eerlijk* kabinet' ontleend; op bl. 33 'het nationaliteitsbeginsel als nieuwe grondslag van publiek recht inwerking getreden', in verband met bl. 27: 'in dat geloof moet Koning Wilhelm het afgescheurde deel van Polen, verkregen

om het evenwicht tusschen de aangrenzende Rijken te behouden, beschouwen als hem in bewaring gegeven tot den dag van Polens herrijzenis'; op bl. 34: 'het onrecht aan het heldhaftige Polen gepleegd', enz. Zoû dieper inzigt in dit gruwzaam bedrijf aan de oordeelvellingen des Schr. over de gebeurtenissen van den laatsten tijd niet eene andere rigting hebben gegeven? Friedr. von Gentz schreef reeds voor meer dan 60 jaren: 'Wat de plannen om Polen te verdeelen voor de hoogere belangen van Europa oneindig verderfelijker maakte, dan menig vroegere daad van geweld, schijnbaar in aard en strekking nog snooder, was deze beslissende omstandigheid, dat ze juist aan die bron haren oorsprong had, van welke de volkeren enkel geluk en zegen moesten wachten: zekerheid in dagen van kalmte en redding in tijden van gevaar. Een verbond tusschen verschillende vorsten had men tot dusverre leeren beschouwen als een heilrijken dam tegen overheersching en geweld van éénen onderdrukker; nu ontdekte men met schrik, dat zoodanig verbond kon gesloten worden, juist om het onheil te stichten, waartegen het beveiligen moest. De indruk dezer pijnlijke ontdekking moest nog dieper wonden, omdat de bewerkers van dit snood ontwerp, gedurende den ganschen loop hunner onderneming, het beginsel van het evenwigt als rigtsnoer en leiddraad op den voorgrond stelden.... Maar, zoo de verdeeling van Polen de eerste gebeurtenis was, die door misbruik van vormen den doodsteek gaf aan de rustige gesteldheid van Europa, was zij tevens ééne der eersten, waarbij zich eene onaandoenlijkheid vertoonde, een geest-verslapping, verval van een levendig gevoel voor het gemeenschappelijk belang van alle Staten. Het stilzwijgen van Frankrijk en Engeland, het stilzwijgen van Europa bij het beramen en volvoeren van een zoo ergerlijk bedrijf, is nagenoeg even verbazingwekkend als de wandaad-zelve. De zwakheid van het Fransche kabinet gedurende den somberen levens-avond van Lodewijk den Vijftienden kan welligt tot verklaring, maar zeker niet tot verschooning strekken. Van Engeland alleen, en minder nog van andere mogendheden liet zich krachtig verzet wachten, zoodra Frankrijk zwijgend berustte; dat echter niet één enkel openbaar protest, geene nadrukkelijke poging, geen ernstige tegenkanting, geen woord van afkeuring zelfs vernomen werd, - dit onmiskenbaar teeken van ontzenuwing en verstomping zal den toekomstigen geschiedschrijver niet ontgaan.' (Fragmente

aus der neueste Gesch. des politischen Gleichgewichts, s. 20, 34). Het verwijt aan onze landgenooten, op bl. 35: ‘het is of Nederland van die oorlogzuchtige bedrijvigheid niets geweten of niets begrepen heeft’, is althans even ongegrond als dat op bl. 37 aan de Staten Generaal, als hadden zij ‘zich altijd ongezind betoond de noodige sommen voor het leger toe te staan.’ Wanneer is de begrooting van Oorlog afgestemd? en hoe werden de millioenen besteed? Bekoorlijk is het tafereel op bl. 29 van den zaligen tijd, ‘wanneer de adem des Christelijken levens meer en meer in de regeeringskringen zal zijn doorgedrongen, en door toeneming van het onderling verkeer alle volken elkaar beter zullen kennen, en er prijs op leeren stellen, door wederkeerige handreiking in vriendschap en vrede de welvaart en het levensgenot van allen te verhoogen.’ Daarom staan wij meer opgetogen bij den trans-atlantischen kabel, en bewonderen het genie en de volharding bij die grootsche onderneming oneindig meer, dan die bloedige veldtogten, voor welke de Heer Bosscha zekere voorliefde schijnt te koesteren. Reeds beginnen invloedrijke stemmen zich te doen hooren tegen den onderlingen wedstrijd der volkeren, om in werktuigen van slagting en vernieling elkander te overtreffen. Maar wij vreezen met den Schr. bl. 39: ‘dat nog menig jong geslacht in Nederland oud zal worden, zonder die gouden eeuw van volkomen rechtsveiligheid aller volken beleefd te hebben.’ Daarom juichen wij zijne edele poging toe om zelfvertrouwen en gevoel van nationaliteit op te wekken en levendig te houden. Een ander uitstekend landgenoot heeft ‘onze betrekking tot Duitschland’ in 1837 in sprekende trekken geschetst. Wij weten daarbij niets te voegen.

Kantteekeningen.

I. Woord- en geen zaakverschil.

De belangrijke vraag, of er in waarheid een Europeesch volkenregt bestaat, is met warmte door uitstekende regtsgeleerden behandeld. Men sla, zoo men lust heeft, de Encyclopedie der Staatswissenschaften van R.v. Mohl op (§ 68), en zal aldaar de auteurs vinden, die zich door de behandeling dezer kwestie onsterfelijk hebben gemaakt. Die het bestaan van dat volkenregt ontkennen, wijzen u op het ontbreken van voldoende schriftelijke bepalingen, op de ontstentenis eener regtspraak, en eener magt tot uitvoering van het vonnis. Van de andere zijde wordt gaaf toegegeven, dat dit alles ontbreekt; doch men herinnert u, dat ook het *jus civile* lang op codificatie heeft moeten wachten; men merkt op, dat ook in het *staatsregt* geen onpartijdig regter aanwezig is, om het verschil tusschen kroon en vertegenwoordiging te beslechten, veelmin om eene gegevene uitspraak uit te voeren. Was het *eerste*, zoo vraagt men, daarom vroeger, is het *tweede* daarom ook nu nog geen regt? En indien wel, indien men wel van burgerlijk en staatsregt mogt en mag spreken, waarom dan het bestaan van het volkenregt te ontkennen? Immers, zoo merkt men op, er bestaan in het volkerenverkeer regelen; de verpligting tot inachtneming daarvan wordt van beide zijden erkend; met eenigen goeden wil is daaruit een systeem te construeren; die regelen zijn vatbaar voor toepassing op concrete gevallen; tot de vervulling zijner verpligtingen kan men worden gedwongen. En dit is, zegt men, toch voldoende, om iets tot *regt* te maken, al zal ook dikwijls, bij het ontbreken eener regtspraak en de ontstentenis van eenig ander middel van executie dan de oorlog, het regt in de feiten niet overgaan.

Zoo twisten zij met elkander.

Waar zit nu het verschil tusschen de geleerden? Zij zijn het van beide zijden eens over den inhoud en de kracht van hetgeen den naam van *volkenregt* draagt. Doch de eene wil het zoo blijven *noemen;* de andere keurt het dien *naam* niet waardig. De eerste maakt zijne definitie van *regt* ruimer; de tweede enger. Heeft de wetenschap daarmede echter iets uit te staan en komt, wanneer althans *woorden* geen *zaken* zijn, de *beroemde* kwestie niet neder op verschil over een *woord?*

II.
Zaak- en geen woordverschil.

Bährs *Rechtsstaat* (Cassel, 1864) vangt aan met de woorden van Stahl: ‘der Staat soll *Rechtsstaat* sein, dat ist die Losung und ist auch in Wahrheit der Entwickelungstrieb der neueren Zeit.’

‘Wanneer,’ zegt Bähr, ‘zelfs een man als Stahl (hij bedoelt er meê: een man van zoo reactionnaire zienswijze) zijne adhaesie niet durft te onthouden aan het “Princip des Rechtsstaats”, zoo zullen er voorzeker wel weinigen gevonden worden, die niet het woord: “*Rechtsstaat*” op hunne banier zullen schrijven.’ Dus dat staat eenmaal vast: ‘Der Staat soll Rechtsstaat sein.’

Helaas echter! ‘Bij al die eensgezindheid is men,’ zegt Bähr, ‘zich over 't algemeen weinig bewust, wat men met dat begrip eigenlijk bereiken wil, evenmin als van de middelen, die daartoe moeten dienen.’

De eene verstaat er dus dit, de andere weder wat anders onder.

Ik zoude Bähr willen vragen, of men alzoo met dat *woord* op zijne banier te schrijven, wel iets verder komt, als men het over de *beteekenis* van dat woord niet eens is, en tevens mijne verwondering willen te kennen geven, dat zijn geschrift zoo dwaas kan aanvangen. Misschien zijn uit dat verkeerde uitgangspunt al de gebreken van dit in vele opzigten zoo uitstekende *opusculum* te verklaren.

Is dit een op zich zelf staand verschijnsel, of geschiedt het meer, dat de juristen het eens zijn over het *woord*, doch oneens over de *zaak?*

III.
Regtsregelen.

Men vond ergens (Themis, 1862), onder de gronden ter verdediging der octrooijen van uitvinding, den regtsregel van Pomponius aangevoerd: *Nemo cum damno alterius locupletior fieri debet*.

‘Ik kan mij daar wel bijvoegen,’ merkte Cajus op. ‘Immers zoo A. eene uitvinding heeft gedaan, en hij nu *alleen* het uitgevondene voorwerp mag vervaardigen, dan geniet A. winst van zijne uitvinding. Zoo B. daarentegen ook dat voorwerp vervaardigt en verkoopt, dan wordt B. rijker, A. 's winst vermindert, A. lijdt dus nadeel. *Ergo* B. cum damno alterius locupletior fit, en om dit te voorkomen, moeten de octrooijen van uitvinding gehandhaafd blijven.

Zie dat sluit als een gortbus!’

Titius vond echter geene stichting in dat betoog en zeide: ‘Gij, Cajus, denkt alleen aan A. en B. en vergeet C. Gesteld, dat C. vóór de door A. gedane uitvinding zijn bestaan vond in het maken van voorwerpen, sedert en door die uitvinding onverkoopbaar geworden, dan wordt door het octrooi A. bevoordeeld, maar ten koste van C. Immers C. kan het oude niet meer vervaardigen, want niemand is er verder van gediend; hij moet zich eveneens van de fabrikatie van het nieuwe onthouden, want het is geoctroijeerd. En die C.’ zeide Titius, ‘is niet door mij geprocreëerd *pour le besoin de la cause;* hij is bijna altijd aanwezig; immers elke uitvinding gaat gewoonlijk gepaard met het verdringen van iets dat tot dusver in zwang was.

Ergo het verleenen van octrooijen maakt den een rijker, den ander armer.

Ergo de regtsregel van Pomponius gebiedt: dat de octrooijen worden afgeschaft.

Zie, dat sluit ook als eene gortbus!’

Zoo zaten ze nu met de handen in 't haar. ‘Laat Pomponius binnenkomen,’ zeide Cajus.

Pomponius kwam.

‘Gijlieden,’ zeide hij, ‘redeneert als een blinde over de kleuren. Wat doen de verdedigers der octrooijen? Zij nemen a priori aan, dat de arbeider *regt* heeft op de vruchten van zijn arbeid.

Zij meenen dan te kunnen betoogen, dat de uitvinder de vrucht van zijnen arbeid alleen kan erlangen door een octrooi. Ergo, zoo redeneren zij, het toekennen eener uitsluitende bevoegdheid is overeenkomstig het regt. Het namaken van het uitgevondene, het inbreuk maken op die uitsluitende bevoegdheid is dus in strijd met het regt. En nu dit alles eerst vaststaat, kunnen zij mijn regtsregel toepassen. Hij die iets namaakt, brengt den ander niet alleen nadeel, maar ook onregtmatig nadeel toe. En het is de bedoeling van den regtsregel, dit te verbieden. Met *damnum* toch wordt niet *elk* nadeel, maar alleen *onregtmatig* nadeel bedoeld. Ik heb die bedoeling in de *l.* 206 *de Regulis juris* zelf duidelijk uitgedrukt: “Jure naturae aequum est, neminem cum alterius damno et injuriâ fieri locupletiorem.” Staat het nu eenmaal vast, dat de uitvinder regt heeft op een monopolie, dan zal de namaker mijn regtsregel schenden. Zoolang dit echter niet bewezen is, brengt mijn regtsregel u geen stap verder.’

Zoo sprak Pomponius, en de eer der Romeinsche vaderen was gered.

Een discipel van Bentham was echter zoo overmoedig om te zeggen: ‘Gij hebt gelijk, Pomponius! Doch mag ik vragen? wat helpt ons dan uw regtsregel, zoo hij - want daarop komt het dan neder - eigenlijk niets anders beteekent dan dat het *geen regt* is, om de winst van den een te doen gepaard gaan met het *onregtmatig* nadeel van den ander. Wil dat iets meer zeggen, dan dit: *wat onregt is, mag niet geschieden; wat niet geoorloofd is, mag niet gedaan worden*. Zijn er onder de veel geprezene regtsregelen meer van dergelijke betoogkracht?’

IV.
Methode van beoefening van ons staatsregt.

De logica.

§ 69 van de Handleiding tot de kennis van het Nederlandlandsche staatsregt en staatsbestuur van Jhr. Mr. J. de Bosch Kemper luidt aldus:

De Koning heeft het oppergezag over zee- en landmagt.

(Art. 58). De Koning, het hoofd van de uitvoerende magt zijnde, moet noodwendig het oppergezag hebben over de militaire magt, die geroepen is de veiligheid van den Staat naar binnen en buiten te verdedigen. 's Konings oppergezag over zee- en landmagt is het regt, noodig voor hem, om aan zijne verpligting te kunnen voldoen, dat hij de onafhankelijkheid en het grondgebied des Rijks met al zijn vermogen zal ondersteunen.

> ‘Over de verhouding van den Koning tot het leger, verg. men Hello, Régime const., p. 383; Cox, The instit. of the English Government, p. 596; S.J. du Tour van Bellinchave, het constit. Koningschap, blz. 101.
> Oranje is het natuurlijk hoofd van het Nederlandsche legor; de grondwet moge het bepalen: de velden van Waterloo en Leuven zijn de waarborgen voor de deugdzaamheid van het beginsel.
> Een persoonlijk opperbevel van eenen Koning kan zeer wel vereenigd worden met de ministeriële verantwoordelijkheid. Toen in Frankrijk, na den Spaanschen oorlog, gevoerd onder den vermoedelijken troonsopvolger, den Hertog van Angoulème, geklaagd werd over velerlei kwade praktijken bij de aanbestedingen, nam de minister de Villèle de geheele verantwoordelijkheid op zich: “Il en arrivera pour moi, ce qui plaira à Dieu; cela importe peu au pays, mais je me rendrais coupable envers le Roi, comme envers la France, si pour me disculper d'une accusation, quelque grave qu'elle puisse être, je laissais échapper une seule parole qui pût compromettre le nom de Monseigneur.” Ook in Engeland begrijpt men zulks aldus. Cox, p. 496, na vermeld te hebben, dat het oppergezag en het kommandement van het leger aan den Koning behoort, laat er op volgen: “This, like all the other great prerogatives of the crown, is exercised by the advice and upon the responsability of the officers of State and subject to the check of Parliamentary censure.” - In den laatsten Deenschen oorlog is de Koning steeds door zijn verantwoordelijken minister vergezeld geweest, die het verrigte ook, als op zijne verantwoordelijkheid verrigt, verdedigd heeft. Hello, die meent, dat de Koning hier persoonlijk kan handelen, vergeet dat persoonlijk handelen des Konings geenszins de verantwoordelijkheid van een minister insluit; - waarlijk, men kan zich bijna geene daad voorstellen, waarvoor een wèl gezind vorst geen verantwoordelijk minister zou kunnen vinden.
> Wij zijn het dan ook geenszins eens met den minister Blanken, die in de zitting van 8 December 1863 zich beriep, dat iets geschied was: “op last des Konings, als hebbende het oppergezag over het leger.” Hij had dien last moeten weigeren en zijne ministeriële portefeuille moeten nederleggen, of wel de daad des Konings geheel ter zijner verantwoording moeten nemen.
> In den Franschen tekst van 1815 luidde ons artikel: “Le roi dispose des forces de terre et de mer”. Het woord oppergezag sluit niet noodwendig in zich, dat het opperbevelhebberschap door den Koning zal uitgeoefend worden. De grondwet heeft het niet bevolen, maar ook niet verboden. Blijkens den Staatsalmanak is de Koning opperbevelhebber, - Prins Frederik veldmaarschalk, en de Prins van Oranje genenaal der Infanterie, en hebben zij als zoodanig adjudanten en ordonnance-officieren nevens zich’ enz.

Een onpraktisch theoreticus, dit gelezen hebbende, zeide: ‘Hoe kan een man als de Bosch Kemper zoo iets schrijven?’ Gaat het aan, op die wijze in een wetenschappelijk werk

de staatsregtelijke vraag te beantwoorden, of daar, waar ministeriële verantwoordelijkheid bestaat, de Koning het *persoonlijk opperbevel* over het leger kan voeren. Wat wil dat zeggen; ‘Oranje is het natuurlijk hoofd van het Nederlandsche leger?’ Bedoelt men met die nevelachtige uitdrukking: den Koning? Heeft dan Koning Willem I den slag bij Waterloo gewonnen? Zijn ‘*velden*’ waarborgen voor de deugdzaamheid van een *beginsel?* Wat, zoo Wellington den slag bij Waterloo en de Prins van Oranje het gevecht bij Leuven verloren had? zoude daarom het *beginsel* minder deugdelijk zijn? Wat is dat voor een beginsel: ‘Oranje is het natuurlijke hoofd van het Nederlandsche leger?’

Is het logica: daar, waar het eene kwestie van koninklijke onschendbaarheid geldt, te argumenteren uit gevallen, waarin *niet* een koning, maar een prins, d.i. een niet onschendbaar persoon is opgetreden, zoo als de Prins van Oranje of de Hertog van Angoulème? Heeft men misschien, toen de Prins van Oranje in October 1830 eene poging deed om zich aan het hoofd der Belgen te plaatsen, niet laten *échapper une seule parole, qui pourrait compromettre le nom de Monseigneur?* Is hij toen als een onschendbaar persoon beschouwd? Ongetwijfeld neen. Ergo.

‘Hoe kan,’ vervolgde hij, na weder op adem te zijn gekomen, ‘hoe kan Kemper zich op Engeland beroepen? 't Is waar, hetgeen Cox zegt, dat het gedeelte der uitvoerende magt, hetwelk betrekking heeft op het leger, eveneens geplaatst is achter het schild der ministeriële verantwoordelijkheid. Doch dit is ook alles. Cox beweet niet: dat de Koning *persoonlijk* het opperbevel kan voeren; 't is trouwens bekend, dat sedert den slag van Dettingen (in 1743) geen Engelsche Koning meer aan het hoofd van zijn leger ten strijde is getrokken. (Mahon, III, a. 1743, p. 157).

Fischel (Verfassung Englands, S. 121) merkt dan ook zeer juist op: “Es würde das Gegentheil auch nicht mit der modernen parlamentarischen Praxis übereinstimmen.”

Sluit immers persoonlijk handelen van den Vorst niet de ministeriële verantwoordelijkheid uit? Verantwoordelijkheid veronderstelt: zelf goedvinden, zelf handelen. Kan een Minister verantwoordelijk zijn voor de nadeelige gevolgen van het *persoonlijk* opperbevel des onschendbaren Konings? Wat heeft eindelijk de Minister Blanken met deze kwestie te maken, die zich niet verantwoordelijk stelde voor eene daad des Konings, waar die zijne eigene daad wilde verdedigen met een beroep op den

wil des Konings? Waartoe dit alles? Is het noodig, dat de monarchie in nevelen worde gehuld? Is de nationale overtuiging niet genoeg gevestigd, dat het koningschap met het algemeen belang vereenzelvigd is? Behoeft men aan het huis, dat ons regeert, de logica “ten brandoffer te offeren”, even als Jephta zijne dochter aan Jehova? En dan de Staatsalmanak, die....’

Een theoretisch prakticus viel den onpraktischen theoreticus in de rede. ‘Men heeft,’ zeide hij, het in de laatste maanden kunnen ondervinden; gij zelf hebt het betreurd, hoe weinig nog ons Nederlandsch staatsregt in de zeden was overgegaan. Hoe gemakkelijk is het geweest, velen op het dwaalspoor te brengen! Aan wie de schuld? Aan ulieden: onpraktische theoretici! Gijlieden meent, dat wanneer gij een betoog hebt geleverd, dat aan de eischen der logica geheel voldoet, uw pleit ook in de werkelijkheid gewonnen is. Neen, de praktische staatsman Troplong heeft teregt gezegd: ‘*la logique est parfois un grand fléau*.’ ‘Ik heb’, zeide de practicus, ‘met een man van invloed in eene vergadering gezeten, die steeds zeer veel effect maakte met te zeggen: “van redeneren daar ben ik niet van t'huis, het komt op de praktijk aan!” Bij te harde of te weeke hersenen helpt een logisch betoog niet. Ja, hoe logischer het is, hoe moeijelijker het zal zijn te verteren. Daarom raad ik een ieder aan, de door u bestredene methode te bestuderen. Wat was hier de moeijelijkheid? De ministeriële verantwoordelijkheid te redden en toch aan den wensch van velen, om een Oranjevorst met het zwaard in de hand aan het hoofd van het leger te zien, te gemoet te komen. Hello zegt: “de ministeriële verantwoordelijkheid geldt voor dit onderwerp niet.” Gij zegt: “zoo gij haar bij het oppergezag over zee- en landmagt opheft, dan blijft de Koning niet meer onschendbaar; ergo moet zij ook hier gelden.” Kemper daarentegen zegt: zij geldt hier wel, doch met haar is zeer goed vereenigbaar 's Konings persoonlijk opperbevel. Nu wordt de verantwoordelijkheid gemakkelijker geslikt, ligter verteerd, en gaan allen tevreden naar huis. Het is de nevelachtig-populair-wetenschappelijke methode, die, meer toegepast, heerlijke vruchten nog zal voortbrengen.’

‘Hem’, zoo ging de practicus voort, hem die deze methode in al hare volmaaktheid wil leeren kennen, verwijs ik naar de geschriften van den Heer W. van Goltstein, een der sieraden van de conservatieve partij. Ik bedoel in het bijzonder zijn: ‘*Nederland tegenover de Konstitutionele beweging onzer eeuw*’

(1863). Bij de lezing van bijna elke bladzijde van het uitstekend geschrift zal men zich kunnen verkneukelen. Reeds dit: *tegenover* op den titel is karakteristiek. Dat *kleine* Nederland tegenover *geheel* Europa en Amerika! Daar is iets verheffends in. Lees vooral echter blz. 25, waar hij ontwikkelt: *quo jure* onze tegenwoordige Koning en niet juist iemand anders op den troon zit; waar hij bewijst, dat de Souvereiniteit van het huis van Oranje niet het gevolg is van de opdragt, die in 1813 plaats vond.

Waaraan ontleent, volgens v. Goltstein, de Koning zijn regt?

'Niet aan een geïsoleerd feit, hetzij aan eene usurpatie door eeuwen bevestigd, of ook aan eene opdragt van de meerderheid der natie, die niet meer uitdrukken kan dan den volkswil van den dag, ontleent de Koning van Nederland zijn regt op de kroon.'

Waaraan dan, zoo noch aan eeuwenoude usurpatie, noch ook aan eene opdragt des volks?

'Ook niet aan eene bepaling eener grondwet, die, meermalen gewijzigd en herzien, het telken dage nog kan worden.'

Dus ook niet aan de Grondwet. Waaraan dan?

Nu komt het!

'Tegelijk met het zelfstandige Nederland is dat regt uit een langdurigen strijd geboren en gedurende eeuwen in het hart der natie aangekweekt.'

Het regt is geboren en in het hart der Nederlanders aangekweekt.

Welke zijn de grenzen van dat regt?

'Het is bepaald en begrensd door een verbond, dat de gebeurtenissen tusschen Oranje en Nederland gesloten hebben.'

De gebeurtenissen zijn de contracterende partijen. Zij hebben een verbond gesloten. Dit is ook nog nader bevestigd.

'Het bloed van beide partijen heeft dat verbond herhaaldelijk bevestigd, en'

(als toegift)

'het gebeurde in het begin dezer eeuw leverde het bewijs, dat Nederland regt op Oranje en Oranje regt op Nederland had. Dit regt heeft de Grondwet van 1815[1] erkend. Zij heeft geen toestand in het leven geroepen; zij huldigde enkel hetgeen bestond. Zij sprak een woord uit dat in het hart der natie

1 Niet die van 1814?

sedert eeuwen gelegen had, en huldigde een beginsel, dat zich reeds met het Nederlandsche volksleven vereenzelvigd had. De Souvereiniteit van het huis van Oranje is alzoo haren oorsprong niet aan het jaar 1813, noch ook aan de grondwet van 1815 verschuldigd, maar aan de innige vereeniging, die sedert zoolang tusschen dat huis en den Nederlandschen staat bestond.'

'Het zoude', zoo eindigde de practicus, 'U nu voorzeker weinig moeite kosten, aan dit staatsregtelijk betoog van v. Goltstein den maatstaf der logica te leggen; het zoude zeer gemakkelijk zijn te bewijzen, hoe de schrijver twee dingen verwart: den titel, waaraan het regt ontleend wordt, met de historische redenen, waarom dat regt in 1813 juist aan het huis van Oranje is geschonken; het zoude zelfs een kritikaster ligt vallen, de beeldspraak uit te pluizen en bespottelijk te maken, doch ik zeg u, onpraktische theoreticus, dergelijke redeneringen vinden een open oor; dat nevelachtige begrenzen van 't regt der kroon door een verbond van gebeurtenissen bezegeld met bloed, dat bevalt. Dat bevalt beter dan ulieder Thorbeckiaansche of Benthamiaansche betoogtrant, logisch, maar stroef, juist, maar zwaar te verteren, sprekende tot het hoofd, niet tot de fantazy. Daarom, wanneer gij van de deugdelijkheid uwer zaak doordrongen zijt, maak uwe spijs smakelijker voor de menigte. Dat zij zoo!'

Dat zij zoo! Wij zullen dan de logica moeten opofferen ten behoeve der goede zaak, maar ook

De feiten?

Ook de feiten?

Men zoude bijna zeggen: ja.

In 1813 werd de Souvereiniteit opgedragen aan den Prins van Oranje.

Wat was de strekking dier opdragt? Aan het hoofd des lands te plaatsen een absoluten monarch of een constitutionelen vorst?

Ongetwijfeld het laatste.

De groote man van 1813, Gijsbert Karel, had reeds in 1801 er op gewezen, dat het huis van Oranje met de erfelijke waardigheid van Hoofd van den Staat bekleed behoorde te worden, onder aanneming eener Grondwet met eene gelijk verblindende kracht voor Prins, regenten en volk.

Nog onder den druk der Fransche overheersching bragt hij

zijne denkbeelden in den vorm van ‘schets eener Grondwet’ op het papier.

Even vóór het afschudden van het Fransche juk, althans nog vóór het optreden van het Algemeen bestuur, schreef hij aan den Prins van Oranje: ‘La maison d'Orange sera souveraine avec des lois fondamentales et un grand corps national servira de garant.’ (Brief van 19 Nov. 1813, in Leben von Fr. v. Gagern, I, blz. 117).

Op den 1sten December 1813 werd de Prins van Oranje door de Commissarissen van het algemeen bestuur, Kemper en Scholten, te Amsterdam tot Souvereinen Vorst uitgeroepen, onder de bijvoeging: ‘Uwe burgerlijke vrijheid zal door wetten, door eene die vrijheid waarborgende constitutie gegrondvest zijn.’ (Lipman, Const. Archief, I, blz. 3).

Op den 2^{den} December 1813, en dus na en ten gevolge dier uitroeping, nam de Prins de Souvereiniteit aan met de woorden: ‘ik aanvaarde wat Nederland mij aanbiedt, maar ik aanvaarde het ook alleen onder waarborging eener wijze constitutie, welke Uwe vrijheid tegen volgende mogelijke misbruiken verzekert. - (Procl. gedaan op het Raadhuis van Amsterdam, 2 Dec. 1813, in: Omwenteling van 1813. Belinfante. 1863, blz. 54).

Zoowel de letterlijke opvatting van hetgeen in 1813 geschied is, als de bedoeling van de handelende partijen beiden, zij leiden tot deze conclusie: de opdragt van de Souvereiniteit aan het huis van Oranje geschiedde, ten einde hier te lande de constitutionele monarchie in te voeren.

En niettegenstaande dit alles schijnt het moeite te kosten, die eenvoudige feiten in zijn geheugen te bewaren en schijnt die conclusie boven de bevatting van velen te zijn.

Het is alsof de natie er genot in vindt te kunnen zeggen: “Ziet het geslacht van 1813 was zoo diep gezonken, dat het zich aan één persoon, en nog niet eens aan hem alleen, maar ook aan zijne erven overleverde, ten einde met het Nederlandsche volk te handelen naar zijn en hun welbehagen. Het geslacht van 1813 had afstand van zich zelf gedaan.

Doch de Prins van Oranje was zoo edel, dat hij geen misbruik maakte van onze verdorvenheid en lamlendigheid; hij, hij gaf ons eene constitutie; hij beperkte uit eigen beweging zijn gezag. Hem zij de eer en aan het geslacht van 1813 de schande.”

Daarom ook: Een standbeeld voor Willem I! In eene brochure onder dezen titel ('s Hertogenbosch 1866) leest men toch letterlijk het volgende: (Het volk) wierp zich met het volste vertrouwen in de armen van Oranje, en de Souvereine Vorst werd zonder eenig voorbehoud uitgeroepen' (blz. 7). Op blz. 8: 'Het was uit eigen beweging, dat hij aan de verleiding van het zuiver monarchaal gezag weêrstand bood en het volk tegen zich zelve beveiligde' (sic!).

Wat hiervan te zeggen? Misschien niets anders, dan zich te verwonderen over de ligtvaardige wijze, waarop men in ons vaderland als geschiedschrijver durft op te treden.

In grootere verlegenheid raken wij echter, wanneer wij een man als de Kempenaer, die het beter heeft geweten, met een politiek doel op hetzelfde aanbeeld zien slaan. De onkunde van den Bosscher anonymus kan verschoonbaar zijn. Zijn er ook verzachtende omstandigheden voor de Kempenaer? Deze gebruikt op den vooravond der verkiezingen de opdragt der onbeperkte Souvereiniteit als een middel, om de natie in conservatieven zin te doen stemmen. Hij schrijft in het Dagblad van 29 October 1866: Zij (de Nederlanders) verlangden hem (den Prins van Oranje) niet als Stadhouder, niet als Voorzitter eener republiek, maar zij boden hem het onbeperkte gezag aan. Dat aanbod was hem te groot (sic!) Hij aanvaardde het onder beding, dat zijne magt door eene Staatsregeling zoude worden afgebakend, begrensd.'

Wanneer, om een politiek doel te bereiken, op die wijze van alles 'klein geld' wordt gemaakt en de *feiten* der geschiedenis worden weggegoocheld, wat te doen?

Ik laat gaarne aan anderen over, naar middelen te zoeken, om de schimmen van Hogendorp en J. Melchior Kemper met een man als de Kempenaer te verzoenen; ik vraag alleen aan den theoretischen prakticus: wat rest ons beoefenaars van het staatsregt, om de feiten te handhaven, te doen?

Wanneer men ons nu tegenwerpt: de Kempenaer is toch van een ander gevoelen, wat te antwoorden?

De theoretische practicus gaf dezen raad.

'Gij kunt', zeide hij, 'de boeken voor den dag halen en al de hiertoe betrekkkelijke plaatsen voorlezen.

Ik betwijfel echter of het hout zal snijden. Zijn er misschien ook nog, zal men u tegenwerpen, andere bewijsstukken, die

gij niet kent, en die op de geschiedenis van 1813 een geheel ander licht werpen? of, zal men welligt zeggen, welke waarborg is er, dat de officiële stukken, waarop gij u beroept, juist zijn overgedrukt? Het is immers toch niet aan te nemen, dat een man als de Kempenaer zoo de geschiedenis in het aangezigt zoude slaan?

Daarom schijnt het mij, zeide hij, een meer afdoend middel autoriteiten tegenover autoriteiten te plaatsen, U op namen te beroepen, die bij eerzame lieden in een goeden reuk staan.

Groen (Handboek, 2e editie, § 967) zegt: “Souvereiniteit *zonder Constitutie* zou hij (Willem I) niet gewild hebben, al ware ze verkrijgbaar geweest, evenmin als ze verkrijgbaar geweest ware, al had hij ze gewild.”

De Bosch Kemper (a.w. § 40) zegt: “Willem I is nooit als absoluut monarch uitgeroepen, maar wel als Constitutioneel Vorst. Dat hij eenige maanden de onbeperkte Souvereiniteit heeft uitgeoefend, is een feit, dat tijdelijk noodwendig was, omdat de Grondwet nog ontworpen en aangenomen moest worden. Dit feit is geheel voorbij en heeft geene gevolgen voor de toekomst. Verg. G.W. Vreede: Is de Koning der Nederlanden Souverein? 1850.”

De namen van Groen, de Bosch Kemper en Vreede leggen meer gewigt in de schaal, dan eene juiste uiteenzetting der feiten.

Door autoriteiten redde men de feiten!’

Zoo sprak de theoretische practicus.

Kunnen wij nu tevreden naar huis gaan?

Groningen, December 1866.

B.D.H. TELLEGEN.

Richard Brinsley Sheridan.

I. The dramatic Works of Richard Brinsley Sheridan. With a Memoir of his Life. London, Henry Bohn.
II. The Speeches of Richard Brinsley Sheridan. London, Henry Bohn.
III. Thomas Moore, the Life of Richard Brinsley Sheridan.
IV. Henri Taine, Histoire de la Littérature Anglaise. Livre III.

De dichter, wiens naam aan 't hoofd dezer bladzijden geplaatst is, heeft om meer dan een reden ten volle aanspraak op onze belangstelling. Vooreerst toch eindigt met hem de bloeitijd der Engelsche tooneelpoezij: en 't is, alsof die kunst zich nog eens in al haar luister en in haar echt nationaal karakter heeft willen vertoonen, vóór zij afscheid nam van den grond, waarop zij zulke roemrijke dagen had gekend. Maar al is Sheridan's verdienste bovenal in zijn dramatischen arbeid gelegen; al dankt hij daaraan, en meer in 't bijzonder aan zijn blijspel: *the School for Scandal*, zijn algemeene bekendheid, - er is in dien man meer nog, dat onze aandacht moet opwekken. De talenten, die hij op ieder gebied, dat binnen zijn werkkring viel, en niet het minst op dat der parlementaire welsprekendheid, heeft ten toon gespreid, - het werkzaam aandeel, dat hij aan alle gewichtige gebeurtenissen van zijn tijd heeft genomen, voor zoover ze met de belangen van zijn vaderland in verband stonden, - de lotwisselingen, waaraan hij heeft bloot gestaan en die zijn gansche leven tot een roman maken, - dat alles is de opmerkzaamheid en de belangstelling van den beoefenaar der Engelsche geschiedenis en letterkunde overwaardig.

Taine wijdt dan ook een betrekkelijk groot aantal bladzijden aan de beschouwing van Sheridan's werken, en kan daarbij niet nalaten een zoo merkwaardig leven althans in zijn hoofdtrekken

te schetsen. Hem ontbrak niets, zegt deze beroemde kritikus; bij zijn eerste optreden reeds had hij zonder schijnbare inspanning zijne volle hoogte bereikt, gelijk een vorst die zich slechts behoeft te vertoonen om aanstonds de plaats te vinden die hem toekomt. Zoowel op het gebied der politiek, als op dat der letterkunde, stijgt hij met ongeziene vlucht en schijnt hij een plaats te verwerven onder de eerste sterren aan den hemel van zijn tijd. De onaanzienlijke, onbekende jongeling, die een onbeduidende vertaling leverde van een Griekschen sophist; de twintigjarige avonturier, die zonder eenig vooruitzicht en meestal met ledige zakken door de straten van Bath rondslenterde, won het hart van de meest bewonderde en schoonste musicienne dier dagen, schaakte haar ten spijt van tien aanbidders die rijk waren of op adellijke titels konden bogen, bepleitte zijn zaak in een duël en zag zich op eens het voorwerp van de algemeene nieuwsgierigheid en belangstelling. Van nu aan wachtte hem een gelukkige toekomst. De voortbrengselen van zijn genie werden met de meeste toejuiching ontvangen; hij werd mede eigenaar van een grooten schouwburg, wist zich schier zonder middelen van den gelukkigsten en voordeeligsten uitslag te verzekeren, sleet zijn dagen in de aangenaamste genietingen die de samenleving en de familiekring hem konden aanbieden, en dat alles te midden van ieders bewondering en bijval. Steeds naar hooger doel strevende, zag hij zich vervolgens een plaats in het Lagerhuis aangewezen, verwierf zich daar een rang onder de eerste redenaars, werd de tegenstander van Pitt, de aanklager van Warren Hastings, de onwrikbare steun van Fox en hield met glansrijk gevolg, en toch met smettelooze onbaatzuchtigheid, tot den laatsten oogenblik den standaard der vrijzinnige staatkunde omhoog; zelfs de erfgenaam van den troon rekende hem onder zijn vertrouwde vrienden. Tegenover die dagen van geluk staan echter dagen van rampspoed en bitterheid aan het einde zijns levens. Hij verloor zijn plaats in het Parlement; de schuldvorderingen hoopten zich op; zijn schouwburg werd in de asch gelegd; de deurwaarders vervolgden den grijsaard en namen bezit van zijn huis. Aan het bed van den stervende verscheen de gevolmachtigde van het gerecht om hem in zijn dekens weg te voe. ren, en slechts de betuiging van den geneesheer, dat de ongelukkige onderweg den laatsten adem zoude uitblazen, verhinderde de volvoering van den last. En zie, welk een zonderling con-

trast! zegt Taine: deurwaarders stonden aan zijn sterfbed, maar twee broeders van den koning, hertogen, graven, bisschoppen en de eerste lords van Engeland waren bereid om zijn lijkbaar te dragen of te volgen.

Wat ook de oorzaak van zulk een droevige lotswisseling geweest zij - wij zullen er later op terug komen - gebrek aan talent was het niet. Allen, die hem gekend hebben, tegenstanders en vrienden, brengen hulde aan zijn uitstekende bekwaamheden. In een tijd van opgewondenheid en staatkundige beweging, waarvan men zich thans niet dan een flauw begrip kan vormen, is Sheridan een van de werkzaamste, scherpzinnigste en invloedrijkste mannen geweest, wier namen de geschiedenis heeft bewaard. Er was geen gebeurtenis, waaromtrent hij zich onverschillig betoonde; geen kwestie van belang deed zich in buitenlandsche of binnenlandsche staatkunde voor, die hij niet nauwkeurig onderzocht en waaromtrent hij zijn overtuiging niet eerlijk uitsprak. Hij was de woordvoerder van een groote en invloedrijke partij, die meer dan eenige andere de kern der natie vertegenwoordigde.

En wat bovenal zijn politiek karakter eer aandoet, is, dat hij de zaak der vrijzinnigen getrouw bleef, ook toen sommige harer verdedigers sliepen en andere haar bijna hadden verraden.

Voordat we tot onze eigen beschouwing overgaan, vergunne men ons nog twee aanhalingen, de eene van Sheridan's tijdgenoot, Professor Smyth - die zich overigens nog wel eens over den dichter had te beklagen, - de andere van Lord Byron, *qui était bon juge*, gelijk Taine zegt. Naast Sheridan stonden drie mannen van aanzien, zegt de eerste: de beroemde minister en schitterende *debater* Pitt, de groote philanthroop en redenaar Fox, de scherpzinnige wijsgeer en staatsman Burke. De man echter, van wien men kan zeggen dat hij in zekere mate de talenten van dit drietal in zich vereenigde, was Sheridan. Hij bezat niet de eigenaardige hoedanigheden, die aan elk van hen in zulk een hooge mate eigen waren; hem ontbraken de verheven toon en de indrukwekkende voordracht van Pitt, de wegslepende kracht van Fox' welsprekendheid, de onuitputtelijke kennis en het nimmer falende inzicht van Burke. Doch als hij bij een buitengewone gelegenheid sprak; als hij zich genoegzaam had voorbereid en met de noodige kennis eener zaak was toegerust, dan scheen er niets aan den volmaakten redenaar te ontbreken. Behagelijke manieren, eene aangename stem, vloeiende

taal en bovenal schitterend sarcasme, vernuft en humor, gepaard met eene groote gemakkelijkheid van uitdrukking, dat alles maakte hem tot den gunsteling van elk gehoor en wekte zelfs de bewondering van zijn tegenpartij op. - Byron's woorden zijn wellicht even bekend als zijn schoone *Monody on the Death of Sheridan*. ‘Alles wat Sheridan heeft geschreven,’ zegt hij, ‘is geweest *par excellence*, altijd het beste in zijn soort. Hij heeft het beste blijspel geschreven: de *School for Scandal;* de beste opera: de *Duenna* (naar mijn smaak veel hooger staande dan St. Giles' prulwerk: de *Beggar's Opera*); de beste klucht: de *Critic* (al te goed voor een nastukje), en de beste lofspraak: de *Monologue on Garrick*. En om op alles de kroon te zetten, vermeld ik, dat hij de beste redevoering heeft uitgesproken, die er ooit in dit land is opgesteld of gehoord, namelijk de beroemde *Begum-Speech*.’ Menigmaal herdenkt Byron bovendien in zijn dagboek den vriend, van wien hij eenmaal getuigde, dat hij de eenige redenaar was, dien hij op den duur met genoegen zoude kunnen hooren.

De bronnen, waaruit wij onze kennis van Sheridan's leven kunnen putten, bepalen zich, daargelaten een goed geschreven artikel van Leigh Hunt en een belangrijke bijdrage tot de kennis van het karakter en het huiselijk leven des dichters van Professor Smyth, hoofdzakelijk tot twee biographiën, de eene door een Tory van de oude school, en de andere door Thomas Moore geschreven. De laatste is verre weg de belangrijkste, daar de schrijver een ijverig gebruik gemaakt heeft van alle documenten, hem door de verwanten van Sheridan verschaft, terwijl ook zijn eigen herinneringen en de mededeelingen van de vertrouwdste vrienden des dichters hem gewichtige bijdragen hebben geleverd.

Sheridan was te Dublin in het jaar 1751 geboren. Zijn naam was reeds lang vóór hem in de Engelsche letterkunde gunstig bekend geweest. Zijn grootvader o.a. had zich niet alleen door zijn klassieke geleerdheid, maar ook door zijn vernuft en zijn humor onderscheiden. Laatstgenoemde eigenschappen schenen zelfs in zijn geslacht erfelijk te zijn. De wijze waarop deze man zijn betrekking van hof-prediker verloor, is vrij kluchtig. Op het verjaarfeest der troonsbestijging van George I werd

hij onverwacht tot het houden der predikatie geroepen, en daar hij onvoorbereid was, nam hij heel onschuldig een ‘oudje’ van de plank, waarvan de tekst was: ‘Iedere dag heeft genoeg aan zijn eigen kwaad.’ Dit was thans genoeg om hem van jakobijnsche gevoelens te verdenken en bijgevolg van zijn ambt te ontzetten. Zijn derde zoon, Thomas, de vader van onzen dichter, onderscheidde zich eerst als tooneelspeler, vervolgens als leeraar in de welsprekendheid en eindelijk als schrijver van een der eerste *Pronouncing Dictionaries*, die nog altijd groot gezag heeft. Het beweeren dat de moeders van groote mannen meestal vrouwen van buitengewone hoedanigheden zijn geweest, wordt ook in Sheridan bevestigd. De schrijfster van de *Discovery*, een tooneelstuk dat bij zijn verschijnen vrij algemeen werd toegejuicht, en van den roman ‘*Memoirs of Sidney Biddulf*’ maakte genoeg opgang om in de letterkundige wereld der vorige eeuw met eere genoemd te worden. Haar *Nourjahad*. een verhaal, dat door sierlijkheid van taal en stijl uitmunt, is tegenwoordig nog niet vergeten. Die schrijfster was de moeder van Sheridan.

Toen zijn ouders zich in 1762 in Engeland vestigden, werd de jonge Richard te Harrow ter school gezonden; doch, naar het schijnt, onderscheidde hij zich daar meer door guitenstreken, dan door een buitengewone ontwikkeling van verborgen talenten. Eerst toen hij te Bath bij zijn vader was teruggekeerd (zijn moeder was intusschen gestorven), ontwaakte zijn ambitie. Te midden van ijverige studiën vatte hij met een zijner school-makkers van vroeger het plan op, om een blijspel in drie bedrijven uit te geven, dat beider naam voor goed zoude vestigen, of ten minste, en voor Sheridan beteekende dit niet weinig, een voordeel van 20 pond zoude opleveren. De berekening liep echter fout, want het stuk werd niet gedrukt. Moore beweert, dat de mislukte ‘Jupiter’ later den grond gelegd heeft tot S.'s geestig stukje, de *Critic.* - De jeugdige dichter was bij een tweede proeve niet gelukkiger. Hij bracht het proza van een weinig bekend Grieksch schrijver, Aristaenetus, in engelsche verzen over en bood het met vrij wat ophef aan het letterkundig publiek aan. Maar algemeen wees men het aanbod van de hand.

Het verblijf te Bath, dat vooral in de vorige eeuw de meest bezochte der engelsche badplaatsen was, bleef intusschen niet zonder invloed op de ontwikkeling van den jeugdigen schrijver.

Hoewel de omgang met badgasten van allerlei soort niet zonder gevaar was voor de vorming van een jong mensch, wiens opvoeding nog slechts half voltooid was, zoo werd echter dit nadeel, waarvan ook Sheridan's vader het gewicht erkende, door een groot voordeel opgewogen. Door dien omgang toch leerde Sheridan, ofschoon hij nauwelijks twintig jaar oud was, het leven reeds van verschillende zijden kennen. Hij zag zich omringd door zedelijk en lichamelijk uitgeputte lichtmissen, door zwartgallige ‘oudgasten’ en Iersche avonturiers, door jichtige staatslieden en ook door vrouwen van allerlei rang en - reputatie. Het lijdt geen twijfel of hij heeft in de salons en straten van Bath de origineelen gevonden voor de karakterschetsen, die zijn drama's beroemd hebben gemaakt. Bovendien vond hij er de kunst. De schouwburg van Bath kon zich op uitstekende tooneelspelers beroemen; de concerten, die men er gaf, hadden nergens in Europa hun wedergade, terwijl er bijzondere gezelschappen van allerlei aard bestonden, waar muziek, dans of litterarische genoegens de *ruling passion* waren.

De koningin van Bath was de welbekende Lady Miller, wier persoonlijkheid Horace Walpole en Madame d'Arblay ons zoo meesterlijk geschetst hebben. Wekelijks hield zij te haren huize een ‘*fair of Parnassus*.’ Al wat naam of talent had nam er deel aan den wedstrijd in poëzij en proza. De ‘proeven van vernuft en smaak’, die op zulke feestelijke bijeenkomsten voor den dag kwamen, werden in een met mirtebladeren en kunstrozen versierde Romeinsche vaas geworpen, waarmede vervolgens zes kunstrechters zich verwijderden. Deze kozen er de schitterendste proeven uit, en beloonden den overwinnaar door hem de vergunning te geven, voor Lady Miller neder te knielen, de hand te kussen, en van haar den mirtekrans te ontvangen. Waarlijk, bij zulk een tafereel benijdt men Bunyan zijn meesterlijke kritiek, in die twee woorden: ‘*Vanity fair*’ uitgesproken. - Sheridan, die, gelijk in veel andere kringen, ook dáár een welkome gast was, bleef niet in gebreke, mede zijn gaven ten toon te spreiden, en onder zijn voortbrengselen van dien tijd zijn er enkele, die werkelijk schoon kunnen heeten. Men herinnere zich slechts de bekende stancen, die aldus beginnen:

> ‘Dry be that tear, my gentlest love,
> Be hushed that struggling sigh!’

Reeds in het voorbijgaan hebben wij over de concerten van Bath gesproken, die toen zulk een groote vermaardheid hadden verworven. Onder de kunstenaars, die er niet alleen in de oratorio's, maar in alle muzikale kringen meer dan gewonen opgang maakten, behooren in de eerste plaats de alom gevierde componist Linley en zijn dochter Elisabeth genoemd te worden. De bekoorlijkheden van de *fair Maid of Bath*, gelijk Miss Linley genoemd werd, waren niet minder dan haar buitengewone gaven als zangeres en pianiste het voorwerp van de algemeene bewondering. Reeds op den leeftijd van zestien jaren was zij in het openbaar opgetreden en had zij allen die haar hoorden, door haar uitstekend spel verrukt. En vóór er twee jaren verloopen waren, werd zij overal gevierd als een der begaafdste en schoonste jonkvrouwen, die men ooit te Bath gezien had. In dien tijd leerde ook Sheridan haar kennen en sedert was zij bestemd om den gewichtigsten invloed op hem, zijn talenten en zijn toekomstig geluk uit te oefenen. De geschiedenis van beider liefde is zoo vreemd, zoo eenig in haar soort, dat wij niet kunnen nalaten haar mede te deelen. - In de kleine maar belangrijke wereld van Bath moest Miss Linley zich al spoedig door een kring van aanbidders omringd zien, waaronder, naast mannen van aanzien en fortuin, er ook anderen waren, die onder hun vleijende woorden onedele bedoelingen verborgen. Tot deze laatste soort van lieden behoorde ook kapitein Matthews, de laaghartigste intrigant, dien men ooit in een badplaats zou moeten zoeken. Daar zijn rang en zijn rijkdom hem overal den weg baanden, had hij zich ook bij de familie Linley weten in te dringen, met dat gevolg, dat er weldra tusschen hem en de dochter des huizes een betrekking ontstond, die voor het argelooze meisje niet zonder gevaar was. Het duurde echter vrij lang vóor zij den moed had haar ouders of vertrouwden met gevoelens bekend te maken, die ontwaakt waren eer zij zelve er het verkeerde en gevaarlijke van inzag. Het allereerst werden haar de oogen geopend, toen zij vernam, dat Matthews haar nú eens schandelijk belasterde, om zoodoende van zijn prooi des te zekerder te zijn, dán weder op een overwinning roemde, die zoovelen hem moesten benijden. Er bestaat een hoogst belangrijke brief van Miss Linley aan een harer vriendinnen, die ons een blik doet slaan in den vreeselijken strijd waaraan zij ten prooi was. Zij gevoelde de kracht niet om zich van den misdadiger los te

scheuren, vergaf hem zelfs herhaaldelijk zijn lasteringen, als hij haar in geveinsde wanhoop van zelfmoord sprak, en te gelijk verafschuwde zij toch den man die haar rust en eer belaagde. Haar redder was haar intusschen meer nabij, dan zij vermoedde. Een harer intiemste vriendinnen was de zuster van Sheridan. Deze had haar reeds vroeger bewijzen van genegenheid gegeven, doch evenmin als zijn broeder had hij iets mogen hopen, 't geen niet wegnam dat zij onzen dichter in het bijzonder groote achting toedroeg. En zoo kon het niet anders of Sheridan geraakte spoedig met den toestand van Miss Linley bekend. Hij veinsde vriendschap tegenover Matthews, om diens plannen en bedoelingen te beter te leeren kennen, en wist zich door een gepaste houding tegenover haar, die hij in 't geheim beminde, het volkomen vertrouwen der ongelukkige te verwerven. Ten laatste openbaarde zij hem dan ook den pijnlijken toestand waarin zij verkeerde. Zoo weinig echter dacht zij aan een nauwere betrekking met Sheridan, dat zij eenige dagen later in een vlaag van wanhoop een groote hoeveelheid laudanum innam. Deze onvoorzichtigheid zou haar het leven gekost hebben, zoo niet Sheridan, die haar toeleg bemerkt had, door het inroepen van tijdige hulp het onheil had voorkomen. Toen zij eenigszins hersteld was, besloot hij afdoende maatregelen te nemen, en stelde daarom Miss Linley voor, Bath te ontvluchten en onder zijn geleide naar St. Quintin over te steken. Vooral op den krachtigen aandrang van Miss Sheridan nam zij het voorstel aan. Niet zonder het gevaar van door Matthews ontdekt te worden, werd het plan volvoerd. Intusschen bereikten de vluchtelingen zonder oponthoud Londen, reisden vervolgens naar Duinkerken en vonden eindelijk bij een Engelsche familie te Rijssel een vriendelijk onthaal. Hier kwam Miss Linley's vader bij hen, en na een verklaring van den schaker gaf hij zijn toestemming tot het huwelijk. Sheridan's huiselijk geluk was door deze vereeniging voor goed verzekerd, want de in alle opzichten rijk begaafde vrouw heeft hem liefgehad tot aan haar dood, met een liefde, die in alles geëvenaard werd door de zijne.

Deze gebeurtenis droeg natuurlijk het hare bij, om de aandacht van het publiek meer en meer op den talentvollen, geestigen jongeling te vestigen. En een duël, dat hij kort na zijn terugkomst met zijn onbeschaamden uitdager en vroegeren mededinger aanging, gaf van zelf aan al het gebeurde nog

meer ruchtbaarheid. Wat er ook aan zij van al die verhalen, die wij omtrent dit duël bezitten, zeker is het, dat Matthews' lafhartigheid er even sterk in uitblonk, als Sheridan's onverschilligheid omtrent de regelen van het tweegevecht. Intusschen verlangde de kunstwereld natuurlijk vuriger dan ooit mevrouw Sheridan weder te zien optreden. Maar dit verlangen werd niet bevredigd. Wel moest zij volgens een vroeger gemaakt contract zich bij de feesten te Worcester gedurende twaalf avonden doen hooren en daarvoor een honorarium van duizend pond benevens de aanzienlijke voordeelen van een benefiet ontvangen; maar niettegenstaande de invloedrijkste personen bij Sheridan aanhielden, bleef hij standvastig zijne toestemming weigeren. Johnson noemt deze haudelwijze van den jeugdigen echtgenoot een daad van buitengewone kieschheid en zelfverloochening, en zeker verdient ze dien naam, als men in aanmerking neemt, dat Sheridan geen schelling bezat. Maar nu zou het blijken, dat deze het vaste voornemen had opgevat, om uitsluitend door eigen krachtsinspanning zich een roemvolle toekomst te scheppen.

Weldra bewees de verschijning van ‘de Mededingers’ (*the Rivals*), een der beste blijspelen die Engeland bezit, dat het den dichter met dit besluit ernst was geweest. Wel was de eerste opvoering van het stuk in Januari 1775 niet gelukkig, doch dit moet waarschijnlijk minder aan de ongewone lengte daarvan, of aan het slechte spel van een der tooneelspelers geweten worden, dan wel aan de pikante wijze, waarop de schrijver een nationaal type had geschetst en gehekeld. Spoedig daarop volgde een kleiner, maar niet minder geestig stukje: ‘St. Patricks-Dag’, geschreven ten voordeele van Clinch, den komiek wiens meesterlijk spel het publiek met de *Rivals* verzoend had. Ook te Bath maakte het eerste stuk een buitengewonen opgang, en gaf aanleiding tot eene verzoening van Sheridan's vader met zijn talentvollen zoon. In deze stad moest de opvoering meer belangstelling wekken dan elders, omdat het stuk te Bath speelt, en de origineelen van de voorgestelde karakters, zelfs dat van de belachelijke Mejufvrouw Malaprop, er spoedig herkend werden. Voorzeker is het stuk niet zonder gebreken - wij zullen er trouwens bij de beschouwing van 's dichters werken op terugkomen - maar men vergete niet, dat de schrijver het op drie-en-twintigjarigen leeftijd heeft geschreven. Dit in aanmerking nemende, moet

men erkennen, dat een blijspel, waarin het noch aan humor en bijtend vernuft, noch aan wereldkennis en geestige schildering ontbreekt, het werk is van een onmiskenbaar genie. Van eigenlijke studie der menschelijke natuur, van nauwgezette waarneming en diep nadenken kon er natuurlijk op dien leeftijd nog geen sprake zijn.

Nog vóor het einde van hetzelfde jaar (1775) werd de *Duenna* geschreven en opgevoerd. - Omstreeks 1726 was de *Beggar's Opera* van John Gay verschenen, een nieuw soort van zangspel, waarin dieven, roovers en bedelaars de hoofdpersonen waren, doch dat zich door een levendige dialoog, afgewisseld met tal van aria's, weldra een groote populariteit verwierf en onderscheiden malen werd nagevolgd. - Zonder nu Gay's helden tot de zijne te maken, gaf Sheridan een stuk van dezelfde soort en bewees te gelijk zijn meerderheid boven zijn voorganger. De opgang dien de *Duenna* maakte, is schier ongeloofelijk; het werd vijf-en-zeventig malen bijna achtereen opgevoerd. Verschillende oorzaken werkten daartoe mede. Vooreerst viel het onderwerp in den smaak; ten andere hadden de karakters en toestanden door Sheridan's opvatting een nieuwe gedaante gekregen; kluchtige tooneelen waren op geestige wijze met meer ernstige en gevoelvolle gedeelten afgewisseld, terwijl over het geheel een tint van buitengewone frischheid verspreid lag. Langen tijd bleef menige uitdrukking een spreekwoord onder alle standen, en nog heden zijn de woorden of de melodie van enkele aria's algemeen bekend. Uit eenige brieven van Sheridan, door Moore aangehaald, blijkt hoeveel zorg er door den dichter en de componisten aan het zangspel ten koste is gelegd. Dat ook het musikale gedeelte niets te wenschen overliet, wordt genoeg daardoor bewezen, dat Linley, 's dichters schoonvader, met Rauzzini en Harrington het voor zijn rekening had genomen. De nog altijd geliefde zangen: ‘*Oh the days when I was young*’, ‘*By him we love offended, How soon our anger flies*’, of ‘*Oh had my love ne'er smiled on me*’, worden steeds geroemd, als het uitstekende drietal componisten volkomen waardig.

Sheridan's schoonvader bewees hem intusschen nog een andere, niet minder gewichtige dienst, door hem in kennis te brengen met Garrick, en diens veel vermogende bescherming voor den jeugdigen dichter in te roepen. Zijn vertrouwen op de goede gezindheid van den grooten tooneelspeler, die het

beheer over den Drury-Lane-Schouwburg had, werd dan ook niet beschaamd. Niettegenstaande Sheridan's stukken in Covent Garden werden opgevoerd, gevoelde Garrick te veel sympathie voor den genialen jongeling om zich zijner niet aan te trekken. Door hem werd Sheridan in de aanzienlijkste kringen binnengeleid, waar hij spoedig aller toegenegenheid won. Maar dat de tooneelspeler zulk een bijzondere voorliefde had voor zijn jeugdigen vriend, had niemand vermoed.

In 1776 besloot Garrick nl. het tooneel te verlaten, waarop hij zoo menigen triumf had behaald, en den schouwburg vaarwel te zeggen, waarvan hij langen tijd met zooveel succes direkteur was geweest. Hij was toen zestig jaar oud, en schoon hij nog altijd met geestdrift werd ontvangen, achtte hij het beter zijn roem niet te overleven. Tegen kritiek - hij had er trouwens nooit veel van geleden - gevoelde hij zich niet bestand; want hoe welwillend en goedhartig van aard ook, hij was in de hoogste mate ijdel. Hoe verbaasd stond nu de kunstwereld, toen men vernam dat Garrick zijn beheer aan den jeugdigen Sheridan zoude overdoen. Zijn half aandeel, dat een som van vijfendertigduizend pond bedroeg, werd zoo verdeeld, dat Sheridan benevens de algemeene direktie twee-veertienden, Linley een even groot aandeel en Dr. Ford drie-veertienden van het geheel bekwam. - Wat had Garrick tot deze keuze bewogen? Buiten twijfel was het in de eerste plaats het uitstekend talent van den jeugdigen schrijver, die tevens met een buitengewonen ijver en veerkracht begaafd was en reeds de gunsteling van het publiek was geworden. Daarbij kwam nog, dat de eenige mededinger van gewicht, de drama-schrijver Colman, in Garrick's vriendschap niet hoog stond aangeschreven en zich ook werkelijk na eenigen tijd terugtrok; terwijl eindelijk Garrick zelf door het kiezen van Sheridan zijn invloed op den gang der zaken hoopte te behouden. Iedereen was intusschen verbaasd, zoowel over de keuze zelve als over de stoutheid van den jongeling, die zonder eenige middelen zulk een gewichtige en moeitevolle onderneming aandorst. De eerste dagen van zijn nieuwen werkkring waren werkelijk ook niet zeer bemoedigend. Wel trachtte hij het publiek te voldoen door een geheel nieuwe bewerking van Vanbrugh's *Relapse*, onder den titel van ‘Een uitstapje naar Scarborough’, doch het scheen, of het verlies van Garrick de menigte tegen hem en zijn schouwburg had ingenomen. Eerst

bij de verschijning van zijn hoofdwerk veranderde die stemming.

Op den 8sten Mei 1777 werd de *School for Scandal* het eerst opgevoerd, en sedert is het een der meest geliefkoosde stukken gebleven die zich tot heden op het Engelsche tooneel hebben staande gehouden. Het is ongetwijfeld Sheridan's meesterstuk, en men gevoelt terstond, dat een geheel eigenaardig, oorspronkelijk en volkomen ontwikkeld genie het bewerkt heeft. - Moore heeft ons met een menigte bijzonderheden omtrent de wording van het stuk bekend gemaakt. Uit de manuscripten, die hij te zijner beschikking had, blijkt nl. dat de schrijver zijn blijspel uit de schetsen van twee geheel verschillende stukken heeft samengesteld, en zoowel de hoofdgedachten als de karakters juister heeft opgevat en teruggegeven, dan dit in de oorspronkelijke schetsen het geval was. Nu wordt het duidelijk, hoe van den onbeduidenden Salomon Teazle de deftige, grootmoedige, maar teleurgestelde Sir Peter Teazle is geworden; hoe Plausible in Jozef Surface, en het slecht opgevoede, onbehagelijke landmeisje in de levendige, grillige Lady Teazle veranderd is. Het kijkje achter de schermen, dat Moore ons vergunt, bewijst voldoende, dat Sheridan, wel verre van slordig of traag geweest te zijn, gelijk sommigen beweerd hebben, zich integendeel met ijver en geestkracht op zijn moeilijk werk heeft toegelegd. Aan de gedurige inspanning van zijn geest en aan een edel gevoel van onvoldaanheid moet het dan ook worden toegeschreven, dat, zoo als Moore vermeldt, op de laatste bladzijde van het handschrift de woorden geschreven waren: '*Finished at last, thank God!*' De souffleur had alle reden om er een welgemeend 'Amen' achter te voegen, want het stuk was reeds eenige dagen aangekondigd, toen nog geen der akteurs een afschrift van zijn rol gezien had.

Groot was de belangstelling van het publiek, sedert de eerste opvoering van Sheridan's blijspel, en de stemming was geheel en al ten gunste van den nieuwen direkteur veranderd. Garrick beroemde er zich openlijk op, dat hij het beheer aan zulk een onmiskenbaar genie in handen had gegeven. Tooneelschrijvers van minderen rang mengden wel hun nijdige en ongegronde kritiek onder den algemeenen lof, doch het eenig gevolg er van was, dat het publiek zich vrolijk maakte met hun kwalijk verholen jaloezie. Een hunner, Cumberland, die niets bewonderde dan zijn eigen stukken, heeft zich een openbare

tuchtiging van Sheridan op den hals gehaald. Toen nl. aan den auteur werd medegedeeld, dat zijn benijder de voorstelling van de *School for Scandal* van het begin tot het einde met een knorrig gelaat had bijgewoond en dat hij zelfs zijn kinderen gedurig in de armen had geknepen en voor domkoppen had uitgemaakt, als zij schaterden van het lachen, antwoordde Sheridan, dat het ondankbaar van Cumberland was, zoo ongunstig jegens zijn *blijspel* gestemd te zijn, want dat hij zelf bij de opvoering van diens *treurspel* van begin tot einde had moeten lachen!

De roem dien de auteur van de *School for Scandal* had ingeoogst, en dien hij voor een deel aan het uitstekend spel zijner akteurs, met name van King, Palmer, Smith en Parson verschuldigd was, maakte hem intusschen de direktie van den Drury-Lane-Schouwburg op den duur niet gemakkelijker. Nu eens waren het de grillen en de onwil van tooneelspelers, wier behoud voor den schouwburg een levenskwestie was, dan weder de grillen van het publiek of het eindeloos gehaspel met schrijvers wier stukken op beleefde wijze moesten geweigerd worden, die hem in allerlei moeielijkheden brachten. Het grootste bezwaar echter was gelegen in den slechten toestand der geldzaken. Sheridan bezat geen van de eigenschappen die voor een goed financier onmisbaar zijn. Voegt men daarbij nog het misbruik, dat er van zijn goedheid en zorgeloosheid werd gemaakt, en zijn gewoonte om op hoogen voet te leven, dan is het licht te begrijpen, dat hij spoedig in groote ongelegenheid geraakte. Om die bezwaren te boven te komen, liet hij een klucht opvoeren, waarin een auteur aan de kaak werd gesteld, wiens naijver en wangunst het voorwerp der algemeene spotzucht waren. Deze klucht was getiteld ‘de Criticus’, en de tentoongestelde schrijver was niemand anders dan Cumberland. De indruk door het stuk te weeg gebracht was dan ook zoo sterk, dat er gedurende vrij langen tijd geen treurspel werd aangeboden. Ieder auteur vreesde natuurlijk de scherpe toespelingen, die niet zouden uitblijven, wanneer hij eene tragedie leverde in Cumberlands trant. Ook de smaak van het publiek werd er zoozeer door beheerscht, dat een stuk van een jeugdig en verdienstelijk schrijver geen den minsten bijval vond, schoon het zich betrekkelijk gunstig onderscheidde. Sheridan smaakte dus de meest mogelijke voldoening, terwijl het feit, dat hij schier de eerste was, die met zoo glansrijk ge-

volg zich tegen den heerschenden wansmaak verzette, de waarde zijner talenten in de oogen van het nageslacht nog verhoogt. De ‘Criticus’ is overigens het laatste oorspronkelijke stuk, dat de schrijver ons afgewerkt heeft nagelaten. Moore vond onder de handschriften van Sheridan een uitgebreide verzameling van schetsen en fragmenten, losse dialogen, omtrekken van karakters en zelfs het geheele beloop van een nieuw blijspel, ‘Affectation’ getiteld, die allen van zijn werkzaamheid en schitterend vernuft getuigen, doch in hun onvoltooiden staat ons slechts te meer doen betreuren, dat hij zoo vroeg de Muzen heeft vaarwel gezegd om den staatkundigen kampstrijd aan te vangen.

Omstreeks het jaar 1780 begon Sheridan zijn nieuwe loopbaan. Na een ontbinding van het Parlement in dat jaar, stelde hij zich candidaat voor Stafford; hij werd gekozen en een nieuwe gelegenheid opende zich voor hem om de talenten ten toon te spreiden, die hij zich bewust was te bezitten. Het staatkundig leven was voor hem geen vreemd terrein. Reeds sinds lang had hij zich met de politieke vragen van den dag bezig gehouden, te midden van de uitgebreide werkzaamheden aan de direktie van den schouwburg verbonden. Even als vroeger op 't gebied der letteren, zoo was ook hier zijn eerste optreden verre van gelukkig. In het Engelsche Parlement kon men te allen tijde en toen vooral het best door krachtige, bondige taal, scherpzinnige redenering en afdoende bewijsvoering de zwijgende, maar stemmende leden tot zijn gevoelen overhalen. Die welsprekendheid was er geëerd en verwierf hem, die haar bezat, niet alleen de toejuiching, maar ook de genegenheid der toehoorders. Nu was de *Maiden-speech* van Sheridan in dit opzicht niet schitterend. En de teleurstelling der hoorders was zooveel te grooter, omdat men hem met de meeste belangstelling had zien optreden. Toen hij zich, na het houden zijner rede, verwijderd had en een zijner vrienden hem rondborstig verklaarde, dat hij een alles behalve gelukkig figuur had gemaakt, bleef hij eenige minuten mismoedig met de hand onder het hoofd zitten; doch plotseling stond hij op, uitroepende: ‘Ik weet dat het in mij is, en er uit komen zal het!’ Weldra bleek het dan ook, dat dit geen zelfverblinding was geweest. De dag was niet verre dat hij, gelijk een zijner tijdgenooten zegt, zoude aangehoord worden als een die zulke gelukkige oogenblikken had, dat niemand uit het Huis der Gemeenten met hem kon vergeleken worden. Met het scherpziend oog

van den staatsman ontdekte Fox het allereerst, wat hij in de toekomst worden zou, en reeds na de eerste min gelukkige proef dekte deze hem met het schild van zijn sarcasme, om den spot zijner tegenstanders af te weren. In vereeniging met zijn beschermer, die spoedig zijn vriend werd, stond Sheridan steeds als wakker verdediger der vrijzinnige staatkunde tegenover Lord North en William Pitt. Hij nam een ijverig deel aan de debatten en gedroeg zich in alles als een man van overtuiging. Eenmaal trad hij ook als verdediger van het ongelukkige zuster-eiland op, zoodat ook in Ierland zijn naam met geestdrift genoemd werd. Bij een nieuwe ontbinding van het Parlement, deed Stafford hulde aan zijn staatkunde en zijn talenten, door hem ten tweeden male af te vaardigen.

Het is hier de plaats niet om al de handelingen van het Lagerhuis na te gaan, waaraan Sheridan heeft deelgenomen. Vele er van hebben natuurlijk haar gewicht voor ons verloren. Bovendien moeten bijna alle kwesties, wier behandeling hem de gelegenheid hebben verschaft om van zijn genie, zijn edele beginselen en zijn welsprekendheid de schitterendste blijken te geven, achterstaan bij het welbekende rechtsgeding van Waaren Hastings. Het zij ons vergund, met verwijzing naar Macaulay's Essay, eenige oogenblikken bij dit proces stil te staan, dat om meer dan éene reden het belangrijkst feit in de geschiedenis der Engelsche koloniën mag genoemd worden.

Warren Hastings is een van die mannen, die door karakter, bekwaamheden en onversaagdheid zich een weg hebben gebaand tot het toppunt van aanzien en vermaardheid. Reeds als kind peinsde hij op middelen om het verloren erfgoed van zijn beroemd geslacht te herwinnen. Hij ging als klerk in ondergeschikten rang naar Indië, alsof hem een geheime stem het tooneel aanwees, waarop hij zulk een gewichtige rol zoude spelen. Trots alle tegenwerking wist hij zich bij de Compagnie onontbeerlijk te maken en zag hij zich weldra als Gouverneur-Generaal met het hoogste gezag in Voor-Indië bekleed. Ofschoon er een wezenlijke smet op zijn naam kleeft, is het nageslacht billijk genoeg geweest om hem als den grondlegger der Engelsche magt in Hindostan te beschouwen en zijn daden van onrecht, onmenschelijkheid en geweld, zoo niet te vergoelijken, ten minste te verklaren uit de omstandigheden, waarin hij zich geplaatst zag. Een groot deel zijner schuld komt voor rekening van de Compagnie. Het is waar, de bestuurders van dit lichaam hebben

nimmer de door hem gebezigde middelen goedgekeurd, nog veel minder wezen ze hem die aan. Wie ooit, zegt Macaulay, hun brieven van dien tijd inziet, zal daarin menigmaal een gevoel van recht en menschelijkheid vinden uitgedrukt; ze zijn vol uitstekende voorschriften, die samen een fraai handboek voor zedekunde zouden uitmaken. Doch aan iedere vermaning wordt een tweede toegevoegd, die de eerste geheel en al opheft. ‘Handel met zachtheid - en zend wat geld over; neem recht en gematigdheid in acht jegens de bevriende vasallen - en zend nog meer geld over’: dit was inderdaad schering en inslag van alle brieven die Hastings uit het moederland ontving. De Compagnie handelde met Indië als de Kerk in den goeden ouden tijd met een ketter handelde: zij leverde het slachtoffer aan de beulen over met het ernstig verzoek, dat men met alle mogelijke zachtheid zoude te werk gaan. Billijkheid aan te prijzen en tevens aan te dringen op hetgeen niet langs billijken weg kon verkregen worden, dat was haar gewone praktijk, of gelijk Lady Macbeth van haar echtgenoot zeide, men ‘*would not play false, and yet would wrongly win*.’ Van zijn gedrag tegenover den vorst van Benares sprekende, zegt Hastings: ‘Ik besloot om in zijn verzet een middel te vinden, ten einde de Compagnie bij te staan met geld, door óf hem rijkelijk te doen betalen voor vergiffenis, óf een strenge wraak uit te oefenen over het verledene.’ Het plan was dus eenvoudig dit: telkens zwaarder en zwaarder sommen te eischen, tot dat de vorst zoude gedwongen zijn te weigeren; vervolgens deze weigering een misdaad te noemen en hem daarvoor te straffen door al zijn bezittingen verbeurd te verklaren.

Bij den terugkeer van Hastings in het moederland zoude zeker de verontwaardiging van volk en vertegenwoordiging nog te bezweren zijn geweest, indien niet de uitdagende en tergende houding van onhandige vrienden een drietal leden van het Parlement gedwongen had de eer der natie te redden. Dit driemanschap bestond uit Fox, Edmund Burke en Sheridan. Zij dwongen Pitt aan hun eisch gehoor te geven en Hastings in staat van beschuldiging te stellen. Drie aanklachten werden tegen hem ingebracht, vooreerst de schandelijke oorlog op aanstoken van Hastings tegen Rohilcund, het gebied van een be. schaafd en wakker volk in het Westen van Hindostan, gevoerd; ten tweede, het gewaagde en trouwelooze van zijn gedrag tegenover Cheyte Sing, den vasal van Benares, en ten derde, de

behandeling der Begums of Prinsessen van Oude aangedaan, die alles in wreedheid en onmenschelijkheid had overtroffen. Om de schatten dier vorstinnen meester te worden, had Hastings zich nl. niet ontzien, den regeerenden vorst tegen een van haar, zijn eigen moeder, op te zetten; daarna had hij haar beide honger doen lijden en allerlei martelingen en onkeische vernederingen doen ondergaan, terwijl ook haar omgeving op het schandelijkst was gekweld geworden.

De edele Edmund Burke begon den aanval met te wijzen op den Rohilla-oorlog; toen dit zonder gevolg bleek te zijn, trad Fox op met de beschuldiging gegrond op Hastings' handelingen tegenover Cheyte Sing, en eindelijk verscheen Sheridan met zijn *Begum-speech*, die zijn naam onsterfelijk heeft gemaakt in de jaarboeken van het Engelsche Parlement. De ruimte ontbreekt ons om uit de nog bestaande fragmenten dezer rede iets over te nemen. Macaulay noemt haar het doorwrochtste en schoonste voorbrengsel van Sheridan's genialen geest, en de indruk dien zij gemaakt heeft, rechtvaardigt volkomen dien lof. De opgetogenheid der vergadering was zoo groot, dat zij na Sheridan geen spreker meer wilde hooren, en de zitting moest verdaagd worden. Een koortsachtige spanning heerschte in geheel Londen. Binnen vier-en-twintig uur werd den redenaar duizend pond aangeboden voor het copie-recht. Burke, die op elk gebied der wetenschap te huis was, zeide dat deze *speech* alle proeven van welsprekendheid in oude en nieuwere tijden overtrof en dat hem de wedergade nog niet was voorgekomen. Toen omstreeks twintig jaren later aan Fox werd gevraagd, wat de beste redevoering was, ooit in het Huis der Gemeenten gehouden, antwoordde hij zonder aarzelen, dat het die van Sheridan moest zijn betreffende de zaak der vorstinnen van Oude. Zij had dan ook dit gevolg, dat Pitt, die Hastings naar het schijnt eerst had willen redden, zich vóór het in staat van beschuldiging stellen verklaarde, daar hij de publieke opinie niet durfde trotseeren. Er werd een Commissie benoemd, en in de volgende zitting zoude de zaak in het openbaar behandeld worden. Wij mogen hier niet onvermeld laten, dat Mevrouw Sheridan haar echtgenoot in deze zaak getrouw bijstond, door het voeren van briefwisseling, het afschrijven en onderzoeken van belangrijke dokumenten en door diensten van anderen aard.

Den 13^{den} Februari 1788 begon het hof zijn zittingen. Hier wachtte Sheridan een zoo mogelijk nog grooter triomf. Reeds

had Burke in Westminster Hall een aanzienlijke vergadering van Engelsche grooten gedurende vier zittingen aan zijn lippen gekluisterd. Hij besloot zijn rede met de volgende woorden, op indrukwekkenden toon uitgesproken: ‘Ik klaag Warren Hastings aan in naam van het Huis der Gemeenten, welks vertrouwen hij heeft geschonden. Ik klaag hem aan in naam van het Engelsche volk, welks aloude eer hij heeft bezoedeld. Ik klaag hem aan in naam van het volk in Indië, welks rechten hij met voeten heeft getreden en welks land hij tot een woestenij heeft gemaakt. En eindelijk, in naam van de menschheid, in naam van beide seksen, in naam van iederen leeftijd en van iederen rang en stand, doe ik een aanklacht hooren tegen aller vijand en verdrukker!’ Nu trad ook Sheridan op met zijn aanklacht betreffende de Begums, en op dien dag bereikte de belangstelling van 't publiek haar toppunt. De woorden die hij kort te voren in het Huis der Gemeenten had gesproken, weêrklonken overal nog luide, en het scheen of de blikken van het gansche Koninkrijk op hem gevestigd waren. De nieuwsgierigheid kende geen perken; men zegt dat zelfs vijftig *guineas* te vergeefs voor een enkel bewijs van toegang werden geboden. Sheridan's schitterende en doorwrochte redevoering duurde twee volle dagen en tot het laatste oogenblik verdrong zich de menigte in Westminster Hall. Toen hij geëindigd had zonk hij uitgeput in de armen van Burke, die vol bewondering zijn vriend omhelsde en hem ondersteunde, tot hij zich van zijn aandoening hersteld had. Sheridan's triumf wordt door Byron in de volgende schoone verzen herdacht:

> ‘When the loud cry of trampled Hindostan
> Arose to Heaven in her appeal to Man,
> His was the thunder, his the avenging rod,
> The wrath, the delegated voice of God,
> Which shook the nations through his lips, and blazed,
> Till vanquished senates trembled as they praised.’

De uitkomst beantwoordde evenwel niet aan de verwachting waartoe zulk een zege aanleiding scheen te geven, want de zaak liep gunstig voor Hastings af. - Toch verwondere men zich hierover niet te zeer. Want na Sheridan's beroemde *speech* moest de belangstelling in het rechtsgeding verminderen, daar het niets meer van dien aard opleverde, terwijl de natie bovendien spoedig in buitenlandsche kwestiën werd gewikkeld. Met

dat al kan men op het voorgevallene geenszins het ‘Much ado about nothing’ toepassen. Het geweten der natie, het menschelijk gevoel van recht en billijkheid was wakker geschud, en in zeker opzicht was dus het doel volkomen bereikt. Want dat de regeering het verledene zoude trachten goed te maken, door de eenmaal verkregen bezittingen weêr op te geven, dat kon men toch niet verwachten.

Men zou deze gebeurtenis het belangrijkste uit Sheridan's staatkundig leven kunnen noemen, indien de omstandigheden hem niet nog eenmaal tot het vervullen van een gewigtige rol hadden geroepen. - Wederom was hij na een nieuwe ontbinding van het Parlement door Stafford afgevaardigd, en in de dagen die nu volgden deed hij zich meer dan ooit als een man van helder doorzicht en vaste overtuiging kennen. Die dagen waren hoogst gewichtig. Het uitbarsten der Fransche Revolutie bracht bij velen in Engeland een geheele verandering van denkbeelden, zelfs van beginselen te weeg. Maar Sheridan behoorde tot hen, die de gruwelen, welke met de omwenteling gepaard gingen, afscheidden van de beginselen van waarheid en recht, die er aan ten grondslag lagen. Hij was de eerste, die openlijk en met nadruk in het Parlement beweerde, dat hij de verwezenlijking van de denkbeelden, die de Revolutie hadden voortgebracht, een zegen zoude achten voor Frankrijk en voor alle volken van Europa, en dat de gruwelen waarop men wees, niets anders waren dan de uitspattingen van een volk, dat in verzet kwam tegen veel grooter misdaden, die eeuwen lang ongestraft waren gepleegd. Zulke woorden joegen velen schrik aan, want het getal dergenen, die bezadigd of verlicht genoeg waren om ze te begrijpen, was gering. Dat Sheridan weinig bijval vond, was vooral daaraan te wijten, dat zijn trouwe vriend Edmund Burke zich thans in de vergadering zelve en in een bijzonder geschrift bepaaldelijk tegen hem verklaarde, daar ook deze de nieuwe leerstellingen gevaarlijk achtte voor de bevoorrechte standen der maatschappij. Burke's invloed was zoo groot, dat de eenheid der liberale partij werd verbroken, en er slechts enkele bekwame leiders onwrikbaar op hun post bleven stand houden. Sheridan's houding tegenover zijn vroegeren vriend was waardig. Geen zweem van bitterheid lag er in zijne woorden. Doch de breuk was niet te heelen, en hoeveel het hem ook kostte, hij moet zijn vriendschap aan zijn overtuiging opofferen. Eenmaal stond Sheridan na een onstuimige beraadslaging op

en richtte zich met de volgende woorden tot Burke: ‘Het is mij een raadsel, hoe een man van zulke beginselen als het geachte lid van dit Huis, of iemand, wie ook, die onze eigen constitutie op prijs stelt en de omwentelingen toejuicht, die haar voor ons verworven hebben, zich vereenigen kan met de gevoelens van onwaardigen en ongegronden afkeer tegenover de nationale partij in Frankrijk. Ik houd hunne onwenteling voor even rechtvaardig als de onze; ik geloof dat zij op een even deugdelijk beginsel berust en dat zij door grooter geweldenarijen is uitgelokt. Ik weet niet wat men bedoelt met het verwijt aan de Nationale Vergadering gedaan, dat zij de wetten heeft omvergehaald, het recht heeft vernietigd, de geldmiddelen van den staat heeft verworpen. Wat waren hun wetten? De willekeurige bevelen van een grillig despotisme. Wat hun recht? De partijdige uitspraken van een omkoopbaren magistraat. Wat hun geldmiddelen? Leeningen, die een nationale bankbreuk hebben veroorzaakt. Dit is inderdaad de gronddwaling van het geachte lid, dat hij de Nationale Vergadering beschuldigd heeft, zelf het kwaad te hebben gesticht, dat reeds in al zijn afzichtelijkheid vóór haar bestond. - - - De Nationale Vergadering heeft aan het noodgeschrei van geheel Frankrijk gehoor gegeven, en als één man voor één doel gehandeld. Ik vereenig mij met het geachte lid Burke, wanneer hij de wreedheden verafschuwt die bedreven zijn. Maar wat is de treffende les, de ontzettende moraal gelegen in de woede van een geplaagd volk? Wat anders dan deze, dat men nog meer het vloekwaardig stelsel van een despotiek gouvernement moet verafschuwen, dat de menschelijke natuur zoodanig heeft misvormd en bedorven, dat zijn onderdanen in staat zijn tot het bedrijven van zulke daden; een gouvernement dat het eigendom, de vrijheid, het leven zijner onderdanen voor niets acht; een gouvernement dat speelt met afpersing, kerker en marteling; dat door eigen gedrag een voorbeeld van de schromelijkste ontaarding geeft aan de slaven die het regeert. En indien er dan een dag komt, waarop de rampzalige bevolking de macht in handen krijgt, is het dan te verwonderen - hoezeer het ook te betreuren valt - dat zij handelt zonder die gevoelens van menschelijkheid en recht, welke de handelingen van haar bestuurders haar uit de borst hebben gerukt?’

Even krachtig ontried Sheridan de nuttelooze coalitiën waaraan Engeland deelnam, omdat hij overtuigd was, dat zij tot

niets zouden leiden, daar er geen vast of verheven doel mede beoogd werd. Het kon toch onmogelijk, meende hij, Engelands ernstig voornemen zijn om overal de oude orde van zaken te helpen herstellen; welnu, dan zouden immers moordtooneelen en zware opofferingen van den kant der natie de eenige vruchten van die bemoeiingen wezen. Bij zulke beraadslagingen leverde de Vergadering dikwijls een indrukwekkend schouwspel op. Toen Fox eenmaal na een bestrijding van Burke ten slotte de hoop uitdrukte, dat de vriendschap niet verbroken zoude worden, stond zijn tegenstander op en zeide met nadruk: ‘Ja, er is een vriendschapsbrenk ontstaan; ik ken den prijs van mijn handelwijze; ik heb mijn plicht gedaan met opoffering van een vriend - onze vriendschap is ten einde.’ Terwijl Fox zich verhief om te antwoorden, verried hij een zwakheid die hem tot eer verstrekte: tranen liepen hem langs de wangen. Het Huis was zichtbaar aangedaan; geen stem werd er gehoord. Men gevoelde dat mannen van een edel gemoed, langen tijd innig aan elkander gehecht, van elkaâr waren gescheurd door een verheven eer- en plichtgevoel, en door even groote vaderlandsliefde.

In deze dagen van gisting had Sheridan het toppunt van zijn roem bereikt. Zijn populariteit was gevestigd, zijn talenten en zijn handelingen werden door ieder geprezen. Van nu aan evenwel wordt zijn leven minder belangrijk, en het einde brengt zelfs een treurigen indruk te weeg. De zorgen en bemoeiingen aan de direktie van Drury-Lane verbonden, waren zeer bezwarend, en naarmate zij aangroeiden, werd Sheridan's lichtvaardigheid grooter. Hij besloot een nieuwen schouwburg te bouwen, en het viel hem niet moeielijk daartoe een som van honderd-vijftig-duizend pond op te nemen, schoon hij er nauwelijks aan dacht hoe het mogelijk zou zijn den interest van zulk een groote som te betalen. Zijn geldzaken gingen intusschen hard achteruit, en tot overmaat van ramp verloor hij omstreeks dezen tijd de echtgenoot, die hem zoolang als een goede engel had ter zijde gestaan. De rijkbegaafde vrouw stierf op acht-en-dertigjarigen leeftijd. Eenigen tijd later ging hij een tweede huwelijk aan, doch dit bleek op den duur niet zoo gelukkig te zijn als het eerste en kostte hem bovendien eenige aandeelen in den schouwburg. - De geschiedenis van die tweede liefde is nog al zonderling. Op een feestelijke bijeenkomst in Devonshire House ontmoette Sheridan Miss Ogle, zijn toekom-

stige echtgenoot, voor de eerste maal, en zoo ongunstig was de indruk dien hij op haar maakte, dat haar de uitroep van ‘terrible creature!’ luid genoeg ontsnapte om door hem gehoord te worden. In weerwil daarvan besloot hij haar het hof te maken, overtuigd dat de eigenschappen van zijn geest bij machte waren den indruk uit te wisschen, dien zijn voorkomen op Miss Ogle gemaakt had. Bij een tweede ontmoeting erkende zij, dat, schoon hij een monster was, hij toch een man van uitstekende bekwaamheden mocht heeten. Deze naieve waardeering van een man waarop een geheel koningrijk roem droeg, werd spoedig gevolgd door de nieuwe bekentenis, dat hij waarlijk een aangenaam mensch was in den omgang, waarop ten slotte volgde, dat hij inderdaad de eenige man was, met wien zij zoude kunnen leven. Miss Ogle's vader wilde het huwelijk onmogelijk maken door te eischen, dat de toekomstige echtgenoot van zijn dochter vijftienduizend pond zoude voegen bij de vijfduizend die hij voornemens was haar als bruidschat mede te geven; maar door het middel dat wij reeds aanstipten en door den verkoop van een landgoed wist Sheridan den verbaasden vader te noodzaken hem zijn toestemming te geven. ‘Wat is er moeielijker, vraagt Taine bij de vermelding van het feit, dan wanneer men leelijk is, een jong meisje te doen vergeten dat men het is?’ ‘En toch, gaat hij voort, er is iets moeielijker dan dat; het is een schuldeischer te doen vergeten, dat hij geld van ons te vorderen heeft. En moeielijker nog dan dat alles is, zich geld te verschaffen uit de handen van een schuldeischer, die gekomen is om geld te vragen.’ Ook dat heeft Sheridan gedaan. Het gebeurde eens, dat zijn vriend Kelly om schulden gegijzeld was. Sheridan ontbiedt den eischer bij zich, stemt hem zachter jegens den gegijzelde, wekt zijn belangstelling op, verheft zijn grootmoedigheid en sleept hem zoozeer mede door de kracht van zijn welsprekendheid, dat de schuldeischer hem zijn beurs aanbiedt, met het dringend verzoek twee-honderd pond voor zijn vriend aan te nemen en de grootste vreugde betoont als het hem vergund wordt, die som achter te laten. Zoo betooverend was de invloed van Sheridan's woorden. Dit ondervond ook Professor Smyth, de opvoeder van Sheridan's zoon. Toen deze nl. naar Cambridge zou gaan, had Smyth nog geen penning ontvangen voor de uitstekende zorgen aan Tom's opleiding besteed. Hij schreef eerst een krachtigen brief en toen deze onbeantwoord bleef, begaf hij zich in persoon tot Sheridan.

‘Nooit, zegt Smyth, trad een minister een koninklijk appartement met meer woede en verontwaardiging over het gedrag van zijn soeverein binnen, dan ik het huis van Sheridan.’ Deze hoorde hem met de grootste opmerkzaamheid aan: doch het geheele onderhoud had geen ander gevolg, dan dat Smyth beloofde voort te zullen gaan met Tom te voeden, te kleeden en hem een voortreffelijke opleiding te geven, terwijl hij onder het heengaan bij zich zelf herhaalde: ‘Wat een uitstekend man is Mr. Sheridan.’ Spoedig daarop, zoo gaat hij voort, ‘ondervond ik, dat ik zelf een dwaas was’. Aan het einde van het gesprek had Smyth nl. gewaagd van den brief, dien hij in zulk een toornige stemming geschreven had, en daarbij de hoop uitgedrukt dat Sheridan dien voor altijd zou vergeten. ‘Wel zeker, mijn waarde Smyth! ik zal er nimmer meer aan denken’, had deze geantwoord, terwijl hij hem den brief terug gaf. Toen nu Smyth, te huis gekomen, den brief wilde verbranden, bemerkte hij, dat deze in het geheel niet geopend was geweest.

Niet onaardig b.v. is de volgende anekdote, die ons door Kelly wordt medegedeeld. Toen Sheridan op zekeren avond met zijn zoon Tom over politieke aangelegenheden sprak, zeide deze: ‘Ik geloof dat er in het Parlement een menigte leden zijn, die zich patriotten noemen, maar inderdaad groote *humbugs* zijn. Wat mij betreft, als ik er ooit zitting krijg, verbind ik mij aan geen partij, maar schrijf met groote letters op mijn voorhoofd: TE HUUR!’ ‘Zeer goed, Tom!’ hernam zijn vader, ‘maar zet er dan onder: ONGESTOFFEERD!’ Sheridan's buitengewone gevatheid in het vinden van een geestig of soms bijtend antwoord maakte hem voor zijn tegenpartij in het Parlement zeer gevreesd. Eenmaal had Pitt hem in drift toegevoegd, dat hij zich liever met de schouwburg-vermakelijkheden moest bezig houden. Wakker werd deze onedele aanval afgeweerd. ‘Na al hetgeen ik dezen avond gezien en gehoord heb’, antwoordde Sheridan, ‘kom ik sterk in de verzoeking om het te wagen als mededinger van Ben Jonson op te treden en een tweeden *Nijdige Knaap* op het tooneel te brengen.’ Maar ook bij eenvoudige gelegenheden kwam die gevatheid aan het licht.

Doch keeren wij tot ernstiger zaken terug. Wij zijn genaderd aan dien treurigen tijd, die de laatste en tevens de ongelukkigste van Sheridan's leven geweest is. De brand, die den pas voltooiden Drury-Lane-Schouwburg vernielde, bracht hem natuurlijk in groote ongelegenheid. Hij droeg het ongeval echter

met waardige kalmte en wendde alle pogingen aan om het lot te verzachten van hen, die er het slachtoffer van geweest waren. Maar veel sterker nog moest hem een besluit grieven, waarbij hem alle aandeel in den schouwburg en tevens de direktie er van werd ontnomen. Want hoewel hem een vergoeding werd toegekend, en ofschoon zijn eigen handelingen dat besluit noodzakelijk hadden gemaakt, hij was te zeer met hart en ziel aan die inrichting gehecht. Bovendien verkeerden zijn geldzaken in zeer berooiden staat. Dit moge verbazing wekken, wanneer wij bedenken, dat Sheridan eenige jaren te voren was aangesteld als ontvanger-generaal van Cornwallis, en bij den dood van Pitt tijdelijk tot Thesaurier van de zeemagt was benoemd, en wanneer wij daarbij nog zijn andere inkomsten in aanmerking nemen. Maar er is toch veel, dat het feit genoegzaam kan verklaren. Daar zijn onuitputtelijk vernuft en zijn rijke talenten hem toegang gaven tot de aanzienlijkste kringen, werd hij natuurlijk spoedig gewoon aan een leven, dat een voortdurende afwisseling was van schitterende feesten, maar dat ook ontzettende sommen gelds kostte. Beminnelijk in den omgang, niet ongevoelig voor vleierij, medelijdend en vrijgevig, was hij natuurlijk menigmaal het slachtoffer van zijn eigen hoedanigheden of van het misbruik, dat anderen er van maakten. In zulke omstandigheden, zegt Taine, moet iemand op zijn hoede zijn; het leven bestaat niet in een doorloopend feestgenot; het is een strijd tegen anderen en ook - tegen zich zelven. Men houdt het niet vol zonder koopmansvoorzorg en burgerlijk overleg. Wanneer men te dikwijls soupeert, eindigt men met niet meer te kunnen dineeren; wanneer men gaten in de zakken heeft, rollen de guldens er uit. Hoe alledaagsch dit ook klinke, toch blijft het een waarheid. Daarbij was Sheridan zeer nalatig in de dingen van het praktische leven. Brieven die geld bevatten of de gewichtigste mededeelingen inhielden, werden honderd maal ongeopend ter zijde gelegd. Een enkele ‘aanval van zuinigheid en overleg’ werd door de schromelijkste zorgeloosheid gevolgd, gelijk trouwens niet vreemd is bij zulke mannen. Zoo vond zijn knecht eens een bundel papieren tusschen de vensters gefrommeld, waaronder verscheidene banknoten; zijn zorgelooze meester, van een feestmaal te huis komende, had zich daarvan bediend om het klapperen der vensters tegen te gaan. Voeg men bij dit alles nog het onheil van Drury-Lane, dan gevoelt men licht, dat het voor Sheridan bijna onmogelijk

was uit zijn benarden toestand te geraken. Met dat alles was hij een man van eerlijkheid en kiesch gevoel, en tot op den dag van zijn dood wenschte hij niets liever, dan aan zijn verplichtingen te kunnen voldoen; maar hij had de moeielijkheden, waarin hij gaandeweg gewikkeld was geworden, niet geteld, en toen hij eindelijk het gewicht er van inzag, werd hij er door overstelpt. Zijn laatste dagen bestonden uit de worstelingen van een man, die boven alles zijn goeden naam wil redden.

In 1812 werd in het Huis der Gemeenten voor de laatste maal de stem gehoord, waarnaar men altijd met zooveel eerbied en bewondering had geluisterd; want kort daarop trof Sheridan de zwaarste slag, die hem treffen kon: voor de vierde maal candidaat gesteld, werd hij niet gekozen. En toch, wat men ook van zijn nalatigheid moge zeggen, als lid van het Parlement had hij zich door zijn ijver, nauwgezetheid en onverflauwde belangstelling aller achting verworven en tot het laatste oogenblik was hij moedig op zijn post gebleven. In een zijner laatste redevoeringen verdedigde hij de belangen van Ierland, als ware het om te bewijzen, dat de vrijzinnige staatkunde, tot dien dag door hem gevolgd, steeds aan haar programma van recht en billijkheid jegens allen getrouw was gebleven.

Van dien oogenblik aan hoopten zich de rampen boven zijn hoofd opeen. Zijn schuldenaars trachtten door wreedheid tegenover zijn persoon zijn bloedverwanten en vrienden te dwingen om hem bij te staan en geld te verschaffen. Ten laatste benam men hem zijn vrijheid, nadat alles wat hij bezat, boeken, kostbaarheden, schilderijen, waaronder ook het portret van zijn eerste vrouw, in de handen van anderen was overgegaan. Sheridan werd ter gijzeling weggevoerd! Bij zijn terugkomst vloeiden hem de tranen langs de wangen; het diep gevoel van de vernedering hem aangedaan had zijn hart gebroken. Toch was het ergste nog niet geleden; dit zou hem eerst in zijn stervensure treffen. En die ure was niet ver meer. Een sombere neêrslachtigheid had zich allengs van hem meester gemaakt; daarbij kwamen in het begin van 1816 de verschijnselen van een ernstige krankheid, die weldra de zekere voorteekenen van een naderend einde bleken te zijn. Te vergeefs zag hij naar een vriend uit - en zooveel aanzienlijken in het Koninkrijk waren er eenmaal trotsch op geweest zijn vrienden te heeten! - om hem ten minste in de laatste ure voor schande te behoeden. Zelfs zijn Koninklijke Hoogheid vergat hem. Eindelijk deed

zich een stem hooren - het was die van een vroegeren tegenstander! In de Morning Post schudde deze het geweten der natie wakker, en riep haar op, een van haar edelste vertegenwoordigers in zijn laatste ure bij te staan. ‘O, toeft niet’, zeide hij, ‘de sombere gordijn op te lichten, waarachter die trotsche geest zijn bitter lijden verbergt. Geeft de voorkeur aan de vertroosting bij het ziekbed boven het deelnemen aan het praalvertoon bij de lijkbaar. Ik roep u toe: Leven en bijstand tegenover Westminster-abdy en begrafenis-plechtigheid.’ Deze oproeping was niet vergeefsch. Mannen die in de dagen van voorspoed zijne vrienden geweest waren, de eersten uit de rangen van adel en aristocratie, meldden zich nu bij hem aan, doch het was reeds te laat. Waren zij eenige uren vóór zijn dood gekomen, zij hadden er getuige van kunnen zijn, hoe de dienaars van het gerecht - want zoo iets duldden de Engelsche wetten - den stervende nog eens in zijne dekens hadden willen wegvoeren. De bedreiging van den geneesheer, dat de mannen der wet er aansprakelijk voor zouden zijn, zoo de ongelukkige onder weg stierf, bewaarde Engeland voor die schande. Prinsen, hertogen, graven en edele lords, waaronder de Bisschop van Londen, volgden de lijkbaar naar den *Poet's Corner* in de Westminster-Abdy; maar de eer, door hen aan den overledene bewezen, kan het onrecht niet vergoeden, dat den stervenden grijsaard is aangedaan. ‘Was *this* then the fate’, vragen wij dan ook met Moore in zijn ‘Lines on the Death of Sheridan’:

‘Was *this* then the fate of that high-gifted man,
The pride of the palace, the bower and the hall,
The orator, dramatist, minstrel, who ran
Through each mode of the lyre, and was master af all! -
Whose eloquence - bright'ning whatever it tried,
Whether reason or fancy, the gay or the grave, -
Was as rapid, as deep, and as brilliant a tide,
As ever bore FREEDOM aloft on its wave!’

Taine, in zijn beroemde Geschiedenis der Engelsche letterkunde, behandelt Sheridan's dramatischen arbeid gelijk met de voortbrengselen van het zoogenoemde tijdperk der Restauratie. Dit schijnt wellicht vreemd, als men bedenkt welk een tijdruimte er tusschen onzen dichter en zijn voorgangers in ligt. Want, ofschoon men met dien naam niet uitsluitend de eerste

jaren sedert het herstel der koninklijke waardigheid aanduidt, maar in ruimeren zin het laatste dertigtal jaren der zeventiende benevens nog eenige jaren van het begin der achttiende eeuw, zoo blijft de afstand toch groot genoeg. - Maar het blijkt, dat Taine volkomen in zijn recht is, als men op het karakter let, dat zoowel Sheridan's blijspelen als die van de ‘Comic dramatists of the RESTORATION’ onderscheidt en dat bij deze laatsten geheel en al bepaald wordt door den toestand der Engelsche maatschappij na de herstelling van het koningschap. Het kon toch niet anders of de geheele omkeering in levenswijze, denkbeelden en zeden na het tijdperk der puriteinsche somberheid onder Karel II moest aan de letterkunde een geheel eigenaardige richting geven, en toen alleen was het mogelijk, dat het drama zich ontwikkelde, zoo als dit kort na de Restauratie het geval geweest is. Geen wonder, dat dit drama bij alle standen der maatschappij in den smaak viel, want het was buiten die maatschappij niet denkbaar en zonder haar zoude het niet ontstaan zijn. De blijspelen van Wycherley, Vanbrugh, Farghar en Congreve waren de uitdrukking en gaven in alle opzichten het beeld terug van de reactie onder Karel II ontstaan, ook al schijnt de leeftijd van den laatstgenoemden dichter, die in 1729 stierf, eenigszins later te vallen. - Welnu, bij deze richting sluit zich ook het blijspel van Sheridan aan, en om zijn werk goed te kunnen beoordeelen, moeten we dus een blik slaan op het Engelsche blijspel van vroeger tijd.

Waardoor onderscheidt zich dan het drama uit het tijdperk der Restauratie? Om met de gunstigste zijde te beginnen, wijzen wij in de eerste plaats op de buitengewone levendigheid en den gemakkelijken gang, waardoor zich ieder stuk der genoemde schrijvers kenmerkt. Het is of het hun niet de minste moeite heeft gekost; of zij van het begin tot het einde het geluk eener onverflauwde inspiratie hebben gekend. Die ongedwongenheid ging gepaard met de schitterendste invallen van een vernuft, dat hun nooit verlegen lief, en met een levendigheid van voorstelling, die niet genoeg bewonderd kan worden. Voor de techniek van het drama schenen zij een aangeboren talent te bezitten. De dialoog is puntig, levendig, ongezocht, vrij; de verwikkeling en ontknooping getuigen van vinding en handigheid; altijd weet de schrijver den toeschouwer te boeien, terwijl hij door zijn buitengewone gave van opmerken en zijn uitgebreide kennis van het levon onder alle standen der toen-

malige maatschappij in staat wordt gesteld aan zijne tooneelen een groote verscheidenheid te geven.

Maar nog in een ander opzicht zijn die stukken de uitdrukking van den tijdgeest. Toen was het, alsof de volksaard, losgebroken uit de Puriteinsche gevangenschap, plotselings tot een dartelheid, een toestand van bandeloosheid en uitspatting was overgegaan, die ons zou doen meenen, dat wij ons niet meer onder de landgenooten van Cromwell bevonden. En daarin juist ligt de schaduwzijde van het eigenaardig karakter dier drama's. Geen onzer zal ooit Macaulay beschuldigen, dat hij door een bekrompen opvatting van zedelijkheid zich bij het beoordeelen van eenig kunstvoorthrengsel heeft laten verblinden. En toch moet hij er voor uitkomen, ‘dat inderdaad dit gedeelte der Engelsche letterkunde een schande is voor de taal en het nationaal karakter. De voortbrengselen van dien tijd getuigen ongetwijfeld van talent, maar zij zijn in den volsten zin des woords zinnelijk en duivelsch, gelijk ze eenmaal genoemd werden. Hunne onkieschheid - ofschoon van dien aard, dat zij veroordeeld wordt door goeden smaak en zedelijk gevoel - is nog niet zoo ergerlijk als de onmenschelijke geest, die er doorloopend in heerscht. Wij hebben hier te doen met het onheilig oog en den woesten grijns van een Mephistopheles. Wij bevinden ons in een wereld, waarin de vrouw gelijk is aan een losbandig, schaamteloos en ongevoelig man, en waarin de man te bedorven is om elders dan in een Pandemonium zijn plaats te vinden. Wij zijn omringd door voorhoofden van metaal, harten zoo onverbreekbaar als de hardste molensteen, tongen die het vurigst venijn uitspuwen. Om slechts één voorbeeld te noemen: alle dramaschrijvers van dit tijdvak, zonder onderscheid, stellen de echtbreuk voor, wij zeggen niet als een *peccadillo*, als een afdwaling, die in het vuur van den hartstocht eenige verschooning kan vinden, maar als de roeping van een echt *gentleman*, als een beminnelijke hoedanigheid, die het karakter van zoo iemand moet voltooien.

Wil men zijn zoogenaamde beschaving eer aandoen en zijn stand in de maatschappij ophouden, dan is het even onmisbaar het hof te maken aan de vrouw van zijn buurman, als Fransch te kunnen spreken of een degen te dragen. Er is daarbij volstrekt geen sprake van hartstocht en nauwelijks van iets, dat genegenheid of voorkeur kan heeten. Het is even natuurlijk, dat de held op zijn intrigues uitgaat, als dat hij een pruik

draagt; want zoo hij het niet deed, zou men hem voor een zemelknooper, welligt voor een Puritein houden! De beminlijkste hoedanigheden worden steeds aan den avonturier gegeven; terwijl verachting en spot het deel worden van den ongelukkigen echtgenoot. De drama-schrijvers hebben er, zonder eenige uitzondering, blijkbaar behagen in, om hem, die het klakkeloos onrecht bedrijft, als een aangenaam, verstandig en geestig mensch voor te stellen, en hem, die het onrecht lijdt, als een dwaas, een tiran of als een die beide gebreken vereenigt.'

Taine, die overigens in zijn eenzijdigheid veel te weinig recht doet wedervaren aan de uitstekende talenten van de schrijvers der Restauratie, levert een doorloopende toelichting op de essay van Macaulay, waaraan de aangehaalde woorden ontleend zijn. 'Ce théâtre', roept hij uit, 'est comme une guerre déclarée à toute beauté, à toute délicatesse.' Wanneer Wycherley een personnage van eenig schrijver overneemt, doet hij het slechts geweld aan, of verlaagt hij het tot het zedeloos peil der zijnen. Volgt hij b.v. de Agnès van Molière na, dan laat hij haar huwen, ten einde het huwelijk te profaneeren; dan ontneemt hij haar het eergevoel en de maagdelijke kieschheid, en verandert de onschuldige bekentenis van haar naïve tederheid in de onbetamelijke uitingen van een schaamteloos instinkt. Neemt hij de Viola van Shakspere over, dan is dit om van haar een lage koppelaarster te maken, wier ruwheid zich bij voorkeur in vuistslagen openbaart. Congreve, Farquhar en Vanbrugh worden door Taine slechts 'gens d'esprit' genoemd, die volstrekt geen 'denkers' waren. Zij laten hun personnages al gekscherende elkander met de beurtelings vinnigste en loszinnigste woorden toespreken. 'Wel, hoe hebt gij den nacht doorgebracht?' laat Vanbrugh zijn Clarissa aan haar vriendin vragen. 'Ik ben den geheelen nacht aan het peinzen geweest op middeltjes om mijn echtgenoot te kwellen,' is het antwoord; waarop de eerste herneemt: 'Geen wonder dan, dat ge er van morgen zoo frisch uitziet, na het genot van zulke prettige overdenkingen.' Bij denzelfden schrijver zegt een vrouw, van haar echtgenoot sprekende: 'Nadat hij de kamer had rondgezwalkt als iemand, die zeeziek is in een storm, komt hij, flap! op het bed vallen, dood als een zalm in een visschersmand, met koude voeten, met een adem heet als een fornuis, met handen en gezicht zoo vet als zijn wollen slaapmuts. O

huwelijkspret! Hij zwaait al het dek over zijn schouders, haalt het bed onderste-boven, woelt mij halfnaakt, en mijn eenigst genot in dien nacht was de luidruchtige serenade van dat slapelooze nachtegaaltje, zijn neus!' Congreve geeft Vanbrugh niets toe. 'Indien de gemeenzaamheid van onzen omgang werkelijk het gevolg had, dat ge vreest, welnu, wien zoudt ge beter met den vadernaam kunnen opschepen dan uw man?' zoo laat hij een zijner helden tot een vrouw spreken. Overigens is in zijn voorstelling het 'te huis' een gevangenschap, het huwelijk een voortdurende oorlog, de vrouw een wederspannige, de echtbreuk een onvermijdelijk gevolg, de losbandigheid een recht, het buitensporig avontuur een vermaak. Een vrouw *comme il faut* gaat met het aanbreken van den dag naar bed, staat tegen den middag op, vloekt haar echtgenoot, bezoekt het bal, lastert ieders goeden naam, heeft *rendez-vous*, borgt geld en maakt schulden. En toch, in weêrwil van die zinnelooze verkrachting van goeden smaak en zedelijk gevoel, moet ook Taine van die schrijvers verklaren, dat men het hun kan aanzien, dat zij erfgenamen van Shakspere zijn. Hun grepen zijn dikwerf gelukkig, hun behandeling is vrij en ongedwongen. Zij hebben op hun palet de scherpe kleuren, die aan hun barbaren passen en de zachte schakeeringen, die aan behagelijker figuren toekomen. Zij bezitten het vermogen om alles terug te geven, even goed het raaskallen van den onbeduidenden babbelaar, de gemaaktheid van den dwaas, den grilligen woordenvloed van het salon, als de welsprekendheid van den geleerde, den fijnen toon die het gesprek van den beschaafde kenmerkt en het pikante van de vernuftigste conversatie. Men staat verbaasd over de satirische kracht van Wycherley, de schitterende dialoog en fijne scherts van Congreve, de natuurlijke losheid en den fermen gang van Vanbrugh en de rijke vindingen van Farquhar.

Juist die eigenschappen zijn het, die wij in meerdere of mindere mate alle bij Sheridan terugvinden. Zijn drama sluit zich geheel bij dat der genoemde schrijvers aan. Een pikante stijl en een onberispelijke dispositie, pit in al zijn woorden en gang in al zijn tooneelen, een overvloed van geestigheid en een verwonderlijke handigheid, bovenal een natuurlijkheid, die aan het losbandige grenst, en daarbij het geheim genoegen om zich zelf te schilderen en zich zoo in de oogen van het publiek te rechtvaardigen: daarin vindt Taine terecht het eigenaardige van

Sheridan's talent en de oorzaak van den bijval dien hij verwierf. En toch valt het bij onderlinge vergelijking in het oog, dat er een wezenlijk verschil bestaat tusschen het drama der Restauratie en dat van Sheridan. Dit is ook zeer natuurlijk: er ligt veel tusschen beide. Vooreerst was het protest van den ernstigen geestelijke Jeremia Collier niet zonder uitwerking op het publiek gebleven. Hoe overdreven ook, hoe zeer ook gericht tegen de kunst zelve, het was een edel beroep op de betere overtuiging en het kiesch gevoel der natie; en de natie antwoordde op die stem door terug te keeren uit de woeste losbandigheid, waartoe de Puriteinsche geest van verstikking en huichelarij haar onwillekeurig had gedreven. Bovendien waren er schrijvers opgestaan als Addison en zijn geestverwanten, mannen wien het ernst was met het leven, de maatschappij en de kunst, en wier heilzame invloed zich in uitgebreiden werkkring had doen gevoelen. Ook de studie van Shakspere's drama's herleefde, en zelfs het Fransche classicisme, dat weldra veel vereerders vond, ofschoon het, tot geluk voor de Engelsche letterkunde, nooit diep wortel heeft geschoten, werkte eenigzins weldadig mede tot loutering van den smaak en tot veredeling der vormen. Vergeet men hierbij niet, welk een verschil er bestaat tusschen het moreel karakter van een man als Wycherley en dat van Sheridan, dan is het licht te verklaren, dat de stukken van den laatste, ofschoon men er het schitterende talent van de blijspel-dichters der Restauratie volkomen in terugvindt, toch op verre na niet de stuitende gebreken hebben, die het werk dier schrijvers ontsieren.

Maar hoe komt het, vraagt men wellicht, dat het engelsche blijspel van Wycherley en zijn tijdgenooten, nadat het geruimen tijd in vergetelheid of ten minste in verval was geraakt, op eens met Sheridan weder is verschenen? Het antwoord is niet ver te zoeken. Dit verschijnsel toch verklaart zich gereedelijk uit de reactie van het nationaal genie tegen den vreemden invloed, die zich na het tijdperk der Restauratie had doen gelden. Zooals we reeds met een woord zeiden, was men toen de fransche klassieken gaan navolgen, en op die wijze had het engelsche tooneel een groot aantal treurspelen gekregen, die zich hoogstens nu en dan door welsprekende verzen of rijkdom van taal onderscheidden, maar die meestal aan het onbezielde van een stijve navolging nog een wansmaak en overdrijving paarden, geheel en al vreemd aan de keurige fransche modellen. Daarop

was men in een soort van onverschilligheid vervallen ten opzichte van de dramatische kunst, waaruit het publiek alleen was ontwaakt door de invoering van duitsche stukken of de bewerking van oorspronkelijke drama's in duitschen geest. De ongunstige en op den duur belemmerende invloed van uitheemsche kunstrichtingen en theoriën, die in Sheridan's echt nationaal blijspel haar beste uitdrukking vond, maakte weldra een reactie onvermijdelijk. De herleving van het engelsche drama in zijn eigenaardig en oorspronkelijk karakter was echter niet van langen duur, en men kan zeggen, dat met Sheridan zijn geschiedenis voor goed wordt gesloten. Al wat er verder op dit gebied geleverd is en nog geleverd wordt, onderscheidt zich - zoo wij de dramatische gedichten van Byron naar eisch van dit oordeel uitsluiten - door niets hoegenaamd van ieder ander tooneelstuk.

Gelijk wij gezien hebben, trad Sheridan het eerst als blijspeldichter op met ‘de Mededingers’ (*the Rivals*). Reeds aanstonds vertoont zich hier het genie van den schrijver, die zijn vier en-twintigste levensjaar toen nog niet bereikt had, in al zijn rijkdom en kracht. Het is waar, dat men recht heeft de *School for scandal* hooger te stellen; doch er is niets in het geheele stuk, dat eenige onbedrevenheid verraadt of het vermoeden kan doen ontstaan, dat wij hier met de eerste proeve van een jeugdig talent te doen hebben. De levendigheid der dialoog, de aanschouwelijke voorstelling van het dwaze en belachelijke, de geestige opvatting van de onderscheiden karakters, het tintelend vernuft, dat overal in doorstraalt - alles bewijst, dat de schrijver meester in zijn kunst geboren is en alleen door voortgezette waarneming en studie zijn talenten verder heeft te ontwikkelen. Op den schijn af, zou men zeggen, dat een tweetal karakters aan Smollett's *Humphry Clinker* ontleend zijn. Doch eerst later heeft herhaalde navolging er conventioneele tooneeltypen van gemaakt; bij Sheridan valt aan zoo iets volstrekt niet te denken. Mejufvrouw Malaprop moge eenige gelijkenis hebben met mevrouw Winifred Jenkins en Sir Anthony Absolute ons aan Matthew Bramble herinneren: toch zijn beide personen in ‘de Mededingers’ nieuwe karakters geworden, en niemand zal ooit kunnen beweren, dat men hier met copiën te doen heeft. Miss Malaprop is een zottin, die in haar onbeduidende gesprekken met groote woorden wil pronken om voor een dame van aanzien door te gaan. Zij betuigt

dat zij zeer gesteld is op een schilderachtig *epitaph* vóor een krachtig substantief, en van haar nichtje sprekende, zegt zij dat deze zoo koppig is als een *allegorie* (alligator) aan de oevers van den Nijl. - Uitnemend is het karakter van Acres geteekend, den onbeduidenden en luchthartigen losbol, wien een ander tot zijn groote verrassing wijsmaakt, dat hij een man van eer is; dat hij die eer, waarvan hij vroeger nooit iets heeft geweten, moet verdedigen en bijgevolg een duël met zijn mededinger moet aangaan. Dit maakt hem tot een held. ‘Duizend zwaarden, David!’ roept hij zijn dienaar toe, ‘geen gentleman zal ooit het verlies van zijn eer toelaten.’ Zijn illusie wordt hem eenigszins ontnomen door het antwoord van David: ‘Dan zeg ik, dat het niet meer dan betamelijk zoude zijn, dat de eer nimmer het verlies van den gentleman toeliet. Ziet ge, mijnheer, die eer schijnt mij een verwonderlijk valsche vriend te zijn; waarachtig, het is een rechte hoveling zulk een dienaar.’ - Maar niets kan onzes inziens halen bij de meesterlijke teekening van de twee minnende paren, die in het stuk voorkomen. De karakters der vier personen loopen geheel uiteen; elk van hen heeft zijn scherp geteekende eigenaardigheden; en toch weet de dichter ze op zulk een natuurlijke wijze twee aan twee samentevoegen, dat wij er zijn helderen blik en zijn diepe menschenkennis in moeten bewonderen. Faulkland is de minnaar, wiens eigenliefde hem in de pijnlijkste onzekerheid brengt, of zijn verloofde wel prijs stelt op zijn liefde; en iedere vergiffenis, hem na een onbetamelijke liefdegril geschonken, doet hem des te meer wankelen in de overtuiging dat zij oprecht handelt en niet lichtzinnig is in haar betuigingen. Lady Languish lijdt er niet minder onder; maar zonder er zich helder van bewust te zijn, schept zij heimelijk behagen in dat lijden, en vindt zij er een soort van genot in, de bitterheid der miskende liefde te smaken, meenende dat dit tot het ware verliefd zijn behoort. Van het andere tweetal is Kapitein Absolute de wakkere en ondernemende jonkman, die na veel moeite er volkomen in slaagt de grillen van zijn romaneske en sentimenteele Julia te overwinnen. Julia heeft zich n.l. door het lezen van allerlei avontuurlijke romans met het denkbeeld van schaking vertrouwd gemaakt en wil van geen andere liefde weten dan van een, die door haar bloedverwanten wordt veroordeeld. Haar ideaal is, de heldin van een geruchtmakende liefdesgeschiedenis te worden en ten laat-

ste, gelijk zoo menige schoone jonkvrouw uit de romantische riddertijden, aan haar familie te worden ontvoerd, om in de eenzaamheid en met verzaking van haar fortuin, het hemelsch genot eener opofferende liefde te smaken. Zij heeft het oog laten vallen op een wakkeren vaandrig, die haar voor zulk een heerlijk avontuur volkomen geschikt voorkomt. Zoozeer heeft zij zich door haar denkbeelden laten vervoeren, dat de ontgoocheling, die niet uitblijft, haar woedend maakt. De gewaande vaandrig toch, dien zij bemint en die door haar bloedverwanten wordt geweerd, is niemand anders dan Kapitein Absolute, die juist door de beide toeziende partijen tot Julia's bruidegom is gekozen. Hij had de rol van vaandrig slechts op zich genomen om toegang te verkrijgen tot het hart van de overigens beminnelijke schoone, die ten slotte de wijste partij kiest en met opoffering van haar ideaal de echtgenoot wordt van den wakkeren Kapitein.

Sheridan's *Duenna* behoeft ons niet lang bezig te houden. Bezit het stuk ook veel van de goede eigenschappen der beide hoofdwerken van den Dichter, het is tevens waar, dat hier het woord van Taine: ‘het metaal is niet altijd van het beste allooi,’ volkomen van toepassing is. De rol van Izaäk Mendoza is een groote onwaarschijnlijkheid, zelfs in die mate, dat beschaafde toeschouwers haar tegenwoordig voor een hatelijkheid moeten houden, zoodat het stuk ongeschikt is om in onzen tijd te worden opgevoerd. De opgang, dien het bij zijn verschijnen gemaakt heeft, moet, gelijk wij reeds opmerkten, toegeschreven worden van de schoone melodiën en de niet minder schoone woorden van zoo menige aria, aan de afwisseling van het kluchtige met het meer ernstige, en eindelijk daaraan, dat hier een geheel nieuw genre behandeld werd, dat op eens populair was geworden; ofschoon het door zijn inhoud en de karakters, die er in optreden, zich op den duur bij een beschaafd publiek niet kon staande houden. Dit neemt echter niet weg, dat het stuk aan de talenten van den schrijver alle eer aan doet en dat, met uitzondering van de reeds genoemde rol, over alles een lokale kleur ligt uitgespreid, die met het onderwerp, de karakters en de plaats der handeling in volkomen overeenstemming is. Meer aandacht verdient ook nu nog de *School for scandal*, de ‘Lasterschool’.

Reeds hebben wij ter loops opgemerkt met hoeveel zorg dit stuk door Sheridan bewerkt is en hoe hij uit de schetsen van

twee afzonderlijke blijspelen een uitstekend geheel heeft samengesteld, dat zijn naam voor goed heeft gevestigd. Wij zeggen niet te veel, wanneer wij beweren, dat het alle blijspelen zijner voorgangers achter zich laat, en dat het, in welk opzicht ook nagevolgd, nog in geenen deele is overtroffen. Het is geen wonder, dat de kritiek zich menigmaal met een stuk van dien aard heeft bezig gehouden. Men heeft er op gewezen, dat een tweetal karakters, die van Charles en Jozef Surface, aan Fielding ontleend zijn; doch even als zooeven bij ‘de Mededingers’, moet men hier erkennen, dat er van geen eigenlijk copiëeren van Tom Jones en Blifil sprake kan zijn. Niet zonder grond heeft men verder aan den loop der handeling en aan de ontwikkeling der karakters een zekere gerektheid verweten; doch men moest tevens erkennen, dat de buitengewone levendigheid en afwisseling der tooneelen en de boeiende intrigues van verschillenden aard dit gebrek ten eenemale doen vergeten. Bovendien heeft het stuk bij al de geestigheid en 't scherpe vernuft, waardoor het zich in de hoogste mate onderscheidt, nog een groot voordeel boven de kluchtige tooneelen of geestige voorstellingen van menig ander schrijver. Welke gesprekken ons de Dichter ook laat afluisteren, welken kring hij ons ook binnenleidt en waar wij ook getuigen van zijn, - altijd gevoelen wij ons in gezelschap van lieden die, wat ook hun zwakheden en gebreken mogen wezen, ten minste niet beneden het peil van stand of beschaving staan, dat wij werkelijk in onze omgeving wenschen. Ergerlijke platheden en gemeene boert, zoo vaak het struikelblok van schrijvers die voorgeven een blijspel geschreven te hebben, vindt men bij Sheridan niet, en als beschaafd man stelt hij zijn beschaafd publiek te hoog, om het op hetgeen walgelijk en beneden zijn belangstelling is te vergasten. Niet alle bedenkingen der kritiek zijn evenwel zoo gemakkelijk te weêrleggen. Is er b.v. in het gedurig wederkeeren van tooneelen, die ons letterlijk geheel in de school voor laster en kwaadspreken verplaatsen, en dat nog wel in een zoo goed bezette school, niet werkelijk een overdrijving en overlading, die gebrek aan goeden smaak verraden? Zoo oordeelt ten minste Taine, die in dit opzicht de soberheid van Molière doet uitkomen, in wiens ‘Misanthrope’ alleen Célimène die ondeugd vertegenwoordigt; en niemand, dunkt ons, zal den scherpzinnigen en smaakvollen kunstrechter onbepaald durven tegenspreken. Ook het verband dat er

tusschen de lasterschool en enkele hoofdpersonen van het stuk bestaat, de invloed dien zij op de handelingen en den gang der gebeurtenissen uitoefent, komt, dunkt ons, lang niet sterk genoeg uit.

Doch laat ons enkele van die hoofdpersonen wat nader beschouwen. In het tweede bedrijf worden wij de huiskamer van Sir Peter Teazle binnengeleid. De heer des huizes is een bejaard man, die nog voor weinige maanden trotsch was op zijn oud-vrijerschap en op de volkomen onafhankelijkheid daaraan verbonden. Tot schade voor zijn rust heeft hij echter de oogen op een jong meisje, de dochter van een landedelman, geslagen en de dwaasheid begaan haar tot zijn vrouw te kiezen. Deze, in de stille afzondering van het buitenleven bij een oude tante opgevoed, ziet zich nu op eens in een schitterende omgeving verplaatst en omringd door al de afleiding en de genoegens, die het leven in een groote stad overvloedig aanbiedt. Levenslustig van aard, neemt zij ijverig deel aan alles wat zij meent dat haar stand en lotswisseling noodzakelijk medebrengen. De arme Sir Peter Teazle heeft geen rustig uur meer, vooral sedert zijn jeugdige vrouw in haar denkbeelden wordt bevestigd door de lessen die zij op een dameskransje opdoet, welks leden tot de volleerdste *élèves* van de ‘Lasterschool’ behooren. Dit blijkt genoeg uit het volgende gesprek, dat tusschen de beide echtgenooten plaats heeft.

Sir P. Lady Teazle, lady Teazle, ik kan het niet dulden!

Lady T. Sir Peter, ge moogt het dulden of niet, doe naar uw goedvinden; maar ik wil mijn eigen zin volgen. Wel, al ben ik op het land opgevoed, ik weet zeer goed, dat dames van fatsoen in Londen aan niemand verantwoording schuldig zijn, zoodra zij eenmaal getrouwd zijn.

Sir P. Zoo, zoo, Mevrouw! Moet dan de man volstrekt geen invloed, volstrekt geen gezag hebben?

Lady T. Gezag? Wel neen! Als ge gezag over mij hadt willen hebben, hadt ge mij als kind moeten aannemen en niet als vrouw. Ge waart er oud genoeg voor.

Sir P. Oud genoeg! Nu, lady Teazle, al wordt mij het leven zuur gemaakt door uw gedrag, ik wil niet geruïneerd worden door uw buitensporigheden.

Lady T. Buitensporigheden! Ik ben volstrekt niet buitensporiger dan een vrouw van fatsoen behoort te zijn.

Sir P. Neen, Mevrouw, gij zult geen geld meer verspillen

aan zooveel onbetamelijke weelde. Hemel! zooveel geld uit te geven om uw kamer in den winter met bloemen op te sieren, als voldoende zou zijn om het Pantheon in een oranjerie te veranderen en een *fête champêtre* op kersdag te houden!

Lady T. Kan ik het dan helpen, dat de bloemen duur zijn als het koud is? Ge moest het klimaat beschuldigen, en niet mij. Ik voor mij zou wenschen, dat het het geheele jaar door lente was en de rozen onder onze voeten groeiden!

Sir P. Mevrouw, gij zijt vergeten welke uw toestand was, toen ik met u trouwde.

Lady T. Stellig niet! Het was een heel onaangename toestand, anders had ik u niet getrouwd.

Sir P. Ge waart toen aan vrij wat eenvoudiger levenswijze gewoon, - de dochter van een eenvoudig landedelman.

Lady T. Ja, ik herinner mij zeer goed, wat een vreemd leven ik toen had. Mijn dagelijksche bezigheid was de boerderij na te gaan, de kippen op te passen, uittreksels te maken uit het huishoudboek en het schoothondje van mijn tante Deborah te kammen.

Sir P. Inderdaad, zoo was het, Mevrouw!

Lady T. En dan, weet ge nog wel, mijn avond-amusementen! Patronen te knippen, met den dominee te keuvelen, een preêk voor mijn Tante te lezen, of veroordeeld te zijn op een oud hakkebord te tikken om mijn vader in slaap te tokkelen na een vossenjacht.

Sir P. Ik ben blijde dat ge zulk een goed geheugen hebt. Ja, Mevrouw, dat waren de genoegens, waaruit ik u verloste. Maar nu moet ge uw koets - *vis-à-vis* - hebben met drie gepoederde bedienden ter uwer beschikking, en in den zomer een paar schimmels om u naar de Kensington-Gardens te rijden. Gij herinnert u niet, denk ik, dat ge u in der tijd tevreden moest stellen met achter den slachter op een oud koetspaard te zitten.

Lady T. Neen, neen, ik zweer u, dat het zoo niet was; van den slachter en het koetspaard weet ik niets af.

Sir P. Dat waren de omstandigheden, waarin gij toen verkeerdet; en wat heb ik voor u gedaan? Ik heb u tot een vrouw van fatsoen, fortuin en rang - in één woord, ik heb u tot mijn echtgenoot gemaakt.

Lady T. Maar waarom stelt ge u dan ook zoo onaardig aan, door mij te dwarsboomen in iedere kleine uitgave van elegance?

Sir P. Bij den Hemel, ik vraag u, Mevrouw, of ge zulke kleine uitgaven van elegance hadt, toen ik met u trouwde?

Lady T. Lieve God, Sir Peter, zoudt ge dan willen, dat ik buiten de mode gekleed ging?

Sir P. Mode! wel, wat hadt ge met de mode te maken vóor ge met mij trouwdet?

Lady T. Ik dacht nog wel, dat ge er op gesteld zoudt zijn, dat men uw echtgenoot voor een vrouw van smaak aanzag.

Sir P. Nu weêr smaak! Maar Mevrouw, ge wist niets van smaak, toen ge met mij trouwdet.

Lady T. Dat is maar al te waar, Sir Peter, en na u te hebben getrouwd, deed ik eigenlijk beter, maar van mijn smaak te zwijgen. En nu, Sir Peter, daar we onze dagelijksche portie geharrewar op hebben, veronderstel ik, dat ik mijn belofte aan Lady Sneerwell kan nakomen?

Sir P. Dat is waar, dat is een andere fraaie zaak, - een aardig stelletje van kennissen hebt ge daar opgedaan.

Lady T. Ja, Sir Peter, het zijn alle dames van rang en fortuin en van onkreukbare reputatie.

Sir P. Maar bij haar deugt niemand, dan alleen zij zelve. Het is me een gezelschap! Menige gauwdief heeft minder onheil gesticht, dan deze dieveggen met haar valsche verdichtselen, haar lastermunt, haar stelen van eens anders goeden naam.

Lady T. Wat, zoudt gij de vrijheid van spreken aan banden willen leggen?

Sir P. Och, ze hebben u even bedorven gemaakt als een van haar gezelschap.

Lady T. Nu, ik geloof wel, dat ik met eenige bevalligheid een rol medespeel.

Sir P. Bevalligheid, voorwaar!

Lady T. Maar ik zweer u, dat ik jegens niemand boosaardig ben. Als ik eens ondeugend ben in het spreken, is het louter uit vrolijkheid, en zoo, houd ik het er voor, is het ook met de anderen gesteld. Maar ge weet, Sir Peter, dat ge beloofd hebt ook bij Lady Sneerwell te komen.

Sir P. Goed, ik zal eens even aanwippen, al was het maar om mijn eigen signalement te hooren opmaken.

Lady T. Dan moet ge mij spoedig volgen, anders zou het te laat zijn.

Menig ander blijspel-schrijver zou door gebrek aan helder inzicht en kiesch gevoel, deze karakters licht belachelijk ge-

maakt en overdreven hebben, en onder zijn handen zoude Lady Teazle een onuitstaanbare helleveeg geworden zijn. Bij Sheridan daarentegen behoudt Sir Peter altijd een zekere waardigheid en blijft hij een beschaafd, verstandig man; terwijl Lady Teazle ons langzamerhand zooveel belang inboezemt, dat wij er ons bepaald in verheugen, als zij aan den slechten invloed van hare omgeving wordt onttrokken. Niet minder dan deze twee karakters hebben die van de beide broeders Charles en Jozef Surface steeds de belangstelling gaande gemaakt. De eerste is een roekelooze, buitensporige verkwister, wiens loszinnigheid echter door zijn goede eigenschappen wordt opgewogen. Hij is gul, tot in het overdrevene toe, en steeds bereid den ongelukkige te helpen, die een beroep doet op zijn medelijden, terwijl zijn natuurlijke openhartigheid, vooral door het contrast dat zij vormt met den aard van zijn broeder, hem aan het einde de volle sympathie der toeschouwers verwerft. Daar hij in zijn oprechtheid zijn huichelenden broeder en diens omgeving verfoeit, wordt hij het slachtoffer van den laster; maar terwijl hij bijna geheel en al door de zijnen is verstooten, ontdekt zijn oom, die onverwacht uit Indië teruggekeerd is, toevallig zijn goede eigenschappen, en daar deze zich nu tot hem voelt aangetrokken, rechtvaardigt hij hem en neemt hem in bescherming. Men heeft Sheridan beschuldigd hier in de ergerlijke dwaling van zijn voorgangers te zijn vervallen door den verkwister en losbol een beminnelijk karakter te geven. Onzes inziens geheel ten onrechte. Niet zijn ondeugden, maar zijn eerlijk, open hart verwerft onze sympathie; wij betreuren zijn gebreken, juist omdat ze grootendeels het gevolg zijn van zijn verwaarloosde opvoeding, en wij verheugen ons hartelijk, wanneer een zoo beminnelijk meisje als de vroeger door hem miskende Maria zijn beschermengel wordt. De teekening van Jozef Surface's karakter grenst aan het immoreele. Hij is de verachtelijkste egoist en te gelijk de sluwste huichelaar. Zijn onrein hart is de vuilnisbak, waarin wat onedel is bijeen gevonden wordt, maar waarin tevens een schat van waarheden en edele beginselen is bijeengegaard, dien hij overal weet te gebruiken om ernst en waardigheid te veinzen. Hier liep de schrijver gevaar om die waarheden en edele beginselen zelve hatelijk te maken in de oogen van den toeschouwer; en inderdaad, wij moeten erkennen, dat het hem nauwelijks gelukt ze te redden, als hij den booswicht aan de verachting prijs geeft. Wij wagen het overigens niet, den lezer

de lasterschool zelve binnen te leiden; door slechts een enkel fragment te geven, zouden wij den schrijver onrecht doen. Men zal zich eenig denkbeeld kunnen maken van het behagelijk gezelschap dat daar bijeen is, als men weet, dat ieder meer of min spreekt in den trant van Mevrouw Candour, die, als zij het woord meester wordt, in één adem doorgaat: ‘Van daag werd mij verzekerd, dat Mijnheer en Mevrouw Maansuiker ten laatste man en vrouw zijn geworden even als de overige leden van hun familie. Tevens gaf Mevrouw Klapsnip mij te kennen, dat zekere weduwe in de volgende straat van haar waterzucht genezen is en op de verrassendste wijze haar vroegere gedaante terug heeft bekomen. Mejufvrouw Ratel, die bij ons was, wist te vertellen dat Lord Buffel zijn echtgenoot in een huis van geen buitengewone reputatie had gevonden, en dat Sir Hendrik Bouquet en Tom Springer handgemeen zouden worden om een soortgelijke bewering.’

Alleen vermelden wij nog, dat Sheridan ook Kotzebue's ‘Pizarro’ voor het Engelsche tooneel heeft bewerkt. Daarna wordt het tijd dat wij van zijn dramatischen arbeid afscheid nemen. De vertaling is vrij en hier en daar met oorspronkelijke stukken verrijkt. Wij kunnen deze zonde, want dat was voor een vruchtbaar genie als dat van Sheridan de vertaling van zulk een stuk, te eer vergeven, als wij de bezwaren in aanmerking nemen waarmede een tooneel-direkteur dikwijls te worstelen heeft. Bovendien had het Duitsche drama een vrij algemeene belangstelling opgewekt, en de toeloop, dien de ‘Stranger’ (Kotzebue's ‘Menschenhaat en berouw’) verwierf, maakte het moeielijk om aan den algemeenen wensch en de hoop op geldelijk voordeel weêrstand te bieden.

Er is in Engeland slechts één stem over de verdiensten van Sheridan als blijspel-dichter. ‘Er was welligt nooit een dramaschrijver’, zegt een zijner bewonderaars, ‘die beter dan hij de eischen van het blijspel verstond en die het meer in zijn vermogen had, de toeschouwers te doen lachen om de dwaasheden en grillen der menschelijke natuur. Wat ondeugden zijn karakters ook vertoonen, zij zijn altijd zoo geschetst, dat ze onzen blik verruimen, zonder ooit ons gevoel te kwetsen. Het is niet alleen de rijke vinding die wij in zijn stukken bewonderen, maar bovenal de ougemeene speling van een onuitputtelijke geestigheid en een vruchtbaar vernuft.’ Macaulay had den moed en was onbevooroordeeld genoeg om bij zulk

een algemeene bewondering ook de schaduwzijde van Sheridan's talent aan te wijzen. Met zijn opmerking willen wij besluiten, daar zij ons tevens den invloed doet zien, dien onze dichter heeft uitgeoefend.

Wanneer Moore, Sheridan's levensbeschrijver, zegt, dat de *School for Scandal* een El Dorado van vernuft is, waarin het kostbaar metaal door alle personages wordt rondgestrooid met een roekeloosheid, alsof geen hunner het minste denkbeeld heeft van zijn waarde, dan spreekt hij, zonder het te willen, een oordeel uit, dat tevens in zeker opzicht een veroordeeling moet heeten. Het gebrek waarop hij, zonder het bij name te noemen, wijst, is zeker een van die, waaraan niet veel schrijvers het geluk hebben te lijden, maar toch, al klinkt het wat zonderling, het TE VEEL is en blijft altijd en overal een gebrek. Het vaste kenmerk, zegt Macaulay, van een aanstaand verval in de een of andere kunst is het gedurig terugkeeren, niet van het wanstaltige, maar van het misplaatste schoone. Over het geheel is het treurspel bedorven door opgeschroefde taal en het blijspel door overdreven geestigheid. In zooverre is het den gemelden kunstrechter toe te geven, dat niemand het Engelsche blijspel zooveel geweld heeft aangedaan als de schrijvers der Restauratie en Sheridan, die in zooveel opzichten aan hen verwant is. Hij stemt toe, dat bovenal Congreve en Sheridan mannen waren van een schitterend vernuft en de laatste bovendien een man van fijnen smaak, maar merkt tevens op, dat hun kwistigheid in 't uitdeelen van geestige invallen een eenigzins verbijsterenden glans te weeg brengt, terwijl zij, ongelukkig genoeg, al hun karakters naar hun eigen beeld vormden. Iedere gek, iedere boer, iedere bediende, bode of koetsier, ieder vertegenwoordiger van den een' of anderen stand in de maatschappij, is een geestig man of een kluchtige verschijning. Daarin gelijken allen zonder onderscheid op elkander. Fijne toetsen, zachte nuanceering, smaakvolle schikking der figuren worden veel te weinig in acht genomen; van een hoofddenkbeeld kan bijna geen sprake zijn, of het komt te weinig uit tusschen de vele verwikkelingen en de onafgebroken opeenvolging van kluchtige tooneelen. Het geheel wordt bijna door niets anders dan door de helle flikkering van het vernuft verlicht. Niets is in later tijd zoo verleidelijk geweest voor den schrijver van minderen rang, als dergelijke voorbeelden na te volgen. De hoogere eischen van

het drama werden weldra door velen voorbijgezien en men meende reeds een kunstwerk voltooid te hebben, wanneer men slechts in geestige samenspraken, hoe weinig deze somtijds ook door de handeling gewettigd waren, in kluchtige en lachwekkende tooneelen de schreeuwendste karikaturen in plaats van levende karakters had laten optreden. Het gevolg daarvan is geweest, dat wij zoowel in romans als in drama's een ras van conventioneele tooneel-typen hebben zien opkomen, waaraan zich ieder lezer of toeschouwer op den duur moet ergeren. Een enkel voorbeeld moge hier volstaan. Wanneer in een tooneelstuk een huisknecht of een lakei moet optreden, is de kans één tegen honderd, dat deze niet door de grofste aardigheden, die voor proeven van geestigheid of kluchtige naïveteit moeten doorgaan, den lachlust van het publiek zal trachten op te wekken, schoon ieder erkennen moet, dat men in 't werkelijke leven zulk een knecht onmiddellijk de deur zoude wijzen, en men er niet zoude dulden, wat hij zich op het tooneel veroorlooft. Nog erger wordt het, wanneer aan zulk een onbescheiden grappenmaker een rol wordt gegeven, die van het hoogste gewicht is voor den gang van het stuk. En naast dien tooneelknecht staan gewoonlijk de vaste typen van den tooneel-edelman, den tooneel-minnaar, den tooneel-losbol, den tooneel-vader en wat niet al; zoodat men bij eenige bekendheid met de manier des schrijvers of met een klein gedeelte van zijn werk, zich reeds dadelijk een voorstelling kan maken van iedere nieuwe behandeling der oude gegevens. Bovenal echter is de ‘tooneel-valschaard’ een misvormd karakter. Sommige schrijvers schijnen te meenen, dat zulk een personnage noodzakelijk in een drama mòet voorkomen, zal het volledig zijn; en de rol aan zulk een gedrochtelijk wezen opgelegd, bestaat vaak uit niets anders dan uit een opeenstapeling van ter nauwernood of in het geheel niet gemotiveerde valsche streken, kuiperijen en listen. Men zou zeggen, dat deze paria van het begin tot het einde, dag en nacht, wanneer hij ook optreedt, zich enkel met zijn duivelsche plannen bezighoudt en alleen leeft om die te volvoeren. Men kan nagaan wat er op deze wijze van Shakspere's karakters bij schrijvers van minderen rang moest worden, en Macaulay toont ten overvloede aan, dat het met sommige al zeer treurig is afgeloopen. Miskenning der natuur en misvorming der meesterstukken - ziedaar het noodlottig werk van die tooneelschrijvers, die voor de verschei-

denheid der menschelijke natuur de eentoonigheid van een onbewegelijk type in de plaats stellen, dat onwaarschijnlijk of ongerijmd is; van hen, die den levenden individu verwarren met een op-zich-zelf staanden karaktertrek of een enkelen hartstocht; van hen eindelijk, die, zonder zich om waarheid te bekommeren, het drama verlagen tot onkiesche scherts en alledaagsche klucht. Uitsluitende en telkens herhaalde reproductie der bekende tooneel-karikaturen moet noodzakelijk het drama steeds lager doen zinken. Weldra zal het den naam van kunstwerk niet langer mogen dragen, en ten laatste wordt het niets anders dan een laffe, walgelijke vertooning, waarvan de wezenlijke beschaving zich hoe langer hoe meer afkeerig zal betoonen. De studie van het vroegere drama zal ongetwijfeld zulk een treurigen afloop mede kunnen voorkomen, zoo men maar gedachtig is aan de reeds aangehaalde woorden van den Engelschen geschiedschrijver en essayist: ‘In general, Tragedy is corrupted bij eloquence, and Comedy by wit.’

A.S. Kok.

Een theologische roman.

Adriaan de Mérival. Een Leerjaar. Roman van Dr. A. Pierson.

Ik moet beginnen met den auteur en den lezers van dit tijdschrift vergeving te vragen, dat ik als verslaggever optreed van een theologischen roman. Ik ben volslagen vreemdeling op het gebied der theologische nuances en der kerkelijke partijen. Mijne kennis is alleen van chronologischen aard en ook deze is zeer oppervlakkig. Ik geloof, ik meen te weten, dat de nederlandsche hervormde kerk in het eerste vierde dezer eeuw gematigd-liberaal of verlicht werd genoemd, dat zij rekkelijk was in haar geloof aan de letter, dat zij zich zelfs gaarne het voorkomen gaf de bijbelsche verhalen op wijsgeerige wijze te verklaren en uit te leggen, en dat zij een afkeer ten toon spreidde van steile orthodoxie, van zoogenaamd bekrompene dogmatiek en van dusgenoemd ziekelijk piëtisme. Zij had eene blijmoedige wereldbeschouwing, zij hechtte meer aan deugd dan aan vroomheid, meer aan kerkschheid dan aan regtzinnigheid en zij vermeed liefst ieder pad, dat met distelen en doornen bezet was. Deze neutraliteit, die alleen eene gewapende scheen tegenover dortsche orthodoxie, bevredigde welligt zeer weinigen, maar werd door het liberale element aanvaard als eene tijdelijke, aangename en veilige transactie. Niet alzoo door hen, die tittel noch iota wenschten te zien veranderd of in overdragtelijken zin verklaard. Daar zij evenwel de minderheid vormden en hunne gemoedsbezwaren zonder overweging ter zijde werden gesteld, scheidden vele hunner zich van de kerk af. Maar langzamerhand begonnen de twee rigtingen zich scherper af te teekenen in den boezem der kerk zelve, en naarmate de eene zich krachtiger voortbewoog op de baan der verlichting, naar diezelfde mate hield de andere klemmender vast aan de

letter der schrift. De toestand werd daardoor, naar mijne bescheiden meening, meer natuurlijk; de waarheid van het antagonisme nam de plaats in eener onware overeenstemming en van een gehuichelden vrede.

Toen mijn brave en onvergetelijke vriend van Gilse leefde en werkte, stonden de mannen der Groninger school aan de spits der beweging; zij werden een korten tijd als geavanceerde liberalen beschouwd. Welk eene emotie en commotie heerschten er op kerkelijk gebied, toen Meyboom te Amsterdam, Zaalberg in den Haag zijne intrede deed! Maar ik geloof, dat de liberalen van gisteren, zoo niet de kettermeesters, dan toch de bijna-orthodoxen van heden zijn geworden. Zij werden overvleugeld door de modernen, door de adepten der Leydsche school. De modernen werden de sapeurs en de pontonniers en vormden de voorhoede van het theologische leger. Betrekkelijk geruimen tijd hebben zij zich in deze geavanceerde stelling weten te handhaven; maar de modernen worden, geloof ik, op dezen oogenblik niet meer modern genoemd; zij zijn geantiqueerd. Ik meen, dat het modernste in de theologie is: de theologie te verlaten. Het zuiver humanistische standpunt schijnt mij toe de laatste uitdrukking der moderne theologie te zijn en ik geloof, dat haar godsbegrip alleen door het wijsgeerig denken wordt verkregen en geconstruëerd, met zorgvuldige terzijdestelling van alles wat naar openbaring, traditie of geschiedenis zweemt. Het geloof is wetenschap geworden.

Met deze - ik herhaal het - zeer gebrekkige theologische noties toegerust, heb ik den roman van den Heer Pierson tweemaal gelezen, ééns voor mijn genoegen en ter bevrediging mijner nieuwsgierigheid en later voor mijn studie en uit pligtbesef. Wanneer ik nu op het punt sta hem onderhanden te nemen, dan geschiedt zulks met die huivering, welke niet alleen haren grond vindt in onvoldoende theologische kennis, maar ook in het verschil van meening tusschen den auteur en mij, omtrent het wezen en de roeping der kritiek. Ik beken mij tot die kritiek - die valsche kritiek, zoo als de Heer Pierson haar noemt - welke zich bij ieder voorwerp, dat haar ter beschouwing wordt aangeboden, een ideaal stelt, met andere woorden, zich een begrip tracht te vormen van hetgeen het bewuste voorwerp in zijne volmaaktheid zou behooren te zijn. Zou het beter en onpartijdiger wezen, bij de waardeering van een boek, van een kunstwerk, van een natuurtafereel, van eene stad,

van een karakter, eene kritiek toe te passen van bijvoegelijke naamwoorden en zich af te vragen of zij beantwoorden aan den eisch van een vervelend boek, van een onzamenhangend kunstwerk, van een plat en alledaagsch natuurtafereel, van eene stilstaande of ondoeltreffend-gebouwde stad, van een onmogelijk en onlogisch karakter? Ik betwijfel het. De onpartijdigheid bestaat alleen daarin, dat men zin en oog heeft voor iedere openbaring der kunst en der natuur, en ze alleen aan gelijke grootheden toetst, zonder vooringenomenheid tegen de eene of andere reeks van verschijnselen en uitingen. De kritiek heeft niet het regt den roman te verwerpen omdat zij het drama hooger stelt; zij mag niet ongevoelig zijn voor het proza omdat de poëzie haar meer aantrekt; zij mag de schoonheden eener handelsstad niet miskennen, omdat zij de ruime pleinen en straten, de regelmatige paleizen en de bekoorlijke wandelparken eener hofstad bevalliger vindt. Zij heeft echter de volstrekte bevoegdheid aan elke soort de maatstaf van haar ideaal aan te leggen en haar te toetsen aan haar eigen natuur- of kunstwet; zij mag verder gaan: zij heeft het regt den eenen vorm hooger te stellen dan den anderen en zelfs aan sommige openbaringen van den geest alle regt van bestaan te ontzeggen. Wanneer de kritiek beweert, dat de karakterroman eene verhevener uiting is van het litteraire talent dan de sensatie-roman; wanneer zij ontkent, dat het melodrama een aannemelijke vorm is; wanneer zij den historischen roman voor onmogelijk verklaart, dan moge zij dwalen, maar zij overschrijdt de grenzen harer bevoegdheid en harer roeping niet. En op de bevoegdheid en de roeping komt het aan. Indien ik van ideaal mogt spreken, dan zou het ideaal der objectieve kritiek, volgens den Heer Pierson, hierin moeten bestaan, dat zij bij de beoordeeling van kreupele karremansverzen tot de slotsom kwam, dat deze zeer teregt kreupele karremansverzen mogten worden genoemd en dus als zoodanig verdienstelijk en schoon waren.

Ik ben niet minder dan de Heer Pierson een groot bewonderaar der stad Amsterdam en een groot liefhebber harer physionomie; maar zou ik tot staving mijner bewondering wèl doen er op te wijzen, dat deze handelsstad, deze stad van bedrijf en scheepvaart, zich op grachten mag beroemen, die ons aan plegtige mausoleüms doen denken? Ik mag Amsterdam niet met Parijs vergelijken; ik mag evenmin een weiland met enkele knotwilgen en sloten meten naar de Alpische natuur; maar

mag ik niet zeggen, dat ik te veel knotwilgen en niets dan sloten niet mooi vind? Ik geloof, dat ik het mag doen, en ik zou mij verheugen, wanneer ik, door mij zelven die weelde te vergunnen, gerekend werd te behooren tot het Jonge Holland. Ik weet niet, welke generatie de geachte schr. onder dien naam bedoelt; ik voor mij ken er slechts ééne, die er door wordt aangeduid in de geschiedenis onzer letterkunde: het geslacht namelijk, waartoe Potgieter en Bakhuizen van den Brink, Prof. Geel en Beets behooren, de talentvolle phalanx, die onze letteren van 1830 tot 1840 heeft gerevolutioneerd tot groote winst voor de tijdgenooten van den Heer Pierson en van mij. Maar ik mag inderdaad niet zooveel klem leggen op de aardige paraphrase van *tout comprendre c'est tout pardonner*, welke de auteur vermoedelijk alleen heeft gebruikt als een aanhef tot een zijner hoofdstukken, als eene poort, waardoor hij Amsterdam binnentreedt. Ik mag dat te minder doen, omdat de hoofdstad niet het tooneel der handeling is van dezen roman. Dat tooneel wordt geplaatst in het provinciestadje Zuidrichem, eene kleine, stille gemeente in Gelderland met lieve omstreken, met heuvelen en dalen en met een bekoorlijk landgoed aan de eene en een uitgebreid en naar al de eischen der wetenschap ingerigt krankzinnigengesticht aan de andere zijde. Het landgoed, Deinenheim genaamd, wordt bewoond door den burgemeester der plaats, Baron Constant, met zijne krankzinnige zuster, Mevrouw de douairière Ringers en hare dochter, freule Constance. De zorg voor het gesticht is toevertrouwd aan Dr. Beelen, een beroemd geneesheer en psychiater, die daarbij Göthiaan en humanist is. De hervormde gemeente te Zuidrichem is opgedragen aan de hoede van twee predikanten, van den bejaarden, schichtigen en voorzigtigen Ds. Plate, een middenman, een modern onder vier oogen, en van den orthodoxen Ds. van Grave, die echter door eene ernstige keelongesteldheid in de uitoefening van zijn predikambt wordt verhinderd en daarom een hulpprediker heeft gezocht. De Zuidrichemsche burgerij bevat de gewone elementen eener kleine stad: een notaris en een ontvanger, enkele neringdoenden, enkele gepensioneerden en kleine renteniers en eenige jongejufvrouwen van zekeren onzekeren leeftijd. Al deze elementen worden, gelijk 't bij ons betaamt, door de eene of andere godsdienstige rigting aangetrokken; alleen de burgemeester schijnt daarvan vrij te zijn. Ook de roomsche geeste-

lijkheid zit in Zuidrichem niet stil en een jezuiet is daar even als elders aan het werk op de gewone, welbekende wijze. De bevolking is - algemeen gesproken - goedhartig, maar eenigzins bekrompen en kleingeestig, weinig ontwikkeld en niet zeer amusant. Wij maken den auteur geen verwijt van den indruk, dien wij van het stadje ontvangen hebben; hij heeft met getrouwheid het kleinsteedsche karakter weêrgegeven. Zonder nu iets af te willen dingen van de buitengewone geestesgaven van Dr. Beelen, komt het mij voor, dat hij zelfs met minder ontwikkeling en minder geest al een heele held had kunnen zijn in zulk eene omgeving en al een heele reus bij het laag niveau, waardoor hij omringd was. Dat is hij dan ook; hij troont hoog boven zijne stadgenoten en zijne verdienste is zwaar op de hand. Ik moet openhartig bekennen, dat, indien ik het ongeluk had te Zuidrichem te moeten wonen, ook mij een ongeduldige wrevel tegen dezen Aristides zou hebben vervuld en ik gretig eene gelegenheid zou hebben gezocht - niet om aanmerkingen te maken op zijn keukenboekje, op zijne oesters en zijne jonge groentens in den winter - maar om hem op de eene of andere flaauwe aardigheid te betrappen. De indruk, dat Dr. Beelen de eigentlijke held van het boek is, zal zeker geen onwillekeurige zijn; ik geloof, dat de Heer Pierson het ook aldus heeft bedoeld. Adriaan de Mérival toch, die het boek heeft gedoopt, is eene lijdelijke en lijdende figuur en hoe hij ook preeken moge, hij wordt nog meer gesermonneerd dan hij het anderen doet. Dit is verklaarbaar; wij hebben hier te doen met de geschiedenis van zijn leerjaar; hij wordt opgeleid, opgevoed en tot ontwikkeling gebragt door het verkeer met menschen en de studie van hun karakter; Dr. Beelen daarentegen treedt op in den vollen wasdom zijner intellectuëele vermogens, als de gevormde vertegenwoordiger der meest voorwaartsche rigting. Alleen daardoor reeds moest hij den schr. lief zijn en de eerste plaats innemen in het boek; maar ik voeg er bij, dat hij niet daardoor alleen de voorliefde van den Heer Pierson heeft gewonnen; aan de schoonste gaven des geestes paart hij de schoonste gaven des gemoeds; hij is eene poëtische natuur; hij is een deugdzaam en edel mensch; hij is niet slechts humanist, hij is humaan, en zijn hart klopt warm voor het heil zijner medemenschen.

Men heeft gemeend in de figuren van dezen roman beelden uit de werkelijkheid te herkennen en ze portretten genoemd

van deze en gene tijdgenooten. Voor wie het niet met zekerheid weet, zou het onvoorzigtig zijn dit te beweeren; van hen, die er de zekerheid van bezitten, zou het onkiesch mogen worden genoemd, indien zij het openbaarden. Het behoort niet tot het terrein van onderzoek van het publiek. Wij hebben niet te vragen, of de gebeurtenis, die ons verhaald wordt, werkelijk heeft plaats gehad, of de persoon, die ons wordt voorgesteld, inderdaad heeft bestaan, maar alleen of de gebeurtenis en de persoon mogelijk zijn. Niet op de incidenteele werkelijkheid, maar op de psychologische waarschijnlijkheid komt het aan, en voor een auteur is het beter waarschijnlijke dingen te verhalen, die onwaar zijn, dan ware toevalligheden, die onwaarschijnlijk klinken.

Heeft de Heer Pierson ook zoo gedacht? Ik kan het niet gelooven, en ik vind daarin juist de verklaring van eene der fouten van dezen roman. De auteur zal, ook zonder dat ik het te dezer plaatse nogmaals nadrukkelijk verzekere, wel overtuigd zijn van mijn opregte waardeering van zijn talent en van de inderdaad groote litteraire gaven, die hij bezit; en hij zal niet verlangen, dat mijne sympathie parten spele aan mijne kritiek. De letterkundige kritiek in ons land heeft zoo schaars de gelegenheid hare krachten te beproeven en haar gehalte te proeven aan ernstige oorspronkelijke werken, dat zij tot geen prijs zich mag laten aftrekken om volop gebruik te maken van eene *bonne fortune*, als de roman van dezen auteur haar aanbiedt.

De fout, waarop ik doelde, is deze, dat de Heer Pierson blijkbaar heeft geworsteld met de bijeengebragte schatten van eigene en anderer levenservaring, met zijne aanteekeningen en herinneringen van velerlei ontmoetingen, voorvallen en gebeurtenissen in zijn pastoralen werkkring. Hij heeft al die ware feiten, al die wezentlijk gebeurde zaken, al die levende persoonlijkheden willen gebruiken in zijn boek; hij heeft getracht ze zamen te brengen en te verbinden, te condenseeren en te verwerken, zonder één atoom te verliezen, en hij is daarin niet geslaagd. Aan den opbouw, aan de zamenstelling is, dunkt mij, geen behoorlijk schiftingsproces voorafgegaan; eene noodzakelijke, sobere en naauwkeurige decompositie had behooren te geschieden, alvorens het componeeren werd aangevangen. De onnoodige of storende elementen, hoe kostbaar ook op zich zelven, hadden moeten worden verwijderd, en de Heer Pierson

had moeten handelen met het onbevangen verstand van een chemicus en niet met de teederheid van een vader, die al zijne kinderen even lief heeft en er geen van wil terzijde stellen. Die vaderlijke zwakheid heeft den kunstenaar verschalkt en hem de nederlaag bereid in zijne worsteling met de elementen, waaruit hij zijn boek moest zamenstellen. Is niet de vraag naar het ware, in plaats van naar het waarschijnlijke en noodzakelijke, de oorzaak dezer fout?

Adriaan de Mérival is daardoor geen harmonisch kunstwerk geworden; en zoo de kritiek bijwijlen de slavinne is van een ideaal, hier voorzeker is de kunstenaar de lijfeigene der realiteit. Episoden en figuren, die geheel vreemd blijven aan de gedachte en het drama van het boek en dus in den volsten zin des woords *hors d'oeuvres* zijn; een geleiddraad, die telkens afbreekt en weder met een stevigen knoop moet worden vastgehecht; eene handeling, die zich met schokken voortbeweegt en even als de pelgrims naar Jerusalem bij iedere drie passen vooruit, weder twee passen achterwaarts doet; eene oplossing, die treurig fatalistisch is en eene onverstandige en zenuwachtige aandrift om zich te verlustigen in het schetsen van tafereeltjes, die, hoe geestig en bevallig ook, geen ander levensdoel hebben dan de orde te verstoren; ziedaar, naar mijn inzien, de gevolgen van de onvoldoende digestie der stoffen, waaruit de Heer Pierson zijn roman heeft gevormd. Er kan naast deze oorzaak nog eene andere bestaan. Het is mogelijk, dat het aangewezen gebrek ontstaan is uit een drang des harten van den auteur om te dezer gelegenheid al de zijden van zijn talent aan het licht te brengen. Bergrijpelijke, maar daarom niet minder betreurenswaardige overhaasting en - mag ik het zeggen? - vulgaire overdaad, die aan de ijdelheid der kleine *parvenus* in het rijk der letteren moet worden overgelaten.

Armoede is een treurige zaak, maar weelderige ostentatie is ook niet mooi. Het zou den Heer Pierson toch niet aan de gelegenheid hebben ontbroken, de vele aardige en humoristische fragmenten, die hij in den Adriaan de Mérival te onpas heeft tusschengeschoven, op geschikte wijze aan den man te brengen. Wat nu als ballast dient, had hier en daar eene aardige kleine lading kunnen vormen, als de auteur eens een schoener of een kof bevracht. Hij zal toch wel niet altijd groote driemasters in de vaart brengen?

Uit dezelfde bron ontspringt voor mij nog een andere grief:

het tweeslachtig karakter van het boek. Ik zou den schr. onregt doen, wanneer ik zijn roman een militeerenden, een Tendenz-roman noemde. Hem komt de lof toe de verschillende rigtingen op theologisch gebied met liefde en onpartijdigheid te hebben geteekend; het geheim dier humane tolerantie ligt - ik beaam het - in de ziel, in het bewustzijn des kunstenaars. Ik heb daarop niets aan te merken, Ds. van Grave en zijne vrouw en dochter zijn even beminnelijke menschen, even rein en deugdzaam als de Mérival en Beelen, en zelfs de middenman, Ds. Plate, is een sympathieke figuur: freule Constance, die ik liever onbewust-hysterisch, kranke dochter eener kranke moeder, dan piëtistisch-orthodox zou noemen, bezit bij eene ongezonde verbeelding, een onstuimig maar goed, liefdevol hart, dat zeer dringend behoefte heeft zich te hechten aan een stoffelijk voorwerp naast de onzienlijke dingen. De objectiviteit van den kunstenaar waardeer ik in dit opzigt ten volle. Hij is alleen subjectief ten opzigte zijner eigene, geliefkoosde litteraire divagaties en zijner voorliefde voor de gebeurde dingen en de zelf-aanschouwde voorvallen. En hierdoor wordt de eenheid der natuur van het boek gebroken. Wij ontvangen naast den theologischen of, zoo men wil, den wijsgeerigen roman, geschreven om de verschillende meeningen der hervormde kerk te beligchamen en hare partijen te kenschetsen, een dramatischen roman, die soms naar 't melodramatische neigt en niet zelden jaagt naar het voortbrengen van sensatie. Op het gebied der historie zouden wij zeggen: hier is *une histoire philosophique* en *une histoire bataille*.

Al heb ik niet veel op met de kalme effenheid van een theologischen roman, ik mag daarom nog niet goedkeuren, dat men ter vermijding der verveling en der eentoonigheid, nu en dan kunstmatige stormen loslate en nagebootste schipbreuken ten tooneele voere. Op die wijze verlang ik niet beziggehouden te worden; zenuwachtigheid is voor mij nog niet het overtuigend bewijs, dat mijne belangstelling geboeid is, en kippenvel te veroorzaken is niet het middel, waarmede de ernstige kunstenaar op ons gemoed moet trachten te werken. Ik vermeen, dat een gevoel van dezen aard den Heer Pierson heeft bewogen door veel handeling en intrigue aan zijn theologischen roman de aantrekkelijkheid en het pikante te verschaffen, welke hij als zuiver wijsgeerig kunstwerk, zoo hij vreesde, niet zoude blijken te bezitten. Dat er naast de philosophie der ideën ook

eene philosophie der feiten is, schijnt hij daarbij niet genoegzaam te hebben in 't oog gehouden. In zijne zucht om de nieuwsgierigheid der lezers te prikkelen, heeft hij het romaneske nagejaagd. Het resultaat, dat hij heeft verkregen, is een o n h o l l a n d s c h boek, of laat ik liever zeggen, een fransche roman geënt op eene hollandsche preek. Pierson's roman heeft onmiskenbaar een franschen stempel, niet omdat hij zijn held Adriaan de Mérival heeft genoemd - er zijn vele fransche réfugiésnamen in ons land - niet omdat de zoon van Ds. Plate Colin heet, en Madame Martin, geboren Angélique Cadet, er een gastrol in vervult, maar omdat de geheele romantische inkleeding en verwikkeling, ja zelfs, de geest van het boek en de waardeering van toestanden, van deugd en ondeugd ons aan de fransche school herinnert, aan de Alexandre Dumas fils en de George Sands. Het vroegere praedikaat van den auteur is daarvoor geene verschooning; een hollandsch schrijver moet hollandsch denken, gevoelen en beoordeelen, al heeft hij ook vroeger zijn geloof in eene andere taal verkondigd. Gallicismen in den stijl, ik wil ze zeer gaarne vergeven; maar gallicismen in de moraal vind ik bedenkelijker.

De schrijver van Adriaan de Mérival, voor wien de verschijning van van Lennep's Klaasje Zevenster niet zonder eenig spoor is voorbijgegaan, had, dunkt mij, daaruit kunnen zien, wat het karakter is van een hollandsch boek. Al had hij het inconvenante, het indelicate met regtmatigen tegenzin verworpen, hij had daarvoor het bevallig-immoreele en de gesluijerde faciliteit van zeden niet behoeven in de plaats te stellen. Madame Martin toch is hetgeen de franschen met een weinig overdrijving zouden kunnen noemen: *une vertu dans les prix doux*, eene zeer gemakkelijke vrouw. Wat er van Constance en van Mevrouw Lawrence, ja zelfs van Caroline te maken zou geweest zijn, wanneer de gelegenheid en het malsche gras hadden medegewerkt, waag ik niet te beslissen. Maar is zelfs het indelicate, het onbehoorlijke wel geheel vermeden; ontmoeten wij in dezen roman niets, wat ons gevoel van schoonheid, van kieschheid en decorum schokt, niets van hetgeen onvereenigbaar is met onze hollandsche denkbeelden van zedelijkheid? Ook dit betwijfel ik. Ik wijs slechts in 't voorbijgaan op het minder-gepaste, dat de vrouw van Ds. van Grave tegenover Adriaan de Mérival steeds als *Anna* in plaats van als *Mevrouw* van

Grave wordt voorgesteld; mijne hoofdbezwaren gelden de tooneelen tusschen den hulpprediker en Emma Lawrence, - een hors d'oeuvre van de ergste soort, - tusschen freule Constance en Dr. Beelen en tot zekere hoogte tusschen den laatste en de jeugdige Clara van Grave; zij gelden tevens de geheele beschrijving van den pic-nic van den Heer van Priggele. Al deze tooneelen zijn voor de regtbank van den kieschen smaak onbestaanbaar; vooral de weduwe Lawrence, krankzinnig of niet, geeft zich volkomen noodeloos bloot. Deze figuur had evenzeer kunnen worden gemist als die van de huishoudster van den ouden Heer de Mérival. Zij staan tot geene handeling of karakterontwikkeling in verband. De indruk, dien al deze tooneelen op mij hebben gemaakt, is een hoogst ongunstige ten aanzien der vrouwenfiguren, die de Heer Pierson heeft geteekend. Wanneer ik Mevrouw van Grave uitzonder, wier verhevene placiditeit, wier onwankelbaar geloof en onvermoeide wilskracht mij evenzeer verbazen als haar buitengewoon helder oordeel en hare veelzijdige kennis, maar die mij, in weêrwil harer onmogelijke volmaaktheid, toch zeer aantrekt en tot eerbied en liefde stemt, gevoel ik voor geene der vrouwen in dezen roman veel achting. De schrandere en deugdzame humanist, die tegelijk een Adonis is en onwillekeurig de rol speelt van een Don Juan, of juister van ‘l'enfant chéri des dames,’ oefent een te krachtig magnetisch vermogen op het Zuidrichemsche vrouwelijke publiek uit, en het is - vrees ik - slechts aan zijne deugd en bescheidenheid te danken, dat er in die provinciestad niet meer ongelukken zijn gebeurd. Ook uit dat oogpunt beschouwd, kan ik mij de geheime antipathie der Zuidrichemsche echtgenooten en vaders tegen den directeur van het krankzinnigengesticht wel begrijpen. De houding, die freule Constance tegenover hem aanneemt, haar jaloezie, die op nieuw aan de erfzonde harer moeder herinnert, is in mijn oog eene volstrekte wegwerping van alle vrouwelijke kieschheid en schaamte; de baronesse Ringers zelve, die, door ongegronden minnenijd verteerd, den dood van haar man veroorzaakt en het geheele levensgeluk van hare zuster verwoest, is evenmin in staat ons een hoogen dunk te geven van vrouwelijke deugd en zachtmoedigheid; Madame Martin heb ik reeds de vrijheid genomen bij haar waren naam te noemen; de redenen, die haar bewegen om niet met haren Wilhelm te huwen, maar zich overigens geheel als zijne vrouw te gedragen, mogen eene fransche ver-

klaring geven van haar gedrag, maar spreken haar in het Hollandsch niet vrij. Maar er is bij de vroegere balletdanseres nog iets ergers dan dit; er is recidive, en hare latere verhouding tot den vader van Adriaan de Mérival werpt een nog leelijker licht op haar karakter, dat zich verder op de minst gunstige wijze openbaart in hare handeling met de nagelaten schuldvordering van haren man, in hare verwisseling van hare beide kinderen en in hare dubbelzinnige gedragingen tegenover de jongelieden en den pater jezuiet bij het huwelijksaanzoek van Adriaan aan hare dochter. Zij is voor ons de type eener ligtzinnige en beginsellooze vrouw, die inderdaad nergens anders thuis behoort dan bij de corypheën van het corpsde-ballet van de Porte St. Martin. Mijn grief is niet, dat de Heer Pierson ons deze vrouw te aanschouwen geeft, maar dat hij haar karakter tracht te verdedigen en beminnelijk voor te stellen; dat hij haar op eene soort van pedestal zet als een toonbeeld van aangename blijmoedigheid. Ik merk hierbij op, dat ik even weinig begrijp, waarom Colin geen voordeeliger gebruik voor zich zelven maakt van de nagelaten schuldvordering, als waarom Madame Martin haar zonder verdere navraag aan hem afstaat.

Maar ook aan de jeugdige Clara van Grave wordt door den Schr. geen regt gedaan. Het suave waas van onschuld, dat deze jonkvrouwelijke figuur behoort te omgeven, wordt hier en daar verstoord door eenige stralen van overdreven naïveteit, die voorzeker eene geheel andere uitwerking zullen hebben dan de auteur - ik ben er van overtuigd - heeft bedoeld. In haar gesprek met Beelen voert die naïveteit haar tot verklaringen, die ons zouden doen glimlachen, indien de stoornis onzer illusie ons niet tot wrevel stemde. Of moet onze illusie niet lijden, wanneer wij het jonge meisje hooren zeggen, dat zij en Beelen bij elkander behooren; wanneer wij haar zich zelve hooren vergelijken met het kleine witte hondtje, dat op den rug zit van het fiere paard van den baron?

Ik zal niet verder van Mevrouw Lawrence spreken, die de stoffe levert voor eene vrijwillige onkiesche voorstelling; ik zal ook bij de bekoorlijkheden van Mevrouw Semmeling en den indruk, daardoor op den Heer van Priggele en andere gasten van den pic-nic teweeggebragt, niet stilstaan. De auteur erkent zelf, dat hij ons bij de beschrijving der bruidspartij in vulgair gezelschap heeft gebragt, met geen ander doel dan om

Beelen met Clara en Adriaan met Caroline Martin te doen wandelen en den ondeugenden Colin als een *dissolving view* ten tooneele te brengen. Het doel wettigt het middel niet en getuigt alleen, dat de Heer Pierson geen kans zag op andere wijze zijne karakterteekening te ontwikkelen en zijn verhaal te doen voortbewegen. De laatste vrouwenfiguur, die ons ter waardeering overblijft, is die van Caroline. Het is mij niet mogen gelukken mij zelven op te dringen, dat Caroline in de gesprekken en verklaringen van den hulpprediker niet anders kon zien dan bewijzen van hoogachting en vriendschap. Beider leeftijd moest onmiddellijk eene andere gedachte doen ontstaan. Hoe moet ik oordeelen over een meisje, dat als gouvernante bij eene familie geplaatst, in briefwisseling blijft met een jong mensch, die zich vrij duidelijk uitdrukt en dien zij niet kan beschouwen in het licht van een geestelijke, daar zij in het geheim tot de roomsche kerk is overgegaan; over een jong meisje, wier moeder weinig hecht aan haar geloof, en die alleen door de treurige herinnering aan het formalistische protestantsche Engeland, zich tot dien overgang laat overhalen, al kon die herrinnering al lang zijn uitgewischt door hare latere vriendelijke omgeving? Hoe moet ik overéenstemming brengen tusschen hare aanvankelijke - en zeer natuurlijke - neiging, om gehoor te geven aan Adriaan's ernstig huwelijksaanzoek en hare eindelijke overgave aan den wil des priesters, niet ten gevolge, maar bijna in weêrwil van den aandrang harer moeder? De laatste zamenkomst tusschen de beide gelieven - want dat zijn zij - had niet hare oplossing moeten vinden in een klooster, zelfs niet in een Parijsch klooster; niet in eene hollandsche pastorie, maar in de rustige woning van een hollandschen koopman, een litterator of een docent aan eene hoogere burgerschool, de eindbestemming, die naar den gang zijner ontwikkeling, logisch voor Adriaan de Mérival had behooren weggelegd te zijn.

Ik huiver haast te zeggen, dat ik voor de mannenfiguren in dezen roman niet veel meer achting gevoel dan voor de vrouwelijke, voor zooverre de vastheid en consequentie van hun karakter betreft. De hulpprediker is een zacht en goed jong mensch, die op het tooneel treedt met zeer gegronde gemoedsbezwaren, welke echter spoedig door de kracht van Prof. van Maanen's wijsgeerige argumentatie worden uit den weg geruimd; die meer gevoelt en huisbezoek doet, meer wandelt en

gezellige avonden doorkeuvelt dan diep nadenkt, en over wiens ontwikkeling wij ons geen juist denkbeeld kunnen vormen, tot wij ten slotte vernemen, dat hij, krachtens de eerst-overwonnen gemoedsbezwaren, zich genoopt voelt zijne betrekking als plaatsvervanger van D^{s}. van Grave neder te leggen ..... om evenwel naar andere predikantsplaatsen om te zien. Zoowel zijne verzen als zijn opstandingsvisioen, zijne gesprekken met freule Constance en met Colin Plate, dien hij eerst met slecht gevolg tracht te bekeeren, doch later door een *coup de theâtre* onder den duim krijgt, getuigen meer voor zijn gemoed en zijne verbeelding dan voor zijn verstand. Zelfs waar hij met Beelen in de wetenschap liefhebbert, laat de auteur hem zijne inferioriteit gevoelen en moet hij zich - in den ongelijken kamp - op christelijk geloofsterrein terugtrekken met verlies van al zijne gegroefde kanonnen. Het leger van D^{r}. Beelen is met naaldgeweren voorzien en doet tien schoten in de minuut. Al de argumenten van de tegenpartij vallen als lijken, en de geneesheer komt, ziet en overwint. Ook de houding van Adriaan tegenover Caroline getuigt van een passieve natuur, en zoo ooit, de beroemde D^{r}. Beelen had gelijk, toen hij hem aanraadde thans metterdaad te toonen, dat hij zich boven kleingeestige vooroordeelen wist te verheffen. Dat hij daartoe de kracht miste, moge bewijzen dat hij minder los van de toga was, dan men van een humanist *en herbe* zou verwachten. Is nu de oude Heer de Mérival een krachtiger figuur dan zijn zoon? Het tegendeel is waar. De oude heer met zijne stroefheid en ingetogenheid, zijne lange gestalte en zijn ernst, behoort tot het geslacht der Tartuffes; zonder verder onderzoek, zonder verhoor der gewaande schuldige, neemt hij den misstap zijner vrouw als bewezen aan; hij keert tot zich zelven in, sluit zich in zijn verdriet en schande op en zoekt later verstrooijing bij Madame Martin, met wie zijn oude kennis Colin Plate hem toevallig te Homburg in aanraking brengt. Een kind is het gevolg dier ongeoorloofde verstrooijing. Al de jaarlijksche bezoeken op den tienden April aan het graf zijner vrouw op het kerkhof te Overveen kunnen, dunkt mij, het onverstand, de flaauwheid en karakterloosheid niet goed maken, door den Heer de Mérival gedurende haar leven betoond. Na haar dood toont hij zich als vader en vriend even weinig achtingswaardig. Uit vrees voor opspraak, laat hij zich regelmatig van tijd tot tijd door Colin afzetten, en zijn vaderlijk verkeer

bepaalt zich tot eenige stijve en vormelijke brieven aan zijn zoon. Dat er van den hulpprediker nog zoo veel is teregt gekomen, dankt hij niet aan de logische ontwikkeling der toestanden en karakters, maar alleen aan de goedheid van den auteur. Maar de laatste brief van de Mérival aan Adriaan zet de kroon op zijne flaauwhartigheid. Wij weten, dat de oude heer in den stelligen waan verkeerde, dat Caroline Martin zijne dochter was. Hoe moest het denkbeeld, dat zijn zoon zich met haar in het huwelijk wilde verbinden, hem met ijzing en ontzetting, met wanhoop en foltering vervullen! De oude koopman neemt het echter kalmer op, en schrijft bedaard, ‘dat het hem tegen de borst stuitte Adriaan in het huwelijk te laten treden met een meisje, dat met hem denzelfden vader had. Hij is overtuigd, dat zijn zoon die redenen zal billijken.’ Het is zacht uitgedrukt en ik geloof niet, dat het mogelijk is eene zoo gruwelijke zonde bescheidener te beoordeelen. Mijn oordeel over den ouden Heer de Mérival is minder bescheiden; ik vind hem een lafhartige en het spijt mij, dat zijn zwager, Baron Constant van Linden, ooit dat epitheton heeft teruggetrokken. Over den eigentlijken held van het boek, den Göthiaanschen geneesheer, den Zeus Beelen kan ik kort zijn. Ik wil niet met den Heer van Priggele of anderen zeggen, dat ik niet weet, wat ze aan hem vinden. Hij is een braaf en een edel man; hij is daarbij een schrander en beschaafd, een litterair en wetenschappelijk, een kinderlijk-lief en een gevoelig man; hij is bovendien ook een mooi man. Maar als staathuishoudkundige kan ik hem niet goed verdragen: hij is een monopolist. Hij monopoliseert de wijsbegeerte en het discours, de deugd en de liefde, de menschenkennis en het hart der vrouwen, de godsdienst der toekomst en het humanisme van het tegenwoordige. Zijn bijzijn moet loodzwaar op de Zuidrichemsche bevolking hebben gedrukt, en er zijn twee zaken, die ik hem verwijt, vooreerst: zijne lijkrede bij het graf van Clara, en ten tweede zijne toestemming tot het onderhoud tusschen Adriaan en Mevrouw Lawrence. Voor zijne studie der gemoedskrankheid van die dame was de bijeenkomst toch zeker niet noodig en het heeft eenigen schijn, alsof hij uit bloote nieuwsgierigheid eens de impressie wilde gadeslaan, die een dergelijk tooneel op een jeugdigen modernen theoloog zonde maken. De geneesheer vertegenwoordigt in den roman het wijsgeerig element; tot het drama draagt hij persoonlijk weinig bij; hij ondergaat de liefde

van twee jonge meisjes, waarvan de eene zeer jong sterft en de andere spoorloos verdwijnt; hij is meer een *père noble*, een *raisonneur* dan een integrerend deel der handeling, zoo men althans met mij meent, dat de vergadering, waarop zijn keukenboekje onderzocht wordt en hij-zelf zijn ontslag neemt, in geen verband staat tot den eigentlijken roman.

Eene beoordeeling van Ds. van Grave is moeijelijker, omdat hij niet in een normalen toestand verkeert en de billijkheid eischt, dat de zwakheid zijner gezondheid een groot deel drage van de schuld van zijn al te meêgaand karakter. Zoo dit niet het geval ware, dan had het aan hem gestaan den geheelen roman onmogelijk te maken door vooraf behoorlijke inlichtingen in te winnen omtrent de rigting, de denkbeelden en beginselen van den jongen man, die zich als zijn hulpprediker aanbood. Men mogt dit van iederen predikant, en bovenal van een orthodoxen predikant, verwachten, wien door een liberaal collega een leerling van Prof. van Maanen als tijdelijke plaatsvervanger wordt aangeboden. Maar niet alleen verzuimt Ds. van Grave dezen voorafgaanden voorzorgsmaatregel, maar zelfs, als hem later van verschillende zijden het berigt ter oore komt, dat Adriaan de Mérival een geheel ander evangelie, of een evangelie geheel anders dan hij verkondigt, laat hij uit zwakheid en uit persoonlijke ingenomenheid met de aangename huisselijke eigenschappen van den jongen man, zich weêrhouden om hem het onmogelijke van hunne wederzijdsche stelling te doen gevoelen. Welk eene sympathie de lezers ook mogen gevoelen voor den inderdaad vromen en liefderijken man, zij zullen - tot welke rigting zij ook behooren - moeten betreuren, dat zijne gezondheid hem niet toeliet meer vastheid van karakter aan den dag te leggen.

Aan dezelfde kwaal, zich op verscheidene wijze openbarende, blijken ook Ds. Plate en zijn zoon Colin te lijden. De eerste is een type van een goedhartigen modderaar, een laveerder om bestwil, die om geen ergernis of aanstoot te geven, eenvoudig onopregt is en den huichelaar speelt, die te bang is om in eenige zaak eene vaste meening te uiten, en in wiens gemoed ongetwijfeld dezelfde confusie en schichtigheid heerschen als welke hij in zijn uiterlijke verschijning ten toon spreidt. Colin is eene halfheid van de onaantrekkelijkste soort. Hij is een halve vagebond en een halve schurk en daarbij een kwart-genie. Omdat de baronesse Ringers hem in vertrouwen mededeelt, dat zij

gelooft dat haar man haar ontrouw is geworden voor hare zuster, daagt hij den baron uit en schiet hem dood. Hij vlugt en wordt *chevalier d'industrie;* hij dringt zich in de vriendschap van Wilhelm Martin, belastert hem na zijn dood en brengt zijne vrouw tot velerlei onzedelijke handelingen; hij maakt zijn stemmigen en droefgeestigen Amsterdammer vriend de Mérival tot den minnaar van de jonge weduwe Martin en leeft verder van de opbrengst der geheimen, die in zijn bezit zijn. In het leven opgetreden als een officier, wordt hij later duitsch stationschef en daarna beambte bij de Duinwaterleiding-Maatschappij, en eindigt - na de verzekering van Adriaan, dat hij *au fond* toch zulk een verachtelijk mensch niet is, als hij maar zooveel mogelijk tracht te herstellen, wat hij bedorven heeft - met zich te bekeeren en als berouwhebbend vagebond weder tot zijne ouders en tot de gemeentelijke secretarie van Zuidrichem in te gaan. Ik heb mij afgevraagd, waarom Colin al deze slechte daden heeft gedaan, en ik vrees, dat hij ze alleen uit weelde en tot tijdverdrijf heeft verrigt. Ware hij verliefd geweest op de baronesse Ringers of hare zuster, had de baron hem doodelijk beleedigd, of ware hij later bekoord geworden door de bekoorlijke Madame Martin, die haar verdriet over den dood van haren echtgenoot in de Homburgsche Koerzaal trachtte te verzetten, wij zouden de motieven zijner ondeugden en misdrijven hebben begrepen. Indien hij zich verder ten koste der weduwe verrijkt, of haar als middel tot voordeelige speculatiën gebruikt had, ook dan zou zijn gedrag psychologisch te verklaren zijn. Maar, afgescheiden van de geldsommen, die hij als bezitter van het geheim zijnen vriend de Mérival in later tijd weet te doen uitkeeren, vinden wij nergens eene voldoende beweegreden tot zijn boozen wandel. Eene soort van nurkschheid is de aanleiding geweest der uitdaging, die hij aan den ongelukkigen baron Ringers zond. Ik maak zwarigheid bij een karakterroman deze aanleiding als genoegzaam motief aan te nemen, en ik huiver voor eene maatschappij, waarin zulke oorzaken dergelijke gevolgen moeten hebben. Dat zij ze k u n n e n hebben, zal niemand tegenspreken; maar wij staan dan niet meer op het gebied van een kunstwerk, dat aan zijn eigen natuurwet moet gehoorzamen, maar op dat van het melodrama, waarin door toeval de afgrijselijkste gebeurtenissen kunnen plaats hebben.

De Heer van Priggele is een *accessoire*, even als de leden

van den raad, de ouderlingen en wie verder tot het vormen van groepen in dezen roman worden gebruikt. Iets meer dan dat is Baron Constant. Aan de verzwijging van zijn familienaam hebben wij de grootste verpligting, daar zij ons geruimen tijd in onzekerheid laat omtrent de verhouding der verschillende personen. De Baron had een beminnelijk en flink vertegenwoordiger kunnen zijn van een welopgevoed landedelman, die zich geheel wijdt aan de zorg voor eene ongelukkige zuster en hare dochter, indien ook hij niet te elfder ure een bewijs van zwakheid had gegeven en zijn rol van oom voor dien van minnaar had willen verwisselen. Bij de weinige kennis, die wij van zijn karakter hebben, en bij de door niets verklaarde verdwijning van Freule Constance, weten wij waarlijk niet, wat wij van hem moeten denken. Is hij aan die verdwijning onschuldig; is hij er volkomen onkundig van? Ik weet het niet, maar ik zie hierin een bewijs van het gevaar van plotselinge eclipsen. Indien de freule den weg had afgewandeld, haar door de onverbiddelijke wet van haar bestaan voorgeschreven, het kunstwerk ware beter en de figuur van den Baron duidelijker geweest.

De kritiek der figuren moge volstaan voor de kritiek der feiten. Ik heb welligt reeds meer van de geheimen, van de intrigue van het boek medegedeeld dan ik had moeten doen. Evenwel, ik kan verzekeren, dat het bekoorlijke van de zamenvlechting en ontwarring van den knoop nog voor den lezer is gespaard gebleven. De intrigue bevat vele verrassende momenten, die met gespannen nieuwsgierigheid zullen worden tegemoet gegaan. Het is een boeijend verhaal, dat ons in Adriaan de Mérival wordt aangeboden, en dit is zeldzaam in een hollandsch boek. Even zeldzaam is de studie, de conscientie, waarmede het is geschreven en hoog te waardeeren is de goede trouw, de eerlijkheid en humaniteit, waardoor het wordt bezield. Ziedaar voortreffelijke eigenschappen, die de verschijning van dezen roman maken tot eene belangrijke letterkundige gebeurtenis. Volkomen meesterschap over den vorm mag ik er echter niet aan toekennen. De dialoog is van stijfheid niet vrij te pleiten; het hij en het zij is niet de meest moderne wijze van dialogiseeren, maar bovenal verraadt het eene zekere zwakheid, wanneer wij de personen hooren offeren op den kansel der rhetorica, en wanneer de dialoog in een monoloog overgaat. De inlassching der fragmenten van

Adriaan's gevoelspoëzie ware even als 't visioen beter achterwege gebleven. Wat mij echter in de eerste plaats een gebrek van vorm toeschijnt, is de onharmonische en vrij nuchtere tusschenkomst van den auteur zelven. Zoo naïef zijn wij niet meer, dat wij perioden behoeven, waarin de Schr. sprekend optreedt om ons met het schijnheiligste gezigt van de wereld wijs te maken, dat hij deze of gene bijzonderheid toevallig heeft vernomen van den held zelven, of van een der omstanders of uit eenen of anderen verdwaalden brief. Of de eerste òf de derde persoon. Wil een auteur ons doen gelooven, dat hij gebeurde dingen verhaalt en eenvoudig ons eene interessante vertelling doet van hetgeen hij gezien en bijgewoond heeft, hij neme dadelijk de rol van verhaler aan en houde die vol; verkiest hij een meer objectieven vorm, dan late hij ook het boek voor zich zelf spreken en verstore den gang der handeling door zijne persoonlijke explicaties niet. De man met het stokje is noodig ter verklaring van een geschilderd doek, maar welk effekt zou hij maken, als hij te midden van een tooneelspel optrad om ons ophelderingen te geven, die wij niet van hem vragen en alleen van het drama-zelf verwachten?

Ik meen hier en daar van die kleine hulpmiddelen te bespeuren, waarmede aan het onvermogen om de karakters aanschouwelijk te ontwikkelen, is tegemoet gekomen, en hoewel ik gaarne erken, dat een roman volkomen goed kan zijn, wanneer hij in brieven wordt geschreven, zoo mag ik niet hetzelfde beweeren, wanneer brieven of, erger nog, fragmenten van brieven, alleen als aanvulsel moeten dienen waar de handeling tekort schiet. In Adriaan de Mérival komen zeer goede brieven voor, bij voorbeeld die van Mevrouw van Grave, maar de meeste zijn lang en hebben het gebrek, dat zij den briefschrijver niet schilderen, dat zij de daad niet verder brengen. Daarbij is hunne invoeging op de droogst mogelijke wijze geschied en heeft de Heer Pierson zich eene ongemotiveerde afwijking van de tijdsorde veroorloofd. Ik geloof niet onbillijk te zijn, wanneer ik ten slotte verklaar, dat wij de personen meer leeren kennen uit hetgeen over hen gesproken of geschreven wordt, dan uit hunne handelingen en uit hetgeen zij zelven zeggen of schrijven.

Omtrent de theologische gesprekken en redevoeringen onthoud ik mij van alle oordeel; maar als eenvoudige leek waag ik het te betwijfelen, of Prof. van Maanen met zijne beginselen over inter-

pretatie van geijkte woorden wel geheel eerlijk handelt. Wanneer hij weet, dat de goede gemeente onder de termen, die hij bezigt, geheel iets anders verstaat en bedoelt dan hij, die altijd op de hoogte der wijsbegeerte ademhaalt, dan moet hij haar dat zeggen of ze niet gebruiken. Ik deel in dit opzigt Adriaan's aanvankelijk bezwaar, en daar ik niet de hoogten mede heb beklommen, zou ik moeijelijk ademhalen, wanneer ik zoo spreken moest als de hoogleeraar.

De schrijver van dezen roman is een te ernstig litterator en een te conscientieus kunstenaar, om het oog te willen sluiten voor de leemten, die zijn werk ten opzigte van fictie en vorm bevat. Ik heb gepoogd met bescheidenheid en in alle opregtheid hem mijne bezwaren mede te deelen; maar ik zou mij aan aanmatiging schuldig maken, wanneer ik de middelen wilde aangeven, waardoor die onvolkomenheid kan worden aangevuld. Hij kent ze beter dan ik; ik laat ze over aan zijne zelfstudie, en ofschoon hij beweert, geen slaaf te zijn van een ideaal, ik ben overtuigd, dat hij geen letterkundigen arbeid aanvaardt zonder zich zelven de hoogste eischen te stellen. Die dat doen, naderen bij iedere schrede de uitdrukking van het volmaakte; aan deze idealisten is de overwinning gewaarborgd.

JOH. C. ZIMMERMAN.

Theophile Gautier.

- Emaux et Camées. -

Wat is kunst? Is de inhoud, de gedachte het overwegend element, of is de vorm de hoofdzaak? Toen de Renaissance op het einde der middeleeuwen met eigen begrippen optrad, kwam die vraag in de christelijke wereld het eerst op. Vóór dien tijd had de catholieke kerk het pleit geheel en al in dien zin beslist, dat de kunst slechts een uiting kon zijn van beginselen en denkbeelden. Natuurlijk: alles was volgens de nieuwe leer in zekeren zin symbool geworden, teeken en weêrspiegeling van iets hoogers. Aan alle zinnelijke verschijnselen lag ten grondslag het goddelijk idee. Alle stof, elke vorm moest dus slechts als ligchaam, als bekleeding van den geest worden geacht. Liefde voor het oneindige, aspiratiën naar iets hoogers, openbaringen van het hemelsche, verzuchtingen van het hart waren de trekken, waaraan men die christelijke kunst kon herkennen. Het aardsche leven achtte men gering; slechts voor zoover het sprak van het goddelijk bestaan, waardeerde men het. Juist daarom verkregen alle kunstwerken iets traditioneels; zij volgden een type, en liefst de type waarin de kerk het christelijk leven had voorgesteld. En daaruit laat zich mede verklaren dat zoovele van de heerlijke kunstwerken der middeleeuwen niet bepaald één persoonlijkheid tot auteur hebben, maar als het ware het werk zijn van een zekeren kring, van een zeker tijdvak. Wie heeft eigentlijk de dom te Freijburg gebouwd? Wie is, om nog later tijdstip te nemen, de ware auteur van de Imitatio Christi? Zeer zeker, men zal u namen van kunstenaars noemen, maar het zijn niet zoo bepaald individualiteiten, onderscheiden en te herkennen van alle anderen in karakter, daden en gedachten, Er is geen Phidias, onderscheiden van een Polygnotus, van een Apollodorus. Voeg daarbij, dat men den Christus, het hoogste dat de kunst mogt voorstellen, alléén opvatte als den God der Droef-

heid; dat men het leven van vele zijden als een bedwelming der zonde, de genietingen dezer aarde als dartelheid aanmerkte; dat het kloppen van het beangst geweten als het ware de vreugd verbande; en men zal begrijpen hoe diep weemoedig de toon was die uit al die kunstwerken sprak. De dichter, de schilder, de bouwmeester had het geloof, en uit de volheid van zijn geloofsovertuiging aanzag hij de aardsche wereld en de bovennatuurlijke orde van dingen, en schiep hij zijn ernstige beelden en gedachten.

De Renaissance nu wilde breken met die traditie, die gebood om allereerst de gemoedstemming te bepalen van den kunstenaar. Zij wilde voortaan alleen den mensch en de natuur tot grondslag van alles nemen. Het leven met al zijn hartstochten, met al zijn blijde juichtoonen en bange weeklacht, met al zijn onrust, zijn begeerten, zijn strijden, zijn woelen, zijn zoeken, met al zijn trots, met al zijn laagheid werd nu als een probleem, als een raadsel - want men verwierp het woord van het Christendom - bestudeerd en opgevat. De bovennatuurlijke orde van zaken werd niet meer als levenwekkende bron beschouwd. Men nam de dingen dezer aarde zelve in oogenschouw. Men wilde gaan zien hoe de mensch oorspronkelijk denkt en gevoolt, hoe de natuur stil en onmerkbaar werkt. En met ijver ging men aan den arbeid. Om den mensch in zijn gedachten en gewaarwordingen te ontleden, had men een uitstekend hulpmiddel gevonden. Was het niet de oudheid geweest, die tot leus van al haar streven zich deze spreuk had gekozen: ‘de mensch is de maat van alle dingen’? En was niet juist de literatuur van die oudheid als uit de diepte der zeeën weder opgedolven? De nog niet lang uitgevonden boekdrukkunst had den toegang tot die letterkundige schatten voor een ieder opengesteld, en die nu slechts den lust en de volharding had om die gedachten zich toe te eigenen, kon telkens nieuwe gezichtspunten te zien krijgen. Eigenaardig werd die studie der oudheid, juist omdat zij een studie van den mensch is, humanisme genoemd. En uit dit oogpunt werd zij door de mannen der Renaissance gewaardeerd. Maar niet slechts de logische gedachtenloop van den mensch, ook de natuur en haar geleidelijke methode werd het voorwerp van onderzoek. Een geheel nieuwe wereld was door Columbus en de stoute zeebouwers dier tijden ontdekt. Als van zelf was door al het nieuwe, dat aangeboden was, op de verscheidenheid en overeenstemming der natuurvoortbrengselen en natuurwetten gewezen; een Vesalius ontleedde het ligchaam, een Servet bespiedde

deu omloop van het bloed: en door dat men op deze wijze de natuur met hare wetten tot punt van uitgang en tot voorbeeld koos, brak men als het ware met het streven naar het oneindige, dat zoo zeer het kenmerk van de middeleeuwsche beschaving was geweest. Het zekere, het bepaalde werd nu gehuldigd. De rijkdommen, door het nieuw ontdekte Amerika aangeboden, riepen tot genot. En het geheele tijdperk draagt dan ook op het gelaat de vreugde. In de kunstuitingen van de Renaissance is zoo iets wonderlijk kleurrijks: een vuurvlam schittert uit alles tegen. Den Man der Smarte had de middeleeuwsche kunst steeds op het doek gebracht; het tijdperk der Renaissance schilderde het beeld der blijde moeder met het kind: de Madonna.

De twee richtingen die wij daar schetsten, zijn nog altijd daar in de kunst. Van de eene zijde het streven om, van een zeker geloof of gedachte uitgaande, de kunstwereld met nieuwe ideën te verrijken, de gedachte in het werk te leggen, en door die gedachte het tot een kunstwerk te stempelen; van de andere zijde het denkbeeld dat de zaken of verschijnselen hier op aarde slechts moeten worden gegrepen; dat lichteffecten, zeldzame lijnen, nieuwe gestalten, gelukkige contrasten, treffende types, de eigenlijke gedachten voor den kunstenaar zijn: - van de eene zijde een zich aangetrokken gevoelen tot den zonnegloed der christelijke waarheid, van de andere zijde een hooggestemd eclectisme dat kan gelooven aan de spiegelingen van Gods werkingen in het algemeen, maar dat niet exclusief ééne waarheid wil eerbiedigen; - hier opwekking om alléén het ideaal te beoefenen, daar ook realisme; hier subjectivisme, daar streven naar objectiviteit: hier een oordeel, een gericht, daar louter een voorstelling in den schoonsten vorm gegoten.

Wij dachten aan dat alles, toen ons een nieuwe editie van Th. Gautier's Emaux et Camées in handen kwam. Wat hebben wij met dien dichter vroeger gedweept! Wij waren en zijn het eens met Alberdingk Thijm, als hij hem noemt den grootsten dichter misschien dien Frankrijk in onze eeuw heeft aan te wijzen. Hij alleen onder de Franschen, herinnert aan Goethe. En zonderling, even als Goethe, heeft hij beide richtingen in zijne poësie weten weêr te geven. Niemand toch heeft in zijn vroegere poësie de echt-christelijke kunst der middeleeuwen zoo begrepen als Gautier. Hoor hem in zijn heerlijk gedicht ‘Melancholia’, wellicht het schoonste vers dat Frankrijk in onze eeuw heeft voortgebracht:

J'aime les vieux tableaux de l'école allemande;
Les vierges sur fond d'or aux doux yeux en amande,
Pale comme le lis; blondes comme le miel,
Les genoux sur la terre et le regard au ciel,
Sainte Agnès, sainte Ursule et sainte Catherine,
Croisant leurs blanches mains sur leur blanche poitrine:
Les cherubins joufflus au plumage d'azur,
Nageant dans l'outremer sur un filet d'or pur;
Les grands anges tenant la couronne et la palme:
Tout ce peuple mystique au front grave, à l'oeil calme,
Qui prie incessamment dans les missels ouverts,
Et rayonne au milieu des lointains bleus et verts.
Oui, le dessin est sec et la couleur mauvaise,
Et ce n'est pas ainsi que peint Paul Véronèse:
Oui, le Sanzio pourrait plus gracieusement
Arrondir cette forme et ce linéament;
Mais il ne mettrait pas dans un si chaste ovale
Tant de simplicité pieuse et virginale;
Mais il ne prendrait pas, pour peindre ces beaux yeux,
Plus d'amour dans son coeur et plus d'azur aux cieux.

Alleen de oud-Italiaansche meesters, Cimabue en Giotto, zijn volgens Gautier met die Duitsche schilders te vergelijken; deze ook waren geen mannen van de Renaissance:

C'étaient des ouvriers qui faisaient leur ouvrage
Du matin jusqu'au soir, avec force et courage:
C'étaient des gens pieux et pleins d'antorité,
Sachant bien qu'ici bas tont n'est que vanité;
Leur atelier à tous était le cimetière,
Ils peignaient, près des morts passant leur vie entière,
Puis, quand leurs doigts roidis laissaient choir les pinceaux,
On leur dressait un lit sous les sombres arceaux.
Ils dorinaient là, couchés auprès de leur peinture,
Les mains jointes, tout droits, dans la même posture
De contemplation extatique où sont peints
Sur les fresques du mur leurs anges et leurs saints.
Ceux-là ne faisaient pas de l'art une débauche,
Et leur ocuvre toujours, quoique barbare et gauche,
Même à nos yeux savants reluit d'une beauté,
Tout jeune de charme et de naiveté.
Sur tous ces fronts palis, sous cet air de souffrance
Brille ineffablement quelque haute espérance;
L'on voit que tout ce peuple agenouillé n'attend
Pour revoler aux cieux que le suprême instant.

Dans ces tableaux, partout l'ûme glorifiée
Foule d'un pied vainqueur la chair mortifiée
L'ombre remplit le bas, le haut rayonne seul,
Et chaque draperie a l'aspect d'un linceul.
C'est que la vie alors de croyance était pleine,
C'est qu'on sentait passer dans l'air du soir l'haleine
De quelque ange attardé s'en retournant an ciel;
C'est que le sang du Christ teignait vraiment l'autel;
C'est qu'on était au temps de saint François d'Assise,
Et que sur chaque roche une cellule assise
Cachait un fou sublime, insensé de la Croix;
Le désert se peuplait de lueurs et de voix;
Dans toute obscurité rayonnait un mystère;
On aimait, et le eiel descendait sur la terre.
Gothique Albert Durer, oh! que profondément
Tu comprenais cela dans ton coeur d'Allemand!
Que de virginité, que d'onction devine
Dans ces pales yeux bleus, où le ciel se devine!
Comme on sent que la chair n'est qu'un voile à l'esprit!
Comme sur tous ces fronts quelque chose est éorit,
Quc nos peintres sans foi ne sauraient pas y mettre.

Heerlijk rollende verzen, wier wedergade schaars te vinden is! Hoe wordt hier aan de GEDACHTE de eenige en eerste plaats gegeven! Het zijn niet alleen de schoone lijnen en vormen, neen, het is in de eerste plaats de eenvoud van het hart, de gloed van het geloof, de liefde die uit den hemel nederdaalt, - die den kunstenaar adelen. Wij gelooven dat Gautier te weinig in zijn eigen land - wij denken hier om Sainte-Beuve - om deze zijde van zijn talent is gewaardeerd en bewonderd.

Ditmaal wenschen wij echter de andere zijde van Gautier na te gaan, en op zijn Emaux en Camées een oogenblik de oogen te vestigen. Dit zijn wel de gedichten die men in Frankrijk het liefst heeft opgevangen en begrepen. Zoek hier niet min of meer christelijke herinneringen, tradities van beginselen in de middeleeuwen geidealiseerd, maar zoek hier in de eerste plaats de VORM, die aan het meest vluchtige denkbeeld een duurzaam bestaan weet te geven. Vorm en tegelijkertijd kleur. Lijnen die in het weêrbarstig koraal met zekere wisse hand zijn gegrift, en die zoo onveranderlijk goed, zoo zuiver van omtrek zijn, dat geen dwarrelende voorstelling meer mogelijk is; grenzen die juist dat omvatten wat zij bedoelden, niets meer, niets minder, maar binnen dien bepaalden kring alles tot één

vast duurzaam geheel hebben geconcentreerd. Kleuren die door het vuur worden beproefd, terwijl zij op het harde metaal worden aangebracht, doch die nu ook een glans en gloed bezitten, die aan het vuur doet denken, en wederom zoo onuitwischbaar, zoo scherp zijn getoetst, dat al het vage, al het nevelachtige van zelf is buitengesloten. Wel heeten het cmaux en cameën, want die gedichten maken er geen aanspraak op om symbolen te zijn, weêrspiegelingen van hooger ideën, neen, het is het voorbijgaand leven der menschen, het zijn en genieten der natuur, een phase van het aardsch bestaan, dat gegrepen wordt, en nu in den zuiversten omtrek tot een kunstwerk wordt gemerkt. Men gaat uit van de aarde, en idealiseert dan. Men doet als de Grieken in de tijden van Pericles, niet als de mannen der romantische school. Zie hier als voorbeeld een premier sourire du printemps:

Tandis qu'à leurs oeuvres perverses
Les hommes courent haletants,
Ma s qui rit, malgré les averses,
Prépare en seeret le printemps.

Pour les petites pâquerettes,
Sournoisement lorsque tout dort,
Il repasse les collerettes
Et cisèle des boutons d'or.

Dans le verger et dans la vigne,
Il s'en va, furtif perruquier,
Avec une houppe de cygne,
Poudrer à frimas l'amandier.

La nature au lit se repose,
Lui descend au jardin désert,
Et lace les boutous de rose
Dans leur corset de velours vert,

Tout en composant des solfèges,
Qu'aux merles il siffle à mi-voix,
Il sème aux prés les perce neiges
Et les violettes aux bois.

Sur le eresson de la fontaine
Où le cerf boit, l'orcille au guet,
De sa main eachée il égrène
Les grelots d'argent du muguet.

Sous l'herbe, pour que tu la ceuilles,
Il met la fraise au teint vermeil,
Et te tresse un chapeau de feuilles
Pour te garantir du soleil.

Puis, lorsque sa besogne est faite
Et que son règne va finir,
Au seuil d'Avril touruant la tête,
Il dit: Printemps, tu peux venir!

Zeker dit alles glijdt gemakkelijk genoeg daarheen: maar kenners zullen weten te waardeeren hoe doorwerkt al die tinten zijn en hoe scherp dat alles is geteekend. Die bloemen schieten op, wiegelen op den stengel en ontplooijen haar blaadjens. Wilt gij het u goed duidelijk maken waarin de artistieke waarde van dit gedichtje zit, leg dan - we zijn nu eenmaal bezig met antithesen - daarnaast het vers van Henry Murger (in zijn nuits d'hiver): le dimanche matin. Dit vers, zelf een navolging van Hebel, dat, niettegenstaande zijn wijd flodderend gewaad, zulk een aardigen indruk maakt, zal u dadelijk doen zien met wat vastheid Gautier zijn beitel in het marmer slaat. Want Gautier wandelt niet als een enfant de Bohème op den grooten breeden weg der kunst, neen, zoodra hij dat rijk van de kunst is binnengetreden, betreedt hij in zijn gedachte zijn heiligdom. Op de aarde wandelt hij anders als een van die Bohemiens, overal indrukken opvangend en zoekend. Het zijn soms wonderlijk bizarre toonen, grillige nooten: hoor bijv. twee wariaties (er zijn er meer in zijn bundel) op het Carnaval de Venise:

I.
Dans la rue.

Il est un vieil air populaire
Par tous les violons raclé,
Aux abois des chiens en colère,
Par tous les orgues nazillé.

Les tabatières à musique
L'ont sur leur répertoire inserit;
Pour les serins il est classique,
Et ma grand' mère, enfant, l'apprit.

Sur cet air, pistons, clarinettes,
Dans les bals aux poudreux berceaux,
Font sauter commis et grisettes,
Et de leurs nids fuir les oiseaux.

La guinguette, sous sa tonnelle
De houblon et de chèvre feuil,
Fête, en braillant la ritournelle,
Le gai dimanche et l'Argenteuil.

L'aveugle au basson qui pleurniche
L'écorche en se trompant de doigts;
La sébile aux deuts, son caniche
Près de lui, le grogne à mi-voix.

Et les petites guitaristes,
Maigres sous leurs minces tartans,
Le glapissent de leurs voix tristes
Aux tables des cafés chantants.

Paganini, le fantastique,
Un soir, comme avec un crochet,
A ramassé le thême antique
Du bout de son divin archet.

Et, brodant la gaze fanée
Que l'oripeau rougit encor,
Fait sur la phrase dédaignée
Courir ses arabesques d'or.

II.
Sur les lagunes.

Tra la, tra la, la, la, la laire!
Qui ne connait pas ce motif?
A nos mamans il a su plaire,
Tendre et gai, moqueur et plaintif:

L'air du carnaval de Venisc,
Sur les canaux jadis chanté,
Et qu'un soupir de folle briso
Dans le ballet a transporté!

Il me semble, quand on le jone,
Voir glisser dans son bleu sillon
Une gondole avec sa proue
Faite en manche de violon.

Sur une gamme chromatique,
Le sein de perles ruisselant,
La Vénus de l'Adriatique
Sort de l'eau son corps rose et blanc.

Les dômes sur l'azur des ondes,
Suivant la phrase au pur contour,
S'enflent comme des gorges rondes
Que soulève un soupir d'amour.

L'esquif aborde et me dépose
Jetant son amarre au pilier,
Devant une façade rose,
Sur le marbre d'un escalier.

Avec ses palais, ses gondoles,
Ses mascarades sur la mer,
Ses doux chagrins, ses gaietés folles,
Tout Venise vit dans cet air.

Une frêle corde qui vibre
Refait sur un pizzicato,
Comme autrefois joyeuse et libre,
La ville de Canaletto!

Deze verzen bewijzen ten minste wel dat Gautier beeldend kunstenaar boven velen is; geen schemerachtigen indruk geeft het geheel; het stuk is dan ook niet bepaald donkerverwig of dof van tint: wij kunnen slechts als met den vinger wijzen naar al die aardige overgangen, naar al die frissche wendingen; slechts even doen opmerken hoe vast van leest al die kleine beeldjens en figuren zijn, om weldra tot het besluit te komen, dat, al schuilt er geen weemoed, geen verwonderlijk heimwee, geen voorgevoel van iets hooger in deze verzen, hun aantrekkingsvermogen er niet minder om is. Zeker de stift, waarmede de omtrekken zijn getrokken, is scherp en fijn van punt, doch de teekening is daarom niet glad: integendeel alles hecht zich van zelf in de verbeelding; het leven tintelt, de schalksche oogen lachen u toe, de wiegelende golven der lagunen murmelen bijna rhytmisch in uw oor. Het gevoel moge zich maskeeren onder een

beeld of onder ironie, het is niet afwezig. Men neemt slechts de kalmte van den dichter waar, die zelfs zijn gevoel heeft overwonnen. Wij spreken niet van de heerlijke termen, die de dichter aan de Fransche taal weet te onttooveren, wij zijn misschien barbaren op dit punt, maar zeker zijn wij geen barbaren, waar het er op aankomt het volgende gedicht te genieten: het is een herinnering aan de garde van den ouden Napoleon:

Vleux de la vieille.
15 Décembre.

Par l'ennui chassé de ma chambre,
J'errais le long du boulevard:
Il faisait un temps de décembre,
Vent froid, fine pluie et brouillard:

Et là je vis, spectacle étrange,
Echappés du sombre séjour,
Sous la bruine et dans la fange,
Passer des spectres en plein jour.

Pourtant c'est la nuit que les ombres
Par un clair de lune allemand,
Dans les vieilles tours en décombres,
Reviennent ordinairement;

C'est la nuit que les Elfes sortent
Avec leur robe humide au bord,
Et sous les nénuphars emportent
Leur valseur de fatigue mort;

C'est la nuit qu'a lieu la revue
Dans la ballade de Sedlitz,
Où l'empereur, ombre entrevue,
Compte les ombres d'Austerlitz.

Mais des spectres près du Gymnase,
A deux pas des Variétés,
Sans brume ou linceul qui les gaze,
Des spectres mouillés et crottés!

Avec ses dents jaunes de tartre,
Son crâne de mousso verdi,
A Paris, boulevard Montmartre,
Mob se montrant en plein midi!

La chose vaut qu'on la regarde,
Trois fantômes de vieux grognards.
En uniforme de l'ex-garde,
Avec deux ombres de hussards!

On eut dit la lithographie
Où, dessinés par un rayon,
Les morts, que Raffet déifie,
Passent, criant: Napoléon!

Ce n'étaient pas les morts qu'éveille
Le son du nocturne tambour,
Mais bien quelques VIEUX DE LA VIEILLE
Qui célebraient le grand retour.

Depuis la suprême bataille,
L'un a maigri, l'autre grossi;
L'habit, jadis fait à leur taille,
Est trop grand ou trop rétréci.

Nobles lambeaux, defroque épique,
Saints haillons, qu'étoile une croix,
Dans leur ridicule héroïque
Plus beaux que des manteaux de rois!

Un plumet énervé palpite
Sur leur kolbach fauve et pelé;
Près des trous de balle, la mite
A rongé leur dolman criblé;

Leur culotte de peau trop large
Fait mille plis sur leur fémur;
Leur sabre rouillé, lourde charge,
Embarasse leur pied peu sûr;

Ou bien un embonpoint grotesque,
Avec grand' peine boutonné,
Fait un poussah, dont on rit presque,
Du vieux héros tout chevronné.

Ne les raillez pas, camarade;
Saluez plutôt chapeaux bas
Ces Achilles d'une Iliade
Qu' Homère n'inventerait pas.

Respectez leur tête chenue!
Sur leur front par vingt cieux bronzé,
La cicatrice continue
Le sillon que l'âge a crcusé.

Leur peau, bizarrement noireie,
Dit l'Egypte aux soleils brûlants;
Et les neiges de la Russie
Poudrent encor leurs cheveux blanes.

Si leurs mains tremblent, c'est sans doute
Du froid de la Bérésina:
Et s'ils boitent, c'est que la route
Est longue du Caire à Wilna.

S'ils sont perclus, c'est qu'à la guerre
Les drapeaux étaient leurs seuls draps;
Et si leur manche ne va guère,
C'est qu'un boulet a pris leur bras.

Ne nous moquons pas de ces hommes
Qu'en riant le gamin poursuit;
Ils farent le jour, dont nous sommes
Le soir et peut-être la nuit.

Quand ou oublie, ils se souviennent!
Laneier rouge et grenadier bleu,
Au pied de la colonne, ils viennent
Comme à l'autel de leur seul dieu.

Là, fiers de leur longue souffrance,
Reconnaissants des maux subis,
Ils sentent le coeur de la France
Battre sous lours pauvres habits.

Aussi les pleurs trempent le rire
En voyant ce saint carnaval,
Cette masearade d'empire
Passer comme un matin de bal;

Et l'aigle de la grande armée
Dans le ciel qu'emplit son essor,
Du fond d'une gloire enflammée,
Etend sur eux ses ailes d'or!

Wij meenen dat dit vers wel een der keurigste uitdrukkingen is van het talent van Gautier. Hier is de glimlach al zeer dicht bij de traan. Het vers gelijkt op een der beste gedichten van Heinrich Heine. En let wel op: - hoe zeer de dichter hier op den voorgrond treedt, hoe zeer die boven alles zwevende kalmte wordt gemist, toch is er volkomen onderwerping van den dichter aan het onderwerp dat hij voorstelt. Die huzaar en die grenadier in hun verscho-

ten uniform met hun waggelenden stap zijn niet alledaagsch geteekend. De afschrik voor wat de Franschen noemen le lieu commun, is misschien wat overdreven, maar men zal niet ontkennen dat de vorm zoo schoon en zoo nieuw is, dat zij alles doet vergeven. Men verhaalt dat de dichter, die zich in zijn latere jaren als het ware in zijn kalme onverschiligheid heeft gehuld, toen hij op het Theatre Français dat vers op een avond hoorde voordragen, plotseling, als verwonderd over zijn eigen werk, in tranen uitbarstte.. Maar dit is voor ons thans bijzaak; wij schetsen geen persoonlijkheid, wij geven slechts een indruk weder van verzen die in een nieuwe editie ons in handen kwamen. Een ander maal zij het ons gegeven den Theophile Gautier te portretteeren en hem naast Alfred de Musset te plaatsen en te schatten; thans hebben wij slechts met het begrip te doen, waarvan die émaux en camées de uiting zijn, met het begrip van kunst. Wij begonnen ons stuk met de vraag: wat is kunst? Een bepaald antwoord hebben wij niet kunnen geven. Evenmin op de vraag, of de vorm dan wel de inhoud in zaken van kunst beslist; maar wij zijn verzekerd van ieders volle instemming op deze verzen uit de Emaux et Camées, waarmede wij eindigen:

Tout passe. - L'art robuste
Seul a l'éternité,
  Le buste
Suivit à la cité.

Et la medaille austère
Que trouve un laboureur
  Sous terre
Révèle un empereur.

Les dieux eux-mêmes meurent;
Mais les vers souverains
  Demeurent
Plus forts que les airains.

H.P.G. QUACK.

Sneeuwklokjes.

I.

Aan een typen-dichter.

‘Wat zijn typen, vaardig dichter?
Die te geven, is 't niet zwaar?’ -
‘Arme sukkel, niets is lichter,
Zie in 't rond en kies ze maar.
Zoo, bijvoorbeeld, gunt ge een zetje
Aan de vrome feemlarij;
Wel, ge schetst een fijn kornetje
En schrijft daar wat woordjes bij.

Woordjes, niet te kort en krachtig,
Maar *liquide* als dunne melk.
Kracht is velen meest te machtig
En wat langnat kost voor elk.
Voorts: hoe twijfelziek dees dagen,
Gij draag fier en vrij het hoofd,
Zoodat niemand hoeft te vragen,
Of gij aan u zelv' gelooft.

Vroeger eischte één type een leven;
Ik.... maak er per dag tien, elf!’
‘Vluggert’ mompelde ik daar neven,
‘Gíj kunt lieve typen geven,
Maar de beste zijt ge zelf.’

II.

Aan den dichter van ‘De Schepping’.

'k Stond bewondrend als zoo velen
Voor den rijken boekenschat,
Dien uw arbeid in zich vat.
En ik hoorde uit al die deelen
Stemmen fluistren, tonen kweelen:
Gants Europaas dichtrenrij
Toog mij als voorbij.

‘Ongeëvenaard vertaler!’
Hoorde ik fluistren om mij heen,
‘Sterk geheugen als niet één!
Stout en onnavolgbaar maler,
Met de woorden op 't papier,
Maar... altijd scholier!

In zijn orthodox gefemel,
In zijn aardsche spotternij,
Wat ondeugends soms er bij,
In zijn hel en in zijn hemel,
In zijn klank- en kleurgewemel,
In dat alles hoort ge mij’
Lispt de dichtrenrij.

‘Als hij, zwaar met werk beladen,
Neêrzit, bijna schrijvens moê,
Komen we allen naar hem toe,
Brengen wij, als kameraden,
Elk ons deel gedrukte bladen,
Schoon hij ons niet altijd noemt,
En ons zelfs verbloemt.’

Dichter, die met woorden toovert
Als vóór u maar zelden een,
Waarom werkt gij nooit alleen?
Dichter, die ons oor verovert,
Ons met paarlen overstrooit,
Waarom geeft ge úw schatten nooit?

Politiek overzicht.

's Gravenhage, 25 Januarij 1867.

De tweede groote verandering, die Napoleon III sinds 1852 aan zijn binnenlandsche politiek heeft gegeven, heeft deze maand plaats gehad.

De eerste wending draagt de dagteekening van 24 November 1860. De Moniteur deelde toen eensklaps mede, dat de keizer het voornemen had opgevat, om aan de groote staatslichamen een meer onmiddellijke inwerking op de algemeene politiek van het gouvernement te geven. De hoofdzaak was deze: dat de Senaat en het Wetgevend Lichaam telken jare, bij de opening der zitting, een adres van antwoord op de troonrede mochten aanbieden; dit adres zou behandeld worden in tegenwoordigheid van regeringscommissarissen, die aan de Kamers alle noodige inlichtingen over de buitenlandsche en binnenlandsche politiek zouden geven. Ministers zonder portefeuille zouden voortaan de wetsontwerpen der regering in de Kamers verdedigen. Voor de openbaarmaking der discussiën zou tevens gezorgd worden. De minister Persigny zou deze verandering in de binnen, landsche politiek vooral tot stand brengen en leiden, terwijl Fould als minister van financiën aftrad. Een diepen indruk maakten deze wijzigingen in het staatsbestuur. Het was nog minder de uitgebreidheid der concessiën, dan wel de daad zelf, die in zoo groote mate de belangstelling opwekte. Want die daad sloot in zich een belofte voor de toekomst. Het scheen toen, dat het den keizer toch altijd ernst was geweest, als hij sprak van de krooning van het werk, het geven van vrijheid aan het tot orde gekeerde Frankrijk. Indien het mogelijk ware - zoo redeneerde men - dat er in Frankrijk een groote politieke partij zich vormde, waarin zich alle schakeeringen zouden gaan oplossen, een partij, die voor het oogenblik

oude relatiën en oude onderlinge twisten wilde vergeten, om geen anderen band te erkennen dan de gemeenschappelijke liefde voor orde en vrijheid; een partij die slechts naar het gehalte van het muntstuk zou vragen en niet naar het beeld dat daarop stond, - dan ware het wellicht mogelijk dat de keizer die munt der vrijheid met zijn eigen figuur zou stempelen en aan het volk zou geven. Ten minste het bleek dat de keizer de proef hiervan wilde nemen.

Hoe is die proefneming uitgevallen? Zes jaren zijn nu verloopen, en de toenadering van de vroegere liberale partij tot Napoleon is nog niet verkregen. Persigny had in zijn circulaire van December 1860 gezegd: ‘vele geachte en hooggeschatte mannen van de oude gouvernementen houden zich - hoezeer zij ook hulde brengen aan den keizer om de groote dingen die hij heeft volbracht - nog altijd ter zijde uit een gevoel van persoonlijke waardigheid. Betuig hun de voorkomendheid waarop zij aanspraak hebben; verzuim geen gelegenheid om hen te overreden het vaderland met hun talenten en ondervinding te dienen, en herinner hun, dat, zoo het edel is om het verleden te eerbiedigen, het nog schooner is om zijn land nuttig te zijn.’ De geachte en hooggeschatte mannen herinnerden zich echter te goed, dat zij in December 1852 eerst naar het bureau van policie van het 10de arrondissement van Parijs, en daarna naar de kaserne van de Quai d'Orsay, omringd door troepen, gebracht waren. Er kon dus van hun kant niet op vriendschap gerekend worden. Een eigenlijk gezegde parlementaire regering te vestigen, lag dan ook nimmer in de plannen van een Napoleon. Dat hij er echter - met het oog op de duurzaamheid zijne dynastie - prijs op moest stellen, een zelfstandige nationale volksvertegenwoordiging te verkrijgen, spreekt wel van zelf. On ne s'appuie que sur ce qui resiste. Die steun echter moest nu geheel en al buiten de oude partijen gevonden worden, en ziedaar, het jaar 1866 was het eerste waarin een zoodanige groepering gevonden werd. Scherp van de eigenlijk gezegde oppositie gescheiden, maar daarentegen ook zich afzonderend van de groote min of meer kruipende meerderheid, had zich vooral onder de leiding van Buffet en Latour du Moulin, en geruggesteund door Emile Ollivier, een partij van een vijftigtal afgevaardigden gevormd, wier streven het was een partij van orde en van vrijheid te zijn. Het was, naar ons inzien, een zeer belangrijk feit. Want het toonde aan dat er een zekere levensvatbaarheid begon te kiemen in de staatsinstellingen van het Napoleontisch rege-

ringssysteem. Bij de vroegere oppositie was er natuurlijk gebrek aan vertrouwen in de geheele regering; zoo men slechts kon en durfde zou men liever openlijk de wapenen tegen de regering opnemen. Aan zulke vrienden kon de regering moeijelijk toezeggingen of concessiën doen. Uit zulk een hout was geen timmerhout voor het gebouw van een duurzame keizerlijke staatsinstelling te kappen. Persigny had zoo'n ongelijk niet van uit zijn standpunt, toen hij in zijn circulaire van 1860 zeide: ‘Zoolang er partijen zijn, vijandig aan de bestaande orde, zoolang er natiën in de natie zijn, kan de volledige vrijheid aan de vijanden der orde slechts verleend worden bij die ontaarde volken, die, even als de Grieken van het Bizantynsch keizerrijk, boven het heil van den staat het recht verkiezen om onderling te twisten en elkander te vernietigen.’

Nu echter waren er teekenen die op eene betere toekomst wezen, en Napoleon heeft dus begrepen ook van zijn kant iets te doen. Handig als hij is, heeft hij echter den maatregel zóó genomen, dat er iets goeds zich uit ontwikkelen kan, wanneer het geschenk oprecht wordt aangenomen, terwijl de maatregel krachteloos blijft, als misbruik de toeleg wordt. Daarbij heeft de keizer - wij redeneeren natuurlijk in des keizers meening en zin - gelegenheid gevonden een misslag te herstellen, waarin slechts al te gaarne de Fransche geest verviel. De discussie toch over het adres, aanleiding gevende tot het doen uitblinken van alle rhetorische gaven, had gaandeweg proportiën gekregen, die aan het buitengewone grensden. Een discussie van twee maanden was soms nog niet genoeg om tot een zeker resultaat te komen. Nog steeds waren er onderwerpen, die tot een discours zich leenden. Het vuurwerk knetterde en knapte in de lucht. De vonken vlogen bontgekleurd in het wijde azuur, en het volk gaapte staroogend dat alles na, - maar verder kwam men ook niet. Geen enkele maatregel was het doel. Om dat alles nu te verhelpen en de groote wijziging in de binnenlandsche staatkunde in te leiden, heeft de keizer den 19^{den} Januarij den volgenden brief aan den minister van staat, Rouher, geschreven: ‘Sedert eenige jaren vraagt men zich af, of onze instellingen haar uiterste grens van volmaking hebben bereikt, dan wel of nieuwe verbeteringen moeten worden bewerkstelligd; vandáár een te betreuren onzekerheid die ophouden moet. Tot nu toe hebt gij kloekmoedig in mijn naam moeten worstelen om te ongelegener tijd gedane vragen af te wijzen, en om mij het initiatief te laten van nuttige hervormingen, als de

tijd daarvoor rijp was. Heden geloof ik dat het mogelijk is aan de instellingen van het keizerrijk al de ontwikkeling te geven, waarvoor zij vatbaar zijn, en aan de staatkundige vrijheid een nieuwe uitbreiding te verleenen, zonder de macht in gevaar te stellen die de natie mij heeft toevertrouwd.' En dan komen de wijzigingen die de keizer vaststelt. Zij komen hierop neder: Het antwoord op de troonrede van den keizer wordt afgeschaft. Daarentegen zullen de leden van den Senaat en van het Wetgevend Lichaam het recht hebben interpellatiën tot de Regering te richten. Die aanvragen tot interpellatie moeten geteekend zijn door vijf leden, en worden aan den president gegeven, die ze mededeelt aan den minister van staat, en ze ten onderzoek toezendt aan de afdeelingen. Zoo twee afdeelingen van den Senaat of vier afdeelingen van het Wetgevend Lichaam het advies geven dat de interpellatie kan doorgaan, bepaalt de Kamer den dag van de discussie. Na de sluiting der discussie stemt de Kamer óf eenvoudig om over te gaan tot de orde van den dag, zonder motieven op te noemen, óf zij besluit tot een verzending naar de Regering. De verzending naar de Regering kan slechts in deze termen geschieden: de Senaat of het Wetgevend Lichaam vestigt de aandacht van de Regering op het onderwerp van de interpellatie. Ten slotte, en ziehier een der belangrijkste punten, elk der ministers kan, ten gevolge van een speciale machtiging van den keizer, belast worden om te zamen met den minister van staat, de presidenten en leden van den Raad van State, de Regering te vertegenwoordigen voor den Senaat en het Wetgevend Lichaam, in discussie der onderwerpen of voorstellen van wet. Solidariteit echter onder de ministers kan volgens de constitutie niet bestaan. 'Maar hierbij - dus vervolgt de keizer - moet men niet stilstaan, wanneer men de hervormingen die men moet aannemen, wil invoeren; er zal een wet worden aangeboden, waarbij uitsluitend aan de correctioneele rechtbanken de behandeling der drukpersdelicten wordt overgegeven, en waarbij dus de discretionaire macht van de Regering wordt opgeheven. Tevens is het noodzakelijk het recht van vereeniging binnen de grenzen, die de publieke veiligheid eischt, wettelijk te regelen. Ik heb ten vorige jaren - aldus eindigt de keizer - gezegd dat mijn regering wilde voortschrijden op een meer vasten grond, geschikt om èn het gezag èn de vrijheid te verdragen. Door de maatregelen, die ik aanwijs, verwerkelijken zich deze mijne woorden: ik breng niet aan het wankelen den grond, bevestigd door

15 jaren van rust en voorspoed: ik bevestig dien nog meer door mijn betrekking tot de groote staatslichamen naauwer toe te halen, door aan de burgers nieuwe waarborgen in de wet te geven, door de kroon te zetten op het gebouw, hetwelk de wil van het volk heeft opgericht.'

De kroon op het werk! - Wij gelooven dat de keizer zich dus het werk nog al gemakkelijk maakt. Hier is het zaak om met don Pasquale te zeggen: als dat de schoonheid is, waarnaar ge mij vroeger hebt doen verlangen, je vous en fais mon compliment. Neen, de liberale partij heeft vrij wat hooger eischen gesteld dan deze in de gegeven omstandigheden eenigzins ironieke toekenning van het recht van interpellatie. Die ministers die zoo onvast, zoo onzelfstandig optreden, die geen verantwoordelijkheid hebben, ja met hun allen zelfs geen ministerie vormen, voldoen ook nog lang niet aan de rol die voor hen door de liberale partij is weggelegd; die schuchtere wijze waarop na het aannemen der interpellatie de Kamer van haar wenschen doet blijken, zal ook niet het gevoel van eigenwaarde bij de Kamer versterken. Maar verkeerd zou het wezen om dit alles niet aan te nemen. Het is wederom een begin, en een begin dat ten minste het rijk van de willekeur al wederom binnen enger grenzen trekt. De ware philosophie is, om door ervaring wijs geworden, niet te grijpen naar de begrippen, als ze niet binnen ons bereik liggen, wat ook Victor Cousin moge zeggen!

Of liever hij zal niets zeggen: zijn mond is gesloten. Hij is deze maand in 75jarigen leeftijd te Cannes gestorven. Zijne vrienden, daaronder Mérimée, hebben hem naar het graf gebracht en met hem een stuk van Frankrijk's geschiedenis ter aarde besteld. Het waren glorierijke dagen, toen zijn stem als Frankrijk's grootste wijsgeer had weêrklonken. Daar was wel iets onbeschrijfelijk vaags geweest in alles wat hij had voorgedragen; een scherpe logica wist slechts te goed aan te wijzen hoe in den keten van Cousins redeneering hier en daar en nog weder elders schakels ontbraken; het geheele stelsel was zóó historisch ontstaan, dat het soms op een mozaiek geleek, waartoe elke leer, die tot nu toe had gegolden, een steen had geleverd; - maar toch was er weder zoo iets volmaakt edels in al hetgeen van zijn lippen was vernomen. Idool der Fransche jengd uit het tijdperk der Restauratie, had hij den vorm weten te vinden, waarin die tijd het liefst zijn denkbeelden wilde verzinnelijken. Het sursum corda, het hart omhoog, werd door geen met meer fierheid,

met meer geestvervoering uitgesproken. Het woord ‘materialisme’ werd zelfs bijna niet door hem genoemd. Het meest en het liefst hoorde men van hem lessen als deze: onderhoudt in u het gevoel van eerbied: weet te bewonderen: hebt de vereering lief van groote mannen en van groote zaken: weer van u die litteratuur, nu eens grof, dan weder verfijnd, die in de schildering der menschelijke ellende behagen schept, die al onze zwakheden streelt, die het hof maakt aan de zinnen en de verbeelding, in plaats van tot de ziel te spreken en de gedachten te verheffen. Bij alles wat gij doet, stelt u een verheven doel. Buigt de knie niet voor de fortuin, maar gewent u de wet te gehoorzamen. Weest ook verzekerd dat in Frankrijk de democratie altijd de vrijheid voorbijstreeft, dat zij tot wanorde leidt en door wanorde tot de dictatuur. - Als van zelven gleden zijn volzinnen aldus steeds over tot het gebied der politiek. En let wel, tot de constitutioneele politiek van het tijdvak van Louis Philippe. Want Victor Cousin was als het ware de officieele wijsgeer van de staatkunde dier regering. Zijn nobele fijne geest gaf in vele opzichten den toon aan, dien men volgde. Als lid van de Kamer der Pairs, als minister van onderwijs, kon hij zijn stelsel den meest uitgebreiden invloed verschaffen. Alles scheen zich langzamerhand aan zijn formules te gewennen; als hij sprak, was het gehoor reeds ten halve overtuigd; in zijn sfeer weêrstond hem niets; met parlementairen tact versloeg hij zijn tegenstanders ook op wijsgeerig gebied; de meerderheid gaf hem altoos gelijk; een motie van orde waarborgde hem dat hij nog het vertrouwen der philosophie bezat; hij sprak voort, geen was er bijna die in welsprekendheid hem evenaarde..... totdat die booze revolutie van Februarij kwam, die alles vernielde, geheel het porseleinen kunstwerk te morsel sloeg, en den armen Victor Cousin van zijn troon afrukte. Hij zocht en vond troost bij de schoone vrouwen-figuren uit het tijdvak der Fronde, en moge al soms een glimlach ook bij ons zijn opgekomen over zulk een soelaas, toch spatte onze pen liever uiteen, dan dat wij iets mesquins zouden schrijven over zoo edel een figuur als die van Victor Cousin.

Ook de markies de la Roche Jacquelein, het turbulente lid van den Senaat, een van die legitimisten, wien de revolutie van 1830 tot verbijstering heeft verwoed, en die sinds dien tijd geen rust of duur meer hebben gevonden, daar het eergevoel hen gebood stil te zitten, waar de aandrift van het opbruischend gemoed

tot werk en tot handelen aanzette - ook hij is deze weken gestorven. En zoo wordt Frankrijk - want ook Ingres ontviel aan dit land in deze maand - met den dag armer. Rouher, de staatsminister, de gevierde, de hoogbegaafde man, zal als economisch minister zijn land in rijkdommen doen winnen; er zijn echter nog andere rijkdommen dan die in cijfers van in- en uitvoer zich laten groepeeren. De ware financieele specialiteiten hebben anders zelfs niet op met de politieke hervormingen van Napoleon. Even als Fould deed in 1860, verloochent hij zich niet in 1867. Hij treedt weder af om door Rouher zelven vervangen te worden. Met hem treden af als ministers: Randon, Chasseloup-Laubat en Behie, in wier plaats Niel, Rigault de Grenouilly en Forcade de la Rocquette optreden.

Terwijl de minister van financiën in Frankrijk dus aftreedt, viert zijn ambtgenoot in Italië een stillen triumf. Hij wrijft zich zeker in de handen. Want hij heeft met het Huis Langrand-Dumonceau een fameusen koop gesloten. Het geldt niet meer of minder dan den verkoop van al de onder de doode hand rustende goederen der geestelijkheid in Italië. Zoo als men weet heeft het Parlement tot den verkoop dier goederen besloten, een verkoop echter die in zamenwerking met de geestelijkheid moet geschieden, en die voor die geestelijkheid een jaarlijksche vaste rente moet opleveren. Het Huis Langrand-Dumonceau heeft zich aangeboden - en men weet hoe welgevallig zijn naam aan het hof van Rome is - om die goederen voor 600 millioen franken te koopen, waaruit dan de rente aan de Heeren geestelijken kan worden betaald. De Italiaansche schatkist - bitter leeg in de laatste jaren - raakt dus weder gevuld; en tot dien prijs mag de kerk zoo vrij mogelijk (zelfs vogelvrij zeggen enkele onaardigen) wezen in den vrijen staat. Een algemeene glimlach is dus Italië's deel. Zelfs in de kamers van den Heiligen Vader zelven - we vertellen hier slechts wat booze tongen hebben medegedeeld - weêrklonk een zij het ook getemperd gelach. Tonelli stond voor den Paus in het gezelschap van kardinaal Antonelli. Pius IX was welwillend genoeg, vroeg den Italiaanschen gelastigde wat hij eigentlijk bedoelde. Tonello, na zich zelven gelegitimeerd te hebben, begon insinuerend zijn uiteenzetting met de woorden: ‘daar ook uw heiligheid het verlangen heeft te kennen gegeven, enkele zaken te regelen....’ maar Tonelli kon niet voortgaan, want Pius IX viel, met dien fijnen glimlach die hem eigen is, plotseling hem in de rede: ‘ecco le bugie che comminciano; daar be-

ginnen de leugens al weder.' En de Paus lachte, en Antonelli lachte en Tonello kon ook wel niet anders doen dan.... lachen.

Waar men niet lacht, het is in Spanje. Narvaez en de clericale Camarilla hebben geheel en al het roer in handen genomen, en zijn niet van zins het uit hun vuist te laten glippen. De Cortes, waarin, zoo als men weet, tegenwoordig niet de radicalen of progressisten zitting hebben - deze hebben zich, zoo als alle vrienden van Prim en Olozaga, van zelven op een afstand gehouden - maar waar de partij der gematigden, der moderados en der aanhangers van O'Donnell een zekere meerderheid hadden, zijn ontbonden. Een groot aantal der afgevaardigden, 123 in getal, met den president van de Kamer, de heer Rios Rosas, aan het hoofd, besloten desniettegenstaande een adres aan de koningin te richten, om haar te waarschuwen welken weg haar gouvernement opging. Maar Narvaez aarzelde geen oogenblik, en, voordat nog het adres kon worden aangeboden, heeft hij alle onderteekenaars, die hij machtig kon worden, gevangen genomen, daaronder ook Rios Rosas en eenige daarvan naar de Canarische eilanden gezonden. De president van den Senaat, maarschalk Serrano, een oude veelgeliefde vriend der koningin, begaf zich onmiddellijk, zoodra hij bericht van dat alles kreeg, naar de koningin, om zijn adhesie aan het adres eerbiedig te kennen te geven. De koningin moest hem wel ontvangen, hem, den eersten grande van het rijk, maar naauwelijks trad hij uit de kamer der koningin, of ook hem werd de degen afgevraagd, en hij begreep dat hij de gevangene was van Narvaez. Het is een coup tegen het parlementarisme, die thans ondernomen is. En voorzeker, hoe zeer wij ook de gewelddadigheden van Narvaez afkeuren, mag het toch wel met eenigen ernst gevraagd worden, of Spanje een land is, geschikt voor het Engelsche constitutioneele beginsel. Reeds het feit zelf, dat een president van de Cortes en een president van den Senaat, als op ééns gevangen kunnen genomen worden, en lomp weg, naar de Canarische eilanden kunnen worden gestuurd, bewijst wel, hoe weinig diep het systeem in het volk wortels heeft geschoten. De staatsinrichting is toch ook een middel om orde te vestigen; waar anarchie gebiedt, daar worden de beste krachten van het land telkens nutteloos verspild, en de natie kent ten leste geen andere illusie, geen andere toekomst dan de fata morgana der revolutie, die van tijd tot tijd een behendig legerhoofd haar voortoovert.

Even droevig blijft de positie van Oostenrijk met betrekking tot

Hongarije. De Hongaren blijven er bij dat zij een zelfstandig koningrijk willen vormen, met eigen ministers voor de inwendige zaken, dus een staat in den staat. Ten einde nu het overige gedeelte van Oostenrijk in de gelegenheid te stellen om over de pretensies van Hongarije een vast oordeel te vellen, heeft de keizer bij patent van 2 Januarij al de landdagen dier niet-Hongaarsche provinciën bijeengeroepen, en die landdagen uitgenoodigd tot een rijksdag afgevaardigden te zenden, opdat die rijksdag zich dan over de Hongaarsche questie zou kunnen verklaren. Dit middel, dat de keizer nu aanwendt, zou wellicht nog zoo kwaad niet zijn, wanneer niet daaraan een tweede moeijelijkheid was verbonden. Het is de positie van Oostenrijk tegenover zijn Duitsche elementen. Het Duitsche element toch is tot nu toe het meest overwegende element geweest; toen dus von Schmerling in Februarij 1861 zijn stelsel van vertegenwoordiging invoerde, begreep hij op alle wijzen te moeten zorgen dat dit Duitsche element nog altijd de gelegenheid kon vinden zijn overwicht te doen gevoelen. Er werd dus door hem bepaald dat de afgevaardigden die door de landdagen naar den rijksdag werden gezonden, gekozen moesten worden naar vaste groepen, waarbij dan natuurlijk het Duitsche element meer telde dan de andere volken. Tegen dat systeem van von Schmerling is altijd de grootste oppositie gericht. Belcredi, die in zekeren zin de vertegenwoordiger is van die oppositie, heeft dus nu weten door te drijven dat den landdagen de keuze werd overgelaten, hetzij overeenkomstig die groepen te kiezen, hetzij eenvoudig weg uit den landdag afgevaardigden te nemen. Men begrijpt van zelf dat de niet-Duitsche landen niets spoediger zullen doen dan het systeem der groepen te verlaten, en het Duitsche element zal alzoo op den te kiezen rijksdag een treurige minderheid hebben. Alleen de wezenlijk Duitsche provinciën zullen nu Duitschers kiezen. Bohemen, Moravië en Stiermarken zullen die eer niet hebben. Hetgeen toch inderdaad, wanneer men van vertegenwoordiging spreekt, niet juist zoo schreeuwend onbillijk is. - Intusschen wordt op die wijze de chaos van twisten en tegenstrijdigheden in den Oostenrijkschen staat hoe langer hoe grooter. De Duitschers spreken er nu van, zich geheel en al te onttrekken aan het kiezen, zoodat men dan een buitengewone rijksdag zou verkrijgen, uitsluitend bestaande uit Slaven, Slovenen en Polen. Tot nu toe was de moeijelijkheid alleen met de Hongaren, nu komt er nog die met de Duitschers bij. - Is het om deze behandeling van de Duitschers door Oostenrijk, dat de overige staten

van Zuid-Duitschland huiverig worden zelfs in de verte op Oostenrijk te steunen? Beijeren ten minste heeft in dat opzicht een gansche wending ondergaan. De heer von der Pfordten, die zoo lang en zoo trouw de leiding van Beijeren op zich had genomen, is deze maand als minister afgetreden. Inderdaad gedoogde Duitschland's toestand dan ook niet meer dat hij op zijn post bleef. Zoo lange jaren achtereen had hij met von Beust en later ook met von Dalwigk, den Hessischen minister, voor het triasidee, - het denkbeeld om in Duitschland drie groote mogendheden te hebben, Pruissen, Oostenrijk en de groep der kleine koningrijken, - gestreden en gekampt, dan dat hij thans, nu al die droomen waren uitéengespat, nog recht van bestaan als Beijersch minister zou hebben. Hij vooral had Beijeren aangezet om tegenover Pruissen de zijde van Oostenrijk te nemen, en had, toen Pruissen vóór den grooten oorlog den Koning van Beijeren meende te kunnen verlokken, door hem de leiding van Zuid-Duitschland toe te kennen, aangeraden om aan al die vleitaal geen gehoor te geven: - en thans, nu Oostenrijk en Beijeren beide door Pruissen vernederd waren, was als het ware zijn rol afgespeeld. Voor zijn land had hij nog onderhandeld om de beste voorwaarden daarvoor te bedingen, en na de trappen van Bismarcks verblijf opgestegen en afgedaald te hebben, kwam hij terug te Munchen, en bereidde hij den weg voor zijn opvolger. Die opvolger is de prins von Hohenlohe. Deze heeft dadelijk een stelling aangenomen, die min of meer tot Pruissen zich nadert. En in bondgenootschap met Pruissen zal dan ook van nu af aan Beijeren zijn weg gaan.

Voor Bismarek zijn al deze gebeurtenissen slechts resultaten van een even stoute als soliede berekening. Van de dagen sinds hij in Frankfort als gezant bij den Bond optrad, sinds hij te Petersburg aan het Russische hof den toon gaf door zijn stoute menschenverachting - op zijn rijtuigen had hij het Horatiaansche nil admirari als leuze laten schilderen - heeft hij voor niets anders gewerkt dan om Pruissen de leiding van Duitschland te geven. Nu eens duelleerend met den aartsaristocraat von Vincke, wien hij van te vrijheidlievende denkbeelden verdacht; dan arm in arm gaande met Lothar Bucher, den geweldigen democraat, heeft al zijn woelen, zijn streven, zijn strijden slochts één doelwit gehad: Pruissen tot een ware mogendheid van den eersten rang te verheffen, Pruissen den toon te doen aangeven in Europa. En het is hem gelukt. Thans hersteld van al zijn vermoeijenissen, neemt hij

weder als echte cavalier de teugels van het bewind in handen. Heden presideert hij den kabinetsraad, morgen is hij op de jacht: halali! hoe de hoorn klettert, hoe de honden rennen! 82 hazen - de kranten zijn laag genoeg het aantal te tellen - schiet hij op één dag ter neêr:..... en intusschen houdt het volk zich bezig met de voorbereidende stappen tot het kiezen van afgevaardigden voor het rijks-parlement van den Noord-Duitschen Bond. - Want die verkiezingen doen menigeen het hoofd breken. Inzonderheid de democraten weten niet hoe zij de zaak moeten aanpakken, wat zij kunnen hopen of vreezen. Zij hebben zoolang naar het algemeene stemrecht verlangd en geroepen, en nu zij het dan eindelijk hebben, staan zij als het ware onthutst en verblaft. Als een geluk rekenen de meesten het, dat bij zooveel onzekerheid het parlement slechts een raadgevende stem heeft. Het eigentlijke volk schijnt over het algemeen laauw omtrent de geheele zaak, en zoekt te vernemen of ook ambtenaren tot leden van dat parlement kunnen worden verkozen, daar er geen gelden voor remuneratie dier parlementsleden zullen worden toegestaan.

De Pruissische Kamers zijn in dien tusschentijd den 7^{den} Januarij weder bijéengekomen. Eenige interpellatiën hebben in het Huis der vertegenwoordigers plaats gehad. Onder anderen een van Twesten, om de regering opheldering te vragen over de al te straffe maatregelen tegenover Hannover, en een ander betreffende de houding, die het gouvernement tegenover Frankfort aanneemt: beide discussies, die genoegzaam aantoonden, dat de Pruissische Kamer ook voor de geannexeerde landen over wil gaan tot een wettelijk geregelden toestand. Voorts werd een motie aangenomen, waarbij der regering op het hart werd gedrukt om aan de leden van het rijks-parlement behoorlijke geldelijke vergoeding toe te staan, daar anders die leden slechts uit de rangen der aristocratie konden worden genomen; eindelijk werd er op aangedrongen, dat de verslagen van het verhandelde in dit parlement door de drukpers vrijelijk, zonder verantwoordelijkheid van uitgever of drukker, konden worden bekend gemaakt. Dit alles werd geregeld, met meer of minder uitzicht van bekrachtiging door de Regering, door de Kamer aangenomen; maar de eigenlijk belangrijke discussie dezer weken werd niet in het Huis der volksafgevaardigden, maar in het Hcerenhuis gehouden. Er was namelijk een kleine wet zeer spoedig door de Tweede Kamer als ter loops aangenomen, waarbij bepaald werd dat het getal afgevaardig-

den naar dat Huis de te zenden zou vermeerderd worden met de vertegenwoordigers, die de geannexeerde landen, overeenkomstig het Pruissisch kiesrecht, daarheen zouden kunnen zenden. Die wet werd ter bekrachtiging naar het Huis der Heeren gezonden. Dáár echter ontstond een groote storm. Want men begreep, dat zoodoende het evenwicht tusschen de twee takken der wetgevende macht geheel en al zou verbroken worden. Als het Volkshuis aldus vermeerderd en versterkt werd, moest tegelijk het Heerenhuis de aristocratische elementen uit die geannexeerde landen tot zich kunnen trekken. Wanneer nu deze maatregel als het ware partiëel werd aangenomen, was de weg gebaand tot een toekomstige hervorming van het Heerenhuis. Men bedroog zich misschien niet, maar juist daarom wellicht drong Bismarek zoo zeer aan op de aanneming van deze partiëele wet. Het Heerenhuis had hem uitnemend gediend in den strijd tegen de Fortschrittspartij, maar nu deze gebroken was, welnu, andere tijden, andere zeden: het Heerenhuis was wel een rots, maar alleen een symbolische rots, en deze spatten uitéén, als de wind uit een anderen hoek blaast. Hoe het zij, het Heerenhuis, gedrongen door Bismarck, executeerde zich; van de 247 leden kwamen er 102 op en van deze stemden 54 vóór de wet der Regering.

Vergeten wij niet te vermelden, dat de koning van Hannover diegenen zijner officieren, welke in andere dienst willen overgaan, ontslaat van hun eed van getrouwheid aan hem gegeven: 317 van de 643 Hannoversche officieren zijn daarop in Pruissische dienst overgegaan.

Wij houden nog altijd dichters ook voor een rijkdom van een land, en constateeren dus dat Engeland deze maand armer is geworden door den dood van den in zoovele opzichten merkwaardigen dichter Alexander Smith. Hij is nog betrekkelijk jong gestorven, 36 jaar oud. Zijn lyrische aanleg en vloeijende rhytmus hadden op hem, die met moeite als teekenaar in een kantenfabriek zijn dagelijksch brood won, spoedig de opmerkzaamheid doen vestigen. Weldra werd hij universiteits-secretaris in Edinburgh en vond hij gelegenheid zijn gaven ten toon te spreiden. Zijn kernachtige taal deed zien, dat hij tot de school van Shelley behoorde. Het Saxisch element in de Engelsche kunst-traditie werd door hem steeds op den voorgrond gezet.

Wat dit Saksisch element gewrocht heeft, kan men goed zien, wanneer men tegenstellingen als de beweging der Feniers in oogen-

schouw neemt. In het kamp toch der Feniërs is deze maand de ergste tweedracht uitgebroken. Generaal Millen publiceert in de New-Yorksche bladen een langen epistel aan de oprechte medeleden van de fenische broederschap in Ierland en in het Buitenland. Als een Fenier, die nu zeven jaar tot het bondgenootschap behoort, acht hij zich verplicht te bewijzen, dat James Stephens, het tegenwoordige hoofd van de nationale organisatie, niet alleen geen goed karakter, maar een politieke humbug, zoo niet een bedrieger en een schurk is. Hij is bovendien een tyran - zoo zegt de generaal - die alleen voor zich zelven zorgt, en dan voor niemand meer. Ook tegen de overige hoofden trekt de generaal te velde. Toen Millen dan ook met den rang van fungeerenden provisorischen centraal-organisateur van de Iersche republiek in America kwam - het was tijdens de gevangenschap van Stephens - vond hij daar O'Mahony, Roberts en generaal Sweeny, die elkander naar het leven stonden. Toch niet gewanhoopt, zegt de generaal. Zoo even berichten ons nu weder de dagbladen, dat de Fenians in een groote meeting, die zij te New-York gehouden hebben, tot president in plaats van Stephens gekozen hebben generaal Gleeson. De meeting heeft voorts met unanieme stemmen Stephens verklaard voor een kwakzalver. Ziedaar ten minste een zeer duidelijke geloofsbelijdenis.

Den Americaanschen president, Johnson, zal het - dunkt ons - moeite kosten zijn goeden dunk over hen te blijven behouden. Inderdaad zal hij ook vrij wat meer over zijn eigen positie denken. Het bericht is toch gekomen, dat de twist tusschen hem en het congres zoo hoog is geloopen, dat in het congres het voorstel is gedaan en aangenomen om den president in staat van beschuldiging te zetten. De aanleiding schijnt deze te zijn geweest, dat de president wederom zijn veto had gegeven aan de wet, die aan de negers in Columbia het stemrecht geeft. De Kamer der vertegenwoordigers kan elk ambtenaar, en ook den president, alleen in staat van beschuldiging stellen; de Senaat velt het vonnis. Op welke punten nu het congres den president aldus bejegent is nog niet geheel duidelijk. Wij kunnen slechts vermoeden; de volmaakte zekerheid is nog niet gegeven. Het zijn het misbruik maken van zijn ambtsbevoegdheid - zijn veto-, genade- en aanstellingsrechten - het ongeoorloofd uitgeven van staatsgelden, de inmenging in de verkiezingen, enz. Het congres en vooral Thaddeus Stevens gaan op den ingeslagen weg voort. Men wil nu de Zuidelijke Staten als zoogenaamde terri-

toriën gaan behandelen, of anders het oorlogsrecht daar toepassen. De toekomst moet leeren of dit alles wijs beraamd is.

Terwijl dit alles in het verre Westen plaats vindt, gaat Rusland voort zijn Polen te folteren. Tot in Siberië moeten zij vernietigd worden. Zij waren daar tegen de gruwelijke militaire heerschappij opgestaan; een enquête is dadelijk gevolgd en de resultaten daarvan worden nu openbaar gemaakt. Het blijkt dat er 124 voorname schuldigen zijn; daaruit zal het lot 19 aanwijzen, die door de gevelde wapenen moeten loopen; zoo zij er levend van af komen, ontvangen zij nog honderd slagen met de plete (de plete is een harder soort van knoet) en worden dan levenslang in de mijnen gezonden. Zeven van de 124 worden dadelijk ter dood gebracht. Dus wordt de Poolsche questie door Rusland opgelost.

De discussies der Egyptische Kamer loopen à merveille voort. De groote Hillal-Bey vooral signaleert zich in zijn redevoeringen door gloed en pathos en egyptisch vuur. Slechts ééns moest hij door den streng constitutioneelen president tot de orde worden geroepen. Het was toen hij den onder-koning in zijn rede aansprak met de bewoording: maitre adoré. De voorzitter herinnerde toen, dat hier in de Kamer de uitdrukking souverein de eenige parlementaire was. Zeker had die president vooraf Hello en de andere handboeken over het Fransche constitutioneele systeem bestudeerd. Wij vinden toch vermeld, dat toen in 1832 de jonge graaf de Montalivet, als minister van binnenlandsche zaken, bij het indienen van het budget het woord ‘onderdanen’, zich had laten ontvallen, er in de woelige Kamer der deputés een opschudding ontstond zoo geweldig, als nog zelden was bijgewoond. Van alle kanten hoorden men 't geroep: ‘daar zijn geen onderdanen in Frankrijk, er zijn slechts burgers.’ En welke uitlegging, welke verzachting, de zoo soepele Barthe, toen minister van justitie, ook aan de uitdrukking gaf, de zitting was niet tot bedaren te brengen. - ‘Toch is er een koning,’ zeide te midden van al dit geraas de nuchtere Dupin, en met dit reparti kan zelfs ‘maar een onder-koning’ van Egypte zich troosten.

H.P.G. QUACK.

Bibliographisch album.

Baetyliëndienst door H. Pierson, predikant te Heinenoord.

Wij kunnen tegenwoordig bijna met zekerheid zeggen, dat de oudste godsdienstvorm aller volken fetichisme geweest is, dat nog eeuwen nadat het ontwikkelde deel der natie zich tot ruimere en hoogere voorstellingen der godheid heeft verheven, geheel of gedeeltelijk bij de lagere volksklasse blijft voortbestaan. In Griekenland en Italië vindt men daarvan overvloedige bewijzen. Nog in Cicero's tijd was het bekranzen en zalven van heilige steenen bij het landvolk zeer in zwang, en niemand aarzelt om de heiligheid dier voorwerpen te verklaren uit eene vroegere godsdienstperiode, toen men die steenen door een goddelijk wezen bewoond achtte. Geldt deze verklaring ook voor Israël? In de geschriften van dit volk vindt men meermalen melding gemaakt van heilige steenen; lang na de verwoesting van Jerusalem waren er nog vele die bijzondere eerbewijzing ontvingen; en nog heden worden aan de reizigers in Palaestina verscheidene heilige steenen getoond.[1] Men heeft de toepassing van den regel voor andere volken gebezigd, hier bedenkelijk gevonden en de conclusie onbestaanbaar met het beeld, dat men zich van Israël, als Gods uitverkoren volk, had gevormd, 't welk men *wilde* blijven beschouwen als van oudsher in 't bezit van een zuiver monotheïsme. En men werd hierin gesteund door de monotheïstische schrijvers van Israël zelven, die de meeste dezer steenen voorstellen als gedenkteekenen van belangrijke gebeurtenissen, terwijl de vereering aan deze voorwerpen gebracht verklaard wordt uit de zucht tot afgoderij, waardoor Israël zich zoo merkwaardig onderscheidt. Doch tegen vele dezer verklaringen bestaan gewichtige bedenkingen en er is grond om te vermoeden, dat sommige verhalen gewijzigd of verdicht zijn ter wille der verklaring, evenals tegenwoordig de heiligheid veler steenen in Palaestina aan vermeende

1 Zie b.v. Maundrell's reis door Oostkamp, p. 185, 186, 241, 246, 247, 248, 258, 259, 279 enz.

handelingen uit het leven van Jezus of van Maria wordt vastgeknoopt. Derhalve blijft het althans tot de mogelijkheden behooren, dat ook de heilige steenen der Israëlieten overblijfselen zijn eener vroegere periode van lageren godsdienstvorm. Die mogelijkheid wordt waarschijnlijkheid, wanneer men opmerkt dat van den aartsvader Jacob verhaald wordt, dat hij den door hem opgerichten steen met olie begoot, evenals wij in eene reisbeschrijving van 't jaar 333 onzer jaartelling lezen, dat de Joden den heiligen steen te Jerusalem zalfden, terwijl dit juist de wijze is, waarop de Grieken en Romeinen aan hunne heilige steenen hulde bewezen. En zij wordt zelfs zeer waarschijnlijk, als men daarbij bedenkt, dat de door Jacob opgerichte steen Beth-El (huis Gods) genoemd wordt, evenals volgens Johannes de Mandeville[1] de heilige steen te Jerusalem Bethel geheeten werd, terwijl de oude schrijvers meermalen spreken van Baetylen als met godelijke kracht bezielde of door een goddelijk wezen bewoonde steenen.

Dat nu dit woord Baetyl niets was dan de transscriptie van het Hebreeuwsche of Pheniecische Beth-El, werd door geen der geleerden der 17^{e} en 18^{e} eeuw in twijfel getrokken. Zij sneden echter de gevolgtrekking daaruit te maken of door de bewering, dat de steendienst bij de heidenen eene navolging was van de verkeerd begrepen handeling van Jacob. Op dezelfde wijze had reeds veel vroeger een geleerde Jood van Jacob's steen verklaard, dat ‘hoewel die steen door God bemind was ten tijde der patriarchen, Hij dien later evenwel haatte, omdat de Kanaänieten dien afgodische eer bewezen’. Het ongerijmde van zulk eene beschouwing aan te toonen, is niet meer noodig. Bij nieuwere geleerden, inzoover zij niet alles voor mogelijk houden wat in hun stelsel past, vindt men haar dan ook niet terug. Er waren betere argumenten noodig om de gevreesde conclusie te bestrijden. Van dat standpunt uitgaande, schreef J. Grimmel te Marburg in 1853 eene dissertatie ‘de lapidum cultu apud patriarchas quaesito’, waarin hij twee geheel nieuwe stellingen opwierp, n.l. dat Baetyl niet de Grieksche transscriptie van het Hebreeuwsche Beth-El is, maar van Baiteel, dat volgens hem en zijn leermeester Dietrich a m u l e t beteekenen zou; en dat, terwijl er werkelijk uiterlijke overeenkomst bestaat tusschen den steen van Jacob en de heilige steenen der Grieken en Romeinen, die met olie gezalfd en bekranst werden, de Baetylen integendeel kleine ronde steenen waren, die men bij zich droeg. Hij voegde daaraan in twee slotparagraphen eene apologie van de handeling des patriarchen toe, die in tegenstelling met gelijksoortige handelingen bij heidensche volken, geheel van bijgeloof vrij zou te pleiten zijn.

Indien deze stellingen door Grimmel bewezen waren en dus de

1 Bij Hazaeus in Ugolini Thesaurus, VIII, p. 465 sq.

Baetylen noch wat den vorm betreft met den zalfsteen Jacobs, noch wat den naam betreft met Beth-El samenhingen, zon de bewering dat ook van Israël de oudste godsdienstvorm fetichisme was, wel niet gevallen zijn, maar toch een harer stevigste steunpunten missen. Het is dus wel de moeite waard, het gewicht zijner argumenten te onderzoeken en tevens de vraag naar den oorsprong der heilige steenen in Israël nog eens goed onder de oogen te zien.

Deze taak heeft de heer Pierson op zich genomen en met ingenomenheid en nauwgezetheid uitgevoerd. In het eerste hoofdstuk zijner verhandeling wordt het werkje van Grimmel gewogen en te licht bevonden. Helder en overtuigend toont schrijver aan dat het bezwaar van dezen tegen de identiteit van Baetyl en Beth-El, n.l. dat het eerste met *t*, niet met *th* geschreven wordt, ongegrond is, en dat de door Dietrich voorgeslagene verklaring, waarbij Baetyl eene transscriptie zou zijn van een woord Baiteel, dat etymologisch a m u l e t zou kunnen beteekenen, volstrekt onaannemelijk is. Vooreerst toch komt dit woord noch in 't Hebreeuwsch, noch in een der andere Semietische talen voor; het zou ook niet Baiteel kunnen, maar Baitaal moeten zijn, en uit de beteekenis van 't werkwoord b a t a l , dat in alle Semietische talen wil zeggen ‘werkeloos zijn’, kan bezwaarlijk een naamwoord met den zin a m u l e t worden afgeleid. Maar verder is er geen enkele plaats waar Baetyl in deze beteekenis voorkomt. En al was dit laatste niet zoo, dan zou dit nog niets voor Dietrich's verklaring bewijzen, want eene vergelijking van de verschillende plaatsen, waar van Baetylen melding wordt gemaakt, stelt het buiten twijfel, dat ‘de Grieken geen zeer bepaald heldere denkbeelden aangaande de Baetylen hadden en dat dus het woord tot hen overgewaaid was, zonder een zeer stellige beteekenis te hebben’ (p. 31).

Even weinig beteekent de andere stelling van Grimmel, dat er tusschen Baetylen en zalfsteenen een generiek verschil zou bestaan. Bij de argumenten door schrijver hiertegen ingebracht, kan men nog voegen eene plaats van Apollonius Rhodius, Argonaut. II, vs. 1172: *εἴσω δὲ μέγας λίθος ἠρήρειστο ἵερος, ᾧ ποτε πᾶσαι Ἀμαζόνες εὐχετόωντο*, wanneer men die in verband brengt met de twee corrupte plaatsen uit Photius en het Hypomnesticon van Josephus door den heer Pierson op p. 31 in eene noot opgenomen, waar, hoe men de lezing ook verbetere, de zin wel die schijnt te zijn, welke door Falconnet is voorgeslagen. De woorden uit het Hypomnesticon zijn op verzoek van mijn vriend P.A. Tiele door den heer bibliothecaris Mayor te Cambridge op het handschrift gecollationneerd[1]; maar

1 Zij verwijst daarbij op Galland, Bibl. patrum, XIV, 73, welk werk zich in geene openbare bibliotheek in Nederland bevindt.

het blijkt dat Gale de plaats goed heeft overgeschreven. Alleen volgen achter *προσρασσόντων de woorden ἐν Αἰγύπτῳ*. Daarentegen berust de bewering p. 33: ‘Pausanias verzekert althans dat Hermesbeelden ook *op de bergen* werden gevonden’, op eene kleine vergissing. Pausanias zegt enkel (Corinthiaea, Lib. II, Cap. 38, § 7) dat er *op de grenzen* steenen Hermesbeelden staan (*ἑστήκασι δὲ ἐπὶ τοῖς ὅροις Ἑρμαῖ λίθου*).

Na aldus met de brochure van Grimmel afgedaan te hebben, behandelt schrijver in het tweede hoofdstuk de argumenten door Prof. Dozy gegeven ten bewijze van het bestaan van steendienst in Israël gedurende de oudste tijden, en wel met overweging van de bezwaren daartegen geopperd door Dr. Graf. Zijn resultaat is dat het gebruik van het woord Çoer (rotsblok) als naam voor Jehovah onverklaarbaar is zonder de aanname eener vroegere vereering der godheid in de gedaante van een steen; en dat in de patriarchen-geschiedenis door Beth-El of Beth-Elohicm wel degelijk een goddelijke zalfsteen, een Baetyl beteekond wordt, terwijl het zalven van den steen moet worden aangemerkt als eene religieuse vereering van den steen zelven.

Wat nu schrijvers verklaring van Genesis 28 betreft, ik geloof met hem dat dit hoofdstuk niet van ééne hand is, maar dat er overblijfselen in zijn van een vrij oud stuk. Doch de meening, dat dit laatste niet veel jonger (zoo moet men immers lezen p. 68, l. 15?) kan zijn dan David, zou ik niet gaarne beamen. Dat er geen toespeling in het verhaal is op de kalverendienst te Bethel, een argumentum ex silentio, is toch waarlijk geen voldoende grond voor eene tijdsbepaling. Het baart daarbij verwondering dat Genesis 14 zoo apodictisch voor ‘niet ouder dan David’ verklaard wordt. Tegen dat deel van het hoofdstuk, waarin Melkizédek optreedt, heeft Geiger (Urschrift, S. 74 sq.) zeer gewichtige bezwaren geopperd; en wat het overige van 't verhaal betreft, als men b.v. de namen der koningen van Sodom en Gomorra eens goed beziet (Bera' = Ben ra' = z o o n d e s s l e c h t e n en Birsja' = Ben rasja' = z o o n d e s b o o z e n) zal men minder geneigd zijn dit voor zuivere historie te houden.

Verder moet ik bezwaar maken tegen de behandeling van Richt. 17. De heer Pierson lascht in vs. 5 een woordje in, dat niet in den text staat, n. 1. *waarvoor*. Er staat enkel: ‘en de man Micha hem (was) een Beth-Elohiem en hij maakte een Efod en Terafiem’. Niet onwaarschijnlijk is het, dat in 't eerste lid het woord ‘bouwde’ is uitgevallen, zoodat de zin wordt: ‘en de man Micha bouwde daarvoor (n.l. voor het beeld) een tempel’. In allen gevalle is er geen genoegzame grond om vs. 1-4 van het hoofdstuk af te scheiden. Waar blijft dan het ‘beeld’, waarvan in 't vervolg gedurig sprake is? Ook het argument dat Beth-Elohiem hier zonder artikel ge-

bruikt wordt, beteekent niets, vooral niet in een stuk na de ballingschap geschreven.[1]

Het derde hoofdstuk is gewijd aan de bespreking der vraag, in welk verband de steendienst in Israël stond tot de overige religieuse voorstellingen des volks. Het was te wenschen geweest, dat hieraan nog een hoofdstuk ware voorafgegaan, waarin al de berichten omtrent de heilige steenen van Israël uit het O.T., de Joodsche schrijvers, de reizen en beschrijvingen van Palaestina van Christenen, Joden en Moslims waren bijeengebracht en onderzocht. Daarbij zou menige belangrijke vraag te voorschijn gekomen zijn, waarvan de beantwoording waarschijnlijk van invloed zou geweest zijn bij de algemeene beschouwingen. Want het onderwerp is nog ver van uitgeput en Pierson's boekje kon, wat bouwstof betreft, licht eens zoo dik zijn geworden. Ik zal slechts op één, maar dat een zeer belangrijk, voorbeeld wijzen. Op p. 71 wordt ter loops gesproken van een steen, die na de verwoesting van Jerusalem eens in 't jaar door de Joden bezocht en gezalfd werd, waarbij zij dan in diep geween nederzaten, treurende over de ellende hun overkomen. Deze steen nu is misschien de heiligste van alle steenen van Israël en van geen enkelen kent men de lotgevallen zoo nauwkeurig. Het is naar alle waarschijnlijkheid dezelfde rotssteen, die zich thans nog in het midden van de heiligste moskee van Jerusalem bevindt, en naar welken deze ‘de moskee van het rotsblok’ of eenvoudig ‘het rotsblok’ (aç-Çakhra) genoemd wordt. Van de verovering van Jerusalem door Omar in het jaar 637 tot op onzen tijd is deze rotssteen, vermoedelijk een vooruitspringend stuk op den top van den Moria zelven, ongestoord steeds op dezelfde plaats gebleven en zoowel door de Moslims, als door de Christenen in den tijd van het koninkrijk Jerusalem met den grootsten eerbied behandeld. De laatsten werden zelfs door de heiligheid van den steen tot heiligschennis geprikkeld. Olaimí, die in 900 schreef, verhaalt dat de Franken stukken daarvan hadden afgehouwen en medegenomen naar Constantinopel en Sicilië, waar zij tegen het gewicht van goud verkocht werden.[2]

Het is tegenwoordig eene uitgemaakte zaak, dat deze moskee op dezelfde plaats staat, waar eens de tempel van Salomo stond. En hierdoor wordt de traditie van Moslimische en Christelijke schrijvers bevestigd, volgens welke Omar na een nauwkeurig onderzoek deze plaats, ten tijde der verovering eene ruïne, voor de eerste moskee

1 P. 68 noot: in בית אלהא is het laatste woord in den status emphaticus, die het Hebr. artikel vervangt.

2 Hs. f. 116 v.; zie ook Tobler, Topogr. I, p. 539 Anm. aangehaald door Rosen, ‘Topographisches ans Jerusalem’ in Zeitschr. d.d. morgenl. Gesellsch. XIV, p. 618.

uitkoos. Vermoedelijk is die overlevering de ware, die verhaalt dat de Joden hem omtrent de plaats en den heiligen steen hadden ingelicht, daar dezen in de Moslims hunne redders uit de verdrukking der Christenen zagen en bij de verovering van Syrië meest gemeene zaak met de Arabieren maakten. Volgens sommigen zou de bisschop Sophronius hem de plaats aangewezen hebben, op voorwaarde dat hij de Christenen in 't bezit hunner kerken zou laten. Maar allen stemmen daarin overeen, dat op die plaats onder 't puin bedolven de heilige steen lag, die eenmaal in het heilige der heiligen gestaan had.

Dat de Joden omtrent de plaats van den ouden tempel goed ingelicht waren, toen zij die aan Omar aanwezen, is na de nieuwste onderzoekingen van den berg Moria ontwijfelbaar, en dit maakt het reeds waarschijnlijk, dat zij evenmin dwaalden in hetgeen zij aangaande den steen mededeelden. Laat ons zien, of de geschiedenis na de verwoesting dit bevestigt. Hoe verschrikkelijk deze ook geweest was, volkomen was zij niet. Nog vijftig jaar daarna waren er resten der stad over volgens Hieronymus, en het is zeer waarschijnlijk dat vele Joden om de heilige ruïnen bleven vertoeven. Want na den opstand van Bar-Cochba omstreeks 132, toen Jerusalem herrezen was als Aelia Capitolina en door Hadrianus op de tempelplaats een tempel voor Jupiter was gebouwd, werd aan de Joden op doodstraf verboden de stad te naderen. Dit duurde tot Constantijn den Grooten, toen hun de vergunning gegeven werd eenmaal 's jaars de heilige plaatsen te bezoeken. Zij maakten hiervan gebruik, zooals wij uit tal van getuigenissen der kerkvaders vernemen; zij zetten zich op de plaats, waar vroeger het heiligste gestaan had en beweenden aldaar de rampen hunner natie. Dit werd eene vaste inzetting, die de geheele middeleeuwen door - Benjamin van Tudela vermeldt ze in de 12de eeuw - tot op onzen tijd toe is blijven bestaan[1]. Tegenwoordig heeft dit rouwbedrijf plaats buiten den tempel, hoewel zoo dicht mogelijk aan het allerheiligste; want de Moslims lieten vóór den Krimoorlog aan geen ongeloovige toe het heiligdom zelf te betreden. Doch vroeger was het anders. De auteur van het Itinerarium Hierosolymitanum of Burdigalense[2], die in 333 of 334 schreef, verhaalt omtrent den tempel Salomo's: ‘sunt ibi et statuae duae Adriani est et non longe de statuis lapis pertusus ad quem veniunt Judaei singulis annis et unguent eum et lamentant se cum gemitu et vestimenta sua scindunt et sic recedunt’ - ‘daar (in het heilige der heiligen[3]) staan ook de twee

1 Zie Robinson, Palaestina, I, p. 393 sq.
2 Itinerar. Anton. Augusti et Hierosol. ed. Parthey et Pinder, 1848, p. 279.
3 Zie Robinson II, p. 204; Rosen ‘Das Haram von Jerusalem’ 1866, p. 60.

standbeelden van Adrianus en niet ver van daar ligt een steen met gaten (doorboorde steen), tot welken de Joden jaarlijks komen om dien te zalven en daarbij zich met gejammer te beklagen, met verscheuring der kleederen.' Eenige jaren later (in 362) vergunde Julianus aan de Joden den tempel te herbouwen, doch volgens gelijktijdige geschiedschrijvers mislukte hunne poging hiertoe door bovennatuurlijke oorzaken. Na Julianus werd het verblijf in Jerusalem hun weder ontzegd en hun slechts toegestaan op den verjaardag der verwoesting door Titus tegen betaling eener som gelds de heilige plaatsen te bezoeken. Deze toestand schijnt tot de verovering van Omar voortgeduurd te hebben. Ten tijde van Julianus was de door Hadrianus gestichte tempel van Jupiter vermoedelijk reeds bouwvallig (Olaimí zegt f. 60 v. dat Helena dien verwoestte), en bij de voorbereidselen der Joden tot den tempelbouw is zeker al het heidensche daaruit weggenomen. Van toen af schijnt die plaats niet weer bebouwd te zijn. Justinianus stichtte eene kerk in de onmiddellijke nabijheid. Maar alles wat hiervan nog was blijven staan, viel in 614, toen de Perzen Jerusalem veroverden en grootendeels verwoestten. Men ziet dus dat, alleen de periode van Hadrianus tot Constantijn den Grooten uitgezonderd, de Joden eene constante traditie omtrent de plaats des tempels niet alleen, maar ook omtrent den heiligen steen hebben kunnen bezitten. En het is een feit dat zij die hadden. Zij verzekeren eenstemmig dat dezelfde steen, die zich thans midden in de heiligste moskee bevindt, de Eben-Sjatiejá of Eben-Sjatjâ is, en dat deze steen, waarop in den eersten tempel de ark gestaan had, in den tweeden tempel het eenige heilige voorwerp was, dat in het heilige der heiligen gevonden werd. Men kan deze getuigenissen vinden in de verhandeling van Hasaeus 'de Lapide Fundamentali', in Ugolini Thesaurus Antiquitatum Sacrarum, VIII, p. 435 sqq. Of men recht heeft met hem als bevestiging dezer overlevering de plaats van Diodorus Siculus (Fragmenta libri XXXIV) aan te halen, waar wel van Antiochus Epiphanes gezegd wordt, dat hij in het allerheiligste een steenen beeld (*λίθινον ἄγαλμα*) vond, maar 'van een zwaargebaard man op een ezel zittende met een boek in de hand (*ἀνδρὸς βαθυπώγωνος καθήμενον ἐπ' ὄνου, μετὰ χεῖρας ἔχον βίβλιον*)', betwijfel ik zeer.

Doch wij hebben die plaats ook niet noodig. Een getuigenis van oneindig meer gewicht is ons bewaard in Zacharia 3, vs. 9 en 4, vs. 7 en 10, waar duidelijk melding geschiedt van den steen met zeven oogen, den lapis pertusus van het Itinerarium. Men moet zich dezen waarschijnlijk voorstellen als den vermeenden deksteen van het graf van Jezus, den zoogenoemden steen der zalving, die door Maundrell (p. 248) aldus beschreven wordt: 'Deze steen is overal met pleisterkalk gedekt, uitgenomen zeven kleine plekken, die

men onbepleisterd heeft gelaten voor het kussen des steens en verdere eerbewijzingen der pelgrims'. Op den rotssteen der moskee zag Ibn Arabí, die haar in 1092 bezocht, de sporen door de voeten des profeten daarin achtergelaten in den geheimzinnigen nacht der reize naar Jerusalem en van de vingeren der Engelen, die den steen tegenhielden (Olaimí, f. 143 v.; vgl. Schulz, Palaestina, p. 186; Russel, I, p. 171 enz.). Voor den Krimoorlog is het inwendige der moskee slechts door zeer weinige Europeanen, zooals Richardson en Burckhardt gezien. De Pruisische consul Rosen bezocht haar voor de eerste maal in 1855 en toonde in 1860 in eene verhandeling in de Zeitschrift der deutschen morgenl. Gesellschaft[1] de waarschijnlijkheid aan, dat 'de rots Gods' de uit het laatste hoofdstuk van Samuel bekendo dorschvloer van Arauna den Jebusiet is, waar David den pestengel zag staan. Onbewust volgde hij hierin de JoodschMoslimische overlevering. In hetzelfde stuk trachtte hij het waarschijnlijk te maken, dat op deze plaats het allerheiligste stond; doch in zijn jongste geschrift: 'Das Haram von Jerusalem' (p. 45 vgl. 60) oppert hij tegen deze meening eenige bezwaren, waarvan men het gewicht in loco zou moeten onderzoeken. Zij dienen zeer stellig te zijn om tegen de zoo goed gewaarborgde traditie te gelden. Of de Vogüé en de Saulcy daarover eenig licht geven, is mij nog onbekend. Hoe het zij, nu het heilige terrein voor ieder toegankelijk is, zullen wij spoedig in het bezit wezen van eene nauwkeurige beschrijving van dezen merkwaardigen rotssteen, evenals van de grot, die zich daaronder bevindt en waarin volgens de zeker valsche overlevering de ark Gods en andere kostbare reliquiën zouden verborgen zijn.

De oorsprong en beteekenis van den naam dien deze steen draagt is in een waarschijnlijk ondoordringbaar duister gehuld. Sjatiejâ of Sjatjâ beduidt volgens eenigen s t e l l i n g , p l a a t s i n g , of wel J a h (God) h e e f t g e p l a a t s t , omdat de steen bestemd was de heilige ark te dragen. Oudere geleerden noemen hem daarom l a p i s p o s i t i o n i s of l a p i s f u n d a m e n t a l i s . Volgens anderen moet men den naam van het woord sjatâ afleiden, dat d r i n k e n beteekent, en den steen s t e e n d e r d r e n k i n g noemen, omdat deze de rots was, waaruit Mozes in de woestijn Sin water voortbracht (Exod. 17 vs. 6 en Num. 20 vs. 8). De Joodsche traditie zegt (zie Hasaeus, p. 455 sq.) dat deze rotssteen in de woestijn Israël steeds vergezelde, en men vindt die eveneens in het N.T. (1 Corinth. 10 vs. 4). Men voegt daarbij dat er volgens Zacharia zeven oogen of bronnen op den steen waren, daar hetzelfde woord o o g en b r o n beduidt, en eindelijk de Moslimische traditie, dat

1 Topographisches aus Jerusalem, p. 617 sqq.

van onder dezen rotssteen de groote hoofdrivieren der aarde ontspringen. Dit laatste staat waarschijnlijk in verband met de onderaardsche vertrekken en waterleidingen onder de heilige plaats, waarover men zie Robinson ‘Neue Untersuchungen’ p. 72 sq. Doch dit is niet het eenige, dat men van den steen vermeldt. Op dezen steen zou Abraham Izak ten offer gebonden hebben. Hij zou Jacob's hoofdpeluw geweest zijn en daarom ook Bethel en Monâch (rustplaats) heeten, enz. enz. Ook in Jezus' geschiedenis is hij in de Christelijke legende en zelfs in het Joodsche boek ‘Toledoth Jesu’ betrokken. Sed jam satis.

Waaruit is nu de heiligheid van dit rotsblok te verklaren? Voor de beantwoording dezer vraag hangt bijna alles af van de plaatsbepaling. Indien de bezwaren van Rosen gegrond zijn en de steen niet in het allerheiligste kan geweest zijn, dan is het niet onwaarschijnlijk, dat deze steen het groote altaar was, dat voor het allerheiligste stond. Moge ook Rosen's stelling waar zijn, dat hij eens de dorschvloer van Arauna, evenals de grot daaronder de daarbij behoorende regenbak geweest is, hijzelf is de eerste om te bekennen, dat het blok thans weinig meer van een dorschvloer heeft (Zeitschrift, XIV, S. 618), terwijl hij de grotkamer en de daarmede vroeger verbonden onderaardsche gangen aanziet als bestemd ‘tot opname van het bloed en anderen afval der offerdieren’, 't geen noodzakelijk was, ‘als men het heiligdom niet tot eene walgelijke plaats van verrotting wilde maken’ (Das Haram von Jerusalem, S. 47, 48). Als daarbij nu nog deze steenklomp een vast deel van den Moria zelven is, zou men hier een rotsaltaar hebben, zooals Welcker een in Athene heeft teruggevonden. Heeft daarentegen Rosen ongelijk en wordt de traditie bevestigd, dat deze steen in het heilige der heiligen lag, dan zijn er geloof ik slechts twee verklaringen mogelijk. Indien de steen een vast deel van den berg is, zal men moeten aannemen, dat zijne heiligheid enkel daaruit af te leiden is, dat er de ark eenmaal op rustte. Want in dat geval dateert die heiligheid eerst van na Davids tijd. Maar de overlevering zegt dat hij uit den hemel is gevallen, toen de profeten voor 't eerst in Israël optraden, en de geloovige Mohammedanen noemen hem ‘den zwevenden steen Gods’, die vroeger door buitengewone krachten, zonder aan een der zijden bevestigd te zijn, op dezelfde plaats werd gehouden, maar eerst later kunstmatig vastgehecht is. Heeft deze overlevering gelijk, dan houdt de vorige verklaring op aannemelijk te zijn en wordt het waarschijnlijk, dat wij in dit rotsblok een der voornaamste, zoo niet het allervoornaamste Baetyl van Israël hebben, en dat in Jesaja 30 vs. 29 deze zelfde steen bedoeld wordt.

Het behoeft geen betoog, dat zich in dit laatste geval meer dan

eene vraag opdoet, waarvan de beantwoording stellig van grooten invloed moet zijn bij een onderzoek naar het verband tusschen den steendienst in Israël en zijne overige religieuse voorstellingen. Hieraan is het laatste, naar het schijnt wat haastig bewerkte, hoofdstuk van Pierson's verhandeling gewijd. Hij spreekt hierin eerst over de verschillende beteekenissen van den term Jahvisme, met eenige polemiek tegen ‘de kernhypothese’ van de heeren Kuenen en Oort, en poogt daarna aan te toonen dat Israël in het Richter-tijdperk ‘onder en in’ Jehovah meerdere kleinere goden vereerde. Eindelijk tracht hij de bezwaren uit den weg te ruimen, die tegen deze meening schijnen te bestaan in de aanwezigheid der arke Gods en die van den tempel te Silo.

Ik zal mij vergenoegen met een paar losse aanmerkingen. Vooreerst op p. 84, waar schrijver eene opmerking van mij aanhaalt, maar verkeerd zooals hij bij overlezing mijner recensie zonder twijfel terstond zal inzien. Dr. Oort had twee hypothesen gesteld: 1^{e}. dat er naast en geduld door den Jehovahdienst eene vereering van ondergoden in Israël plaats had; 2e, dat in de heiligdommen Baäl van Juda, Baäl van den Put enz. *oorspronkelijk* niemand anders dan Jehovah vereerd werd. Tegen deze tweede hypothese (niet tegen de eerste) heb ik behalve andere bezwaren ook de tegenwerping gemaakt, dat het onbegrijpelijk is, hoe de dienst van één God zich zoo veelvormig vertoont. Het is inderdaad onverklaarbaar, dat dezelfde godheid bij hetzelfde volk vereerd wordt hier in stiergedaante, daar als een steenklomp. De oplossing van zulk een verschijnsel, als het voorkomt, is alleen te vinden in een syncretisme, dat de symbolen van verschillende godheden op eene enkele overgebracht heeft, maar onderstelt een vroegere periode, waarin elk dezer symbolen aan een bijzonderen god behoorde.

Hoewel ik het met den heer Pierson eens ben dat de zoogenoemde kernhypothese geen steun vindt in den Silonischen tempel, heb ik toch vele bezwaren tegen het betoog, dat hem tot die conclusie leidt. Ik zie geen grond om ten aanzien van dit heiligdom de traditie te verdenken. Het is zeker, dat te Silo een godshuis stond in den tijd der koningen (zie Pierson, p. 110). Schrijver zegt dat het ondoenlijk is den tijd der stichting daarvan te bepalen en ook voor zijn doel overbodig. Juist omgekeerd hangt m.i. daarvan alles voor zijn betoog af. Laat ons zien of het zoo geheel ondoenlijk is. In de gansche periode van Salomo tot Jeremia is geen tijdstip aan te wijzen, waarop men een tempelbouw te Silo zou moeten plaatsen. En Jeremia noemt dit heiligdom met zeer duidelijke woorden ouder dan den tempel te Jerusalem (7, vs. 12). Ook aan David en Samuel wordt de stichting niet toegeschreven. Maar wel geschiedt reeds in het Bondsboek, dat men tegen het einde van het

Richteren-tijdvak of onder Davids regeering plaatst (Kuenen I. p. 169), melding van een h u i s G o d s , dat men zich slechts als een tempel mag voorstellen (23, vs. 19; vgl. 21, vs. 6). Is het dus niet allerwaarschijnlijkst, dat die bouw uit den Richtertijd dateert? Juist dat de overlevering daar Josua den tabernakel laat plaatsen en den grondlegger van Israël's volkseenheid, Samuel, daar zijne opleiding laat genieten, bewijst dat Silo een der oudste heilige plaatsen van Israël was (vgl. Graf, ‘die geschichtl. Bücher des A. T.’, p. 30 sqq., 57 ann.). Doch eigenlijk was het gansche betoog voor schrijvers doel niet noodig geweest. Want iets anders is het, dat er een heiligdom te Silo stond, iets anders dat aldaar de godheid als onzichtbaar werd vereerd. Al heeft men het eene bewezen, daarom is het andere nog niet waar.

Maar genoeg om te doen zien, dat ik met de monographie van den heer Pierson ben ingenomen en het wenschelijk acht, dat hij zijne onderzoekingen op dit gebied voortzette. In één hoofdbeginsel stem ik volkomen met hem in. Als wij een rein geestelijk monotheïsme aan het hoofd van Israël's geschiedenis plaatsen, doen wij dit volk te kort en wordt de geschiedenis der kinderen Jacobs een schouwtooneel hunner ellendigheid. Maar als wij aannemen dat deze natie uit de lagere godsdienstige voorstellingen, waaruit vele volken zich nooit hebben losgemaakt, zich ontwikkeld heeft tot een zuiver en verheven godsbegrip; wanneer wij hare geschiedenis lezen als een verhaal van den strijd, die tot deze ontwikkeling moest voeren, dan eerst wordt Israël een groot en merkwaardig volk, dat aanspraak heeft op de erkentelijkheid der geheele wereld.

M.J. DE GOEJE.

***Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de Hoogleeraren en Mrs. M. en H.W. Tydeman, gedurende de jaren* 1807 *tot* 1831, *uitgegeven door H.W.T. Tydeman, Predikant te Roosendaal* (*Noord-Brabant*). *Eerste deel*, 446 *blz. Te Sneek, bij van Druten en Bleeker*. 1866.**

'Van al onze geschiedschrijvers is Bilderdijk misschien de eenige (zegt Prof. Fruin[1]) die een geoefend oog voor de verdiensten onzer oude landsheeren heeft, en die gevoelt, hoeveel het behoud der godsdienstige en burgerlijke vrijheid ons gekost heeft. Niet ten gevolge van een uitgebreid en grondig onderzoek was hij tot dit inzicht gekomen. Hij was te veel dichter om navorscher te zijn. Bij intuitie zag hij, gedeeltelijk althans, hetgeen voor Wagenaar en andere bevooroordeelde republikeinen geheel verborgen was gebleven. Maar het ontbrak hem aan de vlijt van Wagenaar, om zijn inzichten aan de feiten te toetsen en zijne invallende gedachten tot rijpheid te brengen. Op den toon van een orakel, dat geen hooger gezag erkent, dan het zijne, en in den vorm van paradoxen, heeft hij nu en dan - want gelijk blijft hij zich zelven ook in dit opzicht niet - de voortreffelijkheid der oude monarchie boven de latere republiek geroemd. Zijn overdrijving en heftigheid hebben gemaakt, dat zijn onbewezen uitspraken weinig of geen ingang hebben gevonden. Naar mijn oordeel hebben zij echter de groote verdienste, dat zij in de goede richting wijzen, waarheen ons onderzoek zich moet uitstrekken.'

De lof en de terechtwijzing beide, welke mijn geleerde ambtgenoot over de geschiedenis des vaderlands van Bilderdijk uitspreekt, wordt door het hierboven aangekondigde boekwerk geheel en al gestaafd. Een boek dat ik met uitstekend genoegen gelezen heb, en dat ik niet alleen voor de kennis van *den mensch en dichter Bilderdijk* van bijzondere waarde acht, maar hetwelk mij ook in het algemeen voorkomt eene allerbelangrijkste bijdrage te zijn in vele en onderscheidene vakken van wetenschap.

Het was daarom eene zeer goede gedachte om deze Briefwisseling in het licht te geven, van welke niet gezegd zal worden, als door Dr. van Vloten[2] over die van Humboldt wordt geklaagd, 'dat haar omvang niet in allen opzichte met hare belangrijkheid overeenstemt.' En het geleerde publiek is inderdaad grooten dank verschuldigd aan de mannen die de zorg en moeite hebben willen nemen, dezen brievenschat openbaar te maken, en dien met zoovele, en soms zoo nood-

1 'De Gids', 1865, IV, 251.
2 Levensbode, II.

zakelijke Aanteekeningen hebben voorzien. In langen tijd heb ik geen geleerde, uitgegeven correspondentie in handen gekregen, die zoo gewichtig en boeiend is, die zoo aan hart en verstand voldoening geeft, die zoo ingrijpt vooral ook in mijn vak, de studie der rechtswetenschappen. Doch het is voor rechtsbeoefenaars niet alléén dat deze bladen veelvuldige merkwaardige bijzonderheden bevatten; want deze Briefwisseling is als eene voortdurende 'Gedachtenwisseling over Staatkunde, Geschiedenis, Rechtsgeleerdheid, Godgeleerdheid, Nederlandsche Taal- en Letterkunde, Poëzij en Proza.' En geen wonder! Waar drie geleerden, als Bilderdijk en de twee Hoogleeraren Tydeman samen spreken, of sprekende schrijven, daar moesten ze wel de verzamelde schatten van kennis en wetenschap aan elkander openbaren, en zij toonden de vermaning van Van der Palm, aan de wijzen en verstandigen, ter harte genomen te hebben, 'dat zij hunne vlijtig vergaêrde en nuttige wetenschap niet te zeer uitsluitend voor zich zelven zouden bewaren, zich niet te zeer bij hunne boeken opsluiten of zich in hunne overdenking al te zeer afzonderen zouden'[1]. En hebben deze drie mannen, tijdens hun leven, werkelijk met hunne talenten gewoekerd, zoo door de leerlingen welke zij vormden, als door de schriften die zij uitgaven, het verheugt mij innig, dat deze Briefwisseling, zoo hoog door mij geschat, ons op nieuw eene schoone, leerrijke bijdrage geeft, om het edele drietal nog hooger te waardeeren, en ons te verkwikken aan de wijsheid en wetenschap, die door noeste vlijt en zeldzame volharding de hunne geworden was, en door welke zij tijdgenoot en nakomelingschap ten duurste aan zich hebben verplicht.

In vergelijking met de weleer uitgegeven *Brieven van Mr. W. Bilderdijk*, door Messchert (1837), is de hier door mij aangekondigde Bundel oneindig rijker en degelijker van inhoud. Wat ook het lezen zoo aangenaam maakt, is de brief*wisseling*. Men ziet de aanleiding voor de gewichtige uitweidingen, waarin de geleerde schrijvers hunne harten uitspraken; men kan de gedachten volgen, men leeft als met hen mede. Waar de toen nog jeugdige Professor van Franeker, Bilderdijk, die jaren ouder was, reeds grijs in ervaring, beproeving en verdriet, en daarbij bewonderd dichter en hoog, maar vaak miskend geleerde, waar de jonge Tydeman hem als overstelpt met vragen, vragen en nog eens vragen, wel wetende dat zijn kundige vriend hem terecht wilde helpen en konde helpen, daar valt de diepe geleerdheid, vereenigd met den brandenden lust om te onderwijzen en te verlichten, van den menigmaal niet bedaarden, hartstochtelijken en in zijne zwakheid zoo sterken Bilderdijk in het oog. Zucht tot wetenschap bezielt beiden. En is het de behoefte des jongeren het veld zijner kennis steeds verder uit te breiden, het is de

1 Salomo, VI, 298.

wellust des ouderen, als die van een vertrouwden en wakkeren gids, het pad te wijzen dat voert naar den tempel der geleerdheid, reeds jaren lang door hem zelven betreden.

Soms is het alsof er een hoorn des overvloeds wordt uitgestort, als Bilderdijk zijn hart lucht geeft aan zijn leergierigen en bewonderenden, maar toch zelfstandigen vriend. En waar die zijnen meester dankt, en die hem het danken verbiedt, daar is het uit mijn hart gesproken, waar hij schrijft... ‘Verbiedt mij geenen dank: - of ja, verbiedt ze vrij: want waartoe zou ik, 't geen anders noodig zijn zou, uw ganschen brief aan u weêr overschrijven, om bij elke periode, bij elken regel, bij elke der duizend heengeworpen bijzonderheden en aanmerkingen mijnen dank te stamelen voor 't nieuw en helder licht waarin alle die stralen mij verplaatsen. Hoe heldert ge, met het schetsen van eenige weinige karakters, mij een aanmerkelijk deel onzer staatsgeschiedenis op!’

Nu had Bilderdijk dan ook, behalven over vele andere gewichtige zaken en personen schrijvende in zijn laatsten brief aan H.W.T., in korte maar scherpe trekken, zijne opvatting van het karakter van Oldenbarneveld en van de gebroeders de Wit aan den dag gelegd; waarvan hij vooral de laatste niet altoos even onpartijdig voorstelt (gelijk trouwens Bilderdijks *fort* ook niet was). Zegt hij onder anderen dat Cornelis de Wit alleen de *territio realis* zou hebben ondergaan, ‘dat is het aanzetten der scheenschroeven en duimschroeven, en de schroef na 't klemmen van de ijzers EENS geheel rond te draaien’, terwijl Wagenaar nogtans zegt dat de Wit is *gepijnigd* geworden, ik moet hierin partij trekken vóór Wagenaar, *tegen* Bilderdijk, daar uit de authentieke stukken, onlangs door het Historisch Genootschap te Utrecht in het licht gegeven, overtuigend blijkt, dat de man wel degelijk gepijnigd is geworden.

Het doet mij aan den anderen kant veel genoegen, en bevestigde mij, zoo noodig, in mijne meening, dat ik als getuige kon zijn van een strijd tusschen Bilderdijk en H.W. Tydeman, over ‘het ambtshalve condemneeren in de proceskosten’, daar ik zelf, nog zoolang niet geleden, een pennestrijd over hetzelfde onderwerp heb gevoerd met mijnen hooggeschatten vriend Mr. A. de Vries[1], en nu bespeuren mocht, dat Bilderdijk, de groote rechtsgeleerde, geheel op mijne zijde is, en met tal van duchtige bewijsgronden, aan de geschiedenis en het oud-Hollandsche Recht ontleend, zijne en mijne zaak glansrijk verdedigde. (Zie de allerbelangrijkste blz. 93, 94 en volg. ‘Men vroeg in onzen praktijk oudtijds geen kosten bij de litiscontestatie’, enz.)

1 Zie de Rechtsgeleerde Opstellen van A. de Vries en M.d.A.v.d. Hoeven. Amsterdam, bij Kraay. 1853.

Eene eenigzins waarschijnlijke afleiding van het woord *dading* erken ik gaarne eerst uit deze Briefwisseling te hebben leeren kennen. ‘*Daad* is bij onze ouden, zoo als bij de Engelschen, een *instrument*, en wel een *plechtig instrument*. Zoo noemt b.v. Hume de *Magna Charta*, “this famous deed”, en alle documenten *deeds*. - Hiervan is bij ons, *daden*, een instrument maken; *dading*, het maken van een instrument, 't zij van verbindtenis of anders, en van daar zijn in Overijssel nog dadingsvrienden, de vrienden of bijstanders in eene *dading*. dat is, in het maken van een document of beschreven verbindtenis. En zoo is verdadigen, niet simpel *beweeren*, maar proprie met een beschreven instrument staven.’ Tot dusver Bilderdijk. Ik noemde zijne afleiding waarschijnlijk. Maar - le vraisemblable quelquefois n'est pas le vrai. De *ware* afleiding kan men opmaken uit de woordenboeken der Duitsche etymologen in voce *Theidigen*.

Aardig is om te lezen hoe Bilderdijk uitvaart tegen het schrijven in proza, wat hij toch, volgens de getuigenis van Meinardus Tydeman, voortreffelijk deed, en de stukken zijn er om het te bewijzen. ‘Neen,’ zegt Bilderdijk, ‘niets is bedriegelijker dan het Proza. Seneca zegt het en ik heb het altijd gevonden dat hij gelijk had; men schrijft nooit wat men wil, noch zoo als men 't wil, maar de periode overheerscht ons. - Verzen, mijn vriend! dan zeg ik wat ik meen, wat ik wil, wat ik denk, wat ik gevoel; dan volgt mij de taal, dan staat zij mij ten dienst, en alles vliegt op mijn wenken en schaart zich als een welgeordend leger op zijn hoefslag: maar de duivel weet niet hoe ik t'huis zal komen, als ik op den prozaplank van wal steke en in 't wild dobbere. Die vermoeienis gaat bij mij alles te boven. Ik draai eindeloos rond en kom nooit verder.’ - En is het niet opmerkelijk, dat Lessing zich ook op soortgelijke wijze uitlaat, waar hij zijn broeder meldt zijn Nathan de Wijze in dichtmaat geschreven te hebben, omdat hem dit vlugger en gemakkelijker van de hand ging, en hij in korten tijd met de vervaardiging van dat Drama gereed wilde zijn? (Zie Bibliotheek van Moderne Theologie, IX, blz. 8, waar Strauss over Lessings Nathan de Wijze spreekt).

Wat Bilderdijk zegt over het niet uitvinden, maar altoos bekend geweest zijn der Boekdrukkunst vond ik geroerd in de Ideën van Multatuli, II, blz. 355, 56.

Maar wat was de man toch fel gebeten op den koophandel, of liever op de kooplieden! Ik geloof dat hij het recht prettig vond, dat Mercurius, bij de ouden, zoowel de god van den handel als van de dieven was! - Hoe overdreven intusschen zijne ruwe en grove uitvallen tegen de kooplieden zijn, toegegeven moet worden, dat er maar al te dikwijls kwade praktijken plaats vonden, en er zelfs, om maar winst te behalen, soms tot landverraad toe bedreven werd. - Wat herinnerd wordt door Kok, in de noten bij Dante's Divina

comedia, blz. 236, dat Italiaansche kooplieden, om zich toch maar te verrijken, de Saracenen, bij de belegering van Acre, in 1290, van levensmiddelen en krijgsbehoeften voorzagen, dat vindt zoowel in de Engelsche als in de Nederlandsche geschiedenis navolging en welverdiende afkeuring bij hem die het wèl met de eer en trouw meent. Hoe onze vaderen daar echter over dachten, kan, onder velen, blijken uit het Politiek Vertoog (van Van Goens, 1781), blz. 35 (Ed. Fol.). (Van dezen van Goens, meermalen door Prof. H.W. Tydeman met hoogen lof genoemd, in de Aanteek. op de Geschiedenis des Vaderlands van Bilderdijk, moet eveneens bestaan eene kleine eigenhandige Levensbeschrijving in het Engelsch (zijne moeder was eene Engelsche). Het ware wèl te wenschen, dat dit stuk, klein of groot, ik heb het nooit onder de oogen gehad, maar weet dat het bestaat, vertaald werde uitgegeven. Kan iemand mij daaromtrent onderrichten, het zal mij zeer aangenaam zijn.)

Met Bilderdijks denkbeelden over den koophandel, hangt nauw samen zijne beschouwing van den stelregel: *vrij schip, vrij goed*, waaromtrent hij ook onverholen zijne krasse meening uit, even als in zijne Geschiedenis des Vaderlands, XII, 13, over welken stelregel zie R.G. Philipson, over den volkenregtelijken regel: *schip is territoir*, Zwolle, 1864, en W.A. Reiger, over hetzelfde onderwerp, Groningen, 1856, en beider beoordeeling door Prof. Buijs, in de Gids, 1865, IV, blz. 364. Voeg er aan toe, als jongst verschenen bijdrage, A. Trendelenburg, Friedrich d. Gross. Verdienst um das Volkenrecht in Seekriege. Berlin, 1866.

Bijzonder belangwekkend is, om in onderscheiden brieven van Bilderdijk en van H.W.T. na te gaan de geschiedenis van de Geschiedenis des Vaderlands, door eerstgenoemden te schrijven, door den laatsten in het licht te geven. *Eerst* zou het worden eene geschiedenis van Holland, vijf deelen, volgens mild verspreid prospectus; *toen*, daar ons vaderland intusschen onder Frankrijk en de Fransche censuur gekomen was, en men de goedkeuring op het plan niet krijgen kon, zou het werk in het Fransch geschreven, te Parijs uitgegeven, in het Hollandsch vertaald worden; *eindelijk* sprong het geheele plan - oogenschijnlijk - voor goed af. Het tweede deel der Briefwisseling, waar ik en velen met mij zeer naar verlang, zal ons wel mededeelen, hoe toch ten laatste, door aanhoudend dringen en dwingen en drijven van H.W.T., Bilderdijk zich aan het schrijven zijner Geschiedenis des Vaderlands zette, welk boekwerk eerst voor openbare lessen diende, op Tydemans instigatie door Bilderdijk voor eenige studenten gehouden, en dat ten slotte, verrijkt door eene menigte van onschatbare aanteekeningen, de onbegrijpelijke belezenheid van H.W.T. openbarende, na Bilderdijks dood, in 't licht gekomen is.

Tot nu toe sprak ik alleen over de Briefwisseling van Bilderdijk en H.W. Tydeman. Maar de titel spreekt ook van brieven, gewisseld tusschen den eerstgenoemden en Prof. Meinardus Tydeman. Van deze zijn er, vooral in 't begin van dit deel, velen en hoogst lezenswaardigen. Hoe kort en kernachtig wist die vroegere Griffier der Staten van Overijssel zich uit te drukken. Het was bij hem wèl: veel in weinig woorden. En ik kan mij verbeelden, hoeveel moeite het dien geleerde, gedurende het bekleeden van dit staatsambt, moet gekost hebben, om toen weinig met veel woorden te zeggen! Van dezen ouden, trouwen en braven vriend van Bilderdijk, die hem zeer bijzonder hoog stelde, is nog een brief van 6 April 1813 in de Geschiedenis des Vaderlands van Bilderdijk, XIII, eerste stuk, blz. 35, welke mij bevreemdt, dat hier niet na N^{o}. CI is herdrukt geworden, te meer, daar de eene brief den anderen zoo schoon opheldert en aanvult. Zoo is mij nog een brief bekend van Bilderdijk aan H.W.T., in facsimile afgedrukt door Mr. A.D. Meijer, in de voorrede voor het eerste deel der Nagelaten Verhandelingen van Jon. Dan. Meijer. Beide brieven konden in de Bijlagen herdrukt worden; althans daar moet heen verwezen worden.

Onder de vele opmerkelijke dingen, die mijne aandacht getroffen hebben (en ik noem toch maar zeer enkelen van de honderden!), behoort Bilderdijks uiteenzetting van de quaestie der *Beden;* welke Tydeman voorstelde als buitengewoon en onverplicht, terwijl B. betoogt, dat het veeleer uitgeschreven belastingen waren, en men zich alleen door den klank van het woord, als afgeleid van *bidden*, verlokken liet, om de vrijheid onzer vaderen ten tijde der Graven te gronden op die benaming, welke men aan hunne schuldvordering gaf. Dat is, zegt Bilderdijk, door het dwaze heen! In vroeger eeuwen beteekende dat woord *bidden* in alle noordelijke taaltakken (zoo als nog in 't Engelsch), niet anders dan *eischen*, en is in volstrekte tegenstrijdigheid met wat wij *verzoeken* noemen: en later, blz. 105, geeft hij acht argumenten op om te bewijzen, dat zijne meening, in weêrwil van Pestel, de ware is, en er wel vaak een groot verschil is geweest over de grootheid en de wijze van heffing, maar nooit over het RECHT dat de Graaf had, BEDEN te vorderen. Mij is echter een brief bekend om *Bede* van Hertog Jan *van Brabant*, welke berust in de archieven van het Raadhuis te Breda, waarin deze zeer ootmoedig en onderworpen vraagt aan de schepenen der stad Breda, om hem zijne *Bede* wel te willen toestaan. Zouden die groote Heeren soms zelven niet geweten hebben welke hunne *rechten* waren? we lezen er *meer* van dat zij hunne *plichten* schenen vergeten te hebben!

In de vele Aanteekeningen bij deze Briefwisseling (die waarlijk

als een commentarius perpetuus is van het laatste derde deel van Bilderdijks leven, en eene doorgaande kritiek van de voornaamste toen levende geleerden in en buiten ons vaderland, b.v. Cuvier, Montesquieu, Des Lilles, Schiller, Goethe, Lessing, Schlösser, Hugo, enz., om van zoovele andere personen en zaken, die dikwijls in een geheel nieuw licht gesteld worden, niet meer te gewagen), in de Aanteekeningen, in welker juridisch gedeelte lichtelijk de hand van den kundigen Amsterdamschen advocaat Mr. J.W. Tydeman te herkennen is, heb ik gezien dat de Droomen van den Admiraal van Kinsbergen, en de Spreuken van de Perponcher, beiden, volgens de Brieven, met rijke aanmerkingen van Bilderdijks nette pen gestoffeerd, in de familie Tydeman gebleven zijn, als aangekocht uit de reusachtige bibliotheek van Prof. H.W.T. Ik wenschte wel te vragen of die Aanteekeningen van Bilderdijk, met een gedeelte tekst, waar ze op betrekking hebben, ook nog zouden verdienen in het licht te komen?

Nog een enkel woord over een enkele der Aanteekeningen bij de Briefwisseling.

Op blz. 110 lees ik dat die *du Thou*, welke in de bekende *conspiration de Cinq Mars* op het schavot is omgekomen, de bekende geschiedschrijver (Thuanus) zoude geweest zijn. Dit is minder juist. Het was wel een lid zijner familie, maar niet die persoon zelf.

Blz. 295 moet in plaats van ‘conform de gl. ad Rubr. J. de L. Faleidia’ blijkbaar gelezen worden: ‘ad l. Fus. Caniniam.’ Vergelijk eene geheel parallele plaats op blz. 338.

De correctie is zeer goed. Geen wonder! zie ook de voorrede! Maar daarom valt blz. 30: *steeg*, voor *geest*, ook te meer op. En bijna onbegrijpelijk is, dat *die* correctors, blz. 110, *vereeren* voor *vexeeren* konden laten staan. Neen! waarlijk Jan de Wit *vereerde* Willem III niet in alles, maar *vexeerde* hem in alles, netelig en kleinhartig!

In de beloofde Bijlagen kunnen deze fouten verbeterd worden. Die, en het Register, wat zulk een boek eerst tot een recht bruikbaar boek maakt, doen ons nog veel hopen. Ook nu intusschen is deze Briefwisseling eene zeer boeiende en onderhoudende lectuur, een ware en blijvende aanwinst voor de vaderlandsche letterkunde.

Mr. M. DES AMORIE VAN DER HOEVEN.

Verslag van de Commissie der Koninklijke Akademie van Wetenschappen tot het opsporen, het behoud en het bekend maken van de overblijfsels der vaderlandsche kunst uit vroegere tijden. Amsterdam, C.G. van der Post. 1866.

Dit verslag bevat de werkzaamheden van het Akademie-jaar 1865-66. De Commissie geeft ons bij hare eerste bladzijde reeds te kennen, dat zij, met de haar beschikbare middelen, naar haar beste weten getracht heeft om de haar opgelegde verpligtingen te vervullen, de haar toevertrouwde taak te volbrengen, en vraagt een voorafgaand onderzoek, wanneer zij in de schatting van dezen of genen een slechts zeer matigen oogst van het haar ter bearbeiding aangeboden veld heeft binnengehaald, alvorens men haar hiervan een verwijt make. Zien wij dus in hoeverre het te erkennen valt dat zij aan de haar opgelegde verpligtingen voldaan, de haar toevertrouwde taak naar waarde betracht heeft, en of men zal geregtigd zijn een billijk oordeel te vellen over dien karigen oogst, in verband met de daarvoor aangehaalde omstandigheden.

Slechts vier vergaderingen werden er gehouden, waarlijk een gering getal, om veel en iets degelijks te behandelen, maar de Commissie komt hierin tegemoet door schriftelijk overleg voor afdoende zaken, terwijl voor de loopende, waarbij zulk een overleg niet gevorderd scheen, het voorzittend lid de zaken afdeed. Een middel van vereenvoudiging dat voorzeker moeite, kosten en tijd deed winnen, maar welligt voor de zaken minder verkieslijk kan geacht worden, omdat de wisseling van gedachten daardoor belemmerd werd.

De Commissie geeft vervolgens eene getrouwe opsomming van de mededeelingen en de toezendingen die zij mogt ontvangen, en welker hoeveelheid en meer of mindere gehalte getuigt van veler belangstelling in de oudheidkunde, de numismatiek enz.

De ervaren Directeur van het K.K. kabinet van penningen te 's Hage bood de Commissie zijne diensten aan bij het beoordeelen van de vermelde munten, en zijn dien ten gevolge de halve *Rosenobel* van Kampen, zoo ook de *Gouden munt van Karel IX*, voor de Rijksverzameling aangekocht, en de gedenkpenning van 1609, als ook het assignaat der oude Fransche Republiek aan genoemde Rijksverzameling toegevoegd.

Omtrent de halve rosenobel, op blz. 6 van het verslag als Rosenobel, dus *als heele* vermeld, hadden wij gaarne het verschil met die bij van der Chijs afgebeeld, aangegeven gezien; van de munt van Karel IX geweten welke munt dit was, en van de legpenning

van 1609, op het vernieuwen van het verbond met Frankrijk en Engeland, vernomen of het eene van de bij van Loon, 2de deel, blz. 50, beschrevene, of een van de door van Orden aangewezen, of wel een onbekende variant was.

De verwijzing van den Heer J. Ovaa, met zijne teekening van de Dampoort te Middelburg, naar het Bestuur van het Zeeuwsch Genootschap, zonder daarvan eenige nadere kennis te nemen, is bevreemdend, met het oog op den werkkring der Commissie, die, als wij het wel begrijpen, zich toch over alles wat op onzen bodem gevonden wordt, zonder onderscheid van Provincie, Stad of Dorp, uitstrekt.

Hetzelfde geldt ook de te Sneek gevonden voorwerpen, waarover men nu niets naders vernomen heeft; gelukkig geeft de Commissie ons een beschrijving van het cachet, zoodat men mogelijk te eeniger tijd eene onteijfering van het familiewapen verwachten mag. Van de afmeting van dit eachet wordt niets gezegd.

Omtrent de oude kist te Ooststellingwerf hadden wij gaarne een nader onderzoek door de Commissie ingesteld gezien; die soort van meubelen[1] toch zijn veeltijds belangrijk voor de geschiedenis, en trekt de hier bedoelde kist, waarvan men geene afmeting opgeeft, noch iets van den vorm, of wel waaruit die is vervaardigd, gezegd wordt, te meer onze aandacht, omdat er van eene *zeer oude met sierlijk beslag gesproken wordt*. Waarom toch zooveel onverschilligheid in dezen aan den dag gelegd?

Aangaande het berigt van den Heer Berntsen met betrekking tot de tufsteenen handmolensteen, bewaart men het stilzwijgen, en verneemt men niet tot welken tijd deze kan behooren; dit is te meer te betreuren, omdat in die buurt zoo menigmaal belangrijke voorwerpen van Romeinschen oorsprong gevonden worden, en deze gewoonlijk als belangrijk zijn te achten.

Voor de bewaring van het beeldje in de voormalige Haarlemmermeer gevonden, heeft de Commissie zorg gedragen, en ontvangen wij hiervan eene beschrijving; zij doet dit ook ten opzigte van de doopvont te Nigtevecht, die ongetwijfeld als eene belangrijke bijdrage voor deze soort van monumenten, welke in ons land slechts in geringe mate voorkomen, te beschouwen is. Ook heeft zij groote belangstelling getoond in den gevel van het huis, gelegen in de Brugstraat te Maastricht, waardoor, zoo wij hopen, het gebouw voor eene slooping zal gevrijwaard blijven, of anders getrouwer opmetingen zullen gedaan worden dan die, welke hiervan reeds bestaan. Wij zouden in dezen ook gaarne nog de aandacht willen vestigen

1 Wij veronderstellen dat hier sprake is van eene kist tot het meubilair uit vroegeren tijd behoorende.

op de inrigting van het innerlijke, met betrekking tot de vermeende bestemming van het gebouw. Even zoo verheugen wij ons over hare bemoeijingen met betrekking tot den Wijkschen toren, tot de aloude verdedigingswerken derzelfde stad behoorende, zoodat men, wordt de slooping niet tegengehouden, toch eene getrouwe afbeelding hiervan verwacht; wij vernemen echter niet tot welken tijd de Commissie dien toren rekent te behooren.

De bemoeijingen en gegeven wenken omtrent de grafzerken in de kerk te Groenlo schijnen niet dezelfde uitkomsten te hebben opgeleverd als die in de kerk te Vorden, over welker bewaring men zich althans mag verheugen. Is de handelwijze van heeren kerkvoogden bemoedigend voor de Commissie, het zal haar tevens een prikkel zijn om op den ingeslagen weg voort te gaan, wijl ook deze soort van gedenkteekenen zooveel belangrijks bevatten, zoowel voor de geschiedenis als voor de kunst, voor de geslachtkunde en de techniek; wij zien dit niet alleen in de hierover bij onze naburen uitgegeven werken, maar ook uit het door den Heer Kneppelhout van Sterkenburg uitgegeven werk over die soort van monumenten in Noord-Nederland, waarvan thans drie afleveringen het licht zien.

De uitslag der gevoerde briefwisseling over de overblijfselen der Romeinsche gedenkteekenen te Domburg, aanvankelijk zoo verblijdend, nam later eene ongunstige wending. Intusschen durven wij verwachten dat de Commissie hieromtrent het laatste woord niet gezegd heeft, maar zal blijven trachten deze gedenkteekenen voor het Rijks-Museum te verkrijgen.

De bescheiden omtrent de serpentijn van gesmeed ijzer in den Haarlemmermeerpolder gevonden, zijn niet van belang ontbloot, en is dit kanon als eene bijdrage tot de geschiedenis van het verdedigingsmateriëel zeer zeker eene merkwaardige aanwinst te achten. Wij willen bij deze (mogelijk is het overbodig, en dan houde men ons dit ten goede) de Commissie nog opmerkzaam maken, dat door ons onlangs op den Huize Hartekamp, bij den Heer Baron van Verschuer een serpentijn gezien is, die insgelijks uit den Haarlemmermeerpolder is opgegraven, en met het oog op de heden zooveel besproken achterlaadgeweren, welligt niet onbelangrijk kan geacht worden, wijl dit kanon tot dezelfde categorie behoort, en een nader onderzoek welligt nuttige wenken kon opleveren omtrent die wijze van laden in vroegere tijden, alhoewel het feit niet onbekend is[1]; ook te Doetichem schijnen nog vier stuks dergelijke kanonnen bewaard te worden.

1 Tot vergelijking van het door ons gegevene zie men l'Illustration, vol. XIX, 1852, pag. 313, waar een dusdanige serpentijn is afgebeeld en gerekend wordt tot de XVe eeuw te behooren.

Tegen de slooping der stadspoorten te Leyden en te Haarlem heeft de Commissie hare beste poging helaas te vergeefs aangewend; wij danken slechts hieraan het behoud der Spaarnwouder of Amsterdammerpoort te Haarlem, en betreuren het met haar, dat de sloopings-manie der gemeentebesturen onteugelbaar schijnt. Wordt hieraan door hooger hand geen perk gesteld, wij zullen nog menig monument zien verdwijnen, waarop onze natie zich met regt mag beroemen, en dat het jongere geslacht tot voorbeeld kon strekken.

Het onderzoek naar de muurschilderingen in de kerk te Groenlo en in het Burgerweeshuis te Amersfoort mogt geen bijzonder gevolg hebben. Van die te Groenlo ontving men geene nadere berigten, en van die te Amersfoort moest men zich vergenoegen met de mededeeling, door het hoofd van het Bestuur dezer stichting gegeven, nl. dat de ontdekking van geene beteekenis was. Teregt mag de Commissie zich hierover gekrenkt gevoelen, wijl het gegeven berigt alle onderzoek naar den aard der schilderingen en naar de voorstellingen uitsloot.

Het Raadhuis te Arnemuide werd gesloopt, zoo ook dat te Eindhoven; van het eerste zag de Commissie zich door de beschikkingen van den Minister in de gelegenheid gesteld, de door den Heer K.E. Schijf vervaardigde teekeningen aan te koopen; van het laatste ging het onderzoek weder door verzuim van het Gemeentebestuur verloren. Betreurenswaardig is het tevens dat de architect, met de slooping belast, als bouwkundige het belangrijke van dit tot de XVe eeuw behoorende gebouw niet beter begreep; dan ware er zeker meer dan een *schetsje* van overgezonden.

Eindelijk vinden wij wel melding gemaakt van de slooping (altijd slooping) van een ouden toren te Ouddorp bij Alkmaar, welligt uit de XIe eeuw dagteekenende. Het Commissielid de Heer Rose trok zich in het bijzonder deze zaak aan en voegt als bijlage bij de zeer naauwkeurige opmetingen, door den Heer L. Koot vervaardigd, eene beredeneerde beschouwing omtrent dit merkwaardig produkt der oude kunst, vooral met betrekking tot de constructie in het algemeen, en de wijze waarop het metselwerk is zaâmgesteld, een nuttigen arbeid, waardoor hij op nieuw getracht heeft eenig licht te doen opgaan over het metselverband, waarvan wij nog te weinig weten en welligt nog menige gissing zullen moeten maken, alvorens tot eene besliste kennis te zijn gekomen van de aloude wijze van metselen, en de tijdruimte van het Romeinsche tijdvak af tot de XIIIe eeuw zal zijn aangevuld.

De Heer Rose heeft intusschen dit verband het Renkumsche genoemd, omdat hij het aldaar bij de oude gesloopte kerk het eerst ontmoette; wij durven echter verwachten, dat hij hiervoor een meer wetenschappelijken term zal vinden.

De klagten der Commissie tegen de Gemeentebesturen over de weinige medewerking aangeheven, blijven steeds dezelfde, en vraagt zij zich af of hier aan onwil of dwaling moet gedacht worden, dan wel of de slaperige toestand blijft voortduren. Dit laatste zal wel zeker het geval zijn, als voortspruitende uit een gebrek aan kunstzin en onkunde, waardoor dan ook helaas zooveel kostbaars verloren gaat. Haar zoeken naar nieuwe hulpmiddelen, om krachtiger steun, betere uitkomsten en grooter voldoening op haar streven te erlangen, is door de tijdsomstandigheden verhinderd geworden; het denkbeeld echter waaraan zij uitvoering gaf, nl. door zich tot de verschillende bestaande maatschappijen en genootschappen te wenden, is niet te verwerpen, en mogt men er in slagen om tot een onderling overleg met afgevaardigden van verschillende instellingen te geraken, dan zou welligt het verkrijgen van een plaatselijk toezigt over het geheele land eene mogelijkheid kunnen worden en de taak van de Commissie eene zoodanige veelzijdige ondersteuning erlangen, als in de gegeven omstandigheden, met het oog op de vorderingen van onzen tijd, hoogst wenschelijk is.

De Commissie heeft verder op de verwezenlijking van het ontworpen Rijks-Museum voor Vaderlandsche Geschiedenis en Kunst der Middeneeuwen en latere tijden, op nieuw bij den Minister van Binnenlandsche Zaken aangedrongen; zij mogt dienaangaande de verzekering erlangen dat de aandacht des Ministers op deze zaak gevestigd blijft. Wij durven daarom ook vertrouwen dat de Commissie bij voortduring een wakend oog op de vervulling hiervan zal houden; niemand vermag dit beter dan zij, en, is het eenmaal bekend dat dit Museum bestaat; dat er aan de toegezonden voorwerpen, hetzij tot de geschiedenis of de oude kunst enz. behoorende, eene waardige plaats wordt aangewezen, dan maken wij ons sterk dat, door het op prijs stellen hiervan, er nog liefhebbers gevonden worden die van hunne dikwijls weinig beteekenende verzamelingen het een of ander, welligt alles, als eene bijdrage zullen afstaan.

Ten slotte geeft de Commissie een overzigt van hare handelingen en de groote moeijelijkheden waarmede zij te kampen heeft, om behalve de geringe medewerking van buiten, ook met betrekking tot de weinige gelden, waarover zij te beschikken heeft, het een of ander te verrigten, dat werkelijk als belangrijk voor de zaak, in verband met de haar opgelegde taak, moet gerekend worden. Hare pogingen om eene directe verhooging van de tot dusverre voor haar beschikbare som van ƒ 100 tot een bedrag van ƒ 500 te erlangen, waren vruchteloos, maar hadden toch in zooverre eene gunstige uitwerking, dat de Minister het uitzigt opende op buitengewone hulp van Rijkswege te verleenen, gelijk dan ook werkelijk reeds plaats had. Wij erkennen met haar het wenschelijke om over eene ruimere

som te mogen beschikken, en billijken hare beraadslagingen en het door haar genomen besluit, maar gelooven tevens dat het vereenigd blijven met de Koninklijke Akademie te verkiezen is boven de vorming van een speciale commissie. Ontleende de goede en nuttige onderneming van haren werkkring haar ontstaan aan die Akademie, wij twijfelen er niet aan of zij zal der Commissie haren steun niet ontzeggen en de gemeenschappelijke zamenwerking met betrekking tot het wetenschappelijke, bij een steeds volhardenden ijver, de beste vruchten afwerpen.

Wij hebben het verslag op den voet gevolgd, en er uit gezien dat in het geheel genomen de werkkring der Commissie in het afgeloopen Akademiejaar op nieuw zijne nuttige strekking gehad heeft. Zij blijve steeds voortgaan om met naauwgezetheid en studie de haar aangeboden voorwerpen, van welken aard die ook zijn mogen, te behandelen en in hare verslagen te omschrijven, dan voorzeker zal zij ook meerdere aanmoediging vinden en voor velen de vraagbaak kunnen worden in zaken, die eene beredeneerde oplossing vereischen, en waardoor zij in het bijzonder, door hare veelzijdige kennis, door hare ondervinding en hare hulpmiddelen gesteund, zich als geroepen beschouwen mag.

November 1866.
E.

Verslag over het jaar 1865, *zamengesteld door de Kamer van Koophandel en Nijverheid te Batavia*.

Het is misschien wel wat laat, nu nog een handelsverslag van het jaar 1865 te willen bespreken; de cijfers der in- en uitvoeren van verschillende handelsartikelen, de loop der prijzen, de feiten welke de commercieele geschiedenis van dat jaar uitmaken, hebben zeker voor verreweg de meesten alle belang verloren. Maar toch zal men eene uitzondering moeten toelaten voor het Verslag der Kamer van Koophandel te Batavia, omdat men van deze Kamer gewoon is - reeds na de uitgave van haar tweede verslag kan men dit zeggen - zoo volledige berigten te ontvangen over den toestand van handel, scheepvaart en nijverheid in Nederlandsch Indië, gelijk deze op de hoofdmarkt kunnen gekend worden. Mogt ik er ook niet op kunnen rekenen, dat de innige band, welke tusschen Nederlands handel en dien van Indië bestaat, en de aandacht, welke door zoovelen bijna uitsluitend op de handelsbetrekkingen met Indië gevestigd is, nog eenige belangstelling voor eene bespreking van dat verslag waarborgden, ik zou daartoe thans geene poging meer wagen.

De inrigting van het verslag voor 1865 is gelijk aan die van dat voor 1864, althans in hare grondslagen. Want er zijn vele verbeteringen aangebragt, en vooral is het streven om meer volledig alle bijzonderheden te behandelen zeer merkbaar. De beschouwingen over den handel en vooral die over de geldmarkt zijn veel uitvoeriger; het schijnt dat de Kamer daarover thans de medewerking heeft ingeroepen van personen, die met alle bijzonderheden uit den aard hunner bezigheden geheel bekend zijn. Althans voor de beschouwingen over den toestand der geldmarkt schuift zij de verantwoordelijkheid op haren ongenoemden medewerker. Eene zeer belangrijke verbetering van den inhoud levert dit verslag op in een nieuw hoofdstuk, vermeldende den toestand van handel, nijverheid, geldsomloop en landbouw in die gewesten buiten Batavia, welke tot den kring der Kamer behooren. Zij verkreeg verlof de verslagen door de residenten enz. over die gewesten aan den Gouverneur-Generaal ingediend, in te zien, en daaruit uittreksels te maken voor haar eigen verslag. Aan den ijver en het oordeelkundig excerpeeren van de Kamer - en men mag haren secretaris, Mr. L.J.H. Bouman, daarbij zeker wel noemen - heeft men eene reeks van berigten over den toestand van belangrijke gewesten als: Bantam, Buitenzorg, Krawang, de Preanger, Cheribon, de Lampongs, Palembang, Banka, Billiton, Riouw en de Wester-, Zuider- en Ooster-Afdeelingen van Borneo te danken, die hoogst belangwekkend zijn, en zeker zullen maken dat menigeen ook buiten den handel en de beoefenaren der statistiek dit verslag gaarne ter hand zal nemen om het te *lezen*. Den hoogsten lof aan handelsverslagen toe te kennen, is zeker wel dat ze lezenswaard zijn. Menige kamer van koophandel mag die te Batavia den rijkdom van stof benijden; zeker is het, dat zij niets nalaat om haren rijkdom algemeen bekend te maken. Zij bereikt haar doel om van haar verslag ‘een handboek te maken ook voor hen, die niet direkt bij handel, scheepvaart en nijverheid betrokken zijn.’

De beschouwingen over den handel te Batavia laat de Kamer van eenige opmerkingen voorafgaan, die ter juiste waardering van de beteekenis der in- en uitvoercijfers zeer dienstig zijn. Zij klaagt over het gemis aan officieele statistieke opgaven, en vooral betreurt zij, dat zij er niet in slagen mogt van de regering eene maandelijksche publikatie van de in- en uitvoeren der voornaamste artikelen te verkrijgen. Zij vernam, dat de daaraan verbondene kosten geacht werden onevenredig groot te zijn, in verhouding tot het nut dat beoogd werd. De regering blijkt de zuinigheid boven alles te stellen, gelijk zij het ook in Nederland in den aanvang van het vorige jaar toonde, toen een der eerste plannen, door een nieuwen minister van financiën gemaakt, was, het staken van de uitgave der maandelijksche statistiek. Dergelijke uitgave zou misschien nog meer nut hebben in

Indië dan in Nederland, omdat de kennis der in- en uitvoeren en van de voorraden dáár van zooveel meer belang is. Is toch in Indië schaarschte of overvloed van eenig handelsartikel te voorzien, dan zijn de voordeelen of nadeelen daarvan voor den handel veel grooter dan in Europa, omdat hier de markt zooveel spoediger van het ontbrekende kan voorzien of de aanvoeren gestaakt worden.

De Kamer zegt, dat vermeerdering of vermindering der in- en uitvoercijfers nog niets tegen of voor den ondernemingsgeest van den handel te Batavia bewijst. De afzet van het voornaamste invoerartikel: de manufacturen, wordt beheerscht door den uitslag van den rijstoogst; de hoeveelheden der uitvoeren hangen van de oogsten af. Daarbij moet ook gelet worden op de cijfers van in- en uitvoeren naar vreemde landen. Het moet wel zeer zeker zijn, dat de producten naar eene vreemde haven zullen gaan, want anders worden zij, zelfs al is hunne aanvankelijke bestemming naar den vreemde, toch uitgeklaard naar Nederland, wegens het verschil in de uitvoerregten. Blijkt later, dat eene lading niet in Nederland is aangekomen, dan behoeft eerst zooveel later het surplus-uitvoerregt voldaan te worden. Ook is bij vergaan van het schip het verlies van rente op de betaalde regten zooveel geringer, omdat de terugvordering der reeds betaalde regten dikwijls zeer lang duren moet.

Zeer trof mij de zinsnede op blz. 39: ‘Eene vermindering van uitvoer naar vreemde landen kan niet strekken tot bewijs, *zoo als men alligt geneigd zou zijn aan te nemen*, dat de handel op Java alle initiatief zou hebben verloren, en zich liever zou bepalen tot den door de routine aangegeven weg van uitvoeren naar het moederland.’ Wie is die *men?* Toch niet zij, die de bedrijvigheid van den Indischen handelaar kennen, hetzij bij ondervinding, hetzij alleen uit berigten? Of zij, die zijne pogingen tot het aanknoopen van handelsbetrekkingen met andere landen, als b.v. Australië, aandachtig gevolgd hebben? En waarom zou men *geneigd* zijn tot die veronderstelling? Dergelijke uitspraak is mij wel eens ter oore gekomen over onzen Nederlandschen handel, maar om haar door de Kamer te Batavia zelve voor den Indischen handel als mogelijk te zien uitgesproken heeft mij ten hoogste verbaasd.

De loop der prijzen van de uitvoerartikelen in Indië hangt voornamelijk af van daling of rijzing in Europa, zegt ons de Kamer, blz. 41; ook zou dit niet anders kunnen, want Java levert geene produkten op, waarmede het markten zou kunnen dwingen. Waarlijk, eene nieuwe theorie van de bepaling der prijzen! Hoe eenzijdig zij is, moge de volgende vraag ophelderen: Noord-Amerika alleen levert thans petroleum; kan het daarvoor altijd zoodanigen prijs bedingen, dat het die altijd met groote winst produceert? Men heeft zeker in Java nooit gehoord van het: ‘de Nederlandsche koffijmarkt geeft

den toon voor dat artikel in Europa.' Het zou wel verwonderlijk zijn, al is het reeds o! zoo lang geleden dat die spreuk in eere werd gehouden, terwijl nu, volgens velen, de Duitschers de Javakoffij bijna te geef hebben.

Gelukkig stelt de Kamer ons op blz. 37 gerust door de opmerking, dat in 1865 de prijzen der uitvoerartikelen veelal hoog waren wegens de lage vrachten en den gunstigen stand van den wisselkoers, en schrijft zij zulks ook toe aan den ondernemingsgeest van den handel, die niet schroomt zijne kapitalen voor den uitvoer van produkten aan te wenden. 'Zonder eenige vrees kan men, door verdere uitbreiding te geven aan den verkoop van gouvernementsprodukten, hem een ruimer veld openen.' Zonder eenige hoop - kan de Kamer tegenwoordig zijn, dat hare gerustheid in Nederland gedeeld zal worden.

Men weet dat het nieuwe tarief van in- en uitvoer eerst in 1866 in werking is getreden. Het zal dus eerst een volgend jaar blijken of de gulden verwachtingen, daarvan opgewekt, kunnen verwezenlijkt worden. Ik heb nooit de overtuiging gehad, dat dit tarief den Indischen handel tevreden kan stellen. Zijne groote deugd: eenvoudigheid en regel gebragt te hebben in den chaotischen toestand der heffing van in- en uitvoerregten, welke in Indië bij zoovele verschillende tarieven heerschte, zoude aan elke tariefwet, zelfs de meest protectionistische, even zeer eigen geweest zijn. De verschillen in de regten zijn nog te groot dan dat waarlijk eenige vrijheid van beweging verkregen zoude zijn.

Men zal zich herinneren, dat toen de tariefwet in de Tweede Kamer der Staten-Generaal in discussie kwam, door eenige leden de mededeeling verlangd werd der besluiten enz. welke hare uitvoering zouden regelen. De minister van koloniën voldeed niet aan dit verlangen; had hij het gedaan, hij zoude hebben laten blijken, hoe moeijelijk de toepassing van beschermende tarieven is. Het is vooral bij deze, dat de onhoudbaarheid van het beschermende stelsel blijkt; dit wist de minister wel, en misschien weêrhield hem de vrees zoowel voor de logika van hen, die op handelsterrein de liberale rigting zijn toegedaan als voor het ontwaken der conservatieven. Maar die moeijelijkheid blijkt nu in Indië; de vaststelling der maatregelen voor de uitvoering stuitte op zoovele bezwaren, dat de directeur der middelen, die dit beproefd had, met gebruik der voorlichting van de Kamer van Koophandel, het moest opgeven, waarna de taak aan eene speciale commissie werd opgedragen. De bepaling der waarde, de berekening van de regten naar het Nederlandsche matenen gewigtenstelsel, wat in Indië nog niet is ingevoerd, zoodat telkens herleidingen noodig zijn, de onderscheiding van den invoer door de kustvaart en dien door de groote vaart, opdat de eerste niet onnoodig belemmerd worde, leveren groote moeijelijkheden op.

Vooral in 1865 werd voor die maatregelen veel belangstelling getoond. De administratie der in- en uitgaande regten scheen tot de overtuiging gekomen te zijn, dat vroeger zeer vele bedriegelijke aangiften bij het tolkantoor hadden plaats gehad, begon dus de wet met alle gestrengheid toe te passen en alle middelen te bezigen in haar bereik, om den aard der goederen te constateeren en zich van de juistheid der aangiften te verzekeren. Dit was zeer ongewoon en gaf tot vele klagten aanleiding. Dat hieronder vele regtmatige klagten waren, wie zal het betwijfelen; dergelijke onderzoekingen naar den aard der goederen zijn zeer vexatoir en dikwijls zeer onbillijk, omdat zij zoowel de opregte als de onopregte aangiften treffen; maar dat er ook niet dikwijls vele onjuiste aangiften met weinig goede trouw zijn geschied, die geen nader onderzoek konden lijden, wie zal het durven volhouden? De tusschenkomst der Kamer werd door den handel ingeroepen; zij verleende die, maar met gering gevolg. De directeur der middelen verontschuldigde zich en kwam op den snuggeren inval, van de Kamer eene opgave te verzoeken der *eerlijke* handelaars, opdat hij dezen van den last van nader onderzoek bij hunne aangiften zou kunnen vrijstellen. De Kamer beantwoordde deze weinig gepaste vraag met het verzoek, dat een der beambten van het tolkantoor, aan wien de vexatiën vooral te wijten waren, òf verwijderd òf tot een ander gedrag aangemaand zou worden.

De Kamer mag zich niet verheugen over vele blijken van sympathie van de zijde der Indische ambtenaren. Vraagt zij om inlichtingen, als b.v. over de werking der nieuwe postinrigting, in hoeverre invoering van een uniform, laag port, en van de dagelijksche postdienst over Java van invloed is geweest op het onderling verkeer, of om statistische mededeelingen van verzonden brieven en telegrammen, dan is er eene aanschrijving van den Gouverneur-Generaal noodig, om de ambtenaren te magtigen die te verstrekken. Zelven helpen zij de Kamer niet, maar schijnen allen achterdochtig en beangst omtrent hare bemoeijingen. Waagt de Kamer het een wensch te kennen te geven, b.v. tot de verbetering der kustverlichting, dan krijgt zij van den directeur der middelen, den heer Castens, een onbeschoft antwoord, dat zij dan maar het geld daarvoor moet geven, dat zij niet weet waarover zij klaagt enz. Zoo'n ambtenaar te durven zeggen, dat tout n'est pas pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles, is dan ook waarlijk verschrikkelijk. Het is bijna aantasten van een der praerogatieven van de regering, om de kust niet te verlichten, als zij dat zoo verkiest. Gelukkig dat de Gouverneur-Generaal het streven der Kamer beter wist te waarderen, en haar telkens hielp of hare wenschen welwillend aanhoorde. Maar ook dat is nu misschien uit.

Te Batavia is in 1865 eene instelling in aanzien gekomen, welke

tegenwoordig in Nederland in hare grondslagen wordt ondermijnd, het is de makelaardij. Eerst bepaalde zich deze bijna uitsluitend tot den wisselhandel en tot den verkoop van eenige effecten, doch al spoedig begon zij zich ook toe te leggen op het verhandelen van produkten. De Kamer verwacht vooral voor den invoerhandel veel nut van de makelaars, en oppert den twijfel of hunne hulp voor den uitvoerhandel, b.v. voor den koffijhandel, op den duur niet te bezwarend zal zijn. Het komt mij voor, dat de hulp van makelaars voor den uitvoerhandel te Batavia ook zeer nuttig kan zijn, vooral op grond van hetgeen ik in het verslag vond over den handel in thee en tabak: dat de handel te Batavia zich nog geenszins de noodige kennis van die artikelen heeft kunnen eigen maken en dat hierom aldaar geene markt daarvan kan gevestigd worden, hoe gunstig dit ook voor alle belanghebbenden zou kunnen werken. Wanneer nu makelaars in die artikelen optraden, die door hunne bijzondere toewijding aan deze handelstakken de noodige kennis verkregen hadden, zoude die handel ook te Batavia mogelijk zijn. Het zal zijn nut hebben, als deze opmerking van het verslag ook eens onder de oogen komt van de ambtenaren enz. die in Nederland den toestand van den handel moeten leeren kennen. Dan zullen zij misschien de vraag niet meer behoeven te doen: hoe het toch komt, dat de Javatabak, waarvan de uitvoer naar Nederland niet door premiën is begunstigd, toch bijna uitsluitend naar dit land wordt uitgevoerd. Zij zullen dan zelve het antwoord kunnen opmaken: omdat men in Nederland zich op dat artikel heeft toegelegd en daarvan de noodige kennis bezit. Zoo ontwikkelt zich de Nederlandsche handel, waar hij niet beschermd wordt. Zoude hij de bescherming dan nog zoo zeer behoeven?

In het verslag komen de berigten omtrent den uitslag der oogsten onder de rubriek: nijverheid, landbouw, enz. voor; men vindt daarover zeer interessante mededeelingen zoowel omtrent den toestand der particuliere als omtrent dien der gouvernementskultures. Ik vond daarin ook de opgaven van de hoeveelheden, welke de oogsten van verschillende produkten opgeleverd hadden, en kon dus deze vergelijken met de cijfers der uitvoeren. Die vergelijking is noodig, wil men over de beteekenis der uitvoeren eenig oordeel vormen, maar zij zoude gemakkelijker gemaakt worden, indien de totaal-opbrengsten der oogsten ook in het hoofdstuk handel besproken werden. Ik waag het den wensch uit te spreken, dat dit in volgende verslagen zal geschieden.

Men kent de liberale gezindheid der Kamer, en zal zich dus wel verwonderen, haar de suikerkultuur en den gedwongen arbeid in bescherming te zien nemen. Wel stemde zij met de gronden in, waarop het vorige wetsontwerp op de kultuurondernemingen was gebouwd,

en toonde zij hare ingenomenheid om door uitgiften van gronden in erfpacht regtszekerheid aan de ondernemingen van landbouw in Nederlandsch Indië te verschaffen, maar toch achtte zij den ondergang der suikerkultures zeker, indien dit wetsontwerp werd aangenomen. Zij schonk hare adhesie aan eene memorie van de Kamer te Soerabaya, waarbij de belangen der suikercontractanten ten krachtigste werden verdedigd. De liberale dagbladen in Indië zijn er deze beide Kamers hard genoeg over gevallen, dat zij voor den verpligten arbeid der Javanen zich hebben uitgesproken, omdat nu eenmaal de suikerkultuur niet wel in stand te houden schijnt zonder gedwongen arbeid. Het wekt meer dan bevreemding, dat op deze wijze toch de gedwongen arbeid wordt verdedigd door mannen, die men in alle opzigten als kundig en ijverig kent, en van wie het niet te denken is dat zij uit gemak- of behoudzucht dergelijke meening zouden verdedigen. Men wordt aan het wankelen gebragt in zijne eigene overtuiging, wanneer zulke autoriteiten hunne ervaringen in de weegschaal leggen. De memorie van de Kamer te Soerabaya is hoogst belangrijk, zaakrijk en beknopt; maar toch laat zij geene der vele zijden van de kwestie buiten beschouwing. Wat zij zegt over het belang der suikerkultures voor handel en nijverheid is misschien niet nieuw, maar het is *geheel* waar en zonder overdrijving gezegd; even zoo hare opmerkingen over den aard der tusschenkomst van de regering tot het verschaffen van de noodige arbeiders, over den toestand der bevolking in de residentiën Soerabaya, Pasoeroean, Probolingo en Bezoeki enz. Hare opmerking, dat het individueel landbezit niet zoo gunstigen invloed zal hebben als men vertrouwt, gelijk het in Bezoeki en Probolingo bij de Madurezen en op westelijk Java bij de Sundanezen, waar het bestaat, dien invloed mist, verdient overweging, even als de opmerking dat voor de ontginning van woeste gronden de verkrijging van werkvolk zeer moeijelijk zal zijn, omdat de Javanen zich niet zoo ligt willen verplaatsen gelijk de ondervinding leert. Zelfs hooge loonen, zoo als hun de spoorwegwerken aanboden, kunnen hen daartoe op den duur niet bewegen. Of de bewering wel kan opgaan dat de staathuishoudkundige stelling: overal regelt het aanbod van arbeid zich in gewone omstandigheden naar de vraag daarnaar, op Java wel zou gelden, maar dat de invoering van Europeesche landbouwondernemingen den natuurlijken toestand verstoorde, weet ik niet; misschien is zij meer vernuftig gevonden dan juist, en wordt daarbij uit het oog verloren, dat de invoering van landbouw op groote schaal voordeeliger is dan die van zoovele kleine landbouwondernemers, omdat alleen op die wijze het mogelijk is producten van hooger waarde voort te brengen; terwijl dan hieruit zou moeten volgen, dat de verstoring door de nieuwe instellingen teweeggebragt, een vooruitgang is, en dat men niet genoeg doen

kan om daarvoor den weg effen te maken. De kwestie van beginselen is wel deze: Mag men den gedwongen arbeid behouden, omdat alleen met dezen de suikerkultuur bestaanbaar is? en daaraan sluit zich dan deze tweede vraag aan: Is het te denken, dat wanneer de bevolking geen suikerriet wil planten en helpen bewerken, zij wel of tabak of koffij of eenig ander produkt wil teelen, dat haar bijna gelijke voordeelen doch minder bezwaren oplevert, en hetgeen ook strekken kan tot verspreiding van welvaart onder de bevolking en tot verhooging van den bloei der kolonie.

Er zijn nog zoovele onderwerpen in het verslag behandeld, welke het der moeite waard zoude zijn meer in het bijzonder te bespreken, maar het is niet mogelijk alle, naarmate van hun belang, in het juiste licht te stellen en hier weder te geven. Men moet het verslag ter hand nemen en zelf zoeken; de moeite zal wel beloond worden. De mededeelingen over den toestand der geldmarkt zijn zeer uitvoerig en door de bespreking van de geschiedenis der uitgifte van de gouvernementswissels volledig gemaakt. De naauwe band, waarin Batavia met de naburige geldmarkten gekomen is door toedoen van de verschillende kredietinstellingen in Azië werkende, gaf in 1865 te Batavia tot vele fluctuatiën in den rentestand en de wisselkoersen aanleiding, gelijk vroeger geheel onbekend waren. Binnen den tijd van zes maanden bereikte de rentestand eene hoogte en daalde hij ook weder zoo laag, als nooit te voren was waargenomen. Daarbij wijst de Kamer op de slechte gewoonte, welke in zwang gekomen is van wissels te verkoopen, zonder contante betaling te erlangen; zij waarschuwt zeer ernstig tegen de gevolgen, welke deze gewoonte zou kunnen hebben.

Het verslag der Javasche Bank over het 37ste en het 38ste boekjaar is in de Bijlagen opgenomen; het is niet wel mogelijk daaruit in korte trekken het voornaamste mede te deelen, en ik moet dus volstaan met daarnaar te verwijzen. De wensch naar uitbreiding der emissie van die Bank werd door de Kamer in haar verslag ondersteund; de Bank zoude daardoor meerdere zekerheid aan handel en nijverheid geven, zoodat zij in tijden van spanning op haar kunnen rekenen.

Onder die bijlagen zijn weder dit jaar zeer vele belangrijke memoriën opgenomen. De rij van stukken over de stoombootdienst tusschen Java en Australië is daarin voortgezet; de memoriën van den heer Krajenbrink over de rijstkultuur, over de internationale suikerregeling en haren invloed op de suikerkultuur in Indië, over de West-Java koffijkultuur-maatschappij; de stukken en rapporten der jury over de nijverheidstentoonstelling te Batavia, nemen daaronder eene voorname plaats in. Wat de stoombootdienst tusschen Java en Australië betreft, vindt men niet veel nieuws; de

dagbladen hebben de verschillende tijdperken, welke die kwestie doorloopt, reeds vroeger medegedeeld. Men weet dat er proeftogten zijn ondernomen, maar nog is de definitieve concessie niet verleend; ook scheen het volgens de laatste berigten weder twijfelachtig of wel de heeren Reynst en Vinju die zullen verkrijgen. Dat die dienst echter tot stand zal komen, door wien dan ook, schijnt zeker.

De heer Krajenbrink behandelt steeds zeer belangrijke kwestiën, maar toch doet de lezing van zijne memoriën bij mij een twijfel rijzen, of het wel wenschelijk is dat de Kamer de adviezen, door sommigen van hare leden aan haar ingediend, publiek make. Soms schijnen die stukken niet opgesteld met het oog op publiciteit, en is het dus twijfelachtig of den schrijver wel eene dienst wordt gedaan met de eer hem door zijne medeleden bewezen. De stukken van de Kamer uitgaande zijn toch uit den aard der zaak veel duidelijker; de wisseling van gedachten bevordert de duidelijkheid der meeningen. Maar ook komt het mij voor, dat de adviezen der Kamer eene waarde bezitten, welke aan de individueele meeningen niet kan worden toegekend, en dat het daarom in het verslag der Kamer beter is zich te bepalen tot het opnemen der adviezen van de Kamer zelve uitgaande. Men kan moeijelijk over zich verkrijgen er een verwijt van te maken, dat in een handelsverslag te veel wordt opgenomen, maar toch meen ik, dat dit eene fout zoude kunnen zijn, en geeft mij het verslag der Kamer van Koophandel te Batavia den indruk of die fout soms wel eens begaan is. Stukken, reeds publiek gemaakt, behoeft de Kamer niet weder onder de bijlagen tot haar verslag op te nemen; zoo dunkt mij althans van de stukken over de nijverheidstentoonstelling, in het Bataviasch Handelsblad voorkomende, en van de verslagen der juries; het eigen oordeel der Kamer over de beteekenis dier tentoonstelling wenschen wij te weten, niet eene beschrijving voor een dagblad opgemaakt, hetgeen zij, die meer over deze tentoonstelling wenschen te weten, alligt in dat dagblad zouden weten te vinden. Ik wensch echter die opmerking in het geheel niet uit te strekken tot de mededeeling van alle andere gedrukte stukken, als b.v. de memorie der Kamer te Soerabaya over de ontworpen kultuurwet; deze toch zoude men zeer ongaarne in de bijlagen missen, omdat zij den grondslag uitmaakt van het advies der Kamer te Batavia zelve, en dit dus een zeer onvolledig stuk zoude zijn zonder die memorie.

Slechts noode ga ik de hoofdstukken Scheepvaart en Nijverheid met stilzwijgen voorbij. Het eerstgenoemde zal het minste nieuws voor de lezers in Nederland bevatten; de reeders weten het maar al te goed, hoe ongunstig de stand der vrachten in 1865 in Indië geweest is. Het hoofdstuk Nijverheid, Landbouw enz. wekt

misschien meer de belangstelling van den politikus dan van den handelaar; het behoeft echter voor de andere hoofdstukken niet onder te doen. Het geeft mij aanleiding tot een protest tegen de bewering daarin vervat op blz. 119, dat de produkten der Indische boekdrukkerijen kunnen wedijveren met die der beste typografische inrigtingen in Nederland. De afgesleten letter, waarmede het verslag is gedrukt, en het schromelijke aantal drukfouten daarin voorkomende, vooral in de bijlagen, zijn in lijnregte tegenspraak met dien lof.

Nog eene opmerking ten slotte: zij kan misschien strekken om het nut van het verslag nog duidelijker te bewijzen. Zij, die den toestand van Indië naar regt en billijkheid willen regelen, en door goede wetten daarin verbetering wenschen te brengen, worden zoo dikwijls met eene exceptie van niet-ontvankelijkheid van hun verlangen teruggebragt, alsof de toestanden in Indië en zelfs op Java op zoovele plaatsen zoo verschillend zijn, dat het niet mogelijk is daarin door wetten, welke van algemeene toepassing moeten zijn, verandering te brengen. De studie der Indische gewoonten en zeden is door die waarschuwing zeer bevorderd, zoodat men er nu toe gekomen is de uitzonderingen van den regel te onderscheiden, en zich niet meer door dergelijke exceptiën van het spoor zal laten brengen. Zoo trof mij ook in de mededeelingen over den toestand van nijverheid en landbouw in de gewesten buiten Batavia, hetgeen over de werking van het muntstelsel wordt gezegd. Terwijl in verreweg de meeste residentiën het nieuwe zilvergeld gaarne door de bevolking wordt aangenomen, wordt in Bantam aan het oude kopergeld de voorkeur gegeven. En toch is Bantam een aanzienlijk gewest, dat in 1864 voor eene waarde van bijna 4 millioen gulden uitvoerde en voor 2½ millioen invoerde, en waar dus het verkeer levendig is, zoodat men zeggen zou, dat het hechten aan het oude kopergeld daar veel bezwaar opleveren moet. Wanneer vroeger een oud-resident van Bantam opgekomen was met het beweren, dat het nieuwe muntstelsel ongunstig werkt, zou hij met die getuigenis veel gewigt in de schaal gelegd hebben, maar nu men daartegenover de berigten over die werking in andere gewesten kan stellen, zal zijne opmerking, als eene uitzondering geldende, niet meer over den toestand, die den regel uitmaakt, misleiden.

Amsterdam, December 1866.

N.J. DEN TEX.

***J.J.A. Goeverneur, Nieuwe fabelen en versjes voor kinderen, voor huis en school, met een en twintig plaatjes. Vierde druk. Groningen, J.B. Wolters*, 1866.**
***J.J.A. Goeverneur, Prettige deuntjes en liedjes. Te lezen, te zingen en van buiten te leeren in huis en school. Hoffmann von Fallersleben nageschreven. Groningen, J.B. Wolter*, 1866.**
***J.J.A. Goeverneur, Laatste Sint Nicolaas. Nieuwe prettige versjes, vertelseltjes en liedjes* (*vreemden gevolgd en eigen*). *Te lezen, te zingen en van buiten te leeren in huis en school. Groningen, J.B. Wolters*, 1866.**

De uitgever heeft de beleefdheid gehad der redactie van ‘de Gids’ deze boekjes ter aankondiging toe te zenden. Het zoude onheusch harerzijds zijn, er van te zwijgen. Doch wat er van te zeggen? De versjes van Jan Goeverneur zijn in elks handen. Wij hebben ze met pleizier gelezen en herlezen en onze kinderen kennen ze van buiten. Zijne manier is bekend. De eigenaardigheden, de deugden en gebreken van zijn dichttrant - aan de eene zijde losheid en naieve eenvoud, aan den anderen kant slordigheid tegen de taal - zal hij op zijn ouden dag niet hebben verloren of afgelegd. Waartoe dan nog op het goede gewezen dat ieder kent, of op het gebrekkige, dat niet meer te verhelpen is? De slotsom ook van de uitvoerigste recensie zou geen andere kunnen wezen dan die, welke iedereen van voren gissen kan: er is in deze bundeltjes veel goeds, dat met wat meer zorg nog veel beter had kunnen zijn; er is ook wel wat in, dat veilig achterwege had kunnen blijven; er is eindelijk hier en daar een meesterstukje te lezen.

Zonder ons nu de bevoegdheid te willen aanmatigen van als kunstregters het keurmerk op een of ander dezer dichtstukjes te stempelen, veroorloven wij ons, hier een drietal stukjes - uit elk bundeltje een - af te drukken, die zich door zangerigheid in den vorm en liefelijkheid van gedachte onderscheiden. Is ook de gedachte mischien niet oorspronkelijk, men zal toch de gemakkelijkheid, waarmede zij uit vreemde taal in de onze overgebragt is, bewonderen.

Op het duivenslag.

Ei kijk, hoe de doffer zich roert en zich weert,
En al om zijn wijfje in 't rond promeneert!
Hij wascht zich,
Hij plast zich,
Hij rekt zich,
Hij strekt zich,
En draagt zijn breed staartje zoo trotsch als een paauw:
‘Goeijen dag, lieve vrouw!’

Ei kijk, hoe bedrijvig het duifje zich houdt
En zorgt voor het huis, dat haar toe is vertrouwd!
   Zij tooit zich,
   Zij plooit zich,
   Zij strijkt zich,
   Bekijkt zich
En knikt met haar kopjen zoo vriendlijk ze kan:
      ‘Goeijen dag, lieve man!’

Wat moeders kleine Marie heeft.

Kijkoogekens heb je,
   'k wou stelen ze wel,
Zoo blaauw als de hemel,
   als sterren zoo hel.
Vol lust en vol leven,
   vol spot en vol lach;
'k Weet heusch niet waar 'k ooit
   schelmscher kijkertjes zag.

Bolwangekens heb je,
   zoo rood en zoo frisch,
Als, kijk, daar aan 't boompje
   die rozenknop is.
Kom, 'k moet ze toch eens zoenen
   mijn Engel, mijn schat.
Wie was er die ooit
   zulke wangekens had?

'n Kusmondeke heb je,
   dat lacht, snapt en praat,
Dat weet van geen stilstaan
   van vroeg al tot laat;
En happen - tot happen
   is 't mondtje steeds ree;
Kom, geef mij maar gaauw reis
   een kusjen er meê.

'n Snufneuseken heb je,
   zoo fijn als een muis;
Dat snuift en dat snuffelt
   me al rond door het huis;

En berg ik me lekkers
   en fruit nog zoo goed,
Je neusje toch weet wel
   waar 't heenwijzen moet.

Loeroorekens heb je,
   zoo klein en zoo net,
Als paarlemoerschelpjes
   je aan 't hoofdjen gezet;
En wat die twee luistren,
   vertel ik van 't schaap,
Of zing ik je met een
   van mijn deuntjes in slaap!

'n Krullebolleken heb je als
   van zij of satijn,
Als zwanendons zacht
   en als spinrag zoo fijn.
Pas op, als je straks weêr
   zoo stoeit en ravot,
Dat 't niet uit de krul komt,
   me kroeskop, me dod!

Pakhandekens heb je,
   zoo sierlijk en net;
Als 'k rijk was, 'k had lang ze in
   het goud al gezet.
Kom gaauw toch, kind, aai eens
   ter dege je moê,
En sluit om me beî je
   pakhandekens toe.

En 'n harteken ook klopt
   nog hier in je zij;
Dat weet van geen zorg,
   maar is vrolijk en blij.
O, kon 'k er in kijken,
   ik vond er dan, ja,
Wis 't beeld van mij zelve in
   en 't beeld van papa.

De Hemel.

‘Hoe hoog is toch de Hemel wel?’ -
Hoe hoog? - Ei, hadt ge een vleugelpaar,
Zoo sterk, als van den adelaar,
En kondt ge als de adelaar zoo snel
En krachtig stijgen naar omhoog,
Tot gindschen helderblaauwen boog,
En hooger, altijd hooger naar,
De schoonste van die sterren dáár,
En vroegt gij daar een Engelijn:
‘Hoe hoog mag wel de Hemel zijn?’
Dan sprak dat Engelijn gewis:
‘Ik weet heel niet, hoe hoog die is;
Doch, vraag het eens aan gindsche ster;
Maar haast u niet - 't is niet zoo ver,
Slechts honderd duizend uren, kind!’ -
Nu..... vloogt ge dan, gelijk de wind,
Van ster tot ster, van oord tot oord,
Al hooger en al verder voort,
En vroegt ge dan nog, keer op keer:
‘Hoe hoog mag wel de Hemel zijn?’
Gij daaldet even wijs weêr neêr;
Want zulke dingen, kindje mijn,
Weet zon noch maan, weet onzer geen -
Die weet de goede God alleen.

De taak der metaphysica.

Ik wil een stout waagstuk bestaan. Het is mijn doel over eene wetenschap te spreken, welke vooral hier te lande een kwaden naam heeft. Ik zal aantoonen, dat er metaphysische problemen zijn, welke op het terrein der wetenschap te huis behooren. Maar ziedaar dan ook het eenige, waartoe de volgende bladzijden dienen moeten. Bij eene andere gelegenheid hoop ik over de methode uit te weiden, volgens welke de bedoelde problemen kunnen worden opgelost.

Vrijheid des geestes is het kenmerk van den echten wijsgeer. Hij denkt niet met het hoofd van anderen, maar met zijne eigene hersenen. Hij is niet één uit de groote schare, maar verheft zich zooveel mogelijk boven hare vooroordeelen. Vandaar dat hij de overtuiging der menigte soms als een ijdelen waan van zich weert. Één voorbeeld slechts. Hoe denkt gij over de stoffelijke voorwerpen, die u omringen en welke gij met uwe zintuigen waarneemt? Oordeelt gij, dat zij *buiten* u, *zonder* u bestaan, dat de grond onder uwe voeten en de hemel boven uw hoofd zouden blijven bestaan, ook al werden eensklaps alle waarnemende wezens vernietigd? De man uit het volk antwoordt: ja! Maar de wijsgeer twijfelt aan de juistheid dier uitspraak. En hij heeft er zijne goede redenen voor. Immers de waarnemer en het waargenomene laten zich niet van elkander scheiden. Het denkbeeld van waarnemer verdwijnt, als ik van het waargenomene abstraheer. Maar omgekeerd eveneens. Beide termen, zoowel die van waarnemer als van een waargenomen lichaam, sluiten in zich een betrekking. Ieder object is het object van een subject. Geen object is er vóór zijn subject. De dingen, die gij waarneemt, zijn er niet, vóórdat gij ze waarneemt. Zij bestaan slechts, zoolang gij ze

waarneemt. De stoffelijke voorwerpen, welke u omringen en die gij met uwe zintuigen waarneemt, bestaan dus niet *buiten* u, *zonder* u. Wat de chronologische orde betreft, zijn het waarnemende subject en het waargenomen object evenzeer gelijktijdig als de beweger en het bewogene[1].

Wellicht kan dit zuiver redekunstig betoog niet ieder voldoen. Ik wil dus mijne stelling nog nader toelichten en ze daarbij vastknoopen aan de resultaten der natuurwetenschap.

De stoffelijke voorwerpen staan scherp begrensd voor ons; wij aarzelen geen oogenblik hun allerlei eigenschappen toe te kennen en meenen dan geheel iets anders te vermelden dan de toestanden van ons eigen bewustzijn.

Natuurlijk, denkt men; immers onze zinnelijke gewaarwordingen toonen ons feiten *buiten* ons, geen feiten *in* ons. Zinnelijke gewaarwordingen zijn geen innerlijke gewaarwordingen.

Zoo *schijnt* het, maar zoo *is* het niet. Inderdaad zijn zinnelijke gewaarwordingen en innerlijke gewaarwordingen beiden toestanden, welke wij zelven doorleven.

Men spreekt van de zinnelijke gewaarwordingen, alsof zij van buiten komen en door onze zintuigen tot ons bewustzijn worden gebracht. Vandaar de merkwaardige gewoonte om, op sensualistischen trant, kleuren, geuren en toonen eenvoudig *indrukken* te noemen. Meent men dat onze geest een met was bestreken tafel is, op welke de materie hare letters grift? Men spreekt van onze zintuigen, alsof zij de armen van een polyp, de scharen van een kreeft zijn, waarmede wij de zinnelijk waarneembare eigenschappen der dingen tot ons halen. Geheel ten onrechte evenwel. Wat ons hier bedriegt, is het gevoel der inspanning, waarmede wij soms, opzettelijk, ons lichaam in dien toestand brengen, welke aan de geboorte van zekere gewaarwordingen vooraf moet gaan. Iemand zegt ons: ‘Kijk, daar komt in de verte uw vriend aan!’ En wij richten de assen onzer oogen parallel. Iemand zegt ons: ‘Luister, het water kookt!’ En wij neigen voorover en spannen ons trommelvlies. Dan meenen wij, door deze en dergelijke pogingen, iets te hebben bijgedragen om de valschelijk zoogenaamde *indrukken* van buiten te doen naderen. Toch valt het ligt zich te overtuigen, dat toonen en geuren, gewaarwordingen van warmte en licht niet uit een buitenwereld tot ons komen,

1 Men vergelijke met het hier gezegde Aristotel., Metaph., Lib. III, Cap. V, 21.

maar feiten in ons zijn, welke enkel aan voorwaarden buiten ons gebonden zijn.

Als wij waken, levert, in gewone omstandigheden althans, de wereld buiten ons lichaam eene bijdrage tot het ontstaan van onze zinnelijke gewaarwordingen. Ik zeg: in gewone omstandigheden. Want eene ontsteking der gezichtszenuw is voldoende om den blinde, wiens oog voor het licht buiten hem gevoelloos is, vonken te doen zien. En indien de bloedvaten, waarmede de gehoorzenuw zich voedt, overladen zijn, dan gonst het voor ons oor, ook al omringt ons de stilte van den nacht. Toch is het regel, dat de wereld buiten ons lichaam medewerkt tot het doen ontstaan van onze zinnelijke gewaarwordingen. Waarin bestaat hare bijdrage? Vroeger koesterde men dienaangaande dwalingen, welke thans bezweken zijn. Van een groen voorwerp, wij weten het nu, scheidt zich geen groene kleur, van een klankgevend voorwerp scheidt zich geen klank af om door de poorten der zintuigen in het bewustzijn te dringen. ‘Alles, wat de materieele objecten der buitenwereld leveren kunnen, bestaat in bewegingen van onderscheiden vorm, kracht en rhythme, welke zij aan hunne buren of aan algemeen verspreide media van weegbaren en onweegbaren aard mededeelen, en deze bewegingen zijn tevens de eenige boden, door welke de objecten zich met de zintuigen in verbinding stellen.’[1] Volgt nu op de oscillatie van den aether een kleurgewaarwording, op de luchtgolving een toon, zoo hebben wij die gewaarwordingen slechts als feiten *in* ons te beschouwen; zij komen niet van buiten tot ons; wat er buiten ons lichaam voorvalt, is slechts de verst verwijderde aanleiding tot het ontstaan van kleur of klank.

In de tweede plaats levert ons lichaam eene bijdrage tot het ontstaan der zinnelijke gewaarwordingen. De beweging buiten dat lichaam treft het uiteinde eener zenuw en brengt er eene verandering te weeg, welke onder den naam van zenuwproces bekend staat. Maar die verandering is niet eene gewaarwording. Men heeft het den materialisten bitter euvel geduid, dat zij b.v. het zien eene functie der gezichtszenuw durfden noemen. Toch hadden zij daartoe, volgens mijne bescheiden meening, volkomen recht. Immers wij hebben hier met eene veranderlijke grootheid te doen, welke van eene andere afhankelijk is.

1 Lotze, Medicinische Psychologie, blz. 104.

Om goed te zien, wordt er integriteit der gezichtszenuw vereischt. Is het apparaat verminkt, verlamd, dan is ook de functie verzwakt, vernietigd. Maar daaruit volgt geenszins, dat kleur- of lichtindruk door de zenuw wordt voortgebracht. Evenmin ontvangen wij onze gewaarwordingen van de zenuwen, als door den strijkstok aan de snaar der viool een toon wordt toegevoerd. Met den strijkstok wordt uit de viool een toon gelokt. Zoo wordt - ik vergeet hier niet, dat alle vergelijkingen mank gaan en slechts tot opheldering, nooit tot bewijs kunnen dienen, - zoo wordt door de zenuw eene gewaarwording in ons bewustzijn te voorschijn gelokt.

Er is groot verschil tusschen een lichtgolf en een klankgolf. Is er even groot verschil tusschen de verandering, welke door den eerste in de gezichtszenuw, door den laatste in de gehoorzenuw gewerkt wordt? M.a.w., plant zich de lichtgolf als lichtgolf door de gezichtszenuw, plant zich de klankgolf als klankgolf door de gehoorzenuw voort? Onnoodig is het, volgens de physiologen, dit aan te nemen. Waarschijnlijk is het, dat er veel grooter verandering bestaat tusschen de uitwendige prikkels op ons lichaam, dan tusschen de veranderingen, welke door die prikkels in onze zenuwen worden teweeggebracht. De physiologen beweren, dat men dit onderstellen mag wegens de groote overeenkomst tusschen gehoor- en gezichts-, tusschen reuk- en smaakzenuw. In ieder geval zijn de veranderingen, welke in onze zenuwen voorvallen, quanta van beweging. Sedert Cartesius weten wij, dat elk natuurverschijnsel een verschijnsel van beweging, dat elk probleem der natuurwetenschap een mechanisch probleem is[1].

Eindelijk leveren de centraaldeelen der hersenen eene bijdrage tot het ontstaan van onze zinnelijke gewaarwordingen. De beweging, welke in de zenuwen is opgewekt, moet tot die deelen worden voortgeplant, zal er inderdaad eene gewaarwording ontstaan. Is de gemeenschap tusschen zenuw en centraalorgaan afgebroken, is de zenuw b.v. doorgesneden, dan grijpt er geen gewaarwording plaats, welke prikkels er ook op onze zintuigen werken mogen. Daar de natuur dezer centraalorganen in niets bijzonders van die der zenuwen afwijkt, hebben we geen reden hier aan een transformatie van datgene te den-

1 ‘Omnis materiae variatio, sive omnium ejus formarum diversitas, pendet a motu.’

ken, wat in de zenuwen voorvalt. Het meest ligt voor de hand eene eenvoudige voortplanting van de beweging der zenuwen aan te nemen.

Dit alles zijn bekende zaken. Toch moest ik ze vermelden wegens het kontrast met datgene, wat thans volgt. De reeks van physische gebeurtenissen is afgeloopen. Er grijpt een psychisch feit, eene verandering in den toestand van het bewustzijn plaats. Men is wellicht geneigd te denken, dat, gelijk elders, bij het vallen van een elastieken bal op een marmeren plaat b.v., beweging in warmte wordt omgezet, zoo hier beweging in eene gewaarwording overgaat. Dit zou nogtans eene door niets gewaarborgde gissing zijn, zoolang het niet overtuigend gebleken is, dat hier inderdaad stoffelijke kracht als zoodanig verloren gaat. En ook dan zou de klove tusschen het physische en psychische geenszins gedempt wezen; immers het is duidelijk, dat er niets in de zinnelijke gewaarwording is, hetwelk aan de natuur der voorafgaande stoffelijke gebeurtenissen herinnert. Als de bal, dien men op een marmeren plaat laat vallen, eensklaps stil blijft liggen, dan wordt de zichtbare beweging eener massa in de onzichtbare beweging van moleculen omgezet; maar de scherpste analyse kan in een kleurgewaarwording niets ontdekken, dat naar gebeurtenissen in de gezichtszenuw of naar de oscillaties van een onweegbaar medium verwijst. Het is onjuist, met de identiteitsphilosophen de ziel eene idee, de idee van haar lichaam, het lichaam de realiteit dier idee te noemen. Het is valsch te beweren, dat men bij de zinnelijke gewaarwordingen van zijn eigen toestand bewustzijn erlangt, in zooverre namelijk onder dien toestand een lichamelijke verstaan wordt. ‘Als men de zaak nauwkeurig beschouwt,’ zegt G.H. Meijer, hoogleeraar te Zurich, ‘dan kunnen wij, daar eene zinnelijke gewaarwording slechts door een zenuwproces gewekt wordt, bij de gewaarwording ook eigenlijk niets anders waarnemen dan den toestand der zenuw. Maar wij staan niet genoeg objectief tegenover ons zelve, om te weten wat we inderdaad waarnemen; nog nooit heeft er iemand geleefd, die, op het oogenblik dat hij een groot licht waarnam, er bewustzijn van had, dat hij eigenlijk niets waarnam dan de aanraking van een geprikkelde gezichtszenuw met zijne hersenmassa’[1].

1 Sammlung gemeinverständlicher wissenschaftlicher Vorträge, herausgegeben von Rud. Virchow und Fr. v. Holtzendorff, Heft 7, S. 7.

Hier heet het in eénen adem: *wij knnnen* en *wij kunnen niet*. Dit zijn ongerijmdheden, welke daarvan het gevolg zijn, dat men, in vooroordeelen verstrikt, kleuren, geuren en toonen als toestanden van onze centraalorganen beschouwt, welke aan het oog der ziel ter waarneming worden voorgelegd. De werkelijkheid protesteert tegen deze plompe materialistische zienswijze. Het physische en het psychische laten zich nietalzoo aan elkander vastknoopen. Als wij eene gewaarwording van licht erlangen, nemen wij enkel licht waar, maar niet den toestand onzer gezichtszenuw. Zelfs vermoeden wij het bestaan dier zenuw niet, totdat de wetenschap het ons geopenbaard heeft. Telkens als wij een rond voorwerp aanschouwen, wordt er op den nethuid van ons oog een rond beeld gevormd. Het ontstaat hierdoor, dat de lichtgolven in eene bepaalde orde, welke aan de orde der lichtbronnen beantwoordt, tegen dien nethuid aanslaan. Maar ook daarvan zwijgt het bewustzijn geheel, zoodat de waarneming van het ronde voorwerp er niet uit kan worden afgeleid. Zij, die onze gezichtsgewaarwordingen uit de beelden op den nethuid verklaren willen, zien zich in groote verlegenheid gebracht door de opmerking, dat die beelden ons de voorwerpen op den kop vertoonen. Het verschijnsel zelf kan gemakkelijk verklaard worden. Als de lichtstralen van zeker object door de enge opening der pupil gaan, kruisen zij elkander, en zoo moet het beeld, dat op den achtergrond der retina ontworpen wordt, omgekeerd zijn. Maar hoe is het dan mogelijk, dat wij de voorwerpen overeind zien? Zullen we gelooven, dat het beeld op zijn reis naar de hersenen 180° om zijn as draait? Ons antwoord luidt eenvoudig: wat doet het er toe, welke de houding van het beeld zij? Ge bespeurt er toch niets van. Dat beeld moge een aanleiding zijn tot het ontstaan uwer gewaarwording, maar het kan nooit het object uwer gewaarwording heeten. Eene gewaarwording is een rein psychisch feit, dat aan stoffelijke voorwaarden gebonden, maar nooit uit stoffelijke verschijnselen afgeleid kan worden. Of bespeurt gij een reden, waarom de lichtgolf als lichtend moet worden waargenomen? Op zich zelf is hij noch licht, noch duister, maar niets dan beweging van een aether. De inhoud onzer zinnelijke gewaarwordingen kan op geenerlei wijze vergeleken worden met datgene wat òf in onzen zenuwtoestel, òf in de buitenwereld geschiedt; maar dan behoeven wij ook niet te meenen, dat onze zinnelijke gewaarwordingen gewaar-

wordingen zijn van wat buiten het bewustzijn wordt aangetroffen. Zinnelijke gewaarwordingen zijn louter toestanden van het bewustzijn. Toonen en kleuren zijn slechts vormen, waaronder wij kennis erlangen van de effecten van soortelijk daarvan verschillende gebeurtenissen.

Moeten we dan de meening laten varen, dat onze zinnelijke gewaarwordingen ons kennis van de buitenwereld verschaffen? Zij zijn niet gelijk aan de feiten der buitenwereld, maar de mogelijkheid bestaat, dat zij daaraan evenredig zijn. Schoon de zinnelijke gewaarwording eene innerlijke gewaarwording is, wordt zij toch in ons opgewekt door prikkels, die van buiten komen; niets belet ons aan te nemen, dat onze gewaarwordingen in dezelfde mate als deze prikkels wisselen. In ieder geval weten wij thans, dat bij de zinnelijke gewaarwording de feiten der buitenwereld in eene daaraan vreemde taal, in de taal des bewustzijns, worden overgezet. De kleuren, die wij aan de dingen meenen te zien, de toonen, die we meenen te hooren aankomen uit eene natuur buiten ons, zij zijn niet buiten ons, maar slechts in ons. Aan den denker openbaart zich de wereld buiten zijn lichaam als noch duister, noch licht, noch ruischend, noch stil. En evenmin wordt in ons lichaam zelf, in onze gangliencellen rood of groen, geluid of stilte, licht of duister bereid. Een bepaald zenuwproces is slechts een signaal, waarop eene bepaalde gewaarwording volgt. Ieder weet, wat een signaal is. Van een schip in nood wordt een kanonschot gelost. Dat is het signaal, waarop wakkere mannen zich in booten storten, die booten met snelle slagen het water doorklieven. Uw gezichtszenuw of uw gehoorzenuw wordt op een bepaalde wijze en op een bepaalde plaats aangeraakt. Dat is het signaal, waarop de sterrenhemel met zijn duizend vonkelende lichten, de weelderige natuur met haar geuren en kleuren, het luidruchtig marktgejoel, de met sneeuw bedekte straten voor u ontstaan. Al deze objecten uwer waarneming openbaren u slechts uw eigen bestaan, de wijze waarop gij zelf aangedaan wordt en werkzaam zijt. De geheele wereld der verschijnselen is uwe voorstelling. Zij bestaat in en voor uw bewustzijn. Wat daarbuiten is, ligt in nachtelijk duister gehuld.

Ik weet, wat men op dit alles antwoorden zal. Schoon onze gewaarwordingen als zoodanig slechts toestanden van ons bewustzijn, feiten in ons zijn, toch behoort de aanleiding tot haar ontstaan buiten ons gezocht te worden. En de natuurweten-

schap is telkens bij machte te zeggen, hoe wij ons zoodanige aanleiding hebben voor te stellen. Zij gewaagt van luchtgolvingen, waaraan toonen, van aethertrillingen, waaraan lichtindrukken beantwoorden. Zoo is het mogelijk aan de hand der natuurwetenschap de peripherie van het bewustzijn te overschrijden en te ontdekken wat inderdaad buiten ons, zonder ons bestaat.

Ziedaar de bedenking, welke misschien bij den lezer oprijst. Het valt ligt haar uit den weg te ruimen. Verre zij het van mij te beweren, dat er niets buiten den inhoud van mijn bewustzijn bestaat! Nooit heeft zich eenig philosoof aan zulk eene ongerijmdheid schuldig gemaakt. Maar eene andere vraag is het, of de natuurwetenschap zeggen kan, wat er buiten ons, zonder ons bestaat. Op deze vraag mag slechts een ontkennend antwoord volgen. Men spreekt van luchtgolvingen, oscillaties van een aether, enz. Wie bespeurt niet, dat men deze en dergelijke theorieën enkel naar aanleiding van de zinnelijke gewaarwordingen ontwerpt? Immers de natuurwetenschap heeft geen andere grondslagen, kent geen andere uitgangspunten dan de data der zinnen. Het is haar taak verschijnselen uit verschijnselen af te leiden. Aan de wereld der phaenomena zelve ontleent zij de beginselen, waaruit zij haar verklaart. Maar zoo blijft zij steeds binnen wat Hegel zou noemen den kring der phaenomenologie. De kennis van het waarachtig zijnde, de ontologie ligt buiten haar bereik. Dat vergeten de materialisten in hunne schromelijke eenzijdigheid. ‘Men toone ons een ziel, zoo roepen zij uit, men overtuige onze zinnen van haar bestaan, men make dat wij haar zien, proeven, ruiken, hooren, tasten kunnen!’[1] O sancta simplicitas! Buiten twijfel, wij nemen met onze zinnen enkel materie waar. Maar wat bewijst dit anders dan dat wij zinnelijke gewaarwordingen hebben? Dezen nu zijn feiten in ons, toestanden van ons bewustzijn, gevoelstoestanden. Uit onze waarneming van materie volgt enkel het bestaan van datgene, wat geen materie, maar bewustzijn heet. De materialist beschouwt het geestelijk leven als de resultante van eene groepeering van stofdeeltjes. De materie is volgens hem het oorspronkelijke, het bewustzijn het afgeleide. Hij vergeet, dat wij ons begrip van materie enkel uit de toestanden van ons bewustzijn opbouwen. Indien men

1 Woorden van Karl Vogt.

van deze laatsten abstraheert, dan zinkt de geheele materie in het niet. Ziedaar het materialisme, met weinig omhaal van woorden, afdoende wederlegd.

'Philosophische onzin!' Zoo antwoordt de groote menigte, welke de gedachte niet van zich weren kan, dat de zinnelijk waarneembare wereld *buiten* haar en *zonder* haar bestaat. Zij onderzoekt niet, maar gelooft; daarom verklaart zij, dat niets zekerder is dan het zelfstandig bestaan der materie, welke ons immers telkens voelbare bewijzen geeft van haar bestaan. Menschen met gezonde zinnen, zoo luidt hare bedenking, hebben nog nooit aan het bestaan der zon getwijfeld, want die zinnen overtuigden hen van de waarachtigheid van haar bestaan; zij zagen haar licht en koesterden zich in hare warmte. Aan alles kan men twijfelen, behalve aan datgene wat men gevoelt! Ik daag u uit aan het zelfstandig bestaan der dakpan te twijfelen, die uw hoofd verplettert!

Ziedaar de wijze, waarop dilettanten aan de nakomelingen van Parmenides, Cartesius en Fichte meenen te kunnen duidelijk maken, dat de wijsgeerige twijfel belachelijk is. Wordt er groote scherpzinnigheid vereischt om in te zien, dat zij tegen molenwieken strijden? Geen enkel philosoof heeft er ooit aan getwijfeld, dat er gewaarwordingen van dingen bij hem worden opgewekt. Maar of de dingen, onafhankelijk van onze waarneming, zoo zijn, als wij ze waarnemen, dat is de vraag, en eene vraag, welke reeds in de vroegste oudheid door uitnemende denkers werd gesteld. Gij noemt de dingen groot, klein, hard, zacht, zwaar, ligt. Maar bespeurt gij niet, dat het enkel vergelijkenderwijze is, dat deze eigenschappen door u aan hen worden toegekend? Bij een mug vergeleken is een olifant groot; bij een berg vergeleken is hij klein; maar op zich zelf is hij noch groot, noch klein. Uw wijn smaakt zoet, maar telkens als gij ziek zijt vindt gij hem bitter. Wat is hij nu, zoet of bitter? En wie weet niet bij ervaring, hoe veranderlijk onze gezichtsindrukken zijn? De afstand der bergen schijnt u 's morgens, wanneer zij in een nevel gehuld zijn, anders toe dan 's avonds, als de atmosfeer rein en doorzichtig is. Waar blijven eindelijk de kleuren der voorwerpen, als het donker is?

Natuurlijk, geen enkel philosoof twijfelt aan zijne gewaarwordingen. Cartesius b.v. loochent ze niet. Integendeel, zij zijn voor hem de bron, waaruit hij de zekerheid van zijn eigen bestaan put. Hij weet, dat de mensch bij iedere gewaar-

wording de wijze gewaar wordt, niet waarop iets buiten hem maar waarop hij zelf bestaat. En in dien geest zegt hij:

'Si judico ceram existere, ex eo quod hanc videam, certe multo evidentius efficitur, me ipsum etiam existere ex eo ipso, quod hanc videam; fieri enim potest, ut hoc, quod video, non vere sit cera; fieri potest, ut ne quidem oculos habeam, quibus quidquam videatur; sed fieri plane non potest cum videam, sive cum cogitem me videre, ut ego ipse cogitans non aliquid sim.'

Zoo wordt door zijn verslindenden twijfel tot nul herleid wat hij vroeger, in de dagen zijner onschuld, op goed geloof aangenomen had: het zelfstandig bestaan van de objecten der zinnelijke waarneming. Mijn twijfel, zegt hij, laat voorloopig slechts ééne zekerheid over, deze: dat ik denk, m.a.w. dat mijn zelfbewustzijn bestaat. Ziedaar toch de ware beteekenis van het beroemde: cogito ergo sum. Al datgene, waarvan een mensch bewustzijn heeft, wordt door Cartesius genoemd: cogitatio. De uitdrukking: denken, heeft bij hem een ruimeren zin dan er gewoonlijk aan gehecht wordt. Cartesius bedoelt dit: mijne zekerheid reikt niet verder dan mijn zelfbewustzijn. Uitsluitend op dat zelfbewustzijn valt het volle licht der wetenschap; op alles, wat daar misschien nog buiten is, valt de schaduw van den twijfel.

Maar Cartesius meent, dat het denken bij machte is den kring van het zelfbewustzijn te overschrijden, m.a.w. dat het zelfstandig bestaan der buitenwereld bewezen, dat de aard van haar bestaan ontdekt kan worden.

Zoo wordt er uit den twijfel voor hem en voor allen, die kinderen ééns geestes met hem zijn, eene nieuwe wetenschap geboren, welke steeds als een belangrijk deel der metaphysica is aangemerkt geworden; wij bedoelen: de ontologie, wier object is het waarachtig zijnde, *τὸ ὄντως ὄν*. Zij stelt zich ten doel de dingen zoo te kennen als zij zijn, onafhankelijk van onze waarneming, afgezien van onze gewaarwordingen. Aan haar hebben vele groote geesten der oudheid en van den nieuwen tijd hunne beste krachten besteed. Wij behoeven slechts de namen van Parmenides, Plato, Spinoza, Leibnitz, Herbart, Hegel, Schopenhauer, Lotze te noemen. Allen hebben zij dit gemeen, dat zij het denken niet slechts als een middel om de waarheid te ontdekken, maar tevens als een *bron* der waarheid beschouwen. Zij scheuren zich van de ervaring los, daar deze hun slechts leert welke indrukken de dingen op hen maken,

en verzwijgt wat de dingen zelve zijn. Zij willen de naakte werkelijkheid aanschouwen, ontdaan van den sluyer, waarin menschelijke gewaarwordingen en menschelijke phantasie haar hullen. De wereld der verschijnselen is volgens hen eene hallucinatie, eene phantasmagorie; zij willen ons leeren wat de wereld is, in zooverre zij niet verschijnt en dus niet wordt waargenomen, in zooverre zij slechts is een noumenaal heelal.

Hier te lande is er schier niemand die loochent, dat het streven dier idealisten door de geschiedenis voldoende is gevonnisd. In den langen loop der eeuwen is er geen enkele waarheid door hen aan het licht gebracht. Geen wonder! Geest en stof kunnen slechts in zooverre door ons gekend worden, als zij zich aan ons openbaren, m.a.w. als zij ons indrukken, gewaarwordingen verschaffen. Buiten twijfel, de ervaringskennis, welke op die wijze verkregen wordt, is louter betrekkelijke kennis, kennis van verschijnselen. Maar wij moeten daarmede tevreden zijn, want uit den aard der zaak is de kennis van het absolute, van datgene wat *zonder* ons bestaat, onbereikbaar. Men wil het absolute denken, men wil aan het absolute gelooven. Maar is het niet duidelijk, dat datgene, wat gedacht of waaraan geloofd wordt, als zoodanig nooit onafhankelijk van den denkenden en geloovenden geest kan bestaan? Ieder *cogitatum* onderstelt als zijn correlatief een *cogitans;* ieder *creditum* een *credens*. In zooverre iets object van ons denken of gelooven is, staat het tot ons in betrekking, is het niet absoluut. Alle kennis, zelfs die van een God, *moet* dus zijn relatief. Belachelijk daarenboven is het te vragen, hoe de wereld er uitziet, als niemand haar ziet. Belachelijk te vragen, wat 's menschen ziel op zich zelve is, de gevoelstoestanden, welke wij doorleven, buiten rekening gelaten. Men spreke niet van wat onuitsprekelijk is; men vorsche niet naar den onnaspeurlijken achtergrond der verschijnselen. Volkomen naar waarheid zegt Kant, dat het noumenaal heelal slechts een begrip is, hetwelk de grens van alle mogelijke kennis aanduidt. Steeds blijft de mensch binnen de wereld der phaenomena beperkt. In die wereld zelve trekt hij een scheidslijn tusschen wat werkelijkheid en schijn, objectief en subjectief, waarneming en hallucinatiede naam doet niets ter zake - heeten moet. Zoolang een verschijnsel volhardt, ook wanneer de gewaarwordingen van verschillende zintuigen en verschillende individuen elkander controleeren, wordt er door ons een karakter van objecti-

viteit aan toegekend. Krankzinnig, ijlend, visionnair, al naar gelang van omstandigheden, noemt men hem, die in een wereld van persisteerende verschijnselen leeft, welke voor anderen gesloten is.

Doch al meenen wij van de wereld der phaenomena niet tot die der noumena te kunnen opklimmen, toch vloeit er ook vol gens ons uit al het voorafgaande eene gewichtige taak voort. Subject en object laten zich enkel in de taal, niet in de werkelijkheid van elkander scheiden; het is ijdel te vragen, wat de objecten zijn, als men de subjecten buiten rekening laat. Maar hoe komt de mensch aan dat onderscheid tusschen subject en object? Tusschen ik en niet-ik? Is het een oorspronkelijk, m.a.w. onverklaarbaar feit van ons bewustzijn? Of is het afgeleid, ergo verklaarbaar? Van waar die onwrikbare overtuiging, dat er eene werkelijkheid is, welke *zonder* ons en *buiten* ons bestaat? Hoe bouwt de geest uit zijne zinnelijke gewaarwordingen, d.i. uit feiten, welke hij zelf doorleeft, eene in drie afmetingen uitgebreide wereld op? Wat dwingt mij uit een bloot gevoel van aanraking, d.i. uit eene verandering in mijn eigen toestand, tot het bestaan te besluiten van iets buiten mij? Wat vul ik dan uit mijne herinnering aan, en volgens welke wetten gedraag ik mij daarbij? Vanwaar dat ik onderscheid maak tusschen een ding en zijne eigenschappen?

Ik weet het: voor hem, die van alle wijsgeerige ontwikkeling verstoken is, bestaan dergelijke problemen niet. Hij begrijpt zelfs niet, dat zij gesteld kunnen worden. Immers hij beschouwt den menschelijken geest eenvoudig als een spiegel der werkelijkheid. En is daarmede dan niet alles gezegd? Laat het b.v. de vraag zijn, hoe wij uitgebreidheden en afstanden waarnemen. Niets natuurlijker dan dat; wij nemen ze waar, zegt hij, omdat zij bestaan. Alsof de bloote tegenwoordigheid eener in de ruimte uitgebreide wereld en de aanschouwing van zoodanige wereld niet twee geheel verschillende zaken waren! Neen, voor hem, die nadenkt, kunnen de zware problemen, welke zoo even door mij werden opgesomd, niet worden weggegoocheld. Hij bespeurt het duidelijk: 's menschen kenvermogen is een raadsel. Gelukkig dat er eene wetenschap is, welke zich bereid verklaart, dat raadsel, zooveel mogelijk, te ontcijferen. Zij voert denzelfden naam als die andere hersenschimmige wetenschap, waarvan de ontologie een belangrijk deel uitmaakt; zij draagt den naam van metaphysica.

In dien zin dus, waarin ik de metaphysica wensch beoefend te zien, is zij: de wetenschap van het menschelijk kenvermogen. Deze definitie schenkt haar een eigen onderwerp en waarborgt alzoo haar recht van bestaan.

Zij schenkt haar een eigen onderwerp. Immers men meene niet, dat, bij deze opvatting, metaphysica en logica om dezelfde problemen wedijveren zullen. Er zijn zekere voorwaarden, zonder welke alle menschelijke kennis, zoowel de oppervlakkige ervaring van den wilde als de grondige wetenschap van den geleerde dezer dagen, ondenkbaar, onbestaanbaar is. Ik bedoel het geheugen, de waarneming der buitenwereld, de antithese van subject en object, het begrip van ruimte en tijd enz. Ieder bespeurt, dat ik hier elementen noem, waaruit ons kenvermogen is zamengesteld. Het spreekt van zelf, dat, hoe ver wij ook in onze herinnering terug mogen gaan, dat alles reeds ons eigendom is. Maar daaruit volgt niet, dat wij hier enkel met oorspronkelijke gegevens van ons bewustzijn, met aangeboren vermogens en kundigheden van onzen geest te maken hebben. Het is mogelijk, dat zij, voor een deel ten minste, verworven, ergo verklaarbaar zijn. De metaphysica onderzoeke het. Zij opene een inzicht in den aard van ons kenvermogen; zij ontsluyere, voor zooverre doenlijk is, de wording er van. Geheel anders is de taak der logica. Zij, de wetenschap der methode, schildere de wijze, waarop de mensch van *zijn reeds gevormd kenvermogen* een vruchtbaar gebruik maakt. De metaphysica geve ons inlichting aangaande het ontstaan en de zamenstelling van het instrument; de logica aangaande de manier, waarop men zich van het reeds voltooide instrument doelmatig bedienen kan. De metaphysica spreke tot ons over het karakter der evidentie, die wij bezitten; de logica over de wijze, waarop wij tot evidentie geraken kunnen. Zoo zijn dus metaphysica en logica, schoon nauw verwante, nogtans onderscheiden wetenschappen[1]. De verwantschap is zoo groot, dat velen in

1 Laat mij, tot opluistering van het onderscheid tusschen logica en metaphysica, nog één voorbeeld aan Mr. Opzoomer's jongste verhandeling over *de wetenschap, haar vrucht, haar gang en haar regt* ontleenen. Op blz. 28 leest men: ‘Als de mensch een aantal gevallen heeft waargenomen, waarin hij een vasten regel mogt ontdekken, en geen enkel geval dat onmiskenbaar met dien regel in strijd was, maakt hij dien - dat ligt nu eens, hoe dan ook te verklaren, in de natuur van ons verstand - tot een algemeenen regel.’ Ziedaar eene gewoonte onzes geestes, zonder welke 's menschen kenvermogen nul zou zijn. Wat doet nu de beoefenaar der metaphysica? Hij onderzoekt, of en hoe deze gewoonte verklaarbaar is. Of zij een aangeboren instinkt dan wel een verworven eigenschap moet heeten. Want zijne taak is: de *interpretatie* van het kenvermogen. De logicus daarentegen laat zich met deze probleemen niet in. Het feitelijk bestaan der gewoonte is hem genoeg. Hij beschrijft eenvoudig de manier, waarop zij, nu zij eens bestaat, aan de vorming van wetenschap kan worden dienstbaar gemaakt. Want zijne taak is: de *leiding* van het kenvermogen. Het is mogelijk, dat ook hij verplicht is het kenvermogen eenigszins te analyseeren. Maar zijn ontleedmes dringt niet dieper dan voor zijn bijzonder doel vereischt wordt.

Duitschland gewoon zijn logica en metaphysica, tot één geheel verbonden, in een halfjarigen cursus af te handelen. Maar dit strekt beiden tot nadeel, daar het tot verwarring en oppervlakkigheid aanleiding geeft. Qui bene distinguit, bene docet.

Wie ziet thans niet in, dat de metaphysische problemen aan den wortel van alle wetenschap liggen? Het zal van de wijze, waarop zij onteijferd worden, afhangen, welk oordeel over ons geheele weten geveld moet worden. Wij spreken telkens van evidentie, maar kunnen niet beslissen in welke mate ons evidentie te beurt valt, tenzij wij eene ernstige studie van de metaphysica hebben gemaakt. Hetzelfde kan door beeldspraak aldus worden uitgedrukt: de mathematicus, de historicus, kortom de vakgeleerde is het oog, dat een zekere groep van verschijnselen bespiedt. Dat oog ziet niet zich zelf; het kent zijn standpunt noch zijn gezichtshoek; het weet niets van de beelden, welke op den nethuid voorhanden zijn; het kan onmogelijk bevroeden, wat het zien eigenlijk is. Stel u nu voor een tweede oog, hetwelk dat eerste oog tot zijn object kiest. Het onderzoekt de inrichting van dat eerste oog; het ontdekt de wijze, waarop klankgolven geabsorbeerd, lichttrillingen door een zamengesteld apparaat van brekende en doorzichtige media toegelaten en verzameld worden; het bespeurt hoe de lichtstralen zich kruisen, hoe de onderste naar boven, de bovenste naar onder, de linksche rechts, de rechtsche links gaan. Dat tweede oog, welks object het zien zelf is, ziedaar de metaphysicus. Indien ik dus de verhouding, waarin de metaphysica tot de bijzondere wetenschappen staat, graphisch moest voorstellen, dan zou ik haar in het middelpunt plaatsen.

Men meene nogtans niet, dat ik een overdreven denkbeeld van hare belangrijkheid wil wekken. Velen zeggen: ‘de metaphysica onderzoekt of menschelijke kennis mogelijk is, m.a.w. of 's menschen kenvermogen wel zoo ver reikt, dat het in eenig opzicht tot waarheid komen kan. Zoolang dat onderzoek

niet afgeloopen is, laat zij de geldigheid der menschelijke kennis onbeslist; staat zij sceptisch tegenover al wat onder den naam van wetenschap wordt rondgevent.'

Ieder bespeurt wat tegen eene metaphysica, welke aldus hare taak beschrijft, kan worden aangevoerd. Zij wil het menschelijk kenvermogen als zoodanig niet laten gelden, voordat zij weet wat het is. Zij wil het kenvermogen onderzoeken, ten einde te beslissen of het wel inderdaad een *ken*vermogen is. Maar waarmede wil zij het kenvermogen onderzoeken? Natuurlijk met het kenvermogen. Ziedaar nu de tegenstrijdigheid. Zij gebruikt het instrument en trekt tevens het bestaan er van in twijfel. Zij wil het kenvermogen onderzoeken, ten einde te weten of het wel te vertrouwen is. En bij dat onderzoek zelf bedient zij zich van het kenvermogen. Dit is de ongerijmheid ten top gedreven. Wij begrijpen thans, dat Hegel het streven van zoodanige metaphysica met de onderneming van hem vergeleek, die wilde leeren zwemmen, voordat hij te water ging.

Maar deze bedenking treft onze opvatting der metaphysica niet. Wij gaan uit van de praemisse, dat er menschelijke kennis *bestaat;* dat 's menschen kenvermogen inderdaad een *ken*vermogen is. Ik geloof, dat wij die overtuiging als onbetwistbaar mogen beschouwen, zonder ons aan vermetelheid schuldig te maken. Maar nu willen wij den menschelijken geest onderzoeken, in zooverre deze met kenvermogen is toegerust. Het is niet de vraag, of de mensch een kenvermogen bezit, maar in hoeverre het verworven, verklaarbaar heeten moet. De metaphysica, alzoo beschouwd, is geenszins onmisbaar. Maar zij heeft dat met vele wetenschappen gemeen. Men kan denken zonder logica, spreken zonder grammatica, hooren zonder akoustiek, zien zonder optica. Zijn daarom logica, grammatica, akoustiek, optica overtollig? Uit den aard der zaak is iedere wetenschap belangrijk. A fortiori moet dit gelden van de wetenschap van het menschelijk kenvermogen. Immers van de wijze, waarop wij hare problemen oplossen, hangt onze geheele wereldbeschouwing af. Laat het b.v. de vraag zijn, wat ons dringt aan het bestaan der buitenwereld te gelooven. Men kan meenen, dat dat geloof tot de oorspronkelijke inrichting onzer natuur behoort; dat de mensch bij intuitie, onmiddellijk, het bestaan van dingen buiten zich erkent; dat er geen andere reden van kan worden aangegeven dan de

wil van Hem, die ons geschapen heeft. Men kan ook meenen, dat dit geloof, vroeg en algemeen, volgens de wetten der *associatio idearum*, uit de opvolging onzer zinnelijke gewaarwordingen geboren wordt. Niemand zal zich inbeelden, dat het voor zijne wereldbeschouwing onverschillig is, welk van deze twee antwoorden hij verkiest. Maar dan is ook de metaphysica eene bij uitstek philosophische wetenschap. Philosophie toch is niet anders dan beredeneerde wereldbeschouwing. Dat was zij, toen er nog geen bijzondere wetenschappen bestonden; dat bleef zij, toen het groote rijk der menschelijke kennis in verschillende provinciën was gesplitst. Meer bepaald behoort de metaphysica, evenzeer als de logica, tot dat aanzienlijk deel der philosophie, waartoe sommigen de geheele philosophie beperken willen en hetwelk den naam voert van psychologie.

Men heeft thans gehoord, wat ik onder metaphysica versta. Aan de juistheid mijner definitie kan niet getwijfeld worden. Immers zij is niet anders dan de bloote aanwijzing van een reeks van problemen, welke door mij een wetenschappelijk onderzoek worden waardig gekeurd. Slechts dan zou de juistheid mijner definitie bestreden kunnen worden, indien deze een anticipatie ware op de uitkomsten van zoodanig onderzoek. Maar nu zij van dat euvel vrij blijft, komt de vraag zelfs niet te pas, of zij waar dan wel valsch moet heeten. Ik heb mij eenvoudig van een recht bediend, hetwelk aan ieder moet worden toegekend, om namelijk te zeggen welke beteekenis hij met een naam verbinden wil.

Toch zou mijne definitie ongepast kunnen zijn. Zij zou het zijn, indien ik van het spraakgebruik afweek en metaphysica heette, wat door niemand zoo genoemd wordt. Maar ook dit is niet het geval. Door velen moge in vorige eeuwen en ook thans nog de kring der metaphysica ruimer zijn getrokken; het neemt niet weg, dat de wetenschap van het menschelijk kenvermogen steeds als metaphysica werd beschouwd. Men denke namelijk niet, dat de metaphysica, zooals ik haar ontvouwd wil zien, eene vonkelnieuwe wetenschap is. In vroeger en later tijd heeft zij uitstekende beoefenaars geteld. Reeds lang vóór Kant werd zij als een onkenbaar bestanddeel der wijsbegeerte aangemerkt. Het is dan ook geheel ten onrechte, dat door sommigen de Koningsberger philosoof als haar stichter wordt geproclameerd. Ik wil maar zwijgen van de denkers der oudheid, ofschoon ook deze den aard en het gehalte der menschelijke kennis diep-

zinnig overwogen hebben; maar onder de philosophen van den nieuwen tijd is er ter nauwernood één geweest, die niet gewerkt heeft op het terrein, dat wij voor den beoefenaar der metaphysica afgebakend hebben. Ik behoef slechts Cartesins, Spinoza, Malebranche, Locke, Leibnitz, Wolff, Berkeley, David Hume te noemen. Ik versta onder metaphysica, wat ook door hen met dien titel werd gedoopt.

Meent iemand nu, dat ik, door het schrijven van deze bladzijden, de verplichting op mij geladen heb om zelf eene metaphysica te leveren, zoo wil ik de eerste zijn om hem daarin gelijk te geven.

Groningen.

VAN DER WIJCK.

Oostersche woorden in de Nederlandsche taal.

R. Dozy, Oosterlingen. Verklarende lijst der Nederlandsche woorden, die uit het Arabisch, Hebreeuwsch, Chaldeeuwsch, Perzisch en Turksch afkomstig zijn. 1867.

Habent sua fata - niet alleen de *libelli*, maar ook de woorden zelve, waaruit de libelli zijn samengesteld. En wanneer er voorbeelden zijn dat boeken zeer opmerkelijke lotgevallen gehad hebben, ook de lotgevallen van enkele woorden kunnen merkwaardig, zonderling, verrassend, avontuurlijk zijn. Er bestaat in dit opzicht eenige analogie tusschen woorden en menschen. Vreemde ontmoetingen vallen vooral ten deel aan hen die veel reizen, veel in den vreemde rondzwerven; zoo ook hebben die woorden de zonderlingste lotgevallen gehad, die ver van huis en honk zijn afgeraakt en den toer gemaakt hebben door een aantal verschillende talen. Onder de Oosterlingen, die Professor Dozy ons voorstelt in het werkje aan het hoofd dezer bladzijden genoemd, vinden wij daarvan treffende voorbeelden: wat kan er romanesker zijn dan de lotgevallen van het woord *abrikoos?* wat verrassender dan de zekerheid die Dozy ons verschaft, dat *feloek* afstamt, niet van *folk*, waarvan het tot dusver werd afgeleid en waarmeê het in vorm gelijk in beteekenis wel schijnt overeen te komen, maar van *harrâka*, waarmeê het oppervlakkig beschouwd niets ter wereld schijnt gemeen te hebben?

Wat het woord *abrikoos* betreft, op de zonderlinge geschiedenis daarvan werd vroeger reeds meermalen gewezen, onder anderen door onzen Engelmann in zijn *Glossaire des mots*

Espagnols et Portugais dérivés de l'Arabe (Leiden, 1861) en door de Vries en te Winkel in het *Woordenboek der Nederlandsche taal* in voce. Laatstgenoemde schrijvers hebben daarbij reeds bij voorbaat naar Dozy's ‘eerlang uit te geven *Oosterlingen*’ verwezen, en men kan er uit opmaken dat zij reeds toen van den arbeid van den Heer Dozy gedeeltelijk kennis droegen, en dat er tusschen het *Woordenboek* en de *Verklarende lijst* van Oostersche woorden een nauw verband bestaat. Dit wordt trouwens door de voorrede van den Heer Dozy volkomen bevestigd, die met de volgende woorden aanvangt. ‘Vrij aanzienlijk is het aantal woorden, die uit Oostersche talen, vooral uit het Arabisch, in de Romaansche talen zijn overgegaan, en verscheidene geleerden hebben daarvan verklarende lijsten gegeven, zooals Sousa voor het Portugeesch, Marina voor het Spaansch, Engelmann voor beide talen, Pihan voor het Fransch. Maar ook in de Germaansche talen zijn er meer dan men gewoonlijk meent, ofschoon de meeste daarin niet rechtstreeks uit de Oostersche, maar uit de Romaansche talen gekomen zijn. Noch bij onze stamgenooten, noch bij ons, is daarvan tot nu toe eene lijst gemaakt; de behoefte daaraan deed zich bij het bewerken van het Woordenboek der Nederlandsche taal gevoelen, en het is op aansporen van mijn geachten vriend en ambtgenoot de Vries, dat ik deze proeve heb opgesteld.’

Het was te wachten dat de kolossale arbeid aan het Woordenboek ten koste gelegd, aan de studie onzer moedertaal eene krachtige impulsie zou geven. Aan pogingen om de verdienstelijke bewerkers in hunnen grenzeloozen arbeid te helpen en te steunen, zal het ongetwijfeld niet ontbreken; en wij vertrouwen dat vele vaderlandsche geleerden de taak zullen op zich nemen, om eenig bijzonder gedeelte van den verbazenden woordenschat van ons Nederlandsch nauwkeurig te behandelen en een fakkel te ontsteken in eenige duistere hoeken van ons taalgebruik. Ik heb hier het oog deels op woorden van vreemden oorsprong, deels op de terminologie van bijzondere kunsten en wetenschappen. Wat de laatste betreft veroorloof ik mij tot een voorbeeld bijzonder te wijzen op de physische geographie. Wat vroeger over die wetenschap in ons Vaderland geschreven is, beteekent weinig; want behoudens eenige primae lineae is de wetenschap zelve nieuw, of althans door Ritter, Berghaus en eenige anderen op zoo groote schaal hervormd, dat zij niet meer te herkennen is. Zullen de Heeren de Vries en te

Winkel in de schrijvers die zij gewoonlijk bij de samenstelling van hun Woordenboek raadplegen, de veelvuldige termen vinden, die men thans voor terreinbeschrijving, voor orographie en hydrographie, noodig heeft, en aan wie men toch geen burgerrecht in onze taal mag ontzeggen, zonder haar te dwingen afstand te doen van het voorrecht om de rivier- en bergstelsels, bij voorbeeld van onze eigene Oost-Indische bezittingen, in eigenaardige en juist daarom kernachtige woorden te beschrijven? Zullen die schrijvers hen opmerkzaam maken op het eigenaardig gebruik dat woorden als *bekken, tweesprong, zadel, juk* en zoovele andere, in die wetenschap hebben erlangd, of op de juiste beteekenis van samenstellingen als *stroomgebied, boven-, midden-* en *benedenloop* (eener rivier), *waterscheiding, lengte-* en *dwarsdal, hoogvlakte* en ontelbare andere, die de aardrijksbeschrijving even weinig missen kan, als het dagelijksch leven de woorden brood en vleesch?[1] Zij die het eerst die wetenschap bij ons invoerden, hadden, juist omdat zij de behoefte hadden, ook het recht om de termen daarvoor te scheppen of aan vreemde voorbeelden te ontleenen, mits in beide gevallen blijvende binnen de grenzen door ons taaleigen getrokken. Voor zooverre zij die grenzen naar behooren hebben geëerbiedigd, hebben zij ook het recht te vorderen dat de nieuwe en onmisbare hulpmiddelen die zij aan de taal hebben toegevoerd, in het Woordenboek worden geregistreerd. Maar van de Heeren de Vries en te Winkel is het onmogelijk te vergen dat zij ten behoeve van hun Woordenboek zullen zorgen te huis te geraken op een veld van wetenschap, dat voor weinige jaren bij ons nog braak lag, en waarover wellicht nog geene boeken zijn geschreven, op welke men zich als afdoende autoriteiten beroepen kan. Door eene verzameling en oordeelkundige schifting van het bruikbare en onbruikbare zou, naar ik meen, aan het Woordenboek en aan onze taal eene belangrijke dienst worden bewezen. Vooral de bergbeschrijving heeft dringend behoefte aan vaststelling der woorden die wij al of niet mogen gebruiken; onze volkstaal levert daar niets voor, omdat wij geene bergen hebben, en wij moeten ons dus door kunst de woorden ver-

1 Er zijn in de aardrijkskande ook eenige woorden van geheel vreemden oorsprong in gebruik, die, ofschoon ze in de Woordenlijst van de Vries en te Winkel gemist worden, ten minste even veel recht hebben om in het Woordenboek te worden opgenomen als *oase*, dat in die Woordenlijst wel voorkomt. Ik bedoel de woorden: *della, steppen, prairiën* en andere van dien aard.

schaffen die de natuur-zelve ons volk niet noopte uit te denken. Water hebben wij, de hemel weet het, in ons lieve Vaderland meer dan genoeg; maar de Nederlander kent het slechts gelijk het in de vlakten der aangeslibde gronden met tragen gang naar zee kruipt, en zijne volkstaal onthoudt hem dus evenzeer de woorden die hij behoeft om in eigenaardige termen den oorsprong en den bovenloop zijner eigen stroomen te beschrijven.

Ik bepaal mij tot dit enkele voorbeeld van eene monographic aan de termen van een bijzonderen tak van wetenschap gewijd; er waren er eene menigte van dien aard aan te voeren. Maar ik kom nu, om niet te ver van mijn eigenlijk onderwerp af te dwalen, terug op die andere klasse van woorden waarvan ik gewag maakte, die namelijk van vreemden oorsprong, over welke slechts de beoefenaars van talen van een bijzonderen tak of stam grondig en met vastheid kunnen oordeelen.

Voor hem die onze moedertaal grondig wil beoefenen, is de kennis der voornaamste talen van den Indo-Germaanschen stam ongetwijfeld volstrekt noodzakelijk, omdat ook ons Nederlandsch eene loot van dien stam is, en dus zijne sappen uit denzelfden wortel trekt. Maar wanneer talen van geheel anderen oorsprong, Semietische, Tartaarsche, Polynesische, Monosyllabische, ten gevolge van het onderling verkeer der volken, eenige woorden van meer of minder algemeen gebruik aan den Nederlandschen taalschat hebben toegevoegd, dan kan men ook van den geleerdsten beoefenaar der moedertaal niet vergen dat hij op de hoogte zij om den oorsprong van zulke woorden, de vormveranderingen die ze hebben kunnen doorloopen, en de geschiedenis van hun gebruik, op voldoende gronden te beoordeelen en naar behooren op te helderen. Men kan zelfs verder gaan en beweren dat, ofschoon het Russisch, het Celtisch en de tegenwoordige dialekten van Hindostan en Perzië tot den Indogermaanschen taalstam behooren, toch de beoefenaar van het Nederlandsch de kennis dier talen kan ontberen, omdat de loot wel is waar niet kan gekend worden zonder den tak en den stam en den wortel waaruit zij is voortgekomen, maar de loten uit geheel andere takken van denzelfden stam gesproten, vaak ver van haar afstaan en wellicht eigenaardige verschijnselen vertoonen, waaraan zij ten eenenmale vreemd is gebleven. Al ware het mogelijk dat één persoon de grondige kennis van alle Indo-germaansche taaltakken in zich vereenigde, dan zou het toch nog niet noodig zijn. Maar men kan het ook gerust

onmogelijk noemen. En hieruit volgt dat van de enkele woorden in onze taal, die uit het Russisch, Celtisch of de nieuwere dialekten van Hindostan en Perzië afkomstig zijn, hetzelfde kan gezegd worden als van dezulke, die uit geheel andere taalstammen zijn gesproten. De dienst door den Heer Dozy aan het Woordenboek bewezen is dus niet de eenige van dien aard waarop dat Woordenboek aanspraak heeft. De Semietische woorden in onze taal zijn thans door een bij uitnemendheid grondig en tevens in hooge mate scherpzinnig kenner verklaard; de weinige woorden die onze taal aan het Turksch en hedendaagsch Perzisch ontleend heeft, zijn door denzelfden schrijver daaraan toegevoegd, omdat zijn studiën zich hebben uitgestrekt over de voornaamste volken die door de aanneming van den Islam tot het Semietisch ras in nauwe betrekking zijn gekomen, en in onze gedachten, ook met het oog op taal en literatuur, ten nauwste met de Arabieren plegen verbonden te zijn, ofschoon zij tot geheel andere rassen behooren. Maar hiermede is nog op verre na niet alles verricht, en zij die in ons midden de Chineesche, Maleische, Javaansche, Hindostansche, Slavonische of Celtische talen beoefenen, zullen gelijksoortige diensten als de Heer Dozy aan de degelijke kennis onzer moedertaal kunnen bewijzen, al zal in de meeste gevallen het aantal der te behandelen woorden vrij wat minder aanzienlijk zijn.

Van de verschillende vreemde taalstammen die ik genoemd heb, is er zeker, buiten den Semietischen, geen die meer woorden aan onze taal heeft verschaft dan de Polynesische, en dat wel hoofdzakelijk, zoo niet uitsluitend, door middel van het Maleisch en Javaansch. De oorzaken hiervan zijn niet moeilijk na te gaan. Sedert meer dan twee en een halve eeuw wordt de Indische Archipel door Nederlandsche schepen bevaren, en heeft Nederland er volkplantingen gevestigd, landen veroverd, een rijk gesticht, dat gedurig in omvang en gewicht is toegenomen, en gedurig meer van onze zonen en dochteren tot zich lokte om er hun fortuin te beproeven of zich een nuttigen werkkring te verschaffen. De Maleische taal was tijdens onze eerste komst de meest verbreide van den Archipel; zij werd gesproken in al zijne havens, waar overal Maleische kooplieden gevestigd waren; zij was de taal van het handelsverkeer, waardoor inboorlingen van de meest verwijderde eilanden en vreemdelingen van den meest verschillenden landaard gemeen-

schap met elkander hielden. Het Javaansch daarentegen was de taal van het eiland dat weldra de hoofdzetel werd onzer macht, het meest bevolkte, het meest beschaafde, het rijkste en vruchtbaarste van den Archipel. Intusschen bleef de kennis die onze voorouderen van die taal hadden eene zeer beperkte. Zij drongen niet of weinig tot de binnenlanden door, regeerden het volk door middel zijner eigen vorsten en hoofden, en vergenoegden zich meestal met het Maleisch als middel om zich met dezen te verstaan. Eerst in onze eeuw heeft eene groote verbreiding van Europeanen over Java aangevangen, en daarom zijn ook hoofdzakelijk eerst in onze eeuw Javaansche woorden in het spraakgebruik der Europeanen ingedrongen, ofschoon reeds in vroeger tijd de voorbeelden niet geheel ontbreken. Ik veroorloof mij hier over de Polynesische woorden in onze taal eenige opmerkingen in te lasschen, zonder eenigen wensch evenwel om het nog al rijke onderwerp uit te putten. Wij zullen daarmede langs een kleinen omweg van zelf op het boek van den Heer Dozy terugkomen.

Het spreekt van zelf dat onze zeevaarders, onze kooplieden, de beambten der Compagnie, die meestal na korter of langer verblijf in het Oosten, waar zij zich met de Maleische taal gemeenzaam hadden gemaakt, naar het Vaderland terugkeerden, menig woord en menige uitdrukking uit de keerkringslanden naar Europa medebrachten, en dat daarvan sommige, wier voorkomen en karakter hen niet al te sterk als vreemdelingen kenmerkte, in enkele gevallen met eenige verbastering, in de volkstaal moesten overgaan. 't Is veel meer te verwonderen dat dit zoo zelden, dan dat het toch werkelijk eenige malen het geval is geweest. Die enkele Maleische woorden die reeds vroeg in onze taal zijn opgenomen, en thans door ons gebruikt worden zonder dat wij ons van hun vreemden oorsprong bewust zijn, schijnen meest door Janmaat in zijn kring verspreid en onder het masker eener verbastering die ze meer of min naar ons taaleigen plooide, toegang tot de volkstaal verkregen te hebben; maar in het algemeen heeft ons Nederlandsch taalgevoel die vreemdelingen uitgeworpen. Een der beste en zekerste voorbeelden is het werkwoord *bakkeleien*, dat door het volk in den zin van *vechten, plukharen* gebruikt wordt. Dit is zonder eenigen twijfel het Maleische *berkaláhi*, dat volmaakt hetzelfde beteekent, en waarin *ber* een praefix is, waarvan de letter *r* in het plat Maleisch ook wel uitgestooten of aan de volgende letter

geassimileerd wordt. Een ander duidelijk voorbeeld is het bijvoegelijke naamwoord *kras* (d.i. *sterk*), het Maleische *kĕras*, dat nauwelijks eenige verandering heeft ondergaan, daar ook in die taal de toonlooze ĕ-klank doorgaans niet gehoord wordt, wanneer de consonanten die hij moest scheiden, zich gemakkelijk vereenigen. In de uitdrukkingen: een *krasse* kerel, een *kras* wijf, of ‘dat is wat *kras*, Keesje’, zooals Hildebrand tot het diakoniehuis-mannetje zegt, vinden wij dat Maleische *kras* geheel in zijn ware beteekenis.

Ik zou niet zoo bepaaldelijk uitspraak durven doen over de woorden *amper* en *oorlam*. Wanneer ik hier van het eerste spreek dan is het niet in den zin waarin het reeds bij Kiliaan voorkomt: A m p e r , *acerbus, immaturus, austerus, asper, amarus;* maar als bijwoord, in den zin van *nog even, te nauwer nood*, gelijk in de phrase: hij kwam amper op zijn tijd. Het eerste, dat in het oud-Hoogduitsch in de vormen *ampher* en *amphra* voorkwam, en in het Zweedsch in den vorm *amper* zeer gebruikelijk is gebleven, schijnt mij uit het Latijnsche *asper* ontstaan te zijn door een tusschenvorm als het Fransche *âpre* en het Angelsaksische *afre, afor*, waarin de *s* was uitgestooten, en door invoeging van een *m* voor de lipletter *p* of *f* als in *kamfer* (van 't arab. *káfoer;* zie Dozy in voce), *komfoor* (waarvoor bij Kiliaan nog *kaffoor* of *kauffoor*, het Fransche *chauffoir*), het straks nader te vermelden *amfioen* (voor *opium*), ook in *pampier* in plaats van *papier* in de volkstaal, en andere meer. Maar dit alles geeft geen licht over het bijwoord *amper*, dat trouwens geheel tot onze volkstaal behoort en in geen ander Germaansch dialekt bekend schijnt. Ik waag daarom de gissing dat daarin het Maleische *ampir* (هامڤير), d.i. *dicht bij, bijna*, schuilt, waarvan het gebruik in een phrase als: *ampir siang*, even voor den dageraad, of, zooals wij zeggen zouden: ‘als 't amper dag is’, dat van ons *amper* al zeer nabijkomt. Ik zie evenwel het verschil niet voorbij. Wie bij ons zegt: ‘'t is amper dag’, geeft niet te kennen dat het nog geen, maar dat het *al*, ofschoon *nauwelijks* dag is. Zulk een wijziging in de beteekenis van een vreemd en daarom soms maar half verstaan woord schijnt mij niet onaannemelijk, maar ik geef mijne gissing gaarne voor beter.

Oorlam, zooals de matrozen hun borrel noemen, wordt gehouden voor een verbastering van *orang lama*, dat in goed Maleisch ‘een mensch van den ouden tijd’, maar in laag Ma-

leisch, als verkorte spreekwijze voor *orang lama datang*, een *oudgast*, in tegenstelling met een *orang baroe datang, orang baroe, baar* of *nieuweling* aanduidt. Ik weet niet van wien deze vernuftige gissing (even aardig, maar even gewaagd als die bij den Heer Dozy omtrent *schorremorrie* vermeld wordt[1)] afkomstig is. Een borrel kan slechts door een zeer bijzondere associatie van ideën aan een *oudgast* doen denken, maar wie zich eenige van die tallooze avontuurlijke uitdrukkingen herinnert, die onze in dit opzicht maar al te zeer ontwikkelde volkstaal voor de dronkenschap en hare oorzaak, den jeneverborrel, heeft uitgedacht, zal het niet volstrekt ondenkbaar vinden dat ook het anders onverklaarbare *oorlam* door zulk een zonderlinge metaphora in de wereld is gekomen.

Er is nog een woord dat wellicht niet algemeen bekend is, maar dat ik in mijne jeugd dikwijls in mijne geboortestad Dordrecht gehoord heb, waarvan de Maleische oorsprong mij zeker schijnt. Men zegt namelijk *habbes!* of *'t is habbes*, om aan te duiden dat iets op, weg, verteerd, niet meer te vinden is. Dit is kennelijk het Mal. *abis* of *habis* (هابس), dat *gedaan, volbracht, uitgeput, verteerd, weg* of *op* beteekent, zooals in *abis wang hamba*, mijn geld is op. Bedrieg ik mij niet dan wordt dit woord elders, minder juist zou ik meenen, ook *happes* uitgesproken, en daarom ligt het vermoeden voor de hand dat het bekende: 'het is *happa*' van de kinderkamer eerder daarmede, dan, zooals Weiland meent, met *hap* samenhangt.

Onder de woorden waaraan men wel eens een Maleischen oorsprong heeft toegekend, behoort het werkwoord *soebatten*, dat hier en daar in de beteekenis van *vleiend* of *fleemend vragen*, schier als synoniem met *troggelen* (ofschoon niet met het bijbegrip van iets bedriegelijks), gebezigd wordt. Ik meen wel gehoord te hebben dat men dit woord wilde afleiden van *sĕmbah*, dat in het Maleisch en Javaansch het eerbiedig huldebetoon, waarbij men de vlak tegen elkander gehouden handen zóó omhoog

1) Ik bedoel de gissing dat *schorremorrie* verminkt is uit het Hebr. *sjoor wachamoor*, ossen en ezels, eene samenkoppeling die meermalen in het O.T. voorkomt. Ik zie uit den *Spectator* dat Prof. Engelbregt dit woord wil afleiden van een Amerikaansch scheldwoord *scurramore* (voor *scurvy moor*), terwijl de redactie van dat Tijdschrift, met meer recht zou ik denken, naar het Spaansche (juister Baskische) *churriburri* verwijst. Ik wil de gissing door Dozy vermeld, en ook niet meer dan vermeld, niet verdedigen, maar merk toch tegen Engelbregts kritiek op, dat wanneer men 'ossen of ezelen' van een troep of klasse van menschen zegt, - en daarvan wordt het woord toch wel het meest gebruikt - dit waarlijk geen compliment is.

houdt, dat de duimen den neus raken, en vervolgens het eerbiedig spreken tot zijn meerdere, bij monde of bij geschrifte, aanduidt. In deze laatste beteekenis zou zeker een overgang liggen tot die van *soebatten*, maar de vorm biedt, dunkt mij, groote zwarigheid De Heer Dozy houdt dit woord, blijkens zijne voorrede, voor Arabisch van oorsprong, maar heeft het niet opgenomen in zijne woordenlijst, omdat het op Java eene van de oorspronkelijke zeer sterk afwijkende beteekenis zou hebben ontvangen. Ik voor mij acht het niet onmogelijk dat het woord werkelijk Arabisch en door de Maleiers tot ons gekomen is, maar dan zal het toch zijne van de oorspronkelijke sterk afwijkende beteekenis niet van de Maleiers zelven, maar eerst van ons ontvangen hebben. Ik gis namelijk dat dit woord afkomstig is van het Arabische tsohbat[1] (صُحْبَة), in het Maleisch als *sohbat*, en in het laag Maleisch geheel als *sobat* uitgesproken. Daar de Maleiers, wanneer zij iets te verzocken hebben, veelal zeer mild zijn met vleiende vriendschapsbetuigingen, en daarbij, bij voorbeeld in den aanhef hunner brieven, menigvuldig van het woord *sobat* (eigenlijk *vriendschap*, maar ook, door misverstand, in den zin van *vriend* gebezigd) gebruik maken, schijnt het mij niet onaannemelijk dat *sobatten* of *soebatten* een woord is door de Nederlanders in Indië in zwang gebracht, met de beteekenis van *steeds het woord sobat in den mond hebben*, en van daar *door vleien en fleemen aftroggelen wat men begeert*. Doch ik geef deze gissing gaarne voor beter en wil ze voor niet veel meer dan een lossen inval doen doorgaan. Indien men door voorbeelden kon opklimmen tot den tijd waarin het woord in gebruik kwam, zou men wellicht meer zekerheid erlangen omtrent de bron waaruit het kan gevloeid zijn. Maar ofschoon het ook in de schrijftaal is doorgedrongen, is den Heer de Vries, dien ik daarover raadpleegde, geen vroeger voorbeeld bekend dan bij Salomon van Rusting, een Amsterdamsch geneesheer en rijmelaar uit de tweede helft der 17de eeuw, bij wien het in den vorm *zoebatten* wordt aangetroffen. De poging om er een Germaanschen oorsprong voor te vinden schijnt intusschen vrij hopeloos, en dit alleen heeft mij den moed gegeven om met mijne gissing voor den dag te komen.

1 De Heer Dozy zou naar de analogie van *zalleb* en *zandal*, blz. 78 en 79, waarschijnlijk *zohbat* schrijven.

Het woord *snoeshaan* heeft men willen afleiden van *soesoehoenan*, den bekenden titel der vorsten van Soerakarta. Deze afleiding draagt, dunkt mij, hare onwaarschijnlijkheid op het voorhoofd. Een snoeshaan is een snoever, een pochhans. Of het tweede lid, gelijk Weiland wil, voor *hans* staat, dan wel eenvoudig op den *haan* wijst die op zijn eigen mesthoop vrij wat heeft in te brengen, laat ik in het midden, maar dat het eerste lid van *snoeven* komt, wordt wel ontwijfelbaar, wanneer men weet wat mij de heer de Vries heeft medegedeeld, dat daarvoor oudtijds ook *snoefsche haan* werd gezegd en geschreven.

Een veel grooteren oogst van Maleische en Javaansche woorden leveren ons de namen van produkten van den Archipel en van zeer bekende voorwerpen bij de inlanders aldaar in gebruik, namen die dan doorgaans ook uit den mond der hoogere klassen worden gehoord en even goed in de schrijftaal als in de spreektaal gebruikelijk zijn. Een der merkwaardigste voorbeelden is wel het woord *rotting*, om de vormverandering die het ondergaan heeft, waardoor het geheel een Nederlandsch aanzien heeft gekregen. Het Mal. woord is *rotan* (volgens Pijnappel zamengetrokken voor *raoetan* van *raoet*) en is de algemeene naam van de rietpalmen, die in zoovele soorten in de bosschen der keerkringslanden voorkomen, en ons zoowel bindrotting als handrotting of wandelstokken opleveren. Een tweede voorbeeld is *bamboes*, dat mede eene vormverandering ondergaan heeft, daar het in de Indische talen *bamboe* luidt. Intusschen is dit woord niet oorspronkelijk Polynesisch, maar uit Hindostan afkomstig en wellicht eerst door de Portugeezen naar den Archipel overgebracht. In het Port. luidt het *bambu*, mv. *bambus*, of *bambuz*, mv. *bambuzes*. Men zou dus kunnen gissen dat wij het woord in Indië door tusschenkomst der Portugeezen ontvingen. Maar eene ontwijfelbaar Hollandsche verbastering, zooals de geheele vorm aantoont, is *klapper*, dat ook in de samenstellingen *klapperboom, klapperolie, klappernoot* gebruikelijk is. Het is het Maleische en Javaansche *kělapa* (bijna als *klapa* uitgesproken), de meest gewone naam van de kokosnoot. Wij merken hier, behalve de licht verklaarbare toevoeging der liquida *r* op het einde, dezelfde neiging op om den consonant achter de betoonde lettergreep te verdubbelen, die ook in *rotting, passer, pagger, dammer, dessa* en andere dergelijke woorden wordt waargenomen. Een erger verbastering is *kaalkop*, zoo als de *kakap* (*lates calcarifer*), eene zeer geachte soort

van zeebaars, door de Nederlanders in Indië vaak genoemd wordt, ofschoon, voor zoover ik weet, de visch geene eigenschappen bezit, die het gebruik van dien scheldnaam wettigen. Andere namen van producten, aan het Mal. ontleend, zijn: *sago*, van *sagoe*, het meelachtig merg van den sagoboom; *sapan*- hout, waarin het eerste lid aan den Mal. naam van dit verfhout *sĕpang* beantwoordt; *pisang*, de gewone Maleische en Javaansche naam van de bekende vruchten van *Musa Paridisiaca* en verwante soorten, - een woord dat ik hier niet vermelden zou, daar zijn gebruik, zoo ik meen, de grenzen van den Indischen Archipel nauwelijks overschreden heeft, indien ik het niet had gevonden in de 'Woordenlijst' van de Vries en te Winkel, waarin daarentegen, te onrecht zou ik denken, de veel meer algemeen verspreide en ons veel meer Hollandsch in de ooren klinkende naam derzelfde vrucht *banaan* ontbreekt; - *siri*, het Mal. *sirih*, misschien te vermelden om de in Oost-Indisch Hollandsch gebruikelijke composita *siri*-pruim, *siri*-doos, *siri*-kauwen, ofschoon eerder het synonieme *betel* eene plaats in het 'Woordenboek' zal moeten vinden, als veel meer in Nederland gelijk elders in Europa bekend[1]; *gutta-percha*, zooals wij verkeerdelijk schrijven, omdat het woord uit Engeland tot ons gekomen is, in plaats van den zuiver Maleischen vorm *gĕtah pertjah*, d.i. *de gom van den pertjah-boom* (waarbij de misleidende overeenkomst van *gĕtah* met het Latijnsche *gutta* zuiver toevallig is); *dammer* voor *damar*, d.i. boomhars, gewoonlijk voor fakkels gebruikt; *gambier*, de bekende looistof; *katjang*, boontjes, peulvruchten; *karet*, schildpad; *tripang*, holothuriën; *agar-agar*, eene soort van eetbaar zeewier, enz. Men kan hierbij nog eenige namen van bereide spijzen voegen. *Kwee-kwee*, een gewone naam van gebak in Indië, schijnt een Soendasch woord te zijn, dat eigenlijk *koewé* moest luiden. *Sambal*, dat met kleine wijzigingen in de meeste talen van den Archipel terugkeert, is de algemeene naam van de drooge geurige toespijzen die bij de rijst worden genuttigd; in Nederland heb ik dat woord dikwijls, ook in huisgezinnen die met Indië in geenerlei betrekking stonden en waar de Indische oorsprong daarvan geheel onbekend was, voor een schotel met zeer fijne reepen komkommers hooren gebruiken.

Het zou niet veel moeite kosten de namen van natuurlijke

1 Welke de oorsprong is der woorden *banaan* en *betel*, kan ik niet zeggen.

voortbrengselen, die wij aan de Polynesische talen ontleend hebben, aanmerkelijk te vermenigvuldigen, indien wij geen gevaar liepen hoe langer hoe meer af te dwalen tot dezulke, die, al worden ze wel eens door Nederlanders gebezigd, eigenlijk toch geen recht hebben om als bestanddeel der Nederlandsche taal erkend te worden. Ik zie geen kans om een goede, scherpe grenslijn te trekken, maar heb toch het gevoel dat ik met enkele der aangehaalde voorbeelden de grens reeds overschreden heb. *Padi*, rijst in den bolster, is een woord dat ieder Nederlander in Oost-Indië dagelijks in den mond heeft, dat men dikwijls in onze Tweede Kamer kan hooren weêrgalmen, dat de composita *padi*-schuur, *padi*-stroo en vele andere heeft voortgebracht, en dat toch, geloof ik, nog niemand uitspreekt zonder het bewustzijn van een vreemd woord te bezigen; *koffo*, de naam der vezelen van *Musa textilis*, dien wij waarschijnlijk aan de taal der Alfoeren ontleend hebben, heeft daarentegen, vooral ook om het minder bekende van den oorsprong, een veel meer inheemsch aanzien, maar zal slechts zeer enkelen gemeenzaam in de ooren klinken.

Onder de algemeen hij ons bekende en daarom nauwelijks meer als vreemd aangemerkte namen van voorwerpen bij de inlanders in gebruik, reken ik in de eerste plaats *kris*, het Mal. en Jav. *kĕris*, de gewone dolk waarmede alle Javanen gewapend zijn. Wij hebben daarvan zelfs het werkwoord *krissen* gemaakt, en ik geloof dat dit woord niet meer in een Nederlandsch woordenboek ontbreken mag, gelijk het ook in de Woordenlijst van de Vries en te Winkel is opgenomen. Maar ofschoon *kléwang* (een soort van sabel), *patjol* (een houweel), *pajong* (een zonnescherm), *tandoe* (een draagstoel), *gong* (een metalen bekken), *pedati* (de gewone Javaansche kar), *bendi*, een rijtuig met twee wielen, en een aantal meer van dien aard dagelijks in den mond der Europeanen in Indië zijn en door hen ook in het Moederland algemeen bekend zijn geworden, zoodat ze in populaire geschriften, gelijk v. Hoëvell's *Uit het Indische leven*, van Rees' *Herinneringen uit de loopbaan van een Indisch officier*, ten Brink's *Oost-Indische heeren en dames* enz., op schier iedere bladzijde voorkomen, ik zou ze toch het burgerrecht in onze taal nog niet durven toekennen. Zelf weet ik nauwelijks waarom ik anders moet oordeelen over het woord *prauw*, een vaartuig, het Mal. en Jav. *prahoe*, of het moest zijn omdat het zulk een Hollandschen vorm heeft erlangd, reeds bij oudere

schrijvers voorkomt, en reeds bij Weiland en in de Woordenlijst van de Vries en te Winkel een plaats heeft gevonden. Het woord *pitjes*, waarmede men de bekende Chineesche duiten noemt, die door het vierkante gat in het midden worden aaneengeregen, ziet er zoo Hollandsch uit, dat men nauw een vreemden oorsprong zou vermoeden. Toch is dit het Jav. *pitjis*, in het Maleisch als *pitis* uitgesproken. Zal *sarong* niet in een Nederlandsch woordenboek worden opgenomen, de naam van het meest bekende kleedingstuk van den Indischen Archipel, en even goed bekend in onze fabrieksteden, waar sarongs bij duizenden gemaakt, als in onze koopsteden, waar zij bij duizenden naar Indië uitgevoerd worden? Maar hoe dan te handelen met *sĕlendang*, waarvan grootendeels hetzelfde geldt, en dat toch zooveel minder bekend is? Doch daar wij hier nu eenmaal van kleedingstukken spreken, wil ik mij een vraag veroorloven, die ik hoop dat mij niet te zeer als ketterij zal worden toegerekend. Ik heb dikwijls van een *baatje* hooren spreken, om een wambuis of dergelijk kleedingstuk aan te duiden, zonder dat ooit, hetzij door de uitspraak, hetzij door het gebruik van het woord, het vermoeden bij mij gewekt werd dat het in eenig verband stond tot de stof die wij *baai* noemen. Ik heb daarbij steeds gedacht dat *baatje* (of *baadje*, gelijk ik meende dat de juiste spelling zou zijn), het Maleische en Javaansche *badjoe* was (zooals het gewone buis der inboorlingen heet), waarschijnlijk door de matrozen tot ons overgebracht. Ik zie evenwel dat de heeren de Vries en te Winkel in hunne Woordenlijst *baaitje* schrijven, en dus vermoedelijk het woord van *baai* afleiden, en dat Prof. Pijnappel in zijn Mal. Wdb. zoo vast op den Hollandschen oorsprong van dit *baaitje* vertrouwt, dat hij zelfs in bedenking geeft het Polynesische *badjoe* daarvan af te leiden. Ik vind dit nog al bezwaarlijk voor een woord, dat ook de Bataks, Dajaks en Makassaren kennen; en zou daarom gaarne de vraag doen, of er voldoende reden is om de afstamming van dit woord van *badjoe* bepaaldelijk te verwerpen.

In hoeverre ons woord *sits* (oudtijds *chits* geschreven), voor gebloemde katoenen stoffen, geacht kan worden uit het Maleisch of Javaansch afkomstig te zijn, is moeilijk te bepalen. De Mal. vorm is *tijt*, de Jav. *tjitå*, maar het woord schijnt uit Hindostan te stammen en kan rechtstreeks van daar door onze voorvaderen ontleend zijn. Maar van katoenen stoffen spre-

kende, moet ik hier nog een Indisch-Nederlandsch werkwoord vermelden, aan het Mal. en Jav. *batik* ontleend. Men noemt namelijk de eigenaardige wijze waarop de inlanders hunne katoenen stoffen in verschillende patronen beschilderen, *batikken*, en spreekt dus van *gebatikde* sarongs, doeken enz.

Onder de Maleische en Javaansche woorden, zeer algemeen in gebruik bij de Europeanen in Indië, maar in vele gevallen ook tot Nederland doorgedrongen, behooren vooral ook vele namen waardoor steden, dorpen of andere bewoonde plaatsen en hunne deelen, velden en vaarten, gebouwen en verschillende onderdeelen of aanhangsels daarvan worden aangeduid. Ik noem hier slechts de woorden: *dessa* (het Jav. *deså*); het Mal. en Jav. *doesoen*, bij ons wellicht het meest gebruikt waar wij van de bewoonde plekken te midden van het bosch, de boschtuinen in de Molukken willen spreken; *kampong* (een dorp, wijk of omheind erf); *negorij*, of zoo als ik liever zou schrijven *negerie*, het Mal. *nagĕri* (نڬري, d.i. gewest, landstreek, rechtsgebied, stad), dat echter zelf van Sanskrietschen oorsprong is; *passer*, de gewone verhollandschte vorm voor *pasar*, marktplaats, dat zelf niets anders is dan de Maleische vorm van het door den Heer Dozy behandelde, uit het Perzisch stammende *bazaar; sawah*, de Mal. en Jav. naam der natte rijstvelden, zeker een der meest door Europeanen gebruikte Polynesische woorden, maar dat ons Nederlanders toch altijd eenigzins vreemd blijft, zoowel om zijn vorm, als omdat wij de zaak slechts van hooren zeggen kennen; *ladang, tipar* en *tĕgal*, de Mal. en Jav. namen der drooge rijstvelden, die echter den meesten minder gemeenzaam zijn; *slokan*, of eigenlijk nog liever *slokkan*, een kanaal of waterleiding, waarschijnlijk voor een Bataviasche, en dus Nederlandsche, verbastering van *serokan* of *seroekan* te houden; *pagger*, de verhollandschte vorm van *pagar*, omheining of heg, ook voorkomende in het bekende compositum *pagger-koffie; dalem* en *kraton*, bekende namen voor vorstelijke woningen; *warong*, de Jav. naam voor zekere winkeltjes of kraampjes aan den weg, waar ververschingen te koop zijn; *pendoppo*, het Jav. *pandåpå*, een open op pilaren rustend gebouw voor de woningen van inlandsche grooten; en, om geene andere te noemen, het woord *passeerbaan*, eene waarlijk curieuse misvorming van het Jav. *pasében*, de plaats of het open plein waar de Javaansche beambte de bevelen van zijn hoofd komt vernemen. Die laatste verbastering is bijna even grappig als Wei-

lands afleiding van *negerie* of, zoo als hij het woord schrijft, *negerij*: ‘een aantal hutten, als een dorp bij elkander gezet, waarin *negers* wonen.’ Het bekende *toko*, winkel, waarvan het compositum *tokohouder*, vermeld ik slechts *pro memorie*, omdat dit woord eigenlijk Chineesch is. Evenzoo het woord *kraal* voor eene ten behoeve van het vee afgeperkte ruimte, dat wel in Ned.-Indië gebruikelijk, maar van de Kaap afkomstig, en vermoedelijk in oorsprong Hottentotsch of Kaffersch is.

Dat de inlandsche namen van maten en gewichten bij onze kooplieden in gebruik moesten komen en hun langzamerhand zoo gemeenzaam worden, dat zij, in Indië althans, een gewoon bestanddeel hunner taal werden, spreekt wel van zelf. Dit is vooral het geval met het Mal. en Jav. woord *pikoel*, eigenlijk *een mans vracht, wat een man dragen kan*, maar thans bepaaldelijk gebruikt voor een gewicht van honderd *kati's* of 125 Amst. ponden. Dit woord is door den koffie- en suikerhandel ook in Nederland zoo gemeenzaam geworden, dat het een recht schijnt verkregen te hebben op eene plaats in elk Nederlandsch woordenboek, waarbij dan de vraag kan rijzen of niet de voorkeur moet gegeven worden aan den verhollandschten vorm *pikel*, zoo als door ons gewoonlijk wordt uitgesproken. In Indië maakt men ook soms van *pikoel*, als werkwoord gebruikt, wanneer het *het dragen of vervoeren van lasten over de schouders* beteekent, een vernederlandscht werkwoord *pikelen*.

Minder bekend is het woord *amet*, op Java de gewone maat voor rijst, thans met den pikel gelijk gesteld. Evenwel vindt men bij oude schrijvers dit woord terug in den curieusen vorm *hangmat*. De oorzaak dezer verbastering is aangewezen door den Heer S. Keyzer, *Onze tijd in Indië*, blz. 178. Zij is waarschijnlijk daarin gelegen, dat de voorlaatste opene lettergreep, volgens Javaansche gewoonte, met een neusletter werd gesloten, en de laatste lettergreep, naar de Maleische uitspraak, een *a* in plaats van een *e* kreeg[1].

Andere bekende voorbeelden van inlandsche namen van maten en gewichten die in het Nederlandsch gebruikt worden, zijn *kojan* (een maat voor scheepsladingen en groote vrachten); *kati*, doorgaans *katti* uitgesproken en vaak tot *katje* verbasterd (een

1 Terzelfder plaats vermeldt de Heer Keyzer een paar aardige voorbeelden van verbastering van eigennamen. De naam van het eiland *Bawéan* werd *Baviaan*, en die van *Panditå*-eiland werd *Bandieten*-eiland.

inlandsch pond, gelijk aan 1¼ pond Amsterdamsch); *tahil* of *tail* (een goudgewicht van ongeveer 54 wichtjes).

Ook de namen der Javaansche landmaat hebben wij ons meer of min toegeëigend, toen wij begonnen zijn ons met den grond der Javanen te bemoeien. Hier is vooral merkwaardig het woord *bouw*, dat men ook in Nederland ieder oogenblik hoort gebruiken, maar dat in zijn sterk verhollandschten vorm eenig gevaar loopt van voor echt Nederlandsch, in den zin van een stuk be*bouw*den grond, te worden aangezien. Het is het Jav. *bahoe*, synoniem met het bij ons minder bekende *karjå*, en beteekent oorspronkelijk zooveel akkergrond als één man met zijn gezin bewerken kan. Thans is een *bouw* bepaald op een uitgestrektheid van 500 vierk. Rijnl. roeden.

Wanneer wij het uitgestrekt gebied betreden der namen en titels van personen van verschillenden rang, dan vinden wij er een aantal die, zoo als *Soesochoenan, Pangéran, Raden, Demang, Pangoeloe* enz., in Indië algemeen bekend zijn en nu en dan gebruikt worden, maar die toch niemand in het hoofd zal krijgen in een Nederlandsch woordenboek te zoeken. Anders is het om verschillende redenen met *Djaksa* (het Jav. *Djěkså*), zoo als de inlandsche fiskaal of officier van justitie bij de landraden gewoonlijk genoemd wordt; *Mandoor*, een opziener of meesterknecht op een fabriek (een woord wel in het Mal. en Jav. gebruikelijk, maar in den grond het Portugeesche *mandador*[1]); *baboe*, de welbekende naam der Javaansche minne of kindermeid; *koeli*, een sjouwer of daglooner, een woord niet oorspronkelijk Maleisch, maar uit Hindostan afkomstig, maar thans, nu wij zelfs van Chineesche koelies in Suriname spreken, van zoo algemeen gebruik geworden, dat het in een Nederlandsch woordenboek niet meer ontbreken mag; *doebelang* of *doeblang*, een inlandsche soldaat die tot lijfwacht dient, een woord dat de Nederlanders in Indië door een zeer sterke verbastering van het Maleische *oeloebalang* schijnen gevormd te hebben, maar dat in het Moederland weinig bekend is; *pernakkan*, het Mal. *peranakan*, zoo als wij in Indië de Chineesche

1) Dit is niet het eenige woord dat uit het Portugeesch in het Maleisch overgegaan en in Indië door het Maleisch tot ons gekomen is. Andere voorbeelden zijn *karetta*, rijtuig, wagen, het Port. *carreta; padrie*, zoo als de hoofden eener partij van ijveraars voor den Islam op Sumatra genoemd worden, het Port. *padre; sienjo*, zoo als men de zoogenaamde inlandsche kinderen of Europeesche mestiezen te Batavia heet, het Port. *senhor*. Zijn niet soms ook *nona*, jufvrouw, en *nonja*, mevrouw, verbasteringen van het Portugeesche *dona?*

en Klingaleesche, zeldzamer de Europeesche mestiezen noemen; *baar*, verbasterd uit het Mal. *bĕharoe* of *baroe*, de naam der Europeesche nieuwelingen in Indië, in tegenstelling met de *oudgasten*.

Ten besluite van dit vluchtig en onvolledig overzicht van Polynesische woorden, in onze spreektaal ingedrongen of door onze schrijvers gebezigd, wil ik nog een paar woorden bespreken, die tot gemoedsaandoeningen betrekking hebben. In de eerste plaats het woord *amok*, aan het Mal. en Jav. *amoek* beantwoordende, en zoozeer door het gebruik reeds bij onze oude reizigers een Nederlandsch woord geworden, dat Prof. Pijnappel in zijn Maleisch Woordenboek *amoek* eenvoudig door *amok*, zonder meer, verklaart. Ook heeft men er het werkwoord *amokken* van gevormd, waarvoor men echter doorgaans *amok maken*, soms ook *amok spuwen* bezigt. Het woord beteekent eene soort van woede of razernij, die den inlander soms aangrijpt, wanneer zijne hartstogten in de hoogste mate zijn opgewekt, en waarbij hij wanhopend aanvalt op ieder die hem in den weg treedt en moord tracht te plegen onverschillig aan wien. Het woord komt ook bij Engelsche schrijvers voor in den vorm *amuck*, vooral in de phrase *to run amuck;* maar er heeft bovendien ten opzichte van dat woord een grappig misverstand plaats gehad, zoodat men de eerste lettergreep voor het lidwoord *a, an* heeft gehouden. Zoo leest men b.v. bij Dryden: ‘to run an Indian muck through al the streets.’

Het tweede woord is het Mal. en Jav. *soesah*, dat *zorg, moeite, last* beteekent, en dikwijls vernomen wordt uit den mond van personen die een deel van hun leven in Indië hebben doorgebracht. Men meene echter niet dat dit in eenig verband staat met ons *soezen*, in den zin van *dommelen*, ofschoon een overgang van *zorgen, zorg hebben*, tot *peinzen*, en van *peinzen* tot *dommelen*, niet zoo geheel ondenkbaar zou wezen. *Soezen* is klanknabootsend en beteekent zooveel als *suizen, zachtjes ruischen* (volgens Kil. *leni dulcique aura spirare*), als in dit vers van Vondel:

> ‘De vlammen nemen toe en gaan om 't lichaam soezen.’

Van hier komt *gesoes* of *soes* in den zin eerst van *suizeling, bedwelming*, en dan van *dommel* of *versuffing*, vanwaar dan weder het werkwoord *soezen* voor *dommelen* gebruikt wordt.

Ik stap thans af van de Polynesische woorden, maar treed

nu nader tot het werk van den Heer Dozy, door eenige woorden van Arabischen oorsprong in herinnering te brengen, die bij de Nederlanders in den Archipel in gebruik zijn gekomen, omdat zij uit het Arabisch in de inlandsche talen zijn overgegaan. Ik geloof niet dat het de bedoeling van den Heer Dozy geweest is deze woorden van zijne behandeling uit te sluiten. Hij noemt in zijne voorrede als tweede kategorie der opzettelijk niet opgenomen woorden: ‘diegene, die, ofschoon zij ook bij de Perzen en soms zelfs bij de Arabieren bestaan, niet door hunne tusschenkomst, maar rechtstreeks uit Indië tot ons zijn gekomen, zoo als *punch* of *pons, sits*, enz.[1]. Insgelijks de woorden van Arabischen oorsprong, die op Java eene van de oorspronkelijke sterk afwijkende beteekenis hebben ontvangen, zoo als *moesson, soebatten*.’ Dit laatste kan zeker niet gezegd worden van de woorden *adat* en *hadji*, die de inlander op Java en ook de Nederlander geheel in dezelfde beteekenis gebruikt die zij in het oorspronkelijk bezitten. Maar zij kunnen ook niet begrepen worden onder de woorden der eerste kategorie; want daar wordt gesproken van woorden van Indischen oorsprong, die wel in het Perzisch of Arabisch gebruikt worden, maar daar vreemdelingen zijn, even als bij ons. Maar de woorden *adat* en *hadji* zijn zuiver Arabische. De eenige reden dus waarom de Heer Dozy ze niet heeft opgenomen, schijnt mij deze, dat ze hem ontgaan zijn, wat zeer natuurlijk is daar hij zich minder op het terrein van den Indischen Archipel beweegt, en die woorden zeker tot dusverre in geen woordenboek van de Nederlandsche taal zijn opgenomen. Maar dat zij ten minste evenveel recht hebben om opgenomen te worden als *dervis, emier, kadi* en andere dergelijke, schijnt mij ontwijfelbaar; ja ik geloof dat men ze wel honderdmaal in Nederlandsche geschriften zal aantreffen, tegen die andere eenmaal, indien men wat meer, dan de Heer Dozy gedaan heeft, de aandacht vestigt op officiëele en niet-officiëele geschriften die over den Indischen Archipel handelen. Het woord *adat* (عادة), d.i.

1 Over *sits* is boven reeds gesproken, maar wellicht zal deze of gene vriend van den dampenden *punch-bowl* het betreuren dat de grenzen die Professor Dozy zich gesteld heeft, hem weêrhielden den oorsprong van den naam des geliefden dranks te verklaren. Het woord *punch* van *pandsja* beteekent eenvoudig *vijf*, en is ontleend aan de vijf bestanddeelen, waaruit echte *punch* behoort te zijn samengesteld. Vgl. Vullers *Lex. Pers.* op پنج نوش. De Vries en te Winkel hebben den verhollandschten vorm *pons* in hunne Woordenlijst opgenomen.

gewoonte, gebruik, wordt in Ned.-Indië algemeen gebezigd om het geheele gewoonterecht der inlanders, ‘de godsdienstige wetten, volksinstellingen en gebruiken’, zoo als het regeerings-reglement het uitdrukt, aan te duiden; men stuit er ieder oogenblik op in staatstukken en regeeringsbescheiden, en men mag er nog wel bijvoegen, dat het misschien even dikwijls misbruikt als goed gebruikt wordt, daar men telkens als heilige en onaantastbare *adat* gepraeconiseerd vindt, wat de gedweeë Javaan zich vaak eerst sedert weinige jaren of maanden op last zijner heeren en meesters als wet heeft laten opdringen. Het woord *hadji*, dat den bedevaartganger naar Mekka aanduidt, is in het Staatsblad van Ned.-Indië lang niet zeldzaam, daar het onderscheidene besluiten der regeering bevat omtrent de personen die, te recht of te onrecht, op dien titel aanspraak maken; in vele boeken over den Indischen Archipel geschreven, vindt men het schier op iedere bladzijde, en het is een gemeenzaam woord zelfs in onze dagbladen, niet het minst sedert in 1866 door eene internationale conferentie te Konstantinopel, waaraan ook Nederland heeft deelgenomen, de vraag opzettelijk behandeld is, in hoeverre de samenstrooming van zoovele duizenden *hadji's* uit alle Mohammedaansche landen het ontstaan en de verspreiding der cholera-epidemiën bevordert.

Soortgelijke opmerkingen gelden ook van het woord *amfioen*, waarvan het mij werkelijk eenigszins bevreemdt dat de Heer Dozy het niet heeft opgenomen, omdat het reeds in de Woordenlijst van de Vries en te Winkel eene plaats heeft gevonden. Arabisch in oorsprong is dat woord zeker niet, maar er is geen twijfel aan of wij hebben het in Azië van de Arabieren overgenomen, en waarschijnlijk zelfs zonder tusschenkomst van den inlander, die, ofschoon hij thans het woord zeer goed kent, het in beperkter zin en in een anderen vorm dan wij gebruikt.

Amfioen is een andere, hoofdzakelijk in Nederlandsch-Indië gebruikelijke naam van het heulsap, dat wij in Nederland, even als alle andere volken van Europa, met den aan het Grieksche *ὄπιον* ontleenden naam *opium* noemen. Van de Grieken is die naam ook tot de Arabieren in den vorm *afioen* overgegaan; de Perzen spreken het volgens het Woordenboek van Vullers *afjoen* uit; de Maleiers en Javanen, die de f niet kunnen uitspreken, *apioen* of *apjoen*. Men ziet dat deze vorm van het Nederlandsche *amfioen* kennelijk verschilt. Bovendien gebruikt de inlander *apioen* alleen van het opium in ruwen

staat, zoo als het door den handel geleverd wordt. Is het gezuiverd, dan noemt hij het *tjandoe;* is het, met of zonder bijvoeging van tabak, voor zijn gebruik geschikt gemaakt, dan noemt hij het *madat*. Bij de Nederlanders in Indië daarentegen behoudt het den naam van *amfioen* onder alle omstandigheden, en zij spreken van *amfioen rooken* en *amfioen schuiven*, van *amfioenkitten, amfioenpillen* en *amfioenpijpen*, zoowel als van *amfioenhandel* en *amfioenpacht*. In het voorbijgaan zij opgemerkt, dat in het spraakgebruik omtrent het *amfioen* wel eenige duisterheid heerscht. Wat een *amfioenkit* is, zal men wel begrijpen, wanneer men bij Prof. Dozy het artikel over *kit* naleest, ofschoon men dan tevens zal erkennen, dat het niet uitsluitend van een bordeel wordt gebruikt, maar zijne beteekenis eenigzins verruimd heeft. Maar waarom men in Indië het rooken van opium *amfioen schuiven*, en een opiumrooker een *amfioenschuiver* noemt, zie ik geen kans voldoende te verklaren.

Het woord *amfioen* zelf is bij ons Nederlanders vrij oud, zoo oud als de vaart naar Indië zelve. Er wordt over dat heulsap reeds in 't breede gehandeld in de ‘Beschryvinge van 't Coninckryck Gussaratten’ in ‘Begin ende Voortgang’, II, 17, blz. 61, waar het *amphion* of *affien* wordt genoemd. En nog veel vroeger wordt het door Linschooten met denzelfden naam *amphion* genoemd, die, volgens zijn zeggen, de Portugeesche vorm van het woord is. Zoo zouden wij dan ook dit woord eigenlijk van de Portugeezen hebben overgenomen. De *m* is eenvoudig ontstaan door de zoo gewone insertie van een liquida, doorgaans *n*, waarover straks nader, maar die dan vóór een lipletter in *m* overgaat, waarvan reeds boven voorbeelden zijn gegeven. Omtrent *amfioen* zij hier nog opgemerkt, dat die vorm bestendig en schier zonder uitzondering in de administratieve taal van Nederlandsch-Indië wordt gebezigd.

Dat de Arabische woorden die, voordat wij ze overnamen, in Indië in vorm of beteekenis sterk gewijzigd werden, eer als uit de Polynesische talen dan als uit het Arabisch afkomstig moeten beschouwd worden, en dus in de Woordenlijst van Prof. Dozy niet behoorden, kan ik gemakkelijk toegeven; maar mij zijn eigenlijk geene zoodanige woorden bekend. Zelfs het woord *soebatten* laat zich daaronder, zooals ons vroeger bleek, niet zoo onvoorwaardelijk rangschikken, daar deels zijn oorsprong uit het Arabisch niet zeker genoeg is, deels, indien wij dien als zeker

stellen, de inboorling van den Archipel aan de wijziging der beteekenis geen schuld heeft. Maar nog veel minder kan ik beamen dat *moesson* tot deze klasse gebracht wordt. Ik wensch over dit woord in eenige bijzonderheden te treden, en hoop het bewijs te leveren, dat het, even als de meeste andere Arabische woorden in onze taal, niet rechtstreeks uit de Oostersche, maar uit de Romaansche talen tot ons gekomen is, dat het te onrecht in het *Glossaire* van Engelmann ontbreekt, en dat het door de inboorlingen van den Archipel in de ware beteekenis van het Arabische woord gebruikt wordt, terwijl ook de beteekenis in de Europeesche talen daarvan minder afwijkt dan men oppervlakkig zou meenen.

Het is hier in de eerste plaats noodig, de ware beteekenis van het woord in het Arabisch vast te stellen, en op dit punt heb ik juist aan de inlichtingen van den Heer Dozy zelven de grootste verplichting. Het gebrekkige onzer Arabische woordenboeken is hier, gelijk zoo dikwijls, zeer misleidend; zij geven een enkel bepaald gebruik van het woord in plaats van zijne algemeene beteekenis en verschillende aanwendingen op.

Mausim (مَوْسِم) - want dat is de echte Arabische vorm - is het *naamwoord van tijd of plaats*, afgeleid van een wortelwoord dat *teekenen* of *merken* beduidt, en geeft derhalve te kennen een gemerkt, aan een bepaald teeken kenbaar tijdstip, *een bepaalden tijd*. De beteekenis komt dus geheel overeen met die van het Hebr. מוֹעֵד.

Van de gezette tijden was voor de oude Arabieren ongetwijfeld de gewichtigste de tijd der jaarlijksche bedevaarten naar de Ka'ba, een tijd waarin alle stammen naar Mekka samenvloeiden, alle veeten rustten en eene groote jaarmarkt op de plaats der samenkomst gehouden werd. Het belang van dien tijd werd nog grooter na de invoering van den Islam, omdat daardoor de verplichting om zooveel mogelijk aan die bedevaart deel te nemen, tot alle geloovigen werd uitgebreid. Dit is dus de *mausim* bij uitnemendheid, en naar onze gewone Arabische woordenboeken te oordeelen, zou men meenen dat dit de eenige gezette tijd is waarvan dit woord wordt gebruikt.

Ik heb echter aan den Heer Dozy de aanwijzing te danken van eenige plaatsen bij Arabische schrijvers, zoowel van het Oosten als van het Westen, waar het woord meer algemeen voor *gezette tijden* wordt gebruikt. Ibn Batoetah (ed. Defré-

mery en Sanguinetti) spreekt, Dl. III, blz. 434, van *mawásim* (meerv. van *mausim*) door Mohammedanen van Hindostan in acht genomen, en noemt als zoodanig de beide groote feesten van den Islam of de groote en kleine Beiram, den geboortedag van den profeet, den tienden dag van Moharrem[1], den nacht van het midden van Sja'bán[2] en den sterfdag van Sultan Qotboe'd-dín. In de *Kalájid* van den Spaanschen schrijver al-Fath ibn Khákán, blz. 231 der Parijsche uitgave, staat *mawásim* nevens *a'jád* (feesten), als daarmede geheel synoniem. In overeenstemming hiermede noemt de Spaansch-Arabische Lexicograaf Pedro de Alcala ook het Paaschfeest een *mausim*. Eene niet minder leerzame plaats vinden wij bij den Spaanschen schrijver al-Maqqarí (I, blz. 660), waar hij ons verhaalt van een dichter, die gewoon was aan den Aijoebiet al-Melik al-'Adil gedichten te zenden op de *mawásim* of gezette tijden, en bij de wisselingen der saizoenen[3], waarna hij als proef een gedichtje laat volgen, gemaakt ‘bij 't invallen van den winter’ te Damascus. Wil men nu ook hier bij *mawásim* nog meer bepaaldelijk aan *feesten* denken, omdat ‘de wisselingen der jaargetijden’ afzonderlijk genoemd worden, toch is het klaar dat een woord dat *gezette tijden* beteekent, ook kan worden toegepast op de jaarlijks terugkeerende tijden van warmte en koude, droogte en vochtigheid; en zoo verkreeg *mausim* de beteekenis van *jaargetijde* of *saizoen*. Men moet hierbij evenwel niet bepaaldelijk aan onze Europeesche onderscheiding van vier jaargetijden denken: in andere hemelstreken worden de saizoenen geheel anders verdeeld. De Arabische zeevaarders gebruikten *mausim* bijzonder voor het saizoen dat hun gunstig was om naar Indië te varen, naar onze wijze van spreken, den west-moeson. Dit leeren wij uit Niebühr's *Reize naar Arabië*, Dl. I, blz. 421, waar hij zegt: ‘*Mausim* noemt men in Jemen den tijd van de vier maanden April, Mei, Juni en Juli, in welken namelijk de Oostindische schepen weêr plegen te vertrekken.’

1 Deze was van ouds een vastendag, naar allen schijn samenhangende met den grooten verzoendag der Israëlieten. Hij wordt thans echter vooral gevierd als de sterfdag van Hosein. Zie over zijne viering Lane, *Modern Egyptians*, 5th edit., pag. 428.

2 Zie daarover Lane, t.a.p., pag. 471.

3 Men leze الفصول in plaats van الفضول, zoo als de uitgave heeft.

De inboorlingen van den Archipel gebruiken het woord zooals zij het van de Arabieren geleerd hebben, zonder verandering van vorm of beteekenis. Slechts spreken zij *moesim* uit voor *mausim*, gelijk *moeloed* voor *mauloed*[1], *moelá* voor *maulá*, omdat de diphthong *au* hun moeilijk valt[2]. De beteekenis van het woord is bij hen *jaargetijde*, en zij onderscheiden, gelijk de natuur dier wereldstreek met zich brengt, een *moesim kĕering* of *panas*, d.i. een droog of warm jaargetijde, en een *moesim oedjan* of *dingin*, een vochtig of koel jaargetijde. Maar nu zijn in die hemelstreek de jaargetijden geheel door de periodieke winden bepaald, die met verwonderlijke regelmatigheid waaien. Het is dus natuurlijk dat men den naam van *moesim* ook op de regelmatig afwisselende Oosteen Westewinden overdroeg. Men spreekt daarom thans ook wel van een *moesim barat* of west-moeson, een *moesim timor* of oost-moeson, en duidt dus door *moesim* den wind zelven aan. Maar wie hebben dit het eerst gedaan: de Arabieren zelven, de inboorlingen van den Archipel of de Europeanen? Met zekerheid is het natuurlijk niet te zeggen, maar de eerste sporen van het gebruik des woords in dien zin komen bij Portugeesche schrijvers voor, en bij hen, als de eerste Europeanen die de Indische zee bevoeren, is het zeer verklaarbaar dat zij het Arabische woord, dat *jaargetijde* beteekende, hebben opgevat in den zin van den gedurende elk jaargetijde regelmatig waaienden *wind*. De overgang is zeer duidelijk bij de Barros. In zijn *da Asia*, Dec. III, Liv. IV, C. VII (T. III, P. I, p. 456 der uitgave van Lissabon, 1777), laat hij, na over de perodieke winden op de kusten van Afrika gesproken te hebben, deze woorden volgen: ‘Estes taes tempos por serem geraes pera navigar a certas partes, e não a outras, commummente os mareantes nossos, conformando-se com os daquelle Oriente, chamam-lhe monção, que quer dizer *tempo pera navegar pera tal parte*’[3]. Hier is *monção* klaar-

1 De geboortedag van Mohammed heet in 't Arab. *maulid*, maar de Javaan, die hem *moeloed* noemt, verwart het *nomen temporis* met het *part. pass*.

2 De inlander spreekt dan ook *daoen, laoet* uit; *daun, laut* enz., zooals men dikwijls leest, zijn gespeld naar de slechte uitspraak der Europeanen.

3 Dat is: ‘Zoodanige tijden omdat zij voortdurend geschikt zijn om naar zekere streken te varen en niet naar andere, noemen onze zeelieden, in overeenstemming met die van het Oosten, gewoonlijk *moeson*, hetgeen wil zeggen *een tijd om te varen naar deze of gene streek*.’

blijkelijk nog het jaargetijde, geschikt om naar een zekere streek te varen; maar elders, bij denzelfden schrijver, wordt het bepaaldelijk de vaste wind, die gedurende dat jaargetijde waait, b.v. Dec. II, Liv. IV, Cap. IV (aangeh. uitgave T. II, P. I, p. 419): 'vento geral, a que elles chamam monção'[1]. Van de Portugeezen is het woord in dezen laatsten zin tot alle zeevarende natiën van Europa overgegaan, en vermoedelijk hebben de inboorlingen van den Archipel dat gebruik van het woord eerst van de Europeanen geleerd.

Bij de Portugeezen luidt het woord gewoonlijk *monção* of *monçam*, maar de oudere vorm schijnt *moução* of *mousão* te zijn. Ik vind die beide schrijfwijzen in het Woordenboek van Moraes Silva, en in de editie van de Barros van 1553 lees ik op de eerst aangehaalde plaats *moução*, ofschoon de andere, misschien door een drukfout, reeds *monção* heeft. De editie van 1628 heeft overal *monção*, wat later de eenig gebruikelijke vorm in het Portugeesch is gebleven.

De vorm *mouçao* of *mouçam* komt zeer na aan den vorm in den Indischen Archipel gebruikelijk en heeft, daar de Portugeesche nasaalklank *ão* of *am* in het Fransch *on*, in het Italiaansch *one* wordt, het Fransche *mousson* en het Italiaansche *mussone* voortgebracht. Ons *moeson* (voor het behoud der dubbele *s* in de Woordenlijst van de Vries en te Winkel zie ik geen reden, als men aanneemt *geesel* en *vreeselijk* te schrijven) is klaarblijkelijk uit den Franschen vorm ontstaan, en zou zich uit het Maleische *moesim* niet gemakkelijk laten verklaren.

Het zou wel wat gewaagd zijn den vorm *monção* alleen uit eene drukfout te verklaren, te meer daar er zich ook op andere wijze eene gemakkelijke verklaring voor laat vinden. *Mausim* is *monção* geworden, even als het oude *kauffoor* later *komfoor*, en even als het volk bij ons *planzier* uit *plaisier* heeft gemaakt. Het is de reeds meermalen besproken insertie van een liquida, doorgaans *n*, maar vóór een lipletter *m*, die wij ook hier den vorm zien wijzigen en die noodwendig met de verkorting van een voorafgaanden langen vokaal of tweeklank gepaard gaat. In het Fransch zijn de vormen *monson* en *monçon* niet geheel onbekend; de Spanjaarden schrijven *monzon*, de Engelschen *monsoon*, de Duitschers *monsun* of *monsuhn*. Men

1 D.i.: 'de bestendige wind, dien zij *moeson* noemen.'

ziet dus dat ook de tweede Portugeesche vorm een talrijk kroost heeft gehad.

Het verwondert mij, dat Engelmaan dit woord niet in zijn *Glossaire* heeft opgenomen, te meer daar het in het Portugeesch nog al voorkomt, ook in de phrase *fora da monção*, die geheel aan het Fransche *hors de saison* beantwoordt. Had Engelmann het woord niet verwaarloosd, dan zou ook Prof. Dozy er waarschijnlijk al aanstonds anders over geoordeeld hebben. Het eenige waardoor dit woord verschilt van de meeste andere Arabische, die wij door Portugeesche tusschenkomst ontvangen hebben, is dat de Portugeezen het niet als die andere van de Arabieren van het Westen hebben overgenomen, maar het op hunne tochten in de Oostersche zeeën van de kusten van Arabië en Indië hebben medegebracht.

Wij verlaten thans den Indischen Archipel, maar om in een geheel ander deel onzer overzeesche bezittingen een ander woord van Arabischen oorsprong op te sporen, dat aan de opmerkzaamheid van den Heer Dozy geheel ontsnapt schijnt. Ik bedoel het in onze West-Indiën zoo gebruikelijke, maar ook in het Moederland zeer bekende, en zelfs in de Woordenlijst van de Vries en te Winkel opgenomene *Mulat*, waardoor in Amerika die gemengde bevolking wordt aangeduid, die uit de vereeniging van het Kaukasische ras met het Negerras gesproten is. De gewone afleiding van *mulus* (muilezel, uit de vereeniging van paard en ezel geboren) is gekunsteld en verklaart den uitgang niet; zij kon in de oogen der etymologen ongetwijfeld slechts genade vinden omdat hun geen betere bekend was. Het woord is door de Portugeezen en Spanjaarden, die het van de Arabieren ontvingen, in den vorm *Mulato* naar Amerika overgebracht. En wat dit woord beteekent leert ons reeds Engelmann in zijn *Glossaire: Mulato* de *mowallad*, qui désigne ‘celui qui est né d'un père Arabe et d'une mère étrangère.’ Die beteekenis van *mowallad* (of *moeallad*) wordt ook in onze gewone Arabische woordenboeken opgegeven, en dat zoowel de vorm als het gebruik van *Mulat* daaruit gemakkelijk ontstaan kon, valt in het oog. In het voorbijgaan merk ik hier op, dat wij in Oost-Indië voor de gemengde afstammelingen van Europeanen en Inlanders een bijzonderen naam hebben, t.w. *liplap* (waarvan ook het adjectief *liplapsch*), die in de Woordenlijst van de Vries en te Winkel ontbreekt, maar in hun Woordenboek niet zal mogen gemist worden.

Wanneer ik het waag nog enkele andere woorden te noemen, die de Heer Dozy naar mijne meening had kunnen opnemen, dan moet ik er echter ook hier bijvoegen, dat de grenslijn tusschen vreemde woorden, die al of niet het burgerrecht in het Nederlandsch verkregen hebben, zeer onzeker is. Ik zou dus van de hier volgende woorden niet durven zeggen dat zij vergeten zijn, maar ik geef alleen in bedenking of zij ook eenige aanspraak op opneming kunnen maken. In de eerste plaats het Arabische *boernoes*. Aan dit Oostersche kleedingstuk, *een groote mantel met een kap*, heeft Prof. Dozy een uitmuntend artikel gewijd in zijn *Dictionnaire détaillé des noms des vêtements chez les Arabes*, uitgegeven in 1845. Destijds echter was de *boernoes* in Nederland nog onbekend, maar in de laatste jaren is hij (dank zij menigvuldiger verkeer met Egypte, zoo door de overland-reize naar Indië als anderszins) ook bij ons zeer in de mode gekomen, en met de zaak is ook de naam tot ons overgebracht. Misschien kon ook het woord *fellah* zijn opgenomen, dat, naar ik meen, niet minder bekend is dan *emier* en *dervis*. Ieder die iets over het hedendaagsche Egypte gelezen heeft, bij voorbeeld het artikel van Prof. de Goeje over Lady Duff Gordon's *Letters from Egypt* in den vorigen jaargang van ‘de Gids’ (D. II, blz. 597), heeft zich met dien naam *fellah* moeten gemeenzaam maken, die de Egyptische boeren aanduidt, en inderdaad niets anders is dan het Arabische *fallah* (فلّاح, landbouwer. Ook de bekende Arabische eeretitel *sjeikh* (eigenlijk een *bejaard man*, gelijk *seigneur* met al zijn verscheidenheden ontstaan is uit *senior*) staat, dunkt mij, wat zijne aanspraken betreft om als een genaturaliseerde Oosterling erkend te worden, met *aga* en *emier* op dezelfde lijn. *Sjerief* kan misschien minder recht doen gelden, of wij moesten ons weder onder de Nederlanders in den Indischen Archipel verplaatsen, wien dat woord ongetwijfeld gemeenzaam bekend is. Onder de woorden van Turkschen oorsprong had misschien nog *beiram* kunnen zijn opgenomen, zeker bij ons de meest gewone naam der Mohammedaansche feesten. De woorden van Hebreeuwschen oorsprong, door den Heer Dozy verklaard, zijn meestal door het Jodenduitsch in onze taal gekomen; slechts enkele stammen rechtstreeks uit het Oude Testament, zooals *Amen, Halleluja, Cherub, Seraf*. Misschien zou onze schrijver in verzoeking zijn geraakt er

meer op te nemen, indien de tale Kanaäns onzer oude stichtelijke poëeten ons nog gemeenzaam was. Er is een tijd geweest dat *goël* en meer dergelijke woorden schier het Nederlandsch burgerrecht verkregen hadden.

Ik besluit mijne zwakke pogingen tot aanvulling met een zeer bekend woord, dat evenwel, naar ik geloof, door den Heer Dozy niet vergeten, maar met opzet onvermeld gelaten is; ik bedoel het woord *japon*. Ik veronderstel dat de Heer Dozy de bij ons meest gewone meening omtrent dit woord heeft omhelsd, die reeds bij Weiland voorkomt, bij wien wij lezen: 'De benaming is ontleend van Japan, een rijk beoosten China, derhalve een kleed in navolging van de Japanners. Vanhier ook *japonsch: een japonsche rok - een japonsche, japansche deken*.' Dat men oudtijds *japonsch* nevens of in plaats van *japansch* uitsprak, neem ik gaarne aan; men zegt wel in het Fransch *le Japon*. Ik betwist dus ook geenszins dat een *Japonsche rok* zooveel is als een *Japansche kabaai*. Maar dat de naam van een der gewoonste kleedingstukken onzer dames, de naam *japon*, denzelfden oorsprong zou hebben, komt mij zeer bedenkelijk voor. In de eerste plaats is de verkorting van *Japonsche rok* tot *japon* niet zoo gemakkelijk verklaarbaar, en dat men maar rechtstreeks den naam van een Aziatisch keizerrijk aan een vrouwengewaad zou gegeven hebben, niet zoo gereedelijk aan te nemen. Maar wat meer weegt, er is een woord van Arabischen oorsprong, in verschillende vormen tot alle talen van Europa doorgegaan, dat hetzelfde of een verwant vrouwelijk kleedingstuk aanduidt, en waarvan het inderdaad zeer bevreemdend zou zijn, zoo onze vaderen alleen daaraan den toegang geweigerd hadden, te meer daar het woord ook in het Fransch voorkomt, en namen van modeartikelen van oudsher vandaar tot ons plachten over te waaien. Het woord dat ik bedoel is het Arabische *djobbah*, waarvan Dozy in zijn *Dictionnaire détaillé* zegt: 'Du mot arabe *djobbah* les Espagnols ont fait: *aljuba, jupa, chupa, jubon;* les Portugais: *aljuba;* les Italiens *giuppa, giuppone*, et les Français *jupe, jupon*.' Maar hier is nog slechts een klein gedeelte van de talrijke nakomelingschap van het woord *djobbah* genoemd. Het hoogduitsch heeft daarvan *juppel* en *joppel, juppe, jupe, jope*, en ook waarschijnlijk *schuba, schaube;* het Engelsch *jippo*, enz. Ook komen onderscheidene daarvan afgeleide vormen in het middeneeuwsch latijn voor. Kiliaan vermeldt *juppe* en *juype*

als Nederlandsche woorden, en even als het Fransche *jupe* bij ons *juppe* werd, kon *jupon* ook *juppon* worden. Maar de gesloten *u* verschilt bij ons nauwelijks van de toonlooze *ĕ*, en zoo kon het woord in het Hollandsch *jĕpon* worden, waaruit dan, òf van zelf, òf - want dit zou ik kunnen toegeven - door een zijdelingschen invloed van den *japonschen rok*, ons tegenwoordig *japon* gemakkelijk kon ontstaan.

De Heer Dozy zegt in zijne Voorrede: ‘Volledig zal, vrees ik, mijne lijst niet zijn. Wel heb ik mij de moeite en verveling getroost, een Hollandsch woordenboek van A tot Z door te lezen, om daaruit de lijst, die ik langzamerhand had opgesteld, te completeeren; maar toch kan het gebeuren, dat mij woorden ontgaan zijn, òf omdat bij het doorloopen van een woordenboek de aandacht niet altijd even groot is, òf omdat het woordenboek niet volledig genoeg was.’ De enkele woorden, die ik heb bijgebracht, behooren voor het grootste deel tot de laatst aangeduide kategorie: zij worden nog in geen Nederlandsch woordenboek gevonden, en het is vaak zelfs zeer twijfelachtig of zij daarin eene plaats verdienen. Van die welke onbetwistbaar burgerrecht hebben, is *moeson* opzettelijk overgeslagen, *japon* waarschijnlijk ook, op grond eener andere meening omtrent zijn oorsprong; van *mulat* kan ik mij niet voorstellen dat de Heer Dozy de afleiding van *mulus* zal verkozen hebben, en hier geloof ik dus inderdaad op eene omissie te stuiten.

En hiertoe bepaalt zich nagenoeg alles wat ik op deze nieuwe vrucht der studiën van onzen uitstekenden Oriëntalist heb aan te merken. Voor wat hij werkelijk geleverd heeft, heb ik slechts onverdeelden lof, en ik meen dat daardoor aan de kennis van eene belangrijke en vrij talrijke klasse der vreemde woorden in onze taal eene groote dienst is bewezen, die geen ander zoo goed in staat zou geweest zijn haar te bewijzen. Men leze om zich te overtuigen, hoe zeer de schrijver voor zijne taak berekend is, vooral de artikelen: *abrikoos, admiraal, alkoof, almanak, amulet, arak, arsenaal, artisjok, divan* en *douane, feloek, karaf, koeskoes, lak, matras, riem, sjorren, sorbet en siroop, taggerijn* of *tangerijn*. Den Heer Dozy op eigenlijke fouten te betrappen, zal niet licht gelukken. Daarvoor bewaart hem zoowel zijne groote behoedzaamheid, die nooit zeker noemt wat onzeker is, als zijne grondige kennis. Scherpzinnigheid is bij etymologisch onderzoek op zich zelve eene gevaarlijke eigenschap, maar wanneer

zij met grondigheid en behoedzaamheid gepaard gaat, gelijk overal in dit geschrift het geval is, dan kan zij tot voortreffelijke uitkomsten leiden. Alleen om te toonen, dat ik deze bijdrage tot onze lexicographie met zorg heb gelezen, wil ik nog vragen, of niet het onder *Pacha* gezegde beter op *Bassa* gezegd ware, omdat de eigenaardig hollandsche, bij onze oude schrijvers steeds gebruikelijke vorm van dat woord *bassa* is, dat dan ook alleen in de Woordenlijst van de Vries en te Winkel voorkomt: en of - al schaadt ook een weinig te veel niet - de woorden *Calico* en *Kalkoen*, die van Calicut, eene stad in Hindostan stammen, op eene plaats in deze lijst wel aanspraak mochten maken?

P.J. VETH.

De jongelingsjaren van Gijsbert Karel van Hogendorp.

Brieven en Gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp. Eerste en Tweede Deel. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1866.

Twee deelen vol brieven en aanteekeningen van Gijsbert Karel Van Hogendorp uit de dagen van zijn jeugd: welk een schat! Den held van Nederlands herstelling in 1813, voor wien in zijn vaderstad een standbeeld wordt opgericht, te leeren kennen, niet zooals hij op het staatstooneel door de bewonderende menigte uit de verte werd aangestaard, maar zooals hij zich aan zijn naaste vrienden vertrouwelijk toonde; niet slechts zooals hij was, toen zijn karakter zich in vaste trekken gezet had, maar zooals hij zich in zijn jeugd ontwikkelde en vormde: welk een genot! Met hoog gespannen verwachting hebben wij deze deelen ter hand genomen, en, wij mogen het getuigen, onze verwachting is geenszins teleurgesteld. In geen langen tijd had een Hollandsch boek ons zoo geboeid en zoo veel genot verschaft. Wij kenden Van Hogendorp als staatsman, maar hij leefde niet in onze voorstelling, omdat wij den man in zijn dagelijksch bedrijf niet kenden. Hier is het de man, de jongeling, die tot man opgroeit, met wien wij kennis maken. En hoe volkomen doet hij zich aan ons kennen! Van zijn jeugd af was bedachtzaamheid, overleg met zich zelven, ontleding van den indruk, die zijn omgeving op hem maakte, een hoofdtrek van zijn karakter. Hij had al vroeg een dagboek aangelegd, waarin hij neerschreef wat hij zag, maar veel meer nog wat hij dacht, wat hij in zich zelven opmerkte; van die aanteekeningen wordt ons een ruime keur meegedeeld. Zijn talrijke brieven zijn niet met nieuwstijdingen

en anecdoten, met complimenten of geestigheden gevuld; zij schijnen eer brokstukken van het dagboek te zijn. In zijn kinderjaren reeds moet hij het gedurig van zijn moeder hooren, dat hij haar niet vertelt hoe het hem gaat, dat hij haar niet inwijdt in al die kleinigheden van zijn bijzonder leven, die voor een liefhebbende moeder zoo hooge waarde bezitten. Hij schrijft over zijn ervaringen van het leven, over zijn voornemens en uitzichten voor de toekomst, over de vorderingen die hij maakt in het aanleeren van hetgeen hem bij het najagen van zijn doel te pas zal komen. Al schrijvende vergeet hij, dat het een brief is, dien hij schrijft; ‘ce sont mes confessions, que je vous adresse. Si par hasard ma lettre tombait en des mains étrangères, que je fatiguerais en parlant toujours de moi-même, alors qui aurait la patience de lire mes réflexions. Mais votre amitié m'autorise à suivre le penchant de mon coeur’. Zoo verontschuldigt hij zich een enkele maal, maar bijna iedere brief zou zulk een naschrift behoeven. Voor de moeder waren die confessies niet genoeg; zij had gaarne wat meer van de uiterlijke geschiedenis van haar kind vernomen; zij had gaarne gezien, dat hij het tegenwoordige meer genoten en minder in de toekomst geleefd had. Maar ons, die, niet bij toeval maar door de verstandige mededeelzaamheid van zijn zoon, zijn brieven te lezen krijgen, ons vervelen zij niet, ons spreken zij niet te veel over hem zelven; die zelfbeschouwing van den opgroeienden grooten man is ons oneindig meer waard dan de meest uitvoerige beschrijving van zijn wedervaren in Duitschland en Amerika wezen zou. ‘Zelden ontmoet men zulke talrijke en onafgebroken berichten aangaande jongelings- en jongmansjaren van een groot man’, zegt de uitgever. En wij voegen er bij, hoogst zelden heeft een groot man in zijn jeugd zoo veel over zijn gemoedsleven, over zijn ontwikkeling opgeteekend. Van slechts enkelen, die in mannelijken leeftijd hebben uitgeblonken, kunnen wij de vorming van het karakter zoo nauwkeurig, zoo geregeld nagaan. Wij zien voor onze oogen den jongeling zich vormen tot den man, dien hij zich in en na 1813 betoond heeft, een man van hoogen moed en van krachtige overtuiging, maar hoogmoedig tevens en onverzettelijk, van natuur eerzuchtig en heerschzuchtig in de hoogste mate, maar zich zelf volkomen meester geworden en niet jagende naar hetgeen buiten zijn bereik ligt. Hij was autodidact, ook nog in anderen zin dan waarin men dit woord gewoonlijk gebruikt; hij had zich niet slechts zelf on-

derwezen, maar gevormd. Er is een tijd geweest, waarop zijn beste vrienden voor zijn toekomst sidderden, toen de man, die hem het best kende en het meest bewonderde, aan de bezorgde moeder schreef: ‘Je crains que trop d'ambition le perdra.’ Maar die vrees was ongegrond. Door zijn eerzucht heeft de jonge man zich laten voortdrijven, nooit laten meeslepen. Het was hem niet zoozeer te doen om een hoogen post te bereiken, als wel om zich in staat te stellen van zelfs de hoogste met eere te bekleeden. Altijd met zich zelf bezig, leerde hij zich volkomen kennen; hij was zich zijn goede eigenschappen bewust, maar ook zijn gevaarlijken hartstocht, en, hij was er van overtuigd, ‘connaitre ses défauts est tout ce qu'il faut pour s'en corriger.’ - ‘Vous me dites (schrijft hij aan een zijner zusters) que vous ne savez pas supporter beaucoup; hélas, mà chère soeur, c'est aussi mon cas; je sais agir, prendre parti, me décider dans l'instant, mais je ne sais supporter - et non seulement des hommes mais en général des événements contraires. Peut-être l'âge me changera beaucoup sur ce point, et avec les peines que j'employe à ma correction, vouz me verrez peut-être plus tolérant l'an prochain.’ Hij was 18 jaren toen hij zoo schreef, en hoewel hij zeker een jaar later nog niet veel geduldiger geworden was, op den langen weg heeft hij toch tegenspraak en tegenstand leeren verdragen, zich leeren schikken in hetgeen niet te verhelpen was. Voor hem is het leven waarlijk een oefenschool geweest, waarin de tuchtroede niet is gespaard, waarin de leerling veel heeft uitgestaan, maar waarin hij dan ook tot een man in de volle beteekenis van het woord is opgevoed.

Dit is de groote aantrekkelijkheid van deze twee eerste deelen der *Gedenkschriften*. Zij verhalen maar niet wat aan Van Hogendorp overkomen is; zij openbaren ons wat er in zijn ziel is omgegaan; zij toonen hoe de twijg een boom is geworden. Voor den geschiedkundige zijn zij rijk aan allerlei bijzonderheden, waardoor de geschiedenis van een belangrijk tijdvak wordt opgehelderd. Voor den psycholoog hebben zij nog hoogere waarde. Zij toonen, hoe een buitengewoon karakter zich heeft ontwikkeld.

Wij willen beproeven den indruk weer te geven, dien een herhaalde lezing van het boek op ons gemaakt heeft. Maar vooraf hebben wij onzen dank aan den uitgever te betuigen

voor het genot dat hij ons heeft verschaft, voor de onbekrompenheid, waarmee hij ons ook datgene heeft meegedeeld, wat anders een zoon niet gaarne in zijn vader ontdekt. ‘Het minste verhelen van de waarheid zou alle verdienste, alle nut aan deze mededeelingen benomen hebben.’ Zoo zegt hij in de voorrede, en zijn geheele werk bewijst, dat hem die betuiging ernst is geweest. ‘Waar eenige twijfel bij mij oprees, of de kinderlijke piëteit gedoogde openbaar te maken wat niet met zoodanig doel ter neêr was geschreven, kwam ik na rijp beraad tot de vaste overtuiging, dat wel verre dat de opname daarvan aan de achtbaarheid des hooggewaardeerden vaders schaden zou, zij veeleer moest bijdragen om den eenvoud zijns gemoeds te leeren hoogschatten en eerbiedigen.’ Ik geloof dat dit juist gezien is. Een beeld zonder schaduw is altijd doodsch. Een karakterschets, waarin wel de voortreffelijke hoedanigheden, niet de gebreken, die daaraan noodzakelijk gepaard gaan, in het licht worden gesteld, roept ons evenmin een levend beeld voor den geest. Een waarlijk groot man verliest niet bij een nadere kennismaking: zijn fouten zelfs wijzen ons op zijn deugden. Ik heb van sommigen gehoord: dat hun Van Hogendorp in zijn gedenkschriften zeer was tegenvallen, dat hij in hun schatting gedaald was. Ik kan mij voorstellen, dat het hun leed moet doen de hersenschim, die een gebrekkige kennis voor hun geest had opgeroepen, door een zoo geheel andere gedaante, als de werkelijkheid vertoont, te zien verdringen. Maar was dat gewrocht der phantasie wezenlijk schooner dan het welgelijkend portret?’ Ik voor mij, met minder verbeeldingskracht begaafd, moet erkennen dat ik van Van Hogendorp geen scherp geteekend denkbeeld had, en dat ik de beeltenis, die uit de gedenkschriften voor mij oprijst, met bewondering en met welgevallen aanstaar. Ik erken er een man in van gelijke beweging als wij, maar van forscher gestalte, van krachtiger bouw, door vuriger hartstocht aangedreven, tot grootscher daden bestemd. De zoon, die zulk een beeld van zijn vader opricht, zondigt zeker niet jegens de piëteit, en mag aanspraak maken op de dankbaarheid van allen, die zich in het aanschouwen er van verlustigen.

Op de uitgaaf zelve zijn, naar mijn oordeel, gegronde aanmerkingen te maken. Er worden ons niet alle brieven en gedenkschriften, alleen die de uitgever het belangrijkst acht, meegedeeld. Er wordt volstrekt niets gezegd omtrent de bescheiden,

die terug zijn gehouden. Nu twijfelen wij geen oogenblik aan de onpartijdige bedoeling van den uitgever, maar wij kunnen de gedachte niet van ons weren, dat hij zich in de betrekkelijke waarde der stukken licht vergissen kan. Nog erger. In het tweede deel geeft hij ons sommige gedenkschriften niet in hun geheel, maar bij uittreksel, en de uittreksels uit een en hetzelfde stuk niet achtereenvolgens, niet in hun natuurlijk verband. Van sommige deelt hij ons slechts den inhoud kortelijk in zijn eigen woorden mee. Waarom niet liever al de stukken in hun geheel gegeven? Is het uit vrees van het werk te lijvig te maken? Maar waarom dan het lange opstel, dat sedert jaren vertaald in de *Mnemosyne* gedrukt stond, nog eens in het Fransch afgedrukt; het behoort waarlijk niet tot het belangrijkste dat de auteur heeft geschreven: noch voor de geschiedenis van den tijd, noch voor het karakter van den schrijver levert het veel nieuws. Waarom over het aanhouden der Prinses aan de Goejanverwellesluis een elders gedrukt rapport, niet eens van Van Hogendorp maar van Stamford, in een breed uittreksel overgenomen? De lezers zouden zeker een en ander gaarne missen, om enkele bescheiden, waarvan belangrijke fragmenten worden gegeven, volledig in de plaats te krijgen. - Een grief van minder belang betreft het opnemen van aanvullingen en korte ophelderingen des uitgevers in den tekst der gedenkschriften. Zij worden wel tusschen haakjes gevat, maar daar Van Hogendorp zijn tusschenzinnen niet zelden op dezelfde wijs van den hoofdzin afzondert, zoo staat de lezer soms in twijfel, of hij woorden van den auteur dan wel van den uitgever voor zich heeft. Soms is het daarentegen maar al te duidelijk, dat het woorden van den uitgever zijn, als zij namelijk een in het oog springende fout behelzen. ‘On m'a demandé, me dit M. van de Spiegel, au Besogne ce que je ferais etc.’ Zoo had Van Hogendorp geschreven; maar in de uitgaaf lezen wij: ‘au Besgone (Besogne-Kamer, club à la Haye).’ Zulk een belachelijke vergissing was in 1787 niet mogelijk, en allerminst kon zich Van Hogendorp dus vergissen; hij wist te goed wat het Besogne van hun Ho: Mo: beteekende. - Ook de invullingen van namen, door initialen aangeduid, zijn niet altijd juist: ‘Le voyage de M. R(oyer)’ staat er p. 185; lees: ‘Le voyage de M. R(eigersman).’ Deze en diergelijke misstellingen zouden minder aan den voet der blz. dan midden in den tekst hinderen. Mij hindert het zelfs, wanneer de uitgever achter de gemoedelijke ontboezeming

van Biester: ‘Ye Dutchmen are the younger brothers of us Germans’, door een (?) protest aanteekent. Niemand zou hem immers voor het gevoelen van den Duitscher verantwoordelijk hebben gesteld. - Doorgaans zijn de stukken naar de tijdsorde of naar hun samenhang gerangschikt. Kleine onnauwkeurigheden schaden niet, en verdienen dus niet aangeteekend te worden. Maar het is wat erg een stuk, waarin de auteur zegt: ‘Ik ben in mijn tweeëntwintigste jaar’, tot het jaar 1781, in plaats van 1784, gebracht te zien. (I blz. 281). De zwaarste zonde van dezen aard is wel het verkeerd dateeren van den brief op blz. 295 van het tweede deel (‘ce 6 Septembre’ in plaats van ‘ce 6 Décembre’), en het daarmee samenhangende misplaatsen er van; het verstoort de orde waarin de gebeurtenissen zijn voorgevallen, en maakt de toedracht der zaak onbegrijpelijk. In het voorbijgaan merk ik nog op, dat op den derden regel van den brief, in plaats van ‘le même jour que j'ai adressé la proposition’ gelezen moet worden: que j'ai dressé l. pr.’ Meer andere soortgelijke fouten ga ik voorbij. - Ook de eigennamen zijn niet altijd goed gespeld. Zoo heet le Chevalier Ternant nu eens gelijk het behoort, dan weer Tinant, eindelijk Fernant. - De geachte uitgever vergeve aan een philoloog van de Leidsche school deze minutieuse aanmerkingen. Hij houde het ook aan een bewonderaar van zijn vader ten goede, dat hij zijn leedwezen betuigt over aanteekeningen als die op blz. 264 van het I^{e} deel, waar uit een zeer juiste opmerking van den auteur aanleiding wordt genomen tot een even onjuisten als ongepasten uitval op ‘de onnederlandsche wijzen’ die in den zomer van 1866 met de regeering van Nederland belast waren. Zulk een misbruik zijner woorden zou Van Hogendorp zelf het sterkst hebben afgekeurd.

Maar genoeg reeds over de uitgaaf en den uitgever. Wij gaan ons thans met den auteur bezig houden en met het beschouwen van zijn levensloop, zooals die in de gedenkschriften zich afspiegelt.

Gijsbert Karel Van Hogendorp stamde zoowel van vaders als van moeders zijde van aanzienlijke regenten-familiën af. De stamboom der Van Hogendorpen wortelt in de middeneeuwen, en had zijn takken over meer dan ééne provincie, en in Holland over verschillende groote steden uitgebreid. De tak, waartoe de vader van Gijsbert Karel behoorde, had sedert jaren regenten aan Rotterdam geleverd. Zijn grootvader, de oud-burgemeester

Dirk Van Hogendorp, was in 1748 buitentijds door Willem IV ontslagen, omdat hij zich bij de burgerij gehaat en bovendieu als ijverig voorstander van de stadhouderlooze regeering bekend had gemaakt; maar bij de gematigde politiek van den Erfstadhouder verhinderde dit niet, dat de zoon van den ontslagen regent weer op zijn tijd tot vroedschap gekozen werd. De moeder van Gijsbert Karel was een dochter van den beruchten staatsman en beroemden dichter Onno Zwier van Haren, wiens geslacht tot die weinige familiën behoorde, die samen geheel Friesland regeerden. Zijn afkomst was dus aanzienlijk genoeg. Maar de omstandigheden, waaronder het huwelijk zijner ouders plaats had, waren allertreurigst. In de bruidsdagen beschuldigden zijn moeder en een van haar zusters haar vader van een poging tot de afschuwelijkste van alle misdaden, en eer de echt voltrekken werd, had zich de aangeklaagde schriftelijk aan het hem ten laste gelegde misdrijf schuldig verklaard. Weinige weken later evenwel nam hij zijn bekentenis terug, en verklaarde zich het slachtoffer van een voorbeeldeloos complot. Het familiegeheim, van den aanvang af slecht bewaard, werd toen ruchtbaar. In een tal van deductiën en contra-deductiën brachten de betrokken personen de zaak in al haar kleuren voor het publiek. Van Haren zelf lokte een onderzoek van het Hof van Friesland uit, dat wel niet met een stellige veroordeeling eindigde, maar evenmin met een vrijspraak. De beschuldiging bleef onverminderd zijn goeden naam bezoedelen.

Juist op den dag van de uitspraak van dit vonnis, den 27sten October 1762, werd Gijsbert Karel te Rotterdam geboren. Hij was de tweede zoon zijner ouders; de oudste was Dirk, die als staatsman en gezant beroemd is geworden; nog twee broeders en twee zusters werden na hem geboren.

Het kon niet anders of de vreeselijke familiegeschiedenis moest over het huiselijk leven der ouders en over de jeugd der kinderen een sombere schaduw werpen. Onno Zwier overleefde zijn schande bijna twintig jaren; hij stierf in September 1779 op zijn buitengoed te Wolvega. Eenige zijner tien kinderen hadden voor hem tegen de andere partij getrokken. De onmin was bij sommigen tot vijandschap gestegen. Het kan ons dan ook niet verwonderen, dat wij in de gedenkschriften den naam van van Haren ternauwernood aantreffen. Alleen met haar zuster Schmidt schijnt de moeder van Gijsbert Karel vriendschap gehouden te hebben; van haar vier broeders wordt er slechts een,

Duco, en eerst in 1787, genoemd. ‘Pour couper court (schrijft dan Gijsbert Karel aan zijn moeder) je veux bien donner à Duco communication du mariage de Dirk, et le prier d'en instruire la famille.’ Die volzin toont, op welken voet de kinderen van Onno Zwier met elkander verkeerden. Van den vader wordt nimmer gesproken. J'ai plus lu Friso (het beroemde gedicht van Willem Van Haren), et ma langue et Van Haren commencent à me plaire beaucoup,’ schrijft Gijsbert Karel elders, alsof de dichter hem niet nader bestond.

Zijn grootvader van vaderszijde was gestorven, eer hij zelf geboren werd. Zijn vader was een eenig kind. Dus ook van dien kant was het gezin, waarin hij opgroeide, zonder naverwanten. Het was althans in den eersten tijd een gelukkig gezin. Onno Zwier, in dit geval een onverdacht getuige, verklaart, dat de jonggehuwden, naar het uiterlijk te oordeelen, gelukkig met elkander leefden; hij voegt er bij, dat hun huishouding ‘opulent’ was. Zij woonden te Rotterdam en 's zomers buiten, te Heenvliet, later op Spieringshoek onder Kethel. Met Mei 1769 verhuisden zij naar den Haag, waar Van Hogendorp wegens Rotterdam in het college van Gecommitteerde Raden (dat in werkkring vrij wel met onze tegenwoordige Gedeputeerde Staten overeenkomt) zitting kreeg. Zij leefden ook daar op grooten voet.

Maar vier jaren later verkeerde plotseling de fortuin. In den winter van 1772 op '73, die door zoo veel enorme bankroeten van kooplieden en particulieren berucht is gebleven, verloor ook Van Hogendorp zijn geheele vermogen. Hij kon zijn stand niet langer ophouden. Hij zag zich genoodzaakt zijn huishouding op den nederigsten voet in te richten, zoo hij de gemakkelijke maar niet zeer voordeelige regenten-loopbaan wilde blijven bewandelen. Daartoe bezat hij echter te veel hooghartigheid en te veel energie. Hij nam zich voor het verlorene te herwinnen. Dit kon in het vaderland niet geschieden, maar in Indië was rijkdom voor jarenlange ballingschap en zelfopoffering te koop. Van Hogendorp ondernam het dien daar te gaan halen. Hij kon er niet aan denken zijn vrouw en zijn jonge kinderen mede te nemen. Hij vertrok alleen. Hij brak zijn huishouden op. Zijn dochters zouden bij de moeder blijven; zijn jongere zonen werden school gelegd; de twee oudste, Dirk en Gijsbert Karel, naar de kadettenschool te Berlijn gezonden. Het ontbrak den beproefden niet aan

machtige vrienden en beschermers. De Erfstadhouder beval den fortuinzoeker aan den gouverneur-generaal van Oost-Indië aan, en zijn gemalin, Wilhelmina van Pruissen, nicht van Frederik den Groote, deed niet alleen de oudste zonen te Berlijn in het kadetten-corps opnemen, maar betaalde de daaraan verbonden kosten en gaf den knapen bovendien een jaargeld.

Van den indruk, dien dit alles op Gijsbert Karel maakte, weten wij weinig. Hij spreekt in zijn brieven van later tijd slechts zelden van hetgeen hem in zijn kindsheid wedervaren was. Eens antwoordt hij op een herinnering zijner moeder: ‘Oh, je me ressouviens de beaucoup encore, ma chère mère. Dans mes combats avec Dirk nous commencions par faire l'un César, l'autre Civilis, et alors c'était jeu, mais à la fin ça se changeait toujours en sérieux. Cependant je ne me souviens aucunement de cette annonce de catastrophe de fortune, quoique bien de ne pas avoir voulu aller aux Indes.’ En elders ‘J'eus hier (op zijn moeders verjaardag) des ressouvenirs bien chers. Spieringshoek, Rotterdam, La Haye, même ce que j'ai entendu conter de Heenvliet, me furent extrêmement présents.’ Zwakke herinneringen aan een verleden, dat voor goed afgesloten, en door een geheel ander leven vervangen was. De kadettenschool te Berlijn kon alleen door haar contrast aan het ouderlijke huis in Den Haag herinneren.

Van het leven der broeders aan deze inrichting, weten wij ook ongeveer niets. Wij hooren alleen, dat de zorgvuldige moeder, in gezelschap van haar boezemvriendin, de Prinses Galitzin, echtgenoot van den Russischen[1] gezant in den Haag, de knapen zelve er heen geleidde en in kennis bracht met eenige aanzienlijke familiën in de stad. De knapen verstonden nog geen Duitsch, en in den beginne moeten zij zich dus wel verlaten onder de vreemde makkers gevoeld hebben. Ook was de tucht in het kadettenhuis zeer streng, en zelfs lichamelijke kastijdingen werden niet onbestaanbaar met de adellijke geboorte der kadetten geoordeeld. De school was druk bezocht. Meer dan twee honderd jongelieden, grootendeels Pruissen, maar voor een gedeelte vreemden van allerlei landaard, genoten er hun opleiding. Van niet een enkel uit deze allen wordt in de brieven en gedenkschriften eenige melding gemaakt. Het

1 De uitgever vergist zich, I. blz. 16, waar hij Galitzin Pruissische gezant bij hun Ho. Mo. noemt.

schijnt, dat Gijsbert Karel met niemand hunner vriendschap gesloten heeft.

Hij bleef hier tot in het voorjaar van 1778; het laatste jaar was hij er zonder zijn broeder Dirk, die tot vaandeljonker benoemd was bij een regiment, dat in de buurt van Koningsberg in garnizoen lag. Slechts een paar brieven uit al die jaren worden ons meêgedeeld, misschien de eenige, die door de moeder bij voorkeur bewaard zijn; immers zij bevatten de beschrijving van het bezoek door Paul, Grootvorst van Rusland, aan Frederik den Groote en aan het kadettenhuis gebracht, waarbij de jonge Gijsbert Karel, op last van den directeur, Generaal von Buddenbroek, de eer had Z.H. voor het front van het corps in de Fransche taal te begroeten. Dat die keus een zeer loffelijke getuigenis aflegt zoowel van de goede manieren als van de vorderingen van den Hollandschen kadet, behoeft niet opzettelijk aangewezen te worden. Maar opmerkelijk is het, dat die, hoe zeer vereerende, toch ook benauwende taak den knaap volstrekt geen angst, alleen vreugde verwekt. ‘Je n'ai garde (schrijft hij aan zijn moeder) de vous décrire la joie, que j'ai de ce que je le haranguerai; vous pouvez aisément vous l'imaginer.’ De eerste te zijn heeft voor hem zoo veel bekoorlijks, dat de plichten, aan den voorrang verbonden, hem louter genot bezorgen. ‘Je lui tins mon discours (schrijft hij na den afloop der plechtigheid), et il me faillait bien de la hardiesse pour soutenir l'attaque de tous les regards d'une suite de deux cent personnes; cependant j'eus le bonheur de ne pas manquer.’ Wij gelooven het gaarne. Hij is nooit te kort geschoten, waar hij na rijpen rade in het openbaar het woord moest voeren. In de salons, waar men over onverschillige zaken praten en door geestig en vrolijk gesprek behagen moet, gevoelde hij zich niet op zijn plaats, en zag hij zich door velen, die hij in ontwikkeling verre beneden zich achtte, in de schaduw gesteld; maar een vorst toe te spreken met wel overdachte woorden, terwijl alle anderen eerbiedig zwijgen, was een werk naar zijn hart. - Niet minder karakteristiek is hetgeen in denzelfden brief volgt. ‘Mon frère vient de vous écrire pour vous prier de lui accorder la permission de venir vous voir; je n'ai pas besoin de vous dire que je vous aime, et qu'après une absence de trois ans j'aimerais bien voir ma chère mère, mais d'un autre côté... ne pourrai-je pas revoir avec bien plus d'honneur ma patrie, quand on me fera officier

dans quelques années d'ici.' Welk een zelfbeheersching in een veertienjarigen knaap. Aan een voorbijgaand genot wil hij zijn carrière niet opofferen. En toch trekt dat genot hem sterk aan. Soms bekruipt hem het heimwee. 'L'eau me rappelle toujours la Hollande; quand je vois le moindre vaisseau, mon coeur saute de joie, je ne puis plus respirer dans mes habits, j'ouvre toute ma veste, et pleure presque quand je reviens, comme j'y suis allé, de ma patrie sur les ailes de l'imagination.'

Officier te worden ging echter in vredestijd niet gemakkelijk; zelfs vaandrig werd men niet licht; Gijsbert Karel had nog lang op die eerste bevordering kunnen wachten, indien niet in 1778 de Beiersche successieoorlog was uitgebroken.

Men kent de aanleiding tot dien oorlog. Toen in December 1777 de Keurvorst van Beieren, Maximiliaan Joseph, plotseling gestorven was, en zijn nalatenschap aan een verren neef, Karel Theodoor van de Paltz, verstierf, maakte de Oostenrijksche regeering, onder den invloed van Keizer Joseph, van deze gelegenheid gebruik om het lang begeerde Nederbeieren, bij verdrag, van dien erfgenaam, die zelf kinderloos en bij gevolg minder vasthoudend was, te verwerven. Maar Frederik van Pruissen, die bij ondervinding wist, wat hij van een machtig Oostenrijk te wachten had, kon in deze schikking niet berusten. Hij zorgde, dat de naaste erfgenaam van Karel Theodoor, Hertog Karel van Paltz-Tweebrugge, er zich tegen verzette en de hulp van Pruissen inriep. Aan die oproeping gehoor gevend, begon hij daarop aanstonds met het Hof van Weenen over het vernietigen van het verdrag te handelen. Terzelfder tijd rustte men zich van weerskanten ten oorlog toe. Oostenrijk verzamelde zijn krijgsmacht in Boheme. Pruissen bracht twee legers op de been, het eene in Brandenburg, onder 's Konings broeder, Prins Hendrik, het andere in Silezië, onder bevel van den Hertog van Brunswijk, maar bestemd om door den Koning in persoon gecommandeerd te worden.

De jonge Van Hogendorp brandde van verlangen om den veldtocht meê te maken. Bij het voltallig maken der regimenten kwamen natuurlijk veel officiers- en vaandrigs-plaatsen open; hij hunkerde naar een der laatsten. Zijn broeder Dirk, die al vaandrig was, marcheerde reeds naar het krijgstooneel. Zou hij nu als een kind te Berlijn moeten blijven? Hij was zeker nog zeer jong, en bovendien van een teêr en zwak gestel; al zijn vrienden raadden hem zich te ontzien; maar hun voor-

zichtigheid, die naar medelijden of naar geringachting zweemde, vuurde zijn ijver en zijn krijgslust te meer aan. Hij wendde zich tot den Hertog van Brunswijk, en verzocht een aanstelling in een der regimenten onder zijn bevel. Maar wij willen hem zelf laten verhalen, hoe zijn verzoek werd opgenomen. Negen jaren later ontmoette hij den Hertog op nieuw, en dit gaf hem toen aanleiding om het volgende in zijn dagboek aan te teekenen:

'Dans ma quinzième année je lui avais été présenté, desirant de servir dans son régiment dans la guerre de 1778. "Vous êtes trop jeune et trop délicat, me dit-il, vous ne pouvez pas servir encore en campagne." - "Les plus grands capitaines, lui repliquai-je, ont commencé à mon âge; Turenne fut traîné assis sur un canon, parce que les forces lui manquaient, et V.A.S. etait peu plus âgée que moi lorsqu'elle gagnait des batailles." Cette réponse l'enchanta, il me donna la main pour m'assurer que dans huit jours, revenant de Brunsvic, il me donnerait de bonnes nouvelles. Il revint et dit au Comte de Heiden, envoyé de Hollande à Berlin, que ne pouvant me faire officier, par le refus du Roi, il ne voulait pas non plus m'engager comme porte-enseigne, ce qui ne me convenait pas.'

Hij meende zeker, dat hij reden had om zich over den Hertog te beklagen, en dat deze niet oprecht met hem had gehandeld. Maar alleen gekrenkte eigenliefde kon zoo iets vermoeden. Zijn benoeming was natuurlijk een onverschillige zaak voor den Generaal *en chef*, niet waardig om in lang beraad getrokken te worden, veel minder nog om langs slinksche wegen te worden vermeden. Maar wel zal de Hertog genoegen hebben geschept in de opgewondenheid en in het zelfvertrouwen van den aspirant-vaandrig, die zich met hem en met Turenne vergeleek. In die vergelijking erkennen wij den eerzuchtigen knaap, die zich nooit een alledaagsch voorbeeld ter navolging koos, maar zich spiegelde aan de uitstekendste die hij kende. Nu hij de militaire loopbaan intrad, wilde hij een Turenne, een Frederik worden. 'Ik beken het,' schrijft hij in zijn Mijmeringen van 1782, 'ik beken het, in Pruissen was mijn zucht een groot generaal te worden.' Geen wonder derhalve dat hij het den Hertog van Brunswijk kwalijk nam, dat deze hem den toegang tot die baan der eere niet dadelijk ontsloot.

Maar wij kennen Gijsbert Karel reeds genoeg, om te voorzien, dat hij zich door een eerste weigering niet uit het veld zou

laten slaan. Van den Hertog wendde hij zich tot Prins Hendrik; en deze, minder bezorgd voor de jeugd en voor de gezondheid van den sollicitant, of lichter bewogen door zijn vurige begeerte om te dienen, schonk hem wat hij wenschte, een plaats van vaandrig in zijn eigen regiment. De gouverneur van het kadettenhuis Von Buddenbrock gaf schoorvoetende zijn toestemming, in een brief, die voor zijn zorgvuldigheid pleit, en waarin hij ‘son cher petit bonhomme’ nog eens aan de zwakheid van zijn gestel en aan de vermoeienissen van den veldtocht herinnert.

Inderdaad vermoeienis was het ergste gevaar, dat de veldtocht van 1778 opleverde. Door Saksen rukte Prins Hendrik naar Boheme, maar vond er den vijand zoo sterk gelegerd, dat hij hem niet durfde aantasten, te minder omdat de onderhandeling tusschen de beide mogendheden steeds werd voortgezet. Na doelloos rechts en links manoeuvreeren, moest hij ten slotte uit gebrek aan levensmiddelen in September terugtrekken. In November betrok het leger zijn winterkwartieren. In het volgend voorjaar, eer de nieuwe veldtocht nog geopend was, eindigde de vrede van Teschen dezen onbloedigen krijg.

Gedurende den winter hield de Prins zijn hoofdkwartier te Dresden. Van Hogendorp, naar het schijnt, verzadigd van zijn vaandrigsglorie, verwisselde volgaarne zijn post tegen dien van page, en kwam in die waardigheid aan het hof van den Prins te Dresden overwinteren.

Hij vond ook daar het leven niet naar zijn zin. Voor een eerzuchtig gemoed als het zijne was de bezigheid, die hij te verrichten had, te nietig; voor een hart zoo hoog als het zijne was het zelfs vernederend; hij stemde in met Frederik den Groote: valet-grand-seigneur te wezen, kon hem niet behagen. Ook de uitspanningen, waarin zijn makkers zich verlustigden, waren niet naar zijn smaak. Losbandigheid, drinken en spelen, om daarin genot te vinden, had hij een ander lichaam en vooral een anderen geest moeten hebben. Hij zette zijn lippen even aan den beker van verstrooiing, maar nauwlijks had hij er van geproefd, of met walging stiet hij hem van zich af. Nooit heeft hij in zijn later leven de minste aandrift gevoeld om er nogmaals naar te grijpen. Gelukkig vond hij te Dresden een vriendin zijner moeder, Gravin von Zinzendorff, geboren Gravin von Bylandt, en deze vrouw, die, naar haar brieven te oordeelen, een voortreffelijke vrouw en een moederlijke vriendin voor hem moet geweest zijn, won zijn vertrouwen

en maakte hem het bewandelen van den goeden weg gemakkelijk. Zij noemt zich zelve schertsende ‘une amie prêcheuse’ en hem ‘le petit philosophe Gijsbert’; maar zij had meer gedaan dan hem het goede voor te houden, zij had hem uit den nood geholpen, toen hij zich eens, bij uitzondering, niet als philosoof gedragen had. In 1782 schreef hij haar, in den aanhef van een langen vertrouwelijken brief: ‘C'est avec mille remerciements encore, Madame, pour votre amitié à me retirer d'un pas où le séjour de Dresde et de la cour m'avait engagé, que je vous renvoye la somme, qui me sauva alors. Je n'en ai rien dit à ma mère et je la prends sur mes gages. C'est là ce qui m'a fait tarder si longtemps.’ Deze woorden behoeven geen toelichting; zij toonen dat de page leergeld had gegeven, maar tevens dat de les voor hem niet verloren was gegaan, en dat hij aan één enkele genoeg had gehad. Hoezeer hij zijn afdwaling voor zijn moeder verborgen had gehouden, zij had er toch iets van gehoord of van vermoed. Een paar jaren later klaagde zij haar onrust aan den boezemvriend, die zich Gijsbert Karel intusschen gewonnen had; maar deze kon haar volkomen gerust stellen. ‘Vous vous trompez sur l'article de la campagne. Je vous le jure, moi, que Charles n'a point eu de commerce avec aucune nymphe (quoiqu'il en ait visité à Dresde); il m'en a assuré dans des moments où il ne pouvait pas mentir. C'est plutôt bonheur que sagesse, mais il est vrai.’ Wij zijn geneigd te gelooven, dat de vriend hier gedachteloos en ten onpas het spreekwoord herhaalt, en dat in dit geval de wijsheid niet veel minder dan het geluk heeft meêgewerkt. Zelfbeheersching is de grondtrek in het karakter van Gijsbert Karel, en aan deze, wij twijfelen er niet aan, heeft hij in de eerste plaats zijn redding te danken gehad.

Met dat al zal zijn leven te Dresden niet aangenaam zijn geweest. Gedost in zijn pak van page, dat hij zelf beschrijft als ‘l'habit d'un volage’, omringd door makkers wier neigingen met hun kleeding overeenstemden, verplicht tot bezigheid, die niet bezig kon houden, moet de ‘philosophe Gijsbert’ zich niet gelukkig hebben gevoeld. Hij hunkerde naar voedsel voor zijn geest, maar hij wist het niet te vinden, hij had zelfs geen gelegenheid om er naar te zoeken. De loopbaan, die hij was ingetreden, liep nog altijd uit op een officiersplaats - met page te worden had hij dit vooruitzicht niet verloren - maar bij het bevestigen van den vrede week de

kans op promotie weer ver terug. De naaste toekomst beloofde hem weinig genot.

En toch verbeidde hem op dit tijdstip het hoogste genot, dat hij zich denken kon, het grootste geluk, dat hem voor zijn geheele leven beschoren was. In het voorjaar van 1779, na het sluiten van den vrede, keerde hij in het gevolg van Prins Hendrik naar Berlijn, en weinige weken later vond hij daar een leidsman, een onderwijzer en een vriend, die geboren scheen om hem te vormen tot het hoogste, waarvoor zijn aanleg hem vatbaar maakte.

Die man was Johan Erich Biester, later als bibliothecaris van de koninklijke boekerij en als uitgever van de *Berlinische Monatschrift* algemeen bekend geworden, maar toen nog secretaris van den minister Von Zedlitz. Een vriend, dien Hogendorp zich te Dresden verworven had, Ursinus, secretaris van Generaal Von Möllendorf, bracht dezen met hem in kennis, en weldra ontstond tusschen beiden een innige gehechtheid, die in de warmste vriendschap overging.

Biester was dertien jaar ouder dan Van Hogendorp; hij was een man, en deze een aankomend jongeling. Hij bezat al de kennis, die de ander begeerde en verwerven wilde; hij was bedaard en kalm van karakter, omdat hij zich zelf kende en beheerschte; hij bezat menschenkennis en had slag om met jongelieden om te gaan. Van Hogendorp, die zich zelf gevoelde, en tot nog toe slechts weinige mannen had aangetroffen, tegen wie hij met eerbied en liefde opzag, erkende in Biester zijn meerdere. Al wat laag is heeft hij zijn geheele leven door veracht en versmaad. Het grootsche, het edele nam hem in. Biester nu, hoewel arm, was belangeloos en fier, bereid om dienst te doen, niet genegen om van anderen iets aan te nemen. Een karakter, dat eerbied inboezemde. Gelijke neigingen, gelijke zienswijs trokken den man en den knaap weerkeerig aan; de een verlangde een jong mensch van buitengewonen aanleg door voorbeeld en onderricht te vormen; de ander dorstte naar kennis en haakte naar de leiding van een man, dien hij hooger kon achten dan zich zelven. Daarbij was er in beider karakter een groot en wezenlijk verschil, dat den band tusschen hen beiden nog nauwer aanhaalde. Biester was volkomen vrij van eerzucht, van lust om te schitteren; hij verlangde voor zich een plaats en een werkkring, waarin hij nuttig kon zijn zonder opgemerkt te worden. Maar in anderen begreep en achtte hij wat hij zelf miste, wat hij zich zelven

wellicht als een gebrek, als een gevolg van traagheid en gemakzucht, verweet. In den jongen Van Hogendorp bewonderde hij die krachtvolle ambitie, dat voortdurend jagen naar hooger, niet naar hetgeen in het oog der ijdele menigte hoog schijnt, maar naar hetgeen werkelijk het toppunt is, dat alleen met inspanning van alle krachten door de rijkstbegaafden bereikt kan worden. Die eerzucht trachtte hij te veredelen, en voor zooveel noodig te matigen, niet uit te dooven; integendeel, hij zocht de geestkracht van den jongeling in overeenstemming te brengen met zijn hooge begeerten; hij zocht hem de middelen te verschaffen, waardoor hij tot zijn doel kon geraken. Aan den anderen kant wist Van Hogendorp de bescheidenheid van zijn vriend, in wien hij zijn meester erkende, op den waren prijs te schatten. Hij zag wel dat, zoo Biester wilde, het hem niet aan de kracht of aan het talent ontbrak om te schitteren. Alleen omdat hij den roem, misschien meer overeenkomstig zijn wezenlijke waarde, gering achtte, omdat hij tevens bescheiden en onbaatzuchtig was, hield hij zich tevreden met de nederige plaats, die het lot hem had aangewezen. Zulk een bescheidenheid wist Van Hogendorp in een ander te eeren. Hij bewonderde ze in den edelen Biester. Hij had er den man te liever om. Hij gevoelde hoeveel hij hem verplicht was, hoe hij zich door zijn voorbeeld en onder zijn leiding vormde. Zijn hart, dat wel wat al te veel door eigenliefde en door zelfgevoel was ingenomen - allen die hem kennen klagen daar gedurig over - verruimde zich, om plaats te geven aan warme, erkentelijke en eerbiedige vriendschap.

De twee jaren, die Van Hogendorp met dezen vriend doorleefde, zijn wezenlijk zijn leerjaren geweest, zij hebben over zijn toekomst beslist; zij waren tevens misschien de gelukkigste van zijn leven. Hij gevoelde, dat hij op den goeden weg was, dien hij lang had gezocht; hij zag, dat hij er gestadig en snel op vorderde, dat hij met den dag geschikter werd voor de roemrijke loopbaan, die hij zich had uitgekozen. Hij was met zich zelven tevreden, hij durfde hopen, dat hij voor iets groots bestemd was; en zijn doel lag nog ver genoeg van hem af om enkel schoon en begeerlijk te schijnen. Zijn eerzucht dreef hem aan om zich te bekwamen voor een post, nog niet om dien post te vermeesteren. En de studie op zich zelf behaagde hem; geen grooter genot dan met Biester te lezen, of aan het eind van een welbesteden dag met Biester en zijn vrienden

Nicolaï, Johannes Von Muller, George Forster over zaken van wetenschap te redeneeren.

Op de kadettenschool waren, naar het schijnt, de klassieke studiën vernalatigd. Maar nog in Den Haag, in het ouderlijk huis, had hij wat Latijn geleerd. De Metamorphosen waren hem een lievelingslectuur gebleven: ‘je les lisais tant à la maison; ce souvenir me rend la lecture encore plus agréable.’ Dus, toen de vrienden besloten hadden, dat de een onder de leiding van den anderen de oude talen zou aanleeren, werd er met het Latijn, met Ovidius en een bloemlezing uit Cicero aangevangen. Een jongeling van den leeftijd en van den aanleg van Gijsbert Karel leert snel, als hij wil leeren. Biester getuigde spoedig, dat hij goed vooruitging. ‘Ce témoignage m'a bien flatté’, schrijft hij aan zijn moeder. Immers Biester was spaarzaam in het prijzen; geen ‘grand faiseur de louanges’, en hij zelf gevoelde, dat de lof verdiend was. Een jaar na hun eerste kennismaking mocht hij met innige zelfvoldoening uitroepen: ‘Je n'aurais pas cru le 1 Juin 79 finir aujourd'hui, 20 Mai 80, le premier chant des Georgiques avec lui.’ En hoeveel had hij buitendien in het Duitsch, in het Fransch en in het Hollandsch niet gelezen; hoeveel tijd had hij aan mathesis en teekenen niet besteed? Hij dorstte naar wetenschap, en wat hij leerde verzadigde zijn leerlust niet, maar wakkerde integendeel dien aan. Naarmate zijn verstand zich ontwikkelde, schaamde hij zich ook over het vernalatigen van de lichaamsoefeningen. ‘Tu sais lire l'Ovide en Latin’, zeide hij tot zich zelven, ‘mais sais tu nager à l'autre bord de la Spree? Tu étudies la nature, sais tu monter cet arbre? Tu apprends la physique, sais tu sauter pardessus ce fossé?’ En de slotsom van deze overlegging was alweer: ‘En verité, ma chère mère, il faut que je sache tout ça.’ Natuurlijk, want vriend Biester was een vriend van dit alles, en een dilettant in zwemmen en springen zoo wel als een virtuoos in de mathesis en de oude talen. ‘Je suis souvent tout un jour avec Biester, nous repassons les fossés qu'autrefois je ne pus franchir, et qu'à present je franchis sans peine; nous voyons les endroits où autrefois nous nous reposâmes à moitié chemin, et où à present nous ne nous reposons plus; après le bain nous mesurons nos forces et je l'emporte déjà. ‘Puisse tu l'emporter en tout’, s'écrie alors Biester, ‘je tu verrai sans envie t'élever au dessus de moi.’ Biester meende wat hij zeide, Van Hogendorp was er van overtuigd; en zeker dat voorbeeld van zelf-

verloochening en belangelooze toewijding aan een ander was voor den eerzuchtige niet het minst leerrijk en weldadig.

Bij het Latijn hoort het Grieksch. Die de Georgica en de oraties van Cicero genieten kan, verlangt van zelf naar Demosthenes en Homerus. Biester was bereid zijn leerling ook hierin te helpen, en den geheelen zomer van 1780 lazen de vrienden te zamen, om te beginnen, de Cyropaedie van Xenophon. Wat was Gijsbert Karel gelukkig, toen hij het zoo ver had gebracht, dat hij in drie uren vier bladzijden kon doorworstelen! Hij was toevallig in de gelegenheid zijn ingenomenheid op naïve wijs aan den dag te leggen. Zijn goede moeder, die hem in zoo lange jaren niet had gezien, verlangde zijn portret te bezitten. Hij liet zich afbeelden in zijn uniform van page, zoo als de schilder het verkoos, en in de houding, die deze het best keurde; maar hij stond er op, dat hij met een boek in de hand zou worden afgebeeld, en dat daarop te lezen zou staan: Cyropaedie van Xenophon Boek III - want zoover had hij het juist met zijn Grieksche lectuur gebracht. Hij wilde op deze wijs zijn moeder dubbel verrassen; opzettelijk had hij haar van zijn Grieksch leeren nog niets gezegd. - Het portret wordt nog heden ten dage bij de familie bewaard. Waarom heeft de uitgever geen gravure of photographie er van voor het eerste deel der *Gedenkschriften* geplaatst? Wij kennen slechts de gelijkenis van den bedaagden staatsman; wij zouden ons den jongeling, die deze brieven en gedenkschriften geschreven heeft, ook naar het uiterlijk zoo gaarne voorstellen.

Het schilderen van het portret gaf Van Hogendorp gelegenheid om zich aan ons ook nog van een andere zijde te doen kennen. Hoewel niet ruim van geld voorzien en tot spaarzaamheid gedurig vermaand, was hij van gierigheid en geldzucht volkomen vrij. Hij had begrepen, dat mits de gelijkenis goed was, de prijs zijn moeder niet licht te hoog zou voorkomen. Doch Muzell Stosch, die zooveel als toeziende voogd van den kadet en den page was, en niet het minst op de financiën toezicht hield, was daarmeê niet tevreden, en nam op zich met den schilder af te rekenen. Van Hogendorp kende zijn man en begreep dadelijk, dat de schilder bij die afrekening slecht zou varen. Dit griefde hem innig. De schilder zou zijn best doen, in het vooruitzicht van dienovereenkomstig betaald te worden, en ten slotte misschien nog minder krijgen, dan zoo hij vooruit zijn loon had bedongen. ‘Nous n'y perdrons rien:

dans l'attente d'être bien payé, il fera son possible', zoo schrijft hij aan zijn moeder, 'mais tant pis! je croirai moi avoir trompé cet homme.... Vous, ma chère mère, vous écrirez, je vous en supplie, à M. Stosch, que le plaisir d'avoir votre fils bien ressemblant n'est pas à mesurer par un ducat de plus ou de moins, et que vous le priez de payer en entier ce que le peintre me demandera.' Mij dunkt, zulk een verzoek, uit zulk een beweegreden voortgekomen, moet de moeder wel eenige dukaten waard zijn geweest.

Het portret vertoonde hem nog in de uniform van page. Inderdaad de vlijtige student was nog altijd in dienst van Prins Hendrik. Maar die dienst was niet zwaar en niet tijdroovend. De Prins was slechts enkele wintermaanden te Berlijn, den overigen tijd te Reinsberg, op het kasteel vroeger door Frederik, toen hij nog Kroonprins was, bewoond, en daarna door hem aan zijn broeder geschonken. Daar buiten leefde de Prins zoo vorstelijk niet, en hij liet daarom te Berlijn een gedeelte van zijn stoet en van zijn pages, en onder dezen ook Van Hogendorp, achter. Het grootste gedeelte van het jaar had deze dus voor zich zelf, en gelukkig, want de dienst en zijn makkers stonden hem niet aan. Aan het eind van den winter klaagt hij: 'quatre mois de séjour du Prince et de logement entre trois polissons m'ont tant nui qu'il faut bien deux mois pour me remettre.' Wat zou het geweest zijn, als hij telkens met die kwâjongens naar Reinsberg had moeten meetrekken? Slechts een enkele maal werd hij daarheen ontboden en toen nog maar voor een dag of tien, bij gelegenheid dat de Hertog en Hertogin van Kurland op het kasteel gewacht werden. Wat hij zich toen op reis en tijdens het verblijf aldaar verveelde! De uitgelatenheid 'de ces petits', 'de ces enfants', was op den duur niet uit te staan. Hij bemoeide zich ook maar weinig met hen. Hij had Horatius en Cicero bij zich, en, daar hij Prins Hendrik zelf bediende, behield hij overvloed van vrijen tijd om zich met die klassieke vrienden te onderhouden. Hij geleek dan ook, niettegenstaande zijn costuum, zoo weinig op een page, dat de Hertog hem voor een of ander hofbeambte aanzag, en toen hij toevallig van hem bediend werd, hem zeer gracieus bedankte, en, zijn eigen page niet ziende, verzocht: 'Monsieur, voulez vous bien avoir la bonté de demander' etc. Door die onderscheiding gevoelde zich Van Hogendorp niet weinig gevleid. Doch wij kunnen ons voorstellen, hoe dit leven den vriend van

Biester en van Horatius bevallen moest. Hij behield sedert ook een afschuw van Reinsberg. ‘J'y ai vu,’ schreef hij later, ‘comment on y vit, et je ne voudrais pas de cette vie pour tout au monde; quand tout désir vers la moindre partie de ce qui est grand m'aura quitté - alors je veux vivre à Reinsberg.’

Welk een genot na zulk een uitstapje zich weer thuis te bevinden, niet langer bediende maar zijn eigen meester te zijn, niet naar de bel te luisteren maar zich te verdiepen in zijn lievelingsstudie, niet geplaagd te zijn met het gezelschap van jonge deugnieten, maar zich te verlustigen in den omgang met Biester en zijn vrienden! De moeder vond dat haar zoon, die toch pas achttien jaar oud was, wel wat al te veel in de boeken zat, en wat te weinig in de wereld verkeerde. Zij schreef hem, misschien met niet veel tact, dat ‘maussade, désagreable et mal maniéré’ te zijn zeer leelijk zou staan, en dat zij hoopte dat hij ‘modeste et actif’ zou wezen. Dat werkte als olie in het vuur. Was hij misschien zijn moeder te ernstig, moest hij zich luchtiger en winderiger voordoen? Dat nooit. ‘En voulant trop paraitre frivole on risque de le devenir’ schreef hij terug. ‘Dieu me garde de cet état! J'aimerais mieux être méchant que frivole. Frivole! m'occuper tout le matin de ma coiffure et de mon habilement, le midi de mets fins, l'aprèsmidi de mon digestion, le soir de manille ou de whist, m'entendre au mode, complimenter une femme ou fille pour s'habiller d'après les plus nouvelles..... Je le repète ma chère mère, j'aime mieux être méchant que frivole.’ Hij begrijpt zelf, dat deze declamatie niet geruststellend is, en voegt dan ook wat kalmer er bij: ‘Ne me croyez pas aussi plus sérieux que je ne le suis. Je sais rire de bien bon coeur, tout comme un autre, et j'aime une compagnie où la joie règne.’ Van die vrolijkheid en dien lachlust blijkt evenwel niet veel in de brieven; zij zijn alle in ernstige stemming geschreven, en zoo dus de moeder bleef twijfelen, had zij daartoe maar al te veel grond. Zij werd er zeker in versterkt door Camper, den beroemden medicus, die juist op dezen tijd Berlijn bezocht en daar Van Hogendorp ontmoet had. Hij rapporteerde, dat Gijsbert Karel er niet te best uitzag en niet vrolijk scheen. Dat verontrustte natuurlijk de moeder, en zij haastte zich haar zoon af te vragen, hoe hij zich toch gevoelde. Natuurlijk moest Camper het nu ontgelden. Hij had slecht waargenomen, en uit het aangezicht, dat werkelijk delicaat was, te haastig tot alge-

meene zwakheid van het lichaam besloten; en wat de vrolijkheid betreft, ‘la gaieté de M. Camper, qui me trouve si pen gai, n'est pas du tout la mienne, et même ne me plait pas. Camper dit une pointe, raconte fort au long une petite histoire, et puis rit, et ne rit pas de coeur, je crains, et tout le monde s'efforce à prendre un air riant: voilà sa gaieté et celle, qu'elle inspire aux autres.’ Arme Camper! Het krijgt den schijn als of hij Van Hogendorp niet vrolijk heeft gevonden, omdat deze niet meegelachen heeft over zijn geestigheden. Toch, zou ik denken, had hij goed gezien, en was Gijsbert Karel waarlijk wat ernstig voor zijn leeftijd.

Met nieuwen ijver was hij na zijn terugkomst van Reinsberg weer aan het werk getogen. Eer het jaar ten einde was kon hij zijn moeder schrijven: ‘Demain je finis la Cyropédie... je commence jeudi Homère. Nous avons compté que pour lire six chants il faillait ce qui reste du mois Decembre et le Janvier; nous n'en lirons pas d'avantage ensemble. Alors il nous reste encore le mois de Février, suppose qu'au 1 Mars je devienne officier, et nous l'employerons à quelques dialogues de Platon ou à Thucydide. Voilà nos matins. L'Arioste me devient toujours plus facile, et je ne veux le lire que d'un jour à l'autre, et entre deux Horace et Juvenal. Voilà nos soirées.’ Wel bestede ochtenden en avonden; en tusschen beide vond de leergierige student nog tijd voor de lessen van Johannes Von Muller over de krijgskunst der Romeinen, voor het bijwonen van een cursus van Herz over de Encyclopedie van de medicijnen, voor oefeningen in het teekenen en voor wat niet al.

Wat zouden ten slotte al die kundigheden den toekomstigen officier baten! Wij zagen het, hij dacht met 1 Maart misschien zijn aanstelling te bekomen. Hij vroeg nu reeds aan zijn moeder verlof om zich dan een paard aan te schaffen, ten einde uit zijn garnizoen te Spandau gedurig naar Berlijn, tot voortzetting zijner geleerde studiën, te kunnen overvliegen. Eens officier, meende hij tot op de terugkomst zijns vaders in Pruissischen dienst te blijven, dan in het vaderland weêr te keeren - en wat verder? Officier te blijven? Misschien. Maar, schrijft hij eenige jaren later aan zijn vader, Stosch had andere plannen met mij voor. ‘Il voyait en moi, disait il, un ministre d'état, et voulait me mettre sur la voie de le devenir. M. Biester, dont je tiens ces idées de M. Stosch, m'encouragea sans cesse

à me rendre capable de servir la République, et de lui être utile dans le métier qui ouvrirait la vaste carrière à mon application, à mon zèle.' Dit alles was echter van later zorg. Leeren, zich bekwamen, was voor het oogenblik de groote zaak; en studieplannen waren het, die hem en Biester het meest bezig hielden. Te midden daarvan werden zij, 1 Febr. 1781, op het onverwachtst verrast door een brief der moeder, die haar zoon naar Den Haag terugriep, en hem een aanstelling in dienst der Republiek aankondigde.

Welke de eigenlijke redenen geweest zijn, die haar hiertoe bewogen hebben, durft de uitgever niet bepalen, en blijkt niet uit de uitgegeven brieven. Misschien gevoelde zij in haar verlatenheid behoefte om den meest geliefden harer zonen nevens zich te hebben; misschien verlangde zij hem te onttrekken aan den overwegenden invloed, dien Biester op hem uitoefende. Hoe dit zij, de naaste aanleiding en het voorwendsel er toe was de oorlog, dien Engeland een maand te voren aan de Republiek had verklaard, en die, bij de thans onvermijdelijke vermeerdering der krijgsmacht, een zeldzame gelegenheid aanbood om, met hoop op spoedige bevordering, in Nederlandschen dienst over te gaan.

Over dien rampzaligen oorlog, die de machteloosheid der Republiek het eerst aan den dag gebracht en haar ondergang stellig verhaast heeft, zullen wij niet uitweiden, want op het lot van Van Hogendorp heeft hij verder geen invloed uitgeoefend, en in de Gedenkschriften wordt hij nauwlijks vermeld. 'Depuis cette guerre je m'embarasse beaucoup plus de ce qui regarde mon pays,' schrijft Gijsbert Karel bij den aanvang; maar van bijzondere deelneming in den tegenspoed van zijn vaderland is in zijn brieven niets te bemerken. Van zijn elfde jaar buiten 's lands, het Hollandsch spreken zelfs ontwend, kon hij ook moeilijk een warme vaderlandsliefde gevoelen.

De eerste aandoening, die de terugroeping op hem maakte, was dan ook een hoogst onaangename. Al zijn plannen en vooruitzichten werden er door verijdeld, van zijn boezemvriend werd hij weggerukt. Hoe dierbaar die vriend hem was, deed hij in den aanhef van zijn antwoord zijn moeder smartelijk gevoelen. 'Vous m'arrêtez,' zoo begon hij, 'Vous ne voulez pas qu'encore je coure chez Biester. Je m'empresse donc à vous écrire, afin de pouvoir d'autant plus tôt être chez lui.'

Zijn moeder had echter juist op Biesters vriendschap een beroep gedaan, en zijn hulp ingeroepen om haar zoon tot gehoorzaamheid te stemmen. En niet te vergeefs. Toen Gijsbert Karel eenige uren later zijn brief vervolgde, was hij reeds ter neêr gezet: ‘Je suis bien heureux, ma chère mère, de pouvoir vous écrire plus tranquillement à présent. Biester m'a dit, qu'il était bien heureux pour moi de pouvoir, si jeune encore, faire du bien, comme vous croyez que je puis en faire à Willem etc.; de pouvoir être pour vous ce qu'en partie dans vos affaires vous fûtes vous-même, et ce que furent en partie des étrangers; que j'étais bien heureux encore d'entrer si avantageusement au service, qui ne m'ôtait pas mes projets de voyages pour la suite; que j'étais bien heureux de pouvoir achever mes études, en commencer de nouvelles sans aide.... Voilà comme il veut me prouver mon bonheur; que pouvez vous demander de plus de lui? Cependant comme il me disait: “votre souvenir me sera toujours bien cher,” je fondais en larmes, malgré toute la résolution avec laquelle j'étais entré chez lui, et je ne puis même m'en défendre à présent.’ Inderdaad, wat had de moeder meer van Biester kunnen vergen? Hij vergeet zich zelven, en denkt alleen aan zijn vriend, aan hetgeen voor dezen raadzaam is, en dat niet slechts op het eerste oogenblik maar voortdurend. ‘Quand je lui parlai de la peine que j'aurais à le quitter,’ getuigt Van Hogendorp eenige weken later: ‘il m'énumerait tant de choses qui devaient aisément m'en consoler, que je le croyais à la fin moimême. Une seule fois, comme je le quittais, il me dit: ‘Mais qui remplira ce vide dans moi? On n'y pense pas en vous ôtant à moi.’

Het lag in het karakter van Van Hogendorp om zeer veel aan zich zelf te denken, en daarbij soms een ander wat licht te vergeten. Biester was hem liever dan eenig ander vriend, maar weldra liet hij zich overtuigen, dat het toch tijd werd (ik laat hem alweêr zelf spreken) ‘de moins se reposer sur un guide, d'être plus sur mes gardes, plus moi par moi qu'à présent.’ En in andere opzichten was de overgang in Hollandschen dienst stellig gewenscht. Als hij in zijn vaderland iets worden wilde, moest hij er niet te laat wederkeeren, bij tijds zich leeren schikken in de vaderlandsche toestanden, en betrekkingen aanknoopen met de mannen van invloed. Hij was dan nog altijd in staat zijn toekomst te kiezen, zijn weg te zoeken in

den krijgsdienst, of den dienst te verlaten en naar staatsposten te dingen, waartoe zijn afkomst hem scheen te bestemmen. Met zulke bedenkingen troostte hij zich, en spoedig had hij geen troost meer noodig; hij was met zijn lotverwisseling volkomen tevreden. Tot overmaat van geluk werd hij als vaandrig, met den rang van luitenant, bij de Hollandsche garde van den Prins aangesteld; die dienst was de meest gezochte, en zou hem bovendien in Den Haag bij zijn familie laten blijven. Verzekerd van de gunst van den stadhouder mocht hij verder op een snelle bevordering hopen.

Maar eerst moest hij nog uit den Pruissischen dienst losgemaakt worden. Prins Hendrik maakte niet het minste bezwaar; hij ontsloeg zijn page met dankbetuiging en heilwensch, en vereerde hem, als naar gewoonte, tweehonderd thaler voor zijn uitrusting. Maar van Koning Frederik was men zoo zeker niet. Het was ook een hard geval. De Koning bekostigde de opvoeding der kadetten, zeker niet met de bedoeling, dat zij, zoodra hun leerjaren geëindigd waren, de opgedane kennis en ervaring in dienst van een vreemden staat zouden gaan aanwenden. Het misbruik, dat door Van Hogendorp en meer andere vreemdelingen van zijn kadettenschool gemaakt werd, deed hem dan ook twee jaren later bepalen, dat voortaan alleen inlandsche edellieden in het gesticht zouden worden opgenomen. Op Gijsbert Karel had hij zeker geen vat, want deze stond niet als surnumerair op de lijst van het regiment. Doch Frederik had wel eens meer iets gedaan, waartoe hij strikt genomen niet gerechtigd was. Van Hogendorp was niet gerust. ‘Quelqu'un assez instruit des affaires de ceans a dit à Biester, que sans doute je risquais, si le Roi apprenait mon départ, que sous le masque de la politesse, me disant qu'on ne me perdrait qu'avec peine, je pourrais être forcé de rester.’ Daarom was het zaak zoo weinig mogelijk van zijn aanstaand vertrek te gewagen, en zich eenvoudig te verwijderen. Zoo heeft hij dan ook gedaan, en met den besten uitslag.

Eén wensch koesterde hij nu nog, en ook deze werd door de goedheid zijner moeder vervuld. Den vrijen tijd, dien hij voor zich had, wenschte hij te besteden om nog iets van Duitschland te zien. Hij had zich altijd voorgesteld, eer hij Duitschland verliet, de beroemdste universiteiten te bezoeken, en met geleerden in alle vakken van wetenschap kennis te maken. Daartoe ontbrak thans de tijd en het reisgeld. Maar kleine en korte

uitstappen kon hij zich nog wel veroorloven. Zoo reisde hij eerst naar Hamburg en Lubek, later, op verlangen der moeder, door Saxen en Pruisen naar Koningsberg, waar hij zijn broeder Dirk aantrof: eindelijk nam hij over Maagdenburg, Göttingen, Cassel. Munster de reis naar Holland aan.

Van die reizen valt niet veel bijzonders meê te deelen Het doel was menschen, geleerden te leeren kennen; en natuurlijk gaven hun gesprekken geen stof om aan de moeder over te schrijven. Opmerkelijk is het evenwel, dat van natuurtooneelen, van schoone stadsgezichten, van reisavonturen niets hoegenaamd voorkomt. ‘Dans le Harz’ schrijft hij vooruit, ‘je verrai un nouveau monde pour moi; mais les déserts de la Prusse ne me sont aucunement intéressants.’ Het laatste laat zich wel begrijpen. Maar van de natuur in de Harz hooren wij later ook niets, hoewel hij juist uit Göttingen een zeer langen brief schrijft. Het schijnt dat Van Hogendorp voor natuurschoon niet gevoelig was. Als hij later in America reist, zwijgt hij eveneens over het karakter van het landschap. Alleen het karakter van menschen gaat hem ter harte. Van de boomen was voor hem niets te leeren. Op reis was hij doorgaans zoo als Camper hem te Berlijn had gezien, ‘peu gai’, zelden onbezorgd, niet open voor de indrukken van buiten, meest met zich zelven bezig en overigens alleen met datgene, wat zijn schat van kennis vermeerderen kon.

Merkwaardig is verder de toon, waarop hij verslag geeft van de leefwijs, het karakter, de goede en minder goede eigenschappen van zijn broeder Dirk. Als wij niet wisten, dat deze twee jaren ouder was dan hij, dan zouden wij zeker uit zijn schrijven opmaken, dat hij met een veel jonger broertje te doen had. Hij gevoelt zich blijkbaar verre zijn meerdere. ‘Il a de l'esprit dans la conversation, mais peu de connaissances solides, et malheureusement avec ça l'ambition d e devenir grand' chose.’ Waarom in Dirk de ambitie zoo ongelukkig is, wordt niet gezegd; misschien oordeelt Gijsbert Karel, dat hij daarvan genoeg had voor de geheele familie. Het zou ons genoegen doen aan den anderen kant te hooren, welken indruk op Dirk de jongere broeder gemaakt heeft. Wij weten dat hij een autobiographie heeft nagelaten, waarvan de Heer Vreede in zijn *Diplomatie van de Bataafsche Republiek* een ruim gebruik heeft gemaakt. Licht mogelijk dat daarin ook over deze ontmoeting iets voorkomt.

In de laatste dagen van September 1781 kwam Gijsbert Karel,

na een afwezigheid van acht en een half jaar in het moederlijke huis terug. Zijn opvoeding was voltooid. Zijn karakter was gevormd: zoo als hij nu was is hij nagenoeg onveranderd gebleven; hij heeft alleen in zelfbeheersching later nog vorderingen gemaakt, in eerzucht daarentegen, in hooghartigheid, maar tevens in den afkeer van al wat onedel en onwaar is, in den wil om wat hij scheen ook te wezen, en om te verdienen wat hij begeerde, is hij zich zelven steeds gelijk gebleven. De kennis, die hij zich verworven had, was uitgebreid. Het is echter de vraag, of hem van zijn klassieke studiën, bepaaldelijk van het Grieksch, veel zal zijn bijgebleven. Zijn krijgskunde althans is hem zelden te pas gekomen. Maar hij had geleerd, en dat had hij vooral aan Biester te danken, hij had geleerd te werken; hij had zich een goede methode eigen gemaakt, en wat hij voortaan begeerde te weten, kon hij gemakkelijk aanleeren. Van staatswetenschappen, van Nederlandsch staatsrecht, van volkenrecht, van nieuwere geschiedenis wist hij nog maar weinig; maar, nu hem die vakken belang begonnen in te boezemen, kostte het hem geen moeite ze degelijk te beoefenen. In de eerste plaats moest hij weêr Hollandsch leeren spreken en schrijven. Het heeft lang geduurd eer hem dit volkomen gelukt is. In het Duitsch kon hij zich natuurlijk met gemak uitdrukken. Wat soort van Fransch hij schreef, is den lezer uit de vele uittreksels, die ik van zijn brieven gegeven heb, bekend. Het was de gewone brabbeltaal der toenmalige patricische familiën, uit Fransche woorden bestaande, maar zonder Fransche syntaxis, zonder kleur of elegantie, even plat en gemeen als het Hollandsch, waarmeê zij het afwisselden.

Met ingenomenheid en in goede verwachting was Van Hogendorp in het vaderland en in zijn familiekring teruggekeerd. Maar al spoedig zal die verwachting min of meer teleurgesteld zijn. Hij was lang zijn eigen meester geweest, en hij ging gaarne zijn eigen gang. Den raad van anderen op te volgen, als hij er niet van zelf meê instemde, had hem nooit behaagd. ‘Il faut avoir ses experiences,’ had hij vroeger eens aan zijn moeder geschreven, ‘non pour devenir plus docile aux bons conseils, mais pour agir dans la suite avec plus de précaution.’ Volkomen juist, maar men kan alles overdrijven, en zijn vrienden klaagden, dat hij de zelfgenoegzaamheid wel wat ver dreef. Kort voor zijn vertrek uit Berlijn voegde Stosch, die zich steeds zijn vaderlijken vriend had betoond, hem spijtig

toe: ‘Je vais encore hasarder un seul conseil, et je me flatte que vous le suivrez, c'est de faire tout ce que bon vous semblera.’ Waarlijk, dien raad was de jonge man wel genegen op te volgen. Zijn moeder had dan ook zijn tehuiskomst niet zonder eenige zorg te gemoet gezien; zij had hem geschreven: ‘Bonne amitié, bonne confiance entre nous, mais nous tenons toujours nos relations de mère et de fils, n'est ce pas, Charles?’ Karel verlangde niets liever; hij was een goede zoon en hij wilde het toonen; maar toch de verhouding tusschen hem en zijn moeder was van den aanvang af moeilijk. Het karakter der moeder gaf haar geen overwicht; zij miste den tact om ongemerkt te leiden. Zij wilde in alles gekend, over alles geraadpleegd worden. Haar bezorgdheid ontaardde licht in vrees en in argwaan; zij vroeg dan ophelderingen, die de zoon het beneden zich achtte te geven; zij bemoeide zich met beuzelingen, waarin hij ongemoeid wilde blijven. De uitgever heeft te recht begrepen, dat hij de sporen der familiegeschillen, die daaruit soms ontstonden, niet geheel moest uitwisschen; zij leeren ons den zoon, zoowel als de moeder beter kennen. Merkwaardig vooral is om die reden een brief van Biester in antwoord op verzuchtingen, die de moeder in zijn boezem geslaakt had. ‘Vous doutez encore de lui; vous le soupçonnez, vous le traitez vraiment en enfant, lui qui est depuis longtemps homme fait (car sa raison n'a-t-elle pas toujours devancé son âge?), et qui sera un jour un des plus grands hommes.’ Hij raadt daarom, den jongen man zich vrij te laten ontwikkelen. Hij weigert zelfs een drukke correspondentie met hem te onderhouden. ‘Je suis persuadé,’ zegt hij, ‘que j'ai fait ici beaucoup de bien à Charles, même tant que peu de personnes n'auraient pu faire; mais je suis aussi persuadé, que parvenu à un certain point d'âge et de connaissances il lui était avantageux de sortir de mes mains, pour se former lui-même dans le monde, pour puiser les principes de sa conduite dans la vie active. J'ai dit le premier sans vanité, croyez donc je vous prie que je dise le second sans fausse modestie.’ Van tijd tot tijd natuurlijk schrijven de vrienden elkander, maar opzettelijk vermijdt de vroegere leermeester al wat naar het geven van lessen zweemt. Hoe veel beter dan de moeder kende hij haar zoon; hoe veel juister begreep hij wat dezen diende.

Leverde dus het huiselijke leven geen onverdeeld genoegen op, het ambtsleven deed het nog minder. De luitenant had

slechts de gewone garnizoensdienst te verrichten. Al duurde de krijg met Engeland voort, voor het landleger viel niets te doen. Week in week uit altijd dezelfde geestdoodende bezigheid. Onder zijn kameraden was er niet één, die in ontwikkeling of in levensplan met hem overeenstemde, niet één aan wien hij zich kon aansluiten. Hun vermaken hadden voor hem niets aantrekkelijks. In hun oog pasten zijn studiën aan geen officier. Met grond kon men zeker niets op hem aanmerken, hij zorgde wel, dat hij zich aan geen berisping bloot gaf; maar, hij erkent het zelf, hij was bij zijn regiment niet bemind.

In de groote wereld bewoog hij zich niet gemakkelijk. Hij zag, dat lieden, die in alle opzichten zijn minderen waren, in het gezellig verkeer boven hem uitmuntten en meer behaagden. Hij was tevens om zijn jonge jaren en ondergeschikten rang verplicht achter te staan bij mannen, die hem in stand te boven gingen, maar overigens in zijn schatting verre beneden hem stonden. Hij gevoelde zich misplaatst en niet op zijn gemak. Courier heeft het eens van zich zelf getuigd: de studie maakt zelfgenoegzaam en hoogmoedig. Ook op Van Hogendorp is dit toepasselijk. Hij herinnerde het later aan zijn moeder. ‘Je vous ai toujours dit que de passer de la société d'anciens et de modernes du premier rang dans différentes sciences à celle d'hommes qui leur etaient si inférieurs, et de raisonner dans mon cabinet avec les uns tandis qu'il faillait être le tres-humble serviteur des autres, me paraissait un contraste assez désagréable pour me gener et me faire sortir de mon naturel.’ Hij waagde zich dan ook hoe langer hoe minder onder de menschen; hij zegt zelf: ‘j'ai passé un an et demi à la Haye bien plus dans ma chambre d'études qu'à la parade ou en société’ Een slechte voorbereiding, voorwaar, voor iemand die in den krijgsdienst en door zijn connectiën vooruit moet komen. Maar Van Hogendorp had dan ook de militaire loopbaan reeds opgegeven; hij nam zijn dienstplichten waar, maar overigens vormde hij zich, niet voor soldaat, maar voor staatsman: bij de eerste gelegenheid de beste wilde hij het beroep, waarvoor hij geen hart meer had, vaarwel zeggen. Wanneer zou zich echter zulk een gelegenheid voordoen? Daar ontmoette hij den beroemden Kinsbergen, en hoorde van dezen, wat hij trouwens wel wist, dat men, om iets te worden, van der jeugd af één doel gestadig op het oog moet hebben, en niets doen noch laten dan

wat tot dat oogmerk dient. ‘En wat doe ik?’ vraagt hij na dit gesprek zich zelven af. ‘Ik moet voor de menschen soldaatje spelen;... de kleinste helft mijns tijds kan ik slechts studeren, de andere gaat in onnutte pligten verloren.’ Dat kon zoo niet blijven. ‘Kinsbergen heeft mij het geheim van mijn hart ontwikkeld, en mij den moed gegeven, niet voor mij en anderen te veinzen, maar rondborstig uit te komen voor mijn redelijk, wel overlegd en vurig omhelsd voornemen. Dit is: mij onder een gezant bekwaam te maken; de regten te studeren; ware verdiensten te verkrijgen; alle takken der regering te doorgronden; dwazen die mij miskennen te minachten; nuttig te zijn; aan het gemeen wel te doen; misbruiken af te schaffen; dommen en deugnieten tegen te gaan; de goede zaak te doen zegevieren, en met dezelve mijn naam in het geheugen van mijn land, zoo lang het bestaat, onvergankelijk in te prenten!’

Een prachtig levensprogramma, in opgewondenheid neêrgeschreven, maar trouw en volhardend nageleefd! Van nu af geen weifeling meer. Alleen ter wille zijner ouders blijft hij vooreerst nog in dienst, maar dat hij studeeren, promoveeren en staatsman worden zal, staat vast. De moeder gaf gereedelijk haar toestemming; zij verlangde maar dat de beslissende stap niet gewaagd zou worden, eer de vader in het land terug was gekeerd. Intusschen opperde zij een plan, dat haar zoon als uit het hart gegrepen was: zij stelde hem voor, een lang verlof te vragen, en een bezoek te brengen aan de Vereenigde Staten van Noord-Amerika.

Niets kon hem aangenamer zijn, want hij was overtuigd dat niets hem nuttiger kon wezen. Met de huishouding der staten, met hun staatkundige en maatschappelijke inrichting had hij zich in den laatsten tijd bij voorkeur bezig gehouden. *Hollands rijkdom* van Luzac, *The Wealth of Nations* van Adam Smith en soortgelijke werken had hij bestudeerd. De oeconomische theoriën had hij zich eigen gemaakt. ‘Hij had gedacht en gelezen (ik haal alweêr zijn eigen woorden aan) over de ware bronnen van welstand in eenen staat, en die studiën met vuur omhelsd, welke tot deze kennis leiden. Nu wilde hij een wordenden staat met eigen oogen beschouwen, om alles in zijne geboorte na te sporen, om de wederzijdsche pligten van een burger en regent naauwkeurig te ontdekken; om in een staat, door kooplieden bestuurd, gewaar te worden, in hoever de be-

ginselen des handels tot een grond van het algemeen geluk kunnen verstrekken.' Voor zulk een onderzoek bood op dat tijdstip de nieuwgeboren Amerikaansche staat inderdaad een eenige gelegenheid aan. De vrede met Engeland, die de onafhankelijkheid zou waarborgen, was zoo goed als gesloten. Van den voet van oorlog zou alles op den voet van vrede ingericht moeten worden. De debatten van het Congres, de maatregelen der regeering, alles zou stof tot nadenken opleveren, en tot vruchtbare vergelijking van de oude wereld met de nieuwe leiden. Bovendien een Nederlandsch gezant stond op het punt van zich naar de Vereenigde Staten in te schepen; hij was aan de Van Hogendorpen vermaagschapt; in zijn gevolg zou de reis zonder groote kosten en onder bijzonder gunstige omstandigheden kunnen geschieden. Alles liep meê en kwam uit zoo als gewenscht was. Den 22sten Juni scheepte Van Hogendorp zich aan boord van den 'Erfprins', kaptein Aberson, in.

De zeereis was voor het schip, waarop hij zich bevond, bijzonder tegenspoedig. Zij duurde buitengewoon lang, en eindigde den 23sten November met schipbreuk, waarbij het grootste gedeelte der equipage omkwam. Op verzoek van den kaptein was Van Hogendorp vier dagen te voren op een Amerikaanschen schoener overgegaan, om te Boston op het afzenden van hulp in persoon te gaan aandringen. Zoo doende was hij ter nauwernood aan het dreigende gevaar ontkomen. In een brief aan zijn broeder Willem heeft hij de gewaarwording weêrgegeven, die hij bij zijn redding ondervond. 'Toen ik het eerst het vaste land betrad. kan ik niet zeggen dat ik eenig gevoel van groote vreugde heb waargenomen. Kon ook het geheugen aan degenen, die ik mogelijk niet meer zou kunnen redden, mij verblijden? Maar nadat een schip uit was om op hen te kruissen, nadat ik met een familie had gegeten en in dat oogenblik eens weêr huisselijk geluk beschouwd had, terwijl ik 's avonds in een donker dennenwoud mijne reis voortzette en van een heuvel land en zee rondom mij bij maanlicht zag, toen overkwam mij een stroom van het zaligst genoegen en, mijne oogen ten hemel gerigt, riep ik uit met diepe aandoening: Dank! Dank!' - Voor een ander zou, na de opgedane ervaring, de gedachte dat de terugreis weêr over zee moest gaan, benauwend zijn geweest. Maar Van Hogendorp gaf aan zulke schrikbeelden niet toe. 'Une fois j'avouai à M. Aberson, que l'expérience que je venais de faire m'em-

pêcherait sans doute de m'embarquer une seconde fois, s'il y avait moyen d'aller par terre; mais que si mon devoir, ou d'aussi bonnes raisons que j'avais eues cette fois, m'appellaient quelque part, les dangers de la mer ne m'arrêteraient pas, par la raison que j'avais eprouvé ceux dont j'avais prévu la possibilité sans les craindre. Het is geen zelfwaan, maar zelfkennis, die zich in deze woorden uit. Zoo als hij sprak heeft Van Hogendorp steeds gehandeld. Op den weg, dien het plicht was te bewandelen, heeft hij zich nooit door vrees voor gevaar laten tegenhouden.

De Amerikaansche reis is voor hem overrijk geweest aan leering van allerlei aard; een schat van nuttige kennis heeft zij hem opgeleverd, en, wat van nog hooger belang is, zij heeft hem in de kunst van waarnemen en van waardeeren geoefend. Was het ons niet zoozeer om zijn levensgeschiedenis te doen, wilden wij ons in de geschiedenis der Vereenigde Staten en van hun staatslieden begeven, wij zouden uit de brieven en gedenkschriften een overvloed van wetenswaardige bijzonderheden bijeen kunnen brengen. Maar wij ontzeggen ons dit genoegen. Wij hebben ons niet bezig te houden met de Amerikaansche maatschappij, zoo als zij was, maar met den indruk, dien zij op Van Hogendorp maakte. Dat hij doorgaans scherp en goed heeft gezien, dat hij over de beroemde personen, die hij ontmoette, en over de toestanden, die hij waarnam, doorgaans een juist en billijk oordeel velt, zal een ieder erkennen, die ook van elders met de geschiedenis van dien tijd vertrouwd is. En zelfs daar, waar hij blijkbaar dwaalt en onbillijk is, komt de eigenaardigheid van zijn karakter, zijn originaliteit, niet het minst te voorschijn. Vooral is zijn oordeel over Washington opmerkelijk. Uit al hetgeen van dien goeden en grooten man verhaald werd, had zich zijn phantasie een heldenfiguur verbeeld, waarin alle menschelijke deugden in haar volkomenheid verlichamelijkt waren. In Amerika, terwijl hij zich te Boston ophield, had hij nog veel vernomen wat zijn verbeelding verlevendigd had. De bevrijder van zijn land had zich juist door een daad van belangeloosheid en vaderlandsliefde boven de meeste helden der geschiedenis verheven: hij had de dictatoriale macht, die hij nooit had misbruikt, zoodra de vrede gesloten was, neêrgelegd, en zich in het ambtelooze leven teruggetrokken. Wij kunnen ons voorstellen, hoe vurig een enthousiast als Van Hogendorp naar de kennismaking met dien

eenigen man verlangde. Reeds had hij de meeste staatslieden en krijgslieden, die zich in den vrijheidsoorlog onderscheiden hadden, leeren kennen. Maar hoe schitterde boven die allen de roem van Washington uit! Geen wonder, dat hem het hart van onwillekeurige ontroering klopte, toen hij Mount-Vernon naderde, en op het punt stond van den held in zijn huiselijk leven te aanschouwen. Maar welk een teleurstelling wachtte hem! Een eenvoudig man ontving hem, zoo als ieder gastheer in Virginië een vreemdeling, die hem aanbevolen was, ontvangen zou hebben. Niets dat naar een heldennatuur geleek, een alledaagsch man, die alledaagsche opmerkingen maakte en zich bovendien noch sierlijk noch gemakkelijk uitdrukte. Over gewichtige zaken liet hij zich niet uit; met moeite ontlokte men hem een, doorgaans nog weifelend, oordeel. Kalm en afgemeten, liet hij zich in het gesprek door de geestdrift der anderen niet medesleepen. Na eenige uren in zijn gezelschap te hebben doorgebracht, moest de jonge man zich afzonderen om in de eenzaamheid zijn teleurstelling en spijt te verduwen. ‘J'étais brouillé,’ zegt hij, ‘avec le genre humain.’ Als dat nu het hoogste was, waartoe de menschheid zich verheffen kon, waartoe dan alle krachten ingespannen en naar het ideaal gestreefd? ‘Cent fois je repetais ce passage de Hamlet: Quel chef d'oeuvre que l'homme! Que sa raison est sublime etc., et qu'est ce à mes yeux que cette quintessence de poussière. L'homme ne me plait pas!’ - De eerste indruk werd bij de nadere kennismaking niet verzwakt. Hij logeerde eenige dagen op Mount-Vernon, en sloeg al dien tijd zijn gastheer op het nauwste gade, en na iedere ontmoeting, bekende hij het aan zich zelven op nieuw: dit was het ideaal niet, waarvan hij gedroomd had. Iedere poging tot toenadering, tot vertrouwelijkheid stiet af op de onverschilligheid, waarmeê zij werd opgenomen. Het was Washington blijkbaar volkomen onverschillig, welken indruk hij op den Hollandschen jongeling maakte. Hij was gastvrij en beleefd, maar bemoeide zich niet met hem, en liet hem volkomen vrij om te doen en te laten wat hij wilde. Van Hogendorp gevoelde zich door deze bejegening niet gevleid, maar hij troostte zich met de spijtige gedachte: ‘Comment voudriez vous que j'inspirasse le moindre interêt à un homme, qui n'a point d'amis?’ Dat Washington hem niet opmerkte, kwam uit traagheid en onverschilligheid voort. ‘Il est indifférent sur le caractère moral et le mérite de ceux qu'il voit, à moins qu'il ne doive les employer, aimant le repos et l'inactivité, c'est

à dire une vie, qui ne l'oblige pas à travailler au delà de ce qu'il faut pour ne point s'endormir.' Is het niet als of wij de beschrijving van een vulcaan lezen van iemand, die hem nooit in werking heeft gezien? Gekrenkte eigenliefde misleidde in dit geval den anders zoo opmerkzamen jongen man. Washington maakte met hem niet meer omslag dan de held van het spreekwoord met zijn valet de chambre, en van daar dat hij in zijn oogen ook geen held was. Van zijn kant begreep de gast, dat hij den gastheer met dezelfde onverschilligheid en onoplettendheid mocht behandelen, en hij veinsde volstrekt geen bewondering, tot ergernis (zegt hij) van Mevrouw Washington, 'qui avait des yeux plus perçants que ceux du grand homme, et qui m'a dit des choses fort piquantes.' Zijn ijdelheid vond daarin nieuwe stof tot zelfverheffing: 'Cela me confirmait dans mon opinion, car si j'avais eu tort, elle aurait été moins piquée.' - Wij kunnen ons voorstellen, dat gast en gastheer zonder aandoening van elkander afscheid namen.

Met dat al had Van Hogendorp zeker niet geheel mis gezien. Zijn fout was, dat hij slechts de effen oppervlakte waarnam, die hem getoond werd, en dat hij niet vermoedde, hoeveel daar onder verholen lag. Maar juist dat, wat hij opmerkte en niet zonder overdrijving beschrijft, is door de tallooze lofredenaars verzwegen, en daarom zal zijn karakterschets, niet als een gelijkend portret, maar als bijdrage tot een volledige kenteekening van een der edelste en grootste staatslieden van alle tijden, steeds bijzondere waarde behouden.

Verrast ons het oordeel, dat hij over den held van Amerika velt, niet minder bevreemdt ons in sommige opzichten zijn beschrijving van het Amerikaansche volkskarakter. Volgens hem is die natie van natuur 'douce, indolante et paisible'. Wij zijn gewoon de voorouders der hedendaagsche Yankees ons anders voor te stellen. Misschien zouden wij, om hen te caracteriseeren, juist de drie woorden kiezen, die tegen de woorden, door Van Hogendorp gebruikt, lijnrecht overstaan. Maar laten wij niet te haastig oordeelen. Laten wij niet te spoedig besluiten, dat hij slecht heeft gezien. Hij heeft geoordeeld naar den schijn, en zich vergist: daarover kan geen twijfel bestaan. Maar waarom zou hij, die altijd een scherpziend oog heeft gehad, hier juist verkeerd gezien hebben? Ik acht het voor de geschiedenis van groot belang te weten, dat de tijdgenooten van Washington zich aan een man als Van Hogendorp zoo geheel

anders hebben voorgedaan, dan zij weldra getoond hebben inderdaad te wezen.

Maar waar zouden wij eindigen, indien wij zelfs maar wilden aanstippen, al wat voor de geschiedenis van het opkomend Amerika uit deze gedenkschriften te leeren is?

Zeven maanden heeft Van Hogendorp zich in de Vereenigde Staten opgehouden. Zonder spijt verliet hij het land, zonder begeerte om er zich ooit te vestigen. Het was er hem te stil, te kalm, te werkeloos. Nu hij gezien had wat hij had willen zien, verlangde hij naar zijn vaderland terug, waar hij werken kon aan zijn levenstaak, waar hij naderen kon tot het doel, dat hij beoogde. De terugreis was even voorspoedig, als vroeger zijn reis rampspoedig geweest was. Den 19^{den} dag na zijn inscheping te New-York stapte hij te Falmouth aan land.

Hij vond Engeland in spanning; hij kwam juist bij tijds om getuige te zijn van de beslissende zegepraal, door den jongen Pitt op zijn tegenpartij behaald. Na langdurige tegenwerking van het Parlement ondervonden te hebben, had de jeugdige minister zijn Koning bewogen om het Lagerhuis te ontbinden. De nieuwe verkiezingen hadden zijn tegenstanders tot een machtelooze minderheid doen inkrimpen, en machtiger dan ooit sedert den tijd van Koningin Anna een Engelsch minister geweest was, zou hij, naar men verwachtte, een tijdvak van nuttige en diepingrijpende hervormingen openen. Van Hogendorp, zoodra hij vernam wat er in het Parlement gaande was, haastte zich naar Londen; hij hoorde er de eerste redevoeringen van Pitt als minister, van Fox en van Sheridan. Hij ontbrandde in sympathie voor het Engelsche staatsleven, voor den minister vooral, die, nog geen drie jaren ouder dan hij, den hoogsten post in zijn vaderland bekleedde, en waardiglijk bekleedde, niet om eigen voordeel maar tot zegen der natie. In hem, veel meer dan in den grooten man der Vereenigde Staten, aanschouwde hij zijn ideaal en zijn voorbeeld. ‘J'ai frémi de joie,’ schrijft hij, ‘en pensant que peut-être moi-même un jour je pourrais jouir d'un bonheur, qui me semble et le plus grand et le plus digne de mes efforts.’ Hij rekende het zich als een bewijs van vurige kinderliefde toe, dat hij zich niet langer in dat prachtige schouwspel verlustigde, maar na een kort oponthoud naar Holland overstak.

En daar geraakte hij weer in het oude gareel. Aan het verlaten van den krijgsdienst viel voor het oogenblik niet te

denken. Gedurende zijn afwezigheid was hij tot luitenant, met den rang van kaptein, in de grenadiers-compagnie van den Erfprins bevorderd; en het zou onbetamelijk zijn geweest die gunst te beantwoorden met een verzoek om ontslag. Maar bovendien, op dit oogenblik verbood het de krijgsmanseer. Er was kans op oorlog. Nauwlijks met schande en schade aan den Engelschen oorlog ontkomen, liep de Republiek weer dadelijk gevaar van in krijg te vervallen met Keizer Joseph, die haar machteloosheid kende, en het oogenblik geschikt achtte om de Schelde voor de scheepvaart te openen, en België te verlossen van de banden, waarin de zelfzucht van de Republiek, in den tijd van haar overmacht, den handel der zuidelijke provinciën gekneld had. Zijn bemoeiing, op zich zelf in den vorst van Oostenrijksch Nederland lofwaardig, was in strijd met de tractaten; en, op deze steunende, zocht de regeering der Republiek het onrecht, dat haar ten voordeel verstrekte, te bestendigen. Liever wilde zij zich in een gevaarlijken oorlog wagen, dan haar handelsvoordeel prijs geven voor zij er toe genoodzaakt werd. Onder zulke omstandigheden kon Van Hogendorp welstaanshalve zijn degen niet afleggen. Hij maakte onmiddellijk na zijn tehuiskomst zijn opwachting aan den Erfstadhouder, verzocht nog een maand verlof om zijn familie te zien, maar sprak van geen ontslag. De Zwitsersche en Hollandsche garden waren intusschen naar Breda verlegd, en daarheen had hij zich dus weldra te begeven. Hij woonde er de wapenoefeningen bij, die hem slechts half voldeden. Hij, met het Pruissische krijgswezen bekend, vond in de wijs, waarop de zaken hier behandeld werden, veel af te keuren. Hij sprak er met zijn superieuren over, zonder iets uit te werken. ‘Ik ben wiskundig overtuigd (besloot hij eindelijk) dat al klaagde ik bij den stadhouder zelven, een ieder slechts werkzaam zou zijn om de zaak te smoren, uit vrees voor een naauwkeurig onderzoek.’ De dienst stond hem meer en meer tegen. Hij zag met klimmend verlangen tegen den aanstaanden zomer de tehuiskomst van zijn vader te gemoet, die hem den toegang tot een gewenschter carrière ontsluiten zou.

Hij had dien vader sedert zijn elfde jaar niet gezien. Als knaap had hij zeker niet veel aan hem gedacht. Maar sedert hij in Holland, zonder vertrouwde, zonder raadsman voortleefde, had hij zich met den afwezige gedurig meer gaan bezig houden, te meer misschien, omdat hij wist dat deze een hoogen

dunk van hem had en de grootste verwachtingen van zijn toekomst koesterde. Op een zijner brieven aan zijn moeder, door haar den vader ter lezing toegezonden, had deze een kantteekening geschreven, zoo vleiend als het zelfgevoel van den zoon het maar wenschen kon: ‘Je vous le prédis (zoo schreef hij onder andere) dussiez-vous vous en enorgueillir, vous serez un jour un grand homme, vous en avez le germe, comme celui du bon citoyen et de l'homme de probité.’ - Was het niet natuurlijk, dat een vader, die hem zoo waardeerde, hem weerkeerig dierbaar werd? Hij gevoelde behoefte hem insgelijks te eeren, zoo mogelijk te bewonderen. Met gretigheid greep hij naar de verhandelingen, die van zijns vaders hand in de werken van het Bataviaasch Genootschap voor 1781 en 1782 voorkwamen. Hij zou daaruit den man, dien hij nog zoo weinig kende, althans als denker en schrijver nader leeren kennen. Of hij hem ook als zoodanig heeft leeren bewonderen, zou ik echter betwijfelen. Zijn helder oordeel kon met den besten wil in die nietsbeduidende opstellen en in die hoogdravende redevoeringen niet veel te bewonderen vinden. En de volgende passage uit het dagboek getuigt ook niet van overgroote ingenomenheid: ‘Waarom zou ik de redevoering mijns vaders over de inenting niet beoordeelen, niet vrij en waar oordeelen al is het over een geschrift mijns vaders? De zoon, die blind alle zijns vaders werken bewondert, bemint en acht hem als de ruwste wilde zijn afgod,’ Blinde afgoderij lag niet in het karakter van den zoon, en wij behoeven zijn beoordeeling niet te kennen, om na deze inleiding, te weten dat zij niet bovenmate gunstig zal geweest zijn. Desniettemin bleef hij zijn vader eeren en vertrouwen. Hij schreef hem herhaaldelijk lange brieven, waarin hij zijn geheele hart uitstorte, zijn onvoldaanheid met het tegenwoordige, zijn wenschen en verwachtingen voor de toekomst rondborstig uitsprak, en om onderstenning verzocht tot verwezenlijking van die plannen. Hij wenschte, eer hij zich vestigde, nog een paar jaren door Engeland en Frankrijk te reizen, dan de zeven provinciën te bezoeken, ten einde er de locale belangen bij eigen ervaring te leeren kennen, dan eerst als staatsman op te treden, en een post te zoeken, waarin hij met de verkregen kundigheden woekeren en nut stichten kon. - Maar de vader zou althans dien laatsten brief niet lezen. Toen die geschreven werd, was hij misschien reeds niet meer in leven. Hij had zich op het schip de Harmonie

naar het vaderland ingescheept, en van dat schip is later nooit meer taal of teeken vernomen: waarschijnlijk is het met man en muis bezuiden de Kaap vergaan. Na maanden lang in angst en pijnlijke onzekerheid verkeerd te hebben, moest de moeder eindelijk, in November 1786, wel besluiten het vermoedelijk overlijden van haar echtgenoot aan te geven, en den weduw-rouw aan te nemen.

Zoo lang had Gijsbert Karel niet gewacht met het ten uitvoer brengen van zijn lang beraamd plan. Toen niet alleen het geheele jaar 1784 maar ook het volgende verstreken was, zonder dat er eenig bericht van de Harmonie inkwam, had hij begrepen, dat hij thans gerechtigd was om zonder toestemming van zijn vader een nieuwe loopbaan in te treden. Uit voorzichtigheid had hij nog geen ontslag uit den dienst, alleen een lang verlof aangevraagd; het was hem goedgunstig verleend; en als luitenant van de grenadiers kwam van Hogendorp nu te Leiden studeeren. Hij wist reeds veel van hetgeen een jurist moet weten; hij was werkzaam, hij had slag van werken en een voortreffelijk verstand. Er waren in dien tijd geen verplichte colleges, geen cursus, dien ieder student moest volgen. Zoodra iemand de noodige bekwaamheid bezat, of liever zoodra de professoren, wier oordeel niet altijd onpartijdig was, durfden verklaren, dat hij bekwaam genoeg was, stond aan zijn promotie niets meer in den weg. Van Hogendorp, een man van geboorte, een officier, bedaagder dan de studenten doorgaans zijn, werd met behoorlijke égards behandeld. Hij hield alleen de privatissima van den beroemden Pestel, leerde van het burgerlijke recht zooveel als onontbeerlijk was, legde zich met de borst op staatsrecht en volkenrecht toe, en was binnen het jaar zoover gevorderd, dat hij kon promoveeren. Zijn jongere broeder Willem studeerde insgelijks ter zelfder tijd te Leiden. Met andere studenten heeft hij zeker weinig omgang gehad. Van zijn academieleven, dat trouwens voor hem een geheel andere beteekenis had dan voor de meesten, weten wij geen bijzonderheden.

Zijn academische dissertatie handelt ‘over een billijken omslag der lasten over vereenigde staten’: een onderwerp voor zulk een verhandeling niet zeer geschikt. Het stuk heeft dan ook geen groote waarde. Het betoogt eerst, dat de bondgenooten niet overeenkomstig het nut, dat zij uit het verbond trekken, maar overeenkomstig hun vermogen behooren bij te dragen. Dan volgt een vrij mager verslag van hetgeen omtrent de

quotisatie in verschillende bondstaten, inzonderheid in Zwitserland, in de Vereenigde Nederlanden en in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika is voorgevallen. Wat de toepassing betreft, geeft de schrijver toe, dat het vervangen der quoten door gemeene middelen, in alle provinciën op eenparigen voet te heffen, aan onoverkomelijke bezwaren onderhevig is; om echter een eind te maken aan de anders eindelooze twisten over het bedrag van ieders quote, acht hij niet onaannemelijk het stelsel, dat juist op dit tijdstip in Amerika in overweging was, om namelijk iederen staat te laten betalen naar hij volkrijk is; immers, hoewel het cijfer der bevolking geen zuivere maatstaf is van het nationaal vermogen, zoo kan het daartoe toch bij benadering dienen, en heeft het althans voor, dat het gemakkelijk met juistheid te kennen en na iedere volkstelling licht te wijzigen is. - Het eenige wat wij in deze dissertatie prijzen kunnen, is de methode; deze toont dat de schrijver meer is dan een gewoon student.

Van Hogendorp promoveerde den 30sten September 1786, in de monteering van de Hollandsche garde. Voor ons, die zoo dikwerf officieren van gezondheid in militaire uniform zien promoveeren, schijnt niets natuurlijker dan dat een gardeofficier bij een plechtige gelegenheid, zoo als de promotie, in zijn gala-pak verschijnt. Doch in dien tijd schijnt men anders gedacht te hebben. De studenten konden het aan minachting jegens hun corps toeschrijven, indien een officier, die zich reeds onderscheiden had door geen college te houden, in een andere kleeding dan de gewone op de katheder kwam. Tot den laatsten dag toe was het dan ook onzeker, in welken dos hij optreden zou; en de overlevering, door den uitgever te boek gesteld, gewaagt van een vreeselijk tumult bij de promotie, toen hij ten slotte toch in uniform verscheen. Het is mogelijk, maar in de uitgegeven brieven wordt daarop evenwel, zelfs niet uit de verte, gedoeld.

Van meer beteekenis was het, dat de schrijver zijn dissertatie, niet, zoo als hij eerst voornemens was geweest, aan de Van Hogendorpen opdroeg, maar aan den Erfprins, in wiens regiment hij diende. In dien tijd van hevige partijschap kon men Oranje geen hulde betoonen zonder zich de patriciërs van de antistadhouderlijke partij en de volksgezinde patriotten tot vijanden te maken. Dat iemand, die een politiek ambt begeerde, zoo openlijk partij trok, en wel de partij van hen, die het onder-

spit dolven, was een ongewoon verschijnsel. Bij den eersten aanblik verwondert het ons te meer, omdat de staatsbegrippen en de algemeene denkwijs van Van Hogendorp, zooals wij die uit zijn dagboek en zijn ontboezemingen kennen, zulk een stellig partij kiezen niet vereischten.

Van Hogendorp behoorde namelijk tot hen, die men in dien tijd de verlichten noemde, wij zouden zeggen tot de liberalen, tot de modernen, zoowel in het politieke als in het godsdienstige. Ook zijn moeder helde tot de nieuwe begrippen over. De uitgever, die blijkbaar rechtzinniger is dan zij, drukt zich dus uit: ‘Haar werkzame geest bleef aan de philosophisch-politische droomerijen van haar tijd niet geheel vreemd; haar ontbrak èn genoegzame kennis èn voldoend doorzicht om te doorgronden op welk een dwaalspoor zoowel gewaande philosophen als gewaande staatslieden het oude Europa heenleidden.’ Wij gelooven gaarne, dat de gezindheid der ongeletterde vrouw minder uit diep nadenken dan uit natuurlijke aandrift voortsproot. Haar vrijere denkwijs ten opzichte van den godsdienst zal grootendeels zijn toe te schrijven aan afkeer van de femelarij van haar vader, den ouden van Haren, wiens rechtzinnidgheid met zoo verachtelijke ondeugden gepaard ging. En de politieke toestanden van haar tijd waren zoo weinig bevredigend, dat iedere verandering allicht verbetering kon schijnen. Gijsbert Karel had in het ouderlijk huis en vervolgens in de kadettenschool niet anders geleerd; en hij had later in zijn vriend Biester een ijverig prediker der nieuwe philosophie aangetroffen. Met Nicolai en Gedike stond Biester aan de spits der Duitsche verlichten, tegenover Lavater en de phantasten; en, wat de politiek betreft, bewonderde hij in Frederik den Groote, die den ouden staat naar de nieuwe begrippen hervormde, het toonbeeld van een waardig vorst. Geen wonder, dat Van Hogendorp, onder zulken invloed opgewassen, tot het jonge, niet tot het oude Europa behoorde.

In het vaderland teruggekeerd, getuige van de steeds toenemende partijschap, betreurde hij bovenal de tweedracht, die het herstel der gebreken, waarover men jammerde, onmogelijk maakte. Bij beide partijen zag hij schuld. Hij ergerde zich over de hevigheid der patriotten; maar hun verlangen naar eenigen invloed van het volk op de regeering moest hij billijken. Hij zag de vernedering van het huis van Oranje met verontwaardiging, maar voor de gebreken van den Prins en van zijn hof was

hij volstrekt niet blind. Kort na zijn terugkomst uit Amerika, terwijl hij te Breda in garnizoen lag, viel het geruchtmakende geval met 's Prinsen kamerheer Van der Capellen voor. Deze, tegen wien niets anders was in te brengen dan dat zijn broeder en zijn neven ijverige patriotten waren, en dat hij met dezen den omgang niet had afgebroken, werd verdacht gemaakt, belasterd, tot het nemen van zijn ontslag gedwongen, en in de noodzakelijkheid gebracht om zijn gedrag voor het publiek te verdedigen. Van Hogendorp heeft zijn gedachten over de behandeling, Van der Capellen aangedaan, in zijn dagboek opgeteekend, en daaruit blijkt hoe weinig hij met den stadhouder en zijn hovelingen dweepte. ‘Het grootste kwaad (zegt hij o.a.) dat volgens mij uit deze gebeurtenis voor het Hof ontstaat, is, dat men den Prins in al zijne zwakheid en koppigheid zal leeren kennen, en dat men zien zal hoe zeer hem de lievenswaardige deugd, de goedhartigheid, ten prooi geeft aan vleijers. Men zal zien, dat de Prinses te trotsch is voor eene republiek. Men zal het binnenste van het Hof meer en meer leeren kennen en gehaat maken bij een volk, welks aard met dien van een Hof zeer tegenstrijdig is.’ Zoo oordeelde hij juist twee jaren voor zijne promotie. In dien tusschentijd was echter veel gebeurd, niet wat van den Prins en de zijnen een gunstigen dunk kon geven, maar veel wat de patriotten in een minstens even ongunstig daglicht plaatste. Onder den invloed dier gebeurtenissen wijzigde zich zijn zienswijs. ‘Quand on est jeune et qu'on aime le bien (zoo schreef hij toen weder), ces réformateurs ont beau jeu, ils trompent aisément, mais observés de près, ils perdent à la longue l'estime et l'affection, qu'ils devaient plutôt à la credulité des autres qu'à leur propre vertu.’ Daarenboven een edel gemoed trekt onwillekeurig partij voor hen, dien onrecht geschiedt, en de Prins van Oranje, hoe gegrond ook sommige grieven der patriotten waren, werd zeker in 1786 schandelijk vernederd en mishandeld. Reden genoeg voor een man, zoo fier en edel als Van Hogendorp, om door een openlijke hulde te toonen, dat hij met de brutale volksvrienden niet instemde.

Persoonlijke redenen werkten mede. Zijn familie en hij zelf hadden groote verplichting aan den Prins en de Prinses. De Prins had door zijn voorspraak den vader in staat gesteld om zijn fortuin in Oost-Indië te herwinnen; de Prinses had de zonen in het Pruissische kadettenhuis doen opnemen, hun en

misschien ook voor een poos de moeder een jaargeld geschonken. Zij had zich later altijd het lot van Gijsbert Karel aangetrokken, en bij zijn terugkomst uit Berlijn aan zijn moeder een brief geschreven, die bijna moederlijke zorg voor den jongen man verraadt, en het karakter van de vorstelijke schrijfster ten hoogste vereert. Door zulke verplichtingen aan het Huis van Oranje verknocht, kon een edelaardig man er niet aan denken om het in de vernedering en verdrukking te verlaten, zelfs al twijfelde hij of het recht wel volkomen aan die zijde was.

Het eigenbelang stemde daarenboven met het plichtgevoel overeen. De patriotten schenen wel voor het oogenblik de bovenhand te hebben, maar zij hadden een overvloed van candidaten voor iederen post, die openkwam. Bij de prinsgezinden daarentegen was gebrek aan bruikbare menschen. Wat meer zegt, Van Hogendorp had reeds een post op het oog, dien hij alleen door de gunst der prinsgezinden verkrijgen kon, het pensionarisschap van zijn vaderstad, van de tweede stad der provincie. Hij offerde dus zijn kans op een staatsbediening volstrekt niet op door de inspraak van zijn hart te volgen, en aan zijn vernederden weldoener een openlijke hulde te brengen.

De promotie zelve was een ware zegepraal. Een vriend, die geen vleier was, de advocaat der Oost-Indische Compagnie, Boers, schreef aan de gelukkige moeder: ‘J'ai parlé à plusieurs Messieurs qui y ont été présent, entre autres à deux professeurs, et ils ont été satisfait du jeune docteur au delà de l'expression.’

Wij zijn het reeds gewoon Van Hogendorp uitbundig te hooren prijzen. Maar nu hij eens zijn leerjaren achter den rug heeft, vragen wij toch ons zelven onwillekeurig af: wat gaf zijn vrienden toen reeds dien hoogen dunk van zijn talenten? Dat zijn moeder en zijn vader een aanstaand groot man in hem vereerden, is zoo vreemd niet. Ouders zien dikwerf in hun kinderen, wat zij wenschen te zien, en Gijsbert Karel was van zijn eigen waarde zoo innig overtuigd en sprak die overtuiging bij elke gelegenheid zoo stellig uit, dat zij bij zijn naaste verwanten wel ingang moest vinden. Doch Biester - aan zijn oordeel hechten wij veel. Hij was geen man die door grootspraak kon worden ingenomen, hij was geen dweeper, geen vleier. En, wij hebben het gehoord, zonder aarzelen verzekerde hij de moeder: ‘Il sera un jour un des plus grands hommes.’ Die voorspelling verbaast ons niet, omdat wij we-

ten, dat zij althans in zekere mate bewaarheid is. Maar gesteld, Van Hogendorp ware kort na zijn promotie gestorven, en had niets nagelaten dan zijne dissertatie, zijn gedenkschriften en zijn brieven: zouden wij ons dan nog niet verwonderen over de uitspraak van Biester? Zonder twijfel. Tot op zijn promotie hebben wij van Hogendorp niets zien verrichten wat een groot man aankondigt, en zijn geschriften kunnen niet meer bewijzen dan dat hij vooral voor historische en politische studie een buitengewonen aanleg had. Desniettemin houd ik mij overtuigd dat Biester niet lichtvaardig geoordeeld heeft. Hij had in den dagelijkschen omgang meer van zijn vriend gezien en gehoord, dan wij uit de nagelaten geschriften vernemen kunnen. En onze gebrekkige kennis is toch voldoende om ons te doen vermoeden waarop hij zijn gunstige verwachting gegrond had. Tweeërlei eigenschappen toonde Van Hogendorp nu reeds in de hoogste mate te bezitten, vastheid van karakter en juistheid van blik, en zij, aan elkander gepaard, kenteekenen wezenlijk den grooten krijgsman, den grooten staatsman. Van zijn vast en onverzettelijk karakter hebben wij reeds bewijzen genoeg ontmoet. Van zijn juisten blik op den gang der geschiedenis en op den geest van zijn eeuw dragen sommige zijner historische en politieke opstellen de onmiskenbare blijken. Ik beroep mij bepaaldelijk op de ‘Considerations sur la révolution de l'Amerique’, in den zomer van 1784 geschreven. Als wij bedenken, dat dit opstel dagteekent van vóór de groote revolutie, dan staan wij verbaasd over een zoo juist inzicht in het karakter van den tijd als er in doorstraalt. Ik wil er enkele regels van afschrijven:

‘Nos temps ressemblent à ceux de la Réformation. Dans ce siècle il se fait en politique la même revolution, qui au quinzième siècle a commencé en matière de foi. Ni Luther ni Calvin n'étaient des hommes capables de changer les opinions d'une grande partie du genre humain. Mais les abus avaient preparé les esprits à embrasser le parti de tout homme qui prêcherait leur système, c'est à dire qui eut la hardiesse de déclarer ce que tous se bornaient à croire en secret. Si on demande encore si les hommes y ont gagné, je réponds qu'un honnête homme peut être catholique ou protestant, mais que les peuples sont plus éclairés, par conséquent plus heureux, depuis la Réformation.’

‘Les progrès de la Révolution politique ne souffrent aucune

comparaison avec les progrès de la Réformation. Ils dépendent trop des circonstances. Mais qu'il me soit permis de hasarder une conjecture sur ce qui pourrait en être la fin, puisque le temps n'y peut rien changer.'

'On tombera dans des excès.... Le plus grand excès sera celui de s'abandonner aux impulsions de ceux qui ne méritent pas la confiance publique.... Mais la multitude reviendra de son égarement. La lumière des sciences n'est pas assez faible pour laisser dans l'égarement les nations, qu'elle éclaire plus que jamais auparavant.... Les peuples rentreront dans leurs droits d'élire des réprésentants, qui prennent part à l'administration, et partout le chef de l'Etat, quel que soit son titre, ne fera plus que teuir la balance entre le peuple et les grands. La tolérance deviendra universelle, et les guerres de religion seront oubliées. Tout citoyen prendra les armes pour sa défense.... C'est le commerce qui fera la grandeur des états.'

Ik kan mij niet herinneren, dat ik ooit bij eenig schrijver van vóór 1789 een zoo juist begrip van de strekking en het doel der groote beweging, die toen eerst aanving, ontmoet heb, als hier in het dagboek van een jongman van nog geen twee en twintig jaar, die nooit in staatszaken gemoeid was geweest. Zijn verblijf in Amerika, zijn verkeer met de hoofden van den opstand aldaar hadden hem de gegevens verschaft, waaruit hij zijn juiste gevolgtrekkingen afleidde. Maar hoeveel Franschen hadden ook in Amerika verkeerd, en wie van hen allen had er die wetenschap opgedaan?

Doch tusschen juist zien en geschikt handelen ligt een breede ruimte. Wij hebben Van Hogendorp nog niet aan het werk gezien. Weldra, in het jaar na zijn promotie, is hij op het staatstooneel handelend opgetreden. Wij willen hem ook daar gadeslaan - doch niet ditmaal.

R. FRUIN.

Onze kennis van Indië.

Bijdrage tot de geschiedenis onzer koloniale politiek.

S. van Deventer, Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel op Java.

De belangstelling in onze Oost-Indische bezittigen is hier te lande over het algemeen niet groot De maatschappelijke toestand van den inlander, de inrigting en de gang van het bestuur, de beginselen onzer koloniale politiek, dat alles is voor de meesten nog een geheim. En gebeurt het al eens dat die verwijderde gewesten de aandacht van het publiek tot zich trekken, dan geschiedt dit veelal uit vrees, omdat men ongerust is omtrent den invloed, dien de beslissing der verschillende koloniale vraagstukken in dezen of genen zin hebben kan op de geldelijke belangen van het moederland. Dat nu zulk een belangstelling weinig beteekent, ontkent zeker niemand. Zal immers belangstelling zuiver zijn en goede vruchten dragen, dan moet ze voortvloeijen uit grondige kennis van hem in wien men belang wil stellen. Anders blijft zij een onbestemd gevoel, dat niet langer duurt, dan de eerste opwelling, terwijl de handelingen, waartoe zij leidt, zoo zij al voor een goeden wil pleiten, toch niet zelden eene groote mate van onverstand verraden zullen. En bovendien, hoeveel egoïsme zal er dan meestal nog onder schuilen?

Dit verwijt geldt niet enkel den tegenwoordigen tijd, alsof het vroeger met de belangstelling in en de kennis van Indië beter gesteld is geweest. Integendeel. De daden van moed, be-

leid en volharding, die bij het gewelddadig inbezitnemen dier gewesten werden gepleegd, mogt men bewonderen; om het lot der ten ondergebragte natie bekreunde men zich niet veel. De eerste vraag was niet, hoe men zijne overmagt zou aanwenden tot haar heil, en haar het verlies van een zelfstandig bestaan zoo min mogelijk zou doen betreuren, maar veeleer, hoe men van de verovering het best en het spoedigst partij zou kunnen trekken in het belang van den overheerscher.

Ook staat Nederland hierin niet alleen. Geen volk, hetwelk als wij, bezittingen in andere werelddeelen heeft gehad of nog heeft, kan er zich op beroemen, anders en beter te hebben gehandeld. Zelfs Engeland niet, al is in dat rijk eene minder eigenbaatzuchtige staatkunde jegens zijne asiatische bezittingen aangenomen sedert de opheffing der Engelsche O.I. Compagnie en zelfs eenigen tijd te voren, nadat dit ligchaam zijn commerciëel karakter had verloren en het niet veel meer was geworden dan eene inrigting van bestuur onder de contrôle der regering.

Hoe zou het ook anders kunnen zijn?

Hij, die vreemde, verwijderde volken door geweld van wapenen onderwerpen en beheerschen wil, doet dit waarlijk niet uit zuivere belangstelling, of uit begeerte om hen te doen deelen in de voorregten en zegeningen, die hij zelf geniet. Eigenbaatzuchtige bedoelingen, soms openlijk uitgesproken, soms ook achter allerlei drogredenen verscholen, doch die alleen, of die althans voornamelijk, hebben daarbij altijd op den voorgrond gestaan. En hoe zou nu ooit onder zulke omstandigheden een betere staat van zaken hebben kunnen geboren worden, getuigende voor het ernstig verlangen des overheerschers, om het ten ondergebragte volk naar beginselen van zedelijkheid en regtvaardigheid zoo te besturen, dat het gemis van een zelfstandig bestaan, in stede van eene ramp, bij de uitkomst veeleer zou blijken een zegen te zijn geweest.

Die eerste begrippen blijven lang, en niet dan door eenen wonderbaren zamenloop van omstandigheden komt men tot het inzigt, dat zulke bezittingen nog om andere redenen de aandacht verdienen, dan alleen omdat ze eene voordeelige speculatie voor den overheerscher zijn geweest. Dan gevoelt men wel wat het zegt eene edele roeping te hebben miskend, en verlangt men het gepleegde onregt te herstellen. Doch eer het zoo-

ver is gekomen, zijn er jaren en eeuwen voorbijgegaan; en wie is in staat om in hunnen geheelen omvang te beschrijven al het leed en al de ellende, door hebzucht, onverschilligheid en onkunde gedurende al dien tijd over millioenen bij millioenen natuurgenooten uitgestort?

Het besef hiervan kan voor een volk, dat de achting voor zich zelf nog niet verloren heeft, om verschillende redenen niet aangenaam zijn. Het verwijtend gevoel van zooveel leed te hebben toegebragt en niets dan zijn eigen belang te hebben gezocht, kan niet worden verdoofd door de herinnering aan een roemrijk verleden of aan genoten voordeelen. Men ziet duidelijk in, dat veel van hetgeen tot de vermeerdering der welvaart van den overheerscher scheen bij te dragen, inderdaad niet veel meer heeft gedaan dan zijne eigen zedelijke kracht ondermijnen, op het gevaar af van haar langzamerhand geheel te vernietigen. Bovendien, als het natuurlijk gevolg der vroegere onverschilligheid omtrent het lot der onderworpen volken, heerscht dan een diepe onkunde aangaande hunnen waren toestand, en staat men, hoe begeerig naar herstel, verlegen bij de vraag: welke weg daartoe moet worden ingeslagen.

Dit is niet alles.

Uit die verkeerde staatkunde zijn een aantal regten ontstaan, terwijl gewigtige belangen zich daaraan hebben vastgeknoopt. Hoe zal het daarmede gaan? Zal men ze, als strijdig met de zoo lang miskende regten en belangen van het verongelijkte volk, eenvoudig over het hoofd zien, doen alsof ze niet bestaan of geen regt van bestaan hebben, en alzoo om het eene onregt te herstellen het andere plegen? Of zal men integendeel de nalatenschap van het voorgeslacht met al de baten en lasten overnemen en de zaken maar laten zoo als ze zijn?

Geen wonder dan ook, dat bij deze en zooveel andere moeijelijke vraagstukken, de strijd der uiteenloopende meeningen ontbrandt. Ongelukkig is het niet altijd heilig vuur, dat daarbij wordt aangebragt, en zijn het niet altijd even eerlijke wapenen, waarmede over en weder gestreden wordt. Vaak worden dan denkbeelden aangeprezen met eene warmte, die zou doen gelooven aan eene innige overtuiging, maar niet zelden slechts dient tot een masker, waarachter het lage eigenbelang zich meesterlijk verschuilt. Doch zelfs, wanneer alles duidelijk en

te goeder trouw wordt besproken en verdedigd, dan nog is het niet gemakkelijk den besten weg te kiezen en er op te blijven voortgaan.

Zijn er toch aan den eenen kant, die, hoezeer in het algemeen van verbeteringen willende hooren, op het behoud van het bestaande met zooveel kracht blijven aandringen, dat het geene geringe moeite kost, om hen te overtuigen, dat het bestaande òf niet deugt, òf geen kiemen voor een gezonde ontwikkeling in zich bevat; aan den anderen kant heeft men een niet minder zwaren strijd te voeren tegen hen, die aan het veranderen en afbreken willen beginnen met eenen ijver en eene voortvarendheid, die wel pleiten voor hunnen goeden, ernstig gemeenden wil, maar niet voor dat doorzigt en die vastberaden kalmte, welke op den goeden weg geen stap vooruit doen gaan, zonder zich vooraf te hebben verzekerd, dat men vasten grond niet alleen achter, maar ook vóór zich heeft. - Begrijpt men aan de zijde van hen, die het behoud willen, niet, dat behoud over het algemeen iets abnormaals is, iets onbestaanbaars met ontwikkeling en in strijd met de lessen der geschiedenis, welke gedurig overgangen aanwijst van den eenen toestand in den anderen, gedurig wijzigingen, zoo van beginselen als van vormen; aan de zijde der voorstanders van den vooruitgang is het, alsof aan het afbreken van het bestaande geene eigenaardige gevaren verbonden zijn. Wordt door de voorstanders van het behoud al te zeer aan actuële toestanden vastgehouden en elke, zelfs de minste poging, om zich daarvan los te maken, ten sterkste afgekeurd, door de tegenpartij wordt op die toestanden niet altijd genoeg gelet. Het is daarbij vaak alsof niet elke nieuwe toestand zich naauw aan den voorgaanden moet aansluiten, opdat de overgang geleidelijk zij. Het is alsof zij voorbijzien, dat bij bevolkiugen, die in ontwikkeling zoo laag staan als de bewoners onzer O.I. bezittingen, aan vormen een hooge waarde wordt gehecht, niet omdat zij goed, maar omdat zij oud zijn, omdat men er aan gewoon is geraakt en eerbied er voor gekregen heeft. Buitendien is het er verre van af, dat alle vormen slecht zijn of opgeruimd moeten worden alleen daarom, dat zij tot voertuig hebben gediend voor eene gebrekkige ontwikkeling. Sommige toch eischen niets anders, dan dat men er enkel een nieuw leven in brengt. Slaat men dus aan die vormen roekeloos de hand, zonder zich vooraf te hebben verzekerd, welke bepaald belemmerend, en welke nog bruikbaar zijn, dan loopt men gevaar ver-

warring, onrust, ontveredenheid te wekken. En hiertegen is zelfs de deugdelijkheid der beginselen, waarvan men uitgaat, of der bedoelingen, die men daarbij heeft, geen waarborg. Is men op staatkundig en maatschappelijk gebied niet altijd zeker van de uitkomst, welke men zich, bij het beramen der meest heilzame maatregelen, daarvan had mogen beloven, omdat men niet vooruit berekenen kan, hoe ver de invloed en de tegenwerking kunnen gaan der in eene maatschappij aanwezige slechte elementen, waartegenover de goede niet altijd de meerderheid hebben; hoe groot moet niet het gevaar van teleurstelling zijn in slecht of weinig ontwikkelde maatschappijen, in welke men zich zoo ligt gekrenkt gevoelt door de opruiming van het oude, waarvoor men nog eerbied had, en het buitendien de goede elementen aan genoegzame zelfstandigheid ontbreekt, om zich met kracht te kunnen doen gelden.

Om derhalve voor de ontwikkeling van Indië den goeden weg te kunnen vinden, is het noodig, dat men aan eene groote mate van zedelijken ernst paart een helder verstand, een diep doorzigt, eene naauwgezette studie der geschiedenis en niet het minst eene grondige kennis van den geheelen toestand der hedendaagsche Indische maatschappij.

Wanneer men toch verschillende geschriften over Indië leest, moet men dikwijls verbaasd staan over het tegenstrijdige, dat men daarin vindt bij de eenvoudige voorstelling van feiten of toestanden, en moet meermalen de vraag rijzen, aan welke zijde der waarheid te kort wordt gedaan, aan welke zijde het voorgestelde in een, zoo niet bepaald valsch, dan toch onzuiver licht wordt geplaatst, aan welke zijde eindelijk men speciale feiten en lokale toestanden voor algemeene wil doen doorgaan.

Zoo moet het b.v. menigeen, die de zaken niet met eigen oogen heeft kunnen zien, zonderling te moede zijn geweest, toen hij de verschillende antwoorden las, die gegeven zijn op de vraag, of vrije arbeid op Java bestaanbaar is of niet.

Van de zijde der behoudspartij is die bestaanbaarheid gladweg ontkend en heeft het niet ontbroken aan pogingen om al de feiten, welke tot bewijs van het tegendeel werden aangevoerd, verdacht te maken, alsof men daarin niets anders had te zien dan vermomden dwang. Hebben de behoudsmannen niet geheel ongelijk met hunne bewering, dat vrije arbeid op Java in het algemeen niet te vinden is en dat veel vrije arbeid genoemd wordt, wat dien naam niet verdient, en zijn zij, die

zoo ongaarne aan den bestaanden maatschappelijken toestand op Java tornen, in zekeren zin consequent geweest, toen zij verklaarden, dat vrije arbeid bij dien toestand een onmogelijkheid is, en al moet men hun ook dit toegeven, omdat de voorwaarden van dien arbeid, goede betaling, zekerheid van die ten volle te zullen ontvangen en ongestoord te kunnen genieten, op Java maar al te zeer ontbreken, - toch zijn zij te ver gegaan, toen zij volhielden, dat de Javaan voor vrijen arbeid ongeschikt is. Dat hierop de tegenpartij tot een tegenovergesteld uiterste vervallen is, zal niemand verwonderen. Zoo iets ligt in dergelijke kwestiën voor de hand. Men heeft zich dan ook aan die zijde niet vergenoegd, feiten aan te voeren, die de geschiktheid van den Javaan voor vrijen arbeid bewijzen moesten, maar men heeft uit die feiten de gevolgtrekking afgeleid. dat men reeds nu, in den tegenwoordigen maatschappelijken toestand, den vrijen arbeid slechts behoeft te willen, om er altijd en overal op te kunnen rekenen. Dit uiterste heeft in de laatste tijden aanleiding gegeven tot maatregelen, die door de daarop gevolgde teleurstellingen, aan de beweringen der behoudspartij eene waarde hebben bijgezet, welke zij niet verdienen.

Ik zou meer dergelijke voorbeelden kunnen aanvoeren tot bewijs, hoe over Indische aangelegenheden de meest uiteenloopende meeningen worden verdedigd, en hoe het daardoor uiterst moeijelijk wordt, den goeden weg te kiezen. Doch dit ééne is reeds voldoende om te doen zien, dat daarvoor eene veelzijdige en grondige kennis der feiten en toestanden een eerste vereischte is.

In hoever die kennis van Indische zaken hier te lande nog ontbreekt, zal ik in dit opstel niet nagaan. Ik zou dan de grenzen ver moeten overschrijden, die ik aan mijn geschrijf wensch te stellen, en buitendien daartoe niet bevoegd zijn, al ben ik ten volle overtuigd, dat die kennis nog maar al te gebrekkig is. Wat daarvan de reden is en hoe het toch komt, dat, terwijl reeds 2½ eeuw sinds onze vestiging in Indië verloopen zijn, wij ons nog zooveel onwetenheid aangaande dat land te verwijten hebben, hoop ik in de volgende bladzijden aan te toonen. En, zoo ik mij niet in het gezond verstand, de regtschapenheid en de eerlijkheid van het Nederlandsche volk bedrieg, durf ik met grond verwachten, dat mijn lezer het met mij eens zal zijn: geene ware belangstelling in Indië zonder grondige kennis van land en volk, geene grondige kennis met eene baatzuchtige koloniale politiek.

Een enkel woord nog vooraf. Hoewel zeker veel van hetgeen ik reeds opmerkte en nog opmerken zal, op geheel Nederlandsch-Indië toepasselijk moge zijn, zoo heb ik toch meer speciaal bij mijne beschouwingen het oog gehad op Java. Anders had ik veel te uitvoerig moeten worden, terwijl bovendien de buitenbezittingen, in den grooten indischen archipel verspreid, met hare verschillende godsdiensten, zeden, gewoonten en maatschappelijke instellingen, eene geheel bijzondere studie vereischen en ik mij daarvoor de noodige kennis niet zou durven toekennen. Bovendien bestond de aanleiding, die mij de pen deed opvatten, in het verzoek mij door de redactie van ‘de Gids’ gedaan, om mijne gedachten mede te deelen over het werk van den Heer van Deventer, aan het hoofd van dit opstel vermeld, dat bepaald het landelijk stelsel op Java behandelt. Spreek ik dus in 't vervolg van Indië, dan bedoel ik meer in het bijzonder Java.

Het licht, dat onze voormalige O.I. Compagnie over Java heeft doen opgaan, was uiterst flaauw.

De kunst van regeren in den edelen zin van het woord verstond zij niet. Men begreep in die dagen niet dat het de roeping eener regering is, zich op een neutraal terrein te plaatsen en te handhaven, ten einde zoodoende elk regt, elk belang te kunnen beschermen, de vrije ontwikkeling van alle krachten der maatschappij te kunnen bevorderen, en ze zoo tot bevordering van het algemeen welzijn te doen zamenwerken. Doch al waren ook de heerschende begrippen van dien tijd anders geweest, toch zou het tweeslagtig karakter der Compagnie het haar onmogelijk hebben gemaakt, als regering het juiste standpunt in te nemen.

Aanvankelijk alleen opgerigt om handel te drijven, zag zij zich in den loop der tijden geroepen tot het uitoefenen der souvereiniteit over de landen en volken die zij door de kracht der wapenen aan haar gezag had weten te onderwerpen. Dat er alzoo strijd moest ontstaan tusschen de bevordering van het primitief doel harer oprigting, en de vervulling der taak, welke zij daarnevens op zich had genomen, lag in den aard der zaak. Zij kon geen souverein zijn en onverdeeld het belang van haren handel en hare actionarissen in het moederland blijven behartigen, evenmin als zij in den waren zin des woords

koopman kon blijven, zonder te kort te doen aan hare pligten van souverein.[1]

In dit dilemma koos zij een staatkunde, die misschien de gemakkelijkste en op haar standpunt de rationeelste, maar zeer zeker niet de eervolste was - eene staatkunde, die niet van de zuiverste beginselen uitging of tot het heil harer onderdanen leiden kon. Onder voorwaarde eener getrouwe naleving van het contingenten-stelsel[2], liet zij het onmiddellijk besturen der bevolking aan de hoofden over, en trad zij zelve alleen dan regtstreeks tusschen beide, wanneer die hoofden het soms te erg maakten, of wanneer door hunne handelingen de rust werd in gevaar gebragt.

Niet alleen behield de compagnie door deze regeling haar karakter van koopman, doch zelfs in haar karakter van souverein domineerde haar handelsgeest. De titulatuur harer ambtenaren was aan handelstermen ontleend. Men had er o.a. opperkooplieden, kooplieden en onderkooplieden, boekhouders en pakhuismeesters, die nu eens werkzaam waren voor de belangen der burgerlijke dienst, dan weder zich onledig moesten houden met de behartiging van 's compagnie's commerciele zaken. Zoo genoten ook die ambtenaren, nevens de vaste bezoldigingen, die matig gesteld waren, vrij aanzienlijke inkomsten door hunne zoogenaamde stille voordeelen, waardoor ze deelden in de winsten, die zij aan hunne meesters wisten te bezorgen.

Het is hier de plaats niet, om uit te weiden over den invloed, dien zulk een inrigting noodzakelijk hebben moest op het zedelijk gehalte dier ambtenaren. Ook acht ik het niet noodig aan te toonen, hoe juist datgene, waardoor de compagnie de bevordering van haar tweeledig belang en de vervulling harer dubbele taak het best meende te hebben verzekerd, de oorzaak is geweest van haren val. Wat daarvan ook zij, hier wensch ik alleen te constateren, dat met zulk eene

1 De geschiedenis der mede sedert eenige jaren opgeruimde Engelsche O.I. Compagnie kan ook het bewijs leveren, hoe onbestaanbaar het voor een tot handeldrijven bestemd ligchaam is, om bij hare handelszaken eene souvereiniteit waar te nemen.

2 Het contingenten-stelsel had ten doel de verpligte levering van producten door de hoofden tegen zeer lage prijzen, en trad in de plaats eener regelmatige heffing van belastingen. Door den verkoop dier producten en de daarop behaalde winst moest de Compagnie tot zekere hoogte de kosten van haar bestuur goedmaken, en tevens in staat gesteld worden tot het doen van uitdeelingen aan hare actionarissen.

inrigting, met zulk eene staatkunde, onvereenigbaar is een ernstig streven, om volledig bekend te worden met den toestand en de behoeften eener bevolking, die tot onderwerping is gebragt, alleen om de handelsbelangen van haar overheerscher te dienen.

Wel is het vreemd, dat men zich niet eenmaal ernstig heeft afgevraagd, hoe lang die exploitatie wel zou kunnen worden voortgezet, of ze niet welligt onverwachts zou stokken, of niet bij tijds maatregelen moesten worden genomen om dat gevaar te verhoeden; maar sinds wanneer ziet het kortzigtig eigenbelang zoo ver of denkt het zoo diep door? En wat zou ook het stellen van zulk eene vraag gebaat hebben bij eene inrigting zoo door en door verontzedelijkt, dat, toen haar val nabij was en die misschien nog had kunnen worden verhinderd, men al het mogelijke deed, om den bedorven toestand te verbergen?

Zonder gedurende haar bijkans tweehonderdjarig bestaan veel te hebben bijgedragen tot eene degelijke kennis van Indië, is de compagnie gevallen[1]. Zoo roemrijk als haar begin was geweest, zoo treurig was haar uiteinde. Zelfs de roem van dat begin komt haar niet toe. Heeft ze in de eerste helft van haar bestaan gebloeid, het was alleen omdat ze ontstond en opkwam in eenen tijd, toen eerst de kamp tegen Spanje en later het streven, om zich te handhaven op het daaronder bereikte hooge standpunt, bij de geheele natie een krachtvol leven hadden opgewekt. Dit moest natuurlijk wel terugwerken op de handelingen en ondernemingen der compagnie, maar het is dan ook wel waarschijnlijk, dat zonder die omstandigheden haar levensdraad veel spoediger zou zijn afgesponnen geweest.

Gelukkig heeft zij het nog zoolang volgehouden en hare rol tot het einde toe kunnen afspelen. Gelukkig is zij niet door de eene of andere katastrophe opgeruimd in eenen tijd, toen zij uitwendig nog bloeiend scheen, doch heeft hare opheffing eerst plaats gevonden, toen het gebleken was, dat geen poging om haar in het leven te behouden meer helpen zou. Nu toch heeft zij een treffende waarschuwing aan het nageslacht gelaten,

1 Onder 's Compagnie's dienaren had men er wel is waar, die dieper doorgedrongen waren in de kennis der inlandsche bevolking, en die omtrent hare behandeling meer verlichte denkbeelden hadden; maar de Compagnie, die alle publiciteit schuwde, wist het openbaarmaken tegen te gaan van al wat over hare staatkunde een ongunstig licht kon doen opgaan.

is de les der geschiedenis volledig, en kan men weten, welke de gevolgen zijn eener baatzuchtige politiek.

Met de bezittingen der compagnie nam de staat ook haren enormen schuldenlast over. De zware druk, die daardoor op de natie gelegd werd, moest natuurlijk invloed hebben op de staatkunde, welke voortaan zou worden gevolgd, en het was daarom te verwachten, dat men een exploitatie als die der Compagnie bleef houden voor het eenige middel, om het dragen dier schulden mogelijk te maken. In de stukken, welke in die dagen, d.i. van de opheffing der Compagnie in 1795 tot het Engelsche tusschenbewind in 1811, van de regering in het moederland uitgingen, werd wel is waar een humaner toon aangeslagen, en de behandeling der inlanders naar beginselen van regtvaardigheid en billijkheid als pligt beschouwd, maar de ook toen nog als staatsmaxime gehuldigde stelling, *dat koloniën geheel ten voordeele van het moederland bestaan*, kon voor een liberale opvatting van dien pligt niet anders dan nadeelig zijn.

Gedurende het genoemde tijdvak geschiedde dan ook op Java niet veel meer, dan dat de exploitatie der kolonie ten behoeve van het moederland beter werd geregeld. En zoo het voordeel, hetwelk deze exploitatie in die dagen afwierp, weinig te beteekenen heeft gehad, daarvoor heeft men dan ook de reden niet te zoeken in het aanwenden van baten ten behoeve van Indië zelf, maar eenvoudig in het gemis van baten. De oorlogstoestand, welke al die jaren tusschen Nederland en Engeland bijna onafgebroken heeft bestaan, had de communicatie met Indië zoo zeer gestremd en den handel zoo doen afnemen, dat aan het doen van belangrijke verzendingen naar het moederland niet viel te denken, terwijl de producten, die men daar nog in handen kreeg, schier onverkoopbaar waren.

Dat nu ook dit tijdvak voor het verkrijgen eener grondige kennis van Java en zijne bevolking niet veel geven kon, zal zeker niemand ontkennen. Wel wordt door den Heer van Deventer met welgevallen gewezen op het bestuur van den Gouverneur-Generaal Daendels, dien de schrijver zelfs den wegbereider van Raffles noemt. Maar al moet ik bekennen, dat Daendels veel gedaan heeft om zich de bouwstoffen te verschaffen, die hij voor zijne verschillende regelingen noodig had, toch meen ik, dat ook het gehalte der door hem opgegaarde kennis in aanmerking moet worden genomen, en juist op dat gehalte valt m.i. wel iets aan te merken. De Gouverneur-

Generaal Daendels nu had wel in last, om het lot der bevolking te verbeteren, maar steeds met inachtneming der staatsmaxime, dat eene kolonie bestaat ten voordeele van het moederland. En kon dan die maxime, welke hij zelf geheel toegedaan was, op zijne handelingen zonder invloed blijven?

Ofschoon door geene ervaring daartoe geregtigd, beweerde hij toch dat de bevolking geene belasting in geld opbrengen kon. Van die stelling uitgaande bleef hij het stelsel der verpligte leveringen en contingenten als nuttig en zelfs als regtvaardig aanprijzen, en beoogde hij ook hoofdzakelijk alleen de verbetering van dat stelsel door regtstreeks de bevolking te brengen onder de krachtige leiding van het Europeesch gezag, en haar te beschermen tegen de willekeur der hoofden. De kennis, die hij voor zijne maatregelen meende noodig te hebben, zocht hij dan ook niet bij de bevolking zelve, maar daarbuiten en bepaald in conferentiën met een tal van de regenten. En hoe weinig men op de mededeelingen dier hoofden kan afgaan, waar het de belangen der bevolking geldt, is maar al te bekend[1]. Voor Daendels was bovendien het gevaar van slechts onvoldoende en gebrekkig te worden ingelicht bijzonder groot, omdat hij de regenten zeer tegen zich had ingenomen. Vooreerst had hij hunne magt aanmerkelijk verkort en dan nog verplaatste hij ze, volgens een zonderlinge methode, van het oosten naar het westen en van het noorden naar het zuiden, terwijl het toch voor eenen regent, zal hij werkelijk gezag hebben, noodig is, dat hij met zijn geslacht behoore tot de bevolking, over welke hij gesteld is. Nog 20 à 30 jaren later heeft men dan ook van die door Daendels aangestelde regenten gevonden, die in hun regentschap steeds een vreemd figuur maakten en er allen invloed misten.

Dat de Heer van Deventer, die belangrijke betrekkingen bij het binnenlandsch bestuur op Java bekleed heeft, een juiste kennis van de bevolking meent te hebben, wanneer hij weet, wat door regenten en hoofden omtrent haar wordt opgedischt, is niet vreemd. De regering en hare ambtenaren denken er

1 Ik zeg dit in het algemeen en ontken niet, dat er enkele uitzonderingen bestaan. Want, hoezeer ik niet veel op heb met inlandsche hoofden, omdat ze zoo gebrekkig ontwikkeld en daarbij opgegroeid zijn in zulke zonderlinge denkbeelden aangaande de roeping van eenen bestuurder, moet ik toch jegens de enkele goeden billijk zijn. Men verlieze evenwel ook niet uit het oog, dat de hoofden van die dagen in ontwikkeling waarschijnlijk nog lager stonden dan die van den tegenwoordigen tijd.

vrij algemeen zoo over en daarvoor bestaat, helaas, eene goede reden. De meeste ambtenaren komen zelden met den geringen Javaan in eenige aanraking, althans in eene zoodanige, waardoor het hun mogelijk wordt, om hem en zijn geheelen toestand goed te leeren kennen. De ambtenaar is de officiële persoon, en al wilde hij ook vertrouwelijker worden, zou de Javaan zich toch niet uiten tegenover iemand in wien hij alleen den vertegenwoordiger ziet van het Gouvernement, terwijl hetgeen hij bij ervaring van het Gouvernement weet, nu juist niet geschikt is, hem tot vertrouwelijkheid aan te sporen.

Zoo heb ik op Java eenen controleur gekend, die, zoo ik mij niet bedrieg, 10 à 12 jaren in 's lands dienst had doorgebragt. De laatste 6 of 7 jaren van zijn diensttijd was hij controleur in een regentschep, waar zich eene suiker-onderneming bevond, waarover, nadat de controleur reeds minstens drie jaren daar had gewoond, een administrateur werd gesteld, die zeer goed met de omliggende bevolking bleek te kunnen omgaan en dan ook spoedig onder haar gezien was. Nog geen twee jaren na de plaatsing van dien administrateur, met wien de controleur op een vriendschappelijken voet verkeerde, verklaarde deze laatste mij, dat hij in dien korten tijd door zijnen vriend meer van den toestand der bevolking geleerd had, dan hem gedurende zijn geheelen vorigen diensttijd mogelijk was geweest. En toch was die controleur iemand, van wien ik gerust durf verzekeren, dat hem het bevorderen van het belang der bevolking zeer ter harte ging. Het wantrouwen bestond niet zoozeer jegens zijnen persoon, als jegens zijne kwaliteit, en hij behoefde de tusschenkomst van een partikulier om de kennis te erlangen, die hij zoo gaarne had.

Moet de ambtenaar derhalve wel met de mededeelingen der hoofden tevreden zijn, dit zou nog niet zooveel hinderen, indien men die mededeelingen maar vertrouwen kon. Doch ook dat kan men m.i. niet. Wel is een inlandsch hoofd, beter dan ieder ander in staat den toestand der onder hem staande bevolking, met alle gewoonten, denkbeelden en behoeften, te leeren kennen; doch het is hier niet de vraag, wat hij weten kan, maar wat hij mededeelen wil. En zijn eigenbelang speelt hierbij een groote rol. Meestal hebben de hoofden tegenover de bevolking belangen, waarmede zij niet gaarne voor den dag komen en wel het minst tegenover ambtenaren, uit vrees daardoor de veiligheid dier belangen in gevaar te brengen. Daarom

verzwijgen zij veel van hetgeen zij weten en zorgen er wel voor, hunne inlichtingen zoo te geven, dat zij er zelf geen nadeel van kunnen lijden, hoewel zij, evenals, gelijk wij straks zagen, de geringe Javaan, tegenover partikulieren volstrekt zoo achterhoudend niet zijn.

Ook hiervan een voorbeeld. Toen ik in 1851 met den resident van het gewest, waarin mijne suiker-onderneming gevestigd was, een gesprek had over de heerendiensten, heweerde ik, dat, gelijk overal elders, zoo ook waarschijnlijk in zijn residentie van die diensten misbruik gemaakt werd door de inlandsche hoofden. Hij ontkende dit en liet mij, om de waarheid zijner meening te bewijzen, een tabel zien, waarin was opgegeven over hoeveel menschen de verschillende hoofden in heerendienst te beschikken hadden. De cijfers waren inderdaad niet hoog en, zoo ik mij niet bedrieg, moest o.a. de regent zich met 25 man tevreden stellen. Eenige dagen later ontving ik een bezoek van den pateh van den regent, - een bejaard en achtenswaardig man, die eenige maanden te voren in zijne betrekking uit een ander regentschap was overgeplaatst. In ons gesprek roerden wij ook het onderwerp der heerendiensten aan en deelde ik hem daarop mede, wat mij uit de bovenbedoelde tabel gebleken was. Hij begon te glimlagchen, en fluisterend, alsof hij bang was, dat de muren ooren hadden, zeide hij mij, dat de regent over veel meer menschen beschikte had. Hij noemde daarop een cijfer, dat ik mij wel niet juist meer herinner, doch waarvan ik toch gerust durf verzekeren, dat het zeker minstens tienmaal grooter was, dan hetgeen ik in de tabel had gelezen. Zoo openhartig uitte de pateh zich tegenover mij, maar zoo zou geen inlandsch hoofd het ooit tegenover eenen ambtenaar hebben gedaan. Werkt derhalve het eigenbelang der hoofden nadeelig op de juistheid hunner mededeelingen, daar komt nog iets anders bij. Zij antwoorden gaarne in den geest, waarin zij bemerken dat het antwoord gewenscht wordt. En, daar zij op dit punt zeer scherp zien, zoo gebeurt het maar al te veel, dat zij uit vrees voor den vertegenwoordiger van het Europeesch gezag aan de waarheid te kort doen. Buitendien weten zij, dat de verantwoordelijkheid niet op hen, maar op de hoofden der gewestelijke besturen drukt. De Heer van Deventer, die zelf resident is geweest, zal dit trouwens even goed, misschien nog veel beter dan ik, weten.

Na deze opmerkingen meen ik met eenigen grond in twijfel te moeten trekken, of Daendels omtrent den toestand van den javaan eene juiste kennis heeft kunnen erlangen en mag ik het er voor houden, dat zijne onderzoekingen geheel andere uitkomsten zouden hebben opgeleverd, indien hij eene onbaatzuchtige staatkunde had willen volgen, zich dus niet met de officiële waarheid had tevreden gesteld, en niet gerust had, voordat hij de volle waarheid wist.[1]

Doch Daendels heeft in allen gevalle onderzocht, en de vraag blijft dus nog te beantwoorden: verdient hij reeds alleen daarom, dat wij met den Heer van Deventer hem den wegbereider van Raffles noemen? Ik wil die vraag niet kortweg met een ja of neen beantwoorden, maan zooveel is altoos zeker dat die beide mannen door hunne kennis aangaande de bevolking tot geheel verschillende resultaten zijn gebragt.

Daendels huldigde vooreerst met hart en ziel de reeds meermalen bedoelde staatsmaxime, en bovendien bragten de inlichtingen, die hij door de mededeelingen der regenten en uit andere officiële bronnen bekwam, hem tot de overtuiging, dat de bevolking niet in staat was belastingen in geld op te brengen, zoodat hij de gedwongen koffij-cultuur invoerde en de verpligte leveringen behield. En toch kon die overtuiging niet dan op een gebrekkig inzigt steunen. Immers, wanneer verpligte leveringen en contingenten voor een gewone heffing van belasting in de plaats moeten treden, zijn ze toch inderdaad niets anders dan belastingen, waarvan alleen de heffing geschiedt onder een anderen vorm. En wanneer eene bevolking geene belasting in geld kan opbrengen, volgt dan daaruit, bij tegenstelling, dat zij eene opbrengst in natura wel kan dragen? Of zijn producten en geld niet in zekeren zin gelijksoortige zaken, voor zoo ver beide eene bepaalde waarde voorstellen; of betaalt iemand, die ƒ 100 aan koffij opbrengt, minder, dan wanneer hij een gelijk bedrag aan geld geeft?

1 Men kan zich van dit alles nog nader overtuigen, wanneer men b.v. de mededeelingen der regering of van hare ambtenaren eens vergelijkt met de verhalen der zendelingen. Het is ver van mij, de waarheidsliefde der ambtenaren, althans van de meesten hunner, verdacht te willen maken; maar hunne positie tegenover de bevolking brengt mede, dat zij moeten putten uit eene bron, die nu eenmaal niet zuiver is. Ik geloof zelfs, dat het hun in het algemeen kwalijk zou worden genomen, althans vroeger kwalijk zou zijn genomen, indien zij niet de hoofden, maar den geringen Javaan zelf regtstreeks hadden geraadpleegd.

En was de verhouding nog maar niet ongunstiger geweest. Doch in de praktijk kwam het daarop neder, dat de belasting-schuldige door eene levering van producten gedwongen werd veel meer op te brengen, dan men billijkerwijs ooit in geld zou hebben kunnen vorderen.

Raffles daarentegen was door zijne onderzoekingen tot de overtuiging gebragt, dat eene belasting in geld niet alleen zeer goed kon opgebragt worden, maar zelfs tot heil der bevolking zou strekken. Van dit denkbeeld ging hij uit bij de invoering van zijn landrente-stelsel, waarbij eene opbrengst in natura voor de bevolking wel eenigzins facultatief bleef, maar toch de noodige maatregelen werden genomen, om langzamerhand tot eene algemeene opbrengst in geld te geraken, terwijl ook de grenzen werden aangewezen, buiten welke de heffing der verschuldigde landrente niet mogt worden uitgebreid.

Welk eene breede kloof tusschen de rigting dier beide mannen! Toen men Raffles deed opmerken, dat hij het door hem ontworpen stelsel niet had getoetst aan de vroegere staatsmaxime en men zelfs de vrees te kennen gaf, dat de opbrengst der belasting aan zijne verwachtingen niet zou beantwoorden, schreef hij in zijn antwoord op de ingebragte bezwaren de volgende kantteekening:

‘Ik kan niet ontkennen, dat mijn eerste blik gerigt was op de verbetering van den toestand der inlanders, en dat ik de verbetering, die in onze finantiën zal worden gebragt, eerder beschouwde als de regtvaardiging der in te voeren verbetering, dan als de drijfveer die het eerst tot haar moest leiden.’

Is het niet, alsof ons hier een vreemd, nooit te voren gehoord, wonderschoon lied tegenklinkt? Mij dunkt wij gevoelen zoo iets, alsof wij na lang in een bedompte, bedorven atmospheer te hebben verkeerd, eindelijk weder eens frissche lucht inademen, alsof na eene graauwe mist van vele dagen de blaauwe lucht weder doorbreekt en de heldere zon ons weer verwarmt. Teregt heeft dan ook de Heer van Deventer Raffles' woorden met een eenvoudigen eerenaam: *schoone* woorden genoemd.[1]

Doch ik ben met deze aanhaling ongemerkt genaderd tot het tijdvak van het britsch tusschenbestuur, waarmede m.i. het

[1] Zie de noot op blz. 85, 1e Deel der Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel op Java.

tweede gedeelte onzer koloniale geschiedenis aanvangt. Die overmeestering onzer koloniën door Engeland heeft in hunne oogen altijd een zeer bijzondere beteekenis gehad. Met haar werd de draad eener bekrompene, hebzuchtige staatkunde, die door onze geheele koloniale geschiedenis tot dusverre geloopen had, plotseling afgebroken; met haar kwam het bestuur in handen van een voortreffelijk en bij uitnemendheid verlicht man. Raffles' inzigten stonden in liberaliteit zelfs nog boven de denkbeelden der toenmalige engelsche koloniale politiek, al was die politiek onder de leiding van een rij uitstekende mannen, die in Britsch-Indië het roer in handen hadden gehad, reeds ver vooruitgegaan. Maar wanneer we dit alles bedenken, is het ook des te vreemder, dat de resultaten van Raffles' stelsel zóó ver beneden de verwachting gebleven zijn, dat Engeland hetwelk niet ligt iets loslaat, waarop het zijne handen gelegd heeft, zijne begeerte om Java te behouden verloren heeft. En ten slotte blijft na onze beschouwingen over dat engelsche tusschenbewind nog de vraag te beantwoorden, hoe Nederland zich de les heeft ten nutte gemaakt, welke haar door dat tusschenbestuur gegeven is.

Ik wil Raffles, aan wien Lord Minto, de Gouverneur-Generaal van Britsch-Indië, het bestuur over onze door Engeland vermeesterde bezittingen en den oostindischen archipel in handen gaf, niet in alle opzigten of in al zijn handelingen verdedigen.

Het kan niet ontkend worden, dat hij zich te veel liet beheerschen door een zekere antipathie tegen Nederland en Nederlands koloniale politiek. Het kon wel niet anders, of eene staatkunde, waarvan het bekrompene zoo sterk was uitgekomen sinds den dag, waarop de Compagnie haar toppunt van magt bereikt had, moest voor een man als Raffles weinig aantrekkelijks hebben, en het antagonisme, dat in Indië reeds van de vroegste tijden tusschen Nederland en Engeland had bestaan, maakte natuurlijk zijne antipathie nog grooter. Deze verklaring is echter nog geene verdediging. Immers, wanneer iemand staatsman wezen wil, niet naar de alledaagsche opvatting, volgens welke ieder, die aan het hooge staatsbestuur deelneemt, dien naam draagt, maar wanneer iemand het wezen wil in de hoogere

beteekenis van het woord, dan moet hij zich vrij weten te houden van alles, wat zijne opvattingen of beoordeelingen eenzijdig zou maken. Anders toch loopt hij gevaar met het verkeerde en afkeuringswaardige dat hij aantreft, te gelijkertijd ook het goede te verwerpen, dat er dikwijls naast ligt. En nu geloof ik inderdaad niet, dat Raffles dien pligt van den staatsman altijd nagekomen is, dat hij altijd die sterke sympatiën en antipathiën vermeden heeft, welke zijn onbevangenheid moesten benadeelen.

Om dit te bewijzen, behoef ik niet eens te spreken van de moeijelijkheden, die hij, nadat wij onze bezittingen hadden teruggekregen, als gouverneur van Benkoelen[1] ons berokkend heeft, noch ook van zijne stichting van Singapore, waarbij toch het verlangen om ons afbreuk te doen, ongetwijfeld niet een van zijne minst krachtige drijfveeren is geweest; om dit te bewijzen, kan ik mij eenvoudig bepalen bij den grooten maatregel, waardoor hij zijn bestuur heeft gekenmerkt, de invoering namelijk van het landrente-stelsel.

Toen Engeland, terwijl wij onder de fransche overheersching stonden, zich van onze koloniën meester maakte, deed het dit om te verhinderen, dat ze voor goed onder Frankrijk zouden blijven, en wel met het ook openlijk te kennen gegeven voornemen, om ze aan ons terug te geven, zoodra wij, verlost van het fransche juk en met herstelling van het huis van Oranje, weder eene zelfstandige natie zouden zijn geworden.

De vraag derhalve, of onze koloniën al dan niet in het bezit van Engeland zouden blijven, was, wat men daar noemt ‘*an open question*’, waarop het antwoord werd afhankelijk gelaten van den loop der gebeurtenissen. En kon Raffles nu vóór die beslissing overgaan tot de invoering van eenen maatregel, die in den bestaanden toestand zoo diep ingreep? Hij zelf schijnt er aan te hebben getwijfeld. In de memorie van toelichting, die hij den 14^{den} Juni 1813 aan den raad van Indië zond, zinspeelt hij er eenigzins op, en deelt hij, de opportuniteit der algemeene invoering besprekende, mede, dat deze laatste, in afwachting van nadere berigten uit Europa, reeds zes maanden was uitgesteld. Op dat tijdstip moest hem de vreesselijke mislukking van Napoleon's inval in Rusland reeds bekend

1 Het is bekend, dat Engeland in 1816 in het bezit is gebleven van Benkoelen of Fort Marlborough, gelijk het toen genoemd werd, en dat die hezitting eerst met het Londensch traktaat van 1824 in onze handen is gekomen.

zijn, en mogt hij het er voor houden, dat door den geweldigen knak, dien de magt van den overweldiger daarmede had ondergaan, de toekomstige herstelling van Nederland niet langer tot het onwaarschijnlijke behoorde. Op den 14^{den} October van datzelfde jaar kon hij nog meer van den toestand in Europa weten, en toch werd op dien dag zijne proclamatie betreffende het landrente-stelsel uitgevaardigd. Neen, inderdaad, de voortvarendheid van Raffles is niet boven alle bedenking verheven, en wij mogen wel vragen, of hij niet iets minder haast zou hebben gemaakt, indien hij zeker ware geweest, dat Java aan Engeland blijven zou. Die voortvarendheid is wel te betreuren, want zij is oorzaak geweest, dat de resultaten van Raffles' werk ver beneden de verwachting gebleven zijn, en dat bij het einde van het britsch tusschenbestuur in de heffing der landrente zeer veel verwarring heerschte, omdat het aan eene naauwkeurige kennis van Java en de Javanen nog te veel had ontbroken. En toch heeft Raffles door zijne onderzoekingen voor het verkrijgen van die kennis ontzagchelijk veel gedaan, en komt hem de eer toe, gedurende zijn vijfjarig bewind meer licht over de Javaansche bevolking te hebben doen opgaan, dan gedurende het geheele twee honderdjarig tijdvak der nederlandsche heerschappij geschenen had.

Het lag trouwens in den aard van zijne staatkunde, dat hij diep poogde door te dringen in de geheimen van de huishouding der inlanders, en zooveel mogelijk wilde te weten komen van hunne gewoonten en begrippen omtrent godsdienst en regt. Immers, terwijl aan den eenen kant weinig kunst noodig is, om bevolkingen, zoo leidzaam en zoo gedwee aan hunne hoofden, als die, welke men in den indischen archipel aantreft, regtstreeks dienstbaar te maken aan de geldelijke belangen van het moederland, en men daartoe kan volstaan met zich de hoofden te vriend te houden, worden aan den anderen kant ernstige, onafgebroken navorschingen en studiën vereischt voor den staatsman, die de bevolking zelve ontwikkelen wil, die wil nagaan, welke behoeften hij moet vervullen, welke overleveringen hij moet eerbiedigen, welke vooroordeelen hij mag bestrijden. De eerstbedoelde rigting in de staatkunde huldigde de Compagnie, en op haar voorbeeld Nederland; de laatsgenoemde was die van Raffles. Hij maakte een einde aan het betreurenswaardig stelsel der verpligte leveringen en contingenten, en het grijpt mij nu nog aan, wanneer ik bedenk, hoe de bedrukte bevolking te moede moet zijn geweest, toen zij die blijde boodschap vernam. Niemand die nog zedelijkheid en

regtvaardigheid weet te waarderen, zal kunnen ontkennen, dat de engelsche staatsman aangaande het beheer van zoo ver verwijderde koloniën, en de ontwikkeling eener nog zoo onbekende maatschappij, eene zienswijze had, die gerust aan de zuivere beginselen van regt en billijkheid kan worden getoetst, evenmin als dat hij ook het waar belang van het moederland er vrij wat beter mede bevorderde, dan met het tot zijn tijd gevolgde exploitatiestelsel ooit had kunnen geschieden. Wil men weten, welke die zienswijze was, men leze slechts de stukken die hij heeft uitgegeven, en men zal er genoegzame bewijzen in vinden: dat het, naar zijne meening, de eerste pligt van den overheerscher is, veiligheid en zekerheid van persoon en goed te verschaffen aan die bevolkingen, onder welke zoo weinig geordend is en zooveel willekeur bestaat, die loodzwaar op haar drukt;

dat hij zich de middelen, noodig voor de vervulling zijner taak, op geene andere wijze moet zien te verschaffen dan door eene regelmatige heffing van belasting;

dat de voordeelen, welke men van zulke bezittingen te wachten heeft, niet kunnen bestaan in regtstreeksche geldelijke opbrengsten ten behoeve van het moederland, maar slechts indirect mogen verkregen worden door een handelsverkeer, dat, even weldadig voor beide partijen, in levendigheid en belangrijkheid moet toenemen, naarmate de overheerschte natie in ontwikkeling en welvaart vooruitgaat, en zij alzoo wordt in staat gesteld, steeds meer te consumeren van hetgeen zij niet zelve produceert, en haar meerdere consumtie te betalen met eene steeds toenemende eigen productie;

eindelijk dat, alleen wanneer op deze wijze de bronnen, waaruit de overheerscher zijne middelen put, al milder en milder vloeijen, het hem mogelijk is op den eenmaal ingeslagen weg verder en met vasten tred voort te gaan.

Dat zulke denkbeelden een edelen geest verraden, wie zal het betwijfelen; wie zal aan hem, die ze als zijne overtuiging uitspreekt, niet gaarne het bestuur eener kolonie, wie ook niet de belangen van het moederland toevertrouwen? Want alleen met zulk eene onbaatzuchtige staatkunde kan het bezit van verafgelegen gewesten voor dat moederland op den duur inderdaad tot zegen strekken. Het is toch met een natie niet anders dan met een individu gesteld. Zal de zedelijke kracht niet worden ondermijnd, dan moet men met inspanning van eigen krachten in de eigen behoeften voorzien, en zijn bestaan niet afhankelijk

maken van voordeelen die door anderen worden verschaft, en die, wanneer ze welligt eensklaps ophouden te vloeijen, niets achterlaten, dan een gevoel van hulpeloosheid en onmagt.

Doch juist nu dit zooveel sympathie moet doen gevoelen voor de edele beginselen van Raffles, doet het dubbel leed, niet alleen dat naar die beginselen slechts vijf jaar geregeerd is, maar ook dat door voortvarendheid en overhaasting zooveel goeds bedorven, aan het groote werk der regeneratie zooveel nadeel toegebragt is, en gedeeltelijk daarin de oorzaak ligt, waarom men later het ingeslagen pad voorloopig heeft verlaten[1]. Want, al kunnen we het gereedelijk verklaren, dat een jong, energiek en edel mensch als Raffles geheel vervuld was van het verlangen, om een eeuwen lang verdrukt volk tot een beteren toestand op te leiden, toch mogen wij zijne fouten niet over het hoofd zien.

Volken rekenen hun bestaan niet bij jaren, maar bij eeuwen, en dit wijst er ons reeds op, dat zij voor hunne ontwikkeling eenen onafzienbaren weg hebben af te leggen. Hoe behoedzamer en geleidelijker op dien weg wordt voortgegaan, des te spoediger komen zij er en des te gezonder is ook hunne ontwikkeling. Het baat niet, hen sprongen te laten doen, wanneer zij schijnbaar

1 De Heer van Deventer schijnt van meening te zijn, dat tot de niet geheel gelukkige werking van het landrente-stelsel ook tot zekere hoogte heeft medegewerkt eene vermindering van belangstelling bij Raffles, zoodra hij bemerkte, dat Java weder spoedig aan Nederland zou worden teruggegeven, alsof hij toen weinig opgewektheid moest gevoelen, om in ons belang krachtig de hand aan zijn werk te blijven houden. Deze meening is echter m.i. niet zeer aannemelijk. In het rapport toch van Kommissarissen-Generaal, dd. 16 Maart 1818, n°. 112 (te vinden op blz. 360, 1ste Deel der Bijdragen), wordt wel een tal van bijzonderheden vermeld, tot bewijs van eene zeer gebrekkige toepassing ten gevolge van overijling en ongenoegzame kennis, maar van de vermindering van belangstelling en inspanning niet gesproken. En bovendien, heeft Raffles ooit aanleiding gegeven om te doen vermoeden, dat zijne humane koloniale staatkunde niet opregt gemeend was; heeft hij niet steeds gewerkt in het belang van den Javaan, zonder juist naar het regtstreeksch voordeel voor Engeland te vragen; was ook niet zijn eigen eer met de uitkomst van zijn werk gemoeid? En wat moest hem, die, hoewel de teruggaaf van Java bij tractaat bepaald was, toch nog altijd bleef hopen, dat hij den slag zou kunnen afwenden, wat moest hem wel meer ter harte gaan dan juist door de goede werking van zijn stelsel de onschatbare waarde van Java aan Engeland te bewijzen?
Men ga niet af op enkele woorden, die hij in oogenblikken van mismoedigheid zich kan hebben laten ontvallen, doch vrage zich af, of een man, die zich bewust was, dat het volvoeren van zijn levenstaak tot heil eener geheele bevolking strekken zou, die voor die levenstaak zorgen noch moeiten gespaard, die alle tegenkantingen moedig bestreden heeft, of zulk een man er naar zal gevraagd hebben, wie ten laatste de vruchten van zijn werk plukken zou?

te lang op dien weg hebben stilgestaan. Zelfs de begeerte om een gepleegd verzuim, ja een onregt te herstellen, mag tot zoo iets niet leiden. En al was de sprong, dien Raffles de bevolking van Java liet doen, wel niet buitengewoon groot of gewaagd, toch is hij er toe overgegaan zonder zich vooraf te hebben verzekerd, dat hij overal een vasten grond zou vinden. Inderdaad, zoo ergens, dan is het wel bij het groote werk der hervorming en der ontwikkeling, dat ieder diep doordrongen moet wezen van de waarheid der door den grooten meester gesproken woorden, dat het een ander is die zaait, en een ander die maait.

Doch wat hiervan zij, het korte tijdvak van het britsch tusschenbestuur is een lichtpunt geweest in de duisternis; in dat tijdvak is de eerste stap gezet op den weg, die alleen tot de regeneratie van Java kan leiden. En zouden wij, omdat het onze voorouders aan de kracht en den ernstigen wil om dien stap te doen ontbroken heeft, zouden wij het nu den vreemdeling misgunnen, dat hij zijne taak beter heeft begrepen? Neen, laten wij liever zijne verdiensten erkennen en het betreuren, dat men na de herstelling van het nederlandsch gezag zijne denkbeelden niet onverdeeld heeft omhelsd, al moeten wij, om billijk te zijn, tegelijk toegeven dat de taak der in 1816 te Batavia aangekomen Kommissarissen-Generaal, welke op zich zelf reeds moeijelijk was, door verschillende omstandigheden, en daaronder door den nog vrij verwarden toestand, waarin zij Java vonden, niet weinig werd verzwaard.

En hiermede zou ik kunnen overgaan tot de beschouwing van dat nieuwe tijdvak, dat met het jaar 1816 is aangebroken, en de engelsche koloniale staatkunde geheel laten rusten, wanneer ik niet van de gelegenheid gebruik wilde maken, om daarover, of liever over de wijze, waarop zij wordt toegepast, nog eenige opmerkingen in het midden te brengen. Ik heb hier mijne aandacht niet gevestigd op koloniën als Britsch Noord-Amerika of Australië, waar de kolonisatie bepaaldelijk geschiedt door Europeanen, die reeds eene groote mate van zelfstandigheid en energie bezitten, maar op bezittingen als het onmetelijk Hindostan, of als Ceylon, waar het europeesch element onder de inheemsche bevolking naauwelijks bespeurd wordt, en slechts aanwezig is ter handhaving van het europeesch gezag, of om er fortuin te maken.

Wanneer men bedenkt, dat in die landen over eene inlandsche bevolking van ruim 160 millioen heerschappij wordt gevoerd door een getal van 150 of hoogstens 200 duizend Europeanen, dan wijst die verhouding, dunkt mij, op den verbazenden afstand in ontwik-

keling tusschen den overheerscher en de overheerschte bevolking en op het groot verschil in zelfstandigheid tusschen beiden, ofschoon de Engelschen dit niet schijnen in te zien of te willen begrijpen. Van daar, dat hunne staatkunde, die de leer huldigt, dat, wie de vrijheid wil, haar ook moet durven vertrouwen, schijnt mede te brengen, dat die bevolkingen, wanneer men ze naar vrijgevige beginselen bestuurt, zelve maar moeten weten, hoe ze zich onder zulk een bestuur te gedragen hebben. En ofschoon dit zeer fraai klinkt, is het toch, naar mijn inzien, zeer onverstandig. Wat zou men zeggen van ouders, die hunne kinderen van 5 of 6 jaar zelfstandig in de maatschappij lieten optreden alsof ze reeds mondig waren? Inderdaad doen de Engelschen niet anders. De beginselen en de instellingen van bestuur mogen nog zoo goed zijn, ze mogen zelfs bij den maatschappelijken toestand der bevolking geheel passen, die bevolking heeft toch nog bepaald behoefte aan leiding. De gevolgen van het gemis daarvan zijn dan ook niet uitgebleven.

Zoo is er o.a. niet weinig ophef gemaakt van de groote ontwikkeling, welke in de laatste tijden op het eiland Ceylon heeft plaats gehad; maar die het werk gelezen heeft van den Heer van Spall[1], een ambtenaar door het nederlandsch indisch gouvernement naar dat eiland gezonden om een onderzoek te doen naar de koffij- en kaneelkultures aldaar, kan er zich van overtuigen, hoe weinig deel de eigenlijke inlandsche bevolking aan die ontwikkeling neemt. In werkelijkheid komt de zaak dan ook slechts neer op eene exploitatie van den grond door europesche ondernemers, die daarvoor arbeiders laten komen van het vaste land van Indie, en, wanneer zij hierin belemmeringen ondervinden, in de grootste ongelegenheid verkeeren, omdat zij van de eigenlijke cingalesche bevolking weinig, of in het geheel geen hulp te wachten hebben.

En wanneer men verder hoort van hongersnooden, die, gelijk het dezer dagen geschied is, niet honderden en duizenden, maar honderd duizenden doen omkomen[2], waaraan denkt men zulke ontzettende rampen dan wel te moeten toeschrijven? Waaraan anders, dan dat men kinderen heeft beschouwd, alsof ze men-

1 Verslag over de koffij- en kaneelkultuur op het eiland Ceylon in 1861 door P.W. van Spall. - Van regeringswege uitgegeven door de Nederlandsch Indische maatschappij van Landbouw. Batavia bij W. Ogilvie in 1863.

2 Volgens de laatste berigten mag het er voor houden, dat de sterfte door hongersnood het bijkans ongelooflijk getal van 1¼ millioon te boven gaat.

schen waren; dat men ze heeft laten begaan, alsof ze in staat waren om goed voor zich zelf te zorgen?

Och, om ons van de onverantwoordelijkheid van zulk eene praktijk te overtuigen, behoeven wij niet verder om te zien, dan naar de min gegoeden en min ontwikkelden in ons eigen land. Zou hun lot niet nog veel ongelukkiger zijn, dan het nu reeds is, zoo de meer ontwikkelden zich hunner niet aantrokken op duizenderlei wijzen en langs allerlei wegen? En toch staat de min ontwikkelde bij ons nog vrij wat hooger dan de mindere man in Indie; toch wordt hier te lande zware arbeid vereischt wanneer de behoeftige niet van honger wil omkomen, terwijl daar een weelderige natuur den mensch voor zijne voeding op eene milde wijze te gemoet komt en een warm klimaat de behoefte niet doet gevoelen aan zoo veel, wat hier bijkans even dringend voorziening vordert als het stillen van den honger. Is nu de min ontwikkelde over het algemeen zorgeloos, hoeveel te meer moet hij het niet zijn dáár, waar hij leeft onder een warm klimaat, waar hij geboren en opgegroeid is in eene maatschappij, welke eeuwen lang gezucht heeft onder een despotisme, dat alle energie heeft gedood?

Pleit het derhalve, naar het mij voorkomt, niet voor veel doorzigt, dat men in Hindostan, waar dan nog onder het Hindoesch zoowel als onder het Mahomedaansch gedeelte der bevolking eene vrij talrijke klasse aanwezig is, die eene niet onbelangrijke hoogte van beschaving heeft bereikt, dat men daar steeds het beginsel van het *laisser aller* toepaste, nog minder is het zeker te verdedigen, dat men dit reeds in 1813 op Java heeft gedaan. Daar immers is thans nog de mindere man zoo slaafsch[1], dat hij van ware vrijheid zich hoegenaamd geen begrip kan vormen; daar bezitten nog tegenwoordig de hoofden,

1 Op verschillende plaatsen op Java heb ik nog gezien, hoe de inlander, wanneer hij een Europeaan op den weg tegenkomt, van zijn paard stijgt, nederhurkt en hem den rug toedraait, omdat hij zich niet waardig acht, den Europeaan aan te zien. In 1813 geschiedde dit in de binnenlanden bijkans zonder uitzondering.
Wanneer een Europeaan, wars van uiterlijk vertoon, eene geheele onverschilligheid aan den dag legt omtrent elk bewijs van onderdanigheid van de zijde van den ondergeschikten Javaan, dan komt het bij dezen niet op, zulks daaraan toe te schrijven, dat de Europeaan zich boven zulke beuzelarijen verheven acht of ze beschouwt als beneden de waardigheid van den mensch; maar hij houdt het er eenvoudig voor, dat de Europeaan niet weet hoe het hoort. Het onderscheid tusschen den mindere en den meerdere gaat bij de Javanen zelfs zoo ver, dat de jongere broeder den ouderen in het hoog Javaansch, en deze omgekeerd den anderen in het laag Javaansch toespreekt.

enkelen uitgezonderd, eene zoo uiterst geringe beschaving en zijn zij te midden van zulke zonderlinge begrippen omtrent de waarde en de regten van den mensch opgegroeid, dat zij aan de belangen hunner ondergeschikten op zijn best alleen dan eenige zorg besteden, wanneer zij zich vooraf verzekerd hebben, dat de hunne er geen schade bij kunnen lijden[1].

Ik heb reeds in het eerste gedeelte mijner beschouwingen het verhaal medegedeeld van een regent, die, hoezeer onder de goeden te rangschikken, toch over minstens tien maal meer menschen voor heerendiensten beschikte, dan hem vergund was; maar ik kan den lust niet weêrstaan, om hier nog een paar andere voorbeelden bij te brengen, ten bewijze hoe zonderling de begrippen zijn van hoofden of andere Javanen, die door hunne plaatsing in 's Gouvernements dienst een zeker aanzien genieten.

Ik had bij mijne fabriek 3 of 4 span trekossen, die mij toebehoorden en voornamelijk gebezigd werden tot het aanvoeren van de voor het kleijen der suiker benoodigde specie, welke in de onmiddellijke nabijheid der fabriek niet te vinden was. Op zekeren dag bragt mijn opziener mij het berigt, dat twee van die dieren in den vorigen nacht gestolen waren.

Nu was er onder mijne mandors een, die vroeger bij de policie had gediend. Zelden heb ik onder de Javanen iemand aangetroffen, zoo flink als hij. Hij was eerlijk, kweet zich altijd naar behooren van zijn pligt, sprak weinig, en zonder barsch te zijn of veel woorden te gebruiken, wist hij zich door het onder hem gestelde werkvolk te doen gehoorzamen. Ik verzocht den opziener, om dien man een onderzoek te laten doen naar de gestolen ossen. Twee of drie dagen later wist hij mij reeds te zeggen, in welke dessa de daders zich ophielden. Onverwijld liet ik een brief schrijven aan het hoofd der dessa, wiens naam mij nu is ontschoten, om dezen te verzoeken, mij behulpzaam te zijn in het terugkrijgen van het gestolene, onder bijvoeging, dat ik mij anders tot den resident zou moeten wenden. Dadelijk gaf de man mij ten antwoord, dat de gestolen ossen reeds geslagt waren en dus onmogelijk konden worden teruggegeven, maar dat, zoo ik mij met een

1 Men bestempele toch niet met den naam van beschaving zekere hoffelijkheid, welke den oosterling vrij algemeen eigen, of zeker vernis, dat door het aannemen van eenige Europesche manieren op hem gelegd is.

paar karbouwen wilde tevreden stellen, hij mij die zou bezorgen. Ik nam het voorstel aan en kreeg een paar karbouwen, wier waarde voor het minste gelijk stond met die der gestolen ossen. En nu vind ik het verre van onwaarschijnlijk, dat het dessahoofd zelf aan den gepleegden diefstal niet geheel vreemd is geweest, hetgeen ik meen te mogen opmaken uit den spoed, waarmede hij aan mijn brief gevolg gaf, terwijl mijn vermoeden daaromtrent destijds nog door eene bijkomende bijzonderheid eenigzins versterkt werd. Eenige dagen namelijk na het gebeurde vernam ik, dat in de velden bij de bedoelde dessa, welke op eenige palen afstands van mijne fabriek gelegen was, een paar menschen vermoord waren geworden, van wie men vermoedde dat zij den diefstal gepleegd hadden.

Het andere geval kwam op het volgende neder:

Voor mijne suikeronderneming was een distrikt aangewezen, waarin ik, toen in 1850 met den bouw der fabriek een aanvang moest worden gemaakt, op bijkans niets kon rekenen ter verkrijging van hetgeen ik daarbij noodig kon hebben. In die omstandigheden nam ik op de zeer gunstige aanbevelingen, die mij van hem werden gegeven, als *djoeroetoelis* of inlandsch schrijver in dienst een Javaan, die van eene vrij aanzienlijke geboorte was, daar hij zich altijd *Mas* liet betitelen. Hij kende de kaart van het land, had eenigen invloed op de bevolking, en was daarbij actief en geschikt. Over zijne dienst heb ik mij niet te beklagen gehad, want wat hij deed, deed hij goed en wat hij mij bezorgde van hetgeen ik noodig had, was niet duur en er viel niet over te klagen. Hoezeer ik geen enkel bewijs heb gehad, dat zijne eerlijkheid bij mij in verdenking kon brengen, zou ik toch niet durven verzekeren, dat hij zich niet eenig profijt wist te bedingen op de verschillende leverantiën, die mij werden gedaan[1]. Ondertusschen,

1 Het geld, voor den bouw der fabriek benoodigd, werd mij door mijne agenten te Batavia en Soerabaija overgemaakt in recepissen van ƒ 500 en ƒ 1000. Zoo ook werden de voorschotten uit 's lands kas voor elken oogst grootendeels in zulke recepissen verstrekt. Ondertusschen moesten de betalingen, die ik te doen had, voor een niet onbelangrijk gedeelte in kopergeld gedaan worden, zoo dat ik gedurig kopergeld voor papier moest laten inwisseleu. Het gemakkelijkst geschiedde dit bij 's lands kas; maar daar werd het kopergeld in zakken eenvoudig toegewogen, en daarop had ik iets tegen, omdat ik er meer dan eens schade op geleden had. Om die reden geschiedde die inwisscling bij Chinezen, vooral bij de zoodanigen, die pachters waren en hunne pachten in recepissen moesten aanzuiveren, en die, gelijk ik later ontdekte, ter bekoming van papieren geld een opgeld betaalden. De som, die in 1½ en 2 jaren ter inwisseling van koper tegen papier door de handen van mijnen inlandschen schrijver is gegaan, was vrij aanzienlijk, en het zou mij zeer verwonderen, zoo hij zich onder meer andere zaken, ook bij die inwisseling niet eenig voordeel had weten te bezorgen. Ik kan mij zelfs niet herinneren, dat mij, zoolang hij bij mij in dienst was, eenig opgeld op de inwisseling is verantwoord. Dat opgeld bedroeg zeer zelden minder dan 1 pCt., maar klom wel eens tot boven de 2 pCt.

en wat hiervan ook moge zijn, kan ik van hem zeggen, dat hij een goed exemplaar van een Javaan was.

Hij genoot bij mij eene bezoldiging van ƒ 50 's maands en hoezeer het niet mijn voornemen was, om eenen inlandschen bediende tegen eene zoo hooge bezoldiging op den duur in dienst te houden, had ik noch aan hem, noch aan iemand anders eenig blijk gegeven, dat ik hem te eeniger tijd zijn ontslag dacht te geven. Lang voordat het oogenblik daar was, dat ik hem zou kunnen missen en toen hij nog geen twee jaren in mijne dienst was geweest, kwam hij op zekeren dag bij mij met het verzoek om ontslag, tot reden daarvoor opgevende, dat hij was of zou worden benoemd tot *mantri goedang* of inlandsch pakhuismeester bij den verkoop van zout in een aangrenzend regentschap. Aangezien ik wist, hoe een Javaan gesteld is op eene plaatsing in 's gouvernements dienst, lag er in zijn verzoek niets dat mij bevreemdde; maar men stelle zich mijne verwondering voor, toen ik van hem vernam, dat aan zijne nieuwe betrekking eene bezoldiging was verbonden van ƒ 25 's maands, dus slechts de helft van hetgeen hij bij mij genoot, ongerekend de *ontongs* of buitenkansjes, die hij zich ongetwijfeld wist te bezorgen. Wanneer ik nu bij dat alles doe opmerken, dat hij bij mij langzamerhand er toe gekomen was, om zich een of twee paarden aan te schaffen en er zelfs een bediende of volgeling op nahield, dat hij in zijne kleeding niet zonder zwier was en in zijne nieuwe betrekking zeker niet minder front dacht te slaan, terwijl eindelijk de administratie van 's gouvernements verkoop van zout goed geregeld is, en daar zeer naauwkeurig aanteekening wordt gehouden zoowel van hetgeen in de pakhuizen inkomt, als van hetgeen er tegen vaste prijzen uit verkocht wordt, dan moet ik het aan den lezer overlaten, om na te gaan, hoe mijn schrijver, als gouvernements dienaar, het vraagstuk kan hebben opgelost omtrent het verschil tusschen zijne vroegere en latere bezoldiging.

Neen inderdaad, aan de juistheid der denkbeelden van de

Javanen, zelfs van hunne hoofden, ontbreekt, naar men ziet, over het algemeen nog tegenwoordig ontzaglijk veel. En hoe moet het dan in 1813 geweest zijn? Men bedenke dit wel en herinnere zich daarbij, dat die hoofden toen voor een groot gedeelte, ten minste in de hoogere rangen, nog droomden van het onbeperkt gezag, hetwelk zij steeds over de bevolking gevoerd hadden, dat zij dus met de bestaande orde van zaken niet erg ingenomen waren en dat dus van hunnen kant weinig medewerking te wachten was ter bevordering van het wezenlijk heil der bevolking. Men lette er verder op, hoe het voor de europesche regering altijd moeijelijk, ja nagenoeg ondoenlijk geweest is, om den naauwen band tusschen de hoofden en de bevolking maar iets losser te maken, zóó dat de eersten hun aanzien niet misbruiken en de laatste zich niet lijdelijk aan die misbruiken onderwerpt. En wanneer men dan eindelijk nog nagaat, hoe Raffles, ofschoon hij van dit alles overtuigd was, toch bij de regeling der landrente uitging van de stelling, dat er voor het verhuren van den grond geen tusschenpersoon mogt zijn tusschen den souverein, als eigenaar en verhuurder, en den landbouwer als huurder en bezitter van den grond, dan zal men het mij waarschijnlijk wel toegeven, dat onder zulke omstandigheden van eene toepassing van het *laisser aller* bezwaarlijk veel goeds te wachten was.

Men versta mij wel, en meene niet, dat ik, ook maar in de verste verte, het oogmerk hebben zou om, met afkeuring van dat *laisser aller*, dwang daarvoor in de plaats te willen stellen. Vrijheid is mij zoo dierbaar en een woord van zoo heilige beteekenis, dat mij zelfs het denkbeeld eener opleiding tot vrijheid en zelfstandigheid door dwang ergeren kan, alsof men iemand de voeten zou moeten vastbinden om hem te leeren staan en loopen. Maar ligt er dan tusschen die beide uitersten niets, dat eene regering, die waarlijk het goede wil, met vrucht zou kunnen aanwenden? Of zou het een zoo ongerijmd en hopeloos streven zijn, om de hoofden in het belang der bevolking te trachten te winnen, zoodat ze werden wat ze wezen moesten, de natuurlijke beschermers hunner minder ontwikkelde landgenooten, en ieder hoofd begreep, hooger in de gunst van het gouvernement te staan aangeschreven, naarmate hij in het behartigen van dat belang beter zijn pligt deed; en om alzoo die bevolking te doen gevoelen, dat zij werkelijk beschermd wordt, en niet meer te vreezen heeft

voor onderdrukking, willekeur of misbruiken van de zijde dier hoofden, met wie zij dagelijks in aanraking komt, en die van hun gezag zoo ligt een onbehoorlijk gebruik kunnen maken. - Doch laat ik den draad der geschiedenis weder opvatten, waar ik dien afbrak en terugkeeren tot Java en de nederlandsche koloniale politiek na 1816.

Het beginsel, dat de bevolking maar zelve voor haar belangen zorgen moest, was zoodanig zonder eenige restrictie toegepast, dat de toestand van Java bij de aankomst der nederlandsche Kommissarissen Generaal veel te wenschen overliet. Er viel zeer veel te verbeteren, en tegenover dat vele had men slechts te beschikken over opbrengsten, waarvan het zich wel liet aanzien, dat zij gaandeweg zouden toenemen, maar die toch aanvankelijk ontoereikend waren. Terwijl men om die reden met de meest mogelijke spaarzaamheid had moeten te werk gaan en de koloniale huishouding niet hooger opzetten, dan de dienst noodzakelijk vorderde, is dit niet geschied; hoezeer de billijkheid vordert te erkennen, dat er omstandigheden waren, die zulks moeijelijk maakten.

Nederland had onder de fransche overheersching zwaar geleden. De meeste bronnen van welvaart kwijnden, sommige hadden zelfs geheel opgehouden te vloeijen. Het getal van hen, die zonder middelen van bestaan waren, was dus niet gering, en geen wonder dat daarom de meesten de teruggaaf van Indië als eene ongehoopte uitkomst beschouwden. Maar ook de ondernemingsgeest was uitgedoofd en van den vroegeren rijkdom was bijkans geen spoor meer te vinden. Buitendien, zoo het al niet aan geld had ontbroken, men wist van Indië veel te weinig, dan dat men zich daar in partikuliere ondernemingen van handel of landbouw had durven begeven. De aandrang ter bekoming eener plaatsing in 's lands dienst was dus zeer groot; eene menigte ambtenaren werd voortdurend naar Indië geëxpedieerd en men ging hiermede zelfs voort, nadat het gebleken was, dat men daar zulk eenen toevloed niet wenschte. Het gevolg hiervan was natuurlijk, dat er bij de inrigting der koloniale administratie meer op werd gelet, hoeveel ambtenaren er waren uitgezonden en dus een zeker regt tot plaatsing hadden verkregen, dan wel hoeveel voor een behoorlijken gang van zaken noodig waren. Thans, nu er sedert dat oogenblik ruim 50 jaren zijn verloopen, valt het wel niet moeijelijk om in te zien, hoe verkeerd men hierin gehandeld heeft. Thans

valt het ligt eenvoudig te zeggen, dat men aan den aandrang tot plaatsing wat minder had moeten toegeven. Doch, daargelaten dat het gouvernement in de eerste tijden niet regt weten kon, hoe groot de behoefte aan personeel wel was, moet men buitendien, om in dezen een verschoonend oordeel uit te brengen, die tijden hebben beleefd, waarin zoo aan alle kanten behoefte aan hulp bestond en men zoo gaarne helpen wilde.

Nog iets anders droeg tot de kostbaarheid van het koloniaal bestuur bij.

Om eene herhaling voor te komen van de walgelijke knoeijerijen, die onder de voormalige O.I. Compagnie hadden plaats gehad en waardoor over het algemeen het zedelijk gehalte harer ambtenaren niet zeer hoog had gestaan, begreep men teregt, dat met betrekking tot de bezoldiging der ambtenaren het voorbeeld der Compagnie niet kon worden gevolgd, en die bezoldiging zoo moest geregeld worden, dat elke aanleiding of elk voorwendsel voor min kiesche handelingen aan de ambtenaren zou zijn benomen.

Hiervan uitgaande, maar tevens gedachtig aan de gouden dagen, die de ambtenaren onder de Compagnie beleefd hadden, ging men alzoo in de bepaling van het cijfer der traktementen wel wat heel mild te werk, terwijl het soms bovendien niet ontbrak aan nog andere dikwijls belagchelijke consideratiën, welke tot die mildheid het hare bijdroegen. Om hiervan een voorbeeld te geven vermeld ik o.a., dat de traktementen der residenten op Java zeer hoog werden gesteld, misschien wel een of twee duizend gulden hooger, dan anders zou zijn geschied, omdat er destijds in de meeste residentiën geen logementen waren, en die heeren mitsdien wel eens in het geval kwamen van aan rondreizende personen gastvrijheid te moeten betoonen, ofschoon toch het reizen over Java toen vrij wat minder plaats vond, dan zulks tegenwoordig geschiedt. Doch laten wij over dergelijke denkbeelden maar niet te hard lagchen in eenen tijd als de onze, waarin welligt nog kolossaler dwaasheden worden begaan en verdedigd met argumenten, die nog minder deugen.

Hoe dit ook zij, de indische administratie werd zeker op een grooter en kostbaarder voet ingerigt, dan de behoeften der dienst het vorderden, of de middelen, waarop men rekenen kon, het toelieten. En dat ik hier niet overdrijf, kan ten overvloede daaruit blijken, dat reeds in 1825, nog geen 9 jaren nadat Indië aan ons was teruggegeven, de

Burggraaf Du Bus de Ghisignies als Kommissaris-Generaal naar Java moest worden gezonden, o.a. met den zeer specialen last, om overal groote bezuinigingen in te voeren, terwijl hij door eene belangrijke vermindering van het aantal ambtenaren en het cijfer hunner tractementen, dien last dan ook in allen deele is nagekomen. Natuurlijk gingen, zooals altijd geschiedt, wanneer tot de inkrimping van eene te hoog opgezette huishouding moet worden overgegaan, ook nu groote jammerklagten op tegen de maatregelen van Du Bus. Maar al moeten wij ook deernis gevoelen met hen, die alzoo de ongelukkige slagtoffers werden der te groote kwistigheid van vroeger, toch moeten we erkennen, dat door die bezuingingen de behoorlijke gang van zaken volstrekt niet is benadeeld.

Men zal, na deze mededeelingen te hebben vernomen, gereedelijk toestemmen, dat de eerste Kommissarissen-Generaal inderdaad een moeijelijk vraagstuk hadden op te lossen. Zij moesten de middelen vinden tot bestrijding van de uitgaven, die zij te doen hadden. Daarbij waren 's lands kassen in Indië zoo goed als ledig, en was uit het moederland, dat in de eerste tijden na de bevrijding van het fransche juk zelf niet in eenen gunstigen financiëlen toestand verkeerde, zoo nog eenige, dan in alle geval zeer weinig hulp te wachten; terwijl de reeds zoo aanzienlijke kosten der eerste vestiging door bijkomende expeditiën nog steeds vermeerderd werden.

Terwijl door dit een en ander de nood hoog moest klimmen, werd bovendien de taak van Kommissarissen-Generaal nog verzwaard door de over het algemeen geringe bruikbaarheid van het personeel der ambtenaren, die ter hunner beschikking stonden. Men vond er onder, die eene behoorlijke opleiding bijkans ten eenemale misten; anderen, die in het geheel geene kennis van Indië hadden, of die hunne gebrekkige kennis dier gewesten op zijn best uit oude reisverhalen of andere werken van dien aard hadden kunnen putten; terwijl van hen, die reeds een gedeelte van hun leven in Indië hadden doorgebragt, de meesten nog geheel doortrokken waren van de denkbeelden, die onder het régime der Compagnie geheerscht hadden. Slechts van zeer weinigen onder hen was eene krachtige medewerking te wachten, wanneer het er op aan mogt komen, eene in alle opzigten verlichte en vrijgevige staatkunde te volgen.

Wanneer ik mijn oog laat gaan over de namen van hen, die destijds geacht konden worden in de kennis van Indië uit te

munten, dan zou ik ter naauwernood meer dan twee mannen weten aan te wijzen, van wie ik volmondig zou durven verklaren, dat zij bij eene degelijke staatkunde, den wagen in het goede spoor konden houden. Ik bedoel hier de Heeren Muntinghe en J.C. Baud. Want mannen als Ysseldijk, Engelhard, van Braam, Chassé, Winckelman, Rothenbuhler, Lawick van Pabst en ettelijke anderen, kunnen min of meer beschouwd worden als vertegenwoordigers van de oudgasterij uit die dagen[1].

Maar de Heer Muntinghe, daargelaten, dat hij blijkens het door hem in der tijd aan Raffles ingediende rapport over diens landrente-stelsel, nog vasthield aan het staats-maxime, dat eene kolonie ten voordeele van het moederland bestaat, en van meening was, dat daaraan alle te nemen koloniale maatregelen moesten worden getoetst, genoot, voor zoover ik op herinneringen uit mijne jeugd kan afgaan, niet die consideratie, welke hij anders door zijne uitgebreide kennis en zijne in vele opzigten zoo heldere denkbeelden verdiende. Ik zou daarvoor geene andere reden weten te geven, dan dat de Heer Muntinghe onder het britsch tusschenbestuur in hooge gunst had gestaan, en dit moest bij de toen in vrij hevigen graad heerschende anglophobie, wel aan zijnen invloed schaden[2].

En wat den Heer Baud betreft, ofschoon deze staatsman destijds ten aanzien der koloniale politiek nog eene liberale zienswijze had, geheel verschillende van die, welke hij later onder het kultuurstelsel heeft omhelsd, ofschoon hij reeds in 1817 de betrekking van algemeen secretaris bekleedde, zijn invloed kon in allen geval niet overwegend zijn, omdat hij nog jong was en die ervaring miste, welke aan iemands

1 Ik spreek hier niet van anderen, zoo als Merkus, Bousquet, van de Graaff, Dozy, Meylan, Kruseman en meer dergelijken, omdat deze allen, voor zoo ver zij iets te beteekenen hebben gehad in de kennis van Indië, van latere dagteekening zijn.

2 Bij de eerste zamenstelling der commissie voor de overname onzer bezittingen, uit banden der Engelschen, was Muntinghe als lid daarin benoemd geworden. Doch op verlangen van den Heer Elout werd zijne benoeming weder ingetrokken, en trad de Schout bij nacht Buijskes in zijne plaats op. Dit blijkt uit de in 1861 door den Heer Elout van Soeterwoude uitgegeven: ‘Bijdrage tot de geschiedenis van het koloniaal beheer, getrokken uit de papieren van wijlen zijnen vader den Minister van Staat en Oud-Kommissaris Elout’, waarin tevens gezegd wordt, dat die intrekking der benoeming van Muntinghe waarschijnlijk is geschied, omdat zijn betrekking tot de Britsche regering nadeelig zou kuunen zijn voor een bedaard en onpartijdig onderzoek ten aanzien van de voor Indië aan te nemen regeringsbeginselen.

denkbeelden zooveel gewigt en gezag bijzet. Buitendien weet ik niet, of reeds in die dagen een algemeen secretaris op den gang van zaken zooveel invloed had, als zulks later het geval is geweest. Maar dit is zeker, dat hij zich niet altijd vereenigen kon met de rigting, welke de zaken namen, en dat hij meer dan eens gewezen heeft op de nadeelige gevolgen, die de al te rijkelijke inrigting van het bestuur in Indië moest na zich slepen. Hierdoor juist liet de verhouding tusschen hem en den Gouverneur-Generaal van der Capellen wel eens te wenschen over. Buitendien keerde hij reeds in 1821 naar het vaderland terug.

De behoefte aan meer inkomsten was derhalve, zoo wegens den toestand, waarin Java zich bij de wederinbezitname bevond, als ten gevolge van de kwistige wijze, waarop het bestuurd werd, zoo groot, dat men niets onbeproefd liet, om langs andere wegen in die behoefte te voorzien, en zoo werd reeds spoedig de aandacht gevestigd op de koffij-kultuur, welke in vorige dagen zoo veel winst had opgeleverd.

Uitgezonderd in de Preanger-Regentschappen[1], had de britsche regering de koffij-kultuur overal aan den vrijen wil der bevolking overgelaten, met het gevolg, dat zij zeer achteruitgegaan, ja bijkans geheel verloopen was. Het is wel mogelijk, dat de bevolking, toen zij ontslagen werd van den druk, welken zij ter zake van die kultuur onder het vroeger Nederlandsch gezag geleden had, er voortaan gemakshalve niet veel aan heeft gedaan; maar waarom zou men in die omstandigheid, voor welke buitendien geen stellig bewijs is bij te brengen, de oorzaak voor dien achteruitgang moeten zoeken, terwijl de geheele toestand van die dagen eene veel minder gewaagde verklaring daarvoor aan de hand geeft?

Engeland toch stond destijds nagenoeg geheel geïsoleerd. Tot fuuiking van zijn handel waren door Napoleon de meest peremtoire maatregelen genomen en het continentaal stelsel had over het algemeen den aanvoer en de consumtie van koloniale waren, waaronder dan ook de koffij, zeer doen afnemen. Met

1 Hier geschiedde deze kultuur krachtens vroegere overeenkomsten met de inlandsche vorsten of hoofden en was zij in stand gehouden, waarschijnlijk omdat, met de bedongen levering van koffij tegen lage prijzen, het regt tot het heffen van belasting aan de hoofden verbleven was, terwijl het niet onwaarschijnlijk is, dat juist wegens die verpligte levering het landrente-stelsel in de Preanger-Regentschappen door Raffles niet is ingevoerd.

de Vereenigde Staten van Noord-Amerika was het bovendien sedert 1812 in oorlog.

Onder die omstandigheden kon de vraag naar koffij - welke bovendien op zich zelf toen lang zoo aanzienlijk niet was als tegenwoordig - natuurlijk niet dan zeer gering zijn[1], terwijl bij het geringe vooruitzigt op eene spoedige verandering ten goede, alle speculatiën uiterst gewaagd moesten zijn. Want, ofschoon de koffij een artikel is, dat lang opgeschuurd kan blijven liggen, en dat bij eene zorgvuldige behandeling er zelfs beter op wordt, zou toch niemand destijds ligt hebben durven overgaan tot het doen van belangrijke inkoopen, wanneer hij niet vooraf kon berekenen, hoe lang het artikel renteloos zou moeten blijven liggen, en welke prijzen hij bij een eventuëlen vrede zou kunnen bedingen. En natuurlijk was het van den Javaanschen koffijplanter, die geen kapitalist is, niet te verwachten, dat hij, zelfs met den besten wil om koffij te blijven telen, bij gebrek aan vraag, daarmede zou willen voortgaan, op het gevaar af van met zijn produkt te blijven zitten.

Dat alzoo Kommissarissen-Generaal er zoo spoedig op bedacht waren, om die kultuur van zulk een belangrijk artikel uit haren staat van verval op te beuren, laat zich zeer goed hooren. Maar men zal mij moeten toestemmen, dat het aanmoedigen eener kultuur, met het bepaalde doel, om haar te onderwerpen aan eene belasting, ten bedrage van gemiddeld 40 pCt. der waarde van het produkt, eene zonderlinge vertooning moest maken voor de bevolking, die de herinnering aan den vroegeren druk onder het Nederlandsch gezag nog niet geheel kon hebben verloren, terwijl haar ook het hoogst aangename van het *laisser faire* onder het britsch bestuur nog versch in het geheugen moest liggen.

Het is wel waar, dat de prijzen, tegen welke Kommissarissen-Generaal zich bereid verklaarden, de geteelde koffij van den Javaan over te nemen en welke jaarlijks op nieuw zouden worden opgegeven, in de eerste tijden vrij hoog gesteld waren, en dat het den inlander vrij stond, om naar diezelfde prijzen zijn belasting in natura te betalen, zoo hij niet verkoos haar

1 Zoo gering, dat waarschijnlijk de productie der Preanger-Regentschappen, gevoegd bij die der West-Indische koloniën, waar de koffijkultuur toen veel belangrijker was dan tegenwoordig, voldoende was ter voorziening in de behoefte van het oogenblik.

in geld op te brengen, en om tegen diezelfde prijzen zijn overig product te leveren; maar om daarin een aanmoediging der kultuur te zien, moet men of den Javaan niet kennen, of zich een verkeerde voorstelling maken van den werkelijken stand der zaak. Laat ons zien, wat er van was.

Voor de zes of zeven eerste jaren sinds den aanvang der nieuwe regeling kan men aannemen, dat de prijs, waarvoor de bevolking hare koffij aan het gouvernement kon leveren, of waarnaar hare belasting werd berekend, gemiddeld heeft bedragen ƒ 30 per pikol. Bij eene productie alzoo van vijf pikols had de planter aan

produkt voor eene waarde van	ƒ 150.-
waarvan de belasting ad ⅖ of 40 pCt., bedroeg	ƒ 60.-
zoodat hij zuiver overhield	ƒ 20.-

Naar die voorstelling, andere bijkomende omstandigheden niet medegerekend, stond derhalve de zaak voor den planter niet onvoordeelig. Maar het was er verre van af, dat elk koffijplanter gemiddeld vijf pikols produceerde. Zelfs tegenwoordig, nu de koffij-kultuur zoo veel geregelder geschiedt dan toen het geval was, bedraagt de produktie niet veel meer dan gemiddeld twee pikols per koffijplantend huisgezin. Indien men nu daarbij nog in het oog houdt, dat de arbeid onder het kultuurstelsel veel verzwaard is, dat wil zeggen, dat het getal koffijboomen per huisgezin tegenwoordig gemiddeld veel grooter is dan in die dagen, dan geloof ik mij niet aan overdrijving schuldig te maken, wanneer ik de produktie onder het zoogenaamd stelsel van vrijwillige kultuur, bereken op hoogstens 1½, of gemiddeld 1¼ pikol per koffijplantend huisgezin, zoodat wij de volgende uitkomsten erlangen:

1¼ pikol à ƒ 30.,	ƒ 37.50
af belasting, gemiddeld ad 40 pCt.	ƒ 15.-
rest, zuiver voor den planter, gemiddeld	ƒ 22.50

Ofschoon bij deze cijfers de zaak reeds een minder gunstig aanzien krijgt, zoo is dit nog niet alles[1].

Veilig mag men het er voor houden, dat men in die dagen slechts één inkooppakhuis had tegen minstens drie in den tegenwoordigen tijd, zoodat toen de planter, die zich van zijn koffij,

1 Men moet hierbij niet uit het oog verliezen, dat van nieuwe aanplantingen in de eerste vier jaren geene vruchten te wachten zijn.

hetzij als levering van produkt, hetzij ter betaling van verschuldigde belasting, wilde ontdoen, meestal groote afstanden had af te leggen. En daarbij kwam, dat dewijl hij zijn produkt niet in eens te gelijk afwerkte en bereidde, hij zelfs verpligt was, meer dan eens naar het pakhuis te gaan, om daar telkens eenige kattis[1] ontbolsterde, bereide en gedroogde koffij te leveren.

Een dergelijke regeling kon natuurlijk aan de bevolking niet aangenaam wezen en de kultuur ging, waarschijnlijk dien ten gevolge, dan ook niet hard vooruit, zoodat, om haar niet weder in den vroegeren staat van verval te doen geraken, tot eene krachtige tusschenkomst der hoofden hoe langer hoe meer de toevlugt moest worden genomen. Die nieuwe bemoeijing lag evenwel volstrekt niet binnen den eigenaardigen werkkring dier hoofden, en, aangezien zij daarvoor geen kultuurprocenten ontvingen gelijk thans onder het kultuurstelsel, en zij ook geen menschen zijn, om zich eene zaak sterk aan te trekken, waarbij zij zelf geen voordeel kunnen behalen, kon die tusschenkomst bezwaarlijk tot iets anders leiden dan om de reeds zoo geringe winsten van den planter nog meer te doen verminderen.

Het behoeft ons dus niet te bevreemden, dat, onder zulk een zamenloop van nadeelig werkende omstandigheden, de koffijplanter, mits hij maar genoeg ontving om zijne belasting te kunnen betalen, geëindigd is met zijn produkt te verkoopen aan opkoopers, ofschoon die niet eens de helft boden van den prijs, waarvoor de koffij aan het gouvernement kon worden geleverd. Want terwijl die opkoopers, hoezeer voor het meerendeel hebzuchtige Arabieren en Chinezen, de koffij van den planter tot uit zijne dessa kwamen afhalen, werd deze daardoor bevrijd van den last der menigvuldige uitstapjes, die hij anders naar 's gouvernements pakhuizen moest doen.

En zoo ging de koffijkultuur hard achteruit, terwijl eindelijk nog - gelijk later uit het onderzoek van Du Bus gebleken is - het produkt, dat de planter kwam aanbieden tegen den prijs, dien 't gonvernement jaarlijks bepaalde en bekend maakte, door den met den inkoop belaste ambtenaren geweigerd werd, alleen ‘omdat de koffij tegen den bepaalden prijs verlies gaf.’

Inderdaad, er hebben in Indië zaken plaats, waarvoor het ge-

1 Een pikol weegt 125 Amsterdamsche ponden of 100 katti's. Een katti staat dus gelijk met 1¼ Amst. pond.

zond verstand stil staat, en die zoo raadselachtig zijn, dat men ze dikwijls onmogelijk kan verklaren. Of is het niet vreemd, dat een Gouverneur-Generaal bij besluit verklaart, tegen welken prijs de koffij kan en moet worden aangenomen, en dat de ambtenaren bij de pakhuizen die koffij tegen den gestelden prijs weigeren, omdat zij verlies geeft?

En wil men nu voor die vreemde zaak eene uitlegging vinden, dan zal men welligt beginnen met de gissing, of niet soms de prijsbepaling door de regering slechts pro formâ geschiedde, en men onder 's hands aan de betrokken ambtenaren den last gaf, om de koffij toch niet aan te nemen. Doch wie zou willen gelooven, dat eene regering zich tot eene zoo lage handelwijze zou laten vinden, terwijl toch niets haar behoefde te beletten, de prijzen vooraf lager te stellen? En het is buitendien niet waar, dat op de in het tijdvak van 1818 tot 1825 ingekochte koffij ooit verlies zou zijn geleden. Slaat men b.v. het 'Aardrijkskundig en Statistisch Woordenboek voor Ned. Indië' op, dan vindt men bij het woord *koffij*[1] eene uit officieele bescheiden getrokken opgaaf van de prijzen, waartegen dit produkt ingekocht, en van die waarvoor ze daarna weder in publieke veiling verkocht werd, terwijl men onder al die genoemde jaren geen enkel vindt aangewezen, waarin de koffij niet minstens ƒ 5 per pikol meer heeft opgebragt, dan er voor den inkoop aan was besteed.

Neen, de eenige aannemelijke verklaring is m.i. deze, dat de betrokken ambtenaren òf met de opkoopers onder één deken lagen, òf zelf ook opkochten, en alzoo door weigering van het produkt den ongelukkigen planter dwongen, zijne koffij, die hij moeijelijk meer kwijt kon raken, tegen een spotprijs aan hen af te geven.

Inderdaad, als men de Publicatie leest, die bij het besluit van Kommissarissen-Generaal 7 Nov. 1817, n°. 17[2] is gearresteerd en waarbij aan de bevolking kennis werd gegeven van de maatregelen, die ter opbeuring van de koffijkultuur waren aangenomen, dan wordt men aangenaam getroffen door de uiterst welwillende bedoelingen, welke Kommissarissen-Generaal ten aanzien der bevolking koesterden. Maar legt men daarnaast hetgeen de Heer Du Bus de Ghisignies in 1827 in een rap-

1 Zie het 2de Deel op pag. 173, 1ste kolom.

2 Te vinden in het Indisch Staatsblad van 1817, sub. N°. 55.

port aan den toenmaligen Minister van Koloniën als het resultaat van zijn onderzoek naar de koffijkultuur mededeelt, dat ‘van deze geheele vrije kultuur op Java niets te vinden was, dat vrij mogt heeten, dan de naam allen,’[1] dan vraagt men zich af, hoe het toch mogelijk is geweest, dat zulke bedoelingen tot zulk een einde hebben geleid, terwijl van de zijde der regering geen enkel bewijs was gegeven, dat er een revirement in de staatkundige rigting had plaats gehad.

Alleen de door mij zoo even aangewezen gang van zaken kan een afdoend antwoord op die vraag geven. De maatregel moest het doel, dat men zich aanvankelijk gesteld had, wel missen bij de zware belasting, welke van het produkt moest worden opgebragt, en bij die andere maatregelen, die er als het ware op aangelegd schenen te zijn, om den planter ten eenemale van de zaak afkeerig te maken. Zou het mogelijk zijn, om irrationeler te werk te gaan? En is het niet gerust te onderstellen, dat alleen eene meer belanglooze staatkunde met meer kennis aangaande de bevolking, een geheel ander resultaat zoude hebben gegeven?

Aan de werkelijk goede bedoelingen van Kommissarissen-Generaal valt in het minst niet te twijfelen. Niet alleen geven de aangehaalde publicatie en alle hunne andere stukken, die over de belangen der bevolking handelden, daarvan getuigenis, maar, wat meer zegt, aan het hoofd der commissie stond de Heer Elout, een man, zoo conscientieus als men er maar zelden vindt en die niet met woorden speelde, om ze later voor iets anders te gebruiken dan hij werkelijk bedoelde; en naast hem zag men den Gouverneur-Generaal Baron van der Capellen, wiens edele zin door velen geroemd is[2].

De geheele fout lag daarin, dat men op twee gedachten hinkte, en dat men daartoe wel gedwongen was door moeijelijkheden, die men voor een groot deel aan zich zelf te wijten had. De maatregel van Kommissarissen-Generaal was de eerste stap, die in eene verkeerde rigting werd gedaan, en die, zeker tegen

1 In het reeds aangehaalde 1ste deel van het ‘Woordenboek’ vindt men op pag. 174 in extenso het resultaat van het door den Burggraaf Du Bus omtrent de koffijkultuur gedane onderzoek, waarvan hier de slotwoorden worden gegeven.

2 Den Heer van der Capellen heb ik niet persoonlijk gekend, maar onder den Heer Elout, tijdens hij Minister van Marine en Koloniën was, heb ik ruim drie jaren als kommies bij het Departement gediend. Ik werd benoemd in het najaar van 1826 en de Heer Elont trad af op het einde van 1829. Het getuigenis, dat ik hier van hem afleg, steunt derhalve op persoonlijke ervaring.

de aanvankelijke verwachting, in 1830 aanleiding gaf tot de invoering der verpligte koffijkultuur over geheel Java. Want het was voornamelijk op die ellendige resultaten van de regeling der Kommissarissen-Generaal, dat door den Generaal van den Bosch gewezen werd, toen hij wilde aantoonen, dat zijn stelsel veel beter was.

En waarlijk, ofschoon men mij wel niet zal verdenken van groote ingenomenheid met het stelsel van den Heer van den Bosch, dat ik niet opgehouden heb te bestrijden, nadat ik het door eigen aanschouwing heb leeren kennen, - ik kan toch niet anders dan de bekentenis afleggen, dat het, in vergelijking met de resultaten van het voorafgegane tijdvak, werkelijk eene verbetering van het lot van den inlander mogt heeten. Ik ga verder. Had men aan het kultuurstelsel een andere rigting willen geven,- eene rigting, waardoor het steeds voordeeliger voor de bevolking had kunnen worden, en deze lust zou hebben gekregen, om uit eigen vrijen wil datgene te doen, waartoe men meende haar te moeten dwingen; - had men de baten, welke dat stelsel afwierp, geheel of althans gedeeltelijk willen aanwenden, om die bevolking verder te ontwikkelen; - en had het moederland op die baten niet de hand gelegd of blijven leggen, toen het uit zijn financiëlen nood gered was, alleen om zich vet te mesten, zijne spoorwegen te kunnen aanleggen, en zijne eigen, al hooger en hooger opgevoerde huishouding te helpen schragen, dan zou ik, hoezeer een verklaard vijand van alles wat naar regtstreekschen dwang der bevolking zweemt, er nog eenigzins vrede mede hebben kunnen krijgen. Nu is dat alles helaas! geheel anders geweest.

Doch keeren wij nog voor een oogenblik tot het tijdvak van vóór 1830 terug. Vraagt men mij: of dan de ellendige resultaten, zooals ze door den Heer Du Bus, en later door den Generaal van den Bosch geconstateerd zijn, destijds het onvermijdelijk gevolg moesten wezen van elk streven, om tot eene vrije koffijkultuur te geraken, dan moet ik volmondig neen antwoorden; maar dan had men ook op den breeden, door Raffles gelegden grondslag moeten blijven voortwerken en zich de mogelijkheid hiertoe niet moeten benemen door zich in zijne financiën vast te werken. Men had zich moeten bepalen bij de heffing van eene matige belasting van de koffijgronden en een even matig regt op den uitvoer van het produkt. Men had de concurrentie niet moeten stremmen en niet, door den Europeaan

te weren, den inlander prijs moeten geven aan gewetenlooze, roofgierige Chinezen en Arabieren, in vergelijking met welke de Europeaan zich over het algemeen waarlijk niet behoeft te schamen.

Doch het is hier niet de plaats om aan te toonen, wat men had behooren te doen. Ik heb in dit opstel alleen willen bewijzen, dat de kennis van den Javaan onmisbaar is voor ieder, die hem tot zijn goed regt wil laten komen. En voor die kennis - behoef ik het nog te doen opmerken? - werd ook in het behandeld tijdvak bitter weinig gedaan, omdat men er nog maar niet toe kon komen, eene geheel belanglooze staatkunde, zooals die door Raffles was ingewijd, onverdeeld te volgen. Onkunde en baatzuchtige politiek gingen ook in dien tijd hand aan hand.

Over de geschiedenis van het tijdvak van 1816 tot 1830 ligt eene zonderlinge tint. Overzie ik het in zijn geheel, dan krijg ik er den indruk van als van een schip zonder roer of zonder stuurman, dat steeds door de winden wordt heen en weer geslingerd. Men wist niet regt wat men wilde, en naast het vrijgevige plaatste men het bekrompene, zonder in te zien, dat het eene het andere onvermijdelijk moest vernietigen. De vijfjarige oorlog tegen Diepo Negoro was het laatste bedrijf van het drama, en toen het geëindigd was, mogt de verarmde en vermoeide bevolking zich nog gelukkig achten, dat eene krachtige hand de teugels in handen nam, om haar aan een stelsel van verpligten arbeid te onderwerpen.

(*Wordt vervolgd*).

Nieuw Amerika.

Er is waarlijk iets verfrisschends in om in deze sombere dagen, somber in de maatschappij zoowel als in de natuur, een wakker man met warmte en ingenomenheid, ja met een bepaald enthousiasme zelfs te hooren vertellen van zijne verre togten in eene ons geheel nieuwe wereld. En dan nog wel een man wiens verleden ons waarborgt dat hij al het vreemde heeft gezien met het ervaren oog van den sinds jaren beproefden reiziger, en met een kennis die niet enkel de vrucht is van de studie van boeken, maar ook wel degelijk van de studie van menschen. In Engeland draagt Hepworth Dixon een van die namen, wier klank vertrouwen inboezemt. Geen land bijna van Europa, waar hij geene reisherinneringen van heeft overgehouden; en zoowel Afrika's Noordkust, als Indië's uitgestrekt gebied heeft hem zoo gemeenzaam gemaakt met den vreemde, dat hij zich dadelijk overal burger gevoelt. Hoe afwijkend zijne nieuwe omgeving ook zij van hetgeen waaraan hij in zijn vaderland is gewoon geraakt, hij is daardoor geenszins belemmerd in zijn oordeel; integendeel, dat contrast scherpt nog eer zijn blik, en veel wat hij elders zag verklaart hem juist het vreemde wat hij nu voor zich heeft.

Aan de hand van zulk een man te reizen, voorspelt genot. Niet zoo velen wagen togten als de zijne. Wanneer de fashionable toerist in onze dagen van stoombooten en spoorwegen het reizen al een kunst noemt, alleen omdat het sneller vervoer tot wat meer spoed drijft, dan zou de goede man zeker bitter onbeholpen staan wanneer hij onzen reiziger had te volgen. Want in dat verre Westen gelden alleen moed en goud; op naam noch stand wordt daar gelet. De meeste bewoners hebben juist in arren moede de streken verlaten, alwaar nog bijna alles op die vermolmde steunselen rust, en alleen nieuwe

menschen zijn bij magte te leven en te werken in die geheel nieuwe wereld. Hepworth Dixon beweert, dat toen hij in den zomer van 1866 naar Westelijk Amerika trok, zijne illusiën om veel nieuws te zien en te hooren, niet overgroot waren. Want hij had maar al te dikwerf ondervonden hoe overdreven meestal de schilderingen zijn van het verre vreemde, en hoe zelden men dat oorspronkelijke en karakteristieke en pittoreske in landen en volken vindt, wat vroegere reizigers er met zooveel smaak van weten op te disschen. Ditmaal echter had hij zich bedrogen gevonden. Oude menschen en oude toestanden had hij verwacht te vinden in die nieuwe wereld, maar overal waar hij zijnen voet had gezet, hadden nieuwe gedachten, nieuwe plannen, nieuwe middelen zich voor hem opgedaan.

Geen wonder waarlijk dat de man met ingenomenheid van zulk een togt gewaagt. In een zee van frissche denkbeelden rond te dwalen; dag aan dag van nieuwe, nooit bij ons opgerezen plannen met hartstogt te hooren gewagen door menschen wier leven ons belang inboezemt, omdat hunne wenschen en begeerten ons evenzeer verrassen als de middelen die zij ter bereiking daarvan, blijkbaar met succès, aanwenden, waarlijk voor hem, die zijn leven lang rondgeloopen heeft in het gareel van onze Europesche maatschappij, moet zulk eene wereld eene ongekende aantrekkelijkheid bezitten. Hoe weldadig reeds moet die prikkel van een enthousiasme op ons werken, al kunnen wij er onze sympathie ook niet altijd aan schenken. In onze overbevolkte steden en in onze zoo weinig wisselende omgeving hebben wij gaandeweg de eene illusie na de andere, ten slotte zelfs met zeker welgevallen, afgebroken, omdat wij gedurig meer reden hadden ons te verheugen over het ontsnappen aan de gevaren waaraan zelfs het beetje hartstogt, dat toch gelukkig nog bij iederen mensch overblijft, ons blootstelde, dan over de victorie die wij daardoor over wat dan ook hadden behaald. De halfheid van overtuiging, - het onvermijdelijke gevolg van die verminderde warmte van gevoel, - waarmede wij alles rondom ons zien verrigten, besmet een ieder, sleept eindelijk ook den langen tijd nog meest wakkere mede. Meer en meer wordt de prikkel verstompt die ons oog open en helder moest houden voor alles wat er nieuws en opmerkelijks in onze nabijheid of verre van ons geschiedt, en die ons hart moest doen kloppen voor iedere nieuwe gewaarwording die wij van elders ontvangen. De treurige ervaring die wij gedurig opdoen, dat de grootheid

die wij bewonderden schijn, en inderdaad laagheid was; dat de kennis die wij eerbiedigden, versierde onkunde bleek; dat de vriendschap die ons werkelijk goed deed, alleen diende om eigenbelang te bedekken, ze heeft ons al spoedig uiterst spaarzaam leeren omgaan met onze waarachtige bewondering en liefde voor anderen. Die anderen echter hebben ons dadelijk met gelijke munt betaald. Zoo heeft men geleerd zich voor elkander te verbergen, toch den schijn aannemende van open te zijn. Wat men handigheid noemt, heeft een overwegende magt in onze maatschappij verkregen. De niet een ieder eigene en niet door allen zoo ligt aan te leeren tact van kalm en voorzigtig overleg, van naauwkeurig wikken en wegen, niet van hetgeen eerlijk en loyaal is, maar van hetgeen raadzaam en voorzigtig belooft te zijn, heeft menig van nature nobel hart ganschelijk overmeesterd. *Sentinelle, veillez*, heet het dadelijk daar binnen, zoodra men anderen ontmoet; *genadig regt* is de inwendige smeekbede waarmede men hen verlaat. Het eerste kenmerk van den man van beschaving, nooit eenigerlei hartstogt te laten blijken, altijd welwillend te schijnen, daar bovenal waar juist alle aanleiding bestaat voor het tegendeel, is dan voor een ieder verzekerd. Hoe gemakkelijk en kalm vloeit dan ook alles voort. Alle ruwheid van woord en daad is vermeden, en welwillendheid, hoezeer dan ook in schijn alleen, bezielt onze geheele omgeving, ja onze atmospheer is er van doortrokken. Uitnemend succès der wereldwijzen! Maar men wachte nu ook van die gladde en effene maatschappij geen waarachtig enthousiasme voor al wat goed en edel is, geene warme ingenomenheid met nieuwe denkbeelden, geene dweeperij met deze of gene stoute vinding of grootsche gedachte. Tot verwondering toe is een hartstogt die verbannen moet worden, want ze zou den effen stroom van ons fashionable leven dreigen te rimpelen. Immers de baardelooze blasé is de volmaakte type van onzen tijd! Aanbiddelijke Benoiton!

Andere toestanden vindt men in het verre Westen. Daar weinig welwillendheid, maar veel hartstogt; daar weinig schijn, maar alles wezen. Maar daar ook eene kracht en een magt van wil, die ons begrip te boven gaan. Willen schijnt daar geen ander woord te zijn dan kunnen. Het is daar de geheele mensch die met zijn geheele ziel aan de verwezenlijking van eene enkele gedachte, van een enkelen hartstogt is overgegeven. Hij wijkt niet af ter regter- noch ter linkerzijde, eer zijn droom-

beeld zigtbaar voor hem staat. En naauwelijks is hij meester van zijn doel, of de overwinning prikkelt hem om onmiddellijk aan een nieuw denkbeeld evenzeer leven te geven. Zoo blijft de geest vruchtbaar, ja onuitputtelijk; zoo verkrijgt de mensch kracht van wil en magt van uitvoering, en zoo neemt hij toe in vertrouwen op zich zelven, wetende dat God hem steunt die den arbeid niet een vloek maar een zegen acht.

Maar ook de harde wet der noodzakelijkheid drijft die nieuwe mannen voort. Eens weggetrokken uit den behagelijken dommel van het leven in de groote stad of in de welvarende streek;... en het strenge gebod van den arbeid is onverbiddelijk voor hem. Arbeid en leven, luiheid en dood, ziedaar zijn keus; een middenweg daartusschen bestaat er niet. Dat echter weet de man eer hij naar die verre landen heentrekt. En wèl moet er kracht wonen in hem die dat gevaar willens en wetens trotseert, en wèl hartstogt voor de overtuiging, die hem noopt de wankele toekomst te stellen boven het gemakkelijker leven te midden der zijnen. Want niet de bedelaar, de van alles verstokene en van allen verlatene trekt uit de beschaafde wereld er heen, maar juist de man die ver van ontbloot is van datgene wat de oude wereld als het hoogste schat, geld en kennis. Aanvankelijk noemde men hen dwazen die zulk een stout bestaan aandurfden, maar zelfs niet fluisterend wordt die naam ergens meer over hen uitgesproken. Met meer vaardigheid en spoed toch handelen die nieuwe mannen van ijdele theorieën in plaats van beproefde praktijk, zoo als de wereldwijzen der oude wereld hen zouden noemen, juist op het terrein der werkelijkheid, dan hunne zooveel kalmer en voorzigtiger stamgenooten. In gansch onbebouwde streken weten zij in korter tijd geheel nieuwe steden te bouwen, dan wij onze oude steden weten te verfraaijen en uit te breiden. Kerken en schouwburgen en banken en hôtels, al die kenmerken van hoofdplaatsen in de oude wereld, ontbreken in geene dier nieuwe grensplaatsen. Stel dat tegenover de moeite die wij ten onzent ondervinden om ook maar met een enkel gebouw het aantal onzer eeuwenoude kerken te vermeerderen, de bezwaren die wij ontmoeten waar het zelfs alleen de verbetering geldt van een toch algemeen als gebrekkig erkend theater, den strijd dien de oprigting eener nieuwe bank bij ons moet kosten, het bijna onmogelijke om ook maar een enkel goed ingerigt hôtel zelfs in de hoofdstad, te vestigen. Zouden dan groote beschaving en

grootsch krachtbetoon niet zamen kunnen gaan? Want hoeveel kunstiger ook de gewrochten der oude wereld mogen zijn tegenover die der nieuwe, eene vergelijking van de hulpmiddelen van kapitaal en kennis waarover beide bij den aanleg te beschikken hadden, doet den evenaar toch ten voordeele der laatste overslaan. Maar mislukking in de nieuwe wereld is hetzelfde als hervatting van den arbeid met meer kracht, omdat de ervaring meer wijsheid heeft geschonken, terwijl in de oude wereld daarentegen falen schande heet. Alleen dat werk hetwelk geruimen tijd ongedeerd tot mikpunt heeft verstrekt van de handigsten onzer handigen, heeft eene toekomst bij ons. Wel groot moeten dus de eigenaardige bekwaamheden zijn van hen, die dit geslacht van Argusoogen nog weten te verschalken. En toch, ook op die uitstekenden mogen wij wijzen.

Ten slotte zou men bijna geneigd zijn tot de stelling te komen, dat ook die mannen van de nieuwe wereld onmagtig zullen bevonden worden tot het scheppen van zooveel grootsch, zoodra zij tot het peil onzer beschaving geraken. Alweder dus de onvolmaaktheid van dit ondermaansche; geene keuze mogelijk tusschen goed en kwaad: beide moeten vereenigd blijven. Kies het kalme, effen leven van de beschaafde wereld, maar doe dan tevens afstand van al wat enthousiasme of hartstogt heet; of wel, waag uw leven in wildernis en ruwe omgeving, maar geniet dan ook volop het verheffende en bezielende voor eene overtuiging, welke ook, ze zij goed of kwaad, dwaas of wijs, ijdel of gegrond, te leven en te strijden, ja, zoo noodig, zelfs te sterven. Voor dat laatste echter zal men bij dit geslachte moeijelijk de noodige kracht vinden. Daarentegen vermeidt het zich in de bewondering der oude martelaren die aan hunne geloofs- of staatkundige overtuiging hun leven ten offer bragten. Hoe kleiner de moed is tot navolging, hoe hooger de loftoon stijgt over hun bestaan. - Alleen tusschen uitersten hebben wij dus te kiezen, tusschen ijskoude onverschilligheid en alligt overdreven enthousiasme. In dat gebod alleen is onze beschaafde maatschappij niet welwillend. Of dat scherpe contrast echter zoo blijven zal? Ik waag 't er aan te twijfelen. Zoodra maar de dagen weêr over ons komen van vervolging voor onze overtuiging, in het godsdienstige of in het staatkundige, dan zal de reactie van laauwheid en onverschilligheid te feller zijn, naarmate ze langer stand heeft gehouden. Beschaving en enthousiasme behoeven geene strijdende elementen te zijn.

Twee groote hartstogten hebben deze nieuwe wereld gesticht, zegt Hepworth Dixon, de hartstogt der vrijheid en die der godsdienst. En oneindig grooter invloed hebben beide geoefend op het maatschappelijk en huiselijk leven dier nieuwe mannen dan van ons, wijzen en magtigen in de oude wereld. Te schetsen wat die beide krachten aldaar hebben gewrocht, maar ook wat ze hebben vernietigd, vooral echter den geheelen omkeer die ze in het leven van den man en van de vrouw aldaar hebben gebragt, is zijn doel. Hij doet dat met eene levendigheid van voorstelling en met een meesterschap over de taal, die mij althans de taak der lezing van zijn pas verschenen werk even aangenaam als gemakkelijk heeft gemaakt. Toch zijn het twee lijvige boekdeelen waarin zijn N e w A m e r i c a , de titel dien hij aan zijn werk heeft gegeven, verschenen is, en reeds dat stevig dubbeltal zal voor menigeen een eigenaardig bezwaar opleveren om het zich toe te eigenen. Maar daarom te meer wensch ik mij slechts te beperken tot een vlugtig overzigt, opdat de begeerte tot kennismaking met den schrijver zelven toeneme.

Al dadelijk trek ik de laarzen van den wildeman aan en stap met reuzenschreden over bijna het geheele eerste deel heen. Aan die beschouwingen over de roodhuiden, waag ik mij niet. Ik laat de Cheijennes en de Comanches, de Sioux en de Arappahoes in vrede in hunne bosschen en kreken en rigwant, want hun treurig lot boezemt mij eer medelijden dan belangstelling in. Treurig noem ik dat lot en wel in dubbele mate. Want niet alleen vermindert de beter gewapende hand van den blanke hen jaarlijks in aantal, maar ook hun deelgenootschap in zijne ondeugden dunt hunne rijen. En, nog treuriger voorwaar, hunne nagedachtenis kan naauwelijks worden betreurd, omdat geen ander teeken van hen achterblijft dan het enten van hunne bijna onmenschelijke verkeerdheden op den stam hunner blanke vervolgers. Heeft het kind der natuur de ongebondenheid en de dronkenschap van den zoon der beschaving al spoedig overgenomen, de laatste heeft weldra van den eerste die wreedheid en list geleerd, waarvan hij hem thans het slagtoffer maakt. De Yankee, die zegevierend kwam aanrijden met het been dat hij van zijn Indiaanschen vijand had afgehouwen en waarop hij beweerde twee volle dagen geteerd te hebben, was de volleerde scholier van den vreeden inboorling. En wanneer men den blanken overwinnaar zijne martelingen verwijt van den armen roodhuid, dan verzekert hij koel-

bloedig nog mededoogend jegens hem gehandeld te hebben in vergelijking met de gruwelen welke de Indianen aan zijne vrouwelijke landgenooten hebben bedreven. De enkele mededeeling daarvan doet u dan ook het bloed in de aderen stollen.

Dwars door het tooneel van die ontmoetingen der blanken met de roodhuiden heen, trekt Hepworth Dixon met zijn vriend naar het verre Westen. Weldra is hij te midden der eindelooze prairie, gezeten of liever alleen bij fellen regen of brandenden zonneschijn gedoken in een soort van kar met linnen huif, die binnen zoo opgepropt is met geheele balen van brieven, dat zij er naauwelijks de noodige ruimte voor henzelven in kunnen vinden. Die wagen is de brievenpost, en al spoedig blijkt het hun dat zij zelve het gewapend convooi uitmaken, dat voor de veiligheid van het transport der brieven voorgeschreven is. Een morsige jongen ment het driespan muilezels, en wanneer de geheele kudden van buffels hen voorbij gedraafd zijn, moeten zij ieder oogenblik het geladen pistool voor den dag halen, omdat gedurig Indianen, die blijkbaar op verkenning uitzijn, even onverwacht voor hen staan als onbegrijpelijk snel weder verdwijnen. De angst, waarmee de enkele blanke dien zij hier en daar vinden hen ontvangt, vermindert den indruk niet van het gevaarlijke van hun togt. Maar geen andere weg dan deze leidt over den breeden Missouristroom door den nog zoo onbevolkten staat van Kansas. En Salt-Lake City, de hoofdplaats der Mormonen, het doel van zijne reize, is op geene andere wijze te bereiken. Eens daar gekomen zijnde, denkt hij dan ook naauwelijks meer aan die woeste horden welke den togt zoo bezwaarlijk maken, en waarvan men het blanke element moeijelijk meer den stamgenoot noemen kan, omdat het in woestheid en ongebondenheid, met den ruwen zoon der wildernis schijnt te wedijveren. Niet die mannen echter stichtten de nieuwe volkplantingen, niet zij mogen de pioniers der beschaving genoemd worden, noch de dragers der nieuwe denkbeelden van het Oosten naar het verre Westen.

Daartoe behooren echter in waarheid zij, wier eerste kamp onze reizigers eindelijk bereikten, in hoe scherp contrast dan ook vele hunner wetten met onze begrippen, zelfs van zedelijkheid, mogen staan. Bisschop Mijers van het Mormonenkamp aan den Bearriver, ontving hen zoo liefderijk en verzorgde hen zoo trouw, dat zij al spoedig met snelle schreden van de Wasatch bergen konden afdalen en het Nieuw Jerusalem be-

reiken, dat eensklaps aan hunne voeten lag, schilderachtig ingesloten door het Slatmeer en het Utahmeer, welke door den Jordaan met elkander verbonden worden. Gelukkiger punt om zich te vestigen had Brigham Young, de hoogepriester der Mormonen, moeijelijk kunnen kiezen. Trouwens, een engel had hem in den droom een zekere plek aangewezen, waar hij den tempel moest stichten. En toen hij rondtrok om eene geschikte plaats te zoeken waar hij zich met zijn volk zou nederlaten, herkende hij hier op eens die plek door den engel aangeduid en de keuze was beslist.

Saltlakecity beslaat eene oppervlakte van twaalf honderd bunders, verdeeld in blokken van vier bunders, welke weder in acht stukken zijn afgebakend, elk waarvan voldoende wordt geacht voor een huis en tuin. In het midden zal later de tempel, waarvan nu alleen nog de granieten grondvesten gelegd zijn, verrijzen, terwijl breede en sierlijk beplante straten vandaar naar de vier windstreken uitloopen. In de hoofdstraat staan de regeringsgebouwen en de woningen der drie hoogepriesters, Brigham Young, Kimball en Wells. Theaters, bankgebouwen, kantoren, winkels, magazijnen, hôtels en woonhuizen van allerlei soort en grootte, nu eens van hout, dan weer van eenvoudig in de zon gebakken steen, enkele ook van graniet opgetrokken, staan aan beide zijden der breede wegen en nemen voortdurend toe in aantal en in sierlijkheid. Overal is leven en beweging, nergens wanorde, want snel en geslepen is de policie, die tot zelfs de benden woestelingen, welke van of naar Californië trekken, uitmuntend weet te beteugelen. Dronkenschap is bijna onmogelijk in eene plaats alwaar wel tot de fijnste versnaperingen toe van Europa in kwistigen overvloed te koop zijn, maar waar geestrijke dranken en zelfs tabak eigenlijk verboden zijn. Daarentegen is er ruimschoots gelegenheid tot algemeene uitspanning, vooral in een uitnemend ingerigt theater; en de beminnelijke dochters van de hoogepriesters zelve, mogen als de beste der actrices genoemd werden. Want Young acht het ongepast dat de kinderen van armen alleen een beroep zouden oefenen, waarvoor zijne eigene kinderen zich te hoog zouden rekenen. Toch weet hij die bevallige actrices zeer goed te bewaken. Want toen eens een rondreizend acteur hem om de hand van zijn oudste dochter vroeg, was zijn niet onaardig antwoord: ‘Ge hebt Hamlet goed opgevat en zelfs Julius Cesar zeer goed gespeeld, maar naar de rol van Alexander moet gij niet dingen.’

Het uiterlijk van den profeet is werkelijk innemend. Zijn breed en open gelaat, met die heldere blaauwe oogen en blonden baard, doen u denken aan den welgestelden burgerman uit de provinciën, te meer, daar hij altijd keurig netjes in 't zwart is gekleed, met wit vest en witten das. Hij zoowel als zijne vrouwen, kleeden zich geheel naar de engelsche modes. En wanneer zij met haar binocles in de hand de acteurs of het publiek uit haar loges opnemen, dan zoudt ge meenen in deze of gene stad van Engeland en niet in het verre Westen te zijn. Alleen zult ge daar moeijelijk een huisvader vinden zoo als onze Young, die dikwijls met zijne twaalf vrouwen en acht en veertig kinderen, waarvan enkele reeds getrouwd zijn, in den schouwburg zit.

Arbeid is het hoofdgebod van de Mormonen. Door arbeid moet de mensch veredeld worden. Te leeren voorzien in alle zijne behoeften door eigen handenarbeid, dat wordt een ieder die zich bij hen wil nederzetten ten scherpste ingeprent. Leer akkerbouw, leer veeteelt, leer broodbakken, leer uw huis bouwen, leer wat ge maar kunt, dan zal al het andere van zelf volgen, want ge zijt dan zeker van den zegen Gods en van den vrede van Jezus Christus, dat is de onveranderlijke toespraak waarmede Young den nieuw aankomende ontvangt. De vreemdeling leere ook ten spoedigste Engelsch, de taal van God, van het boek der Mormonen, van den laatste der dagen. Godsdienstige toespraken acht hij onnoodig, want de godsdienst is den Mormon zoo tot in merg en been gedrongen, dat uitwendige plegtigheden weinig nut voor hem hebben. Het zijn Gods wetten die hem leeren, dat hij alleen door arbeid zijne zonden kan boeten en den eeuwigen vrede deelachtig worden. Niet dat hij daarom den tempel en de dienst aldaar overbodig acht, integendeel, gewillig staat hij daarvoor een tiende af van zijne oogsten, maar de arbeid, het offer dat hij Gode wijdt, zij zijne eerste gedachte. Vandaar dan ook dat maar gaandeweg aan den tempelbouw wordt gearbeid, terwijl daarentegen de schouwburg oogenblikkelijk moest gereed zijn. Want de eerste is aan de eeuwigheid gewijd en de laatste aan die dingen welke geen uitstel dulden.

Maar al dat schijnbaar zonderlinge heeft eene zeer geldende oorzaak. De ingenieurs en de oude kolonist, die deze streek naauwkeurig hadden opgenomen eer Young er zich vestigde, verklaarden teregt dat geene honderd man van de opbrengst

van dit land in het leven konden blijven, En gewone menschen met gewone bedoelingen zouden ook voorzeker van ellende zijn omgekomen in datzelfde land, wat den Mormonen rijke oogsten verschaft. Maar de Mormon is een man van hartstogt, die met eene ongewone kracht bezield is voor het doel waaraan hij zich gansch en al heeft toegewijd. Met opgewektheid besteedt hij hier aan de twee bunders van dit drooge en barre land denzelfden arbeid, dien hij weet dat in het nabij gelegen rijke Missouri of Kansas toereikend zou zijn voor de bebouwing van twintig bunders. Want niet daar heeft God hem zijn werk aangewezen, maar hier, op deze onvruchtbare plaats. En hier moet hij zijn God een tempel bouwen.

In zulk een volk huist een ongewone kracht. Bezield door eene enkele gedachte, welke dan ook, waaraan het alles ten offer brengt, vermag het wonderen te doen. Let maar op den aanwas hunner secte. Zes en dertig jaar geleden telde Amerika zes Mormonen, Engeland noch het overige Europa eenen enkelen. En thans, in 1866, wonen alleen in Saltlakecity twintig duizend heiligen, zoo als zij zich noemen, of wel honderd en vijftig duizend in de honderd zes koloniën welke zij in deze streek hebben gevestigd, behalve de bijna tien duizend die zich in andere gedeelten van Amerika hebben neergezet. In Engeland wonen er reeds vijftien- en in het overig Europa ruim tien duizend, die dus met de twintig duizend die over Azië en de Zuid-Zee-eilanden verspreid zijn, in 't geheel ruim twee maal honderd duizend volgelingen van Joseph Smith uitmaken. Is die ontwikkeling, binnen den tijd van een menschenleven ontstaan, eene ontwikkeling die lijnregt in strijd is met de staatkundige wetten, met de godsdienstige overtuiging, met de sociale begrippen der geheele overige wereld, en wier bestaan verzekerd is door een grondgebied dat Spanje reeds aan uitgebreidheid overtreft en door een legermagt van twintig duizend welgeoefende soldaten, de belangstelling van de mannen van wetenschap en onderzoek niet overwaard?

Dan nog is ieder Mormon zoowel priester als arbeider en soldaat tevens, wat de magt van het geheel niet weinig versterkt. Hij is overal op zijne plaats, en even geslepen redetwister als degelijk arbeider en onversaagd militair. Nooit ziet ge hem ongewapend, en tot in de badkamer toe van uw hotel zult ge den revolver vinden. Vervolging heeft hun de wapenen in de hand gegeven en doen houden. Maar zij zijn ten allen tijde even-

zeer bereid hun militairen pligt als hun zendingswerk op te nemen. Zonderling volk, dat, hoewel zijne volgelingen doopende in den naam van Christus en den Bijbel heilig noemende, toch verder van het Christendom afstaat dan zelfs de Mahomedaan. Want God is in hunne oogen eigenlijk een President van den hemel, de eerste onder de hemelsche Grooten die zij in hunne nieuwe leer hebben aangesteld. Alles is nieuw bij hen, hun volk zoowel als hunne wetten, hunne zedelijkheid zoowel als hun kerkleer, hun priesterdom zoowel als hun God.

Van vervolging wachten zij dan ook hun heil, want: ‘hebben zij de waarheid, dan zal de wereld tegen hen zijn, hoe onmagtig ook op den duur tegen de uitverkorenen des Heeren.’ Die uitspraak bezielde hun profeet Joe Smith dan ook zoo zeer, dat hij zijne tegenstanders voortdurend als uittartte hem toch voor den regter te slepen. Tot negen en dertig malen toe mogt hem dat ook gelukken, en toen enkele woestelingen eindelijk zijnen kerker te Carthago binnenstormden en hem dood schoten, toen ook bleek in waarheid de kracht van de vervolging op de gemoederen der groote menigte. De man die bij zijn leven voortdurend beschuldigd werd van dronkenschap en oneenigheid met zijne echtgenoot over zijne vele geestelijke vrouwen, die man was nu, vermoord zijnde, eensklaps een martelaar, een heilige geworden. Met groote behendigheid wist de, van geboorte eenvoudige maar van verstand uitstekende Brigham Young partij te trekken van die opgewondenheid, en zijne medegeloovigen over te halen een land te verlaten waar hen toch nooit vrede en rust wachtte. Naar die barre streek aan het Zoutmeer, eene ware Doode Zee, onvruchtbaar en onbewoond, onbereikbaar gelegen tusschen de Rocky Mountains en de Sierra Nevada, voortdurend in gevaar bestookt te worden door de meest woeste en verdierlijkste stammen der Indianen en door de hongerige kudden van buffels en ander gedierte, waar boom noch struik groeide of drinkbaar water te vinden was, daarheen zou dat volk trekken als naar een land van belofte. Onverklaarbaar! Maar alleen onverklaarbaar voor hem die niet als Young de onwrikbare overtuiging had, dat dezelfde gespierde vuist en dezelfde verêelte hand die in andere Mormonenkampen rijke oogsten van een schijnbaar even onvruchtbaren bodem had weten af te dwingen, ook in die barre en verwijderde, maar juist daarom te veiliger wijkplaats, wonderen zou verrigten.

Een uittogt als die der Israëliten uit Egypte, verbaasde wel-

haast de beschaafde kringen van Amerika. De nieuwe geloovigen volgden Brigham Young naar het verre Westen, en gaven alle de genietingen en bekoorlijkheden des levens vrijwillig op, alleen voor de vrijheid van hunne overtuiging. Een andere stam dan de Amerikaansche zou nooit de bestemmingsplaats bereikt hebben, zoo groot waren de ontberingen die zij hadden te verduren, en de gevaren die zij hadden te trotseren. Maar de Amerikaan is een man van alle bedrijven, getuige de verschillende beroepen die de generaals na den laatsten oorlog gekozen hebben, getuige de kleeremaker die tegenwoordig op het Witte Huis te Washington zetelt. De gevatte regtsgeleerde van heden is morgen de handige metselaar; de bezielde prediker op den kansel tevens de beste jager op de prairie. Want de vrijwilligheid waarmede hij elke ontbering draagt ter wille van eene overtuiging, een doel, een droombeeld dikwijls, ontwikkelt ook alle zijne krachten en vermogens tot zulk eene hoogte, dat men den man die zoo groote onafhankelijkheid toont van het oordeel zijner medemenschen, ook de eer moet toekennen groote onafhankelijkheid te bezitten van hunne hulp. Schrikkelijk was soms het lijden der voorhoede vooral, en gedurig hoorde men de lofzangen weêrgalmen die de treurenden over hunne dooden en de bijna moedeloozen onder hunne ontberingen kracht moesten geven om toch onversaagd voorwaarts te streven. En toen zij eindelijk hun woest bestemmingsoord hadden bereikt, was daar alleen die strenge leer van den arbeid hun behoud. Alles toch bleek door de hand des menschen te moeten worden gedaan, daar de natuur zoo weinig willig scheen hem te helpen. Maar juist die arbeid bragt weldra onbekende hulpbronnen van de natuur aan het licht. In een omzien waren wegen gebaand, beken geleid, houtzaagmolens opgerigt, boomen geveld, blokhuizen gebouwd, akkers geploegd, weiden aangelegd, de grondslagen voor den tempel verzameld, theaters ingerigt, ja werd tot zelfs een nieuwsblad uitgegeven, opdat toch onmiddellijk de moed der bevolking zou worden aangewakkerd om ijverig te volharden in een arbeid, die reeds dadelijk bewees veel te kunnen voortbrengen, wanneer de wil maar krachtig was. En toen in het eerste jaar de grootste moeijelijkheden waren overkomen, nam de ontwikkeling zoozeer toe, dat de kooplieden van Saltlakecity weldra gevierde namen waren in den mond van den New Yorker en Londenschen handelaar. Men make zich nu vrolijk over de zonderlingheden van de leer

dezer nieuwe geloovigen, - en wie onzer kan zich daarvan altijd onthouden, - maar men bewondere tevens hunne magt om alleen uit innerlijke overtuiging een werk te bestaan, dat waarlijk grootsch en indrukwekkend heeten mag. Spotternij verstomme voor een feit, dat niet alleen de bespotting, maar zelfs de hardste vervolging van geheel Amerika zegevierend heeft weêrstaan. En het denkbeeld, dat zoo vele mannen van kracht en kennis, - immers hoe zouden zij zich anders in zoo weinig tijds zoo stevig hebben kunnen vestigen en handhaven, - heeft bezield, moet toch ook eene waarheid in zich bevatten, al blijft die onzigtbaar voor ons. Niet ziekelijke geestdrijvers, niet weeklagende geloovigen hebben Saltlakecity gebouwd, maar mannen die zoowel den revolver als het houweel weten te hanteren, en die vrij wat meer kracht bezitten dan die zoo hoog beschaafden onder ons, die dikwijls hun leven lang zelfs geen middel voor eigen voldoend onderhoud weten te vinden. De man is bij de Mormonen voor den zwaren en ruwen arbeid, maar hij is de onbezoldigde prediker, want anderen kent de Mormon niet, tevens. De vrouw verzorgt de huishouding en de kinderen, terwijl de keurige handwerken en de fijne versnaperingen die ge allerwege van haar ziet, het bewijs leveren, dat hare vingeren door een uitnemenden smaak worden geleid. Zonder arbeid is er niemand, evenmin als er ook geen enkele bedelaar onder hen gevonden wordt. En zoodra een karavaan van emigranten aankomt, vergaderen oogenblikkelijk de bisschoppen en zorgen, dat ieder der vreemdelingen dadelijk werk erlangt. Zij ook kiezen de zendelingen die voortdurend naar alle oorden der wereld worden uitgezonden. De jonge man moet dan arbeidende, als een Duitsche handwerksgezel, de middelen zoeken om de plaats zijner bestemming te bereiken. ‘Toen ik, zonder een enkelen penning in den zak, van Amerika komende, te Southampton aanlandde,’ vertelde een hunner, ‘verkocht ik dadelijk mijne schoenen om eenige planken te koopen, waarvan ik het volk kon toespreken.’ Want bepaald de armen willen zij winnen. Hun beloven zij eene betere toekomst, mits zij breken met de wereld; want den arme, met name den arme van geest, is immers het koningrijk der hemelen toegezegd! En hemel en aarde zijn niet van elkander gescheiden, zoo als die wijzen van de prachtige tempels der groote wereld beweren, maar zij zijn één. Niet echter dat zij armoede eene deugd heeten, integendeel, zij willen den arme

juist rijk maken en hem overvloed verschaffen; maar immers hij alleen die niets heeft zal hen op die belofte volgen? Niemand mag gebrek lijden, dat is de leer van den Mormon; en terwijl de behoeftige in zijne woning gevoed wordt door den rijke, roept hij van heinde en verre de in ellende en kommer verzonkenen tot zich, opdat zij door arbeid welvaart erlangen.

Wanneer ge den Mormon vraagt naar hoogere begrippen van kerkleer of naar de verhouding tusschen ligchaam en ziel, dan is zijn antwoord dat hij daarvan even weinig zekerheid heeft als zij, die er de geleerdste vertoogen over houden. Hunne grondregelen komen eigenlijk in hoofdzaak daarop neêr, dat zij den mensch Gode gelijk achten, daar de mensch, die hier beneden een volmaakt leven geleid heeft, hiernamaals zelf god wordt. Die leer nu zou vooral in deze tijden niet eens zoo vreemd meer klinken, wanneer die maar niet door hunne zonderlinge begrippen omtrent het huwelijk werd beheerscht. Want zoo groote waarde kennen zij toe aan het huwelijksleven, overeenkomstig dat der patriarchen van Israël, met verscheidene vrouwen namelijk, dat zij zelfs aan de ongehuwden hiernamaals geen hoogeren rang willen toekennen dan dien van engelen, welke volgens hunne leer de onsterfelijke wezens zijn die op aarde maar gedeeltelijk aan hunne roeping hebben beantwoord. De zoodanigen kunnen nooit, zoo als de vaders van een talrijk kroost, zelf goden worden. ‘Alleen die patriarchen werden in den Bijbel vrienden van God genoemd,’ beweren zij.

Toch hebben zij een blind vertrouwen op hunnen God, hoewel zij hem zich voorstellen als een wezen van vleesch en bloed, maar dat oppermagtig regeert over de hemellingen, die allen onsterfelijk en in vier rangen verdeeld zijn. De eerste omvat de goden, de volmaakten naar ligchaam en naar ziel, die als vaders, hunne bestemming op aarde volkomen hebben vervuld; de tweede de engelen, die, als ongehuwden, maar gedeeltelijk aan hunne roeping hebben beantwoord; de derde de menschen, wier levende ziel nog in een menschelijk ligchaam huist; en de vierde de geesten, die wachten op hunne verschijning in het vleesch. Van dien God verwachten zij alles; op het geloof en het vertrouwen in Hem berust hun geheele leven. Dat leven is een leven van geloofsovertuiging. Daarom kennen zij vrees noch gevaar, al erkennen zij toch wel degelijk, dat zij de hun van God verleende krachten moeten aanwenden tot zelfverdediging en zelfbehoud. Geene ziekelijke gelatenheid of lijdelijke

onderwerping is daarvan het gevolg, maar integendeel putten zij daaruit juist een gevoel van kracht en van sterkte. Want zij vereeren in zich zelven een onverwoestelijk deel van hunnen god, de magt hebbende onsterfelijke zielen tot goden te verheffen. Hunne wetten zijn drieledig, en bepalen hunne verhouding tot de menschen als medegeloovigen en als vreemdelingen, hun beginsel en stelsel van regering en van hun huiselijk leven. Volgens het eerste, staat hun kerk open voor allen, behalve voor de negers, die in hun kleur den vloek Gods dragen van hun vader Kaïn, den eersten doodslager. Wie tot hen overgaat behoeft geenerlei vroegere overtuiging te laten varen; hij neemt ook de hunne, als nieuwe, eenvoudig bij zich op. Dat beginsel van algemeenheid, vrij van alle uitsluiting, is natuurlijk een groote kracht. Immers juist de grenzen der bestaande kerkgenootschappen veroorzaken verdeeldheid en strijd. - Als staatkundig beginsel stellen zij God voor als in voortdudurende persoonlijke gemeenschap, door zijn verkoren profeet, met de geheele maatschappij, die hij tot in de kleinste bijzonderheden toe regelt. Wat die profeet zegt, achten zij Gods stem. Van daar hun onbezorgd en vrolijk leven, want allen volgen den wil van God. Muzijk en dans en schouwburg veraangenamen het leven op deze aarde, de plaats van voorbereiding voor den hemel. Maar arbeid, handenarbeid vooral, moet die genietingen dubbel leeren waarderen, en tevens de middelen daartoe verschaffen; vandaar dat de arbeid heilig door hen genoemd wordt. Of leert niet reeds het Oude Verbond, dat hun blijkbaar gedurig tot gids verstrekt, dat hij voor koningen zal staan wiens arbeid kunstig is?

Maar in de leer van het huwelijk ligt het karakteristieke der Mormonen en ook de roep die van hen uitgaat. Het huwelijk, beweren zij, is de pligt van ieder mensch op aarde. Het is Gods wil dat de mensch tabernakelen zal bouwen voor die geesten welke wachten op hunne verschijning in het vleesch, en aan dien wil kan man noch vrouw alleen voldoen. Wij zien ook het dualisme in de geheele natuur en overal rondom ons. De ongehuwde is een onvolmaakt wezen, die maar gedeeltelijk zijne bestemming hierbeneden vervult. Niemand kan ook bisschop of ouderling worden, tenzij hij gehuwd zij. Ook die leer is zoo vreemd niet, maar alweêr de uitbreiding daaraan door de Mormonen gegeven, is zonderling, ja meer nog. Het gebod van huwen alleen was hun niet genoeg; de patriarchale huis-

houding der Israëlieten, mits ook die nog uitgebreid zelfs, was hun ideaal. Goed Mormon te zijn zonder vele vrouwen te hebben, achten zij ondenkbaar. Geen apostel onder hen die minder dan drie vrouwen heeft. Ja, de bevoegdheid der drie hoofden van de sekte is in dit opzigt zoo onbegrensd, dat van hunne huwelijken zelfs geene aanteekening wordt gehouden in de openbare registers. Daarentegen liggen zij ook onder de verpligting alle de vrome weduwen ten huwelijk te ontvangen, die dit na den dood hunner echtgenooten verlangen. En Brigham Young is op die wijze aan zoovele vrouwen verbonden, dat hij zelfs niet allen bij name kent die met den titel: echtgenoote van den profeet, regtmatig pronken. Intusschen zijn al zulke huwelijken eenvoudig in naam gesloten, zonder dat er ooit eenige betrekking tusschen de echtgenooten heeft bestaan. Het twaalftal waaraan Young wettig verbonden is, wordt trouwens zelfs voldoende geacht in die, te dezen opzigte zoo veel eischende maatschappij. Want men vergete niet dat hier zoowel als elders, de man verpligt is in het onderhoud zijner vrouw en kinderen te voorzien, zoodat alleen de vermogende Mormon bij magte is hierin een ideaal van zijne medeburgers te worden. Van de twaalf apostelen hebben twee ieder zeven vrouwen, en de beide volgende ieder vijf; vijf roemen ieder op vier echtgenooten, terwijl de drie overigen zich ieder met een drietal tevreden stellen.

Dat door deze bijna Oostersche huwelijken velen tot de Mormonen zijn toegetreden die anders alligt bij hun oude geloof waren gebleven, daaraan twijfelt wel niemand, hoe Young en de andere Hoofden ook mogen beweren, dat God zelf die huwelijken voorschrijft en bepaalt. En dat de sekte door die meerdere geboorten aanzienlijk in aantal toeneemt, is evenzeer natuurlijk. Maar dat juist wekt in hooge mate de bezorgdheid van den Amerikaanschen wetgever, hoewel de ervaring van het Oosten hem daarin voor de toekomst moest gerust stellen.

Intusschen, dat geheele stelsel van polygamie ontsiert de Mormonen, want ergerlijke verbindtenissen, ergerlijk in onze oogen althans, zijn daarvan het onvermijdelijk gevolg. Inderdaad erkennen de Hoofden dat dan ook, hoewel stilzwijgend. Niet dan langzamerhand is het bij hen ingekropen en niet dan sluipend te voorschijn getreden. Young zelf heeft er lang tegen gestreden, wel inziende welke de gevolgen zouden zijn. Maar hij beweert van den profeet Joseph Smith een schriftelijk bevel te hebben

ontvangen om de polygamie te erkennen, daar God hem dat bij openbaring had geboden. En van toen aan heeft Young de leer gepredikt, die - hij ontkent het niet - hem tevens grooter invloed heeft verschaft bij zijne jonge en krachtige volgelingen, dan alle beloften van vrede hierbeneden en zaligheid daarboven. Lang hebben de Hoofden der Mormonen beraadslaagd of zij gevolg zouden geven aan den inhoud van dat mysterieuse handschrift, en toen op den 29sten Augustus van het jaar 1852 de uitspraak van tweeduizend der Oudsten toestemmend luidde, toen, zegt Hepworth Dixon, ‘sloot de blanke man met zijn rooden broeder een ongeschreven verbond, want de Pawnee zag de zeden van zijn wigwam overgebragt naar de woning van den Sakser. Die dag, een merkwaardige dag in de geschiedenis hunner kerk, was een der treurigste dagen in die van het Saksische ras. Want bijna alle die Oudsten waren mannen van Engelschen bloede; slechts enkelen waren Duitschers, Denen en Franschen; negentien van de twintig waren Engelsch of Amerikaansch van geboorte.’

Maar Young verkondigde die nieuwe leer van den hemel niet als algemeen, maar integendeel als uitsluitend en ook geheel persoonlijk. Meer dan eene vrouw te trouwen werd alleen toegestaan als eene genade, geenszins verleend als een regt. Slechts aan enkelen was het veroorloofd en verre van verpligtend voor allen. Het was geen voorregt van de aarde, maar eene gave van den hemel, een bepaalde zegen van den Vader aan de meest geliefde zijner kinderen geschonken. Vandaar dan ook dat ieder Mormon vrij is in de keuze zijner eerste vrouw; dat regt wordt hem als door de natuur toegekend; maar zoodra hij eene tweede vrouw daarenboven wenscht te huwen, heeft hij de toestemming noodig van den profeet. Want alleen die kan daartoe verlof vragen van God. Is het antwoord ontkennend, dan ook kan de echt onmogelijk gesloten worden.

Niet echter dan met grooten strijd en met scheuring zelfs, is dat beginsel van polygamie bij de Mormonen ingevoerd. Young zelf durft niet ontkennen, dat ieder heilige tevreden moet zijn met eene enkele vrouw. Vele der rijkere Mormonen weigeren dan ook standvastig, door polygamie met de wetten van den Amerikaanschen Staat in strijd te komen, terwijl anderen, zoo als de twintig duizend die in Californië en de vele andere duizenden die in Missouri en Illinois wonen, alleen om de invoering van die leer, zich van Young hebben afgescheiden.

Zelfs tot in Saltlakecity toe beloven negentien van de twintig zich weing goeds daarvan voor de toekomst. Maar daarom onttrekken zij zich nog geenszins aan het gezag van Joe Smith. Integendeel, juist op zijn voorbeeld wijzen zij, bewerende, op het getuigenis van diens nog levende weduwe en vier volwassen zonen, dat de groote profeet zich nooit aan dat kwaad heeft schuldig gemaakt. Om die laatsten scharen zich dan ook langzamerhand een toenemend aantal Mormonen, die tot zelfs in Saltlakecity openlijk optreden tegen de toepassing van dat stelsel, hetwelk zij aan de vinding van Brigham Young toeschrijven. En dat deze niet weinig in 't naauw is geraakt door die beweging, te meer, omdat hij zeer goed weet dat de Amerikaansche regering slechts op eene gelegenheid wacht om hem te verjagen, wat juist door de erkenning der scheurmakers te gemakkelijker zou geschieden, is voor niemand meer een geheim. De sekte van Young leeft op Amerikaansch grondgebied, in openlijk verzet tegen eene der Amerikaansche staatswetten.

Moeijelijk is het een duidelijk begrip te geven van die nog verdere uitbreiding der polygamie welke de Mormon *sealing* noemt, de verbindtenis tusschen man en vrouw alleen voor dit leven of wel voor de eeuwigheid tevens, of ook alleen voor het leven hiernamaals, in welk laatste geval de vrouw op aarde een anderen man kan behouden. Maar in elk geval moet die verbindtenis op aarde worden gesloten. Zelfs levenden mogen op die wijze met dooden verbonden worden. En het is een feit, dat eene beschaafde vrouw van Nieuw-York naar Saltlakecity is getrokken en niet heeft gerust, eer Young haar aan den vermoorden profeet Joe Smith had verbonden, terwijl hij intusschen zelf moest optreden als diens plaatsvervanger. Men beweert wel dat zulk eene verbindtenis nooit anders zijn kan dan eene zuiver geestelijke, maar hoe zelfs de meest reine voorstelling toch een ieder moet stuiten en dan ook algemeen verontwaardiging wekt, behoeft voorzeker geen betoog. Tot welke abnormale gevolgen leiden dergelijke geestdrijverijen niet al!

Wat intusschen het stelsel der polygamie bij de Mormonen die Young volgen, afdoende veroordeelt, is de toestand der vrouwen in Saltlakecity. Voorzeker, zij zijn vrij in hare bewegingen; zij komen in schouwburg en op concerten en op concerten en bals, maar een eigenlijk huiselijk leven genieten zij niet. De mannen zijn zelden te huis, en de vrouwen, die van niets hooren, in geenerlei gesprek gemengd worden, dus ook in niets belang

stellen, verdwijnen langzamerhand in de kinderkamer of in de keuken, en vervullen bijna de rol van deftige dienstmaagden wanneer de echtgenoot vrienden of vreemdelingen bij zich ontvangt. Terwijl de vrouw bij ons de ziel is van het gezin, de geest die aan alles leven en vrolijkheid en bevalligheid bijzet, die de woning met die duizenderlei kleinigheden versiert en opschikt, welke wij mannen alleen kunnen bewonderen en waarderen maar nooit nabootsen zelfs, ziet ge haar bij den Mormon even schuchter de kamer binnenglijden als weer ongemerkt verdwijnen, even alsof zij verlegen waren zich in het bijzijn van vreemden te wagen. Spreek met de jonge meisjes van Saltlakecity en ge zult van allen niets hooren dan een veroordeeling van het heerschende stelsel. Velen geven dan ook verre de voorkeur aan het een of ander vrouwelijk beroep, dan als zesde of zevende ster te schitteren van dezen of genen Mormon huisvader. Wanneer de Mormon eene nieuwe keuze doet, zal hij mogelijk zijne eerste vrouw raadplegen en eenig gewigt toekennen aan haar oordeel; maar de tweede en de volgende hooren niet dan later dat zij eene nieuwe deelgenoote in haar lot hebben gekregen. Vandaar dan ook dat de meeste vrouwen afzonderlijk wonen met hare kinderen; alleen Young heeft zijn wettig twaalftal onder één dak vereenigd en aanzittende aan eene en dezelfde tafel, meer echter bij wijze van voorbeeld, dan wel van keuze. Neen, alleen reeds de ondergeschikte rol die de vrouw bij den Mormon vervult wettigt de uitspraak van hierboven, dat de Mormon nog verder afstaat van het Christendom dan de belijder van den Islam. Verbazing mag het dan ook wekken, dat er nog vrouwen worden gevonden van Saksischen bloede, die zich gewillig leenen haar leven in een verblijf, weinig anders dan een harem, door te brengen, hoe vrij dan ook haar leven en hoe wettig dan ook, naar haar oordeel, haar huwelijk zijn moge. En bevreemding tevens, dat er een zelfs ongekende rust en vrede blijft wonen in eene maatschappij, waarin toch, naar onze opvatting, de elementen van onrust en strijd zoo als opeengehoopt liggen. Maar de algemeene erkentenis dat alle magt van God komt en door den profeet wordt verkondigd schijnt zoo vast geworteld te zijn bij de bewoners van Saltlakecity, dat zij zich gewillig onderwerpen aan datgene wat ten onzent ras onmogelijk zou blijken. Alweêr een sterk bewijs voor de kracht en de magt eener waarachtige overtuiging, ze zij dan goed of kwaad, wijs of wel dwaas.

De Amerikaansche regering, zoo beweert men, is dat openlijk verzet tegen hare wetten moede, en wil Young's sekte verdrijven, althans de polygamie bij hen uitroeijen. Gevaarlijk plan, want een martelaarschap zal hen ongetwijfeld eene vervaarlijke uitbreiding schenken. Laat het veilig over aan het schisme, dat in hun eigen boezem, in hunne eigene kerk ontstaan is en steeds toeneemt, een euvel te dooden, dat immers zelfs door het meerendeel van degenen die er zich nog aan schuldig maken, wordt afgekeurd. De kracht der overtuiging zal dat kwaad allengs ongetwijfeld uitroeijen bij eene bevolking, die te verstandig en te ontwikkeld is, om er niet zelve de nadeelen van te erkennen. Maar tracht ge er hen toe te dwingen door geweld, door de kracht der bajonetten, ge maakt juist dat kwaad tot hun *shibbolet*, en bestendigt het voor jaren lang door uwe onvoorzigtige handelingen. Mannen die gewrocht hebben wat de Mormonen in de nog voor weinige jaren woeste vallei van het Zoutmeer hebben tot stand gebragt, alleen door een enthousiasme voor een overtuiging, eene geloofsovertuiging waaraan toen alle polygamie nog vreemd was - men bedenke dit wèl - die mannen kunnen niet strijdig blijven handelen met de door een ieder als heilig erkende wetten der zedelijkheid. Maar juist bij zulk een krachtig volk, nog ruw en stug in velerlei opzigten, maar kinderlijk van geloof en van gemoed, hoede men zich voor geweld, en verwachte men alles van overreding en ervaring. De zonen van Joe Smith zullen ongetwijfeld de zuivere leer van hunnen vader doen zegevieren en het euvel der polygamie, door Brigham Young er in gebragt, uitroeijen. Alleen door dat euvel kennen wij, in Europa, de Mormonen, en voor velen met mij zal waarschijnlijk de schets die Hepworth Dixon van hen geeft, nieuw zijn. Blijven wij hem verder vergezellen op zijne togten in die onbekende streken, nieuw licht zal hij ons daar nog in menige schemering kunnen ontsteken.

P.N. MULLER.

(*Wordt vervolgd.*)

Een concert.

‘Apropos, lieve Lotje, ik kom zoo maar even bij je inwippen. Goeden morgen, hoe maak je 't? Bij ons is alles goed, dankje wel!’

‘Hé, Leida, jij daar! En dat zoo vroeg al? Wel, lieve, wat...’

‘Ja, zie je, 't is maar voor een oogenblikje. Ik moet je namelijk wat vragen. Je gaat toch zeker van avond ook naar 't concert van dien violist - hoe heet ie ook weer - enfin, ik wou maar even komen vragen, of het een gekleed concert was of niet, zie je?’

Met deze woorden gaat Aleida zitten.

Wij, geachte lezer, zullen dat liever niet doen. We willen de vriendinnetjes niet langer beluisteren; het zou de inleiding tot ons eigenlijk thema te lang maken. Genoeg zij het, te weten, dat Leida, die ‘even kwam inwippen’, na verloop van een paar uren met de zoete gewisheid in de ziel huiswaarts keerde, ‘dat het inderdaad een gekleed concert was’, het concert van dien vreemden ‘hoe heet ie ook weer.’

Ik durf niet veronderstellen, dat er iemand onder ons is, onfatsoenlijk genoeg, om niet te weten, wat een *gekleed* concert is. Een gekleed concert - niet waar? - is een concert op rijen. (N.B. Tegenover dit laatste staat: een concert van tafeltjes, *geen* gekleed concert). Het heet *gekleed*, omdat de dames, die er verschijnen, haar fijnste kapsels en japonnetjes, haar grootste chignons en naauwste ceintures, haar mooiste sorties en leelijkste strikken dragen, - terwijl de heeren in hun zwarten rok en broek en in hun witten das en dito handschoenen zitten te zweeten.

Dat alles bij wijze van inleiding en om te toonen, dat we niet van muziekalen aanleg ontbloot zijn. Nu tot ons eigenlijk onderwerp. -

Wij treden de concertzaal binnen. Het concert - ik meen: de muziek - is reeds begonnen; er staat iemand op 't orkest, die een solo voordraagt Waarom trippelt gij zoo voorzigtig en onhoorbaar op uw teenen naar een zitplaats? Wel man, zoo stil en bescheiden de zaal in te sluipen, dat lijkt immers al te burgelijk, - 't is heusch niet fatsoenlijk. Stap flink en kordaat vooruit; zoo geniet ge meteen de eer, dat alle hoofden zich voor u omwenden en aller oogen zich op u vestigen. Wie misschien meenen mogt, dat het gestrijk op die viool ginds meer aandacht verdient dan het gekraak uwer laarzen, die bewijst eenvoudig, dat hij niet weet, wat op een concert t'huis behoort, of heeft, met andere woorden, geen verstand van muziek.

Wij gaan zitten, ontplooijen 't programma, dat ons bij de deur werd overhandigd, en dat we onmiddellijk regt dédaigneus inéén hebben gefrommeld, slaan er een vlugtigen blik op, kijken een poosje naar 't orkest en zeggen dan halfluide: ‘Ah zoo; de ouverture van den *Don Juan*, - een oude kennis!’ - Onze naaste buurman merkt met bescheidenheid aan, dat hetgeen de violist daar speelt een concert van *Spohr* is, N°. 2 en niet N°. 1 van 't programma, - en dat dit laatste, de ouverture van den *Don Juan*, reeds door het orkest was uitgevoerd, toen wij binnenkwamen. Wij slaan een koelen, verpletterenden blik op den pedant en draaijen hem voor 't vervolg van den avond den nek toe.

En nu het oog op de bonte rijen vóór ons gerigt; die leveren dankbare stof genoeg voor een opmerker. Wij zullen de meest in 't oog springende individuen er zien uit te vinden. Weest intusschen zoo goed aan te nemen, dat het concert geregeld zijn gang gaat; want het is juist onder de uitvoering der muziek, dat we onze opmerkingen willen maken.

Digt bij 't orkest zitten doorgaans de fatsoenlijkste lui. Een enkele blik daarheen overtuigt ons er van. Er wordt onder de muziek de meeste beweging gemaakt en het meest gesproken... gepraat wil ik zeggen.

Wel kijk! daar zit zoo waarlijk ook mijn lief nichtje Marianne; ik word er ‘anders’ van, als ik het aardige kind zie. Ze is zoo *in*-fatsoenlijk, weet u. Op dit oogenblik bijvoorbeeld, terwijl een ander virtuoos een wals van *Chopin* speelt, van den weemoedigen Pool, in wiens muziek zooveel tranen glinsteren over

zijn ongelukkig vaderland, muziek, die hij misschien uit bittere ironie in het luchtige gewaad eener wals heeft gestoken, op dit oogenblik dan, terwijl de pianist zijn best doet, om ons de gedachte van den componist tot in de fijnste nuances te doen hegrijpen en gevoelen, - is gezegde lieve meid in een zeer interessant discours gewikkeld met een ‘pas aangekomen’ student, geloof ik. Ach, wat hebben die twee een onschuldig genot! Het studentje heeft zijn rug naar 't orkest gekeerd; hij geeft zijn interessante tronie aan de bewondering van 't gansche publiek prijs en in de eerste plaats natuurlijk aan de zoete blikken van mijn blaauwoogig nichtje. Deze werpt te midden van het drukste gesprek (wees s.v.p. niet zoo overdreven bescheiden, te denken, dat hier gefluisterd wordt) gedurig, tegelijk met haar aanbidder, schuinsche blikken naar iemand, die digt bij hen aandachtig zit te luisteren. Op die blikken volgt dan telkens een half onderdrukt gelach. Mij dunkt, ik ken de oorzaak van hun onschuldige pret. 't Is de bejaarde man, naar wien ze gedurig kijken, - of neen, hij zelf eigenlijk niet; zijn zwarte rok is het. Deze is ongelukkig een paar modes ten achter; de opslagen, de kraag of de slippen, of misschien alle drie, zijn van een verouderde sneê. De goede man heeft in de nabijheid van 't orkest plaats genomen, omdat zijn gehoor niet al te best meer is, en - o wee! in plaats van witte glacé's draagt hij wollen winterhandschoenen! - Aan 't applaudissement, dat op dit oogenblik losbreekt, merkt de galante student, dat er weêr een nommer van 't programma is afgespeeld; hij stampt wakker meê en vraagt aan zijn dametje: ‘of zij die wals van *Chopin* niet allerliefst lief vindt, en of die man niet allercharmantst heeft gespeeld?’ Waarop beide overeenkomen, ‘dat het allerbeelderigst was’, enz. enz. - -

‘Vertel me reis, Schoof, hoe vondt jij nou die wals van Chopin, hé?’

‘Ja, man, wat zal ik je zeggen, ik vind ze nou wel mooi, zie je, en wel aardig ook, maar - als je *mij* nou vraagt, en als je weten wilt, of ik ze zoo almagtig mooi vind, - neen, dan moet ik je “rondeman” zeggen: dat doe ik niet, zie je.’

‘Kijk, dat doet me dan toch pleizier, - precies mijn opinie ook. En weet je, dan heb ik zoo bij mezelven ook al gedacht! wat donder, is dat nou een wals? Daar mag de duivel op dansen! Ik heb het geprobeerd: *een*, twee, drie, *vier*, vijf, zes! - maar ik verklaar je op mijn woord van eer, - je

weet, ik ben een goed danser, - maar op die muziek zou ik bij de tweede maat bepaald van streek zijn.'

'Wel zeker, maar weet je, wat *ik* denk? Ik denk, die muziekanten kunnen ook niet overal verstand van hebben, en nou heeft die meneer Chopin boven zijn muziek maar *Wals* gezet, en al weet ie van de muziek nou ook nog zoo veel, - van het dansen, kijk, daar weet ie misschien niets van. Ten minste...'

'Ja, ja, je kunt wel gelijk hebben. Ik heb het ook al gedacht. Maar bovendien is het nog de groote vraag: Heeft de pianist die wals wel goed in de maat gespeeld? - En dan *nog* een ding: die muziek is me ook veel te treurig voor een wals, - je zoudt er waarachtig eerder bij gaan huilen!'

'Bij gaan huilen? Man, hoû je stil, daar is al genoeg bij gehuild! Heb je die oude jongejufvrouw met dat bleeke, sentimenteele bakkes daar schuins achter je nog niet bemerkt? Die heeft van de ouverture af tot nu toe stellig wel al een spoelkom vol tranen laten vallen. En toen de turksche trom er bij kwam, snikte ze 't uit!'

Daar hebt ge 't gesprek van een paar bejaarde Kapiteins. Laat ons eens even naar de dame omkijken, over wie ze zich vrolijk maken. Deerniswaardig inderdaad! 't Arme schepsel is werkelijk 'inondée de larmes'; 't is een prachtexemplaar van de sentimentele jufferenschap, een model, een type van stervenszuchtige, vijfenveertigjarige maagdelijkheid, een van die aandoenlijke wezens welke *Heine* zoo treffend karakteriseert:

> Das Fräulein stand am Meere
> Und seufzte lang und bang,
> Es rührte sie so sehre
> Der Sonnenuntergang.
>
> Mein Fräulein seyn sie munter,
> Das ist ein altes Stück;
> Hier vorne geht sie unter
> Uud kehrt von hinten zurück.

Digt bij mij staat een jongen van zeventien of achttien jaar. Hij leunt tegen den muur en droomt. Onder 't schoone *Adagio*, dat thans van de viool klinkt, wordt hij beurtelings bleek en rood, en zijne lippen trillen soms van innerlijke aandoening. Hij is nog zelden op een concert geweest, en de meester, die

daar op 't orkest op zijn instrument staat te tooveren, schijnt hem een halve god toe. De zoet-klagende melodie, die hem van de snaren tegenzingt, boeit zijn gansche ziel: schier ademloos luistert hij. Gelukkige jongen! Hij is één van de weinigen in de zaal, aan wie de muziek zich in haar volle reinheid, in al haar wegslepende kracht openbaart. Maar ach, het noodlot is reeds bezig, ook voor hem de noodige alsemdruppelen te brouwen! Als ik den blik van zijn open, helder oog volg, wordt het mij duidelijk, waarom hij ook dan, wanneer de muziek zwijgt, soms nog bloost. Die blos geldt een meisje, eenige rijen van hem gezeten. Zij is het ideaal, waarmeê zijn jong, onervaren hart dweept, en toen zij de zaal straks binnenkwam, en hij (och, zoo toevallig!) bij de deur stond, heeft zij hem zóó lief toegeknikt, zóó vriendelijk, dat het hem ziedend door de leden liep en hem 't hart voor de keel schoot. Nu rust zijn oog op haar donkere krullen, en hij goochelt zich voor de verbeelding, hoe zeer ook *hare* ziel moet weggesmolten zijn bij de innig weemoedige toonen der viool, - hoe hun beider harten zich om strijd op de toongolven hebben gewiegeld - elkaâr tegemoet gezweefd, al nader en nader... Arme, zich zelven bedriegende dwaas! In dit oogenblik van opgewondenheid waagt hij het, met zenuwachtige, haastige schreden het voorwerp zijner stille vereering te naderen. Hij wil de tranen van diep gevoel in hare oogen zien, - hij wil haar vragen, of ze ooit iets heerlijkers, iets schooners gehoord heeft. Hij maakt zijn compliment, hij stottert een paar woorden van geestdrift, en zij - - zij vraagt hem met een allersnoeperigst glimlachje om den mond: ‘of hij wel gezien heeft, welk een fraaije, schitterende juweelen speld de violist in zijn das, en welk een magnifieke brillant hij aan den kleinen vinger van zijne regterhand draagt? Zij voor zich moet bekennen, dat ze er de oogen niet van af heeft kunnen houden. En vooral die diamant aan den kleinen vinger, die zoo prachtig in 't gaslicht blonk, terwijl de muziekant den strijkstrok op en neêr bewoog!’ Onze held spalkt de oogen wijd open, wordt bleek, wil antwoorden, doch stikt in de woorden, maakt een gek figuur en wordt... uitgelagchen.

Spot niet met de tranen, die hem later, terwijl hij op zijn kamer met het bonzend hoofd in de handen zit, langs de bevende vingers druppelen: ze zijn de eerste, bittere tolken van een onbegrepen hart, van een miskend gevoel.

Wij willen ons een beetje afkoelen. Van het reine gevoel eener onvervalschte natuur wenden we ons tot het opgeschroefd, gehuicheld gevoel der affectatie. Daar zit de man, dien we zoeken. Of neen, *zitten* is niet 't regte woord, hij *ligt* half op zijn stoel. Het hoofd hangt hem op den regterschouder; zijn handen zijn als in stille aanbidding zamengevouwen. De oogen heeft hij juist zóóver gesloten als noodig is, om zijn naaste omgeving te doen beseffen, hoe diep hij in verrukking is weggezonken, maar toch ook niet zóó digt geknepen, dat hij niet den indruk genieten kan, dien zijn gehuichelde opgetogenheid en zijn interessante houding op het publiek maken. Hoe die indruk is, behoeven we niet te vragen. En 't is waarachtig jammer, dat *hij* zelf in zijn verblinding de eenige is, die niet merkt, hoeveel schouders medelijdend over hem worden opgehaald en hoeveel monden zich achter zijn rug in spot lucht geven over zijn belagchelijk figuur.

Niet ver van hem zit een kereltje, dat ook al aan de wereld wil toonen, hoeveel ‘verstand’ hij van de muziek heeft. In zijn jeugd heeft hij: ‘Al mijne eendjes zwemmen over 't water’ op de fluit geblazen, en nu geeft hij aan zijn muziekaal gevoel lucht, door hardnekkig en zonder ophouden met den regtervoet de maat op den vloer te stampen. Tevens beweegt hij zijn dik, van het vette proza des levens zwellend hoofd in de vierkwartsmaat: neêr, links, regts, op! enz. om 't even, of de voorgedragen muziek zich in ¾, 2/4 of 6/8 maat beweegt. Toen hij ‘al mijn eendjes’ leerde, heeft hij immers juist zoo moeten tellen! - Er is althans één, op wien zijn muziekale demonstraties de gewenschte uitwerking hebben. Dat is zijn twaalfjarig zoontje, naast hem, 't welk met de hoogste bewondering de bewijzen van papa's muziekaal talent zit aan te gapen. Ja, wat meer zegt, het jongetje probeert zelfs nu en dan reeds, om, onder de leiding van zijn geleerden vader, even als deze de maat te trappen. -

Naast mij staat een rijke boterkooper. Ook al een verborgen muziekaal genie. Hij verzekert mij met de hand op 't hart, dat hij volstrekt geen berouw van den daalder heeft, dien hij voor dit concert heeft uitgegeven, - dat het in zijn hart een daalder waard is, en dat hij, boterkooper, het gerust op twee gulden durft te taxeren.

‘En ziet u, meneer’, vervolgt hij, ‘ik heb nog al eenig verstand van de viool. U moet weten, ik speel zelf een aardig

viooltje, en ik weet dus het best te beoordeelen, hoe moeijelijk zoo'n ding te hanteren valt. En nu verzeker ik u op mijn woord van eerlijk man, dat de loopjes, die we daar zoo pas van de *g*-snaar hoorden, vreeselijk zwaar zijn, krimineel zwaar, zoo te zeggen een heksenwerk, meneer. Alleen *die* loopjes, meneer, zijn reeds tien stuivers waard!' - Achter in de zaal bevindt zich iemand, voor wien gezegde loopjes wel tien *gulden* en meer waard zijn. 't Is een koopman, die juist onder 't bewuste spel op de *g*-snaar het met zijn buurman eens is geworden over den prijs van twaalf last haver, over acht dagen te leveren. De handslag valt op 't oogenblik, dat de genoemde vioolpassage volbragt is. De kunstenaar oogst daverende bravo's en de graankooper een paar honderd gulden. De laatste belooft zich zelven onder 't naar huis gaan, in 't vervolg *meer* concerten te zullen bezoeken, nu hij eenmaal ondervonden heeft, dat daar zulke brillante zaken te maken zijn. Ik geloof 't waarachtig wel: hij heeft beter zaken op het concert gemaakt dan de concertgever zelf.

In 't middenpad der zaal staat een eigenlijke, zoogenaamde muziekkenner, - iemand, die altoos met zijn oordeel gereed staat en dat met onbeschrijfelijke deftigheid uitspreekt. Zie maar eens, hoeveel angstvallig nieuwsgierige blikken bestendig op hem gerigt zijn! Hij ziet die blikken niet; hij staat als het groote, het nimmer feilend orakel daar, en geeft door een genadig knikje zijn goedkeuring of door het fronzen zijner wenkbraauwen zijn afkeuring over de eene of andere uitvoering te kennen. En daarop volgt dan onmiddellijk ter wederzijde een zich spoedig voortplantend gefluister. Men vertelt elkaâr in 't geheim, 'dat meneer *van Paukenburg dit* nommer mooi en *dat* leelijk heeft gevonden.' En wee hem, die nu nog den moed heeft, van een andere meening te zijn!

Kom, ik wil ten slotte eens zijn oordeel gaan hooren over den violist, die dezen avond is opgetreden.

Wel, meneer *van Paukenburg*, hoe vindt u die viool?'

Een gewigtig keelschrapen, een even gewigtig strijken om de gladgeschoren kin en daarop deze godspraak:

'Ja, meneer, wat zal ik u zeggen. De jonge man heeft veel talent; hij speelt een alleraardigst viooltje, - maar, ziet u, het eigenlijke klassieke spel, dàt is het niet. Waarachtig niet! Dat heb ik van mijn leven anders gehoord. En daarbij, meneer, 't is niet altoos zuiver ook: ik verzeker u, dat hij

in 't *Allegro* van *Spohr's* concert soms meer dan een achtste toon te laag was. En zoo iets is toch verschrikkelijk! Daarenboven is hij ook veel te vrij met het tempo; hij geeft zich te veel aan zijn gevoel over, en daardoor versnelt en vertraagt hij soms, dat het een ijselijkheid is om aan te hooren. Koelheid, bedaardheid, meneer, dat is het eerste vereischte van een goed virtuoos. In vuur mag hij niet komen, want dan vergeet hij de regelen zijner school, en hij loopt oogenblikkelijk gevaar, fout te spelen. - Ach, als ik mij nog den grooten *Snorrewowski* herinner, dien we hier voor twaalf of vijftien jaren het onuitsprekelijk genot hadden te hooren. Ik wil u alleen een klein proefje vertellen, waarvan ik zelf toevallig getuige was. U moet weten, ik zat op 't orkest en accompagneerde Mr. Snorrewowski op de piano. En wat doet de groote man? Te midden van de halsbrekendste passages in het *Carnaval de Venise*, wendt hij zich half om en zegt dood flegmatiek: "*Paskowits*" - Paskowits, zoo heette zijn secretaris, die achter hem stond, - "Paskowits, ga heen en zorg, dat er na afloop van 't concert een biefstuk met husarensla gereed staat. Drie couverts: één voor mij, één voor monsieur van Paukenburg en één voor u!" - Ik verklaar u op mijn heilig eerewoord, meneer, dat zeî de man, en hij speelde inmiddels zoo koeltjes, zoo bedaard door, alsof er niets te doen was. Ziet u, dàt zijn ze! dàt zijn de klassieke virtuosen!' - -

't Is pauze. Wanneer gij, heeren, geen lust hebt, om de dames aan te spreken, en wel met klassieke uitdrukkingen als deze:

'Hoe vondt u 't, mevrouw?'

'Amuseert u zich nog al, jufvrouw?'

'Allerliefst, niet waar?'

'Een fameus talent, vindt u niet?',

enz., gaat dan met mij naar de koffijkamer. Daar steken we een sigaar op, drinken een glas punch, dat, hoop ik, eens echt klassiek zal zijn, en bereiden ons voor op de tweede afdeeling van 't concert.

LEO.

Bibliographisch album.

De theologische studiëngang geschetst. - Methodologische brieven aan een student in de godgeleerdheid, ter lezing aanbevolen aan jonge predikanten, door J.I. Doedes, Hoogleeraar. Utrecht, Kemink en Zoon. 1866.

Wanneer een student in de Theologie zijne propaedeutische studiën heeft ten einde gebragt, zal hij wel doen, als hij zich zoodra mogelijk een overzigt tracht te verschaffen van de onderscheiden vakken, waarmede hij zich straks zal moeten bezig houden. Want het is raadzaam, dat hij zich niet tot hunne beoefening nederzette, voordat hij zich eenigzins met hunnen onderlingen zamenhang heeft bekend gemaakt; anders loopt hij groot gevaar van eerst aan te vatten wat laatst, en laatst te behandelen wat eerst in aanmerking had moeten komen. Er is toch zeer veel waarheid in datgene, wat onlangs door een geleerd en scherpzinnig schrijver is gezegd: het rijk der Theologie heeft wel iets van wat men noemt de Oostenrijksche monarchie; het omvat onderscheiden landen en staten, die door niet veel meer dan den lossen band eener personeele unie (sit venia verbo) zijn zaamgehecht. Wie daarom waagt het te betreden zonder omtrent den waren staat van zaken te zijn ingelicht, kan wel eens langen tijd ronddwalen, voordat hij de eigenlijke hoofdstad vindt, die hij tot doel van zijn' togt had gesteld. - Nu bestaan er verschillende boeken, die hier tot wegwijzer kunnen dienen en een dergelijk overzigt geven, als waarop door ons gedoeld wordt. De zoogenaamde Groninger Encyclopaedie en die van Hagenbach, hebben langen tijd ten onzent die dienst vervuld. Zij zijn in menig opzigt ook nu nog aan te bevelen. Maar de Groninger Encyclopaedie is geschreven in het Latijn, en die van Hagenbach in het Duitsch. En sommige - ik spreek bij lange na niet van alle - studenten vinden tegenwoordig 't Latijn wel wat lastig en het Duitsch wel wat duister; zulken ware dus eene groote dienst bewezen, als er een Hollandsch boek bestond, dat hun de vereischte hulpe bood. - Welnu, aan die behoefte wordt voldaan door de brieven, die wij hier aankondigen. - In uitvoerige

beoordeeling daarvan willen wij niet treden. Wij willen hoofdzakelijk den lezer in staat stellen om te oordeelen, of zij aan het oogmerk van den schrijver beantwoorden, en daarom beginnen met uitsluitsel te geven op de vraag: Wat wil dit boeksken zijn en hoe tracht het dat doel te bereiken? - Misschien vloeit ons daarbij wel eene of andere kleine opmerking uit de pen. Als wij daarna nog omtrent deze of gene zaak iets op het hart hebben, vindt dit het best zijne plaats aan het slot dezer aankondiging.

Wat is dan het doel van dit boeksken? - Dit wordt reeds dadelijk uitgesproken in het ‘woord vooraf’, waarmeê het begint. Daaruit blijkt, dat het eene mededeeling moet wezen van datgene, wat den schrijver gebleken is ‘bij de studie der Theologie aanbevelenswaardig te zijn, waardig om daarbij in het oog gehouden te worden, niet alleen terwijl men zich aan de Hoogeschool bevindt, maar ook als men later in het Herder- en Leeraarsambt werkzaam de Theologie blijft beoefenen.’

En hoe tracht het nu dit doel te bereiken? - In een ‘Eersten Brief’ als inleiding wijst het op de verpligting van den aanstaanden predikant om tevens theoloog te zijn, en geeft het enkele algemeene wenken omtrent de voorbereiding, die de theoloog noodig heeft. Voorts wordt hier de studietijd van den theologant aan de hoogeschool in drie stadiën verdeeld. - Over het eerste stadium handelt dan de ‘Tweede Brief.’ Het is op twaalf maanden gesteld. Den student wordt aangeraden daarin de navolgende vakken te behandelen. Eerst de Encyclopaedie der Christelijke Theologie. Die Theologie wordt nader omschreven als de wetenschap van de ‘Christelijke godsdienst.’ Een ‘inleidend overzigt’ wordt voldoende geacht om in die wetenschap eenigzins t'huis te komen en den zamenhang der onderscheiden vakken te begrijpen. - Na die Encyclopaedie wordt de Wijsbegeerte der godsdienst en de Geschiedenis der godsdiensten aan de orde gesteld; dan eene nadere kennismaking met de Christelijke godsdienst. Deze moet beginnen met beoefening van de Inleiding tot het N. Testament, waarbij al ras ook de Geschiedenis van de Schriften des O. Testaments moet worden ter hand genomen, terwijl er de Exegese van de Schriften des O. en N. Verbonds mede gepaard moet gaan. Doch daar deze niet kan beoefend worden zonder Tekstkritiek, Hermeneutiek en Grammatiek des O. en N. Testaments met hare verwante vakken, wordt de behandeling dier laatste als voorbereiding voor de exegese aanbevolen, alsmede de voortzetting van de studie der Bijbelsche Aracheologie, waarmede men zich ook reeds bezig gehonden had, toen men nog propaedeutisch studeerde. - Nu komt de Christelijke Kerkgeschiedenis - *wij* schreven liever: Geschiedenis der Christelijke kerk - aan de beurt, nadat nog ter loops op het belang van de Geschiede-

nis van Israël, ware het ook maar alleen voor de exegese, is gewezen. Vooral de beoefening van de Geschiedenis der Apostolische Eeuw en van het Leven van Jezus wordt den lezer op het hart gedrukt, waarbij de schrijver opmerkzaam maakt op het hooge belang der Apokryfe en Pseudepigrafische literatuur en van de niet kanonieke oudste Christelijke letterkunde. Tot de studiën van het eerste stadium wordt dan ook nog de Bijbelsche, inzonderheid de Nieuw-Testamentische, Theologie gebragt, alsmede de Geschiedenis der Wijsbegeerte en de Godsleer, anders gezegd de Theologia Naturalis. Daarmede wordt de rij der vakken, die aan het eerste stadium zijn toebedeeld, gesloten. Met de herinnering, dat men reeds thans zijne studie nu en dan met praktische oefeningen in het spreken en disputeren moet afwisselen, sluit deze brief. - In den ‘Derden’ wordt het volgende of tweede stadium in oogenschouw genomen. Er worden vijftien maanden voor bestemd. Eerst wordt de lezer vermaand tot voortdurende beoefening der exegese, verbonden met zorgvuldige vertaling van O. en N. Testament. Daarna wordt de studie der *vergelikende* Bijbelsche Theologie, der Geschiedenis van de Israëlietisch-Joodsche en de Christelijke godsdienst, maar vooral van de Christelijke Dogmengeschiedenis ten pligt gesteld. Die laatste vormt den overgang tot de zoogenaamde Dogmatiek. Over deze wordt eenigzins breeder gehandeld. Zij wordt in eigenlijk gezegde Christelijke, in Kerkelijke en in Kritische Dogmatiek gesplitst. Voor 's hands wordt alleen de beoefening der eerste aanbevolen. Na gezegd te hebben, in welke rubrieken hij de Dogmatiek verdeeld wil hebben, komt de schrijver tot de zoogenaamde Praktische Theologie. Daarvan wil hij de Homiletiek het eerst behandeld zien; maar - Homiletiek, verbonden met Liturgiek. Met de Homiletiek wordt dan weder de Apologetiek in verband gebragt, waaromtrent de schrijver eenige wenken mededeelt. Eene aansporing om zich reeds bij den aanvang zijner studie toe te leggen op boekenkennis vormt min of meer het einde van dezen brief. - Nu komt de vierde ons den weg wijzen door het derde of laatste stadium van den akademietijd. Dit bevat achttien maanden. De opening er van wordt opgedragen aan de Symboliek en wel aan de *historische* Symboliek, die al spoedig wordt opgevolgd door de kerkelijke en kritische Dogmatiek, afgewisseld met de Ethiek. Die laatste, onlangs de ‘asschepoester der theologische wetenschappen’ genoemd, wordt hier wel niet breedvoerig behandeld, maar toch vriendelijk aanbevolen. - Als dat is geschied, wordt den lezer gezegd, welke vakken der kerkgeschiedenis hij in dit stadium behandelen moet. Geschiedenis van de Christelijke kerk in Nederland, verbonden met de Kerkelijke Statistiek en het Kerkregt, alsmede de Geschiedenis van de theologische wetenschappen, worden als zoodanig

vermeld. - Uit de praktische Theologie komen zich de Katechetiek en de Pastoraal daarnevens voegen. Ten slotte wordt nog aangedrongen op kennisneming van de Christelijke zending en hare werkzaamheid, alsook op voortgezette praktische oefening. - Na aldus het gansche gebied der Theologie te hebben doorloopen, keert de schrijver nog eens tot de theologische Encyclopaedie terug. Hij wil, dat hare behandeling thans theologische Encyclopaediek worde. Hiermede sluit zijn vierde brief. - In den vijfden deelt hij zijne raadgevingen mede omtrent het gebruik van den Proponententijd. Daarin worde eene nalezing gehouden van een en ander, wat min of meer achterwege is gebleven, b.v. de Geschiedenis van het ontstaan der Belijdenisschriften, de Halientiek, de Apologie des Christendoms, eindelijk de Christelijke Ireniek. - En ‘schrijf!’ luidt 's Hoogleeraars raad, ‘juist niet om het geschrevene uit te geven, maar om u te gewennen dagelijks zelfstandig met de pen te arbeiden.’ - Dan volgen er wenken over het maken en voordragen van preken; daarna eenige merkwaardige bladzijden over de rigtingen in de Theologie. De schrijver wil die rigtingen onderscheiden hebben van de fractiën in de kerk. Terwijl hij slechts twee rigtingen in de Theologie erkent, de naturalistische en supranaturalistische, vindt hij in de kerk vier fractiën. Hij herinnert den proponent, dat deze dient te weten, tot welke fractie hij zich rekent; maar laat er de vermaning op volgen: ‘Wees nooit een partijman!’ - Met een paar echt liberale bladzijden sluit deze brief. - De laatste of zesde draagt ten opschrift: Oogsttijd (De Predikant en de Theologische studie). - Er wordt in aangewezen of liever herinnerd, hoe iemand ook als predikant de beoefening der Theologie met de vervulling zijner ambtspligten kan vereenigen. Eene en andere raadgeving omtrent de wijze, waarop men moet prediken, gaat daaraan vooraf. Eene vermaning om zoo min mogelijk vreemdeling te blijven op eenig gebied van menschelijke wetenschap volgt er op. Zijnen lezer eenen schoonen ouderdom toewenschende, neemt de Hoogleeraar afscheid van hem. Eene schets van de Encyclopaedie der Christelijke Theologie, vormt als 't ware eene bijlage. - Ziedaar een kort begrip van het boeksken.

Is dit nu geschikt om het doel, dat het zich voorstelde, te bereiken? - Wij meenen te mogen antwoorden: ja. Wie het met aandacht heeft doorgelezen is ten minste geen vreemdeling meer op het gebied der Theologie. Hij behoeft ook niet meer te vragen: Waarmede moet ik de studie daarvan beginnen? Hij heeft een zekeren leiddraad daarvoor, en een leiddraad, die ons in menig opzigt geschikt voorkomt. Dat Professor Doedes zich daarbij niet heeft ingelaten met de vraag: Theologie of Godsdienstwetenschap? die onlangs is opgeworpen, zal toch wel niemand verwonderen. De Hoog-

leeraar wilde voorzien in eene behoefte van het oogenblik. Behalve dat: hij schrijft hier voor een publick, dat genoemde quaestie niet grondig beoordeelen kan; zijne brieven zijn eerst en voornamelijk bestemd voor aanvangers in de theologische wetenschap. Voor deze kan, gelooven wij, dit boeksken zeer nuttig zijn.

Dit neemt niet weg, dat hier en daar onder het lezen enkele bedenkingen bij ons zijn opgekomen. - Zoo is er reeds aanstonds iets in den titel, dat, naar het mij voorkomt, er niet goed door kan. ‘Theologische studiëngang’ luidt het eerste, dat wij daar lezen. Is dat wel zuiver Hollandsch? - Het adjectief *theologisch*, is hier een epitheton van *studiën*. Maar zoover mij bekend is, laat *ons* taaleigen zulk eene zamenstelling niet toe. Volgens de regelen van *onze* taal zouden wij hier te doen hebben met een' gang, die theologisch was, niet met studiën, die theologisch waren of tot de Theologie behoorden. En het laatste heeft Prof. Doedes toch zeker willen zeggen. Hij heeft zich dus hier om der wille van de kortheid eene grammatische stoutigheid veroorloofd. Gelukkig, dat dergelijke stoutigheden verder in zijn boeksken niet voorkomen. De stijl is overal zuiver en vloeijend, meestal kernachtig, somtijds puntig. Slechts eens stieten wij nog op een min of meer stroeven zin. 't Was op blz. 97, waar wij lazen: ‘Verkwik u ook door Hymnologische studiën, *waardoor er een poëtische ader in u blijven zal*.’ De onderstreepte woorden schijnen ons niet zeer gelukkig gekozen, Daargelaten, of 's Hoogleernaars onderstelling juist is, dat ieder theoloog een poëtischen aanleg heeft, - die ader, die blijven zal, wil mij niet bevallen. Ik had liever geschreven: ‘Opdat uw poëtisch gevoel niet uitdoove.’ Maar ik geef toe: Het geldt hier een verschil van smaak. - Dat de schrijver menig goed woord en menige gulden les van anderen tusschen zijne raadgevingen ingevlochten heeft, is onzes inziens geenszins afkeurenswaard. Eene korte, schoone spreuk is dikwijls het beste middel, om een heilzaam voorschrift diep in het geheugen te prenten. - Dit wat den vorm betreft.

Wat de zaken aangaat, die wij hier vinden: met de meeste bepalingen, die de schrijver geeft, hebben wij vrede. Slechts eenmaal kwam het ons voor, dat hij zijn lezer in gevaar bragt van te denken: ‘Hier wordt een vak genoemd als nog niet behandeld, dat ik reeds heb gehad.’ - 't Was, waar wij op blz. 31 vonden, dat de Theologia Naturalis ook als Wijsbegeerte van de godsdienst is behandeld. Op blz. 16 echter lazen wij reeds, dat men het eerste stadium moest beginnen met stil te staan bij de Wijsbegeerte van de godsdienst. Er heeft dus schijnbaar aan het einde van dat stadium een terugkeer plaats tot het vak, waarmeê het begon. Wij zeggen *schijnbaar;* want blz. 32 toont genoegzaam,

dat zulk een terugkeer niet in 's Hoogleeraars bedoeling heeft gelegen. Toch zou hier een minder geoefende in verwarring kunnen geraken. - Voorts zonden wij haast zeggen, dat het hodegetische element in den 2^{den}, 3^{den} en 4^{den} brief wel wat veel de overhand had over het methodologische. De student verneemt daar meer, *wat* hij moet studeren en welke *volgorde* hij bij de beoefening der verschillende vakken in acht nemen moet, dan wel *hoe* hij ieder vak moet beoefenen. Heeft hij echter omtrent dat laatste niet dikwijls het meest teregtwijzing noodig? - Is het begin van den derden brief ook niet een weinig sarkastisch? En komt dat sarkastische niet te scherper uit, omdat anders in deze brieven een zeer vriendschappelijke toon wordt aangeslagen? Overal elders toch zijn zij echt humaan. Zelfs waar er sprake is van de modernen, vinwij niets van dat bittere en scherpe, dat in de laatste jaren, helaas maar al te dikwijls, den strijd op theologisch gebied heeft gekenmerkt. Nogtans, of wel alle moderne theologen vrede kunnen hebben met de karakteristiek, die hier op blz. 80 van hen wordt gegeven, daaraan zouden wij twijfelen. Reiken toch wel alle modernen elkander daarin de hand, dat zij geen ‘transcendentie van God boven het heelal’ erkennen? - Het is zoo, sommigen hunner hebben dat misschien hier of daar eens verkondigd. Ik meen het zelfs van één hunner te hebben gelezen. Maar die man had zeker niet goed nagedacht over hetgeen hij schreef. Hij zou anders hebben begrepen, dat de loochening der transcendentie Gods eene loochening van God zelven was. Bestrijding van het supranaturalisme is dan ook, gelooven wij, nog iets anders dan verwerping van Gods transcendentie, en ontkenning van het wonder nog iets anders dan ontkenning van het mirakel. Doch, wij herhalen het, sommige modernen hebben zelf Prof. Doedes aanleiding gegeven tot zijne karakteristiek. Het is dan ook eenigzins voor de verantwoording van deze, als hunne rigting hier niet juist geteekend wordt.

En hiermede nemen wij afscheid van dit boeksken. Wij hopen, dat het velen stichte, gelijk het ons gesticht heeft door de echt liberale verklaring, die wij op blz. 87 lazen. De geest, die uit deze bladzijde ademt kome gedurig meer wonen bij allen, die eenigen invloed bezitten in onze vaderlandsche kerk! Dan heerscht daar bij alle verschil ten minste altijd de geest der Christelijke liefde.

Hoogcarspel, 11 Februarij 1867.

P.J. DE ROODE.

***De Wetenschap, haar vrucht, haar gang en haar regt. Eene voorlezing, uitgesproken te Enschedé door Mr. C.W. Opzoomer. Amsterdam, J.H. Gebhard en Co.*, 1867.**

Het was een gelukkig denkbeeld van de nijvere inwoners van Enschedé om Opzoomer uit te noodigen in hun midden eene lezing te komen houden. Het verlangen om hem te hooren, die op geen gebied van menschelijk weten een vreemdeling en op menigen weg tot de waarheid een stoutmoedig en te betrouwen voorganger is, ‘bewees reeds dat ijver voor geestelijke ontwikkeling en belangstelling in hoogere dingen den werkzamen, vooruitstrevenden man niet vreemd behoeven te zijn en dat er in den kring van zijn huisgezin nog aan iets anders gedacht wordt dan aan stoffelijke welvaart.’

Van Opzoomer was het een goede greep, juist dáár over *de* wetenschap in het algemeen te spreken, hare vruchten op ruime schaal dáár ten toon te spreiden, hare gangen aan te wijzen en hare regten te verkondigen. Wij zijn daaraan eene der schoonste redevoeringen verschuldigd, die uit den mond en de pen van den rijk begaafden man gevloeid zijn. Hij heeft daarbij zijn onderwerp zoo ruim opgevat, dat hij bijna elk afzonderlijk gebied van de wetenschap betreedt. Zijn betoogtrant is zoo bevattelijk en klaar, zijne voorbeelden zijn zoo treffend, zijn stijl is zoo gekuischt en boeijend, dat wij zouden wenschen ten behoeve van de lezers van ‘de Gids,’ de geheele redevoering te mogen laten overdrukken. Voor eene kritiek, die wars is van haarkloverijen en kleingeestige aanmerkingen, geeft zij althans geene aanleiding. Ook voor enkele uittreksels is zij minder geschikt, omdat het juist de geleidelijke gang van het geheel en het streng verband der deelen is, waardoor zij zoozeer uitmunt. Wij kunnen derhalve niet anders dan ons het genoegen geven het geheel vlugtig met onze lezers te doorloopen, om daarbij de meest saillante punten, doorgaans met de eigen woorden van den schrijver, in het licht te laten treden.

De geschiedenis, dus begint Opzoomer, is de vooruitgang in het bewustzijn der vrijheid. In de vroegste tijden, toen slechts enkelen op het bezit van rijkdom en vooral van verstand en beschaving konden bogen, was de heerschappij alleen in handen van de koningen. Maar de beschaving breidde zich allengskens uit; het verstand, van enkelen vooral, werd ontwikkeld; rijkdom werd door meerderen verworven, en nu ging de magt ook van lieverlede over tot de voornaamsten, tot de aristocraten, die vaak de heerschappij der koningen, als door niets meer gewettigd, op zijde schoven. Doch ook hierbij kon het niet lang blijven en de stroom moest al verder en

verder gaan. Het volk drong naar voren, de oude geslachten verloren hun aanzien en de democratie werd de eenig mogelijke vorm van bestuur. Zóó ging het in het oude Griekenland; zoo ging en zoo gaat het nog in het christelijk Europa. Overal breidt het gebied der burgerlijke vrijheid, het iets zijn en iets gelden in den staat, zich over telkens wijder kringen uit. De magt van één wijkt voor de magt van velen; de magt van velen wijkt voor de magt van allen. Al is het nergens zoo ver gekomen, het gaat alles toch dien weg op, en wij zijn ook nog lang niet aan het einde der geschiedenis en nog niet allen zijn tot het bewustzijn der vrijheid gekomen.

Met het bewustzijn der vrijheid moet tevens haar gebied ruimer worden. Men streeft naar invloed in den staat, omdat men zich sterk genoeg acht dien invloed in het belang van den staat te gebruiken. De kring der beschaving is wijder geworden en daarom alleen ook de kring der politieke magt. Het verstand geeft vermogen en kennis wordt magt. Het vermogen rust niet voor het zich uiten kan en de magt moet zich laten gelden. Kennen en kunnen is bijna ééne klank; het is ook bijna ééne zaak. Wel was die kennis langen tijd alleen bij de geestelijkheid en bij den adel te zoeken; wel stortte zij van daar hare weldaden in menige rigting over het menschdom uit, terwijl beide met den koning de magt in den staat uitmaakten. Doch terwijl die magt in de eerste helft der middeleeuwen der menschheid ten zegen was geweest, werd zij haar in de tweede helft ten vloek. De kennis was langzamerhand het deel der nijvere burgerij geworden. De middenstand, die zijne waarde begon te gevoelen, streefde naar erkenning van zijne vrijheid, naar het verleenen van telkens volledige regten en eindelijk naar eene stem in 's lands zaken, een deelgenootschap aan de leiding van den staat. Wel was de strijd fel, maar de overwinning is hem verbleven en nu breidt de kennis zich al verder en verder uit tot de lagere volksklassen. De geringste arbeid houdt op onedel te zijn, omdat hij gepaard gaat met veredeling van den geest. In onze geestelijke verrigtingen toch zit onze waarde. Die in de kracht van den geest zich met anderen gelijk kan stellen, voelt het als ouregt, wanneer hij de vrijheden mist, die zij bezitten. Grijpt deze en gene ook al eens te vroeg naar de regten, waarop hij eerst later aanspraak zal kunnen maken, geen nood! de arm, die nog te kort is, bereikt slechts het doel niet en zinkt vermoeid neder. Maar zoodra de kracht werkelijk bestaat, is ook hare erkenning onvermijdelijk. Die den kring der wetenschap uitbreidt, breidt ook den kring der vrijheid, der gelijkheid uit. Wien gij deel geeft aan uw weten, aan uwe beschaving, dien moet gij ook deel geven aan uwe regten. Niet het ligchaam is de mensch, maar de geest. De aristocratie van

den geest is de edelste, de echt menschelijke aristocratie. Alle voorregten, die niet op haar gegrond zijn, zijn onregt.

Zoo is het de *wetenschap* alleen, die ons regt en vrijheid en magt verzekert in de maatschappij der menschen. Maar ook in de natuur zijn ons door haar die magt en dat regt verzekerd. Met ieder tiental jaren breidt onze magt over de natuur zich verder uit, dan zij het voorheen in een gelijk getal van eeuwen deed. ‘Zij is het, die,’ zoo als Macaulay zegt, ‘het leven heeft verlengd, de smarten gelenigd, krankheden uitgeroeid; zij heeft de vruchtbaarheid des bodems vermeerderd, den zeeman nieuwe waarborgen, den krijgsman nieuwe wapenen gegeven; over groote rivieren en afgronden heeft zij bruggen gelegd, den bliksem onschadelijk van den hemel afgeleid, den nacht verlicht met den glans des daags; zij heeft onzen gezigtskring verruimd, de kracht onzer spieren verhoogd, de beweging versneld, den afstand vernietigd, het verkeer bevorderd. Zij heeft den mensch in staat gesteld af te dalen in de diepte der zee, op te stijgen in de lucht, door te dringen in de schuilhoeken der aarde, over het land te snellen in wagens, die zonder paarden voortgaan, en over den oceaan in schepen, die tegen den wind tien knoopen in het uur afleggen.’

Ziedaar de onschatbare *waarde* der wetenschap. In elke rigting is het waar: knowledge is power.

En haar *gang*? Aan de vereenigde werking van waarneming en verstand danken wij de kennis van de krachten en de wetten der natuur. De vijf zinnen, ziedaar de beste Professoren; maar het verstand moet hunne getnigenis opnemen en bewerken, door scheiding en verbinding haar verklaren. Van onze zinnen, van de waarneming, gaat oorspronkelijk alle kennis uit. De waarneming dat het verschijnsel zoo en niet anders is, blijft langen tijd, zooals in de scheikunde, de hoofdrol spelen. In de meetkunde daarentegen heeft het verstand den troon bestegen en heeft de teugels van het bewind in handen genomen, zich naauwelijks meer bewust van het aandeel, dat de waarneming aan hare eerste ontwikkeling gehad heeft. De wet der affiniteit, der aantrekkingskracht, der zwaartekracht, tot hoevele verblijdende ontdekkingen en luisterrijke waarheden heeft zij niet geleid? Welke vorderingen heeft niet de mechanica, de astronomie in de latere jaren gemaakt, waartoe de waarneming eerst de stof moest bieden, maar waarvan het eigenlijke werk aan het berekenende verstand was opgedragen. Want de sterrekunde is onder de magt der mechanica en met deze onder die der meetkunde gekomen. Op dien weg zal ons geslacht voortgaan. Zóó moge de toekomst aan het verstand behooren. Maar hoe krachtiger en zelfstandiger het verstand wordt, des te ijveriger zal het de waarneming gebruiken, en aan des te fijner waarneming zal het behoefte gevoelen.

Behalve vele begrippen en grondwaarheden, die men axiomen noemt en die de meetkunde aan de waarneming en aan de voortgezette waarneming, de ervaring, verschuldigd is, maar die het verstand, eens er meê verrijkt, als zijn vrij kapitaal beschouwt, om het op renten uit te zetten en er zijn winst meê te doen, bezit de wetenschap der natuur nog een aantal andere begrippen en grondwaarheden, die denzelfden oorsprong en hetzelfde lot hebben.

Daaronder bekleedt eene eerste plaats het begrip van *oorzaak en gevolg*, waaraan de gewigtige waarheid verbonden is, dat niets van zelf, niets door toeval, niets door tusschenkomst van hoogere, boven het eindige verheven magten ontstaat, maar dat ieder verschijnsel, hetwelk begint te bestaan, zijn volledige oorzaak heeft in het geheel der dingen, dat er aan voorafgaat. Wel hebben sommige zwakken van geest gevreesd. dat die noodwendigheid, die wet van oorzaak en gevolg, geen plaats zou overlaten voor God. Maar Opzoomer noemt die vrees ijdel. Wat nut kan het hebben, vraagt hij, voor hun godsdienstig geloof, als zij al de schalmen van de keten aan elkander vastmakend, den eersten schalm niet aan een hoogere keten willen verbinden, maar hem onmiddelijk in de hand der Almagt leggen? Zijn de schalmen geene ketens in het klein, de ketens geen schalmen in het groot? Kan het geheel niet in God gegrond zijn, al is ieder deel alleen aan de naastbij gelegen deelen vast en noodwendig verbonden? Waar die zwakken van het gevolg niet tot de oorzaak kunnen opklimmen, nemen zij liever hun toevlugt tot het wonder. Wel heeft overal het nieuwe, al is het zelfs maar de nieuwe vorm, iets raadselachtigs. Maar daarom behoeft het toch evenmin een wonder te zijn, als men die waarheid aan goddelijke ingeving, aan bovennatuurlijke verlichting mag toeschrijven, die plotseling ontstaan en later van den een tot den ander overgebragt is. Wat men heden nog niet verklaren kan, behoeft daarom nog niet te allen tijde onverklaarbaar te blijven. Men blijve slechts eerlijk en behoude het geduld en grijpe niet tot eene onbekende magt, om de niet genoegzaam gekende verschijnselen te verklaren, zoo als men deed, toen men de onbestemde levenskracht als oorzaak van het niet gekende leven wilde stellen. Men ga onafgebroken voort met waarnemen, stapele waarneming op waarneming, en de ervaring zal ons menige wet laten ontdekken, die ons nader tot de verklaring zal brengen. Waarneming en ervaring zijn ook de grondslagen der meteorologische kennis. Hoe luimig en grillig en wispelturig de wind en het weer ook mogen schijnen, toch heeft de menschelijke geest er vaste wetten voor kunnen onthullen. Elke nieuwe ontdekte vaste natuurwet bevestigt en versterkt ons in onze overtuiging van de regelmatigheid der natuur, en op die wijze is de noodwendigheid van alles, de onbeperkte algemeenheid der wet van oorzaak en ge-

volg ons tot eene onomstootelijke waarheid geworden, waaraan de geheele natuur gehoorzaamt.

Aan die grondwaarheid, dat *niets ontstaat, wat niet in den voorafgaanden toestand der natuur zijne volledige oorzaak heeft*, sluiten zich twee andere waarheden aan. De eene luidt: *geen stof vergaat en geen stof wordt;* het blijft altijd dezelfde stof in verschillende vormen en in verschillende verbindingen. En de andere heeft: *geen kracht vergaat en geen kracht wordt;* alles is slechts omzetting van de zelfde hoeveelheid kracht in nieuwe vormen. Het is waar, deze grondwaarheden en grondbegrippen zijn voornamelijk aan het verstand te danken, dat ze uit berhaalde waarnemingen afleidde; maar aangeboren zijn zij daarom nog niet. Het verstand is, om zoo te zeggen, oorspronkelijk ledig; het moet door de ervaring gevuld worden, en weet dan aan de stof, van deze afkomstig, vormen te geven, die zij er niet aan schenken kon. Wat men kan toegeven is, dat ons verstand, zoo innig met onze zenuwen, vooral met het centraalorgaan, de hersenen, verbonden, afhankelijk is van onze ouders, van ons voorgeslacht. Naar mate de ouders meer verstand hadden, dat is, naar mate hunne hersenen meer ontwikkeld waren, kan ons verstand, al wordt het niet met algemeene waarheden geboren, toch meer aanleg gekregen hebben om algemeene waarbeden sneller, misschien reeds bij de eerste waarneming, als waarheid te vatten. Al het spontane, dat niet uit eigene individueele levenservaring, uit indrukken, die men zelf van buiten ontvangen heeft, kan afgeleid worden en dat men bij de dieren instinct, bij de menschen talent, genie, intuïtie pleegt te noemen, vindt hierin zijne verklaring.

Waarneming en verstand, dat zijn de twee bouwmeesters, die het gebouw onzer natuurkennis tot die hoogte hebben opgetrokken, waarop wij het thans aanschouwen. Inductie en deductie zijn de operatiën, waardoor ons verstand tot het inzigt van de meeste waarheden komt. Door haar zal men, Newton heeft het reeds voorspeld, wanneer men door de methode der ervaring de natuurwetenschappen in al haar deelen tot volmaaktheid heeft gebragt, ook de geestelijke wetenschappen tot dezelfde volmaaktheid brengen. De wetenschappen, die den zedelijken mensch en de maatschappij, het regt en den staat tot onderwerp hebben, zij moeten denzelfden weg van ontwikkeling volgen om tot zekerder resultaten, tot positieve waarheden te geraken. De statistiek gevoelt meer en meer de behoefte aan eene betere en volledige waarneming, aan het verzamelen niet alleen, maar vooral aan het ontleden, het rangschikken, het scheiden en verbinden van feiten. Hoe zal dan niet de gedaante der dingen veranderd zijn, hoeveel beter zal dan niet de toestand van kerk en staat wezen, van regt en regtspleging, van al onze maatschappelijke betrekkingen, als ook de zedelijke wetenschappen eens

vierhonderd jaren lang zich aan de natuurkunde hebben gespiegeld, met haar vereend het gebouw der kennis hebben opgetrokken op den grondslag van waarneming en verstand?

Is aldus in het bovenstaande de *gang* der wetenschap geschetst, dan voorzeker heeft zij het *regt* fier te zijn op de waarheden, die zij reeds onthulde, op de groote werken tot nut der menschheid door haar verrigt, fier ook in het voorgevoel van de nog talrijker waarheden en weldaden, die in volgende eeuwen van haar te wachten zijn. Maar desniettemin blijft zij bescheiden. Van daar dat zij zich niet vermeet nu reeds alle raadselen op te lossen, het wezen aller dingen te ontsluijeren. Zij droomt zich niet in het bezit der kennis van het heelal. Zij vraagt niet meer naar het absolute, maar uitsluitend naar het relative. Zij zoekt zich niet in den hemel te verrijken en met de engelen om te gaan, maar kiest haren werkkring op de aarde en vertoeft in de woningen der sterfelijke menschen. Zij dorst naar geene geheime kennis van het wezen der dingen; zij is bescheiden voldaan met de kennis van de eigenschappen en de betrekking der dingen, die open ligt voor de vijf zinnen en voor het verstand. Om de opvolging der verschijnselen en om hun naaste oorzaken is het haar te doen, niet om de eerste oorzaken, waarin alle kiemen verborgen zouden zijn. Hare gewaagde gissingen, hare stoute combinatiën weet zij met groote naauwgezetheid van hare ontwijfelbare kennis te onderscheiden. Maar juist omdat zij bescheiden is en slechts vragen doet, die zij zich sterk genoeg gevoelt om te beantwoorden, daarom verlangt zij eene door niets beperkte vrijheid. Haar regt op vrijheid moet onaangetast blijven. Vrij wil zij zijn van de knellende boeijen der praktijk, niet gehouden om telkens renten te betalen, maar bevoegd om het kapitaal soms ook te laten oploopen, er vast van overtuigd, dat het nooit onvruchtbaar ligt. Dien eisch der vrijheid staaft zij met een beroep op de geschiedenis. Die geschiedenis leert, dat elke waarheid op zich zelve, en zonder op de toepassing te letten, hare waarde heeft. Aan schijnbaar nuttelooze onderzoekingen van Grieksche meetkundigen over de eigenschappen der kegelsneden had Kepler zijne eerste wet te danken, die een nieuw leven voor de sterrekunde heeft doen aanbreken. Eerst de zelfstandige wetenschap ontvangt hare volle kracht en stort den geheelen rijkdom harer weldaden uit. Eerst nadat de physiologie zich van de praktijk heeft losgemaakt en het gewaagd heeft zich als zelfstandige wetenschap te ontwikkelen, heeft zij die vlugt genomen, die ons thans bewondering afperst.

Vrij moet de wetenschap blijven; zij eischt dit als haar goed regt; vrij niet slechts van alle utiliteitsconsideratiën, maar ook van allen autoriteitsdwang, van alle kerkelijk regtgeloovige banden. Zij wil niet dat men vooraf de uitkomsten van haar onderzoek bepale,

noch haar op straffe van verkettering den last opgeve tot bepaalde uitkomsten te geraken en tot geene andere. Dan toch rekent zij, en te regt, alle onderzoek overbodig. Één van beide: òf de vragen der wetenschap zijn door God of van Godswege beantwoord; en dan is al ons onderzoek, alle menschelijke nasporing, of het wel zóó is, als God het gezegd heeft, een dwaasheid niet alleen, maar zelfs eene godslasterlijke vermetelheid; òf wij zijn bevoegd en verpligt nog altijd naar een' telkens volledіger antwoord te streven; maar dan is het ook niet van God zelf, noch van Godswege tot ons gekomen. Waarlijk, hoe vromer de mensch is, des te vuriger moet hij verlangen Gods schepping te leeren kennen, zoo als zij waarlijk is. Wat door die kennis omver kan worden gestooten, dat kan niet uit God zijn, maar het gewrocht alleen van menschelijke kortzigtigheid en dwaling. Of zou God zich zelf kunnen tegenspreken? Zou hij eene tijdelijke openbaring kunnen geven, die met zijne eeuwige openbaring in strijd was? En - indien we al voor een oogenblik dat denkbeeld eens mogten vasthouden - zou de tijdelijke openbaring, die ver achter ons ligt, meer geloof verdienen, dan de eeuwige, die in vollen luister voor ons staat? Neen, de waarheid alleen zal ons vrij maken, vrij van vooroordeelen, vrij van de nooden des levens, vrij ook van het slavenjuk der zonde, die onze menschelijke natuur schandvlekt. Naar die waarheid te streven, geheel vrij en onbelemmerd in haar onderzoek, dat voorzeker is het *regt* der wetenschap.

G.S.

***Mechanische technologie, ten dienste van het middelbaar onderwijs, een leerboek voor fabriekanten en industriëelen en een leesboek voor beschaafden. Door D. Grothe, hoogleeraar aan de polytechnische school, lid van het provinciaal Utrechtsch genootschap van kunsten en wetenschappen. Eerste gedeelte. Te Gorinchem, bij J. Noorduyn en Zoon*. 1866.**

Om een leerboek te schrijven, waarin de eene of andere wetenschap met al hare onderdeelen uitvoerig behandeld, waarin geen enkele belangrijke bijzonderheid onvermeld gelaten, maar alles zorgvuldig besproken en toegelicht wordt, moet men een uitgebreide kennis bezitten. Zoo iemand, dan moet de schrijver van zulk een werk in den waren zin des woord ‘op de hoogte’ zijn van zijn tijd. Hij toch moet het geheel zuiver kunnen teruggeven en alle onderdeelen met zorg, bijna zou ik zeggen met kunst, weten te schikken.

Maar daartoe dient hij dan ook het geheel in al zijn uitgestrektheid te kunnen overzien.

Ik geloof niet, dat iemand de waarheid dezer opmerking zal ontkennen. Een andere vraag echter is het, of zulk een volledige kennis wel evenzeer vereischt wordt, wanneer men van eene wetenschap alleen het ‘voornaamste’ wil behandelen; wanneer men voor een bepaald doel schrijft; wanneer men dus slechts wil mededeelen, wat voor dat doel regtstreeks noodig is. En wenscht men nu te weten, welk antwoord door velen op die vraag gegeven wordt, dan verwijs ik eenvoudig naar die ‘populaire’ of ‘algemeen bevattelijke’ leeren leesboeken, naar die opstellen in tijdschriften, waaruit ten duidelijkste blijkt dat de schrijver zelf niets hooger staat dan het standpunt waarop hij zijn lezers tracht te brengen; dat hij zich dus overal, waar hij niet kortweg den een of anderen voorganger naschrijft, vergenoegen moet te handelen zoo als Napoleon I, die de vestingen, welke hij niet innemen kon, bedaard omtrok, of zoo als de kleine jongen, die nog niet goed lezen kon, en toen hij zijn vader de courant voorlas, ‘de moeijelijke woorden maar oversloeg’. En toch, die ‘moeijelijke woorden’ moet de lezer van dergelijke geschriften ook kennen. Hij kan er die niet zelf bij denken. Hij bemerkt meestal niet eens dat er hier en daar iets ontbreekt. Hij geraakt in den waan, dat wat hem niet duidelijk wordt voorgesteld, ook voor een duidelijke voorstelling onvatbaar is; dat, waar hem slechts de oppervlakte getoond wordt, ook inderdaad geen diepte bestaat. Hierdoor brengen dergelijke geschriften eer schade dan nut aan, daar zij een kennis verspreiden, die van ware en degelijke kennis ten eenemale verschilt, die den blik niet verheldert maar veeleer benevelt, niet verruimt maar wel bekrompener maakt; een kennis, die, in plaats van tot ware beschaving en ontwikkeling van den geest, tot niets anders leiden kan dan tot armzaligen eigenwaan en neuswijze betweterij. Neen, men geloove vrij, dat ook die tweede soort van schrijvers hun onderwerp in zijn geheel moeten meester zijn, al behandelen zij slechts enkele deelen; dat ook zij, om goed te kunnen schiften en kiezen, ‘op de hoogte’ van hunne wetenschap moeten zijn en van daar het geheel overzien.

Wanneer ik nu beken, dat deze beschouwingen mij uit de pen zijn gevloeid, nadat ik het aangekondigde werk van den Heer Grothe aandachtig gelezen had, dan versta men mij vooral niet verkeerd. De schrijver heeft mij van de waarheid der voorafgaande opmerkingen overtuigd; juist door te toonen hoe men een wetenschappelijk ‘leer- en leesboek’ schrijven moet. Bijna op elke bladzijde van zijn werk blijkt het, dat hij slechts weinig geeft, waar hij uit den rijken schat zijner wetenschap en ervaring zeer veel meer had kunnen geven; dat alleen het doel van zijn geschrift, niet de omvang zijner

kennis, de uitgebreidheid van zijn arbeid heeft bepaald. Dien intellectuelen overvloed bewijst hij vooreerst, door uit de menigte belangrijke bijzonderheden, welke een zoo rijk en veelzijdig onderwerp als de technologie aanbiedt, juist die te kiezen, welke als typisch kunnen worden beschouwd, maar niet minder door zijn beschrijvingen zelve, die meestal zoo aanschouwelijk en plastisch zijn, dat de lezer de daarnevens geplaatste afbeeldingen des noods zou kunnen missen.

Men ziet wel, dat ik met het hier aangekondigde boek als leerboek zeer ingenomen ben, en ik moet inderdaad bekennen, van het gebruik daarvan zeer veel nut te verwachten, zoowel bij het mondeling onderwijs, als voor eigen studie. Mijne ingenomenheid berust ook reeds op ondervinding; want sedert drie maanden gebruik ik het boek bij mijn onderwijs in de mechanische technologie aan de hoogere burgerschool alhier met het beste gevolg. En ook door mijne leerlingen weet ik, dat het als ‘leesboek voor beschaafden’ ten volle is aan te bevelen.

Maar het heeft nog een anderen titel; het is tevens ‘een leerboek voor fabriekanten en industriëelen’, en de gepastheid van dit opschrift meen ik te moeten betwijfelen. Ik wil hier niet vragen, waarom het juist voor dezen een *leer*boek moet zijn, voor de beschaafden een *lees*boek, en bovendien nog dienstbaar aan het middelbaar onderwijs in het algemeen; maar ik ontken bepaald, dat het voor de fabriekanten een leerboek zijn kan. Voor zoover zij behooren tot ‘de beschaafden’, zullen ook zij het met goed gevolg als leesboek gebruiken, en ‘beschaafden’ zijn zij zeker meestal. Een algemeene kennis aangaande de zaken, die er in behandeld worden, is buitendien voor hen bijzouder noodzakelijk; zij verruimt hun blik en zal hun voordeel bezorgen bij hun arbeid. Maar daarmede is dan ook alles gezegd, en daaruit blijkt nog volstrekt niet, dat het boek een leerboek kan genoemd worden voor fabriekanten *als zoodanig*. Ware het dit, dan zou het daarvoor alleen, en volstrekt niet voor andere doeleinden geschikt wezen. Dan zou het geheel anders moeten zijn ingerigt. Immers wat een fabriekant er *over zijn eigen vak* in aantreft, is veelal niets anders and hetgeen hij reeds lang weet, behoudens misschien enkele bijzonderheden, waarvan hij voor een deel de belangrijkheid niet begrijpt, en voor een ander deel de juistheid zal betwisten met al de neuswijsheid, die praktische menschen tegenover boeken zoo dikwijls vertoonen. Prof. Grothe weet dit alles ongetwijfeld even goed, en ik houd mij dus overtuigd dat hij, bij het neêrschrijven van de hier besproken bijvoeging op den titel, aan de mogelijkheid der door mij aangeduide opvatting daarvan niet gedacht heeft. Toch geloof ik dat de woorden die opvatting medebrengen en dat het dus goed zal zijn op den algemeenen titel van het geheele werk die bijvoeging te veranderen of weg te laten.

Van den titel kom ik tot het voorberigt, en ook daar lees ik iets, waarmede ik het niet geheel eens kan zijn. Wanneer nl. de schrijver onder de hulpmiddelen, waardoor een degelijke kennis der mechanische technologie kan worden bevorderd, in de eerste plaats het bezoeken van fabrieken en andere groote werkplaatsen opnoemt, terwijl hij meent, dat, *waar deze* inrigtingen *ontbreken*, de kleinere werkplaatsen, een gewone smidse, een timmermanswinkel en dergelijke, geschikt zijn om dat gemis te vergoeden, dan vraag ik, of het niet beter zou zijn, die woorden om te keeren, het bezoeken van kleine werkplaatsen altijd, en dat van grootere, van eigenlijk gezegde fabrieken, alleen in bijzondere gevallen en voor zeer vergevorderde leerlingen aan te bevelen? Niets toch is meer noodig om den leerling wezenlijk nut te doen trekken uit zulk een bezoek, dan de concentratie van zijn aandacht op één bepaald punt. En is het nu niet veel gemakkelijker, vooral wanneer men zulk een bezoek aflegt, niet met een of twee leerlingen, maar met een klasse van twaalf of meer, om deze concentratie te verkrijgen daar, waar weinig, dan daar, waar zeer veel te beschouwen is; waar de aandacht van den leerling verdwijnt onder de menigte bijzonderheden, die hem alle tegelijk treffen; waar hij gevaar loopt om, zoo als de duitschers dit uitdrukken, door de vele boomen juist het woud niet te zien? Ik moet dan ook omtrent dit punt van den hooggeleerden schrijver in gevoelen verschillen, terwijl ik er bovendien nog op meen te moeten aandringen, hoe noodzakelijk het is, ook *gedurende de les* aan de leerlingen een aantal rudimentaire bewerkingen uit de fabriekatie te vertoonen, waardoor deze hun altijd en overal waar zulks maar eenigzins mogelijk is, verklaard wordt. Zoo zijn b.v. bij de metaalbewerking het vijlen van een stuk ijzer of koper, het vertinnen van een koperen plaatje en daardoor aaneen soldeeren van twee metaalstukjes, het uitsmeden van een klein stukje ijzer dat in een Bunsenvlam is gloeijend gemaakt, het buigen van een dik reepje plaatzink, dat in kokend water is verhit, het dunner trekken van een eindje roodkoperdraad, het gieten van eenige figuren van lood of tin in een open zandvorm of in eene flesch, alle proeven, die door den leeraar of door zijn amannensis gemakkelijk, zonder aanmerkelijk verbruik van tijd of geld, kunnen worden vertoond. Bij de houtbewerking geldt ditzelfde voor het zagen, stcken, schaven, schuren, lijmen, enz.; bij de glasfabriekatie voor de kleuring door metaaloxyden, het buigen en blazen van kleine voorwerpen. Die eenvoudige proeven verklaren wel is waar slechts de elementaire feiten, maar het is juist het begrijpen en onthouden van deze, wat de leerlingen onzer hoogere burgerscholen, ook vooral bij de technologie, naar ik meen het eerst noodig hebben.

Ik ben, gelijk men ziet, met mijne opmerkingen aangaande het

werk van den Heer Grothe nog niet verder gekomen dan tot den titel en het voorberigt. Toch zal ik eindigen, want door hier rekenschap te geven van alle potloodstrecpjes en vraagteekens, die bij het doorlezen hier en daar in mijn exemplaar zijn aangeteekend, zou ik zeer zeker een vrij nutteloos werk verrigten. Mijn lezers zouden immers reeds spoedig zien, dat al die op- en aanmerkingen slechts zeer ondergeschikte punten betreffen, zoo als o.a. enkele uitdrukkingen of de keus van op zich zelf staande voorbeelden. Bovendien, zelfs wanneer men op al die punten het met mij eens was - en ik ben de cerste om te erkennen, dat de lezer, als hij kiezen moest, misschien dikwijls aan den schrijver eer dan aan mij gelijk zou geven, - zelfs dan nog zou men niet willen dat ik in het minst iets terugnam van de betuiging van hooge ingenomenheid met des schrijvers arbeid, welke ik bij den aanvang dezer aankondiging heb uitgesproken. Ik zou dus hier kunnen eindigen, wanneer de billijkheid niet van mij eischte, ook op de typografische uitvoering met een woord de aandacht te vestigen, vooral, daar ieder weet van hoeveel belang het is, dat in een werk als dit, goede afbeeldingen voorkomen. En ik moet erkennen dat de houtsneden, die men hier aantreft, beter zijn dan men ze tot nog toe in eenig nederlandsch werk van dezen aard heeft kunnen vinden. Den houtgraveur, den Heer W. Bal Jr. te Delft, en den uitgever komt daarvoor ten volle de lof toe, dien zij van den schrijver in zijn voorberigt ontvangen. Deze heeft blijkbaar zelf voor zeer goede teekeningen gezorgd en dus getoond ook in dit opzigt zijn onderwerp meester te zijn.

Haarlem, Nov. 1866.
W.M. LOGEMAN.

***Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië, van Dr. W.R. Baron van Hoëvell, voortgezet onder redactie van G.H. Betz, Mr. P.P. van Bosse, J.D. Fransen van de Putte, Mr. C. van Heukelom, Mr. C.J.F. Mirandolle, Hendrik Muller Sz. en Prof. P.J. Veth. Derde Serie*, 1ste *Jaargang*. 1867.**

Het tijdschrift voor Nederlandsch-Indië, dat met den aanvang van 1867 eene nieuwe periode van zijn bestaan begon, wordt in het eerste nommer van den tegenwoordigen jaargang door de Redactie bij het publiek ingeleid met een zorgvuldig bewerkt opstel, bestemd niet alleen om het programma te ontwikkelen dat men in de toekomst wenscht te verwezenlijken, maar ook om de vroegere geschiedenis van het maaudschrift in korte trekken te teekenen. Als elke autobiografie, is ook die van een tijdschrift eene kiesche en moeije-

lijke taak, zij het ook dat geheel nieuwe arbeiders die taak aanvaarden. En toch zoo ergens, dan was hier de aanleiding gegeven om eer men de handen aan het werk sloeg, naar het verledene om te zien en den blik vorschend uit te strekken over den tot nog toe volbragten arbeid. Men constateert dat het beoogde doel nog op verre na niet bereikt is, en gordt zich aan voor een nieuwen strijd, een strijd misschien heftiger en warmer dan hier nog ooit over koloniale aangelegenheden gevoerd werd. Zal men overwinnaar blijven in dien strijd en eindelijk het doel bereiken? Wilt gij het weten, zie dan achter u: let op den afstand, die u nu reeds van het uitgangspunt gescheiden houdt; let op de moeijelijkheden welke men gaandeweg overwon, en de arbeid die overblijft zal kinderwerk schijnen, hoe groot en wezelijk ook de belemmeringen mogen zijn, welke men bij het vervullen van dien arbeid nog ontmoeten zal. De waarborg voor de toekomst ligt ook hier in het verledene opgesloten.

Maar niet alleen als waarborg voor de toekomst, ook op zich zelve is de geschiedenis van het Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië merkwaardig, en ik begrijp ligt, dat de nieuwe Redactie den lust niet bedwingen kon op die geschiedenis de aandacht te vestigen. Immers waar zal men zoeken onder de producten van onze periodieke pers, om er één te vinden, dat naast dit Tijdschrift mag worden gelegd, waar het er op aankomt de practische resultaten te meten, welke door zijn invloed verkregen zijn? Men denke zich een oogenblik terug in den aanvang van 1849, toen Dr. van Hoëvell met zijn tijdschrift in Nederland kwam, om het hier, vrij van censuur en contrôle, vóór alles dienstbaar te maken aan het bespreken der groote politieke belangen van onze schoone koloniën. Hoe vreemd klonk die stem, welke het eerst op hervorming van het koloniaal regeeringsstelsel aandrong, in de ooren der menigte, en hoe weinigen waren geneigd te gelooven, dat een stelsel, dat juist nu zulke schitterende voordeelen begon af te werpen, op slechte grondslagen steunde en noodzakelijk moest worden prijsgegeven. Was het geen dwaasheid de hand te slaan aan de hoofdbron van Neêrlands welvaart, en tegenover eene practische natie als de onze, te gaan beloogen, dat de boom, aan welker zoete vruchten zij haar levensbehoud voor alles te danken had, naar men meende, meêdoogenloos moest worden omvergehaald? Men luisterde naar die eerste stem hier met naauw verholen weêrzin, ginds met nog minder dubbelzinnige verbazing. Zij was eene verrassende openbaring van de stoutmoedigheid waarmede de abstracte theorie zich soms tegenover de practijk durft stellen. Gelukkig scheen het een prediken in de woestijn; de man die zoo sprak, werd naar de uiterste rijen van het radicalisme gebannen, en zijn boek of terzijde gelegd, of enkel geraadpleegd als curiositeit. Tot welke conclusiën eene ziekelijke verbeelding al niet komen kan!

Tien jaren gingen voorbij, en 't was alsof in dat tijdvak het onmogelijke gebeurde, want wat in 1849 ziekelijke verbeelding scheen van enkelen, was in 1859 bijna volksovertuiging geworden. De man aanvankelijk naar de uiterste rijen gebannen, was allengs meer op den voorgrond gekomen, door een telkens aangroeijende schare gevolgd; en ziet in 1860 staat de nederlandsche regeering gereed om de hoofdbeginselen van zijn programma te verwezenlijken. Door telkens in de Kamer en daarbuiten in zijn tijdschrift op hetzelfde aanbeeld te slaan, was Dr. van Hoëvell er in geslaagd bij een goed deel van de beschaafde klassen in Nederland de dubbele overtuiging levendig te maken, dat de rijke voordeelen van het cultuurstelsel onmogelijk kunnen behouden blijven, en dat in elk geval, al kon het anders, die voordeelen, als vrucht van onrecht en geweld, in hun tegenwoordigen vorm niet *mogen* worden behouden. De rollen waren verkeerd en het tijdschrift dat zich jaren lang door zijne scherpe polemiek kenmerkte, kon, altijd getrouw aan zijn eerste programma, nu optreden als warme verdediger van het regeeringsstelsel dat men voor Indië scheen te willen aannemen.

Moet de vierde periode, welke het Tijdschrift voor Neêrlandsch-Indië met 1867 is ingegaan, aan de tweede gelijk zijn? Moet thans nu de Regeering zich wederom schijnt te willen stellen op het standpunt dat zij tien jaren geleden had ingenomen, ook het tijdschrift weder naar *zijn* standpunt van dien tijd terug? Ik kan het niet gelooven, en mij zelfs niet voorstellen dat er nog velen gevonden worden, die meenen dat met den tegenwoordigen Minister van Koloniën de beginselen van het onde koloniale stelsel werkelijk hebben gezegevierd. De taak voor de nieuwe Redactie weggelegd, is dunkt mij vrij wat gemakkelijker en vrij wat aangenamer tevens dan die, welke Dr. van Hoëvell vroeger te vervullen had. Het Indische regeeringsstelsel is veroordeeld, en op dat oordeel kan niet worden teruggekomen. Men mag nog soms in het openbaar eene tegenovergestelde meening uitspreken, die meening vindt in onze dagen nog minder geloof dan het programma-van Hoëvell in den aanvang van 1849, en het minst misschien bij wie het best zijn ingelicht omtrent onze koloniale aangelegenheden. Men mag en zal strijden over het nieuwe stelsel, over de wijze waarop de overgang behoort plaats te hebben; aan behoud van het bestaande wordt naauwelijks meer gedacht.

Onder deze bemoedigende vooruitzichten begint de nieuwe Redactie hare tweeledige taak. Zij moet - en hierin ligt het meer wetenschappelijke gedeelte van die taak - hare eigen meeningen over de toekomstige regeering van Indiën ontwikkelen, toelichten en verdedigen, maar tevens, vervolgende wat Dr. van Hoëvell begonnen is, onder nog veel ruimeren kring dan tot nog toe de overtuiging vestigen dat handhaving van het bestaande onrecht is. Ik waag het niet over

de wijze waarop de Redactie het eerste deel van die taak wil vervullen, een oordeel uit te spreken; maar een enkel woord van sympathie voor het andere meer populaire doel van haar streven zal ook den leek wel geoorloofd zijn. Trouwens dat laatste is de eigenlijke hoofdzaak naar ik meen. Ik geloof dat wanneer wij in den tijd van tien jaren op het gebied van koloniale hervorming met reuzenschreden zijn vooruitgegaan, dit veel meer daaraan moet worden toegeschreven, dat de conscientie in Nederland is wakker geschud, dan aan de veldwinnende overtuiging, dat men door het regeeringsstelsel te volgen ‘dat onder alle hemelstreken het beste is’, grootere economische voordeelen van onze koloniën mag verwachten, dan die welke tot nog toe verkregen werden. Op het geweten meer dan op het verstand van de nederlandsche natie moet aanhoudend beroep worden gedaan, want daarin ligt de beste waarborg voor de volkomen zegepraal van een beter stelsel.

Men veroorlove mij ten slotte één aanmerking. Wie de twee laatste nommers van het Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië met eenige aandacht leest, ontdekt zonder moeite bij de schrijvers van de zeer belangrijke opstellen, in die nommers opgenomen, een nog al uiteenloopend karakter: naast artikelen, welke niets anders bedoelen dan eene bij uitnemendheid kalme en onopgesmukte uiteenzetting van louter feiten, vindt men andere niet enkel met warmte geschreven, maar hier en daar vol bitterheid en bloedige satire. Ik begrijp zeer goed dat het moeite kost, om daar, waar men bijv. de lotgevallen van de ordonnantie van 5 Januarij 1866 beschrijft, den wrevel te verbergen, welken de herinnering aan die lotgevallen noodzakelijk moet opwekken; maar toch komt het mij voor, dat het goed is ze te bedwingen. Ligt er toch eenige waarheid in mijne opvatting van het hoofddoel, waarnaar het tijdschrift voor 't vervolg van tijd moet streven; wil het ook het groote publiek leeren wat een meer beperkt publiek sinds langen tijd weet: hoe Indië werkelijk wordt geregeerd en van welke voorwaarden de handhaving van het cultuurstelsel afhangt, dan kan de Redactie niet voorzigtig genoeg zijn in de keuze van den vorm harer vertoogen. Om populair te worden, moet het tijdschrift vertrouwen wekken, en ook van verre geen voedsel geven aan de gedachte, alsof partijdrift de pen der mederedacteuren bestuurde. Wij nemen als voorbeeld de schets van de regtsbedeeling onder de Javanen. Kan men kalmer schrijven, en toch is het wel mogelijk eene bloediger satire te leveren van hetgeen werkelijk bestaat dan in die eenvoudige schets ligt opgesloten? Is het mogelijk dergelijk verhaal te lezen, zonder dat ook de minst hartstochtelijke wraak roepe over een stelsel, dat noodzakelijk zulke vruchten moet opleveren? Daarenboven, de politicke kwestie welke in Indië moet worden opgelost, is dunkt mij veel te groot, om

daarin meer dan hoog noodig personen te mengen. Welke ook de bijzondere beteekenis van die personen zijn moge, voor het oog van den onbevooroordeelden lezer worden zij dus, naast die groote kwestie gesteld, al tot zeer kleine proportiën teruggebracht.

L.

J.T. BUIJS.

***N.P. van den Berg, Bankwezen en Banken in Britsch-Indië, eene geschiedkundige schets. Batavia*, 1866.**

Er is geen onaangenamer taak dan het recenseeren van een boek, dat beter achterwege ware gebleven. Men staat dan voor het moeilijk dilemma van òf de waarheid te verbloemen, òf een zijner medemenschen een verdrietig oogenblik te bezorgen, en noch het een noch het ander doet men gewoonlijk voor zijn vermaak. Daarentegen is er een dubbel genoegen aan verbonden, de aandacht van het publiek te vestigen op een waarlijk goed geschreven werk, dat aan de meeste eischen van vorm en inhoud beantwoordt. Ik heb het te danken aan de Redactie van ‘de Gids’, die mij het jongste geschrift van den Heer van den Berg ter beoordeeling zond, dat mij dit genoegen thans is vergund.

De schrijver is op economisch gebied geen onbekende grootheid, Zijn brochure over den geldsomloop in N.-Indië werd met ingenomenheid ontvangen en heeft den toets der kritiek met goed gevolg doorstaan. De Heer van den Berg heeft zich daar doen kennen als een man, die streng logisch redeneert, en zich niet door sophismen - op dat gebied zoo talrijk - van het rechte spoor laat brengen. Het geschrift, dat nu voor mij ligt, is meer van beschrijvenden aard: ‘een geschiedkundige schets’ wordt het genoemd op den titel. Het is eene monographie over een onderwerp, dat waarschijnlijk aan de meeste lezers van dit tijdschrift onbekend zal zijn, te weten het Bankwezen in Britsch-Indië.

Wie van de banken in Britsch-Indië hoort spreken, denkt daarbij het eerst aan die grootsche credietinstellingen, die meestal te Londen haar hoofdkantoor hebben gevestigd en die in alle voorname handelsplaatsen van het oosten bijbanken of agentschappen bezitten, zoo als de Oriental Bank, de Chartered Mercantile Bank of London, India and China, en weleer de Agra and Masterman's Bank, die ten vorigen jare gefailleerd, doch onlangs onder haar oude firma weder in 't leven geroepen is. Doch hoewel de Heer v.d.B. ons omtrent die lichamen zeer volledige inlichtingen geeft, zoo is hiermede toch zijne stoffe verre van uitgeput. Men vindt ook in zijn werk - en dit is zeker wel het belangrijkste gedeelte - vele bijzonderheden omtrent het *inlandsche* bankwezen. Uit 's schrijvers mededeelingen, die op

een zeer uitgebreid en minutieus onderzoek berusten, blijkt, dat in Hindostan sedert aloude tijden een goed georganiseerd bankwezen heeft bestaan. Vroeger, eer de Britsche veroveringen in den politieken toestand zulk een grooten ommekeer teweeg brachten, ‘behoorden de bankiers, althans zij die de hoogste sport op den ladder bereikt hadden, tot de meest invloedrijke personen. Met den vorst stonden zij in dadelijke aanraking. Geen raadsvergadering was voltallig, waarin 's vorsten bankier geen zitting had, en het blijkt uit de tot ons gekomen oorkonden van vroeger dagen, dat, even als de vorst, ook iedere aan hem ondergeschikte Soubahdar (onderkoning), iedere zillah (district), ja ieder dorp zijn eigen bankier had’ (blz. 15-16).

Het zal nog lang moeten duren, eer wij iets soortgelijks van ons eigen vaderland zullen kunnen getuigen. In dat opzicht was Britsch-Indië ons dus sedert lang verre vooruit. Doch in een ander opzicht voldeed het Indische bankwezen minder aan de regels van de kunst; het stond in zeer onmiddellijke betrekking tot de regeering. ‘Geraakte de vorst in geldverlegenheid, dan waren de bankiers steeds bereid om hulp te verleenen, natuurlijk tegen eene aan hunne diensten geëvenredigde vergoeding, die gewoonlijk bestond in de tijdelijke of altijd durende cessie van min of meer uitgebreide landstreken en de daaraan verbonden inkomsten. Nog in den loop van deze eeuw vond dit op uitgebreide schaal plaats, zelfs met voorkennis van de Compagnie. Dergelijke cessiën heetten *bandhari*, en alleen in Guzerat, de landen behoorende aan den Gaekwar van Baroda, werden er tusschen de jaren 1801 en 1828 niet minder dan 119 verleend’ (blz. 16).

Mij dunkt, dergelijke cessiën moeten toch niet zeer bevorderlijk zijn geweest aan de belangen van de inlandsche bevolking. Wij gunnen Hindostan zijne *bandhari*, of hoe die misbruiken verder heeten mogen, van ganscher harte, en beschouwen het niet als een ramp, dat ‘de staatkundige invloed van de Indische bankiers van vroegeren tijd is gefnuikt.’ Toch verdient het opmerking, dat ‘naast de bankiersinrichtingen van den nieuweren tijd een eigenaardig inlandsch bankwezen is in stand gebleven, dat voor het handelsverkeer nog van groote beteekenis is.’ Die inlandsche banken voldoen zeker in menig opzicht beter aan de locale behoeften, dan door credietinstellingen, op Europeesche leest geschoeid, zou kunnen geschieden.

Men kan de inlandsche bankiers in drie soorten verdeelen: die van de groote handelsplaatsen, te weten, de zoogenaamde *Shroffs*, de *Zillah*-bankiers en de dorps-*Mahajuns*.

De eersten houden zich hoofdzakelijk bezig met wissel- en discontozaken, het drijven van handel in effecten en het geven van voorschotten tegen onderpand van handelsgoederen. Zij bezitten een

uitgebreid crediet door het geheele land, sluiten vennootschappen met elkander, en hebben correspondenten, niet alleen in al de groote steden van Hindostan, maar zelfs in Cashmere en in sommige gedeelten van Perzië.

De *Zillah*-bankiers vervullen een meer bijzondere rol. Onder de groote grondbezitters zijn er velen, die zich de moeite niet getroosten willen van zelve hunne goederen te administreeren, en daartoe gebruik maken van de diensten van anderen. Die diensten nemen de *Zillah*-bankiers op zich. Zij zijn dus de rentmeesters van vermogende en hooggeplaatste inlanders, maar geen gewone rentmeesters, want in geval van noodzaak zien zij er geen bezwaar in, groote sommen op rekening van latere inkomsten aan hunne lastgevers voor te schieten. Ook voor het algemeen zijn hunne diensten van groot nut; immers door hunne bemiddeling vinden de producten, die niet voor binnenlandsch gebruik noodig zijn, hunnen weg naar de kustplaatsen. Zelden echter staan zij te dier zake in rechtstreeksche betrekking met den kleinen man, den landbouwer. Tusschen dezen en hem staat de dorps-*mahajun*.

'Schier iedere *ryot* (landbouwer) heeft nl. een uitstaande rekening bij een geldleener, waarvan het saldo altijd in zijn nadeel is. Deze rekening blijft soms gedurende twee of drie geslachten doorloopen en wordt zelden in haar geheel aangezuiverd... In mindering zijner schuld levert de *ryot*, zoodra de oogst daar is, graan, katoen of andere artikelen, waarvoor hij (natuurlijk) nooit de volle waarde ontvangt, en daarentegen neemt hij nu en dan weêr kleine bedragen op, ter betaling van zijne verschuldigde belasting.' Zijn debet vermeerdert dus jaarlijks; hij is geheel afhankelijk van zijn bankier, den *mahajun*, en deze laatste wordt rijk door zijne armoede. Van daar dan ook, dat in die gedeelten van Britsch-Indië, waar alle belastingen in geld geheven worden, b.v. in de noord-westelijke provinciën, volgens de verklaringen van 'schier alle schrijvers', 'alleen zij welvarend zijn, wier middelen hun toelaten het bedrijf van dorpsmahajun uit te oefenen.'

Ziedaar zeker een 'eigenaardigen' kant van het Indische Bankwezen. Het eenige, wat dit kwaad eenigzins verhelpen kan, is, dat het aantal van deze dorpsmahajuns zooveel mogelijk toeneme; want hoe meer concurrentie onder hen bestaat, op hoe beter voorwaarden de landbouwers, die hunne hulp nu eenmaal niet missen kunnen, zullen worden bediend. Dergelijke kwalen genezen zich zelven altijd het best. Intusschen moet men erkennen, dat het Indische bankwezen een goed georganiseerd geheel vormt. De landbouwer staat in betrekking met den *Mahajun* en deze laatste met den *Zillah*-bankier, die op zijn beurt wel weêr leunen zal op den *Shroff*, den bankier van de hoofdplaatsen. De Indiërs bezitten dus, zonder dat zij Adam Smith hebben gelezen, een zeer goed begrip van verdeeling van arbeid; wel zoo goed, dunkt mij, als sommige hunner Engelsche gebieders

met name de oprichters van de *Bank of Mirzapore* en andere *Mofussil*-banken.

Wat Mofussil-banken zijn, verhaalt ons de Heer van den Berg. ‘Mofussil beteekent in Indië het land, in tegenstelling met de stad, en in het bijzonder de ondergeschikte afdeelingen van een district, in tegenstelling met de hoofdplaatsen. De mofussil-banken zijn dus de zoodanigen, die in het binnenland zijn gevestigd, en wier werking meer van localen aard is.’ ...‘Zij zijn eigenlijk niet veel meer dan eenvoudige administratie- of geldkantoren, die wel verre van zich uitsluitend bezig te houden met het disconteeren van negotiabel papier op korten termijn, gelden voor langeren termijn voorschieten op obligatiën onder borgstelling van een of twee personen, terwijl als suppletoire zekerheid veelal eene verzekering op het leven van den geldopnemer vereischt wordt.’ Dergelijke instellingen, al zijn zij ook oneindig meer ‘dan eenvoudige administratie- of geldkantoren’, kunnen, mits zij goed beheerd worden (hetgeen insluit, dat zij haar werkkring niet al te ver uitstrekken), zeer veel nut stichten. Maar in Indië waren het ‘in den regel geene burgerlijke ambtenaren, aan het behandelen van financiëele zaken gewoon, die als oprichters of beheerders van deze nieuwe soort van banken optraden, - schier uitsluitend waren het officieren van het leger, kolonels en majoors, en officieren van gezondheid, die de wapens en het receptboek vergaten, om zich in dikwerf weinig ridderlijke geldtransactiën te gaan verdiepen.’ Hoe die ‘weinig ridderlijke geldtransactiën’ meestal zijn afgeloopen, kan men licht begrijpen. De Heer van den Berg hangt ons hiervan een zeer smakelijk tafreel op. Wel levert de geschiedenis van die banken, zoo als de schrijver zegt, ‘het meest sprekende bewijs van de noodlottige gevolgen, die moeten ontstaan, wanneer personen zich gaan bezig houden met zaken, waarvan zij niet het minste begrip hebben.’ De meeste dezer militaire instellingen zijn na een korte financiëele campagne jammerlijk omgekomen.

Aan het springen van banken is men trouwens in Indië gewoon. Vooral in den laatsten tijd heeft men op dat gebied zeer treurige ondervindingen opgedaan. De kolossale winsten, die de rijzing der katoenprijzen in Europa aan de kooplieden verschafte, riep te Bombay een speculatiewoede in 't leven, waarvan vroeger geen voorbeeld was gekend. Hoeveel financiëele maatschappijen en banken in 1864 te Bombay werden opgericht, is niet met juistheid te zeggen: de Heer van den Berg geeft een lijst, waarop er 37 voorkomen, met een nominaal kapitaal van circa 200 millioen ropijen; doch hij trekt in twijfel of die opgave wel volledig is. De aandeelen van al die maatschappijen stonden in Januari 1865 nog ver boven pari; sommigen golden zelfs 125 tot 150, ja 160 pCt.

Doch toen kwam de débâcle. De katoenprijzen in Europa gingen belangrijk achteruit, en met het dalen der katoenzon, daalden ook

de actiën. Wel verbeterde zich de markt te Liverpool weder gedurende eenigen tijd en velen hoopten dat het gevaar was afgewend; maar in het begin van 1866 - dat noodlottige jaar - had op nieuw eene sterke daling der katoenprijzen plaats, die te Bombay hare uitwerking niet miste. Zij, die zich aan verkeerde speculatiën hadden gewaagd, moesten zwaar voor die lichtzinnigheid boeten. Ja, de tweede paniek was erger dan de eerste. ‘Zoo groot was de verslagenheid onder de inlandsche gemeente, onder de volgelingen van Zoroaster, dat zij de geloovigen in de tempels, waar het heilige vuur brandde, bijeenriepen om van hunne voorzienigheid eene rijzing in de prijzen van katoen en van bankactiën af te smeeken, ten einde voor totalen ondergang gevrijwaard te worden.’

Het schijnt, dat de Gouvernementsbank van Bombay voor een goed deel de schuld moet dragen van deze rampen. ‘In plaats van al haren invloed te bezigen tot het tegengaan van den windhandel in actiën, heeft zij dien handel krachtig aangemoedigd, door zich steeds bereid te verklaren tot het beleenen van actiën en door zich daarbij niet te houden aan de nominale waarde, maar tot grondslag der beleening aan te nemen den geheel fictiven prijs, waartoe zij door buitengewone speculatiën waren opgedreven.’ Trouwens, hare aandeelhouders leden door die roekelooze handelwijze der directie geen geringe schade. De Bank heeft in de laatste twee jaren de helft van haar kapitaal, haar geheele reservefonds, en al de voordeelen die zij bij een goed beheer had kunnen genieten, verloren, hetgeen bij elkander genomen een verlies van 10 millioen ropijen vertegenwoordigt. Hoeveel zij daarentegen had kunnen doen om de crisis, zoo niet te verhoeden, dan toch te temperen, blijkt uit de houding, die de Gouvernementsbank van Calcutta heeft aangenomen, en de gelukkige gevolgen, die daarvan de vrucht zijn geweest. Het beheer dezer Bank was ‘in handen van mannen, die, van het gewicht hunner roeping doordrongen, zich tot taak stelden om zich met kracht tegen elke ontluikende speculatiemanie te verzetten. Door tijdig den rentestand te verhoogen, werd de verwezenlijking van menig onbezonnen ontwerp voorkomen.’

‘De *Gouvernements*bank van Bombay’, ‘de *Gouvernements*bank van Bengalen’: Britsch-Indië, dat reeds zoo rijk met banken van allerlei soort is gezegend, bezit dus ook nog, naar men bespeurt, Gouvernementsbanken. Om de verzameling compleet te maken, mocht trouwens deze specialiteit niet ontbreken. Hoedanig de werking en welke de voorrechten zijn van die instellingen, verklaart ons de Heer van den Berg zeer uitvoerig.

Het denkbeeld tot oprichting eener Bank met bijzondere voorrechten van het Gouvernement begiftigd, zoo wat de papieruitgifte als wat de aansprakelijkheid der deelhebbers betreft, werd het eerst ter sprake gebracht onder het bestuur van Lord Wellesley. Tot verwezenlijking van dit denkbeeld werd in 1806 de *Bank of Calcutta* - sedert 1809,

toen zij haar octrooi ontving, *Bank of Bengal* geheeten - opgericht, met een kapitaal van vijf millioen ropijen, waarvan de regeering bij de toekenning van het octrooi één millioen op haar eigen naam liet inschrijven. De voorrechten, die dit octrooi verleende, bestonden hoofdzakelijk in het genot van rechtspersoonlijkheid en de beperking van de aansprakelijkheid der deelhebbers tot het bedrag van hunne aandeelen. Een eigenlijk gezegd monopolie heeft de Bank nooit bezeten; doch hare billetten zouden in 's lands kassen worden aangenomen. Het maximum der papieruitgifte werd op 20 millioen ropijen en de metaaldekking der contante schuld op één vierde vastgesteld.

Deze Bank heeft tot heden toe goed geopereerd; hare dividenden bedroegen van 1809-1862 gemiddeld bijna 10 pCt. 's jaars. Op soortgelijken voet werd in 1840 de *Bank of Bombay* en in 1843 de *Bank of Madras* opgericht. De eerstgenoemde deelde tot 1862 gemiddeld slechts 3 pCt., de laatste daarentegen 7 pCt. 's jaars uit. Vijf of zes jaren geleden werd echter door het Indisch Gouvernement een maatregel genomen, die in de positie van deze drie banken een groote wijziging bracht. Artikel 1 der wet van 16 Juli 1861 bepaalde nl. dat, na 1° Maart 1862, in Britsch-Indië niemand meer papier aan toonder in omloop mocht brengen. De regeering zelve ging nu billetten uitgeven. Wel zouden daarbij de drie Gouvernementsbanken als agenten der schatkist werkzaam zijn, doch haar eigen papieromloop moesten zij intrekken.

Welke beweegredenen tot dien maatregel hebben geleid, behoeft in dit kort overzicht niet vermeld te worden. Ik verwijs voor deze en zoovele andere bijzonderheden naar het werk zelf, dat ik thans met een enkel woord heb aangekondigd. Het bovenstaande moge voldoende zijn om den lezers in de verte eenig denkbeeld te geven van de zaken die daar behandeld worden. De stof, die de Heer van den Berg ditmaal gekozen heeft, was zeer dankbaar, maar hij heeft er ook alle partij van getrokken, en ik ben verzekerd, dat niemand met deze monographie zal kennis maken, zonder er veel uit te leeren. Aan dergelijke beschijvingen van sociale toestanden en instellingen bestaat nog groote behoefte. Wie op dat gebied iets leveren wil, vindt een onafzienbaar veld. Ik hoop daarom dat de Heer van den Berg, indien zijne veelvuldige practische werkzaamheden dit veroorloven, zich aangespoord zal gevoelen om ons weldra met eene nieuwe soortgelijke proeve te verrassen. Als zijn werk dan even degelijk van vorm en inhoud is als dit geschrift, kan hij zelf reeds bij voorbaat op de belangstelling van velen, zijn uitgever op een ruim debiet rekenen.

Het tegendeel zou althans niet pleiten voor den goeden smaak van het publiek.

N.G. PIERSON.

M. Leopold, De opvoeding in School en Huis. Korte Stellingen, Wenken en Meeningen, Vreemde en Eigene. Groningen, J.B. Wolters. 1866.

De schrijver van dit boekje deelt in het voorberigt mede, dat Kellners Aphorismen, die reeds in 1854 in het Hollandsch vertaald werden, aan zijn arbeid ten grondslag liggen. Hij heeft ingekort en bijgevoegd en eindelijk zooveel veranderd, dat hij vrijheid vond op den titel den naam van Kellner door den zijnen te vervangen. Ik kan de verhouding van het oorspronkelijke tot het vertaalde niet nagaan, maar bij een boekje als dit, lijden wij daarbij geene schade. Zie hier in een negentigtal bladzijden ons aangeboden een anderhalfhonderd opmerkingen over de belangen der lagere school: over het verband van onderwijs en opvoeding, over de pligten des onderwijzers, over het doel en de methode van het onderwijs, over de leervakken, over de verhouding van het huis tot de school, enz. Die opmerkingen zijn door een rooden draad verbonden, in zoover als zij tot één beginsel kunnen worden herleid, maar vormen te zamen geen afgerond systematisch geheel. Het zijn en blijven Aphorismen, maar van uitstekende waarde. Het is niet gemakkelijk eene geschikte keuze te doen, om den lezer eenig denkbeeld van de manier des schrijvers te geven, maar toch wil ik het wagen. Zie hier bijv. N°. 41: ‘Onze tijd zal ongetwijfeld steeds meer eischen aan den onderwijzer doen, en ieder, die nog leeren kan, woekere met zijn tijd. Daartoe zij men spaarzaam met het aankoopen van boeken, die opzettelijk geschreven werden, om den onderwijzer voor ieder dag zijn taak aan te wijzen, zoodat deze het gebaande pad blind en zonder nadenken kan bewandelen. Men grijpe veelmeer naar zulke schriften, uit wier bestudeering men een grondige kennis van de stof zelve kan verkrijgen. Ieder boek, dat den geestelijken horizon des onderwijzers uitbreidt, zijn weten meer diepte geeft, zijn hart voor God en 't heil der menschheid verwarmt, zijn zin voor 't edele en schoone ontwikkelt, maakt hem ook geschikter voor zijn beroep, om 't even of het boek juist voor onderwijzers bestemd is of niet.’

Of N°. 151: ‘De kunst van opvoeden heeft dit met de geneeskunst gemeen: dat ieder haar meent te verstaan. Gelijk Jan en alleman voor elke ziekte een onfeilbaar geneesmiddel kent, zoo meent ook ieder moeder de doelmatigste leerwijze te kennen, zoo matigt ook elke grootmama zich aan, den onderwijzer te beoordeelen of te berispen.

Dat strekt beiden wetenschappen echter niet tot oneer; want alleen in zaken van *zeer algemeen belang* steekt ieder graag den neus.’

Of N°. 157: ‘Als gij van uwe kinderen kunstige marionetten maakt, hen tot groote menschen omkneedt, dan vindt gij zelven ze misschien heel aardig, heel lief, heel pleizierig. Zeker, een apenspel is ook wel

eens aardig, en wie zou Gullivers Lilliput niet wel eens willen bekijken? Maar - uw kinderen, uw arme kinderen!'

Ik geloof niet dat er in het bockje één regel is, dien ik niet zou wenschen geschreven te hebben. Mij dunkt, zegt de schrijver, dat het werkje in de handen van ouders en jonge onderwijzers wel eenig nut kan doen. Ik sta juist in het midden tusschen de jeugd en de grijsheid en durf er dus wel bijvoegen, wat de schrijver niet zelf kon zeggen, dat volgens mijne zienswijze, ook oude onderwijzers deze opmerkingen met vrucht zullen lezen: zij het dan welligt niet om iets nieuws te leeren - doch ook dit zou het geval kunnen zijn - dan toch om hen te versterken in hunne overtuigingen. Maar niet alleen onderwijzers, jong of oud, van hooger of lager rang, moesten dit boekje leeren kennen: ook de ouders zullen wel doen, in hunne beoordeeling van de school, waaraan zij hunne kinderen hebben toevertrouwd, zich te laten leiden door de groote beginselen, die in dit kleine geschrift geestig en puntig, duidelijk en klaar worden uiteengezet. De schrijver wil tot nadenken opwekken; zijn doel is zoo goed en zijn middel zoo gelukkig gekozen, dat ik mij bijna niet kan voorstellen, dat hij niet zou slagen. Vonden zijne beginselen algemeen ingang, wat gunstige resultaten waren dan te wachten van de verhoogde ingenomenheid der onderwijzers met hun ambt! En anderzijds: hoeveel dankbaarder zou hun streven zijn, als zij op de hier aangegeven wijze door de ouders werden gesteund! Moge de geachte schrijver in dien geest eenige gewenschte gevolgen van zijn arbeid bespeuren!

Maar daartoe behoeft hij ondersteuning. Aan die van zijn uitgever heeft hij niet genoeg. Alle onderwijzers althans moesten in de gelegenheid worden gesteld het boekje te lezen en te herlezen; maar zelfs onder de gunstigste omstandigheden en met alle onderstelde ondersteuning der schoolopzieners, hoe weinigen zullen het in handen krijgen! En dan de ouders? Zal het met dit boekje niet gaan als met zoovele populaire geschriften, die juist *niet* gelezen worden door hen, voor wie zij eigenlijk bestemd zijn? Er bestaat hier een afdoend middel, dat ik met bescheidenheid durf aanbevelen. Het ligt m.i. geheel op den weg der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, dat boekje ter kennis harer leden te brengen. Zou het Hoofdbestuur daartoe niet de noodige stappen willen doen? Men volgt aldus den tegenwoordig ingeslagen weg. Ik vlei mij met de hoop, dat dit denkbeeld de aandacht der leden wekken zal.

In zijn tegenwoordigen werkkring als Directeur der Hoogere Burgerschool te Goes, heeft de heer Leopold gelegenheid bij het middelbaar onderwijs de beginselen te toetsen, die hem bij het lagere proefhoudend zijn gebleken. In naam der goede zaak spreek ik den wensch uit, dat hij opgewektheid moge hebben, te zijner tijd ons mede te deelen, welke zijne ervaringen zijn op dat gebied. Aan zijn oordeel over de tegenwoordige organisatie zou ik zeer veel waarde hechten.

Zwolle, Januari 1867.

S.A. NABER.

Een groot man en een felbewogen tijd.

Jeremia in de lijst van zijn tijd, door Dr. H. Oort. Leiden, S.C. van Doesburgh, 1866.

Dat de Hoogleeraar Kuenen zich weinig met het schrijven van die kleine boekjes, waarin de moderne beweging der laatste jaren zoo overvloedig was, afgegeven heeft, behoeft nog niet aan te duiden dat hij niet een der uitnemendste, wellicht de meest geliefde van hare leiders zou zijn. Men zou kunnen zeggen, dat het laten drukken van een boekje in postformaat, met pikanten, naar een zegekreet of eene uitdaging klinkenden titel, zonder komma's of punten, op de eerste bladzijde geplaatst en voorts aan het hoofd van elke volgende, liefst tusschen twee evenwijdige lijnen herhaald; dat zelfs het met tamelijk groot geluk navolgen van den stijl, de scherpheid of droomerige weekheid van den Heer Huet of den Heer Pierson, nog geene daad is die van grondige kennis behoeft te getuigen of een machtigen invloed te oefenen. Men zou kunnen vragen, of de kleine boekjes theologie ook meer verbijsterd dan gesticht heeft. Men zou zich kunnen verstouten tot het uiten van de bedenking, of wel de Heer Kuenen zelf, toen hij, een enkelen keer, in een vlugschriftje het goed recht der modernen verdedigde, der wetenschap een dienst gedaan heeft met, op echte kleineboekjes manier, in een paar zinsneden af te kondigen, dat voor ons het kenmerkende en belangrijke van Christus ligt niet in hetgeen hij met zijne tijdgenooten gemeen had, maar wat hem van hen onderscheidde? Een cynicus zou het vraagstuk kunnen

stellen: als prof. Opzoomer ééne verhandeling schrijft over ‘zekerheid en waarschijnlijkheid’ en prof. Kuenen één deel van zijn ‘Historisch-critisch onderzoek’, hoeveel kleine boekjes schrijvers leven dan van hunnen arbeid en hoeveel hadden beter gedaan met de pen te laten rusten om die verhandeling en dit boek ter hand te nemen?

Zelfs al wil men, nu wij na den sneeuwstorm van vliegende blaadjes weder eens op adem komen, met groote welwillendheid jegens deze dooden en doodgeborenen bezield, van hen spreken als van lichte troepen, voor verkenningstocht en tirailleursdienst berekend, het oog blijft eerst met eerbied en vertrouwen op een werk als dat van den Heer Kuenen rusten: dat is het hoofdleger, welks welgeordende, dicht aaneengesloten drommen den slag moeten winnen. Hoc nitimur. Dáár ligt onze kracht. De moderne richting in de vaderlandsche kerk verkeert in een dier, in het bestaan van richtingen onvermijdelijke oogenblikken van crisis, waarin beslist wordt, of zij ineen zullen zakken of voortgaan tot nieuwe kracht. Sommige partijen staan slechts, omdat zij tegen hare wederpartij leunen; wijkt deze, zwijgt deze uit onmacht of voorzichtige berekening, zoo vallen zij ter aarde. Onder de voorstanders der moderne richting beginnen zich bedenkelijke teekenen van matheid, moedeloosheid, onwetenschappelijkheid te vertoonen. De stelling, dat de godsdienst onafhankelijk is van geschiedenis en leerstelling, bevat waarheid genoeg om als stormram uitstekenden dienst te doen tegen 's vijands muur, maar ook genoeg dwaling om naderhand in het eigen legerkamp tot overlast en verderf te worden. Want logisch laat zich het begrip: ‘godsdienst’ vormen onafhankelijk van overlevering en wereldbeschouwing, maar in de werkelijkheid is steeds het geloof aan beide ten nauwste verbonden geweest. Van den wortel, die haar droeg en voedde, afgesneden, blijft ook de bloem een poos haar pracht behouden; in eene vaas met water geplaatst, gaan nog wel enkele harer knoppen open. Had zij weet van zich zelve, zij zou zeggen, wat vele theologen van hun geloof hebben gezegd: mijn leven en bloei hangen van niets buiten mij af. Maar op de sappen, uit historie en wereldbeschouwing van huisgezin en gemeente eenmaal opgenomen, leeft men niet lang, als de toevoer afgesneden is. Het gevolg is reeds, dat sommiger christendom verweekt is tot een sentimenteel dweepen met Jezus, wiens wereldbeschouwing ter zijde geschoven, maar wiens ‘mannelijke moed en vrouwelijke teederheid’ geroemd

worden; anderen prediken eene moraal, aan welke gloed noch warmte ontbreken, doch die den naam van God niet uitspreken durft; er zijn er, die henengaan; er zijn er die uitgepraat zijn; er zijn er, die zich wijden aan de studie van Revues en Reviews. De Heer Pierson komt onder het heengaan tot de ontdekking van eene waarheid die hij jaren lang bestreed: onze wereldbeschouwing is de spil van ons gemoedsbestaan.

Bij dezen stand van zaken bewaart een werk als dat van den Hoogleeraar Kuenen voor moedeloosheid. Het is als een vaste burg. Deze breede studiën over Israëls letterkunde zijn kritisch en analytisch, het werk van den ontleedkundige. Met die bescheidenheid, die hem zoo beminnelijk maakt, erkent de schrijver zelf, dat de analyse nog niet meer is dan het voorbereidend werk. Hij zal ons toegeven, dat in het bijzonder de verschillende oorkonden van den pentateuch (Deuternomium uitgenomen) voor ons historisch gevoel nog niet saamgegroeid zijn met behoefte en denkwijze van den tijd, waarin haar ontstaan wordt gesteld. De Heeren Chonia en Oort zouden zeggen: zij zijn nog niet in de lijst van haren tijd gevat. Doch zoo veel is door deze Oud-testamentische studiën[1] voor goed gewonnen, dat het O. Testament aan de nieuwere beschouwing behoort. Er was eene gestolde massa; zij wordt vloeibaar. De muur moest afgebroken worden, zouden de steenen voor den nieuwen bouw kunnen dienen. En welke kostelijke steenen! welk eene belofte in die schoone materialen! - Doch mocht dan nu ook de bouw een aanvang nemen! Wij hebben historie noodig. Wij zijn eenmaal op den olijfboom van het Hebreeuwsche godsgeloof ingeënt; wat roemen wij tegen de takken? wat doen wij, alsof wij geen deel met hen hebben? Scheuren wij ons niet roekeloos los. Als eens de tijd der synthese vervuld zal zijn; als eens de moderne wetenschap, die nu in haar sceptisch subjectivisme het geloof in God beschouwt als een der vele verschijnselen op deze planeet waarbij men koud blijft; die in hare voorname onpartijdigheid in het midden meent te moeten laten, of er ook werkelijk bestaat een Voorwerp des geloofs, moed en geloof genoeg zal gekregen hebben om te zeggen: GOD; - als zij niet enkel meer handelen zal over ontstaan en ontwikkeling van dat

1 Het spreekt van zelf, dat de Heer Kuenen ook in ons vaderland zijne voorgangers gehad heeft: getuige menig artikel in het Bijb. Woordenboek; doch zijn werk is voltooid, geheel en al de vrucht van moderne studie en wordt daarom bij voorkeur door ons genoemd.

zonderlinge ding in den mensch, genaamd geloof, maar met al den ernst van studie en nadenken den stillen gang van Gods gedachten zal trachten na te speuren, dan zal zij er niet minder wetenschappelijk om behoeven te zijn, dat zij ons en onzen kinderen een vasten grond onder de voeten gegeven heeft.

Aan de vroolijke bedrijvigheid, hier en daar op het terrein van Israëls historie, bemerkt men, dat de gezegende herbouw aanvangen zal. Leest de prachtige bladzijden over het Israëlietisch profetisme in het 2e dl. van zijn 'Onderzoek', de opstellen over Israëls geschiedenis in 'Nieuw en Oud', en gij ziet, dat prof. Kuenen ook iets anders kan dan ontleden. Eene verhandeling als die over 'de wijsheid bij de Hebreën'[1], een boekje als dat vóór ons ligt, zijn bewijzen van den bezielenden invloed dien hij oefent. De strijd, de strijders, de hartstochten en dwalingen, de hoop en de moedeloosheid, het blijvende en vergankelijke in het laatste geslacht der Joden voor de Babylonische ballingschap liggen afgedrukt in de geschiedboeken, maar vooral in de profetische redenen van onzen Bijbel. Maar zij sluimerden naast elkander, rustig toegedekt door eene leer van letterlijke ingeving die eenvormigheid vooronderstellen doet - door gebrek aan belangstelling bij vele mannen de wetenschap - niet minder door de onverstaanbaarheid van haren vorm. Een profeet spreekt niet als een gewoon mensch. Eene profetische rede, met hare toespelingen op toestanden en gebruiken van voor zoovele eeuwen, zonder opschrift of toelichting te midden van vele andere afgedrukt, is voor de meesten eene duisternis en afschrik. Maar laat een dier mannen met groote geleerdheid en taai geduld als de Heer Kuenen is, die betoovering verbreken, die knoopen ontwarren, elke toespraak haren tijd en hare plaats aanwijzen, dan rijzen de dooden op uit hun graf. Het dal Josafats leeft. Het woelig tooneel van een felbewogen tijd ontrolt zich voor den lezer. Menschen komen en gaan, vallen en rijzen, lijden en strijden, en onder de menigte steekt ééne gestalte uit, die van Jeremia den profeet.

Het is naar aanleiding, meer dan uit het boekje van dr. Oort, dat wij eene schets van dien tijd en dien man willen samenstellen. Het geschrift van dr. Oort getuigt van evenveel ernstige studie als goeden wil, om de vruchten van een nu en dan tamelijk dor onderzoek aan het groote publiek in goeden

1 Dr. Hooykaas.

vorm voor te zetten. Menigeen, voor wiens gevoel de profetische schriften des O. Testaments eene dorre woestijn zijn, waarin zij slechts een paar groene plekjes - Jesaja XI, LIII, een paar verzen van Jerem. XXI en van Joël - kennen, zal onder het lezen tot de blijde ontdekking gevoerd worden, welk een rijkdom van echt menschelijke aandoeningen, welk een leven zij bevatten, en den heer Oort voor zijn vriendelijk geleide dankbaar zijn. Was deze schets eene beoordeeling van zijn' arbeid, zij zou eenige vragen tot hem richten: of hij niet misschien meer werk gemaakt heeft van de lijst, dan van het portret? Of niet een nauwgezetter gebruik van de resultaten van bijv. prof. Kuenen's ‘Onderzoek’ Jeremia's karakter scherper zou hebben doen uitkomen en ons het wassen en rijpen van zijn geest doen zien? Of wel inderdaad de dichterlijke gaven van dezen profeet zoo gering waren als hij ze meent bevonden te hebben? Of er niet *Iets* in hem was, dat wij onder al zijne eenzijdigheden niet onopgemerkt mogen laten, zonder het recht te verbeuren om in de stilte van ons eigen gemoedsleven te gelooven in den God onzes levens, en of de heer Oort op dat *Iets* met genoeg ernst en liefde het licht heeft doen vallen? - Dit zij nog gezegd. Zoo de kinderen dezes geslachts in de schaduw hunner wetenschappelijke verdraagzaamheid lijden aan gebrek aan geestdrift, de heer Oort zal hen niet genezen. Hij is zoo zeer overtuigd van de waarheid, dat al het menschelijke betrekkelijk is; hij heeft een zoo open oog voor het booze dat het goede, en het goede dat het booze aankleeft - dat hij eindigt met bijna geene hoogte en geene diepte meer te zien. Hij is zoo bezorgd, dat hij in ‘waardeering’ te kort zal schieten door ‘het kinderoffer doodslag, de Astarthe-vereering ontucht, het gebruik van beelden iets belachelijks’ te noemen; hij geeft aan Jeremia het deel zijner ingenomenheid eerst na aftrek van zoo veel eenzijdigheid, overdrijving en dwaling; hij verzekert zoo dikwijls en uitdrukkelijk: ‘wij kunnen met zijne beschouwing noch van God, noch van de wereldgeschiedenis, noch van zijn volk, noch van de toekomst, noch van zijne eigene roeping, ja eigenlijk van geene belangrijke zaak geheel instemmen’, dat wij soms in verzoeking komen, om ter wille van gloed en verheffingnaar een minder onpartijdigen levensbeschrijver te verlangen. Is in dezen wensch iets onbillijks, niet onredelijk is het van den verhaler van het leven eens Israëlietischen profeets, zoo groot als Jeremia, te verwachten, dat hij aanwijze, wat de godsaanbidding in

geest en waarheid bij haren kamp om leven, groei en heerschappij aan hem te danken heeft. En deze verwachting heeft de heer Oort niet vervuld.

I.

Hoe kwam het, dat het volk van Juda onder zijne laatste koningen tot eene diepte van afgoderij en zedeloosheid vervallen was, die tot ontaarding en ontbinding voeren moest, en terzelfder tijd een rijkdom en levenskracht vertoonde op het veld van zijn godsdienstig en zedelijk leven, zoo als het nimmer bezeten had en als volk nimmer bezitten zou? Op deze vraag geeft alleen de geschiedenis het antwoord.

Israëls godsdienst was eene geestelijke godsvereering. Elke godsdienst is geestelijk, die wil, dat de mensch een Onzienlijken God aanbidde door zedelijke daden. Aan den ingang van Israëls geschiedenis nu staat in onbegrepen grootheid de geloofsheld, die het grootsche plan verstaan en de reuzentaak aanvaard heeft om deze geestelijke vereering tot grondwet zijner natie te maken. Toen Mozes dit tweeledig beginsel had vastgesteld - neen! meer - toen het hem gelukt was het in eenige weinige, door iedereen begrepene geboden als met vleesch en bloed te omkleeden: er is maar één God, die, Onzichtbaar en Onzienlijk, afgebeeld worden kan noch mag, en deze God wil gediend zijn door gehoorzaamheid aan de zedenwet: niet moorden, niet echtbreken, niet stelen, geen valsch getuigenis spreken, niet begeeren, ontzag voor God, eerbied voor vader en moeder - toen was *de* ware Godsvereering op aarde. Het fondament was voor goed gelegd. Het was denkbaar dat eenig volk in een ander deel der aarde, onafhankelijk van Israël, tot zuivere Godsvereering kwam, maar iets anders zou het dan niet kunnen vinden. Men kon op dit fondament voortbouwen: het menschdom kon bijv. tot de overtuiging geleid worden, dat door reiner zedelijkheid dan die van het oude Israël de Onzienlijke beter gediend wordt: maar een ander fondament zou men niet kunnen leggen.

De vorige eeuw had het druk over godsdienststichters. Betere kennis en billijker waardeering van het goddelijke, naar wij hopen, hebben de wetenschap van de dwaling teruggebracht alsof men een godsdienst sticht, gelijk men op een schoonen

dag het plan tot een voetreisje opvat. Men vindt geene godsvereering uit; men erft haar. Het werk van alle groote mannen Gods is geweest: ontwikkeling, hervorming. Ook Mozes was gevoed met het brood der traditie. - Doch wat hij ook moge gevonden hebben, zooveel is zeker, dezelfde reuzengeest, die de horde omschiep tot een volk, moet ook aan dat volksbestaan den beslissenden stoot gegeven hebben op den weg der geestelijke vereering Gods. Het bewijs hiervan ligt in het onwrikbaar vertrouwen waarmede door alle eeuwen van Israëls geschiedenis heen eene onafgebroken reeks van vrome[1] Jehovadienaars zich beroept op den zedelijken Jehova-dienst als den waren, overtuigd, dat zij, de legitimisten des geloofs, in de ware richting voortarbeiden, zoo zij hun volk op den weg van het mozaïsme dringen.

Terzelfder tijd was echter de Israëlietische godsdienst eene zinnelijke godsvereering. Zinnelijk is elke godsdienst die door meer dan één God te prediken of beelden van het goddelijke te dulden, het oneindige beperkt en ontkent, of die door andere dan zedelijke daden de Godheid laat vereeren. Zinnelijke begrippen, voorstellingen en gebruiken van dezen aard nu waren met de geestelijke Jehova-vereering van den beginne af aan saamgegroeid. Zij waren de slingerplanten die, met den eik opgroeiende, hem in hare weelderige omarming dreigden te verstikken. Ziedaar haar lijden en strijd, een strijd op leven en dood. Want eenmaal moest het tijdstip aanbreken, dat zij het zinnelijke en onvolkomene aan haar klevende moest kunnen afschudden of - zelve afdalen tot den rang van natuur- en menschenvergoding en, als zoovele honderde zinnelijke godsdienstvormen vóór en na, in vergetelheid en onbeduidendheid ten ondergaan. Maar ziedaar dan ook de sleutel tot de geheel eenige beteekenis van Israëls geschiedenis.

De geestelijke godsdienst in Israël had te worstelen met zijne eigene onvolkomenheden zoowel, als met ruwheid, onkunde en zinnelijkheid in volk en tijd. Een der onvolkomenheden van het mozaïsme was zijn geloof in een verbond met Jehova, waarbij God bij uitsluiting dit volk tot zijn eigendom uitver-

1 Wij schrijven *Jehova* om dezelfde reden, waarom wij Karchemis, Aschera, Moraschtiet en niet met den Heer Oort Karchemiesj, Asjéra en Morasjtiet schrijven, ter wille van eendracht en orde. De Staten-vertaling is nog *de* eenige vertaling. Wil men veranderen, men zij consequent en zegge niet meer Jeremia, Zacharia, maar naast Josia en Elia, Jeremja en Zacharja.

koren had. Dit geloof, vergeten wij het niet, werd voldoende gerechtvaardigd. De God van alle natiën had inderdaad het volk der Joden tot eene bijzondere taak, de schoonste van allen, geroepen. Het was ook de noodzakelijke en natuurlijke vorm waarin het mozaïsme zijne hoop en verwachting moest gieten. Het ware Israël kon niet anders dan met trots en blijdschap zich bewust worden, *de* waarheid, onder alle natiën van rondom, *de* waarheid op het gebied der Godsvereering te bezitten. Het nationale geloof aan eene eigene roeping was tevens een heilzaam voorbehoedmiddel tegen verval van de godsvrucht: daaraan danken wij den schat, dien de vroomsten en besten van Israëls zonen, onder vele smarten, maar met roerende trouw, van den een op den ander overdragen: de profetiën van hunne onvergankelijke hoop. - Desniettemin, het was en bleef eene bekrompenheid. Het beperkte Gods volmaaktheid, door zijne goedheid en zorg aan één klein volk te binden; de Koning des heelals kromp in tot volksgod in een klein land. Wat gebeurde? De weinigen die het ware Israël van alle tijden vormen, verheffen zich boven deze bekrompenheid. Voor hen was God ook de God des hemels en van de gansche aarde; God de God ook der heidenen[1]. Doch met de menigte was het niet alzoo. Is God de volksgod, dan moge Hij in hare schatting de grootste en machtigste, de God der Goden zijn, er bestaan toch andere goden naast hem, die met Hem kunnen vergeleken en - als de vergelijking eens ongunstig uitvalt, boven Hem gesteld kunnen worden. Jeremia zou het eens op ruwe wijze moeten hooren[2].

Eene andere brug tot afgoderij in Israël was de nauwe band tusschen kerk en staat. Is God de volksgod en het volk zijn uitverkoren eigendom, dan dient eigenlijk de gansche huishouding van den staat naar deze betrekking ingericht te zijn. Is Jehova koning, dan mag er geen zelfstandig wereldlijk oppergezag wezen. De Godsmannen, de geroepenen, en door Hem bezielden, moeten zijne stedehouders en de uitvoerders zijner bevelen zijn. Is Israël eenmaal in Kanaän, dan denkt men er ook niet aan een koning of overste te kiezen. Alleen, wanneer de nood dringt, wordt Gods geest vaardig over dezen of genen, en de richter, de profeet van het zwaard, staat op. God helpt door zijne gezanten. Toen Samuel zich tegen de invoering van

1 Jes. 19:23-25, 11:12; Zach. 14:16 volg. enz.
2 Jerem. 44:17, 18.

het koningschap verzette en later van Koning Saul den ondergeschikten uitvoerder der profetische bevelen trachtte temaken, toen schijnt hij, de onbeminnelijke maar groote man, een staatsvorm gewild te hebben, die den profeet als ontvanger en tolk van Jehova's gedachten de macht in handen gaf, maar tevens in den door de profetenscholen levend gehouden profetischen geest een waarborg vond tegen zulke droevige tijdperken van regeeringloosheid, als de dagen der Richteren gezien hadden. Deze droom is niet verwezenlijkt. Het volk kwam met zijne practische eischen op en vroeg een krachtig wereldlijk bestuur, Het had geen ongelijk. Maar met het koningschap, dat de erfelijke macht ook in handen van onwaardigen en zwakken legde, rezen er voor het mozaïsme vele bezwaren en gevaren op. 't Is waar, de geestelijke Godsvereering bestond den kamp met goeden uitslag. Het ware Israël der profeten bewaarde eene edele zelfstandigheid; het bukte evenmin voor het gezag als het er zich mede vereenzelvigde. Het vreesde noch vleide. Toch springen ook in Israëls geschiedenis de nadeelen van het altoos onnatuurlijk huwelijk in het oog. Wee! indien eens de Koning, die onmachtig was om door bestuursmaatregelen den godsdienst des geestes te bevorderen, door politieke berekening of hof-intrigue er toe gebracht werd zijne macht in de schaal van zinnelijke afgoderij te leggen. Reeds Salomo begon met vreemde goden te dienen; zijne schitterende tirannie en de onhandigheid van zijn' zoon brachten reeds te weeg dat de natie gescheurd en het grootste deel van het middelpunt des godsdienstigen levens gescheiden werd; in het rijk der tien stammen vooral zonken de profeten te dikwerf tot den rang van politieke partij; in dat van Juda werd beurtelings de Jehova-partij beschermd, wat haar niet baatte; of verdrukt, wat de heidensche partij deed toenemen, al naar de regeerende vorst tot deze of gene behoorde.

Er zijn nog vele andere onvolkomenheden, met het geestelijke in Israëls godsververeering saamgegroeid, aan te wijzen. De Eéne, Onzichtbare... had niettemin zijn tempel als elke afgod: dáár, in de donkere, geheimzinnige ruimte, tusschen de vleugelen der cherubs woonde Hij. Hij had een priesterstand Hem gewijd; het was noodig ook Hem ter eere offers te brengen; ook Zijn toorn moest door bloed worden verzoend. Het mozaïsme was aan alle beeldtenis van den Onzienlijke vijandig, ongetwijfeld; toch stonden er op het deksel van de

verbondskist in den tempel twee beelden, die bij plechtige optochten mede rondgedragen, door hunne gedaante het van ouds bij het volk zoo geliefde, in al de afgodsvormen der naburen voorkomende, bij de tien stammen vereerde beeld der Godheid, een stierkalf, in het geheugen riepen[1]. Het zuivere mozaïsme was ver van den dienst der hemellichamen, waarop de natuurvergoding der verwante volkeren oorspronkelijk berustte - toch schreef het ook een godsdienstig feest voor op elke nieuwe maan, een feest dat trouw gevierd werd, ook toen men aan Paasch en Wekenfeest niet dacht. - Nu leert wel weder de historie van Israëls godsvereering, dat het ware Israël, vertegenwoordigd en aangevoerd door de echte profeten, zich niet alleen niet verstrikken liet door deze vormen en uiterlijkheden, maar sterk in zijn goed recht, en zijner levenskracht zich bewust, ze van zich afwierp. Hoe bezield is der profeten taal, zoodra zij tegen vormendienst te strijden hebben! Met welk eene fiere minachting schudt de geest zijne kluisters af! Maar de groote menigte? de velen die het recht der Heeren niet verstaan? voor hen was elke onvolkomenheid, elke zinnelijke vorm van der vaderen godsdienst, een brug tot afgoderij, eene aanleiding tot religieverbastering. In welke hooge mate dit het geval was, toont een blik op het karakter des volks.

Onder de profeten van Israël, zoo min als onder de geleerden van onzen tijd, heerscht eenstemmigheid ten opzichte van den toestand van den godsdienst in Israëls voortijd. Terwijl sommigen, als een Jesaja (5:1, 2) en Jeremia (2:2, 3, 21), zich eene eerste jeugd der natie voorstellen, door trouw aan Jehova geheiligd, een tijd waarop de afgoderij volgde als afval en echtbreuk, verwijten een Amos (5:26) en Ezechiël (20:7 vlg., 23:3, 8) aan hun volk, dat het van den aanvang af, in Egypte en in de woestijn, de afgoden gediend heeft. Dit laatste is wel het waarschijnlijkst. Voor ons doel is echter reeds voldoende, wat een eenvoudige lezing der bijbelsche berichten boven twijfel stelt, dat het zuivere mozaïsme nimmer, evenmin in den aanvang als in een der volgende eeuwen zijner historie, als godsdienst van het geheele volk, hoofden en harten beheerscht heeft. Aäron maakte een gouden kalf, dat het volk niet als eene nieuwigheid, maar met blijdschap als zijn welbekenden god schijnt te ontvangen. Mozes richtte een koperen slang

1 Zie voor de gestalte der cherubs: Ezech. 10:1-22 volg., vgl. met 1:5-25.

op[1], die tot op koning Hizkia van het volk afgodische eer ontvangt. Nauwelijks zijn de Israëlieten met de zinnelijke afgoderij der Kanaanieten in aanraking gekomen, of zij doen mede. Terstond na Josua's dood vinden wij den dienst der Baäls en van Astaroth tot vollen bloei en algemeene heerschappij gekomen. Te Sichem staat een tempel van Baäl-Berith, Verbonds-Baäl, die ons als het nationale heiligdom dier dagen voorgesteld wordt[2]. Er waren familiën, in welke de vereering van Jehova met liefde werd gekweekt: een lied als van Debora kan uit geene andere bron zijn gevloeid; vele Richteren staan als pilaren van Jehova. Maar van welk gehalte was dan nog het mozaïsme dezer getrouwen? Met beminnelijker openhartigheid dan het geschiedt in het verhaal van den Efraïmiet Micha (Richt. 17) kan wel niet verhaald worden, dat het bestond allereerst in eene tamelijk volkomene onkunde en verloochening van zijn eerste beginselen. Deze Micha laat eenige beelden maken, plaatst die in eene kapel, ordent een zijner zonen tot priester en is wonderwel tevreden. één ding ontbreekt nog wel, maar als ook dit verholpen is; als hij in de plaats van zijn zoon een priester uit het wettige geslacht, een reizenden Leviet zonder bezigheid, aan den eeredienst zijner beelden heeft weten te verbinden, dan acht hij op zijne rechtzinnige vroomheid de kroon gezet te hebben. ‘Nu weet ik’, roept hij uit, ‘dat Jehova mij weldoen zal.’ Deze naïve vroomheid vindt hare wedergade in die der Danieten. Wanneer deze op hun tocht naar Laïs de beelden van Micha ontdekken en ze tegelijk met den priester rooven, hoe roerend is dan het verlangen van deze grimmige krijgers naar een god en hoe kinderlijk hunne opgetogenheid over zijn bezit! Samuël opent zonder twijfel een nieuw tijdperk voor het mozaïsme: hij is zijn tweede stichter. Op zijn aandrang doen zijne landgenooten de Baäls en Astaroths weg, lezen wij. Door hem en na hem, onder Saul, David en Salomo, door de instelling der profetenscholen, den bouw van den tempel en de inrichting van den eeredienst, tegelijk met de verheffing van de broeder-stammen tot den rang van machtig volk, komt de vereering van Jehova als Bondsgod voor eene poos tot vrij algemeene heerschappij. Latere geslachten zagen op deze dagen als

1 Het oud-egyptisch symbool der geneeskracht, dat door de Grieken tot ons gebracht, nog als zoodanig op de etiquetten onzer apothekers voortbestaat.

2 Richt. 8:33; 9:4.

op de gouden eeuw van vroomheid en trouw terug. Toch waren deze niet zoo ongemengd, of in Davids woning vindt men huisgoden; onder de namen zijner zonen treft men aan die met dien van Baäl zijn saamgesteld; bij gelegenheid van een hongersnood is het op raad van een profeet, dat hij, om Gods toorn te stillen, zeven onschuldige mannen ‘den Heer’ laat dooden. De geestelijke vereering van den Onzienlijke kan bij Salomo bezwaarlijk diep gezeten hebben, zoo zij hem niet boven de verzoeking tot afgoderij kon verheffen. Hoe het bij het volk gesteld was, leert de geschiedenis van de scheuring des rijks. Eene der eerste regeeringsdaden van koning Jerobeam is het oprichten van gouden kalveren[1]. Ware het volk doordrongen geweest van het rechtmatige eener beeldelooze godsvereering, het zou niet zonder morren of tegenstand zulk eene doodelijke beleediging van zijne dierbaarste overtuigingen geduld hebben. De profeet Ahia van Silo, die in Jerobeam's opstand de hand had, zou zich verzet, de nieuwe koning zelf zulk eene vermetelheid niet gewaagd hebben. Maar het volk - op een klein deel na, dat naar Juda uitweek - nam dezen vorm van godsvereering aan en heeft gemeend niet ver van den godsdienst der vaderen af te wijken. Zoo volkomen ging de vereering der kalveren in het geweten des volks van Noord-Israël als rechtmatige en rechtzinnige Jehova-dienst over, dat noch Elia noch Elisa, die met zoo gloeiende verontwaardiging de Baäls bestrijden, noch Jehu die ze uitroeit, een woord spreken of eene hand uitsteken tegen Dan of Beth-el.

Van den tijd der scheuring af, volgt in elk der beide Israëlietische rijken de godsdienstige ontwikkeling eene verschillende richting. In dat van het Noorden vinden de vreemde goden eerst herbergzaamheid, als met Izebel, dochter van den Tyrischen priester van Astarte, de Baäls- en Astaroth's-dienst van haar vaderland tot tijdelijke heerschappij komt. Toch bleef de vreemde afgoderij eene plant, die in Efraïm niet recht aarden kon. De reactie kwam en Jehu, in verband met Elisa, roeide voor goed de Baäls-dienst uit; de verwante vereering van Astaroth bleef zonder glans of grooten invloed nog een poos voortbestaan. Het volk hield zich aan den door Jerobeam I ingevoerden dienst van Jehova. Te Beth-el, te Dan, te Gilgal en Berseba vereerde het hem en rookte zijnen beelden. Even

1 En bokken, volgens 1 Kron. 11:15.

als in Juda had het altaren, kapellen, - beelden misschien - op menigen bergtop en schaduwrijken heuvel. De Syriërs, door Achab verslagen, schrijven hunne nederlaag toe aan de omstandigheid dat de goden der Israëlieten berg-goden zijn. Even als in Juda vond men in hunne woningen opgerichte beelden. Een en ander belette niet dat zij zich voor onberispelijke Jehovadienaars hielden. Hosea is de eenige profeet uit het Noorden, die de vereering der kalveren als afgoderij en Baälsdienst brandmerkt - maar juist uit zijne profetiën, als uit die van Amos, spreekt recht duidelijk het eigenaardig karakter van den nationalen godsdienst der tien stammen. Hij was eene vreedzame door allen aangenomene vermenging van zuiver en onzuiver mozaïsme. Dezelfde mannen, die het eerste grondbeginsel zijner wet door de vereering van gouden beelden schondden, schuwden niet alleen de dierlijke ceremoniën en liederlijke feesten van de zinnelijke natuurdiensten der naburen, maar namen de mozaïsche inzettingen: sabbat, nieuwe maan, feesten, offers en tienden waar met eene getrouwheid en een ijver, die hen zelfs het verwijt van vormen-vergoding en werkheiligheid op den hals haalden[1]. Die vermenging maakt twee verschijnselen begrijpelijk: vooreerst den bloei en de bijkans ongestoorde heerschappij van de Efraïmietische Jehova-vereering. Profeten als Jeremia en Ezechiël stellen het noordelijk rijk als beschamend voorbeeld van trouw aan hunne landgenooten voor; het had zich van de gruwelijke ontaarding in Juda vrij gehouden. Geen wonder! de zinnelijke aard des volks vond in zijne grovere godsvereering bevrediging genoeg: het vroeg niet naar meer. Maar ten andere verklaart deze stand van zaken de onvruchtbaarheid van dien bloei. Die vreedzame heerschappij was duur gekocht. De adel van de godsaanbidding in geest en waarheid ging er bij te gronde. Er was geen strijd, maar het kwam omdat het godsdienstig ideaal, in plaats van grootsch en gebiedend boven de menigte te zweven, als maaksel van hare eigene ruwheid en kleinheid met haar op de aarde kroop. Waar is in Efraïm die reeks van groote profeten, helden en martelaren eens geloofs, door leed en strijd van rein tot reiner gelouterd? Waar wijst gij mij de Messias-verwachting van het huis van Jozef? De stroom der ware Godsaanbidding neemt zijn loop door het land van Juda, wielend, bruisend, worstelend met zich zelven, niet

1 Bijv. Hos. 2:10; 9:4, 5. Amos 4:4, 5; 5:2, 21-23.

altoos zuiver en hier en daar in zeer nauwe bedding gedrongen, maar voortspoedend met onverminderde kracht en in de ware richting. Een zijtak zendt hij uit naar het broederrijk, maar deze vertraagt zijn vaart, verliest zijn koers, komt tot stilstand en verloopt in het zand.

Salomo had de volksgoden van de vrouwen zijns harems in de hoofdstad zijns rijks ingehaald. Naast den tempel kregen er de heiligdommen der Sidonische Astaroth, van den Ammonietischen Molech en van Kamoz, den volksgod der Moabieten, hunne plaats. Van deze was de eerstgenoemde (Astoreth, Astaroth, Astarte, later ook Hemelkoningin genaamd) den Israëlieten ten minste geen vreemdelinge. Wij vinden haar naam door den ganschen Richterentijd heen met dien van Baäl verbonden en nu en dan vervangen door dien van Aschera (Statenv. bosch, bosschen)[1]. Was Baäl oorspronkelijk eene verpersoonlijking van de zon en hare weldadige kracht, Astaroth was het van de maan en door een niet onnatuurlijken gedachtenloop als vrouwelijke godheid naast Baäl geplaatst. Haar werd door de meeste volken van het Oosten eene vereering toegebracht die in hare schaamtelooze dierlijkheid toonde, tot welke stuitende uitersten een natuurdienst, waarin voor het hoofdbeginsel der zedelijkheid geene plaats is, voeren moet. Hare dienst was de wijding van de ontucht. Onder Salomo's zoon en kleinzoon neemt de vereering der vreemde goden toe. Asa vindt bij zijne komst aan het bewind, niet alleen te Jeruzalem ‘een afgrijselijken afgod in een bosch’, maar zijn ijver heeft door het gansche land vreemde altaren, beelden, Aschera's en zonnebeelden uit te roeien. En als dan nog zijn zoon Josafat zich verplicht ziet tot eene rondreize door het gansche land van Juda, ‘om het volk te doen wederkeeren tot den Heer hunnen God’ - dan rijst onwillekeurig de vraag: kan hier wel sprake zijn van *weder*keeren? Was er bij de menigte wel een tijd van trouw aan Jehova voorafgegaan? Hebben wij niet veeleer te doen met loten uit den ouden, altoos levenden tronk der natuurvergoding

1 Wij zien geene reden om Aschera als eene andere godin van Astarte te onderscheiden. Vele plaatsen van het O.T. kunnen integendeel niet verklaard worden dan door de identiteit dezer twee godheden en van beider cultus aan te nemen. Vele andere uitspraken doen vermoeden dat men met Aschera bij voorkeur de houten, onbehouwen beeldzuil van Astarte aanduidde. Uit 2 Kron. 34:4 zou men dan opmaken dat de ‘zonnebeelden’ waren voor Baäl, wat de Aschera's waren voor Astarte.

telkens weder opschietende? In elk geval openbaart zich reeds hier het verschijnsel, dat het gansche verder verloop van Juda's historie beheerschen zal: bij het volk, een groot deel der aristocratie en bij vele koningen eene groote neiging tot afgoderij, geringe kennis van en nog geringer ingenomenheid met den mozaïschen godsdienst; aan den anderen kant naast, tegenover en in aanvankeljken strijd met deze meerderheid, eene minderheid van uitgelezenen, bij wie de dingen des geestes vooruit gaan, de geschiedbeschijving bloeit, de mozaïsche beginselen ontwikkeld, de kennis van den godsdienst ontwikkeld wordt.

De namen van Joram, Ahazia en Athalia duiden het bovendrijven van de heidensche partij aan. De beide genoemde vorsten liepen aan den leiband van Athalia, die waardige spruit uit het gewetenlooze, maar krachtige geslacht van Ethbaal en Izebel. Na eerst door haren man, daarna door haren zoon geheerscht te hebben, baant zij zich door het bloed harer kleinzonen een weg tot den troon zelve en voert openlijk den cultus der vreemde goden te Jeruzalem in. Voor haar verrijst een Baals-tempel, die versierd wordt met den roof uit het heiligdom van Jehova, dat vervalt en verlaten wordt. Er leeft echter een geest van tegenstand in het volk. De pogingen van Josafat dragen vrucht. Het schijnt dat de koningin niet dan met geweld den dienst harer afgoden verbreiden kan. Ook komt de beurt van heerschen weer aan het Jehovisme, wanneer Jojada, de krachtige hoogepriester, Athalia van den troon stoot; het behoudt den schepter zoolang hij de voogd en leidsman van koning Joas mag blijven. Bij den dood echter van den priester-staatsman volgt eene worsteling tusschen de partijen. Een gezantschap uit de vorsten des lands weet den koning Joas over te halen den afgodendienst en met name dien van Aschera weder in te voeren. De profeten heffen luide kreten aan en verzetten zich; - eindelijk zelfs loopt de twist zoo hoog, dat Zacharia, de profeet van Jehova, in den tempel op last des konings vermoord wordt. Wij hebben wel niet noodig uit deze feiten opzettelijk te betoogen, hoe weinig men van het mozaïsme dezer dagen zeggen kan, dat het de volksgodsdienst is geweest.

Van den tijd der regeering van Amazia, Uzzia en Jotham daarentegen krijgen wij een indruk van tamelijk groote rust. Het schijnt dat de Jehova-dienst wel geene onbeperkte heerschappij voert, zeer verre is van zuiverheid en reinheid, maar toch in de harten van het vrome deel der natie zich vestigt

door belangrijke ontwikkeling en in de gewoonten der menigte door uitwendig gezag. Een Hosea ten minste kon op Juda zien als de schutse van vroomheid en trouw (1; 7), een Amos zich geroepen voelen niet tegen de zonden van zijn eigen vaderland, maar tegen die van Noord-Israël te profeteeren.

Maar deze stilte is de stilte vóór den storm. Onder Achaz begint zich niet enkel door vernedering op vernedering de naderende val des rijks aan te kondigen, maar ook door donkerder schaduwen, heller licht en scherper lijnen de inwendige strijd en ontbinding der maatschappij af te teekenen. Met hem treedt plotseling al het ruwe, lage en zinnelijke dat in de meerderheid van volk en adel leeft, voor den dag. De afgoderij herleeft met lang bedwongen kracht, als had de natie slechts op eene gelegenheid gewacht om harer oude liefde de veronachtzaming van vele jaren te vergoeden. De tempel van Jehova wordt gesloten en de eeredienst staat stil. Van nu aan vangt dat zoeken en naloopen van, dat de proef nemen met elken god der naburen aan (2 Kron. 28:3), dat den laatsten tijd van Juda's bestaan zoo eigenaardig kenmerkt en bij de meerderheid van de natie en van het hof-het wisse blijk isvan inwendige leegte, van vervreemding van het mozaïsme, van geestelijke onmacht om het hooge in eenen louter zedelijken eeredienst te vatten, van volslagen twijfel aan het bestaan van den Onzienlijken Bondsgod. Vreemde ziekteverschijnselen doen zich op. In een bekoorlijk rotsdal buiten de Zonnepoort te Jeruzalem, het dal des zoons van Hinnom, in de lachendenatuur, te midden van vroolijke landhuizen, zijn er offerplaatsen aan Moloch gewijd; dáár strekt, volgens de traditie, zijn afschuwelijk beeld van ijzer, menschenromp met stierenkop, de armen uit. In de armen van dit beeld, gloeiend gehit, werpen Israëlietische ouders hunne kinderen. Koning Achaz gaat in deze stuitende plechtigheid voor door het offeren van zijn zoon. Zoo weinig kennis en denkbeeld van geestelijke godsaanbidding hebben in het middelpunt van het godsdienstig leven van Israël deze rampzalige menschen, dat zij op geene andere wijze bevrediging weten te vinden voor die behoefte aan vrede en verzoening met God, die Hij onuitroeibaar in elk onzer legde (Micha 6:7^{b}). Nog treuriger is het tafereel dat van nu aan de profeten van de zeden des volks ophangen: het recht wordt vertreden; armen, weduwen en weezen worden door de grooten schaamteloos uitgezogen; reeds woekert een ras van priesters

en profeten aan dronkenschap, geldzucht en beginsellooze roofgierigheid verslaafd, voort. - Maar deze zelfde eeuw is de eeuw ook van Micha, Hosea, Jesaja! Naast gindsche diepten van ontaarding, deze hoogten blinkende van licht; juist nu staat het ware Israël, de uitverkorene minderheid, in de volle schoonheid zijner mannelijke kracht. Hoe is het los van vorm en ceremonie! hoe welsprekend roept het barmhartigheid en geen offer uit! Hoe teeder is zijn gevoel van recht en billijkheid! Hoe roerend profeteert zijne liefde voor armen en verdrukten van het Evangelie der ontferming! Met wat blijde fierheid roemt het in den Heer zijn God, in wiens hand de gevreesde tirannen van het Oosten zijn, als de stok waarmede men slaat, de bijl die men zwaait, minachtend weggeworpen na den arbeid! En als het ellendige heden, armzaligheid met domheid en zedeloosheid in verbond, brutaal geweld door onverstand opgeblazen, het aardrijk schijnt te moeten beërven, met hoe krachtigen vleugelslag weet het zich op te heffen tot de vreedzame gewesten van Israëls onvergankelijke hoop!

En nog zou de kloof veel wijder gapen.

Na den ellendigen Achaz kwam de vrome, welwillende, eenigzins zwakke, maar beminnelijke Hizkia op den troon, en met hem de profetische partij der Jehova-vereerders tot heerschappij in den lande. Zij kreeg tijd tot rust en verademing, Hoe besteedde zij dien? Van bestuursmaatregelen plukt de godsdienst te minder vrucht naarmate hij geestelijker is. Alleen een zinnelijke eeredienst bloeit in den zonneschijn van het gezag. De profetische partij won niet in getalsterkte wellicht en genoot slechts een tijdelijk gezag, maar zij kwam tot hoogere geestelijke ontwikkeling. Het mozaïsme deed een stap verder in de richting van zijn doel, maar deze bracht het tegelijkertijd verder van de religieuse opvattingen en vatbaarheid der menigte. Het keerde tot zich zelf in en legde eenige onvolkomenheden af, maar maakte terzelfder tijd zijn weg eenzamer. Hizkia toch begon niet alleen met den eeredienst in den tempel te herstellen, de beelden en Aschera's te vernietigen - dit sprak van zelf - maar hij ging veel verder, dan een zijner voorgangers en schafte de onzuivere vormen van Jehova-vereering, die in het rijk voortbestonden, af. Zoo vernietigde hij de sinds eeuwen vereerde koperen slang van Mozes en onderdrukte den dienst op de hoogten.

Het gewicht van dezen laatsten stap dient voelbaar gemaakt

te worden. In het O.T., en met name in de geschiedboeken over het tijdvak der koningen, wordt deze dienst ten strengste afgekeurd als in strijd met Gods wet. Van vorsten, die in hun vromen ijver de afgoderij uit het land wegdoen, pleegt dit hun loffelijk bedrijf vermeld te worden, doch zelden zonder dat, bij wijze van verzuchting, de opmerking volgt, 'alleenlijk werden de hoogten niet weggedaan; het volk offerde en rookte nog op de hoogten.' Bij nader inzien intusschen blijkt, dat deze verzuchtingen uit de borst van geschiedschrijvers oprijzen die uit lateren tijd een begrip van de noodzakelijkheid der eenheid van de plaats van godsvereering meebrengen, dat vroeger niet gekoesterd werd. De hoogtendienst was eene eeredienst van Jehova, die eeuwen lang voor onschuldig en rechtzinnig gehouden werd. Niet enkel in den eersten tijd der Richteren offeren getrouwe vereerders van Jehova op de hoogten, maar ook Samuël doet zoo. In hetzelfde hoofdstuk (1 Kon. 3), waarin een der latere omwerkers van het boek der Koningen het zuchtende aan Salomo als tekortkoming toerekent, dat hij even als het gansche volk op de hoogten rookt en offert (vs. 3)[1], deelt de oudere berichtgever mede, dat Jehova zelf aan den jongen koning bij gelegenheid van een groot offer op de hoogte van Gibeon verscheen, - een treffend bewijs voorzeker, dat men in dien tijd niet dan goeds van deze wijze van godsvereering wist. Vrome vorsten, als bijv. Asa, Josafat, de door Jojada geleide Joas, lieten haar zonder eenige gewetenswroeging voortbestaan, en Hizkia is de eerste die aan haar de hand slaat. Het is ook moeielijk in te zien, waarom op zich zelven, en uit het oogpunt eener geestelijke godsvereering beschouwd, deze hoogtendienst afkeurenswaard zou zijn. Er ligt niets tegenstrijdigs in de aanbidding van den Onzienlijken éénen God op vele plaatsen. Het tegendeel is waar. Ook kan zij onder Juda's getrouwe en verstandige vorsten eer goed dan kwaad gesticht hebben. Een heuvel of bergtop[2], van waar het ruime gezicht op hemel en aarde als van zelf den voor natuurschoon zoo gevoeligen Israëliet godsdienstig stemde, of waar deze of gene geschiedkundige her-

1 Wie ziet niet dat het een uitvlucht is, wanneer vs. 2 als reden van bestaan van den dienst op de hoogten wordt opgegeven, dat er toen geen tempel was. Ware de eeredienst aan ééne plaats inderdaad door allen als de eenige wettige en plichtmatige erkend, dan had men tot den tabernakel moeten gaan.

2 Later verloor het woord 'hoogte' zijne oorspronkelijke beteekenis en verkreeg die van 'altaar' of 'plaats van aanbidding' in het algemeen.

innering van leiding en bijstand van Jehova's sprak; een eenvoudig altaar waarop een priester uit Aärons geslacht[1] de offers aan Jehova bracht; offermalen, feesten en nieuwe maan bij dat altaar gevierd; die hoogte alzoo het middelpunt voor de Godsvereering van een wijden omtrek en in de afgelegen deelen des lands de draagster van alle religieuse overleveringen - wie die niet nog veel grooter kwaad van hare afschaffing duchten zou, dan hij goeds van haar voortbestaan mocht durven hopen? -

Waarom dan kwam men onder Hizkia er toe, om dezen hoogtendienst te onderdrukken? Waarom wilde men den landbewoner aan de grenzen, door de bronnen der voorvaderlijke godsvereering van zijn dorp te stoppen, noodzaken, dat hij naar het verre Jeruzalem kwam om geestelijk brood of anders verhongerde? -

Wij leggen hier den vinger op eene zwakke plek in de inrichting van den Jehova-dienst onder Israël. Van ons christelijk standpunt valt alles voor de vereering van Jehova op vele plaatsen te zeggen; doch de tijden van het oude Jodendom waren nog niet rijp voor het ‘noch te Jeruzalem, noch op dezen berg, maar in geest en waarheid.’ Zoolang men nog met hart en ziel geloofde, dat God op aarde één land kon hebben, waar Hij woonde, werd men, om het geloof in de éénheid Gods te handhaven, onweerstaanbaar gedrongen om maar ééne plaats als Zijne wettige woonplaats te erkennen. Men moest niet kunnen zeggen: de God van Rama, de God van Gibeon. Eene aanbidding van den Onzienlijke op vele plaatsen kan voor het overige, onder de omstandigheden, waarin Israël verkeerde, alleen onder ééne voorwaarde geen bezwaar opleveren, maar bloeien en zich zelve rein bewaren. Deze voorwaarde was godsdienstig onderricht. Voor elke geestelijke godsvereering zijn wisseling en wrijving van gedachten, onderzoek en wetenschap, onderwijs en godsdienstoefening levensbehoeften. Het Jodendom na de ballingschap begreep het, stichtte zijne synagogen en riep den stand der wetgeleerden in het leven. De stem der profeten zweeg 't is waar, doch men diende de Baäls niet meer. De christenkerk heeft evenzeer de onmisbaarheid van hoogescholen, seminariën, godsdienstoefeningen en godsdienstonderwijs gevoeld. Maar in het oude Israël bestond in dezen eene leemte. Van de profetenscholen hoort men na Amos niet meer, evenmin van die leerende priesters door Josafat uitgezonden. In de hoofd-

1 2 Kon. 23:9; 2 Kron. 33:17.

stad ontbrak het aan verlichting en kennis niet; de Israëlitische beschaving was onder de beschaafden rijk genoeg, maar zij was het bijna uitsluitend eigendom van eene aristocratie des geestes[1], en, indien op het land het bestaan van den godsdienst, eeuwen lang, moest afhangen van het huiselijk onderwijs, van de traditie en de meer of min verspreide letterkunde des volks, terwijl de hoogtenaltaren van Jehova gevonden werden naast die van Baäl en Astaroth, naar het uitwendige van deze niet onderscheiden; terwijl sommige feesten, als bijv. nieuwe maan, vielen op dezelfde dagen als die van de goden der heidenen, - dan lag er een groot en meer dan denkbeeldig gevaar in dezen onbeschermden hoogtendienst. Dat gevaar was vergelijking, gelijkstelling, vermenging van Jehova-vereering met Baäls- en Astarte-dienst. De strenge Jehova-vereerders, die onder en door Hizkia hem afschaften, hadden recht toen zij voor den dienst van den éénen Bondsgod ééne plaats eischten, en op deze ééne plaats eene vereering in heilige afgetrokkenheid streng afgescheiden van en verre verheven boven die der talrijke heidensche goden en godinnen; zij wilden, en terecht! het volk brengen onder den invloed van Jeruzalem, zijne profeten, zijn eeredienst en tradities. Maar het eerste gevolg van al hun pogen was, dat het ware Israël eene van het denken en gevoelen der menigte nog meer afgezonderde plaats innam dan vroeger. Er was weer een der bruggen tusschen de grover behoeften van het volk en de geestelijke aanbidding van de besten zijner zonen afgebroken. Hoe langer hoe minder saamverbonden, volgden de beide deelen der natie elk zijn eigen weg, en deze wegen liepen steeds verder uiteen - de een naar het heidendom, naar een ondergang in materieele zaken, ballingschap en vergetelheid onder de onbekende volkeren van de opeenvolgende Aziatische reuzenrijken - de ander naar Christus en de wereldheerschappij met Hem.

Noch Hizkia's hervormingen, noch de invloed van een Jesaja en van een edel mozaïsme, vijf en twintig jaar in de hoofdstad en aan het hof vrijelijk geoefend, konden beletten, dat, bij den dood van dezen vromen vorst, zijn zoon en opvolger Manasse, toen nog een kind, geheel en al in handen der heidensche partij viel. Nog nooit was het heidendom zoo onbeschaamd opgetreden als thans; op de hevige actie volgt de heviger reactie. Manasse is een dweepziek afgodendienaar; hij haat het Jeho-

1 Zie bijv. Jerem. 5:4, 5.

visme en bestrijdt het met al de kracht van een grove maar sterke godsdienstige behoefte.

Baäls- en Astarte-dienst worden terstond weder ingevoerd. Vooral de laatste erlangt eene ongekende uitbreiding. De Jehova-tempel, van brandoffer-altaar en bondsark beroofd, ontvangt in zijne voorhoven allerlei altaren, maar het afschuwelijk beeld, dat Astarte's zinnelijken dienst vertegenwoordigt, wordt in het heiligdom zelf opgerigt. In de onmiddellijke nabijheid wordt haar ter eere een stelsel van stuitende ontucht volledig georganiseerd; straks vindt men de kapellen der wellust in elke straat. In het Hinnomsdal rooken weer de Molochs-altaren en Manasse gaat met het offeren zijner zonen voor. Iets nieuws is de vereering van zon en maan, van den dierenriem en van het heir des hemels. In de voorhoven des tempels, op het dak van 's konings paleis, straks op alle daken en in alle straten van de hoofdstad, vindt men altaren voor dezen Assyrischbabylonischen eeredienst. In navolging van 'tgeen in het verre Oosten geschiedt, onderhoudt men in een der galerijen bij den tempel paarden en wagenen voor de zon. Bij de vrouwen geraakt de dienst der maan, de Hemelkoningin, die zij voor het overige op tamelijk onschuldige wijze door het branden van vuren in de straten en het bakken van zekere koeken in de asch vereeren, bijzonder in zwang. Tooverij, waarzeggerij, vogelwichelarij, doodenbezweeringen, al wat ooit bij een ongeloovig volk gewetensangst, vrees en hebzucht hebben uitgedacht, had wel nooit ontbroken, maar onder Manasse woekert dit onkruid met ongekende schaamteloosheid voort; de koning zelf houdt zich met kunsten van dezen aard op. Vreemde priesters en toovenaars vullen tempel en voorhoven; vreemde plechtigheden, gruwelen in het oog van den vromen Israëliet, hebben dagelijks plaats. Er is onder de Romeinsche keizers een tijd geweest, waarin de uitgeputte maatschappij alle vreemde goden inhaalde en jacht maakte op de geheimzinnigste Oostersche plechtigheden, toen ook onder de beelden der goden uit elke luchtstreek dat van Christus eene plaats kreeg; met dezen tijd heeft men niet ten onrechte de laatste eeuw van Juda's bestaan vergeleken. Er is echter één belangrijk verschil: terwijl dáár de nationale godsdienst uitgeleefd en buiten machte was om aan de behoeften der nieuwgeboren toestanden te voldoen, ontwikkelt zich hier de voorvaderlijke religie tot steeds grooter reinheid en rijker bloei.

De regeering van Manasse duurde met haar aanhangsel, het tweejarig bestuur van Amon, 57 jaren en voert ons tot Jeremia, Zefanja en Josia. Telt men bij de genoemde 57 nog de twaalf eerste jaren van Josia's regeering, toen deze vorst, nog een kind, den godsdienstigen toestand liet zoo als hij hem vond, dan stijgt het jarental van de heerschappij der heidensche partij tot een schrikbarend cijfer. Het laat zich even gemakkelijk berekenen als duidelijk aanwijzen, in welke wereld een Jeremia - geboren in het laatste tiental jaren van Manasse - opgegroeid is. De dweepzieke vervolgingen, waarmede deze vorst tegen de profeten en hunne geestverwanten was begonnen te woeden, hadden plaats gemaakt, zoo niet voor eene opregte bekeering tot Jehova, toch voor verdraagzaamheid bijv. jegens den hoogtendienst. Maar voor het overige heerschte het heidendom ongestoord, door vorst en hof begunstigd. En het volk? Zeventig jaren zijn een lange tijd. Twee geslachten van menschen komen in zeventig jaren op. Het waren oude mannen en zij werden weinige, die ten tijde van Jeremia's optreden en Josia's eerste hervormingen nog heugenis hadden van den Jehova-dienst als den erkenden godsdienst der natie; die met eigen oogen gezien hadden dat de Jeruzalemsche tempel geen beelden had en maar één groot brandoffer-altaar in het binnenste voorhof en maar één priesterstand, dien van het geslacht van Aäron aan den Jehova van Israël geheiligd. Hunne kinderen hadden nooit iets anders aanschouwd dan een mengelmoes van offers, plechtigheden en gebruiken aan alle eerediensten der naburige volken ontleend; den tempel, de hoofdstad, in navolging ook de steden van het land, bedekt met altaren, beelden en kapellen en wemelende van vreemde priesters en profeten; den koning, zijn hof en het grootste deel der natie met groote nauwgezetheid biddende, offerende, optochten houdende en kinderen slachtende ter eere van een dozijn goden en godinnen. Hunne kindskinderen waren bij dit alles opgegroeid, wisten niet beter en begeerden niet beter.

Stelt zich de lezer nu nog voor eene kleine minderheid, zwijgende voor het geweld, maar op betere tijden wachtende; onderdrukt, maar onder de verdrukking zich hardende tot grootere kracht; te midden der algemeene afwijking zich te vaster klemmende aan de traditiën van den alouden Jehova-dienst en gereed om, zoodra hare ure mocht slaan, met geestdrift en dweepende liefde op te treden en in rijken bloei te ontvouwen al de kracht

die in haar was, dan heeft hij een denkbeeld van den godsdienstigen toestand des Joodschen volks, toen Jeremia geboren werd en opgroeide.

II.

Jeremia werd te Anathoth, een priesterstadje ten Noorden en op korten afstand van Jeruzalem gelegen, geboren. Van zijne jeugd en opleiding weten wij niets. Met grooter recht zal men kunnen zeggen dat hij profeet is geworden, niettegenstaande hij als priester onder de priesteren verkeerde, dan dat hij door den invloed van 'tgeen hem omringde tot zijne taak opgewekt is. De stand der priesters onder Israël heeft steeds eene tamelijk ondergeschikte rol vervuld. De geest van het ware volk Gods sprak door de profeten, niet door hen. Enkele mannen met groote geestkracht, een Samuël, een Jojada uitgenomen, schijnen zij zich, gelijk hun toegefelijke vader Aäron, naar elken luim van vorst en volk geschikt te hebben. De wet eischte dan ook van den dienstdoenden priester wel eene nauwkeurige kennis van honderde kleinigheden, maar verlangde weinig van zijn' geest. Zijn werk, in de meeste gevallen dat van een gewijden slachter, had weinig verheffends. Jesaja verwijt hun dronkenschap, Hosea onmatigheid en ontucht, Micha geldzucht. In later dagen waren noch Zefanja, noch Jeremia, noch Ezechiël hun genegen: de priesters van hunnen tijd zonken met rijk, maatschappij en algemeene zedelijkheid mede.

Met meer recht zal men mogen denken aan Jeremia's ouderlijk huis, in de algemeene verbastering en verdrukking van den Jehova-dienst een der weinige plekjes, waar zuivere overlevering en vrome gewoonte eene schuilplaats vonden, als eene eerste leerschool van kennis en van die oprechte godsvrucht, waaraan zijn leven een glans van zoo groote beminnelijkheid ontleent.

Bestonden er in Jeremia's jeugd nog profetenscholen? Zoo ja, maakte ook hij van dit onderricht gebruik? Sloot hij zich als leerling bij een of ander profeet aan? Op deze vragen laat zich het antwoord niet geven. Zulk eene mate van beschaving en algemeene kennis, als ook in Jeremia's redenen aan het licht komt, wordt bezwaarlijk zonder opzettelijk onderricht en hoogere vorming verkregen. Aan den anderen kant, hoeveel wegen tot geestelijke ontwikkeling moesten er voor een jongeling niet

openstaan in een tijd, die zoovele profeten geboren worden en boeken als Job en Deuteronomium ontstaan zag! Dat hij de rijke mijnen der godsdienstige letterkunde zijns volks ontgonnen en doorwoeld heeft, daarvan getuigen zijne redevoeringen op elke bladzijde. Voorts - de Israëliet was in zijn hart een landbewoner. Niet het dwalen in de steenen kronkelpaden eener groote stad, maar het zitten onder wijnstok en vijgeboom was het volksideaal. Wellicht bij niemand sterker dan bij Jesaja, den hoofschen stedeling, komt in honderd beelden deze liefde voor veld en akker aan den dag. Maar ook Jeremia's toespraken zouden ons niet verlegen laten, indien door tal van wendingen en trekken bewezen moest worden, dat hij op Anathoth's heuvelen de schoone natuur van zijn vaderland, ‘dat sieraad aller landen’, gelijk een balling het met weemoed noemde, heeft liefgekregen met de groote liefde zijner gevoelige ziel.

In het dertiende jaar van Josia's regeering geschiedde Jeremia's roeping tot profeet. Hij zelf geeft van die gebeurtenis een verhaal, dat, meer dan drie en twintig jaar later opgesteld, de sporen draagt van ondervindingen en beschouwingen van jongere dagteekening; dat visioenen bevat, die door hunne gemaaktheid en gekunsteldheid even zeker den indruk maken van verdichting en opzettelijke inkleeding als bijv. Jes. VI ons denken doet aan werkelijk doorleefde zinsverrukking, maar dat tevens nog duidelijk genoeg laat doorschemeren, wat er in en met des jongen profeten gemoed moet hebben plaats gehad. Jeremia was geen man van wonderen en wonderverhalen, gezichten en visioenen. Zijn tijd was voor uiterlijke teekenen reeds veel te wetenschappelijk en twijfelziek. Een tijd waarin men zich bezig houdt met vragen als: waaraan men een waarachtig profeet zal kennen? en redekavelt over de betrekkelijkke bewijskracht der wonderen[1], is voor het gedijen van dezen niet meer gunstig. Met des te grooteren nadruk moet gezegd worden, dat zulk een tijd het vroom gemoedsleven met ongekenden bloei kan doen tieren. Wat is Deuteronomium anders dan eene krachtige poging om, met behoud van bestaande vormen, den eeredienst tot een zaak van het hart te verheffen? waarvan is Habakuk de welsprekende tolk dan van datzelfde geestelijke leven, weerloos maar oppermachtig? - Bij Jeremia klopt het met krachtigen

1 Deut. 13:1 volg.; 18:21.

slag. Zijn geloof heeft zich met gevoels- en gemoedsbestaan vereenzelvigd; het is saamgegroeid met zijn geweten. Roeping, bij zulk een mensch, wil zeggen, het in zijn geweten doorbreken, tot bewustheid en heerschappij komen van zijne levenstaak. Wat is het besef van plicht in het geweten van een vroom en nauwgezet mensch anders dan de stem van God? indien dat pligtbesef stijgt tot de alle-bezwaren van vleesch en bloed overmeesterende gewisheid aangaande eene bepaalde levenstaak, dan draagt het met recht den naam van roeping Gods. Op het oogenblik der beslissing wordt de profeet geboren.

Zulk eene roeping beschrijft ons Jeremia als met zoo vele woorden. ‘Eer ik u in den moederschoot formeerde, heb ik u gekend en geheiligd’, ziedaar het inzicht, dat alle levensleidingen, vroeger niet begrepen, tot het ééne doel hebben moeten voeren: de profeet is zoo oud als de mensch. ‘Ach Heere, Heere! ik ben nog jong, zie! ik kan niet spreken’ - in deze woorden is nog een naklank van al de verzuchtingen, bange worstelingen en bedenkingen tegen een reeds beter weten, hoorbaar. ‘Heer! Gij hebt mij overreed en ik ben overreed geworden: Gij zijt mij te sterk geweest en hebt overmocht’[1], deze bekentenis onthult de wijze, waarop de strijd werd beslist en de roeping geschiedde. In een kinderlijk vroom geloof aan Israëls groote bescherming en een teeder gevoel voor Jehova's eer ten diepste beleedigd door het aanschouwen van al de afgoderj en zedeloosheid, door zestig jaren van verbastering opgehoopt, geraakt het onbedorven gemoed van den jongen priester in opstand; het besef ontwaakt in hem, dat er van Godswege een woord te spreken valt - dat het eene begeerlijke zaak zou zijn van dat woord de drager te wezen. Onrustige drift, een jeugdig haken naar strijd, werk en zelfopoffering, aan besef van eigen kracht gepaard; een donker vermoeden dat hij de spreker van dat woord kon zijn; gevoelens van onervarenheid en zwakheid, menschenvrees, schaamte en ongeoefendheid in het spreken betwisten elkander beurtelings zijn hart. Vele dagen moge zulk een strijd geduurd hebben en met klimmenden angst doorworsteld, doch eindelijk komt de beslissing. Eindelijk komen er in de vloeden der onzekerheid sommige dingen als palen vast te staan. Er moet een man zijn voor *dat* werk. Dat werk zal eene ruwe taak zijn van ‘afbreken, vernielen, nederwerpen’ en er is

1 H. 1 en 20:7.

tegenstand te wachten van koning, priesters, grooten en volk. Maar door God is het gewild - Hij zal, Hij kan zijn dienaar niet verlegen laten in zwakheid, onervarenheid en nood; ten leste - hij, Jeremia, *is* die godsman. - Deze laatste overtuiging is de beslissing; wellicht had er in het 13e jaar van Josia eene of andere gebeurtenis plaats, die haar verhaastte en den profeet tot spreken dwong, eer hij zelf er nog aan dacht. Als in stilte door zonnevuur en overvloed van sap de vrucht tot rijpheid gekomen is, dan ontbreekt het nimmer aan een vogeltje of een koeltje om den tak te schudden en haar te doen vallen.

In het verhaal van Jeremia's roeping tintelt nog iets van dat zalig gevoel van rustige kracht dat hem toen doorgloeide: 't was, als had Jehova zijne hand uitgestoken en zijns dienaars mond aanroerende gezegd: ‘Ik geef mijne woorden in uwen mond.’ Geen wonder! Des jongen profeten roeping was niet iets uitwendigs, zijn nieuw ambt geen aanhangsel aan zijn persoon, maar gewetenszaak. Dit was zij zoo zeer, dat hij niet alleen eene halve eeuw lang pal kon staan op den moeielijksten post, maar toen hij later in een oogenblik van zwakheid aan ontmoediging toegaf en uitriep: ‘ik zal niet meer in 's Heeren naam spreken’, toen, naar zijne eigene schilderachtige uitdrukking, zijne roeping werd: ‘als een brandend vuur in zijn hart, besloten in zijne beenderen; hij bemoeide zich om te verdragen, maar hij kon niet.’

Deze verklaring is eene natuurlijke verklaring. Doch zoo *God* niet roept, wanneer een edel en onbedorven jongeling, door zijn geweten gedrongen, het onberouwelijke besluit opvat om talent, kracht en leven te wijden, zoo het moet, op te offeren aan het hoogste en beste, het heil zijner medemenschen, dan roept God nooit en nergens en zijn wij de ellendigste der menschen.

Jeremia's werkzaamheid valt in twee tijdperken uitéén. Het eerste omvat zijn prediken en ijveren vóór, het andere dat na den dood van Josia (in het jaar 608 vóór Chr.) - of liever nog, den slag bij Karchemis vier jaren later.

Zijne werkzaamheid gedurende de 18 jaren, die na zijne roeping nog onder Josia's regeering verliepen, vormt weinig meer dan den flauw geteekenden achtergrond, waartegen de beelden en omtrekken uit den strijd zijns lateren levens helder en krachtig uitkomen. Hij zelf heeft ons uit dien eersten tijd niet meer

dan drie redevoeringen medegedeeld: hij sprak en predikte, maar schijnt niet geschreven te hebben. Hij zette zich eerst aan het opteekenen zijner profetiën in het 4e of 5e jaar van koning Jojakim, toen hij reeds eene werkzaamheid van 23 jaar achter zich had liggen. Het boek, dat hij toen zijnen dienaar Baruch in de pen gaf, dankte nog wel zijn oorsprong niet aan een zuiver letter- of geschiedkundig streven: het doel des profeten was slechts in de tweede plaats de voorstelling van het verleden; in de eerste plaats was het stichting. Het verleden moest opgewekt worden, om het zondige heden boete en bekeering te prediken: hoe kan het anders dan dat het nu en dan eene aangeleerde les te spreken kreeg en voor latere toestanden pasklaar gemaakt werd? Doch hoewel hier en daar de sporen van vervorming duidelijk merkbaar zijn, de driebedoelde toespraken[1] bevatten nog genoeg oorspronkelijks om ons den jongen ziener in bedoelen en werken voor oogen te voeren.

Zijne werkzaamheid baart nog geen opzien. Jeremia is nog jong, de aandacht nog niet op hem gevallen; zijne nederigheid en eene zekere schuchterheid, die tot aan het laatste zijns levens toe beletten dat het volk ontzag voor hem heeft, staan hem eenigzins in den weg; oudere zieners hebben het oor des konings, worden geraadpleegd en gehoord. Men ziet het hem aan, dat de angstige vragen zijns tijds hem nog niet op de lippen branden. Die toespraak (2:1-3), waarin hij naar alle waarschijnlijkheid der vuurdoop als volksredenaar heeft ondergaan, draagt geheel en al het merk eener eerste proeve. Gehouden, zoo het schijnt, naar aanleiding van eene buitengewone droogte door het uitblijven van den winterregen ontstaan, loopt zij ongeveer over alles en hecht zich aan alles vast. In deze stichtelijke beschouwing over Israëls ongeluksgeschiedenis, schijnt de profeet te vreezen dat hij eene waarheid ongezegd zal laten; als alle beginnende predikers, die nog het *eene* practische doel voor hun werken niet gevonden hebben, stort hij alles uit wat hij weet. Van daar dat deze rede nog iets gekunstelds en bestudeerds heeft en ook de stijl hier en daar opgeschroefd en overladen is. - Iets dergelijks laat zich zeggen van de tweede van Jeremia's profetiën. De pijnlijke vragen zijns tijds laten hem nog tijd en lust om zich met een onderwerp uit de verte,

1 2:1 - 3:5; 3:6 - 4:2; 4:3; - 6:30.

de bestemming en toekomst van het in ballingschap gevoerde rijk van Efraïm, bezig te houden. Wat Jehova's bedoelingen konden zijn met dit deel van zijn volk - of eene ballingschap van meer dan eene eeuw nog niet genoeg zou zijn om Efraïm's zonden af te boeten - of de broeders ook wederkeeren zouden? - dit waren vragen die wel bij elken profeet om antwoord moesten aankloppen. Maar vergeleken bij de angstige, martelende raadselen, die eenige jaren later in Jeremia's onmiddellijke nabijheid ontstaan en eene oplossing van hem eischen zouden, waren zij louter afgetrokkenheden, onderwerpen voor proefredenen en oratorische oefeningen. Hoe steekt nog dit rustig beschouwen, dit peinzend zich verdiepen in Israëls schoone toekomst, liefelijk af bij het onstuimig vernielen, verstoren, uitrukken van den boetprofeet van later dagen; bij dat: ‘de Heer zeide tot mij: al stonden Mozes en Samuel voor mijn aangezicht, zoo zou toch mijne ziel tot dit volk niet wezen; drijf ze weg van mijn aangezicht en laat ze uitgaan.’ Thans nog zweven liefelijke beelden voor des jongelings geest. Juda, Trouweloosheid, heeft wel zwaarder overtreden dan haar zuster Israël, Afvalligheid, maar van wegvoering of ballingschap is geen sprake. Neen! maar Israël zal met tranen tot Jehova keeren; het zal met de belijdenis van al de teleurstellingen, in Baäls en Astarte's ijdelen dienst ondervonden, tot Jehova naderen en zeggen: ‘zie hier zijn wij, wij komen tot U, want Gij zijt de Heer onze God.’ - Dan gaat Juda uit en brengt hare zuster uit het land der ballingschap naar Sion. Samen zullen zij wonen en vruchtbaar zijn; leeraars naar Gods hart zullen haar weiden; samen zullen zij op Sion, waarheen al de heidenen stroomen, het gezegende middelpunt zijn voor het heil der wereld. De arke des verbonds - door Manasse tegelijk met het brandofferaltaar uit het heiligdom weggenomen of door ouderdom en verwaarloozing vergaan, maar thans door vele vromen met pijnlijke onrust terugbegeerd - zal in die dagen van reine geestelijke aanbidding niet meer als onderpand van Gods gunst geroemd, ja niet meer bedacht en niet weder gemaakt worden .... Welk een rijkdom van edele denkbeelden! welk een weldadige lucht van vurig, warm, onbekrompen godsdienstig leven waait ons uit deze bladen te gemoet! De stormen van later dagen zouden onbarmhartig woeden in den bloeienden lusthof dezer idealen, maar in den heeten strijd zou het den profeet krachten geven dat hij ze met liefde had gekweekt,

en aan het einde van zijne loopbaan zouden zij schooner ontluiken.

Reeds spoedig werden zijne droomen verstoord. In zijne eerstvolgende rede (4:2 - 6:30) staat Jeremia voor ons als boetprofeet, blazende dreiging en straf. De ruwe taak van afbreken en vernielen, waarvan hij een voorgevoel had, is aangevangen. In eene taal, die in hare onrustige levendigheid den angst van het gevaarlijk oogenblik wedergeeft, roept hij den inwoners van het noordelijk Benjamin toe, de alarmseinen op te steken, te vluchten, zich in de vaste steden te bergen, ja, naar Sion, als de eenige veilige vesting, te ijlen. Een ontzettend gevaar nadert. Uit het Noorden daagt een vreemd volk op: het komt uit verre landen; zijn taal is onbekend. Een ruitervolk is het; de pijlkokers zijner helden zijn als een open graf; als een wervelwind komen zijne wagens, sneller dan adelaars zijne paarden aangestormd; als wolken aan de kim rijzen zijne drommen op. De angstige landbewoners, wier oogst en kudden het vernielt, vluchten naar de steden; de stedelingen, wier woningen het met den grond gelijk maakt, vlieden in het gebergte. Eindelijk wordt zelfs Jeruzalem omsingeld en benauwd, en hoezeer het niet tot een uiterste komt Jehova geene voleinding maakt, zijne hand drukt toch zwaar op zijn volk.

Hoe komt Jeremia tot dezen schielijken overgang uit de idylle in de boetrede? Er bestonden eene aanleiding en eene oorzaak voor. De aanleiding ligt hoogstwaarschijnlijk in het dreigend oprukken van een leger Scythen, van welke Herodotus (juist ter snede, om, bij het zwijgen der bijbelsche oorkonden, de uitleggers van Zefanja en Jeremia uit de verlegenheid te helpen) bericht, dat zij, onder de regeering van Josia, roovende en plunderende in Voor-Azië trekken, Cyaxares, koning der Meden, het beleg van Ninive doen opbreken, door Palaestina tot aan Egypte doordringen, maar door Psammetichus afgekocht en tot den terugtocht overgehaald worden. Nu wordt van zulk een krijgsgevaar in de geschiedboeken van Israël wel met geen woord gerept en het is derhalve wel zeker, dat die ontzettende verwoestingen, die Jeremia en Zefanja aankondigen, niet over Juda gekomen zijn; een leger van steppenruiters, men moet het erkennen, zou ook in een bergland als Palestina en tegen vaste steden tamelijk machteloos geweest zijn. Maar vooreerst kan deze bedreiging met krijg en verwoesting evenmin door Jeremia en Zefanja uit de lucht gegrepen zijn, als op de

Chaldeën doelen, die eerst in later jaren op de slagvelden van Azië verschijnen[1], en ten andere, indien de Scythen op hun tocht door de vlakten langs de kust ook maar een oogenblik dreigden in het hart van Juda door te dringen, dan lag daarin voor een profeet aanleiding genoeg tot eene boet- en strafrede.

Doch van meer belang dan de vraag naar de aanleiding tot deze boetredenen is die naar haar grond en oorzaak. Hoe komen èn Jeremia èn Zefanja er toe een strafgericht aan te kondigen zoodra maar een wolkje van oorlogsgevaar aan de kim oprijst? In het algemeen gesproken is deze vraag spoedig beantwoord. Dat was juist het karakter van het Israëlietisch profetisme, dat het altoos den gloed van Jehova's toorn op het punt ziet om over het zondige volk los te barsten. Met voorzeggingen van oorlog, pest, ballingschap en al de jammeren van deze is het tot vermoeiens toe vrijgevig. Eene enkele uitzondering - een Habakuk bijv. - niet medegerekend, waren de profeten ongeluksprofeten. Aan elke schoone toekomst, die de minderheid, ‘het overblijfsel’, beërven zal, gaat een gerichtsdag vooraf, een dag des Heeren, dag van vuur en bloed, brandende als een oven, die de overigen verdelgt. Jeremia achtte zelfs hierin een der kenmerken van den waren profeet gelegen, dat hij ongeluk voorspelde: een ongeluksprofeet had zijne geloofsbrieven reeds in het voorbeeld van alle godsmannen van ouds, terwijl de uitkomst den prediker van vrede en liefelijkheid nog eerst als bode Gods moest waarmerken. Er kan volgens de Israëlietische levensbeschouwing op overtreding niet anders volgen dan straf.

In het bijzonder meenden Zefanja en Jeremia in den toestand des volks grond genoeg te hebben om in de dreigende komst der Scythen een godsgericht te zien naderen. Nauwelijks ademt het profetisme weer vrij, of, bij het hervatten van zijne oude taak, toont het zijn onveranderden aard. De vijand stormt aan om de zonden des volks van Juda te straffen. ‘Zou Jehova over deze dingen geene bezoeking doen?’ vraagt Jeremia, als hij door den ernst des tijds uit zijne droomen wakker geschud, tot het besef der harde werkelijkheid komt.

1 Wanneer Zefanja melding maakt van het ‘overblijfsel’ van Baäl (1:4), dan schiet ons niet over dan zijne profetie te plaatsen in het tijdperk toen Josia's hervormingen aangevangen, maar nog niet voltooid waren, d.i. tusschen het 12de en 18de jaar zijner regeering, 2 Kron. 34. Voor het overige is opmerkelijk, dat Ezechiël, die in zijne jeugd dien inval der ruiterhorden kan beleefd hebben, zoo teekenachtig, en bijna met de woorden van Jeremia, in eene profetie tegen de Scythen hun optrekken voorstelt. Ezech. 38.

Welke zijn ‘die dingen?’ Zij zijn de openbaringen van een ver zich uitstrekkend zedenbederf. Met de komst van Josia op den troon schijnt wel het getij gekenterd, maar onder het aftrekken van den vloed der afgoderij komt aan den dag, hoe weinig van het oude Israël ongeschonden staande is gebleven. Josia begint wel reeds in het 12e jaar zijner regeering met den dienst der afgoden in te korten, maar het overblijfsel van Baäl, waarvan Zefanja spreekt, is toch nog groot genoeg om Jeremia tot den uitroep te bewegen: ‘Zoovele steden, zoovele goden hebt gij, o Juda!’ Vreemde priesters op de straten, vreemde kleederdrachten aan het hof en bij de aanzienlijken, vreemde bijgeloovigheden zijn nog den strengen Israëliet eene dagelijksche ergernis. De gansche godenkraam door Manasse ingehaald vult nog Jehova's tempel, Jehova's stad. Des profeten verontwaardiging wordt bovenal door de heerschende ongerechtigheid gewekt. Het volk geniet, ten gevolge van een langen tijd van bijna ongestoorden vrede, groote welvaart. De handel werpt schatten af; men bouwt, koopt aan en wordt rijk[1]. Het maatschappelijk leven dier dagen, de jeugd eener aartsvaderlijke eenvoudigheid reeds lang ontgroeid, staat op een hoogen trap van materieele beschaving. Maar zij draagt de trekken van weelderige overdaad en wellust; aan haar goud kleven het zweet en bloed van armen en geringen. Vorsten en rechters mergelen het volk uit; als onverzadelijke roofdieren loeren zij op hunne prooi; der weduwen en weezen rechtzaak rechten zij niet[2]. En deze toestand bestaat maar niet in de verbeelding van profeten en zedeleeraren, een slag van menschen, gewoon, naar men zegt, om de zonden van hunnen tijd te schilderen met de overdrijving hunner vrome oratorie, maar in werkelijkheid. Jeremia deelt ons uit de belegering van Jeruzalem eene gebeurtenis mede, die beter dan vele woorden in het licht stelt, hoe zwaar de hand van machtigen en rijken op het volk drukte - hoe willekeurig zij van hun recht op lijfeigenschap der arme burgers, die om schulden in hunne handen vielen, gebruik maakten, en hoe weinig de milde bepalingen der wet tegen dit misbruik vermochten[3].

Kenmerkend voor dezen tijd is het verval van het heilige. Niet enkel onteeren de priesters hunnen stand en ontheiligen

1 Zef. 1:11-13, 18; Jer. 5:7, 27.
2 Zef. 3:3; Jer. 5:7, 8, 26.
3 Jer. 34:8 volg.

hunne bediening, maar de stand der profeten, der wachters op de muren van het Sion eener geestelijke godsaanbidding, is door het verderf aangestoken. Zoover zijn de kennis en waardeering van den dienst des Onzienlijken op den achtergrond geschoven, dat de profetische bezieling des volks zich in dienst der vreemde goden stelt. De profeten spreken door Baäl en in den naam van vreemde goden[1]. De groote menigte is met het mozaïsme niet bekend; zelfs aan het hof kleeft men in naieve onkunde een mengelmoes van allerlei godsdienstvormen aan. Er bestaat eene groote klasse van menschen, die Jehova als een God naast en gelijk aan Moloch vereeren[2], anderen zeggen: er is geen God. Die Jehova bestaat niet; Hij doet goed goed noch kwaad[3]. Zonderlinge tijd, die atheïsme baart! Hoe wijd gaapt de kloof tusschen deze loochenaars van Jehova's bestaan en de profeten!

Zullen wij enkel en alleen op de geestelijke stompheid en den grof zinnelijken aard des volks de schuld van dit verschijnsel werpen? Om billijk te zijn moeten wij evenzeer wijzen op de gebrekkige prediking der profeten, die Jehova voorstelden als steeds op het punt om een strafgericht te houden; op dat eenzijdig geloof, dat Gods werkzaamheid voornamelijk laat bestaan in een voortdurend op bovennatuurlijke wijze ingrijpen in den loop der gebeurtenissen en optreden tot loonen of straffen. Zoo als de profeten Jehova's bestuur den volke voorstelden, was het in waarheid niet. Zelfs de gansch bijzondere geschiedenissen van Israëls ontzettende rampen bevestigden niet de helft van de jammerprofetiën der zieners. Indien zelfs de vrome dichter van Psalm 73, bij het zien van der goddeloozen voorspoed, ter nauwernood aan den wanhopigsten twijfel omtrent Gods bestaan ontkomt door zich de vooronderstelling op te dringen, dat die goddeloozen slechts gespaard worden om vóór hun einde te feller Gods wraak te ondergaan; de schrijver van Job zijn twijfel niet oplost, maar laat verstommen voor den donder van Jehova's majesteit, en die van Deuteronomium zich neêrlegt bij een: ‘de verborgene dingen zijn voor den Heer onzen God en de geopenbaarde voor ons en onze kinderen om die te doen’ - zullen wij ons al te zeer verwonderen, dat grofheid en ruwe onbevattelijkheid tot de slotsom komen: ‘die Jehova weet niets en doet

1 Zef. 3:4; Jer. 5:31; Deut. 13:2; 18:20.
2 Zef. 1:5; Ezech. 23:39.
3 Jer. 5:12; Ps. 73:11; Zef. 1:12.

niets. Men merkt hem niet. Wij laten ons door dat spooksel niet langer vrees aanjagen.'

Het wordt tijd dat wij de lichtzijde van het leven en streven dier dagen opzoeken. Er was eene lichtzijde. Stippen wij aan, dat Jeremia dreigt met krijg en verwoesting, maar uitdrukkelijk verzekert, dat de Heer geen einde aan het volksbestaan maken zal. Hierin ligt zelfs het kenmerkend verschil tusschen den Jeremia van nu en dien van latere dagen. Hij hoopt nog voor zijn volk: door kastijding zal het gelouterd worden. Geen wonder! De regeering van Josia was als eene blijde belofte. Op hem en zijn mannelijken ijver rust nog voor de laatste maal het oog met welgevallen. In dubbel opzicht was zijn bewind een tijdperk van herleving; want al wat van gouvernementswege gedaan kon worden voor de inrichting van den eeredienst in den geest van het strengste moderne mozaïsme, geschiedde en tegelijk ving onder hem de laatste, zoo rijke en langdurige bloeitijd van Israëls godsvrucht aan. Eerst toen Jeremia de schoone beloften van deze dagen tot logen had zien worden, droeg hij zijne hoop op het behoud van Juda's volksbestaan te grave.

Josia's hervorming is spoedig verhaald. Nadat hij van het twaalfde jaar zijner regeering af reeds hier en daar de afgoderij beperkt had, slaat hij in het 18^{e} de hand aan het werk tot eene volkomene uitroeiing er van. Den stoot hiertoe geeft een boek, dat de hoogepriester onder de penningen in de schatkist vindt, voor het wetboek des Heeren erkent, en den koning lezen laat. In dit boek, welks inhoud den vorst onbekend is, staan zulke vreeselijke strafbedreigingen en worden van het volk Israëls zoovele dingen geëischt, waaraan vorst noch volk ooit hebben gedacht, dat Josia van angst en schrik zijne kleederen scheurt, der profetes Hulda om raad laat vragen en dan met dweepzieken, koortsachtigen ijver de hand aan het werk slaat. De staat zal ingericht worden gelijk dat boek voorschrijft. En nu begint een verdelgingstocht. De Augiasstal wordt gereinigd, de go denkraam opgeruimd. Het afschuwelijk beeld van Astarte, in den tempel staande, en het offergereedschap, voor de vereering van Baäl en het heir des hemels daar bewaard; de altaren voor de Assyrische sterren-aanbidding in de voorhoven; de vertrekken voor de 'schandjongens', die rampzalige voorwerpen van eenen tot zinnelooze natuurverkrachting overslaanden natuurdienst en de stallen voor de paarden en wagens der zon in de galerijen

des tempels; de altaren op de daken, in de straten en aan de poorten der hoofdstad; de heiligdommen door Salomo opgericht; de offerplaatsen in Thofeth; de beelden, gedenksteenen en zonnezuilen in alle steden des lands; de kapellen en outers op alle hoogten door het gansche land opgericht voor eene schare van goden en godinnen - op dat alles valt de koning met woede aan. Wat het houweel, de hamer en het vuur bereiken kunnen, wordt afgebroken, vergruisd, verbrand. Het overige wordt voor goed door verontreiniging bedorven. Priesters, waarzeggers, doodenbezweerders en toovenaars worden verdreven, ceremoniën afgeschaft. De priesters der aan Jehova gewijde ‘hoogten’, van hun ambt ontzet, worden naar Jeruzalem gebracht, daar als leden van Aärons geslacht van den tempeldienst onderhouden, maar niet tot het heiligdom toegelaten. Jeruzalems tempel en priesterschaar hebben het rijk alleen. Zóóver strekt zich Josia's ijver uit, zóó hoog klimt zijn dweepzieke woede, dat hij in Beth-el, den zetel der vroegere kalverenvereering van Noord-Israël, de altaren vernielt en verontreinigt; dat hij te Samaria de priesters op hunne eigene altaren slacht.

Na het terrein gezuiverd te hebben, vangt Josia met den wederopbouw aan. Hij richt den tempeldienst in den geest van het gevondene wetboek in en maakt dien tot de eenige wettige wijze van Godsvereering voor het gansche land. Hij sluit op eene plechtige samenkomst in den tempel, met de oversten en oudsten van Juda en Jeruzalem een verbond van trouw aan Jehova, waartoe het gansche volk zich heet te verbinden. Een Pascha, het eerste dat in het tijdperk der koningen gevierd wordt, naar allen schijn ook het laatste, wordt met grooten luister gehouden. - Alles belooft, onder zulk een koning, een nieuw tijdperk van bloei. De profetische partij viert een volkomener zege dan ooit te voren. Thans zal eerst een tijd van voorspoed en zegen aanbreken, vroeger nooit gekend. Zal Jehova niet staan aan de rechterhand van zulk een vorst, aan de spitse treden van zulk een volk?

Wat zegt Jeremia tot deze dingen? - Bij het vinden van het wetboek is wel zijn raad niet ingewonnen, maar wij treffen hem toch op een rondreize door de steden van Juda aan, waar hij door zijne prediking het nieuwe met Jehova gesloten verbond zoekt aan te bevelen[1]. Hij bleef Josia's vriend en mede-

1 Jer. 11:1-9.

stander, wien in later dagen het treurige voorrecht toekwam des vorsten vroegen dood in een klaagzang te beweenen. In dat strenge gericht, dat hij in een' zijner profetieën[1] over Juda's koningen houdt, roemt hij den edelen vorst. Maar hij roemt enkel zijne onkreukbare rechtvaardigheid; over zijne daden als hervormer, over de schoone verwachtingen door hem opgewekt, maar bij zijn sterven vernietigd, geen enkel woord. Schuilt er iets achter dit stilzwijgen? Zwijgt Jeremia, omdat hij geen goed kan en geen kwaad wil zeggen? Zag hij in, of leerde hij na eene korte poos van begoocheling inzien, de holheid van hof- en bestuurshervormingen en hare onmacht tot vernieuwing der godsvrucht? Een koning kan, zoolang hij leeft, eene godsdienstige partij de bovenhand geven in den staat; hij kan de dissenters, ketters, ongeloovigen of hoe de andersdenkenden heeten mogen, van tempels, altaren en kerken, van ambt, bezitting en leven berooven, bewerken dat onder zijn oog een ieder knielt en bidt, ter kerk gaat, offert en rookt als hij - maar veel meer dan huichelaars maken van ongeloovigen, onverschilligen en eerzuchtigen, dat kan hij niet. Indien Jeremia waarlijk heeft ingezien dat Josia's hervorming eene hopelooze poging was, dan verklaart dit inzicht op merkwaardige wijze de besliste houding die hij aannam van het oogenblik af, dat zijn God den grooten strijd des levens voor hem beginnen deed.

Van de gouvernements-hervormingen wenden wij ons tot de stille ontwikkeling van het geloofsleven der natie. Een- en andermaal werd er op gewezen, dat het mozaïsme bij de groote menigte òf niet bekend en bemind, òf met heidensche bijvoegselen vermengd, de godsdienst was eener onaanzienlijke minderheid. Maar welk eene kracht en welk een leven ontwikkelt dan ook nu deze aristocratie des geloofs! Onder Manasse had zij gezwegen, ja - maar, zoo geen Jesaja aan het hof, toch hare martelaren onder de bijl gehad, en deze glorie was niet geringer. Thans begonnen op den adem der vrijheid de knoppen open te springen, die de lange winter niet gedood, maar gehard en versterkt had. De lente eens nieuwen levens ving aan.

Een der schoonste en meest bevredigende resultaten van de kritische onderzoekingen der laatste jaren - onderzoekingen die wij hier niet kunnen nacijferen - is het bewijs, dat het

1 H. 22.

boek Deuteronomium in dit tijdperk van herleving t'huis behoort. Of het inderdaad het wetboek is, door Hilkia op eenigzins romantische wijze aan het licht gebracht; of wel inderdaad dit boek door den hoogepriester *gevonden*, dan wel of het door een zoogenaamd ‘vroom bedrog’ als een boek van Mozes zelven den koning in handen gespeeld is - deze vragen behoeven hier niet onderzocht te worden. Genoeg zij het, te herinneren, wat boven twijfel staat, dat het boek Deuteronomium toestanden, vragen, inzichten, gebreken en gevaren vooronderstelt, die eerst in het laatste tijdperk van Juda's volksbestaan aanwezig waren. Het past in dat tijdperk en in geen ander. Voor ons doel komt het er op aan te weten, welke getuigenis het aflegt omtrent den geest van dat Israël der minderheid, dat onze hoogste belangstelling trekt - En dan staat het daar als een heerlijk teeken van 't geloofs- en geestesleven. Voor wie het verstaat, is het inderdaad een der schoonste boeken des O. Verbonds. Het behoort min of meer, dit is niet te ontkennen, tot die soort van geschriften, die men in onze dagen tot de romantiek pleegt te rekenen en wier strekking door dat puntige woord van Jezus omtrent nieuwen wijn in oude lederzakken wordt gekenschetst en gevonnisd. Het boek Deuteronomium voert Mozes sprekende in en legt hem inzettingen en wetten in den mond, die voor verreweg het grootste deel overeenkomen met die der bestaande oudere wetgeving. Het wil de kennis van en liefde voor den ouden nationalen godsdienst in het volk weder opwekken; daarom scherpt het met zoo bijzonder grooten nadruk den plicht van huiselijk godsdienstonderwijs in; daarom legt het den koning de taak op om in het wetboek des Heeren te lezen al de dagen zijns levens. Het is streng Israëlietisch in zijne beschouwingen, ook vooral in zijn geloof aan dien God, die loont en straft al naar de gehoorzaamheid of overtreding zijns volks afwisselen. Maar naast en te midden van deze welgemeende eerbewijzen aan het oude en welbeproefde, krijgen de denkbeelden en opvattingen uit jongeren tijd eene plaats. Het oude ondergaat eene herziening en wordt pasklaar gemaakt. Vergenoegt zich de vroegere wetgeving met het *geven* der geboden die men volbrengen moet, het boek Deuteronomium legt met grooten ernst en klem op het *volbrengen* der geboden Gods den nadruk. Het ontkent het plichtmatige der offers niet, maar is over dit onderwerp zoo buitengemeen kort, dat het haast den uitroep van Jeremia schijnt te willen wettigen: ‘Ik heb, zegt de Heer,

met uwe vaderen niet gesproken, noch hun geboden van zaken van brandoffers en slachtoffers, maar dit heb Ik hun geboden zeggende: hoort naar mijne stem', enz. Maakt het van offers melding, dan geeft het liefst aan deze plechtigheden de beteekenis van blijde familiemaaltijden, waarbij vroolijkheid en dankbaarheid voorzitten en Leviet en arme, weduw en wees mild bedacht worden. Is het ijverende voor de centralisatie van den eeredienst te Jeruzalem, het neemt eenigen aanstoot aan het zinlijke denkbeeld dat Jehova-zelf in den tempel zou wonen, en spreekt gaarne van de plaats waar Hij *zijn Naam* zal zetten. In de tafel der X geboden laat het de voorstelling, dat Jehova op den zevenden dag zou gerust hebben, weg, en maakt den sabbath tot een gedenkdag van den uittocht uit Egypte. Dit feit, de uitredding des volks uit Egypte door Jehova's machtigen arm, staat ook in het boek Deuteronomium op den voorgrond van alle godsdienstige beschouwingen - maar het wordt hier met groeten nadruk voorgesteld als eene daad van Gods genade. Niet omdat Israël zoo groot of boven andere volken voortreffelijk of rechtvaardig of vroom was, maar omdat Jehova het liefhad, verkoor Hij het tot zijn eigendom. Hij is Israëls vader, draagt het gelijk een vader zijn knaap draagt, kastijdt het gelijk een man zijn zoon kastijdt. Alle godsdienst is dien ten gevolge zaak des harten. Het woord Gods is niet voor den mensch verborgen en het is niet verre; het is niet in den hemel of aan gene zijde der zee; maar het is zeer nabij, in zijn mond en in zijn hart. Daarom komt het ook aan op bekeering, op besnijdenis van de voorhuid des harten, ja op het liefhebben van God met het gansche hart, de gansche ziel en alle vermogen. Voeg er bij, dat dit schoone boek eene teedere, verschoonende zorg heeft voor vreemdeling en arme, weduw en wees, tot zelfs voor dier en plant; dat het eene voortdurende Godsopenbaring verwacht in het levende, vrije woord van een profetenstand door Hem verkoren - dan moge overblijven een echt Israëlietisch kleed van sommige bekrompen verwachtingen en stuitende begrippen; dan moge ons de ijselijkheid der in ditzelfde boek over den zondaar uitgesproken vloekbedreigingen doen rillen - wij zien met bewondering en eerbied tot de helden des geestes op, die in zulk een tijd zulke verheven denkbeelden huldigden, zóó geloofden, zóó aanbaden, en wij nemen dat grootsche, onbekrompen woord van Jezus op de lippen: niet ver van het koninkrijk Gods.

Evenmin als eene verhandeling over het ontstaan van Deuteronomium, is een vertoog omtrent den tijd van oorsprong van het boek Job of bijv. van Spr. I: 7-X, hier op zijne plaats. Maaiende waar een ander zaaide, nemen wij eenvoudig de resultaten van prof. Kuenen's onderzoekingen over, met instemming en zonder discussie. Zooveel is zeker, er loopt door al deze geschriften één draad; er waait uit deze bladen eenzelfde geest ons tegemoet - zij zijn kinderen van eenzelfde geestesrichting. Men heeft gezegd, dat het volk der Joden geen wijsgeerig volk is geweest, en zeker terecht, indien men geen wijsgeer kan zijn, zonder hemel en aarde af te breken en uit *ik* of *niet ik* weder op te bouwen. Maar in Jeremia's dagen geloofde men ten minste gansch niet op gezag; de naïviteit der godsvrucht was met de kinderlijke eerbied voor des profeten woord verdwenen; men vroeg en onderzocht, men twijfelde en dorst geduchte vraagstukken opstellen. Men leerde onderscheid maken tusschen vorm en wezen, en drong tot het eeuwig blijvende der godsvrucht door. De beoefenaren der ‘wijsheid’ hadden reeds lang zich wel niet vijandig tegenover den vormendienst der priesters en de nationaal-godsdienstige verwachtingen der profeten gesteld, maar toch in de prediking eener bruikbare, zoo dan niet altoos even verhevene zedeleer, een eigen weg gezocht. Het rijk van den gemoedelijken ernst vangt aan; vergelijk eens Jesaja en Micha met Habakuk en Jeremia, en gij gevoelt dat het stille geloofsleven veld gewonnen heeft. De geest van dien tijd brengt mede, dat men zelf, uit eigen oogen wil zien. Men behandelt de vraag, waaraan men een echten profeet van een gewaanden zal onderkennen, en of teekenen en wonderen bewijzen van waarheid zijn? Het volk tast met driestheid eenige oude en eerbiedwaardige voorstellingen aan; het: ‘Ik bezoek de misdaden der vaderen aan de kinderen’ uit de X geboden, stelt het met bitteren spot in een spreekwoord ten toon: ‘de vaderen hebben onrijpe druiven gegeten, en de tanden der kinderen worden stomp.’ Maar ook de Deuteronomist, de dichter van Job, de Spreukenschrijver, Jeremia en Ezechiël vallen dat beginsel aan en stellen er voor in de plaats: ‘niet de vader voor de kinderen, of de kinderen voor den vader: de ziel die zondigt, die zal sterven.’ Onder het volk zijn er die stoutweg het bestaan, de werkzaamheid en alwetendheid van den Onzienlijken Jehova loochenen - maar ziet eens, hoeveel moeite het den dichter van Ps. 73 kost om

staande te blijven. Ziet eens met welk een koenen moed de dichter van Job het pijnlijk raadsel van het verband tusschen Gods rechtvaardigheid, die toch niet anders dan loonen en straffen kan, en het lijden des rechtvaardigen onder de oogen ziet! - hoe hij zich geene der martelingen die het zijn gemoed doet ondergaan, bespaart - met welk eene kinderlijke berusting hij zich nederlegt bij het onnaspeurlijke; eindelijk met welk een stillen weemoed hij, denkensmoede, het oog aftrekt van de wijsheid, den onnaspeurlijken, ondoorgrondelijken Grond van al wat bestaat, om zich te troosten met het: 'maar tot den mensch heeft God gezegd: ziet de vreeze des Heeren is wijsheid, en van het kwade te wijken is het verstand.'

Ziedaar de maatschappij waarin Jeremia verkeerde. Het rijk van Juda geniet zijn laatsten dag van onbewolkten zonneschijn. Het is onafhankelijk en vrij. Geen gevaren van buiten dreigen. Assyrië is geknakt en ligt machteloos, Egypte roert zich niet; van Meden en Chaldeën begint men nauwelijks te hooren. Het voormalige gebied der X stammen kan ongestraft in bezit genomen worden. Er heerschen welvaart en vrede van binnen. Een blij gevoel van kracht en eene nieuwe hoop doortintelen de natie; hare oude verwachtingen staan op uit haar graf. Er fluisteren enkele sombere profetieën van verwoesting en ballingschap, maar wie let in den roes der vreugde op het ravengekras? Trouw aan Jehova, wiens dienst het herstelde, is het volk van zijnen bijstand zeker, en van zijn beminden vorst zingt het:j

> Heerschen moge hij van de eene zee tot de andere,
> En van den Eufraat tot aan het einde der aarde!
> Voor hem moeten zijne tegenstanders de knie buigen
> En zijne vijanden het stof lekken.
> De koningen van Spanje en der Eilanden moeten geschenken geven,
> De koningen van Arabië en Ethiopië huldeblijken,
> Voor hem moeten alle koningen zich neêrbuigen,
> Alle volken hem dienen.

Hoe spoedig en hoe vreeseljk zou die droom verstoord worden!

S. GORTER.
(*Wordt vervolgd*.)

Gijsbert Karel van Hogendorp en de omwenteling van 1787.

Brieven en Gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp. Eerste en Tweede Deel. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1866.

Wij verlieten Van Hogendorp aan den ingang van zijn staatkundige loopbaan[1]. Door zijn promotie tot Mr. in de Rechten had hij zich het radicaal voor de meeste staatsambten verworven. Wij weten reeds naar welk ambt in het bijzonder zijn verlangen zich uitstrekte. Hij hoopte Raad en Pensionaris der stad Rotterdam te worden. Een ambt voorwaar, waarmeê een eerstbeginnende, hoe hoog zijn ambitie reiken mocht, tevreden kon zijn. Oldenbarnevelt en Hugo De Groot waren er meê begonnen. Johan De Witt was als Pensionaris van Dordrecht in de Vergadering van Holland gekomen, en twee jaren later reeds met de leiding dier vergadering als Raadpensionaris belast. Dat waren voorbeelden die trokken. Wel was de taak, voor zoover zij het behartigen der eigenlijke stadsbelangen betrof, niet uitlokkend voor een hoogdravenden geest als Van Hogendorp; maar zij opende den toegang tot de Statenvergadering, en dat deed bij hem alles af. Zijn moeder zeide het in vertrouwen aan de Prinses van Oranje: ‘fréquenter l'Assemblée d'Hollande, voilà à quoi il aspire à présent avec le plus d'ardeur.’

Nog eer hij gepromoveerd was, hadden zijn Rotterdamsche vrienden hem eenig uitzicht op dien begeerlijken post geopend, en kort na zijn promotie werd hij hem zoo goed als aangeboden door een oud vriend van zijn vader, Mr. Isaac van Teylingen, een der meest

1 Zie het vorige nommer, blz. 439 vlg.

invloedrijke leden van de vroedschap, afgevaardigde namens de stad in de Staten van Holland, en bovendien Bewindhebber der Oost-Indische Compagnie ter kamer Rotterdam. Wat zoo iemand ernstig wilde, had groote kans om te gebeuren. Hij schreef, dat de Pensionaris der stad, Mr. Herman Nederburgh, ziekelijk werd en zijn werkzaamheden in haar geheelen omvang moeilijk kon waarnemen; dat het daarom geraden scheen hem een tweeden pensionaris toe te voegen, en dat hij als zoodanig niemand liever aangesteld zou zien dan Mr. Gijsbert Karel van Hogendorp. Er stonden aan zulk een benoeming wel hinderpalen in den weg; om te beginnen, een resolutie van 25 Nov. 1753, houdende dat de stad voortaan niet meer dan één pensionaris in haar dienst zou nemen; maar Van Teylingen, in de regeerkunst ervaren, wist bij ondervinding: ‘que les résolutions ne sont que pour écarter les malhenreux.’ En Van Hogendorp, de zoon van wijlen een Rotterdamsche vroedschap, de gunsteling van Van Teylingen en van meer andere aanzienlijke regenten, kon niet onder de ongelukkigen gerekend worden. Te zijnen behoeve was de resolutie van voorheen gemakkelijk door een nieuwe resolutie op te heffen, waarin men des noods en welstaanshalve zou kunnen schrijven, ‘dat deze nieuwe aanstelling niet zal strekken tot nadeel van stads financiën.’ Een ander bezwaar noopte slechts tot eenig uitstel. Om pensionaris te worden moest men volle 25 jaren oud zijn, en dat werd Van Hogendorp eerst in October 1787. Maar hij kon licht zoolang wachten. Hij was nog officier; zijn vrienden hadden hem weerhouden de oude betrekking vaarwel te zeggen, eer een nieuwe binnen zijn bereik was. Hij had dus nog wat omhanden en kon zich op zijn gemak tegen October voor de nieuwe bediening voorbereiden. Hij kon onderwijl te Rotterdam de oude relatiën aankweeken en nieuwe opzoeken.

Dit laatste was dringend noodig. Het nepotisme van den tijd der Republiek is ons al eenigermate vreemd geworden. Wij kunnen nauwlijks meer begrijpen, dat het toen wenschelijker was bloedverwanten dan partijgenooten en vrienden in de regeering te hebben. Toch hield men het daarvoor in de dagen van wijlen de Republiek: getuige de zorg, waarmede de reglementen steeds verboden, dat al te veel nabestaanden in één college te zamen zaten. Een pensionaris had aan vrienden niet genoeg; hij moest onder zijn meesters bloedverwanten heb-

ben. Honderd jaren te voren had Pieter De Groot, de zoon van den beroemden Hugo, toen hem dezelfde post van pensionaris van Rotterdam was aangeboden, aan Johan De Witt geschreven: ‘Het staat by my vast, dat sich niemant licht in een employ van die natuyr behoort te laeten gebruycken dan in een stadt, daar hem het crediet van sijn bloetverwanten tot support kan strecken.’ Die les was nog altijd behartigenswaardig. Nu ontbrak het Van Hogendorp te Rotterdam wel niet aan bloedverwanten; hij vond er in de eerste plaats Jean François Van Hogendorp, een zeer verren neef, maar toch altijd een neef, en die zich van den beginne af een warm vriend had betoond. Doch dit was niet voldoende; en de gulle Jean François introduceerde zelf den aspirant-pensionaris bij die regenten-familiën, waar huwbare dochters te ontmoeten waren, bij de familie Groeninx, bij de familie Van Staveren. Weldra verhaalden de lieden elkander, dat de jonge Van Hogendorp op jufvrouw Groeninx of op jufvrouw Van Staveren het oog had. En zoo was het ook; nadat zijn oog eenige weken van de een op de ander gedwaald had, vestigde het zich voor goed op de laatstgenoemde. Het was niet zijn eerste affectie, ook niet zijn laatste, ook geen bijzonder sterke. De liefde was bij hem niet opgewassen tegen de ambitie. Hij had het reeds aan zijn vader geschreven: ‘Je ne ferai jamais un mariage que par inclination, - mais l'effervescence d'un instant, ce que dans les romans on nomme le véritable amour, ce sentiment exalté ne déterminera jamais seul mon choix.’ De ervaring heeft bewezen, dat hij ook in dit opzicht zich zelf goed kende. Maar laten wij niet vooruitloopen. In April 1787 scheen de toekomst voor den jongen staatsman verzekerd: over eenige maanden zou hij tweede pensionaris en waarschijnlijk schoonzoon van een vermogend regent van Rotterdam wezen. Geen kwaad begin voorwaar, en dat nog op beter hopen liet.

Zijn moeder had er dan ook in toegestemd, dat hij den krijgsdienst thans verliet. De positie van Oranjegezind officier in Den Haag, waar de garde sedert eenigen tijd weer garnizoen hield, was gedurig lastiger geworden. Zijn superieuren waren partijdig en hem niet genegen. Het werd tijd zich los te maken van een post, die hem in moeilijkheden brengen kon. In het begin van Maart schreef Mevrouw Van Hogendorp hierover aan de Prinses, ontvouwde haar de redenen die het ontslag van Gijsbert Karel wenschelijk maakten, en verzocht

daartoe haar toestemming. Haar Hoogheid antwoordde allergracieust, stemde het verzoek gereedelijk toe, en verwierf ook de goedkeuring van haar gemaal. Nu kon de officier de formeele aanvraag indienen, en reeds den 20sten Maart verkreeg hij het zoo lang begeerde ontslag. Onmiddellijk daarop veryoegde hij zich te Nijmegen, waar het Hof zijn verblijf hield, maakte zijn opwachting bij Hunne Hoogheden, werd aan hun tafel genoodigd en met de meeste onderscheiding bejegend. Hoe gelukkig gevoelde hij zich in de pas verworven vrijheid! ‘Je ne puis vous dire,’ zegt hij aan zijn moeder, ‘à, quel point je suis ravi de ma liberté. Je m'aperçois que, loin de me mettre un degré plus bas, elle m'élève. Tout le monde ne pourrait pas imiter cette démarche; il est vrai que je ne saurais dire les véritables motifs, mais en attendant qu'ils paraissent, je vois distinctement qu'on m'en prête qui me font honneur.’ Natuurlijk mocht het publiek nog niets van de kans op het pensionarisschap weten. Het moest denken, dat zuivere Oranjezucht de drijfveer was tot het nemen van het ontslag als officier. Dat verhief den schijnbaar belangelooze in de oogen der hovelingen. Minder aangenaam en verheffend daarentegen was het antwoord dat hij hun geven moest op hun vragen: wat hij nu voor had te beginnen. Hij zeide, dat hij als advocaat practiseeren wilde; maar hij schaamde zich half, dat hij zoo iets moest belijden. ‘I1 est assez singulier (zegt hij zelf in zijn dagboek) que j'éprouvais de la répugnance à m'expliquer sur ce point, comme si d'exercer la jurisprudence eût été au dessus de moi: sentiment obscur que j'attribue à la profession militaire, dont apparemment je n'avais pu quitter les préjugés aussi vite que l'habit.’ Karakteristiek in alle opzichten is deze confessie, niet het minste de zelfbeproeving, die er in doorstraalt. Gijsbert Karel niet tevreden met het opmerken zijner onwillekeurige aandoeningen, moest er ook het ‘waarom’ van weten. Niet minder erkennen wij hem in hetgeen volgt: ‘J'ai depuis, avec une satisfaction intime, entendu raconter à M. Grenville, qu'il avait, il y a peu d'années, assisté à des plaidoyers de M. Pitt.’ Wat een Pitt gedaan heeft, daarover behoeft zich een Van Hogendorp niet te schamen. Wij kennen hem genoeg om te begrijpen, dat hij deze bijzonderheid uit het leven van den Engelschen staatsman inderdaad ‘met een innige zelfvoldoening’ genoord heeft.

Met den Prinskon hij vrijer spreken. Aan Z.H. kon hij openbaren welke uitzichten hem te Rotterdam geopend waren.

En de Prins was met die plannen hoogelijk ingenomen, en beloofde hem, aan zijn vrienden te Rotterdam, met name aan den Heer Van der Heim, er over te schrijven. De aspirant was, naar zijn eigen getuigenis, bij deze gelegenheid niet overbescheiden. ‘J'appuyai (zegt hij in zijn dagboek,) j'appuyai beaucoup sur les services que je pourrais rendre à la bonne cause, puisqu'avec la majorité, qu'elle avait alors à l'assemblée des Etats, il ne manquait que du concert et de l'éloquence aux bien intentionnés pour les faire triompher de la faction.’ De Prins begreep dit ook zoo, en raadde daarom den aanstaanden leider zijner partij ten ernstigste aan, intusschen druk te pleiten. ‘Car, dit-il, il faut un flux de bouche et de présence d'esprit pour faire tête à des gens comme un G(ijselaer), qui vous asserte les choses du monde les plus absurdes avec une assurance, qui passe l'imagination.’

Van dit pleiten is evenwel niet ingekomen, bij gebrek aan cliënten, die hun zaken aan de welsprekendheid van den onervaren advocaat kwamen toevertrouwen. Hij moeide zich derhalve maar bij voorbaat met de politiek. Overal werden op dat tijdstip Oranje-societeiten opgericht, om het volk tegen de patriotten op te zetten en onder de stadhouderlijke banier te scharen. Een der voornaamste was in Den Haag, onder het hoofdbestuur van Bentinck van Rhoon, gevestigd; daarvan werd Van Hogendorp lid, en ijverig werkend lid. Hij koos gedurig stelliger partij: als een erkend vriend van Oranje wilde hij eerlang op het staatstooneel optreden.

Daar verschenen te Rotterdam den 23sten April (‘jour à jamais mémorable,’ zegt Van Hogendorp) de gewapende burgers voor het stadhuis; een commissie uit den krijgsraad en van de geconstitueerden uit de burgerij verzocht en kreeg gehoor bij de vroedschap, en verklaarde haar, dat de burgerij zeven raadsleden, wier namen werden opgegeven, afzette en van nu af als afgezet beschouwde. Het waren zeven van de beste vrienden en beschermers van Van Hogendorp: zijn neef Jean François, de Heer Van Teylingen, de Heer Van der Heim en de Heer Van Staveren waren er onder. Daarmeê was alle kans op de gewenschte aanstelling verdwenen. In de plaats der afgezette werden door de aanblijvende vroedschap, op dringend bevel van den krijgsraad, zoo het heette, andere echt patriotschgezinde heeren aangesteld. De vijanden van den Prins kregen in de vroedschap een beslissende meerderheid; en,

het behoeft niet gezegd, zij zouden nooit een jong mensch, die zijn Oranje zoo fier ten toon had gedragen, tot pensionaris der stad aanstellen. Te vergeefs beriepen zich nog de afgezette heeren op de Staten van Holland; de meerderheid was ook daar niet meer op hun hand, en verklaarde het gebeurde voor een huishoudelijke aangelegenheid der stad, waarmeê de Staten der provincie zich niet konden bemoeien. Zoo had dus de zaak haar beslag; zonder omwenteling was er niet aan te veranderen. Naar omwenteling derhalve, naar weêrwraak dorstte van nu aan de teleurgestelde aspirant-pensionaris.

Hij heeft ons zelf in zijn dagboek beschreven, hoe hij op dit oogenblik te moede was. La conduite (zegt hij) que les usurpateurs se permirent vis-à-vis de leurs victimes, qui étaient tous mes parents ou mes amis, me révolta; mon espoir d'établissement évanoui me toucha sensiblement; la violence du coup, sans un ombre de respect pour les lois, me paraissait une injure faite à la nation, et agité par tous les mouvements d'amour-propre et d'amour de la patrie et de la gloire, je résolus dès ce moment de punir les audacieux, et je m'écriai en présence de mon frère Guillaume, que j'allais employer toutes les facultés de mon esprit, toutes mes liaisons, toutes les connaissances que l'étude m'avait fait acquérir, ma fortune et ma vie, à précipiter les tyrans du faîte, où ils s'étaient élevés. Peu après Hogendorp me dit: ‘Vous ne parlez pas, quelle est votre opinion?’ et je lui répondis d'une manière énergique, et qu'il n'a jamais pu oublier: ‘Je respire le vengeance.’ - Ik moet erkennen, dit alles riekt wat sterk naar het melodrama, en herinnert ons, dat Van Hogendorp de jaren nog niet had, waarop de Staten van Holland een jong man waardig keurden om in hun vergadering zitting te nemen. Maar met dat al was een zoo vurig en ondernemend en tevens zoo hardnekkig ijveraar een niet te versmaden aanwinst voor de partij der heftige Oranjelieden, waaraan hij zich thans met hart en ziel aansloot.

Doch van nu af zijn de lotgevallen van onzen held niet meer van de wisselingen der politiek af te scheiden. Zijn leven en bedrijf is alleen te begrijpen als men de staatsgeschiedenis van zijn tijd kent. Wij moeten ons daarin eerst orienteeren, eer wij verder gaan.

Drie partijen hebben van ouds in onze Republiek bestaan: de prinsgezinden, de anti-stadhouderlijke aristocraten of patriciërs, en de democraten. Sedert den tijd van Maurits en Oldenbarnevelt hadden stadhoudersgezinden en anti-stadhouderlijken steeds tegen elkander over gestaan; hun tweedracht had veel kwaads gebrouwen en nog meer goeds verhinderd, maar aan den anderen kant, wij moeten het erkennen, de volksvrijheid beschermd door het vestigen van een overheersching, van wat aard ook, te beletten. Even oud als deze twee partijen was de derde, die der democraten, maar zij was niet in staat geweest zich zoo gedurig te toonen. Uitgesloten van de regeering, zonder recht om haar stem in den staat te doen hooren, werd zij nauwlijks opgemerkt in gewone tijden; alleen in tijden van beroering en gevaar had zij zich getoond en doen gelden. De omstandigheden hadden meêgebracht, dat zij meestal tegen de aristocraten was opgestaan, en met de prinsgezinden gemeene zaak had gemaakt. Zoo was het gegaan in 1672 en in 1747. Beide die keeren was het land onder het bestuur der patriciërs in oorlog en in dreigend gevaar geraakt; natuurlijk was dit aan de regeering geweten; en, om verandering van regeering te verkrijgen, hadden zich de democraten aan de prigezinden aangesloten en gezamenlijk den verongelijkten Prins van Oranje aan het hoofd van den Staat gesteld. Op deze wijs schenen democraten en Oranjelieden hetzelfde te bedoelen; maar inderdaad liepen beider wenschen slechts een eind weegs samen; als de Oranje-partij al geheel voldaan was, hadden de democraten nog allerlei andere wenschen op het hart. De prinsgezinden waren tevreden met de verheffing van den Oranje-vorst; als hij al de macht had van zijn voorouders en nog iets daar te boven, begeerden zij niet meer. Maar dan kwamen de democraten met hun requesten tot herstel van de privilegiën, tot beperking van de macht der stadsregenten, inzonderheid ten opzichte van het vergeven der voordeelige bedieningen. Aan zulke verzoeken leenden de Prinsen van Oranje een onwillig oor. Zoodra zij op het gestoelte der eere gezeten waren, beijverden zij zich om de beweging, die er hen had op gebeurd, te bedaren. Zij waren voorstanders van de wettige regeering, afkeerig van al wat naar omwenteling zweemde. Nauwlijks hadden zij de overwinning behaald, of zij sloten vrede met hun oude vijanden, en dankten de ongeregelde troepen, aan wie zij de zegepraal verschuldigd waren, weder af. De teleurgestelde demo-

craten bromden en morden dan nog een tijd lang voort, slaakten hun verzuchtingen in blauwboekjes en spotdichten, die door de regeering verboden werden, maar keerden allengs tot de vroegere machtelooze en lijdelijke ontevredenheid terug. Evenwel het misnoegen was steeds klimmende; bij iedere herhaling uitte zich de teleurstelling in heviger klachten tegen den Prins, die zijn helpers in den steek liet. Vooral toen Willem IV in 1747 de Doelisten te Amsterdam gepaaid maar in het minst niet voldaan had, regende het smaadschriften: ‘Kijk,’ zoo heette het in een van deze, ‘daar leest de Prins, bij zijn vertrek uit Amsterdam, het plakaat in zijn koets, en lacht omdat hij de burgers zoo fraaitjes van de huig gelicht en alles naar zijn hoog wijs advies gedaan en de burgers niets gegeven heeft. - Maar kijk, aan den anderen kant, daar werpen de burgers de oranje-cocarden tegen den grond, omdat zij meenen dat de Prins of zijn ministers hen bedrogen heeft.’ Het vertrouwen op de Prinsen van Oranje was bij de volkspartij geschokt. Spande de Stadhouder samen met de patriciërs, dan moest het volk zelf tegen beiden voor zijn belangen waken.

Het geluk had gewild, dat al de Prinsen van Oranje bekwaam, dat de meeste buitengewoon bekwaam waren geweest. Onder hun bestuur had het volk voorspoed genoten en roem behaald. Ook om die reden waren de vorsten geliefd. Maar Willem V, die in 1766 krachtens erfrecht aan het bewind kwam, was een rechtschapen man, doch ontbloot van al die gaven van verstand en karakter, waardoor zijn voorvaderen zoo bijzonder hadden uitgemunt. Bilderdijk wijt de ongeschiktheid van den Erfstadhouder aan zijn opvoeding, die opzettelijk door zijn voogd, den Hertog van Brunswijk-Wolfenbuttel, verkeerd zou zijn aangelegd. Niets ongerijmder dan deze beschuldiging[1]. Het ontbrak den Prins geenszins aan kundigheden, maar aan talenten; hij wist meer dan noodig was, maar hij kon niet handelen. Hij was niet berekend zelf te regeeren, en hij was ijverzuchtig jegens een ieder die hem wilde helpen. Zijn dat

1 Hoe ongegrond zij is, wordt zij toch door onze geschiedschrijvers, die van dit tijdvak meestal weinig of niets weten, geloovig naverteld. Een enkel staaltje van de ongerijmdheid, waartoe de haat tegen den Hertog leidt. Volgens Bilderdijk was aan den Prins ‘een groote veneratie voor de Staten van Holland ingeboezemd.’ Volgens Van de Spiegel was juist het tegenovergestelde geschied. ‘Je me souviens (schrijft Van Hogendorp) que Van de Spiegel me dit un jour, que le vieux Duc avait nourri le Prince dans l'idée que tous les régents étaient des faquins.’ Zou de waarheid misschien ook hier in het midden liggen?

fouten, die uit de opvoeding, of wel die uit den aanleg voortvloeien? - Hoe dit zij, de patriciërs bemerkten spoedig, met wien zij te doen hadden; zij breidden hun macht meer en meer uit ten koste van de zijne; zij belemmerden hem in het regeeren. Zij verzetten zich niet alleen uit vaderlandsliefde tegen verkeerde maatregelen, maar tegen den gang der regeering in het algemeen, uit partijschap. De Stadhouder, aan het Engelsche koningshuis verwant, ging door voor Engelschgezind; de patriciërs, die, als vertegenwoordigers van den handel, naijverig waren op den voorspoed van Engeland, heulden met de Fransche ambassadeurs, en vonden er een dubbel genoegen in, als zij den Stadhouder tegen zijn wil tot vijandelijkheden jegens Engeland noopten. Vooral sedert den opstand der koloniën in Amerika, sedert Frankrijk voor deze partij getrokken had en met Engeland in oorlog was geraakt, gaven de Hollandsche regenten zich het genoegen om, in strijd met de bekende sympathie van den Prins, allerlei beleedigende en vijandige resolutiën tegen Engeland door te drijven. Dit ging zoo ver, dat het geduld van de Engelsche regeering eindelijk uitgeput raakte, en zij een openlijken oorlog boven deze bewimpelde vijandelijkheden verkoos. Toen bleek het op de jammerlijkste wijze, hoe baldadig en roekeloos ons gedrag geweest was, hoe weinig wij in staat waren uit te richten, wat wij snoevend hadden gedreigd. In plaats van het reeds door twee vijanden benarde Engeland den genadeslag te geven, vingen wij alleen al de slagen op, die Engeland had uit te deelen. Wat wij ons zelf niet bewust waren geweest, toonden wij aan de geheele wereld: dat van de macht en de grootheid der eens geduchte Republiek niet het minste was overgebleven.

De natie gevoelde haar vernedering diep; zij had nooit gedacht dat zij zoo laag gezonken was. Aan wien de schuld? Natuurlijk aan de regeering. Wat was er uitgericht met die millioenen, die voor de vloot en het leger waren opgebracht? De regeering had ze door haar onverstandig, zoo niet verraderlijk, beleid nutteloos weggeworpen. De natie vorderde onderzoek en strenge straf voor de schuldigen.

Voor het eerst, zoolang de Republiek stond, was het een stadhouderlijke regeering, onder wier wanbestuur de staat schade en schande leed. Voor het eerst was het een Prins van Oranje, die verdacht werd van het land weerloos te hebben gehouden uit sympathie voor den vijand, die ons zoo harde slagen toe-

bracht. Wat nog nooit gebeurd was, de democraten stemden in met de aristocraten, en beschuldigden om het hardst den stadhouder. Dat kwam den anti-stadhouderlijken uitnemend te pas. Zij wortelden niet in den volkgeest; zij hadden nooit steun gevonden bij de natie. Zoolang de staatszaken in de raadzalen werden behandeld, vermochten zij veel; maar zij hadden steeds weerloos en hulpeloos tegenover den stadhouder gestaan, zoo dikwerf de beslissing op straat onder het volk gevallen was. Nu voor het eerst schaarde zich de volkspartij achter hen. Zij juichte hen toe in hun aanklacht tegen den admiraal-generaal, in hun pogingen om de regeering te wijzigen en de macht van den Prins te beperken. Mocht het ook nu weer tot een openbaren strijd komen, mocht het geschil nogmaals door geweld beslist moeten worden, dan zouden zij tegenover het prinsgezind gemeen de volksgezinde burgerij kunnen overstellen. En die burgerij werd eerlang gewapend en in den wapenhandel bedreven. Tijdens het gevaar van oorlog met den Keizer, aan het einde van den Engelschen oorlog, werden er overal exercitiegenootschappen opgericht, en de oude schutterijen in democratischen zin gereorganiseerd. Het zou Willem V niet zoo gemakkelijk vallen deze burgersoldaten te ontwapenen, als het Maurits geweest was om de waartgelders, in 1618, af te danken.

Zoolang de aristocraten en de democraten, onder den nieuwen naam van patriotten, één partij vormden, hadden zij in Holland stellig de bovenhand. De prinsgezinden durfden zich in de meeste steden nauwlijks roeren. In Den Haag, waar zij uit den aard der zaak het talrijkst en het moedigst waren, liepen zij van tijd tot tijd te hoop, en spatten uit in baldadigheden, die tot niets goeds konden leiden. In September 1785 had er een opschudding plaats, die een eenigszins ernstiger karakter droeg en de veiligheid der patriotsche afgevaardigden scheen te bedreigen. De Prins, krachtens zijn ambt, commandant van het garnizoen, nam geen maatregelen om de schuldigen te straffen en voor het vervolg zulke wanordelijkheid te voorkomen. Dit gaf den Staten van Holland gelegenheid om een lang besproken plan ten uitvoer te leggen, en het garnizoen ter beschikking te stellen van de Gecommitteerde Raden. Dezen zouden voortaan aan de oversten der bezetting de bevelen geven, die in het belang der openbare veiligheid noodig zouden zijn.

De Prins, naijverig van aard en vasthoudend aan de macht, die tot nog toe nooit aan hem of aan een zijner voorzaten be-

twist was, wilde zich deze verkorting van zijn gezag, dit mistrouwen van zijn bedoelingen, niet laten welgevallen. Na vruchteloos op het intrekken van deze resolutie bij de Staten te hebben aangedrongen, verliet hij, tegen den raad van al zijn vrienden, de residentie, begaf zich eerst naar Breda, en vestigde zich vervolgens te Nijmegen, onder het gebied der hem toegedane Staten van Gelderland. Door zijn afwezigheid uit de plaats, waar al de hooge collegiën van staat hun zetel hadden, verliep zijn invloed natuurlijk hoe langer hoe meer. Hij had dit voorzien, maar hij was gewoon te doen wat zijns inziens betaamde, zonder zich om de gevolgen te bekommeren.

Ook in Gelderland heerschte misnoegen tegen de stadhouderlijke regeering. Maar, hoe vreemd het op het eerste aanzien mag schijnen, de regenten waren daar meest allen prinsgezind; het volk daarentegen was over het algemeen anti-stadhouderlijk. De verklaring van dit verschijnsel geeft de historie aan de hand. Vooreerst had Gelderland nooit die vurige liefde voor het huis van Oranje gekoesterd, die Holland en Zeeland het eerst aan den grooten Willem I toegedragen, en vervolgens op diens nazaten overgebracht hadden. Maar de hoofdreden was, dat de stadsregenten, die daar evenmin als in Holland en Zeeland door de burgerij bemind werden, niet de tegenstanders maar de creaturen van den stadhouder waren. De haat, aan de regenten toegedragen, klom op tot hem die de regenten aanstelde, den Prins van Oranje. De partij, die verandering van regeering verlangde, verlangde dus in de eerste plaats aan den Stadhouder het recht te benemen om eigendunkelijk de regenten te kiezen.

Willem III was de eerste geweest, die zich dit veelbeteekenende recht had toegeëigend. Hij had het gedaan op een wijs die niet te rechtvaardigen is. Toen de drie provinciën, die in 1672 door den vijand overheerd en van de Unie afgescheurd waren, met geweld van wapenen door de overige gewesten en hun bondgenooten verlost, en na eenige aarzeling met hun vroegere rechten op nieuw in de Unie opgenomen waren, had de Prins, zonder daartoe behoorlijk gemachtigd te zijn, reglementen van bestuur ingevoerd, volgens welke in Utrecht, in Gelderland en in Overijssel nagenoeg alle staatsbedieningen en alle regentenplaatsen door hem naar welgevallen vergeven konden worden, en dat niet, zoo als vroeger, voor het leven, maar voor één of voor weinige jaren. Zijn doel met die reglementen was meester te worden van de Staten dier drie provinciën, zoodat

hij op hun stemmen in de Staten-Generaal zou kunnen rekenen, inzonderheid ten opzichte der buitenlandsche politiek. Dat doel had hij bereikt. Slechts eens had Utrecht het gewaagd voor vrede te stemmen, hoewel hij voor het voortzetten van den oorlog was; en die overmoed was met het afzetten der meest schuldige regenten gestraft. Die eerste les was voldoende. Geen tweedemaal behoefde de straf te worden toegepast.

Na Willem's dood, gedurende het tweede stadhouderlooze bewind, waren de reglementen buiten werking gesteld; bij de verheffing van Willem IV waren zij weer in hun volle kracht hersteld, en regtens bestonden zij nog altijd voort. Maar feitelijk had de stad Utrecht (de vaderstad van het patriotisme) kort te voren het reglement, voor zoo ver het haar betrof, afgeschaft; en de steden van Overijssel hadden zich sedert insgelijks aan den invloed van den Prins onttrokken. In Gelderland alleen was de groote meerderheid der regenten met het bestaande tevreden. In al de drie provinciën echter ijverden de burgerijen evenzeer voor de afschaffing der gehate reglementen en voor het herstel der aloude volksvrijheid.

Er was maar één middel, waardoor de burgers hun wenschen aan de regeering officieel konden kenbaar maken, het middel van requestreeren. In Gelderland werd daarvan gedurende 1785 en '86 een zeer ruim gebruik gemaakt, en niet weinig misbruik daarenboven. De Staten behoefden de wenschen, in al die requesten uitgesproken, wel niet in te willigen, maar het hinderde hen ze zelfs maar te moeten aanhooren. Wanneer een regeering zich in den gegeven toestand wel bevindt en geen plan heeft om dien te veranderen, klinkt de klacht over het bestaande en de wensch naar hervorming haar onaangenaam in de ooren, vooral indien die klachten en wenschen onophoudelijk door duizenden worden herhaald. Om een eind aan het oproerig geschreeuw te maken verboden de Staten, bij een plakaat van 11 Mei 1786, het rondloopen of ter teekening leggen van requesten, en verklaarden, dat voortaan geen verzoekschriften, door meer dan zes personen geteekend, zouden worden aangenomen. Geen wonder, dat dit plakaat algemeene verontwaardiging verwekte. Het eenige middel, dat overgebleven was om zijn ontevredenheid te uiten en op verbetering aan te houden, werd nu ook aan de burgers ontnomen. Men mag het belachelijk vinden, dat dit voor slavernij werd uitgekreten; waar is het, dat het regeeringsstelsel van Gelderland met het volkskarakter en met den geest des tijds in onverzoenlijken strijd was.

Twee kleine steden, Elburg en Hattem, die zich reeds in andere opzichten patriotsch hadden aangesteld, verkozen het hatelijke plakaat niet af te kondigen. Een gevaarlijk voorbeeld in dezen tijd van beroering. Te vergeefs werden zij tot gehoorzaamheid vermaand. Door haar partijgenooten uit Holland opgezet, volhardden zij in haar tegenstand. De beweging won ook elders in de provincie veld. Er moest, hoe dan ook, een eind aan komen. Den 31sten Aug. namen de Staten een resolutie, waarbij zij hun stadhouder machtigden om, des noods met geweld, garnizoen binnen de weerspannige steden te brengen. De stadhouder voldeed aan dit verzoek. De patriotten, die zich in tijds hadden gewapend en hoog van hun moed en van hun vastberadenheid hadden opgegeven, vochten, toen het er op aankwam, niet zoo dapper als zij vooruit geschreeuwd hadden. Bijna zonder slag of stoot werd in de beide steden de orde hersteld.

Maar in Holland wekte deze executie afschuw zoowel als vrees. Men vreesde, dat de Staten van Utrecht het Geldersche voorbeeld volgen, en een executie tegen hun hoofdstad gelasten zouden. Nu was Utrecht de voorpoort van Holland. Als die in handen van hun vijanden viel, waren de Hollandsche patriotten niet langer veilig. Het eigenbelang raadde dus bij tijds tusschen beide te komen. Maar bovendien, welk vrijheidlievend burger moest de handelwijs der Geldersche Staten niet verafschuwen? En wie waren die Staten? Immers de werktuigen veel meer dan de meesters van hun stadhouder, die tevens stadhouder van Holland was. De Prins derhalve was de eigenlijk schuldige; hij had zich zelf het bevel laten geven, waarachter hij zich thans verschool. Na een korte en onvoldoende briefwisseling met hem, gingen de Staten van Holland er den 22sten September toe over, om zijn commissie van Kaptein-Generaal voorloopig te schorsen, en de troepen van den eed van gehoorzaamheid, aan hem gedaan, te ontheffen. Reeds hadden zij de regimenten, die zij betaalden, voor zoo ver zij binnen de provincie lagen, naar Woerden en naar de grenzen van het Sticht laten oprukken, en, voor zoo ver zij elders garnizoen hielden, naar huis opontboden. Over die geheele krijsmacht gaven zij het commando aan den generaal van Rijssel, op wien zij staat konden maken. De stad Utrecht namen zij in haar bescherming. Zij stelden een personeel besogne van vijf leden aan, die hun zouden voorstellen al wat verder tot verdediging

der vrijheid van noode was. Onder dezen waren de drie pensionarissen, Van Berkel van Amsterdam, De Gijselaar van Dordrecht en Zeebergh van Haarlem, die sedert lang de erkende leiders der patriotten in de Statenvergadering waren. - Met aanzienlijke meerderheid werden deze besluiten genomen. Nog kort te voren hadden Amsterdam en Rotterdam met nog zes andere steden de prinsgezinde Ridderschap tegen de patriotten bijgestaan. Thans stemden beide groote steden met de meerderheid. De weifelende leden in de vroedschappen, die te voren tot den stadhouder overhelden, neigden nu weêr tijdelijk, onder den indruk van het gebeurde, naar de patriotten. Het oranje dragen, het oranje-boven roepen, werd als oproerkreet en oproerleus in Holland verboden.

Dit alles geschiedde in de maand, waarin Van Hogendorp promoveerde; wij begrijpen nu eerst, hoe hoogen moed hij betoonde door onder deze omstandigheden zijn dissertatie aan den Erfprins op te dragen.

Dat de besluiten en maatregelen van Holland onwettig waren, behoeft wel niet uitvoerig betoogd te worden. Het regeerings-reglement van Gelderland was niets nieuws; niets nieuws was het, dat de stadhouder gevolg gaf aan de bevelen der Staten, die volgens dat reglement waren aangesteld. Wat reden bestond er dan om hem voor zijn gehoorzaamheid in dit geval te straffen? Bovendien, wat hij gedaan had, had hij als stadhouder van Gelderland gedaan. Hoe konden hem daarover de Staten van Holland ter verantwoording roepen? De schorsing was dus niet gemotiveerd. En wie gaf in alle geval aan de Staten van een provincie het recht om aan de troepen der Unie bevelen toe te zenden, ze te ontslaan van den eed aan den Kaptein-Generaal der Republiek gezworen? De Staten-Generaal hadden alle reden om zulke inbreuken op het recht der Unie, des noods met geweld te keeren.

Maar de Staten-Generaal zelf waren verdeeld, en Willem V was geen Maurits of Willem II, om hen tegen Holland te vereenigen en aan te voeren. Met Holland stemden doorgaans Overijssel en Groningen; Zeeland en Gelderland vormden de kern der tegenpartij, waaraan zich sedert eenigen tijd Friesland aansloot, niet uit prinsgezindheid, maar uit vrees voor de democraten. Zoo stonden er drie provinciën tegenover drie andere. De zevende, Utrecht, gaf meestal het overwicht aan de prinsgezinden. Maar Utrecht was volstrekt niet eenstem-

mig. De beide eerste leden der Statenvergadering, de Geëligeerden en de Edelen, waren grootendeels prinsgezind; de hoofdstad daarentegen sterk democratisch. Op de stemmen van Friesland en van Utrecht was derhalve niet stellig te rekenen. Een aaneengesloten meerderheid bestond er bij gevolg niet in de Staten-Generaal. Vastberadenheid was van hen niet te wachten. Wanneer Holland, zoo als thans in September 1786, kloekmoedig doortastte, durfden zij geen ernstigen tegenstand bieden.

Juist op dit tijdstip, dat een keerpunt is in de inwendige geschiedenis der Republiek, viel er ook in haar betrekkingen tot de vreemde mogendheden een gewichtige verandering voor. Den 22sten Augustus kwam in Den Haag de tijding, dat Frederik de Groote van Pruissen gestorven was.

Van den overleden monarch had het stadhouderlijk huis nooit veel hulp ondervonden. Hoewel de gemalin van Willem V zijn nicht en zelfs een bijzonder geliefde nicht was, had de Koning toch nooit aan zijn familiezwak voor haar zijn politiek dienstbaar gemaakt. En een der stelregels van zijn politiek sedert den zevenjarigen oorlog was: alles te vermijden, waaruit een vredebreuk met Frankrijk volgen kon. Frankrijk en Oostenrijk te zamen, hij had het ondervonden, waren geduchte vijanden; en het was klaar als de dag, dat, zoo ooit weêr Frankrijk aan Pruissen den oorlog aandeed, Oostenrijk zich aanstonds bij Frankrijk voegen zou. Nu was ongelukkig de Fransche regeering op de hand van de patriotten in Nederland. Daarom kon Frederik voor den Prins niet opkomen. Hij kon hem alleen raden in een billijke schikking met de patriotten te treden. Een raad, die voortreffelijk zou geweest zijn, zoo hij maar uitvoerbaar ware geweest. Doch Frederik wilde van geen bezwaren hooren. Het verveelde hem met dat kleingeestige gekibbel der Hollanders gedurig lastig gevallen te worden. Zijn arme gezant in Den Haag, Thulemeyer, die toch verplicht was er gedurig op terug te komen, werd dan met een snauw afgewezen: ‘C'était toujours la même tirelire, à la quelle le Roi ne pouvoit répondre autre chose que ce qu'il avait dit dans tant de lettres.’ De Koning drong zich op, dat de schuld voor een groot gedeelte aan den Prins lag, en als de gezant het tegendeel beweerde, dan kreeg hij ten antwoord, dat hij zeker voor zijn logenachtige berichten betaald werd. ‘Je vous paye (schreef de Koning kort voor zijn dood) pour m'écrire la vérité. Loin de le faire vous voulez disculper le prince d'Orange. C'est

me tromper, et si vous continuez sur ce pied, vous me forcerez à vous mettre dehors tout de suite.’ Aan zulk een bloedverwant kon het stadhouderlijk huis niet veel verliezen. En het kon veel winnen, nu hij werd opgevolgd door den eigen broeder der Erfstadhouderes. Bij dezen zou de persoonlijke belangstelling veel luider spreken, en het was de vraag of ook zijn politiek wel naar dezelfde grondregels zou gericht zijn als die van zijn voorganger. Aan zijn hof was zeker een machtige Franschgezinde partij, maar er stond een andere tegenover, die Frankrijk niet vreesde en een nauwe aansluiting aan Engeland raadzaam achtte; de meest invloedrijke ministers, Graaf van Hertzberg en de Hertog van Brunswijk, waren haar hoofden. Kreeg deze partij de bovenhand in 's Konings raad, dan mocht de Erfstadhouder op krachtige ondersteuning hopen. Want de Republiek was het tooneel, waarop de twee groote mogendheden van het Westen elkander diplomatisch bestreden. Een eeuw lang hadden de Vereenigde Nederlanden Engelands politiek gevolgd, als de sloep het oorlogschip; sedert een jaar waren zij aan Frankrijk onderhoorig door de alliantie van 1785. Beide mogendheden stelden, ook met het oog op Indië, ons bondgenootschap op hoogen prijs. Ieder van haar wilde de Republiek òf tot haar volgeling hebben, òf tot een nutteloozen bondgenoot voor haar tegenstander maken. Natuurlijk begunstigde Frankrijk met al zijn macht de patriotten, door wier beleid het verbond met Engeland verbroken en de nieuwe alliantie gesloten was. Van zelf moest Engeland daarentegen den stadhouder bijstaan, van wiens herstelling alleen een ommekeer in de buitenlandsche politiek te wachten was. Tot schande van onze natie moeten wij het getuigen, dat de leiding der Nederlandsche staatspartijen in dit tijdvak in de handen van vreemde ambassadeurs berustte. De Fransche ambassadeur, Verac, bestuurde de staatkunde der patriotten; de Engelsche gezant, de bekwame Harris, later als Lord Malmesbury beroemd, voerde de stadhouderlijke partij tegen den gemeenschappelijken vijand aan. De dood van Frederik den Groote en de onzekerheid der staatkunde van zijn opvolger verruimden thans het veld van den diplomatischen tweestrijd en verdubbelden den prijs. In ééne overwinning hoopte Harris Nederland en Pruissen beide te winnen. Onder voorwendsel der Nederlandsche belangen, ijverde de Engelsche gezant aan het hof van Berlijn voor een toenadering van Pruissen tot Engeland. Juist bij het sterven.

van Frederik vervulde Mirabeau een missie te Berlijn, en die scherpzinnige staatsman zag dadelijk, welke verre gevolgen uit den strijd der partijen in de Republiek konden voortvloeien. ‘Les agitations bourgeoises (schrijft hij) menacent tous les jours d'avantage le repos de l'Europe.’ Hij gelooft, dat zij in staat zijn om de onderlinge verhouding van de groote mogendheden geheel te veranderen. ‘Hertzberg est tout Hollandais; c'est la seule façon décente qu'il ait d'être Anglais.’ ‘L'Angleterre intrigue ici avec une grande activité pour son compte, à l'ombre des intérêts de la Hollande, qui tiennent fort au coeur du cabinet de Berlin.’

De nieuwe Koning beantwoordde aanvankelijk aan de verwachting. In de allereerste dagen zijner regeering zond hij den Graaf Von Goertz, een vriend van Hertzberg en van de alliantie met Engeland, naar Nijmegen en naar Den Haag, om zoo mogelijk een billijke schikking tuschen den stadhouder en zijn vijanden te bemiddelen.

De zending had echter op een zeer ongelukkig oogenblik plaats. Juist toen Von Goertz te Nijmegen kwam, was de zaak van Hattem en Elburg aan de orde, en waren de Staten van Holland in de weer met hun resolutiën tegen den Kaptein-Generaal. Een poging tot verzoening der partijen onder deze omstandigheden scheen bijna een bespotting. De hoofden der patriotten, het driemanschap van het personeel besogne, vermeden zelfs een ontmoeting met den Pruissischen bemiddelaar. Als deze niet met bijzonderen nadruk spreken kon, was het van den aanvang af zeker, dat hij niets zou uitrichten. In het oorspronkelijke plan van de Pruissische regeering stond dan ook wel degelijk achter de aangename woorden van schikking en wederzijdsche toegeeflijkheid de bedreiging met een gewapende tusschenkomst, als laatste redmiddel, geschreven. De Hertog van Brunswijk had, eer Von Goertz nog op weg was gegaan, met den Engelschen gezant te Berlijn besproken, hoe men, des noods met de wapenen, het best en het snelst de patriotten tot reden zou kunnen brengen. En toen Von Goertz met eigen oogen had gezien, dat van bevrediging en schikking geen sprake kon zijn, stelde hij zijn Koning voor, hem en den gewonen gezant bij de Staten terug te roepen, en bij het afbreken der diplomatieke betrekkingen te verklaren, dat Z.M., niet op de overige provinciën, alleen op Holland misnoegd was. Dan zou denkelijk door de meerderheid der Staten-Generaal zijn tusschenkomst worden ingeroepen, hetgeen hem recht zou geven om kort en goed met Holland te handelen. Ter zelfder tijd vroeg Von Goertz aan den

Engelschen ambassadeur Harris, op welke ondersteuning van Engeland zijn Koning zou kunnen rekenen, als hij door zijn tusschenkomst in de Nederlandsche twisten met Frankrijk te doen mocht krijgen. Had het aan Harris vrijgestaan hierop naar eigen inzicht te antwoorden, hij zou alle hulp, die Pruissen verlangen mocht, stellig hebben toegezegd; want hij hield zich verzekerd, dat Frankrijk in de gegeven omstandigheden wel dreigen, maar niet verder dan dreigen gaan zou. Doch de Engelsche regeering, en Pitt in de eerste plaats, deinsde voor de kans op een nieuwen oorlog terug. Met Pruissen alleen tot bondgenoot, durfde zij zich aan geen grooten oorlog te land en ter zee bloot stellen. Het was een ontwijkend, zoo niet een weigerend antwoord, dat Von Goertz ten slotte ontving. Aan den anderen kant werkte de Fransche diplomatie met alle kracht te Berlijn op den nieuwen Koning, die, nu het bleek dat hij op Engeland niet rekenen kon, noodzakelijk tot de overgeleverde politiek van zijn voorganger terugkeeren, en zijn plannen, voor zoo ver zij meer dan een vriendschappelijke bemiddeling bedoelden, opgeven moest. Von Goertz had van toen af niets te doen dan naar een eervollen aftocht uit te zien. Frankrijk kwam hem daarin te gemoet, door van zijn zijde ook een bemiddelaar, den *chef de bureau* De Rayneval naar Den Haag te zenden, om in samenwerking met hem te handelen. Die samenwerking bestond daarin, dat De Rayneval de voorstellen der patriotten aan Von Goertz overbracht, die ze weer aan het oordeel van den stadhouder onderwierp. De stadhouder wees ze, zoo als te voorzien was, ten stelligste af. Daarmeê was de onderhandeling ten einde: de Fransche en de Pruissische bemiddelaars keerden in Januari 1787 ieder naar zijn Hof terug. Vooreerst hadden de patriotten uit Berlijn niets te vreezen, ‘et l'on n'ignore pas ici (zoo schreef de Fransche gezant Verac aan zijn regeering) à quelle influence protectrice et bienfaisante la République doit l'attribuer.’

De voorstellen door de patriotten aan den Prins aangeboden en door dezen geweigerd, verdienen onze aandacht ten volle. Zij leeren ons het stelsel der hervormers beter kennen, dan de *Acte van verbintenis*, waarmee men gewoonlijk te rade gaat, maar die veel te vaag is, om ons voldoende in te lichten[1]. De patriotten begeerden vooreerst erkend te hebben, dat de

1 De Heer Backer heeft, in zijn Academische dissertatie *over Mr. Joachim Rendorp*, het eerst opmerkzaam gemaakt op een ‘Plan in den jare 1782 in de geheyme vergadering der [drie bekende] pensionarissen geformeert.’ Hij had een copie daarvan onder de papieren van Rendorp gevonden, en spreekt er over als over een gewichtig en stellig echt stuk. De uitgever der *Gedenkschriften* heeft een ander eensluidend afschrift onder de papieren van 's Prinsen tresorier, Reigersman, aangetroffen; maar hij houdt het stuk voor verdicht, en vermoedt dat ‘het gedrogtje in April of Mei 1787 het levenslicht zal gezien hebben.’ Ik ben het omtrent de onechtheid met hem eens, doch het plan is reeds op het eind van 1784 in den prinsgezinden *Courier du Bas-Rhin*, n°. 102, uitgegeven, en toen aanstonds in den patriotschen *Batavier*, II, n°. 1, voor onecht verklaard. Jacobi, in zijn *Verward Nederland*, en Schlözer, in zijn *Leven van den Hertog van Brunswijk*, bespreken het uitvoerig; zij kennen het uit een in October 1785 uitgegeven *Brief aan het Volk van Nederland*. - Er is aan het geheele stuk niets bijzonders dan alleen dat Rendorp en Reigersman het de moeite waard hebben gerekend er een afschrift van te nemen en te bewaren.

stadhouder een dienaar was, ‘assujetti au bon plaisir du souverain,’ en dat bij gevolg de Staten het recht hadden om in zijn instructie zulke veranderingen als zij geraden achtten, ook zonder zijn toestemming, te maken; ten andere vorderden zij dat de Prins zelf aan de Staten van Gelderland, Utrecht en Overijssel het vernietigen der gehate regeeringsreglementen zou voorstellen. Van hun kant waren zij bereid om onmiddellijk daarop de resolutie van Holland tot schorsing van den Kaptein-Generaal in te trekken, en den Prins in zijn waardigheden te herstellen. - Het afschaffen van de reglementen was zeker in alle opzichten wenschelijk; zelfs vrienden van het stadhouderlijk huis stemden dit toe. Maar zich te erkennen als dienaar der Staten van Holland, ondergeschikt aan hun welbehagen - dat was te veel gevergd van een Prins van Oranje, die, wat ook geschreven mocht staan, in de schatting van het volk het Eminente Hoofd van den staat was.

In de Gedenkschriften van Van Hogendorp vinden wij een zeer uitvoerige memorie, die door hem kort na zijn promotie voor Von Goertz, met wien hij kennis maakte en dien hij met Pestel in kennis bracht, was opgesteld. Het stuk is van geen bijzondere waarde. De schrijver was niet op de hoogte van de bedoelingen der verschillende partijen; hij kon dus geen goeden raad geven, hoe met haar te handelen. Alleen leeren wij er nader uit kennen, van welke gezindheid de jonge advocaat zelf was. Hij verklaart zich tegen elke transactie: de Prins moet zich aan geen partij in het bijzonder verbinden; hij is de man van de geheele natie en moet dit blijven. Als hij zich de handen laat binden, is hij niet meer bij machte om het volk tegen de regen-

ten te beschermen, en zal hij de liefde zoowel als de achting der natie verliezen. Om deze reden is iedere overeenkomst ongeraden, maar dat neemt niet weg, dat de Prins meer tot de democraten onder de patriotten, dan tot de aristocraten behoort over te hellen. - Wij erkennen in deze wenken den scherpzinnigen staatsman. Het gezag der Prinsen van Oranje is volkomen juist gecaracteriseerd, en de gevolgtrekking, die er uit afgeleid wordt, was ten hoogste practisch. Ook de voorkeur aan de volkspartij boven de regenten-familiën toegekend, bewijst hoe goed de afstammeling van zooveel regenten zich boven de verouderde traditiën der Republiek wist te verheffen.

Maar hij spreekt van twee fractiën in de groote patriotsche partij, de democraten en de aristocraten. Wij kunnen niet verder gaan, eer wij van die splitsing iets meer weten.

Wij zagen vroeger, dat patriotten de gemeenschappelijke naam was, waaronder zich bij het uitbreken van den Engelschen oorlog twee geheel verschillende partijen verbonden hadden: de antistadhouderlijke regenten, die aan het regeeringsstelsel der stadhouderlooze tijdperken gehecht waren, en de democraten, die in hun hart de oligarchie der regenten veel meer dan het hooge gezag van den stadhouder verfoeiden, en slechts door bijzondere en voorbijgaande omstandigheden tot samenspanning met hun aloude vijanden bewogen waren. Dit bondgenootschap was bij den aanvang van 1787 al lang ontbonden. De regenten hadden ingezien, dat zij veel meer dan de stadhouder van de volksvrienden te vreezen hadden; en zij, die den strijd tegen den Prins begonnen waren, die hem van zijn vriend en raadsman, den Hertog van Brunswijk, hadden beroofd, die den Engelschen oorlog veroorzaakt hadden, en daarop den Admiraal-Generaal voor het ongelukkig voeren van dien oorlog aansprakelijk hadden gesteld, zij, de Amsterdamsche regenten met Rendorp aan het hoofd, verlangden thans niets liever dan met den Prins een schikking te treffen, ten einde in overleg met hem hun vroegere medestanders, de democraten, tot de oude onmacht en berusting terug te drijven.

Buiten die afvalligen, bestond er nog een fractie van aristocraten, bij wie de afkeer van den stadhouder voortdurend luider sprak dan de vrees voor het volk, en die zich derhalve nog niet van de patriotten hadden afgescheiden. Aan hun hoofd stond het driemanschap van Van Berkel, De Gijselaar en Zeebergh. Van hen waren de voorstellen uitgegaan, die Rayne-

val uit naam der patriotten den Prins had aangeboden. Daarin was, zoo als wij weten, geen sprake van uitbreiding der volksrechten, alleen van beperking der macht van den stadhouder tegenover de Heeren Staten. Maar de groote meerderheid der patriotten hechtte aan het laatste veel minder gewicht dan aan het eerste: aan het vestigen van den invloed des volks op de regeering.

Ook met de toongevers van deze partij had Von Goertz onderhandeld. De Pruissische consul te Amsterdam, Chomel, had hem met een hunner, den jongen advocaat Schimmelpenninck, die later zulk een groote rol spelen zou, maar nu nog een ambteloos burger was, in kennis gebracht; en Schimmelpenninck had hem verder met de aanzienlijksten der partij meer dan ééne bijeenkomst bezorgd. Op zijn verzoek stelden ook zij de voorwaarden op schrift, waarop zij zich met den Prins wilden verzoenen en verstaan. Die voorwaarden weken verre af van die der aristocraten. Zij bedoelden niet zoozeer de beperking van de stadhouderlijke macht als wel de bevestiging van den invloed des volks op de regeering. In alle steden zouden kiescollegiën van de aanzienlijkste burgers worden opgericht, zooveel mogelijk overeenkomstig de aloude privilegiën; door hen, en niet door de vroedschappen, zouden voortaan de dubbeltallen worden opgemaakt, waaruit de stadhouder de regenten verkiezen zou; zij zouden tevens bevoegd zijn om telkens de grieven en wenschen der burgerij aan de regeering kenbaar te maken. De stadhouder zou in zijn waardigheden worden hersteld, maar in elk van deze, als kapitein-generaal, als admiraal-generaal, enz., door een raad worden bijgestaan, zonder wiens voorkennis hij niets zou mogen uitrichten. - Merkwaardige ontwerpen, verre te verkiezen boven de voorstellen van het driemanschap! Waren zij tot wet geworden, de regeeringsvorm zou wezenlijk verbeterd zijn. De volksinvloed zou langs wettigen weg veel misbruiken afgeschaft, veel hervormingen ingevoerd hebben. De stadhouder zou nevens zich ervaren raadslieden hebben gekregen, op wier schouders hij een deel der taak, die hem te zwaar viel, had kunnen afschuiven. Hij zou niet langer minister zijn geweest van meer dan één departement; hij zou, als een koning, ministers beneden zich gekregen hebben. De aristocraten, niet langer tot een oligarchie aaneengekuipt, hadden zich voortaan den voorrang moeten waardig maken, zoo zij dien wenschten te behouden. - Von Goertz beoordeelde deze plannen zeer juist. ‘Cet arrangement (schreef hij naar Berlijn) ne porterait pas tant de préjudice au

stadhouder, mais il bouleverserait toute la forme du gouvernement, et le rendrait d'aristocratique entièrement démocratique'[1]. Als wij bedenken wat er vervolgens, in 1795, in 1814 en later gebeurd is, dan kunnen wij niet ontkennen, dat de patriotten in de richting van den tijd vooruit wilden.

Maar hoe dit alles in te voeren Slechts enkelen der democraten waren regenten; verreweg de meesten waren ambtelooze burgers, die van alle mederegeering waren uitgesloten. Door welk middel konden zij dan hun wenschen aan de Staten opdringen? Zij hadden, in Holland althans, het recht van requestreeren behouden. Daarvan wilden zij zich thans bedienen. Zij sloegen voor, dat democraten en prinsgezinden gezamenlijk een stortvloed van requesten bij de Staten zouden inleveren, waarbij werd aangedrongen zoowel op de herstelling van den stadhouder als op het oprichten van kiescollegiën. Zij bedongen, dat de stadhouder van zijn kant zijn adhesie aan die requesten, zoodra zij inkwamen, openlijk betuigen zou. Zij verwachtten dat de regenten op deze wijs ter zelfder tijd door de gewapende burgerij en door den Kaptein-Generaal, aan het hoofd van het leger, tot hervorming aangemaand, niet zouden durven tegenstribbelen, en dat het groote pleit dadelijk beslecht en gewonnen zou worden. Het plan was niet kwaad bedacht, en had werkelijk kans om te gelukken. Maar het sprong af, niet slechts op den tegenstand van het driemanschap, dat men er in gekend had, en naar wiens oordeel de voorwaarden veel te gunstig voor den stadhouder waren, maar ook op den onwil van den Prins, die van geen schikking wilde hooren, voor en aleer hij, onvoorwaardelijk, zoowel in zijn stadhouderlijke waardigheid als in het commando over het Haagsche garnizoen, hersteld zou zijn. - De onderhandeling werd wel niet voor goed afgebroken, maar bleef slepen, vooral toen eens Von Goertz naar Berlijn terug was gekeerd.

De democraten lieten daarom echter hun opgevat voornemen nog niet varen. Zij gevoelden zich sterk genoeg om des noods alleen, zonder de prinsgezinden, de volksrechten te veroveren. In een vergadering, te Amsterdam in Januari 1787 gehouden, werd besloten, dat de stad Haarlem, waar de democratische begrippen ook bij de regeering het krachtigst wortel hadden geschoten, in de vergadering der Staten een voorstel zou doen

1 Ik ken deze voorstellen uit nog onuitgegeven stukken. In het algemeen is mijn verhaal der gebeurtenissen voor een groot gedeelte uit ongedrukte bescheiden opgesteld.

van soortgelijke strekking, als die men aan de requesten had willen geven. Dien ten gevolge stelde Haarlem den 30sten Januari voor: vooreerst, een commissie te benoemen om onderzoek te doen naar de grenzen der uitvoerende macht van den kaptein-generaal en van den admiraal-generaal, en om instructies te ontwerpen voor de waarneming van die ambten; ten andere, om een commissie te benoemen, die onderzoeken zou, hoe en onder welke bepalingen de invloed, ‘die uit hoofde der regeeringsvorm bij representatie notoirlijk aan het volk toekomt,’ geregeld zou behooren te worden. Wij herkennen hierin hetzelfde plan dat aan Von Goertz was voorgeslagen, doch in zoo verre het den Prins van Oranje betrof gewijzigd, omdat hij er zijn medewerking niet aan verleend had.

De commissie tot het opmaken der instructie werd zonder tegenspraak benoemd. Maar de meeste leden der Statenvergadering voelden geen roeping om zich zelf aan de democratie op te offeren; en in het benoemen van een commissie zagen zij te recht den eersten stap op den weg, die tot het erkennen van het kiesrecht der burgerijen leiden zou. Zij trachtten de zaak op de lange haan te schuiven, maar te vergeefs: een tal van requesten stelde ze gedurig weêr aan de orde. Eerst zou den 8spsten Maart een beslissing worden genomen, toen den 17den, toen den 23sten, en op dien dag werd inderdaad met een kleine meerderheid besloten, dat den 30sten de commissie gekozen zou worden.

Van de keus der commissarissen hing blijkbaar de uitslag van het onderzoek, en het lot van het geheele voorstel af. De patriotten hadden dan ook bij tijds hun candidaten gereed, acht volksvrienden, op wie zij bouwen konden. Zij rekenden, dat dezen met 10 stemmen tegen 9 (de vergadering van Holland bestond uit de Ridderschap en 18 stemhebbende steden) verkozen zouden worden; want Amsterdam, dat anders niet te vertrouwen was, had getoond dat het zich in dit geval bij hen zou voegen, door aan de twee pensionarissen, die haar stem moesten uitbrengen, te gelasten, dat zij een Amsterdamsch volbloed democraat, Abbema, die ook tot de acht patriotsche candidaten behoorde, moesten helpen benoemen. De patriotten achtten zich dus zeker van hun overwinning. Maar zij werden verschalkt. De Amsterdamsche vroedschap had slechts om hen te misleiden een democraat aan haar pensionarissen aanbevolen. Den dag vóór de verkiezing kwamen nog drie regenten de deputatie versterken; en toen het tot een keus zou komen,

overstemden die drie de twee pensionarissen, en voegden de stem der stad bij die van de Ridderschap en acht andere steden, door welke 19 heeren, waaronder wel Abbema maar overigens meestal verklaarde tegenstanders der hervorming waren, in de commissie benoemd werden. Daarmeê was inderdaad het lot van het Haarlemsche voorstel beslist. Het zou op niets uitloopen.

De aristocraten, bepaaldelijk de Amsterdamsche, kraaiden victorie. Maar te vroeg. Zij hadden de patriotten verschalkt, doch zoo doende zelf erkend, dat zij in openlijken strijd niet tegen hen opgewassen waren. Den 3^{den} April kwamen de burgersocieteiten op de been, omringden het stadhuis, en dwongen de vergaderde vroedschap haar drie gedeputeerden te desavoueeren en terug te roepen, en de twee pensionarissen voorloopig alleen als afgevaardigden in de Statenvergadering te laten blijven. Dit kon de gedane keus wel niet veranderen, maar het verhoedde toch, dat de stem van Amsterdam in het vervolg de meerderheid aan de saamgespannen aristocraten en prinsgezinden verzekerde.

Voor de Amsterdamsche regenten was het gebeurde een gevoelige les, die zij niet verloren lieten gaan. Het was gebleken, dat zij, aan zich zelf overgelaten, niets konden uitrichten. Zij waren overgeleverd in de handen der gewapende burgers. Wilden zij aan dezen het hoofd bieden, dan moesten zij zich den steun verwerven van die hen alleen steunen konden, van het prinsgezinde gemeen. Al de handwerkslieden en inzonderheid de varensgasten en de bijltjes (zoo werden de scheepstimmerlieden in de wandeling genoemd) waren van ganscher harte voor den Prins. Met Zijn Hoogheid verzoend en verbonden konden de regenten op hen, ten getale van vijf, zes duizend man, staat maken, en zich tegen den dwang der burgersocieteiten meer dan voldoende beveiligd rekenen. Werkelijk werd er in de eerste helft van April tusschen Reigersman namens den Prins en Calkoen namens de Amsterdamsche regenten druk onderhandeld; en men eindigde met het eens te worden: Amsterdam zou bij de Staten doordrijven, dat de Prins in zijn waardigheden hersteld werd; de Prins van zijn zijde zou voortaan den regenten bij het kiezen van de schepenen en van de beambten der admiraliteit ruimer vrijheid laten. Van volksrechten zou niets inkomen.

Alles scheen geschikt. De 18de April was reeds bepaald voor de vergadering der vroedschap, waarin het voorstel, door de stad aan de Staten te doen, zou worden vastgesteld. Maar

daar weigerden de bijltjes onverwachts hun medewerking; zij waren meer prinsgezind dan de Prins zelf, en wilden van geen schikking hooren, waarbij de geliefde stadhouder iets van zijn rechten zou afstaan.

Intusschen was het geheim der onderhandeling uitgelekt. De patriotten zagen, dat zij hun tegenstanders moesten voorkomen, wilden zij zelf niet verrast worden. Den 20sten April verspreidden zij een oproerige proclamatie onder den titel: ‘Het Verraad ontdekt,’ dat hun geestverwanten tot krachtig handelen aanzette. En Zaturdag, den 21Sten, omsingelden zij nogmaals het stadhuis, en vorderden van de verschrikte vroedschap dat negen harer leden, die als de hoofden der aristocraten bekend stonden, hun ontslag zouden krijgen. De vroedschap, gedeeltelijk eensgezind met de burgerij, voor een ander gedeelte gedwee uit vrees voor erger, gehoorzaamde, en verwijderde de aangewezen ambtgenooten uit haar midden, ja, vervulde zelfs veertien dagen later de dus ontledigde plaatsen met erkende patriotten.

Twee dagen na dezen Amsterdamschen *coup de main* had de Rotterdamsche plaats, die, zoo als wij reeds zagen, de beschermheeren van Van Hogendorp van het kussen stootte, en hem het uitzicht benam op den pensionarispost, die anders voor hem zoo goed als weggelegd was.

Dat de patriotten, zoo doende, inbreuk maakten op de bestaande rechten, dat zij zich als echte revolutionairen aanstelden, kan niemand loochenen. Maar daarmede is hun handelwijs nog niet voor goed veroordeeld. In 1672 had de prinsgezinde burgerij juist evenzoo gehandeld, en Willem III had toen, onder toelating, zoo niet met toestemming der Staten, zijn zegel gehecht aan hetgeen in strijd met het recht geschied was. Het is waar, thans was de onrechtmatige daad ten nadeele der prinsgezinden gepleegd, maar dat veranderde haar karakter niet. In het eene geval zoowel als in het andere was de wijs, waarop de remotie geschiedde, onwettig. Het kon alleen de vraag zijn, of het doel, dat de patriotten thans voorhadden, minder goed te keuren was dan de bedoeling der prinsgezinden in 1672. - Hoe dit zij, het geweld trof doel. Door de regeeringsverandering in de twee voornaamste steden, waren de patriotten voortaan meester in de Staten van Holland. Elk verzet tegen hen en hun stelsel in deze provincie was van nu aan een verzet tegen de gevestigde macht.

Het kwam thans op doortasten, op durven aan. De revolutie, eens aan den gang, kon niet zonder gevaar ter halver wege blijven staan. Nu zij in Holland de bovenhand had genomen, moest zij die ook bij de Staten-Generaal nemen. En de weg, om daartoe te geraken, was aangewezen. Van de zeven stemmen hadden de patriotten er reeds drie; zij hadden dus slechts een vierde te winnen om de meerderheid te hebben. Die vierde stem was te krijgen, als zij in Friesland, waar hun aanhang machtig en ijverig was, eenige aristocraten verwijderden. Nog gemakkelijker, als zij in Utrecht uit de regenten hunner partij een nieuwe Statenvergadering vormden. Er waren in het collegie der Staten van het Sticht drie stemmende leden: de Geëligeerden, de Ridderschap en de Hoofdstad met de kleinere steden. Nu hadden de prinsgezinden in de twee eerste leden de meerderheid, maar de Hoofdstad was de zetel der democratie, zoodat zelfs de Staten hun vergadering van daar naar Amersfoort hadden verlegd. In die vergadering had de Hoofdstad zich niet laten vertegenwoordigen. Wat was nu eenvoudiger, dan dat de Stad, tegenover de Staten van Amersfoort, een vergadering uitschreef, waarop zeker een minderheid der beide eerste leden nevens haar eigen gedeputeerden verschijnen zou? Dan zou men misschien bij de Staten-Generaal kunnen uitwerken, dat die tegenvergadering als de wettige erkend, en haar afgevaardigden tot de beraadslagingen en stemmingen in hun midden toegelaten wierden, of in alle geval dat de afgevaardigden van beide zijden wierden geweerd, en de provincie dus vooreerst buiten stemming blijven moest. In dat geval stonden de partijen drie tegen drie: de Staten-Generaal waren machteloos, en Holland kon veilig zijn gang gaan. De Fransche gezant ijverde sterk voor dien maatregel, waartoe dan ook eindelijk een poging gedaan is, doch eerst toen het geschikte oogenblik voorbij was gegaan. Nu, onder den schrik der remotiën te Amsterdam en te Rotterdam, had de slag geslagen moeten worden. Doch het ontbrak de partij te eenenmale aan leiding. Verac, de Fransche ambassadeur, moest alles beramen niet alleen, maar ook ten uitvoer leggen. Hij was de eigenlijke bewerker der Amsterdamsche en Rotterdamsche omwentelingen geweest. Zijn Fransche zendelingen hadden in die steden de gewapende burgerijen niet zonder moeite, tot handelen bewogen. Buiten hem was er niemand, die de partij betuurde. De Raadpensionaris van Holland, Van Bleiswijk, die hetzelfde ambt bekleedde dat eens

Oldenbarnevelt en De Witt bekleed hadden, en die uit den aard der zaak de leider had moeten zijn van de partij, die in de Staten van Holland de meerderheid uitmaakte, was een nietsbeteekenend man, bekwaam genoeg, maar volstrekt karakterloos. Hij had geen andere zorg dan voor het behoud van zijn post, geen anderen toeleg dan op goeden voet te blijven met de partij, die op het oogenblik meester was, en tevens met de tegenpartij, die misschien spoedig meester zou worden. Niemand kon op hem rekenen, en ieder wist dit. Den invloed, aan zijn ambt verbonden, had hij sedert lang verloren. Het was alsof zijn post ledig stond. Het driemanschap der pensionarissen en het personeel besogne, dat bestemd was om den Raadpensionaris te vervangen, redeneerden veel, maar richtten weinig of niets uit; zij wisten zelf niet recht wat zij wilden. Toen Verac hun in Mei de vraag deed: wat dan toch hun plan was, en hoe zij het dachten te verwezenlijken, luidde hun antwoord: ‘ons plan is nog een onderwerp onzer deliberatiën.’ De waarheid was dat zij de partij, die zij heetten aan te voeren, niet vertrouwden. Zij vreesden, dat de omwenteling verder zou gaan dan in hun bedoeling lag. Zij aarzelden en bleven staan, juist nu het noodig was, zonder omzien, door de gevaren heen, voorwaarts te snellen.

Gelukkig voor hen en hun aanhang waren de prinsgezinden even besluiteloos als zij, even verdeeld van inzicht en bedoeling. De onderhandelingen, zoowel die met de democraten als die met de aristocraten, werden nog altijd voortgezet. Zij konden natuurlijk tot geen gewenscht einde leiden, want de eene partij kon uit machteloosheid niet veel helpen, en de andere vorderde voor haar medewerking een prijs, dien de Prins en zijn raadslieden niet wilden beloven. Van de militaire overmacht, waarover de Kaptein-Generaal beschikte, werd eenig gebruik gemaakt, maar zoo onhandig en zoo onvoldoende, dat het beter zou geweest zijn volstrekt niets te ondernemen. Om het oproerige Utrecht eerst van Holland af te snijden en vervolgens te overmeesteren, trachtte de Prins zijn leger tusschen de stad en het Hollandsch cordon, waarover Generaal Van Rijssel het bevel had, in te schuiven. Te Zuilen, op den weg naar Amsterdam, en te Meeren, op den weg naar Leiden, had hij reeds eenig volk gelegerd: hij wilde nu ook Vreeswijk bezetten, om zoo de rivier en de groote sluis daar ter plaatse meester te worden. Maar hij liet zijn manschap door gewapende burgers van Utrecht straffeloos terugdrijven (9 Mei), en bewerkte door

zijn aanslag niets anders dan dat de beruchte Rhijngraaf Van Salm met zijn legioen, in dienst van Holland, de bedreigde hoofdstad binnentrok. Hij, van zijn kant, bracht daar tegen een legertje bij Zeist bijeen, maar zonder er iets meê te ondernemen. Over en weer maakten zich de partijen belachelijk: geen van beide regelde zich naar een vooraf beraamd plan, zij lieten zich door het toeval leiden.

Hoe volstrekt de anarchie bij de prinsgezinden heerschte, kan daaruit blijken, dat een jongmensch als Van Hogendorp, ambteloos en zonder aanzien, het plan vormde om op eigen hand een contrarevolutie te bewerken. Wij weten, dat hij, sedert de omwenteling te Rotterdam, voor de belangen van den Prins, als voor zijn eigene, ijverde. Hij begreep dat niets verderfelijker was dan stilzitten, en, nu de hoofden der parti bleven afwachten, voelde hij zich geroepen om den aanstoot te geven. Hij hoopte uit te werken, dat de minderheid in de Staten van Holland, en die in de vroedschappen van Amsterdam en Rotterdam zich als de wettige overheid opwierpen, en zich door het krijgsvolk en de beambten van Holland deden gehoorzamen; dat zij haar tegenstanders in hechtenis namen, en den stadhouder aan het hoofd van zijn leger terug riepen. ‘Qu'on s'imagine (zegt hij) des ordres envoyés de toute part au nom de l'assemblée de Hollande, les chefs de la cabale dispersés on arrêtés par la faction, le Prince en marche avec des troupes!’ Inderdaad, als men het eens zoover had gebracht. volgde al het overige van zelf. Maar hoe zoo ver te komen? Van Hogendorp wist ook daarvoor raad. Hij rekende op burgemeester Dedel voor Amsterdam, op zijn vrienden te Rotterdam, op den secretaris der Staten van Holland, Royer, die zich onvoorwaardelijk aan de prinsgezinden had aangesloten. Deze zou de resolutiën teekenen en expedieeren, die de minderheid, op naam van het geheele college der Staten, nemen zou. Hij trok aanhoudend her- en derwaarts om met iedereen te overleggen, tot angst van zijn moeder en tot verdriet van zijn vrienden. ‘Ik zag hem liever gedurig mijn huis voorbijgaan gemanteld en gebeft om te gaan pleiten (zoo schreef een hunner), dan met den reismantel om, het valies achterna, in besognes over gansch andere zaken.’ Zij hadden reden om bezorgd te zijn. Maar de jonge man had niet minder goede reden om te handelen zoo als hij deed. ‘Servir sa patrie, s'acquitter d'une juste reconnaissance, travailler à sa fortune et à celle de ses frères, n'est ce pas faire son de-

voir?' Uitmuntend. Wij gevoelen sympathie voor den jongen man, die te midden van zoo veel voorzichtigen en blooden, iets durfde wagen voor de goede zaak. Maar dat neemt niet weg, dat hij zich jegens zijn moeder wel wat minder hoog en wijs had kunnen houden. 'Je vous plains de vos irrésolutions.' 'Vous voulez toujours que je me charge de babioles,' - van dien aard zijn de terechtwijzingen, waarmeê de moeder met haar lastige bezorgdheid wordt afgewezen. De uitgever voegt ergens aan een van die brieven een paar noodige ophelderingen toe, en zegt dan ten slotte: 'Tot zoover een woord ter verschooning van de moederlijke kwellerij; het cartebelletje des zoons eischt wel eenige meerdere verontschuldiging.' Wij zijn volkomen van zijn gevoelen.

Van het plan van Van Hogendorp is niets gekomen. De Heeren, die hij er voor winnen moest, waren niet zoo ondernemend als hij. Het was buitendien de vraag, of Zijn Hoogheid zelf met zulk een revolutionairen maatregel wel gediend zou zijn. De Prins was een man van de wettigheid. Als de Staten hem iets verzochten, was hij bereid hun last te volvoeren. Hij had, op bevel der Staten van Gelderland, Hattem en Elburg bezet en bedwongen. Hij wilde, op last der Staten van het Sticht, het zelfde doen ten opzichte van de stad Utrecht. Maar onwettige bevelen van een minderheid te gehoorzamen, daartoe zou hij niet zoo gemakkelijk besluiten. Zullen wij hem om zijn nauwgezetheid hard vallen en kleingeestig noemen? Het is waar, het was een verschil in vorm meer dan in wezen. De Staten van Gelderland en van Utrecht waren van hem afhankelijk, en bevalen hem wat hij vooraf had goedgekeurd, wat in zijn kabinet besloten was. De Staten van Holland aan den anderen kant waren, na de onwettige remotiën te Amsterdam en te Rotterdam, een vergadering wier gezagbetwist mocht worden. De Prins zelf erkende ze niet voor wettige Staten. Waarom zou hij dan den wettig gekozen regenten, die de minderheid uitmaakten, op hun verzoek niet te hulp komen? Een misschien onrechtmatige tusschenkomst van zijn zijde zou het afdoende middel tot herstel der orde, der wettige regeering, wezen. Waarom wegens een nietig gewetensbezwaar geaarzeld? Onze hedendaagsche redders der bedreigde maatschappij deinzen voor zulk een beuzeling niet terug. Zij zijn overtuigd, dat de voorzienigheid hun een missie heeft gegeven, en dat zij, om die te vervullen, woord en eed en bezworen constitutie breken mogen. Misschien juist omdat wij die helden aan het werk hebben gezien, gevoelen wij

te meer eerbied voor de bekrompenheid van Willem V, die behalve de missie der voorzienigheid nog een missie van de wettige overheden verlangt, eer hij met het redden van den staat durft aanvangen.

Van Hogendorp moest dus van zijn plan afzien; hij had zich te vergeefs bemoeid. Maar hij had zich met dat al bij mannen van invloed als een ijverig, kloek en bekwaam jongmensch bekend en geacht gemaakt. Zij wilden hem gaarne gebruiken. Door zijn Rotterdamsche vrienden werd hij aan Reigersman, den tresorier van den Prins en een zijner meest vertrouwde raadslieden, voorgesteld. Hij ontvouwde hem zijn inzichten en plannen, en maakte een zeer gunstigen indruk op hem. ‘Il conclut notre longue conversation (schrijft hij in zijn dagboek) par me présenter la situation avantageuse d'un homme de naissance, qui par ses études, par ses relations se trouvât à même de servir de lien aux chefs du bon parti, en se portant d'un lieu à l'autre, selon que les circonstances le demandaient.’ Het spreekt van zelf dat deze betrekking voor niemand dan voor Gijsbert Karel bestemd was. En hij, van zijn zijde, nam ze gaane aan, in de gedachte dat hij zoo doende een gewenschten werkkring zou krijgen. Eerst later ondervond hij tot zijn spijt en ergernis, dat men hem bloot als werktuig, niet als medehelper of mederaadsman dacht te gebruiken. Zijn oordeel over Reigersman, dat eerst allergunstigst was geweest, werd toen aanmerkelijk gewijzigd; hij zag toen, wat hem vroeger niet in het oog was gevallen, hoe aanmatigend, hoe behaagziek, hoe zelfzuchtig de man was. Dat ligt zoo in de menschelijke natuur. Het ging Van Hogendorp als ons allen; hij zag de gebreken van anderen door een vergrootglas, zoodra zij met zijn eigenliefde in botsing kwamen.

Omstreeks den zelfden tijd verbond hij zich nauw met iemand, die weinig ouder was dan hij zelf, en die een veel schitterender, zoo al geen gewichtiger rol dan de zijne in de aanstaande gebeurtenissen spelen zou, met Bentinck van Rhoon, het hoofd van een geslacht, dat zich steeds door zijn gehechtheid aan het huis van Oranje onderscheiden heeft. In bekwaamheid, in kennis, in beleid stond Van Rhoon ver bij hem achter; in ijver evenaarde hij hem, en hij ging hem te boven in afkomst en invloed. Hij was lid van de Ridderschap van Holland, en had bij gevolg zitting in de Staten der provincie; hij was de lieveling van het gemeen, het erkende hoofd der zuivere prinsgezinden en van de oranje-societeiten, die thans, bij de beroering, overal als paddestoelen uit den grond verre-

zen. Een tijd lang zijn de beide jongelieden intieme vrienden geweest. Maar de minste in aanzien gevoelde zich in verdiensten de meerdere, en dit bracht allengs verkoeling te weeg. In het eerst zag Van Hogendorp in zijn vriend een man van gewicht: ‘Rhoon est un homme, qui, s'il parvient à la maturité, est fait pour les grandes choses’, schreef hij nog in Juni. Maar het duurde niet lang of hij beoordeelde hem minder gunstig. ‘Il plait surtout aux femmes. Les hommes, qui s'aperçoivent tous qu'il peut être gouverné, en sont épris tant qu'ils le croyent entre leur mains,’ schreef hij toen, zonder te bedenken, dat ook zijn oordeel misschien door diergelijke ondervinding gewijzigd was.

In de laatste dagen van Mei vertrok Van Hogendrop voor het eerst, met brieven van Reigersman, naar het Hof te Nijmegen, om in het breede verslag te doen van den stand van zaken in Holland. Hij werd er, zoo als te wachten was, met open armen ontvangen. Wij mogen vertrouwen, dat hij zich uitnemend van zijn taak gekweten zal hebben. Maar hij deed meer. Hij gaf geen bloot verslag, hij nam de vrijheid van raad te geven. Nadat hij in een onderhoud met den Prins en de Prinses zijn gevoelen mondeling had ontvouwd, stelde hij het in geschrifte in een memorie, waarvan de slotsom was, dat er gehandeld moest worden overeenkomstig het plan, dat reeds voor weken door hem ontworpen maar toen niet goedgekeurd was: men moest de beweging in Holland gaande houden, inzonderheid te Amsterdam; de oranje-societeiten onderling verbinden tot samenwerking; de hoofdofficieren van het Hollandsche cordon in den arm nemen; de minderheid der Staten van Holland opwekken om zich tot de Staten-Generaal om recht te wenden; eindelijk het stadhouderlijk Hof naar Amersfoort verplaatsen, ten einde alle maatregelen, die de gebeurtenissen zouden vereischen, van dichter bij sneller en beter te kunnen nemen.

De jonge man stond met zijn moedige raadgevingen niet alleen. Een partij aan het Hof, met de Prinses aan het hoofd, was insgelijks tot handelen gezind. Zij was juist in de weer om zoo mogelijk den wankelmoedigen Prins tot haar gevoelen over te halen. De zending van Van Hogendorp stond daarmeê, naar het schijnt, in verband. Er was reeds eem soort van manifest opgesteld, waarin Z.H. duidelijk zou uitspreken, hoe hij over de gebeurtenissen van de laatste weken dacht, en wat hij voornemens was daartegen te doen; dit stuk werd hem thans ter

onderteekening voorgelegd. Vaardigde hij het uit, dan verklaarde hij den patriotten openlijk oorlog, dan verplichtte hij zich tot een strijd op leven en dood. De arme vorst wist niet wat hij doen moest. Den eersten dag der conferentie wilde hij van het kloeke maar gevaarlijke plan niets weten. Den volgenden morgen was hij in moediger stemming. ‘Heden gevoel ik mij krachtiger (zeide hij); ik wil mij tot alles leenen.’ Indien hij deze zelfde woorden werkelijk heeft gebruikt[1], heeft hij zich daarmeê uitnemend gekarakteriseerd. Hij leende zich aan zijn aanhangers; hij schikte zich naar hetgeen zij voor hem beraamd hadden. Hoe weinig geleek hij op zijn voorzaten! De Prinsen van Oranje waren altijd gewoon geweest anderen te gebruiken, om uit te voeren wat hun goed dacht. Hij was de eerste, die aangezet moest worden om te doen wat zijn vrienen noodig keurden. Hij teekende ten slotte het declaratoir, de oorlogsverklaring waarvan wij spraken, maar hij deed het met een bevend hart. ‘Welaan (zeide hij), wijl al mijn vrienden het verlangen, ga ik er toe over. Mijn val wordt er door verhaast, doch met roem. Met niets uit te richten kan mijn val vertraagd worden; hij is niettemin gewis; nu nog voed ik eenige hoop.’ - Wie gevoelt geen medelijden met den armen Hamlet, die zoo jammert dat de wereld uit haar voegen gevallen is, en dat hij geroepen wordt om ze er weêr in te zetten? Maar wie heeft tevens geen medelijden met het vaderland, dat op dit tijdstip behoefte had aan een Willem III en zich behelpen moest met dezen Willem V?

Dien eigen dag nog keerde Van Hogendorp naar Den Haag terug. Hij bracht een aantal brieven over, en daarbij het declaratoir, dat spoedig in duizenden van afdrukken over het geheele land verspreid werd.

Tot het nemen van zijn kloek besluit was de Prins voornamelijk bewogen door den steeds klimmenden tegenzin tegen de patriotsche woelingen, dien de groote menigte des volks aan den dag legde, door den bijval dien de pas opgerichte oranjesocieteiten overal ondervonden: duidelijke teekenen uit welke streek de wind begon op te steken. Maar, wat uit Van Hogendorp's Gedenkschriften niet blijkt, de veranderde houding van Engeland had er ook niet weinig toe bijgedragen.

1 Ik kan dit niet verzekeren, omdat de uitgever, vreemd genoeg, ons de aanteekening van Van Hogendorp aangaande deze conferentie niet in haar geheel, slechts in een uittreksel meêdeelt.

De Engelsche ambassadeur in Den Haag zag de zaken juist zoo in als Van Hogendorp. Ook hij was overtuigd, dat de patriotten bij de volksmassa geen steun vonden, en dat hun stelsel als een boom, die geen wortel geschoten heeft, zou omstorten bij den eersten storm. Hij hield zich verzekerd, dat de val zoo plotseling zou gebeuren, dat er voor Frankrijk geen tijd zou overschieten om een poging tot instandhouding te wagen, gesteld dat Frankrijk, wat op zich zelf ten hoogste onwaarschijnlijk was, den wil en de macht had om ten behoeve van zijn partij in de Nederlanden een oorlog te beginnen. In brief op brief aan zijn regeering had hij die overtuiging krachtig uitgesproken, en ten slotte de ministers en zelfs Pitt eenigermate overtuigd, zoodat hij half Mei op zijn verzoek naar Westminster ontboden werd om nadere inlichting te geven. Dat was een gunstig voorteeken; en hij had niet verzuimd vóór zijn vertrek den Prins en de Prinses zijn opwachting te komen maken en van het doel van zijn reis en van zijn goede verwachting kennis te geven. Natuurlijk moest dit bericht het stadhouderlijk Hof bemoedigen. Wat het behoefde was in de eerste plaats geld, om, zoolang Holland zijn quote niet inbracht, het leger der generaliteit te onderhouden, en ook de Hollandsche regimenten en legioenen, als zij den Staten-Generaal boven hun betaalmeesters verkozen te gehoorzamen, in dienst te kunnen nemen. De Engelsche regeering kon daartoe zonder bezwaar een aanzienlijke som voorschieten. Maar verder zou Engeland, als het eens een vast besluit genomen had en op stelligen toon ging spreken, het weifelende Pruissen vroeger of later overhalen. Zoolang Koning Frederik Willem op de medewerking van Engeland niet rekenen kon, moesthij Frankrijk wel ontzien, en werkelijk had hij sedert de mislukte zending van Von Goertz de hoop opgegeven om anders dan door tusschenkomst van Frankrijk den stadhouder bij te staan. Dat zou echter veranderen, als Engeland zich bereid toonde hem te ondersteunen.

Ter zelfder tijd keerden Van Hogendorp van Nijmegen en Harris van Westminster in Den Haag terug. ‘L'ambassadeur me pria (schrijft de eerste) d'assurer avec circonspection tous mes amis, que l'Angleterre ne les abandonnerait pas.’ Het Engelsche ministerie had namelijk George III weten over te halen om van de civiele lijst £ 70,000[1] aan de stadhouder-

1 In de *Diaries of James Harris* staat *a sum not exceding* 20,000 £. Maar George III schrijft zelf in zijn brief van 26 Mei: 70,000 £. Zie *Appendix to vol.* I *of* Stanhope's *Life of Will. Pitt.*

lijke partij te leenen, op grond o.a. ‘dat de Prins van Oranje vast besloten was de aanmatiging van Holland tegen te gaan.’ Het declaratoir was een duidelijk bewijs, dat Z.H. daartoe waarlijk besloten had.

Het uitvoerige en breedsprakige stuk kondigde bepaaldelijk aan de democraten den oorlog, en bood daarentegen aan de aristocraten vrede en vriendschap aan. De remotiën te Amsterdam en te Rotterdam werden in de krachtigste termen afgekeurd, ook omdat zij de anders waarschijnlijke verzoening van den stadhouder met de Staten verijdeld hadden. De besluiten eener Statenvergadering, ten gevolge van zulke revolutionaire regeeringsverandering saâmgesteld, werden niet verbindbaar geoordeeld. Inzonderheid de bevelen aan de troepen, die Holland betaalde, maar die desniettemin aan de Staten-Generaal en aan den Kaptein-Generaal der Unie ondergeschikt waren, werden voor krachteloos verklaard. De Prins betuigde, dat hij zulke ongerechtigheden niet langer kon gedoogen; hij riep, behalve zijn eigen aanhangers, de Hollandsche aristocraten op om met hem meê te werken; hij vermaande hen om hem vooraf in zijn waardigheden te herstellen; hij beloofde ‘ieders rechten en vrijheden te helpen bewaren.’

Dit manifest vernietigde de hoop van alle, zelfs van de meest gematigde, hervormers. De Prins maakte met de oude regenten, de steunpilaren aller misbruiken, gemeene zaak. Zijn zegepraal zou den verouderden en afgeleefden regeeringsvorm, die de oorzaak was van al het kwaad, voor goed bestendigen. Zijn neêrlaag daarentegen zou de doldriftige onervaren leiders der volkspartij aan het bewind brengen, van welke evenmin iets goeds te wachten was. Het vooruitzicht was noch in het eene noch in het andere geval bemoedigend voor de gematigde en verstandige lieden, die gehoopt hadden, dat thans de versleten oligarchie vervangen zou worden door een regeering, die, zonder zelf democratisch te zijn, den invloed van het betere deel der natie toch gedurig ondervinden zou. Hun schoot niets anders over, dan zich bij een der uiterste partijen, bij de volbloed-behouders of bij de volbloed-omwentelaars te voegen. Van Hogendorp, die zoo goed als iemand de noodzakelijkheid eener grondige hervorming gevoelde, maar tevens inzag dat de

heftige radicalen niet verbeteren , alleen omverwerpen konden, hield zich aan de zijde van den Prins, te eerder omdat hij nog altijd hoop koesterde, dat deze toch wel iets in het belang van den volksinvloed zou willen doen.

Van nu af begint een geregelde bestrijding van het patriotisme met alle wapenen. In de Staten-Generaal sluiten zich de vier provinciën tegenover Holland nauw aaneen. Zij verbieden het krijgsvolk, dat door Holland betaald wordt, aan de bijzondere bevelen zijner betaalsheeren te gehoorzamen, en zij vernietigen al zulke bevelen, als in strijd met de rechten der generaliteit. In Holland zelf versterken en vereenigen zich de oranjesocieteiten, en belemmeren de meerderheid der Staten door het indienen van tallooze requesten en adressen van adhesie aan 's Prinsen declaratoir. De soldaten en officieren van het Hollandsche cordon loopen in menigte over, nu zij weten, dat de Staten-Generaal hun de soldij geregeld zullen uitbetalen. Overal heerscht oproer en geweld. De prinsgezinden toonen hun vertrouwen en hun krachten; de patriotten zijn wel genoodzaakt ter zelfverdediging maatregelen van bedwang te nemen, die verbitteren maar slechts ten halve doel treffen. Wij kunnen over dit alles niet uitweiden. De hoofdzaak is, dat de patriotten met den dag grond verliezen. Een stoute poging om de meerderheid in de Staten-Generaal te veroveren, door als vertegenwoordigers der provincie Utrecht de gedeputeerden uit de patriotsche Staten van de hoofdstad, in plaats der oude afgevaardigden uit de prinsgezinden van Amersfoort, toe te laten, gelukte in het eerst, omdat de gedeputeerden van Friesland gewonnen waren en daartoe hun stem leenden, maar een nieuwe deputatie, in allerijl uit Leeuwarden overgekomen, hielp weldra het genomen besluit bij de resumtie nog te niet doen. Dit was een gevoelige neêrlaag. Aan de steeds klimmende hevigheid der democraten kon men het zien, hoe zij zich slechts met inspanning staande hielden. De voorzichtige lieden begonnen de veege zaak, als de ratten het bouwvallige huis, te verlaten. Geen minder man dan Wassenaer van Starrenburg, een der vijf van het personeel besogne, gaf hiertoe het voorbeeld. Het oogenblik der beslissing was blijkbaar nabij.

Dat Van Hogendorp onder dit alles zich wakker roerde, behoeft wel niet gezegd. Hij was de rechterhand van den Engelschen ambassadeur, in wiens hôtel de plannen van aanval beraamd werden, en van Van Rhoon, die de oranjesocieteiten

bestuurde. Toen na 1795 de papieren van den laatstgenoemde in handen der zegevierende patriotten gevallen waren, bleek het aan Bouwens en de overige commissarissen, die ze onderzochten, welk een groot gedeelte der correspondentie tusschen de oranjesocieteiten onderling door Van Hogendorp gevoerd was. Hij had de adressen van adhesie en de requesten, die in Den Haag ontworpen waren, ter onderteekening aan de verschillende societeiten over geheel Holland toegezonden. Hij had geld opgehaald voor de prinsgezinde Brielsche courant en voor de Geldersche Historische courant, waaraan ook de Engelsche ambassadeur contribueerde. Van die velerlei bemoeiingen geven ons de Gedenkschriften een hoogen dunk. Wij zouden er allicht uit afleiden, dat Van Hogendorp de man is geweest, op wien eigenlijk alles aankwam. Maar wij moeten niet vergeten, uit wiens pen de beschrijving gevloeid is. Wij hebben den man reeds genoeg leeren kennen , om er op verdacht te zijn, dat hij zich van zijn beteekenis en zijn invloed wel eens een wat overdreven denkbeeld vormde. Dit schemert in het verhaal der Gedenkschriften duidelijk genoeg door. Van Rhoon komt er in voor als een wilde demagoog, zonder overleg en beleid, dien Van Hogendorp gedurig tegen de gevolgen van zijn onnadenkendheid moet beschermen. Hoewel Van Rhoon bij alle gelegenheden de eerste plaats inneemt, zien wij toch Van Hogendorp onmiddellijk achter hem en boven hem uitsteken. Wij durven niet beweren, dat die voorstelling geheel onjuist is. Maar zeker is het, dat aan de tijdgenooten onze held niet zoo bijzonder in het oog is gevallen. De patriotten waren woedend op de Haagsche societeit; zij beschimpen onophoudelijk in hun couranten en blauwboekjes de oprichters en de voornaamste leden; Bentinck van Rhoon en zijn broeders, Torck van Rozendaal, Nagel, Jan De Groot uit Rotterdam, en andere meer worden bij name genoemd; maar nergens heb ik onder hen Van Hogendorp vermeld gevonden. Het schijnt dus, dat anderen hem minder hebben opgemerkt dan hij zich zelven. Daarmeê wil ik echter volstrekt niet beweren , dat hij in den tweeden rang zich niet volijverig betoond heeft. Integendeel, van zijn werkzaamheid, ook nog in andere opzichten, zijn overvloedige blijken voorhanden. Met het Hof van Nijmegen bleef hij voortdurend in verstandhouding. Hij had van 's Prinsen secretaris, Van Citters, een cijfer gekregen voor zijn correspondentie met de Prinses, een eer die aan andere Haagsche ijveraars, aan Nagel bij voorbeeld, niet bewezen was,

en die hem van zelf de onderscheiding bezorgde, dat de gewichtigste brieven aan hem geadresseerd werden[1]. Alles te zamen gevat, schijnt Van Hogendorp de rol, die hij speelde, vrij wel te omschrijven, waar hij zegt: ‘Libre, sans emploi, je servais de liaison au parti, chez le peuple par nos sociétés, chez les membres du gouvernement par mes parents et mes amis, chez la Cour par les bienfaits que j'en avais reçus, chez les étrangers par la confiance qu'ils avaient prise dans ma discrétion, et chez tous ensemble par mon étroite amitié avec M. de Rhoon, qui n'avait pas de secret pour moi.’ Hij was een geschikt en nuttig tusschenpersoon, die de verschillende bestanddeelen der groote partij deed samenwerken; hij vervulde geen hoofdrol in het drama, maar hij trad op als de onmisbare confident van al de hoofdpersonen.

Als zoodanig werd hij den 17^{den} Juni door Van Citters opontboden naar Amersfoort, waar Z.H. sedert eenige dagen zijn verblijf had gevestigd. Hij vond er het Hof in onzekerheid en spanning[2]. De meeste raadslieden van den Prins oordeelden het oogenblik gekomen, om door één flinken stoot het waggelende gebouw van het patriotisme omver te werpen. Zij wenschten, dat de Prins een nog nog krachtiger declaratoir dan het vorige zou uitvaardigen, waarin hij zou verklaren dat hij zich verplicht achtte de aangetaste rechten zijner medeburgers te beschermen en alle gewelddadig geusurpeerde macht te vernietigen; zij wenschten verder dat hij, onmiddellijk daarop, zijn leger naar Holland voeren en een revolutie, beter gezegd een restauratie, te weeg brengen zou. Maar Zijn Hoogheid had in dat plan geen zin. Hij wilde niet eigenmachtig geweld gebruiken. Hij oordeelde, dat alleen de wettige overheid, de Staten, geroepen waren om de orde te herstellen, of hem te gelasten het in hun naam te doen. Ten einde aan zijn gemoedsbezwaar tegemoet te komen, werd het voorstel, naar het schijnt op raad van Van

1 Zoo ik mij niet vergis, staat in de *Diaries of James Harris*, II, 315, zulk een brief der Prinses aan Van Hogendorp verscholen, die daar verkeerdelijk als aan Harris geadresseerd wordt meêgedeeld. In de aanteekening op dienzelfden brief wordt ‘Mr. de Rh.’ ten onrechte verklaard: ‘Mr. de Rhoon’; Mr. de Rheede (ambassadeur te Berlijn) is de bedoelde persoon.

2 Wij betreuren het, dat de uitgever ons ook hier over de conferenties, die aan de reis der Prinses voorafgingen, ten halve en bij uittreksels meêdeelt wat de Gedenkschriften volledig bevatten. Wat hij geeft, hangt bovendien slecht samen, en ik durf niet verzekeren dat ik de bijzonderheden alle goed begrepen en goed weêrgegeven heb.

Hogendorp zelven, gewijzigd. De Prins zon niet aan het hoofd van het leger, maar in zijn qualiteit van Stadhouder, omgeven door een glansrijken en talrjken stoet, naar Den Haag reizen, en door zijn verschijning alleen te midden der bevolking, die naar zijn terugkomst en herstelling hunkerde, de gewenschte omwenteling aan den gang brengen. Maar ook dit voorstel stond Zijn Hoogheid niet aan. Misschien ontbrak het hem daartoe aan persoonlijken moed. Misschien ook was hij zich bewust, dat hij de man niet was om de volksmenigte in geestdrift te doen ontvlammen, om zijn vijanden door zijn houding ontzag in te boezemen, en om de verwarring, die allengs door zijn eigen zwakheid ontstaan was, als met één slag van zijn zwaard door te hakken. Hoe dit zij, hij verwees zijn vrienden naar de Prinses; er wordt ons niet gezegd om welke reden, en wij kunnen het niet gissen: kleingeestige ijverzucht deed Zijn Hoogheid doorgaans zijn gemalin buiten de zaken houden: waarom hij er haar thans zelf in betrok, had wel eenige verklaring verdiend. - Met een brief, waarin de staat van zaken en inzonderheid het in beraad genomen voorstel uiteen werd gezet, vertrok Van Hogendorp naar Nijmegen.

Hij had de Prinses reeds meermalen ontmoet, maar hij had haar nog niet leeren kennen. Hij had in zijn jeugd weldaden van haar genoten; hij wist dat zij zich herhaaldelijk voor hem geïnteresseerd had, maar hij gevoelde voor de hooge en fiere vrouw meer eerbied dan toegenegenheid. Wij hebben gehoord, hoe hij haar bij een vroegere gelegenheid te trotsch voor een Republiek had genoemd. Maar van nu af, sedert hij haar van naderbij ontmoette en met haar verkeerde, begon hij haar gedurig gunstiger te beoordeelen en steeds hooger te waardeeren. Het is mij gegaan zoo als hem. Zijn ervaring heeft mij van de Prinses een beteren dunk gegeven. Mijn oordeel over haar karakter is door de lezing zijner Gedenkschriften aanmerkelijk gewijzigd. Ik had veel over haar gehoord, maar nagenoeg niets van haar eigen hand gezien. Zij was mij altijd voorgesteld als een vrouw, die haar man niet alleen minachtte, maar ook verdringen en op den achtergrond schuiven wilde. Van de fijnere trekken van haar karakter, van de beschaving van haar geest had ik niet veel vernomen. Eerst door Van Hogendorp en door haar eigen brieven, die onder zijn Gedenkschriften worden meêgedeeld, heb ik althans eenigermate met haar kennis mogen maken, en haar als een vrouw van buitengewone

gaven en van een fier doch edelmoedig karakter leeren eerbiedigen. Het was haar ongeluk, en tevens het ongeluk van het land, dat zij met haar gemaal niet van plaats verwisselen kon; dat hij geroepen was om zonder bekwaamheid datgene te doen, waarvoor zij volkomen berekend zou geweest zijn. Zij kon het niet helpen, dat het oog van 's Prinsen omgeving gedurig van hem naar haar werd afgetrokken; dat men van haar verwachtte en verlangde, wat hij onmachtig of onwillig was te doen. Zij heeft eerst geleden onder de kleingeestigheid van haar gemaal, die haar haar meerderheid en haar hooger aanzien benijdde en ten kwade duidde, en later onder de kwaadsprekendheid van Bilderdijk en andere aanhangers van den Prins, die misschien aan haar invloed de teleurstelling van hun bijzondere verwachtingen toeschreven.

Zoodanig was de vrouw, aan wie thans Van Hogendorp de gewichtige plannen der prinsgezinden moest ontvouwen. Zij luisterde aandachtig naar hetgeen hij haar zeide; maar zij deelde hem haar oordeel niet mede. Zij kondigde hem, na een kort beraad, haar voornemen aan, om in persoon naar Amersfoort over te komen. Met die boodschap zond zij hem vooruit, en nog den eigen avond volgde zij.

Den dag daarop, den 22sten Juni, had er reeds 's ochtends een conferentie plaats, waarbij Van Hogendorp niet tegenwoordig was, doch waarvan hem de uitslag door Van Citters werd medegedeeld. Wat ook de Prinses geraden had, de Prins had zich niet laten overreden. Hij had het voorstel voor goed verworpen, en den tocht naar Holland zoo niet geheel opgegeven, toch onbepaald verschoven. Die uitkomst stelde allen te leur. Maar na den middag werd Van Hogendorp met eenige anderen nog eens door Van Citters samengeroepen, en verwittigd, dat thans de Prinses besloten had te ondernemen, wat de Prins had geweigerd; dat zij in persoon naar Den Haag dacht te gaan, om den moed der prinsgezinden te verlevendigen, aan hun maatregelen eenheid en richting te geven, en op die wijze de orde en den wettigen staat van zaken te herstellen. Zoo als te denken was, keurde de Stadhouder ook dit plan ten stelligste af. Hij vond de onderneming op zich zelf gevaarlijk en ongeraden, en hij kon zich wel niet ontveinzen dat, zoo zij gewaagd moest worden, hij en niet zij daartoe verplicht was. Maar zijn tegenspraak baatte niet. De Prinses was vast besloten. ‘Savez vous (zeide zij ten slotte) un plan plus raison-

nable? Dites-le. Mais il en faut un. Je suis prête à souscrire au vôtre et à travailler pour le faire réussir. Mais si vous n'en avez pas d'autre, il faut adopter le mien.' De Prins deed noch het een noch het ander. Hij had geen ander plan dan afwachten en niets doen, het slechtste dat hij kon kiezen. Als dus de Prinses zich aan het hoofd der partij ging stellen, was het niet om haar gemaal uit zijn rechtmatigen voorrang te verdringen, maar om de plaats in te nemen, die hij ledig liet, en om de zaak te volvoeren, waartoe hij niet berekend was.

Hoe moê en afgetobd hij zijn mocht, oogenblikkelijk moest Van Hogendorp weêr op weg, thans naar Den Haag, om het plan der Prinses aan het oordeel der drie vertrouwden van Z.H., De Larrey, Reigersman en Royer, te onderwerpen. Naar het schijnt, had de Prins beloofd, dat hij zich aan de uitspraak van die Heeren onderwerpen zou. Hun advies luidde gunstig voor het plan. Alleen Royer had eenige zwarigheid gemaakt, omdat de Prins op deze wijs in de schaduw der Prinses zou raken. Maar hij had zich laten gezeggen door Reigersman, die van de overkomst der Prinses de beste verwachting had, mits zij een procuratie tot onderhandelen van Z.H. medebracht. Alsof deze ooit zoo officieel aan zijn gemalin het beleid der zaken zou afstaan! Doch dit was een punt van ondergeschikt belang, waarvan ook Reigersman zijn toestemming niet afhankelijk maakte. Eens in het bezit van dit advies, dat de uitvoering van het plan verzekerde, gaf Van Hogendorp thans aan Harris en enkele andere vertrouwden bericht van wat aanstaande was. De Engelsche ambassadeur stond verbaasd over een zoo hoogen moed in een vrouw; hij besefte volkomen, hoe krachtig de komst der Prinses op de natie zou werken: maar hij ontveinsde niet, dat zij zich aan dreigend gevaar blootstelde. Hij beloofde al zijn vermogen in te spannen om haar, zoo het plan doorging, te steunen; maar hij vorderde toch van Van Hogendorp, dat hij nog vooraf Haar Hoogheid den staat van zaken naar waarheid zou blootleggen; dat hij haar noch de macht van haar vijanden verkleinen, noch den moed en het beleid van haar vrienden vergrooten zou. Onverwijld nam Van Hogendorp met zijn adviezen en boodschappen den terugtocht aan. Zondag den 24sten kwam hij onder kerktijd te Amersfoort, en hij haastte zich, zoodra de Prinses de kerk uittrad, haar toe te fluisteren; 'Unanimement oui, Madame.' Zij wist daaraan genoeg; de vreugde straalde haar de

oogen uit. Zoodra zij en de Prins een uitvoeriger verslag hadden ontvangen, werd een expres naar Reigersman gezonden om hem thans voor goed de overkomst tegen Donderdag, 28 Juni, aan te kondigen, en met het bestellen van postpaarden en het in het gereed brengen van het Huis in het Bosch te belasten. De reis zou van Nijmegen uit ondernomen worden, waarheen Haar Hoogheid nog dien eigen Zondag terugkeerde.

De bijzonderheden van den gedenkwaardigen tocht zijn overbekend. Het bestellen van vijftien postpaarden te Schoonhoven en te Haastrecht had opzien gebaard. Het kwam ter ooren van den commandant van het Vrijcorps van Gouda, dat de Goejanverwellesluis bezet hield. Hij gaf er bericht van aan de onlangs benoemde commissie ter defensie van Holland en Utrecht te Woerden, en kreeg van deze bevel om geen verdachte personen te laten passeeren. Toen dus de Prinses met haar klein gevolg, in twee rijtuigen en een chais, die op verkenning vooruit reed, te Goejanverwellesluis aankwam, werd zij aangehouden, erkend, en verzocht een korte poos te vertoeven, totdat de commissie van Woerden, die in allerijl ontboden werd, beslissen zon, of de reis voortgang kon hebben. De commandant, De Lange van Wijngaarden, kweet zich zoo bescheiden als mogelijk was van zijn zeer onaangename taak, en geleidde Haar Hoogheid naar een hofstede, waar zij zonder ongemak de commissie kon afwachten. Ook deze verloor de betamelijkheid niet uit het oog. Zoodra zij hoorde, dat het de Prinses was, die men had aangehouden, spoedde zij zich naar de aangewezen plaats, bejegende Haar Hoogheid met allen eerbied, maar verklaarde tevens dat zij, onder de gegeven omstandigheden, nu het gemeen maar op een aanleiding wachtte om overal in oproer uit te breken, het niet op zich durfde nemen om de Prinses haar reis, zonder voorweten en goedvinden der Staten, te laten vervolgen; zij verzocht dus, dat Haar Hoogheid te Woerden of te Schoonhoven den nacht zou willen doorbrengen, in afwachting van de beslissing van Hun Edelgrootmogenden. Na eenig tegenstreven onderwierp zich de Prinses aan dit verzoek, en begaf zich, door twee leden der commissie en een escorte van ruiters begeleid , naar Schoonhoven terug. Eer haar daar de resolutie van de Staten van Holland overhandigd kon worden, had zij reeds haar plan opgegeven en de terugreis naar Nijmegen aanvaard. Zij had wel voorzien, hoe dat besluit zou uitvallen: het keurde het gedrag van de commissie van

Woerden volkomen goed. Zoo namen dus de Staten de verantwoordelijkheid voor het gebeurde op zich.

Van Hogendorp had de reis niet meêgemaakt. Hij was langs een anderen weg vooruitgesneld, om de Haagsche vrienden te waarschuwen en aan de prinsgezinde autoriteiten van den aantocht van Haar Hoogheid kennis te geven. Na zijn bezoeken gebracht en zijn boodschappen verricht te hebben, keerde hij omstreeks middernacht naar Rhoon terug, ten einde met dezen Haar Hoogheid aan het Huis in het Bosch te gaan afwachten, toen hij door de tijding van het aanhouden der Prinses op het smartelijkst verrast werd. Het was een ooggetuige, die het bericht had overgebracht: er viel aan de waarheid aan te twijfelen. ‘Mon affliction ne se décrit pas,’ schreef hij later. En geen wonder; niet alleen dat het plan, waarvan men zooveel verwachtte, in duigen viel, maar wie kon voorzien wat volgen zou? Wat had de Prinses niet te vreezen van een vrijschaar, van een hoop dolle democraten, die haar misschien als gijzelaar gevangen zouden houden?

Men heeft het later doen voorkomen, alsof het van den beginne af de toeleg van de prinsgezinden geweest was om de Prinses te laten aanhouden en door de patriotten te laten beleedigen, teneinde haar broeder, den Koning van Pruissen, te nopen om tusschen beide te komen, de beleedigde eer van zijn huis te wreken, en tevens den Prins in zijn aloude waardigheid te herstellen. De Pruissische overste, Von Massenbach, heeft dit vermoeden uit hetgeen hij zelf had bijgewoond trachten te bevestigen, en hij heeft zelfs, als den ontwerper van het plan, den Duitschen gouverneur der jonge prinsen, Stamford, genoemd. Maar het is niet meer dan een verzinsel. Eerst later zijn de prinsgezinden gaan hopen, dat uit het kwaad iets goeds zou voortvloeien. In de eerste oogenbllikken werden zij door den tegenspoed van de Prinses diep terneêrgeslagen.

Dit bleek inzonderheid uit de flauwhartigheid der Staten-Generaal. Harris had gewild, dat de president, die toevallig prinsgezind was (iedere provincie had om beurten een week lang de voorzitting), in het midden van den nacht een buitengewone vergadering zou hebben belegd, die dan een schitterende voldoening voor Haar Hoogheid van de Staten van Holland had moeten vorderen, en indien deze niet aanstonds werd toegezegd, bevel aan den Prins moeten geven, om met de troepen, onder zijn commando, Holland binnen te rukken,

en de geschonden eer van zijn huis naar behooren te wreken. Maar Harris kon licht plannen beramen. Het ontbrak zijn vrienden aan moed om ze ten uitvoer te brengen. De president weigerde des nachts een vergadering te beleggen, op grond dat hij nog geen officieele kennis droeg van het wedervaren der Prinses. En toen den volgenden morgen de Staten op den gewonen tijd bijeenkwamen, was reeds nadere tijding ingekomen, waardoor de zaak een geruststellender aanzien kreeg. Haar Hoogheid was niet gevangen genomen; zij was slechts uitgenoodigd haar reis niet te vervolgen; zij vertoefde in veiligheid te Schoonhoven. De Staten-Generaal waren dus, tot hun vreugde, niet in de noodzakelijkheid van te handelen; zij konden volstaan met het schrijven van deelnemende brieven aan Haar Hoogheid, en van booze brieven aan de Staten van Holland. Daartoe namen zij vaardig de noodige resolutiën. Als het van hen moest komen, behoefde Holland nog voor geen wraakneming te sidderen.

Dat was het wat Harris vooral betreurde. ‘Als wij den mislukten tocht der Prinses (zoo schreef hij aan zijn regeering) slechts beschouwen als een onderneming, die verijdeld is, dan is de ramp zoo groot niet en licht te herstellen, maar als wij letten op hetgeen gevolgd is, op de lafhartige en laaghartige houding van hen, die wij onze vrienden noemen, waardoor de machteloosheid van al onze pogingen in het volle licht wordt gesteld, dan kunnen wij de vrees niet van ons afweren, dat de slag onherstelbaar is, en dat onze partij aan ongeneeslijke verlamming wegsterft.’

Wij moeten met schaamte den vreemdeling tegenover onze landgenooten gelijk geven. Wie de toedracht der gebeurtenissen volledig kent, zal het toestemmen: zonder den Engelschen ambassadeur zou de uitkomst uit de jammerlijke partijschap, die de nationale krachten doelloos verteerde, nog in een onmetelijk ver verschiet hebben gelegen. Aan zijn vastberadenheid, aan zijn persoonlijk overwicht alleen is het te wijten, dat de Stadhouder een spoedige en volkomene overwinning op de patriotten behaald heeft.

Toen de eerste schrik en verwarring voorbij was, zagen alle partijen met gespannen verwachting naar tijding van Berlijn uit. Hoe zou Frederik Willem de behandeling, aan zijn zuster aangedaan, opnemen?

In den nacht van den 3^{den} Juli kwam de koerier der Prinses met de gewichtige tijding te Potsdam aan. De eerste indruk,

dien het bericht op den Koning maakte, was, zoo alsdoorgaans bij mannen van een zwak en wuft karakter, zeer sterk. Zijn Majesteit was verontwaardigd over de oneerbiedigheid van die Hollandsche boeren jegens een prinses van Pruissen. Onmiddellijk werden barre bevelen naar de gezanten in Den Haag en te Versailles afgezonden, en tevens order gegeven aan den commandant van Wezel, generaal Gaudi, en aan twee andere generaals, die de ruiterij in Westphalen commandeerden, om hun regimenten marschvaardig te maken. Den 7^{den} Juli had Gaudi die orders in handen, en begon hij ze ten uitvoer te leggen. Den 10^{den} Juli vroeg Thulemeijer in een nota aan de Staten van Holland, namens zijn meester, een schitterende satisfactie voor Haar Hoogheid, en een gerechte straf voor de bedrijvers van den haar aangedanen hoon. Het scheen dat de Koning zich thans zou toonen; dat de prinsgezinden thans op hem rekenen konden. Van Hogendorp kwam juist te Amersfoort, op reis naar Nijmegen om de Prinses zijn opwachting te maken, toen de groote tijding van het toerusten der Pruissische troepen zoo even ontvangen was. Hij vond zijn vrienden in verrukking. Alleen de Prins was verlegen met de zaak. Een zijner vertrouwden, Athlone, verhaalde aan Van Hogendorp: ‘que S.A. lui paraissait embarrassé de l'affaire et inquiet de devoir, malgré lui, aller en avant.’ Zulke vermoedens van hen , die Willem V het best kenden, karakteriseeren den ongelukkigen Vorst volkomen.

En terzelfder tijd deelde Thulemeijer aan den Raadpensionaris van Holland in vertrouwen een oordeel over zijn Koning mede, dat ook dezen niet kwaad kenteekent: ‘Son maître (getuigde hij) était sujet, à des emportements, qui ne duraient pas.’ De staatspartijen in Nederland mochten dit wel in het oog houden: zij mochten zich wel herinneren, met welken last Von Goertz herwaarts was gekomen, en om welke redenen hij drie maanden later onverrichter zake naar huis was gekeerd. Het was licht mogelijk, dat het thans eveneens zou gaan; dat de Koning, als de eerste gramschap bedaard was, zich door Frankrijk zou laten gezeggen, en nog tot de erkentenis komen, dat de behandeling, door zijn zuster ondergaan, eigenlijk niet beleedigend mocht heeten.

Voor zulk een vergoelijkende opvatting van het gebeurde was inderdaad veel te zeggen. Als wij heden ten dage, nu de oude partijschap geweken is, kalm en onpartijdig overleggen,

wat er eigenlijk was voorgevallen, dan kunnen wij moeilijk toegeven, dat de Prinses zoo diep beleedigd was, dat haar broeder met de wapenen voldoening voor haar eischen moest. De bejegening zelve was in alle opzichten betamelijk geweest. Van De Lange Van Wijngaarden getuigt Stamford, in zijn rapport, dat onder den indruk van het gebeurde, reeds den 1sten Juli, opgesteld is: 'L'officier fut au reste poli à sa manière; S.A.R. lui pardonna de bon coeur son manque de respect, voiant hien que c'était d'ailleurs une brute d'une assez bonne espèce.' En wat de heeren van de commissie van Woerden betreft, de Prinses zelf betuigde hun, bij het afscheid nemen te Schoonhoven, 'haar dank voor de égards, voor Haar persoon betoond; welk compliment door den Baron Bentinck later uit haar naam werd gerepeteerd.' Voor deze afdoende verklaringen vallen alle latere klachten van zelf weg. De beleediging kan dus alleen gezocht worden in het verzoek, of zoo men wil, het bevel aan Haar Hoogheid, om haar reis naar Den Haag niet voort te zetten. Maar was dat verzoek zoo onbillijk, zoo beleedigend? Het was van algemeene bekendheid, dat niets dan een aanleiding noodig was om over heel Holland een hevig oproer te doen uitbarsten. Geen geschikter aanleiding daartoe was er te bedenken dan de overkomst van den Prins of de Prinses. Dat was de schuld niet van Haar Hoogheid. Niemand beschuldigde haar dan ook; niemand betichtte haar, dat zij met het doel om oproer te stoken naar Den Haag ging. Men gaf alleen de vrees te kennen, dat haar verschijning aldaar, tegen haar bedoeling, tot oproer leiden mocht. En die vrees was zoo gegrond, als ooit vrees geweest is. Van Hogendorp verhaalt zelf, dat juist op dit oogenblik twee officieren de goedkeuring van den Prins hadden verzocht op een plan, om in Den Haag een militair oproer te verwekken, waartoe zij zich reeds van de medewerking van eenige onderofficieren vorzekerd hadden. En hoewel hun plan afgekeurd was, was het echter niet opgegeven; integendeel, uit hetgeen hij op den dag van de reis der Prinses bemerkte, geloofde Van Hogendorp dat Van Rhoon met de oranjesocieteiten nog altijd iets soortgelijks voorhad. Kan men het dan aan de Staten van Holland ten kwade duiden, dat zij Haar Hoogheid, die onder zulke omstandigheden incognito naar Den Haag kwam, beleefdelijk, maar dringend verzochten haar reis niet te vervolgen, maar tot later uit te stellen? Een per-

soonlijke beleediging was er zeker niet meê bedoeld. De patriotten hadden steeds, meer zelfs dan voegzaam was, tusschen den stadhouder en zijn gemalin onderscheiden , en haar zorgvuldig ontzien, als zij hem in zijn waardigheid verkortten. Zij hadden zelfs nu de hoop nog niet opgegeven, van haar toestemming te verwerven tot hun plan, om den Prins af te zetten, en in zijn plaats den Erfprins, onder haar regentschap, aan te stellen. Zoo ver lag het buiten hun bedoeling de Prinses persoonlijk te krenken of te vernederen.

De Staten van Holland, overtuigd van hun goed recht en van 's Konings wankelmoedigheid, lieten zich dan ook door Pruissen geen vrees aanjagen; zij wilden zich niet verlagen tot het geven van satisfactie voor een daad, die rechtmatig en noodzakelijk was geweest. In antwoord op de nota van Thulemeijer, ontvouwden zij breedvoerig, om welke redenen zij niet anders hadden kunnen handelen, en betuigden zij hun bijzonderen eerbied voor de koninklijke hoogheid der Prinses; maar zij ontzeiden tevens aan den vreemden vorst het recht, van zich te bemoeien met de maatregelen, die zij, wettige Souverein, ter verzekering van de rust en vrede in den lande noodzakelijk keurden.

Zij hoopten, bij hun weêrstand aan de eischen van Pruissen, op de goede diensten van Frankrijk. Een paar dagen voor de gebeurtenis aan de Goejanverwellesluis had de Fransche ambassadeur aan de patriotten de verzekering gegeven, dat zijn meester, zoo hij daartoe door de Staten-Generaal werd uitgenoodigd, niet weigeren zou als bemiddelaar tusschen de oneenige provinciën op te treden. Het voorstel daartoe moest natuurlijk van Holland uitgaan. Amsterdam genoot de eer van de zaak in behandeling te mogen brengen; den 6^{den} Juli werd op zijn voorslag door de Staten van Holland een gunstig besluit genomen, en den volgenden dag reeds een propositie in dien geest bij de Staten-Generaal ingediend. Ware dit voorstel aangenomen, dan lag het in de bedoeling van Frankrijk, om alles in overleg met Pruissen te schikken. Maar de prinsgezinde provinciën, door Harris bewerkt, wijzigden het voorstel, en adviseerden de bemiddeling op te dragen aan Engeland, Frankrijk en Pruissen te zamen; Zeeland voegde er zelfs Oostenrijk nog bij. Door deze uitbreiding werd het geheele voorstel onuitvoerbaar en doelloos: het bleef dan ook verder buiten behandeling.

Maar Frankrijk had inmiddels niet stil gezeten; het had al

zijn invloed op den zwakken Koning van Pruissen aangewend, om hem van zijn eisch aan Holland en zijn oorlogsplannen te doen afzien. Het was hierin bijna geslaagd. De Franschgezinde partij aan het Hof, met Von Finckenstein aan het hoofd, had Von Hertzberg en de Engelschgezinden zoo goed als overvleugeld, toen nog juist van pas een koerier depêches uit Westminster overbracht, die het pleit ten voordeele van den stadhouder beslechtten. De Engelsche regeering beloofde daarin, Frankrijk in toom te houden, terwijl Pruissen de patriotten tot rede bracht, en, zoo het uit dien hoofde onverhoopt tot een oorlog tusschen beide mogendheden komen mocht, met Pruissen tegen Frankrijk gemeene zaak te maken. Maar voor oorlog was niet te vreezen. Frankrijk lag reeds in de barensweeën van zijn revolutie. Sedert Februari vergaderden de Notabelen te Versailles. Het wanbestuur van het absolutisme en de financieele nood van het rijk kwamen meer en meer aan den dag. De natie verlangde naar binnenlandsche hervorming, niet naar oorlog. Voor de fiere en dreigende houding van Engeland week onder deze omstandigheden zijn mededinger, nog zoo kort geleden zijn overwinnaar, schoorvoetend terug. Frankrijk gaf de zaak zijner Hollandsche bondgenooten op, en, zoo als aan zwakken eigen is, het deed het op verraderlijke wijze. Tot op het laatste oogenblik bleef het den patriotten eenige hulp betoonen en hoop geven op krachtiger ondersteuning, hen stijven in den wanhopigen weêrstand tegen de overmacht van Pruissen; en zoo deed het hen de gelegenheid verzuimen om, hoe dan ook, tot een schikking te geraken, die altijd gunstiger zou geweest zijn dan het lot, dat hun na de neêrlaag beschoren was.

Van het oogenblik waarop de Engelsche depêches te Potsdam aankwamen, kunnen wij zeggen dat het patriotisme onherroepelijk gevonnisd was: alleen de executie moest nog volgen.

Daarmeê werd de regeerende Hertog van Brunswijk, Karel Willem Ferdinand, de beroemdste veldheer misschien van dien tijd, belast. Den 6^{den} Augustus betrok deze het hoofdkwartier te Cleef; den 7^{den} bracht hij een bezoek aan de Prinses te Nijmegen. ‘Il assura qu'il ferait un grand coup (zegt Van Hogendorp), mais qu'il faillait agir doucement jusqu'à ce que tout fut prêt.’ De onderhandelingen, de nota van 6 Augustus en het ultimatum van 9 September dienden werkelijk tot niets anders dan om de zaken slepende te houden, totdat alles gereed was.

Het was noodig vooraf overeen te komen, waarin ten slotte de satisfactie bestaan zou, die men van de patriotten zou vorderen. De Prinses had daarover slechts ter loops met den Hertog gesproken. Later stelde zij al haar eischen in een nota bijeen. Zij waren hoofdzakelijk dezelfde, die in de *note verbale* van 9 September van de Staten van Holland als ultimatum werden afgevorderd. Van Hogendorp vat ze in de volgende punten samen: ‘S.A.R. ne demandait rien moins que la suppression de la commission de Woerden, l'offre d'une libre entrée en Hollande, une commission des Etats, pour traiter des affaires de son époux, des excuses de la part des Etats et d'autres points de ce genre.’ Inderdaad de satisfactie, die gevraagd werd, stond in geen verhouding tot de beleediging, waarover men klaagde. Men diende ook wel met den stand van zaken en de eigenaardige inrichting der Republiek bekend te zijn, om de strekking van sommige bepalingen te begrijpen. Een Hollandsche staatsman moest ze noodzakelijk den Hertog gaan uitleggen. De Prinses droeg die taak aan Van Hogendorp op.

Hij aanvaardde ze met innig genoegen, hoe moeitevol zij ook was. Hij herinnerde zich nog levendig, hoe hij elf jaren geleden dienzelfden Hertog te vergeefs om een aanstelling als vaandrig verzocht had, en thans kwam hij tot hem als vertrouwde van Haar Koninklijke Hoogheid; thans zou hij in staat wezen hem te toonen wie hij was, welke talenten hij bezat. Hij bemerkte met voldoening, dat de Hertog, die hem ook nog niet vergeten was, vreemd opzag van de verandering, die met den vaandrig van voorheen was voorgevallen. ‘J'ai souvent remarqué (schrijft hij in zijn dagboek) qu'il me regardait avec surprise, et il aimait à apprendre comment, j'etais entré dans les affaires, comment j'avais étudié differentes branches.’ Geen wonder, dat de jonge staatsman zich door die onderscheiding van den grooten veldheer gestreeld gevoelde. Zij was een belooning voor jarenlange inspanning, een bewijs dat hij niet te vergeefs gewerkt had. Hij wist zelf het best, wat het hem gekost had om zich te verheffen tot dien trap van bekwaamheid, tot het aanzien, waarin hij zich thans verheugde. Ook nu weer kweet hij zich van de taak, die hem was toevertrouwd, tot tevredenheid van zijn meesteres. De Hertog, die aanvankelijk de eischen te hoog had gekeurd, liet zich gezeggen en nam er eindelijk genoegen meê. Op een latere conferentie tusschen hem en Haar Hoogheid te Cleef werd alles voor goed geregeld.

De tweede helft van Augustus bracht Van Hogendorp in Den Haag door, te midden der stuiptrekkingen van de ter dood gedoemde democratie. Hij liet zich niet onbetuigd, toen het er op aan scheen te komen om geweld met geweld te keeren, en de leden der oranjesocieteit aan het vliegend leger van de patriotten over te stellen. Hij weidt over zijn bemoeiingen gedurende die dagen in zijn dagboek met zelfvoldoening uit; maar onze aandacht, gevestigd op de krijgsmacht, die zich aan de grenzen gereed maakt om het pleit te beslechten, laat zich tot die muiterijen, die niets wezenlijks kunnen uitrichten, niet afleiden. - Men den eersten September was hij, volgens afspraak, weer te Wezel; hij kwam er Van de Capelle aflossen, die tot nog toe den Hertog als gids en tolk ter zijde had gestaan. Hij bracht plannen en teekeningen mede van de frontieren en van de wegen, die het leger langs zou moeten trekken, en allerlei andere inlichtingen, die bij den tocht van dienst konden zijn. Royer, een der secretarissen van de Staten van Holland, had hem die stukken voor den Hertog meêgegeven. Zoo treurig was de toestand, waarin de partijschap het land had gedompeld, dat een ambtenaar van Holland zich gerechtigd achtte om een vreemd leger den intocht in zijn provincie gemakkelijk te maken! Ter zelfder tijd beraamde Van Hogendorp uitgestrekte plannen, om bij het naderen der Pruissen als van zelf een algemeenen opstand der prinsgezinden te verwekken.

Doch reeds ten halve gereed, zag hij nog van zijn voornemen af. Hij was door hetgeen hij om zich zag gebeuren tot de overtuiging gekomen, dat het volk geen aansporing, geen wachtwoord van noode had, om tegen de patriotten op te staan, zoodra zijn vreemde bevrijders hem in staat zouden stellen het zonder gevaar te beproeven.

In de eerste dagen van September was de Hertog volkomen marschvaardig. Er bestond geen reden om langer te dralen, en aan de patriotten meer tijd te gunnen om zich ten strijd toe te rusten. Den 9^{den} leverde Thulemeijer zijn ultimatum bij de Staten van Holland in, waarop zij binnen vier dagen te antwoorden hadden. Den 13^{den} trok de Hertog, toen hij het gevorderde antwoord niet onvangen had, Gelderland binnen, waar hij door de regeering en de bevolking als vriend werd ontvangen.

De bijzonderheden van den veldtocht zullen wij thans niet ophalen. Zij worden elders, in het bekende boek van Pfau bij

voorbeeld, veel nauwkeuriger dan in de Gedenkschriften van Van Hogendorp beschreven. Slechts bij een enkel feit, dat, zoover ik weet, door Van Hogendorp alleen wordt vermeld, willen wij even stilstaan.

Een ieder weet, dat de Hertog van Brunswijk later, tijdens de Fransche revolutie, bij zijn inval in Champagne, een verregaande besluiteloosheid aan den dag heeft gelegd, zoo zelfs, dat daaraan grootendeels zijn toenmalige tegenspoed is toe te schrijven. Zijn weifeling in dien veldtocht wordt niet zelden aan zijn voortvarendheid in den veldtocht tegen Holland overgesteld, en men geeft dan de schuld dier verandering aan het klimmen van zijn jaren. Maar nu vernemen wij van Van Hogendorp, dat de Hertog, toen hij zijn leger over de Geldersche grenzen voerde, wel verre van vastberaden en strijdlustig te zijn, gebukt ging onder de verantwoordelijkheid, die op hem rustte, en zich kwelde met de gedachte aan wat gebeuren zon, als de onderneming eens mislukte. Dien zelfden 13^{den} September, waarop de troepen in beweging kwamen, sloot hij zich nog met Van Hogendorp op, en stortte zijn ontrust gemoed voor zijn jongen vriend uit. ‘Songez - me disait il de temps en temps - songez bien à ce que vous faites.’ ‘En suite, jetant les yeux sur une petite estampe qui représentait Charles I sur l'échafaud, il me rappela tout ce qu'il m'avait dit sur le danger, auquel on exposerait le Prince, qui certainement perdait tout, et peutêtre la vie, &` moins que l'entreprise ne fut couronnée du plus heureux succès.’ Zelfs op dit oogenblik zou hij nog aan een minnelijke schikking met de patriotten de voorkeur hebben gegeven boven de altijd onzekere kans van den oorlog. Die bijzonderheid was ons niet geheel onbekend. Onder de menigte van intriganten, die in die dagen van verwarring de rol van bemiddelaar wilden spelen, was ook een zekere Mandrillon, die later *Mémoires pour servir à l'histoire de la Révolution des Provinces Unies*, geschreven heeft. In dit boek geeft hij verslag van een bezoek, dat hij juist op dit oogenblik aan den Hertog te Lent had gebracht, en hij verhaalt, hoe deze hem op het vriendelijkst ontvangen en op het dringendst uitgenoodigd had om nog een poging tot verzoening der partijen te wagen. ‘Mon cher monsieur (zou de Hertog hebben gezegd), vous me connaissez assez pour savoir que je suis comme vous un ami de l'humanité, et que, s'il est des moyens d'accommodement, je suis prêt à es adopter. Si vous voulez avoir un entretien

avec Madame la Princesse, je lui écrirai un billet pour la prévenir en votre faveur.' Door zijn tusschenkomst zou de schrijver inderdaad zulk een onderhoud met Haar Hoogheid gehad hebben. Doch deze had van geen verzoening willen weten, tot groote teleurstelling van den vredelievenden Hertog. Ik moet bekennen dat ik aan dit verhaal nooit veel geloof had geslagen. Maar daar komt Van Hogendorp het ons bevestigen. Een Italiaan, zegt hij, die te Amsterdam gevestigd was, en wiens naam mij ontgaan is, kwam nog te Nijmegen den Hertog en de Prinses bezweren niet voort te varen. 'Le Duc fut ému par ses discours, tant il était porté à croire que par le coup, qu'il allait frapper, loin de rétablir les affaires du Prince, il les ruinerait. Il écrivit à la Princesse, qu'elle avait tout encore entre ses mains, qu'il pouvait suspendre les opérations. Elle me le raconta avec ce sourire, qui marque la superiorité et l'éloignement de vaines appréhensions.' - De vrouw was ditmaal geruster op den uitslag van den oorlog dan de generaal. Zij dreef hem voort, en met reden. De uitkomst heeft het geleerd: van de patriotten was niets te vreezen.

Niemand echter, die een zoo snel verloop had kunnen voorzien. Als de muren van Jericho, zoo stortte ieder bolwerk der patriotsche vrijheid, alleen op het geluid van de krijgsbazuin, ineen. Zelfs geen poging tot verdediging werd gewaagd. Alles boog zich om niet te breken. Zonder slag of stoot gaven steden en vestingen zich over. De revolutie, eens aan den gang gebracht, liep sneller voort dan het zegepralend leger volgen kon. De volksmenigte jubelde, nu de vreemdelingen haar kwamen verlossen van het geweld van landgenooten. Vijf dagen nadat de optocht der Pruissen begonnen was, en toen hun divisiën nog te Schoonhoven en te Vianen stonden, was de omwenteling reeds meester van de Staten van Holland. Den 18^{den} September des avonds te acht uur werd de Prins in zijn stadhouderlijke waardigheid en in het commando van Den Haag hersteld, en uitgenoodigd om zoo spoedig mogelijk in zijn residentie terug te keeren. Den 20sten hield hij er zijn intocht; het rijtuig werd een mijl ver door het uitgelaten volk voortgetrokken; op hun schouders werd hij zijn paleis binnengedragen. Zoolang er, sedert het gebeurde aan de Goejanverwellesluis, tusschen vorsten en regenten onderhandeld was, was de Prinses de hoofdpersoon geweest, en de Prins zoo goed als vergeten.

Nu het volk zich met de zaken bemoeide, kwam plotseling de Prins weêr op den voorgrond. Het volk kende alleen hem; de Prinses eerbiedigde het als zijn gemalin, niet om haar zelve. Het vroeg niet naar bekwaamheid, naar geschiktheid om te regeeren; het vroeg naar de afkomst, naar het bloed. Alevel zou hij stadhouder zijn!

Van Hogendorp was niet met het leger meêgetrokken. Hij was geen soldaat meer maar staatsman, en als zoodanig wilde hij voortaan slechts werkzaam wezen. Ook had hij in die hoedanigheid genoeg te doen. Hij nam de tusschenkomst der Pruissen aan als een noodzakelijk kwaad, maar hij wilde haar binnen de engste grenzen beperken. Het volk moest zelf den Prins herstellen, niet hem ontvangen uit de hand van den vreemden overwinnaar. Zijn wensch en zijn verwachting werden niet beschaamd. De Pruissen konden zich niet beroemen, dat zij meer dan den aanstoot gegeven hadden. Doch, eens zeker van het herstel van den stadhouder, strekte zich de begeerte van den jongen staatsman nog verder uit, naar een zuivering der stadsregeeringen, naar een buitengewone magistraatsverandering door den Prins, als in 1618, 1672, 1747. Ook daartoe moest het volk het sein geven. De Staten moesten, niet door vrees voor de Pruissen, maar door den wil der Hollandsche burgerijen gedwongen worden om er in toe te stemmen. Zoodra Van Hogendorp vernam, dat Gorcum was overgegaan, snelde hij daarheen, en besteedde er drie dagen om de burgerij te bewerken en over te halen tot het indienen van een declaratoir, waarbij de vroedschap ten dringendste werd uitgenoodigd, om haar ‘Gedeputeerden ter Dagvaart te gelasten, aan de Staten voor te stellen, dat Z.H. mocht worden geautoriseerd om de regeeringen, des noodig zijnde, buiten tijds te veranderen.’ De vroedschap nam gedwee een besluit van deze strekking. Het voorbeeld, door haar gegeven, werd dadelijk te Schoonhoven en elders gevolgd; Van Hogendorp behoefde niet, zoo als hij voornemens was geweest, de verschillende steden rond te trekken: ook in dit opzicht geschiedde van zelf, wat hij door zijn invloed had meenen uit te werken. - Te Schoonhoven ontmoette hij den Hertog, en vond hem veel minder tevreden, dan hij verwacht had, over hetgeen reeds gedaan was, en meer beducht daarentegen voor hetgeen nog gedaan moest worden. Amsterdam had zich kloeker gehouden dan de overige steden, en toonde zich nog niet genegen om het hoofd in den schoot te leggen. Van alle kanten

vloeiden de wakkerste patriotten, die elders geen steun vonden, naar de sterk gelegen en wel voorziene stad te zamen. Indien zij volhield, zou de belegering lang duren en veel bloed kosten. De Hertog deinsde terug voor de verantwoordelijkheid van zulk een hachelijke onderneming. Hij gaf de voorkeur aan een onderhandeling, aan een schikking. Hij wenschte in alle geval dat de Staten hem tegen de oproerige stad bijstonden. De beroemde generaal moest half gedwongen worden om den veldtocht voort te zetten, die zoo voorspoedig was begonnen, en die weldra met de capitulatie van Amsterdam even gelukkig en roemrijk voor hem eindigen zou. - Hoe voorbarig en lichtvaardig is doorgaans het oordeel der wereld. De Hertog heeft in 1787 juist dezelfde veldheersdeugden ten toon gespreid, dezelfde schroomvalligheid aan den dag gelegd als later in 1793; maar in 1793 had hij geduchte vijanden tegen zich over; in 1787 een ongeordende hoop, zonder zelfvertrouwen, zonder geestdrift. Had hij zijn loopbaan in 1787 gesloten, hij zou in de geschiedenis voor een generaal van den eersten rang doorgaan; had hij ze in 1793 aangevangen, hij zou niet eens onder de middelmatige gerekend worden. De Gedenkschriften van Van Hogendorp wijzen naar mijn oordeel, met juistheid uit, hoe hoog hij in de achting der krijgskundigen aangeschreven verdient te staan.

Van Schoonhoven spoedde zich Van Hogendorp naar Den Haag, waar de Prins juist was aangekomen. ‘Il faut me rendre à la Haye,’ zeide hij tot den Hertog, ‘qui désormais sera la centre des opérations.’ Hij verbeeldde zich een man van gewicht te zijn. Hij kwam den volgenden morgen, den eersten dien de Prins in Den Haag doorbracht, reeds te negen uren aan het paleis. Men liet er hem tot negen uren des avonds antichambre maken. Hij zag anderen het cabinet van Z.H. binnengaan; hij zelf werd niet geroepen. Hij had een depêche van den Hertog meêgebracht: de generaal Dopf werd met het antwoord daarop afgevaardigd. Uren lang stond de teleurgestelde en vernederde jongman te wachten. Eindelijk liet hij een ‘billet assez énergique’ voor Z.H. achter, en ging, wij verbeelden ons licht in welke stemming, naar huis. Een half uur later werd hij opontboden en bij den Prins toegelaten. Hij had toen nog een lang onderhoud met Z.H. over allerlei zaken, ook over zijn eigen toekomst. De Prins rekende hem voor, dat hij over drie weken den leeftijd zou hebben om in de Staten zitting te

nemen, ‘comme s'il était bien aise de différer le moment où je prendrais un part directe aux affaires!’

Van Hogendorp was een creatuur der Prinses; men liet hem dit thans gevoelen. Zoolang zij de hoofdpersoon geweest was, had ook hij een voorname rol gespeeld. Van nu af moest hij terug wijken en plaats maken voor de gunstelingen van den stadhouder. Al zijn hoop was derhalve op Haar Hoogheid gevestigd. Reeds den 24sten September kwam zij van Utrecht naar Den Haag. Hij reed haar tot Moerkapel te gemoet - maar zag zich ook door haar nauwlijks opgemerkt. Zoo velerlei herinneringen, zoo velerlei aandoeningen hielden haar gedachten bevangen: zij zag slechts ten halve wat om haar gebeurde. Den volgenden ochtend werd er bij Haar Hoogheid conferentie gehouden, waaraan de Prins, Van Citters, Reigersman en Royer, geen Van Hogendorp, deel namen. Na den afloop werd hij eerst bij haar toegelaten. Zij was gracieus, maar niet zoo vertrouwelijk als voorheen. Toen Van Citters toevallig binnenkwam, zeide zij: ‘Je suis charmé que Monsieur entre, afin de pouvoir vous dire en sa présence, que nous avons trouvé un emploi pour vous: c'est le pensionnairat de Rotterdam.’ De eerzuchtige jongman had wat beters gewacht. Hij antwoordde, dat het pensionarisschap door de beruchte driemannen onteerd en hatelijk gemaakt was. Maar dit berokkende hem slechts een banaal compliment van Van Citters: een man als hij zou aan het ambt een nieuwen luister weten bij te zetten. De Prinses gaf van haar zijde te kennen, dat een weigering haar ongevallig zou wezen. Hij durfde haar toevoegen, dat hij dan zou aannemen, ‘afin de continuer à rendre service.’ Als een belooning voor de diensten, die hij reeds bewezen had, wilde hij zich den post niet laten toerekenen.

Het hooge woord moet er uit. De jonge man was blijkbaar over het paard getild. Buitengewone omstandigheden hadden hem tijdelijk in een werkkring gesteld, die hem op zijn leeftijd, met zijn verleden, nog niet voor goed kon worden toegewezen. En vol zelfvertrouwen had hij zelfs nog meer op zich genomen, dan van hem gevergd was. Hoewel jong en onervaren, had hij rechts en links raadgevingen uitgedeeld. Hij had daarbij wel eens vergeten, wie hij was en tot wien hij het woord richtte. Zoo had hij bij voorbeeld, toen de Prinses haar gewaagden tocht naar Den Haag zou ondernemen, een nota opgesteld, waarin hij herinnerde aan het voornaamste, dat zij er

te doen zou hebben. Hij zegt niet, dat hem zulk een nota verzocht was, maar openhartig bekent hij het: ‘Je me souviens, qu'emporté par mon zêle et par l'enthousiasme assez general en ces temps, mes expressions tenaient plus d'une instruction que d'une note, presentée à une grande Prinsesse.’ Desniettemin had Haar Hoogheid het stuk welwillend aangenomen. Natuurlijk, onder de toenmalige omstandigheden kon zij zoo nauw niet zien. Maar zou zij toch reeds toen niet gevonden hebben, dat haar jonge vriend zich wel wat veel veroorloofde? Later, toen alles voor de Pruissen bukte en de omwenteling in vollen gang was, had hij weer de vrijheid genomen van aan den Prins te schrijven en hem te raden onverwijld naar Den Haag te vertrekken. ‘Il ne m'a jamais dit (zegt hij zelf vrij naief) s'il a reçu ma lettre.’ Dat zwijgen was beteekenend genoeg. In de dagen van tegenspoed komen warme vrienden, al zijn zij ook wat bemoeiziek, best te stade. Hunne Hoogheden hadden over een minder voegzame uitdrukking, over een ongevraagde raadgeving, lichtelijk heengestapt. Maar nu, na hun volkomen herstelling, was het noodig dat ieder zijn plaats kende en op zijn plaats bleef. Wie dat niet uit zich zelf begreep, moest er beleefdelijk aan herinnerd worden. Van Hogendorp had zeker gewichtige diensten bewezen, maar het pensionarisschap van Rotterdam was ook een post van belang, waarmeê zelfs een eerzuchtige voorloopig tevreden kon zijn.

Wat had de teleurgestelde eigenlijk gewenscht en gewacht? Hij heeft het nergens in zijn dagboek uitgesproken; hij vertrouwde den geheimen wensch van zijn hart zelfs niet aan het papier[1]. Voor ons is het moeilijk zelfs een gissing te wagen. Wij weten, dat hij vurig verlangde in de Staten van Holland het woord te voeren, zich aan het hoofd eener groote partij te stellen. Maar hoe kon hij anders dan als pensionaris van een stad in die vergadering binnenkomen? Want dat hij er als Raadpensionaris zitting zou nemen, kan in zijn verbeelding toch niet zijn opgekomen. Die post was naar ieders over-

1 Tydeman, in een aanteekening op de Geschiedenis des Vaderlands van Bilderdijk, XII, 224, gist dat de jonge Hogendorp, van wien bij Bouwens, blz. 151, gezegd wordt, dat hij zich gevleid had secretaris van Van de Spiegel te zullen worden (welke post ten slotte aan Tinne gegeven is), onze Gijsbert Karel zal geweest zijn. Hij toont door deze gissing, dat hij van de hooge ambitie van den jongen staatsman geen begrip heeft. Het was de jongere broeder van onzen held, Mr. Willem Van Hogendorp, dien naar de post van secretaris van Van de Spiegel heeft gestaan.

tuiging voor niemand anders dan voor Van de Spiegel weggelegd. Had hij zich misschien gevleid, dat hij aan den hoogbejaarden Griffier der Staten-Generaal, Fagel, als medearbeider en aangewezen opvolger, zou toegevoegd worden? De algemeen beminde grijsaard verzocht en verkreeg die betrekking voor zijn kleinzoon - die in 1787 buiten 's lands gereisd en voor de goede zaak niets gedaan, niets geleden had. Niet zonder bitterheid vergelijkt zich Van Hogendorp met dien beweldadigde. ‘Si j'avais voyagé pendant les troubles, comme H. Fagel, (roept hij uit) et que je fusse revenu à la révolution comme lui, j'aurais été aussi loin que je suis après tant de peines!’ Hoe dit zij, hij maakte aanspraak op een groote belooning, omdat hij zich, zoo ik mij niet vergis, zijn aandeel aan de revolutie overdreven groot voorstelde. Wij, die hem in al zijn bewegingen hebben gadegeslagen, wij erkennen gaarne, dat hij zich zeer verdienstelijk had gemaakt. Maar Nagel, Kinckel en anderen meer hadden soortgelijke diensten bewezen. Anderen, Van Rhoon, om iemand te noemen, hadden met minder persoonlijke verdiensten, wegens hun rang en hun invloed krachtiger kunnen medewerken. Dit schijnt Van Hogendorp zoo niet ingezien te hebben. En de Prinses had hem onmiddellijk na de beslissing een brief geschreven, die wel geschikt was om hem in zijn waan te stijven. ‘Vous pouvez vous dire, monsieur, avec convinction intime (had zij hem toegevoegd), que nous devons notre succès en grande partie à vos soins.’ Een erkentenis, zooals in een gelukkig oogenblik aan een edelaardig gemoed allicht ontsnapt, en die niet al te woordelijk moet worden opgevat. Maar moest zij een eerzuchtig man als Van Hogendorp niet versterken in de getuigenis van zijn eigen geweten, dat hij vooral de bewerker was van de herstelling van den stadhouder? Onze eigenliefde doet niet gaarne iets af van het compliment, dat ons gemaakt wordt. Verhaalt ons Bilderdijk, die den Hertog ook al van goeden raad gediend had, niet in vollen ernst, hoe Zijn Excellentie, na de capitulatie van Amsterdam, hem met een openbaren handdruk toevoegde: ‘tout cela n'est dû qu'à vous, Monsieur.’ Als Bilderdijk zich dien onverdienden lof heeft laten aanleunen, zullen wij het dan aan Van Hogendorp ten kwade duiden, dat hij den roem, dien de Prinses hem toezwaaide, wat al te gaaf heeft aangenomen?

In afwachting van zijn benoeming tot pensionaris, had hij in de eerste weken na de revolutie eigenlijk niets te doen. Hij

mocht toezien, terwijl anderen handelden; hij mocht van tijd tot tijd vernemen wat men besloten had. Dat was hem niet genoeg. Zijn ijver dreef hem naar Amsterdam, toen die stad zich onderworpen had, en er over de regeeringsverandering geschillen, voor ons van geen belang, ontstaan waren. Hij wilde trachten die bij te leggen. Hij verbeeldde zich, dat hij daartoe een missie had gekregen. Maar bij zijn terugkomst in Den Haag, was de eerste vraag, die Zijn Hoogheid hem deed, waar hij toch geweest was? Het werd hoog tijd, dat hij uit zijn onzekere positie geraakte, dat hij den post van pensionaris, die hem was toegezegd, ging aanvaarden.

Maar zelfs die post, dien hij eerst te gering had gekeurd, bleek eerlang niet zoo gemakkelijk te krijgen te zijn. Zijn oude vrienden dachten niet alle zoo gunstig meer over hem als een jaar te voren. Van Staveren, wiens schoonzoon hij toen gehoopt had te worden, en Groeninx, aan wiens zoon dat geluk inderdaad beschoren was, waren beide misnoegd op hem. Hij zegt, in een aanteekening van later tijd, dat zijn aanzoek ongevallig was geweest, en dat het misnoegen daaruit ontstaan was. Het is mogelijk. Maar bij den aanvang der troebelen van '87 had hij zich in een brief aan zijn moeder anders uitgelaten: ‘Je sais bien que mon ami Hogendorp me reprochera d'avoir sacrifié mon amour à ce que vous appelez mon ambition, d'avoir négligé mon amante pour être plus assidu aux affaires. Je me le reproche bien aussi.’ Dat doet aan een anderen loop der zaken, aan een andere oorzaak van het misnoegen denken. Doch, hoe dit zij, van die beide regenten had hij thans geen hulp meer te wachten. En, nog erger, Van Teylingen, die hem het eerste uitzicht op het pensionarisschap had geopend, deze zelf begon zwarigheid te maken. Hij vreesde, dat de candidaat te hooghartig en te heerschzuchtig was voor een bediening, die tot gehoorzaamheid en onderdanigheid aan de vroedschap en aan de burgemeesters verplichtte. Hij schreef het hem zelf op dien zoetsappigen toon, die ons het onaangenaamst in de ooren klinkt: ‘On vous soupçonne d'une hauteur, peu agréable dans qui que ce soit, mais un défaut réel dans un ministre. Pour moi je ne vous crois pas cette hauteur, qui sûrement serait insupportable; mais je ne vous crois pas exempt d'un amourpropre trop loin poussé.’ Zijn gedachte was altijd geweest, althans zoo verzekerde hij, dat zijn jonge vriend als tweede pensionaris, naast en onder een ouderen, beginnen zou. Maar

daarnaar had deze volstrekt geen ooren. Hij gevoelde zich waarlijk niet boven recht en verdienste geëerd door eerste pensionaris te worden, maar tweede te zijn, onder een ander te staan, dat was toch wat al te min. Hij was woedend op Van Teylingen. Hij zocht steun tegen hem bij Tollius, bij Van de Spiegel, bij de Prinses. Maar hij vond bij niemand hulp. Eindelijk gaf hij zich over in de handen van Haar Hoogheid. Zij mocht alles beschikken naar goedvinden; hij was bereid zich te voegen naar haar welbehagen. Nu kwam de zaak spoedig op orde. Hij zou tweede pensionaris worden, maar slechts voor weinige weken; bij de aanstaande regeeringsverandering te Rotterdam moest toch de pensionaris Nederburgh, die zich gedurende de troebelen gecompromitteerd had, zijn afscheid nemen of krij gen, en dan kwam de eerste plaats van zelf aan hem toe.

Nog een ander bezwaar dan de hem toegeschreven hooghartigheid had hem bij zijn sollicitatie in den weg gestaan. Hij ging door voor een democraat. En, tot zijn eer zij het gezegd, in zekere mate was die beschuldiging niet onverdiend. Hij was zich zelf gelijk gebleven. Hij deed niet meê met die vele regenten, die het volk hadden opgeruid en aangezet, zoo lang zij het behoefden tegen hun vijanden, maar die nu, zoodra zij weêr op het kussen zaten, begrepen dat het volk de heeren moest eeren en laten begaan. Neen, hij had het in den aanvang der troebelen aan Von Goertz gezegd: de Prins moest zich aan geen staatspartij, ook niet aan de volkspartij, verbinden, maar hij moest eer tot de democraten dan tot de aristocraten overhellen. Dat was ook thans, na de overwinning, zijn gevoelen. Wij weten, hoe juist hij de strekking van zijn tijd begreep. Hij was overtuigd, dat de aristocratiën geen toekomst hadden. Een volksregeering, zoo als hij in Amerika had bijgewoond, achtte hij voor een maatschappij als de Nederlandsche, waar zoo groote ongelijkheid van vermogen en beschaving bestond, te eenenmale ongeschikt, maar hij had het herhaaldelijk aan den Prins en aan de Prinses voorgehouden: Oranje behoefde den volksinvloed niet te vreezen; door dien uit te breiden en te versterken, zou het tevens zijn eigen gezag bevestigen en verhoogen.

Maar na de revolutie vonden die denkbeelden minder dan ooit bij Hun Hoogheden ingang. De Prins had met de aristocraten gezegevierd. Met hen deelde hij thans de vruchten van de zegepraal. De democraten daarentegen waren over-

wonnen; wat zij begeerden was reeds om die reden verdacht. Dat was de vloek van die zoo hoog geprezen restauratie. Zij was het herstel van het oude, en het oude deugde niet meer. De patriotten hadden zeker veel verkeerds gedaan, zich aan revolutionaire uitspattingen schuldig gemaakt. Zij hebben er ruimschoots voor geboet. Maar, wij mogen het niet uit het oog verliezen, zij streden, hoe onhandig dan ook, voor de nieuwe begrippen, waaraan de toekomst behoorde. Ware de Prins een man geweest als Van Hogendorp, in staat om te zien welken weg men moest inslaan, en niet bevreesd om de oude paden, waarop men niet voortkwam, maar omdoolde, te verlaten, dan zou de overwinning misschien tot een duurzame hervorming, in plaats van een kortstondige herstelling, geleid hebben. De ontwerper van de *Schets eener Grondwet* was toen reeds de regeeringsbeginselen toegedaan, die hij later gehuldigd heeft. En de patriotten, hij heeft het zelf erkend[1], zouden met zulk een constitutie voldaan zijn geweest. De volkspartij was ook toen niet tegen Oranje, ook toen niet tegen een monarchaal gezag vooringenomen; zij verfoeide alleen de inderdaad verfoeilijke oligarchie, die, afgeleefd, slechts één hartstocht had overgehouden, de gierigheid, en op de posten aasde vooral om het voordeel, dat zij opleverden.

Met een nog andere ramp ging de restauratie gepaard. De partijschap had thans voor de eerste maal in de binnenlandsche twisten de hulp van vreemden ingeroepen. De prinsgezinden hadden gezegepraald, omdat Pruissen en Engeland samen machtiger waren dan Frankrijk. Maar als nu in het vervolg die verhouding zich omkeerde, wat dan? De patriotten hebben in 1795 het antwoord op die vraag gelegen. En de Franschen hebben er nog een leerzame, maar dure les aan toegevoegd. Wij erkennen het, de Pruissen hebben ons genadiger behandeld; zij hebben weldra ons land, zonder schadeloosstelling in geld of grondgebied, weêr ontruimd; maar later hebben zij daarover, als over een politieke fout, berouw genoeg getoond. Ook nu nog verdient overweging, wat in 1809 de Pruissische overste Von Massen-

1 ‘Onder Willem V was een nieuwe geest wakker geworden in Europa en ook bij ons. Een groot gedeelte van de Natie verlangde naar eene hervorming van het staatsgestel, naar zulk eene Grondwet als wij nu hebben, en dat groote gedeelte viel van het Huis van Oranje af. Heden is de ware gesteldheid en behoefte van onze Maatschappij ook door het Huis van Oranje erkend, en daaraan voldaan.’ *Bijdragen*, V, bl. 249. Vgl. 194.

bach geschreven heeft. Zijn verklaring komt mij zoo belangrijk voor, dat ik ze in zijn eigen woorden hier wil meêdeelen:

‘Ich machte Stamforten die Bemerkung: Joseph II habe den Barrière-Tractat aufgehoben, und dadurch die Republik Holland dieser Schuzwehr gegen Frankreich beraubt. Preussen müsse nun diese Schuzwehr seyn, und zu dem Ende, gemeinschaftlich mit den holländischen Truppen, Mastricht und noch einige Festungen in den Generalitätslanden besezzen. Dadurch werde Preussen nach und nach Meister von den Lande von der Weichsel bis zu den Ausmündungen der Maass, und es mache sich eben dadurch auch immer noch wichtiger für Deutschland, besonders für die nördlichen Staaten desselben.’

Die gedachten, zegt de overste, hadden hem reeds bezig gehouden, toen hij den veldtocht in Holland meêmaakte. Later, na de ervaring der revolutie-oorlogen, was haar juistheid hem nog duidelijker geworden. Genoeg voor ons, dat wij weten, welke plannen toen reeds in het hoofd van een eenvoudig Pruissisch officier omgingen.

Op den laatsten dag van het jaar aanvaardde Van Hogendorp zijn post. Welk een jaar was het afgeloopene voor hem geweest! Hij had daarin meer beleefd en meer doorleefd dan menigeen in zijn geheele leven. Welk een voldoening had zijn eerzucht genoten! Hij had met de Prinses van Oranje en den Hertog van Brunswijk bijna als met zijns gelijken omgegaan, met hen plannen beraamd en ten uitvoer gelegd. De vreugde der overwinning had hij in volle teugen gesmaakt. Wat hij zich vijf jaren vroeger als het hoogste doel van zijn leven had voorgespiegeld: ‘de goede zaak te doen zegevieren en met dezelve zijn naam in het geheugen zijner landgenooten onvergankelijk in te prenten,’ dat doel was hij nu reeds, eer hij zijn loopbaan nog recht was ingetreden, dichter genaderd, dan zelfs de stoutste verbeelding zich toen had kunnen voorstellen. Maar ook welk hartzeer had hij geleden! Hoe diep had hem de teleurstelling der laatste maanden gegriefd. Hij was teruggestooten uit den voorrang, dien hij zich met zoo veel inspanning, met zoo veel opoffering had verworven, en dat door hen, van wie hij een andere behandeling verdiend had. De middelmatigheid en de afgunst deden hem gevoelen, dat hij zich zelf overschatte, dat hij de borst hooger droeg dan met zijn stand overeenkwam. En hij mocht hen niet met hun eigen munt

betalen, hun niet toonen, hoe zeer hij hen minachtte. Om zijn doel te bereiken, kon hij de gunst der menigte niet missen. Hij moest leeren zich te schikken in de vormen van het maatschappelijk leven, waar al wat uitstekend is of voor uitstekend gehouden wil worden, nijd en tegenzin wekt.

Met den aanvang van 1788 begint voor Van Hogendorp een nieuw leven. Moge zijn zoon, door het spoedig uitgeven van de volgende deelen der Gedenkschriften, ons eerlang in de gelegenheid stellen om de lezers van dit Tijdschrift ook daarover te onderhouden.

R. FRUIN.

Nieuw Amerika.

II.

Mijn land is te groot, klaagt de Amerikaan. En die klagt is gegrond, zoodra ze in tegenstelling geuit wordt met zijne bevolking. Want terwijl hij zijn bundertal niet bij honderden of duizenden kan tellen, moet hij daarentegen van heinde en verre menschen lokken om ook nog maar een gedeelte van zijn bodem vruchtbaar te maken. Wilt ge daarvan het bewijs, geniet dan maar voor enkele dagen de gastvrijheid van dezen of genen grooten pachter in het verre Westen. Ge zult dan voortdurend zulk een bont mengelmoes van allerlei natiën rondom u zien, dat ge aan de behoefte van arbeidskracht aldaar wel geen oogenblik zult twijfelen. De wel arbeidsloozen, maar toch arbeidslustigen, die jaar op jaar van alle oorden der wereld naar dit nieuwe land heentrekken, kunnen nog lang verzekerd zijn, dat die uitgestrekte bosschen en onafzienbare prairiën akkers meer dan voldoende in aantal bedekken om hun een ruimer bestaan te verschaffen dan zelfs rijkbeschaafde landen hunnen kinderen vermogen aan te bieden. Maar het welslagen, ja het vinden van zijn dagelijksch brood zelfs in deze streken, eischt meer arbeid en inspanning dan elders. Ook de belooning is er echter grooter, maar niet een ieder bezit de noodige moed en kracht die hier voor den arbeid onmisbaar zijn. Alleen de blanke man eigenlijk is daartoe volkomen bij magte. Allereerst leeft en werkt hij, door zijn veerkrachtig gestel, in elk klimaat; hitte noch koude deert hem. Dan heeft hij een wilskracht en eene volharding die hem voor niets doen terugdeinzen. Moeijelijkheden telt hij niet en gevaren hebben voor hem zelfs iets aanlokkelijks, wanneer hij zijn doel maar bereikt, want daaraan brengt hij alles ten offer. Met zijn magtigen geest

beheerscht hij de omstandigheden, maar beheerscht hij vooral de andere menschenrassen, die met hem op Amerika's uitgestrekt gebied verre van verwerpelijke krachten inspannen om welvaart te oogsten. De blanke man is het erkend hoofd der vier rassen die ge dagelijks in het verre Westen, elk op zijne eigenaardige wijze, rondom u ziet sloven en zwoegen. Geen van hen die het ook maar waagt hem dat meesterschap te ontwringen. Vooral bestaat dat de neger niet. Reeds van het warme Zuiden naar het Noorden te trekken, zou hij zijn dood achten. Alleen in die verschroeijende zonnehitte gevoelt hij zich behagelijk; en de bonte mengeling van kleuren en tinten die de weelderige natuur aldaar in zoo oneindige verscheidenheid vertoont, is bepaald onmisbaar voor zijn prachtlievend oog. Hij wil onderdanig zijn en werken, onderdrukt, ja zelfs mishandeld worden des noods, wanneer hij zich maar mag blijven koesteren in die heete zonnestralen en rusten onder dien reusachtigen bladerdos. De blanke man is zijn ideaal, zijn afgod. Hèm na te bootsen in manieren en in kleeding, in opschik vooral, of liever nog, hem daarin te overtreffen, zoodat hij dikwijls een menschelijke paauw gelijkt wiens hoogste genot is voortdurend te pronken, verder reikt zijne begeerte naauwelijks, behalve de bevrediging zijner vrij ruwe driften. Evenmin zal de vrouwelijke Chinees of Maleijer den blanke naar de kroon steken. Wanneer men hem maar stillen, huiselijken arbeid opdraagt, liefst het werk dat de dienstmaagd elders verrigt, en tevens geen acht slaat op zijne handelingen, zoodat hij, als in de schaduw weggedoken, veilig voort kan gaan met de inwilliging zijner nationale hartstogten en ongestoord maar heimelijk zoowel veelwijverij als kindermoord plegen, dan is hij tevreden. En nog veel minder - helaas! zal wel een ieder met mij uitroepen, - weêrstaat de roodhuid den blanken indringer. Wel zit hij bij zijn half uitgedoofd vuur in stilte te weeklagen over de herschepping zijner eeuwenheugende jagtvelden in plantingen van katoen, rijst en tabak; en wel roept hij zijne vaderen ten getuige, dat zulke eene daad om wraak en bloed schreeuwt, maar toch waagt hij het niet den blanke openlijk aan te vallen. Sluipend dringt hij al dieper door in bosch en in prairie en vlugt al verder voor den hem te magtigen man van vreemde kleur en vreemde gewoonten. Alleen wanneer hij zijne dierlijke appetijten niet langer vermag te beteugelen, waagt hij het de woningen van zijnen vijand te naderen, en wettigt dan maar al te dikwijls

door zijne ongebondenheid de bewering van den blanke, dat hij gelijk staat met het redelooze vee. Zoo zinkt hij gaandeweg tot al lager peil; en alleen in de afgelegen streken van den Missouri tot den Colorado kunt ge hem nog in zijn vorig karakter van beheerscher en gebieder over die wildernissen aanschouwen. Dáár leeft en vertoont hij zich nog in onverzwakte kracht en is er nog de schrik van geheel zijn omgeving. Maar naarmate de blanke man zijne palen al verder zet en nieuwe wegen opent om zijne verschillende plantingen met elkander te verbinden, wordt ook de erfelijke bezitter meer verjaagd, als mogt men zulk roofgedierte niet dulden in de nabijheid der vredige hoeve. Gouddorst en hebzucht dikwijls, verstikken in hunne worstelingen den ruwen zoon der wildernis.

En niet lang meer zal het duren, of de laatste roodhuid heeft uit de laatste hinderlaag het laatste verraderlijke schot gelost op de karavaan van immigranten, vreedzame menschen die te veel waren aan het banket op den vaderlijken grond, en die nu elders hun brood zoeken. Want hoe vredelievend de blanke man zijn moge bij ploeg of spade, den sluipmoordenaar duldt hij niet en jaagt hem op uit zijn schuilhoek als schuchter maar gevaarlijk wild.

Zoo was de blanke man immers tot voor weinige maanden toe nog de wettige heer, ja eigenaar van den armen neger, en de niet altijd even geduldige meester van den verwijfden Aziaat, terwijl hij den roodhuid alleen nog telde als een hinderpaal die uit den weg moest geruimd worden. Maar toch leven en woelen die vier rassen nog onder en met elkander voort op dat uitgestrekt gebied en oefenen er hunne krachten ten goede en ten kwade, hun zedeleer en hun godsdienst, de een ergerlijk en verfoeijelijk noemende wat de ander pligtmatig, ja heilig acht. En dat contrast, die strijd der rassen, deert het groote Amerika niet, integendeel, het gedijt er onder, omdat een van hen als van nature meester is over de anderen, krachtig door gestel en door lichamelijke voorregten, maar krachtig vooral door den geest die weet wat hij wil en die ook, wat meer zegt, vermag wat hij wil. Het intellect van den blanken man stelt hem hoog boven die anderen, omdat hij voor elke gedachte die hem bezielt, warmte gevoelt en enthousiasme bezit.

Maar wanneer ge de welkome gast zijt van die groote ontginners in het verre Westen, dan zal, behalve de verscheidenheid van ras die u omringt, nog eene andere eigenaardigheid van die streken u evenzeer bevreemden. Ik bedoel de weinige

vrouwen die ge rondom u zult zien, wat u steeds onaangenaam aandoet. Terwijl ge tot nu toe gewoon waart de vrouwelijke zorg en lieftalligheid bij menigte van zoogenaamd kleine maar in waarheid gewigtige diensten van het huiselijk leven te waarderen, zult ge die hier voortdurend moeten missen. De groteske negerkop of de gladde, geoliede kruin van den Maleijer zal u telkens half verschrikken, waar ge de vriendelijke trekken der huisvrouw of dienstmaagd hooptet te zien. Ge komt uit de rijkstbeschaafde wereld, waar de vrouw ook in aantal de meerderheid heeft, en in den beginne beweegt ge u moeijelijk in die nieuwe streken van Amerika, alwaar juist de omgekeerde verhouding bestaat. Want dat uitsluitend mannelijk personeel geeft er iets hards en onbuigzaams aan de geheele zamenleving. In niet meer dan acht Staten van Amerika toch staat de mannelijke en vrouwelijke bevolking nog maar met elkander gelijk, terwijl daarentegen in vier en vijftig van die Staten de mannen een oneindig grooter aantal uitmaken dan de vrouwen. Neem Californië tot een voorbeeld, alwaar ge tegen ééne vrouw drie mannen, of Nevada, waar ge acht, erger nog, Colorado, alwaar ge twintig mannen tegen ééne enkele vrouw zult vinden. Of, korter nog, weet dat in Amerika acht maal honderd duizend mannen ongehuwd leven, en dat waarlijk evenmin uit verkiezing als op grond van eenige religieuse gelofte. Geen wonder dus dat de groote steden van Amerika het van Parijs en Londen nog winnen in zedebederf. En evenmin moet het ons bevreemden dat de vrouw weigert het juk der dienstbaarheid op zich te nemen in een land, waar zij slechts te kiezen heeft om als meesteresse te troonen. Niet zij bewaarheidt het oude liedje dat de twintigjarige zingt: wie lijkt mij? en de dertigjarige: wien lijk ik? want reeds hare geringe getalsterkte maakt de laatste vraag voor haar onnoodig.

Maar jammer mag het genoemd worden, dat die begeerlijke toestand de Amerikaansche hoogmoediger en heerschzuchtiger maakt, dan volgens onze begrippen strookt met de vrouwelijke zachtmoedigheid en inschikkelijkheid. Zij gevoelt zich zoo zeer de aangebedene, de begeerde gezellinne van velen, dat zij nu ook meent zelve de wet te mogen stellen. De dochter van het nieuwe Amerika zal aan de dochteren van het oude Europa den weg wijzen, hoe tot hare regten te komen. Wie meer daartoe bij magte dan zij, de alom gevierde! De vrouw moet onafhankelijk zijn, heet het dáár. De emancipatie der vrouwen

moet verkondigd worden door de vrouwen zelve, van spreekgestoelte en uit dagblad. Vrijhandel, ook op het gebied van Amor, moet zij verwinnen. Te lang is zij de onderhoorige geweest, hoewel schijnbaar de gevierde, zoowel in het prachtige hôtel als in de rol van huismoeder in den stillen burgerkring, als Indiaansche in den wigwam of als nommer zoo of zooveel van den Mormon. Door haar huwelijk geeft zij aan den man de volle magt over haar naam, over haar fortuin, ja kan naauwelijks zonder zijne toestemming het genot van de bescherming der wetten inroepen, hoewel het uitdrukkelijk geschreven staat dat voor den regter allen gelijk zijn. Waartoe die overmagt van den een over den ander; waartoe die onderwerping der vrouw aan den man, terwijl de laatste immers de eerste afsmeekt zijne eenzaamheid te doen eindigen? Onduldbare toestand, te lang reeds bestendigd, beweert zij. De stugge nek van den onbuigzamen man moet gebogen worden. Stel uwe voorwaarden eer ge eene verbindtenis met hem sluit: gelijke regten of geen huwelijk. Is het antwoord weigerend, welnu, hij kwijne dan weg in een somber celibaat, met den vloek van een verlaten en eenzamen, onverzorgden ouden dag als zijne toekomst. Al zijn goud is onmagtig hem dat huiselijk geluk te geven wat hij zoo vurig begeert; hij leere dan regt en billijkheid betoonen aan zijne naasten en verzekere zich dat voorregt op die zelfs edele wijze. Niet langer zij de vrouw de speelbal der luimen van den overmoedigen echtgenoot, zij, die van de natuurgaven heeft ontvangen eer grooter nog dan die waarop hij zoo trotsch is. Waarom zou de vrouw niet even zelfstandig optreden in de zamenleving als hij, niet even goed hare stem doen hooren in 's lands vergaderzaal, haar fijner blik laten gaan over de belangen van het Vaderland, haar tact en hare edeler hoedanigheden, haar kiescher gevoel en zachter gemoed doen uitkomen op katheder en overal waar nu de man alleen verschijnt? Reeds is haar zorg onmisbaar aan het ziekbed als verpleegster; zou ook zij niet de meest bevoegde zijn om genezing aan te brengen naar de lessen der ervaring, meer nog dan naar die der wetenschap?

Onwillekeurig zal menigeen met mij geneigd zijn uit te roepen: voorwaar, niet zij die alzoo haar magt willen doen gelden, zijn de begeerde gezellinnen des levens. De lieftalligheid en verschoonende liefde welke naast de meerdere kracht en de sterkte van den man het huwelijk tot een harmonisch geheel moeten

vormen, zoekt ge te vergeefs bij die profetessen eener gewaande vrijheid. Waar men niet voorzien wil in elkanders behoeften, daar is geene verbindtenis denkbaar; waar man en vrouw beide als het hoofd des gezins in de wereld optreden, daar bestaat geen huwelijksleven meer. Zorg voor de kinderen, zorg voor de huishouding, houdt daar op mogelijk te zijn. Liever geen huwelijk dan zulk een zamen wonen van twee geheel gelijkwerkende, ja alligt strijdende magten. Alle reden voor eene vereeniging vervalt daar. Ieder blijve dan liever volkomen zelfstandig, hoe onvolkomen ook beider bestemming vervuld worde.

Ons hindert dan ook die scherpe opvatting der Amerikaansche van hare regten; en de sympathie die wij alligt voor het denkbeeld mogen hebben, verdwijnt bijna geheel door de wijze waarop zij het wil verwerkelijken en handhaven. Hoor Betsy Cowles, Lucy Stone of Lucretia Mott, als zij op heftige wijze verklaren dat de vrouw gelijk staat met den man, van zijne gemakkelijker kleeding aan tot zijn privilegie toe van zitting in raads- en regtzaal, zoodat Elisabeth Stanton dan ook candidate is voor de Staten van Nieuw-York en Olympia Brown gewijd is als geestelijke, terwijl Harriet Noyes en Mary Walker al vrijelijk rondstappen in lange pantalons, zelfs een Bloomers costuum als nog te vrouwelijk veroordeelende. Geen onderscheid meer tusschen de seksen bij stembus of huwelijks contract, op school en in bedrijf; volledige emancipatie der vrouwen en uitroeijing van alle mannelijke tirannij, dat was dan ook de leuze die algemeen gehuldigd werd door het eerste vrouwencongres, te Worcester gehouden. En welke uitnemende blijken gaven zij daar van hare wegslepende gaven van welsprekendheid, vooral toen het toilet in discussie kwam! De kleeding van den man heeft een karakter, heette het; ze duidt zijn beroep aan. Effen en stemmig, ja statig is het lange gewaad van den deftigen prediker en ernstigen regter, gesloten de uniform van den als tot machine gedrilden militair, los het pakje van den even vluggen als roekeloozen zeeman. Zie hen waar ge wilt, en ge weet aan hun uiterlijk wat ze zijn. En zal men nu evenzeer aan de kleeding der vrouwen kunnen zien dat zij onmagtig zijn tot wakkere deelneming in de bedrijvige wereld, omdat men haar in lange rokken steekt, inbakert als pasgeboren kinderen, waardoor haar alle vrijheid van beweging ontnomen wordt? Meen niet dat de vrouwelijke bevalligheid onder een veranderd kostuum lijden zal. Of is Helene Marie Weber,

de flinke boerin, de begaafde schrijfster, niet een toonbeeld van gratie in haar soiréekostuum: fijne blaauwe rok met vergulde knoopen, cachemiren vest, rijk gestikt en met drie dubbele rijen gouden knoopjes bezet, en ruime pantalon? Waarlijk, de Parijsche kleerenmaker, want aan geen ander vertrouwt zij die taak, heeft alle eer van zijn werk! Neen, de vrouw is uitnemend bevoegd om even ijverig in 's werelds bedrijvigheid te deelen als de man; men kenne haar dan ook gelijke regten toe. En men beschouwe dien eisch als eene ernstige zaak waarvan men zich zoo maar niet met eene aardigheid kan afmaken, even als de Engelsche geestelijke die, op het bezwaar zijner vrouwelijke hoorders dat de uitsluitende term ‘zeer geliefde broeders’ haar als ignoreerde, het snaaksche antwoord gaf: ‘maar de broeders sluiten immers de zusters in.... hunne armen.’

Neen, zegt Eliza Farnham, geen ijdel woordenspel langer, maar eindelijk handeling. Regt voor de vrouw door feiten, geene uitvlugten meer en holle phrasen. De arme had lang de miskenning harer sekse bitter gevoeld, was gehuwd, alleen om de volle maat van dat onregt volkomen te leeren kennen; was moeder geworden, weduwe eindelijk; had ten slotte hare kinderen naast haren echtgenoot ten aarde gebragt; armoede en gebrek geleden, en rondgewandeld van stad tot stad, en toen zij eindelijk alle phasen van het vrouwelijk leven, in lief en leed, had doorloopen, toen, maar toen ook eerst was zij openlijk opgetreden voor de regten der vrouw, regten wier gemis een lang en smartelijk leven haar had leeren waarderen. Maar al de bitterheid van het doorgestane leed, geweten aan andere oorzaken dan de ware, uitte zich nu in eene teugellooze overdrijving. Het besef van de meerderheid der vrouw boven den man, had al van de jeugd af bij haar gewoeld en was langzaam gerijpt en krachtiger geworden. De man is ruw, aardsch, dierlijk, dàt stond nu bij haar vast; de vrouw fijn, verheven, engelachtig. Hij is de gelijke van de dieren, heer der aarde; zij den engelen gelijk, bode van den hemel. De man staat in dezelfde verhouding tot den chimpansee, als de vrouw tot den man. Daarom is de man ook lichamelijk krachtig bewerktuigd voor den arbeid, de vrouw geestelijk voor liefde; hij werkt met hand en voet, zij met geest en hart. Het rijk der doffe wetenschap, langzaam, ja kruipend, waarin de man troonde, is uit, en het rijk der geestelijke wereld geopend door het snel, profetisch oog der vrouw. Of is niet zelfs het organismus der vrouw, als vruchtbare moeder en voedster harer

kinderen, volledіger dan dat van den man; en is niet hare meerdere fijnheid van gelaat en gestalte, van gevoel en van stem, verre verheven boven zijne ruwe kracht en zijn forscher uiterlijk? Reeds in het paradijs moest de man van de vrouw het onderscheid leeren tusschen goed en kwaad, welke erkentenis in zijne dierlijke natuur niet gelegd was; zij heeft hem dus vrij gemaakt van het bestiale leven waartoe hij door zijn aanleg was gedoemd. Niet Adam was de sterke, maar Eva, die den man aan de aarde gekluisterd vond in ketenen, welke alleen door hare geestelijke kracht verbroken konden worden. Zij hief den man op, en leerde hem de zonde kennen. Eere daarvoor toegebragt aan de vrouw, want uitnemender dienst kon het menschdom niet erlangen.

Betreur de overdrijving, lach er om zoo ge wilt, maar wanneer ge u de moeite wilt geven billijk te zijn, dan zult ge moeten erkennen dat de grond der beweging niet zoo ganschelijk ongerijmd is. De wetten van alle landen getuigen te dezen opzigte meer voor de wereldwijsheid der ontwerpers, dan voor hunne zucht om boven alles regtvaardig te zijn. Alle rangen en standen der maatschappij, in alle landen, hebben gedurende de laatste jaren meer in vrijheid gewonnen; de mensch is onafhankelijker geworden van zijn meerdere, zelfstandiger tegenover zijn meester; alleen de vrouw heeft in dat voorregt niet gedeeld. Zoodra zij aan hare bestemming voldoet en echtgenoote wordt, ontneemt men haar oogenblikkelijk haren naam; voor altijd gaat die verloren. Met dien dag verliest zij de vrije beschikking over haar goed, ja kan naauwelijks meer eigenmagtig handelen of zelfs opkomen voor hare regten. Is zij ongehuwd, en, hoe beschaafd en ontwikkeld ook, toch onbemiddeld, dan is de gelegenheid voor haar, om in eigen onderhoud te voorzien, beperkt tot eene slaafsche opvolging der niet altijd even billijke eischen eener evenmin altijd even inschikkelijke huismoeder of der luimen van vaak bedorven kinderen. Onlijdelijk juk dikwijls. Toch zou menige vrije betrekking in de maatschappij haar uitnemend voegen, maar ook daar moet zij wijken voor den man. Want de weinige energie die deze in ons beschaafd Europa ontwikkelt, doet hem hunkeren zelfs naar de vervulling van vele zoo gemakkelijke ja vrouwelijke ambten, die weinig overeenkomen met zijn krachtiger gestel en flinker geest. Vele vrouwen weten gelukkig aan dien druk te ontkomen. Menige begaafde kunstenares bewijst door de uit-

nemende hantering van pen of penseel, op het open gebied van kunst en letteren, dat zij even onafhankelijk is als rijkbegaafd van geest. Wie die het niet toejuicht! En dat te meer, omdat men zal moeten erkennen dat er weinig uitzigt voor haar bestaat door onstuimig drijven te erlangen wat niet uit overtuiging verleend wordt.

Gelukkig maar dat de meerderheid der Amerikaansche vrouwen niet in de overdrijving dier rigting deelt, al is dan ook haar gevoel van zelfstandigheid krachtiger dan elders. Maar dat verschil treft u daar overal, in de stad zoowel als op het land. Wanneer ge in de pachthoeve van den Amerikaan welkom geheeten wordt door de vrouw des huizes, dan zult ge eene geheele andere persoonlijkheid voor u zien dan ge in het moederland gewoon zijt. De eenvoudige boerin moet ge daar niet verwachten, meer de dame van opvoeding, die enkel het beheer over de dienstbaren voert, niet ook zelve den arbeid in kelder en schuur verrigt. Maar als gastvrouw is zij uitnemend, onuitputtelijk in hare zorgen voor sierlijkheid en gemak, voor reinheid en zelfs voor bevalligheid van huis en bloementuin en moezerij. De fijne witte hand en keurige kleeding bewijzen dadelijk, dat zij bestuur en arbeid zeer goed weet te onderscheiden. Alleen dat werk wat haar als vrouw bepaald toekomt, neemt zij op als hare taak; en het blinkend koper lacht u vriendelijk van rondom toe, omdat de zorgende hand der huisvrouw daarin als weerkaatst. Haar huis is de begeerde vergaderplaats van de geheele omgeving, en 't is onder haar oog dat menige nieuwe band wordt gelegd die knelt noch drukt.

Zoek ook in Amerika niet die zachtheid en lieftalligheid der vrouw, welke ge in Europa juist als het edelste harer voortreffelijkheden roemt; verwacht dáár meer onafhankelijkheid van geest, zigtbaar ook in uiterlijk en manieren, duidelijk in gesprek en toon. Bewonder er daarentegen de vrijheid en de gemakkelijkheid waarmede zij zich overal beweegt, in de wereld zoowel als in haar huis, geene andere slavenketenen duldende dan die van de oppermagtige Parijsche modiste. Maar daaraan onderwerpt zij zich ook geheel. Haar kostbaar toilet schittert u al uit de verte tegen, en onwillekeurig duizelt gij van de meest oppervlakkige schatting in dollars. Waar echter is het geld ook oppermagtiger dan in dat nieuwe land? De geheele maatschappij kent er alleen werkende leden. De petroleumkoning van Amerika is weldra de merchantprince, de Cotton-

lord van Engeland, met dit onderscheid alleen, dat de eerste al spoedig ook de evenknie is van den meest aanzienlijke des lands, terwijl de laatste maar oogluikend geduld wordt in de toongevende kringen van zijne woonplaats. Maar in Amerika kent men alleen mannen die arbeiden, die in bedrijvigheid roemen, die even trotsch zijn op hunne groote ondernemingen en de winsten daardoor verkregen, als de Engelsche adelijke op zijne geboorte en staatkundige voorregten. In eene maatschappij van enkel bankiers en kooplui, van reeders en industriëlen, is natuurlijk alle denkbeeld zelfs aan eigenlijke aristocratie onmogelijk, terwijl daarentegen de Engelsche groote, de constitutioneel bevoorregte, uit de hoogte neerziet op de mannen die bekend zijn op handelsbeurs en kantoor, hoe groot en magtig en rijk en wereldgeacht zij ook mogen wezen. Alleen wanneer zij afscheid nemen van de werkplaats, neemt hij hen op in zijnen kring, hoewel hij er toch altijd op uit is partij te trekken van hunne onmiskenbare bekwaamheden als financiërs, in Parlement en Ministerie zelfs. Wie een goed denkbeeld wil verkrijgen vande hoog hartigheid van den Engelschen adelijke, vooral van zijn neerzien op al wat werkt in City of Cottonmill, hij neme Grantley Berkeley's Recollections ter hand, en in menigerlei opzigt zal hij zich verkneukelen in die, voor onze burgerlijke maatschappij werkelijk vreemde wereld van Engelsche grandees. Hepworth Dixon, schoon zelf geen adelijke, maar die even als ieder echte John Bull evenmin Burke's Peerage in de woonkamer zou willen missen als zijn huisbijbel, levende en roemende in den adel zijns lands, waarvan hij de toch niet altijd even nobele familiegeschiedenis naauwkeurig kent, heeft dan ook dadelijk een scherp oog voor het verschil dat hij tusschen de hooge wereld van zijn oude en dit nieuwe land ontdekt. Ja duidelijk ziet hij daar zelfs het contrast tusschen de kinderen van den toch altijd beter geboren Engelschman, al telt die ook reeds geslachten in deze nieuwe wereld, en van den echten Amerikaan. Bloed liegt niet, is zijne leuze. Wanneer ge in theater of concert, op bal of wandelplaats, die echte *lady like* verschijning ziet, dat fijne gelaat, die zuivere lijnen, die fiere houding, wees dan verzekerd dat ge eene loot voor u hebt van den hier uit Engeland overgeplanten stam. En die zult ge toch een edeler figuur noemen dan de zoo vrijelijk optredende Amerikaansche, wier geheel uiterlijk, gang en manieren, houding en toon, van eene onafhankelijkheid getuigt, die onder

geenerlei verpligtingen ligt van een vroeger geslacht, maar die alleen op geld, de vrucht van eigen arbeid, steunt. En hij vraagt u of ge ergens juister dan hier de waarheid van het gezegde gevoelt, dat de type der vrouw de victorie is van de natuur, maar de type der dame de victorie van de kunst.

Intusschen vermag blijkbaar de Amerikaan - en waarom dan ook niet de Amerikaansche? - meer tot stand te brengen, dan ons mogelijk schijnt. Het avontuurlijke leven dat hij leidt door de ontginning en kolonisatie van zijn eigen land, heeft ook aan zijn geest iets avontuurlijks bijgezet. Geenerlei denkbeeld verbaast hem door het vreemde, noch twijfelt hij aan de uitvoerbaarheid van eenig plan. Hij is te zeer gewoon om de stoutste wenschen, vooral waar het een meesterschap over de natuur geldt, te zien gelukken, enkel omdat de bezielende overtuiging der mogelijkheid van welslagen hoofd en hand bestuurt, dan dat tot de voor ons meest zonderlinge denkbeelden toe, iets vreemds voor hem zouden hebben. Alleen op zijn bodem is een Saltlakecity mogelijk; alleen in dat nieuwe land kan een Mount-Lebanon u herbergen. Terwijl ge bij den Mormon de vrouw eene rol ziet vervullen, nederiger, ja slaafscher dan ge van eene Angel-Saksische van afkomst ooit zoudt verwacht hebben, en ge in New-York eene Eliza Farnham woedende hoort uitvaren tegen de tirannij der mannen en de volledige emancipatie der vrouwen niet vragen maar vorderen en eischen zelfs, ziet ge weer in het liefelijke dorp van Mount-Lebanon man en vrouw naast en met elkander voortleven als waren beide engelen, die alleen in den geest eenige gemeenschap kunnen hebben.

Mount-Lebanon is in ons land niet zoo bekend, dat de naam ons ook dadelijk het karakter der bewoners voor den geest brengt; toch verdient het meer dan eenvoudig genoemd te worden. De Shakers, zoo als de Amerikaan hen spottend noemt, maar eigenlijk het genootschap der ‘Geloovigen in de tweede verschijning van Christus’ hebben dat dorp gesticht. Vraagt ge wat hun eigenlijk kenmerk is, dan valt het antwoord niet moeijelijk. Zij beschouwen zich zelve als een priesterlijk geslacht, en wijken vooral daarin af van de andere menschen, dat zij het huwelijk eene zonde achten. Maar de volgelingen van Moeder Anna hebben regt op eene breedere schets dan deze enkele phrase alleen, te meer, daar zij aan deze zijde van

den Oceaan enkel bij naam bekend zijn, hoewel zij van Oud Engeland zijn uitgegaan. Ook zij danken alweer aan vervolging hun ontstaan.

Ruim honderd jaar geleden trad in Engeland de vrouw van den armen kleerenmaker Wardlaw op met de bewering, dat alle magt in hemel en op aarde in hare handen gegeven was, zoodat zij geloovigen wijdde, de zonden vergaf en voortdurend in gemeenschap stond met den Heiligen Geest. Maar weldra zou eene nog grooter heilige haar glans verdooven. Anna Lee, de vrouw van een armen smid, een verwilderd en hartstogtelijk wezen, had het ongeluk achtereenvolgens de vier kinderen die zij ter wereld bragt te verliezen en geraakte door hare droefheid in zulk een staat van overspanning, dat zij een walg kreeg van elken vrouwelijken of moederlijken pligt. In hare opgewondenheid sloot zij zich bij Jane Wardlaw aan en was weldra op markt en plein het orakel der menigte. In de gevangenis gebragt om de onrust die zij overal veroorzaakte, verscheen Christus daar voor haar in een helder licht en vereenigde zich met haar naar ligchaam en geest. Nu was zij de bruid van het Lam, in de Openbaring genoemd, en de beloofde tweede verschijning van Christus had plaats gevonden. Maar toen hare omgeving alleen spot en hoon voor hare beweringen over had, kwam eene tweede openbaring, dat zij het beloofde land moest gaan zoeken, haar uitnemend te stade. Weldra werd de reis naar Amerika aanvaard; maar wie haar vergezelde moest eerst afstand doen van alle maatschappelijke banden en zijn huwelijk evenzeer verbreken als zij alle gemeenschap met haren echtgenoot afbrak. Immers hoe kon het bestaanbaar zijn met hunne heilige roeping, het geslacht te vermeerderen van hen, die geboren waren en sterven zouden in zonde en verdoemenis! De arme smid kon echter de volle juistheid dezer bewering niet bevatten, maar hij wist zich, als echte praktikus, al spoedig voor het verlies zijner zoo hoog verhevene echtvriendin te troosten door dadelijk bij zijne aankomst te New-York eene andere, meer huiselijke en eenvoudige levensgezellin in hare plaats te nemen. Anna echter trok met hare volgelingen verder, en eerst in de diepe bosschen achter Albany vond zij eene rustige schuilplaats. Weldra was aldaar het gewone blokhuis opgerigt en de grond in een voldoenden staat van bebouwing gebragt, om in de aardsche behoeften der heiligen te voorzien; en zoo was Watervliet, de bekende eerste kolonie der Shakers, geves-

tigd. Een godsdienstig revival, toevallig in die buurt gehouden, vermeerderde het aantal der geloovigen aanzienlijk. En toen de regering de profetes en hare voornaamste medestanders in de gevangenis wierp, omdat de bevolking, die juist in den onafhankelijkheidsoorlog met Engeland gewikkeld was, in de Engelsche kolonisten spionnen zag, ging er alom in den lande zulk een geroep uit van de verstootene bruid des Heeren, dat Anna na hare bevrijding rondreisde als een mirakel van heiligheid en menigeen overreedde haar te volgen. Na eindelooze togten, heinde en verre, stierf de vrouw in het jaar 1784, of liever, zij werd door de overmaat van licht die haar omgaf, onzigtbaar voor het vleeschelijk oog, terwijl haar lijk in een vergelegen akker werd gebragt, opdat de ploegschaar het te eeniger tijd zou vermengen met de aarde waaruit het was zaamgesteld. Want de Shaker is reeds van de-dooden opgestaan door zijne bekeering, zijne wedergeboorte, zoodat hij niet meer sterven kan. Hij blijft in geestelijke gemeenschap leven met de zijnen, en de dood is voor hem geen ander verschijnsel dan een bloot lichamelijk, het niet meer aanschouwen van den afgestorvene in vleesch en bloed.

Mount-Lebanon is eene der koloniën van deze zonderlinge sekte, een allerliefst dorpje, digt bij eene der meest gezochte badplaatsen aan den Hudson gelegen. De keurigste bloemen en vruchtboomen maken dit reeds door de pittoreske streek zoo aanvallig plekje tot een waar paradijs. En wanneer ge de wereld zoudt wenschen te ontvlugten, om van de zorgen en beproevingen des levens in stille afzondering uit te rusten, dan waarlijk zoudt ge moeijelijker een begeerlijker wijkplaats kunnen kiezen dan deze. Die ernstige mannen in hunne lange, wijde, bijna Oostersche kleeding en die bevallige maar stemmige zusters, met keurige mutsjes op, witte doeken over schouder en borst geknoopt, terwijl een lange effen rok tot aan de voeten reikt, altijd werkzaam, altijd bezig, want ieder Shaker moet een bepaald beroep oefenen, maar stil en kalm, zonder het minste gedruisch te maken, geven iets ongemeen rustigs aan dit dorp. Toch is het denkbeeld meer dan vreemd, ja onaangenaam zelfs, dat die flinke mannen en die waarlijk bekoorlijke vrouwen het hart gesloten hebben voor al wat wij wereldlingen liefde noemen, en enkel in den geest elkander liefhebben. Zij leven eigenlijk als monnikken en nonnen, die echter het sombere kloostergebouw en de eenzame cel hebben verworpen, vrij en vrolijk tierende in

de prachtigste natuur. Gezamenlijk etende en drinkende en wonende onder een dak, heeft toch ieder eene afzonderlijke kamer. Der wereld zijn zij afgestorven, en hoewel vele vroeger gehuwden in de gemeenschap zijn opgenomen, beschouwen zij die wereldlijke banden nu als verbroken. Want dat gevoel van liefde en genegenheid hebben zij alleen in geestelijken zin, en dan zoowel voor de levenden als de naar onze opvatting gestorvenen. Sedert de tweede verschijning van Christus in het vleesch, is de oude wet van de aarde te bevolken, opgeheven; de gemeenschap tusschen hemel en aarde is volkomen hersteld nu Adams zonde is geboet. En de engelen en de geesten leven in volle en vrije gemeenschap met hen, voor wie dat nieuwe licht is opgegaan. Hun leven is dan ook geen wereldsch maar een hemelsch leven, waarin niet meer ten huwelijk gegeven wordt en waarin de dood is te niet gedaan. Zij beschouwen zich daarom evenmin Amerikanen als staatsburgers, en oefenen geenerlei politieke regten, maar leven voortdurend in een geestenwereld. Wie tot hen komt, moet zich eerst geheel vrij maken van alle wereldsche ambten en betrekkingen en verpligtingen, en al wat hij bezit aan de gemeenschap offeren. Blijkt het later door zijn proeftijd dat de ontzegging te groot was voor zijne kracht, dan staat het hem vrij de gemeenschap te verlaten niet alleen met alles wat hij daarin heeft gestort, maar ook zelfs met datgene wat hem als aandeel in de opbrengst van den algemeenen arbeid toekomt. Zoo leiden zij een godsdienstig communistisch leven, matig en ingetogen, noch wijn drinkende noch tabak rookende, zich even als de Joden alle onrein vleesch ontzeggende, en toch opgeruimd en blijmoedig van geest en gezond van lichaam. Van alle andere geneesmiddelen dan frissche lucht en onthouding hebben zij zelfs een afkeer; en zij lachen om de stedelingen die er menschen op nahouden welke angstvallig opletten of deze of gene zich ook door onmatigheid eene ziekte heeft berokkend, om dien ongelukkige dan nog ongelukkiger te maken door hem oogenblikkelijk half te vergiftigen.

Meen echter niet dat zij hunne gevoelens voor de geheele maatschappij geschikt achten. Integendeel, de wereld is daar nog niet rijp voor. Alleen zij, de priesters, de uitverkorenen, voor wie het nieuwe licht is opgegaan, zijn vatbaar voor dat heil. Het menschdom is verdeeld in apostelen van geboorte en wedergeboorte. Zoolang de eerste in hunne zonde leven, zal de aarde nooit onbevolkt zijn, maar zij, de weder-

geborenen, hebben den dood gesmaakt en zijn opgestaan om als priesters te arbeiden.

Maar eene sekte die het celibaat tot grondslag heeft, moet gedurig nieuwe geloovigen tot zich trekken, zal ze niet spoedig uitsterven. En hoewel de kloosters van Europa in dezelfde moeijelijkheid verkeeren, kan men nog eer van den Zuidelijken Europeër dan van den echten Yankee de vrijwillige ontzegging van wereldsche genoegens verwachten. Daarenboven tellen de achttien koloniën der Shakers een vrij wat grootere bevolking dan alle kloosters. Behalve degenen echter die uit eigen beweging naar Watervliet trekken, even als de Italiaan of de Spanjaard naar zijn klooster, is de revival de bron der nieuwe volgelingen. Ieder revival noemt de Shaker een geestelijke Cyclus, het begin van een nieuw tijdperk, de geboorte van een nieuwe stichting. Zonder revival, geen Shaker kolonie.

Zonderlinger, ja opmerkelijker schouwspel is wel niet denkbaar voor den Europeaan, dan zulk een revival in de woeste bosschen van Amerika. Ge verwacht een aantal geloovigen te zullen zien, diep in den gebede verzonken of luide geestelijke liederen aanheffende, en ge hebt daarentegen een tafereel voor u dat eer aan een kermis of aan de Epsom Races doet denken. Want te vergeefs zoekt ge naar eenig geestelijk karakter van de bijeenkomst. Reeds van verre wordt de plegtige stilte die in het sombere woud heerscht, afgebroken door een verward gedruisch van stemmen, het hinneken van paarden en het loeijen van rundvee. Naderbij gekomen ziet ge een aantal tenten opgeslagen, door overdekte wagens afgewisseld, terwijl geheele kudden van allerlei gedierte rustig in de nabijheid grazen. Eene menigte mannen en vrouwen zijn òf bezig met hun maal te bereiden òf liggen in het gras te praten, te rooken, te spelen, te zingen, terwijl ge ginds een revivalist ziet staan op den afgehouwen tronk van een boom, meer gillende en schreeuwende dan wel sprekende tot eene groote schaar van geloovigen die hem omringt. Gedurig barst een uit hun midden in luid gehuil en gekerm uit, slaat zich wanhopend op de borst of kruipt stuiptrekkende over den grond, terwijl weder anderen met handen en voeten slaan en als bezetenen rondwaren. Raauwe kreten van vertwijfeling en verwarde woorden van glorie, Halelujah, verdoemenis en wat niet al hoort ge van alle kanten weergalmen, of ziet eensklaps vrouwen in het midden der aandachtige hoorders vliegen en ter aarde vallen, gillend

hare zonden bekennende, doodsbleek van gelaat, met verwilderde oogen en het schuim op den mond. De groote vuren die overal lustig branden, werpen over die groepen een fantastisch schijnsel, en kleuren nu eens den door dit alles geen oogenblik versaagden spreker met een helder licht, om hem dan weer als in een akelig donker te doen verdwijnen en de als bezetenen rondwarende hoorders op den voorgrond te doen treden. Alle hartstogten van den mensch zijn hier als losgelaten; en de kreet van zelfvervloeking en verwensching, als boete van den berouwhebbenden zondaar, is naauwelijks geslaakt, of dezelfde geloovige geeft zich over aan de meest toomelooze bevrediging zijner dierlijke driften. Twisten, die oogenblikkelijk het blinkend mes uit de scheede doen flikkeren, volgen gedurig; en de verstandige mensch toont eerst dàn weer tot bezinning te komen, zoodra hij paard en wagen aanspant om de terugreis te aanvaarden. Weldra is de diepe stilte in het bosch teruggekeerd, maar niet alzoo in de gemoederen der geloovigen. Velen achten door die revival nu bekeerd te zijn van de ongeregtigheden dezer wereld en nieuwe menschen te zijn geworden; zij hebben zich dan ook aan nieuwe menschen aangesloten; maar ook overgroot is het aantal van hen die levenslang de gevolgen blijven betreuren van eene bijeenkomst, waarin alleen de hartstogt stem heeft.

Niet anders eigenlijk is het schouwspel dat de bijeenkomsten der Spiritisten aanbieden, wanneer in het geld- en wereld-aanbiddende New-York, bij het openen der talrijke vergadering, door Joslin een welkomstgroet wordt gebragt aan de dooden die in de zaal als geesten aanwezig zijn, en Mrs. Hutchinson vraagt of een van de aanwezigen ook naar de hel gaat, daar zij hem dan wenscht te vergezellen, ten einde God in zijn arbeid tot bekeering te helpen. Wij kennen echter hun leven met afgestorvenen en geesten, hunne genezingen door de oplegging van handen, hun stelsel van opvoeding door het slaan met handen en voeten, hunne verfoeijing van alle wetten en alle kerken, hunne vergoding van den arbeid en hunne zuiver communistische beginselen. Maar juist omdat wij die alle kennen moeten wij ons te meer verwonderen, dat voortdurend mannen van kennis en bekwaamheid toetreden tot eene sekte, die immers volgens onze begrippen wel al het bestaande wenscht omver te werpen, maar die onmagtig is daarvoor iets anders op te bouwen dan een waren chaos. En hoe kan, moeten wij vragen, hunne stad,

Poughkeepsie aan den Hudson, nog blijven bestaan, en, voor den oppervlakkigen beschouwer althans, een waarlijk geregeld en ordelijk geheel vertoonen? Zonderling land, vol van onbegrijpelijke uitersten!

Zonderling waarlijk. Want naauwelijks hebben wij de volgelingen der eene sekte ontmoet, en met verbazing de vreemde conclusiën gehoord waartoe zij door overspannen zenuwen gekomen zijn, of alle indruk daarvan wordt oogenblikkelijk uitgewischt door eene weer geheel andere leer die wij hooren prediken. Enkelen mogen de vrouwelijke zieners kennen, de volgelingen van Elizabeth Denton, mij, en zeker velen met mij, was dat geluk nog niet beschoren. Toch vordert de hoffelijkheid reeds dat wij eene sekte niet vergeten die zaamgesteld is uit deftige vrouwen, tot de beste kringen van het zoo beschaafde Boston behoorende, al is dan ook hare leer niet bepaald vleijend voor het sterkere geslacht. Want zij beweren dat de mannen vroeger aan de apen gelijk waren, en dat reeds toen de vrouwen boven hen stonden, ook minder harig zijnde en meer regt opgaande van gestalte. Geen wonder dan ook dat zij de mannen, als te gemeen, te hard en te stomp, ongeschikt achten om te deelen in de hooge vlugt die de vrouwelijke zieners nemen. Alleen om de jonge sekte volgelingen en veel geld te bezorgen, kunnen de mannen nog van eenige dienst zijn. De rol van den man is hier beneden uitgespeeld, meenen zij, en de beurt is nu eindelijk aan de vrouw. Zoodra ge echter den oorsprong der nieuwe sekte leert kennen, zult ge moeten toegeven dat ze ook in waarheid alleen voor zeer ontwikkelde vrouwen geschikt is. Verbeeld u dat doctor Buchanan van Cincinnati in zijne praktijk bespeurde, dat zuiveringspillen ook dan de meest gewenschte uitwerking hadden, wanneer de patient ze eenvoudig in de hand hield in plaats van ze in te nemen. Bij niet alle patienten intusschen vertoonde zich dat verschijnsel, maar alleen bij zeer gevoelige jonge dames. Nu was de onderstelling toch volkomen gewettigd, dat door zulk eene kracht van verbeelding hooger doel bereikt kon worden dan een ligchamelijk zuiveringsproces alleen. En aldra bleek het ook dat de fijngevoelige Anna Cridge, de ongehuwde zuster van den begaafden geologist Denton te Boston, eenvoudig door het leggen van een verzegelden brief op de slapen van haar hoofd, duidelijk den haar geheel onbekenden schrijver van den brief niet alleen naauwkeurig naar zijn uiterlijk kon aanduiden, maar

zelfs de plaats waar hij dien geschreven had. Niet met hare oogen maar met hare hersenen zag zij dat alles. Dadelijk begreep haar broeder dat die beeldtenis van een schrijvenden man een zonnebeeld moest zijn, op het papier geworpen als op een lens. Hij zelf kon er niets van zien, maar hij was ook een man, bot en stomp dus, zonder eenige verbeeldingskracht. Het werd voor hem nu duidelijk dat de natuur gewoon was voortdurend hare beelden te vermenigvuldigen, dat iedere oppervlakte zulke beelden ontving en enkele personen die ook konden behouden, mits zieners zijnde, en dat de zoodanigen dan ook de diepste geheimen der natuur zouden kunnen lezen. Blijkbaar waren de afspiegelingen van voorwerpen door het licht, op welke oppervlakte dan ook, niet voorbijgaand, maar drongen er in, en nu had men alleen iemand noodig die de verdwijnende lijn kon opvangen en behouden. En dat vermogt zijne Anna! Geene geheimen dus meer van de vorming der aarde, van het diepste der zeeën, van de uiterlijke gedaante der steden en menschen van vroegere dagen. Een stuk rots, een steen uit de zee, een brok van eene oude kerk, waren voor den ziener voldoende om u alles mede te deelen wat daarop al weerkaatst was. Wie schetst dan ook Dentons geluk over zulk eene kostbare ontdekking. Eene nieuwe wetenschap, die hij psychometrie noemde, - de wetenschap van de ziel aller dingen, - was nu aan de wereld geschonken.

Maar Anna's rijk zou niet van langen duur zijn. Spoedig toch verdroot het aan de vrouw van haren broeder te blijven sloven en zwoegen in kinderkamer en keuken en kelder, terwijl hare schoonzuster geheele dagen met haren echtgenoot op zijne studeerkamer zou doorbrengen, hem verkwikkende met de werking van haar fijngevoelig gestel. Ook zij was immers eene vrouw, zoo goed als Anna, ook haar was dus die zeldzame gaaf ongetwijfeld verleend. En werkelijk bewezen de proeven die zij nam onmiddellijk, dat zij niet alleen even begaafd was als hare schoonzuster, maar dat haar magt zelfs nog veel verder reikte. Schelpen en steenen en stukken leem werden haar op de slapen gelegd, en dadelijk zag zij de insecten die er in woelden of verklaarde de plaatsen vanwaar ze genomen waren. Verrassende uitkomst! Zoo schreef dus de natuur alles op de omringende voorwerpen; geen kamer die ge binnentradt of uw portret bleef achter; geen straatsteen dien ge opnaamt of het beeld des voorbijgangers was er in te zien, alleen echter door haar die daarvoor het zienend oog bezat. Jammer maar voor

ons mannen dat wij van die gaaf verstoken bleven. Wie weet echter wat nog over ons beschoren is, zoodra deze fonkelnieuwe wetenschap eens meer tot rijpheid komt.

Alle die vreemde verschijnselen welke wij in Amerika op het godsdienstig terrein aanschouwen en die er dadelijk zulk een gewigt en zulk een omvang verkrijgen dat ze tot het ontstaan der meest zonderlinge sekten aanleiding geven, ze hebben eene en dezelfde oorzaak: de verhouding van den man tot de vrouw. Aan de polygamie dankt de Mormon voornamelijk de vermeerdering zijner volgelingen; in het celibaat vindt de Shaker zijne kracht: door de beperking der regten van de vrouwen predikt Eliza Farnham voor geopende ooren; zonder pantagamy zou geen Perfectionist of Bijbelsche communist of wel Bijbelsch volk, zoo als zij zich zelf noemen, langer den dwang van Oneidakreek dulden. Welk verschil ook onderling tusschen hen besta, in de hoofdzaak komen zij toch alle daarin overeen, dat zij eene andere verhouding dan de bestaande verlangen van man tot vrouw of van vrouw tot man. Zoo gansch en al geestelijk zijn die nieuwe sekten dus niet. Want ook de kastijding des ligchaams zal men toch wel een zinnelijk verschijnsel noemen! Ga de leer na van die uitnemende boven alle uitnemenden, zoo als men toch hen wel zal moeten noemen die zich met den weidschen naam van Perfectionisten tooijen, en ge zult de Bijbelvrienden de grofste aanbidders heeten van het vleesch. Want broeder Frederick van de Shakers had geen ongelijk toen hij hen noemde als eene sekte die ongetwijfeld een verbazenden toeloop zou hebben, omdat ze de begeerten van vele mannen zoowel als vrouwen volkomen bevredigde onder den vorm van godsdienstige pligten. Vrijheid in de liefde, noemde hij niet onaardig hun shibboleth. Begeerljke leuze in de ooren van den New-Yorker. Maar men oordeele zelf.

Wij, dogmatisch te noemen Perfectionisten en maatschappelijk Bijbelsche Communisten, wij hebben de waarheid gevonden, en, in afwijking van de andere bewoners datgene in praktijk gebragt, waarover deze nog steeds praten. Onze theorie van het huisgezin is gegrond op de leer van het Nieuwe Testament en in navolging vooral van Paulus. Wij hebben het Godsbestuur op aarde hersteld, de beide seksen op gelijken voet gebragt, het huwelijk, bedrog, en eigendom, diefstal genoemd, alle menschelijke wetten afgeschaft, alle verhouding tot de Unie dezer Staten opgegeven. Ziedaar de, misschien voor anderen dan Perfectio-

nisten niet zoo bepaald zedige ontwikkeling van hun programma, maar dat ook door John Humphrey Noyes wordt uitgevaardigd, een man die in allerlei vakken heeft gestudeerd en zoowel het geestelijk als regterlijk ambt heeft bekleed, die van de kerk altijd verschilde en na er in te hebben geleeraard, er uit is geworpen, die geketterd heeft en onrust gezaaid, die door geheime krachten heeft gewerkt en nu eindelijk als profeet is opgetreden, licht ontvangende van boven en persoonlijk in gemeenschap staande met God, ten minste zoo als hij, en gelukkig voor hem ook velen met hem, gelooven.

De kolonie van Oneidakreek is eene der nederzettingen van de Perfectionisten. En wanneer ge het liefelijk en vruchtbaar landschap voor u ziet waarin de bewoners de ruim twee honderd bunders herschapen hebben, die zij als woesten grond voor naauwelijks twintig jaren tot kleinen prijs van de Indianen gekocht hebben, dan zoudt ge bijna geneigd zijn in te stemmen met de triviale lofrede die de andere menschen over deze heiligen doen hooren, dat hunne ontginning eene uitnemend gelukte speculatie is. En even als de streek het oog aangenaam verrast, zoo zijn ook de bewoners, vooral door hun uiterlijk, waarlijk innemend. Reeds hun kostuum is gelukkig gekozen. De mannen zijn zoo wat gekleed als de kleine jongens van vier vijf jaar tegenwoordig bij ons, à la Knickerbocker - naam door Washington Irving vereeuwigd, zij 't ook ten koste van ons Hollanders, - wat toch vrij wat losser en vrijer staat dan onze stijve pakken. Maar de vrouwen vooral hebben een waarlijk snoepig toilet. Eene tuniek die tot aan de knie reikt en wijde pantalon, een sluitend vest tot aan den hals toegeknoopt, het haar kort geknipt met eene scheiding in het midden en een platte strooijen hoed, ziedaar het eenvoudige maar waarlijk alleraardigst kostuum dezer dames, die van corset noch crinoline willen weten, maar die met hare Overzeesche zusteren wedijveren in smaakvolle patronen en snede van elk stuk. Over dag in gekleurd neteldoek of zijde en 's avonds in het wit, zouden de jonge meisjes zeker menigeen uit de oude wereld gemakkelijk tot haar geloof kunnen bekeeren. En dat te meer, omdat de Perfectionisten waarlijk de goede gaven des levens weten te waarderen en die verre van versmaden. Wanneer ge langs de breede trappen van hun hôtel, - want als goede communisten wonen zij allen te zamen onder een dak, eene soort van phalanstère, - de groote hal binnentreedt, dan zult ge daar alles

vereenigd vinden wat ge in uw leven maar wenschen kunt. Trouwens, James Hamilton, het hoofd van deze nederzetting en de ontwerper en bouwmeester van dit gesticht, de man die als een echte Nieuw Amerikaan van daag even vlug met passer en houweel omgaat als hij u morgen de leerstellingen van zijn geloof van den kansel verkondigt, heeft ook alle mogelijke voorschriften van bouw en inrigting en ameublement zelfs, van hoven ontvangen. Zonderling mengelmoes van meer dan gewone levenswijsheid en tot in het belagchelijke overdrevene geestdrijverij! In die hal vindt ge een kapel en theater, eene concertzaal en casino en eene ruime werkplaats tevens, want dezelfde ruimte dient voor dat alles tegelijk. Gemakkelijke stoelen en schrijftafels, muziekinstrumenten en boekenkasten staan naast de banken voor allerlei werk ingerigt, en ge kunt daar luisteren naar een ernstige preek of naar goed uitgevoerde muziek of waarlijk niet onverdienstelijke tooneelvoorstellingen bijwonen of wel, tusschen de lectuur van tijdschrift en dagblad, u aangenaam trachten te maken bij de dames, die onderwijl druk in de weer zijn met naai- of borduurgoed. De receptiekamer voor de dames is naast de hal en rondom zijn de slaapvertrekken, terwijl de kantoren en de bibliotheek en de ruwere werkplaatsen, beneden zijn. Keuken en kelder en provisiekamer en waschhok zijn in afzonderlijke gebouwen, even als de boerderij, de stallen en de schuren.

Dáár leven en werken nu die drie honderd menschen in volkomene gemeenschap van lijf en goed, herstellende de gemeenschap der broeders en heiligen zoo als Petrus en Paulus die na 's Heeren dood hebben verordend, en verwerpende alle wetten van welken aard ook. Want wetten dienen immers alleen voor zondaars en zij zijn heiligen. Zeventig jaren na den val van Jeruzalem is Christus weder op de aarde verschenen en geestelijk bij hen gebleven die Hem als hun hoofd erkennen, die alle gezag van menschen ontkennen en alleen Zijn wil eerbiedigen. Het rijk van Adam is uit, want Christus heeft bij zijne tweede komst op aarde den mensch van zonde vrijgemaakt. Maar tegelijk met Hem is de duivel opgetreden als heer der verschillende kerken die nog overal heerschen; en van de voorschriften van die gewrochten der boosheid moet de heilige zich onbesmet bewaren. Hij doe slechts wat hij wil, want hij kan niets anders willen dan wat goed en heilig is. De Heilige Geest steunt en schut hem. Hij heeft gekozen tusschen de beide meesters die de

wereld regeren, tusschen God en den Mammon. Zoo blijft de heilige ongedeerd van de wereld, even als de drie jongelingen in den vurigen oven ongedeerd bleven van het vuur. En die heiligheid wordt niet verkregen door de gewone middelen van den zich noemenden Christen, niet door gebed noch door goede werken, maar alleen door den wil van den mensch. Hij wille heilig zijn, en hij is het!

Toch vlotte dat wettelooze leven in den beginne niet al te goed, toen de jonge mannen en de jonge vrouwen zoo enkel onder de genade met elkander zamenleefden. Maar de hoofden hadden weldra in dat euvel voorzien door een tweede beginsel aan te nemen, wat zij sympathie noemden, bij ons publieke opinie geheeten. Ieder is wel vrij om te doen wat hij wil, heette het al gaauw, maar die wil moet altijd in overeenstemming zijn met het gevoelen der meerderheid, die wijzer is dan het individu. Hoe noodig dat beginsel was, - genoemd beginsel en als wet gehandhaafd, - bleek Noyes in den aanvang van zijn optreden, toen ieder nieuwe bekeerde dien eigen, immers onvermijdelijk goeden wil, eenvoudig volgde en hem als paus verwierp. Zelfs zijne eerste gezellin, Abigail Merwim, was tegen hem opgestaan, toen hij na eene vrij lange kennismaking weigerde haar te trouwen, omdat zijn geloof dat verbood. Eerst toen hij zijn kuddeke in dat groote locaal in alle mogelijke genoegens des levens kon doen deelen, was hij de man geworden. Maar voor den ganschelijk onbemiddelden profeet was 't moeijelijk het noodige geld te vinden voor die inrigting, Alweer had hij echter eene goede ingeving. Toevallig had de rijke Holton zijne toestemming geweigerd tot een dwaas huwelijk van zijne kleindochter Harriet, maar toen het meisje daardoor ziek werd, had hij plegtig beloofd, haar voortaan geheel haar gang te zullen laten gaan. Dat was juist een kolfje naar de hand van onzen Noyes. Hij schreef aan Miss Harriet, dat hij bij goddelijke ingeving verpligt was haar eene verbindtenis voor te stellen die hij niet huwelijk wilde noemen, maar liever nader verklaren. Als geloovigen waren zij reeds één door de heilige wet der natuur, meer dus nog dan door eenigen menschelijken vorm mogelijk was, want het geloof maakte geen onderscheid tusschen mannelijk en vrouwelijk, terwijl van huwelijken in den hemel geen sprake zijn mogt. Daarenboven vermag niemand aan zijne genegenheid perken te zetten, want een monopolie van menschelijke harten is ondenkbaar en onduldbaar. Maar wanneer die uitwendige verbindtenis van

man en vrouw door haar huwelijk genoemd werd, dan was hij, onder alle deze bedingen tegen monopolie, bereid haar te huwen, zoodra God dat toestond. Hij bood dat nu aan, omdat hij 1°. haar achtte en liefhad om hare vele goede hoedanigheden, 2°. overtuigd was beider geluk daardoor te bevorderen, 3°. er een waarborg in zag tegen de gevaren van het celibaat, en 4°. vermeerdering van invloed op Gods volk, 5°. als volgeling van Paulus het huwelijk eerlijk noemde, en 6°. de geheele vrijheid in dit opzigt niet zoo gansch praktisch vond. Ten slotte meende hij dat het tijd voor hem werd eene vaste woonplaats te bezitten, redenen waarom enz. De vrijage was zeker ongewoon, maar alligt bekoorde juist de nieuwheid de jonge dame; althans de verbindtenis werd gesloten, en de duizende dollars van Miss Harriet stelden den profeet in staat zijne sekte op die blinkende grondslagen te vestigen welke noodzakelijk gebleken waren. Een huis gebouwd, een pers gezet, een dagblad uitgegeven, alle familiebanden verbroken, het monopolie tusschen man en vrouw verdoemd, gebed en Zondag afgeschaft, alle goederen aan de gemeenschap gegeven, allen laten wonen en eten en drinken en slapen onder één dak, toen, maar ook eerst toen dat alles geschied was, gevoelde hij zich opgelucht en vrij in zijne bewegingen. Maar, helaas, de oude Adam bleek nog niet geheel bij de heiligen gedood te zijn. Men was zoo lang gewoon geweest onder de tucht van wetten te leven, dat de vrijheid in den beginne onduldbaar scheen. Wat zou men doen, wat laten? Wel verdeelde men den dag in werken en lezen, maar in de vrije uren at de een te veel, dronk de ander wat ruim, was een derde wat al te verliefd. Oneenigheid bleef dan ook niet uit. Hoe den vrede te herstellen? Wetten waren toch onmogelijk en de menschelijke begeerten immers vrij? Daarenboven, even onmogelijk als 't is om van de eene stad naar de andere te reizen zonder door stof bezoedeld te worden, evenmin kon men ook verwachten den weg van de aarde naar den hemel geheel rein af te leggen; maar toch, op deze wijze lukte de gemeenschap niet. Tot overmaat van ramp was er ook juist een felle strijd ontstaan tusschen Noyes en de hoofden van andere Perfectionisten, over het verschil tusschen vrijheid en heiligheid, welke eindelijk zoo heftig werd, dat de ongewijde regter den heiligen Taylor in bewaring nam. Hoe zich nu uit dien moeijelijken toestand te redden?

Trekken naar het verre Westen was alweer de echte Yankee

uitkomst. In Oneidakreek gingen de rustigen der heiligen zich vestigen, onbevlekt als Adam voor den val. Dezelfde gemeenschap van lijf en goed was hier het beginsel, en de praktijk een uitmuntend stelsel van landbouw en ooftteelt, zoo uitmuntend zelfs, dat zij in een enkel jaar voor zestig duizend guldens aan ingelegde vruchten verkochten. En toen een man van Canada tot hen overkwam, die eene specialiteit bleek in het maken van strikken en vallen voor allerlei roof- en ongedierte, natuurlijk een groote plaag in die ontginningen, en zij in een enkel jaar voor zes en dertig duizend guldens daarvan verkochten, was hun toekomst helder. Voortdurend kwamen dan ook liefhebbers die zich bij hen wilden voegen, maar gewoonlijk was eene weigering het antwoord. Want te groote uitgebreidheid van hunnen zoo innig vertrouwelijken kring achtten de heiligen toch niet wenschelijk.

Wie echter de inwendige regeling van dien zoo vertrouwelijken en echt huiselijken kring van ruim drie honderd heiligen wil leeren kennen, hij vrage Hepworth Dixon zelven om de noodige inlichtingen. Hier volsta de meêdeeling, dat het geheele gezin onderling gehuwd is. De nieuw toetredende trouwt dadelijk met het gansche personeel. Het begin dekt alzoo de toekomst. Ieder is dus de man of de vrouw, en de broeder of de zuster van den ander. Het zelfzuchtige huwelijk is geheel afgeschaft, want de ervaring heeft geleerd dat het menschelijk hart, wel verre van maar een enkel persoon op een tijd waarlijk te kunnen liefhebben, zoo als die huwelijksmonopolisten beweren, integendeel juist behoefte heeft velen tegelijk lief te hebben, en dat de liefde al grooter en uitgebreider wordt, naarmate men meer mag toegeven aan dat heilige gevoelen het verder uitstrekken. Dat elkander vergoden van twee personen is even egoïstisch als bekrompen en ongezond. Daarenboven waarborgt bij de Perfectionisten het, ook in vele andere opzigten zoo heilzame beginsel van sympathie, dat bij hen nooit twee naturen vereenigd worden die elkander afstuiten. Is de vrouw afkeerig van den man die haar zijne hulde betoont, dan is zijn lot niet anders dan overal waar liefde onbeantwoord blijft. Ook in Oneidakreek heeft de vrouw de beslissende stem in zaken des harten. En omdat niemand eenige vrijage bij hen mag beginnen zonder de bemiddeling van derden, zoo voorkomen zij elke, toch altijd onaangename bekentenis van weerzin bij de leden van een gezin, dat door zoo vele naauwe banden onderling vereenigd kan worden.

Zoo heeft de avontuurlijke Noyes dan toch tot zekeren graad van vastheid gebragt, wat en Rapp en Cabet en Owen al spoedig hebben moeten opgeven. Wat de Amerikaansche Communisten vermogten, beproefden hunne Europeesche geestverwanten gedurig en gedurig, maar voortdurend te vergeefs. Zij waren magtig in de t heorie, maar zwak in de praktijk. ‘Alle die pogingen’, beweerde Noyes echter, ‘moesten wel mislukken, omdat ze niet steunden op de waarheden van den Bijbel. De godsdienst is de wortel van het leven, en geene sociale theorie zal proefhoudend blijken, wanneer ze niet eene godsdienstige waarheid uitspreekt. Eene maatschappij kan alleen bestaan door te rusten op deze vier grondslagen: 1°. verzoening met God, 2°. verlossing van de zonde, 3°. gemeenschap van man en vrouw, en 4°. gemeenschap van arbeid en de vruchten daarvan. Owen en Fourier en Cabet erkenden alleen de beide laatste grondslagen, maar God sloten zij buiten hun kring en zij waren ook onmagtig iets tot stand te brengen.’

Noyes zelf is meest te New-York, voor de propaganda zijner leer in zijn tijdschrift the Circular, hetwelk zijn zoon aldaar uitgeeft. Het Bijbelsche Communismus schetst hij daarin als de maatschappij der toekomst. Welk een zonderling leven wacht ons dus nog wanneer de wenschen van onzen profeet vervuld worden! Intusschen waag ik er aan te twijfelen of wij bejaarden nog wel tot dat kolossale huwelijk zullen toetreden. Misschien wacht dat genot onze kinderen! Maar verbazen moet het ons toch door de feiten als mogelijk geijkt te zien, wat wij wel geneigd moesten zijn eene onmogelijkheid te heeten.

Bladerende door het lijvig tweetal deelen dat het werk van Hepworth Dixon bevat, heb ik daaruit alleen het een en ander opgeteekend wat ik opmerkelijk achtte. Maar hoeveel ik ook onaangeroerd late, toch meen ik nu te moeten eindigen. Wie het oordeel van den begaafden schrijver wil leeren kennen over den staatkundigen toestand van het Nieuw Amerika, dat den naam van Vereenigde Staten wijselijk heeft afgelegd, over de constitutie en het regt, over de vrijheid en de kleurlingen in verband met de verhouding van Noord tot Zuid en de mogelijkheid van het herstel der verbrokene eenheid, hij ga bij hemzelven ter schole. Evenzeer verwijs ik hem naar onzen reiziger wanneer hij de befaamde Babyquestion wil bestuderen, het groote Amerikaansche kindervraagstuk, daar meer openlijk behandeld dan in de oude wereld. Mijn doel is alleen de aan-

dacht te vestigen op een werk dat blijkbaar ook in Engeland een merkwaardig verschijnsel geacht wordt, getuige de vierde druk die binnen twee maanden na de verschijning van den eersten, aldaar de pers verlaat.

Vreemde wereld, waarin onze pionier ons voorgaat en rondleidt. En zijn Nieuw Amerika is weer eene geheel andere nieuwe wereld dan die waarin vroeger Dickens en nu laatstelijk Sir Morton Peto ons bragten, waarvan Duvergier de Hauranne ons de zoo levendige schildering gaf in menig nommer van de langzamerhand op jaren komende, maar toch altijd jeugdig blijvende Revue des deux Mondes, of in welker letterkundige kringen vooral nu wijlen Frederika Bremer ons allerlei vlugtige kijkjes aanbood. Hepworth Dixon brengt werkelijk wat nieuws mede uit het nieuwe land. Ge zult bij hem geene al duizendmalen herhaalde beschrijvingen vinden van het kosmopolitische New-York, van het geletterde en fijnbeschaafde Boston of van het doode Washington. Niet de Yankee die een ieder met zijne onuitputtelijke vragen lastig valt of die overal waar hij komt de sporen achterlaat van zijn zakmes en pruimtabak, treedt bij hem op den voorgrond, dat alles en zooveel meer weet hij dat ge tot vervelens toe in elk reisverhaal, ja in elken reiswijzer van de vroeger Vereenigde Staten ontmoet. Maar hij leert u den vrijen geest kennen die in dat vrije volk huist, en de zonderlinge denkbeelden welke de bevolking karakteriseren, vruchten die alleen kunnen rijpen in het land dat overvloed heeft van rijke akkers en behoefte aan bevolking. Voortdurend brengen vreemde natiën nog nieuwe elementen op dien zoo ontvankelijken bodem. De vreemdeling, de man die uit het bevolkte Vaderland naar het groot Amerika trekt, zoekt ruimte voor zijn arbeid. 't Is hem onverschillig waar hij die ruimte vindt, wanneer de akkers maar willig zijn een opbrengst te leveren die in de behoefte der zijnen voorziet. In de onbewoonde streken van het verre Westen heeft hij aldra een plek gevonden die hem brood voor arbeid geeft; dáár gevoelt hij zich dus spoedig te huis, en hij leert den grond liefhebben die dankbaar is voor het werk van de vlijtige hand. Is 't wonder dat zeker weldadig gevoel van onafhankelijkheid den man bezielt; dat hij geheel op eigen kracht leert steunen, en geene heerschappij duldt van anderen wier hulp hij bij ervaring weet te kunnen ontberen! En is 't niet een natuurlijk gevolg van zulk een afgezonderd en primitief leven, dat vreemde

opwellingen, verkeerd dikwijls, dwaas misschien, maar die in de eenzaamheid te krachtiger wortel vatten omdat ze niet bij het eerste opschieten dadelijk onderdrukt worden door eene bezadigder omgeving, bij hem opkomen. Alligt haalt de phantast lotgenooten, onafhankelijk en verlaten levende als hij, tot zijne denkbeelden over, en de nieuwe sekte is dan spoedig gevormd. Maar evenzeer als ze de vrucht is van eene woeste natuur, van de eenzaamheid, zoo is ze ook alleen geschikt voor de wildernis. - Of wel de pariah der rijke steden, magteloos door zijne armoede om in de genietingen der hem omringende wereld te deelen, pijnigt zijn geest tot de schepping van eene maatschappij waarin niemand arm of, liever nog, waarin een ieder rijk is en de een vooral niet hooger staat dan de ander. Maar om die droombeelden in praktijk te brengen, moet hij trekken naar den ruimen en rijken bodem van Amerika, verre van de zamenleving, welker afgemeten gang en doodend sarcasme voor elke geloofsovertuiging vernietigend werkt op alle enthousiasme.

't Zijn bijna altijd exceptionele toestanden die zulke exceptionele begrippen doen opkomen. En alleen door de gelegenheid om zich te ontwikkelen en zich in de werkelijkheid te uiten, leeren wij ze kennen. Stel in Europa allen die in godsdienstige of staatkundige of sociale overtuiging hemelsbreed van hunne omgeving verschillen, evenzeer in staat om hunne afwijkende begrippen binnen de grenzen van het eigenland aan de werkelijkheid te toetsen, en ook daar zult ge in een omzien menigerlei zonderlinge sekte zien opkomen. Het is zoo verleidelijk voor den vrijen geest te springen uit het gareelder door gewoonten en vooroordeelen maar al te zeer beheerschte maatschappij, zoo verlokkend het juk der meerderheid eens af te schudden, en zich, zij 't dan ook maar voor een oogenblik, los te maken en vrij te gevoelen van die allen gloed verdoovende magt eener door te velen verkeerd opgevatte beschaving, zoo bekoorlijk voor het onstuimig gemoed, zich ganschelijk over te geven aan de toovermagt van geheel frissche denkbeelden. Onze schijnbaar zoo effene en kalme maatschappij levert dan ook aan die geestdrijvende kolonisten in het verre Westen menig profeet, menig volgeling althans. Want in Europa vinden die onstuimige gasten de noodige ruimte niet om den sprong te wagen, en zij leeren daar wel spoedig voor de wetten van traditie en gewoonte den nek te buigen.

Maar is er ruimte en vrijheid voor de toepassing van die nieuwe denkbeelden, dan behoeven de gevolgen daarvan geenerlei vrees in te boezemen. Want de natuur herneemt onmiddellijk hare regten, daar waar de nieuwe toestand eenvoudig het product blijkt te zijn van overspanning en dwaasheid. Hoe grooter de overdrijving, hoe nader bij dan ook het einde. De altijd gespannen boog is en blijft eene onmogelijkheid. Al heet de nieuwe maatschappij in naam nog zoo vrij, in waarheid is ze dan toch eene duldelooze tirannij, een gekunsteld geheel, waarvan alleen het zonderlinge het bekoorlijke uitmaakt. En de bedwelming daarvan is zoo spoedig door de gewoonte gedood! Naauwelijks zijn dan ook de grondleggers der nieuwe waarheid weggenomen, of de aanraking met de gewone wereld doet de schijnbaar zoo prachtig gekleurde zeepbel barsten.

Onderdruk daarentegen de nieuwe opwellingen, ga de toepassing dier vreemde theoriën met alle magt en kracht tegen, pas de wetten met volle gestrengheid op de volgelingen toe, en ge hebt een heir van martelaren geschapen, dat krachtiger is dan de krachtigste regeerder. Ge hebt dan zelf leven bijgezet aan een droombeeld, welks onvermijdelijke toekomst, vóór uwe bemoeijing, zelfmoord heette.

Tot nog toe schaden alle die vreemde sekten Amerika niet; integendeel zijn ze bevorderlijk voor de stoffelijke welvaart des lands, en ongestoord laat de regering hen woelen en werken. Gemeenlijk zijn het ook de slechtste elementen niet die ter wille eener overtuiging den warmen haard en de eigen woning verwisselen voor het zelf te bouwen blokhuis in de wildernis. Zoek de loomen noch de losbandigen, de onverschilligen noch de onkundigen onder hen. Want de zoodanigen grijpen liever gretig naar de welwillende hand die de beschaafde wereld voortdurend reikt aan allen die beweren hulp te behoeven. Zij volgen liever gedwee den slentergang van het alledaagsche leven, dan dat zij die zijsprongen maken over hek en sloot en zich aankanten tegen de meening van anderen, waaronder ligt hunne meerderen. Dwazen, die hunne rust verstoren voor de verwezenlijking van een ideaal, meenen zij in hunne wijsheid te mogen uitroepen.

Maar de praktische Yankee oordeelt anders en juister ook. Niet die flaauwe geesten, maar die enthousiasten maken zijn land grooter, ontginnen zijne woeste gronden, zetten de posten van zijne magt al verder en verder. Hij laat hen vrijelijk has-

pelen met een dozijn vrouwen, wat de echte Mormon als edel roemt, en stoort zich niet aan dat driehonderdvoudig huwelijk, hetwelk de Perfectionist ons als de toekomst voorhoudt, noch dwingt hij den platonischen Shaker tot eene keuze uit de rij der Amerikaansche jonkvrouwen. Met zekere onverschilligheid bijna hoort hij de wonderen vertellen die alleen het vrouwelijk oog verklaren kan en de eischen welke heftige juffers aan hem stellen, zoo lang zij maar de rust van zijn land niet bedreigen of verstoren. Want hij is volkomen zeker dat al die begrippen, hoe vreemd en overdreven ook, ten slotte toch geene andere gevolgen zullen hebben dan die weldadig zijn voor zijn land, omdat ze berusten op waarachtige overtuiging. In al die sekten waardeert hij een zeker enthousiasme, - toch alleen denkbaar voor datgene wat in den grond goed en edel is, - en de smetten die het nog ontsieren, acht hij alleen van tijdelijken aard. De tijd zal voldoende kracht aan de waarheid verleenen om het inderdaad goede beginsel dat bij hen leeft, daarvan geheel te zuiveren. Eens zullen alle die nu nog ronddolende kiekens weer dankbaar eene schuilplaats zoeken onder de beschermende vleugelen, die moeder natuur ook voor hen uitgestrekt houdt.

Niet uit onverschilligheid dus, maar werkelijk uit wijsheid belemmert de Amerikaan dan ook op zijn grondgebied niemand in de oefening van zijn geloof. En hij zegt wel als, maar waarlijk niet met den Ouden Frits: ‘In meinem Lande kann ein Jeder nach seiner eigenen Façon selig werden.’

P.N. MULLER.

De debatten over de staatsbegrooting.

Op het oogenblik dat ik schrijf duren de discussiën over de staatsbegrooting niet alleen nog altijd voort, maar is zelfs haar einde volstrekt niet te voorzien. Ofschoon zeer zeker lang gerekt, hebben die discussien toch onbetwistbaar vele zeer gewigtige momenten opgeleverd, overwaardig om ook buiten de Kamer naauwkeurig te worden overwogen. De gelegenheid daartoe zal zich - ik hoop het zeer althans - ook voor *de Gids* wel eens opdoen, maar natuurlijk bestaat zij thans nog niet. Voor 's hands wensch ik mij te bepalen bij de algemeene politieke beraadslagingen, - niet omdat zij de belangwekkendste maar omdat zij de eerste waren , - en aan een paar feiten, bij die beraadslagingen voorgekomen, enkele zeer algemeene opmerkingen te verbinden. Hangen die opmerkingen niet genoegzaam aaneen, alvorens mij te veroordeelen, onderzoeke men de stof en beslisse of er al of niet termen bestaan om op het door mij gepleegd vergrijp verzachtende omstandigheden toe te passen.

Men heeft bij de algemeene beraadslagingen ongetwijfeld dikwijls hetzelfde gezegd, en daarom beteekent het nog al iets wanneer ik beweer, dat bij die gelegenheid misschien geen verklaring zoo herhaaldelijk is voorgekomen als deze: ‘De parlementaire gebeurtenissen van 1866 met al haren nasleep - ontbinding van de Kamer en nieuwe verkiezingen - behooren

tot een afgesloten tijdperk onzer geschiedenis. Komen wij daarop dus niet terug, maar laten wij liever eendragtig zamenwerken om te verrigten alles wat onze hand te doen vindt.' Deze verklaring, schering en inslag van de vertoogen door de Regering en hare vrienden geleverd, werd nu en dan door de tegenpartij met een glimlach bejegend en voorgesteld als de naïve uitdrukking van niet geringe verlegenheid. Ik wil niet medelachen en ook niet zoeken naar de ware oorzaak van zoo grooten en zoo levendigen aandrang: men noeme ze naïveteit van een gedeeltelijk zeer jong parlement of prijzenswaardigen ijver voor het goede, meer dan op de kennis van de juiste beweegreden komt het aan op de vraag, of de aandrang een billijke was en of de mogelijkheid bestond om ze te bevredigen? Een afgesloten tijdperk! Ik kan het mij evenmin voorstellen in het leven van parlementen als in het leven van individuen of volken; het eeuwige causaal-verband zal zeker ook hier wel niet ontbreken, en 't zij men dit wille of niet, den dag van heden aan dien van gisteren vastknoopen. De nieuwe Tweede Kamer is een kind van de politieke gebeurtenissen, in de laatste maanden van 1866 voorgekomen; men kan het loochenen, maar niet veranderen. De familietrek bestaat en wordt zoo min met groote als met goede woorden uitgewischt.

Waarom ik juist met deze opmerking begin? Omdat daarin vooral het groote verschil ligt opgesloten tusschen mij en zoo vele anderen die, even als ik, inderdaad niet anders verlangen dan dat de bovenstaande verklaring blijke waarheid en niets dan waarheid te behelzen. Het verschil bestaat in de meerdere of mindere hoeveelheid illusiën waarmede wij dien wensch uitspreken. Zij hechten veel aan hunne goede voornemens; ik voor mij houd ze voor plaveisel, maar juist niet voor het plaveisel van den parlementairen hemel. Zij meenen, dat toen het nieuwe Parlement werd ingewijd, de aanleiding tot vroegere twisten tevens plegtig is ter aarde besteld, terwijl ik voor mij van oordeel ben, dat men eene loutere formaliteit verrigt en eene ledige kist heeft bijgezet. Het zoogenaamde cadaver heeft reeds tijdens de begrafenis op ondubbelzinnige wijze van zijn voortbestaan getuigenis afgelegd, en zal - ik vrees het zeer althans - geen gelegenheid verzuimen om die getuigenis te herhalen.

Mijne onpartijdigheid staat tegenwoordig in een slechten reuk,

naar ik vrees, en vermoedelijk zal de bovenstaande opmerking er niet toe bijdragen om dien reuk te verbeteren. Is het niet alsof het er mij om te doen ware telkens oude twisten weer op te rakelen en dien naam te verdienen van ‘hartstogtelijken partijganger,’ waarmede, tot niet gering vermaak van mijne naaste omgeving, men mij onlangs bestempeld heeft? En inderdaad, wanneer het behoort tot de eischen deronpartijdigheid om te zwijgen, hoogstens te fluisteren, over alle netelige kwestiën en heen te glijden over alle moeijelijkheden; om niets dan woorden van vrede, maar woorden waaraan het verstand geen geloof hecht, in den mond te hebben; om over elke realiteit in de wereld, welke het oog zou kunnen kwetsen, een mantel van liefde heen te werpen, dan wil ik wel erkennen dat ik die onpartijdigheid niet bezit en ook niet wensch te bezitten, omdat ik ze houd voor een caricatuur van waarachtige onpartijdigheid. En toch ik durf zeggen, dat die verzuchtingen naar een gezuiverd parlementair leven, welke zich in den laatsten tijd ook in de Tweede Kamer zoo dikwijls openbaarden, door mij volkomen worden gedeeld; dat ik het zoozeer als iemand heb toegejuicht, dat in den jongsten hartstogtelijken verkiezingsstrijd het publiek op vele plaatsen nog zoo krachtig en zoo zelfstandig heeft kunnen doen blijken van zijne begeerte naar eene betere verhouding tusschen Regering en Vertegenwoordiging dan in de laatste jaren hier te lande werd aangetroffen. Ik heb te dikwijls en te luide geklaagd over hetgeen vroeger bestond, te dikwijls erkend dat de schuld van dien toestand zoowel aan deze als aan gene zijde te zoeken was, dan dat men er nu aan zou kunnen twijfelen, of het mij wel inderdaad ernst is met die verklaring.

Maar juist omdat ik ernstig verandering wilde, heb ik met warmte geprotesteerd tegen de wijze waarop men die verandering ging invoeren, diep overtuigd als ik was dat zij ons verder dan ooit van het gewenschte doel zoude afbrengen. Wie eenige jaren in onze parlementaire geschiedenis terug wil gaan, zal in de gebeurtenissen van het jaar 1853 eene der hoofdoorzaken vinden van de slechte verhouding, welke sedert tusschen de partijen in de Tweede Kamer bestond. De verrassing waardoor in de lente van dat jaar het eerste ministerie-Thorbecke viel, de kunstmatige agitatie bij die gelegenheid opgewekt, de onverdiende smaad, toen den liberalen en Catholieken aangedaan, en de optreding van een ministerie, dat ten slotte juist dezelfde

beginselen volgde, welke zijn voorganger hadden ten val gebragt en welke men tegen dien voorganger zoo sterk had geëxploiteerd, al die omstandigheden te zamen bragten in de nieuwe Kamer, vrucht van de Aprilbeweging, een kiem van verderf, welke zich sedert welig ontwikkelde. Vandaar die eerste zeer eenzijdige oppositie, welke door eene andere niet minder eenzijdige werd opgevolgd, toen de liberale partij op nieuw aan het bewind gekomen was. De eene oppositie copiëerde met weergalooze getrouwheid de gebreken van hare voorgangster; was zij als regering belemmerd en tegengewerkt, zij wilde, oppositie geworden, met dezelfde munt betalen en bitterheid tegenover bitterheid stellen. Zoo wies de verdeeldheid, en wel sneller, naarmate het op den duur moeijelijker werd, wezenlijke punten van verschil, dat wil zeggen verschil van hoofdbeginselen, bij le strijdenden op te merken.

Zou er dan nimmer een einde komen aan die eeuwige en allengs meer gevaarlijke sleur? Zoo ooit, dan scheen de gelegenheid schoon in den aanvang van het voorgaande jaar. De partijen waren volkomen gedesorganiseerd, en het verlichte publiek scheen den eindeloozen, onvruchtbaren strijd moede, meer dan moede. Één wenk, en het was bereid te toonen, dat het ernstig verandering wilde. Had op dat oogenblik een goede genius de gezaghebbenden aangespoord, hunne beste pogingen aan te wenden, opdat de troon omringd werd door mannen, geheel vreemd aan de oude partijen, maar gekend en geacht om hunne talenten en vrijgevige denkbeelden; hadden die mannen, wijzende op de bestaande verwarring, eene ontbinding van de Kamer uitgelokt en zich daarbij, zonder, aan welke partij dan ook, één krenkend woord toe te voegen, beroepen op de behoefte aan zamenwerking, opdat een regeringsstelsel aan allen even lief, en eene vrijheid door allen in gelijke mate gewaardeerd, mogt behouden blijven, dan kan ik mij voorstellen dat die handelwijze de sympathie van de groote meerderheid zou hebben weggedragen, en werkelijk de inleiding zou zijn geworden van een nieuw parlementair leven.

‘Illusiën!’ hoor ik zeggen. Misschien, maar wat in elk geval stellige wetenschap moest zin voor elkeen, is dit, dat men, door juist in tegenovergestelden zin te handelen, onmogelijk konde komen tot het doel waarop, naar men beweerde, zoo hooge prijs gesteld werd. In plaats van naar verzoening te streven, toen die verzoening althans nog mogelijk was, wist men slechts

eene herhaling voor te bereiden van hetgeen in 1853 was voorgevallen. Eene minderheid in de Kamer, die zich bij verrassing, of wil men liever bij toeval, van de regering meester maakt; een ministerie dat zich tijdelijk staande houdt door verloochening van de beginselen, welke eenige zijner voornaamste leden als oppositie met warmte hadden voorgestaan; en toen dit hulpmiddel onvoldoende bleek, eene ontbinding der Kamer onder voorwendsel dat hare meerderheid de grondwet had geschonden. En nu wil men dat de Kamer, vrucht eener agitatie, gedurende welke de partijen elkander niet eene enkele beleediging hebben gespaard, het toonbeeld zal worden van eensgezindheid en liefde? Voorbeeldig optimisme inderdaad! En nu roept men ons toe geen oude twisten op te rakelen, alsof niet die twisten, ook al ware er geen sterveling die er op zinspeelde, voortleefden in elks hart. De oude leden brengen ze terug, bitterder dan ooit, en de nieuwe - eenige gelukkige uitzonderingen daargelaten - worden er door besmet, zelfs zonder het te bemerken; terwijl zij nog denken zelfstandig te handelen, zijn zij reeds door den drang der omstandigheden bij deze of gene partij ingelijfd. Neen, wijt het niet aan uwe tegenstanders wanneer het oude parlementaire tijdvak, trots uwe goede maar zeker zeer tardieve pogingen, blijft voortduren; want de ware oorzaak van die nationale ramp zijt gij, die door uwe wijze van handelen de ellende van het verledene onverbrekelijk aan het tegenwoordige hebt vastgemaakt. Dit is de vloek die op ons parlementaire leven schijnt te rusten. Wij willen uit het oude zog een beter vaarwater in, en wanneer het oogenblik komt waarop dat doel zou kunnen worden bereikt, laten wij het moedwillig ongebruikt, om op onze goede wenschen terug te komen, wanneer de kans om ze te verwezenlijken, reddeloos verloren is gegaan. Tegen dien vloek heb ik geprotesteerd en blijf ik protesteeren, men noeme het blinde partijzucht of echte onpartijdigheid.

En nu moge men in sierlijke woorden van vrede en vriendschap gewagen, de hand die gij toesteekt is dezelfde waarmede nog gisteren uw tegenstander zoo bitter en zoo onbillijk werd gekastijd; de mond waarmede gij bidt: ‘Laat ons het regeeren toch niet onmogelijk maken!’ is dezelfde waarmede gij gisteren nog eene oppositie voerdet, welke blijkbaar niets anders bedoelde dan wat thans in uw oog een gruwel is. Wie een wilde wijngraad plant, weet wel dat hij niet op een oogst van zoete druiven rekenen moet. Gunnen wij daarom de tribunes hare

opgewondenheid over uwe sierlijke en indrukwekkende taal, maar laat ons inmiddels onderling erkennen, dat het zoogenaamde nieuwe parlementaire leven slechts een bedrijf te meer is van dat ellendig drama, waarvan nog geen sterveling kan zeggen wanneer het eindelijk eens zal zijn uitgespeeld.

Wie nog twijfelen mogt, lette slechts op het voorspel: de algemeene discussiën over de staatsbegrooting. De strijd was hevig en bitter, en die strijd van het nieuwe parlement gold uitsluitend het verledene. Prachtige inleiding inderdaad van het nieuwe leven dat ons is voorgespiegeld!

De indruk, welken de algemeene beraadslagingen over de staatsbegrooting deze keer bij het publiek hebben achtergelaten - ik bedoel natuurlijk het zeer beperkte publiek dat zich aan die beraadslagingen laat gelegen liggen - is, vrees ik, niet zeer gunstig geweest. Meerdere dagbladen hebben de gevoerde discussiën vóór alles vervelend genoemd, en inderdaad, nu ik het geheele debat van *a* tot *z* in het Bijblad heb overgelezen, zou ik niet durven beweren dat de bedoelde bladen ongelijk hebben. Hoe jammer dat de nieuwe Kamer, blijkbaar geneigd om te breken met al die traditiën van hare voorgangsters, welke zij in hare vlekkelooze onschuld in eenig opzigt berispelijk acht, nog geen veroordeelend vonnis heeft durven vellen over de slechte gewoonte om te spreken ook dan als men niets nieuws te zeggen heeft. Het zou inderdaad de moeite waardig zijn om in bijzonderheden aan te toonen, welken nadeeligen invloed die treurige hebbelijkheid tot nog toe op de ontwikkeling van ons parlementair leven heeft uitgeoefend; hoe zij een bron is geweest niet alleen van eindeloos vertraag, niet alleen zelfs van groote verwarring, maar ook van de weinige openbaarheid waarin de officiëele verslagen van de handelingen der Tweede Kamer zich tot nog toe mogen verheugen. Het Bijblad, dat elk beschaafd man onder de oogen moest hebben, wordt bijna niet gelezen, al is het ook algemeen verspreid, en dit vóór alles om deze reden, dat men het door zijn inhoud vaak tot eene onmogelijke lectuur maakt. Een nieuw gekozen lid - en ik houd het er voor dat die afgevaardigde volkomen goed was ingelicht - constateerde nog dezer dagen, bij de behandeling van het budget van marine, dat in

de Tweede Kamer niet deskundige leden vaak het hoogste woord voeren. Het argument dat aan deze bewering moest worden ontleend, het argument namelijk, dat de legerorganisatie niet bij de wet behoort te worden vastgesteld, laat ik geheel in het midden, maar de bewering op zich zelve was dunkt mij volkomen juist. Wie er aan twijfelen mogt, leze slechts de algemeene beraadslagingen over de staatsbegrooting, aangenomen altijd dat men zonder groote onbescheidenheid mag onderstellen, dat ook bij een algemeen politiek debat niet deskundige leden van de Kamer denkbaar zijn.

De bovenstaande opmerking geldt niet uitsluitend, zelfs niet hoofdzakelijk, de ministeriële partij. Integendeel, vele van hare coryfeeën onttrokken zich geheel aan het debat, misschien wel om redenen van betamelijkheid, die ik voor mij althans zeer geneigd ben te eerbiedigen. Van hare zijde waren het vooral de jonge leden die aan den strijd deelnamen en de gelegenheid, welke de behandeling der begrooting opleverde, vrij natuurlijk gebruikten tot een eerste of tweede parlementair debuut, gelukkig in de wetenschap misschien, dat de definitieve toelating hier niet als elders van de uitkomst der debuten kan worden afhankelijk gemaakt. Of die leden veel hebben bijgedragen tot opheldering van de hangende kwestie en of zij - de Heer Pijnappel uitgezonderd - de moeijelijke taak der Regering werkelijk hebben verligt, zou ik niet durven beweren. Intusschen het kan zeer wel zijn, dat ik hier, door partijdigheid verblind, niet genoeg oog heb gehad voor de kracht der argumenten, welke van dien kant werden aangevoerd.

Ik loop minder gevaar van partijdigheid te worden verdacht wanneer ik er onmiddellijk bijvoeg, dat de hoofdoorzaak van de weinig bevredigende uitkomsten, welke de algemeene discussie opleverde, bij de tegenstanders moet worden gezocht. Het terrein waarop deze zich bewogen was zeker hoogst ongunstig, maar juist daarom ware het wel wenschelijk geweest, dat men het met wat meer tact had gebruikt. De constitutioneele kwestie moest natuurlijk besproken worden; wel verre van dat bespreken ‘parlementair gebeuzel’ te noemen, zou ik meenen dat de liberale partij alle regt van bestaan verloren had, indien zij had kunnen besluiten om, zwichtende voor den drang van alle kanten uitgeoefend, het stilzwijgen te bewaren. Het is waarlijk treurig gesteld met ons staatkundig leven, indien men, na de gebeurtenissen van September 1866, een onderzoek naar de

grenzen van het regt der vertegenwoordiging als onbeduidend mogt willen ter zijde stellen. Wie had in 1848, te midden van het toen zoo opgewekte politieke leven, kunnen voorspellen, dat nog geen twintig jaar later, niet een enkele maar duizenden - overigens zeer gevoelig waar men hunne streng constutioneele gezindheid mogt willen verdenken - dergelijk oordeel zouden durven uitspreken!

Maar als spreken pligt was, zoo had men tevens moeten begrijpen, dat met een kort en krachtig protest de zaak, welke men verdedigde, het best zou worden gediend. Geen ondankbaarder taak dan een kwestie, ettelijke maanden geleden door de natie met hartstogt besproken en toen in den volstrektsten zin van het woord uitgeput, nog eens uitvoerig te behandelen, vooral als het vooraf vaststaat, dat de geschikte aanleiding ontbreekt om die kwestie door eene eindstemming te beslissen en dus aan het onderwerp voor eenige oogenblikken zijne vroegere actualiteit terug te geven. Ook al had men nu in de discussie het meest mogelijk talent ontwikkeld, toch bestond er geen kans nog eens de warme belangstelling van het publiek voor het onderwerp in behandeling te winnen, en dat gemis aan belangstelling kon alligt het karakter aannemen van eene zedelijke nederlaag. Na de welsprekende rede van den Heer Keuchenius, eene rede waarin zich ongeveer al de geest concentreerde, welken men in deze zesdaagsche discussie voor de toehoorders over had, en na het streng juridisch vertoog van den Heer Godefroi, was dunkt mij de aanleiding tot een verder voortgezet debat vervallen. Men mogt teregt nog hoogen prijs stellen op het toen nog onbekende advies van den Heer Thorbecke, als van de beste onzer autoriteiten op staatsregtelijk gebied, maar met dat advies was dunkt mij dan ook alles verkregen wat de tegenstanders konden wenschen. Keuchenius had de billijke verontwaardiging over het gebeurde in de laatste maanden meesterlijk vertolkt, en Godefroi het goed regt van de vroegere meerderheid verdedigd op eene wijze, welke allerminst behoefte aan nadere aanvulling deed gevoelen. Waarom den indruk van die eerste redevoeringen door eindelooze herhalingen verzwakt en voedsel gegeven aan de gedachte, dat de reeds aangevoerde argumenten niet ruimschoots bestand zouden zijn geweest tegen al hetgeen daartegen van de andere zijde werd aangevoerd

Er bestond dunkt mij te meer aanleiding om alle grieven, aan het verledene ontleend, in een kort en krachtig en juist

daarom indrukwekkend protest zamen te trekken, daar van den aanvang af bij de tegenpartij de toeleg duidelijk was om door een beroep op de gewigtige tijdsomstandigheden - een beroep dat noodzakelijk weerklank moest vinden bij het groote publiek - de aandacht van het constitutioneel debat af te trekken. Diezelfde organen, welke zich in vroeger jaren soms weken lang met onbeschrijfelijke weelde konden vermeijen in het genot van algemeene discussiën, waren nu oververzadigd van den parlementairen strijd, voor nog die strijd begonnen was. Reeds daags na het openen der beraadslagingen, klaagden zij met aandoenljke eenstemmigheid over de doellooze opoffering van zooveel kostbaren tijd; zij hadden immers reeds lang te voren en op overtuigende wijze aangetoond, dat de motie-Keuchenius met een overmoedigen aanslag op de regten van de Kroon gelijk stond; de natie had immers dat oordeel door haar votum bevestigd, en waarom dan nu nog zooveel pogingen aangewend om eene onhoudbare positie te verdedigen, en in plaats van schuld te belijden, telkens en telkens weder te loochenen wat werkelijk zonneklaar geworden was? Men kon het de ongelukkige redacteurs van die organen aanzien, dat zij elken nieuwen dag met grooter tegenzin en onder dieper verzuchting den arbeid weder opvatten; zij waren van het eerste oogenblik afgemat, doodelijk afgemat en onder den indruk eener verveling, welke zij op meesterlijke wijze in hunne verslagen wisten terug te geven.

In zulk een atmosfeer den parlementairen strijd langer te rekken dan volstrekt noodig was, kon allerminst wenschelijk zijn, en dit te minder omdat het duidelijk bleek, dat het ongeduld van de regeringsorganen althans tot op zekere hoogte door de openbare meening werd gedeeld. De stemming waarin het nederlandsche publiek dezer dagen verkeert, schijnt niet zonder grooten invloed te blijven op de stemming van de vertegenwoordiging, en geeft dit jaar aan de beraadslagingen over het budget een geheel eigenaardig karakter. De ministers van oorlog en marine, wier begrootingen in vroeger jaren het gevaarlijkste struikelblok waren voor alle ministeriën, zijn op dit oogenblik de populaire mannen bij uitnemendheid. Ofschoon volkomen onbekend met de antecedenten van die mannen, die weinig maanden geleden voor het eerst hunne ministerieele portefeuille aanvaardden; ofschoon eerlijk en rond wordt toegegeven, dat men als leek de technische waarde van de voorgelegde plannen

onmogelijk kan beoordeelen, toch haasten zich de afgevaardigden als om strijd om van hun onbeperkt vertrouwen in de personen dier ministers te doen blijken. Welke offers het verwezenlijken van de ministerieele plannen ook moge vorderen, men is volkomen bereid die onmiddellijk te brengen, zonder zelfs voor het oogenblik te onderzoeken op welke wijze de opgelegde last door de natie moet worden gedragen. En dat de afgevaardigden, dus sprekende, werkelijk de organen zijn van zeer velen in den lande, getuigt onder anderen het talrijk en aanzienlijk publiek, dat zich in de tribunes van de Tweede Kamer verdringt en daar met onverpoosde aandacht de discussiën over het defensiewezen volgt, zonder zich, naar het schijnt, een oogenblik te beklagen over den duur dier langgerekte debatten.

Men zoeke in deze schets niets dat naar afkeuring zweemt, want dergelijke afkeuring ligt allerminst in mijne bedoeling. Het motief van de militaire beweging, welke wij rondom ons waarnemen, is ook naar mijn inzien volkomen gewettigd, en het doel waarnaar men streeft noodzakelijk en goed; maar men veroorlove mij toch ook, om met al de voorzigtigheid, welke de behandeling van een zoo teeder onderwerp vordert, op te komen tegen de zonderlinge overdrijving waaraan zoovelen zich schuldig maken. Hoe meer men overtuigd is van de noodzakelijkheid om ernstig te overleggen wat onder de tegenwoordige omstandigheden ter verdediging van onze onafhankelijkheid gevorderd wordt, hoe gereeder men zal moeten toegeven, dat, om de vruchtbare uitkomst dier overleggingen te verzekeren, een koel verstand en een koel hoofd onmisbare vereischten zijn. Door de gebeurtenissen van het afgeloopen jaar is Nederland plotseling wakker geschud uit een staat van volkomen zorgeloosheid, waarin het jaren lang, trots velerlei aanmaningen om voorzigtig te zijn, bleef verkeeren. De overtuiging dat het ons aan de noodzakelijkste verdedigingsmiddelen hapert, is plotseling eene volksovertuiging geworden, en nu moeten de handen worden uitgestoken om het kwaad te herstellen en aan te vullen wat verzuimd werd. Men kan lang twisten over de vraag: wie de schuld draagt van dat verzuim, de slotsom van elk billijk onderzoek zal wel altijd deze zijn, dat die schuld niet uitsluitend toekomt aan dit of dat ministerie, aan deze of gene partij, maar aan het geheele volk. Het volk en zijne vertegenwoordiging - de overgroote meerderheid althans - waren ongeneigd tal van millioenen als buitengewone uitgave aan ons

defensiewezen ten koste te leggen, zoolang de overtuiging van de volstrekte noodzakelijkheid dier uitgave niet gebleken was. Juist die overtuiging ontbrak, en daarom bleef het herstel achterwege. Welke partij de overheerschende zijn mogt, en wie ook aan het hoofd mogt staan van het departement van oorlog, kans om alles tot stand te brengen wat werkelijk gevorderd werd, bestond inderdaad nooit. Offers als men nu moet vorderen, worden door een vreedzaam volk als het onze slechts ingewilligd, wanneer het vertrouwen op de toekomst geschokt en daardoor eene stemming is in het leven geroepen, als die wij tegenwoordig schier overal hier te lande kunnen waarnemen. Dat men van die stemming partij trekt, vooreerst om krachtig en duidelijk tegenover de wereld te getuigen dat Nederland prijs stelt op zijne onafhankelijkheid, en ten andere om alles te verordenen wat tot verdediging van die onafhankelijkheid noodig is, niemand zeker die het niet goedkeurt, niemand die ontkent dat het regt om een eigen nationaliteit te zijn en te blijven, vóór alles afhangt van het vermogen om die nationaliteit te verdedigen en te handhaven.

Maar bedrieg ik mij niet, dan openbaart zich tegenwoordig, naast dit gelukkig bewijs van een zeer opgewekt volksleven, ook zekere angstige gejaagdheid, zekere koortsachtige vrees, welker invloed niet anders dan hoogst verderfelijk zijn kan; eene vrees inderdaad uitnemend geschikt om juist die gevaren uit te lokken, welke men voor alles wil keeren. Het gevaar dat tegenwoordig Europa en ook ons vaderland bedreigt, ligt in de avontuurlijke politiek van de groote mogendheden, in het versmaden van alle traditiën, het omverhalen van alle grondslagen waarop het europeesche staatsgebouw tot nog toe gevestigd was. Elke berekening die men zou willen maken dreigt te falen, omdat nergens meer vaste elementen te vinden zijn, waaraan dergelijke berekening zou kunnen worden vastgemaakt. Blijkbaar gaat Europa eene crisis tegemoet, van welke geen sterveling kan voorspellen wat zij eigenlijk brengenzal: òfden terugkeer tot de oude orde van zaken, òf den triomf van een nieuw beginsel van volkenregt, welk dat beginsel dan ook zijn moge. Men moet zeker blind zijn voor de teekenen des tijds, om de gevaren over het hoofd te zien, welke uit zoo groote onzekerheid voor ons als voor anderen kunnen voortvloeijen, en het zou inderdaad roekeloos zijn, wanneer men die gevaren onvoorbereid mogt willen tegemoet gaan.

Geheel anders schijnt intusschen de groote menigte te oordeelen: voor haar ligt het gevaar niet in de onzekerheid van eene misschien reeds zeer aanstaande toekomst, maar veeleer in hare zekerheid. Eene invasie van Pruissen komt meer en meer als een dreigend spook voor de verbeelding van het volk te staan; het minste geritsel schijnt ons angst aan te jagen; het zamensteken der hoofden hier, het houden van eene vergadering met gesloten deuren elders, alles is even bedenkelijk. Elke rimpel in het gelaat van dezen of genen referendaris aan het Deparment van Buitenlandsche Zaken is eene oorlogsverklaring. De fondsen dalen, de assuradeurs bedingen vrijdom van molest, en wie weet, misschien is deze of gene reeds bezig met zich te oefenen in het meer vaardig spreken van duitsch. Immers men kan nooit weten! Kortom, geene voorstelling van de toekomst zoo onzinnig, of zij vindt geloof en weerklank in de ontstelde gemoederen. Heeft men gedacht aan de nadeelige gevolgen, welke juist uit die algemeene ontsteltenis kunnen voortvloeijen, en werkelijk reeds voorgekomen zijn? Men is er in geslaagd de aandacht van Europa zeer bijzonder op ons vaderland te vestigen, en groote beteekenis te geven aan geruchten, waaraan niemand zich immer zoude hebben gestoord, wanneer zij niet hier waren uitgevonden, of althans gevoed. Misschien ligt in al die ontsteltenis een groote politieke zin, maar voorshands begrijp ik er niets van. Mij dunkt, dat als wij, zonder dat van den kant van Pruissen eenige daad is voorgekomen, welke van vijandschap of zelfs van verkoeling getuigt, stoutweg beweren dat verovering van Nederland in het plan ligt van die mogendheid, wij eigenlijk bedektelijk te kennen geven wat voor alles *niet* moet worden te kennen gegeven, te weten dit, dat het pruissische plan een redelijken grondslag heeft en door de natuur der zaken wordt voorgeschreven.

Zeker een staat als Pruissen, welke de leer: ‘magt gaat boven regt’ tot grondslag maakt van zijne politiek, is en blijft een gevaarlijke nabuur, maar al valt er niet meer te vertrouwen op het regt, toch mogen wij nog altijd rekening maken op het eigenbelang, en nu heeft niemand het tot nog toe duidelijk gemaakt, waarom onder de tegenwoordige omstandigheden het eigenbelang van Pruissen juist door eene verovering van Nederland zoo bijzonder zou worden gebaat. Ik kan mij niet voorstellen dat eene mogendheid, welke Europa in den laatsten tijd allerminst aan onhandigheden heeft gewend, tot het ver-

krijgen van nieuw grondgebied juist het oogenblik zou kiezen, waarop zij al hare krachten binnenslands moet zamenvoegen, ten einde zich langzaam te assimileeren datgene wat reeds verkregen werd. Ik kan mij niet voorstellen, dat zij, strevende naar nieuwe veroveringen, die veroveringen liever zou zoeken bij eene vreemde vijandige nationaliteit - misschien gemakkelijk te overwinnen, maar zeer zeker op den duur moeijelijk te bedwingen - dan bij zoovele duitsche staten, tot hare eigen nationaliteit behoorende, en wier bewoners reeds nu duidelijk bewijzen, dat zij niets zoozeer verlangen dan eenmaal onder Pruissen's opperheerschappij in het groote Noord-duitsche Verbond te worden opgenomen. Ik kan mij niet voorstellen, dat zij uit zonderlinge voorliefde voor Nederland, de vriendschappelijke betrekkingen met andere groote mogendheden in de waagschaal zoude stellen, en er uit eigenbelang naar streven ons vaderland te maken tot een Venetië van het noorden. Zal men juist in deze dagen, nu Oostenrijk diep gebogen gaat onder de rampen, welke het zeker aan geen omstandigheid zoozeer te danken heeft, als aan zijne vroegere vereeniging met Italië, alles op het spel zetten om dat noodlottig voorbeeld van Oostenrijk na te volgen, en zulks terwijl de gelegenheid tot natuurlijke magtsontwikkeling in Duitschland zelf zoo ruimschoots openstaat? Ik begrijp, dat zoolang de verovering van Nederland het eenige middel was om van Pruissen eene zeemogendheid te maken, deze omstandigheid een krachtigen spoorslag opleverde om over alle bezwaren heen te stappen; maar nu ook dit doel reeds op andere wijze werd bereikt, nu Pruissen heerschappij voert over eene vrij uitgestrekte zeekust en zijn gezag kan doen gelden in handelssteden als Hamburg en Bremen, nu heeft, dunkt mij, ook die laatste spoorslag alle beteekenis verloren.

Ik weet dat men aan al deze en dergelijke argumenten niet te veel gewigt mag toekennen; dat zich alligt geheel onverwachte politieke omstandigheden kunnen opdoen, welke voor Pruissen begeerlijk en wenschelijk maken, wat nu nog ongeraden voorkomt; maar ik beweer, dat zoolang die omstandigheden niet bestaan, zoolang de feiten ontbreken, welke van de vijandige stemming en gevaarlijke bedoelingen van Pruissen doorslaande blijken geven, men ook niet behoort te onderstellen, wat op zich zelf niet waarschijnlijk is.

Er is dunkt mij te meer aanleiding om te protesteeren tegen den overdreven en blinden angst, welke tegenwoordig de gemoe-

deren bevangen houdt, omdat die angst zoovele organen vindt zelfs in onze vertegenwoordiging. Reeds bij de algemeene beraadslaging openbaarde zich de heerschende stemming in menig onheilspellend woord. De Heer Haffmans bijv. wilde alles wat niet het defensiewezen betreft, voor het oogenblik terzijde stellen, om uitsluitend aan dat onderwerp alle aandacht te wijden. ‘Ik zeg u’ - dus verklaarde die redenaar ten slotte - ‘ziet toe dat gij geen oogenblik verzuimt om het land in zekerheid te stellen; ziet toe dat gij uw vaderland niet verliest, ziet toe dat gij bestaan blijft.’ De indruk, dien de spreker met deze plegtige woorden wilde uitoefenen, moest te grooter zijn, omdat zij kwamen van een lid aan de uiterste grenzen van het land woonachtig, op de plaats welke voor alle andere door den vijand zou kunnen worden bedreigd. Is het niet alsof de redenaar daar juist van zijne woonplaats komt toesnellen om de vergadering te boodschappen, dat hij het vuur van de vijandelijke voorposten reeds onder het bereik heeft gehad van zijn verrekijker? Onwillekeurig denkt men aan den bode uit de Gijsbrecht:

> ‘Ick waerschuw u, mijnheer, eer we overrompelt worden.
> De triomfeerder stelt zijn vaendels in slaghorden...
> Men voert de stormbrugh aan: men steeekt er de trompetten;
> 't Is over tijdt den muur en torens te bezetten.’

Ik wil nu niet aannemen, dat - wat velen fluisteren en Bismarck onverholen uitspreekt - wij hier met politiek spel te doen hebben, met het plan om aan de Regeering, in eene lastige en moeijelijke discussie gewikkeld, eenige afleiding te verschaffen. Ik houd de uitgesproken meening voor volkomen opregt, maar juist daarom wil ik vragen, of het goed gedacht en verstandig is, daarmede in eene openbare vergadering te voorschijn te komen? Wat in een afgesloten gezelschap wordt gezegd, kan daarom nog niet door een volksvertegenwoordiger ten aanhoore van de geheele natie en - wat vrij wat bedenkelijker is - ten aanhoore ook van de vreemde gezanten worden uitgesproken. De Heer Haffmans heeft een uitnemend doel: hij wil vóór alles dat wij ‘onze nationaliteit affirmeeren’, maar ik vrees zeer dat wij tegenwoordig druk bezig zijn met eenvoudig te affirmeeren onzen angst, en in dien angst ons onvermogen. En nu een van beiden: óf die angst is wel gegrond, en

dan zal hij ons zeker niet geduchter en gevaarlijker maken in het oog van den vijand; óf hij mist elk wezenlijk motief, en dan kan het resultaat slechts zijn dat wij belachelijk worden tegenover het buitenland en, dubbel onaangenaam voor ons, meer in het bijzonder belachelijk tegenover Pruissen.

Hoe men intusschen ook oordeelen moge over de oorlogzuchtige stemming van het oogenblik - en hiermede kom ik tot mijn onderwerp terug - zooveel is zeker, dat die stemming het politiek debat bij de behandeling van de staatsbegrooting aanmerkelijk belemmerd, en omgekeerd aan de Regeering onschatbare diensten heeft bewezen. Het tegenwoordig ministerie is inderdaad onder een gelukkig gestarnte geboren: diezelfde groote politieke gebeurtenissen in het buitenland, welke - om eene geijkte uitdrukking te bezigen - de vorsten op hunne troonen deden waggelen en oude dynastiën ontwortelden, diezelfde gebeurtenissen hebben in Nederland aan een waggelend ministerie een magtigen steun gegeven, en het een vruchtbaren bodem voor de ontwikkeling van zijne nog altijd zwakke wortelen toebereid.

Ik kom eindelijk tot den inhoud van het debat, dat de Tweede Kamer zes dagen heeft bezig gehouden, niet om het in bijzonderheden te ontleden, maar om een enkel woord te zeggen van den algemeenen indruk welken ik al lezende van dat debat ontvangen heb. Niet dan met den grootsten weerzin volbreng ik dit gedeelte van mijne taak, want ik kan niet gewagen van den inhoud van het debat, zonder de motie-Keuchenius te noemen, en van alle denkbare onderwerpen is er voor den schrijver zoowel als voor den spreker in de tegenwoordige oogenblikken geen zoo onmogelijk geworden als juist diezelfde motie. Wie meende dat hij iets van het geschil begreep, of dat de discussiën, maanden lang daarover gevoerd, tot eenige bepaalde uitkomst hadden geleid, leze de jongste handelingen van de Tweede Kamer, om zich te overtuigen dat alles chaos is, onafzienbare chaos. De verwarring is tot die hoogte gekomen, dat elke poging om daaraan door nieuwe vertoogen of nadere ophelderingen een einde te maken, dwaasheid wordt. Het verstandigst wat men doen kan is, de lippen stijf op elkander te drukken en zich zelf gebiedend het stilzwijgen op te leggen: misschien vindt dat voorbeeld navolging en komt men dus allengs tot

de harmonie van de stilte althans. Men heeft in een kwestie, aanvankelijk helder als bronwater, geroerd en altijd weer geroerd, totdat millioenen onzigtbare stofdeelen, op den bodem neêrgelegd, zich met het water zijn komen vermengen, en dit dof en troebel hebben gemaakt. Elk die voortgaat met roeren, al gebeurt het met de beste bedoelingen van de wereld, draagt er noodlottig toe bij om het water een nog doffer aanzien te geven. Het eenig redmiddel is dat men eenige jaren lang het troebele water wegsluite en buiten toegang stelle: blijft het onbewogen, dan zullen de vaste stoffen allengs zinken en daarheen terugkeerende vanwaar zij gekomen zijn, aan het water ten slotte zijne vroegere frischheid en helderheid teruggeven. ‘Les antagonistes d'une mesure proposée’ - zegt Bentham - ‘sont ils forcés dans leurs retranchements, n'ont-ils aucun moyen d'éviter la question, il ne leur reste d'autre parti à prendre, qu'a répandre sur la matière qu'on traite une obscurité profonde. Ils peuvent espérer de se sauver dans les ténèbres.’ Ik weet niet of men in de Tweede Kamer dezen regel van den engelschen wijsgeer algemeen gekend heeft, maar in elk geval hebben vele leden met voortreffelijken uitslag dienovereenkomstig gehandeld.

Ik ben zoo doordrongen van al de bezwaren, welke tegenwoordig aan een bespreken van de motie-Keuchenius verbonden zijn, dat ik, liever dan daarop ook maar zeer vlugtig terug te komen, de algemeene discussiën over de staatsbegrooting stilzwijgend zou zijn voorbijgegaan. Intusschen is mij de groote eer te beurt gevallen, dat een afgevaardigde uit Amsterdam, de Heer Pijnappel, juist mijne bijdrage tot de motie-litteratuur in de Kamer aan eene bijzondere critiek onderwierp. In eenige korte en welsprekende zinsneden, welke een diepen indruk moeten hebben achtergelaten, heeft de geachte redenaar gewezen op het zinledige van mijn betoog en daarop zijne medeleden ernstig vermaand zich in vervolg van tijd toch niet te veel op het gezag van anderen te verlaten. Immers een paar woorden waren hem genoeg geweest om de autoriteit, waarop men zich zelfs in de Kamer beroepen had, als een kaartenhuis te verbreken. Zouden de meest eenvoudige regelen van burgerlijke beleefdheid mijnerzijds niet verwaarloosd worden, wanneer ik na deze plegtige executie een enkel woord van dankbetuiging en van aanbeveling tevens terughield?

Het belangrijkste feit, door de discussiën in het licht gesteld,

is zeker dit, dat de Regering en hare verdedigers zich onmiddellijk bereid toonden de hoofdsterkte op te geven. Na lange overwegingen misschien had men zich verklaard voor de geconcentreerde linie van defensie, en dankbaar gebruik makende van den stok, door eene hooggeleerde hand toegestoken, zich gered van het drassig terrein, waar het op den duur niet mogelijk scheen met eenige kans op goed gevolg stand te houden, ten einde nu eene andere, althans iets veiliger stelling in te nemen. De vraag of de Kamer, oordeelende over de benoeming van ambtenaren, hare grondwettige bevoegdheid overschrijdt en inbreuk maakt op de praerogatieven van de Kroon, de eenige vraag dus welke de Regering in haar rapport aan den Koning opwierp, de eenige ook, welke in de eerste dagen van October door de geheele conservatieve drukpers met een beroep op de prachtigste argumenten toestemmend was beantwoord, die vraag werd nu losgelaten. Men erkende dat de contrôle van de Kamer en de verantwoordelijkheid der ministers zich over alle regeringsdaden uitstrekten en dat ook de benoemingen tot die regeringsdaden behooren; maar de fout lag nu in de wijze waarop de Kamer haar oordeel had uitgesproken, dat wil zeggen, in de motie op zich zelve. Men mogt eenige bedenking hebben tegen de spijs door de meerderheid van de Kamer opgedischt, de eigenlijke ongrondwettigheid bestond toch niet zoo zeer in die spijs zelve, als wel in den schotel waarvan men bij het opdisschen had gebruik gemaakt. De kwestie was nu als het ware eene pottebakkerskwestie geworden.

Door deze manoeuvre, meer of minder behendig uitgevoerd, had men ongetwijfeld vaster terrein gewonnen, en nu althans eene betwistbare kwestie op den voorgrond geschoven; maar hiertegenover stond eene eigenaardige en vrij groote moeijelijkheid, juist door die verandering van batterij in het leven geroepen. Men moest nu tegenover eene Kamer, voor zevenachtsten uit oud-gedienden zamengesteld, oud-gedienden die allen zonder uitzondering een eerbiedwaardig aantal goedgekeurde motiën ten hunnen laste hadden, gaan betoogen dat al die goedkeuringen even zoovele afkeuringen hadden verdiend, even zoovele aanslagen waren geweest op de regten van de Kroon. De taak was inderdaad vrij netelig. De opposanten hadden goed spreken; zij konden veilig met de spijs ook den schotel in bescherming nemen. Maar de tegenpartij? Hoe nu met eenig decorum dien schotel te verbreken, waaraan zich ook voor haar

zoovele zoete herinneringen vastknoopten? Bedrieg ik mij niet dan hebben slechts drie van de tot die partij behoorende oudleden het onderwerp behandeld, althans aangeroerd. De Heer de Brauw gaf in de inleiding van zijn aandoenlijken lijkzang op de liberale partij eerlijk en openlijk te kennen, dat hij ook nu nog geenerlei grondwettig bezwaar kon vinden in de gemotiveerde orde van den dag. De Heer van Nispen onderscheidde; in motiën over bepaalde feiten zag hij geenerlei bezwaar, maar met die tegen personen gerigt, kon hij zich moeijelijk vereenigen. Alleen de Heer J.K. van Goltstein nam open en rond den handschoen op voor de Regering en ledigde met bewonderenswaardige stoutmoedigheid en in één teug zijn beker *poenitet* tot den laatsten druppel.

Er was intusschen meer hulp noodig, en daar de oude garde zweeg, bleef er niet anders over dan aan de jonge troepen den strijd over te laten. Ik wil gaarne erkennen dat deze zich met ijver van hunne taak gekweten hebben en eenstemmig met het meeste vuur tegen de motiën zijn te velde getrokken, mits men mij veroorlove er bij te voegen, dat juist die ijverige hulp aan het geheele debat een vrij zonderling en, ronduit gezegd, zelfs een vrij belachelijk karakter heeft gegeven. Wie, goed bekend met onze parlementaire geschiedenis, boven van de tribune dit debat mogt hebben bijgewoond; wie daar mogt hebben gezien, hoe de oude leden, met tien, twintig en meer parlementaire campagnes achter zich, bukkende onder den last van velerlei zonden, met neergeslagen oogen luisterden naar de boetpredikatiën hunner jeugdige ambtgenooten, ambtgenooten eerst sedert zóó korten tijd in het parlementaire leven opgenomen, dat zelfs de gelegenheid om te zondigen nog niet voor hen had opengestaan; wie daar mogt hebben vernomen hoe die leden van gisteren het de oud-gedienden trachtten aan het verstand te brengen, dat die motiën van orde niet alleen in strijd zijn met de grondwet, maar ook onlogisch gedacht, schadelijk voor de orde van beraadslaging en van geenerlei wezenlijk nut in de practijk, hij moet, al naarmate van zijn gestel, zich òf hartelijk lachend, òf wrevelig en boos van dat tafereel hebben afgekeerd. Het scheen dat de Heer Pijnappel, het hoofd van de doctrinaire partij, zelf iets gevoelde van de moeijelijke verhouding waarin hij zijne oude strijdgenooten gebragt had; althans aan het slot zijner rede merkte hij vergoelijkend op, dat het zeer wel zou hebben kunnen gebeuren, dat ook hij, Pijnappel, ware hij vroeger

lid van de Kamer geweest, zich had laten verleiden tot deze of gene motie mede te werken. Nu echter was de zaak grondig onderzocht, de onbestaanbaarheid van de motie bewezen, en kwam het er dus slechts op aan te zorgen, dat er in vervolg van tijd niet meer gezondigd werd. O, die treurige partijgeest, welke zoo velen belette òf om ruiterlijk in te stemmen met het *poenitet* van den Heer van Goltstein, òf om rondweg te verklaren dat wat zij vroeger als een regt hadden gebruikt, ook nu nog regt was in hun oog, en daarom als een regt zou worden verdedigd en gehandhaafd. Maar hoe zou de oppositie, hoe zou de Regering dergelijke taal hebben opgenomen? En toch verzekerde men als om strijd, dat het tijdvak van de oude partijen nu was afgesloten en dat het nieuwe parlementaire leven, thans ingegaan, zich voor alles zoude kenmerken door de volkomen opregtheid waarmede elkeen, zonder ter regter of ter linkerzijde om te zien, voor zijne overtuiging uitkwam.

‘Antecedenten!’ - heeft men gezegd - ‘niets dan antecedenten. Maar sedert wanneer hebben dan de antecedenten kracht van wet in Nederland?’ O, ik wil het gaarne bekennen, sinds lang niet meer; sedert de tijd verstreken is toen de volken, in sommige handelingen de plegtige uitdrukking ziende van eene bepaalde regtsovertuiging, met kinderlijken eenvoud concludeerden, dat bij het voorkomen van dezelfde omstandigheden, dezelfde overtuiging ook noodzakelijk weder tot dezelfde beslissing zoude leiden. De waarschuwing gelde vóór alles den hooggeachten Griffier van onze Tweede Kamer, indien deze er immer aan mogt hebben gedacht, om, het werk van een zijner voorgangers vervolgende, de antecedenten van de Staten-Generaal op te sporen, aan te teekenen en publiek te maken.

Maar waarom zijn dan toch de antecedenten van de Kamer ten aanzien der motiën van orde zoo volkomen verwerpelijk? Wil men zeggen dat ze vaak onvoorzigtig zijn gebruikt en niet zelden verkeerd toegepast? O neen, want hieromtrent bestaat maar weinig verschil van meening. Men heeft het op de motiën zelven voorzien, daar zij dienen moeten om aan de Kamer eene magt te geven, welke de grondwet haar niet heeft toegekend. Hier zijn wij op den bodem van de kwestie gekomen en tevens aan de voor mij zoo noodlottige redevoering van den Heer Pijn-

appel. Dat ik juist die redevoering kies, is duidelijk: regering en politieke vrienden hebben zich als om strijd bij zijn gevoelen nedergelegd en erkend dat niemand duidelijker dan hij heeft uiteengezet wat werkelijk in hun hoofd omging. De indruk door zijne woorden te weeg gebragt moet inderdaad groot geweest zijn, want reeds daags na de zitting en lang vóór nog het Bijblad de rede had medegedeeld, verklaarden de regeringsbladen, afgaande op een beknopt overzigt van de gevoerde discussiën, dat die rede inderdaad vernietigend was geweest voor allen die den Heer Keuchenius hadden ter zijde gestaan, en meer bijzonder voor mij. Het berigt was niet vleijend voor de velen die in uitvoerige brochures eene verdediging van de Regering hadden beproefd; het scheen nu dat hunne argumenten doel hadden gemist, en dat de taak om de vijandelijke werken te vernietigen, een taak vroeger altijd voorgesteld als geheel voltooid, dan toch nog altijd te verrigten overbleef. Dubbel onaangenaam berigt, want het bleek nu tevens, dat de vervulling van die taak eigenlijk niets om het lijf had.; de geachte afgevaardigde had als het ware slechts de hand behoeven om te keeren, om het gewenschte doel te bereiken en de regeringsvlag te planten op de verlaten werken van de tegenpartij.

Maar luisteren wij liever naar de woorden van den Heer Pijnappel, zoo als die in het Bijblad staan opgeteekend: ‘Ik wensch bij mijne verklaring te voegen een protest tegen de leer van professor Buijs en van hen die hem hebben gesteund.

Daartoe wensch ik de aandacht te vestigen op drie groote fouten, waarop de geheele redenering rust.

Eerste fout: “Wat één lid doen mag, dat mogen 39 leden doen.” Verkeerde feitelijke voorstelling. Met Bentham zou men dat kunnen noemen: *le sophisme des termes ambigus*. Verkeerde feitelijke voorstelling, omdat wat 39 leden individueel mogen doen, daarom nog niet mag zijn de magtsuitoefening van een politiek ligchaam. Het woord van ieder individueel lid is vrij in deze vergadering, maar dat sluit niet in zich de magt om het bij stemming tot een besluit te verheffen.

Tweede fout: Professor Buijs heeft gezegd: “het meerdere omvat het mindere; het meerdere is het adres, dat de Kamer eerbiedig aan den Koning zou kunnen aanbieden; het mindere is het vonnis krachtens eigen magtsuitoefening uitgesproken.” Ik noem dat eene onjuiste appreciatie van wat

het meerdere en wat het mindere is. Reeds in eene hoogst merkwaardige brochure van professor Opzoomer, waarover een nog veel merkwaardiger stilzwijgen is bewaard, is het onhoudbare van die stelling aangewezen, en de leer van professor Buijs als het ware vernietigd.

Derde fout: “Wat onder alle constitutiën in alle landen gegolden heeft, moet ook hier gelden. Overal heeft de ministerieele verantwoordelijkheid gegolden in den zin, dien professor Buijs er aan hecht: derhalve moet zij ook gelden voor onze geschreven Grondwet.” Dit nu noem ik eene constitutioneele fout, omdat men de principes van andere landen met die van ons geschreven staatsregt verwart, terwijl de hoogleeraar bovendien zelf doet uitkomen, dat die verantwoordeljkheid in den door hem bedoelden zin niet gegolden heeft tijdens de Grondwet van 1815, onder welke wij toch ook in het bezit van wetgevende ligchamen waren.

Dit nu zijn de drie fouten van professor Buijs, en daarop is zijn hoek gebouwd. Waar dit het geval is, meen ik dat men niet mag voortgaan zich daarop als op een boek van gezag in deze questie te beroepen.’

Voortreffelijk. Maar waar dit niet het geval is, wat meent gij daar?

Ik zeg niets van den vorm, want ik houd mij overtuigd dat de Heer Pijnappel dien niet dan met tegenzin gekozen heeft. Maar de parlementaire welsprekendheid heeft hare eischen, welke niet straffeloos kunnen worden verwaarloosd. Eene in korte woorden zamengevatte meening trekt meer de aandacht dan een uitvoerig betoog, en eene stelselmatige verdeeling, al is het dan ook maar in fouten, is niet alleen gemakkelijk voor het geheugen van den spreker, maar ook meer geschikt om het betoog dus in te rigten, dat men een climax van argumenten verkrijgt, een climax, welke de aandacht van den hoorder noodzakelijk gespannen houdt en bijna altijd indruk maakt. Waar zulke eischen in het spel zijn, mag men zich niet laten terughouden door kleine bezwaren, bijv. door de vrees, dat de gekozen vorm alligt voor de verbeelding der toehoorders den tijd zou kunnen terugroepen, toen zij als schooljongens over hunne schriften heengebogen, angstig gluurden naar de hand des meesters, die, als een generaal de gelederen zijner troepen, met een groote pen gewapend, de regels van hun schrift haastig doorliep en hier en daar al hoofdschuddende en kuchende de

zwakke plaatsen van het thema met een klein rood streepje brandmerkte. Gelukkige tijden, hoe wel te moede waren althans de meesten onder ons, als hij met drie fouten in een kort opstel vrijkwamen! En nu! Met slechts drie fouten in eene uitvoerige brochure is soms onze geheele reputatie gemoeid.

Ik zou den Heer Pijnappel bijna verdenken, dat hij, zich voorbereidende op zijne critiek, meer gesnuffeld heeft in Bentham, dan in mijne brochure, en inderdaad de verleiding was groot genoeg. Mijn vermoeden steunt hierop, dat hij, terwijl hij van mijne brochure het een en ander vermeldt, wat ik zelf daarin nimmer gevonden heb, daarentegen spreekt als onder den verschen indruk van eenige bedenkelijke raadgevingen, door Bentham medegedeeld. In zijn geestig *Traité des sophismes politiques*, in hetzelfde hoofdstuk waar *le sophisme des termes ambigus* besproken wordt, handelt de engelsche wijsgeer ook over *le sophisme des faux exposés*, en geeft hij daaromtrent o.a. deze wenken: ‘En faisant un exposé, supprimez quelques-unes des circonstances les plus défavorables, mais retenez en suffisamment pour ne pas rendre l'imposture manifeste. - Si le total de la question est contre vous, ne parlez que d'une partie, comme si c'était le tout. - Une définition est une énumération des principaux attributs de la chose; énumérez ceux qui conviennent à votre but, et supprimez ce qui serait contre vous.’ En iets verder: ‘Si vous ne pouvez pas embrouiller l'argument dès le début, avisez à changer la question en introduisant dans le cours du débat quelque chose qui lui ressemble. - Pour attaquer ce qui a été dit ou défendre ce que vous avez dit vous-même, ajoutez ou substituez quelqueterme plus doux ou plus fort, selon votre convenance.’

Men geloove niet dat Bentham het ernstig meent met deze wenken; integendeel, hij laat er al spoedig opvolgen, dat zijne langdurige ervaring hem duidelijk heeft overtuigd van de gevaren, aan het gebruik van soortgelijke sophismen verbonden. Een spreker, zegt hij, mag, geholpen door dergelijke kunstgrepen, een oogenblik indruk maken; hij verspeelt zoo doende op den duur zijn gezag en beantwoordt allerminst aan het model van een goed redenaar, zoo als Cicero dat geteekend heeft: *vir bonus, dicendi peritus*.

Ik kom nu tot de fouten zelve en wensch dan al dadelijk zeer bescheiden maar zeer bepaald te verzoeken dat men de

derde en zeker de grootste fout uitwissche, omdat die feil blijkbaar uit het thema van een mijner lotgenooten in het mijne is overgewaaid. Ik deel niet alleen volkomen de meening van den amsterdamschen afgevaardigde, dat namelijk de beginselen van het nederlandsche staatsregt niet uit de engelsche of eenige andere constitutie verklaard mogen worden, maar laat ook zelden eene gelegenheid voorbijgaan om anderen te waarschuwen tegen soortgelijke verwarring. Ik heb dan ook vrij verwonderd mijn boekje nog eens ter hand genomen, en daar in plaats van beroep op eenig ander land, een eerste, bijna zou ik kunnen zeggen een eenig hoofdstuk gevonden, onder den titel: ‘Wat leert het positieve nederlandsche staatsregt?’ Mijn antwoord op deze vraag is misschien zeer verkeerd geweest, maar de bewering, dat ik juist niet zou hebben gelet op datgene wat ik mij voorstelde uitsluitend te behandelen, kan - men zal dit moeten toegeven - ook door den meest talentvollen spreker moeijelijk worden volgehouden. Ik denk hier intusschen aan eene vergissing en ga dus dit punt verder stilzwijgend voorbij.

Blijven nog twee andere fouten. Hier tracht de amsterdamsche afgevaardigde van een ander sophisme partij te trekken: het is nu niet te doen om de bijvoeging van hetgeen niet geschreven staat, maar om de verkeerde voorstelling van hetgeen wel geschreven is. Een paar argumenten, die ik ten voordeele van motiën van orde wilde doen gelden, worden aangehaald, en dan gezegd: dat op die argumenten ‘de geheele redenering rust’, dat daarop ‘het boek gebouwd is’. Het kost mij waarlijk moeite, hier aan eene onwillekeurige vergissing te denken; één van beiden toch: òf de Heer Pijnappel heeft mijne brochure niet gelezen, en dan is het vrij gewaagd haar te veroordeelen: òf hij kent ze, en dan moet hij ook weten dat de voorstelling, die hij geeft, eene valsche is. Men heeft het er van den aanvang af op toegelegd om de oorspronkelijke kwestie te verduisteren en ons, bestrijders van de leer door het ministerie verkondigd, in plaats van deze kwestie eene andere in handen te moffelen. Ik wensch geen dupe te worden van parlementaire en andere goocheltoeren, en al kan men zeker niet van mij vorderen, dat ik tegen elke verkeerde voorstelling opkom, toch zal ik mij gaarne de moeite getroosten, om zoo dikwijls de gelegenheid zich voordoet, de weggeworpen kwestie weêr op te rapen en die te stellen op de plaats welke haar toekomt. Wij hebben ons met de pottebak kersk westie niet ingelaten, maar

streden voor de spijs, door de Tweede Kamer opgedischt, en geenszins voor den schotel. De vraag over de motiën van orde zou mij niet ligt tot schrijven hebben aangespoord, in elk geval met vrij wat minder warmte behandeld zijn. Ik ben te zeer overtuigd dat zulke motiën gemakkelijk kunnen worden misbruikt - althans wanneer zij, zoo als hier, zonder eenig voorafgaand onderzoek worden aangenomen - dan dat ik juist voor deze parlementaire usance het harnas zoude willen aantrekken. Maar even als in regten de partij, welke zich op een stuk beroept, niet gewoon is de echtheid van dat stuk te bewijzen, zoolang de tegenpartij die echtheid niet ontkent, zoo meenden ook wij de kwestie van den schotel ter zijde te kunnen laten, omdat daarover tusschen partijen geen verschil van meening bestond. Immers de Minister van Binnenlandsche Zaken had nog tijdens de discussie, ja, wel gewezen op het bedenkelijk karakter van de motiën, maar toch allerminst de bevoegdheid om ze te stellen ontkend. Indien ik, in weerwil van dit alles, in mijne brochure een oogenblik bij de kwestie van de wettigheid der motiën stilstond, dan geschiedde dit alleen om aan te toonen, dat die kwestie niets te maken had met het eigenlijk punt van geschil. Ik noemde een paar redenen waarom ik mij met het oordeel van den Heer Kemper omtrent de motiën niet konde vereenigen, maar noodigde hem tevens uit om, in weerwil van ons verschil van zienswijze, te erkennen, dat de leer, door het ministerie in zijn rapport aan den Koning ontwikkeld, niet met de beginselen van de nederlandsche Grondwet kan worden overeengebragt. Argumenten, van welke ik uitdrukkelijk verklaarde, dat zij vreemd waren en vreemd moesten blijven aan mijn betoog, worden nu in den mond van den afgevaardigde uit de hoofdstad de grondslag, waarop ‘het geheele boek’ gebouwd is. De gevierde redenaar maakt zich meester van een op zich zelf staand schildwachtshuisje, plant daar zijn vlag en geeft dan op zegevierenden toon aan zijne toehoorders te kennen, dat hij de vesting binnen is.

Maar dat arme schildwachtshuis zelf, is het werkelijk genomen, of berust de geheele verovering enkel op eene illusie? Hier kom ik tot eene derde verscheidenheid van het genus: ‘sophismes des faux exposés.’ Om de onbestaanbaarheid van deze of gene zaak te betoogen, begint men met die geheel anders voor te stellen dan zij werkelijk is, en constateert dan

zonder groote moeite dat men inderdaad gelijk heeft. 't Is alsof men een jong meisje een leelijk papieren masker voor het aangezigt schuift, om uit dit masker te bewijzen, dat het meisje zich niet op schoonheid mag beroemen. Zelfs het liefste kopje, dat men op de wereld vinden kan, zou tegen dergelijke kunstbewerking niet bestand zijn.

'Wat 39 leden individueel mogen doen, mag daarom nog niet zijn de magtsuitoefening van een politiek lichaam.' Hoe duidelijk en klaar. Hoe valt het in het oog, dat, waar de zwakke poging van enkele op zich zelf staande leden niets vermag, de magtsuitoefening van een groot lichaam toch zeer groote beteekenis hebben kan. Zeer zeker, maar wanneer het nu eens bleek, dat in de motie eigenlijk volstrekt geen magtsuitoefening ligt opgesloten? Ik heb mij bij herhaling aangekant tegen het afstemmen van begrootingen om redenen daarbuiten gelegen, juist omdat dit is het uitoefenen van magt, en wel van ongeoorloofde magt, omdat het is inbreuk maken op de zelfstandigheid van de Kroon. De leer van professor Opzoomer, dat de Staten-Generaal mogen verrigten, wat zij naar de letter van de Grondwet kunnen doen, gaat naar mijne bescheiden meening niet op en moet noodzakelijk leiden tot zeer verderfelijke conclusiën. Maar juist omdat de motie enkel is eene *sententia declaratoria*, de uitdrukking van het gevoelen der Kamer, zonder dat die uitdrukking regtstreeks en noodwendig eenig gevolg behoeft op te leveren, juist daarom houd ik die motie voor volkomen gewettigd.

De Minister van Binnenlandsche Zaken, het gevoelen van den amsterdamschen afgevaardigde ondersteunende, beweerde, dat wanneer men in 1848 aan de Kamer het regt had willen toekennen om dus een oordeel te vellen *dat naar buiten werkt*, de geheele grondwetsherziening op dien eisch zou hebben schipbreuk geleden. Ik geloof het gaarne en vertrouw zelf, dat wanneer men in 1867 met een soortgelijken eisch mogt te voorschijn komen, deze ook dan nog door eene groote en indrukwekkende meerderheid zou worden verworpen. Ware het anders, dan zou men inderdaad een der hoofdbeginselen van de monarchie omverwerpen. Ik weet wel, dat zeer velen in de Kamer aan dat naar buiten werken van de motie geloof slaan, en zich die liefst voorstellen als een vonnis, waaraan inderdaad uitvoering moet worden gegeven, maar die voorstelling steunt eenvoudig op een misverstand, en meer dan eens heeft de Regering,

hare zelfstandigheid handhavende, die voorstelling krachtig bestreden. Zoo herinner ik mij, dat de Kamer, twee of drie jaren geleden bij motie besliste, dat er aan eene nieuwe wet op de quarantaine behoefte bestond, terwijl de Regering, bij monde van den Heer Thorbecke, als haar gevoelen het tegenovergestelde constateerde, en dat gevoelen ook nog een jaar later krachtig tegenover de Staten-Generaal volhield. Het *Dagblad* dat zoo akelig radikaal kan zijn wanneer zijne belangen dit meêbrengen, was in die dagen verontwaardigd over het gedrag van den Minister. Kon men zich grooter vergrijp voorstellen! De Kamer had gesproken, tweemaal gesproken, en de Heer Thorbecke bleef in het aangezigt van de Vertegenwoordiging stoutweg verklaren, dat hij anders oordeelde dan zij en daarom ook anders handelen zou.

De Heer Thorbecke heeft ook nu weder de gelegenheid aangegrepen om te waarschuwen tegen de geheel onjuiste verklaring aan het karakter en de beteekenis der motiën van orde gegeven. Maar te vergeefs. ‘Het is mij ondenkbaar’ - zeide de Minister van Binnenlandsche Zaken - ‘dat een man van zóó veel politieke ervaring en politiek doorzigt (als de Heer Thorbecke) één oogenblik in de meening zou hebben verkeerd, dat een Ministerie dat zich zelf en - wat meer zegt - dat het gezag des Konings en het welzijn des vaderlands respecteert, er over zou hebben kunnen denken, om de aanneming dier motie stil te laten liggen, onder voorwendsel dat zij legaal niet bindend was.’ Inderdaad, iets dergelijks zou niet mogelijk zijn geweest, maar vergis ik mij niet, dan worden hier in de woorden des Ministers gevolg en oorzaak zonderling door elkander geward. Het ministerie kon zich zeker niet neêrleggen bij het votum. Maar waarom niet? Omdat dit votum de zeer vijandige gezindheid van de meerderheid der Kamer duidelijk in het licht stelde. In die gezindheid, welke het uitzigt op vruchtbare zamenwerking in de toekomst geheel moest vernietigen, lag de onmogelijkheid om te berusten in het gebeurde. Maar laat nu de Heer Keuchenius zijne motie terugtrekken en dus het votum achterwege blijven, is dan de gezindheid van de Kamer en de onmogelijkheid om zamen te werken, eene onmogelijkheid welke zich bij de eerste gelegenheid zal openbaren, niet evenzeer voorhanden? Als men de klok van de Groote Kerk te 's Gravenhage van haar slagwerk ont-

doet, zal dit dan kunnen beletten, dat de volheid des tijds aanbreke, of zal men den storm die opsteekt bezweren door een doek te werpen over den barometer? Wanneer de 39 leden, van oordeel zijnde dat de omslagtigste weg de meest constitutioneele is, hoofd voor hoofd hadden uitgesproken wat zij nu gezamenlijk verklaarden, zou het Ministerie dit dan rustig hebben aangezien? Zoo ja, dan handelt het niet consequent, door zich nu het votum aan te trekken; zoo neen, dan is het uitgemaakt, dat niet in de motie maar in de gebleken stemming van de meerderheid de oorzaak van de crisis schuilde.

Van de zijde der oppositie heeft men ten aanzien van deze kwestie een ander, mijns inziens voortreffelijk argument aangevoerd. Gij beweert - zeide men tot de Regering - dat aan de individueele leden het regt van censuur toekomt en niet aan de Kamer; maar eilieve, hoe komen dan de leden aan dat regt? Wij lezen wel in de Grondwet van allerlei regten aan de Kamer toegekend, maar nooit van regten uitsluitend aan de individueele afgevaardigden verleend. Wat deze mogen, mogen zij enkel als leden van de corporatie, want van deze komt alle regt. Bestaat er dus voor hen bevoegdheid om van afkeuring te doen blijken, dan kan het niet anders of die bevoegdheid moet van de Kamer komen. De Heer van Eck, die naar ik meen het eerst dit argument aanvoerde, sprak ongelukkig na den Afgevaardigde uit Amsterdam. Deze miste daardoor de gelegenheid zijne medeleden omtrent deze vraag voor te lichten, en den vinger te leggen op de fout, welke misschien ook in dat nieuwe argument zal liggen opgesloten.

In afwachting van die voorlichting blijf ik het er voor houden, dat de gemotiveerde orde van den dag, als middel om van de meening der Kamer te doen blijken, volkomen geoorloofd is, juist omdat daarbij van geenerlei magtsoefening sprake zijn kan, Wat van Hogendorp, knorrende over de gebrekkige wijze waarop de actie-verslagen werden ingerigt, ruim veertig jaren geleden opmerkte: ‘de Kamer moet, als elk *corpus morale*, toch het middel hebben om van hare meening te doen blijken,’ kan men, dunkt mij, in onze dagen veilig herhalen. Ik weet wel, er zijn motiën en motiën, en sommige leden , met name de Heer van Nispen, wil ze onderscheiden hebben en alleen het votum, houdende beoordeeling van bepaalde feiten, toelaten. Maar met allen eerbied voor het gevoelen van dien geachten volksverte-

genwoordiger, moet ik het toch betwijfelen, of dergelijke onderscheiding wel inderdaad bestaanbaar is. Of de Kamer heeft, dunkt mij, geen regt buiten de wet om of buiten het adres aan den Koning van hare meening te doen blijken, òf zij heeft dat regt onvoorwaardelijk ter beoordeeling van alles wat tot hare competentie behoort. Daarenboven is in vele gevallen beoordeeling van het feit iets anders dan beoordeeling van den persoon, die het feit bedreef? Toen in de zitting van 23 Mei 1863, de Heer Groen van Prinsterer voorstelde, door de Kamer te doen verklaren: dat de Minister van Buitenlandsche Zaken bij het opstellen zijner nota aan het Russische hof, betrekkelijk den opstand in Polen, ‘niet genoeg had gelet op het belang eener volstrekte neutraliteit,’ wilde hij slechts een feit doen beoordeelen; maar kwam die beoordeeling toch niet eenvoudig neder op veroordeeling van den Minister? En toch, die motie werd met warmte, zoowel door den tegenwoordigen Minister van Binnenlandsche Zaken, als door den Heer van Goltstein ondersteund, en onder anderen ook door den Voor zitter van de Kamer goedgekeurd. Het wordt met al die onderscheidingen inderdaad hoogst moeijelijk om tot een resultaat te komen. Betoogt men de bevoegdheid van de Kamer om haar oordeel uit te spreken, zelfs over benoemingen, dan is het antwoord: ‘Ja, maar niet bij motie’; tracht men daarna de bestaanbaarheid van motiën te bewijzen, dan heet het weder: ‘O ja, maar niet de motiën houdende afkeuring van personen.’ 't Is een bonte bal, welke men elkander onophoudelijk van de eene zijde naar de andere toewerpt, en die juist daarom eeuwig in de lucht blijft zweven.

Moet ik na al het bovenstaande nu ook nog afzonderlijk stilstaan bij de tweede fout, mij door den Heer Pijnappel ten laste gelegd? Als de Kamer - dus had ik gezegd - van hare afkeuring mag doen blijken in een adres aan den Koning, dan mag zij *à plus forte raison* dat blijk in hare notulen neêrleggen. De geachte afgevaardigde tikt mij hier vriendschappelijk op den schouder en zegt: ‘verkeerde appreciatie, mijn vriendje, van wat het meerdere en wat het mindere is.’ Ik leg mij natuurlijk bij die uitspraak neder, maar vergun mij toch op te merken, dat ik er niets van begrijp en dat eene korte nadere toelichting mij o zoo welkom zou zijn geweest. Een toeval is aanleiding geweest, dat de bewuste afkeuring in eene bijzondere

motie en niet hij amendement in het adres werd opgenomen. Waarin zou toch het onderscheid hebben bestaan, indien het laatste gebeurd ware? Zou het Ministerie dan rustig hebben toegezien, en zoo ja, waarom?

Verbeeld u dat men een vreemdeling, met onze binnenlandsche aangelegenheden volstrekt niet bekend, het volgende feit mededeelde. In het jaar des Heeren 1866, bij den ingang van den herfsttijd, is in Nederland - eene constitutioneele monarchie, gebouwd op zeer liberale grondslagen, zoo als men daar beweert - deze gebeurtenis voorgekomen. De meerderheid van de Kamer had eene grief tegen het Ministerie en wilde van die grief doen blijken. Op het oogenblik dat die begeerte bij haar opkwam, had zij twee papieren voor zich liggen: op het eene stond: ‘Aan den Koning der Nederlanden;’ op het ander: ‘Notulen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.’ Men aarzelde eenigen tijd, alvorens te beslissen, op welk van die twee papieren, beide bestemd om onder het oog van de natie te worden beschreven, de grief zoude worden vermeld. Eindelijk kwam men overeen ze in de notulen op te nemen; maar naauwelijks was hiertoe besloten, of er kwam een orkaan over het land. De natie splitste zich in twee kampen, die bitter vijandig tegen elkander overstonden. Omdat de meerderheid der Kamer van haar gevoelen had doen blijken? O neen, maar omdat zij geschreven had op het verkeerde stuk papier. In den brief aan den Koning mogt elke meening, hoe streng dan ook, worden ontwikkeld; in de notulen daarentegen niet een enkele, zelfs de zachtste niet. Zou er niet eenige vrees bestaan dat de vreemdeling, dit berigt vernemende, bij zich zelven concludeerde, dat die titel van ‘Chineezen van het Noorden,’ meermalen op de Nederlanders toegepast, toch nog zoo heel kwaad niet gekozen is?

Alsof het spel sprak, heeft zich juist in den laatsten tijd minstens tweemaal het geval voorgedaan, dat de Kamer werkelijk eenige behoefte scheen te gevoelen aan die nu onmogelijk geworden motiën. De eerste maal was het bij gelegenheid, dat de Heer W. van Goltstein het ministerie interpelleerde over de nieuwe maatregelen, welke het ter bestrijding van de veeziekte dacht te nemen. Ik verdenk den geachten afgvaardigde zeer, dat hij onder andere omstandigheden spoedig met eene motie gereed zou zijn geweest, want er was

hem blijkbaar veel aan gelegen den Minister te overtuigen, dat het gevoelen van de meerderheid der Kamer met het zijne overeenstemde. Maar wie durfde na de gebeurtenissen van den laatsten tijd zelfs te denken aan eene motie? Men debatteerde daarom eenvoudig voort, naar aanleiding van de door de Regering gegeven inlichtingen. Ieder bereed zijn stokpaardje en de optimisten verklaarden openlijk, dat de discussie, ofschoon eenigzins lang gerekt, toch volstrekt niet overbodig was geweest, omdat daaruit den Minister zonneklaar zou gebleken zijn... Wat? Volgens A, dat er vóór alles spoedig moest worden gehandeld; volgens B, dat men niet meer vee moest afmaken dan volstrekt noodig was, en volgens C, dat de bloedige voorstellen van de staatscommissie zoo streng en absoluut mogelijk moesten worden ten uitvoer gelegd. Hoe onbestemd en uiteenloopend de medegedeelde gevoelens ook waren, toch verklaarde de Minister, dat de gevoerde discussie bij hem den algemeenen indruk had achtergelaten, dat de Kamer bereid zou zijn de Regering te steunen, wanneer deze later nieuwe voorstellen tot wering van de veepest mogt ter tafel brengen. Ik vraag nu niet in hoeverre de speeches van acht of negen leden dien algemeenen indruk regtvaardigden, maar moet toch mijne verwondering betuigen, dat niet één der jonge leden, de Heer Zinnicq Bergmann of Saaymans Vader bij voorbeeld, hier met een waarschuwend woord is tusschenbeiden gekomen. Mij dunkt, van hun standpunt zou ik dit gezegd hebben: ‘Laten wij toch voorzigtig zijn, Mijneheeren, want wij bewegen ons op eene zeer gladde baan, die lijnregt terugvoert tot al de baldadigheden van het afgesloten tijdperk. Wat doen wij eigenlijk? Wij trachten de Regering indrukken te geven, en dat buiten de wet om, incidenteel, zonder dat eenig ontwerp aan onze overwegingen is onderworpen. Wij willen den Minister op de hoogte brengen van de gezindheid der Kamer; maar is die poging eigenlijk iets anders dan het insinueeren van eene motie van orde, en dat nog wel eene zeer gevaarlijke insinuatie, omdat wij ten slotte toch eenvoudig gissen naar het gevoelen van de meerderheid? 't Is waar, het betreft nu eene doodonschuldige zaak, maar *principiis obsta*. Heden insinueeren wij onze bereidwilligheid, misschien reeds morgen onzen onwil.’ Tegen de logica van dergelijke redeneering zou, dunkt mij, niet veel kunnen worden aangevoerd.

Het tweede geval kwam voor bij het behandelen van de begrootingen voor de administratiën van eeredienst. De Regering kwam er bij die gelegenheid vrij rond voor uit, dat herstel van de twee Ministeriën van eeredienst haar zeer wenschelijk toescheen. Het berigt maakte nog al eenige sensatie, want niet slechts de oppositie, ook een deel van de regeringspartij scheen met dat nieuwe denkbeeld weinig ingenomen. Maar hoe van het gevoelen der Kamer te doen blijken? De begrooting afstemmen? Neen, zeide de Heer Pijnappel, want dan komt gij tot geen zuiver resultaat. Deze zal zijne stem weigeren, omdat hij de Regering stelselmatig wil bestrijden; een tweede omdat hij de ministeriën van eeredienst niet terug verlangt; een derde weder om eene andere reden. Maar hoe dan? Een motie? De gedachte alleen was genoeg om eene rilling te doen gaan door de gelederen van de regeringspartij. Neen, laten wij liever wachten naar de wet op het hooger onderwijs; misschien dat bij het bespreken van de kwestie der theologische faculteiten wel gelegenheid zal bestaan ook een woordje over de ministeriën van eeredienst in te lasschen. Zeer waarschijnlijk, maar hoe men aan het votum over het voortbestaan der faculteiten tevens een votum zal kunnen verbinden omtrent de Departementen van eeredienst, is voorshands niet gemakkelijk te begrijpen. Wat zou men echter meer doen? De Kamer moest roeijen met de riemen die zij had.

Ziedaar mijn laatste woord over de motiën. Ik beken, dat zij ligt kunnen worden misbruikt, maar met welk politiek regt is dit niet het geval? Als óf de Kroon óf de Kamer alles wil doen, wat zij volgens de Grondwet doen mag; als bijv. de eerste, bij elken tegenstand dien zij ontmoet, ontbindt en weêr ontbindt en nog eens ontbindt; of als de laatste, altijd hare eigen meening willende doordrijven, aan elke regering belemmeringen en nog eens belemmeringen in den weg legt, dan kan het zeer wel zijn dat beiden blijven binnen de grenzen harer bevoegdheid, maar dan staat toch tevens dit vast, dat ons constitutioneel leven in een onbegrijpelijk klein aantal jaren geheel vernietigd wordt. Wat volgt daaruit? Dat de uitoefe-

ning van elk regeringsregt voor alles matiging en tact vereischt. Als die tact ontbreekt, zal de opoffering der motiën u niet redden, en als ze bestaat, dan zult gij in die motiën een middel hebben om onder sommige omstandigheden, ook waar het geldt de afkeuring van regeringshandelingen, het gemeen overleg tusschen Kroon en Vertegenwoordiging in waarheid te bevorderen. De absolute uitsluiting der motiën is naar mijn bescheiden meening weinig anders dan *parlementaire pruderie* en louter affectatie, eene affectatie intusschen, van welke men veilig mag verwachten, dat zij, als zoo menig andere, wel met den tijd vergroeijen zal. De natuur zal, naar ik vertrouw, ook hier sterker blijken dan de kunst.

Leiden, 20 Maart.
J.T. BUIS.

Politiek overzicht.

's Gravenhage, 25 Maart 1867.

Wie herinnert zich niet die aardige passage uit de Mussets Fantasio, over ‘le monsieur qui passe.’ Si je pouvais seulement sortir de ma peau pendant une heuré ou deux! Si je pouvais être ce monsieur qui passe! - Ce Monsieur qui passe est charmant; regarde quelle belle culotte de soie! Quelles belles fleurs rouges sur son gilet! Ses breloques de montre battent sur sa panse, en opposition avec les basques de son habit, qui voltigent sur ses mollets. Je suis sur que cet homme là a dans la tête un millier d'idées qui me sont absolument étrangères; son essence lui est particuliere.... en zoo gaat hij voort met de deugden en eigenschappen te beschrijven van dien man die daar voorbijgaat; wat zou hij gaarne voor een wijl uit zich zelven willen treden en een ander, het is hem hetzelfde wien, stel den eersten den besten die voorbijgaat, willen wezen. Dikwijls verbeelden wij ons dat Napoleon III een zelfde gedachte moet hebben, als hij peinzensmoede en vol gedachten voor de ramen der Tuileriën staat. Wat al zorgen moeten dat hoofd drukken! Nu zooveel te meer, daar de stroom der gebeurtenissen niet ten zijnen gunste schijnt. Berekeningen die falen, met hoeveel zorg zij ook vroeger waren opgemaakt; - een natie, die ja nog vertrouwen heeft, maar het allereerst uiterlijke teekenen van glorie wil zien; - knappe en verstandige raadslieden, die, als hij ze het meest noodig heeft (Morny, Billault, Thouvenel) sterven, als waren het de achtereenvolgens uitgaande lichten van een geëindigd feest; - uiterste partijen die van geen verzoening willen weten; - en het vestigen van een dynastie, die nog geen wortels heeft geschoten.... waarlijk, het is om jaloersch te worden op le Monsieur qui passe!

In den grilligen en wisselvalligen loop der omstandigheden, kan het echter voorkomen, dat de man die daar voorbijgaat, de man, op wien bij het woelend drijven der partijen, niemand let, die zorgeloos alleen voor uiterlijke dingen hart schijnt te hebben; dat die man, zeggen wij, ook op zijn beurt plotseling een groot man wordt, wiens hand de roerpen omklemt van het schip der tijden; nog voor korten tijd scheen hij een der vele cijfers, die met elkander een getal moeten vormen, nu wordt hij in eens de domineerende, alles beheerschende kracht, - hij wordt, met andere woorden, een Bismarck.

Men moet deze weken in Berlijn geweest zijn om de beteekenis van dien Bismarck te gevoelen. Wanneer voor een jaar of vijf aan Duitschland was gezegd: er zal een man komen, die DOEN zal wat al de anderen zeggen en begeeren, die het verdeelde Duitschland aan elkander zal rijgen en tot den machtigsten staat van Europa zal maken; die Oostenrijk terug zal drijven in zijn Hongaarsche en Slavonische provinciën; die Napoleon's alleenheerschappij in de gemoederen zal verbreken; die het algemeen stemrecht in Duitschland zal invoeren, - men had hem, die dat gezegd had, uitgelachen, want geen der helden van het National-Verein, geen lid der Fortschrittspartij had ooit zulke stoute droomen kunnen voeden, laat staan ze verwezenlijken. De parlementen van Frankfort en van Erfurt hadden schipbreuk geleden, terwijl zij dat doel beoogden; welke vergadering was luisterrijk genoeg om in hun schaduw te staan? Doch terwijl zoo een ieder van die leiders van den zich noemenden vooruitgang in zijn kring werkte en schreef en redetwistte; terwijl de redacteurs der dagbladen artikelen aan artikelen voegden, ter wille der groote zaak; terwijl een Schulze-Delitsch en al zijn vrienden altijd door debatteerden, oreerden en declameerden; terwijl allerlei geheime verbintenissen en genootschappen werden gevormd om Duitschland tot éénheid te brengen; terwijl feesten werden aangelegd met het doel om in toasten de vijanden dier éénheid voor goed te vernietigen, - kwam er een man, geheel vreemd aan al die lieden van den vooruitgang; een man, op wien men vroeger in Frankfort en in Erfurt niet bijster veel had gelet, un monsieur qui passe, en die man.... DEED het werk.

En bijna het geheele werk. Noord-Duitschland, dat is de landen boven den Main, zijn tot een vasten bondstaat onder Pruissens leiding vereenigd, terwijl de staten van Zuid-Duitschland, Baden, Darmstadt, Wurtemberg en Beijeren zich verbonden hebben, bij een oorlog, hun

legers ter beschikking van Pruissen te stellen, onder beding van gelijke hulp zoo zij in oorlog geraakten. En thans beraadslaagt het parlement van den Noord-Duitschen Bond binnen Berlijn. Dat parlement is den 12den Februarij gekozen. Met zekere spanning en angstvalligheid zijn deze verkiezingen in Duitschland gevolgd. Het was een kolossale proefneming van Bismarck om het algemeene stemrecht aldus in Duitschland in te voeren. Er was stoutmoedigheid noodig geweest om in dien geest tot Lasalle's theoriën in te gaan. Doch reeds Napoleon III had de wereld overtuigd, dat de meest conservatieve keuzen altijd te verkrijgen zijn van de massa, van de inderdaad gedweeë, voor een dynastie licht ontvlambare massa. De ergste vijand van mannen als Bismarck is de gegoede burgerij, die steeds de gelegenheid vordert om goed na te cijferen waaraan de gelden van den staat besteed worden. Het volk daarentegen handelt meer naar instinet, naar inspiratie, het volgt de leiding van één man, mits die man weet te bevelen. En Bismarck, die zeer zeker te bevelen weet, deinsde dan ook niet terug en wierp het algemeen stemrecht in Noord-Dnitschland. Hij heeft zich niet bedrogen. Het parlement, dat nu is zamengesteld, is geheel iets anders dan het Pruissische huis der afgevaardigden. Het bestaat uit 297 leden, gekozen door een rijk van ongeveer 30 millioenen zielen: 20 millioen daarvan zijn het eigenlijk gezegde Pruissen; de aan Pruissen geannecteerde provinciën tellen 4 millioen, terwijl de bondgenooten van Pruissen, die medeleden zijn van den Noord-Duitschen Bond, ongeveer 6 millioen inwoners omvatten. Nu kan men rekenen, dat er in het Parlement ongeveer 200 leden Pruissen zijn tegen 97 uit de nieuwe provinciën en de andere rijken. Wat nu al dadelijk treft, wanneer men de namen van de leden van dezen rijksdag leest, is de totale nederlaag van de zoogenaamde Fortschrittspartij. Nog overheerschende partij in het huis der afgevaardigden te Berlijn, heeft deze partij in den Rijksdag geheel en al de vlag moeten strijken voor de conservatieve en oud-liberale partijen. Bismarck, die de Fortschrittspartij altijd kenschetste als een negatieve partij, een partij, die wist af te breken en niet op te bouwen, die vol van holheid en halfheid, nooit het merg eener questie aanpakte, heeft zoodoende maar al te goed zijn vijand geslagen. Partij trekkende van Lasalle's denkbeelden en pogingen, heeft de minister hen bestookt op het eigen terrein, waarop zij vroeger heerschten, namelijk in de groote industrieele fabrieksteden, en den daar werken-

den arbeidersstand. Want op het platte land was Bismarck reeds van zelf de meester. De boeren hebben nergens, en vooral niet in Pruissen, bijster veel willen hooren naar de phrases der coryfeën van den vooruitgang. Zij hebben stil en eerbiedig opgezien naar wat de Heer van het dorp, de edelman deed, en hebben dienovereenkomstig gehandeld. Veel sterker werkte dan ook eigenlijk de adel op de boeren, dan de groote fabriekant op zijn arbeiders vermocht te doen. En zoo is het gekomen, dat er wel conservatieven en liberalen, maar niet bijzonder veel leden der Fortschrittspartij zijn gekozen. In het algemeen is het opmerkelijk, dat de uiterste richtingen zeer veel moeite hebben gehad om lieden van haar kleur te doen kiezen. Het eigenlijk gezegde Heerenhuis, de strenge feodalen, hebben moeten wijken voor de meer verstandige conservatieven, voor de zoogenaamde torys. Het spreekt van zelf, dat ook deze regel voor uitzondering vatbaar is. Veel keuzen getuigen van de zucht om ten koste van alles voortdurend voor wat men goed recht achtte, te getuigen. Berlijn bleef zich zelf gelijk. Terwijl de conservatieve partij aldaar haar beste krachten tot candidaten had gesteld, en wel von Bismarck zelven, von Roon, von Moltke, von Steinmetz, Vogel von Frankenstein en Herwarth von Bittenfelt, met andere woorden de zes helden van den oorlog en van de dotatie, koos Berlijn eenstemmig den zoolang gefolterden, in tuchthuis en kerker verbannen Moritz Wiggers, voorts Waldeck, Schulze-Delitsch, Fr. Duncker, Rumge en den Israëliet Lasker. Oost-Pruissen daarentegen zond uit zijn overvloed van jonkers de beste en uitgelezenste exemplaren. Maar anders bood het parlement een bevredigenden indruk aan. Bismarck en de generalen zijn, het is natuurlijk, in andere districten dan Berlijn gekozen, ook prins Friedrich Karl, maar van de oud-liberalen hervinden wij Simson, graaf Schwerin, von Vincke, voorts uit de andere rijen von Carlowitz, von Sybel, Bockum-Dollfs, Michaelis en vooral Twesten; Forckenbeck heeft, helaas! te Elberfeld tegen de coalitie der conservatieven en Lasalleanen het onderspit gedolven en wel tegenover Bismarck. Toen Bismarck echter voor een ander district opteerde, heeft Elberfeld zich gewroken door Gneist af te vaardigen. Frissche krachten zijn door de niet Pruissische landen tot de vergadering afgezonden. Hannover koos natuurlijk uit oppositie verscheidene zijner oud-ministers, als von Münchhausen, von Erxleben; doch ook Miquel, burgemeester

van Osnabruck, en den uiterst bekwamen president van het Nationalverein Rudolf von Benningsen. Uit Nassau merken wij Braun op, uit Keur-Hessen Oetker, terwijl Frankfort een zijner Rothschilds naar het parlement zond. En zoo zat dat huis als een bontkleurige groep daar, toen de koning van Pruissen als voorzitter van den Noord-Duitschen Bond de vergadering opende.

Vooraf echter en wel den 9^{en} Februarij was de landdag te Berlijn door den koning gesloten. Het Heerenhuis, misschien een weinig wrevelig over de zamenwerking van het huis der afgevaardigden onder de leiding van von Forckenbeck met von Bismarck, had op het allerlaatst nog twee min of meer kwaadaardige besluiten genomen. Bij het eene verhinderde zij dat aan de Pruissische leden van het nieuwe parlement vergoedingen voor het verblijf in Berlijn gedurende de zitting van den rjksdag zou worden gegeven: door het tweede - op aanraden van von Bismarck zelven genomen - weigerde zij de niet-strafbaarheid toe te kennen aan het overdrukken van de verslagen van dat parlement. Men stoorde zich echter niet veel aan deze uitingen van slecht humeur, en was het met den koning eens toen hij een blijmoedigen blik wierp op de laatste werkzaamheid der beide huizen. ‘Door het geven van indemniteit voor het bestuur der laatste jaren, voor zoover het zonder vaststelling eener begrooting is gevoerd, hebt gij de hand geboden tot uitdelging van den strijd dier beginselen, welke zoolang het zamenwerken van regering en volksvertegenwoordiging had verhinderd.’ Het groote meerendeel in het land was in het bijzonder den heer von Forckenbeck erkentelijk voor wat hij als voorzitter van het Huis gedaan had om deze uitspraak van den koning mogelijk te maken.

En zoo stond dan de koning, tevreden over al hetgeen von Bismarek voor hem verrigt had, op zondag den 24^{en} Februarij in het slot zijner vaderen, en opende hij den rijksdag. Hij had - was het profetie voor de toekomst, of een kleine vingerwijzing naar den dag zijner krooning te Koningsbergen? - al zijn rijksinsigniën voor zich uit laten dragen, den rijksappel, het rijkszwaard, den rijksbanier, en zich van al het mogelijke ceremoniëel doen omgeven. De rede die hij uitsprak was in alle opzichten een Bismarck waardig. Zij begon met een terugblik op het Duitschland van weleer. Eens machtig, groot en geëerd, wijl het eenig was en door krachtige handen werd geleid, zonk het Duitsche rijk, niet zonder toedoen en schuld van hoofd en leden, in onmacht en scheuring. Beroofd van

gewicht in den raad van Europa, zonder invloed op eigen lotgevallen, werd Duitschland een strijdperk voor het kampen van vreemde machten, voor wie het 't bloed zijner kinderen, de slachtvelden en de kampprijzen leverde; Nooit echter heeft het verlangen van het Duitsche volk naar zijn verlorene goederen opgehouden, en de geschiedenis onzes tijds is vervuld van de pogingen om voor Duitschland en het Duitsche volk de grootheid van zijn verleden weder te verwerven. Wanneer dit doel nog nooit is bereikt, wijt het daaraan, dat men idealen heeft nagejaagd zonder naar het bereikbare te grijpen. Thans is het anders. De Regeringen van Noord-Duitschland hebben zich vooraf verstaan, ieder heeft iets van zijn eigen macht ten beste van het gemeenschappelijk welzijn ten offer gebracht. Pruissen neemt de leiding van alles op zich. De vertegenwoordigers van het volk moeten zich nu verklaren over wat de regeringen gedaan hebben. De betrekkingen tot het Duitschland onder den Main zijn door den vrede van Praag bepaald: aan die landen zal door den Noord-Duitschen Bond open en tegemoetkomend de hand worden aangeboden. In het algemeen zal de Noord-Duitsche Bond een defensief karakter dragen. Geen vijandelijke richting tegen naburen, geen streven naar verovering heeft de Duitsche beweging der laatste tientallen jaren gedragen, maar alleen de eisch en de behoefte, om aan het groote gebied tusschen de Alpen en de zee de voorwaarden van staatsontwikkeling te geven, welke in den loop der vroegere eeuwen daaraan ontnomen waren. Slechts tot verweering, niet ten aanval, vereenigen zich de Duitsche stammen. De droom der eeuwen - zoo sloot de koning - moge nu verwerkelijkt worden!

Zeker dit alles klonk Duitsch genoeg; er was zelfs iets gemoedelijks in dit verwijzen naar dien droom der eeuwen. Niemand echter, zelfs niet de Parjzenaar, né malin, was geneigd deze zinsneden te bespotten. Aan Bismarck denkende, was het begrip van droomerigheid van zelf verbannen. Integendeel het was als of Duitschland uit een langen slaap was wakker gemaakt en of het eensklaps zijn plaats vroeg onder de zon. De paarden van Barbarossa werden gezadeld, en zelfs zonder keizer kon de tocht aanvaard worden. Er was ten minste in ieders borst weder zelfvertrouwen ontwaakt. - Het Parlement constitueerde zich weldra, en bewees door de keuze van zijn voorzitter en twee vice-presidenten, in welken geest het werkzaam zou zijn. Tot president toch werd verkozen Simson, en tot zijn plaatsvervangers de hertog van Ujest en R. von Benningsen.

Simson is de vertegenwoordiger der oud-liberale partij. President weleer van het parlement van Frankfort, van het parlement van Erfurt, van het Pruissisch huis der afgevaardigden, is hij de type van parlementairen tact en buigzame plooibaarheid. Hij is in alle opzichten een man van het midden, verafschuwend elk uiterste, een man die als van zelf zijn zetel verliet, toen het huis der afgevaardigden den strijd onder Grabow tegen Bismarck ondernam. Nu die strijd geëindigd is, ruimt een ieder hem weder zijn vorige positie. Hij is uit Koningsberg, in 1810 geboren, was daar vroeger professor, en is sinds 1860 vice-president van het hof van appel te Frankfort aan den Oder. Zijn eerste plaatsvervanger, de hertog van Ujest, behoort tot de gematigde conservatieve partij. Vroeger droeg hij den titel van vorst van Hohenlohe-Oehringen: in het jaar 1861 is hij echter tot hertog bevorderd; hij is te Stuttgart geboren in 1816, en is in het Heerenhuis meermalen tegen de bepaalde feodale denkwijze van de Stolbergs, de Kleist-Retzows en anderen te velde getrokken. De tweede vice-president, R. von Benningsen uit Hannover, is bekend genoeg. Zijn optreden tegen Borries, zijne werkzaamheid in het National-Verein, zijne redevoeringen in de Hannoversche Kamer hebben hem overal een naam doen verwerven. Zijne benoeming tot ondervoorzitter geeft aan het Noord-Duitsche parlement den stempel van een Duitschen rijksdag, en wendt het gevaar af, dat dit parlement een uitsluitend Pruissisch karakter zal dragen. - In dit aldus geconstitueerde parlement bracht nu Bismarck het met de regeringen vastgestelde ontwerp van bondsconstitutie in.

Den 11^{den} Maart leidde hij dit ontwerp met een redevoering in. Hij wees er op dat men toch niet te veel verandering in dit ontwerp zou wenschen te brengen. Het was een compromis tusschen verschillende regeringen, en het resultaat van hetgeen op het oogenblik verkregen kon worden. Laat deze vergadering niet pogen te niet te doen wat ten vorigen jare door den krijg is verkregen. ‘Werken wij snel, zetten wij Duitschland om zoo te spreken in het zadel: rijden zal het wel kunnen.’ De vergadering volgde dien wenk op en de algemeene discussie duurde slechts weinige dagen: de alvermogende minister vond telkens en telkens gelegenheid zijne tegenstanders te kwetsen en te verslaan; bijgestaan door von Savigny, die met hem de ontwerp-bondsconstitutie verdedigde, zette hij nu eens Munchhausen en den Hannoverschen adel terecht, velde hij dan weder de clericale partij neder, greep hij de particularisten en de aanhan-

gers der rijksconstitutie van 1849 aan, en bood hij overal het hoofd. Hij gunde zich geen rust, en was telkens aan het woord. Weldra begon het speciaal debat over de verschillende onderdeelen der constitutie. Allereerst kwam het grondgebied en de grenzen van den Noord-Duitschen Bond ter sprake.

Het was bij die gelegenheid dat drie eenigzins belangrijke questiën ter sprake kwamen, de verhouding van Polen, van Sleeswijk-Holstein en van de Nederlanden tot den Noord-Duitschen Bond. Op al die punten ontwikkelde Bismarck duidelijk zijn meening. Het was de zitting van 18 Maart. De afgevaardigden toch, gekozen door Posen en de andere aan Pruissen toebehoorende Poolsche provinciën, dienden bij monde van Kantak een formeel protest in tegen de incorporatie van die gedeelten van Polen in den Noord-Duitschen Bond. De minister weerde dit protest af als een protest tegen de éénheid van den Pruissischen staat; trachtte voorts te ontwikkelen dat de gevoelens door den heer Kantak geuit, slechts de meening van een minderheid van Posen waren, en wierp eindelijk een blik op de geschiedenis, om te doen zien op welke wijze die provincie onder de macht van Pruissen gekomen was; en daar Bismarck nu juist bezig was de afgevaardigden van verschillende staten te bewegen, iets van hun eigen rechten ten offer te brengen aan het algemeen, zoo nam hij aanleiding Polen ten slotte als voorbeeld aan te voeren, waarheen men kon leiden, als men, zoo als de Poolsche adel, te veel eigen zelfstandigheid, eigen vrijheid ten koste van alles wilde behartigen. Nu is het voor Polen te laat, zoo sloot Bismarck. ‘De krachtigste pogingen, de hoogste graad van energie, die de Poolsche adel altijd en altijd heeft ten toon gespreid, de overgave aan gemeenschappelijke doeleinden, de treffelijkste dapperheid der individuen, dit alles was niet toereikend om de verloren goederen weder te winnen. Men kan hiervan met den dichter zeggen: wat gij aan het oogenblik hebt geweigerd, dat brengt geen eeuwigheid u terug.’ - Dadelijk daarop stond een der twee Deensche afgevaardigden op, om uit naam van het noordelijk gedeelte van Sleeswijk te protesteren tegen inlijving in den Noord-Duitschen Bond. Bismarck's antwoord liet zich niet wachten. Hij verklaarde dat ten gevolge van den vrede van Praag, alleen de keizer van Oostenrijk het recht had overgave van Noordelijk Sleeswijk aan Denemarken te eischen. De eisch kon waarlijk niet van een afgevaardigde uitgaan. Voorts betoogde hij dat het alleen een questie van grensscheiding

was, waarbij zeer zeker het strategisch oogpunt niet mocht verwaarloosd worden. De stelling van Duppel zal waarlijk door Pruissen niet prijsgegeven worden. Voorts moet de verdeeling der schulden nog geregeld worden, zoodat er in den eersten tijd nog geen sprake kan zijn van dadelijke afscheiding. - Eindelijk stond ook op de heer Schraps, een advocaat uit Dresden en afgevaardigde uit Zwickau, een van de weinige leden die tot de Lassalliaansche partij behooren (want deze partij heeft meer indirect dan direct tot de vorming van het parlement kunnen werken); deze heer begon met te verklaren, dat hij nog altijd het parlement, dat in 1848 te zamen gekomen was, als het eenig rechtsgeldige beschouwde. Hij betuigde voorts zijn leedwezen dat nu niets gezegd was van de verhouding van Luxemburg en Limburg, dat deze gewesten buiten den Noord-Duitschen Bond bleven. Hem deed het leed dat Holland, dat steeds een voormuur van Duitschland tegen Frankrijk was, afvallig werd gemaakt en in de armen van den vijand werd gedreven. Men zegt wel, Pruissen heeft recht van bezetting in Luxemburg, maar dat is niet genoeg. De heer Bismarck antwoordde hierop ongeveer het volgende: ‘Ik verheug mij dat mij de gelegenheid gegeven is aan de ongerijmde verdachtmakingeu, die door de drukpers worden verbreid, eens voor altijd een einde te maken. Ik weet inderdaad niet, wie op de wereld een belang daarbij hebben kan, de zaken zoo voor te stellen, alsof Holland door ons bedreigd is, alsof Pruissen het staatsgebied van Holland in gevaar bracht, zijn eigendom benijdde. Het is slechts denkbaar, dat dergelijke schrikbeelden gediend hebben om het aan 't Hollandsche ministerie gemakkelijker te maken, het oorlogsbudget door de kamer te doen toestaan; dit kan echter niet het eenige oogpunt zijn, waaruit zulke geruchten verbreid worden, welke zuiver uit de lucht gegrepen, geheel spel der verbeelding zijn. Wij hebben met Holland, of laat ik liever zeggen met de Nederlanden, alleen vóór het uitbreken van den oorlog een korte uiteenzetting gehad, wijl de Hollandsche regering ons voorbeeld niet volgde, niet uit den Bond trad, en op die wijze in zekeren zin zich tot den kring der oorlogvoerenden voegde. Over dit punt heb ik met den Hollandschen gezant een wisseling van gedachten gehad, wel te verstaan, zonder dat deze een uitdrukkelijke volmacht daartoe had. Wij kwamen overeen, dat wij eigenlijk juridiek in oorlog tegen elkander waren geraakt, dat het echter in ons beider belang was, den oorlog niet te voeren, niet op elkanderte schieten. Dit was toch waarlijk geen bedreiging, het

was ook een feit van geheel voorbijgaanden aard. Zoo als bekend is wilde de Nederlandsche regering dat Limburg van den Bond werd losgemaakt. In dezen zin heeft zij bepaalde voorstellen ingediend. Iedere bezorgdheid dat wij het er op toeleggen om een staat uit elkander te rukken is geheel ongerechtvaardigd: zulke bezorgdheid had alleen kunnen ontstaan, als wij de aangelegenheid van Limburg zonder aarzelen of toegeven bij de Nederlandsche regering hadden behandeld. Luxemburg nu heeft even weinig als Limburg den wensch uitgesproken om den Duitschen Bond toe te behooren, want naar analogie der andere vredesverdragen hadden wij eigenlijk ook met Luxemburg vrede moeten sluiten. Wij hebben tot nu toe wat ons betreft noch van het toebehooren van Luxemburg en Limburg afgezien, noch ons daarover uitgesproken of dit als rechtsbeginsel vooropgesteld. Het is niet geraden geweld aan te wenden, of pressie uit te oefenen, wanneer een der Noord-Duitsche souvereinen herhaald en bepaald geweigerd heeft in den Noord-Duitschen Bond te treden - thans, nu de toestand der Europesche verhoudingen een zoodanige is, dat ieder der Europesche machten er belang bij heeft, de brandstof, die Europa in gloed kan zetten, niet te vermeerderen!' Toen de afgevaardigde von Carlowitz later in het debat nogmaals op het sluiten van een zekere verbinding met Luxemburg aandrong, antwoordde Bismarck met deze woorden: 'De quaestie met Luxemburg kan de heer von Garlowitz nog heden opvatten: hij kan zien, hoe hij op de dispositie van den koning van Holland werkt, en hij heeft dan de voldoening ten minste eene Europeesche vraag in het leven te roepen, zij het ook dat hij ze niet tot vereffening brengt.' - Na deze discussies, wier belang in het oog springt, werd het hoofdstuk over het grondgebied van den Noord-Duitschen Bond vastgesteld. Over de verhouding tot Zuid-Duitschland werd door Bismarck verklaard, dat de betrekkingen van het zuiden tot het noorden sinds den vrede door verdragen gewaarborgd zijn.

En werkelijk werden dan ook ter zelfder tijd deverdragen openbaar waaruit duidelijk bleek, dat reeds vóór den vrede van Praag de verdragen waren geteekend, waarbij Beijeren, Wurtenberg, Baden en Hessen-Darmstad zich verbonden hun legers bij een oorlog ter beschikking van Pruissen te stellen, onder verplichting van Pruissen hetzelfde te doen, zoo een oorlog deze staten bedreigde. Het openbaar worden van deze geheime traktaten, de uitslag van de stemmingen in het parlement, alles werkt dan ook mede om het beeld van Bismarck

als staatsman in zijn volle licht te doen uitkomen. Hoe men ook over den persoon moge denken, het is ontwijfelbaar dat men hier voor zich heeft een man van zwaar gehalte. De wijze waarop hij de constitutie van den Noord-Duitschen Bond tot stand bragt is niet het werk van een alledaagsch staatsman. De vorsten heeft hij moeten dwingen hun souvereiniteitsrechten prijs te geven, de conservatieven heeft hij genoopt liberale denkwijzen tot de hunne te maken, en de liberalen overtuigt hij voor 't oogenblik hun denkbeelden te laten varen: - en dit alles gaat gepaard met de meest opene blootlegging van eigen inzichten en doeleinden; met een onverholen verachting voor alles wat naar halfheid of transactie zweemt. Wat men achtte phantasie te zijn in de gestelde roeping van een leven: mannen als von Radowitz sloegen de nooten aan: hij greep het accoord. Te midden van de warrelende beelden van de tegenwoordige Europeesche staatslieden heeft hij zich vlak naast Napoleon III geplaatst, en trekt hij op zijn persoon dezelfde blikken die vroeger alleen op den Franschen keizer pleegden te staren.

En Napoleon III moet zich dat alles laten welgevallen. Zijn ster schittert niet meer boven zijn hoofd. Het is ook alsof hij zich tegenover zijn eigen volk moet verontschuldigen, en zijn troonrede van 13 Februarij 1867 was dan ook vrij wat minder hoog gestemd dan die van vroegere jaren. Het was een zonderling stuk. Het begon met een beroep op den ouden Napoleon, die te St. Helena had verkondigd dat een zijner groote gedachten was geweest de agglomeratie en concentratie van natiën die door revolutiën en politiek waren uiteengescheurd. De gebeurtenissen in Italië en Duitschland waren volgens den keizer slechts het gevolg van die gedachte. Frankrijk, een natie die al lang tot eenheid was gebracht, behoefde zich daarover niet te verontrusten. Nous avons assisté avec impartialité à la lutte qui s'est engagée de l'autre coté du Rhin. En présence de ce conflit, le pays avait hautement témoigné son désir d'y rester étranger: non seulement j'ai déférè a ce voeu, mais j'ai fait tous mes efforts pour hâter la conclusion de la paix. Je n'ai pas armé un soldat de plus je n'ai pas fait avancer un régiment, et cependant la voix de la France a eu assez d'influence pour arreter le vainqueur aux portes de Vienne. De troonrede houdt zich voorts bezig met Mexico: het was volgens den keizer een goed beginsel geweest dat aan die expeditie ten grondslag lag, mais, le jour où l'étendue de nos sacrifices m'a paru dépasser les intérêts, qui nous avaient appelés de l'autre coté de

l'océan, j'ai spontanément décidé le rappel de notre corps d'armée. Wat Rome betreft, zoo wordt de conventie van 15 September zorgvuldig uitgevoerd. Le gouvernement du Saint-Père est entré dans une nouvelle phase. Livré à lui-même, il se maintient par ses propres forces, par la vénération qu'inspire à tous le chef de l'Eglise catholique, et par la surveillance qu'exerce loyalement sur ses frontières le gouvernement Italien. Mais si des conspirations démagogiques cherchaient, dans leur audace, à menacer le pouvoir temporel du Saint-Siège, l'Europe, je n'en doute pas, ne laisserait pas s'accomplir un événement qui jetterait un si grand trouble dans le monde catholique. De keizer komt zoo in zijn rede tot den grooten stap dien hij in Januarij heeft gedaan, namelijk om eenige concessiën in liberalen zin in het binnenlandsch bestuur te doen. Notre tâche en ce moment est de former les moeurs à la pratique d'institutions plus liberales.

De troonrede was zeer bescheiden van toon, bescheiden mede de wetsontwerpen die daarbij werden overgelegd; dat regelende de drukpersaangelegenheden was zelfs zoo streng mogelijk ingericht: en de keizer moest nu, daar het adres van antwoord was afgeschaft, afwachten of er ook omtrent enkele punten interpellaties uit den boezem van het Wetgevend Ligchaam zouden komen. Twee groote interpellaties werden dan ook dadelijk aangekondigd, een van Lanjuinais over de hervormingen in de binnenlandsche politiek, en een van Thiers over de houding der buitenlandsche staatkunde. Beiden echter werden voorafgegaan door een niet zoo omvattende, maar toch interessante interpellatie van Picard over de wijze van handelen van de directie der postadministratie. Op een goeden morgen lazen de verwonderde Parijzenaars een circulaire van den directeurgeneraal der posterijen, den heer Vandal, waarbij al de directeuren der posterijen opmerkzaam werden gemaakt op het feit dat men in Frankrijk wilde verspreiden een brief van den graaf van Chambord, gericht aan den generaal de Saint-Priest. Zij werden mitsdien uitgenoodigd door den heer Vandal, alle eenigzins verdachte brieven of stukken op te houden en ze onder paket te verzenden naar het hoofdbureau van de posterijen. Een groote verbazing beving ieder. Hoe! werd aldus het brievengeheim door de keizerlijke regering gewaarborgd en in praktijk gebracht! Het feit scheen niet geloofbaar. Picard wist dan ook in de zitting van 22 Februarij op de meest spiritueele wijze die wetsverkrachting te signaleren, en de wonderlijke

manier van zelfoefening van eene regering te kenschetsen, die, terwijl zij thans een ieder aanmoedigt vooral de zeden eener vrije natie aan te nemen, bezig is in de correspondentiën dier vrije burgers na te snuffelen. - Van grooter belang was echter de interpellatie die weldra volgde van Lanjuinais, over de hervormingen die de keizer had ingevoerd in de binnenlandsche staatkunde. De oppositie is uitgegaan van het sustenu dat de nieuwe hervormingen niets beteekenden, dat integendeel het adres van antwoord nog beter was, daar het de minoriteit ten minste eenmaal in het jaar geheel vrijliet te zeggen wat haar grieven waren: het interpellatierecht toch was zoo geregeld, dat de minoriteit altijd afhing van de tolerantie van de meerderheid. Lanjuinais is daarop zeer te velde getrokken tegen het senatusconsult van 14 Julij 1866, dat te midden van den oorlog bijna ongemerkt is tot stand gebracht, en waarbij het verboden wordt de constitutie in discussie te brengen. De sprekers der meerderheid en der regering betoogden, dat wel degelijk verbetering en vooruitgang door den keizer was tot stand gebracht, zij het dan ook dat alles niet zoo snel ging als de oppositie verlangde. Rouher vooral sprak zoo welsprekend mogelijk over de zucht van den keizer om vrijheid te brengen in het tot orde teruggebrachte Frankrijk. Het adres van antwoord was volgens Rouher een vorm van contrôle, die niet geheel aan het doel heeft beantwoord; er wordt nu de volle, oprechte contrôle over de handelingen van het gouvernement gegeven. De slotsom van de discussie was dat 241 tegen 25 stemmen de regering gelijk gaven. De tiersparti, die bij de vorige zitting zich van de regeringspartij had afgescheiden, was nu weder eensgezind met de meerderheid, want het waren vooral haar inzichten die in dezen door Napoleon III gevolgd waren. - Moeijelijker en zwaarder taak viel de Regering op de schouders bij het aanvaarden der tweede groote interpellatie, die van Thiers over de buitenlandsche staatkunde. Het was een fameus discours, dat ditmaal door Thiers op touw werd gezet. De zitting van 14 Maart hoorde hem drie en een half uur achtereen spreken. Zijn betoog was, dat de buitenlandsche politiek van Frankrijk een aaneenschakeling van fouten was. De grieven waren: het laten volbrengen van de eenheid van Italië en nu weder die van Duitschland. Vooral de laatste, want van den toestand in Pruissen kan gezegd worden hetgeen Bossuet van het Engeland van Cromwell zeide: un homme s'est rencontré. En tegenover dien man, tegenover Bismarck, heeft men zijne stellingen een voor een laten varen. Men

heeft Denemarken laten overrompelen, later Pruissen in de hand gewerkt om den slag van Sadowa mogelijk te maken, niets gedaan om ten minste Italië te verhinderen Oostenrijk aan te vallen. Men heeft voor Frankrijk vrede verlangd, maar men heeft om den vrede van Europa niet gedacht. On a hésité, on a attendu, espérant qu'il sortirait une chance des évènements. Il en est sorti une. Laquelle? La grandeur de la Prusse. Nu komt weder een groot gevaar langzamerhand op, het gevaar van geheel Turkije in handen te zien vallen van Rusland. En let wel, er is steeds eenheid van belang geweest tusschen Rusland en Pruissen. Wat moet men dan doen? La politique raisonnable serait de se mettre à la tête de tous les intérêts menacés, de parler au nom de ce que la Frauce a toujours été et de ce que la France doit rester dans le monde, d'empêcher de nouvelles iniquités. Vereenig u met Engeland et une clientèle très honnête et puissante aussi, celle des petits Etats, viendra se rallier autour de vous, et vous aurez, outre la France et l'Angleterre, la Suisse, la Belgique, la Hollande, le Danemark, la Suède, le Portugal, nations chez les quelles se sont manifestées deja des inquiétudes. Maar denkt daarom: il n'y a plus une seule faute à commettre. - Het discours van Thiers werd den volgenden dag opgevolgd door eene redevoering van Garnier Pagès en een van Ollivier, die beiden, en vooral de laatste, geheel anders dan Thiers de zucht naar eenheid van Italië en Duitschland interpreteerden. De rede van Ollivier laat zich tegenover die van Thiers resumeeren in deze zinsnede: nous sommes en dissentiment, parceque vous prêtez l'oreille aux bruits des antichambres de Potsdam, et moi j'écoute ce qui se murmure dans l'ame du peuple allemand. Duitschland moet dan ook worden de vriendin van Frankrijk. Het moet vrede worden, maar een vrede gebaseerd op wederzijdsche achting en bewustheid van kracht. - Het zwaartepunt van deze discussie moest echter liggen in de beantwoording van Thiers door Rouher en met zekere spanning werd dan ook diens redevoering aangehoord. Rouher nam die redevoering van Thiers op en beantwoordde haar punt voor punt. Allereerst behandelde hij de questie van Italië. Hij behaalde hier eene gemakkelijke overwinning op zijn tegenstander, door er op te wijzen, dat de natuurlijke loop van zaken hier voorgeteekend was door de waarlijk liberale partij. Op de questie van Duitschland werd het betoog ingewikkelder. In den oorlog van Pruissen en Oostenrijk tegen Denemarken trachtte Rouher te bewijzen, dat alle

schuld op Engeland rustte, Engeland dat wel van interventie in de Baltische zee had gesproken, maar van interventie op het vaste land niet wilde weten, Engeland dat eindelijk op de conferentie te Londen het tractaat van 1852 het eerst verliet om de vraag der verdeeling van het Deensch en Germaansch element in Sleeswijk op den voorgrond te zetten. Wat nu den oorlog van 1866 betreft, zoo was het voor Frankrijk een onmogelijkheid tegen Italië te zeggen: houd u stil en doe niet uw best Venetië te herkrijgen. Placée en face d'une nécessité politique qui était pour elle un condition d'existence, l'Italie voyait une occasion, unique, impossible à retrouver peut être dans un siècle, de se complêter, de renverser les canons dirigés contre elle, d'appeler à elle cette soeur éplorée qui lui tendait les bras, en tournant vers elle ses yeux taris de larmes, et vous croyez qu'elle se serait arrêtée. Notre tentative eut été impuissante. Neen; Frankrijk heeft dus anders gedaan, en in overeenstemming met Engeland heeft het Oostenrijk aangeraden vóór den oorlog Venetië af te staan. Oostenrijk weigerde en de oorlog is uitgebroken. Maintenant la guerre éclate: le sort de la bataille a décidé! Je n'hésite pas à le dire: LA JOURNÉE DU 4 JUILLET A ÉTÉ PESANT POUR LES HOMMES QUI DIRIGEAIENT LES AFFAIRES DE CE PAYS. Pour les militaires comme pour l'opinion publique, la Prusse devait payer chèrement son audacieuse tentative; ou regardait un échec pour elle comme inévitable. Devant son succès, devant cet évène. ment imprévu, NOUS AVONS EU DES ANGOISSES PATRIOTIQUES. Na den oorlog is Frankrijk als middelaar opgetreden; het heeft Oostenrijk en Zuid-Duitschland beschermd, en de resultaten zijn bekend. Rouher gaat nu vervolgens stap voor stap de pogingen na, die Duitschland heeft aangewend om tot meer eenheid te komen, en toont aan, dat het een drang was, waartegen het toch onmogelijk zou zijn bepaalde dammen te keeren. Veel beter is het den toestand aan te nemen en te zien, welke positie door Frankrijk moet aangenomen worden. Maar voor alles een duidelijke positie, geen transactie of dubbelzinnige houding, die slechts malaise voortbrengt. Quant à moi je préférerais les orages solennels de la guerre et la foudre qui éclate et jette dans les rangs la mort et l'immortalité à une situation dans laquelle, sous un ciel sombre et un soleil blâfard, dans un malaise morbide, s'étiendraient graduellement la force, la grandeur et la prosperité de la France. Rouher gaat dus na of Frankrijk tegenover de nieuwe duitsche toestanden zoo verzwakt daar

staat, en of het zoo geïsoleerd is. De minister komt tot de slotsom, dat Frankrijk waarlijk niet verzwakt is, nu de verdragen van 1815 geheel en al verbroken zijn. En zoo Pruissen en Rusland misschien nog verder wilden gaan, welnu, le jour ou la Prusse tiendrait le Zuyderzee en échec la France et l'Angleterre feraient entendre un language qui ferait comprendre à la Prusse que le temps des ambitions folles est passé. Le jour ou la Russie renouvellerait ses tentatives d'aller jusqu'au Pont-Euxin, ce jour là l'occident aurait les mêmes intérêts, les mêmes forces, la même volonté. Wie zou ook Frankrijk willen aanvallen? Neen, laat Frankrijk zijn steun zoeken in sympathie, pour la France peu importe qu'elle ne grandisse pas en étendue, si elle grandit en hauteur. Fouten zijn in die richting, in dien zin niet begaan. - Dit was in groote trekken het discours van Rouher, en zoo ooit een groot en breed geschil een natie heeft bezig gehouden, dan was het deze worsteling tusschen het beste wat het oude en het nieuwe Frankrijk weet aan te wijzen, tusschen Thiers en Rouher. Want het is wel degelijk de oude en de meer nieuwe politiek van Frankrijk, die hier met elkander slaags zijn geweest. De oude politiek (Thiers), was in de eerste plaats een kabinetspolitiek, steunende op een vastafgebakend stelsel van evenwicht; een politiek, die naauwlettend de verschillende belangen van den staat naging, zich niet ophield met wat zij verachtend noemde beginselen of holle theoriën, maar alle natiën zooveel mogelijk zou willen machteloos maken, ten einde Frankrijk alleen krachtig te doen zijn. Tegenover dit stelsel staat eenigermate Rouher's standpunt om wel is waar Frankrijk zoo krachtig mogelijk te doen worden, maar dit zelfde ook niet aan de andere natiën te misgunnen, en bovenal in alles den natuurlijken loop der zaken te volgen en geen kunstmatige barrières en slagboomen te doen verrijzen, die bij een grooten schok der gebeurtenissen van zelve in stukken vallen. De strijd tusschen de twee staatslieden was echter dien dag nog niet geëindigd. In een volgende zitting stonden zij wederom tegenover elkander. En ditmaal nog heftiger. Want de gemoederen werden warm, het oog schitterde meer en meer, en lang verkropte grieven kwamen als van zelve weder boven. Rouher betoogt dat de regering van Napoleon III de ware legitieme regering is. Libre, spontanée la nation a proclamé Louis Napoleon. Après le 2 Décembre elle l'a proclamé de nouveau. Thiers roept uit, dat men beter doet dien dag te doen vergeten, en een ontzettend tumult ontstaat. Rou-

her stapelt beleediging op beleediging; ieder interrumpeert, en na zeer veel moeite komt er eerst rust, en stemmen 219 tegen 45 leden ten gunste van de regering.

Te midden van al die zich kruissende uitroepingen en beschuldigingen dezer laatste zitting, woorden die dadelijk weder vergeten waren, was er echter een woord geweest, dat meer bepaald trof als een vergiftige pijl. Het was het woord van den markies de Piré. Tout cela prouve l'utilité du 2 Decembre et de plus l'utilité des casernes de M. Haussman. Mij dunkt, dit woord moet den keizer nog meer hebben aangedaan dan al de schoone redevoeringen van Rouher of de bijtende verwijten van Thiers en Favre en zoo vele anderen. Want het bewijst hoe zeer de hartstocht in Frankrijk nog voortwoelt, hoe er soms iets onmerkbaars noodig is om alles weder te doen ontvlammen, en hoe broos toch inderdaad nog de Napoleontische dynastie is. Hoe, het zullen de kasernen zijn, die inderdaad alles moeten bevestigen! Treurig resultaat van een bijna twintigjarig bestuur! Is het te verwonderen, dat de keizer soms somber de toekomst inziet? En waarlijk, daar zijn soms teekenen alsof vele meenen, dat de beste tijd van Napoleon III voorbij is. Een Emile de Girardin, een van die mannen, die als het ware een zintuig hebben om te bemerken de dingen die komen zullen, heeft tegen het vigerend systeem een bepaalde oorlogsverklaring gewaagd. Hij is voor de correctioneele rechtbank geweest en veroordeeld. Velen hebben aan zijn stap eenig belang gehecht; - misschien echter, want men moet oppassen niet de dupe te worden, is het slechts een moderne vorm van reclame voor zijn blad geweest.

In Italië is plotseling aan de discussie van het parlement een einde gekomen door de ontbinding van het huis der afgevaardigden. Het bleek Ricasoli - ook uit de ontvangst die het wetsontwerp van Scialoja betreffende den verkoop der priesterlijke goederen ten deel viel - dat òf hij òf het parlement moest zwichten. De koning verkoos het laatste, en nieuwe verkiezingen werden uitgeschreven. Het nieuwe huis der afgevaardigden, dat thans is verkozen, schijnt wel in den geest van den minister-president te vallen. Trouwens Garibaldi, die zich ditmaal geheel aan de zijde van de oppositie had geschaard, had door zijn rondreizen en proclamaties niet weinig er toe bijgebracht om de Italianen er toe te bewegen, liever zeer voorzichtig te zijn. De koning heeft nu ook dit nieuwe huis met een zeer voorzichtige rede geopend, waarbij hij Italië heeft

herinnerd, dat de tijd der opwinding voorbij was, dat men allereerst de finantiën en de inwendige organisatie op orde moest brengen.

Intusschen is in Engeland de strijd weder begonnen over de questie der Reform en der herziening van de kieswet. De troonrede die dit jaar niets bijzonders bevatte, hield even als ten vorige jare een passage in, waarbij de aandacht van het parlement werd ingeroepen op den staat van de vertegenwoordiging van het volk in het parlement. Een uitbreiding van het kiesrecht werd daarbij aangekondigd. Lord Derby begreep dus, even als in het vorige jaar Lord Russell, dat deze questie moest worden afgedaan. Wat de Whigs niet hadden kunnen doen, zouden de Tories zich een eer rekenen te volbrengen. Onder al de moeijelijkheden waarmede men in deze questie te worstelen had, was ook deze, dat men bij het weder aanroeren daarvan niet uit het oog moest verliezen de eischen van de partij van Lowe c.s., der zoogenaamde Adullamieten - zoo als de bijbelvaste Bright niet onaardig naar aanleiding van 1 Sam. 22 hen had gedoopt. Deze toch hadden inderdaad Russell doen vallen, toen zij de meer conservatieve zijde der Whigpartij verdedigden. Hoe het zij, het kabinet Derby begon bij monde van Disraeli een poging op den 11^{den} Februarij om het Lagerhuis te overreden de questie tot een oplossing te brengen, door middel van vast te stellen resoluties. Aldus zou het niet eigenlijk het ministerie zijn dat een wetsontwerp doordreef, maar het Huis zou zelf vaststellen in welken geest het ministerie de wet moest opmaken. De resoluties die Disraeli daartoe voorstelde waren over het algemeen vrij onschuldig. Er werd daarin voorgesteld dat het kiesrecht zou worden uitgebreid, dat de belasting, die betaald werd, vooral een maatstaf tot het toekennen van het stemrecht zou zijn; dat nog andere motieven dan juist geldelijke dit recht moesten verleenen, en dat men vooral zich wachten moest voor het overwicht van één klasse van burgers op al de andere: eindelijk meende het kabinet dat het meest wenschelijke correctief voor meerdere uitbreiding van het kiesrecht zou liggen in de zoogenaamde cumulatie van stemmen, met dien verstande, dat een kiezer soms meer stemmen dan juist één kon uitbrengen, uithoofde hij meer dan eens bevoegd was tot stemmen. Men kan zich voorstellen dat deze laatste nieuwigheid - zeer in zwang bij de Engelsche schrijvers over dit onderwerp - vooral den eenigzins kunstigen en juist niet door eenvoudigheid zich kenmerkenden geest van Disraeli had

aangetrokken. Het voorstel van Disraeli werd vrij kalm door het Huis ontvangen. Eenige dagen later riep Gladstone de liberale partij zamen bij zich aan huis - er kwamen ongeveer 289 parlementsleden bij hem - en noodigde hij hen uit om thans geen moeite te doen het kabinet Disraeli omver te werpen, maar des noods mede te werken om te zamen met het gouvernement een reformbill in het leven te roepen. Bright, altijd de man der uitersten, was er wel voor om hoe eer hoe beter het kabinet te doen vallen, maar de meerderheid der liberalen was van het denkbeeld van Gladstone; alleen wilde men Disraeli niet volgen op den weg om eerst resoluties te doen vaststellen, en dan later een wet. Men wilde dadelijk een wetsontwerp. Het was misschien deze duidelijk uitgedrukte verklaring, die Disraeli tot het denkbeeld bracht om den weg der resoluties zelf te verlaten en met een bill voor den dag te komen. Inderdaad bracht hij dan weldra in het parlement zulk een ontwerp in. Het stemrecht werd bij dit ontwerp aan 400,000 nieuwe kiezers gegeven; cumulatie van stemmen werd nog eenigzins toegelaten; daarbij het stemrecht ook toegekend aan hen die ongeveer ƒ 360 in een spaarkas hadden neêrgelegd of een kapitaal van ongeveer ƒ 600 in staatsfondsen bezaten. De questie was dus zóó op beter voet gebracht. Intusschen had deze stap moeite gekost. In het kabinet zelf was daardoor reeds een scheuring ontstaan; de meer conservatieve Tories hadden zich bezwaard gevoeld, op deze wijze een reformbill op hunne verantwoordelijkheid te laden en waren uit het kabinet getreden; het waren generaal Peel, Lord Cranborne en Lord Carnarvon. Hun plaats werd echter weldra aangevuld, en Peel vervangen door den uiterst bekwamen Pakington, zoodat Lord Derby de positie nog beheerscht. Of het lang zal wezen is echter twijfelachtig. In het binnenland heeft het kabinet met groote moeijelijkheden te worstelen ten opzichte van Ierland. De Fenians zijn herhaaldelijk opgestaan, en telkens zijn de troepen moeten optrekken om bedreigde posten te beschermen. Het is een beweging, een volksrevelje, die hoe dikwijls ook bedwongen, telkens weder nieuw voedsel ontvangt en wanorde schept.

Het kabinet Derby heeft zich voorts onledig moeten houden met de Oostersche questie. Dat Creta moeite doet zich van Turkije los te scheuren, dat Griekenland zooveel het kan die poging aanmoedigt, dat Ruslands grootvorst Nicolaas dat bestaan in een toast heeft verheerlijkt, - dat alles kan Engeland niet met onverschillige oogen aanzien. In de zitting van het Hoogerhuis van 10 Maart nam dan

ook Lord Derby, naar aanleiding van een vraag van den hertog van Argyll, het woord en teekende hij met vaste hand Engelands traditioneele politiek, om Turkije zooveel doenlijk in stand te houden. Hij hechtte geen geloof aan de fabelen van der Turken wreedheid en onmenschelijkheid. Moet het Turksche rijk te gronde gaan, dan moet dit zacht en langzamerhand geschieden. Een toegeven aan de opwindende en opgeblazen woorden der Grieken achtte Lord Derby niet gewettigd.

Het is overigens niet te ontkennen - en men zal het ook bespeurd hebben uit de zinspelingen van Rouher - dat deze oostersche questie wederom veel gemoederen bezig zal houden. Oostenrijk wordt weder ten naauwste daardoor beroerd, en de minister von Beust is druk in de weêr dépèches daarover te schrijven en transacties daarover aan de betrokken mogendheden voor te stellen. De heer von Beust maakt het zich zoo als altijd zeer druk, en heeft zelfs naar het schijnt reeds concessiën gedaan aan Rusland, die echter door Frankrijk en Engeland nog niet worden gebilljkt. Hij is ondertusschen een sport hooger geklommen op de ladder der eerambten die men in Oostenrijk goedgunstig hem wil verleenen. Belcredi namelijk, tot nu toe staatsminister, heeft zijn demissie moeten nemen, en von Beust is premier geworden. De aanleiding tot dit alles is geweest de Hongaarsche quaestie. Men zal zich herinneren dat door den keizer de verschillende landdagen der provinciën waren bijeengeroepen, ten einde afgevaardigden te kiezen tot een buitengewonen rijksdag, welke buitengewone rijksdag zich dan te verklaren zoude hebben over de eischen der Hongaren. Intusschen is von Beust zelf aan het onderhandelen gegaan met de Hongaren en met hun leider Deak, heeft grondig kennis genomen van hun eischen, zoo als zij geformuleerd waren in een rapport der meerderheid van hun landdag, en heeft hij den keizer aangeraden, niet af te wachten het advies van dien buitengewonen rijksdag, maar zelf uit eigen beweging hun eischen toe te staan, met andere woorden, aan de Hongaren zelfstandigheid met eigen ministers te gunnen. Belcredi heeft daarop zijn demissie genomen, en von Beust heeft aan graaf Andrassy opgedragen een Hongaarsch ministerie te vormen. Het dualisme is nu bepaald gehuldigd, en een betrekkelijke vrede zal er in het binnenlandsch bestuur van Oostenrijk komen, zij het dan ook dat het verschillende provinciën, die men tot nog toe als wapen van oppositie tegen Hongarije had gebruikt, en daaronder vooral Croatië,

in een toestand van geweldig ongenoegen zal brengen. De toekomst zal echter moeten leeren of von Beust goed heeft gezien; voor het oogenblik moet men wel als van zelf de oogen richten naar den man, die dat alles voor Hongarije heeft gewrocht, namelijk Franz Deak. Dit is ook een persoonlijkheid, een figuur, die uit het gewone kader der tijdgenooten vooruitspringt en een merk een stempel op zijn omgeving zet. Die rustige eenvoud, die kalme bewustheid van kracht, die onverstoorbaarheid en vastheid van oordeel, verbonden met de meest volkomen onbaatzuchtigheid, worden niet dikwijls in een persoon teruggevonden, en zijn tegelijk de oplossing van het raadsel, waarom die man zoo machtig een invloed op Hongarije heeft kunnen hebben. Geen redenaarstalent had dit kunnen uitwerken; geen logisch juridieke ontwikkeling van de meest verwikkelde vragen had dit kunnen verwerven. Toch bezit Deak beide deze hoedanigheden in groote mate, maar zij treden op den achtergrond voor de deugden die een volksleider maken. En het is geen geringe zaak, wanneer een vrij volk, dat der Maghyaren, het zelfstandigste en hoofdigste volk ter wereld, vrijwillig alles doet wat deze eenvoudige burger hun zegt. Man van den vrede, in den goeden zin des woords, die weet te wachten, die weet op te offeren, die om het beste redden, ook iets weet toe te geven, doch die op dat ééne punt, dat hij recht acht, geen duimbreed wijkt. Om vrij te zijn - zoo luidt zijn uitspraak - moet gij eerst rechtvaardig in allen opzichten zijn: ‘discite justitiam’. Een wonderbare eerbied wordt hem ook toegebracht. Alle hoofden ontblooten zich, alle handen worden hem toegereikt, waar hij komt. Dikwijls plaatsen wij zijn figuur in onze verbeelding naast de helden van den dag, naast die van Napoleon III, die van Bismarck, en meer dan eens komt het denkbeeld bij ons op dat de grootste van deze mannen niet is de Fransche keizer of de Pruissische minister. Zekerlijk is Deaks werkzaamheid een van de meest begeerlijke. Op aarde is het toch nog iets waard, een rein geweten te hebben. Op zijn tocht van Pesth naar het kleine landgoed dat hij bewoont, siert hem in de oogen der voorbijgangers zeer zeker de burgerkroon, hem die noch glans, noch rijkdom, noch waardigheid voor zich heeft verlangd.

H.P.G. QUACK.

Bibliographisch album.

De voeding der kinderen zonder moedermelk. Tot onderricht voor alle moeders populair-wetenschappelijk voorgesteld door Dr. J. Albu, practisch genees- keel- en verloskundige te Berlijn. Bergen op Zoom, J. Steenmeijer. 1867.

Zijn er jeugdige moeders, die zich van de gezette lezing van ‘de Gids,’ door al zijne lange en geleerde betoogen van theologischen, historischen, krijgsmanskundigen, politieken en wat niet al anderen aard niet hebben laten afschrikken, dan verdienen zij wel dat men haar ten gevalle er eens een enkel woordje in plaatst alleen tot haar gerigt, over een boekje, alleen voor haar geschreven. Het is dus meer uit beleefdheid voor de dames dan uit consideratie voor den auteur, vertaler en uitgever, dat ‘de Gids’ zich genoopt gevoelt opzettelijk van bovenstaand werkje melding te maken. Indecent is het boekje volstrekt niet; kwaad zullen de dames er niet uit leeren. Integendeel het bevat menigen nuttigen wenk, zoowel omtrent de voornaamste oorzaken, die de jonge moeders ongeschikt kunnen maken hare kinderen zelve te zogen, als omtrent de beste surrogaten voor de moedermelk. Zij zullen er voorts eene populair-geleerde aanwijzing in vinden van de organische en anorganische voedingsstoffen van de melk; zij zullen er de handgrepen en middeltjes uit leeren kennen hoe zij zich, zelfs door mikroskopisch onderzoek, van de deugdelijkheid der melk kunnen vergewissen. Zij zullen zich door de opgave van de procentische zamenstelling van de kaasstof, van de boter, van de melksuiker, van de zouten en van het water kunnen overtuigen hoe zeer de melk van de koe, van de ezelin, de geit, het paard en het schaap onderling verschilt. Dat de schrijver nu en dan wel eens tegen een oud en ingeworteld vooroordeel te velde trekt en b.v. de noodzakelijkheid en verkieslijkheid van de melk van ééne koe maar niet wil accepteren, mogen zij hem te eer vergeven, daar zij ook de overtuiging zullen winnen dat die melk van diezelfde ééne koe soms zeer kan verschillen, en het voor de voeding van het kind van veel meer gewigt is te zorgen dat de melk steeds van denzelfden melktijd, in elk opzigt deugdelijk zij en vooral niet zuur reagere. De middeltjes, die dit zuur zijn van de melk kunnen verbeteren, worden haar zelfs medegedeeld, gelijk al wat zij moeten

weten omtrent de hoeveelheid melk, die het kind dagelijks hebben moet, omtrent de noodzakelijkheid van hare verdunning, omtrent den tijd van voeding, omtrent de schadelijkheid van andere voedingsmiddelen, zooals pap enz. Omtrent al deze en andere zaken kunnen zij eene vrij goede inlichting krijgen en ten slotte nog in 14 stellingen vernemen, wat Dr. Barez omtrent de meest doelmatige voeding en verpleging der weeskinderen geleerd heeft. En dat alles voor - slechts 40 cents.

Daarbij kan het niet missen of de kieschheid en de galanterie van den schrijver zullen de dames gunstig voor zijn persoon en voor zijne lessen stemmen, als zij zien hoe eerbiedig de schrijver het woord tot haar rigt: ‘Welaan! geëerde vrouwen, liefhebbende moeders! overweegt de bovenstaande gronden met ernst en naauwgezetheid en oordeelt dan zelve, of ge uwen kinderen de eerste bron der gezondheid moogt en moet onthouden. Laten u concerten, bals of schouwburgen niet in den weg staan, of ongemaklijkheid, ijdelheid of de mode u aansporen eene min te nemen. Laat de bron niet opdroogen, waaruit uwe zuigelingen melk en honig (dien zult gij niet onder de zamenstellende zelfstandigheden van de melk gevonden hebben, Ref.) putten - laat *zij* (NB.) niet opdroogen om eene nietigheid, uit loutere gril; want de natuur rust u bij tijds zoo krachtig uit, om zelve uwe kinderen te voeden. Zoogt uwe kinderen, dewijl de natuur hun uwe melk aanwijst en zij door dat middel beter groeien, *als* (NB.) bij eenig ander.’ Gij ziet het, geëerde vrouwen en liefhebbende moeders! aan poëtische zeggingskracht ontbreekt het den schrijver niet en de nieuwe Hollandsche spelling wordt zelfs door hem gevolgd. Maar schoonheid van stijl, eene strenge grammaticale schrijfwijze moet gij bij den vertaler evenmin verwachten, als beide hoedanigheden in wetenschappelijk geneeskundige werken doorgaans te vinden zijn. Te ligt toch zou anders het *fonds* door den *vorm* overschaduwd kunnen worden. Daarvoor is hier wel gezorgd en daarom begroeten wij met welgevallen eene zinsnede als de volgende (p. 6): ‘Hoe zal echter een zuigeling *natuurlijk* ontwikkelen, hoe zal hij *opwassen* en groeijen, hoe zal hij sterker worden en (nog eens) ontwikkelen (wat?), wanneer men reeds in den eersten tijd, waarin men het best slaen kan (waarmede?), *de worm* aan de rijpende vrucht laat knagen?’ - Nu, wat zegt gij er van, Dames! dat heet eerst duidelijk gesproken, niet waar? - Ik zeg er echter van dat gij u door die kleinigheden niet moet laten afschrikken het boekske te lezen en den raad, daarin gegeven, op te volgen. Offert dit penningske aan de godin Hygieia en uwe kinderen zullen er in de eerste levensjaren wel bij varen.

T.

Letterkunde der Grieken en Romeinen, door Dr. H. van den Es, conrector aan het gymnasium te Groningen. Groningen, J.B. Wolters. 1867.

De 12 eerste vellen van dit boekje zijn reeds in den zomer van 1866 uitgegeven en door mij in het November-nummer van ‘de Gids’ aangekondigd. Nu is het voltooid door de uitgave van nog 9 vellen, die de Letterkunde der Romeinen bevatten, benevens een zorgvuldig bewerkt register. Te gelijk met dit tweede gedeelte zijn ook titel en voorrede verschenen.

Op een paar punten in mijne aankondiging van het eerste gedeelte moet ik met een enkel woord terug komen, nu titel en voorrede het licht hebben gezien.

De voorloopige titel, op den omslag waarin de 12 eerste vellen verschenen gedrukt, luidde: ‘geschiedenis der Grieksche en Romeinsche Letterkunde.’ Tegen dien titel maakte ik bezwaar. Ik zag in hetgeen Dr. van den Es ons aanbood geene geschiedenis der Grieksche letterkunde, maar een overzicht van de in de Grieksche taal vervaardigde geschriften. De schrijver schijnt dit zelf ook gevoeld te hebben; althans, de definitieve titel luidt minder onjuist. Nog juister zou de titel m.i. geweest zijn, indien niet alleen de benaming ‘geschiedenis’ maar ook die van ‘letterkunde’ geschrapt ware; ‘overzicht der Grieksche en Latijnsche schrijvers en geschriften,’ zou, geloof ik, de juiste titel voor dit werkje zijn geweest.

Mijne vrees, bij de aankondiging van het eerste gedeelte geuit, dat het boekje door den schrijver bestemd zou zijn voor gymnasiasten, is niet bewaarheid. Gelijk de ‘Grieksche antiquiteiten’ van Dr. van den Es uitdrukkelijk als handboekje voor gymnasiasten werden aangeboden, zoo is zijne ‘Letterkunde der Grieken en Romeinen’ niet voor den leerling, maar voor den beschaafden stand geschreven.

Overigens is het tweede gedeelte van het boekje geheel naar hetzelfde plan en op dezelfde wijze bewerkt als het eerste. Dezelfde naau wkeurigheid, maar ook hetzelfde gemis aan kleur en aanschouwelijkheid. Gelijk in het eerste gedeelte van de Grieksche schrijvers en geschriften, zoo ontvangen we in het tweede van die der Romeinen een overzicht dat, wat er ook aan leven en geest aan ontbreken moge, zich aanbeveelt door de ‘gewissenhafte’ vlijt, waarmee het is bijeengebracht, en de juistheid waarmede de resultaten van het wetenschappelijk onderzoek worden geresumeerd.

J. RUTGERS.

***Mozaïek, Humoristiesche poëzie, door Chriwil Friedfal. Gedrukt voor rekening van den schrijver. Amsterdam, Firma R.C. Meijer*.**

De maker van dezen bundel verzen is een opregt man. Vooreerst komt hij er rond voor uit, dat hij zijn verzen voor poëzie houdt en zich zelven voor niet minder dan een humorist (zie titel). Doch zijn geloof in zich zelven is niet zóó onwankelbaar, of het wordt wel eens door wreeden twijfel geschokt, en ook dat verbergt hij niet. In zulk een zwak oogenblik heeft hij zich zelfs de mogelijkheid kunnen denken, dat een zijner lezers hem vroeg, waarom hij zijn verzen had laten drukken. Van die pijnlijke gedachte zoekt hij zich te bevrijden door een ontboezeming in vier coupletten, waarmeê hij zijn verzenbundel besluit. Ziehier:

WAAROM IK DEZE VERZEN UITGAF?

Gij, die dit boekjen hebt doorbladerd,
Met ijskoud hart en slaprig oog,

Hoe koud toch, niet waar? *IJ*skoud!

‘Wat is 't,’ zegt ge *aan* het eind genaderd,
‘Dat u, vermetele, bewoog,

Om flauwe verzen op te flanzen,
Die reeds zooveel zijn aangeboón?
Wat dringt u, laf u te verschansen
DOOR *pseudoniemen spot en* HOON?’

Hoe opregt weêr, te bekennen, dat men dezelfde flaauwe verzen, waarvan reeds zooveel ‘aanbod’ is geweest, nog eens weêr ‘opgeflanst’ ter markt brengt, - ofschoon die bekentenis kwalijk rijmt met het geloof aan eigen dichterschap. En dan die ‘spot en *hoon*;’ dunkt u, lieve dichter, dat die te rijmen zijn met ‘flauwe verzen’? Toch niet, al zijn ze ook ‘pseudoniem’. Om te *spotten* moet ge immers bijtend en scherp en om te *honen* meer dan hatelijk zijn, - *flaauw* in geen geval. En met dien *hoon*, d.i. opzettelijke, tergende beleediging, zult ge 't wel zoo erg niet meenen, dunkt me. Daarvan zal dat ‘aangeboôn’ wel de meeste schuld dragen. Ook zou ik mij er liever *achter* verschansen. Maar nu uw antwoord:

Weet, dat de pijlen wisser treffen
Die de onbekende hand *ontsponên*,
Dan 't zwaard des helds, die zich verheffen
Durft, als der vrijheid kampioen.

't Was niet op raad van MAAG en vrinden,
Dat dit mijn telgental verscheen,
't Was om met roem mijn hoofd te omwinden,
Het was uit dorst naar roem alleen!

Over de algemeene waarheid, in het derde couplet verkondigd, zullen we niet twisten. Uit het laatste couplet is het niet met zekerheid op te maken, of de schrijver den raad van zijn vrienden heeft ontvangen, zijn verzen te laten drukken, maar dien raad overbodig keurde, òf dat hij dien raad niet gevraagd heeft, òf dat hij zijn boek heeft laten verschijnen, *niettegenstaande* den raad zijner vrienden. In 't laatste geval mag men hem met zijn vrienden gelukwenschen. Zijn *maag* heeft hem in allen gevalle *niet* geraden, ‘zijn telgental te doen verschijnen’, en dat vind ik heel gelukkig. Ik zou het treurig vinden, als de honger hem genoodzaakt had, naar den drukker te loopen. Neen, honger niet, *dorst* is het geweest, en wel dorst naar *roem*. Ferm gezegd, niet waar? Zoo opregt, zoo ruiterlijk voor de zaak uitgekomen! Het spijt ons haast, dat *Friedfal* in zijn *Voorrede* bijna schrikt van zijn eigen rondheid. Hij zegt daarin namelijk: ‘En thands wensch ik den lezer eene aangename kennismaking met mijn *Mozaïek* toe, *hem tevens verschooning verzoekende voor mijne openhartigheid in het laatste stukjen*.’ Integendeel, mijnheer Friedfal, wij vinden het prettig, dat ge zoo *openhartig* zijt.

En nu het eigenlijke ‘telgental’? Ter wille van den vader zijn we er wezenlijk wat meê verlegen, om de arme kindertjes aan den geachten lezer voor te stellen. Ook twijfelen we, of hij wel, na de kennismaking met het hierboven gepresenteerde exemplaartje, erg nieuwsgierig naar de broêrtjes en zusjes zal zijn.

Een ‘sprookjen’ opent de rij; 't heet: ‘De betooverde boezelaar’ en beslaat ongeveer veertien bladzijden. Zullen wij er maar dadelijk meê beginnen?

Een schatrijk man.....

Kocht eens van zeekren vreemden kwant
('t Was Satan, heb ik naderhand vernomen)
Een zeldzaam kleedingstuk. 't Was maar een boezelaar,
Doch machtiger dan menig toovenaar,
Dien al de vrouwtjens als om strijd *aanvaardden*.

Hier zal het ongetwijfeld de *boezelaar* moeten zijn, die *aanvaard* wordt; niet de *toovenaar*, zoo als er staat. Die aanvaarding nu geschiedt

> Op 't hoog verlangen van haar echtgenoot. (lees: echtgenoo*ten*)
> *Totdat* zij later, vol *van* schrik ontwaarden,
> Dat hij ten eeuwgen dage aan 't lichaam sloot.
> *Verwonder u nog niet*, ik ben nog niet *ten* eind.

De schrijver heeft alweêr gelijk in zijn openhartigheid. Onze *verwondering* zal pas later komen, als we namelijk ontdekken, dat *dezelfde* boezelaar, die, let wel, *ten eeuwgen dage aan 't lichaam sluit*, achtereenvolgens door *vier* vrouwtjes wordt *aanvaard*. De kracht, die door den duivel in den boezelaar was gelegd, maakte, dat ieder trouwlooze vrouw

> ..... op 't zien haars echtgenoots moest springen
> En dansen.

En dat moest ook haar beminde:

> Zijn voeten sprongen *eer hij 't kon voorzien*.

Hierop volgt een ontboezeming van den dichter, besluitende met een krachtig uitgedrukte zedekundige waarheid:

> Van d'ongekende schande is 't schamen ons *bespaard*.

En wat zegt ge van stoute verzen als deze:

> 'k Ben liever een van die tevreden blinden,
> Wier fantazie deze aarde een hemel waant;
> En die zich jammerlijk bedrogen zouden vinden,
> Alś 't licht *door 't oog een weg zich had gebaand*.

Dat moge nu de meening van den schrijver zijn, maar

> *Dat strookt niet met de denkwijze dezes mans*,

die Piet Schortendans heet, oud en leelijk is en graag een jong,

> Een trouw, aanminnig wijfjen denkt te vrijen.

Om kort te gaan, de geschiedenis komt hierop neêr, dat Piet viermaal trouwt, dat drie vrouwen het slagtoffer van den betooverden boezelaar worden, en dat de vierde, die even trouwloos is als de vorige drie, ze in geslepenheid overtreft en haar man een rad voor de oogen draait, waardoor hij niet alleen aan de onschuld van zijn vierde vrouw, maar ook aan die der drie eersten gelooft, en - g e l u k k i g is. De moraal, die de schrijver ten opzigte der vrouwen predikt, luidt, gelijk zoo even reeds bleek: mannenbroeders, of liever

broeders mannen, bedrogen *worden* we, dat is zeker; laat ons het niet *willen* weten, dat is de eenige weg, om nog gelukkig te zijn.

En waar blijven die drie eerste vrouwen? De lezer denkt, dat ze als die van Blaauwbaard vermoord worden? Neen, dat zou te oudbakken zijn. Luister:

> Piets gramschap kwam niet tot bedaren;
> Amilla (zijn vrouw) sloot hij op, liep *en furie*

(Ik dacht, dat een furie een vrouw was),

> Naar Ali.....
> Zij werd voor 's Dey's serail destineerd,

(Spreek dien regel eens uit!)

> En nauwlijks had de zon *zijn* eersten straal geschoten,
> Of zij, met twintig andren werd geëxpediëerd
> (Misschien wel waren 't *romanesken*).
> Naar de oude hoofdstad van den Dey der *Barabesken*.

Waarop een verzuchting volgt:

> ..... had elk zoo'n middel bij de hand
> Om voor een foutjen zich van *echte* vrouwen
> Te ontslaan, enz.

Bij de tweede vrouw, van wier deugd Piet overtuigd is, doet hij 't (namelijk 't aanpassen van den boezelaar).

> Doet hij 't *voor de ui*, opdat *haar deugd* ZICH VERGEWIS'.

En de deugd vergewist zich zoo goed, dat Lista (zoo heet de tweede)

> ..... eens, in 't holst *der* nacht

zich vergeet.

> De woede van den oude schets ik niet,
> Hij zond *haar* als Amilla naar 't gebied
> Van Tripoli.

Alzoo de woede is naar Tripoli gezonden; maar tegen dat de derde zondigt is ze toch weêrom.

> Nu *zou* men meenen,
> Dat de ondervinding *leeren zou*
> En al zijn trouwlust *was verdwenen;*
> Integendeel, hij moest een vrouw
> Vol huwlijks*liefde nog waardeeren*.

Waar zou ik ophouden, als ik alle verzen, even prachtig als de gegevene, wilde overschrijven! Nog een paar, en dan stappen we van den betooverden boezelaar af.

> ‘Hoor eens, Aleide!’ sprak nu Schortendans,
> Wiens hart het meisjen spoedig had verworven,
> DAAR 't oog des ouden blonk als *sterrenglans*. (!)
> Wat zoudt gij zeggen, als 'k u voorsloeg mij te trouwen?

Na 't medegedeelde proefje van den humor des dichters en van de heerschappij, die hij over de taal heeft, zult gij, lieve lezer, misschien met mij beginnen te vreezen, dat de man nog lang vergeefs naar roem zal kunnen dorsten. Wat een ondankbaar publiek hem echter op het gebied der letteren waarschijnlijk weigert, dat zal hij misschien rijkelijk gaan oogsten op een ander terrein, op het gebied der toonkunst namelijk. Met zijn gewone openhartigheid vertelt de schrijver in de voorrede: ‘Eindelijk heb ik mijnen toonkunstlievenden lezers te berichten, dat zoo dit bundeltjen den bijval van het publiek mag wegdragen’ (ik zou mij om pasgenoemde reden maar niet al te streng aan deze *voorwaarde* houden), ‘ook eerlang mijne kompositiën Zwei Sternlein en Mooi Maaiken voor zang en piano verkrijgbaar gesteld zullen worden.’

Mooi Maaiken is het tweede stuk in den bundel. Zie hier de beide eerste coupletten er van:

> Als 's morgens het zonnetje' aan de oosterkim zweeft,
> En kwistig *haar* goudglans doet stralen
> Op 't lusthuis, dat weeldrig een landschap omgeeft,
> *Waar 'k Maaiken zoo dikwijls zie dwalen*,
>
> En 't *juichende* woudkoor zijn *jubeltoon* KWEELT,
> Ter eer van den Schepper der Waereld;
> 't Viooltjen *'t azuur met* HAAR *geuren bedeelt*,
> *Wier* koontjens het *dauwnat* bepaerelt.

't Is mij tot dusver niet gelukt, den diepen zin der beide laatste verzen te ontraadselen. Misschien is een ander lezer gelukkiger dan ik. Ook heb ik altoos gemeend, dat een *jubeltoon* eer *uitgèschaterd* werd dan *gekweeld*. 't Is echter mogelijk, dat coupletten als de twee aangehaalde meer effekt maken, als ze op muziek gezet zijn. Liefde tot de toonen verleidt den schrijver ook zeker tot een vers als:

> Haar vriendlijk blanw ooglijn verkondigt zoo *luid*.

Wat hij verder bedoelt met regels als:

Dan spreekt zij hun (de bloemen) toe in wegslepende taal
Om *heilige min te belijden*.

is juist niet bijzonder helder.

Een derde talent van den Heer Friedfal is, dat hij in een vreemde taal dicht. Dat heeft de lezer misschien reeds opgemaakt uit den titel: *Zwei Sternlein*. En dat die beide sterren de oogen van des dichters geliefde zijn, zal hij natuurlijk eveneens hebben geraden. De dichter zegt dat ook in 't laatste couplet:

Was mögen deun das für Sternlein sein,
Die mick so stark an sich zieken?
Sie leuchten wie lieblicher Sonnenschein,
Aus den Augen der blonden Marien.

In 't voorlaatste couplet vind ik:

Nun pocht mir das Herz so angstvoll und schwer
Als *gekt* es um *meinem Glücke*.

Als mijn grammaticale kennis van het duitsch niet al te erg verwaaid is, dan moet de laatste regel alles behalve heel zuiver zijn. *Als ginge* es um *mein Glüick*, - 'das hat uns Herr Ahrens schon in der Schule gelehrt,' zou Claudius zeggen. Doch op muziek gezet, valt zoo iets ongetwijfeld ligter te verduwen.

Hoe *krachtig* Friedfal zich in het duitsch kan uitdrukken, blijkt onder anderen uit het volgende couplet, genomen uit 'Die Oden an *der früheren Geliebten*':

Sie hat mit kaltem Spott *mein Leid gehönet*,
Mein glühend Herz mit *Nordpol-eis* gelöscht,
Kein Jüngling, der sich *diesem Sckmerz gewöhnet*,
Und nicht sein GEIST in herben Thränen wäsCHT!

Zoo zou ik nog meer coupletten en verzen uit hetzelfde duitsche lied kunnen aanhalen, maar ik durf haast niet meer van 's lezers geduld vergen. Veel van Friedfals duitsch is *mij*, eerlijk gezegd, te diepzinnig. Wat hij onder anderen bedoelt met regels als:

Mein Liedlein würde sie verewigt haben,
Verdienstlos - durch verlachtes Seelenwek!

en

So schenkte Byron die Unsterblichkeit
Der Mary, die wir durch *sein* Traum nur kennen,
So ikr das Liedchen, das ich oft bereft.

dat, lieve lezer, gaat *mij* te hoog, of wilt ge liever: te diep. De geliefde, die in deze twee duitsche 'gedichten' bezongen wordt, is den dichter afvallig geworden, maar heeft daarvoor natuurlijk haar loon gekregen. Als een waarschuwend voorbeeld vertelt de

dichter, hoe het met die onbarmhartige Marie is afgeloopen, en wel in een hollandsch vers, getiteld: *Hoe het met kokettes gaat*.

Maar 't ging mij net als iedereen:
Ik werd serieus verkikkerd,
Mijn vroegre vroolijkheid verdween
't Kwam door Marie de dikkert.

Dat zou, als het voor *boert* en niet voor *humor* moest gelden, er door kunnen, ofschoon het wel wat naar *Heine* (niet waar deze geniaal, maar waar hij plat is) riekt. Maar - wat dunkt u van 't volgende proefje van echten humor:

Zij keek mij zoo ter loops eens aan,
Terwijl haar oogen *glommen*,
En zei: *loop vierkant naar de maan*,
'k Zou hartlijk jou verdomme!

Ter verontschuldiging, zoo denk ik ten minste, voegt de zanger er in een noot bij: *historisch*. Lieve zanger, als mijn dronken turfdrager zijn vrouw afranselt en daarbij zulk een vloed van vloeken laat hooren, dat u 't haar er van te berge rijst, dan is dat ook *historisch*, - maar is het ook *poëzie*, is het *humor?*

En hiermeê neem ik afscheid van de Mozaïek; ik heb de 25 eerste bladzijden met den lezer doorbladerd, en ik gevoel geen moed, den ganschen bundel met hem te doorloopen. Zelfs de *Legende uit het noorden*, die door den schrijver, geloof ik, voor zijn ‘chef d'oeuvre’ wordt gehouden, kan mij daartoe niet uitlokken. Op gevaar af, dat de schrijver de laatste malsche uitboezeming van ‘Marie de dikkert’ tot de zijne maakt en mij naar 't hoofd werpt, moet ik verklaren, in deze *humoristische poëzie* noch *poëzie*, noch *humor* gevonden te hebben. Wat ik er vooral niet in gevonden heb, is: *zuiverheid van taal*. Misschien is de roemdorstige dichter van oordeel, dat men die in de poëzie ontberen kan.

LEO.

Philippus Baldaeus.

Het ontbreekt in onze letterkunde niet aan biographische woordenboeken, waarin met groote vlijt de levensbijzonderheden zijn bijeengebracht van Nederlandsche mannen en vrouwen, wier namen de geschiedenis vermeldt of die zich door geschriften of kunstvoortbrengselen hebben bekend gemaakt. Men mag er zelfs bijvoegen, dat die woordenboeken vaak zuchten onder den last van nietige bijzonderheden omtrent onbeduidende personen, die, hetzij aan het een of ander prulschrift of een bundel zoutelooze rijmelarij, hetzij aan hoogst middelmatige proeven van schilder- en graveerkunst, de onverdiende vereeuwiging van hunnen naam verschuldigd zijn. Maar vaak moet men zich verwonderen over de schraalheid der berichten die deze woordenboeken bevatten, over de gapingen zelfs die men er in opmerkt, waar het de daden en lotgevallen geldt van personen, die hunne dagen in Oost of West aan den dienst van kerk en staat toewijdden, en den Nederlandschen naam in de afgelegenste hoeken der wereld bekend maakten. Het gebrek aan belangstelling in de zaken der koloniën en overzeesche bezittingen, waarover wij nog heden klagen, schijnt in de dagen onzer vaderen in nog hooger mate bestaan te hebben. De geheimzinnige sluier waarin de groote handelslichamen, die de ondernemingen in andere werelddeelen bestuurden, uit beduchtheid voor hun monopolie en uit naijver op hunne voorrechten zich hulden, schrikte den geest des onderzoeks af, en beperkte de weetgierigheid veelal tot de groote uitkomsten zonder dat zij zich bekommerde om de middelen waardoor of de personen door wier tusschenkomst ze verkregen werden. Vergeefs zoekt men licht omtrent menigen persoon, van wien men vermoeden mag, dat hij groote daden heeft verricht en een merkwaardigen, vaak zelfs avontuurlijken, levensloop gehad heeft.

Maar zelfs na een tijdsverloop van twee eeuwen of langer, is het soms nog niet onmogelijk de bestaande gapingen aan te

vullen, en van personen die in de herinnering hunner landgenooten tot schimmen zijn verbleekt, door de bijeenzameling van verspreide bijzonderheden, een beeld te ontwerpen, waardoor ze als voor onze oogen herleven. Ik wil dit beproeven ten aanzien van een merkwaardig man, die in de biographische woordenboeken bijzonder misdeeld is, niettegenstaande zijne eigene werken trekken genoeg opleveren die tot een juister en volledige portret waren aan te wenden geweest. Ik bedoel Philippus Baldaeus, den ijverigen zendeling die de zaak des Evangelies in Indië door studie der talen en der godsdiensten van het Oosten op vasten grondslag trachtte te vestigen, den ooggetuige en geschiedschrijver van eenige der merkwaardigste tochten op last der Oost-Indische Compagnie ondernomen, den auteur van een der belangrijkste werken over Oost-Indië die in de zeventiende eeuw het licht zagen. De bijzonderheden die ik hier over hem laat volgen, zijn voor een groot deel uit zijn werk zelf geput; maar zij zouden mij slechts tot een schets van zijn persoon, niet tot een verhaal van zijn leven hebben in staat gesteld, zonder de hulp die ik in mijne nasporingen ondervonden heb van de Heeren Diest Lorgion, hoogleeraar te Groningen, Duker, predikant te Geervliet, en vooral van den Heer Bodel Nijenhuis, te Leiden, die zelf van moederszijde van een vollen neef van Baldaeus afstamt, en alles wat zijne familiepapieren en aanteekeningen over Baldaeus bevatten, met de grootste bereidwilligheid te mijner beschikking gesteld heeft. Hun allen zij mijn hartelijke dank gebracht.

Philippus Baldaeus of, zoo als hij eigenlijk heette, Baelde, werd in October 1632 te Delft geboren. Zijn geslacht stamde uit Vlaanderen en was daar zeer in aanzien geweest; want zijn overgrootvader Michiel Baelde Nikolaasz., geb. in 1549 en eerst in 1631 overleden, was in 1584 schepen te Yperen, maar is om der religie wil naar Holland uitgeweken, toen die stad in handen van Farnese gevallen was. In de opdracht van zijn werk aan Cornelis de Wit zegt Baldaeus zelf ons daaromtrent het volgende: “t Is genoegh van vroome mannen te zijn gesprooten, als men standvastigh blijft in de deught, want de slagen van het ongeval raken niet aan de man. Zoo deden mijn Voor-vaderen, die niet zonder eere ten grave daalden: want anno 1584, als Alexander de Farnese mijn voorvaderlijke

stadt Yperen zoo hart benauwde, datze haar most overgeven, zoo weygerde mijn over-grootvader niet, nevens drie andere voorname mannen hem te pande te laten stellen, op het slot van Gent, om de vroome en trouwe borgers voor overlast te bewaren, en van schoffieringe en onheylen te verzekeren, en de stadt te bevrijden van plunderinge, haar troostende goet en alles te verlaten, ja ook haar Vaderlant, dewijl de vryheit der gewisse haar niet wiert ingewillight.' Alvorens zich te vestigen, moet Michiel Baelde veel gezworven hebben: het oudste zijner kinderen was hem in 1582 te Antwerpen geboren, maar Leiden, Staden, wederom Leiden en eindelijk Delft worden in de familiepapieren achtereenvolgens als de geboorteplaats der vier overigen genoemd. Van Jan Baelde, den vader van Philippus, zijn mij geene bijzonderheden bekend, dan dat hij den 19^{den} Nov. 1636 te Delft overleed, slechts vier dagen na zijne vrouw Maria Junius, eene zuster of bloedverwante van Robertus Junius, die van 1629 tot 1643 predikant was op het eiland Formosa[1]. De dood, zoo kort na elkander, van beide echtgenooten, doet aan eene besmettelijke ziekte, vermoedelijk de toen heerschende pest, denken.

Op vierjarigen leeftijd was dus onze Philippus ouderloos. Gelukkig had hij bloedverwanten, die in staat, waren voor zijne opvoeding te zorgen en zich voortreffelijk van die taak schijnen gekweten te hebben: in de eerste plaats zijn grootvader Michiel Baelde Michielszoon, die, in 1609 te Delft getrouwd, waarschijnlijk daar ook woonde, ofschoon hij in 1645 te Leiden overleed. Vervolgens zijn oom Hendrik Baelde, dien ik alleen als bewoner der stad Leiden vermeld vind. Maar vermoedelijk zal ook Robertus Junius, die in 1645 naar Delft beroepen was, zich zijner hebben aangetrokken. Wij mogen toch wel aannemen, dat hij vooral door den omgang met dezen bloedverwant, die in Indië zoo wakker op zijn post had gestaan, de begeerte inzoog om het Evangelie onder de heidenen te gaan verkondigen[2]. Baldaeus bezocht de Latijnsche school te Delft en maakte er uitstekende vorderingen; men kan dit opmaken uit de be-

1 Junius was geboren in 1606 en vertrok dus naar Indië op even jeugdigen leeftijd als Baldaeus. Over zijne werkzaamheden op Formosa zie Valentyn, *Zaaken van Formosa*, blz. 86-88, en J. Crucii *Mercerii Batavi liber* VI (Amst. 1658), p. 46 en 70.

2 Dat Baldaeus althans veel met Junius over Indische zaken gesproken heeft, blijkt uit zijne *Afgoderye der Heydenen*, blz. 185.

langstelling die de toenmalige rector dier school, Jacobus Crucius, hem betoonde, waarover straks nader.

De akademische studiën werden in den tijd waarin Baldaeus leefde, doorgaans vroeger aangevangen en vroeger geëindigd dan het geval is in onzen tijd, nu zoovele voorbereidende kundigheden gevorderd worden. Zoo verhaalt ons Valentyn van zich zelven, dat hij reeds op zijn 17de jaar proponent was en eene maand nadat hij zijn 19de jaar had bereikt, als predikant naar Indië vertrok[1]. Hij is dus zeker nog vroeger student geworden dan Baldaeus, die op zestienjarigen leeftijd naar Groningen ging en er den 10den Maart 1649 werd ingeschreven als Philosophiae studiosus. Maar waarom naar Groningen, terwijl de mij bekende leden zijner familie in of nabij Leiden woonden? Ziedaar een raadsel, dat ik niet in staat ben op te lossen.

Baldaeus vertoefde te Groningen 1½ jaar, namelijk tot September 1650, en muntte er uit, zoowel door ijverige studie als door een voorbeeldig gedrag. Van de eerste gaf hij onder anderen een bewijs door een Latijnsch gedicht: *Phoenix redivivus*, dat hij aan zijn vroegeren leermeester Crucius zond. In den 'Mercurius' van dien bekenden geleerde komt een brief voor aan Baldaeus, geschreven uit Delft, den 6den Mei 1650, waarin hij hem dank zegt voor dit gedicht, dat naar zijn oordeel van vlijtige studie der oude dichters getuigt, en hem aanspoort om met ijver in de studie der letteren en philosophie te volharden, opdat hij de verwachting niet zou beschamen die 'zijne bloedverwanten' van hem koesterden, en hij zich van zijn plicht jegens het Vaderland mocht kunnen kwijten[2]. Wie te Groningen Baldaeus' leermeesters en vrienden waren, blijkt uit de inschrijvingen in zijn album, dat in het bezit is van den Heer Bodel Nijenhuis. De hoogleeraar in de Godgeleerdheid en toenmalige rector der Hoogeschool, Matthias Pasor, schrijft in dat album den 6den Sept. 1650, weinige dagen voor zijn vertrek, en wenscht den 'hem hoogst dierbaren jongeling' eene gelukkige reize toe. Antonius Deusing, hoogleeraar in de medicijnen, prijst in zijne inschrijving van dezelfde dagteekening Baldaeus' kunde en bekwaamheid. Martinus Schoock, hoogleeraar in de Logica en Physica, noemt hem, in zijne inschrijving van den 8sten September, een jongeling uitmuntende in kennis en geestesgaven en zijn geliefden leerling. Men zou hieruit opmaken, dat Baldaeus zijne studiën over een wijd veld had uitgestrekt. Dat hij ook de Ooster-

1 *Eerste uyt- en thuysreize*, blz. 96.
2 Zie *Mercurii Batavi liber* VI, p. 27.

sche talen niet verwaarloosd had, blijkt uit de Hebreeuwsche Syrische en Arabische spreuken, die wij meermalen in zijn album aantreffen. De vrienden, die vóór zijn vertrek uit Groningen zijn album met hunne inschrijving verrijkten, zijn Johannes Nicolaus Sellius van Kreuznach en Gregorius Mees van Groningen, beide studenten en ook onderling vrienden, wier inscripties van de warmste genegenheid en van hooge bewondering jegens hunnen 'Pylades' getuigen; alsmede de Groningsche predikanten Otto Zaunslifer en Joh. Martinus. Zaunslifer, in 1595 te Braunfels, in het vorstendom Solms, geboren, was toen reeds een man van jaren, en had, na te Herborn en Heidelberg gestudeerd te hebben, het ambt van Leeraar achtereenvolgens te Frankenthal, Herborn en Amersfoort vervuld, en ten laatste een beroep naar Groningen aangenomen, waar hij in 1678 in den ouderdom van 83 jaren overleed[1]. Men ziet hieruit dat Baldaeus, hoe jong ook, den omgang zocht met ernstige mannen en van ernstige gedachten vervuld was.

Bij zijne terugreize naar Holland nam Baldaeus den weg over Friesland, bezocht Leeuwarden en Franeker, en verrijkte op beide plaatsen zijn album met eenige inschrijvingen. Te Leeuwarden schreven daarin Titia van Vierssen en drie andere leden derzelfde familie, waaruit blijkt dat de Baeldes met de van Vierssens bijzonder bevriend, zoo niet vermaagschapt geweest zijn. De andere inscripties te Leeuwarden verkregen, zijn van Rippert Sixtus, predikant te Koevorden, en van Johannes Philippus Burckhard van Heidelberg, die zich door eene spreuk uit de Pandecten als jurist kenmerkt. Leerzamer zijn de inschrijvngen die Baldaeus eenige dagen later te Franeker opdeed. Zij zijn van de hoogleeraren in de godgeleerdheid Christianus Schotanus en Johannes Cloppenburch, welke laatste Michiel Baelde en Isaäc Junius, de grootvaders van onzen Baldaeus van vaders- en moederszijde, als zijne vrienden noemt, en den kleinzoon de vroomheid en geleerdheid, in zijn geslacht erfelijk, toebidt.

Den 17^{den} October 1650 werd Baldaeus als student in de Godgeleerdheid te Leiden ingeschreven[2]. Hij woonde daar

1 Zie Jhr. F.A. ridder van Rappard, *Overzigt eener verzameling Alba Amicorum uit de XVIde en XVIIde eeuw*, in de *Nieuwe reeks van werken van de Maatschappij van Nederl. Letterk. te Leiden*, VII, 2, blz. 100.

2 Er staat bij dat hij 21 jaar was; maar inderdaad was hij slechts even zijn 19de jaar ingetreden. Eene vroegere inschrijving te Leiden van 'Philippus Baldaeus, Delphensis, annos natus 26, operam navans historiis et literaturae,' dd. 10 Febr. 1650, is zeer raadselachtig. Noch de leeftijd, noch de aard der studiën komt overeen, en onze Baldaeus was tot Sept. 1650 te Groningen. Er is dus vermoedelijk een bloedverwant bedoeld, die denzelfden naam droeg.

ten huize van zijn oom Hendrik Baelde (zijn grootvader Michiel was inmiddels overleden) op den Ouden Rijn. Golius, Trigland, Heidanus en vooral Joh. Coccejus, die, als opvolger van den in 1649 overleden Spanheim, juist ook in Oct. 1650 te Leiden kwam, waren hier voornamelijk zijne leermeesters. In Juli 1651 bezocht hij Breda, en hier ontmoeten wij voor het eerst weder nieuwe inscripties in zin album. Zij zijn van den bekenden Antonius Hulsius, destijds predikant bij de Walsche gemeente te Breda, later hoogleeraar te Leiden, en van D. Renesse, predikant en rector van het 'Collegium Auriacum.' Uit de maanden Juli en Augustus 1653 zijn de inscriptiën van Arnoldus Montanus, toen predikant te Schellingwoude in Noord-Holland, later te Schoonhoven, een man die zich veel met de studie van Oost-Indische zaken bezig hield, gelijk blijkt uit zijn in 1654 uitgegeven werkje: 'de Wonderen van het Oosten,' waarvan de vermeerderde herdruk, die in 1680 onder den titel 'Oud- en Nieuw Oost-Indiën' verscheen, ook een uittreksel uit het werk van Baldaeus zelven bevat. Bij dezen man zal dus Baldaeus voedsel gevonden hebben voor zijne zucht om het Oosten te bezoeken, even als bij zijn reeds vermelden bloedverwant Robertus Junius, destijds predikant te Amsterdam[1], die den 6^{den} Augustus 1653 in zijn album schreef. Er is echter in deze beide inscriptiën nog niets dat ons doet denken, dat bij Baldaeus het plan om het Evangelie in Indië te gaan verkondigen, toen reeds tot rijpheid was gekomen. Maar dit plan kwam tot rijpheid in het volgende jaar (1654), waarin Baldaeus, volgens zijne eigene getuigenis[2], 'in het 21ste jaar zijns ouderdoms, (na wettelike beroepinge) binnen Amsterdam, tot den heyligen dienst en uitbreydinge van de eere Gods, en het Koninghryke Jesu Christi, in de afgelegene gewesten verzonden wierd.' In de laatste inscriptiën die wij in zijn album vinden, geschreven in Juni 1654 door Hendricus Deutelius en J. de David, beiden predikanten te Steenwijk, wordt hij dan ook als naar Oost-Indië tot bekeering der heidenen geroepen leeraar aangeduid. Inmiddels had hij zich, volgens de familie-aanteekeningen van den Heer Bodel Nijenhuis, reeds in 1653 met zijne nicht Maria van Castel

1 Hij verliet Delft in Febr. 1653 en stierf den 28sten Augustus 1655.
2 In de Voorrede van zijn werk.

in het huwelijk verbonden. Hij deed den overtocht naar Batavia, door zijne jonge vrouw vergezeld, in het schip het 'Wapen van Amsterdam', dat den 20sten October 1654 uit het Vlie in zee liep[1].

Wij kunnen uit de medegedeelde bijzonderheden aangaande de jeugd van Baldaeus reeds opmaken, dat hij in den kring waarin hij verkeerde, velerlei aanmoediging vond om den blik naar Oost-Indië te richten en zich de verkondiging van het Evangelie in het Oosten tot zijn levensdoel te stellen. Ik vermoed daarbij, dat zijne geestdrift was opgewekt door hetgeen hij gelezen had van de daden en lotgevallen van den beroemden heiden-apostel Franciscus Xavierius; doch op dit punt zullen wij later terugkomen.

Baldaeus schijnt eerst den 1sten Juli 1655 Batavia bereikt te hebben[2], en deed dus eene reize van ruim acht maanden, voor dien tijd geen buitengewone duur. Het duurde langer dan een jaar eer hij eene vaste bestemming ontving; want eerst den 18den September 1656 werd hij, te gelijker tijd met Ds. Johannes Fereira d'Almeida, naar Gale (Point de Gale) op Ceylon gezonden, werwaarts hij den 6den November vertrok. Ik geloof echter niet dat hij al dien tijd, zoo als de Heer van der Aa meent, te Batavia gebleven is. Het was destijds de gewoonte, dat pas aangekomen predikanten, wien nog geene vaste plaats was aangewezen, bij het leger of op de vloot dienst deden. In den loop van 1655 (het juiste tijdstip blijkt niet) vertrok de Directeur-Generaal Gerard Hulft van Batavia, om het bevel der troepen op Ceylon op zich te nemen, waar hij zijne werkzaamkeden begon met de verovering der vesting Kaleture op den 15den October van het gemelde jaar. De geheele veldtogt van Hulft, die zijne heldenloopbaan den 10den April 1656 voor Colombo eindigde, terwijl hij zich bij het bezichtigen der werken te onvoorzichtig waagde, wordt door Baldaeus beschreven met eene nauwkeurige kennis van kleine bijzonderheden, die evenzeer den ooggetuige verraadt, als de vorm waarin het verhaal is gekleed. En zoo daaromtrent nog twijfel mogelijk ware, hij wordt dunkt mij weggenomen door de volgende getuigenis aangaande dien uitstekenden bevelhebber, waarmede Baldaeus het verhaal zijner daden besluit[3]:

1 Montanus, *Oud en Nieuw Oost-Indië, blz*. 408.
2 V.d. Aa, *Biographisch Wdbk*., art. *Baldaeus*.
3 *Beschrijvinge van Ceylon*, blz. 108.

‘Ende zoodanigh was de uytkomste van deze voortreffelijke veldtheer, noch in de bloem van zijn jaren. Hij was een Heer van goeden geslachte, van uytstekend verstand, niet alleen in de rechten ende krijgs-zaken, maar ook in de Godgeleertheyt wel ervaren, gelijk ick daar van verscheyde preuven zelfs gezien hebbe, wanneer de eere hadde om met zijn Ed. te spreken, (indien het den Hemel gelieft hadde, hij waar langer jaren levens waardigh geweest). Hij was minzaam ende zeer lieftalligh, spraakzaam, taalkundigh, beleeft, vriendelijk, zeer wel-sprekende; aangaande d'uyterlijke gestalte des lichaams, was wel gemaakt van leden, langh, rap en vaardigh, arbeytzaam en voortvarende, en met een woordt gezeydt, natuure ende oeffeninge hadde in ziele en lichaam zulken volmaakte harmonie en over-een-komste in hem gemaakt, als in weynigh menschen, in dit onvolmaakte dal des werelts bevonden werdt; maar de wreede doodt verschoont niemandt’[1].

Ik voeg hier alleen nog bij, dat Baldaeus, kort na zijne komst te Batavia, een zware slag moet getroffen hebben door den dood zijner gade; maar dat hij vóór zijn vertrek naar Gale, aan boord van het schip Nassau, op de reede van Batavia, andermaal in den echt werd verbonden met Elizabeth Tribolet, een huwelijk dat, even als het eerste, kinderloos bleef. De datums voor die beide gebeurtenissen uit familie-aanteekeningen opgegeven, kunnen echter niet wel juist zijn, daar zij met de boven verhaalde omstandigheden zich niet laten vereenigen[2].

De gemeente te Gale was de eerste, die door de Nederlanders op Ceylon was gesticht. Antonius Hornhovius was er in 1642 de eerste predikant. Tijdens de expeditie van Hulft werd er de dienst waargenomen door Henricus Bongaart, die in Oc-

1 De bijzondere omstandigheden die Hulfts benoeming tot bevelhebber der vloot vergezelden en de voorspelling van het noodlottig einde, dat hem zoutreffen, door den advokaat Pittavyn, te Batavia, en in een gedicht hem door Vondel uit het Moederland toegezonden, zijn uit Valentyn en andere schrijvers bekend. Van die bijzonderheden wordt bij Baldaeus niet gerept.

2 Maria van Castel zou gestorven zijn te Batavia den 9den October 1654; maar dit is onmogelijk, daar Baldaeus toen het Vaderland nog niet had verlaten. Het gaat ook niet, daarvoor den 9den October 1655 in de plaats te stellen, daar Baldaeus zich toen naar allen schijn als veldprediker bij het leger van Hulft bevond. Voor het huwelijk met Elizabeth Tribolet wordt de 25ste Mei 1656 opgegeven; doch ik kan niet gelooven, dat Baldaeus toen reeds te Batavia terug was, en het huwelijk op het schip gesloten, doet eer aan het tijdstip der afreize naar Gale denken.

tober 1655 bij het leger kwam, waarschijnlijk met het jacht de Leeuwinne, dat van Gale voorraad en buskruid bracht voor de troepen, die Colombo ingesloten hielden. Tegen den 28sten dier maand had Hulft een dankdag uitgeschreven, waarop Bongaart de predikatie hield. Dezen leeraar vond nu Baldaeus te Gale als ambtgenoot, en nevens hem Franciscus Wijngaarts, die den 14den Mei 1656 te Colombo het dankgebed had uitgesproken voor de verovering dier stad, die vier dagen te voren door Adriaan van der Meyde was voltooid[1]. Het blijkt dus, dat de post te Gale voldoende van leeraars voorzien was.

De zending van Baldaeus en d'Almeida derwaarts had dan ook vermoedelijk slechts ten doel, meer predikanten op Ceylon ter hand te hebben om ze in nieuwe gemeenten aan te stellen, naarmate het Nederlandsch gezag zich uitbreidde. Baldaeus vertoefde er werkelijk slechts weinige maanden. In het laatst van 1657 werd hij geroepen om dienst te doen hij het leger van Rijklof van Goens, die den 22sten Februari 1651 het eilandje Manaar veroverde, en daarop in Maart van hetzelfde jaar het beleg sloeg voor Jafnapatnam, gelegen op het schoone schiereiland, dat de noordelijke punt van het eiland Ceylon vormt. Baldaeus vermeldt herhaaldelijk de gebeden die hij vóór elken strijd, de dankzeggingen die hij na elke overwinning had uit te spreken, en de diensten die hij door zijne kennis der Portugeesche taal in het overzetten van brieven bewees[2]. Eindelijk werd Jafnapatnam den 21sten Juni bij verdrag overgegeven, en twee dagen later hield Baldaeus de dankpredikatie, terwijl die dag sedert jaarlijks als de gedenkdag der verovering werd gevierd. Eenigen tijd later had men nogmaals reden om een dankdag te vieren wegens de ontdekking van een verraad tegen de Nederlandsche hoofdofficieren, gesmeed door eene samenspanning van inlanders met Portugeesche soldaten, die in dienst der Compagnie waren overgegaan. De vrome erkentelijkheid, blijkbaar uit de dankrede voor deze verlossing, den 15den September 1658 door Baldaeus uitgesproken, steekt in onze oogen zonderling af bij de wreedheid, waarmede de gevatte verraders werden gemarteld en ter dood gebracht[3].

Ook bij de verovering door van der Laan van Tutekorijn,

1 *Beschrijvinge van Ceylon*, blz. 67, 127.
2 Ibid., blz. 154, 155, 156, 157.
3 Ibid, blz. 158, 159.

op de kust van Koromandel, was Baldaeus tegenwoordig; zij schijnt reeds in Januari 1658 te hebben plaats gehad. De bevolking die van hier tot Koelang langs het zeestrand woont, bij Baldaeus Parrua's geheeten, was door Xavierius tot het Christendom bekeerd; het strand was met een aantal kleine steenen kerkjes bezaaid, en ofschoon de godsdienstige kennis van het volk zeer oppervlakkig was, bleek het ten sterkste aan de Roomsche belijdenis gehecht te zijn. Baldaeus zelf verhaalt ons, dat hij na de verovering van Tutekorijn eene wijl daar vertoefde, om te zien of hij iets ten beste der verblinde Parrua's kon uitrichten; maar alles te vergeefs. Terwijl hij predikte in het Portageesch, dorst geen enkele Parrua in de kerk komen, maar bleven zij in het portaal zitten; en ofschoon hij aanvankelijk op de straten door eenigen gevolgd werd, nam ook dit spoedig af. De verbanning der Roomsche priesters uit de stad, op last der Compagnie, mocht niet baten; want de Parrua's brachten hunne kinderen op het land ten doop, en ontzagen zich niet een afstand van één of twee uren daarvoor af te leggen. ‘'t Gebeurde eens,’ zoo verhaalt Baldaeus, ‘dat des avondts over de basaar ofte markt quam gaan, alwaar een zeer groot getal menschen was, dat een kleyn schelleken begon geluyt te geven, waar op zy alle ter aarde op de knien nedervielen, ende binnens mondts yet prevelden, even als de Portugezen op de uure van Trinidade; ik bleef alleen over eynde staan, en vraaghde of de markt een bedeplaats was; indien zy wilden bidden, dat wy t'zamen in de naast gelegenste kerke zouden gaan; hier op gaven zy geen antwoort, als alleen dat de kerken nu ontbloot waren van haar beelden ende vercierselen, ende dat wy vyanden van de beelden waren; waar op ik antwoorde, dat wy geen vyanden van de beelden, maar van de beelden-dienst waren; dat wij de historie van den doop Jesus Christus, van de bekeeringe Pauli en diergeljke uyt de kerke niet en bande; maar dat de bijgeloovigheyt der menschen de eenighste reden was, waarom de beelden uyt de kerken mosten blijven. Ik bevond dat de kinderen het Geloove, Vader onze, de thien Geboden ende Ave Maria etc. wisten op te zeggen, ende hier in bestaat de kennisse zoo wel der oude als jonge.’ Nog slechter dan Baldaeus, verging het later den predikant Fereira d'Almeida, die kort daarna met de hervorming der kerk van Tutekorijn werd belast. Want deze leeraar die te Lissabon geboren en in de Roomsche kerk opgevoed,

en die als afvallige te Goa in effigie verbrand was, kon nog veel minder eenigen invloed op de Parrua's oefenen, en zag zich na ruim een jaar genoodzaakt te vertrekken, zonder iets te hebben kunnen uitrichten[1].

Na acht maanden als veldprediker te zijn werkzaam geweest, en als zoodanig ook nog de verovering van Negapatnam, waarover straks nader, te hebben bijgewoond[2], werd Baldaeus in Augustus 1658 als vaste predikant in het rijk van Jafnapatnam aangesteld, en hij bleef daar werkzaam tot 1665, ofschoon wij zien zullen dat hem ook daar weinig rust werd gegund, en hij meermalen tot gewichtige diensten naar elders geroepen werd. Het zal echter aan vele lezers vreemd voorkomen, dat dadelijk in Jafnapatnam behoefte bestond aan een vasten leeraar. Ik moet dit nader verklaren.

De Portugeezen hadden, gelijk elders in hunne Aziatische bezittingen, zoo ook op Ceylon met grooten ijver aan de uitbreiding des Christendoms gearbeid. Zoo waren de bewoners van het eiland Manaar reeds door Xavierius tot het Christendom gebracht, die overal Leermeesters (*Canacapoles* genaamd) had aangesteld, om het volk en vooral de jeugd in de eerste beginselen van den godsdienst, zoo als de tien geboden, de geloofsartikelen en het Onze Vader te onderrichten. Deze arbeid was voortgezet door andere Jezuïten (hier, omdat zij door Paus Paulus III naar Indië gezonden waren, gewoonlijk Paulisten genoemd), die, naar het oordeel van Baldaeus, in naarstigheid en bescheidenheid en in goede manier om de jeugd te leeren en de ouden te trekken, de Franciscanen en andere orden verre overtroffen. Door deze volhardende pogingen was de geheele bevolking tot het Roomsch-Katholieke Christendom gebracht; zij sprak nevens hare eigene taal, het Tamiel, toen gewoonlijk Malabaarsch geheeten, ook algemeen het Portugeesch, en zij had zich standvastig betoond in het geloof onder de zware vervolgingen, welke zij om haren godsdienst van den koning van Jafnapatnam verduurd had, die velen den wreedsten marteldood had doen sterven. Later was ook Jafnapatnam zelf door de Portugeezen veroverd en gedurende 40 jaren in bezit gehouden, tot op het oogenblik waarop zij voor de wapenen van van Goens moesten bukken. Ook hier had zich hun bekee-

1 *Beschrijvinge van Malabar ende Choromandel*, blz. 150; vgl. blz. 146.
2 *Inleydingh tot de Malabaarsche Spraak-konst*, blz. 191.

ringsijver niet verloochend, en het getal der inlandsche Christenen schijnt zeer aanzienlijk geweest te zijn.

De Oost-Indische Compagnie was niet slechts koopman en souverein, maar trad in Indië ook als onderwijzer en evangelieprediker op; en indien het haar niet aan ijver ontbrak om de Mohammedanen en Heidenen te bekeeren, de Roomsche Christenen waren in hare oogen het minst te dulden en moesten het eerst van de dwaling huns wegs worden teruggebracht. Naar alle plaatsen die zij op de Portugeezen veroverde, werden predikanten en zieketroosters gezonden, om de kerken, zoo als het heette, te hervormen. De wegzending der Roomsche priesters en de wegneming der kruisen deed in vele gevallen reeds meer dan het halve werk. Want de Portugeezen waren om hunne afpersingen en geweldenarijen algemeen gehaat, en de Hollanders (- hoe lang zou dit duren? -) werden vrij algemeen als verlossers begroet, wier godsdienst men veelal spoedig geneigd was met dien der gehate Portugeezen te verwisselen.

Het ‘hervormen der kerken,’ ziedaar, nevens den dienst als veldprediker, het voorname doel waarmede steeds predikanten de legers en vloten der Compagnie vergezelden; ziedaar ook het hoofddoel waarmede Baldaeus de expeditie onder van Goens vergezelde en thans geroepen werd om te Jafnapatnam, en in alle onderhoorige kerken van Jafnapatnam en Manaar te leeren[1]. Men begrijpt nu ook waarom hij zich de Portugeesche taal, algemeen door de Roomsche Christenen verstaan, had moeten eigen maken, gelijk zelfs te Batavia regelmatig godsdienstoefeningen in het Portugeesch werden gehouden. Hij was dan ook bezig met buiten het Kasteel van Jafnapatnam, in de omstreken, in het Portugeesch te prediken, toen het verraad werd ontdekt, waaraan, zoo als wij reeds boven vermeldden, de Hollandsche officieren door tijdige ontdekking zoo gelukkig ontkwamen.

Naar welke beginselen Baldaeus in het hervormen der kerken te werk ging, heeft hij zelf in zijn werk uitvoerig uiteengezet, en wat daarbij inzonderheid onze aandacht verdient, hij kwam er voor uit, in menig opzicht den weg het beste te keuren, dien de Jezuïten daartoe hadden ingeslagen. Zijn oordeel over hunnen arbeid en hunnen ijver is, vooral voor

1 *Beschrijvinge van Ceylon*, blz. 161.

die dagen, in een Gereformeerd leeraar en dienaar der Compagnie, zeer merkwaardig. Aan zijne bewondering voor Xavierius geeft hij dikwijls in gloeiende woorden lucht. ‘Indien,’ zoo zegt hij ergens[1], ‘de gods-dienst van Xavierius met d'onze over een quam, waarlijk hy ware ook by ons als een anderen Paulus te achten ende te eeren. Zijn yver, naarstigheyt, Godzaligheyt etc. moet evenwel allen vroomen aan-prikkelen om 't werk des Heeren niet tragelijk te doen. Want indien de wakkerheydt der Jesuiten de droomende en slapende Franciscanen etc. niet hadde opgewekt en den Roomschen vallende stoel gestut, wie is onder ons onkundigh, of de Roomsche kerke hadde lange in duygen gelegen? De bequaamheden Xavierii om Christi zake te vorderen, konnen mijn gedachten nauwelijks begrijpen, veel min mijn swakke veder uyt-drukken. Want merk ik aan zijn lankmoedigheydt en verdraaghzaamheydt, om 't heyligh nat des Euangeliums in kleyne en groote vaten, met druppelen te gieten, zijn verdraaghzaamheydt in wederwaardigheden, zoo mach ik zeggen met Paulo, Wie is tot deze dingen bequaam? En men zoude met reden wenschen, dat Franciscus Xavier ons ware: *Talis cum fuisti utinam noster esses aut fuisses*. Gelijk het Chrysostomi lof was, dat hy sich zoo wist na het begrijp zijns volks te schikken, dat hy scheen met zijn leerlingh te stamelen: zoo mach dit Xavierio te rechte toegeschreven werden; want hy oordeelde met Augustino het waarachtigh te zijn: *Melius nos reprehendant grammatici quam non intelligant populi*, d.i., *'t Zal beter zijn dat ons de letter-kundige berispen, dan dat het gemeyne volk* (voor welke wy meest moeten prediken, Joh. 8, vs. 2) *ons niet en versta*.’ Na deze lofspraak op den voornaamsten zendeling der Roomsche kerk in het Oosten, zal het ons nu ook niet verwonderen in de Voorrede van Baldaeus' werk deze woorden te lezen, dat hij zich tot de prediking van het Evangelie aan de Heidenen vooral had verplicht gevonden door ‘de voorbeelden van de Roomsche dienaren, die ik gaarn in haar yver (door Gods genade) altijdt, in haar dwalinge nimmermeer, wil volgen.’

In overeenstemming hiermede verklaart nu ook Baldaeus niet te willen ontkennen, ‘dat hem de aanleyding der Jezuyten wel aanstont en hy haar voetstappen gaarn gevolght had in de reformatie van alle de kerken en schoolen van Manaar en

1 *Beschrijvinge van Malabar ende Choromandel*, blz. 78.

Jafnapatan, voor zoo veel die niet en streden tegen onze Godtsdienst nochte leere, maar na het begrijp ende de natuure van de landaart waren aangeleydt; want dit is ten hooghsten noodigh in een leeraar, dat hy wete met wien hy te doen heeft, ende dat men zulke tedere aankomende Christenen niet en kan beswaren met groote leerstukken, lange vragen, diepe geheymenissen; maar eerst naaktelijk de waarheydt, ende zoo kort en bondigh als het mogelijk is, by monde en geschrifte, voordragen; 't welck lichtelijk by de jonge jeught (inzonderheyt zeer gelukkigh zijnde in die landen om yets van buyten te leeren ende haar geheuchenisse in te drukken) zal onthouden werden, waar op dan geduurige Catechizatie, ende mondelijke onderwijzinge volgende, in praezentie ende tegenwoordigheyt van de Ouderen en der meerderjarige, die dan, hoorende den lof Godts, uyt den mondt der kinderen, zelfs met schaamte aangeprikkelt werden om haar na te volgen, en zoo kan men met trappen tot de volmaaktheydt komen: want de opbouwing van een kerk ende kerken, is geen werk van eenen dagh ofte twee'[1].

In verband met deze ontvouwing van beginselen verklaart Baldaeus ook nog zijne meening omtrent een ander punt: de taal waarin het Evangelie aan de Heidenen moet verkondigd worden. ''t Is zeker ende gewis,' zegt hij, 'dat het beste middel om de Godts-dienst voort te zetten, hierin bestaat, *niet* dat men het volk laat leeren de Nederlandtsche tale, maar dat de leeraars hare tale leeren: want het eerste zoude langhzaam voortgaan ende zeer kostelijk vallen, gelijk al mede op andere plaatzen de ervarentheyt geleert heeft; nu is het betameljker, dat een man ofte leeraar aanleere de tale van al zijn volk, dan dat alle het volk leere de tale van den leeraar'[2]. Het blijkt dat inderdaad deze zienswijze, gelijk in onzen tijd door de bijbel- en zendelinggenootschappen, zoo ook reeds destijds door de groote meerderheid gedeeld werd, daar zij door onze Vaderen, na korte tegenstribbeling, in de Molukken en op Formosa, zoowel als op Ceylon, werd gevolgd. Men kan het Baldaeus niet euvel duiden, dat hij geen helder inzicht had in de treurige verbastering en verminking der inlandsche talen, die het gevolg is wanneer zij voor het onderwijs worden gebezigd door leeraars en zendelingen, die niet genoegzaam in het taaleigen zijn in-

1 *Beschrijvinge van Ceylon*, blz. 151,
2 Ald., blz. 152.

gedrongen. Het voorbeeld van den noodlottigen invloed dien het radikaal bederf der Maleische taal, ten gevolge van hare mishandeling door onkundige Europeanen, op de Maleische Christenen in den Archipel geoefend heeft, kon in zijn tijd nog niemand zoo duidelijk als thans aan ons in het oog springen.

De bevolking van het eiland Ceylon bestond uit twee zeer verschillende stammen: de Singaleezen en de Tamuleezen. Deze laatsten, bij onze oude schrijvers doorgaans Malabaren genoemd, moeten inderdaad op Ceylon als volkplanters van de tegenoverliggende kusten van Hindostan beschouwd worden. Hunne taal, het Tamiel of Tamul, werd diensvolgens niet alleen in het noordelijk deel van Ceylon, maar ook in die deelen van de kusten van Koromandel en Malabar, waar de Nederlanders gevestigd waren, vrij algemeen verstaan. Met de Singaleezen kwam Baldaeus na zijn kortstondig verblijf te Gale niet meer in aanraking; maar de behoefte om zich in de Tamielsche taal te kunnen uitdrukken, moest hij, vooral bij zijne denkwijs, in zijne verrichtingen in Jafnapatnam en op Manaar, gelijk ook op zijne reizen naar de vaste kust, waarover zoo aanstonds, gedurig ondervinden. Hij is na Rogerius, over wien straks nader, de eerste Nederlander geweest die deze taal beoefend en anderen tot hare beoefening opgewekt heeft. De eerste, ofschoon zeer onvolledige proeve eener Tamielsche, of zoo als hij zelf ze noemt Malabaarsche Spraakkunst, is van zijne hand, en wordt in zijn werk achter de beschrijving van Malabar en Koromandel gevonden.

Ziedaar dan de beginselen waarnaar Baldaeus in de hervorming der kerken en de uitbreiding des geloofs te werk ging, Hoe hij ze toepaste en welke resultaten hij verkreeg op zijne eigenlijke standplaats in het rijk van Jafnapatnam, zullen wij later zien. Wij moeten vooraf onze aandacht wijden aan de werkzaamheden op de vaste kust van Indië, waartoe hij reeds in 1660 van zijne standplaats werd afgeroepen.

De vestiging der Compagnie op de kust van Koromandel dagteekent reeds van 1609, toen Martensz, die als ondervlootvoogd met van Caerden in Indië was gekomen, een verbond sloot met den vorst van Vellore, waardoor de Hollanders het recht bekwamen om een fort te stichten te Paliakatte. Weldra verrees hier het Fort Gelria, dat in 1615 werd voltooid, en in 1625 werd er Joannes Hermanszoon Follinus de eerste hervormde predikant. Onder zijne opvolgers moet ik hier even

melding maken van den boven reeds genoemden Abraham Rogerius, die van 1632 tot 1642 te Paliakatte werkzaam was, en er predikte in het Nederlandsch en Portugeesch. Valentyn verzekert ons, dat hij zich ook in het Malabaarsch heeft geoefend; en dat hij zich althans zeer beijverd heeft om de inlanders en hunnen godsdienst te leeren kennen, blijkt uit zijn oorspronkelijk in het Latijn geschreven, maar ook in het Fransch, Hoogduitsch en Nederlandsch vertaald werk: 'Geopende deure des Heidendoms.' Zijn voorbeeld is niet zonder invloed geweest op Baldaeus, die hem in de voorrede van zijn werk en elders met veel lof als zijn voorganger vermeldt[1].

Tijdens de verovering van Colombo had de Compagnie reeds onderscheidene kantoren op de kust van Koromandel in bezit; maar de schrik voor hare wapenen, door hare veroveringen op Ceylon verwekt, maakte het haar gemakkelijk in 1658 die bezittingen verder uit te breiden. Negapatnam gaf zich toen zonder slag of stoot bij verdrag over aan Joan van der Laan, en weldra werden maatregelen genomen om ook hier de kerk te hervormen. Deze taak werd opgedragen aan Fredericus Frontenius, predikant te Paliakatte, en aan Baldaeus, die tot dat einde den 14^{den} Juli 1660 Jafnapatnam verliet, en reeds den 18^{den} te Negapatnam de eerste predikatie hield, zoo in het Nederlandsch als in het Portugeesch. Door een bezoek aan de woningen der Christenen schijnt hij al spoedig eenigen tot de Protestantsche beljdenis te hebben overgehaald, zoodat hij den doop kon bedienen en het avondmaal het eerst met 20 lidmaten vieren[2]. Negapatnam is zoo nabij Jafnapatnam gelegen, dat het voor Baldaeus geen overwegende zwarigheid kon hebben, gedurende deze zending van tijd tot tijd ook zijne eigene gemeente te bezoeken, en wij weten bovendien door een bericht van hem zelven, dat hij in hetzelfde jaar 1661, waarin zeker zijne tegenwoordigheid te Negapatnam nog ten deele gevorderd werd, ook eene reis over land heeft gedaan van Jafnapatnam naar Colombo, zijnde een afstand van omstreeks 50 mijlen, die hij in zeven dagen aflegde[3]. Ik onderstel dus, dat hij zich

1 Rogerius was vervolgens van 1642 tot 1647 predikant bij de Portugeesche gemeente te Batavia, keerde in het laatstgenoemde jaar naar het vaderland terug, en stierf in 1649 als predikant te Gouda. Zie over Rogerius Valentyn, *Choromandel*, blz. 118, en *Javaansche zaaken van den Godsdienst*, blz. 12-37 passim.

2 *Beschrijvinge van Malabar ende Choromandel*, blz. 155.

3 *Beschrijvinge van Ceylon*, blz. 147.

bij afwisseling te Jafnapatnam en Negapatnam ophield, totdat hij in het laatst van 1661 geroepen werd om als prediker op de vloot van van Goens dienst te doen. Maar ook Frontenius werd spoedig daarna afgelost, want Johannes Kruyff, die aan de slachting der Nederlanders op Formosa ontkomen was, werd in 1662 tot vast predikant te Negapatnam aangesteld. En toen deze in 1664 overleden was, werd hij opgevolgd door Nathanael de Pape, vroeger predikant te Dalem en Vuren bij Gorinchem, volgens Baldaeus een man van onverdroten ijver, die in korten tijd de Portugeesche taal had aangeleerd, en zich ook ijverig in het Malabaarsch had geoefend, met dat gevolg, dat hij er in slaagde in de dorpen om de stad gelegen velen tot het Christendom te bekeeren, waarbij hem de toenmalige Gouverneur der kust van Koromandel, de later zoo beroemd geworden Cornelis Speelman, getrouwelijk ter zijde stond.

Inmiddels was in 1661 aan Rijklof van Goens de taak opgedragen om de kust van Malabar, den hoofdzetel van de Portugeesche macht in Indië, voor de Compagnie te veroveren. Op de vloot bevonden zich twee personen, die beiden de gebeurtenissen van dezen tocht hebben te boek gesteld, de chirurgijn Wouter Schouten en Baldaeus. De eerste aanval werd gericht tegen Koelang, eene sterkte nabij het zuidelijk uiteinde der kust van Malabar. Den 5^{den} December vereenigde zich de vloot voor Koelang, dat reeds den 7^{den} na een hardnekkigen strijd in onze handen viel. Den 10^{den} bracht van Goens eene beslissende nederlaag toe aan de inlandsche bondgenooten der Portugeezen. ‘Na zulke heerlijke overwinningen,’ zegt Schouten, ‘werd er op bevel van onzen veldheer, op den 14^{den} December, binnen de stad Koelang, in het Hollandsche leger en op de vloot een algemeene dank-, vast- en bededag gehouden, om God plechtig te danken voor den verleenden bijstand, en Hem om zijne hulp in- en zegen over - onze verdere ondernemingen te smeeken. Ook werd in eene der voornaamste kerken het heilig avondmaal aan omtrent 140 ledematen van den hervormden godsdienst uitgedeeld’[1]. Baldaeus vermeldt hetzelfde, zonder daarbij bijzonder van zijn eigen persoon te gewagen; maar er is nauwelijks aan te twijfelen of hij heeft bij deze plechtigheden de voornaamste rol vervuld[2]. Beide schrijvers

1 W. Schouten, *Reistocht naar en door Oost-Indiën*. Amst., 1780, D I. blz. 192.
2 *Beschrijvinge van Malabar ende Choromandel*, blz. 145.

spreken vervolgens uitvoerig over een zwaren storm, die weinige dagen later de vloot voor Koelang beliep en over den vreeselijken angst, niet alleen der schepelingen, maar ook van hen die zich aan wal bevonden, daar zij bij het verlies der vloot ongetwijfeld een prooi der vijanden zouden geworden zijn. ‘Waarlijk,’ zegt de vrome Baldaeus, ‘hier stont ons geheel vermogen in diep gevaar, en alle onze scheeps-macht om in een oogenblik verbroken te werden, ende wy geheel om ten spot van onze vyanden, in haar handen t'zijner tijd te vervallen: maar Godt voorzach het, gelijk wy ook zijn name loofden en dankten den 23sten van Wintermaand 1661, uit Psalm LXVI:12: ‘Wy zijn in vuur en water gekomen, maar ghy hebt ons uyt-gevoert in een overvloeyende ververschinge; ik zal met brantoffer in u Huys gaan, ik zal mijne gelofte betalen die mijne lippen hebben geuytet, en mijne mondt heeft uyt-gesproken als my bange was.’

Na de verovering van Koelang werd Baldaeus uitgenoodigd van daar te land naar Tutekorijn te reizen, al de kerken der Parrua's langs het strand in oogenschouw te nemen, en eene nieuwe poging te doen om die bevolking te reformeeren. Afgeschrikt door vroegere ervaring, weigerde echter Baldaeus zich met die taak te belasten, in de overtuiging dat hij niets tegen den invloed der Roomsche priesters zou vermogen, en dat, indien hij zelfs slaagde, het ondoenlijk zou zijn het noodige aantal leeraars te vinden om eene zoo talrijke bevolking bij het hervormde geloof te bewaren[1]. Baldaeus bleef dus op de vloot en deelde in hare verdere tochten.

Ofschoon Cochin het hoofddoel der onderneming was, besloot van Goens eerst verder noordwaarts op te varen, ten einde Kranganoor te bemachtigen en aldus den toevoer van daar en van Goa naar Cochin te beletten. Den 15den Januari 1662 werd deze sterkte aangevallen en na dapperen wederstand bestormd. Vóór den storm sprak Baldaeus een gebed uit in de loopgraven achter een heuvel, die een groot gedeelte van onze macht verborgen hield, en na de overwinning werd een algemeene dankdag gehouden in het leger en op de vloot, waarbij Baldaeus in eene der zeven hoofdkerken van Kranganoor eene dankpredikatie hield, naar aanleiding van Deut. XXIII: 14[2].

1 *Beschrijvinge van Malabar ende Choromandel*, blz. 159.
2 Baldaeus, *Beschr. van Malabar ende Choromandel*, blz. 112; W. Schouten, t.a.p., I, blz. 202, 204.

Men houde mij de mededeeling van zulke bijzonderheden ten goede; zij teekenen geheel den geest van dat tijdvak.

Nu was het op Cochin gemunt, de grootste stad na Goa die de Portugeezen in Indië in bezit hadden. Het bleek echter, dat de moeilijkheden te groot en het goede saizoen te ver gevorderd waren, zoodat van Goens besloot het beleg op te breken, wat den 2^{den} Maart 1662 met veel beleid werd volvoerd.

Groote verliezen waren bij dit eerste beleg van Cochin geleden. Dagelijks, zegt Schouten, werden eenige van onze dappere krijgslieden gedood of zwaar gekwetst, zoodat het verbinden en verzorgen der gewonden dag en nacht werk verschafte. Bij dit bericht voegt Schouten eene warme lofspraak op Baldaeus. Hij noemt hem een man die getrouw, ijverig en onvermoeid in het werk des Heeren was, en verhaalt dat hij tweemaal in de week, des Zondags en Donderdags, voor de kranken en gekwetsten eene predikatie kwam houden, niettegenstaande zij elken morgen en avond door daartoe aangestelde ziekentroosters bezocht werden[1].

Maar reeds in November werd de belegering hervat, onder bevel van den raad extraordinaris van Indië Jacob Hustaert, dewijl van Goens te Batavia door ziekte aan zijn bed was gekluisterd. Het beleg werd met te meer kracht en nadruk doorgezet, omdat men wist dat in Europa met Portugal over den vrede werd onderhandeld; was Cochin voor het sluiten van het verdrag in onze handen, dan vleide men zich het te kunnen behouden, daar het waarschijnlijk was, dat het *uti possidetis* den grondslag van den vrede zou uitmaken. Nog vóór den val der stad had van Goens zijne plaats als opperbevelhebber hernomen, en na een hevige bestorming, die de Portugeezen tot onderhandeling deed neigen, mocht hij er den 6^{den} Januari 1663 zijn zegepralenden intocht doen, waarna ten spoedigste in de groote kerk, eertijds aan de Jezuïten behoorende, de dankzegging voor deze zege werd uitgesproken. Ditmaal was echter Baldaeus niet op de vloot tegenwoordig. Hij schijnt na het eerste beleg van Cochin zijne plaats bij de gemeente van Jafnapatnam weêr te hebben ingenomen; want hij zelf zegt ons: ‘Godt de Heere wierdt van ons opentlijk over deze over-

1 Schouten, t.a.p., blz. 215.

winninge gedankt uyt Psalm CXLVII:12, *zoo ras als wy deze blijde mare gehoort hadden*'[1].

Ik teeken hier nog even aan, dat Cochin het hoofdkantoor der Compagnie werd op de kust van Malabar en nog in het jaar zijner verovering (1663) in Henricus Wallius zijn eersten predikant ontving. Hoe uitgebreid ook de bezittingen der Compagnie op de kust van Malabar geweest zijn, er is nooit een tweede predikantsplaats gecreëerd, gelijk ook op de kust van Koromandel, na de verplaatsing van het hoofdkantoor naar Negapatnam in 1620, alleen daar ter plaatse regelmatig predikanten waren aangesteld. Waarschijnlijk werd door dienstreizen der predikanten aan de behoeften der elders verspreide Christenen te gemoet gekomen.

Wij moeten thans de werkzaamheden van Baldaeus op zijne eigenlijke standplaats Jafnapatnam gadeslaan. Alleen moet ik nog vermelden, dat wij hem ook in 1664 weder op de kust van Malabar aantreffen, namelijk te Perkatti of Porka, waar destijds de Engelschen eene loge hadden voor den peperhandel. Baldaeus vergezelde in dat jaar den Heer Jakob Hustaert op een gehoor bij den koning van Perkatti, dien hij beschrijft als: 'een Heer van 23 à 24 jaren, rap ende fris van leden, kostelyk aan handen, armen en ooren met juweelen verciert'[2]. Maar wat de aanleiding tot dit bezoek was en waarom hij zich destijds op de vaste kust van Indië bevond, daaromtrent laat hij ons geheel in het duister.

Baldaeus zelf geeft ons uitvoerige berichten over zijne werkzaamheid in Jafnapatnam en van de hulp hem daarbij door anderen verleend. Van 1658 tot 1661 moest hij, naar zijne eigen woorden[3], alleen van kerk tot kerk zwerven, totdat hem, na drie jaren en zes maanden slovens, de eerwaarde Johannes a Breyl werd toegevoegd, die vroeger predikant was geweest te Paliakatte op de kust van Koromandel, daarna te Malakka, en laatstelijk op het eiland Manaar. Breyl deed dienst in het Portugeesch en Nederduitsch, bleef in Jafnapatnam tot 1665 en vertrok daarna naar Batavia, vanwaar hij in 1668 de terugreis naar het Vaderland ondernam, doch, zoo als Baldaeus zich uit-

1 *Beschrijvinge van Malabar ende Choromandel*, blz. 122. Een brief van Baldaeus aan het consistorie te Colombo van October 1662, beneden mede te deelen, spreekt van de afwezigheid van een groot deel van het garnizoen, wegens de expeditie naar Cochin.
2 *Malabar en de Choromandel*, blz. 143.
3 *Ceylon*, blz. 173.

drukt, ‘in zijn t'huys-keeringe, meynende noch wat ruste voor zijn doodt te hebben, na de eeuwige ruste is gegaan, zijnde zijn ontzielde lichaem op de Caap de Goede Hoop begraven’[1]. Nog vóór het vertrek van Breyl en omstreeks een jaar vóór dat van Baldaeus, werd hem toegevoegd Bartholomaeus Heyne, ‘die,’ zegt Baldaeus, ‘in mijn tijt al proeven gaf van zijn naarstigheyt, om in de Portugesche tale dienst te doen in 't catechizeren, en buyten twijffel (noch zijnde een jonghman van weynigh jaren) in 't Malabaars goede dienst te zijner tijd zoude hebben gedaan.’ Des te meer beklaagt zich dus Baldaeus, dat deze leeraar ‘nu’ [te weten in 1666 of 1667] ‘met een slinger op Gale is geworpen, alwaar nu, in plaats van zijn Malabaars te onderhouden, van nieuws zal moeten Cingalees leeren, 't welk beklaaghlijk, verdrietigh, ellendigh en zeer nadeeligh is voor Godts Kerke.’ ‘Deze wech-rollinge der dienaren,’ roept hij uit, ‘heeft zo langh geduurt op die plaatze, dat het buyten twijffel haast den Hemel zal verdrieten.’

Wij hebben vroeger gezien hoe Baldaeus oordeelde over de noodzakelijkheid voor de leeraars om zich de taal van de leden hunner gemeente eigen te maken. Het kan ons dus niet bevreemden, dat hij zich ijverig op de Malabaarsche taal heeft toegelegd. Zelf verhaalt hij ons, hoe hij zich in het schrift oefende door eerst de letters als de kinderen in 't zand te schrijven en ze later, even als de inboorlingen, met een ijzeren griffel op palmbladeren te krabbelen, ‘en om 't gebruyk van deze harde pen wat aan te wennen,’ dus vervolgt hij, ‘verwierp ik in 't Landt onze veders, en schreef mijn brieven na huys ofte vrienden op de voornoemde bladeren, hebbende voorgenomen my meer en meer daarin te oeffenen’[2]. Baldaeus klaagt echter zeer over de moeilijkheid dier taal, en geeft te kennen dat hij, zelfs toen hij Ceylon voor goed verliet, zich ‘niet voor een volmaakt man, maar noch nauwelijks voor een jongelingh in de kennis van die tale’ kon erkennen[3]. Hij zegt uitdrukkelijk, dat zij door onze leeraars nooit zoo volkomen zal kunnen worden aangeleerd, dat zij in staat zullen zijn om daarin te prediken, en dat zij zich dus maar bevlijtigen moeten om ten minste zooveel te leeren, dat zij het volk kunnen onderrichten ‘in de noodige

1 *Ceylon*, blz. 174.
2 *Inleydingh tot de Malabaarsche Spraak-konst*, blz. 193.
3 Ibid.; vgl. *Beschr. van Ceylon*, blz. 174.

stukken harer zaligheydt.' Want 'het meeste werk,' dus drukt hij zich uit, 'gelijk my de ervarentheyt geleert heeft, ende de grootste voortplantinge bestaat in het onderwijzen met een levendige stemme, zoowel der Ouden als der Jongen, waar toe zy haar leerzaam genoeg toonen, en geeft het catechizeeren een bijzondere familiare onderwijzinge, de welke dieper in de gemoederen in-dringht'[1].

Een ander punt, waarop Baldaeus zeer aandringt, is de noodzakelijkheid om een kort begrip der leer aan de inlandsche Christenen ter hand te stellen, bestemd om te blijven en niet veranderd te worden, daar het slechts tot verwarring zou leiden, indien elk nieuw aankomend predikant een ander formulier wilde samenstellen. Zulk een kort begrip werd dan ook reeds in 1658 door Baldaeus zelven, op last der overheid, in vragen en antwoorden, zoowel in de Malabaarsche als in de Portugeesche taal samengesteld, en niet enkel op Manaar en in Jafnapatnam, maar bij besluit der Ceylonsche kerkvergadering, in den aanvang van 1659 te Colombo gehouden, in alle kerken van Ceylon ingevoerd. Baldaeus stelt de goede gevolgen dezer handelwijze met welgevallen tegenover de nadeelige gevolgen van de gedurige verandering der leerwijze op Formosa, waar men beter gedaan had met te blijven voortbouwen op de grondslagen door Robertus Junius en Georgius Candidius gelegd[2].

Maar deze catechismus was niet het eenige geschrift, dat Baldaeus ten nutte der kerk in het Malabaarsch poogde samen te stellen. Een aantal stukken, eerst door hem in het Portugeesch gesteld of vertaald, werden vervolgens met de hulp van zekeren Franciscus de Fonseca, zoo het schijnt een voormaals roomschgezind inlander die de gereformeerde belijdenis had omhelsd, na lang en zorgvuldig overleg, door hem in het Malabaarsch overgebracht. In 1662 maakte Baldaeus op deze wijze een aanvang met het vertalen der Psalmen, 'na de Malabaarze rym-kunst t'zamen gestelt, met voornemen om ze bij de gemeente als gezangen in te voeren; ook had hij destijds reeds verscheidene leerredenen in die taal overgebracht, ofschoon het werk, bij gebrek aan voldoende inlandsche hulp, langzaam voortging; want, zegt hij, dewijl ik maar eenen tolk hadde, die ik konde vertrouwen, ende zeer grondigh in de kennisse Godts

1 *Beschrijv. van Ceylon*, blz. 174,
2 Ibid., blz. 151 v.

was ervaren, en die man nacht en dagh zijn handen vol werks hadde, zoo heeft men in 't vertalen van meer predicatiën zoo niet kunnen voort gaan als men wel wenschte.' Aan stof ontbrak het evenwel niet, 'zijnde overvloedige predicatiën in 't Portugeesch van my geschreven en noch onder my berustende'[1].

Behalve den korten Catechismus, de psalmen en de preeken, waarvan wij reeds gewaagden, komen op eene lijst van Malabaarsche schriften, die Baldaeus bij zijn vertrek ten dienste zijner gemeente achterliet, en die hij ons zelf mededeelt[2], nog voor: het Evangelie van Mattheus, een onderwijzing voor hen die ten avondmaal willen gaan, korte vragen en antwoorden over de geschiedenissen van het Oude en Nieuwe Verbond, de doop- en trouwformulieren, de ziekentroost, en een aantal gebeden. Alleen van het vraagboekje over het Oude Testament was bij zijn vertrek de vertaling nog onvoltooid. De wijze waarop van een en ander bij de godsdienstoefening werd gebruik gemaakt, blijkt uit het volgende. In al de kerken van Jafnapatnam waren tafels of borden geplaatst, waarop met groote letters, in het midden de tien geboden, ter rechterzijde het Onze Vader, en ter linkerzijde de geloofsartikelen in het Malabaarsch waren geschreven. Des zondags vingen de godsdienstoefeningen aan te tien ure en wel met de voorlezing van de tien geboden en de geloofsartikelen. Daarop werd een psalm gezongen en, zoo de predikant niet aanwezig was, door den schoolmeester eene predikatie in de Malabaarsche taal voorgelezen, voorafgegaan en besloten door een gebed. Tot dat einde waren al de kerken van een goed getal preeken voorzien. Uit de vermelding van schoolmeesters blijkt reeds dat er ook scholen waren voor de jeugd; maar daar deze met de kerk in het nauwste verband stonden en voornamelijk voor godsdienstig onderwijs bestemd waren, werden de kerkgebouwen zelve voor schoolgebouwen gebezigd. De onderwijzers waren inlandsche Christenen. De geheele inrichting van het schoolwezen op Ceylon is ons door de mededeelingen van den Heer J.D. Palm uit het archief van het consistorie te Colombo vrij wel bekend[3]; doch die berichten klimmen niet zoo hoog op als de

1 *Beschr. van Ceylon*, blz. 175. Vgl. J. Munnich, *Dit deden onze vaderen op Ceylon; wat staat ons thans op Java te doen?* 2e ged., blz. 9.
2 *Ceylon*, blz. 174, 175.
3 In *Journal of the Ceylon branch of the Royal Asiatic Society for* 1846 P. II, en vertaald in J. Munnich, *Dit deden onze vaderen op Ceylon*, enz. 1e ged.

dagen van Baldaeus, en het schijnt dus veiliger er hier niet meer van te zeggen, opdat wij niet latere tijden met vroegere verwarren.

Omtrent de statistiek der kerken en scholen in het gebied van Jafnapatnam ten tijde van Baldaeus kunnen wij het volgende mededeelen. Het geheele gebied, lang 12 en breed 6 uren gaans, was verdeeld in 4 provinciën, allen sterk bevolkt en te zamen 159 dorpen bevattende, die behoorden onder 34 inlandsche kerken, zonder de Nederlandsche en Portugeesche mede te rekenen. Bovendien bevonden zich nog een aantal Christenen en eenige kerken en scholen op de zes kleine eilanden, nabij den westelijken uithoek van het schiereiland Jafnapatnam gelegen[1]. Het eiland Manaar en de daartegenover liggende districten der Wannia's (*the Wanny* der Engelschen) hadden in de jaren die Baldaeus te Jafnapatnam doorbracht, een eigen predikant in a Breyl, maar schijnen na diens verplaatsing naar Jafnapatnam in 1661 als een onderhoorigheid der kerk van Jafnapatnam te zijn aangemerkt. Wij vinden althans na dien tijd geene predikanten van Manaar meer vermeld, wel daarentegen bezoekreizen door de predikanten van Jafnapatnam op Manaar en in de Wannia's afgelegd.

Uit een brief van Baldaeus aan het consistorie te Colombo, geschreven in October 1662 en door den Heer Palm in het Engelsch medegedeeld[2], vernemen wij omtrent de gemeente van Jafnapatnam het volgende: ‘De toestand van onze kerk is verblijdend en wij zien met vreugde haren vooruitgang en hare werking, hoeveel moeite en arbeid ook daaraan moge zijn ten koste gelegd. Ongeveer 14 dagen geleden werd aan 14 inlanders, en niet mestiezen, het nachtmaal toegediend, en uit de groote menigte belijders van het Christendom laat zich eene meerdere toetreding tot het lidmaatschap verwachten. Het fort bezit op het oogenblik slechts 92 leden, zijnde het grootste gedeelte van het garnizoen op eene expeditie naar Cochin. Des zondags wordt er driemalen gepredikt, en op dien dag benevens des dinsdags eenmaal catechisatie gehouden. In het binnenland zijn 39 kerken, welke tegelijkertijd tot scholen ter onderwijzing van omstreeks 12000 kinderen gebezigd wor-

1 Baldaeus, *Ceylon*, blz. 161, 171.

2 Munnich, t.a.p., 2e ged., blz. 9.

den. Zij gaan Goddank vooruit. Des zondags worden er op al deze plaatsen leerredenen in het Tamielsch gelezen, waarbij altijd een groote toeloop van volk plaats heeft. Een van ons [dus òf Baldaeus òf Breyl] is aanhoudend in het binnenland werkzaam.'

In 1663 schreven de predikanten Baldaeus en Breyl aan den Gouverneur-Generaal Joan Maatzuyker, dat alleen in Jafnapatnam (met uitsluiting van Manaar en de Wannia's) 15,012 schoolkinderen, en volgens de rollen der kerken, *patola's* geheeten, 62,558 Christenen waren, ongerekend nog de aanleerende slaven, wier getal 2,587 bedroeg. Bovendien worden ons nog de volgende statistieke opgaven medegedeeld. Van 1658 tot 1661 had Baldaeus 5,799 minderjarigen en 36 meerderjarigen gedoopt en 2,158 paren in den echt verbonden (de getrouwden en gedoopten in de Portugeesche en Nederlandsche kerken niet medegerekend), en in het jaar 1663 was het getal der gedoopten geklommen tot 12,387, terwijl het getal der schoolkinderen op het tijdstip van Baldaeus' vertrek omstreeks 18,000 .was. Op zijne laatste bezoekreis in Maart en April 1665 bevond hij dat in de Wannia's en Manaar het aantal schoolkinderen 1,315 bedroeg. Het aantal bejaarde Christenen was in de Wannia's 4,533 en op Manaar 3,520, behalve een aantal van 214 slaven die pas van het heidendom bekeerd waren, en nog slechts eenige gebeden kenden[1]. Wanneer verder blijkt dat weinige jaren na het vertrek van Baldaeus het aantal inlandsche Christenen nog zeer belangrijk was toegenomen, dan mag die voorspoedige opbouw der kerk zeker voor een deel aan de deugdelijke door hem gelegde grondslagen worden toegeschreven. In een brief van Herman Specht, predikant te Colombo, in 1684 geschreven, wordt het aantal inlandsche Christenen in het rijk van Jafnapatnam (met uitsluiting van Manaar) op 141,456 begroot. In een ander schrijven van denzelfden leeraar, zoo het schijnt van 1688, wordt de geheele bevolking van Jafnapatnam gesteld op 278,759 zielen, waarvan 180,364 Christenen waren[2].

Deze schitterende uitkomsten, die in de annalen der nieuwere zending bezwaarlijk hunne wedergade vinden, verliezen echter

1 Baldaeus, *Ceylon*, blz. 172.
2 Sir James Emerson Tennent, *Chrislianity in Ceylon*, p. 44 en 73. De brieven van Specht komen ook voor bij Joh. Alb. Fabricius, *Lux Evangelii*.

veel van hunnen glans, wanneer zij meer van nabij worden gadegeslagen. Want vooreerst was men met zeer geringe kennis tevreden, en in de tweede plaats had dwang geen gering aandeel in de bekeeringen en de handhaving van de zuiverheid des geloofs. Beide oorzaken te zamen hadden ten gevolge dat zich het Christendom wel wijd en zijd over Ceylon verbreidde, maar er geene diepe wortelen schoot. De bevolking, Christelijk en Hervormd in naam, bleef heimelijk aan het Boeddhisme of aan het Catholicisme gehecht, en toen het Nederlandsch gezag in Ceylon gevallen was, bleef al spoedig van de Nederlandsche hervormde kerk aldaar slechts zeer weinig over. Doch ik schrijf geene geschiedenis van het Christendom op Ceylon en maak hier alleen deze opmerking, omdat ik ook in de werkzaamheid van Baldaeus de sporen meen te ontdekken van de verkeerde richting waardoor de verkregen resultaten meer schitterend dan deugdelijk, meer omvattend dan duurzaam, meer schijn dan waarheid waren.

Dat het de meening ook van Baldaeus zelven was, dat men, op het voorbeeld der Jezuïeten, niet te veel van de aankomende Christenen moest vergen, maar zich aanvankelijk met de kennis van de hoofdleerstukken des hervormden Christendoms moest tevreden stellen, bleek ons reeds vroeger. Trouwens hij stond in deze zienswijze niet alleen. Hij zelf deelt ons een gedeelte van een brief mede, den 18^{den} Sept. 1662 door den Gouverneur-Generaal Joan Maatzuyker van Batavia aan hem geschreven, die den grootsten lof op zijne werkzaamheid bevat, maar tevens de eigenaardige zienswijze dier dagen omtrent het ééne noodige nog veel scherper doet uitkomen, dan dit bij Baldaeus zelven het geval is. Ik laat eenige zinsneden uit dien zeer karakteristieken brief hier volgen, na vooraf te hebben opgemerkt dat Baldaeus met niet weinig ingenomenheid van dit schrijven van den Opperlandvoogd, die zich zijn ‘geaffectioneerde vriend’ noemt, gewaagt, en blijkbaar over Maatzuyker geheel anders oordeelde dan Valentijn, die hem voor een vermomden Jezuïet hield. Baldaeus trouwens weet ook niets van de listige en verraderlijke handeling ten opzichte van Hulft, waarvan Valentyn niet aarzelt Maatzuyker te beschuldigen. Doch ziehier het bedoelde uittreksel uit 's Opperlandvoogds schrijven.

‘Voorts is het my geen kleyne vreugt geweest, te lezen van de gewenschte standt der opluykende kerken in 't landt van

Jafnapatan, mitsgaders van den loffelijken arbeydt, die by UE. daartoe besteet werdt. De Heere wil UE. daar in meer en meer versterken, ende geven dat uwen Godtvruchtigen yver vele vruchten mach voortbrengen, tot grootmaking van zijnen H. Naam, en veler zielen zaligheyt. Zeer groote quantiteyt boeken hebben de kerken ende schoolen hier te lande noodigh, waar door veroorzaakt werdt, dat de petitiën niet altijdt voldaan konnen werden, te meer, omdat de zelve boeken dikmaals zoo schendigh verwaarloost werden. Verhoope evenwel dat UE. als nu redelijk zult werden voorzien, op dat dat goede werk, door gebrek van dien, niet en mach verachtert werden. Hoewel my late voorstaan, dat het lezen ende schrijven voor dat arme volk zoo noodigen zake niet en zy, als maar in de noodige fundamenten der religie (in zeer weynige pointen bestaande) wel geleert ende onderricht werden; want als het Christendom door het lezen ende schrijven zal werden voortgeplant, zoo zal het langzaam by komen, ende de E. Compagnie zeer kostelijk vallen'[1]. Men ziet het, van de Compagnie mochten geene te groote offers in het belang der arme bevolking gevorderd worden; die moest zich maar tevreden stellen met die oppervlakkige kennis die tot matigen prijs te verkrijgen was en voor harer zielen zaligheid, naar men vertrouwde, wel genoeg zou zijn.

Niets wellicht deed de algemeene onkunde en onverschilligheid van de inlandsche Christenen sterker uitkomen, dan het geringe getal der deelnemers aan het Avondmaal. Baldaeus zegt daarvan niet veel, maar laat ons toch over den algemeenen toestand oordeelen door het volgende voorbeeld. Te Telipole, een der voornaamste plaatsen in Jafnapatnam, waar in 1665 duizend schoolkinderen waren, en waar Baldaeus meermalen voor twee duizend toehoorders gepredikt had, waren den 2^{den} Januari 1661, toen Baldaeus daar voor het eerst het Avondmaal bediende, 12 communicanten. Dit getal was den 19^{den} April van dat jaar tot 15 aangegroeid, maar bedroeg bij het vertrek van Baldaeus in 1665 nog niet meer dan dertig[2]. Wij weten van elders dat dit verschijnsel in de Ceylonsche kerken algemeen was, en dat de Classis van Walcheren op grond daarvan eenmaal hare vrees uitdrukte, dat de talrijke

1 Baldaeus, *Ceylon*, blz. 175.
2 Baldaeus, *Ceylon*, blz. 163.

scharen die op het eiland gedoopt waren, grootendeels Christenen zonder Christus waren[1].

Wat het andere punt betreft waarvan ik gewaagd heb, den dwang waardoor de bevolking tot de belijdenis des Christendoms gebracht en daarbij gehouden werd, het blijkt uit de volgende bijzonderheden, dat ook Baldaeus daarvan niet geheel afkeerig was, ofschoon hij zeker niet zoo ver wilde gaan als door sommigen werd aanbevolen. Gewagende van de gemeente Naloer, in het gebied van Jafnapatnam, beklaagt hij zich bitter over den slechten geest die onder het volk werd onderhouden door de heidensche kleeder-verwers van de kust van Koromandel, die zich daar in grooten getale hadden nedergezet. 'Dit volk,' zegt hij, 'is een pest onder het swakke Christendom; want zy haar niet ontzien met *Cinza* ofte *Assche*[2] (zijnde by haar een Heyligdom) te strijken, haar afgodische pater-nosters te dragen, gelijk menigmaal met droefheydt hebbe moeten zien, ende haar daar van afgemaant, toonende, dat zy niet in haar afgodisch, maar in een Christen lant woonden. En of wel dit niet wert met goede oogen van de politie aangezien, evenwel behoorde daar in nauwer gewaakt te worden. Gelyk ook tegens den inbreuk der Mooren [Mohammedanen], die ook openbare schoolen in onze tijt begonden aan te richten. Ik moet bekennen, dat den heer Anthony Pavilioen, de eerste Commandeur aldaar, in wiens tijdt ik in den lande van Jafnapatan gewoond hebbe, nu zijnde Raadt Extraordinaar van India, ende een geacht Gouverneur op Choromandel, tot uytroeyen van deze afgoderye (op mijn aanklachte ende verzoek) my altijt de handt geboden heeft, zelfs geen zin hebbende in 't overbrengen van de heydensche schilders op Jafnapatan; maar het staat te duchten dat deze groote hoop het landt ende de kerke veel schade zal doen, byzonder als men haar eenighzints het verbranden van hare dooden, ende yets van de minste heydensche ceremoniën inwillight.'

Hierna gaat Baldaeus voort met de gevaren in 't licht te stellen die de kerk bedreigen van de vermenging van Christenvrouwen met Heidensche of Moorsche mannen, en Christenmannen met Heidensche of Moorsche vrouwen. Hij kan echter de strengheid niet goedkeuren, waarmede zulke lieden soms

1 Tennent, *Christianity in Ceylon*, p. 65.
2 Dit ziet op de asch van koedrek, een gewoon reinigingsmiddel der Hindoes, waarover Baldaeus uitvoeriger spreekt, *Afgoderye der Heydenen*, blz. 171.

met den dood zijn gestraft. Hij twijfelt zeer of zulke harde procedures goed en overeenkomstig Gods woord zijn, en meent dat vele vrome en godzalige rechters in zulke uitspraken geen behagen zouden hebben, noch zitting zouden willen hebben in de vergaderingen waarvan zij uitgaan. Hij gaat dan voort met een zeer naief betoog, dat het voorval in Num. XXV verhaald, niet als algemeene regel kan gelden, en herinnert dat Ezra, hoe bedroefd ook over de heidensche huwelijken van het volk Gods, wel een scheiding maakte tusschen de heiligen en onheiligen, maar voor de laatsten bad, in plaats van hen te dooden[1].

In het algemeen blijkt echter uit het aangehaalde genoegzaam, dat Baldaeus omtrent de wijze van de bekeering der heidenen en de middelen daartoe aan te wenden, deelde in de zienswijze van zijn tijd; maar in één punt toonde hij dien tijd verre vooruit te zijn. Zijn blik reikte verder dan de oogenblikkelijke behoeften zijner gemeente; en geen ander Nederlandsch Godgeleerde in Indië heeft zich zooveel moeite gegeven om tot de kennis der inlandsche bevolking door te dringen, ten einde haar op eene met hare geaardheid en begrippen zooveel mogelijk strookende wijze tot een zuiverder Godsdienst te brengen. Ziehier hoe Baldaeus zelf in zijne voorrede zich daarover uitdrukt. ‘Ik bedacht by my zelf, dat ik mijn bedieninge na mijn zwakheyt noyt konde volgens den eysch vervullen, want wie is daartoe bequaam, ten zy ik in die landen, die ik most doorwandelen, de Heydensche heyligdommen of heyloosheden, zoo veel doenlijk was, in trat, hier van tijt tot tijt mijn werk makende, en immers derf ik my dat wel verzekeren, dat ik na lange onderzoekinge van den beginne mijner vreemdelinghschap in die gewesten, niet alleen in 't portaal van hare Pagoden, maar al diep in haar geheymen ben getreden, ja heb ook zelf een der geleertste Braminen een geruymen tijt by my woonachtigh gehadt, en de authentijke en originele schriften hunner godsdiensten, en afbeeldingen der afgoden, tot mijn gebruyk gekregen, gaarn willende zien dat anderen na de voet van D. Abrahamus Rogerius en my verder mochten geraken, om met nuttigheyt onder de heydenen te verkeeren.’

Omtrent den Bramien van wien Baldaeus hier gewag maakt, verhaalt hij ons op eene andere plaats, dat deze een priester

1 Baldaeus, *Ceylon*, blz. 165 v.

was uit Bengalen, die in zijn tijd te Jafnapatnam kwam en daar geruimen tijd bleef vertoeven. Baldaeus huisvestte hem in een hem toebehoorende woning en tuin in het bekoorlijke dorp Achiavelli, twee uren van de hoofdkerk te Telipole gelegen, en had daardoor gelegenheid om dagelijks met hem te verkeeren. Na veelvuldige gesprekken slaagde hij er eindelijk in hem tot het Christendom over te halen, zoodat hij, na afgelegde belijdenis, op 46jarigen leeftijd in de kerk van Vanarpone werd gedoopt. Deze geleerde Bramien bewerkte het leven en het lijden van Jezus in verzen, zoo als Baldaeus zich uitdrukt ‘in 't Latijns Malabaars, ofte Hanscret [Sanskriet], geheel van d'andere Malabaarsche letteren onderscheiden,’ geschreven. Met dezen Bramien voerde Baldaeus veelvuldige gesprekken over den godsdienst der Hindoes, en hij ging nauwkeurig met hem na alles wat daaromtrent door Rogerius was te boek gesteld[1]. De aanteekeningen bij die gelegenheid gemaakt, zijn dus de bron, waaruit de ‘Nauwkeurige en waarachtige ontdekking en wederlegginge van de afgoderye der Oost-Indische Heydenen’, die het derde gedeelte van het werk van Baldaeus uitmaakt, hoofdzakelijk gevloeid is. Wanneer echter Baldaeus op den titel van dit gedeelte van het eigen Wetboek of Devagal der Hindoes, uit Indië medegebracht, en van andere authentieke en origineele handschriften, als hulpmiddelen bij zijn onderzoek gewag maakt, dan blijkt daaruit genoegzaam dat hij ook die geschriften over Hindoesche mythologie had trachten te ontcijferen, die door zijne kennis van de Tamielsche taal binnen zijn bereik lagen.

Ziedaar wat wij aangaande de werkzaamheden en studiën van Baldaeus gedurende zijn zevenjarig verblijf te Jafnapatnam, voornamelijk uit zijne eigene schriften, kunnen opzamelen. Duidelijk blijkt daaruit dat hij zich zelven niet gespaard had, en dat de vermoeienissen en gevaren die hij op zijne veelvuldige tochten had doorgestaan, niet door vadsige rust, maar slechts door inspanningen van anderen aard waren afgewisseld. Wij mogen wel aannemen, dat onder eene zoo aanhoudende en afmattende werkzaamheid onder het branden der keerkringszon, zijne gezondheid veel geleden had, en dit eene der oorzaken was die hem verlangen deden naar het Vaderland terug te keeren. Zelf echter geeft hij daarvoor eene geheel andere, eene meer phan-

1 *Afgoderye der Heydenen*, blz. 45 v.; *Ceylon*, blz. 163.

tastische reden op, die ik met zijne eigene woorden wil vermelden. Waar hij in de inleiding tot de Malabaarsche Spraakkunst rekenschap geeft van de redenen waarom hij, schoon bezield met het voornemen om zich meer en meer in die taal te oefenen, niet in Indië was gebleven tot hij zich daarin eene volmaakte kennis verworven had, lezen wij de volgende zonderlinge verklaring: ‘Ziende dat een schrikkelijke sterre-staart anno 1664 wonderlijke veranderingh voorzeyde, en dat de Planeten in dien Almanach, ende op die Polus hooghte wonderlijk begonde te drayen, zoo kreegh ik dan zin om de Noord-sterre, die alle avonts maar boven den top van mijn huys zich vertoonde, wat hooger te zien, *et in medio stellae coeli;* zoo vont ik dan (na beraatslagingh met God, na mede nemingh van overvloedige getuygenissen, ende behoorlijk verzoek van ontslagh en elf-jarige dienst aldaar te lande) goet den evenaar twee maal te kruyssen, opdat my niet mochte over gekomen hebben, dat andere noch dagelijks over komt, arbeyt, kosten en moeyte verloren.’ Moeilijk is het thans voor ons met eenige juistheid te bepalen, welke voorstellingen Baldaeus aan de verschijning dier komeet (ook in Nederland in December 1664 waargenomen) heeft verbonden, die hem nopen konden zoo bepaaldelijk naar het wederzien des Vaderlands te verlangen, en dit toch weder niet zoo spoedig, of verscheidene maanden van het volgende jaar gingen voorbij eer de terugreis werkelijk aanvaard werd. Maar zonderling komt ons dit bijgeloof voor (al was het in die dagen nog vrij algemeen) in een anders zoo verlicht man, die bij voorbeeld niet schroomt te zeggen: ‘Of de werelt vast staat, dan ofze haar beweeght, ('t welk klaarlijk en onwedersprekelijk by de Wiskonstige werdt bewezen) laten wy in zijn geheel, en de discipulen van Ptolomaeus en Copernicus hier over twisten, alleenlijk dit hier by voegende, dat de lieden de welke de beweginge des Aardtrijks stellen, zo onchristelijk niet behoorden veroordeelt te werden, als of zy ketterden, en de H. Schrift openbaar tegenspraken..... Ik derve zeggen met den hoogh-geleerden Christianus Schotanus, dat er niet een eenige plaatse is in de H. Schrift, de welke beschrijft en bewijst de vastigheyt en onbeweeghlijkheyt der aarde, en de beweeghlijkheyt der sonne’[1]. En hoe weinig Baldaeus over het geheel tot bijgeloof genegen was, blijkt uit

1 *Afgoderye der Heydenen*, blz. 138.

menige andere plaats, b.v. waar hij van de reuzen sprekende, die in de Heilige Schrift vermeld worden , zich deze wel wat naar rationalismus riekende woorden laat ontvallen: ‘Ik wil bekennen, indien deze dingen niet en stonden in de heylige bladeren, dat ik alles, wat van de reuzen verhaalt werd, voor oude wijven praatjes zoude achten’[1].

Baldaeus was eerst in zijn 33ste jaar, toen hij naar het Vaderland terugkeerde; maar die vroege terugkeer was evenmin in strijd met de gewoonten van zijnen tijd, als zijn vroege uitreize. De meeste predikanten verbonden zich slechts voor eenige jaren tot den dienst in Indië, en keerden dan naar het Vaderland terug, om daar eene nieuwe loopbaan in den dienst der kerk aan te vangen. Zoo was het met Robertus Junius en met Abrahamus Rogerius gegaan, opdat ik mij slechts bepale tot voorbeelden die ons reeds vroeger zijn voorgekomen, en zoo ging het ook met Baldaeus. Omtrent het juiste tijdstip waarop hij de terugreis aanvaard, en de wijze waarop hij haar volbracht heeft, heb ik nergens iets kunnen vinden. Alleen is ons boven gebleken dat hij zich nog in April 1665 op een bezoekreis op Manaar en in de Wannia's bevond, en uit een eigenhandig bijschrift van hem in een familie-aibum, gedeeltelijk met zijne eigene hand afgeschreven, blijkt dat hij den 3DEN December 1666 bij zijne bloedverwanten te Amsterdam was. Tusschen die twee tijdstippen liggen dus de maanden op de terugreis doorgebracht, die hij echter niet wel vroeger dan in Juli of Augustus 1665 kan hebben aangevangen. Of zijne tweede vrouw hem op die reis vergezeld heeft, kan ik ook niet vermelden. Van haar heb ik niets kunnen vernemen dan wat vroeger over het huwelijk zelf is gezegd.

Baldaeus vestigde zich, hetzij dadelijk na zijne terugkomst, hetzij eenigen tijd later, met der woon te 's Gravenhage, en heeft er waarschijnlijk zijn tijd geheel aan de voortzetting zijner studiën en de voorbereiding der uitgave van zijn groot werk gewijd, tot hij den 4den Febr. 1669 een beroep ontving naar Geervliet in 't land van Putten, thans een zeer onaanzienlijk plaatsje met nog geen 600 inwoners, maar toen nog niet zoo geheel van vroegeren luister vervallen. Dit stadje - want als zoodanig wordt het nog wel beschouwd, schoon het sedert lang van poorten en wallen beroofd is - ligt niet verre

1 Ibid., blz. 54.

van de Bornisse, die Voorne van Putten scheidt, en vroeger een aanzienlijk vaarwater was, zoo breed als de Merwede voor Dordrecht, maar thans zoo onbeduidend is geworden, dat Voorne en Putten als één eiland beschouwd worden en te zamen zijn ingedijkt. De haven van Geervliet loopt in de Bornisse uit, en toen deze nog eene bevaarbare rivier was, bloeide Geervliet door den handel en vooral door den tol daar geheven. Die tol was echter in den tijd van Baldaeus reeds lang opgeheven. De vrij ruime, nog heden wel onderhouden kerk, klimt op tot hoogen ouderdom; want reeds in 1307 heeft heer Claas van Putten een kapittel, bestaande uit een deken en negen kanunnikken, bij haar opgericht. Ter zijde van die kerk stond vroeger een ander schier even oud gebouw, het Hof of Slot van Putten, soms ook het Huis te Geervliet genoemd, dat geheel door eene gracht omringd en slechts door een valbrug toegankelijk was. Hier hield de Ruwaard van Putten zijn verblijf, als zijne tegenwoordigheid daar ter plaatse vereischt was, en werd de vierschaar van Putten gespannen. De ambachtsheer van Geervliet was altijd een lid van den oud-raad van Dordrecht, en stelde zonder nominatie een schout civiel (baljuw), twee burgemeesters en zes schepenen aan, om het plaatselijk gezag te oefenen. De Ruwaard van Putten bekleedde tevens het ambt van schout crimineel, ofschoon het hem vrij stond een substituut aan te stellen[1]. Ieder weet dat in het tijdvak waarvan wij hier spreken, de beroemde Cornelis de Wit Ruwaard van Putten was. Baldaeus, die zijn te Geervliet voltooid werk aan hem opdroeg, noemt hem aan het hoofd der opdracht ‘Gecommitteerde Raad van haar Ed. Groot-Mogende, de Heeren Staten van Holland en Westvriesland, Ruwart, Bailiu, en Opper-Dijkgraaf der Landen van Putten, en Schout van de Stadt Geervliet.’

Omtrent de beroeping van Baldaeus naar Geervliet bevatten de notulen van den kerkeraad aldaar de volgende bijzonderheden: ‘Nadat den Eerw. Praedikant Johannes Baarzenburg was vertrokken na Geertruydenberch in January 1669, is alhier met algemeyne toegenegentheyt des kerkenraets ende der gansche gemeynte, sonder eenige nominatie, met approbatie van den

1 Deze bijzonderheden omtrent Geervliet zijn ontleend aan het *Vaderlandsch Woordenboek* van Kok, en het *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden* van van der Aa.

Ed. Heer Schout Baljou ende Ruard als verder der achtbare Magistraet der stede van Geervliet beroepen tot ordinaris herder ende leeraar, Philippus Baldaeus, voor deesen bedienaer Gods in Oostindia op het eyland Ceylon, soo in de stad Gale als daer na int Coninkrijk van Jaffnapatam. En is voornoemde Baldaeus in de H. Dienst bevestigt den 19^{den} May 1669 door D^{s}. Petrus Kintsius[1], dienaer Gods tot Heenvliet, die zijn Predicatie hadde uit Apoc. 1 vs. 16. Na de middag deed P. Baldaeus zijn inleydinge uit 1 Thess. 3 vs. 1. De beroepinge wierd hem gebracht in 's Gravenhage, daer hy woonachtig was, den 4^{den} Febr. 1669, door Engel Noodorp ende Mr. Cornelis van Zydervelt, j.u.d. ende secretaris der stadt Geervliet. Den 21sten April, zijnde paeschdach, A. 1669, heeft den voornoemde Baldaeus, hoewel hier noch niet bevestigt was, het H. Avondmael des Heeren uytgedeelt (nadat D^{s}. Kintsius de visitatie hadde gedaen nevens den ouderling), gelijk oock gemelte Baldaeus meermael de kerkendienst tusschen sijn beroep ende bevestinge, die tot het aenstaende ocusse (?) moest uytgestelt worden, waergenomen heeft'.

Verder blijkt uit de notulen van den kerkeraad niets van eenig belang omtrent de werkzaamheden door Baldaeus te Geervliet vervuld. Een paar malen wordt hij nog vermeld, maar na Maart 1671 is er een hiaat in de notulen dat tot 1694 duurt.

Wij kunnen niet oordeelen over het nut door Baldaeus in zijne gemeente gesticht; zonder twijfel hebben zijn ijver en trouw zich ook te Geervliet niet verloochend. Maar beter kunnen wij oordeelen over het blijvend gedenkteeken dat hij daar voor zijnen naam heeft opgericht, door de voltooiing van het groote werk, 't welk in 1672 onder den titel: 'Beschryving der Oost-indische kusten Malabar en Choromandel, der selver aengrensende Koninckrycken en Vorstendomme, als oock het Keyserryck Ceylon, nevens de afgoderye der Oost-indische Heydenen' te Amsterdam werd in 't licht gegeven. In de opdracht van het werk aan den Ruwaard van Putten zegt Baldaeus zelf: 'ontfanght dit papiere kind, 't welk wel een goede voester-heer van noden heeft, 't is meest op den akker UEd. aanbevolen gezaghs geboren.' Men kan hieruit met

1 Soermans, *Kerkelijk Register*, 2^{e} druk (Haarlem, 1702), blz. 112, 116, schrijft Kintzius.

zekerheid opmaken, dat het werk hem ook te Geervliet in zijne ledige uren heeft bezig gehouden, maar wij weten toch ook door onwraakbare getuigenis dat hij het reeds voor zijne beroeping derwaarts had aangevangen. Het privilegie door de Staten van Holland en West-Friesland voor den tijd van 15 jaren aan de uitgevers Johannes Janssonius van Waasberge en Johannes van Someren gegeven, werd reeds verleend den 18^{den} Maart 1669, en uit de acte zelve blijkt, dat de supplianten toen reeds ‘hadden aangevangen, en onder de pers gebracht om te drukken zeker werk,... behelzende de beschrijvingh van geheel Asia, en onder het zelve mede van de zeekusten van Goa langhs de geheele Malabaarsche streek, item Ceylon ende de belegeringh van Columbo, en anderen, beschreven de laatste door Philippus Baldaeus, Dienaar Jezu Christi eertijts in 't Koninkrijk Ceylon, ende nu tot Geervliet, ende het vordere van 't voorsz. werk door Lambertus Bidlo, gelijk breeder te zien was uyt de tituls daar van zijnde.’ Maar wat werkelijk ter perse was gelegd, kan niet anders zijn dan een gedeelte van het werk van Baldaeus; van den voorgenomen en hier aangekondigden arbeid van Bidlo is, zoo ver mij bekend is, nooit iets gekomen.

Het werk van Baldaeus bestaat uit drie hoofddeelen, ieder met afzonderlijken titel en afzonderlijke pagineering, maar bestemd om, onder een algemeenen titel, tot één band in folio vereenigd te worden, in welken vorm het werk dan ook steeds voorkomt. Het eerste deel handelt over de kusten van Malabar en Koromandel, en de Malabaarsche Spraakkunst is daarbij als aanhangsel gevoegd. Het tweede deel is aan Ceylon en zijne geschiedenis gewijd, en bevat mede een merkwaardig aanhangsel, namelijk eene vertaling uit het Portugeesch van het verhaal der belegering van Colombo door Antonio de Souza Coutinho. Baldaeus zegt ons dat hem dit ‘nauwkeurig en geloofwaardig verhaal’ werd ter hand gesteld, toen zijne beschrijving van Ceylon reeds was afgedrukt, door den heer Mattheus van den Broek, Bewindhebber der Oost-indische Compagnie van wege de stad Dordrecht, en vroeger Ordinaris Raad van India, en dat hij daarvan de verduitsching geeft, om den lezer in staat te stellen, ‘om van deze gedenkwaardige belegeringh met verstandt de waarheyt te konnen oordeelen en op te speuren, beyde in de geschriften der vrienden en vyanden, een zaak tot grondigh onderscheyt veeler historiën vereyscht en gemist.’ Het derde

deel van het werk eindelijk bevat de ‘Nauwkeurige en waarachtige ontdekking en wederlegginge van de afgoderye der Oostindische heydenen.’ Het geheel wordt besloten door afzonderlijke registers op ieder gedeelte en is versierd met een groot aantal deels losse, deels in den tekst gedrukte fraaie kaarten en platen, en met twee voortreffelijke portretten van Blootelingh, waarvan het eene Gerard Hulft, naar eene schilderij van Govert Flinck, het andere Baldaeus zelven in zijn 38ste levensjaar (anno 1671) voorstelt, met dit onderschrift:

> Dit is Baldaeus self, die 't blinde Heydendom
> Door Leven en door Leer bracht tot het Christendom.

Het is een edel gelaat dat ons van dit blad toespreekt, met hooggewelfd voorhoofd, doordringenden blik, licht gebogen neus en een fijnen, vastberadenheid uitdrukkenden mond; maar waaraan men geneigd zou zijn meerdere jaren toe te kennen.

Aan het hoofd van het werk prijkt de opdracht aan den Ruwaard van Putten, Cornelis de Wit, en men krijgt daarvan den indruk dat Baldaeus op gemeenzamen voet met dien staatsman en diens echtgenoote heeft verkeerd. Daarna volgt, naar de gewoonte dier dagen, een lofvers van den bekenden dichter Johannes Vollenhoven , dat onder de betere gedichten van dien aard mag gerekend worden.

De stijl van Baldaeus is niet vrij van gebreken; zijn periodenbouw is vaak gebrekkig, en zijne uitdrukking niet altijd nauwkeurig. Maar toch verdient die stijl hoogen lof, wanneer wij dien vergelijken met de manier der meeste schrijvers van zijn tijd, waarin onze taal zelfs door de bekwaamste mannen over het geheel zoo slecht geschreven en door het gebruik van zoovele onnoodige bastaardwoorden ontsierd werd. Van het laatste gebrek is Baldaeus bijna geheel vrij, en met den wawelenden toon en de platheden van Valentyn vergeleken, zal men zijn stijl als mannelijk en gespierd mogen prijzen. In de spelling en de taalvormen vinden wij dezelfde ongelijkheid die destijds nog algemeen heerschte.

De ‘afgoderij der heidenen’ getuigt van grondig onderzoek[1],

1 Vgl. daarover Westendorp en Reuvens, *Antiqniteiten*, Dl. II, Stuk II, blz. 324, 325.

al kunnen wij bij de ernstige wederlegging van zoovele ongerijmdheden, die ons Maracci's refutatie van den Koran herinnert, niet altijd een glimlach onderdrukken. Natuurlijk is het werk van Baldaeus, wat de beschrijving der Indische godsdiensten betreft, verouderd, nadat zoovele uitstekende geleerden, met oneindig beter hulpmiddelen toegerust, hunne krachten aan dit ingewikkeld onderwerp beproefd hebben; maar hem blijft steeds de roem van met Rogerius de eerste te zijn geweest die hier de baan heeft gebroken en den weg aan anderen gewezen. Vertalingen hebben aan zijn werk eene meer algemeene bekendheid geschonken en zijn roem buiten de enge grenzen van zijn Vaderland verbreid[1]. Voor ons Nederlanders bestaat de blijvende waarde van het werk van Baldaeus echter voornamelijk daarin, dat het eene voortreffelijke bron is voor de geschiedenis der vestiging van de Oost-indische Compagnie op de kusten van Malabar en Koromandel, omdat hij de gewichtigste feiten uit dat meest roemrijke tijdvak der verrichtingen van dat handelslichaam als ooggetuige heeft bijgewoond en met de grootste onpartijdigheid heeft te boek gesteld.

Baldaeus legde de laatste hand aan zijn werk den 15^{den} Augustus 1671; dit is althans de dagteekening die de opdracht en de voorrede dragen, welke stukken vermoedelijk eerst zullen geschreven zijn toen de druk van het werk het einde naderde en de spoedige uitgave kon worden te gemoet gezien. Ook het portret van Baldaeus is in 1671 vervaardigd. Doch de titels der afzonderlijke deelen, zoowel als die van het geheele werk, dragen allen het jaartal 1672. Over de oorzaken waarom òf dat jaartal geanticipeerd, òf de uitgave eenige maanden vertraagd is, zal ik mij niet in gissingen verdiepen; met zekerheid valt er niets van te zeggen.

Toen Baldaeus dien arbeid had ten einde gebracht, die hem zoovele jaren had bezig gehouden, was het geenszins zijn oogmerk op zijne lauweren te rusten; hij ging, zooals zijne voorrede ons leert, van nieuwe ontwerpen zwanger. ‘Ik hebbe

1 Gelijktijdig met de Hollandsche uitgave, althans nog in hetzelfde jaar 1672, verscheen te Amsterdam eene Hoogduitsche vertaling, die thans zeer zelden voorkomt. Er moet ook eene Engelsche vertaling bestaan, die bij Tennent, *Christianity in Ceylon*, op blz. 9 wordt vermeld onder den titel ‘Description of Malabar, Coromandel and Ceylon’, en waarin, blijkens de verdere menigvuldige aanhalingen, de nommers der bladzijden over het ganschewerk doorloopen. Ook in Pridham's *Ceylon* is daarvan menigvuldig gebruik gemaakt.

alzoo,' dus lezen wij daar, 'tgeen lang in schets op papier gebracht was, de werelt vertoont, oordeelende het eene groote onbarmhertigheydt te zijn in deze ons gegeven talent te begraven, en zoo zullen anderen een gebaanden wegh hebben om verder en verder te gaan, en zoo meyn ik door Gods gunste mijn weynige jaren of dagen, die ik overigh heb, te verslijten, en zoo God de Heere my leven en gezontheyt verleene, gelijk als ik nu door zijn genade geniete, zal ik noch aan den dagh brengen een korte en practicale wijze tot bekeeringe der Heydenen, daar veele wel veel van hebben geschreven, maar, of eer zy de Heydenen bezochten, of noyt gezien hadden. Den kloeken Ridder van Rotterdam, onze byzondere vrient' (hier is de bekende Franciscus Ridderus of de Ridder, sedert 1656 predikant te Rotterdam, bedoeld) 'heeft my de stoffe van de overtuyginge der Christenen uit de Heydenen onthaalt, door zijn onlangs *Beschaamde Christen*, waar by ik niet zoude konnen doen, als alleen eenige voorbeelden van de hedendaaghsche Indiaansche Heydenen. 'k Weet wel dat in deze wijze eeuwe, zoo wel het eene als het andere werk van een deel gehekelt, geraspt en gegeesselt zal werden, maar ik laat my daar weynigh aangelegen. 't Is licht om te beschimpen, maar zwaar na te volgen.'

Doch eer Baldaeus andermaal door geschriften tot het publiek kon spreken, legde de onverbiddelijke dood hem het stilzwijgen op. Het blijkt uit het slot van 'de afgoderij der heidenen', dat hij, ofschoon bij de voltooiing van zijn werk weder eene goede gezondheid genietende, kort te voren aan eene langdurige ziekte geleden had, en wij hebben dus vermoedelijk aan een wederinstorting te denken, die zin reeds verzwakt gestel spoedig heeft gesloopt. Van de omstandigheden van zijn overlijden is mij niets bekend, en zelfs de datum van zijn sterven is onzeker, zoozeer, dat ik zelfs niet durf bepalen of hij nog zijn 39sten jaardag heeft beleefd, en of hij nog in het laatst van 1671 dan wel eerst in het begin van 1672 den laatsten adem heeft uitgeblazen. De familiepapieren die 1672 als zijn sterfjaar noemen, zijn daaromtrent met andere berichten in strijd[1]. Daar evenwel de data in de familiepapieren ook ten opzichte zijner huwelijken niet geheel juist schijnen te zijn, geloof ik, naar de berichten mij van Geervliet geworden, 1671 als zijn

1 Zie Soermans, *Kerkelijk Register*, 2^{e} druk, blz. 116.

sterfjaar te moeten aannemen. Hij heeft dus waarschijnlijk niet eens de uitgave van zijn groote werk mogen beleven.

Ik achtte het wel de moeite waardig de nagedachtenis van dezen merkwaardigen man bij het tegenwoordig geslacht te verlevendigen. Een volk, dat op zijne nationaliteit prijs stelt, moet de heugenis zijner vaderen vasthouden en zich geene enkele glorie, die het rechtmatig toekomt, laten ontnemen. Het tegenwoordig geslacht mag wel weten dat het Nederlanders, en geene Engelschen of Duitschers geweest zijn, die het eerst de deur van het Indische heidendom hebben geopend, na in de studie der Indische talen den sleutel daarvan gevonden te hebben, en dat, moge ook overdreven winzucht in het verre Oosten de groote daden onzer vaderen hebben ontsierd, toch niet allen omtrent de hoogere belangen der aan hun gezag onderworpen volken onverschillig waren.

P.J. VETH.

Een groot man en een felbewogen tijd.

Jeremia in de lijst van zijn tijd, door Dr. H. Oort. Leiden, S.C. van Doesburgh, 1866.

III.

Gewichtige veranderingen stonden voor de deur. De regeering van Josia, in plaats van voor het joodsche volk de dageraad van een langen, schoonen dag te wezen, zou blijken niet meer geweest te zijn dan de laatste, bleeke zonnestraal van zijn geluk. De slooping zou beginnen en Josia zelf was bestemd om in zijne onwetendheid den eersten mokerslag te slaan.

In het 31ste jaar van Josia's regeering trok Farao Necho, koning van Egypte, met een leger op verovering uit. De kans staat schoon. De koning van het eens zoo geduchte Assyrië, thans door Meden en Babyloniers in zijne hoofdstad Nineve belegerd, is onmachtig om een vreemden indringer uit zijne landen te weren; het reusachtig koninkrijk is der ontbinding nabij en de gieren vliegen reeds aan tot den maaltijd. De Egyptische roofvogel heeft het op Syrië gemunt en is van zins door de vlakte van Jizreël naar den Eufraat op te rukken, als bij Megiddo een Joodsch leger, met Josia aan het hoofd, hem in den weg treedt. Wat beweegt toch den koning van een land, naar de schatting van den Heer Oort in omvang niet grooter dan onze provincie Friesland, om in een krijg, die niet tegen hem ondernomen wordt, ongeroepen, zonder bondgenooten op te treden en dat wel tegen zulk een machtig

tegenstander als Egypte's koning? Het was wel meer dan waarschijnlijk, dat zoodra Syrië in Necho's handen mocht gevallen zijn, de beurt aan Juda zou komen; het is Josia en zijnen raadslieden niet euvel te duiden, dat zij zich omtrent innigheid noch duur van Necho's vriendschap lieten misleiden. Doch waarom niet gewacht totdat de aanval kwam; waarom geene bondgenooten gezocht, of het oogenblik waargenomen, dat het Egyptische leger in Syrië verslagen of uitgeput mocht zijn? - Voorzichtigheid en kalme staatsmanswijsheid hadden Josia van een krijgstocht moeten terughouden, aan welke ook Jeremia - te oordeelen naar de houding in latere jaren onder soortgelijke omstandigheden door hem aangenomen - bezwaarlijk zijne goedkeuring heeft kunnen hechten. Maar voorzichtigheid en kalm overleg zaten bij den raad van Josia niet voor. Hij en zijne raadslieden luisterden naar gevoel en hart alleen. Van bondgenootschappen waren de profeten van oudsher afkeerig: wat vertrouwt Israël op den gebroken rietstaf van menschenkracht? Niet in duizenden van wagens en tienduizenden van ruiteren, maar in des Heeren hulp ligt de overwinning. En heeft niet Josia Hem gezocht? dient Hem niet het gansche volk, houdende zijne geboden en inzettingen? heeft het de afgoden niet weggedaan? viert het niet in zijnen tempel zijne feesten, en neemt het niet zijne sabbatten waar? Zóó spreekt het pasgevonden wetboek des Heeren: ‘indien gij de stem des Heeren uws Gods vlijtiglijk zult gehoorzamen, zoo zal Hij geven uwe vijanden geslagen voor uw aangezicht; door één weg zullen zij tot u uittrekken, maar door zeven wegen zullen zij voor u vlieden.’ - Welnu in dit vertrouwen, in den blijden moed dezer verwachtingen trekt Josia den Egyptischen koning tegemoet.

Bij Megiddo heeft het treffen plaats. Het Joodsche leger wordt geslagen. Josia, door des vijands boogschutters getroffen, sterft.

Dat was het begin van het einde. Toen de rouwbedrijven om den geliefden vorst waren afgeloopen en Jeremia's klaagzang nog in aller mond was, koos dezelfde partij, die Josia op den troon gebracht had, zijn zoon Joahaz tot koning. Necho liet de Joden begaan en vervolgde zijn tocht naar Damascus. Maar hij vergat niet het kleine rijk van Juda als een wingewest te behandelen. Hij liet den nieuwen koning met zijne moeder ketenen en naar Egypte voeren, plaatste een anderen zoon van Josia op den troon en legde het land eene zware oorlogschatting

op. Zoo had dan met Josia's dood die reeks van ongelukken en jammeren, van misslagen en misdaden een aanvang genomen, die met de verwoesting van Jeruzalem en de ballingschap des volks eindigen zou.

Er ligt in den dood van Josia iets diep tragisch. Een edel man en rechtvaardig vorst, met goeden wil, heilige geestdrift en vurig geloof bezield, bukt voor de overmacht van een roover, komt in den bloei zijner jaren aan een bloedig einde, brengt zijn volk ten val, vernietigt met eigen hand al het werk en de hoop zijns levens, en van al deze jammeren ligt de oorzaak in het menschelijke en onvolmaakte dat zijn zielenadel en de reinheid zijner bedoelingen aankleeft. De Heer Oort heeft de rechte woorden gevonden, als hij zegt, dat er iets hartverheffends en tegelijk iets bedroevends in de geestdrift van Josia en de zijnen ligt. Israël is inderdaad ten ondergegaan, omdat aan het heerlijke, reine en geestelijke van het godsgeloof zijner leidslieden was vastgegroeid de overlevering van een recht op aardsche heerschappij en grootheid, die hen dwaas en blind maakte. Er is echter plaats voor ook nog eene andere beschouwing. De lijdensweg is de ontwikkelingsweg van al het geestelijke en goddelijke onder de kinderen der menschen. Het tarwegraan, zoo het in de aarde niet valt en sterft, draagt geen vrucht. Ook deze vreeselijke beproeving was niet te vergeefs geleden, zoo zi in het beste deel der natie, al was het ook maar in éénen Jeremia het geloof, dat de wereldgodsdienst worden moest, aan reinheid en kracht deed winnen.

Voor het overige diende de dood van den edelen vorst om aan een valschen toestand een einde te maken. Josia stierf bij tijds om voor die bitterste der teleurstellingen bespaard te blijven, dat hij het werk zijns levens in rook moest zien verdwijnen. Hij zelf leefde en stierf nog in de blijdschap der vrome geestdrift, maar terstond na zijn' dood zakte het kunstig opgebouwde kaartenhuis zijner hervormingen ineen. Eene vreeselijke reactie kwam. Het volk bleek onveranderd in zijn onkunde en afkeer van het Jehovisme. Reeds onder Joahaz' korte regeering - straks met grooter vrijheid onder Jojakim, herleeft de afgodendienst als bij tooverslag. In Jehova's tempel komt weder het schandelijk beeld van Astarte te staan, en in de straten wordt hare dienst gevierd; Tofeth krijgt zijne kinderoffers weder en de vrouwen keeren met vreugde tot hare vereering der Hemelkoningin terug. In de voorhoven

des tempels knielen de levietische priesters voor de zon - in geheime vertrekken bij het heiligdom pleegt de aristocratie Egyptische afgoderij, die thans, even als de liederlijke Adonisfeesten, in smaak begint te komen. Onrecht en zedeloosheid beginnen te tieren onder een vorst, die spilziek, bloeddorstig, prachtlievend en een dwingeland is.

Iets was er intusschen van Josia's hervormingen overgebleven. De herleving der afgoderij hadden zij niet kunnen beletten of het hart des volks tot waarachtige vroomheid bekeeren. Maar zij hadden het aanzijn gegeven aan eene groote kerksche partij met veel ijver en weinig verstand, met bijgeloovigen eerbied gehecht aan tempel en wetboek, maar minder aan ware gerechtigheid en kennis Gods; onderwezen in de schriften, maar niet verstaande; in offers en vasten overvloedig, maar van barmhartigheid verre, eigengerechtig, vervolgziek, heerschzuchtig en tot dweepzucht toe vaderlandslievend. Opmerkelijke overeenkomst met dien anderen tijd, die Jezus kruisigde en Stefanus steenigde om eenzelfde woord tegen den tempel gesproken, als waarom Jeremia's tijdgenooten met woede op hem aanvielen, en die na eene even fanatieke verdediging van de heilige stad, die burcht eener even onverstandige, onbeminnelijke en ongoddelijke vroomheid in vlammen zag opgaan, als aan het roer was toen Nebucadnezars knechten stad en tempel in puin verkeerden.

Doch beter dan het meest nauwkeurige verslag zal Jeremia zelf den lezer eene voorstelling van zijn persoon en tijd kunnen geven. Zien wij hem aan den arbeid. In een der eerste jaren van Jojakim - toen de worstelstrijd tusschen Egypte en Babylon, die over het lot des vaderlands beslissen moest niet meer verre kon zijn, in een dier jaren van angstige spanning, treedt Jeremia in den tempel op. De voorhoven zijn met bezoekers opgevuld. Priesters en profeten, vorsten en burgers heeft de ernst der tijden in grooten getale naar het heiligdom gedreven. Zij zijn godsdienstig en vol vromen ijver. Doch Jeremia laat zich niet misleiden. Hij weet wat hij denkt en wat hij te zeggen heeft: zijne partij is gekozen. Met eenige oefening om uit de woorden van een mensch hem zelven te verstaan, rijst voor den lezer uit de bladen van Jeremia's schoone tempelrede[1] de beeltenis van den Godsman op, zoo als hij op de trappen des tempels staat in de volle kracht van

1 7-10, met uitzondering van 10:1-16.

zijn' mannelijken leeftijd, blakende van heilige verontwaardiging, vurig, lichtbewogen, overgaande van smeltende klacht tot heftige bedreiging. Nu eens vloeit eene hoopvolle toezegging van zijne lippen: ‘indien gij u bekeert, zoo zal de Heer u doen wonen op deze plaats van eeuw tot eeuw,’ maar straks doen hem de bittere ervaringen, pas opgedaan, het verwijt eener hopelooze onbekeerlijkheid zijnen hoorders in het aangezicht slingeren: ‘gij zult,’ zegt Jehova tot zijn profeet, ‘wel al deze woorden tot hen spreken, maar zij zullen naar u niet hooren... Bid niet voor dit volk en loop Mij niet aan - want Ik zal u niet hooren. Ik heb het geslacht mijner verbolgenheid verworpen en verlaten.’ Nu eens, onverbiddelijk en geducht als de engel des verderfs meet hij zijn volk het vreeselijke deel der toekomst toe: ‘de dagen komen, dat men niet meer zal zeggen Tofeth of Hinnoms-dal, maar Moord-dal - de doode lichamen dezes volks zullen het gedierte der aarde en het gevogelte des hemels tot spijze zijn, en niemand zal ze afschrikken. - De beenderen der koningen van Juda, van zijne vorsten, priesters en profeten en van Jeruzalem's inwoners zullen zij uit de graven uithalen en uitspreiden voor zon en maan en heir des hemels, die zij liefgehad en gediend hebben... en bij het overblijfsel van dit booze geslacht zal de dood boven het leven gekozen worden’; maar dan weder breekt hij uit in de weemoedige klacht: ‘zelfs een ooievaar aan den hemel weet zijne gezette tijden; tortelduif en zwaluw nemen den tijd harer aankomst waar, maar mijn volk weet het recht des Heeren niet,’ of wenscht in hartstochtelijke smart: ‘och! dat mijn hoofd water ware en mijn oog een springader van tranen, zoo zou ik dag en nacht beweenen de verslagenen van de dochter mijns volks. Och! dat ik in de woestijn een herberg had, ik zou mijn volk verlaten en van hen trekken, want zij zijn allen overspelers, een hoop trouweloozen.’ Het naderend strafgericht van Jehova roept hij als aanstaande uit; maar reeds, door eene levendige verbeelding weggesleept ziet hij de toekomst met al hare jammeren vóór zich: ‘het snuiven en brieschen van 's vijands ruiterdrommen, die aanrukken van Dan’, - de akelige stilte in het verwoeste land, ‘waar niemand doorgaat, en men geen geluid van vee hoort; van de vogelen des hemels tot de beesten toe zijn zij weggezworven, doorgegaan’ en het angstig geroep in de stad: ‘de dood is geklommen in onze vensteren,

hij is in onze paleizen gekomen om de kinderkens uit teroeien van de wijken en de jongelingen van de straten.' Rechts en links scherp als pijlen, vliegen de woorden van den stouten redenaar onder de menigte. De afgoderij, hij noemt haar en met scherp verwijt, maar machtiger vijanden moeten feller bestreden worden. Daar zijn de zedeloosheid en beginsellooze valschheid in het burgerlijk verkeer:... 'overspelers zijn zij, een hoop trouweloozen. Wacht u, een ieder voor zijn vriend en vertrouwt niet op een broeder, want elke broeder doet niet dan bedriegen en elke vriend wandelt in achterklap... een ieder spreekt tot zijn naaste van vrede met zijne lippen, maar in zijn binnenste legt hij hem lagen.' Daar is de droevige verstomping van het volksgeweten: 'er is niemand die berouw heeft over zijne boosheid...' 'zij weten niet van schaamrood te worden'... Bovenal daar valt te bestrijden de groote kerksche partij. Tegen deze is Jeremia's aanval ruw, fel, onverzoenlijk. Tegen profeten en priesters klinkt het: 'van den kleinste tot den grootste pleegt elk hunner gierigheid, van den profeet tot den priester bedrijven zij valschheid. Zij genezen de breuke van de dochter mijns volks op het lichtste, zeggende: vrede! vrede! doch daar is geen vrede!' De wijzen, zij die zich beroemen de kennis van Gods wil en wet te bezitten? - 'tot lengen heeft de leugenstift dezer schrijvers de wet Gods gemaakt.' - De vrome ijver van het bekeerde en godvreezende volk des Heeren? de profeet veracht dien: 'zoo zegt de Heer: doet uwe brandoffers tot uwe slachtoffers en eet vleesch! Ik heb met uwe vaderen, ten dage als Ik hen uit Egypte uitvoerde, niet gesproken noch hun geboden met betrekking tot brandoffer of slachtoffer, maar dit heb Ik hun geboden: hoort naar Mijne stem! zoo zal Ik u tot een God en gij zult Mij tot een volk zijn.' Deze tempel, dit eeuwenoude gebouw, dit uitverkoren plekje, dit huis van Jehova, onder welks heilige schaduw - hoe kan het anders? - zijn volk veilig is tegen elken vijand? 'Zoo zegt de Heer der heirscharen: maakt uwe wegen en uwe handelingen goed, zoo zal Ik u doen wonen in deze plaats. Vertrouwt niet op bedriegelijke woorden: des Heeren tempel! des Heeren tempel! des Heeren tempel is dit!... zult gij stelen, moorden, overspel bedrijven, en dan komen voor Mijn aangezicht en zeggen: wij zijn ontkomen, om al deze gruwelen te doen?... is dan dit huis in uwe oogen een roovershol? Ik heb het

ook alzoo gezien!... Maar gaat henen naar mijne plaats te Silo, waar Ik mijnen naam in het eerst had doen wonen, en ziet wat Ik daaraan gedaan heb van wege de boosheid van het huis Israël! En nu, omdat gij al deze dingen doet... zoo zal Ik aan dit huis, waarop gij vertrouwt, en aan deze plaats doen gelijk Ik aan Silo gedaan heb.'

Maar dit woord omtrent den tempel van Jehova, dit alle fondamenten van geloof en zaligheid ondermijnende woord is meer dan de vromen dragen kunnen. Een oploop ontstaat, Jeremia wordt voor eene rechtbank gesleept, maar dankt het behoud van zijn leven aan de wijze gematigdheid van eenige edelen, zijne rechters. Jeremia heeft zijne plaats ingenomen. Alleen in opvatting en prediking van eene zuiver zedelijke godsvereering, alleen in zijne sombere verwachting van den ondergang des vaderlands staat hij tegenover de heidensche partij, en die ijveraars en geestdrijvers, die door de harde les bij Megiddo ontvangen, niet geleerd, in een eeredienst van uiterlijkheden, in tempel en wetboek den waarborg vinden van een ongestoorden vrede te midden van al de gevaren die dreigen en den grond voor de stoutste verwachtingen van hunnen volkstrots.

Eerlang echter zou hij in zijne overtuigingen nog bepaalder, in zijne keuze nog vastberadener, in zijn aanval nog feller worden.

Het vierde jaar van Jojakim's regeering was voor het lot van zijn rijk allergewichtigst. Nineve was gevallen, en wat te voorzien geweest was, stond nu te gebeuren: twist en worsteling der roovers om den buit. Egypte's koning had Syrië en Palaestina aan zich getrokken; die van Babel berekende, dat de gansche nalatenschap van zijn overwonnen vijand hem toekwam en de wapenen zouden beslissen. Met iets anders dan de nieuwsgierigheid waarmede de hedendaagsche dagbladlezer de kronkelingen der staatkunde volgt, met brandende belangstelling houdt Jeremia het oog op den loop der gebeurtenissen gevestigd. Ademloos luistert hij of hij in den donder des oorlogs Gods stem verstaan en de klanken spellen mocht voor het groote woord der toekomst van zijn volk... Somber, onverbiddelijk streng klinken zijne profetiën. In zijne vaderstad verwijt hij den priesteren hunnen huichelachtigen ijver voor offers en gebeden, die het vastbesloten verderf niet zullen kunnen afwenden[1]. Te

1 Jer. 19.

Jeruzalem roept hij eenige oudsten en priesters tot zich in het Hinnoms-dal bij Tofeth, en terwijl hij tegen den steenachtigen bodem eene aarden kruik verbrijzelt, kondigt hij hun aan dat ook de breuk van volk en stad even onafwendbaar en onheelbaar zal zijn[1]. Nu eens laat hij nog de mogelijkheid van redding doorschemeren: want even als de pottebakker, dien hij uit het weeke leem een vat maken en een halfgevormde kruik eene andere gedaante geven ziet, kan ook Jehova, in de vrijmacht des Opperheers, zijne plannen tot verderf of zegen van eenig volk lichtelijk veranderen of wijzigen. Zoo Juda zich nog bekeerde... maar neen! reeds keert de ziener tot het oude thema zijner prediking terug: hopeloos is de toestand, onafwendbaar de jammer der verwoesting. De grauwe wolken sluiten een steeds enger kring om het laatste blauwe plekje aan den hemel der hoop! De heilige stad zal tot ontzetting worden... in de belegering en de benauwing zullen de ouders het vleesch hunner zonen en dochteren eten... Het Hinnoms-dal zal het tooneel eener vreeselijke slachting, met verslagenen die onbegraven blijven liggen, opgevuld zijn. Laat de profeet, zoo komt Jehova's woord tot hem, geene vrouw nemen, zonen of dochteren gewinnen: laat hem in geen sterfhuis zijne deelneming toonen, noch tot een blijden maaltijd zich nederzetten... zonen en dochteren zullen met hunne ouders pijnlijke dooden sterven;... niemand zal er zijn om aan rouwbeklag of begrafenis der zijnen te denken: alle vreugde zal ophouden uit het land, welks inwoners naar den vreemde in ballingschap zullen gaan[2].

Als eindelijk de tijding overwaait, dat bij Karchemis aan den Eufraat het Egyptische leger reddeloos verslagen is, dan is zij hem eene openbaring van Jehova's wil, een bliksemstraal die voor één oogenblik den nacht der tijden verlicht. Wat hem nog donker was wordt helder. Dat er ontzettende rampen in aantocht waren, dat Jehova's toorn niet lang meer toeven kon, stond reeds lang bij hem vast, maar thans nemen zijne verwachtingen een bepaalden vorm aan. Het werktuig van Jehova's wraak is gevonden! Nebucadnezar, de jeugdige Chaldeuwsche held, zal Jehova's toekomst over Juda brengen.

Het wachtwoord dier toekomst is: verdelging, onherroepelijk besloten, onverbiddelijk naderende; hare dienaren zijn honger,

1 Jer. 19.
2 Jer. 18 en 16.

pest en zwaard; haar heraut is de ziener van Anathoth. Een nieuw tijdperk in Jeremia's werkzaamheid is aangebroken; bij het werk dat sinds Josia's dood voor zijne rekening kwam, maar thans in al zijne zwaarte op hem drukt, is de taak zijns vorigen levens maar kinderspel geweest. Thans is, en voor vele jaren nog, uitrukken, vernielen, verstoren zijne droevige maar dure plicht.

De eerste profetie uit dezen tijd is als eene uitbarsting van razernij, een vlaag van bloeddorst. Juda zal gestraft worden met verwoesting, dood en ballingschap - maar, roept de profeet in de bitterheid zijns harten de omliggende heiden-volken toe: ‘zoudt gij onschuldig gehouden worden, als Gods eigen volk geplaagd wordt?’ - Over alle vleesch gaat Jehova gericht houden. Ontzettend in zijne wilde schoonheid is het verdelgingsvisioen van den profeet. De Heer heeft tot hem gezegd: ‘neem dezen drinkbeker van den wijn mijner grimmigheid van mijne hand en geef dien den volkeren te drinken, dat zij drinken en waggelen en dol worden van wege het zwaard dat Ik onder hen zende... Drinkt, zegt de Heer, en wordt dronken en spuwt en valt neder!’... Maar misschien zullen zij weigeren den beker aan te nemen... het zal hun niet baten. ‘Zoo zegt de Heer der heirscharen: gij *moet* drinken!’ Als een leeuw op verscheuren belust uit zijn schuilhoek, zoo zal Jehova uit zijne woonstede brullen, dat het over de gansche aarde weêrklinkt. Gelijk de druiventreders, wien het roode sap om de voeten spat en de geur van den jongen wijn half bedwelmt, zoo zal Jehova een vreugdekreet uitstooten, als Hij de volken treedt. ‘Zijne verslagenen zullen liggen van het eene einde der aarde tot aan het andere! Zij zullen niet begraven worden, maar tot mest op den aardbodem zijn’[1]. - Zoo nog bewezen moest worden dat het goddelijke bij zijn doortocht op aarde in aardsche vormen zich kleeden moet, dat er geen *woord* Gods op aarde uitgaat, of het moet in de ziel eens menschen opgenomen, naar zijne opvatting verstaan en in zijne taal uitgesproken worden, het zou niet moeilijk vallen het hier aan te toonen. Is er twijfel aan, of er eene Godsgedachte lag in de gebeurtenissen van Jeremia's dagen, en er een Godswoord klonk in het gekraak der ineenstortende rijken? of Jeremia met bewonderenswaardige juistheid de be-

1 H. 25 (gedeeltelijk, want het hoofdst. is sterk geïnterpoleerd.)

teekenis der gebeurtenissen gevoeld en de hoofdrichting van den stroom des tijds vooruit gezien heeft? Toch spreekt hier de mensch en vertolkt, wat hij van de hooge gedachten des Eeuwigen heeft gevat in de beelden zijner hartstochtelijke poëzij. De mensch is het, wiens wijsheid en geduld met het booze niet evenredig zijn aan zijn afkeer en verontwaardiging er van; die na de mislukking van eenige pogingen tot verbetering, ongeduldig en verbitterd al het onkruid zou willen uitrukken, zonder te letten op de tarwe die hij vertrad; die zich verwondert dat Gods bliksem niet nederschiet om de boozen te verpletteren, en vergetende dat Hij aan het goede niet te minder de toekomst toegezegd heeft, omdat Hij het weerloos maakte, dien uit den hemel zou willen halen. De Israëliet eindelijk spreekt hier, wien de gedachte onverdragelijk is dat het uitverkoren volk gestraft en de onbesnedenen verschoond zullen worden, de Israëliet, die voor alle zonde maar één geneesmiddel kent: strenge straf.

Het aantrekkelijke in Jeremia's persoon intusschen is juist dit, dat hij een zoo diep, echt menschelijk gevoel bezit. Welk een koortsgloed brandt, welke hartstochten koken er onder dien haren mantel. Hoe fel kan die man haten, maar ook hoe vurig heeft hij lief! Hij toornt en woedt - maar hoe onbarmhartig werd ook zijn fijn gevoel beleedigd! Niemand en niets ontziet hij in den aanval; zijne tong wondt meer dan zij heelt; het is niet moeielijk om in te zien of aan te wijzen, dat zijne lichtgeraaktheid, zijne klachten en wraakbeden voortkomen uit een gemoed dat nog te zelfzuchtig was om bereidwillig na het volbrengen van den plicht, smaad en ondank tot loon te ontvangen; maar wie zegt u, hoe zacht en beminnelijk deze edele mensch zou geweest zijn, indien hij niet dagelijks getergd ware geworden, indien niet dagelijks de pijnlijke taak op hem gerust had, om aan eene door dweepzucht verdwaasde natie den naderenden val des vaderlands aan te kondigen. Als alles volbracht is, dan vergeeft gij hem niet alleen deze uitbarstingen van een toomeloozen hartstocht in den loop der jaren en rampspoeden tenondergebracht, en gij hebt er den mensch niet te minder om lief - maar gij erkent: deze harde, bittere man, die als een lastige schuldeischer zich aan zijne volksgenooten vastklemde, was de waarachtige vriend zijner natie. Zijne mokerslagen bracht de hand der liefde toe.

Fel begonnen gevoelens en personen tegenover elkander te

staan. Te Anathoth staan zijne stamgenooten Jeremia naar het leven, en deze antwoordt met eene bede: ‘Gij Rechtvaardige Rechter...; ruk hen weg als schapen ter slachting, wijd hen tot den dag des offers!’ Na zijne tempelrede, als het volk Jeremia's dood geëischt, maar deze door zijne rechters vrijgesproken is, is Jojakim nog niet tevreden. Een zekeren Uria, den eenigen medestander dien Jeremia schijnt gehad te hebben, laat hij om geene andere reden dan dat hij in diens geest predikt vervolgen, uit Egypte, waarheen hij gevlucht is door zijne zendelingen opbrengen en te Jeruzalem dooden. Jeremia weet zich bij een vriend, een lid van de aanzienlijke, profetischgezinde familie van Safan, schuil te houden, totdat de wraak van den tiran voor een tijd geweken is. Als hij begonnen is zijne vroegere profetiën op te teekenen, ze zijn trouwen dienaar Baruch in den pen geeft en bij gelegenheid van een vasten aan de in den tempel verzamelde menigte door hem laat voorlezen, dan werpt Jojakim, in wreveligen toorn, de boekrol op het vuur in den haard. Tot antwoord schrijft de profeet zijne godspraken op nieuw en slingert zijn hooggeplaatsten tegenstander de voorspelling naar het hoofd: ‘hij zal geen koningsbegrafenis hebben, maar als een dooden ezel zal men zijn lijk wegslepen en wegwerpen, des daags in de hitte, des nachts in de vorst’[1]. Ook het volk is met Jeremia's vrijspraak nog niet tevreden; het haat den lastigen man en zijne onophoudelijke dreigingen; door laster of aanklacht bij de geestelijke overheid zal men hem ten val zoeken te brengen:... ‘Heer!’ is het wederantwoord van den ziener, ‘zal dan kwaad voor goed vergolden worden? ...geef hunne zonen den honger over, en doe ze wegvloeien door het geweld des zwaards; laat hunne vrouwen van kinderen beroofd en weduwen worden; laat hunne mannen omgebracht en hunne jongelingen met het zwaard geslagen worden in den strijd... en maak geene verzoening voor hunne schuld en delg hunne zonde niet uit van voor uw aangezicht...’ Straks wisselen zijne bittere verwenschingen af met droeve klachten! Hij betreurt dat zijne moeder hem gebaard heeft, om den ganschen lande een man van twist en krakeel te zijn. Hij wil het goede; hij bidt voor zijn volk en heeft het lief, en ondank is zijn loon. Hij wenschte dat hij zeer ver weg

1 36:30; 12:19.

kan vluchten in de woestijn... Één oogenblik zinkt zijne droefheid tot moedeloosheid, als Pashur de tempeloverste, die met een zeker politie-toezicht in geestelijke zaken schijnt belast geweest te zijn, den stouten spreker laat vatten en na eene geeseling in den pijnlijken stok sluiten. Die brutale, lichamelijke beleediging sloeg den onversaagden maar fijngevoeligen man neder. ‘Vervloekt’, zoo barst hij uit in die onsterfeljke klacht van Job, den lijder, ‘de dag op welken ik geboren ben! Vervloekt de man, die mijnen vader geboodschapt heeft: u is een knaap geboren, hem grootelijks verblijdende... die man zij als de steden, die de Heer heeft omgekeerd, zonder dat het Hem berouwd heeft.’ - Dan roept hij ook in de droefenis zijns harten uit: ‘ik zal niet meer in Jehova's naam spreken, zijner niet meer gedenken!’ om echter aldra te ervaren, wat alle ware godsmannen ervaren hebben, een Paulus met zijn: ‘de nood is mij opgelegd! wee mij! zoo ik het Evangelie niet verkondig!’ een Luther, als hij uitroept: ‘hier sta ik, ik kan niet anders!’ Ook Jeremia *kon* niet zwijgen. Ach! waarom kan hij zich niet uit zijne verslagenheid opheffen, zonder zijn tegenstander te vloeken? - Dat echter zijne hartstochtelijkheid iets anders kon dan dreigen, dat en hoe innig hij liefhad, Jeremia zou het spoedig op eene roerende wijze toonen. Het is weinige jaren na den slag van Karchemis; Jojakim, ten gevolge van deze gebeurtenis schatplichtig geworden aan Nebucadnezar, maar in zijn hart Egyptisch-gezind, valt reeds na drie jaren van zijn leenheer af. Wien de goden verderven willen, verblinden zij eerst, zeiden de ouden en Jeremia mag iets dergelijks gedacht hebben, toen hij Jojakim tot dezen dwazen stap komen, en de gevolgen naderen zag. Nebucadnezar zendt een leger, voor het grootste deel uit Ammonietische, Moabietische, Syrische hulpbenden saamgesteld, dat Jeruzalem nog wel niet terstond aantast, maar het ongelukkige land afloopt en verwoest[1]. Bij deze vreeselijke plagen van roofkrijg voegt zich eene andere, die van langdurige droogte met hongersnood in het verschiet, ja reeds binnen de muren. Met meesterlijke trekken schildert Jeremia deze ramp: ‘Juda treurt; in zijne poorten zit men in rouwgewaad ter aarde en Jeruzalems geschrei klimt op. Hunne aanzienlijken zenden hunne onderhoorigen om water; zij ko-

1 Jerem. 35; 12; 6; 2 Kon. 24:2.

men bij de putten, vinden geen water en komen met hunne vaten ledig weder; zij zijn beschaamd en dekken van schaamte hun hoofd. Omdat het aardrijk verschrikt, wijl er geen regen op aarde komt, zijn de akkerlieden beschaamd en bedekken het hoofd. Ja, ook de hinden in het veld werpen jongen en verlaten die, omdat er geen gras is; de woudezels staan op de hoogten en snakken naar wind met opgesperden bek; hunne oogen versmachten wijl er geen. kruid is.' - In dezen nood leert Sions dochter kennen wie hare ware vrienden zijn. Terwijl in de voorhoven des tempels eene schare offeraars zich verdringt, het bloed der beesten stroomt, de rookwolken van het altaar opklimmen en in de straten gezien worden de bleeke aangezichten dergenen die vasten; terwijl de klaag- en boetpsalmen weêrklinken loopen de profeten en priesters, die tot nu toe door hunne voorspiegelingen van vrede en welvaart met allen ernst en alle gedachte aan mogelijk gevaar gespot hebben, radeloos en zwijgend om. Maar één is er die spreekt; het is de ongeluksprofeet, de gehate en vervolgde Jeremia. Hij spreekt tot Jehova voor dit volk. Al zijne hardheid blijkt in liefde gegrond te zijn geweest. Hij voelt zich vleesch van hun vleesch, en nu zij lijden, lijdt hij mede. 't Is niet meer: *gij* hebt gezondigd, maar *wij*. Tot heden toe stond het volk aan de eene zijde, en aan de andere, als drager van Jehova's woord en kampioen van diens eer, de profeet; straks zal hij weêr op zijn post zijn, even vurig en streng als altoos; maar thans mengt hij zich onder de weenende scharen. De beschuldiger verlaat zijne plaats en op de bank der beschuldigden zich nederzettende neemt hij hunne zonden op zijne schouderen. Hij spreekt hun voor, hij bidt voor hen, pleit en dringt en houdt om erbarming aan. Er is in den ganschen bundel der profetische boeken niets dat in diepte van gevoel, weinig dat in letterkundige schoonheid met dit pleitgeding van Jeremia gelijk gesteld kan worden. Het is blijkbaar, dat wij hier geen eigenlijk gesprek met de Godheid voor ons hebben, maar in den mensch Jeremia de worsteling aanschouwen tusschen neiging en roeping, tusschen den man die zijn volk liefheeft, en den profeet die zich het onverbiddelijke van zijne boodschap te goed bewust is om verteederd te worden; maar zoo heilig is de profeet overtuigd dat Jehova zelf spreekt in het woord van dien strengeren mensch in hem, zoo aangrijpend stelt hij ons zijne pleitredenen voor, dat het is alsof wij in een wijden

tempel staan. Hier en daar dwaalt het bleeke licht des avonds door zijne ruime bogen om den ongelijken kamp met het geheimzinnig duister te wagen; op de breede zerken ligt eene menigte neêrgehurkt, in rouwgewaad gehuld, met het hoofd in het stof gebogen. Zij zwijgt, zij durft niet spreken, hare zonde is te groot. Slechts nu en dan een zucht, een snik, die fluisterend in de gewelven wegsterft. Eindelijk wordt ééne stem gehoord, dof, klagend, door tranen gebroken. Zij verheft zich bevende en verschrikt over hare eigene stoutheid. Zij weent en bidt voor allen, verheelt niets, verkleint niets, maar laat ook geen enkel woord ongesproken, dat den toorn der Godheid verzoenen, zijn hart vermurwen kan:

‘Hoewel onze ongerechtigheden tegen ons getuigen, doe het om uws naams wil! want ja! menigvuldig zijn onze afwijkingen; wij hebben tegen U gezondigd O Israëls Verwachting, zijn Helper in tijd van benauwdheid, waarom zoudt Gij zijn als een vreemdeling in het land, een wandelaar die slechts inkeert om te vernachten? Gij zijt toch in het midden van ons, o Heer! en uw naam is over ons genoemd, verlaat ons niet!’

Maar afwijzend ruischt een ernstig woord uit het donker: ‘Zij hebben zoo liefgehad te zwerven en hunnen voet niet bedwongen, en daarom heeft de Heer geen welgevallen aan hen: nu zal Hij hunner ongerechtigheden gedenken en hunne zonden bezoeken. Bid niet voor dit volk ten goede. Al vasten zij, Ik hoor niet naar hun geschrei; al offeren zij brandoffer en spijsoffer, Ik heb geen welgevallen aan hen, maar door honger, zwaard en pestilentie zal Ik hen verteren.’

De stem pleit op den grond van onkunde en verleiding:

‘Och Heer! Heer! Zie, de profeten zeggen hun: gij zult geen zwaard en geen honger hebben, maar Ik zal hun een gewissen vrede geven in deze plaats....’

Vergeefs!

‘Aangaande de profeten die in Mijnen naam profeteren, daar Ik hen niet gezonden heb, en zeggen: er zal zwaard noch honger zijn in dit land: diezelfde profeten zullen door het zwaard en den honger verteerd worden.’

Maar het volk, het misleide volk? -

‘het zal op Jeruzalem's straten weggeworpen worden van wege den honger en het zwaard, en niemand zal hen begraven, hen, hunne vrouwen, zonen en dochteren?’

Geen hoop meer? ach! hoe bang wordt het den ziener:

‘Mogen mijne oogen nacht en dag van tranen vervlieten en niet ophouden! want de jonkvrouw mijns volks is verstoord met groote verwoesting... Zoo ik uitga in het veld, ziedaar de verslagenen van het zwaard en zoo ik in de stad kom, ziedaar de kranken van honger!’

Toch kan de liefde haar doel nog niet opgeven. Trillend, schuchter, levend van ééne straal van hoop klimt zij in beden op, in eene laatste poging aanvoerende wat het hart des Bondsgods treffen moge:

‘Hebt Gij dan Juda ganschelijk verworpen? heeft uwe ziel een walg aan Sion? waarom hebt Gij ons geslagen, dat er geene genezing voor ons is?... Heer! wij kennen onze goddeloosheid en onzer vaderen ongerechtigheid, want tegen U hebben wij gezondigd! Versmaad niet om uws naams wil! ontheilig niet den troon uwer hoogheid! gedenk, vernietig niet uw verbond met ons! Zijn er onder de ijdelheden der heidenen die doen regenen, of kan de hemel droppelen geven? Zijt Gij dat niet, o Heer! onze God, dat wij op U hopen, want Gij hebt alle deze dingen gemaakt...’

Vergeefs, vergeefs! Daar dondert het goddelijk eindvonnis in de majesteit van zijne schrikkelijke strengheid:

‘Al stonden Mozes en Samuel voor mijn aangezicht, zoo zou toch mijne ziel tot dit volk niet wezen; drijf ze weg van voor mijn aangezicht en laat ze uitgaan. En het zal geschieden, wanneer zij tot u zullen zeggen: waarheen zullen wij uitgaan? dat gij tot hen zult zeggen: zoo zegt de Heer: wie ten dood, ten doode; en wie tot het zwaard, ten zwaarde; en wie tot den honger, ten honger; en wie ter gevangenis, ter gevangenis. Want Ik beschik vier geslachten over hen, het zwaard om te moorden, en de honden om te slepen, en het gevogelte des hemels en het wild gedierte der aarde om op te eten en te vernielen.’

Tot de diepste diepte van moedeloosheid daalt Jeremia's somberheid eerst af, als Jojakim gestorven is en zijn zoon Jechonia den troon beklommen heeft. Des profeten verwachtingen beginnen op schrikkelijke wijze vervuld te worden: de steden van het zuiden des lands zijn ingesloten; van Juda's bewoners worden reeds gansche scharen in ballingschap weggevoerd en Nebucadnezar rukt met een nieuw leger naar Jeruzalem op. Dan roept de ziener, na één oogenblik lang eene flauwe hoop

op eenige verandering ten goede gekoesterd te hebben, in grooter bitterheid des geestes, dan nog ooit hem vervulde, dat bekende woord der vertwijfeling uit: ‘zou ook een Moorman zijne huid veranderen, of een luipaard zijne vlekken? zoo kunt ook gij goed doen, die gewoon zijt kwaad te doen’[1].

Doch het is tijd, dat wij weder een blik werpen op de maatschapppij die Jeremia omringde en de gebeurtenissen die rondom hem voorvielen.

Jechonia bood aan Nebucadnezar geen ernstigen wederstand. Na eene korte verdediging gaf hij Jeruzalem over. De koning van Babel wil in het kleine hardnekkige volk der Joden voor goed de macht en den lust tot rebellie knakken; hij voert den jongen vorst en zijne moeder - Jechonia had slechts drie maanden geregeerd - met tien duizend hunner onderdanen, uit de aanzienlijken en priesters, het leger en den nijveren stand uitgelezen naar Babel, laat nog eerst den tempel van zijne kostbaarste gereedschappen berooven en stelt over het aldus getuchtigde rijk een oom van Jechonia, Zedekia, tot koning aan.

Welken invloed hadden deze pijnlijke slagen op de gemoederen? Men had mogen verwachten, dat de profeet, wiens uitspraken en inzichten door de uitkomst aanvankelijk zoo treffend gerechtvaardigd waren, van nu aan beter verstaan en gewaardeerd zou worden, ook door zijne tegenstanders, wier dwaze overmoed zulk eene gevoelige les ontvangen had. Het tegendeel heeft plaats. Gedurende de elf jaren die nog verloopen moeten, eer Jeruzalem verwoest en het overschot der Joden in ballingschap gevoerd wordt, wordt de dweepzucht nog wilder, de haat tegen Jeremia nog feller.

Godsdienstig fanatisme is blind en doof voor de eenvoudigste waarheden van gezond verstand en ervaring. De overgeblevenen te Jeruzalem toonden reeds in deze dagen dienzelfden onbuigbaren geest, waarmede hunne nakomelingen zoovele eeuwen van lijden door de feller vervolging met taaier wederstand hebben ontmoet, en die, hoe verkeerd ook geleid, toch niet nalaat

1 Jerem. 13:23.

eerbied af te dwingen. Zoodra de eerste schrik van de verovering der stad voorbij en het Chaldeeuwsche leger afgetrokken was, begonnen de woelingen, welker doel was: opstand tegen Babel. Omtrent het karakter der beweging is het niet mogelijk zich te vergissen: zij was nationaal-godsdienstig. Het was dezelfde partij van priesters en profeten ten dage van Josia's hervormingen in het leven geroepen, die dezen rampzaligen vorst in het ongeluk gestort, onder Jojakim grooten invloed op het volk geoefend en aan het hof zeer gezien zelfs een soort van geestelijke politie ingesteld had, die thans de ziel der beweging werd. Het gelukte haar door stoutheid en vastberadenheid de leiding van alle openbare zaken in handen te krijgen, het verstandige en bezadigde deel der natie tot zwijgen en onmacht te brengen, de aristocratie door haar fanatisme aan te steken en volk en zwakken koning in den onzinnigsten opstand mede te slepen.

Welk oordeel over deze ‘profeten’ te vellen? Hebben wij recht hen met Jeremia ‘valsche profeten’ te noemen, weinig beter dan huichelaars en bedriegers? Ten minste niet, zonder hunne rechtzaak onderzocht te hebben. Is hier alleen sprake van een verschil in even oprechte gevoelens, even trouwe overtuigingen omtrent het goddelijke tusschen Jeremia en zijne tegenstanders; een verschil waarbij die wijze mannen, de critici onzer eeuw, niet denken aan ‘valsch’ of ‘waar’, maar enkel aan een weinig meer en een weinig minder valsch? Het komt mij voor, dat wij met allen goeden wil om het achtenswaardig en religieus karakter dezer profeten te waardeeren, het eene moeielijke taak zouden vinden hen tegen de felle beschuldigingen te verdedigen, die Jeremia, trillende van verontwaardiging en in den gloed van eene heilige welsprekendheid tegen hen slingert[1]. Want waarmede opent hij zijne aanklacht? Met de beschuldiging van onzedelijkheid. Het land is vol overspelers; beiden profeten en priesters zijn huichelaars; zelfs in Jehova's tempel is hunne boosheid. De profeten van Samarië, die door Baal profeteerden en Israël verleidden, begingen wel ongerijmdheid, maar in de profeten van Jeruzalem ziet men afschuwelijkheid, overspel en met valschheid omgaan... zij sterken de handen der boosdoeners, zoodat zij zich niet bekeeren van hunne boosheid... Van Jeruzalem's profeten is

1 Jer. 32:9.

de huichelarij uitgegaan door het gansche land. Men ziet op welken stevigen bodem Jeremia zijne beschuldigingen vestigt. Hij verschuilt zich niet achter de houten muren van onbewezen beweringen, of plaatst zich op den troon zijner eigene profetische roeping om van daar zijne tegenstanders, zonder meer, te vonnissen. Hij zoekt hen op op het terrein der zedelijkheid. - Overal elders staat hij dan ook op een grond, waar zijne tegenstanders even sterk zijn als hij. Jeremia moge zeggen: ‘zoo zegt de Heer: Ik heb die profeten niet gezonden, zij profeteren valsch in mijnen naam,’ *zij* kunnen antwoorden met dezelfde verzekerdheid, met dezelfde overtuiging wellicht en onder aanroeping van denzelfden naam, dat Jeremia de verleider der schare, de valsche profeet is. Werkelijk hielden het volk, dat hem herhaaldelijk zocht te dooden en Pashur de tempeloverste, die hem gevangen zette en geeselde, hem voor een valschen profeet en later werd hij zelfs met zoovele woorden bij de geestelijke overheid aangeklaagd als ‘een onzinnige, die zich voor profeet uitgeeft’[1]. Hier staat *neen* tegenover *neen*. Wat zal beslissen? Een wonder uit den hemel ten voordeele van den waren godsgezant? In Jeremia's tijd heeft men zelfs opgehouden zulk eene beslissing als mogelijk te verwachten. In ieder geval, zegt men, doet een wonder niet af tot waarheid of onwaarheid[2] van hetgeen de profeet beweren moge. De uitkomst der voorzeggingen? Inderdaad men begint in Jeremia's tijd haar als de proef op de som te beschouwen, in sommige gevallen voor 't minst[3]. Maar des profeten werk bestaat maar voor een deel in het voorspellen van de toekomst: buitendien bij sommige voorzeggingen is een menschenleeftijd niet lang genoeg om hare uitkomst af te wachten. Wat dan? Is het aan eenig teeken te zien of iemand waarlijk door Gods geest geraakt wordt? Maar zoo Jeremia verhaalt van wat ‘de Heer hem deed zien’ en ‘de Heer tot hem sprak’, zijne tegenstanders komen met hunne droomen aan. Geen dag gaat voorbij, of zij hebben gedroomd. Zij fluisteren elkanderen toe: ‘ik heb gedroomd’, en maken elkander met hunne goddelijke openbaringen het hoofd warm. Niet enkel dat zijn droomen, maar zij ontvangen nog een bijzonder soort van mededeelingen van Gods wege, die zij in

1 Jer. 21:26.
2 Deut. 13:2, 3.
3 Jer, 28:3; Deut. 18:22.

navolging van den grooten Jesaja, Amoz zoon, ''s Heeren last' noemen. En wanneer nu het volk, op tijding uit den hemel belust, hen aanklampt en naar het onbekende vraagt, dan hebben zij altoos een geheimzinnigen 'last' des Heeren gereed. Ja, zoo zeer heeft eindelijk iedereen den mond vol van 's Heeren last, dat Jeremia bedroefd en geërgerd die profeten oproept om dat vreemde, duistere woord te laten rusten en zoo zij waarlijk Gods geest ontvangen, de kostelijke zaak te noemen bij haar waren, klaren naam: 'de Heer heeft geantwoord,' of 'de Heer heeft gesproken.' - Maar dit alles lost de groote vraag niet op. De uiterlijke teekenen der goddelijke bezieling laat zich afzien; zoo niet de geest, dan toch de mantel des profeten kan nagemaakt worden; gebaren laten zich nadoen. Zelfs is er eene zekere godsdienstige en gansch niet geveinsde geestdrift denkbaar, die toch van de ware profetische roeping niet dan het uiterlijk voorkomen heeft. Op welken grond dan noemt Jeremia de groote menigte zijner predikende tijdgenooten valsche profeten, niet door God gezonden? - Met het recht, luidt het antwoord, dat de maatstaf der zedelijkheid hem geeft, een maatstaf die niet toont wie *wèl* profeten zijn, - want een vroom man is het daarom nog niet - maar des te zekerder wie het *niet* zijn. Een slecht mensch is geen profeet, kan het niet zijn. Wie overspel bedrijft, met bedrog omgaat, medeplichtig wordt aan roof, diefstal en onderdrukking, hij is het niet; al pleiten ook tienduizend teekenen, droomen, openbaringen en 'lasten' voor hem, hij is het niet. - En nu Jeremia eenmaal dezen vasten grond der eeuwige beginselen van zedelijkheid gewonnen heeft, rukt hij met den manneljken tred eener vaste overtuiging nader tegen zijne weêrpartijders op. Eene minder grove, maar te verderfelijker onzedelijkheid bedrijven zij, wanneer zij in deze dagen tot het volk spreken van 'vrede, vrede, u zal geen kwaad overkomen, zegt de Heer'.... 'Zoo zij in mijnen raad hadden gestaan,' spreekt Jehova, - en er ligt in deze onopgesmukte blootlegging van beginselen eene groote kracht van welsprekendheid, - 'zoo zouden zij mijn volk mijne woorden hebben doen hooren, en *zouden hen afgekeerd hebben van hunnen boozen weg*.' - 'De profeet, bij welken een droom is, die vertelle zijn droom, en bij welken mijn woord is, die spreke mijn woord waarachtiglijk; wat heeft het stroo met het koren te doen?' - 'Vrede, vrede!' in die dagen

van ten top gevoerde zedeloosheid, terwijl de dampkring zwaar is van onweêr; vrede ook met de geweldenarijen der aanzienlijken, ook met de vrome wellustigheid der ijveraars, ook met de liederlijke Adonisfeesten bij Jehova's tempel - neen! dat wisten Jeremia en zijne weinige geestverwanten te goed, dat *kon* niet de prediking van Gods woord zijn. Voelden zij het in zich branden en koken? ‘Is mijn woord niet als een vuur? spreekt de Heer, en als een hamer, die de steenrots te morzel slaat?’

In het begin van Zedekia's regeering, laat het zijn in haar vierde jaar, zagen de inwoners van Jeruzalem een zonderling schouwspel. Op straten en pleinen, in poort en tempel vertoont zich een man met een juk op zijne schouders en banden om zijnen hals. Diezelfde man begeeft zich met banden en jukken naar de gezanten van de omliggende volkeren, Edom, Moab, Ammon, Tyrus en Sidon, die, naar men zegt, te Jeruzalem vereenigd zijn om in het geheim over een plan tot gemeenschappelijken opstand te raadplegen, stelt elk hunner voor hunne meesters een juk en banden ter hand; gaat, toegetakeld zoo als hij is, naar het paleis, en krijgt gehoor bij den koning; komt met zijn juk in den tempel en daar is een ander man, die het hem van den hals neemt en in woede verbreekt.

De Jeruzalemmers zullen toch wellicht niet overvreemd hebben opgezien; zij waren aan dergelijke raadselachtige, opzienbarende handelingen hunner profeten wel gewoon. De man met zijn juk en banden is Jeremia; hij verzinnelijkt zijne prediking. Tegen de woelingen van priesters en profeten en eerzuchtige grooten, de plannen tot opstand met de vreemde gezanten beraamd stelt hij zijnen raad in zijn persoon aanschouwelijk voor: tracht niet naar onafhankelijkheid! waagt niet het wrak der natie aan nieuwen storm! Blijft u aan Babel onderwerpen, tot met zijn val een beter dag aanbreekt: *hier wandelt ‘Onderwerping, Dienstbaarheid’*. Maar ook de tegenpartij zit niet stil. In den tempel komt het tot niet minder dan een profetischen tweekamp. Predikt Jeremia onderwerping, Hananja, de profeet van Gibeon predikt en met geen geringer kracht, terwijl hij Jeremia het juk van de schouderen rukt en dit verbreekt: ‘zoo zegt de Heer, de God Israëls, Ik heb het juk van Babels koning verbroken; in nog twee jaren tijds breng Ik naar deze plaats terug al de vaten van

het huis des Heeren, die Nebucadnezar van hier heeft weggenomen en naar Babel gevoerd; ook Jechonia en alle gevankelijk weggevoerden breng Ik naar deze plaats terug.' Jeremia's wederantwoord is fijn: 'Amen!' zegt hij, 'de Heer doe alzoo, en bevestige uwe woorden! Maar hoor nu dit woord, dat ik spreek voor uwe ooren, en voor die des ganschen volks! De profeten, die vóór mij en van ouds geweest zijn, hebben tegen vele landen en groote koninkrijken geprofeteerd van krijg, ramp en pestilentie,' d.i. wie als ik geene zachte dingen, maar ramp en straf verkondigt heeft zijne geloofsbrieven in de voorbeelden van alle waarachtige profeten van den ouden tijd. Maar: 'de profeet die van vrede geprofeteerd zal hebben, als het woord van dien profeet komt, dan zal het bekend worden, dat hem de Heer in der waarheid gezonden heeft.' Wie in zine wijsheid van het voorbeeld der doorluchtige profeten meent te mogen afwijken, moet wachten tot de tijd zijne ongewone taal bevestige. Waarom kon Jeremia dezen woordentwist niet besluiten, zonder zijn tegenstander een smadelijken dood binnen den tijd van een jaar aan te kondigen? Dat Hananja inderdaad binnen het jaar stierf, zal het woord van Jeremia's ongoddelijke lichtgeraaktheid wel niet tot Gods woord kunnen omstempelen.

Er ligt in de gevoelens, door Hananja en zijne vele vrienden, zoowel te Jeruzalem als in het land der ballingschap gekoesterd niets wat als onzedelijk en goddeloos lijnrecht tegenover Jeremia's prediking stond. Voor hoe velen zij de gewenschte dekmantel hunner verdorven beginselen mogen geweest zijn, voor vele anderen waren zij de uitdrukking van hunnen godsdienst en hunne vaderlandsliefde tevens. Hunne redeneering was eenvoudig: dat vaatwerk door Salomo gemaakt, dat tempelgereedschap is Gode gewijd, Hem lief en dierbaar; zijn gouden toonbroodstafel is het; het zijn zijne gouden kandelaren, rookschalen, wierookvaten, sprengbekkens - kan Hij, zoo machtig, zoo naijverig op zijne eer dulden dat het in het land der onbesnedenen, zijne vijanden toeve door onreine handen aangeraakt?... Onmogelijk! zijn vaatwerk komt spoedig weder naar zijn huis, in zijne stad!... Het religieus karakter dezer verwachtingen is niet te miskennen. Maar juist deze waardeering doet den adel van Jeremia's geloof glansrijk uitkomen. Welk een verschil tusschen het geloof van dezen man door het vuur der vreeselijke beproevingen niet verteerd, maar

gelouterd; van het smartelijke heden met krachtigen vleugelslag zich opheffend naar de bergtoppen der hoop, reeds gekleurd door het morgenrood van Israëls onvergankelijke bestemming en uit die streeken des vredes voor zijn bloedend vaderland medebrengend een kalmen blik, eene vaste hand, bruikbaren raad en een hart vol liefde; een geloof dat hem aan zijne landgenooten afwachten en onderwerpen, aan zijne broederen in de ballingschap een rustig zich nederzetten raden doet - en het geloof van dat rampzalig volk met kinderachtige stijfhoofdigheid zich vastklemmend aan enkele gouden voorwerpen, vroeger tot offeren en wierooken gebezigd; de bronnen van waren, kalmen moed voorbijspoedend om een onleschbaren dorst te laven aan den bedwelmenden drank der dweeperij; een geloof dat blind voor het groote Godswoord in vlammenschrift op de puinhoopen des rijks geschreven, zijne belijders blind maakt voor belang, geluk, toekomst en ten laatste in bloed en tranen verderft.

Geen beter geneesmiddel tegen het dwaalbegrip van een werktuigelijke, onfeilbare uitstorting der goddelijke waarheid in den geest der profeten, dan de studie van de verwachtingen, die in het allerlaatste tijdperk van Juda's zelfstandig volksbestaan de gemoederen doorkruisten; maar ook geene studie die beter den rijkdom van het profetische leven in het licht stelt, leerzamer is, meer voldoening geeft en edeler geestdrift wekt. Als de brutale overmacht het kleine volk der Joden dreigt te verpletteren, dan moet een volk met zulk een geloof, zulk een hooghartig gevoel van zijn rang en bestemming, zulk een vertrouwen op zijne goddelijke rechten en voorrechten, zich afvragen: welke zijne toekomst zal zijn? wat Jehova voor heeft? Maar hoe verschillend zijn de antwoorden!

Met de verwachtingen van Hananja en de zijnen zijn wij bekend. Toen de onderhandelingen met de naburige koningen omtrent een opstand afgesprongen en ook de twee jaren, binnen welke Babel vallen zou, voorbijgegaan waren zonder dat er iets belangrijks plaats had, maakte hen deze teleurstelling evenmin wijzer als kalmer. In het negende jaar van Zedekia wisten zij den zwakken vorst over te halen om, steunende op Egypte[1], van Nebucadnezar af te vallen; met hardnekkigen moed en wilde dapperheid hielden zij gedurende anderhalf

1 Ezech. 17:15; Jerem. 37:5.

jaar den strijd tegen honger en krankheid binnen en den machtigen vijand buiten de muren vol, totdat eindelijk de stad werd ingenomen. Bij hen steeg het geloof in Jehova's bijstand tot onzinnige dweepzucht.

Aan hunne verwachtingen nauw verwant zijn de uitzichten van een onbekenden profeet, den schrijver van Zach. 12-14. Met Jeremia komt hij overeen in verontwaardiging over afgodendienst en valsch profetisme; even als hij, acht hij eene alge meene bekeering noodzakelijk; even als hij, wacht hij zware tijden van den aanrukkenden vijand: de heidenen zullen over Juda een louteringsgericht houden. Maar evenmin als Hananja en de zijnen, wil deze landbewoner weten van eene geheele vernietiging des volksbestaans, van geheele wegvoering der natie of verwoesting der stad. Als de nood op het hoogst is, als reeds Jeruzalem ingenomen is en geplunderd wordt, dan, zoo droomt deze onbekende, verschijnt Jehova op den Olijfberg. Dezen berg zal hij vanéén splijten en door de kloof het overblijfsel zijns volks doen ontkomen. Dan vangt de gulden eeuw, de groote toekomst des Heeren aan. Jehova trekt met zijne heiligen Jeruzalem binnen; er zal geen nacht meer zijn; een levende stroom, die 's zomers niet opdroogt en 's winters niet bevriest, vliedt uit Jeruzalem naar Oost en West. Dan is Jehova Koning over de gansche aarde; de Heer zal één en zijn naam één zijn, want als eerst - hier komt de Israëliet voor den dag - alle volkeren die aan Jeruzalems belegering deelgenomen hebben, met vreeselijke plagen gestraft zullen zijn, dan zal hun overblijfsel jaarlijks naar Jeruzalems tempel opgaan om Jehova te aanbidden en zijne feesten te vieren.

In Jeremia's prediking was, met het klimmen der gevaren, een nieuw element gekomen. Hij predikt en blijft tot aan den jammervollen dag van Jeruzalems verwoesting prediken zijne ongeluksboodschap van ondergang, dood en ballingschap, hoewel hij tegelijkertijd, gelukkige inconsequentie! niet ophoudt met vorst en volk tot eene rustige onderwerping te vermanen, die nog in staat zal kunnen zijn deze jammeren af te wenden. Toch is er iets wat de hardheid zijner prediking verzacht. Als eene witte duif van den hemel gedaald, rept de Hoop hare smettelooze vleugelen over de donkere wateren zijner moedeloosheid, zoekt eene plaats voor het hol van haren voet, vliegt weer henen, maar komt weder en weder, tot zij voor goed eene rustplaats gevonden heeft en blijft. De bood-

schap van verwoesting en verderf, de voorstelling van het doodsche, eenzame vaderland met de lijken zijner zonen gemest, kon onmogelijk het laatste woord van Israëls profeten zijn. De geschiedenis van Gods volk kan niet uitloopen op *niet* en *vernietiging*, Gods beloften *kunnen* niet falen. Aan Hem, Zijne zaak, Zijn volk behoort de toekomst. Dit volk kan zwaar gekastijd, maar niet verdelgd worden.

Men stelle zich deze gedachten niet voor als gevolgtrekkingen eener verstandsberekening. Al heeft het geloof zijne gronden en machtige beweegredenen, deze liggen niet altoos bloot aan de oppervlakte der bewustheid, maar leven, even als de wortelen van een boom, in de donkere diepten des gemoeds, daar waar de bron der inspiratie welt en de ziel voor den Oneindige openstaat. De ziel van den mensch kwam tegen den dood in opstand lang vóór dat hij zijn geloof in onsterfelijkheid door bewijzen zocht te staven en zij bleef in haar voortbestaan gelooven, ook nadat zij de onmacht dier bewijzen had leeren inzien. De Israëlieten vóór de ballingschap wisten van geene toekomst aan gene zijde des grafs, maar met te hartstochtelijker liefde leden en kampten zij voor het eeuwige leven huns volks. Door de profeten sprak dit diep geworteld volksinstinct; - al het beste in hen, hun geloof in goddelijke trouw en barmhartigheid, hunne zelfverloochening en liefde rebelleerde tegen vernietiging en ondergang: elke messiaansche profetie ruischt als een psalm der opstanding.

In dezelfde godspraak waarin hij aan Juda het vreeselijke strafgericht, dat met zijne ballingschap eindigen moet, aankondigt, terwijl hij nog langen tijd met zijne bedreigingen van volslagen ondergang 'voortgaan zal, voorzegt Jeremia, dat Juda wederkeeren zal[1]. Zeventig jaren zal het dienen onder de heidenen, dan keert het weder. Zeventig jaren lang is den verdrukker straffeloosheid gegund, maar dan zal Jehova over Babel zijne ongerechtigheid bezoeken en het stellen tot eeuwige woestenij... Straks ziet de profeet het oogenblik naderen waarop men, den gebruikelijken volkseed wijzigende, zal zeggen: bij den Heer, die de kinderen Israëls heeft opgevoerd uit al de landen, waarheen Hij hen gedreven had[2]. Met de voorzegging dier toekomst tracht hij ook de wilde droomen der ballingen te sussen[3]; op haar richt zich zijn

1 Jerem. 25.
2 Jerem. 23:7, 8.
3 Jerem. 29:10.

oog, als hij in de belegerde stad gevangen gezet, zijn geld nedertelt voor een akker in Anathoth, naar alledaagsche berekening geen penning waard, en de stukken van verkoop voor betere dagen begraaft met het woord: ‘er zullen nog wijngaarden en akkers in dit land gekocht worden’[1]. Een koning verwacht hij, uit Davids stam gesproten, die recht en gerechtigheid op aarde doen en een eeuw van vrede en zekerheid openen zal[2]. Ja, hij ziet het tijdstip aanbreken, waarop de heidenen, die vroeger aan Israël geleerd hebben de Baäls te dienen, op hunne beurt van Jehova's volk leeren bij zijnen naam te zweren[3]. Wij houden ons evenmin op bij de omstandigheid, dat de ballingschap in Babel ook zeventig jaren geduurd heeft, als met de berekening of het wel waarlijk 70 jaren geweest zijn. Jeremia is geen waarzegger. Talrijk zijn zijne onvervulde voorspellingen. Hoe maken zij, die in het voorzeggen van de jaren van den duur der ballingschap het blijk van Jeremia's bovennatuurlijke zending zien, het met de goddelijkheid der roeping van Ezechiël, die een ballingschap van 40 jaren[4] aan Juda toelegde, en van den Onbekende in Zacharia of van Habakuk, die in het geheel geene wegvoering voorzagen? Maar wij vestigen op wat verheveners en schooners de aandacht. Onder eene handvol volks, kleine helft van eene vernietigde natie, schaduw van vroegere kracht; aan den avond vóór den somberen dag, waarop ook zij voor den wereldveroveraar bukken en in de landschappen van zijn reuzenrijk verstrooid zal worden, gelijk men eenige waterdroppelen werpt in het meer; in het aangezicht dier reuzenmacht en dier reuzengebeurtenis; tegen honderd waarschijnlijkheden en duizend berekenbare kansen in, treedt een man, ongeëerd, vriendeloos, alleen, predikende op; en die man in den gloed van wat waardigers dan dweeperij, en wat beters dan gekwetste volkstrots, heeft den moed de uiterlijke, oogenschijnlijke betrekking der dingen om te keeren en verwijst den zegepralenden werelddwinger tot de rol van dienaar zijner overwonnelingen, werktuig tot hun heil en eindelijke zege, weg te werpen zoodra dat doel is bereikt - welk een schouwspel! En de komende jaren, in hun zonderlingen loop, geven dezen man gelijk - welk eene openbaring!

Maar hoe gansch anders klonk de kreet, dien de druk der

1 Jerem. 32.
2 Jerem. 32:5.
3 Jerem. 12:16.
4 Ezech. 4.

tijden uit Habakuk's boezem perste. De Heer Oort heeft ongelijk, wanneer hij dezen profeet kortweg een van Jeremia's tegenstanders noemt en zijne woorden in hunnen mond legt. Deze eer is te groot voor dweepers, die niet waardig zijn den schoenriem van dezen profeet te ontbinden. Zeker is, dat Habakuk niet aan Jeremia's zijde staat; maar even zeker, dat hij niet met die zinneloozen eens geestes kind was. Hij bewandelt een eigen weg en neemt eene eigene plaats in. In zeker opzicht staat hij boven Jeremia; ja, men zou geneigd kunnen zijn in hem de rijpste vrucht van den boom der profetiën te groeten. Ongetwijfeld is hij de meest oorspronkelijke van alle profeten. Eindelijk dan eens houdt dat tot gedachteloos stopwoord geworden: zoo spreekt de Heer! op; eindelijk eens zwijgt de stem der dreiging, die ons niet meer verschrikte maar vermoeide. Een nieuwe geest, een nieuw gezichtspunt verkwikken ons. Is voor Jeremia, Zefanja en de meeste zieners van den ouden dag de komst van een vijandelijk heir eene oplossing, voor Habakuk is de nadering der Chaldeën een nieuw raadsel. Jeremia vraagt zich bij het aanschouwen van de goddeloosheid der natie af: kan Jehova dit nog langer dulden? en is bevredigd als de aanrukkende drommen des vijands hem het antwoord geven: neen, Jehova kan niet, maar Hij komt reeds ten gerichte. Habakuk daarentegen, als hij den golf der verwoesting ziet aanrollen, vraagt: hoe kan God, die de Heilige is, te rein van oogen om het kwade te zien, dulden, dat de goddelooze dien verslindt, die rechtvaardiger is dan hij? Zijne vraag is de hulpkreet van den beschaafden godsdienstigen mensch om bescherming tegen de brutale kracht vanden barbaar. Hij denkt aan al het goede in zijn volk, zijn godsdienst, zijne ontwikkeling, aan beloften en beginselen, uitzichten en voor heilig gehouden rechten; zal dat alles ten ondergaan door ruw, zedeloos geweld? En het antwoord van Jehova op deze pijnlijke vragen ontvangen luidt: ‘Neen, het zal niet ondergaan.’ Let wel! de rampen zullen niet afgewend worden. Habakuk verwacht niet, dat Juda door wondermacht verlost - het zal zwaar geteisterd, fel gekastijd worden. Maar in zijn lijden zal het triomfeeren. De ruwe kracht, door geen goddelijk beginsel geleid, hoewel zij voor een tijd de heerschappij kan bezitten, zal overmoedig worden, en dan in het gericht Gods hare grens en haar einde vinden, terwijl de geest hare kracht zal putten uit het vertrouwen op God. ‘*De*

rechtvaardige zal leven door zijn geloof.' Ziedaar de triomf van den geest over de stof, der weêrloosheid over het geweld; ziedaar ook eeuwen vóór Jezus komst de grondslagen van het geloof der toekomst aangewezen in 's menschen hart: keer mensch, keer tot u zelven in! Wie, die den dichter-profeet aan het slot zijner godspraken hoort uitroepen: 'de vijgeboom zal niet bloeien, geen vrucht zal aan den wijnstok zijn, het botten van den olijfboom liegt en het veld draagt geene spijze; de kudde ontbreekt in de kooi en er is geen rund in de stallingen - nogtans zal ik in den Heer van vreugde opspringen en mij verheugen in den God mijns heils', zal ontkennen dat een tijd, die zulk een geloof kon kweeken, voor het Christendom rijp was?

Wanneer wij Jeremia weder aantreffen, is Jeruzalem reeds ingesloten. Welk een levendig en bont tafereel ontrolt zich voor onze oogen! Terwijl daar buiten de logge stormgevaarten de muren beuken en het leger der Chaldeën met hardnekkig geduld gedurende anderhalf jaar zijne prooi omklemd houdt, vertoonen binnen de benauwde veste in grillige tegenstelling allerlei menschen hunne ware karakters, hunne zwakheden en hunne grootheid, hunne dweepzucht en hun geloof, hunne laagheid en den adeldom van hunnen moed. Daar zijn de priesters en profeten. Eindelijk dan hebben zij hunnen wensch. Hunne wilde vaderlandsliefde, die geen vrede kon hebben met zulk een flauwen en bloedeloozen wederstand als Jechonia geboden had, heeft het zoover gebracht, dat de vaan van den opstand ontrold is. Deels te goeder trouw en door een fanatisme weggesleept, dat, hoe blind en onredelijk ook toch oprecht gemeend is, deels uit gewetenloozen hartstocht blaast deze woelzieke schaar de driften des volks tot felle vlam aan, een hopeloozer toestand met woester dweepzucht tartende, - totdat ook het wantrouwen jegens hen veld begint te winnen en de kille werkelijkheid ook hen ontnuchtert.

Op hunne hand en met hen ééne lijn trekkende; van hunnen invloed gebruik makende, maar voor eigene oogmerken en hoewel in een onzinnige onderneming betrokken, toch koel van hoofd; weinig dweepziek en volkomen bewust van

wat zij wil, vastberaden en in de keuze der middelen niet bijzonder nauwgezet - ziedaar de partij, die het bewind in handen heeft. Het zijn de grooten en aanzienlijken.

Vertrapt en geminacht, door toespraak en profetie van zege en wonderdadigen bijstand opgewonden, maar niet opgebeurd of geholpen; van een waren vriend als Jeremia verre gehouden; verraden en teleurgesteld, maar het bedrog eerst inziende als het te laat was; straks, als de nood der belegering klimt, van honger op de straten nedervallende - ziedaar het volk. In welk een beklagenswaardigen toestand het verkeerde, daarvan verhaalt ons Jeremia eene droevige geschiedenis. Te midden van het krijgsgevaar door eene vlaag van vroomheid overvallen en in de hoop van Jehova's gunst te koopen of uit gebrek aan verdedigers tot buitengewone maatregelen gedrongen, hadden de vorsten en aanzienlijken een plechtig verbond in den tempel gesloten om hunne Hebreeuwsche slaven en slavinnen de vrijheid te geven. De oude wet[1] had in hare wijze menschlievendheid de hardheid der slavernij verzacht door de bepaling, dat na zesjarigen dienst den Hebreeuwschen slaaf[2] de vrijheid moest hergeven worden - waarvan het hem echter vrijstond op zulk eene wijze gebruik te maken, dat hij zich voor zijn leven aan zijn heer verkocht. Het jubeljaar maakte alle slaven van joodsche afkomst vrij. Deze wet was intusschen, zoo ooit in gebruik geweest, sinds lang in onbruik geraakt, toen Zedekia en zijne vorsten haar plotseling van kracht deden zijn. Helaas! de vreugde der vrijgelatenen was van korten duur! Nauwelijks was het Chaldeeuwsche leger, door Egypte's koning in den rug bedreigd genoodzaakt geweest voor eene korte poos het beleg op te breken, of de vrome geestdrift der rijken was verdampt. Zij hadden thans Gods hulp niet meer zoo dringend noodig en - treffende toelichting van die onophoudelijke klachten der profeten over het verdrukken van den arme, de weduwe en den wees! - dwongen hunne vrijgelatenen het juk der slavernij wederom te dragen, terwijl niemand de macht of den lust scheen te hebben om dezen gruwel van onrecht te keeren en maar enkel Jeremia zijn donderend woord daartegen sprak[3].

1 Exod. 21:2 vlg. (Deut. 15:12 vlg.

2 Hij stond op hoogeren trap dan de eigenlijke slaaf, die een vreemdeling was. Lev. 25:39, 40, 44 vlg.

3 Jerem. 34.

Een treurigen indruk maakt Zedekia de koning. Als zoo menige laatste telg van een zinkend en ontzenuwd vorstenhuis was deze zwakke man misdadig of goed, laaghartig en trouweloos of oprecht en edelmoedig, al naar de sterker geest, in wiens macht hij viel, het was. Hij was een dier rampzalige menschen, die als vrucht van hunne pogingen om het iedereen naar den zin te maken niemands liefde, der slechten spot, het medelijden der weldenkenden, van alle ondernemingen de verdrietelijkheden en teleurstellingen oogsten. Hoe zwaar drukt de kroon dat arme, zwakke hoofd; hoe wordt het geslingerd van de eene tegenstrijdigheid tot de andere. Zuchtend onder de tirannie zijner edelen, tegen welke hij zich niet durft verzetten en die hij terug zou wenschen van het oogenblik af, dat hij van haar verlost was, begaat hij onophoudelijk laagheden. Gezantschap op gezantschap vaardigt hij tot Jeremia af, wiens grootheid van ziel en zuivere bedoelingen hij erkent op hetzelfde oogenblik, dat hij zijn raad verwerpt en hem in de gevangenis laat zuchten. Met kinderachtige nieuwsgierigheid vraagt hij telkens: of er ook eenige boodschap van Jehova is? maar hij denkt er niet aan den wijzen raad te volgen. Den eenen dag stemt hij er in toe, dat Jeremia op schandelijke wijze uit den weg geruimd worde: den anderen is de enkele voorspraak van een zijner gesnedenen voldoende om hem zijn bevel te doen herroepen en den profeet uit den kuil te doen optrekken, waar men hem aan een walgelijken dood had willen overgeven. En daarna heeft hij nog den moed dien tweemaal verraden man onder de oogen te treden. In een onderaardschen gang heeft een geheim onderhoud plaats, waarbij de vorst voor de laatste maal een woord van gematigden ernst hoort, dat hem nog had kunnen redden. Geef u en uwe stad, nu het nog tijd is, vrijwillig aan de Chaldaeën over, dan zal uw leven behouden en Jeruzalem van verwoesting verschoond kunnen blijven, zóó raadt hem Jeremia - maar te vergeefs. Zedekia is wel overtuigd, weet geen enkel woord tegen het tijdige van des profeten plan in te brengen, maar kan er niet toe overgaan. En waarom niet? Hoort, hemel en aarde! waarom een koning zijn volk niet van den moord, zijne hoofdstad van de vlammen, zijn stamhuis van den ondergang redt! hij vreest, indien hij zich overgeeft, dat de tot het Chaldeeuwsche leger overgeloopen Joden met hem spotten zullen! Met den aandrang eener even edele vrees bezweert deze rampzalige

afstammeling van David den profeet om toch den inhoud van hun gehouden gesprek niet aan de hovelingen te vertellen, indien zij het komen vragen en Jeremia laat zich tot dien logen vinden, waarvoor wel eenige verontschuldiging aan te voeren is[1].

Te midden van dit dwaas en verdwaasd, dit zwak en misdadig geslacht, rijst de gestalte van Jeremia tot evangelische grootheid. Hij is een dier edele menschen, die grooter worden met den nood der tijden, of, om de volle waarheid te zeggen, die hun Schepper langs de steile paden van miskende plichtsvervulling en vriendeloozen strijd tot de krachten en zaligheden van hooger reinheid voert. Jeremia in den kerker staat in menig opzicht boven Jeremia den krijgsknecht van Jehova, op straat, in tempel en paleis steeds tot den felsten aanval gewapend en bereid. Dat hij in de bange dagen der belegering voor geene bedreiging bezweek, maar voortging met zijne oude onveranderde boodschap; dat hij, toen de tijdelijke aftocht der belegeraars haar scheen te zullen logenstraffen, in de stoutheid eener onwrikbare geloofsovertuiging, tartend uitriep: ‘al sloegt gij het gansche leger der Chaldeën, en er bleven maar eenige gewonde mannen over, die zouden zich opmaken en deze stad met vuur verbranden’[2], behoeft ons niet te verwonderen bij een man van zijn karakter, evenmin als dat hij openlijk, aan ieder die het hooren wil aanraadt, ter behoud van het leven tot des vijands legerkamp over te loopen en daardoor de laatste strenge maatregelen der regeering tegen hem rechtvaardigt. Maar er is iets anders. Elke dag brengt eene nieuwe proeve aan, dat hij de waarheid gesproken heeft, zijn gansche leven lang. De Chaldeër, wiens stormrammen met dof gedreun de muren beuken; dat krijgsgerucht in de stad, die aangezichten, somber en angstig over het lot des vaderlands; die profeten, zwijgende of hunne verlegenheid onder grootere dweepzucht verbergende; die mannen en vrouwen nederzijgende van den honger zijn zoo vele luidsprekende getuigen voor den profeet. Die gezantschappen des konings, die geheime ondervragingen zijn zoo vele zegels op het miskende werk zijns levens gezet. En toch, geen enkel woord van onedelen triomf ontsnapt hem. Deze man blijkt tegen de fijne verleiding der geestelijke ijdelheid bestand te zijn door de kracht van een ootmoedig geloof.

1 Jer. 38.
2 Jer. 37:10.

Hij blijft zich zelven gelijk, mannelijk, aan zijn plicht getrouw en eerbiedig. Hij vleit zich niet, dat zijn raad zal gevolgd worden, en toch is hij de laatste maal dat die gevraagd wordt, even bereid hem te geven als altoos en strijdt hij voor het behoud zijns vaderlands met onverflaauwden ijver zijn laatsten strijd. Met welke gevoelens hij zijn vaderland zag zinken in die laatste zoo schrikkelijke dagen heeft hij ons nergens verhaald, maar zeker is, dat hij onder de tucht der geweldige gebeurtenissen grooter in de liefde werd. Het scheen, dat er naast al de groote dingen van Jehova, voor hem zelven of voor kleingeestigheid en zelfzucht in hem geene plaats meer over was. Men vervolgt hem, wiens fijngevoeligheid aan weekheid en prikkelbaarheid grensde, met wreeden haat; men legt het op eene lage wijze op zijn leven toe; hij, die eens in de volheid van zijn vaderlandslievend hart, doelende op het lot van den naar Egypte weggevoerden Joahaz, uitgeroepen had: ‘weent niet over een doode en beklaagt hem niet; weent vrij over dien, die heengegaan is, want hij zal nimmer wederkomen, dat hij het land zijner geboorte zie’[1]; die voor dat land zijner geboorte alles veil had, moet thans den schijn zich laten welgevallen, alsof hij met den vijand heulde; - maar terwijl in vroeger dagen zijne tranen en jammerklachten als water vloeiden, schijnt hij thans niet eens te weten, dat hij een martelaar is. Geen woord over zich zelven ontsnapt hem. Zelfs die welgemeende beden om Gods wraak over het hoofd zijner tegenstanders, waarmede hij zoo spoedig gereed placht te wezen, zijn verstomd en ondergegaan in de stilheid der onderwerping, nu van onverzoenlijker vijanden bloediger beleedigingen hem treffen. Eindelijk, terwijl de gebeurtenissen van eiken dag op nieuw de woorden van toorn en dreiging zoo vele jaren lang door hem gesproken, komen bevestigen, heeft reeds zachter toon het donderwoord vervangen en profeteert op de puinhoopen van stad en tempel de hoop van den geloofsheld van de schooner toekomst voor 't herboren vaderland.

De traditie stelt Jeremia voor, klagende op de puinhoopen van Jeruzalem; de waarheid echter is ook hier schooner en verhevener. Over een klagenden Jeremia zouden ruw geweld en brutale kracht getriomfeerd hebben; een profeet met tranen van spijt in de oogen en een vloekprofetie tegen den over-

1 Jer. 22:10.

winnaar op de lippen had slechts zijne eigene machteloosheid bloot gelegd; maar in den Jeremia der historie, die zijne ziel uitstort in eene kleine reeks van onvergankelijke profetiën tintelend van hoop en ruischend van vrede, die kalm en verheven over het graf des volks op zijne ideale toekomst wijst, viert de geest een der schoonste triomfen, dien hij ooit over de stof heeft behaald. Naar waarheid zou hem een historieschilder voorstellen, staande op Jeruzalems zwartgeblakerd puin, rechtop, het hoofd omhoog gericht en de hand uitgestrekt naar een enkelen streep licht aan den verren horizon; een dageraad, welks glans om zijn ernstig, edel en mannelijk weemoedig gelaat zou moeten spelen. De waarheid is, dat Jeremia in het aangezicht en te midden van al wat vernietiging en hopeloozen ondergang predikte en met de hoop van Israël een wreeden spot scheen te drijven, verwoesting, eenzaamheid, ballingschap; op een oogenblik dat hij alleen stond in zijn geloof; na aan Juda een terugkeer toegezegd, de troostelooze schim van Jozefs moeder het uitzicht op de wederkomst harer zonen geopend en aan het hereenigde stammenrijk een rechtvaardigen heerscher uit Davids geslacht beloofd te hebben, zich verheft tot die onsterfelijke profetie des nieuwen verbonds, waarin de genius van het oude Israël aan Jezus de hand reikt: ‘*Ziet, de dagen komen, spreekt de Heer, dat Ik met het huis van Israël en met het huis van Juda een nieuw verbond zal maken: niet naar het verbond dat Ik met hunne vaderen gemaakt heb ten dage, dat Ik hunne hand aangreep om hen uit Egypteland uit te voeren, welk mijn verbond zij vernietigd hebben, hoewel Ik hen getrouwd had, spreekt de Heer; maar dit is het verbond, dat Ik na die dagen met het huis van Israël maken zal, spreekt de Heer; Ik zal mijne wet in hun binnenste geven en zal die in hun hart schrijven; en Ik zal hun tot een God zijn en zij zullen Mij tot een volk zijn. En zij zullen niet meer een iegelijk zijnen naaste en een iegelijk zijnen broeder leeren, zeggende: kent den Heer! want zij zullen Mij allen kennen van hunnen kleinste af tot hunnen grootste toe, spreekt de Heer; want Ik zal hunne ongerechtigheid vergeven en hunner zonden niet meer gedenken*.’

Waar wijst gij mij in de geschiedenis der kunsten en wijsbegeerte van dat Griekenland, dat nauwelijks begon te ontwaken; van dat Egypte, dat slechts zijne graven een onvergankelijken duur wist te verzekeren; van dat Rome, dat zijne

reusachtige rooverijen nog niet aangevangen had, toen Jeremia op de steenhoopen van stad en tempel naar een nieuw tijdperk in de geschiedenis der wereld heenwees, een schouwspel dat half zoo verheven is?

Bevat een volk als het onze de elementen, waaruit de machtige Hand Gods zulk een man en zulke verwachtingen zou kunnen kneden? Mag men ook weten waarvoor dit volk eigenlijk leeft? Voor koffie en koffie-veilingen? Voor den onbelemmerenden, steeds vermeerderenden afzet van zijne kaas en zijn gedistilleerd? Zal het zijn doel bereikt achten, wanneer ieder dorp zijn station en telegraafkantoor bezit en elke boerenjongen den ganschen cursus van het middelbaar onderwijs zal hebben doorloopen? Wanneer de staathuishoudkunde in hunne harten geschreven is en zij allen de chemie zullen kennen van hunnen kleinste af tot hunnen grootsten toe?... Zijn doel - welk doel? heeft het er een? zijn er onder de mannen, die het regeeren, het bepreeken, zijne politiek bepraten, zijn recht spreken en zijne koloniën beheeren, die het kennen en voor oogen hebben? Of leeft dit volk ‘alleenig voor den hemel?’ Zoo de oceaan in eene vlaag van grilligen overmoed, of omdat hem ongeduldig maakte de onvruchtbaarheid onzer vrome kibbelarijen, onzer politieke discussiën en kabinetsveranderingen, eens oprees en dit land verzwolg - zou er in de geschiedenis des geestes eene leemte ontstaan? Zou er eene taak onafgewerkt blijven? Zou er iets verloren zijn, waarvoor het de moeite waard was, dat een gansch volk leefde? En zoo de Oceaan lankmoedig blijft, zal het te merken zijn, dat zijn geduld niet aan dooden is verspild?

Doch Jeremia, de profeet, heeft nog op eenige regelen aanspraak. De geschiedenis van zijn verder leven is spoedig verhaald. Een tooneeldichter zou hem laten sterven op het oogenblik, dat de zon over den ziener op Jeruzalems bouwvallen onderging; maar de werkelijkheid heeft hem nog eenige jaren zonder triomfen, maar vol bitterheid en teleurstelling gegund. Bij de inname der stad door de Chaldeën uit de gevangenis verlost, wordt hem, als bijzondere gunst, de keuze gegeven tusschen wegvoering naar Babel en vertoef onder het overblijfsel zijner rampzalige natie. Jeremia kiest het laatste; in het lot der armen, berooiden, hulpeloozen, der vele achtergelaten vrouwen en kinderen wil hij deelen. Wie weet of hij hen niet handelbaarder zal vinden dan dat dweepzieke ras, dat weggevoerd wordt? In elk geval zullen zij raad en voorlichting noo-

dig hebben. Dacht de oude man aan zijn naderend einde en begeerde hij een graf in het land zijner vaderen? - Er kwam nog iets bij, dat hem de keuze gemakkelijk maakte. Nebucadnezar had Gedalia tot landvoogd over het achtergebleven arme deel des volks aangesteld, en het moest Jeremia toelachen dat hij met Gedalia, den kleinzoon van Safan en lid van die familie, die hem steeds met vriendschap en hulp ter zijde gestaan had zou kunnen samenwerken om te behouden wat nog behouden worden kon. Nebucadnezar had zich in de keuze van een landvoogd niet vergist; Gedalia was voor zijne taak berekend. Te Mizpa had hij den zetel van zijn bestuur gevestigd en het gelukte hem zooveel vertrouwen in te boezemen, dat niet alleen onderscheidene hoofdlieden, die met gewapende benden hier en daar rondzwierven, maar ook tal van Joden, die de laatste oorlog naar de naburige landen gedreven had, zich om hem schaarden. Hij drong zijne onderdanen zich rustig neder te zetten, zag zijne pogingen met welwillenden ijver ondersteund en alzoo, met eene bevolking die tot rust begon te komen en tot den arbeid zich schikte, een profeet als Jeremia tot raadsman, een zweem van hofhouding zelfs om aan zijn bestuur eenigen uiterlijken glans bij te zetten en eene kleine Chaldeeuwsche bezetting tot bescherming, scheen er reeds eene Joodsche provincie, onder Gedalia te zullen verrijzen - toen de slag viel, die haar in hare opkomst zelve doodde. Baälis, koning der Ammonieten en Ismaël, een van Gedalia's hoofdlieden uit het koninklijk geslacht van Juda gesproten, een paar gewetenlooze schurken zoo als elke tijd oplevert, maar die in troebele dagen de handen ruim krijgen en al de laagheid hunner inborst toonen, verstonden zich met elkander. Ismaël zou Gedalia vermoorden en zijnen eedgenoot alle gevangenen als slaven overleveren. Gedalia wordt gewaarschuwd; men biedt hem aan zijn belager vóór te zijn en uit den weg te ruimen; maar èn waarschuwing èn aanbod wijst hij met gelijke verontwaardiging van de hand. Het gevolg is, dat hij in den strik valt. Hij wordt met de bezetting om hals gebracht; de onmensch Ismaël slacht, uit louter moordlust, nog een aantal mannen, die uit het Noorden des lands in rouwgewaad een pelgrimstocht naar den verwoesten tempel gaan doen en sleept dan zijne gevangenen, Jeremia mede, naar de grenzen van Moab. Wel worden deze ontzet, en wel door denzelfden hoofdman Johanan, die Gedalia gewaarschuwd had, doch

als de rampzalige schaar bij Bethlehem de eerste halte houdt, rijst de angstige vraag: wat nu te doen? Men vraagt het Jeremia, den man Gods, en belooft plechtig zich door de godspraak, die hij geeft, te laten leiden; - doch als hij na tien dagen wachtens zegt: ‘blijft in het land, vreest niet voor Babels koning, de Heer zal met u zijn,’ acht zich de door angst en ontzetting gedemoraliseerde troep zoo weinig door vroegere beloften gebonden, dat men den profeet scheldt en oprukt naar Egypte. Men wil rust, rust tot elken prijs en - wij moeten het zeggen - ook Jeremia tracht zijne lotgenooten niet door zachte overreding te overtuigen, maar treedt ook nu nog in zijn oude wapenrusting, hoog bevel en felle dreiging, op.

Uit de jaren van des profeten verblijf in Egypte waaien slechts enkele woorden tot ons over. Maar zij spreken van oorlog en strijd. Daar wordt door zijne ongevoelige volksgenooten, in het vreemde land van allen band, gezag en vrees ontslagen, den ouden man naar het hoofd geworpen: wij willen en zullen der Hemelskoningin rooken en dankoffers plengen en niet naar u hooren! Zoolang wij haar vereerd hebben, werden wij met brood verzadigd en waren vroolijk en zagen geen kwaad; maar van toen af dat wij opgehouden hebben haar te dienen, hebben wij aan alles gebrek gehad en zijn door honger en zwaard verteerd.... Daar antwoordt de profeet met verwijting en bestraffing, en dreigt de ballingen met zwaard en honger, waarvan maar enkelen zullen ontkomen;... daar voorspelt hij aan Pharao Hophra, dat hij met zijn volk in de hand zijns vijands gegeven zal worden; en zoo toont een laatste blik op den strijder Gods ons hem onverzwakt, gloeiende van het oude vuur, grijs en oud, maar ongebogen en in volle wapenrusting.

Wanneer en hoe Jeremia gestorven is, weten wij niet. Dat hij door zijne landgenooten gesteenigd zou zijn, is eene onbewezen overlevering, hoewel voor zulk een martelaarschap noch de haat der vervolgers, noch de lastige volharding des boetpredikers, noch de moed van den geloofsheld zouden ontbroken hebben.

Zoo het recht is bij de beoordeeling van een mensch, eerst te vragen hoe hij de taak zijns levens heeft volbracht, om daarna die vermogens en talenten te waardeeren, die zijn geest mogen versierd, zijne daden opgeluisterd of aan den ernst zijner plichtsvervulling den glans van schoonheid en beminnelijkheid bijgezet hebben, dan moeten wij beginnen met Jeremia eene zeer hooge plaats toe te kennen. Hij is een trouw dienstknecht van zijnen Meester geweest. Met recht heeft men om de reinheid van het karakter der oud-testamentische profeten te bewijzen, aangevoerd, dat de eenige profeet, wiens geschiedenis ons meer dan oppervlakkig bekend is in het licht van zoo reine zedelijkheid verschijnt en aan zijne roeping is getrouw gebleven bij het vallen van den avond zijns levens zoowel als in zijne mannelijke kracht. Nergens werd hij gemist, waar de plicht van den profeet eischte dat hij zijn zou. Bedenkt hoe lang de worsteling is geweest, waarin noch zijn moed, noch zijne volharding Jeremia ooit begeven hebben. Vergeet niet in welke bijzonder groote moeielijkheden zijne roeping hem wikkelde; hoe zijne vaderlandsliefde te ontmoedigen had, in plaats van in het hart van elken vaderlander de snaar van trotschen moed te doen trillen en het hoog gevoel van vrijheid en zelfstandigheid op te wekken; onderwerping te raden in plaats van in den naam van Jehova tot den heiligen krijg op te roepen. Herinnert u, welke eigenaardige hinderpalen de eigenaardige toestand der maatschappij van zijne dagen hem in den weg legde: die ongekende neiging tot afgoderij; dien ongezonden godsdienstigen ijver voor het kleed der Jehova-vereering; die menigte vervolgzieke profeten; die onvruchtbare schriftgeleerdheid; die inquisitie in godsdienstzaken en die maatregelen van geestelijke politie, tegen welke de oude eerbied voor zijn stand den profeet niet meer beschermde. De verbeeldingskracht der Grieken, die den Sisyphus-arbeid en het Tantalus-lijden verdichtte, verhaalde van Priamus' dochter Cassandra, die door den toorn eener beleedigde godheid met de gave der voorspelling begiftigd al de rampen van haar ongelukkig vaderland voorzegde, maar gedoemd was om nimmer geloofd te worden. Hier is geene verdichting, maar werkelijkheid. Tenzij men voor bewezen wil aannemen, dat het eerste plan tot den opstand onder Zedekia door zijne prediking is afgesprongen en dat Gedalia naar zijne raadgevingen geregeerd heeft, dan leert de historie dat Jeremia nimmer geloofd of, zoo geloofd, nim-

mer gevolgd geworden is. Nimmer - hij zelf wist - het van dien tijd af, dat hij in de volle kracht van zijn mannelijken leeftijd, tegen een overmoedig volk van ‘gevaar!’ profeteerde en met een ongeloovig: vrede, vrede! beantwoord werd, tot den dag toe, dat hij, een oud man en balling in Egypte, van zijne lotgenooten moest hooren: wij zullen naar u niet luisteren! Wanneer nu die zelfde historie, die ons van de worstelingen en teleurstellingen, het lichaamslijden en het zielsverdriet van dezen man verhaalt, wel oogenblikken van zwakheden in hem heeft aan te wijzen, maar geen enkele daad van ontrouw aan zijne roeping of van ongehoorzaamheid aan den bode Gods in zijn geweten; wanneer zij integendeel hem toont onvermoeid, altijd wakker, altoos bereid, onverwonnen niet enkel, maar de booze machten overwinnende door vaster vertrouwen, stiller toewijding; zijn nood klagende, maar voor zich zelven niets eischende en telkens meer vereenigd met Gods wil, dan heeft zij een merk van waarachtige grootheid op dezen man gezet, onafhankelijk zoowel van het bezit als van het gemis van talent en genie.

Onder de profeten van Israël staat Jeremia op een hoogen rang. Plaatsen wij hem naast Jesaja - en eene vergelijking als deze dringt zich van zelve op - dan springt terstond het eigenaardige van Jeremia in het oog: majesteit en stoutheid in gedachte en woord, die den eerstgenoemde stempelen tot den koning onder de profeten, zoekt men bij den andere te vergeefs. Leest in het zesde hoofdstuk van Jesaja het verhaal zijner roeping, zoo streng, eenvoudig-verheven waarin ieder woord trilt onder den indruk van Jehova's heilige nabijheid[1] en leg er die andere visioenen naast, waarin Jeremia zijne roeping schildert[2]. Welk een verschil! Terwijl Jesaja's gezicht ons van eerbied doet sidderen, als moesten wij zelven in de geduchte tegenwoordigheid des Heeren uitroepen: wee mij! ik verga! - heeft Jeremia's voorstelling van Jehova zijn wil in eene woordspeling en in de beelden van een amandeltak en een dampenden ketel bekend makende niets wat eerbied afdwingt. In verband hiermede staan eenige andere punten van verschil. Jesaja, van de hoogte waarop hij staat, kondigt een welbehagen van Jehova aan, dat te wijs en volmaakt is om ooit verandering toe te laten. Jeremia, ook wanneer hij Jehova's wil aan-

1 Jes. 6.
2 Jer. 1.

kondigt, is niet altijd aan zich zelven gelijk. Zijne voorstelling van God is, dat Hij licht berouw kan hebben over het goede, zoowel als over het kwade, eens besloten. De Joden, gisteren nog met een onbluschbaren toornegloed bedreigd, worden heden met teedere verschooning toegesproken, omdat zij met Jechonia uit hun vaderland zijn weggevoerd. Te midden van de stelligste aankondigingen van een onafwendbaar verderf, een onverbiddelijk besluit Gods ter verdelging, stuiten wij op eene profetie, die het behoud der stad en eene eeuwigdurende voorspoedige regeering onder Davids stamhuis afhankelijk stelt enkel van - het getrouw waarnemen van den sabbat. Elders wijzigt en verzacht hij het lot aan koning Zedekia in eene vroegere voorspelling toegelegd. Dit zelfde verschil doet zich tot in den vorm gevoelen. Jesaja is in de hoogste mate oorspronkelijk. Zijn gedachten kiezen haar eigen kleed. Zijn zij krachtig en gespierd, haar kleed is passend, waardig, eenvoudig, streng. Jeremia is niet altoos zich zelf. Niet enkel dat hij gaarne in herhalingen en geliefkoosde uitdrukkingen terugvalt en in de veelheid van woorden zijne denkbeelden als verdrinkt, maar nu eens leent hij van het boek Job, dan eens van Amos, een andermaal van Jesaja een woord, een beeld of den vorm eener godspraak, terwijl de invloed van Deuteronomium op elke bladzijde merkbaar is. Hier komt bij, dat zijne taal, in sommige profetiën het vlugge en sierlijke voertuig van vurige gedachten, in andere mat en kwijnend zich voort te slepen schijnt.

Doch vele dezer zwakheden blijken, welbeschouwd, met de eigenaardige voortreffelijkheid en kracht van Jeremia's geest van een en denzelfden oorsprong te zijn. Het is niet te ontkennen, dat hij tegenover moeielijkheden en tegenstanders niet zelden eene ziekelijke gevoeligheid en groote prikkelbaarheid toont. Hoe overvloedig zijn de klachten, die zijn leed hem afperst; hoe diep zinkt bijwijlen zijne moedeloosheid! Hoe velen zijner tegenstanders heeft hij 's Hemels strengste straf, dood en ondergang voorspeld, blijkbaar voor geen ander vergrijp, dan dat zij hem, den profeet, hadden beleedigd! Hoe ontzettend is de wraakgloed, dien sommige zijner gebeden ademen! - Doch behalve dat deze beden opgezonden zijn onder de regeering van het zedelijk beginsel: oog om oog, tand om tand, leven om leven, en van het geloof in den God der wrake; behalve dat bij het klimmen der jaren en het zwaarder worden der beproevingen

èn moedelooze klacht èn wraakzuchtige bede verstommen - hoe zouden wij mogen vergeten, dat deze prikkelbaarheid zuster is van die teedere, bijna vrouwelijke gevoeligheid, die aan zijne profetiën haar schoonste sieraad bijzet? Jeremia heeft een door en door gevoelig hart. Hij is een man van indrukken; zijne roeping bepaalt niet zoozeer zijn handelen, als wel overmeestert hem geheel en al. De gedachte Gods, die bij hare geboorte in den profeet nimmer aan het wikkend en wegend verstand vreemd kan blijven, huwt zich bij Jeremia toch vooral aan gemoed en hart. Zij wordt hem tot hartstocht - of waarom zijn eigen beeld verzwegen? tot vuur in zijn gebeente. Berekening, eigenbelang, wenschen en vreezen, alles drijft die vuurstroom voor zich heen. Hij martelt hem, tot dat hij gehoorzaamt. Deze man is een man vol van liefde. Hij was een vriend die feilen toonde; een leermeester, die de roede zwaaide; wij vragen wel eens met droefheid bij het lezen dier geschriften, waarin hij ons al de bewegingen van zijn gemoed te verstaan geeft, of er dan, om een dwalend volk tot waarheid en vrede te leiden, geen zachtere en tevens doeltreffender beweegredenen te vinden waren dan die van onophoudelijk en bitter verwijten, dat eeuwigdurende dreigen! Maar deze opmerking treft meer den tijd des profeten en de beschouwing van mensch en godsdienst van dien tijd, dan hem zelven. Een profeet was nu eenmaal een man, die aan koningrijken en vorsten krijg, gevangenis en pestilentie aanzeide. Maar wat Jeremia betreft, er is geen twijfel aan of hij had zijn volk met teederheid lief. Welk een warme stroom van genegenheid breekt nu en dan door de ijskorst zijner strengheid heen! Welke teedere toonen weet niet zijne stem te vinden, als hij voor en met zijn volk gaat pleiten bij Jehova! Welk een hartstochtelijke liefde als hij uitroept: dat verre van het ten ondergang gedoemde vaderland te leven, een lot is, bitterder dan de dood! Terwijl Jesaja's verhevenheid den schijn heeft van onaandoenlijkheid, is Jeremia's hart toegankelijk en met medelijden bewogen voor alle smarten en vreugden. Jesaja is een koning over ons, Jeremia wandelt in ons midden als onze broeder. Op het voorhoofd van genen blinkt eene ster; om de lippen van dezen speelt een glimlach.

Wanneer wij zeggen dat Jeremia dichter was, dan bedoelen wij niet, dat dichterlijke gedachte en vorm bij hem hoofdzaak zijn of om haar zelve beoefend worden; allesoverwegende hoofd-

zaak bij een gezant als hij is de zaak die hij te verkondigen heeft. Jeremia is daarom volksredenaar bovenal. Dikwijls is in die redenen al zeer weinig verheffing. Maar dan bedoelen wij, dat de groote aandoeningen en gedachten zich in zijn geest gaarne als stoute en verhevene beelden weêrspiegelen. En zoo is hij niet enkel dichter in dien schoonen zin des woords, waarin elk geloovige, die zich in God boven het heden van onvolkomenheid en zonde verheft, het heeten mag; maar ook in dien anderen, dat de eenvoudige waarheid bij hem een glans als uit hoogere wereld van schoonheid ontvangt. Eene lezing van zijne profetiën is de eenige weg tot het volle genot dier schoonheid. Wij wezen reeds op Jeremia's pleitrede bij gelegenheid dier zoo schoon beschrevene droogte[1], en op de uitgelateheid des toorns in het verdelgingsvisioen[2]. Wij wijzen nog op den ver klinkenden triomfkreet over Egypte's nederlaag[3]; op eene schildering als die van de eenzaamheid in het verwoeste land[4]; op eene greep als die, waarbij hij de onveranderlijkheid van de ordening van dag en nacht noemt: een verbond van God met beide[5], en vragen ten slotte of er geen dichterbloed in de aderen van den ziener stroomt, die zijne droefheid over de langdurige ballingschap van Efraïm weet te kleeden in het beeld van Jozefs moeder, die in haar graf te Rama in het midden harer nakomelingen niet rusten kan en kermend rondwaart: ‘Er wordt eene stem gehoord in Rama, eene klagt, een zeer bitter geween: Rachel weent over hare kinderen, zij weigert zich te laten troosten over hare kinderen omdat zij niet zijn’[6].

Eindelijk, en om hiermede te eindigen, op de vraag wat de eeuwige godsdienst aan den profeet Jeremia te danken heeft, moet het antwoord luiden, dat hij in menig opzicht door hem eene schrede vooruit gebracht is. Zoekt bij hem geen godgeleerd stelsel. De eerste de beste onzer Christen-leeraren, de laatste onzer oefenaren, weten van het samenstel van Gods gedachten en plannen meer te verhalen dan hij. De profeten waren geene godgeleerden. Vooral een man als Jeremia was te diep in de dringende vragen zijns tijds betrokken, om met bespiegeling zich in te laten. Zooveel is intusschen duidelijk, dat hij in zijne beschouwingen geheel en al Israëliet was. Het eerste artikel van zijn geloof is het feit van de verkie-

1 Jer. 14 en 15.
2 Jer. 25.
3 Jer. 46.
4 Jer. 9:10.
5 Jer. 33:20.
6 Jer. 31:15.

zing van Israël tot volk van God en het verbond door Jehova met Israël gesloten. Dat verbond beschouwt hij zoo volkomen als een wederzijdsch contract, waarbij - behoudens de lankmoedigheid die Jehova mag willen oefenen - zegen op gehoorzaamheid en straf op ongehoorzaamheid volgen, dat daarop alle pogingen van Jeremia om het volk tot bekeering te bewegen, ja, zijne gansche prediking berust. Hij strekt dit beginsel zoo ver uit, dat het Gods wil en werk ten slotte afhankelijk doet zijn van 's menschen willekeur: de mensch heeft zich maar te bekeeren of ten kwade te wenden om terstond eene verandering in 's Allerhoogsten plannen te weeg te brengen. Ook ontsnapt Jeremia niet aan den twijfel omtrent deze, door het godsdienstig geloof beweerde evenredigheid tusschen aardschen zegen en vroomheid, aardschen rampspoed en goddeloosheid, dien de ervaring van het tegendeel bij zoo menigen Israëliet deed ontstaan[1]. Met dat al, Jehova's albestuur staat bij hem op den voorgrond: ‘ik weet, o Heer! dat bij den mensch zijn weg niet is!’ roept hij uit; ‘het is niet bij een man die wandelt, dat hij zijn gang richte!’[2]. Ook het kwade komt van Jehova[3]. Is het verbond Gods een verbond van straf en vergelding; het is van Jehova's kant niet minder dat van langmoedigheid. - Doch niet in deze gevoelens ligt Jeremia's grootste kracht. Zij ligt in de reinheid en eenvoud van dat geloof des harten, dat hij beleed, beoefende en handhaafde. In een tijd, die meer dan eenige vroegere in Israëls geschiedenis, den godsdienst op de bijpaden van uitwendige plechtigheden leidde, is Jeremia bijkans de eenige, die zijn waarachtig, eeuwig, d.i. geestelijk en zedelijk karakter predikt met al de kracht zijner verontwaardigde welsprekendheid. Bij hem betreedt de godsdienst de stille paden van het gemoedsleven. Hij hield niet op een Jood te zijn en Joodsche verwachtingen te koesteren omtrent den rang en de voorrechten van Abrahams afstammelingen; maar als hij den moed heeft het gezag der X geboden te weêrspreken en in de plaats van het: ‘die de misdaden der vaderen bezoek aan de kinderen, in het derde en vierde lid dergenen die mij haten,’ te stellen: ‘neen! maar alleen de ziel die zondigt, die zal sterven’[4]; als hij Gods liefde den grond noemt van zijne daden[5]; als hij in het aangezicht van al wat in tempel en tempeldienst den Israëliet hei-

1 Jer. 12:1.
2 Jer. 11:23.
3 Jer. 4:10.
4 Jer. 31:30.
5 Jer. 31:3.

lig was, een tijd aankondigt, waarin men zich niet meer zal bekommeren om de arke des verbonds; eene eeuw, waarin de grondwet der steenen tafelen zal vervangen worden door eene wet Gods in 's menschen harten geschreven dan breekt het eeuwige geloof des harten en van den verborgen omgang met God door den nationalen godsdienst heen. De Christen schudt reeds het kleed van den Jood af. En wanneer wij nu terugzien op die geduchte dagen, waarin deze profeet leefde, op dat nietige volkje der Joden, het eenige dat op aarde den éénen, Onzienlijken, Heiligen God aanbad, maar deze godsvereering in afgodendienst bedorven en onder vormen bedolven had en nu ook zelf onderging in ballingschap - en wij vragen: wat werd er van die kostelijkste der hemelgaven? dan rijst het beeld van Jeremia in al zijne grootheid voor ons op. Hij is het, die, alleen, in deze algemeene verstoring het kleinood redt. Hij houdt de fakkel brandende. Als het altaar in puin valt, bergt hij in zijn aarden vat het heilige vuur der ware godsaanbidding en levert het reiner aan de komende geslachten over. En zoo wij in onze dankbare oogenblikken het licht van vrijheid en geestelijken godsdienst, waarbij wij leven, zegenen, laat ons niet vergeten, dat de fakkel des Evangelies ook aan dat vuur is aangestoken, dat Jeremia heeft gered.

Wormerveer, December 1866.
S. GORTER.

Onze kennis van Indië.

Bijdrage tot de geschiedenis onzer koloniale politiek.

(*Vervolg*).

Verder en verder was men van het door Raffles aangewezen spoor afgedwaald. De draad der hebzuchtige staatkunde, die door onze vroegere koloniale geschiedenis had geloopen, was weder opgevat, en de overmeestering door Engeland scheen hare historische beteekenis schier geheel te hebben verloren.

De uitslag der proef met eene, gelijk het heette, vrije ontwikkeling der bevolking, in het tijdperk van 1816 tot 1830 genomen, was zeker al zeer ongelukkig uitgevallen, zonder eenig voordeel voor het Moederland of de Koloniën te hebben opgeleverd. Het zou echter eene niet geringe mate van partijdigheid verraden, zoo men die uitkomsten wilde doen beschouwen als een beslissend antwoord op de vraag: of er werkelijk niets goeds te wachten is van het loyaal streven naar eene ontwikkeling, die inderdaad vrij mag heeten; met andere woorden, of eene waarlijk belangstellende leiding der hulpbehoevende, zoo gebrekkig ontwikkelde bevolking van de zijde harer overheerschers, - eene leiding, die deze bevolking niet voortdurend als eene onmondige bleef beschouwen en behandelen, maar die zich voorstelde haar meer en meer tot mondigheid te brengen, totdat haar de behartiging harer eigene belangen met gerustheid kon worden overgelaten, haar doel niet zou kunnen bereiken.

Was de uitslag der proef treurig, men had dit voor het grootste gedeelte te wijten aan de wijze waarop zij was genomen.

Zonder een vooraf gesteld edel en belangeloos doel te hebben, een doel, in verband waarmede goed moest overwogen en berekend worden, wat tot bereiking er van kon dienen of wat daaraan schade zou kunnen doen, - zonder in te zien, dat voor een streven naar zulk een edel en belangeloos doel niets nadeeliger kan zijn dan een hinken op twee gedachten, - bepaalde men zich in hetgeen men deed, eigenlijk slechts tot het in toepassing brengen van eenige menschlievende denkbeelden, die de geest der eeuw medebragt, en die men dus begreep niet op zijde te mogen stellen, te minder nog, omdat dit in een te sterk kontrast zou hebben gestaan met hetgeen onder het Britsch tusschenbestuur had plaats gehad. Dat alzoo de maatregelen, welke ter verwezenlijking dier denkbeelden werden genomen, in zekeren zin in de lucht bleven hangen, en om die reden bezwaarlijk tot iets anders konden leiden dan tot misrekening en teleurstelling, behoeft *nu* wel is waar niet meer te worden aangetoond, maar werd *toen* niet ingezien.

Wanneer de mislukking van proeven, die met de toepassing van liberale denkbeelden genomen worden, het gevolg is van de wijze waarop men te werk is gegaan, mist zij natuurlijk alle bewijskracht. Maar ongelukkigerwijze wordt dit niet altijd ingezien. Afgescheiden van de nadeelen, die er regtstreeks uit voortvloeijen, doen zulke mislukte proeven bovendien aan de zaak van waarachtigen vooruitgang schade, omdat zij aan de bestrijding der tegenstanders voedsel geven, en meestentijds de groote menigte, die slechts op de uitkomst ziet en zich het hoofd niet breekt met een onderzoek naar de redenen, waarom die uitkomst zoo en niet anders moest zijn, maar al te zeer geneigd is zich aan hunne zijde te scharen.

Het is verre van mij voorbij te zien, hoe moeijelijk het voor Kommissarissen-Generaal bij hunne op zich zelve reeds niet gemakkelijke taak moest wezen, om zich dadelijk en geheel boven den invloed van diep ingewortelde, maar met hunne welwillende bedoelingen strijdige vooroordeelen te verheffen, zich van den drang van verschillende nadeelig werkende omstandigheden vrij te houden, en dus de eenige voorwaarden te vervullen, waaronder zij eene heldere voorstelling konden hebben van het doel waarnaar zij moesten streven, en de maatregelen overzien, die, hetzij aanvankelijk, hetzij later bij geleidelijke ontwikkeling, tot bereiking van dat doel zouden vereischt worden. Waarlijk, zoo ergens, dan mag het bij eene

taak als de hunne met alle regt gezegd worden: *que la criti- que est aisée, et l'art difficile*. Het is dus geenszins om laag op hen te doen neêrzien, maar opdat wij ons voordeel zouden kunnen doen met de lessen, die de geschiedenis van hun stelsel ons aanbiedt, dat ik mij verpligt geacht heb aan te wijzen, dat zij eenen verkeerden weg waren ingeslagen, hoe zij er toe gekomen waren, en waarin, naar het mij toeschijnt, de begane fout gelegen was.

Wanneer ik den geheelen loop onzer koloniale geschiedenis overzie, dan is het alsof in de rij van proefnemingen met verschillende stelsels tot verheldering en zuivering van onze denkbeelden aangaande koloniaal bezit en koloniaal bestuur, nog die met het kultuurstelsel ontbrak.

Aan hetgeen door Raffles op zoo breede schaal was aangelegd, had men zich niet onverdeeld willen of durven wagen. Daarvan was dus het zoogenaamd stelsel van vrije ontwikkeling, dat van 1816-1830 had gewerkt, slechts een gebrekkige voortzetting geweest, doch zonder dat men zich daarvan duidelijk bewust was. En nu dat stelsel zoo jammerlijk was in het water gevallen, en er toch niet te denken viel aan eenen terugkeer tot de staatkunde der Compagnie, welke, al ware zij in deze eeuw bestaanbaar geweest, zich in hare uitkomsten voor goed had veroordeeld, scheen het, - althans zoo lang men nog bleef hangen aan het denkbeeld, dat koloniaal bezit om andere redenen dan om regtstreeksch geldelijk voordeel eene dwaasheid is, - eenigzins voor de hand te liggen, om weder over te gaan tot de beproeving van iets, dat als het ware tusschen de beide uitersten lag, - iets in den trant der regelingen van Daendels, die te kort hadden gewerkt en waaraan te plotseling een einde was gekomen, om er een juist oordeel over te kunnen vellen; een stelsel derhalve, waarbij de bevolking wel in het belang van het Moederland werkzaam zou zijn, maar zoo, dat zij voor haren arbeid beloond werd, terwijl de meer regtstreeksche tusschenkomst van het Europesche gezag voor die bevolking eene bescherming zou zijn tegen de willekeur der Hoofden, wier medewerking men niet kon ontberen.

Uit dat oogpunt beschouwd, kan het ons toeschijnen dat het kultuurstelsel voor onze eigen opleiding in het beheeren van bezittingen als Java, nog noodig was, opdat een beslissend antwoord zou gegeven worden op de laatste nog overgebleven vragen, en dan ook met volle verzekerdheid zou kunnen wor-

den overgegaan tot hetgeen, nadat alles beproefd was, bij slot van rekening blijken zou het eenige te zijn, dat tot bevordering van het wezenlijk welzijn èn van het Moederland, èn der Kolonie kan strekken. Er moest, opdat ik mijne denkbeelden hier meer bepaald formulere, hoofdzakelijk worden uitgemaakt:

in hoever de exploitatie eener geheele bevolking ten behoeve van het Moederland met haar welzijn bestaanbaar zou kunnen zijn, bijaldien die exploitatie in handen werd genomen, niet door eene handelsinrigting, wier hoofddoel was het behalen van winst, maar door de regering, die geacht mag worden zelve het grootste belang er bij te hebben, dat het hare ondergeschikten welga;

in hoever het der regering, door met de noodige matiging daarbij te werk gegaan en door eene onbekrompene, loyale vervulling der aanvaarde taak, gelukken zou, de bevolking bij aanvang en gaandeweg meer en meer te ontwikkelen en door de ervaring van het zegenrijke van den arbeid er toe te brengen, om uit eigen, vrijen wil datgene te presteren, waartoe zij, naar men beweerde, zonder dwang geene geneigdheid gevoelde;

in hoever eindelijk een stelsel van verpligten arbeid, zoo opgevat en ten uitvoer gelegd, een middel kon zijn om, zonder in iets te kort te doen aan hetgeen tot ontwikkeling der Kolonie en der bevolking vereischt werd, het Moederland, door het verleenen van tijdelijke hulp, uit zijnen nood te doen geraken en inwendig in kracht te doen toenemen.

Het stelsel heeft nu reeds 35 jaren gewerkt, en ons door zijne uitkomsten voldoende in staat gesteld om een juist oordeel op te maken aangaande den invloed, dien het uit het drieledig door mij aangegeven oogpunt gehad heeft; maar ten aanzien van niet één der gestelde eischen kan, naar mijn inzien, het antwoord gunstig luiden.

Ik wil trachten dit aan te toonen, maar verzoek in mijn betoog te mogen beginnen met het laatste punt, den invloed namelijk van het kultuurstelsel tot verbetering van den financiëlen toestand en tot vermeerdering der inwendige kracht van het Moederland, omdat, zoo het mij gelukt de schadelijkheid van dien invloed in een helder licht te plaatsen, het alsdan van zelf gemakkelijker valt om, in verband tot die verderfelijke rigting, te doen zien, hoe het bijkans eene onmogelijkheid was om het stelsel te doen strekken tot bevordering van het welzijn der bevolking, en in de toepassing binnen de grenzen eener behoorlijke matiging te blijven.

Toen Koning Willem I in 1829 besloot den Generaal van den Bosch als Gouverneur-Generaal van N.I. uit te zenden, en deze vooraf gehoord werd over hetgeen er zou kunnen en behooren te worden gedaan, om Java, dat reeds een lastpost was en dreigde het meer en meer te zullen worden, productief en voordeelig voor het Moederland te maken, gingen de denkbeelden des Konings en die van den nieuwbenoemden Gouverneur-Generaal, zoo ik mij niet bedrieg, niet verder, dan dat Indië zou worden in staat gesteld tot de betaling der rente en de aflossing der leeningen, die hier te lande voor Indië waren gedaan, en dat door eene vermeerderde productie aan handel en scheepvaart voedsel gegeven en tot eenen ruimeren afzet van Nederlandsche fabriekaten de gelegenheid verschaft zou worden.

Het was dan ook niet zoo zeer het doel dat men wilde bereiken, als wel het middel om er toe te geraken, waardoor de heer Elout, die aan de in 1817 door hem als Kommissaris-Generaal in toepassing gebragte denkbeelden bleef vasthouden, tot het besluit werd gebragt om zijn ontslag te nemen uit de betrekking van Minister van Marine en Koloniën, die hij destijds bekleedde. De financiële toestand des rijks was in die dagen - ik spreek hier van de jaren 1829 en 1830, toen wij nog met België vereenigd waren, - naar het mij toeschijnt nog niet bepaald ongunstig te noemen. Ik erken gaarne dat ik te weinig met dien toestand bekend ben om dit met cijfers te kunnen bewijzen; maar dat althans het krediet van het rijk ongeschokt was, kan genoegzaam blijken uit dit ééne feit, dat weinige dagen vóór het uitbarsten der onlusten in België, onze 2½ pCts. aan de beurs te Amsterdam, zoo ik mij niet bedrieg, nog boven de 66 pCt. genoteerd waren, eene hoogte die dat fonds noch vóór noch na dien tijd immer heeft bereikt. Kon men het dus slechts daarheen brengen, dat de rentebetaling en aflossing der Indische leeningen niet langer op onze financiën bleven drukken, dan ware wat er nog verder aan ontbrak, ongetwijfeld wel te verhelpen geweest door den eenen of anderen krachtigen maatregel, waardoor meer orde en licht in den stand van zaken zou zijn gebragt[1]. Zooveel schijnt men ten minste

1 Men denke hier onder anderen aan de kansbilletten, waarvan de periodieke uitloting als het zwaard van Damocles onzen financiëlen toestand boven het hoofd hing, - aan het Amortisatie-Syndicaat met al wat bij die inrigting achter een digten sluijer geschiedde, - aan het zoogenaamd *million Merlin* of het fonds voor de nijverheid, en aan andere zaken, te veel om hier te noemen.

te mogen aannemen, dat de drang der behoefte aan geld niet groot genoeg was om te doen overgaan tot eene algeheele openlegging van den toestand, ten einde dien naar behooren te kunnen regelen.

Ik meen hierop te moeten drukken, omdat men meermalen als een der hoofdargumenten ter verdediging van het kultuurstelsel heeft laten gelden, dat zonder dat stelsel het staatsbankroet niet vermeden had kunnen worden. Daarentegen is het mijne overtuiging, dat, indien de in November 1830 door de Londensche Conferentie voor eene scheiding tusschen Nederland en België getroffen schikking dadelijk en onvoorwaardelijk was aangenomen, - en daartoe drong maar al te zeer de wetenschap die men bezat, dat tot de scheiding onherroepelijk was besloten en van de Conferentie geen voordeeliger voorwaarden te wachten waren[1], - het evenwigt tusschen uitgaven en ontvangsten in het noordelijk gedeelte van het voormalig Rijk der Nederlanden niet in die mate zou zijn verbroken geworden, dat men de hoop op spoedig herstel had behoeven op te geven.

Doch hoe dit ook zij, naauwelijks was de Heer van den Bosch op Java aangekomen en had de beëindiging van den vijfjarigen oorlog met Diepo Negoro het voor hem mogelijk gemaakt, om de maatregelen ter uitvoering zijner door den Koning goedgekeurde denkbeelden te beramen, of de mare der uitgebroken Belgische onlusten en der dringende behoefte van het Moederland aan geldelijke hulp, drong tot hem door. En hierdoor

1 Die wetenschap had men bekomen door onzen gezant te Londen A.R. Falck, die door gesprekken met Palmerston en de Talleyrand, leden der Conferentie voor Engeland en Frankrijk, tot de overtuiging was gekomen, dat er niet meer te kiezen of te deelen viel. De vlugt welke de industrie in het zuidelijk gedeelte van het rijk meer en meer had genomen en welke men, naar de toen nog heerschende denkbeelden, vreesde, dat tot benadeeling der Engelsche belangen zou kunnen strekken, maakte Engeland weinig genegen tot het behoud van het vereenigde rijk mede te werken; terwijl de uiteenspatting van het rijk, hetwelk bij de Weener traktaten was tot stand gebragt om als een bolwerk tegen de gevreesde veroveringszucht van Frankrijk te dienen, en dus een doorn in het oog van dat land was geweest, een triumf was, waarvan Frankrijk tot geen prijs afstand wilde doen. De ver verwijderde ligging van Rusland, en de in Oostenrijk en Pruissen bestaande vrees voor de verspreiding van revolutionaire denkbeelden, gevoegd bij den slechten geest, die toen in de aan laatstgemeld rijk toebehoorende Rijnprovinciën heerschte, verhinderde die drie mogendheden, om zich krachtig tegen den wil van Engeland en Frankrijk te doen gelden. Maar de aandrang, waarmede Falck aanraadde de gestelde voorwaarden zoo spoedig mogelijk aan te nemen, was in Nederland zeer onwelkom en werd oorzaak dat hij op den gang der overwegingen hier te lande geen invloed meer oefenen kon.

werd hij genoopt bij de verwezenlijking zijner plannen krachtiger door te tasten, dan waarschijnlijk in zijne oorspronkelijke bedoelingen had gelegen, terwijl omgekeerd het succes, dat hij op zijne eerste stappen verkreeg, diende om den Koning te sterken in zijnen tegenstand tegen eene schikking die hem mishaagde. In hoever de Koning daarbij onder den invloed was van consideratiën van dynastiek belang, en de hoop bleef koesteren, dat vroeger of later door de eene of andere gebeurtenis België weder onder den scepter van het huis van Oranje zou worden gebragt, - of in hoever hij de voorwaarden der schikking als wezenlijk nadeelig voor de belangen van Noord-Nederland beschouwde, laat ik daar; maar zooveel is zeker, dat het volhardingssysteem negen jaren lang werd volgehouden, en dat dientengevolge, trots alle bijdragen uit de koloniale fondsen, schuld op schuld werd gestapeld. En toen men eindelijk tot vrede was gekomen, was de heroïeke maatregel van den Minister van Hall, die ons met de pistool op de borst eene vrijwillige leening van 124 millioen afdwong, het eenige denkbare middel geworden om den Augias-stal onzer financiën te reinigen, en een einde te maken aan de jaarlijksche tekorten, waaronder wij gebukt gingen.

Wel verre alzoo, dat het kultuurstelsel ons in die dagen bevrijd zou hebben van het gevaar van een staatsbankroet, had het veeleer gediend om er ons hoe langer hoe dieper in te werken. En hiertoe bepaalde zich zijn verderfelijke invloed niet. Toen wij na den bedoelden maatregel een weinig ruimer adem konden halen, terwijl in Indië alles aan het batig slot ten offer moest worden gebragt, en toen, na nog eenige jaren van slechte prijzen, de koloniale produkten aanmerkelijk in waarde toenamen, begonnen de broodkruimels ons langzamerhand meer en meer te steken. Wel zijn er millioenen bij millioenen geamortiseerd, en het zou dan ook, om er niet meer van te zeggen, althans zeer vreemd zijn geweest zoo men de groote Indische batige sloten ook niet daaraan had dienstbaar gemaakt; maar daarnevens had èn hier èn in Indië eene ware harddraverij plaats tot opdrijving der uitgaven.

Laat mij dit aantoonen door eenige cijfers, waaruit niet alleen de vermeerdering der uitgaven kan blijken, maar ook het verschil der verhouding tusschen uitgaven en ontvangsten. Ik bepaal mij hierbij tot de vergelijking der jaren 1846 en 1866, met de opmerking dat wij in de tusschenruimte van 20 jaren,

die deze van elkander scheidt, in het ongestoord genot van den vrede geweest zijn.

In 1846 hebben de werkelijke uitgaven bedragen	ƒ 69,000,187.69
en daaronder was het hoofdstuk der Nationale Schuld begrepen voor een cijfer van	ƒ 36,111,193.89½
zoodat voor de andere hoofdstukken de uitgaven van het bestuur hebben beloopen eene	
som van	ƒ 32,888,993.79½

Voor 1866, van welk jaar ik niet het werkelijk bedrag der uitgaven, maar slechts de raming kan opgeven, werden ze begroot als volgt:

I.	Huis des Konings		ƒ 750,000. -
II.	Hooge Collegiën van Staat		ƒ 579,688. -
III.	Buitenlandsche Zaken		ƒ 518,182. -
IV.	R.K. Eeredienst		ƒ 679,347.90
V.	Justitie		ƒ 2,956,184. -
VI.	Hervormde en andere Eerediensten		ƒ 1,734,693.50
VII.	Binnenlandsche Zaken	ƒ 23,306,228.05	
	Af voor den aanleg der staats-spoorwegen	ƒ 13,500,000. -	
			ƒ 9,806,228.05
VIII.	Marine		ƒ 9,043,046. -
IX.	Nationale Schuld		ƒ 27,989,236.05
X.	Dep. van Financiën	ƒ 11,600,080.50	
	Af het ⅘ der personele belasting, aan de gemeenten uit te keeren, ad	ƒ 4,458,000. -	
			ƒ 7,142,080.50
XI.	Oorlog		ƒ 12,766,000. -

XII.	Koloniën[1] le afdeeling	ƒ 143,029.75	
	7e afdeeling	ƒ 12,734. -	
		_____	ƒ 156,636.75
XIII.	Onvoorziene uitgaven		ƒ 50,000. -
			_____
		Transporteer	ƒ 74,171,322.75

1 Ik heb hier slechts de 1ste en 7de afdeelingen in rekening gebragt, omdat de andere afdeelingen uitgaven bevatten van zuiver kolonialen aard, die hier te lande moeten worden gedaan. Zelfs den post van ƒ 50,000 voor onvoorziene uitgaven, die in het cijfer van elk der andere Departementen is opgenomen, heb ik voor het Hoofdstuk ‘Kolonien’ weggelaten.

Transport	ƒ 74,171,322.75
Zoodat, na aftrek van het cijfer, uitgetrokken voor het hoofdstuk Nationale Schuld, ad	ƒ 27,989,236.05
de overige uitgaven van bestuur zijn geraamd op	ƒ 46,182,086.70
hetgeen in vergelijking met het bedrag er van in 1846 ad	ƒ 32,888,993.79½
eene vermeerdering aanwijst van	ƒ 13,293,092.90½
of ruim 40 pCt. op het cijfer van 1846. Dat met die vermeerdering de toeneming van's Rijks inkomsten, de koloniale bijdragen daaronder niet begrepen, geen gelijken tred heeft gehouden, kan uit de volgende aantooning blijken. Voor 1866 zijn de middelen geraamd geworden op	ƒ 68,463,215. -
of, na aftrek van het aan de gemeenten uit te keeren ⅘ der personele belasting, ad	ƒ 4,458,000. -
op	ƒ 64,005,215. -[1]

1 De posten, die ik als niet behoorende tot de gewone rijksmiddelen van de begroote som heb doen wegvallen, zijn de volgende:

P. de laatste termijn der afkoopsom van den Scheldetol	ƒ 3,809,253.34.
Q. Rente à 4 pCt. van hetgeen op die afkoopsom nog onbetaald was gebleven	ƒ 152,370.13.
R. Bijdrage uit Indië over 1866	ƒ 25,000,000. -.
S. Overschot der beschikbare middelen van het dienstjaar 1863	ƒ 545,000. -.
T. Bijdrage uit de beschikbare middelen van het dienstjaar 1864.	ƒ 12,280,000. -.

terwijl in 1846 de werkelijke ontvangsten hebben bedragen	ƒ 60,375,867.76½	
of, na aftrek, wegens 1000 verkochte aandeelen in de Nederl. Bank, van	ƒ 1,606,000. -	
	_____	ƒ 58,769,867.76½
		_____
zoodat de vermeerdering der Rijks ontvangsten slechts heeft bedragen		ƒ 5,235,347.23½
of nog geen 9 pCt. op het cijfer der ontvangsten van 1846.		

Te zamen	ƒ 41,786,623.47.

De drie eerste posten kunnen uit den aard der zaak niet gebragt worden onder de gewone rijksmiddelen, terwijl ten aanzien der twee laatste posten wel niet behoeft te worden opgemerkt, dat, waar de gewone inkomsten niet toereikend zijn tot bestrijding der gewone uitgaven, er geen kwestie kan zijn van restanten van voorafgegane dienstjaren, die alleen hebben kunnen worden verkregen door hetgeen de bijdragen uit de koloniale fondsen meer hebben bedragen dan hetgeen men voor de behoefte van een gegeven jaar noodig heeft gehad.

Dat alzoo het streven om 's Rijks financiën onafhankelijk te maken van de Indische baten gedurende die 20 jaren letterlijk een ijdele klank is gebleven, behoeft ons dus niet te bevreemden.

In 1846 toch bedroegen de werkelijke Rijksuitgaven, gelijk wij hierboven zagen	ƒ 69,000,187.69
en de ontvangsten	ƒ 58,769,867.76½
hetgeen een tekort aanwijst van	10,230,319.92½
terwijl voor 1866 de uitgaven zijn geraamd op	ƒ 74,171,322.75
en de ontvangsten op	ƒ 64,005,215.
hetgeen een tekort aanwijst van	ƒ 10,166.107.75

Het zou mij ook niet moeijelijk vallen, om door verschillende voorbeelden aan te toonen, dat de betrachting eener strenge spaarzaamheid zoowel hier als in Indië uit het oog is verloren, hoezeer het langs dien weg alleen mogelijk zou zijn geweest, om aan den eenen kant Nederland onafhankelijk te maken van zijne koloniën, en aan den anderen kant de voordeelen der exploitatie van Indië, zoo niet geheel, dan toch ten minste voor een gedeelte, voor het welzijn en de ontwikkeling der bevolking aan te wenden. Maar om niet al te uitvoerig te worden en den lezer niet te zeer met cijfers te vermoeijen, wil ik mij bepalen bij de uitgaven voor de land- en zeemagt, zoo in Indië als hier te lande.

In 1846 hebben de bedoelde uitgaven voor Nederland bedragen als volgt:

Departement van Marine	ƒ 4,897,239.45
Departement van Oorlog	ƒ 10,941,104.98
terwijl zij voor Indië werden begroot als volgt: Departement van Marine	ƒ 1,838,190.
Departement van Oorlog	ƒ 8,715,903.
dus te zamen	ƒ 26,392,437.43

Voor 1866 daarentegen heeft de raming bedragen:

Voor Nederland, Departement van Marine	ƒ 9,043,046.-
Voor Nederland, Departement van Oorlog	ƒ 12,766,000. -
Voor Indië, Departement van Marine	ƒ 7,479,241.-
Voor Indië Departement van Oorlog	ƒ 20,451,349.78

te zamen	ƒ 49,739,636.78

derhalve ƒ 23,347,199.35, of nagenoeg 88½ pCt. meer dan in 1846[1].

Ik wil niet beweren, dat het cijfer der uitgaven voor die beide Departementen in 1866 op dezelfde hoogte als in 1846 had kunnen blijven. Ook wil ik niet tegenspreken, dat, hoezeer wij in het twintigjarig tijdvak waarvan ik sprak, onafgebroken in vrede hebben verkeerd[2], verschillende omstandig-

1 Van die vermeerdering komt voor rekening der begrooting

van Nederland	ƒ 5,970,701.57.
van Indië	ƒ 17,376,497.78.

Voor de land- en zeemagt in Nederland bedraagt de vermeerdering nagenoeg 38 pCt. en in Indië nagenoeg 165 pCt.

2 Ik zeg *onafgebroken*, omdat ik het doen van expeditiën in Indië naar deze of gene buitenbezitting niet beschouw als iets, dat het bestaan van eenen oorlogstoestand in den waren zin des woords te kennen geeft. Traditioneel hebben onze latere koloniale staatkundigen het als een axioma van de O.I. Compagnie overgenomen, dat ons belang medebrengt, om ons in den Archipel te arrondisseren, ten einde de Engelschen er uit te houden. - Ik zal hier niet uitweiden over die dwaze vrees voor de Engelschen, die ons met groote opofferingen van manschappen en schatten heeft doen streven naar het bezit van gedeelten van den Archipel, die meestendeels niet houdbaar zijn, en die wij bij eenen werkelijken oorlog het best doen te verlaten, ten einde zooveel mogelijk onze krachten te kunnen concentreren. Maar, behalve dat die bezittingen mij doen deuken aan het *qui trop embrasse mal étreint*, - behalve dat zij ons van de zijde der Engelschen het verwijt gedurig op den hals halen van onze *grasping policy*, - ofschoon zeer ten onregte, daar in vergelijking met hunne eigen *grasping policy* de onze maar kinderspel is, - behalve eindelijk, dat menige andere mogendheid ons dat bezit misgunt en met begeerige blikken er de oogen op slaat, en niet geheel zonder regt, dewijl het onze krachten te boven gaat, om ze naar behooren te ontwikkelen, en het al den schijn heeft, alsof wij handelen gelijk de vrek, die op zijn schatten zit te broeijen, alleen omdat hij ze aan anderen niet gunt, terwijl hij ze zelf niet noodig heeft of niet wil gebruiken, - er komt nog dit bij, dat zij ons het onwaardeerbaar genoegen verschaffen, van er veel meer voor te moeten uitgeven, dan zij opbrengen, vooral door de menigvuldige expeditiën, waartoe zij ons jaar op jaar noodzaken. Dat doen van expeditiën is zoo weinig een ongewoon verschijnsel, dat het veeleer iets normaals is in onze koloniale geschiedenis.
Vreesde ik niet te doen te krijgen met een tal van groote woorden, die men mij naar het hoofd zou werpen, zoo als daar zijn: de roem der vaderen, de waardigheid van Nederland, het Nederlandsch bloed, dat gestroomd heeft, en de Nederlandsche schatten, die besteed zijn, om ons die gewesten te bezorgen, zoo zon ik met mijn eenvoudig verstand wel eens de vraag willen doen, of wij niet beter en verstandiger zouden handelen, met de meeste dier buitenbezittingen op te geven, door ze òf eenvoudig te verlaten, òf aan andere liefhebbers te verkoopen, en ons dan, met behoud van een gedeelte van Sumatra, ten einde meester te blijven van Straat Sunda, en van de eilanden Bali en Lombok met hunne zoo talrijke bevolkingen, ter verzekering van den toegang door Straat Bali, op Java te concentreren. In stede van ons te verzwakken, houde ik het er voor, dat onze positie in den Archipel er krachtiger door zou worden, terwijl, zonder dat onze inkomsten in Indië belangrijk er door zouden verminderen, de besparing der uitgaven van bestuur en verdediging zeer aanzienlijk zou kunnen zijn, en het veld waarop wij onze krachten zouden kunnen aanwenden, nog ruim genoeg zou blijven voor na en voor eene verre toekomst.
Ik ben reeds vooraf bekend met al de tegenwerpingen, die men mij zou kunnen maken; want niet voor niets heb ik 23 jaren bij het Ministerie van Koloniën doorgebragt. De argumenten, die men gebezigd heeft, om die uitbreiding van ons gezag in den Archipel smakelijk te maken, zijn mij volkomen bekend. Onder die argumenten zijn er zelfs, die, wanneer men er maar ooren voor heeft, kunnen doen ontbranden in een gloeijend en heilig verlangen om op den ingeslagen weg voort te gaan, ten einde werkzaam te kunnen zijn en blijven tot heil der bevolkingen, die wij aan ons gezag reeds hebben onderworpen of verder zouden willen onderwerpen. Maar ik heb in mijn leven meer dan genoeg gehad van groote woorden en schoonklinkende argumenten, die, wanneer men weet wat er achter schuilt, o! zoo bitter ironiesch zijn, en heb mij dus niet kunnen terughouden, om hier, waar er sprake is van de onverantwoordelijke uitzetting der uitgaven in Indië, - niet ten behoeve van den goedaardigen, lijdzamen Javaan, maar tot vermeerdering der gelegenheid voor onze ambtenaren en militairen,

heden tot vermeerdering, groote vermeerdering zelfs der uitgaven hebben medegewerkt. Nog minder eindelijk matig ik mij aan, zelfs maar bij benadering aan te wijzen, voor hoeveeleene behoorlijke verdediging van Nederland en de Koloniën te verkrijgen zou zijn, en of dus eene som van ƒ 50,000,000 voor de behoefte te veel of te weinig is. Maar wanneer wij voor het feit staan, dat in 20 jaren van vrede de uitgaven voor onze verdediging met 88½ pCt. zijn toegenomen, dat is, dat ze op 11½ pCt. na zijn verdubbeld, dan meen ik dat de vraag, of die enorme vermeerdering, zoo niet in haar geheel, dan toch voor een belangrijk gedeelte, hare regtvaardiging vindt in eene veel grootere weerbaarheid, - alles behalve ongepast is. En wanneer dan het antwoord ontkennend luidt; wanneer van verschillende kanten en van de meest bevoegde personen klagten omtrent onze weerloosheid worden gehoord; wanneer de gegrondheid dier klagten bevestigd wordt door de enorme vermeerdering van uitgaven, die voor 1867 - en wie weet voor hoe langen tijd? - is aangevraagd, ofschoon men niet eens de zekerheid heeft, dat men daarvoor de vereischte middelen heeft of hebben zal; zou het dan te ver gaan te beweren, dat hier is te werk gegaan met eene roekeloosheid zonder weêrga, waarvoor wij zeker zouden zijn bewaard gebleven, zoo wij zelven het geld hadden moeten verdienen en opbrengen, en den Javaan niet gedwongen hadden om ons door zijnen arbeid in de gelegenheid te stellen, den gebraden haan te spelen?

Wanneer ik, voor zulk eene uitkomst staande, naga, hoe wij zelven zwaar gebukt gaan onder de rijks, provinciale en ge-

om flinke promotie te maken, - een enkel woord aangaande die buitenbezittingen in het midden te brengen. Ik moet voor deze lange uitweiding den lezer verschooning vragen.

meentelijke lasten, waarvan het totaal bedrag, voor eene bevolking van naauwelijks 3½ millioen zielen, in waarheid enorm mag heeten, in weêrwil dat het kultuurstelsel ons in 35 jaren tijds meer dan 400 millioen guldens heeft afgeworpen boven hetgeen voor het bestuur der Kolonie is besteed, dan moeten zulke tegenstellingen, dunkt mij, wel tot nadenken brengen en leiden tot de vraag: of dat stelsel voor ons in waarheid heeft gestrekt tot zegen en tot vermeerdering onzer inwendige en zedeljke kracht?

Ik zal niet ontkennen, dat sedert de invoering van het stelsel Nederland in welvaart is vooruitgegaan; maar hoeveel hebben wij daarvan te danken aan het stelsel, hoeveel aan eene betere handelswetgeving, dan die ons deel was tijdens onze vereeniging met België, hoeveel eindelijk aan de noeste vlijt van onze burgerklasse en van onzen landman? En hoe zou het met ons staan, zoo wij, hetgeen God verhoede, op dit oogenblik op de proef mogten worden gesteld, om het bewijs te geven, dat wij niet alleen ons bloed, maar ook onze, voor een deel ja regtmatig, doch ook voor een deel zoo onregtmatig verworven schatten veil hebben, om te blijven wat wij zijn, een vrij en zelfstandig volk?

Neen, het kultuurstelsel heeft, instede van ons tot steun en tot kracht te zijn, ons veeleer verlamd, bedorven en gedemoraliseerd, niet omdat het oorspronkelijk in de bedoeling van zijnen ontwerper heeft gelegen, dat het den gang zou gaan, dien het werkelijk gegaan is, maar omdat het op eenen verkeerden grondslag was gebouwd en wagenwijd de deur voor hebzucht zonder grenzen had geopend.

Maar hier valt mijn oog op drie edele gestalten, die aan de geschiedenis van het kultuurstelsel naauw verbonden zijn geweest. Wat hebben wij van die mannen te oordeelen?

Van den Bosch was geen gewoon mensch. Het werk, dat hij tot stand bragt, kan daarvan getuigen; want het was geen alledaagsch werk, waartoe ieder onzer in staat zou zijn, zelfs met de magt, waarmede hij bekleed is geweest. Hij was niet alleen een buitengewoon mensch, maar, wat meer zegt, ook goed en edel, zacht zelfs, bij eenen wil, zoo vast, en eene geestkracht, zoo groot, als men niet dikwijls aantreft. Daarbij had hij voor den Javaan eene welwillendheid, die niet gehuicheld, maar opregt en welgemeend was. Ik spreek hier niet volgens de getuigenis van anderen, maar uit eigen ervaring. Zes jaren

heb ik, toen hij Minister van Koloniën was, onder hem gewerkt, en daarvan de twee laatste als chef van zijn kabinet, in welke betrekking ik durf zeggen, zijn vertrouwen te hebben genoten, zoo als aan weinigen is te beurt gevallen, ofschoon achterhoudendheid in het algemeen niet tot zijne gebreken behoorde. Hoe was het mogelijk, zal men vragen, dat zulk een man zulk een stelsel kon ontwerpen?

Tegenover de getuigenis, die ik van hem heb afgelegd, is een antwoord op die vraag niet zoo gemakkelijk te geven. Alleen kan ik er dit van zeggen, dat hij opgegroeid was in de denkbeelden van een vroeger tijdvak, - denkbeelden, die wij op ons tegenwoordig standpunt van ontwikkeling mogen afkeuren, maar die wij toch in rekening moeten brengen, willen wij ons niet schuldig maken aan een onregtvaardig oordeel omtrent hen, die voor ons geleefd hebben. Daarbij was de toestand der Javaansche bevolking bij zijn optreden in waarheid alles behalve benijdenswaardig, en innig was hij er van doordrongen, dat zijne maatregelen tot verbetering van haar lot zouden strekken. Vandaar, dat hij er zich maar niet van kon laten overtuigen, dat zijn stelsel gegrond was op dwang, daar hij in de meening verkeerde, dat de bevolking gaarne datgene deed, waartoe hij begreep haar te moeten aanzetten, terwijl hij verder in de kultuurprocenten, die als prikkel voor ambtenaren en hoofden zoozeer het hunne hebben bijgedragen, om de belangen der bevolking uit het oog te doen verliezen, niets anders zag dan eene regtmatige aanmoediging tot eene welwillende medewerking in zijnen geest. Eindelijk ook moet men niet uit het oog verliezen, dat het niet in zijne eerste denkbeelden heeft gelegen, aan zijn stelsel de strekking te geven, die het later meer en meer heeft gekregen.

De Heer van Deventer onthoudt aan van den Bosch den lof niet van groote verdiensten, maar laat hier en daar enkele opmerkingen invloeijen omtrent inconsequentiën en tegenstrijdigheden, alsook omtrent opwinding en overdrjving waaraan hij zich schuldig heeft gemaakt, en waardoor op dien lof niet weinig af te dingen valt. Ik zal niet tegenspreken, dat van den Bosch in sommige zijner handelingen en schrifturen meer dan eens stof heeft gegeven tot zeer gegronde beschuldigingen, en dat iets meer bezadigdheid en wat meer tempering zijner hoog gestemde verwachtingen geen schade zouden hebben gedaan en misschien hadden kunnen bijdragen om aan zijn stelsel eene

betere rigting te geven; maar men vergete niet, dat de omstandigheden dringend waren en dat zijne slechte gezondheid, tijdens hij in Indië was, hem niet het uitzigt gaf op een lang verblijf[1], zoodat hij zich moest haasten, wilde hij iets tot stand brengen, en het met zooveel spoed opgetrokken gebouw niet met evenveel spoed weder zien instorten, bij de niet geringe tegenkanting, die hij ondervond.

Buitendien, het gaat niet aan om menschen van eenen zoo genialen stempel als van den Bosch, te beoordeelen naar den maatstaf van het alledaagsche, en, al is het, dat hunne denkbeelden en hunne zienswijze de onze niet zijn, door aanmerkingen op verschillende ondergeschikte punten, als het ware aan hunnen grooten naam te knagen. Nog het minst van alles staat het ons vrij, om van den Bosch te beoordeelen naar hetgeen van zijne werkzaamheid als Minister van Koloniën bekend is. Wij weten het, hoe Koning Willem I de draden van het staatsbestuur vast in zijne handen hield, vooral in zaken, waarbij 's lands financiën sterk betrokken waren. Van al hetgeen blijkt uit de brieven of rapporten, door van den Bosch als Minister van Koloniën, hetzij aan den Gouverneur-Generaal geschreven, hetzij aan den Koning uitgebragt, is het zeer moeijelijk aan te wijzen, wat bepaald voor zijne rekening komt, en wat meer bijzonder gezegd of geschreven werd, in voldoening aan 's Konings verlangen. Geen belangrijk rapport zelfs, vooral wanneer het eenige zaak gold, die met 's Rijks financiën in verband stond of daarop van invloed kon zijn, werd door hem uitgebragt, waarvan de inhoud en strekking door hem niet vooraf met den Koning waren besproken. Het zou mij niet voegen misbruik te maken van het toen in mij gesteld vertrouwen; maar zooveel mag ik wel zeggen, dat de voorziening in de behoeften van 's Rijks schatkist, voor zijn stelsel een waar Danaïden-vat is geworden, vrij wat meer dan hij had kunnen voorzien, en dat zijne verwachtingen, hoe hoog die ook gestemd mogten zijn, door de eischen, welke aan zijn stelsel werden gedaan, tot zijne teleurstelling nog altijd werden overtroffen. Was hij ter verwezenlijking zijner denkbeelden in Indië met eene uitgestrekte volmagt bekleed geweest, het was er ver af, dat hij, toen hij in Nederland als Minister

1 Reeds in het begin van 1832 deed hij met aandrang aanzoek tot uitzending van iemand, die hem eventueel zou kunnen vervangen, daar hij toen reeds in eenen zeer kritieken gezondheidstoestand verkeerde.

optrad, in dezelfde mate meester bleef van den gang en de rigting, verder aan zijn stelsel te geven.

De tweede, niet minder edele gestalte, die de geschiedenis van het kultuurstelsel ons te aanschouwen geeft, is de waardige, ernstige Baud, de man met liberale beginselen en denkbeelden, die hij ter liefde van zijn vaderland, dat hij, wat het ook kosten mogt, wilde helpen redden, voor een tijdlang op zijde stelde. Hoe men zulk eene verloochening van beginselen ook moge afkeuren, vooral in hem, die in zijn binnenste van hunne waarheid overtuigd blijft, mag men tot verschooning van Baud evenwel niet over het hoofd zien, dat hij schoorvoetende tot het stelsel van van den Bosch was toegetreden, waarschijnlijk met de verwachting en het uitzigt, dat het slechts zeer tijdelijk zou werken; ook niet, dat hij nog als Gouverneur-Generaal blijken gaf van groote matiging[1], terwijl, toen hij in 1840, als opvolger van van den Bosch, aan het hoofd van het Ministerie van Koloniën optrad, de nood van het moederland tot zulk eene hoogte was geklommen, dat het hem bijkans onmogelijk was geworden, om op den eenmaal ingeslagen weg terug te keeren. Hoe menigmalen moet hij bij zich zelven gedacht hebben aan het *principiis obsta*, en welk eenen strijd moet het hem gekost hebben, om zoo geheel en al zijne vroegere beginselen en de overtuiging zijns levens op het altaar des vaderlands ten offer te brengen[2]! Maar hoe moet hij weder ruim hebben kunnen adem halen, toen hij, dat vaderland op den weg der redding meenende te zien, kon verklaren, dat men ten onregte in hem den stokstijven oudgast zag, en

1 Zelfs als Minister van Koloniën trachtte hij door het inwinnen van informatiën bij Indische ambtenaren, die bij het binnenlandsch bestuur waren geplaatst geweest en hier te lande komende hunne opwachting bij hem maakten, steeds op de hoogte te blijven van den toestand der rijstkultuur en van den invloed van het kultuurstelsel op die voor de voeding der bevolking zoo belangrijke teelt.

2 Ik kan mij nog herinneren, hoe hij in eenen partikulieren brief aan Merkus, geschreven bij gelegenheid, zoo ik mij niet bedrieg, van diens verheffing tot de landvoogdij, hem verzocht, om krachtig mede te werken tot de redding van het moederland uit zijnen financiëlen nood, en ter liefde van dat doel alle ligtgeraaktheid op zijde te stellen, gelijk hij zich ook bereid verklaarde zulks te doen, zoo dikwijls de een aanmerkingen op de handelingen van den anderen mogt hebben te maken. Men moge met mij zich niet kunnen vereenigen met de wijze, waarop het verleenen van hulp aan het moederland door Baud, met verzaking zijner vroegere beginselen, is begrepen, zijne vaderlandslievende bedoelingen, die uit het hier bijgebragte kunnen blijken, mag men evenwel niet miskennen.

dat zijne overtuiging omtrent de ware beginselen, die onder alle hemelstreken tot het welzijn der menschen strekken, onveranderd dezelfde was gebleven! Werpe op hem den steen, wie daartoe meent geregtigd te zijn en zich sterk genoeg gevoelt, om geplaatst in het vreesselijk dilemma waarin hij zich bevond, niet zijn eigen welzijn, maar dat zijner landgenooten aan zijne beginselen op te offeren. En daarom, het is nietzijne houding, nadat hij het toppunt van aanzien had bereikt, die, naar ik geloof, onze afkeuring verdient, - want die houding was een bijkans onvermijdelijk gevolg van den eersten stap, dien hij in eene verkeerde rigting had gedaan, toen hij in 1829 tot de denkbeelden van van den Bosch was toegetreden; maar het is die eerste stap zelf waarin zich alles resumeert, dat in zijne loopbaan afkeurenswaardig was. Ik herinner mij nog zeer goed, welken zonderlingen indruk het op mij en sommige mijner medeambtenaren maakte, toen wij hem, die destijds de betrekking van Directeur voor de zaken der Koloniën bij het Ministerie van Marine en Koloniën bekleedde, en altijd de bewijzen had geleverd van eene liberale zienswijze te zijn toegedaan, nadat de Heer van den Bosch zijne denkbeelden en plannen had ontwikkeld, zijn vorig standpunt langzamerhand meer en meer zagen opgeven. In de geheimen van die dagen ben ik te weinig ingewijd geweest, om met eenigen grond te kunnen zeggen, welke zijne drjfveeren kunnen geweest zijn; maar later heeft die ongunstige indruk bij mij plaats gemaakt voor hoogschatting van zijn karakter, nadat ik, ofschoon zijne zienswijze niet altijd deelende, hem in verschillende hoogstmoeijelijke omstandigheden langer en beter had leeren kennen.

Gelukkig dan ook zou het voor Nederland, maar niet minder voor Indië zijn geweest, zoo men in 1851 zijn aanbod had aangenomen, om geheel voor eigen rekening naar Indië te gaan, ten einde daar een grondig onderzoek te doen naar het kultuurstelsel, waarin hij begreep dat groote gebreken bestonden en groote misbruiken waren ingeslopen. De afwijzing van dat aanbod, zoo edel als belangeloos, en dat, als komende juist van den man, dien men voor de incarnatie van het batig-slotsysteem had gehouden, zoo vele waarborgen gaf voor een waarlijk trouw en naauwgezet onderzoek, heb ik altijd beschouwd als eenen kapitalen misslag, getuigende van een kleingeestigen naijver van de zijde van het toen bestaand ministerie en de zoogenaamde liberale partij in de Tweede Kamer.

Merkus eindelijk, de derde figuur, waarop ik doelde, de beminnelijke Merkus, de moedige bestrijder van het kultuurstelsel, waarvoor hij zelfs met het verlies van zijn lidmaatschap in den Raad van Indië moest boeten, ook hij bukte voor de harde noodzakelijkheid, - ook hij werd ter liefde van zijn vaderland aan zijne vroegere beginselen ontrouw. Zelfs werd onder zijn bestuur, en, zoo ik mij niet bedrieg, op zijn voorstel, de reeds zoo karige betaling, welke de koffijplantende bevolking ontving, met ƒ 2 koper per pikol koffij[1] verminderd; zeker een krachtig bewijs van den demoraliserenden invloed van het stelsel.

Een stelsel, dat zulke gevolgen voor onze natie heeft gehad en dat de besten en edelsten onder onze staatslieden voortstuwde op een weg, dien zij zelven afkeurden, kon wel niet strekken tot welzijn van het volk, dat men er onder gebragt had. Hoe kon men verwachten dat, waar men aan alle kanten de deur wagenwijd voor een grenzelooze hebzucht had opengesteld, ten opzigte der inlandsche bevolking eene matiging zou worden in acht genomen, die nooit hare belangen en hare krachten uit het oog verloor?

Zal ik dus nog noodig hebben uiteen te zetten, hoe bij de koffijkultuur de aanplantingen al verder en verder zijn uitgebreid, zoodat de bevolking in sommige residentiën, wegens toenemend gebrek aan geschikte gronden, tot op 20 palen (bijkans 7 uren gaans) en verder zelfs van hare woonplaatsen in de tuinen moest gaan werken, in andere gewesten, tot schade voor haren eigen landbouw, tot 1000 koffijboomen per huisgezin had te onderhouden, tot 800 vruchtdragende boomen had te plukken? Of zal ik spreken van de nieuwe voor die kultuur vereischte ontginningen, die dikwijls voor een gedeelte mislukten, omdat de keus niet op geschikte gronden viel, of de verre afstand aan de noodige zorg in den weg stond[2]? Veel zware arbeid

1 De betaling per pikol, die sedert 1832 ƒ 12 koper had bedragen, werd verminderd tot ƒ 10 koper, en dus van ƒ 10 zilver op ƒ 8½ zilver gebragt.

2 Ik heb een controleur gekend, die er zich op beroemde, in een distrikt, waar hij eenigen tijd was geplaatst geweest, millioenen koffijboomen te hebben laten aanplanten, en die heel wat op zijnen opvolger had aan te merken, omdat onder dezen de aanplant in het cijfer der boomen sterk was verminderd. De man scheen zelfs niet in de verte de mogelijkheid of waarschijnlijkheid te vermoeden, dat de latere vermindering het gevolg had kunnen zijn juist daarvan, dat hij misschien zonder verstand en in onberaden ijver zoo vele millioenen had laten planten.

werd zonder nut verrigt, en de koffijkultuur, die een rijke bron van welvaart voor de bevolking had kunnen zijn, werd voor haar een drukkende last. Het is bekend dat de bevolking, om zich zooveel mogelijk te onttrekken aan den arbeid, die op zoo ellendige wijze werd beloond, zich niet eens de moeite gaf om de koffij, die bij het plukken op den grond viel, op te rapen, zoodat men soms in tuinen over de koffij liep, die op den grond lag. Elders werden de boomen door eenen slordigen pluk of door het afrispen der vrucht van de takken deerlijk gehavend, tot groote schade voor de productie van volgende jaren. Op andere plaatsen wierpen koffijplanters hun produkt weg, wanneer zij dit ongemerkt konden doen, om van de moeite der bezorging aan 's lands pakhuizen ontslagen te zijn. Wel ontvangt de bevolking sedert eenige jaren eene hoogere betaling, maar die toch altijd verre is beneden hetgeen, waarop zij rekenen kon, naar de in 1832 gedane toezeggingen[1]. De regering schijnt het maar niet te willen begrijpen, dat het in alle opzigten voordeeliger voor haar zou zijn, zoo zij bijv. ƒ 10 won, om twee pikols te krijgen, dan ƒ 10, om dan maar één pikol te ontvangen. Men kan ongetwijfeld niet stellig verzekeren, dat door eene ruime betaling de productie zou verdubbelen, ofschoon er alle grond bestaat om het te verwachten; maar dat zij daardoor, ook zonder verdere uitbreiding der aanplantingen en zonder meerderen arbeid voor de bevolking, belangrijk zou toenemen, is wel aan geen twijfel onderhevig. En welke zou, - om niet er van te gewagen, hoe dit zou strekken tot verzekering der kultuur in de toekomst, - welke zou de invloed daarvan zijn op de welvaart der bevolking, op de opbrengst bij gevolg harer belastingen en der uitgaande regten en op handel en scheepvaart!

Bij de suikerteelt is het niet beter gegaan. Heeft de bevolking, die daarbij werkzaam is, in den regel eene iets betere

1 Aan de bevolking werd toen eene betaling toegezegd naar den marktprijs, na aftrek van ⅖ voor landrente en van ƒ 2½ zilver voor het transport der koffij naar de stranden. De marktprijs is sedert eenige jaren ƒ 40 en hooger geweest, en daarnaar te rekenen komt der bevolking ƒ 21½ per pikol toe. In 1863, over welk jaar het laatste bekend regeringsverslag loopt, had zij volgens dat stuk ƒ 11½ ontvangen. Sedert is de betaling, bij besluit van 27 Nov. 1864 (Ind. Stbl. N°. 187), tot ƒ 12 en bij besluit van 23 Maart 1866 (Ind. Stbl. N°. 24), tot ƒ 12.50 den pikol gebragt. Daar de productie ongeveer I millioen pikols bedraagt, kan men nagaan, welk een enorme som zelfs nu nog in één enkel jaar aan de bevolking onthouden wordt.

betaling voor haren arbeid genoten dan de koffijplantende bevolking, dan had zij dit daaraan te danken, dat men voor de bereiding der suiker de tusschenkomst van partikuliere ondernemers noodig heeft gehad, waardoor de verpligting tot betaling van het riet op hen en niet op de regering werd gelegd. Dat voordeel, gering op zich zelf, werd evenwel meer dan opgewogen door het gemis der beste velden, welke de bevolking ten behoeve der suikerrietteelt moest afstaan. Het bijna algemeen aangenomen stelsel om den aanplant zooveel mogelijk te doen bewerkstelligen in groote, in de nabijheid der suikerfabrieken geconcentreerde tuinen, had buitendien ten gevolge, dat dat gemis van velden meer bijzonder drukte op de nabij de fabrieken gelegen dessa's, en die druk werd nog verzwaard doordien het concentreren der tuinen de gelegenheid tot verwisseling der gronden verminderde. Uitputting van den bodem was daarvan het natuurlijk gevolg en werd voor de eigen rijstkultuur der inlanders een nieuw, onberekenbaar nadeel. Daarentegen was dat gedeelte der bevolking, hetwelk, hoewel ook bij de suikerkultuur ingedeeld, vrij bleef van den last, om gronden daarvoor af te staan, in de verpligting om den arbeid in de tuinen op verre afstanden te gaan verrigten. Men weet van suikerrietplanters, die voor dezen arbeid 20 palen afstands hadden af te leggen. Ook bij deze teelt had overdrijving plaats, getuige het volksverloop in de residentiën Tagal en Japara en de ellende, waaraan de bevolking in het laatstgemeld gewest, gedurende eene reeks van jaren, ter prooi is geweest. Doch dit alles en zooveel meer, dat het bewijs levert, hoe irrationeel en verderfelijk voor de belangen der bevolking, ook bij deze kultuur is gehandeld, kan men in het ‘Aardrijkskundig en Statistisch Woordenboek van Ned. Indië’, artikel *Suiker*, uitvoerig uiteengezet vinden. Tevens is daar aangetoond, hoe de regering, nadat zij de eerste ondernemers in de gelegenheid had gesteld om zonder veel moeite, en altijd ten koste der bevolking, schatten te verdienen, de latere daarvoor dubbel heeft doen bloeden, zoodat voor de meesten hunner, zoo niet voor allen, de aan de suikerfabriekanten gegeven titel van *Suikerlords* niets meer is dan eene smartelijke herinnering van vroegeren luister, waarvoor in de plaats is getreden het vooruitzigt op totale ruïne, zoo niet spoedige hulp voor hen komt opdagen.

En wat zal ik zeggen van de indigokultuur, die voor de be-

volking zoo ondragelijk en verderfelijk was geworden, dat, in weêrwil dat het verlies van de kultuurprocenten er mede gemoeid was, geen eerlijk en regtschapen ambtenaar voor haar behoud meer durfde opkomen? Wat van de tabakskultuur, die, ofschoon bij de bevolking geliefd, wanneer zij haar voor eigen rekening bij de hand neemt, als gedwongen teelt een steen des aanstoots was geworden, zoodat men haar heeft moeten opheffen? Wat eindelijk van zoo vele andere kultures. van welke sommige reeds tot de geschiedenis behooren, andere nog voortgezet worden, doch buiten bemoeijenis des Gouvernements? Niet ééne is er, die zou kunnen worden aangevoerd tot verdediging van het stelsel.

Maar het is niet alleen om zijnen regtstreekschen invloed op het welzijn der bevolking, dat het stelsel voor ons als veroordeeld moet staan; de prikkel aan de hebzucht van het moederland gegeven, heeft ook indirect tot het lijden der bevolking bijgedragen. Of zal ik hier nog moeten wijzen op het fortificatie-stelsel, dat met enorme kosten is tot stand gebragt, om te zorgen, dat de hen met hare gouden eijeren ons niet zou worden ontnomen, en waarvoor duizenden bij duizenden uit de ongelukkige bevolking van heinde en verre moesten worden geprest, om, na hunnen arbeid te hebben verrigt, verarmd en half uitgehongerd naar hunne woonplaatsen terug te keeren en daar de kiemen te brengen van de ziekten, die haar jaren lang hebben geteisterd? Zal ik ook nog oprakelen de geschiedenis der opiumpacht? Maar waartoe meer, daar alles, alles er voor getuigt, dat, waar men eenmaal toegegeven heeft aan het denkbeeld, om eene geheele bevolking ten behoeve harer overheerschers te exploiteren, men eindigt met voor niets terug te deinzen?

Wel was het eene alles overweldigende overtuiging, die een lid onzer Eerste Kamer, dat steeds vooraan in de gelederen van het behoud had gestreden, tot de zoo merkwaardige verklaring bragt, dat het kultuurstelsel de Nederlandsche natie demoraliseerde, hoezeer ik er de overtuiging bij durf uitspreken, dat de demoralisatie, Gode zij dank! nog niet tot de kern van ons volk is doorgedrongen, zoo als de krachtige stemmen kunnen getuigen, die al talrijker en talrijker er tegen opkomen en de verdedigers er van meer en meer den moed doen verliezen om even als vroeger er nog openlijk voor in de bres te springen.

Dat met zulk een stelsel, vooral bij de rigting, die daaraan meer en meer gegeven werd, eene waarachtig zuivere belangstelling in het lot der bevolking niet was te verwachten, en dat het stelsel dientengevolge niet bevorderlijk was ter verkrijging eener degelijke kennis van haren waren toestand en van hare behoeften, wien zou dit na al het gezegde nog kunnen bevreemden? Hoe zou een stelsel, waarbij allen welvoeren, die er direct of indirect in betrokken waren, de arme bevolking alleen uitgezonderd, hebben kunnen opwekken tot een diep doordringen in de kennis van haar, die er de lijdende partij bij was? Trouwens, de geschiedenis van het stelsel gedurende de eerste 20 jaren van zijn bestaan, heeft overtuigend geleerd, dat de regering niets liever zag, dan dat de natie zich zoo weinig mogelijk in de werking en de strekking van het stelsel verdiepte. Wat vernam men vóór 1850 aangaande Java, dat strekken kon, om ons eene juiste, heldere voorstelling van het Javaansche volk te geven? Waarvan hoorde men anders spreken, dan van de millioenen, die de cultures afwierpen, zonder dat men regt wist, hoe en ten koste van wien die werden verkregen? Zoo nu en dan eene enkele stem zich liet hooren, dan was het zonder uitzondering tot lof van een stelsel, waardoor en waaronder de in de wereldgeschiedenis zoo zeldzame uitkomst was verkregen, dat een volk, 't welk ten behoeve van een ander geplukt en geschoren werd, desniettemin in ontwikkeling en welvaart goed vooruitging. In deze door wondervrees zoo behebte eeuw, legde men zich geloovig neder bij een wonder, zoo zonderling als er misschien ooit een was of nog zal worden vertoond.

En toch heeft onder het kultuurstelsel onze kennis van Indië eenen grooten stap voorwaarts gedaan. Ik zeg *onder* en niet *door* het stelsel; want had het van dat stelsel afgehangen, of liever van hen, die geroepen waren om er de hand aan te houden, hoe lang zou het wel niet hebben kunnen duren, dat Nederland den hoogst aangenamen droom had kunnen blijven voortdroomen van al die millioenen, die o! zoo genoegelijk en zoo gemakkelijk herwaarts vloeiden tot grooten zegen, let wel, van het volk, dat ons die millioenen bezorgde! En liet zich nu en dan al eens eene stem hooren, die ons schril in de ooren klonk, hoe zou zij in staat zijn geweest, ons uit onze zoete mijmering te doen opschrikken, terwijl in Indië tevreden Hoofden, Residenten, Assistent-Residenten en Controleurs, tevreden

suiker- en alle mogelijke andere fabriekanten of kontraktanten, en hier te lande tevreden reeders, kooplieden, koffij-, suiker- en indigo-makelaars, tevreden katoen-fabriekanten en actionnarissen in de Handel-Maatschappij, en op den koop toe eene schatkist, die al meer en meer met liefelijk klinkende argumenten werd gevuld, ons in harmonische accoorden bleven toeroepen, dat het alles goed, overheerlijk was? Die stem kon bezwaarlijk anders dan van een leelijken, ontevreden opposant komen, wien het niet gelukt was aan de ruif van het kultuurstelsel zijnen honger te stillen.

Wie onzer heeft in die dagen niet wel eens deze of gene brochure in handen gehad, waarin geheel andere dingen voorkwamen, een geheel andere toon werd aangeslagen, dan hij naar dat algemeen koor van tevredenen had kunnen verwachten, en wie, wanneer hij het eene met het andere niet wist te rijmen en dan bij anderen licht zocht of opheldering vroeg, werd dan niet telkens afgescheept met het antwoord, dat men aan zulk geschrijf geene bijzondere waarde moest hechten, want dat het waarschijnlijk kwam uit de pen of uit het brein van den eenen of anderen heethoofd, die ontevreden was? Dat er misbruiken hier en daar konden bestaan, wilde men des noods toegeven; maar waar ter wereld zou men ooit eenen toestand kunnen vinden of aanwijzen, zoo volmaakt, dat hij geheel vrij van misbruiken was?

Neen waarlijk, zijn wij in kennis van Indië vooruitgegaan, het kultuurstelsel kan er zich de verdienste niet van toeschrijven. Zou er een einde komen aan onzen slaapdronken toestand en het volle licht in onze oogen stralen, zoodat het zich niet meer liet afwijzen, dan moest dat licht opdagen uit een hoek, waaruit men dit het minst zou hebben verwacht.

De toekenning van eene meer werkdadige bemoeijing met den gang der koloniale zaken aan de Staten-Generaal, die hij de herziening der Grondwet in 1848 plaats had, vloeide in het geheel niet voort uit eenen voor het kultuurstelsel vijandigen geest, noch uit eenige onrust omtrent zijne werking en zijn wezenljken invloed op het welzijn der bevolking. Mogten ook zeer enkelen niet geheel vrij zijn van angstige twijfelingen op dat punt, bij de groote massa was de kracht hunner bedenkingen gering tegenover de gedurige loftuitingen, die van alle kanten werden vernomen. Ik geloof wel, dat men bij het toekennen dier bevoegdheid aan onze vertegenwoordiging

gedacht heeft aan de gelegenheid, die daaruit zou ontstaan om den toestand der bevolking behoorlijk door wetten te regelen, zoodat zij niet blootgesteld zou zijn aan willekeur of aan misbruiken van welken aard ook; maar niet dat men zelfs maar eenig vermoeden had, dat daarmede het bestaan van het kultuurstelsel gevaar zou kunnen loopen, alsof men a priori reeds er op voorbereid was, dat bestaan onvereenigbaar te zullen vinden met het welzijn der bevolking.

Wat men echter bij die toekenning meer speciaal heeft bedoeld, is ongetwijfeld geweest het regt voor de Staten-Generaal, om toezigt en contrôle te houden over de voordeelen, die het stelsel afwierp, ten einde de zekerheid te hebben, dat ze - wel te verstaan, in ons belang - niet alleen goed verantwoord, maar ook goed aangewend zouden worden. Dit was, dunkt mij, geheel in den geest van dien tijd en lag ook geheel voor de hand bij de ondervinding, die men had verkregen van de zonderlinge en geheimzinnige wijze, waarop vóór 1840, en zelfs nog lang daarna, was omgesprongen met het zoogenaamd Indisch excedent, of het ‘batig slot’, zoo als de geijkte uitdrukking later luidde.

Ondertusschen, juist dat toezigt en die contrôle, niet het minst de indiening der jaarlijksche verslagen, waartoe de verpligting op de regering was gelegd, lokten discussiën uit, waarbij, hoe schroomvallig ook de meesten zich op het nieuw en voor hen onbekend veld waagden, uit vrees van den bal te zullen misslaan of dingen te zeggen, die kant noch wal raakten, toch enkelen den moed hadden om van hunne niet onvoorwaardelijke ingenomenheid met het stelsel te doen blijken. Het gesprokene en verhandelde in de Kamers bleef niet binnen de muren van het gebouw der vergadering besloten, maar werd in couranten-artikels en tijdschriften al drukker en drukker besproken en beoordeeld; tal van vlugschriften en boekwerken, waarin, onder de kwestiën van den dag, ook de meer belangrijke vraagstukken op koloniaal gebied werden behandeld, zagen het licht en leverden voor de kennis van Indië belangrijke bijdragen; en zoo werd van lieverlede het gordijn opgerold, waarachter een toestand verborgen was gebleven, die geen weldenkende bevredigen kon. Wat men ook deed om den indruk te verzachten van hetgeen nu voor aller oogen onthuld werd, de overtuiging drong verder en verder door, dat Nederland zijne roeping in Indië nu weder zoo niet slechter, althans weinig

beter dan in vroegere dagen begrepen en te vervullen getracht had.

Nu de dam doorgebroken is, behoeft er niet langer vrees te bestaan, dat de stroom, die ons de kennis moet aanbrengen, welke wij noodig hebben, zal ophouden te vloeijen. Evenmin is het twijfelachtig, dat Nederland, waar regtvaardigheid en zedelijkheid nog geen klanken zonder beteekenis zijn geworden, zich door tegenstand of door valsche beschouwingen van de vervulling zijner pligten jegens Indië niet zal laten terughouden. De kamp wordt met den dag heviger, ministeriën vallen het eene voor, het andere na, en altijd staat op den voorgrond de koloniale kwestie, altijd de vraag: batig slot of geen batig slot. Die onbestendigheid is zeer zeker niet voordeelig voor den gang van zaken in ons eigen land; maar in één opzigt heeft zij toch hare verblijdende zijde: in zoover zij te kennen geeft dat men niet langer slaapt en zich niet langer de ooren wil toestoppen voor de stem, die om regt roept voor de lijdenden. Ofschoon, helaas! in dien strijd zich veel onedels mengt, waaraan geen eerlijk man zijn zegel kan hechten, toch getuigt hij, dat wij nog willen zijn, wat onze voorouders waren, een vrij en wakker volk. En ook daarom verheug ik mij in dien strijd, omdat ik er een waarborg in zie dat niet met overhaasting zal worden te werk gegaan. Langzamerhand naderen de partijen tot elkander, komt men tot bezinning en begint men te begrijpen, wat men van weerszijden wil; en zoo wordt ook het gevaar ingezien van roekelooze, ondoordachte maatregelen, waartoe, gelijk ik in het eerste gedeelte mijner beschouwingen zeide, zelfs het besef van het gepleegd onregt en het verlangen om dat te herstellen, ons niet mogen verleiden. Want ook wat in het afgetrokkene goed en onbetwistbaar is, zou toch welligt, als niet passende op den gegeven toestand van het oogenblik, bij de toepassing kunnen falen en tot maar al te treurige misrekeningen leiden.

Er is buitendien veel, dat wij bij het werk, waaraan wij nu eenmaal besloten hebben de handen te slaan, vooral niet mogen voorbijzien en dat ons tot het *festina lente* dwingt.

Het werk om eene bevolking als die van Java, tot ontwikkeling en welvaart brengen, is niet mogelijk zonder zware offers. Zijn wij bereid om die offers te brengen, wel ons! Maar men vergete niet, dat het hier niet alleen aankomt op de vraag: waartoe wij bereid zijn; maar vooral ook op die: waartoe wij

bij magte zijn. Hoe moeten de middelen daarvoor gevonden worden, nu wij, zelven reeds gebukt gaande onder zware lasten, ons, gelijk ik hierboven heb getracht te betoogen, in onzen geheelen financiëlen toestand, zoo hier als in Indië, op eene zoo uiterst dwaze en onverantwoordelijke wijze hebben vastgewerkt, dat de boog niet sterker kan worden gespannen?

In mijne afkeuring van het kultuurstelsel heb ik mij daarover uitgelaten op eene wijze, die geen de minste ruimte overlaat voor de meening, dat zij niet opregt gemeend zou zijn. Ik deed dit, niet alleen omdat ik de innige overtuiging heb, dat het stelsel niet deugt, maar ook om diezelfde overtuiging bij anderen ingang te doen vinden, en op dat, gelijk op elk ander stelsel, hetwelk openlijk of bedekt, de staatkunde eener exploitatie ten behoeve van het Moederland huldigt, eens en voor altijd het zegel der afkeuring door de natie te doen drukken. Ik zou zelfs voor niets ter wereld de eer en den roem willen genieten van dat of eenig ander stelsel van gelijken aard of strekking te hebben uitgedacht of ingevoerd, indien ik mij ook al de daartoe vereischte bekwaamheid kon toekennen. Ik kan dit zeggen, zonder in eenig opzigt te kort te doen aan de nagedachtenis van twee door mij hoog vereerde mannen, van welke de een de stichter is geweest van het stelsel, en de andere het verder heeft helpen opbouwen; omdat al wat voor hen tot verschooning diende, - en dat was niet gering, - nu niet meer zou mogen gelden. Ik behoef dus geen enkel woord van het door mij tegen het kultuurstelsel ingebragte terug te trekken, en toch heb ik op dit oogenblik maar één raad in het dilemma, waarin wij ons bevinden, en die is: laat ons het stelsel behouden, zoo als het nog bestaat, wel tijdelijk, - want hoe spoediger het opgeruimd wordt, hoe spoediger dus ook Nederland die smet van zich zal hebben afgeworpen, hoe beter! -; maar toch krachtig; in dier voege echter, dat de inlandsche bevolking van Java al de voordeelen deelachtig worde, die zij met mogelijkheid er van kan ondervinden.

Menigeen zal het waarschijnlijk vreemd vinden, dat ik, na eene zoo onvoorwaardelijke bestrijding van het kultuurstelsel, tot de conclusie ben gekomen, om het, althans nog voor eenigen tijd, krachtig te blijven handhaven. Niets is dus natuurlijker dan dat ik trachte van dat vreemde verschijnsel reden te geven.

Ik wil mij tot dat einde bepalen bij den stand van zaken,

zoo als die wezen zou bij eene opheffing of geheele loslating van het kultuurstelsel op Java. Ik neem daarbij aan, dat de regering, hoezeer het harerzijds zeer inconsequent zou zijn en niet minder dan het kultuurstelsel buiten haren eigenaardigen werkkring ligt, zich de koffij op Sumatra en Menado, gelijk ook de peper op Benkoelen, en de specerijen in de Molukken, voor zoover dit nog plaats vindt, bij voortduring laat leveren; voorts dat zij de tin-exploitatie op Banka aan zich behoudt, zout-monopolist blijft, en eindelijk de amfioenpacht, een gruwel die misschien nog vrij wat erger is dan het geheele kultuurstel, onveranderd in stand houdt. Hoe zou dan bij die gegevens op dit oogenblik, volgens de bij de wet vastgestelde Indische begrooting voor 1867, de stand zijn der Indische financiën?

Bij die begrooting, welke in twee gesplitst is, voor de uitgaven en middelen in Nederland, en voor die in Indië, zijn de uitgaven bepaald als volgt:

in Nederland ad		ƒ 35,729,785.99½	
af voor produkten	ƒ 10,429,666.08		
en bijdrage aan 's Rijks middelen	ƒ 16,231,789.63		
	_____	ƒ 26,661,455.71	
		_____	ƒ 9,068.330.28½
in Indië ad		ƒ 87,271,490.65	
af voor inkoop van koffij	ƒ 14,169,162.-[1]		
van suiker	ƒ 10,931,028.-		
en voor kommissiepenningen aan de faktorij der Ned. Handel-Maatschappij	ƒ 140,000.-		
	_____	ƒ 25,240,190.-	
		_____	ƒ 62,031,300.65
		totaal uitgaven	ƒ 71,099,630.93½

Daarentegen zijn de middelen geraamd als volgt:

in Nederland ad		ƒ 60,581,420.64½
af voor verkoop van koffij	ƒ 39,573,418.-	
en suiker	ƒ 15,792,946.24	
	_____	ƒ 55,366,364.24

1 In het hier voor inkoop van koffij uitgetrokken cijfer is waarschijnlijk de som begrepen, voor de betaling der Sumatra- en Menado-koffij benoodigd, en die niet veel minder dan ƒ 2,000,000 kan bedragen. Met dit bedrag zou strikt genomen het totaal der uitgaven ad ruim ƒ 71,300,000, en bijgevolg ook het deficit ad bijna ƒ 9,500,000, moeten worden vermeerderd.

			ƒ 5,215,056.40½	
in Indië		ƒ 62,419,856.-		
af voor verkoop op Java				
van koffij	ƒ 2,087,030.-			
en suiker	ƒ 3,951,500.-			
		ƒ 6,038,530.-	ƒ 56,458,326.-	
				ƒ 61,596,382.40½
Zoodat nu reeds tot dekking der uitgaven van bestuur in Indië de Indische middelen tekort schieten voor een bedrag van				ƒ 9,493,248.53

Doch bij dat totaal van uitgaven voor Indië, ad ruim ƒ 71,000,000, en bij dat deficit van bijna 9½ millioen, bepaalt zich de zaak nog niet[1]. Men geve zich de moeite eener inzage der begrooting van uitgaven in Indië, en ga dan eens na de posten, die betrekking hebben tot de bezoldiging van het inlandsch personeel, tot het onderwijs onder de inlandsche bevolking en tot de inlandsche eeredienst, al welke posten, let wel, niet voor Java alleen, maar voor geheel Indië gelden, en wat vindt men? Voor

het Inlandsch bestuur	ƒ 1,969,544.-
het Onderwijs voor de inlandsche bevolking	ƒ 165,398.-
en de Inlandsche eeredienst	ƒ 10,539.-
te zamen	ƒ 2,145,481.-

terwijl, waar het geldt het Europeesch personeel en de belangen van het onderwijs voor Europeanen en van de Christelijke eeredienst, men de volgende posten aantreft:

Gewestelijk bestuur	ƒ 3,078,228.-
Onderwijs voor Europeanen	ƒ 587,697.-
Christelijke eeredienst	ƒ 510,904.-
te zamen	ƒ 4,176,129.-

of ruim 2 millioen meer.

Men zal moeten toestemmen, dat, als er sprake zal zijn van ontwikkeling der inlandsche bevolking, de drie eerstvermelde posten geheel andere cijfers zullen dienen te vertoonen.

Het is moeijelijk zelfs maar bij gissing te zeggen, hoeveel voor het onderwijs der inlandsche bevolking zou behooren uitgegeven te worden, zal dat werkelijk vruchtbaar worden voor hare ontwikkeling. Over de uitgaaf van ƒ 10,539 voor de inlandsche eeredienst, onder eene bevolking van 12 à 13millioen zielen, zal ik liefst maar niet uitweiden. Maar het is niet wel aan te nemen, dat voor eene zoo talrijke bevolking eene som van nog geen ƒ 176,000 voor die beide kategoriën van uitgaaf voldoende zou kunnen zijn, wanneer men ziet dat ten behoeve van het Europeesch element, waarvan het zielental, - ambte-

1 Zooals blijkt uit de vorige noot, is het deficit eigenlijk bijna ƒ 11½ millioen.

naren, militairen en partikuliere personen van alle mogelijke gezindten daaronder begrepen, - naast het cijfer der inlandsche bevolking letterlijk in het niet wegzinkt, voor dezelfde kategoriën nagenoeg ƒ 1,100,000 is uitgetrokken. Ik voorzie dus de waarschijnlijkheid, dat, zoodra men zal beginnen te begrijpen, dat de inlandsche bevolking niet minder regt heeft op eene onbekrompen voorziening in de hier bedoelde behoeften, de beide onbeduidende posten, nu daarvoor uitgetrokken, eene belangrijke vermeerdering zullen ondergaan.

Wat het inlandsch bestuur betreft, behoef ik wel niet te doen opmerken, dat de daarvoor uitgetrokken som ad ƒ1,969,544, al ware zij, wat ik niet geloof, geheel en uitsluitend bestemd voor het inlandsch personeel op Java, geheel ontoereikende is, en zelfs tot het drievoudige, zoo niet meer, zou mogen verhoogd worden, indien men dat inlandsch personeel wilde doen worden, wat het voor de bevolking behoort te zijn.

Men heeft op Java, buiten Madura en Bawean, een zeventigtal regenten, en men kan rekenen, dat ieder regentschap gemiddeld bestaat uit een 3- of 4tal districten, zoodat ik, door het getal van districtshoofden of wedono's te stellen op 250, niet ver van het juiste cijfer zal verwijderd zijn. Voorts heeft men waarschijnlijk een 70tal patihs, daar ieder regent er een nevens zich heeft[1]. Daarbij komen nog de mantri's en andere mindere hoofden, en eindelijk de hoofden van dessa's, waarvan het getal stellig niet minder dan 35,000 bedraagt.

De bezoldiging der regenten loopt zeer uiteen. Het aanzienlijkst inkomen[2] hebben, zoo ik mij niet bedrieg, de regenten

1 Een regent heeft gewoonlijk twee patihs, - een patih loear en een patih dalm. De eerste is eigenlijk de man, die hem in het bestuur ter zijde staat, terwijl de tweede zoo wat bij eenen privé-secretaris zou kunnen vergeleken worden. De benoeming van den eersten hangt af van het gonvernement, de tweede bezit geen officiëel karakter.

2 Ik bezig hier het woord *inkomen*, omdat ik niet weet of de hier speciaal genoemde regenten in de Preanger regentschappen een traktement uit 's lands kas ontvangen, dan wel of en in hoever dat inkomen, geheel of gedeeltelijk, en ongerekend de kultuurprocenten, bestaat uit hetgeen het padi-contingent hun oplevert. Ik meen wel, dat de tegenwoordige regent van Bandong rekenen kan op een inkomen van ƒ 150,000, waarop het bij zijn optreden is gebragt, terwijl zijn voorganger gerekend wordt ƒ 300,000 's jaars te hebben genoten. Doch wat hiervan zij, zoodra, gelijk in overweging is, ook in de Preanger regentschappen eene heffing van landrente wordt ingevoerd, zal het padicontingent waarschijnlijk vervallen, en bijgevolg het traktement der Preanger regenten, die het tot dusver hebben genoten, eene nieuwe regeling moeten ondergaan en ten laste van 's lands kas komen.

van Bandong, Tjiandjoer en Soemedang in de Preanger regentschappen, en 2 of 3 regenten in het Bantamsche, in verband tot hunne afstamming van vroegere vorstenhuizen. Het traktement der andere regenten variëert, ni fallor, van ƒ 600 tot ƒ 1600 's maands, welke laatste som onder anderen, een 15tal jaren of meer geleden, aan den verdienstelijken regent van Koedoes bij zijne overplaatsing naar het regentschap Demak met den titel van pangeran werd toegelegd. Dit laatste hooge cijfer was evenwel, naar ik meen, iets geheel exceptioneels of wordt althans zeer zelden bereikt, ofschoon het niet ongewoon is, aan regenten bij opklimming in rang of bij meerdere dienstjaren ook verhooging van traktement toe te leggen. Dit een en ander in aanmerking nemende en daarbij ook het genot van kultuurprocenten in rekening brengende, geloof ik geen te hoog cijfer aan te nemen, wanneer ik het traktement der regenten gemiddeld op ruim ƒ 12,000 's jaars, of op eene ronde som van ƒ 900,000 voor het 70tal stel. Ondertusschen, van de regenten, - hetzij ze geen goede financiers zijn, dat is, niet weten de tering naar de nering te zetten, hetzij men bij de bepaling hunner traktementen er maar een slag in geslagen heeft, zonder te letten op eene menigte zaken, waarvoor zij uitgaven te doen hebben, die in ons oog dwaas mogen schijnen, maar die zij voor hun aanzien tegenover de bevolking niet wel nalaten kunnen - van de regenten zijn er weinigen, die niet òf schulden hebben, òf, zoo zij vrij daarvan weten te blijven, zich ongeoorloofde, althans, om het op zijn zachtst uit te drukken, ons onbekende inkomsten weten te verschaffen. Zooveel is zeker, dat onderzoekingen, te dien aanzien in de laatste tijden gedaan, tot het resultaat moeten hebben geleid, dat een traktement van ƒ 20,000, ja, zoo ik mij niet bedrieg, zelfs van ƒ 24,000 's jaars voor de meeste regenten niet te veel is, om in al hunne uitgaven, ik zeg niet op eene ruime, maar op eene behoorlijke wijze te voorzien. Zulke cijfers mogen ons Europeanen te groot schijnen, maar niemand, die weet, wat een regent in het oog zijner bevolking is, en waartoe hij verpligt is, om zijn aanzien als zoodanig op te houden, zal ze als buitensporig beschouwen, althans zeker niet, zoo men van hem eischen wil, dat hij zich onthoude van ongeoorloofde handelingen, die op druk voor de bevolking neêrkomen. - Men moge op ons standpunt niet zien, hoe zulke beschouwingen eenige waarde kunnen hebben ter bepaling van het cijfer hunner be-

zoldiging, toch moet men niet uit het oog verliezen, dat men te doen heeft met eene weinig ontwikkelde maatschappij, die zich volstrekt niet in onze denkbeelden kan verplaatsen, en dat het dus niet zonder gevaar is, haar die met geweld te willen opdringen. Buitendien hebben de regenten in het oog der bevolking eene geheel andere beteekenis, dan bij ons bijv. een gouverneur eener provincie, terwijl eindelijk daarbij nog komt, dat in den regel de regenten niet in het bezit zijn van fortuin, en dus meerendeels van hun traktement moeten leven.

Er bestaat hier dus slechts de keus tusschen het alternatief, om ze òf af te schaffen, òf, ook door eene waarlijk goede bezoldiging, te plaatsen in eene positie, die hen voor de bevolking kan doen worden, wat ze wezen moeten. - Ik zelf heb vroeger behoord tot dezulken, die meenden, dat het aanhouden van regenten eene geheel overtollige weelde is, en dat men niet beter kon doen, dan ze te laten vervallen, door de onder hen ontstaande vacatures allengs onvervuld te laten[1]; maar langzamerhand hebben zich mijne denkbeelden op dit punt zeer gewijzigd, en ben ik tot de overtuiging gekomen, dat wij ons daardoor schuldig zouden maken aan eene groote onregtvaardigheid jegens eene bevolking, die, hoe welwillend wij ons ook jegens haar mogen betoonen, nooit zal ophouden in ons vreemde overheerschers te zien, en die er dus altijd prijs op zal stellen, gelijk zij er ook het regt op heeft, om zooveel mogelijk te worden bestuurd door hoofden, die hare landgenooten zijn. Ik ga verder, en meen, na lang over de zaak te hebben nagedacht, als mijne overtuiging te mogen uitspreken, dat de hier door mij aangewezen weg de eenige is, die met zedelijkheid en regtvaardigheid bestaanbaar is, en die, zoo iets, ons er toe kan en zal brengen, om ons gezag over de bevolking te bevestigen. Het is toch van belang haar te doen begrijpen, dat het er ons niet om te doen is om een tal van ambtenaren en militairen te haren koste te onderhouden. Men verlieze vooral niet uit

1 Die meening had bij mij tot zekere hoogte haren grond in de omstandigheid, dat regenten vis à vis van de residenten meestal ja en amen spelen. Voor knappe residenten zijn zij meestal eene belemmering, zoo zij niet geheel door hen op zijde worden gesteld, en voor brekebeenen van residenten dienen zij, omdat men niet ligt er toe overgaat hen te ontslaan, tot bedekking van begane misslagen. Naar gelang ik echter eenig inzigt begon te krijgen in die voor ons zoo vreemde Javaansche maatschappij, ben ik begonnen te begrijpen, dat het al of niet wenschelijke van het behoud der regenten uit een geheel ander oogpunt moet worden beoordeeld.

het oog, dat er buiten het kultuurstel nog andere middelen zijn, om Java en andere gedeelten van den Archipel te onzen behoeve te exploiteren, en dat daaronder de uitzetting van uitgaven voor het bestuur en de defensie, ten einde voor onze landgenooten eene gelegenheid te openen, om ook op die wijze hun fortuin te beproeven, moet gerekend worden. Ik vrees, dat men aan die wijze van exploiteren in de laatste jaren wat veel den teugel heeft gevierd.

In mijne hier opengelegde zienswijze ben ik niet weinig versterkt door de lezing van een zeer merkwaardig, ten vorigen jare in het licht verschenen Engelsch werk, waarin door verschillende personen verschillende voor Engeland uiterst gewigtige kwestiën van internationaal belang worden behandeld. Ook de roeping van Engeland in Britsch-Indië wordt daarin besproken op eene wijze, die, daar zij niet schroomt de verkeerde handelingen der Engelschen ten toon te stellen en te gispen, voor den moed, den zedelijken ernst, de onpartijdigheid en de echte liberaliteit der schrijvers getuigt[1].

Om nu evenwel tot de regenten op Java terug te keeren, - uit al het voorafgaande geloof ik de conclusie te mogen opmaken, dat eene waarlijk billijke regeling hunner positie, in den geest der door mij vooropgezette denkbeelden, niet wel mogelijk zal zijn dan met eene uitgaaf van 17 ton, in stede van 8 of 9, die nu voor hen worden uitgegeven. Wij moeten voor zulke uitgaven niet terugdeinzen, te minder, omdat ik mij overtuigd houd, dat wij langs dien weg geleidelijk zullen kunnen komen tot eene vermindering van ons Europeesch gewestelijk bestuur en bovenal van onze militaire magt[2].

1 Het werk is getiteld: ‘International policy. Essays on the foreign relations of England.’ London, Chapman and Hall, 193, Piccadilly, 1866. Vooral verdient het 4e stuk, handelende over ‘England and India’, hierbij gelezen te worden.

2 Het is opmerkelijk, hoe men de vrees voor het Mohammedanisme en den invloed dien het op de bevolking zou kunnen hebben, om haar tegen ons op te zetten, behendig heeft geëxploiteerd, om onze militaire uitgaven in Indië uit te zetten. Zoo er ooit een Mohammedaansche secte heeft bestaan, die fanatisch was, dan gewis was het die der Padries op Sumatra. Welnu, men leze het door den Hoogleeraar Veth uitgegeven werk van wijlen den generaal de Stuers over onze vestiging op Sumatra, en men zal zien, hoe die man van moed en zedelijken ernst, met eene kleine magt, wier sterkte bijna tot het ongelooflijke was gereduceerd, omdat onder zijn bestuur alle mogelijke beschikbare strijdkrachten naar Java voor den oorlog tegen Diepo Negoro moesten overgezonden worden, hoe die man, zeg ik, niet alleen ons standpunt tegenover de Padries behoorlijk handhaafde, maar zelfs in eene zekere vriendschappelijke, vertrouwelijke verhouding met hen stond. Maar de Stuers was, gelijk ik zeide, een man van hoogen zedelijken ernst, die begreep, dat goede trouw ruim opweegt tegen eene aanzienlijke krijgsmagt. Vrees is eene ellendige raadgeefster, vooral dáár, waar men als het ware instinctmatig voelt, dat men op geen zuiver standpunt staat.

De beschouwingen, die ik omtrent de positie der regenten heb in het midden gebragt, zijn evenzeer op de wedono's of distriktshoofden toepasselijk. en in zekeren zin zelfs nog meer; want, laat de bezoldiging der regenten te wenschen over, van die der distriktshoofden mogen wij veilig verklaren, dat zij beneden alle kritiek is. Ik zou mij zeer bedriegen, - ten ware in de laatste jaren daarin verandering mogt zijn gebragt, wat mij niet bekend is, - zoo het hoogste traktement van een wedono het cijfer van ƒ 80 's maands te boven ging, terwijl er zijn, die ƒ 50 's maands en minder nog genieten.

Bij eene opheffing van het kultuurstelsel zou voor hen, even als voor de regenten, ook het genot der kultuurprocenten ophouden, en hoe zou dan, terwijl ook zij eene betrekking bekleeden, die in het oog van den inlander van groote beteekenis is, een traktement, dat in het gunstigst geval nog beneden de ƒ 1000 blijft, voldoende kunnen zijn voor hunne behoeften, zonder dat zij de toevlugt nemen tot ongeoorloofde middelen? Naar het mij voorkomt, vordert ons welbegrepen belang, dat het hun toe te leggen traktement afwissele tusschen een minimum van ƒ 150 en een maximum van ƒ 300 's maands. Als wij voor het gemiddelde tusschen die beide cijfers een bedrag nemen van ƒ 225 's maands, of van ƒ 2700 's jaars, dan zou daardoor de totale uitgaaf voor bezoldiging der wedono's op nagenoeg 6½ à 7 tonnen gouds komen te staan, of stellig twee à driemaal zooveel als thans daarvoor vereischt wordt.

En wat zal ik zeggen van de mindere, bijzonder van de dessahoofden, die, bij het verlies der kultuurprocenten, niets zouden overhouden dan een onbeduidend collecteloon voor de heffing der landrente. Zoo men er ooit toe overgaat, om hun bezoldiging toe te leggen, en wat zal men aan een dessahoofd minder kunnen geven dan ƒ 100 à ƒ 200 's jaars? zoo zou hiermede alleen een uitgaaf van 3½ à 7 millioen guldens gemoeid zijn[1].

1 Hoezeer ik er niet gunstig over denk, om aan de dessahoofden traktement toe te leggen, en meen, dat hunne positie op eene andere wijze beter geregeld zou kunnen worden, door hen bijv. niet in velden te beloonen, maar door de heffing van een vast te bepalen tantum van de padi-opbrengst der dessa's, zoo heb ik toch een cijfer als traktement in rekening gebragt, om te doen zien welke vermeerdering van uitgaven men bij eene opheffing van het kultuurstelsel wel te wachten zou hebben. Eene belooning in velden zou ik allerondoelmatigst oordeelen, omdat daardoor aanleiding zou worden gegeven, dat de hoofden misbruik maakten van hun gezag, om de hun toegelegde velden gratis door hunne ondergeschikten te laten bewerken, waarbij dan vrij wat willekeur zou plaats kunnen grijpen door den eenen boven den anderen te drukken. Aan een dessahoofd moeten, dunkt mij, in geen geval meer velden worden toegelegd, dan die hij als bewoner der dessa in zijn eigen regt bezit. Eene betaling in geld, ofschoon het in effecte op hetzelfde neêrkomt als een zeker tantum van de padi-productie, zou ik niet minder ondoelmatig vinden, en wel om de eenvoudige reden, dat geld bij den Javaan, vooral van minderen rang, gelijk het zand door de vingers druipt. Wel heeft men, althans in vorige dagen, meermalen gehoord, dat de Javaan zijn geld verbergt of begraaft; maar, daargelaten of dit algemeen en tot een aanzienlijk bedrag plaats vond, schijnt mij dat begraven of verbergen van geld minder te pleiten voor spaarzaamheid of zucht om op te sparen, dan wel voor vrees, dat het hem, hoe dan ook, ontnomen zou kunnen worden. - Een traktement van ƒ 100 à ƒ 200 's jaars zou, hoe voldoende ook op de tegenwoordige hoogte der Javaansche maatschappij, bij een dessahoofd gevlogen zijn eer hij er zich regt rekenschap van kon geven, en zou dus, in stede van te dienen ter redelijke voorziening in zijne behoeften, slechts strekken om zijne hebzucht of zijne zucht naar weelde te prikkelen. Maar dat zou zeker in veel minder mate het geval zijn, zoo zijne inkomsten geheel of ten minste voor het grootste gedeelte bestonden in padi, die hij vrij wat beter dan geld weet te bewaren. Wat wij ten aanzien der dessahoofden moeten trachten te bereiken is, dat zij niet meer kunnen knevelen of misbruik maken van hunne magt, maar daarentegen worden gebragt in eene positie, die hen op hun gemak stelt en hen kan doen beantwoorden aan de roeping, welke de door Raffles met zooveel regt *bewonderenswaardig* genoemde dessa-inrigting primitief met zich bragt. Daarvoor acht ik, niet voor altoos, maar voorloopig, ofschoon nog voor een aantal jaren, het geschiktste middel de toekenning van een zeker tantum der productie,

Men meene evenwel niet, dat ik mij de illusie maak, dat wij door de verbetering van de positie der hoofden in hunne verschillende rangen, dadelijk, of althans zeer spoedig, in het bezit zouden komen van een stel hoofden, in allen deele voor hunne taak berekend. Wat hunne intellectuele en zedelijke ontwikkeling betreft, zoo staan zij over het algemeen niet hoog in mijne schatting, en ik behoor ook niet tot degenen, die van oordeel zijn dat een spoedige vooruitgang in die beide opzigten mogelijk is. In eene atmosfeer als die der Javaansche maat-

behoudens de noodige maatregelen ter voorkoming, dat dit niet overschreden worde. De toekenning van eene zekere waarde in produkt acht ik het middel, dat èn voor het hoofd, op zijn tegenwoordig standpunt van ontwikkeling, èn voor de bevolking de beste waarborgen zou opleveren. Alleen ten aanzien van die dessabewoners, die niet in het bezit van velden zijn, zou eene heffing in geld, natuurlijk matig gesteld en behoorlijk geregeld, niet te ontgaan zijn. Dat op de bepaling van het tantum in produkt of in geld, niet alleen het getal inwoners eener dessa, maar ook de uitgestrektheid en de productie hunner velden en de middelen van bestaan der bewoners, die geen velden hebben, van invloed moeten zijn, behoeft naauweljks te worden aangestipt.

schappij, waarin de verhouding tusschen hetgeen vooruitgang kan bevorderen, en hetgeen dien belemmert, hoogst ongunstig is, moet die vooruitgang een plant van tragen groei zijn. Zonder eenige illusiën van dien aard, gaat de voorstelling mijner denkbeelden omtrent de verbetering van de positie der hoofden slechts uit van de overtuiging, dat wij daarmede niets meer doen dan wat billijkheid en regtvaardigheid van ons eischen, en, laat mij er bijvoegen, ook ons eigen welbegrepen belang, dewijl het bij mij vaststaat, dat die verbetering in onze handen een krachtig middel zal worden bevonden, om in het werk der ontwikkeling van het volk met beter vooruitzigt voort te gaan.

Zou het, na al het gezegde omtrent de mogelijke verhooging der drie hierboven vermelde posten van uitgaaf, namelijk voor het inlandsch bestuur, het onderwijs en de eeredienst, voor overdrijving mijnerzijds kunnen worden gehouden, zoo ik daarvoor een cijfer aanneem van, stel eens 6 millioen? Zoo neen, welk is dan het resultaat waartoe ik kom?

Wij hebben gezien dat het deficit op de Indische begrooting van 1864 kan gesteld worden op 9½ millioen, of waarschijnlijker nog op 11½ millioen[1]. Dit bedrag zou dus met minstens 6 millioen moeten stijgen. Maar hiermede zijn wij nog niet aan het einde van ons leed; want wij hebben ook gezien, dat het verschil tusschen de gewone uitgaven en de gewone inkomsten bij 's Rijks begrooting voor 1866 een deficit heeft gegeven van ruim 10 millioen, dat maar al te waarschijnlijk voor 1867 en verscheidene volgende jaren nog belangrijk zal toenemen. Bij die berekening van het deficit voor 1866, was nog wel geheel buiten aanmerking gelaten het benoodigde voor spoorwegen, en de uitgaven voor de West-Indische bezittingen en die ter kuste van Guinea. Zou men in waarheid kunnen gelooven, dat, bij eene opheffing van het kultuurstelsel, het op zoo schrikbarende wijze verbroken evenwigt tusschen uitgaven en inkomsten, zoo in Indië als hier te lande, zoo plotseling zou kunnen hersteld worden, aan den eenen kant door diep ingrijpende bezuinigingen, aan den anderen kant door opdrijving van belastingen.

Het tafereel dat ik van den stand van zaken heb opgehangen, is niet opbeurend; kon ik er maar van overtuigd worden,

1 Zie de noot op blz. 301.

dat het veel te donker gekleurd is! Het is niet anders, voor volken zoowel als voor den individuelen mensch is het kwaad, of, wat hier hetzelfde beteekent, de krenking van de eeuwige beginselen van zedelijkheid en regtvaardigheid, dubbel verderfelijk, deels om het wee dat er uit ontstaat, deels en meer nog, zoo mogelijk, omdat redres van het gepleegde kwaad zoo uiterst moeijelijk is. Om slechts één voorbeeld te noemen, dat mij bij die gedachte altijd voor den geest zweeft, hoezeer het niet aan tal van voorbeelden ontbreekt. Wat zou Engeland er niet voor over hebben, zoo het zijne geschiedenis met betrekking tot Ierland zoo kon uitwisschen, dat er geen spoor meer van te vinden was? Maar neen, zoo gemakkelijk gaat het in de zedelijke wereld niet; want de getuigenis der geschiedenis leert ons dat daar onregtvaardige en onzedelijke handelingen, behalve de ellende, die zij over de ongelukkige slagtoffers brengen, nog in verre, verre nageslachten door hare gevolgen smarteljk voortwerken, totdat de oorzaak eindelijk is opgeheven. En welk regt hebben wij dan om te hopen, dat het ons gemakkelijker zal vallen, de nalatenschap onzer vaderen, waaraan wij in geene geringe mate ons eigen deel van verantwoordelijkheid hebben toegevoegd, eenvoudig onder beneficie van inventaris te aanvaarden en te likwideren?

Ziedaar dan, waarom ik, het kultuurstelsel en elk ander stelsel van exploitatie zoo sterk afkeurende, als iets met mogelijkheid afgekeurd kan worden, toch nog het voorloopig, maar krachtig behoud er van, en wel in het voordeel van Java zelf, kon aanraden? Heb ik de diepte trachten te peilen der wonde, die als een invretende kanker aan ons volksbestaan knaagt, ik deed het, omdat het bijkans reeds voor eene halve genezing mag gelden, dat wij die wonde in haren geheelen omvang kennen, - ik deed het, omdat, zoo aan het pijnlijk gevoel, dat zij ons veroorzaakt, zich het verlangen mogt paren, om te herstellen wat misdreven werd, reeds het bewustzijn van dat herstel waarlijk te willen, ons zou nopen om met kalmte, en juist daarom ook zonder overhaasting, den weg te bewandelen, die daartoe leiden kan. Zonder overhaasting, zeg ik, want geen verwijt van gepleegd onregt mag ons verleiden tot quasi-welwillende maatregelen, die, omdat ze ontijdig en misschien ook nog ondoordacht zijn, in de gevolgen welligt niet beter zouden zijn dan het kwaad, dat zij hadden moeten herstellen.

Het groote punt derhalve, dat wij steeds regt levendig voor den geest moeten houden, is dit, dat, ofschoon onze staatkunde tegenover Indië voortaan eene staatkunde van devouement moet zijn, de wil om eene zoodanige te volgen, ons weinig zou baten, zoo wij die moesten aanvangen met groote verwarring in onze financiën. Om tot eenen geheel gezonden toestand te geraken, dat is, tot een zoodanigen, waarin het evenwigt tusschen gewone uitgaven en gewone ontvangsten volkomen zal hersteld zijn, zullen in onze al te weelderige huishouding hier, en nog veel meer in Indië, diepe insnijdingen moeten gedaan worden. Het zou te dwaas zijn te gelooven, dat wij hier te lande in onzen eigen boezem de middelen kunnen vinden tot bestrijding onzer zoo hoog opgevoerde uitgaven. Nog dwazer zou eene dergelijke verwachting voor Indië zijn; want aangenomen, dat dáár van het totaal der uitgaven, hetwelk ik, met al de door mij aangeprezen verbeteringen, veilig op 80 millioen mag stellen, drie vierde gedeelten of 60 millioen ten laste van Java komen, zou het dan niet al te ongerijmd zijn te onderstellen, dat van eene bevolking, die geen kapitalen bezit, en wier inkomen, dat door handenarbeid moet worden verkregen, stellig geen ƒ 30 per hoofd bedraagt, voor ƒ 4 à ƒ 5 per hoofd aan belastingen zal kunnen geheven worden?

Hier dus niet alleen, maar dáár nog veel meer, zullen bezuinigingen dienen plaats te hebben, grooter dan menigeen zich voorstellen kan. Het was, geloof ik, de Heer Thorbecke, die bij het optreden van het laatste ministerie, waarvan hij het hoofd was, beweerde, dat de rij der bezuinigingen gesloten was. Niet alzoo! Niet de rij der bezuinigingen, maar het tijdvak der brooddronken uitzetting onzer uitgaven behoort gesloten te worden en met de inkrimping behoort ernstig een aanvang te worden gemaakt. Ik koester er geen vrees voor, dat ons volk, zoodra het het ernstige van het keerpunt in onze inwendige en koloniale staatkunde ten volle begrijpt, niet tevens zal inzien, dat de zaak er toe ligt en dat alle handen ineengeslagen dienen te worden, al ben ik ten volle overtuigd, dat het moeite zal kosten en tijd zal vorderen.

In zekeren zin schijnt het mij geen ongeluk toe, dat wij niet zoo op eens schoon schip kunnen maken. Konden wij dat, wij zouden ons welligt genoopt gevoelen om voort te gaan op den weg van overhaast en ondoordacht handelen, die reeds

te veel door ons werd betreden; en wij zouden groot gevaar loopen voor Java te doen, wat, hoe goed ook gemeend, zou blijken in de gevolgen voor Java niet heilzaam te zijn. Want, - en hiermede keer ik terug tot het thema van mijn opstel, om met een enkel woord over het werk van den Heer van Deventer te eindigen, - want wij hebben volstrekt geen zekerheid, dat onze kennis van den toestand en de behoeften der Javaansche bevolking eene kennis is, waarop wij met volkomen gerustheid kunnen bouwen.

Heb ik reeds doen blijken, dat ik de kennis wantrouw, die ons langs officiëlen weg gewordt, omdat de regering daarvoor moet putten uit bronnen, die mij toeschijnen onzuiver te zijn, het is er ver vandaan, dat ik een onvoorwaardelijk vertrouwen zou schenken aan al wat wij langs partikuliere kanalen vernemen, niet omdat ik dat alles voor ten eenenmale onwaar houd, - integendeel, er is onder hetgeen van die zijde tot ons komt, misschien veel meer van goed allooi, dan wij vermoeden -; maar omdat er ook in te vinden is, wat van geen goed gehalte is. En men zal mij wel willen toestemmen, dat waar dit, zelfs ook maar gedeeltelijk, het geval is, het bezwaar schier onoverkomelijk wordt om het kaf naar behooren van het koren te scheiden.

In het Januarij-nommer van ‘de Gids’ van 1863 heb ik eene beoordeeling gegeven eener brochure, betreffende het landbezit der Chinezen, waarbij ik heb aangetoond, hoe weinig onbevangen de ongenoemde schrijver in de behandeling van zijn onderwerp was geweest, en hoe zonderling door hem met cijfers en feiten werd omgesprongen. Ik schreef dit toe aan den ongunstigen invloed der Indische atmosfeer op de onpartijdige behandeling van aldaar t'huis behoorende maatschappelijke belangen en vraagstukken. Hoe toch kan men een kalm en onpartijdig oordeel over zulke kwestiën verwachten in een land, waar de Europeaan zich als lid eener bevoorregte klasse beschouwt, en waar hij doorgaans slechts tijdelijk vertoeft met het doel om fortuin te maken, en dat wel liefst zoo spoedig mogelijk? Wie, die dit bedenkt, zal het niet met mij eens zijn, dat onder zulke omstandigheden het gevaar voor eene onzuivere voorstelling van feiten en toestanden, uit den aard der zaak en zonder dat wij daarbij nog behoeven te denken aan kwade trouw of opzettelijke vervalsching, niet gering is?

Ik ga verder, en meen het er voor te mogen houden, dat indien onze staatkunde eene rigting neemt van volkomen be-

langeloosheid en welwillendheid jegens den Javaan, deze, naar. gelang de overtuiging daarvan door afdoende bewijzen bij hem ingang vindt, zijne achterhoudendheid zal afleggen; maar dat ook dan de kennis, die ons door de regering en hare ambtenaren zal worden verschaft, van vrij wat meer waarde voor ons zal wezen dan die, welke ons langs partikuliere kanalen toevloeit, omdat daarop het gevaar van die Indische atmosfeer altijd meer of min zal blijven drukken.

Maar, terwijl dan aan den eenen kant de waarde dier officiële kennis in hooge mate zal rijzen, zal ook aan den anderen kant het beletsel eener eigenbaatzuchtige staatkunde, dat ons verhindert helder en zuiver te zien, zijn weggenomen; en het licht, waarin wij ons verheugen zullen, zal bekwame, schrandere en doordenkende mannen, waaraan het in Nederland gelukkigerwijs niet ontbreekt, aanmoedigen om hunne krachten te besteden aan de bevordering van het meer edel doel, dat onze staatkunde zich dan zal hebben gesteld. Wegens het over het algemeen bezadigd en praktisch karakter onzer natie, is het niet te vreezen, dat zulke mannen zich te veel op het veld van bespiegelingen zullen begeven en voorbij zullen zien, dat een bedaarde, zooveel mogelijk geleidelijke vooruitgang, de gezondste is niet alleen, maar ook in waarheid het spoedigst vooruitbrengt. Zij zullen beseffen, dat voor zulk een vooruitgang de hoofdzaak niet is, allerlei hervormingen te bedenken, die, hoe goed in het afgetrokkene, of op ons standpunt van ontwikkeling, toch in de lucht zouden hangen en geen wortel schieten, dewijl de pupil er niet rijp voor is en nog in lang niet rijp voor zal wezen: maar naauwkeurig te letten op de behoeften, die zich openbaren, en er op verstandige wijze aan te voldoen.

Doch laat mij niet verder op de toekomst vooruitloopen, en liever nog met een woord aanwijzen, wat wij, naar mijn oordeel, te denken hebben van de kennis, die ons het werk van den Heer van Deventer verschaft.

Het was een echt liberaal denkbeeld van den gewezen Minister Fransen van de Putte, - een denkbeeld, dat, tot schade der goede zaak, bij vroegere besturen nooit was opgekomen, - op zoo ruime wijze de hand te leenen tot publiciteit der Indische zaken, als door de uitgave van dit werk is geschied. Niet minder lof komt toe aan de noeste vlijt van den schrijver, die ons in zijn veelomvattenden arbeid een schat van wetenswaardige en hoogstbelangrijke zaken heeft aangeboden, zooals naau-

welijks in eenig vroeger verschenen werk over koloniale belangen zal worden aangetroffen. Maar hiermede heb ik ook alles gezegd, wat ik ter gunste van het werk kan inbrengen. Na eene herhaalde lezing legde ik het telkens onvoldaan ter zijde, omdat het mij toescheen niet te beantwoorden aan hetgeen van zulk een werk met regt kan worden geëischt.

Wanneer toch te midden van een hevigen strijd over gewigtige staatsbelangen een werk het licht ziet, dat van de regering uitgaat of onder hare sanctie verschijnt - een werk bestemd om over een der hangende vraagstukken zooveel mogelijk licht te verspreiden, - dan is het, dunkt mij, een eerste vereischte, dat in zulk een geschrift strikte onpartijdigheid worde in acht genomen, opdat de reeds te zeer opgewekte hartstogten niet nog meer worden gaande gemaakt en daardoor eene kalme beschouwing bemoeijelijkt worde. Op dit standpunt mij plaatsende, meende ik, dat de Heer van Deventer zich had moeten bepalen tot eene mededeeling van alle stukken en alle bijzonderheden, die eenig licht over het zoogenaamd Landelijk Stelsel op Java konden doen opgaan, terwijl de enkele bijvoeging van eene eenvoudige aanwijzing van het verband, waarin de verschillende stukken en bijzonderheden tot elkander staan, het publiek in staat zou hebben gesteld, zich een oordeel daarover te vormen. Op die wijze zou zeker zijn werk geen amusante lectuur hebben opgeleverd, en van droogheid niet vrij te pleiten geweest zijn; maar, wat van veel meer wezenlijk gewigt is, het zou ons eene streng onpartijdige geschiedenis van het Landelijk Stelsel hebben geleverd.

Aan dien eisch voldoet het werk van den Heer van Deventer veel te weinig, daar hij, zelf een bepaalde rigting op koloniaal gebied volgende, op meer dan ééne plaats de gelegenheid te baat neemt, om zoowel zijne eigen manier van zien, als wat daarmede in strijd is, regt te doen uitkomen. Hierdoor geeft zijn werk den indruk van te zijn een partijschrift, wat hij naar mijne meening boven alles had behooren te vermijden.

Het is er ver van af, dat ik alles wat de Heer van Deventer als zijne meening in het midden heeft gebragt, verwerpelijk zou achten; integendeel, ik beweeg mij te zeer in dezelfde rigting, om niet vele van zijne beschouwingen en aanmerkingen te beamen. Dat er echter ook onder zijn, waarmede ik mij niet gaaf en onvoorwaardelijk kan vereenigen, zal den lezer uit het voorafgaande meermalen zijn gebleken. Doch het is hier de vraag niet in hoever de persoonlijke zienswijze van den Heer van De-

venter af- of goedkeuring verdient. Mijne meening is - en dat ik haar uitspreek is wel het krachtigst bewijs van mijn verlangen naar eene geheel kalme en onpartijdige behandeling van zulke gewigtige zaken, - mijne meening is, dat hij zich van de uitdrukking dier persoonlijke zienswijze geheel had moeten onthouden. Voor het groote lezend publiek heeft het werk, vrees ik, ook in zijn tegenwoordigen vorm weinig aantrekkelijks. Voor de weinigen die denken, komt het er niet op aan, hoe de schrijver denkt over de zaken die hij bloot legt, maar is het de vraag, hoe die zaken zich hebben toegedragen. Dat de Heer van Deventer zich heeft laten verleiden om een zoo ernstig werk tot zekere hoogte aan de meer regtstreeksche bevordering van de zienswijze, die hij aankleeft, dienstbaar te maken, is daarom te meer te betreuren, omdat het welligt bij dezen en genen voedsel zal geven aan het vermoeden, dat niet alles is medegedeeld, maar alleen wat dienen kan om het ongerijmde van de eene en het meer rationeele van de daartegenover staande zienswijze beter te doen voor den dag komen.

De schrijver meene niet, dat ik persoonlijk omtrent zijne goede trouw ook maar den geringsten twijfel koester; maar hij zal mij bij eenig nadenken moeten toegeven, dat hij door in een werk, 't welk zich op een streng neutraal standpunt had moeten houden, zijne rigting zoo gedecideerd te doen uitkomen, maar al te veel aanleiding tot die vraag heeft gegeven, en daardoor aan de waarde van het werk, als een zoodanig waarop men zich van weêrszijden veilig had kunnen beroepen, groote schade heeft toegebragt.

Een ander gewigtig bezwaar, dat ik tegen het werk van den Heer van Deventer heb in te brengen, betreft de daarbij aangenomen verdeeling in tijdvakken.

Onder de benaming *Landelijk Stelsel*, - die oorspronkelijk, zoo ik mij niet bedrieg, meer bijzonder het *landrente-stelsel* aanduidde, - heeft men langzamerhand al meer en meer gaan begrijpen, zoodat wanneer men thans van het Landelijk Stelsel op Java spreekt, daarbij aan schier alles kan gedacht worden, wat tot den maatschappelijken toestand der bevolking betrekking heeft. Eene vlugtige inzage van het werk van den Heer van Deventer kan ons daarvan de overtuiging geven, door de menigte van onderwerpen, die hij ter sprake brengt of waaromtrent hij mededeelingen doet.

Om die reden is zijne verdeeling in tijdvakken, bepaald door

de opvolging der Gouverneurs-Generaal, niet zeer gelukkig, en zou hij naar mijn inzien veel beter hebben gehandeld, zoo hij zijn werk naar verschillende rubrieken had geordend en over het landrente-stelsel, het vraagstuk van den grondeigendom, den afstand en de verhuring van woeste gronden, de verschillende kultures, de inlandsche hoofden, de heerediensten en wat dies meer zij, ieder afzonderlijk had gesproken. Op deze wijze had men van ieder dezer onderwerpen een goed geheel kunnen erlangen, dat men behoorlijk kon overzien. Nu krijgt men niet alleen alles pêle-mêle, maar de verdeeling in tijdvakken volgens de Gouverneurs-Generaal, scheidt en verbindt de stof op eene wijze, die vaak met den aard der zaak in strijd is. Het heldere inzigt in den geheelen gang van het landelijk stelsel is van meer gewigt dan de juiste wetenschap van hetgeen onder iederen Gouverneur-Generaal heeft plaats gehad. Deze inrigting van het werk maakt het uiterst moeijelijk den draad van eenig daarin behandeld onderwerp vast te houden. Het kost niet weinig hoofdbrekens zich telkens te binnen te brengen, waar eenige zaak het laatst werd besproken en op welk standpunt ze zich toen bevond, en het noodwendig gevolg is, dat in de geheele voorstelling ten slotte veel duisters en verwards overblijft.

De Heer van Deventer is reeds weder naar Indië teruggekeerd, aldaar tot Resident van Pasoeroean benoemd, en het is dus niet waarschijnlijk, dat hij, indien hij er al lust toe mogt gevoelen, spoedig in de gelegenheid zal zijn, om zijn werk in een anderen vorm te gieten en dan daarbij een meer neutraal standpunt in te nemen. Maar wat den geachten schrijver, wegens de verandering, die zijne positie heeft ondergaan, welligt moeijelijk zou vallen, alsnog te doen, waarom zou dat niet door de Regering aan een ander kunnen worden opgedragen? Voor haar toch moet het, - tenzij zij meene, dat zij geene voorlichting noodig heeft, of dat zij die slechts behoeft te zoeken onder hen, die onder hare vlag van het oogenblik varen, - van wezenlijk belang zijn, om de opiniën te vernemen van alle deskundigen van verschillende rigting, die zich aangemoedigd zullen voelen, ook hunne stem in het belang van het algemeen te laten hooren.

Ik leg hier de pen neder. Uit enkele bijzonderheden in den loop mijner beschouwingen in het midden gebragt, zal het menigeen zijn gebleken, dat ik reeds vrij wat jaren achter den

rug heb. Het is dan ook niet waarschijnlijk, dat het mij gegeven zal worden, om nog veel over koloniale belangen te schrijven, - ook niet, dat ik den val van het kultuurstelsel zal beleven. Ik heb de redenen opgegeven, waarom ik ook zelf eene zeer plotselinge opheffing van dat stelsel in den gegeven staat van zaken niet raadzaam zou achten. Dit heeft mij evenwel niet verhinderd, het mijne bij te dragen, om op dat stelsel het zegel der algemeene afkeuring te doen drukken, dewijl ook ik het beschouw als een stelsel, dat onzer onwaardig is en ons geheel zou demoraliseren. Rijkdom, - voor zoover dat stelsel ons rijkdom mogt aanbrengen, - is voorzeker een groote kracht tot bevestiging en handhaving van het zelfstandig bestaan van een volk, maar zou toch weinig baten, indien daarbij het bewustzijn ontbrak van een ernstig streven naar de beoefening van wat in waarheid regt en zedelijk is. En hoe zou Nederland dat onwaardeerbaar bewustzijn kunnen bezitten, zoolang het voortging zich ten koste van een volk, dat zijne belangstelling zoozeer verdient en nu eenmaal aan zijne leiding is overgegeven, te verrijken op eene wijze, die het in waarheid niet tot eer strekt?

In dezen veelbewogen tijd, waarin onder eenen vloed van groote, holklinkende woorden zoo gespeeld wordt met de eeuwige beginselen van zedelijkheid en regtvaardigheid, is er geen peil op te trekken, wat aan een minder magtigen staat, gelijk de onze, van de zijde van magtiger naburen kan wedervaren; maar dit is zeker, dat, zoo iets, eene waardige houding ons het best beveiligen kan, en dat die alleen mogelijk is, wanneer wij fier de oogen kunnen opslaan. Maar opdat wij dat kunnen, zal het voor ons wel in de eerste plaats noodig zijn, dat wij de smet van ons afgeworpen hebben, die de miskenning van onze roeping in Indië op ons heeft gelegd. Is het dan ons lot om niettemin voor het geweld te moeten bukken, dan zal dit toch niet gebeuren, zonder dat aan de geschiedenis van ons vaderland, die van ons voorgeslacht zooveel roemrijks heeft opgeteekend, nog eene laatste, niet de minst eervolle bladzijde zal zijn toegevoegd.

Leiden, 1867.

H. VAN ALPHEN.

Parijsche photographiën.

Monsieur, Madame et Bébé, par Gustave Droz. Paris, J. Hetzel. 1867.

't Is letterlijk onbegrijpelijk, lieve Mevrouw! welk eene consumtie van boeken gij maakt! Gij eet ze, gij verslindt ze. Welk een benijdenswaardige digestieve capaciteit! En te zeggen , dat ge niet alleen een roman van vierhonderd bladzijdtjes op een avond, tusschen het theedrinken en het klaarzetten van den wijn en de London superior mixed milk-biscuits van Hill en Jones, uitleest, maar dat gij zelfs jaar en dag onthoudt, wat ge met zulk een stoomvermogen in u hebt opgenomen, waarlijk, beminnelijkste aller mevrouwen! dat passeert mij, dat ergert mij en maakt mij wrevelig. Wanneer ik mijne zwakheid vergelijk met uwe kracht, dan bevangt mij een gevoel van moedeloosheid, ik had haast gezegd van wanhoop; dan sta ik op het punt om nooit meer iets te lezen en voortaan liever mijn avonden te veromberen of te verwhisten. Ik heb, helaas! eene heele week, soms twee weken noodig om een bescheiden deeltje ligte litteratuur uit te lezen, en daarentegen heb ik nooit meer dan twee weken noodig om het weder geheel te vergeten. Tracht mij niet te troosten met het onderscheid van sexe; ik waardeer uwe vriendelijke bedoeling, maar ik mag er geen dupe van zijn. Zeer zeker, lieve vriendin! gij vrouwen zijt meer receptief dan wij; maar is dat nu voor mij een troostgrond om even langzaam ontvankelijk als weinig behoudend te zijn? Maar ik weet het; ik heb u verwend; er is nu niets meer aan te doen. Gij rekent er vast op - dank zij mijner zwakheid - dat: *s'il n'y en a plus, il y en a encore*. Welk eene onbeperkte, maar ik voeg er bij welk eene zoete

heerschappij is de uwe over uwen toegenegen slaaf! Door de kracht van u alles toe te staan ben ik niet meer in staat u iets te weigeren; - wilt gij het omkeeren, 't is mij ook wèl. Ik neem het met oorzaak en gevolg zoo naauw niet. Ziehier een boek, dat ik voor u bestemd en veertien dagen lang in mijn zak gehouden heb. Waarom? Ik zal de eer hebben het u te zeggen, overtuigd, dat de reden der vertraging mij niet anders dan in uwe goede gunsten kan doen winnen.

Een ongehuwd heer, dien ik hoop u bij gelegenheid eens voor te stellen, een jong heer heeft mij het boek met de grootste réserves ter leen gegeven. Ik mogt het lezen, maar mijne zedigheid moest er niet door verschrikt worden, en zoo zij het werd, was het zijne schuld niet en had ik geen verhaal op hem. Hij waarschuwde mij vooruit, dat het bij 't walletje langs was, dat er scabreuse tafereelen in geschilderd, épineuse geheimzinnigheden in ontboezemd werden; in één woord, dat ik hier te doen had met een boek voor heeren, liefst voor jonge heeren, voor *bachelors* van beroep, en dat ik mijne *pruderie* zou moeten overwinnen om het te kunnen doorworstelen. En nu, Mevrouw! ik heb die overwinning behaald, en ik moet bekennen, dat de strijd mij is meêgevallen. Deze duivel was niet zoo erg zwart en zeker een van de geestigste en geniaalste, dien ik in langen tijd in de letterkundige kringen heb ontmoet. In den roes der overwinning durf ik zelfs verder gaan. Als gij de ongehuwde uitzondert, geloof ik, dat het boek juist alleen door vrouwen kan worden beoordeeld en geschat, ja zelfs, dat vrouwelijke medewerking zich daarin onmisbaar vertoont. Het is niet mogelijk, dat de schranderste en vernuftigste, de meest talentvolle en ondervindingrijke mannelijke auteur zulk een boek kan schrijven, wanneer geene vrouwelijke openbaringen en vertrouwelijkheden hem daartoe in staat stellen. De natuur op heeterdaad te betrappen, daartoe zou eene fijne opmerkingsgave kunnen volstaan; maar der vrouwelijke natuur hare geheimen af te luisteren is zonder de eene of andere onbescheidenheid niet mogelijk. Alle psychologie is daartoe volstrekt onmagtig, en het is opmerkelijk, hoe zorgvuldig zich de meeste dames-auteurs van de analyse der roerselen van het vrouwelijke gemoed trachten te onthouden. Zij lezen in de ziel van helden en staatsmannen, van Don Juan's en geleerden, maar zij zorgen er voor, dat men niet in hare eigene ziel leze. En dit nu, mijne lieve Mevrouw! is eene der

bekoorlijkheden van het boek, hetwelk ik nog altijd in mijn zak heb, dat het ons op toevallige, welligt op onbescheiden wijze, die geheimen openbaart. Wie zal nu over de juistheid dier openbaring in het hoogste beroep beter oordeelen dan gij en uwe zusteren?

Let, wat ik u bidden mag, wel op, dat ik de meisjes, de ongehuwde dames, op de strengste wijze uitzonder en buiten de afsluitingslijn terugwijs. Ik raad u de geheele lijn door maréchaussées zorgvuldig te doen bewaken; uwe verantwoordelijkheid, niet de mijne, zou groot zijn, indien mijn stellig voorschrift werd overschreden. - Die voorafgaande gemoedelijke lezing nu, waaraan ik het boek heb onderworpen, is de oorzaak geweest van het oponthoud; voor geen geld ter wereld zou ik gewaagd hebben het vleijende vertrouwen, dat gij in mij stelt, te verbeuren door u eene lectuur aan te prijzen, waarin gij dingen zoudt leeren kennen, die gij niet behoeft en niet behoort te weten. Maar in dit deeltje zult gij bijna niets vinden dan hetgeen gij reeds weet; geene verrassende ontdekkingen wachten u, maar aangename herinneringen, aangenaam, omdat ze de herinneringen zijn der jeugd. Op mijn leeftijd vooral, Mevrouw! niet op de uwe, want uwe lente is nog verre van den zomer, verjongen en verfrisschen zulke souvenirs het harte op weldadige wijs. De gouden tijd der eerste liefde, de schoone dagen van Aranjuëz, ziedaar verkwikkelijke geuren, die als het parfum der eerste jasmijnen ons uit het verledene toewaaijen. Voeg bij die geuren een schalkheid en een vernuft, een geestigheid en een opgewondenheid, die zelfs de oudste en diepste rimpelen van ons voorhoofd weten te vagen, en gij hebt een denkbeeld van den indruk, dien het boek, dat ik nog altoos in den zak heb, op een man van mijn leeftijd moet maken.

Zijt ge, na al mijne geruststellende verklaringen, nog huiverig om mijn boekje ter hand te nemen; laat mij u dan den raad herhalen, dien de schrijver in zijne opdragt aan u geeft:

- Si par hasard, en ouvrant ce volume, vous alliez vous heurter contre quelque... gaieté, ne vous hâtez pas trop, je vous en conjure, d'aller chercher la garde et de crier: Au feu!

- Dans les premières pages de mon livre, e'est un célibataire, qui parle, et je vous demande pour lui indulgence et pardon. Ne le condamnez pas trop vite, vous en seriez au regret; car, vers la centième page, ce garçon se marie, et

sur l'honneur, fait un mari charmant. Faut-il dire qu'il devient bientôt père et mérite alors toutes vos sympathies?...

Wat weet de schalk reeds vóor het ophalen der gordijn op uw gevoel te werken, want het is wel aan u, lieve Mevrouw! en aan niemand anders dat deze opdragt is gewijd. Mist gij nu nog den moed de lezing te beginnen? Inderdaad? - ziehier dan een middel, dat hij u ten overvloede - ik zeg ten overvloede - aan de hand geeft.

- Si parfois le recit s'anime un petit peu, fermez un oeil; c'est un moyen parfait pour ne lire qu'a moitié et ne se brouiller avec personne. -

Maar ook daartoe wilt gij niet overgaan? Gij wilt òf met uwe beide oogen, òf in 't geheel niet lezen? Vergun mij, Mevrouw! dat ik mij met eerbied neêrbuig voor uwe hollandsche opregtheid en cordaatheid, maar vergun mij tevens, dat ik u eene kleine transactie met uwe beginselen voorsla. Gij weet: wat ik u daar voorsla is niets ongewoons, is zelfs van goeden toon en poseert iemand volkomen. Men noemt dat met een fransch woord: independentie. Om het genot en de hooge waarde van independentie te beseffen, moet men in een tijd van annexatie en van vrees voor annexatie leven als de onze. Gij deelt met mij in dat voorregt, schoone vriendin! gij gevoelt dus al het gewigt der independentie en gij neemt met beide handen mijne beminnelijke kleine transactie aan. Want beminnelijk is ze, gelijk gij al aanstonds zien zult. Ik stel u voor, om het boek, dat ik in mijn zak heb, niet te lezen, maar u door mij te laten vertellen. Moest ik zeggen: d o e n vertellen? neen, l a t e n drukt uw toestand beter uit en bewaart uwe houding veiliger. Geene bedenkingen van bescheidenheid, indien ik u bidden mag. Onnoodig u voor de... hoeveelste...? maal te zeggen, dat ik geene hoogere eerzucht heb dan uw gehoorzame dienaar te zijn; maar de opoffering van tijd van mijne zijde is daarbij ook zoo groot niet. Een man van de beurs kan in deze troebele dagen zijne belangen niet beter behartigen, dan door niets te doen en niet op de beurs te komen. En daarbij... en daarbij... gij weet, wat ik zou willen zeggen, indien ik sprak. -

Mijn hemel! wat is het moeijelijk te accoucheeren van een goed begin. Ongewoonte! glimlacht gij. Ik ontken het niet. En toch, er moet een begin zijn, hoe dan ook. Kent gij het begin, den voortgang en het einde van een hedendaagsch fransch

boek? Eene reeks van artikelen, eene serie bijdragen in dagbladen en tijdschriften, later tot een bundel vereenigd om, zoo mogelijk, aan den vroegen dood eener ephemere litteratuur te ontsnappen, vormen tegenwoordig de stof van hetgeen men in Frankrijk een boek noemt. Iets Camera-obscurastieks, iets Waarheid- en Droomachtigs, iets Verpoozingen op letterkundig gebiedmatigs is de familietrek der nieuwere fransche letterkunde. Ook het boek, dat ik nu uit mijn zak haal, is op dezelfde wijs ontstaan. In de *Vie Parisienne*, onder redactie van Marcelin uitgegeven, verscheen eene serie van schetsen van parijsche zeden en toestanden, wier vereeniging in één band het boek vormt, dat ik u thans in de verte laat zien onder den titel van: ‘Monsieur, Madame et Bébé’ van Gustave Droz.

Denk niet, dat een deftige economist onder dien naam bij u wordt ingeleid. De goede Droz, wiens werken in de jaren '47 en '48 tot ons staathuishoudkundig menu behoorden, een menu, Mevrouw! waarvan gij gelukkig niet hebt behoeven te genieten, leeft niet meer, en als hij nog leefde, zou hij nooit in staat zijn geweest een Monsieur, een Madame, of zelfs een Bébé te..... schrijven. Ook met den beeldhouwer van den Genius des Kwaads hebt gij hier niet te doen. Gustave Droz is geen beeldhouwer, maar een letterkundig photograaf, die den Genius der Liefde heeft geteekend *d'après nature*, zoo natuurlijk mogelijk. Indien hij als kunstenaar iets geïdealiseerd heeft, dan is het niet Monsieur - dat was ondoenlijk; ook niet Madame - dat was volstrekt onnoodig; - maar Bébé, die eenigzins beschaafd en idyllisch uit zijne handen te voorschijn komt. Ik spreek natuurlijk niet van uwe kinderen, lieve vriendin! maar van die van anderen.

Mag ik u nu zeggen, wat in deze trilogie mij 't meest aantrekt en wat haar, naar mijne meening, gunstig onderscheidt? 't Is juist diezelfde Bébé, dat reine, lieve en onschuldige kind, dat hier de plaats inneemt van de gewone, of laat ik liever zeggen, alledaagsche derde persoon in de fransche romans van onzen tijd. Gij gist reeds, wat ik bedoel: die alledaagsche, die meer dan fâcheuse, die even onzedelijke als stuitende troisième is: l'Amant. Met een kieschheid en een kuischheid, die hem vereert, eindigt Gustave Droz zijne schetsen dáar, waar de meeste fransche auteurs ze bij voorkeur beginnen. Hij besluit zijn boek met de schildering van het gelukkige, intieme huwelijksleven, vrolijk beschenen door den glimlach van aan-

vallige kinderen; met een tafereel, bekoorlijker in zijne reinheid en innigheid dan de weelderigste reproductie van den hevigsten hartstogt, in de meest verleidelijke vormen door den maëstro van het genre, door George Sand gegeven. Van daar, dat dit zeer geestige fransche boek op mij den indruk maakt van niet besmet te zijn van den franschen geest. De jeugdige *célibataire* moge niet onberispelijk streng van zeden zijn geweest; zijne tante en de overige dames zijner sociëteit - en zijne sociëteit is de meest aristocratische van Parijs - mogen eene overdreven gemakkelijkheid van beweging en wat veel wereldzin aan den dag leggen; in den grond der zaak is dit een zedelijk boek, waarin met eerbied en met warmte het heiligdom van het huwelijk wordt verdedigd. Die verdediging geschiedt niet door eene wijsgeerige of zedekundige argumentatie; zij geschiedt door de eenvoudige, de natuurlijke en tastbaar ware schildering van een gelukkigen huisselijken haard. Aan de praktijk alleen ontleent hij zijne wapenen; hij laat ons zien en hooren en de getuigenis onzer oogen wordt zijn beste bewijsgrond. Gij zult dat ongetwijfeld toestemmen, Mevrouw! wanneer ik aan het einde van mijn verhaal ben. Nu ik pas aan het begin ben, veroorloof ik mij u nog op éene voortreffelijke eigenschap van mijn auteur opmerkzaam te maken. Hij is in-fatsoenlijk. Hij is een welopgevoed, een beschaafd man; een man van goede vormen en bevallige bewegingen; hij schrijft zoo als hij spreekt. Gij weet, Mevrouw! dat een poen of een kruidenier het tegenovergestelde doet, omdat hij vreest zijn poenigheid te verraden, als hij zijn gewone spreektaal gebruikt. Welk een aangename geur doortrekt dit boek! Geen patchouli of muskus, maar een geur van iris en van duizend bloemen. Onder ons, maar geheel onder ons: een aristocratisch parfum *est une belle chose*.

Meen daarom niet, dat Gustave Droz werkelijk een aristocraat is. Hij photographiëert slechts de aristocratie, maar in weêrwil van zijn humor en zijne satire, verschijnt ze ons met al hare kleine gebreken en groote dwaasheden, hare kinderachtige vooroordeelen en kinderlijke onwetendheid in een beminnelijk licht. Hier is een zeldzame tact om de waarheid te zeggen, zonder de eigenliefde te kwetsen en als zedemeester op te treden, zonder geheel het kleed van den hoveling af te leggen. Gelooft ge niet, dat men op deze wijze er te eerder toe gebragt wordt over zijne eigene tekortkomingen te lagchen en zich te beteren?

Indien ge nu zoo goed zoudt willen zijn mij nog een kopje thee te geven met veel suiker en weinig melk, zal ik mijn boek openslaan.

De drie eerste schetsen hadden , naar mijn inzien, in dezen bundel achterwege kunnen blijven; zij staan in niet den minsten zamenhang tot de overige. De eenheid der schildering van het leven der Parijsche groote wereld wordt er door verbroken. Voor u, Mevrouw! heeft bovenal het eerste tafereel: *Mon Premier Réveillon*, weinig waarde; gij zoudt het kunnen overslaan, als ge weêrstand kunt bieden aan de *verve* van den stijl. Onze achttienjarige herinnert daarin zijne eerste - berispelijke - liefde en een opgewonden souper ten huize van een ouderen vriend, waaraan hij en eenige andere jongelieden met eenige - berispelijke - dames deel namen. De vriend, die later regter van instructie wordt, is een type van den opgewonden franschen student; zijn meerdere leeftijd, zijn omgekrulde snorren en zijne groote gemakkelijkheid vervullen onzen novice met diep ontzag, Ik mag u niet beschrijven, wat de gastheer deed en zeide; hij spreidde een entraîn en een vrolijkheid ten toon, die iedereen bekoorde, behalve onzen achttienjarige. Het souper liep voor hem spoediger af dan hij zich vermoedelijk had voorgesteld; de drukte, de wijn en de zware cigaren bleken weldra te magtig voor zijne jeugdige zenuwen.

- Le lendemain matin, zoo besluit hij deze herinnering - j'éprouvai un véritable désespoir lorsque les truffes du juge d'instruction me revinrent en mémoire. J'eus un instant la vague résolution d'entrer dans les ordres..... mais le temps - vous savez ce que c'est! - calma cette tempête. Comment diable s'appelait-elle, la petite chérie? ..... ça finissait en *ine*..... Au fait, non; je crois que ça finissait en *a*. -

Als ik niet bang ware, dat gij er minder gunstige gevolgtrekkingen voor mij uit zoudt afleiden, zou ik u zeggen, dat ik vooral het gemis aan geheugen, ten opzigte van den naam dier zekere iemand, alleraardigst vind, vooral bij een man, die later de bewijzen geeft van eene zelfs indiscreete memorie. Is deze vergeetachtigheid niet eene openbaring van schaamte en eene negatieve hulde aan de deugd? Wanneer ik dan ook sprak van eene eerste l i e f d e , heb ik mij versproken; ik bedoelde eene eerste *liaison*.

Waardeer nu een klein weinig, niet te veel - want ik heb een fonds van ijdelheid, dat gij niet moet vermeerderen - de

wijze, waarop ik u de kennisneming van dit boek gemakkelijk maak. Wat heb ik u nu eigenlijk van die eerste gedecolleteerde schets medegedeeld? Zoo goed als niets, en gij kunt gerust verzekeren, dat gij bij die kleine jongelui-orgie niet tegenwoordig zijt geweest. Later, als wij op een gebied gekomen zijn, dat gij kent of moogt kennen, beloof ik u mijne bescheidenheid te laten varen. Ik meen zelfs reeds bij het tweede tafereel: *l'âme en peine*, de gordijn eenigzins hooger te mogen ophalen. Wij hebben hier te doen met een anderen novice in de wereld; met een jong mensch, die pas het collegie der Jesuïten heeft verlaten, waar hij eene strenge en godsdienstige opvoeding heeft ontvangen, en die zijne eerste indrukken van de maatschappij in een brief aan zijn vriend Claude, seminarist te....., mededeelt. Die brief, Mevrouw! heeft mij uit een psychologisch oogpunt zeer getroffen; de dwaling, waarin die jongeheer verkeert omtrent den aard en de rigting zijner aspiraties; het grappige misverstand, dat voor hem zelven daaruit ontstaat; de verwarring, die hij begaat tusschen de zinnelijke motieven zijner zenuwachtige aandoeningen en de religieuse gemoedsbewegingen, die hij ten onregte veronderstelt; dat alles en nog veel meer is zóo aardig, zóo ondeugend en natuurlijk, dat de glimlach, waarmede men de lezing begint, zich stereotypeert tot het einde. Dergelijke vergissingen tusschen het geestelijke en het zinnelijke vertoonen zich meer in onze sociëteit, zelfs op rijperen leeftijd, en zij leeren ons, dat men niet te voorzigtig kan zijn met zijne aspiraties. Wij kennen beide de kleine kroniek te wèl, dan dat ik u voorbeelden zou behoeven te noemen. Met welk een zoeten weemoed herdenkt hij *les longues causeries, les pieux pélérinages au Calvaire du Père supérieur, les chères lectures, les élans de l'âme vers la source éternelle de toute grandeur et de toute bonté*. Hoe gaarne ware ook hij, zoo als hij meent, seminarist geworden; maar zijn naam, zijne roeping, de wil zijns vaders bestemden hem tot krijgsman, en nu is hij gelogeerd op het bekoorlijke landgoed van zijne nicht, de Marquise de K. - Hij ziet niets dan wuftheid en ligtzinnigheid bij de mannen, coquetterie bij de vrouwen; hij hoort spreken over wetenschap en moraal op eene wijze, die middellijk schade doet aan het geloof en de godsdienst, en hoewel de zeden en gewoonten in de kringen, waarin hij zich beweegt, onmogelijk onzedelijk kunnen zijn, verraden zij toch eene stuitende luchthartigheid en gemakke-

lijkheid. Men laat zich gaan; men stoort zich niet aan de eischen van den welstand; men is van een verschrikkelijk *sans-gêne*.

Niets heeft echter de zedigheid van den jongeling meer geschokt dan de gewoonte om gezamentlijk te baden in het heldere riviertje, dat in de nabijheid van het kasteel stroomt. Zoowel de heeren als de dames, die op het kasteel zijn gelogeerd, maken van dat verfrisschende bad gebruik. Een eenvoudig, dun en naauwsluitend kleed sluijert op onvolkomen wijze de zeer gewaagde zedigheid der dames. Maar ik doe beter den briefschrijver-zelven te doen spreken. Na een tijdlang weêrstand te hebben geboden aan deze gewoonte, wist de marquise haren jongen neef te dwingen om te doen, wat iedereen deed.

- Je sais, me dit ma cousine, en s'appuyant sur mon bras, un peu trop pour la bienséance, je sais que vous nagez fort bien; le bruit de vos talents est venu du collége jusqu'ici et vous allez m'apprendre à faire la planche, n'est-ce pas, Robert? -

- Je fais peu de cas, lui répondis-je, chère cousine, de ces petits avantages physiques. Je nage passablement, rien de plus.

Et je détournai la tête pour éviter une odeur extrêmement pénétrante dont ses cheveux étaient empreints. - Tu sais bien que je suis sujet aux névralgies.

- Mais, mon *cher enfant*, les avantages physiques ne sont pas non plus tant à dédaigner.

Ce *cher enfant* me déplut fort. Ma cousine a vingt-six ans, c'est vrai, mais je ne suis plus a proprement parler un *cher enfant*, et, d'ailleurs, il dénotait une familiarité que je n'avais point souhaitée. C'était de la part de la marquise une conséquence de cette frivolité d'esprit, de ce laisser-aller dans les paroles que j'avais remarqué, et rien de plus; mais enfin j'en fus choqué. -

Hoe natuurlijk is dat geteekend; welk eene aanschouwelijkheid in de strenge pruderie van den onontbolsterden schoolknaap! Gij ziet, hij hecht in zijne beleedigde onschuld een zin en eene bedoeling aan de woorden en handelingen der marquise, welke zij zelve er in de verste verte niet in leggen wil. En toch stuit hem *ce cher enfant* evenzeer, zoo niet meer tegen de borst dan de onbewuste *avances*, die hij van zijne vrolijke en levenslustige nicht meent te ontvangen.

Veroorloof mij, Mevrouw! dat ik aan land blijf staan. Het tooneel in het water dreigt door de schromelijke vergissing van het jonge mensch kant noch wal te raken. Wat hij voor verontwaardiging en schaamte aanziet, is eene bedwelming van anderen aard, die bedenkelijke gevolgen had kunnen hebben. Gelukkig komen de beide onvoorzigtigen behouden weder boven en ontwaakt Robert uit zijne bewusteloosheid.

Dat alles wordt ons beschreven met eene juistheid en waarheid, die ik u onmogelijk kan weêrgeven. Ik zou dit meer betreuren, wanneer het hier eene studie gold, die bijzonder onder het bereik uwer waardeering viel, maar deze behoort tot ons gebied. Ook de volgende schets wensch ik te annexeeren. *Tout le reste de Madame de K.* kan aan u, Mevrouw, slechts eene matige belangstelling inboezemen. Wanneer ik u mededeel, dat Madame de K. behoort tot die vrouwen, waarvan men niet zegt: ‘welk een lief gezigtje,’ maar: ‘welk eene mooije vrouw!’ dan raadt uwe schranderheid reeds den grondtoon van dit tafereel. 't Is ook een gesprek, door heeren gevoerd bij de koffij en de cigaren; 't is ook eene onbescheiden herinnering van jongelui, die ons hier wordt medegedeeld. Zoo gij mij echter wilt ontslaan van mijne betrekking van voorlezer en zelve mijn boek ter hand wilt nemen, kunt ge de détails der beschrijving genieten, zonder vrees dat ge berouw zoudt behoeven te gevoelen over uw waagstuk. Gij kent, lieve vriendin, onze onuitputtelijke bewondering voor al de deugden en bekoorlijkheden van uw geslacht, en 't zal u niet bevreemden, dat wij, heeren, zelfs in uwe afwezigheid geene betere en aangenamere stoffe van discours weten te vinden. Wat overigens de toevallige ontdekkingen van een der gasten betreft, zeer zeker zult gij daaruit niets vernemen dan hetgeen gij reeds veel beter weet.

Ik merk het, gij zijt niet tevreden met deze halve vertrouwelijkheid; gij begint mij, of liever mijn auteur te verdenken van eene niet zoo volkomene onschuld, als men u in den aanvang wilde doen gelooven. Ik blijf ten stelligste protesteeren tegen uwen twijfel, maar ik mag u herinneren, Mevrouw! welk een verstandig voorbehoud ik omtrent de drie eerste schetsen heb gemaakt.

Hier eerst heet ik u welkom op uw eigen gebied, maar hier eerst gevoel ik de moeijelijkheid een boek te willen vertellen, welks grootste bekoorlijkheid in zijn levendigen en

geestigen stijl, in zijne fijne ironie, in zijn natuurlijke dialoog schuilt. De karakters teekenen zich zelven, en daarom hebben wij hier te doen met photographiën, en daar gij, even als iedere fatsoenlijke vrouw, levendig belang stelt in de figuren van de hoofdstad der mode, uit welke gij uwe bevelen en lessen ontvangt, zoo stel ik u voor, als ik vertrokken ben, deze lichtbeelden nog eens aandachtig te bekijken. Ik zal straks het boekje neêrleggen op uw bureau, en ik zal u nooit vragen wat ge er mede gedaan hebt.

De *Souvenirs de Carême* geven, dunkt mij, het genre der vrouwelijke godsdienstigheid zóo naauwkeurig weder, dat ik stellig geloof, dat Gustave Droz geluisterd heeft achter een pilaar en achter een biechtstoel. Word niet boos, Mevrouw! wanneer ik spreek van het g e n r e der vrouwelijke godsdienstigheid; ik wil even gaarne van haar k a r a k t e r spreken; maar ik tart u, al zijt ge eene protestante, de juistheid dezer *souvenirs* te betwisten voor zooverre ze de predikatie betreffen. Over de biecht kunt gij natuurlijk niet oordeelen en ik laat ook de toevallige feiten op hun plaats; maar de geheele beschrijving, de opmerkingen en verstrooidheden, het geheele psychologisch proces draagt onmiskenbaar den stempel der natuur en overtuigt ons, dat de auteur ook hier - met behoud van zijn humor en kunstenaarsvermogen - als photograaph optreedt.

In de eerste schets wordt ons eene vasten-preek beschreven. De beroemde abt Gélon zal preken over de onthouding, en als de abt Gélon preekt, dan is het alsof Patti zingt. De geheele aristocratische faubourg heeft zich naar de kerk begeven en de wereldsche en godsdienstige gesprekken der dames vullen den tijd aan, die vóor het begin der predikatie verloopt.

- Bonjour, ma belle!
- Bonjour, mignonne. C'est toujours sur l'abstinence qu'il va prêcher? Avez-vous une place?
- Oui, oui, venez avec moi. - C'est le fameux chapeau?
- Oui, l'aimez-vous? - Un peu perroquet, pas vrai? Que de monde, bon Dieu! Où donc est votre mari?
- Comment, perroquet! il est ravissant..... Mon mari est dans le banc d'oeuvre; il est parti avant moi; ça devient du fanatisme chez lui; il parle de déjeuner avec des radis et des lentilles!
- Cela doit être une bien douce consolation pour vous!

- Ne m'en parlez pas....! Suivez-moi..... Tiens! voilà Ernestine et Louise. - Toujours son nez! cette pauvre Louise! qu'est-ce qui croirait qu'elle ne boit que de l'eau....

Et ces dames s'avancent au milieu des chaises, qu'elles renversent en passant avec une certaine noblesse. Une fois placées, elles s'affaissent sur leur prie-Dieu, jettent un regard d'adoration, regard voilé, profond, humide, sur le maître-autel, et cachent ensuite leur visage dans leur petite main gantée.

Durant deux minutes elles s'abîment gracieusement dans le Seigneur, s'assoient ensuite, façonnent coquettement l'énorme noeud de leur chapeau, puis à travers un petit lorgnon d'or qu'elles soutiennent en relevant le petit doigt, elles promènent sur l'assistance un regard clignotant et, tout en agaçant les plis satinés d'une jupe difficile à contenir, elles distribuent à droite et à gauche d'adorables petits bonjours, de délicieux petits sourires.

- Êtes-vous pas mal, mignonne?

- Parfaitement, merci. Voyez-vous, là-bas, entre lez deux cierges, Louise et Mme de C.....? Est-il permis de venir à l'église ainsi fagotée!

- Oh! je n'ai jamais eu grande confiance dans la piété de Mme de C..... Vous savez son histoire? l'histoire du paravent?..... Je vous raconterai cela plus tard. - Ah! voilàle bedeau.

Hoe vindt ge deze schildering. Herkent ge u, lieve Mevrouw, of herkent ge u niet? Ik vrees, dat ge uw portret zult verloochenen en mij zult noodzaken voor de eerste keer van mijn leven onbeleefd jegens u te zijn. Ik vind de gelijkenis treffend; diezelfde bevallige van-den-hak-op-den-tak springing, die delicieuse manier van redeneeren met een volstrekt gemis aan redeneering, dat alles, lieve vriendin, wat u zoo gunstig van ons onderscheidt en ons zoo magnetisch tot u trekt, vind ik in deze uitnemend-geslaagde photographie terug. Ik kan u niet zeggen, hoe prettig en amusant ik uwe gesprekken vind, en wat ge ook moogt willen beweeren, de beschrijving van Gustave Droz m o e t waar zijn, omdat ze op mij en mijns gelijken denzelfden prettigen indruk heeft gemaakt. Duizendmaal liever uw vernuft, uwe schalkheid en ondeugendheid, uwe levendige bewegelijkheid dan de strenglogische redeneertrant van de leelijke helft van het menschelijke geslacht. Gij zult niet ontkennen, Mevrouw! dat de

vrouwen tot ons geluk op de wereld zijn; waarom zoudt ge niet willen toegeven, dat ze er ook eenigermate tot ons genoegen zijn?

Ik zie u glimlagchen; - gij zijt ontwapend.

Maar de preêk is gedaan; de abt begeeft zich naar de sacristy.

- A-t-il été assez beau, mignonne?

- Adorable! quand il a dit: *Que mes yeux se ferment à jamais, si*..... vous vous souvenez?

- Superbe! et plus loin encore: *Oui, mesdames, vous êtes coquettes!* il nous a dit des duretés.... il parle admirablement.

- Admirablement. Il est divin.

Indien ik op deze wijze voortging, zou ik er toe komen u het geheele boek voor te lezen, en ik heb beloofd het u te vertellen. Stellig heb ik daar iets beloofd, wat ik niet houden kan. Vertel eens portretten als gij kunt! Ik heb u de gesprekken in de kerk voorgelezen, om u te doen oordeelen over den stijl, over den geest en de gelijkenis. Ik heb gekozen - zoo zeker ben ik van de overwinning - het hagchelijkste terrein, de moeijelijkste stelling, die ik vinden kon, en ik ben overtuigd, dat gij, na de eerste kleine opwelling van *rancune*, regt zult laten wedervaren aan het talent van den auteur, dien ik nu op genade en ongenade u overlever.

Lees in diezelfde *Souvenirs de carême*. de beschrijving der biecht bij den beminnelijken, eerbiedwaardigen en welopgevoeden abt, om wiens biechtstoel zich de bloem der vrouwelijke aristocratie verdringt. De abt Gélon maakt het zoo kort en zoo gemakkelijk; hij vermijdt alle nuttelooze bijzonderheden, hij komt den boetvaardigen zondaressen zoo liefderijk te gemoet. Hoe geheel anders is de voortreffelijke abt Brice! Hij is godvruchtig, zeer godvruchtig, maar hij riekt naar den ploeg; hij is een weinig republikeinsch en burgerlijk, is slecht gechausseerd, heeft onmogelijke nagels, draagt zelden handschoenen; hij snuift en als hij de biecht afneemt, is hij zoo uitvoerig, onderzoekt alles zoo haarfijn, overweegt en ondervraagt zoo naauwgezet, tot onbescheidenheid, tot onwelvoegelijkheid toe. Hij is een godvruchtig man, maar voor eene vrouw van de wereld is het toch pijnlijk hare kamenier of hare keukenmeid als vis-à-vis in de biechtcel te hebben. Welk een rijkdom van vertrouwelijke mededeelingen omtrent hare kleine fouten en de wijze, waarop zij ze belijden; omtrent de toenemende

ongodsdienstigheid harer echtgenooten en hun afkeer van het vasten ontvangen wij in deze *souvenirs*, alle uit het leven gegrepen en tastens-waar. Wat mij vooral in de vrouwelijke *causeries* bij den biechtstoel en aan het hoekje van den haard heeft bekoord, is de volkomen oplossing der modes in de godsdienst, of van de godsdienst in de modes. Er is in die schetsen eene mengeling van kerkelijke pligten en wereldsche verpligtingen; eene aristocratische heerschappij der vormen over de uitoefening van de uiterlijke godsdienst, een voortdurende ebbe en vloed van de kerk en de goede sociëteit, welke - ik zeg niet prijzenswaardig - maar zeer natuurlijk en zeer menschelijk zijn. Als fijne ironie mag ik u *Un rêve* aanbevelen. Het jonge vrouwtje, dat op aandoenelijk-naïeve wijze al de wanhopige pogingen belijdt, die zij aanwendt om haren man tot een strenger opvolgen der kerkelijke voorschriften te bekeeren; de beminnelijke, wereldschgezinde gravin, die bij het binnentreden van de biechtcel, geheel afgetrokken door het scheuren van haar kleed, de drie zonden vergeten heeft, die zij vóór tien minuten, bij het uitstijgen uit haar rijtuig, zich voorgenomen had te belijden, en die zich nu vergeefs alle moeite geeft om hare verbeelding te beteugelen en zich tot aandacht te stemmen; die sparteling en zenuwachtigheid, die kruising van profane en vrome gedachten; ziedaar psychologische miniatuurtjes, die men alleen naar waarde kan genieten, wanneer men al de fijne trekken van het beeld aanschouwt en door de lezing kennis maakt met die gedachten-zelven en haregeestige uitdrukking in dialoog en monoloog. Overheerlijk is de overwinning, door de gravin na het verlaten der kerk op eene harer kleine zonden behaald. De palfrenier vraagt als naar gewoonte of Mevrouw naar den patissier zal gaan? Mevrouw bedenkt zich een oogenblik, maar antwoordt daarna met een vaste stem: ‘Neen, neen, dadelijk naar de rue de la Paix, naar de modiste.’ En zij voegt er in zich zelve bij: ‘Ik dank u, mijn God! ik ben een engel; laat mij mijne vleugelen niet bevlekken.’

Van geheel anderen aard, lieve Mevrouw! zijn de tooneelen, die ons in *Un bal d'ambassade* en in de daarmeê naauwverbondene *Ma Tante en Venus* worden geschetst. Hier voert de groote wereld onbeperkt gebied en hebben wij alleen te doen met het *boudoir*, en wel met het *boudoir* eener tante van vijfentwintig jaar. Het blijkt, Mevrouw! dat de tantes

in Frankrijk nooit ouder zijn dan in de twintig en de neven nooit jonger dan bij de twintig; daarbij - en ik betwijfel dit niet - zijn al de tantes lief en mooi en de jeugdige neven zijn beleefd en elegant en hebben veel op met hunne tantes. Ook dit getuigt wederom voor hun goeden smaak. Er is evenwel in het beroep der neven van Gustave Droz iets eentoonigs; zij zijn allen officier bij de lanciers; er is geen enkele diplomaat, geen enkele regtsgeleerde, schrijver of kunstenaar onder. Wat het type aan verscheidenheid mist, wint het ontegenzeggelijk aan naauwkeurigheid; het is niet mogelijk een kapitein van de lanciers met meer zorg en studie te teekenen dan in dit boek is geschied.

Voor mijn plezier, Mevrouw! zou ik deze beide tafereelen in extenso voor u ontrollen, maar uw tijd zou 't niet toelaten. Ik zal mij dus bepalen tot de quintessence. Er zal een gecostumeerd bal bij een der ambassades plaats hebben. De lieve tante zal er heengaan; zij heeft een toilet *marquise Louis XVI* gekozen; de neef Ernest mag haar en haren echtgenoot vergezellen. Belangrijke kwesties omtrent poeder en *fard* worden op den avond vóor het bal behandeld; Ernest heeft ze met groote zorg bestudeerd en de lieve tante kan aan de verzoeking geen weerstand bieden om in de verte die zekere dames na te bootsen, die eene verhoogde schoonheid aan haar gelaat weten te geven door wit en rood en blaauw en *vinaigre* en poeder. Wij zijn tegenwoordig bij het toilet, met de kameniers, de *couturi&`re* en den wetenschappelijken neef; wij glimlagchen om de gemakkelijkheid, waarmede tante om der wille van het historisch costuum over eenige gewaagdheden heenstapt; wij zien Ernest aan het werk met zijne verwen en potjes, zijne penseelen, hazenpootjes en doezelaars, in één woord met het geheele arsenaal *du maquillage*. Tante is gereed en oom treedt binnen; beide zijn verrukt over elkanders.... verhoogde bekoorlijkheden.

Maar inderdaad dit dorre geraamte kan u zelfs geen onvolkomen beeld geven van het levendige en geestige tooneeltje, van de coquette nieuwsgierigheid der marquise en van de beminnelijke brutaliteit van Ernest. Nog levendiger en dwazer, nog coquetter en gemakkelijker is *Ma Tante en Vénus*. Ik geloof en ik wensch niet, Mevrouw! dat zulke tantes in Holland gevonden worden, maar eenmaal dit luchtige type gegeven zijnde, schijnt mij deze schets onovertrefbaar.

De tante, die ons hier wordt voorgesteld, is de baronne de B...., eene vrouw van de wereld, zeer elegant, zeer geestig, zeer schoon en zeer coquet. De neef is dezelfde of een andere Ernest, kapitein van de lanciers, pas uit Mexico teruggekeerd en doorkneed in al de geheimenissen van het toilet. Hij is eene specialiteit voor het *blanc liquide* en deze eigenschap opent hem de deur tot het *boudoir* zijner tante, die bezig is met eenige dames zich te kleeden voor een *tableau vivant:* ‘de uitspraak van Paris’, waarin zij de rol van Venus zal vervullen. Wanneer ik zeg: k l e e d e n , Mevrouw! dan is dat slechts figuurlijk; *ma tante en Vénus* is gekleed *très-superficiellement*, gelijk haar karakter medebrengt. De nieuwsgierigheid van dezen modernen mexikaanschen vrijbuiter schijnt mij dan ook allezins verklaarbaar. Gij kunt u voorstellen, tot welke tooneelen en incidenten, tot welke bespottelijke gesprekken deze voorbereidende studiën tusschen de coulisses der groote wereld aanleiding geeft. Ik mag van uwe verbeelding meer vergen dan van mijne beschrijving en laat aan u over aan te vullen, wat voor een humoristisch auteur in zulke toestanden kan schuilen. Tot uwe geruststelling herinner ik u, dat de kapitein eigentlijk slechts het beroep van een tooneelkapper uitoefent en dat men van de overige actrices niets te zien krijgt. Dat men van de *chère tantante* welligt te veel ziet, mag ik - indien zulks uwe meening is - niet volstrekt tegenspreken.

Wij zijn nu tot de merkwaardige honderdste bladzijde genaderd en treden het huisgezin in. Even als een dilettant met een welgevallig knikje, na eindelooze variatiën, het thema begroet, zoo zult gij vermoedelijk uitroepen: welkom thuis! En gij hebt gelijk, schoone vriendin! In de coulissen van een liefhebberij-tooneel, in de toebereidselen tot een gecostumeerd bal is onze plaats niet, noch de uwe, noch de mijne. *En tout bien, tout honneur* kan men toch soms wonderlijke dingen zeggen en aanschouwen, en de wijze van voorstelling kan te wenschen overlaten uit het oogpunt dier ingetogenheid, waarop wij teregt zoo hoogen prijs stellen. Ik ben niet geheel gerust, dat ook hier de grenzen dier ingetogenheid streng zijn geëerbiedigd; ik heb een twijfel, of ook hier niet soms de voet gezet wordt op een gebied, dat aan 't oog des vreemden pleegt te worden onttrokken. Daar zijn sommige intimiteiten in het huwelijksleven, die geen profanen getuige dulden

en alles wat natuurlijk en lief is, valt daarom nog niet onder het bereik van de pen. Gustave Droz denkt daarover anders en zijne liefste en aantrekkelijkste *confidences* zijn juist die, welke men zou meenen dat nooit werden gedaan. Ik heb niets tegen zijne *conférence d'introduction* of tegen de *Impressions de Madame* over de huwelijksplegtigheid op het stadhuis en in de kerk. Zonder te verraden wat beter in eigen boezem besloten ware gebleven, kan de jonge vrouw den verschillenden indruk wedergeven, dien het burgerlijk en kerkelijk huwelijk op haar hebben gemaakt. Zij behoeft zich daarbij niet te schamen voor de onwillekeurige, voor de invallende dwaze gedachten, die zich te midden van den ernst der plegtigheid van haar meester maken tengevolge der prozaïsche bijzonderheden van het tooneel der handeling en van de menschelijke natuur. Maar of de mededeeling verder kan gaan dan tot den ochtend van den huwlijksdag - waaronder ik ook het déjeuner of het collation reken - ziedaar, wat op dezen oogenblik bij mij een punt uitmaakt van gezette overweging. Ik beslis niet; ik begin een vraagteeken. Ongetwijfeld zou ik het vraagteeken schrappen, wanneer een auteur den kring zijnerlezeressen en lezers kon kiezen en het stelsel van triage op hen mogt toepassen; maar zoolang dit niet het geval is, schrap ik niet. Van onzedelijkheid is hier geen sprake, maar van decorum. Een zeer aanschouwelijke en buitengewoon uitvoerige voorstelling van *une nuit de noce*, uit oorspronkelijke bescheiden van den jongen man en de jonggehuwde vrouw geput, beantwoordt niet aan onze denkbeelden van kieschheid en welvoegelijkheid. De glorificatie van het huwelijk zou zonder dit *lever de rideau* even boeijend en wegslepend hebben kunnen zijn. Maar voor ons, Mevrouw! hebben dergelijke souvenirs naast hunne litteraire, ook eene andere waarde, en met de hand op het hart blijf ik u consequent aanbevelen deze herinneringen niet te versmaden.

Ik behoef minder periphrasen om u uit te noodigen kennis te maken met de wijze, waarop eene vrouw haren man weet over te halen tot hetgeen zij begeert. *Ma femme va au bal* zal u wel niets nieuws leeren, maar het is voor de praktijk niet onaardig de taktiek van andere vrouwen te bestudeeren, niet waar? Wilt ge nu mijn bescheiden meening weten omtrent de beste vrouwelijke taktiek? - Ik vind haar in *Je soupe chez ma femme*, een huisselijk tafereeltje, Mevrouw! dat

den meest-verstokten jonggezel moet bekeeren. Dat genoegelijk, dat zalig stilleventje is een meesterstuk, en Louise verstaat de kunst gelukkig te maken en gelukkig te zijn. Hebt gij onbewust er voor geposeerd?

Zoo zijn er meer in dit boek, bij voorbeeld *de fil en aiguille*, en zoo ik van bewondering vervuld ben voor dezen auteur, dan is het vooral om deze schetsen, waarin hij een gelukkig *intérieur* naar de natuur teekent. Omdat hij veel heeft liefgehad, moge hem veel vergeven worden, zelfs de flaauwe aardigheid, die hij ons in *une fausse alerte* opdischt. Ik neem de vrijheid u nogmaals als getuige op te roepen en u plegtig af te vragen, of het gesprek tusschen twee dames, door den schrijver afgeluisterd en woordelijk weergegeven in *Un bout de causette*, niet uit het leven gegrepen, niet algemeen-waar is? Mij dunkt, als vrouwen zulke onderwerpen behandelen moeten zij 't doen op de wijze als in deze schets is geschied, en als eene vrouw geen lust heeft, dat haar man dadelijk inslaapt, moet zij hem wakker maken zoo als.... Maar ik heb reeds half en half toegegeven, dat de gepastheid van mededeelingen als de laatstgenoemde met een vraagteeken behooren te worden in 't midden gelaten; zou ik echter zeer zwak schijnen in uwe oogen, wanneer ik - als litterator altijd - die beschrijving uitstekend geslaagd noem? Vermakelijk is de lectuur allezins.

De progressie van het leven is in deze parijsche photographiën naauwkeurig in acht genomen. Ernstiger en liefelijker, in spijt der zinnelijke wereldbeschouwing, is de beschrijving van het huwelijksleven dan de schets der veelbewogen jongelingsjaren. Men noemt ze veelbewogen, omdat ze veel beweging maken; het is niet het eenige voorbeeld, dat de slagtoffersmantel wordt omgehangen door hen, die veeleer als tirannen moeten worden beschouwd. Maar ernstiger nog en liefelijker, aantrekkelijker en reiner is de schildering van den huisselijken kring na de verschijning van het kind. Gustave Droz heeft deze serie zijner studiën '*En famille*' genoemd en hij heeft gelijk. Bébé treedt nu als hoofdpersoon op en wordt, als in 't werkelijke leven, de spil, om welke alles wentelt; Monsieur et Madame trekken op den achtergrond terug en maken plaats voor *petit père* en *maman*.

Als gij 't vergunt, Mevrouw! kan ik hier mijn taak van verteller als geëindigd beschouwen. Plak, zoo gij wilt, de honderd, de twee honderd zestig eerste bladzijden toe; maar

laat vrijelijk de honderd twintig laatste open en bloot op uw bureau liggen. Maar gij zult niets toeplakken; eenige nieuwsgierigheid, eenig vertrouwen in uwen ouden vriend zullen u van die daad van wandalisme terughouden. Want het is wandalisme, lieve vriendin! een auteur te verminken. Neem hem geheel zoo als hij is; waardeer zijne verdienste, al voegt ge er de noodige réserves omtrent zijne moraliteit, of - zoo als welligt hier - omtrent zijne bescheidenheid aan toe; maar laat nooit uw oordeel over de litteraire of aesthetische waarde van een boek berusten op motieven, beide aan letterkunde of aesthetica vreemd.

Niet alleen de bébés en hunne ouders moet gij leeren kennen, maar gij moet ook de genetische ontwikkeling van den vader en de moeder in Monsieur en Madame aanschouwen. Zoo gij dat doet, zult gij zien, dat eene onstuimige jeugd, eene wereldschgezinde lente, door een ernstigen en liefelijken zomer kunnen worden gevolgd. Diezelfde kapitein der lanciers vindt in zijn harte de teederste toonen van het menschelijk gevoel, als hij u zijne vreugde beschrijft bij de geboorte van zijn kind, bij het gelukkige nieuwjaarsfeest, bij de schoentjes, bij de ziekte, bij het herstel van zijn zoon.

Er is evenwel in deze serie iets anders, dat zeker uwe aandacht niet zal ontgaan; ik bedoel: de geleidelijke metamorphose van den realist - en van den meest brutalen realist - in den zuiversten idealist. Ik weet niet, wie ik model-achtiger vind, de vaders of de bébés, maar beide zijn modellen van hun genre. Zulke jongens zijn prachtexemplaren, en zulke *petits pères* zijn..... beschamend. Ik heb voor mijne gekrenkte eigenliefde slechts één troostgrond weten te vinden, namelijk, dat officieren in vredes-tijd in den regel weinig te doen hebben, en deze kapitein der lanciers in 't bijzonder niets anders omhanden heeft dan vader te zijn.

Reeds de dessert-biscuits en de wijn? Ik ben inderdaad verlegen over deze vertelling, *infiniment trop longtemps prolongée.* Adieu, Mevrouw! hier leg ik mijn boek neder. Uw glimlach zegt mij, dat uw vertrouwen op uwen ootmoedigen boekenleverancier niet geschokt is: ik ben gelukkig en beloof mij den slaap des regtvaardigen.

BERN. KOSTER JR.

Politiek overzicht.

's Gravenhage, 25 April 1867.

Het is iets vreemds, die onrust in den atmosfeer. De winden waaijen uit alle hoeken, naar alle kanten; men weet waarlijk niet wat koers zij nemen. Is het Frankrijk, is het Pruissen, dat de overheerschende kracht in Europa zal doen gelden? Een ballon d'essai schijnt opgelaten, als om te zien, welke strooming hetsterkst is. Luxemburgs stevige vesting, zoo kantig omheind door rotsblokken, is zeker wel het meest verwonderd, dat het tot zoo licht een doeleinde moet dienen..... Licht en luchtig in schijn, doch in waarheid zwanger van de ernstigste en zwaarste gebeurtenissen. Want wie het eerst tot dezen stap hebben aangeraden, zullen thands er niet aan behooren herinnerd te worden, hoe weinig tact in deze aangelegenheid is ten toon gespreid; - dat in deze zaak met vuur is gespeeld.

Er is drieërlei oogpunt, waarin de Luxemburgsche questie dadelijk zich voordoet, al naarmate men Pruis, Franschman of Nederlander is. Die drie gezigtspunten kunnen achtereenvolgens toegelicht worden, wanneer wij den stand der questie pogen uitéén te zetten. Want toen het eerst op het einde der vorige maand het gerucht veld won, dat de groothertog van Luxemburg met Napoleon onderhandelde om Luxemburg aan Frankrijk af te staan, ontstond er een geweldige uitbarsting van verontwaardiging in Duitschland. Moest dan weder een stuk van den Germaanschen bodem worden opgeofferd, ten einde Frankrijk tevreden te stellen! Was het dan niet genoeg, dat de Elzas met Straatsburg, dat Metz en zoo vele andere plaatsen wederrechtelijk aan Frankrijk in eigendom behoorden! Was daarom Pruissens machtsontwikkeling van veel kanten

in Duitschland met zooveel voldoening begroet, opdat thands weder het ergerlijk schouwspel moest worden beleefd, dat den Franschen Cerberus een brok in den mond werd geworpen! De heer von Bennigsen, de voorzitter van het National-Verein, was juist de man om aan dat gevoel lucht te geven, en den 1ste April interpelleerde hij dan ook in den Noord-Duitschen rijksdag den heer Bismarck over deze questie. Hij vroeg 1o of de Pruissische regering kennis droeg van den afstand van Luxemburg en 2o of zij besloten was de verbinding van Luxemburg met Duitschland en vooral het Pruissische bezettingsrecht van Luxemburg te handhaven. Zijne redevoering, gekleurd en vol gloed, uitte zich in de bitterste termen over den verkoop, over het handelen in landen, van de tegenwoordige Luxemburgsche regering. Bismarck's antwoord was kalm en gematigd, en luidde als volgt:

> ‘De hooge vergadering zal het wel zeer natuurlijk vinden, dat ik, bij een vraagstuk van zoodanige beteekenis als dit, mij voor 't oogenblik in de beantwoording der interpellatie alleen bepaal tot eene openlegging van den feitelijken staat van zaken, voor zoover deze bij de Pruissische regering en hare bondgenooten bekend is. Ik moet daarbij terugkomen op de oorzaken, waardoor het groothertogdom Luxemburg geen lid van den Noord-Duitschen Bond is. Bij en door de ontbinding van den vroegeren Duitschen Bond verkreeg ieder der daartoe behoorende staten zijne volle souvereiniteit terug, die hij vóór de vestiging van den Bond bezeten en door de bij Bondsverdrag aangegane verpligtingen vrijwillig beperkt had. Na de ontbinding van den Bond, genoot het groothertogdom Luxemburg en de groothertog dezelfde souvereiniteit van Europeesch karakter, als de koning en het koningrijk der Nederlanden. Eene groote meerderheid der vroegere Bondstaten maakte, even als Pruissen, van hunne vrijheid gebruik, om terstond op den nationalen bodem een nieuwen Bond te stichten, tot wederkeerige ondersteuning en bescherming der nationale belangen. De groothertog van Luxemburg achtte het niet overeenkomstig met zijn belang, denzelfden weg in te slaan. Door de middelen, die ons binnen het groothertogdom en zijne grenzen ten dienste staan, werd ter onzer kennis gebragt, dat er bij alle standen der bevolking een bepaalde tegenzin bestond aangaande de toetreding tot den Noord-Duitschen Bond. In de hoogere en vooral in de hoogste kringen werd die stemming gevoed door een duidelijk uitgedrukte ongunstige gezindheid jegens Pruissen en zijne verkregen resultaten; in de lagere kringen door de ongezindheid tot overneming van van zoodanige lasten, als uit eene krachtige landsverdediging voortvloeijen. De gezindheid der Luxemburgsche regering werd uitgedrukt in eene dépêche, die ons in October werd toegezonden en waarin zij ons trachtte aan te toonen, dat wij geen regt meer hadden om in Luxemburg bezetting te leggen. (*Hoort!*) De koninklijke staatsregering en hare bondgenooten moesten zich dus tot vraag stellen:

of het gepast ware onder deze omstandigheden eene inmenging of pressie uit te oefenen, opdat het groothertogdom Luxemburg, dat tothet Tolverbond behoorde, toch tot den Noord-Duitschen Bond zou toetreden. Na rijpe overweging heeft zij die vraag ontkennend beantwoord. Zij moest het als een twijfelachtig voordeel beschouwen, bij een zoo innigen Bond, in den groothertog van Luxemburg een medelid te zien, die in kwaliteit als koning der Nederlanden zijn zwaartepunt *buiten* den Bond kon hebben en wiens belangen welligt menigmaal in strijd met den Bond konden komen. De ervaringen die wij in dat opzigt in vroegere jaren hebben opgedaan, waren leerzaam genoeg, om ons terug te houden van eene dergelijke inrigting in volle kracht op de nieuwe instelling over te brengen. De koninklijke staatsregering heeft voorts gemeend, dat juist wegens de geographische ligging en de eigenaardige betrekkingen van het groothertogdom Luxemburg, de behandeling dezer kwestie vooral een hoogen graad van voorzichtigheid vereischt. Men liet aan de Pruissische politiek regt wedervaren, toen op eene hooge plaats gezegd werd, dat die politiek, zoover het met de eer des lands bestaanbaar was, de gevoeligheid der Fransche natie zocht te verschoonen. De Pruissische regering vond en vindt steeds tot zulk eene politiek aanleiding in de rechtmatige waardering, die voor de ontwikkeling der Duitsche kwestie kan voortvloeijen uit vredelievende en vriendschappelijke betrekkingen met eene machtige naburige natie van gelijken rang. Uit hetzelfde oogpunt als ik hierbij heb aangewezen, wil ik mij onthouden van een bepaald *ja* of *neen* op het tweede gedeelte der interpellatie. De bewoordingen van dat gedeelte zijn van zoodanigen aard, als bij eene volksvertegenwoordiging op nationaal terrein moge passen, maar zij behooren niet te huis in de taal, die bij de diplomatie gebruikelijk is bij de behandeling van internationale belangen, zoolang deze langs vredelievenden weg kunnen gehandhaafd worden. Alleen voor zoover het *eerste* gedeelte der interpellatie betreft, wil ik den staat van zaken, gelijk deze ter kennis der regering is gekomen, openlijk blootleggen. De regering heeft geene reden om aan te nemen, dat er omtrent het toekomstig tot van het groothertogdom reeds een besluit is genomen. (*Sensatie.*) Het tegendeel kan zij natuurlijk niet bepaaldelijk verzekeren. Zij kan ook niet met zekerheid weten of, ingeval het nog niet is genomen, het welligt onmiddellijk te wachten is. Het eenige waardoor de regering aanleiding vond om officieel van deze kwestie kennis te nemen, is het volgende: Eenige dagen geleden heeft Z.M. de koning der Nederlanden den te 's Gravenhage geaccrediteerden Pruissischen gezant mondeling in de gelegenheid gesteld, zich er over uit te laten, hoe de Pruissische regering het zou opnemen, wanneer Z.M. de koning der Nederlanden afstand deed van de souvereiniteit over het groothertogdom Luxemburg. (*Hilariteit.*) De Pruissische gezant, graaf Perponcher, heeft in last gekregen daarop te antwoorden, dat de Pruissische regering en hare bondgenooten zich voor 't oogenblik omtrent die vraag niet konden uitlaten, dat zij aan Z.M. de verantwoordelijkheid voor zijne eigene handelingen moest overlaten, en dat de Pruissische regering, alvorens een gevoelen aangaande de zaak uit te spreken, wanneer zij namelijk daartoe werd uitgenoodigd, zich in allen geval vooraf zou verzekeren hoe de vraag zou worden opgenomen door hare Duitsche bondgenooten, zoowel als door de mede-

onderteekenaars van het tractaat van 1839, alsook hoe zij zou worden opgenomen door de openbare opinie in Duitschland, die juist op dit oogenblik in deze hooge vergadering een gepast orgaan bezit. (*Bravo!*) De tweede aanleiding lag hierin, dat de koninklijke Nederlandsche regering, door den alhier aanwezigen gezant, ons hare goede diensten aanbood ten opzigte der door haar vooropgestelde onderhandelingen van Pruissen met Frankrijk aangaande het groothertogdom. (*Hilariteit.*) Wij hebben besloten daarop te antwoorden, dat wij niet in de gelegenheid waren van die diensten gebruik te maken, omdat er geene onderhandelingen van dien aard bestonden. (*Bravo! Hilariteit.*) Zóó is, Mijne Heeren! voor zoover bij de koninklijke regering bekend is, nog op dit oogenblik de staat der zaak; ik zeg: voor zoover mij bekend is, en beroep mij op hetgeen ik zoo even over de mogelijkheid van een besluit heb gezegd. Gij zult niet van mij verlangen, dat ik op dit oogenblik, al zou het een volksvertegenwoordiger of eene vertegenwoordiging voegen, openlijk opheldering zal geven omtrent de voornemens en besluiten der koninklijke regering en hare bondgenooten in dit of eenig ander geval. (*Zeer juist!*) De verbonden regeringen zijn van meening, dat geene vreemde mogendheid de ontwijfelbare rechten van Duitsche staten en Duitsche bevolkingen zal benadeelen. Zij hopen in staat te zijn die rechten te handhaven en te beschermen, langs den weg van vredelievende onderhandelingen en zonder gevaar voor de vriendschappelijke betrekkingen, die tot nog toe, tot tevredenheid der verbonden regeringen, tusschen Duitschland en zijne naburen bestaan. Zij zullen aan die hoop zooveel te zekerder kunnen toegeven, naarmate zich datgene voordoet, wat de interpellant vooraf tot mijne vreugde te kennen gaf, namelijk dat wij door onze beraadslagingen het onverwrikbaar vertrouwen op den onverbreekbaren zamenhang van het Duitsche volk met en onder zijne regeringen versterken.' (*Levendige bijval.*)
De president van den rijksdag zeide hierop: 'Er is geen voorstel gedaan tot behandeling der interpellatie. Ik meen nu het gevoelen der vergadering uit te drukken, met te zeggen: de wijze waarop de rijksdag de interpellatie en hare beantwoording aanneemt, spreekt duidelijker en ondubbelzinniger, dan ooit door een formeel voorstel kan geschieden.'

Het antwoord van Bismarck was kalm maar krachtig. Het gaf duidelijk te kennen, dat Pruissen vastbesloten was, Frankrijk niet ongehinderd te laten begaan; het bevestigde, dat Pruissen geen pressie zou uitoefenen, om Luxemburg in den Noord-Duitschen Bond te doen treden; het beriep zich voor latere voornemens met Luxemburg alleen op de tractaten van 1839: het stelde eindelijk ook de Nederlandsche diplomatie verantwoordelijk voor wat door de raadslieden van den groothertog was gedaan. - Daar kwam natuurlijk een groote onrust in Nederland bij het hooren van deze woorden van Bismarck. Het scheen dus werkelijk, dat de Nederlandsche diplomatie en het ministerie van Buitenlandsche Zaken de fout

had begaan zich in deze zaak, die Nederland in waarheid niet aanging, te mengen. Men mocht glimlachen over de would-be finesse van een diplomatie, die haar goede diensten aanbiedt in onderhandelingen, die nog niet bestaan; een diplomatie, die zich blootstelt antwoorden te bekomen, die min of meer vernietigend zijn; - ach! wij weten het slechts al te goed, dat ons land, wij zeggen niet de diplomaten der XVII^{de} eeuw, maar zelfs geen Falck meer bezit! -: toch was het in allen gevalle, na al hetgeen von Bismarck over ons land ook had gezegd, zaak, openlijk te getuigen, dat Nederland aan de Luxemburgsche questie geheel en al vreemd was. De heer Thorbecke interpelleerde 5 April den minister van Buitenlandsche Zaken met evenveel gematigdheid als klem, en na het vreemde discours van dien minister, - die in bonte mengeling van nevelen en daglicht sprak, doch nevelig bleef, fijne zetten wilde laten apprecieeren, en getrouw aan zijn (naar het schijnt) gevestigde overtuiging, om alle dingen te doen met een ander doel dan in de handeling zelve ligt, verklaarde, dat hij zich met Luxemburg had bemoeid zoolang hij niet gerustgesteld was omtrent Limburg; - na die rede, waaruit nu voor goed bleek, dat de betrekkingen van Limburg met Duitschland opgehouden hadden te bestaan, constateerde de heer Thorbecke, dat, wat er ook met Luxemburg gebeuren mocht, welke geruchten ook verspreid zouden worden, Nederland daaraan ten eenemale vreemd zou zijn. - In Frankrijk was natuurlijk de openbare meening niet zoo spoedig gerustgesteld. De vraag was natuurlijk deze: wie heeft deze aangelegenheid het eerst ter sprake gebracht: is het 't groothertogdom Luxemburg zelf of is het Frankrijk; en waarom heeft Frankrijk zich in deze zaak ingelaten, wanneer men zeker wist, dat er geen kansen van welslagen waren? Reeds eenmaal na den slag van Königgrätz heeft men een zelfde poging gedaan, toen men in het begin van Augustus 1866 liet verklaren, dat de groote veranderingen in de politieke organisatie van Duitschland een rectificatie der Fransche grenzen noodzakelijk maakten, en dat Frankrijk de herstelling zijner grenzen van 1814 vorderde; - en men herinnert zich nog welk een erbarmelijk figuur Frankrijk toen maakte. Twee of drie malen zulk een rol te spelen gaat niet aan. De schijn regeert nu eenmaal de wereld; buiten het prestige is het bestaan van een groote natie - zelfs al heet zij niet Frankrijk - onmogelijk. Beschouwt Duitschland het als een eerezaak om geen duimbreed gronds van zijn heiligen bodem, zoo als

men het daar noemt, af te staan; ook voor Frankrijk is het een questie van eergevoel, dat de sterke vesting, die door de coalitie van 1814 was bevestigd om Frankrijk's grenzen in het Noorden te bestrijken, worde weggenomen. Oog om oog, tand om tand. Die phrase werd langzamerhand gehoord. Het fransche bloed bruischte op en een gisting was merkbaar. De Fransche keizer poogde dit alles te voorkomen, door zijn minister den 8sten April een verklaring te doen afgeven in den Senaat en in het Wetgevend Ligchaam; doch de beweging was eenmaal daar, en werkte voort. De ministers verklaarden overigens, namens den keizer, het volgende: de questie van Luxemburg is door het kabinet van den Haag het eerst ter sprake gebracht. Frankrijk heeft niet uit eigen beweging die questie opgewekt. Alles echter had zich tusschen de twee soevereinen tot besprekingen bepaald, toen het kabinet van Berlijn, geraadpleegd door den koning der Nederlanden, de bepalingen van het verdrag van 1839 had ingeroepen. De mogelijkheid der verkrijging van Luxemburg, wordt door Frankrijk slechts onder deze voorwaarden gedacht: de vrije toestemming van den groothertog, het loyaal onderzoek der belangen van de groote mogendheden en de wensch der bevolking, bij algemeen stemrecht gebleken. De fransche regering is nu bereid, gezamenlijk met de overige kabinetten van Europa, de bepalingen van het tractaat van 1839 te onderzoeken. Deze beknopte verklaring van den Moniteur bevredigde natuurlijk zoo dadelijk zelfs de kamers niet. Twee aanvragen tot verdere interpellatie over deze zaak werden zelfs in het wetgevend ligchaam ingediend, een van wege de oppositie, een van de zijde der tiersparti. Ondertusschen trok de tiers-parti weldra haar aanvraag in, en werd die van de oppositie geëcarteerd, zoodat de Fransche regering in niets gebonden was. - Ook het Engelsch parlement sprak zijn woord in deze questie mede. Den 5den April vroeg Sir Robert Peel in het onderhuis aan Lord Stanley of deze van de zaak kennis droeg. Het bleek uit het antwoord van dezen staatsman, dat de Pruissische regering een mededeeling over de verkoopsplannen van den groothertog van Luxemburg aan de onderteekenaars van het tractaat van 1839 gericht had. Deze mededeeling zou voor Engeland de vraag hebben bevat, welke uitlegging de regering aan het waarborgverdrag van 1839 geeft, en of de Britsche regering moeite wilde doen den groothertog af te raden verder deze onderhandelingen te voeren. Op beide deze punten had de Britsche re-

gering reserves gemaakt; wat de uitlegging van het tractaat van 1839 betrof, achtte zij zich alléén niet bevoegd, en den raad, om van den verkoop van Luxemburg af te zien, meende zij niet te kunnen geven, met het oog op de voorwaarden, die door den koning-groothertog waren gesteld en de niet inwilliging van Pruissen. Stanley liet echter doorschemeren, dat, naar Engelands inzien, Pruissen zich rekkeljker moest betoonen.

Zoo stonden en staan de zaken. Intusschen blijft de toestand tusschen Frankrijk en Pruissen gespannen. Geen mensch verheelt zich de mogelijkheid van een in de toekomst losbarstenden oorlog tusschen Pruissen en Frankrijk. Hier is meer in het spel dan het tractaat van 1839 - het tractaat waarbij, onder bewilliging der 5 groote mogendheden, de grensverdeeling tusschen België en Nederland, met het oog op Luxemburg, was bepaald - hier komt in rekening de steeds sterker en sterker wordende naijver tusschen Frankrijk en Duitschland. Jarenlang heeft die geslapen; maar nooit is de herinnering vergeten der wonden, die deze twee natiën elkander hebben toegebracht. Te eeniger tijd komt het bloed naar boven en wéé dan het arme Europa. Nogmaals, zij die een aanleiding hebben gegeven om dien strijd te doen ontbranden, hebben zich niet verdienstelijk tegenover de menschheid gemaakt! Men spreekt er thands van om Luxemburg als het ware te doen neutraliseeren; maar men begrijpe dat Pruissen zijn recht van bezetting van die plaats niet zal opgeven; van een andere zijde wordt ook van een overgave van Luxemburg aan België gesproken; een edelmoedige gedachte voorzeker, en die alle belangen voor het oogenblik had kunnen bevredigen, wanneer.... zij slechts iets vroeger ware gekomen. In den tegenwoordigen stand van zaken achten wij, dat België zelfs het geschenk - zoo het een geschenk bleef - zou afwijzen.

Ondertusschen geeft gansch Duitschland niet onverholen zijn bijval aan Bismarck, nu hij zoo stout optreedt; er komen op alle punten volksvergaderingen bijeen, om hem te steunen. Hij zelf heeft, als gebeurde er niets om hem heen, met ijzeren wil en koel hoofd de beraadslagingen van het Noord-Duitsch parlement geleid. En de discussiën van den Rijksdag werden dan ook voortgezweept. Den 24sten Februarij was het parlement geopend, en den 10^{den} April kon de koning het sluiten. In dien betrekkelijk korten tijd was door het parlement de grondwet voor den Noord-Duitschen Bond

vastgesteld. Als men bedenkt, dat het Frankfortsche parlement van 1848 ruim één en een half jaar hiertoe noodig had, zal men inzien, dat de Duitsche natie ook wel iets heeft geleerd. Nog in andere opzichten bleek het dat de tijden, en daarmede de menschen, vrij wat veranderd waren. Men herinnert zich toch wat de belangrijkste punten waren, door de constitutie van 1849 bepaald, te weten: de fameuse grondrechten van het Duitsche volk. Met wat een ophef, met wat een ingenomenheid werd de discussie daarover gevoerd; men dacht een zamenvatting van 's menschen oorspronkelijke rechten, een magna charta der voorwaarden van bestaan op te stellen. In opwindenden naam liet het Frankfortsche parlement de regeringen den tijd om hun legers te verzamelen, en bezigde het de ééne maand na de andere om niets meer tot stand te brengen dan..... besluiten van een wetenschappelijk congres. Niet alzoo in het jaar des Heeren 1867. Grondrechten zijn ijdele zeepbellen, zeggen de bekeerde Duitsche wijsgeeren; zelfs een klein amendementje om ten minste godsdienstvrijheid in den Noord-Duitschen Bond te vestigen - wat met het oog op een uilennest als Mecklenburg toch waarlijk wel noodzakelijk was - werd verworpen. Over de verhouding van kerk en staat, over onderwijs, over al wat schoon en goed is - geen woord; maar daarentegen zeer vaste bepalingen..... omtrent het leger.

Schetsen wij in het kort den gang der beraadslaging. Nadat het grondgebied van den Bond vastgesteld was, kwam in discussie de competentie van de Bondswetgeving. De verschillende punten kwamen daarbij ter sprake, die onder de legislatieve macht van den Bond zouden behooren. Het liberale gedeelte van den Rijksdag poogde door amendementen deze bevoegdheid van het parlement zooveel mogelijk uit te breiden. Op enkele niet onbelangrijke punten wisten de liberalen hun gevoelen te doen zegevieren; zoo wisten zij in art. 4 ook te doen opnemen het passenwezen en de politie op alle vreemden, de gemeenschappelijke herstelling van land- en waterwegen, het obligatie-recht, strafrecht, enz; maar over het algemeen begreep men, dat, als de Noord-Duitsche Bond geconstitueerd was, van zelven meer en meer punten tot deze wetgevende bevoegdheid van den Bond zouden gaan behooren. Wij moeten echter niet vergeten, dat, ten gevolge van een amendement van den heer Twesten, de organisatie van de militaire inrichting en van de marine onder dat art. 4 gebracht werden. - Nadat dit Hoofdstuk

aldus was vastgesteld, kwam aan de orde de inrichting van het bestuur van den Noord-Duitschen Bond. Blijkbaar was Bismarck in het ontwerp dat hij daarover voordroeg, geheel en al uitgegaan van hetgeen in de bestaande omstandigheden van de Duitsche vorsten en regeringen, die tot den Bond toetraden, was te verkrijgen. Tevens had hij zichtbaar vermeden, zelfs in bewoordingen, alles wat naar Fransche eenvoud en abstractie zweemde; in dit hoofdstuk wemelde het dus van oude Duitsche kanselarijwoorden, en slechts dit werd duidelijk, dat er zou zijn een Bondspresidium, namelijk de Pruissische koning, een Bondsraad zamengesteld uit gemachtigden der Duitsche regeringen, en een Rijksdag, gekozen door het Duitsche volk. De liberale partij nu deed van den aanvang af alle mogelijke pogingen om de macht en attributen van den Bondspresident te versterken, daarentegen de bevoegdheden van den Bondsraad, voor zoover die ook in het uitvoerend gezag ingrepen, te verzwakken. Doch te vergeefs: Bismarck week hier geen duimbreeds; hij eischte aanneming van deze bepalingen, als zijnde bepaalde afspraken tusschen hem en de verbonden vorsten, en de liberale partij moest zich tevreden stellen met een wijziging die echter haar gewicht had, namelijk dat zij den Bondskanselier, het orgaan van den Bondspresident, verplichtte alle besluiten van het Presidum mede te onderteekenen, en alzoo hem verantwoordelijk stelde voor alle door het Bondspresidium te nemen maatregelen. De Bondsraad bleef ongeschonden zoo als Bismarck hem had voorgesteld. Hij zou werken door middel van vaste commissies, die in vele opzichten den Bondspresident moesten ter zijde treden. Een oogenblik dacht men er aan, deze vaste commissiën in even zoovele ministeriën te vervormen, doch dit werd weldra opgegeven. Voor de keuze van den Rijksdag eindelijk werd nu definitief aangewezen het algemeene en ‘geheime’ stemrecht. Dit laatste was een bijvoeging die het parlement daaraan maakte, gelijk mede door de liberale partij werd doorgedreven, dat waarheidsgetrouwe verslagen van dat parlement ongestraft konden worden afgedrukt in de dagbladen. Een hevige scène deed zich voor, toen de liberale partij uit het parlement voorstelde, om niettegenstaande den uitgedrukten wil van Bismarck, aan de leden van het parlement reis- en verblijfkosten (zoogenaamde diäten) toe te staan. Wat ook de minister in het midden bracht tegen dat denkbeeld, waardoor volgens hem allerlei politieke winstbejagers in het parlement zouden ingang vinden, het werd, zij het dan ook met kleine meerderheid, door den Rijksdag aangenomen. - Achtereenvol-

gens werden nu de hoofdstukken: tol- en handelswezen, spoorwegen-, post- en telegraaf-inrichting, handelsscheepvaart en consulaatwezen door de vergadering behandeld en aangenomen. Bij dit laatste punt werd zeer ter sprake gebracht de vestiging van koloniën door Duitschland. Menigeen zag zelfs met eenigzins schuinsche oogen naar Holland. Een der afgevaardigden, de heer Weber, uit Stade gekozen, liet zich aan het slot van zijn redevoering aldus uit: ‘Reeds Julius Möser heeft in zijn Patriotischen Phantasiën gezegd, dat, wanneer Duitschland in den bloeitijd der Hansa aan het vestigen van koloniën gedacht had, wellicht een Duitsche Raadsheer in plaats van een Engelsche Lord de regering van Indië zou hebben. Doch wat verloren is, is verloren. Toch is het daarom niet onmogelijk aan Duitsche koloniën te denken. Wanneer de koning van Holland Luxemburg aan de Franschen verkoopen kan, dan kan hij met hetzelfde recht ook Holland aan Duitschland verkoopen, en dan hadden wij op eens een geheele massa koloniën. Men kan de mogelijkheid ook anders stellen en denken dat onze Nederlandsche neven misschien zich eens hun bloedverwantschap aan ons, hun toebehooren aan onzen stam zullen herinneren, en dat bij hen dat gevoel zoo sterk zou worden, om hen te overtuigen, zich met ons tot eene natie te verbinden, dan hadden wij langs een anderen weg schoone koloniën.’ Wij stippen dit alles slechts aan, zonder een woordje kritiek ons te veroorlooven: het zijn slechts vingerwijzingen, geen argumenten, maar teekenen des tijds die in allen geval de aandacht overwaardig zijn. De discussie over al deze aangelegenheden werd besloten met het vaststellen van de vlag der krijgs- en handelsmarine: zij zou zijn zwart-wit-rood.

Het denkbeeld van de vlag van het vaandel voert als van zelf tot het leger, en zoo tot zeker het belangrijkste hoofdstuk uit geheel de ontwerp-constitutie. Het was natuurlijk de Pruissische legerorganisatie die hierbij aan den Bond ter aanneming werd voorgelegd. Dezelfde questie, die eenmaal het Pruissische afgevaardigdenhuis met den koning in conflict had gebracht, de vraag naar een twee- of driejarigen dienst, werd een oogenblik besproken. Het voorstel der regering werd behalve door von Roon, verdedigd door von Moltke en door Vogel von Franckenstein. Vooral von Moltke wist zoo klaar en zoo helder zijn denkbeelden uitéén te zetten, dat het gehoor van zelf gewonnen werd. Het is zeker een der schoonste figuren uit het tegenwoordige Pruissen, die weinig luiddruchtige man, die echter

de beste veldheer op het veld, en een meer dan gewoon spreker in het debat blijkt te zijn. Ziehier hoe hij aan het slot van zijn rede de driejarige dienst verdedigde: ‘Vanwaar het verschil tusschen de Oostenrijksche en Pruissische resultaten in den laatsten oorlog? Ik schrijf het voornamelijk toe aan den duur van den dienst. Finantiëele nood had Oostenrijk een stelsel opgedrongen, volgens hetwelk de infanterist gemiddeld slechts 1¼ à 1½ jaar in dienst was. Deze lieden hebben zich dapper gedragen, en ik moet daarbij opmerken, dat de officieren met het roemrijkste voorbeeld zijn voorgegaan, want ook de Oostenrijkers hebben zeer veel officieren verloren. Maar naarmate meer drukkende omstandigheden zich voordeden, werd de tucht en de orde losser; in dorpsgevechten, in woudgevechten werden de lieden bij hoopen gevangen genomen. Bij ons hoorde men overal den roep: waar is de hoofdman? Wat heeft de hoofdman gezegd, waar wij heen zouden gaan? Het gevoel van het te zamen houden onder alle omstandigheden, kan niet door exerceereen er in gekregen worden; het wordt slechts ingeleefd, en dat kunt gij in twee jaren niet verkrijgen.’ Onnoodig is het te zeggen dat dan ook de drie jaren dienst aangenomen werden; mede werd aangenomen de sterkte van het leger, namelijk een man op elke 100 zielen van de inwoners van den Bond, en het geld dat voor elk man door de Bondstaten moest worden opgebracht, om het leger in alle opzichten strijdvaardig te maken, te weten 225 thaler. Dat dit alles gaaf werd toegestemd, was ook voor een goed deel te danken aan von Roon, die bij dit debat een allermerkwaardigste uiting deed, welke waarlijk niet met stilzwijgen mag worden voorbijgegaan. Terwijl hij toch den Rijksdag zocht te overtuigen om geheel de Pruissische organisatie over te nemen, liet hij zich aldus uit: ‘Toen bij het voeren der onderhandelingen van Nikolsburg de mogelijkheid weder ontstond, nog verder oorlog te voeren, toen was, dank zij de organisatie, de krijgsminister in den gelukkigen toestand van te kunnen zeggen: wanneer de politiek het eischt zijn de middelen gereed.’ Dus, o Frankrijk, en gij andere natiën - gij zijt gewaarschuwd! - Het zwaartepunt van het debat over geheel deze legerorganisatie lag echter in de bepaling, tot hoe lang men dit leger, en het budget voor dit leger, zou goedkeuren. De regering vorderde dat dit zou zijn voor een tijdvak van 10 jaren. De liberale partij wilde tot zoo langen tijd zich niet binden, en meende dat op die wijze bijna een absolute regering werd ingevoerd. Haar beste krachten besteedde zij

dan ook om een betere zienswijze ingang te doen vinden, en Forckenbeck, die inmiddels tot vreugde van velen in den Rijksdag was gekozen, leidde den aanval tegen het regeringsvoorstel. Na zware discussiën, waarbij ook generaal von Steinmetz de voorstellen van von Bismarck verdedigde, werd eindelijk met kleine meerderheid het amendement van von Forckenbeck aangenomen, waarbij geheel het leger en het budget van het leger werd toegestaan tot het jaar 1871; na dien tijd zou de bondswetgeving op nieuw daarover beslissen. Het onderwerp der Bondsfinanciën was hierdoor van zelf teruggebracht tot het ware standpunt, dat de Rijksdag deze gelden voor het vervolg te bewilligen of te weigeren had. - Nog twee onderwerpen werden hierna besproken, het hoofdstuk betreffende de geschillen en de straffen en de bepalingen waarop nieuwe staten tot den Noord-Duitschen Bond zouden worden toegevoegd, bij welke laatste gelegenheid de betrekking tot Zuid-Duitschland weder ter sprake kwam - en daarmede was de Bondsconstitutie afgehandeld.

Het was echter slechts een eerste lezing van het ontwerp geweest. Bismarck zou zich nu, namens de regeringen der verbonden staten, moeten verklaren in hoeverre die regeringen genoegen konden nemen met de amendementen door den Rijksdag in het ontwerp gebracht. En dit besluit van von Bismarck werd met eenig ongeduld te gemoet gezien. Want er waren werkelijk belangrijke wijzigingen in het ontwerp gebracht, wijzigingen die ten minste het ontwerp niet geheel en al voor een liberaal volk onaanneembaar maakten. Den 14^{den} April kwam de minister weder in den Rijksdag, en legde hij de verklaring af, dat de regeringen zich met het geamendeerde ontwerp konden vereenigen, behoudens twee punten, het toestaan van reis- en verblijfkosten aan de afgevaardigden, en het bevestigen der legerorganisatie slechts tot 1871. Op die twee punten moest het parlement tot een ander inzicht komen, of anders liep de constitutie groot gevaar van schipbreuk te lijden.

De tweede lezing van het ontwerp begon alsnu. Zij werd ingeleid door een rede van Reichensperger, de bekende aanvoerder der Catholieke partij, die de onveranderde aanname van het ontwerp, zoo als het uit de eerste lezing was voortgekomen, aanried. Bismarck antwoordde met het korte woord: ‘als dit zoo geschiedt bied ik mijn ontslag aan den koning aan, niet alleen als gevolmachtigde van den Bond, maar ook als Pruissisch minister; dan kunt gij met uw meerderheid de regering vormen. Het zal dan te bezien staan of gij

even goed kunt regeren als.... praten.' De Rijksdag zag dat het ernst begon te worden, en nam schielijk het voorstel van von Bismarck aan om reis- en verblijfkosten aan de afgevaardigden te weigeren. Dit werd besloten met 178 tegen 90 stemmen, en nog wel na een redevoering van den Pruissischen minister van Binnenlandsche Zaken, graaf von Eulenberg, die zoo grievend mogelijk was voor vele leden; hij betoogde namelijk, dat het weigeren van zulke gelden het eenige middel was om het algemeen stemrecht te doen behouden. Dit stelsel toch moet met de grootste voorzichtigheid behandeld worden; het kan slechts gehandhaafd worden, wanneer de kiezers hunne keuzen vestigen op invloedrijke mannen in hun kring, en niet op ziekeljk woelende lieden, die alleen een volksagitatie exploiteren. De gewoonte van het Duitsche volk om de afgevaardigden te kiezen uit een klasse van menschen, die wezenlijk dat geld noodighadden, mocht niet bestendigd worden. Men moest de klasse van menschen, die inderdaad in de volksvergadering op hun plaats waren, daaraan gewennen zich te laten kiezen. Het was hun plicht zich in den kiesstrijd te werpen. Doch dit zouden zij eerst doen, wanneer de zittingen korter werden, en hiervoor moest de regering in de eerste plaats zorgen, zoo sprak hij voort, slechts opdreunend wat vroeger in 1851 de Morny had geleeraard, en toch stemde het Huis voor. - Het tweede punt waarop von Bismarck niet meende te kunnen toe geven, was de legerorganisatie. Bismarck kon zich niet vereenigen met de bepaling door von Forckenbeck geformuleerd en door den Rijksdag aangenomen, waarbij alles slechts tot 1871 werd toegestaan, en na 1871 alles als het ware op losse schroeven werd gezet. Het was ook het moeijelijkste punt dat kon voorkomen, want de Rijksdag kon toch van zijn kant moeijelijk zijn eigen doodvonnis uitspreken. Na eenig aarzelen werd een amendement aangenomen, voorgesteld door den hertog van Ujest en den Heer von Bennigsen, waarbij werd bepaald dat na 1871 de bedragen door de enkele staten van den Bond toch zouden moeten worden uitbetaald aan de Bondskas, en dat wel totdat een regelmatige Bondswet tot stand kwam. Aan die toekomkomstige wet zou de tegenwoordig bestaande organisatie van het Bondsleger ten grondslag liggen.

Hierna liep de tweede lezing af en werd de geheele Bondsconstitutie en bloc met 230 tegen 53 stemmen aangenomen. De Poolsche fractie legde na deze stemming bij monde van Kantak haar mandaat neder, en protesteerde toen nogmaals tegen de inlijving in den Noord-

Duitschen Bond. - Een dag later kwam Bismarck weder in den Rijksdag en verklaarde hij namens de regeringen die in den Noord-Duitschen Bond waren getreden, dat die regeringen de constitutie van den Bond, zoo als zij uit de discussiën van den Rijksdag was voortgekomen, hadden aangenomen. Wel mocht hij met eenige voldoening terugzien op de resultaten thans verkregen. Het was geen gemakkelijke taak geweest die hij had moeten volvoeren. Een Duitsche vergadering, tegen al haar gewoonte aan, zoo schielijk een constitutie vast te doen stellen, mag voorzeker een meesterstuk van parlementaire kunst genoemd worden. Hier moest hij dreigen, dáár verzoeken, en altijd toonen dat hij heer en meester bleef. Daarbij wierp hij van tijd tot tijd van die woorden in het debat die blijven zullen. Onder anderen in zijn polemiek tegen de Hannoveranen en Clericalen: ‘Woher kam die Zerrüttung des Deutschen Reiches? Von dem Abfall der Welfen und dem Sieg der Ultramontanen.’ Het ergst gebeten bleef hij steeds tegen de professoren: hoor hem tegen professor Zachariä uit Göttingen, die eenige aanmerkingen op den vorm had gemaakt ‘uwe distincties komen mij voor alsof men daarover zoude willen twisten, of men zeggen moet, de heer afgevaardigde Zacharia, of de heer Geheime Staatsraad Zachariä, of de heer professor Zachariä.’ En waarlijk, wanneer men soms, na de opmerkingen en betoogen van dergelijke heeren gelezen te hebben, zich een oogenblik geërgerd heeft over de bittere wijze waarop zij worden afgewezen, dan kan men na een weinig nadenken toch weldra zich zeer goed vinden in de verdediging, die Bismarck voor zijn eigen polemiek heeft voorgedragen, en die wij ten slotte mededeelen: ‘wanneer men vijf jaren lang zwaar gestreden heeft, en dat bereikt heeft wat hier nu voor ons ligt; wanneer men zijn tijd, den besten tijd zijns levens, en zijne gezondheid daarbij, heeft opgeofferd - want welke moeite heeft het niet gekost, soms een heel kleine paragraaf, een interpunctie-vraag, tusschen 22 regeringen vast te stellen? - wanneer men dan nu op zulk een standpunt is gekomen, dan treden heeren, die van al dat strijden niets ondervonden hebben, van de vele voorbereidende stappen niets weten kunnen, op eene wijze op, die ik slechts daarmede kan vergelijken, alsof iemand in mijn gesloten venster een steen werpt, zonder te weten waar ik sta. Hij weet niet waar hij mij treft, hij weet niet welke zaken hij mij op het oogenblik verzwaart, zaken die gedaan moeten worden, en die nu door zijn tegenstand onmogelijk worden. Hij weet niet, welke buitenlandsche

vragen op het oogenblik zwevende zijn, die bij een energieke ondersteuning van de zijde van het parlement een gansch andere behandeling zouden veroorloven, als wanneer het parlement niet met de regering medegaat, en slechts kleine voorvallen noodig zijn om een ernstige diepgaande scheuring te veroorzaken. Dan komt men zeer licht, zonder daarom zeer nerveus te zijn, in een stemming die ik niet beter karakteriseren kan, dan door u aan te bevelen in een der eerste tooneelen van Shakspeare's Henry IV na te lezen, welk een indruk Henry Percy ontving als de kamerheer kwam om van hem de gevangenen op te eischen, en hem, die afgetobt en vol wonden moede nederzeeg, een lange voorlezing over wapenrustingen en kwetsuren hield. “I remember that when the fight was over, there came a certain Lord.” Zoo ongeveer als Percy, is het mij te moede, wanneer ik over dingen, voor welke ik geleden en gestreden heb, die ik beter moet kennen, zulke redevoeringen hoor.’

Als een ware comediekoning sloot ook nu weder de koning bij de Gratie Gods het parlement en hield hij een rede, waarin hij zich zelven en den Rijksdag geluk wenschte. Opmerkelijk was in die rede de vredelievende zinsnede: ‘Niet minder is geheel Duitschland en zijn regering en zijn volk daarover eensgezind, dat de herwonnen nationale macht vóór alles beteekenen moet, de handhaving der zegeningen van den vrede.’ Overigens werd als het ware met luider stemme aan de wereld verkondigd, dat Duitschland zijn plaats als eerste, misschien als de eerste, mogendheid hernam. - Tegen 29 April zijn nu de Pruissische kamers bijeengeroepen, opdat deze zich verklaren kunnen over de tot stand gebrachte Bondsconstitutie. Pruissen, of liever Bismarck, heeft trouwens, al doet hij veel af, nog werk genoeg. Wij stippen aan, dat de militaire conventie nu met geheel Hessen-Darmstadt gesloten is, en schrijven het vrij kalm ter neder, dat Bismarck weder een vorst heeft onttroond, nu den brievenkoning van Duitschland, den prins van Turn und Taxis. Deze heeft voor drie millioenen thaler zich het recht moeten laten afkoopen van de brievenpost te bedienen in Frankfort en omstreken en andere plaatsen, welke nu Pruissisch zijn geworden, en daarmede is weder een kleine, doch nog al voelbare vooruitgang tot stand gebracht. De verkeerséénheid had zich waarlijk al te lang op dat gebied doen wachten. En daar men toch aan het verruilen schijnt te zijn van koningrijken tegen klinkende munt, vinden wij dat de vorst van Turn und Taxis, nog niet zoo'n slechten koop heeft ge-

daan. - Overigens kan in de geannexeerde landen, op het gebied van het maatschappelijk leven, van de zoogenaamde cultuurtoestanden, zoo als onze Duitsche broeders zeggen, menige heilzame maatregel worden genomen. Bismarck schijnt dit zelf te voelen, want een der eerste verordeningen dezer maand is geweest, in Nassau het strenge jagtrecht op te heffen en in Hannover en ook in Hessen de gilden af te schaffen. In Hannover, het land van de aartsvaderlijke rust, waar elk beroep op zich zelf stond, waar men elk bedrijf nog weder in vaste afgescheiden onderdeelen had verdeeld, zal deze verbreking der scheidsmuren een nieuw leven brengen. Zonderling voorwaar is het, dat in dat landje nog regelen moeten bepaald worden van dezen inhoud: ‘het den gilden toekomende recht, anderen van het bedrijf eener nering uit te sluiten, wordt opgeheven. - Ieder neringdoende kan van nu af aan gezellen, helpers, leerlingen en arbeiders van elke soort, zooveel hij wil, houden. Gezellen kunnen elken meester kiezen, dien zij willen.’ Tot nu toe was voor de meeste bedrijven het gildenwezen in Hannover op de strengste wijze bevestigd; het was nog als in het verleden: eerst moest men, wilde men het meesterrecht verwerven, 3 à 5 jaren het handwerk leeren, dan 5 jaren doorbrengen als gezel en zijn ‘wanderjahren’ doorleven, om daarna de proeve af te leggen, die den meester maakt. Wij zijn hier nog in het middeleeuwsch stadje, waaruit Faust op den bekenden Paaschochtend met Wagner wandelt; ziet: zij gaan de stad uit, komen in het licht, in het leven; wordt ook de droom van Faust vervuld,

> Aus niedriger Haüser dumpfen Gemächern,
> Aus Handwerks- und Gewerbes-Banden
> Aus dem Druck von Giebeln und Dächern,
> Aus der Straszen quetschender Enge,
> Aus der Kirchen ehrwürdiger Nacht
> Sind sie alle ans Licht gebracht.

Dit zal nu wel alles nog een lange tijd duren. Voorloopig begroeten wij het nieuwe licht nog meer in de natuur dan in het leven der volken. Wij hebben alleen willen aanstippen, hoeveel Bismarck nog te doen heeft om Duitschland eenigzins te assimileeren en weder op de been te zetten.

Engeland heeft ook deze maand vrij belangrijke dagen doorleefd. Disraeli heeft zijn reformbill met meesterlijken tact door de labyrinthen van het Onderhuis weten te leiden en heeft zijn tegenstander, Gladstone, blijkbaar geheel en al verschalkt, Zoo als men

weet, had Disraeli, na de vernieuwing van het ministerie, de ontwerp-wet ingediend. Het punt van verschil met Gladstone over de reformbill formuleerde zich al spoedig hierin, dat Disraeli de zoogenaamde Lodger-franchise niet volledig had opgenomen. Het gouvernement wilde het stemrecht geven aan elk eigenaar of elk eersten huurder, onder voorwaarde van persoonlijke betaling van de municipale belasting, hoe groot of hoe klein die belasting was. De onderhuurder en de personen die op kamers woonden, bleven dus buiten de kieswet. Men moest bovendien persoonlijk zijne belasting betalen; hierop was echter een uitzondering gemaakt voor de huurders, die als bij abonnement hun belasting betaalden. In Engeland toch, waar zoo vele eigenaren bijna de gansche straten in eigendom hebben, is veeltijds onder den huur de belasting zelve begrepen. De eigenaar betaalt dien dan, en daar alzoo de perceptie-kosten voor de regering minder worden, is op zulk een belasting, die door den eigenaar wordt betaald, een korting van 25 pCt. aan den eigenaar toegestaan. Het gouvernement gaf nu al zulke huurders toch het stemrecht, mits zij zelven hun belasting betaalden, vermeerderd met 25 pCt. - Tegenover dezen bill van Disraeli stelde Gladstone het amendement, om niet te eischen de persoonlijke betaling en voorts het stemrecht te geven aan elk persoon, die een huis bewoonde waarop een belasting van 5 £st. viel. Het was over deze questie dat de strijd zou loopen. Gladstone had wel oogenschijnlijk gedaan alsof hij medewerkte om Disraeli het tot stand komen van zijn bill gemakkelijk te maken; maar eenmaal het parlementsleven hervat hebbende en zijn medestanders tellende, zag hij, of meende hij te zien, dat de liberale partij toch nog altijd de meerderheid had. Hij rekende er echter niet op, dat de radicale partij - en daaronder vooral Roebuck - de bill van Disraeli inderdaad liberaler vond, daar de vaste grens van de 5 £st. voor de eigenaars of eerste huurders niet daarin was bepaald; wel zou hij eenige conservatieven winnen - onder anderen Lord Cranborne - maar zulk een winst verjoeg weder andere liberalen uit zijn kamp. Voor elken conservatief dien hij won, verliet hem een half dozijn liberalen. Een gansche partij van deze liberalen, door Locke geleid, verklaarde dan ook op het laatste oogenblik, dat zij Gladstone niet zouden steunen; en toen de groote stemming op 12 April voorviel, verklaarden zich 289 stemmen voor Gladstone, maar 310 voor Disraeli, en deze laatste was dus de overwinnaar.

Sinds is Gladstone mismoedig in zijn tent teruggekropen; een oogenblik wilde hij zelfs de leiding van zijn partij verlaten; maar dit is slechts een wrevel van voorbijgaanden aard. Een Gladstone is eigenlijk niet meer meester van zijn persoon en moet wel voort. Engeland heeft overigens menige beroering in deze laatste weken gehad. Nog altijd woelen de fenians en pogen de arbeiders door het vormen van strikes het loon te verhoogen. De strike der machinisten van de locomotieven heeft in zekeren zin een bepaalde storing in het verkeer veroorzaakt. De ziekte der beminnelijke prinses van Wales werpt bovendien een rouwfloers over menig blijden dag.- De wakkere minister van Buitenlandsche Zaken, Lord Stanley, heeft behalve over de questie van Luxemburg, nog over twee aangelegenheden zich moeten uitlaten. De eene betrof den verkoop - al weder een verkoop - door Rusland aan de Vereenigde Staten van zijn bezittingen in het Noorden van America; de andere betrof de questie met Spanje. Het eerste feit werd met wantrouwen door Engeland aangezien. Men meende daarin - en niet ten onrechte - een absorbeerenden invloed der republiek der Vereenigde Staten op gansch Noord-America te zien, zeer ten nadeele van de positie der Britsche koloniën in Canada, welke bepaald geënclaveerd werden. Daarover geïnterpelleerd, heeft het ministerie zijn leedgevoel niet verborgen, maar de hoop uitgedrukt, dat Canada aan dergelijke invloeden steeds weêrstand zou blijven bieden. - De andere zaak, de questie met Spanje, was van meer voorbijgaanden aard, doch had een oogenblik een meer dreigend aanzien. Tijdens den oorlog met Chili in het vorige jaar, waren twee schepen, varende onder Engelsche vlag, eerst de Tornado, later de Queen-Victoria, door Spaansche kruisers opgebracht; het eerste schip als verdacht voor Chili gewapend te zijn, het laatste onder voorwendsel van contrebande in te hebben. Spanje had voorts met die schepen op de zonderlingste wijze geleefd, vooral met het laatste. De Queen-Victoria toch was naar Cadix gebracht; daar was het Britsche scheepsvolk ontslagen en genoodzaakt te vertrekken. De naam werd van het schip afgenomen, en men verklaarde voorts dat men het schip geabandonneerd in zee had gevonden. Van het scheepsvolk had men alleen den kapitein gehouden, wien men zijn papieren had afgenomen en voorts in de gevangenis gezet. Twee maanden na dit heldenfeit, velde de zee-rechtbank, zonder iemand als getuige op te roepen, zonder den kapitein te hooren, zonder den Britschen consul te raadplegen, het vonnis, dat het schip wettig

genomen was. Het Engelsche gouvernement reclameerde natuurlijk, het Spaansche beloofde een onderzoek; doch van de enquête kwam niets. Eerst in Januarij van dit jaar toonde de Spaansche minister zich bereid, de procedure weder te beginnen. Het begon Stanley te vervelen en hij schreef een depêche, waarin hij onmiddellijk overgave van het schip en de lading eischte benevens vergoeding voor het scheepsvolk, met betuiging van berouw voor al het gepleegde onrecht en voor de beleediging aan de Britsche vlag. De depêche was van 30 Maart. De zaak was toen ruim vijftien maanden voor de rechtbanken slepend gehouden. Zij werd nu afgedaan binnen de acht dagen; want dezelfde zee-rechtbank velde spoedig een nieuw vonnis, waarbij de inbeslagname van het vaartuig als onwettig werd gequalificeerd en aan Engeland recht werd gedaan.

Wat te denken van de rechtspraak in Spanje! De rechters daar spreken met hetzelfde ruime geweten, nu wit dan zwart. Alles schijnt totaal gedemoraliseerd in dat ongelukkige land. De Senaat is nu versterkt met 22 nieuwe leden, en dat staatsligchaam heeft plechtig verklaard, dat het ministerie geheel en al in zijn recht was van den vorigen president op te lichten en naar de Canarische eilanden te zenden. De koningin is blijde, dat zij slechts met mannen te doen heeft. Deze spreken ten minste niet, zoo als de vrouwen, altijd tegen. Daarentegen zijn in Spanje nieuwe verordeningen voor de etiquette van het hof uitgevaardigd. Als het niet te veel van die Spaansche machtvoerenden gevergd was, nu zij het zoo druk hebben met in het binnenland de godsdienst, de gematigdheid, den arbeid, de rechtvaardigheid enz. te doen bloeijen, zouden wij hen wel willen verzoeken eens na te lezen een der laatste discussiën van het Americaansche parlement. Het was een debat in de maand Maart, en betrof de kleeding waarin de vertegenwoordigers der Unie aan de vreemde hoven zouden verschijnen. Aanleiding daartoe gaf een resolutie van den Senaat, waarbij aan de Americaansche gezanten verboden werd eenige andere uniform te dragen dan die het teeken was van hun rang in het leger en in de vloot. Bij de discussie werd in het congres te berde gebracht dat de Americaansche gezanten van vreemde hoven - die hoven nabootsend - er soms uitzagen als gekken. Wat moet een degelijk man wel denken van dien apentooi! Een van de leden sloeg onder een daverend gelach voor, als hofdracht aan te merken een rok met sterren en strepen op de borst, een lederen vest, aan de eene zijde zwart en aan de andere zijde wit, geel bruine broek en gele kousen met kouse-

banden à la Franklin. Een hoed met den Amerciaanschen adelaar daarop zou het costuum volmaken. Deze spreker werd tot de orde geroepen. Een ander - die gelegenheid vond om den president der republiek (vroeger kleedermaker) er in te betrekken - stelde voor dat de diplomatieke agenten slechts zulke hoflivrei zouden dragen, als naar eigenhandig door den oppersten kleêrmaker der natie, ‘die onze lotgevallen regeert’, geteekende modellen waren vervaardigd. Na deze gewichtige discussiën - een hoofdstuk dat later opgenomen kan worden in den Sartor Resartus van Carlyle - ging de hofdracht der Americaansche gezanten voor altijd te gronde. - Nog andere wellicht (het zij met verlof van Spanje gezegd) meer gewichtige onderwerpen werden door het congres behandeld, voor dat het zich den 30sten Maart verdaagde. De legislatieve werkzaamheid van het congres - wanneer men daarvan uitzondert een wet, houdende nadere gedetailleerde bepalingen omtrent de reorganisatiewet van het Zuiden, van 2 Maart - was anders gering. De arbeid bestond meestal in een naauwkeurig toezien op den president. En dat toezicht werd bijzonder scherp door den Senaat gehouden, vooral wat betreft de benoemingen door den president gedaan; deze werden bijna alle zonder uitzondering door den Senaat gecasseerd. Wil dus de president de plaatsen niet onbezet laten, dan moet hij wel menschen kiezen die den Senaat welgevallig zijn. En zoo gaat het dan ook, want het is een eigenaardige Amerikaansche manier, zich te schikken in die dingen, die nu eenmaal niet anders kunnen geschieden. Het is daar altijd de geschiedenis van den bekenden blageur, die woedend vraagt: ik vraag u nu voor de laatste maal of gij zult toegeven; en die, als het antwoord ‘neen’ luidt, bedaard zegt: dan zal Ik het doen - want één van ons beiden moet toegeven. Zoo gaat het zelfs nu in het Zuiden bij de tenuitvoerlegging van de wet van 2 Maart, waarbij het stemrecht aan de negers is gegeven. In Zuid-Carolina, den hoofdzetel der Americaansche aristocratische planters, verbroederen zich alle Americanen met hun zwarte broeders: we must make the best of it, is de leus van een ieder. De president is de eenige die van tijd tot tijd het congres zoekt beet te nemen. Want naauwelijks had het zich verdaagd, of Johnson heeft zijne trouwste aanhangers om zich heengeschaard en hen aangespoord bij het opper-tribunal een injunction tegen de uitvoering der wet van 2 Maart aanhangig te maken. Of het gerechtshof, waar Johnson de meerderheid heeft, hierop zal ingaan,

is echter zeer twijfelachtig. - Tot dusverre America, dat alleen voor het kleine aandeel dat het in de politiek van Mexico neemtdat kaartenhuis dáár vliegt uiteen als America slechts blaast - in de Europeesche politiek betrokken is.

Ongelukkiger is Italië, dat, toen slechts even de questie van Luxemburg aan den horizont optrok, dadelijk een crisis moest doorstaan. Het ministerie Ricasoli was versterkt de vuurproef der verkiezingen doorgekomen. Men zou nu zijn best doen de questie der kerkelijke goederen in zamenhang met de finantiën van het koningrijk in orde te brengen. Het ministerie zou alleen en uitsluitend op het binnenland het oog gevestigd houden. Het zocht zelf, om zooveel mogelijk een krachtig ministerie te zijn, zich te verstaan met Ratazzi's partij, ten einde òf Ratazzi zelven òf een zijner partijgenooten in het ministerie op te nemen. Daar kwam de questie van Luxemburg op en tegelijkertijd - onze lezers vergunnen ons op te merken dat wij het causaalverband niet er in leggen - bleek het dat Ricasoli's positie niet stevig genoeg was. Het was niet het parlement dat Ricasoli deed vallen, neen, even als den eersten keer, toen hij optrad, week hij als op eens voor anderen, en wel wederom, even als de eerste maal, voor Ratazzi. Het geheim van deze verandering ligt hierin, dat bij een ontstaande verwikkeling tusschen Pruissen en Frankrijk, Ricasoli in allen geval de partij van het eerste land in zijn hart zou zijn toegedaan, terwijl Ratazzi is en blijft Frankrijks vriendelijke, buigende vriend. Nog een ander punt van verschil is tusschen Ricasoli en Ratazzi op te merken. Ricasoli is voor alles de man van beginselen, van vaste denkbeelden; hij is nu eenmaal overtuigd dat de leuze ‘een vrije kerk in een vrijen staat’ volledig en ruim moet worden opgevat. Aan de kerk laat hij dus alle mogelijke vrijheid van handeling, alle mogelijke speelruimte. Ratazzi, die geheel en al een politiek diplomaat is, meent zoo ver niet te kunnen gaan, en meent dat al die vrijheden, ook wat de kerkelijke goederen betreft, aan de kerk niet kunnen gegeven worden, dan in het geval dat de kerk van het wereldlijk gezag afstand doet. Hij wil dus voorloopig voorzichtiger tegenover die kerk optreden. Voeg daarbij dat de koning het nooit met Ricasoli kan vinden, en men zal zijn vervanging door Ratazzi begrijpen. De ministers, die hij om zich heeft weten te scharen, zijn de bekende Venetiaan Tecchio als minister van justitie, generaal di Revel, die echter nooit als actief generaal is opgetreden, als minister van oorlog, generaal Pescell

een goed bureaucraat als minister van marine, Coppino, vroeger professor te Turijn hooggeacht vice-president der kamer, als minister van onderwijs, Giovanoli als minister van openbare werken, de Blasiis als minister van landbouw. Voorts zijn tot ministers van financiën en buitenlandsche zaken benoemd de heeren Ferrara en graaf Campello. Op deze twee laatste valt natuurlijk de meeste aandacht. Ferrara is noch afgevaardigde, noch lid van den Senaat. Ratazzi heeft hem uit de Rekenkamer genomen: over zijn talent en zijn groote kennis in economische en financieele vragen is slechts één oordeel, en wel hooggestemd oordeel. Geboren in Sicilië, was hij in 1848 in de woelingen aldaar betrokken, en vluchtte hij naar Turijn, waar hij in de plaats van Scialoja tot hoogleeraar in de staathuishoudkunde werd benoemd. In dien tijd stond hij op den besten voet met Cavour; later keerde hij zich tegen hem, zegde zijn leerstoel vaarwel, en maakte in de drukpers de heftigste oppositie tegen Cavour. In 1860 werd Ferrara hoofddirecteur der belastingen in Sicilië; - later benoemde men hem in de Rekenkamer. De vroegere minister Sella werkte veel met hem. De nieuwe minister van buitenlandsche zaken is de graaf Pompejus di Campello, senator. Een geruimen tijd is hij van het tooneel geweest, waar hij vroeger een rol vervulde. Hij was toch minister te Rome in 1848. Hij is voorts bekend door verschillende boeken. Zijn zoon, die afgevaardigde is, is gehuwd met een nicht der Bonapartes, en zeer gezien te Parijs, waar hij een deel van het jaar woont.

Men weet dus te Parijs wat men aan het nieuwe Italiaansche ministerie heeft. En bij al de zorgen waaronder men daar gebukt gaat, is dat ten minste eene kleine verkwikking. Napoleon III heeft anders wel eenige troost noodig. Het is soms alsof hij zelf vertwijfelt aan zijn ster. Alles wijst er op alsof de keizer er over peinst of hij een grooten coup zal durven doen. Ondertusschen gebeuren er allerlei événementen. Zelfs het geduchte blad L'univers van Veuillot verschijnt weder. Emile de Girardins Liberté is anders weder met 5000 franken beboet. De arbeiders coaliseren zich tegen de bazen, te Roubaix zijn zij overgegaan tot allerlei wanordelijkheden. Tegenover de zoogenaamde Tiers-parti in het Wetgevend Lichaam heeft zich de ultraconservatieve partij ook tot een soort van fractie geconstitueerd, en houdt zij zitting op zitting in de rue de l'Arcade, van welke straat nu de fractie haar naam ontleent. De kroonprins blijkt gevaarlijker ziek dan men soms schijnt te vermoe-

den. De keizer zelf heeft begrepen door het Wetgevend Lichaam te moeten doe goedkeuren een dotatie van 500,000 franken aan Lamartine, ten einde dien dichter eenigzins in zijn schulden tegemoet te komen; na een gloeiend rapport van Ollivier is die dotatie reeds toegewezen. Rouher, de alvermogende staatsminister, kan zelfs den minsten tegenstand in de keizerlijke omgeving niet meer verdragen; nadat hij het reeds zoover gebracht had, dat Fould, Drouyn de L'huys en Chasseloup-Lanbât hun ontslag hebben moeten nemen, is deze maand Walewski voor hem geweken. Walewski, - die verdacht werd van zeer liberale gevoelens te zijn toegedaan, die bovendien als president van het Wetgevend Ligchaam, juist niet schitterde, is afgetreden, om vervangen te worden door den vice-president Schneider, een volmaakt type van een homme d'affaires. Tot vicepresidenten van het Wetgevend Lichaam werden benoemd Gouin en Jerome David, de laatste een steunpilaar van den Cercle de la rue de l'Arcade. Sinds is men bezig in dat Wetgevend Lichaam (na het aannemen van een wet, waarbij de lijfsdwang wordt afgeschaft) te debatteeren over een wet voor de gemeentebesturen, waarbij de laatste vrijheden aan de gemeenten worden ontnomen. De groote steden, als Parijs en Lyon, hebben al van zelve geen uit eigen boezem gekozen bestuur meer: zij worden bestuurd door keizerlijke commissiën; steden, die zich verzetten tegen de manie der groote werken, worden dadelijk gestraft met ontbinding van hun gemeenteraad, zoo als Toulouse; in één woord, het is een totale vernietiging der zelfregering. En daar wij al die vreemde zaken aanstippen, zij het ons vergund hier ook bij te voegen een bepaald bizarre discussie in den Senaat. Het was een discussie over Renan. Ten vorige jare had de Senaat zich reeds (zie ons Politiek Overzicht, 25 Maart 1866) zoo bekommerd over de moderne theologen, thans maakte zij aan die theologie bepaald een scène. Men was in de zitting van 29 Maart bezig een discussie te voeren over eenige wijzigingen in de onderwijswet. De graaf de Segur d'Aguesseau behandelde uit het geheel clericale standpunt de questie van het onderwijs, en nam de gelegenheid te baat den Heer Rouland te verwijten, dat hij eens een benoeming bij het Collège de France had gedaan, waarover hij gedurende geheel zijn leven gewetenswroeging zou hebben, en welke benoeming een bepaald groot schandaal was. Sainte-Beuve - eere zij hem toegebracht - viel den spreker in de rede en protesteerde tegen dergelijk een hoon aan een geleerde

als Renan toegebracht. Doch een ware storm ontstond toen. Van alle kanten rezen de senatoren op om Sainte-Beuve tot stilzwijgen te brengen. Hij was de eenige, scheen het, die in den senaat de vrijheid van geweten en van denken verdedigde. De voorzitter berispte hem heftig. Het bitterst viel Canrobert hem aan: ‘Gij zijt niet hier om een man te verdedigen, die de Godheid van Christus heeft geloochend en die zich tot een verwoeden vijand van de godsdienst onzer vaderen heeft verklaard.’ Hij, de man van het zwaard, kon zich natuurlijk geen denkbeeld vormen van den gedachtenloop waarin een Renan verkeerde; de oude legitimisten waren het hierin met hem eens; het was het oude geloof, dat tot verbolgenheid ontstak, denkend, dat een man als Renan het gewijde vuur listig op het altaar kon uitdooven. O! die fransche senaat is zoo wonderlijk een staatsligchaam. - Dit zijn echter allen slechts incidenten van het fransche leven, gedurende deze laatste weken. Het is niet de ware inhoud van het bestaan geweest. Een waarlijk veel donkerder gedachte heeft allen in Parijs bezig gehouden. Zal er dan toch werkelijk oorlog komen met Pruissen, en wel om Luxemburg? De mogelijkheid van dien ontzettenden krijg tusschen Duitschland en Frankrijk is lang genoeg vooruitgezien; nooit is zij zoo nabij geweest als thands. De fransche drukpers schijnt het volk daartoe aan te hitsen. Emile de Girardin trommelt reeds in zijn blad den stormmarsch, en wijst naar wat hij noemt den Duitschen Vierhoek - de vestingen Luxemburg, Coblentz, Saarlouis en Mainz - een dolk gericht tegen het hart van Frankrijk. En in Pruisen zelf, in Duitschland worden de herinneringen wakker van een Frederik den Groote, voor wien Soubises legers het hazenpad kozen. Graaf Tauffkirchen, Beijerens gevolmachtigde, reist van Weenen naar Berlijn en van Berlijn naar Weenen, om tusschen Pruissen en Oostenrijk weder eenstemmigheid te bewerken, en ondertusschen wapent men zich aan alle kanten. Een koortsachtige drift jaagt weder door het bloed, der Franschen vooral.

Wat denken zij nog om hun wereldtentoonstelling? Parijs verveelde zich en wordt nu wakker.

H.P.G. QUACK.

Bijlage.
Die verfassung des Norddeutschen Bundes.

Die Verfassung des Norddeutschen Bundes, wie sie aus der Berathung des Reichstages hervorgegangen und von sämmtlichen verbundeten Regierungen angenommen worden ist [1], lautet:

Se. Majestät der König von Preussen, Se. Majestät der König von Sachsen, Se. königliche Hoheit der Grossherzog von Mecklenburg-Schwerin, Se. königliche Hoheit der Grossherzog von Sachsen-Weimar-Eisenach, Se. königliche Hoheit der Grossherzog von Mecklenburg-Strelitz, Se. königliche Hoheit der Grossherzog von Oldenburg, Se. Hoheit der Herzog von Braunschweig und Lüneburg, Se. Hoheit der Herzog von Sachsen-Meiningen und Hildburghausen, Se. Hoheit der Herzog zu Sachsen-Altenburg, Se. Hoheit der Herzog von Sachsen-Koburg und Gotha, Se. Hoheit der Herzog von Anhalt, Se. Durchlaucht der Fürst zu Schwarzburg-Rudolstadt, Se. Durchlaucht der Fürst zu Schwarzburg-Sondershausen, Se. Durchlaucht der Fürst zu Waldeck und Pyrmont, Ihre Durchlaucht die Fürstin Reuss älterer Linie, Se. Durchlancht der Fürst Reuss j&:&ngerer Linie, Se. Durchlaucht der Fürst von Schaumburg Lippe, Se. Durchlaucht der Fürst zur Lippe, der Senat der freien und Hansestadt Lübeck, der Senat der freien Hansestadt Bremen, der Senat der freien und Hansestadt Hamburg, jeder für den gesammten Umfang ihres Staatsgebiets, und Se. königliche Hoheit der Grossherzeg von Hessen nnd bei Rhein für die nördlich vom Main belegenen Theile des Grossherzogthums Hessen schliessen einen ewigen Bund zum Schutze des Bundesgebietes und des innerhalb desselben gültigen Rechtes, so wie zur Pflege der Wohlfahrt des deutschen Volkes. Dieser Bund wird den Namen des Norddeutschen führen und wird nachstehende Verfassung haben:

I. *Bundesgebiet*.

Art. 1. Das Bundesgebiet besteht aus den Staaten Preussen mit Lauenburg, Sachsen, Mecklenburg-Schwerin, Sachsen-Weimar, Mecklenburg-Strelitz, Oldenburg, Braunschweig, Sachsen-Meiningen, Sachsen-Altenburg; Sachsen-Koburg-Gotha Anhalt, Schwarzburg-Rudolstadt, Schwarzburg-Sondershausen, Waldeck, Reuss ältere Linie, Reuss jüngere Linie, Schaumburg-Lippe, Lippe, Lübeck, Bremen, Hamburg und aus den nördlich vom Main belegenen Theilen des Grossherzogthums Hessen.

II. *Bundesgesetsgebung*.

Art. 2. Innerhalb dieses Bundesgebietes übt der Bund das Recht der Gesetsgebung nach Massgabe des Inhalts dieser Verfassung und mit der Wirkung aus, dass die Bundesgesetze den Landesgesetzen vorgehen. Die Bundesgesetze erhalten

ihre verbindliche Kraft durch ihre Verkündigung von Bundeswegen, welche ververmittelst eines Bandesgesetzblattes geschieht. Sofern nicht in dem publizirten Gesetze ein anderer Anfangstermin seiner verbindlichen Kraft bestimmt ist, begint die letztere mit dem vierzehnten Tage nach dem Ablauf desjenigen Tages, an welchem das betreffende Stück des Bundesgesetzblattes in Berlin aus gegeben worden ist.

Art. 3. Für den ganzen Umfang des Bundesgebietes besteht ein gemeinsames Indigenat mit der Wirkung, dass der Angehörige (Untherthan, Staatsbürger) eines jeden Bundesstaates in jedem anderen Bundesstaate als Inländer zu behandeln und demgemäss zum festen Wohnsitz, zum Gewerbebetrieb, zu öffentlichen Aemtern, zur Erwerbung von Grundstücken, zur Erlangung des Staatsbürgerrechts und zum Genusse aller sonstigen bürgerlichen Rechte unter denselben Voraussetzungen, wieder Einheimische zuzulassen, auch in Betreff der Rechtsverfolgung und des Rechtsschutzes demselben gleich zu behandeln ist. In der Ausübung dieser Befugniss darf der Bundesangehörige weder durch die Obrigkeit seiner Heimath, noch durch die Obrigkeit eines anderen Bundesstaates beschränkt werden. Diejenigen Bestimmungen, welche die Armenversorgung und die Aufnahme in den lokalen Gemeindeverband betreffen, werden durch den im ersten Absatz ausgesprochenen Grundsatz nicht berürht. Eben so bleiben bis auf Weiteres die Verträge in Kraft, welche zwischen den einzelnen Bundesstaaten in Beziehung auf die Uebernahme von Auszuweissenden, die Verpflegung erkrankter und die Beerdigung verstorbener Staatsängehorigen bestehen. Hinsichtlich der Erfüllung der Militärpflicht im Verhältniss zu dem Heimathslande wird im Wege der Bundesgesetzgebung das Nöthige geordnet werden. Dem Auslande gegenüber haben alle Bundesangehörigen gleichmässig Anspruch auf den Bundesschutz.

Art. 4. Die Beaufsichtigung seitens des Bundes und der Gesetzgebung desselben unterliegen nachstehende Angelegenheiten: 1) die Bestimmungen über Freizügigkeit, Heimaths- und Niederlassungs-Verhältnisse, Staatsbürgerrecht, Passwesen und Fremdenpolizei und über den Gewerbebetrieb, einschliesslich des Versicherungswesens, soweit diese Gegenstände nicht schon durch den Art. 3 dieser Verfassung erledigt sind, desgleichen über die Kolonisation und die Auswanderung nach ausserdeutschen Ländern; 2) die Zoll- und Handelsgesetzgebung und die für Bundeszwecke zu verwendenden Steuern; 3) die Ordnung des Mass-, Münz- und Gewichts-Systems, nebst Feststellnng der Grundsätze über die Emission von fundirtem und unfundirtem Papiergelde; 4) die allgemeinen Bestimmungen über das Bankwesen; 5) die Erfindungs-Patente; 6) der Schutz des geistigen Eigenthums; 7) Organisation eines gemeinsamen Schutzes des Deutschen Handels im Auslande, der deutschen Schiffahrt und ihrer Flagge zur See und Anordnung gemeinsamer konsularischer Vertretung, welche vom Bunde ausgestattet wird; 8) das Eisenbahnwesen und die Herstellung von Land- und Wasserstrassen im Interesse der Landesvertheidigung und des allgemeinen Verkehrs; 9) der Flösserei und Schifffahrtsbetrieb auf den mehreren Staaten gemeinsamen Wasserstrassen und der Zustand der letzteren, so wie die Fluss- und sonstigen Wasserzölle; 10) das Postund Telegraphenwesen; 11) Bestimmungen über die wechselseitige Vollstreckung von Erkenntnisse in Civilsachen und Erledigung von Requisitionen überhaupt; 12) sowie über die Beglaubigungen von öffentlichen Urkunden; 13) die gemeinsame Gesetzgebung über das Obligationenrecht, Strafrecht, Handels- und Wechselrecht und das gerichtliche Verfahren; 14) das Militärwesen des Bundes und die Kriegsmarine; 15) Massregelen derMedizinal und Veterinärpolizei.

Art. 5. Die Bundesgesetzgebung wird ausgeübt durch den Bundesrath und den Reichstag. Die Uebereinstimmung der Mehrheits-Beschlüsse beider Versammlungen ist zu einem Bundesgesetze erforderlich und ausreichend. Bei Gesetzes-Vorschlägen über das Militärwesen und die Kriegsmarine giebt, wenn im Bun-

desrathe eine Meinungsverschiedenheit Statt findet, die Stimme des Präsidiums den Ausschlag, wenn sie sich für die Aufrechthaltung der bestehenden Einrichtungen ausspricht.

III. *Bundesrath.*

Art. 6. Der Bundesrath besteht aus den Vertretern der Mitglieder des Bundes, unter welchen die Stimmführung sich nach Massgabe der Vorschriften für das Plenum des ehemaligen deutschen Bundes vertheilt, so dass Preussen mit den ehemaligen Stimmen von Hannover, Kurhessen, Holstein, Nassau und Frankfurt 17 Stimmen führt, Sachsen 4, Hessen 1, Mecklenburg-Schwerin 2, Sachsen-Weimar 1, Mecklenburg-Strelitz 1, Oldenburg 1, Braunschweig 2, Sachsen-Meiningen 1, Sachsen-Altenburg 1, Sachsen-Koburg-Gotha 1, Anhalt 1, Schwarzburg-Rudolstadt 1, Schwarzburg-Sonderhausen 1, Waldeck 1, Reuss älterer Linie 1, Reuss jüngerer Linie 1, Schaumburg-Lippe 1, Lippe 1, Lübeck 1, Bremen 1, Hamburg 1, Summa 43.

Art. 7. Jedes Mitglied des Bundes kann so viel Bevollmächtigte zum Bundesrathe ernennen, wie es Stimmen hat; doch kann die Gesammtheit der zuständigen Stimmen nur einheitlich abgegeben werden. Nicht vertretene oder nicht instruirte Stimmen werden nicht gezählt. Jedes Bundesglied ist befugt, Vorschläge zu machen und in Vortrag zu bringen, und das Präsidium ist verpflichtet, dieselben der Berathung zu übergeben. Die Beschlussfassung erfolgt mit einfacher Mehrheit. Bei Stimmengleichheit giebt die Präsidialstimme den Ausschlag.

Art. 8. Der Bundesrath bildet aus seiner Mitte dauernde Ausschüsse 1) für das Landheer nnd die Festungen, 2) für das Seewesen, 3) für Zoll- und Steuerwesen, 4) für Handel und Verkehr, 5) für Eisenbahnen, Post und Telegraphen, 6) für Justizwesen, 7) für Rechnungswesen. In jedem dieser Ausschüsse werden ausser dem Präsidium mindestens zwei Bundesstaaten vertreten sein, und führt innerhalb derselben jeder Staat nur Eine Stimme. Die Mitglieder der Ausschüsse zu 1 und 2 werden von dem Bundesfeldherrn ernannt, die der übrigen von dem Bundesrathe gewählt. Die Zusammensetzung dieser Ausschüsse ist für jede Cession des Bundesrathes resp. mit jedem Jahre zu erneuern, wobei die ausscheidenden Mitglieder wieder wählbar sind. Den Ausschüssen werden die zu ihren Arbeiten nöthigen Beamten zur Verfügung gestellt.

Art. 9. Jedes Mitglied des Bundesrathes hat das Recht, im Reichstage zu erscheinen und muss daselbst auf Verlangen jederzeit gehört werden, um die Ansichten seiner Regierung zu vertreten, auch dann, wenn dieselben von der Majorität des Bundesrathes nicht adoptirt worden sind. Niemand kann gleichzeitig Mitglied des Bandesrathes und des Reichstages sein.

Art. 10. Dem Bundespräsidium liegt es ob, den Mitgliedern des Bundesrathes den üblichen diplomatischen Schutz zu gewähren.

IV. *Bundespräsidium.*

Art. 11. Das Präsidium des Bundes steht der Krone Preussen zu, welche in Ausübung desselben den Bund völkerrechtlich zu vertreten, im Namen des Bundes Krieg zu erklären und Frieden zu schliessen, Büudnisse und andere Vertr:age mit fremden

Staaten einzugehen, Gesandte zu beglaubigen und zn empfangen berechtigt ist. In so weit die Verträge mit fremden Staaten sich auf solche Gegenstände beziehen, welche nach Art. 4 in den Bereich der Bundesgesetzgebung gehören, ist zu ihrem Abschluss die Zustimmung des Bundesrathes und zu ihrer Gültigkeit die Genehmigung des Reichstages erforderlich.

Art. 12. Dem Präsidium steht es zu, den Bundesrath und den Reichstag zu berufen, zu eröffnen, zu vertagen und zu schliessen.

Art. 13. Die Berufung des Bundesrathes und des Reichstages findet alljährlich

statt und kann der Bundesrath zur Vorbereitung der Arbeiten ohne den Reichstag, letzterer aber nicht ohne den Bundesrath bernfen werden.

Art. 14. Die Berufung des Bundesrathes muss erfolgen, sobald sie von einem Drittel der Stimmenzahl verlangt wird.

Art. 15. Der Vorsitz im Bundesrathe und die Leitung der Geschäfte steht dem Bundeskanzler zu, welcher vom Präsidium zu ernennen ist. Derselbe kann sich durch jedes andere Mitglied des Bundesrathes vermöge schriftlicher Substitution vertreten lassen.

Art. 16. Das Präsidium hat die erforderlichen Vorlagen nach Massgabe der Beschlüsse des Bundesrathes an den Reichstag zu bringen, wo sie durch Mitglieder des Bundesrathes oder durch besondere von letzterem za ernennenden Kommissarien vertreten werden.

Art. 17. Dem Präsidium steht die Ausfertigung und Verkündigung der Bundesgesetze und die Ueberwachung der Ausführung derselben zu. Die Anordnungen und Verfügungen des Bundes-Präsidii werden im Namen des Bundes erlassen und bedürfen zu ihrer Gültigkeit der Gegenzeichnung des Bundeskanzlers, welcher dadurch die Verantwortlichkeit übernimmt.

Art. 18. Das Präsidium ernennt die Bundesbeamten, hat dieselben für den Bund zu vereidigen und erforderlichen Falls ihre Entlassung zu verfügen.

Art. 19. Wenn Bundesglieder ihre verfassungsmässigen Bundespflichten nicht erfüllen, so können sie dazu im Wege der Exekution angehalten werden. Diese Exekution ist *a*) in Betreff militärischer Leistungen, wenn Gefahr im Verzuge, von dem Bundesfeldherrn anzuordnen und zu vollziehen, *b*) in allen andern Fällen aber von dem Bundesrathe zu beschliessen und von dem Bundesfeldherrn zu vollstrecken. Die Exekution kann bis zur Sequestration des betreffenden Landes und seiner Regierungsgewalt ausgedehnt werden. In den unter *a*. bezeichneten Fällen ist dem Bundesrathe von Anordnung der Exekution, unter Darlcgung der Beweggrunde, ungesäumt Kentniss zu geben.

V. *Reichstag*.

Art. 20. Der Reichstag geht aus allgemeinen und direkten Wahlen mit geheimer Abstimmung hervor, welche bis zum Erlass eines Reichswahlgesetzes nach Massgabe des Gesetzes zu erfolgen haben, auf Grund dessen der erste Reichstag des norddeutschen Bundes gewählt worden ist.

Art. 21. Beamte bedürfen keines Urlaubs zum Eintritt in den Reichstag. Wenn ein Mitglied des Reichstages in dem Bunde oder einem Bundesstaate ein besoldetes Staatsamt annimmt oder im Bundes- oder Staatsdienste in ein Amt eintritt, mit welchem ein höherer Rang oder ein höheres Gehalt verbanden ist, so verliert es Sitz und Stimme in dem Reichstage und kann seine Stelle in demselben nur durch neue Wahl wieder erlangen.

Art. 22. Die Verhandlungen des Reichstages sind öffentlich. Wahrheitsgetreue Berichte über Verhandlungen in den öffentlichen Sitzungen des Reichstages bleiben von jeder Verantwortlichkeit frei.

Art. 23. Der Reichstag hat das Recht, innerhalb der Kompetenz des Bundes Gesetze vorzuschlagen und an ihn gerichtete Petitionen dem Bundesrathe *resp.* Bundeskanzler zu überweisen.

Art. 24. Die Legislatur-Periode des Reichstages dauert drei Jahre. Zur Auflösung des Reichstages während derselben ist ein Beschluss des Bundesrathes unter Zustimmung des Präsidiums erforderlich.

Art. 25. Im Falle der Anflösung des Reichstages müssen innerhalb eines Zeitraumes von 60 Tagen nach derselben die Wähler und innerhalb eines Zeitraumes von 90 Tagen nach der Auflosung der Reichstag versammelt werden.

Art. 26. Ohne Zustimmung des Reichstages darf die Vertagung desselben die

Frist von 30 Tagen nicht übersteigen und während derselben Cession nicht wiederholt werden.

Art. 27. Der Reichstag prüft die Legitimation seiner Mitglieder und entscheidet darüber. Er regelt seinen Geschäftsgang und seine Disziplin durch eine Geschäftsordnung und erwählt seinen Präsidenten, seine Vice-Präsidenten und Schriftführer.

Art. 28. Der Reichstag beschliesst nach absoluter Stimmenmehrheit. Zur Gültigkeit der Beschlussfassung ist die Anwesenheit der Mehrheit der gesesslichen Anzahl der Mitglieder erforderlich.

Art. 29. Die Mitglieder des Reichstages sind Vertreter des gesammten Volkes und an Aufträge und Instruktionen nicht gebunden.

Art. 30. Kein Mitglied des Reichstages darf zu irgend einer Zeit wegen seiner Abstimmung oder wegen der in Ausübung seines Berufes gethanen Aeusserungen gerichtlich oder disciplinarisch verfolgt oder sonst ausserhalb der Versammlung zur Verantwortung gezogen werden.

Art. 31. Ohne Genehmigung des Reichstages kann kein Mitglied desselben während der Sitzungs-Periode wegen einer mit Strafe bedrohten Handlung zur Untersuchung gezogen oder verhaftet werden, ausser wenn es bei Ausübung der That oder im Laufe des nächstfolgenden Tages ergriffen wird. Gleiche Genehmigung ist bei einer Verhaftung wegen Schulden erforderlich. Auf Verlangen des Reichstages wird jedes Strafverfahren gegen ein Mitglied desselben und jede Untersuchungs- oder Civilhaft für die Dauer der Sitzungs-Periode aufgehoben.

Art. 32. Die Mitglieder des Reichstages dürfen als solche keine Besoldung oder Entschädigung beziehen.

VI. *Zoll- und Handelswesen*.

Art. 33. Der Bund bildet ein Zoll- und Handelsgebiet, umgeben von gemeinschaftlicher Zollgrenze. Ausgeschlossen bleiben die wegen ihrer Lage zur Einschliessung in die Zollgrenze nicht geeigneten einzelnen Gebietstheile. Alle Gegenstände, welche im freien Verkehr eines Bundesstaates befindlich sind, können in jeden anderen Bundesstaat eingeführt und dürfen in letzterem einer Abgabe nur in so weit unterworfen werden, als daselbst gleichartige inländische Erzeugnisse einer inneren Steuer unterliegen.

Art. 34. Die Hansestädte Lübeck, Bremen und Hamburg mit einem dem Zweek entsprechenden Bezirke ihres oder des umliegenden Gebietes bleiben als Freihäfen ausserhalb der gemeinschaftlichen Zollgrenze, bis sie ihren Einschluss in dieselbe beantragen.

Art. 35. Der Bund ausschliesslieh hat die Gesetzgebung über das gesammte Zollwesen, über die Besteuerung des Verbrauches von einheimischem Zucker, Branntwein, Salz, Bier und Tabak, so wie über die Massregeln, welche in den Zollausschlüssen zur Sicherung der gemeinschaftlichen Zollgrenze erforderlich sind.

Art. 36. Die Erhebung und Verwaltung der Zölle und Verbrauchssteuern (Art. 35) bleibt jedem Bundesstaate, so weit derselbe sie hisher ausgeübt hat, innerhalb seines Gebiets überlassen. Das Bundespräsidium überwacht die Einhaltung des gesetzlichen Verfahrens durch Bundesbeamte, welche es den Zollund Steuerämtern und den Direktiv-Behörden der einzelnen Staaten, nach Vernehmung des Ausschlusses des Bundesraths für Zoll- und Steuerwesen, beiordnet.

Art. 37. Der Bundesrath beschliesst: 1) über die dem Reichstage vorzulegenden oder von demselben angenommenen, unter die Bestimmung des Art. 35 fallenden gesetzlichen Anordnungen einschliesslich der Handels- und Schiffahrtsverträge; 2) über die zur Ausführung der gemeinschaftlichen Gesetzgebung (Art. 35) dienenden Verwaltungsvorschriften und Einrichtungen; 3) über Mängel, welche bei der Ausführung der gemeinschaftlichen Gesetzgebang (Art. 35) hervortreten;

4) über die von seiner Rechnungsbehörde ihm vorgelegte schliessliche Feststellung der in die Bundeskasse fliessenden Abgaben (Art. 39). Jeder über die Gegenstände zu 1 bis 3 von einem Bundesstaate oder über die Gegenstände zu 3 von einem kontrolirenden Beamten bei dem Bundesrathe gestellte Antrag unterliegt der gemeinschaftlichen Beschlussnahme. Im Falle der Meinungsverschiedenheit giebt die Stimme des Präsidiums bei den zu 1 und 2 bezeichneten alsdann den Ausschlag, wenn sie sich für Aufrechthaltung der bestehenden Vorschrift oder Einrichtuug ausspricht, in allen übrigen Fällen entscheidet die Mehrheit der Stimmen nach dem in Art. 6 dieser Verfassung festgestellten Stimmverhältniss.

Art. 38. Der Ertrag der Zölle und der in Art. 35 bezeicheneten Verbrauchs-Abgaben fliesst in die Bundeskasse. Dieser Ertrag besteht aus der gesammten von den Zöllen und Verbrauchs-Abgaben aufgekommenen Einnahme nach Abzug: 1) der auf Gesetzen oder allgemeinen Verwaltungs- Vorschriften beruhenden Steuer-Vergütuugen und Ermässigungen; 2) der Erhebungs- und Verwaltungskosten, und zwar: *a.* bei den Zöllen und der Steuer von inländischem Zucker, soweit diese Kosten nach den Verabredungen unter den Mitgliedern des deutschen Zoll- und Handelsvereins der Gemeinschaft aufgerechnet werden konnten; *b.* bei der Steuer vom inländischem Salze - sobald solche, so wie ein Zoll von ausländischem Salze unter Aufhebung des Salzmonopols eingeführt sein wird - mit dem Betrage der auf Salzwerken erwachsenden Erhebungs- und Aufsichtskosten; *c.* bei den übrigen Steuern mit fünfzehn Procent der Gesammt-Einnahme. Die ausserhalb der gemeinschaftlichen Zollgrenze liegenden Gebiete tragen zu den Bundes-Ausgaben durch Zahlung eines Aversums bei.

Art. 39. Die von den Erhebungsbehörden der Bundesstaaten nach Ablauf eines jeden Vierteljahres aufzustellenden Quartal-Extrakte und die nach dem Jahresund Bücherschlusse aufzustellenden Finalabschlüsse über die im Laufe des Vierteljahres, beziehungsweise während des Rechnungsjahres fällig gewordenen Einnahmen an Zöllen und Verbrauchs-Abgaben werden von den Direktivbehörden der Bundesstaaten, nach vorangegangener Prüfung, in Hauptübersichten zusammengestellt und diese an den Ausschuss des Bundesrathes für das Rechnungswesen eingesandt. Der letztere stellt auf Grund dieser Uebersichten von drei zu drei Monaten den von der Kasse jedes Bundesstaates der Bundeskasse schuldigen Betrag vorläusig fest und setzt von dieser Feststellung den Bundesrath und die Bundesstaaten in Kenntniss, legt auch alljährlich die schliessliche Feststellung jener Beträge mit seinen Bemerkungen dem Bundesrathe zur Beschlussnahme vor.

Art. 40. Die Bestimmungen in dem Zoll-Vereinsvertrage vom 16 Mai 1865, in dem Vertrage über die gleiche Besteuerung innerer Erzeugnisse vom 28. Juni 1864, in dem Vertrage über den Verkehr mit Tabak und Wein von demselben Tage und in Art. 2 des Zoll- und Anschluss-Vertrages vom 11. Juli 1864, desgleichen in den thüring'schen Vereins-Verträgen bleiben zwischen den bei diesen Verträgen betheiligten Bundesstaaten in Kraft, so weit sie nicht durch die Vorschriften der gegenwärtigen Verfassung abgeändert sind und so lange sie nicht anf dem im Art. 37 vorgezeichneten Wege abgeändert werden. Mit diesen Beschränkungen finden die Bestimmungen des Zoll-Vereinigungs-Vertrages vom 16 Mai 1865 auch auf diejenigen Bundesstaaten und Gebietstheile Anwendung, welche dem deutschen Zoll- und Handelsvereine zur Zeit nicht angehören.

VII. *Eisenbahnwesen*.

Art. 41. Eisenbahnen, welche im Interesse der Vertheidigung des Bundesgebiets oder im Interesse des gemeinsamen Verkehrs für nothwendig erachtet werden, können Kraft eines Bundesgesetz auch gegen den Widerspruch der Bundesglieder, deren Gebiet die Eisenbahnen durchschneiden, unbeschadet des Landes-

hoheitsrechte, für Rechnung des Bundes angelegt oder an Privat-Unternehmer zar Ausführung konzessionirt und mit dem Expropriationsrechte ausgestattet werden. Jede bestehende Eisenbahn-Verwaltung ist verpflichtet, sich den Anschluss neuangelegter Eisenbahnen auf Kosten der letzteren gefallen zu lassen. Die gesetzlichen Bestimmungen, welche bestehenden Eisenbahn-Unternehmungen ein Widerspruchsrecht gegen die Anlegung von Parallel- oder Konkurrenzbahnen einräumen, werden, unbeschadet bereits erworbener Rechte, für das ganze Bundesgebiet hierdurch aufgehoben. Ein solches Widerspruchsrecht kan auch in den künftig zu ertheilenden Konzessionen nicht weiter verliehen werden.

Art. 42. Die Bundes-Regierungen verpflichten sich, die im Bundesgebiete belegenen Eisenbahnen im Interesse des algemeinen Verkehrs wie ein einheitliches Netz verwalten und zu diesem Behuf auch die neuherzustellenden Bahnen nach einheitlichen Normen anlegen und ausrüsten zu lassen.

Art. 43. Es sollen demgemäss in thunlichster Beschleunigung übereinstimmende Betriebs Einrichtungen getroffen, insbesondere gleiche Bahn-Polizei-Reglements eingeführt werden. Der Bund hat dafür Sorge zu tragen, dass die Eisenbahn-Verwaltungen die Bahnen jederzeit in einem die nöthige Sicherheit gewahrenden baulichen Zustande erhalten und dieselben mit Betriebsmaterial so ausrüsten, wie das Verkehrsbedürfniss es erheischt.

Art. 44. Die Eisenbahn-Verwaltungen sind verpflichtet, die für den durchgehenden Verkehr und zur Herstellung in einander greifender Fahrpläne nöthigen Personenzüge mit entsprechender Fahrgeschwindigkeit, desgleichen die zur Bewältigung des Güterverkehrs nöthigen Güterzüge einzuführen, auch direkte Expeditionen im Personen und Güterverkehr unter Gestattung des Ueberganges der Transportmittel von einer Bahn auf die andere, gegen die übliche Vergütung einzurichten.

Art. 45. Dem Bunde steht die Kontrolle über das Tarifwesen zu. Derselbe wird namentlich dahin wirken: 1) dass baldigst auf den Eisenbahnen im Gebiete des Bundes übereinstimmende Betriebs-Reglements eingeführt werden; 2) dass die möglichste Gleichmässigkeit und Herabsetsung der Tarife erzielt, insbesondere, dass bei grösseren Entfernungen für den Transport von Kohlen, Koaks, Holz, Erzen, Steinen, Salz, Roheisen, Düngungsmitteln und ähnlichen Gegenständen, ein dem Bedürfniss der Landwirthschafft und Industrie entsprechender ermässigter Tarif, und zwar zunächst thunlichst der Ein-Pfennig-Tarif eingeführt werde.

Art. 46. Bei eintretenden Nothständen insbesondere bei ungewöhnlicher Theuerung der Lebensmittel, sind die Eisenbahnverwaltungen verpflichtet, für den Transport, namentlich von Getreide, Mehl, Hülsenfrüchten und Kartoffeln, zeitweise einen dem Bedürfniss entsprechenden, von dem Bundespräsidium auf Vorschlag des betreffenden Bundesraths-Ausschusses festzustellenden niedrigen Spezialtarif einzuführen, welcher jedoch nicht unter den niedrigsten auf der betreffenden Bahn für Rohprodukte geltenden Satz herabgehen darf.

Art. 47. Den Anforderungen der Bundesbehörden in Betreff der Benutzung der Eisenbahnen zum Zweck der Vertheidigung des Bundesgebietes haben sammtliche Eisenbahn-Verwaltungen unweigerlich Folge zu leisten. Insbesondere ist das Militär und alles Kriegsmaterial zu gleichen ermassigten Sätzen zu befördern.

VIII. *Post- und Telegrap henwesen.*

Art. 48. Das Postwesen und das Telegraphenwesen werden für das gesammte Gebiet des norddeutschen Bundes als ein heitliche Staatsverkehrs-Anstalten

eingerichtet und verwaltet. Die im Art. 4 vorgesehene Gesetzgebung des Bundes in Post- und Telegraphen-Angelegenheiten erstreckt sich nicht auf diejenigen Gegenstände, deren Regelung, nach den gegenwärtig in der preussischen Post- und Telegraphen-Verwaltung massgebenden Grundsätsen, der reglementarischen Festsetzung oder administrativen Anordnung überlassen ist.

Art. 49. Die Einnahmen des Post- und Telegraphenwesens sind für den ganzen Bund gemeinschaftlich. Die Ausgaben werden aus den gemeinschaftlichen Einnahmen bestritten. Die Ueberschüsse fliessen in die Bundeskasse (Abschnitt XII).

Art. 50. Dem Bundespräsidium gehört die obere Leitung der Post- und Telcgraphen-Verwaltung an. Dasselbe hat die Pflicht und das Recht, dafür zu sorgen, dass Einheit in der Organisation der Verwaltung und im Betriebe des Dienstes, so wie in der Qualification der Beamten hergestellt und erhalten wird. Das Präsidium hat für den Erlass der reglementarischen Festsetzungen und allgemeinen administrativen Anordnungen, so wie für die ausschliessliche. Wahrnehmung der Beziehungen zu anderen deutschen oder ausserdeutschen Post- und Telegraphen-Verwaltungen Sorge zu tragen. Sämmtliche Beamte der Post- und Telegraphen-Verwaltung sind verpflichtet, den Anordnungen des Bundespräsidiums Folge zu leisten. Diese Verpflichtung ist in den Diensteid aufzunehmen. Die Anstellung der bei den Verwaltungsbehörden der Post und Telegraphie in den verschiedenen Bezirken erforderlichen oberen Beamten (z.B. der Direktor en, Räthe, Ober-Inspectoren), ferner die Anstellung der zur Wahrnehmung des Aufsichts- u.s.w. Dienstes in den einzelnen Bezirken als Organe der erwähnten Behörden fungirenden Post- und Telegraphenbeamten (z.B. Inspectoren, Kontroleure) geht für das ganze Gebiet des norddeutschen Buudes von dem Präsidium aus, welchem diese Beamten den Diensteid leisten. Den einzelnen Landes-Regierungen wird von den in Rede stehenden Ernennungen, soweit dieselben ihre Gebiete betreffen, Behufs der landesherrlichen Bestätigung und Publikation rechtzeitig Mittheilung gemacht werden. Die andern bei den Verwaltungsbehörden der Post und Telegraphie erforderlichen Beambten, sowie allen für den lokalen und technischen Betrieb bestimmten, mithin bei den eigentlichen Betriebstellen fungirenden Beamten u.s.w. werden von den betreffenden Landes-Regierungen angestellt. Wo eine selbstständige Landespost- resp. Telegraphen-Verwaltung nicht besteht, entscheiden die Bestimmungen der besonderen Verträge.

Art. 51. Zur Beseitigung der Versplitterung des Post- und Telegraphenwewesens in den Hansestädten wird die Verwaltung und der Betrieb der verschiedenen dort befindlichen staatlichen Post- und Telegraphen-Anstalten nach näherer Anordnung des Bundes-Präsidiums, welches den Senaten Gelegenheit zur Aeusserung ihrer hierauf bezüglichen Wünschen geben wird, vereinigt. Hinsichtlich der dört befindlichen deutschen Anstalte ist diese Vereinigung sofort aunszuführen. Mit den ausserdeutschen Regierungen, welche in den Hansestädten noch Postrechte besitzen oder ausüben, werden die zu dem vorsteheden Zweck nöthigen Vereinbarungen getroffen werden.

Art. 52. Bei Ueberweisung des Ueberschusses der Postverwaltung für allgemeine Bundeszwecke (Art. 49) soll, in Betracht der bisherigen Verschiedenheit der von den Landes-Postverwaltungen der einzelnen Gebiete erzielten Rein-Einnahmen, zum Zwecke einer entsprechenden Ausgleichung während der unten festgesetsten Uebergangszeit folgendes Verfahren beobachtet werden. Aus den Postüberschussen, welche in den einzelnen Postbezirken während der fünf Jahre 1861 bis 1865 aufgekommen sind, wird ein durchschnittlicher Jahresüberschuss berechnet, und der Antheil, welchen jeder einzelne Postbezirk an dem für das gesammte Gebiet des norddeutschen Bundes sich danach herausstellenden Postüberschüsse gehabt hat, nach Procenten festgestellt. Nach Massgabe des auf diese Weise festgestellten Verhältnisses werden aus den im Bunde aufkommenden Postüberschüssen während der nächsten acht Jahre den einzelnen Staaten die sich für dieselben ergebenden Quoten auf ihre sonstigen Beiträge zu Bundeszwecken zu Gute gerechnet. Nach

Ablauf der acht Jahre hört jene Unterscheidung auf und fliessen die Postüberschüsse in ungetheilter Aufrechnung nach dem im Art. 49 enthaltenen Grundsatz der Bundeskasse zu. Von der während dervorgedachten acht

Jahre für die Hansestädte sich heransstellenden Quote des Postüberschusses wird alljährlich vorweg die Hälfte dem Bundespräsidium zur Disposition gestellt zu dem Zwecke, daraus zunächst die Kosten für die Herstellung normaler Posteinrichtungen in den Hansestädten zu bestreiten.

IX. *Marine und Schifffahrt.*

Art. 53. Die Bundeskriegsmarine ist eine einheitliche unter prenssischem Oberbefehl. Die Organisation und Zusammensetzung derselben liegt Sr. Majestät dem Könige von Preussen ob, welcher die Offiziere und Beamten der Marine ernennt und für welchen dieselben nebst den Mannschaften eidlich in Pflicht zu nehmen sind. Der Kieler Hafen und der Jadehafen siud Bundeskriegshäfen. Der zur Gründung und Erhaltung der Kriegflotte und der damit zusammenhangenden Anstalten erforderliche Aufwand wird aus der Bundeskasse bestritten. Die gesammte seemännische Bevölkerung des Bundes, einschliesslich des Maschinenpersonals und der Schiffshandwerker ist vom Dienste in dem Landheere befreit, dagegen zum Dienste in der Bundesmarine verpflichtet. Die Vertheilung des Ersatzbedarfs findet nach Massgabe der vorhandenen seemännischen Bevölkerung statt und die hiernach von jedem Staate gestellte Quote kommt auf die Gestellung zum Landheere in Abrechnung.

Art. 54. Die Kauffahrteischiffe aller Bundesstaaten bilden eine einheitliche Handelsmarine. Der Bund hat das Verfahren zur Ermittelung der Ladungsfähigkeit der Seeschiffe zu bestimmen, die Ausstellung der Messbriefe, sowie der Schiffscertifikate zu regeln und die Bedingungen festzustellen, von welchen die Erlaubniss zur Führung eines Seeschiffes abhängig ist. In den Seehäfen und auf allen natürlichen und künstlichen Wasserstrassen der einzelnen Bundesstaaten werden die Kauffahrteischiffe sämmtlicher Bundesstaaten gleichmässig zugelassen und behandelt. Die Abgaben, welche in den Seehäfen von den Seeschiffen oder deren Ladungen für die Benutzung der Schiffahrtsanstalten erhoben werden, dürfen die zur Unterhaltung und gewöhnlichen Herstellung dieser Anstalten erforderlichen Kosten nicht übersteigen. Auf allen natürlichen Wasserstrassen dürfen Abgaben nur für die Benutzung besonderer Anstalten, die zur Erleichterung des Verkehrs bestimmt sind, erhoben werden. Diese Abgaben, so wie die Abgaben für die Befahrung solcher künstlichen Wasserstrassen, welche Staatseigenthum sind, dürfen die zur Unterhaltung und gewöhnlichen Herstellung der Anstalten und Anlagen erforderlichen Kosten nicht übersteigen. Auf die Flösserei finden diese Bestimmungen in so weit Anwendung, als dieselbe auf schiffbaren Wasserstrassen betrieben wird. Auf fremde Schiffe oder deren Ladungen andere oder höhere Abgaben zu legen, als von den Schiffen der Bundesstaaten oder deren Ladungen zu entrichten sind, steht keinem Einzelstaate, sondern nur dem Bunde zu.

Art. 55. Die Flagge der Kriegs- und Handelsmarine ist schwarz-weiss-roth.

X. *Konsulatwesen.*

Art. 56. Das gesammte norddeutsche Konsulatwesen steht unter der Aufsicht des Bundespräsidiums, welches die Konsuln, nach Vernehmung des Ausschusses des Bundesrathes für Handel und Verkehr, anstellt. In dem Amtsbezirk der

Bundeskonsuln dürfen neue Landeskonsulate nicht errichtet werden. Die Bundeskonsuln üben für die in ihrem Bezirk nicht vertretenen Bundesstaaten die Funktionen eines Landeskonsuls aus. Die sämmtlichen bestehenden Landeskonsulate werden aufgehoben, sobald die Organisation der Bundeskonsulate dergestalt vollendet ist, dass die Vertretung der Einzel-Interessen aller Bundesstaaten als durch die Bundeskonsulate gesichert von dem Bundesrathe anerkannt wird.

XI. *Bundeskriegswesen*.

Art. 57. Jeder Norddeutsche ist wehrpflichtig und kann sich in Ausübung dieser Pflicht nicht vertreten lassen.

Art. 58. Die Kosten und Lasten des gesammten Kriegswesens des Bandes sind von allen Bundesstaaten und ihren Angehörigen gleichmässig zu tragen, so dass weder Bevorzugungen noch Prägravationen einzelner Staaten oder Klassen grundsätzlich zulässig sind. Wo die gleiche Vertheilung der Lasten sich *in natura* nicht herstellen lässt, ohne die öffentliche Wohlfahrt zu schadigen, ist die Ausgleichung nach den Grundsätzen der Gerechtigkeit im Wege der Gesetzgebung festzustellen.

Art. 59. Jeder wehrfähige Norddeutsche gehört sieben Jahre lang, in der Regel vom vollendeten 20 bis zum beginnenden 28 Lebensjahre, dem stehenden Heere - und zwar die ersten drei Jahre bei den Fahnen, die letzten vier Jahre in der Reserve - und die folgenden fünf Lebensjahre der Landwehr an. In denjenigen Bundesstaaten, in denen bisher eine längere als zwölfjährige Gesammtdienstzeit gesetzlich war, findet die allmähliche Herabsetzung der Verpflichting nur in dem Masse statt, als dies die Rücksicht auf die Kriegsbereitschaft des Bunderheeres zulässt.

Art. 60. Die Friedens-Präsenzstärke des Bundesheeres wird bis zum 31 December 1871 auf 1 Procent der Bevölkerung von 1867 normirt, und wird *pro rata* derselben von den einzelnen Bundesstaaten gestellt. Für die spätere Zeit wird die Friedens-Präsenzstärke des Heeres im Wege der Bundesgesetzgebung festgestellt.

Art. 61. Nach Publikation dieser Verfassung ist in dem ganzen Bundesgebiete die gesammte preussische Militär-Gesetzgebung ungesäumt einzuführen, sowohl die Gesetze selbst, als die zu ihrer Ausführung, Erläuterung oder Ergänzung erlassenen Reglements, Instruktionen und Reskripte, namentlich also das Militär-Strafgesetzbuch vom 3 April 1845, die Militär-Strafgerichts Ordnung vom 3 April 1845, die Verordnung über die Ehrengerichte vom 20 Juli 1843, die bestimmungen über Aushebung, Dienstzeit, Servis- und Verpflegungswesen, Einquartierung, Ersatz von Flurbeschädigungen, Mobilmachung u.s.w. für Krieg und Frieden. Die Militär-Kirchenordnung ist jedoch ausgeschlossen. Nach gleichmässiger Durchführung der Bundeskriegs-Organisation wird das Bundespräsidium ein umfassendes Militärgesetz dem Reichstage und dem Bundesrathe zur verfassungsmässigen Beschlussfassung vorlegen.

Art. 62. Zur Bestreitung des Aufwandes für das gesammte Bundesheer und die zu demselben gehörigen Einrichtungen sind bis zum 31 December 1871 dem Bundesfeldherrn jährlich so viel mal 225 Thaler, in Worten zweihundert fünfundzwanzig Thaler, als die Kopfzahl der Friedensstärke des Heeren nach Artikel 56 beträgt, zur Verfügung zu stellen. Vergleiche Abschnitt XII. Die Zahlung dieser Beiträge beginnt mit dem ersten des Monats nach Publikation der Bundesverfassung. Nach dem 31 Dec. 1871 müssen diese Beträge von den einzelnen Staaten des Bandes zur Bundeskasse fortgezahlt werden. Zur Berechnung derselben wird die im Art. 60 interimistisch festgestellte Friedens-Präsenzstärke so lange festgehalten, bis sie durch ein Bundesgesetz abgeändert ist. Die Verausgabung dieser Summe für das gesammte Bundesheer und dessen Einrichtungen wird durch das Etatsgesetz festgestellt. Bei der Feststellung des Militär-Ausgabe-Etats wird die auf Grundlage dieser Verfassung gesetzlich feststehende Organisation des Bundesheeres zu Grunde gelegt.

Art. 63. Die gesammte Landmacht des Bundes wird ein einheitliches Heer bilden, welches in Krieg und Frieden unter dem Befehle Sr. Majestät des Königs von

Preussen als Bundesfeldherrn steht. Die Regimenter u.s.w. führen fortlaufende Nummern durch die ganze Bundesarmee. Für die Bekleidung sind die

Grundfarben und der Schnitt der königlich preussischen Armee massgebend. Dem betreffenden Kontingentsherrn bleibt es überlassen, die aussern Abzeichen (Kokarden u.s.w.) zu bestimmen. Der Bundesfeldherr hat die Pflicht und das Recht, dafür Sorge zu tragen, dass innerhalb des Bundesheeres alle Truppentheile vollzählig und kriegstüchtig vorhanden sind und dass Einheit in der Organisation und Formation, in Bewaffnung und Kommando, in der Ausbildung der Mannschaften, so wie in der Qualifikation der Offiziere hergestellt und erhalten wird. Zu diesem Behufe ist der Bundesfeldherr berechtigt, sich jederzeit durch Inspectionen von der Verfassung der einzelnen Kontingente zu überzeugen und die Abstellung der dabei vorgefundenen Mängel anzuordnen. Der Bundesfeldherr bestimmt den Präsenzstand, die Gliederung und Eintheilung der Kontingente der Bundes-Armee, so wie die Organisation der Landwehr, und hat das Recht, innerhalb des Bundesgebietes die Garnisonen zu bestimmen, so wie die kriegsbereite Aufstellung eines jeden Theiles der Bundesarmee anzuordnen. Behufs Erhaltung der unentbehrlichen Einheit in der Administration, Verpflegung, Bewaffnung und Ausrüstung aller Truppentheile des Bundesheeres sind die bezüglichen künftig ergehenden Anordnungen für die preussische Armee den Kommandeuren der übrigen Bundeskontingente, durch den Art. 8 Nr. 1 bezeichneten Ausschuss für des Landheer und die Festungen zur Nachachtung in geeigneter Weise mitzutheilen.

Art. 64. Alle Bundestruppen sind verpflichtet, den Befehlen des Bundesfeldherrn unbedingte Folge zu leisten. Diese Verpflichtung ist in den Fahneneid aufzunehmen. Der Höchstkommandirende eines Kontingents, sowie alle Offiziere, welche Truppen mehr als eines Kontingents befehligen, und alle Festungs-Kommandanten werden von dem Bundesfeldherrn ernannt. Die von demselben ernannten Offiziere leisten ihm den Fahneneid. Bei Generalen und den Generalstellungen versehenden Offizieren innerhalb des Bundeskontingents ist die Ernennung von der jedesmaligen Zustimmung des Bundesfeldherrn abhängig zu machen. Der Bandesfeldherr ist berechtigt, behnfs Versetzung mit oder ohne Beförderung für die von ihm im Bundesdienste, sei es im preussischen Heere, oder in anderen Kontingenten zu besetzenden Stellen aus den Offizieren aller Kontingente des Bundesheeres zu wählen.

Art. 65. Das Recht, Festungen innerhalb des Bundesgebietes anzulegen, steht dem Bundesfeldherrn zu, welcher die Bewilligung der dazu erforderlichen Mittel, soweit das Ordinarium sie nicht gewährt, nach Abschnitt XII. beantragt.

Art. 66. Wo nicht besondere Konventionen ein anderes bestimmen, ernennen die Bundesfürsten, beziehentlich die Senate, die Offiziere ihrer Kontingente, mit der Einschränkung des Art. 64. Die sind Chefs aller ihren Gebieten angehö renden Truppentheile und geniessen die damit verbundenen Ehren. Sie haben namentlich das Recht der Inspizirung zu jeder Zeit und erhalten, ausser den regelmässigen Rapporten und Meldungen über vorkommende Veränderungen, Behufs der nöthigen landesherrlichen Publikation, rechtzeitige Mittheilung von den die betreffenden Truppentheile berührenden Avancements und Ernennungen. Auch steht ihnen das Recht zu, zu polizeilichen Zwecken nicht blos ihre eigenen Truppen zu verwenden, sondern auch alle anderen Truppentheile der Bundesarmee, welche in ihren Ländergebieten dislocirt sind, zu requiriren.

Art. 67. Ersparnisse an den Militäretat fallen unter keinen Umständen einer einzelnen Regierung, sondern jederzeit der Bundeskasse zu.

Art. 68. Der Bundesfeldherr kanu, wenn die offentliehe Sicherheit in dem Bundesgebiete bedroht ist, einen jeden Theil desselben in Kriegszustand erklären. Bis zum Erlass eines die Voraussetzungen, die Form der Verkündigung und die Wirkungen einer solchen Erklärung regelnden Bundesgesetzes gelten dafür die

Vorschriften des preussischen Gesetzes vom 4. Juni 1851 (Ges.-Samml. 1851. S. 451 und folgende).

XII. *Bundes-Finanzen.*

Art. 69. Alle Einnahmen und Ausgaben des Bundes müssen für jedes Jahr veranschlagt und auf den Bundeshaushalts-Etat gebracht werden. Letzterer wird vor Beginn des Etatsjahres nach folgenden Grundsätzen durch ein Gesetz festgestellt.

Art. 70. Zur Bestreitung aller gemeinschaftlichen Ausgaben dienen zunächst die etwaigen Ueberschüsse der Vorjahre, so wie die aus den Zöllen, den gemeinschaftlichen Verbrauchssteuern und aus dem Post- und Telegraphenwesen fliessenden gemeinschaftlichen Einnahmen. In so weit dieselben durch diese Einnahmen nicht gedeckt werden, sind sie, so lange Bundessteuern nicht eingeführt sind, durch Beiträge der einzelnen Bundesstaaten nach Massgabe ihrer Bevölkerung anfzubringen, welche bis zur Höhe des budgetmässigen Betrages durch das Präsidium ausgeschrieben werden.

Art. 71. Die gemeinschaftlichen Ausgaben werden in der Regel für ein Jahr bewilligt, können jedoch in besonderen Fällen auch für eine längere Dauer bewilligt werden. Während der im Art. 60 normirten Uebergangszeit ist der naeh Titeln geordnete Etat über die Ausgaben für das Bundesheer dem Bundesrathe und dem Reichstage nur zar Kenntnissnahme und zur Erinnerung vorzulegen.

Art. 72. Ueber die Vcrwendung aller Einnahmen des Bundes ist vom Präsidium dem Bundesrathe und dem Reichstage zur Entlastung jährlich Rechnung zu legen.

Art. 73. In Fällen eines ausserordentlichen Bedürfnisses können im Wege der Bundesgesetzgebung die Aufnahme einer Anleihe, so wie die Uebernahme einer Garantie zu Lasten des Bundes erfolgen.

XIII. *Schlichtung von Slreitigkeiten und Strafbestimmungen.*

Art. 74. Jedes Unternehmen gegen die Existenz, die Integrität, die Sicherheit oder die Verfassung des Norddeutschen Bundes, endlich die Beleidigung des Bundesrathes, des Reichstages, eines Mitgliedes des Bundesrathes oder des Reichstags, einer Behörde oder eines öffentlichen Beamten des Bundes, während dieselben in der Ausübung ihres Berufes begriffen sind oder in Beziehung auf ihren Beruf, durch Wort, Schrift, Druck-Zeichen, bildliche oder andere Darstellung, werden in den einzelnen Bundesstaaten beurtheilt und bestraft nach Massgabe der in den letzteren bestehenden oder künstig in Wirksamkeit tretenden Gesetze, nach welchen eine gleiche gegen den einzelnen Bundesstaat, seine Verfassung, seine Kammern oder Stände, seine Kammer- oder Stände-Mitglieder, seine Behörden und Beamten begangene Handlung zu richten wäre.

Art. 76. Für diejenigen in Artikel 68 bezeichneten Unternehmungen gegen den norddeutschen Bund, welche, wenn gegen einen der einzelnen Bundesstaaten gerichtet, als Hochverrath oder Landesverrath zu qualifiziren wären, ist das gemeinschaftliche Ober-Appellationsgericht der drei freien und Hansestädte in Lübeck die zuständige Spruchbehörde in erster und letzter Instanz. Die näheren Bestimmungen über die Zuständigkeit und das Verfahren des Oberappellationsgerichts erfolgen im Wege der Bundesgesetzgebung. Bis zum Erlasse eines Bundesgesetzes bewendet es bei der seitherigen Zuständigkeit der Gerichte in den einzelnen Bundesstaaten und den auf das Verfahren dieser Gerichte bestehenden Bestimmungen.

Art. 76. Streitigkeiten zwischen verschiedenen Bundesstaaten, so fern dieselben nicht privatrechtlicher Natur und daher von den kompetenten Gerichtsbehörden zu entscheiden sind, werden auf Anrufen des einen Theiles von dem Bundesrathe erledigt. Verfassungsstreitigkeiten in solchen Bundesstaaten, in deren Verfassung nicht eine Behörde zur Entscheidung solcher Streitigkeiten bestimmt ist, hat auf

Anrufen eines Theiles der Bundesrath gütlich auszugleichen oder, wenn das nicht gelingt, im Wege der Bundesgesetzgebung zur Erledigung zu bringen.

Art. 77. Wenn in einem Bundesstaate der Fall einer Justizverweigerung eintritt, und auf gesetzlichen Wegen ausreichende Hülfe nicht erlangt werden kann, so liegt dem Bundesrathe ob, erwiesene, nach der Verfassung und den bestehenden Gesetzen des betreffenden Bundesstaates zu beurtheilende Beschwerden über verweigerte oder gehemmte Rechtspflege anzunehmen, und darauf die gerichtliche Hülfe bei der Bundesregieruug, die zu der Beschwerde Anlass gegeben hat, zu bewirken.

XIV. *Allgemeine Bestimmung.*

Art. 78. Veränderungen der Verfassung erfolgen im Wege der Gesetzgebung, jedoch ist zu denselben im Bundesrathe eine Mehrheit von zwei Dritteln der vertretenen Stimmen erforderlich.

XV. *Verhältniss zu den süddeutsceen Staaten.*

Art. 79. Die Beziehungen des Bundes zu den süddeutschen Staaten werden sofort nach Feststellung der Verfassung des norddeutschen Bundes, durch besondere dem Reichstage zur Genehmigung vorzulegende Verträge, geregelt werden-Der Eintritt der süddentschen Staaten oder eines derselben in den Bund erfolgt auf den Vorschlag des Bundespräsidiums im Wege der Bundesgesetzgebung.

Bibliographisch album.

Paulus nach der Apostelgeschichte. Historischer Werth dieser Berichte. Eine von der Haager Gesellschaft zur Vertheidigung der Christlicken Religion gekrönte Preisschrift, von Ch.J. Trip. Leiden, D. Noothoven van Goor. 1866.

Dit geschrift is tegelijk bedroevend en troostvol. Het behelst eene apologie der geloofwaardigheid van het boek der Handelingen, en bedroevend is het om aan te zien, hoe een knap man als Trip plooit en schikt, met woorden speelt en machtspreuken in plaats van bewijzen bezigt om die geloofwaardigheid te redden. Dat doet ons pijnlijk aan, want het predikt de taaiheid der godsdienstvooroordeelen; immers gold het een niet-bijbelsch boek, Trip zou zijn wetenschappelijk geweten zooveel geweld niet aangedaan hebben. Dit afkeurend oordeel uitvoerig te staven en het werk in dit tijdschrift nauwkeurig te ontleden, is m.i. overbodig, daar ik belangstellenden naar een drietal recensiën van dezelfde strekking verwijzen kan. In het ‘Theologisch Tijdschrift’[1] toch heeft Prof. Rauwenhoff, in de ‘Vaderlandsche Letteroefeningen’[2] Dr. W.C. van Manen een afkeurend oordeel over Trips arbeid uitgesproken. De aankondiging van Dr. P.J. Gouda Quint, in de ‘Godgeleerde Bijdragen’,[3] is wel zachter van toon dan de twee andere recensiën; de steller was blijkbaar a priori tamelijk geneigd om met het boek ingenomen te zijn, daar de slotsom dat Handelingen geloofwaardig is, in zijn smaak viel; hij geeft den schrijver dan ook zooveel lof als hij kan; maar hij moet bekennen, dat Trip enkele der voornaamste moeielijkheden, aan zijn taak verbonden, niet scherp in het oog heeft gevat, zich vaak met halve oplossingen tevreden stelt en dus ongetwijfeld aan grootspraak schuldig is, als hij alle bedenkingen voor opgelost verklaart.

1 Eerste Afl., blz. 100 vgg.
2 Jaarg. 1867, tweede afl., blz. 83 vgg.
3 Jaarg. 1867, tweede stuk, blz. 120 vgg.

Terwijl het nu bedroevend is, dat het aantal der mislukte apologiën weêr met één is vermeerderd, is het troostrijk om op te merken, hoeveel concessiën in dit werk aan de gehate kritiek worden gedaan. De Tubingers en allen, die in hun voetspoor wandelen, zijn, volgens den Heer Trip, hypercritici, afbrekers, vijanden van het boek der Handelingen, mannen, die geen ander nut hebben gedaan dan bezadigde critici op de moeielijkheden opmerkzaam te maken en hun zoo gelegenheid gegeven hebben de geloofwaardigheid der *Acta* goed te handhaven. Maar wat blijft er van die hooggeroemde geloofwaardigheid onder de handen van den Heer Trip over? Hij is rationalist genoeg om niet ieder wonderverhaal voetstoots aan te nemen. Wanneer ons b.v. verhaald wordt, dat Paulus door de Christus-verschijning op den weg bij Damascus blind was geworden, dan moet men bij de handhaving der geloofwaardigheid van dit bericht niet vergeten, dat Paulus slechts *ver-* blind (*geblendet*) was door het licht[1]. O zoo! 'En de oogen geopend hebbende zag hij niets,' lezen wij IX: 8; 'En er vielen (na drie dagen) van zijne oogen af als schellen', vs. 18. Een vreemde verblindheid. Er worden vele wonderen van Paulus verhaald, o.a., dat zweetdoeken, van zijn lichaam afgenomen en op kranken gelegd, dezen genazen! - Dergelijke wonderen zijn voor de wetenschap 'even aantrekkelijke als moeielijke vraagstukken, en zij moet ze ons verklaren. Maar het is mogelijk, dat de tijdgenooten van Paulus enkele malen iets voor een wonder hebben aangezien, wat tegenwoordig daarvoor niet zou gehouden worden. Daarvan kan men evenwel Lucas den geschiedschrijver geen verwijt maken, want hij heeft ons slechts naar het standpunt van zijn tijd de daden van zijn vriend Paulus medegedeeld'[2]. Maar dan moeten wij nog al op onze hoede zijn ten aanzien van zijne berichten! - Dat het boek der H a n d e l i n g e n een tendenzschrift zou geweest zijn, waarin de geschiedenis opzettelijk verdraaid is, dat is den Heer Trip een gruwel; maar eenige afwijkingen van de zuivere waarheid moeten verklaard worden uit het doel, dat Lucas zich voorstelde, nl. te beschrijven, 'hoe het. Christendom, eerst als sekte onder de Joden geduld, van lieverlede met het Jodendom in strijd geraakt is, om eindelijk door Paulus zich daarvan geheel los te scheuren'[3]. Dit doel van Lucas is een dekmantel voor vele feilen. Zoo is b.v. de reis naar Arabië, waarvan Paulus Gal. I: 17 spreekt, niet slechts in Handelingen onvermeld gebleven, maar er is in het verhaal ook nergens plaats voor. Dat moet men volgens Trip niet door een valsche harmonistiek bedekken. Neen, aan zulke kunstenarijen ontkomen wij het eenvoudigst door te erkennen, dat Lucas dit feit niet geweten of

1 S. 58.
2 S. 170, 171.
3 S. 64.

het opzettelijk verzwegen heeft[1]. Keurig! Geen volbloed Tubinger kon het krasser zeggen. Maar het begint er op die wijze schuinsch uit te zien met de geloofwaardigheid van *Acta*. - Dit is slechts éene proeve uit vele. Trip geeft gedurig allerlei toe, b.v. dat het verhaal van Lucas vele gapingen heeft, waarvoor niet altijd een geldige reden kan opgegeven worden; dat hij in bijzaken nog al eens onnauwkeurig geweest is; en dat men het met enkele bijzonderheden niet te nauw nemen moet. - Wat een tal van concessiën aan de verafschuwde kritiek der ‘bestrijders van het boek der Handelingen’! Waarlijk, als Trip spreekt over het bijzondere doel van Lucas, waaruit ettelijke onjuistheden in zijn verhaal moeten verklaard worden, dan zou een modern Gretchen, ingewijd in het tendenziëus karakter der Handelingen, wel eens kunnen denken:

> Ungefähr sagt das der Pfarrer auch,
> Nur mit ein bisschen andern Worten.

Merkwaardig is in Trips werk de behandeling van Hand. XXI: 17-26, dat kruis voor alle apologeten der geloofwaardigheid van *Acta*, en dit gedeelte wil ik nog met een enkel woord bespreken, omdat het ons gelegenheid geeft op te merken, waarom Trips verdediging mislukt is. - In Hand. XXI dan wordt ons verhaald, dat Paulus, toen hij te Jeruzalem kwam, met vreugd door de broeders ontvangen werd, maar hoe hij weldra hoorde, dat zij voor zijn leven vreesden, omdat de ijveraars onder de Mozaïsche wet hem doodelijk haatten. Men vertelde heimelijk, zoo zeiden zij hem ten huize van Jakobus, dat hij de verstrooide Joden van de Mozaïsche wet leerde afvallen, hen bevelende hunne kinderen niet te besnijden en de wetsceremoniën niet te vervullen. Daarom gaven zij hem den raad openlijk deel te nemen aan een nazireërsgelofte, opdat iedereen zou zien, dat hetgeen men van hem verhaalde geheel onwaar was en dat hijzelf de wet onderhield. En Paulus volgde dien raad aanstonds op; de schrijver vermeldt geen woord van aarzeling of voorbehoud. - NB.! Hoe kan Trip toch zeggen, dat het doel van Lucas was te beschrijven, hoe het Christendom zich door Paulus losrukte van het Jodendom, terwijl zijn Paulus zoo rechtzinnig mogelijk is? Maar dat daargelaten; gewoonlijk nemen de verdedigers van *Acta* deze daad van Paulus voor hunne rekening en prijzen hem daarom; terwijl de bestrijders dier geloofwaardigheid op dit verhaal en vooral op de krasse woorden der Jeruzalemsche broeders wijzen, als een teeken, dat Paulus hier scheef wordt voorgesteld, daar zij het waarschijnlijker vinden, dat het verhaal verdicht is, dan dat Paulus zoo diep zou gevallen zijn.

1 S. 65, 66.

Trip doet nòch het een nòch het ander. Hij handhaaft de geloofwaardigheid van *Acta*, maar noemt dan ook het gedrag van Paulus verkeerd. Hij tracht het wel te verontschuldigen, maar moet het toch veroordeelen als ‘niet uit de waarheid’[1]. Dit doet den Heer Trip eer aan; het pleit voor zijn persoonlijkheid, dat hij liever in Paulus eene zonde erkent dan een leugenachtige daad goed noemt. Intusschen stelt hij Paulus' handelwijs zoo zacht mogelijk voor; hij noemt ze een zwakheid en overijling; en daarin is hij m.i. te goedertieren. Als Paulus inderdaad heeft gedaan, wat het boek der Handelingen van hem verhaalt, dan heeft hij een laagheid begaan zoo groot, dat hij geen geweten zou moeten gehad hebben, als hij daarna weêr zijn oogen heeft durven opheffen voor zijn bekeerlingen uit de heidenen; dan zou hij uit vrees zijn geheele verleden verloochend hebben en alle verontschuldiging missen, omdat hij, naar Jeruzalem gaande, het gevaar, dat hem dreigde, ten volle besefte en er op gewapend was.

Is het nu denkbaar, dat Paulus zoo diep is gevallen? Trip, de daad vergoêlijkend, beweert van wel en zoekt begrijpelijk te maken, hoe hij er toe gekomen is. Inderdaad verklaart hij ten volle, hoe DE EEN OF ANDER tot zulk een gedrag kon verleid zijn; maar dat PAULUS het heeft kunnen doen, dat blijft even raadselachtig. Dit is het gevolg van het hoofdgebrek in het werk. Trip teekent ons den echten Paulus nergens. Zijn boek schijnt netjes in elkaar te zitten; geen bijzonderheid in Paulus' leven, in *Acta* vermeld, wordt overgeslagen; al zijne daden en woorden worden vergeleken met hetgeen wij uit zijn brieven van hem weten; en toch wordt de hoofdzaak gemist, de uiteenzetting van Paulus' karakter. Daartoe is meer noodig dan eene aanhaling van talrijke plaatsen uit zijn brieven. Om een man als Paulus te kennen, moet men zijn brieven psychologisch en historisch bestudeerd hebben; bij elk woord en bij iedere pericope vragen: wat was het vraagstuk? wat dreef zijn tegenstanders? wat was het beginsel van Paulus? enz. Als men dat met de bepaald echte brieven heeft gedaan, dan kan men aan de resultaten den indruk toetsen, dien betwiste brieven of het boek der Handelingen op ons maken. Spreekt daaruit hetzelfde karakter, dan pleit er veel voor de echtheid dier brieven en de geloofwaardigheid van dat verhaal. Om deze overeenkomst kan men dan kleiner verschillen in de dogmatiek of in de wijze van zich uit te drukken over het hoofd zien; want de inzichten van Paulus en zijn stijl konden veranderen, maar zijn karakter niet. Deze methode wordt schaars gevolgd en zij is toch de eenig ware. Als Trip dezen weg ingeslagen was en ons voor alles den echten Paulus had voor oogen

1 S. 239-248.

gesteld, zooals b.v. Hausrath in zijn keurig werkje het doet, en Straatman in zijn studiën over de brieven aan de Corinthiërs, dan zou hij waarschijnlijk den kleurloozen Paulus der Handelingen niet vooreen gelijkend portret van den schrijver der brieven aan de Romeinen, de Corinthiërs en de Galaten hebben verklaard; dan zou hij ook in bijzonderheden minder oppervlakkig zijn te werk gegaan, b.v. 1 Cor. IX:1: 'Heb ik niet Jezus Christus, onzen Heer, gezien?' niet zoo lichtvaardig hebben aangehaald ten bewijze der geloofwaardigheid van het verhaal der verschijning op den weg naar Damascus; dan zou hij, geloof ik, zich tweemaal bedacht hebben eer hij aan Paulus een mate van menschenvrees en beginselloosheid toekende als in hem verondersteld moeten worden om zijn nazireaat te Jeruzalem begrijpelijk te maken, want Paulus had groote gebreken, maar om een duimbreed van zijn overtuiging af te wijken, dat lag niet in zijn karakter. Dr. Gouda Quint eindigt zijn aankondiging met de verwachting, dat 'voortgezette onderzoekingen over het leven van Paulus hem zullen vrijpleiten van de beschuldiging van zedelijke zwakheid, waaronder hij nog gebukt gaat.' Ik verwacht hetzelfde; maar het zal gebeuren ten koste der geloofwaardigheid van het boek der Handelingen.

H. OORT.

***De woning van den mensch in betrekking tot gezondheid en leven. Eene populaire beschouwing op het gebied der gezondheidsleer, door J.J. Kerbert, Med. Doet. etc. te Arnhem*. (*Uitgegeven ten voordeele van het nieuw gebouwde bestedelingenhuis te Arnhem. Arnhem, W.H. Stenfert Kroese*. 1866.**

Wij gaan Goddank toch wat vooruit, ook op het gebied van de gezondheidsleer en de openbare gezondheidsregeling! Deels mogen wij dien vooruitgang te danken hebben aan de nieuwe geneeskundige staatsregeling; deels moge hij langzamerhand voorbereid zijn door de overtuiging qu'il veut mieux prévenir que guérir en door het besef van de onmagt der kunst om in de meeste gevallen genezing aan te brengen, als het kwaad reeds te ver ontwikkeld is; waardoor het dan ook zij, de belangstelling van de geneeskundigen en van het publiek voor al wat tot de gezondheidsleer en openbare gezondheidsregeling betrekking heeft, is onmiskenbaar in den laatsten tijd aangewakkerd en toegenomen.

Het boekje, waarvan de titel hierboven opgegeven is, is er ook een bewijs van. Het behandelt een onderwerp, dat voor den mensch van het hoogste gewigt is, namelijk *zijne woning*. Het liefdadige doel, dat de Schrijver, wiens naam goed klinkt in de Nederlandsche geneeskundige wereld, er mede beoogt, moge de kritiek ook al eenigzins tot toegevendheid stemmen, die toegevendheid heeft het boekje, althans minder voor zijn inhoud noodig dan voor zijnen vorm. Op het omslagtige, het hier en daar breedsprakige, op de vele herhalingen en omschrijvingen, onder anderen van de inleiding, zouden wij anders wel wat aan te merken hebben. Eene holklinkende phrase als die waarmede de schrijver zijne inleiding (pag. 11[1]) besluit, mogen wij gerustelijk aan onze Duitsche naburen overlaten. Maar waar daadzaken vermeld worden heeft zijn betoog klem en waarde. Als hij toch den invloed wil aantoonen, dien de uitwendige levensvoorwaarden op het ontstaan van ziekten en speciaal van cholera uitoefenen, deelt hij ons mede dat in Londen, in het jaar 1849, de verhouding der sterfte was 26 van de 1000 aanzienlijken en gegoeden, 157 van de minder gegoeden en 817 van de minst gegoeden en van den arbeidenden stand. Van den invloed van andere levensvoorwaarden, van de inademing van bedorven lucht, van slecht voedsel, van de ongunstige verhouding, die daardoor in de sterfte van kinderen, of in den gemiddelden levensduur te vinden is, willen wij hier thans niet gewagen, maar alleen overnemen hetgeen de S. ons van den invloed der slechte *woningen* op gezondheid en ziekten mededeelt. Zoo verhaalde Cochrane, dat terwijl de cholera in eene straat te Londen elke week verscheidene offers opeischte, één enkel huis in die straat, eene doelmatig ingerigte arbeiderswoning, daarvan geheel vrij bleef. Iets der-

1 De tegenwoordige beschaafde klasse begrijpt meer en meer, ‘dat de mensch een deel is van de maatschappij, waarin hij zich beweegt, een stukske van de planeet, waarop hij leeft en werkt;’ dat de in hem wonende kiem zich moet ontwikkelen en rijpen, zoowel door lucht en licht, voedsel en drank, door velerlei stoffelijke zaken, als door den invloed van de krachten des geestes. Dat dit gedeelte stofs van den grooten stofklomp, dien wij bewonen, deze kiem, dit aardsche deeltje geest van den alom tegenwoordigen geest, alzóó afhankelijk is van stof en geest, en het zich onderhoudt en voedt, niet minder door lucht en licht, door melk en brood, dan door de levenswekkende krachten des geestes. Dat ook de laatsten noodig, ja onmisbaar zijn tot instandhouding van het leven der menschen, zoodat, waar zij ontbreken, de schade niet kan worden vergoed door de voortreffelijkste stoffelijke levensvoorwaarden, en men kan kwijnen ook bij den rjksten disch en in de voortreffelijkste woning, doch dat niet minder het geestelijk leven gedijt en ontwikkelt door stoffelijken invloed, en zonder melk en brood, zonder voedsel en drank, zonder lucht en licht, ook het hooger leven zal kwijnen en sterven. Deze ondeelbare eenheid van geest en stof, die wederzijdsche noodzakelijkheid van stoffelijke en onstoffelijke voorwaarden, ook voor den menschelijken vorm van dierlijk leven, de natuurwetenschap heeft, naar wij meenen, deze waarheid bewezen en het leven in de maatschappij binnengeleid.

gelijks deelde Dr. Schick vroeger omtrent Groningen mede. In 1845 leverde eene straat, die uit goede arbeiderswoningen voor 4 à 500 menschen bestond, slechts 5 gevallen van de ziekte op, terwijl de sterfteverhouding aldaar anders 1 op de 3 of 4 inwoners bedroeg. In Deventer, dus verhaalt de S. verder, ontstond, tijdens er eene typhus-epidemie heerschte, geen enkel geval daarvan in de arbeiderswoningen van de bankvereeniging. Nog sterker spreekt het voorbeeld van Londen, alwaar in 1851 een parlementsbesluit in werking kwam, regelende het toezigt op het bewonen van verhuurde woningen en zoogenaamde slaaphuizen. Reeds in 1853 leverden deze woningen, die ongeveer 30,000 personen vertegenwoordigen, niet meer dan 10 gevallen van besmettelijke ziekte op, een getal zoo gering, als ééne enkele dier woningen anders bij de week opleverde. Ja, gedurende de cholera stierven in deze nieuw gereglementeerde woningen slechts 26 op de 30,000, terwijl in andere minder gunstige wijken van de mindergegoeden en armen 249 sterfgevallen op hetzelfde aantal bewoners voorkwamen, en voor geheel Londen gemiddeld 44 op de 10,000 bewoners gerekend konden worden aan cholera te zijn overleden. Terwijl de jaarlijksche sterfte onder de mingegoede en arme bevolking van Londen gemiddeld 30 op de 1000 bedroeg, was de sterfte in die wijken en buurten, waar overeenkomstig de eischen der gezondheidsleer gebouwde arbeiderswoningen stonden, van 1850-1853 slechts 14 op de 1000 en in 1853 slechts 10 op de 1343. Terwijl in Liverpool, bekend door zijne slechte woningen, in 1839-40 van de 1000 gestorvenen 528 kinderen waren beneden de 5 jaren en slechts 54 den leeftijd van 70 jaren en daarboven bereikt hadden, waren in Londen, waar de arbeiders eene betere woning hadden, van de 1000 gestorvenen slechts 408 kinderen beneden de 5 jaren en hadden 111 personen den leeftijd van 70 jaren en daarboven bereikt. Terwijl eindelijk voor de geheele Londensche bevolking de sterfte der kinderen gemiddeld 46 op de 1000 bedroeg, was die voor de bevolking van de nieuw ingerigte arbeiderswoningen binnen die stad slechts 5 van de 490, dat is omstreeks 10 van de 1000. Vandaar de bekende verklaring, vroeger door Dr. Southwood Smith uitgesproken, dat, wanneer alle bewoners te Londen even goed gehuisvest waren, als die der nieuw gebouwde en verbeterde arbeiderswoningen, er jaarlijks ten minste 23,000 menschenlevens konden worden gespaard.

Ook in ons land, in onderscheidene steden, alwaar men de ongezonde oude krotten van huisjes door geschikte arbeiderswoningen vervangen heeft, valt de gunstige invloed dier verandering op morbiliteit en mortaliteit niet te miskennen, al is het dan ook dat hij niet op zoo éclatante wijze, door zulk groot verschil van cijfers, in het oog springt. Als van zelf dringt de vraag zich daarbij aan ons

op: aan welke eischen en voorwaarden onze woningen moeten voldoen, *niet om*, zooals de S. pag. 19 zegt, *gezondheid en leven te kunnen waarborgen*, - dat toch kunnen zij alléén niet, noch de gezondheid en nog veel minder het leven; - maar wel kan men vragen aan welke eischen en voorwaarden onze woningen moeten voldoen om geen schadelijken invloed op den mensch uit te oefenen, ja zelfs zooveel mogelijk schadelijke invloeden van hem af te houden.

De betrekking van den mensch tot zijne woning is die van innig wederzijdsch verkeer; al is zij ook niet zóó onafscheidelijk als de Schrijver, in poëtische overdrijving, haar wil doen voorkomen als die van de slak tot haar schelp, of van de schildpad tot haar schild.

Door hare vriendelijkheid, vrolijkheid, door hare netheid en behagelijkheid werkt zij opwekkend op het gemoed. Door hare frissche en zuivere lucht - en dit is eene eerste en onmisbare voorwaarde voor eene goede woning - worden ademhaling en bloedsomloop bevorderd.

Opdat deze functiën geregeld en goed kunnen plaats vinden, is het noodzakelijk dat de verhouding van zuurfstof (21 deelen) en stikstof (79 deelen) niet verbroken worde, of, waar zulks het geval mogt zijn, zoo spoedig mogelijk hersteld kunne worden. De ademhaling toch van menschen en dieren, het branden van lampen en vuren verbreken die verhouding voortdurend en geven aanleiding tot het vormen van een nieuw gaz, het zoogenaamde koolzuurgaz, dat voor de ademhaling en instandhouding van het leven volkomen ongeschikt is. Door voortdurende toestrooming van versche dampkringslucht moet de gebruikte lucht verwisseld en gereinigd en voor de ademhaling weer geschikt gemaakt worden. Van hoeveel gewigt die luchtreiniging is, leerde onder andere de kraaminrigting te Dublin, waar binnen 4 jaren tijds niet minder dan 2944 kinderen van 1-15 dagen waren gestorven. Nadat deze inrigting van een doelmatig toestel tot luchtzuivering was voorzien, stierven binnen eene gelijke tijdsruimte, van bijna een gelijk aantal kinderen van denzelfden leeftijd niet meer dan 272.

Door al het bovenstaande is de invloed, dien de woning op den mensch, op zijne gezondheid en zijn leven kan uitoefenen, genoeg in het licht getreden. Wij kunnen de populaire beschrijving van het proces der ademhaling (pag. 27) en van den nadeeligen invloed, dien hare stoornis op het ontstaan van velerlei vormen van bloedziekte en van gebreken der ademhalingswerktuigen uitoefent, gerust overslaan, om het antwoord op de vraag te vernemen: aan welke onmisbare vereischten eene goede woning behoort te beantwoorden. In de eerste plaats komt het er op aan, dat de kubieke ruimteinhoud in doelmatige verhouding staat tot het aantal inwoners. Volgens het Hygieinische congres, gehouden in 1852 te Brussel, behoort eene

woning voor iedere kamer 12-14 [Ned. ellen vlakte-uitgebreidheid te bezitten en bij eene hoogte van ongeveer 2.69 Ned. ellen 35 à 40 Ned. cubiek ellen ruimte inhoud op te leveren, en daarenboven van tijd tot tijd geventileerd en van lucht gezuiverd te kunnen worden. Niet slechts de meeste woningen der armen, maar ook van de meergegoeden, voldoen geenzins aan dien eisch. Vooral zijn het de zoogenaamde lieve, snoeperige slaap- en logeerkamertjes en kantoortjes, die bij de meergegoeden in deze zeer te kort schieten; maar ook in schoollokalen, kerken, schouwburgen en andere publieke gebouwen, wordt op dit punt erge hygieinische zonde gepleegd, vooral indien het luchtgebruik daarin nog door het branden van kagchels en van vele gazpitten verhoogd wordt. Hoofdpijn, duizelingen, slechte bloedsmenging en vooral eene menigte aandoeningen van longen en hart zijn er de treurige gevolgen van. En wat meer is, die woningen zijn niet slechts schadelijk voor de individu's, die er hun leven in slijten en verkorten, maar zij worden vaak van cholera en typhus de brandpunten, waaruit de vlammen der epidemiën ook tot de huizen der meer gegoeden overslaan.

Is dus zuivere lucht en verversching en vernieuwing van de verbruikte lucht eene eerste voorwaarde voor elke woning, eene tweede is gelegen in hare droogte.

Men zie slechts de bleeke gezigten van de bewoners van donkere bergvalleijen, de vale tint en de treurige mismaaktheid, dat zielloos oog van hen, die in kelderwoningen of in duistere straten en stegen huizen, om te erkennen dat licht even onontbeerlijk is voor groei en bloei des ligchaams, als voor de helderheid en levendigheid van den geest.

Daarom behoort elke woning goed en ruim voor het licht toegankelijk te zijn. Daarom is het wenschelijk dat de raamvlakte, behoorlijk voorzien van vensterglas, gelijk zij aan 1/6 van den vlakken inhoud der te verlichten vertrekken en dat ieder raam, zoo mogelijk, eene afmeting bezitte van 2.50 [Ned. ellen en eindelijk, dat alle ramen geopend kunnen worden.

Zijn dan zoodoende *lucht, droogte* en *licht* drie vereischten, waaraan bij den opbouw eener woning in de eerste plaats voldaan moet worden, er zijn nog andere eigenschappen eener goede woning, waarvoor de bewoners zelve te zorgen hebben. Zoo zijn netheid, orde, zindelijkheid eigenschappen, die in geene enkele woning, al ware het alleen om der gezondheid wille, gemist mogen worden, terwijl er, met het oog op de eischen der zedelijkheid, gelegenheid moet bestaan om aan de beide sexen afgescheiden slaapplaatsen te bezorgen. Voorts is het uit een maatschappelijk oogpunt zeer wenschelijk, dat elke woning slechts ééne familie huisveste, om daardoor den familieband naauwer toe te halen.

Eindelijk moet elke woning voorzien zijn van goed drinkwater in toereikende hoeveelheid, van goed ingerigte daken, goten en vooral van doelmatig aangebragte en goed gebouwde privaten, afleidingskanalen en riolen.

Ten slotte voegen wij er nog den wensch bij: dat bij elke woning, al is het slechts een klein stukje gronds gevonden worde, niet alleen omdat daardoor de huizen minder digt op elkander komen te staan en beter geventileerd kunnen worden, maar omdat daardoor den handwerksman de gelegenheid geboden wordt zijn eigen grond in zijne vrije uren te bewerken, en daarin een bron, zoo al niet van veel nut en voordeel, dan toch van uitspanning en genoegen te vinden.

En wat konde, wat moest eene woning zijn voor haren bewoner?

Zoo luidt de vraag, die de S. zichzelven aan het einde van zijn betoog ter beantwoording voorlegt. En het antwoord, uit de volheid van zijn hart (en daarom misschien wel wat dichterlijk) gegeven, luidt: ‘die woning, zij moet voor haren bewoner de vriendelijke gastvrouw zijn, die hem bindt en trekt door haar vrolijk gelaat, een engel des heils, die met den glans van een vriendelijk licht hem en de zijnen dagelijks omschijnt, die bij dag en bij nacht, als hij zoet vertrouwelijk ligt in de armen van den slaap, hem het leven onderhoudt en vernieuwt door zuivere lucht, die verkoeling biedt, wanneer de snerpende koude buiten den levensstroom dreigt te doen stollen, en storm of regen, hagel of sneeuw ook het gedierte doet vlugten en zoeken naar een veilig dak!’

Hoe ver is het er echter nog af dat de woningen, vooral voor de arbeidende klasse, aan dat ideaal beantwoorden?! Wat zijn hunne woningen over het algemeen nog somber en duister, nog benaauwd of tochtig, nog kil en vochtig! Wat moet hun leven en dat hunner kinderen daarin niet vergiftigd worden door de vunze lucht, die zij er bij dag en bij nacht inademen! Wat moeten zij er vaak een droevig leven leiden, somber gestemd door de somberheid hunner woning, traag en krachteloos door de vochtigheid van hun huis!

Laat ons hopen dat de tijd der ware philanthropie ook daarin verandering zal aanbrengen en dat die verbetering, door de vele bouwvereenigingen hier en elders tot stand gebragt, een der meest gezegende vruchten moge zijn van de vorderingen der tegenwoordige eeuw op het gebied der weldadige Hygieia.

G.S.

T.A.F. van der Valk, Het Inlandsch onderwijs. Naar aanleiding van het werk van S.E. Harthoorn: De toestand en de behoeften van het onderwijs bij de volken van Neêrlands Oost-Indië. Amsterdam, F. Gunst, 1867.

Ik bevind mij in het lastige geval, dat ik het werkje van den heer van der Valk niet kan bespreken, zonder ook te gewagen van hetgeen door mij zelven over het Inlandsch onderwijs vroeger is geschreven. Zie hier wat de zaak is. Voor een paar jaren leverde de gewezen zendeling Harthoorn het boek, welks titel boven is uitgeschreven. Dat werk werd door mij aangekondigd in het tijdschrift van den heer Mr. Sloet tot Oldhuis en lokte een advies uit van den heer Cohen Stuart aan de Directie van het Bataviaasch Genootschap, hetwelk ik evenwel, in weêrwil van alle aangewende moeite, niet heb kunnen magtig worden. Thans komt de heer van der Valk ons over hetzelfde onderwerp onderhouden. Ik beken, dat ik met ingenomenheid kennis heb genomen van zijne denkbeelden, want wat ik zelf tegen den heer Harthoorn beweerd had over de plaats, die de Hollandsche taal in de inlandsche maatschappij zal behooren te beslaan, wordt thans geheel bevestigd door het gezag van den Ambtenaar voor de Javaansche taal en van den gewezen docent aan de school voor inlandsche onderwijzers te Soeracarta. Het zal overbodig zijn onze geheele zienswijze hier nogmaals uit een te zetten. Zie hier alleen het practisch resultaat, waartoe de heer van der Valk geraakt. ‘Wij verwachten van het bloote leeren van het Hollandsch even weinig als de heer Stuart. Wij bedoelen met de uitdrukking “onderwijs in het Hollandsch” uitsluitend een onderwijs, waarbij men zich van het Hollandsch als voertuig bedient, om den Inlander datgene te leeren, wat wij hem in zijn taal niet *kunnen* leeren, omdat die taal ons in den steek laat. Als we echter den heer Harthoorn gaarne toegeven, dat in 't algemeen het *lager* onderwijs zal behooren te worden gegeven in de volkstaal, dan blijkt daaruit van zelf, dat we met dat onderwijs in de Hollandsche taal dan ook iets meer beoogen dan bloot lager onderwijs. Zeker, het onderwijs aan kinderen op de lagere school gegeven door de inlandsche onderwijzers, zal moeten gegeven worden in de taal van het land. Maar die onderwijzers zelf zullen, naar onze meening, anders dan tot hiertoe gevormd behooren te worden, om wat meer dan nu boven hunne leerlingen te staan, en daartoe zal men zich bij hen noodzakelijk moeten bedienen van het Hollandsch. - Ik beweer, dat van het

inlandsch onderwijs zoo goed als niets voor de werkelijke beschaving van den Inlander is te wachten, zoo men zich ook bij het opleiden van onderwijzers uitsluitend tot het gebruik der inlandsche talen zal blijven beperken. Die inlandsche onderwijzers zullen de middenpersonen dienen te worden tusschen ons en het volk, om de met behulp van onze taal verkregen kennis onder het volk te verspreiden.' In denzelfden geest had ik vroeger geschreven: 'Stelt de kennis van het Hollandsch voor den gevormden en beschaafden Inlander als uw doel in de toekomst, in de verre toekomst des noods; maar streeft naar dit doel. Acht gij het volkomen onbereikbaar, schaft dan gerust al uwe scholen af, want dan heeft de polynesische stam geene toekomst.' En evenzoo de heer Cohen Stuart: 'Bleef er werkelijk niets anders over dan voort te sukkelen met een onderwijs door Nederlanders in Maleisch, Javaansch of welke andere inlandsche talen ook gegeven, dan zou ik voor mij vertwijfelen aan ons vermogen om een deugdelijk inlandsch onderwijs tot stand te brengen.' - Ben ik wel onderrigt, dan heeft ook Dr. Koorders gedurende zijn kort verblijf aan het hoofd der school te Bandong, ditzelfde beginsel in toepassing gebragt.

Afbreken, beweert men, is gemakkelijker dan opbouwen; vandaar dat niet zeldzaam dat gedeelte van een boek, waarin andersdenkenden bestreden worden, beter gelukt schijnt dan de bladzijden, waarin de schrijver eigen denkbeelden ontwikkelt. Bij den heer van der Valk heeft juist het omgekeerde plaats. Het stellende gedeelte van zijn boek is belangwekkend en bevat zeer nuttige en behartigenswaardige wenken; maar waar hij den heer Harthoorn critiseert, had ik meerder soberheid in zijne uitdrukkingen gewenscht. Ik ontken niet, dat hij groote gebreken openlegt, maar wel had ik het beter gevonden, als hij deze wat minder breed had uitgemeten, in ieder geval een welwillender toon had aangeslagen. Het schijnt dat de koloniale questies, zelfs die aan de politiek vreemd zijn, gelijk met het onderwijs in Indië grootendeels het geval is, niet kunnen behandeld worden zonder zekere heftigheid. Sommige schrijvers geven aanleiding tot de opmerking, dat het Nederlandsche publiek van eene zekere hoeveelheid Spaansche peper geen afkeer heeft, maar *trâsie* valt niet in onzen smaak.

Zwolle, 12 Maart 1867.
S.A. NABER.

Het boek der koningen.

Eene proeve van Indische geschiedenis.

Omstreeks het midden van de twaalfde eeuw onzer tijdrekening leefde aan het hof der toenmaals nog onafhankelijke Hindoevorsten van Kaçmîr een geleerde Brahman, Kalhana genaamd en de zoon van Tjampaka, eersten minister des konings. Door zijn stand en door eigen ervaring beter dan vele anderen in de gelegenheid, de oorspronkelijke bescheiden omtrent vroegere regeringen na te gaan en het karakter en de handelingen van regenten en staatsmannen te leeren beoordeelen, stelde hij zich tot taak, de geschiedenis der koningen te beschrijven, die sinds de oudste tijden zijn vaderland hadden beheerscht. De verschillende geschiedkundige werken tot leiddraad nemende van die, naar zijne eigene getuigenis, vóór hem dat onderwerp reeds behandeld hadden, raadpleegde hij bovendien de onderscheidene oorkonden des rijks tot welke hij toegang had, zoo als de wetten, instellingen en schenkingen der vorsten, gelijk ook de gebruiken en overleveringen van het volk, en schreef toen, als de meeste zijner wetenschappelijk gevormde landgenooten dichter en geleerde tevens, zijne Kronijk van Kaçmîr, in ongeveer drieduizend çlôka's vervat, en in zes boeken naar de orde van opvolging der regeringsgeslachten afgedeeld. Door verschillende anderen werd later zijn geschrift voortgezet tot aan de verovering van het land door Akbar den Groote; en zoo ontstond eene verzameling van Indische geschiedboeken, die, onder den naam van Radjataranginî, d.i. het Boek of de Stroom der Koningen, ten laatste ook tot ons Westen is doorgedrongen. Terwijl toch de werken zijner voorgangers, waaronder één van niet minder

dan twaalf duizend verzen, geheel schijnen verloren geraakt, bleef het zijne met de daarbij behoorende vervolgstukken tot op onzen tijd bewaard, en, na lang den Indiër zelven tot herinnering aan eene verlorene grootheid te hebben gestrekt, kwam het eindelijk ook in het bezit zijner Westersche overheerschers, en leerde dezen nader inzien wat het stamverwante en oudtijds zoo rijk en bevoorregt Indië eenmaal was geweest.

Door den geleerden Wilson het eerst in Europa bekend gemaakt[1], voorts in zijn geheel te Calcutta afgedrukt[2], en eindelijk ten deele op nieuw uitgegeven door Troyer, en met eene Fransche overzetting en uitvoerige aanteekeningen voorzien[3], behoort tegenwoordig dit allezins merkwaardig geschrift tot de meest algemeen geraadpleegde bronnen voor de kennis der Indische oudheid. En dat het ook voor anderen dan vakgeleerden geenszins van belangrijkheid is ontbloot, maar de opmerkzaamheid van den geschiedvorscher en den letterkundige in het algemeen ook in meer dan een opzigt verdient, zal welligt kunnen blijken uit de navolgende korte schets van den hoofdinhoud der zes eerste boeken, hier en daar nader opgehelderd door eenige aanhalingen volgens den oorspronkelijken tekst[4].

Over het meer of min geloofwaardige van al de door Kalhana medegedeelde feiten een stellig oordeel te willen uitspreken, schijnt vooralsnog bij den tegenwoordigen stand der wetenschap, een vrij gewaagd ondernemen. Dat de volkslegenden, menigwerf in zijn verhaal opgenomen en niet zelden met wondervertellingen doorweven, onmogelijk in al hare bijzonderheden aanspraak kunnen maken op geloofwaardigheid, zal wel niemand dan alleen een regtzinnig Brahman willen ontkennen; maar niets belet ons die overleveringen deels te beschouwen als de inkleeding van werkelijk gebeurde feiten, deels als de uiting van volksbegrippen en volksvoorstellingen, die als zoodanig dan toch zelve een historisch bestaan hebben gehad. Niets ook geeft ons aanleiding om te onderstellen, dat onze pandita zelf ze in anderen zin zou hebben opgevat; en, schoon de Brahmaansche godsdienst belijdend, behoeft hij daarom nog geen geloof te hebben gehecht aan al de mythen welke die godsdienst, als zoo menige andere, in den loop des tijds heeft in 't leven geroepen. Daarenboven verdient opmerking, dat de legenden en wonderverhalen al meer en meer uit de voorstelling der gebeurtenissen verdwijnen naarmate wij den tijd naderen waarin de schrijver zelf heeft geleefd, en dat dan ook in de laatste boeken zelfs

geene enkele dergelijke vertelling meer wordt aangetroffen. Reden almede om ons overtuigd te houden, dat de geschiedenis van Kaçmîr oorspronkelijk inderdaad uit den mond des volks werd opgeteekend en derhalve een trouw karakterbeeld van dat volk zelf, in zijn eersten, nog kinderlijken, zoowel als in zijn lateren, meer ontwikkelden beschavingstoestand ons vertoont.

Eene vraag intusschen, wier beantwoording ongetwijfeld aan veel grooter moeilijkheden onderworpen blijft is die naar de geldigheid van de chronologische opgaven der Râdjataranginî. Over 't geheel wordt die tijdrekening op tal van gronden door Troyer in bescherming genomen. Maar gewigtige bezwaren blijven niettemin over. Zoo, om een voorbeeld te noemen, de leeftijd van den Boeddha, door Kalhana en de Noordelijke schrijvers in 't algemeen tot een veel vroegeren tijd dan door de Zuidelijke teruggebragt, eene tegenstrijdigheid, welke Troyer uit den weg zoekt te ruimen door, teregt dan of ten onregte, de verschijning van meer dan één Boeddha in verschillende tijden te onderstellen. Inmiddels blijft dan ook de poging om eene vaste orde in de chronologie van Indië te brengen, eenheid te verkrijgen onder de verschillende opgaven der Indische schrijvers en der overleveringen onderling, en bovendien nog door synchronismen uit de geschiedenis van andere volken de al of niet naauwkeurigheid dier opgaven te betoogen, naar de juiste opmerking van Max Müller, eene zoo moeilijke taak, dat nog geen Indoloog met grond zou kunnen beweren, ze volkomen ten genoege van zijne medearbeiders op het veld der wetenschap te hebben vervuld. Wat daarvan voor 't overige ook zijn moge, eene niet al te oppervlakkige beschouwing over de tijdrekenkunde van de Râdjataranginî vereischt eene veel grootere ruimte dan thans ons hier beschikbaar is, terwijl enkele algemeene opmerkingen daaromtrent zonder nadere ontwikkeling van bewijsgronden van geen nut hoegenaamd kunnen zijn. Omtrent dat een en ander den belangstellenden lezer dan verwijzend naar de uitvoerige beschouwingen van Troyer zelven, nader te vergelijken met die van Lassen[5], Müller[6] en anderen[7], bepalen wij ons tot de eenvoudige opgave der jaartallen gelijk zij door Kalhana zelven worden aangeduid, of uit zijne tijdrekening, vergeleken met de onze, moeten volgen, eene chronologie, die ook doorgaans op zich zelve zoo min iets onwaarschijnlijks heeft als de hoofdinhoud van zijn geschiedverhaal, maar

alleen gelijk wij opmerkten niet altijd met die van anderen schijnt overeen gebragt te kunnen worden.

‘In den aanvang van het wereldtijdperk, - dus verhaalt de overlevering, - gedurende zes perioden der Manoe's, was het land van Kaçmir eene uitgestrekte watervlakte, het meer van Satî genaamd, en zich uitbreidend langs de hellingen van den Himâlaya. Toen nu het tijdperk van den zevenden Manoe gekomen was, deed Kaçyapa, de Schepper der menschen, de Goden Brahma, Vishnoe en Çiva afdalen op aarde. En na den daemon, die het meer bewoonde, gedood te hebben, vormde hij van den bodem het tegenwoordig land van Kaçmîr.’

In oude tijden alzoo, schijnt de vallei van Kaçmîr niet dan eene vergaderplaats te zijn geweest van het water, dat van het hoog gebergte stroomde, totdat de volksstammen, die, waarschijnlijk uit het midden van Azië afdaalden, het land droog en bewoonbaar hebben gemaakt. Als gemeenlijk wordt ook hier de uitvoering van het werk aan een bepaald persoon toegeschreven, die òf inderdaad de beschaver van zijn volk kan zijn geweest, òf in wien, met meer waarschijnlijkheid, de natie zelve door de legende verpersoonlijkt is[8].

Als eerste bewoners van het rijk vermeldt de overlevering eene soort van mythische wezens, Nâga's of slangen geheeten, 't zij dat de oorspronkelijke volksstammen zich zelven dien naam gaven, zoo als ook nog in onzen tijd de Slangen-Indianen van Noord-Amerika, 't zij dat de uitdrukking zamenhangt met die slangendienst, waarvan wij ook bij de Ophiten der oudheid de sporen aantreffen, 't zij eindelijk dat de naam eenvoudig ontstaan is uit de natuurlijke aanwezigheid eener menigte van slangen, die alligt nog lang na het droogleggen der landstreek, op den bodem van het voormalig meer hebben voortgewoekerd en eerst langzamerhand door de latere ontginners zijn uitgeroeid. Welke intusschen ook de ware oorsprong van den naam, meer dan eens zien wij ook in de latere geschiedenis van Kaçmir dezelfde Nâga's, en meest in hun mythologisch kleed weer te voorschijn treden, terwijl de eeredienst door hen ingevoerd, schoon dan onderworpen aan Brahmaansch gezag, steeds de volksgodsdienst van het land schijnt te zijn geweest. Omtrent den aard

en het karakter dier godsdienst worden ons echter weinig of geen bijzonderheden medegedeeld; en in den loop des tijds schijnt zij meerendeels, zoo niet geheel, met de dienst van Çiva te zijn zaamgesmolten, hoewel Nîla, hoofd der Nâga's, als de bijzondere beschermheer van het land blijft vereerd, en diens Poerâna er zijn aanzien als heilig boek bij uitnemendheid behield.

Wat nu het land van Kaçmir zelf, het tooneel der na te melden gebeurtenissen betreft, door de reizigers aller tijden, Mohammedanen, Christenen en Chinezen, even als door de Indiërs zelven, als een van de schoonste en meest bevoorregte der wereld geroemd, vindt het ook bij onzen schrijver een blijkbaar welverdienden lof. Den vulkanischen aard van den bodem in dichterlijk mythologische beelden schilderend, prijst hij ook de vruchtbaarheid, de gelukkige luchtgesteldheid en de aangenaamheid van het verblijf in het door de natuur zoo rijk gezegend en door de beschaving meer en meer ontwikkeld land zijner inwoning. ‘De Zonnegod, wetend dat het door zijn vader geschapen werd, onderhoudt er, als uit eerbied, ook te midden van den zomer, eene gematigde luchtgesteldheid, door geen te groote hitte gestoord. De scholen der wetenschap zijn er talrijk en bloeijend. En al wat in de drie hemelen zelfs niet ligt te verkrijgen valt, is er gemeengoed van alle bewoners.’ Sneeuw en koude rigtten er inmiddels, gelijk wij zien zullen, nu en dan verwoestingen aan, die het volk soms duur genoeg te staan zijn gekomen. De bewoners zelven eindelijk worden ook heden nog als een krachtig ras, van fraaijen ligchaamsbouw en welbesneden gelaatstrekken geroemd, terwijl de schoonheid van de vrouwen in Kaçmir steeds een geliefkoosd thema ook voor Arabische dichters is geweest. Dat dan ook de vrouwen in de landsgeschiedenis soms eene belangrijke rol hebben gespeeld, zal wel geen bevreemding kunnen wekken; en gelukkig voor haar en voor het land mag daar worden bijgevoegd, dat die rol meer dan eens een prijzenswaardige was.

De oudste in onze kronijk met name genoemde koning van Kaçmîr is Gônarda I. Volgens de tijdrekening van de Râdjataranginî vangt zijne regering aan met het jaar 2448 vóór onze jaartelling, derhalve te midden van den nog epischen en, wil men, alzoo nog eigenlijk vóór-historischen tijd der Indische volken. Wij zien dezen Gônarda, - overeenkomstig de mededeeling ook van een oud, schoon niet van het oudste, heldendicht, - door Djarasandha te hulp geroepen tegen Krishna,

een der meest bekende helden uit het even bedoelde oudere epos, het Mâhabhârata, en alzoo deelnemen aan den volkenstrijd, die onder den naam van den oorlog der Pândava's en Kaûrava's zooveel vermaardheid in de Indische oudheid heeft verworven, doch, naar de opmerking van Kalhana zelven, door anderen in een nog vroegeren tijd wordt gesteld. Naar het verder gedeelte van het verhaal valt Gônarda, na Mathoera belegerd te hebben, en ‘toen de roem zijner krijgers begon te tanen door den glimlach van de dochteren Yadoe's’, in een tweegevecht met Balarâma, den ouderen broeder van Krishna. ‘Gelijk van krachten streden zij; en de zegekrans, lang teruggehouden in de hand der fortuin, verwelkte bij de onzekerheid van den uitslag. Ten laatste, met wonden overdekt, omhelsde de vorst van Kaçmîr op het slagveld de aarde, en Yadoe's zoon de krijgsgodin.’

Dâmôdara I volgde zijn vader Gônarda in het rijksbewind en diens lot in den oorlog. Een bruiloftsfeest, door zijne naburen, de Gandhara's, gevierd, en waarbij, naar een Indisch gebruik, de jonge dochter zelve den bruidegom te kiezen had, gaf hem aanleiding tot een vijandelijken inval. Te midden van een hevig gevecht werd de bruid gedood en ‘de vrije keuze van een echtgenoot bleef het deel der godinnen, die de dooden zoeken op het slagveld.’ Kort daarna sneuvelde Dâmôdara zelf, en ‘voer ten hemel langs den weg, door het scherp van 's vijands zwaard hem gebaand.’

Krishna evenwel liet terstond na behaalde overwinning de zwangere echtgenoote van den gesneuvelden vorst als koningin erkennen; en toen deze een zoon ter wereld had gebragt, werd het kind door eene schare van uitgelezen Brahmanen tot koning gezalfd in het land van den Himâlaya. Het ontving, naar oud gebruik, den naam zijns grootvaders, en werd als Gônarda II gehuldigd door de bevolking. De rijksraad, zamengesteld uit de ministers van den vorigen koning, nam gedurende zijne minderjarigheid het regentschap waar. ‘Zijns vaders raadslieden, onverstoorde tevredenheid bij hem onderhoudend, gaven loon aan wie hem omringden zelfs voor zijn onwillekeurigen glimlach. En de dienaren die hem soms ongehoorzaam werden, omdat zij het onduidelijk gestamel van het kind niet konden verstaan, meenden bijkans een misdrijf gepleegd te hebben. Zoo, op zijns vaders troon gezeten, taalde het koningskind niet naar de voetbank, die zijn afhangende voet nog niet bereiken kon. En nadat zij op den troon dus het kind hadden geplaatst, welks lok-

ken, neêrhangend langs zijne slapen, bewogen werden door den togt van den koninklijken waaijer, spraken de ministers regt in de regtsgedingen van het volk.' Rustig als zijne jeugd schijnt ook het verder leven van den tweeden Gônarda te zijn geweest. Althans 'hij werd niet bewogen, deel te nemen aan den strijd der Koeroe's en Pândaven.'

Eene reeks van vijf en dertig koningen volgde hem; maar 'hunne namen en daden vergingen, om hun afval van de Veden, en zij werden bedolven in den Oceaan der vergetelheid. Geen dichters werden er gevonden, die de scheppers konden worden van hun roem. Deze aarde, door den Oceaan omgord, was zonder vrees, de schaduw genietend van de armen dier magtigen, een statig woud gelijk; maar zij zelven, verstoken van dichtergunst, lieten geene herinnering na. Wel rustte hun voet op den gebulten kop der olifanten; wel viel voorspoed hun ten deel; wel bewoonden hunne paleizen jonge vrouwen, als het maanlicht schoon; maar de wereld acht die aardsche heerlijkheid als niet geboren, zelfs niet in een droom.'

Beter dan die ongenoemden schijnen hunne opvolgers het middel gekend te hebben, waardoor hun naam aan de vergetelheid zou worden ontrukt. Lava, Koeça en nog zes andere met name genoemde koningen wedijverden als 't ware in het verleenen van gunsten en voorregten aan de Brahmanen. Van bijkans elk hunner vinden wij opgeteekend, welke heiligdommen hij gebouwd en welke bezittingen hij aan de Brahmanen ten geschenke gegeven heeft, bezittingen, meest bestaande uit landerijen, door eene veieeniging van leden der eerste kaste nevens hunne woningen, onder den naam van agrahâra's, in gemeenschap bezeten en onderhouden. Enkele onder de bedoelde vorsten worden intusschen ook nog om andere redenen dan hunne vrijgevigheid geroemd. Zoo wordt aan Soerêndra, zoon van Khagêndra, de schoone lof toegekend, zijn hemelschen naamgenoot Indra overtroffen te hebben, niet door de mate, maar door den aard zijner grootheid: 'Deze was heer van honderd offeranden, gene was meester van zijn hoogmoed; de een kon bergen doen splijten, de ander bewaarde de eenheid onder de huisgezinnen.' En de zoon van Soevarna ontving den naam of bijnaam van Djanaka[9], 'den Vader,' omdat hij 'als een vader voor zijn volk is geweest.'

Om gansch andere reden verwierf zich Açôka[10] vermaardheid. 'Deze vorst, - zegt het verhaal, - alle booze neigingen over-

wonnen hebbend, omhelsde de leer van Djina.' Gelijk ook bij sommige andere schrijvers is Djina hier de Boeddha, wiens dood, naar de kronijk van Kaçmîr, met afwijking van de, onderling voor 't overige ook weêr tegenstrijdige opgaven van andere Indische volken, in het jaar 1546 vóór onze jaartelling te stellen zou zijn. Bâuddha geworden, liet Açôka verscheidene gedenkteekenen of stoêpa's voor den wijze oprigten; onder zijne regering verrees in de bosschen en langs de boorden van de Vitastâ een aantal kloosters of seminariën, vihâra's; en een heiligdom van buitengemeene hoogte werd door hem ter eere van den Boeddha gesticht. Echter schijnt hij niet geheel ontrouw te zijn geworden aan de oorspronkelijke Brahmaansche godsdienst van het land, vermits hij een vervallen tempel van Çiva deed herstellen en nog twee nieuwe heiligdommen daarnevens deed oprigten voor de dienst van dezelfde persoonsverbeelding der Godheid.

Zijn opvolger, Djalôka, was in den beginne eene geheel tegengestelde rigting toegedaan. Hij betoonde zich een naijverig beschermer van al wat tot de instandhouding der Brahmaansche voorregten strekken kon. Zelfs meldt de kronijk, dat hij het eerst de strenge scheiding der vier kasten en de daaruit voortvloeijende instellingen en gebruiken aan het rijk van Kaçmîr zou verzekerd hebben. 'Na het land van Kanyakoebdja (Kanôdja) en andere te hebben veroverd, bragt hij van daar de vier kasten, met hare gebruiken en instellingen over naar zijn eigen rijk. De toenmalige regeringsvorm had door het beheer der regtsbedeeling en inkomsten en door zijne overige inrigting geene genoegzame kracht verworven. Er waren toen zeven hoofden van het bestuur: de oppertoezigter van de regtspleging, die der inkomsten en die van de schatkist, de opperbevelhebber van het leger, het hoofd der gezantschappen, de hofpriester en de hofastroloog. Na de geregtshoven onder achttien hoofdstukken[11] gerangschikt te hebben, stelde de vorst het bestuur op den voet van dat van Yoedhishtira.' Een wijze, 'overwinnaar van de menigte der Boeddhisten, zijne tegenstanders, en van de wetenschap, die toenmaals gelding had verkregen', was 's konings leermeester geweest, en 'allerwege openbaarde zich zijn ijver voor Çiva, den Heer van Nandi.' Langzamerhand evenwel schijnt zekere twijfel zich van 's vorsten geest te hebben meester gemaakt; wonderen althans of teekenen waren er noodig om hem te behouden voor het regtzinnig geloof; en, schoon hij

met al zijne weifelingen ten einde toe Çiva getrouw bleef, toch staakte hij ten laatste, beter ingelicht, de vervolging der Boeddhisten, waartoe hij blijkbaar een tijdlang zich had laten verleiden, en zelfs ontzag hij zich niet, even als zijn voorganger, ze openlijk in bescherming te nemen. ‘Eens, terwijl de koning zich op weg bevond naar Çiva's heiligdom, hield eene vrouw hem staande en vroeg hem voedsel. Maar nadat de vorst haar de spijze beloofd had, welke zij verlangen mogt, verklaarde de vrouw, die eene vermomde godin was, dat zij niet dan door het genot van menschenvleesch bevredigd kon worden. Hij echter, afkeerig van alle leed een levend wezen aangedaan, bood haar zijn eigen ligehaam tot spijze. Daarop sprak zij aldus: - Een Bôdhisattva zijt gij, o koning! Wie anders toch zou zooveel grootmoedigheid en deugd betoonen en zooveel mededoogen jegens levende wezens? - De koning evenwel, den magtigen Çiva toegedaan en de taal der Bâuddha's niet verstaande, vroeg: - Wat is een Bôdhisattva, en hoe kent ge mij als zoodanig? - Hoor, - dus was haar wederantwoord, - de reden die mij beweegt! Ik ben gezonden door de Bâuddha's, die uw toorn vervolgt. Wij, die de helling bewonen van den Wereldberg, wij, de reine gemeente te midden der duisternis, wij hebben geen andere toevlugt dan den Bôdhisattva, het einde zoekend van den nacht. Alle wezens, wie dan ook, die verlost zijn van de smart der zonde, en eerst onder allen de gelukzalige Heer der Wereld zelf, deze, weet het! zijn de Bôdhisattva's. Zij worden niet vertoornd, zelfs niet door de beleediging, maar dragen ze met geduld; zij verlangen de wijsheid niet voor zich zelven, maar beijveren zich voor het heil der wereld. Toen nu gij, uit den slaap gewekt door het bazuingeschal der vihâra's, en opgestookt door de raadgevingen der boozen, bevel gaaft in uw toorn tot de vernieling onzer heiligdommen, toen riepen mij de Bâuddha's, en zeiden tot mij: - Grootmagtig is die vorst, en door u niet te bedwingen; maar toch, u ziende, o gelukzalige! zal hij de duisternis van u wegnemen. Boozen hebben hem misleid, maar uwe woorden en de onze mogen hem bewegen, zijn goud te schenken tot wederopbouw onzer vernielde tempels. En dan zal ook hunne verwoesting geen verder voortgang hebben, en de boete van den koning en van zijne raadslieden zal zijn volbragt.’ - En de woorden van Kritiyâ Dêvî, de vermomde godin, vielen in geen onvruchtbaren grond; want Djalôka, den naam waardig, dien zij hem had toegekend, her-

stelde, schoon hij ook Çiva bleef gedenken, de verstoorde vihâra's der Boeddhisten.

Verscheidene werken van openbaar nut werden door Djal&^ka's opvolger, Dâmôdara II, tot stand gebragt of aangevangen. Zoo, het leggen van eene brug naar het veroverd land van Soeda, en het opwerpen van hooge steenen dijken tot het keeren der overstroomingen. De Brahmanen echter schijnt deze koning niet alleen niet begunstigd, maar ook niet genoegzaam in eere gehouden te hebben. Eene legende meldt daaromtrent het volgende. ‘Eens, ter gelegenheid van eene lijkplegtigheid, zich tot baden bereidend, werd de koning door eenige hongerige Brahmanen om voedsel gevraagd. Vooraf echter in de Vitastâ willende afdalen, schonk hij hun geene opmerkzaamheid; en daarop bewerkten zij door hunne magt, dat het beeld der rivier zich aan zijn oog vertoonde. - Ziehier de Vitastâ, - zeiden zij, - geef ons nu te eten. - Hij evenwel zag zeer goed dat het slechts een schijnbeeld was van de rivier, voortgebragt door zinsbedrog. - Alvorens ik mij gebaad hebbe, - antwoordde hij, - mag ik u geen voedsel aanbieden. En nu, Brahmanen, gaat heen! - Daarop vervloekten zij hem, zeggende: - Ga zelf en word een slang!’[12]. - En nog heden meent het volk den ronddolenden Dâmôdara te herkennen aan den rook, die van verre zich soms in de landen van Soeda vertoont.

Naar alle waarschijnlijkheid intusschen waren het vreemde veroveraars, die Dâmôdara uit de regering verwijderd en mogelijk ook hem uit zijn land verbannen hebben. Onmiddellijk toch na zijn verdwijnen, zien wij het rijk onderworpen aan drie vreemde koningen, uit den stam der Toeroeshka's of Tartaren. Ook deze vorsten betoonden zich weder ijverige aanhangers van het Boeddhisme, en ‘gedurende hunne lange regering was het land van Kaçmîr doorgaans geheel in handen der Baûddha's, wier magt door hun zwervend leven zeer werd uitgebreid.’ Ook toen de Tartaarsche heerschappij wederom, onder Nâgârdjoena, voor de Indische plaats maakte, was het einde nog niet gekomen van de heerschappij der Boeddhisten, die, in weêrwil van de vele zegeningen door hunne menschlievendheid verspreid, of almede juist daarom, bij de Brahmanen steeds gehaat waren, en ook, door het inderdaad bovenmatig begunstigen der bedelmonniken, als eene plaag voor de inwoners van het land schijnen beschouwd te zijn. De koning zelf werd ten laatste Bô-

dhisattva, en na zich in een heilig woud te hebben teruggetrokken, bleef hij nog steeds voortgaan, zijne geloofsgenooten tegen hunne vijanden te beschermen.

Abhimanyoe daarentegen, die hem was opgevolgd, betoonde zich op nieuw een trouw volgeling der regtzinnige leer, gelijk die, onder Brahmaansch gezag, in de heilige boeken (den Poerâna) van Nîla, beschermgod des lands, en in overeenstemming, althans niet in bepaalde tegenspraak met de aloude godsdienst der Nâga's verkondigd werd. Aan de Brahmanen schonk hij agrahâra's; zelf schreef hij een boek, dat heilig gezag erlangde (een çâstra), en liet daarop een uitgebreid commentaar door eenige geleerden zamenstellen, terwijl tevens op zijn bevel eene spraakkunst door hen vervaardigd werd. Niettemin behielden de Baûddha's, door Nâgârdjoena beschermd, nog steeds hun overwigt, en sinds zij door meer redelijke middelen van overtuiging niet uit het veld waren te slaan, was er niets minder van noode dan een wonder om hen eindelijk ten onder te brengen. ‘Die redenaars, na door het woord al de geleerden overwonnen te hebben, schaften in hunne vijandschap tegen de Heilige Schrift, de godsdienst af, die in den Nîla-Poerana geleerd wordt. En toen nu zoo de zeden bedorven waren, deden de Nâga's, geen offeranden meer ontvangend, eene groote menigte van sneeuw vallen, waardoor velen vergingen. Voorts geschiedde er een wonder: de Brahmanen, die, gehoorzaam, de heilige dienst bleven waarnemen, stierven niet, en de Baûddha's vonden den dood. Daarop verkondigde een Brahman, Tjandradêva, uit het geslacht van Kaçyapa, na zware boete den magtigen beschermgod van het land, Nîla. En hem verschenen zijnde, deed Nîla de verwoestingen ophouden door de koude aangerigt, en onderwees op nieuw de voorschriften van zijn Poerâna.’

Onder Abhimanyoe's opvolger, Gônarda III, met wien (1182 v.C.) eene nieuwe dynastie, of de herstelde der Gônarda's, en tevens eene meer geregelde tijdrekening aanvangt, ‘kwamen de processiën, offeranden en overige ceremoniën der Nâga's weder als te voren in zwang; en vermits de gebruiken door Nîla voorgeschreven, weder geheel door den koning werden hersteld, verdwenen ook volkomen de bedelaars en de rampen der koude.’ En onder de regering der vier volgende vorsten (1147-992 v.C.) vernemen wij ook niets naders omtrent de Baûddha's, waaruit echter geenszins volgt, dat zij in Kaçmîr

zouden hebben opgehouden te bestaan, vermits toch integendeel vermeld wordt, dat Nara I (992 v.C.), uit wraak tegen een hunner, die eene zijner vrouwen geschaakt zou hebben, een groot aantal hunner vihâra's deed verwoesten en vele hunner bezittingen aan de Brahmanen schonk. Ook toen moeten zij derhalve, schoon blijkbaar hunne overmagt verloren hebbende, toch nog in vrij grooten getale in het land aanwezig zijn geweest.

Dat inmiddels ook de nakomelingen der eenmaal magtige Nâga's, de oorspronkelijke bewoners van Kaçmîr, niet altijd in vrede leefden met de latere wereldlijke en geestelijke beheerschers van het rijk, al heette dan ook hun aloude godsdienst door de Brahmanen gehandhaafd, mag met zekeren grond van waarschijnlijkheid worden opgemaakt uit een volksverhaal, betrekking hebbende op de regering van den zoo even genoemden Nara I. Een jeugdig Brahman, aan den oever van een meer de beide dochters van een Nâga ontmoetend, en ziende dat zij gras en kruiden tot voedsel nemen, biedt haar op hoffelijke wijs eene betere spijze aan, en na zich met haar in het lommer neêrgezet en haar een waaijer van palmbladen vervaardigd te hebben, vraagt hij belangstellend naar de reden, die haar tot het nuttigen van zoo onwaardig voedsel noopt: ‘Tot loon van enkele goede daden in een vroeger leven het voorregt thans genietend u te ontmoeten, waagt hij die zich in uwe tegenwoordigheid bevindt, met de beschroomdheid eigen aan een Brahman, deze vraag.’ De dochters van den Nâga deelen hem mede wie zij zijn, en hoe zij heeten, doch verwijzen hem omtrent het nader antwoord naar haren vader Soeçravas, dien hij ter gelegenheid van een aanstaand feest zal kunnen ontmoeten. Daar inderdaad den Nâga met zijne dochters aantreffend, begint de Brahman een gesprek, doch ontvangt ook in 't eerst geen bepaald antwoord op zijne hernieuwde vraag: ‘Hooghartigen, o Brahman! die onderscheiden wat passend en niet passend is, en meester zijn van hunne neigingen, voegt het te zwijgen over eigen leed. Wie, welwillend van aard, eens anders ongeluk verneemt, voelt smartelijk zich aangedaan zoo hij geen bijstand kan verleenen. Een man van bekrompen geest prijst zich zelven, schat zijn eigen stand het hoogst, laakt de bekwaamheid van anderen en maakt het leed, dat hij in zijn harte voedt, door woorden bekend, die ingerigt zijn om het medelijden op te wekken. Een middelmatig mensch, eene

blijvende ramp verkondend, spreekt van middelen tot herstel, die de eer moet wraken; een ongeluk vernemend, vermeerdert hij de smart door zijne ijdele taal. Zoolang het leven duurt, wordt wel en wee oud in den geest der wijzen, tot in 't eind het vuur van den brandstapel het verteert.' Om echter de welwillendheid van den Brahman niet met ondank te bejegenen, meldt dan toch in het vervolg van het gesprek de Nâga wat hem en de zijnen gebrek doet lijden: zoolang de Brahmanen geen nieuw graan zullen genuttigd hebben, kunnen de Nâga's ook geen deel verkrijgen aan den oogst der velden. Door eene list bewerkt nu de jonge Brahman, dat de bewaker der velden, een 'opzegger van gebeden', gebruik maakt van het nieuwe graan, en daarop vermeestert de Nâga den oogst. Den Brahman ten zijnent ontvangen en met eer overladen hebbend, schenkt hij hem bovendien op zijne bede zijne dochter Tjandralêkhâ tot echtgenoote. Langen tijd leeft de Brahman gelukkig met haar totdat de koning Nara, die haar reeds vroeger ontmoet had en nu toevallig aan haar herinnerd wordt, eene poging aanwendt om haar te doen schaken. De heide echtgenooten onttrekken zich aan zijne vervolging door de vlugt, en zoeken eene schuilplaats bij Soecçravas, den Nâga, die, in toorn ontstoken, een geweldig onweder doet ontstaan, den koning doodt en diens gansche schoone stad vernielt. Een aantal plaatsen, een meer, een rots en eene grot, in het land van Kaçmir, ontleenen hun naam aan de in 't kort hier medegedeelde volksvertelling, wier laatste helft blijkbaar eene verklaring zoekt te geven van eene ramp die de toenmalige hoofdstad van Kaçmîr en mogelijk ook een deel van het rijk moet getroffen hebben en waarbij de regerende vorst het leven liet.

Siddha, diens zoon (952 v.C.), 'hernieuwde de overblijfselen van het volk als een regenwolk den berg, dien een woudbrand heeft verschroeid.' Een heilige als het ware op den troon, werd hij ook als zoodanig door zijne onderdanen vereerd, en voer naar luid der legende, in levenden lijve ten hemel. Rustig regeerden ook zijne vier opvolgers (892-704 v.C.); doch nu vertoont zich plotseling eene scherpe en merkwaardige tegenstelling, ook tegenover vroeger genoemde inderdaad goede vorsten, in den woesten en wreedaardigen Mihirakoela. Terstond reeds bij den aanvang zijner regering in oorlogen gewikkeld met wilde horden die het land kwamen overstroomen, bleef hij na behaalde zege steeds smaak vinden in het krijgsbedrijf, en

wendde nu op zijne beurt zijne wapenen tegen de naburige en zelfs tegen ver verwijderde rijken. Na een deel van het zuidelijke Hindostan veroverd te hebben, ondernam hij een togt tegen Lankâ, het tegenwoordig Ceylon, stootte den koning van den troon, stelde een ander in zijne plaats en versloeg bij zijnen terugkeer naar Kaçmîr de vorsten van Tjôla, Karnata, Nâta en andere rijken. Verwoesten scheen bij dat alles zijn eenig doel; als een tweede Kâla, de god der vernieling, stichtte hij moord en brand waar hij zijne schreden rigtte; als een Vêtâla, de daemon die in lijken huist, was hij dag en nacht als van dooden omringd, zelfs in zijne eigene lustpaleizen; vrouwen, kinderen, noch ouden van jaren vonden genade in zijne oogen, en zelfs jegens redelooze dieren openbaarde zich zijne wreedheid; de volken herkenden zijne tegenwoordigheid aan de roofvogels die op gesneuvelden azen, en de steden welke hij bezocht, werden onderscheiden aan hare bouwvallen. Niettemin rigtte ook hij nog heiligdommen op, en hem ontbrak het niet geheel aan steun bij de Brahmanen, wien hij agrahâra's schonk, Brahmanen evenwel van het slechtst mogelijk gehalte, die hij uit een naburig land had doen ontbieden, en die steeds om hunne grove ondeugden en schandelijke praktijken zijn veracht geweest. Hoewel nu zijne schuld niet verbloemend, hebben sommigen toch gemeend hem die te mogen vergeven, omdat hij gunsten en voorregten aan leden van den Brahmanenstand heeft verleend; maar met verontwaardiging keert onze schrijver zich af van den woestaard, en, na een aantal zijner wreedheden vermeld te hebben, werpt hij een sluijer over zijne verdere wandaden: ‘Gelijk de onreine aanraking de leden bezoedelt, zoo wordt ook de taal bedorven door het verhaal van de misdrijven der boozen.’ Den dood van Mihirakoela vermeldt de overlevering op verschillende wijze. Volgens sommigen zou hij, oud van dagen en door ziekte bezocht, tot boete van zijn schuldig leven vrijwillig den vuurdood zijn ingegaan, en deswege ook aflaat hebben ontvangen voor zijne zonden. Door anderen evenwel wordt de juistheid van dit verhaal betwijfeld, en Kalhana geeft, schoon in eenigzins duistere bewoordingen, te kennen, dat het volk zelf, zijne dwingelandij in 't einde moede, tegen hem in opstand is gekomen en hem ter dood heeft gebragt. ‘Waarom werd zulk een vorst, als mensch toch zwak, niet door het volk gedood? Omdat hij beschermd werd door de goden, die de bewerkers waren van

zijne handelingen. Toen hij ten laatste door een geweldig krachtsbetoon van het volk[13] zijn einde vond, werd een zijner zonen, van lofwaardig gedrag, tot koning gezalfd door de burgers der stad. Maar lang nog bleef er schrik heerschen in het land bij de herinnering aan het voorleden, want velen scheen het koningschap een lusthof op eene begraafplaats te zijn geweest.'

Onder Vaka, den zoo even bedoelden zoon van Mihirakoela (635 v.C.), keerden inmiddels de rust en de regtsveiligheid in het schoone land van Kaçmîr terug. Na eene langdurige en gelukkige regering werd de koning zelf, 't zij door geweld, 't zij door misleiding, met verscheidene zijner kinderen en kleinkinderen het offer van eene dier bijgeloovigheden, waarvan ook in de oudere geschiedenis van Indië zich nu en dan sporen plegen te vertoonen. Eene Yôginî (toovenares of eene dier godinnen die de dooden heetten te zoeken op slagvelden of begraafplaatsen) bewoog hem in den tempel der vernielingsgodin Doergâ of Kâlî te verschijnen, waar hij met al de zijnen werd omgebragt.

Gôpâditya, de vijfde vorst na Vaka (369 v.C.), verzekerde op nieuw rijke bezittingen aan de Brahmanen, doch verbande tevens die verachtelijke en ontuchtige priesters, die onder Mihirakoela het rijk van Kaçmîr waren binnengedrongen, en stelde andere van beter naam en faam in hunne plaats. Ook duldde hij geen dierenoffers, en ten strengste verbood hij het dooden van eenig levend wezen. Eene neiging tot de Boeddhistische begrippen valt hierin niet te miskennen; nadere aanduidingen omtrent zijne godsdienstige overtuiging vinden wij echter niet in Kalhana's verhaal.

Nog twee koningen uit het geslacht der G&onarda's regeerden na hem (309-251 v.C.), en daarop eindigde met Yoedhishtira (215 v.C.) de dynastie der eigen vorsten van Kaçmîr voor een tijd, om plaats te maken voor vreemde heerschappij. Yoedhishtira namelijk, in den aanvang een goed vorst, werd langzamerhand door de verleidingen van het hofleven bedorven, ten laatste een slaaf der vrouwen en een zoo verachtelijk wellusteling, dat zijne ministers tegen hem zamenspanden en vreemden te hulp riepen, die vervolgens den koning verdreven en zich meester maakten van het rijk. Een aantal jaren bleef het land aan regeringloosheid en inwendige beroeringen prijs gegeven, tot eindelijk (167 v.C.) een vreemd koning, Pratâpâditya, door de rijksgrooten ten troon werd verheven, en

schoon zelf niet door geboorte aan Kaçmîr verbonden, toch zooveel kennis betoonde van het land en zooveel belangstelling in de welvaart zijner nieuwe onderdanen, dat hij ook weldra aller vertrouwen genoot, en, rustig, gedurende twee en dertig jaren het land bestuurd hebbende, de kroon mogt nalaten aan zijn zoon Djalaûka (135 v.C.), die, het loffelijk voorbeeld zijns vaders volgende, mede als een der beste vorsten van Kaçmîr wordt genoemd.

Hoog staat ook in de geschiedenis van dat land Djalaûka's zoon, Toendjina (103 v.C.) met zijne voortreffelijke echtgenoote Vâkpoeshtâ, aangeschreven. Niets werd door hen verzuimd wat in hun vermogen was om de welvaart hunner onderdanen te bevorderen. Verscheidene werken van algemeen nut werden door hen tot stand gebragt, en zoo vermeerderden zij onder anderen de vruchtbaarheid van het land door allerwege boomen te doen planten waar de grond nog dor of door hitte verschroeid was. Eens intusschen werd door eene geduchte volksramp de mate hunner deugd op harde proef gesteld. ‘In de maand Bhadrapada (Augustus) viel plotseling, terwijl het rijstgewas bijkans rijp stond op de velden, een harde en onverwachte winter in. Door de koude, snerpend als het hoongelach van Kâla, wanneer hij zich bereidt tot de verwoesting van het heelal, verging de geheele oogst, en daarmede ook de levenshoop van het volk. Een vreeseljke hongersnood ontstond, en een dam van lijken, uitgeteerd door gebrek, stapelde zich opeen. De teedere zorg voor de echtgenoote, de liefde jegens de kinderen, den eerbied voor de ouders, alles vergaten de ellendigen, door den honger gekweld en vruchteloos uitziend naar middelen van bestaan. Geen schaamte, geen eigenwaarde, geen familietrots deed zich meer gelden bij het zoo jammerlijk door de fortuin bedrogen volk, dat aan niets meer dacht dan aan zelfbehoud. Op zelfbehoud enkel bedacht, verliet de zoon den vader en de vader den zoon, die, uitgeteerd, met laatsten ademtogt hem nog om bijstand vroeg. En onder de ongelukkigen die te vergeefs reikhalsden naar middelen om hun honger te stillen, en wier ligchamen, afschuw wekkend voor het oog, niet dan spier en been meer vertoonden, ontbrandde een heftige strijd, een strijd als van dooden, opgestaan uit hunne graven. Met verwilderden blik en raauwe stem om voedsel roepend, trachtten de uitgehongerden slechts hun eigen bestaan te rekken, ook ten koste van hun even-

mensch.’ Gedurende die ramp toonde zich de onverdroten zorg des konings voor zijn volk. ‘Met eigen schatten en de inzamelingen zijner ministers allen verkrijgbaren levensvoorraad opkoopend, was hij, even als de koningin, dag en nacht werkzaam om hulp te bieden waar het mogelijk was. En in de bosschen, langs de wegen, in de dorpen, op de begraafplaatsen was er geen die door den vorst vergeten of verwaarloosd werd.’ Ten laatste, toen de schatkist ledig en geen voorraad meer te bekomen was, verloor hij den moed, die, zoolang er nog hulp kon worden verleend, hem had staande gehouden, en kwam hij tot de gedachte, zich zelf voor zijn volk ten offer te brengen aan het verbolgen lot. Maar zijne edele gemalin, met meer vertrouwen op eindelijke uitredding door hoogere magt, wist met nieuwe geestkracht hem te bezielen; en toen de nood het hoogst was geklommen, bleef de verwachte redding ook niet uit. Eene menigte duiven, door storm waarschijnlijk over het hoog gebergte gedreven en plotseling door de verandering van luchtsgesteldheid gedood, viel eensklaps op den bodem en tot in de woningen neder, en voorzag in de eerste nooddruft van het volk, terwijl intusschen ook de winter ophield en de grond zijne vruchten weêr begon af te werpen. Nog lange jaren genoot na dien tijd van beproeving het rijk van Kaçmîr voorspoed onder het waardig vorstelijk echtpaar, en toen eindelijk ‘Toendjina de rust des doods was ingegaan, onttrok zich zijne getrouwe echtgenoote aan de smart der scheiding in een lotussluijer van schitterende vlammen. De plaats waar de deugdzame vorstin haar gemaal is gevolgd, wordt nog heden het woud van Vâkpoeshtâ genoemd; en in de nabijheid der plek waar zij afdaalde in het offervuur, wordt nog eene stichting van haar aangetroffen, waar behoeftige reizigers uit de verschillende oorden des lands worden verpleegd.’

Daar Toendjina geene nakomelingen achterliet, verviel (67 v.C.) de kroon aan een vorst uit een ander geslacht, Vidjaya, in het jaar 59 vóór onze jaartelling opgevolgd door Djayêndra, zijnen zoon. De voornaamste raadsman van dezen koning was zekere Sandhimati, algemeen in den lande om zijne wijsheid en regtvaardigheid geacht, maar ook daarom juist, en om de hooge gunst in welke hij bij den koning stond, door de hovelingen gehaat, die eindelijk middel vonden om 's vorsten argwaan tegen hem op te wekken en hem te verbannen van het hof. Zonder zich te beklagen verliet Sandhimati den ondankbaren of

misleiden koning, en wijdde zich in eenzaamheid aan de beoefening der heilige wetenschap. Doch nu verspreidde zich onder het volk een gerucht, dat Sandhimati zelf eenmaal den troon zou bestijgen, en daardoor verontrust, deed de koning zijn voormaligen vriend en raadsman vatten en in de gevangenis werpen. Ook toen echter nog door de voorspelling vervolgd en voor zich zelven beducht, gaf Djayêndra bevel zijn gewaanden mededinger ter dood te brengen; en des nachts, in het geheim, werd door beulshanden het vonnis aan den gewezen minister voltrokken. Kort daarop stierf de koning zelf, kinderloos en zonder wettigen opvolger na te laten. Eene wijl bleef dus de staat zonder hoofd, tot een nieuwe koning zou zijn uitgeroepen; en sinds de volksmeening eenmaal aan de troonsbestijging van Sandhimati geloof had gehecht, voorzagen diens vrienden ook in de vervulling der profetie. Volgens de legende namelijk begeeft zich Içâna, de goeroe of geestelijke leeraar van Sandhimati, naar de begraafplaats om het lijk van zijn leerling en vriend de laatste eer te bewijzen, vindt daar het ligchaam reeds gedeeltelijk door wolven verscheurd, doch ontdekt, terwijl hij tracht het in veiligheid te brengen, op het voorhoofd van den gestorvene eenige schriftteekens, die nogmaals zijne verheffing tot koning van Kaçmîr schijnen te verkondigen. Hij blijft nu het geraamte bewaken, in afwachting van 't geen gebeuren zal. Te middernacht verschijnen in het veld van ‘de woning der vaderen’ met trommelslag en cymbelklank de Yôginî's, de godinnen die naar lijken zoeken, vervormen het geraamte weêr tot een menschelijk ligchaam, bezielen het met een dolenden geest, en kiezen zich den aldus herborene tot gemaal. Thans echter treedt Içana te voorschijn, verjaagt de Yôginî's, en herkent in den wedergeborene, hoewel onder een anderen en schooneren vorm, zijn voormaligen leerling Sandhimati. Van dit een en ander spoedig het gerucht vernemend, komt eindelijk het volk, voorafgegaan door de rijksgrooten, de beide wijzen opzoeken in den tuin waar zij verwijlden; en, ondanks zijne veranderde gedaante, aan zijne woorden den voormaligen minister van Djayêndra herkennend, kroonen de Brahmanen hem plegtig als koning. Onder den naam van Aryarâdja aanvaardde de nieuwe vorst in het jaar 22 vóór onze tijdrekening het bestuur. Dat hij een in afzondering levend wijsgeer moet geweest zijn, die, zonder het zelf te begeeren, uit nederigen staat door den roep van het volk ten

troon verheven werd, blijkt hier en daar genoegzaam uit het vervolg van het verhaal. En dat hij tevens door wie hem beriepen als eene nieuwe incarnatie van den nog altijd bij het volk geliefden en door den moord aan hem gepleegd, in aanzien zeker nog gerezen Sandhimati werd voorgesteld, laat zich gereedelijk verklaren, zoowel uit de noodzakelijkheid om den nieuw gekozen vorst een zeker gezag hij te zetten, als uit de natuurlijke neiging van de vrienden des vorigen ministers om den man hunner partij in een wonderverhaal te verheerlijken. Het denkbeeld eindelijk van eene tweede of zelfs derde geboorte of menschwording is ten allen tijde zóózeer inheemsch bij nagenoeg alle Indiërs geweest, dat het volk aan die voorstelling op zich zelve ook niet den minsten aanstoot nemen kon.

De woelingen intusschen, waaraan het rijk ten prooi werd, hielden bij de regering van Aryarâdja niet op. Integendeel begonnen zij op nieuw nadat die vorst een tijdlang de teugels van het bestuur in handen had gehad. Meer bespiegelend wijsgeer dan praktisch staatsman naar het schijnt, toonde de koning zich meer bedacht op ‘goede werken’ en het bouwen van ‘groote heiligdommen, groote stieren en groote drietanden’, dan op de uitoefening zijner regten, en meer genegen te mijmeren over de ijdelheid der aardsche grootheid, dan te zinnen op middelen tot handhaving van zijn gezag. Van dat een en ander maakten nu de ‘ministers’, of juister welligt diegenen onder hen die tegenstanders van Sandhimati en diens partij waren, gebruik, om den koning teregt dan of ten onregte te beschuldigen de zaken van staat te verwaarloozen. Vernemend dat zich onder de bescherming van den koning der naburige Gandhâra's een afstammeling van den vroeger verjaagden Yoedhishtira bevond, Mêghavâhana met name, en een man van nog jeugdigen leeftijd en uitstekende bekwaamheden, knoopten zij met dezen onderhandelingen aan, en bewogen hem, zoo de regerende koning op zijne beurt van den troon kon worden gestooten, de regering van Kaçmîr te aanvaarden. Den Indischen wijsgeer waardig was onder deze omstandigheden het gedrag van den beklaagden Aryarâdja. ‘Ziende dat zijn rijk door tweedragt werd verscheurd, deed hij niets om meester te blijven van het gezag, schoon hij daartoe nog de magt bezat, maar berustte in hetgeen geschiedde, gereed om afstand te doen van den troon. - Civa, - zoo dacht hij, - is ongetwijfeld

mij gunstig, sinds hij de vele hindernissen wil opheffen, die mijner volmaking zoolang nog in den weg stonden. Veel heb ik volbragt, en vermoeid zoek ik rust, als de reiziger in den regentijd; maar het noodlot heeft mij overwonnen, niet de slaap. Over den ban waarmede het lot mij dreigt, heb ik mij niet te schamen, en omringd nog door de mijnen, verlaat ik zelf de fortuin als eene vrouw die mij ontrouw werd. Na lang op het tooneel dezer wereld als speler mij bewogen te hebben, ondervinde ik thans den weêrzin van het lot, niet dien der toeschouwers. Niettemin, onder de slagen van het noodlot een kreet slakend van smart, nu het geluk zich van mij afkeert, ben ik eene wijle nog verschrikt, en gevoel mij verlaten als de overwonnen strijder in het gevecht. - Zoo denkend, alles vaarwel zeggend, het oog omhoog gerigt en zich koningrijken vormend van zijne ziel, vond de vorst, een arme gelijk, den vrede voor zijn gemoed. Den volgenden dag, toen al de rijksgrooten verzameld waren, gaf hij, te midden der vergadering, het koningrijk hun terug, als een toevertrouwden en welbewaarden schat. En niemand, hoe dringend ook veler pogen, kon hem bewegen de waardigheid te hernemen, van welke hij willig had afstand gedaan. Ook de magtige slang kleedt zich niet weder in de eenmaal afgeworpene huid. Den heiligen linga ter hand, in wit gewaad en zonder diadeem, toog de koning op weg, zich rigtend naar het Noorden. Zwijgend volgden de burgers de schreden van den gebieder, die, in zich zelven gekeerd, hen ging verlaten. Na een eind wegs te hebben afgelegd, zette hij zich neder onder een boom en zond met woorden van troost het volk terug, dat weenend hem uitgeleide deed. Een tijdlang nog aan den voet van het gebergte wijlend, verliet hij ten laatste de menigte, en langzaam zag men hem den berg beklimmen met een gering getal zijner volgelingen. Zoo zijn weg gaande door de wereld met hindernissen overdekt, verliet hij vrij den aardschen kommer, een stroom gelijk die, gevolgd door weinig golven, den harden grond ontspringt. Ten laatste hield hij met de weinigen die hem overbleven, stil aan den zoom van een bosch, sprak, droef bij de scheiding te moede en met tranen in de oogen, een woord tot hen van laatst vaarwel, en begaf zich eenzaam toen in het woud, waar de wind door de schors der berken ruischte, en de holen den glans weêrkaatsten van de edelgesteenten, die het hoofd versieren van de rustende Siddhâ's, de dolende geesten der bergen.

Aan den oever eener beek in het woud koos hij onder het hoog geboomte zich een nachtverblijf, vulde een kruik van holle bladeren met helder water, en bereidde zich tegen het einde van den dag een leger met de jonge twijgen van een heiligen boom. Aan zijn zwervenden blik vertoonde zich de keten der naburige bergen, wier toppen door het maanlicht werden beschenen, terwijl donkere schaduwen zich uitbreidden langs de hellingen, en waar zich op de groene zoden, met frissche mallika-bloemen bedekt, de groepen der herderinnen hadden te ruste gelegd. Daar vond de vermoeide koning den slaap onder het ruischen der watervallen, gemengd met den klank van de herdersfluit in het bosch. Tegen het einde van den nacht door het gebrul van den woudleeuw, dof uit de verte als tromgeroffel weêrklinkend, en door het kraaijen van den haan gewekt, hervatte hij zijn eenzamen togt. Des anderen daags bereikte hij de heilige plaats waar de beroemde bron van Nandîça, den Heer der wezens, ontspringt; en, aan den oever van een lotusvijver het avondgebed verrigt hebbend, bleef hij, den slaap bannend, in het veld van Nandi voor het aangezigt van den Heer der drie werelden tot hij de vervulling zijner wenschen had erlangd. Toen, met asch bedekt, zijne digte haarlokken in een knoop te zaâm gebonden, rozenkransen in de hand en om den hals, ving hij zijn zwervend leven aan. En met welgevallen zagen hem de oudere wijzen, als hij rondging langs hunne woningen, de goede werken verrigtend, die de dienst van Çiva medebrengt, en aalmoezen ontvangend van de vrome vrouwen, wier leven aan barmhartigheid is gewijd. Frissche bloemen en geurig ooft, de geschenken der boomen, vulden steeds zijn bedelnap; en hij zelf bleef geliefd en geëerd, want gering was hetgeen hij, vrij van begeerte, en uit nooddruft alleen, aan anderen voor zijn onderhoud vroeg.’

In Mêghavâhana, als koning van Kaçmîr na den afstand van Aryarâdja erkend, herleefde de aloude dynastie der Gônarda's als regerend geslacht. Onder het bestuur van dien vorst (24 tot 58) deed ook op nieuw, ondanks de blijvende heerschappij van het Brahmanisme, de invloed zich gelden van de Boeddhistische leerbegrippen. ‘Door milden zin en werken der liefdadigheid overtrof de grootmoedige Mêghavâhana zelfs de Bôddhisattva's, die op aarde terugkeerend, zich vervuld betoonen van mededoogen jegens al wat leven heeft. Streng verbood hij, een Djina (Baûddha) gelijk, in het gansche land het doo-

den van eenig levend wezen; bij de offeranden werden niet dan uit meel en boter gevormde beeldtenissen van dieren gebruikt, en zij, die hun bestaan in het slagten en verkoopen van dieren vonden, ontvingen tot schadeloosstelling een voldoend levensonderhoud.' Ook 's konings vrouwen begunstigden de hervormers: de eene bouwde een vihâra ten dienste der bedelmonniken, eene andere rigtte een stoêpa of heiligdom op, eene derde stichtte een groot gebouw, waarvan de eene helft bestemd was voor de van aalmoezen levende beoefenaren der heilige wetenschap, en de andere voor hoofden van huisgezinnen uit de lagere standen met hunne vrouwen, kinderen, kudden en bezittingen. De koning zelf eindelijk werd na een tal van gelukkig doorgestane beproevingen door den Heer der drie werelden waardig gekeurd de hervormer van geheel Indië te zijn. Vele vorsten en volken van het vaste land bewoog hij tot de aanneming zijner leer, en, met behulp van Varoena, den beheerscher van den Oceaan, zijne togten tot Lankâ (Ceylon) voortzettend, moet hij, naar de overlevering, gastvrij door den koning van het eiland ontvangen, ook diens 'vleeschetende Rakshasen' tot de denkbeelden der Baûddha's hebben bekeerd. Dat die begrippen voor 't overige ook weerklank vonden bij het volk, bewijst wel het algemeen verbreid geloof, dat 'onder zijne regering geen dier werd gedood, noch door de oedhra's in het water, noch door den leeuw in het woud, noch door de valken in de lucht.'

Na den zoon van Mêghavâhana (58 tot 88), van wien de kronijk niets belangrijks meldt, aanvaardden zijne beide kleinzonen, Hiranya en Tôramâna, te zamen het bestuur. Toen echter laatstgemelde zich verstoutte, uit eigen naam eene betere munt in de plaats van de gangbare te stellen, achtte Hiranya zijn gezag verkort, en deed zijn jongeren broeder gevangen nemen. Andjanâ, diens echtgenoote, zocht, zwanger zijnde, hare toevlugt in de woning van een man uit den lageren stand, en bragt daar een zoon ter wereld, wien zij, naar haren vader, den naam van Pravarasêna gaf. Schoon opgevoed in alle nederigheid, verried echter spoedig de jonge vorstenzoon zijne afkomst door houding en gedrag; en dien ten gevolge door Djayêndra, zijn oom van moederszijde, herkend, werd hij door dezen omtrent zijne afstamming en het ongeluk zijner ouders ingelicht. Terstond besloot hij eene poging in het werk te stellen om zijn vader te bevrijden en diens smaad te wreken;

doch inmiddels stierf Tôramâna in de gevangenis, en Pravarasêna, onmagtig en ook niet geregtigd om Hiranya het gezag te betwisten, maar te hooghartig om zich daaraan te onderwerpen, vertrok, na zijne moeder te hebben weerhouden haren gemaal in den dood te volgen, naar verre landen. Eenigen tijd daarna overleed ook Hiranya, en sinds hij geene kinderen naliet, bleef de troon van Kaçmîr ledig, tot in de opvolging door een ander, magtig heerscher was voorzien, die toen ter tijd naar goedvinden over de koningrijken en vorstentitels van Indië schijnt beschikt te hebben.

Vikramâditya namelijk, koning van Oedjayinî (het tegenwoordige Oedjein), in de geschiedenis van Indië een der meest beroemde vorsten, en door onzen schrijver omstreeks het jaar 118, door anderen weêr in vroegeren tijd gesteld, had als opperheer van gansch Hindostan de verschillende rijken ‘onder één zonnescherm vereenigd’, en ook Kaçmîr onderworpen of althans leenpligtig verklaard aan zijn gezag. Beschermheer van kunsten en wetenschappen, lokte hij van heinde en ver dichters en wijsgeeren naar zijn schitterend hof. Zoo ook zekeren Matrigoepta, een man van veelzijdige kennis en ervaring en van groote regtschapenheid tevens, die na vele landen bereisd te hebben, ten laatste besloot, den magtigen Vikramâditya, schoon geheel belangeloos, zijne diensten aan te bieden. ‘Wie, - zoo overlegde hij bij zich zelven, - een valschen roem van verdienste heeft, is nooit de vertrouweling van dien vorst, een twistzoeker nooit zijn raadsman; wie ontrouw is aan het gegeven woord, erlangt geene plaats aan zijn hof, en nooit ziet hij de lieden aan, die enkel hun eigenbelang zoeken, hunne eigene kennis roemen en blind zijn door de inbeelding van alles te weten.’ Ook van zijn kant doorgrondde de koning al spoedig het karakter van Matrigoepta; maar niettemin besloot hij vooraf hem te beproeven alvorens hem volkomen vertrouwen te schenken. Te dien einde stelde hij hem wel in dienst, doch gaf hem nooit een woord van lof, hoe goed hij zich ook van zijne pligten kwijten mogt; en menig hoveling dan ook die den onbaatzuchtigen staatsdienaar om hetgeen men zijne onnoozelheid waande, met spotternij begon te vervolgen. Maar noch het een noch het ander was bij magte den ijver van Matrigoepta te doen verflaauwen, en door zijne waardige handelwijze wist hij ook spoedig de achting aller welgezinden en niet het minst ook het vertrouwen van den koning zelven te winnen. Eens

op een nacht werd nu Vikramâditya uit den slaap gewekt door het loeijen van den wind, die door de onachtzaam gesloten deuren tot in zijne vertrekken doordrong. ‘De winter was gekomen, het ligchaam als brandend door snerpende winden, die, met ijzel beladen, het sidderen deden van koude. Als met een donkeren sluijer waren de velden bedekt, die, gebukt onder den strengen winter, in eene voortdurende schemering gehuld bleven. En al korter werden de dagen sinds de zonnegod, door de koude gekweld, en begeerig naar den gloed van het onderzeesche vuur, zijn weg verhaastte naar den Oceaan.’ Terwijl dan de koning ontwaakte, zag hij de vlammen der lampen heftig door den togt bewogen en eindelijk vele ook uitgedoofd. Op zijn roep verscheen geen zijner wachthoudende dienaren, en de eenige die waakte terwijl elk ander sliep, was de veronachtzaamde Matrigoepta. Het vertrek des konings binnentredend, ontstak hij op diens verzoek het licht der uitgedoofde lampen; en in schamele kleeding en bevend van koude zag Vikramâditya den getrouwe vóór zich staan. Thans scheen den vorst ook het oogenblik gekomen om het hard en onverdiend stilzwijgen te verbreken; en een ernstig onderhoud overtuigde beide mannen op nieuw dat zij zich in elkander niet bedrogen hadden. Ook nu echter verkreeg Matrigoepta zelfs de toezegging niet van eenig meer bepaald gunstbetoon, en arm als hij gekomen was, zond ook nu weêr de koning hem weg. Den volgenden morgen ter raadsvergadering ontboden, ontving hij van Vikramâditya het bevel, om in persoon een lastbrief, doch zonder dien te openen, aan de tijdelijke gezagvoerders van Kaçmîr te gaan overhandigen, die na den dood van hun koning Hiranya de beslissing omtrent de troonopvolging uit Oedjayinî bleven afwachten.
Verontwaardiging maakte zich thans meester van de vergaderde grooten, toen zij den koning op zulk eene wijze zijn trouwsten dienaar zagen beloonen, en dezen zonder eenig gevolg en in zijn nederig gewaad als een man uit het volk zagen wegzenden naar het verre land. Onverdroten echter als altijd aanvaardde Matrigoepta de reis, die, schoon langdurig, hem geene buitengewone moeilijkheden opleverde. En naarmate hij het schoone en rijke land van Kaçmîr naderde, ‘veraangenaamden ook de welgebaande wegen, de goed ingerigte huizen en het gul onthaal der gastvrije bewoners hem den togt. In 't eind verrees, bedekt met groene grasperken en golvende wouden, de Himalâya, waarvan de melkwitte toppen zich in de

lucht verloren, voor zijn oog, en uit de vruchtbare landen kwam de ligte wind hem tegemoet, bezwangerd met de geuren van de harst der pijnboomen en met de daauwdruppelen uit de wateren der Gangâ. Zoo bereikte hij de plaats Kramavarta genaamd en de stad Kâmboeva, die nog heden onder den naam van Çoera-poera is bekend.' Vernemend, dat de rijksraad van Kaçmîr daar vergaderd was, legde hij zijn reisgewaad af, hulde zich in witte kleederen en verscheen in de vergadering der rijksgrooten om hun den lastbrief van Vikramâditya te overhandigen. Die brief bevatte de opdragt der kroon aan Matrigoepta, den brenger van het bevel. En terstond daaraan voldoende, verzamelden de grooten het volk, deden Matrigoepta plaats nemen op een gouden troon en zalfden hem plegtig tot koning van Kaçmîr. Een groot volksfeest besloot den dag. En den volgenden morgen vertrok een gezantschap naar het hof van Vikramâditya, om den vorst eenige vruchten des lands als eenvoudig blijk van hulde aan te bieden, en hem de navolgende schriftregelen van Matrigoepta zelven te overhandigen: - 'Teekenen geeft gij, o Koning! niet, noch verspilt gij lof aan uwe dienaren, noch voorspelt ook, dat gij geven wilt; maar edel zijn de vruchten die gij zendt. Als de regen, die zonder gedruisch neêrdaalt uit de wolk, zoo is ook uwe weldadigheid.'

Dat Matrigoepta's regering voor het rijk van Kaçmîr eene gelukkige moest zijn, laat, ook al meldde het niet de geschiedenis, uit het voorafgaande zich reeds onderstellen. De moeilijke kunst om landen te regeren, had hij bij den magtigsten en tevens meest regtvaardigen vorst van het toenmalig Indië geleerd; en, zelf het gebrek gekend hebbend, wist hij welligt beter nog dan zijn beschermheer zelf, welke de behoeften zijn van het volk, en wat het billijk loon van den eerlijken arbeid is. Als Vikramâditya betoonde hij zich mede een ijverig voorstander van wetenschap en kunst; en een trek uit de geschiedenis zijner regering, door de kronijk opgeteekend, kenmerkt ook de fijnheid van beschaving die in zijne handelingen hem eigen was. 'Toen eens Bhartrimentha een nieuw drama, "de Dood van Hayagrîva", deed opvoeren aan het hof, ontving de dichter geen enkel teeken van goedkeuring noch zelfs van beoordeeling; maar toen hij zijn ingebonden boek den koning kwam ter hand stellen, nam deze, om de schoonheid er niet van te bederven, het aan op een gouden schaal.' Onder de

verschillende regeringsdaden van Matrigoepta verdient ook de hernieuwing van het verbod tegen de dierenoffers bij de godsdienstige plegtigheden te worden genoemd. Kort van duur intusschen was het bewind van dezen even beminnelijken als regtschapen vorst. Vijf jaren ongeveer (118 tot 123) had hij het bestuur in handen gehad, toen de verloren gewaande, maar daarom niet door zijne vrienden vergeten Pravarasêna, de zoon van Tôramâna, uit zijne ballingschap terugkeerde en den vreemdeling gezeten vond op den troon zijner vaderen. Eerst tegen dezen, toen, hooger willende treffen, tegen Vikramâditya zich keerend, sinds deze gemeend had, zonder hem over het rijk van Kaçmîr te kunnen beschikken, vond al spoedig de jeugdige prins een niet onbelangrijken aanhang bij eene partij, die, hoe gezind ook om de deugden van Matrigoepta als koning te erkennen, toch noode aan vreemde heerschappij zich onderwierp, en het oud geslacht der Gônarda's op den troon wenschte hersteld te zien. Spoedig had Pravarasêna een leger op de been gebragt, en een der naburige volken onderworpen hebbend, was hij voornemens zijn togt naar Oedjayinî voort te zetten, toen hij vernam dat Vikramâditya ‘zijne schuld aan den tijd had voldaan’. Het doel van den veldtogt was daarmede verijdeld, en Pravarasêna wendde zich op nieuw tot Kaçmîr, doch zonder vijandige voornemens tegen Matrigoepta, wiens gedrag hij niet laakte en wiens verdiensten hij ook volkomen wist te waarderen. Tot zijne verwondering intusschen ontmoette hij, zijn vaderland tot op korten afstand genaderd, Matrigoepta zelven met gering gevolg en op weg om het rijk te verlaten. In de meening dat zijne aanhangers den vorst onttroond hadden, begaf hij zich onmiddellijk tot dezen en bood hem zijne hulp om het rijk te heroveren. Doch Matrigoepta gaf hem te kennen, dat hij, wèl wetende wat in het rijk voorviel en welke de wenschen waren van velen, uit eigen beweging vertrokken was. Hij zelf, voegde hij er bij, moest zijn bestuur ook geeindigd achten nu de lastgever had opgehouden te bestaan, van wien hij enkel de stedehouder was geweest. En zoo mogt dan de wettige afstammeling der vorsten van Kaçmîr den troon bestijgen waarop zijne geboorte hem regt gaf, en die ook door menigeen in den lande hem werd toegewenscht. Door de grootmoedigheid van zijn tegenstander beschaamd, zocht nu Pravarasêna hem nog terug te brengen van zijn besluit: - ‘Herneem, - zoo sprak hij, - het rijk dat eerst door Vikramâ-

ditya u werd opgedragen en laatstelijk door mij. Herneem het, Heer! als eene echtgenoote die zelve hare hand u biedt!' Doch nu antwoordde Matrigoepta, welwillend doch met regtmatige hooghartigheid: - 'Niet altijd verstaat men elkander, wanneer men niet onverholen spreekt. Daarom wil ik thans zeggen wat ik meen, ook al schijnt het u hard. Uw grootmoedig aanbod, hoe eerlijk en opregt ook gemeend, weiger ik. Een ieder herinnert zich den nederigen staat waarin hij een ander gekend heeft, en gevoelt dubbel zijne eigene grootheid in het tegenwoordig oogenblik. Zoo denkt gij thans aan mijn vroegeren staat, en ik denk aan den uwen; beide dwalend, begrijpen wij elkanders ware gevoelens niet. Hoe wilt gij, dat ik, die eenmaal koning was, uit uwe hand de waardigheid weder ontvange, welke gij thans mij aanbiedt? Hoe te verlangen dat ik eensklaps zal ter zijde stellen wat ik mijzelven verschuldigd ben? Daarenboven, ik gevoel het al te zeer, de ouderdom heeft mijne leden reeds verstijfd. En zoo laat mij dan ten einde toe den weg volgen dien mijn vorstelijke weldoener mij wees, en den roem blijven handhaven van steeds te hebben verstaan wat betamelijk en wat niet voegzaam is.' - Met eerbied boog nu Pravarasêna voor den wijzen Matrigoepta het hoofd, en vertrok naar Kaçmîr, waar hij als koning werd gekroond. Tevens zond hij zijnen voorganger alles terug wat geacht kon worden diens bijzonder eigendom te zijn geweest; doch Matrigoepta verdeelde de terug ontvangen schatten onder de armen, nam, als eenmaal Aryarâdja, den bedelstaf ter hand, en eindigde als wijsgeer zijn veelbewogen werkzaam leven in voortaan ongestoorde rust.

De regering van Pravarasêna (123-183) kenmerkt zich voornamelijk door overwinningen op naburige volken en door den aanleg van onderscheidene openbare werken, als het maken van bruggen en wegen en het uitbreiden van de om hare schoonheid en de pracht harer paleizen hoog geroemde steden van Kaçcmîr. Zijne beide opvolgers (183-217) onderscheidden zich als vele vroegere en latere koningen door het oprigten van tempels en heiligdommen, en een hunner stichtte daarenboven een groot gebouw tot het bewaren van de archieven des rijks. Merkwaardigerwijze schijnen evenwel juist voor dien tijd, in welken men blijkbaar meer zorg aan het behoud der geschiedkundige oorkonden begon te besteden, de historische gegevens verloren te zijn geraakt. Op eens toch vertoont zich hier in de volgreeks

der koningen eene gaping, die veeleer aangeduid dan verholen wordt door de kronijk waar deze aan één vorst, Ranâditya, eene regering van niet minder dan driehonderd jaren (217-517) toeschrijft[14]. Het levensverhaal van dezen Ranâditya (onder wien ook welligt meer dan één koning van denzelfden naam te verstaan ware) behoort voor 't overige ook bijna geheel tot het gebied der volkssage, en wel der zoodanige die ons niet eens veroorlooft een historisch feit als haar grondslag te onderstellen. De bedoelde vorst wordt ons geschilderd als een krijgsheld van groote dapperheid en ligchaamkracht. ‘Zijn scherp zwaard woedde als een onweder door het woud der vijandelijke hoofden, en in het vijandelijke leger ontstond een wondere dans van hoofdelooze rompen, wanneer hij het magtig wapen geklemd hield in zijne sterke vuist.’ Zijne echtgenoote, Ranârambhâ, om hare buitengemeene schoonheid geroemd, had hij gewonnen door eene stoute onderneming in een vorig bestaan. In zijn vroeger leven op aarde namelijk was hij een speler geweest, had alles verloren wat hij bezat, en had toen besloten, in het Vindhya-gebergte de godin te gaan opzoeken die door de bijen wordt bewaakt, en steeds eene gunst aan den stoutmoedige verleent, die tot haar verblijf weet door te dringen. Met een digt harnas tegen de steken der bijen gewapend, beproefde hij den gevaarlijken togt; en inderdaad bereikte hij, schoon niet dan hevig gewond, het tooverpaleis der godin. Terstond genas deze hem van zijne wonden en veroorloofde hem eene gunst te vragen tot loon van zijne volharding. Door hare schoonheid verblind, verstoutte hij zich de godin zelve tot prijs te verlangen; en, nadat hem in een ander leven de vervulling van zijn wensch was toegezegd, wierp hij zich in de naastbijzijnde rivier, vond daar den dood, en herleefde vervolgens in den persoon van Ranâditya, koning van Kaçmîr, terwijl de godin Ranârambhâ, dochter van den vorst van Djôla, tot een aardsch bestaan geboren en door haren vader hem ten huwelijk gegeven werd. Vermits echter de godin ook in hare menschelijke gedaante de echtgenoote van een sterveling niet kon zijn, vormde zij een beeld naar hare gelijkenis, en verliet elken nacht het paleis des konings in de gedaante eener bij. Ten laatste verschafte zij Ranâditya eene tooverspreuk, waardoor hij magt verkreeg over de rijken der onderwereld; en in eene gewijde grot zich begeven hebbend, verwierf hij aldaar, met den rang der onsterfelijken, ook het wezenlijk

bezit van de dochter der goden. De stichting van een tal van heilige gebouwen en van een gasthuis voor behoèftigen is overigens het eenige van bepaald feitelijken aard wat omtrent deregering van Ranâditya en diens ongenoemde opvolgers door de geschiedenis wordt vermeld.

Nadat thans nog (517-559) een naamgenoot van den beroemden Vikramâditya den troon van Kaçcmîr had bekleed, nam met diens jongeren broeder Bâlâditya de dynastie der Gônarda's voor altijd een einde. Te vergeefs zocht deze vorst, om eene profetie te verijdelen, die hem den echtgenoot zijner dochter Anangalêkhâ als opvolger had voorspeld, een schoonzoon in een stand waaruit, naar hij waande, niet ligt een koning zou verkoren worden. Doerlabhavardhana toch, aan wien hij zijne dochter ten huwelijk had gegeven, en die, van de ontrouw zijner echtgenoote overtuigd, haar die misdaad vergaf, en, zijn toorn beheerschend, ook haar medepligtige spaarde, schoon hij regt had en ook in de gelegenheid was hem te dooden, werd, voornamelijk door de bemoeijing van dezen zijnen vroegeren doch voortaan berouwvollen medeminnaar, na den dood van Bâlâditya in het jaar 597 tot koning van Kaçmîr gekroond. Hoewel opgevoed in nederigen staat, was hij gesproten uit een oud en aanzienlijk geslacht, dat der Karkôta's, hetwelk, gelijk ook de naam aanduidt, met de van ouds beroemde Nâgastammen was verwant; en zoo keerde nog eenmaal de vorstelijke waardigheid tot de nazaten der vroegste beheerschers van het land terug, nadat de lijn van Gônarda was vernietigd, ‘als de lotus dien de tand van den olifant heeft vernield of waarvan de stengel door den woudstroom gebroken is.’

Menig wijs en regtvaardig regent, en krijgshelden van grooten roem, doch ook meer dan één gewetenloos dwingeland schonk gedurende een tijdvak van twee honderd en zestig jaren het geslacht der Karkôta's aan Kaçyapa's land. Een goeden naam verwierf zich om zijne zelfbeheersching en zijne overige deugden Pratâpâditya (633-683), zoon en opvolger van den eersten koning uit even genoemden stam. In het paleis van een schatrijk koopman uit den vreemde, dien hij aan zijn hof had ontvangen, wederkeerig vorstelijk onthaald, vatte hij een noodlottigen hartstogt op voor diens schoone echtgenoote, en won ook, hoewel tegen zijne bedoeling, hare liefde. Pligt en eer intusschen gedachtig, ontvlood hij het huis van zijn gastheer en sloot zich op in de binnenvertrekken van zijn paleis. Maar

‘zoo min als den weg der deugdzamen wist hij de vrouw met de schoone oogen te vergeten,’ en eene slepende ziekte die zich van hem meester maakte, bragt hem aan den rand van het graf. Hiervan onderrigt, en ook de gevoelens zijner echtgenoote kennend, begaf zich de koopman tot den vorst met de verklaring, dat hij voornemens was zijne vrouw te verstooten en onherroepelijk haar bestemd had om òf de gemalin des konings òf dienstdoende priesteres in een tempel te zijn. Niet zonder schaamte in het huwelijk met den thans ook niet langer weêrstrevenden koning toegestemd hebbende, wist in vervolg van tijd de voormalige vrouw van den koopman door hare deugden als koningin de onstandvastigheid te doen vergeten, welke zij eenmaal als echtgenoote had betoond; en ‘gelijk de slijpsteen het zwart, dat den diamant nog aanhangt uit de mijn’, zoo deed ook de regtvaardigheid van Tjandrapîda, haren en Ratâpaditya's zoon, de smet verdwinen die aan zijne geboorte kleven mogt. Zijn vader in het jaar 683 opgevolgd, gaf deze vorst door menige wijze uitspraak en door vele goede daden, blijken van zijn helder doorzigt en van zijn regtvaardigen zin. En niet enkel wist hij billijk jegens anderen, maar ook streng voor zich zelven te zijn. Zoo wilden eens, terwijl hij voornemens was een grooten tempel te stichten, zijne bouwmeesters een man uit den lagen stand zijne woning ontnemen, omdat de grond voor den tempel hun benoodigd scheen. Maar Tjandrapîda verbood terstond den man te storen in zijn bezit, en trachtte zelfs niet tegen schadeloosstelling den grond meester te worden, vóór de eigenaar zelf, hoe gehecht ook aan zijne woning, ‘die sinds zijne jeugd, als zijne moeder, getuige was geweest van al zijn lief en leed’, hem uit eigen beweging kwam aanbieden wat hij aan de willekeur van 's konings ambtenaren geweigerd had. Diezelfde ijver intusschen voor de handhaving van regt en wet, die den roem van Tjandrapîda heeft uitgemaakt, werd ook, zoo niet de onmiddellijke, dan toch de verwijderde oorzaak van zijnen dood. Eene gestrenge straf door hem aan een misdadig Brahman opgelegd, deed misnoegen onder vele medeleden van diens kaste ontstaan; en met hen verbond zich Târâpîda, de jongere broeder des konings, om zich meester te maken van den troon. Vergif, of, volgens de kronijk, de aanwending van tooverspreuken maakten een einde aan Tjandrapîda's nuttig leven; en de troonsbestijging van den broedermoorder (691) was voor Kacmîr de verrijzing van een schrikbewind, dat te zwaarder

op de bevolking drukte naarmate langer onder de vorige koningen rust en regtsveiligheid in het rijk hadden geheerscht. Gelukkig echter was de regering van den geweldenaar kort van duur; en reeds in 695 werd hij op zijne beurt het offer van eene dergelijke zamenzwering van ontevreden en woelzieke Brahmanen als hij zelf tegen zijnen broeder had aangestookt.

In krijgsroem en magt overtrof geen der vroegere of latere vorsten den vermaarden opvolger van Târâpîda, den onversaagden en in zijne stoutste ondernemingen bijkans altijd gelukkigen Lalitâditya. Een man vol geestkracht en moed, met eene onverzadelijke begeerte naar veroveringen en naar de ontdekking van vreemde landen bezield, gunsteling van het lot, voerde hij zijne zegevierende legers niet enkel naar de naburige, maar ook naar verre en nog onbekende rijken, onderwierp door de kracht zijner wapenen of ook door den schrik alleen. dien zijn naam verspreidde, vorsten en volken aan zijn gezag, en putte uit elke nieuwe overwinning slechts de zucht naar meer glansrijke veroveringen. Bijkans elk zijner togten beschrijft ons de overlevering als een zegetogt. Zoo, o.a., drong hij eenmaal, ‘na het land van Yaçôvarma te zijn doorgetrokken als de Gangâ de bergpassen van den Himavat, zonder moeite voort tot aan de oosterstranden van den Oceaan. Uit de landstreken van Kalinga toog hij derwaarts met zijne olifanten, die, weemoedig terugziende naar hun geboorteland, door hunne geleiders werden voortgedreven; en al die van Gaûdi, den koning vergezellend en met de zijnen als door vriendschap verbonden, trokken met hen den zegewagen zijner fortuin. Ten laatste ontwaarde de voorhoede het verre oosterstrand in de stofwolken der golven, door de snuiten der strijd-olifanten opgeworpen. En de vijanden voor zich uitdrijvend met het zwaard, toog hij voort langs de schaduwrijke stranden, naar de gewesten die de zon verschroeit. De bewoners van Karnata, bukkend voor zijn gezag, vertoonden de haarvlok op de kruin hunner hoofden, en gewaagden onder 't wegwerpen hunner gouden Kêtakî-bloemen van niets dan van de verhalen zijner grootheid en magt. Rattâ, eene koningin van dat land en in het bezit van een groot rijk op den weg naar het Zuiden, eene vorstin van buitengemeene schoonheid en Doergâ in magt gelijk, bevrijdde van alle hindernissen den togt des veroveraars door de gebergten van den Vindhya, en achtte zich beloond voor hare zorg toen zij, voorover gebogen, haar eigen beeld weêrspiegeld had gezien in den

glinsterenden nagel van Lalitâditya's lotusgelijken voet. En toen rustten ook zijne krijgers van hunne vermoeijenissen, verfrischt door den wind aan de oevers der Kavêrî, en de melk der kokosnoot drinkend aan den voet der palmboomen. In de bergen vielen, terwijl hij verder trok, de takken van den sandelboom, gekromde zwaarden gelijk, en het beeld vertoonend van slangen die omlaag stortten, verschrikt door den klank zijner wapenen. Snel toog hij naar de eilanden der zee en keerde ongehinderd weer van daar, gelijk de stroomen zich een weg banen door de noordelijke rotsen. Eindelijk wendde deze vorst, die alle helden naar roem begeerig achterliet, zich wederom naar de streken van het Westen, terwijl met het ruischen der baren zich de zegezangen mengden tot lof van zijne overwinningen.' - Van de landen, welke hij op zijne togten bezocht en onderworpen had, vormde hij koningrijken voor zijne legerhoofden; en, met schatten beladen terugkeerend naar zijn vaderland, als 'de leeuw naar de bergspelonk, den klaauw vol van de paarlen, welke hij den verscheurden olifant heeft ontrukt,' besteedde hij de verworven rijkdommen tot vermeerdering van de welvaart zijner onderdanen, zoowel als tot verhooging van den luister zijner eigene bezittingen. Nieuwe steden werden door hem gesticht en de bestaande uitgebreid en verfraaid; heiligdommen en tempels door hem opgerigt ter eere van den hoogsten Roedra, van Vishnoe, van den Boeddha en van andere heiligen en persoonsverbeeldingen der Godheid; belangrijke werken deed hij aanleggen of voltooijen tot verbetering van de middelen van gemeenschap en tot bevordering van landbouw en nijverheid; menige instelling van liefdadigheid riep hij in 't leven en verscheidene inrigtingen tot beoefening der wetenschap; en in de schoonste streken van zijn bevoorregt land bouwde hij lustpaleizen van buitengewone pracht, waar hij met zijne raadsmannen en vrienden en te midden van eene schitterende hofhouding een vrolijk en onbekommerd leven leidde, tot zijn onrustige geest hem weder elders riep en op nieuw hem tot verre en gevaarvolle togten dreef. Bij wijlen intusschen misbruikte hij, overmoedig geworden, zijne bijkans onbegrensde magt. Zoo liet hij in een oogenblik van drift een naburig koning ter dood brengen; en gaf hij, na een gastmaal door den wijn bevangen, zijnen dienaren last, eene fraaije, door Pravarasêna gebouwde stad in brand te steken[15], welk bevel echter op geschikte wijze en tot zijne eigene latere voldoening, door zijne

raadslieden ontdoken werd, doordien zij in de nabijheid van het paleis een aantal hooibergen deden vlam vatten en zoo den koning in den waan bragten, dat aan zijn verlangen was voldaan. Ook daar alzoo, waar hij het niet verdiende, was zelfs het geluk hem nog gunstig, en de buitengewone mate van voorspoed, die hem steeds ten deel viel, gaf dan ook aanleiding tot het volksgeloof, dat andere dan de gewone natuurlijke oorzaken het hare daartoe hadden bijgedragen. Eens, zoo verhaalt de legende, toen hij op nieuw een zijner wenschen had vervuld gezien, kwam een onbekend vreemdeling hem mededeelen, dat hem tot loon van eene edelmoedige handeling in een vorig leven, een tal van gunsten in zijn tegenwoordig bestaan was toegezegd, maar tevens, dat slechts weinige meer overig waren, en hij derhalve spaarzaam en verstandig bij het uiten zijner wenschen behoorde te zijn. En sinds dien tijd uitte de koning ook zelden meer eenig verlangen of het was wel doordacht en strekte tot heil zijner onderdanen en tot luister van zijn rijk. één groot voornemen intusschen, ééne belangrijke onderneming, de stoutste welligt van alle, bleef te midden van zijn onafgebroken voorspoed hem steeds bezig houden en gunde den eerzuchtigen koning geene rust: de ontdekking van die geheimzinnige, voor den sterveling ontoegankelijke streken van het Noorden, wier hemelhooge bergtoppen en eeuwige ijsvelden door de mythe ten verblijf zijn aangewezen aan de onsterflijke beheerschers der aarde. Met een magtig leger toog hij derwaarts, en niet lang na zijn vertrek ontving de rijksraad van Kaçmîr bevel, den oudste zijner zonen, Koevalâditya, tot koning te kroonen en gedurende de afwezigheid van den vorst, hem te erkennen als regent. Met bang voorgevoel voldeden de getrouwe ministers aan den last, en ook het gansche volk toonde door zijne verslagenheid te bevroeden, dat de regering van den even geliefden als bewonderden koning haar einde genaderd was. En inderdaad, de mate der voorbeschikte gunsten was hem blijkbaar volgemeten, en de meest gewaagde zijner ondernemingen was ook zijne laatste. Nooit vernam men taal of teeken meer van hem en van zijne gansche legermagt. De woning der Goden, die hij, niet tevreden met aardsche heerschappij, had wenschen toe te voegen aan zijne veroveringen, werd zijn graf; en, bedolven met de zijnen in de ondoordringbare sneeuw, verdween hij als een schitterend luchtverschijnsel, nalatende alleen den glans van zijn roem.

Want ook het goede, 't welk hij gesticht had, ging door de achteloosheid en het wanbestuur zijner naaste opvolgers reeds meerendeels weêr te grond, en de rijken, welke hij aan zijn gezag had onderworpen, herwonnen aldra hunne onafhankelijkheid toen de magtige hand verstijfd was, die een tijdlang ze had beheerscht. Voor eene wijle intusschen scheen Lalitâditya nog te herleven in zijn rijkbegaafden kleinzoon Djayâpîda, die na eene reeks van kort regerende vorsten (732-754), den troon besteeg, en wiens leven eene merkwaardige aaneenschakeling van avonturen en eene gestadige wisseling van geluk en ongeluk, van grootheid en vernedering ons toont[16]. Als zijn grootvader begeerig naar roem, verzamelde hij terstond bij den aanvang zijner regering een leger, ter herovering van de eenmaal onderworpen landen. Hem echter was het geluk niet gunstig. Zijne soldaten werden ontmoedigd en velen verlieten hem te midden van den veidtogt; zijne bondgenooten verlangden naar het einde van den krijg; en middelerwijl maakte zijn schoonbroeder Djadja, dien hij als regent had achtergelaten, zich meester van den troon. Zelf thans het ijdele zijner onderneming inziende, gelastte Djayâpîda een zijner onderbevelhebbers zijne nog overgebleven troepen huiswaarts te geleiden, en verliet des nachts en zonder gevolg het legerkamp. Na lang eenzaam en onbekend te hebben rondgezworven, kwam hij ten laatste in de hoofdstad van het rijk van Gaûra, ontmoette daar, ter gelegenheid van een feest, eene danseres, en liet zich door deze bewegen eenigen tijd in de stad te vertoeven. Eens, toen hij des avonds de danseres bezocht, deelde zij in groote ontsteltenis hem mede, dat een geweldige leeuw in de nabuurschap rondwaarde en de verschrikte bewoners in hunne huizen hield opgesloten. Spottend met dien angst toog Djayâpîda op weg en ging onder een hoogen vijgenboom den leeuw afwachten. ‘En weldra naderde van verre met dof gebrul de koning der dieren, geel van huid als de ontloken Vakoelabloem, en een makker van den god der vernieling gelijk. Terwijl hij, langzaam daar voorwaarts gaande, een anderen weg insloeg, riep hem uitdagend met forsche stem de leeuw der koningen. De ooren opstekend, zijne manen schuddend, met open muil en vlammend oog, en op zijne achterpooten zich omhoog rigtend, wierp de leeuw zich brullend op zijn vijand. Maar vlug van beweging stootte Djayâpîda zijn arm in den muil van het woedende dier en doorboorde het de borst met zijn zwaard.’ Den volgenden

dag vond men den dooden leeuw op den weg liggen, tusschen de tanden nog een armband klemmend , waarop de naam van Djayâpîda stond gegrift. En zoodra vernam niet Djayanta, koning van Gaûra, dat de alom wegens zijne dapperheid beroemde vorst van Kaçmir zich in zijn rijk bevond, of hij liet hem opsporen, sloot met hem een verbond, en schonk hem zijne dochter Kalyanî ten huwelijk. Aan het hoofd van 's konings leger overwon nu Djayâpîda in korten tijd de. vorsten, die zijn schoonvader het gezag betwistten en verzekerde zich zelven tevens weder eene genoegzame magt om de herovering van zijn eigen rijk te gaan beproeven. Zijne nadering vernemend, toog Djadja met een sterk leger hem te gemoet; maar de meerderheid der bevolking van Kaçmîr, noode zich bukkend onder de wederregtelijke heerschappij, koos terstond de zijde van haren wettigen vorst, zoodat weldra de verrader zich door vijanden zag ingesloten. Niettemin waagde hij Djayâpîda slag te leveren, en een tijdlang streed hij moedig en niet zonder geluk, tot ten laatste een boer hem uit eene hinderlaag doodelijk met een slingersteen in het aangezigt trof en daarmede een einde maakte aan den burgerkrijg. In het rustig bezit van zijn rijk dus hersteld, scheen nu de koning ook voor goed het oorlogsbedrijf vaarwel te zeggen, en zich voortaan geheel te willen wijden aan de kunsten des vredes. Als vorst betoonde hij zich een der meest uitstekende, die Kaçmir hebben geregeerd. Onvermoeid: was hij werkzaam tot bevordering van de welvaart zijner onderdanen; aan het hoofd van de verschillende afdeelingen van bestuur wist hij steeds de meest ervaren en meest geschikte personen te stellen, en in zijn ministerraad gunde hij aan geen andere dan aan de verstandigste en regtvaardigste zijner tijdgenooten eene plaats. Zelf een grondig beoefenaar der wetenschap, beminnaar aller schoone kunst, verzamelde hij alle dichters en geleerden aan zijn glansrijk hof, die in zijn eigen of in naburige landen zich beroemd hadden gemaakt. De spraakkunst van Panini of de zoogenaamde ‘groote spraakkunst’, de Mahâbhâshya, wordt gezegd door hem in Kaçmir te zijn ingevoerd. Ook aan de verfraaijing en verbetering der steden, wegen en inrigtingen voor landbouw en nijverheid, liet hij niet weinig zich gelegen liggen, terwijl hij eindelijk ook tal van heiligdommen: en gedenkteekenen stichtte ter eere van verschillende godheden en heiligen. Bestendig bleef echter de vredelievende gezindheid van Djayâpîda geenszins, en eensklaps, als waarde de geest van

den grootvader nog in den kleinzoon om, bragt hij nogmaals een leger op de been, en toog uit om een nieuwen gevaarvollen veroveringstogt te ondernemen. Ook nu weder keerde de fortuin zich tegen hem. Door verrassing viel hij, op aanwijzing van Djadja's broeder, in handen van Bhîmasêna, een der vorsten die hij beoorloogde, en die nu den overwonnen koning in eene zijner vestingen gevangen zette. Daar wist evenwel Djayâpîda door zekere middelen zich den schijn te geven alsof hij door eene aanstekelijke, in den lande heerschende ziekte was aangetast, en terstond liet zijn verschrikte tegenstander hem over de grenzen brengen en verschafte hem daarmede zelf de gelegenheid om naar zijn rijk terug te keeren. Kort daarna werd hij op zijne beurt aangevallen door Aramoedi, koning van Nêpâla (Nepal), dien hij overwon, en na hem teruggedrongen te hebben, tot in zijn eigen land ging vervolgen. Bij het overtrekken eener rivier, welke hij ten onregte doorwaadbaar had geacht, ging echter het grootste deel zijner legermagt verloren, en hij zelf, door de golven medegesleept, en buiten staat zich te verdedigen, werd op nieuw gevangen genomen, en thans in een hoogen, wel versterkten toren buiten alle gemeenschap met zijne vrienden gehouden. Ditmaal redde hem de trouw en de zelfopoffering van een zijner raadslieden, Dêvaçarma, die Aramoedi door bedriegelijke beloften wist over te halen, hem toegang tot den gevangen koning te verleenen, en, na op zekeren afstand van de grensrivier een leger te hebben opgesteld, aan Djayâpîda de middelen verschafte om uit den toren af te dalen. Ter bepaalder ure gevolg gevend aan zijn raad, vond de koning aan den voet van den toren het lijk van zijn getrouwen dienaar met aangehecht geschrift, waarbij hij vermaand werd, het drijvend lijk als middel te gebruiken om den stroom over te steken en het leger te gaan opzoeken. Weinige dagen later waren de hoofdstellingen van Aramoedi's rijk in handen van Djayâpîda, en zegevierend, doch arm ook na de herovering zijner verloren schatten zich gevoelend door het verlies van zijn getrouwen raadsman, keerde nogmaals de koning van Kaçmir behouden naar zijne landpalen terug. Een tijdlang nog regeerde nu Djayâpîda in rust, en algemeen geacht als voorheen; doch op eenmaal vertoont zich, alsof het leven van dien vorst uit enkel tegenstelling en tegenstrijdigheid bestaan moest, een hoogst zonderlinge ommekeer in zijn karakter. Van een grootmoedig en regtvaardig koning zien wij hem plotseling verkeerd in een

schraapzuchtig en gewetenloos dwingeland, die door middel van onwaardige satellieten volk en land doet uitzuigen, alleen om aan den onverzadelijken gouddorst te voldoen, die zich van hem zou hebben meester gemaakt. Tevens begon hij in het laatst zijner regering de Brahmanen te verwaarloozen en grooten invloed toe te kennen aan lieden van eene lage en door den echten Indiër verachte klasse, de Kâyastha's of schrijvers genaamd, wien hij velerlei betrekkingen opdroeg, en die hij ‘als weldoeners van het land beschouwde omdat zij hier en daar soms eenig goed verspreidden,’ maar waardoor hij langzamerhand zich den haat van al de hoogere standen berokkenen moest. Geruimen tijd werd nog een meer of min verborgen strijd door de Brahmanen tegen den koning gevoerd; en in hunne geschriften, die zij onder het volk verspreidden, vervolgden zij hem eerst nog met woordspelingen en bedekte satire; doch ten laatste namen zij, al stouter geworden, en steeds door hem geminacht niet alleen, maar ook van verschillende hunner rijke bezittingen beroofd, hunne toevlugt tot openlijk verzet. In een tafereel, dat blijkbaar genoeg als dichterlijke inkleeding van de gebeurde feiten moet worden opgevat, schetst ons Kalhana dien laatsten strijd en het daarop gevolgd uiteinde van den vorst. ‘Eens beklaagden zich, ten gehoore verschenen, bij den koning eenige Brahmanen uit Toêlamôela over mishandelingen door zijne deurwachters hun aangedaan. - Manoe, - zeiden zij, - Mandhâtri, Râma en zoo vele anderen waren magtige vorsten; maar nooit heeft iemand gewaagd, Brahmanen te beleedigen in hunne tegenwoordigheid. Want vertoornde Brahmanen zijn bij magte, den hemel met Indra en de aarde met hare bergen en de hel met den koning der slangen in een oogwenk te verzengen door het vuur. - Alle bezinning verliezend en zich overgevend aan zijn toorn, sprak nu de koning, zijne wenkbraauwen fronsend, op trotschen toon: - Wat koorts van waanzin drijft u aan, gij ellendigen, die bedelt om een bete broods! en doet u dusdanige taal voeren en roemen op uwe magt, als waart gij de Wijzen zelven van ouds? - En toen zij zwijgend daar vóór hem stonden, verschrikt door het dreigend fronsen zijner wenkbraauwen, sprak Ittila, een hunner en een schat van Brahmaansche waardigheid: - Waarom, o koning! zouden wij naar orde der dingen geen wijzen kunnen zijn, gelijk gij heerscher naar de opvolging der vorsten - Zijt gij soms Viçvâmitra, - vroeg uittartend Djayâpîda, - of Vaçishta, schat van vroomheid, of

Agastya welligt? Of wie zijt gij dan? - Met vlammend oog en schrikwekkend van gedaante, als de slang die den trotschen kop verheft, sprak, uitgelaten van toorn, nu Ittila tot den vorst: - Zoo goed als gij een Haritjandra, een Triçangkoe, een Nahoesha zijt, zoo goed kan ook ik een Viçvâmitra zijn of een ander uit de besten van mijn stand. - Voorwaar! - hernam lagchend de koning, - Haritjandra en anderen werden vernietigd door den toorn van Viçvâmitra en hem gelijke Wijzen. Wat dus heb ik niet te wachten van uwen toorn! - Toen op den grond stampend, sprak de Brahman in drift: - Wat inderdaad let mij aanstonds Brahma's staf op u te doen vallen ter vergelding? - Hij valle dan! - riep luid lagchend de verbolgen koning uit, - wat draalt hij nog? - En valt hij dan niet, gij dwaas! - vroeg de Brahman; en terstond viel uit den troonhemel een gouden staf en trof het ligchaam van den vorst.' - Weinige dagen daarna stierf Djayâpîda aan de gevolgen, gelijk het verhaal luidt, van de aldus bekomen wonde, of, wat meer waarschijnlijk is te achten, aan vergif, hem door de beleedigde Brahmanen toegediend.

Zijn zoon en opvolger Lalitâpîda (785-797) schetst ons de kronijk als een wellusteling, die zich tot taak scheen te hebben gesteld, den roem van zijn luisterrijk geslacht geheel te schande te maken. Aan groote ondernemingen dacht hij niet; de zaken van staat verwaarloosde hij ten eenenmale; en binnen weinig tijds verkwistte hij met zijne hovelingen en hetaeren de schatten, die zijne voorgangers hadden bijeengebragt. 'Geen schooner sieraad voor zijn ligchaam kende hij, diadeem en armbanden afgelegd hebbende, dan lokken doorsneden door de tanden der vrouwen of de borst door hare nagels verwond. Een elk, die de taal der hetaeren kundig was en uitgeleerd in zingenot, won zijne vriendschap, niet de krijgsheld noch de wijze. Schandelijke lieden, de ouderen van jaren die hun in den weg stonden, verjagend door hunne onzedelijke spotternij, verwierven van hem het hoogste loon om het vermaak dat zij hem verschaften. En in zijne raadsvergadering zelve schaamden zijne oudere raadslieden zich over dien vorst, die slechts ervaren was in grove scherts, en geheel en al de slaaf zijner vrouwen werd.' In 't eind verlieten hem de kundigsten en besten, geen kans ziende om hem terug te houden van zijne uitspattingen, en zoo bleef ten laatste het rijk volkomen aan de willekeur van het hofgepeupel prijsgegeven. Dat de vorstelijke waardigheid door het wange-

drag van dezen verachtelijken koning niet weinig leed, en het gezag der kroon mitsdien ook zeer werd verzwakt, blijkt wel voldoende uit de wanordelijkheden en verdeeldheden waaraan het rijk na de korte regering yan zijn broeder (797-804) werd overgeleverd. Vermits namelijk Vrihaspati, de vrucht van eene verbindtenis tusschen Lalitâpîda en eene vrouw van lage afkomst, nog te jong was om te regeren, toen de kroon aan hem verviel, bestuurden de vijf broeders zijner moeder een tijd lang gezamenlijk het rijk, of liever, verdeelden onder elkander den buit, dien zij uit 's lands inkomsten wisten te behalen, totdat eindelijk de inmiddels volwassen vorst hun gevaarlijk scheen te worden en heimelijk door hen werd ter dood gebragt. En sinds dit oogenblik bestonden geruimen tijd niet dan koningen in naam. Geen toch der geweldenaars gunde den anderen het oppergezag, noch ook zelfs de voordeelen, welke het bestuur der afzonderlijke gewesten opleverde; en eenmaal zelfs leidde de twist tot een bloedigen burgeroorlog, door een dichter van den tijd tot onderwerp gekozen van een uitvoerig gedicht. Smadelijk ging in 't eind het dus ontaard en verbasterd geslacht der Karkôta's te grond, want de laatste zijner afstammelingen werd, 857, ten gevolge van een volksopstand voor goed van de regering verwijderd, en in zijne plaats besteeg Avantivarma, uit een weinig aanzienlijk geslacht, dat van Varma of Oetpala, den troon.

Wat in 't oog zijner landgenooten aan zijne geboorte ontbreken mogt, vergoedde inmiddels deze vorst door zijn treflijk bestuur. Na de partijhoofden overwonnen te hebben, die hem in den aanvang nog de heerschappij betwistten, herstelde hij spoedig de binnenlandsche orde en rust, en wijdde zich, bijgestaan door wijze raadslieden, geheel aan de bevordering van de welvaart des lands. Hooge lof wordt onder anderen aan de groote werken toegekend, welke hij door een der bekwaamste bouwmeesters van den tijd liet uitvoeren tot keering van de overstroomingen der Vitastâ en tot vruchtbaarmaking van geheele tot dusver onbebouwde landstreken. Ook deze koning betoonde zich weder een ijverig beschermer van kunst en wetenschap; en aan zijn hof bloeiden verscheiden dichters en geleerden, die met name worden vermeld, maar wier werken schijnen verloren te zijn geraakt. Opmerking verdient eindelijk, dat onder deze regering, schoon niet dan met een enkel woord melding wordt gemaakt van de beide elkaâr bestrijdende secten der Vishnoeïten en (Çvaïeten, die in de godsdienstgeschiedenis van Indië

eene zoo belangrijke rol hebben gespeeld. De kronijk namelijk meldt, dat Avantivarma's eerste minister, die de trouw aan zijn vorst zoover dreef, dat hij zijn eigen, misdadigen zoon voor hem ten offer bragt, een Vaîshnava of aanhanger van de dienst van Vishnoe[17] is geweest; en voorts, dat de koning zelf in 't eind zijns levens de leer van Vishnoe zou hebben omhelsd. Voor 't overige schijnen ook weder Boeddhistische rigtingen zich in de godsdienst van dezen tijd gemengd te hebben, daar toch voortdurend bescherming aan de vihâra's verleend en door Avantivarma het verbod tegen het dooden van dieren hernieuwd werd.

Eene uitnemende opvoeding had die wijze vorst zijnen zoon Çangkaravarma gegeven, die in het jaar 886 hem opvolgde in het bestuur; en in den aanvang toonde ook deze koning zich tot het goede geneigd; maar weldra bleek ook hij niet bestand tegen de verleiding der grootheid en magt, waarvoor zoo menigeen reeds bezweken was. Terwijl hij het inwendig bestuur verwaarloosde en in zijn eigen land ook naauw meer gehoorzaamheid vond, toog hij uit ter verovering van vreemde landen en onderwierp ook inderdaad verscheidene rijken aan zijne heerschappij; doch niet dan voor korten tijd, daar de vorsten die hij overwonnen had, zich al spoedig weêr ontsloegen van het opgedrongen gezag. Zijne schatkist uitgeput ziende, en aan weelde en overdaad gewend, begon hij nu, terwijl zijn vader niets voor zich zelven, alles voor zijne onderdanen had gezocht, geen middel meer ongeoorloofd te achten om zich meester te maken van eens anders goed. Tempels, steden, dorpen werden door hem en zijne Kâyastha's op onverantwoordelijke wijze geplunderd; het loon voor den arbeid verschuldigd, eigende hij zich toe; en geen vorst betoonde zich meer vindingrijk dan hij, in het uitdenken van allerlei belastingen om zijne eigene inkomsten te vergrooten en aan zijne zucht tot verspilling te kunnen voldoen. En toen eenmaal Gôpalavarma, zijn zoon, hem openlijk, schoon eerbiedig, het schandelijke van zijn gedrag onder 't oog durfde brengen, antwoordde hij lagchend, dat niet hij zelf, maar de verleiding waaraan elk vorst is blootgesteld, de oorzaak van de rampen was, waaronder hij zijn volk deed lijden. De weêrwraak bleef echter niet uit; doch de vloek van het volk trof niet hem onmiddellijk, maar onschuldigen: verscheidene zijner kinderen ‘stierven zonder ziek te zijn.’ Gôpalavarma bleef intusschen nog gespaard en besteeg na den dood zijns vaders in 904 den troon: maar zijne deugden maakten

hem bij diens raadslieden en hovelingen slecht gezien, en na eene tweejarige regering werd hij vergiftigd door zijn schatmeester, die met reden bevreesd was voor de ontdekking en bestraffing van een langdurig wanbeheer. Slechts tien dagen genoot zijn jongere broeder den glans van het koningschap; ook hij stierf, schoon de kronijk het niet uitdrukkelijk meldt, naar alle waarschijnlijkheid op gelijke wijze; en zijne moeder Soegandhâ, die reeds voor korten tijd de voogdij had waargenomen, aanvaardde het tijdelijk bestuur.

Een nieuw bestanddeel, uit den natuurlijken gang der gebeurtenissen en omstandigheden geboren, begint zich nu te vertoonen in de geschiedenis der koningen van Kaçmîr: de beschikking over den troon door het leger, met name door het voetvolk en de lijfwacht der vorsten, de praetorianen en janitzaren van dien tijd. De voortdurende, zelden slechts afgebroken oorlogen onder de laatste regeringen, hadden aan de krijgslieden een overwigt verzekerd, waarvan zij ten laatste begonnen misbruik te maken om koningen naar willekeur ten troon te heffen en weêr af te zetten, naarmate van het geldelijk voordeel, 't welk zij daarbij meenden te kunnen behalen. Zoo wist dan ook Soegandhâ zich alleen door den steun van het leger nog een tijd lang staande te houden, maar weldra, 908, werd zij verjaagd en Partha, uit den stam der Varma's, doch toen nog een kind van naauw tien jaren, onder voogdij van zijn vader, Nirdjitavarma, bijgenaamd Pangoe of de kreupele, in hare plaats gesteld. Na een tijdlang geheel in den geest van de meeste zijner voorgangers het regentschap waargenomen en zich schatten verzameld te hebben, terwijl het land door een vreeselijken hongersnood geteisterd werd, verjoeg deze Pangoe zijn zoon Partha, en liet in 924 zich zelf tot koning kroonen, en tevens een ander zijner zonen, Tjakravarma, tot troonopvolger erkennen door het leger. Een jaar daarna stierf hij, en acht jaren later werd zijn nog jeugdige opvolger weder verjaagd om plaats te maken voor een koning, wien het niet aan goede eigenschappen ontbrak, maar die bij de soldaten niet gezien was, omdat hunne soldij door zijne ministers werd teruggehouden. Spoedig werd dan ook deze weêr onttroond, en nu riep het voetvolk Parthaterug, die beter geleerd scheen te hebben zijn goud aan de troepen te verkwisten, en zich van eene hetaere bediende om de soldaten toe te spreken en hen tot zijne partij over te halen. Dezelfde kunst om het leger te winnen, bleek echter ook Tjakravarma

te verstaan; en, Partha weder verstootend, erkende het hem als koning, totdat al wederom een ander, Çangkaravardhana, de gunst der troepen wist te winnen en zich meester te maken van den troon.

Aan dien overmoed der soldaten werd nu intusschen, met behulp van de Dâmara's, een krijgshaftigen stam uit de omstreken van Kaçmîr, een einde gemaakt door Tjakravarma, nadat hij ten tweedemale van de regering verwijderd was. De beschrijving zijner onderneming vinde hier nog, als aanhaling uit den tekst van Kalhana, eene plaats. ‘Naar Çridakha zich begeven hebbend, trad eens de gevallen vorst des nachts de woning binnen van een Dâmara, een der dappersten onder de strijders. Den koning aan een teeken zijner waardigheid herkennend, boog de krijgsman zich voor hem met gevouwen handen, bood hem zijn eigen zetel aan, en sprak, nadat hij het verhaal van Tjakravarma's lotgevallen had aangehoord, in dezer voege tot den vorst, die nederig in het ongeluk, hem bijstand tegen zijne vijanden vroeg: - Volgaarne, o koning![18] zou ik voor u het mogelijke doen; maar, telt men in het gevecht de strijders beter dan de grasscheuten? Zijn wij zeker, dat gij, in het gezag hersteld, ons niet zult trachten te verdelgen? Als eenmaal toch de strijd beslist is, vergeten de vorsten alligt de ontvangen weldaad. Een koning vernietigt dengene, die hem tot steun heeft verstrekt, gelijk de houthakker den boom omhakt, waarop hij geklommen was om uit te zien. De vorst, die zijn voordeel gedaan heeft met eens anders geestkracht en moed, beschouwt, het oppergezag heroverd hebbend, zijn weldoener als gevaarlijk, of vreest zich te schamen voor hen, die zijne lotwisselingen onder ziekte, honger en smart of onder schrik voor den vijand en andere benardheden hebben bijgewoond. Zelfs deugdzame vorsten kennen zoomin als de ooren der olifanten rust: om genen gonzen slechte raadslieden, om dezen de bijen steeds. De leeuw doodt zelfs terwijl hij zich bukt, de slang onder de omhelzing, de Vetâla al lagchende, de koning zelfs terwijl hij prijst. Niettemin, zoo gij ons steeds op geruststellende wijze wilt aanzien, dan wil ik morgen in uw leger zijn en zelfs in het voorste gelid. - Met vriendelijken glimlach om den schoonen mond antwoordde de vorst: - Ik zal waken voor ulieden als voor mijzelven, als voor de trouwsten mijner bondgenooten. - Daarop, den voet in eene bloedige ramshuid plaatsend, sloten de koning en de Dâmara, met hunne zwaarden ge-

wapend, een eedverbond. Bij het aanbreken van den dag toog vervolgens Tjakravarma met de magtige strijders, die hij in grooten getale had verzameld, op weg tegen de stad. Terzelfder tijd, den achtsten dag der lichte maan in de tjaîtra-maand (Maart), trok de infanterie van het leger, Çangkaravardhana aan haar hoofd gesteld hebbend, uit de stad om slag te leveren. En nu wist aldra Tjakravarma zijne magt te doen kennen, die lang door de omstandigheden verduisterd, bij zijne tegenstanders in minachting was geraakt. Terwijl vóór Padmapoera een vreeselijke slag werd geleverd, doodde hij Çangkaravardhana bij den eersten schok zijner ruiterij. En toen eenmaal de bevelvoerder gevallen was, stoof het vijandelijk leger in honderde rigtingen uiteen, als een vloot die op zee door een storm beloopen wordt. De koning echter met zijne snelle paarden joeg de vlugtelingen na, en sneed hun met zijn zwaard de vlugt af en de rijen hunner hoofden. Als rosse manen wapperden de slippen van het boordsel aan den wapenrok van Tjakravarma, rondwarend als een leeuw allerwege in het gevecht. Dan genoeg; in korten tijd dekten meer dan vijf duizend strijders het slagveld. Toen legde Tjakravarma de gesneuvelden, moede van hun laatsten strijd, te rusten in de aarde, beschaduwd door de vleugels der gieren. De dappere Çangkaravardhana versierde het bed der helden, omringd door zijne trouwe krijgsmakkers, zonen van aanzienlijke geslachten, die gevallen waren met hem. Benijdenswaardig die moedige strijders, voorwaarts altijd in den strijd en trouw verbonden ter overwinning of in den dood! Maar met hen vielen ook die woeste soldaten, die een verachtelijk leven leidend, en bedelend zelfs nu en dan om te bestaan, slechts schande bragten over welgezinde en rjkbegaafde vorsten uit edelen stam, nadat zij eerst ze bedorven en tot vermaak van anderen met hen gespeeld hadden als slangenbezweerders met hunne slangen. In een oogwenk vernielde ze Tjakravarma, de groote slang, vol van een heimelijk vuur van giftigen toorn en door mishandeling eensklaps gewekt. Den volgenden dag, terwijl Çangkaravardhana's broeder de dapperen uit zijne verstrooide legerbenden nog zocht te herzamelen, werd Tjakravarma met eerbetoon ontvangen door de hoofden der gewesten, de ministers en de verzamelde lijfwachten, en vervulde de wegen met het wapengedruisch zijner troepen, die van alle zijden kwamen aansnellen. Hij zelf reed op zijn trotsch strijdros, dat onder hem scheen te dansen, te midden zijner ruiters,

terwijl hij zijn helm liet afhangen van zijne linkerhand, waarmede hij den teugel hield. In zijn gouden armband weêrkaatste zijn zwaard de stralen der zon, flikkerend als verblijdde het zich in de greep zijner met zweet bedekte regter[19]. En vrees verspreidde zijn gelaat door het dreigend fronsen zijner wenkbraauwen, terwijl hij moeilijk scheen adem te halen onder de drukking van zijn hoog om den nek sluitend harnas. Door de houding van zijn hoofd en door zijn blikken wist hij dien gedruischmakenden en roofgierigen soldaten die de markten plunderden, schrik aan te jagen; maar de beangste burgerij stelde hij gerust, en de trommelslagen die zijne komst verkondden, werden overstemd door het gejuich en de zegewenschen van het volk. Zoo, gekroond met den luister der overwinning, deed Tjakravarma zijn intogt in de stad.'

De tijd der goede vorsten echter scheen met dat al voorbij. Ook Tjakravarma's gelukkige aanleg behoedde hem niet voor het verderf. Ten zetel der magt verheven, vergat hij, gelijk zijn vriend de Dâmara het voorspeld had, zijne oude bondgenooten en betere raadslieden en leende enkel aan vleijende hovelingen het oor. Omringd door al wat Oostersche weelde en pracht tot verhooging van den wellust weten aan te brengen, liet hij zich verlokken door de schoone oogen en verleidelijke gebaren der danseressen en, zich openlijk tot smaad voor de kroon met eene van deze in het huwelijk begevend, stelde hij zijne gansche magt in hare handen. Droevig was trouwens zijn uiteinde, dat spoedig op zijne derde troonsbestijging volgde. De Dâmara's, die hij met onbegrijpelijk onverstand en op de meest ondankbare wijze ging mishandelen, kwamen aldra tegen hem in verzet, en eenmaal drongen des nachts eenigen hunner, die, van alles verstoken, hun bestaan in roof en plundering zochten, tot zijne geheime vertrekken door, en vermoordden den weêrloozen koning onder toejuiching zijner eigene vrouwen, terwijl alleen zijne gunstelinge, hoe anders ook veracht, hem getrouw bleef, en ten einde toe nog weenend aan zijne zijde hing. 'Zoo werd des nachts, een hond gelijk, door bandieten die koning gedood, die eene vrouw hield van onrein geslacht.'

Naauw vier maanden had zijne rampspoedige regering geduurd. Doch als ware Kagmîr bestemd, steeds van kwaad tot erger te vervallen, besteeg thans, in 939, een koning den troon, die de meest verdorvene zijner voorgangers door zijne boosaardigheid en gruwzame wreedheid verre achter zich liet: Oenmat-

tâvanti, een zoon van den vroeger verkozen, doch weer verstooten Partha. Nog leefde deze, maar van alles beroofd en door aalmoezen in een vihara onderhouden. Ook in dien hulpeloozen staat echter scheen hij zijnen zoon nog gevaarlijk; en, na eerst zijne broeders gevangen genomen en door honger ter dood gebragt te hebben, liet Ooenmattâvanti door een aantal gunstelingen zijn vader te voorschijn halen uit diens schuilhoek en op jammerlijke wijze vermoorden. En toen het lijk hem gebragt werd en een der hovelingen, om hem te behagen, zijn dolk nog in het ligchaam van den vermoorde stak, gaf hij zijn genoegen te kennen door een luiden en wel tevreden lach. ‘De spraak, - zegt de schrijver, in korte trekken het leven schetsend van dien koning, die op de borst van naakte vrouwen zich oefende in de schermkunst, - de spraak staat verstijfd van schrik, waar zij het verhaal zijner wandaden tracht aan te roeren; een schuw geworden paard gelijk, hoe wil ik haar nog dwingen voorwaarts te gaan?’ Door bijkans allen die hem omringden en door zijn gansche volk gevloekt, stierf hij, waarschijnlijk aan vergif, in het tweede jaar zijner regering. Hij was de laatste van zijn lager nog dan tot heden eenig ander gezonken geslacht. Eene poging om een ondergeschoven kind als zijn zoon op den troon te plaatsen, mislukte zijner eerzuchtige echtgenoote, en de Brahmanen, die hun gezag schijnen heroverd te hebben nadat de overmoed van het leger door Tjakravarma was gefnuikt, verhieven Yaçaskara, een verren bloedverwant van een der vroegere vorsten, en, hoewel arm, toch een man van groote kunde en veelvuldige ervaring, in 941 tot de koninklijke waardigheid.

Gunstig stak in menig opzigt de regering van dezen vorst bij die zijner meeste voorgangers af, doch, hoewel menige daad en menige maatregel vermeldt wordt die van zijne scherpzinnigheid zoowel als van zijne regtvaardigheid getuigt, ook hem zijn niettemin handelingen te laste gelegd, die de onpartijdige geschiedenis moeilijk kan regtvaardigen of zelfs verontschuldigen. Het zedebederf, dat al meer en meer alle standen der maatschappij had aangetast, mag wel de hoofdoorzaak geweest zijn, die zelfs welgezinde vorsten verhinderde, het goede tot stand te brengen, 't welk zij aanvankelijk zich schenen voor te nemen, en steeds hen tot het kwaad verleidde, 't welk zij zelven gewenscht hadden te ontvlieden. Ook Yaçaskara stierf voor 't overige, schoon hijlanger en rustiger dan zijn naaste voorgan-

gers aan de regering bleef, op ellendige wijze: door eene slepende ziekte in hulpbehoevenden staat, werd hij door zijne ministers van al zijne schatten beroofd, en eindigde, van het noodige verstoken en omringd enkel van vijanden en benijders, zijn leven in den donkeren voorhof van een tempel. Na hem en na eene schijnregering van zijn naasten opvolger, maakte Parvagoepta, een der ministers, deels door list, deels door geweld, in 952 zich meester van den troon, doch stierf reeds een jaar daarna, en werd toen opgevolgd door Kshêmagoepta zijn zoon, wiens achtjarige regering ons niet veel anders dan eene herhaling van dezelfde tafereelen van ontucht en losbandigheid vertoont, waaraan wij ook vroegere zoo rijk hebben gezien. Het merkwaardigste, maar daarom zeker niet het beste wat van zijn bestuur wordt vermeldt, is de vervolging, welke hij tegen de Boeddhisten instelde, na hunne vihara's verbrand en hunne tempels en heligenbeelden verstoord te hebben. In 't eind, als ware de smaad dien het rijk van zijne onwaardige vorsten reeds geleden had, nog niet voldoende, werd het geruimen tijd de speelbal van de luimen eener wispelturige vrouw, Diddâ, de weduwe van evengemelden koning, die sedert 982, eerst in naam van haren zoon Abhimanyoe, vervolgens, na diens dood, voor haar kleinzoon, Nandigoepta, en eindelijk op eigen gezag de regering des lands in handen hield. Ook van haar bestuur was de aanvang niet slecht te noemen; minder intusschen ten gevolge van hare eigen bekwaamheden, dan wel omdat zij toen nog verstandig genoeg was, zich naar de leiding van een wijs en regtschapen raadsman, Naravâhana, te gedragen, die haar ook van groote dienst was in het onderdrukken van gevaarlijke, door enkele partijhoofden aangestookte onlusten. Door de baatzuchtige hovelingen echter, die geen voordeel onder eene goede regering konden bejagen, werd het vertrouwen der koningin in haren minister alras geschokt, en Naravâhana, in ongenade vervallen en sinds dien tijd op allerlei wijze gehoond, eindigde met zich zelven het leven te benemen. Spoedig deed het verlies zich gevoelen, 't welk het rijk en ook de vorstin zelve aan hem geleden had, en, buiten staat zelve aan het hoofd der zaken zich te stellen, riep Diddâ een der vroegere en betere ministers, Phalgoena, dien zij vroeger verbannen had, terug; maar de man was reeds oud geworden, en nadat hij ter kwader ure door zijne eerzucht zich had laten verleiden, de eenmaal verloren waardigheid te hernemen, toonde hij zich niet

meer bij magte aan de inwendige beroeringen het hoofd te bieden en de uitspattingen tegen te gaan, waaraan de koningin zich overgaf. Een oogenblik nog scheen zich het karakter van deze ten goede te neigen, toen haar zoon Abhimanyoe in nog jeugdigen leeftijd stierf, en de smart over zijn verlies haar, voogdes nu over haar minderjarigen kleinzoon, tot een meer ingetogen leven en toewijding aan werken der vroomheid bewoog. Niet lang van duur echter was die beterschap, en toen zij eindelijk, na den dood van Phalgoena, zelve de teugels van het bewind in handen trachtte te nemen, begon al meer en meer de verdorvenheid van haar karakter zich te openbaren in in al hare handelingen. Sinds lang reeds aan ontucht gewoon, schoon zij zelve niets behagelijks had, nam zij ten laatste een veehoeder, Toenga, die zich toevallig te Kaçmîr kwam vertoonen, tot minnaar, en weldra was het gansche regeringsgezag in handen van dezen man, die ook onder het volgend bestuur nog eene belangrijke rol als partijhoofd heeft gespeeld. Op zijn aanstoken liet Diddâ haar kleinzoon gevangen nemen en vervolgens heimelijk ombrengen, ten einde zich het ongestoord bezit van den troon te verzekeren, en zelve aldus met het hoogst gezag bekleed, ongehinderd aan al hare luimen te kunnen voldoen. Niet geheel zonder tegenstand echter mogt haar dit gelukken. Verschillende partijgangers verwekten tot tweemalen toe een opstand, en, met buitenlandsche hoofden zich verbonden hebbend, drongen zij eenmaal zelfs tot de residentie door, verjoegen Diddâ, staken de stad in brand en bereidden zich tot de verheffing van een hunner tot vorst. Toenga even wel herzamelde de verstrooide overblijfselen van het leger, versloeg de opstandelingen en herstelde Diddâ in de regering. Ook de Brahmanen trachtten nog bijwijlen een einde te maken aan de schandalen waarvan het hof van Kaçmîr het tooneel werd; maar de poging was blijkbaar meerendeels slechts een vertoon, en het goud, door de koningin en haren minnaar met volle handen hun toegeworpen, deed hen telkens weêr afzien van hun aangekondigd verzet. De wijze eindelijk waarop Diddâ de keuze van den troonopvolger bepaalde, kenschetst almede haar karakter en dat van de vorsten uit dien tijd. Om te beproeven wie onder de kinderen van haren broeder de sterkste was, liet zij hun eens een aantal vruchten voorwerpen, met verlof aan ieder om zich daarvan toe te eigenen wat hij meester kon worden. één hunner, Sangrama genaamd, nam zelf geen

deel aan het daarop ontstane gevecht, doch bleek in 't eind juist de meeste vruchten veroverd te hebben. Terstond begreep de verstandige Diddâ, dat in dezen knaap de ware koningsaard zetelde, en liet op de gebruikelijke wijze hem kroonen als toekomstig vorst. En na haren dood besteeg dan ook, in het jaar 1006, die waardige afstammeling van een almede verdorven geslacht den troon, die in zijne jeugd, door goede voorbeelden geleerd, reeds zoo treffelijk had begrepen dat verdeelen om te heerschen het kort begrip van alle vorstelijke wijsheid was.

Tot zoover Kalhana. De tijd waarin zijn verhaal afbreekt om later door eene andere hand te worden voortgezet, is een voor geheel Indië zeer gewigtige en noodlottige tevens. Het is die tijd, die de vreemde overheerschers, de dweepzieke volgelingen van Mohammed, zag doordringen om de onafhankelijkheid van Hindostan te vernietigen, zijne heiligdommen en tempels onder den voet te halen, zijne wetenschap en kunst te verdringen, en, kon het, maar die onderneming althans is gebleken eene onmogelijkheid te zijn, de eeuwenheugende godsdienst onzer Arische voorouders uit te roeijen. Kaçmîr, wel is waar, bleef door zijne meer afgezonderde ligging en moeilijke toegangen nog geruimen tijd bevrijd van de vreemde heerschappij; maar ook van dat rijk mogt het lot beslist heeten, toen eenmaal de veroveraars vasten voet op het schiereiland verkregen hadden; en de laatste door onzen schrijver en in het vervolg van zijn werk[20] vermelde gebeurtenissen, de diepe verdorvenheid van de regenten en hunne raadslieden, de onverschilligheid waarmede het volk zelf hunne misdaden en hun wanbestuur aanzag, alles noodigde als 't ware den vreemdeling uit, een land van zijne zelfstandigheid te berooven, dat zich niet meer waardig toonde een onafhankelijke staat te zijn.

Bedroevend nu moge de aanblik van dergelijk verval ons schijnen bij ieder volk dat eenmaal eene meer of min beteekenende rol op eenig deel van het wereldtooneel heeft gespeeld, wij kunnen in dat een en ander slechts de werking van eene natuurwet erkennen, die bij een volk als bij den mensch niet dan die mate van ontwikkeling veroorlooft, die in zijn aard en wezen zelf gelegen is, en als 't ware tot teruggang dwingt zoodra

eenmaal de bereikbare hoogte bestegen is. Ook Kaçmîr was zoo min als eenig ander land in staat, tot hooger trap van ontwikkeling op te klimmen of langer zich op den bereikten te handhaven dan het karakter zijner bevolking, zelf voor een groot deel weder het gevo]g van land- en luchtstreek, medebragt. Als eenvoudige landbouwers en herders leefden, blijkens ons geschiedverhaal, de bewoners van Kaçmîr, stille, zachtzinnige en vrome lieden, ook langen tijd in doorgaans ongestoorde rust onder het welmeenend en regtvaardig, bijkans nog patriarchaal bestuur hunner veelal goedhartige vorsten, wijsgeeren dikwerf en vrome boetelingen meer nog dan eigenlijke regenten. Uit dien kinderlijken toestand wies het volk tot hoogere beschaving op; het land werd vruchtbaarder en rijker; handel en nijverheid namen toe; groote steden verrezen; kunsten en wetenschappen vonden ijverige en smaakvolle beoefenaren; eene schitterende hofhouding, door dichters en geleerden opgeluisterd, omringde den vorst; ridderlijke koningen eindelijk, door dappere krjgers en magtige legers bijgestaan, deden ook den nabuur en bij wijlen gansch Indië gevoelen, welke krachten hun rijk zich inwendig verworven had. Zoo werd Kaçmîr een magtige en bloeijende staat; maar één groot beginsel, eene volstrekte voorwaarde van blijvende grootheid, ontbrak te midden van al dien glans, een beginsel, ook door den schrijver zelven van Kaçmîr's geschiedenis niet begrepen, hoe verstandig en scherpzinnig beoordeelaar hij zich overigens ook betoont: de volkseenheid en de volksgeest, die alleen bij magte is, wezenlijke en duurzame beteekenis aan een staat te verzekeren. De strenge onderscheiding der kasten of standen, zelve meerendeels weder een natuurlijk gevolg van het belangrijk verschil der rassen, maakte de opkomst eener zoodanige volkseenheid onmogelijk; elke stand bleef steeds voor zich zelven en zijne eigene regten waken en verbond zich zelden of nooit met de overige tot bevordering van het algemeen belang; de pogingen der Boeddhisten tot nadere vereeniging bleven deels geheel onvruchtbaar, deels te zeer uitsluitend tot het godsdienstig leven beperkt; en de eenheid van den staat vond geene andere uiting dan in den vorst alleen, wiens gezag wel menigmaal in het overwigt van invloedrijke partijen, maar bijkans nooit in eenige openbaring van den vrijen en zelfstandigen volksgeest zijne noodwendige perken vond. En toen eenmaal de vorsteljke waardigheid door het persoonlijk karakter veler koningen en door het zedebederf van het hof

hare beteekenis voor het volk verloren had, was ook de staatseenheid verbroken en stond het rijk magteloos tegenover den vreemden indringer, niet bij gebreke aan stoffelijke kracht, maar door gemis aan een volk dat zelf de zedelijke magt tot handhaving zijner onafhankelijkheid bezat.

Nieuw als de geschiedenis van Kaçmîr dan voor ons heeten mag, in zoover tot vóór weinige jaren haar bestaan zelfs ons onbekend was gebleven, in 't eind leert zij, wat de meer algemeene uitkomsten betreft, ons niet anders dan de bevestiging eener oude en welbekende waarheid. Of deze echter wel altijd door de natiën wordt in 't oog gehouden, ook door die welke zich tot de meest beschaafde der aarde rekenen, mag met grond worden betwijfeld. Ook het nieuwe, door de ontdekking der Râdjataranginî aan de wereldgeschiedenis toegevoegde hoofdstuk heeft dus heden nog zijn nut, in zoover het tot herinnering mag strekken aan die waarheid, die nimmer dan tot eigen schade door de volken kan worden miskend.

Dat nu, ook afgezien van de meer algemeene historische resultaten, het werk van Kalhana menige belangrijke bijdrage tot de kennis meer in 't bijzonder van het voormalig Indië bevat, zal uit het weinige zelfs, dat bij wege van voorbeeld daarvan kon worden medegedeeld, wel reeds voldoende gebleken zijn. En welke dan ook de hoogere of geringere waarde, die uit een meer aesthetisch oogpunt aan dat werk mag worden toegekend, eene aanwinst blijft het toch altijd voor onze letterkunde, in zoover het, onze bekendheid met gansch andere volken en tijden vermeerderend, ons daarbij niet enkel de verscheidenheid, maar ook de menigmaal treffende overeenkomst leert opmerken, welke zich tusschen de denkbeelden en voorstellingen dier natiën en de begrippen onzer eigene zich openbaart. Ook in dit opzigt loont de Râdjataranginî de moeite aan hare lezing besteed. Menig ander middeneeuwsch, met hooge belangstelling door ons geraadpleegd boek staat nader bij ons wat volk en land betreft, en toch wat den geestaan gaat veel verder van ons verwijderd dan het Indisch Boek der Koningen van Kalhana, den pandita van Kaçmîr.

P.A.S. VAN LIMBURG BROUWER.

Eindnoten:

1 Asiatic Researches. Vol. XV.
2 Râdjataranginî, arthât Kaçmîradêçîyarâdjakîya itihâsah. Calcutta, 1835. - Het werk bevat vier verzamelingen: - Râdjataranginî van Kalhana pandita, Râdjâvalî van Djôna râdja; vervolg daarvan door Vara pandita; en Râdjâvalî pâtaka van Pradjya Bhatta. Te zamen 440 pag. in 4°.
3 Çrîkalhanapandita kritâ Râdjataranginî. Histoire des rois du Kachmîr, traduite et commentée par M.A. Troyer. 3 vol. Paris, 1840-1852. Vol. I. Tekst der zes eerste boeken, en aanteekeningen. 584 p. V. II. Vertaling en examen critique. 640 p. V. III. Vertal. der twee laatste, waarschijnlijk niet door Kalhana zelven geschreven boeken, met aanteekeningen. 723 p. 8°.
4 Eene metrische navolging dier fragmenten (door de gewone aanhalingsteekens hier onderscheiden) ware in dezen niet wenschelijk, omdat de gang van het overzigt daardoor alligt gestoord wordt, en ook onnoodig omdat de inhoud, niet de vorm, hier hoofdzaak is. Voorts schijnen enkele afwijkingen van Troyer's vertaling niet van genoegzaam gewigt om ze telkens nader te regtvaardigen; en, zoo wij met hem soms gedwaald hebben omtrent den zin van de eene of andere uitdrukking, de buitengemeene moeilijkheden welke de veelal uiterst gewrongen nieuwere Sanskr&0iet-stijl, met name ook die van de Râdjataranginî oplevert, mogen dan eenigermate tot verontschuldiging strekken.
5 Indische Alterthumskunde.
6 History of ancient Sanskrit Literature.

7 Inzonderheid raadplege men ook Dr. Kern in de voorrede vóór zijne uitgave van Varahamihira's Brihatsâmhita (Calcutta, 1865), blz. 7 en v., waar hij Kalhana tegen de aanmerkingen van Lassen verdedigt en tevens de chronologische vragen omtrent den Boeddha en den hier later te melden koning Vikramâditya bespreekt. Over het Boeddhisme in Kaçmir is onlangs nog een nieuw werk van Feer te Parijs verschenen: 'L'introduction du Bouddhisme dans le Kashmir.'

8 De naam van Kaçyapa komt trouwens zeer dikwijls in de Indische overleveringen en geschriften voor. De beteekenis van dien naam, die eigenlijk Kakshapa zou luiden, is, volgens Dr. Kern (Brihatsanhitâ, I.l. 41) de 'schemering', en stemt overeen met dien van den Griekschen Kekrops, die ook in vele andere opzigten zekere overeenkomst met Kaçyapa vertoont, terwijl beide namen weêr verwant zijn met het latijnsche 'crepusculum.' Dit laatste wordt ook opgemerkt door Benfey in zijn woordenboek (in v. Kshapâ).

9 Wij hebben thans in dit overzigt getracht, de namen en woorden ongeveer zoo te spellen als men, naar onze uitspraak, dit gewoon is met de Javaansche (zoo als b.v. 'râdja', door anderen 'râja' geschreven, enz.). Gebrekkig blijft echter de schrijfwijze altijd, vooral door gemis aan de noodige typen, om b.v. de verschillende *ri, d, t, n*, enz. te onderscheiden.

10 Ook door andere schrijvers weder in veel later tijd geplaatst, ten ware wij ook hier met een anderen Açôka te doen zouden hebben, 't geen Troyer echter betwijfelt.

11 De achttien hoofdstukken of titels vindt men met name opgesomd in de wetten van Manoe (Manâvadharmaçâstra. VIII. 3-7). - In het vervolg der kronijk worden nog verscheiden veranderingen in het bestuur vermeld. De volledige verklaring intusschen van de wijze van bestuur onder de Indische vorsten, eischt eene afzonderlijke uiteenzetting.

12 Eene woordspeling, aan de dubbele beteekenis van 'Sarpa' ontleend: - 'Sarpa', een slang; en: 'sarpa!' ga!, (2 ps. sg. imper. vb. 'srip'.).

13 'Pradjâ-poenyô-'dayaîstibraîç'. Troyer vertaalt: 'par suite du grand éclat de la verte du peuple.' Ongetwijfeld ware dit juister, indien 'poenya' enkel 'deugd' beteekent; maar in dit zelfde geschrift komt het elders ook voor inden zin van 'eene verdienstelijke daad'. En 'tîbra' of 'tîvra' beteekent: 'geweldig, scherp, heet, bliksemend, diep (van duisternis gesproken), slecht,' enz., 't welk alles toch moeilijk op de deugd en hare verschijning of verrijzing (oedaya) valt toe te passen.

14 Dat de oorkonden, tot dit tijdvak betrekkelijk, zijn verloren geraakt, laat zich misschien verklaren uit de verwoestingen, welke later de fanatieke Mohammedanen onder de letterkundige schatten van Indië moeten aangerigt hebben. Moeilijker daarentegen, hoe de herinnering aan de gebeurtenissen gedurende dat tijdvak zoo geheel kon ophouden te bestaan. Echter schijnt ons deze ééne gaping, van welke wij ook voorbeelden bij andere volken van betrekkelijk nienweren tijd aantreffen, geen voldoende grond om met Lassen (Alterth. kunde, I. 247) de historische getrouwheid van bijkans geheel de Râdjataranginî in twijfel te trekken.

15 Welligt geneigd hier aan eene overdragt van Alexander op Lalitâditya te denken, die bovendien menige trek met genen gemeen heeft, mogen wij echter niet uit het oog verliezen, èn dat hetzelfde verhaal zich toch reeds meer dan eens in de geschiedenis voordoet, èn dat ook dergelijke daad van overmoed als hier wordt vermeld, toch zoo vreemd niet is of ze kon ook door meer dan één te zeer in magt gestegen vorst zijn gepleegd.

16 De avonturen van Djayâpîda maken ongetwijfeld een van de best geschreven en meest onderhoudende stukken van de Râdjataranginî uit, en zeer zoumen den schrijver onregt doen, wanneer men het bedoeld verhaal enkel beoordeelde naar de schets, tot welke wij hier ons meerendeels moeten beperken.

17 Men houde hierbij wèl in het oog, dat Vishnoe en Çiva geenszins twee onderscheiden goden, maar alleen verschillende voorstellingen van de ééne en eenige Godheid vertegenwoordigen.

18 Deze toespraak wordt hier eenigzins verkort, met weglating nl. van eenige çiôka's, doch zonder verandering der woorden, medegedeeld. Het daarop volgende is geheel overeenkomstig den tekst.

19 'Hastâgravêshtanôllâsanaspriçah khadgasya'. Troyer vertaalt: 'de son glaive que touchait un pendant de son diadème et le bout de son (autre) main (mouillée de sueur)' - (sasvêdêtara), - doch erkent in de noot, dat dit eigenlijk geen zin geeft. Gelukkiger, en taalkundig naar wij meenen, ook beter te regtvaardigen is de uitlegging van Benfey, die het 5de boek in zijne Chrestomathie heeft opgenomen (diction. in v. oellâsana): 'of the sword which seemed to rejoice at being grasped by his hand.'

20 Het niet verder mededeelen van den inhoud dier latere boeken leide hier geenszins tot de gevolgtrekking, dat deze niet evenzeer als de vorige onze belangstelling verdienen. De veel uitvoeriger beschrijving maakt integendeel dat vervolg van nog meer gewigt voor de kennis vooral van de zeden en begrippen der toenmalige Indiërs. Ook treden daarbij sommige inderdaad belangwekkende figuren ten tooneele, zoo als onder anderen de avontuurlijke koning Harsha (1090-1102), van wien nog in 't voorbijgaan hier de bijzonderheid vermeld worde, dat een hem toegeschreven gedicht, Naîshadha Tjarita, of de lotgevallen van Nala, tot op onzen tijd is bewaard gebleven en in 1836 te Calcutta met een Sanskr. commentaar werd afgedrukt. Veel dichterlijke waarde schijnt ons intusschen dat werk niet te bezitten, althans voor zoover ons uit de weinig vermakelijke lezing van een gedeelte gebleken is. Uit een geschiedkundig oogpunt echter verdient het ongetwijfeld onze opmerkzaamheid.

Arcachon.

- Uit brieven. -

Arcachon, Dec. 1864.

- - - Gij vraagt een reisverhaal? Maar om eene reis te verhalen dient men men haar wel gedaan te hebben en wij reisden niet, wij vlogen. Het is een eigenaardig genot in een sneltrein gezeten, uren lang voort te stuiven, landstreken en provinciën door; steden en dorpen, waar de huizen door den tocht van uwen vliegenden trein een halven slag schijnen rond te draaien, voorbij; over dalen heen, in wier groene diepten de ploegende mannen en grazende kudden tot eene andere wereld schijnen te behooren; door heuvelen en rotsen, die ‘doorboord een open heirbaan laten.’ 't Is een genot in het rammelend stooten van den trein den maatslag te hooren van een wilden marsch; en als in den donkeren nacht nu en dan een grillig verlichte rookkolom uw raam voorbijdwarrelt en gij in de verte den rossen gloed ontwaart van fabriek of ijzeroven, u te verbeelden dat een snuivend spookpaard op die muziek met u voortgaloppeert door de wolken. Aan dat genot paart zich het gemak, dat de trein u biedt. Gij hebt ruimte voor uwe knieën, eene plaats voor uwen hoed; allerlei uitwassen in het bekleedsel van den wagen geven steun aan rug, zijde en ellebogen en, mits uw reisgenoot en buurman niet tot die menschen behoort wier omvang alle berekening in verlegenheid brengt, ruimte genoeg. Maar dit gemak en dat genot geven nog niet de bouwstoffen voor een reisverhaal. Aan uwe reisgenooten in den trein, dit komt er bij, hebt gij in den regel niet veel. De gezelligheid gaat de wereld uit, mijn waarde! Stoomgefluit en raderknarsen hebben dezen goeden engel verschrikt. Ontvingt

gij in vroeger dagen een vriend, dan had hij zoolang ter wille van uwe vriendschap in trekschuit of hortende diligence gezeten; hem stonden bij zijn vertrek zoovele uren van onbekende verveling en ontbering te wachten, dat zijn hart door het brengen van offers, het uwe door erkentelijkheid reeds bij voorbaat verteederd en voor het kweeken van de gevoelens der edelste vriendschap bereid was. Zij voelde zich in een veilige haven. Recht gemakkelijk liet gij u samen neder. Gij wist niet beter of gij zoudt eenige dagen voor gezelligheid en vriendschap leven met uw gansche hart. Over heengaan spreken, eer uw vriend met u een zak zout gegeten had - gij zoudt het een slag in het aangezicht uwer huisgoden geacht hebben.

Kom daar nu eens om! Een telegram meldt u, dat een uwer kennissen - wie heeft nog tijd om vrienden te winnen? - u bezoeken zal. Hij komt met boot of trein van 12. 21, meldt zijn bericht. Het eerste nu dat deze koude boodschap doet is u berooven van een recht: het recht op het genot van een vriend te verwachten. Vroeger kwamen zij op als rozige morgenwolken en het genoegen hen te zien naderen was bijna zoo groot als dat van hun bezit; thans vallen zij uit de lucht als dondersteenen. Het tweede is, dat zij uwe vrouw in ontsteltenis, het huisbestuur in de war, keuken en kamer vol van haastige toebereidselen maken - waarvoor? voor niets; voor wien? voor een vlegel, een ondankbare. Nauwelijks is hij binnen de muren of de weekeling klaagt, dat de trein 3 minuten te laat was of dat het woei. Nauwelijks is hij gezeten of hij haalt zijn uurwerk uit en vraagt of de eerstvolgende boot niet te 3 uur dertien gaat en geeft een onbeleefden twijfel te kennen omtrent de juistheid van den tijd op uwe pendule. Uit oude gewoonte doet gij uwe interessante vragen omtrent den overtocht, die zoo geleidelijk een gesprek opzetten; maar wat ligt er in het ‘goed!’ dat gij tot antwoord krijgt, anders dan eene wereld van verwondering over uwe naieveteit, om nog te vragen naar de merkwaardigheden, bezwaren en gevaren door een klok bij haar dagelijkschen loop ontmoet! Uw vrouw is op het hooren van het ‘3 uur dertien’, de schrik om het hart geslagen; zij had gerekend op drie uur voor het middagmaal, waarvoor de extra-orders juist begonnen uitgevoerd te worden; zij had reeds het bed voor den gast gespreid.... daar komt dat onbeschaamde trein-uur 3 dertien al hare gastvrijheid bespotten. Aan blijven kan uw gast niet denken! - Weet gij

dan niet, dat de zonen van dit geslacht als machines werken? zóó veel slagen per minuut; ieder uur stilstand kost zóó veel aan arbeidsloon, zóó veel aan onderhoud, zoo veel en een half aan renteverlies... Neen, uw gast moet weg. Klaassen wacht hem met het diner; Roberts wil hij nog spreken over Dinges en met den trein van achten moet hij nog naar den Haag. De rampzalige! Meent hij het, als hij bij het heengaan, na een half uur lang met u over den tijd getwist en tot opstaan gedreven te hebben, u dankt voor de aangename uren? Meent gij het, als gij iets dergelijks mompelt? In het eene geval zijt gij botteriken, in het andere huichelaars.

Maar ik sla door. Aan uwe reisgenooten op den trein, zeide ik geloof ik, hebt gij in den regel niet veel. Wat heeft het stukgoed met het stukgoed te doen? Ligt het aan mij, of is er eenige grond voor de bewering dat er een spoorweg-reizigerstype bestaat, dat door laatdunkendheid, geblaseerd stilzwijgen, koude onverschilligheid en winderige onbeschaamdheid den gezelligsten praatvaâr noodzaakt zijne voelhorens verschrikt in te trekken? Een feit is toch, dat er trekschuit-aardigheden hebben gebloeid, - al was het dan ook maar de bloei van een niet zeer edele plant, - maar wie hoorde ooit van spoorweggeestigheid? Wie waagt zich dan ook aan de hachelijke kans om, na eerst een welwillend luisteraar gevonden, daarna op kunstig-ongedwongen wijze het terrein voor zijne vertelling geëffend en de baan gebroken te hebben, zijn hoorder bij een of ander stationnetje te verliezen juist op het oogenblik, dat de klap van den vuurpijl komen moet?

En wat het landschap betreft, gij ziet er iets van uit de raampjes van uwen wagen, het is waar, doch juist zoo veel om u nieuwsgierig en belangstellend te maken en niet meer. De donkere lanen, in wier schaduwrijke diepte u één blik gegund werd; dat dal waarin gij zoudt willen mijmeren; gindsche heuvelenrij die tot klimmen uitlokt, tot klimmen en rusten: het kerkje, de bouwval, de schuimende beek, - - alles lacht u toe, maar even als een schooljongen de rijkgeladen appelboom in meesters tuin. Een reisverhaal dus - - maar gij weet ook te goed, dat wie met en om eene zwakke borst naar het Zuiden vloog, tijd noch permissie om te reizen had, hoe groot de lust mocht zijn. Toch wil ik u niet teleurstellen. Ik kan niet helpen, dat ik mijne oogen openhield op den snellen tocht en keek. Wat ik opving, geef ik u. Wie schrijft nog boeken?

Wij leven in de eeuw van het al spelend bloempjes en steentjes garen langs den weg. ‘Wij snappen een en ander op’ kon wel de leuze van onzen tijd heeten. Laat mij het ook eens doen. Echter niet, eer ik door een gerusten slaap krachten gegaard heb voor een nieuwen epistel. De diepe philosophie in dezen heeft mij buiten adem gebracht.

Arcachon, Dec. 1864.

Rotterdam, Antwerpen, Brussel, Parijs - ziedaar reeds eenige speldeprikken op de kaart. Zal ik u Rotterdam beschrijven, of onzen tocht in de ruime spoorboot, door het ijs naar den Moerdijk of den rit van daar naar Antwerpen? Maar uw vaderland kent gij en het is een even nutteloos als ondankbaar werk het bekende te vertellen. Laat mij u echter dit nog mogen zeggen: kijk er het groene gras, dat zich in de breede vlakte voor uwe woning uren ver uitbreidt en de blanke, gladde koeien; kijk er de flinke schuren onzer landbouwers, de roode daken onzer dorpen, de netbeschilderde, met wit, groen of rood afgezette deuren en vensterluiken met de heldere gordijnen van de woningen onzer werklieden; kijk er vooral de fijnbesneden frissche gezigtjes onzer boerinnen nog eens op aan, en denk er bij, dat gij ze over de grenzen van uw vaderland niet zoo zult wedervinden! In zwartlakensche mantels die tot de hielen neêrhingen, met een dito kap in den nek, zaten of waggelden op de markt te Antwerpen eenige landelijke Ceressen uit den omtrek en verkochten boter, kaas, eieren, gevogelte en huisbakken brood. Wij bleven vol verbazing staan. Hoe kan eene vrouw zoo grofgebeend, zoo log wezen? Goedhartig schenen zij te zijn; als het een glimlach na veel tijd en moeite eindelijk gelukt was de vleeschklompen aan wangen en kin te bezielen en de bruine rimpels te ontplooien, als in vervolg van tijd de vroolijke stemming tot aan borst en schouders doorgedrongen deze deed horten en schudden - dan was het onmogelijk niet mede uit te schateren! Het zweemde naar een landschap, waarop de zon schijnt. Maar toch kwam de vraag bij u op: of ooit een verrukte minnaar in den dreunenden stap dezer gespijkerde zolen den zwevenden tred der liefde had kunnen herkennen? gij zoudt willen weten of hij haar ooit lieve naarpjes had

kunnen geven? gij dacht met schrik aan de gevaren van zulk eene omhelzing! - -

Antwerpen heeft veel Hollandsch. De trapgeveltjes, de houten luifels, de ruitjes in het lood die gij hier en daar nog aantreft, spreken tot uw hart. Als er iets nationaals in uw bloed tintelt, dan voelt gij u niet vreemd aan den geest, die gindsche bruine houten gevels timmerde en uitbeitelde. De Meyreplaats, half plein, half straat, doet u goed, even als de breede kade aan de Schelde. Brussels stadhuis roept u de dagen voor den geest, toen de energie van een Nederlandsch geslacht in schoone vormen zich wist te openbaren en geene schuts zocht bij eentonige kolossaalheid. Maar voor het overige, zoodra gij de grenzen van uw land overgegaan zijt, komt gij in eene wereld van grijzen steen en pleisterkalk. Eere en bewondering voor de prachtige bouwwerken van het buitenland, maar vergeet het niet! een gezicht als langs Heeren- en Keizersgracht de baksteenen huizen opleveren, voor een deel, ik erken het, smakeloos opgetrokken en getopt, maar voor een ander, zeer aanzienlijk deel door smaakvolle gevels gekroond; die huizen elk aan zijn eigen bezitter behoorende en zijn karakter uitdrukkende, van elkander verschillende door bouwtrant en ordening en prijkende met breede vensters van spiegelglas, waarachter in een lijst van fraaie, blinkende gordijnen eene mand met keurige bloemen haar kleurenrijkdom ten toon spreidt, zulk een gezicht vindt gij nergens weder. In plaats daarvan rust uw oog op woningen, langs wier eentonige grijze muren een onophoudelijke menschenstroom schuurt, op deuren, kozijnen en zonneblinden vaal of verveloos, op gevangenisachtige traliën vóór aan de straat, op gordijnen wier twijfelachtig wit met het stoffige grijs der muren ineensmelt, op binnenplaatsen waar het vuil is, trappen waar het tocht, op slordige, eenvormige, eindelooze menschenpakhuizen ....

Brussel is eene fraaie stad. Zoo ik mijne krachtigste uitroepingen niet wijselijk bespaarde voor Parijs, zoudt gij mij reeds in hooggestemde lofkreten hooren losbarsten. Welk een licht en luchtigheid stroomen door de wijde straten, de ruime pleinen! Hoe bruist er het leven der moderne maatschappij in de galerij St. Hubert en langs de breede parken! Welk een voordeel voor de schoonheid van eene stad zoo zij, gelijk Brussel, op een hellend terrein gebouwd is! Hoe moet het tot bouwen uitlokken, dat de natuur reeds bij voorbaat het effect waar-

borgt van 'tgeen waarlijk schoon is. Daar staat gij voor de Ste. Gudule, de groote kerk. Hoog, hoog in de fijne lucht heffen zich hare beide torens op, met spitsbogen, nissen en beelden overladen en als kant opengewerkt; - maar tot den voet van deze torens geven eerst een vijftigtal trappen van het hellend plein toegang. Stel u eens voor, dat het paleis op den Dam van de natuur zulk een piedestal ontvangen had!.... Brussel was zoo fraai, dat ik mij boos gemaakt heb. Was mijn bloed reeds misschien ‘aan het zingen geraakt’ gelijk bij den Schoolmeester dat van Barend den Schutter, toen ik te Antwerpen den sierlijken, wel wat fatterigen Rubens zag staan tegenover de trotsche cathedraal, die met zijne ‘Kruisiging’ en ‘Kruisafneming’ prijkt en aan de dikke kuiten en gebogen schouders van den boer op de Botermarkt dacht - in Brussel raakte het aan 't koken. Als België aa n zijne in '30 gevallen zonen een soort van grafkelder uit marmer weet te beitelen, waar treurende betrekkingen, vrienden en vereerders hunne immortellenkransen nederleggen en telkens vernieuwen, waarom Nederland niet voor de zijnen? Na een klim van vele minuten komt gij in Brussel op een plein. Het is de Place du Congres. Daar, waar de gansche stad aan uwe voeten ligt in den fijnen blauwen winternevel, heft door twee sierlijke leeuwen bewaakt eene gedenkzuil hare slanke, bronzen schacht hoog in de lucht en draagt een bronzen Leopold, die zijn land rustig overziet. Ter herinnering van den welgelukten opstand, maar alleen door vreemde hulp welgelukt, richt België een kunstwerk op - wij hebben als gedenkteeken van grooteren moed en taaier volharding... wat?... iets op den Dam. Iets uit zerksteen, aan den volksgeest van die dagen gewijd. Iets, dat gedrukt wordt door de buurtschap van het grootsch paleis, dat door dienders bewaakt moet worden, zeker omdat het anders weg zou loopen, verlegen met de figuur die het maakt. Wie is de gele dame op den top? Welke geest, welke genius? Maar: de volksgeest, die eenige levenskracht heeft en levensteekenen geeft, verpersoonlijkt zich. Stelt dan Prins Frederik of den Kroonprins zijn broeder op eene slanke zuil, die wat naar boven en wat ver boven de Jan-Salische alledaagschheid streeft. Of anders, plaatst er Barend den Schutter boven op, dan hebt gij een lichaam voor uwen ‘volksgeest.’ Ach, volksgeest, wat zijt gij nog flauw en traag op hetgebied van kunst! Denkt eens op de Place du Congrès te Brussel aan dien hond op het monument van uwen Dam, die een palmtak

tot staart heeft, een palmtak, zoo als de engelen des vredes door de wolken heeten te dragen; denkt eens aan die leeuwenkoppen, die als het feest is, water mogen spuwen (onder opzicht van een diender en tot vermaak van de Israëlietische schoenenpoetsers) in den breeden bak vóór hen en die even benependroevig voor zich uitkijken, als hun broêr op de nieuwe bankbiljetten het weemoedig-vroolijk doet; denkt eens aan die hopeloos leelijke engeltjes op de muntbiljetten vechtende om een krans; aan het beeld van Z.M. op Z. Majesteits postzegels bezig met in nevelen te vervloeien - en gij bijt op uwe nagels van ergernis.

Er kwam eene nieuwe reden tot ongeduld bij. België heeft zijne monumenten voor elke groote gebeurtenis uit zijne arme historie. Een Godfried van Bouillon, eens markgraaf van Antwerpen en Hertog van Lotharingen, zit fier op zijn steigerend ros op een van Brussels pleinen; een verdienstelijk prefect uit den Franschen tijd heeft er zijn beeld; - waar zijn op onze pleinen en in onze straten de blijken, dat wij een zoo grootsch en rijk verleden achter ons hebben? Hoe vele groote mannen - gij hebt hunne namen maar voor 't grijpen - wachten er op? Op den dag van ons verblijf in Brussel, in de bittere kou, had de Burgemeester een tweelings-standbeeld van Egmond en Hoorne onthuld. Recht broederlijk, spiksplinternieuw uit de gieterij, zonder dat nog de glimmende bronzen kleeren door regen of wind waren dof geworden, stonden zij op het plein waar hun bloed heeft gevloeid. Gij vraagt, wat wij ons zelven afvraagden; waartoe werd voor deze mannen door dit volk een eereteeken opgericht? Egmond en Hoorne vielen eigenlijk niet voor de zaak der vrijheid, want deze hadden zij reeds verlaten; zij vielen, omdat hunne bekeering de wrok uit het trouwelooze hart van Filips niet had kunnen wegvagen, als offers van zijne haatdragendheid. Het heilige zaad der vrijheid kwam in geen geval bij de Zuid-Nederlanders tot rijpheid, maar in de noordelijke provinciën schoot het onder bloed en tranen op. In zooverre staat voor Brussels stadhuis de bronzen groep als een treffend zinnebeeld van houding en lot der Zuidelijke Nederlanden. Even als die edelen keerden zij onder het gezag van den Spaanschen Koning terug, en niet minder zwaar dan op hen, drukte de ijzeren hand van den achterdochtigen dweeper in het Escuriaal op de rampzalige, ontvolkte gewesten. - - Maar laat er half zoo veel kunstliefde in ons volk komen - en onze

jongens leeren de vaderlandsche historie op onze pleinen en straten...

Arcachon, Dec. 1864.

Op Zondag vóór kerktijd kwamen wij te Parijs aan. Door een lachend landschap, heuvelen en dalen, dorpjes in geboomte verscholen, stadjes tegen heuvelen aangeworpen, rijen van hoogopgaande populieren die de velden afperken, akkers en steengroeven door een vroolijk winterzonnelicht overgoten, naderden wij de groote stad in haren ring van forten gevat en door dichtbebouwde voorsteden lang vooruit aangekondigd. En hoe zal ik het nu aanleggen om u den indruk dien mijn geest van Parijs bewaart, over te doen Mij is eene zoo lange en zoo bonte rij van groote en grootsche, pikante en smaakvolle, belachelijke en verrassende dingen voorbij gevlogen, dat ik nog niet genoeg tijd en rust heb gevonden om hunne afdrukken en indrukken behoorlijk in de magazijnen van 't geheugen weg te leggen. Intusschen, om alvast iets te zeggen: Parijs is bedwelmend. Wanneer gij veilig en wel in den trein, die u door bosschen en velden verder draagt gezeten zijt, dan hebt gij een gevoel, dat gij als knaap kendet, wanneer gij in een mallemolen hadt rondgedraaid; sneller, sneller, altoos sneller, bij de gillende toonen van het orgel en de slagen waarmede eene opgeschikte kermisdeern op trom en bekkens beukte... In bonte, gele en groene mengeling zijn u boomen, menschen, paarden, pleinen, beelden, huizen en soldaten voorbijgedwarreld. Het groote en grootsche overvleugelde ons reeds terstond bij onze aankomst. Wij stappen uit den wagen en ziedaar! boven ons hoofd, hoog, hoog boven ons hoofd, welft zich een boog van glas en ijzer, door slanke kolommen aan de zijden geschraagd en aan het eene einde gesloten door het prachtige front van het station du Nord. Wij staan verbluft. Onze trein die nog staat te dampen is niet meer dan een visschersschuitje in eene oorlogshaven, een kinderwagentje onder een kerkportaal. Er is ruimte genoeg voor nog een dozijn zulke kleinigheden als onze trein; wellicht zouden zij krijgertje kunnen spelen op al de rails die zich hier kruisen, zoo zij maar durfden en zoo ze geene stipte, ordelijke, zoete, politie-reglementair-opgevoede fransche treinen waren! -

't Is merkwaardig, hoe dit volk van zes en dertig millioen levendige Franschen met zwarte oogen en vurig bloed zich laat leiden door de politie. Niet, dat overal zoo'n mooie man met blanke sabel, borstelachtige snor, gefronste wenkbrauwen en een graat in de keel staat te commandeeren; zij zijn wel allen mooi, met blauwe rokken, bandelieren, steken, zwaarden, snorren en wat niet al uitgedost, maar zij zijn alles behalve pedant en commandeerend, integendeel de vriendelijkheid en beleefdheid zelve en schijnen alleen rond te wandelen om door hun mooiigheid wat kleur en afwisseling aan het tooneel bij te zetten. Het volk zelf is door en door van politiegeest doortrokken. Nergens ziet gij een standje, nergens geschreeuw of verwarring. Gij komt aan een stationsgebouw en indien gij al niet opgejaagd en gedrongen wordt, hebt gij toch zelf zoo veel haast, dat gij het anderen wilt doen - maar de geesten van vriendelijkheid en orde zijn u te machtig: noch het een, noch het ander gebeurt. Gij verlaat den trein en zijt al half van plan als Hollander en omdat gij haast hebt tegen den eersten den besten man met gegalonneerde pet dien gij ziet, te gaan schreeuwen om uw goed, maar iedereen is hier zoo stil en schijnt zoo tevreden, dat gij u tot makheid voegt. Gij wordt gelaten in eene kolossale ruimte waarin gij permissie krijgt rond te wandelen, tot dat - en dit duurt soms een klein kwartier - al de koffers, doozen en pakken op eene reusachtige toonbank zijn uitgestald. Dan eerst wordt gij met uw bewijs van eigendom toegelaten. Gij wacht met heeren en dames, jufvrouwen, matrozen, arbeiders en soldaten, maar terwijl uw reisgenoot de Engelschman en gij zelf reeds herhaaldelijk trappelend zijt op en neer geloopen en tusschen uwe tanden allerlei woorden van ongeduld hebt gesist, is de glimlach van tevreden berusting niet geweken van het gelaat uwer beminnelijke gastheeren, de Franschen. Gij verlangt een rijtuigje om u naar uw hôtel te brengen; terstond zijn er eenige mannen gereed, niet om u eerst aan uwe kleeren te plukken, daarna omver te loopen en eindelijk bij weigering af te snauwen of bij aanneming af te zetten, maar om u een kaartje aan te bieden, met het nummer van hun rijtuig en de politiebepalingen die hunne rechten, plichten en het naar den afstand berekende vrachtloon regelen. Hunne rijtuigen zijn net geverfd, goed onderhouden en vrij van den stank van tabaksrook; hunne paarden allen goed in staat. Waar zijn in Parijs die knollen, aan wier uit-

stekende knoken, stramme leden en afgebeulde houding onze smaak en ons medelijden zich stooten bij zoo menig station en op zoo menig plein in ons vaderland? Wij hebben de gissing gewaagd, dat de Parijzenaars ze opeten in den vorm van, wie weet welken geestigen *fricassé à la* - -, maar eten zij dan ook alle gemeene kerels op? Want waarlijk, ik mag niet gelooven dat de Franschen zonder uitzondering vol zitten van blanken zielenadel, wij weten ook wel beter; maar er liggen hier over het gansche leven zulk een waas en glans van opgeruimde gemakkelijkheid en tevreden inschikkelijkheid, dat gij geneigd zoudt zijn het te denken. Gezien heb ik ze niet, die haveloozen met onbeschaamde trekken en manieren, die op zoo menigen steiger in ons land u omzwermen en aanvallen als een troep hongerige wolven. Zeker is het, dat iedereen beleefd is en dat de fransche beleefdheid een andere kleur draagt dan wij ons vaak voorstellen. De lui omdartelen u hier niet met springende buigingen; ze bedwelmen u niet met hunne vleierjen en doen u het hoofd niet duizelen van 't geen wij gemeenlijk voor Franschen wind houden. Hunne voorkomendheid en hu]pvaardigheid zijn alles behalve karakterloos. Ik had het ongeluk tot tweemalen toe uit zonderlinge gedachteloosheid en onoplettendheid mijne parapluie te verliezen, en tot tweemalen toe raapte dezelfde *ouvrier* haar op. Maar het was alsof ik den goeden man een grooten dienst bewezen had, in plaats van hij mij; naar de blijde verrukking te oordeelen waarmee de brave den tweeden keer mijn eigendom mij overhandigde moet hij dien nacht in zalige droomen legioenen van achtelooze reizigers gezien hebben, die hij allen mocht helpen. Vraag een der weinige mannen die gij ziet rooken om vuur voor uwe sigaar, en in plaats van u zonder een woord te spreken het vurig kooltje toe te duwen, geeft hij u in overweging of een lucifer niet beter aan het oogmerk zal voldoen? Met beleefden drang stelt hij u voor naar gindsch luw en beschut plekje te wijken, haalt lucifer of vuurslag voor den dag en zoodra hij u rooken ziet, schijnt weer zijn zielevrede voor een dag verzekerd te zijn. - -

Op het Bastilleplein, rondom de bronzen, door een verguld beeld gekroonde zuil voor de gevallenen in de Juli-revolutie opgericht, beweegt zich eene bonte menigte. Daar biedt eene tanige oude vrouw hare waarzeggende planeten aan, daar vertoont een goochelaar zijne toeren met eenige blikken bekers,

daar lokt eene kijkkast de nieuwsgierigen door de getrouwe voorstelling van een veldslag, een brand of een schipbreuk, daar dwaalt in de genoegelijkste stemming en de volmaaktste orde, zonder geschreeuw, gedrang, brutaalheid of twist, eene menigte mannen en vrouwen uit de arbeidende klassen rond. Vele jonge soldaten in allerlei uniformen - en deze zijn hier even talrijk en verscheiden als de lentebloemen - zien met gapende belangstelling al deze wonderen aan, waarvan zij achter den ploeg niet droomden. Eene groote schare is verzameld rondom een forsch gebouwden Israëliet. Op eene hooge stellaadje gezeten, met honderden bonte veeren, glinsterende koralenstrengen, loovertjes, blinkende borst- en armplaten, een schitterenden gordel, de noodige ponjaarden en een vuurrooden mantel uitgedost, vertoont hij zich aan uwe bewonderende blikken als het gevreesde Indianenopperhoofd, genaamd de Witte Valk, of Edelhart, of de grauwe Beer. Deze krijgsheld houdt zich onder het ademloos zwijgen der menigte sinds de laatste tien minuten bezig met - door middel van zijn alom gevreesd slagzwaard de hoekjes af te snijden van een velletje postpapier. Gij begrijpt wel dat hoe vreedzamer de bezigheid is, waartoe de geduchte zich voor het oogenblik nederbuigt, zijn toorn, als die eens losbarst, des te ontzettender zal zijn. Wij wachten dus als ieder ander met zwijgende aandacht. Nog is de vreeselijke in zijn onschuldig werk verdiept - maar daar stuift hij eensklaps op. Hij opent den mond en spreekt... helaas! wij zijn te ver af om de welsprekende taal des helds te verstaan. Wij willen naderen, maar de menigte is te dicht. Welnu, dan zullen wij als Hollanders den toegang koopen. Mijn vriend haalt zijn koker uit en biedt den eersten den besten kieleman eene sigaar voor zijne plaats - Non Monsieur! zegt de Franschman met een goedig, maar onbeschrijfelijk fijn lachje.

Wat is toch, vraag ik mij zelven, al bijtende op de pen, wat is toch dat eigenaardige in Parijs, dat meer doet dan u treffen, in verbazing, opgetogenheid en bewondering zetten, dat u als een bedwelmende geur naar het hoofd stijgt? Is het misschien 't groote en grootsche der paleizen, de indrukwekkende schoonheid van sommige kerken, het ruime aantal monumenten op de uitgestrekte pleinen; zijn het die breede boulevards, is het eene rue Rivoli met hare boomenrijen, haren dichten stroom van rijtuigen in het midden, hare menschenmassa's op de ruime trottoirs, hare grootsche magazijnen, prachtige

koffijhuizen en restaurants? Maar ik stel mij voor, dat gij ook in eene andere wereldstad voor eene verzameling van paleizen als Louvre en Tuileriën zult staan en verstomd staan; dat gij elders op even grootsche pleinen, even indrukwekkende kunstwerken in bewondering verzonken, staren zult; Parijs is toch de eenige stad niet, wier ruime onafzienbare straten, met rijtuigen, omnibussen, karren en menschen gevuld, schitteren van het licht, glas en goud harer magazijnen en winkels. De Notre-Dame is groot en verheven, hoewel ik te veel lofredenen op de schoonheid van haren bouw gelezen had om zoo verrukt te kunnen zijn, als wellicht billijk ware geweest; het Pantheon, dat door bouwtrant, naam noch opschrift - (het is door *la patrie réconnaissante* aan hare groote zonen, Napoleon I en zijnen stoet, gewijd, welke wonderlijke heiligen in het frontispies zeer fraai gebeiteld staan) - tot het christendom en de kerk behoort voor wier dienst het is ingericht, boezemt ontzag in door de stoute welving zijner ruime bogen, waarin een echt heidensch licht met eene echt menschelijke kracht zich vereenigt - maar noch Notre-Dame, noch Pantheon zijn onovertroffen. Er zijn nog wel stoutere bruggen gespannen over breedere rivieren dan te Parijs het geval is. Wij brachten den Zondagmiddag door met in ons huurrijtuig den stroom van rijtuigen, ruiters en voetgangers te volgen die door de-luchtige Champs-Elysées en de sierlijke Avenue Eugénie ons naar het Bois de Boulogne voerde. Wij hadden het niet beter kunnen treffen. De uitgelezen winterdag - 't had 'snachts een weinig gevroren en de zon scheen met vroolijke pracht van den wolkeloozen hemel - had al wat op wielen rollen en op beenen loopen kan naar het Bosch gelokt. Daar klopte voor eenige uren het hart der groote stad. U een denkbeeld te geven van de beweging en de levendigheid van het onvergetelijke tooneel is ondoenlijk. Op een paar honderd rijtuigen meer of minder kwam het niet aan. Van het eenvoudigste, met één paard bespannen huurrijtuig af, gelijk er een onze kleinheden bevatte, tot aan de prachtige door schitterend gemonteerde gardes omstuwde equipage van den Prince Impérial - die er in 't voorbijgaan gezegd, als een ferme jongen uitzag - waren er alle klassen der rijtuigen- en equipagenwereld vereenigd. Daar sprongen op vurige rossen en sukkelden op huurpaarden, wie dandy's waren of daarvoor wilden doorgaan. Daar wandelde de fijne pelsjas naast de blouse. Daar werd van

de kostelijke gelegenheid, die de uitgezochte winter-Zondagmiddag bood, een gretig gebruik gemaakt, tot het ten toon spreiden en luchten van al wat de weelde voor kostbaars en rijks op het stuk van kleeding en sieraad had uitgedacht. Ik verzeker u dat wij gelegenheid hadden het op te merken. Half met opzet, half gedwongen geraakte onze karos in de *file*. In eene laan van het Bosch was de menigte rijtuigen zoo groot, dat zij aan elkander gesloten en op vier rijen geschaard, de geheele beschikbare ruimte vulden. Twee van deze rijen bewogen zich, stapvoets natuurlijk, in de eene, twee in de tegenovergestelde richting. Een kwartier lang van alle kanten bezet, voor dat het onzen koetsier gelukte een zijpad af te slaan, zagen wij eene gansche maatschappij voor onze oogen voorbijschuiven en veel prachtigs en verblindends trof ons. Bij de cascade, een kunstig rots- en waterwerk te midden van een sierlijken aanleg, scheen wel al wat Parijs meest elegant en sierlijk bezit vereenigd te zijn: waarlijk een tooneel zoo boeiend denk ik niet dikwijls meer te zullen aanschouwen. - -

Maar, om den draad van ons praatje weder op te vatten, zouden zulke tafereelen ook niet elders u kunnen voorkomen? Misschien niet, misschien ook wel. Het bosch van het Bois de Boulogne is nog maar een bosch in den knop. Het is nog maar eene belofte. Als het eens een bosch is, zal het prachtig wezen, - nu is het lief. Ik heb geene enkele boompartij gezien, waarbij u, gelijk in den Haarlemmerhout, eene huivering van ontzag door de leden kan varen, terwijl uw oog langs stammen als zuilen en takken als reuzenarmen opklimt om zich in de groene schemering van den top te verliezen. Wij maakten meermalen de opmerking, dat onze hoofdstad in pracht en smaak (natuurlijk niet in aantal) harer equipages waarlijk niet voor die van het Keizerrijk behoeft onder te doen. Was het dan de rijkdom en weelde der toiletten, waarin de *beaumonde* van Parijs op dien winter-Zondagmiddag boven alle andere *beau-mondes* uitmuntte? *Que voulez-vous?* Wij loopen nu eenmaal wat onze kleeding betreft, aan den leiband van wellicht den winderigsten fat met het leêgste hoofd uit deze stad en onze dames haasten zich, om de kostbaarste en grilligste bevelen van misschien de meest schaamtelooze en brutale *lorette* gehoorzaam uit te voeren. Tusschen haar uiterlijk en dat harer volgsters is geen groot verschil - wat winter-toiletten betreft, indien een lofspraak uit mijne pen zonder naam of gezag eenige waarde kon

hebben, zou ik zeggen, dat onze Hollandsche dames een zeer fijnen smaak in hare keuze van stof en kleur plegen aan den dag te leggen. - Doch, al was ook elders evenveel indrukwekkends en groots, sierlijks en prachtigs, verbazing- en bewonderingswekkends vereenigd te aanschouwen, er zou toch *iets* overblijven, dunkt mij, dat Parijs alleen bezit...

Wat is dat *iets?* Weer bijt ik op mijne pen, even als zoo even. Ik weet het niet, maar geloof, dat *le cachet Parisien*, het onbeschrijfelijke, ontastbare en ook in het overige Frankrijk naar ik merk onnavolgbare, het best aangeduid zou worden door een woord, dat de beteekenissen van genot, fatsoen en smaak in zich vereenigde. Het is de kunst om het aardsche leven zoo schoon mogelijk te versieren en zoo aangenaam mogelijk door te brengen. Het moderne Babylon, door u verfoeid en onder uw anathema verpletterd, o zedeleeraren! moge dien naam verdienen; de literatuur van het tweede Keizerrijk moge afzichtelijke diepten in het leven dezer stad openleggen, deze afgronden - om een oud beeld nog eens uit zijne nis te halen - zijn met schoone bloemen bedekt. Het *savoir-vivre* van dit volk zou geene wetenschap zijn, indien het niets meer ware dan losbandigheid en ruw zingenot. Gij loopt geen gevaar uwe gevoelige schenen te stooten tegen kantige hoeken; al wat ruw was is gladgeschaafd en alle hoeken zijn afgerond. Uwe fijne reukzenuwen, uw teeder gevoel zal niet gekwetst worden - hier is zorgvuldig uit den weg geruimd of bedekt wat het zou kunnen. Zelfs de lompen die gij ziet, schijnen in de ordening van het geheel op hare plaats. De ‘gamin’ met smalle, bleeke maar fijne trekken, die in gindschen eenzamen deurpost zijn eindje sigaar staat te rooken, ziet er schilderachtig in zijne haveloosheid uit. Alle geluiden schijnen in deze atmosfeer harmonisch saam te smelten. Welvaart, rijkdom en gemak omringen u. Of het ook meer dan schijn is weet ik niet, maar het schijnt dat de armoede niemand wrevelig en de rijkdom niemand stijf maakt. Welk eene voorkomendheid, algemeene welwillendheid en ongedwongen vroolijkheid, welk eene fijnheid en tinteling van levendigen geest. En welk een smaak! Neen, de Parijsche elegantie ligt niet in snede of stoffaadje, maar in de gratie waarmede alles gedragen en gehanteerd wordt. De mode heerscht niet over het dametje dat voor ons uittrippelt, maar deze heerscht over de mode. Overal is de smaak doorgedrongen. Op den hoek van gindsche straat staan schoenen-

poetsers; maar let eens op de elegante werktuigen voor hun bedrijf. In een magazijn van manufacturen, voor de breede ruiten allerlei stoffen van velerhande kleur en glans bevallig te drapeeren, schijnt nog zoo moeielijk niet. In een winkel van galanteriën eene kleine tentoonstelling van kunst te ordenen is zeker geen heksenwerk. Die juwelier heeft geene moeite gehad om iets schoons achter zijne welverzekerde ramen uit te stallen. Gindsche wisselaar die in achtelooze wanorde het goud en de banknoten uit alle deelen der aarde achter zijn spiegelglas strooide had geen ondankbare taak, toen hij u den indruk wilde geven, dat men bij hem met de schatten der wereld speelt. Maar volg mij eens naar de uitgestrekte *Halles*, onlangs uit glas en ijzer opgetrokken, let eens op die heuvelen van groente, die terrassen van fruit en bewonder de stoutheid waarmede deze kunstenaars en kunstenaressen der markt hunne soms vorm- en kleurlooze waren ordenen, naar tint en schakeering schikken, licht en bruin verdeelen, deze partij in de schaduw laten, opdat op gene het volle licht en de aandacht vallen zullen. Ik moet erkennen geen winkel van stokvisch gezien te hebben, maar houd mij in gemoede overtuigd, dat de Parijsche winkelier, die uitsluitend in dit Noordsche product handelt, het zoo zal weten aan te leggen, dat zijn magazijn een blik waard is en zijne drooge waar doet watertanden. Zoo veel is zeker, dat het brood door den bakker in deze stad uitgestald er dubbel smakelijk uitziet.... De slagerswinkel is een kunstkabinet. Daar hangen allerlei stukken en stukjes van de doode beesten aan blinkende kettingen of liggen schilderachtig in 't verschiet verspreid; daar schijnen de varkenskoppen met een wijsgeerigen glimlach den dood te zegenen, die hen zoo gladgeschoren en zoo blank tot een sieraad voor de straat gemaakt heeft; daar kijken de schapenbouten, het roode vleesch en 't witte vet bevallig afgezet, zoo snoeperig uit hunne hulsels van uitgeknipt en smetteloos papier, als kraamkindjes op een doopmaal. Plaats u met mij voor de ramen van gindschen restaurateur: - is het niet of die vruchten zich hebben laten plukken, die snoek en karper vangen, die hazen schieten, die lijsters strikken, alleen maar om het pleizier te hebben van zich in gezelschap van natuur- en dischgenooten hier te laten kijken en bewonderen? - - -

Arcachon, Jan. 1865.

Dat blinkende, lachende leven van Parijs heeft echter zijne schaduwen en diepten en tranen... In het *maison de famille*, waar ik gelogeerd ben, heb ik kennis gemaakt met - doch laat mij ter wille van geleidelijkheid en goede orde u eerst een en ander vertellen van 'tgeen zich onder het voorbijvliegen op de reis hierheen op het netvlies van mijn geheugen afteekende.

Over Orleans, Tours, Poitiers, Angoulême en Bordeaux vervolgde ik mijn weg. Welk een overgang van het schitterende groote Parijs op het doodsche Orleans, dat, met zijne vuile straten, zijne twee of drie mislukte standbeelden van Jeanne d'Arc en ondanks zijne fraaie hoofdkerk, het niet verder schijnt te kunnen brengen, dan dat het zich op den oever der Loire ligt te vervelen. Of speelt mij hier mijne eigene verbeelding parten? Breng ik de verveling, die na het zien van de hoofdstad deze verzameling van ledige pleinen en kleinsteedsche straten in mij wekt, op haar zelve over? Hier kan ik den schrik en de spottende minachting voelen die de Parijzenaar legt in zijn: *la province. Ça sent la province!* - Hoe gelukkig dat ook in dorre streken beken vloeien, rozen bloeien, dat ook in de vlakke velden der verveling nu en dan het fluitje van de locomotief weerklinkt. Fluit, fluit, trouw stoompaard! en ren met onzen volgzamen trein naar lachender streken. Want een lachend landschap is het waarover gij het oog laat weiden, wanneer gij voortspoedt langs den rechteroever dier Loire, wier kalmen loop gij het thans niet zoudt aanzien, dat zij soms zulke vernielende uitstapjes buiten hare bedding maken kan. Glooiende heuvelrijen met groene wijngaarden beplant loopen aan weerskanten van u voort. Hier en daar kijkt een wit kasteel tusschen het geboomte uit; een toren waagt zich op den rand eener rots; een dorpje is tegen eene steenachtige helling aangeworpen. De natuur is in dit gedeelte van *la belle France* nimmer indrukwekkend, majestueus, wild of grootsch, zelden trotsch, maar doorgaans lachend en liefelijk schoon. Hier en daar steekt de rotsachtige ondergrond zijne gladde zijden of zijn bruinen rug door den bodem heen; ginds houwt men den blank-gelen bouwsteen uit de groeve - maar bijna overal heeft eene milde natuur alle hoeken afgerond en verborgen onder struikgewas, gras of aarde en elke voet gronds is zorgvuldig bebouwd. Plot-

seling, bij het stilhouden van den trein, ziet gij in een plooi van de grauwe rots twee reuzen: een enorm kasteel, dat op één kolossalen vierkanten toren gelijkt en eene oude kerk. Twee reuzen! Hoe kalm staan zij daar in hunne grijze majesteit. Zij schijnen een deel van het rotsgevaarte te wezen, dat hen omringt en even onbewogen, met een stillen glimlach in de verweerde rimpels van hun gelaat, neder te zien op het woelen en jagen van die dwergen van menschen, waarvan het eene geslacht vóór en het andere na zich aan hun voet verdringt. Dat kasteel - eens de residentie van koningen en het tooneel van menige gruweldaad, die oude kerk en die nieuwe blinkende woningen zijn Blois. Maar weer fluit de locomotief, die tot mijmeren tijd en lust heeft noch laat, en weer gaat het door lachende heuvelen en dalen verder.

Doch wie te Tours kwam, zou wenschen, dat het maar niet, maar nimmer weer ‘verder’ ging. Hier zou de pelgrim zijn staf willen neerleggen. In dit liefelijke oord zou hij den vrede wenschen in te ademen waarvan de ruischende stroom en het groene dal vertellen. Onder deze wijngaarden zou hij begeeren te sterven. Na eene wandeling, bergopwaarts, door eene luchtige, breede straat, langs huizen waaruit eene ongemeene zindelijkheid uw Hollandsch oog weldadig tegenblinkt, komt gij op een breed plein, hier met bloemperken, ginds met schaduwrijke boomen beplant en houdt voor een gedenkteeken stil. Gij hadt minder liefelijk oord voor uwe standbeeldenmijmeringen kunnen uitkiezen, René Descartes! Het leven is zeer zoet, o wijsgeer. Het is zoo zoet, dat wij, gewone stervelingen, ons in gemoede overtuigd houden: gij moet wel van den beginne af geweten hebben, dat gij al de liefeljke realiteiten, door u ter voordeur uitgeworpen, door een achterpoortje weer zoudt kunnen binnenhalen, eer gij het waagdet aan alles te twijfelen en niets over te houden dan uw *ik*. Het leven is zoo zoet, dat wij, met het warme bloed in onze aderen nog bruisende, met een liedje op de lippen, met een ongeloofelijken trek om onder scherts en lach op de schoone aarde te huppelen, die ons nog draagt en met goeden eetlust elken middag, weinig sympathie kunnen gevoelen voor uw roemrijk standbeelden-bestaan. Het lacht ons niet toe - al maakt het een behoorlijken indruk op onze gevoelige zielen - dag en nacht, jaar uit, jaar in, gelijk gij, terwijl de regen een groene streep vuil naast uw neus trekt, de steenen vuist met mannelijke kloekheid tegen de steenen borst te drukken en op de steenen lippen een onver-

anderlijk woord te dragen, al is het ook zoo grootsch en beroemd als uw: *Cogito, ergo sum:* Ik denk, zoo ben ik dan. Maar zoo ergens uw lot ons benijdbaar schijnen kon, het zou hier zijn. Gij staat in de zuivere zachte lucht, te midden van heesters en planten die de wintermaand nog niet geheel heeft kunnen berooven van tooi en bloei, of die reeds tot nieuwen bladerenrijkdom en nieuwe kleurenpracht zich toerusten. Aan uw voet wemelt het van wandelaars. Gij ziet den grijsaard rusten en mijmeren; gij luistert de verliefde beuzelpraat af van de minnende paren, die hier bij voorkeur moeten dwalen; om u heen speelt een altoos jong en blij geslacht van bloeiende kinderen. Van uw verheven standplaats ziet gij over het muurtje heen, dat plein en wandelplaats en kade omzoomt, neer in de Loire, die diep, zeer diep beneden u de blanke wateren in hare bedding voortjaagt. De jongens leunen over de borstwering, gelijk gij het hunne vaders en grootvaders in hunne jeugd hebt zien doen en werpen, even als zij, de steentjes en schelpjes in den stroom. Waschvrouwen in hare schuiten spoelen met roode armen het blanke linnen uit. Als uw steenen oog lang genoeg op de frissche, rustelooze wateren gestaard heeft, dan moet het nimmer moede worden den anderen oever op te klimmen en ver, zeer ver te volgen. Met altoos nieuw genot moet het rusten op de blanke huisjes en villa's, die op de heuvelenterrassen tegenover u uit boom en wijngaard kijken. Met onverminderden lust moet het de wegen en voetpaden volgen, die door het geboomte slingeren en als het voor de duizendste maal verrukt is over het wijd verschiet van zoo veel schoons, eene golvende zee van liefelijkheid en vruchtbaarheid, dan moet in uw steenen hoofd wel de dankbare gedachte rijpen, hoe goed het is, dat er nog iets anders bestaat dan *ego, ik*. -

Poitiers is eene oude stad. Daar had ik met onzen vriend, den kenner en hoogschatter van kerkelijke oudheden, willen wandelen, overgelukkig als ik aan zijn zijde de rol van leerling en hoorder vervullen mocht. Nu schoot mij niets anders over, dan, de oogen van het lichaam en de vensterluiken van natuurlijk verstand en smaak zoo wijd mogelijk openzettende, rond te dolen. Er was eene hoofdkerk, waarvan de diepe portalen vol gothisch beeldhouwwerk even zoo veel kunstzalen schenen te zijn. Er stond eene andere op de markt, die van den grond af tot aan den top over de geheele breedte van den gevel met figuren en beeldjes was bedekt. Tegen de helling

der rots hing eene derde, half boven, half onder den grond, wie men het aanzag dat voor hare muren en gewelven ten minste drie geslachten van geloovigen hunne steenen, hunnen smaak en hunne begrippen hadden aangedragen. - Hier rees een vlakke, hechte muur, zonder versierselen of nissen in puriteinsche strengheid op; gindsche afdeeling toonde in spichtige spitsbogen den kleurenrijkdom van haar geschilderd glaswerk. Het meest trok mij het oudste gedeelte aan, in byzantijnschen stijl opgetrokken. Welk eene zuiverheid in de ruime, wijde rondingen der uitgebouwde torens, met ruitvormig metselwerk gedekt. Is dit dan het christendom, waarin Hij alleen een welbehagen heeft, dat de mensch in de mystieke schemering der gothische bogen rondwaart; ademt het ook niet in de ruimte en het licht? - klimt de ziel dan enkel langs de stammen van het woud, langs de takken en hunne honderdvoudige twijgen op naar Boven? voelt zij zich ook niet en vooral in de nabijheid van den Oneindige, als zij met éénen blik het ruim gewelf der hemelen tracht te omvatten? - Te Poitiers is het moeielijk, wat u in het overige Frankrijk zeer gemakkelijk valt, u voor te stellen dat gij u in het vaderland van Voltaire bevindt. Daar schijnt in de stille kerken, in haar statigevoorportalen, waar oude vrouwen bedelen of u met hare koopwaar van rozenkransen, heiligenbeeldjes en waskaarsen omzwermen, geen gerucht uit de moderne wereld door te dringen, Daar fluisteren nog de geesten der middeleeuwen. Daar knarsen geen vliegende raderen onzer industrieele beschaving - en het fluiten van den trein, die aan den voet dezer stad voorbijsuist, schijnt wel uit eene andere wereld te komen.

Niet minder schoon gelegen, maar van een geheel ander voorkomen, is Angoulême. Langs den rijweg zig-zagsgewijs naar boven gestegen, was 't mij een genot de oude, nu ten deele in wandelwegen veranderde bolwerken rond te wandelen, die om rug en zijden dezer grijze, maar vroolijke stad op den uitersten rand der steile rots zijn aangelegd. Ik leunde over den half verweerden muur en keek in de diepte waar de Charente schuimt; ik liet mijne oogen weiden over de heerlijke vallei waarin zij stroomt en genoot vergezichten waarop gij wenschen zoudt den ganschen langen dag te staren. Maar toen ook verzocht ik en werd mij met echt Fransche voorkomendheid, van den eigenaar de vergunning gegeven om eene der papierfabrieken te bezichtigen, die de voorname bron zijn van het nieuwe, vroolijke leven, dat

door de straten van het welvarende stadje bruist. Netheid, werkzaamheid, drukte omringden mij. Ik was te midden der zonen van onze eeuw, die te kerk gaat, maar ook fabrieken bouwt en stoommachines drijft. Ik kon niet nalaten, die zwermen luie, onzindelijke en onbeschaamde vrouwspersonen aan de kerkportalen van het doodsche Poitiers, terende op de milddadigheid der vromen, in mijn verbeelding naast het werkvolk van de fabriek der Heeren Roche Frères te plaatsen. Hoe vrij en ongedwongen was de lach, die er over al de aangezichten gleed, als de patroon met den vreemdeling eene werkplaats of zolder binnentrad. Welk een blos op de wangen, welk een glans van tevredenheid en hoe wedijverden die scharen van vrouwen en meisjes in reinheid en netheid met het blanke postpapier, dat zij door hare vlugge vingeren lieten glijden. Ik behoef u niet te zeggen, naar welke zijde de schaal van mijn oordeel overhelde.

De verrassing, die ik ondervond, toen in het koffijhuis op de markt de eigenaar en houder mij in het Hollandsch toesprak - (de man had met echt speurhonden-instinct, dat hij in een Haagsch hôtel tot een hoogen graad van fijnheid scheen ontwikkeld te hebben, mijn landaard ontdekt) - was groot, maar grooter was mijne verwondering, die tot verbazing klom, toen ik op een van Angoulêmes pleinen een bruidstoet tegenkwam. Voorop ging aan de hand van haren bruidegom de bruid in wit mousseline gekleed, met ontbloote armen, zonder mantel of shawl en zonder eenig ander deksel op de zwarte hairen dan een krans van bloemen. Haar volgden de speelnooten in het wit of rose, met vele bloemen en strikken uitgedost, maar door hoed noch mantel beschermd. Wij hadden toen den 21sten December en in het lieve vaderland deed men zijn best om de bloemen van de ruiten te stoken.

Van Bordeaux, het ruime en breedgebouwde Bordeaux, met zijne trotsche bruggen, met zijne drukke kaden langs de van schepen en stoombooten wemelende Garonne, met zijne uitgestrekte pleinen, zijne weêrgalooze *Quinconces* en zijn prachtigen publieken tuin in het midden zijner stoffige bedrijvigheid, met zijn beroemd theater en fraaie winkels - (waaronder men echter niet, dan na lang zoeken, een *boek*winkel aantreft) - van Bordeaux gaat de reis naar Arcachon door een eentoonig landschap. Gedurende de anderhalf uur, die gij voor het raam van uwen spoorwagen zit uit te kijken, dwaalt uw oog van somber

dennenbosch naar heidevlakte, van het ver verschiet der bruine hei naar donker dennenwoud. Een enkel klein dorpje geeft slechts nu en dan eenige afwisseling aan het tooneel en gij zijt blijde, wanneer gij eene kudde schapen ontwaart, door een der herders van de Landes, in een schapenvacht gekleed en op hooge stelten voortstappende, gehoed. Maar vooral zijt gij het, wanneer gij, na het vale, platte en naargeestige la Teste voorbij en de laatste rij van heuvelen en dennen doorgespoord te zijn, afstapt in het nette stationsgebouw van Arcachon.

Maar nu gij mij met geduld zóó ver gevolgd zijt, wordt gij beloond met de beloofde vertelling.

Arcachon, Januari 1865.

Ik begon mijn vorigen, niet waar? met de opmerking, dat het blinkende, lachende leven van Parijs zijne schaduwen, zijne diepten en tranen heeft. In het *maison de famille*, waar ik nu sinds eenigen tijd gelogeerd ben, heb ik kennis gemaakt met Monsieur en Madame M***, Parijzenaars. Monsieur is *homme de lettres*, heeft een paar bundels novellen uitgegeven, waaruit eene wilde fantasie en een hart vol bitterheid en wrevel spreekt, maar voor het overige is hij een beschaafd, vroolijk en beminnelijk mensch en doet hij zijn best om in de correspondentie, die hij voor een dagblad schrijft, van niets iets te maken en bij volslagen gebrek aan stof niet al te vervelend in den vorm te zijn. Aanvallen van asthma hebben hem - en niet te vergeefs - bij de dennenwouden van Arcachon ruimte en verlichting doen zoeken. Madame is jong, nog al mooi, levendig, geestig, opgeruimd, zonder een zweem van dien kouden, trotschen spot die op het gelaat van de meeste vrouwen in deze streken zetelt, en zeer goedhartig. Zij is bewegelijk, dartel en eenvoudig als een kind. Is zij het waarlijk? *Son petit Henry - mon petit, petit Henry* noemt zij haar man, terwijl zij hem bij den baard trekt - schijnt haar zoo te beschouwen en te behandelen. Ik heb nooit geld, heeft zij mij reeds verteld; mijn Henry vindt mij niet *assez raisonnable pour avoir de l'argent*, maar *ik* vind, voegt zij er bij, dat dit de manier niet is om het mij te maken.’ Het arme vrouwtje! zij is nu sinds vele dagen alleen. *Le petit Henry* heeft haar op een mooien middag meêgedeeld, dat hij een toertje in Spanje ging doen en vóór

den avond vertrok. Was dat plan zoo plotseling opgekomen? Och neen! het had reeds veertien dagen vastgestaan; alleen, *le petit Henry* had niet noodig geoordeeld zijne wederhelft op de hoogte zijner ontwerpen te houden. Zondag zou hij terugkomen. En *le petit Henry* vertrok. De dagbladpers is eene gevreesde en gevleide macht, vooral in Frankrijk. Alle ondernemingen die de gunst van het groote publiek noodig hebben om wel te slagen, hangen voor een deel van hare uitspraken af. Schouwburgdirectiën en uitgevers weten het, en een *homme de lettres* die met de periodieke pers in betrekking staat, heeft maar te kikken, en - de kaartjes en de boeken die hij verlangt worden hem alleronderdanigst t'huis gebracht. Er zijn er onder deze letterkundige heeren, die niet meer vragen, maar bevelen en door een onbeschaamd gebruik van den invloed der pers zich meer dan de helft van hun inkomen weten te verzekeren. *Le petit Henry* was er zeker de man niet naar om onbescheiden te zijn, maar ook hem bekroop de lust om wat van de Pyreneën en Spanje te zien en de Directeuren van de spoorweg-maatschappijen du Midi et de l'Espagne hadden zich op verzoek van de Redactie der krant voor welke hij werkte, gehaast eene doorloopende vrijkaart op hare lijnen te zijner beschikking te stellen. En alzoo is hij heengegaan en heeft een treurend wijfje achtergelaten. Des nachts doet zij geen oog toe van angst. Als de wind door de toppen der wuivende dennen vaart met droefgeestig suizen of de storm op de hooge schoorsteenen buldert, dan ligt zij wakker en vol vrees te luisteren. Overdag sluit zij zich op met een boek, dat haar niet meer boeien kan, of staart in het vuur. Zij roert geen spijs meer aan. En nu is de Zondag, waarop zij vele dagen lang als op eene vuurbaak had gestaard, voorbijgegaan zonder *le petit Henry* te brengen. Maandag en Dingsdag zijn gekomen en ten einde gekropen; thans is het Zaturdag, en nog is er van den reizenden echtgenoot taal noch teeken, zelfs geen brief! ‘*Mais je suis très mécontente, Monsieur! Je vais bouder*’.... ‘Ik ben zeer nieuwsgierig om u dat te zien doen, Madame!’ - Ach! 't is waar ook, ik kan toch niet boos zijn op mijn Henry.’

Welnu, hoe het kwam weet ik niet... , of liever ik weet het zeer wel. Wij zaten, na het diner, elk aan een kant van het vuur in de glimmende kolen te staren en hadden onze eigene gedachten. De mijne zwierven weg, weg over land en stroom, naar vrouw en kroost in het verre vaderland en toefden

daar met weemoed. Daarvan kwam het dat ik Madame vraagde: of zij ook kinderen had? - Kinderen? - gij hadt het zonnelicht moeten zien dat bij dit woord op Madame's gelaat door de wolken brak. Tot nu toe was zij het meisje geweest, dat om den afwezigen minnaar treurt, - daar sprong de moeder voor den dag. - Kinderen? zij had er twee. Had Monsieur, die er nog zoo jeugdig uitzag, dan misschien ook reeds kinderen? - Monsieur had er twee. - Ongeloofelijk! Meisjes, Monsieur? - Neen, jongens, Madame! - en ik heb twee meisjes, Monsieur! - *Et bien Madame!* - 't was de eerste aardigheid, die ik in het Fransch waagde - *voilà detux romans!*

Madame is verrukt over de ontdekking. En houdt Monsieur van zijne jongens, heel, heel veel van zijne jongens? - Inderdaad, Madame! Ik behoefde, gij weet het, mijn waarde! niet te veinzen om aan mijn trots en mijn blijdschap vurige, gevleugelde woorden te geven. Onze vaderliefde neemt zoo gaarne den vorm van ingenomenheid met onze bengels aan. Ik verhaalde dus en sloeg door - maar wenschte al ras dat ik maar gezwegen had. Er welde een traan in Madame's oog op en biggelde langzaam over hare wang. Haar man hield niet van kinderen. Haar man kon geen kinderen uitstaan. O! wat had ze om die kinderen wel niet geleden! Welk een zwaren strijd had ze om hare meisjes gestreden, eer ze 't gewonnen gaf. Hare oudste had zij, op dringend verzoek van Mama, zelve verzorgd en gevoed, maar die moederweelde met hare rust en haren vrede moeten koopen. Zestien maanden lang had zij een hel in huis geleden. *Le petit Henry* was furieus geweest, omdat zij haar kind, zoo als hij meende, boven hem koos. Toch had zij volhard - maar bij de komst van het tweede wicht was zij bezweken. ‘Kies’, had haar man gezegd, ‘tusschen mij en dat kind. Wilt gij uw kind behouden, het is mij wel. Ik zal mij trachten bezig te houden en te troosten. Ik heb mijne vrienden en mijne uitspanningen en mijn werk. Maar stelt gij er prijs op uwen man te bezitten, dan...’ Zij had haren man gekozen. Daar zat zij voor den haard in de kolen te kijken; zij at niet, zij dronk niet, zij sliep niet van heimwee naar den man, die maar niet weerkwam en zelfs niet schreef. Straks als hij teruggekeerd is zal zij aan en om hem hangen; zij zal voor hem kruipen als zijne slavin. En ondertusschen zijn hare kinderen ergens op een dorp besteed, - welverzorgd, maar verre van vader en moeder. De jongste

is twee jaar oud. Ziet zij er lief uit? Madame weet het niet. Toen het wicht drie dagen oud was, is het weggebracht en sedert heeft Madame het niet gezien. Verlangt zij niet met een wanhopig-droevig verlangen? Zij kan het niet zeggen. Zij heeft geen slag om met haar kinderen om te gaan. Als zij haar oudste bij zich heeft, ziet zij onophoudelijk uit naar het oogenblik, dat een ander het kind zal nemen. Zij verveelt zich met het kind en dit verveelt zich bij moeder. Van het laatste bezoek heeft het zulk een afschrik gekregen, dat het nergens banger voor is, dan voor de bedreiging, dat men haar naar Mama zal brengen...

Ik zal moeite hebben om *le petit Henry, ce petit tiran*, met een goed oog aan te zien als hij terugkeert. En toch is deze man geen windbuil, geen fat of bluffer; hij schijnt een verstandig mensch, een man van smaak en gevoel. Hij houdt van zijne vrouw... Maar welke zeden! welke beginselen die voor zulk een vertrapping van de natuur, van de heilige door God gewijde natuur, plaats laten!

Arcachon, Februari 1865.

Van de monding der Gironde af tot bijna aan Spanje toe volgt de Fransche kust dezelfde ongebrokene rechte lijn, als in ons vaderland die van den Helder tot aan den Hoek van Holland en verder op langs Zeelands en Vlaanderens strand. Geen wonder! dezelfde oorzaak heeft zoowel hier als daar dezelfde gevolgen. De Fransche kust langs de golf van Biscaye is eene duinstreek even als die van Nederland en van gelijke breedte. Er is echter één belangrijk verschil. Wie van een der vaderlandsche duinen den blik in het rond slaat, ontwaart eene zandzee, waarvan de geelwitte golven als door een tooverslag plotseling gestremd en verstijfd schijnen. Minder indrukwekkend, maar liefelijker is het tooneel om mij heen, wanneer ik een der duinen van Arcachon beklim. Hier is alles groen. Wat men aan onze kust, naar ik meen, beproeft, maar om het ruwer klimaat bezwaarlijk zal zien gelukken, is in deze duinen ten volle geslaagd. Men heeft in het laatst der vorige eeuw, onder leiding en opzicht van den ingenieur Brémontier, deze altoos levende heuvelen, deze altoos verhuizende kudden tot rust en stilstand gebracht door de aanplanting van dennen. Zoo ver mijn oog van den

hoogsten duintop reiken kan, rijst en daalt de blik over heuvelen en dalen van altijd groene dennenkruinen en zoo gaat het rijzen en dalen, het golven en slingeren van de donkergroene vlakte uren breed en dagreizen ver. Al de grillige vormen der duinen zijn bewaard gebleven - maar zij zijn voor goed vastgelegd en in de luwte der ruischende boomen onder een zachte laag van bruine dennennaalden toegedekt. -

In dit groene duin heeft de oceaan een wijde kom gegraven, die vele uren in omtrek heeft. Waarschijnlijker nog is het, dat een der meren, waarvan deze streek er niet weinige heeft aan te wijzen, door het breken van den tusschenliggenden dam van zand zich met den Oceaan vereenigende, de bekoorlijke golf deed ontstaan waar langs ik dagelijks wandel. Aan de binnenzijde dezer kom, bijna tegenover hare nauwe monding, ligt Arcachon.

Arcachon heeft eene stad in de duinen, de *ville d'hiver*, en eene stad op het strand en de vlakte, de *ville d'été*. Voor korten tijd - laat ons stellen, vijftien of twintig jaren - stonden hier slechts eenige visschershutten op het strand. Er was eene kleine, eenvoudige, van binnen bont beschilderde kapel, waarin een beeld van Notre-Dame d'Arcachon stond, dat volgens de legende, in een donkeren, stormachtigen nacht op het gebed van eenige in doodsnood verkeerende zeelieden was begonnen te lichten en zoo door zijn wonderglans den armen schipbreukelingen tot baak had gestrekt; slechts een enkel wandelaar, die van la Teste uit - de spoorweg van Bordeaux naar dit plaatsje was, naar ik meen, de eerste in Frankrijk; maar de laatste niet waarop in deze buurt de goede actie-houders verloren - zich waagde in het uitgestrekte bosch en door de mulle zandwegen waadde; maar deze dan ook bleef, op den laatsten duinenkam gekomen, verrukt stilstaan bij het zien van het tooverachtig liefelijk tafereel aan zijn voet. Langzamerhand werd het dorpje bekend. Men begon zijn zachtglooiend strand en zilte, door veel strooming, maar geringen golfslag bewogen wateren uitnemend geschikt te achten voor het gebruik van baden. Een logement verrees en maakte goede zaken. Meer en meer kwam de jeugdige badplaats in trek en thans telt zij eene vaste bevolking van ruim drieduizend zielen, terwijl een acht- of tienduizendtal gasten zich in het badsaizoen op hare stranden verdringt. In eene lange rij van een half uur gaans slaan dichtaaneengesloten met terrasvormige tuintjes naar zee

toe, de huizen en huisjes, de villa's van den rijken Bordelees, het kasteel van den door de hars rijk geworden Heer Deganne, de licht en luchtig opgetrokken huurhuisjes van den speculant. Dit met de huizen en winkels aan de overzij is de *Boulevard de la plage* en Arcachons hoofdstraat. Daar waar de voorste duinenreeks, terugwijkende, een wijden boog vormt op het strand, ziet gij echter nog eenige zijstraten, de markt en de *mairie*. Op dit oogenblik, en voor hoevele maanden nog? nu de *beau-monde* zich in salon en schouwburg, in bal en concertzaal der drukke steden verdringt en rillen zou bij het denkbeeld (indien het ooit opkwam) van een bad, is dit gedeelte van Arcachon vrij eenzaam. Ik ken geen naargeestiger gezicht, dan zomerverblijven in den winter. Zoo zou Jan Klaassen op eene begrafenis er uitzien. Zoo staan, op elkaâr gedrongen, met hangende natte staarten, zwijgend en ten doode toe wanhopig, uwe kippen in den regen. Zoo ziet er, in het bleeke morgenlicht de verlaten feestzaal uit. De priëeltjes zijn ontbladerd; hun latwerk doet u aan geraamten denken. Klagend huilt de zeewind door de ledige veranda's. Die levendig gekleurde villa's met hare balcons, coquette torentjes en vergulde windwijzers, maar gesloten deuren en vensterluiken hebben een voorkomen van grenzelooze verveling. Haar opschik schijnt met hare verlatenheid den spot te drijven. Het ijzeren hekwerk verveelt zich; de ledige tuin, waarin nog maar nu en dan een poes wandelt, verveelt zich; uit verveling begint de regen baldadig te worden en vuile groene strepen op de witte muren te trekken; de pomp schijnt te vragen: wat doe ik op de wereld? en aan zelfmoord te denken, en eene enkele maandroos, eene achterblijfster, beurt haar bleek hoofdje met zulk een droevigen glimlach op te midden van zooveel ontmoedigends, dat gij er medelijden meê krijgt. Let eens op die winkeliers, hoe zij over hunne toonbanken hangen of tegen hunnen deurpost geleund het behaarde aangezicht in de ledige straatlaten kijken - gij ziet het hun aan, al was het niet om honderd andere redenen, zij zouden toch al uit verveling den vreemdeling wenschen te villen.

Arcachon, Maart 65 - April 66.

De *ville d'hiver* is in het boschachtig duin, of wilt gij, in het duinachtig bosch gelegen en houdt de benedenstad in een wijden boog omvat. Zij is van nog zeer jongen datum en eigenlijk nog onvoltooid. Voor drie of vier jaren vatte de spoorwegmaatschappij *du Midi* - of laat mij liever zeggen - vatte de Heer Emile Pereire, die daarvan het hoofd en de ziel is - *mon entrepreneur*, zegt de Keizer - het denkbeeld op, om van Arcachon, dat reeds als zeebadplaats naam begon te krijgen, tevens een gezondheidsoord, een winterverblijf voor borstlijders uit het Noorden te maken. Het denkbeeld was niet nieuw, want reeds begaven zich zwakken en kranken naar deze stranden; onze Scheveningsche badarts; Dr. Mess, had reeds in '56 op het zacht en heilzaam klimaat van Arcachon met grooten nadruk de aandacht gevestigd. Maar toen waren wel het strand en de vlakte tusschen strand en duin, maar was niet het duin zelf met woningen en villa's bezet. De Compagnie dan vatte de zaak met kracht aan. Of de actiehouders, die voor eene spoorwegonderneming geteekend hadden, volkomen vrede hadden met het plan om voor eenige millioenen van hun geld eene huisjesmelkerij in het groot aan te leggen, wordt niet gemeld. Men wist hun ongetwijfeld te beduiden - den directeur van het Credit Mobilier is dit wel toevertrouwd - dat, nu men eenmaal een spoorweg tot aan Arcachon getrokken had, men ook moest zorgen dat er zoo veel mogelijk reizigers en goederen voor de treinen konden zijn. Hoe het zij, de stichting van de *ville d'hiver* werd op groote schaal ondernomen en met eene degelijkheid en onbekrompenheid doorgezet, die ons - wij eigenen ons immers wel eens het monopolie van degelijkheid toe? - verbaasd en beschaamd konden doen staan. Van den Staat had de Compagnie eene breede strook duin achter de stad en langs het strand kunnen koopen, en nu begonnen de werkzaamheden. In, over, door en langs de fraaie duinen werden wegen aangelegd; breede, met grint bedekte rijwegen, die zich over eene breede uitgestrektheid in vele sierlijke wendingen huigen en het golvend terrein in een Engelschen aanleg herscheppen. In de onmiddellijke nabijheid van het sierlijke stationsgebouw verrees een buffet - restauratie en koffijhuis - in zonderlingen Chineschen smaak of wansmaak opgetrokken en

met de bekende bontgeschilderde of vergulde drakenbeelden rijkelijk getooid of ontsierd. Achter en boven de stad, tegenover de mairie, ving de bouw van het Casino aan, dat bestemd werd tot pronk- en glanspunt van het kleine stadje en tot het middelpunt en verzamelingsoord van den *beau-monde*. Op het hooge duinen-plateau, dat met eene steile helling naar de benedenstad afdaalt, en dicht bij den rand zou het staan. Een uitgestrekt park werd er afgepaald, van overtollig geboomte ontdaan, met eene laag klei, ter dikte van een voet, bedekt en met grasperken en bloembedden tot een lusttuin vervormd. In het midden prijkt het gebouw. Gij staat verwonderd, wanneer gij het den eersten keer ziet en weet niet hoe gij 't moet vinden. Al uwe begrippen van het schoone, die op de lijst van statigheid en deftigheid geschoeid zijn, dient gij als overtollig weg te werpen. Hier is alles licht, luchtig, bont en grillig. Drie breede trappen voeren u boven koffij- en biljartkamers naar een met balustraden omheind terras. Omringd door eene warande, op slanke pilaren rustende, rijst het hoofdgebouw met zijne beide vleugels voor u op. Het eerste is door twee groote, de beide laatste zijn door eenige kleinere minarets van geel en rood glas gedekt. Maar treed nu eens de zaal binnen, die als concertzaal en schouwburg dienst kan doen. Gij staat verbijsterd door de pracht die u omgeeft. Een tooverachtig licht valt door de glazen koepels naar beneden: wanneer 'savonds de dichte kring van gaslampen langs den binnenrand dier koepels ontstoken is, dan denkt gij in een der paleizen uit de Duizend en één Nacht verplaatst te zijn. Werkelijk is dan ook het Casino van Arcachon in Moorschen stijl opgetrokken, bestemd om de gedachte aan de Alhambra te wekken. Welk eene vreemde mengeling van kleuren! Welk eene stoute, brutale, maar nimmer schreeuwende samenvoeging van rood en geel, blauw, oranje en zwart; welk een kwistige overvloed van verguldsel op pilastertjes en halve maantjes; hoe goed is in die vreemde kwasten en de zonderlinge patronen dier zware satijnen gordijnen het karakter van het grillige geheel volgehouden! Met bewondering heeft men mij verhaald van het talent en de vlugheid der Parijsche werklieden, die de wanden en plafonds dezer zalen met fantastische sterren en figuren uit de hand hebben beschilderd. Of ik dit gebouw nu schoon vind? vraagt gij - - ongetwijfeld is het verblindend en als middelpunt van het vroolijke, luchtige leven eener badplaats had men

niets beters kunnen bouwen; maar is het ook een merkteeken van de overbeschaving eener geblaseerde wereld, die nog een laatsten, nieuwen prikkel zoekt in de - *chinoiserie?*

Middelerwijl stonden de overige werkzaamheden niet stil. Op het terrein, door tal van wegen verdeeld en doorslingerd, op den top der duinen geplant, tegen hunne hellingen aan genesteld, voor een groot deel in het luwe en bochtige dal achter de eerste keten van heuvelen gelegerd, verrezen langzamerhand de villa's der Compagnie. Zij bouwde er veertig. Daar staan zij op korten afstand van elkander onder de wuivende dennen, de kleine en bescheidene, die kleine familiën zullen huren, onder de groote en trotsche voor groote lui en talrijke gezinnen of ook voor *boarding-houses* bestemd. Alle zijn zij in den bevalligsten trant van steen opgetrokken, met levendige kleuren beschilderd, met overhangende daken, balcons, torentjes en fijn en smaakvol uitgesneden lijstwerk versierd. Geene enkele, of zij heeft haren eigenen vorm. Hier valt uw oog op een muur, waarin een laag zandsteen afwisselt met een laag metselwerk; daar op een gebouw uit een harden, verblindend witten steen opgetrokken. De muur van dit huisje is als in een netwerk van kruiselings getimmerd houtwerk gevat; ginds heeft een smaakvol werkman een toren gebouwd van 'tgeen hij mozaïekwerk noemt: ruwe, onbehouwen brokken graniet metselde hij op elkander, zoodat zij een effen muurvlak vormen, waar de blauwaangestreken voegen als aderen zich over vertakken. Kortom, *le génie français* heeft hier vrij spel gehad en in gelukkige wanorde veel aardigs en sierlijks, elegants en prachtigs over het golvend terrein weten te strooien. Karakteristiek voor datzelfde *génie français* is intusschen het feit, dat hier en daar de inhoud aan den schoonen vorm is opgeofferd. De verdeeling der vertrekken is niet overal gelukkig. In een der villa's, die door haar sierlijk uiterlijk u bijzonder aantrekt, heeft men meer dan eens den trap verplaatst, omdat de bouwmeester blijkbaar niet of maar half op een trap gerekend had. In eene andere zou u de elegantie der bouworde hierop te staan komen, dat gij u dagelijks in eene lage, kelderachtige *salle à manger*, zonder stookplaats en met een paar kajuitraampjes, moest behelpen. In eene andere had de bedachtzame bouwheer een paar kamertjes aangebracht, die bleken geen licht te kunnen krijgen dan door de deur. Ik zou u een der sierlijkste en grootste dezer smaakvolle woningen kunnen wijzen, en die nog wel als

maison de famille, bestemd was om bij kamers verhuurd te worden, waar men vergeten had op de bovenste verdieping vuurhaarden aan te brengen. Zoo bouwde de Compagnie menige villa, die op den top of tegen de helling van het duin schilderachtig gelegen is en een heerlijk uitzicht biedt, maar aan het fluiten van den Noordewind, die nu en dan in Februari en Maart nog al scherp zijn kan, te veel blootgesteld is, om ook maar eenigszins voor woning van een borstlijder geschikt te wezen[1]. Evenwel, al zijn de villa's der Compagnie niet volmaakt, zij bieden toch den kranke de luwste plekjes, de zachtste lucht, de meest beschutte wandelingen en de grootste gemakken aan. Zij zijn smaakvol, degelijk en volledig gemeubeld. Elke villa heeft haar eigen tuintje, dat van wege de Maatschappij onderhouden wordt en bovendien, - wat een groot gemak is, - haar eigen waterkraan. Een groot bezwaar bij het bouwen dezer stad was gebrek aan water. Wat uit het duin in de putten welt, is - ten gevolge van de wortels der dennen, zegt de twijfelachtige wijsheid der wijzen - bruin en onbruikbaar. Wat nu? *Le génie français* sloeg weer een stouten slag en tastte door, waar wij, mijne zeer geliefde landgenooten! onder eene pijp, de zaak, voorloopig, nog, wat, zouden hebben aangezien. Er moest eene waterleiding zijn, die door eene artesischen put zou gevoed worden. Met kracht wordt de zaak aangepakt. Maanden lang gaat aan den voet der hoogte het eentonige en langzame werk van het boren voort, terwijl men middelerwijl, als ware men zeker van den goeden uitslag, op den top van het hoogste duin twee kolossale bakken metselt, die de buizen zullen voeden. Hebt gij nooit zulk boren gezien? Luister dan. Zoo gij eene ijzeren buis van een voet of tien lengte en ruim een voet in doorsnede op den grond plaatstet en gij wist de aarde waarop zij staat van binnen uit te graven, zoudt gij haar langzamerhand zien zakken. Zoo gij met dit uitgraven voort kondet gaan, nadat gij een tweede, een derde

1 Wie dan ook besluiten mocht ter wille zijner zwakke gezondheid een winter in dit heerlijk oord te gaan doorbrengen, wordt ten dringendste geraden zijne woning te kiezen in het dal, dat achter de eerste duinenreeks ligt en daardoor tegen N. en N.W. winden beschut is. Gelukkig dat men bij zijn aankomst zich niet behoeft te haasten, maar gelegenheid heeft in *hótel* of *maison de famille* voor eenige dagen zijn intrek te nemen en uit te zien. Een onzer landgenooten, de Heer A. Verhagen, heeft dezen winter, 66-67, op een der schoonste punten der *ville d'hiver*, in de *villa Buffon* eene dergelijke inrichting geopend, waar men zich - wij twijfelen er niet aan - t'huis zal kunnen gevoelen.

en eene vierde buis op de eerste hadt geschroefd of geklonken, zoudt gij een put verkrijgen, die wel nauw, maar tegen instorten volkomen gewaarborgd was en die gij bijna even gemakkelijk tot eene diepte van honderd als van tachtig, van honderdtwintig als van honderd voet zoudt kunnen brengen. Maar welk een werkman kunt gij in de buis plaatsen die de aarde uitgraven zal, en hoe deze weg te ruimen? Gij zendt een werkman van ijzer in de buis; die heeft weinig ruimte noodig, wordt niet vermoeid en loopt geen gevaar van stikken. Die werkman is een andere buis, maar nauwer, korter en uitloopende in eene stevige ijzeren stang, die door aanzetstukken verlengd kan worden. In de monding, beneden, midden in, is een mes of tongetje bevestigd, dat een weinig uitsteekt. Laat nu door middel van een hijschtoestel, dien gij boven uwen put opgericht hebt, uw werkman even als een heiblok in de wijdere buis nedervallen, terwijl gij hem tevens eene draaiende beweging geeft en het is duidelijk dat hij de aarde op den bodem loswoelen zal. Even duidelijk is het, dat dit losse, weeke slijk door de opening dringen en de binnenholte eindelijk geheel vullen moet. Welnu, hijsch uwen arbeider op en ontlast hem van zijn meegenomen voorraad. - ‘Neen!’ zegt gij, ‘hoe zou ik dat kunnen? eer mijne buis boven is heeft zij al het slijk dat in haar gedrongen was door hare beneden opening laten vallen’ - Uwe schranderheid heeft juist gezien! Doch luister. In uwe buis, boven haren tong, is een rand aangebracht. Op dezen ligt een ijzeren kogel. Onder het schokken, stampen en stooten danst deze kogel, die slechts den binnenrand behoeft te sluiten en dus in de buis zelve speelruimte genoeg heeft, met het binnendringende zand en slijk op en neer. Maar onder het nedervallen, dank zij zijner zwaarte, is hij vlugger dan slijk, zandkorrels en steentjes en heeft reeds den uitgang afgesloten eer zij aankomen. Hij laat wel in, maar niet uit, even als de leeuw in de fabel. Bij het ophijschen gebeurt dus niets van 'tgeen uwe scherpzinnige bezorgheid duchtte.

Langzaam vorderden de werkzaamheden. De eene kolom voor, de andere na verdween in de donkere diepte; het eene verlengstuk voor, het andere na, werd aangezet; de weken volgden elkander op en groeiden tot maanden aan; men bracht zand, leem, klei naar boven; men werkte door eene rotslaag heen; men telde honderd, tweehonderd voet diepte - driehonderd - en

nog altoos ging het eentonige stampen, stooten, loswoelen en ophijschen zijn gang. Eindelijk, daar komt water - maar het wordt niet voldoende gekeurd! Dieper, dieper! Eindelijk dan! Uit eene diepte van honderd zes en twintig Ned. el welt de Godsgave op en stijgt parelend en koel tot vier voet boven den beganen grond in de buis. Men heeft wat men zocht in rijken overvloed en voortreffelijke hoedanigheid. Aan eene nauwere ijzeren buis wordt weder verlengstuk op verlengstuk gezet en alzoo een tweede koker in den reeds bestaanden neergelaten; de tusschenruimte tusschen beide met beton opgevuld en ziedaar de artesische put gereed. Reeds is in zijne onmiddellijke nabijheid een gebouw voor eene kleine stoommachine opgericht; - straks wordt onder de geregelde slagen van zuigen perspompen het heldere nat uit de koele diepte naar het hooge duin gestuwd, van waar het nederdaalt om u in uwe villa op uwen wenk te dienen. Klim op een heeten Julidag, terwijl alles schijnt te verschroeien en de wolken sedert lang geen droppelen gaven, het dorre duin op. Op het hoog plateau rondom het Casino is alles groen en welig. Geen bloem, geen heester die de bladeren kwijnend laat hangen. De breede grasperken zijn zoo groen en malsch, als uwe weide na een regen in April. Hoe is dat mogelijk? Let eens op die metalen toestelletjes hier en daar verspreid. Dat zijn de kranen van de waterleiding onder den grond; op deze schroeven de tuinlieden hunne brandspuitslangen vast en daar bruist het koele, levenwekkende nat over plant en kruid!

- Maar wat moet dat een geld kosten! zegt de bewoner van zeker landje in het Noorden.

Arcachon, April 65 - April 66.

De lente is gekomen.

Ik heb u nog niet geschreven hoe 't klimaat van Arcachon nu toch is; thans wil ik het doen.

Wij hebben een tamelijk langen winter gehad. De winter in deze heuvelen is zacht en liefelijk. Dat wil niet zeggen, dat gij hier onder palmen en oranjeboomen wandelen kunt. 't Is, meen ik, in Frankrijk enkel Nice, dat op eenige palmen bogen mag. Hier - ik wil niet met botanici twisten of door eene overstoute bewering mij de minachting van een der leer-

lingen eener hoogere burgerschool in ons vaderland op den hals halen. Ik weet niet of bijv. de stramonium, die hier als onkruid langs de wegen groeit, of de *arbousse*, die lieve heester met de wasachtige bloemkelkjes in November en de op aardbeziën gelijkende vruchten, die bijna een jaar noodig hebben om rijp te worden, ook in ons vaderland voorkomen. De kurkeik met zijne zonderlinge bast doet het wel niet. Maar voor het overige heeft de natuur hetzelfde voorkomen als bij ons. De platanen zijn hier zoo talrijk en welig als knotwilgen in Nederland, maar ook daar zien wij toch en bewonderen wij hunne geplekte, gladde stammen en sierlijk gevormde bladeren. Gij hebt er geen denkbeeld van, welk een jaar-schot eene acaciatak, in het naakte duinzand gestoken, onder dezen hemel maakt, en welk een rijkdom van bloemtrossen die boom langs de wegen ten toon spreidt; maar toch ook op onzen bodem tiert deze stekelige, fijngebladerde gast. Zelfs onder onze grauwe lucht komen er vijgen in de tuinen tot rijpheid. Neen! de overgang uit ons winterlandschap naar deze beemde moet ontmoedigend en teleurstellend zijn voor ieder, die denkt uit zijn knollentuin in eene oranjerie te treden. Ook hier zijn de boomen kaal en de straten modderig door den overvloedigen regen. Ook hier kan de wind huilen en de plasregen kletteren. Het *kan* treffen, dat in Februari en Maart de noordenwind de overhand heeft en hij, die zich aan zijne ongenade blootstelt, herkent hem wel spoedig voor een bloedverwant van den aan borstlijders zoo wel bekenden vijand uit het vaderland, die zoo veel op zijne verantwoording heeft en van zoo veel meer nog de schuld moet dragen. - Stel u eens een Hollandschen winter voor. Trek er de sneeuw af - die men hier weinig meer dan bij name kent. In den vorigen winter zagen wij zelfs geen wit laagje op den bodem, toen in Pau, ja in Spanje, de zachte vlokken tot een voet hoogte opgestapeld lagen. Trek er alle vorst, verstijving en fellen oostenwind met fonkelenden winterhemel af - of neen! niet alle vorst, want ook gedurende een dag of vier kan de winterkoning zijn schepter op deze duinen zwaaien. Wat houdt gij over? een zachten winter. Maak nu dezen zachten winter veel, veel zachter, hoewel gij hem een groot deel van zijne vochtigheid kunt laten behouden. Maak hem zoo zacht, dat gij van zwoele dagen spreekt en in Januari al denkt in Mei te wezen. Neem er bij, dat de zon op de heldere dagen en uren - en ook de regenachtigste dag schijnt het gewetenszaak te achten

een paar uren ten gerieve der kranken droog wandelweer te geven - de zon tweemaal zoo veel kracht heeft als bij u, zoodat gij in dien zonneschijn gerust buiten durft gaan zitten. Plaats dien winter in een land, dat vele dagen van windstilte geeft en als het waait u de gelegenheid biedt den vijand hoog boven uw hoofd in de dennentoppen te laten razen, terwijl gij zelf op het zachte bed van bruine naalden in volkomen windstilte wandelt - en gij hebt een denkbeeld van den winter in Arcachon. Van sommige dagen, waarop de thermometer tot over de zestig graden F. stijgt en de lucht zoo lauw is dat zij uwe wangen streelt als een kinderhandje, zoudt gij alleen door eigene ervaring een denkbeeld kunnen krijgen.

Maar nu is het lente. Daar stond zij in een oogenblik onaangemeld vóór ons in al haar tooi. Gisteren nog vonden wij noodig een weinig vuur in den haard te laten aanleggen; heden werpen wij vensters en breede tuindeuren open zoo ver de scharnieren het gedoogen, om de lieve gast te ontvangen. Weg bouffante en overjas, teekenen onzer slavernij! Lente heeft ons ontboeid en wij zoeken onzen stroohoed op. Heden naar buiten, naar bosch en strand: Gods schoone jonge natuur aan ons en wij aan haar!

Welken weg Geen weg! ten minste geen weg door menschenhand in het bosch gehouwen en daarna zorgvuldig bevloerd, tochtgaten in de luwte dezer stammen, kerven in het ongerepte gelaat van dit woud. Maar eerst eene algemeene richting vastgesteld en dan dwars van huis en recht toe, recht aan, langs een der honderden sporen, door houthakker of harsrijder getrokken of, liever nog, langs het pad van onbezorgden luim en zwerfzieken gril. Dat is genot! Hoe zacht is dat bruine dennennaalden-bed onder onzen voet! Hoe gezellig is het in de eenzaamheid dezer millioenen stammen! Waarvan zouden de windjes zoo geheimzinnig fluisteren boven ons hoofd? Eentonig, meent gij, is zulk een tocht door het bosch van dennen en duin, duin en dennen, uren, uren lang. Een *ouvrier*, die zich bij mij beklaagde dat er in het stedeke concerten noch comedies waren, sprak inderdaad met onbeschrijfelijke minachting van *ces pins! du sable et des pins, oui! des pins par-ci, des pins par-là, toujours des pins, bah!* Maar hij voor wien *café's* en hun aanhang nog geene levensbehoeften zijn; die oog en hart heeft voor Natuur, wien zij soms als eene moeder tot slaap en rust kan sussen, hij vindt het niet eentonig te

midden van zand en dennen. Welke kunststukken hebben zee en wind uit deze korrels gewrocht! Hier eene breede glooiende vlakte; daar een rond of kegelvormig heuveltje. Ginds trokken zij een heuvelkam, zoo steil dat gij dien met moeite beklimt. Wij hebben een top bereikt en ziet, een kom, een kratervormig dal opent zijne groene ongestoorde diepte voor ons. Hoe coquet grillig slingert zich dit dal, waarin nog nooit een menschenvoet zijn afdruk schijnt te hebben gelaten. Hoe onwederstaanbaar lokt deze zonnige, warmgestoofde helling tot liggen uit, liggen in den lauwen zonneschijn, zoo lang als gij gewassen zijt, terwijl waarlijk reeds een hagedisje zijn vriendelijk en schrander kopje vragend en nieuwsgierig naar u opsteekt. Wat geluid is dat, als van ver verwijderd geklep, eentonig maar welluidend? 't Zijn de bellen der koeien die een herder in een schapenvacht, wellicht op stelten, laat weiden in het bosch, waar zij van de kruiden en heestertjes, door de zilte zeelucht gevoed, dien rinschen smaak eten, dien gij aan hare krachtige melk kunt proeven. En welke geur is het, die mij telkens doet omzien, of er ergens een lusthof bloeit? Het bosch bloeit. Dit gansche ongemeten bosch bloeit; deze millioenen bij millioenen boomen bloeien. Hunne knoppen zijn in de laatste weken al dikker en dikker geworden en, tot den omvang van een halve vuist gegroeid, nu op lente's tooverstaf opengesprongen. Ja, snuif dien geur maar op, terwijl gij nederligt. Zulk een lentedag geniet gij niet licht weder. Met elk koeltje dat er suist, voeren de wolken van stuifmeel, dat op uwe kleederen nedervalt als fijne zwavel, een geur u toe, waartoe de resida en de roos hare beste gaven schijnen te hebben afgestaan ter wille van u.

Langs het strand keeren wij terug. Wij waren er eer wij 't wisten. Wij volgden de golving van dit dal, totdat deze helling ons tot klimmen verlokte - en ziedaar! lag het blinkende bassin voor ons. Ginds in de verte steigeren de witte rossen der branding van den oceaan, door geen storm maar als door inwendige onrust gezweept. Op twee voet van het met de eb terugtrekkende water is het zand in den regel hard en vast genoeg voor een gemakkelijk wandelpad. Wien viel ooit aan den oever der groote wateren de tijd lang? Wie werd ooit moede het rusteloos spel der golven aan te zien? Op dezen lentedag ligt er een wonderbaar vriendelijke rust over het tooneel vóór ons. Die kloeke visschers, die met het uitgevierde

net een wijden boog op het strand beschrijven en voorts den verderfelijken omtrek steeds vernauwen; de Dominicaner monniken uit het naburige klooster, die in hunne witte pij den arbeid hunner werkzamer broederen aanzien; het scheepje dat ginds ter vischvangst naar den Oceaan glijdt; het water links van ons en het hooge bosch aan onze rechterhand, het neveltje dat alle omtrekken verzacht zonder ze uit te wisschen; - alles ademt zulk een vrede, als wilde het zeggen: wij hebben, wat wij verlangden, de lente. De zee scheen voor het overige in den afgeloopen winter hier alles behalve rustig en tevreden. Het is alsof zij nu en dan aan deze duinen, hare kinderen, wil doen gevoelen, dat zij aan haar tucht niet ontwassen zijn, al hebben zij zich tegen den wind door hun bekleedsel van dennen beschut. Onophoudelijk knaagt zij aan deze kust; onophoudeljk wijzigt zij de lijn van dit strand. Ginds stond voor eenige jaren nog een heuvel met geboomte gekroond; thans is zij nog maar voor de helft over en eene kale steile helling toont welke slagen zij ontving. Van de andere helft schuiltnog een overschot als zandbank onder het water, altijd geschuurd door den stroom met boosaardige wieling. Staart maar niet zoo trotsch om u heen van uw verheven voetstuk, een zestig voet hoog boven ons, slanke zonen des wouds! Nog staat gij vast in het duin, dat gij kroont, maar reeds behoort gij tot de opgeschrevenen ten doode. Nog één nacht van storm en hoogen vloed en elke golfslag zal aan uwen voet een kuil graven, dien een hoogere zandlaag weer aanvullen moet - en reeds zullen sommige uwer wortelen de lange armen uitsteken in de ijle lucht. Laat ze nog één nacht hare onmeedoogende woede toonen, en de zee zal al het volgzame en verraderlijke zand, dat u droeg, hebben weggerukt en, van steun beroofd, valt gij uwe onverbiddelijke vijandin in de armen. Merkwaardig is het te zien, hoeveel van die strijders het duin op het slagveld laat na elken kamp met de zee en hoe hulpeloos zijne gevallenen nederliggen. 't Was alsof de grillige zee aan den directeur van het *Credit Mobilier* hare macht met bijzonderen nadruk had willen doen gevoelen. De Heer Pereire had over de geheele breedte van zijn park langs het strand eene nette planken schoeiing laten zetten, ter hoogte van tien of twaalf voet. Op deze schoeiing stond een net beschilderd hekwerk als balustrade voor een wandelweg, die zich terrasvormig langs de zee uitstrekte. Van daar zou men hare schoonheid eerst recht goed kunnen genie-

ten - alleen niet zonder protest van de ongetemde schoone zelve. In één nacht is zij het hooge strand opgeklommen, heeft hier die fraai beschilderde schutting, die net betimmerde schoeiing ontzet, losgewoeld en ondermijnd, op zij gebogen, gebroken, onkenbaar gemaakt, ginds in speelschen luim onder het zand bedolven, waarvan zij waarlijk reeds eenige allerliefste miniatuurduintjes op het schulpenpad opwierp. De menschelijke mieren trekken terstond aan tot herstelling en arbeiden met onuitputtelijk geduld, maar nauwelijks hebben zij hun werk op de vorige hoogte gebracht, of een andere stormnacht bespot hun welgemeenden ijver en werpt met grillige vernielzucht alles dooréén.

Met het *parc Pereire*, waartoe de toegang gemakkelijk te verkrijgen is, besluiten wij onze wandeling. *Last, not least*. Op een schoon terras, van bloem- en grasperken omringd, rijst eene prachtige villa in den rijken en smaakvollen stijl der Zwitsersche chalets en ziet, als met een coquetten glimlach over hare eigene bekoorlijkheid, op de zee neder. Het park is sierlijk aangelegd. Vertrouw het gerust den Franschen toe, van een heuvelachtig terrein voor iets verrassends en boeiends partij te trekken. Volg eens met mij dit voetpad, dat de kunstenaar langs den rand der steile duinen, die tot voormuur tegen den zeewind strekken, heeft laten kronkelen door eiken kreupelhout en boschjes van altoos groene *arbousses*. Links, als een zilveren spiegel in ebbenhouten lijst, de blinkende vlakte van het in donkere bosschen gevatte bekken, waarop het oog steeds met genoegen rust en aan uwen voet in den ruimen boog der duinen de stad met hare vroolijke huisjes uit het groen glurende en haar slanke witte torenspits. Rechts, diep beneden u, in eene vallei van groen, de toppen der boomen die den zoeten geur van hun bloesems u tegenademen; verder op een rijzen en dalen tot in een nevelig, droomerig verschiet. Wat ontbreekt er nog in dit verrukkelijk plekje?

Iets ontbreekt er. Wat gij in het wilde bosch niet mist, mist gij op deze buitenplaats. Hier ontbreekt water. Ons oog zoekt naar eene grazige weide, door beek en vijver besproeid, door breede beuken omzoomd, door rund en huppelend hert verlevendigd - en het zoekt te vergeefs. Voorts, de natuur is hier stom. Geen vogeltje roert zich of zingt zijn lied. Een halven dag kunt gij wandelen tusschen stammen en struiken zonder één hunner gevleugelde bewoners te zien. Dan hebt gij eerst een gevoel, alsof er iets niet in den haak is om u heen; en

later, als uwe aandacht op dit gemis, deze doodschheid valt, dan beangstigt iu deze begrafenisstilte. De schrale zandige bodem en het soort van boomen dat hier groeit zijn wellicht voorname oorzaken dezer eenzaamheid. Maar ook elders in deze streken, waar weide en akker vruchtbaar zijn en elkander afwisselende boomsoorten gevonden worden, heerscht ditzelfde zwijgen. Onbarmhartig, en ziedaar de hoofdoorzaak, vervolgt men de schuldelooze zangers der natuur. Hier is iedereen jager en alles wild wat geen huisdier is. Hier schiet men neder al wat voor den loop van het geweer komt en door geene wet beschermd is. O! adeldom van ons geslacht! Wat zijn wij groot, wij moordenaren! In den hartstocht voor de jacht onder dit volk is tweeërlei element te onderscheiden. Het eerste is een dierlijke baldadigheid, die den mensch het gevoel van eigen macht en grootheid geeft bij het vernielen en ten onderbrengen van 't geen hem tegenstaat; die in den moed van het slagveld tot een zekeren adel kan klimmen, maar in de jacht op weerlooze hazen en vogelen al zeer laag zinkt. Het andere is ijdelheid. De jacht geeft eene welkome gelegenheid om met fraaie laarzen, een fluweelen buis en gewerkte knoopen, een jagersmuts, weitasch, geweer en hond en eene heldhaftige pose te pronken - ten koste van arme meezen en leeuweriken.

Arcachon, April 1865.

Geene vraag komt bij een zoo edelaardig, zoo onbaatzuchtig en zoo onergdenkend wezen als de mensch is, eerder op dan deze: waarvan leeft mijn buurman toch? Hoe minder *wij* het ons kunnen begrijpen, - om de waarheid te zeggen, hoe raadselachtiger het *ons* voorkomt - des te belangstellender wordt deze verhevene weetgierigheid. Welnu, waarvan leeft deze bevolking, op een land dat kool noch slaplant voortbrengt? - Om te beginnen, in spijs en drank zijn hier de menschen niet onmatig. Het toilet van Madame de vrouw van den boschwachter, van Madame de groenvrouw moge nog al een en ander eischen, om op de hoogte van Parijs te blijven, - de wijn is goedkoop, en deze, met brood en de onmisbare potage, neemt een belangrijke plaats in den maaltijd in. Let eens op den voorraad, dien Madame *** huismoeder, op de markt in haar hengselmandje verzamelt en gij kunt nauwelijks een glimlach onderdrukken. Daar schikken zich langzamerhand naast elkaâr

twee uien, twee wortelen, eene raap, een stukje boter op een papier, eene coteletë drie mosselen, eene snede van een pompoen, een handje vol garnalen en vijf aardappelen - en ziedaar de grondstoffen waaruit Madame door allerlei kunststukken ‘genoeg’ zal weten op te bouwen. Voor het overige, Arcachon heeft zijn bassin en op korten afstand den Oceaan. De groote visschersvloot behoort te la Teste t'huis, maar ook Arcachon trekt van de visch zijne voordeelen. De visch is hier keurig; maar de meeste soorten hebben de vette onderhuid van zalm, elft of paling. Tong is bijzonder lekker en overvloedig; de kroon spant echter een klein vischje, de *royan*, zoo groot als onze spiering, keurig malsch en fijn. Ook de oesters uit het bassin mogen met eere genoemd worden. Door eene bijzondere bewerking weet men er eene zekere groene tint aan te geven, waarop men hier extra gesteld is; met baard en al gegeten, hebben zij een eigenaardigen geurigen smaak. Jammer dat oesters en visch hier schreeuwend duur zijn. Parijs, de groote slokop, regelt ook hier de markt. De hoofdstad is ver verwijderd, maar oester, schol of tong, die zich des namiddags op den trein laat brengen, kan toch zeker zijn den volgenden morgen in de hoofdstad uitgestald en gevent te worden.

Een andere tak van bestaan is de hars. Met het voorjaar zijn de werkzaamheden der harswinning weder aangevangen. 't Gaat al heel eenvoudig toe. Een werkman hakt een reep bast en hout ter breedte van een hand uit den aangewezen dennenstam en, zoodra de warmte komt, begint de getroffen boom uit zijne wonde te bloeden. Het opgevangen vocht, grijs en helder in den aanvang, verdikt zich spoedig en wordt ondoorschijnend; het is de grondstof van terpentijn en hars. De taak van den *resinier* is, om de maand den voorraad op te zamelen en nu en dan de wonde in den boom te vergrooten door eene nieuwe uithakking. Hij maakt de eerste insnijding onder aan den stam en verlengt vijf jaren lang deze wonde naar boven toe. Sterft de boom niet gauw? vraagt gij. Menige den kwijnt en sterft, het is waar, vooral indien hij te jong wordt aangetast. Maar ik heb er ook gezien - oudvaders van het woud, die hun kruin reeds hoog in den zeewind wiegden, eer Brémontier zijne aanplanting begon - die in twintig litteekens de merken toonden van een honderdjarigen dienst. De dapperen! nog hielden zij den kamp voor het leven vol, maar het was hun aan te zien, dat zij eindelijk 't niet

langer zouden kunnen uithouden met aan den slimmen, hebzuchtigen mensch hun hartebloed te geven en moeten sterven. In de laatste jaren heeft de harscultuur eene ongemeene uitbreiding erlangd. Vóór het uitbreken van den burgeroorlog in Amerika was de fransche hars weinig in tel en kon onmogelijk met die uit de Zuidelijke Staten concurreeren. Maar zij rees plotseling op de markt, toen de havens dier Staten en onder die Wilmington, de voorname plaats van uitvoer van dit artikel, geblokkeerd waren. Uitgestrekte boschvlakten - hoewel nog maar een klein brokje van het geheele woud - werden in exploitatie gebracht; menschen die, schoon eigenaars van eenige bunders boschgrond, nog arm waren, werden plotseling rijk; de *resine* zelve verbeterde door eene nieuwe wijze van winning, *le système Hugues*. - Schrik niet! niets is minder ingewikkeld dat dit 'système'. Met even veel recht mag een 'stelsel' heeten, dat ik mijne hand ophief om eene vlieg van mijn neus te jagen. Met meer recht zoudt gij het '*le système Mère de famille*' noemen, om de buis, die Piet te klein werd, voor Jaap zijn jongeren broer te bestemmen, of 's avonds, als het kleine volkje van den vloer is, boterhammen te snijden en te smeren voor den volgenden ochtend. Als er eens een kostbaar vocht uit mijn boom komt te druipen, wat doe ik dan om het op de veiligste manier te vergaren? - 'Gij hangt er een potje onder!' - Precies! welnu, dat is '*le système Hugues!*' En welk potjeP - 'Wel, om iets te noemen, een bloempot, indien zij maar geen gaten in den bodem had, zou uitstekend dienst doen.' - Juist! maar tot het 'système' behoort ook het aanhangen van bloempotjes zonder gaten in den bodem. En als ik nu het geregelde en zindelijke indruipen wil bevorderen? - 'Geeft gij bijv. een overdwarschen kerf in den boom boven het potje, steekt daarin een spaander of een blaadje zink, en gij zult een gootje gemaakt hebben.' - Uitstekend! *mais voilà donc le système Hugues tout complet!* Ik reken er op, zoo ooit Monsieur Hugues een standbeeld hebben moet, dat gij voor eene ruime bijdrage teekenen zult. Vóór de komst van dezen redder liet men de *resine* druipen in een kuiltje aan den voet van den stam, of in een ruwen, uit een blok hout gehouwen bak op den grond, waar zij zich met zand en allerlei vuil vermengde. - Voor het overige is het met dit woord *système* even als met het niet minder klinkende *philosophe*. Deze of

gene Mijnheer vertelt u, dat hij *philosophe* is, en gij zet u reeds schrap. Gij denkt al aan een reuzengeest, die in afgronden is neergedaald en tot de sterren opgeklommen; die een gansch heelal in elkaâr en uit elkaâr zet als een Neurenberger doos. Maak u niet ongerust. Deze reus is zoo erg groot niet. Hij komt niet te kerk. Van de biecht en de priesters praat hij met een grijns. Maar waarin of 't'em dan bestaat? Nu hij laat het niet geheel en al in het midden, maar hij vertelt u zoo iets, dat hij gelooft in een *Être Suprême*, en dat men den naaste moet doen, wat men wil dat hij ons zal doen, en, en... hier volgt een welsprekend gebaar van onzen philosophe, waarmede hij zijn '*enfin, vous savez... et tout ça*' verzegelt. Met een zelfden zwaai van zijn arm, in de richting van het Noorden, zal hij over de ligging van uw vaderland beslissen. Het schemert hem een weinig, maar dit hindert hem niets. '*Amsterdam, oui! oui! c'est le Nord! la Belgique, le Danemark, la capitale de Suède - - oui! oui!*' en nu volgt de veelbeteekenende zwaai - *par là*.

Et voilà donc le philosophe! ik zeg niet V. Cousin of A. Comte, maar *le philosophe des rues et des bois*.

De voorname bron van bestaan echter voor de inwoners van het stadje is het bezoek der vreemdelingen. Daarvan leeft de talrijke neringdoende stand in den zomer; daarop teert hij in den winter. Gij hebt als Hollander eenige moeite om u aan sommige eigenaardigheden dezer lieden te gewennen. Gij komt hier uit een land, waar de blanke oprechtheid voorwaar niet zonder smetten is - maar dat zij zóó beduimeld kan zijn!Gij bemerkt tot uwe ergernis en schade al zeer spoedig, dat gij onder den rook van het oude Gascogne zijt.... Deze werkman heeft u beloofd u zóó en zóó laat te zullen helpen; dat koopmannetje heeft u een bepaald uur toegezegd; gij hebt nog wel uitdrukkelijk op de vervulling der belofte aangedrongen, aangeboden een anderen dag, een ander uur te stellen, indien hun dat beter mocht voegen - - o! neen! *non, non mon cher Monsieur! on* - de Franschman speelt gaarne met dit woordeke - *on y sera*. - Meent gij nu echter dat gij veel kans hebt, dat 'men' op den bepaalden tijd er zijn zal? Inderdaad gij meent het: en dat is dan ook de reden waarom gij uwe vingers zoudt willen opeten van ergernis, wanneer 'men' doodbedaard eenige uren later of in het geheel niet komt. Mettertijd leert gij uwe eischen en verwachtingen in-

krimpen en u naar de omstandigheden voegen. O waarheid! hoe snel zult gij moeten loopen om, naar den eisch dien het spreekwoord u stelt, de logens te achterhalen van de *Compagnie* die de *ville d'hiver* heeft gesticht? Dat de pers eene macht was, had de *Compagnie* natuurlijk niet behoeven te leeren. Nauwelijks was zij dan ook met hare werkzaamheden een klein eind weegs gevorderd, of voort vlogen naar alle oorden van Europa de dagbladadvertentiën, die aan een verbaasde wereld verkondigden, hoe op de oevers van den Oceaan, door den tooverslag van het genie der nieuwere tijden, een bekoorlijk lustoord was ontstaan; hoe zacht en heerlijk het klimaat was; hoe vele gemakken, nergens elders te vinden, de *ville d'hiver* aanbood; welke druk bezochte uitspanningen er waren en hoe vele vreemde familiën, vooral Engelschen, zich iederen winter in de gezelligste drukte daar kwamen verdringen. Mij zijn de teleurstellingen en verbitteringen verhaald van die Engelsche familie, die, als het eerste vischje aan den haak, zich had laten verlokken om eene villa te huren in het duin. Zij zat daar in een pasgebouwd huis, te midden van halfgebaande wegen, den ganschen winter alleen. Van de vele zich verdringende familiën harer landgenooten geen spoor. De gezellige avonden in de zalen van het Casino, onder dans, zang en conversatie gesleten, bleken de droombeelden te zijn der Heeren Directeuren. De bibliotheek van zooveel duizend nommers uitgezochte boekwerken kwam eerst een volgenden winter tot stand. Het sprak van zelf, dat van zoo heerlijk en druk bezocht oord eene geïllustreerde beschrijving verschijnen moest. Een letterkundige wordt opgeschommeld en geeft dan ook een *Guide* uit, met plaatjes. Een dezer laatste stelt een door boomen overschaduwd hol voor in eene rots, waarheen een heer en eene dame met een parasol de schreden schijnen te richten. Het onderschrift luidt: *la grotte de Giselle*. In den tekst deelt de auteur mede, dat men van Arcachon een aangenaam tochtje maken kan naar dit interessante plekje, waaromtrent hij nog wel eene aardige legende verhaalt. Die *grotte de Giselle* bestaat niet in den omtrek. Zij behoort met hare legende ergens in de Alpen thuis - maar de uitgever van den *Guide* scheen het houtsneetje te hebben, en de eerlijke letterkundige dischte den schotel op. Ik zou meer van dien aard kunnen verhalen.

Arcachon, Augustus '65.

Wij zijn thans in het midden van al de beweging en drukte van het badsaizoen. Arcachon raakt vol. Elke trein brengt nieuwe vroolijke gasten. De straten en het strand, bosch en Casino wemelen van menschen in licht en luchtig zomerkleed, mannen en vrouwen met parasols tegen de brandende zonnestralen gewapend. - Gij moest de zondagsgezichten eens kunnen zien dier winkeliers voor wie de oogsttijd is aangebroken. Gij moest dien glans van vriendelijke vergenoegdheid kunnen gadeslaan, die zich over het gelaat der thans met de wereld verzoende verhuurders van apartementen verspreidt! Maar niets haalt bij de uitdrukking van gewicht waarmede restaurateurs en koks u aanstaren. Een man van dezen stand is in Frankrijk een man van gewicht, van gezag en zonder twijfel niet zelden van talent. Tot *chef de cuisine* op te klimmen is het droombeeld van menig jongeling, wien de maarschalksstaf niet in de oogen blinkt. Daar, voor aanrechtbank en oven, geen schotel met eigene blanke handen aan te raken, maar bevel te voeren over eene schare van vlugge jongens en voor zich te bewaren de laatste toets, de laatste greep, dat onbeschrjflijke ‘een weinig meer of een weinig minder’ der Italianen, waaraan het genie zijne onsterfelijkheid dankt - ziedaar het toppunt zijner wenschen. Merk eens op, met welk een ernstige zorg, alsof het de hoogste belangen des menschdoms geldt, al wat eetbaar en drinkbaar is in dit land behandeld wordt. Ook op de vaderlandsche tentoonstellingen van kunst en nijverheid nemen de karaffen met olie en likeur, de flesschen en blikjes met geconserveerde levensmiddelen eene niet onaanzienlijke plaats in, maar op die van Bordeaux, dit jaar gehouden, vullen de doppers, bieten, augurken, uien en wie weet wat niet al? eene overgroote afdeeling. Een koffijhuishouder of restaurateur weet zijn visch en wild, zijne groente en fruit zoo verleidelijk te midden zijner bezoekers uit te stallen, dat deze naar *dejeuner* of *diner* moeten watertanden. Ook moet ik zeggen - zou men verantwoord zijn met wel in Frankrijk vertoefd en geen oordeel over Fransche kookkunst gevormd te hebben? - dat deze natie slag heeft om de fijngevoeligheid van 's menschen tong en verhemelte door duizenden prikkels uit het wijde gebied der

eetbare schepping te kittelen. Wat zou het zijn, indien zij eens een weinig minder zwak hadden voor ui en knoflook, een weinig minder vrees voor zout - wat zou het kunnen worden, zoo zij eens beschikten over vaderlandsche groente en vaderlandschen boter?

Gij verwondert u, dat het badsaizoen zoo laat een aanvang neemt in dit warme land. Met April kwam de zomer reeds, met wolkeloozen hemel en warmen zonneschijn. De volgende maanden brachten reeds hitte aan. O! hoe schoon waren zij. Hier geniet men het weer volop. Hier is het ademhalen op zich zelf een genot. Hier zoudt gij een ganschen dag niets willen doen dan ‘lekker zijn’ in deze drooge, zachte atmosfeer. Zelfs de hitte is hier niet drukkend. Zelfs al klimt zij tot 95 graden Fahrh., zij heeft toch in dit klimaat niet dien verdoovenden, slaapwekkenden invloed, dien zij in ons land op het gestel oefent. Hier zit gij u zelven nooit in den weg, zijt gij u zelven nooit tot last, maar hebt altoos lust om op te staan en iets aan te vatten. Er komt bij, dat op warme dagen avonden volgen waar de zachtheid... niet van beschreven kan worden. Welnu, gedurende deze maanden blijft Arcachon ledig en onbevolkt. De *beau monde* - gelijk hij vertrekt juist wanneer de October-maand een scheutje koelheid en een weinig schaduw mengen zal in de zomerhitte - bragt ook den verrukkelijken voorzomer in zijne stoffige steden door. Als de felste hitte komt, als het eerste frissche groen onder eene grijze laag stof verdwenen is, als reeds de natuur het voorkomen heeft van onder het zonnevuur lijdelijk, zonder tegenweer te willen bukken, dan eerst laat de mode hare dienaren van woud en strand en buitenlucht genieten. Wat behelpen zij zich, die fijne heeren en dames, op deze zandige zeekust! Er staan langs den oever vele goede, zelfs vele uitstekend ingerichte woningen te huur, maar wie niet zoo goed bij kas is, als zekere aanzienlijke dame dezen zomer, die voor twee naast elkander gelegene villa's 3600 francs huur in de maand betaalde, hij moet zich met minder vergenoegen. Welnu, een speculant helpt hem gaarne. Hij heeft op speculatie eene lange loods gebouwd - dat is, hij heeft een raam van hout laten opslaan, de tusschenruimten aangevuld met een metselwerk van tegels op den kant, die netjes overgepleisterd er uitzien als een muur van ongeveer twee vingers dikte. Hij heeft dwarsmuren van dezelfde zwaarte gebouwd, en na wat stukadoor- en behangerswerk zijn

zijne apartementen gereed. Een gang is er niet. De deur dient voor raam en komt uit op eene veranda, die langs de loods in hare lengte zich uitstrekt. De kamers met ledekant, bedtafeltje en stoel zijn slaapkamers; die met buffet, tafel en stoelen zijn eetkamers; die met een zweem van ameublement heeten salons. Maar wat gaat het ons aan, of men zijne honderden francs per maand wil neertellen voor hokken, die Monsieur de palfrenier in stad versmaden zou?

't Is een genot dit ongedwongene, vroolijke, fransche leven gade te slaan. Kom eens met mij aan het strand. In de schaduw van een vooruitspringend gebouw tegen de felle zonnestralen beschut, zit eene schare van menschen op het gele zand. Hier is van allerlei, heeren en tengere dametjes, jufvrouwen met kinderen, visschersvrouwen en roeiers. Men beweegt zich dooreen met gemakkelijkheid zonder familiariteit, beleefdheid zonder stijfheid, luidruchtige vroolijkheid zonder geschreeuw. Hier zit eene mama op het strand en houdt een oogje op een ziekelijk knaapje, dat in het lauwe zand ongekende krachten zal opdoen. Ginds werpen *monsieur le marin* en *madame la bourgeoise*, zoo als zij elkander betitelen, elkander onschuldige aardigheden naar het hoofd. Een eenzaam heer staat met opgestoken parasol en bloote beenen als een reiger in het water. Een troepje jongens met kleine schoppen bouwt schansen en forten van zand. Hoera! welk een gejuich als een golfje uit het voorste gelid van den opkomenden vloed aankabbelt en den kleinen vestingbouwkundigen om de voeten plast. Welk een vergeefsche ijver om de ondermijnde wallen te behouden! - Middelerwijl stappen een vader en zijn zoontje door de menigte heen de zee in en dompelen zich onder en mama staat in vol toilet naar dat geplas en geploeter te kijken. Een paar dames volgen eenige schreden verder op het voorbeeld, dansen en stoeien en werpen elkander met water. Minnen en moeders stappen met hare kleinen in het lauwe nat en laten ze spartelen. Vaardige zwemmers vertoonen hunne kunsten of klemmen zich aan het roer van een voorbijzeilend schuitje met een vroolijk gezelschap gevuld. Op het strand is een aanhoudende stroom van wandelaars te voet en te paard.

- En gaat dat zóó maar?

Ja, mijn vriend! dat gaat zoo maar. Er zijn hier maar twee badkoetsjes bekend en van deze is maar één dezen zomer voor een korten tijd in gebruik geweest. Het was toen de door-

luchtige hertogin van - - begeerde te baden en voor haar bad een uur had vastgesteld. De heeren en dames van haar gevolg trachtten haar onder het oog te brengen, dat er in haar badwater tweemaal daags, naar steeds verspringende uren, iets gebeurde, dat men ebbe en vloed noemt; dat men, om een overvloedig en frisch badwater te hebben, diende te wachten, totdat de vloed het bassin gevuld had - zoo niet, dat Hare Hoogheid het ongelukkig zou kunnen treffen... Het baatte niet. Hare Hoogheid liet zich geene wetten stellen en bleef bij haar uur. Dan zou, dan wilde zij baden. En zij baadde dan ook. Maar het viel wel eens zoo uit, dat zij geen water kon vinden dan op vrij grooten afstand in eene geul. Bij zulk eene gelegenheid deed het koetsje grooten dienst. - Intusschen, de Fransche badgasten kunnen er buiten. Op de terrassen der villa's en langs het strand staan kleine gebouwtjes als schilderhuisjes. In deze verwisselt men zijne kleeren tegen een flanellen pak, korten pantalon en vest of iets dergelijks, zet een stroohoed op tegen de zonnestralen, indien dit noodig is, geeft den sleutel aan een vertrouwd persoon en springt te water. *Hony soit qui mal y pense*.

Ondertusschen staat het op de wegen, door het bosch en op het strand niet stil van rijtuigen en ruiters. In allerlei niet altoos bevallige of kiesche, maar altoos gemakkelijke houdingen liggen de dames en heeren in lage, lichte, sierlijke wagentjes, waarvan aan Amerika de eer der uitvinding toekomt. Maar grooter genot schijnt het paardrijden te verschaffen. Uit de omliggende dorpen brengen de boeren en boerinnen des morgens hunne paarden naar Arcachon, waar zij den ganschen dag gezadeld te huur staan tegen 1 franc in het uur. Deze paarden zijn niet fraai, maar klein van stuk, tamelijk fijn gebouwd en taai. Onze dieren zouden reeds onder de helft van het lijden bezwijken, dat deze beestjes te verduren hebben, terwijl ze er nog even leelijk en fleurig uitzien. Reeds des morgens te 7 uur hooren wij de cavalcades in vroolijke troepjes uitrijden en te middernacht kan nog de echo van een galop het stille woud wakker schrikken. Komt de Zondag de heeren en dames uit de manufactuurwinkels van Bordeaux ontslaan van den boei, dan is de marteling dezer schepsels op het hevigst. Of hunne ruiters of berijdsters rijden kunnen? vraagt gij. Zij kunnen ten minste te paard klimmen, vallen er niet af, kennen geene vrees, geven met zweep of wandelstok hunne gewillige

dieren een stomp, en voort gaat het, in galop, duin op en duin af, door zand en boomen, langs den harden weg of het mulle strand in den onbarmhartigen zonneschijn.

Als het badsaizoen voorbij is, zenden de eigenaars ze naar hun *station medicale*. ‘Koetsier, wat doen die beesten daar?’ vroeg ik eens aan den man, die ons voerde voorbij eene door den vloed overstroomde weide, waar een honderdtal paarden tot over de hoeven in het water plassende een hier en daar uitstekend bosje gras zochten af te knauwen. ‘Dat is eene genezingskuur, Mijnheer!’ antwoordde hij. ‘Wij sturen de paarden, die door het harde werk van den zomer dikke pooten hebben gekregen, 's winters hierheen. In het water worden hunne hoeven gezond en hunne beenen slank.’

Zou er geen kans zijn om menig heethoofd, die in politiek of theologie zich vergaloppeerde, eene zelfde kuur te laten ondergaan?

In het Casino en het park stroomt het af en aan. Over dag trekken u het meest de kinderen aan. Zij zijn een jolig volkje overal, maar hier hebben zij iets eigenaardigs. Hoe smaakvol weten de mama's de kleeren van haar kleintjes te kiezen, en hoe ongedwongen sluiten zich deze bij elkander aan. Het is mij een genot, in het rustieke kindertheater, dat in een hoek van het park opgeslagen is, die fijne en geestige gezichtjes te zien glansen en die zwarte oogjes te zien flonkeren bij de potsen van Polichinelle, hun Jan Klaassen. Doch 's avonds is het Casino ten toppunt van pracht. 't Is waar, ook het meest boeiende wordt eentonig. Hoe iemand het uithoudt een ganschen zomer door te brengen met voor zijn genoegen te baden, te wandelen, te rijden en 's avonds de concerten en bals in dezen schoonen tuin en in de zaal bij te wonen, vat ik niet. Avond aan avond eene onveranderlijk lichte en luchtige muziek aan te hooren, zonder daarbij een gevoel te krijgen, alsof ziel en lichaam uit uitgeblazen eierschalen bestaan, dit acht ik een zwaar stuk. Maar een enkele avond hier gesleten blijft onvergetelijk. Om het malsche gras, tusschen de slanke bruine stammen, te midden van bloemperken, zit halvemaansgewijze de *beau monde* voor een Moorsch orkest-koepeltje aan tafeltjes of wandelt heen en weer. Hier kunt gij uwe oogen over pracht en weelde laten gaan. Bedenk en bereken eens hoeveel de *robe* van gindsche oude dame, de kanten *shawl* van dit juffertje, de hoed van deze pasgehuwde moeten - - - ‘gekost

hebben? Foei! winkelier uit het land der koffijveilingen!' Ja! gekost hebben. 't Is waar, men moest wat schoon is niet naar geldswaarde beoordeelen. Doch welken anderen maatstaf geeft de onbeschaamde omvang dezer kleederen, deze bluffende uitstalling van manufacturen aan de hand? 'Maar dit is geen compliment aan den smaak dezer -' Hoor eens, mijn vriend! Wat smaak betreft... doch laat mij u eerst bij den knoop van uwen rok buiten den kring trekken. Laten we op deze bank gaan zitten en hier uit de verte naar de bonte groepen kijken, waarover het orkest zijne golvende melodiën uitgiet. Van hier gezien is er iets schoons, iets zeer schilderachtigs in de groepeering, in licht en bruin, in levendige kleurenmengeling dezer rjkgekleede, zorgelooze, gracieuse Franschen. Doch wat smaak betreft, waren smaak - vooreerst wij zijn hier niet in Parijs. En dan nog, de ware smaak, heb ik bevonden, is in *la belle France* al even zeldzaam als elders. Er is hier veel elegantie en deze ligt over al wat door anderen gezien en gehoord kan worden; men heeft een tact om van niets iets te maken, die verbazend is; een gevoel voor kleur en teekening, dat zich in alles openbaart en in den mond van menige vrouw de taal tot muziek en een onbeduidend gesprek tot eene levende schilderij maakt; men verstaat de kunst van groepeeren en poseeren in de hoogste mate. - Maar ook hier vindt ge niet zelden een hinderlijke samenkoppeling van tegenstrijdige kleuren, ook hier gebrek aan fijnheid. Terwijl ge de onevenredigheid dezer fladderende, opgeschikte, vertoonmakende vrouwenkleeren ziet, terwijl gij ze gadeslaat, die onbeschaamde naar achter geschoven kapsels, waardoor de van nature reeds niet zachte gelaatstrekken dezer dames een uitdrukking van uitdagende brutaliteit krijgen - denk er eens bij, aan 't geen tot uw ideaal van schoonheid behoort: evenredigheid, rust, adel door eenvoud, rijkdom in het uitgelezene spaarzaam aangebracht, vrouwelijkheid, natuur, en dan keert gij u met toorn af. - Welke leegten heeft deze wereld toch te bedekken, welke overprikkelde behoeften te voldoen, wat zoekt zij toch in haar koortsachtig jagen naar excentriciteit?

En ga nu met mij mede. Wij houden het voetpad langs den bochtigen rand der steilte. Dat hoorn, trompet en klarinet door den afstand eenigzins verzacht tot ons komen, kan niet dan goed doen aan 't genot van het schouwspel vóór ons. De zon gaat onder in den Oceaan en overgiet den westelijken he-

mel met vloeibaar goud. De lucht is onbewogen. Zelfs de dennentoppen hebben hun fluisteren gestaakt en schijnen met de gansche schepping mede te luisteren; - waarnaar? - te wachten, waarop? Er ligt als een sabbatsrust in de natuur: 't is als glimlacht zij met een glans van zaligen vrede. Aan onzen voet de stad, waaruit nu en dan het blaffen van een hond en het geroep van spelende jongens welluidend zacht naar boven klinken. Verderop het bassin in een ring van dennenbosschen, waarover een fijne blauwe sluier hangt, besloten. Ongerimpeld weerkaatst het den hemel en den westergloed, het karmozijn van de kim, het blanke zeil dat slap langs den mast nederhangt. En welk een hemel en welk een gloed! Wie hield wel niet eens de stoute kleuren, waarmede ons de hemel en het landschap van Italië worden voorgesteld, voor ongeloofelijk, onwaar, onmogelijk? Op dezen avond word ik van mijn ongeloof genezen. Met het oog op het blauw fluweel van dezen hemel, den wonderbaren lichtglans die mij omgeeft, de als bovennatuurlijke klaarheid en scherpte van lijnen en omtrekken; met deze verheerlijkte natuur vóór mij, geloof ik in Italië! ‘Dit gezicht herinnert mij altijd de golf van Napels,’ verzekerde mij eene Engelsche dame en thans begrijp ik haar. Hier zoudt gij uren, uren lang wenschen te staren, totdat in de vale duisternis van den nacht de laatste glans van den hemel vredig wegsterft...

Doch laat ons nu reeds gaan. Men begint het park te illumineeren met lampions en gaspit. Op het terras zal men electrisch licht ontsteken en de blauwachtige stralen, op de boomtoppen en het tegenoverliggend *Grand Hôtel* weerkaatsende, zullen dezen als in de lucht doen zweven. Het gezicht zal tooverachtig zijn, *vraiment féerique*, maar laat ons de herinnering van onzen schoonen avond ongeschonden bewaren tot den tijd, dat ons alle herinnering begeeft.

Arcachon, October '65.

De *Courrier d' Arcachon*, het zeer onafhankelijke orgaan van de *Compagnie des Chemins de fer du Midi*, verkeert in een staat van lyrische opgewondenheid. De cholera, zegt het blad, richt overal zijne geduchte verwoestingen aan en sluipt

rond om hare offers in het donker te vellen. Alleen Arcachon, het heerlijke, gezonde, bevoorrechte Arcachon is als altoos, ook nu weder van de vreeselijke ziekte verschoond. Wat wonder, dat men naar dit gezegend strand zijne toevlucht neemt? Van Parijs, Lyon, Marseille, ja van waar niet? stroomen de vreemdelingen aan, die zich met hunne dierbaren in een rustig, welbeveiligd hoekje wenschen te verbergen. Reeds stort men zich op de *maisons de famille* (voortreffelijke inrichtingen, voorzien van al wat weelde en goede smaak voor het gemak van reizigers en familiën kunnen uitdenken), maar zij zijn reeds eivol. Men betwist elkander de villa's van de *Compagnie du Midi* in *de ville d'hiver* (lusthof, door den tooverstaf van het genie uit den schoot der golven opgeroepen); leg een matras in het bosch neder en - morgen zal hij verhuurd zijn.

De waarheid is, dat van de gevreesde ziekte niet enkel Arcachon, maar ook al de dorpen en steden in een omtrek van wel zestig uren verschoond gebleven zijn; dat er geen vreemdelingen naar Arcachon stroomen, maar ééne zwartgelokte Spaansche familie zich hier uit vrees voor cholera heeft neergezet; dat in dezen slappen tijd, na het vertrek der badgasten en vóór de aankomst der vreemdelingen voor het wintersaizoen, de verhuurders der *maisons de famille* lusteloos en werkeloos naar menschen uitkijken en dat van de villa's der *Compagnie* wel vijftien en nog wel van de grootste en ruimste onbezet zijn.

Arcachon, Februari '66.

Hij, die uit wrok of misschien om geestig te wezen, de ongemakken van het reizen buiten 's lands nagenoeg in deze orde optelde: men vindt er stof, onreinheid, taai rundvleesch, ongedierte en Engelschen - kende de Engelschen toch zeker niet van naderbij dan dat hij met hen in ééne boot gereisd en aan ééne tafel gegeten had. Wij hebben ze thans ook in onze duinen, die Engelschen; maar ik zou hun naam toch niet gaarne op 't allerhoogste van den climax der aardsche ongemakken plaatsen; integendeel. -

Daar kwamen zij met den winter opzetten, de trekvogels van nature; op grooten afstand en zonder moeite herkenbaar aan... aan iets onuitwischbaars, iets dat onmiskenbaar Engelsch is. Let

eens op die kloeke opgeschoten mannen door *sport* ontwikkeld; op die vrouwen, slank kaarsrecht, rosachtig-blond, blauwoogig, blank; merk eens op hoe hemelsbreed die stappende tred van den gracieusen trippelgang der Francaises verschilt; kijk eens naar die witte lange tanden, fijne neuzen en lange kinnen; vestig uwe aandacht eens op die zonderlinge mengeling van onverschilligheid, ongemanierde verachting voor alle vreemde gewoonten en gebruiken, en naïeve onhandigheid; laat uwe oogen gaan over die reisbenoodigdheden, mantels, plaids, hoeden, koffers, laarzen met lastige soliditeit en hinderlijke gemakkelijkheid ingericht - eindelijk, luister naar dat Fransch! Vele Engelschen steken naar het vaste land over, zonder iets van de talen te kennen, die men daar spreekt; van eene familie bij ons in de buurt is er niet één, die een woord Fransch kan zeggen of zich met lectuur weet bezig te houden; geen wonder, dat ze door verveling worden gekweld, getergd, rampzalig gemaakt. Daar ook de Franschen niet overbereid zijn tot het aanleeren van vreemde talen, hebben wij nog al eens gelegenheid tot het afluisteren van koddige samenspraken. De meeste Engelschen intusschen kennen Fransch - maar wat voor een Fransch! Welke vreemde klemtoonen en neusklanken worden als nagels in deze taal gedreven! hoe veel klokkentoonen moet zij zich laten welgevallen in een onnoozel: *Bongjour Mongsieur! beau tomps, n'es ce pos?* welk eene klankverarming in een: *Medem, fous êtes bian effeble!* Sommige eigenaardigheden dezer eilanders zijn wel eens hinderlijk. Ongenaakbare stijfheid is er een van en onbescheidene nieuwsgierigheid eene andere. *Podsnapperij* - gij kent toch Dickens' *Our Mutual Friend?* - opgeblazen volkstrots en voor den vreemdeling beleedigende minachting van al wat niet Engelsch is, behooren niet enkel tot het gebied der verdichting. Met dat al, het karakter der Engelschen komt meer met het onze overeen, dan het Fransche. Hunne wijze van denken en gevoelen, hunne levensbeschouwing en levensrichting toonen trekken van verwantschap met de onze. Ik stel mij voor dat ik onder Franschen vele kennissen zou opdoen en onder Engelschen een vriend winnen. Let ook maar eens op hunne taal; staat zij niet in tal van woorden, in woordschikking, zinnenbouw en wijze van uitdrukking met de onze op denzelfden bodem? Met welk een genot sprak ik nu weder in dezelfde of bijna dezelfde klanken, als ik, toen ik een jongen was, met de hoerenjongens in Friesland gebruikte. Let

ook eens op hunne geschiedenis, hunne opvoeding onder de tucht van het Protestantisme, die zij met ons gemeen hebben. 't Is waar, de overeenkomst mag het verschil niet doen voorbijzien. Wij hebben de revolutie van '89 doorleefd, die Engeland voorbijgevaren is. Wij hebben een Napoleon gehad, die onzer Augias-stal van oude gewoonten, instellingen, provinciale, stedelijke en dorps-rechten en onrechten, gebruiken en misbruiken heeft gereinigd; Engeland niet. De gevolgen zijn merkbaar, zoowel hier als daar. Gij weet uit Engelsche boeken, welk een doolhof hunne rechtspleging is, een doolhof, waartoe eeuwen lang ieder geslacht zijn gangetje, zijn muurtje, zijn kronkelpaadje heeft aangebracht. Hoevele Engelsche romans zouden ongeschreven of onbelangrijk zijn, indien men aan de overzijde van het Kanaal het burgerlijk huwelijk had met zijne strenge eenvormigheid, in plaats van die kerkelijke plechtigheid met hare achterdeurtjes en middelen tot ontduiking. En waarlijk, de mannen met twee vrouwen, of drie, de Lady's Audley komen niet enkel op het veld der romanliteratuur voor; de rechtbanken, zie er de dagelijksche verslagen in *the Times* maar op na, hebben niet zelden met deze heeren en dames af te rekenen. Eene dame, die ik hier leerde kennen, verhaalde mij van een proces van echtscheiding, dat voor weinige jaren het Vereenigd Koninkrijk in rep en roer gebracht heeft. Eenjonge Lord, een karakterloos mensch, een losbol, had de liefde van een beeldschoon en talentvol meisje gewonnen. Het paar was gehuwd en wel tweemaal: eerst in Schotland, waar een huwelijk reeds wettig voltrokken schijnt te zijn zoodra een man in tegenwoordigheid van getuigen verklaart: ik neem dit meisje tot vrouw; daarna in lerland, voor en door een R.C. priester. Na een korte poos wordt de jonge man zijne vrouw moede, wil haar verlaten en beweert dat hij niet met haar gehuwd is. Een proces volgt; het hof in Edinburgh bevestigt de wettigheid van den echt; dat in Dublin evenzeer; brieven tusschen de echtgenooten gewisseld, worden overgelegd ten bewijze dat de vrouw steeds als vrouw door den man is erkend; als hare brieven worden voorgelezen, de welsprekende uitstortingen van den kuischen hartstocht eener reine vrouwenziel, dan kan men in de stampvolle gerechtszaal nauwelijks de geestdrift bedwingen en in het gansche land gordt al wat man is en het ridderlijk hart op de rechte plaats heeft, zich vol opgetogenheid aan voor de arme vrouw, genoodzaakt hare eer in het open-

baar te verdedigen. Het mag niet baten. Zijn rang geeft den lafhartige aanspraak op het oordeel der Pairs en het Hoogerhuis ontbindt het huwelijk. Men had een achterdeurtje ontdekt. De fraaie wet verklaarde elk huwelijk door een R.C. priester gesloten voor onwettig, indien bewezen worden kon, gelijk bewezen werd in het geval dat ik verhaal, dat de jongman een jaar vóór het sluiten van de plechtigheid nog tot de Protestantsche kerk behoord had. Na de uitspraak der nietig-verklaring wierp zelfs een blad van zooveel gezag als de *Saturday-Review* de arme vrouw met slijk. Het is niet te ontkennen, dat er in dit vasthouden en vereeren van middeleeuwsche gebruiken veel farizeïsme steekt. Hoe vast het Engelsche volk aan zijne oude, omslachtige gebruiken vasthoudt, daarvan verhaalde mij mijn tegenwoordige buurman een merkwaardig staaltje. Hij was bij de rechtspraktijk geweest, en was het nog, indien hij gezond mocht zijn. Zoo ik hem wel begrepen heb, dan had hij zich zijn leven lang met een werk afgegeven, dat bij onze eenvoudiger wetgeving onbekend is, of door notaris en registratiekantoor zonder veel omslag verricht wordt: ‘Meent niet,’ zeide hij, ‘dat koop en verkoop van huizen en landerijen bij ons even gemakkelijk gaan als bij u. Nadat de betrokken personen het over den prijs eens geworden zijn, brengt de verkooper bij mij den *title* van zijn goed en nu is het mijne taak een *extract of the title* te maken. Dat wii zeggen, ik ben gehouden uit al de stukken, die in den loop van eeuwen over het goed in quaestie gewisseld zijn en waaronder zich bevinden koopacten, testamenten, bepalingen omtrent lijfrente, erfpacht en wie weet wat niet al? een volledig uittreksel te maken, dat voor een groot deel uit een afschrift bestaat. Zulk een *extract* vult niet zelden een stapel foliobladen ter hoogte van eene handbreed. Ben ik met mijn arbeid gereed, dan zend ik het stuk naar mijn *sollicitor* in Londen. Deze ziet het na, schrijft zijne aanmerkingen en aanvullingen op den rand en stuurt mij een en ander terug. De rechtsgeleerde (zaakwaarnemer) van de andere partij heeft intusschen ook ruim zijn werk gehad, en eerst wanneer alles in bijzonderheden van weerskanten nagezien en goedgekeurd is, gaat het goed wettig over. Het fraaiste van de zaak,’ zoo ging hij voort, ‘is echter dit. Voor een dertig jaar heeft de toenmalige minister Lord Brougham eene wet weten tot stand te brengen, die aan al dien omslag een einde zou maken, in-

dien ons volk een ander karakter had. Volgens die wet kan een eigenaar den *title* van zijne goederen bij het kanselarijhof te Londen indienen. Keurt dit zijne stukken goed, dan ontvangt hij ééne acte die voortaan bij alle transactiën zijn eigendomsrecht voldoende staaft. Welnu, in mijne veeljarige practijk is het mij nooit voorgekomen, dat iemand van deze wet gebruik gemaakt heeft.'

Dit conservativisme, dat bij al zijn reusachtigen vooruitgang het Engelsche volk tot in merg en been zit, maakt dat wij, geesteskinderen toch ook van de revolutie, niet in alles met een zoon van het grootsche eiland kunnen sympathiseeren. Er zijn hier eenige *clergymen* met wie ik bekend ben geraakt. De jongeren dragen den baard zoo als de vrije aanwas van al wat op het mannenaangezicht wassen wil dit meebrengt; het oudere geslacht vertoont nog altijd het onberispelijk gladgeschoren gelaat. Ik heb eerbiedwaardige mannen onder hen leeren kennen, vol van geloof en practischen ijver, mannen van overtuiging. Niet licht zal ik vergeten welk een blik vol deernis en wanhoop Reverend W.... eerst op mij en toen ten hemel sloeg, toen ik hem bekende, welk een groot ketter ik was op het stuk van geloof in het plaatsbekleedend lijden van Christus. Ik zag dat hij uit den grond van een diepbedroefd hart sprak, toen hij mij zeide: 'dan zijt gij verloren! Maar ik zal voor u bidden.' Niet licht zal ik den innig vromen toon, den oprechten eerbied vergeten, die de Engelsche godsdienstoefeningen in de kapel, door de Hervormde gemeente van Bordeaux te Arcachon gesticht, zoo plechtig en indrukwekkend doet zijn. Maar evenmin kan ik ze uit mijn hoofd zetten, de dorre toespraken zonder geest en leven, aaneengeregen teksten, die als preeken de formuliergebeden en vaste liederen vergezelden; de afgodische vereering, die deze Protestantsche leeraren koesterden voor al wat tot den van oudsher vastgestelden kerkedienst behoort; hunne kinderachtige vrees voor al wat naar onafhankelijk onderzoek zweemt, slechts geëvenaard door hunne naïeve onkunde omtrent dingen die sinds vijftig jaar onder ons volkomene zekerheid hebben. Een dezer heeren gaf mij ten blijke zijner liberaliteit grootmoedig toe, dat, ja, een mensch oprecht zou kunnen bidden, al knielde hij in zijn gebed niet neder en al was het dan ook een zware misgreep niet te bidden in de houding, die de biddende Jezus naar alle waarschijnlijkheid placht aan te nemen. Een ander deelde mij een gemoedstwijfel mede. Hij

ook had somtijds gevraagd: of de apostel Paulus wel altoos juist en gelukkig was in zijne uitlegging van het oude Verbond? - Maar er waren zoovele raadselen in hemel en op aarde en hij twijfelde niet of er zou een tijd aanbreken, waarin de mensch, losgemaakt van de boeien des stofs, ook deze schijnbare ongerijmdheden zou erkennen als heerlijke waarheid en harmonie. Dit alles doet intuschen geen afbreuk aan mijn bewering, dat er eene natuurlijke overeenstemming in denken en gevoelen is tusschen de Engelschen en ons. Daar hebt gij die goede Mistress G**. Moederliefde zal in haar grond en wezen wel overal dezelfde wezen, onder een negerstam en in een salon van Parijs of in een Tartaren-kamp. Maar hoe verschillend uit zij zich! Als ik denk aan Madame M*** en ik plaats haar naast Mistress G** - - Ik haalde deze voor eenigen tijd van den trein af; zij kwam uit het verre Ierland om hare dochter op te passen, een meisje van 20 jaar dat den winter hier doorbrengt, maar voor een poos eer achteruit dan vooruit scheen te gaan. Eene fransche Mama zou in hartstochtelijke onrust de handen gewrongen en den eersten keer, dat zij haar krank kind ontmoette, eene kleine scène met omhelzing, tranen, uitroepingen opgevoerd hebben. Zelfs in het gewone, dagelijksche leven, rondom de tafel in de vreedzame woonkamer, kunt gij in een Fransch gezin allerlei uitroepingen en ontboezemingen van teederheid hooren, die welgemeend zijn, maar op ons den indruk van theater-aandoeningen maken. Het moedertje dat ik naar hare dochter bracht was alles behalve kwistig met de uitingen van haar gevoel. Zij was eerder strak en stil en ging haar eigen weg. Maar toen ik haar stille en onuitputtelijke zorg, hare onverpoosde en nauw hoorbare bedrijvigheid zag, hoe onvermoeid ze Miss G** oppaste, die wel eens wat van een stout kind en kleine dwingeland kon hebben; toen ik al de voorzorgsmaatregelen opmerkte waarmede zij hare dochter als het ware omheinde, maar vooral toen ik een kijkje kreeg van al de versterkende middelen, die op vaste uren aan de kranke werden toegediend, uit schoteltjes, potjes en glazen, den bouillon, de melk en het vleeschextract - toen stond mij plotseling het beeld van eene Hollandsche moeder voor den geest, met taaie volharding en onwrikbare nauwgezetheid hare zwakke kinderen vervolgende en tot stikkens toe overladende met de tastbare bewijzen harer teederheid - en ik dacht: gij zijt van één geslacht.

Zulk een zwaar voedingssysteetm echter als deze eilanders, zouden zelfs onze geode moeders niet kunnen toepassen. Niets koddigers dan de verbazing onzer uien etende en potage slorpende Franschen over de hoeveelheden vleesch, brood, groente en wijn door hunne gasten van de overzijde des Kanaals verorberd. Ook hierin komt de Britsche voorliefde voor soliditeit aan het licht. Lucht, veel lucht; voedsel, veel voedsel en beweging, maar sterke beweging, daarvan wachten zij heil en kracht. Over het geheel genomen rechtvaardigt het kloeke voorkomen der gezonden dezen stelregel. Maar de kranken? Tot degelijkheid van het diëet achten zij ook dat het gebruik van wijn en sterken drank behoort. Eene bezorgde moeder die hier voor halen zoon, een wandelend geraamte toen hij aankwam, maar nu reeds winnende, hulp en kracht van de dennen kwam vragen, vroeg mij in allen ernst: of ik 's morgens wel rum gebruikte? - ‘Neen, Mevrouw!’ zeg ik met de huivering die een rechtgeaard Hollandsch borstlijder voor alcohol gevoelt. ‘O! precies! maar dan drinkt u cognac of brandy!’ Toen ik nogmaals ontkennend antwoorden moest, kwam er een ‘hoe is dat mogelijk?’ gevolgd door zulk een aanprijzend dringen om toch in het rijk der prikkelende dranken mijn behoud te zoeken, dat het mij verlegen maakte. *Zij* gaf haar zoon ook geen melk meer, die was niet pittig genoeg, maar room. Een jongman uit Londen zocht in deze streken rust en afleiding voor eene ernstige oogziekte. Werd echter zijn pijn hevig, dan dronk hij champagne; dat versterkte, dacht hij. Toen eindelijk de geneesheer geroepen werd en bij wijze van hooge gunst toestond het gebruik van één deel rooden wijn met twee deelen water, werd de patiënt verontwaardigd. ‘Water, water? maar daar zit immers geen pit in!’

Een eigenaardig leven is die krankensamenleving. Daar wandelen zij langs bosch en strand, de mannen met ingevallen borst en gebogen schouders, bleeke neuzen, magere handen, flauwe oogen, - de opgeschoten jongelingen met witte lippen en roode plekjes op de wangen, - de meisjes met doorschijnende gelaatskleur, overhelderen glans in het oog en korte ademhaling, - de heesters, de kortademigen, de zwakken, de aamborstigen. Daar zoeken zij de zonnigste plekjes op, of wagen zich plotseling, in den overmoed van ingebeelde kracht, op een kouden dag in den schralen wind; sommigen blijven

angstvallig t'huis, maar anderen klauteren of zij gezond en sterk waren, de steile duinen op; er zijn klagers en waaghalzen, benepen harten en zieltjes zonder zorg onder ons. Geen grooter comedie dan onze conversatie! Gelukkig, dat verreweg het grootste deel der lijders, die dezen winter naar Arcachon trokken, verlichting en versterking gevonden heeft - maar nu moest gij ons hooren! Altijd is die aan het woord is, zeer gezond. Hoe maakt hij het? - 'Best, perfect wel. Hij heeft nog wel zijn hoest, maar het weer heeft in de laatste dagen ook niet meegewerkt en *zijn* hoest heeft een onschuldig karakter. Zijne krachten wilde hij wel wat sterker zien toenemen, maar hij voelt zich toch zeer sterk en men kan niet alles op eens verlangen!' - Heeft hij die koortsen nog? - 'Koortsen zijn het eigenlijk niet geweest, het waren maar binnenkoortsen, uit gevatte kou ontstaan; het weer, ziet u? van de vorige week. Maar koorts, neen! die heeft hij volstrekt niet meer. Alleen gister nog een klein tikje. Maar nu is hij zeer wel, perfect wel! bij hem is eigenlijk ook de borst niet aangetast, weet u? 't is enkel maar, zegt de doctor, eene aandoening; *het* komt bij *hem* uit heel andere oorzaken voort. Dat maakt een groot verschil, uit welke oorzaken, vindt u niet?' enz. Maar nu nadert de comedie tot de grenzen van het farizeïsme. - 'Hoe vindt u Miss Die en Mr. Deze? - Ach! wat hebben wij over die arme menschen een zwaar hoofd. Als dat maar goed gaat!' - 'Kijk die kleur ook maar eens!' - 'Hoor dien hoest dan ook!' - 'Bij die komt het dan nu wel uit verkeerde oorzaken.' - 'Zouden zij het zelven wel zoo inzien?' - 'Och! weet u wat *ik* zeg, Mrs. So and So? een ieder moet zelf weten wat hij doen kan en mag. Maar of het voorzichtig is, met zulk weder uit te gaan en zulke wandelingen te doen?' - 'En zij gaan uit toeren alsof het zomer is!' - 'Maar je moet dan ook geen punch drinken,' enz., enz. Middelerwijl houden wellicht Miss Die en Mr. Deze een gesprek over ons, dat in aard en strekking van het onze niet veel verschilt.

Maar er is nog eene andere geestesrichting. Ik deed misschien beter met van een geestesziekte te spreken. Want gelijk er eene hospitaalsziekte is, zoo bestaat er ook eene ongesteldheid, die den voor zijne gezondheid naar warmer lucht geëmigreerden lijder, buiten zijne eigenlijke krankheid om, overvalt. Lach niet; de zaak is ernstig genoeg en iedereen, die ooit in de

noodzakelijkheid komt om op badplaats of *station medicale* een deel van zijn leven te slijten, zij gewaarschuwd. De genezingskuur, ja de genezing zelve ontaardt in ziekte. Gij gaat voor uwe gezondheid buitenslands en wilt nu uwen tijd wel niet in ledigheid doorbrengen; gij vat ook wel een of ander werk van studie of liefhebberij aan, maar ge durft toch geen oogenblik van den dag vergeten, dat uw levensdoel, uwe taak is: beter worden. Ziedaar de wortel des kwaads. Gij moest de kuur kunnen ondergaan, zonder er zelf iets van te weten, dat gij patiënt zijt. Nu weet gij het. Nu is het werk van. den dag: beter worden, - de zorg van den dag: beter worden, - de gedachte van morgen en avond: beter worden. Gij zijt nu kranke van professie; al uw doen en laten draagt den stempel van dit uw ambt. O! rampzalig zemelknoopen, o kleingeestig gortentellen, dat thans een aanvang neemt. Gij let den ganschen dag op u zelven; gij maakt u zelven tot het verheven voorwerp van onafgebroken opmerkzaamheid; gij leert de onzalige kunst, om met het horloge vóór u, de slagen van uwen pols te tellen. Gij vraagt: zou ik koorts hebben of niet? Even als die Hooggeleerde Heer, dien ik in de Koninkl. Acad. van Wetenschappen aan zijne medeleden hoorde vragen, twee jaren nadat die doorluchtige vergadering zekere merkteekenen had laten stellen, waarop de late naneef wellicht de verzakking onzer vaderlandsche kust zou kunnen aflezen, indien het namelijk geene dwaasheid mocht blijken aan eenige verzakking te gelooven; even als die Hooggel. Heer vroeg: ‘hoe staat het toch met de verzakking van Zeeland? Ik merk daar zoo niets van’ - zoudt gij elken dag uwen vooruitgang willen opteekenen. Gij vergelijkt heden met gister, gister met eergisteren en komt onvermijdelijk tot naargeestige gevolgtrekkingen. ‘Geen vooruitgang,’ zegt gij tot u zelven, ‘en stilstand is achteruitgang, dat weten wij.’ Allengs wordt uw geweten aangetast. Uw doel en werk, uwe taak en roeping, uw heilige plicht is: beterschap, zorg voor uw lichaam; met nauwgezetheid wijdt gij u daaraan en bemerkt niet dat gij over de grenzen der nauwgezetheid heen reeds in de kronkelpaden der benepenheid zijt gedwaald. Zoudt gij heden wel uitgaan? De zon schijnt, maar er is nog al wat wind. Zijt gij gisteren ook te laat uitgebleven? 't was kwart over vier, en gij hoest van daag meer dan een paar dagen geleden. Zoudt gij die verre wandeling wel aandurven? zoudt gij wel verantwoord

zijn met na de wandeling van dezen morgen nog eens uit te gaan? 't is in elk geval zekerder maar t'huis te blijven. Ziet gij niet wat bleek? het komt u voor, dat gij u wat slap gevoelt. Gaat gij wel dik genoeg gekleed? zoudt gij voor alle zekerheid nog maar niet eene bouffante omslaan? zoo gij eens melk gebruiktet? zoo gij eens geen melk gebruiktet bouillon? geen bouillon? wijn? geen wijn? een middagslaapje? geen middagslaapje? Arme kranke aan meer dan ééne kwaal - indien gij uw geweten van spinrag wist te reinigen, zoudt gij in blijmoedige, onbekrompene voorzichtigheid voortgaan op den weg der genezing; nu koestert en kweekt gij uwe krankheid als een kraamkindje. De hemel beware u voor u zelven! ik zou lust hebben om boos op u te worden en u de ooren te wasschen, maar ik heb een te diep medelijden met u. Welk een lot, geen grooter vreugde te kennen dan met een wauwelaar, even angstig en bekrompen als gij zelf, uwe wederzijdsche kwalen en hare geschiedenis te beleuteren!

Van huis, April '66.

Oost, West, t'huis best. Ik acht het ondenkbaar, dat iemand zoo grooten afkeer van versleten uitdrukkingen hebben kan, dat hij bij terugkeer in het oude Nederland, zijn vaderland, nalaat met verruimde borst uit te roepen: Oost, West, t'huis best. Gegroet, mijn vaderland! Weer woon ik in het midden mijns volks. Mijne voeten staan in uwe poorten, o onze oude, schilderachtige steden! zij drukken uw mollig grastapijt, o welige Nederlandsche weiden! Toen gij, blonde duinen! uit den schoot der zilte golven oprjzende, voor het eerst het starend oog kwaamt treffen, toen voer er een rilling door het hart, dat in zijn vaderland alleen vrede vindt. Zal ik zeggen, o mijn vaderland! dat het oog, aan andere tafereelen gewend, op uwe straten en pleinen getroffen wordt door zekere halfslachtigheid, zekere achterlijkheid, zekere sporen van onwillig volgen? Zal ik er op letten, dat zoo weinigen uwer mannen een vluggen, veerkrachtigen tred, een kloek gebouwd lichaam toonen, terwijl zoo velen gebogen, bleek en krachteloos zich schijnen voort te slepen? Maar ik denk aan andere dingen. Dankbaar voor het vele

goede op vreemden bodem genoten; voor eene gezondheid door den te warmen zomer niet te diep geschokt, en door twee onbeschrijfelijk heerlijke winters krachtig opgericht, is het mij behoefte en genot, mijn vriend, vrienden in het trouwe Hollandsche oog te staren, den welsprekenden handdruk van vrienden te vertrouwen, in het midden van vrienden mij t'huis te gevoelen. Vaarwel!

Wormerveer.
S. GORTER.

Een prachtig gedicht.

Mogen het ook reeds vele jaren geleden zijn, toch herinner ik het mij nog zeer goed, hoe ik op een prachtigen zondagmorgen in de nabijheid van Gelderlands hoofdstad in een wagen werd gepakt, om met mijn vriendelijken gastheer en diens gezin naar een nabij gelegen dorp te worden overgevoerd, en daar den jongen prediker te hooren, die ver in den omtrek een roep van gewijde welsprekendheid en geleerdheid had doen opgaan. Met eenige schaamte bekende ik het mij bij het instappen van het rijtuig, dat de zon, die haar goud op de golfjens van den Rijn strooide, dat de geuren, stijgende uit sparren- en eikenbosch, uit struik en struweel, dat het getjilp uit de twijgen en het gegons over de bloemkelken, mij weemoedig bij het afscheid stemden, en dat ik, niet onder het gebod levende van de wet der wellevendheid, het bedehuis niet zou hebben verwisseld voor den grootschen tempel, die zich om en boven mij welfde. Of ik reden had tevreden te zijn, toen ik keerde? Toen ik het smakeloos gebouwde en nog smakelozer geverfde kerkjen binnentrad, scheen de vrolijke zonnestraal, die door de vensters naar binnen viel, daar terstond haar kleurengloed bij de aanraking der graauwblaauwe zerken te verliezen. Het vrolijk gekwinkeleer en getjilp en gefluit der vogels, dat ik nog bij den kadans van den voorlezer - tevens gepatenteerd taalmoordenaar - bleef hooren, ging geheel onder bij de galmen van honderde schorre keelen, die den Heer des Heelals hun dank en lof poogden toe te schreeuwen en daarin wonder wel slaagden. Eindelijk genaakte de prediker, nog uitgedost in den plechtigen rok, versierd met den pseudo-mantel en gekroond door den driekanten hoed, die in de goede dagen der Repu-

bliek wel eens dezelfde dienst als die van Gessler had gevorderd. Het bleek al spoedig dat prediker en voorzanger zich aan dezelfde voorbeelden getoetst, naar dezelfde modellen hadden gevormd, en, wiegende op den kadans van het rhytmus, gingen wij de gewijde sfeeren in. Wat de text was ben ik vergeten; ik weet slechts dit, dat de gewichtigste vragen , ooit in het denkend menschelijk brein opgerezen, behandeld, en zonder veel moeite werden beantwoord, zoodat der hydra: de twijfel, in een oogwenk al haar hoofden werden afgehouwen. Een der gewichtigste vragen herinner ik mij echter nog zeer goed; zij luidde dan ook: wat is de eeuwigheid? Het vrouwelijk gehoor zag ik verbleeken, en het mannelijke deel kleuren bij die vraag, met klimmende heftigheid tot driemalen herhaald; en het was werkelijk eene verademing, eene verkwikking, toen het andwoord eindelijk met profetische *emphase* gegeven werd: de eeuwigheid is het tegenovergestelde van de eindigheid.

Zonder dat de jonge prediker het kon vermoeden, herinnerde hij mij in dien oogenblik den dichter ten Kate, die toen slechts door enkelen, in wat hij uitnemends bezat, erkend, maar toch door die enkelen reeds als den eersten versifikateur ten onzent gehuldigd werd. Ook deze waagde zich aan de beandwoording van niet te beantwoorden vragen, en maakte zich daarbij schuldig aan eene naïveteit, welke die van den prediker zoo niet overtrof, dan toch evenaarde.

‘Eeuwigheid’, zoo luidt de titel van het gedicht, dat in een der vele bundels van ten Kate kan worden gevonden, en naar wij hopen niet in zijn komplete werken opgenomen zal zijn. De bedoelde bundel verscheen in de gelukkig korte periode, dat het Romantisme, in Engeland reeds lang doodgebokst, in Duitschland in de omhelzing van het Mysticisme verstikt, zijn intocht in ons vaderland hield. Al wat ten Kate toen gaf, droeg de duidelijkste blijken, dat hij, zonder veel eigen oordeel gebruikt te hebben, de half doode richting met jongelingsdrift volgde en gedwee gehoorzaamde. Oud-christelijke legenden werden uit de rariteitenkamer gehaald, opgepoetst, nieuw ingebonden, niet een of ander appendix begiftigd en overspreid met een zoogenaamden echt historischen tint; maar in de vormen van het sprookjen zou een diepe gedachte verholen liggen, die de dichter had gevoeld en in al hare volheid aanschouwelijk verkondigen zou. Het gedicht, dat ik hier bedoel, had dan ook naast

de uitspraak van Paulus: ‘daar blijft dan een ruste over voor het volk Gods’, de diepzinnige woorden tot motto: ‘De gedachte aan het eeuwige was voor veler geest een afgrond, die hen lang deed sidderen of twijfelen, tot zij eindelijk leerden erkennen, dat deze schijnbare afgrond niets anders is dan de eigentlijke, overal nabij zijnde, dierbare, vaderlandsche bodem, waar de zwoegende, zoekende ziele des menschen alleen ruste vindt in een stille vaste verblijfplaats.’

Gelukkig is het gedicht minder nevelachtig dan deze mottoos. ‘Daar leefde eens in het Noorden een monnik, wiens hart zich afgewend had van de ijdelheden dezer waereld. De diepte van het menschelijk leven had voor hem geen raadselen meer; hij las de wonderen Gods, die op de bloemen staan geschreven, en meer mysteriën van denzelfden aard. Maar helaas! de kennis laaft wel, maar lescht geen dorst; de twijfd verrees in 's monniks borst; de gedachte: eeuwigheid , deed hem duizelen. In zijn gepeinzen het woud ingedwaald, vindt hij zich eensklaps in een verrukkelijk schoon landschap verplaatst en hoort hij een vogel zingen, welks heerlijke tonen hem onwederstaanbaar boeien. Eindelijk echter denkt hij aan terugkeeren, maar nu hij zijn klooster nadert, herkent hij de landstreek bijna niet meer, ook de kloosterbroeders niet; en ten laatste blijkt het dat er duizend jaren verloopen zijn. terwijl de verrukte monnik naar den vogel luisterde. “Woudt gij den twijfelaar dus beschamen!” roept hij uit. H b ik duizend jaren alleen naar een vogel uit het hemelsch Eden kunnen hooren, hoeveel tijds zal ik dan niet kunnen besteden aan al de andere heerlijkheden, die mij aan de andere zijde van het graf wachten!’

Wat dunkt u, was de prediker van straks een al te stug leerling geweest Verklaart hij niets en is hij naief omdat hij dat niet begrijpt, ten Kate heeft het hem niet beter voorgedaan en beging nog bovendien de fout van veel meer van het geduld van hoorder of lezer te vergen.

Het aangehaalde gedicht beschouwde ik steeds, en naar ik geloof velen met mij, als bijna het geheele charakter van ten Kates muze aan te duiden. Weelderigheid van vormen; eene weelderigheid als die van een tropischen plantengroei, en dus mildheid tot overdaad, en daarentegen armoede van gedachte of gebrekkige formuleering waar er met moeite naar gestreefd scheen te worden er eene te geven.

In den leeftijd, die naauwelijks de kinderjaren afsluit, reeds

voor zijne landgenoten opgetreden, verbaasde ten Kate de veteranen in het vak door zijne virtuositeit in den vorm, door de veelzijdigheid zijner literaire opvattingen, door zijne gemakkelijkheid om zich de gedachten en vormen van anderen te assimileeren. Diepte en frischheid van gedachten, breede levensopvatting waren juist niet de charaktertrekken van de dichtende schare in ons vaderland, toen de jongeling optrad, zelfs niet van de uitgelezenen, die hij zich als navolgenswaardige modellen had uitverkoren. Dat de jonge man, zich zelven nog zoo weinig bewust, zelf zich nog zoo weinig plaatsend tegenover de waereld welke hem omringde, die gebreken aan zijne meesters niet verweet, mag voorzeker geene bevreemding baren. Wel troffen hem echter het pseudo-klassieke van schier allen hunner, de stijfheid en houterigheid, de armoede hunner rhytmische vormen; op dit punt gevoelde hij zijne meerderheid en trok hij derhalve al zijn krachten saâm. Zijn sterkte openbaarde niet alleen, maar voedde tevens zijne zwakheid in andere opzichten. Het scheen, dat hij zelf zóo weinig had mede te deelen, dat de meest tegenstrijdige, ja soms de elkaêr vernietigende gedachten van anderen - de grofst pantheistische werden onder zijne behandeling de meest gemoedelijke en rechtzinnig Christelijke - dadelijk door hem konden worden opgevat en verwerkt, terwijl de gemakkelijkheid, waarmeê het rhytmus en het rijm beheerscht werden, dikwerf tot eene breedsprakigheid verlokte, welke de goedgunstigste lezer of hoorder menigmaal tot muiterij aanzette. Hij scheen geen tijd te hebben om kort te zijn; hij kon dan ook de enkele idee, die als een nietig blaadtjen op den ruimen waterplas ronddobberde, niet liefhebben, want zij behoorde hem niet, - zij was van anderen geleend; en dit zelfs niet eens omdat ze bij hem in een donker gevoelde behoefte had te voorzien, maar als bij toeval, zoodat de dichter gevaar liep van in den fabrikant onder te gaan. Slechts uiterst zelden toch toonde hij, dat zijne steeds in getalsterkte toenemende gedichten werkelijke aandrift in het diepst der ziel tot oorzaak hadden en nergens minder dan wanneer hij in de zoogenaamde gewijde sfeer rondzweefde of liever zwierf. Zijne religieuze richting toch scheen niet veel meer dan een officieelen tint over alles, wat zij ontmoette, te verspreiden, en dit deed de groote woorden, die hij met verbazende overdaad bezigde, dikwijls de dienst doen van de lange kleederen aan een pasgeboren wicht. Slechts de gemoedelijke vrome kon in zulke hymnen, oden,

vertellingen of berijmingen van de Openbaring, genot en bevrediging vinden, maar deze beide waren dan nog meer van religieuzen dan van aesthetischen aard. Maar ook zelfs die vrome, indien hij iets meer ware dan gemoedelijk, moest erkennen dat hij den dichter, dien hij lief had gekregen , niet volkomen kende, niet goed kon begrijpen, zoodra hij hem op ongewijden grond zich met eene behendigheid zag voortbewegen, als hij in de andere sfeer nog maar zelden had getoond. En waarlijk daar scheen hij thuis te behooren, en velen hebben, een oogenblik althans, gemeend, dat de talentvolle dichter, die, in spelemeien met de taal en in jeugdig gedartel met de woorden, zooveel kostelijken tijd en zoovele rijke gaven verspilde, zich zelven ten laatste zou hebben gevonden. Onverdeelde hulde, geloof ik, gewerd hem, zoo dikwijls hij een greep deed in het alledaagsche leven en Gods profeten een wijle vergat, maar veler verrassing over eene dergelijke uiting van zijn talent moet niet altijd streelend zijn geweest voor zijn eigenliefde als mensch. In de kernig, keurig gestijleerde bijschriftjens toonde hij zich een meester, en in de enkele liedekens, voor zooverre zij niet geestelijk - hier de antipode van geestig - waren, een gezond en vrolijk, soms ook een aantrekkelijk ondeugend menschenkind. Zoo herinner ik mij altijd met genot: ‘Blonde Roosjen uit de Taveerne’, ‘Aan Nuf neusjen’, ‘Lief Elsjen’ en vooral, omdat alle gemaniëreerdheid, de zucht om vooral door den vorm uit te blinken, daaraan ontbreekt, de meeste der dusgenaamde Bragiaantjens.

Het bleek echter al zeer spoedig, dat ten Kate deze uitstapjens als strooptochten beschouwde, en het een grootscher roeping achtte den prediker in allen deele te steunen en na te volgen, of liever den dichter in den prediker te doen opgaan. Een menigte opstellen, preeken, vermaningen en stichtelijke overdenkingen, in gebonden en ongebonden stijl, dankt haar verdacht gehalte aan die onmogelijke vriendschap: de dichter leende van den prediker de stichtelijke gemoedelijkheid en misschien ook de breedsprakigheid, de prediker van den dichter den schitterenden vorm, die hier niet alleen schitterde om tot bewondering te stemmen, maar ook om te verblinden. Ware het niet, dat ten Kate in zijne helderste oogenblikken de gaven die hij bezat ter dienste had gesteld van anderen, en de meesterstukken zijner geniale voorgangers in

den vreemde had vertolkt op eene wijze, dat ze als in hun oorspronkelijken vorm voor ons herleefden, hij zou gevaar hebben geloopen weldra geen ander gehoor te vinden dan zich gewoonlijk om den orthodoxen kansel schaart.

Te grooter mag dan nu de verrassing zijn, nu door het gantsche land een kreet van verrukking opgaat over den laatsten arbeid van ten Kate, en daarover, door wie maar eenigzins tot de geletterde klasse gerekend kan worden, een oordeel geveld wordt, waarop de aard van 's dichters talent tot dusverre weinig hoop scheen te geven. Wel is dat oordeel met te veel hartstochtelijke vereering ondermengd, om den toets van het bedaard nadenken niet te schroomen, maar het ontstaan van zulk een aandoening, van zulk een opwekking uit den lethargischen toestand die ten onzent meest gevonden wordt, getuigt reeds dat de oorzaak van het verschijnsel buiten den kring van het alledaagsche ligt.

Ten Kate nam zich dan ook niets minder voor dan de schepping in dichterlijke vormen voor te stellen, niet een wedstrijd te houden met de wetenschap of, als dienaresse van deze, te parafrazeeren wat zij had weten te staven, maar veeleer met haar als bondgenote de onzachelijke ruimte te doorzweven, er tevens hoogten en diepten te bereiken, die voor haar ontoegankelijk waren en wel altoos zullen blijven. Tevens was het streven bij hem onmiskenbaar, om ook op dat gebied eene verzoening te beproeven tusschen geloof en wetenschap; ja zelfs een poging aan te wenden om het bewijs te leveren dat het geloof, op dit gebied ten minste, door de moderne wetenschap zelfs in hare stoutste konsequenties wordt gesteund. Voor een goed deel wordt de opgetogenheid onzer landgenoten bij de kennismaking met zulk een stoute en, naar het oordeel der meesten, ook geslaagde poging reeds verklaard. Dat het Mozaïesch scheppingsverhaal werkelijk door de geologie, metereologie, anthropologie enz. bevestigd wordt, indien slechts het elektrische licht van het genie ter hulp wordt geroepen, het doet duizenden tintelen van heilige vervoering, die daardoor de aloude huisgoden gered weten van den ondergang, en het Christendom op de behoorlijke plaats van eenige ware waerelddienst voor goed bevestigd zien. Maar onbillijk zou ik zijn, indien ik ook geene andere redenen liet gelden voor het onthaal aan ten Kates gedicht ten deel gevallen. Er schuilen ontegenzeggelijk groote dichterlijke verdiensten in, verdiensten

van zoodanig gehalte als van den aard van ten Kates talent verwacht had kunnen worden, indien de aanwezige kiem onder de gunstigste omstandigheden zich ontwikkelde, wat echter door eenigen althans niet meer gewacht werd.

Zeer gelukkig is de hoofdgreep, om Mozes, die nu eenmaal volgens ten Kate heeft te boek gesteld wat hij door inblazing Gods te weten is gekomen, op een der bergen te plaatsen, hem, onder den dadelijken invloed van de wondere werkingen des Geestes Gods, in het tegenwoordige te doen aanschouwen, wat duizende jaren vroeger is gebeurd, en hem de schepping Gods als te doen bijwonen; te gelukkiger is die greep, omdat de naïveteit van den dichter tevens handigheid wordt, waar hij verklaart in eene zijner vele en soms voortreffelijke aanteekeningen, dat Mozes alleen kon meêdeelen wat hij gezien had, zoodat den dichter, die weêr alleen vertolkte wat Mozes zag, altijd, tegen welken tegenstander ook, een eervolle terugtocht verblijft.

Van Sinaï, wel niet de hoogste, ‘maar toch de ontzachlijkste top van den berg Horeb’, heeft het wondere vizioen plaats. Dit is natuurlijk verdeeld in zeven perioden, waarvan de eerste is: de schepping van het licht, in verband met de vijf eerste vaerzen van Genesis. ‘De aarde nu was woest en ledig’, en die woorden geven ten Kate het penseel van den schilder in de hand. De baaiert wordt ons voor oogen getooverd met eene aanschouwelijkheid, die doet huiveren en toch boeit. Een oneindige, bruischende, kokende zee bedekt alles, maar op die wateren daalt Gods Geest neêr en het eerste leven verschijnt. Aan de hand van de paleontologie beschrijft de dichter de eerste levensvormen; het is een parafraze van de ontdekkingen der wetenschap, maar zoo als de dichter alleen er eene kan geven. En na de schepping der weekdieren klinkt weldra het machtwoord: daar zij licht.

Een schemerschijn wordt merkbaar en doet het oog geboren worden.

> Het Oog is geboren! De nacht is vergaan,
> Voor 't eerst wordt nieuw leven gesmaakt....
> O wonder van almacht! een zenuw, een vlies,
> Een droppel van vloeibaar kristal,
> Een korrelken aardstof, een slijkspat, een niets,
> Wordt spiegel aan 't zichtbre Heelal!

Maar toch wordt het na dien allereersten morgen geen volle dag.

> Nog is de zonneschijf verborgen
> Voor de al te jeugdige Aard; en eeuwen nog vergaan
> Eer zij de starren mag zien reien.

De flikkeringen verglimmen allengs:

> De korte dag heeft uit;
> Het allereerst Tafreel van 't Scheppings-drama sluit,
> En op de spitse van den Horeb blijft de Wachter
> Een wijl, als vroeger, in het eenzaam donker achter;
> Maar in de ziel verrukt door wat hij hoorde en dacht,
> Omsluierd door een kalme en sprakeloze nacht.

Maar neen! roept de dichter, niet sprakeloos; want daar ruischen stemmen; het is het *eerste* scheppingslied der hemelsche heirscharen. - Zij zwegen zeker bij het worden der andere waerelden. - Dat lied vangt aan met de verzekering dat:

> Een nieuwe waereld is geschapen,
> De *laatste* en *heerlijkste* uit de Rij!

en sluit met de bede:

> ‘Maak Uwer Almacht Jongstgeboren'
> Tot Uwer Goedheid Meesterstuk!’

en wat tusschen den aanhef en de slotbede ligt, bevat slechts het éene thema, maar zelden gevariëerd, al is de woordenkeus ook zeer verschillend: de grootheid Gods.

Het tweede tafereel heeft tot text: de drie volgende vaerzen van Genesis. Daar klinkt het ontzacheljk scheppingswoord:

> ‘De waatren scheiden
> Van waatren! Daar verrijze een ruimte tusschen beiden!’

De daad is zeker ontzachelijker dan de woorden majestueus zijn; men vergeve mij de opmerking, maar het klinkt zelfs niet deftig. En nu worden al de dampen, die op de wateren drukten, opgelicht, tot donkere massaas saamgebonden en opgehangen aan een Niet! Het oog des Zieners begroet de wolkenzee. In de zoetste melody ruischt haar het welkom des dichters tegen, en nadat hij de geboorte der winden - een gevolg van die der wolken - der eerste stormen, onweders, van sneeuw en hagel

beschreven heeft, ruilt hij, even als straks bij de beschrijving der baaiert, de veder tegen het penseel des schilders en verrukt hij door de verwen van het palet, maar tegelijk door zijne klanken: zachte; zoete of verrassend stoute tonen eener elpen lier.

Weder sluiten een morgen en avond, weder is het dag in het vizioen, en hoort, daar ruischen nogmaals verschillende Engelen *veêren* met blijden *wiekslag*.

> en de heerlijkheid des Heeren
> Galmt op de Hymne van een duizendstemmig Choor,
> Nog eens des Zieners hart en - alle heemlen door.

Die aankondiging duidt ook ten volle het gantsche en eenige thema van het tweede scheppingslied aan. Wat is uw schepping, God der Goôn, schoon! zoo galmt het choor van engelenveêren, die, even als den God dien zij vereeren, de wetenschap blijken te bezitten der dingen, die komen zullen; want wat er, naar het vizioen van Mozes te oordeelen, op dat oogenblik bestond, was eer ontzachelijk en vreesverwekkend dan schoon; zelfs doelen zij op de verre toekomst; want zij wekken alle Gods schepselen op - het zijn de straaldieren en dergelijken - om in het Heiligdom - de groote waereldzee waarover de dikke wolken zweven, die de bliksems en de sneeuw en de hagelsteenen in haar schoot meêvoeren - alom te loven:

> Totdat - uw Opperste Priester komt,
> Om in 't Heilge der Heilgen te wonen,
> En uw Lied met een Amen te kroonen,
> Waarbij de Engel van eerbied verstomt!

In de hoogste mate melodieus is de vorm: de woorden zijn als voorbestemd om de leiddraad te worden eener muziekale gedachte; dan - maar eerst dán - zal de denkende geest er bevrediging in kunnen vinden en wellicht mede kunnen aanbidden en jubelen.

Het derde tafereel heeft tot text de zes volgende vaerzen van Genesis, en maalt ons de Godsstem, die weder ‘weêrklinkt tot 's aardrijks middenpunt’ en het bevel doet hooren:

> ‘Dat alle waterbaren
> Nu onder 't hemeldak in éene plaats vergaâren
> ‘En 't drooge zichtbaar zij!’
> En naauwljks spreekt de Heer,
> Of 't is zoo!

Zoo ten Kate nog het bewijs had moeten leveren, schilder met woorden te kunnen zijn, de taal als alleenheerscher te gebieden, na deze schildering zou alle twijfel zijn opgeheven. Wat de geologie leert aangaande de herhaalde splijtingen der aardkorst, van de ontzettende stoomkrachten, die in werking waren, en van de bergen, uit den afgrond opgeheven, stelt de dichter in onberispelijken vorm voor, even zoo zeker van zijne zaak, even zoo vrij in zijne beweging, als bij eene vertolking van een liefelijk en gedachtenvol lied van Göthe of Heine.

> De wonderarbeid is begonnen! Duizend draden
> Doorslingren reeds den grond. Daar wuiven de eerste bladen!
> Daar houdt, van de eene pool tot de andere uitgestrekt,
> Een eerste flora reeds de Moederaard bedekt!

De flora! Even als de wolken des dichters groet ontlokten, zoo verplicht het plantenleven hem tot bewondering, en waagt hij zich aan eene beschrijving van het veelzijdig leven. De Botanie ga dieper en zij rijker in hare beschouwing: de dichter echter, van een ander gezichtspunt uitgaande, vormt van het bijzondere een algemeenheid, van de deelen een geheel, en vergoedt in den kleurrijken vorm wat er aan het wezen moge ontbreken.

O gij Mozes, Isrels Ziener! dus besluit ten Kate zijne beschrijving

> hadt ge in later dag geleefd,
> Gij ook hadt de vraag gefluisterd,
> die op ònze lippen zweeft:
> ‘Heeft de Schepper van 't Alhambra
> in een Kunstnaarsdroom misschien,
> In het drijven van de wolken,
> dezen Derden Dag gezien?
> Al zijn zuilen en zijn boogen,
> al zijn kantwerk, al de zwier
> Van zijn toovrende arabesken,
> al zijn wondren, groeien hier!’....

Het schijnt me toe of de dichter een passend slot zocht voor zijne ontboezeming, en daarbij tegen iets paradoxaals niet opzag, indien het slechts klinkend ware. De ontzachelijke grootheid van een kosmiesch tafereel duidelijk te willen maken door de vergelijking met een architektoniesch gewrocht, hoe grillig

ook van lijnen, hoe overdadig rijk ook van arabesken, is het niet het groote klein maken en daardoor niets verklaren maar wel verwarren? Dat wij er op wijzen, het geschiedt omdat het bijkans een charaktertrek van ten Kates muze is, het valsch vernuft niet altijd te schromen, of liever, het niet te kennen waar hij het op zijn weg ontmoet. Zoo zal hij later, waar hij de gedrochtelijke reptielen en zoogdieren beschrijft, aan zijn Mozes, den ‘Aêlouden Ziener,’ vragen, of hij in 't beeldenschrift van de Memphische obelisken, ooit iets dergelijks heeft gezien? en aan het slot bij de emfatische bede tot uitbreiding van het mystiek Godsrijk, den wensch voegen, tot den Allerhoogste gericht:

> Totdat, o Koning! in uw staten
> De zonne niet meer ondergaat!

Der naïveteit kan veel vergeven worden, maar den wansmaak niets; en het komt mij voor dat de laatste meer dan de eerste met dergelijke afdwalingen te maken heeft.

Vervolgen wij echter onze reize aan ten Kates hand. De dichter laat de weelderige plantengroei ondergaan en bedelven onder de gespleten aardkorst, om daar in het donker graf van gedaante te wisselen en den schat te worden, die in de toekomst der eeuwen zegen en ontwikkeling voort zal brengen.

> Wat er nutloos schijnt te slapen,
> Ruilt zijn groen voor 't zwartste zwart,
> Wordt bewaakt, bewerkt, herschapen,
> Tot een wondersteen gehard.

Klaar en duidelijk, maar niet sierlijk uitgedrukt. Het is of de dichter krachten vergaart om die sluimerende wondermacht in de volheid der tijden te schetsen. Zijne verbeelding ontwaakt: zijn blik, die zoo lang in het grijs verleden hing, wendt zich naar het heden en zal zich vermeien in de werkelijkheid. Maar is de werkelijkheid wel de stof, waaruit deze dichter zijne voorstellingen bootst? De anapaest geeft bezieling aan den vaersvorm - ongeëvenaard meester is ten Kate in het kiezen van het geschiktste metrum. Hij ziet de delvers komen, die de aardkorst doorboren en door de verschillende lagen drin - gen om de steenkool te naderen. ‘Dichter,’ zijn wij haast geneigd uit te roepen, voort, verder! hoe de mijn geopend wordt weten wij allen, of behoeven wij niet te weten; wij be-

grijpen dat uw doel hooger gaat; dat ge de wonderen, die het menschengenie, het welk de natuurkracht aan zich onderwierp, ook door den ‘harden wondersteen’ schiep, wilt gedenken. De dichter bekommert zich niet om uw wenschen; hij vervolgt, niettegenstaande het metrum van bezieling getuigt, kalm zijn weg, en maalt hoe, na het boren der schacht, de mijngroef zich ontsluit, hoe de gangen en spelonken worden gegraven, die door balken geschraagd, tot straten en pleinen zich verwijden. De zeilende schepen op de oppervlakte, de menschen daaronder, zelfs het paard, dat ‘met bedaard overleg’ zijn weg vindt door dien orkus, worden niet vergeten; en eindelijk zijn wij genaderd tot het wezen der voorstelling: tot de wonderen, dank zij de steenkool gewrocht. Geen winter en geen nacht meer in huis en in kluis! - Had het menschelijk vernuft dan niet reeds voor lang beide weten te verdrijven zonder de steenkool? Nu vloeit het gesmolten metaal; daar vonkelt de klok; daar bliksemt het zwaard! - Dezelfde vraag als ik straks waagde. - Daar kookt de fluitende stoomketel, daar dobbert de boot, die zonder zeilen de wateren snijdt; daar ratelt de trein

met de kracht der orkanen,
Een vuurspuwend monster der fabel gelijk.
Hoe tuimlen de boomen! hoe wervlen de lanen!
Hoe nemen de steden al dansend de wijk!
Een menner, geklemd op den nek, houdt den leidsel;
Twee reepen van ijzer bestemmen zijn spoor.
't Gaat boven de daken, 't gaat onder 't plaveisel,
Nu afgronden over, dan rotswanden door.

De dichter geeft terug wat hij zag, bijna zoo als hij zag, niets dan het feit. De vorm herinnert de pracht van da Costaas diktie in de onvergetelijke vaerzen, waarin de meester dezelfde stoffe behandelt; maar hoe oneindig kerniger was deze en dichterlijker, daar het vreemde verschijnsel niet alleen met het oog des lichaams, maar ook met het oog des geestes door hem werd waargenomen, en de zedelijke gevolgen er van werden geschetst. Toch heeft ten Kate zich herinnerd, dat er eenidee in het beschreven feit moet schuilen, en hij zingt ten slotte:

En koning en knecht, o gezegend aanschouwen!
Gaan samen één weg door de hoogte en het diep,

Als broeders vereend en gerust in 't vertrouwen
Op 't Menschlijk Genie en - dien God die het schiep!

Is dat alles? Is dat nu de vrucht van het grootsche wonder, ‘myriaden van eeuwen’ voor de toekomstige menschheid in den schoot der aarde bewaard? Koning en knecht rijzen samen in één trein, dat wil zeggen: de een in een eerste klasse, de ander in een derde, en dat noemt de dichter: als broeders vereend. Kan men zich een kinderlijker oplossing voorstellen?. moet men niet verbaasd staan over de zinledigheid van de idee, over de magerheid der geheele voorstelling, die belangrijk had kunnen zijn als geen andere. Geen woord van de vernietigde afstanden, wat volkeren tot volkeren brengt en den broederlijken band beter knoopt dan het in-één-trein-rijden van koning en knecht; geen woord over de wonderen der industrie, door den steenkool gewrocht, over de reusachtige ontwikkeling der mechanische kracht, die de menschenhand ontheft van harer onwaardigen arbeid; geen woord van dat alles; slechts dit: koning en knecht ‘sporen’ samen, als broeders vereend en gerust in 't vertrouwen (op den machinist? - neen!) op het menschelijk Genie en dien God die het schiep.

Laat ons maar terstond het heden ontvlieden, waar de dichter weinig voor voelt, weinig in leeft. Naar het gister terug, waar geen ervaring kritiek kan oefenen, naar het rijk der droomen, waar de fyzieke en zedelijke wetten, waaronder wij leven, niet regeeren! De dichter is ons reeds voorgegaan. Het suizend gas, de fluitende stoom, de ruischende muziek der vlammen, ze zijn de echo van het slotakkoord van het Hallelujah op den derden dag. En dat derde scheppingslied, wat kan het anders zijn dan een derde aanbidding van God en het reeds vroeger afgelegd getuigenis, in eenigzins gewijzigden vorm, dat al wat is of wezen zal: de aarde geboren ‘uit het golvend ruim,’ de uit ‘de kolk’ geklommen bergen, de ‘tot één woud gemengelde wouden,’ den Heere loven. Even als in het vorige lied, verzekeren de Engelen aan hun Schepper, dien zij lofzingen, dat de mensch ‘van Zijn geslacht en die Zijn schat ontsluiten zal,’ eerlang komt en den nacht van het steenkolen graf zal openen.

De vorm is weder in de hoogste mate zangerig en bevallig, maar het lied zelf breedsprakig, zonder sprekend charakter; de meeste der zacht vloeiende strofen staan in weinig verband tot het tafereel, dat de stof er toe geschonken heet te hebben;

de alvoorzienigheid - het hoofdidee - behoort zoo goed in het eerste lied als in het derde thuis. Hoe kan er ook frischheid en diepte zijn waar slechts één gedachte wordt verwerkt en die eene meer een kerkelijk dogmatische dan een aesthetische is?

Het vierde tafereel!

> Daar trilt het machtwoord Gods de verste verte door:
> 'Nu laat er lichten in de hemelruimte stralen,
> Wier op- en nedergang èn dag èn nacht bepalen,
> De wissling regelen van jaar en jaargetij,
> *Wier beurtelingsche lamp* het licht der aarde zij!'

Deze regels zijn de dichterlijke vertolking van Genesis I: 14-19. En God zeide: 'dat er lichten zijn in het uitspansel des hemels, om scheiding te maken tusschen den dag en tusschen den nacht; en dat zij zijn tot teekenen en tot gezette tijden en tot dagen en jaren! En dat zij zijn tot lichten in het uitspansel des hemels, om licht te geven op de aarde! En het was alzoo.' Geeft ge niet met mij aan het proza de voorkeur? Maar in de v o o r s t e l l i n g van het feit ligt de kracht van dezen dichter. Op wat wijze het licht zich vertoont, de kleuren en vormen die het rondstrooit, worden in prachtige vaerzen gemaald, en slechts noode scheiden wij van het schilderstuk, om de filozofie des dichters te vernemen, waar hij aanwijst wat het licht op de aarde zal bestralen:

> zóó hoog kunt gij niet staan,
> Of door de reeten uwer vlammentente
>
> Zult gij den gang der waereld gadeslaan,
> Het Drama, dat de menschenkindren spelen,
> Geslingerd immer tusschen lach en traan.

Wat dat drama is, door de menschenkinderen gespeeld, leert ons het katechizeerboekjen, waaraan ook ten Kate het heeft ontleend. Haasten wij ons voort en genieten wij liever bij de schildering der nieuwe flora, die de dichter aan de hand der wetenschap, een betere gids naar het schijnt dan zijn eigen denkvermogen, beschouwt, beschrijft, neen, ons als voor oogen toovert.

Nu de eerste heldere dag is begroet, zal de liefelijkheid en de

grootschheid ook van den eersten avond genoten worden. Maar eer het nacht wordt:

> Daar rijst een andre Schijf! en uit heur blaauwe sfeer
> Giet zij heur stralen als gesmolten zilver neêr.
> Zij spranklen op den stroom, zij wieglen op de toppen
> Der bergen, kussen al de fluisterende knoppen
> Der bloemen, glijden langs de stammen neêr in 't bosch,
> En slapen zachtkens in op 't ongerepte mosch.

Schoon, niet waar? maar uw jubel zal klimmen, en ge vergeeft den dichter gaarne, dat hij te midden zijner vervoering den tijd en den lust heeft, om Mozes de schemerende vlekken der maan te doen bepeinzen,

> Waarin hij d'aanleg van een Landschap meent te ontdekken,

want de heerlijkheid van den starrenhemel wordt door hem ontplooid.

> Een schittrend vuurwerk gloort en glinstert door de plooien
> Der wolkensluiers, en juweelen overstrooien
> Als uit Gods volle hand het voorhoofd van de Nacht.

Ge hebt geen lust het gewaagde der gebezigde metafoor te berispen, want ten Kate, die gelukkig vergeten is, dat Mozes de Ziener is, die eigenlijk waarneemt en ontplooit, herinnert zich ter rechter tijde wat Jesaja heeft gedicht en maakt een goed gebruik van diens poëzij en tevens van de kennis door de latere Priesteren der natuur opgegaârd. Toch komt het u misschien als mij voor, dat hij zich minder nederig en trouw dienaar van de laatsten had kunnen en moeten toonen en ons de berijmde lezing als:

> Toch wandelt zevenmaal de Aarde om heur Zonne rond,
> Eer de allernaaste star heur licht op aarde zond!

had kunnen besparen. Maar onverdeelde hulde - de vergelijking bij den landman, die de graankorrels om zich strooit, uit verschoonende liefde voorbijgegaan - brengen wij aan vaerzen als deze:

> Wat a l m a c h t , die aldus die Lichten in de voren
> Des hemels heeft gezaaid, gelijk de landman 't koren!
> Die al die bollen, ééns in 't eindloos luchtgewelf
> Geslingerd, voor altijd doet wentlen om zich-zelf
> En om elkander! Wat aanbiddelijke wetten

Van Tucht en Orde, die hun 't wankelen beletten
Uit de aangewezen lijn, en 't keerpunt eeren doen
Van komen en van gaan, van op- en nederspoên!

Ditmaal hebben wij meer te letten op de kernigheid der voorstelling, dan op de gemakkelijkheid en de harmonie van den vorm; maar beklagen wij ons ook meer dan vroeger, dat alles weer in den juichtoon eindigt en het slot zich kenmerkt door een zoo bont mogelijk gekleurden zevenklapper: de planeten

trekkende in hun stralende figuur (!)
Het *cijfer* van Gods Naam aan 't *eindeloos* azuur!

De beurtzang der planeten besluit het vierde tafereel. Wat kan het lied anders zijn dan eene herhaling van het Te Deum, zoo dikwerf reeds aangeheven? Mercurius zingt natuurlijk als Venus, de Aarde als de andere, en dat er maar negen stemmen (Neptunus is er hij) zich doen hooren, heeft alleen tot oorzaak dat ten Kate niet al de ontdekkingen der sterrekunde heeft mede gemaakt. De vaerzen zijn weder verrukkelijk schoon en bewijzen, dat de dichter, dáarin ten minste, Göthe heeft weten na te volgen: dat echter Venus bidt, dat Gods zaligend rijk eenmaal moge komen, en Uranus, dat de wezens nimmer tot afval van God verzocht mochten worden, klinkt wel wat dwaas en doet denken aan menschenstemmen in een of ander kerklied.

Maar weder klinkt het Scheppingswoord:

‘Nu wenele de zee van levendige zielen,
Die door de wateren en uit de waatren krielen,
En alle vliegende gevleugelt naar zijn aart
Sla vlerk of slagwiek uit, en stijge hemelwaart!’

God sprak en 't was alzoo. De vijfde scheppingsdag had een aanvang genomen. Ten Kate hervindt al zijne kracht. Wegslepend is hij in zijne schildering, wier aanschouwelijkheid nog zelden werd geëvenaard. De bladen, door de paleontologie aan het licht gebracht, opent hij; de beenderen, door haar ontleed, bekleedt hij met vleesch; het skelet, door haar ineengezet, doet hij herleven; uit het graf, waarover eeuwen heen zweefden, treden de levende geslachten te voorschijn; het landschap, in het diep verzonken. verrijst met zijne bewoners op den tooverstaf des dichters. Wij hebben slechts hulde te brengen aan zoo veel plas-

tiek en zoo veel koloriet; terwijl de vorm in volkomen harmonie is met de stof. Maar bij zoo veel schoons betreuren wij het te meer, dat de dichter niet strenger kritiek heeft geoefend bij het neerschrijven van enkele regels, die de platheid van het nuchterste proza herinneren.

De anapaestische vaersvorm bewijst den dichter weder gewichtige diensten bij de beschrijving van den uitwendigen vorm der waargenomen gedrochten; zeer te recht kiest hij een anderen, waar hij hun aard en werkzaamheid beschrijft, en wel de trocheën met rijke vrouwelijke rijmen.

> Maar niet in de waatren blijven
> Alle Monsters, die daar drijven:
> Duizenden, naar 't strand gezwommen,
> Zijn het rotsklif opgeklommen.
> Ziet ze kruipen, ziet ze krielen,
> Die Tweeslachtige Reptielen!

Met dezelfde kracht is de schildering der vogels ontworpen en ten einde gebracht. Wij hangen aan 's dichters lippen, want wij zien de nieuwe waereld en het veelvoudig leven dat zich daarin beweegt. Waar echter de schilder ophoudt, zwijgt ook onze jubel. ‘Aanbiddelijke wijsheid!’ roept de dichter uit, een wijle pozend en terugkomend van zijne bezieling. Hoe wuft is het zand, en toch bewaart dat zand het wandelspoor dier vroege schepselen en staaft het Goddelijke woord, door Mozes in zijn scheppingsdroom vernomen (!)

> Wat Faraönen doen
> Met pyramiden, 't werk van millioenen slaven,
> Doet Gij, o Schepper! met een handvol klei.

Denkt ten Kate werkelijk zijn God, dien hij meent te dienen, maar telkens, blijkens de herhaalde aanroepen, van hardhoorigheid doet verdenken, te verheerlijken, door hem in een soort van wedstrijd te brengen met den mensch, die naar 's dichters eigen getuigenis zooveel minder middelen heeft?

Maar ten Kate's wijsgeerte vergeten voor ten Kate's schilderkunst, en liever genoten in het woelige leven van het ‘vliegend gevleugelt,’ dat om ons heen dartelt, en plast en roeit, en zweeft en zwiert, en schommelt en snort, menigten, ontel-

baar, kleuren, niet te scheiden of te verdeelen, gloeiend of wegsmeltend in elkaar, zangen, verrukkend door zachtheid en teêrheid.

Dààr gonst en mommelt
De Vogelvlieg,
En schudt en schommelt
Zijn bloemenwieg,
En houdt bij drupplen
Zijn honigmaal,
En schijnt in 't hupplen
Een vonk, een straal,
Een bloem, zoo even
Den steel ontsnapt,
Die nu, verheven
Tot hooger leven,
Een stem mag geven
En - vleugelklapt!

Het zesde tafereel! De schepping van het dierlijk leven in verhoogden vorm: die der zoogdieren. ‘Voor God is een eeuw een uur, een dag als duizend jaren. De Eeuwige kent geen tijd.’

En wien Zijn geest is ingevaren,
Vat de afstanden, als Hij, met goddelijken blik
Te-samen in één punt. -

Wil de dichter ons ten tweedenmaal het onverklaarbare begrip der eeuwigheid nader brengen, dan noemen wij zijn pogen nogmaals mislukt. Wat hij geeft is niet meer dan een machtspreuk, maar die ons moet overvoeren naar eene volgende waereldperiode. Duizende jaren zijn voorbijgegaan, en het aanschijn der aarde is veranderd; zij heeft schier hare tegenwoordige gedaante verkregen en

al wat nu geschiedt, op de aarde en onder de aarde,
Is voorbereiding om den Vorst der Aard naar waarde
Te ontfangen, als zijn komst de ontzachelijke rij
Der wezens sluiten zal en kroonen. Ze is nabij,
Die komst! één *scltakel* nog ontbreekt in de overgangen
Van 't klimmend Leven: nog één *wonder*, met verlangen
Gewacht, eerst nù *gerijpt:* de volle M o e d e r b o r s t !

De dichter bedoelt zeker het zoogdier, dat volgens hem de

schakel is, die de gewervelde dieren aan den mensch verbindt. Wellicht dat er voor het eenvoudig menschenverstand zich naar deze voorstelling nog eene ondempbare klove opdoet tusschen het hoogste zoogdier en den mensch, zoo als ten Kate hier zal schilderen: het voleind meesterstuk der schepping, zich zelf bewust, rein, onsterflijk als zijn Schepper. Met den eenen voet staat de dichter ook hier weder op het gebied der Wetenschap, met den ander op dat der overlevering, of liever, imaginatie.

> Daar klinkt de stem des Heeren
> Op nieuw: Nu brenge de Aard *bezielde* schepslen voort,

(Waren de reeds geschapene dan onbezield?)

> ‘Het vee der weiden, 't wild der wouden, alle soort
> Van kruipende gedaante!’
> En woud en weide hooren;
> De bodem wemelt, en - het Z o o g d i e r is geboren!

Even als in het vorige tafereel worden wij verrukt door de plastische schildering van de nieuwe diervormen in hunne uitwendige gedaante: den koning der luiaards, het mastodon, de mammouth, de rhinoceros, en worden wij tevens eenigermate verrast door eene opmerking, in zich zelve volkomen waar, maar die wij toch niet van dezen dichter hadden gedacht te vernemen.

De thands verschenen geslachten, die ten Kate voorstelt als plotseling geheel volwassen verrezen, noemt hij *blijvend*, in tegenstelling van de andere, die vergaan zijn, - wat hem tot die onderstelling gerechtigt, blijft ons een raadsel - en bij de bewondering, die hunne verschijning in het licht tot die aandoening te stemmen gemoed des dichters te weeg brengt, voegt zich de halfweemoedige gedachte: hoeveel tegenstrijdigs er bestaat, niettegenstaande de waargenomen eenheid en harmonie, hoe zacht en teêr het lammeken is en hoe de wolf er toch op loert; hoe nuttig het rund en hoe de leeuw het verscheurt: hoe fier en bruikbaar het ros en hoe het ter prooi strekt van den tijger, enz. Zeer waar; maar de dichter ontneemt zich daardoor de gelegenheid, om het viervoetig gedierte, even als hij 't straks het gevogelte liet doen, Gode een lofzang te doen zingen, ja maakt dien lofzang van het ‘vliegend gevleugelt’, waarvan de groote exemplaren de kleine verscheuren en opeten, bijkans tot een spotternij.

Ook in zijn bewondering van de aanbiddelijke wijsheid en grootheid Gods, zich openbarende in de zoogdieren, schijnt hij niet geheel oprecht, daar hij zijn minachting voor den aap, ‘die de afschuwelijke jongen roskamt’, niet ontveinst, en dat beest: een hoonlach tusschen het scheppingslied noemt. Wel laat hij er dadelijk op volgen, dat God in zijn recht is, en zich zelven in *alles* verheerlijkt - dus ook in den aap: die hoonlach tusschen 't scheppingslied! - maar het is weder een machtspreuk, om van een gevaarlijk onderwerp los te geraken. Nog een sprong, en hij staat weder op vasteren bodem:

> Van al die duizendtallen
>
> (De verscheurende en de verscheurd wordende)
>
> Niet één verstoken van der Almacht stempelmerk,
> Of nutloos voor den gang van 't groote Ontwikkelingswerk,
> Dat nu zijn sluitpunt (?) zoekt.

De harmonie van het geheel is weêr gered, en wat er verder volgt toont op nieuw de rechtvaardigheid die regeert:

> De waatren overdekken
> Nog eens den bodem van het waereldrond, en trekken
> Een heilgen sluier voor Gods arbeid.

Of de leeuwen en hyenaas verdrinken met de runderen, lammeren en rossen, wordt niet gemeld. Is dat geschied, dan zijn ze later op nieuw geschapen, want nadat de Ziener een sekonde lang de oogen gesloten had en ze weder opheft, straalt hem een waereld, *nu gants voltooid*, tegen, en waarin wij de straks genoemde diersoorten terugvinden.

Wat echter de Ziener het meest verbaast, is een Driehoek, een Hoogland,

> ver boven twee zeên
> Getild op gemuurten van eeuwigen steen.
> Als groene esmerauden, *geslingerd door 't hair*,
> Doorkruisen de schakels der bergen elkaâr.
> Daar golft op hun toppen zoo glinstrend een gras,
> Of de *adem* des Scheppers nog *dauwde* op 't *gewas*.

Het is of de bezieling den dichter alle zelfkritiek verliezen en de gedrochtelijkste metaforen als passende sieraden doet oprapen, of de heilige verrukking hem al zeer onheilig maakt.

Die bergen, die op groene esmerauden, door het hair geslingerd, gelijken, dat natte gras, waarop de adem van den Schepper nog schijnt te dauwen, het is valsch vernuftig, het is verkleinend, het is leelijk. Maar het geldt hier ook een groet aan het Paradijs, door den Ziener aanschouwd en door ten Kate bewonderd. Het Paradijs! Wat dit eigenlijk geweest is, weet niemant en ook ten Kate niet, al haalt hij ook de uitgezochtste woorden uit zijn voorraadkast, om de treffelijkheid van dien gaard te gedenken; want hoe schoon hij die wonderstreek ook opsiert, geen landschap in het heden, het zondige heden, doet er voor onder. Geen wonder ook, want aan de sfeer waarin wij leven, ontleenen wij de verwen voor onze schildering, en wat wij zelfs niet denken kunnen, kunnen wij ook niet voorstellen.

Het is het Paradijs,

> zoo zalig, zoo volkomen!
> Verloren sedert....

En ‘de Oneindige, wekt *luid* zich zelven op’ en spreekt op echt kinderlijk naïve wijze:

> Ons meesterstuk ontbreekt:
> Formeeren wij den mensch, ons eigen beeld.

Naauwelijks is het gesproken, of Gods schoonste gedachte staat daar belichaamd: de mensch in zijn oorspronkelijke heerlijkheid. De schildering van die heerlijkheid is van negatieven aard, even als het andwoord van den bewusten prediker op de gewichtige vraag aangaande de eeuwigheid. ‘Hoe anders dan het zwakke en hulpeloze wezen van later!’ ‘hoe anders dan de mensch na eeuwen’ en zoo voorts. Even als van het paradijs moest de voorstelling van den bewoner falen.

De woorden toch

> Gods eigen majesteit zweeft op zijn aangezicht
> In wondre spelingen, en Gods onsterflijk leven
> Licht uit die oogen, waar *bezielde tranen* beven,
> Maar van een *glimlach* als een zonneschijn *doorstraald*

verklaren niets, en hunne gezwollenheid bewimpelt in geenen deele de zinledigheid.

Het eerste woord van den eersten mensch is: vader! vader! terwijl de handen, ‘door wier sneeuw de blaauwende ader dwaalt’

(is dit iets zoo bijzonders?) als tot een priesterlijken zegen zijn uitgebreid. Dat eerste woord is alzoo een eerste lofakkoord, verzekert de dichter, en daaraan ontleent hij de stof tot verheerlijking der goddeljke spraak (namelijk de menschelijke taal)

> Waar al de stemmen van de Schepping zich in menglen:
> Het ritslen van een blad en 't hallel-lied der Englen!

een klinkende en effektmakende antitheze, maar niets meer.

Overrjk aan antithezen is het lied der menschheid, door den dichter aangeheven en reeds zwevende op de lippen van honderden onzer tijdgenoten; - het lied, dat ontegenzeggelijk tot dusverre het meest geliefde en het best begrepen van het geheele poëem blijkt te zijn. Waarlijk de vorm is onberispelijk en de gedachte, hoewel niet nieuw, zelfs zóo oud dat de meeste bruiloftsliederen of de uit liefhebberij saamgeknutselde dichtstukjens haar reeds bevatten, klaar uitgewerkt. Waarom moeten wij er bijvoegen, dat de zucht naar antithezen den dichter verleid heeft die gedachte als te verdrinken in een stroom van woorden?

De man is voor God geschapen, de vrouw ook voor God, maar in den man: hij is Gods glorie, zij die des mans: hij is de stem, zij het oor; - in de werkelijkheid wil het wel eens juist omgekeerd zijn, maar dat kan de dichter niet helpen, die alleen verkondigt wat hij gelooft waar te zijn; - de man is het hoofd, vol ernst en wijsheid, maar verzacht(!!) door het gevoel der vrouw. - Hebben wij niet reeds overgenoeg van die willekeurige scheiding van hoofd en hart, verstand en gevoel? - Zij is het hart, vol vreugd en teêrheid, maar door zijn kracht gestevigd, - dezelfde gedachte, maar in andere woorden! - hij, zelfstandig als de ceder, zij, afhankelijk als de klimop, maar toch soms sterker dan de man, want waar de man van vrees trilde, overwon soms de vrouw: sprakelooszich ten offer wijden kan de vrouw alleen. Wat als exceptie gelden kan, wordt hier als regel gesteld. Een kind uit den brand redden kan de moeder alleen, dit zong ons Tollens reeds in een zijner in der tijd veel bewonderde vertellingen toe; 't kind over de ijsschotsen redden, zoo stelde ons reeds ter Haar in zijne plastische vormen de moeder voor; maar het blijven altijd excepties, die slechts de halve waarheid verkondigen, want met even veel recht zouden wij kunnen verzekeren: om eene overtuiging alles verlaten, zelfs het leven prijsgeven, vermag de man alleen.

Waarlijk schoon zijn de volgende vaerzen:

> Meest op d'achtergrond van 't leven
> is haar schouwtooneel bereid,
> In uw liefelijke scheemring,
> dienende Bescheidenheid!
> Hem - de menschen; haar - heur kindren;
> hem - de waereld; haar - het huis.
> En voor beiden - Liefdes volheid,
> als Gods liefde sterk en kuisch!
> Hij voor allen; zij voor enklen -
> en toch beiden voor elkaâr,
> Niet gemengd en toch vereenigd,
> immer Hier en - eeuwig Dáar!

Ieder dichter is bijna uit den aard van zijn bestaan spiritualist, en vooral ten Kate, die tot de species: christelijke predikers behoort. Het wordt dan ook niet ontveinsd, en Fichte zou vrede kunnen hebben met ten Kate, waar het diens waardeering van de stof betreft. Hij roept Mozes, den Ziener, toe: Ge aanschouwt het huis, maar niet dier bewoner; want die bewoner is de ziel, die het zinnelijk leven verordent en bestuurt, schoon ze afhankelijk is van haar kluis, en ook de Geest, bestemd voor het eeuwige en van het hulsel onafhankelijk,

> Gelijk de rups, die straks de dorre pop ontsnapt,
> In hooger element als vlinder vleugelklapt.

een beeld, dat eerwaardig van oudheid is en aanminnig door zijn onschuld; want ga de rups al in vlinder over, deze gaat toch weder onder in den dood.

Kunnen wij echter vrede hebben met 's dichters beschouwing van 's menschen zieleleven, bij welke beschouwing de menschelijke ervaring en kennis is geraadpleegd; moeielijk valt ons dat, waar de mystieke christelijke inspiratie weder het woord neemt en de gezwollenheid haar gewoon ambt vervult:

> 's Menschen lichaam is de Voorhof
> tot een tempel van Gods eer;
> En die Voorhof, alle dagen,
> brengt zijn offers aan den Heer:

Aardsche driften, heete tochten,
heel de dierlijke natuur,
Overwonnen en verslonden
door het Hemelsch altaarvuur.
't Heilige is - des menschen ziele:
want dáar tintelt, rein en klaar,
't Licht der overvalschte Rede
van den gouden kandelaar.

en eenige regels later lezen wij - daarmeê in tegenspraak dunkt ons - dat de God des levens door zijn Geest in 's menschen Geest getuigenis geeft. Maar waar de dichter filozofeert en symbolizeert - zoo als hier, waar de mensch een voorspiegeling schijnt geweest te zijn van den Joodschen tabernakel - moeten wij meer letten op den gemakkelijken vorm en den rijkdom van woorden, dan op de zuiverheid en de diepte der gedachte. Wijden wij dan ook liever onze aandacht aan de stem Gods, die de dichter nogmaals doet weerklinken, en die den mensch - den reine, nog onbedorvene - heerschappij geeft over al het geschapene: visschen, vogelen en over al het vee. Werkelijk doet ten Kate de dierenwaereld den mensch voorbijdwarrelen in vrede en eendracht. Gelukkige lammeren, runderen en paarden, voor zoover gij vóor de geboorte des menschen nog niet mocht zijn verscheurd en genuttigd, een tijd van nooit gedachte weelde is nu aanstaande. Het verrassendst van het tafereel is echter het spartelen van het ‘schubbig volk in de meiren’, de eenige manier van de visschen om hulde te betoonen, maar waarmeê het eerste menschenpaar dan ook genoegen schijnt genomen te hebben. Welk een leven en beweging in de dierenwaereld! En in die der menschen wat stilte! want de reine mensch heeft alleen voor God te knielen, en dat schijnt in dien volzaligen staat de eenige werkzaamheid te zijn geweest. Maar spoedig verandert weder alles, zoodra de mensch van den hoogen trap van volmaking, waarop God hem plaatste, is afgevallen. De dieren worden weder wat zij vroeger en eeuwen lang geweest waren, en ontslaan zich van zijn juk, tot groot genoegen zeker van de scherpgetande en forsch geklaauwde, maar tot bitter verdriet van de arme zwakke, die weder spijs en drank worden voor hunne krachtige broeders. En toch het lam ‘met de witgewolde vacht’, ‘de zuivelrijke koe’ en ‘het fiere ros’ hebben niets tot 's menschen val toegebracht; waarom moeten zij er dan het eerste slachtoffer van zijn Ook

de vinken en al het ander ‘vliegend gevleugelte’ kunnen zich over hetzelfde onrecht beklagen en zullen zich dan ook wel in de toekomst wachten om voor de tweede maal het scheppingslied, dat zij volgens ten Kate op den vijfden dag zongen, aan te heffen. Waar blijft de algemeene liefde, de rechtvaardigheid, de harmonie, bij eene wereldbeschouwing als die des dichters? Maar wat wordt er bij zoodanige beschouwing van het eenvoudig gezond verstand, als het 't tegenstrijdigste als harmonie, het wreede als liefde hoort huldigen?

Wij hebben straks den eersten mensch in het Paradijs aanschouwd, de handen, ‘door wier sneeuw de blaauwende ader dwaalt’, tot een priesterlijken zegen uitgebreid, voorts: ‘vader, vader!’ stamelende en de hulde der dieren aannemende.

Dien mensch heette de dichter heerlijk, volzalig, en hij laat het Heelal een kreet van droefheid slaken bij den diepen val van dat goddelijk wezen, dat het Paradijs wordt uitgejaagd. En diezelfde dichter meldt nu het lot van den gevallen koning, hoe hij Oost en West zal doorkruisen, zoo ver de golven zwalpen, nu op der bergen top bij het arendnest, dan in de prairiën op het ongezadeld paard, in 't hok der leeuwen, die voor hem vallen; in 't wier des afgronds, in de duikersklok het geheim der zee bespiedend; met zijn hand basilisk en adder bezweerend enz. Die gevallen koning:

> Hij weeft zich vleugelen uit de onderworpen krachten
> Van ieder element,
> Waarmeê hij, langs een draad, zijn vliegende gedachten
> Naar 's waerelds einden zendt.
>
> Geen paerel schuilt te diep om in zijn kroon te prijken;
> Zoo hoog schuilt geen planeet,
> Waarmeê hij niet die kroon des Scheppers zal verrijken,
> Die Starrenhemel heet!

Schoone ontboezeming! heerlijke vaerzen! waarvan echter ook moet worden getuigd, dat de gemakkelijkheid tot overdaad leidde en de stroom van woorden te forsch is voor de goudkorrelen die er in meê worden gevoerd.

Maar zal men na de lezing dier regels den gevallen koning niet met zijn val geluk wenschen, daar de krachten, die er in hem sluimerden en in het Paradijs waren blijven sluimeren, door de aan-

raking met de waereld daarbuiten zijn ontwikkeld en gebruikt en doet men dat, wat wordt er dan van het geheele systeem - zoo men de enkele herinneringen uit een zeker boek de eer van die benaming mag geven - dat het geheele gedicht dooradert, waarlijk niet als de goudader het kwartz, maar als de kankerige schacht het hart van den boom?

'Des menschen hymne' is het Scheppingslied dat den zesden dag besluit. Ten Kate staat hier op waarlijk gewijden grond en heeft niet langer Mozes, maar onzen Vondel en da Costa tot medgezellen. Wie, die Vondels hymne, aanvangende met 'Waar is Hij, die zoo hoog gezeten', kent, zal die van ten Kate, bijna gelijkluidend aanheffend met 'Wie zijt Gij, Eeuwig-Onvolprezen' niet slechts een flaauwen nagalm noemen? De steile hoogten, waarop Vondel zich waagde, zijn ook niet de sfeer van ten Kate; hij gevoelde het spoedig en daalde daarom zoo snel hij kon naar beneden, waar hij, in plaats van door gedachten, tuigende van zelfbewustzijn en bespiegeling, zich voldoening geven kan door de taal van het gevoel en die van een tal donkere gewaarwordingen welke door het kinderlijk geloof tot een soort van overtuiging worden verhoogd. De overschoone vormen, in onze taal zeker nog niet geëvenaard, verblindt bijkans het oordeelend verstand.

In den 'Engelengroet', die het zesde tafereel besluit, komen betere strofen voor, strofen echter, die wel voegen bij het geloof dat de mensch het doel der schepping Gods is, maar in geenen deele bij de leer van den deerniswaarden val van dat wezen, hetwelk de vrucht en de eenheid tevens van Stof en Geestenrijk wordt genoemd.

> Bezit, met al uw gaven,
> U-zelven eerst geheel!

roepen de Engelen uit: maar zij voegen er aan toe: 'en dan - u zelf gegeven aan God, wien 't Al behoort.' Buddha zou daar misschien vrede meê kunnen hebben. Ik geloof dat de Engelen een oogenblik van den rechten weg zijn gedwaald, maar dat zij dien weêr hebben gevonden, nu zij zich zelven en het wentelend Waereld-Al ten slotte opwekken om weder te gaan lofzingen.

Het zevende tafereel is de Sabbathsruste des Heeren, en heeft een bepaald dogmatiesch charakter. De mysterie, waarop in de vroegere tafereelen bij herhaling en zelfs gedurende de schep-

ping en omwandeling der groote zee- en landmonsters werd gezinspeeld, wordt nu geheel ontplooid:

> Des Heeren Sabbats-dag telt zesmaal duizend jaren,
> En houdt nog immer aan.
> Des Heeren Sabbats-werk, bij dagen noch bij nachten
> Verpoosd, is niet voltooid:
> Het duurt, als de asch van dit en talloze geslachten
> Reeds eeuwen is verstrooid;

De Sabbat heeft eigenlijk geen eind - maar dan moet zij ook geen begin hebben gehad - ‘want alle Zeedlijk leven blijft altijd naar Hooger streven’, ‘zingt zijn excelsior,’ zegt de dichter schoon, en zal nooit het hoogste bereiken. Aan de beschouwing van dit zeedlijk leven wordt het laatste tafereel gewijd. De dichter begint met een gewaagde verklaring van den eersten val. Misschien dat zij anderen bevredigt, maar mij vermag zij dit niet. Straks zongen de Engelen, dat de mensch zich zelven met al zijn gaven moet leeren bezitten, en hier wordt het hem tot misdaad aangerekend, dat hij, bij de hachelijke keuze tusschen Gods en eigen wil, uit zelfzucht den laatsten heeft gekozen. Wij zagen het echter meermalen: logiesch denken is juist niet des dichters kracht; de parafraze, de voorstelling of liever schildering van een feit vindt hem machtiger. De vaerzen, die de verkorte zedelijke geschiedenis der menschheid behelzen, hebben dan ook een beter gehalte en zijn, altijd de praemissen van den dichter voorbijgezien, uitnemend. Ten gevolge van den eersten val zinkt de mensch al dieper en dieper, vergeet hij zelfs Gods beeld en aanbidt hij

> Zijn wulpsche Begeerte in een schaamteloze Astarte,
> In Baäl zijn eigen schuimbekkenden Haat.

De zonde omringt hem in de afschuwlijkste vormen; de misdaad volgt hem op den voet en de niet meer dan rechtmatige straf is: ‘de ontbinding, de blinde, de stomme (!) die hem onder de aarde kust.’ ‘Wat rest er van den Koning?’ ‘Niets dan het geraamte.’

Hoe het mogelijk is dat de zich zelf bewuste mensch, die bij zijn geboorte reeds zijn Schepper als vader wist aan te spreken, zelfs de herinnering kon verliezen en het bestaan van den Schepper vergeten, blijft een raadsel, indien men niet aanneemt

dat hij bij zijn val niet alleen van gedaante, maar ook van wezen is veranderd.

Maar hoe afgedwaald ook, de mensch wordt door den Algoede (?) niet vergeten. De Vader werkt liefderijk voort:

> En in duizendvoude vormen
> Kleedt Hij Zijn welsprekend Woord.

In het stargewelf staat het leesbaar aan den hemel; uit de stroomen, uit de velden, uit de bosschen klinkt het hem tegen. Het is een paradox. Wie heeft uit de Natuur den Schepper als Vader leeren kennen? De jubel:

> ‘God is goed!’
> ‘God is goed en - groot!’

ruischt niet langs de heuvelen en dalen, maar wel: dat kracht macht geeft en de zwakheid de prooi is van het geweld. Maar, zegt de dichter, behalve door de stem der Natuur, predikt de almachtige God ook met feiten.

> Geen toeval verbreekt ooit het heilig verband
> Van Schuld en Ellend, Deugd en Zegen;
> Verrassend komt immer de onzichtbare Hand,
> Om beide in heur schalen te wegen.
> De Nijd heeft zijn worm, en de Vrekheid haar vrees,
> De Wellust zijn martelaarsponde;
> De Zonde, overal, is de prikkel van 't vleesch,
> De Dood, steeds de prikkel der zonde!
> Maar 't Goede gezaaid waar de Plicht het beveelt,
> Lokt graan uit de onvruchtbaarste klippen;
> En elke dronk waters, uit liefde gedeeld,
> Verkwikt nog de stervende lippen!

Het is schoon gezegd, maar de ervaring bewijst de waarheid niet dier optimistische meening. In onze katechiseerboekjens staat hetzelfde, maar een blik in het rond geslagen, getuigt dat niet alleen in de natuur, maar ook in de waereld der menschen de kracht regeert, en dat aan het *Jenseits* de oplossing van het probleem der rechtvaardigheid in het leven der menschheid verblijven moet.

Maar, vaart de dichter voort, niet alleen in de uitwendige feiten, ook in 's menschen wezen-zelf spreekt de Hemelvader. Ik geloof

dat de dichter-prediker hier op vaster grond staat, ofschoon zijn Godsbegrip hem weêr naar mijne meening tot allerlei paradoxen verleidt. Bij eene alleen rationeele beschouwing wordt het begrijpelijk, hoe de godsdienstvormen in de meeste verscheidenheid ontstonden en stierven, maar bij eene opvatting als die van ten Kate, zijn ‘de zonaanbidder of de verpletterde onder de kar van Juggernaut’ - beide toch afstammelingen van den Priesterkoning uit het Paradijs - mij een raadsel. In het kader dat ten Kate zich vormde, past volkomen de verheerlijking van Isrêl, het volk Gods, de uitverkorene, die de zaadkorrel waaruit het algemeen behoud ontkiemen zou, in zijn schoot bewaarde. Of de algemeenheid van de liefde des Albarmhartigen daaronder ook lijden moet, ten Kate stoort er zich niet aan, maar blijft prediken wat er in het katechiseerboekjen staat. Het getuigt nog van een vonkjen van liberaliteit, dat hij in Hellas den geest Gods ook werkzaam ziet.

> Phidias, zijn Jupiter bekransend,
> Werpt onbewust zijn lauwer aan Gods voet.

Beteekene die hulde, welke onbewust geschiedt, ook al zeer weinig, toch is het bijna verrassend, dat ze bij ten Kate in aanmerking komt. Nog meer: de Grieksche wijsgeerte wordt niet vergeten. Poëzy en Filozofie, gij waart mede gidsen naar het Godsrijk, maar zonder dat ge het wist en zonder dat ge 't doel wist te bereiken, want dat was alleen mogelijk door eene openbaring uit den Hoogen.

Het menschenkind had in zich zelf geput en had door eigen kracht bouwstoffen voor den tempel des Allerhoogsten pogen aan te dragen: hij toonde zijn onmacht, en nu eerst ontfermt zich de alles en allen omvattende liefde:

> Daar verschijnt de Verwachte,
> Die 't licht is der Heidnen en Israëls eer.
> Hij komt haar volvoeren, de Sabbats-gedachte:
> God-zelf, in de krib, legt Zijn rijkssleutel neêr!

Daar is een grofheid in ten Kate's Godsbegrip, dat mij en misschien nog wel eenigen met mij ergert. Het oud testamentische naïve wordt plat en gemeen in onze gants niet naïve sfeer. De Schepper, die niet meer dan een gekroond hoofd schijnt te zijn, wordt vernederd in onze schatting, volgens welke een gekroond hoofd juist nog niet voor het edelste en heerlijkste schepsel ge-

houden kan worden, dat onder de zon rondwandelt. Maar dikwijls is de God des Hemels en der aarde dit bij ten Kate zelfs niet. In het eerste tafereel toch wordt hij voorgesteld als een *tourist*, die de bergen bovenal liefheeft: vervolgens als een naijverig werkmeester, die de vormen verbrijzelt nadat hij er een paar schepselen in gegoten heeft; verder een wondheeler, die balsem laat druppen van zijn vingertop. Dergelijke trivialiteiten had ten Kate van da Costa niet behoeven over te nemen; maar het schijnt, en niet alleen in dit opzicht maar in vele andere, dat hij diens nalatenschap wel aanvaardde, maar juist niet onder voorrecht van boedelbeschrijving.

De gantsche schepping doelt volgens ten Kate op den Heiland der waereld, in wiens kribbe God Zijn rijkssleutels neêrlegt. De planeten zinspeelden reeds op hem in den door haar aangeheven reizang, en de grootste gedrochten brachten hem wellicht, gedurende hun bestaan, reeds onbewust hunne hulde. Nu de verhevenste Godsgedachte belichaamd is, reikt de dichter zijn veder voor goed aan den prediker over, die, de waarschuwing niet achtend, dat de veelheid van woorden vooral bij Heidenen gevonden wordt, met volle handen tast in de kofferen der taal en lezer en hoorder overstort met een regen, dien de laatste meer dan de eerste voor bevruchtend zal houden. Verrukkelijk van vorm is de hymne aan Jezus gewijd en het Sabbatslied: de hymne der voleindigden, die zich echter nog meer dan de vorige choorzangers, door breedsprakigheid en zinledigheid onderscheiden.

Het vijftiende vaers, dat het eerste en eenige van de hymne had kunnen zijn, besluit het gedicht en moet er de grondgedachte van uitdrukken:

> Hallelujah! Waar zijn woorden,
> Lofakkoorden,
> Waar de ziel in overstort'? -
> Vader! om met jubelklanken
> Uwer waardig U te danken,
> Is een Eeuwigheid te kort!

Had ten Kate Victor Hugo met kritiesch oog beschouwd, hij zou ervaren hebben, dat het grootsche door overdrijving grotesk kan worden, en de laatste regel van het laatste vaers ware ons, of liever, had hij zich zelven bespaard.

Ik heb getracht een schets van het gedicht te geven, wat

vooral moeielijk was, omdat het hoofdelement beschrijving is. Toch erken ik gaarne - en naar ik hoop ook degeen die deze regelen leest - dat ten Kate's laatste werk een prachtig poeëm is en aan de spits verdient te staan van hetgeen zijn talent tot dusverre ons schonk. Een prachtig poëem! Maar verging het u als mij, dan voeldet ge u oververzadigd na de lezing; dan hebt ge reeds lang vóór het einde uwe lofspraken van schoon, uitnemend van vormen, zangerig, heerlijk van beschrijving, uitgeput, werdt ge van lieverlede ongevoelig voor al de andere schoonheden en was u het proza der werkelijkheid bijkans een verkwikking. Het poëem is prachtig van vorm, maar draagt hetzelfde merk als ten Kate op al zijn andere werken heeft ingedrukt. Wat in hem van den beginne als kiem aanwezig was en zich als zoodanig reeds in zijn eersten arbeid openbaarde, heeft zich tot bloem ontplooid; maar wat hem van den beginne bleek te ontbreken, blijkt hij niet verworven te hebben. Dezelfde gemakkelijkheid van vroeger heeft weêr thands zijn veder over het papier doen glijden en heeft hem ook hier weder tot overdaad van woorden verleid; dezelfde gemakkelijkheid om zich ideën en vormen van anderen te assimileeren, die hem tot weêrgaloos vertaler, of liever vertolker, van anderen stempelde, verschaft hem die rijkheid van rhytmus, die kracht van beschrijving en omschrijving van hetgeen geologie, paleontologie en botanie aan het licht hebben gebracht. Met een ijver, te prijzenswaardiger naarmate hij bij het geslacht der dichteren minder wordt aangetroffen, heeft hij de ontdekkingen der Wetenschap, voor zoover die met zijne religieuze opvattingen of overtuigingen overeenstemden, bestudeerd; en waar hij als vertolker van de uitspraken, als schilder van de voorstellingen dier Wetenschap optrad, waar hij dus in gewijzigden vorm als vertaler optrad, was hij onovertrefbaar; waar hij echter zijne zelfstandigheid moest bewijzen, waar hij niemants hand kon vatten, daar verrast hij, te midden zijner heerlijke vormen, door banaliteit van opvatting en begrippen, of, waar hij dit laatste niet doet, door echoos te doen galmen van de stemmen van anderen, van Bilderdijk, da Costa, Longfellow en nog vele anderen, wier namen niet altijd dadelijk kunnen worden genoemd, zoo ik hoop, ook door hem niet; dan blijkt hij de dichter der legende ‘eeuwigheid’ te zijn, die na dat vergeefsche pogen om een idee te belichamen, alle verder streven daarnaar voor nutteloos hield.

‘De Schepping’ is een prachtig beschrijvend gedicht; maar is beschrijving in de schilderkunst een genre, in de Poëzij kan zij slechts een element zijn, een der vele voertuigen van de gedachte. En de gedachte van het gedicht: de Schepping? Het gronddenkbeeld is meer van dogmatischen dan van religieuzen aard, en al de andere, daaruit geboren, zijn meestal dochters, die van hare moeder de kiem der tering hebben ontvangen. God, de Schepper van hemel en aarde, door het Mozaïesch verhaal ons geopenbaard, welks waarheid door de Wetenschap, zelfs der Modernen, bevestigd en verklaard wordt; God, de Schepper van een eenig menschenpaar, naar Zijn beeld gevormd en al de andere schepselen slechts heenwijzingen, voorspiegelingen van dat laatste en hoogste schepsel; God, het afgevallen menschenpaar met zich zelven verzoenend door den tweeden Adam, den verlosser der zondige menschheid! Maar reeds in de eerste poging tot verzoening van geloof en wetenschap, wat de schepping zelve betreft, is ten Kate gefaald, al heeft hij ook de handigheid gehad Mozes op den berg te plaatsen, en hem van die verhevenheid de ontzachelijke tafereelen te doen droomen. Ieder oogenblik geraakt Mozes met de moderne wetenschap in strijd, welke moeite de dichter ook aanwendt om dit te voorkomen. Wij herhalen het: de lof kan niet te hoog gestemd zijn, waar ons de strijd der elementen wordt gemaald, waar ons de geboorte van lucht, licht en leven wordt gemeld; wij hebben een onverdeelde hulde te brengen aan den overwinnaar van de groote moeielijkheden en bezwaren om Harting, Hugh Miller en Lewes in aesthetischen vorm te vertolken; maar naauw hebben we dien aangenamen plicht vervuld, of wij moeten opmerken, dat er van geene verwerking der opgegaarde stof sprake is, maar alleen van een schier gedachteloos navolgen, daar de uitspraken der wetenschap, die slechts bedoelde de werking der natuurkrachten te bespieden en daaruit het ontstaan ten minste der onorganische natuur te verklaren, op het eigen oogenblik als vernietigd worden door machtwoorden als: ‘daar zij licht;’ ‘daar zij eene afscheiding tusschen land en water’ en dergelijken. De klove, die het Mozaïesch verhaal van de nasporingen der wetenschap scheidt, is in dit gedicht niet gedempt, en beter ware het geweest de laatste geheel te loochenen dan ze te verwringen tot steunsels voor een geloof, dat er niet door gesteund wordt of kan worden. Natuurlijk, dat die klove nog wijder gaapt waar de dichter de schepping nadert der

organische natuur. Met zijne aprioristische overtuiging kan hij geen verband vinden tusschen het onorganische en het organische, zoodat wij wel de berijming moesten ontvangen van eenige geloofartikelen der Christelijke kerk. De dichter is dan, ook vooral in het laatste gedeelte, ondergegaan in den prediker, zóozeer zelfs, dat afgescheiden van de declame, die iedere zijner lyrische ontboezemingen kenmerkt en aan een slechte preek doet denken, het geheele samenstel van het gedicht het schema eener kanselreden herinnert. Zoo is ieder tafereel - een scheppingsperiode - de uitwerking van den text, aan Genesis ontleend, en verdeeld in inleiding, textkritiek en toepassing. Het duidelijkst komt dit uit op plaatsen als de volgende:

> ‘In d'aanvang schiep de Heer de hemelen en de aarde.’

dat is voor het oogenblik de text: en nu volgt de verklaring:

> ‘I n d ' a a n v a n g !’ Heilige mysterie van 't Wanneer,
> Gij blijft het eigendom des Eeuwgen! - ‘S c h i e p d e H e e r ?’
> Wie durft er fluistren wat dat wonder mag beteekenen?
> ‘D e h e m e l e n e n d e a a r d !’ Oneindigheid, ons reekenen
> Beschamend, toch gepeild van Gods getal en maat!

Wat wonder, dat er honderden bij honderden van bewondering en stichting bij het hooren de handen vouwden en ook bij het lezen bevrediging vonden voor de innigste maar toch vooral religieuze behoeften? Wat wonder echter ook, dat er velen, wel eenigermate teleurgesteld, het gedicht sloten met geringe bevrediging van hun verstand, met onvoldaanheid over de leegheid van gedachte, over de halfheid der beginselen, over de onnatuurlijke sfeeren, waarin men heeft moeten rondzwerven, over de onwaarheid soms der voorstellingen, waarover gezwollenheid en woordenpraal haar tapeet van bonte bloemen heenwerpt.

Ten Kate's Schepping is een prachtig gedicht; maar het berust, naar mijne overtuiging, op eene onwaarheid, en daarom kan het hem wel een rechtmatige hulde en een lauwerkrans verzekeren, maar kan zijn gewrocht geen gezond leven worden toegekend, geen diepe inwerking op den geest zijner tijdgenoten, geen dankbare herinnering bij de nakomelingschap. Zoo ooit,

dan valt er thands te rekenen met de moderne waereldbeschouwing, daar de poëzij niet meer kan leven in een afzonderlijke sfeer, nu de lang zoo scherp getrokken grenzen tusschen het zoogenaamd gewijde en ongewijde steeds meer en meer verdwijnen. De poëzij, wil ze leven, moet leven in de werkelijkheid en om dit te kunnen, moet zij hare levenssappen van die werkelijkheid ontvangen. Wij mogen kracht van stijl, onberispelijkheid van vorm, aanschouwelijkheid van voorstelling bewonderen in de klassieke dichters, - waar zij ons geene gedachten hebben nagelaten die vruchtdragend kunnen zijn voor de menschheid, leven zij niet meer, maar sluimeren zij bijna ongestoord in de boekencel. Vondels Lucifer moge om vormschoonheid door den geletterde gehuldigd worden, voor de massa heeft het gedicht geen waarde en de aartsengelen en de morgensterren worden bij een reciet slechts noode meer aangehoord. Bilderdijk beklaagde zich over de onverschilligheid, waarmeê zijn Ondergang der Eerste Wareld werd ontvangen; zijne blinde aanbidders mogen er zich aan ergeren en dit toeschrijven aan den wansmaak onzer natie, de volkomen heerschappij over taal en vorm, waarvan hij in zijn Epos zulke heerlijke blijken geeft, vergoedt niet wat zijne Paradijsmenschen bederven, vergoedt niet het gebrek der charakter schildering, welke in de sfeeren van zijn Epos onmogelijk is. Zelfs da Costa, in ijver en vuur een Elia, in verhevenheid een Jesaja; da Costa, voor wien vormschoonheid waarlijk geen doel, maar wien de aesthetische vorm slechts voertuig was voor zijne gedachten, die uit haar schitterende, maar soms gebarsten schelp, als de edelste parelen blonken en straalden, ook da Costa leeft zelfs niet meer voor het geslacht voor hetwelk hij zong. Het genie spattede vonken in zijn lied van Vijf en Twintig Jaren, in zijn 1648 en 1848, en de verrukking zijner hoorders was de rechtmatige cijns hem gebracht. Toch vond die machtige stem maar flaauwen weêrklank in de harten; want ook zijne poëzij leefde niet in de werkelijkheid zoo als de ervaring die den geringsten onzer zelfs doet kennen; zijne poëzij bestreed die werkelijkheid en achtte het een Gode welbehagelijk werk dat te doen; zij had geen oog voor de waereld rondom ons en spilde al hare krachten aan de verheerlijking eener sfeer, die de traditie deed geboren worden en de fantazie met hare bontste verwen tooide.

Daarentegen: Shakespeare wordt steeds meer gekend en erkend; Göthe vooral in zijn Faust steeds beter begrepen en onze

de Genestet - laat deze in vergelijking met de beide machtige keizers slechts een baanderheer zijn - wordt steeds gelezen, genoten en betreurd. Het is voor ons allen een leering en een waarschuwing tevens!

Blijf ik niettemin ten Kate's Schepping een prachtig gedicht noemen, dan geschiedt dit om den daarin nedergelegden schat van schoonheden van den tweeden rang. Ik geloof wel niet, dat ten Kate mij van geringschatting zijner gaven verdenken zal; maar op het gevaar af, dat ik aan die miskenning werd blootgesteld, moet ik verklaren, dat zoo de gedachte het wezen is der Poëzy en woordenpracht, beeldenpraal en rijkdom van rythmische vormen slechts sieraden zijn - wel niet te versmaden, maar toch ook niet noodzakelijk - ten Kate het ongelukkigst is geweest in het doordringen tot het wezen zijner kunsten.

Nog éene opmerking moet mij over de lippen. Ik heb het bewijs trachten te leveren, dat de smaak en het oordeelend verstand den dichter niet altijd hebben begeleid, en dat het valsch vernuft maar te dikwerf zijn pailletten aan het buitendien reeds niet eenvoudig gewaad heeft doen hechten. Maar er is nog eene andere hoedanigheid, die ik in een man als ten Kate betreur; ik bedoel zijne ostentatie. Geeft zij zich reeds in zijn stijl te kennen, in zijn manier van voorstellen die maar te vaak van opwinding getuigt, zij blijkt ook op meer materieele wijze. Aan geene mindere dan de Koningin der Nederlanden is het werk opgedragen - de opdracht zelve is een model van banaliteit - maar of die hooge Beschermster nog niet genoeg ware, wordt ‘door den zeeman, die het nog vochtig’ - van zeewater doortrokken?-‘kleed in het tempelchoor nederhangt,’ aan het slot ‘met een heilig beven de dichtpen aan Gods voetbank neêrgelegd;’ terwijl zeker, om den tijdgenoot niet onkundig te laten, wie de persoon is, die dus de aardsche en hemelsche Majesteit mag naderen, de dichter ons bovendien zijn welgelijkend portret geeft. Bijkans ware ik geneigd eenige welbekende woorden aan het boek de Prediker te ontleenen; woorden, die de leeraar ten Kate misschien wel van den kansel meer dan eens zal hebben verklaard en toegepast.

Maar misschien danken wij juist daaraan het algemeen bekend worden onzer, vóor ten Kate's bloeitijd, zoozeer door Europa veronachtzaamde taal. Victor Emanuel haastte zich een afdruk van ten Kate's schoone vertaling van Tassoos Bevrijd Jeruzalem

te bekomen en leerde daaruit onze taal, want hij betoonde zich dankbaar en toonde dus den dichter te hebben kunnen waardeeren; verschillende andere gekroonde hoofden werden op dezelfde wijze tot de studie onzer taal minzaam uitgenoodigd; en het moge ons niet bevreemden, indien weldra ook uit een ander waerelddeel, voor zooverre daar gekroonde hoofden wonen, in den dichter eere en hulde wierd gebracht aan de Dietsche tale.

H.J. SCHIMMEL.

Politiek overzicht.

's Gravenhage 25 Mei 1867.

Een groene tafel, om welke eenige diplomaten zijn gezeten in een der zalen van het departement van Buitenlandsche Zaken te Londen, - ziedaar het tafereel waarop men deze maand met de meest gespannen aandacht heeft getuurd. En die diplomaten, dat congres, hebben de vrees voor den oorlog weten weg te nemen. Even schielijk als ten vorige jare Pruissen zijn tegenstander versloeg, heeft thans de conferentie te Londen haar vredeswerk afgedaan. En de vrede schijnt voor eenigen tijd gevestigd. Ditmaal dus heeft de publieke opinie, de conscientie der volken, de overhand behouden. Waar eerzuchtige staatslieden, misbruik makende van de zwakheid en onhandigheid van kleine naburen, een egoïstische politiek ten koste van alles wilden doordrijven, daar heeft thans het beter gevoel der menschheid zich geuit, en een veelbeteekenenden wenk aan de beheerschers der aarde gegeven. Het waren nog wel geen krachtige manifestatiën, maar op alle punten werd iets gehoord: hier was het een arbeiderskring, daar een geleerde, ginds een handelscorporatie, en daar weder een vergrijsd staatsman - en allen riepen als uit één mond dat het geen leven is wanneer bloed en staal de eenige woorden der politiek zijn. En daar langen tijd alleen tot de lage passies van de menschelijke maatschappij was gesproken, deden zij, al was het slechts schoorvoetend en slechts voor ééns, een beroep op het idee zelve der menschelijke zamenleving, op het zich verbroederen, op het zich ontmoeten der volken langs de vruchtbare helling van het leven.... en die klank vond ook een echo. Terzelfder tijd - want wij durven de wet der causaliteit hierbij niet aanhalen - kreeg de diplomatie weder eenig meerder zelfvertrouwen

en het gevolg was dat Pruissen en Frankrijk begrepen te moeten bukken.

Het schijnt vooral Oostenrijk te zijn geweest dat den diplomatieken stoot tot het congres heeft gegeven. De Heer von Beust heeft de traditie van Metternich opgevat en Oostenrijk weder zijn plaats doen hernemen in het staatkundig opperbestuur van Europa. Zij het dan ook soms waar dat von Beust is wat de Franschen noemen een faiseur, zoo heeft hij ditmaal geen slechte kaart gespeeld; Rusland voegde zich bij hem, en Engeland werd weldra gewonnen. Onder het zoo fiksche en zoo weinig pretentieuse beleid van Lord Stanley hernam ook Engeland zijn invloed in de staatkunde van het vaste land; en onder geen betere leiding dan die van Derby's zoon kon het congres gehouden worden. Namens den groothertog van Luxemburg zou Engeland het congres bijeenroepen, en weldra kwamen te zamen de vertegenwoordigers van Oostenrijk, Rusland, Frankrijk, Pruissen, Nederland, Luxemburg, België en ook Italië, welk laatste land nu voor het eerst als groote mogendheid werd opgeroepen en erkend. Dat congres nu hield drie zittingen, en den 11^{den} Mei was het verdrag gereed. Trouwens de preliminairen waren vooraf aangenomen, en een ieder van de betrokken partijen wist dat hij iets van zijn aanspraken moest laten vallen. Frankrijk had er in toegestemd dat de verkoop van Luxemburg niet zoude doorgaan. Pruissen was bereid zijn troepen uit de stad Luxemburg te doen nemen. De vesting zelve zon als vesting ophouden te bestaan, want de fortificatiën zouden geslecht worden. De ontmanteling zou door den groothertog geschieden. Het groothertogdom zou verder in het bezit blijven van het Huis van Oranje. Eindelijk zou het gebied van het groothertogdom geneutraliseerd worden, en de onzijdigheid onder den gezamenlijken waarborg van al de vereenigde mogendheden behalve van België, dat zelf een onzijdige staat is, geplaatst worden. Dit waren de voornaamste bepalingen van het verdrag. En waarlijk, men mag zich gelukwenschen dat men tot dien prijs den oorlog voorkomen heeft. De eerste maal misschien is een congres zamengekomen vóór een oorlog en heeft het den krijg ter zijde weten te schuiven. De twee rivaliseerende partijen, Frankrijk en Pruissen, hebben beiden eenige gematigdheid betoond, en het werk is zoo ingericht dat beiden schijnbaar een overwinning hebben behaald. Frankrijk heeft verkregen dat niet langer Luxemburg als een met Pruissisch garnizoen gevulde vesting in het noorden de grenzen steeds bedreigt, en Pruissen

heeft voorkomen dat Luxemburg fransch territoir is geworden. Alleen de stad Luxemburg zal ontevreden zijn, want boven alles hing die stad, blijkens haar laatste vrij bespottelijk adres, aan het bezit van haar groot garnizoen, en helaas die Pruissische soldaten, die zulk een goeden sier weten te maken - men herinnert zich de feiten der Pruissen in Frankfort ten vorige jare - trekken af. Arm Luxemburg! De Nederlandsche minister van Buitenl. Zaken heeft door de conferentie doen constateeren dat Limburg niet meer tot Duitschland behoort, en is nu weder, alsof er niets gebeurd was, bezig met het uitdeelen en ontvangen van grootkruisen; een taak die velen - vooral wat het laatste gedeelte aangaat - hem gaarne lang, zelfs met uitsluiting van andere werkzaamheden, zouden zien opgedragen. Wij zijn blijde dat wij er zóó zijn afgekomen, maar laten wij oppassen!

En zoo is die bui vooreerst overgedreven. Men verwacht wel niet dat de staten van Europa zich als op eens - in broederlijke liefde nu ontstoken - zullen gaan ontwapenen; het soyons amis, Cinna, dat Pruissen en Frankrijk elkander toeroepen, is ook wel geen vriendschap voor het leven, - maar toch is er een verademing, nu elk land weder zijn eigen belangen kan gaan behartigen. En zelfs aan Pruissen kan het niet onwelgevallig wezen dat het iets meer tijd verkrijgt om eigen bestaan, na het inzwelgen der geannexeerde landen, na het voorloopig vaststellen der constitutie van den Noord-Duitschen Bond, te consolideeren. Het vervormen zelfs van Hannover - men behoeft zich dit niet te ontveinzen - zal moeite kosten. De verplaatsingen van ambtenaren, de inhechtenisnemingen der laatste dagen, bewijzen dit reeds meer dan genoeg, zij het dan ook dat de partij van den ouden blinden, verjaagden koning het hoofd had opgestoken juist in deze laatste weken nu Pruissen in moeijelijkheden met Frankrijk scheen te komen. - Overigens is aan de Pruissische kamers de Bondsconstitutie onderworpen. Den 29sten April kwamen zij te dien einde bijeen, en werden zij door den koning geopend. In die openingsrede, waarin de koning voor het eerst niet de Voorzienigheid aanriep of over zijn geweten sprak, was een zinsnede die zeer bepaald de aandacht trok; zij luidde aldus: ‘de nieuw opgerichte Bond omvat vooreerst slechts de staten van Noord-Duitschland, maar een innige nationale gemeenschap zal die staten steeds met de Zuid-Duitsche staten vereenigen. De vaste betrekkingen, welke mijne regering reeds in den herfst van het vorige jaar tot verweering en verdediging met deze staten heeft aangegaan, zullen door

bijzondere verdragen op de meer uitgebreide Noord-Duitsche gemeenschap moeten worden overgedragen.' Het was dus hier niet meer een wensch van den koning, maar een bepaalde taak die voorgeschreven werd. Het beroep op de nationale eenheid van GEHEEL Duitschland werd dus op den voorgrond gesteld. Hoe dit zij - de troonrede werd door Noordelijk Duitschland met meer bijval vernomen dan door het overige Europa, en de kamers haastten zich over de aangeboden constitutie een eind-oordeel te vellen. Het huis der afgevaardigden constitueerde zich, door zijn vroegeren president von Forckenbeck als zoodanig te herkiezen; tot eerste vice-president werd von Stavenhagen benoemd, en tot tweede onder-voorzitter de graaf von Eulenberg. Dit laatste conservatieve lid won het ditmaal op den Heer von Carlowitz, als een zeer welsprekend teeken des tijds dat de uitsluitende alleenheerschappij van de Fortschrittspartij zelfs in het weleer zoo felle huis der afgevaardigden voorbij was. Bij de discussie der eerste lezing van de Bondsconstitutie bleek dit nog meer. De oude leiders van de partij van den vooruitgang wilden, toen Twesten als rapporteur tot de aanname van die constitutie aanried, van geen toegeven hooren. Zij, en met name von Hoverbeck, Waldeck, Virchow en Schultze-Delitsch, spraken en stemden allen tegen. Een groote fractie van hun vroegere vrienden had zich echter van hen afgescheiden, en zich thans de 'nationalen' noemende, volgden zij de leiding van von Forckenbeck en Twesten. Hun adviezen en stemmen beslisten de zaak, en met 226 tegen 91 stemmen werd dan ook de constitutie bij eerste lezing aangenomen. Sedert heeft de Kamer zich toornig gemaakt over een uiting van den minister van justitie, den graaf zur Lippe. Men interpelleerde hem over het onrechtmatig verplaatsen van een rechterlijk ambtenaar, den Heer Oberg, uit Hannover naar Pruissen, en hij vond goed te verklaren, dat er wel is waar geen wet daarvoor was, ja de Kamer zelve een wet daarover had afgestemd, maar dat, wanneer de legislatieve factoren de Regering bij het uitvaardigen van zulke wetten, die noodig waren, in den steek lieten, de uitvoerende macht dan de leemte - die Lücke - moest herstellen. De fameuse Lückentheorie werd dus weder door den minister van justitie in al haar kracht op den voorgrond gezet.... en dat niettegenstaande de verleende indemniteit. Oui - L'acte est inoui! en hetgeen er verder volgt in het lied van Vadé. - Ook de andere Kamers van Duitschland, voor zooverre die staten leden van den Noord-Duitschen Bond zijn, hebben de

constitutie besproken en aangenomen. Mede de Saksische Kamer, waar bijna niemand tegenstemde, grootendeels omdat het toch niet zou helpen; want uit de redevoeringen der geachte leden bleek genoeg dat zoo men tot het huwelijk met Pruissen toestemde, het waarlijk niet was een mariage d'inclination. De andere staten die niet tot den Bond behooren schijnen zich min of meer voor te bereiden later in den Bond te moeten treden. Zoo vooral Hessen-Darmstadt, dat trouwens al voor de helft (het deel boven de Main) er in opgenomen is. De Kamers van dit gewest hebben zich beijverd het tractement van den groothertog te besnoeijen, iets af te dingen op een apanage van een der prinsen, en voorts gelden te weigeren voor verschillende gezantschappen. De tijden veranderen. Nog voor tien jaren zeide Bismarck tot den Engelschen gezant: ‘Mylord, gij kent de Duitschers nog niet; ik kan u verzekeren, als de lieden er het geld voor hadden, dan hield elk er zijn eigen koning op na,’ - en nu....

Oostenrijk is ook bezig op zijn wijze zich weder constitutioneel in te richten. Nu het dualisme tusschen Hongarije en niet-Hongarije volledig is erkend, komt de Rijksraad van het niet-Hongaarsche Oostenrijk in Weenen weder te zamen. Het is nu een gansch andere positie als toen von Schmerling dien rijksraad na den Italiaanschen oorlog en den slag van Solferino bijeenriep; men is van het een tot het ander moeten komen, en de toon van den keizer is dan ook niet zeer hoog gestemd. ‘Zware noodlotslagen hebben hem getroffen - zeide de keizer in zijn troonrede van 20 Mei - maar dit alles noopte slechts te zeer om tusschen de nieuwe patenten van 20 October 1860 en 26 Februarij 1861 en de oude grondrechten van zijn land eene overeenstemming te zoeken. Die is tot stand gebracht en met Hongarije eene bevrediging gevonden. De keizer hoopt dat de rijksraad aan die transactie zijn goedvinden zal hechten. Al die vroegere onderhandelingen met Hongarije hebben gemaakt dat de rijksraad een tijd lang buiten werking is geweest, doch van nu af aan zal het ware constitutioneele staatsleven gedijen. Wetten op de ministeriëele verantwoordelijkheid zullen dan ook worden aangeboden. De finantiën zullen het onderwerp van de meest ernstige overweging moeten uitmaken. Oostenrijk moet en kan zijn rang onder de Staten hernemen. Naar eendracht met de andere staten, niet naar wedervergelding voor geleden onrecht, moet gestreefd worden.’ Deze rede van den keizer werd met grooten bijval vernomen en de twee kamers constitueerden zich alsnu. De voorzitters en ondervoorzit-

ters werden ditmaal nog door de regering benoemd. Het Heerenhuis kwam onder de leiding van zijn vroegeren president vorst Karel von Auersperg: verschillende nieuwe leden waren aan dit huis bijgevoegd, zoo de HH. von Schmerling, von Hassner, von Gablenz, von Dohlhoff, von Hock, Graaf Wrbna, de admiralen Wüllerstorf en Tegellhoff. Tot vice-president was graaf Kuefstein benoemd. De vorst von Auersperg opende dit Heerenhuis met een zeer warme redevoering. ‘De zwaarwegende gebeurtenissen van het onheilvolle verleden hebben op de dwaalwegen onzer lotgevallen zoo donkere schaduwen geworpen, dat het niet meer dag wilde worden in de gemoederen en dat reeds de mogelijkheid vervlogen scheen aan het uitgeputte rijk frisch leven in te ademen en zijn bestaan te bevestigen. Daar viel een lichtstraal in het duister van die zwaarmoedige verwachtingen en insluipende vrees: een weloverwogen greep heeft het net der verwikkelingen verscheurd, om alleen den draad van het recht daaruit te vatten, en hierdoor geleid zal nu het staatsrecht weder opgericht en duurzaam bevestigd worden. Dit is voorwaar Oestenrijks “entscheidender Wendepunkt.” Voor Oostenrijk moeten zeer nieuwe staatsrechtelijke grondslagen geschapen worden.’ - Het Huis der afgevaardigden werd niet minder bezield geopend. Tot voorzitter daarvan werd door den keizer benoemd Giskra, tot onder-voorzitters von Hopfen en Ziemialkowski. Iedereen kent Giskra. Vroeger een der woordvoerders van de uiterste linkerzijde in het parlement te Frankfort van 1848, was hij later burgemeester van Brünn geworden. En toen de Pruissische legers ten vorige jare in Bohemen voortrukten, had hij door zijn met evenveel tact als beleid in acht genomen houding den intocht der vijanden voor zijn ingezetenen zoo weinig drukkend mogelijk gemaakt. Bismarck had zijn vroegeren vriend de hand gedrukt en veel kwaad bloed was voorkomen. Dien echt nationalen man - al behoort hij tot de zeer geprononceerde liberalen - op den voorzittersstoel van den Rijksraad gezet te hebben, is een goede greep van von Beust en van den Minister van Binnenlandsche Zaken, graaf Taaffe. De aanblik van het huis der afgevaardigden is overigens vrij bont. Het bevat 201 leden, waarvan 140 geheel nieuw en voor het eerst daarin zitting namen. Giskra vatte het woord op en hield een lange rede. Hij drukte vooral op het lange interregnum, toen de regering goedgevonden had den Rijksraad naar huis te zenden. Hij hoopte dat nimmer meer zoo iets zou voorvallen. Hij nam ook aan het verbond dat met Hongarije was tot stand gekomen, doch hij liet

doorschemeren, dat men toch moest oppassen het zwaartepunt van het rijk niet naar Pesth te verleggen. Hij spoorde aan om door nieuwe wetten het lang verzuimde in te halen, en gaf niet onduidelijk te kennen, dat allereerst begonnen moest worden het concordaat te verbreken. - Sinds zijn de beide huizen ijverig in de weer om zich in fractiën en partijen te constitueeren. Onze beste wenschen geleiden hen en von Beust. Als men echter nagaat wat von Beust al zoo te doen heeft, dan wordt men onwillekeurig eenigzins weêmoedig gestemd. Want behalve den rijksdag moet ook het parlement van Pesth en het Hongaarsch ministerie tevreden worden gesteld; moet het geheim gevonden worden Croatiëns eischen te voldoen zonder Hongarije te kwetsen; moet vooral ook op het Duitsche element en op de verhouding tegenover Pruissen gelet worden, en moet eindelijk ook aan Gallicië eenig genoegen worden gedaan, zonder dat men echter daardoor aan Rusland te veel ongenoegen geeft.

Want Rusland maakt het tegenwoordig Oostenrijk vrij moeijelijk Groote begeerten schijnen in dit land te woelen. Wij spreken nog niet eens van de drijfveeren der Oostersche questie, maar hebben nu meer het oog op de zoogenaamde ethnografische tentoonstelling te Moscou. Het is een uitgebreide expositie van alle typen en voorwerpen der Slavonische volken, geplaatst onder den scepter van den Czar. Men heeft daarbij ook verzocht afgevaardigden van de andere Slavonische rijken, die niet onder de heerschappij van den Russischen keizer zich bevinden, en op alle wijzen wordt zoo het denkbeeld levendig en wakker gehouden, dat Rusland de eenige ware Slavonische staat is. De Czar zelf heeft zich naar Moscou begeven en het is een oneindige maskerade van feesten en concerten, maaltijden en bals. Men speelt overal de melodieën van de nieuwe nationale opera: ‘Het leven voor den Czar.’ Verleidelijk motief voorwaar! Polen kan het getuigen hoe de Czar het in toepassing brengt. Nog altijd is men bezig dit arme land te kwellen. Zoo als men weet worden sinds den laatsten opstand de goederen van alle Polen, die daaraan deelgenomen hebben, verkocht. De koopers moeten Russen van oorsprong en godsdienst zijn. Nu gaat echter die verkoop niet zeer vlot van de hand. Hoezeer het Russisch gouvernement vrijdom van lasten enz. aan de koopers heeft beloofd, hoezeer aan enkelen bewijzen van adeldom zijn gegeven, zoo schijnen de Polen toch nog middelen gevonden te hebben hunne goederen aan de Russen te onttrekken. Die misdaad wordt nu onderzocht en gestraft. - Overigens

heeft, na de avances, die grootvorst Constantijn deed, de koning van Griekenland ten huwelijk gevraagd de dochter van dien grootvorst. De verhouding van Rusland en Griekenland wordt zoodoende een weinig inniger, en nu de koning de Hellenen aldus voorgaat, heeft ook het Grieksche parlement begrepen het Grieksche burgerrecht aan eene Russische dame te verleenen: met algemeene stemmen is door de kamer der afgevaardigden te Athene de groote naturalisatie bij wijze van eerbewijs toegekend aan de gravin Dora d'Istria, gemalin van den Russischen vorst Alexander Koltzow-Missalsky, als dank voor de groote verdiensten die zij door haar geschriften jegens Griekenland aan den dag heeft gelegd. - Stippen wij voorts aan, dat generaal Kalergis, de heftige Grieksche partijganger, die in alle woelingen ten voordeele van Rusland betrokken was, en die vooral den vroegeren koning Otto het leven ongemeen zuur heeft gemaakt, gestorven is.

Edeler persoonlijkheid verloor deze maand Italië. Wij bedoelen den Napolitaan Carlo Poerio, den Silvio Pellico der galeien van Napels. De lange jaren, die hij stil in de gevangenissen heeft doorgebracht, hebben meer uitgewerkt dan de heldenfeiten van de Grieksche matadoren. Hij was in het jaar 1803 te Napels geboren. Zijn familie behoorde tot de adellijke geslachten van Calabrië. Zijn vader Josef Poerio, een beroemd rechtsgeleerde, werd na de restauratie van het jaar 1799 door de Bourbonsche regering in den vreesselijken kerker van Santa Catarina geworpen. Na het jaar 1821 ging de vader voor goed in ballingschap naar Boheme, werwaarts zijn twee zonen hem volgden. Beiden werkten later onafgebroken voor de vrijheid van Italië. De een, Alexander, vond in 1848 zijn dood bij de verdediging van Venetië tegen Oostenrijk. De ander zat voortdurend in de Napolitaansche gevangenis. In 1837, in 1844 en 1847 werd hij achtereenvolgens veroordeeld. In 1848, een oogenblik uit de gevangenis bevrijd, werd hij minister van onderwijs, doch in 1849 zat hij weder in den kerker. In 1851 werd hij tot 24 jaren galeistraf veroordeeld; hij droeg de ketens der galeiboeven tot 1859 in de bagnoos van Nisida, Ischia, Montejario en Montesarchio. En altijd even zachtmoedig en waardig bleef zijn houding, totdat een kreet van verontwaardiging Europa doortrilde, en Gladstone zijn beroemde brieven over de Napolitaansche gevangenissen openbaar maakte. Sinds vielen de Bourbons, en Poerio was een der eerste persoonlijkheden van Italië. Hij weigerde echter elk eerambt of rijkdom. Het mandaat van afgevaardigde nam hij slechts

aan, en arm stierf hij in het huis van een vriend, onder wiens dak hij woonde. Zijn glansrijk voorbeeld is het eenige wat hij nalaat. - Het parlement te Florence betreurde Poerio's dood als een nationaal verlies. De kamer heeft voorts deze weken aangehoord het finantiëel verslag van Ferrara, waaruit bleek, dat het materiëel verlies van Italië in de laatste jaren ook nog al iets te beteekenen had. Het deficit zou op 1 Januarij 1869 580 millioen francs beloopen. Het middel, dat hij voorsloeg, was hetzelfde als dat van het vorig kabinet, te weten om op de kerkelijke goederen een buitengewone heffing van 600 millioen francs te leggen. Ditmaal zal echter deze finantiëele operatie niet met Langrand-Dumonceau, maar met andere bankiers beproefd worden. Om in den treurigen toestand te voorzien heeft de koning een gedeelte van zijn civiele lijst afgestaan, en heeft de edele Ratazzi besloten zijn leven vooreerst niet in gevaar te stellen. De bladen deelen toch mede een officiëele bekendmaking, dat het duel tusschen Ratazzi en den markies Pepoli over het schaamtelooze boek van mevrouw Ratazzi uitgesteld is tot na het aftreden van Ratazzi als president-minister. Zoo spotten de zeden met de wetten.

Van America is niets te verhalen, dan dat Jefferson Davis nu onder cautiestelling uit de gevangenis is losgelaten. Een maatregel die zeer zeker dat land tot den grootst mogelijken lof verstrekt. - Engeland heeft behalve met de drukte van het congres zich vooral weder bezig gehouden met de reformbill. Disraeli krijgt de reformbill langzamerhand gereed, maar vraag niet hoe. Aardig is het op te merken, hoe deze tory-regering nog liberaler te werk moet gaan, dan de zoo heftig aangevallen Gladstone. Op twee punten vooral heeft de regering of liever Disraeli deze maand moeten toegeven. Het eerste punt betrof de questie van het domicilie van den kiezer. De regering vorderde hiervoor een inwoning op een plaats van twee jaar. Daartegenover werd van liberale zijde het amendement gesteld om als vereischte slechts een gezeten zijn van één jaar te bepalen. Na een heftige discussie, waarbij door sir J. Pakington breed werd uitgemeten welke concessies reeds door de regering gedaan waren, werd het amendement met 278 tegen 197 stemmen aangenomen, en aldus aan de regering wederom een vrij gevoelige slag toegebracht. De heer Disraeli stond dan ook op om te verklaren, dat de regering eerst moest nadenken of zij wel verder de behandeling van de reform-bill kon gedoogen. Het nadenken verschafte echter raad, en Disraeli nam het amendement berustend aan. - Op het

tweede punt zorgde Disraeli, dat hij niet aldus overvleugeld werd. Het betrof ditmaal de quaestie der zoogenaamde compound householders, te weten de huurders, die niet persoonlijk de belasting betalen, maar voor wie de verhuurder het en bloc betaalt. Zoo als men zich zal herinneren, had Disraeli aan zulke huurders slechts onder voorwaarde van bijbetaling van 25 pCt. hunner belasting, het stemrecht gegeven. De liberale partij kantte zich hiertegen aan, en wilde nu, na de vroegere gevallen beslissing, in het geheel niet meer in het kiesrecht erkennen de verhuurders, die voor de huurders de belasting betaalden. Hodgkinson bracht overeenkomstig die beschouwing een amendement in, volgens hetwelk elk huurder voortaan verplicht zou zijn zijn eigen belasting zelf te betalen. Elk huurder zou daardoor in de praktijk het stemrecht verkrijgen. Gladstone erkende dat door het aannemen van dit amendement aan al zijn eischen voldaan was. Wat deed nu Disraeli? Hij nam eenvoudig het amendement over, en na het aanhooren van een meesterlijke boetrede van Lowe, die Engelands verval en val nu voorspelde, nam het Huis die bepaling aan. Nog één punt bleef er over, doch Disraeli, hoe excentriek ook, gaf daarop niet toe. John Stuart Mill toch deed het voorstel om aan de vrouwen het stemrecht te geven. Hij stelde voor om overal waar in de wet stond het woord *man* het woord *persoon* te plaatsen. De meeste leden vroegen Mill zijn voorstel in te trekken, daar alle bewonderaars van het schoone geslacht door tegen te stemmen in een scheeve positie kwamen, doch Mill hield vol en met 196 tegen 73 stemmen werd zijn voorstel verworpen. - Het ministerie heeft nog andere tribulaties gehad dan deze reform-bill-questies. De anders zoo beminnelijke minister van binnenlandsche zaken, de heer Walpole, heeft zijn positie verder onhoudbaar gemaakt en is dus als zoodanig moeten aftreden. Door eerst zeer heftig de volksvergaderingen in Hyde-Park te verbieden, en later ze toch toe te laten, had hij de kracht der regering verzwakt. Hij is nu vervangen door Hardy, hoewel hij zelf toch ook lid van het kabinet blijft. - Onrecht zou het wezen in deze bladen ook niet te gedenken den dood van lord Llanover, eertijds zoo bekend onder den naam van sir Benjamin Hall, een van die aristocraten, die vroeger de radicale opiniën in Engeland poogden ingang te doen vinden. Hij voegde zich tot den kring van sir Thomas Burdett, sir William Molesworth, Tom Duncombe en Charles Villiers, aristocraten tot in de nieren, maar die voorzagen welken weg de geschiedenis op zou gaan. Benjamin

Hall echter kon nooit de lieden overtuigen, dat het hem te doen was niet om zijn persoon maar om de zaak. Hij was zoo door en door deftig en fatsoenlijk, dat de aanraking met het volk hem altijd eenigzins vreemd moest afgaan. Amusante geschiedenissen zijn van zijn wedervaren soms verteld. Het portret, dat Whitty van hem opgehangen heeft, zal dunkt ons blijven leven. Hoe Benjamin zich candidaat stelde te Marylebone en met zijn kiezers omsprong, is bepaald teekenachtig. Hij leende een oude rok van zijn knecht, liet zijn gezicht voor ééns in zijn leven ongeschoren, maakte met veel moeite zijn vingers en nagels vuil en wandelde naar de verkiezing. ‘Een eeuwige goede radicaal’, zoo juichten de slagersjongens en bierbrouwersknechts. En Benjamin werd gekozen. Toen echter het parlement geopend was en een der leiders van de verkiezing, die niets te doen had, eens naar de zitting ging, ontmoette hij op weg sir Benjamin Hall; hij herkende hem eerst niet, omdat de radicale afgevaardigde er zoo deftig uitzag, doch schoorvoetend hem aansprekende, klom zijn verbazing ten top toen sir Benjamin hem, met een afwijzend deftig handgebaar, toevoegde: ‘Ik heb geen geld bij mij, vriendje.’

Lamartine heeft nu de aalmoes, hem door den keizer toegedacht, verkregen. De Senaat heeft, na het hooren van een rapport van de Sacy, het dotatie-ontwerp mede bewilligd. Het te-koop loopen met armoede staat niemand goed, zelfs al heet men Lamartine. In Frankrijk is overigens in alle opzichten het leven geheel en al beheerscht geweest door de Luxemburgsche questie. In het eigentlijke staatsleven is bitter weinig voorgevallen. Het Wetgevend Ligchaam blijkt ook vooral geleid te worden door de zeer conservatieve fractie der Rue de l'Arcade en schijnt er op uit geweest te zijn alle questies eerder slepende te houden dan ze tot een oplossing te brengen. Herhaaldelijk is van de zijde der liberale afgevaardigden geklaagd geworden over de trage arbeidzaamheid der commissiën uit het Wetgevend Ligchaam. Wat toch te denken van den arbeid der commissie, die zich onledig houdt met het ontwerp over de vrijheid van drukpers? Van tijd tot tijd worden wel de meest zonderlinge amendementen publiek, maar de commissie schijnt met het eigentlijk werk niet gereed te kunnen komen. Vragen tot interpellatiën, al zijn ze van den onschuldigsten aard, over het aanleggen van spoorwegen, over het tarief der spoorwegen, over reducties op enkele belastingen, worden telkens en telkens afgewezen. Een interpellatie

over de middelen, aan te wenden om de zijdecultuur te bevorderen, ging ter naauwernood er door. En wat het meest belangrijke punt aangaat, de questie waarmede het volk zich overal bezig houdt, de zoogenaamde militaire reorganisatie, - daarmede schijnt de commissie uit de Kamer volstrekt niet vooruit te komen. En zeker is het wel een bewijs van het broze van dezen vredestoestand, waarin Europa nu gebracht is, dat als met verdubbelde kracht Frankrijk zijn militaire systeem zoekt te hervormen en te verbeteren. Toch is het der menschheid zeker wel geoorloofd zich nog te laten begoochelen door het denkbeeld, dat de oorlog slechts een tijdelijk kwaad is; toch mogen de volken tot de blinkende verschijning van den vrede het oog richten: - en geen macht ter wereld, geen Napoleon, geen Bismarck, zal kunnen verhinderen, dat niettegenstaande de kletterende krijgszangen het tegenwoordige geslacht zich als aangetrokken voelt door het denkbeeld, nedergelegd in de volgende verzen van Coppée, die door de keizerlijke commissie voor de tentoonstelling met de groote medaille zijn bekroond:

La paix sereine et radieuse
Fait reprendre l'or des moissons,
La nature est blonde et joyeuse,
Le ciel est plein de grands frissons,
Hozannah dans la forge noire
Et dans le pré blanc de troupeaux!
Salut! o reine, o mère, o gloire
Du fort travail, du doux repos!

Viens, nous t'offrons l'encens des meules,
Reste avec nous dans l'avenir,
Les bras tremblans de nos aïeules
Sont tous levés pour te bénir.
Le front tourné vers ton aurore,
Heureuse paix, nous t'implorons,
Et nous rhytmons l'hymme sonor
Sur les marteaux des forgerons.

H.P.G. QUACK.

Bibliographisch album.

M. Tullii Ciceronis epistolarum ad T. Pomponium Atticum libri XVI. - Recensuit et adnotatione illustravit J.C.G. Boot. II Voll. Amstelodami apud C.G. van der Post, 1865 *et* 1866.

In den tijd toen de meest-gezochte uitgaven der oude classieken in ons Vaderland verschenen, waren onze geleerden gewoon in den aanvang hunner loopbaan zich een schrijver uit te kiezen dien zij op rijpen leeftijd zouden uitgeven, en als het monument hunner studiën aan de nakomelingschap zouden achterlaten. Prof. Boot is die gewoonte gevolgd, en koos de brieven van Cicero aan Atticus. Reeds vele jaren geleden gaf hij, toen nog Rector te Leeuwarden, een voorproef van zijnen arbeid in de *Miscellanea Philologica* in het licht. Thans verschijnt het werk zelf, rijpe vrucht eener lange voorbereiding. De keuze mag gelukkig heeten. Cicero's Brieven zijn een der meest belangrijke en pikante overblijfselen der oudheid, en die aan Atticus zijn het gewigtigste deel der verzameling. Voor kritiek en interpretatie hebben vroegere uitgevers nog zeer veel te verrigten overgelaten. Ook met deze editie is natuurlijk nog niet alles gedaan. Prof. Boot zegt daarover in de Praefatie van het 2de deel: *Non dubito quin in tanto numero locorum corruptorum non semper quid verum sit viderim, et libenter ab aliis meliora doceri cupio; sed quum in dies crescat veterum literarum contemptus et aliis negotiis vacare seculum sit, vix sperare audeo ut alienis inventis meoque labore nova editio aliquando prodeat melius instructa et ornata*. Ook wij durven niet op eene tweede bearbeiding rekening maken, al komt ons de uitdrukking: ‘in diem crescens veterum literarum *contemtus*’ wat sterk gekleurd voor.

Het zij mij vergund, mijne bedenkingen over enkele plaatsen met bescheidenheid aan het oordeel van den geleerden uitgever te onderwerpen.

I. 10. 3. *Signa nostra et Hermeraclas quum commodissime poteris, velim imponas. Imponere* voor *in een schip laden* komt mij voor hier al te *absolute* gebezigd te zijn. Ik zou wenschen te lezen: *quo*

commodissime poteris. Vergelijk 8. 2. *Si Lentuli navis non erit, quo tibi placebit, imponito*.

III. 7. 2. *Affirmo nemini mortem magis optandam fuisse, cujus oppetendae tempus honestissimum praetermissum est. Reliqua tempora sunt non tam ad medicinam quam ad finem doloris*. Prof. Boot interpreteert: ‘quod superest tempus non potest dolori remedium afferre, solum poterit hebetare dolorem.’ Maar *verstomping* van het smartgevoel *lenigt* wel de smart, maar *eindigt* haar niet. En zelfs dien verstompenden invloed verwerpt Cicero inf. 15. 2: *Dies autem non modo non levat luctum hunc, sed etiam auget*. Men moet dus in onze plaats *reliqua tempora* van de *tempora oppetendae mortis* verstaan. Cicero bedoelt dat het tijdstip is voorbijgegaan, waarin een vrijwillige dood hem in ongeschonden *gelukstaat* zijn leven zou hebben kunnen doen eindigen: en dat thans een zelfmoord slechts zou kunnen bewerken, dat zijn *ongeluk* ophield. III. 9. 2. *Quod optimo tempore facere non licuit, minus idoneo fiet*. 10. 2. *Sum accusandus quod commisi ut haec vivus amitterem*.

VI. 9. 1. *Ille et tibi et sibi visum*. De woorden *et tibi* hebben geen zin. Prof. Boot stelt voor: *Ille ait et sibi visum*. Het is mij waarschijnlijker, dat *et tibi*, uit eene *διττογραφία* van *et sibi* ontstaan en dus eenvoudig te schrappen is.

VII. 2. 8. *Itaque usurpavi vetus illud Drusi, ut ferunt, praetoris in eo, qui eadem liber non juraret, me istos liberos non addixisse, praesertim quum adesset nemo a quo recte vindicarentur*. Prof. Boot denkt hier aan eene *manumissio inter amicos;* hij verklaart *non addixisse* door *non vindicasse in libertatem*, en verstaat ‘*a* quo vindicarentur’ van dengeen *door* wien de slaven waren opgeëischt. Maar *addicere* kan alleen van den magistraat, niet van den manumissor worden gebezigd, en *ab aliquo vindicari* beteekent niet *dóór*, maar *van iemand opgeëischt worden*. Zie Gajus I, 134: *A patre is qui adoptat vindicat filium suum esse, et a praetore vindicanti filius addicitur*. Men moet de plaats dus anders interpreteren. Cicero had als Proconsul *apud se ipsum* gemanumitteerd. De geldigheid van die handeling was in zijn tijd meer dan twijfelachtig, om de door hem opgegeven reden: *quia adfuerat nemo a quo recte vindicarentur*. Want daar de meester als magistraat fungeerde, kon hij niet tegelijk als gedaagde - *a quo vindicaretur* - optreden. Eerst later heeft het Romeinsche regt de informaliteit van zoodanige manumissie over het hoofd gezien. Vergelijk Zimmern, Röm. Privatrecht, I, S. 744: ‘Dass der Magistrat bei sich selbst manumittiren kann, hat erst um die Zeit Ulpians aufgehört bedenklich zu sein.’ Het woord *addicere* in onze plaats wordt door Zimmern juist geinterpreteerd, ald. S. 743.

VIII. 6. 3. *Spero etiam quoniam adhuc nihil nobis obfuit nihil*

mutasset nec tegentia. De laatste woorden worden door Prof. Boot aldus verbeterd: *nihil nobis obfuit nisi evitas et neglegentia*. Misschien kan men nader aan het handschrift voor *levitas* lezen *metus*. De volgende woorden: *tum etiam mehercule*, moeten aldus worden geëmendeerd: *Quid tum? etiam mehercule*. Verg. IV. 7. 3. *Quid superest? etiam*. II. 6. 2. *Aliud quid? etiam*, VII. 3. 12. en de aanteek. van Prof. Boot op I. 13. 6. IV. 5. 1. en 18. 4.

VIII. 7. 2. *Nec ista videre possum, quae numquam timui ne viderem*. Men kan dit *numquam timui* vergelijken met het *quod numquam veriti sumus* in de negende Ecloga van Virgilius:

> *O Lycida, vivi pervenimus, advena nostri -*
> *Quod numquam veriti sumus - ut possessor agelli*
> *Diceret*.

M. DES AMORIE VAN DER HOEVEN.

Dr. J. Pijnappel, Gz. Ons Onderwijs. Leiden, S.C. van Doesburgh. 1867.

J. ten Cate. Een woord over het Middelbaar Onderwijs. Sneek, van Druten en Bleeker. 1867.

De brochure van Prof. Pijnappel is kort, zeer kort zelfs; maar toch heeft de schrijver gelegenheid gevonden in die zestien kl. oct. bladzijden twee onderwerpen te behandelen, die wel in onmiskenbaar verband met elkander staan, maar zonder nadeel door ons kunnen gescheiden worden. Het tweede gedeelte, want daarop valt mijne aandacht het eerst, bevat eene onbemantelde veroordeeling van de organisatie onzer Hoogere Burgerscholen. In die meening staat Prof. Pijnappel niet alleen: nagenoeg tegelijkertijd met zijne brochure verscheen eene andere van den heer ten Cate, Lid van de Commissie van toezigt op het Middelbaar Onderwijs te Sneek, die volkomen dezelfde beginselen is toegedaan. Deze schrijver is over het geheel uitvoeriger en behandelt sommige détails, die bij den eersten gemist worden; maar de argumenten, waarvan beiden zich bedienen, zijn goeddeels dezelfde. Enkele aanhalingen zijn niet overbodig. Vraagt men naar het oordeel van den heer ten Cate over de studievakken, hij antwoordt: ‘Gelijk de wet op het Middelbaar Onderwijs daar voor mij ligt, zal de achttienjarige jongeling van zoogenaamde algemeene beschaving, volkomen naar de voorschriften der wet on-

derwezen, een met 18 verwen getatoneerde zijn. Deze 18 verwen zullen door de regenvlagen des levens worden afgewischt - dat er geen wilde overblijve! Een wilde! Ik overdrijf misschien, maar helaas! er is vrees voor, want de opvoeding zal ontbreken.' Van zijne zijde zegt de heer Pijnappel: 'Met de Hoogere Burgerscholen, hoe degelijk het onderwijs daar ook zij, hoe fraai de schoolgebouwen ook mogen zijn ingericht, is men toch op weg van onze natie onherstelbaar kwaad te doen door overvoering van de hersens van het aankomend geslacht. Want ook met gezonde spijs kan men overvoeren.' Wilt gij weten, hoe Prof. Pijnappel over het zoogenaamde vakonderwijs denkt? hij oordeelt dat aankomende jongens, zoo goed als op onze lagere scholen, nog behoefte hebben aan voornamelijk één onderwijzer. Het vakonderwijs, beweert hij, komt eerst later op de speciale scholen te pas. Evenzoo de heer ten Cate: 'Ik vrees, dat de Hoogere Burgerscholen zullen ontaarden in kleine academiën met miniatuur-studenten en secondanten-professoren. - Ik vrees dat de jonge doctoren in wis- en natuurkundige en regtsgeleerde wetenschappen, zich zelven al zeer spoedig professoren zullen achten, die hun collegie-uur komen geven in het gebouw der Hoogere Burgerschool en verder met de jeugd niets te maken hebben.' In verband met de ophooping van leerstof, klaagt Prof. Pijnappel over het aantal lesuren: er moest tijd zijn, zegt hij, voor beweging in de vrije lucht en nuttige jongensspelen. 'Twee vrije middagen in de week op de lagere school is eene kostelijke inrigting.' En wat zeî een burger, die twee jongens had op de Hoogere Burgerschool, tot den heer ten Cate? 'Ik vrees,' sprak hij, denkende aan de vele vakken waarin zijne zoons werden onderwezen, aan de meer dan dertig uren, die zijne kinderen wekelijks les ontvingen, en het vele schoolwerk dat ze in de tusschenuren moesten maken, 'ik vrees, als wij eenige jaren verder zijn, en wij zien een jongeling van achttien jaren, die er gezond en blozend uitziet, dat wij juist zullen oordeelen, als wij zeggen: dat is een domme kinkel, hij heeft den vijfjarigen cursus niet meêgemaakt; gij merkt het, hij ziet er gezond uit.' Prof. Pijnappel noemt een staats-examen eene zeer onveilige manier om grondig te weten te komen, wat er in iemand zit. En de heer ten Cate schrijft: 'Gelooft toch niet, dat een examen een brevet van algemeene beschaving kan geven. - Of uw zoon een man zal wezen van algemeene beschaving, ja dan neen! 't zal blijken uit zijn geheele zijn, uit zijn karakter, uit zijn kennis, uit zijn handelen vooral.' En dan dit gewigtige punt, hetwelk door Prof. Pijnappel even wordt aangeroerd: 'Onze jeugd moet op een leeftijd, waarop zij nog geene keuze kan doen, kiezen voor haar leven: hoogere burgerschool of gymnasium, geen klassiek onderwijs of wel.' Evenzoo de heer ten Cate: 'Den man, die zijn carrière treft, gaat het meestal goed, die

ze niet treft meestal verkeerd. Hoe dikwijls is het laatste het geval! Geen wonder! Op twaalfjarigen leeftijd moet de zoon reeds worden voorbestemd voor dit of dat vak, omdat de onderscheidene daartoe voorbereidende studiën dan reeds aanvangen. - Dat de coryphaeën van 't onderwijs beslissen, welke leervakken de beste zijn; maar in ieder geval, dat is mijn bepaalde overtuiging: één middelbaar onderwijs, voorbereidende tot alle vakken.'

Directeur en Leeraren der Hoogere Burgerschool te Sneek vallen mij hier in de rede en beweren, dat zij de brochure van den heer ten Cate in hun 'Wederwoord' reeds genoegzaam wederlegd hebben. Inderdaad wil ik gaarne hulde brengen aan het talent, waarmede zij den aanval gerigt hebben tegen hetgeen de heer ten Cate werkelijk gezegd heeft; maar of zij ook voldoende in aanmerking hebben genomen, wat de schrijver blijkbaar heeft willen zeggen, zou ik durven betwijfelen. Voorzoover zij er aan moesten hechten hun stadgenoot te overtuigen en zij geen bewijs hadden te leveren van hunne bedrevenheid in een woordenstrijd, zou ik meenen, dat zij zonder schade een grootmoediger gebruik hadden kunnen maken van de onvoorzigtigheden hunner wederpartij. Men behoort het hun gewonnen te geven, dat de heer ten Cate niet geslaagd is in zijne poging om voor het bestaande iets beters in de plaats te geven; maar uit de omstandigheid, dat zijne plannen voor de critiek bezwijken, volgt immers niets voor de deugdzaamheid der tegenwoordige organisatie.

Maar Dr. van Schevichaven zal beweren, dat hij in zijne 'Opmerkingen over de Hoogere Burgerscholen' de bezwaren van den heer ten Cate eigenlijk reeds wederlegd had, voor dat deze ze had uitgesproken. Niemand die de brochure van den Sneeker leeraar gelezen heeft, zal in de meening verkeeren, dat ik in de zienswijze van dezen schrijver deel; maar hier is althans een tegenstander, met wien kan geredeneerd worden. Vergunt men mij in het voorbijgaan kortweg mijne meening te zeggen? De heer van Schevichaven bespreekt achtereenvolgens al de vakken der Hoogere Burgerschool en geeft ons zijne denkbeelden ten beste over den gang, dien het onderwijs moet nemen. Doch twee dingen schijnt hij uit het oog te verliezen: 1°. dat de Hollandsche jongens nu eenmaal hersenen hebben van eene bepaalde capaciteit. Voor 't minst heeft hij bij zijne leerlingen een gunstiger aanleg ontdekt, dan ik ooit bij de mijne, zelfs bij de vlugste; 2°. dat blijkens de ondervinding bij het Lager onderwijs opgedaan, te hoog opgevoerd onderwijs door het vervloeijen van het geleerde noodwendig met onvruchtbaarheid is geslagen. - Met eenig vertrouwen laat ik de questie aan den tijd over, die het zal uitwijzen.

Ook den heer Pijnappel volg ik niet in zijne poging om voor het

bestaande iets beters in de plaats te geven. Mijn gevoelen over de wet op het middelbaar onderwijs en hare vermoedelijke werking, heb ik duidelijk en uitvoerig genoeg uitgesproken om het onnoodig te mogen achten, er nog eens op terug te komen. Ook de tegenspraak, die ik heb ondervonden, kan mij niet bewegen op dit oogenblik op nieuw in eene breede behandeling van het onderwerp te treden. Ik gevoel zeer wel, dat eene organieke wet, als die op het middelbaar onderwijs, niet, na nog maar weinige jaren gewerkt te hebben, weder zal worden omvergeworpen, om voor een ander stelsel plaats te maken. Het eenige, wat ons thans te doen valt, is, hare toepassing en werking nauwlettend gade te slaan. Hierin kunnen vóór. en tegenstanders van het stelsel der wet in opregten gemoede zamengaan. Immers beiden hebben één en hetzelfde doel: de verstandige en degelijke ontwikkeling onzer jongelieden; en alleen over het middel verschillen zij. Ik bepaal mij dan tot den wensch, dat het gelukken moge, met beleid en overleg in de uitvoering der wet het gevaar, dat ik, met anderen, van het vakonderwijs op de middelbare scholen ducht, af te wenden. Bovenal veroorloof ik mij, den docenten op het hart te drukken, dat zij toch niet toegeven aan de verleiding om van de jongens, elk in zijn vak, kleine geleerden te willen maken, en nooit uit het oog verliezen, dat hun eenig wit moet zijn, bruikbare menschen te vormen.

Wat door Prof. Pijnappel en den heer ten Cate in het midden wordt gebragt over de verhouding der Latijnsche School tot de Hoogere Burgerschool, wordt evenzoo door mij onvermeld gelaten; uitstel is geen afstel. Maar laat ik toch dit bekennen, dat, in afwachting eener regeling van het Hooger onderwijs, ik weinig sympathie gevoel voor de zamenkoppeling der zieltogende met de blozende mededingster. Aan de eerste past rust altijd nog beter dan het gewoel, dat zich om de andere verdringt, terwijl deze haar baltoilet niet zou opofferen voor de ziekekamer.

In het eerste gedeelte zijner brochure behandelt Prof. Pijnappel de vraag, hoe het onderwijs behoort te worden ingedeeld. Wel had ik gewenscht, dat, gelijk hij lang en veel over de zaak heeft nagedacht, hij ook eene evenredige moeite had genomen, om zijne denkbeelden onder een bevattelijken vorm te brengen. Na herhaalde lezing verbeeld ik mij thans te weten, wat hij bedoelt; maar met weinig arbeid zijnerzijds had de inspanning voor den lezer heel wat geringer kunnen zijn. Ook de heer Pijnappel strijdt met zooveel anderen voor het denkbeeld van éene enkele Universiteit, waar de wetenschap om haar zelve beoefend wordt, met geene of ten minste zoo goed als geene studenten. Daar naast verlangt hij wat hij speciale scholen noemt, waar de wetenschap onderwezen zal worden, met het doel om de vergaarde kennis aan te wenden ten nutte der

maatschappij. Dcrgelijke speciale scholen - wij zouden faculteitsscholen zeggen - behooren bij hem tot het Middelbaar onderwijs, gelijk hij in overeenstemming daarmede, de Latijnsche en de Hoogere Burgerscholen tot het Lager onderwijs verwijst. Het komt mij voor dat deze indeeling niet van willekeur is vrij te pleiten. Prof. Mulders *Studium Generale* schijnt soms gevolgd te worden, om dan weder te worden losgelaten. Ook dit wensch ik op te merken: aan die éene Universiteit zal niemand studeeren dan de candidaat-professoren; ik vrees zeer, dat zulk eene inrigting den hongerdood zal sterven. Maar als ik bedenk, dat het Nederlandsche volk tot nog toe verlangde, dat zijne advocaten wetenschappelijke regtsgeleerden, zijne protestantsche godsdienstleeraars wetenschappelijke theologen, zijne artsen wetenschappelijke geneeskundigen zouden zijn, dan kan ik het toch wel geen vooruitgang noemen, als wij thans tot de conclusie zouden moeten komen, dat wij het met gewone practici, kundige beunhazen, welonderlegde catechizeermeesters en puikjes van plattelandsheelmeesters best kunnen stellen. Ligt dit niet in de bedoeling van Prof. Pijnappel, dan heb ik hem tot mijn leedwezen niet begrepen. De vraag komt hierop neder: waarin moet het onderwijs op zijne speciale scholen zich onderscheiden van dat der Universiteit?

Wij leven in het uitzigt op eene wet, regelende het Hooger onderwijs. Blijkbaar met het oog daarop, heeft Prof. Pijnappel zijne brochure opgesteld. Ik geloof met hem, dat het beter ware geweest, als de geheele aangelegenheid van het onderwijs bij éene wet had kunnen geregeld worden; maar, zoo als de zaken thans staan, hoop ik voor mij, dat de reorganisatie nog wat uitblijve. Op onderscheiden punten zal het Hooger onderwijs zich aan het Middelbare moeten aansluiten; nu eenmaal beide wetten niet tegelijkertijd zijn tot stand gekomen, schijnt het mij van belang, dat niets geregeld worde, voor dat men door ondervinding geleerd hebbe, wat te denken van de organisatie van het Middelbaar onderwijs. De tweede dwaling mogt soms nog erger zijn dan de eerste.

Zwolle, 9 Maart 1867.
S.A. NABER.

Dr. J.A. Wijnne. Geschiedenis van het Vaderland. Groningen, J.B. Wolters, 1866.

‘Daar is veel goeds en veel nieuws in dat boekje, jammer maar, dat het goede zeer juist met opgewarmde kool, het nieuwe met aangebrande te vergelijken is.’ Hoe dikwijls zou Lessing die woorden hebben herhaald, indien hij onze *Handboeken, Leerboeken*, *Schetsen, Handleidingen, Overzichten* enz. enz. onder de oogen had gekregen.

Aan het schoolboeken schrijvend publiek beveel ik dien volzin aan tot *Inleiding* of *Voorrede*, of - op zijn Germaansch-hollandsch gezegd - *Voorwoord* of iets dergelijks. Ongaarne zou ik hem toepassen op bovenstaand werk, het tegendeel is waar. Wijnne's boek aarzel ik geen oogenblik eene belangrijke aanwist voor onze historische litteratuur, een uitstekend boek te noemen. Uitgenomen de Voorrede, die ietwat kribbig en kitteloorig is, zal men het met even veel belangstelling als genoegen lezen, voorwaar geen geringe verdienste. Stijl en taal zijn exceptis excipiundis goed, ofschoon de vorm niet hoofdzakelijk datgene is waardoor het werk zich aanbeveelt.

De inkleeding is niet altijd onberispelijk. Het lust mij niet deze aankondiging nog vervelender te maken als zij uit den aard der zaak al is, daarom maar een paar voorbeelden, trouwens, de eerlijkheid gebiedt me er dit bij te voegen, dat ik zoo heel veel ook niet heb gevonden.

Slecht gestileerde volzinnen als die op blz. 14 van 't Eerste Deel: ‘Ook vervielen vele gouwen doordien de graven, welke landsheeren werden, de bisschoppelijke en andere kerkelijke bezittingen aan de gouwgeregten onttrokken, verder de hooge heerlijkheden; en eindelijk de steden;’ personificaties ‘o horrible! o, horrible! most horrible!’ als die van I, blz. 66: ‘Hij ging er heen, omdat de dood van Isabella in 1504 hem, bij de krankzinnigheid zijner gemalin, de kroon van Castilië op het hoofd zette’ - komen, gelukkig, zoo zelden voor, dat ze uitzonderingen mogen heeten.

Op I, blz. 85, verneem ik dat ‘geen volk den haring zoo *goed* wist te *behandelen* (sic) als de Nederlanders,’ het ware te wenschen dat de Javaan kon instemmen met der haringen loflied; op blz. 93, dat onder Karel V de Staten van Holland wel afschriften van hun handvesten niet de origineelen wilden opzenden, ‘het gevaarlijk achtende de stukken zelve *langs het land te slepen’:* plastisch genoeg voorgesteld, even als op blz. 104: ‘schotschriften en blaauwboekjes *draafden* door het land.’ Dat is al te mooi. Enkele

onnauwkeurigheden stip ik aan tegen de grammatica. Blz. 73, II, staat geschreven dat ‘de actiën der O.I. Compagnie in 1672/3 niet de helft *waardig* waren van hetgeen zij anders golden’ het is conforme la dignité van de actiën om *waard* te zijn, niet *waardig;* verder is Frederik Hendrik als Staatsman, I, blz. 218, stellig niet *ondoordringbaar* geweest zooals eene foule van menschen; ook is nooit iemand overleden aan eene wonde, welke hij zichzelf ‘*onwillekeurig*’ met een pistool had toegebracht, II, blz. 51, wel als het *bij ongeluk* was gebeurd.

Maar genoeg, ik herhaal, dat - reden te meer overigens om de vlekjes aan te wijzen - in den regel de stijl goed is, hier en daar zelfs meer dan goed. Enkele bladzijden zijn boeiend geschreven en laten zich met pleizier lezen. Ze getuigen van een warm hart voor vaderlandsche helden en staatsmannen en nationale grootheid, ze doen den burger goed.

Ik hoop dat bij eene eventueele tweede uitgave de schrijver zijn boek in modern gewaad zal gelieven te steken; hij volgt nog altijd de oude spelling en schijnt op dat punt bepaald conservatief met eenige concessies aan de progressisten. *Waarom* begrijp ik niet, hij is nog niet te oud om de nieuwe spelling over te laten voor het jongere geslacht, moge hij *γηράσκειν αἰεά πολλὰ διδασκόμενος* van de Vries en te Winkel.

Tot den inhoud ga ik over met de opmerking, dat ik het boek heb gelezen met klimmende belangstelling. En dat woordeke *klimmende* is hier meer dan een epitheton ornans, het is met voorbedachten rade geschreven. Niemand, geloof ik, zal de lectuur van de geschiedenis der laatste drie eeuwen achterstellen aan die van het grafelijk en het voor-grafelijk tijdvak. Een en ander zijn er wel wat sobertjes afgekomen. Karel de Groote b.v. had wel eene enkele bladzijde verdiend, vooral in een boek dat is geschreven ‘mit besonderer Berücksichtigung des Geistes- und Culturlebens.’ Hetzelfde geldt van het leenstelsel; van de schenking van Karel den Eenvoudige aan Dirk I gedaan in een land, dat - verg. I, blz. 12 - blijkbaar aan hem niet toebehoorde .... enz. enz. De omstandigheid, dat daarover in het meermalen aangehaalde *Leerboek voor de Algemeene Geschiedenis* is gehandeld, kan m.i. geene verontschuldiging zijn. Overigens is het al spoedig merkbaar, dat Wijnne zich heeft ten doel gesteld al de momenten van ontwikkeling en vooruitgang aan te wijzen, en te doen zien wat heeft medegewerkt om onze natie te maken tot hetgeen zij is. Daarom plaatst hij op den voorgrond wat daar eene plaats verdient, neemt behoorlijk notitie van staatsbestuur, handel en nijverheid, zeevaart, politiek, religie, litteratuur, van de histoire bataille niet meer dan noodig is. Men sla b.v. op wat hij verhaalt van de opkomst der gemeenten, de poli-

tiek der Graven uit het Bourgondische Huis, het zal blijken dat hij wel is geslaagd.

Om nog even terug te komen op de Graven: elk, die de historie van ons land schrijft en begint met het begin, moet antwoord geven op de vraag, of hij zooals bv. v. Lennep, Beeloo, Lenting de geschiedenis van ieder Gewest, tot aan de Vereeniging onder Karel V, afzonderlijk en zooveel mogelijk synchronistisch zal behandelen, dan wel of het de voorkeur verdient zich bij die van Holland en Zeeland te bepalen en van de overige Provincies alleen mede te deelen wat strict noodig is tot recht verstand van de Hollandsche en Zeeuwsche aangelegenheden. Tot een Rückblick op de noorlijke en oostelijke landen zal gelegenheid zijn bij de behandeling van hunne inlijving in de eerste helft der XVIe eeuw. Wijnne volgt de laatste methode blijkens § 8. Ik voor mij zou ook daaraan de voorkeur geven, niet zoo zeer omdat onder de Stadhouders Holland de eerste rol speelt, als wel, omdat het de kern en het middelpunt is waarom zich successivelijk de overige Gewesten hebben gegroepeerd. Het ligt dus voor de hand van Holland uit te gaan en zich aan Holland's historie te houden. Voor een zuiver wetenschappelijk werk, zelfs voor een *Handboek* als dat van Lenting, maak ik onderscheid, in een boek bestemd ten gebruike bij gymnasiaal en middelbaar onderwijs vind ik Wijnne's wijze van voorstelling de doelmatigste. Door telkens de aandacht nu hier dan daarop te vestigen sticht men verwarring: de draden van het weefsel zijn niet te onderkennen, als men op alle te gelijk ziet.

Enkele kleinigheden kan de lezer zelf gemakkelijk verbeteren. Of bv. de schrijver zuiver is in de leer betreffende Zeeland bewester Schelde blz. 15, betwijfel ik; ook had hij met een enkel woord het verdrag van Heidensee (1168) mogen noemen. Dat Potestaten, blz. 19, ven Graven alleen in naam verschillen, is, dunkt mij, minder juist; zoo ook wat gezegd is van de privilegies, blz. 22, in verband met blz. 51: Kluit, *Staatsregering*, IV, 472/3, denkt er anders over, het zoude ook onverklaarbaar wezen, dat de Graven die gunsten en voorrechten zouden hebben gegeven zoo ze hunne macht werkelijk hadden besnoeid, en - om eene uitdrukking van Wijnne te gebruiken - ‘zoovele bolwerken’ tegen den Landsheer waren geweest.

Doch liever dan met het boeken van enkele kwade posten voort te gaan, geef ik den schrijver in bedenking of het niet hoogst wenschelijk zoude wezen zijn boek met een kaartje of twee, drie te verrijken. Ik voor mij zou er blz. 48 en 49 des noods voor willen missen.

Uitvoeriger - en wie zal het wraken - wordt de geschiedenis van de Vereenigde Provinciën behandeld. Kennelijk heeft de auteur ook meer zorg daaraan besteed. Is in zekeren zin waarheid ‘le style

c'est l'homme', dan verklapt reeds de stijl alleen den schrijver. Wijnne is zijn onderwerp meester, het is aan alles te merken. Hij moge niet uitdrukkelijk zeggen zoo als de Heer Lenting, dat hij 'gebruik gemaakt heeft van de jongste resultaten van het onderzoek op geschiedkundig gebied', het blijkt op elke bladzijde, voor zoover ik heb kunnen nagaan. Lees b.v. wat hij heeft geschreven over het Voorspel van den tachtigjarigen oorlog en over dien oorlog zelven, de bronnen mogen niet zijn aangehaald, zij zijn niet ongebruikt gebleven. Uit hetgeen in zijn boek te lezen staat over Brederode, Egmond, de Consulta, soms uit eene enkele zinsnede is het duidelijk. Trouwens het schemert overal door.

Met waarheid gaat nauwkeurigheid gepaard. De grondlegging en vestiging van onze Republiek, de inrichting van het bestuur, de marine, de zaken van oorlog en vrede, de oprichting der groote handelscompagniën, de bevoegdheid der verschillende Staatsmachten, de oorsprong en ontwikkeling van de partijen enz. enz.: zoowel het een als het ander is goed uitgewerkt. Vooral vestig ik de aandacht op § 15 en 16 van Dl. I en § 7 van Dl. II, meer bijzonder die van den Heer de la Bassecour Caan, die voor de 2^{e} editie van zijne *Schets van den Regeringsvorm der Nederlandsche Republiek* Wijnne's beoordeeling in de *Nieuwe Bijdragen* beter hadmoete n gebruiken: hij had er winst mede kunnen doen.

Ne quid nimis. Soms valt Wijnne in het minutieuse, is hij al te nauwkeurig, enkele malen daarentegen wel eens onnauwkeurig. Blz. 72/3 van Dl. II speelt de geschiedvorscher den historiograaf oolijke parten. Wat geeft een schooljongen er om..... of liever wat beduidt de curieuse mededeeling, dat Cornelis de Witt 'eene lijfwacht had van twaalf hellebardiers met een serjant uitgedost in wapenrokken' enz. enz.? In den *Spectator* had Wijnne er pas over geschreven, hij was er stellig geheel mede vervuld, maar waartoe het hier herhaald? Dan wordt m.i. hier en daar zooals o.a. Dl. II, § § 5 en 6, waar sprake is van Willem III, breedvoeriger dan noodig is uitgeweid over zaken van Provincie- en Gemeentebestuur: een algemeen overzicht daarvan is voldoende, ofschoon ik moet erkennen dat de grenzen uiterst moeilijk te trekken zijn. Wellicht, dat de auteur gedachtig aan hetgeen in *Stelling* 384 van Mr. Groen's *Handboek* wordt verkondigd, dat namelijk Willem III 'in Engeland wel eens genegen scheen om meer zelf te verrichten dan met nauwgezette inachtneming van de vormen der Staatsregeling overeenkwam', tegen die woorden stilzwijgend heeft willen protesteeren en dood eenvoudig aantoonen, maar zoo klaar als de dag, dat hij ook hier te lande dikwijls autocratisch is te werk gegaan: zoo kan ik mij de vele bijzonderheden verklaren al verdedig ik ze niet.

Wat aangaat enkele onnauwkeurigheden, 'ubi plura nitent in car-

mine, non ego paucis offendar maculis', en wie het boek gebruikt ziet ze van zelf. Eene daarvan is evenwel te curieus om haar niet te vermelden. Dl. I, blz. 110, staat geschreven, dat 'in 1570 Montigny, na in Spanje een paar jaren in den kerker tehebben gezucht op een vonnis van den bloedraad, in 't geheim *is onthalsd*', enz. enz. In het relaas van 2 Novr. 1570 voor Alva bestemd (*Précis de la Correspondance de Philippe II*, D1. II, N°. 996) wordt gezegd: le bourreau fit ensuite son office en *l'étranglant*. En dat stuk wordt geciteerd door Wijnne in de *Bijdragen* van Nijhoff, N.R. III blz. 283, in zijn opstel over *Nadere Bijzonderheden over het lot van Montiginy*: toch staat ook daar 'hij werd na middernacht onthalsd.' Heeft Wijnne zich door Gysius laten verschalken?

Over de Landvoogd Requesens zou ik eenigszins anders oordeelen dan hij. Ik geloof, dat hij wel terdege eene geheel andere gedragslijn dan Alva heeft gevolgd met name in zake Pardon en Raad van Beroerten. Zijne brieven aan Philips (*Précis* enz., Dl. II, N°. 1291 en volgg.) zijn daar om het te bewijzen. Van den Raad van Beroerten gesproken, blz. 108, Dl. I, vind ik de opmerking (de la Bassecour Caan heeft haar ook) 'dat het overbodig is er op te wijzen dat de instelling van dien Raad en alles, wat hij deed, eene volslagen schending was van alle handvesten en privilegiën.' Niet overbodig, zou ik meenen, maar erger dan dat is eene dergelijke observatie. Er kan geen sprake zijn van schending der handvesten, omdat in exceptioneele omstandigheden altijd en overal exceptioneele maatregelen gelden. Of hebben wij opstandelingen naar handvesten en privilegiën gevraagd? 'Waarom' - zegt Wijnne, blz. 111 - 'zou men zich gebonden achten aan een' Vorst, die door eene reeks van toevallige gebeurtenissen, huwelijken, koop, verovering, landsheer der Nederlanders geworden, in alle opzichten het tegendeel was van 'tgeen zij mogten verwachten? Doch wat spreek ik van recht tot opstand: bij zulk eene handelwijze, als zich die Vorst en zijne dienaren veroorloofden, *vraagt men naar geen Staatsregt*, maar vangt den strijd aan op leven en dood.' Alzoo deed ook Philips II, omdat naar zijn oordeel wij geheel het tegendeel waren van hetgeen hij meende te mogen verwachten van ons.

De *Geschiedenis* geeft ook een volledig overzicht. Alleen de buitenlandsche zaken laten ietwat te wenschen over. Zoo had b.v. de schrijver ter illustratie van Willem de Eerste's politiek meer moeten zeggen van onze verhouding tot Frankrijk, en wat later evenzeer over de Staatkunde van Henri IV. Mr. Groen, N°. 229*a*, heeft een en ander beknopt, Dr. Fruin in zijne *Tien Jaren* meer in bijzonderheden behandeld.

Hetzelfde is van toepassing op den negenjarigen oorlog, het begin der XVIIIe eeuw en het tweede Stadhouderlooze tijdvak. Het is

opmerkelijk, dat ook Groen achter N°. 441 van de eerste uitgave - twee nieuwe stellingen in de derde heeft gevoegd. Ongetwijfeld ware daardoor tevens de grootsche figuur van onzen Koning-Stadhouder, ‘wiens Staatkunde hem overleefd heeft’, beter uitgekomen dan thans het geval is.

Wat het litterarisch gedeelte betreft, met Wijnne's opinie over den *IJstroom* van Antonides kan ik mij niet vereenigen. Hij is van oordeel dat ‘het veel heeft van een heldendicht’ en ‘zich onderscheidt door stoute opvatting en door een krachtigen stijl’, het is wel mogelijk. Ik vond het eene corvée om zoo'n gedicht door te lezen, en schreef, toen ik aan het einde was gekomen, er in gedachten de woorden onder, waarmede afschrijvers van oude handschriften hun monnikenwerk besloten: *θεῷ χαρις*.

Gaarne had ik ter plaatse, waar van middennederlandsche letterkunde sprake is, den *Reinaert* en onze romantische gedichten vermeld gevonden.

Moge de lezer van dit stukje in deze weinige aanmerkingen en bedenkingen tevens het bewijs zien, dat mijne ingenomenheid met de Geschiedenis van mijn vriend Wijnne geen blinde vooringenomenheid is, maar het gevolg van onpartijdige critiek.

Groningen, 27 April 1867.

Mr. H.E. MOLTZER.

***M.F. Maury's Natuurkundige Aardrijkskunde, vertaald door M.J. van Nieuwkuyk, Kapitein der Artillerie. Onder toezicht en met eene voorrede van Dr. L.A.J. Burgersdijk. 's Gravenhage, Gebr. van Cleef*. 1866.**

Het bovenstaande is de titel van een werkje, waarvan niets anders gezegd kan worden als dat het een u i t m u n t e n d werkje is. Ik zeg dit met de overtuiging, dat niemand die het leest er iets anders van zal kunnen zeggen. De stijl is goed, de taal is goed, de spelling is die van De Vries en Te Winkel en dus ook goed. Papier en druk zijn ook goed - wat wil men meer?

Is er niets op te vitten? Wel ja, op alle menschenwerk is wel te vitten. Zoo, bij voorbeeld, die ongelukkige schrijfwijze van *andere*,

verscheidene, eenige, enz., bijvoegelijke naamwoorden, die als zelfstandige naamwoorden dienen, en dus ook het geslacht en getal van zelfstandige naamwoorden aannemen. Er zijn bonte katten, maar ook zwarten en witten, niet zwarte en witte. Doch ik wil niet vitten op zoo'n mooi boekje.

Ik heb echter twee aanmerkingen. De eerste is, dat een man die zóó een werkje van Maury weet te vertalen, niet noodig heeft om het onder geleide van den naam van Prof. Burgersdijk in de wereld te zenden: dat is eene nederigheid, die te ver gaat. De tweede is, dat er geen register in is. Een boek zonder register is als een hoofd zonder neus. Maar dat is slechts in dit geval een tijdelijk gebrek; als er van dit boekje geen tweeden druk komt, verdient onze natie niet dat mannen als Kapt. Nieuwkuyk haar iets goeds te lezen geven. Bij een tweeden druk komt er, hoop ik, een register bij.

Dr. T.C. WINKLER.

Frans de Cort, Zingzang. Brussel, bij de voornaamste Boekhandelaars. 1866.

Gaarne betuig ik mijne ingenomenheid met dezen keurigen bundel, die al de deugden der oude liedeboekskens in zich vereenigt zonder door hunne gebreken ontsierd te worden. Een vijftigtal frissche volksliederen, meestal op bekende melodieën, in voortreffelijke typografische uitvoering, wordt hier door den Vlaamschen dichter het publiek aangeboden. Dr. van Vloten heeft in zijn ‘Levensbode’, 2de deel, 1ste stuk, bl. 24-34, een met vele voorbeelden opgehelderd overzigt van den inhoud van dit boekske gegeven. Kan ik mij daarom van de moeite ontslagen achten het Noord-Nederlandsch publiek meê te deelen wat al rijkdom van onderwerpen hier op eigenaardig schoonen trant wordt bezongen, ik zie mij evenwel door mijn voorganger nog niet alle gras voor de voeten weggemaaid. Er bleef nog wel een enkel juweeltje onvermeld; van de zangwijzen werd niets gezegd.

Onder de eigenlijk gezegde volksliedjens mag vooral ‘Ons Land,’ (een loflied op het vrije België) genoemd worden. Was het toevallig, dat het op een Amerikaansche Melodie werd gedicht? Ik kan het nauwlijks gelooven. Dit weet ik, en wenschte wel, dat ik het mijn lezers met de stukken kon bewijzen: de gekozen zangwijze is in volmaakte harmonie met de flinke woorden, die ik hier meêdeel.

1. Ons land is van de grootste niet,
   Gering is zijn gezag:
   Toch groet ons hart, waar 't oog ze ziet,
   Vol fierheid onze vlag.
   Geen gloriezinnebeeld is zij,
   Gescheurd en bloedbesmet;
   Doch waar ze waait, daar denkt men vrij,
   En vraagt niet eerst belet.
   Belgen zijn wij,
   En trotsch zijn we op ons land,
   Waar de vlag der vrijheid wappert,
   Vrolijk wappert te allen kant!

2. Ons land is van de schoonste niet,
   Er is geen enkel meer,
   Geen berg, die in de wolken schiet,
   Geen woudbandietenheir. (!)
   Het is er vochtig, 't is er koud,
   Men lijdt er veel van koorts;
   Maar ieder burger zwaait er stout
   Het zwaard des vrijen woords!
   Belgen zijn wij, enz.

3. Ons land is van de rijkste niet,
   Geen wijn gedijt er hier,
   Citroenen, appelsienen biedt
   Er nooit de hovenier.
   Er spoelt geen goud uit vliet of stroom,
   Diamant (- ?) misgunde ons 't lot,
   Maar elk verheft er zonder schroom
   Zijn hart tot zijnen God!
   Belgen zijn wij, enz.

4. O neen, ons land is groot noch schoon,
   En rijk is 't evenmin;
   Maar heerlijk zit er op den troon
   De vrijheid als vorstin!
   Dies hebben wij het lief, al zij
   Het rijk, noch schoon, noch groot,
   En juichen, dat ons, fier en blij,
   Hier droeg de moederschoot!
   Belgen zijn wij, enz.

Ik zie geen reden (of het moest om een enkelen, ons minder natuur-

lijk klinkenden en kwalijk behagenden taalvorm zijn), waarom wij niet met onze Zuidelijke broeders ‘verêend van zin, uit onbeklemde borst’ dit lied zouden kunnen aanheffen. Wat geest en inhoud betreft, kunnen wij er ons zeker, trots Hasselt en Leuven, even gemakkelijk in vinden als wij der Belgen (?) leus tot de onze kunnen maken waar die in deze vier woorden wordt saamgevat: *Frisch* en *vrolijk, vroom* en *vrij!* (Zie het liedje ‘Onze Leus’ op bl. 28.) Ik wil daarmede echter niet beweren, dat de ietwat gerekte omschrijving van die leus in de Corts vier koepletten veel kans zou hebben ooit populair te worden, 't zij hier of elders, hoe veel aantrekkelijks ook voorhet volk gelegen moge zijn in Kückens platte melodie, door den dichter voor dit volkslied gekozen.

't Komt mij voor, dat de grootste kracht van onzen dichter in het meer intieme genre schuilt. Van Vloten heeft op dit gebied keurige staaltjes meêgedeeld. Wat in mijn oog de allergrootste waarde heeft, het lied met het opschrift ‘Bekentenis’, noemde hij, maar schreef het niet af. Ik ben hem dankbaar, dat hij mij het genoegen liet, op deze twee kleine, maar keurige koepletten de aandacht te vestigen.

1.

‘Zoo immer met ons tweeën,
Vrouwlief, in paradijsche rust,
Der wereld vreemd, en onbewust
Van hare kampen, hare weeën...
Dat ware een leven vol van lust,
Met ons tweeën!

2.

Zij sprong mij op de knieën,
En zag mij aan, zoo zoet, zoo teêr!
En sloeg dan weêr haar oogen neêr,
Als woû ze mijnen blik ontvliên...
En fluisterde, zoo zoet, zoo teêr:
‘Met ons drieën!’

Wat de hierbij gestelde Melodie betreft, ik twijfel of hare schoonheid en innigheid even gemakkelijk en even algemeen zal gewaardeerd worden. Immers niets vreemder en onnatuurlijker op het eerste gezigt dan die gedurige afwisseling van ¾ en 4/4 maat, waartoe ook het metrum van het gedicht geen aanleiding schijnt te geven. Niets vreemder ook, en dat binnen zoo eng bestek, dan die afwijking

naar twee verschillende weeke (mol) toonaarden, terwijl de melodie zelve in groote terts staat. Toch hebben we hier niet te doen met een voortbrengsel van kunstenaars raffinement; neen! 't is een echte volkswijze uit het volk ontstaan en voor het volk bestemd. En zou zij dan ook niet voor het volk geschikt zijn? 't Is niet te ontkennen, dat het volk zoo hier als elders tamelijk ontwend is aan den vrijeren vorm van zingen, even natuurlijk als bekoorlijk, waarbij de overgang van de maatbeweging in tweeën tot die in drieën en omgekeerd niet uitzondering, maar regel is. De proef echter dient genomen, of het volk dien vrijeren zangvorm niet met welgevallen zal terugnemen, als men dien op populaire liederen toepast, gelijk zulks, niet zonder medewerking van schrijver dezes, door de Nederlandsche Koraalvereeniging geschiedde, in menig nummer van hare uitgegeven vierstemmige koralen.

Er behoort echter veel geoefendheid en een fijne maatzin toe, om dergelijke volksmelodiën bij het gebruik van ons maatsysteem zóódanig op schrift te brengen, dat de maatstrepen den gang der zangwijs niet onnatuurlijk verbreken, m.a.w. dat de melodie, gelijk ze in noten geschreven wordt, door middel van ons gezigt niet een gansch anderen indruk op ons make dan gelijk ze, goed gezongen, door ons gehoor tot ons komt. Mijns inziens moet de muziekale orthografie beheerscht worden door het *accent* van gedicht en melodie beiden. Uit dit oogpunt de zaak beschouwende, zou ik wel eenige bezwaren hebben tegen de schrijfwijze van de Cort. 't Zou echter omslachtig en weinig overtuigend voor mijne lezers zijn, dit zonder noten-typen aan te wijzen. Liever vraag ik nog een klein plaatsje voor een tweetal allerliefste gedichten, die tot hetzelfde genre behooren, om dan te eindigen met een humoristisch volksliedje naar het Engelsch. Het eerste van het bedoelde tweetal, ook door Van Vloten genoemd, heet

Zilveren Bruiloft

en luidt als volgt:

1. Driemaal zalig is de man,
Die, na vijf en twintig jaren
In het huwelijk doorgebracht,
Zijne vrouw nog tegenlacht,
En er zich op roemen kan,
Dat, al grijzen hem de haren,
Hij zoo lief haar is als toen
Zij hem schonk den eersten zoen.

2. Driemaal zalig is de vrouw,
Die, na vijf en twintig jaren
Samenzijn in vrede en vreugd
Met den vriende harer jeugd,
Dank aan zijne liefde en trouw,
Kan haar levensboek doorblaren
En daarin geen blad ontmoet,
Dat aan smarte peinzen doet!

3. Driemaal heilig is het paar,
Dat, na vijf en twintig jaren,
Zeegnend zich het bruiloftsfeest
Wederspiegelt voor den geest,
En rondom zich eene schaar
Kindren juichend ziet vergâren,
Kindren, een van hart en zin,
Saamgesnoerd door oudermin!

Het tweede, onmiddellijk hierop volgende, draagt tot opschrift: ‘*Den Vriende*’ en bevat deze drie koepletten:

1. Vroom en wijs noem' vrijelijk hem de wereld,
Die alleen gaat zoeken den weg ten heile:
Van het spoor af sukkelt wie geen makker
Meê op de reis neemt!

2. Echt genot doortintelde nimmer 't harte
Hem, wiens hand nooit gloeide in de hand eens trouwen.
Vriend, wat ons zoet smaakt dat is hem als edik,
Proeft hij het eenzaam.

3. Laat ons saam steeds plukken de frissche rozen,
Die het lot mild strooit op het pad des levens -
Immers, vriendlief, samengenoten vreugde is
Dubbel genotrijk!

Het humoristische, maar daarom toch niet buiten het kader van het volkslied tredende, stukje is een navolging van een Engelsch matrozenlied uit William Pitts collectie ‘Seasongs and ballads’ genomen. 't Vinde hier zijne plaats, als bewijs, hoe men zelfs matrozen in hun taal kan laten spreken, zonder dat men fatsoenlijk gezelschap daarmede op de vlucht jaagt. ‘Storm op Zee’ heet het lied, dat ik hier ten slotte meedeel ook als proeve van de Corts talent van navolging.

1. 't Was nacht, er kwam een onweér op,
   Tot bergen rezen de baren.
   Piet Bruynincx schoof zijne pruim op zij,
   En sprak tot Jan Verschaeren:
   Er waait een felle noord-wester, Jan!
   De baren, 't is of ze op 't bal zijn ....
   Ei, wat beklaag ik de menschen toch,
   De menschen, die nu aan wal zijn!

2. Ja, jongenlief, ze hebben het hard,
   Die wonen in de steden.
   Ze schudden en beven in hun bed,
   En prevelen schietgebeden.
   Ze benijden ons en zuchten thans....
   Mij dunkt, dat zij niet mal zijn! -
   In zulken storm is 't beter op zee,
   Veel beter dan aan wal zijn!

3. En de werkliên, die heel den dag
   Voor 't dagelijksch broodje wroeten,
   Die nu, in steê van slapen, vrouw
   En kind vertroosten moeten!.....
   De pannen vliegen, de schoorsteen valt -
   Dat moet een geschreeuw en geschal zijn....
   Maar wij, we liggen gerust op het dek,
   En lachen met die aan wal zijn!

4. Ja, jongenlief, ze hebben het hard,
   En we mogen op hen niet schampen,
   Want storm en diefstal, moord en brand,
   Hem dreigen zoo menige rampen!
   En noemde ik er u een duizend op,
   't Zou stellig nog niet al zijn....
   Goddank, dat wij matrozen, Jan,
   En zelden maar aan wal zijn!

De keus van melodiën is over 't algemeen niet ongelukkig geweest. Verscheidenheid genoeg: Vlaamsche, Waalsche, Fransche, Engelsche, Duitsche, Zwitsersche, Russische, Deensche, zelfs Amerikaansche volkswijzen zijn opgenomen naast composities van Weber, Beethoven, Paesiello, Ferguut, Florimond van Duyse en Kücken. Meestal is de melodie in harmonie met den text. Zeer gepast wordt aan een spotlied op de Franschen, wien de dichter bij al hun deugden en talenten ook ‘iets of wat gezond verstand’ toewenscht, de

wijs van een bekend Fransch deuntje gegeven. Van het vrijheidslied op Amerikaansche melodie sprak ik reeds. De navolgingen uit den vreemde worden meestal gezet op volkswijzen terugwijzende op het vaderland, waar de oorspronkelijke liederen t'huis behooren. Jammer, dat de verzamelaar niet meêdeelde, waar hij zijne melodiën vond. Hier en daar zou men verlangen het oorspronkelijke te vergelijken, vooral waar de twijfel rijst, of het overgenomene wel getrouw is teruggegeven.

'Mogen', zoo vermaant V. Vloten aan het eind van zijn aanprijzend verslag, 'onze zangvereenigingen en liedertafels zich haasten, om zich den keurigen, zang- en inhoudrijken bundel aan te schaffen, die hun de muziek bij de woorden levert, en maar even twee gulden kost.' Die som is zeker geen bezwaar. Wel vorm en inhoud. Bedoelde vereenigingen achten zich in den regel verheven boven zóó eenvoudige, éénstemmige liederen. Toch ware het te wenschen, dat ze door geoefende zangers en zangeressen van tijd tot tijd voor het volk (b.v. op bijeenkomsten als beschreven werden door P.H. Hugenholtz Jr. in den Nutsalmanak van 1866) ten beste werden gegeven. Goede uitvoering toch is een eerste vereischte om ze populair te maken. In dien zin toegelicht maak ik gaarne V. Vloten's motie tot de mijne.

Maart 1867.

L.

Anti-materialisme.

Het is louter zelfmisleiding, die ons van dingen, wezens, eigenschappen doet gewagen, welke *buiten* en *zonder* eenig subject zouden bestaan. Immers men kan enkel over datgene spreken, aan datgene denken, wat door ons waargenomen, gevoeld, voorgesteld, beoordeeld wordt. In welke richting uwe phantasie het heelal ook doorkruisen moge, nergens treft zij iets anders aan dan mogelijke of werkelijke objecten van waarneming of voorstelling. Maar dan is ook alles, waaraan wij bestaan toekennen, object van een subject. Het is onmogelijk bij onze redeneeringen over eenig ding ons zelve buiten de deur te zetten. De *entia perceptionis* zijn er enkel voor een *percipiens*, de *entia rationis* enkel voor een *ratio*. Als eenig individu bevestigt, gelooft, zich verbeeldt, dat zeker iets bestaat, dan sluit dit in zich zijn eigen bestaan. In een onbewoonde stad blijft geen gevoel, geen denkbeeld, geen oordeel over. Nogtans zegt gij: de huizen blijven, ook de straten. En te recht. Maar wat zijn die huizen, wat die straten anders dan *objecten* uwer voorstelling, van welke gij naar waarheid verzekert, dat zij ieder oogenblik wederom *objecten* van aanschouwing kunnen worden? Elke voorstelling, elke aanschouwing nu sluit nog iets anders in zich dan een object, nam. een subject, dat voorstelt of aanschouwt. Subject en object, ziedaar de twee polen van iederen toestand des bewustzijns; de eene pool kan er niet zijn zonder den andere; noord niet zonder zuid, links niet zonder rechts, voor niet zonder achter. Het zijn slechts twee verschillende zijden van een en hetzelfde ondeelbare feit. Maar zeer dikwijls valt al het licht uitsluitend op de ééne zijde, terwijl de andere in donker schuilt. Bij de zinnelijke waarneming wordt onze aandacht in den regel geheel op het object gericht en van

het subject afgetrokken: men spreekt over de eigenschappen van het goud, zonder te bedenken, dat dat metaal een object van onze voorstelling of waarneming is en dus een subject vereischt om te kunnen bestaan. Omgekeerd is pijn een zoo belangrijk feit voor ons zelfbewust leven, dat wij haar terstond als ONZE pijn gevoelen en het subject daarbij alles in alles schijnt te zijn. Zoo wordt onze aandacht nu eens door het subject, dan weder door het object in beslag genomen. Dat wil met andere woorden zeggen, dat subject en object zich logisch, in onze voorstelling, onderscheiden laten. Maar daaruit volgt niet, dat zij facto van elkander kunnen worden gescheurd. Integendeel: geen subject zonder object, geen object zonder subject. Het denkbeeld van waarnemer verdwijnt, als ik van het waargenomene abstraheer. En omgekeerd eveneens. Beide termen, zoowel die van waarnemer als van een waargenomen lichaam, sluiten in zich een betrekking. Zoo bestaat ook ieder object van ons denken, gevoelen, phantaseeren, vergelijken slechts voor een subject. Sublato uno, tollitur alterum.

Tegen deze redeneering richt men het wapen der kritiek. Gaarne erkent men, dat, in zooverre een ding OBJECT is, zijn bestaan dat van een subject in zich sluit. ‘De zon, zegt men, is als object (of voorwerp van waarneming) het object van een subject, 't welk dit voorwerp waarneemt. De zon wordt dus niet waargenomen, voordat er een waarnemer is. Dat wil zeggen, als men het ontdoet van verwarrende schoolsche inwikkeling en in heldere taal overbrengt: als de zon gezien zal worden, dan moet er iemand zijn, die haar ziet. Eene dood eenvoudige gedachte, ook voor een kind duidelijk, die men niet onder wijsgeerig klinkende woorden behoeft te verbergen, alsof daarin eene diepe wijsheid stak.’ Maar ‘wat van een ding als OBJECT geldt, is nog niet omtrent hetzelve waar als DING. Eene groote zonde tegen de logica wordt door v.d.W. bedreven. Willekeurig wordt de ongeoorloofde sprong gedaan van een object op een ding.’[1]

Ik prijs de duidelijkheid, waarmede in deze woorden het verschilpunt tusschen mijn tegenstander en mij wordt aangegeven. Hij meent te kunnen spreken van dingen per se; van dingen, die nog iets anders dan objecten en in zooverre geen objecten zijn; van dingen, die niet noodwendig het bestaan van één

1 Waarheid in Liefde, Mei 1867, bl. 564.

subject of meer subjecten in zich sluiten. Ik integendeel beweer, dat dit onmogelijk is. En om ieder te overtuigen, dat het recht hier geheel aan mijne zijde is, stel ik de volgende schijnbaar hoogst eenvoudige vraag: kunt gij u dingen voorstellen, die geen objecten zijn?

Reeds hoor ik het gulle antwoord. Wel zeker! roept men triumfeerend uit. Niets gemakkelijker dan dat! Ik kan mij voorstellen, dat er in ver verwijderde hemelstreken zonnen zijn, die geen oog ooit aanschouwd, waarvan geen mensch ooit gedroomd heeft. Ik kan mij het portret van mijn vriend voorstellen, dat op mijn tafel ligt, en mij tevens voorstellen, dat er niemand is, die het ziet.

Buiten twijfel kunt gij dat. Maar hebt ge nu uwe stelling bewezen? Getoond, dat gij u dingen kunt voorstellen, die geen objecten van subjecten zijn, m.a.w., die niet relatief, maar absoluut bestaan?

Wij behooren ons niet te laten misleiden door onzen elliptischen spreektrant. Wij zeggen: zand is zwaar; Rome is een oude stad; de nachtegalen zingen in de lente. En zoo oordeelen wij telkens, terwijl wij ons zelve daarbij buiten spel laten. Het heeft dan den schijn, alsof de dingen, die door ons beschreven worden, tot ons in geenerlei betrekking staan. Nogtans kunnen wij enkel over de wereld spreken, in zooverre zij ons object is. Als iets door ons gekend, gedacht, beschouwd, voorgesteld, beoordeeld wordt, dan staat het ons voor den geest. Wij zelve zijn dan ook het eigenlijk subject van ieder oordeel, dat door ons geveld wordt. Wilden wij voluit spreken, dan zouden wij zeggen: ik gevoel, dat zand zwaar is; ik weet dat Rome een oude stad is; ik hoor, dat de nachtegalen zingen. Maar wij laten dien aanloop meestal achterwege, juist omdat wij hem overal zouden kunnen bezigen. Ziedaar wat Reid vergat, toen hij, door een beroep op de taal, toonen wilde, dat goed en kwaad, schoon en leelijk buiten ons, zonder ons bestaan. ‘Hing zoodanig onderscheid,’ zeide hij, ‘van ons gevoel af, dan zou, bij eene verandering van ons wezen, wat nu zedelijk is onzedelijk kunnen worden, dan zou de ondeugd in deugd en de deugd in ondeugd kunnen worden verkeerd. Wat voor den mensch plicht is, zou voor schepselen van een andere soort misdaad kunnen wezen. Maar het gezond verstand, dat uit de taal spreekt, leert ons het tegendeel. Het onderscheid tusschen schoon en leelijk, tusschen goed en kwaad is niet relatief, maar

absoluut. Redeneeren wij over schoon en leelijk, alsof het onze aandoeningen waren? Neen, maar wij noemen de dingen zelve schoon. Zoo zijn zij das, onafhankelijk van onze waarneming of ons gevoel, schoon en leelijk. En eveneens heeten de daden op zich zelve goed en slecht. Ergo zijn zij het.' Men bespeurt het, Reid laat zich hier misleiden door onzen spreektrant. Ja, wij zeggen: dit landschap is schoon, die daad is slecht. En dan schijnt het, alsof landschap en daad schoon en slecht zouden zijn, ook al bestond er nergens aesthetische en moreele zin. Maar de taal bedriegt ons hier. Zij brengt ons in de verzoeking te gelooven, dat wij in de natuur een schoonheid aanschouwen, welke buiten en zonder eenig waarnemend of voorstellend subject bestaat. De illusie verdwijnt, zoodra wij ons zelve mede in rekening brengen en voluit zeggen: ik zie, ik weet, ik geloof dat Zwitserland schoon is. Want dan bespeuren wij, dat schoonheid een object des geestes is.

En thans herhaal ik de vraag, waarop alles aankomt. Kunt ge u dingen voorstellen, die geen objecten zijn?

Indien ge zegt: ja! dan vervalt ge met u zelf in snijdende tegenspraak. Maar het geldt hier eene contradictie, welke vlak voor de hand ligt en daarom juist over het hoofd wordt gezien. De allereenvoudigste zaken begrijpt men in den regel het allerminst en het allerlaatst. Ten einde mijne bedoeling zoo duidelijk mogelijk te maken, wil ik de vraag nog anders formuleeren. Kunt ge iets denken, waaraan niet gedacht wordt? Iets denken, zonder het te denken? Kunt ge u verbeelden, dat iets bestaat, zonder gedacht of waargenomen te worden?

Neen, dat kunt ge niet, al is uwe phantasie nog zoo stout en al doet ge uw uiterste best er toe. Ge kunt u niet een wereld voorspiegelen, welke buiten en zonder eenig subject zou bestaan. Het zou een contradictie zijn over de mogelijkheid van zoodanige wereld te redeneeren. Een ijdele waan is het zich iets te denken en dan te zeggen: het bestaat absoluut, want het wordt noch waargenomen, noch gedacht.

Maar, vraagt wellicht iemand, zou er dan niets zijn, indien er niet tevens bewustzijn was?

Laat mij ronduit erkennen, dat ik die vraag niet versta. Wat onwaar is, moet zich nogtans laten denken. Hoe zou men anders weten, wat het is, dat men als onwaar verwerpt? Maar als iemand tot mij komt met de vraag op de lippen of Abracadabra bestaat, dan luidt mijn antwoord: ik kan het u niet

zeggen, want ik vat u niet. Zoo is het ook hier. Het probleem of een wereld denkbaar is, waaraan niet gedacht wordt, een heelal, dat enkel uit bewustelooze materie is opgebouwd, heeft geen zin voor mij. Men zou mij evengoed kunnen vragen, of een kogel rond en tevens niet rond kan zijn. Immers wij kunnen niets anders denken dan de objecten onzer voorstelling, waarneming, vergelijking, phantasie. En sluiten dezen niet noodwendig het bestaan van één subject of van meer subjecten in zich? Het is bespottelijk een zelfstandige stoffelijke wereld te willen denken, een wereld, die geen object is van een subject. Er is een grondwet des geestes, welke ons verhindert iets te denken en het tevens niet te denken. Maar wat ondenkbaar en daarom ongeloofelijk is, kan nogtans soms onder woorden worden gebracht. Het is onmogelijk materie zonder geest te denken; onmogelijk een stof te denken, waaraan niet gedacht wordt; onmogelijk aan haar te gelooven. De taal veroorlooft ons nogtans aan de materie absoluut, zelfstandig bestaan toe te kennen, maar terwijl wij het doen, spreken wij ons zelve tegen. Niets belet ons de materialistische formule werktuigelijk te herhalen, werktuigelijk te onthouden; niets belet ons hare juistheid werktuigelijk te belijden en zelfs met hartstocht te verdedigen, maar vergeefsch zijn de pogingen van hem, die zich hare beteekenis tracht voor den geest te roepen. Wij kunnen ons niet een wereld voorstellen, welke niet wordt voorgesteld. Een werkelijk bestaande wereld vereischt een werkelijk bestaand subject; een mogelijke wereld vereischt een mogelijk subject. Er zijn oogenblikken, waarop men dat niet bedenkt. Duizenden zijn er, die het nooit bedacht hebben, nimmer zullen bedenken. Dit bewijst dat de gewone mensch, geheel door zijn object geboeid, zich zelf vergeten kan en dan beeldt hij zich in, dat de dingen, die hij ziet of waaraan hij denkt, buiten het bewustzijn zich bevinden, dat zij niet worden aanschouwd of voorgesteld, ofschoon zij hem gedurende al dien tijd voor den geest staan. Maar de wijsgeer wacht er zich voor aan de abstracties des geestes, als bestonden zij zonder den geest, onafhankelijk, zelfstandig bestaan toe te schrijven. Laat mij thans herhalen, wat ik reeds vroeger heb aangeduid. Er kan geen bewustzijn wezen, waar deze twee factoren niet gepaard gaan: subject en object. Maar er zijn sommige toestanden, waarin het object al onze aandacht tot zich trekt en zoo van het subject geabstraheerd wordt. Er zijn

andere toestanden, waarin het subject al onze aandacht tot zich trekt en zoo van het object geabstraheerd wordt. Wij worden weldra zoo gemeenzaam met deze abstracties, dat zij afzonderlijk schijnen te bestaan, oorspronkelijke, fundamenteele gegevens schijnen te zijn; men wordt dan verleid tot de meening, dat het bewustzijn een afgeleide toestand is, het product der verbinding van twee zelfstandige factoren: subject en object. Maar dit is een omkeering van de waarheid. Subject en object zijn niet twee stroomen, welke elkaar op zeker punt ontmoeten, zich vermengen en dan de toestanden des bewustzijns vormen, maar omgekeerd worden subject en object uit die toestanden des bewustzijns geabstraheerd.

En daarom zeide ik aan het begin van dit opstel: het is zelfbedrog, dat ons van dingen, wezens, eigenschappen doet spreken, welke buiten en zonder eenig subject zouden bestaan.

Op het gebied der wijsbegeerte ken ik geen waarheid, meer evident dan deze, voor ieder, die haar eens gevat heeft.

En tevens geen enkele van reusachtiger omvang. Zij sluit eene geheele wereldbeschouwing in zich. Zij verspreidt licht over het karakter van alle zijn en maakt den onzin van het materialisme openbaar.

Men versta dit laatste wel. Het karakteristieke van de leer, welke hier door mij gepredikt wordt, is dat zij anti-materialisme is; toch wil ik haar niet als zoodanig aanbevelen. Ik begeer geenszins op hartstochten te speculeeren. Verre zij het van mij den lezer tot mijne zienswijze te willen overhalen door de belofte, dat hij dan een afdoend argument tegen Vogt en diens geestverwanten, het eenige buiten twijfel wat er geleverd worden kan, in handen krijgt. En evenmin wil ik hem waarschuwen, dat, door partij tegen mij te kiezen, hij verplicht zal zijn den materialisten menige belangrijke concessie te doen. Opzettelijk onthoud ik mij daarvan, daar ik op geenerlei wijze de vrijheid van het onderzoek belemmeren wil. Ik acht het oneerlijk, ten minste onwetenschappelijk, een godsdienstig of ander vooroordeel te scheppen ten gunste van zeker wijsgeerig standpunt. Indien ik nogtans bij deze gelegenheid den onzin van het materialisme ten toon stel, dan is het enkel, omdat ik mij door mijne redeneering leiden laat, waarhenen zij mij logisch voeren moet. Ziehier den ongedwongen gang van mijn betoog. Kunt ge u iets voorstellen, wat niet wordt voorgesteld? Buiten twijfel: neen! Ge kunt u dus niet voorstellen, dat de boomen

op het veld of de sterren aan den hemel buiten en zonder eenig subject bestaan. Ge kunt niet eene materie denken, welke substraat van geestelijk leven zou zijn; uw denkbeeld toch van materie vereischt reeds geestelijk bestaan. Het is louter gedachteloosheid, wanneer een schoolknaap, verscheiden malen achter elkaar, bij de optelling van een som, twee plus vier gelijk zeven rekent; hij kan het wel zeggen, maar hij kan het niet denken. Zoo is het van uwe zijde gedachteloosheid, als gij de materie tot beginsel van alle dingen verheft. De materialistische hypothese is erger dan een dwaling; zij is louter onzin, want zij eischt van ons, dat wij eene materie zullen denken, aan welke niet gedacht wordt.

Is dat nu, gelijk men klaagt, alles op losse schroeven zetten? Is dat recht, godsdienst en maatschappij te gronde richten? Is dat de jongelieden, op den trant der sophisten, 'ijdel en opgeblazen' maken?[1] Scheen het zoo, dan zou ik nog zeggen: beoordeel mijne leer naar haar theoretisch gehalte, niet naar hare practische strekking. Ik ben geen policieagent. Evenmin is het mijne taak stichtelijke stellingen te verkondigen. Ik behoor enkel naar waarheid te zoeken en heb zoo reeds genoeg te doen. Wel verre daarenboven van iets te sloopen, wordt er veel door mij bevestigd. Alle bestaan wordt aan geestelijk bestaan vastgeknoopt.

Toch moet ik erkennen, dat mijne zienswijze ook hare negatieve zijde heeft. Ik loochen het absoluut bestaan der bewustelooze dingen. Maar dit is eene negatie van ouden datum, welke nooit het minste kwaad heeft gesticht. Om van vroegere denkers maar te zwijgen, wil ik enkel Plato noemen. Niet dat ik het noodig acht, mij op autoriteiten te beroepen. Een hinkend betoog kan zelfs door het gezag van den goddelijken Plato niet bevestigd worden. En eene goede redeneering behoeft zijn steun niet.[2] Het deert mij dan ook geenszins, dat Plato, op de door mij bedoelde plaats, als advokaat niet van zijne eigene

1 Waarheid in Liefde, Mei 1867, blz. 366 en 368.

2 Ten onrechte heeft Prof. Hofstede de Groot [zie W. in L., Mei 1867, blz. 363] gemeend, dat ik 'tot bevestiging van mijne redeneering' mij in mijn vorig Gidsartikel op Arist. Metaph., III, Cap. V, 21 beriep. Nadrukkelijk zeide ik in den noot: '*Men vergelijke* met het hier gezegde' enz. Tevens zij het mij veroorloofd op te merken, dat mijn geachte ambtgenoot de woorden van Aristoteles gebrekkig vertaald heeft. Er staat niet: 'Het bewegende is *in de natuur* vroeger dan het bewogene', maar 'van nature', d.i. uit den aard der zaak.

inzichten, maar van die van Heraclitus en anderen het woord voert. Dit zij thans de hoofdzaak, dat hij de leer ontvouwt, volgens welke al wat bestaat paarsgewijze bestaat. Het laat zich niet denken, zegt hij in den Theaetetus, dat subject en object, agens en patiens elk voor zich iets zouden zijn. Niets bestaat per se. Alles is wisselende betrekking. blz. 157. De uitdrukking: *absoluut bestaan*, zou eigenlijk uit onze taal verbannen moeten worden. Klanken en kleuren, hitte en koude zijn op zich zelve niets; zij bestaan enkel voor en door een waarnemend subject. En wat hier van de afzonderlijke indrukken wordt gezegd, dat geldt ook van die verzamelingen van indrukken, welke wij met den naam van *mensch* of *steen* voorzien. Omgekeerd is het waarnemend subject op zich zelf niets; immers wie waarneemt, neemt steeds *iets* waar. Alle bestaan is relatief, sluit een betrekking in zich, de betrekking van subject en object. Indien iemand van iets zegt, dat het is, dan zegge hij tevens voor wien, van wien of ten opzichte van wat het is; men moet niet zeggen en evenmin dulden dat een ander zegge, dat iets op zich zelf bestaat. blz. 160.

Ook aan Aristoteles was deze theorie bekend. Ziehier de wijze, waarop hij haar beschrijft en tevens veroordeelt. ‘Dat een zinnelijk feit zich openbaart en dat een waarnemer het waarneemt, zijn slechts twee zijden van eene en dezelfde gebeurtenis. Actueel duurt de klank slechts zoolang als er gehoord wordt, de smaak slechts zoolang als hij geproefd wordt; maar dit geldt niet van het potentieel bestaan dier dingen. De vroegere natuurvorschers hebben zich onvolkomen uitgedrukt, toen zij hunne meening aldus vertolkten: wit en zwart zijn er niet zonder het gezicht van wit en zwart; een smaak bestaat niet zonder het daaraan beantwoordend gevoel. Ten deele hadden zij gelijk, ten deele ongelijk. In tweeërlei opzicht toch kan men spreken van de waarneming en het waargenomene; men kan ze beschouwen als actueel, maar ook als potentieel. Wil men ze beschouwen als actueel, dan is de meegedeelde stelling waar; wil men ze beschouwen als potentieel, dan is zij valsch.’[1]

Aristoteles bedoelt natuurlijk dit: potentieel blijft b.v. de kleur van een ding ook in den donker voortbestaan. De mogelijkheid om haar waar te nemen wordt geen oogenblik afge-

1 Aristoteles, De anima, Lib. III, Cap. II, p. 425-426.

broken. Maar hij vergeet, dat dit eene conditioneele mogelijkheid is; op zich zelve beschouwd, is zij niets; slechts wanneer men hare voorwaarden mededenkt, blijkt zij iets te zijn. Die voorwaarden zijn: de aanwezigheid van licht en van open oogen. Maar als die voorwaarden vervuld zijn, dan wordt de kleur van het ding werkelijk waargenomen. Zoo hadden dus de Megarici gelijk, toen zij leerden: geen vermogen zonder werking, geen *δύναμις* zonder *ἐνέργεια*[1]. Wij zeggen, dat een architect het vermogen heeft om te bouwen. Maar wij bedoelen niet, dat hij dat vermogen onder alle omstandigheden bezit. Hij heeft het vermogen om te bouwen, *indien* hij wil, *indien* hij steenen en beschikbare ruimte vindt, *indien* hij niet bedlegerig is enz. Het is dus geen onvoorwaardelijk vermogen. Het *volle* vermogen om te bouwen bestaat slechts dan, indien al de voorwaarden daartoe aanwezig zijn, m.a.w., indien er werkelijk gebouwd wordt. Buiten twijfel, de architect bezit zijn talent, ook wanneer hij niet bouwt. Maar dit talent is slechts een fragment van het vermogen, m.a.w., een conditioneel vermogen. Aristoteles werpt den Megarici voor de voeten, dat door hen hetzelfde als door Protagoras wordt geleerd: het vermogen om waar te nemen bestaat slechts dan, als er waargenomen wordt.[2] Maar inderdaad is dat vermogen nul, *indien* er niet een waarneembaar object wordt meegerekend. En omgekeerd is het vermogen om te worden waargenomen nnl, indien er niet een subject meegerekend wordt, dat waarnemen kan. Het spraakgebruik veroorlooft ons deze *indiens* te verzwijgen, en dat is een geluk; hoe zouden wij anders over subject en object ieder afzonderlijk spreken? Maar hier is het van pas opzettelijk te vermelden, wat in den regel stilzwijgend wordt ondersteld. En dan bespeuren wij, dat, gelijk actueele waarneming een actueel subject en een actueel object vereischt, zoo het denkbeeld van mogelijke waarneming een mogelijk subject en een mogelijk object in zich sluit. In zooverre een ding feitelijk waargenomen wordt, bestaat het niet zonder *percipiens*; in zooverre het enkel waarneembaar is of vroeger waarneembaar was, bestaat of bestond het niet zonder *percipiendi capax*.

Met behulp van bijbel en geologie stelt men het ongerijmde

1 Aristoteles, Metaph., Lib. VIII, Cap. III, p.p. 1046-1047.
2 l.l. p. 1047.

van mijne leer in het licht. Het scheppingsverhaal meldt ons, dat de aarde er was vóór hare bewoners. En de geologie toont ons in hare steenen archieven, ‘dat er duizenden en honderdduizenden jaren zijn verloopen, waarin b.v. de steenkolenvorming tot stand kwam, voordat deze waarneembare wereld door menschen werd waargenomen.’ Nu ja, maar pleit dat alles tegen mij? Wil het zeggen, dat aan de onbezielde stof absoluut, zelfstandig bestaan behoort te worden toegekend? Wie het tracht te doen, komt met zich zelf in zonderlinge tegenspraak. Immers een denkbare materie onderstelt een subject, dat haar denken *kan*[1]. Een waarneembare materie onderstelt een subject, dat haar waarnemen *kan*. Ik geloof, op voldoende gronden, dat de aarde er was vóór hare bewoners; dat is, indien ik vroeger dan eenig ander levend wezen had bestaan, zoo zou ik de aarde reeds toen gezien hebben, maar in haar onbewoonden toestand. De voorwereld heeft dus slechts in zooverre bestaan, als wij een subject mededenken, dat zich die wereld *thans* voor den geest brengt of dat haar *vroeger* had kunnen aanschouwen. De voorwereld heeft niet absoluut, maar slechts conditioneel bestaan.

En thans blijkt het in welken zin mijne theorie, gelijk ik vroeger zeide, licht werpt over den aard van alle zijn. Niets toch op dit oogenblik gemakkelijker dan een verklaring van het veelbesproken woord: *bestaan*.

Absoluut bestaan, dit zij in de eerste plaats gezegd, is iets ondenkbaars. Bij Trendelenburg lezen wij de volgende in dit opzicht merkwaardige woorden: ‘Das Seyn ist als absolute Position erklärt worden. Der Begriff des Seyns drücke bloss das aus: es werde bey dem einfachen Setzen eines *Was* sein Bewenden haben. Es hat sich hier die abstracte Vorstellung des Seyns nur in eine verwandte Anschauung umgekleidet: denn das Gesetzte steht in dem Raum da: und insofern fordert die absolute Position schon den Begriff des seienden Etwas, das gesetzt wird. Fragt man weiter, so ist in der absoluten Position schon derjenige mitgedacht, der da setzt. Das Seyn wird also nicht unabhängig aus sich selbst bestimmt, sondern zur Erklärung ein *Verhältniss zu der Thätigkeit des Gedankens* herbeygezogen.’[2]

1 Te recht zeide Hamilton steeds: to think is to condition.
2 Logische Untersuchungen, Sect. 3, S. 102-103.

In de tweede plaats bedenke men, dat het woord *zijn* tot die reeks van uitdrukkingen behoort, welke door Aristoteles *πολλαχῶς λεγόμενα* worden genoemd. Ik wil er maar van zwijgen, dat in een tijd, toen grammaticale en logische analyse nog in hare kindsheid waren, scherpzinnige denkers gelijk Antisthenes en Stilpon de copula voor een teeken van gelijkheid hielden, zoodat zij niet begrepen, hoe een oordeel als het volgende: een leeuw is een sterk dier, waar kon zijn. Zij meenden, dat enkel identische stellingen: b.v. een mensch is een mensch, logisch konden gerechtvaardigd worden.[1] Ter loops wil ik enkel opmerken, dat deze ernstige mannen geenszins de verontwaardiging der nakomelingschap hebben verdiend. Het was hun doel niet te verwarren, maar te ontwarren. Hunne logische bezwaren zijn achtenswaardige sporen van het wijsgeerig nadenken in een overouden tijd; door ze uit te spreken, baanden zij den weg voor den grooten stichter der logica, Aristoteles. Maar wie de geschiedenis der wijsbegeerte kent, weet hoeveel moeite de definitie van het woord: *bestaan* vooral aan Plato heeft gekost. Hij vraagt: wat is een sophist? En zijn antwoord luidt: een sophist is een soort van goochelaar, die menschen schijn als werkelijkheid voorspiegelt en hen alzoo in dwaling brengt. Maar, laat hij er onmiddellijk op volgen, hier geraken wij in een uiterst netelig probleem verward. Hoe toch is het mogelijk te beweren, dat iemand dwaalt of onwaarheid spreekt, zonder, door het te zeggen, in tegenspraak met zich zelf te vervallen? Wie gelooft wat niet is, gelooft niets; wie zegt wat niet is, zegt niets. Of zullen wij beweren, dat wat niet is, nogtans is? Wij moeten het wel doen, indien wij zullen volhouden, dat er dwaling bestaat.[2] De sophist, zeiden wij, toont schijn voor werkelijkheid. Maar hij zal vragen, wat wij bedoelen. Als wij tot opheldering naar de beelden van een spiegel wijzen, dan zal hij ons uitlachen en beweren blind te zijn. Hij zal eene verklaring in woorden eischen. Maar zoodra wij die trachten te geven, komen wij in strijd met ons zelve. Schijn is geen werkelijkheid, staat dus gelijk met wat niet is. Maar nogtans *is* de schijn. Anders toch zou de sophist geen schijn voor werkelijkheid kunnen toonen. Hoe kan nu iets zijn en tevens niet zijn?

1 Diog. Laërt., II, p. 113.
2 Soph., p. 236.

Mij dunkt, dat aan het slot van dit artikel het antwoord op Plato's vraag niet ver gezocht behoeft te worden. Schijn en werkelijkheid bestaan geen van beiden absoluut. Beiden bestaan slechts, in zooverre zij iemand hetzij voor den geest staan, hetzij voor den geest kunnen staan. Nogtans bestaan zij niet op dezelfde wijze. Schijn bestaat slechts als mogelijk of werkelijk object van voorstelling. De werkelijkheid bestaat tevens als mogelijk of werkelijk object van waarneming, van gevoel. Er behoort onderscheid gemaakt te worden tusschen een ruimer en een enger beteekenis van het woord: *bestaan*. In den ruimeren zin bestaat alles, wat mogelijk of werkelijk object van waarneming, gevoel, vergelijking, voorstelling, phantasie, berekening is. In den engeren zin bestaat alleen datgene, wat mogelijk of werkelijk object van waarneming of gevoel is. In den ruimeren zin bestaan er spoken. In den engeren zin bestaan zij niet. Zoo kan iets tegelijkertijd bestaan en niet bestaan.

Ik ben begeerig te vernemen, of men tegen het thans geschrevene nog iets zal hebben in te brengen. Het is de vrucht van ernstige overweging. Wellicht is er een aan Dante ontleend motto op toepasselijk, waarmede Franz Brentano dezer dagen zijne ontvouwing van de psychologie van Aristoteles voorzag:

> Wenn meines Wort's anfänglicher Geschmack
> Auch lästig ist, so wird es doch verdaut
> Dem Hörer Lebensnahrung hinterlassen.

Groningen, 12 Junij 1867.
VAN DER WIJCK.

De Berbers.

Essai de grammaire Kabyle, renfermant les principes du langage parlé par les populations du versant nord du Jurjura et spécialement par les Igaouaouen ou Zouaoua, par A. Hanoteau, capitaine du génie, chevalier de la légion d'honneur, adjoint au bureau politique des affaires arabes.

Essai de grammaire de la langue Tamachek, renfermant les principes du langage parlé par les Imouchar ou Touareg etc. par A. Hanoteau. Paris, 1860.

In het midden van 1839 was Abdelkader op het toppunt zijner macht. De vrede twee jaar te voren met Frankrijk gesloten was hem uiterst voordeelig geweest, en den tusschentijd had hij met ijver en talent gebruikt om zijne heerschappij te bevestigen en uit te breiden, om zijne troepen te oefenen en om krijgsbehoeften op te stapelen. Er was nog slechts ééne gaping aan te vullen, hij moest nog één bondgenoot winnen; maar had hij ook dit doel bereikt, dan zou hij onwederstaanbaar wezen, dan zou Algerië weldra aan den Islam terug zijn gegeven. Doch wee hem als hij niet slaagde, want het bloed zijner geloofs- en stamgenooten zou te vergeefs geplengd worden. Die ontbrekende bondgenoot was de bevolking van het Djurdjuragebergte, een der loten van den volkstam, die eenmaal het gansche Noordelijk Africa bezat en aan welken nu nog in het kustland alle gebergten en bijna de geheele Sahara behooren.

Als pelgrim verkleed en slechts door honderd ruiters vergezeld, begaf zich de edele Arabier naar Bordj Hamza, een marktplaats ten zuiden van den Djurdjura en eenige uren ten zuidoosten van Algiers gelegen. Snel verspreidde zich door het Kabijlenland de tijding zijner komst en van alle kanten stroomden de menschen toe om den jeugdigen heerscher te bezoeken. Toen de eerste aandrang van nieuwsgierigheid een weinig bedaard was, vroeg de emir aan de Kabijlen waar de opperhoofden waren aan wie zij gehoorzaamden.

‘Wij hebben geen opperhoofden,’ zeiden zij, ‘dan de a m î n 's (vertegenwoordigers) die uit ons midden worden gekozen; aan hen en aan de m a r a b o e t 's (priesters) gehoorzamen wij.’

Daarop traden de amîn's nader om hem te begroeten; hij vroeg hen wie van hen den wil van allen vereenigde; zij antwoordden:

‘Wij hebben niemand die den wil van allen vereenigt; maar bij ons, vertegenwoordigers door het volk gekozen, berust de wil van het algemeen.’

‘Als dat zoo is,’ hernam Abdelkader, ‘vermaan ik de vertegenwoordigers om in goede verstandhouding met mijn stadhouder te zijn, hem te dienen en aan zijne bevelen te gehoorzamen.’

‘Wij willen gaarne met uwen stadhouder in goede verstandhouding leven; maar laat hij ons nooit over belastingen spreken, zooals hij reeds in de vlakten gedaan heeft; onze voorouders hebben die nooit betaald, en wij willen hun weg volgen.’

‘Gij zult ten minste de z e k k a en de asj o e r geven,’ zeide de emir, ‘deze belastingen zijn van goddelijken oorsprong.’

‘Ja, wij zullen de door de goddelijke wet voorgeschreven belastingen opbrengen,’ riepen de Kabijlen met levendigheid uit; ‘maar onze kloosters zullen ze inzamelen en onze armen zullen er het genot van hebben. Aldus is onze gewoonte.’

Na dit tooneel werd het gastgerecht in den kring gebracht, bestaande uit een grooten schotel k o e s k o e s ; doch de emir weigerde het aan te nemen, voordat hij vernomen had of de Kabijlen al of niet bij hun besluit bleven; hij sprak andermaal van belasting, maar de vertegenwoordigers vielen hem in de rede: ‘Gij zijt tot ons gekomen als pelgrim en wij hebben u het gastgerecht aangeboden. Houd op met eene taal, die u slecht zou kunnen bekomen; wees overtuigd dat, wanneer gij als sultan gekomen waart, wij u in plaats van met witten, met zwarten k o e s k o e s (buskruit) zouden verzadigd hebben.’

Abdelkader antwoordde, dat hij inderdaad slechts als eenvoudig pelgrim tot hen was gekomen; dat hij echter verplicht was hun te doen opmerken dat zijne heerschappij in niets op die der Turken geleek; dat God hem had geroepen om den godsdienst van den profeet te herstellen en de macht der Christenen te vernietigen; dat hij den Franschen reeds gal had doen drinken; dat hij hen geslagen had in honderd gevechten eervol voor den Islam; dat zij, Kabijlen, hem niet moesten verachten, daar hij slechts met een honderdtal ruiters was geko-

men; dat het geheele Westen[1] zijne wetten erkende en dat hij het Westen even gemakkelijk over het Oosten kon vouwen als dit tapijt. Hij voegde er na eene aanhaling uit den Koran bij:

‘Weet wel dat, als ik mij niet tegen het indringen der Franschen verzet had en dezen hunne machteloosheid had doen voelen, zij reeds lang als eene onstuimige zee tot u zouden overgezwommen zijn, en dat gij dan zoudt gezien hebben wat noch het verleden, noch het heden hebben aanschouwd. Zij hebben hun land slechts verlaten om het onze te veroveren en tot slaafsche onderwerping te brengen. Ik ben de doorn, dien God in hun oog heeft geplaatst, en, als gij mij helpt, zal ik hen in zee werpen.

Doet gij het niet, dan zullen zij u vernederen. Weest mij dus dankbaar, daar ik de doodvijand van uwen vijand ben. Waakt op uit uwe onverschilligheid en gelooft dat mij niets meer ter harte gaat dan het geluk en de voorspoed der Moslims. Om over de ongeloovigen te zegepralen, vorder ik van u slechts gehoorzaamheid en getrouwheid aan onze heilige wet; en tot onderhoud onzer legers slechts dat wat God, de heer der wereld, u heeft opgelegd.

Gehoorzaamt dus aan mijn stadhouder; hij zal u een kompas zijn, dat u den weg tot het goede zal wijzen. Ik neem God tot getuige van de waarheid en oprechtheid mijner woorden. Als zij den weg tot uwe harten niet hebben kunnen vinden, zult gij er eenmaal, maar dan te laat, berouw over hebben. Door redeneering, niet door geweld heb ik u willen overtuigen, en ik bid den Almachtige om u te verlichten en te leiden. Ik ben u slechts met een handvol menschen komen bezoeken, omdat ik u hield voor verstandige lieden, niet in staat om de raadgevingen van hen die gezien hebben wat gij niet hebt kunnen zien in den wind te slaan. Ik heb mij bedrogen, gij zijt slechts knoestige en onbuigzame tronken.’

Een der medgezellen van den emir reciteerde daarop dezen regel:

‘De vijand wordt nimmer vriend; de zemelen worden nimmer meel.’

De a m î n 's namen nu het woord. ‘Wij zweren u,’ zeiden zij, ‘dat wij bezonnen mannen zijn en den staat van zaken

1 Van Algerië.

kennen. Maar wij willen niet dat iemand zich met onze zaken bemoeie, noch trachte ons andere wetten dan de onze op te leggen.

Wij weten wat wij volgens de voorschriften van onzen godsdienst moeten doen. Wij zullen onze belastingen als vroeger aan onze moskeeën geven, maar wij willen niet dat vreemdelingen die zullen gebruiken. Wat de Christenen betreft, als zij tot ons komen, zullen wij hen leeren wat de Zoeaven, die blootshoofds en barrevoets zijn, vermogen.'

'Genoeg, genoeg,' riep Abdelkader uit; 'de pelgrim zal terugkeeren zooals hij gekomen is. De wil des Heeren geschiede!'

'Ga in vrede,' hernamen de Kabijlen, 'omdat gij ons slechts eenvoudig zijt komen bezoeken. Wij hebben pelgrims en reizigers altijd gastvrij ontvangen; onze fierheid doet ons steeds alles vermijden wat blaam of minachting verdient. Maar kom eens met vorstelijke pracht, vergezeld van een talrijk leger en vraag ons dan, al ware het slechts een mosterdgraan, gij zult slechts buskruit van ons bekomen. Ziedaar ons laatste woord.'

Nog eenmaal beproefde de emir hetgeen hem hier mislukt was in een oostelijk district van Kabijlië, doch hij werd nog onvriendelijker ontvangen en had zelfs zijne persoonlijke veiligheid slechts aan den beschermenden geleibrief van een der opperhoofden en aan eene overhaaste vlucht te danken.

Aldus was het onthaal dat Abdelkader in de bergen der Zoeaven vond in de schoonste dagen zijner heerschappij. Aan onderwerping door dwang kon hij niet denken. Hij moest zonder dezen bondgenoot den strijd wagen en bezweek na eene moedige worsteling voor de dappere legers van Bugeaud[1].

Vijftien jaar later had er andermaal eene bijeenkomst van de vertegenwoordigers der Kabijlen plaats. De westelijke confederatie was na een bloedigen strijd door de Franschen overwon-

1 Hetgeen wel eens in dagbladen beweerd is, dat de keizer het plan koesterde om Abdelkader tot vorst van Africa te maken, is wel het ongerijmdste, dat men zich kan denken. Als held des geloofs is Abdelkader verplicht de overheersching eener Christelijke natie te bestrijden, daarop alleen grondt zich zijn invloed bij de Arabische stammen; wordt de vervulling van die voorwaarde onmogelijk gemaakt, dan zal hij geen gezag kunnen uitoefenen dan met behulp van Fransche wapenen. En de Kabijlen zou hij in geen geval kunnen regeeren; hunne aloude wetten en zeden gaan hun boven den Islam, hunne democratische gezindheid dul geen éénhoofdig bestuur en hun haat tegen de Arabieren is onverzoenlijk.

nen, en weinige dagen daarna werd een zestigtal mannen, de meesten in nog met bloed bevlekte mantels gehuld, tot Bugeaud toegelaten. Zij zetten zich in een kring voor hem neder; de door hen gekozen redenaar plaatste zich in het midden en zwijgend wachtten zij af dat de maarschalk zou beginnen.

‘Kabijlen, hier vergaderd, wie zijt gij?’ vroeg deze.

‘Wij zijn de vertegenwoordigers der Ait-Iraten.’

‘Komt gij in naam van de geheele confederatie, en zullen de beloften die gij zult doen door allen worden gehouden?’

‘Ja, wij vertegenwoordigen alle Ait-Iraten; allen zullen getrouw blijven aan het woord dat wij zullen gegeven hebben.’

‘Hoort dan mijne voorwaarden. Als gij ze aanneemt, zult gij mij gijzelaars tot borg laten; als zij u niet bevallen, herneemt dan uwe geweren, wij zullen de onze weder opvatten, en de krijg zal beslissen.’

‘Gij zijt overwinnaar, spreek, wij onderwerpen ons.’

‘Gij zult de opperheerschappij van Frankrijk erkennen en eene oorlogsbelasting betalen van 150 francs voor elk geweer.’

‘Velen der Ait-Iraten zijn arm en niet in staat zulk een hooge som te betalen.’

‘Gij hadt geen geldgebrek, toen het er op aankwam, oproer te stoken onder de stammen, die ons onderworpen waren: toen betaalden de rijken voor de armen. Gij zult thans eveneens doen. Het moet.’

‘Goed, wij zullen betalen.’

‘De Fransche regeering zal het recht hebben wegen aan te leggen en sterkten op uwe bergen te bouwen.’

‘Ja.’

‘Daarvoor zult gij op onze markten worden toegelaten; gij zult naar uw goedvinden in geheel Algerië vrij mogen rondtrekken, en door de opbrengst van uwen arbeid zult gij nog in dit jaar genoeg kunnen verdienen om uwe belasting te betalen.’

De spreker der Kabijlen antwoordde niets.

‘Zoodra gij uwe gijzelaars hebt overgeleverd, zijt gij vrij. Men zal de personen van u en uwe familiën eerbiedigen; uwe bezittingen zal men onaangeroerd laten; men zal geen huis, geen veld, geen boom van u nemen zonder schadeloosstelling.’

Hij bleef zwijgen.

‘Eindelijk dit: ik zal u geene Arabische wetten of opperhoofden geven. Onder het oppertoezicht van de Fransche regeering zult gij uwe eigene wetten en instellingen behouden;

gij zult uwe d j e m â (volksvergadering) in ieder dorp hebben; gij zult evenals vroeger uwe vertegenwoordigers verkiezen....'

Op dit woord sprongen alle Kabijlen driftig op; men zag en hoorde niets dan gebaren en kreten van vreugde en blijdschap. Hunne voorvaderlijke wetten en gebruiken werden gewaarborgd, geen gehate Arabische opperhoofden zouden hen komen uitzuigen! Op dien dag werd de eerste knoop gelegd van den band, die de bevolking van den Djurdjura voor goed aan Frankrijk verbindt. In de weinige jaren die sedert 1857 verloopen zijn, heeft dit verbond onophoudelijk aan vastheid gewonnen. Wel kost elke uitbreiding der heerschappij aan Frankrijk een bloedig gevecht, want de sinds eeuwen onafhankelijke stammen zijn schuw voor het juk, al is het niet zwaar, en hunne eer laat hun niet toe het ongedwongen op zich te nemen, maar de eens onderworpenen blijven getrouw; zij waardeeren de veiligheid en de rust die hun toelaat hun land te bebouwen, hunne bedrijven uit te oefenen en hunne producten met winst te verkoopen. Het laatste bolwerk van Algerië's onafhankelijkheid zal de stevigste zuil van Frankrijks nieuw gewonnen rijk worden.

De Franschen hebben kunnen doen wat Abdelkader niet had durven ondernemen. Inderdaad, de krachtige bevolking van Noord-Africa's berglanden is alleen tegenover Europeesche tactiek niet onoverwinnelijk. Aan de Romeinen hebben zij moeten gehoorzamen, overigens zijn zij nooit in werkelijkheid onderworpen geweest. Men verhaalt dat een oude man bij het gezicht van de eerste sterkte, die de soldaten van Bugeaud op het gebergte bouwden, uitriep: 'de Franschen zijn een groot volk, zij hebben den berg bestegen.' - Door de onderwerping van Kabijlië is de verovering van Algerië voltooid. En deze sluit meer in dan men bij oppervlakkige beschouwing zou denken. De bezitter van de vruchtbare graanvelden van het kustland (het Tell) is tevens heer van het dadelland, dat zich ten zuiden van het eigenlijke Algerië uitstrekt. Want het uitsluitend gebruik van dadels is schadelijk voor de gezondheid. Het land dat deze vrucht voortbrengt is ongeschikt voor graanbouw; derhalve is de bevolking verplicht zich dit onontbeerlijk voedingsbestanddeel van de bewoners der kustlanden te koopen. Telken jare in den oogsttijd komen dan ook talrijke karavanen uit het zuiden de markten van Algerië bezoeken om de producten van hunnen grond en van hunne industrie tegen

koorn in te ruilen, en tevens zich van de verschillende Europeesche handelsartikelen te voorzien, die in hun land aftrek zullen vinden. Dezen ruilhandel gemakkelijker te maken en ten voordeele van beide partijen te regelen is, naast de bevestiging van hunne macht in het noorden, in de laatste jaren het hoofddoel der Fransche regeering geweest. Hun eerste zorg was het land en zijne bevolking juist te leeren kennen. Er zijn uitmuntende kaarten ontworpen, vergezeld van nauwkeurige beschrijvingen. Er worden overal in het Zuiden Fransche agenten gevestigd en er wordt streng gewaakt voor de veiligheid der wegen. Tevens draagt men zorg om de kooplieden tegen afpersing en onrecht te beschermen.

Door dat alles is Frankrijk zonder wapenen inderdaad opperheer geworden van de zoogenoemde Algerijnsche Sahara. Doch hunne ambitie strekt zich verder uit. De groote handel met het Negerland door middel van de bevolking der groote woestijn, heeft tot nog toe slechts bij uitzondering den weg naar Algiers genomen. Men moet dien van Tunis en Fez hierheen afleiden. Dit zal aan de producten der Fransche nijverheid een débouché openen, dat Engeland haar zal benijden, en zal Algerië door de groote handelsvoordeelen tot een der bloeiendste landen maken.

Doch om tot dit nog verafliggende doel te komen, is ééne voorwaarde noodzakelijk: men moet zich bondgenooten maken van de machtigste stammen der groote woestijn. Ziehier wat Hanoteau, die naast Barth de bevolking der Sahara het best van alle Europeanen kent, als de gedragslijn aangeeft, die men in de toekomst zal hebben te volgen:

Het eenige redelijke doel dat wij ons thans kunnen voorstellen is de vestiging van handelsverkeer met het land der Negers. De eerste stap is gedaan, en met volharding in de onderhandelingen, zullen wij het zeker bereiken. Als de richting der karavanen eenmaal gevestigd is, zullen wij de noodzakelijkheid gevoelen om consulaire agenten te hebben in Towât, Rhât, Agedes, Timbuktoe, en uit voorzichtigheid zullen wij voor deze betrekkingen in het begin Moslims benoemen. Dezen zullen ons slecht of in het geheel niet dienen, en langzamerhand, naarmate onze invloed zal toenemen, zullen wij trachten hen door Europeanen te vervangen. Maar deze laatsten, blootgesteld aan den haat en het wantrouwen eener dweepzieke bevolking, zullen steeds eene catastrophe als die van Djidda zien

dreigen; zij zullen noch onze volksgenooten, noch hunne belangen kunnen doen eerbiedigen. Karavanen zullen ongetwijfeld geplunderd worden, zonder dat wij op vreedzamen weg vergoeding zullen kunnen verkrijgen; wij zullen er aan moeten denken om ons-zelven recht te verschaffen. Daar andere middelen ons ontbreken, zullen wij ons in betrekking stellen tot de naaste stammen der Imoesjar'! Na hen overgehaald te hebben om onze plannen te ondersteunen, zullen wij hen op de vijandige afdeelingen loszenden.

Spoedig zullen dan de andere stammen zich tegen deze onze bondgenooten vereenigen en dezen, alleen niet in staat hun het hoofd te bieden, zullen onze hulp en onzen steun moeten vragen. Dan zullen wij rechtstreeks deel nemen aan de worsteling; wij zullen eene macht uitrusten voldoende om zoowel de wegen onzer karavanen te beveiligen, als om in het geheele land de rust te bewaren. Daar zullen wij, evenals in Algerië, om op één punt te kunnen regeeren, overal meester moeten zijn.

'Onze hedendaagsche krijgsmacht is tot zulk eene taak ongenoegzaam; er valt niet aan te denken, om voetvolk te gebruiken; en onze ruiterij is noch licht, noch vlug genoeg. Daar zij genoodzaakt is haren marsch te regelen naar dien der lastdieren die de levensmiddelen dragen, en zoo dat zij elken dag water kan vinden, kan zij zich slechts op kleine afstanden van het hoofdkwartier wagen. Zij zoude niet in staat zijn om volken te bereiken, die gewoon zijn om zich over uitgestrekte vlakten te bewegen. Voor dezen bijzonderen krijg, heeft men insgelijks eene bijzondere legerorganisatie noodig, en, bedrieg ik mij niet, dan zal de voornaamste rol daarin gegeven worden aan de Imoesjar' en de rijkameel. Het zou voorbarig zijn hier te spreken over de bijzonderheden dier inrichting; de kennis van het land en zijne bewoners zal er van zelf toe geleiden. Ik betwijfel geen oogenblik dat, zoodra wij vier regimenten van Imoesjar' zullen hebben, gezeten op rijkameelen en gecommandeerd door Fransche officieren, wij meester zullen zijn van al het land dat ons van het Nigerdal scheidt, en, bij gevolg, van dit dal zelf.'

De in deze woorden vermelde Imoesjar' zijn meer bekend onder den naam van Towârik (Toewâreg), die eigenlijk niets is dan een scheldnaam door de Arabieren aan de heeren der Sahara gegeven. Hij is het meervoudig deelwoord van het Ara-

bische werkwoord t a r a k a , dat beteekent i e m a n d p l o t s e l i n g (vooral d e s n a c h t s) o v e r v a l l e n , en wil dus zooveel zeggen als r o o v e r s . Het is hier de plaats niet om de vele valsche verklaringen van dezen naam te wederleggen. Wij zullen later zien dat de Arabieren reden genoeg hadden de Imoesjar' aldus te betitelen.

Towârik en Kabijlen[1] behooren tot dezelfde natie, die wij, in navolging van de Arabieren, gewoonlijk Berbers noemen. Zij spreken dialecten van dezelfde taal en het verschil, dat men tusschen hen opmerkt, heeft zijn oorsprong alleen in het verschil van leefwijze. Beiden hebben wij sedert de verovering van Algiers beter leeren kennen. De Franschen hebben begrepen dat in een groot deel van Noord-Africa de Berbers, en niet de Arabieren, de kern en de kracht der bevolking zijn; zij zijn begonnen de taal van dit volk te bestudeeren, zij trachten zich nauwkeurig bekend te maken met zijn karakter en zijne zeden, zij beoefenen zijne geschiedenis. Er is nog veel te leeren overig, maar toch hebben wij reeds nu genoeg om, met hulp der oude en der Arabische litteratuur, een in de hoofdtrekken juist geteekend beeld van de Berbers te ontwerpen. Ik zal trachten dit in de volgende bladzijden te geven.

Van den oudsten historischen tijd af zijn de Berbers bewoners van Noord-Africa geweest. Alles wat over hunne vroegere woonplaats en hunne verhuizing hierheen door verschillende schrijvers wordt medegedeeld, is voortbrengsel der verbeeldingskracht of berust op dwaling. Alleen hetgeen Procopius verhaalt verdient eene vermelding. Volgens dezen namelijk zijn verscheidene Kanaäneesche volkstammen bij het indringen der Israëlieten in Palestina naar Africa geweken, hetwelk zij tot aan de zuilen van Hercules in bezit namen en waar zij vele steden stichtten. ‘Ook thans nog,’ zegt hij, ‘gebruiken zij de Punische taal. Zij bouwden onder anderen eene sterkte in Numidië, waar nu de stad Tigisis ligt. Daar bevinden zich bij de groote fontein twee zuilen van witten steen, waarop Pu-

1 Deze naam is eveneens een Arabisch woord en beteekent niets dan s t a m m e n . De Hollandsche uitspraak met *ij* is tamelijk juist.

nische letters gegraveerd zijn, welke in die taal beteekenen: wij zijn het die gevlucht zijn voor Jezus, den roover, den zoon van Nave.'

Men heeft het verhaal dezer verhuizing een verdichtsel genoemd; en inderdaad, als verklaring van den oorsprong der Berbers moet het verworpen worden. Maar Procopius heeft dit ook niet geheel bedoeld. Hij laat er onmiddellijk op volgen, dat er vroeger reeds andere volkstammen in Africa woonden, die daar zij er van oudsher gevestigd waren, autochtonen genoemd werden. 'Daarom zeide men dat Antaeus, hun koning, die door Hercules bij Clypea werd overwonnen, een zoon der aarde (des lands) was.' Vooral deze laatste woorden maken des schrijvers meening duidelijk. Antaeus stelt in de mythe de landsbevolking voor, Hercules de Phoeniciërs; de plaats van den strijd ligt op een schiereiland ten zuiden van Carthago en Tunis. De ware zin van het geheele verhaal is dus, dat er reeds voor de stichting, of ten minste de vergrooting van Carthago, die aan den naam van Dido wordt vastgeknoopt, Phoenicische of Kanaänietische volkplantingen langs de geheele noordkust van Africa, jazelfs in het vruchtbare binnenland waren gevestigd, en dat de aanleiding tot deze uitwijkingen de verovering van Josua geweest is. Het eerste wordt ook van elders bevestigd; wat het laatste betreft, misschien zal een zorgvuldig onderzoek van de ruïnen der oude stad Tigisis, die ongeveer tien uur ten zuidoosten van Constantine ligt, ons te eeniger tijd opheldering kunnen verschaffen.

De naam Berbers, dien wij van de Arabieren hebben overgenomen, is niets dan het klassieke barbari. De inboorlingen van Noord-Africa werden door Grieken en Romeinen wel is waar gewoonlijk aldus betiteld, maar deelden dezen naam met alle andere onbeschaafde volken. De Arabieren, die geen Grieksch of Latijn verstonden, hebben dien tot eigennaam gemaakt en gelocaliseerd, evenals dit later geschied is met het Arabische woord kâfir (ongeloovige), dat door misverstand eigennaam geworden is eener Zuid-Africaansche natie (Kaffers).

Bij de oude schrijvers komen de Berbers onder verschillende namen voor, van welke Libyers, Afri en Mauri de meest bekende zijn. Alle drie worden slechts overdrachtelijk van het geheele volk gebezigd, oorspronkelijk zijn het slechts namen van stammen. Van de eerste is dit ontwijfelbaar zeker. De Libues der Grieken, de Loebîm of Lehabîm der Hebreeuwsche

volkentafel, de Leboe der hiëroglyphen en de Lebathae der Byzantijnen zijn stellig identiek met de groote Berberafdeeling der Lewâta of Lowâta, die tot aan de vestiging der Turksche heerschappij het kustland van de grens van Egypte af tot aan de Syrten bezeten heeft. Van de twee andere namen hoop ik elders hetzelfde te bewijzen of althans zeer waarschijnlijk te maken. De Afri (*of liever* met den Berberschen meervoudsuitgang Iforen of Ifren) waren nog in de eerste eeuwen van den Islam een machtige stam. De Mauri, van welker naam ons meestal onjuist gebruikt woord m o o r is afgeleid, waren ten tijde van Plinius tot weinige familiën geslonken. Later hebben zij zich weder aanmerkelijk uitgebreid. De naam komt zonder uitgang voor als patriarchennaam in de genealogische lijsten[1]; als naam van den stam is hij verlengd met den demonstratief-uitgang â w a[2].

De Berbers hebben evenwel van den ouden tijd af een gemeenschappelijken naam, die nog heden de rustige landbouwende en industrieele bevolking van het kustland nauw verbindt aan de trotsche stammen der Sahara; een naam, die voor hen is wat voor onze oostelijke naburen de naam D u i t s c h e r is; doch die, in weerwil van de pogingen van Barth en Hanoteau, hun door de Europeanen nimmer zal gegeven worden. Want - hij bevat eene letter, waarvoor in onze talen geen teeken bestaat en die door velen van ons niet kan worden uitgesproken. Het is de keel-*r*, de sterk gebrouwde *r*, die in de Europeesche transscriptie nu eens door *rh* of *r*', dan weder door *gh* of *g*' wordt afgebeeld. De bedoelde naam luidt in het enkelvoud Amazir' of Amasjer', in het meervoud Imazir'en of Imoesjar', en beteekent volgens de gewone verklaring ‘edelen’ of ‘vrijen’. Bij de ouden komt hij voor onder de vormen Mazik of Mazax, meervoud Mazices.

Augustinus zegt in zijn werk *De civitate Dei*: ‘in Africa barbara gentes in una lingua plurimas novimus.’ De juistheid van deze opmerking is eerst in den laatsten tijd erkend. Inderdaad, de verschillende volkstammen van Noord-Africa, die wij onder den naam Berbers begrijpen, spreken talen van ééne

1 Maggher (مغر) in de *Histoire des Berbères* van Ibn Khaldoen, I, p. 170, 274 volg.

2 Maghrâwa (مغراوة).

familie, of liever dialecten van ééne taal. Van twee dezer dialecten bezitten wij thans eene spraakkunst, vergezeld van eene verzameling verhalen met vertaling; wij kunnen dus beproeven aan de Berbertaal hare plaats in het groote cadre aan te wijzen.

De vraag is opgeworpen of zij tot de Semietische talen behoort. Renan beantwoordt die ontkennend en vindt het waarschijnlijk, dat hare plaats is naast het Koptisch, de taal der oude Egyptenaren, en eenige andere Oost-Africaansche talen, die hij gezamenlijk de Chamietische groep heet. Elk dezer talen staat in eene zekere verhouding tot de Semietische taalfamilie. Bij treffende grammaticale overeenkomst, die zich niet slechts openbaart in de identiteit van voornaamwoorden en de vervoeging der werkwoorden, maar ook in den bouw der zinnen en de aaneenschakeling der gedachten, bij dit alles vindt men tusschen den woordenschat van deze en van de Semietische talen geen of bijna geen overeenstemming. Dit is eveneens het geval met de taal der Berbers. Maar dit geeft nog geen recht om deze taal als nauw verwant met het Koptisch te beschouwen. Integendeel schijnt het, dat de afstand, die deze twee van elkaâr scheidt, ongeveer even groot is, als die welke elke in 't bijzonder van de Semietische talen onderscheidt. Onze kennis van de meeste dezer talen is nog te oppervlakkig om beslissend te kunnen spreken[1]. Doch even gewaagd als het is om de genoemde Africaansche talen als leden eener zelfde familie onder één naam samen te vatten, even voorbarig is het in mijn oog thans reeds te besluiten, dat zij niet alle met de Semietische groep tot éénzelfden taalstam behooren. Wij weten tegenwoordig allen, dat de Fransche taal vermaagschapt is aan de Duitsche. Stel dat Latijn, Gothisch en Sanskriet geen litteratuur hadden nagelaten en dus voor ons verloren waren, wie zou ooit in staat geweest zijn die verwantschap aan te wijzen? Hoe zou men tot de oorspronkelijke gelijkheid van *père* en *Vater* kunnen besluiten zonder het Latijnsche *pater* en Grimm's wet der klankverschuiving? Even goed kan het zijn, dat de door Renan Chamietisch genoemde talen veel meer overeenkomst in haren spraakschat hebben met de Semietische dan

1 De lijst van Berbersche woorden, die in vorm en beteekenis met Semietische woorden overeenkomen, zonder dat men aan overname kan denken, is overigens vrij groot.

ons bij oppervlakkige beschouwing toeschijnt, terwijl in elk geval de zeer lange tijd, die na de scheiding stellig verloopen is, een aanmerkelijk verschil moet veroorzaakt hebben. Aan den anderen kant is het niet slechts mogelijk, maar zelfs waarschijnlijk, dat, althans wat de Berbertaal betreft, tot zekeren graad iets dergelijks heeft plaats gegrepen, als later met de Turksche taal is geschied, waarvan het woordenboek grootendeels uit Arabische en Perzische woorden bestaat en slechts de grammatica Tartaarsch is gebleven.

Het is namelijk volstrekt niet zeker, dat de Berbers de eerste bewoners van Noord-Africa geweest zijn. Stellig is het, dat de oasen en steppen van de Sahara vroeger aan eene andere bevolking toebehoord hebben. Deze is niet overal uitgeroeid, maar in eenige streken met het Berberelement tot een gemengd donkerkleurig ras samengesmolten, in andere als een Helotenstand blijven bestaan, aan welken het gebruik van zwaard en speer ontzegd en eene vaste belasting in arbeid of producten opgelegd is. Zij worden Imr'âd (onvrijen) genoemd en vormen een tusschenras tusschen de Berbers en de Negers, met welke laatsten zij de donkere, bijna zwarte kleur gemeen hebben, terwijl de Berbers licht van kleur, ja gewoonlijk blanker dan de Arabieren zijn.

Alleen hierin en in de verachting, waarmede zij, hoewel de groote meerderheid hebbende, door de edele Berbers behandeld worden, ligt het bewijs van verschillenden oorsprong; overigens is er in taal en zeden geen onderscheid. Daaruit volgt niet dat dit in overoude tijden niet bestaan heeft. Men zal dit eerst dan kunnen uitmaken, wanneer men al de dialecten der Berbertaal grondig heeft leeren kennen, en bovendien de taal van die overblijfselen der a b o r i g i n e s , die tot nog toe van overheersching vrij zijn gebleven. Het komt mij zeer waarschijnlijk voor, dat de door Munzinger voor 't eerst bekend gemaakte Kunâma, een volkje ten noordwesten van Abyssinië, tot dit ras behooren, alsmede eenige volken ten noorden en westen van Wadaï en Darfoer. Misschien komt wel aan deze natie oorspronkelijk het zonderlinge gebruik toe, dat Herodotus en, negentien eeuwen later, Marmol van sommige Berberstammen, Edrîsî van de Midden-Africaansche Lamlam, Munzinger van de Kunâma vermelden, dat de knapen zekere brandmerken aan het hoofd ontvangen, hetwelk als gezondheidsmaatregel of als onderscheidingsteeken beschreven wordt, doch

waarschijnlijk eertijds eene godsdienstige beteekenis had[1]. Onder de Imr'âd zijn tegenwoordig ook vele stammen van bijna zuiver Berbersche afkomst, die gedegradeerd zijn.

De Berbers behooren ongetwijfeld tot de edele volken. Zelfs de armste vrijbuiter in de woestijn, zegt Barth herhaaldelijk, onderscheidt zich door zijne edele gelaatstrekken, zijn hoog voorhoofd en zijne slanke gespierde gestalte. Hun afkeer van het juk is even sterk als die der Arabieren, en om hunne onafhankelijkheid te bewaren, hebben zij zich dikwijls groote opofferingen getroost, de vruchtbare dalen verlaten om zich in het gebergte staande te houden, de vaste woonplaatsen verwisseld voor het nomadenleven in de Sahara.

Boven heb ik reeds gezegd dat de Berbers gewoonlijk blanker zijn dan de Arabieren. Zij onderscheiden zich van dezen ook in vorm en trekken van het gelaat. Merkwaardig is het, dat men vele Berbers aantreft met blauwe oogen en roode of gele haren. Dit heeft vele geleerden bewogen om een Germaansch element onder de Noord-Africaansche bevolking te zoeken. Men heeft er de nakomelingen der Wandalen in willen terugvinden. Zonder eenigen twijfel is een deel van dit volk in Africa gebleven na de vernietiging van Gildemer's rijk, maar het blijkt uit niets dat zij eenigermate hunne zelfstandigheid bewaard hebben, zij zijn hoogstwaarschijnlijk Berbers geworden en onder de Berbers versmolten. De hypothese valt al gedeeltelijk hierdoor, dat reeds Procopius[2] een Berbervolk met blanke huid en geel haar vermeldt in de woestijn ten zuiden van het Aurâsgebergte, die hij toch niet voor Wandalen houdt. Maar voornamelijk wordt zij onwaarschijnlijk door het veelvuldig voorkomen van het blonde type, terwijl er tot nog toe nergens in Africa een spoor van Germaansche taal of zeden is aangetroffen.

De Arabieren behooren tot de aristocratische of patriarchale volken. Bij hen is de familieband zoo sterk, dat hij nog blijft bestaan als de familie reeds een groote stam is geworden, zelfs wanneer deze in verschillende afdeelingen gesplitst is, wier

1 Ik moet echter doen opmerken dat de Bedouïnen van Westelijk Arabië eveneens drie perpendiculaire lidteekenen op de wangen hebben, die hun op jeugdigen leeftijd ingebrand worden en daarom *mesjâlî* heeten. Zie Wellsted, *Arabia* II, p. 206 en 283.

2 *De bello Vandalico*, II, c. 13 (I, p. 466 Bonn).

woonplaatsen ver uiteenliggen. Zooals de familie verantwoordelijk is voor elk harer leden, blijft het de stam; aldus kan zelfs de zaak van het individu die van den geheelen stam worden. Geslachtsadel staat bij hen op den voorgrond. Naarmate iemands stamboom zuiverder is en hooger wordt opgevoerd, naarmate hij onder zijne voorouders meer mannen van naam telt, naar die mate klimt zijn adel en zijn invloed.

Geheel anders is de Berbermaatschappij. De familieband strekt zich bij hen niet buiten het huisgezin uit; geboorteadel bestaat bij hen niet. De gemeente, niet de stam, is de grondslag hunner samenleving. Dit is het principiëel verschil; in werkelijkheid ontwikkelt de Arabische stam zich gewoonlijk niet rechtstreeks uit ééne familie, maar ontstaat uit eene agglomeratie van familiën, terwijl de leden eener Berbergemeente in den regel onderling verwant zijn, evenals de verschillende gemeenten eener confederatie. Maar bij de eersten blijft de patriarchale inrichting steeds bestaan; de namen der stammen en der geslachten zijn meestal persoonsnamen. Bij de laatsten omgekeerd zijn de namen in den regel plaatsnamen of ook wel ontleend aan het bedrijf, dat voornamelijk in eene gemeente of in een gebied wordt uitgeoefend. In navolging der Arabieren hebben de Berbersche geleerden voor hunne natie ook een stamboom ontworpen, waarbij het hoofddoel was om den Arabischen oorsprong van deze te betoogen, terwijl de invloed van dit volk en van den Islam hier en daar patriarchale vormen heeft doen ontstaan. Doch in het algemeen is nog heden, evenals van ouds, niet bloedverwantschap en aristocratie, maar confederatie en democratie het beginsel, waarop de Noord-Africaansche maatschappij berust.

Alle volwassenen hebben stem in de vergadering; allen te zamen kiezen zij het opperhoofd, wiens macht niet groot is, daar hij niet alleen zijne lastgevers, maar ook de priesters in de meeste aangelegenheden moet raadplegen. Zijn voornaamste plicht is om, indien er in overleg met andere gemeenten iets moet ondernomen of beslist worden, als gevolmachtigde van de zijnen op te treden. Tegenwoordig kiezen in Kabijlië deze gevolmachtigden samen het opperhoofd der confederatie. In de woestijn is de waardigheid van opperhoofd of koning erfelijk in de vrouwelijke linie.

Deze opvolging in de vrouwelijke linie, die nog heden bij de edele stammen der Sahara, slechts één uitgezonderd, in ge-

bruik is, geschiedt op de volgende wijze. Niet de zoon, maar de zusterszoon is eerste erfgenaam. Bij ontstentenis van zusterskinderen erft de broeder van dezelfde moeder. De eigene kinderen kunnen slechts geschenken ontvangen. Aldus was vroeger bij alle Berbers de gewoonte[1], die de Islam nog maar gedeeltelijk heeft kunnen opheffen. Zij hebben die gemeen met de meeste Africaansche volken. Munzinger vond haar bij de volken ten noorden van Abyssinië, Barth in de Midden-Africaansche staten, du Chaillu bij de natiën van Africa's Zuidwestkust. 'It is very singular,' verhaalt de laatste[2], 'that among all these people descent and inheritance are taken from the mother. The son of a Camma man by a woman of another tribe or nation is not counted a Camma; and to narrow it down to families, to be a true Abouya (citizen of Goumbi), it is necessary to be born of an Abouya mother.' Ibn Batoeta, een Arabisch reiziger uit de 14de eeuw, vermeldt dat op de kust van Malabaar hetzelfde gebruik heerschte[3].

Daarmede hangt ten nauwste samen dat men niet, zooals bij de meeste andere volken door toevoeging van zijns vaders naam, maar door die van zijne moeder wordt onderscheiden. De vele persoons- en stammennamen, die uit de syllabe *mis* of *mas*, die z o o n of liever z o o n v a n h a a r beteekent, en een vrouwennaam bestaan, leggen daarvan voldoende getuigenis af. Om alleen eenige voorbeelden uit den ouden tijd te geven, de zoon van Gula heette Massinissa (zoon van Issa); de zonen van dezen werden naar hunne moeders Misagenes, Micipsa en Masgaba genoemd. Jugurtha had eene slavin tot moeder en werd daarom steeds bij zijn eigen naam genoemd. Doch zijn zoon heette wederom Masintha. Beide gebruiken wijzen ons op een tijd, toen het huwelijk nog niet in zwang was. En inderdaad, de invoering van deze beschavende instelling bij de Noord-Africanen is van betrekkelijk jonge dagteekening. Toen Herodotus schreef, was het bij de stammen van Libye nog in onbruik. Sallustius en Livius spreken beiden van de buitengewone losheid van den huwelijksband bij de Numidiërs, en dezen waren toch door de gedurige aanraking met Puniërs en Romeinen

1 De wettige opvolger van Gula was dan ook niet Massinissa, zijn zoon, maar Oesalces, zijn broeder; zie Livius 29, c. 29: 'mos ita apud Numidas est.'
2 *Explorations and adventures in Equatorial Africa*, 1861, p. 251 volg.
3 IV, p. 76.

van alle Berbervolken het beschaafdste. In Mauritanië was nog ten tijde van Justinianus de toestand dezelfde als ten tijde van Herodotus die der Libyers. Procopius laat een Mauritaansch opperhoofd tot Salomo, den Byzantijnschen veldheer, zeggen: ‘gij dreigt onze kinderen te dooden, die wij u als gijzelaars hebben gegeven? Romeinen, gij zijt gehecht aan uw kroost, omdat volgens uwe zeden en uwen godsdienst gij slechts ééne vrouw moogt hebben; onze wetten staan ons een vijftigtal toe; wij zijn niet bevreesd dat ons ras zal uitsterven.’ Deze woorden laten geene andere opvatting toe. In de 12de eeuw onzer jaartelling leefden nog enkele gemengde stammen in het Oosten der Sahara op de oude wijze, en van het tegenwoordige leven der Kêl-owî, een Berberstam uit het zuiden der woestijn, geeft Barth[1] het volgende getuigenis: ‘Inderdaad kunnen de Kêl-owî juist niet als voorbeeld eener strenge levenswijze gelden; gewoonlijk leeft de man op een geheel andere plaats als de vrouw en bezoekt haar slechts van tijd tot tijd, hetwelk natuurlijk nauwelijks iets anders kan veroorzaken dan ontrouw aan beide zijden.’ De Romeinsche heerschappij, het Christendom en Jodendom, en eindelijk de Islam hebben overigens dezen barbaarschen toestand doen ophouden. Maar van de oude matriarchale instellingen, als ik ze zoo mag noemen, is, behalve de twee genoemde gebruiken, nog één gevolg blijven bestaan, dat de Berbermaatschappij van de Arabische volkomen onderscheidt.

Het is de hooge rang dien de vrouw bekleedt en de vrijheid die zij geniet. De Arabische vrouw is zoowel voor als na haar huwelijk steeds in een soort van gevangenschap; zij komt zelden op straat en dan geheel gesluierd; slechts hare allernaaste verwanten mogen haar gelaat zien. Zelfs binnenshuis is zij niet vrij; zij spijst niet eens tegelijk met haar echtgenoot en meester. Het gevolg daarvan is, dat zij onbeschaafd en onontwikkeld is; de wet beschouwt haar als onmondig en zij is dit ook. De Berberin daarentegen mag vrij en ongesluierd uitgaan; zij mag spreken met wien zij wil; zij eet in 't midden van haar gezin, zelfs als er gasten zijn; zij koopt op de markt hetgeen noodig is; kortom zij geniet dezelfde vrijheid als de Europeesche vrouw. Dit zoowel in Kabijlië als in de Sahara en bij de volken van den Atlas. Barth ontving in de woestijn

1 *Reisen*, I, S. 428.

dikwijls bezoek van dames, die zonder eenig geleide en ongesluierd met hem kwamen spreken; eens kwam de dochter van een opperhoofd hem zelfs een huwelijksvoorslag doen. De vrijheid, die den ongehuwden wordt toegestaan, is echter ook volgens Europeesche zeden te groot. Hanoteau verhaalt dat het niets ongewoons is, dat een jong meisje haar kameel bestijgt om haar minnaar, die 20 à 30 uur van haar verblijf afwoont, een bezoek te brengen. 'Deze uitstapjes schaden haar goeden naam volstrekt niet en beletten haar niet een man te vinden.'

Bij de edelste stammen der woestijn en eveneens in het grootste deel van Kabijlië, is de zedewet voor de gehuwde vrouw veel gestrenger en is echtbreuk een misdaad, die slechts door bloed kan verzoend worden. Men moet dit waarschijnlijk aan den invloed des Islam's toeschrijven. Want bij de Berbers althans is reinheid van zeden niet de oorspronkelijke toestand, en van de ruwste en minst beschaafde stammen van dit volk geldt nog heden het getuigenis der ouden: ante omnes barbaros Numidae effusi in venerem[1].

Van den ouden godsdienst der Berbers weten wij zoo goed als niets. Herodotus vermeldt aan de Syrten een feest ter eere der krijgsgodin, waarbij gewapende maagden een spiegelgevecht hielden. Van daar stamt waarschijnlijk de legende der Africaansche amazonen, waar Diodorus van verhaalt. Mannert[2] gelooft echter dat deze streek langen tijd onder Egyptischen invloed gestaan heeft en dat de Grieken hetgeen zij van de Egyptische godenleer en vereering hebben overgenomen, aan de Syrten hebben geleerd. In dit geval mogen wij de plechtigheid, die Herodotus beschrijft, niet als Berbersch beschouwen. Het is zeker, dat de naam van den hoogsten God bij vele stammen Amon was. Nog heden noemen de Towârik het opperwezen Amoenei. Maar ik geloof niet dat het meer uitgemaakt kan worden, of deze naam inheemsch is of Egyptisch. In het eerste geval zou hij een merkwaardig bewijs bevatten van oorspronkelijke verwantschap der Kopten en der Berbers. Behalven dezen vinden wij nog[3] de godennamen Gurzil, waarvan de uitgang aan het Semietische E e l (God) herinnert, en Mastiman. Van Gurzil wordt een metalen beeld vermeld, Mas-

1 Zie ook Daumas, *le Sahara algérien*, p. 78 en 132.
2 X, 2, p. 173 volg.
3 Bij Corippus in de *Johanneis*.

timan was een krijgsgod en ontving menschenoffers. De raadselachtige cromlech's heeft men ook in Africa gevonden. - Een hoofdelement van den echt-Berberschen godsdienst schijnt de vereering der afgestorvenen geweest te zijn. Bij de graven der edelste mannen en vrouwen werd reeds in den tijd van Herodotus en wordt nog heden de eed afgelegd. Als men eene godspraak verlangde, legde men zich op het graf der voorvaderen neder en beschouwde het droomgezicht als het begeerde orakel. Dit geschiedt ook thans nog op de graven der m a r a b o e t 's. Het graf der Numidische koningen, dat nog geheel ongeschonden bestaat aan den noordkant van het Aurâsgebergte en dat voor de geschiedenis en genealogie van groote waarde is[1], legt van de zorg voor de dooden een welsprekend getuigenis af. Barth verhaalt[2] dat de Towârik niet kunnen verdragen dat de naam der gestorvene betrekkingen lichtvaardig gebruikt wordt.

Tegenwoordig zijn alle Berbers tot den Islam bekeerd, maar zij vatten dien op hunne wijze op. Tusschen het geloof van Mohammed en het hunne is evenals in het juridische, zoo ook in het dogmatische een aanmerkelijk verschil. Het laatste zou men het Katholicisme van den Islam mogen noemen. Het heeft zijne heiligen en zijne kloosters; het heeft zich een priesterstand geschapen, die grooten invloed bezit; en in het land der Kabijlen moet men den welstand der gemeente afmeten naar de meerdere of mindere pracht, waarmede de moskee is gebouwd en versierd. - Het ontstaan van dezen priesterstand, de zoogenoemde m a r a b o e t 's is te merkwaardig, om er niet even bij stil te staan. De uitbreiding van den Islam geschiedde bijna letterlijk met het zwaard in de eene, den Korân in de andere hand. De troepen tegen de ongeloovigen gezonden moesten niet alleen onderwerpen, maar ook bekeeren. De krijg, dien zij te voeren hadden, was een heilige krijg en de deelname daaraan werd als zeer verdienstelijk beschouwd. Vrome mannen vonden in de grensvestingen, die het Moslimisch gebied tegen Turken, Byzantijnen en Berbers moesten verdedigen, eene oefenplaats voor hun geloofsijver, en het verblijf in zulk eene plaats bezorgde den Moslim een reuk van heiligheid. Langzamerhand

1 Vgl. Carette, *Origine et migrations des principales tribus de l'Algérie*, p. 5. en 29.
2 *Reisen*, V, S. 118.

vormde zich daar een soort van geestelijke ridderschap, die misschien het voorbeeld van de Christelijke ordens der tempelridders en andere geweest is. Dezen werden m o r â b i t , meerv. m o r â b i t o e n genoemd, welke naam een Arabisch deelwoord is van een denominatief werkwoord r â b a t a , dat beteekent ‘tot de bezetting eener grensvesting (*ribât*) behooren.’ Dit deelwoord is door de Franschen tot het bekende maraboet verbasterd. De zuivere uitspraak is overigens in Europa welbekend in den naam eener Berberdynastie, die ook in Spanje geheerscht heeft, ik bedoel de Almoraviden.

Naarmate nu de Islam zich verder uitbreidde, trad de geestelijke werkzaamheid der ribât-bewoners meer op den voorgrond. De grensvestingen werden kloosters, waar vrome mannen zich met studie en gebed bezig hielden; de morâbitoen kregen meer en meer een priesterlijk karakter, zoo zelfs dat in sommige streken hun het dragen van wapenen niet meer geoorloofd is. Aldus vooral in het land der Berbers, die in deze instelling het middel vonden om hunne godsdienstige behoeften te bevredigen. In dit opzicht is er tusschen hen en de Arabieren een hemelsbreed verschil. Wat de laatsten van den Islam het meest tegenstaat, de gebeden, wasschingen en tienden, vindt juist den meesten ingang bij de Berbers, terwijl dezen de koude rationeele dogmatiek even onvoldaan laat, als het rein Joodsche Christendom de Zuid-Europeanen. De Arabieren zijn koel-verstandig, skeptisch en onverschillig, de Berbers zijn niet slechts geloovig, maar bijgeloovig. Een man van vrome praktijken, die veel bidt en wiens gebed verhoord wordt, geniet reeds bij zijn leven de vereering van een heilige, bovenal indien hij wonderen kan doen. Deze zwakke zijde der Africanen is dan ook herhaaldelijk geëxploiteerd door hen, die voor zichzelven of voor eene politiek-religieuse partij aanhangers zochten te winnen. Een merkwaardig voorbeeld daarvan is de oorsprong van de macht der Fâtimiden. Het waren Berbers, die deze dynastie ten troon verhieven en daarop handhaafden, en de grond werd gelegd door een talentvol man, wiens ascetisme en wiens bekwaamheid in de goochelkunst hem de aanhankelijkheid van een stam ten zuiden van Constantine hadden verworven.

De vereering dezer heiligen neemt na hun dood steeds toe. Voor den Berber, zegt Daumas, is de maraboet eigenlijk God. ‘De naam van een gevierden heilige, uitgesproken door den ongelukkige, die op het punt staat van uitgeplunderd te worden,

zal den boosdoener doen terugschrikken; de naam van God zal het slachtoffer niet beschermen.' Rohlf werd op zijne reis over den Atlas meer dan eens uit levensgevaar gered door het uitspreken van den naam en het toonen eener sjerp van den sjerief van Uesan, die reeds nu als een heilige vereerd wordt. Dan veranderde plotseling het tooneel; de roovers baden hem om zijnen zegen en brachten hunne zieken, om door de aanraking der heilige sjerp genezen te worden. Op hunne graven worden kloosters gesticht of kapellen gebouwd. De eerste inrichtingen hebben de grootst mogelijke overeenkomst met de Christelijke kloosters der middeleeuwen. De bewoners zijn vrome asceten, die in overpeinzing, gebed en studie hun tijd doorbrengen; er zijn scholen aan verbonden, waar de jeugd onderricht ontvangt; er is steeds nachtverblijf en gastvrijheid voor den armen vreemdeling. Zij worden onderhouden uit de tienden der producten. Bij alle groote aangelegenheden worden de kloosterlingen geraadpleegd en dikwijls is één woord van den maraboet voldoende om de wapenen te doen opvatten of nederleggen.

In den laatsten tijd heeft zich eene protestantsche reactie tegen de heiligenvereering ontwikkeld, doch alleen in de woestijn aanhang gevonden[1]. Het is zeer te betwijfelen, of deze sekte eene groote uitbreiding zal erlangen, zij is daarvoor te weinig in overeenstemming met het karakter der Berbers.

Want de Berbers zijn een godsdienstig volk. Getuige de zorg aan de versiering der moskeeën besteed. Carette zegt van de gebedshuizen in Kabijlië: 'Eene gemeente, die het onderhoud van haren tempel zou verwaarloozen en minder voor het huis Gods zou doen dan voor de menschenwoningen, zou de algemeene verontwaardiging op zich laden. Als alle andere versiering ontbreekt en de moskee slechts een arme hut is, ziet men nog in de groene ranken, die de grijze muren bekleeden en in de zorg, aan het onderhoud dezer natuurlijke decoratie besteed, het bewijs, dat het niet aan gemis van vroomheid ligt, dat het gebouw geen prachtiger aanzien heeft. Ja zelfs offeren dikwijls de bewoners van een armzalig dorp alles aan de verfraaiing van hun bedehuis op.' In eene kleine gemeente van 60 à 70 zielen, die slechts eenige hutten bevatte, vond hij twee kleine nette moskeeën, wit gepleisterd en met

1 Zie Barth, *Reisen*, I, S. 193.

pannen gedekt. Vooral is dit het geval, indien de moskee op het graf van een heilige gebouwd is. Deze laatste ontvangt ook de huldeblijken van andere gemeenten en is in oorlogstijd onschendbaar.

In sommige streken van Kabijlië wordt de akkerbouw nooit begonnen voordat de geestelijken het teeken geven. In het land van Dellis gaan vier kloosterlingen met de vaandels, die het graf van den maraboet versieren, naar eene druk bezochte marktplaats. Een hunner draagt een buidel aan zijn vaandel, en zoo loopen zij door de menschen, roepende: 'mannen, Sidi Amer Sjerief (naam van den heilige) doet u weten dat het tijd is om uw werk te beginnen.' De buidel is bestemd voor vrijwillige gaven ten behoeve van het klooster. De heiligen, aan wie deze kloosters gewijd zijn, deden reeds in hun leven wonderwerken en zij blijven deze na hun dood verrichten tot stichting en opbouwing der geloovigen. Door het onbepaalde geloof der Berbers aan hunne macht, oefenen zij een soort van jurisdictie uit. Bij een heilige durft niemand een meineed uitspreken, de dief waagt het niet om bij het heilige graf zijne schuld te ontkennen. Daarbij genezen zij door hunne voorbede zieken en vervullen de hoop van kinderlooze vrouwen. De kloosterlingen varen daarbij natuurlijk wel. Het gebied, dat het klooster omringt, staat onder bijzondere bescherming van den heilige; die er den minsten inbreuk op zou willen maken, zou, naar de overtuiging der inwoners, met blindheid of melaatsheid gestraft worden of een leeuw zou hem komen verslinden. Een jakhals, dus verhaalt men, at eens twee druiven van den wijngaard, die het graf eens heiligen overschaduwde; hij viel terstond dood neder, als van den bliksem getroffen.

Om nog eenmaal op den naam m a r a b o e t terug te komen. Uit het voorgaande blijkt dat deze twee beteekenissen heeft: in wijderen zin beteekent het m o n n i k, in engeren zin is het de titel der heiligen, die echter bovendien nog de eeretitels s î d î (mijnheer) en l e l l a (mijne vrouw) dragen. Want evenals in den ouden tijd vrouwen priesteressen waren, jazelfs, volgens Procopius[1], uitsluitend de gave der profetie bezaten, zijn er ook tegenwoordig nog vrouwelijke heiligen.

Men ziet dus hoe zeer de godsdienst der Berbers van den

1 *De bello Vandalico*, II, c. 8 (I, p. 443, Bonn).

zuiveren Islam verschilt. Daumas zegt: ‘de Berbers hebben den Korân aangenomen, maar niet omhelsd; zij hebben zich met het dogme omkleed als met een burnoes; daaronder hebben zij hun vroegeren maatschappelijken toestand bewaard.’ Dit is niet juist uitgedrukt. De Berbers hebben met den Islam gedaan wat de Zuid-Europeanen met het Christendom. Zij hebben den gepredikten godsdienst naar hunne behoeften vervormd. En dat dit heeft kunnen en moeten geschieden, is begrijpelijk, als men bedenkt dat het oude stelsel zich met eene zeer oppervlakkige bekeering vergenoegde; het aannemen van een enkel dogme, het substitueeren van andere namen, het afschaffen van eenige plechtigheden was alles wat vereischt werd om Christen of Moslim te heeten. Het was de eenige wijze van bekeering, die kans van slagen had, de tijd zou het overige doen; hij heeft dit op zijne wijze gedaan.

De democratische inrichting der maatschappij, de emancipatie der vrouw en de eigenaardige opvatting van den Islam, vindt men bij alle Berbers terug, en hieruit evenals uit de gemeenschappelijke taal blijkt de oorspronkelijke eenheid van alle volken, die wij onder dien naam samenvatten. Er zijn bovendien nog andere punten van overeenkomst. Bij de Arabieren staat, evenals bij de oude Hebreeën, het uitoefenen van een handwerk in minachting. Niet de landbouwende Kaïn, maar Abel, de herder, is Gods gunsteling. Het werken in metalen en andere takken van industrie wordt niet door de uitverkorene Sethieten, maar door de Kaïnieten uitgeoefend[1]. Eveneens in Arabië: veeteelt en handel was de bezigheid der vrije mannen, landbouw en nijverheid was slavenwerk, en op de stammen, die zich hieraan overgaven, werd door de andere uit de hoogte neergezien. De Berbers daarentegen hebben van oudsher beide in eere gehouden. In Kabijlië kent men geen andere bronnen van bestaan. De meeste gemeenten leven van de opbrengst hunner akkers en hunner vruchtboomen, vooral van de olijfcultuur; verscheidene, wier land min gunstig is, bestaan van het fabriceeren van werktuigen voor den landbouw, van wapenen, van gouden en zilveren voorwerpen - ééne gemeente bestaat nog heden enkel uit valsche munters, - van houten meubelen en van kleederen. De vestiging van een smid of een timmerman in eene gemeente, waar men vroeger verplicht

1 De naam van Kaïn beteekent waarschijnlijk s m i d .

was de hulp van naburen in te roepen, geeft algemeene vreugde, en niet zelden bekleedt in eene landbouwende gemeente de werkman den hoogsten rang. In de Sahara bepaalt zich de landbouw voornamelijk tot de dadelcultuur in de oasen en deze wordt bijna uitsluitend aan de Berbersche Heloten overgelaten. Wat de nijverheid betreft, de lederarbeid en het ijzerwerk van de Berbers der woestijn zijn nog heden merkwaardig; er was een tijd dat de stam der Auelimmiden, die thans nabij den Niger woont, geheel Noord-Africa van schilden voorzag. Doch het leven in de steppen is ongeschikt voor de uitoefening van industrie, en men moet hetgeen daarvan nog bij die Berbers bestaat, beschouwen als de vingerwijzing naar een vroeger sedentair leven. Inderdaad kan men van bijna al de stammen, die thans de Sahara beheerschen, aantoonen, dat zij nog in betrekkelijk jongen tijd van de kustlanden zuidwaarts getrokken zijn.

Tegenwoordig hebben dezen drie hoofdbronnen van bestaan: vooreerst, de schatting der onvrije stammen, die de oasen bewonen, dadels en andere producten kweeken, kleederen en andere voorwerpen vervaardigen; verder de veeteelt in de grasrijke steppen; eindelijk de bescherming der handelskaravanen, die voor het geleide of den vrijen doortocht een zekere som betalen. Voorzoover wij met het leven dezer woestijnbewoners bekend zijn, onderscheidt het zich weinig van dat der Arabische Bedouïnen. Evenals bij dezen, is bij hen de kameel en alles wat tot zijne productiviteit behoort, hoofdzaak. Aan het dresseeren van dit nuttige dier wordt de grootste zorg besteed, en het leger verplaatst zich, zoodra de weide is afgegraasd. De rijkdom wordt enkel naar het aantal kameelen berekend. Evenals het Arabisch, is de taal der Towârik buitengewoon rijk aan uitdrukkingen voor alles wat op deze dieren betrekking heeft.

Zonder de kameel is de Sahara dan ook voor een groot gedeelte onbewoonbaar en stellig ondoorgaanbaar. Hij alleen is in staat de ontbering te verdragen, die hier van het lastdier gevorderd wordt. Eene verbinding van het negerland met Noord-Africa is zonder de hulp van het ‘schip der woestijn’ bijna ondenkbaar. En toch leidt een historisch onderzoek tot het resultaat, dat de kameel in vrij laten tijd, en wel, naar het schijnt, eerst ten tijde der Ptolemaeën in Africa is ingevoerd[1]. Het oudste bericht omtrent kameelen in Africa is in

1 Zie Barth, *Wanderungen*, S. 3-7.

het boekje '*de bello Africano*' te vinden, waar onder den buit door Caesar op Juba behaald, ook 22 kameelen worden vermeld. Het eerste getuigenis, waar van talrijke kudden wordt gesproken, is van het jaar 370 onzer tijdrekening[1]. Aan de groote karavaanstraat naar Fezzân, die thans gewoonlijk te kameel wordt bereden, gebruikte men oudtijds uitsluitend runderen, en op de ruwe sculpturen, die Barth hier en daar op de rotsen en aan den weg aantrof, zijn deze dieren dikwijls, de kameelen nooit afgebeeld. Men kan hieruit slechts dit besluiten: voor de invoering der kameelen, d.i. waarschijnlijk voor den tijd der Ptolemaeën, werd de Sahara niet zooals nu doorreisd en werd zij niet door de Berbers bewoond. En inderdaad, dit is ook van den anderen kant hoogstwaarschijnlijk. Vivien de St. Martin heeft in zijn bekroond werk '*Le nord de l'Afrique dans l'antiquité grecque et romaine*' tot slotsom verkregen, dat de kennis der ouden, Ptolemaeus incluis, de groote woestijn nooit heeft overschreden en het Negerland niet heeft bereikt. De oasen der woestijn, als Ghadames en Djerma (Garama) met hunne toen nog zwarte bevolking[2], ziedaar de Aethiopiërs, tot welke de Romeinen doordrongen. Cornelius Balbus trok door tot Fezzân; twee of drie dagreizen ten noorden van Murzuk verheft zich nog heden een Romeinsch gedenkteeken[3]; doch eerst ten zuiden van deze stad begint het gebied der Towârik en het gevaarlijkste deel van de reis naar Soedan. En wat de Berbers betreft, het onderzoek naar hunne verhuizingen voert tot de conclusie, dat zij in een nog niet verafliggenden tijd van de kustlanden, of liever van het dadelland, zuidwaarts zijn getrokken; en het wordt uit verschillende combinatiën zeer waarschijnlijk dat de tegenwoordige heeren der Sahara oudtijds het land aan de Syrten bewoonden. Een enkel voorbeeld vergunne men mij aan te brengen. De edele Berberstam der Auelimmiden (kinderen van Limmid of Lamt) beheerscht thans het land ten noorden van den Niger. Toen Ibn Khaldoen schreef, in de 14de eeuw, huisden zij noordelijker in de Sahara[4], maar niet ten zuiden der Syrten, maar van Tunis en Constantine. In de 10de eeuw was hun gebied oos-

1 Bij Ammianus Marcellinus.
2 Vgl. Daumas, *le Sahara algerien*, p. 125.
3 Barth, *Reisen*, I, S. 165.
4 *Histoire des Berbères*, II, p. 105 en 117.

telijker, meer ten zuiden van Tripoli[1], en eindelijk plaatst hen de traditie aan de Syrten[2]. Hier vinden wij inderdaad in twee plaatsnamen de herinnering aan hun vroeger verblijf, in Leptis[3] magna, de eens bloeiende koopstad, en Leptis parva, dat nog heden onder zijn ouden naam Lamta bekend is. Van den tegenwoordig allermachtigsten stam der woestijn, de Hoggaren en de met hen verwante Azgaren, kan men op dezelfde wijze de verhuizing zuidwaarts aantoonen. Eerst toen de Berbers de kameel hadden gekregen, konden zij zich in die richting uitbreiden. En de Moslimische verovering schijnt hieraan den beslissenden stoot te hebben gegeven. Dan ten minste verdwijnen van de kust stammen van het tooneel, die minstens van Herodotus af tot na de heerschappij der Wandalen in de Libysche woestijn hadden gezworven.

Maar om tot de kameelteelt terug te keeren. Er zijn twee soorten, beide van het grootste nut voor hunne bezitters: de gewone kameel, die men als melkdier en lastdier gebruikt, en de *mahrî* (dromedaris), die tot de andere in verhouding staat als een edel gedresseerd rijpaard tot het gewone trekpaard. De opvoeding dezer beesten vereischt buitengewone zorg en langen tijd. Maar is zij voltooid, dan heeft de dromedaris de waarde van drie- à viermaal een gewone kameel. Hij kan honger en dorst verdragen; als het gras overvloedig is, brengt hij den winter en de lente door zonder te drinken; in den herfst drinkt hij slechts tweemaal 's maands; in den zomer kan hij, zelfs op reis, zich vergenoegen met slechts om de vijf dagen te drinken. Hij eet op reis weinig; hij kan een geheelen dag doordraven; hij verschrikt nooit; als hij gewond is, draagt hij de pijn in stilte, om zijne plaats niet te verraden. Hij kan in den snelsten draf plotseling stilhouden; hij kan in galop naderen tot eene in den grond gestoken lans, rondom deze een zoo korten cirkel beschrijven, dat zijn meester de lans kan grijpen, en terstond doorgalop-

1 Zie mijne *Descriptio al- Magribi*, p. 45 en 47 volg..

2 De overlevering noemt de moeder van Lamt Tâzoggâ en doet haar in Tripoli wonen. De naam dezer moeder is de vrouwelijke vorm van Azoggâ en aldus heette vroeger de groote confederatie, waartoe al de stammen ten zuiden van den Atlas behoorden. Het land van Tripoli werd r e g i o A r z u g u m genoemd, zegt Paulus Orosius, ‘quamvis Arzuges per longum Africae limitem generaliter vocentur’; een dichter van Latijnsche verzen uit die landstreek heet daarom Arzugitanus poëta (Burman, *Anthologia*, I, p. 610).

3 Voor Lemptis.

peeren. Geen wonder dan ook, dat hij de lieveling der familie is, bijna evenals het paard bij de Arabieren der vlakten.

Terwijl de gewone kameel voor het grootste deel in de behoeften der Sahara-bewoners voorziet, dient de dromedaris voor den krijg en de policie. Het is voor een Berberopperhoofd steeds eene ware voldoening, wanneer hij de Arabieren, de erfvijanden van zijn ras, kwaad kan berokkenen. Tijd heeft voor hem geene waarde, de mahrî helpt hem ontzaglijke afstanden afleggen; dikwijls wordt eene Arabische stamafdeeling, die dagreizen ver van het land der Towârik gelegerd is, plotseling overvallen, uitgeplunderd en vermoord[1]. Bovendien hebben zij onderlinge twisten, die echter, evenals de strijd tusschen Arabische stammen onderling, minder bloeddorstig zijn. Het treden van eene stam in de rechten eener andere, b.v. door het openen van een nieuwen handelsweg, of het schenden van het vrijgeleide door het plunderen van karavanen, is de voornaamste aanleiding tot deze broederoorlogen. De policie door hen uitgeoefend bestaat in de bescherming der karavanen, die daarvoor een aanzienlijke som betalen, die zij echter door een winstgevenden handel weer voor een deel terugontvangen; de uitplundering van de reizigers, die hun vrijgeleide niet koopen en dus hun recht miskennen; de beveiliging der onderworpen stammen en de verzekering hunner voordurende afhankelijkheid. Behalve de sommen voor vrijen doortocht en bescherming betaald, is ook het verhuren van kameelen een der bronnen van inkomst. Men ziet daaruit hoe zeer het in het belang der Towârik is, voor de veiligheid der wegen te zorgen. ‘Men verbrijzelt het vat niet, waaruit men eet,’ was dan ook het antwoord, dat Hanoteau ontving van zijne vrienden uit de woestijn, toen hij hun vertelde welk een slechten naam zij droegen, als roovers der woestijn. De edele Berbers plunderen geen karavaan, tenzij deze hunne rechten niet eerbiedigt of van hunne doodvijanden is, en daarom geen vrijgeleide kan verkrijgen. Maar desniettemin blijft toch de weg door de Sahara gevaarlijk, ik bedoel niet slechts door de ontberingen, waaraan men is blootgesteld, en de wilde dieren, die er verblijf houden, maar door de vrijbuiters, die de onbewaakte oogenblikken te baat nemen, vooral bij zwakke karavanen, om zich van kameelen

1 Zoo was het toen Edrîsî schreef in de 12e eeuw (zie *Description de l'Afrique et de l'Espagne*, p. 144), zoo is het nog heden.

of waren meester te maken, en niet aarzelen zich zoo noodig van hunne wapenen te bedienen.

Na dit alles is het bijna onnoodig iets te zeggen van de verkeerde voorstelling, die men zich gewoonlijk van de Sahara maakt, welke men zich denkt als een zee van zand, waarin de oasen de eilanden zijn. Er zijn gedeelten van de groote woestijn, die hieraan beantwoorden, waar de bodem met een bewegelijk fijn zand is bedekt, dat verhit door de zonnestralen, de voeten van den reiziger verschroeit; maar ook deze zijn toch niet zoo verschrikkelijk als men denkt. Men behoeft soms niet eens zeer diep te graven om water te vinden. Er zijn Berbers, die aan het zand kunnen ruiken, waar het verfrisschende element schuilt en dus eene uitgeputte karavaan kunnen redden[1]. Maar behalve deze zandwoestijnen, zijn er uitgestrekte steppen, waar de kameelen overvloed van voeder vinden, bergstreken rijk aan water en vruchtboomen; steenachtige hoogvlakten met struikgewas begroeid. De oasen zijn die plekken, welke voor dadelof graancultuur geschikt zijn. Zij worden meestal door eene onvrije gemengde bevolking bewoond.

De edele Berbers der woestijn onderscheiden zich door eene zonderlinge gewoonte. Terwijl evenals overal bij hunne natie de vrouw ongesluierd is, is het gelaat der mannen steeds van de oogen af tot beneden toe verhuld. Zij hebben dit gemeen met de stammen ten zuiden van Marokko, en heeten daarom evenals dezen ‘sluierdragende’ stammen. De oorsprong van dit merkwaardige gebruik, dat overoud schijnt te zijn, is onbekend. Tegenwoordig geldt het als kenteeken van den vrijen en edelen man.

Ten slotte nog een enkele opmerking. Het wordt hoog tijd bouwstoffen te verzamelen voor eene wetenschappelijke behandeling der Berbertaal, want de cirkel binnen welken zij gesproken wordt, krimpt van alle kanten in, ten behoeve der oneindig rijkere en meer ontwikkelde Arabische taal. Verscheidene stammen van zuiver Berberschen oorsprong verstaan reeds hunne eigene taal niet meer; er zijn er zelfs, die zich zelven in alle oprechtheid voor Arabieren houden. In 1842 besloot het Ministerie van oorlog in Frankrijk de aanstelling eener commissie tot het vervaardigen van een woordenboek en eene

1 *Description de l'Afrique et de l'Espagne* par Edrîsî, p. 12. Vgl. *Le Grand Désert*, p. 238 volg.

grammatica van de taal der Kabijlen. Het verschijnen van een *Dictionnaire français-berbère* in 1844 was van dat besluit de eenige vrucht. Hanoteau heeft dus met zijne twee proeven van grammatica een uitnemenden dienst bewezen, en laten deze ook hier en daar wel iets te wenschen overig, en blijft er nog veel onafgedaan en onaangeroerd, wij moeten dankbaar met Montaigne bedenken ‘qu'il y a plus loing de rien à la plus petite chose du monde, qu'il n'y a de celle-là jusques à la plus grande.’

M.J. DE GOEJE.

Hooger onderwijs.

An inaugural Address delivered to the university of St. Andrews, feb^{ry} 1st, 1867, by John Stuart Mill.

Op Schotlands oostkust, in het graafschap Fife, tusschen de monden van de Forth en van de Tay, ligt aan een inham het vlek St. Andrews, met eene bevolking van ter nauwernood 8000 z. Het eenige merkwaardige, dat het stadje heden oplevert, zijn de bouwvallen van kerken en geestelijke gestichten, die herinneren aan verloren grootheid, aan de dagen toen hier de zetel was van den Aartsbisschop, primaat van het koningrijk. Nauwelijks meer dan bouwval, dan herinnering aan dagen van vervlogen glorie, is ook zijne Universiteit, eene der oudste van Europa, de oudste verreweg van de vier hoogescholen van Schotland (St. Andrews, Glasgow, Aberdeen en Edinburgh), gesticht op pausselijk gezag in 1413. Uitgestrekte bezittingen in landerijen, de gaven der vroomheid van lang verdwenen geslachten, houden haar in stand en leveren de middelen om een matig honorarium aan een tien- of twaalftal professoren te verzekeren en een zeker aantal studenten van ‘beurzen’ te voorzien. Zij telt twee faculteiten, eene van letteren en wijsbegeerte en eene van godgeleerdheid. Het onderwijs in de wiskunde is onder de eerste ingedeeld. In lateren tijd is daarnaast en daarbuiten één leerstoel voor geneeskunde opgericht. Het bestuur der Universiteit wordt gevoerd door Rector en Senaat. De hooge waardigheid van Rector - louter een eerepost - wordt, gelijk aan andere Britsche Hoogescholen die van Kanselier (*Chancellor*), eershalve voor het leven opgedragen aan een man uitmuntende door hooge geboorte of rang, of beroemd door staatsmanswijsheid of wetenschap. Zoo heeft onlangs de Univer-

siteit van St. Andrews John Stuart Mill, den grooten wijsgeer, tot haren Rector verkozen, en hij heeft, overeenkomstig de oude en loffelijke gewoonte, zijn waardigheid met eene inwijdinsgrede op 1 Februarij ll. aanvaard.

Maar het woord, daar aan een uithoek van Schotlands stranden, in een oud kloostergebouw, voor een beperkt en bekrompen gehoor gesproken, weêrklonk over geheel Groot-Britannië en zal ingang vinden overal waar beschaving bloeit en wetenschap in eere is. Want de inwijdingsrede van John Stuart Mill is niets minder dan een volledig programma van den aard, het doel en de inrichting van het Hooger Onderwijs als middel tot volksopvoeding.

Dat woord van den grooten Engelschen denker moge ook tot ons gesproken zijn, op het oogenblik, waarop het bij ons wezenlijk ernst schijnt te zullen worden met de behandeling van een onderwerp, waarvan sinds twintig jaren de regeling is toegezegd. En geene gepaster inleiding voor de beschouwingen over de grondslagen eener nieuwe inrichting van ons Hooger Onderwijs, die ik mij voorstel in de volgende afleveringen van dit Tijdschrift te geven, zou er gevonden kunnen worden, dan een overzicht van de denkbeelden van Mill, eene poging om zijnen raad, zijne wenken, zijne waarschuwingen ook ons ten nutte te maken.

Hooger Onderwijs, middel tot volksopvoeding: dat is de grondgedachte der gansche rede. ‘Opvoeding’, zoo luidt de aanhef, in hare ruimste beteekenis is een onuitputtelijk onderwerp. Misschien is er geen, waarover meer geschreven is door zoo velen van de verstandigste mannen, en nogtans blijft het altijd even frisch voor hen, die het met een frisschen geest aanvatten - met een geest, die niet overladen is met de redeneeringen van anderen - even frisch blijft het voor hen als voor degenen, die er het eerst over dachten. Bovendien, opvoeding is een van die onderwerpen, die door verschillende geestesrichtingen en van zeer onderscheiden standpunten beschouwd moeten worden. Want van alle veelzijdige onderwerpen heeft dit de meeste zijden. Niet enkel omvat het al wat wij voor ons zelven doen en al wat door anderen voor ons gedaan wordt, met het bepaalde oogmerk om ons der volmaaktheid onzer natuur iets nader te brengen; het omvat nog veel

meer. In zijne ruimste opvatting begrijpt het zelfs den zijdelingschen invloed, die op het karakter van den mensch en de ontwikkeling zijner vermogens uitgeoefend wordt door zaken, wier regtstreekschen object iets geheel anders is; door wetten, door regeeringsvormen, door den aard der nijverheid, door den trant van 't gezellig leven; ja door physieke feiten onafhankelijk van 's menschen wil: door klimaat, bodem en plaatselijke gesteldheid. Al wat medewerkt om den mensch te vormen; om den individu te maken tot hetgeen hij is of om hem te beletten, dat hij iets anders worde dan hij is - dit alles behoort tot zijne opvoeding. En een zeer slechte opvoeding is het dikwijls; eene, die alle inspanning van verstand en wil eischt om hare verderfelijke werking tegen te gaan. Neem b.v. iets wat voor de hand ligt: de karigheid der natuur in sommige landstreken, die alle vermogens des menschen dwingt zich op dit ééne oogmerk, z e l f b e h o u d , te richten, en hare overdadige mildheid in andere, die een soort van dierlijk bestaan als gemakkelijk verworven genot aanbiedt, zonder van den mensch eenige inspanning van zijne vermogens te vorderen, zijn beide vijandig aan den groei en de ontwikkeling van 's menschen geest. En wij vinden dan ook aan deze twee uitersten van de schaal de menschelijke zamenleving in eenen toestand van onverhelpelijke ruwheid. - Doch ik wil mij bepalen tot de opvoeding in den engeren zin des woords; de cultuur, die elk geslacht met overleg geeft aan hen, die het als zijne opvolgers voor zich ziet, met het oogmerk om hen in staat te stellen, dat zij althans het peil ophouden (maar, zoo mogelijk, ook het hooger opvoeren) van de ontwikkeling, die het zelf bereikt heeft. Nagenoeg allen hier tegenwoordig vinden hun dagelijksch werk in het geven of ontvangen van zulke opvoeding; en een deel daarvan is datgene, wat u op 't oogenblik het naast aan het harte ligt - die opvoeding, die de taak is eener nationale Universiteit.

‘De eigenaardige werkkring eener Universiteit, op het gebied der volksopvoeding, wordt algemeen vrij wel begrepen. Ten minste men verstaat vrij wel, wat eene Universiteit n i e t is. Zij is geene plaats voor opleiding tot een beroep. Universiteiten zijn niet bestemd eene zekere hoeveelheid kennis te verschaffen, die iemand noodig heeft om zijn levensonderhoud te vinden. Haar oogmerk is niet, knappe advocaten, geneesheeren of werktuigkundigen te maken, maar, kundige en

beschaafde menschen te vormen. Het is volkomen goed te keuren, dat er openbare gelegenheden zijn om zich voor een beroep bekwaam te maken. De landen, die zulke instellingen bezitten, genieten daar de groote voordeelen van; en er kan ook iets gezegd worden voor het vereenigen dier inrichtingen op ééne plaats en onder één bestuur met die voor eigenlijke opvoeding. Maar deze deelen van menschelijke kennis behooren niet tot datgene wat elk geslacht aan het naastvolgende schuldig is, en dit laatste in beschaving en waarde zal doen rijzen. Zij voorzien slechts in de behoeften van betrekkelijk weinigen, en zelfs die weinigen hebben zulk vakonderwijs eerst noodig, nadat hunne opvoeding, in den gewonen zin des woords, voltooid is. Of zij, die zich hieraan wijden, die zaken zullen aanleeren als een deel van hun weten of als een middel om geld te verdienen, en of zij, na die zaken te hebben aangeleerd, er een goed en eerlijk gebruik van zullen maken dan niet - dat hangt minder af van de wijze, waarop zij hun beroep geleerd hebben, dan van den geest die hen vervult, van den aard der ontwikkeling van verstand en geweten, die het algemeen stelsel van opvoeding in hen gebracht heeft. Menschen zijn menschen vóór zij advocaten, of artsen, of kooplieden, of fabrikanten zijn; en zoo gij ze tot verstandige en edeldenkende menschen vormt, zullen zij van zelve verstandige en edeldenkende advocaten en geneesheeren worden. Wat de mannen van wetenschappelijk beroep van het bezoek aan de Universiteit hebben mede te dragen is niet de kennis van dat beroep, maar de geest die hen bestuurt bij het gebruik hunner beroepskennis. Een man kan een knap rechtsgeleerde zijn zonder hoogere opvoeding, maar hoogere opvoeding is noodig om hem te maken tot een wijsgeerig rechtsgeleerde, die naar beginselen vraagt en deze weet te vatten, in plaats van zijn geheugen met details op te proppen. En dit geldt van elk ander nuttig bedrijf, zelfs van de mechanische. Opvoeding maakt een' man tot een intelligent schoenmaker, zoo het schoenmaken zijn vak is; niet door hem te leeren hoe hij schoenen maken moet, maar door de oefening van zijnen geest en door den plooi dien zij hem geeft.’

Ziedaar het beginsel, dat Mill der Universiteit ten grondslag wil gegeven hebben: Opvoeding voor het geestelijke leven in zijne hoogste ontwikkeling. Hoe moet zij nu aan dezen verheven eisch voldoen? Wat moet daartoe de omvang, de aard, de stof, de methode van het Hooger Onderwijs wezen?

‘In de eerste plaats is het noodig, de grenzen te stellen, die het van het elementair onderwijs scheiden. Di is echter niet gemakkelijk. Sommigen hebben dit begrip van elementair onderwijs zeer wijd uitgestrekt. Volgens hen moet de universiteit niet de verschillende deelen van kennis van den grond af ophalen. De leerling moet hier zijn reeds verkregen kennis tot een methodisch geheel leeren vormen; hij moet elk afzonderlijk deel leeren beschouwen in verband met andere deelen en met het geheel; hij moet inzien, hoe alle takken van menschelijke wetenschap samenhangen; hoe wij door de eene opklimmen tot de andere; hoe elke realiteit een zamenstel is van vele eigenschappen, welke wij slechts ten deele hebben leeren kennen door speciale studie van een bepaald vak. In één woord, zij willen dat de Universiteit niet kennis geve, maar de philosophie der kennis.’ Ook Mill stemt daarmede in, maar de eerste voorwaarde daartoe is, zegt hij, een uitstekend, grondig en veelomvattend elementair onderwijs op lagere scholen, en dat ontbreekt in Schotland meer dan elders. De Schotsche Hoogescholen moeten dus hierin voorzien, en zij doen het beter althans dan de Engelsche. Opmerkelijk zeker is deze uitspraak: ‘de jongelieden komen onwetend aan de Schotsche Hoogescholen en worden daar onderwezen. De meesten, die de Engelsche Hoogescholen bezoeken, komen daar nog erger onwetend en onwetend gaan zij er weder af.’

Ik onthoud mij nu van elke toepassing op ònze toestanden, van elke vergelijking 't zij ze gunstig of nadeelig voor ons uitvalle. Maar de beschouwing van den feitelijken toestand leidt Mill tot het onderzoek naar hetgeen tot den kring van het universitair onderwijs moet gebracht worden, en ook hier mogen wij meer dan één wenk dankbaar van hem aannemen.

Laat mij dan eerst een woord zeggen over de groote vraag van den dag, met het oog op de hoogere vorming; de oude vraag of men de voorkeur hebbe te geven aan de studie der oude talen of aan die der moderne wetenschappen: de strijd tusschen klassieke literatuur en positieve wetenschap. Een strijd, mijns bedunkens, even eindeloos en even vruchteloos als de oude twist, die in Engeland vermaard geworden is met de namen van Swift en Sir William Temple, over de meerderheid der ouden of der modernen. Die strijd tusschen klassiek en modern komt mij voor, ik beken het, niet veel anders te zijn dan een geschil, of schilders meer werk moeten maken van de teeke-

ning of van de kleur, of om een beeld te gebruiken van meer alledaagschen aard, of kleermakers rokken dan broeken zullen maken. Ik kan alleen antwoorden met de vraag: waarom niet beide? Kan iets den naam verdienen van een goede opvoeding, dat niet literatuur en wetenschap beide omvat? Al was de vraag op te lossen met de opmerking, dat de exacte wetenschap ons leert denken, en literarische vorming ons leert onze gedachten uit te drukken, hebben wij niet beide noodig? Maar wij behoeven voorwaar niet te vragen of het eene van meer belang is dan het andere. Het leven is kort, en wij maken het nog korter door den tijd dien wij verbeuzelen met hetgeen noch bezigheid, noch bespiegeling, noch genoegen is; is dit nu een reden om te zeggen, dat onze letterkundigen vreemd moeten blijven aan de wereld waarin zij leven en hare wetten en eigenschappen, of dat onze mannen van wetenschap zich poëtisch gevoel en kunstsmaak moeten ontzeggen? Ik sta verbaasd over het bekrompen denkbeeld dat menig opvoedkundige zich vormt van 's menschen bevattingsvermogen. Zij zeggen, en met recht, de studie der wetenschappen is onmisbaar; onze tegenwoordige methode van opvoeding verwaarloost haar; en dan, maar zeer ten onrechte, beweren zij, dat het onmogelijk is haar haren eisch te geven, zonder die studiën te laten varen, die nu den voorrang innemen. Hoe ongerijmd, roepen zij uit, dat de beste leerjaren van den knaap ingenomen worden met de taak om eene gebrekkige kennis van twee doode talen te verkrijgen. Ongerijmd inderdaad! Maar is het vermogen van den geest om kennis op te doen af te meten naar het vermogen van Eton of Westminster om onderricht te geven? Ik zag liever deze hervormers hun aanval richten tegen de ellendige methoden van onderwijs en de schandelijke slofheid waarmede de leerjaren van den knaap vermorst worden, zonder hem iets anders te leeren dan eenige oppervlakkige zweem van de eenige kennis, die men beweert hem bij te zetten. Laat ons eerst beproeven wat nauwgezet en verstandig onderwijs vermag, vóór wij ons aanmatigen te bepalen, wat onmogelijk is.

Zulk een eng begrip omtrent hetgeen mogelijk is geeft niet alleen een verkeerde richting aan ons stelsel van opvoeding, maar zou er ons ook toe moeten brengen, aan de toekomstige ontwikkeling van het menschdom te wanhopen. Want zoo de onverbiddelijke omstandigheden des levens het voor één man een ijdel pogen maken, meer dan één ding te willen we-

ten, wat moet er dan van den menschelijken geest worden, naarmate de voorwerpen van kennis zich vermenigvuldigen? Voor elk geslacht, en dit gaat tegenwoordig sneller dan ooit, komen er meer en meer nieuwe zaken, die de een of de ander behoort te weten. Ieder vak van kennis wordt zoo in bijzonderheden ontleed, dat hij, die het wil leeren kennen, met de uiterste nauwkeurigheid zich met al kleiner en kleiner deel van het geheel moet vergenoegen. Elke wetenschap en elke kunst wordt gesplitst in onderdeelen, totdat elks aandeel, dat hoekje dat hij door en door kent, tot de gansche som van nuttige kennis in dezelfde verhouding komt te staan, als in de industrie de kunst van een speldeknop aan de schacht te hechten, tot de gansche fabrieknijverheid. Welnu, als het nu noodzakelijk wordt om, wil men dat kleine deel volkomen kennen, volkomen onbekend te blijven met al het overige, wat zal dan de man, die daarvoor alleen leeft, waard zijn voor eenig levensdoel behalve voor zijn eigen oneindig klein deel in de algemeene behoeften en eischen? Zijn toestand zal erger zijn dan die van eenvoudige onwetendheid. De ervaring leert, dat er geen richting of studie is, die, eenzijdig gevolgd, niet tot bekrompenheid van geest leidt; die niet voedsel geeft aan een klasse van vooroordeelen, eigen aan die richting; afgezien nog van het algemeen vooroordeel, eigen aan alle kleingeestige specialiteiten, tegen eene breede opvatting van zaken, dat ontstaat uit onvermogen om haar te waardeeren. Dan hebben wij te verwachten dat de menschelijke natuur meer en meer tot dwergengestalte zal inkrimpen en ongeschikt worden voor groote dingen, naarmate zij in de kleine vordert. Maar gelukkig is het nog niet zoo treurig met ons gesteld, en er is nog geen grond voor zulk eene sombere voorstelling. Het is niet de uiterste grens van menschelijke wetenschap slechts één ding te weten, maar wel, de grondige kennis van ééne of eenige weinige zaken te verbinden met algemeene kennis van eene menigte. Algemeene kennis, dat wil niet zeggen (Bisschop Whateley heeft het wel onderscheiden) oppervlakkige kennis. Algemeene kennis wil zeggen, dat men slechts de grondwaarheden van een onderwerp kent, maar die dan ook degelijk, zoodat men het zich in zijne hoofdtrekken juist kan voorstellen; oppervlakkige kennis, dat men gebrekkig en onjuist kent. Zulke algemeene kennis van verscheidene voorwerpen nu is niet onbestaanbaar. Waar zij bestaat, vindt men een beschaafd en ontwikkeld publiek; een aantal wel gevormde verstanden, waar-

van elk op zijn eigen gebied weet wat grondige kennis is en genoeg van andere zaken weet om te kunnen onderscheiden wie ze grondig kent.... Laten wij ons dan dit als doel van ons onderwijs voorstellen, niet alleen door en door bekend te zijn met datgene wat ons bijzonder bezig houdt, maar dat te doen en tegelijk eenige kennis te winnen aan de groote onderwerpen van menschelijk belang; te zorgen, dat wij iets in allen deele kennen; wel te onderscheiden wat wij goed en wat wij niet goed kennen; en ons steeds voor oogen te houden dat ons doel moet zijn een juist inzicht in de natuur en het leven in hunne groote omtrekken te krijgen.

'Dat wil niet zeggen,' zoo gaat Mill voort, 'dat daarom al wat geweten en geleerd kan worden, tot het bestek van het Hooger Onderwijs zou moeten behooren. Daar zijn zaken, die beter buiten de school, of als de schooljaren voorbij zijn, geleerd worden.' Hij noemt hier bepaaldelijk de studie der levende talen, waaraan men in Engeland wel wat al te weinig, maar elders misschien te veel tijd besteedt. 'Geen beter middel tot oefening in deze, dan het verblijf gedurende eenige maanden in het land, welks taal men aanleeren wil, mits de grondslagen der taalstudie aan de Universiteit gelegd zijn door het verkregen meesterschap in die oude taal, die de bron van de meeste der moderne is en wier regelen ook grootendeels voor deze gelden.' Voorts zondert Mill van het universitair onderwijs uit: Geschiedenis en Geographie. 'Het is in mijn oog (zegt hij) eene groote ongerijmdheid, deze vakken op scholen te onderwijzen, behalve op lagere scholen voor de kinderen der arbeiders, die later weinig gelegenheid zullen hebben boeken te lezen. Wie heeft ooit geschiedenis en aardrijkskunde anders dan uit boeken geleerd? En hoe gebrekkig moet niet dat onderwijs geweest zijn, dat den leerling niet smaak gegeven heeft voor eigen oefening in de aantrekkelijkste en gemakkelijkste studie. Bovendien, het schoolonderwijs in deze vakken oefent geen ander vermogen van den geest dan het geheugen.' Maar wat op de Hoogeschool behandeld moet worden, is de philosophie der geschiedenis en de historische kritiek - de toets der historische waarheid. - 'Den student met louter feiten bezig te houden, is niet meer dan tijd verkwisten.'

En na deze lange uitweiding keert hij nu terug tot het onderwerp, dat er aanleiding toe had gegeven, de studie der klassieke talen en letterkunde. Hij spreekt daarover op eene

wijze, die van grondige kennis en innige liefde tegelijk getuigt.

Vooral om tweederlei reden prijst Mill deze studie aan: eerstelijk, de noodzakelijkheid voor elk ontwikkeld, denkend man om eene andere taal te kennen dan zijne eigene; ten andere, de uitstekende eigenschappen van de taal en de literatuur der oude Grieken en Romeinen.

‘Het nut der kennis van eene vreemde taal stel ik zeer hoog. Zij, die nagedacht hebben over den oorsprong onzer dwalingen, hebben dien vooral gevonden in het zwak, den mensch eigen, om woorden voor zaken te nemen. Elkeen weet, hoe licht wij ons laten verleiden om woorden te gebruiken met slechts schijnbare juistheid, zonder streng te onderscheiden wat er mede bedoeld wordt. Gelijk wij zelden vragen naar de beteekenis der dingen, die ons dagelijks onder de oogen komen, zoo ook vermoeden wij doorgaans niet, als onze ooren aan zekere woorden of uitdrukkingen gewend zijn, dat zij onzen geest geen helder denkbeeld geven, en dat wij de grootste moeite zouden hebben, in andere termen te bepalen of uit te drukken wat wij meenen dat er onder verstaan wordt. Nu is er geen beter middel om dit gebrek te verhelpen, dan de gewoonte om nauwkeurig de termen, die wij gebruiken, in eene andere taal over te brengen. Bovendien, zoo wij de taal van een volk niet kennen, is het ons onmogelijk, in te dringen in zijne denkwijze, zijne geestesrichting, zijn karakter; en zoolang wij deze kennis van een of ander vreemd volk niet bezitten, blijven wij slechts ten halve ontwikkeld van geest. Let op den knaap die nooit buiten zijn familiekring verkeerd heeft. Hij beseft niet dat er andere meeningen of denkwijzen kunnen bestaan, dan die waarin hij is opgevoed; of zoo hij er van gehoord heeft, dan beschouwt hij ze als een soort van zedelijke of verstandelijke bekrompenheid bij hen, die er mede behebt zijn. Is hij uit eene Tory-familie, hij kan de mogelijkheid niet begrijpen, dat men Liberaal zij; is hij Liberaal, dat men Tory zij. Wat nu de begrippen en gewoonten eener familie voor den knaap zijn, die nooit zich buiten haren kring bewoog, dat zijn de begrippen en gewoonten van een land voor hem, die nooit zijn blik daarbuiten liet gaan. Die begrippen en gewoonten zijn voor hem de menschelijke natuur zelve; wat daarvan afwijkt, is voor hem een onbegrijpelijke dwaling. De gedachte, dat eenig ander inzicht juist zijn kan, is voor hem onbereikbaar. De gedachte dat

zijne eigene denkbeelden voor wijziging vatbaar zijn, komt niet bij hem op. En te weten, dat vreemdelingen anders denken dan wijzelven, zonder te begrijpen, wáárom zij anders denken, of hoè zij eigenlijk denken, leidt tot niets anders dan tot bevestiging van onzen nationalen trots en tot vergoelijking onzer nationale eigenzinnigheden. Ontwikkeling bestaat in het streven om onze denkbeelden in overeenstemming te brengen met de wezenlijke feiten; maar hiertoe hebben wij weinig kans, zoolang wij de feiten enkel door onze eigen gekleurde glazen beschouwen. Maar vermits wij ons nooit geheel los kunnen maken van vooroordeelen, is er geen beter middel om deze in hunnen invloed te verzwakken, dan het ijverig gebruik van de verschillend gekleurde glazen van anderen. En die van andere volken, als het meest verschillend, zijn daartoe het dienstigst.

Maar zoo het dan om deze reden nuttig is, de taal en letterkunde van andere volken te kennen, de nuttigste kennis is in dit opzicht die van de taal en de letterkunde der ouden. Geene natiën van het hedendaagsche beschaafde Europa verschillen onderling zooveel, als de Grieken en Romeinen van ons allen verschillen, zonder dat zij evenwel, als de Oosterlingen, zoo geheel strijdig zijn met ons bestaan, dat het een levenstaak zou wezen, in hun geest en bestaan in te dringen. - Nu zegge men niet, dat het voldoende is, de ouden te leeren kennen uit de geschriften der moderne geleerden. Zeker, iets kunnen wij op die wijze van hen te weten komen; en dat is beter dan niets. Maar moderne boeken geven ons niet de gedachten der ouden; zij geven ons slechts de voorstelling van dezen of genen modernen schrijver over de gedachten der ouden. Zij doen ons niet de Grieken en Romeinen zien; zij doen ons enkel zien, hoe deze of gene onzer tijdgenooten zich de Grieken en Romeinen voorstelt. Vertalingen zijn weinig beter. Als wij begeeren te weten, wat iemand denkt of zegt, dan zoeken wij dat uit de eerste hand bij hem zelven. Dit is te meer noodig wanneer hij spreekt in ééne taal, en zijn vertolker in eene andere. Daar is geen deel van onze wetenschap dat wij méér uit de eerste hand moeten trachten te verkrijgen, dan historie. En toch, bijkans nergens wordt dit meer verzuimd. Onze voorstelling van het verledene putten wij niet uit zijn eigen overblijfselen, maar uit boeken, die niet de feiten, maar de opvatting der feiten door een onzer tijdgenooten behelzen. Zulke boeken zijn wel zeer nuttig en leerzaam; zij helpen ons de

geschiedenis begrijpen, de geschiedenis verklaren, de geschiedenis in haren gang nasporen: maar zij zijn niet *de* geschiedenis. Wat zij ons zeggen, moeten wij op goed vertrouwen aannemen. Hoe weinig leeren wij over onze eigene voorouders van Hume of Hallam of Macaulay, vergeleken bij datgene wat wij leeren uit de geschriften der tijdgenooten zelven. De beste geschiedschrijvers van den nieuwsten tijd begrijpen dat dan ook zoo wel, dat zij hunne bladzijden vullen met uittreksels uit de oorspronkelijke stukken, in het besef, dat deze uittreksels de ware geschiedenis zijn en dat hun verhaal slechts de draad is, die ze aaneenrijgt. - Nu is een van de groote voordeelen der studie van Grieksch en Latijn, dat wij de historie in de bronnen kunnen lezen, onafhankelijk van de voorstellingen en theorieën van moderne auteurs. Door de studie der groote schrijvers van de oudheid alleen, leeren wij den geest der ouden kennen en doen een schat op van wijze gedachten en heldere waarneming; terwijl wij te gelijk ons bekend maken met een aantal der schoonste literarische gewrochten, die de menschelijke geest ooit heeft voortgebracht, gewrochten die - wegens de veranderde omstandigheden - niet licht in het heden of de toekomst hunne wedergade in volmaaktheid vinden zullen.

Want niet alleen de studie der klassieke talen is zulk eene uitmuntende oefening van het verstand om hare regelmatige en fijnbewerkte structuur, waarin zij alle andere talen, dood of levend, verre overtreffen, maar ook de klassieke literatuur wordt door geene andere geëvenaard. Dit geldt van haren inhoud en van haren vorm te gelijk. Wat den inhoud betreft, voorzeker, de ontdekkingen der ouden op het gebied der stellige wetenschap zijn door de latere tijden verre overtroffen en kunnen des noods in nieuwere geschriften worden overgenomen. Maar wat niet kan worden overgenomen of overtroffen, is de schat dien zij opgaarden van hetgeen wij levenswijsheid mogen noemen, de rijkdom aan kennis van de menschelijke natuur, dien de vernuften van die dagen met hun talent van scherpzinnige waarneming, begunstigd door grootere eenvoudigheid van levenswijze, in hunne schriften hebben nedergelegd. De redevoeringen in Thucydides, de Rhetorica, Ethica, Politica van Aristoteles, de Dialogen van Plato, de Oraties van Demosthenes, de Satiren, vooral de Brieven van Horatius, al de geschriften van Tacitus, het groote werk van Quintilianus, en zij het ook minder uitdrukkelijk, al wat wij bezitten van de oude geschiedschrijvers,

redenaars, wijsgeeren en dramatisten, alles is vol van opmerkingen en regelen van onvergelijkelijk gezond verstand, toepasselijk op het publieke en op het private leven; alles is zoo vol waarheid en zoo machtig drijvende tot het streven naar waarheid. Neem bij voorbeeld de geschriften van Aristoteles en Plato. Geen moderne schrijver evenaarde hen ooit in de kunst om door voorschrift en voorbeeld den weg te wijzen tot het opsporen der waarheid. Alles te onderzoeken, voor geene moeielijkheid terug te deinzen, geene leer aan te nemen, noch van anderen, noch van ons zelven, zonder haar aan de scherpste negatieve kritiek te hebben onderworpen; geen dwaling of valsche sluitreden, of begripsverwarring te laten doorsluipen; bovenal, geen woord neêr te schrijven zonder zijne beteekenis wel te vatten en geen stelling, zonder haar wel overdacht te hebben, ziedaar wat de oude dialectici ons leeren. En verre is het er van af, dat die niets sparende kritiek daarbij onverschillig of afkeerig van de waarheid zou maken en ons alleen een dor scepticisme zou achterlaten. Het verhevenst enthousiasme voor het zoeken naar waarheid en voor hare hoogste toepassingen gloeit ons tegen uit de schriften van Aristoteles zoowel als van Plato, al heeft Plato ook verreweg meer de gave om dien gloed aan anderen mede te deelen.

Maar in geen opzicht is de voortreffelijkheid van de geschriften der ouden minder betwistbaar en minder betwist dan in dat van de zuiver aesthetische verdienste van de volmaaktheid in den vorm. Op elk terrein, waarop zij zich waagden, en er is bijkans geen dat zij niet vóór ons betreden hebben, is hun stijl, even als hunne beeldhouwkunst, voor de grootste moderne kunstenaars een voorbeeld geworden, waarop deze met hopelooze bewondering staren, maar dat, als een licht van boven, voor hen van onschatbare waarde is om hun in hun eigen streven den weg te wijzen. In proza en poëzij, in epische, lyrische en dramatische, zoowel als in historische, philosophische en oratorische kunst, hebben zij het toppunt bereikt. Ik spreek nu van den vorm, de artistieke volmaaktheid der behandeling; want in diepte van gedachte staat de moderne poëzij hooger dan de oude, even als de moderne wetenschap de oude te boven gestreefd is. De moderne geest is diepzinniger en meer zich zelven bewust, en hij dringt door in het innerlijke van de menschelijk ziel tot geheimen waar de Grieken en Romeinen niet van droomden en geen begrip van zonden hebben gehad. Maar

wàt zij hadden uit te drukken dat drukten zij uit in eenen vorm, dien de grootste vernuften van den nieuwen tijd nauwelijks hebben durven beproeven. Misschien mag hier opgemerkt worden, dat het geheim hunner kunst voor een gedeelte hierin lag, dat zij meer tijd hadden en dat zij schreven voor een uitgelezen publiek, dat óók meer tijd had. Wij, die schrijven in haast, voor eene menigte, die ook altijd haast heeft, zouden dit streven naar volkomenheid in den vorm haast tijdverkwisting moeten achten. Doch dit neemt niet weg, dat wij met hun lessen en voorbeeld ons voordeel kunnen doen, al is het ons onmogelijk hen op zijde te streven. Zij toonen ons althans wat volmaaktheid is, en dringen ons, hen toch zooveel nabij te komen als binnen ons bereik is. En hierin ligt de waarde, die voor ons in hun voorbeeld ligt, niet daarin, dat wij trachten hen te copiëeren. Immers hun volmaaktheid bestaat niet in een of andere kunstgreep, die kan worden aangeleerd, maar in de volkomene overeenstemming tusschen middelen en doel. In de eerste plaats, zij gebruikten nooit een woord zonder meening of een woord dat niets deed om de meening te versterken. Zij hadden altijd een meening, zij wisten wat zij te zeggen hadden, en hun oogmerk was geen ander dan om datgene wat zij te zeggen hadden, te zeggen zoo duidelijk en volledig mogelijk. Het kwam niet bij hen op, iets te schrijven alleen omdat het mooi was, zonder te vragen of het iets en wat het beteekende; de schoonheid van den vorm moest bij hen altijd dienstbaar zijn aan de meest volkomene uitdrukking van den zin der gedachte. De *curiosa felicitas*, die hunne critici als eene deugd van Horatius roemen, was het wit, waarnaar zij allen streefden. Hun stijl is in twee woorden te beschrijven: ‘het juiste woord op de juiste plaats.’ Neem eene Oratie van Demosthenes; daar is niets in, dat om den stijl op zich zelven boeit; alleen na een gezette lezing en herlezing leeren wij zien, dat elk woord is wat het moest zijn, en staat waar het moest staan, om den hoorder zachtkens en onmerkbaar in die stemming te brengen, welke de redenaar beöogt. De volmaaktheid van het werk is alleen zichtbaar in het afwezig zijn van eenige fout of zwakheid en van al wat den gang der gedachte zou kunnen verstoren. Maar het was dan ook niet (zoo als reeds van ouds met juistheid opgemerkt is) het doel van Demosthenes om de Atheners te doen uitroepen: ‘Wat een uitstekend redenaar!’ maar, hun den kreet te ontlokken:

‘Oorlog aan Philippus!’ Eerst in den tijd van het verval der oude literatuur is het sierlijke aangebracht om den wille van het sieraad. In haren bloeitijd werd er geen epitheton ingevoegd, omdat men het een gelukkig gevonden woord achtte; het woord vond er geene plaats, tenzij het iets te zeggen had en diende om het onderwerp in dat licht te plaatsen, waarin de auteur het gesteld wilde hebben.

Dit is dan de eerste les, die wij van de klassieke auteurs leeren kunnen: naar waarheid in gedachte en in uitdrukking der gedachte te streven. De tweede is: niet breedsprakig te zijn. In eene enkele paragraaf weet Thucydides ons eene klare en levendige voorstelling van een veldslag te geven, maar zoo, dat de lezer, die haar eens in zich opgenomen heeft, haar niet licht weder vergeet. Het treffendste en aandoenlijkste verhaal in de geheele historische literatuur is misschien dat van de ramp van Sicilië, in zijn zevende boek; en toch, hoe weinigen zijn de bladzijden, die het beslaat! De ouden waren beknopt omdat zij zooveel zorg aan hunne schriften besteedden; de modernen zijn meestal lang van stijl omdat zij dit niet doen. De ouden wisten eene gedachte in enkele woorden of zinsneden zoo klaar en juist uit te drukken, dat zij er niets aan toe te voegen hadden: de nieuweren, die de gedachte niet helder en volledig in één greep weten te vatten, komen er telkens op terug, de eene zinsnede op de andere stapelende, waarvan elke iets bijdraagt tot nadere verklaring, in de hoop dat, zoo al dan niet ééne van haar hunne meening ten volle uitdrukt, allen te zamen het vrij wel zullen doen. En ik vrees, dat wij hiermede eer nog achteruit dan vooruit gaan, door gebrek aan tijd en aan geduld, en omdat wij te doen hebben met een publiek, dat gehaast is en kwalijk voorbereid. De eischen van het leven in ònze zamenleving zijn zoo velerlei; het werk, dat gedaan moet worden en de massa waarop gewerkt moet worden, zijn zoo kolossaal, dat zij, die iets te zeggen hebben, geen tijd hebben om telkenmale een meesterstuk te leveren. Maar wat wij leveren, zou nog verreweg gebrekkiger uitvallen indien er geene meesterstukken bestonden, of indien wij ze niet kenden. Wij hebben nu althans een hoog peil van volmaaktheid voor oogen en zoo wij ons er eenmaal door vroegere studie aan gewend hebben, daarop den blik te vestigen, worden wij althans behoed voor het gevaar van al te slecht werk te leveren.

‘Om al deze redenen acht ik het van belang de studie der

oude talen en letterkunde te beschouwen als een bestanddeel van de vorming van hen, die tot de beschaafde klasse des volks behooren en niet door de omstandigheden des levens genoodzaakt worden hunne studiën reeds op jeugdigen leeftijd vaarwel te zeggen. Maar hiermede zijn dan ook tevens de richting en de grenzen van die studie aangewezen. Zij moeten ten doel hebben en zooverre gaan, dat de leerling in staat gesteld wordt, in zijn volgend leven zonder te groote moeite de uitstekende producten der oudheid te lezen en te genieten. De eigenlijke geleerden, de philologen en geschiedvorschers b.v., hebben natuurlijk meer noodig; maar voor de algemeene beschavende opvoeding is dit voldoende.' -

Ik vraag geen verschooning voor de uitvoerigheid waarmede ik Mill's beschouwingen over de studie der klassieke literatuur heb wedergegeven. Veeleer ben ik mij bewust verontschuldiging te behoeven voor de vrijheid, die ik heb genomen, om zijne redeneering hier en daar te bekorten. Het onderwerp is en blijft ook voor ons van het uiterste belang, en bij de nieuwe regeling van ons Hooger Onderwijs zal het eene van die groote kwestiën van beginsel opleveren, die de gansche inrichting der zaak zullen beheerschen. Over hetgeen nu in de rede van den Rector van St. Andrews volgt, kunnen wij lichter heenglijden, niet omdat het op zich zelf minder belangrijk is, maar omdat het minder stof geeft tot verschil van inzichten.

De spreker gaat namelijk nu over tot hetgeen hij noemt 'scientific instruction', dat is, de studie der positieve wetenschappen, haar oogmerk, haar richting, haar omvang. Haar nut, zegt hij, wordt door niemand betwist. Zij is ons noodzakelijk, omdat zij ons het wezenlijk bestaan der dingen leert kennen, maar vooral ook wederom als middel tot vorming van den geest. 'De feiten vormen het materieel onzer kennis, maar de geest is het werktuig der kennis; en het is gemakkelijker ons de kennis der feiten toe te eigenen, dan te beöordeelen wat zij bewijzen, en door het bekende op te klimmen tot datgene wat wij begeeren te kennen.' De onafgebroken bezigheid van het menschelijke verstand is de nasporing der waarheid. Wij hebben inderdaad behoefte, ons te verzekeren van hetgeen w a a r is betrekkelijk eene zaak of eene andere. Nu zijn er slechts twee wegen om tot de waarheid te komen: waarneming - waaronder proefneming begrepen is - en redeneering. Allen, zoovelen wij zijn, nemen wij waar, allen redeneeren wij, en zoo sporen

wij allen, met meer of minder goed gevolg, de waarheid na; maar de meesten doen het zeer gebrekkig, en zouden in 't geheel niet vorderen, indien zij zich niet konden vasthouden aan anderen, die het beter doen. Deden wij het in het geheel niet, wij zouden ganschelijk overgegeven zijn in de macht van hen die het wel doen; zij zouden ons tot hunne slaven maken. Hoe zullen wij dan het best leeren het te doen? Hiertoe hebben wij de natuurwetenschappen noodig. Gelijk de klassieke literatuur ons de meest volmaakte typen van de kunst van uitdrukking der gedachte oplevert, zoo geeft ons de natuurwetenschap het model voor de kunst van denken. Mathesis en hare toepassing op astronomie en natuurphilosophie zijn de wegwijzers tot ontdekking der waarheid door redeneering; experimenteele wetenschap tot ontdekking van waarheden door onmiddellijke waarneming. Door de studie van deze dan maken wij ons bekwaam om de waarheid te onderscheiden. Maar het is niet genoeg, dat wij ons eene zekere vaardigheid in het denken verwerven; wij hebben ook behoefte aan regelen. Die regelen geeft ons de logica. Logica stelt de algemeene wetten van het zoeken naar waarheid. Logica is het intellectueele complement van mathesis en natuurwetenschap. Deze vormen de praktijk waarvan gene de theorie is.

Maar naast deze positieve wetenschappen komen er nog twee waarvan althans de eerste begrippen aan geen ontwikkeld man vreemd mogen blijven, en die daarom ook deel moeten uitmaken van het universitair onderwijs. De eene is Physiologie, de de wetenschap van de wetten van het organische leven en bepaaldelijk van het zamenstel en de werking der organen van het menschelijke lichaam. De andere is Psychologie, evenzoo de wetenschap van de wetten der menschelijke natuur, maar in haar verhevenst bestaan; de philosophie der ziel.

De beschouwingen, die hier in eenige vluchtige trekken zijn samengevat, maar bij Mill een aantal bladzijden vullen, leiden hem nu tot de vraag, in hoever tot een volledig wetenschappelijk onderwijs ook behoort de oefening in die vakken die in 't eind moeten worden aangemerkt als het doel van alle beschaafde opvoeding, namelijk de vorming van den geest voor het opnemen en waardeeren der beginselen, die den mensch als zedelijk en sociaal wezen beheerschen - zedekunde en staatkunde. Doch zijn antwoord is ontkennend, althans ten deele. Deze onderwerpen kunnen niet behandeld worden in de vormen

en naar de regelen van wat men eene wetenschap noemt. De politiek kan niet aangeleerd worden uit een Handboek, noch door de lessen van eenen meester. Wat wij hier hebben te leeren is, ons zelven te onderwijzen en bekwaam te maken om te onderzoeken, te oordeelen en te beslissen. Er is geene wetenschappelijke politiek, die hare afgepaste en vastgestelde regelen heeft, toepasselijk op elk voorkomend geval; slechts in zooverre kan men van eene wetenschappelijke staatkunde spreken, als de geest zich geoefend heeft om de waarheden te kennen die op elk gegeven geval van toepassing kunnen zijn. Het onderwijs kan ons daarbij niet helpen aan zeker samenstel van meeningen als het gezachhebbend resultaat van gevestigde wetenschap. Maar wat het vermag is, den student de bouwstoffen voor eigen onderzoek aan te bieden en hem bekend te maken met de beste beschouwingen over het onderwerp door groote staatslieden ons achtergelaten, eindelijk de feiten te leveren waarop hij zijn oordeel oefent en toetst. Hiertoe dient hem de historie; hiertoe moet hij ook, althans in de hoofdlijnen, de politieke en maatschappelijke instellingen van zijn eigen land en van de meest gevorderde vreemde staten kennen. - Doch er zijn enkele deelen van de kennis van het politieke en sociale leven waar eene verzameling van feiten en redeneeringen bestaat, genoeg geschift, beproefd en tot een methodisch geheel gebracht om een ‘begin van wetenschap’ te kunnen heeten. In deze kan en behoort onderwijs te worden gegeven. Vooraan in de rij van deze staat de Politieke Economie, de studie van de bronnen en voorwaarden van welvaart en materieel geluk voor eenen maatschappelijken kring. Dit onderzoek komt nader aan het begrip van wetenschap, in den zin waarin wij dat woord voor de natuurwetenschappen gebruiken, dan eenig ander deel der Politiek. Ik behoef niet in het breede te spreken over de gewichtige lessen voor het leven die zij geeft, noch over de hulpmiddelen die zij aanbiedt ter juiste waardeering van wetten en instellingen, noch over de noodzakelijkheid om al te leeren wat zij ons te leeren geeft, opdat wij een juist inzicht in de samenleving verkrijgen en zulke plannen tot verbetering van den volkstoestand kunnen vormen die proefhoudend zijn. Dezelfde personen die laag neêrzien op de Logica, zullen u ook waarschuwen tegen de Staathuishoudkunde. Zij is hardvochtig, zullen zij u zeggen. Zij neemt feiten aan waartegen het gevoel zich verzet. Wat mij betreft, het hardvochtigste feit

dat ik ken is de wet der zwaartekracht. Zij breekt zonder aarzeling den nek van het liefste en beminnelijkste wezen, dat een oogenblik vergeet er op te letten. De winden en de golven zijn ook hoogst ongevoelig. Zoudt gij meenen, dat het hun die ter zee gaan iets hielp, indien zij deze eenvoudig ontkenden - of zou het niet beter zijn ze te leeren kennen, gebruiken en zich voor hunne gevaarlijke zijde te hoeden? Mijn raad is, bestudeert de groote schrijvers over Politieke Economie en houdt vast aan hetgeen gij als waarheid bij hen vindt; en ik durf u verzekeren, zoo gij niet alreeds zelfzuchtig en hardvochtig zijt, zult gij het door deze studie niet worden.

'Vooral niet minder belangrijk dan de Staathuishoudkunde is de Rechtswetenschap; de algemeene beginselen des rechts; de sociale behoeften, waarin het recht moet voorzien; de algemeene grondtrekken, die men in alle rechtssystemen wedervindt; de punten, waarin deze onderling verschillen; de eischen eener goede wetgeving, de regelen voor een goed stelsel van rechtspleging en de beste inrichting der gerechtshoven. Dit alles is niet alleen zaak der regeering, maar ook een diep ingrijpend belang van elken burger; en tot ontwikkeling van dat alles mede te werken is eene schoone taak voor een verlichten geest. - Vooral ook vestig ik uwe aandacht op het volkenrecht, dat, mijns inziens aan alle Hoogescholen behoort onderwezen te worden. Verre is het er van af, dat het alleen belangrijk zou wezen voor diplomaten en wetgeleerden. Wat men volkenrecht noemt is eigenlijk geen recht, maar een deel der Ethica; een groep van zedelijke voorschriften, die als gezachhebbend door de beschaafde natiën erkend zijn. Het is waar, dat deze regelen niet voor altijd verbindend zijn en het ook niet zijn kunnen; zij moeten veranderen van eeuw tot eeuw, naarmate het geweten der natiën luider spreekt, naarmate ook de eischen der zamenleving zich wijzigen. Maar zij hebben een blijvenden en vasten grondslag in de toepassing der regelen van goede trouw en menschelijkheid op het verkeer tusschen de volken. Zij werden ingevoerd door het zedelijk gevoel den mensch ingeschapen, of door het besef van het wederkeerig belang, om het lijden en de gruwelen des oorlogs te verzachten en om in vrede de regeeringen en de volken van onrechtvaardige en onedele bedrijven tegen elkander te weêrhouden. En vermits nu elke staat in talrijke en verscheidene betrekkingen met de andere staten verkeert, is de kennis van de gevestigde regelen van

internationale moraliteit plicht voor elk volk, en daarom voor ieder man wiens stem medewerkt om de publieke opinie te vormen. Laat niet iemand zijn geweten sussen door te zeggen, dat het niet schaadt of hij ook al zwijgt en geene opinie heeft. De slechte lieden vinden in niets meer aansporing en aanleiding om hunne oogmerken na te jagen, dan hierin, dat de brave lieden toezien en niets doen. Hij is geen braaf man, die zonder protest toelaat, dat in zijn naam kwaad wordt gedaan, alleen omdat hij zich de moeite niet wil geven om over de zaak een eigen oordeel te vormen en uit te spreken. Men bedenke wel, dat het van de mate van kennis en oordeel die onder eene natie verspreid zijn, voornamelijk afhangt, of zij in haar inwendig leven en tegenover anderen zelfzuchtig, verdorven en tyranniek of zedelijk, verlicht, rechtvaardig en edelmoedig wezen zal.'

En nu blijft nog het hoogste doel van alle opvoeding, de zedelijke ontwikkeling, over. Dat ook hier vorming en leiding nuttig en noodig is, wie zal het ontkennen? Maar wat kan hieraan of aan de nauw hiermede verwante religieuse opvoeding het universitair onderwijs doen? Zedelijke en religieuse opvoeding is de taak van het huis, van het gezin; ten deele wordt zij aangevuld soms ten goede, soms ook ten kwade, door de samenleving, die ons met hare meeningen en gevoelens omringt als de dampkring waarin wij moeten leven. De invloed, dien de Hoogeschool hier kan uitoefenen, bestaat niet zoozeer in eenig bepaald onderwijs als wel in den algemeen heerschenden geest van haar onderwijs. Wat zij leert, leere zij met het oog op een krachtig plichtgevoel; de kennis, die zij uitstort, verspreide zij als een middel om ons nuttig te doen zijn voor onze medemenschen en om ons zelven beter en edeler te maken. Niets neemt de leerling gereeder van zijnen leermeester over dan eene edele denkwijze; en dikwijls hebben de studenten van den persoonlijken invloed van den Hoogleeraar eene innige verachting voor al wat laag en gemeen is en eene edele eerzucht om de wereld beter achter te laten dan zij haar vonden, ingezogen. Dit is het onwaardeerbaar voorrecht van den onderwijzer, dat hij in 't bijzonder geroepen is te doen en de middelen heeft om te doen, wat elk onzer in zijnen kring doen wil als hem de gelegenheid daartoe geopend wordt. Daar wordt, en het behoort zoo te zijn, aan de meeste Hoogescholen bepaald onderwijs in de zedelijke wijsbegeerte gegeven; maar ik zoude willen, dat het onderwijs van eenigzins anderen aard was, dan

het doorgaans gegeven wordt. Ik zou het meer verklarend, minder polemisch, vooral minder dogmatisch wenschen. De leerling behoort te worden bekend gemaakt met de voornaamste stellingen van zedekunde, die van tijd tot tijd gepredikt zijn en gegolden hebben, het Aristotelische, het Epicurische, het Stoïsche, het Joodsche, het Christelijke in zijne verscheidene voorstellingen, die onderling bijkans evenveel verschillen als die oudere scholen. Hij moest opmerkzaam gemaakt worden op hetgeen over al die stelsels te zeggen valt; hij moest bekend worden met den verschillenden maatstaf van goed en kwaad, die als grondslag der zedeleer gelegd is; utiliteit, rechtvaardigheid, het natuurrecht, de zedelijke waarheid, het praktisch verstand, enz. Maar daarbij zij het niet de taak des onderwijzers, eene keuze te doen, en voor het eene beginsel tegen al de andere te strijden. Daar is niet één van die stelsels, dat niet zijne goede zijde heeft; niet één, waaruit de voorstanders van een der anderen niet nog wat goeds leeren kunnen; niet één, dat niet eene of andere groote waarheid bevat, die hier vooropgeschoven maar bij de andere verwaarloosd is. Het is waar, niet alle zijn even goed; en de leeraar behoeft de argumenten niet achter te houden, waarom hij het eene beter acht dan het andere. Maar hier, meer nog dan bij de overige onderwerpen die ik behandelde, wachte hij zich, zijn gevoelen den leerling op te dringen. Zijne taak is eenvoudig, het gevoelen van den leerling voor te lichten en te leiden.

‘En dit is ook de weg, die gevolgd moet worden door den doolhof van strijdende meeningen, waarin wij verward geraken, wanneer wij ons in de groote vraag begeven van de verhouding van opvoeding en onderwijs tot de godsdienst.’ - Zoo er één vraagstuk is, dat Mill als het ware hier voor o n s behandeld heeft, en behandeld heeft op uitstekend leerzame wijze, het mag wel dit zijn. Daarom wil ik ten slotte trachten, wat hij van het onderwerp zegt zooveel mogelijk met zijn eigen woorden weder te geven.

Ik herhaal, alle wezenlijk religieuse opvoeding is die van van het ouderlijke huis. Wat de sociale en publieke opvoeding hier geven kan, bepaalt zich, behalve het vormen van een overal doordringenden geest van eerbiedigheid en plichtgevoel, tot eene zekere hoeveelheid kennis. Maar dit is genoeg. Ik zal niet in de kwestie treden, die met zooveel hevigheid, ook nog in onzen tijd, behandeld is, of het wel goed is de godsdienst

aan Hooge en andere openbare scholen te onderwijzen, omdat godsdienst van alle onderwerpen datgene is, waarover de meeningen der menschen het meest uiteenloopen. Het komt mij voor, dat de twistenden aan beide zijden nog te veel bevangen zijn in het oude begrip van opvoeding, dat zich hecht aan de methode, om dat wat de onderwijzer voor waar houdt, met gezag den leerling als dogma in te prenten. Waarom zou het onmogelijk zijn, dat een student nauwkeurige kennis verkreeg aan zulk een belangrijk deel van de gezindheid des volks, in welks midden hij leeft, en van den intellectueelen arbeid van vroegere geslachten op het veld van religieuse ontwikkeling, zonder dat zijn geest geplooid wierd naar het dogma van eene of andere kerk of secte? Het Christendom heeft als godsdienst zijne historische wording, en daarom acht ik de geschiktste wijze van godsdienstig onderwijs aan de Hoogeschool te geven de studie der kerkgeschiedenis. Zoo het onderwijs zelfs al in zaken van positieve wetenschap er op ingericht moet zijn om zoowel te leeren, hoe men tot de resultaten gekomen is, als welke resultaten verkregen zijn, hoeveel te meer moet dit dan het geval zijn bij onderwerpen, waarover tusschen mannen van uitstekende bekwaamheid en die allen evenzeer ijverig en ernstig naar waarheid gezocht hebben, het grootst mogelijke verschil van meening beslaat! Dit verschil van meening reeds moet een nauwgezet onderwijzer waarschuwen, dat hij het recht niet heeft zijne meening met gezag aan een jeugdig gemoed op te dringen. Zijn onderwijs moet niet dogmatisch in richting zijn, maar onderzoekend. Men spreke niet tot den leerling als iemand voor wien men zijne godsdienst gekozen heeft, maar als iemand die eenmaal zelf kiezen zal. De verschillende kerkgenootschappen, erkende en niet erkende, zijn volkomen berekend voor de taak die de hunne is, namelijk hunne eigene leer aan diegenen, die zij als leden zullen opnemen, mede te deelen. De eigenaardige taak van eene Universiteit is een andere: niet, om met gezag te verkondigen wat wij te gelooven hebben en ons dat geloof als een plicht op te leggen, maar, ons voor te lichten en kennis te geven en ons te helpen om ons eigen geloof te bepalen op eene wijze den man van oordeel waardig, dien het slechts te doen is om de waarheid te zoeken en die alle bezwaren wil kennen, opdat hij ook wete, hoe zij kunnen worden opgelost.

‘Ik wil niet beweeren, dat eene Universiteit, die de vrije ge-

dachte en het vrije onderzoek aan boeien legt, geheel en al onvruchtbaar is, want de stoutste denkers zijn wel eens gevormd in de bekrompenste seminariën. De groote hervormers der kerk zijn onderwezen aan Roomsch-Katholijke scholen; de sceptische wijsgeeren van Frankrijk werden grootendeels opgevoed door de Jesuiten. De menschelijke geest wordt soms te krachtiger in ééne richting voortgedreven, naarmate men hem al te ijverig en al te sterk in de tegenovergestelde heeft willen dwingen. Maar men zal toegeven, dat nu juist de Universiteiten niet bestemd zijn, om de lieden tot het goede te drijven, zij het ook door overmaat van het kwade. De Universiteit moet eenvoudig zijn de plaats van vrij onderzoek. Het is waar, zij, die zich voor de dienst der kerk bestemmen, behooren wel vast te houden aan zekere leerstukken, die zij niet mogen verwerpen, tenzij zij tevens eene betrekking vaarwel zeggen, waarin zij ze niet meer in alle oprechtheid kunnen prediken. Maar wendt al uwen invloed aan, om deze leerstukken der kerk tot het kleinste getal terug te brengen. Bovendien behoeft niet elke verandering van meening over zaken van godsdienst hen, die te goeder trouw zijn, noodzakelijk uit te sluiten van hun aandeel in de taak om de schare voor te lichten. Ik voeg mij aan de zijde van die geestelijken, die in de kerk blijven, zoo lang zij als eerlijke lieden hare leer en belijdenis op eenige wijze en met hunne opvatting en verklaring ook als de hunne blijven aanmerken, al is dan ook hunne opvatting niet de algemeene. Wanneer allen de kerk gingen verlaten, die een vrije en liberale uitlegging geven aan hare formulieren van eenigheid, dan zou het volksonderwijs in de geestelijke dingen alleen overgelaten blijven aan hen, die zich aan de bekrompenste en letterlijkste opvatting van den tekst hechten. Daarom, zoo het niet onbescheiden is, dat ik in deze zaken raad geve, zou ik raden, laten allen die het met een gerust geweten doen kunnen, in de kerk blijven. Eene kerk is veel beter van binnen uit dan van buiten af te hervormen. Bijkans alle groote hervormers waren geestelijken; maar zij oordeelden niet, dat hun geestelijke stand hen beletten moest hervormers te worden. Het is waar, zij eindigden meestal hun leven buiten de kerk, in welke zij geboren waren; maar het was omdat de kerk, te kwader ure voor haar zelve, hen had uitgeworpen. Zij zelven dachten niet aan heengaan. Zij meenden zelfs een beter recht te hebben om te blijven, dan diegenen, die hen uitdreven.’

Met dezen raad, dien sommigen onzer nederlandsche godgeleerden in deze dagen ook voor zich ter harte kunnen nemen, besluit Mill zijn overzicht van den kring der wetenschappen, die het voorwerp zijn van Hooger Onderwijs. Getrouw aan de grondgedachte zijner rede, gaat hij nu tot de behandeling over van de vraag, in hoeverre ook aesthetische vorming tot de hoogere opvoeding behoort en op welke wijze zij medewerkt tot volmaking der menschelijke natuur. Wij zullen hem nu op dit terrein niet volgen, al is de verzoeking groot om ten minste eene bloemlezing te geven van schoone gedachten, die hij over zijn onderwerp uitstrooit. Maar wij mogen niet verzuimen, de verhevene en verheffende woorden over te nemen, waarmede de spreker zich ten slotte - gelijk dat in elke rectorale en inaugurele oratie past - in 't bijzonder tot de studenten wendt.

‘En nu, nadat ik alzoo den ganschen omvang van het Hooger Onderwijs, zijne stof en zijnen gang, met u doorgeloopen heb, is het bijna overtollig, er eenige aansporing voor u bij te voegen, dat gij uw voordeel doet met hetgeen u wordt aangeboden. Nu is het voor u de tijd om een hooger en verhevener inzicht in de zaken te krijgen dan de kleine zorgen van het dagelijksche leven en bedrijf kunnen geven, en om uwen geest te gewennen aan die waardeering van de hoogere belangen der menschheid, die u bijblijven zal te midden uwer beroepsbezigheden, en u misschien de ledige uren, welke deze u zullen laten, aan edele ontwerpen zal doen wijden. Als gij eenmaal over de eerste moeielijkheden henen zijt, de eenige, waarvan de last den lust overtreft; als gij eenmaal op dàt punt gekomen zijt, waarop hetgeen vroeger eene taak was, een genot wordt; dan zal uw geest in later jaren, ook onder het drukste en bedrijvigste leven, zich blijven ontwikkelen door zelfstandige oefening en door de lessen der ervaring. Zoo althans zal het zijn, wanneer gij bij den aanvang uwer studiën den blik gevestigd hebt op het einddoel, waaraan deze studiën hare hoogste waarde ontleenen - dit, om u te vormen tot wakkere strijders in den grooten kamp, die nooit ophoudt, tusschen Goed en Kwaad. Daar is niemand onder ons, wien niet wel eens de gelegenheid zal voorkomen om iets te doen ten goede zijner medemenschen. Opdat dit iets veel worde, laat ons nooit verzuimen ons bekend te maken met het beste, dat door de groote vernuften van onzen tijd gedacht en verkondigd wordt; opdat wij weten, onder welk nieuw werk wij de schouders hebben te

zetten, en opdat, voor zooveel ons betreft, het goede zaad niet op de steenrots valle maar eenen bodem vinde, waar het kan ontkiemen en bloeijen. Gij zult een deel uitmaken van het publiek, dat de toekomstige geestelijke weldoeners der menschheid zal verwelkomen en aanmoedigen; misschien zult gij onder die weldoeners zelven eene plaats innemen. Dat niemand zich late ontmoedigen door de gedachte, dat hij daartoe wel nimmer den tijd of de gelegenheid zal vinden. Zij, die weten partij te trekken van de gelegenheden, die zich aanbieden, doen spoedig de ervaring op, dat zij gelegenheden kunnen scheppen; en wat wij volbrengen hangt minder af van den tijd, dien wij beschikbaar hebben, dan van de wijze waarop wij onzen beschikbaren tijd gebruiken. Gij en uws gelijken zijt de hoop en de toekomst van uw vaderland. Al de groote dingen, die een volgend geslacht zal doen, zullen gedaan moeten worden door hen, die uit uwen kring zullen optreden; en eenige van die dingen zullen gedaan worden door mannen, voor wie de maatschappij veel minder gedaan heeft om hen daartoe voor te bereiden, dan voor u, tot wie ik op dit oogenblik spreek. Ik wil u niet aansporen met eenig uitzicht op belooning voor het goede dat gij stichten zult, 't zij hier op aarde of hiernamaals. Maar er is ééne belooning, die u onmisbaar ten deel zal vallen en die vrij mag heeten van alle zelfzuchtige gedachte, omdat zij niet van buiten af wordt aangeboden, maar in de daad zelve van haar te verdienen ligt opgesloten: dat is, het dieper en veelzijdiger belang, dat het leven voor u zal hebben en dat de waarde van het leven tienvoudig voor u zal verhoogen en tot den einde toe bewaren. Alle louter zelfzuchtige oogmerken verliezen hunne beteekenis naarmate wij in het leven vorderen; dit houdt niet slechts stand, maar rijst nog in waarde.’

Elizabeth Barrett Browning.

Gebrek aan geestdrift houd ik inderdaad voor een der grootste fouten onzer eeuw. Misschien is het wel de onvermijdelijke schaduwzijde van het rationalisme, en heeft dezelfde wijsgeerige methode, die een edelen strijd voert tegen dweepzucht en onverdraagzaamheid, in haar ijver tegelijk een der beminnelijkste eigenschappen van het menschelijk gemoed zoo al niet vernietigd, dan toch stellig verdoofd. Doch wat hiervan zij, daar is iets anders, daar is een zekere moraal, la morale fondée sur l'intérêt, die ongetwijfeld aan onze eeuw dat onhéroïsch karakter gegeven heeft, die zooveel van het ridderlijke en loyale in de menschelijke natuur heeft verlamd, die het menschelijk hart heeft overgelaten aan den kouden invloed van een toenemend materialisme.

En toch, onbaatzuchtige toewijding aan een persoon of aan een idee is altijd een der verhevenste en reinste uitingen geweest van een edel gemoed; godsdienst en poësie hebben dat heilig vuur der zelfverloochening nog altijd brandend gehouden. Of is er nu ook al geen godsdienst en geen poësie meer?

Dat niet; doch er zijn tijdperken in de geschiedenis, dat zij de aandacht en de sympathie der menigte niet zoo licht meer tot zich trekken. En nu moge men onze eeuw al niet ongeloovig kunnen noemen, halfgeloovig blijft zij, bovenal voor het jongere geslacht, toch zeer zeker: terwijl ook de poësie, zoo al niet in het land der dooden, dan toch reeds in het land van de schaduwen des doods is binnen gegaan.

De moderne kritiek immers, die uitstekende diensten aan de litteratuur heeft bewezen door met den smeltkroes rond te gaan en de ware poësie van de onechte te scheiden, heeft ook, zeker dikwijls onwillekeurig, tegelijk de geheele dichtkunst in

slechten naam gebracht. In de opinie, welke Lord Macaulay eens uitte, ‘that Poets belong to the earliest stage in the development of a nation’, wordt tegenwoordig door duizenden gedeeld. Vele schrijvers prediken haar nog wel niet ronduit, doch verschaffen haar toch zijdelings ingang in de gemoederen, en zoo gaat met de liefde voor poësie veel van de vatbaarheid voor enthousiasme en met deze veel van het edelste in den mensch verloren.

Toch ben ik er van overtuigd, dat, wanneer het schitterende licht eener enthousiastische overtuiging maar eens door de nevelen breekt, er dan ook telkens weder warmte en leven zal komen in de kille atmosfeer. En daarom beschouw ik het thans als de taak der kritiek, om den smaak voor poësie weder op te wekken en dien te leiden; daarom zou ik wenschen, dat zij, die met zoo goed gevolg het heidensche geloof aan de valsche goden van den dichterlijken Olymp vernietigd heeft, nu ook het ernstige geloof in de ware ideeën verlevendigde.

Uitsluitend de wetenschap te beoefenen werkt even eenzijdig als verkeerd bestudeerde gymnastiek, welke het eene lichaamsdeel ten koste van het andere versterkt, en daarom is juist, zooals Carlyle zegt, de poësie ‘the attempt which man makes to render his existence harmonious.’ Neen, de rechten van het gevoelsleven kunnen niet straffeloos worden geschonden en men vergeet algemeen, dat gebrek aan gevoel de hoofdoorzaak is van alle vulgariteit en onbeschaafdheid. Werkelijke onbeschaafdheid toch vertoont zich in loomheid en traagheid van gevoel, in onbekwaamheid tot het begrijpen van edele daden of tot het waardeeren van verheven gedachten, in onvatbaarheid voor sympathie; gebrek aan fijn gevoel heet in andere woorden, behoefte aan opwinding en verstrooiing. En zoo drijft die onbeschaafdheid hare slachtoffers naar spektakelstukken en stopt zij hun sensatie-romans in de hand, welke nog alleen in staat zijn de ruwe zenuwen te prikkelen: zoo doordringt zij alle rangen der maatschappij, zoo viert zij eindelijk onder de mindere standen haar hoogtij in de vreugdelooze, sombere, drukkende opwinding van een Amsterdamsche kermis.

Opium-eters hebben immers geen smaak meer voor natuurlijk voedsel; de vriendelijke zonnestraal, die veler kamer komt vervrolijken, wordt niet meer opgemerkt door hen, die bij een pot walmend bengaalsch vuur als waanzinnigen in de handen klappen; het publiek verliest langzamerhand het vermogen om gevoel

te hebben voor schoonheid, en de lage zin der meerderheid waarborgt het succès alleen aan zeker dor genre van goedkoope geestigheid, dat onder den naam van het droog komieke in ons land aanbidders telt bij duizenden.

Ik wenschte, dat er een satiren-dichter opstond, die dat lage, platte prosaïsme der menigte eens brandmerkte, die eens aantoonde, dat de neiging om quand même alles af te keuren inderdaad geen bewijs is van scherpzinnigheid, maar veeleer van vulgariteit en kwalijk verholen afgunst. De Engelsche humorist Hazlitt zeide eens ‘that the City apprentice, who did not think the Lord Mayor in his gilded Coach was the greatest of human beings, would certainly come to be hanged’, en ik vrees dat, indien de jeugd met haar ‘nil mirari’ zoo voortgaat, er na verloop van een twintigtal jaren - om met Hazlitt's termen te spreken - meer galgen dan boomen in het land zullen staan.

Toch is het een genot te kunnen bewonderen, te kunnen waarderen, te kunnen liefhebben en daarom noemde ik het de edele taak der kritiek om aan onze eeuw dat genot terug te geven. En zij kan het. Zij reinigt het goud van alle onedele bestanddeelen, maar zij doet ook het zuivere metaal helderder schitteren. Zij verwerpt het gebrekkige, maar zij waardeert ook het gezonde en frissche. Zij voelt bijzonder fijn, doch juist omdat zij zeer veel gevoel heeft. Haar hebben wij lief, en de kritiek die wij haten is haar basterdzuster, is niets dan haar parodie.

Is het derhalve de schoone roeping der kritiek, ons het verloren enthousiasme te doen wedervinden, dan moet zij ons terugvoeren tot de ware poësie, tot die meesterstukken van reine, edele kunst, die, indien wij ze eenmaal begrijpen, onwederstaanbaar zijn, doch die arbeid en moeite eischen van hem, die ze waarderen wil, tot die dichters, ‘dont’, zoo als Taine zegt, ‘le propre c'est d'être toujours jeunes et éternellement vierges.’ Verjonging toch is meer dan noodig. En indien onder de dichters, welke dien verjongenden invloed kunnen uitoefenen, tijdgenooten zijn, hebben deze aanspraak op den voorrang. Hun stem heeft immers oneindig meer kracht dan een stem uit het verleden; de vorm, de taal, de zinspelingen, de beelden, die zij gebruiken, worden ligter begrepen, hun geestdrift en hun bezieling worden eerder gevoeld. De dichtkunst van eene eeuw moet in de smarten, de teleurstellingen, de verheven verwachtingen en de sombere twijfelingen van die eeuw

deelen, zij moet de volmaakte verpersoonlijking zijn van de menschheid in dat tijdperk harer ontwikkeling, zij moet aantoonen niet alleen, wat de eeuw doet en wat zij bezit, maar voornamelijk wat haar ontbreekt.

Geene eeuw heeft dan ook ooit grooter behoefte gehad aan frissche, krachtige, enthousiaste poësie dan de tegenwoordige en dubbel dierbaar is ons daarom eene dichteres van de groote gaven van Elizabeth Barrett Browning, wier naam aan het hoofd dezer bladzijden staat. Zij is, geloof ik, in ons land nog zeer weinig bekend en daarom wil ik trachten deze geniale vrouw bij velen in te leiden, als een vriendin.

Elizabeth Barrett, dichteres en echtgenoot eens dichters, was de dochter van een West-Indisch koopman, op wiens landgoed in Herefordshire zij in 1805 geboren werd.

Hier aan den voet der Malvern Hills sleet zij hare jeugd, en in een harer gedichten ‘The lost bower’ heeft zij het tooneel harer kindsche jaren op schilderachtige wijze geteekend:

Green the land is where my daily
Steps in jocund childhood played,
Dimpled close with hill and valley,
Dappled very close with shade;
Summer-snow of apple blossoms running up from glade to glade.

On your left, the sheep are cropping
The slant grass and daisies pale,
And five apple-trees stand dropping
Separate shadows toward the vale,
Over which in choral silence, the hills look you their ‘All hail’.

Far out, kindled by each other,
Shining hills on hills arise,
Close as brother leans to brother
When they press beneath the eyes
Of some father praying blessings from the gifts of paradise.

Zij ontving dezelfde degelijke opvoeding als hare broeders en leerde met hen Grieksch en Latijn. Deze studie ontwikkelde

haar verstand reeds vroegtijdig, en stelde haar in staat, haar groote dorst naar kennis aan de beste en zuiverste bronnen te laven. De poësie der oudheid vooral had eene wondere bekoorlijkheid voor haar en zoo als zij later schreef:

> My soul
> At poetry's divine first finger touch,
> Let go conventions and sprang up surprised,
> Convicted of the great eternities
> Before two worlds.

Evenals geen jong bewonderaar der dichtkunde verzen kan genieten, zonder mede zijn eigen scheppingsvermogen te beproeven, gaf Elizabeth Barrett op nog slechts veertienjarigen leeftijd reeds haar eerste gedicht ‘the Battle of Marathon’ uit, terwijl zij ons in ‘Aurora Leigh’ het meest uitgebreide dichtstuk dat wij aan haar te danken hebben en dat als het ware hare ‘Confessions’ bevat, die eerste periode van haar dichterlijk leven op de volgende weergalooze wijze beschreven heeft:

> Many fervent souls
> Strike rhyme on rhyme, who would strike steel on steel
> If steel had offered, in a restless heat
> Of doing something. Many tender souls
> Have strung their losses on a rhyming thread
> As children cowslips; - the more pains they take,
> The work more withers. Young men, ay, and maids,
> Too often sow their wild oats in tame verse,
> Before they sit down under their own vine
> And live for use. Alas, near all the birds
> Will sing at dawn, - and yet we do not take
> The chaffering swallow for the holy lark.
>
> And so like most young poets, in a flush
> Of individual life, I poured myself
> Along the veins of others, and achieved
> More lifeless imitations of life verse,
> And made the living answer for the dead,
> Profaning nature . . . . . .

For me I wrote
False poems, like the rest, and thought them true,
Because myself was true in writing them.
I, peradventure, have writ true ones since
With less complacence . . . . . .

Doch deze wijsheid was de vrucht van latere levenservaring, en de jonge dichteres dacht aan dat alles nog niet, toen zij als eene achttienjarige ‘An essay on mind’ en eene vertaling van het meesterstuk van Aeschylus ‘Prometheus Bound’ uitgaf. Deze vertaling werd naderhand wel geheel door haar omgewerkt; ‘as in expiation of a sin of my youth’ zoo als zij in de voorrede schreef, en om hare vrienden de eerste vertaling te doen vergeten, maar toch toonen deze juvenilia reeds, welk een krachtige dichterlijke geest in die tengere jonkvrouw leefde. ‘The child is father of the man’, en de jonge eerzuchtige dichteres, die zich in haar kinderlijke stoutmoedigheid met zulk een forsch athleet der oudheid dorst meten, legde reeds daardoor een oorspronkelijkheid en grootheid aan den dag, waarvan men in de verzen van andere jonge menschen bij het eerste ontvlammen van het ‘feu sacré’ zoo zelden de sporen vindt. Hoe velen toch zijn er, die bij de eerste ontdekking, dat zij eenige rijmende regelen vrij behoorlijk in dichtmaat kunnen schrijven, de jeugdige krachten alleen wijden aan weemoedige rhapsodiën over voorjaar, blonde haren, oneindige zee, eenzaamheid en melancholie.

Maar de jonge Elizabeth bezat die kinderachtige eigenaardigheden volstrekt niet. Zij was werkelijk iets bijzonders en men beschouwe ook slechts haar bekoorlijk portret, zoo als miss Russell Mitford, die onze heldin juist in dezen tijd leerde kennen, het in hare ‘Recollections of a literary life’ gegeven heeft:

‘Onze eerste kennismaking’, zegt zij, ‘had omstreeks vijftien jaar geleden plaats. Zij was inderdaad een der interessantste persoonlijkheden, die ik ooit ontmoet had. En ieder, die haar zag, dacht er eveneens over, zoodat men mijne ingenomenheid toch wel niet alleen aan partijdigheid of opgewondenheid zal kunnen toeschrijven. Zij was rank en tenger van gestalte; aan beide zijden van haar edel gelaat vielen de donkere haarlokken golvend neder, terwijl hare groote zachte oogen door lange wimpers weelderig werden overschaduwd; haar glim-

lach was als een zonnestraal en zij zag er zoo jeugdig uit, dat ik werkelijk eenige moeite had, om een mijner vriendinnen, in wier rijtuig wij te zamen naar Chiswick reden, te overtuigen, dat de vertaalster van den “Prometheus” van Aeschylus, de schrijfster der “Essay on Mind”, inderdaad oud genoeg was, om in de wereld te komen, om, zoo als men dat noemt, uit te gaan.’

En Theodore Tilton, haar amerikaansche levensbeschrijver, van haar photographisch portret sprekende, verklaart, dat hem bij het zien dier beeltenis bovenal het verstandige en verhevene in de uitdrukking van haar gelaat en in den vorm van haar voorhoofd getroffen heeft; ‘dat voorhoofd toch,’ zegt hij, ‘is als een hoog, aan weêrszijden op hare lokken als op twee zuilen steunende en gelijk aan hetgeen zij zelf in haar Vision of Poets zag,

A forehead royal with the truth!’ -

Nadat hare broeders weldra het ouderlijk huis hadden verlaten, was hare liefde voor de klassieke oudheid niet verminderd en zette zij hare studiën voort onder de leiding van Hugh Stuart Boyd, den blinden schrijver van ‘Select Passages from the greek fathers’, terwijl zij nog in een aan hem opgedragen lyrisch gedicht, ‘Wine of Cyprus’, eene bekoorlijke beschrijving geeft van de morgenuren, waarin zij met dien leermeester de werken van Griekenland's geniën genoot.

Doch die dagen van ongestoord levensgenot duurden niet lang, en omstreeks denzelfden tijd, dat zij haar eersten belangrijken bundel, ‘the Seraphim and other poems’, uitgaf, had er een treurige gebeurtenis plaats, die bijna een einde maakte aan haar leven.

Een ader in hare longen was gebroken, en toen de winter naderde, rieden haar de geneesheeren dien in een zachter klimaat door te brengen. Haar oudste broeder, aan wien zij innig gehecht was, vergezelde haar naar Torquay in het zuiden van Engeland en, hoewel zij in het voorjaar aanmerkelijk beter was, werd toch besloten, dat zij ook nog gedurende den zomer aan den zeekant zou blijven. Op een Junijochtend, terwijl haar broeder met een paar vrienden in de haven heen en weder zeilde, stond zij op het balkon hen na te staren, toen plotseling de boot waarin zij zaten omsloeg en allen onder de golven verdwenen, voor dat iemand helpen kon. Zelfs hunne

lichamen werden nimmer gevonden. Deze schok was bijna doodelijk voor de jonge kranke. Gedurende den geheelen volgenden winter, zeide zij later, ‘the sounds of the waves rang in my ears like the moans of the dying’, en toen zij eindelijk naar Londen kon vervoerd worden, ving het droevige eentoonige leven van eene aan de sopha gebonden zieke ook voor haar aan. Verscheiden jaren moest zij nu als een gevangene slijten; doch wel verre van zich over te geven aan moedeloosheid, of aan het ziekelijk en voor vele weekelijke gemoederen eenigzins aangenaam gevoel, dat door een lijdenden toestand zoo licht wordt opgewekt, verzette zij zich met al de veerkracht van haren geest tegen de gedruktheid harer zenuwen.

Die jaren, welke inderdaad voor haar jaren van geduldige vlijt en inspanning waren, wijdde zij te midden van wijsgeeren en dichters:

> ‘In search of deep philosophy,
> Wit, eloquence and poetry,’

aan hetgeen Milton noemt: ‘an industrious and select reading.’ En doordat zij als het ware dagelijks omging met de groote geniën van Griekenland en Rome, werd haar geest opgevoed in die strenge tucht, welke nog altijd voor de vorming van den waren dichter hoog noodig is, terwijl de bestudeering der beste voorbeelden, zoowel onder de oude als onder de moderne dichters, haar de kunst leerde om voor de mededeeling harer gedachten de edelste en eenvoudigste vormen te kiezen.

Hetgeen door haar in die jaren van lijden en studie in de eenzaamheid eener stille ziekenkamer geleerd en ondervonden is, heeft dan ook rijke vruchten afgeworpen in de dagen van haar herstel. Immers wat wij allen zoo dikwijls hebben gewenscht, wanneer wij soms een lijder ontmoetten, wiens gelatenheid en vertrouwende onderwerping bij een leven van smart en eenzaamheid onze bewondering opwekten, dat hem toch de gave mocht worden geschonken, om iets van hetgeen die eenzaamheid en die stille overpeinzing hem leerden, aan ons te kunnen mededeelen, dat is hier geschied. Want Elizabeth Barrett heeft die gave in de ruimste mate bezeten. Het korte gedicht ‘A Musical song’, waarin zij aantoont hoe dichters, zoo als Shelley zegt:

> ‘learn in suffering
> What they teach in song.’

is dan ook te schoon, dan dat wij het hier niet zouden neerschrijven.

What was he doing, the great God Pan,
  Down in the reeds by the river?
Spreading ruin and scattering ban,
Splashing and paddling with hoofs of a goat,
And breaking the golden lilies afloat
  With the dragon-fly on the river.

He tore out a reed, the great God Pan,
  From the deep, cool bed of the river,
The limpid water turbidly ran,
And the broken lilies a-dying lay,
And the dragon-fly had fled away,
  Ere he brought it out of the river.

High on the shore sat the great God Pan,
  While turbidly flowed the river,
And hacked and hewed as a great God can,
With his hard, bleak steel at the patient reed,
Till there was not a sign of a leaf indeed
  To prove it fresh from the river.

He cut it short, did the great God Pan,
  (How tall it stood in the river!)
Then drew the pith, like the heart of a man,
Steadily from the outside ring,
Then notched the poor dry, empty thing
  In holes as he sate by the river.

‘This is the way’ laughed the great God Pan,
  (Laughed while he sate by the river!)
‘The only way since Gods began
To make sweet music they could succeed.’
Then dropping his mouth to a hole in the reed,
  He blew in power by the river.

Sweet, sweet, sweet, o Pan,
  Piercing sweet by the river!
Blinding sweet, o great God Pan!
The sun on the hill forgot to die,
And the lilies revived, and the dragon-fly
  Came back to dream on the river.

Yet half a beast is the great God Pan
  To laugh as he sits by the river
Making a poet out of a man.
The true gods sigh for the cost and pain,
For the reed that grows nevermore again
  As a reed with the reeds in the river.

Mevrouw Browning had niet de gave der dramatiek, die zich in het scheppen van de meest uiteenloopende charakters en de meest tegenstrijdige toestanden verlustigt. Doch haar lied is evenmin het kunsteloos getjilp van een vogel, die slechts één zang heeft. Neen, hare poësie is de lyrische ontboezeming van een edele vrouw, wier warm liefderijk hart, wier vurige verbeelding, wier enthousiaste liefde voor het schoone en ware, wier veelzijdig ontwikkeld verstand alle samensmolten tot een harmonisch geheel, dat zich door het scheppingsvermogen der kunstenares openbaarde in een vorm geheel geëvenredigd aan de grootschheid der gedachte, die er in werd uitgedrukt. En toch is zij geen dichteres, die ooit onder de groote menigte populair zal worden. Maar zij, die in staat zijn haar rijke gaven te waardeeren, zullen haar dan ook steeds meer en meer kennen, bestudeeren en liefhebben. Velen zijn er die haar nooit, doch zeer weinigen geloof ik, die haar slechts eenmaal gelezen hebben. En opmerkelijk is het, dat hare populariteit in Amerika zoo veel grooter is dan in Engeland, gelijk, juist omgekeerd, de Amerikaan Longfellow in het land zijner geboorte veel minder gelezen wordt. Doch het zachte en zoetvloeiende, het onberispelijk geacheveerde en vrouwelijk gevoelige van Longfellow wordt op bijzonder hoogen prijs gesteld door het volk, dat Tennyson als den grootste aller moderne dichters bewondert, terwijl juist het forsche, het breede en krachtige in Mevrouw Browning's poësie het jonge Amerika bekoren moet. Er zijn daardoor wel is waar in hare zangen te veel zware bas-

toonen, er is in haar muze te veel mannelijks, er zijn in haar lied soms uitdrukkingen, die ons schoonheidsgevoel pijnlijk aandoen, maar toch staat zij in mijn oog hooger dan Tennyson, wiens gladde verzen, even als zijn Maud, ‘faultily faultless’ zijn en dien men zonder zich een oogenblik in te spannen, dadelijk begrijpt.

Dat krachtige en verhevene treft ons reeds dadelijk in de eerste gedichten, welke de jonge dichteres uit hare ziekenkamer in de wereld zond, ‘the Seraphim’ en ‘A Drama of Exile.’

In het eerstgenoemde worden de gedachten geschetst van twee engelen, ‘Ador the Strong’ en ‘Zerah the Bright one’, die volgens Gods bevel de kruisiging van Christus moeten bijwonen, en ofschoon het gedicht over het geheel wellicht moeielijk te lezen en te begrijpen is, komen er toch werkelijk aangrijpende beschrijvingen in voor. De engelen zweven hoog in de lucht en aanschouwen de drie zwarte kruisen, omgeven door een dicht opeengedrongen, woelende menigte, die gilt, vloekt en lastert, terwijl eene vrouw ‘with white lips asunder’ aan den voet van het middelste kruis ligt neêrgebogen. Zwarte, altijd weêr voortgestuwde wolken verbergen de zon en door de dikke duisternis heen hoort men de wegstervende stem van den lijdenden Christus ‘Mijn God, mijn God, waarom hebt gij mij verlaten.’

Het tweede gedicht ‘A Drama of Exile’ heeft oneindig hooger kunstwaarde, en bevat inderdaad gedachten van een volmaakte schoonheid. - De handeling valt voor buiten den lusthof van Eden in de treurige wildernis der onbebouwde aarde, die voor Adam en Eva ligt uitgespreid, terwijl het vlammend zwaard van den engel hun den teruggang verbiedt. De beide ballingen zijn met Gabriël en Lucifer de dramatis personae, terwijl het choor wordt gevormd door een rei Engelen en door de Geesten van Eden.

Lucifer gelijkt niets op den Lucifer van het ‘Paradise Lost,’ die met de onschuldigen nog deernis hebben kan. Hier is hij een echte duivel zonder mededoogen, die het reeds zoo ongelukkige paar nog met een vloed van bittere, doch welsprekende beschimpingen overstelpt. Eva is op een weergaloos schoone wijze geteekend, en de dichterlijke opvatting van het geheel kan het best beoordeeld worden uit die heerlijke regelen, als Lucifer aan Eva heeft gevraagd of hij niet nog de schoonheid der Engelen behouden heeft.

Eve. Thou hast a glorious darkness.
Lucifer. Nothing more?
Eve. I think, no more.
Lucifer. False Heart - thou thinkest more!
Thou canst not choose but think, as I praise God,
Unwillingly but fully, that I stand
Most absolute in beauty. As yourselves
Were fashioned very good at best, so we
Sprang very beauteous from the creant Word,
Which thrilled behind us, God Himself being moved
When that august work of a perfect shape
His dignities of sovran angel-hood
Swept out into the Universe, - divine
With thunderous movements, earnest looks of gods,
And silver-solemn clash of cymbal wings!
Whereof was I, in motion and in form,
A part not poorest. And yet, - yet perhaps,
This beauty which I speak of, is not here,
As God's voice is not here, nor even my crown -
I do not know. What is this thought or thing
Which I call beauty? is it thought, or thing?
Is it a thought accepted for a thing?
Or both? or neither? - a pretext - a word?
Its meaning flutters in me like a flame
Under my own breath: my perceptions reel
For evermore around it, and fall off,
As if it too were holy.
Eve. Which it is.
Adam. The essence of all beauty, I call love.
The attribute, the evidence, and end,
The consummation to the inward sense,
Of beauty apprehended from without,
I still call love. As form, when colourless,
Is nothing to the eye, - that pine-tree there,
Without its black and green, being all a blank, -
So without love, is beauty undiscerned
In man or angel. Angel! rather ask
What love is in thee, what love moves to thee,

And what collateral love moves on with thee;
Then shalt thou know if thou art beautiful.
Lucifer. Love! what is love? I lose it. Beauty and love
I darken to the image. Beauty - love!
[He fades away, while a low music sounds].
Adam. Thou art pale, Eve.
Eve. The precipice of ill
Down this colossal nature, dizzies me -
And hark! the starry harmony remote
Seems measuring the heights from whence he fell.

Niet waar, hoe schilderachtig schoon zijn die twee laatste regels en hoe fijn gevoeld is dat verdwijnen van Satan, peinzende over het eeuwige wonder der liefde?

Doch men meene niet, dat het gedicht geen schaduwzijden heeft. Neen, aangename indrukken worden ook hier dikwijls uitgewischt door in het oog vallende gebreken. En, wanneer ik dit zeg, denk ik vooral aan eene al te groote weelderigheid van den vorm, aan enkele vergelijkingen en beelden, die inderdaad onmogelijk zijn. Onze heldin bezit ook de fouten harer majesteit; en die fouten moeten wij erkennen, al verkiezen wij ze ver boven de volmaaktheden en effenheden van zooveel andere soorten van poësie, die zich dan toch ook in veel lager en veel beperkter kring bewegen. Het is nu eenmaal niet anders. In de litteratuur, zoowel als in het zedelijk leven, worden de grootste en edelste hoedanigheden door gebreken op den voet gevolgd.

Toch zijn die fouten bij Mevrouw Browning zeer licht uit de bijzondere omstandigheden van haar leven te verklaren. De afzondering, waarin zij zooveel jaren doorbracht, werkte er toe mede, dat hare gedachten, die reeds op zich zelf een tint droegen van diepen ernst, te veel bij haar zelf en haar eigen gewaarwordingen bepaald bleven. Zij erlangde daardoor schier onbewust de vaste overtuiging, dat zij met de onzichtbare wereld in een nadere betrekking stond dan de rest der menschheid, en ofschoon haar een innig godsdienstig geloof bezielde, kwam zij er toe haar lezers soms uit het warme, heldere licht van dat geloof over te brengen in de doffe atmospheer eener nevelachtige mystiek. Zij had wellicht overspannen denkbeelden aangaande de roeping des dichters, want de onderwerpen welke zij voor hare dichtstukken koos, waren vooral in den aanvang ha-

rer loopbaan voor het begrip van een sterveling schier onbereikbaar, ja zij streden soms geheel tegen alle eischen van eenvoud en goeden smaak, terwijl het haar daardoor dikwijls ontzachelijk veel moeite moest kosten, zich begrijpelijk uit te drukken; en inderdaad indien haar diepe ernst en haar heilige overtuiging zich niet te duidelijk hadden doen gevoelen, dan dat men ze ooit had durven miskennen, zoude de gedwongenheid, waaraan zij zich nu en dan schuldig maakte, allicht voor gemaaktheid en affectatie zijn aangezien. Het is dan ook zeer waar wat een Engelsch schrijver zoo kernachtig van haar verzen gezegd heeft: ‘In het streven om haar ideaal te achterhalen, loopt haar muze dikwijls met wankelende schreden voort. Toch bereikt zij het einddoel. De lauwerkrans wordt met recht aan haar toegewezen, doch de overwinnares zelf ligt bij haar bekrooning in zwijm.’ Hare versificatie is zeer ongelijk. Soms ontegenzeggelijk slordig en ruw, is zij elders weer zoo vloeijend en zacht, dat de woorden op de cadans van de een of andere rytmische aria na elkander schijnen voorbij te zweven. En wanneer ik nu eindelijk nog opmerk, dat onze dichteres soms vrij wijdloopig is, dat zij hare meest verhevene passages dikwijls ontsiert door triviale opmerkingen, die den indruk maken alsof zij in een symphonie het bezielde snareninstrument met een stuiversfluitje accompagneerde, dan is, geloof ik, de ondankbare taak, om hare fouten aan te wijzen, afgedaan. Gelukkig zijn die fouten bovendien niet gevaarlijk en behooren zij allerminst tot de zoodanige, tegen welke men den lezer moet waarschuwen, omdat hij ze niet oplet, terwijl zij intusschen zijn gevoel verslappen en zijn oordeel begoochelen. Neen, hare gebreken zal ieder, die hare verzen in handen neemt, dadelijk zien. Wij hebben hier niet te doen met het bedriegelijk voorkomen van het digt begroeid moeras der vlakten, doch met de scherp geteekende afscheiding tusschen berg en afgrond.

De poësie van mevrouw Browning is de heldere spiegel, die alles terugkaatst wat in haar gemoed omgaat. In de voorrede van een harer bundels zegt zij het zelf: ‘Al zijn mijn verzen ook vol fouten, zij bevatten in allen geval mijn hart en mijn leven; het zijn geen ledige schalen. De dichtkunst is voor mij een even ernstige zaak geweest als het leven zelf, en het leven was zeer ernstig; in geen van beiden heb ik mogen spelen.’ Dit laatste is volkomen waar. Ook haar verzen zijn als haar leven, vol onbeschrijfelijke melancholie en somberheid.

Zoo wijst zij op Christus altijd als op den man der smarte,

> ‘And those who loved him said he wept,
> None ever said he smiled.’

en in een harer schoonste gedichten, ‘the Virgin Mary to the Child Jesus’, laat zij Maria zeggen:

> Unchildlike shade! - No other babe doth wear
> An aspect very sorrowful, as thou. -
> No small babe-smiles my watching heart has seen,
> To float like speech the speechless lips between,
> No dovelike cooing in the golden air,
> No quick short jags of leaping babyhood.
>
> Alas, our earthy good
> In heaven thought evil, seems too good for Thee:
> Yet sleep my weary one!

Hoe kon het ook anders. In haar schoonste jaren heeft zij weinig vreugde gekend. Men herinnere zich het verlies van haar innig geliefden broeder en het eentoonige leven in de ziekenkamer, waarvan wij boven spraken. En toch was dit op verre na nog niet alles..... Doch de sombere geschiedenis van het lijden, dat haar eigen vader haar veroorzaakte, blijft beter verzwegen. Laten wij het haar Amerikaanschen levensbeschrijver nazeggen, ‘dat de gebeurtenissen, welke haar eigen lippen nooit verhaald hebben, niet moeten worden opgerakeld.’ Zij heeft geduldig, met zachte onderwerping en voortdurende vergevensgezindheid, een grievend onregt verdragen, dat haar als een doorn zoo vele jaren heeft gewond. Wij eerbiedigen haar geheim; doch wij zijn er van overtuigd, dat het teeder hart der jonge vrouw hevig heeft geklopt onder namelooze smarten en dat zij juist daarom de innigste emoties van het menschelijk gemoed zoo naar waarheid heeft geschilderd. Op haar is het inderdaad toepasselijk, wat zij zelf zong in het lied, dat wij zoo straks in het origineel hebben aangehaald: De groote god Pan heeft, aan den waterkant gezeten, met zijn koud staal het slanke riet kort gehakt, zoodat er geen blaadje meer aan te zien was. Toen heeft hij het merg door de bovenste ring getrokken en de arme ledige schacht nog met gaten doorboord.

Doch het arme, gepijnigde riet brengt nu ook, na dit alles te hebben doorstaan, zulke wonderzoete klanken voort, dat de geknakte lelies herleven en de watervlieg terugkeert om bij de rivier te droomen van den tijd, toen zij haar zonnig plekje tusschen de biezen nog niet had verloren. - Maar gelukkig mengt zich onder die zwaarmoedige klanken somtijds een liefelijker toon. Het is het lied der vrouw, die belijden moet, dat ook zij een stil en edel verlangen heeft om eens te beminnen en bemind te worden:

> My Father! - Thow hast knowledge, only Thou,
> How dreary 't is for women to sit still
> On winternights by solitary fires,
> And hear the nations praising them far off.
> - - - - - - - - - - -
> To sit alone
> And think for comfort, how that very night,
> Affianced lovers, leaning face to face
> With sweet half listenings for eachother's breath,
> Are reading haply from some page of ours,
> To pause with - thrill; as if their cheeks had touched,
> When such a stanza, level to their mood,
> Seems floating their own thoughts out - ‘so I feel
> For thee;’ - And I, for thee; - this poet knows
> What everlasting love is. -

En die liefde heeft zij gekend. Men verhaalt, dat zij de eerste kennismaking met Robert Browning te danken had aan een harer liefelijkste balladen, een van die kleinere gedichten, waarmede zij in den aanvang bij voorkeur streelde, een van die ‘circles in the water, which never ceaseth to enlarge themselves.’ Wij bedoelen haar ‘Lady Geraldine's courtship,’ waarin een dichter uit den engelschen boerenstand de liefde verwerft van een van 's lands fierste dochteren uit vorstelijken huize. Als gast brengt hij een gedeelte van den zomer door op een der landgoederen haars vaders, ‘in the blessed woods of Sussex’, waar hun liefde ontwaakt en de dichter zelf verhaalt hoe hij Lady Geraldine leerde beminnen in de aangename gezelligheid van het buitenleven.

Ay, for sometimes on the hill-side, while we sat down in the yowans,
With the forest green behind us, and its shadow cast before,
And the river running under, and across it from the rowans
A brown partridge whirring near us, till we felt the air it bore -

There, obedient to her praying, did I read aloud the poems
Made to Tuscan flutes, or instruments more various of our own;
Read the pastoral parts of Spenser - or the subtle interflowings
Found in Petrarch's sonnets - here's the book - the leaf is folded down! -

Or at times a modern volume, - Wordsworth's solemn-thoughted idyl,
Howitt's ballad-verse, or Tennyson's enchanted reverie, -
Or from Browning some ‘Pomegranate’, which, if cut deep down the
(middle,
Shows a heart within blood-tinctured of a veined humanity.

Nu zoude, naar men zegt, Browning Elizabeth een bezoek hebben gebracht, om haar te danken voor de gunstige wijze, waarop zij over zijne poësie had gesproken, terwijl die toevallige kennismaking weldra vriendschap en daarna liefde zou hebben gewekt. Doch wat hiervan zij, zooveel is zeker, dat Elisabeth Barrett niet lang na de uitgave van den bundel, waarin die ballade voorkomt, Robert Browning huwde en dat de liefde, die groote toovenares, datgene vermocht, wat noch geneesheeren, noch een zorgvuldige opvoeding ooit hadden kunnen doen. Hare gezondheid toch verbeterde merkbaar, en terstond na hun huwelijk gingen de echtgenooten zich in Italië met der woon vestigen.

Uit de vensters van ‘Casa Guidi,’ het huis dat zij in Florence bewoonden, zagen zij in 1848 het eerste morgenrood van Italië's vrijheid aanbreken, en ‘Casa Guidi's windows’ heet het schoone gedicht, waarin Mevrouw Browning den indruk wedergeeft, dien het Italië dier dagen op haar had gemaakt.

Zij zag hoe ‘het daghet in het Oosten’, hoe ‘the holy liberty and holy right of nations’ langzamerhand in het classieke land der oudheid begonnen te zegepralen; het aantrekkelijk onderwerp bezielde haar geheel, en dit meesterstuk is dan ook door een zoo rijke verbeelding geschapen alsof een italiaansch improvisatore het op een der pleinen van Florence voor een enthousiaste menigte had voorgedragen. Het eerste gedeelte is

geschreven in 1848, toen Paus Pius IX de wereld nog trachtte te overtuigen, dat hij een vriend was van Italië's onafhankelijkheid en het ligtgeloovige volk nog in den waan verkeerde, dat een Oostenrijksch aartshertog en een paus in ernst bewerkers der vrijheid konden zijn. De woorden van lof, die Mevrouw Browning daardoor voor den paus overhad, woorden, welke zij trouwens schrapte, toen Zijne Heiligheid de eens gedane beloften verbrak, zijn haar toch altijd als een zonde toegerekend in Engeland, waar een groot deel van de sympathie die men er voor de Italiaansche revolutie had, eenvoudig was toe te schrijven aan de omstandigheid, dat die beweging tegen Rome was gericht, en waar dan ook de Polen, wier zaak toch stellig even goed was als die der Italianen, nooit mededoogen hebben kunnen opwekken, alleen omdat zij het ongeluk hadden, dat de Paus aan hunne zijde was.

De dichteres deelde geheel in de geestdrift van het Italiaansche volk en zij gaf het streven naar vrijheid, de zucht naar verlossing, in zegevierende, juichende verzen terug.

De oude glorie van Italië moet niet langer werken als een slaapdrank:

> ‘O Dead, ye shall no longer cling to us
> With your stiff hands of desiccating praise,
> And hold us backward by the garment thus,
> To stay and laud you in long virelays!
> Still, no! we will not be oblivious
> Of our own lives, because ye lived before,
> Nor of our acts, because ye acted well, -
> We thank you that ye first unlatched the door -
> We will not make it inaccessible
> By thankings in the doorway any more. -’

Het verledene moet een opwekkenden invloed uitoefenen, de groote daden der vaderen moeten den kinderen een spoorslag zijn tot heldenmoed:

> ‘For who would fight for Athens, and not swear by Marathon,’

en wie zoude in slaap willen vallen op de lauweren van een krachtig voorgeslacht!

Het tweede gedeelte van het dichtstuk werd geschreven na-

dat de aartshertog zijn beloften had verbroken, en hij voor zijn onderdanen gevlucht was. Het beschrijft de onstuimige geestdrift van het volk, de daaropvolgende reactie der wankelmoedigen, den terugkeer binnen Florence van den verraderlijken aartshertog, gesteund door Oostenrijksche bajonetten; en zelden vindt men zulke krachtige, hartstochtelijke verzen als die, waarin onze heldin opkomt tegen een dwinglandij, die de kreten van een ongelukkig volk versmoort, tegen een vrede, die niet gegrondvest is op rechtvaardigheid en eerlijkheid, maar op onderdrukking en woest geweld. Liever nog wil zij

> ‘the raking of the guns across
> The world, and shrieks against Heaven's architrave,’

dan een vrede

> ‘which sits
> Beside the hearth in self-commended mood,
> And takes no thought how wind and ruin by fits
> Are kowling out of doors against the good
> Of the poor wanderer.’

Doch men neme het stuk zelf ter hand en men lette op de bittere ironie, waarmede die eerste worsteling voor de vrijheid geschetst wordt, eene worsteling, die tot niets leidde, omdat het volk na eeuwen van vernedering geen moed en standvastigheid meer over had, doch alleen kon schreeuwen waar daden noodig waren, omdat de opstand enkel het gevolg was van een oogenblikkelijke opwelling, niet van een edel beginsel, niet van een warme vrijheidsliefde.

> Here was no knowledge, no conception, nought!
> Desire was absent, that provides great deeds
> From out the greatness of prevenient thought;
> And action, action, like a flame that needs
> A steady breath ant fuel, being caught
> Up, like a burning reed from other reeds,
> Flashed in the empty and uncertain air,
> Then wavered, then went out.

Wij bemerken het reeds hier; de verfrisschende invloed van een meer bedrijvig leven en van een verblijf in den vreemde,

aan de zijde van den geliefden echtgenoot, de aanschouwing van hetgeen ook in de wereld rondom haar geleden en gestreden werd, heeft Elizabeth bevrijd van die overgevoelige, somtijds ziekelijke levensbeschouwing, die in haar eerste verzen doorstraalt. Liefde in de hoogste beteekenis van het woord, liefde voor al wat edel en schoon is, zal voortaan haar zang bezielen, en waar zij vroeger met een droevig gevoel van teleurstelling niet dan strijd zag tusschen werkelijkheid en ideaal, heeft zij nu het ideale in de werkelijkheid zelve leeren vinden. Zij is er thans van overtuigd, dat het geluk niet in de eenzaamheid buiten de wereld ligt en zij heeft zelf in haar ‘The Poet's Vow’, die sombere levensbeschouwing op werkelijk roerende wijze gehekeld. Een dichter nl., zich voorstellende dat de zonde het hoofdbestanddeel is der menschelijke natuur, besluit in volmaakte afzondering te gaan leven, om zich aldus, buiten den verderfelijken invloed der menschen, ongestoord met zijn eigen gedachten te kunnen bezig houden. Hij deelt dit voornemen aan zijne bruid mede, die hem eerst stilzwijgend aanziet,

> with her large doubting eyes,
> Like a child who never knew but love, whom words of wrath surprise,
>
> en daarna, doch vruchteloos hem van zijn besluit tracht af te
> brengen. Zij wijst hem er op, dat het alleen trotschheid is,
> die hem er toe aanzet zich aldus van de menschheid te verwijderen.
>
> ‘I thought, but I am half a child, and very sage art thou,
> The teachings of the heaven and earth should keep us soft and low.’

Doch de ongelukkige dwalende man gaat zijn eenzaam huis op het land bewonen, en niets kan hem overtuigen, dat zijn menschenhaat ongegrond, dat daarentegen de menschelijke natuur voor een heilige en heerlijke ontwikkeling vatbaar is. Hij moet door een harde les leeren, dat de mensch niet zonder den mensch kan leven en de dood van Rosalind, zijn verlatene bruid, is daartoe noodig. Als hij eenmaal des nachts, terwijl alles stil is om hem heen, uitgaat, en door het aanschouwen van den starrenhemel zijn ziel wil verheffen tot het oneindige, ziet hij op een draagbaar het lijk van zijn beminde, dat volgens haar begeerte naar zijn huis wordt gevoerd. Hij valt met een pijnlijken gil op den grond, en verneemt daarna uit een brief, dien zij hem nog in haar laatste oogenblikken geschreven heeft, dat zij, na zoo wreed

door hem te zijn verlaten, niet langer had kunnen leven, dat zij dankbaar den dood heeft zien naderen, en dat haar laatste ademtocht een gebed is geweest voor hem. Zij smeekt hem - en op verhevener, op roerender wijze is de grondelooze diepte der ware liefde zeker nooit uitgedrukt - zij smeekt hem zijn zondigen trots te laten varen:

> ‘Lest Heaven's own palm droop in my hand,
> And pale among the saints I stand,
> A saint companionless.’

Mevrouw Browning bezit inderdaad het kostbare geheim, het geheim van het ware genie, om bij hare lezers die diepe emoties op te wekken, welke het oog doen vonkelen en het hart onstuimig doen kloppen. Dikwijls legt men, na eenige regelen gelezen te hebben, het boek neder om zich ongestoord over te geven aan een reeks van nieuwe gedachten, van edele aandoeningen of van bekoorlijke droombeelden, die bij het lezen harer woorden ontwaakt zijn. Het ‘siste Viator,’ dat op de oude graftomben geschreven stond, ruischt ons menigmaal uit hare verzen toe. Siste Viator! zet u een oogenblik neder buiten het gewoel der menigte en overpeins de beteekenis van het leven, om straks krachtiger voort te reizen en na uwe overtuiging te hebben versterkt en verfrischt, weder voort te gaan naar het verre doel. De edele dichteres gelooft vast aan het ideaal der menschelijke natuur. Die sluimerende kiem is het, dien zij in de ziel harer lezers wil doen ontwaken, en het geheim van haar talent bij het vervullen dier taak ligt, behalve in haar dichterlijken aanleg, in haar vrouwelijk gemoed. Zij was zelf een vrouw in den verheven zin van het woord en zij heeft het hart der vrouw beter begrepen dan ooit eenig dichter het deed. Zij heeft aan de vrouw een edelen werkkring aangewezen:

> The world's male chivalry has perished out,
> But women are knights - errand to the last.
> And if Cervantes had been greater still
> He has made his Don a Donna.

Zij zelf heeft het getoond, dat ook de vrouw geroepen is om met hare talenten de zwakken te steunen en de verdrukten te verdedigen. Gelijk Harriet Beecher Stowe in Amerika de

slaven in bescherming heeft genomen, zoo heeft zij zich het droevige lot der kinderen in de engelsche fabrieken en kolenmijnen aangetrokken en groot was dan ook de indruk, dien haar gedicht ‘the Coy of the Children’ in geheel Engeland maakte. Reeds de eerste verzen zijn aangrijpend somber en toch zoo keurig van schildering:

Do ye hear the children weeping. O my brothers,
Ere the sorrow comes with years?
They are leaning their young heads against their mothers,
And *that* cannot stop their tears.
The young lambs are bleating in the meadows,
The young birds are chirping in the nest,
The young fawns are playing with the shadows,
The young flowers are blowing toward the west -
But the young, young children, o my brothers,
They are weeping bitterly,
They are weeping in the play-time of the others,
In the country of the free.

Maar boven alles is het de geheele onuitputtelijke rijkdom der vrouwelijke liefde, dien Elisabeth Browning ons in hare verzen heeft ontsluiërd. Wie herinnert zich niet de zelfopofferende moederliefde in haar ‘Isabell's child’; wie niet de liefde eener bruid en eener zuster, in haar ‘Brown Rosary’ en in ‘Bertha in the Lane’; wie niet de ongelukkige koningin Catharina, in hare liefde voor den dichter Camoens? Wie denkt niet aan ‘Aurora Leigh’ of aan de schildering van Eva in ‘a Drama of Exile’? Hier is het niet Eva, in al hare diepe afhankelijkheid van Adam, in hare vernedering naast den man, die haar beschermen moest en toch zoo gemakkelijk verleid is geworden, hier is het bovenal de bitter bedroefde vrouw, die zich verwijten moet, dat zij den man ongelukkig heeft gemaakt, aan wien haar hart zoo innig gehecht is.

I at last
Who yesterday was helpmate aud delight
Unto mine Adam, am to day the grief
And cursemate for him!

De Quarterley Review heeft het een paar jaar geleden reeds

opgemerkt: ‘Wij zeggen niet te veel, als wij beweeren, dat wij door de geschriften van Elizabeth Browning een nieuw denkbeeld hebben gekregen van hetgeen de vrouw vermag. Haar veel omvattend mannelijk verstand stelde haar in staat om met groote bekwaamheid de sociale vraagstukken van den dag te behandelen. Zij bezat eene groote belezenheid, een uitgebreide geleerdheid, een krachtige verbeelding en een uitstekend talent, om in weinige trekken een karakter te schetsen. Voeg hierbij een vurig gemoed, een diep christelijke overtuiging, een hart overvloeijende van sympathie en liefde, en gij zult begrijpen, dat zij bijzonder in staat was, het beeld der vrouw getrouw te schetsen en hare ware positie in de maatschappij te verdedigen en te rechtvaardigen. Wanneer wij, na de lezing van hare poësie, weder andere gedichten onder de oogen krijgen, dan bespeuren wij met verbazing, dat zij ons van het vrouwelijk hart maar zeer weinig te zien geven.’ De meeste dichters vertoonen ons in hunne heldinnen de eene of andere overdreven hartstocht; maar zelden vinden wij bij hen het beeld der ware vrouw. En het is ook niet te verwonderen. Geen vreemdeling heeft ooit een land, dat hij zelf niet bezocht had, naar waarheid beschreven, en wie geen Homerus of Shakespeare is, moet het aan dichteressen overlaten, de vrouwelijke natuur in al haar rijkdom te schilderen.

Bij Homerus vinden wij de eenvoudige, bekoorlijke Nausica, de teedere Andromache, die onder hare tranen lacht, de trouwe Penelope, die onbevreesd, ofschoon zonder hoop, de terugkomst van haren man verbeidt; en wat Shakespeare's talent in het beschrijven der vrouwen betreft, zoo is het inderdaad waar, wat Ruskin zegt, dat de groote engelsche dramaticus geen helden, maar alleen heldinnen ten tooneele voert. ‘Daar is,’ zoo gaat genoemde schrijver niet ten onrechte voort, ‘in al zijn stukken geen enkele heroïsche figuur onder de mannen, behalve wellicht een Hendrik de Vijfde, wiens zwak beeld ten behoeve van het toneel nog is overdreven, en de nog zwakker geschetste Valentine in the two Gentlemen of Verona. Zelfs in zijn meest doorwerkte en volmaaktste stukken vindt men geen held in den waren zin van het woord. Othello zoude er een hebben kunnen zijn, wanneer niet zijn groote eenvoud hem gemaakt had tot een speelbal van ieder laaghartig bedrog, dat in zijn omgeving gepleegd werd. Coriolanus, Caesar en Antonius zijn met al hun kracht toch inderdaad reeds van den aanvang af geknakt en vallen

eindelijk als slachtoffers van hun eigen ijdelheid; Hamlet is onverschillig en een droomerig philosoof; Romeo is een ongeduldige knaap enz.; terwijl er daarentegen bijna geen toneelstuk bestaat, waarin niet het beeld is geschilderd van een edelevrouw die weet, wat zij wil en een ernstig doch onwrikbaar vertrouwen heeft in de bereikbaarheid van haar doel: Cordelia, Desdemona, Isabella, Hermione, Imogen, Perdita, Rosalinde, Helena en, misschien nog wel de bekoorlijkste, Virgilia, zijn allen vrij van eenig gebrek en haar figuren zijn geschapen naar het hoogste heroïsche type, dat onder de menschen denkbaar is. - Hierbij komt nog, dat in elk drama de catastrophe altijd wordt veroorzaakt door de dwaasheid of de fout van een man, terwijl, zoo de zedelijke gedachte van het stuk gered wordt, dit altijd geschiedt door de wijsheid en de deugd van eene vrouw; en indien er geen vrouw bestaat, die zulks vermag, is de zaak dan ook onherstelbaar verloren. Zooals Shakespeare ons altijd de vrouwen voorstelt, zijn zij bezield met een onwrikbaar vertrouwen, verstandig in haar raadgevingen, onkreukbaar rechtvaardig, voorbeeldig rein, altijd nog in staat een heilige wijding te geven aan het ongeluk, dat ook zij niet meer kunnen bezweren.’

Maar Shakespeare en de oude Grieken zijn uitzonderingen. Men neme er de proef van en zoeke het ware beeld der vrouw bij andere dichters. Ach! de een beschrijft haar met den gloed van een jeugdig minnaar, de ander met het sarcasme van een ouden, spottenden vrouwenhater. - Voor Byron is zij een liefelijke afgod, dien de jongeling moet aanbidden, voor Dante een engel des lichts, die zonder aardsche liefde te geven, wacht houdt over de ziel; voor Horatius is zij een stuk speelgoed, een amusement van het oogenblik, iets meer waard dan zijn oude Falernische wijn, iets meer waard dan zijn landgoed in de schaduw der Sabijnsche heuvelen.

Doch juist daarom moeten ons de geniale vrouwen welkom zijn, die hare zusters en zich zelve voor ons afschilderen. Een eerbiedige en warme vereering der vrouw kenmerkt immers ieder belangrijk tijdperk in de historie van volkeren en individuen, en wie zal bepalen, hoeveel van de uitstekendste voortbrengselen der oude en middeneeuwsche kunst wij te danken hebben aan de vereering van de met olijven omkransde Pallas Athene en aan de aanbidding van de met een heilig aureool van liefde omgeven Madonna! Eene dier geniale vrouwen is zij, aan wie deze bladzijden zijn gewijd, en ik twijfel dan ook niet of hare

verzen zullen een onverdeelde sympathie vinden bij haar nederlandsche zusters.

Eene studie van Elisabeth Browning moet noodzakelijk eindigen met een beschouwing van haar ‘Aurora Leigh,’ het dichtstuk waarin zij hare edelste gedachten over leven en kunst heeft nedergelegd, en waarin de groote sociale vraagstukken van den dag worden aangeroerd. Het is onmogelijk in weinige regelen een denkbeeld te geven van dit meesterstuk, waarin toch de grootste schoonheden van dictie en gedachte somtijds door geheel onnoodige uitweidingen worden ontsierd. Wij moeten volstaan met een korte schets. Aurora is het kind van een engelschen vader en een italiaansche moeder. Op jeugdigen leeftijd verliest zij beiden, en wordt nu uit het zonnige zuiden naar Engeland gezonden, om door eene ongetrouwde tante te worden opgevoed. Deze tante is iemand van de strengste beginselen, die alles doet naar vaste regelen, en een godsdienstig systeem is toegedaan, dat ons doet denken aan de Dordtsche leer in haar steilste vormen. Het volgende portret dat onze schrijfster van haar geeft, zoude van der Helst dadelijk op het doek hebben kunnen brengen.

> ‘I think I see my father's sister stand
> Upon the hall-step of her country-house
> To give me welcome. She stood straight and calm,
> Her somewhat narrow forehead braided tight
> As if for taming accidental thoughts
> From passible pulses; brown hair pricked with grey
> By frigid use of life, (she was not old,
> Although my father's elder by a year)
> A nose drawn sharply, yet in delicate lines;
> A close mild mouth, a little soured about
> The ends, through speaking unrequited loves,
> Or peradventure niggardly half-truths;
> Eyes of no colour, - once they might have smiled,
> But never, never have forgot themselves
> In smiling; cheeks in which was yet a rose
> Of perished summers, like a rose in a book,
> Kept more for ruth than pleasure, - if past bloom,
> Past fading also.’

Het spreekt van zelf, dat deze vrouw met haar bekrompen

begrippen alles behalve de aangewezen persoon is, om het jonge kind op te voeden, dat met een hart, vol behoefte aan liefde, in Engeland komt en wier dichterlijke verbeelding leiding in plaats van onderdrukking noodig heeft; deze omstandigheid geeft Mevrouw Browning dan ook aanleiding, om op de meest belangwekkende en boeijende wijze te spreken over het stelsel, volgens hetwelk de jonge meisjes gewoonlijk worden opgevoed, een stelsel, dat haar geheel afhankelijk maakt van de zorgen des mans, zoodat zij, wanneer deze haar ontvallen, geheel hulpeloos achterblijven.

> ‘and which forgets too much
> That every creature, female as the male,
> Stands single in responsible act and thought,
> As also in birth and death.

Aurora is echter een genie, en weet zich daarom te onttrekken aan den verstijvenden invloed eener opvoeding die alle opwellingen van geestdrift en natuurlijkheid als onvrouwelijk veroordeelt. Natuur en boeken worden hare leermeesters, en als de dood harer tante haar onafhankelijk maakt, terwijl zij tevens tot de ontdekking komt, dat zij haar fortuin verloren heeft, besluit zij door letterkundigen arbeid in haar eigen onderhoud te voorzien. Zij is ten huwelijk gevraagd door haar neef Romney Leigh, die het geheele vaderlijke fortuin heeft geërfd. Wel is zij dezen niet ongenegen, doch hij is een philanthroop, die de wereld verbeten wil, en van wien zij veronderstelt, dat hij haar meer als een liefdezuster, die hem in zijn plannen helpen kan, dan als zijn vrouw beminnen zal. Zij slaat zijn aanzoek dus af, en Romney, die haar waarlijk liefheeft, wijdt zich met al den ijver, waartoe zijn bittere smart hem aanzet, aan zijn sociale hervormingen toe. Terwijl Aurora beroemd wordt als dichteres, tracht hij het lot der armen te verbeteren, en om te toonen hoe zeer hij verheven is boven alle vooroordeel van rang en stand, staat hij op het punt, om Marian Erle, een eenvoudig, onontwikkeld meisje uit de heffe des volks, te huwen. Maar op den voor het huwelijk bepaalden dag verschijnt de bruid niet en is zij nergens te vinden.

Op een reis, welke Aurora Leigh een paar jaar later doet, ontmoet zij Marian Erle te Parijs, als de ongehuwde moeder van een allerliefst kind. Zij hoort hare treurige geschiedenis aan, en verneemt, hoe zekere Lady Waldemar, die Romney beminde, haar uit ijverzucht misleid heeft, en onder voorwendsel

van haar naar de koloniën te zenden, haar in de handen heeft doen vallen van eene slechte vrouw, door wie Marian onbewust en onschuldig tot hare schande gedwongen is.

> Do wolves seduce a wandering fawn in France?
> Do eagles, who have pinched a lamb with claws,
> Seduce it into carrion? So with me.
> I was not even, as you say, seduced,
> But simply, murdered!'

De ontdekking van deze geschiedenis verhindert het huwelijk tusschen Romney en Lady Waldemar, en het gedicht eindigt met de vereeniging van Aurora en Romney, nadat de dichteres bevonden heeft, dat de kunst alleen den mensch niet kan voldoen, en nadat de philanthroop een allertreurigste levenservaring heeft opgedaan. - Ziedaar niets, dan de ruwe schets van een edel kunstwerk, welks eigenlijke schoonheid geheel en al gelegen is in de détails, in het diep gevoel, de verheffende geestdrift en de gloeijende verontwaardiging, die er beurtelings uit spreken. Ik kan mijne lezers niet genoeg aanraden, het stuk te lezen, opdat zij er zelf de ontelbare schoonheden van mogen ontdekken, hoewel ik niet mag nalaten, eenige der gelukkige uitdrukkingen waarvan het boek vol is, ter waardeering van het geheel hier te doen volgen.

> She owned
> She liked a woman to be womanly,
> And English women, she thanked God and sighed,
> (Some people always sigh in thanking God)
> Were models to the universe.
>
> I read books bad and good - some bad and good
> At once: good aims not always make good books;
> Well-tempered spades turn up ill-smelling soils
> In digging vinyards, even
>
> And view the ground's most gentle dimplement,
> (As if God's finger touched but did not press
> In making England!)
>
> Half petulant, half playful, as we walked,

I sent a sidelong look to find his thought, -
As falcon set on falcon's finger may,
With sidelong head, and startled, braving eye,
Which means, you'll see - you'll see! I'll even take flight -
You shall not hinder.

I would rather dance
At fains on tight rope, till the babies dropped
Their gingerbread for joy, - than shift the types
For tolerable verse, intolerable
To men who act and suffer.

Perhaps a better woman after all, -
With chubby children hanging on my neck
To keep me low and wise. Ah me, the vines
That bear such fruit, are proud to stoop with it.
The palm stands upright in a realm of sand.

For God, in cursing, gives us better gifts
Than men in benediction.

The low brow, the frank space between the eyes,
Which always had the brown pathetic look
Of a dumb creature who had been beaten once.
And never since was easy with the world.

It is very good for strength
To know that some one needs you to be strong.

He heareth the young ravens when they cry
And yet they cry for carrion,

Mark us, how we make
Our virtues, cousin, from our worn-out sins.

He ended. There was silence in the church:
We heard a baby sucking in its sleep
At the farthest end of the aisle.

En hiermede willen wij afscheid nemen van Mevrouw Browning.

Zij neemt inderdaad een plaats in onder de eerste dichteressen en door de meesterlijke wijze waarop zij haar eigen tijd in hare

gedichten deed leven, heeft zij ons aangetoond, dat niet, zooals veelal beweerd wordt, het ideaal tot het verledene behoort, dat het heden niet enkel koude werkelijkheid oplevert. Neen, zij heeft bewezen, dat ieder, die de wereld zijner naaste omgeving niet slechts met de zinnen waarneemt, maar haar met zijne geheele ziel verstaat, en die zijn verheven opvatting aan anderen weet mede te deelen, dat zoo iemand het ideaal in de werkelijkheid heeft gevonden.

Mevrouw Browning heeft juist lang genoeg geleefd om het Italië, waaraan zij zoo innig gehecht was, onafhankelijk te zien. Zij heeft een eenigen zoon nagelaten, die de groote hoedanigheden zijner moeder moet hebben geërfd, en op wien ook zij recht trotsch was, zoodat geen lof ter wereld haar ooit zulk een genot verschafte, als de naam die haar door hare buren in Florence gegeven werd: ‘de moeder van het schoone kind.’

In den gevel van het huis dat zij te Florence bewoonde, heeft de gemeenteraad van die stad in 1863 een marmeren steen doen plaatsen, waarop geschreven staat:

> ‘Here wrote and died Elizabeth Barrett Browning, who in her woman's soul united the learning of a sage to the genius of a poet, and created by her song a golden link between Italy and England. To her Florence in gratitude erects this memorial.’

Op het Engelsche kerkhof van het Florence dat zij liefhad en dat haar waardeerde, is zij ter ruste gelegd, en wat zij van Cowper's graf zeide, herhalen wij met stillen weemoed bij het hare:

It is a place where poets crowned may feel the heart's decaying,
It is place where happy saints may weep amid their praying;
Yet let the grief and humbleness, as low as silence, languish!
Earth surely now may give her calm to whom she gave her anguish!

CHARLES BOISSEVAIN.

Een nieuw leven.

Wanneer in onze dagen de Minister van Binnenlandsche Zaken bij het verdedigen van zijn budget de afdeeling *Onderwijs* achter zich heeft, is hij gewoonlijk door alle klippen heengezeild en in open water. Hoevele posten van zijne begrooting dan ook nog op goedkeuring wachten, stof ter behandeling van groote en veel bestreden vraagstukken is zelden meer voorhanden, en verreweg de meeste artikelen die overblijven, verdwijnen in een oogwenk onder den praesidialen hamer. Niet altijd echter is het dus geweest; er was een tijd, - en die tijd ligt nog niet ver achter ons - toen men op een der laatste bladzijden van de begrooting een post aantrof, die een steen des aanstoots voor velen, onmogelijk met rust konde worden gelaten. Hoe vermoeid de vergadering ook zijn mogt, hoe algemeen de begeerte om de discussiën te sluiten ook werd gedeeld, kwam eenmaal die post aan de orde, dan werd zwijgen onmogelijk. Getuige de zitting van 21 December 1850, misschien de meest lang gerekte welke in onze parlementaire annalen bekend staat. Één uur na middernacht kwam de bewuste post in behandeling, en plotseling scheen alle slaperigheid uit de vergadering geweken, elke gedachte aan rust ter zijde gesteld; bijna twee uur bleef men de discussie voortzetten, zoodat de beslissing eerst in het holst van den nacht konde genomen worden.

De post welke zoowel toen als vroeger en later zooveel strijd uitlokte, was bestemd voor premiën, aan de verschillende takken van de zeevisscherij toe te kennen. En geen wonder dat in de bewuste zitting velen er zich aan ergerden: want niet slechts dat die kunstmatige bescherming van eene enkele nijverheid weinig strookte met de beginselen van vrijen handel, welke men kort te voren in de scheepvaartwetten had zien zegevieren; het gold hier daarenboven eene zeer belangrijke uitgave. Immers nog op de begrooting van 1848 stonden voor

subsidiën aan de visscherij ƒ 180,000 aangewezen, dat wil zeggen het dubbel van de som thans voor de Polytechnische school gevorderd, en een maar weinig minder aanzienlijk cijfer dan nu nog voor de hoogescholen van Utrecht en Groningen te zamen wordt uitgetrokken. In de rijke dagen ons tegenwoordig beschoren, mogen wij met zekere minachting neerzien op eene uitgave van nog geen twee tonnen gouds, anders in het tijdvak toen redding door bezuiniging de kruideniersleuze was geworden van onze politici in het noorden zoowel als in het zuiden. Zoo vaak reeds had men bij gebrek aan middelen zich tal van noodzakelijke uitgaven moeten ontzeggen, en zou men dan nu voortgaan met tegen alle staathuishoudkundige begrippen in, jaarlijks ƒ 180,000 weg te werpen aan een industrie, welke niet dan met verlies scheen te kunnen worden uitgeoefend?

De Regering van 1848 begreep met de groote meerderheid van de Volksvertegenwoordiging dat er een einde behoorde te komen aan die premiën, maar tegelijkertijd zag zij in, en zeker zeer teregt, dat dit einde geleidelijk moest worden voorbereid. Zij begon dus met het cijfer der subsidiën te verminderen, maar voegde daarbij reeds dadelijk de verklaring, dat het haar voornemen was telken jare met die vermindering voort te gaan, ten einde dus te komen tot de geheele opheffing van den betrokken post op de begrooting van Binnenlandsche Zaken. Hoe verstandig ook, was die maatregel voor het oogenblik toch weinig geschikt om het oude struikelblok op te ruimen en veilig heen te komen over den nu wel besnoeiden maar toch nog altijd zeer aanzienlijken post van het budget. Twee partijen vond de Minister, met name in het jaar 1850, tegenover zich: de radicalen die van geenerlei premiën, klein of groot, iets weten wilden, en de behoudgezinden - de Heer Bichon zou hen tegenwoordig noemen de voorstanders van de historische school - die niet wilden dat men althans toen reeds eenige greep zoude doen in het premiestelsel. De Heer Westerhoff verdedigde de eerste meening, terwijl vele anderen, met den Heer Wintgens aan het hoofd, het tweede stelsel in bescherming namen. Trots het nachtelijk uur, wijdde de Heer Wintgens aan de verdediging van de premiën eene zeer uitgebreide redevoering, welke niet minder dan vijf kolommen van het Bijblad inneemt. De liefde voor citaten en autoriteiten, welke de geachte afgevaardigde in zijne langdurige parlementaire loopbaan geen oogenblik verloochende, openbaarde zich ook reeds bij

deze gelegenheid: hij beriep zich op allen en allerlei: op Mac Culloch, Rossi en Say, die de premiën geenszins zoo onvoorwaardelijk afkeurden als sommigen meenden, maar wel degelijk onderscheid maakten tusschen de kunst van goed te regeeren en de *speculative* (!!) wetenschap der staathuishoudkunde; op Kemper, die in 1818 medewerkende aan de wet op de haringvisscherij, gezegd had: ‘dat hij het als den doodsteek van dezen handelstak zoude beschouwen, indien men immer ten dezen aanzien af wilde gaan van het spoor onzer groote Vaderen, welker praktische beginselen, door de ondervinding bevestigd, zeker niet verdienen aan algemeene redeneringen opgeofferd te worden’; op tal van schrijvers over dezen tak van nijverheid, beginnende met Mr. Meynert Semeyns, die in den aanvang der zeventiende eeuw zijne ‘Corte beschryvinge van de haaringvissery’ had uitgegeven, en eindigende met de belanghebbenden te Vlaardingen en elders, die juist toen in verschillende brochures voor het behoud van de premiën eene lans gebroken hadden. Naast de autoriteiten kwamen de argumenten: vooraan ging de bewering, dat aangezien de visscherij de natuurlijke kweekschool is voor den zeeman, de staat uit eigenbelang die kweekschool, des noods met groote geldelijke opofferingen, moet staande houden; dan volgde de opmerking, dat de premiën een even billijk als noodzakelijk tegenwigt opleveren tegen de hooge regten, welke op buitenlandsche markten van onzen visch geheven worden, en eindelijk kwam het economisch betoog, dat in dit bijzonder geval de subsidiën niet dienden om de nijverheid op een onnatuurlijken weg te dwingen. Immers de visschers zijn visschers omdat zij nabij het strand wonen en in den regel oefenen zij hun bedrijf uit zonder kapitalen van eenige beteekenis. Neem de subsidiën weg, dan zal men niet zien dat ettelijke door de vernietiging van de visscherij beschikbaar geworden kapitalen naar andere meer productieve industriën heenvloeijen, maar enkel bemerken; dat de bevolking der zeedorpen tot volslagen armoede vervalt. De staat zal dan ten slotte misschien nog meer aan armengeld moeten uitgeven, dan hij nu aan de visscherij ten koste legt. Want - dus voegde de spreker er bij - ‘de visscherij, Mijne heeren, is nooit een bedrijf geweest, dat groote winsten gaf.’ Ik meen meermalen te hebben opgemerkt, dat wanneer een redenaar in een parlementair discours, de woorden: ‘Mijnheer de Voorzitter’ of ‘Mijne heeren’ plotseling midden in eene zinsnede tusschen-

beiden voegt, deze tusschenvoeging de onwillekeurige openbaring is van de overtuiging des sprekers, dat hij iets zeer belangrijks of iets heel sterks zeggen gaat. En zoo eenige, dan kunnen de aangehaalde woorden als bewijsplaats dienen. Mij dunkt de spreker moet wel overtuigd zijn geweest, dat de geest van critiek in de vergadering reeds zachtkens was ingedommeld, toen hij de aangehaalde woorden waagde. Hoe, is de visscherij nooit een winstgevend bedrijf geweest? Maar hebben dan onze brave voorvaders, toen zij eeuwen lang jaarlijks eene enorme visschersvloot bijeen bragten, niet slechts zonder eenige aanmoediging of ondersteuning hoegenaamd, maar daarentegen onder den druk van velerlei buitengewone lasten, dit louter gedaan uit vaderlandsliefde, in elk geval onder den invloed van andere prikkels dan die van het eigenbelang? En zouden nog in onze dagen Engelschen en Nooren met de geheele wereld een reusachtigen vischhandel drijven en dien handel jaarlijks uitbreiden, wanneer hunne ervaring overeenstemde met de uitspraak van den afgevaardigden uit Delft, dat namelijk de visscherij nooit behoort heeft tot die bedrijven, welke groote winsten afwerpen?

Bij de argumenten die ik noemde, kwam er intusschen nog één, dat alleen meer beteekende dan alle andere te zamen. Hadden de verdedigers van het bestaande zich bij dat argument bepaald, de vermoeide volksvertegenwoordigers zouden zeker een uur vroeger hunne legersteden hebben kunnen opzoeken, en toch ware voor het behoud van de premiën alles gezegd geworden wat daarvoor op dat oogenblik nog te zeggen viel. Dat argument was de wet van 1818 op de haringvisscherij met al de reglementen daaruit voortgevloeid. Wat toch ging men doen? De premiën verminderen en daar naast eene wetgeving handhaven, alleen door die premiën dragelijk en met die premiën mogelijk. Men was nu vol eerbied voor de lessen van de staathuishoudkunde en toonde zich op haar gezag onverbiddelijk voor de premiën; maar zou het niet billijk zijn geweest, dat men gelijktijdig van datzelfde economische standpunt ook eens die wet van 1818 had onderzocht, welke ongetwijfeld tot de meest verouderde en de minst verdedigbare behoorde, welke in ons Staatsblad voorkomen? 't Is zoo, eigenlijk was er niemand die deze wet in bescherming nam. Allen - en in de eerste plaats de Regering - meenden dat herziening, wijziging, misschien wel geheele intrekking volstrekt noodig was gewor-

den en dan ook zeker volgen zoude; maar tusschen plannen maken en plannen uitvoeren, bestaat een enorme afstand, en dit nergens meer dan in het kleine Nederland.

Het eerste ministerie Thorbecke ging voorbij zonder dat men het werk had ter hand genomen, en intusschen waren de premiën met elk volgend jaar verminderd, om al spoedig geheel te worden ingetrokken. Zoo ooit, dan bestond er nu voor de zeevisscherij reden tot klagen, want haar wettelijke toestand was inderdaad een volstrekt onhoudbare geworden. Begeerig om hierin te voorzien, haastte zich de Minister van Reenen eene staatscommissie in te stellen, belast met de taak om de wetten en reglementen op de visscherij betrekkelijk, naauwkeurig te onderzoeken en de wijzigingen aan te geven, welke daarin naar haar inzien gebragt moesten worden. De commissie begon met de belanghebbenden te hooren, en deelde daarna zoowel den uitslag van de ingestelde enquête, als de vruchten van haar eigen onderzoek aan de Regering mede. Hare conclusie was: dat de wet van 1818 moest worden ingetrokken en vervangen door eene andere van zeer eenvoudigen aard, vóór alles daartoe strekkende om aan de visscherij en den vischhandel de vrijheid terug te geven, welke zij eeuwen lang hadden moeten missen.

Opmerkelijk was inderdaad die oude wetgeving omtrent de haringvisscherij, zoo als de commissie haar in het licht stelde. Kon men haar de verdienste niet ontzeggen, dat zij tot in de kleinste bijzonderheden een goed afgesloten geheel uitmaakte, evenmin viel het te loochenen, dat die wet eene onmogelijkheid was geworden in onzen tijd. De meest orthodoxe leerling uit de school van Colbert kon geen meer volkomen wettelijke regeling van eenigen tak van nijverheid wenschen, dan hij hier aantrof. Geen duim breed gronds was als speelruimte voor zijn eigen genie en zijne persoonlijke ervaring den industrieel overgelaten; de reglementen hadden in alles voorzien en alles voorgeschreven: de soort van schepen, welke met uitsluiting van alle andere voor de visscherij moesten worden gebezigd; hunne inrigting en bemanning; den omvang van de netten en de stof waaruit ze moesten worden zamengesteld; den tijd wanneer en de plaats waar de visscherij moest worden uitgeoefend; de wijze waarop men den haring moest toebereiden; de soort en hoeveelheid zout daarvoor noodig; het fust ter verzending van den visch bestemd; de tijd waarop de schepen zouden mogen binnenkomen, enz. Niets was vergeten; de eerstbeginnende reeder had

slechts de reglementen te lezen en te herlezen, en hij was op de hoogte van de industrie, even goed als de oudste en de meest ervarene zijner medereeders.

Maar nog veel opmerkelijker dan die voorschriften zelven, waren de motieven, welke in lang vervlogen tijd tot hunne invoering hadden aanleiding gegeven. Toen in het jaar 1818 tot het uitvaardigen van eene nieuwe wet op de haringvisscherij moest worden overgegaan, meende de overgroote meerderheid van de Tweede Kamer, met Kemper aan het hoofd, niet beter te kunnen doen, dan zich eenvoudig neêr te leggen bij hetgeen vroeger bestond: de practische beginselen van onze voorvaderen mogten niet aan afgetrokken redeneeringen van moderne theoretici worden opgeofferd. Voortreffelijk, maar men had toch van de toenmalige wetgevers mogen verwachten, dat zij zich wat beter rekenschap hadden gegeven van den aard der beginselen door die voorvaders gesteld. Hadden zij dit gedaan, hun eerbied zou zeker minder slaafsch zijn uitgevallen, en vrij waarschijnlijk zouden zij dan niet hebben medegewerkt tot bestendiging van een toestand, die ook reeds van het standpunt, in 1818 ingenomen, onverdedigbaar was. Immers bij dieper doordringen in de geschiedenis der visscherij zou hun gebleken zijn, dat deze industrie in het tijdvak van haren bloei door geenerlei wettelijke voorschriften beperkt was geworden. Eerst later, toen de vroegere welvaart reeds aanmerkelijk geweken was, en de rijk geworden industrieelen over verval begonnen te klagen, kwam het publiek gezag tusschen beiden en voerde het, daartoe van onderscheiden kanten aangezocht, allerlei beperkingen in, en zulks naar het schijnt vooral om twee motieven, welke het nageslacht onmogelijk billijken konde. Het eerste motief vloeide eenvoudig hieruit voort, dat men de ware oorzaak van het verval onzer visscherijen niet konde of wilde inzien. Nederland had opgehouden het monopolie van den haringhandel te bezitten: Schotten en Nooren hadden ons de kunst van het haringkaken afgezien, en kwamen nu met hunne goedkoope producten op dezelfde buitenlandsche markten, waar vroeger alleen de hollandsche visch bekend was geweest. Hun product mogt minder deugdelijk zijn dan het onze, het bleek toch in den smaak te vallen van het groote publiek, dat zich onzen kostbaren visch niet konde aanschaffen. Op die wijze werden wij langzamerhand op zijde gedrongen. Maar die reden mogt in geen geval worden erkend: immers, men kon niet toegeven,

dat de vreemden onze kunst magtig waren; dat wat zij aanboden iets had wat naar onzen gekaakten haring zweemde. Toch was het verval onwederlegbaar en de reden van dat verval moest ergens liggen. Hadden de Schotten het niet gedaan dan moest men de schuld elders zoeken. De zoogenaamde *baetsiecke luyden* werden nu de ongelukkige slagtoffers, de mannen die zich, o gruwel! wijzer waanden dan de voorouders, en er niet tegen opzagen om af te wijken van overoude practijken en deze of gene nieuwigheid op het stuk der visscherijen in te voeren. Hiertegen moest worden gewaakt en vandaar de eerste wettelijke voorschriften; zij moesten dienen om verpligtend te maken het opvolgen van oude practijken, juist op het oogenblik toen men uit eigenbelang van die practijken begon af te wijken. De ervaring heeft uitspraak gedaan: alle voorschriften, hoe ook verscherpt en hoe streng ook gehandhaafd, bleken doelloos. En natuurlijk, men had de oogen gesloten voor den waren vijand en zich gewapend tegen een streven, dat juist sterke aanmoediging had verdiend, het streven namelijk om de oude industrie in overeenstemming te brengen met de eischen van geheel veranderde tijdsomstandigheden. Zou men in 1818 de oude verbodswetten zoo onvoorwaardelijk hebben bestendigd, wanneer men zich met juistheid rekenschap had gegeven van de reden van haar ontstaan?

Nog veel slechter was het gesteld met het tweede motief, want dit steunde eigenlijk op niet veel meer dan broodnijd. De zoutharingvisscherij was althans sedert de tweede helft der zeventiende eeuw alleen uitgeoefend met groote schepen, toebehoorende aan reeders, die of zelven, of door hunne voorouders in de visscherij aanzienlijke kapitalen hadden gewonnen, en nu in staats- en stadsvergaderingen niet weinig invloed uitoefenden. Hun monopolie bleef tot het midden van de achttiende eeuw onbestreden; maar omstreeks dien tijd kwamen de visschers aan de kust, menschen zonder geld, zonder gezag en zonder invloed, op den inval om op hunne beurt gekaakten haring aan te brengen. Wel hadden zij sinds lange jaren met hunne kleine platbodem-vaartuigen op de engelsche kusten haring gevangen, maar dien haring altijd gerookt en als bokking in den handel gebragt. Niet tevreden met de voordeelen, welke die handel hun opleverde, wilden zij nu ook den gevangen haring kaken, onder voorwendsel dat zij op die wijze van hunne vangst meer voordeel zouden kunnen trekken. Natuurlijk wilden de groote

Heeren van die concurrentie niets weten. De kustvisschers mogten vrij beweren, dat, aangezien zij den haring vingen juist op dezelfde plaats als de Heeren te Vlaardingen, die haring noodzakelijk ook even deugdelijk moest zijn; niets mogt baten: de groote Heeren stonden meer in de nabijheid van de regeerders dan de arme kustvisschers, en konden dus zonder moeite verkrijgen, dat de haring van de kustvisscherij ongeschikt werd verklaard voor pekelharing. Vandaar de bepaling in de reglementen, dat de zoutharingvisscherij enkel zou mogen worden uitgeoefend met groote kielschepen van een zekeren tonnenlast en met een zeker getal personen bemand. Wie nu uit die bepaling zou willen opmaken, dat naar het oordeel van onze practische voorvaders groote kielschepen eene onmisbare voorwaarde zijn ter uitoefening van de haringvisscherij, zou zich schromelijk bedriegen: alleen daarom was het gebruik van kielschepen voorgeschreven, omdat men zeker wist, dat de kustvisschers dit voorschrift onmogelijk zoude kunnen opvolgen: immers alleen platbodem-vaartuigen kunnen op strand worden gesleept. Had men in 1818 de zaken naauwkeuriger onderzocht en ook op dat motief gelet, de vertegenwoordiging zou zeker minder gedweept hebben met die practische begrippen onzer voorvaders, welke aan geen afgetrokken beginselen mogten worden opgeofferd.

Wat hiervan zij, zooveel is duidelijk, dat toen eenmaal het ware karakter van de visscherij-reglementen was opgespoord en uiteengezet, de handhaving van die oude wetgeving eene onmogelijkheid werd. Viel er aan den eenen kant niet te denken aan het bestendigen der premiën, aan den anderen kant pleitte niets voor het stelsel, dat de staat - onkundige bij uitnemendheid - als tot nog toe de visschers zou voorschrijven hoe zij hun bedrijf behooren uit te oefenen, nog veel minder dat hij op den duur, ter wille van de groote visscherij, de visschers aan de kust en aan de Zuiderzee zou verbieden hun haring zoo te bereiden als zij voor zich het meest voordeelig mogten achten. Men konde, omdat het keuren van den haring van staatswege sinds overoude tijden had bestaan en omdat de handel daarop voortdurend grooten prijs scheen te stellen, bepalen, dat ieder reeder, die het mogt verlangen, eene officieele keuring zou kunnen vragen, maar voor het overige moest de nieuwe wet slechts dienen om aan de visscherij hare volkomen vrijheid van handelen terug te geven. Wil dit nu zeggen, dat naar

het oordeel van de staatscommissie, die de nieuwe wet voorstelde, en van de regering, welke die wet hoofdzakelijk overnam, de vrijheid van nijverheid genoeg zoude zijn om het verval van de groote visscherij tegen te gaan en haar iets terug te geven van dien grooten bloei, welke zij in een vroeger tijdvak harer geschiedenis genoten had? Allerminst. Men stelde zich bij het ontwerpen der wet van Junij 1857 op een geheel ander standpunt. Kan de groote visscherij - dus zeide men eenvoudig - zonder subsidiën niet bestaan, dan moet zij vervallen, want het algemeen belang gedoogt niet eene industrie in het leven te honden, welke in den prijs van hare voortbrengselen de productiekosten niet kan terugvinden en dus telken jaar verlies oplevert. Het is duizendmaal beter de kapitalen, nu nog aan de visscherij gewijd, daarvan los te maken en ze tot meer productieve doeleinden te besteden, dan uit kinderachtige roemzucht eene industrie te handhaven, welke ten slotte elk jaar het nationaal vermogen op meer of minder belangrijke offers te staan komt. Kan de groote visscherij, geheel aan eigen krachten overgelaten, staande blijven, des te beter; maar dat staan blijven zij in geen geval de *conditio sine qua non* van de vrijheid. Die vrijheid moet in elk geval worden gehuldigd, want zij zal heilzaam zijn voor het algemeen, ook al moest dientengevolge de laatste hollandsche haringbuis uit de vaart geraken.

Ter juiste beoordeeling van den tegenwoordigen toestand der haringvisscherij is het vooral noodig, dat men dit standpunt, door den wetgever in 1857 ingenomen, niet uit het oog verlieze. Het doel van den wetgever werd volkomen bereikt, ook al zoude de groote visscherij ophouden te bestaan. Men heeft haar herstel nooit geproclameerd als een noodzakelijk gevolg van de nieuwe regeling die gemaakt werd; men mogt hopen dat die regeling tot herstel zoude leiden, maar rekende er niet vast op, en laten wij er dit. bijvoegen: zij, die de meeste studie hadden gemaakt van het onderwerp, twijfelden zelfs sterk aan dat herstel. Naar hun inzien zou de nieuwe wetgeving het doodvonnis strijken over den vroeger zoo beroemden tak van nijverheid.

En inderdaad, er bestonden gronden genoeg voor die zienswijze. Vooreerst het wegvallen van de belangrijke subsidiën, waarop de industrie jaren lang feitelijk gedreven had. Indien zij, trots die ondersteuning, niet dan met veel moeite was staande gebleven, mogt men er dan op rekenen, dat zij nu geheel

zonder hulp op eigen beenen zou kunnen staan? Mogt men er op rekenen - en dit was de tweede reden van twijfel - nu het wegvallen van die steunsels tevens gepaard ging met eene aanmerkelijke vermeerdering van concurrentie? Immers, als de Schotten en Nooren ons langzamerhand van de meeste buitenlandsche markten hadden verdrongen, de binnenlandsche markt was tot nog toe uitsluitend voor onze eigen industrie bewaard gebleven, omdat de oude wetten invoer van vreemden haring verboden. Dat verbod werd nu opgeheven en vervangen eerst door een zeer laag regt en reeds twee jaren later door geheele vrijheid van invoer. Ziedaar dus de Schotten en Nooren ook op onze markten; moesten zij ook daar niet meester worden? Ongetwijfeld, tenzij wij er in slaagden onzen visch tegen ongeveer dezelfde prijs verkrijgbaar te stellen als voor het buitenlandsch product gevorderd worden. Maar dit laatste was bijna ondenkbaar. Immers de Schotten en Nooren visschen meestal in de onmiddellijke nabijheid van het strand, en oefenen hun bedrijf grootendeels uit met kleine onkostbare booten. Wij daarentegen moeten den visch gaan zoeken in ver verwijderde streken, en het schijnt dat wij dit dan alleen met hoop op goeden uitslag kunnen ondernemen, wanneer wij tot groote en zeer kostbare schepen en gereedschappen onze toevlugt nemen. En hoe zullen wij dan de vruchten van die moeijelijke industrie voor denzelfden prijs verkrijgbaar stellen als waarmede de vreemdeling genoegen nemen kan? 't Is waar, onze visch is beter dan eenige andere; maar 't is ook waar, dat althans de Schotten in de kunst om haring te bereiden met reuzenschreden voorwaarts gaan, zoodat het verschil in hoedanigheid tusschen hun visch en den onzen, allengs kleiner wordt, te klein althans om nog langer groot verschil in prijzen te wettigen. Men moet deskundige zijn om het onderscheid op te merken, en de deskundigen behooren tot de uitzonderingen, zoowel in zaken van visscherij als in alle andere wereldsche zaken.

Bij al die gronden van twijfel aan het duurzaam bestaan van de groote visscherij, kwam eindelijk nog een derde motief, misschien het meest belangrijke, namelijk de stemming van de industriëelen zelven. De staatscommissie had, zoo als wij zeiden, eer zij haar verslag opmaakte, eene vrij uitgebreide enquête ingesteld en tal van deskundigen geraadpleegd. Welnu, onder al die deskundigen, als reeders of handelaren in de groote visscherij betrokken, was er naauwelijks één die klaagde over de

bestaande orde van zaken, en naar vrijheid verlangde, één die erkende dat de banden, door de reglementen aangelegd, hem knelden, dat de voorschriften daar gegeven, anders waren dan hij ze voor zich zoude verlangen. De commissie konde ter naauwernood sommigen tot de verklaring brengen, dat voor de ruimte van de mazen der haringnetten misschien een andere maat beter zoude passen dan de reglementen bepaalden. Voor het overige was alles zoo goed mogelijk, en begreep men waarlijk niet waarom de staat aan de industriëelen eene vrijheid wilde opdringen, die zij voor zich allerminst verlangden. Zelfs de reeders aan de kust, die in de achttiende eeuw zoo warm hadden gestreden voor het regt om hun haring te kaken en bij die gelegenheid aan de Heeren van de groote visscherij vrij harde woorden hadden naar het hoofd geworpen, zij waren nu omtrent dat regt uiterst kalm gestemd. De bokking was goed in prijs en de behoefte om een gedeelte van de vangst te kaken, deed zich dus weinig gevoelen. Gaarne wilde men op den duur het regt van kaken derven, wanneer men daarentegen maar de premiën mogt behouden, zooals de Regering die in de laatste jaren had toegekend. Had men geen reden te wanhopen aan eene industrie, welke dus aan zich zelve wanhoopte, welke de vrijheid om anders en beter te doen dan de vaderen deden, als een nutteloos goed met verachting van zich wierp?

Men ziet het dus: zij, die al deze feiten kenden en getuige waren van die stemming, hadden allerminst reden om met groote illusiën de toekomst te gemoet te gaan.

Welke is nu die toekomst geweest? Juist in deze maand zijn tien jaren voorbijgegaan, sedert de nieuwe wet op de zeevisscherij werd afgekondigd, en het oogenblik is dus niet slecht gekozen om na te gaan, welke resultaten zij aanvankelijk heeft opgeleverd. Wij zouden kunnen volstaan met eene verwijzing naar de regeringsverslagen, maar aangezien die verslagen, als alle welke van staatswege worden uitgegeven, slechts eene zeer beperkte publiciteit genieten en aan verreweg de meesten onbekend blijven, zoo wordt misschien aan velen een dienst bewezen, wanneer wij de uitkomsten, waarvan zij melding maken, hier met een enkel woord zamentrekken.

Eene juiste vergelijking tusschen de gesteldheid van de versche vischvangst in onze dagen en tien jaren vroeger, is uiterst moeijelijk; niet alleen omdat wij hier tusschen verschillende jaren en verschillende plaatsen een hoogst belangrijk onderscheid waarnemen, maar ook omdat deze visscherij bijna nergens geheel op zich zelve staat. Hier, zoo als b.v. te Scheveningen, Katwijk en Noordwijk, dienen de vaartuigen, waarmede men in de eerste helft van het jaar de vangst van verschen visch beproeft, in het tweede halfjaar voor de haringvaart, en elders, als aan de Maasdorpen bijv., is het aanbrengen nu eens van gezouten, dan weder van verschen visch het doel van denzelfden industrieel. Ook al blijkt het dus, dat in beide streken de visscherij zich ontwikkelt - en dat blijk ligt reeds opgesloten in de zeer aanzienlijke uitbreiding van de visschersvloot - dan blijft het nog altijd de vraag, in hoeverre die uitbreiding aan de ruime opbrengsten van de versche vischvangst kan worden toegeschreven. Dit kan intusschen in elk geval worden geconstateerd, dat als men tegenwoordig nog soms over de versche visscherij hoort klagen, die klagten enkel de schrale vangsten gelden en nooit het gemis aan consumenten. De prijs van verschen visch is in de laatste tien jaren minstens verdrie-dubbeld, duidelijk bewijs dat de vraag in een veel sterker verhouding is toegenomen dan het aanbod. En inderdaad, geheel Europa staat tegenwoordig voor onzen verschen visch open, terwijl aan den eenen kant de uitbreiding van het spoorwegverkeer en aan de andere zijde de meerdere zorg bij het verpakken besteed, de gelegenheid openstellen een goed gedeelte van Europa van verschen visch te voorzien. De uitvoer van dit handelsartikel is dan ook in de laatste tien jaren verdubbeld. Trouwens men behoeft niet buiten de grenzen van ons eigen land te gaan, om de verklaring te vinden van de buitensporig hooge prijzen, welke tegenwoordig voor verschen visch besteed worden: immers terwijl in vroeger tijd alleen de groote, in de nabijheid van de zee gelegen steden van dit product konden worden voorzien, is er tegenwoordig geen landprovincie meer, welke geheel buiten zijn bereik ligt: elke nieuwe spoorweglijn die wordt opengesteld, opent nieuwe débouchés voor onzen verschen visch. Zijn die markten nog in het geheel niet of schaars voorzien, de schuld ligt aan den visch, zeker niet aan de consumenten. Welke uitbreiding de visscherij ook moge erlangen, en hoe sterk de productie ook vermeerdere, aan débouchés zal het

zeker nooit ontbreken, want het geldt hier een handelsartikel van dagelijksche en blijvende behoefte, eene behoefte die grooter wordt naarmate de vleeschprijzen stijgen. In dit opzigt staat inderdaad niets de snelle ontwikkeling van dezen tak van nijverheid in den weg; maar het bezwaar ligt in de opbrengsten, hier veel wisselvalliger dan hij eenige andere visscherij. Vandaar dat men over het algemeen zoo weinig geneigd is eenigzins belangrijke kapitalen aan de versche vischvangst toe te vertrouwen, en vandaar dan ook, dat zij die zich met dat bedrijf bezig houden, liefst zoo tijdig mogelijk tot eene andere visscherij, en bij voorkeur tot de haringvaart overgaan, omdat de uitkomsten van deze oneindig zekerder kunnen worden geacht. Wat er van de versche visscherij worden zou indien de voornaamste onzer kustplaatsen zich mogten verheugen in goede havens, bruikbaar voor andere dan de tegenwoordige logge en onhandelbare bomschuiten, en in hoeverre men door exploitatie op groote schaal de productie van verschen visch meer gelijkmatig zou kunnen maken dan nu het geval is, ziedaar vragen welke misschien de toekomst beantwoorden zal, maar die zeker nu nog op geen stellige wijze kunnen worden uitgemaakt. Zooveel staat in elk geval vast, dat het intrekken van de premiën niet alleen de kustvisscherij niet vernietigd, maar ook hare ontwikkeling niet gestoord heeft. Vergelijkt men de gemiddelde opbrengst per schuit, nu en vroeger, dan blijkt het, dat de versche visscherij thans wel niet altijd, maar toch in den regel meer baten afwerpt dan voorheen. De opbrengsten van de drie laatste jaren behooren tot de voordeeligste van het jongste vijfentwintigjarig tijdvak, in weerwil van de omstandigheid dat thans veel meer schepen dan vroeger zich met de visscherij bezig houden. Had de Regering kunnen goedvinden een klein deel der gelden, aan subsidiën weggeworpen, te bezigen voor den aanleg van havenwerken te Scheveningen en elders, dan had zij zeker aan de visscherij vrij wat grooter dienst bewezen, dan nu het geval geweest is.

Nog één opmerking op de versche visscherij betrekkelijk, mag hier niet ontbreken. De uitoefening van dit bedrijf was in vroeger tijd evenmin als nu in den eigenlijken zin van het woord gereglementeerd. De visscher handelde naar goedvinden; maar toch golden vóór 1857 ettelijke voorschriften, welke ten doel hadden het behoud van de visscherij te verzekeren. Van-

daar het verbod om gedurende eenige maanden van het jaar de visscherij uit te oefenen, en vandaar ook ettelijke bepalingen omtrent de wijdte van de mazen der netten, die voor het vangen van visch gebezigd worden. De staatscommissie van 1854 verdedigde die bepalingen in beginsel; ook zij vreesde, dat de visscher, enkel luisterende naar de stem van het eigenbelang, alligt het bederf en de vernietiging van de visscherij in een later tijdvak zou kunnen voorbereiden. De Regering deelde die zienswijze, maar trachtte te vergeefs de meerderheid van de Tweede Kamer in dat opzigt voor hare denkbeelden te winnen. De beschermende bepalingen in het wetsontwerp voorkomende, werden verworpen en dus de plaatselijke besturen ontslagen van elk toezigt op de instandhouding van de visscherij. Misschien is een tijdvak van tien jaren nog niet ruim genoeg om de gevolgen van de verleende vrijheid met volkomen juistheid te beoordeelen, maar dit moet toch gezegd worden, dat zich tot nog toe geenerlei verschijnselen hebben voorgedaan, waaruit men regt zou hebben te besluiten, dat de Tweede Kamer dwaalde. Is de vangst tegenwoordig soms bijster schraal, ze was dat ook vóór 1857: maar van eene doorgaande verarming van de visscherij blijkt tot heden niets. Eene kleine industrie, vroeger meer in het bijzonder aan streng toezigt onderworpen, namelijk de garnalen-visscherij, heeft zich de verleende vrijheid sterk ten nutte gemaakt. De garnalen, vroeger bijna uitsluitend voor binnenlandsche consumtie bestemd, vormen thans een niet onbelangrijk artikel van uitvoer; meer dan zesmaal honderd duizend pond werden in 1865 naar buitenlandsche markten, voornamelijk naar Engeland, uitgevoerd.

Een tweede tak van de zeevisscherij waaromtrent ik met een enkel woord kan volstaan, is de zoogenaamde Noordvaart, namelijk de visscherij van kabeljaauw, die als gezouten visch in den handel komt. Deze industrie deed in vroeger tijd in beteekenis niet veel onder voor de haringvisscherij, en beiden waren bestemd om elkander aan te vullen. Immers de schepen die gedurende de zomermaanden voor de haringvangst gebezigd werden, moesten des winters en in het voorjaar voor de Noordvaart dienen. Langen tijd heeft de Noordvaart de haringvisscherij gesteund en door hare winsten de verliezen van die visscherij gedekt. 't Was de tijd toen Frankrijk voor onzen gezouten visch openstond en een schier onbeperkt débouché opleverde. Later werd die markt gesloten en was het met de

welvaart van de visscherij gedaan. Een tijd lang mogt zij, hoewel op beperkte schaal, zich nog staande houden, - toen later België het voorbeeld van Frankrijk volgde en op zijne beurt onzen gezouten visch afwees, scheen volkomen verval onvermijdelijk. 't Was een der gevoeligste slagen ook aan de haringvisscherij toegebragt en de hoofdoorzaak van de kwijning, welke zich alom aan de Maasdorpen openbaarde, en die men te vergeefs door premiën trachtte te bestrijden. Zoolang die hoofdoorzaak bestaan bleef, viel er aan geen herstel te denken; maar zoodra deze ook wegviel, dat wil zeggen, zoodra België, in het nu voor eenige jaren gesloten handelstractaat, zijne markten voor onzen gezouten visch heropende, was de gesteldheid van de visscherij ook plotseling veranderd. De uitvoer verdubbelde en de prijs van het product steeg in drie jaren tijds ongeveer vijftig percent. De scheepstimmerwerven, die langen tijd geheel leeg stonden, kregen nieuwe bestellingen, en langzaam maar gestadig breidde de visschersvloot zich uit. Voorshands moge die uitbreiding nog van weinig beteekenis zijn, zij mag eene bij uitnemendheid gezonde heeten, want zij is gekocht uit de winsten, nu laatstelijk in de uitoefening van dit bedrijf en van de versche vischvangst bedongen.

Het openstellen van de belgische markten is intusschen nog maar een halve maatregel, en op zich zelf zeker niet genoeg om aan de IJslandsche en de zoogenaamde Noordvaart hare vroegere beteekenis terug te geven. Frankrijk moet ons hoofddébouché zijn, en Frankrijk blijft nog altijd gesloten. Wel werden in de laatste jaren de regten op den visch ook daar te lande aanmerkelijk verlaagd, maar ongelukkig maakte men juist eene uitzondering voor den gezouten visch. De prijs van dit artikel is op de fransche markten eens zoo hoog als hier te lande, maar de inkomende regten bedragen ongeveer honderd percent van de waarde, zoodat er nog aan geen concurrentie te denken valt. Geeft echter de fransche Regering gevolg aan het voornemen, waarvan onlangs de dagbladen melding maakten, om namelijk het regt op gezouten visch met vijftig percent te verlagen, dan zal een groote uitvoer van hier zeker onmiddellijk volgen, en die uitvoer misschien nog meer dan het openstellen van de belgische markten, tot den bloei van dezen tak onzer zeevisscherijen bijdragen.

Al de voordeelen waarin de hier bedoelde industrie zich tegenwoordig mag verheugen, staan - wij erkennen het gaarne -

in geen regtstreeksch verband met de nieuwe wetgeving, die in 1857 werd ingevoerd. Het visschen en bereiden van kabeljaauw was vroeger even vrij en onbelemmerd als tegenwoordig. Maar het moedig besluit, nu tien jaren geleden genomen, om met het beschermend stelsel geheel te breken en onze markten open te stellen voor den vrijen invoer van schier allen visch, heeft toch zeker van ter zijde niet weinig bijgedragen ter verkrijging van de gunstige resultaten, hierboven aangewezen. Indien sedert 1857 Rusland, Engeland, België, Frankrijk en Oostenrijk den invoer van onzen visch óf voor het eerst, óf op veel verbeterde voorwaarden hebben toegelaten, dan danken wij dit zeker toch ten deele aan de vrijgevigheid van ons eigen tarief. Zouden andere staten ons voordeelen hebben toegestaan, die wij zelven niet geneigd waren te verleenen? Niemand zeker die het beweren zal.

Wij komen eindelijk tot de haringvisscherij. Hier is de vergelijking tusschen voorheen en thans van het meeste gewigt, omdat de nieuwe wetgeving juist in deze industrie de grootste omwenteling heeft gebragt. Is de groote of zoutharing-visscherij het dubbele nadeel te boven gekomen, dat voor haar moest voortvloeijen uit het opheffen van de premiën en het openstellen van onze havens voor den zooveel goedkooperen schotschen en noordschen haring? Heeft de reeder, trots de vrijheid hem gegeven om te visschen zoo als hij wilde, ook nu nog onveranderlijk vastgehouden aan de practijken zijner voorouders?

Zoo als men weet, bestaat er hier te lande drieërlei haringvisscherij: de visscherij met groote kielschepen uit Vlaardingen, Maassluis, Amsterdam, Enkhuizen en elders, welker reeders vóór 1857 alleen bevoegdheid hadden den gevangen visch te kaken en dus pekelharing aan te voeren; de visscherij met bomschuiten van Scheveningen, Katwijk, Noordwijk en Egmond, die omstreeks Augustus zee kiezen en op de engelsche kusten haring vangen, welke veelal als bokking wordt gerookt en vóór 1857 tot geen ander doel gebezigd mogt worden, en eindelijk de visscherij in de Zuiderzee, welker producten ook grootendeels tot bokking worden bereid, terwijl een ander maar veel kleiner deel als versche visch, panharing geheeten, in den handel komt. De laatstgenoemde industrie gaan wij met stilzwijgen voorbij, als niet in onmiddellijk verband staande met ons onderwerp: de Zuiderzee-visschers genoten ten allen tijde volkomen vrijheid van handelen, en de nieuwe wet konde hun dus geen an-

dere nieuwe bevoegdheid brengen, dan het regt om den haring te kaken, een regt waarvan die visschers om den hoogen prijs van den bokking echter tot nog toe geen gebruik maakten.

Van de twee andere soorten van haringvisscherij, die hier meer bijzonder in aanmerking komen, noemen wij in de eerste plaats die, welke met vaartuigen aan de kust te huis behoorende, wordt uitgeoefend. Deze is ongetwijfeld in de laatste tien jaren de bloeijendste tak van onze zeevisscherijen geweest. Het aantal vaartuigen daarvoor ingerigt, vermeerderde sedert 1841 met honderd, sedert 1857 met bijna vijftig percent, en is nu alleen voor Scheveningen, Katwijk en Noordwijk tot 195 geklommen. In 1867 en de eerstvolgende jaren is nieuwe uitbreiding te wachten, want nu reeds hebben de werven aan de kust meer bestellingen aangenomen dan in twee jaren kunnen worden ten uitvoer gelegd. De geheele productie, vóór 1846 nog geen negen millioen stuks, was sedert 1862 minstens 32, in het vorige jaar 48, in 1865 meer dan 57 millioen. Terwijl elke schuit gemiddeld vóór 1846 niet dan zeldzaam honderd duizend stuks leverde, leverde zij sedert 1862 minstens 175,000, in het vorige jaar 248,000, in 1865 ruim driemaal honderd duizend stuks. De middenprijzen, ofschoon natuurlijk zeer verschillend naar gelang van de meer of minder ruime aanvoeren, waren over het algemeen zeer winstgevend, en in de laatste jaren, trots de verdubbelde of meer dan verdubbelde vangst, niet lager dan tien en vijftien jaren geleden. Het artikel is in elk geval en onder alle omstandigheden verkoopbaar: wat binnenslands niet geplaatst wordt, vindt daar buiten in België en in de staten van het Tolverbond altijd grage koopers. De geheele waarde van den haring aan de kust omgezet, klom in 1865 tot zeven en een halve ton gouds, een cijfer vroeger ook zelfs van zeer verre nimmer geëvenaard.

Vanwaar nu die groote ontwikkeling der kustharing-visscherij? Voor alles van de rijke vangsten in de laatste jaren verkregen, in verband met de zekerheid om voor de aangebragte producten, die een altijd bruikbaar en altijd gezocht volksvoedsel opleveren, goede prijzen te bedingen. Wanvangsten in den eigenlijken zin van het woord, zijn sinds 1850 nooit voorgekomen; de opbrengst was minst genomen matig, en in de laatste zes jaren doorloopend overvloedig. De haring moge in den zomer soms moeijelijk te vinden zijn, in den herfst niet langer; hoe meer men het einde van het saisoen nadert, hoe rijker de op-

brengst schijnt te worden. Komen er soms minder gunstige jaren voor, dan ligt de oorzaak meestal niet aan de schaarschte van visch, maar aan het stormachtig weder, 't welk belet de visscherij voort te zetten, juist dan als zij de ruimste opbrengsten belooft.

Maar al is de natuur de hoofdoorzaak van de bestaande welvaart, zij is de eenige niet: het menschelijk vernuft heeft er het zijne toe bijgedragen. In de laatste zes of acht jaren zijn allengs bij de kustvisscherij twee verbeteringen ingevoerd, welke onmiskenbaar grooten invloed hebben uitgeoefend op de ruime vangsten, sedert verkregen. Beide betreffen de netten, die voor het visschen van haring gebezigd worden, want zoo lang men aan de kust havens mist, valt er aan geen verbeteren van de vaartuigen te denken: de zeer ondoelmatige bomschuiten zijn de eenige welke men daar gebruiken kan. De eerste verbetering die wij bedoelen betreft het in gebruik stellen van machinale netten, in plaats van die welke uit de hand gebreid worden. Het voordeel van de eerste boven de laatste bestaat hierin, dat aangezien een werktuig de mazen knoopt, deze ook alle volkomen dezelfde en juist de gevorderde afmetingen hebben, en hierop komt alles aan. Immers zijn de mazen te groot, dan kan de visch ligt ontsnappen: zijn zij te klein, dan wordt de haring teruggestooten, of kan hij zich met weinig moeite uit het net losmaken. Breit men nu de netten uit de hand, dan is het niet mogelijk, dat alle mazen juist dezelfde grootte hebben, te minder omdat gewoonlijk veertig of vijftig personen van zeer ongelijke kracht aan eene zelfde vleet arbeiden. Hierbij kwamen dan nog niet zelden allerlei misbruiken: de arbeiders werden slecht betaald en lieten zich daarom dikwijls verleiden tot aanvulling van het onvoldoende loon, ten eigen nutte op het toegemeten garen te bezuinigen, door de mazen zoo naauw te knoopen als mogelijk was. De zeer groote omvang van de vleet maakte de ontdekking van die misbruiken hoogst moeijclijk, en vandaar dat niet zelden ettelijke netten geheel of gedeeltelijk onbruikbaar werden voor de vischvangst. Voor al die gebreken nu is men door het bezigen van machinale netten volkomen gewaarborgd, en geen wonder dus dat deze, welke daarenboven althans niet kostbaarder zijn, alle vroegere meer en meer verdringen.

Van nog veel grooter beteekenis was de tweede verbetering, thans bij de kustvisscherij ingevoerd. De Engelschen hadden

sinds lang de ervaring opgedaan, dat de ligtste netten den meesten visch vangen; vandaar dat zij allengs fijner hennepgaren gingen bezigen, en eindelijk het katoen voor den hennep in de plaats stelden. Langen tijd was men van oordeel, dat wat de Schotten met hunne kleine vaartuigen doen kunnen, voor ons niet paste; als de haringvleet in zee staat uitgespreid, moet het vaartuig op die vleet als op een anker drijven: er behoort alzoo evenwigt te bestaan tusschen de zwaarte van het schip en het gewigt van de vleet; met andere woorden, bij onze zware schepen behooren noodzakelijk ook zware netten. Eerst zeven of acht jaren geleden meende een der reeders eene poging te moeten wagen, om het voorbeeld der Engelschen te volgen. Kon de geheele vleet niet uit katoen worden zamengesteld, men zou althans katoenen netten met die van hennepgaren kunnen verbinden, en het minder gewigt van de vleet aanvullen, door het getal netten te vermeerderen. En juist in dat vermogen om meer want in zee te brengen, schuilt het groote voordeel van ligt want. Ook den minst deskundige moet dit duidelijk zijn. De hennepgaren netten van onze kustvisschers hebben eene diepte van 200 mazen, niet omdat er op grootere diepte geen haring zou te vangen zijn, maar omdat de zwaarte van het net niet toelaat dat men meer garen gebruike. Immers maakt men het net te zwaar, dan worden boven in het net de mazen toegetrokken, en deze dus voor het vangen van visch gesloten. Welnu, het zooveel minder gewigt van katoen heeft ten gevolge, dat een katoenen net van drie honderd mazen diepte nog minder zwaar is dan een hennepgaren net van 200 mazen: twee schuiten die zich van een katoenen vleet bedienen, brengen dus juist evenveel want in zee als drie schuiten, welke hennepgarennetten gebruiken; met andere woorden: door katoen tot de grondstof te maken van de vleet, wordt het productief vermogen van de visscherij, zonder noemenswaardige vermeerdering van kosten, met een derde verhoogd.

De eerste proeven hier te lande met ligte netten genomen, vielen zeer goed uit, maar men stuitte toch al dadelijk op een groot bezwaar, waardoor het nemen van proeven op meer uitgebreide schaal aanvankelijk werd tegengehouden. De ervaring leerde namelijk, dat als katoenen netten veel meer visch vangen, die netten door het gebruik zoo spoedig slijten, dat de kosten van buitengewoon herstel de meerdere opbrengst bijna geheel verslinden. Dit bezwaar was zoo groot, dat indien het

niet konde worden uit den weg geruimd, er hier te lande aan de invoering van katoenen netten niet te denken viel. Twee of drie jaren lang heeft men dan ook aan de kust, als de practische kwestie bij uitnemendheid, de vraag overwogen: op welke wijze het katoenen garen even hecht en sterk zoude kunnen worden gemaakt als het hennepgaren. Met alle soorten van taan, buitenslands in gebruik, werden proeven genomen, om de betrekkelijke deugden van die verschillende speciën te onderzoeken, en dank zij de volharding van sommigen, mogt men er eindelijk in slagen het probleem op te lossen: een mengsel van koolteer en cachou, op zekere wijze aangebragt, bleek eindelijk het meest geschikte middel te zijn. Worden de katoenen netten in dat mengsel gekookt, en die bewerking vijf of zes malen herhaald, dan verkrijgt men een haringwant, dat ook de beste hennepgaren-vleet in kracht en duurzaamheid evenaart, ja zelfs overtreft. Op de visscherij-tentoonstelling, ten vorigen jare te Boulogne gehouden, kon men dan ook een katoenen net vinden, uit Nederland afkomstig, dat reeds acht jaren lang bij de visscherij had dienst gedaan.

Eenmaal dit resultaat verkregen, was het pleit ten voordeele van de katoenen netten beslist, en kon hunne algemeene invoering niet meer achterwege blijven. Toch volgde die invoering niet dan langzaam, vooreerst omdat het veel moeite kostte de visscherslieden - voorstanders bij uitnemendheid van de historische school - te overtuigen, dat er netten te vinden waren nog beter dan die, welke zij en hunne voorvaders altijd gebezigd hadden, en ten andere omdat juist in de jaren toen de overgang moest plaats hebben, de schaarschte van het katoen - een gevolg van den amerikaanschen burgeroorlog - de aanschaffing van eene katoenen vleet bij uitstek kostbaar, voor velen geheel onmogelijk maakte. Buitendien de reeders hadden nu eenmaal hunne hennepgaren netten en moesten deze blijven gebruiken totdat ze zouden versleten zijn. Met elk jaar wordt echter het gebruik van katoen meer algemeen, en veilig mag men nu aannemen, dat ruim een derde gedeelte van de geheele vleet, welke voor de kustharing-visscherij gebezigd wordt, uit katoen is zamengesteld. Indien de visschersvloot in de laatste vijf en twintig jaren met honderd percent toenam, dan kan men zonder overdrijving stellen, dat het getal netten, bij die vloot in gebruik, in datzelfde tijdvak minstens met 130 à 140 percent vermeerderd is. Ziedaar zeker een hoogst belangrijk

resultaat, dat beter dan iets anders de tegenwoordige welvaart van de kustharing-visscherij verklaren kan.

En nu eindelijk de groote visscherij. In eene zeer gedrukte stemming ging zij het nieuwe tijdvak te gemoet; niet alleen aan het herstel, maar ook aan het behoud van deze industrie scheen men te wanhopen. De schepen, nu eenmaal voor de groote visscherij bestemd, bleven natuurlijk in de vaart; maar aan het bouwen van nieuwe vaartuigen werd niet gedacht. Het liet zich voorzien, dat deze meest beroemde tak van onze zeevisscherij in een betrekkelijk kort aantal jaren geheel zoude wegsterven. De prijsverlaging van den haring, die naar men vreesde het gevolg zoude zijn van de vrijheid om schotschen en noordschen visch in te voeren, liet zich niet wachten: en het kon niet anders, want onze geheele productie is eene beuzeling, vergeleken bij de productie onzer concurrenten. Dertig of veertig duizend vaten pekelharing is in de laatste jaren voor onze vloot een middelmatige vangst; en alleen de Schotten brengen tegenwoordig meer dan vier maal honderd duizend vaten op de buitenlandsche markten. Hoe zouden wij dan nog de prijzen dwingen? Wij mogen er in slagen gedurende de eerste maanden van de visscherij binnenslands voor onzen haring zeer hooge prijzen te maken, zoodra de aanvoeren eenigzins toenemen, is dit niet meer mogelijk: de overstelpende massa Schotsche haring moet er noodzakelijk toe leiden, dat zoowel op de binnen- als op de buitenlandsche markten ons product zich regelt naar de prijzen van den vreemden visch. En die prijzen nu - wij zeiden het reeds hierboven - zijn veel te laag om al de kosten van de visscherij te dekken. Men mogt trachten aan onze industrie eenigzins te gemoet te komen, deels door de reglementen op den vrijdom van zoutaccijns in liberalen zin te wijzigen en dus allerlei lastige belemmeringen op te heffen, deels door voor den hollandschen haring op de russische markten gunstiger voorwaarden te bedingen, het bleven zwakke palliatieven, niet in staat om het hoofdgebrek weg te nemen.

De eerste eenigzins meer afdoende verbetering kwam eenige jaren geleden door de invoering van het nieuwe handelstractaat met België. Niet dat dit tractaat van grooten invloed konde zijn op den uitvoer van pekelharing, maar aangezien de haringschepen in den winter gezouten kabeljaauw aanbrengen en de prijs van dien visch aanmerkelijk begon te stijgen, zoo vond men in de betere resultaten van de wintervisscherij eene zekere vergoe-

ding voor de teleurstelling, welke de zomervisscherij veelal opleverde. Men trachtte die vergoeding nog ruimer te maken door langer dan vroeger de zoogenaamde Noordvaart vol te houden en dus den tijd, voor de minder voordeelige haringvisscherij overblijvende, te beperken.

Maar moest men het er dan voor houden dat het doodvonnis over de zoutharing-visscherij onherroepelijk gestreken was? Indien het onvermogen om met de Schotten te concurreren voortkwam uit de zooveel hoogere kosten van onze groote visscherij, kon men dan niet trachten door vermindering van kosten het evenwigt te herstellen? Was het gebruik van ligtere schepen eene onmogelijkheid, en was er geen middel te vinden om het productief vermogen van die schepen eenigzins belangrijk te vermeerderen? Ziedaar vragen die gedaan werden, doch maar zelden een toestemmend antwoord ontmoetten. Intusschen het vragen hield niet op, en werd vooral dringend toen men aan de kust ervaring begon op te doen van de groote voordeelen welke het gebruik van katoenen netten opleverde. Waarom zouden de groote hoekerschepen, die pekelharing plegen aan te brengen, ook geen katoenen netten gaan gebruiken? Het antwoord lag voor de hand: omdat de zwaarte van die schepen het onmogelijk maakt. De vleet van een groot haringschip bestaat uit 45 of 46 netten, elk van 50 pond, en heeft dus een gewigt van 2300 pond. Maak het gewigt minder en het schip zal onmogelijk op zijne netten kunnen drijven. Maar als men het getal netten aanmerkelijk vermeerderde en zooveel katoen bezigde als noodig was om aan de vleet het vereischte gewigt te geven? Onmogelijk. Zulk eene massa want zou op schip niet te behandelen zijn, en daarenboven als men bezig was met die verbazend lange vleet uit het water te trekken, zou de hoeker, die veel wind vangt, eer nog de helft van het want aan boord was, over de andere helft worden heengestuwd, zoodat én vangst én netten verloren gingen. Deze argumenten schenen voor deskundigen onwederlegbaar, en men kwam alzoo tot deze conclusie: om voor de groote visscherij betere netten te kunnen gebruiken moet men beginnen met andere schepen te bouwen.

Er bestond nu een dubbele prikkel om dat bouwen van andere schepen te beproeven: vooreerst de zucht om de kosten van uitrusting te verminderen en ten tweede de begeerte om ook bij de groote visscherij het gebruik van katoenen netten

in te voeren. Die prikkel was te sterk om langen tijd onverhoord te blijven, en werkelijk is een ondernemend reeder te Scheveningen er dan ook in 1865 toe overgegaan om de kwestie van het veld der theorie op het gebied der praktijk over te brengen. Waren wij, om tot de zamenstelling van de doelmatigste netten te geraken, bij de Schotten ter school geweest, het bouwen van betere schepen moesten wij van de Franschen leeren. Reeds op de tentoonstelling van visscherij-gereedschappen, in 1861 te Amsterdam gehouden, was gebleken, dat de Franschen ons met hunne visscherschepen verre vooruit zijn, èn wat onkostbaarheid èn wat doelmatigheid betreft. De Franschen nu verkeeren met betrekking tot de haringvisscherij in denzelfden toestand als wij: ook zij kunnen niet als de Schotten en Nooren den visch aan eigen strand bemagtigen, maar moeten als de Hollanders den haring in ver afgelegen streken gaan opzoeken en dus groote schepen gebruiken.

Het schip, waarmede hier te lande de nieuwe proef moest genomen worden, werd om al die redenen te Boulogne gebouwd en zoodanig ingerigt als meest overeenkwam met de bijzondere eischen van onze visscherij: het moest vóór alles onkostbaar zijn, maar daarnaast ook zeer ligt. Men moest voorts zorgen dat aan den wind zoo min mogelijk vat werd gegeven op het schip, wanneer het vóór zijne netten dreef, want hoe minder wind-drukking, des te ligter zou de vleet kunnen zijn.

Dit nieuwe schip, eene soort van logger, is nu in 1865 het eerst in de vaart gebragt: het kwam geheel uitgerust en met een dubbele vleet, op ruim ƒ 15,000 te staan, of op ongeveer zeven duizend gulden minder dan men tegenwoordig voor een geheel uitgerusten hoeker moet besteden. Het werd voorzien van een vleet, uit 65 netten zamengesteld, en dus uit twintig netten meer dan de hoekers gebruiken. De bemanning bestond uit slechts 12 koppen, ofschoon men te Vlaardingen 15 of 16, in Frankrijk veelal 24 koppen noodig heeft. Terwijl de zeelieden, op de schepen van de groote visscherij dienende, een vast loon ontvangen, begreep men hier het voorbeeld te moeten volgen van de reeders aan de kust, die den ijver van hunne bemanning prikkelen, door haar als loon een derde van de onzuivere opbrengst af te staan. Het loggerschip moest te gelijk pekelharing en bokking leveren; in den eersten tijd en bij hooge prijzen zoude de bemanning den haring kaken; later, als de prijzen daalden, zoude zij, als de kustvisschers gewoon

zijn te doen, de geheele lading of een deel daarvan steuren, dat wil zeggen met zout bedekken, om den visch aan wal gebragt als bokking te kunnen rooken.

Ziedaar op welke wijze de eerste proef genomen werd. En nu de resultaten? Deze waren in alle opzigten voortreffelijk: Het loggerschip heeft namelijk in zes reizen aan pekel- en steurharing opgebragt ruim ƒ 16,000. Een derde van die som kwam aan de bemanning, een ander derde moest worden besteed ter bestrijding van de exploitatie-kosten, zoodat er ten slotte een winst overbleef van ƒ 5700, of ruim 37 percent van het kapitaal.

Men meene niet dat het nieuwe schip exceptioneel gelukkig in de visscherij is geslaagd. Integendeel, het kwam drie weken te laat in de vaart, en kon dus niet deelen in de hooge prijzen welke gedurende de eerste weken voor den jaagharing bedongen worden; de vangst was naauwelijks middelmatig en de prijs van den steurharing gemiddeld ƒ 3 per duizend stuks lager dan in het voorafgaande jaar. Men had zeker vrij wat slechter uitkomsten kunnen verkrijgen, maar ook omgekeerd andere die veel gunstiger waren.

Natuurlijk heeft de zoo wel geslaagde proef in hooge mate de aandacht getrokken van allen, die bij dezen tak van nijverheid belang hebben. Onmiddellijk was men tot navolging bereid, zoodat in dezen zomer reeds vier loggerschepen deel uitmaken van de haringvloot. Twee van deze werden te Vlaardingen gebouwd, hoofdzakelijk naar het fransche model, maar met eenigzins grootere afmetingen. Zij komen vrij wat duurder te staan dan het fransche loggerschip, daar zij geheel uitgerust tusschen de achttien en negentien duizend gulden vorderen; maar hiertegen staat dan ook over, dat deze nieuwe schepen nu 75 netten hebben medegenomen. Wat zulk eene vleet eigenlijk beteekent kunnen niet-deskundigen zich moeijelijk voorstellen. Immers elk net heeft eene lengte van 32 bij eene diepte van 15 ned. el. Voegt men 75 van die netten te zamen, dan verkrijgt men een vleet, welke 2400 el lang is en eene oppervlakte beslaat van 36,000 vierk. el. En toch dit kolossale vischtuig, deels uit hennep en deels uit katoen zamengesteld, weegt slechts 1350 pond, of nog 950 pond minder dan de vleet van de hoekers, welke uit slechts 46 netten bestaat. Het verschil tusschen beide, de oude en de nieuwe schepen, kan dus met een enkel cijfer worden aangewezen: twee loggers, een kapitaal vertegenwoordigende van ongeveer 37,000 gulden, brengen te zamen 150 netten in

zee, of nog twaalf netten meer dan drie hoekers, die een kapitaal vertegenwoordigen van 66,000 gulden. Is de vangst voor beide dezelfde, dan moeten de kapitalen, door de nieuwe schepen vertegenwoordigd, ongeveer eens zoo productief zijn als de kapitalen van de hoekers. In dit onderscheid ligt de geheele beteekenis van de nu genomen proef.

Men moet volkomen deskundige zijn om te durven voorspellen welke uitkomsten de nu herhaalde proeven ten slotte zullen opleveren. Wij weten niet of voor ons het groote geheim van de visscherij daarin gelegen is, dat men fransche schepen met engelsche netten uitruste en het gebruik van die netten aan hollandsche visschers toevertrouwe; maar wat wij wel meenen te weten is dit, dat de periode van moedeloosheid ook voor de groote visscherij achter ons ligt. Niet meer naar het verledene worden de begeerige blikken heengewend, maar naar de toekomst. Het probleem om, trots onze groote schepen, op gelijke voorwaarden met de Schotten te kunnen concurreren, schijnt niet meer onoplosbaar, al blijft de oplossing nu nog onzeker. Het geloof aan de bestaanbaarheid van onze groote visscherij ook in de toekomst, is teruggekeerd, en dat teruggekeerde geloof is het gewrocht van die vrijheid, welke twaalf jaar geleden zoo geringe waarde had in de oogen van belanghebbenden. Buigen wij ons daarom voor die vrijheid, want ook hier, en hier vooral, is het gebleken, dat de kiem van ontwikkeling in haar vruchtbaren schoot is weggelegd. Het was een gewigtige dag in de geschiedenis van Vlaardingen, toen nu eenige weken geleden twee schepen van geheel nieuwe constructie zijne werven verlieten en als vreemdelingen plaats namen in die visschersvloot, welke eeuwen lang uit eene zelfde soort van schepen bestaan had. Lag in dat binnenleiden van vreemdelingen eenige minachting voor de praktische beginselen onzer vaderen? Mij dunkt alleen de kortzigtigen kunnen het beweren; immers dan alleen houden wij in waarheid aan de beginselen van die vaderen vast, wanneer wij, zoo als zij, bij onzen arbeid oplettend het oog vestigen op de behoeften van onzen tijd en ons de beste hulpmiddelen aanschaffen, welke die tijd kan opleveren.

Nog één opmerking ten slotte. Indien de groote visscherij in de laatste tien jaren een geloof gewonnen heeft, namelijk het geloof aan de mogelijkheid van haar voortbestaan, zoo heeft zij te gelijker tijd toch ook magtig veel verloren van een ander geloof, het geloof aan de alles overtreffende deugdelijkheid van

den hollandschen haring. De woorden, twaalf of veertien jaren geleden door Mr. J. van Lennep gezongen:

‘Neerland is, zoo ver ik weet,
Nog het eenig land op aarde,
Waar men lekk'ren haring eet,’

woorden die toen de uitdrukking waren van een algemeene volksovertuiging, kunnen er nu naauwelijks meer door. Wij zijn in de laatste tien jaren - veel meer dan aan onze groothandelaren lief was - in de gelegenheid geweest met schotschen haring kennis te maken, en die kennismaking heeft geleerd, dat, al is het hollandsche product over het algemeen beter, sommige haringsoorten uit Schotland toch voor de onze in niets behoeven onder te doen, ja zelfs zeer moeijelijk van de onze worden onderscheiden. De visscherij-tentoonstelling, in het vorige jaar te Boulogne gehouden, heeft nieuw voedsel gegeven aan den sinds lang bestaanden twijfel, want o schande voor het oude Nederland! de eereprijs voor de beste soort van gekaakten haring viel daar aan Schotland ten deel, en te regt, ook naar het oordeel van hollandsche deskundigen. De schuld lag aan ons, want de hollandsche pekelharing werd op de tentoonstelling niet door honderden, zoo als had behooren te zijn, maar door slechts één fust vertegenwoordigd, en door de gebreken van het vaatwerk had de visch schade geleden. Ook in de kunst om vaten te maken schijnen de Schotten ons tegenwoordig ver vooruit, misschien wel omdat ons nog te veel ingenomenheid met het voorvaderlijk fust is bijgebleven.

Op eene andere wijze heeft Nederland zelf medegewerkt om den goeden naam van zijn haring op de buitenlandsche markten te bederven. Vele handelaren zijn er namelijk toe gekomen om schotschen haring, hier ingevoerd, in hollandsch fust te verpakken en dit fust, voorzien van de merken, welke vóór 1857 als de officieele bekend stonden, voor hollandsch product naar den vreemde te zenden. Vermoedelijk heeft de koopman voordeel gevonden in die speculatie, maar de goede naam van onzen visch is er zeker niet op verbeterd. Kan men het den vreemdeling, slagtoffer van die praktijken, ten kwade duiden, wanneer hij rondweg uitkomt voor zijn onvermogen om hollandschen haring van schotschen haring te onderscheiden?

Let men op al deze feiten, dan kan dunkt ons het oogenblik niet ver meer af zijn, waarop het onderscheid tusschen holland-

schen en schotschen visch, dat wil zeggen de eigenlijke grondslag van de geheele vroegere wetgeving, althans buitenslands ophoudt te bestaan; als de twee concurrenten zamenwerken, ieder in zijne rigting, om dat doel te bereiken: de Schot door zijn product zooveel mogelijk te verbeteren, de hollandsche koopman door aan zijne geëerde begunstigers knollen voor citroenen in handen te stoppen, dan is het punt van vereeniging verbazend spoedig bereikt. Welnu, wanneer de ontwikkeling van de groote visscherij het in de toekomst mogelijk zal maken onzen haring tegen schotsche prijzen af te zetten, dan zullen wij die schade misschien gemakkelijk kunnen dragen, want de markten voor het artikel van weelde gesloten, zullen het begeerde volksvoedsel zeker even gaarne uit onze hand ontvangen als uit de hand van Schot of Noorman. Gemis aan débouchés zal dan evenmin bestaan voor den gekaakten als nu voor den gerookten haring.

Reeds nu wordt van de bevoegdheid om hier te lande pekelharing als volksvoedsel in den handel te brengen, op vrij groote schaal gebruik gemaakt. De kustvisschers hebben niet vergeten dat het regt om haring te kaken nu ook aan hen toekomt: is de steurharing overvloedig en dus de prijs van den bokking laag, dan nemen ook de manschappen onzer bomschuiten het kaakmes in handen om op hun manier pekelharing te bereiden. Ruim 1400 ton van dien haring werd in 1866 ter markt gebragt. Hiermede nog niet tevreden is men twee jaar geleden op den inval gekomen om ettelijke hoeveelheden steurharing, als zoodanig aangevoerd, nog aan den vasten wal te kaken en tot pekelharing te bereiden. De deskundige gruwt van dergelijke praktijk en wendt het hoofd met verontwaardiging af, want hij weet dat de eerste eisch om goeden pekelharing te leveren, hierin bestaat, dat men den visch dadelijk na de vangst en levend kake. En nu zal men haring kaken, misschien reeds acht of tien dagen dood! 't Is zoo, het product moet veel te wenschen overlaten; maar wat zullen wij zeggen, die arme drommel van een fabriekarbeider, die hoogstens tweemaal 's jaars een stukje vleesch over de lippen krijgt, hij zal zulk een harden en hartigen kost misschien niet versmaden en voor ettelijke van die haringen alligt een enkele cent veil hebben. Kan de koopman met die enkele cent uitkomen, dan in 's Hemels naam: het geld is toch eerlijk verdiend.

De burger van Vlaardingen, die na eene afwezigheid van vijfentwintig jaren nu in zijne vaderstad mogt terugkeeren, hoe

vreemd te moede zou hij zijn als hij bemerkte, dat op diezelfde plaats, waar vroeger enkel ruimte was voor den eêlsten hollandschen haring, nu ook handel wordt gedreven in allerlei plebeïsche bijsoorten: schotsche en noordsche, haring op de bomschuiten gekaakt en haring aan wal toebereid. ‘Die nieuwe tijd is afschuwelijk!’ hoor ik hem verontwaardigd uitroepen. Maar wanneer hij dan tevens om zich zag en verwonderd bespeurde hoe de handel in al die bijsoorten een leven en vertier met zich bragt waarvan vroeger geen sprake konde zijn, wie weet of hij er niet dadelijk ter vergoelijking zoude bijvoegen: ‘Maar met dat alles heeft die tijd toch ook zijn goeden kant.’

De geschiedenis is vol voorbeelden, die leeren dat reglementen de industrie niet kunnen ontwikkelen en subsidiën haar niet in het leven houden; maar zouden zij sprekender voorbeelden kunnen aanwijzen dan in de geschiedenis der nederlandsche zeevisscherijen te vinden zijn?

Leiden, Junij 1867.
J.T. BUIJS.

De eerste hulp op het slagveld.

Men moet erkennen, dat het vraagstuk van de behandeling der zieken en gewonden in den oorlog, in den laatsten tijd meer en meer de algemeene belangstelling heeft opgewekt. Het publiek heeft de zaak inderdaad ter harte genomen, doch juist omdat het publiek in het laatst ook veel beter is ingelicht dan vroeger. De opgaven der slagtoffers van den krijg zijn thans niet meer vervat in de korte aanhangsels aan de bulletins der generalen. De militaire geneeskundigen zelf maken tegenwoordig de lange lijsten der gewonden en gesneuvelden openbaar, terwijl hoogstwaarschijnlijk in het vervolg bij die opgaven tegelijk mededeelingen zullen worden gevoegd aangaande de verschillende middelen, welke men heeft aangewend om de ongelukkige gekwetsten te verplegen. En hierbij vergete men niet, dat er ook in de laatste oorlogen velen zijn geweest, die door menschenliefde gedreven, het tooneel van den strijd in persoon hebben bezocht en hunne droevige ervaringen hebben medegedeeld aan ieder, die er naar wilde luisteren.

Heeft derhalve het publiek gelegenheid gehad, zich bekend te maken met de ellenden van den oorlog, heeft het zoodoende iets leeren begrijpen van hetgeen Napoleon bedoelde toen hij na den slag bij Eylau uitriep, dat niets meer in staat was de vorsten tot vrede te stemmen, dan de herinneringen aan de ijsselijkheden van een slagveld, het heeft nu dan ook met aandrang geëischt, dat zelfs op dat slagveld naar de stem der menschelijkheid zou worden geluisterd.

Want, men mag den oorlog een gruwel noemen en het inroepen van ‘den zegen des Allerhoogsten’ op een bloedbad

beschouwen als een godlastering, de zucht tot strijden blijft bij de machtige vorsten nog steeds bestaan, en niemand durft gelooven, dat zij van die verschrikkelijke passie spoedig zullen worden genezen. Allerminst zoude zulk een geloof ingang kunnen vinden in oogenblikken als de tegenwoordige, nu geheel Europa zich tot den strijd toerust, nu de kleinere staten wel gedwongen worden zich van top tot teen te wapenen, indien zij niet een wisse prooi willen worden van eenige moderne barbaren.

De oorlog is en blijft zeker nog in de eerstvolgende tijden een noodzakelijk kwaad, doch juist daarom moet de menschlievendheid voorshands al hare krachten concentreeren op het slagveld zelf. En de regeeringen moeten hierin voorgaan. Niet alleen zullen zij daardoor gehoor geven aan de eischen eener machtige publieke opinie, doch zij zullen bovendien handelen in het belang der verdediging zelf. De moed der strijders toch zal er door worden aangewakkerd, met kalm vertrouwen zullen zij zich onverdeeld toewijden aan de nationale zaak, indien zij weten, dat wanneer zij voor de belangen van het vaderland mogten gewond worden, een liefderijke hand hen zal verplegen, dat dan de Staat de plaats zal vervullen van afwezige betrekkingen en vrienden. Doch er is meer. Het staatsbelang eischt niet de verzorging der gewonden alleen. Wanneer toch in den strijd velen buiten gevecht worden gesteld, dan is dit voor een groot deel dikwijls niet te wijten aan het staal en het lood van den vijand, maar veeleer aan allerlei ziekten, die gedurende langeren of korteren tijd de manschappen ongeschikt maken om te vechten. En worden nu in die gevallen de lijders spoedig en zorgvuldig behandeld, dan zullen vele herstelden hun plaats in de gelederen weder kunnen innemen en zal men den strijd ten minste niet behoeven te staken faute de combattants.

Na de voorafgaande opmerkingen nu meen ik gerust te mogen beweren, dat een goede inrichting van den militairen geneeskundigen dienst in het belang van den Staat en van het leger dringend wordt gevorderd en dat ik in allen geval geen onnut werk zal verrigten, wanneer ik de aandacht der lezers van ‘de Gids’ op dit onderwerp vestig.

I.

Hoewel ik het geheel eens ben met hen, die meenen, dat het voor de waarde van een leger minder aankomt op de inrichting van het geheel dan wel op het gehalte der individuen zelf, geloof ik toch dat beide tot elkaar in een noodzakelijk verband staan, dat op den duur de eerste een krachtigen invloed op het laatste uitoefenen moet.

En nu is de organisatie van den geneeskundigen dienst bij ons te lande inderdaad ondoelmatig; vooreerst omdat zoo hier als elders - zelfs het naburige België, dat wij anders in dergelijke zaken zoo gaarne tot voorbeeld stellen, niet uitgezonderd - alles berekend is naar een toestand van vrede en volstrekt niet in verband gebracht met de behoeften, die in tijden van oorlog noodzakelijk moeten ontstaan, maar bovendien omdat aan de geheele inrichting iets ontbreekt, dat naar mijn overtuiging toch een eerste vereischte mag heeten voor hare deugdelijkheid. Want gelijk het leger zelf in tijden van rust een klein doch uitstekend corps moet wezen, dat een kern vormt waarom zich in de uren van gevaar het geheele weerbare gedeelte des volks scharen kan, zoo moet er ook onder gewone omstandigheden een klein, doch voortreffelijk personeel zijn van militaire geneeskundigen en daarnaast een reserve om het in buitengewone tijden te completeeren, terwijl dan zeker het personeel, zooals het tegenwoordig dienst doet, in ieder opzicht voldoende zoude zijn om die kern te vormen.

Beschouwen wij dus allereerst dit stelsel van kern en reserve als het noodzakelijk hoofdbeginsel van elke nieuwe regeling, gaan wij dan verder uit van de op onderscheiden opgaven gebaseerde onderstelling, dat wij bij de verdediging van ons vaderland veilig mogen rekenen op een leger van minstens 100,000 man, met inbegrip der schutterijen, bepalen wij verder het aantal der gewonden en zieken in oorlogstijd gemiddeld op ongeveer 10 pCt., en verlangen wij ten slotte voor iedere vijftig lijders één geneeskundige, dan voert deze berekening ons tot een personeel van 200 personen, of, omdat ook dit corps verliezen kan ondergaan, ruim genomen van 230. En van dit corps nu zoude ik wenschen, dat slechts 100 personen steeds beschikbaar waren, terwijl de overige 130 werden beschouwd als reserve.

Doch, en men herinnert zich den levendigen strijd, die nog onlangs in allerlei vlugschriften en zelfs in ons parlement over deze vraag gevoerd is, hoe zal nu dat vaste, dat altijd beschikbare corps onzer militaire geneeskundigen worden gerekruteerd? Zal eene speciale instelling als de Utrechtsche Kweekschool noodzakelijk zijn ja dan neen? Men weet dat in onze Tweede Kamer ten slotte door de aanneming van het amendement de Roo van Alderwerelt over de toekomst dier kweekschool beslist is, en dat aan die inrichting, zelfs volgens het gevoelen harer verdedigers, thans inderdaad alle levensvatbaarheid moet worden ontzegd, zoodat wij dus een gesloten tijdvak achter ons hebben en bepaald de vraag moeten stellen: *wat nu*?

Ik voor mij aarzel geen oogenblik te verklaren, dat m.i. op die vraag slechts één voldoend antwoord mogelijk is. Laat in 't vervolg alles over aan de vrije concurrentie, vraag niet langer, waar de aspiranten gevormd zijn, stel alleen hooge eischen van bekwaamheid en laat ieder benoembaar zijn, wanneer hij aan die eischen voldoet.

Want inderdaad bepaalde eischen voor de betrekking van militair geneeskundige moeten er worden gesteld en dit ontken ik ook geenszins. Al is de medische wetenschap voor ieder dezelfde, toch maakt de omstandigheid, dat zij moet worden toegepast op een bepaald individu, den militair, en in een bepaald geval, den oorlog, eene speciale opleiding voor den militairen arts hoogst noodzakelijk, terwijl eene militaire geneesen heelkunde zich ook allengs meer en meer ontwikkelt. Doch, al erkennen wij deze waarheden, die zich trouwens in het minst niet laten loochenen, laten wij toch tevens ons voor het maken van verkeerde gevolgtrekkingen wachten. Omdat de militaire geneeskunde een bijzondere opleiding vereischt van hem die zich aan hare beoefening zal wijden, vordert zij daarom nog geen speciale, zelfs geen suppletoire inrichting, waar die opleiding wordt gegeven. Waarom niet al onze geneeskundigen zonder onderscheid in de gelegenheid gesteld om in de uren van gevaar de verdedigers van ons vaderland te kunnen verplegen en waarom dan ook niet allen van den aanvang af daartoe voorbereid door dezelfde opleiding aan dezelfde universiteit? En zulk een stelsel zoude bovendien geheel overeenkomen met de roeping van ons Nederlandsche volk, dat zich, naar mijn overtuiging, immer als één man, met al zijn moreele, intellectueele en physieke krachten, tegenover den vreemden indringer scharen moet.

Wanneer ik derhalve resumeer, kom ik tot het volgende besluit: 1°. de kweekschool voor militaire geneeskundigen moet ook als suppletoire inrichting worden opgeheven; 2°. aan iedere inrichting voor geneeskundig onderwijs moet ook de militaire geneeskunde worden onderwezen; 3°. jaarlijks moeten na het houden van een vergelijkend examen, voor alle bevoegde geneeskundigen open te stellen, de vacante plaatsen in het corps der militaire geneeskundigen worden vervuld. Nu is het wel waar, dat de regeering, om de noodige adspiranten te verkrijgen, zich opofferingen, zelfs groote opofferingen zal moeten getroosten. Doch hiertoe zal men op den duur toch moeten komen, en nu het is oneindig beter, dat de regeering hiertoe vrijwillig en geleidelijk overgaat, dan dat zij er toe komt tegen haar zin en door den nood gedwongen.

Maar, hoor ik mij toevoegen, hoe zal het in uw stelsel gaan met de krijgstucht? Een ontzagwekkend woord voorwaar! doch dat alweêr een hoogst eenvoudige zaak overstelt. Dat ieder zijn plicht moet doen, en de over hem gestelde machten moet gehoorzamen, is een algemeen erkende waarheid, en een regel, die overal moet worden betracht. Wil men nu beweren, dat die taak voor hen, die tot het leger behooren, buitengewoon zwaar en lastig te vervullen is, ik heb er vrede meê, doch verzet mij dan toch met allen nadruk tegen het denkbeeld, dat daarom reeds bij de eerste opleiding eene afzonderlijke vorming noodzakelijk zou zijn. Hoe spoedig en hoe gemakkelijk immers zullen zij, die geheel vrijwillig een betrekking kiezen en haar met ambitie opvatten, zich de voorschriften eigen maken, waarnaar zij in die betrekking zullen moeten werken en leven.

Of wil men soms ook voor den militairen arts die andere soort van krijgstucht, volgens welke hij zijne wetenschappelijke overtuiging zou moeten prijs geven aan de willekeur zijner superieuren? Ik geloof inderdaad niet, dat het met zulk een denkbeeld iemand ernst zoude kunnen zijn. Neen, elk voorstel door een onzer op gepaste wijze in het belang van het leven en de gezondheid van den soldaat gedaan, zoude moeten worden uitgevoerd, zoolang het niet bleek onuitvoerbaar te zijn, en wanneer hij in dezen voor tegenkanting terugweek, juist dan zoude de militaire arts van plichtverzuim kunnen worden beschuldigd.

Wanneer ik dus meen, dat eene speciale opleiding voor den aanstaanden officier van gezondheid geheel overbodig en zelfs

schadelijk is, dan ben ik het eens met de uitstekendste militaire geneeskundigen uit alle landen. De Pruissische General-Artz Dr. Richter o.a. - en zijne meening wordt in dezen door de groote meerderheid der officieren van gezondheid aldaar gedeeld - verklaart, dat de gebrekkige toestand, waarin de militaire geneeskundige dienst jaren lang verkeerd heeft, juist aan die speciale militaire geneeskundige kweekscholen te wijten is, gelijk ook de beroemde Pirogoff schreef:[1] *Es ist dies, glaube ich, Beweis genug, dass die enormen Kosten, die vom Staate zur Unterhaltung solcher specieller Lehr- und Vorrathsanstalten verwendet werden, doch im Ganzen ihren Zweck verfehlen*.

Met een dergelijke rekruteering nu van het vaste corps, zoo als ik ze heb voorgesteld, en die reeds op zich zelf zoovele voordeelen aanbiedt, gaat bovendien de vorming van eene geschikte reserve voor buitengewone tijden geleidelijk zamen. Ieder aanstaand geneeskundige zoude n.l., van den aanvang zijner studien af vrijgesteld behooren te worden van militie en schuttersdienst, doch zich daarentegen dan ook moeten verbinden, om in tijden van gevaar, wanneer de nood zulks vorderde, het land als offfcier van gezondheid te dienen. En indien nu aan iedere inrichting voor medisch onderwijs de militaire geneeskunde tevens gedoceerd werd, dan kon ieder zich daar die speciale bekwaamheden voor dien dienst, voor zoover noodig, zeer gemakkelijk eigen maken. Op deze wijze zoude door de wet bevolen en, wat hierbij wel degelijk de hoofdzaak is, met betere waarborgen van welslagen geregeld worden, hetgeen nu in werkelijkheid toch geschieden zal. Want wij houden ons overtuigd, dat de leerlingen van een Krieger, een Polano en een Tilanus ook thans met de kweekelingen van een Onsenoort, een Kerst en een van Hasselt zullen wedijveren, wanneer het er op aankomt, aan de verdedigers van ons aller vaderland de eerste hulp op het slagveld te verleenen. En ik geloof derhalve na al het gezegde gerust te mogen aannemen, dat wij bij het stelsel, hetwelk ik voorsta, met een klein vast corps kunnen volstaan en tevens bij het uitbreken van een oorlog over een talrijk geneeskundig personeel zullen hebben te beschikken.

1 Grundzüge der allgemeenen Kriegs-chirurgie, van N. Pirogoff, p. 28.

II.

Het vaste corps moet echter, zal het inderdaad een kern vormen, in ieder opzicht uitstekend zijn. De regeering zal voor de betrekking van militair geneeskundige hooge eischen moeten stellen en zij zal dit kunnen doen, wanneer zij maar te gelijk de positie dier artsen verbeteren wil. Verhooging van tractement toch, gepaard met eene vermeerdering van het personeel in de hoogere rangen, zal alleen in staat wezen, om ten minste voorshands de anders bepaald onvermijdelijke ontbinding van het corps tegen te houden. Doch, al wensch ik van harte, dat de regeering tot het nemen van dien maatregel overga, al ben ik er van overtuigd, dat zij dit zelfs spoedig zal moeten doen, toch wil ik met zulk een kleine wijziging volstrekt niet tevreden wezen, toch blijf ik met volle overtuiging op radicale hervormingen aandringen en geloof ik, dat vóór alles de verdeeling der rangen noodzakelijk in overeenstemming moet worden gebracht met den aard der betrekking en den aard der behoeften.

Maar daarom juist vraag ik mij ernstig af, of er bij de geneeskundigen wel behoefte aan zoo veel verschillende rangen bestaat. In het leger zelf is dat iets anders. Daar is het natuurlijk, dat de majoor zijn kapiteins en dat deze wederom zijn luitenants onder zijne bevelen heeft; de rang zelf is daar met de functie van den dignitaris geheel in harmonie. Doch bij de geneeskundigen is dat stelsel van rangen geheel onnoodig, en de positie der officieren van gezondheid in het leger moet er op den duur veeleer door worden verzwakt, dan versterkt.

Ofschoon ik derhalve liefst alle onderscheiding van rangen zag afgeschaft en ik mij vlei, dat het daartoe vroeg of laat komen zal, acht ik het evenwel zeer wenschelijk, dat reeds voorshands, zoo lang het zoo ver nog niet is, eenige verbeteringen worden aangebracht. En dan zou ik er voor zijn dat alle officieren van gezondheid, die zelfstandig bij het leger moeten optreden, den rang van kapitein bekleedden met genot van het tractement aan dien rang verbonden, dat op die wijze hun positie werkelijk geëvenredigd was aan hun verantwoordelijkheid. Ik zoude de laagste officiersrangen bij den geneeskundigen dienst deels wenschen af te schaffen, deels in te krimpen, met dien verstande, dat de betrekking van officier van gezondheid der 3de klasse geheel gesupprimeerd werd en het getal officieren der 2de klasse aanmerkelijk gereduceerd. Tegenwoordig

ligt, geheel ten onrechte, in die beide betrekkingen het zwaartepunt van den dienst, en juist dit wenschte ik overgebracht te zien naar den hoogeren rang. Men zoude moeten hebben: 1°. een klein aantal dirigeerende officieren van gezondheid, 2°. een aanzienlijk aantal zelfstandig ageerende officieren en 3°. een klein personeel adsistenten. En om dit alles goed te verdeelen zou m.i. de volgende organisatie noodig zijn: 1°. Er zal zijn een zelfstandig corps officieren voor den geneeskundigen dienst, met 1°. als chef één inspecteur met den rang van generaal-majoor, 2°. vijftien dirigeerende officieren, en daaronder twee kolonels, zes luit.-kolonels en zeven majoors, 3°. zestig officieren van gezondheid der 1e klasse met den rang van kapitein en 4°. vier en twintig officieren van gezondheid der 2e klasse met den rang van luitenant[1].

De dirigeerende officieren van gezondheid treden als chef van den dienst op in de groote hospitalen en in uitgebreide garnizoenen. Zij hebben het toezicht over den geneeskundigen dienst in de verschillende militaire afdeelingen. Zij vormen den geneeskundigen raad van het leger, die met den chef van het corps als voorzitter periodiek vergadert en adviseert over alle belangrijke maatregelen van hygienischen of zuiver geneeskundigen aard.

De officieren van gezondheid der 1e klasse doen dienst bij de corpsen en in de zieken-inrichtingen. Zij worden niet bij die corpsen ingedeeld, zooals tegenwoordig, maar verdeeld in de verschillende garnizoenen naar de sterkte van het garnizoen en het gemiddeld aantal zieken.

De officieren van gezondheid der 2e klasse doen dienst in de militaire hospitalen onder de leiding der dirigeerende officieren van gezondheid. Zij moeten beschouwd worden als stagiaires en ontvangen alzoo een praktische opleiding voor hun eigentlijken werkkring als zelfstandig arts. Na vier jaar gediend en een voldoend examen in de militaire geneeskundige vakken afgelegd te hebben worden zij tot dien hoogeren rang bevorderd.

1

BETREKKINGEN.	RANGEN.	GETAL.	TRACTEMENT.
Inspecteur	generaal-majoor	1	ƒ 5500.
Dirigeerende officieren van gezondheid	{ kolonel	2	ƒ 4500.
	{ luit.-kolonel	6	ƒ 3400.
	{ majoor	7	ƒ 3000.
Officieren van gezondheid der 1e klasse }	kapitein	{ 20	ƒ 2600.
	kapitein	{ 20	ƒ 2200.
	kapitein	{ 20	ƒ 1800.
Officieren van gez. 2e klasse	1e luitenant	24	ƒ 1000.

Omdat nu, blijkens het bovenstaande, de officieren van gezondheid der 1e klasse het langst in dezelfde betrekking dienst blijven doen, moet hun tractement periodiek, b.v. om de vijf jaren, verhoogd worden, terwijl in het algemeen de bezoldiging der militaire geneeskundigen naar die van de officieren der wetenschappelijke corpsen van het leger moet worden bepaald.

Eindelijk, en ik wees hierop reeds met een enkel woord, zullen de militaire artsen natuurlijk een afzonderlijk corps moeten vormen, niet zooals tegenwoordig ingedeeld bij de gewone corpsen van het leger, doch geheel zelfstandig, zoodat het personeel in alle rangen en klassen alleen staat onder de bevelen van zijn eigen militaire geneeskundige chefs, gelijk zulks ook hier te lande eenige jaren lang het geval is geweest, toen wijlen de vorige inspecteur er zijns ondanks toe overging, ofschoon hij later tot het vaststellen van het besluit der indeeling op nieuw heeft medegewerkt.

En wil men nu nog ten overvloede, ten einde de eventueele werking eener regeling, zoo als ik ze hier beschreef, te kunnen beoordeelen, een voorbeeld, dan beroep ik mij op de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, waar gedurende den laatsten oorlog de militaire dienst naar de volgende beginselen georganiseerd werd:

1°. De geneeskundige dienst vormt een afzonderlijk corps in het leger met zijn eigen chef, die alleen aan den Minister van Oorlog ondergeschikt is, en verder een geheel zelfstandigen werkkring heeft;

2°. Ieder soldaat, die ziek of gewond en dus buiten staat is zijn dienst te doen, wordt gerekend buiten zijn corps te zijn. Van het oogenblik af, dat hij in het hospitaal opgenomen wordt, of gewond op het slagveld ligt, neemt alleen de officier van gezondheid de zorg voor dien persoon op zich. Hij is chef bij het transporteeren, bij de verpleging en de verdere geneeskundige behandeling, hij handhaaft daarbij de militaire discipline in al haren omvang, in één woord, hij heeft alsdan al de attributen van een kommandeerenden officier.

3°. Daarom is ook het bestuur over de inrichting van hospitalen, over de ambulancen, over de ziekentransporten, kortom de geheele administratie van den dienst alleen gesteld onder het bevel van den dirigeerenden officier van gezondheid, en moeten alle geëmployeerden bij die inrichtingen uitsluitend aan hem gehoorzamen.

4°. De militaire arts is officier van het leger en heeft de-

zelfde rechten als de overigen. Ook hij draagt dezelfde onderscheidingsteekenen naar den rang dien hij bekleedt.

5°. De officieren van gezondheid zijn niet ingedeeld bij het leger, maar enkel voor langeren of korteren tijd geplaatst bij de hospitalen en corpsen om daar dienst te doen volgens de voorschriften van den geneeskundigen chef.

Ik ontleen deze bijzonderheden aan een werk van den Russischen inspecteur-generaal Dr. von Haurowitz[1], die zelf met de Amerikaansche regeling bijzonder is ingenomen en dan ook verklaart, dat z.i. de voordeelen zoo duidelijk zichtbaar zijn, dat iedere nadere aanprijzing overbodig zou wezen. ‘Wie twijfelt er aan,’ zegt hij, dat het doelmatig is, alle beschikbare krachten te concentreeren? Het indeelen bij de regimenten is inderdaad met ontzachelijk veel nadeelen verbonden, en men moet zich verwonderen, dat dit stelsel tot heden toe in alle legers van Europa is blijven bestaan. De jonge arts, die bij een regiment is ingedeeld, verliest zich in een kleingeestig formalisme, waardoor al zijn tijd wordt ingenomen, terwijl juist praktische ervaring de eenige bron is waaruit de arts zijne veelzijdige wetenschap kan putten. Maar ook deze kan alleen in groote hospitalen worden opgedaan, en daarom wordt hij, die de beste jaren van zijn leven bij een regiment doorbrengt, ieder jaar in ervaring armer en dien ten gevolge voor zijn betrekking meer en meer onbruikbaar. Door een afwisselenden dienst daarentegen, nu eens bij de hospitalen, dan weder als lid van verschillende commissiën, of wel bij de regimenten, in de cantonnementen of op marsch enz, verkrijgt hij al die eigenschappen, welke hij behoeft, om eenmaal zijn hoogere roeping te velde waardig te vervullen, en erlangt het leger een corps officieren van gezondheid waarop het gerust kan vertrouwen.

Maar die zelfstandigheid van den arts is niet enkel noodig voor zijn vorming, ze wordt bovendien vereischt allereerst in het belang der zieken en gewonden en dan nog in het belang van het geheele leger. Ofschoon in militaire zaken alles omschreven en afgebakend is door allerlei reglementen, moet toch de geneesheer de bevoegdheid hebben, in dringende omstandigheden, wanneer het leven en de gezondheid der manschappen er mede gemoeid is, buiten die reglementen zijn bevelen te

1 Das Militärsaniteitswesen der Vereinigten Staaten von Nord-Amerika während des letzten Krieges, von Dr. Haurowitz K. Russischen Geheimrath und General-Inspector des Sanitätswesen der Kaiserlichen Marine. pag. 43.

geven al naarmate de hooge belangen voor welke hij zorgt, het vereischen. Daarom is het goed, dat de zieke of gewonde soldaat dadelijk buiten zijn corps treedt. En dat brengt, zooals ik reeds zeide, nog een voordeel mede voor het geheele leger. Immers is nu tegelijk ook de taak der kommandeerende officieren verlicht en hebben zij alleen te doen met een strijdvaardigen troep, terwijl zij van de verantwoordelijkheid voor de verzorging der zieken zijn ontslagen.

Ik weet, men werpt mij tegen, dat op deze wijze de officier van gezondheid, wanneer hij zich met zoo veel zaken moet bemoeien, juist wordt afgehouden van zijn eigenlijke bezigheden, het behandelen en genezen der zieken. - Toch niet. Alles hangt er immers voor den lijder van af, hoe hij uit het gevecht is gebracht, welke middelen hem in het begin tot versterking zijn toegediend, hoe hij verder naar het hospitaal is getransporteerd, hoe hij tegen den nadeeligen invloed van het klimaat is beschut, hoe er op zijn gemoedstoestand is gewerkt. En zeer dikwijls is het resultaat der geneeskundige verpleging gelukkig of ongelukkig, al naarmate de lijder vóór zijne komst in het hospitaal behandeld is; gelijk ook de ervaring het duizende malen bewezen heeft. Neen, al die schijnbaar bijkomende zaken vormen inderdaad de hoofdzaak waarop het voor het behoud van het leven allereerst aankomt. En wie zal nu beter voor dit alles kunnen zorgen, dan de geneeskundige zelf, die alzoo den lijder van den aanvang af leert kennen, die nu niet enkel voorschrijft wat tot het herstel noodzakelijk is, maar tevens er voor waken kan, dat zijn voorschriften zoo getrouw mogelijk worden opgevolgd.

Wanneer nu verder de arts heer en meester zal zijn in het hospitaal, dan moet hij aldaar nog een positie innemen, die het hem mogelijk maakt zijn betrekking op waardige wijze te vervullen. In zijn macht moet hij niet door kleingeestige bepalingen worden beperkt en geen voorrechten, die de andere officieren in het leger genieten, mogen hem werden onthouden. Zoo iets zoude onrechtvaardig zijn en schadelijk tevens. Onrechtvaardig omdat ook hij op het slagveld, en zoo dikwijls nog daarbuiten, zijn leven evenzeer waagt als de dapperste strijder[1]; schadelijk, omdat ook hier het vertrouwen en de ge-

1 Discussions sur la réorganisation du service sanitaire de l'armée belge. M. de Brouckere: Il emporte donc, il importe à un haut degré à l'armée que le service de santé soit composé d'hommes capables, instruits, zélés, et j'ajouterai, Messieurs, d'hommes courageux. Car comme le dit la section centrale, c'est toujours temps de guerre pour les officiers de santé, qui ont à braver les miasmes des hopitaux quand ils n'ont pas à affronter les balles de l'ennemi.

hoorzaamheid van den soldaat zich geheel regelt naar den rang en het aanzien, in één woord naar de positie welke de mililitaire geneesheer als officier inneemt.

III.

Moet derhalve de toestand der officieren van gezondheid noodzakelijk worden veranderd en verbeterd, van het mindere personeel, van de hospitaal soldaten en de ziekenoppassers mag hetzelfde worden gezegd. Tot heden toe werd bij ons te lande voor die klasse van menschen al zeer weinig gedaan en vreemd is het dan ook niet, dat hun gehalte over het geheel hieraan vrij wel beantwoordt. En toch: il est important qu'un infirmier soit sobre, adroit, compatissant, d'un caractère doux et patient, car les malades sont souvent impatients et irritables; il faut surtout qu'il connaisse les détails du service, les objets divers qu'on peut lui demander; en un mot, qu'il ait appris son métier et que les blessés et les malades laissés à sa garde et à ses soins particulièrement pendant dans la nuit trouvent en lui l'aide et les secours qui doivent leur être assurés[2]. Inderdaad, in onze hospitalen en infirmeriën vinden wij van dit alles al zeer weinig of niets en de surveillance over de ziekenoppassers kost er den officier van gezondheid werkelijk meer hoofdbreken dan de behandeling der zieken zelf. Nu eens verschaffen zij aan de lijders spijzen die het dezen verboden is te gebruiken, dan weder veronachtzamen zij op verregaande wijze hen die juist een aanhoudende verzorging bijzonder noodig hebben, of doen zij verkeerde en onvolledige opgaven aangaande de belangrijkste ziekteverschijnselen. In één woord, allerlei verzuim

2 Chenie, Observations sur l'insuffisance du service de santé en campagne. - Rapport du conseil de santé des armées, sur les résultats du service médico-chirurgical pendant la campagne d'Orient. Zie verder over dit onderwerp: Des hopitaux, in: De l'esprit des institutions militaires par le marechal Marmont, en L'infirmier militaire, in: Mélanges médico-litteraires par le docteur Félix Jacques, medecin major des armées.

is aan de orde van den dag, en hoewel ik mij haast te erkennen, dat er menige loffelijke uitzondering bestaat, heb ik toch wel den regel aangewezen.

En toch het kan wel niet anders. Wanneer wij vooreerst opmerken, dat men bij zeer weinigen voor het waarnemen van dezen dienst een bepaalde roeping vindt en dat alle waar gerekend wordt naar zijn geld, dan zullen wij het wel kunnen begrijpen, dat niemand voor nog geen vijftig centen daags op den duur in die betrekking werkzaam kan zijn. Want het leven van onze meeste ziekenoppassers, die niet zelden gehuwd zijn, resumeert zich in in één woord: ellende. Nacht en dag brengen zij door in de bedorven lucht onzer zieken-inrichtingen en t'huis gekomen zien zij bovendien nog de armoede van hun vrouw en kinderen. Zij staan bovendien onder geenerlei militair verband en verlaten ons dus zoodra zij iets beters vinden, zoodat wanneer de nood eenmaal daar is, zelfs het noodzakelijke personeel licht ten eenenmale zoude kunnen ontbreken.

Hierin moet verandering komen en nu staan er drie wegen open, langs welke men de militaire ziekenoppassers zal kunnen recruteeren.

Vooreerst zal men, en dit is zeker de moeijelijkste doch ook de beste methode, alles kunnen overlaten aan het vrijwillig aanbod, doch alleen op twee voorwaarden, dat men den dienst goed beloont en dat men uit hen die zich aanbieden slechts flinke en gezonde menschen kiest.

Ten tweede zal men de oppassers uit de gewone manschappen van de corpsen kunnen kiezen. Omdat evenwel die keuze natuurlijk moet geschieden op aanwijzing van de kommandanten en deze niet gaarne hun beste sujetten afstaan, is dit middel onvoorwaardelijk af te keuren, zooals dan ook de ondervinding bij ieder leger en bij elken veldtocht het reeds heeft veroordeeld.

Eindelijk zal men een gedeelte der militie, zoo uit het leger als uit de schutterij, bepaald kunnen bestemmen voor den hospitaaldienst en dat personeel daarvoor dan bijzonder opleiden, ofschoon echter die opleiding bepaald geneeskundige vakken in het geheel niet omvatten mag, en men de oppassers in het minst niet tot een soort officieren van gezondheid 4^{e} klasse dresseeren moet.

Nu zal men ook het eerst- en het laatstgenoemde middel tegelijk kunnen aanwenden en alzoo deels vrijwillig dienst doende, deels

miliciens-hospitaalsoldaten erlangen, die gezamenlijk een behoorlijk georganiseerd corps zullen vormen, uitsluitend onder de bevelen der officieren van gezondheid. Berekent men nu één oppasser vóór tien zieken, dan zal men in tijden van oorlog ongeveer 1000 personen voor dezen dienst behoeven, van welke ik reeds dadelijk de helft beschikbaar zou willen hebben, en wel 250 vrijwilligers en 250 miliciens, 50 van iedere lichting, allen verdeeld in drie klassen met verschil in tractement en verschil in rang.

IV.

Doch wat baat het, of op het slagveld een alleruitstekendst geneeskundig personeel vereenigd is, wanneer aldaar niet tevens over een doelmatig materiëel kan worden beschikt, wanneer niet de dienst zoodanig is georganiseerd, dat alles ordelijk kan geschieden, dat geen kostbare tijd met dralen en weifelen behoeft verloren te gaan. En wanneer ik dan nu ook nog over dat materiëel en over die organisatie kortelijk mijne gedachten wensch mede te deelen, dan weet ik zeer goed, dat ik evenmin als de groote meerderheid onzer militaire geneeskundigen hierbij uit eigen ervaring spreken kan; doch dan ben ik tevens overtuigd, dat ik het volste recht heb mij te beroepen op mannen, als Larrey, Desgenettes, Pirogoff, Stromeyer en zoo vele anderen, die ons eene literatuur hebben verschaft, welke zoozeer uitmunt door deugdelijkheid van voorstelling en rijkdom van feiten, dat ons bij het lezen hunner werken al het gebeurde voor den geest komt, alsof wij het zelf hadden gezien.

En vraagt men nu, hoe ik dan, voorgelicht door de ervaringen dier beroemde mannen, meenen zoude dat die geneeskundige dienst te velde bepaald voor ons nederlandsche leger zoude moeten worden geregeld, dan wil ik allereerst opmerken dat, hoewel de oorlog, dien dat leger ooit zal te voeren hebben, altijd een defensief karakter zal dragen, daarom toch m.i. een strijd in het open veld volstrekt niet onmogelijk is. Ik weet wel dat wij ons meestal achter onze liniën zullen moeten verschansen en alzoo geheel verdedigend te werk gaan, maar toch kan het licht geschieden, dat ook wij op onze beurt aanvallers

worden en uit onze liniën déboucheeren moeten. Daarom bevinde zich achter de slaglinie, op een zoo mogelijk geheel veilige plaats, de dirigeerende officier van gezondheid, chef van den geneeskundigen dienst eener divisie of eener afzonderlijk werkende brigade, met het noodige personeel en materiëel. De officieren van gezondheid zijn met hunne hospitaalsoldaten langs de liniën verdeeld en zorgen er voor, dat de gevallen strijders zoo spoedig mogelijk, doch zonder overhaasting, worden geholpen; zij reinigen en bedekken de wonden, stelpen het bloeden, en maken alzoo het vervoeren mogelijk[1], terwijl voor dit alles zeer eenvoudige middelen kunnen worden gebezigd, als zuiver water, katoenen of flanellen zwachtels, doekverbanden van Major, drukverbanden en gipskokers. Wat nu het gebruik van deze laatsten betreft, zoo wachte men zich echter in onze militaire chirurgie voor eene eenzijdige overdrijving, waartoe men door groote ingenomenheid met de uitvinding van onzen hooggeschatten Mathijsen allicht zou kunnen komen. Want, hoewel ook ik de diensten van het gipsverband zeer waardeer, geloof ik toch dat er gegronde bezwaren bestaan die in het allerminst niet mogen worden voorbijgezien, en wijs ik hierbij op de mededeelingen van Professor Dumreicher uit Weenen, die verhaalt, dat hij in de verschillende hospitalen, welke hij van de Pruissen voor zijn gouvernement overnam, bij beenbreuken, gecompliceerd doorgeschoten wonden het gipsverband op bijzonder ruime schaal vond toegepast en dat in die gebouwen een afschuwelijke etterlucht heerschte. De hooggeleerde schrijver geeft dan ook de voorkeur aan kokers van papier-maché, terwijl ik voor mij de kartonnen kokers van den Belgischen inspecteur-generaal Merchie[2], die m.i. al het tot dusver gebezigde in doelmatigheid overtreffen, bijzonder zoude wenschen aan te bevelen.

Na deze eerste verpleging zullen de gewonden met de vervoermiddelen en wel het gemakkelijkst met de raderbaren, zoo als die door de Johanniter Orde in Pruissen bij de laatste oorlogen tegen Denemarken en Oostenrijk werden gebruikt[3], ge-

1 Verbände und andere Hülfsleistungen auf dem Schlachtfelde, in Maximen der Kriegsheilkunst von Dr. L. Stromeyer. - Vier Chirurgische Briefe von Prof. Dr. Nuszbaum an seine in den Krieg ziehenden Schüler.

2 Appareils modelés au nouveau système de déligation, par Z. Merchie.

3 Transportmittel für Verwundete in die Kriegs-hospitäler des St. Johanniter Ordens, von Julius Ressel; Professor Gurlt, Militär-Chirurgischen Fragmenten, Berlin 1864. Wij geven in overweging, om reeds in vredestijd diezelfde wagens in de garnizoenen te gebruiken. Thans heeft men 6 à 8 menschen noodig om een zieken militair uit de kazerne naar het hospitaal te brengen, terwijl met deze wagens één man daarvoor voldoende zou zijn.

transporteerd worden naar de ambulance der eerste linie, alwaar zij zelf benevens hunne dragers een weinig uitrusten, terwijl hun dadelijk ververschingen worden toegediend, en alwaar ook de verdeeling der gekwetsten moet plaats hebben, iets, dat volgens Pirogoff van bijzonder groot belang is[1]. De licht gewonden worden alsnu zoo spoedig mogelijk verder vervoerd naar de hospitalen der eerste linie; de gekwetsten die dadelijk een operatie behoeven, worden gebracht naar de ambulance der tweede linie, waar zij onmiddellijk worden behandeld, doch waar zij ook vooreerst moeten blijven, omdat, gelijk de ondervinding geleerd heeft, juist het veelvuldig vervoer voor de zwaar gekwetsten hoogst nadeelig is; de hopelooze lijders eindelijk worden op eene zoo mogelijk geheel veilige plaats gebracht, ten einde aldaar, bijgestaan met alle hulpmiddelen, die ons de euthanasie op het slagveld aan de hand doet, hun einde te verbeiden, terwijl aan hun verzorging door de geneeskundigen verder zoo weinig mogelijk tijd besteed wordt.

Doch, indien alles, wat ik hier beschreef, goed zal worden uitgevoerd, indien elke mogelijke verwarring zal worden voorkomen, dan moet in dezen bovenal naar een vaste methode worden gehandeld, dan moet de geneeskundige, die in gewone omstandigheden alle mogelijke vrijheid bezit, voor deze buitengewone gevallen zich zelf een zekeren dwang opleggen, dan moet de regeling van het geheel, met gemeen overleg, in een voorschrift, dat door aller samenwerking is tot stand gekomen, vooraf zijn bepaald. En dit zoude zeer goed uitvoerbaar zijn, wanneer men b.v. uit en door het corps der geneeskundigen eene commissie liet kiezen, en deze eene instructie opmaakte, welke allen moesten volgen.

Wanneer nu na korter of langer tijdsverloop de toestand der gewonden het toelaat, zullen zij uit de ambulancen per schip, of liever nog in de ambulance zelf, die men zeer goed dadelijk op een vaartuig opslaan kan, getransporteerd worden naar de hospitalen, terwijl dan voor deze hospitalen, ten minste wat die der eerste en tweede linie en die der centrale afdeeling betreft,

1 T.a.p. pag. 37.

dezelfde gebouwen moeten dienen, welke in vredestijd daarvoor worden gebruikt. En hoewel het dan natuurlijk noodig is dat de uitgebreidheid en de geheele verdere inrichting dier gebouwen berekend worde naar de behoeften in oorlogstijd en dat hun ligging in overeenstemming worde gebracht met de ligging der liniën van verdediging zelf, zoo heeft dit in ons kleine land ook volstrekt geen bezwaar, omdat men immers reeds nu met genoegzame zekerheid kan zeggen, tot welke gedeelten in geval van oorlog het terrein van den strijd zal beperkt blijven. Doch juist, omdat dit zoo goed als zeker is, wensch ik dan ook, dat men bij ons voor de organisatie der hospitalen een bepaald systeem volge, dat reeds nu bij sommige verdedigingsstellingen vaste bomvrije lokalen worden gebouwd, dat de etablissementen, die nu nog buiten de liniën liggen, daar binnen worden overgebracht, en dat, daar de centrale inrichting niet zoo nabij de Utrechtsche linie mag liggen als zulks thans met het rijkshospitaal te Utrecht het geval is, die inrichting geplaatst worde binnen de Amsterdamsche linie, het laatste reduit onzer stelling[1]. Op die wijze alleen zal ook dit belangrijk gedeelte van den militairen geneeskundigen dienst werkelijk overeenkomstig zijn eigenlijke bestemming zijn ingericht en, wanneer de omstandigheden het eischen, aan die bestemming kunnen beantwoorden.

V.

Het is er echter verre van af, dat de noodzakelijkheid, of zelfs de wenschelijkheid eener organisatie, zoo als ze in de vorige bladzijden door mij beschreven is, algemeen wordt erkend, en het is dan ook vooral van twee zijden dat men met kracht tegen onze beschouwingen opkomt. Aan den eenen kant is het een onpraktisch en bekrompen inzicht, dat ik ten sterkste afkeur, aan den anderen eene enthousiaste menschlievendheid, welker edel karakter ik ten hoogste waardeer, doch tegen welker onberaden ijver ik ernstig waarschuw.

1 Zie Militaire Ziekeninrigtingen, in: Gedachten omtrent den militairen geneeskundigen dienst in Nederland. Utrecht, Dannenfelser, 1857.

Onpraktisch en bekrompen toch noem ik het, wanneer men de doelmatige organisatie, zoo als ze ook door mij werd voorgesteld, eenvoudig overbodig wil verklaren en er het zoogenaamde stelsel van ziekenverstrooiing, een stelsel dat bij ons van officiëele zijde is openbaar gemaakt[1], voor in de plaats geven. Want, wanneer men met dat stelsel eenvoudig bedoelt, ‘om de zieken en gekwetsten uit de militaire ziekeninrichtingen en uit de nabijheid van het oorlogvoerend leger naar andere streken des lands over te brengen en hen aldaar te laten verplegen,’ dan geeft men den naam van een bijzonder systeem aan iets dat overal moet en ook zal in praktijk gebracht worden, aan iets, dat ik zelf bedoelde, toen ik er van sprak, dat de gewonden uit de ambulancen naar de hospitalen moesten worden getransporteerd. Doch wil men, en ik geloof dat hierin juist het karakteristieke van het stelsel bestaat, wil men ‘de zieken en gekwetsten als het ware over het geheele land verspreiden,’ dan geloof ik inderdaad tegen zulk eene handelwijze niet streng genoeg te kunnen protesteeren. Gedurende den oorlog immers zoude zoo iets geheel en al onmogelijk wezen, om de eenvoudige reden, dat elk niet volstrekt noodig transport der gewonden eene foltering is, aan welke het bepaald ongeoorloofd is ze bloot te stellen, terwijl, wat de werking van het stelsel na den oorlog betreft, ik het den voorstanders ernstig afvraag, wie hunner het op zijne verantwoording zal willen nemen, om de zieken en gekwetsten te verspreiden over de landstreken, welke door een worsteling, als die welke wij hier voor onze onafhankelijkheid zullen hebben door te staan, reeds zoo ontzachelijk zijn geteisterd. En hier komt nog bij, dat men voor het uitgebreide transport, hetwelk volgens genoemd stelsel noodig zal wezen, eene commissie ad hoc wenscht benoemd te zien, welke dan met eene discretionnaire macht over het geheele geneeskundig personeel en materiëel zal bekleed zijn, terwijl ik juist met het benoemen van zulk eene commissie mij in het minst niet vereenigen kan. De chef van den geneeskundigen dienst bij het leger moet immers geheel vrij wezen; hij zelf moet de lijders aanwijzen, die voor evacuatie geschikt zijn, terwijl de middelen voor dat vervoer hem door de andere militaire autoriteiten moeten worden

1 Memorie over het stelsel van Ziekenverstrooiing van Dr. J.H.C. Basting. Verslagen, rapporten en memoriën omtrent militaire onderwerpen, uitgegeven door het Departement van Oorlog, eerste deel, pag. 121.

verschaft. Maar zulk eene commissie zal tot niets anders aanleiding geven, dan tot vertraging, verwarring en allerlei conflicten. Iedere vreemde tusschenkomst is in eene zoo teedere zaak overbodig en nadeelig. En waarom dan zoude men zulk een stelsel omhelzen, wanneer daar toch een ander stelsel tegenover staat, dat ik hierboven in het kort heb trachten te beschrijven en waarvan de goede uitkomst zeker in geenendeele twijfelachtig is.

Ik sprak in de tweede plaats van eene prijzenswaardige menschlievendheid, tegen welker onberaden ijver ik niettemin waarschuwde, en ik bedoelde daarmede de menschlievendheid der particuliere vereenigingen tot verzorging van zieken en gewonden in den oorlog. Ik breng aan die vereenigingen mijn oprechte hulde; ik waardeer het edel streven van Henry Dunant en zijne volgelingen ten hoogste, maar ik verlies niet uit het oog, dat het hier een zeer teedere zaak geldt, op welker goede behandeling alles aankomt en waarbij het nemen van min of meer gewaagde proeven geheel ongeoorloofd is; ik vergeet niet, dat de verdedigers van het vaderland recht hebben op eene allezins uitstekende verpleging. Wilde men aan zulk een comité van burgers, zoo als men er ook hier een wenscht op te richten, al iets overlaten, dan zoude dit zich toch nog alleen mogen bepalen tot de verzorging der zieken in een of meer hospitalen, maar in geen geval zoude men zoo ver mogen gaan, vreemde personen op het slagveld zelf toe te laten, terwijl m.i. nog bovendien geen comité zelfs het vervullen van dien hospitaaldienst zoude mogen overnemen, alvorens het door het bijeenbrengen van geldelijke bijdragen voor het bouwen van doelmatige ziekeninrichtingen en voor de aanschaffing van het noodige materiëel, bewezen had levensvatbaarheid te bezitten.

En in mijne oppositie tegen die particuliere vereenigingen sta ik ook niet alleen. Velen onder de uitstekendste militaire geneeskundigen uit alle landen zijn met nadruk opgekomen tegen sommige bepalingen van het tractaat van Genève, en op de geneefsche conferentie heeft o.a. de Spaansche officier van gezondheid Dr. Landa uitdrukkelijk gevorderd, dat de regeeringen zelf voor de verpleging harer gewonden zouden zorgen, omdat zij daardoor niets meer deden dan haar plicht. ‘Wanneer eenmaal,’ zoo vraagt hij, ‘het ontoereikende der tegenwoordige organisatie van den militairen geneeskundigen dienst is erkend, mag dan de regeering stil zitten, en het aan particuliere veree-

nigingen overlaten, om buiten alle inmenging van het gouvernement daartegen middelen te beramen? Neen, in het minst niet. Vergeten wij het nooit, M. Heeren, dat het verplegen van een bij zijn vaandel nedergevallen soldaat iets is, waartoe wij meer verplicht zijn, dan tot eenige daad van bijzondere liefdadigheid; die hulp te verleenen is eene heilige schuld, welke allen hem betalen moeten, armen en rijken, geringen en grooten, omdat het heilige pand der volkseer, waarvan de bewaring aan hem was toevertrouwd, ons allen dierbaarder is, dan onze have, dan ons huisgezin, dan ons leven. Neen, de soldaat vraagt geen aalmoes, wanneer hij een handvol pluksel vraagt; hij eischt de kwijting van eene eereschuld en Goddank! ik ken geen enkele regeering, geen enkel volk, dat in staat zoude zijn om het recht van die schuld in twijfel te trekken, of af te dingen op den prijs van het bloed der edele verdedigers van onafhankelijkheid, van orde en vrijheid.'

'De regeeringen mogen daarom,' zoo gaat hij voort, 'het nemen van geen enkelen voorzorgsmaatregel verzuimen, om de bezorging daarvan over te laten aan bijzondere vereenigingen, die ongetwijfeld zeer lofwaardig, doch tevens zonder eenige verantwoordelijkheid zijn. Dergelijke vereenigingen behoeven echter daarom volstrekt niet te worden belemmerd; integendeel, zij moeten zich geheel vrij kunnen ontwikkelen, maar alleen met het doel, om de hulpmiddelen der regeering te vermeerderen, om als 't ware een band te vormen tusschen het gouvernement en het algemeen enthusiasme daarbuiten, om aan dat gouvernement in een gevaarlijk oogenblik alle kracht te schenken, welke het publiek geven kan, doch nooit om iets meer te doen, nooit om het gouvernement geheel of gedeeltelijk te vervangen.'

Nu weet ik wel, dat onze tegenstanders zich beroepen op het voorbeeld van Amerika en op de vele particuliere gezondheidscommissiën, welke aldaar tijdens den laatsten, vreesselijken oorlog zoo onmiskenbaar veel goeds hebben verricht; nu wil ik de goede diensten dier vereenigingen ook in het minst niet verkleinen of in haar edel streven niet een weldadigen tegenhanger zien juist tegenover de gruwelen van den broederoorlog; doch nu waarschuw ik alleen, dat men toch niet overga tot eene waardeering van feiten, alvorens men de feiten kent. Want, wanneer hebben die vereenigingen in Amerika gewerkt? Bovenal in den aanvang, toen het geheele leger en niet het minst

de militaire geneeskundige dienst nog volslagen was gedesorganiseerd. Maar even weldadig als hare bemoeiingen destijds waren, even hinderlijk werden ze later. De chefs van den geneeskundigen dienst moesten zich aan allerlei vreemde personen onderwerpen, ten einde op die wijze te voldoen aan de eischen van een publieke opinie, welke zij moesten ontzien, en toen men het den officieren van gezondheid vroeg, of zij bij een mogelijken oorlog op nieuw door de gezondheidscommissiën wenschten te worden bijgestaan, gaven allen een ontkennend antwoord. Neen, zullen de comité's voor ziekenverpleging in den oorlog werkelijk van nut zijn, dan moeten zij hare werkzaamheid beperken tot het bezorgen van geld en andere materiëele hulpmiddelen, maar dan moeten zij zich nimmer mengen in een dienst waarvoor alleen het gouvernement verantwoordelijk, waartoe zonder eenigen twijfel het gouvernement verplicht is.

Ja, het gouvernement is er toe verplicht en het belang van duizenden is er mede gemoeid. Dat belang heb ik in deze bladzijden willen bespreken; op eene goede waarneming van dat belang heb ik willen aandringen. Want voorzeker, indien het mij hier slechts te doen was geweest om nogmaals te wijzen op de noodzakelijke verbeteringen in de positie van het corps militaire geneeskundigen, dan had ik een tamelijk overbodige taak op mij genomen. De Regeering, de Vertegenwoordiging en het publiek zijn er immers alle van overtuigd, dat die verbeteringen dringend noodzakelijk zijn, en een krachtige openbare meening heeft zich omtrent deze zaak reeds gevestigd. Doch toen ik deze bladzijden schreef, beoogde ik meer; toen was het mijn doel de aandacht mijner landgenooten te bepalen bij de regeling van een dienst, waaraan het leven en de gezondheid van duizenden verbonden is, en welks goede organisatie een stap te meer vooruit zal wezen op den weg die leiden moet tot een krachtige ontwikkeling van 's lands weerbaarheid.

Amsterdam, 4 Mei '67.

M.W.C. GORI.

Politiek overzicht.

's Gravenhage, 25 Junij 1867.

Wij zijn in het volle genot van den zomer; de zon werpt brandende stralen over land en stad: de wereld heeft voor een groot deel haar zaken en zorgen vergeten, en viert, waar het slechts eenigzins mogelijk is, feest. Parijs vooral. Daar is een drukte en een gewoel, bijna onbeschrijfelijk. De familie Benoîton, niet alleen de moeder van 't huisgezin, is den ganschen dag op straat. Elk uur brengt een stroom van vreemdelingen om de wereld-tentoonstelling te zien; en naar de Tuileriën, waar de keizer zit, rijden de keizers en koningen van Europa, om bij deze gelegenheid hun hulde aan Napoleon te brengen. Het moet een trotsch gevoel voor hem zijn geweest toen den eersten Junij de keizer aller Russen met zijn stoet hem kwam begroeten; de handdruk dien de keizers elkander gaven, deed van zelf aan geleden leed, aan gevoerden strijd denken, doch beteekende nu ook eensgezindheid in de toekomst; wellicht werden er gansch tegenovergestelde gewaarwordingen gevoeld toen 4 dagen later de koning van Pruissen diezelfde trappen besteeg! Hoe dit zij: Parijs heeft den czaar en den koning uit Berlijn langs zijn straten zien rijden en wandelen. Ruslands keizer was vergezeld door prins Gortchakoff, zijn spiritueelen kanselier: doch op den czaar zelven viel allereerst en overal het licht. Zijn kloeke forsche gestalte, zijn ridderlijke bewegingen werkten op de verbeelding. Hem aanziende, dacht men aan iets grootsch, aan het verre Noorden, aan het ijs van de Newa, aan het wijde Oosten, tot waar de steppen zich verliezen in de onmetelijke uitgestrektheden van Azië. Met recht vergulde de zon zijn blinkenden helm; de blik werd verblind en het oordeel beheerscht; men steeg als het ware mede te paard en

reed naar ongekende mysteriën. - Ah! notre tsar n'est pas un monarque en peinture! - Was dan de koning van Pruissen zulk een... monarch? Niets heeft de Parijzenaars wellicht meer verbaasd dan het goedhartige, rustige, dood-eenvoudige uiterlijk van koning Wilhelm. Hoe, was dat dan die oorlogsgod, wiens oogen bliksems schoten! Men had zich verbeeld kanonnen te hooren dreunen en rollen bij het enkel hooren van zijn stem, en ziedaar, de vorst was zoo burgerlijk-hartelijk, zoo vertrouwelijk dat hij bijna het hart won - maar, wacht slechts: achter hem rijdt in kurassiers uniform een ijzeren gestalte, die wellicht een andere plooi aan al die goedhartigheid geeft! Laat de koning slechts glimlachen, en, gemoedelijk Duitscher als hij is, de levendige Franschen zoo goedig aanstaren, daar is er geen onder al die Parijzenaars, die niet allereerst naar den president-minister ziet, voilà Bismarck, ohé Bismarck!

Welk een maskerade van vorsten, militairen en alle mogelijke en denkbare costumes! Het is een onafgebroken rij van feesten. Door de breede straten van het herbouwd Parijs - ook over de boulevard Sebastopol, o keizer van Rusland! - golft de menigte als een zee van menschen: daar is, dank zij de zorgen van Haussmann, lucht en licht in de stad zelve gebracht: waar in de naauwe kamers der uiterlijk soms zoo weidsche huizen de menschen opéengepakt wonen, daar kunnen zij ten minste nu op straat de volle ruime lucht inademen, het groen der boomen overal zien, en aan fontein en fontein zich laven. In de meest woelige en drukke stad ter wereld zijn als het ware hoekjes van landschappen overgebracht, en tooverachtig schoon ontplooit zich in breede proportiën de nieuwe aanleg om de Champs-Elysées. Parijs blijft - of er een tentoonstelling is of niet - zelve de schoonste expositie in de wereld. Het is de stad van het genot, van de vreugde, de stad der duizend en één nachten, en van de grilligste contrasten! Hoe doodsch eentoonig en bepleisterd vervelend ziet een stad als Berlijn er uit, wanneer men het vergelijkt met Parijs! Het menschelijk leven in zijn rijke verscheidenheid heeft zich daar als in het klein geconcentreerd. Parijs is een theatre geworden, een tooneel waar de strijd en de moeite van jaren in een avond wordt afgespeeld, waar alles tot één groep zich vereenigt, waar de deugd naast de ondeugd elk zijn eigen sfeer heeft, en waar.... als een vorstenstoet in al zijn luister voorbijtrekt, ook dadelijk van uit het volk een moordaanslag tegen de vorsten wordt beproefd.

Het was op den zesden Junij. De groote revue was gehouden. De vorsten reden naar de Tuilerien. In het eerste rijtuig zaten de keizerin Eugénie en de koning van Pruissen, in het tweede de keizer van Rusland en de keizer van Frankrijk; de grootvorsten van Rusland zaten mede in het tweede rijtuig. De rijtuigen vorderden zeer langzaam door de opéénhooping van het volk. Dicht bij den waterval van het bosch van Boulogne, terwijl de rijtuigen, eenigzins vrijer geworden, in draf wilden voortgaan, nadert plotseling een man het laatste rijtuig aan den kant waar keizer Napoleon zat, en een harde slag barstte los. De stalmeester Raimbeaux was echter reeds met zijn paard vooruitgesprongen, het paard kreeg het eerste schot, en daar het pistool in de hand van den moordenaar uitéénsprong was alles gedaan. Napoleon en één der grootvorsten was met bloed bedekt. Er was een oogenblik van wreeden angst. Maar toen het bleek, dat niemand gewond was, keerde de Fransche keizer zich tot keizer Alexander, en zeide glimlachend: ‘Sire, wij zijn zamen in het vuur geweest;’ de keizer van Rusland hernam ernstig: ‘Ons lot is in de handen der Voorzienigheid.’

De moordenaar was intusschen met moeite aan de woede van het publiek ontrukt. Het was een arme twintigjarige dweepzieke Pool, Berezowski uit Volhynië. Hij was sinds 2 jaren uit Polen voortvluchtig, waar hij in den opstand had medegevochten, en verdiende nu rustig en kalm zijn brood als werktuigkundige. De gelegenheid van de komst des czaars was echter te schoon om niet het leed te wreken van zijn gefolterd vaderland. De verleiding was te sterk. De kalmte begaf hem. De verblinde dacht een stelsel te treffen als hij een persoon nedervelde. ‘Hoe hebt gij - vroeg men hem bij het verhoor - kunnen schieten op een soeverein, die de gast was van den keizer van Frankrijk, dat u heeft opgenomen, beschermd en gevoed?’ - ‘Ja het is waar, antwoordde Berezowski, ik heb een groote misdaad tegen Frankrijk begaan’ - En hij barstte los in tranen. - ‘Maar toen gij op den czaar schoot, liept gij ook gevaar keizer Napoleon te treffen.’ - ‘O neen! was het wederwoord: de kogel van een Pool kan niet dwalen, zij moet recht afgaan op het hart van den czaar.’ - Die laatste woorden zijn dan ook voor ons de sleutel van geheel deze gebeurtenis. Hoe harder Polen behandeld wordt door Rusland (men spreke hier niet van de persoonlijkheid van den keizer), des te meer zullen zich voorvallen opdoen als deze laatste treurige aanslag. Waar onnatuurlijk een volk wordt ver-

moord, daar worden tevens elementen aangekweekt van dweepzucht en hartstocht, die een uitweg zoeken en vinden.

Parijs zelf schijnt dien moordaanslag slechts als een pikante antithese, als een bizarre phase van het groote feest beschouwd te hebben. De czaar en de Pruissische koning zijn reeds vertrokken, om plaats te maken voor den onderkoning van Egypte, weldra voor den sultan. En ondertusschen heeft het Wetgevend Lichaam hard moeten werken aan een wet op de verschillende particuliere maatschappijen. Wel had één der leden van het Wetgevend Lichaam ter gelegenheid van den intocht van den Russischen keizer de bede geslaakt om ook eens naar dit moois te mogen gaan zien, maar de voorzitter was onverbiddelijk, en las hem zelfs ernstig de les. Dat Wetgevend Lichaam werkt dan ook onbegrijpelijk hard en vordert niets. Er zijn wel behalve de begrootingswetten door de regering drie veelomvattende wets-ontwerpen aangeboden, over de leger-organisatie, over de vrijheid van drukpers, en over de vereenigingen: - maar die zijn dadelijk in handen van commissiën gesteld, en het is bijna een niet in te denken zaak, hoe zwaar een last op de schouders van zulk een commissie rust. De oppositie heeft het gemakkelijk om te roepen, dat men niets uitvoert, maar de oppositie moest zelve eens in zulke commissiën zitten - iets dat men nu wijsselijk niet heeft toegelaten; waarvoor anders is men majoriteit? - dan zou zij inzien, dat het niet ieders werk is wetten te maken die in naam de vrijheid, doch inderdaad iets anders moeten helpen bevestigen. Booze tongen hebben dan ook reeds lang beweerd, dat er van al de schoone beloften van den keizer, in den aanvang van dit jaar afgelegd, niet veel zou komen. Toen de oppositie daarop zinspeelde, verklaarde Rouher den 8sten Junij met kwalijk verholen verontwaardiging, dat de regeering vooral er den grootsten prijs op stelde, dat deze wets-ontwerpen in behandeling kwamen; twee weken later was hij de eerste, die het Wetgevend Lichaam aanried om deze wetten liever eerst in het najaar vast te stellen, ten einde zich nu onverdeeld aan het werk der begrooting te kunnen wijden. Binnen deze laatste weken waren nu ook de stukken betreffende de Luxemburgsche questie aan de Kamer overgelegd: wellicht zal hieruit nog wel eenige discussie volgen: voor het oogenblik is iedereen daarover het eens, dat de collectieve garantie der mogendheden van Luxemburg is wat men noemt: le beau billet qu'a le Châtre: terwijl in verband daarmede zeer de opmerkzaamheid heeft getrokken de wijze,

waarop de Fransche Moniteur de afreis van den koning van Pruissen aankondigde. Deze vorst was reeds een dag of acht afgereisd toen de Moniteur, bij gelegenheid van de komst van Egypte's onderkoning, zich eensklaps herinnerde dat de koning van Pruissen was vertrokken. A propos.... il a passé le Rhin Allemand.

Te Mainz aan dien Rhijn is zeker wel de stoutst denkbare spoorwegbrug over de rivier geslagen. Wanneer men, de grijze bisschopstad achter zich latende, de bochtige helling opstoomt, het met torens voorziene gevaarte opgeklommen is, en dan in snelle vaart langs de lichte bogen, in de verte aan spinrag herinnerende, glijdt, - dan vraagt men zich wel eens af of die stout ontworpen brug zoo stevig en zoo vast is als de meer logge bruggen op andere plaatsen, bijv. te Keulen. Geen nood. De brug is bestand tegen de zwaarste drukking. Het wil ons nu voorkomen alsof die brug symbool is van de brug, die Bismarck op dezelfde plaats Mainz bezig is te bouwen tusschen Noord- en Zuid-Duitschland. Want nu langzamerhand de rijksconstitutie van het Noord-Duitsch verbond door de parlementen in al de daarin betrokken staten is aangenomen - het Pruissische Huis der afgevaardigden bekrachtigde de eerste aanneming, en het Heerenhuis keurde de constitutie in twee lezingen goed - ziet men, dat het de groote taak van Bismarck wordt om thans ook de Zuidelijke Staten van Duitschland in dien Bond langzamerhand op te nemen. Voorzeker hij gunt zich geen rust. Reeds ten vorigen jare waren de militaire verdragen met die Zuid-Duitsche Staten gereed, thans is het vooral het vestigen van een groot tolverbond voor alle Duitsche Staten geweest, dat zijn aandacht heeft bezig gehouden. En met inspanning van alle krachten is hem dit werk weder gelukt. Na eenige conferenties te Berlijn tusschen Bismarck en de presidentministers van Beijeren, Wurtemberg, Baden, Hessen-Darmstadt, is bij verdrag van 4 Junij een nieuw tolverbond voor geheel Duitschland tot stand gekomen. Het resultaat is dat van alle zaken, die de tol-aangelegenheden aangaan, benevens voor belastingen op inheemsche suiker, zout, tabak en alles wat daarop betrekkelijk is, de Zuid-Duitsche Staten hun regeeringsgemachtigden zenden naar den Bondsraad van het Noord-Duitsch Verbond, en hun daartoe benoemde volks-afgevaardigden naar het parlement van den Bond. Het is dus voor alles wat dit belangrijk deel van wetgeving aangaat, een bepaalde aansluiting van de Zuidelijke Staten aan den Noord-Duitschen Bond. Voor de brug, die Noord- en Zuid-Duitschland tot één geheel moet maken,

worden zóó op stevige wijze de grondslagen gelegd en geen oogenblik wordt verloren. Terzelfder tijd is in de Kamer van Hessen-Darmstadt het voorstel in discussie gebracht om niet alleen het noordelijk deel van dit groothertogdom, maar liever geheel dit staatje in den Noord-Duitschen Bond te doen opnemen. De Kamer nam dit voorstel aan, hoewel de regering en vooral een der meest bekende mannen uit de Kamer, Heinrich von Gagern - weleer de eerste president van het Frankforter parlement van 1848 - op elke wijze het voorstel bestreden. Uit de verklaringen van het ministerie bleek het, dat men Oostenrijk had geraadpleegd, in hoeverre Pruissen, met het oog op de bepalingen van den Prager vrede, thans reeds verder mogt gaan dan de zoogenaamde Main-linie, en zeer zeker, wanneer ten minste tractaten nog iets beteekenen, dan zal Pruissen op dit stuk zich met Oostenrijk hebben te verstaan. Ook nog op een ander punt zal wellicht Oostenrijks stem moeten gehoord worden. Zoo als men zich herinnert was bij den vrede met Oostenrijk ook bepaald dat in Sleeswijk een volksstemming zou moeten plaats hebben, en dat het Deensch element zich aldus zou kunnen verklaren of het liever onder de heerschappij van Denemarken dan wel van Pruissen zou willen komen. Nu is het laatste zeker wel niet twijfelachtig. Maar juist daarom maakt Pruissen volstrekt geen haast zulk een volksstemming te doen geschieden. Integendeel, wanneer van tijd tot tijd Denemarken zelf een zachten wenk gaf of niet daartoe zal worden overgegaan, antwoordde Pruissen vrij barsch, dat in allen gevalle de zuiver Deensche posten Alsen en Duppel nooit door Pruissen zullen worden prijsgegeven. Voorts worden de ingezetenen op elke wijze aangemaand geen pogingen te doen aan Pruissens heerschappij te ontsnappen en wordt veel ophef gemaakt van de schuld die Denemarken zou moeten overnemen, wanneer een gedeelte van Sleeswijk weder aan dat rijk zou vervallen. Alles onverminderd het recht der nationaliteiten, waaraan Duitschland thans zijn kracht ontleent, om zich tot één Staat te vormen.

Over het algemeen gevoelen enkele der kleinere Staten, die tot den Noord-Duitschen Bond hebben moeten toetreden, nog niet zoo dadelijk de zegeningen van tot één grooten Staat te behooren. Zij weten er daarentegen wel iets van dat zij onder één streng militair régime gekomen zijn. Neem bijvoorbeeld een staatje als Saksen-Coburg. Tot nu toe had dit gelukkig landje zijn huishouding in een soort van evenwicht weten te houden. De uitgaven beliepen

jaarlijks 480,000 gulden: de ontvangsten daarentegen 485,000 gulden, zoodat er jaarlijks een klein overschot was. Deze benijdenswaardige resultaten waren dan ook verkregen sinds het verdrag was gesloten, waarbij Pruissen voor 45,255 gulden jaarlijksche contributie geheel het militaire wezen van Saksen-Coburg bezorgde. Nu komt echter de constitutie van den Noord-Duitschen Bond en vordert volgens de aangenomen wet van Coburg 440 man lichting, voor welke 440 man per hoofd (zie art. 62) 225 thaler jaarlijks moet worden betaald. Het onmiddellijk resultaat is dus een deficit van minstens ƒ 140,000 per jaar, en het indirecte gevolg zal wezen, dat Saksen-Coburg zijn eigen bestaan, eigen administratie en eigen souvereiniteit geheel en al zal moeten opgeven. Hetgeen wel misschien het doel van Bismarck is geweest! Het vorstendom Waldeck begrijpt dit een van de eersten, en onderhandelt om zich geheel en al in te lijven in Pruissen.

Inmiddels is Oostenrijk werkzaam aan zijn constitutioneele en politieke reorganisatie. Zoowel het Heerenhuis als het Huis der afgevaardigden te Weenen hebben in antwoord op de troonrede het adres van antwoord vastgesteld. In het Heerenhuis was op voorstel van kardinaal von Rauscher hiertoe besloten, een adres-commissie was benoemd, waarin de meest op den voorgrond staande persoonlijkheden uit alle partijen waren benoemd, zoo graaf Rechberg, von Gablenz, von Schmerling, graaf Mensdorff, graaf Leo Thun, graaf Anton Auersperg. De laatste was rapporteur. In het huis der afgevaardigden had vrijheer von Pratobevera daartoe het voorstel gedaan, en in de daartoe verkozen commissie uit dit Huis merkte men op de namen van Kaiserfeld, Herbst en Kuranda. Ook deze commissie, die tot rapporteur Herbst koos, was weldra gereed. De twee adressen, zoo als zij in discussie kwamen en beiden onveranderd werden aangenomen, waren in meer dan een opzigt zeer belangrijk. Beider inhoud draaide om deze twee onderwerpen: een tot stand komende verstandhouding met Hongarije, en het vorderen van meer vrijheid en zelfstandigheid in het binnenlandsch bestuur. Terwijl echter het adres der afgevaardigden op het eerste punt zeer voorkomend, op het laatst zeer streng en energiek was, was het adres van het Heerenhuis blijkbaar de uiting van een meer gereserveerde houding op elk dezer onderwerpen. En dit laatste is trouwens zeer begrijpelijk. In het Heerenhuis zitten al de staatslieden, die reeds vroeger hetzelfde hebben beproefd als wat nu von Beust wil, en deze

wenschen niet zoo dadelijk in al zijn plannen in te gaan. De chef der oppositie is natuurlijk de streng feodale graaf Leo Thun. Ook nu weder bestreed hij in een rede vol geest en groote historische kennis de dualistische politiek van von Beust. Hij is een heftig voorstander van de autonomie der verschillende landen, waaruit Oostenrijk is zamengesteld. Naar zijn meening is aan Hongarije toegestaan, wat aan de overige kroonlanden ten onrechte is onthouden. Hij kon echter niet verhinderen, dat het adres werd aangenomen. Zeer enkelen - alleen de bloem der feodalen - stemden met Leo Thun tegen. - In het huis der afgevaardigden krijgen wij dadelijk te doen met twee vrij groote partijen: de partij Kaiserfeldt-Herbst en de centralistische fractie. De eerste is in het algemeen bereid de pogingen van von Beust te steunen; zij telt ongeveer 69 leden. De tweede vooral, ook geleid door von Hopfen, stelt zich meer op het vroegere gezichtspunt van von Schmerling. Het adres nu was geheel en al uitgegaan van de beschouwingen der eerste fractie en werd bijna met algemeene stemmen aangenomen. De Slavonische en Poolsche leden waren allen bereid de regeringspolitiek voor het oogenblik te steunen, en von Beust vond daaronder zelfs warme aanhangers. Zijn redevoeringen, zijn eerste optreden in die Oostenrijksche huizen, waren dan ook geheel berekend om de opinie gunstig voor hem te stemmen. Volleerd debater, en zeer goed spreker, stak zijne wijze van de zaken te behandelen in het Parlement zoo gunstig af bij hetgeen zijn voorgangers op dat gebied hadden kunnen leveren. Hij bleef dan ook meester van het terrein en bewerkte dat de Kamers de transactie met Hongarije vooreerst en in het algemeen aannamen.

Zoodoende kon von Beust met een gerust hart naar het krooningsfeest te Pesth gaan, waar de Oostenrijksche keizer nu met alle mogelijke ceremoniën tot koning van Hongarije werd gekroond. Het was zeker een kleurrijk en blinkend feest. Het terrein en de decoratie alleen spreken al dadelijk tot de verbeelding. De hoofdstad toch van Hongarije bestaat uit twee steden, Buda gelegen op een hoogen heuvel, en Pesth zich uitbreidend in de vlakte: de Donau vloeit in zijn volle breedte tusschen die twee steden, die door een zeer schoone brug verbonden zijn. Men beschrijft ons nu hoe van de hoogten van Buda tot aan de verste uiteinden van Pesth de geheele uitgestrektheid een rijk gedecoreerd amphitheater was. Overal zag men de groen-rood en witte bandelieren, en het schild van

Hongarije rood met drie zilveren streepen, en de gouden kroon. Op alle kerktorens was de kroon van den H. Stephanus geplaatst, terwijl bloemenguirlandes alle straten versierden. Plaats te midden van zulk een decoratie den optocht van den te kroonen koning, al de magnaten in fluweelen dos schitterend van edelgesteenten, de bisschoppen in prachtigen kerkelijken tooi ..... en men zal inzien, dat de Heer von Beust, die op een wit paard te midden van al die heerlijkheid reed, het onderscheid tusschen Pruissen en Oostenrijk nu voor altijd goed begreep. Aan den stoet ontbrak vooral niet de minister van Financiën, die volgens traditioneel gebruik onder het volk geld strooide: een symbolische handeling, die, met het oog op de schoone toekomst, door von Beust voor Oostenrijk weggelegd, zeker niet te onpas nu weder werd vertoond!

Oostenrijk, dat aldus zijne binnenlandsche staatkunde tot orde brengt - een wet op de ministeriëele verantwoordelijkheid is ook reeds ingediend - zal echter uit den aard der zaak het oog moeten houden op de verwikkelingen der buitenlandsche politiek. Het is vooral Turkije en de daaronder als vasallen geplaatste vorstendommen, die stof tot bezorgdheid opleveren. En niet genoeg dat deze vasallen onwillig het waarlijk niet zeer klemmende juk verduren, in Constantinopel zelf schijnt een zamenzwering - zij het dan ook op niet groote schaal - ontdekt te zijn. Een zoogenaamde partij van het jonge Turkije schijnt een petitie aan den Sultan te hebben willen richten, om eene nationale vergadering bijeen te roepen. Men kan zich voorstellen, hoe zulk een eisch streed met de traditioneele regeringspolitiek der Muzelmannen, en hoe dus het eerste werk van het gouvernement is geweest, om al die lieden van het jonge Turkije te vatten en gevangen te zetten. Prins Mustapha-Fazil, weleer bestemd om den Egyptischen troon te beklimmen, doch door een firman van April 1866 van dat uitzicht beroofd, wordt altijd beschouwd als het hoofd van dat jonge Turkije. Hij en Zia-Bey, vroeger minister van justitie, oud-gouverneur van Cyprus, oud-secretaris van den Sultan, houden door brieven en vertoogen de aandacht wakker en maken een soort van propaganda voor het stelsel van het Jong-Turkije. Misschien echter is de geheele thans ontdekte conspiratie slechts een kleine aanmaning van het Jong-Turkije aan den Sultan, om, terwijl hij naar Parijs vertrekt, niet te verzuimen de zittingen van het Wetgevend Ligchaam bij te wonen, iets wat de andere soevereinen helaas verzuimd hebben. - De opstand in Candia blijft nog altijd in

denzelfden toestand. Overwinning volgt op overwinning, nederlaag op nederlaag, maar eene beslissing wordt niet verkregen. Er is nu een nota aan den Sultan overhandigd, waarbij deze gevraagd wordt zijne militaire operatiën tegen de opstandelingen te schorsen en een commissie te benoemen, om een enquête over den stand van zaken te Candia te houden. De leden van de commissie zouden gezamentlijk door den Sultan en de mogendheden, die de nota onderteekenden, benoemd worden. De nota is geteekend door Frankrijk, Rusland, Pruissen en Italië. Oostenrijk heeft die nota niet onderteekend, omdat het in de Oostersche questie dezelfde gedragslijn wilde volgen als Engeland, en Engeland de nota niet heeft beaamd.

Engeland trouwens hecht nog altijd te veel aan de zelfstandigheid van den Turkschen troon, dan dat het gewillig tot zulk een stap zou over te halen zijn. Lord Stanley heeft zelf genoeg moeite om zich zijn uitstap in het gebied der Europeesche politiek, de mede-verleening der collectieve garantie aan Luxemburg, te doen vergeven door de leden van het Parlement. Telkens moet hij op nieuw verklaringen daarover afgeven, die niet altijd in den smaak der Pruissische regerings-personen vallen. De ware held van het ministerie is dan ook nog steeds Disraeli, die door alle klippen heen, de reform-bill in een behouden haven schijnt te kunnen sturen. Hij is thans bezig de allermoeijelijkste questiën met het Huis te bepalen, te weten de verdeeling der kiesdistricten. Bij die gelegenheid stelde het parlementslid Laing voor, dat geen plaats, die onder de 10,000 zielen telde, meer dan één lid naar het Parlement zou zenden. Hoewel de regeering een niet zoo radicalen maatregel had willen nemen, werd dit voorstel echter met 306 tegen 179 stemmen aangenomen en Disraeli legde er zich bij neder. Een paar dagen later werd het voorstel gedaan om aan de plaatsen, die minder dan 5000 inwoners telden, geen vertegenwoordiger toe te staan. Dit voorstel werd echter, na bestrijding der regeering, met 269 tegen 217 stemmen verworpen; Gladstone had er zich zeer vóór verklaard. - Disraeli bracht nu den 13^{en} Junij een bepaald plan in tot verdeeling der door de verschillende aangenomen wijzigingen opengevallen zetels in het Parlement. Door het aannemen van het amendement van Laing kon Disraeli nu in het geheel over 45 plaatsen beschikken. Hij stelde voor daarvan 4 aan de hoofdstad te geven, 15 steden tot kiesdistricten te maken, een plaats te geven aan de universiteit Londen in verbinding met de universiteit Durham, en de 25 overige aan de graafschappen te

gunnen. - Na dit voorstel gehoord te hebben, deed Laing nogmaals een poging om aan de groote steden Birmingham, Bristol, Leeds, Liverpool, Manchester en Steffield elk 3 in plaats van 2 vertegenwoordigers te verschaffen, doch dat voorstel werd met 247 tegen 239 stemmen verworpen. Een voorbeeld te meer, hoe zeer men zich wachten moet Engelsche maatregelen naar onze beschouwingswijze af te meten. Het is toch in onze oogen zonderling, dat deze zes steden met hun 1,644,000 zielen slechts 12 leden kunnen verkiezen, even zoo veel als 10 kleine vlekken met te zamen 39,000 zielen. Hoe het zij, de regeering, die het bestreed, behaalde de zege, en zal haar plan wel weten te doen aannemen. - Groote voldoening heeft een andere maatregel der regering verwekt, namelijk het verleenen van genade aan den reeds ter dood veroordeelden Feniër Burke. Toch blijft de toestand van Ierland hoogst bedroevend. Het getal landverhuizers, dat jaarlijks uit dit land naar America trekt, bewijst het trouwens meer dan genoeg. Men gelieve het feit te overwegen, dat in 1866 weder 101,251 personen naar America zijn vertrokken, en dat dit nog 1845 personen minder was dan in 1865. Bedenkt men dat verreweg het grootste deel dezer personen mannen zijn in de kracht van hun leven, dan zal men kunnen opmaken hoe Ierland nog altijd verarmt.

Daarentegen brengen de stoombooten en spoorwegen naar de stad Rome van alle kanten bisschoppen en geestelijken, want ook dáár zullen feesten - natuurlijk van kerkelijken aard - gevierd worden.

En zoo viert in deze maand feest al wat zich verblijden kan. En waarom niet? Laat de wereld genieten, vroeg genoeg ontwaakt zij uit den droom. Het gaat daarmede als met de vertelling van Voltaire over Plato. De Grieksche wijsgeer zat te midden van zijne leerlingen. Hij ontwikkelde hun de probleemen van het leven en van het heelal: hij toonde hun aan, hoe alles met orde en regelmaat zich ontwikkelde: hoe in grootsche harmonie alles tot schoone eenvoudigheid zich voegde: in zekere vervoering schilderde hij het zijn en werken der ideën. Welk een verheven bestaan! welk een heerlijkheid, blijde zich lid te gevoelen in het groote geheel. Hij hield even stil. Een van zijn leerlingen viel hem in de rede, en hem uitnoodigend voort te gaan, zeide deze: Puis, maître, vous vous reveillâtes.

H.P.G. QUACK.

Bibliographisch album.

Wat is er van de klagten over het lager onderwijs? Proeve van antwoord door den Schoolopziener Mr. P. Romeyn. Schoonhoven, 1866.

De Heer Romeyn, die zijne betrekking van schoolopziener door zijne aanstelling tot directeur der hoogere burgerschool te Middelburg heeft verloren, heeft echter gezorgd dat de vruchten van ervaring en nadenken, die hij in zijn vroegeren werkkring verzameld had, niet voor het lager onderwijs verloren gingen. De brochure, die wij hier aankondigen, is, als het ware, zijn legaat aan de lagere school, en naar mijne zienswijze een legaat van groote waarde. Menige bladzijde is mij als uit het hart geschreven, en ik kan mij niet herinneren ooit een geschrift over het lager onderwijs te hebben in handen gehad, met welks beschouwingen ik mij doorgaans zoo geheel kon vereenigen. Sommige lezers zal deze getuigenis misschien bevreemden, hen namelijk die bemerkt hebben dat de schrijver, op blz. 19, ofschoon hij mijn naam niet noemt, tegen mij polemiseert. Maar, hoe vreemd het luiden moge, ik ben het ook daar met den schrijver eens, waar hij mij bestrijdt, en ik was het met hem eens, toen ik de woorden schreef die hij veroordeelt, maar die hij door te vluchtige lezing verkeerd verstaan en bij de aanhaling uit het verband gerukt heeft, dat den zin daarvan nader bepaalt. Had ik werkelijk de meening beleden, die de Heer Romeyn mij toeschrijft, ik zou mijne eigene uitspraak afkeuren en er soortgelijke bedenkingen als de schrijver tegen opperen. En dit is zoo waar, dat ik, mijne woorden bij den Heer Romeyn lezende, er volstrekt mij zelven niet in herkende en zijne verwerping van het daarin uitgesproken stelsel beaamde, totdat ik, een paar regels verder, op de uitdrukking ‘de Hooggel. Heer’ stuitende (de lezer zal het geen aanmatiging vinden, dat ik door dien titel mij zelven aangeduid vond, omdat hij de titel is aan mijne maatschappelijke betrekking verbonden, en geen appreciatie van persoonlijke verdiensten uitdrukt), toch werkelijk begon te vermoeden, dat op mij werd gedoeld, en mijne voor vijf jaren geschreven brochure ‘Blik op de Nederlandsche volksschool’, nog eens

opsloeg, om te zien of mij werkelijk zoo iets uit de pen was gevloeid en hoe zich dit uit den gedachtengang liet verklaren. Ik schrok, toen bij het doorbladeren mijn oog al spoedig op de bedoelde woorden viel; maar toen ik ze las in verband met mijn geheele betoog, werd ik weder gerust gesteld.

Ziehier wat ik op blz. 7 mijner brochure over de methode van ons lager onderwijs, vóór het in werking komen der wet van 1857, onder andere opmerkte: ‘Mij schijnt het niet twijfelachtig, dat die oude methode de oorzaak van hare geringe resultaten voor het grootste gedeelte in zich zelve vindt. Zij verstond in het geheel de kunst niet om den leerlust te scherpen en te prikkelen; zij verveelde door eentoonigheid en door de kinderen te *overvoederen* met *langwijlige* zedelessen, te minder noodig en te doodender voor alle belangstelling, omdat het besef der zedekundige waarheden in den mensch woont en het geweten hem van zelf den weg wijst om die toe te passen; zij had iets slaperigs en kwijnends, dat geheel in strijd is met den aard der levendige jeugd,’ enz. Men zal, dunkt mij, gemakkelijk inzien, dat ik hier den klemtoon heb willen leggen op het *overvoederen* met moraal, op het eentoonige en slaperige van *langwijlige* zedelessen; en dat ik niet de zedelessen zelve, ter rechter tijd en plaats aangebracht, maar alleen die eentoonige, langwijlige, tot afmattens toe terugkeerende zedelessen, met een beroep op het zedelijk instinct van den mensch, onnoodig en schadelijk noemde. 't Is niet in mij opgekomen de noodzakelijkheid van zedelijke vorming voor den mensch te bestrijden; ik had niets tegen haar zelve, maar alleen iets, ja veel, tegen den *modus quo* in te brengen.

Maar welken indruk moet nu de lezer ontvangen omtrent het door mij ontwikkelde gevoelen, indien hij in de brochure van den Heer Romeyn, op blz. 19, het volgende leest: ‘Een ander, willende bewijzen, dat zedelessen noodeloos en voor alle belangstelling doodelijk zijn, zegt: “de zedekundige waarheden wonen in den mensch, en het geweten wijst hem den weg om ze toe te passen.” Er zit een geheel, gansch zeer betwistbaar systeem in die woorden, waarover ik met den schrijver *hier* niet twisten kan. Ik vraag alleen: krijgen wij het geweten bij onze komst op de wereld gemaakt mede, zoo teeder en naauw, als het wezen moet, of wenscht de Hooggel. Heer, even als ik, het dagelijks naauwer en naauwer te maken, opdat er steeds minder en minder door kunne. Dat naauwer maken van het geweten, dat is bij uitnemendheid de taak van den onderwijzer, en als hij knap in zijn vak daarin slaagt, ben ik geneigd de oogen te sluiten voor heel wat gebrek, als het zoo wezen moet. Maar dat behoeft immers niet. Het afzonderen van bepaalde uren voor zedekunde en het overvoederen met langwijlige zedelessen zal ik evenmin in bescherming nemen, als *de brave Hendrik* en *de brave*

Maria modellen van schoolboeken noemen; maar alle zedekundige leesboeken, b.v. dat van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, van de school te verbannen, en ze allen door zoogenaamde wetenschappelijke leesboeken te vervangen, wie durft dat aanbevelen?'

Misverstanden van dien aard als dat waaraan de Heer Romeyn zich te mijnen opzichte heeft schuldig gemaakt, komen ons in strijdschriften dagelijks voor, en leveren veelal een groot deel der ammunitie, waarmede tegenstanders op het gebied van politieke en maatschappelijke vraagstukken elkander trachten te dooden; maar zij zijn zeldzaam onder hen, die met elkander voor dezelfde zaak en onder dezelfde vanen strijden, en dus niet door hartstocht tegen elkander worden opgezet. De Heer Romeyn had moeten inzien, dat het iets anders is, *overvoedering met langwijlige zedelessen* onnoodig en doodend voor de belangstelling te noemen, dan te beweren 'dat zedelessen noodeloos en voor alle belangstelling doodelijk zijn,' en dat een beroep op het zedelijk instinct van den mensch iets geheel anders is, wanneer het geschiedt met het doel om aan te toonen, dat men hier met weinige woorden en wenken tot opwekking en bestuur kan volstaan, dan wanneer men er mede bewijzen wilde, dat de zedelijke vorming van den mensch *geheel* aan hemzelven kan worden overgelaten. Mij dunkt reeds alleen wat ik op blz. 13 mijner brochure schreef, waar ik mij met de beschouwing eener anatomische les van den Heer Combe in eene volksschool te Edinburg bezig hond, had mij moeten vrijwaren voor het onrecht mij door den Heer Romeyn aangedaan. Of spreekt er iets van minachting voor gepaste zedelessen als element van volksopvoeding in de daar gebezigde woorden: 'Het onderwerp is een hoogst gewichtig, waarbij een ieder, van den aanzienlijkste tot den geringste, belang heeft. De toepassing is eene bij uitnemendheid nuttige, die diep in het gansche leven ingrijpt. De groote godsdienstige waarheden uit het besprokene afgeleid, zijn beter dan menige les uit den catechismus en kunnen niet gelijk deze aan kinderen van andere gezindte aanstoot geven; *de zedelessen op dit onderricht gegrond, kunnen, zoowel wat haar gewicht als hare diep ingrijpende kracht betreft, den invloed door de brave Hendrikken geoefend, gemakkelijk in de schaduw stellen*.'

Ik wil echter niet ontkennen, dat er op dit punt misschien eenig verschil van gevoelen tusschen den Heer Romeyn en mij overblijft. Het punt van verschil betreft alleen het al of niet onmisbare van leerboeken, die opzettelijk zedekundige waarheden behandelen en geheel aan de zedelijke vorming der jeugd gewijd zijn. Nergens heb ik uitgesproken, dat ik zulke schriften onvoorwaardelijk veroordeel; maar ik erken, dat ik er wel wat bevreesd voor ben en geloof dat zij zouden kunnen gemist worden, wanneer de onderwijzer steeds wetenschappelijke onderwerpen op de wijze van den Heer Combe wist

te behandelen. Maar men moet in zulke zaken met de omstandigheden te rade gaan, en wanneer eens de Heer Romeyn in bijzonderheden ontwikkelde, waarom hij zulke boeken bij ons onmisbaar acht, en ik dan van mijne zijde nauwkeurig bepaalde, onder welke voorwaarde ik meen, dat zij kunnen gemist worden, dan zou het wellicht blijken, dat de Heer Romeyn ze alleen daarom onmisbaar oordeelt, omdat aan de voorwaarde door mij gesteld, bij ons tot dusverre niet voldaan is.

Ik zou niet wenschen dat deze kleine schermutseling met den Heer Romeyn zijne brochure bij de lezers van ‘de Gids’ benadeelde. Ik heb haar integendeel hier aangekondigd, omdat ik meen, dat zij niet genoeg opmerkzaamheid heeft getrokken, en omdat ik hare lezing ten sterkste wenschte aan te bevelen. Het zijn hoofdzakelijk drieëerlei klachten tegen het lager onderwijs, die door den schrijver behandeld zijn:

1. het onderwijs is niet practisch genoeg.
2. de onderwijzers zijn niet knap genoeg.
3. de scholen zijn niet godsdienstig genoeg.

Het laatste punt is misschien het meest geschikt om op dit oogenblik de aandacht te trekken, nu, naar aanleiding van het voorstel de Brauw, de strijd over deze quaestie in een nieuw stadium getreden is en misschien nog meer hoofden warm maakt dan ooit te voren. Maar het is toch niet zoozeer om de behandeling dezer vraag, dat ik de aandacht op dit geschrift van den Heer Romeyn wensch te vestigen. De ongegrondheid der klacht, de onmogelijkheid om aan de bij velen bestaande bezwaren te gemoet te komen, zonder onrecht aan anderen te doen, is er goed en duidelijk in aangetoond; maar dat is in den laatsten tijd reeds zoo dikwijls geschied, en de behandeling der vraag door den Heer Romeyn is, bij de nieuwe gezichtspunten die de strijd over het voorstel de Brauw heeft geopend, reeds zoozeer verouderd, dat aan dit gedeelte zijner brochure geene bijzondere belangstelling meer kan ten deel vallen. Geheel anders is het met de behandeling der beide andere punten. Inzonderheid omtrent het eerste geeft de Heer Romeyn een schat van behartigenswaardige wenken en opmerkingen. Voor mij waren zij bijzonder uitlokkend en leerzaam, omdat hij hier geheel het terrein betreedt, dat ik in het eerste gedeelte van mijn werkje ‘Blik op de Nederlandsche volksschool’ vluchtig heb doorwandeld. Wat ik daar in eenige hoofdtrekken heb geschetst, wordt door den Heer Romeyn in vele bijzonderheden uitgewerkt en verrijkt met een aantal opmerkingen, waarmede ik doorgaans evenzeer instem als met die plaatsen, die men bijna als een paraphrase mijner eigen denkbeelden over logische analyse, teekenen, geschiedenis, aardrijkskunde enz., zou kunnen beschouwen. Over de studie van vreemde talen in de

volksschool had ik in mijne meergemelde brochure geen gelegenheid mijn gevoelen te zeggen. Ik acht ze even verkeerd, en verderfelijk zelfs, als de Heer Romeyn, en zou wenschen dat zijne verstandige opmerkingen op dit punt aan menigeen tot waarschuwing mochten strekken. Ik besluit deze korte aankondiging met de overneming, bij wijze van proeve, van enkele zinsneden, waarin hij een onderwerp behandelt, dat met die overdreven zucht van ons volk om de kinderen bij voorkeur met vreemde talen vol te proppen, ten nauwste samenhangt, en waaromtrent ik mij te meer genoopt vind openlijk te erkennen, dat ik volkomen deel in zijne meening, naarmate ik in den kring zelven waarin ik verkeer, meer sporen heb aangetroffen van een afwijkend gevoelen, dat ik niet kan nalaten als een schadelijk vooroordeel te beschouwen.

‘Onpaedagogisch, onbepaald afkeurenswaard is ook het behandelen van geschiedenis, aardrijkskunde en wat niet al in een vreemde taal. Dat is een les overhooren en niet meer. Deskundigen zullen weten, dat zóó welligt wat Fransch of Hoogduitsch geleerd wordt, maar aardrijkskunde, geschiedenis, in den echten zin van het woord, zeker *nihil*. Waar is het, dat men op de meeste scholen dat niet doet; men blijft buiten de verzoeking. Maar het zwaarste offer aan het leeren spreken eener vreemde taal wordt gebragt, als men daartoe zijn kinderen aan onderwijzers uit den vreemde toevertrouwt. Ik vergis mij: onderwijzers zijn het meestal niet: het zijn lieden die hunne moedertaal kunnen spreken: - goed of slecht, dat kunnen zij die hen gebruiken meestal niet beoordeelen - sedert 1858 wordt althans toegezien, dat zij hunne taal verstaan en ze goed kunnen schrijven; maar onderwijzers, neen! dat is een zeldzaamheid. Hoe zou het ook kunnen, daar zij de kinderen, en de kinderen hen veelal niet verstaan, behalve bij eenige telkens wederkeerende uitdrukkingen over spraakkunst of zonden daartegen. Onderwijs in den goeden zin des woords geven zij dan ook niet, vooral niet, wanneer zij groen uit hun land zijn gekomen. - Gelukkig dat ook zij tegenwoordig een getuigschrift van zedelijk gedrag moeten overleggen: daar werd voor de invoering der nieuwe schoolwet niet naar gevraagd. Maar al te dikwijls werd een vreemde snaak, die, men wist niet waarom, zijn land had verlaten, in een kostschool geherbergd, omdat hij een vreemde taal sprak. Dat kwam natuurlijk zeer dikwijls slecht uit. Toch kondigde de kostschoolhouder aan, dat hij voor het fransch een Franschman of Zwitser, voor het engelsch een Engelschman enz., had; en met ingenomenheid betaalden de ouders vele honderden 's jaars voor het onderwijs op zulk een voortreffelijke school! Mundus vult decipi!’

P.J. VETH.

Verslag aangaande het Stedelijk Gymnasium te Leyden over den jaarcursus 1863-1864. - *Dr. W. Bisschop, Verhandeling over de woelingen der Leicestersche partij binnen Leiden*.

Bij het Gymnasium te Leiden bestaat de goede gewoonte om telken jare met het program der te geven lessen een wetenschappelijke verhandeling van een der docenten, om beurten, uit te geven. Het is te verwonderen dat dit voorbeeld niet meer navolging heeft gevonden, want het is waarlijk navolgenswaardig. Het noopt ook diegenen onder de docenten, die anders, uit hoofde hunner afmattende beroepsplichten, allicht de studie verwaarloozen, of althans van de vruchten hunner studie niets meedeelen zouden, tot gezetten arbeid en tot schrijven; bezigheden die hun een nuttige en gewenschte verpoozing van het anders wel wat eentoonige lesgeven verschaffen, doch waartoe niet allen uit eigen aandrift overgaan. Dat zulk een gedwongen arbeid ook goede vruchten kan voortbrengen, bewijst meer dan ééne verdienstelijke verhandeling, in de reeks der Leidsche programmen verschenen.

De Heer Dr. Bisschop, wiens verhandeling, hoewel bij het Verslag van 1863/64 behoorende, eerst dezer dagen het licht heeft gezien, heeft zich een onderwerp ter behandeling gekozen, dat voor een uitgaaf van wege de stad Leiden bijzonder geschikt mag heeten. Het betreft namelijk een belangrijk rechtsgeding van politieken aard, vóór ongeveer drie eeuwen door de regeering der stad gevoerd, en waarvan de bijzonderheden wel dikwerf besproken maar desniettegenstaande slechts gebrekkig bekend waren. Tijdens de Republiek waren de processtukken, uit staatkundige inzichten, geheim gehouden, en later, uit overdreven voorzichtigheid, door de beheerders van het stadsarchief ter nauwer nood aan enkele belangstellenden getoond. Het is inderdaad een teeken der veranderde tijden, dat thans de stad zelve de uitgaaf dier stukken door een van haar beambten op haar kosten bezorgen laat.

De Heer Bisschop heeft zich met nauwgezetheid van zijn taak gekweten. Aan een letterlijken afdruk der gewichtigste bescheiden heeft hij een verhaal van de geschiedenis, waarop zij betrekking hebben, vooraf doen gaan, en daartoe gebruik gemaakt van al wat reeds vroeger over de zaak geschreven was. Zijn monographie stelt den lezer derhalve in staat om de toedracht volledig te leeren kennen, en de handelwijs der daarin betrokken personen met billijkheid te beoordeelen.

In weinig woorden is de hoofdzaak deze. Leicester, in onverzoenlijken en bitteren strijd met de Staten van Holland vervallen, maar bij een aanzienlijk deel des volks nog altijd in aanzien, was er op uit om in de voornaamste steden de burgerij tegen haar overheden op te zetten, ten einde door haar toedoen de volle oppermacht te verwerven en den tegenstand der Staten te breken. Pogingen daartoe werden te Dordrecht, te Gouda, te Amsterdam en in de steden van het Noorder kwartier in het werk gesteld, en inzonderheid ook te Leiden.

Tot nog toe was het niet bewezen, dat van den Engelschen landvoogd zelven het plan tot het oproer te Leiden was uitgegaan. De samenzweerders hadden dit, na hun neerlaag, wel openlijk beweerd, maar de Leidsche regeering sprak het ten stelligste tegen en rekende het hun als laster toe, dat ‘zij hun niet en schamen te zeggen dat den aenslach op deze stadt begonst zoude zijn geweest mit voorweten van Zijn Excellentie.’ Doch het blijkt thans uit de echte stukken, dat de Leidsche regenten zich hier aan een leugen om best wil schuldig maakten en zeer goed wisten, dat niemand anders dan Leicester de bewerker was van het misdrijf, dat zij aan de handlangers met den dood straften. Cosmo de Pescarengis, die te Leiden de raddraaier geweest is, en die de overige deelnemers aan den gang heeft gebracht, was met dat doel door Leicester uit Utrecht derwaarts gezonden. Zonder zijn opruiing en inblazing zou niemand te Leiden aan den aanslag deel hebben genomen. De personen, die hij voor zijn plannen won, waren, zooveel wij kunnen oordeelen, achtenswaardige mannen, blakende van ijver voor de vrijheid en voor de gereformeerde religie. Zij waren meest uit de Zuidelijke Nederlanden geboortig en daaruit ter liefde van hun godsdienst geweken. Zij hielden zich verzekerd dat Leicester, als hij eens van de tegenwerking der Staten bevrijd was, den vijand met alle macht te keer gaan en het vaderland, dat haast verloren scheen, misschien nog redden zou. Zoo gezind lieten zij zich gereedelijk door Pescarengis overhalen tot deelneming aan een aanslag, die door den landvoogd was goedgekeurd, en die, naar het zich liet aanzien, zonder bloedstorting zou afloopen. Dat zij ongelijk hadden in hun beoordeeling der partijen en in hun daarnaar ingericht gedrag, is door de uitkomst bewezen. Maar op dit tijdstip was de uitkomst niet te voorzien, en dwalen ter goeder trouw maar al te gemakkelijk. Aan het einde van het Leicestersche tijdvak was de toestand des lands zoo onzeker en onkenbaar, dat nauwgezette patriotten twijfelen konden wien zij moesten steunen. Het zou onbillijk zijn hen, die den verkeerden aanhingen, om die misvatting te veroordeelen en als misdadigers voor te stellen.

In niemand zien wij die onzekerheid wat plicht is, die weifeling welke partij te kiezen, jammerlijker uitkomen dan in Nicolaas de

Maulde, den bevelhebber van een compagnie soldaten te Leiden in bezetting. Deze jeugdige man stond reeds in de geschiedenis gunstig te boek, maar nog veel innemender komt hij ons voor in de verklaringen, door hem en door zijn medestanders voor het gerecht van Leiden afgelegd. Bij den voorgenomen aanslag had hij een voorname rol te vervullen. Hij moest met zijn soldaten het stadhuis bezetten en eenige der meest aanzienlijke regenten in hun woningen gevangen houden: zonder deze medewerking van zijn zijde was de onderneming niet te wagen. Hij liet er zich dan toe overreden, maar niet dan na lange aarzeling, waarbij zijn vaderlandsliefde, zijn nauwgezetheid van geweten, zijn zucht om het goede deel te kiezen op het duidelijkst uitkwam. Desniettemin vergiste en vergreep hij zich. Ware zijn voornemen uitgevoerd en gelukt, het zou niets dan kwaad te weeg hebben gebracht. Het geluk wilde, dat het nog in tijds door de regeering ontdekt en verijdeld werd. Beoordeeld naar het strenge recht was het een misdaad waartoe hij zich geleend had, en de gevaarvolle toestand, waarin de staat verkeerde, scheen een afschrikkend voorbeeld te vereischen. Hij en de overige schuldigen, voor zoo ver zij gegrepen waren, werden zonder genade ter dood gebracht.

Hadden zij zulk een zware straf verdiend? De heer Bisschop beantwoordt die vraag aldus: ‘Houdt men zich aan de letter van het geschreven recht, dan zou het zeker hoogst moeilijk zijn om de artikelen aan te wijzen, volgens welke zij ter dood konden veroordeeld worden. Gelooft men daarentegen dat in buitengewone gevallen, die de wet niet heeft kunnen voorzien, buitengewone straffen mogen en moeten toegepast worden, dan is het doodvonnis volkomen gerechtvaardigd.’ Ik geloof niet dat deze voorstelling geheel juist is. De letter van de wet veroordeelde stellig genoeg wie zich, als de samengezworenen te Leiden, in een gewapenden aanslag tegen de overheid hadden ingelaten. Maar juist het buitengewone van het geval en de verzachtende omstandigheden hadden tot genade kunnen stemmen. Geen misdadig opzet, alleen een verkeerd begrip van plicht had de meesten verleid.

Moest daarop niet gelet worden? Ziedaar de bedenking, die inzonderheid tegen het vonnis kan worden ingebracht. Maar het vonnis verdedigt zich met de verklaring dat ‘ten exempelen van allen anderen’ zulk vergrijp ten strengste gestraft diende te worden. En wij kunnen niet ontkennen, dat, zoo het karakter en de bedoeling der bedrijvers als verzachtende omstandigheden in aanmerking genomen moesten worden, het dreigende gevaar daarentegen waarin de zaak der vrijheid verkeerde, als zeer verzwarende omstandigheid gelden moest. Wij moeten dus omzichtig zijn met het beoordeelen van het vonnis, dat door rechtschapen en verre van bloeddorstige rechters geveld is, onder den invloed van hartstochten en van gebeurtenissen, waarin

wij ons niet volkomen verplaatsen kunnen. Maar voor de veroordeelden mogen wij ook na het vonnis medelijden en zelfs achting gevoelen. Af te dwalen, waar de goede weg onmiskenbaar voor ons ligt, is onvergeeflijk; maar er zijn tijden waarin het rechte pad niet te erkennen is, en waarin de beste wil en het schroomvalligste overleg niet voldoende zijn om ons tegen dwalen te behoeden. De Heer Bisschop houdt dit, naar het mij voorkomt, niet genoeg in het oog. Zoo geeft hij aan Professor Saravia, wien De Maulde om raad had gevraagd, een gedeelte van de schuld van dezen. ‘Had Saravia (zoo zegt hij), een man van zijnen leeftijd en ondervinding, den zooveel jongeren de Maulde op het slechte en gewaagde zijner plannen gewezen, 't is zeer waarschijnlijk dat zijne waarschuwing ingang zou hebben gevonden.’ Maar wie zegt u, dat Saravia die plannen slecht achtte? Wij hebben alle reden om te gelooven dat hij ze volkomen goed keurde, zoo zij maar kans hadden om te gelukken. Nog eens, wij hebben hier niet te doen met boosdoeners, die doen wat kwaad is in hun oogen, maar met misleide vrienden van hun vaderland, wier doel uitmuntend was, en die alleen bij het kiezen der middelen zich vergrepen.

Er was een oogenblik plan geweest om ook de compagnie, die te Delft garnizoen hield, tot hulp der Leidsche in te roepen. Commandant van deze was de later zoo beroemde en geëerde Héraugière. Die naam geeft stof tot nadenken. Ware Héraugière in den aanslag betrokken geworden, zijn leven zou denkelijk verbeurd, het vaderland van zijn verdere diensten verstoken geworden zijn. Had aan den anderen kant De Maulde zich buiten de onderneming mogen houden, wie weet hoe hij, de veel belovende jongman, zich later onderscheiden, hoe gewichtige diensten hij den lande bewezen hebben zou? Hij stamde af van een edel geslacht; zijn vader was in 's lands dienst vergrijsd; zijn broeders waren voor de vrijheid gesneuveld. Hij zelf had bij het beleg van Sluis zich reeds een goeden naam verworven. Zonder hen, die hem veroordeeld hebben, te beschuldigen, voelen wij toch innige deernis met het ongelukkige lot, dat hem, onschuldige, aan den aanvang van zijn loopbaan getroffen heeft.

Keeren wij terug tot het werk van den Heer Bisschop. De groote verdienste daarvan bestaat in zijn nauwkeurigheid en volledigheid. Zijn verhaal plaatst alle gebeurtenissen in het ware licht. Slechts op enkele punten van ondergeschikt belang stellen wij ons de toedracht eenigzins anders voor dan hij gedaan heeft. Het is niet noodig hierbij stil te staan. - De bescheiden heeft hij, zoo als hij ze gevonden heeft, zonder verandering van een letter of van een zinteeken, overgedrukt. Naar ons oordeel is hij daarin de maat der betamelijke nauwkeurigheid te buiten gegaan. Een uitgever moet geen fouten onveranderd overnemen; hij dient de interpunctie, die in de

handschriften doorgaans verkeerd is, naar ons gebruik te wijzigen hij moet bovenal waar de zin onbegrijpelijk en blijkbaar bedorven is, in een aanteekening den lezer waarschuwen en, als het mogelijk is, te recht helpen. Wij hadden wel gewenscht, dat de Heer Bisschop, die zoowel taalkenner als geschiedkundige is, zijn plicht als uitgever dus had begrepen; want er zijn in zijn oorkonden een aantal plaatsen die wij niet verstaan, en waarvan wij zijn verklaring gaarne vernomen zouden hebben. Wij willen echter voor het ontvangene niet ondankbaar zijn, omdat wij nog meer verlangen dan hij gegeven heeft. Wij erkennen met genoegen, dat hij alle beoefenaars onzer geschiedenis door zijn belangrijke monographie aan zich verplicht heeft.

R.F.

Dr. G.D.J. Schotel, Het Oud-Hollandsch Huisgezin der Zeventiende eeuw, in plaat gebracht door C. Rochussen en D. Van der Kellen Jr. Haarlem, A.C. Kruseman. 1867. 1e *tot* 4e *aflevering.*

Dr. Schotel had zich zeker geen stof kunnen uitkiezen, die hij beter berekend was te behandelen dan deze, en niemand van al onze letterkundigen was daartoe ook zoo bevoegd als hij. Onderwerp en schrijver zijn voor elkander als geschapen. Zoolang de Heer Schotel werkt en schrijft, heeft hij zich bij voorkeur met de zeventiende eeuw, met haar zeden en begrippen bezig gehouden. Hij heeft met de meest bekende mannen van dien tijd, met staatkundigen en letterkundigen, dichters en kunstenaars, geleerden en predikanten dagelijks verkeerd. Hij heeft de geheele literatuur, de blauwboekjes en de lang vergeten gedichten, verhandelingen en preeken even goed als de meesterstukken der nog altijd levende auteurs, doorgelezen en in zich opgenomen. Hij heeft met voorliefde de oudheden van allerlei aard bestudeerd en tot opheldering der geschreven bescheiden doen dienen. Kortom, hij is in den bloeitijd der Republiek evenzeer te huis als in zijn eigen leeftijd. Een boek van hem over het huisgezin der zeventiende eeuw verdient derhalve, reeds op den titel af, de aandacht van allen, die in de zaak belang stellen.

Er zijn tot nog toe vier afleveringen van dit leerzame en onderhoudende werk uitgekomen. Daarin wordt gehandeld bij wijze van inleiding over het huis en zijn inrichting; vervolgens over de geboorte en opvoeding van het kind, over de kraamkamer en haar gebruiken, over de school, de kinderspelen, enz.; eindelijk ook over de kleederdrachten en de garde-robes van lieden van allerlei stand. Het onderwerp is dus nog nauwlijks in behandeling genomen: het eigenlijk gezegde huiselijk leven, ingeleid door de huwelijksplechtig-

heden, moet nog geheel beschreven worden. Wat wij tot nog toe ontvangen hebben is niet veel meer dan een proeve van bewerking, waarnaar wij oordeelen kunnen over hetgeen eigenlijk ons is toegezegd. Als zoodanig willen wij dan ook thans deze eerste afleveringen beschouwen. Wanneer het werk voltooid is, denken wij onze lezers over den inhoud opzettelijk en uitvoerig te onderhouden.

Niemand, die met de methode van Dr. Schotel, gelijk die uit zijn talrijke werken blijkt, vertrouwd is, kan verwachten dat de schrijver zijn onderwerp uitputten, dat hij volledig alle vragen beantwoorden zal, die wij hem gaarne zouden voorleggen. Hij is gewoon uit den rijkdom zijner kennis veel te geven, zonder zich te bekommeren of dit al dan niet een goed samenhangend geheel vormt. In al zijn werken bestaan leemten. Het is hem aan te zien, dat hij niet, eer hij aan het onderzoek gaat, zich afvraagt wat hij wenscht te weten en aan zijn lezers meê te deelen, maar dat hij zonder vooraf beraamd plan allerlei doorsnuffelt en navorscht, en dan later het gevondene rangschikt en bewerkt, aan anderen het overlatende aan te vullen en toe te voegen wat hem ontsnapt of niet onder de oogen gekomen mag zijn. Van daar dat men zijn boeken doorgaans niet ten volle bevredigd uit de handen legt. Er blijft nog altijd een en ander te weten over, dat tot recht verstand van het geheel noodzakelijk gekend moet worden, maar waarvan de schrijver niet gewaagt. Doch aan den anderen kant zal ieder lezer moeten getuigen, dat hij veel heeft vernomen wat hem volkomen nieuw was, dat hij gewezen is naar allerlei bronnen van kennis, wier bestaan hij zelfs niet vermoedde, dat hem de weg is gebaand om tot een volledige wetenschap te geraken.

Dit eigenaardig karakter van Dr. Schotel's geschriften vertoont ook het boek, dat ik thans aankondig. Het geeft ons geen volkomen, geen afgewerkte voorstelling van het huiselijk leven onzer voorouders. Wie het met aandacht gelezen en herlezen heeft, zal daarom nog niet in staat zijn aan een ander een juist denkbeeld van de zaak te geven. Veel zelfs van hetgeen hij gelezen heeft, zal hem bij gebrek aan genoegzame verklaring onverklaarbaar zijn gebleven. Maar met dat al zullen hem tallooze bijzonderheden, die even wetenswaardig als weinig bekend zijn, onder de aandacht gekomen, een schat van fragmenten uit merkwaardige en zeldzaam voorkomende geschriften meêgedeeld zijn; hij zal lust gevoelen om van het onderwerp nog meer te weten, en allicht zal hij zelf gaan lezen in sommige van die oude boeken, waaruit de schrijver hem zooveel opmerkelijks heeft verhaald.

Die boeken zijn ontelbaar. De Heer Schotel heeft geheele bibliotheken geplunderd om het beste en smakelijkste er van aan zijn lezers voor te zetten. Als aan het eind van zijn boek (gelijk zijn

plan is) de aanteekeningen en aanhalingen verschenen zullen zijn, zal de gewone lezer zich daarvan eerst een denkbeeld kunnen maken. Zij, die met de literatuur van het onderwerp al bekend waren, kunnen nu reeds beseffen, welk een studie er besteed moet zijn aan het bijeenbrengen van zooveel dat hun nieuw was. Ik voor mij getuig gaarne, dat mij in deze afleveringen veel is voorgekomen wat ik te voren elders te vergeefs gezocht had.

Bepaaldelijk vestig ik de aandacht op het hoofdstuk over de school. Ik herhaal nog eens de aanmerking, dat ook dit het onderwerp niet uitput en nog veel te onderzoeken overlaat. Noch de verschillende perioden, noch de verschillende soorten van scholen en onderwijzers zijn met de vereischte zorgvuldigheid uit elkander gehouden. Het beeld, dat ons wordt voorgesteld, vertoont trekken, die onmogelijk samen kunnen gaan. Maar desniettemin, hoeveel nieuws wordt ons over de schooltucht, de leerboeken, de leerwijze meêgedeeld! De onbeschaafdheid van ons volk en de ruwheid van den tijd komen in den aard der schoolstraffen en in de verhouding tusschen onderwijzer en leerlingen op het duidelijkst uit. Vooral de passages, die ons uit sommige kluchten worden meêgedeeld, geven daarvan een zeer aanschouwelijke maar gansch niet innemende voorstelling. - In een ander opzicht is de beschrijving van de feestelijkheden, waarmeê de geboorte van een nieuwen huisgenoot gevierd placht te worden, zeer opmerkelijk. De eenvoud onzer hedendaagsche zeden steekt bij den omhaal der voorvaderlijke feestgebruiken in het oogloopend af. Maar over dit alles nader, als het werk voleindigd zal zijn. Thans is het ons slechts te doen om het belangrijke boek, naar verdienste, in de aandacht van het letterkundig publiek aan te bevelen.

Over de prenten, die het versieren, valt niet veel te zeggen. Wat mij betreft konden zij gerust achterwege blijven. Zij helderen den tekst in geenen deele op; zij zijn naar loutere phantasie geteekend. Als teekeningen zijn zij misschien verdienstelijk, maar als verbeelding van hetgeen de tekst beschrijft deugen zij niet. Bij een boek als dit behoorde een tal van afbeeldingen van huisraad en sieraad en costuum, gelijk ook in Hofdijk's *Voorgeslacht* (bij denzelfden uitgever verschenen) geleverd is. Het is nog niet te laat om aan dien eisch te voldoen, zoo schrijver en uitgever van de rechtmatigheid er van overtuigd wierden. Wij zouden ook in de prenten het schoone voor het ware zoo gaarne zien wijken.

R.F.

Uit den Vreemde. Schetsen door W.Th. Griethuysen, predikant te Rotterdam.

Als men den stroom van reis-verhalen en indrukken nagaat, die het lezend publiek elk jaar blijft toevloeijen, heeft het den schijn, alsof Jenny Lind's heerlijk lied:

> ‘Vöglein, warum singst du doch?
> Warum?
> Weiss nicht: ich *muss* nun einmal singen,’

met eenige wijziging, op den toerist van toepassing is. Ook bij deze is de aandrift om de ontvangen indrukken op het papier te vereeuwigen meestal zóo onwederstaanbaar, alsof hij er door eene hoogere magt toe gedwongen wordt.

Menschen, die zich zelven niet bewust waren dat er een auteur in hen sluimerde, grijpen bij hun terugkomst van een uitstapje, naar de pen, om van hunne aanteekeningen een geheel te maken; zij gevoelen eene soort van verligting na het volbrengen dier taak, en, al blijft het document slechts in den bescheiden staat van net geschreven handschrift, en wordt het als zoodanig door een kleinen kring van vrienden gelezen, de reiziger heeft aan den aandrang gehoor gegeven.

Is het een Philister, die het durft wagen de heerlijke natuur op wit en zwart te belasteren; die met groote woorden een natuurtafereel meent te kunnen schilderen, en wiens uitvoerige mededeelingen omtrent de wijze waarop hij zijn maag eere bewijst, eene lange logementsrekening gelijkt, die alleen een kok belang kan inboezemen: dan haalt men voor zulk een relaas de schóuders op. Is het een kunstenaar, die Heine, Théophile Gautier of Taine heet, dan waarborgt u zijn geest, zijn kennis en zijne oorspronkelijke opvatting der dingen, dat al het schoone hetwelk zich aan hem voordoet, op frissche, artistieke wijze door hem zal worden weêrgegeven.

De persoonlijkheid des schrijvers, zijn geestesrigting komt vooral bij het geven van reisindrukken sterk uit. Sterne somt in zijn ‘*Sentimental Journey*’ een aantal typen van toeristen op; ik zou die collectie nog willen aanvullen met den toerist-dominee die, steeds zijne roeping indachtig, zich voornamelijk laat vervoeren door hetgeen hem als *predikant* treffen moet en hem later stof tot nuttige lessen aan zijne gemeente-leden kan verschaffen. Overal waar de toerist-dominee, hetzij bij een natuurtafereel, hetzij bij eene of andere ontmoeting, of wel bij het bezoeken van eene stichting, de moraal ziet doorschemeren, grijpt hij naar zijn boekje en stipt het aan.

De Schetsen '*Uit den vreemde, door W.Th. van Griethuysen, predikant te Rotterdam*', behooren, dunkt mij, tot deze categorie. De schrijver, die bijna geheel Europa schijnt bezocht te hebben, heeft - gelijk hij in zijne voorrede zegt - 'uit verschillende reisportefeuilles zijne schetsen gekozen, daarbij de meest mogelijke verscheidenheid in acht genomen, terwijl natuur en kunst, letterkunde en geschiedenis hem de stof aanboden, om eenige omtrekken meer te doen uitkomen.'

Deze schetsen zijn dus volstrekt geen instantanés, gelijk de fotografen zich uitdrukken. Op de plaats zelve is er slechts een ligte afdruk genomen; later, in het studeervertrek, zijn die omtrekken sterk geretoucheerd, en met de folianten uit de bibliotheek zoodanig bijgewerkt en opgesierd, dat de eigenlijke reisschets soms op den achtergrond nog maar even zigtbaar is gebleven. Te Edinburg wordt John Knox, Schotland's hervormer, de hoofdfiguur; te Halle is 't het Weeshuis, door den predikant Francke gesticht; te Lausanne overheerscht Antoine Court, de hersteller van het protestantisme in Frankrijk, al het andere; te Leipzig is het Dr. Eck en Luther.

Ik verstout mij niet, den heer Griethuysen van deze tendenzschetsen een verwijt te maken. Zij hebben het voordeel dat: la mère en permettra la lecture à sa fille, en dat mag men helaas! van de onvergelijkelijke *Reise-bilder* niet hardop zeggen.

Ik geloof zelfs dat menigeen deze deftig geschreven schetsen, die, mijns inziens, soms tusschen het peinzen over eene preek en onder stichtelijke lectuur, ter wereld moeten zijn gekomen, met belangstelling lezen zal. Met niet het minste vertoon, met geene ijdele phraseologie, maar eenvoudig, sober en hier en daar vol werkelijken gloed zijn de natuurbeschrijvingen gegeven. Ierland en zijne meren is zeer aanschouwelijk voorgesteld; de maladetta in de Pyreneën is een aangenaam beschreven tafereel.

Het bundeltje met zijne sterkgekleurde tendenz neemt dan ook eene eigenaardige plaats in tusschen vele andere reistafereelen, en geeft omtrent menig geleerde of schrijver uit den vreemde lezenswaardige bijzonderheden.

'*s Hage*, 5 Junij '67.

JOH. GRAM.

***François Ponsard. - Galilée - drame en vers. Paris, Michel Lévy frères*, 1867.**

Ik vrees, dat de schrijver van dit drama beter bekend is bij de mannen van gisteren dan bij het geslacht, dat men de hoop des vaderlands pleegt te noemen. Den goeden niet te na gesproken, vermoed ik, dat weinig poëten bij die hoop des vaderlands bekend, althans bemind zijn. Ik geloof, dat Ponson du Terrail populairer is dan Ponsard, en Rocambole meer bewonderaars telt dan Lucrèce. Ik bedroef mij daarover in stilte, maar daar er pas een lang stuk over Jeremia in dit tijdschrift is verschenen, onthoud ik mij van eene openbare jeremiade. Waartoe zou ze ook dienen? Den geest des tijds zou ze niet wijzigen; de tijd-zelf is daartoe alleen in staat. Na deze volgen andere tijden en de poëtische reactie zal te krachtiger zijn, naarmate ze langer is onderdrukt.

Welligt maken twee stukken van dezen auteur eene uitzondering; ik bedoel: la Bourse en le Lion amoureux. Ik vermoed dit ter wille der titels. Men heeft het eerste welligt geopend om kennis te maken met het coulissenspel der parijsche agioteurs en tripoteurs en daardoor zijne economische wetenschap te vermeerderen; men heeft het tweede misschien ter hand genomen in het uitzigt op eene verliefde fransche snakernij. Geen dezer twee motieven zal pleiten voor de doorbladering van des dichters jongste drama. Galileï was, gelijk iedereen weet, een groot geleerde, een mathematicus, een astronoom, een philosoof, en iedereen kent de vier woorden, die hij bij zekere gelegenheid heeft uitgesproken. Meer verlangt niemand ook van hem te weten. Hij is geen pikante figuur en laat de verbeelding in rust. Hij is zelfs eenigermate *ganache* en er is geen reden om hem van de sterrewacht te brengen op de planken. Poëtisch is hij niet; in weêrwil zijner beroemde phrase is zijne houding niet het ideaal van mannelijke overtuiging geweest; hij heeft getransigeerd en welke ook de motieven zijner zwakheid mogen zijn, die transactie verkleint en verlaagt hem in de oogen van het nageslacht. Bij al den eerbied voor zijne kennis, bij al de bewondering voor zijn vooruitzienden geest en bij al de dankbaarheid voor zijne groote ontdekkingen en voor de onschatbare diensten, door hem aan de beoefening der natuurwetenschap bewezen, boezemt zijn karakter slechts eene matige geestdrift in, en heb ik in de sympathie voor zijn martelaarschap nooit iets anders kunnen zien dan een *succès d'estime*.

Hoewel nu en dan vervolgd, verguisd en verketterd en ten slotte voor de geestelijke vierschaar gedaagd, heeft Galileï summa summarum een vrij goed leven gehad en is in hoogen ouderdom over-

leden. Er is zelfs een tijd geweest, dat zijne dagen zeer aangenaam daarheen gleden in schaduw van de magtige bescherming van Cosmo II van Medicis. Het waren de jaren 1610 tot 1621, gedurende welke hij het professoraat in de mathesis aan de hoogeschool te Pisa bekleedde. Door de verschijning van zijn beroemd werk *Dialogo di Galileo Galilei, dove ne' congressi di quattro giornate si discorre de' due massimi sistemi, Tolemaico e Copernicano*, brak eerst in 1632 de storm over zijn hoofd los.

Toen hij in den winter van 1633 zich naar Rome begaf om voor de regtbank der inquisitie te verschijnen, telde Galileï reeds 69 jaar, en daar van geene verzwakking van geestvermogens bij hem sprake kan zijn, moet het ons te meer pijnlijk treffen, dat een man van dien leeftijd zich liet bewegen om te herroepen wat hij voor waarheid hield, hetzij ter wille van lijfsbehoud, hetzij ter liefde van zijn gezin.

Men ziet het, ik dweep niet met den grooten geleerde en beschouw hem niet in een al te poëtisch licht. Wat mij in het drama de meeste belangstelling heeft ingeboezemd, is niet het onderwerp, maar de auteur. Voor dien auteur heb ik grooten eerbied, al heeft hij op het tooneel ook weinig schitterende overwinningen behaald. Zijne *Charlotte Corday*, zijne *Lucrèce* vind ik voortreffelijke dramatische gedichten; zijn klassieke *Ulysse* heb ik met bewondering gelezen en ik heb met ingenomenheid kennis gemaakt met zijne *Agnès de Méranie* en tot zekere hoogte ook met zijne twee moderne zedendrama's: *l'Honneur et l'argent* en *la Bourse*, hoewel ze beide eenigzins den stempel dragen van gelégenheidsstukken, die niet alleen aan de Kunst hunne geboorte verschuldigd zijn.

François Ponsard is een ernstig en degelijk kunstenaar; een man van studie en van conscientie, die zijn eigen weg gezocht en niet geofferd heeft aan de goden van den dag. Onafhankelijk en edel van karakter, opregt van gemoed, krachtig van overtuiging, stroomen ons uit zijne verzen reine en verhevene gedachten, weldadige aandoeningen te gemoet. Warm en vol klinkt zijn stem voor waarheid en regt, voor deugd en vrijheid, voor schoonheid en kunst. Hij is geen onovertroffen dramatist; hij is geen onberispelijk stijlist. Concentratie en intensiteit van handeling, opwekking en onderhouding van een gespannen toestand en aangrijpende oplossing der daad, deze bij uitnemendheid dramatische gaven, worden in vele zijner stukken vergeefs gezocht. Zijn stijl rijst en daalt bij wijlen op onharmonische wijze en de dichterlijkste ontboezeming wordt niet zelden voorafgegaan of gevolgd door een dialoog of eene beschrijving, welke ons aan berijmd proza herinnert. Maar te midden van dat proza, welk een gloed en welk eene verheffing, welk een rijkdom van edele denkbeelden in edele vormen geuit, welk eene volmaakte

harmonie tusschen de gedachte en het woord! Ponsard heet bij zijne landgenooten het hoofd van de school van het gezond verstand, een titel, die zeker in ons land althans niet minder gewaardeerd zal worden dan in het zijne.

Wie de letterkundige geschiedenis der laatste dertig jaren eenigermate heeft gevolgd, herinnert zich de reactie ten gunste van het klassicisme, welke zich bij de verschijning van Mlle Rachel in Frankrijk openbaarde. De broeikas-planten van het romantisme waren voor geen lang leven bestemd, en hoe bekwaam haar opper-hovenier, Victor Hugo, wezen mogt, hij was niet in staat om ze in den kouden grond te acclimateeren.

Hernani, Ruy-Blas, les Burgraves werden, zoo 't heette, met fanatieke opgewondenheid ontvangen, maar die opgewondenheid der adepten deelde zich aan het publiek niet mede. Men was meer verbaasd dan opgetogen, maar ieder rustig burger verkoos een neutraal stilzwijgen boven eene luide afkeuring, uit vrees voor onstuimige tooneelen van de zijde der dweepzieke jongeren.

Toen Ponsard's Lucrèce, waarvan Rachel zelfs het manuscript weigerde te lezen, door de bemoeijingen van zijn vriend en landsman Charles Reynaud eindelijk een beschermer vond in Achille Ricourt, die destijds directeur was van *l'Artiste*, werd zij bovenal begroet als een protest tegen het romantisme, als een terugkeer tot de klassieke tragedie. De groote kunstenares, die deze reactie had geïnspireerd, was echter te weinig litterair-ontwikkeld, om belang te stellen in de pogingen van hare tijdgenooten. Zij had genoeg aan Racine en Corneille en verlangde niets meer, althans op het gebied der tragedie. Gelukkig bezat het *theâtre français*, bij zijne groote privilegiën, toch niet het monopolie der kunst; wat hij weigerde, werd door den directeur van het *Odeon*, den Heer Lireux aanvaard, hoewel in strijd met het gevoelen van zijn gewoon *comité de lecture*. De *Lucrèce* werd met grooten ophef aangekondigd als de tegenstelling der *Burgraves*, die pas in het *theâtre français* een verpletterend fiasco hadden gemaakt, en de letterkundige kringen van Parijs verdeelden zich in twee kampen, in Ponsardistes en Hugolâtres. De eerste voorstelling had met den besten uitslag op den 22sten April 1843 plaats; het stuk werd herhaalde malen opgevoerd en door de fransche akademie bekroond. Ponsard nam zijn rang in onder de dichters en dramatisten van Frankrijk.

Een geheel tijdvak scheidt ons reeds van die dagen van den eersten triomf. Noch *Agnès de Méranie* noch *Charlotte Corday* werden met gelijke geestdrift begroet. De gebreken van den dramatist, het gemis aan levendigheid en climax in de handeling maakten, dat het publiek, met waardeering der schoone episoden, koel bleef bij de voorstelling. Met den gloed der verontwaardiging geschreven, ontmoetten daaren-

tegen zijne beide zedenkomedies, *l'Honneur et l'Argent* en *la Bourse* in het Odéon een warmer onthaal, vooral het eerste, dat door des schrijvers gekwetst eergevoel werd geïnspireerd. De uitslag is niet in overeenstemming met het gehalte der kunstwerken, maar zij is vooral op het gebied der dramaturgie zeer begrijpelijk. Aanschouwelijk voorstellen, treffen en schokken, spannen en verrassen zijn de eischen aan de voetlicht-litteratuur gesteld; de schoone vorm, de reine en edele gedachte worden slechts bij de lezing genoten en gewaardeerd. Heeft het groote publiek daarom ongelijk? Ik geloof het niet; zijne uitspraak bewijst in de meeste gevallen de onvolkomenheid van het kunstwerk. Veeleer kan de lezer als bevoegd beoordeelaar gewraakt worden; het werk is niet voor de studeerkamer, maar allereerst voor de aanschouwing bestemd, en beantwoordt het aan die hoofdbestemming niet, dan is het gebrekkig in weêrwil van al zijne dichterlijke schoonheden en verhevene moraal.

Na eene ongelukkige proeve in schalker trant, welke onder den titel van *Ce qui plaît aux femmes* in Juli 1860 in den *Vaudeville* werd opgevoerd en even heftig door de censuur als door de kritiek werd aangevallen, scheen Ponsard aan de dramatiek vaarwel te hebben gezegd. Op vijftigjarigen leeftijd is echter zulk een vaarwel, door een dichter uitgesproken, slechts een weemoedig-getint: ‘tot wederziens.’ Hij heeft zich dan ook in 't vorige jaar weder aan ons vertoond met een nieuw werk: *le lion amoureux*, en komt thans tot ons met zijn Galilée, welke vóór eenige maanden op het *Theâtre français* voor de eerste maal is opgevoerd en met eene kalme ingenomenheid is ontvangen.

Hetgeen mij leed doet van dit drama is niet zoozeer, dat het aan Prins Napoleon is opgedragen, als dat het zoo treurig prozaïsch is opgevat en geen enkel waarachtig edel karakter geeft. Behalve de onmisbare figuren van een ijverzuchtig ambtgenoot, een verbolgen priester en een vurig leerling, heeft Ponsard de vrouw en de eenige dochter van Galileï ten tooneele gevoerd. Hij vormt van 's mans huisselijk leven de spil van zijn drama, en welk een huisselijk leven, welk een intérieur! Met een realisme, dat de uitwerking maakt van een stortbad, wordt ons de echtgenoot van den geleerde voorgesteld als eene zeer onliefelijke vrouw, eene burgerlijke huishoudster, die haren man beknort en het leven onaangenaam maakt door allerlei bitse aanmerkingen op zijne afgetrokken studiën en zijne dwaze en gevaarlijke fantaisiën. De dochter, Antonia, is eene beminnelijke figuur en hare liefde voor Taddeo vormt het hoofdmoment van het drama, maar ik geloof, dat Mme Favart met al haar talent niet in staat is geweest deze onbeduidende en triviale rol te redden. Antonia is eene première amoureuse zoo als er vele zijn, en hare grootsche voornemens van zelfopoffering blijven goede voornemens; zij eindigt

met zoo zwak te zijn, als welligt de meeste meisjes in hare plaats zouden zijn geweest, maar stelt ons na de aanvankelijke teekening van haar karakter daardoor bitter te leur.

Zou het drama niet aan belangrijkheid, aan levendigheid en aan aandoening hebben gewonnen, indien deze twee vrouwenfiguren achterwege waren gebleven, of liever indien zij edeler en dichterlijker opgevat waren geworden; indien de handeling van het intieme tot het publieke leven ware overgebragt, en in den strijd van den grooten geleerde, in het antagonisme en de overleggingen zijner vrienden en vijanden het dramatisch moment ware geconcentreerd? Aan de eene zijde de zamenspanning tot zijn val, aan den anderen kant de waakzame oplettendheid om hem tegen zijne belagers te beschermen, te midden dier twee groepen de grijsaard-zelf, den strijd strijdende tusschen overtuiging en menschelijke zwakheid, welke zwakheid dan ook. Ik had gaarne voor zulk eene groepering de Xantippe-figuur van Livia en de zoetsappige Antonia prijs gegeven.

Meende Ponsard echter, dat zijn drama zonder vrouwen onmogelijk was, en ik deel in die meening, waarom dan geene andere conceptie dan die hij ons hier te aanschouwen geeft? Was het doel - eene aannemelijke verklaring van Galileï's gedrag - niet te bereiken, zonder hem eene plaagzieke vrouw en een verliefd jong meisje ter zijde te stellen? Heeft het niet eenigen schijn, alsof hij zijne overtuiging opoffert ter wille van den huisselijken vrede of van het huwelijk zijner dochter, en is deze verklaring niet zeer vernederend en laag van opvatting? Geef ons in de vrouw de type van eene dweepzieke roomsch-katholieke, zwak van gemoed maar met innige liefde voor haren echtgenoot vervuld, deelende in al de vooroordeelen van haren tijd en opregtelijk beducht voor het eeuwig heil van Galileï's ziel; schets ons in Antonia een lief, onschuldig en onervaren, een geheel onheroïsch natuurkind, blakende van vurige liefde voor haren vader, en voor dezen alleen, en zoek ons de handeling van dien vader te doen begrijpen door de onweêrstaanbare, de magnetische kracht der banden, die hem aan vrouw en kind verbinden, en gij hebt, dunkt mij, het geheim gevonden eener treffende en aandoenlijke handeling, eener prikkelende en aangrijpende verwikkeling. Geen der figuren van dit drama is met genoegzaam *relief* geschilderd; noch de beide vrouwen, noch de held van het stuk, noch de jeugdige minnaar of de trouwe leerling, noch de haatdragende monnik of de ijverzuchtige mededinger boezemen ons veel sympathie of belangstelling in. De bekende historische afloop, die - ik herhaal het - onpoëtisch blijft, doet daarbij aan die belangstelling groote schade. Maar zoo de auteur meende zich streng te moeten houden aan de historische waarheid, dan had hij van de bekende feiten meer en beter partij kunnen trekken. Volkomen vrij in de teekening van

Galileï's huisselijke omgeving, had hij zich ten opzigte zijner antagonisten en vrienden trouwer aan historische gegevens kunnen binden tot groot voordeel zijner karakterteekening. Chiaramonti, een der heftigste bestrijders van Galileï, had de plaats kunnen innemen van den belagchelijken professor Pompeï, maar bovenal ware van Paus Urbanus VIII voor het dramatisch effect beter gebruik te maken geweest. In vroegere jaren persoonlijk met den geleerde bevriend, wiens schrandere geest hij hoog vereerde, was Urbanus, na de verschijning van den *Dialogo*, Galileï's vijand en vervolger geworden, omdat men hem had doen gelooven, dat hij onder den naam van Simplicio door den astronoom in een bespottelijk daglicht was gesteld. Ziedaar een kostbaar gegeven voor een dramatist, eene stoffe voor zielestrijd en velerlei weifeling bij het gehoor geven of weigeren aan de inblazingen der Jezuïeten. De figuur van Urbanus had voorzeker meer belangstelling opgewekt dan die van een onbekenden monnik, met een marktplein tot katheder.

Ik zal nu trachten deze beschouwingen te regtvaardigen door de mededeeling van het gebindte van het stuk.

Bij het ophalen der gordijn, ontmoeten wij in eene straat van Florence, digt bij Galileï's huis, het jonge verliefde paar. Taddeo verschuilt zich dag en nacht om zijne Antonia te kunnen bespieden. Op de meest verstandige en fatsoenlijke wijze antwoordt het meisje:

> Il faut bien vous bannir, puisque votre famille
> Croit mon père hérétique et repousse sa fille;
> Il ne nous sied donc plus de recevoir chez nous
> L'amant qui ne doit pas devenir un époux.

't Is echter natuurlijk, dat Antonia spoedig deze betamelijkheid vergeet, nadat Taddeo alle geleerden en alle dweepers tegelijk heeft verwenscht en haar zweert, dat zij zijne vrouw zal worden. Antonia is echter gehaast, daar hare moeder knort over het lang uitblijven van haren vader, die zich op de sterrenwacht aan het etensuur niet schijnt te storen. Taddeo weet haar door de vraag, of het waar is, dat haar vader vier nieuwe werelden ontdekt heeft, te bewegen ook op hare beurt de ontevredenheid harer moeder te trotseeren. Een verliefd tooneel is daarvan het gevolg, en de ontboezeming van den jongeling is inderdaad dichterlijk, de bekentenis van het jonge meisje lief en aanvallig. Ik heb slechts ééne aanmerking: hare te naauwkeurige kennis der verschillende sterrebeelden.

Het volgende tooneel schetst ons in een levendigen dialoog tusschen Vivian, den geestdriftigen leerling van Galileï, en zijn vriend Albert, den strijd tusschen de wetenschap en het autoriteitsgeloof. Vergeefs trachten de beide jongelieden Taddeo in hun gesprek te mengen;

hij weet niets van den geleerde, hij denkt alleen aan diens dochter. Professor Pompeï neemt gretiger deel aan hunne gedachtewisseling. Deze figuur nadert de *charge* en dicht een geleerden onzin op, waarin natuurwetenschap en theologie door elkander worden geward. Vivian heeft oogenblikken van edele ironie.

ALBERT.
Tu vois que le docteur Pompée est contre toi.

VIVIAN.
Tant mieux pour la doctrine en laquelle j'ai foi;
De toute vérité la marche naturelle
C'est d'ameuter d'abord tous les pédants contre elle.

Ik bespaar u de belagchelijke houding van Pompeï, als zijn groote ambtgenoot, omstuwd door zijne jongeren en begeleid door zijne dochter, op het tooneel verschijnt. Boeren en boerinnen verzamelen zich om Galileï, ten einde hun lot te vernemen, en wenden zich teleurgesteld af, als deze verklaart geen waarzegger of toovenaar te zijn. Zij zoeken en vinden hun troost bij Pompeï. Hier is de historische bijzonderheid ingelascht der predikatie over den tekst: gij galileesche mannen, waarom wendt gij uwe oogen ten hemel? De monnik, die ons hier wordt voorgesteld, spreekt die boetpreek uit ten aanhoore van het volk en van den schuldigen-zelven, wien hij ten slotte de vervolging en marteling voorspelt.

Ik geloof dat Galileï, wanneer hij dagelijks bij het verlaten van zijn observatorium dergelijke ontmoetingen heeft gehad, vrij vermoeid tehuis moest komen. De ontvangst, die hem daar wachtte, was niet geschikt om hem verademing te schenken. Wij maken kennis met zijne huisvrouw in een tooneel van eene trivialiteit en een brutaal realisme, waarvoor ik geene woorden weet te vinden. Ziehier de welkomstgroet van Livia:

Ah! c'est vous! - Que signifie,
S'il vous plaît, ce sabbat, dont on nous gratifie?

en hare kantteekening op het antwoord, dat eenige opgewonden studenten den meester hebben toegejuicht:

Eh! qu'ils restent chez eux, sans hurler à ma porte!
Quel besoin avez-vous que l'on vous fasse escorte?

Pourquoi chauffez-vous les cervelles,
En débitant un tas de maximes nouvelles?

Toutes ces nouveautés sont, pour trancher le mot,
Inventions du diable et sentent le fagot;
À la façon déjà dont chacun vous regarde,
Cela finira mal, si vous n'y prenez garde.
Ah! que n'imitez-vous ces dignes professeurs
Qui disent ce qu'ont dit tous leurs prédécesseurs?
Voilà des gens, chez qui l'ordre et le bon sens règnent:
Ils enseignent sans bruit ce qu'on veut qu'ils enseignent.

Dit is nu het behagelijk intérieur van den grooten geleerde. Welk eene feeks is die vrouw! Ik wil gelooven, dat geniën niet altijd door hunne vrouwen naar waarde geschat worden, maar ik wensch te gelooven, dat ze niet aldus worden uitgescholden en geringeloord. Deze persoonlijkheid moest, dunkt mij, Galileï in de groote ure der beproeving te gemakkelijker hebben doen besluiten om aan het leven vaarwel te zeggen; of vreesde hij, dat zijne dochter te ongelukkig zou achterblijven? Zulk eene vrouw maakt het scheiden uit dit leven minder zwaar, en ik verbeeld mij, dat hij haar in zijn binnenste gelijk gegeven en berouw gehad heeft over zijne onbezonnenheid, als zij ten slotte hem toevoegt:

Quand on pense, monsieur, de si haute façon,
On ne fait pas d'enfant et l'on reste garçon.

Het is niet mogelijk een drama van Galileï meer gelijkvloersch, meer burgerlijk en tegelijkertijd meer fransch op te vatten dan in dit huisselijke tooneel is geschied. De tijdorde in den tweeden regel laat, dunkt mij, ook te wenschen overig.

Ik heb door mijne antipathie tegen Livia vergeten, dat het gesprek tusschen man en vrouw eenige oogenblikken is gestoord - zou ik niet zeggen: is bedaard? - door de verschijning van een deurwaarder der inquisitie, die aan Galileï de dagvaarding overhandigt om op den 12^{den} April 1633 voor het heilig officie te Rome te verschijnen. Aan die dagvaarding danken wij althans één uitroep van Livia, die ons weldadig verkwikt:

Ah! mon pauvre mari! mon bon vieux compagnon!

Prozaïsch uitgedrukt, als ge wilt, maar voor 't minst hartelijk.

Het tweede bedrijf is in ieder opzigt schooner dan het eerste, zoowel wat gedachte als vorm betreft. Voortreffelijke verzen, uitdrukking van voortreffelijke denkbeelden, bevat de monoloog van Galileï en zijn gesprek met den inquisiteur. Hier is verhevenheid van taal en van gevoel, die vreemd contrasteert met de platheid en

trivialiteit der eerste tooneelen en ons weder die disharmonie van stijl herinnert, welke de meeste van Ponsard's stukken ontsiert. De zucht om natuurlijk en eenvoudig te zijn doet hem den verhevensten dichterlijken stijl plotseling wisselen voor den meest prozaïschen. Het beoogde doel wordt daarmede echter niet bereikt. Het berijmde proza tempert de welligt wat overladen volheid der poëzie niet, maar vormt daarbij een onaangenamen dissonant. De overgang van de tooneelen, die ik heb medegedeeld, tot regels als de volgende, veroorzaakt een geweldigen schok:

> Ce n'est plus pour nous seuls que Dieu fit l'univers;
> Mais, loin de nous tenir abaissés, soyons fiers!
> Car si nous abdiquons une royauté fausse,
> Jusqu'au règne du vrai la science nous hausse;
> Plus le corps s'amoindrit, plus l'esprit devient grand;
> Notre noblesse croît ou décroît notre rang;
> Il est plus beau pour l'homme, infime créature,
> De saisir les secrets voilés par la nature
> Et d'oser embrasser dans sa conception
> L'universelle loi de la création,
> Que d'être, comme aux jours d'un vaniteux mensonge,
> Roi d'une illusion et possesseur d'un songe,
> Centre ignorant d'un tout qu'il croyait fait pour lui,
> Et que par la pensée il conquiert aujourd'hui.

De verheffing, die in deze verzen heerscht, is in den geheelen monoloog volgehouden, welken Galileï in zijn studeervertrek uitspreekt. De regelen waarin hij betoogt, dat hij God beter dient door zijn onderzoek dan de bekrompen geloovige, die het heelal beschouwt als alleen te zijnen behoeve geschapen, waarin hij zijn besluit mededeelt om onwrikbaar vast te houden aan zijne overtuiging en, zoo 't zijn moet, voor de waarheid te sterven in het bewustzijn dat wél zijne stem tot zwijgen gebragt, maar niet zijn onderwijs uitgedoofd kan worden, zijn schoone en edele poëtische ontboezemingen. Indien de monoloog één gebrek heeft, het is zijne lengte; zij beslaat 108 regels en moet eene zware proef zijn geweest voor het orgaan van den acteur Geffroy.

Ik heb bijna onverdeelden lof voor het tweede bedrijf; de gesprekken van den geleerde met den inquisiteur, met den jeugdigen groothertog, met zijne dochter en met Taddeo komen mij onberispelijk voor, en in edele en krachtige taal biedt Galileï weêrstand aan den aandrang van zoovelen, als hem tot herroeping zijner leer trachten over te halen en daartoe beurtelings bedreiging en intimidatie, opwekking van zijne vaderlijke liefde en bezorgdheid voor zijn eigen

welzijn als middel gebruiken. Alleen Antonia ondersteunt haren vader in zijn moedig voornemen. De greep des dichters, om Galileï een steun en beschermer voor zijne dochter te doen zoeken in zijn trouwen leerling Vivian, die om hare hand heeft verzocht; de weigering van Antonia, met volkomen aanvaarding van het lot van haren vader en moedige berusting in een toekomstig vreugdeloos leven; ziedaar voortreffelijke dramatische momenten, die in welsprekenden stijl zijn gedialogiseerd.

Ik mag binnen de grenzen van het Bibliographisch Album niet te veel toegeven aan de verleiding tot aanhalingen. Ik verwijs den lezer naar den strijd der meeningen, tusschen den inquisiteur en den geleerde gevoerd met eene wederzijdsche warmte en kracht van argumentatie, die naast dichterlijke en rhetorische ook dialectische verdienste bezit.

Zoo ik mij niet bedrieg, werden vooral de volgende woorden van Galileï bij de voorstelling luide toegejuicht, misschien niet omdat zij schooner zijn dan de andere, maar omdat zij den lof der vrijheid verkondigen:

> Nul ne peut d'hérésie accuser le compas,
> Ni décréter qu'un corps tournant ne tourne pas.
> L'oeil est juge, en un mot, de l'univers visible.
> Si le dogme immuable est fixé par la Bible,
> La science répugne à l'immobilité,
> Et, mourant dans les fers, vit par la liberté.
> Il lui faut le grand jour, l'espace et l'aventure;
> Marcher, toujours marcher, ainsi veut sa nature;
> Chaque siècle la pousse et la lègue au suivant,
> Qui la prend avancée et la porte en avant.

Ik waardeer ze als eene paraphrase van Longfellow's Excelsior, maar geef de voorkeur aan verzen als deze, al heeft hunne structuur, even als al de gedichten van Ponsard, iets ouderwetsch en conventioneels:

> - Par quel besoin? dit-on. Par un besoin auguste:
> La soif du vrai, l'horreur du faux, l'amour du juste.
> Dieu mit dans tous les coeurs ces instincts généreux,
> Et les fit si puissants, que l'on mourrait pour eux;
> C'est-là qu'est la grandeur, et la force et la vie;
> Qui les sert est pieux, qui les étouffe, impie.
> D'ailleurs, est-ce qu'on peut jamais les étouffer
> Et, pour m'avoir vaincu, croirez-vous triompher?
> Peut-on barrer le cours d'une vérité neuve?
> Arrêter une goutte, est-ce arrêter un fleuve?

Croyez-moi, respectez ces aspirations,
Elles ont trop d'élans et trop d'expansions
Pour souffrir qù'un geôlier les tienne prisonnières;
Laissez-leur le champ libre, ou malheur aux barrières!

Men ziet het, Galileï is met de beste voornemens voor het martelaarschap bezield; hij blijft het tegenover den groothertog, wien hij met edele ironie de zwakheid van zijn gedrag doet gevoelen, al verwijt hij ook zich zelven, dat hij zich door den glans van een hof heeft laten verleiden om het vrije Venetië te verlaten, waar hij ongestoord zijne wetenschap had kunnen beoefenen en verkondigen. Slechts na het tooneel tusschen Taddeo en Antonia, slechts na de aanschouwing hunner liefde en de bewustheid van het groote offer, dat zijne dochter hem moet brengen, begint zijn voornemen te wankelen. De weifeling wordt ons in deze verzen beschreven:

Dieu! quels rudes combats il faut que je me livre!
Mis entre deux devoirs, quel des deux faut-il suivre?
Je ne puis me tourner vers l'une ou l'autre loi,
Sans blesser la nature ou sans trahir ma foi:
Ma fille d'un côté, la vérité de l'autre,
Me font ou mauvais père ou déloyal apôtre.

Is niet inderdaad het huwelijk zijner dochter aldus tot de verklaring gemaakt zijner zwakheid? Is het niet het hoofdmotief geworden der handeling? Ik haast mij er bij te voegen, dat Antoniazelve aan den tweestrijd haars vaders geen schuld heeft; zij heeft gedaan wat zij kon om hem te steunen in het volgen van de stem van zijn pligt.

Het derde en laatste bedrijf van het drama is eene trouwe reproductie der geschiedenis en geeft ons Galileï's afzwering zijner ongodistische denkbeelden te aanschouwen, besloten met het bekende, in magtelooze woede en zeker met een schaamrood gelaat uitgesprokene: *E pur si muove*! Naar mijne meening beteekenen die woorden niets, omdat Galileï het regt verloren had ze uit te spreken.

De gebeden en smeekingen van zijne vrouw, van Vivian, van Niccolini, den florentijnschen ambassadeur, voegen zich in dit bedrijf bij al de stemmen, die hem reeds in het tweede tot onderwerping en verzaking hebben aangespoord. De beweegredenen van den scholier schijnen mij toe den toets der kritiek niet te kunnen doorstaan; noch het feit, dat de geleerde zich te Rome te midden eener vijandige omgeving bevindt, noch het argument, dat hij eene school heeft gevormd, en dus veilig kan abdiqueeren en aan Rome een ontzettende misdaad en aan de zijnen een eeuwigen rouw moet besparen, wegen op tegen het groote nadeel, waaraan hij zijne leer blootstelt door haar in de

ure des gevaars, in de dagen der grijsheid te verloochenen en aldus zich-zelf te vernietigen.

Livia blijft tot het einde de platte, burgerlijke en bijdehande huismoeder, waarmede wij reeds bij het begin kennis hebben gemaakt en ik verwonder mij niet als de woorden:

> Signez l'acte sauveur, auquel on vous convie,
> Et soyez une fois sensé dans votre vie,

met ongeduld door Galileï beantwoord worden met den uitroep:

> Eh! madame.....

Hij had er bij kunnen voegen: fichez-moi la paix! -

Gunstig contrasteert met de door haar gebezigde overredingsmiddelen de hartstogtelijke taal van Antonia, die bij het naderen van het beslissende oogenblik al haren moed, al hare onnatuurlijke opgewondenheid verliest en slechts aan de folteringen denkt, die haren vader wachten.

Al vind ik de zwakheid van den grijsaard niet voldoende verklaard, ik heb met bewondering de beschrijving van zijn zielestrijd, zijne aanvankelijke weigering, zijne radeloosheid en bitterheid, zijne eindelijke overgave gelezen.

> Les pleurs de mon enfant me forcent au parjure.

Na dezen regel heeft het stuk - men gevoelt het - alle verder dramatisch belang verloren. Wij weten nu, wat er gebeuren zal en hetgeen er verder volgt wordt alleen als *tableau* door ons gewaardeerd. Het verhoor, de voorlezing van het formulier, de herroeping en de uitspraak vormen een schouwspel voor onze oogen, maar laten ons gemoed koud. Het historisch feit in beeld gebragt is eene slotdekoratie, die ik gaarne zou hebben verwisseld tegen de schildering van Galileï's zielesmart, na het plegen van zijnen zedelijken zelfmoord.

De Galileï bezit als drama zeer groote gebreken, maar het bevat vele uitmuntende poëtische fragmenten, die een verheffenden en louterenden invloed op ons uitoefenen en ons opvoeren tot een reiner sfeer van gedachten en gewaarwordingen. Ik ben voor zulk een invloed den dichter hoogelijk dankbaar; ieder onzer heeft meer of min behoefte het stof der vulgariteit nu en dan van zich af te schudden, en het is bij uitnemendheid de roeping der poëzie om ons te verpoozen van het dagelijksch-brood der zorgen voor onzen aardschen tabernakel. Omdat hij aan die roeping zelden ontrouw is geweest, worde aan Ponsard eene enkele tekortkoming vergeven en verdienen zijne werken, soms geantiqueerd van vorm, maar in den aangeduiden zin steeds jong en verjongend van wezen, onze belangstelling, onze studie en onze sympathie.

JOH. C.Z.

Hooger onderwijs.

I. De wettelijke regeling van het hooger onderwijs.

Scherper tegenstelling tusschen willen en doen is er naauwelijks ergens te vinden dan in de geschiedenis van hetgeen er in het koningrijk der Nederlanden voorgevallen is met betrekking tot de regeling van het Hooger Onderwijs. Die regeling had - even vóór de formeele vereeniging met België en de oprichting van het koningrijk der Nederlanden door de op 24 Augustus 1815 afgekondigde Grondwet - ten behoeve van den Staat der Vereenigde Nederlanden plaats gehad bij een Besluit van 2 Augustus 1815. Had de Soevereine Vorst met voordacht zich gehaast, om, drie weken vóór hij de koninklijke kroon aanvaardde, zijne bekrachtiging te verleenen aan het werk der door hem in Januarij 1814 benoemde commissie[1] dat alleen voor de noordelijke provinciën van het nieuwe koningrijk kon gelden? Was hij beducht, dat dit gansche loffelijke werk ijdel en onvruchtbaar zou worden door de verstorende elementen, die de vereeniging met België er onmisbaar in zou werpen? of zag hij op tegen de strengere bepalingen der nieuwe Grondwet, die het niet meer, als de staatsregeling van 1814, oogluikend zou toelaten, dat de gewichtige zaak zonder mede-

1 Leden der commissie waren de Heeren F. van der Duyn van Maasdam, F.W. Boers, M. van Marum, H. Tollius, J.M. Kemper, H. Collot d'Escury van Heinenoord, D.J. van Lennep en J.L.W. de Geer (secretaris), terwijl de Heeren J.F.W. van Spaen van Biljoen, A.G. Camper en H. Muntinghe werden uitgenoodigd aan hare deliberatiën deel te nemen, zoo dikwerf zij zich in de residentie zouden bevinden.

werking der vertegenwoordiging bij Besluit geregeld wierd? Misschien gold het eene motief zoowel als het andere. Waarschijnlijk kwamen er nog meer bij. Willem I had reeds reden genoeg om te vermoeden, dat zijne nieuwe onderdanen, hem door de groote mogendheden toebedeeld, lastiger zouden zijn, dan die welke hem in November 1813 jubelend en vreugdedronken hadden ingehaald; en hij had de hooge geestelijkheid in België reeds voldoende leeren kennen, om te voorzien, dat deze geene regeling van het hooger onderwijs zou laten tot stand komen, zonder te beproeven er een woord in mede te spreken. Hoe het zij, het besluit van 2 Augustus 1815 (sinds dien tijd het 'organiek' besluit geheeten, maar evenzeer, ofschoon ten onrechte, doorgaans wet op het hooger onderwijs genoemd) werd afgekondigd en in werking gesteld. En - handigheid zonder weerga - op dezen stam werd bij een ander besluit van 26 September 1816, een 'reglement' geënt, dat 'de verordeningen op het hooger onderwijs, voor de noordelijke provinciën aangenomen, zooveel de omstandigheden dit gedoogden, ook op de zuidelijke gewesten toepaste.'[1].

Hier was nu zeker de daad met benijdenswaardige snelheid op den wil gevolgd. Maar die krachtige machtsoefening verwekte tweederlei schadelijk gevolg. De tweeledige regeling - hoe weinig dan ook onderling verschillend - van één onderwerp van algemeen belang voor het geheele rijk moest van zelf doen denken aan een' slechts provisioneelen toestand; en van stonden aan werd een der grieven van het zuiden tegen 's konings regeering, die met vele andere later ijverig zou worden geëxploiteerd, dat deze regeling van het hooger onderwijs aan het grootste deel des lands willekeurig was opgedrongen. 'Het is algemeen bekend[2], hoe zeer het hooge Landsbestuur van den beginne af in de uitvoering en in de uitbreiding van het hooger onderwijs in den geest der nieuwe bepalingen, door den drang der omstandigheden is bemoeijelijkt. Reeds kort nadat bij Koninklijk Besluit van 25 September 1816 ook de inrichting van het hooger onderwijs in de zuidelijke provinciën was geregeld, werd van vele kanten op verandering aangedrongen, en de Minister voor publiek onderwijs, de nationale nijverheid en de koloniën achtte zich verplicht in het Verslag no-

1 Woorden uit het rapport der na te melden commissie van 1828, blz. 1.
2 Woorden uit het rapport der commissie van 1849, blz. 12.

pens den staat van het onderwijs over den jare 1819 het voortdurend bestaan der nauwelijks herstelde en allengs in bloei toenemende hoogescholen te beschermen tegen den geweldigen aandrang, waarmede vele stemmen de opheffing van sommige dezer instellingen zochten aan te bevelen en voor te bereiden. Inmiddels bleven de verordeningen in 1815 en 1816 in werking gebracht, aan niet weinigen onzer landgenooten mishagen en de regeering zelve erkende in haar Verslag over het jaar 1828, dat ettelijke bepalingen, die grootendeels nieuw waren en die aanvankelijk schenen nuttig te zullen werken, door verloop van tijd veel van hare kracht hadden verloren. Zij achtte het daarom noodig de verordeningen van het hooger onderwijs aan een nader onderzoek te onderwerpen, ten einde ze naar bevind van zaken te wijzigen.'

Met andere woorden en minder diplomatisch uitgedrukt, de 'geweldige aandrang' had gezegevierd. De regeering besloot tot eene herziening van de bepalingen op het hooger onderwijs, en bij Koninklijk Besluit van 13 April 1828 werd eene commissie benoemd om haar daarover, bepaaldelijk over een reeks van door haar gestelde vraagpunten, advies te geven[1]. Het rapport der commissie werd uitgebracht den 30sten Mei 1829 en in November van dat jaar werd een wetsontwerp op het onderwijs aan de Staten-Generaal aangeboden. Is het onafgedaan gebleven? Is het door de Tweede Kamer verworpen? Ik meen het laatste, doch ben thans niet in de gelegenheid het feit te onderzoeken. Maar het is vrij onverschillig, wat het lot van het ontwerp geweest zij. Genoeg zij het, te constateeren, dat het werk der commissie van 1828 zonder vrucht bleef en spoedig in vergetelheid geraakte.

De kort daarop gevolgde Belgische omwenteling had althans deze goede zijde voor het hooger onderwijs hier te lande, dat de toestand zuiverder en eene voldoende regeling overeenkomstig de behoeften des volks en de eischen des tijds - zoo men meenen mocht - gemakkelijker werd. Het eerste kon waar zijn; wie het andere meende, vond zich bedrogen. Wederom werd, bij Koninklijk Besluit van 15 Junij 1836, eene com-

1 Leden der commissie waren de Heeren Roëll (president), J. Ackersdijk, C. de Brouckere, O. Le Clercq, Collot d'Escury van Heinenoord, van Wickevoort Crommelin, Donker Curtius van Tienhoven, Dotrenge, J.L.W. de Geer, K.B. van Keverberg, van Pabst tot Bingerden, A. Quetelet, J.F.L. Schröder en A.G.A. van Rappard (secretaris).

missie benoemd om den koning van advies te dienen; maar nu schijnt de hoofdvraag geweest te zijn, of en waar er op het hooger onderwijs b e s p a a r d zou kunnen worden. Het rapport dezer commissie is, zoover ik weet, niet openbaar gemaakt, maar de commissie van 1849, die het vóór zich ter tafel gehad heeft, laat er zich dus over uit in bewoordingen, die er naar allen schijn uit zijn overgenomen[1]: ‘Andermaal werd de vraag overwogen, of de opheffing van een der hoogescholen spoedig zoude kunnen leiden tot eenige noemenswaardige vermindering in 's rijks uitgaven, zonder kwetsing van hetzij wetenschappelijke, hetzij andere belangen, die een vaderlijk bestuur als dat des konings nimmer wenschen kon, dat uit het oog verloren wierden.’ - De arbeid der commissie van 1836 bleek echter even arm aan vruchten, als die der commissie van 1828. Ik vergis mij: geheel zonder gevolg was hij niet: hij leidde tot eenige beknibbeling op de akademische prijsvragen, de studiebeurzen, de Annales, de vrijstelling der theologanten van collegiegelden en, laatstelijk, tot het opleggen aan de studenten van eene belasting om de subsidiën voor de academische instellingen te stijven; dit alles werd vastgesteld bij onderscheidene Koninklijke Besluiten van 13 October 1836 (n°. 87-91). Aan regeling van het hooger onderwijs werd echter voor 't oogenblik niet gedacht.

En nu verliepen er wederom vele jaren, gedurende welke er misschien nu en dan wel aan zulke regeling gedacht maar niets gedaan werd. Van tijd tot tijd verschenen er Koninklijke Besluiten, deels strekkende (zoo als dat van 15 Febr. 1843) om op nieuw eenige kinderachtige bezuinigingen bij het hooger onderwijs in te voeren, deels om althans eenige gedeeltelijke wijzigingen en verbeteringen, overeenkomstig de eischen en inzichten des tijds aan te brengen. Tot de laatste kategorie behooren inzonderheid het besluit van 30 Junij 1840, tot uitbreiding van het onderwijs en de examens in de rechtsgeleerde faculteit in verband met de invoering der nationale wetboeken van 1838, en de besluiten van 1845, 1850 en 1854, betrekkelijk het examen van hen, die tot de academische lessen wilden worden toegelaten. Men herinnert zich, hoe het eerste (onder het ministerie Schimmelpenninck van der Oye), gevolg gevende aan de oude maar in den laatsten tijd met bijzonderen

1 Bl. 14.

aandrang herhaalde klachten over de uiterst gebrekkige voorbereiding der jongelieden voor het hooger onderwijs, voor allen zonder onderscheid een examen ten overstaan eener staatscommissie voorschreef; hoe het tweede (ministerie Thorbecke), van een tegenovergesteld beginsel uitgaande, den toegang tot de akademie voor allen zonder onderscheid en zonder voorwaarde openstelde, en hoe het derde (ministerie van Reenen) met geringe wijziging den toestand van vóór 1845 herstelde en alleen een academisch toelatings-examen vorderde van hen, die niet door eene erkende Latijnsche school of gymnasium tot de akademische lessen bevorderd waren. En men weet, dat deze laatste verordening tot den huidigen dag het onderwerp beheerscht.

Aan regeling van het hooger onderwijs werd misschien nu en dan gedacht, zeide ik. Stellig was dit het geval bij de Grondwetsherziening van 1848. Ook de achterlijke en verwarde toestand van het hooger onderwijs kwam ter sprake en ook met het oog op het hooger onderwijs schreef de Grondwetgever in art. 194 het gebod: ‘De inrigting van het openbaar onderwijs wordt door de wet geregeld.’ Door de *wet*: niet alleen omdat zulk een aangelegen en diep ingrijpend volksbelang voorwerp moest zijn van de zorg des wetgevers; maar ook om een einde te maken aan de herhaalde manipulatiën, door koninklijke besluiten en ministeriëele dispositiën, waaraan het tot nog toe was prijs gegeven. En zoo ernstig was de wil des Grondwetgevers op dit stuk, dat hij in art. 5 der additioneele artikelen de wet op het onderwijs noemde onder die ontwerpen, welke in allen gevalle uiterlijk in de tweede zitting der Staten-Generaal na afkondiging der gewijzigde Grondwet moesten worden voorgesteld.

Het ministerie (Donker Curtius-de Kempenaer) teeg dan ook vol ijver aan het werk en benoemde eene commissie. Het Koninklijk Besluit van 15 Januarij 1849, dat die commissie samenriep en hare taak omschreef, deed dit laatste in de volgende bewoordingen:

> ‘Overwegende dat bij art. 194 der Grondwet is bepaald, dat de inrigting van het openbaar onderwijs, als voorwerp van de aanhoudende zorg der regering, door de wet moet worden geregeld, en art. 5 der additionele artikelen voorschrijft, dat de ontwerpen van wet betreffende het onderwijs, zoo mogelijk worden voorgesteld in de eerste zitting der Staten-Generaal, volgende op de afkondiging der veranderingen in de Grondwet en in allen gevalle niet later dan in de daarop volgende;

Overwegende dat deze grondwettige voorschriften vorderen, dat de Regering zich onverwijld bezig houde met het ontwerpen van wettelijke bepalingen, niet alleen betreffende het lager en middelbaar, maar ook nopens het hooger onderwijs, waarin tot hiertoe niet bij de wet was voorzien.
In aanmerking nemende, dat het Ons verlangen is, dat naauwkeurig en met de meeste zorg onderzocht worde op welken voet dat hooger onderwijs behoort te worden ingerigt, en welke wijzigingen in de thans bestaande instellingen zullen moeten worden aangebragt, zal het volkomen en in alle opzigten voldoen aan de eischen van dezen tijd en aan de behoeften van hen, die langs dien weg tot bekwame en nuttige burgers van den Staat behooren te worden opgeleid en gevormd;
Op het rapport, enz. -
Hebben goedgevonden en verstaan:

1°. Eene staats-commissie te benoemen, die belast wordt met de taak, om Ons te dienen van een uitvoerig en uitgewerkt verslag, aangaande den tegenwoordigen toestand en de gebreken van het hooger onderwijs in dit Rijk, met duidelijke aanwijzing en uiteenzetting der oorzaken, die tot laatstgemelde hebben aanleiding gegeven, en der middelen, die, behalve eene doelmatige wet op het hooger onderwijs zelf, zouden kunnen worden aangewend, om eene behoorlijke academische vorming en ontwikkeling der studerende jongelingschap te verzekeren;

2°. die staats-commissie tevens te belasten, om, in verband tot hetgeen de commissie, benoemd bij Ons besluit van 25 Julij ll., n°. 64, ten opzigte van het hooger onderwijs voor de geneeskunde zal voorstellen, een wetsontwerp op het hooger onderwijs, vergezeld van eene daartoe betrekkelijke memorie van toelichting, zaam te stellen.'[1].

De commissie was den 31sten Augustus 1849 met hare taak gereed. Het werd den koning aangeboden en met loffelijke liberaliteit onmiddellijk ter kennisse van het publiek gebracht. Daarna werd het ter zijde gelegd en, wel niet vergeten, maar toch door andere belangen en kwestiën uit de aandacht verdrongen. Het deelde alzoo ten volle in het lot, dat ook aan den arbeid der commissie van 1828 te beurt gevallen was. Wederom verliepen er nagenoeg twintig jaren. En, om ons te bepalen tot den laatsten regel van het bekende rijmpje,

'De zaak bleef zoo als ze was.'

Van waar dit? Bleek het werk der commissie volkomen onbruikbaar? Niemand heeft het beweerd. Of moet de spoedig daarna gevolgde aftreding van het ministerie Donker Curtius - de

1 Leden der commissie waren de Heeren: D.J. van Ewyck van Oostbroek en tot de Bildt (voorzitter), J.K. baron van Goltstein, A.J. Duymaer van Twist, F. de Greve, J. Bake, R. van Rees, P. Hofstede de Groot, J. de Wal, G. Simons en C.W. Opzoomer (secretaris). Laatstgenoemde echter, 'zich met de door de meerderheid aangenomen beginselen en denkbeelden in geenen deele kunnende vereenigen', heeft zich van het opstellen van het rapport verschoond en zijn persoonlijk gevoelen kenbaar gemaakt in een afzonderlijk geschrift, uitgegeven in 1849, onder den titel: *De Hervorming onzer hoogescholen, Rapport, Wets-ontwerp en Memorie van Toelichting. Door Mr. C.W. Opzoomer*.

Kempenaer en zijne vervanging door het ministerie Thorbecke (November 1849) als de oorzaak aangemerkt worden, waarom ook deze poging mislukte? Ten deele zeker wel. Maar deze gebeurtenis was dan toch slechts de naaste oorzaak. De wezenlijke oorzaak, waarom op nieuw bijna twintig jaren onvruchtbaar voor de regeling van ons hooger onderwijs voorbijgeloopen zijn, moet dieper gezocht worden.

De herziening der Grondwet in 1848 was met stouten moed ondernomen, met wakkere inspanning volbracht in een tijd van omwenteling, van gisting en opgewekt leven. Groote beginselen werden er vastgesteld, tot groote dingen werden de grondslagen gelegd, groote hervormingen, in 't geheele staatsleven ingrijpende, werden met één pennestreek voorgeschreven. Als met eenen tooverslag moest de geheele staat omgevormd worden. Een talloos tal van wetten werden er geëischt om eene nieuwe orde van zaken in alle deelen van het staatsbestuur en de staatshuishouding te vestigen.

Verre zij het van ons daarvan aan hen, die deze herziening bevorderden en bewerkten, een verwijt te maken. Nauwelijks iemand zal tegenspreken, dat de herziening der Grondwet in 1848 inderdaad nieuwe kracht in ons volksleven heeft uitgestort, meer misschien nog zijdelings door haren middellijken invloed op ons doen en denken, dan rechtstreeks door de reeks van nieuwe wetten, die zij in het aanzijn geroepen heeft.

Maar op de opgewondenheid moest verkoeling volgen, op de overspanning verslapping; het kon niet anders; en, wat niet minder natuurlijk was, op de eendracht in de vaststelling van groote beginselen verdeeldheid van inzichten, zoodra het gold hunne uitwerking en toepassing. Niets was gemakkelijker, dan in de Grondwet den regel te stellen: ‘dit of dat belangrijk onderwerp zal door de wet geregeld worden.’ Niets bleek dikwijls moeilijker, dan de regeling zelve. En zoo waren er nog vóór weinig tijds, en zoo zijn er zelfs nog heden, 19 jaren na de afkondiging van de herziene Grondwet, onderscheidene onderwerpen, waarvan in het 5^{e} additionneele artikel de zeer spoedige regeling voorgeschreven was, die of in 't geheel nog niet of nog maar ten halve of voorloopig, of slechts op het papier geregeld zijn: men denke aan de ministeriëele verantwoordelijkheid, de nieuwe rechterlijke inrichting, het regeeringsbeleid der overzeesche bezittingen (dat voor de West-Indische koloniën niet dan kort geleden vastgesteld is), het onderwijs. Gezwegen nog van

een aantal andere punten, waar minder haast bij scheen en waar ook heden nog geen haast bij schijnt; zoo als de comptabiliteitswet, het wetboek van strafrecht, de wet op de conflicten, de wet op den waterstaat, de wet op de schutterijen, dezer dagen door de stemming der Eerste Kamer wederom tot in onbepaalde toekomst verschoven.

Wel ging er geen jaar om, waarin niet de Staten-Generaal bij eene of andere gelegenheid de regeering aan hare verplichtingen ten aanzien der nieuwe organieke wetten, ook die op het onderwijs, herinnerden. Maar die herinneringen bleken van geringen invloed te zijn. Alleen enkele malen achtte de regeering het noodig, zelve uit eigen beweging hare verplichting in het geheugen te roepen, met de belofte eener spoedige vervulling.

En als historische merkwaardigheid is het de moeite waard, na te gaan, hoe het onderwerp, dat ons hier bezig houdt, *van tijd tot tijd* in de Troonrede werd aangeroerd.

De Troonrede van 19 Sept. 1849 (ministerie de Kempenaer) had er geen melding van gemaakt, ofschoon er op dat tijdstip zeker eenige stof scheen tot het doen eener bepaalde toezegging. Evenzoo werd er van gezwegen in die van 1850, 51, 52. Geen wonder. Het ministerie Thorbecke, dat tot programma gekozen had het woord ‘wacht op onze daden’, was wars van het geven van zijns oordeels onvervulbare beloften. En het had vooreerst genoeg te doen met andere wetten, van grooter belang nog, omdat zij de organisatie van den staat zelven golden (de kieswet, de provinciale wet, de gemeentewet), om zich met deze bezig te kunnen houden.

Ook de eerste Troonrede onder het ministerie van de ‘tegenovergestelde richting’ (v. Reenen - v. Hall), die van Sept. 1853, zweeg over het onderwijs. Trouwens dit bewind had als naaste taak de afdoening der wet op het armenwezen, die bijna in staat van wijzen was.

Maar nadat deze wet in den zomer van 1854 tot stand gekomen was, scheen het nu ook ernst te zullen worden met het onderwijs. De Troonrede van Sept. 1854 bevatte de volgende woorden:

> ‘Te midden van de stoffelijke welvaart, welke het vaderland onmiskenbaar geniet, mogen de belangen van het onderwijs, wetenschappen en kunsten niet uit het oog verloren worden. Mijne zorg blijft zich daaraan toewijden. Een ontwerp van wet op het lager en middelbaar onderwijs zal u eerstdaags worden aangeboden. Met het voorbereiden eener wet op het hooger onderwijs houdt men zich bezig.’

Werkelijk werd onmiddellijk na de opening der zitting het wets-ontwerp op het *lager en middelbaar onderwijs* aangeboden. Maar het bleef onafgedaan. En de Troonrede, die de volgende zitting, Sept. 1855, opende, bevatte in zeer algemeene termen eene belofte, die door hare omvangrijkheid zelve van te voren reeds op teleurstelling voorbereiden moest.

> 'Het is Mijn voornemen, u weldra in de gelegenheid te stellen om in overweging te nemen de wets-ontwerpen, welke alsnog volgens art. 5 der additionnele artikelen der Grondwet moeten worden voorgedragen.'

In Junij 1856 viel het ministerie v. Hall - v. Reenen, juist op de kwestie van het lager onderwijs, ten gevolge eener nieuwe agitatie.

En nu scheen het nieuwe ministerie (Simons - v.d. Brugghen) de zaak met ernst en kracht te willen aanvatten.

De Troonrede van 15 Sept. 1856 zeide:

> 'De wetsontwerpen tot regeling van de drie takken van openbaar onderwijs zullen aan u gezamenlijk voorgelegd worden. Het verband vereischt tusschen de de deelen van één zamenhangend geheel kan op die wijze beter worden bewaard.'

Maar de minister van Binnenlandsche Zaken, Simons, trad reeds in Januarij 1857 af, en zijn opvolger, van Rappard, verklaarde zich voor het stelsel van afzonderlijke behandeling der drie deelen van het onderwijs. De wet op het lager onderwijs kwam onder zijn beleid in den zomer van 1857 tot stand.

En nu bevatte de Troonrede van 21 Sept. 1857 de volgende vrij onbestemde aankondiging:

> 'De veelomvattende taak der invoering van de wet op het lager onderwijs zal de voorbereidende werkzaamheden tot regeling der overige deelen van het onderwijs niet uit het oog doen verliezen.'

En daarbij bleef het nu weder voor verscheidene jaren. De minister van Rappard werd vervangen door den minister van Tets (12 Maart 1858), de minister van Tets door den minister van Heemstra (22 Febr. 1860), de minister van Heemstra door den minister Thorbecke (12 Jan. 1862).

Noch in 1858, noch in 1859, noch in 1860, had de Troonrede van het onderwijs gesproken. Die van 16 Sept. 1861 had een nog verwijderd uitzicht op de regeling van het middelbaar onderwijs gegeven, met de woorden:

> 'De regeling van het *middelbaar* onderwijs wordt in gereedheid gebragt.'

De soberheid der termen van deze belofte mocht doen onderstellen, dat zij ernstig gemeend was. Het was echter aan

den minister, die hare opneming in de Troonrede had aanbevolen (van Heemstra), niet gegeven, de belofte te vervullen. Den Heer Thorbecke, zijnen opvolger, bleef het voorbehouden de hand aan dit werk te leggen, en ofschoon de wet op het middelbaar onderwijs eerst den 2^{den} Mei 1863 werd afgekondigd, was hare voorbereiding toch in September 1862 reeds ver genoeg gevorderd om er in de Troonrede als een aanstaand feit op te mogen verwijzen, toen deze zeide:

> ‘Na de regeling van het middelbaar onderwijs zal de opleiding van hen, die zich voor Indië bestemmen, en voorts het hooger onderwijs ons gemeen overleg vorderen.’

Het hooger onderwijs werd ook hier weder naar eene tamelijk verre toekomst verwezen; en het uitzicht werd niet beter toen de Troonrede van September 1863 eenvoudig zeide:

> ‘Ter voorziening in de opleiding van hen, die zich voor Indië bestemmen, moogt gij eene voordragt verwachten.’

Het verschiet werd zelfs wederom geheel duister toen noch in de Troonrede van 1864, noch in die van 1865, een woord over de regeling van het hooger onderwijs voorkwam, al was ook in het eerste jaar ‘de voorziening in de opleiding van hen, die zich voor Indië bestemmen’ tot stand gekomen, al had ook het tweede den ten deele voorbereidenden arbeid zien voltooien van de vier wetten van 2 Junij 1865, houdende regeling van het geneeskundig staatstoezicht; van de voorwaarden tot verkrijging der bevoegdheid van geneeskundige, enz. en van de uitoefening der geneeskunst en der artsenij-bereidkunst. Het bleek duidelijk genoeg, dat de toenmalige minister opzag, niet tegen de aanvaarding eener taak, die hem te zwaar zoude wezen of waarop hij zich nog niet voorbereid achtte, maar tegen de vrij geringe kansen, die er bestonden om een plan tot regeling van het hooger onderwijs, op zijne beginselen gebouwd, te verwezenlijken. Was het hierom misschien, of om den wille eener pikante tegenstelling, dat de Heer Groen van Prinsterer zich haastte[1], de beloften van den nieuwen minister van Binnenlandsche Zaken (opgetreden 30 Mei 1866), die ook regeling van het hooger onderwijs omvatteden, te wijten aan ‘den overmoed der verlegenheid?’ Op deze vraag kan alleen de Heer Groen zelf het antwoord geven. Onze kroniek bepale zich tot

1 In n°. XXVI zijner *Parlementaire Studiën en Schetsen*.

de herinnering, dat de belofte in de Troonrede van September 1866 herhaald werd met deze stellige bewoordingen:

> ‘Met voortdurende en levendige belangstelling wordt het onderwijs, zoo openbaar als bijzonder, door Mij gadegeslagen. Een voorstel van wet tot regeling van het hooger onderwijs zal u, zoo ik vertrouw, in den loop dezer zitting worden aangeboden.’

Wij weten, niet meer bij geruchte alleen, maar door de eigen woorden des ministers, onlangs in de Eerste Kamer gesproken, dat de belofte in zooverre hare vervulling nabij is, dat het ontwerp gereed en bij den Raad van State ter overweging is ingebracht. En, onafhankelijk van alle latere oordeelvelling over den inhoud van het voorstel, is het niet meer dan eerlijk, den ijver en den moed te prijzen van den minister, die te midden van andere ernstige beslommeringen (men denke slechts aan de runderpest en aan de schutterijen) tijd en kracht heeft gevonden, om de regeling van een onderwerp te beproeven, waarvan de moeielijkheden in het verloop des tijds, ik mag wel zeggen in eene meetkunstige reden zijn toegenomen. Niet het minst zeker mag de Heer Heemskerk aanspraak maken op onze erkentelijkheid, omdat hij zich sterk getoond heeft tegen de verzoeking om ook op zijne beurt den zwaren last op de schouders eener commissie af te schuiven. De arbeid toch der laatste commissie behoorde al lang genoeg tot het verleden, om op nieuw het inslaan van zulk een verleidelijk zijdpaadje tot de verschoonbare afdwalingen te maken.

En zoo hebben wij ons dan nu eerlang met den minister op te maken om recht op het doel aan te streven. Beweert nu iemand, dat het doel nog maar een zeer klein stipje in het verschiet is en dat de weg, dien wij zullen hebben af te leggen, nog zeer lang zal zijn, ik zal hem niet tegenspreken. Elkeen die heeft nagegaan, op welke wijze tegenwoordig bij ons groote maatregelen tot stand komen, zoo zij al tot stand komen, zal zonder overmaat van profetische gave kunnen voorspellen, dat wij hier een werk van langen adem vóór ons hebben. De mogelijkheid is zelfs niet geheel ondenkbaar, dat er ten minste nog wel twee of drie ministeriën onder versleten zullen worden. Maar wij mogen eenige bemoediging ontleenen aan het oude spreekwoord: ‘het begin is het halve werk.’ Het begin IS nu in ernst gemaakt met de nieuwe regeling van het hooger onderwijs, die reeds in 1819 wenschelijk geacht, in 1828 voorbereid, in 1849 met de meeste zorg onderzocht en ontworpen

is; die gedurende eene halve eeuw - wel is waar slechts bij buien - gevraagd, gevorderd, geëischt werd als dringend noodzakelijk, als volstrekt onmisbaar, en meer dan twintig malen toegezegd werd met eene blijmoedige welwillendheid, die ook het driftigste ongeduld wist te sussen.

Onder dit getrouwe verhaal van hetgeen er sedert 1815 aan de wettelijke regeling van het hooger onderwijs gedaan of liever niet gedaan is, moet, dunkt mij, bij den lezer van zelf eene vraag en een dilemma opgekomen zijn. Eene vraag: hoe is het mogelijk geweest, de zaak zóólang sleepende te houden als voorziening zóó noodzakelijk was? Een dilemma: òf de toestand van ons hooger onderwijs is onder de heerschappij van het gebrekkige en zoo dringend verbetering behoevende reglement van 1815, gedurende meer dan een halve eeuw, tot het laagst denkbare peil van verval en bederf gezonken, zoodat de hoogescholen verloopen, de studiën verlaten, beschaving en wetenschap uit Nederland geweken zijn, òf de organisatie van 1815 moet, bij al hare fouten, elementen van levenskracht bevatten, waardoor het mogelijk is geweest de inrichtingen door haar gesticht in stand en in bloei te houden, studie en wetenschap aan te moedigen en Nederlands rang onder de beschaafde volken te handhaven.

Ik aanvaard gaarne de taak, die de lezer recht heeft mij op te leggen, nu ik eenmaal mij gewaagd heb aan het uiten mijner denkbeelden over de regeling van het hooger onderwijs, om met hem naar de oplossing van dit dilemma te zoeken. Evenwel met eenig voorbehoud. Mijne persoonlijke betrekking tot de hoogeschool legt mij de verplichting op, om niet dan met groote bedachtzaamheid, althans met vermijding van al wat naar eenzijdigheid zou kunnen zweemen, over den tegenwoordigen toestand van ons hooger onderwijs te spreken. Maar bovendien, wat op dit oogenblik voor mij nog meer weegt, ik wensch mijn gevoelen over dit onderwerp liever later uit te brengen, wanneer ik over den aard en de richting der te verwachten hervormingen zal handelen. Ik bepaal mij voor heden (en ik meen het veilig te kunnen doen) tot de vraag aan alle min of meer deskundigen gericht: Is werkelijk ons hooger onderwijs zóó diep gezonken, als wij zoo even een oogenblik

onderstelden? Ik doe de vraag, niet aan de studenten, niet aan de professoren, niet aan de curatoren, die men als rechters in hunne eigene zaak zou kunnen wraken. Maar ik doe haar aan de regeering, aan wie de Grondwet zelve het openbaar onderwijs als een voorwerp van hare aanhoudende zorg heeft aanbevolen; ik doe haar aan de Staten-Generaal, die jaarlijks een uitvoerig verslag van den staat ook der hooge scholen te beoordeelen krijgen; ik doe haar aan de ouders, die ons jaar op jaar hunne zonen ter vorming en opleiding toevertrouwen; ik richt haar aan de publieke opinie, die den boom moet kennen aan zijne vruchten. Waarschijnlijk zal ik zelf later door sommigen in mijn oordeel eer te streng dan te verschoonend bevonden worden. Het bewustzijn hiervan geeft mij vrijmoedigheid om thans tegen elke overdrijving te waarschuwen. Tallooze studentengeslachten hebben elkander aan onze hoogescholen opgevolgd, sinds het organiek besluit van 1815 in werking gekomen is. De kleinzonen studeeren heden onder dezelfde wet, waaronder hunne grootvaders gestudeerd hebben. Mannen zijn in de dienst van staat, kerk en wetenschap vergrijsd, of na hunne levenstaak vervuld te hebben, met eere ten grave gedaald, die hunne vorming tot de gewichtige betrekkingen, waarin zij werkzaam waren, aan onze hoogescholen, zoo als zij in deze vijftig jaren bestonden, te danken hadden. Welnu, dat de beschuldiger optrede, die aantoonen kan, dat het Nederland aan bekwame staatslieden, aan verlichte leeraren, aan kundige en wetenschappelijk gevormde rechtsgeleerden en geneeskundigen ontbroken heeft, of dat de jongere geslachten minder berekend zijn bevonden voor hunne roeping dan hunne voorgangers. Of dat hij bewijze, dat wij Nederlanders in lust in studie, zin voor degelijke wetenschap, ernst in de waarneming onzer sociale plichten en intellectueele vermogens op wetenschappelijk gebied jammerlijk achterstaan bij de volken, die ons omringen, of althans, dat wij in dit alles, onder de werking onzer gebrekkige instellingen, gaandeweg verachterd zijn, terwijl onze buren krachtig vooruitstreefden. Ik herhaal, om ook den schijn zelf van onwillekeurige partijdigheid te ontgaan, onthoud ik mij liever van elk beroep op mijne persoonlijke ervaring ten opzichte van hen, die in de laatste vijftien jaren de hoogeschool verlieten om het praktische leven in te treden. En even ver ligt het van mijne bedoeling, een beroep te doen op de nationale ijdelheid, die noode hare eigene

fouten zoude erkennen. Ik zeg alleen met volle overtuiging, dat het gevraagde bewijs niet te leveren is.

Dat het reglement van 1815 zich, in weêrwil van alle aanvallen, die de inrichting van ons hooger onderwijs van tijd tot tijd te verduren had, en met de wezenlijke behoefte aan verbetering, die er sedert lang bestaat, tot heden heeft *kunnen* handhaven, dat het ons mogelijk is geweest daaronder vijftig jaren voort te leven zonder dat ons geestelijk leven verstikt is of zonder dat de nood zelfs ons reeds lang *gedwongen* heeft, er voor goed mede te breken, hebben wij inderdaad aan de uitstekende hoedanigheden van die regeling te danken. Ik schat die deugden zoo hoog, dat ik uit den grond des harten wensch, maar nauwelijks durf hopen, dat de nieuwe wettelijke regeling, die wij nu in het vooruitzicht hebben, niet ongunstig daarbij afsteken zal. Ik zou meenen een goed werk gedaan te hebben, indien ik diezelfde overtuiging ook aan anderen konde mededeelen.

Dat het organiek besluit zijne gebreken, en ernstige gebreken heeft, dat het veelzins voor onzen tijd niet meer past, heb ik reeds erkend. Trouwens niemand kan dat beter weten, dan degeen die er jaren lang mede en onder gewerkt heeft en wel genoodzaakt is het telkens weer op nieuw te bestudeeren. Om met den vorm te beginnen, het is geschreven in eenen wetsstijl, waarover de minste bureauklerk aan een onzer ministeriën zich, gelukkig, heden ten dage zoude schamen. Daar heerscht in de artikelen eene breedsprakigheid, die maar al te dikwijls den zin der bepalingen verduistert; gij stuit er niet zelden op eene slordigheid in de woordenkeus, die twee artikelen over een zelfde onderwerp met elkander in strijd brengt; men kan hier zinswendingen vinden, die bij het examen van hulponderwijzers als kakografische voorstellen goede dienst zouden doen. Wat den inhoud betreft, zij verbaast u soms over het minutieuse en kleingeestige van een aantal voorschriften, het onvaste, onbepaalde en dubbelzinnige van andere; en het zal weinig moeite kosten, er te vinden, die op onderscheidene plaatsen hetzelfde onderwerp behandelen, maar zoo verschillend, dat zij, die geroepen zijn die bepalingen ten uitvoer te brengen, òf niet weten hoe te handelen, òf naar goedvinden heden dus en morgen andersom kunnen beslissen, zonder de wet te schenden. Al zeer spoedig na de afkondiging van dit besluit van 2 Augustus 1815, en voortdurend heeft zich de behoefte

doen gevoelen aan nadere bepalingen tot aanvulling, verklaring of wijziging van zijne voorschriften; en van hier die lange reeks van koninklijke besluiten en ministeriëele decisiën, die elkander vooral in de eerste jaren zijn opgevolgd, maar die, helaas, wel eens gestrekt hebben om de verwarring nog te vermeerderen.

Men ziet het, er valt kwaads genoeg van het organiek besluit van 1815 te zeggen. Maar de billijkheid gebiedt in de eerste plaats, ook een woord tot verontschuldiging der mannen, die het ontwierpen, te hooren. Zij hadden met grooten spoed een zwaar en omvangrijk werk te verrichten. Zij moesten regeling brengen in een volkomen ongeregelden en schromelijk verwarden toestand en vonden niet dan zeer zwakke grondslagen voor het gebouw, dat zij hadden op te trekken. De statutaire bepalingen onzer voormalige provinciale hoogescholen waren altijd uiterst gebrekkig geweest. Men had er mede voortgeleefd, zoo goed en kwaad als het ging; in plaats van wet of regel golden de veranderlijke inzichten der nagenoeg oppermachtige collegiën van curatoren. De eenheid van den staat, in 1795 uitgesproken, had zich nog niet tot de regeling van het hooger onderwijs uitgestrekt, en ook der regeering van Koning Lodewijk had het aan tijd ontbroken om zich met deze zaak in te laten. Toen was de inlijving in het Fransche keizerrijk gekomen om al het bestaande omver te werpen en niets op te bouwen. Het hooger onderwijs in de aangehechte departementen werd ondergeschikt gemaakt aan het vormloos lichaam, dat te Parijs onder den naam van *Université* zetelde. Leiden en Groningen werden faculteitsscholen, Utrecht eene raadselachtige *école secondaire*, Franeker en Harderwijk geheel opgeheven. Toen nu na het herstel van de vrijheid van den staat ook dit staatsbelang spoedige regeling eischte, had men aan de eene zijde de verplichting om een geheel nieuwen toestand te scheppen en aan den anderen kant de noodzakelijkheid om oude herinneringen en aanspraken (de Fransche overheersching had niet lang genoeg geduurd om deze geheel uit te roeien) te ontzien. Kan men zich op dit standpunt verplaatsen ter beschouwing en waardeering van den arbeid der commissie van 1814, en neemt men in aanmerking met hoeveel tevredenheid en dankbaarheid de vrucht van dien arbeid door het toen levende geslacht werd ontvangen, men zal tot de erkentenis moeten komen, dat zij zich meesterlijk van hare taak gekweten heeft.

Het zou echter weinig zijn, indien de eenige verdienste van het reglement van 1815 deze was, dat het paste voor den tijd waarin het werd gemaakt en voldoening gaf aan de wenschen, die toen werden gekoesterd. Die verdienste alleen zou dan ook niet bij machte geweest zijn om aan zijn bestaan zoo langen duur te verzekeren als het gehad heeft. Maar der commissie van 1814 komt niet alleen de lof toe van met groot beleid de bezwaren des oogenbliks te hebben overwonnen en de behoeften des oogenbliks te hebben bevredigd, zij heeft ook aanspraak op den meer beteekenenden lof van een helder inzicht te hebben gehad in hetgeen noodig was om eene nieuwe orde van zaken te stichten, die voor langdurig bestaan en geleidelijke ontwikkeling bestemd was. Welke ook de gebreken zijn, die wij thans in het organiek besluit van 1815 ontdekken, ik meen, dat daartegenover deze twee groote deugden gesteld mogen worden:

1°. de organisatie van 1815 heeft het hooger onderwijs hier te lande op breede en liberale grondslagen opgebouwd;

2°. zij heeft ruimte gelaten tot geleidelijke ontwikkeling, tot verbetering en aanvulling, waar en wanneer deze in 't vervolg noodig mochten blijken.

Ik wil deze twee stellingen kortelijk toelichten.

Ad 1. De organisatie van 1815 heeft het hooger onderwijs hier te lande op breede en liberale grondslagen opgebouwd.

Het hoofddoel der wettelijke verordeningen kon natuurlijk niet anders zijn dan het o n d e r w i j s . Dit doel wordt aangewezen, zoowel in art. 1: ‘Onder den naam van *hooger onderwijs* wordt verstaan zoodanig onderwijs als ten doel heeft den leerling, na afloop van het lager en middelbaar onderwijs, tot een geleerden stand in de maatschappij voor te bereiden;’ als in art. 53: ‘Er zullen op het tegenwoordig grondgebied der Vereenigde Nederlanden drie hoogescholen zijn, aan welke niet alleen de studiën tot bekoming van wetenschappelijke graden zullen voleindigd, en die graden zelve toegekend worden, maar aan welke dien ten gevolge in alle de voornaamste deelen der menschelijke kennis onderwijs zal gegeven worden.’ Overeenkomstig dit doel worden nu de regelen gesteld voor den omvang en den aard van dit akademisch onderwijs, welks onderwerpen ‘verdeeld zullen zijn in vijf faculteiten’ (art. 56): er wordt eene geregelde volgorde van de studiën in deze faculteiten aan de hand gedaan; in eene reeks van opvolgende exa-

mens en in andere middelen (*testimonia*) worden waarborgen aangewezen, dat de jongeling, die met een wetenschappelijken titel de maatschappij in zal treden en aan dien titel zekere rechten zal ontleenen, werkelijk kunde en bekwaamheid hebbe verkregen. Maar hiertoe bepalen zich ook in de hoofdzaak de eischen hem gesteld, die zich ‘tot een geleerden stand in de maatschappij wil voorbereiden.’ Schooldwang, die voorschrijft, op welke wijze, langs welken weg, met welke middelen men kennis hebbe te vergaderen, kent het organiek besluit niet. De onderscheidene lands-hoogescholen hebben gelijke rechten, en het staat een iegelijk vrij, zijne studiën te beginnen, voort te zetten en te voltooijen aan die, welker richting hem het best behaagt. ‘Ten aanzien van de volgorde der studiën zal er geen bepaalde regel zijn’ zegt art. 74; alleen wordt er gevorderd, dat men minstens twee of drie jaren aan zijne eigenlijke vak-studie besteed hebbe. Doch ook deze verplichting is geen onvermijdelijke dwang. Men heeft volkomen vrijheid zijne studiën geheel en al naar eigen inzicht te regelen en in te richten, mits onder één voorwaarde, die men voorwaar niet overmatig bezwarend zal achten, die van art. 75: ‘Ook zal de verpligting van het vorig artikel niet toepasselijk zijn op hen, die zich tot de grootere moeijelijkheid van de publieke promotie bereid verklaren; zullende deze evenmin als vreemdelingen, verbonden zijn, of den tijd of den loop hunner studiën te bewijzen.’ In verband hiermede dan ook onthouding van elke poging om rechtstreeks of langs zijwegen het hooger onderwijs tot een monopolie van den staat te maken. Er wordt, ja, van staatswege ruim in voorzien; er worden - eene weelde, die in later tijd veel aanstoot heeft geleden - niet minder dan drie groote rijks-hoogescholen in stand gehouden en daaraan twee rijks-athenaea toegevoegd; er worden in den vijfden en zesden titel van het reglement ruime subsidiën en ondersteuningen der studiën uit 's lands kas verleend of toegezegd (er komen hier beloften voor, die tot heden onvervuld gebleven zijn, zoo als dat van ‘de stichting van een nieuw akademisch gebouw te Leyden’ in art. 166); er wordt gezorgd, dat de verschillende vakken van wetenschap aan elke hoogeschool voldoende vertegenwoordigd zullen zijn, door de bepaling van het minimum van het getal professoren in elke faculteit (art. 67); maar daartegenover is reeds in art. 2 het groote beginsel gehuldigd: ‘Het staat ieder, die zich daartoe geschikt voelt,

vrij, in de onderwerpen van dit onderwijs aan anderen onderrigt te geven', en de concurrentie tegen de rijks-instellingen wordt in het tweede hoofdstuk van het reglement zelf in het leven geroepen, waar vrijheid en aansporing gegeven wordt om in elke provincie stedelijke *athenaea* op te richten, wier bestemming zou zijn (art. 36): '1°. zooveel mogelijk algemeene verspreiding van smaak, beschaving, geleerdheid, enz.; 2°. het ten minste gedeeltelijk vervangen van de hooge scholen en van het akademisch onderrigt ten behoeve van die jongelieden, welke door hunne omstandigheden verhinderd worden den tijd, tot eene akademische loopbaan noodzakelijk, geheel aan eene der hooge scholen door te brengen.' - Eindelijk ook dit verdient wel vermelding, het reglement laat elk, die de hooge school vaarwel zegt met een geschrift, waarin hij van zijne studiën rekenschap geeft, 'onverlet, de vruchten zijner overtuiging voor te dragen, zonder dat die in eenig geval voor het gevoelen der faculteit op de hooge school gehouden zal worden.' (art. 108).

Heb ik misschien te veel lof voor de liberaliteit, die deze bepalingen heeft ingegeven, over? Dit alles wordt licht door sommigen gering geacht, omdat wij er zóó aan gewoon geraakt zijn, dat wij het ons nauwelijks anders zouden kunnen denken. Maar verplaatsen wij ons een oogenblik in den tijd, toen deze bepalingen werden vastgesteld; stellen wij ons voor, hoe geheel anders zij hadden kunnen uitvallen onder den invloed van angstvallige vrees voor het misbruik der vrijheid, of ook maar van vaderlijke bezorgdheid bij het Gouvernement voor het welzijn van zijne onderdanen, en wij zullen moeten erkennen, dat hier een geest van vrijzinnigheid en zelfverloochening heerscht, die ook nu nog ten voorbeeld strekken kan.

Ad 2. De organisatie van 1815 heeft ruimte gelaten tot geleidelijke ontwikkeling, tot verbetering en aanvulling, waar en wanneer deze in 't vervolg noodig mochten blijken.

Ook deze stelling is gemakkelijk met enkele grepen uit het organiek besluit te staven.

In 1815 was kennelijk aan ééne hooge school, die te Leiden, een voorrang boven de twee zuster-instellingen toegekend. Dit bleek uit het grooter aantal professoren haar aanbedeeld (art. 67); uit het hooger bedrag van het traktement van hare hoogleeraren (art. 132); uit de grootere verscheidenheid van lessen, die daar jaar op jaar *moesten* gegeven worden, bepaaldelijk in de juri-

dische faculteit (art. 63, 2°.); uit andere voorschriften, die het hier onnoodig is aan te halen. Doch de gelegenheid werd niet afgesneden om de andere hooge scholen tot dezelfde hoogte op te voeren; en wij weten, dat van deze gelegenheid met vrucht gebruik gemaakt is. Ja zelfs aan de Athenaea werd (art. 47) vrijheid gegund, om zoodanige uitbreiding aan het onderwijs aldaar te geven, dat de studenten zich enkel voor de af te leggen examens aan de rijks-hoogeschool zouden hebben te vervoegen. Wij weten hoe ook hiervan gebruik gemaakt is. En niet alleen is op deze wijze de weg opengelaten tot eene, ik aarzel niet te zeggen, heilzame concurrentie; maar ook, wat meer weegt, kon er in 't belang der wetenschap partij getrokken worden van plaatselijke omstandigheden, die hier of daar bijzonder werkzaam konden zijn tot bevordering der studiën.

Een ander bewijs. Het ‘gewone’ getal der professoren in elke faculteit aan elke hoogeschool was nauwkeurig bepaald bij art. 67. Maar de voorzichtige redactie van het volgende artikel liet toe, dit getal uit te breiden overal, waar en zoo dikwijls ‘het belang der wetenschappen dit vorderde’, en art. 236 droeg aan curatoren op, de noodige voordrachten aan de regeering te doen, zoo dikwerf zij het nuttig zouden achten een nieuwen leerstoel op te richten of wel een opengevallen te vernietigen of te splitsen. Voorts - wederom in het belang der wetenschap - werd bij art. 69 vergunning verleend, om boven het getal der gewone professoren aan de ‘*universiteit*’ te Leiden ‘*professores extraordinarii* in een der vakken van hooger onderwijs’ aan te stellen. Dat van deze bepaling later schandelijk misbruik gemaakt is, om niet alleen te Leiden, maar ook aan de andere hooge scholen extra-ordinaire professoren aan te stellen, waar gewone moesten beroepen worden, alleen om ettelijke honderden guldens op het traktement uit te winnen, is voorzeker niet de schuld van het reglement geweest. Zijne ontwerpers zouden de eersten geweest zijn om tegen zulke miskenning van hunne bedoelingen protest in te leveren.

Gelijke ruimte was er gelaten met het oog op de uitbreiding van het onderwijs. Welke lessen er in elke faculteit aan elke hoogeschool, als minimum, gegeven *moesten* worden, bepaalde art. 63. Maar met goed beleid was er géène aanstelling van een bepaald hoogleeraar voor een bepaald vak voorgeschreven, waardoor als het ware de man en het vak voor altijd aan elkander gekluisterd zouden wezen (art. 61); en de uitbreiding

der leervakken werd met de grootste ruimte opengelaten, wanneer hetzij de professoren zelven haar wenschelijk achtten, of de studenten - voorwaar een vereerende verwachting, die de wetgever van den Nederlandschen student voedde - het verlangden (art. 62).

Eindelijk - en wat wij niet het minst zullen tellen wanneer wij ons op het standpunt der mannen van 1815 weten te verplaatsen. Zij leefden nog geheel in de traditiën der klassieke studiën en der klassieke taal. Eene hoogeschool zonder Latijn konden zij en hunne tijdgenooten zich niet voorstellen Natuurlijk waren dan ook de voorschriften dat, behoudens volstrekt noodzakelijke uitzonderingen, alle officiëele en plechtige handelingen in het Latijn moesten geschieden, alle schriften in 't Latijn moesten worden uitgevaardigd, alle lessen in 't Latijn moesten worden gegeven (art. 66, 101, 209, 247, 251). Maar diezelfde artikelen 66 en 101, die aan curatoren de bevoegdheid gaven, om bij het onderwijs en de examens van dit voorschrift vrijstelling te geven ‘ten aanzien van alle vakken, waarin dit nuttig zou kunnen zijn’, mogen getuigen zijn hoe de ontwerpers van het reglement zich ook hier van bekrompenheid wisten vrij te houden. En eene omwenteling in den vorm van ons hooger onderwijs, die ik voor mij eene groote verbetering acht, heeft alzoo in onzen tijd kunnen plaats grijpen, zonder dat één letter van het besluit van 1815 veranderd behoefde te worden.

Wanneer wij thans terugzien op de halve eeuw, gedurende welke dit besluit ons hooger onderwijs beheerscht heeft, dan zal elk, welke verbetering hij ook nog wensche, toch moeten erkennen, dat er werkelijk in dien tijd veel verbeterd is. En even zoo zal men, geloof ik, toestemmen, dat dit besluit ook nu nog geen verdere verbetering in verscheiden richting uitsluit. Dit mag nu wel - gaarne geef ik het toe - geen reden zijn om nog langer te vertragen in de uitvoering van het voorschrift der Grondwet. Maar het kan ons waarschuwen om, wat wij ook begeeren, niet van de nieuwe wettelijke regeling alléén heil te verwachten. Het moet vooral leiden tot den wensch, dat deze nieuwe wettelijke regeling, zal zij op hare beurt 50 jaren of langer ons hooger onderwijs beheerschen, dan ook op hare beurt overvloedig vrijheid tot ontwikkeling en vooruitgang late.

Wij verkeeren op dit oogenblik tegenover het wetsontwerp

op het hooger onderwijs, waarvan wij weten, dat het gereed en den Raad van State aangeboden is, in eene verhouding, die men niet beter zou kunnen teekenen, dan door ons te vergelijken met de toeschouwers in den schouwburg, die zitten te wachten tot het scherm zal worden opgehaald. Zij kennen den titel van het stuk, dat er zal gespeeld worden; het affiche is in hunne handen, dat de rolverdeeling en andere bijzonderheden aanwijst, en geeft hun stof tot eenige niet geheel ongegronde gissingen omtrent den inhoud; maar over den aanleg, den gang en de ontknooping van het drama zijn zij nog geheel in het onzekere; en wie weet, welke verrassingen hen wachten. Of zij aan het slot der vertooning zullen hebben te applaudisseeren, dan wel auteur en acteurs uit te fluiten, is nog niet te voorzeggen, zij het ook, dat sommigen zich al bij voorbaat voor het eene of voor het andere gestemd gevoelen. Intusschen wordt de aandacht meer en meer gespannen, en een ongeduldig geroep klinkt reeds van verschillende kanten door de zaal. Als de regisseur onzer belangstellende aandacht ook maar met een korten proloog wilde te gemoet komen? Maar de regisseur is doof en blijft stom en wil geenerlei indiscretie begaan of toestaan.

Laat ons dan nog een weinig geduld oefenen, mijne vrienden; straks, als alles daarachter klaar is, gaat het gordijn op. Bedwingen wij eene voorbarige nieuwsgierigheid en korten wij, zoo het u behaagt, inmiddels den tijd door vertrouwelijken kout over 'tgeen wij zouden wenschen, dat ons vertoond wierd.

Zoo het lange uitstel eener wettelijke regeling van ons hooger onderwijs dikmaals en door velen, en met reden, betreurd is, wij mogen toch niet nalaten te erkennen, dat het ook zijne goede zijde gehad heeft. Stel, dat men er in de jaren 1830 tot 1840 tijd en lust toe had kunnen vinden, zouden wij met *die* regeling ons tegenwoordig veel gebaat achten? Ik betwijfel het zeer. Zij zou naar alle waarschijnlijkheid niet hervorming, maar louter wettelijke bekrachtiging van het reglement van 1815 hebben bevat en het minst hebben voorzien in die groote kwestiën, die nu aan de orde zijn. Ik wil daarmede niet zeggen, dat er nu zoovele nieuwe kwestiën zijn, waaraan vroeger niet gedacht werd. Enkele zijn er, en belangrijke ook - zoo als, om er maar ééne te noemen, die van het al of niet behouden van eene theologische faculteit -

waarvan toen de stoutste hervormer niet droomde. Doch men hebbe slechts de lange reeks van *Vraagpunten* in te zien, welke de regering aan de commissie van 1828 ter beantwoording heeft voorgelegd, om zich te overtuigen, dat er ook in de kwestiën van hooger onderwijs weinig nieuws onder de zon is. Ik acht mijne lezers eene dienst te doen, met die Vraagpunten achter dit opstel te laten afdrukken. Zij zijn op zich zelve wel waardig gelezen te worden, en zij kunnen dit groote nut hebben, dat zij ook bij de aanstaande beoordeeling van het ontwerp, dat wij te gemoet zien, onze aandacht, onafhankelijk van den vorm en de redactie van dit ontwerp, helpen bepalen op de z a k e n , waarop het aankomt. - Maar hij, die den lijvigen en eerwaardigen foliant heeft doorgekeken, in welke de beschouwingen der commissie van 1828 over al deze vraagpunten zijn bijeengevat, heeft daaruit kunnen leeren, dat eene beslissing in den geest van dien tijd in velerlei opzicht uitgevallen zou zijn strijdig met hetgeen wij tegenwoordig wenschelijk en noodzakelijk zouden keuren. En het besluit mag getrokken worden, dat, indien ook al in of kort na 1828 eene wettelijke regeling van het hooger onderwijs tot stand ware gekomen, dit ons niet van de moeite ontslagen zoude hebben om thans eene nieuwe wettelijke regeling te beproeven.

Nog meer reden hebben wij om ons te verheugen, dat de wettelijke regeling van ons hooger onderwijs niet volbracht is kort na de herziening der Grondwet van 1848, die haar - zoo als wij zagen - als een zaak van dringenden spoed eischte. Ik laat nu in 't midden, of de voorstellen der commissie van 15 Januarij 1849 aannemelijk zouden zijn bevonden, dan of men de voorkeur zou hebben gegeven aan de dieper ingrijpende veranderingen door den Heer Opzoomer aanbevolen. Maar dit mogen wij zeker achten, de nieuwe regeling zou toen geschied zijn onder den druk eener preöccupatie, die een onherstelbaren slag aan het onderwijs zou hebben toegebracht: de behoefte aan b e z u i n i g i n g . Die zorg vervulde het toenmalige ministerie zóó zeer, dat het in het bekende rapport van 13 November 1848 het voorstel geformuleerd had: ‘Op de kosten der hoogescholen, zal, hetzij door vernietiging van eene derzelve, hetzij door verdeeling der faculteiten onder dezelve, hetzij door verandering van inrigting, kunnen worden uitgespaard ƒ 70,000.’ Wat was er goeds te verwachten van eene regeling onder zulken geldnood voorbereid en door eene regeering', die, om ƒ 70,000

op de jaarlijksche begrooting uit te winnen, er niet tegen op zou zien, ons gansche universiteitswezen omver te werpen of eene hoogeschool eenvoudig te ‘vernietigen’? En het ware te wachten geweest, dat die gedragslijn der regeering de goedkeuring der volksstem zou hebben verkregen. Ik behoef niet te herinneren aan den toon van vele vlugschriften en dagbladen uit die dagen. Ik wijs er slechts op, hoe de Heer Opzoomer zelfs niet heeft kunnen nalaten (niettegenstaande zijn schoon pleidooi tegen deze bezuinigingstheorie[1]) de besparingen, die zijn voorstellen zouden medebrengen, als eene reden te meer tot aanbeveling te laten gelden[2]. Van die preöccupatie zijn wij tegenwoordig, gelukkig, verlost. Men ziet thans minder op tegen de uitgave van millioenen dan toen tegen die zeventig duizend. En al wil ik bij niemand achterstaan in den ernstigen aandrang om alle noodelooze weelde in onze staathuishouding af te snijden, ik mag het wel een gunstig verschijnsel noemen, dat de geldkwestie bij de aanstaande regeling van het hooger onderwijs niet meer de alles beheerschende kwestie zijn zal. Daarvoor is ons borg de mildheid des wetgevers bij de inrichting van het lager en van het middelbaar onderwijs; daarvoor mogen wij ons beroepen op de ruimte, waarmede in de laatste jaren beschikt is over de middelen om aan sedert lang verzuimde behoeften te voldoen en akademische inrichtingen op te heffen uit den staat van verval, waarin zij door vroegere verwaarloozing geraakt waren.

Er is eindelijk nog eene reden, waarom wij het een voordeel mogen noemen, dat eerst nu de regeling van het hooger onderwijs ter sprake komt. Dank zij, misschien minder ons eigen doorzicht dan den loop der gebeurtenissen, komt zij nu achteraan als de voltooiing van de taak, die de Grondwet den wetgever heeft opgelegd: regeling van het geheele volksonderwijs door de wet. Men heeft nu in geleidelijke orde van onderen af kunnen beginnen en voortbouwen, om ten slotte te komen tot hetgeen wij hier mogen noemen: *le couronnement de l'édifice*. De wet op het Lager Onderwijs heeft eerst de breede grondslagen gelegd voor algemeene volksontwikkeling; de wet

1 In het vlugschrift: *De belangen van het hooger onderwijs. Memorie aan Zijne Majesteit den Koning, naar aanleiding van het ministerieele rapport van* 13 *November* 1848.

2 *De Hervorming onzer Hoogescholen, Rapport, Wetsontwerp en Memorie van Toelichting*, bl. 58 en 89.

op het Middelbaar Onderwijs heeft daarna de middelen geschapen om de beschaving onzer burgerklassen tot hooger peil op te voeren; de wet op het Hooger Onderwijs zal nu de degelijke wetenschappelijke vorming van den bloem der natie hebben te verzekeren. Er is hier eene natuurlijke en geleidelijke opklimming, en gelijk de laatste wet zich van zelve aan de vroegere aansluit tot voltooiing van het groote geheel, zoo zal zij op hare beurt niet geringe winst kunnen doen met den voorbereidenden arbeid, die in die andere wetten nedergelegd is. Het zal mogelijk wezen, hoogere eischen aan den aanstaanden kweekeling der hoogeschool te stellen nu er degelijker zorg aan zijne eerste ontwikkeling besteed is. Inzonderheid zal de tot stand gebrachte goede regeling van het middelbaar onderwijs méér dan ééne kwestie hebben afgesneden, die ons anders bij de regeling van het hooger onderwijs op nieuw zouden komen belemmeren, even als zij bij de in 1828 en in 1849 beproefde hervormingen niet geringe moeilijkheden in den weg hebben geworpen.

De tijd is alzoo rijp voor eene goede inrichting van ons hooger onderwijs. Zijn wij zelven er ook rijp voor? Hebben wij een helderen blik in de behoeften, die er vervuld moeten worden? Hebben wij vasten grond onder ons in de beginselen, waarvan wij zullen uitgaan? Hebben wij moed en kracht van geest genoeg, om ons over tal van bezwaren, die zich zullen opdoen, heen te zetten? Zal ons doorzicht scherp genoeg zijn om tusschen de menigte van uiteenloopende beschouwingen en strijdende belangen, die zich op allerlei punten zullen laten gelden, de goede keuze te doen? Zal aan den eisch, om een welgesloten en afgerond systeem op te bouwen, door ons voldaan kunnen worden, zonder gevaar te loopen, dat wij ons in allerlei kleinigheden laten verstrikken? Zal onze blik in de toekomst ruim genoeg, onze opvatting van de grootsche taak, die daar vóór ons ligt, breed genoeg zijn, opdat wij een werk kunnen verrichten, hetwelk niet alleen in onze behoeften van heden voorzien kan, maar ook onze kinderen en kindskinderen ten zegen zal wezen?

Deze vragen zullen allen zich hebben te stellen, die geroepen zullen zijn of zich geroepen zullen achten met de daad, met het woord of met de pen mede te werken aan de aanstaande wettelijke regeling van het hooger onderwijs.

Bijlage.
Vraagpunten, ter beantwoording voorgesteld aan de Commissie van 1828.

A. *Gymmasiën*.

1. Uit welk gezigtspunt behooren de Gymnasiën te worden beschouwd? Behooren zij bij uitsluiting te zijn speciale scholen voor hen, die zich tot de akademische studiën voorbereiden? of kunnen en behooren zij gelijktijdig te dienen tot opleiding van jonge lieden, die eene beschaafde opvoeding verlangen, doch niet voornemens zijn eene universiteit te bezoeken?
2. Op de Gymnasiën wordt thans, behalve in de oude talen, geregeld onderwijs gegeven in de wiskunde, geschiedenis en aardrijkskunde. De vraag is, of er ook nog in andere vakken, welker kennis thans tot een beschaafde opvoeding gevorderd wordt, onderwijs zou behooren gegeven te worden? Zou dit wenschelijk zijn, ook dan wanneer men meende, dat de Gymnasiën meer uitsluitend speciale scholen voor den geleerden stand dienen te zijn?
3. Kan het doelmatig wezen, om aan de Gymnasiën, of sommige derzelve, hoogere klassen toe te voegen, met oogmerk, om de leerlingen langer op deze scholen te doen vertoeven, ten einde zij meer gevorderd in jaren op de Hooge Scholen overgaan, en tevens hunne kundigheden tot die hoogte brengen, dat zij met vrucht de lessen der Hoogleeraren kunnen bijwonen, zonder dat deze, gelijk nu wel eens het geval is, tot de beginselen zouden behooren af te dalen?

B. *Onderwijs op de Hooge Scholen*.

1. Zou het onderwijs, hetwelk op de Hooge Scholen gegeven wordt, wel geheel geëvenredigd zijn aan de behoefte der maatschappij? Of zou het niet eenige aanvulling behoeven ter vorming van goede staatsdienaren en ter bevordering van kundigheden, welke handel, landbouw en fabrijkwezen vereischen? Zoo ja, ware het dan niet het best, de meer practische vakken niet gelijkelijk over alle Hooge Scholen te verdeelen, maar aan elke zoodanig vak of vakken toe te voegen als met de plaatselijke behoeften en omstandigheden het meest overeenkomen: b.v. fabrijkwezen aan Gent en Leiden; landbouw aan Utrecht en Gent; staatswetenschappen aan Leiden en Luik; mijnwezen aan Luik, enz.; in dier voege, dat deze vakken voor elke Universiteit, aan welke zij mogten zijn aanbedeeld, als *hoofdzaak* zouden moeten worden aangemerkt?
2. Zoude, in verband met dit denkbeeld, ook in aanmerking kunnen komen, of niet het oogmerk ter bevordering van het onderwijs der nijvere klassen allermeest en met de minste vermeerdering van kosten zoude kunnen worden bereikt, door eene of twee der thans bestaande Hooge Scholen meer bepaaldelijk voor de tot den handel, landbouw en fabrijkwezen behoorende studiën te bestemmen, in den vorm van polytechnische instellingen, waar ook burgerlijke en water-bouwkundigen, benevens mechanici zouden kunnen worden gevormd; terwijl voorts de faculteitsleerstoelen op de andere Hooge Scholen zouden worden vereenigd?
3. Verdient het denkbeeld van vereeniging der faculteiten, die thans op alle Hooge Scholen verspreid zijn, niet in allen gevalle te worden aanbevolen met betrekking tot die faculteiten, welke aanzienlijke materiëele subsidiën vorderen?

4. Verdient de tegenwoordige indeeling der vakken van onderwijs tusschen de faculteiten, met de gevolgen van die indeeling, te worden behouden? Is dit in

het bijzonder het geval met betrekking tot de faculteiten van geneeskunde, letteren, regten en wis- en natuurkundige wetenschappen, alsmede met betrekking tot de staats- en diplomatieke wetenschappen?

5. Wat behoort ten aanzien van eenen heelen of halfjarigen cursus te worden vastgesteld? Zou een halfjarige cursus voor sommige lessen bepaaldelijk behooren te worden voorgeschreven?
   Te dezer gelegenheid zoude men gaarne zien onderzocht, of er eenige zwarigheid in gevonden wordt, dat de wensch wordt toegestaan, door de Akademische Senaten der drie noordelijke Hooge Scholen geopenbaard, dat de aanvang der drie groote vacantie veertien dagen vroeger mogt worden gesteld en evenzeer het einde veertien dagen vroeger plaats hebbe, dan onlangs is bepaald[1]?
6. Is het noodig eenige nadere voorschriften te geven aangaande de taal, waarin de lessen moeten gegeven worden? Zoude bepaaldelijk ten aanzien der wisen natuurkundige wetenschappen en ten aanzien van sommige vakken van geneeskunde en regtsgeleerdheid het gebruik der moedertaal niet behooren te worden voorgeschreven? Zou het nuttig zijn te bepalen, dat kollegiën over de diplomatieke vakken in de fransche taal gehouden werden?

C. *Akademische studiën. Graden.*

1. In hoeverre heeft de ondervinding de voor- en nadeelen van het tegenwoordig stelsel van studiën, zoodanig als hetzelve bij de reglementen voor het Hooger Onderwijs in de noordelijke en zuidelijke provinciën is vastgesteld, in het algemeen doen kennen? Verdient het stelsel van het zuidelijk reglement, waarbij ter verkrijging van akademische graden steeds het volgen van akademische lessen gevorderd wordt, de voorkeur boven dat van het noordelijke, volgens 't welk men de akademische graden kan verwerven ook zonder bewijs te geven van de akademische loopbaan te hebben gevolgd, mits men aan eenige voorwaarden voldoe?
2. Welke wijziging ten aanzien van de thans daaromtrent bestaande bepalingen zoude het aan te nemen stelsel behooren te ondergaan?
3. Wat heeft men te denken van het stelsel van geheel vrije studiën, zonder eenig voorschrift wegens lessen of kandidaatsexamens?
4. Wat heeft men te denken van het voorschrijven van een bepaalden studietijd, mitsgaders van eene orde van studie?
5. In geval het voorschrijven van een bepaalden studietijd noodig wordt geacht, in hoeverre behooren de thans bestaande voorschriften te worden behouden of gewijzigd, bijzonder ten aanzien van de studiën in de wis- en natuurkundige wetenschappen en in de letteren, waarbij, in uitzondering van de andere faculteiten, geen eigenlijke voorbereidende graad is voorgeschreven?
6. Zal men zich bepalen, om in het algemeen tot het verkrijgen van akademische graden de akademische lessen voor te schrijven, of zal men blijven voortgaan de lessen met name aan te wijzen, die de studenten verpligt zijn te houden?
7. Zal men behouden het stelsel van getuigschriften van vlijtige bijwoning der lessen? Zal men over al de voorgeschreven lessen laten examineren?

1 Doelt op het Besluit van 8 Sept. 1827, waarbij voor de groote vacantie werd bepaald een duur van twee maanden, aanvangende met den derden maandag in Julij en eindigende met den derden maandag in September.

8. Is het geraden de schriftelijke opstellen, waar die thans bij de doctorale examens worden gevorderd, te behouden, of welke wijzigingen zouden de bestaande voorschriften op dit punt kunnen en behooren te ondergaan?
9. Een der geneeskundige faculteiten heeft in der tijd voorgesteld, dat de studenten, die zich aan de beoefening der geneeskunde toewijden, niet behoorden te

worden verpligt tot het verwerven van den voorbereidenden graad van kandidaat in de wis- en natuurkundige wetenschappen. In hoeverre verdient dit denkbeeld bijval?

10. Moeten de verordeningen omtrent de akademische proefschriften en de promotiën worden behouden, of in hoeverre zouden de algemeene beginselen van die verordeningen voor wijziging vatbaar zijn?
11. Zullen de akademische graden verpligtend blijven tot het verkrijgen of uitoefenen van sommige bedieningen, standen of beroepen? Of zou het nuttiger kunnen zijn, het onderzoek der aspiranten aan commissies van staatswege op te dragen? Zou ook het een met het ander kunnen behooren te worden vereenigd?
12. Zijn de thans bestaande bepalingen omtrent de soorten der akademische graden voldoende, of zou het ook noodig of nuttig zijn de graden, vooral de doctorale in de faculteit der regten en der wis- en natuurkundige wetenschappen, naar gelang van de hoofdvakken in ééne en dezelfde faculteit begrepen, te splitsen en te vermeerderen?
13. Is het noodig of nuttig, dat de studiën en examens van vreemdelingen aan de algemeene regels voor de ingezetenen vastgesteld blijven onttrokken? Zou dit punt geene nadere bepalingen behoeven?
14. Wat te bepalen omtrent de kracht van diplomata op buitenlandsche Hooge Scholen verkregen? Zoo dezelve hier te lande behooren te worden geldende verklaard en erkend, onder welke voorwaarden kan zulks plaats hebben?
15. Zijn de kosten der examens te hoog?
16. In geval de voorkeur wordt gegeven aan het verpligt volgen der akademische lessen en aan het voorschrijven van een studietijd, door welke maatregelen zal men verhinderen, dat niet de jongelieden zooveel mogelijk op eens alle lessen volgen, ten einde de Hooge School te kunnen verlaten om eerst tegen het tijdstip hunner promotie derwaarts terug te keeren?

D. *Professoren*.

1. Voortijds werden de Professoren tot het doceren van bepaalde vakken geroepen; thans worden zij alleen benoemd voor eene faculteit en de verschillende vakken onder hen verdeeld. Door sommigen is de vroegere orde van zaken teruggewenscht. Men vraagt alzoo, welke wijze verkieslijker zij, en tevens of men de voorkeur behoort te geven aan zoodanige verdeeling, waardoor het onderwijs van eenig vak uitsluitend aan één hoogleeraar wordt toevertrouwd, dan wel of het noodig en nuttig zij, aan meerdere Professoren hetzelfde vak op te dragen, zoodat er eene soort van mededinging plaats grijpe?
2. Zijn de collegie-gelden, zoo als zij thans bepaald zijn, te drukkend voor de ouders? Kunnen zij ook als te winstgevend voor de Hoogleeraren worden aangemerkt?
3. Geven de collegiegelden ook aanleiding tot het doen ontstaan van onaangenaamheden of verkeerdheden in de betrekkingen tusschen Hoogleeraren en Studenten?
4. Door sommige Hoogleeraren geklaagd zijnde, dat de voordeelen van het Hoogleeraarambt, in 't bijzonder de collegiegelden, te ongelijk zijn verdeeld, is de vraag: of deze klagten billijk zijn; zoo ja, op welke wijze hiertegen zou kunnen

worden voorzien, zoodat alle reden tot oneenigheid en twist deswege zou worden weggenomen en tevens de meerdere werkzaamheid en ijver regtmatig worden beloond? Zou daartoe ook kunnen strekken het doen betalen door de studenten van vaste jaarlijksche of driemaandelijksche contributiën?

5. Bij het behouden der thans bestaande verordeningen over de collegie-gelden blijft de vraag, of er geene andere bepaling behoort te worden gemaakt over de inzameling dier gelden?
6. Zijn er voldoende redenen, om aan de Hoogleeraren bij uitzondering van

alle andere staatsambtenaren, na 30jarige dienst eene verhooging te geven van één vierde der jaarwedde?

7. Op welke wijze zouden de bepalingen omtrent een op te rigten pensioenen weduwenfonds voor Hoogleeraren het best in werking kunnen worden gebragt?
8. De bepalingen omtrent de regten en attributen der *buitengewone Hoogleeraren* niet zeer volledig zijnde, wordt gevraagd, waarmede dezelve aan te vullen zijn?
9. Daar men dikwijls moeijelijkheid vindt in de keuze van bekwame leeraars en van de andere zijde velen het verlangen te kennen geven om bij het hooger onderwijs te worden geplaatst, zoo vraagt men, of het, ten einde aan een en ander tegemoet te komen, en ter aankweeking van goede leeraars, ook nuttig zou kunnen zijn, aan gegradueerden, die zulks mogten verlangen, de vergunning te verleenen om lessen te houden onder den titel van Lector of eenigen anderen? Zoo ja, op welken voet en door wien deze vergunning zou behooren te worden gegeven?
10. Zijn er redenen, die het niet raadzaam maken, de posten van Hoogleeraar, Lector enz. bij wijze van mededinging (concours) te vervullen? Zoo zulks daarentegen nuttig zou kunnen zijn, welke beginselen zouden deswege kunnen worden aangenomen?
11. Zou het raadzaam zijn, eenige bepalingen te maken omtrent de burgerpraktijk der Hoogleeraren in de regten en in de geneeskunde; zoo ja, welke?

E. *Studenten.*

1. De ondervinding leert, dat vele studenten te jong en te weinig voorbereid op de Hooge School komen. Sommige jongelieden verlaten zelfs de Gymnasiën vóór zij alle klassen hebben doorloopen, en doen zich voorkomen als hadden zij zich door eigene oefening of huisonderwijs voorbereid; terwijl eene algemeene plaats hebbende rekkelijkheid bij de examens, die van zoodanige jongelieden worden afgenomen, het kwaad nog erger maakt.
   Het is alzoo de vraag, welke maatregelen zouden kunnen worden genomen om te verhoeden dat de jongelieden niet te weinig voorbereid op de Hooge Scholen worden toegelaten?
2. Wanneer het stelsel van akademische studiën, zoodanig als het door het reglement der zuidelijke Hooge Scholen is gevestigd, de voorkeur der commissie wegdroeg, vraagt men, of het in den geest van dat stelsel niet noodzakelijk of althans heilzaam zoude zijn, de studiën der jongelieden aan een naauwer toezigt te onderwerpen?
3. Zouden er maatregelen behooren te worden genomen, om de op de noordelijke Hooge Scholen bestaande vereenigingen van studenten, de daarmede in verband staande plagerijen en ontgroeningen tegen te gaan? zoo ja, welke? Of zouden er ook middelen kunnen gevonden worden, om deze vrucht van een zeker *esprit de corps* zoodanige wending te geven, dat de daaruit voortvloeijende misbruiken wierden weggenomen en eene voor de jeugd heilzame strekking daaraan wierd gegeven?
4. Zoude het nuttig kunnen zijn in het reglement eene bepaling in te lasschen, waarbij aan de studenten verboden werd eenige vereeniging of vergadering te houden zonder autorisatie van den Rector der Hooge School, onder lastgeving tevens aan de policie, om ongeoorloofde vereenigingen te weren?

F. *Materieele subsidiën.*

1. Daar de verdeeling der fondsen, welke voor de instandhouding en vermeerdering der verzamelingen worden toegestaan, alsmede de aanwending derzelve wel eens tot moeijelijkheden aanleiding geeft, hetzij door dat er gelijktijdig voorziening in verschillende behoeften wordt verlangd, hetzij door dat de Direc-

ren der verzamelingen zich beklagen niet vrij genoeg over de fondsen te kunnen beschikken, zoo vraagt men, of, en zoo ja, welke wijziging de bestaande verordeningen dienen te ondergaan, ten einde zoowel de gepaste en tijdige aanwending van de fondsen in het belang van het onderwijs en de wetenschappen worden bevorderd, als een behoorlijke waarborg aanwezig zij, dat de gelden voor het oogmerk worden besteed?
2. Zouden de akademische gebouwen niet kunnen en behooren te worden gebragt ten laste der steden, waarin de Hooge Scholen zijn gevestigd?

G. *Ondersteuning en aanmoediging der studiën.*

1. Behoort het uitschrijven van prijsvragen te worden behouden? Zoo ja, zou het ook raadzaam zijn eenige wijzigingen in de bestaande verordeningen nopens derzelver getal als anderzins te maken?
2. Pleit de nodzakelijkheid of eenige andere gewigtige reden voor het behoud der landsbeurzen? Zou het niet verkieslijk zijn, ook uit aanmerking van het toenemend getal der studenten, die beurzen af te schaffen, en des noods te doen vervangen door vrijstellingen van collegie-gelden of contributiën?
3. Zoo de beurzen moeten behouden worden, zouden dan ook eenige derzelve niet beter kunnen worden bestemd ter belooning van uitstekende studenten, ten einde hen in de gelegenheid te stellen om hunne studiën nog eenigen tijd voort te zetten?
4. Bij het behouden der beurzen vraagt men, of het ook zaak zoude wezen, het splitsen derzelven te veroorlooven en andere maatregelen te nemen, door welke de meest regtmatige toekenning der beurzen zoude kunnen worden bevorderd?

H. *Akademisch Bestuur.*

1. Uit welk oogpunt moeten de Hooge Scholen in den tegenwoordigen tijd beschouwd worden? Zijn zij voornamelijk vereenigingspunten van kennis en wetenschap, werwaarts zij allen zich begeven, die door dorst tot kennis daartoe worden genoopt? Of zijn zij voornamelijk hoogere scholen en landsinstellingen meer bepaald ten doel hebbende de vorming van bekwame staatsdienaars en staatsburgers? Welk onderscheid ontstaat uit dit verschil van gezigtspunt met betrekking tot de behandeling der jeugd?
2. Is het bij den veranderden loop der omstandigheden raadzaam, de instelling der kollegien van Curatoren te behouden?
3. In hoeverre zou het verkieslijk kunnen worden geacht het ambt van *Academiae Rector* niet jaarlijks te doen overgaan, maar denzelfden Hoogleeraar daarmede langer te belasten?
4. Zijn de tegenwoordige bepalingen betrekkelijk het handhaven der akademische tucht voldoende? zijn zij dit ten aanzien van het toezigt over de studiën? zijn zij het ten aanzien van het toezigt over de zeden? Behoort het uitspreken der

disciplinaire straffen te verblijven aan den Akademischen Senaat? Zoo neen, op welke wijze daarin te voorzien?
5. Behooren er in de akademie-steden ook maatregelen te worden genomen, door welke de policie in verband worde gesteld met de akademische overheid, ten einde deze laatste zoowel de misstappen der studerenden kunne voorkomen, als onderrigt worden van het wangedrag, waaraan deze zich mogten schuldig maken?

I. *Algemeene punten.*

1. In hoeverre is het verkieslijk in de verordeningen op het hooger onderwijs de eenheid te bewaren? kunnen er gevallen zijn, en zoo ja, welke, waarin men van deze eenparigheid zou kunnen afwijken, zonder benadeeling der goede studiën?
2. In hoeverre ware het nuttig te bepalen, dat de verordeningen op het hooger

onderwijs, zooveel zij den omvang van het onderwijs en de studiën betreffen, na zeker tijdsverloop, kunnen of behooren te worden herzien?

3. Zoude het doelmatig kunnen zijn, bij het Departement van Onderwijs nu en dan een Raad van bekwame mannen bijeen te roepen, welke zich zoude onledig houden met alles, wat tot verbetering van het onderwijs zoude kunnen strekken?
4. Welke bepalingen zouden er kunnen worden gemaakt, ten einde de akademische verordeningen door elk burger der Hooge School getrouwelijk worden nagekomen en uitgevoerd?
5. Is er mogelijkheid eene dotatie voor de Hooge Scholen te creëeren uit de contributiën der studenten?

De avonturen van een Indisch edelman.

Tot de letterkundige voortbrengselen van een volk, die het best ons in staat stellen zijne vroegere zeden en gewoonten te leeren kennen en ons vergunnen een blik te werpen in zijn voormalig huiselijk en maatschappelijk leven, behoort ongetwijfeld, nevens het drama, ook die soort van verdichte verhalen, welke wij heden ten dage gewoon zijn roman of novelle te noemen. Aan Indië nu was die vorm van letterkunde niet alleen niet vreemd, maar voor een groot deel mag zijn oorsprong zelfs in het voormalig Hindostan worden gezocht, van waar hij, - de geschiedenis schijnt het voldoende te bewijzen, - even als tal van fabelen en vertellingen, langs Perzië en den Levant naar het zuiden van Europa, met name naar Spanje en Italië moet zijn overgebragt. Uit tweeërlei oogpunt mag dus het weinige wat van Indische romantiek ons bewaard bleef belangrijk heeten: uit het oogpunt van de geschiedenis der letterkunde als uit dat van de beschavingsgeschiedenis der volken. Eene proeve uit die nalatenschap te ontvangen, zal daarom, naar wij onderstellen, den Nederlandschen lezer ook niet ongevallig zijn.

Wij ontleenen die proeve aan een boek, of juister gezegd, aan het nog overgebleven fragment van een boek dat onder den naam van ‘De Avonturen der Tien Prinsen’ tot ons is overgekomen, en wat vorm en stijl betreft ongetwijfeld tot de beste prozaschriften der Indiërs behoort[1]. Dat werk, waarvan de schrijver zoomin als de tijd met stellige zekerheid valt aan te wijzen, al mogen wij dan ook aannemen dat die schrijver Dandi heeft geheeten en dat zijn roman ongeveer tusschen de

negende en twaalfde eeuw onzer jaartelling te stellen is, verhaalt ons de lotgevallen van eenige jongelieden uit den hoogeren stand, die, na elk afzonderlijk het geluk beproefd te hebben, elkaâr te Tjampâ, het tegenwoordige Bhagalpore, de hoofdstad van Anga of Bengalen, terugvinden en daar elkander hunne avonturen mededeelen. In 1846 werd het naar verscheidene handschriften met eene inleiding en eenige aanteekeningen uitgegeven door Wilson, terwijl het stuk, waarvan wij hier eene vertaling laten volgen, in het oorspronkelijk zoowel als in het Duitsch nog nader door Th. Benfey werd medegedeeld[2].

Of nu echter zulk een Indische roman, afgezien van de beteekenis welke hij voor den oudheidkenner hebben mag, ook voor anderen nog der lezing waard kan heeten? Ingenomenheid met een werk, waaraan men eenige moeite besteed heeft, laat misschien het oordeel niet volkomen vrij; maar, hoeveel bij eene vertaling ook verloren ga, schoon de bij uitstek fraaije stijl niet voor strenge navolging vatbaar is, en hoewel ook de hier vooral zoo welluidende taal met hare rijke buigingen en alliteratiën natuurlijk geheel verdwijnt, toch durven wij het verhaal zelf onzen lezers gerust ter kennisneming aanbevelen. Niet zoozeer omdat wij den indruk bepaald aangenaam kunnen noemen dien de lezing moet nalaten; het zedenbederf toch dat ons in dezen roman wordt geschilderd, de ruwheid die nevens de meest verfijnde beschaving zich daarin uit, het cynisme in één woord dat er in doorstraalt, ook ofschoon geene enkele uitdrukking wordt gebezigd die onkiesch en daarom niet letterlijk vertaalbaar mogt heeten, dat alles is weinig geschikt om ons gunstig te stemmen voor de zeden en begrippen van vele Indiërs uit den lateren tijd. Het levendige en dikwerf schilderachtige der voorstelling echter, de flinke karakterteekening, het dwaze soms der vinding, de fijnheid der hier en daar doorstralende satire verleenen aan dit werk niet alleen letterkundige waarde, maar houden ons ook niet zonder genoegen eenige oogenblikken bezig, zelfs in weerwil van al wat in de vertelling ons stuit en bij al het vreemde dat wij in den vorm soms ontmoeten. Bovendien kan de merkwaardige overeenkomst, welke ook hier weder bij alle verscheidenheid soms de zeden en voorstellingen met die van ons voormalig en hedendaagsch Westen vertoonen, zoodat wij bij wijlen geneigd zijn aan eene satire op onze begrippen en toestanden te denken, wel niet anders dan onze belangstelling verhoogen in het voorliggend verhaal.

Dat voor 't overige, gelijk Wilson en Benfey beide schijnen te willen, de schrijver zelf zijne helden en heldinnen als idealen zou beschouwd hebben, dit meenen wij bepaald te moeten betwijfelen. Een zedemeester of boetprediker was die schrijver zeer zeker niet, en de kunstwaarde van zijn werk ware trouwens ook niet verhoogd zoo hij getracht hadde het te zijn; maar heel de toon van zijn verhaal schijnt ons de meening te weêrspreken dat hij eene verheerlijking of zelfs het vergulden der ondeugd zou hebben beoogd. De kunstgrepen der anders niet ongeestig geteekende hetaere, die Indische Madelon die met alles spot en in 't eind niet dan winst bejaagt, de schijnheiligheid waarmede godsdienst en wijsbegeerte tot dekmantel der ongeregtigheid worden gebruikt, de verdorvenheid van het kastenwezen, de belagchelijke voorstelling der Boeddhisten, het loszinnig gedrag der vorsten en de kwade praktijken van de lieden uit de hoogere standen, die zelfs onderwijs genieten in de kunst van stelen, de onbeschaamdheid eindelijk waarmede de held van het verhaal, eigenlijk niet veel beter dan een vorstelijk Cartouche, als 't ware roem draagt op zijne slechte streken, dat een en ander weêrspreekt toch het vermoeden dat idealiseren van de gebreken der maatschappij het gronddenkbeeld van den roman zou zijn geweest. Maar waarin de strekking dan wel gelegen zij? Heeft onze romancier met dat berooven van den onregtvaardigen rijke en dat verrijken van den verongelijkten arme, dat mede een hoofdtrek van het verhaal uitmaakt, en met die rol van Voorzienigheid die een adelijke losbol er in speelt, soms een eigen denkbeeld plastisch willen voorstellen, of ook eene welligt fijnere parodie op de wijsgeerige begrippen van zijn tijd willen leveren dan wij bij meer oppervlakkige beschouwing geneigd zouden zijn in zijne luchtige en soms vrij wonderlijke vertelling te zoeken? In dat geval zouden de dieverijen en kunstgrepen van onzen edelman weêr in gansch ander licht zijn te beschouwen. Niettemin komt ook dergelijke gissing, schoon op zich zelve niet geheel onmogelijk, ons toch te gewaagd voor om ze als de meest waarschijnlijke te durven aanbevelen. Nemen wij derhalve eenvoudig wat ons gegeven wordt, zoo als het daar ligt: eene schildering van een deel der maatschappij zooals de schrijver die in zijn tijd waarschijnlijk zelf heeft gevonden en waargenomen, en waarbij, naar de inderdaad juiste gewoonte van nagenoeg alle Indische dichters, aan den lezer zelven

volkomen vrijheid wordt gelaten, de gevolgtrekkingen te maken die hij zal goedvinden.

Ten overvloede zij nog gewaarschuwd tegen eene alligt mogelijke verwarring van de hier geschilderde zeden met die van het zooveel eenvoudiger en naïever, maar zedelijk dan ook zooveel reiner heldentijdperk, dien tijd der echte ridders en edele jonkvrouwen, der regtvaardige koningen en waarlijk vrome boetelingen. Tusschen die beide perioden der Indische geschiedenis ligt niet enkel eene tijdruimte van eeuwen, maar ook eene breede, innerlijke klove; de beschaving, waarvan hier ons eene schets wordt geleverd, behoort blijkbaar reeds tot een tijd van verval; die van de heldenperiode heeft den hoogsten trap harer ontwikkeling nog lange niet bereikt.

De hoofdfiguur van het verhaal, die al aanstonds sprekend hier wordt ingevoerd, doch eerst later zijne eigene avonturen mededeelt, is, - dit nog ter verklaring van den zamenhang, - Apahâravarma, een der tien Prinsen, en de vriend van den Vorst Râdjavâhana, die, na met een Brahman naar de onderwereld te zijn getogen, behouden is teruggekeerd, en voorts na eene reeks van verdere avonturen door Apahâravarma uit de handen van een hem vijandig Koning gered, zich thans wederkeerig de lotgevallen van zijn vriend laat vertellen. Aan dezen dan nu het woord.

I.

Toen gij, o Vorst! om den Brahman te helpen waart afgedaald in de grot der daemonen, en de vrienden uitgingen om u te zoeken, zwierf ook ik door het land; en toevallig van eenige lieden vernemend, dat er in Anga nabij Tjampâ aan de boorden der Gangâ een Wijze woonde, Marîtji genaamd, die door de magt zijner boete zich een profetisch oog had verworven, ging ik derwaarts om van hem te vernemen waar gij u mogt bevinden.

In de bedoelde kluizenarij nu vond ik onder de schaduw van een jongen mangoboom een boeteling met gansch verstoord

gelaat. Gastvrij evenwel door hem ontvangen, vroeg ik na een oogenblik te hebben uitgerust:

- ‘Woont hier niet de heilige Marîtji? Ik zou gaarne van hem vernemen waar mijn vriend mag zijn die ons verlaten heeft. Die Wijze toch is mij geroemd als een man die de magt eener verwonderlijke kennis bezit.’

- ‘Inderdaad! - antwoordde mij de boeteling na lang en diep gezucht te hebben, - zulk een man woonde hier eenmaal in deze kluis. Eens echter kwam tot hem de schoone hetaere Kâmamandjarî[3], de sier van Anga's hoofdstad, en, den boezem met tranen als met paarlen bedekt, wierp zij, den grond beroerend met hare loshangende lokken, als in wanhoop zich voor hem neder. En jammerend volgde haar de stoet harer dienaressen met hare moeder aan het hoofd, en ter aarde stortend bleven zij alle liggen aan zijne voeten.

Hij nu vol mededoogen zocht der arme moed in te spreken door welwillende woorden en vroeg haar naar de oorzaak van haar leed.

- O gij heilige man! - riep zij uit, als overweldigd door ontzag, door schaamte en door smart, - ik, een vat van aardschen lust, zoek voor mijn toekomstig heil mijne redding aan uwe voeten, als de toevlugt van allen die lijden beroemd!’

‘Smeekend echter hief nu hare moeder de handen omhoog, en den grond aanrakend met hare loshangende graauwe haren, sprak zij:

- Eerwaarde heer! uwe dienaresse Kâmamandjarî beklaagt zich over mij. Doch mijne schuld bestaat alleen daarin dat ik haar herinnerd heb aan haren pligt. Wat niet al zorgen toch heeft de moeder eener hetaere! Voor de opleiding harer dochter heeft zij te zorgen sinds hare geboorte door haar te voeden met matige spijzen en door alle andere middelen ter bevordering van hare gezondheid en tot ontwikkeling van hare verstandelijke vermogens, kracht, schoonheid en bevalligheid. Sinds haar vijfde jaar mag de dochter zelfs haren vader niet te dikwijls zien. De offerplegtigheden bij geboorte- en heilige dagen moet zij goed leeren in acht nemen. In de kunst der liefde en wat daartoe behoort, moet zij wel onderwezen zijn, en in 't bijzonder goed geoefend worden in dans, zang, toonkunst, tooneelspel en schilderkunst, in de fijnere kookkunst, het bereiden van reukwerken en het bloemenvlechten, het schoon schrijven en wèl spreken; eene oppervlakkige kennis

moet zij bezitten van de spraakkunst, de logica en de wijsbegeerte, maar volkomen ingewijd zijn in de kennis van haar beroep, handig in het minnespel en bekwaam ook in hasarden andere spelen, terwijl er een vertrouwd persoon dient gezocht te worden om haar te oefenen in de geheime kunsten. Bij optogten, feesten en dergelijke gelegenheden heeft zij zich te vertoonen in rijk gewaad en met zorgvuldig gekozen tooi. Wanneer zij optreedt bij eene dramatische voorstelling of op een concert moet er gezorgd worden voor behoorlijke toejuichingen door voorafbestelde claqueurs; in de hoofdplaatsen moet haar lof worden verkondigd door lieden die zich een naam in de kunst hebben verworven; waarzeggers en anderen van dat slag hebben te verhalen van de gelukspellende teekenen welke zij bezit; en overal waar de groote wereld pleegt bijeen te komen moet door ledigloopers, losbollen, jongens en bedelnonnen hoog worden opgegeven van hare schoonheid, hare lieftalligheid en haar beminnelijk karakter. En wanneer zij dan eenmaal het hoofddoel is geworden van de wenschen der jongelingschap, heeft men ze aan te bieden tegen den allerhoogsten prijs en te gunnen aan iemand die op haar verliefd is geworden door het vertoon harer bekoorlijkheden, maar in elk geval uitmunt door geboorte, goed uiterlijk, jeugd, rijkdom, magt, beschaving, mildheid, fijne manieren, kunstvaardigheid en beminnelijkheid, en tevens zijn eigen meester is, of ook, zoo nog niet meerderjarig, dan toch rijk aan treflijke eigenschappen en zeer verstandig, en des noods ook tegen geringeren prijs, maar dan onder den schijn van een hoogen. Is hij minderjarig dan moeten wij door middel van een gandharvisch huwelijk[4] den prijs van zijne ouders weten af te dwingen; en wordt het geld niet betaald, dan winnen wij den Vorst of het geregt door liefdebetoon en trachten de betaling te verkrijgen door te beweren, dat de dochter ook van hare zijde gehouden is, zich jegens haar minnaar als eene getrouwe echtgenoote te gedragen. Van 't geen er dan na ontvangst van gewone en buitengewone giften nog van de schatten des minnaars over is, maken wij voorts op allerlei wijze ons meester. Met een zeer verliefde, die niet betaalt, mag de dochter niet alleen zijn; de gierige moet door een medeminnaar tot mildheid opgewekt, een arme verwijderd worden door schimpwoorden, laster, smaadredenen en opsluiting der dochter totdat zij zich zal verbonden hebben met iemand die goed geld geeft, in staat is ons uit voorkomende moeilijk-

heden te redden, en van wien wij wèl weten, dat hij behoorlijk aan zijne verpligtingen kan voldoen. Wat de dochter zelve betreft, haren minnaar mag zij niet dan bereidwilligheid toonen, geene aanhankelijkheid, en zelfs wanneer zij hem al bemint, mag zij de bevelen harer moeder en grootmoeder nimmer overtreden. En wat doet nu deze Kâmamandjarî? Met ganschelijke verachting van hare door de Hoogste Godheid zelve vastgestelde pligten is zij verliefd geworden op een jongen Brahman, die, niemand weet van waar gekomen, geen anderen rijkdom dan zijne schoonheid bezit; een maand lang heeft zij, haar eigen geld verkwistend, met hem doorgebragt, en den toorn van de meesten harer vermogende minnaars opwekkend door hen af te wijzen, heeft zij hare arme familie in de grootste verlegenheid gebragt. Toen ik haar nu zocht te overtuigen dat hare dwaasheid tot niets goeds kon leiden, en haar die verbood, ging zij toornig heen om als boetelinge te leven in het woud. Wanneer zij in haar besluit mogt volharden, dan komen al deze lieden, die geen andere toevlugt hebben, van honger om.'

'Welwillend zeide nu de kluizenaar tot de hetaere:

- Zult gij, lieve! wel gelukkig zijn in dit eenzaam woud? De vrucht van het kluizenaarsleven is de verlossing of het paradijs[5]. Gene is niet dan door bijzondere wetenschap en zware inspanning te verkrijgen; het paradijs echter kan ligt een elk erlangen die slechts de pligten van zijn stand vervult. Laat daarom af van uw onmogelijk streven en gehoorzaam den wil uwer moeder!'

'Doch geheel als buiten zich zelve riep zij uit:

- Wanneer ik, Eerwaarde! bij u geen bescherming vinde, dan blijft mij rampzalige geen andere toevlugt dan het vuur!'

'De kluizenaar overlegde nu bij zich zelven en zeide tot de moeder:

- Ga thans naar huis en wacht eenige dagen; dan zal uwe teedere dochter, aan de aangenaamheden des levens gewoon, aldra verzadigd zijn van het leven in het eenzaam woud en, door mij al meer en meer tot rede gebragt, zich ook spoedig weêr in haar natuurlijken toestand bevinden.'

'Daarmede nam de moeder genoegen en ging heen.

Kâmamandjarî van hare zijde begon nu al spoedig groote vroomheid aan den dag te leggen. Zij kleedde zich in een wit linnen gewaad, en besteedde blijkbaar geen al te groote

zorg aan haren tooi. De waterbakken rondom de jonge boomen vulde zij dagelijks met frisch water; zij plukte bloemen en zocht ruikers ter eere der Godheden, bragt haar offeranden en oefende zich in den gebede; zij vlocht geurige bloemenkransen, brandde wierook, danste, zong en speelde ter verheerlijking van Kâma, den Minnegod; en als zij met den kluizenaar Marîtji op eene eenzame plaats alleen was, sprak zij met hem over het wezen van de drie beginselen der wijsbegeerte[6], en verdiepte zich met hem in bespiegelingen over den Hoogsten Geest. Op die wijze won zij binnen kort het hart van den vromen kluizenaar.

Zoo sprak zij eens, toen zij weder met hem alleen was gezeten, en bemerkte dat hij zich in eene verliefde stemming bevond, met bekoorlijken glimlach:

- Hoe dwaas is toch de wereld, dat zij bezit en genot op gelijke lijn met de deugd zelve stelt!'

'En toen nu Marîtji haar vroeg: - "Maar, bekoorlijke vriendin! in welk opzigt staat de deugd dan naar uwe meening boven bezit en genot?" - toen antwoordde zij bedeesd:

- Hoe nu, Eerwaarde! Van iemand als mij zoudt gij willen vernemen welke hoogere of geringere waarde aan de drie beginselen valt toe te kennen? Doch in waarheid! ook dit is ongetwijfeld eene wijze van gunstbetoon jegens uwe gehoorzame dienares. Welnu dan! Bezit en genot kunnen immers niet geboren worden zonder deugd. Maar de deugd bevat, volkomen onafhankelijk van gene, den grond van de vreugden der zaligheid in zich zelve; door inkeer tot zich zelve is zij reeds bereikbaar, en zij jaagt niet, als bezit en genot, naar hetgeen buiten haar ligt. Eenmaal gesterkt door de kennis van het eenig wezenlijke, lijdt zij ook niet de minste schade door gebruik te maken van het bezit en van het genot; ja, al werd zij daardoor eenigzins gestoord, eene geringe inspanning brengt haar weder te regt, en zelve die zonde dus uitdelgend wordt zij de voorbereiding tot de hoogste zaligheid. Denk eens bij voorbeeld aan de liefde van Alvader Brahma tot de nymf Tillôtama[7], aan de verleiding van duizend kluizenaarsvrouwen door Çiva, Bhavanî's echtgenoot, aan het minnespel van Vishnoe in zestienduizend gyneceën, aan de neiging van den Heer aller Wezens tot zijne dochter, aan Indra's overspel met Ahalyâ, aan de schending van het bed zijns leeraars door den God der Maan, aan de omhelzing van Ba-

davâ door den Zonnegod, aan de echtverbindtenis van den Wind met de vrouw van Kêsari, aan het bezoek van Vrihaspati bij de gemalin van Oetthaya, aan Parasara's geweld tegen de dienstmaagd, aan de vereeniging van Parasara's zoon met de echtgenoote zijns broeders, aan de paring van Atri met de gazelle! En welke schade hebben nu al deze zinsverrukkingen der Onsterfelijken aan hunne deugd berokkend? Immers geene, ten gevolge alleen van de magt der ware kennis. Inderdaad, aan een geest door deugd gelouterd blijft de zonde zoo min hechten als stof aan de lucht. Daarom zou ik meenen dat bezit en genot voor geen honderdste zelfs gelijk staan met de deugd.'

'Onder het aanhooren van dit een en ander begon zich de magt der liefde al meer en meer te openbaren in den kluizenaar, en toen Kâmamandjarî geëindigd had, zeide hij:

- Wel spreekt gij waarheid, o schoone! De deugd van hem die het wezen der dingen kent, wordt niet verstoord door het genot der zinnen; intusschen, van mijne geboorte af aan ben ik volkomen onbekend met al wat men bezit en genot noemt, en ik zou dus eerst moeten weten, welke eigenschappen beide hebben, welke middelen hun ten dienste staan en welke vruchten zij opleveren.'

- 'De eigenschappen van het bezit, - hernam zij, - heeten: winnen, vermeerderen en bewaren: zijne hulpmiddelen zijn: landbouw, veeteelt, handel, vrede en oorlog; zijne vrucht is het verwerven van welstand. Het genot echter of de liefde is eene zeer teedere verbindtenis tusschen een man en eene vrouw, wier harten door wederzijdschen aanblik elkander genegen zijn geworden; hare middelen zijn al wat schoon en liefelijk is op aarde; hare vrucht eindelijk is de hoogste vervoering, ontstaande door wederkeerige omarming, in de herinnering zoet, oorzaak van trouwe aanhankelijkheid zoowel als van het hoogste geluk, niet bovenzinnelijk en toch slechts tot bewustzijn komend door zich zelve. Om harentwille oefenen ook de meest hooggestelde mannen zware boeten en groote mildheid en wagen zich aan geweldige strijden en vreeselijke stormen.'

'Nu kwam de boeteling in zulk eene geestverrukking, 't zij dan door de kracht der gronden zelve, of door de scherpzinnigheid van haar die sprak, of ook door eigene zwakheid des geestes, dat hij gansch en al zijne gelofte vergat.

Lang bleef hij in die verdwaasdheid, tot ten laatste de schoone hetaere hem in een draagstoel langs den openbaren weg wist mede te voeren naar hare woning in de stad.

Daar nu was juist afgekondigd dat den volgenden dag het feest van Kâma, den God der Min, zou worden gevierd. De voormalige kluizenaar, die geheel en al zijne eigene leefwijze had vaarwel gezegd, zich volkomen als een wereldsch minnaar gedroeg, en zich ongelukkig voelde als hij maar een oogenblik zonder Kâmamandjarî was, toog met haar op den bepaalden dag, na zich gebaad en gezalfd te hebben en een bloemkrans om zijn hoofd te hebben gewonden, langs den rijk versierden koningsweg naar de plaats waar het feest gevierd werd.

Hem voorgaande begaf zich Kâmamandjarî naar de verhevenheid, waar de Koning, omringd door honderde jonge en schoone vrouwen, gezeten was. En minzaam wees de Koning haar en haren vriend eene plaats, en bevallig neigend zette zij glimlagchend zich neder.

Toen verrees uit de menigte eene vrouw van buitengemeene schoonheid, en eerbiedig de handen vouwend sprak zij, neêrgebogen voor den Vorst:

- Sire! ik verklaar mij overwonnen door Kâmamandjarî, en onderwerp mij aan haar als hare dienares!'

'Daar ging een juichtoon op onder de verzamelde menigte en lagchend schonk de Koning der hetaere rijke kleederen en kostbaren tooi.

Zij echter, door den Vorst ontslagen, en na de gelukwenschingen te hebben ontvangen van de voornaamste hetaeren en aanzienlijkste burgers, die zich om haar verdrongen, dacht niet meer aan huiswaarts keeren, maar zeide tot den wijsgeer:

- Mijn beste groet, eerwaarde heer! Lang werd uwe dienaresse door u begunstigd. Ga nu naar huis en keer tot uw eigen zaken terug!'

'Als een donderslag klonken den verliefden Marîtji deze woorden in de ooren, en gansch en al buiten zich zelven riep hij uit:

- Maar liefste! wat moet dit? Van waar die onverschilligheid? En wat is er dan van uwe trouwe liefde jegens mij?

- Beste vriend! - antwoordde zij lagchend, - in een twist dien ik eens met die vrouw had, die thans aan 's Konings hof de nederlaag leed, werd ik door haar gehoond en

voegde zij mij toe: - “Gij stelt u waarlijk aan alsof gij den heiligen Marîtji zelven op u verliefd hadt gemaakt!” En toen wedde ik, dat dit ook werkelijk gebeuren zou en dat dienstbaarheid daarvan de prijs zou zijn. Door uwe welwillendheid nu heb ik mijne weddingschap gewonnen.’

‘Als vernietigd en vol van diep berouw keerde de dwaas, dien zij verstiet, naar zijne eenzame woning terug.

Den boeteling nu, dien eene hetaere zoo te schande heeft gemaakt, ziet, hoogvereerde! gij in mij! De liefde die ze mij wist in te boezemen, heeft zij zelve mij uit het hart gerukt, en mij vervuld met afkeer van alle wereldsch genot.

Wat thans uwe eigene zaken betreft, weldra zult gij in de gelegenheid zijn uw doel te bereiken. Wacht zoolang slechts voor korten tijd in Anga's hoofdstad, in Tjampâ.’

En toen de kluizenaar zijn verhaal had geëindigd, ging de zon onder, als vreesde zij de aanraking der duisternis die zijn geest verried; en de lotusbloemen sloten zich, als hadden ook zij na het aanhooren van zijn verhaal al het aardsche vaarwel gezegd en als duchtten zij dat de liefde, die de wijsgeer uit zijn hart had verbannen, in de avondschemering weêr ontbranden mogt.

II.

Ik inmiddels volgde 's wijsgeers raad, en nadat ik het avondgebed met hem had opgezegd, legde ik mij naast hem neder en bragt het verder gedeelte van den nacht met hem in passende gesprekken door. En toen het morgenrood, een woudbrand op het gebergte waar de zon opgaat gelijk, en schitterender nog dan de gouden spruiten van den paradijsboom zelf, ontgloeide, bragt ik hem mijne hulde en begaf mij op weg naar de stad.

En in de nabijheid van een Boeddhistisch klooster, niet ver van den weg, zag ik in een afgelegen veld van roode açôkabloemen een bedelmonnik zitten, als uitgeteerd van kommer, bleek van gelaat, diep in gedachten verzonken en zóó leelijk dat hij waard scheen aan 't hoofd aller misvormden te staan. Op zijne borst zag ik hem tranen storten met stof vermengd. Ik zette mij naast hem neder, en vroeg:

- ‘Hoe nu? een boeteling en tranen! Indien het geen geheim is, mogt ik vragen naar de oorzaak van uw leed’

- ‘Welaan! antwoordde hij, - verneem het, mijn vriend! Ik ben de oudste zoon van Nidhipalita, gildemeester te Tjampâ; mijn naam is Vasoepalita, maar omdat ik zoo leelijk ben, heeft men mij den bijnaam van Virôepaka, den Leelijke, gegeven. In dezelfde plaats nu woonde ook een ander man, die met reden Soendaraka, de Schoone, werd genoemd, en rijk was aan velerlei treffelijke eigenschappen, maar onvermogend. Boosaardige stedelingen stookten haat tusschen ons beiden, en bezigden daartoe zijne schoonheid en mijn rijkdom. Eens namelijk was er, nadat wij elkander lang reeds nijdig hadden aangezien, een twist tusschen ons ontstaan, die op een heftigen woordenstrijd uitliep. Daar kwamen de anderen tusschen beiden en beslisten: - “Schoonheid noch rijkdom maakt den man; maar hij, dien de schoonste vrouw begeeren moet, die heeft zich eerst een man getoond. Wie alzoo de liefde zich verwerft van de kroon aller vrouwen, van de schoone Kâmamandjarî, dien willen wij erkennen als den banierdrager der Fortuin!” - Wij, daarmede genoegen nemend, zonden elk van onzen kant terstond boden tot haar.

Ik voor mij werd dra hartstogtelijk op Kâmamandjarî verliefd. Was ik nevens haar gezeten, dan wist zij ketenende liefdeblikken op mij te werpen, den blaauwen lotus gelijk, en hem dwong zij van schaamte de oogen neêr te slaan. Maar spoedig werd zij ook, terwijl ik in de volheid van het geluk verkeerde, de beheerscheresse van mijn geld, mijn huis, mijne handelingen, mijn gansche leven en wezen. Ik daarentegen zag mij spoedig door haar tot op den gordel mijner lendenen ontkleed; en nadat ze mij alles had afgenomen, werd ik smadelijk door haar ter deure uitgeworpen en zoo tot spot van de geheele wereld.

Niet in staat nu den hoon der menschen te verdragen, begon ik te denken aan de verloochening van al het aardsche. In dat klooster daar ginds ontmoette ik een Wijze, die mij leerde, dat dit kleed niet alleen het gemakkelijkst is voor hen die er geen meer hebben, maar ook het ware pad ter zaligheid. Daarop wierp ik tot zelfs den lendengordel weg. Maar nu moest ik ook, bedekt met stof en slijk, de pijnen van het uittrekken der haren doorstaan; ik leed de kwellingen van honger, dorst en andere beproevingen; bij het staan, zitten,

liggen en eten verduurde ik smarten als een jonggevangen olifant in zijne ketenen.

En bij dat al begon ik ook hevig berouw te gevoelen. Ik een wedergeborene[8], - zoo dacht ik, - heb gehandeld tegen de pligten van mijnen stand; ik ben afgedwaald op de doolwegen dezer Boeddhistische ketters. Terwijl mijne goede ouders steeds den regten weg bewandelden, dien Openbaring en Overlevering ons voorschrijven, moest ik ellendig mensch dien der ongeregtigheid kiezen, die onder geveinsdheid van deugd, vol is van ijdelheid en van leugen en bedrog, den breeden weg des verderfs, die bij het dagelijksch aanhooren van de verloochening van Brahma, Çiva en Vishnoe, in 't einde nog ter helle voert! - En toen ik nu zoo over mijne zonden begon na te denken, begaf ik mij naar dit eenzaam açôka-veld, en vergiet hier thans vele tranen.'

- 'Beste vriend! - zeide ik, na hem medelijdend te hebben aangehoord, - heb nog eene wijle geduld en blijf hier wachten. Ik zal zorg dragen dat die onbeschaamde hetaere zelve u weêr in het bezit stelle van uw vermogen. Wij zullen daartoe wel een middel vinden.'

Zoo hem troostend stond ik op en zette mijne reis voort naar de stad.

Daar aangekomen, vernam ik uit gesprekken met verscheiden lieden, dat er vele hebzuchtige rijken woonden, en vatte hierop het besluit, dien gierigaards eens de vergankelijkheid van den aardschen rijkdom te bewijzen en ze tot den natuurtoestand terug te brengen. Te dien einde rigtte ik mijn geest op den weg dien Karnisoeta[9] ons heeft aangewezen.

Ik begon dan vooreerst met de speelhuizen te bezoeken, maakte er kennis met de spelers, en leerde van hen de handigheid in de vijf-en-twintig kunstgrepen met de dobbelsteenen, de moeilijk te ontdekken bedriegerijen met het speelbord, de handen en dergelijke meer. Tevens kon ik mij naauw verzadigen aan het waarnemen van wat er alzoo voorviel: hoe men elkaar soms met schimpwoorden overlaadde, en wat er niet al daden van geweld werden gepleegd, waarbij men zelfs elkanders leven niet telde; hoeveel zelfvertrouwen de bankier bij de uitoefening van zijn beroep aan den dag legde, met handigheid, slimheid en zekere deftigheid tevens gepaard; hoe hij de magtigen vleide en de zwakken wist te dreigen; hoe hij zich vrienden maakte; welke verleidingsmiddelen hij in 't werk stelde;

hoe vindingrijk hij zich betoonde in het uitdenken van allerlei pari's; hoe mild hij zich voordeed bij het verdeelen van geld, en wat gevloek er dan opging onder hen die verloren hadden.

Eens lachte ik een weinig om een speler die een verkeerden zet had gedaan. Woedend keek zijne tegenpartij mij aan, en met een blik als wilde hij mij vernietigen, riep hij uit:

- ‘Hoe! Wat? met uw lagchen wilt gij den gang van het spel verraden? Nu, laten wij dezen knoeijer aan zijn lot over! maar met u, die alles meent te zien, wil ik eens een spel wagen!’

Onder goedkeuring van den spelopzigter begonnen wij eene partij, en daarbij verloor mijn tegenstander aan mij zestienduizend denaren. Hiervan schonk ik de eene helft aan den bankier en zijne croupiers, en terwijl ik de andere voor mij zelf behield, stond ik op. Algemeen werd ik door de aanwezigen toegejuicht, en gehoor gevende aan de uitnoodiging van den bankier, nam ik een diner aan in zijn huis.

Mijn trouwste vriend werd bij dat alles zekere Vimardaka, die mij aan het spelen gebragt had. Weldra was hij als mijn tweede ik, en van hem leerde ik naauwkeurig de gansche stad en het vermogen, beroep en karakter der voornaamste bewoners kennen.

Dus ingelicht ging ik eens, in een nacht zoo donker als de vlek aan den hals van Çiva[10], op weg, gehuld in een zwart onderkleed, met een scherp zwaard gewapend en voorzien van eene spade, een fluitje, een tang, een nagebootst menschenhoofd, slaappoeder, een dievenlantaarn, een koord om te meten, een strik met een haak, een lampje, een doos met insecten en andere werktuigen[11]. Daarmede begaf ik mij naar het huis van een rijk en zeer schraapzuchtig man, maakte eene opening in den muur, bezag naauwkeurig het binnenste der woning door eene kleine spleet van mijn lantaarn, klom toen zonder moeite, als ware 't mijn eigen huis geweest, naar binnen, en, na een kostbaren schat geroofd te hebben, ging ik onbemerkt weêr heen.

Daar ontwaarde ik plotseling in de straat, die, gedekt door zwarte wolken, door duisternis en vuil bijkans onbegaanbaar was geworden, eene verschijning als het vallen van een bliksemstraal. Als vertoonde zich eensklaps de schutsgodin der stad, in toorn ontstoken over den gepleegden roof, stond daar vóór mij een schoon jong meisje met schitterenden tooi.

- ‘Wie zijt gij, liefste? - vroeg ik, van den schrik hersteld, en deelnemend haar beziende[12] - en waar wilt gij heen?’

- ‘Heer! - antwoordde zij stamelend, - ik ben Koelapâlikâ, de dochter van Koevêradatta[13], een voornaam burger van deze stad. Mijn vader verloofde mij sinds mijne geboorte aan een rijken jongen man, Dhamamitra genaamd, en mede hier woonachtig. Doch na den dood zijner ouders kocht zich deze door bovenmatige mildheid zelf armoede van de armen; en nu hij niets meer bezit dan alleen den bijnaam van “den Grootmoedige”, dien de wereld in hare bewondering hem gegeven heeft, zegt mijn vader: - “De man heeft niets”, - en wil mij, nu ik volwassen ben, niet meer aan hem geven, maar aan zekere Arthapati, een rijk koopman, die zijn naam[14] met alle reden draagt. Heden nu vernemend dat reeds morgen onze verloving is bepaald, heb ik afspraak met mijn minnaar gemaakt om bij hem te komen, en, mijne huisgenooten misleidend en uit onze woning ontvlugt, ga ik nu den weg dien ik van der jeugd af gewoon was en begeef mij tot hem, onder het geleide van den God der Min. Daarom laat mij gaan en neem dit juweel!’ - Daarbij nam zij haar siersel af en overhandigde het mij.

Ik echter had medelijden met haar, en zeide:

- ‘Kom, beste! ik wil zelf u naar uw lief geleiden.’

Naauw evenwel hadden wij drie of vier stappen gedaan, of daar kwam een troep stadwachters aanzetten, met stokken en dolken gewapend en de digte duisternis verdrijvend door het licht van hunne fakkels.

- Vrees niets, lieve! - zeide ik tot het verschrikte meisje, - ik heb een sterken arm en een goed zwaard; maar om uwentwil heb ik een vreedzamer middel uitgedacht: ik zal daar gaan liggen en mij houden alsof ik lijd aan snel werkend vergif; zeg gij dan: - ‘Wij zijn hier 's nachts in de stad gekomen, en nu is mijn minnaar daar aan den hoek van het paleis door een slang gebeten. Zoo er onder u een medelijdend man is, die tooverspreuken kent, hij sta mij arme bij en geve hem het leven terug.’

Daar er geen andere uitvlugt was, deed het meisje zoo als ik haar gezegd had, en sprak sidderend en met weifelende stem tot de wachters, terwijl zij, de oogen vol tranen, zich niet dan met moeite tot hen scheen voort te slepen. Ik intusschen was gaan liggen alsof ik inderdaad vergiftigd was.

Een van die lieden nu, die zich inbeeldde een geneesheer te zijn, bekeek mij en begon mij te bewerken met allerlei

handgebaren, tooverteekenen, tooverspreuken, stille gebeden en dergelijke kunsten meer. Toen dat alles evenwel niets hielp, zeide hij:

- ‘t Is met den man gedaan; de dood heeft hem in handen; zie maar hoe stijf en hoe blaauw van kleur hij al is; zijn oog is gebroken en alle warmte reeds verdwenen. Laat af met klagen, o schoone! Morgen zullen wij hem komen halen en hem op den brandstapel leggen. Wie is er die zijn noodlot kan ontgaan?’ - En daarop trok hij met de overigen verder.

Snel sprong ik op, geleidde Koelapâlikâ naar Dhanamitra en sprak tot dezen:

- ‘Ik ben een dief; haar echter, die enkel onder geleide van haar minnend hart zich tot u begaf, ontmoette ik onder weg, en uit medelijden heb ik ze herwaarts geleid. Hier is haar juweel!’ - En daarbij stelde ik hem het versiersel ter hand, dat door den glans zijner stralen het net der duisternis verbrak.

Dhanamitra nam het aan en riep vol vreugde, schaamte en verwarring uit:

- ‘Mijne geliefde, o heer! hebt gij heden nacht mij teruggegeven, maar daarentegen mij ook de spraak benomen. Waarlijk, ik weet niet wat ik zeggen moet. Zal ik zeggen: - “Uwe handelwijze is bewonderenswaard”? Maar dat is niet vreemd, want verwonderlijk toont zich uw gansche wezen. Of wel: - “Inderdaad, zoo iets heeft nog nooit een ander gedaan”? Maar een ieder doet wat in zijne natuur ligt, en in u blijkt geene begeerlijkheid te zijn noch iets anders als in een ander mensch. Of: - “Door u ben ik eerst bekend geworden met ware deugd”? Dat zou plat zijn en mishaagt mij om uwe vroegere goede daden. Of ook: - “Nu heb ik eerst de grootmoedigheid zelve in levenden lijve aanschouwd”? Dat past weêr niet, omdat het uwe bedoelingen niet genoegzaam eert. Of eindelijk: - “Door deze uwe weldaad hebt ge in mij een dienaar gekocht”? Smakeloos! Want men zou antwoorden: - “Gij koopt te duur.” En dat ware dus een blaam op uwe wijsheid. Dit mijn ligchaam toch is geen voldoend loon voor het geschenk mijner liefste; want het ware de prooi des doods geweest indien ik haar niet had teruggezien, en door u zelven is het mij dus gegeven. Doch neen! geen vorm van dank is hier passend dan deze: Beschouw mij voortaan als den trouwste uwer dienaren!’ - En met deze woorden wierp hij zich aan mijne voeten.

Ik echter hief hem terstond op, drukte hem aan mijne borst, en vroeg:

- ‘Wat, mijn vriend! is thans uw besluit?’

- ‘Hier, - antwoordde hij, - kan ik niet blijven, als ik Koelapâlikâ buiten toestemming harer ouders trouw. Daarom wil ik nog heden nacht het land verlaten... Maar wat zeg ik? Wat heb ik te beslissen? Ik wil alles doen wat gij goedvindt.’

- ‘Gij hebt gelijk, - hernam ik, - vaderland en vreemdelingschap zijn namen zonder beteekenis voor een verstandig man. Doch bedenk het wèl: zij hier is een meisje en de wegen door de bosschen zijn vol van gevaren en onaangenaamheden voor eene teedere als zij. En zulk eene vlugt uit het vaderland, die noch met moed, noch met verstand overeenkomt, verraadt toch altijd eene soort van lafheid. Daarom blijf gerust hier, en kom mede: wij willen haar weêr naar huis geleiden.’

Zonder bedenken keurde hij mijn voorstel goed, en bragt Koelapâlikâ weêr naar hare woning. Daar echter van haar ons bedienend als onze spion, plunderden wij alles ledig en lieten niets over dan de houten nappen. Hierop maakten wij ons uit de voeten en verstopten behoorlijk den geroofden schat.

Doch juist op 't oogenblik dat wij te zamen uit onzen schuilhoek te voorschijn kwamen, stieten wij eensklaps op eene bende stadwachters. Daar aan den weg nu een olifant ziende liggen, wierpen wij haastig zijn berijder van hem af en klommen op zijn rug. Met mijn strik, mijn haak en mijne beide voeten bragt ik, terwijl de geleider op den grond lag, het dier op de beenen; en toen, zich buigend met zijne breede borst, en weldra, zijne stammen gelijkende slagtanden met ingewanden als met slingerplanten omwonden, vernietigde hij de gansche wachterbende. Met hem vernielden wij nu ook het huis van Arthapati, reden toen naar een vervallen en verlaten park en stegen daar met behulp van een boomtak af. Daarop gingen wij naar huis, namen een bad, en legden ons rustig te bed.

Niet lang intusschen of uit den oceaan verrees de zonneschijf als de robijnen top van den Oedaya, den Indra onder de bergen, in rozerooden gloed als met de twijgen van den paradijsboom omkranst. En dra stonden wij op, wieschen ons het gelaat, verrigtten het morgengebed en gingen toen rondwandelen in de stad.

Van onze daden bleek zij gansch vervuld, en in de woningen beide van bruidegom en bruid hoorden wij luide jammer-

kreten. Arthapati evenwel wist zijn toekomstigen schoonvader met rijke geschenken te troosten, en bewerkte dat binnen eene maand zijn huwelijk met Koelapâlikâ zou voltrokken worden.

Heimelijk gaf ik thans aan Dhanamitra dezen raad:

- ‘Ziehier, mijn vriend! - zeide ik, - een lederen geldbuidel; ga daarmede naar Sinhavarma, den Koning van Anga, en zeg tot hem: - “Sire! Uwe Majesteit weet dat ik, Dhanamitra, de eenige zoon ben van Vasoemitra, die een vermogen van vele millioenen bezat. Door mijne mildheid jegens de armen heb ik alles verloren en ben nu algemeen geminacht. En omdat ik thans arm ben, wordt Koelapâlikâ, die van der jeugd af aan mij verloofd was, aan den rijken Arthapati door haren vader uitgehuwd. Toen mij nu hiervan het berigt gewerd ging ik in wanhoop naar een vervallen lusthof in de nabijheid der stad, om een einde aan mijn leven te maken. Doch juist op 't oogenblik dat ik mij het mes reeds aan de keel had gezet, verscheen daar een kluizenaar en hield mij tegen. - “Wat, - vroeg hij, - is de reden van deze daad van geweld?” - “Armoede, - antwoordde ik, - en de verachting der wereld!” - Medelijdend echter en welwillend hernam hij: - “Mijn beste vriend! gij zijt een groote dwaas! Er is geen grooter gekheid dan zelfmoord. Verstandige lieden wanhopen nooit en weten zich altijd te redden. Om aan geld te komen zijn er middelen genoeg; maar geen enkel is er om het leven terug te krijgen als men eerst weêr een doorgesneden keel heeft aaneen te hechten. Wat zoudt gij er dus aan hebben? Ik weet echter iets beters. Ik die hier voor u sta, ben een meester in de tooverkunst, en heb mij dezen lederen geldbuidel verworven, die, gelijk gij zien zult, veel meer dan een ton gouds bevat, Lang woonde ik in het land van Kâmaroepa[15] en heb daar uit dien buidel alles aan de bewoners verstrekt wat zij begeerden. Thans nu ik oud ben geworden, heb ik mij herwaarts begeven om van hier den Aardhemel[16] in te gaan. Gij nu ontvang van mij den wonderbuidel. Behalve mij zelven dient hij ook, wees daarvan verzekerd, kooplieden zooals gij en voorname hetaeren. Zoodra intusschen iemand een ander iets ten onregte heeft afgenomen, moet hij dat eerst terug geven; en wat eerlijk door den bezitter verkregen was, behoort weggeschonken te worden aan de Goden en aan de Brahmanen. Zoo behandeld, en als eene Godheid op eene heilige plaats neêrgelegd en vereerd, zal hij elken morgen blijken vol goud te zijn.

Onthoud die voorschriften wèl!” - Eerbiedig, met zaamgevouwen handen hoorde ik hem aan, en terwijl ik daar zoo stond reikte hij mij den wonderbuidel over. Daarop verdween de toovenaar in de spleet eener rots. - Nu dacht ik: dien buidel mag ik niet gebruiken zonder Uwe Majesteit er mede bekend te hebben gemaakt; en bragt hem daarom hier. Moogt gij, Sire! thans beslissen!” - Ongetwijfeld zal de Koning dan zeggen: - “Goede vriend! ik ben over u tevrede. Ga heen en maak van den buidel gebruik naar welgevallen.” - Gij echter, zeg dan: - “Moge Uwe Majesteit nu ook bevelen, dat niemand hem mij ontnemen mag!” - Ook dit zal hij u zeker toestaan. Ga dan naar huis, schenk elken dag als uit den buidel een deel weg van wat gij thans werkelijk bezit, vul hem 's nachts weêr met een ander gedeelte van het gestolen goud en toon hem 's anderen morgens aan vrienden en bekenden. Dan zal de vader van Koelapâlikâ zijn toekomstigen schoonzoon Arthapati niet meer tellen dan een grashalm, en begeerig naar schatten, zelf u zijne dochter weêr aanbieden. Arthapati wordt dan natuurlijk woedend, en zal uit trots op zijn geld een wedstrijd met ons beproeven. Wij van onzen kant vinden dan middelen genoeg om hem tot op den lendengordel uit te kleeden, en door dat alles blijft onze eigene diefstal juist het best verborgen.’

Terstond deed Dhanamitra, zeer met mijn plan in zijn schik, zooals ik hem had geraden; en terzelfder tijd begaf mijn vriend Vimardaka zich in dienst van Arthapati om diens haat tegen Dhanamitra aan te stoken. Koelapâlikâ's vader intusschen, op onze vermeende schatten belust, wilde van Arthapati niet meer weten, en met hem brekend, besloot hij zijne dochter aan niemand anders te geven dan aan Dhanamitra.

III.

Terwijl nu dit een en ander voorviel verspreidde zich het gerucht dat Kâmamandjarî's jongere zuster Râgamandjarî[17] in de zaal der Vijf Helden eene dramatische voorstelling zou geven, en met groote belangstelling stroomde de gansche voorname wereld derwaarts. Ook ik was met Dhanamitra daarheen gegaan.

En toen nu de schoone Râgamandjarî begon te spelen, werd mijn hart haar andere tooneel, en diep verwondde mij de Minnegod, verscholen achter de lotusgelijke wimpers harer behoorlijke oogen en zijne gansche magt ontwikkelend in de volkomenheid waarmede zij alle gevoelens en gemoedsbewegingen, die ze had voor te stellen, wist uit te drukken.

Zoo bond zij mij als ware zij inderdaad de schutsgodin der stad, die mij straffen wilde voor den gepleegden roof, door hare donkere, den blaauwen lotus gelijke oogen met de ketenen harer liefdeblikken. En toen de voorstelling geëindigd was, en zij voor de ontvangen toejuichingen dankte, zag zij, - welligt uit behaagzucht of uit wezenlijk verlangen of ook zonder reden, - mij meer dan eens verlokkend aan met een steelschen, zelfs door hare gezellinnen niet bemerkten blik van onder hare behoorlijke aan slingerplanten gelijke wenkbraauwen; en terwijl zij onder eenig voorwendsel glimlagchend, den glans harer schitterende tanden onthulde, verwijderde zij zich begeleid door de oogen en harten aller toeschouwers.

Te huis gekomen had ik door den hartstogt, die zich van mij had meester gemaakt, allen eetlust verloren, en een plotselinge hoofdpijn voorwendend, wierp ik mij met loome leden op mijn eenzaam bed. Daar kwam Dhanamitra, in Kâma's tooverkunsten wèl ervaren, mij opzoeken, en zeide mij onder vier oogen:

- ‘Wel gelukkig, mijn vriend! is die hetaerendochter dat gij uw hart zoo plotseling haar geschonken hebt; maar ook haar gemoedstoestand meen ik wel te doorgronden: niet lang of ook zij zal door den magtigen Kâma op een leger van pijlspitsen worden geworpen. Indien gij lieden echter standvastig in uwe liefde blijft, zal uwe vereeniging wel zonder groote moeite te bewerken zijn. Deze Râgamandjarî intusschen, een zeer voortreffelijk meisje, heeft zich geheel in weêrspraak met de gewoonten van haren stand een hooger doel gesteld dan haars gelijken gewoon zijn; openlijk toch heeft zij verklaard: - “Ik wil alleen de prijs zijn van deugdelijke eigenschappen, maar niet van geld, en mijne jeugd zal niemand toebehooren die mij niet huwt.” - Nu is haar dit besluit reeds meer dan eens door hare zuster Kâmamandjarî en door hare moeder verweten; maar, sinds er niets aan te doen was hebben beide zich weenend tot den Koning begeven, en gezegd: - “Sire! wij voedden steeds de hoop dat uwe dienaresse Râgamandjarî, wier karakter, kennis en bekwaamheden hare schoonheid evenaren, onze

wenschen vervullen zou. Aan die hoop is nu de bodem ingeslagen. Want de pligten van haar stand veronachtzamend, wil zij, met minachting voor goud, hare jeugd slechts aan een rijk begaafd man te schenken en het leven leiden van eene eerzame huisvrouw. Nu zouden wij zoo gaarne zien, dat zij, al ware het dan ook alleen op bevel van Uwe Majesteit, terugkeerde tot de pligten die haar stand haar toch oplegt." - De Koning willigde het verzoek in, en gaf het verlangde bevel. Doch toen Râgamandjarî ook daaraan ongehoorzaam bleef, kwamen moeder en zuster op nieuw bij den Koning jammeren, en wisten van dezen de beslissing te verkrijgen, dat een losbol die tegen haren wensch het meisje verleiden mogt, als een roover zal worden teregt gesteld. Derhalve: zonder toestemming harer verwanten kan men ze niet krijgen en voor geld geeft ze zich niet; wij moeten dus de eene of andere list trachten uit te denken.'

- 'Ei, wat! - zeide ik, - wij hebben daar niet lang over te denken. Hare liefde zal ik door mij zelven wel winnen en hare familie stel ik onder 's hands met geld te vrede.'

Ik begon nu met eene voorname koppelaarster van Kâmamandjarî, eene Boeddhistische bedelnon met name Dharmarakshita, door kleederen, aalmoezen en andere geschenken om te koopen, en sloot toen door hare bemiddeling eene overeenkomst met hare meesteres, waarbij ik deze beloofde, den (vermeenden) wonderbuidel van Dhanamitra te stelen en haar dien te geven, mits zij van haren kant mij Râgamandjarî gunde. Daarmede was de zaak beklonken en ik verwierf de hand mijner schoone, wier wederliefde ik inmiddels door mijne eigene persoonlijkheid reeds gewonnen had.

Tegen den aanvang voorts van den nacht waarin de diefstal van den wonderbuidel heette gepleegd te zullen worden, droegen wij zorg dat een aantal voorname burgers onder eenig voorwendsel werden bijeen geroepen; en daarop kwam mijn helper, Vimardaka, die de dienaar van Arthapati heette te zijn, en begon Dhanamitra op heftige wijze te dreigen en te beleedigen.

- 'Goede vriend! - vroeg deze, - wat wilt gij toch? Gij houdt mij zeker voor een ander dat ge mij zoo beschimpt, want ik voor mij herinner mij niet u ooit eenig onregt te hebben aangedaan.'

De ander intusschen hernam, nog harder dreigend en scheldend:

- 'Gij met uw geldtrots, gij ontziet u immers niet, eens

anders verloofde, die hem tegen een bruidschat geschonken werd, tot de uwe te maken, na hare ouders met uw goud te hebben omgekocht! En daarbij durft gij nog vragen wat kwaad ge mij gedaan hebt! Dat zoudt ge niet weten? Zie, als ik bedenk dat ik als de tweede ziel van den rijken koopman Arthapati ben, dan acht ik mij in staat om zijnent wil mijn leven te laten en schuw zelfs geen Brahmanenmoord! Wacht maar! in ééne nachtwake zullen wij u wel genezen van die koorts van hoogmoed op uw wonderbuidel!'

Verontwaardigd over die taal joegen de burgers hem weg, en aanstonds zette hij 't op een loopen.

Thans begaf zich Dhanamitra tot den Koning en meldde hem dit voorval met ontsteld gelaat, alsmede dat de wonderbuidel hem ontstolen was. Terstond liet de Koning Arthapati roepen en vroeg hem:

- 'Zeg eens! kent gij ook zekeren persoon met name Vimardaka?'

- 'O ja Sire! - antwoordde de gek, - hij is mijn beste vriend. Wat is er met hem gebeurd?'

- 'Kunt gij hem roepen?' - vroeg de Koning.

- 'Voorzeker!' - hernam hij, liep naar huis, zocht hem overal met de uiterste zorg, in zijne woning, in den tuin, in den speelclub, op de markt, maar kon hem nergens vinden. En hoe had de arme man hem ook kunnen vinden? Want op dat oogenblik was Vimardaka, na van mij de teekenen te hebben vernomen waaraan hij u[18] herkennen kon, op mijn aandrang reeds naar Oedjayinî[19] vertrokken om u te zoeken.

Toen nu Arthapati hem nergens vond, begon hij in te zien, dat een door den anderen gepleegd misdrijf hem zelven te last zou worden gelegd, en herriep nu wat hij gezegd had uit onnoozelheid of vrees, doch werd door den vertoornden en door Dhanamitra geleiden Koning in eene strenge gevangenis geworpen.

Inmiddels was Kâmamandjarî begeerig geworden, naar de voorgeschreven regelen, de proef met den wonderbuidel te nemen.

Zij begon te dien einde met heimelijk dien Viroêpaka op te zoeken, dien zij vroeger had uitgekleed, en die, na 't verlies van zijn vermogen, Boeddhistisch bedelmonnik geworden was. Al wat zij hem had afgenomen gaf zij hem terug, en na zich voor 't overige ook zeer beminnelijk jegens hem gedragen te hebben keerde zij vol vertrouwen naar huis terug. Viroêpaka van zijnen kant met moeite zich bevrijd hebbend uit de handen

der ketters, liet zich vol vreugde door mij terugbrengen tot de pligten van zijn stand.

Kâmamandjarî echter, altijd in de hoop uit den wonderbuidel te kunnen putten, verspilde binnen weinige dagen haar gansche vermogen tot op den vuurhaard toe. En nu toog Dhanamitra weêr naar den Koning en sprak:

- ‘Sire! de rijke Kâmamandjarî, die wegens hare onmatige hebzucht den bijnaam van Lôbhamandjarî[20] erlangd heeft, en een voorwerp van smaad is voor alle deftige burgers, schenkt thans zonder aarzelen al wat zij heeft tot vijzel en stamper toe, weg. Daarom zou ik meenen dat zij mijn wonderbuidel is magtig geworden, en uit dien hoofde nu zoo handelt; want algemeen is de regel bekend: dat die buidel zijne schatten aan kooplieden en voorname hetaeren oplevert, niet aan anderen, en zoo vervolgens. Deswege verdenk ik haar.’

Onmiddellijk werd zij nu met hare moeder vóór den Koning geroepen. Met schijnbaar zeer ontsteld gelaat begaf ik mij tot haar, en zeide:

- ‘Ongetwijfeld, mijn beste! valt op u, nu gij alles hebt weggegeven, het vermoeden dat gij den wonderbuidel in uw bezit hebt. Om dit te onderzoeken laat de Koning u thans bescheiden. En als nu de Vorst sterk bij u aandringt, zult gij om mij wel niet veel geven en mij eenvoudig beschuldigen. Dan echter heb ik niet alleen een hard doodvonnis te wachten, maar als ik dood ben, zal ook uwe zuster niet in 't leven blijven; en, terwijl gij zelve uw vermogen hebt verspeeld, zal de wonderbuidel toch weêr in 't bezit komen van Dhanamitra. Van welke zijde dus ook bezien, dit ongeval heeft altijd noodlottige gevolgen voor ons. Wat dan nu aan te vangen?’

- ‘Gij hebt wel gelijk, - zeide zij, even als hare moeder vele tranen stortend, - door onze dwaasheid is het geheim al nagenoeg uitgekomen, en als de Koning er op staan blijft moeten wij, ook al loochenen wij tot twee, drie en vier malen toe, in 't eind toch onvermijdelijk u van den diefstal beschuldigen. Klagen wij u echter aan dan gaat ons gansche huis te grond. Voor een man als Arthapati echter is dergelijke smaad niets nieuws, en in de gansche stad is de omgang van dien gierigaard met ons van algemeene bekendheid. Daarom willen wij, om ons te redden, zeggen dat hij ons den buidel gegeven heeft.’

Mij scheen het plan goed, en daarop begaven zij zich naar het hof.

Toen nu de Koning haar ondervroeg, begonnen zij met te betuigen, dat het de gewoonte niet was van hetaeren om den gever aan te duiden, vermits de lieden haar juist niet altijd met goed begiftigden waaraan zij op eene eerlijke wijze gekomen waren; en herhaaldelijk bleven zij het antwoord weigeren op 's Konings vraag. Toen zij evenwel met het afsnijden van ooren en neuzen gedreigd werden, raakten zij in angst, en nu wisten de gewikste hetaeren te bewerken, dat de waardige Arthapati van den diefstal verdacht werd. De Koning wilde in zijn toorn hem ter dood veroordeelen, doch werd daarin verhinderd door de bede van Dhanamitra zelven:

- ‘Doorluchtige zoon der Maûrya-Vorsten! - zoo sprak hij, - het is een voorregt der kooplieden, wegens zulke misdaden niet aan het leven gestraft te worden. Maar wanneer gij vertoornd zijt, zoo verban den booswicht na zijne goederen te hebben verbeurd verklaard.’

Wegens die grootmoedigheid werd nu Dhanamitra algemeen geprezen, en de Koning was ook met zijn voorstel te vrede. De rijke Arthapati, zoo trotsch op zijne schatten, werd thans met niets dan een oud kleed aan zijn lijf ten aanzien van de gansche burgerij ter poorte uitgejaagd. Met een deel van zijn vermogen begenadigde, op aandringen van Dhanamitra, de Koning voorts uit medelijden de arme Kâmamandjarî, die, verlokt door het droombeeld van den wonderbuidel, al wat zij bezat het venster had uitgeworpen.

En op een heilspellenden dag huwde Dhanamitra zijne schoone Koelapâlikâ.

IV.

Nadat ik aldus mijne plannen ten uitvoer had gebragt, vulde ik het huis van Râgamandjarî met goud en edelgesteenten. De schraapzuchtige rijken in de stad werden dan ook zoo goed uitgeplunderd dat ze met een bedelnap in de hand moesten rondgaan langs de huizen der rijk geworden armen, die door mij met hunne schatten waren begiftigd.

Maar ook de verstandigste mensch is niet bij magte een letter uit te wisschen van het schrift dat in het boek van het noodlot geschreven staat.

Eens, toen ik na een kortstondigen minnestrijd mij door vleijend kozen met mijne Râgamandjarî had verzoend, en onverzadelijk de honing van hare teeder mij geboden lippen dronk, werd ik eensklaps als door een vlaag van waanzin aangegrepen; en, gelijk men in den roes der dwaasheid ten ontijde ook anders verstandige dingen doet, riep ik uit, in den overmoed van mijn geluk:

- 'In dezen éénen nacht wil ik de gansche stad ledig stelen en uw huis vullen met de geroofde schatten!'

En zonder acht te slaan op de gebeden, het smeeken, de bezweringen mijner hevig beangste geliefde, rende ik als een dolle olifant, die zijne ketenen verbroken heeft, enkel met mijn zwaard gewapend, en in allerijl gevolgd door Râgamandjarî's voedster Çrigâlikâ, de straat op.

Daar kwam al dadelijk de wacht op mij aan onder het geroep van: 'Houdt den dief!' - en, schoon door meer dan een der dienaren verwond, kwam ik niet eens regt in toorn, maar hanteerde mijn degen bijna spelend en met slappe hand als in dronkenschap, sloeg er twee of drie neêr en stortte toen met benevelde, door bloed verduisterde oogen ter aarde. Onder het uiten van een doordringenden kreet snelde Çrigâlikâ, de voedster, tot mij terwijl ik door mijne aanvallers gebonden werd; maar inmiddels was mijn roes door het ongeval dat mij trof ook weêr vervlogen, en dra mijn bewustzijn weder erlangend, overlegde ik wat mij te doen stond.

- 'Wee, mij dwaas! - zoo dacht ik, wat ongeluk heb ik mij daar op den hals gehaald! En mijne vriendschap met Dhanamitra! En mijn huwelijk met Râgamandjarî? Wat moet er van hen komen? Morgen gaan ook zij zeker, mede begraven onder mijn misdrijf, naar de gevangenis. Doch ik bedenk daar iets! Wordt het naar mijn voorschrift uitgevoerd dan zijn zij beide veilig, en ik red misschien mij zelven er ook nog uit.' Zoo eene list verzinnend riep ik Çrigâlikâ toe:

- 'Ga toch heen, gij leelijk oud wijf! gij die de slimme en hebzuchtige hetaere, de ellendige Râgamandjarî hebt zamengekoppeld met dien opgeblazen Dhanamitra, zoo trotsch op zijn wonderbuidel en mijn aartsvijand onder het masker der vriendschap! Met u zij het gedaan! Of dacht ge soms dat het niet veel moeite zou kosten mij het licht uit te blazen, nadat ik dien schurk zijn wonderbuidel gestolen en uwe dochter hare juweelen ontnomen heb?'

Slim genoeg om mij terstond te vatten naderde nu de oude met smeekend zaamgevouwen handen en onder allerlei buigingen de wachters, en met tranen in hare stem hoorde ik op vleijenden toon haar zeggen:

- ‘Beste menschen! hebt toch een oogenblikje geduld, en laat mij eerst van dien man vernemen wat al dingen van waarde hij ons afgenomen heeft!’

De wachters gaven aan haar verzoek gehoor, en daarop kwam zij weêr bij mij en zeide:

- ‘Vergeef, o heer! uwer gehoorzame dienaresse dat éene misdrijf. Laat, wat mij aangaat, Dhanamitra, de verleider uwer vrouw, ook het voorwerp zijn van uw haat. Maar gedenk der zoolang u bewezen trouwe liefde en wees Râgamandjarî genadig! Gij weet immers, voor iemand die leven moet van hare schoonheid is tooi van de hoogste waarde. Zeg ons dan, ik bid u, waar hebt gij haar juwelen verborgen?’ - En bij deze woorden wierp zij smeekend zich voor mij neder.

- ‘Welnu dan, - antwoordde ik als door medelijden bewogen, - wat heb ik haar nog te haten nu ik toch in de handen des doeds ben?’ - En terwijl ik mij hield alsof ik haar in 't oor fluisterde wat zij begeerde te weten, gaf ik haar haastig eenige wenken omtrent de maatregelen die zij te nemen had. Toen, nadat ze mij goed had begrepen, verwijderde zij zich met de woorden:

- ‘Leef nog lang, o heer! Mogen de Goden u genadig zijn! En de Koning van Anga, die den moed lief heeft, moge u vrijlaten! Mogen ook deze goede lieden zich medelijdend toonen jegens u!’

Op bevel van den hoofdman der wacht werd ik daarop naar de gevangenis gevoerd.

Den anderen dag bezocht mij de bevelhebber der gevangenis, een nog jong mensch, Kântaka geheeten en niet minder trotsch op zijne vermeende schoonheid als op zijne aanzienlijke geboorte. Na zijns vaders dood eerst onlangs zijn ambt aanvaard hebbend, was hij nog ietwat groen en nog in den overmoed der jeugd.

Dreigend en op hoogen toon zeide nu die persoon tot mij:

- ‘Als gij den wonderbuidel niet terug geeft aan Dhanamitra en de bewoners der stad niet weêr in bezit stelt van de gestolen goederen, zult gij al de achttien pijnigingen ondergaan en in 't eind toch den dood onder de oogen hebben te zien.’

Lagchend echter antwoordde ik:

- ‘Mijn waarde! al wilde ik al het goud teruggeven dat ik sinds mijne geboorte gestolen heb, den wonderbuidel geef ik toch nooit terug, omdat ik nimmer de wenschen zou willen vervullen van dien Dhanamitra, dien vijand onder 't mom van vriendschap, die Arthapati zijne vrouw ontstal. Liever dan dat sta ik zestien duizend pijnigingen door. Wees daarvan verzekerd eens vooral!’

Op die wijze ging dag uit dag in met gestadige afwisseling van goede woorden en dreigementen het onderzoek zijn gang. Inmiddels was ik door het gebruik van geschikte spijzen en dranken binnen weinige dagen van mijne wonden genezen en dra weêr zoo gezond als voorheen.

Eens, toen de dag begon af te nemen, en de glans van het zonlicht reeds zoo geel werd als het gewaad van Vishnoe, verscheen stralend van vreugde en in schitterende kleedij onze Çrigâlikâ, liet hare dienaressen buiten staan, omhelsde mij en zeide:

- ‘Waarde heer! ik wensch u geluk! Uw goede raad heeft al vrucht gedragen. Gelijk mij door u was bevolen ben ik terstond naar Dhanamitra gegaan, en heb hem gezegd, dat zijn vriend, in 't ongeluk geraakt, hem deed weten, hoe hij ten gevolge van een roes, waarin de omgang met hetaeren iemand ligt kan brengen, in de gevangenis was geworpen, en nu wenschte dat hij, Dhanamitra, naar den Koning zou gaan en tot dezen zeggen zou: - “Sire! door Uwer Majesteits genade ben ik reeds eenmaal in het bezit van mijn wonderbuidel hersteld nadat Arthapati dien gestolen had. Vóór eenigen tijd echter heb ik kennis gemaakt met den echtgenoot van Râgamandjarî, een speler, en zijn omgang zoekend wegens zijn aangenaam onderhoud en zijne buitengewone ervaring in allerlei kunsten, zond ik dagelijks kleederen, sieraden en andere geschenken aan zijne vrouw. Haar man, jaloersch van aard, begon mij deswege te verdenken, en in toorn ontstoken, roofde hij mij den wonderbuidel en haar ontnam hij haar kistje met juweelen. Rondzwervend om te zien of hij nog meer kon stelen werd hij door de stadswacht gevat; en toen hij eenmaal in 't ongeluk was, openbaarde hij aan de voedster van Râgamandjarî, die hem weenend was gevolgd, ter wille van zijne vroegere liefde, de plaats waar het juweelkistje verborgen was. Indien hij thans nog met goede woorden te bewegen is mij den buidel terug te geven, dan moge Uwe Majesteit hem genade schenken!” - “Zoo toegesproken, zeide ik tot Dhanamitra, zal de Koning uw vriend het leven sparen en

hem langs zachten weg zoeken te bewegen u het uwe terug te geven. En zoo komt alles nog goed voor ons uit.” Terstond na 't vernemen van uw verlangen toog Dhanamitra op weg, en bragt zonder aarzelen en volkomen op uw doorzigt vertrouwend, uw voorschriften met goed gevolg ten uitvoer.

Ik nu van mijne zijde, - dus ging Çrigâlikâ voort, - wist van Râgamandjarî, wier vertrouwen ik door uw herkenningsteeken volkomen gewonnen had, alles te verkrijgen wat ik maar wenschte, en verzekerde mij tevens naar uwe aanduiding de genegenheid van Mangalikâ, de voedster van 's Konings dochter Ambâlikâ. Door hare tusschenkomst bewerkte ik dat Râgamandjarî en Ambâlikâ de beste vriendinnen werden. En dagelijks bragt ik haar nieuwe geschenken, vertelde haar allerlei verwonderlijke en vermakelijke verhalen en erlangde op die wijze de hoogste gunst der Prinses.

Eens op een dag, toen zij in den tuin van het paleis wandelde en Kântaka, uw bewaker, zich onder eenig voorwendsel daar in de nabijheid der vrouwenvertrekken had begeven, deed ik alsof ik meende dat de lotus aan haar oor, schoon die goed vast zat, was losgeraakt en ik dien weêr vast wilde hechten, liet echter als bij ongeluk de bloem vallen, raapte ze weêr op, en wierp onder den schijn als wilde ik een paar kozende duifjes verschrikken, luid lagchend er mede naar Kântaka. Ik deed dit namelijk met voordacht, omdat hij, die zich voor een geluksvogel hield, al eens meer naar de Prinses had omgezien; en nu had ik het daarom zóó aangelegd, dat hij zich vleide, haar aanminnig gebaar, toen zij om mijn doen begon te lagchen, in den zin te mogen opvatten alsof ze op hem verliefd was geworden. Diep verwond door de giftige pijlen van den Boogschutter, die in de harten aller menschen woont, werd hij nu gansch verdwaasd en wist zich niet dan met moeite te verwijderen.

's Avonds liet ik mij door een klein meisje, alsof het voor Râgamandjarî was, een met den ring der Prinses verzegeld kistje halen, waarin betel met kamfer en ander reukwerk, benevens een paar fijne stukken doek en eenige versierselen, en toog daarmede naar de woning van Kântaka.

Bedolven in de bodemlooze zee zijner liefde, ontving hij mij als een reddend schip en toonde zich ten hoogste verblijd. En toen ik hem voorstelde, hoe de Prinses zelve zich in nog gansch anderen, veel erger toestand bevond, werd de gek ten eenemale het spoor bijster. Door hem geplaagd kwam ik den anderen

dag hem een doek brengen, met betel uit mijn eigen mond bevlekt, en maakte hem wijs, dat zijne geliefde hem dien zond. Tevens nam ik den zijnen als om dien aan de Prinses te brengen, doch wierp hem later heimelijk weg.

Toen nu op deze wijze het vuur van den hartstogt behoorlijk bij hem was aangestookt, zeide ik terwijl wij alleen waren:

- De teekenen van uw geluk, o heer! zijn onmiskenbaar. Een waarzegger in mijne buurt heeft het mij nog onlangs verklaard: het koningrijk moet in handen komen van Kântaka; de voorteekenen die hij met zich draagt, bewijzen het. Daarmede komt nu zeer wel overeen dat de Prinses Ambâlikâ op u verliefd is geworden. De Koning toch, wier eenig kind zij is, moge verstoord worden, als hij soms verneemt dat gij met haar zamen zijt geweest, maar uit vrees dat zij sterven mogt, zal hij u niet doen ombrengen, maar u veeleer tot Kroonprins doen uitroepen. Waarom derhalve brengt gij, mijn waarde heer! deze zaak, die zooveel voordeel belooft, niet tot een goed einde? Weet gij soms geen middel om bij de vrouwenvertrekken te komen, dan kunt gij toch, dunkt mij, door den een of anderen handigen dief eene mijn doen graven van den muur der gevangenis naar dien van den tuin, die van elkander slechts door den korten afstand van drie vademen gescheiden zijn. En zijt gij eenmaal aangeland in den hof, dan is de wacht toch in onze handen, en de dienstdoenden bij de Prinses zijn haar zóó genegen, dat zij het geheim zeker niet verraden zullen.'

- 'Uw raad, mijn beste! - antwoordde hij, - is voortreffelijk. Ik heb daar juist een dief zitten, die in het mijngraven voor een zoon van Sagara[21] gelden kon. Als die wil, brengt hij in een oogenblik het werk ten uitvoer.'

- 'En wie is dat dan? - vroeg ik, - en waarom zoudt gij u niet van hem bedienen?'

- ''t Is dezelfde die Dhanamitra's wonderbuidel gestolen heeft,' - antwoordde hij, daarmede natuurlijk u bedoelend.

- 'Nu, hernam ik, - als dat zoo is, sluit dan eene overeenkomst met hem onder eede; beloof hem als hij 't werk volbrengt, hem door geschikte middelen in vrijheid te doen stellen; en als 't gereed is, bindt gij hem weder, gaat naar den Koning, en zegt: - "Wat men er ook aan doe, zoo hardnekkig en van haat tegen zijn vijand vervuld is die dief, dat hij den buidel maar niet verkiest aan te wijzen." - Op die

manier bewerkt gij dat hij ter dood wordt gebragt en het geheim is veilig.'

'Daarmeê uitmuntend in zijn schik heeft de man mij nu zelf opgedragen, u tot het werk over te halen. Hij wacht daar buiten voor de deur. Bedenk gij nu wat u te doen staat.'

- 'Wel mijne lieve! - antwoordde ik verheugd, - ik heb daar niet lang over te denken. Uw plan is zeker het beste. Laat hem maar binnen komen!'

Daarop, het vertrek binnengetreden, zwoer Kântaka bij eede, mij te zullen bevrijden, en ik, het geheim niet te verraden.

Terstond werden mij de ketenen afgenomen, ik versterkte mij door een bad, door spijs en door mij met zalven in te wrijven, nam toen eene kromgebogen spade ter hand, en begon in een donkeren hoek van den muur der gevangenis met het graven van den onderaardschen gang.

Intusschen overlegde ik bij mij zelven, dat Kântaka wel gezworen had mij te bevrijden, doch tevens plan had opgevat mij ter dood te laten brengen, zoodat ik mij geenszins aan eedbreuk schuldig maakte indien ik hem vóór was. En toen wij nu uit den middelerwijl voltooiden gang kwamen en hij verraderlijk de hand uitstrekte om mij te vatten, gaf ik hem met mijn voet een stoot in de borst, en sloeg hem, terwijl hij neêrviel met een sabelhouw het hoofd af.

V.

- 'En nu, mijn beste! - zeide ik tot Çrigâlikâ, - wijs mij nu den weg naar de vrouwenvertrekken; want het zou toch jammer zijn, al die moeite voor niets gedaan te hebben, en weêr heen te gaan zonder iets meê te nemen.'

En nadat zij mij de inrigting van het paleis had verklaard, drong ik door tot het binnenste vrouwenvertrek, en ontwaarde daar bij het door edelgesteenten weêrkaatste licht der lampen, te midden van de dienaressen die, vermoeid van het spelen, waren ingesluimerd, op een rustbed door kostelijk ingelegde leeuwen gedragen en met fijn gesneden bloemwerk omringd, in het zachte dons de slapende Prinses.

Bevallig had zij op de eene zijde zich neêrgevleid, met den linker voet even onder den regter[22], de fijne enkels tot op korten afstand van elkander, het eene fraai geronde, als de stengel zoo buigzame been onder het andere met zacht gebogen knie, en de geopende hand van den liaangelijken arm achteloos afhangend langs hare zijde, terwijl de andere, fijn en teeder als de jonge spruit, tot steun diende aan haar hoofd. Schoon welfde zich de heup in het engsluitend zijden onderkleed, dat niet al te hoog de slanke leest bedekte, en zacht bewoog zich haar volle boezem onder hare ligte en gelijkmatige ademhaling. Om haar fijn gevormden nek hing een gouden met robijnen ingelegde halsketen; en, lag onder het eene half zigtbare kleine oor de ring al verscholen, aan het andere schitterde een kostbare diamant, terwijl een glanzend parelsnoer zich strengelde in hare rijke, den band ontsprongen lokken. Naauw lieten de bloeijende rozeroode lippen hare scheiding onderkennen; als met een oorsieraad was hare wang getooid door hare kleine leliegelijke hand; langs hare slapen teekenden zich geurige blaadjes van den jasmijn, die van den met bloemen omhangen troonhemel waren afgevallen; hare oogen, den blaauwen lotus gelijk, waren half gesloten, en onbewogen hare fijn gepenseelde wenkbraauwen; op haar voorhoofd vertoonden zich kleine sandelvlekjes opgelost in ligten daauw, en digt beschaduwden hare donkere lokken haar aanminnig, als de maneschijn glanzend gelaat. Zoo lag zij zorgeloos en vermoeid van het lange spelen daar uitgestrekt, gedoken in de glanzend witte sprei als de lichtstraal die rust in den schoot van de zomerwolk.

Bij dien aanblik nu ontbrandde plotseling in mij de gloed eener hartstogtelijke liefde, en terstond verging mij alle lust tot stelen toen mijn eigen hart mij dus gestolen werd. In 't eerst wist ik niet wat ik doen zou. - ‘Erlang ik die schoonste der schoonen niet, - zoo dacht ik, - dan laat de Broeder der Lente mij niet in 't leven; doch omhels ik haar zonder hare toestemming, dan roept zij, zoo jong nog en onervaren, ongetwijfeld om hulp, verstoort daardoor al mijne wenschen en sleept mij mede in het verderf. Daarom naar een beter middel uitgezien!’

Dus overleggend nam ik van een spijker aan den wand eene palet met gom en kleurpoeder bestreken, en uit een met juweelen versierd kistje een schilderpenseel, teekende haar zooals

zij daar lag en mij zelven met gevouwen handen haar te voet vallend, en schreef daaronder deze versregels:

‘Zie in genade op hem neêr, die, o schoone, als uw slaaf ligt
geknield aan uw voeten:
Moge aan zijn zijde hij eenmaal van minnelust moede als de
zijne u begroeten!’[23]

Daarop nam ik uit een gouden doos een stukje kamfer met betel en goud, mengde het met lak, bevochtigde het een weinig en schetste een paar duiven[24] op den gepleisterden muur. Eindelijk wisselde ik nog onze ringen en verwijderde mij toen met loome schreden.

Langs den onderaardschen gang naar de gevangenis teruggekeerd, begaf ik mij terstond tot een daar gevangen ambtenaar, Sinhagôsha genaamd, met wien ik juist in de laatste dagen goede vrienden was geworden, meldde hem hoe ik den braven Kântaka had verslagen en beloofde hem te zorgen voor zijne invrijheidstelling, indien hij mijn geheim wèl bewaarde. Daarop nam ik onmiddellijk met Çrigâlikâ de vlugt.

Op de straat gekomen, stuitten wij echter terstond weêr op eene wacht, en weinig scheelde het of ik was nogmaals gevangen genomen. - ‘Wel, dacht ik, ben ik zelf in staat mij vlug genoeg uit de voeten te maken, maar dan nemen zij dat arme mensch toch gevangen.’

Daarom, iets anders verzinnend, ging ik regt op de wachters los, plaatste mij vóór hen met de armen op den rug en zeide met een onverschillig gezigt:

- ‘Vrienden! als ik een dief ben, zoo bindt mij! Dat is uw pligt, maar niet het werk van dat oude wijf daar!’

Spoedig mijne bedoeling radend, naderde Çrigâlikâ, met eene beleefde neiging, en zeide met het eerlijkste gezigt ter wereld:

- ‘Deze mijn zoon is krankzinnig en sinds lang onder geneeskundige behandeling. Gisteren echter scheen hij zeer vergenoegd en volkomen hersteld. Daarop vertrouwend ontsloeg ik hem van zijne banden, liet hem een bad nemen en met zalven bestrijken, gaf hem nieuwe kleederen en goede spijzen, en liet hem toen in een draagstoel gaan waar hij wilde. Gedurende den nacht intusschen overviel hem op nieuw een vlaag van waanzin; hij sloeg Kântaka dood en rende met den uitroep:

- “Ik wil de dochter des Konings hebben!” - de straat op.

Toen ik mijn zoon nu weêr in dien ongelukkigen toestand zag, liep ik hem aanstonds achterna; en als gijlieden mij thans eene gunst wilt bewijzen, bindt hem dan en geef hem mij weêr over.'

Terwijl zij zoo jammerde, riep ik uit:

- 'Wel oude! wie heeft er ooit den God van den Wind kunnen binden? En wat zijn dat voor kraaijen, die mij, den Garoeda[25], vangen willen? Foei! Gij moest u schamen!' - En daarop liep ik hard weg.

Zij inmiddels werd niet weinig door de wachters uitgescholden om hare onvoorzigtigheid:

- 'Gij zelve zijt gek, - zeiden zij, - dat gij een gek laat losloopen, in de meening dat hij weêr beter is! Wie kan hem nu in handen krijgen?' - En huilend en jammerend kwam zij achter mij aanloopen.

Zoo weêr vrijgekomen haastte ik mij naar het huis van Râgamandjarî, die gansch bedrukt was door onze lange scheiding, troostte haar en bragt het verder gedeelte van den nacht in hare woning door. Den volgenden morgen ging ik naar Dhanamitra.

Vervolgens bragt ik ook een bezoek aan den heiligen Marîtji, die, geheel hersteld van het leed, door de hetaeren hem aangedaan, door hernieuwde boete zijn profetisch oog had teruggekregen, en door wien ik nu tevens werd ingewijd in de geheimen zijner kunst.

Sinhagôsha, de gevangen ambtenaar, werd voorts, nadat Kântaka's dood was ruchtbaar geworden, in diens plaats door 's Konings gunst tot bevelhebber der gevangenis benoemd, en verschafte mij nu verder de gelegenheid om door den onderaardschen gang uit de gevangenis in de vrouwenvertrekken van het paleis te komen. Zoo vereenigde ik mij met de Prinses Ambâlikâ, die door al wat Çrigâlikâ haar van mij verteld had, ook van hare zijde mij genegen was geworden.

Omstreeks dezen tijd verklaarde inmiddels Tjandravarma, Koning van Oedjayinî[26], den oorlog aan Sinhavarma, Koning van Anga, omdat deze geweigerd had, hem zijne dochter Ambâlikâ ten huwelijk te geven, en kwam nu de hoofdstad belegeren.

Terwijl de vijand bezig was de dorpen aan de grenzen af te loopen, opende Sinhavarma in zijn ongeduld, en zonder de hulp zijner naderende bondgenooten af te wachten, de poorten, en toog uit met zijn leger. Tegen de overmagt van den vijand

echter niet bestand, werd hij in een grooten veldslag overwonnen en zelf gevangen genomen door Tjandravarma.

Ook Ambâlikâ werd nu terstond op last van den overwinnaar gevat en met geweld naar zijn tijdelijk paleis gevoerd, waar hij voornemens was haar dadelijk te huwen. Reeds had hij den trouwring haar aan den vinger gestoken, en te middernacht zou de echt worden ingezegend.

Ik echter kleedde mij in Dhanamitra's huis in passend gewaad en sierselen voor het bruiloftsfeest, en zeide inmiddels tot hem:

- 'Verzamel, mijn vriend! een aantal der voornaamste burgers, en ga dan heimelijk tot de Vorsten die bondgenoot zijn van den Koning van Anga, en zeker wel reeds met hunne troepen zullen zijn aangekomen. Roep hen hier, en als gij terugkeert vindt gij den vijand met afgehouwen hoofd.'

Zoodra nu Dhanamitra op weg was gegaan, begaf ik mij zonder verwijl naar het paleis van den Vorst, wiens leven door mij was verbeurd verklaard. Groote beweging heerschte daar bij het maken van toebereidselen voor het huwelijksfeest; en, terwijl onophoudelijk tal van lieden uit en in liepen, gelukte het mij binnen te komen zonder dat men ontdekte dat ik gewapend was.

Reeds stond Tjandravarma gereed, vóór het heilig offervuur naar den Atharvischen ritus[27] onder den zegen der priesters de hem aangeboden leliegelijke hand van Ambâlikâ te vatten, toen ik plotseling toeschoot, en met vast gestrekten arm hem mijn zwaard in de borst stootte. Een paar zijner dienaren, die op mij aanvielen, zond ik in der haast nog naar de woning van den God der Dooden, ijlde Ambâlikâ na door de gangen van het gansch en al door den moord in verwarring gebragte slot, vatte de aan al hare leden sidderende schoone in mijne armen, en voerde haar in de blijde verwachting harer omhelzing naar het binnenste van het paleis.

Daar, op datzelfde oogenblik drong als uit een bewolkten hemel de klank tot mij door van uwe magtige stem[28] en vervulde mij met nieuwe vreugde.

P.A.S. VAN LIMBURG BROUWER.

Eindnoten:

1 Daçakoemâratjarita. De inleiding is hoogst waarschijnlijk en het niet in druk uitgegeven slot naar 't oordeel van deskundigen zeker van eene andere hand dan de acht verhalen waaruit het eigenlijke werk zelf bestaat.

2 The Dasa Kumara Charita, or adventures of ten princes, a series of tales in the original Sanskrit, by Sri Dandi. Ed. by H.H. Wilson. London 1846. - Benfey, Sanskr. Chrest. p. 279 sqq. - Ausland. 1859. n°. 6-8. - De tekst van beide uitgaven lijdt ongelukkig, schoon die van Benfey reeds een aantal verbeteringen bevat, aan niet weinige fouten, waarvan sommige terstond in 't oog springen, doch andere niet altijd gemakkelijk te ontdekken zijn. Wij onthouden ons hier evenwel van eene aanwijzing dier misstellingen, die bij de bewerking ons reeds waren in 't oog gevallen, vooreerst omdat zulk eene opgave min passend ware in eene geenszins voor geleerden of taalbeoefenaars bestemde proeve, maar vooral ook omdat wij dergelijken arbeid liever aan meer bevoegden overlaten. Mogten wij bij de overzetting zelve soms tot eenig misverstand zijn vervallen, de teregtwijzing zal ons, hopen wij, wel geworden, wanneer wij eenmaal van eenig onzer Westersche Indologen eene volledige vertaling van den roman mogten ontvangen, die hij ook om de wezenlijke waarde der overige verhalen wèl verdient. Wat Benfey's overzetting betreft, wij zijn de laatsten om daarvan de verdiensten te miskennen, 't geen ook ondankbaar ware in zoover zij ons van wezenlijk nut bij de bewerking is geweest; maar toch mogen wij niet nalaten op te merken, dat eene welligt al te slaafsche navolging van den Sanskriet-stijl en de poging om alles bijna letterlijk

over te brengen, aan die vertaling eene zekere stijfheid en gewrongenheid geeft, welke wij door eenige meerdere vrijheid getracht hebben in de onze te ontgaan.

3 Parel der Liefde.

4 Een niet-ceremoniëel huwelijk, waarbij alleen de wederzijdsche toestemming der echtgenooten vereischt wordt.

5 De verlossing (apavarga) beteekent de eeuwige zaligheid door oplossing van het eindige in de Godheid; het paradijs (svarga) is slechts een tijdelijk loon voor goede werken (hier trouwens voor de vervulling van de pligten eener hetaere!), doch bevrijdt niet van later eindig bestaan.

6 Gelijk nader blijkt: het bezit (artha), het genot (kâma) en de deugd (dharma).

7 Nadere verklaring van al deze mythologische toespelingen, waaruit voor 't overige blijkt, dat er nog al wat op den Indischen Olymp moet zijn voorgevallen, zal men wel niet verlangen; wij zouden trouwens ook niet in staat zijn, ze van alle te leveren.

8 Dvidja, weder- of tweemaal geboren, d.i. een man uit eene der drie eerste standen; hier uit den derden stand.

9 Of Kansa, een koning van Mathoera, die de uitvinder of de voornaamste leeraar van de kunst van stelen, de tjaûra vidya, wordt genoemd. Zelfs moet er een handboek voor dieven in het Sanskriet hebben bestaan.

10 Ontstaan door het vergif 't welk Çiva opslikte toen de goden en daemonen den onsterfelijkheidsdrank bereidden.

11 Het commentaar geeft hier eenige verklaringen, die aangevuld kunnen worden uit het drama Mritjtjikati (III. 1.), waar almede een inbraak beschreven wordt. Echter blijft omtrent sommige voorwerpen twijfel bestaan. Het fluitje dient om te ontdekken of iemand slaapt; het menschenhoofd om een mogelijken vervolger te misleiden; het slaappoeder heet eigenlijk ‘tooverpoeder’ en wordt gezegd onzigtbaar te maken, 't geen echter ook wel overdragtelijk kan gemeend zijn van de verdooving waarin de bewoner of bewaker door toediening van het poeder gebragt wordt; de dievenlantaarn heet ook ‘tooverlamp’; onduidelijk is echter waartoe dan bovendien nog het ‘lampje’ of de ‘lichtstandaard’ dient, ten ware hier juist omgekeerd een ‘domper’ gemeend zij; de doos eindelijk bevat een of twee insecten, welke men om het licht laat vliegen ten einde het uit te dooven. De overige werktuigen zullen wel geen nadere verklaring eischen.

12 Deze woorden (‘van den’, enz.) hebben wij, ter aanvulling van den zin, ons veroorloofd in te voegen.

13 Of Koevêravallabha, gunsteling van Koevêra, den God des Rijkdoms. De naam der dochter staat hier niet in den tekst, doch wordt later vermeld.

14 Goudkoning of heer van schatten.

15 Het tegenwoordige Assam, het land der toovenaars, even als bij de Grieken ‘Thessalië’ (Benfey).

16 De Indiërs nemen verschillende hemelen aan, in verband met de verschillende wereldstelsels (Benfey). Zoo ook niet minder dan zeven hellen.

17 Beteekent eigenlijk hetzelfde als de naam der zuster: Parel der Liefde of der Lust.

18 Namelijk Râdjavâhana, de Prins aan wien Apahâravarma zijne avonturen vertelt. Vergelijk den aanvang van het verhaal en het slot onzer inleiding.

19 Het tegenwoordige Oedjein, vroeger een van de meest glansrijke residentiën der Indische Vorsten, en in den tijd van ons verhaal de hoofdstad van Tjandravarma, die Râdjavâhana had gevangen genomen.

20 Parel der Hebzucht.

21 De zonen van Sagara worden gezegd, den bodem der zee te hebben gegraven om het geroofde paard te zoeken. (Râmâyana).

22 Schoon ook in deze beschrijving geene enkele uitdrukking voorkomt die welstaanshalve onvertaald behoort te blijven, zien wij ons echter hier vooral genoopt, de voor ons althans hopelooze poging op te geven om letterlijk elk woord afzonderlijk in de vertaling over te brengen en dan nog een eenigzins redelijken stijl te behouden. De lezer oordeele zelf uit een voorbeeld, zoo als het hier voorkomend, met al de vorige en volgende in één zin (tot aan 't einde der beschrijving) zamenhangend compositum: - ‘Dakshina-pâda-pârshny-adhô-bhâ gâ-'noevêllitê-'tara-tjaranâ-'gra-prishtam’, - 't geen letterlijk beteekent: ‘Met den rug van de top van den linker voet gebogen tegen het onderste deel van den bal van den regter.’ - In het Sanskriet met zijne buitengewone gemakkelijkheid in het aaneenhechten of liever in elkaâr doen vloeijen van woorden, en zijn bijkans onbeperkt regt tot het vormen van composita, gaat dat goed; in onze talen echter die steeds genoodzaakt zijn met voorzetsels en voegwoorden te werken, wordt zoo iets nagenoeg onleesbaar. Eigenlijk intusschen drukt onze vertaling in 't aangehaalde voorbeeld, schoon minder rijk aan woorden, hetzelfde uit, daar het toch moeilijk valt, in de omschreven slapende houding den eenen voet op eene andere dan de hier verklaarde wijze onder den anderen te doen rusten. Zoo ook met sommige der overige, mede verkorte vertalingen. Niet te stellig zouden wij met dat al durven verzekeren, elke hier voorkomende uitdrukking volkomen juist te hebben opgevat; wij gelooven echter niet dat enkele misvattingen in dezen, zoo ze er zijn, veel schade aan den zin der beschrijving in 't algemeen zullen hebben aangebragt.

23 Het zoogenaamd Arya-metrum, waarin dit vers in 't oorspronkelijke vervat is, valt moeilijk in onze taal na te volgen. Dat voor 't overige de inhoud juist niet veel te beduiden heeft, is de schuld niet van den vertaler, maar van den verliefden Apahâravarma zelven, die nu eenmaal in der haast geen beter vers scheen te kunnen bedenken. Wilson noemt het in zijne inleiding: - ‘a verse imparting a hope that she may not suffer the pangs of love by which he is afflicted.’ - Dat klinkt nu alligt beter, maar wij zien niet, hoe dit uit den tekst gelezen kan worden.

24 Eigenlijk staat er: ‘eenden’ (tjakravaka). Wij hebben echter gemeend, er maar duiven van te moeten maken, daar toch, naar de juiste opmerking van Benfey, die het oorspronkelijk woord in de vertaling behoudt, eenden aan Amor's hof ten onzent niet ‘hoffähig’ zijn.

25 De heilige vogel van Vishnoe, in den tekst hier voorkomend onder den naam van Çâungêya.

26 Die, als gezegd, Râdjahâvana gevangen hield, en dezen ook, blijkens het voorafgaand verhaal, gevankelijk met zich naar Anga voerde.

27 Voorgeschreven in den Atharva-Vêda.

28 In de verwarring door Tjandravarma's dood had namelijk Râdjavâhana zich van zijne bewakers weten te ontslaan, en kwam nu in het paleis terwijl zijn vriend Apahâravarma Ambâlikâ ontvoerde. Of het tusschen deze beide nog tot een huwelijk komt, waaraan voor 't overige de verbindtenis met Râgamandjarî niet in den weg staat, vernemen wij niet nader, vermits thans een ander van Râdjavâhana's vrienden het verhaal zijner avonturen begint en het eigenlijk slot van den roman ontbreekt. Wij mogen intusschen veilig met Benfey aannemen, dat het bedoelde huwelijk ook wel in dat slot zal vermeld zijn geweest, daar de gang van het verhaal er van zelf toe leidt, en door Apahâravarma, in stand met de Prinses gelijk, als schoonzoon van den waarschijnlijk op den troon van Anga herstelden Sinhavarma, ook in het gemis van een troonopvolger kon worden voorzien.

Het naaldgeweer.

I. Inleiding.

Is er iets in staat, gehechtheid aan onze grondwettige instellingen bij het nederlandsche volk op te wekken en wortel te doen vatten, dan zal het wel zijn de overtuiging, dat die instellingen bevorderlijk zijn aan een goed financiëel beheer; dat er dientengevolge niet meer millioenen van de natie gevergd worden dan voor het algemeen welzijn vereischt wordt.

Bestaat die overtuiging bij onze landgenooten, wij hebben dit grootendeels te danken aan het nederlandsch bestuur van 1813 tot 1840.

Waartoe een bestuur zonder verantwoordelijkheid, geheimzinnigheid in de financiën, eene Volksvertegenwoordiging vol vertrouwen, doch zonder kracht en klem, leiden, dat heeft de geschiedenis van dat tijdvak bewezen. Van den aanvang was de jaarlijksche rentelast aan het toenemen. Van 14,^{3} millioen in 1814 was hij in 1822 tot 20,^{2} millioen, in 1830 tot ruim 26 millioen gestegen. En wat was het einde? De Nederlandsche natie had vertrouwd en altijd weder vertrouwd, en bij haar ontwaken in 1840, was die last voor Noord-Nederland alleen tot 36 millioen geklommen[1]. Welk eene verrassing! De natie had leergeld gegeven; dat leergeld zoude beter dan alle redeneringen, de behoefte doen ontkiemen aan ministeriële verantwoorlijkheid, aan openbaarheid en contrôle in de financiën, aan Staten-Generaal, die niet in naam, maar inderdaad de koorden van de beurs in handen hadden. Gewend als wij zijn aan de werking der con-

1 Vissering, Praktische Staathuishoudkunde, n°. 1200.

stitutionele instellingen, kunnen wij ons moeijelijk meer verplaatsen in dien tijd, toen onze landgenooten, door het naderen van een Staatsbankroet, uit hunnen dommel werden wakker geschud. Nog vóór dat de Nederlanders naauwkeurig wisten, hoever zij 't in het schulden maken gebragt hadden, was de ontevredenheid algemeen.

Bij de begrooting van 1841 werd de reddelooze staat onzer geldmiddelen opengelegd. Doch reeds den 28sten Augustus 1840, bij de Grondwetsherziening, toen men nog niet alles wist, sprak de 'wakkere' de Kempenaer aldus:[1]. 'Het geduld is uitgeput; de krachten, om de opgelegde lasten langer te dragen, zijn verzwakt; de lust, om deze te torschen, is aanmerkelijk afgenomen; de verwarring, welke hier en daar blijken te bestaan, de last der schulden, die dagelijks schijnt aan te groeijen, en de ondoordringbare sluijers, welke bedekt houden hetgeen men *belang*, hetgeen men *regt* heeft zeer naauwkeurig te kennen, - dat alles brengt pijnigende bekommering te weeg: en het volk vraagt luide om verbeteringen, openbaarmaking van hetgeen bestaat, waarborgen voor de toekomst, en, voor dit alles, herziening der Grondwet.

Die staat, waarin dit volk verkeert, *kan, mag* hier niet worden voorbijgezien; en wij, vertegenwoordigers van hetzelve, zijn verpligt daarop te wijzen.

Men wiege zich niet in slaap door zich op te dringen, dat dit maar het werk van enkele woelgeesten, van weinige opgewondene schrijvers zoude zijn.

Die soort van slaapdranken is in 1830 gebleken doodelijk te zijn. Men wachte zich voor dezelve.

Liever rondborstig gevraagd: heeft het volk van Nederland *gelijk* - heeft het *regt* om op de voldoening van die uitgedrukte verlangens aan te dringen? En die dan regtschapenheid bezit, en het met het vaderland en zijnen Koning wel meent, zal op die vraag geen *ontkennend* antwoord kunnen geven.

En is dat zoo, waarom dan niet bereidwillig en vaardig gegeven, hetgeen dat volk *gelijk* en *regt* heeft te vragen?

Of acht men het staatkundiger te wachten, tot dat ditzelfde volk zal zijn opgestaan om te eischen?'

1 Handelingen over de Grondwetsherziening v. 1840. Dubbele Kamer, III, bl. 388.

Zoo sprak de wakkere, ietwat revolutionnaire, de Kempenaer.

In onze dagen klinkt deze toespeling op de mogelijkheid van een opstand ons vreemd in de ooren; wij wijzen er op als een teeken des tijds en als een bewijs van het naauw verband, dat er bestaat tusschen het financiëel wanbestuur der Restauratie en de constitutionele ontwikkeling van ons volk.

En een meer gematigd afgevaardigde, van Panhuys, zeide een jaar later, nadat ‘de ondoordringbare sluijers’ waren verscheurd: ‘provinciale fondsen zijn verdwenen; depôts, vacante nalatenschappen zijn niet meer voorhanden; consignatiën en borgtogten zijn weg; fondsen voor industriëele ondernemingen gestort, zijn verbruikt’[1].

Dat misbruik van vertrouwen, door de Regering gepleegd; ‘dat staan der financiën op den rand des verderfs’[2], was de krachtige hefboom, die het volk voortstuwde op de baan der constitutionele ontwikkeling, en waardoor het tot de overtuiging kwam, dat liberale instellingen ook hare praktische zijde hebben, die zich openbaren in een ordelijk financieel beheer, in het tegengaan van verkwisting, in het gebruik van 's lands penningen voor het algemeene welzijn en voor niets anders.

De publieke meening had in 1840 reeds kracht genoeg, dat zelfs de Tweede Kamer van dien tijd verontwaardigd was over de voorstellen van grondwetsherziening, die oorspronkelijk van de Regering waren uitgegaan en die zich alleen tot datgene bepaalden, wat, als gevolg van de scheiding van België, noodzakelijk veranderd moest worden. De Tweede Kamer drong op ruimer herziening aan. De Regering gaf toe, dat de Rekenkamer zoude worden een onafhankelijk ligchaam met contrôle op ontvangsten en uitgaven beide en niet op de uitgaven alleen; dat de door dit ligchaam afgeslotene rekening van ontvangsten en uitgaven telken jare aan de Staten-Generaal zoude worden medegedeeld. Ja zij liet zich - hoe noode dan ook - tot eene zekere hoogte tevens ontwringen de erkenning van het beginsel der ministeriële verantwoordelijkheid en eveneens het oplossen der gewone tienjarige en buitengewone eenjarige begrooting van uitgaven en middelen in alles omvattende tweejarige begrootingswetten.

Volgens de Grondwet van 1815 (art. 122-126) werd de begrooting in twee afdeelingen gesplitst: de eerste bevatte de

1 Rede van 14 Sept. 1841, aangehaald bij Capadose, de Rekenkamer, bl. 118.
2 Van Nes, in de Dubbele Kamer, 2 Sept. 1840. Handelingen, IV, blz. 158.

gewone zekere en steeds voortdurende uitgaven, vastgesteld voor den tijd van tien jaren, de tweede, de buitengewone, onvoorziene en onzekere uitgaven, vastgesteld voor den tijd van één jaar.

De middelen tot dekking der tienjarige begrooting werden eveneens voor hetzelfde tijdvak, en die voor de eenjarige begrooting eveneens voor één jaar vastgesteld.

'Van die splitsing was,' zeide van Nes[1], 'door de voorgaande Ministers van Financiën dit gebruik gemaakt, dat zij de gewone en buitengewone uitgaven steeds voorbedachtelijk hebben verward, vele buitengewone uitgaven op de tienjarige begrooting plaatsende, en andere zekere steeds voortdurende uitgaven in de eenjarige begrooting voordragende, met het tastbare oogmerk, om de Tweede Kamer tot de aanneming van alles te noodzaken, door de vrees voor stagnatie in de meer onvermijdelijke uitgaven.'

Der Regering moesten de duimschroeven worden aangezet, om op dit punt aan het verlangen der Tweede Kamer toe te geven.

Eerst stelde zij voor: de uitgaven voor den tijd van twee jaren, doch de staatsinkomsten voor een onbepaalden tijd vast te stellen[2].

De Tweede Kamer gaf vrij eenstemmig hare afkeuring te kennen over het voorstel, om de middelen voor een onbepaalden tijd te doen voortduren, waardoor, zooals de eerste afdeeling dit uitdrukte, 'de klem der geeischte toestemming van de Staten-Generaal op de Staatsbegrooting, de voorname taak van de vertegenwoordiging des volks, geheel zoude worden te niet gebragt'[3].

De Regering bleef desniettemin bij haar gevoelen volharden. 'Elke twee jaren de middelen en staatsinkomsten als het ware los te maken en van eene stemming te doen afhangen, wordt geacht onraadzaam'[4]. Ook in het belang van de zekerheid der schuldeischers van den Staat, was dit af te keuren.

Doch evenzeer bleef de Tweede Kamer op de inwilliging van haar verlangen aandringen[5].

1 Handel., IV, bl. 152. Zitting van 2 Sept. 1840.
2 a.w. I, bl. 156.
3 a.w. I, bl. 164, 1e. afd.; bl. 173, 2e. afd.; bl. 183, 3e. afd.; bl. 193, 4e. afd.; bl. 202, 5e. afd.
4 a.w. I, bl. 221.
5 a.w. I, bl. 249, 258, 260, 265, 271.

Eindelijk gaf de Regering toe en het voorgestelde artikel 4 zoude nu luiden:[1]

'Art. 4. De staatsinkomsten worden tevens voor gelijken tijd van twee jaren bij de wet geregeld, en blijven, eenmaal vastgesteld zijnde, gedurende dien tijd voortduren, ten ware inmiddels in dezelven door eene nieuwe wet veranderingen gemaakt mogten worden.'

Dit wetsvoorstel werd den 4^{den} Junij 1840 door de gewone Tweede Kamer met 51 tegen 4 en den 2^{den} September 1840 door de Dubbele Kamer met 90 tegen 13 stemmen aangenomen.

Onder die 13 stemden de meeste tegen, omdat de herziening hun niet ruim genoeg scheen en zij eene jaarlijksche begrooting en eene rekenwet (loi des comptes) gewenscht hadden[2].

En wat geschiedde acht jaren later? Wat de linkerzijde in 1840 te vergeefs verlangd had, werd nu, nullo contradicente, Nederlandsch Staatsregt.

De Staten-Generaal, die nu deels door de kiezers, deels door de Provinciale Staten zouden verkozen worden, zouden telken jare de begrooting tot een onderwerp van behandeling krijgen; de Tweede Kamer zoude door haar regt van amendement niet alleen de keuze hebben tusschen de aanneming of verwerping eener aangeboden begrootingswet; zij zoude haar ook kunnen wijzigen; de Staten-Generaal zouden niet meer alleen ontvangen de door de Rekenkamer goedgekeurde rekening, maar zouden ook de laatste instantie zijn, om over die rekening te beslissen. Het slot der rekening zoude door de wet vastgesteld worden[3], en dit zoude hun dus de magt geven, niet alleen het financiële beheer in het algemeen aan de eischen der doelmatigheid te toetsen, maar ook hetgeen onwettig was uitgegeven ten laste van den verantwoordelijken minister te brengen.

Althans de bedoeling was, dat de herziening van 1848 niet alleen zoude strekken ter bevordering eener betere contrôle, maar ook om aan de Staten-Generaal meer kracht en klem op de vaststelling en het beheer der staatsuitgaven te verzekeren, en de daartoe betrekkelijke bepalingen waren voor

1 a.w. I, bl. 279.
2 a.w. IV, bl. 150 vg. Onder de 13 waren Thorbecke, Luzac, de Kempenaer, enz.
3 Wanneer zal het oogenblik gekomen zijn, dat aan deze bepaling uitvoering kan gegeven worden?

niemand een hinderpaal, om de goedkeuring aan de herziening te schenken.

Die invloed heeft zich dan ook sedert in ruime mate doen gevoelen.

Wij plukken de vruchten van een ordelijk financieel beheer; de geldmiddelen zijn grootendeels voor productieve uitgaven aangewend; de staatsschuld is tot 27½ millioen rente teruggebragt. Wij hebben alle reden om dankbaar te zijn jegens de Volksvertegenwoordiging, die de koorden der beurs in handen hield, en aan het stelsel van openbaarheid en verantwoordelijkheid, dat aan de verleiding om millioenen weg te goochelen, in den weg stond[1].

Bij dat alles is er echter iets, dat sedert lang mijne bevreemding heeft opgewekt.

In 1840 heeft de Regering vruchteloos getracht de bevoegdheid te erlangen, om de bestaande belastingen voortdurend te blijven heffen, zonder van het aannemen eener periodieke Wet op de middelen afhankelijk te zijn.

Na de herziening van 1848 heeft volgens veler meening de Regering de magt wel, en zouden de belastingen, onafhankelijk van de wet op de middelen, blijven doorloopen.

Zijn de voorstanders van dat denkbeeld misschien alleen te vinden onder hen, die in 1848 het onderspit hebben gedolven en die onze Grondwet lief hebben op dezelfde wijze als Tilbury Klaasje Zevenster? Geenszins.

Dumbar, in de ‘Nieuwe Bijdragen van Regtsgeleerdheid en Wetgeving’[2]; Boer, in de ‘Bijdragen van Staatsbestuur’[3], hebben dit denkbeeld verdedigd.

Bovendien heeft zich in denzelfden geest uitgelaten Mr. van Bosse, bij de discussie over de wet van 15 Mei 1859, tot wijziging der tarieven van sommige accijnsen.

Hetzelfde werd toen nog in sterkere mate beweerd door de Kempenaer en Duymaer van Twist.

En zelfs door Thorbecke.

Thorbecke, die in zijne Aanteekening op de Grondwet het

1 Dankbaar, doch niet zoo dankbaar als de Heer Rochussen (Zitt. v. 30 Maart 1867), die meent, ‘dat op dit oogenblik geen meerdere schuldenlast op ons drukt dan in 1830.’ Vergeet hij niet, dat Noord-Nederland nu alleen moet dragen, wat toen een last was, aan Belgie en Noord-Nederland gemeen?

2 II, bl. 164.

3 III, bl. 185.

door de Regering in 1840 oorspronkelijk gedane voorstel, om de middelen te laten voortduren, totdat eene nieuwe wet er verandering in bragt, had bestreden[1], - Thorbecke was onder de Grondwet van 1848 van een ander gevoelen en beweerde: dat de Wet op de Middelen geen invloed oefende op de heffing der belastingen.

Wie stonden aan de andere zijde? van Eck, die eenigzins door Sloet tot Oldhuis gesteund werd[2].

Ook de Bosch Kemper heeft in zijn Staatsregt de zienswijze dezer laatsten verdedigd[3].

Wat is in dezen waarheid? Zoo van Bosse, Kempenaer, van Twist, Thorbecke gelijk hebben, dan geldt hier thans te lande het Pruissiche stelsel. Wij moeten dan daar ter schole gaan, om onze staatsinstellingen te leeren kennen; wij kunnen dan ook nergens beter ontwaren, wat in haren schoot verborgen ligt; het stelsel heeft immers daar in de praktijk vruchten opgeleverd.

II.
Het Pruissische stelsel.

Wat is het Pruissische stelsel, welke is zijne werking?

Slaan wij de Pruissische Verfassungs-Urkunde op, wij vinden de hiertoe betrekkelijke bepalingen in art. 95, 96 en 105.

> Art. 95. ‘Alle Einnahmen und Ausgaben des Staats müssen für jedes Jahr im Voraus veranschlagt und auf den Staatshaushalts-Etat gebracht werden. Letzterer wird jährlich durch ein Gesetz festgestellt.’
>
> Art. 96. ‘Steuern und Abgaben für die Staatskasse dürfen nur, so weit sie in den Staatshaushalts-Etat aufgenommen oder durch besondere Gesetze angeordnet sind, erhaben werden.’
>
> Art. 105. ‘Die bestehenden Steuern und Abgaben werden forterhoben, bis sie durch ein Gesetz abgeändert werden.’

1 I, bl. 331-333.
2 Bijblad v.d. Nederl. Staatscourant 1858/59, II, bl. 765-791.
3 Tweede editie, § 133.

Deze artikelen kwamen reeds voor in de door Koning Friedrich Wilhelm IV den 5den December 1848 geoctroijeerde Constitutie. Het waren toen art. 99, 100 en 108. Toen deze Constitutie, overeenkomstig hare slotbepaling, in 1849 aan eene revisie onderworpen werd, meende men in de bepaling van art. 108 strijd te zien met § 6 van de in de opgewonden dagen van 1848 vastgestelde wet van 6 April 1848, bevattende: eenige *Grundlagen der Preussischen Verfassung*, waarvan § 6 aldus luidde: 'Den künftigen Vertretern des Volks soll jedenfalls die Zustimmung zu allen Gesetzen, sowie zur Festsetzung des Staatshaushalts-Etats und das Steuerbewilligungsrecht zustehen.' Stahl beweerde, dat die strijd niet bestond. Doch al ware art. 108 ook met die wet in strijd, het schaadde niet; immers hij kon dan op dit punt die wet niet als geldig erkennen. 'Ich konnte als ein Vertreter des Preussischen Volkes die Erfüllung der Verheissung nicht acceptiren, durch welche der König das Scepter seiner Gewalt in andere Hände legte, und so dem Volke seinen bedeutungsvollen Schirm entzöge und das Land seinem Schicksale überliesse.' Zoo sprak Stahl in zijne beroemde rede van 16 October 1849, *über das Recht der Steuer-Verweigerung*. Was Stahl het voor het overige met de artikelen der geoctroyeerde Constitutie eens? In geenen deele. Hij was tegen een eenjarig budget; hij gaf de voorkeur aan de scheiding in een voortdurend 'ordentliches' en een periodiek 'ausserordentliches' Budget. Hij formuleerde dit denkbeeld zelfs in een 'Antrag'[1].

Toen echter Stahl en de zijnen den storm, door de liberalen op art. 108 geloopen, zegevierend hadden afgeslagen, het jaarlijksche 'Steuerbewilligungsrecht' dus was gekeerd, begreep hij zich met de behaalde overwinning te moeten vergenoegen en nam hij zijn voorstel terug. Toen immers een paar jaar later een voorstel gedaan werd, om het budget in twee deelen, een 'gewoon en een buitengewoon', te verdeelen, toen sprak Stahl ten gunste van dat voorstel aldus:[2] 'Genau denselben Antrag, den wir jetzt debattiren, habe ich damals selbst eingereicht. Ich habe denselben in der Sitzung vom 20 Oktober 1849 zurückgezogen, aus dem Grunde, weil die Kammer durch den abgeschlagenen Sturm auf den Artikel 108 so erschöpft war,

1 Stahl, Parlam. Reden, bl. 259.
2 Rede van 14 Februarij 1852, a.w. bl. 268.

dass ich es nicht für rathsam hielt, ihr diese neue Anstrengung zuzumuthen. (Bravo und Heiterkeit rechts).'

En waarom was Stahl in 1849 zoo bescheiden geweest in zijne eischen? Omdat voor dergelijke scheiding der uitgaven in voor eens vastgestelde en periodieke niet zulk een 'Nothstand' voorhanden was als voor het behoud van art. 108. Hij had bij eene vroegere gelegenheid wel gezegd: dat de Kamer, ook zonder het 'Steuerbewilligungsrecht' nog magt genoeg behield, daar het haar altijd nog 'übrig bliebe, die Ausgaben zu bewilligen. Es war,' zegt hij, 'aber keineswegs damals mein Gedanke, das es ihr übrig bliebe, die sämmtlichen Ausgaben zu bewilligen.' In geenen deele. Ja zelfs '*einzelne* Ausgaben zu verweigern, liegt nicht so im Belieben der Kammern, oder resp. bei uns der Zweiten Kammer, als man es anzunehmen pflegt.' Want het budget is eene wet. Wanneer de Tweede Kamer daaruit posten schrapt, behoeft de Regering daarmede evenmin vrede te hebben als met de amendementen 'zum Gesetz.' De Regering weigert in zoodanig geval hare sanctie aan het 'Finanzgesetz.' En wat dan? Dan bepaalden andere Duitsche constitutiën, dat het budget van het vorige jaar zoude gelden; die bepaling ontbreekt echter in de Pruissische Grondwet. Doch men had desniettegenstaande reeds in 1851, toen het budget niet verworpen, maar door bijzondere omstandigheden niet bij tijds tot stand gekomen was, op gelijke wijze gehandeld. En op dien grond zegt Stahl: 'Es besteht bei uns die Praxis des Jahres 1851, und damit die usuelle Interpretation, dass das Finanzgesetz fortläuft, so lange ein neues nicht vereinbart ist. Ob diese Vereinbarung aufgehalten ist dadurch, dass die Kammern nicht zusammenkommen oder dadurch, dass man sich über ein neues Gesetz nicht hat verständigen können, das kann keinen Unterschied begründen'[1]. Dus bij afstemming der begrooting van uitgaven of bij vermindering van het budget door amendementen, dan geldt, krachtens de 'usuelle Interpretation' het budget van 't vorige jaar. En de Regering ondervindt geene belemmering, want de middelen loopen door. De storm op art. 108 was immers zegevierend afgeslagen.

Geen wonder, dat een man, zoo scherpzinnig als Stahl, na aan de Vertegenwoordiging het Steuerbewilligungsrecht, datgene,

1 Aangehaalde rede van 14 Febr. 1852, bl. 270, 271.

wat hij zelf ‘die geladene Pistole’[1] noemde, ontwrongen te hebben, de edelmoedigheid had, haar met het regt om over de begrooting van uitgaven te debatteren, zooveel dus als ‘eene pistool met los kruid’, naar huis te laten gaan.

Stahl was echter nog al te bescheiden geweest. Hij, de jurist der historische school, de voorstander van het gewoonteregt, had uit de Praxis van 1851 den usus afgeleid, dat in het geval van tweespalt tusschen Regering en Vertegenwoordiging, de eerste zich aan het vorige budget had te houden. Er bleven dus ook volgens zijne voorstelling altijd zekere grenzen bestaan, die de Regering had in acht te nemen. Waaraan, zoo kon men hem echter vragen, ontleent gij het regt die grenzen te trekken? Wanneer de Regering in 't algemeen belang uitgaven moet doen, die niet op het budget van 't vorige jaar staan uitgetrokken, waarom zoude de Regering daartoe niet mogen overgaan? De vraag werd eenige jaren later gedaan. En het antwoord was: wel zeker! Wanneer de budgetwet niet tot stand komt, dan is het de pligt der Regering, zooveel uit te geven, als haar in 't algemeen belang oirbaar toeschijnt. Op dat standpunt heeft de Pruissische Regering zich in 1862-1866 geplaatst, en zonder budget geregeerd, omdat het Huis der Abgeordneten niet zooveel wilde toestaan als de Regering meende te moeten vragen. Is deze daarom buiten de Grondwet gegaan? Geenszins. Wie lust hebbe, bestudere de van regeringswege uitgegeven *Innere politik der preussischen Regierung von* 1862-1866[2]. Een uitstekend handboek voor allen, die zonder coup d'état zich van de lastige banden van het constitutionele Staatsregt in den ouden zin wenschen te ontdoen. Men verscheurt geene Grondwetten meer. Men gunt de natie het geluk van ‘onder eene geschrevene Grondwet te leven!’ Waarom zoude men haar dat genoegen misgunnen? Er is geen gevaar bij, sedert men de uitvinding heeft gedaan, om elke Grondwet op zich zelve te beschouwen en niet als een tak van een en denzelfden boom: het constitutionele Staatsregt; sedert men daardoor alle beroep op de geschiedenis van Engeland en vooral op die der Fransche revolutie, alle beroep op de constitutionele beginselen heeft af-

1 Rede van 16 Oct. 1849, a.w. bl. 258.

2 Sammlung der amtlichen Kundgebungen und balbamtlicher Aeusserungen. Berlin, 1866. Verlag der Königlichen Geheimen Ober-hofbuchdruckerei. Met de ‘halbambtliche’ worden bedoeld artikels overgenomen uit de Stern-Zeitung en de Provinzial-Correspondenz.

gesneden[1]. De Grondwet is nu een boekje geworden, dat op zich zelf staat; hare bepalingen worden nu niet meer geplaatst in het licht van Europa's verleden, waaruit zij zijn opgegroeid. Wel neen! Pas, zegt de Regering tot den jurist, pas al uwe scherpzinnigheid toe op die bepalingen; isoleer ze van hare

1 Verg. het artikel der Stern-Zeitung van 19 Aug. 1862: *Eine Lücke in der Verfassung*, en het artikel der Provinzial-Correspondenz van 19 Febr. 1866: *Verfassungswidrige Resolutionen*. (Innere Politik, n°. 15, n°. 160.)
Het laatste artikel heeft betrekking op motiën van afkeuring door het Huis der Abgeordneten aangenomen. Mogt dit geschieden? Neen.
En waarom niet? Het antwoord luidt aldus:
'Der Wirkungskreis und die Befugnisse der Landesvertretung sind in der Verfassungs-Urkunde klar und bestimmt vorgezeichnet:
Die Verfassung fordert die Theilnahme derselben an der Gesetzgebung in Gemeinschaft mit der Krone und giebt jedem der Häuser das Recht, Gesetze vorzuschlagen. Ausserdem kennt die Verfassung keine andere Berechtigung der Häuser, als die: Adressen (Vorstellungen oder Anträge) an den König zu richten, die an sie gerichteten Schriften (Petitionen) an die Minister zu überweisen und von denselben Auskunft über eingehende Beschwerden zu verlangen - ferner Kommissionen zur Untersuchung von Thatsachen zu ernennen - endlich die Minister anzuklagen, in welchem Falle aber nicht die Landesvertretung selbst, sondern der oberste Gerichtshof der Monarchie die Entscheidung über die Anklage zu treffen hat.
Dies und nur dies sind die verfassungsmässigen Befugnisse der Landesvertretung: nirgends dagegen ist eine Andeutung oder ein Anhaltpunkt, wonach das Abgeordnetenhaus sich in eigenen, selbstständigen Ansprüchen zum Richter über die Handlungen der Krone, der Minister oder der Landesbehörden machen dürft, wie es in jenen Resolutionen geschieht.'
Is het niet alsof men den Heer Saymans Vader hoort spreken? (Tweede Kamer 23 Februarij 1867).

'Volgens de Grondwet strekt de bevoegdheid der Kamer zich slechts uit: 1°. tot het vragen van inlichtingen van de hoofden der ministeriëele departementen; 2°. tot het doen van onderzoek (enquête); 3°. tot het beraadslagen over ingekomene voorstellen van wet; 4°. tot het doen van voorstellen van wet aan den Koning; 5°. tot het doen van andere voorstellen dan voorstellen van wet aan den Koning te doen.
Zie, Mijnheer de Voorzitter, binnen deze grenzen beweegt zich de bevoegdheid der Tweede Kamer; het reglement van orde erkent het regt van motiën, welke betreffen den gang van werkzaamheden, maar geene motiën, waardoor der Kamer de bevoegdheid zoude worden toegekend, om de daden der Regering zelve te veroordeelen en dus de Regering aan banden te leggen.'
Men heeft gemeend, dat dit interessante lid der Tweede Kamer uit een antediluviaansch tijdvak was opgedolven; ik geloof ten onregte: mij dunkt, hij heeft te Berlijn op de Hoogeschool gegaan.
En verder kan men uit deze Duitsche aanhaling ontwaren, dat Nederland geene aanspraak mag maken op de uitvinding, volgens welke aan de Vertegenwoordiging het regt ontzegd wordt, dat aan den minste van 's Konings onderdanen is toegekend. Het regt namelijk om kritiek uit te oefenen over de handelwijze der Regering en *de nommer chat un ckat*. Aan Duitschland komt de eer dezer uitvinding toe.

bronnen, isoleer ze vooral van de Fransche revolutie en haal er nu uit wat ge kunt, om te bewijzen, dat de Vertegenwoordiging *geene*, de Kroon *alle* regten heeft. En niets is gemakkelijker dan dit. Wanneer de drie factoren der wetgeving: Kroon, Heerenhuis en Afgevaardigden het over 't budget niet eens worden; wanneer de laatsten posten van uitgaaf afkeuren, die de kroon, hetzij met of zonder het huis der Heeren, noodig acht, dan komt de wet niet tot stand. Wat moet er dan geschieden? Daarover zwijgt de Grondwet. Toegeven aan de Tweede Kamer? Niet meer uitgeven, dan in hare oogen was geregtvaardigd, dan waarvoor zij hare toestemming heeft gegeven? Eilieve, dan zoude de Tweede Kamer inderdaad alleen het budget vaststellen. En dit is in strijd met art. 95 der Verfassungs-Urkunde, die eene wet en dus de toestemming der drie factoren vereischt. Wat dan? Het is duidelijk, dat er te dezen opzigte eene leemte bestaat in de constitutie, daar zij dit punt onbeslist heeft gelaten. De Regering moet die leemte naar haar beste weten aanvullen. Zij meent: ‘dass es ihre unverbrüchliche Pflicht sei, den Staat in seinem Verbande zu wahren, dass sie in Folge dessen gehalten sei, diejenigen Zahlungen zu leisten, welche nothwendig geleistet werden müssen, um das Bestehende zu erhalten, das Staatswohl vor dem Verfall zu behüten und es zu fördern, sie hat das absolute Gesetz der Nothwendigkeit als Richtschnur der Verwaltung anerkannt, welches durch den eintretenden Nothstand motivirt ist’[1]. Wat de Regering noodig en de Volksvertegenwoordiging niet noodig achtte en dus absoluut *nothwendig* was, dat gaf zij uit.

Doch er was meer. Het verschil liep hoofdzakelijk over uitgaven voor het leger. ‘Unter allen Umständen,’ zeide de Koning in zijne ‘allerhöchste Antwort van 26 Mei 1863, auf die Adresse des Abgeordnetenhauses’[2], ‘ist und bleibt es ausschliesslich Mein durch art. 48 der Verfassungs-Urkunde verbrieftes Königliches Recht, über Krieg und Frieden zu befinden.’ Mogten hem de middelen geweigerd worden, die hij daarvoor

1 Rede des Regierungs-Kommissarius, Geheimen Finanzrath Wollny, van den 19 Januarij 1864. (Innere Politik n°. 69, p. 264 vg.) Zie ook: Allerhöchster Erlass vom 3 Februar 1863 auf die Adresse des Abgeordnetenhauses (Aangeh. werk n°. 30), en het artikel der Provinzial-Correspondenz vom 8 März 1865: Das Budgetrecht des Abgeordnetenhauses. (Aangeh. werk n°. 118.)

2 Aangeh, werk n°. 42.

noodig achtte? En wanneer men het deed, wat moest dan de Koning doen? Hij achtte de vaststelling der legerorganisatie voor de zekerheid van het vaderland noodzakelijk. Hij zoude zich vergrijpen aan zijn volk, wanneer hij dieses Ziel nicht mit voller Entschiedenheit erstrebte[1]. Wat zeide de Minister van Binnenlandsche Zaken, Graaf zu Eulenburg, in de Zitting van 24 Januarij 1865?[2]. 'Weder der jetzige Monarch Preussens, noch irgend ein König Preussens, so lange wir leben, wird von den Prinzipien dieser Armee-Reorganisation und von den gesetzlichen Bestimmungen, vom denen er glaubt, dass sie nothwendige Korrelate derselben sind, auch nur ein Tippelchen hingeben und die Könige Preussens werden länger bestehen, als die dreijährig gewählten Kammern.'

Men moet ook niet vergeten, dat de voorganger van dezen vorst, de zalige Friedrich Wilhelm IV, voor dat hij den 6^{den} Februarij 1850 den eed aflegde op de door hem geoctroyeerde en door de Kamers gerevideerde Constitutie, met tranen in de oogen deze merkwaardige woorden uitsprak[3]:

'Seine (des Verfassungs-Gesetzes) Lebensbedingung ist die, *dass Mir das Regieren mit diesem Gesetze möglich gemacht werde* - denn in Preussen muss der König regieren, und Ich regiere nicht, weil es also mein Wohlgefallen ist, Gott weiss es! sondern weil es Gottes Ordnung ist; darum aber *will Ich auch regieren*.'

En wat deed de Fortschrittspartei, die de zienswijze der Regering over de legerorganisatie en de uitgaven daarvoor noodig niet deelde? In plaats dat zij het regeren met de Constitutie mogelijk maakte, gebruikte zij die Constitutie als 'eine Schlinge, um das Königthum darin zu fangen, zu fesseln, und zu lähmen, um demselben ein wirkliches Regieren unmöglich zu machen'[4].

Doch te vergeefs. Het gelukte het ministerie Bismarck, 'die thatsächlichen Gründlagen und Bedingungen eines festen königlichen Regiments in den wichtigsten Beziehungen wieder

1 Allerhöchster Erlass vom 8 October 1863 an die Dorfgemeinde Steingrund. Aangeh. werk n°. 59.

2 Aangeh. werk, n°. 107. Men herkent ook hier weder de beginselen van den Heer Saaymans Vader. Zie zijne rede van 21 Maart 1867.

3 Die Preussische Verfassung in ihrer gegenwärtigen Gestalt, mit Hinblick auf ihre Entstehung und Entwickelung. 2^{e} Editie. Berlin, 1862, p. 49. Roerende aanspraak verminkt wedergegeven in Innere Politik n°. 55. (Provinzial-Correspondenz vom 23 Sept. 1863.)

4 Aangeh. werk n°. 60. Provinzial-Correspondenz van 14 Oct. 1863.

herzustellen'[1]. Het regeren was mogelijk gemaakt, al ware het dan ook zonder budget.

Dit alles verklaart, hoe de Pruissiche Regering, terwijl zij zonder budget regeerde, toch voor niemand onderdeed in trouw en gehechtheid aan de Grondwet. Het was juist uit getrouwheid aan de Grondwet, dat zij handelde, zoo als zij deed, dat zij al den smaad verdroeg, waarmede zij werd bejegend.

Het moet een aandoenlijk oogenblik geweest zijn, toen de vrome Cultus-Minister von Mühler in April 1863 tot het Huis der Afgevaardigden de volgende merkwaardige woorden sprak:

'Wir haben den Eid geschworen, wie sie ihn geschworen haben, wir haben Treue dem Könige und gewissenhafte Beobachtung der Verfassung angelobt, und wir stehen vor dem Richterstuhle der Geschichte, wir stehen seiner Zeit vor einem höheren Richterstuhle und werden für das, was wir gethan haben und das unsere Pflicht uns zu thun in der Zukunft auferlegen wird, diesem höheren und höchsten Gerichtshofe Rede und Antwort zu geben haben. Wenn man immer wieder von Verkennung der Verfassung, von Verdrehung sonnenklarer Begriffe, von Gewissenlosigkeit spricht, so werden sie erlauben müssen, dass derjenige, der auch ein Gewissen hat und auch einen Eid geschworen hat und auch weiss, was er der Treue seines Eides schuldig ist, alle jene Vorwürfe zurückgebe. Ueberhaupt handelt es sich aber nicht um eine einfache Rechtsfrage; es handelt sich darum, ob in einer Frage, wo die Verfassungs-Urkunde eben keinen Ausspruch thut, ob da der einseitige Beschluss des Abgeordnetenhauses massgebend und entscheidend sein soll, oder welches Recht die Krone dagegen hat. Es handelt sich um die Frage: ob die entscheidende Gewalt ausschiesslich im Abgeordnetenhause liegen soll, oder ob die Krone diejenige Macht haben soll, die sie von Alters her gehabt hat und von welcher sie nur diejenigen Rechte abgegeben hat, welche die Verfassung ausdrücklich als solche bezeichnet. Darum handelt es sich, und einer solchen Frage gegenüber muss das Ministerium auch diejenigen Anklagen zurückweisen, die gegen dasselbe in so reichem Masse ausgesprochen sind.'

Zoo sprak von Mühler.

'Diese mit der Wärme eines bewegten Herzens und mit tie-

[1] Aangeh. w. n°. 94. Provinzial-Correspondenz vom 12 Oct. 1864. Artikel ter viering van den tweejarigen duur van het Bismarcksche régime.

fer Ueberzeugung gesprochenen Worte schienen selbst auf viele der Gegner einen ersten Eindruck zu machen,' zegt de Provinzial-Correspondenz[1].

En hoe dan ook te twijfelen aan die getrouwheid aan de Grondwet? Immers de Regering deed al haar best een budget tot stand te brengen. Zij deed wat zij kon, door voor te dragen wat noodig was; volgde de goedkeuring van het Huis der Afgevaardigden niet, zij liet de zaak niet rusten, doch zij ontbond, ten bewijze van haren eerbied voor de Grondwet, de Kamer.

'Die Regierung des Königs,' zeide de Provinzial-Correspondenz, den 16^{den} September 1863, hat so eben von neuem gezeigt, dass es ihr mit der Beobachtung der Verfassung heiliger Ernst ist. Die Auflösung des Abgeordnetenhauses ist vor Allem erfolgt, um dem ausergewöhnlichen Zustande unserer Finanzverwaltung womöglich noch in diesem Jahre durch verfassungsmässige Feststellung des Etats ein Ende zu machen[2].

De Regering ging zelfs nog verder; zij erkende steeds, dat de 'budgetlose' Regering onregelmatig was, en deed zelfs eene poging, om door eene herziening der Grondwet daarin verandering te brengen.

Den 17^{den} December 1863 werd voorgesteld de leemte in de Grondwet aan te vullen; een voorstel, dat, zoo het aangenomen was, de tweespalt over het militair budget in het voordeel der Kroon beslist zoude hebben.

De Abgeordneten wezen dat aanbod af. En zoo moest de Pruissische Regering, hoe ongaarne ook, het met den 'budgetlosen' toestand voor lief nemen; moest zij zich laten welgevallen, dat ze zooveel kon uitgeven, als zij verkoos.

Immers de middelen liepen door. Stahl en de zijnen hadden in der tijd den storm op art. 108 niet te vergeefs afgeslagen.

De vruchten van het geschreven Staatsrecht, waaronder de Pruissen zoo gelukkig zijn te leven, bleven niet uit. Bismarck heeft, gesterkt door dit regeringsregt, drie vorsten bij de gratie Gods kunnen orberen benevens nog eene republiek.

Bismarck heeft bovendien Oostenrijk kunnen terugdringen uit Duitschland en Pruissen oppermagtig maken in Duitschland en -

1 Aangeh. werk n°. 38, art. uit Provinc.-Corresp. van 28 April 1863, getiteld: *Verfassungstreue*.

2 Aangeh. werk n°. 54.

elders. Men heeft dit alles toegeschreven aan het naaldgeweer, aan de uitvinding van den Geb. Commissionsrath Dreyse.

Doch er was daaraan nog een ander naaldgeweer dienstbaar gemaakt, uitgevonden door Stahl. De heffing der middelen, ook zonder toestemming der Vertegenwoordiging.

Wij hebben tot dusver de werking van die uitvinding geschetst. Het schijnt echter niet zonder belang ook nog eene andere vraag te beantwoorden. Hoe heeft Stahl het onttrekken van het Steuerbewilligungsrecht smakelijk trachten te maken aan de goede gemeente?

Daarom laat ons overgaan tot:

III.
Stahl.

In Duitschland is de ‘verewigte’ Stahl niet meer in eere. Ten minste het maakt op mij dien indruk. Wat zegt Frantz? Het is Stahl's streven om, ‘aus Glauben und Wissen ein mittleres herzustellen, was doch nur ein hermaphroditisches Wesen sein kann, das alle klaren und männlichen Geister von vorn herein zurückstösst.’ Volgens Bluntschli is het ‘die semitische Weltansicht,’ die in de Stahlsiche Staats- en regtsleer weder herleeft, ‘freilich gehoben und erweitert durch arisch-europäische Bildungsmomente.’ Robert von Mohl zegt: ‘Wie das ganze Stahlische Staatsrecht darauf angelegt ist, ein Königthum von Gottes Gnaden zu erweisen mit Vorbeischiffung an die Theokratie; so ist die ständische Theorie ins besondere zugeschnitten zur Rechtfertigung des preussischen Junker- und Pfaffenthums.’ Het is de wetenschap in dienst dier partij. ‘Auch der gescheidteste Mann,’ zegt Mohl, ‘kann bei solchem Beginne logische Tasschenspielerstückchen nicht vermeiden und es ist nur die Zuversicht zu bewundern, mit welcher man glaubt, Anderen solche Selbst-widersprüche und Erschleichungen als baare Münze aufreden zu können.’ Stahl's virtuositeit in 't logische goochelen wordt echter erkend. - ‘Stahl’, zegt een anonymus, in het tijdschrift voor Deutsches Staatsrecht, ‘Stahl besass im eminenten Grade die dialektische Kunst, die Gegensätze je nachdem auf eine unnatürliche Spitze zu treiben oder bis zu

Farblosigkeit zu verwischen; er verschob die Fragestellung und kam so auf eine Antwort, die nebenher fiel; er könnte aufs geistreichste mit Begriffen spielen und beweisen dass Toleranz Gewissenzwang, Union Trennung der Confessionen, Aristokratie die Steuerprivilegien des kleinen Adels, Olmütz der Triumf einer selbständigen Politik bedeuteten und war Meister in der Erfindung von Schlagwörtern wie “Autorität nicht Majorität,” welche blenden, ohne etwas zur wahren Losung der Schwierigkeiten beizutragen.’ Stahl zoude de wetenschap tot omkeer brengen. Doch, zegt Lange, Stahl is ‘ins Grab und bereits in die Vergessenheit gesunken,’ zonder dat doel te hebben bereikt[1].

Waarvoor die wolk van getuigen tegen Stahl aangevoerd? Zij bewijzen niets; zij zijn alleen autoriteiten. Ik doe het uit menschenvrees. Stahl hier te lande te bestrijden, heeft zijne onaangename zijde. Ik wensch mij met die autoriteiten te beschutten. Want Stahl is bij ons nog wel in eere. Wanneer ik zeg in eere, bedoel ik dit niet alleen bij hen, wier levensbeschouwing door kerkelijke dogmatiek wordt beheerscht, en die in Stahl een gewenschten steun vinden, om een daaraan bevorderlijk Staatsregt te construeren. Stahl is ook nog bij velen in eere, die op een progressistisch standpunt meenen te staan en bewondering voor Stahl daarmede schijnen te kunnen vereenigen. 't Heeft mij altijd bevreemd. Hoe kunnen zij den man bewonderen, volgens wien het Huig de Groot is geweest, die de zonde in de regtswereld heeft gebragt? En waarom begint volgens hem de ellende met de Groot? Omdat deze het eerst eene krachtige poging heeft gewaagd, ten einde regt en Staat uit de nevelen der theologie op de aarde over te brengen en op een redelijken, menschelijken grondslag te vestigen. Hoe kan men dweepen met Stahl als historicus van het Staatsregt, Stahl, die het aan de Engelschen niet vergeven kan, dat zij de revolutie van 1688 ‘a glorious revolution’ genoemd hebben[2].

Hoe dit verschil in beschouwing in Duitschland en hier te verklaren?

1 Franz, Kritik aller Parteien, Berlin, 1862, p. 41; Bluntschli, Geschichte des Allgemeinen Statsrechts, Munchen, 1861, p. 635; Von Mohl, Monographien, 1860, I, p. 447; J.C.H. in Zeitschrift für Deutsches Staatsrecht, 1865, p. 172-173; Lange, Geschichte des Materialismus, Iserlohn, 1866, p. 552.

2 In zijn hieronder te vermelden politisch Testament, p. 14.

Kan het hierin zitten? Wij zijn eenvoudig van aard. Wij zijn niet bestand tegen eene dialektiek zoo fijn als die van Stahl. Wij worden de dupe van de 'Tasschenspielerstückchen,' die hij ons voorlegt.

Want Stahl was een meester in het goochelen. Ook, en zoo komen wij op ons onderwerp terug, zijne beroemde rede over het regt der Steuerverweigerung strekt daarvan ten bewijze.

Eerste goocheltoer!

'Man fordert,' zegt Stahl, dieses Recht (der Steuerverweigerung) nicht aus Gründen des Staatshaushalts, man fordert es zum Zweck des Gleichgewichts unter den Gewalten, zur Entfernung missliebiger Ministeriën, missliebiger Regierungssysteme; es soll auch nie in Anwendung kommen, es soll nur drohend in Hintergrunde stehen; finanziell sei es ein Unding, politisch eine Nothwendigkeit[1].

Hij schuift alzoo zijner tegenpartij het denkbeeld onder, alsof deze het op financieel terrein met hem eens, alleen op politiek gebied met hem oneens was. Hij maakt zich alzoo van de financiële zijde der kwestie af, om zich de overwinning gemakkelijker te maken.

Want het is niet waar, dat het 'Steuerverweigerungsrecht' uit een financieel oogpunt een 'Onding' zoude zijn.

Waarom heeft het constitutionele Staatsrecht gewild, dat het budget van uitgaven en ontvangsten bij de wet zoude worden vastgesteld?

Opdat geene uitgaven zouden gedaan worden, dan waarvan het nut aan de Vertegenwoordiging zoude zijn gebleken.

Opdat geene belastingen behoefden te worden opgebragt, dan die de Vertegenwoordiging ter dekking dier uitgaven noodig zoude hebben geacht.

Waarom het eerste? De Staat is de zaak van allen, eene inrigting ten gemeenen beste. De middelen, die de Staat in 't werk stelt, moeten aan dat gemeene best getoetst worden. Door wie? Door hen, die voor het volk opkomen, het vertegenwoordigen. Geene uitgaven dus, die in de schatting dier Vertegenwoordiging te ligt zijn bevonden, van welker nut men haar niet heeft kunnen overtnigen.

Die wijze van beschouwing zoude nog tegenspraak kunnen ontmoeten in een tijd, toen de vorst op zijne kosten de Rege-

1 Parlam. Reden, p. 255.

ring voerde. Nu dit echter niet meer het geval is, nu de leden van den Staat zelven een gedeelte hunner eigendommen afstaan, om die inrigting ten algemeenen beste in wezen te houden, nu zal het wel niet te veel gevergd zijn, dat althans de Vertegenwoordiging met de Regering overtuigd zij van het nut dier uitgaven, uitgaven, die met de penningen der natie moeten worden bestreden.

En zoo wordt ook het tweede geregtvaardigd. De hoegrootheid der uitgaven afhankelijk zijnde van de toestemming der Vertegenwoordiging, leidt van zelf daartoe, dat ook de heffing der middelen aan hare goedkeuring moet worden onderworpen.

Alleen de noodzakelijkheid of het nut der uitgaven kan het ontnemen van een deel der eigendommen aan de ingezetenen regtvaardigen. Zoodra de uitgaven door de middelen gedekt zijn, is alle meerdere heffing een roof, of een ontnemen zonder causa.

Om financiële redenen dus en niet om politieke alleen, wenscht men de vaststelling der uitgaven en der middelen afhankelijk te maken van de toestemming der Vertegenwoordiging.

En wanneer het alzoo aan de beoordeeling der Vertegenwoordiging staat, welke uitgaven noodig zijn, welke niet, zoo is in dit regt van zelf begrepen de bevoegdheid, om alle uitgaven af te stemmen. Indien de Vertegenwoordiging het regt heeft haar veto uit te spreken op uitgaaf A., eveneens op uitgaaf B., of op uitgaaf C., dan kan zij ook A., B., C., dan kan zij ook alles afstemmen.

En hetzelfde is het geval met de middelen. Contrôle op de heffing der afzonderlijke belastingen, sluit in zich het regt van Steuerverweigerung.

Doch ten dezen opzichte is er nog een andere grond aan te voeren. Wat baat het, der Regering de bevoegdheid te ontzeggen, deze of gene uitgaven te doen, wanneer men haar in 't bezit laat van middelen, voldoende om ook de afgestemde uitgaven er uit te bestrijden. Is het niet alsof men, door haar te plaatsen voor een volle schatkist, haar verleiden wil, zich aan die weêrbarstige Vertegenwoordiging niet te storen?

Is deze veronderstelling beleedigend? Stahl, wij zagen het, liet deze mogelijkheid reeds doorschemeren. Maar bovendien heeft de geschiedenis van Pruissen in de laatste jaren het bewezen, dat eene Regering, gehecht aan de Grondwet, alle schen-

nis der Grondwet met verontwaardiging van zich werpende, meent verpligt te zijn, de uitgaven te doen, ook die niet de goedkeuring der Vertegenwoordiging hebben mogen verwerven.

Op het standpunt dus, dat geene uitgaven mogen gedaan worden, van welker nut men de Vertegenwoordiging niet heeft kunnen overtuigen, is het regt van Steuerverweigerung dus ook uit een financieel oogpunt geen ‘onding’, maar het eenige middel om den wil der Vertegenwoordiging in financieele zaken kracht bij te zetten.

Immers op het Stahliaansche standpunt kan de Koning de opbrengst der belastingen, die steeds doorloopen, gebruiken voor hetgeen hem goeddunkt.

Zoude Stahl dit u hebben toegegeven? Geenszins.

Hij zoude u toevoegen: boven den Koning is de Staat geplaatst.

‘Nicht das,’ zegt hij, nicht das ist Constitutionell, dass das Volk über dem König sei, sondern das ist Constitutionell, dass der Staat über König und Volk sei als eine höhere Ordnung und Nothwendigkeit, an der sie beide gebunden sind[1].

Hebben wij ook weder hier met een Tasschenspielerstück te maken?

Wat is het feit? Het feit is dit. De Koning kan de Vertegenwoordiging niet overtuigen van het nut eener uitgaaf, en desniettegenstaande doet hij die uitgaaf; de weigering der Vertegenwoordiging beteekent niets.

Het feit is dus: de Koning zet zijnen wil door.

Hij is gebonden aan eene *höhere Ordnung*, zegt Stahl. In welke menschelijke magt is echter die hoogere orde beligchaamd? Want zal zij invloed uitoefenen, die hoogere orde, zal zij den Koning binden, dan moet er toch eene menschelijke magt zijn, die daaraan kracht bijzet. En die menschelijke magt is nergens te vinden.

Het is de *tweede goocheltoer* van Stahl. Een toer echter, die hij niet heeft uitgevonden, maar waarmede met veel succès, vooral in Duitschland, de menschen zand in de oogen is gestrooid.

Men maakt van de hoogere orde, men maakt van den Staat een wezen met wil en kracht begiftigd, en vergeet, dat, in plaats

1 T.a.p. bl. 261.

van dat wezen, het toch altijd een mensch is, of menschen zijn, die hun wil doorzetten.

Namens de Kerk heeft een of ander mensch zijne evenmenschen vervolgd. Namens den Staat de eene mensch zijne medemenschen geplunderd.

Het is in werkelijkheid dus niet de Staat, die bepaalt, welke uitgaven er gedaan, welke belastingen er geheven zullen worden; maar het is de Koning *met* toestemming der Volksvertegenwoordiging of *zonder* hare toestemming. Dit is het dilemma.

De Vorst is in het eerste geval aan die toestemming, in het tweede geval aan niets gebonden.

De vraag is alzoo, of zij moeten toestemmen, uit wier beurzen de kosten moeten bestreden worden en in wier belang de uitgaven plaats vinden.

Maar zoude dan de Vertegenwoordiging het regt hebben den Staat te laten stilstaan?

Wat antwoordt Stahl?[1].

'Dass nun eine Steuer-verweigerung mit unserm geordneten Staatshaushalte unverträglich ist, wird wohl von Wenigen bestritten. Es würde die Zerrüttung unserer Finanzen, die Stockung aller Erwerbszweige, der Ruin unzähliger Familien, die Auflösung des Heeres u.s.w. ihre unantbleibliche Folge sein. Wenn man den Odem eines Landes eine Zeit lang stillstehen macht, so wird es kaum mehr helfen, wenn man ihm denselben nachher wieder einhauchen wollte, und der Schwefel-Aether ist noch nicht erfunden, der am den Lande die tödtlichen Schmerzen einer solchen Operation träumend vorüber gehen liesse. Die Schwankungen des Haushalts, der Wechsel in Bedürfniss und Hülfsquellen können in anderer Weise bedacht werden durch Ausscheiden gewisser fakultatieven Ausgaben und fakultatieven Steuern, dazu kann aber das Recht unmöglich gegeben sein, alle Jahre den ganzen Staatshaushalt mit allen seinen Mitteln zu verweigern.'

Hebt ge lust, ook deze redenering uit elkander te rafelen?

Wij beginnen met op te merken, dat hier niet de kwestie liep over hetgeen beter was, een jaarlijksch budget van alle uitgaven en ontvangsten, of wel eene splitsing van het budget in twee deelen, het eene voor meerdere jaren of voor altijd vast-

1 T.a.p. bl. 255.

gesteld, en het andere van buitengewone uitgaven en ontvangsten periodiek te regelen.

Het was daarentegen de vraag, of daar waar het eerste bestond, waar dus geen onderscheid gemaakt werd tusschen de eene uitgaaf en de andere, of daar de afstemming van eene uitgaaf of eene belasting, wat dus de mogelijkheid in zich sluit, om alles af te stemmen, gevolg zoude hebben, ja dan neen.

Is hetgeen Stahl daarover zegt, niet eene *derde* goocheltoer?

Op drie en twintigjarigen leeftijd wordt men sui juris, krijgt men de beschikking over zijn vermogen. Is de jongeling een bonus paterfamilias, hij maakt dan een budget voor zijne uitgaven. Hij gaat de onderscheidene posten na, sommige keurt hij goed, andere schrapt hij. Maar hij kan ook alle uitgaven schrappen. Zoowel uitgaaf A., B., C. op zich zelve, maar ook alle te zamen. Dat mag niet, zegt Stahl. Hij zoude dan zijn ‘Odem’ laten stilstaan. Een regt, dat leiden kan tot zelfmoord, kan niet goedgekeurd worden. Niemand kan dus de bevoegdheid erlangen, alle uitgaven te schrappen.

Gij ontneemt hem dus die beschikking. Gij geeft dat regt in handen van de hoogere orde, d.i. dan weder een ander mensch, die dan op zijne beurt den Adem van zijn beschermeling kan laten stilstaan. Bij iemand moet toch de beslissing zijn.

En hier geldt het nog een individu, dien men van regeringswege tegen zich zelven zoude kunnen beschermen.

Maar boven de Staatsmagten staat niemand dan eene phrase, eene abstractie. Ontzegt gij die bevoegdheid aan de eene magt, gij moet haar toch wel aan eene andere blijven toekennen.

Wanneer gij aan de Vertegenwoordiging het regt van Steuerverweigering onthoudt, dan zal deze, 't is waar, niet de magt hebben den adem van het land te laten stilstaan; doch dan zal de Regering niet alleen kunnen uitgeven naar hartelust, maar blijft ook het bezwaar van Stahl onopgelost.

Immers hij wil aan de Vertegenwoordiging geene beslissende magt over de geldmiddelen geven, om haar te beletten, een moord aan de natie te plegen; maar heeft dan de Regering die bevoegdheid, welke gij zoo ongerijmd vindt, heeft zij die niet?

Wat deed Lodewijk XIV anders, toen hij de penningen der natie verbraste of in kruiddamp deed opgaan, terwijl het volk verhongerde?

Kon hij nog door Lodewijk XV worden overtroffen?

Doch die waren wufte Franschen. Eilieve, laat ons opslaan

het eerste beste Handboek der geschiedenis. Hoe schildert Weber de Duitsche vorsten, die in de 18de eeuw bij de gratie Gods de karikaturen waren van den grooten man van Versailles! ‘In de eerste helft der 18de eeuw’, zegt Weber, ‘was Duitschland in een toestand van diepe vernedering. Eene menigte van kleine hoven, die in uiterlijke pracht en verkwistend vertoon de luisterrijke residentie van Versailles naäapten, oefenden op het openbare leven, op zeden en meeningen, op karakter en beschaving een treurigen invloed uit. Bij de magteloosheid van den Keizer en het weinige aanzien der rijksdadagen en rijksregtbanken, verwierven de ontelbare vorsten en de hooge adel eene geheel onafhankelijke stelling en oefenden de Souvereiniteit onbeperkt uit. IJdel en ijverzuchtig zocht steeds de een den anderen in prachtige hofhouding, verkwistende feesten, kostbare bouwwerken, tuinen en kunstwerken te overtreffen. De residentiesteden en vorstelijke lustverblijven namen van jaar tot jaar toe; ieder vorst hield een grooter of kleiner aantal gehuurde, door vele wervers bijeengebragte troepen en eenen nasleep van lakeijen, hofbedienden, stalknechts, kamerdienaren en lieden van allerlei slag; een leger van hofraden, ambtenaren en pennelikkers vervulde de hoofdsteden en voedde zich met het merg des lands; maitressen en gunstelingen, tooneelspeelsters en zangeressen omringden de hoven der vorsten, oefenden den verderfelijksten invloed uit op de Regering en verrijkten zich door het verkoopen van ambten, gunsten en protectie. Terwijl aan de hoven en in de paleizen der edelen het eene verkwistende feest het andere verdrong, woest zingenot en uiterlijke glans de hulpbronnen van het land uitputten, werden burger en boer door belastingen, opbrengsten en tollen tot armoede en door gewetenlooze ambtenaren, advokaten en regters tot wanhoop gebragt. Men vergenoegde zich er niet mede, aan de stenden des lands de beschikking over de belastingen te onttrekken, tevens moest elke poging tot wettelijk verzet tegen onregt en onderdrukking onmogelijk worden gemaakt. Overal heerschte willekeur en onderdrukking van de zwakken door den sterken’[1].

Zoo wierd er huis gehouden in 't gemoedelijke Duitschland door Vorsten bij de gratie Gods.

1 Weber, Weltgeschichte, II, § 656. Leipzig, 1859.

Is er veel onderscheid tusschen dit en het laten stilstaan van den ‘Odem des Landes?’

En toch wil men in dat zelfde Duitschland aan één individu, aan één mensch, door het toeval der geboorte daartoe aangewezen, zoodanige magt in handen spelen.

Dat is de beteekenis, de strekking dezer leer.

Bij Stahl ligt zij nog onder de nevelen verscholen. Men moet zich de moeite geven de nevelen weg te vagen en eerst dan zal men hare ware gedaante leeren kennen.

Reactionaire denkbeelden in liberale woorden uitgedrukt, een monarchaal bijgeloof, gekleed in de terminologie van het constitutionalisme.

Zoo iets vindt men niet bij Prof. Glaser, een dergenen, die het werk van Stahl hebben voortgezet. Glaser heeft in zijne *Jährbücher für Gesellschafts- und Staatswissenschaften*, het Pruissische régime der laatste jaren verdedigd[1]. Het is Stahl, ontdaan van alle theologisch waas; het is Stahl, zonder de fijngesponnen dialektiek. Aan Glaser weet men dadelijk, wat men heeft.

Zoude de budgetlooze toestand, vraagt Glaser, abnormaal zijn? In geenen deele. De Pruissische Kroon blijft de belastingen innen; zij heeft dus, zij houdt dus het hecht in handen. ‘Das berufene Wort des Thomas Hobbes: Geld ist Macht, hat im Staat eine wenn nicht grössere doch eben so entscheidende Bedeutung als in den Verhältnissen des bürgerlichen Lebens.’ Daardoor kan men over de persoonlijke krachten en de goederen van anderen beschikken. Het is dan ook volstrekt onnoodig, eene poging te doen, om de zoogenaamde leemte in de Grondwet aan te vullen, om te bepalen wat regtens is, wanneer de Vertegenwoordiging hare goedkeuring aan de begrooting heeft geweigerd. Waarom zoude men dit doen? De Koning is immers in 't bezit der sleutels van de volle schatkist, en geld is magt.

Door de Pruissische Grondwet is dus, zoo redeneert Glaser, het monarchale Princip verzekerd. Is het betoog hiermede uit? Of moet er ook nog iets anders verzekerd worden dan het monarchale Princip? Zoude men niet de naïveteit kunnen hebben van te vragen: welke waarborg is er voor ons, die het betalen moeten; voor ons, in wier belang de Staat bestaat; welke waarborg is er, dat

1 Zie in 't bijzonder: Das Finanzgesetz nach der preussischen Verfassung. Jahrbücher, 1er Jahrgang, 1er Band, p. 199 vg.

die Finanzgewalt der Kroon gebruikt zal worden ten gemeenen beste en niet om te plunderen, niet misschien voor zaken, die te noemen niet oirbaar ende niet stichtelijk is?

Glaser zet een ernstig gezigt en antwoordt:

‘Die erste und sicherste Gewährleistung hierfür liegt ohne Zweifel in dem Könige, der durch seine Stellung mit seiner Familie allen Parteibestrebungen entzogen ist und kein Interesse hat, dass die Regierung anders, als zum Wohle der Gesammtheit geführt werde; ja, wenn der König von einem Interesse bewogen werden kann, so besteht es darin, die Liebe und Anhänglichkeit an Ihn und Sein Haus zu mehren, wozu es kein anderes Mittel giebt, als die Erhaltung von Recht und Ordnung und die Pflege der geistigen und materiellen Wohlfahrt des Volkes.’

Is men nog niet tevreden en veroorlooft men zich de bescheidene vraag, of de Vorst geen mensch is en niet zoude kunnen dwalen? Glaser is dadelijk met een antwoord gereed.

‘Könige sind allerdings Menschen und können irren, auch können sie nicht Alles selbst sehen, selbst hören und selbst thun, sondern müssen sich dazu des Rathes und der Hülfe Anderer bedienen, die, da sie ebenfalls Menschen sind, ihre menschlichen Schwächen zu ihren Amtsverrichtungen mitbringen. Indessen sind es doch nicht die ersten Besten, welche der König su seinen Rathgebern und zu Organen seines Willens macht, sondern in der Regel Männer von erprobter Einsicht und Vaterlandsliebe; sodann erlangen die Könige auch bald die Erfahrung, dass die Rathschläge, die ihnen ertheilt werden, nicht immer von reiner Liebe für den Herrscher und das Volk, sondern oft vom Interesse eingegeben werden, das den Schein einer gemeinnützigen Bestrebung annimmt, und sind deswegen auf ihrer Hut, sich unbedingt denselben hinzugeben. Dazu kommt, dass ihre Stellung es mit sich bringt, besser als irgend Iemand sich vollständige Klarheit über die Lage der Verhältnisse verschaffen zu können.’

Nu zal men toch wel tevreden zijn, vooral als men er bij bedenkt, dat de Koning geene leeningen mag aangaan dan krachtens eene wet, even als de begrooting bij de wet moet worden vastgesteld. Wat wil men meer? 't Is waar, wanneer de begrooting niet tot stand komt, geeft de Kroon uit, zooals zij verkiest, en zoude het, wanneer het noodig ware geweest, Glaser zoo moeijelijk zijn gevallen te betoogen, dat, wanneer

voor het heil des Staats eene leening vereischt werd, de Koning verpligt zoude zijn haar aan te gaan, ook tegen den zin eener weêrbarstige Volksvertegenwoordiging?

Wat moeten wij op al deze dingen zeggen?

Is het ernst of kortswijl?

Staat hier voor ons, om eene uitdrukking van Gervinus te bezigen, een *finsterer monarchischer Aberglaube*, of een bezoldigde Sofistiek?

Is het goede of kwade trouw?

Ik geloof het eerste, zelfs van Glaser.

Wanneer wij de feiten nemen zoo als zij zijn, en niet zooals wij ze zouden wenschen, dan kunnen wij het bestaan van zoodanig *finsterer monarchischer Aberglaube* niet loochenen.

Ik heb daarmede dit op het oog.

Wat is het doel, dat bereikt moet worden? Een mensch, van en door zijne geboorte tot heerschen bestemd, zal, wanneer het oogenblik daarvoor is aangebroken, in staat moeten zijn, een constitutioneel vorst? - neen, de leider, de werkelijke premier van zijn volk te worden.

Men sluit nu het oog voor al hetgeen er vereischt wordt om dat doel te bereiken. Welke voorwaarden moeten er niet worden vervuld, welke moeijelijkheden niet worden overwonnen?

Het jongske is geboren. Wat is zijn aanleg? Welk voorbeeld ontvangt hij van zijne ouders? Zien zijne leermeesters[1] in hem den knaap, de speelnooten in hem den kameraad, of wel den uitdeeler van gunsten en gaven, de bron van eer in de toekomst? Hoe werkt de omgeving, het Hof? Zal de tijd ook eens aanbreken, waarin de driften het hoofd opsteken? Van alle zijden staren zwarte kijkers hem aan of trekken blonde lokken hem naar zich toe. Is het zaad zoo goed, de bodem zoo vruchtbaar geweest, dat hij zich zelven heeft leeren beheerschen, dat hij, trots alle verleiding, zijne driften kan betoomen? Wat is er voor hem te doen? Zal de regerende vorst gaarne zien, dat hij zich op den voorgrond stelt? Zal hij, niettegenstaande alle aanleiding om zijn tijd te verbeuzelen, zich toeleggen op

1 Es wird glaubhaft erzählt, dass ein deutscher Thronerbe in den Anfängen seiner Klassischen Studien eines Tages ‘Mens o rum’ declinirte, der Lehrer aber (ein bekannter Philolog) bemerkte: ‘Mens o rum? Recht schön; man kann auch so sagen. Gewöhnlicher ist es freilich “Mens a rum” zu gebrauchen.’ von Mohl, Monographien, II, p. 78.

de kennis van zijn land en volk, zich in de stilte zijner binnenkamer bekwamen voor zijne toekomstige roeping? Eene toekomst, die misschien voor hem nooit zal aanbreken. Staat hem in die valsche positie eene trouwe gade ter zijde, die een dam is tegen de verleiding of ligt hij misschien gekneld in de banden van een door de eischen der politiek noodzakelijk geworden, hem opgedrongen huwelijk?

Uit dien smeltkroes als 't ware, moet, wanneer de tijd daar is, een mensch te voorschijn komen, aan wien men in 't algemeen belang de beschikking over de geldmiddelen zoude kunnen toevertrouwen, van wiens persoonlijk inzigt en wil men het welzijn van den Staat zoude kunnen doen afhangen; een mensch, in staat om in waarheid de leider van zijn volk te zijn en te blijven.

Ik noem het bijgeloof, wanneer men zijne staatsinrigting wil bouwen op de vooronderstelling, dat dit het geval zal zijn.

Ik noem het bijgeloof, wanneer men die verwachting blijft koesteren, niettegenstaande de lessen der geschiedenis, die *a posteriori* bevestigen, wat *a priori* kon worden vermoed.

Men sluit het oog voor dat alles. Men ziet in den Vorst den gezalfde Gods, en zoekt daarin eene geheimzinnige kracht. Men vooronderstelt, dat God wel zal zorgen, dat zijn plaatsvervanger de regte man op de regte plaats zal zijn. Men wijst het argument, geput uit de geschiedenis, des noods af met den troost, dat slechte vorsten ook tot ons eigen best, tot onze beproeving zijn geschapen geworden.

Dat zoodanig bijgeloof bestaat, valt niet te loochenen. Dwaas zoude het zijn, er tegen te strijden; maar niet minder dwaas, om er zijne oogen voor te sluiten, om het als niet bestaande te beschouwen en dus niet als een element, waarop men in de politiek rekenen moet.

Er zijn velen, die het woord des Konings niet alleen met eerbied aanhooren, maar het ook geloovig aannemen, niet om de gronden, die Hij aanvoert, maar omdat dat woord komt uit zijnen mond; er zijn velen, die zeggen: wat de Koning doet, is wel gedaan, niet omdat het op rationele gronden kan worden verdedigd, maar omdat Hij het doet. Hij moet voorondersteld worden het goede te willen en ook te kennen.

Zoo moet, mijns inziens, wil men Stahl billijk beoordeelen, dat ook in hem levende monarchale bijgeloof in rekening gebragt worden.

Er was bovendien veel wat hem daarin moest versterken. Hij had ondervonden, dat het monarchale beginsel dienstbaar gemaakt was aan de bevordering zijner geliefkoosde denkbeelden. Zijne ervaring had hem wel vrees ingeboezemd voor de Majorität, niet voor de 'Autorität', d.i. de Vorst. Met de hulp van dezen, door zijn overwigt zoude de wetenschap, zoude de revolutie, zouden alle magten der duisternis misschien nog kunnen worden overwonnen. Daarom het met scherp geladen pistool, of wil men liever, het naaldgeweer in de hand der Kroon! De beschikking over de gelden aan haar, en aan de Vertegenwoordiging een schijnregt, eene ouderwetsche snaphaan!

Zouden, zoo hij langer geleefd hadde, hem de oogen zijn geopend? Want waarvoor gebruikte de Kroon hare magt? Om het bij Stahl en de reactie zoo geliefde Oostenrijk te vernederen! Om door het escamoteren van drie Vorsten bij de gratie Gods, het beginsel van het goddelijk regt den nekslag te geven. En dat alles in bondgenootschap, niet met den half-Aziatischen Rus, ook bij Stahl hoog aangeschreven, maar als gealliëerde van - Italië. In de laatste rede, die Stahl heeft uitgesproken; eene rede, die het 'kirchlich-politische Testament des Verewigten' genoemd is, karakteriseerde hij de 'Weltlage als den ungeheuren Abfall von Glauben an Gottes Offenbarung und dadurch vom Gehorsam gegen alle gottgesetzte Ordnung.' Hij zag overal bederf. Met uitzondering van enkele lichtpunten, als de Heer Groen van Prinsterer c.s. in Holland, was alles duister. En Italië zwart. 'In Italien erfolgte aus dem Rechtstitel des Volkswillens Entthronung rechtmässiger Obrigkeiten, Bruch von Eidespflicht und Eidestreue, grundsätsliche Verachtung aller völkerrechtlichen Verträge und alles völkerrechtlichen Besitzes, Krieg gegen Mitfürsten zu dem ausgesprochenem Zwecke ihrer Vertreibung und aus keinem andern Grunde und Anlass als diesem Zwecke ihrer Vertreibung - Vorgänge, wie sie in der Geschichte Europa's ohne Beispiel sind'[1].

Zonder voorbeeld? 't Kan zijn. Doch in elk geval zoude dat voorbeeld worden nagevolgd en - overtroffen.

1 Ansprache zur Eröffnung der Berliner Pastoral Conferenz in der Trinitatiswoche 1861, p. 4, na zijn dood met een rouwrandje te Berlijn uitgegeven. Op den omslag staat: 'Es ist dies die *letzte* öffentliche Rede des leider am 10 August entschlafenen Verfassers. Die gegenwärtige Weltlage ist der Gegenstand dieses seines gewaltigen letzten Mahnrufs zum Kampfe gegen die Revolution. Mit Recht kann wohl diese Rede das *kirchlich-politische Testament* des verewigten genannt werden.'

Door wien? Door den Koning van Pruissen, geholpen - *horribile dictu* - door den Koning van Italië.

Het naaldgeweer van Stahl, der Regering toevertrouwd, in de vooronderstelling, dat het voor de autoriteit en tegen de revolutie zoude gebruikt worden, was in dienst van de laatste getreden.

Is alzoo Stahl voor Bismarck verantwoordelijk? De vraag is gedaan.

Wat moet het antwoord zijn?

Stahl heeft aan de Regering verzekerd de vrije beschikking over de geldmiddelen; Stahl heeft bovendien zijn best gedaan, om - wat nog eenigen band had kunnen geven - het tot stand komen eener wet op de ministeriële verantwoordelijkheid te beletten; Stahl heeft alzoo het zwaartepunt in den persoon des monarchs geplaatst, en dit alles is aan de verwezenlijking van de plannen van Bismarck bevorderlijk geweest.

Doch Stahl heeft dat niet vooruitgezien, heeft dat niet kunnen vooronderstellen. Waarom niet? Zijn monarchaal bijgeloof deed hem zoo iets als iets onmogelijks beschouwen.

In dat bijgeloof ligt zijne verontschuldiging.

Wij hebben nu aan de hand van Stahl de Pruissische Grondwet beschouwd. Wij keeren nu tot de vraag terug: hoe het hier te lande is gesteld. Ook wij zijn, even als de Pruissen, zoo gelukkig onder eene geschrevene Constitutie te leven. Ook bij ons is, even als in Pruissen, de onschendbaarheid des Konings en de verantwoordelijkheid der Ministers in de Grondwet erkend. Ook wij hebben twee Kamers, even als in Pruissen. Maar heeft ook bij ons, even als in Pruissen, de Regering de beschikking over zoodanig naaldgeweer als art. 105 der Pruissische Grondwet aan de Regering aldaar in handen heeft gegeven?

Ik gord mij aan tot de beantwoording dier vraag. De lezer vraagt echter om een oogenblik verademing. Te regt. Want het geldt hier eene vraag van Nederlandsch Staatsregt, en is dat Staatsregt niet een voorwerp van verveling geworden?

IV.
Besluit.

Doch ik bezin mij. Laat ons niet zwartgallig worden. Ook in dagen van tegenspoed moeten de liberalen niet tot moedeloosheid vervallen. Op 1853 zijn betere dagen gevolgd; waarom zoude ook na 1866 de natie niet weder tot bezinning komen? Maar bovendien. Men gaf mij eens toe, dat het Nederlandsch Staatsregt tot een voorwerp van verveling was geworden: zoude dit dan nog niet eerder eene reden moeten zijn, deze beschouwingen zoo spoedig mogelijk ten einde te brengen, dan de lezers van ‘de Gids’ nog op een tweede even breed artikel te vergasten?

Ik vraag dus: hoe is het hier te lande gesteld? Is ook onze Regering in 't bezit van een naaldgeweer, zooals dit hierboven door ons is geschetst? Of leven wij nog onder de leer, die Montesquieu te dezen opzigte aan Europa heeft geopenbaard?

Si la puissance exécutrice statue sur la levée des deniers publics autrement que par son consentement, il n'y aura plus de liberté, parce qu'elle deviendra législative dans le point le plus important de la législation.

Si la puissance législative statue, non pas d'année en année, mais pour toujours, sur la levée des deniers publics, elle court risque de perdre sa liberté, parceque la puissance exécutrice ne dépendra plus d'elle et quand on tient un pareil droit pour toujours, il est assez indifférent, qu'on le tienne de soi ou d'un autre. (Esprit des Loix XI, ch. 6.)

Die leer van den grooten man ging over in de *cahiers* van 1789, waarin het Fransche volk zijne wenschen had opgeteekend. Lezen wij het rapport over die *cahiers*, uitgebragt door den Graaf de Clermont Tonnerre, den 27sten Julij 1789, dan zien wij hoe in al die *cahiers* het beginsel werd uitgesproken, dat de toestemming der natie noodig was voor de heffing der belasting en dat belasting niet mogt worden bewilligd que d'une tenue d'États-generaux á l'autre (art. 8 en 9 der Principes avoués). Sedert werd en bleef het een constitutioneel beginsel: de toestemming is noodig en deze mag niet anders dan tijdelijk

zijn. Wenden wij den blik naar ons vaderland, dan vinden wij de jaarlijksche vaststelling der middelen en uitgaven in art. 208 en 214 der Staatsregeling van 1798 uitgesproken. En ook na de Restauratie heeft men die leer van Montesquieu nooit geheel verlaten; heeft men nooit voor langeren tijd de middelen ingewilligd, dan voor de toegestemde uitgaven noodig was. Onder de Grondwet van 1815 kreeg de Regering het regt tien jaren lang de middelen te heffen, die ter dekking van het gewone tienjarige budget waren aangewezen; na die tien jaren was echter geene verdere heffing meer wettig, tenzij de Staten-Generaal die weder hadden goedgekeurd. Na de herziening der Grondwet van 1840 en het opheffen der verdeeling in een tien- en éénjarig budget, werden al de middelen ingewilligd voor den tijd van twee jaren, even als dit ook met al de uitgaven het geval was. De Regering wenschte toen, zooals wij gezien hebben, een doorloopen der belastingen, doch vruchteloos. En nu zoude in het jaar 1848, zegge: achttienhonderd acht en veertig, die wensch zijn vervuld? En dit zoude zijn geschied, zonder dat er van de zijde der Regering daartoe eenige poging gedaan is, en zonder dat er - voor zoover ik heb kunnen nagaan - een woord over gerept is? Is zoo iets waarschijnlijk? Is zoo iets aannemelijk?

Op welke gronden kan men dan onder onze Grondwet tot de conclusie komen, dat de heffing der belastingen onafhankelijk is van de wet op de middelen? De hoofdgrond ligt in art. 171 der Grondwet. ‘Geene belastingen kunnen ten behoeve van 's lands kas worden geheven, dan uit kracht eener wet.’ Welnu, zegt men, al wordt ook uit de wet op de middelen eene belasting, b.v. die op de patenten, geschrapt, de patentwet van 1819 blijft in wezen. Wanneer men dus de patentbelasting blijft heffen, geschiedt dit in overeenstemming met art. 171 der Grondwet. Wat wordt hierbij echter voorbijgezien? Dat art. 171 niet is een nieuw artikel van den jare 1848; dat het eveneens in de Grondwet van 1815 geschreven was en niet is herzien. Onder de werking dier Grondwet nu, evenals na de herziening van 1840, was het boven allen twijfel verheven, dat het regt van belastingheffing van iets anders afhankelijk was dan van het bestaan van zoodanige wet, t.w. van de opneming der belasting in de wet op de middelen. Art. 171 kon dus alstoen niet de strekking hebben, die men er thans aan wil toekennen. En welke was dan zijne strekking? Dat de grond-

slagen en de wijze van heffing eener belasting bij eene wet zouden worden omschreven. ‘De bedoeling van deze constitutionele bepaling is eene verzekering van het regt van eigendom en eene bescherming der ingezetenen, dat de heffing zal plaats hebben op eene wijze, dat men door haar zoo weinig mogelijk zal belemmerd worden. Terwijl art. 119 een waarborg geeft tegen het voortduren van belastingen, die de Volksvertegenwoordiging schadelijk of niet meer noodig acht, is art. 171 een waarborg, dat van de ingezetenen geene vruchten van hunnen arbeid of geen deel van hun eigendom zullen gevorderd worden ten behoeve van de uitgaven van het Rijk, dan op de wijze *door de wet* te bepalen’[1].

Wanneer dus vóór de herziening van 1848 art. 171 die beteekenis had, welk regt heeft men dan, aan dat artikel, dat onveranderd is gebleven, thans eene geheel andere, veel wijdere strekking toe te kennen? Dit artikel kan dus niet tegen ons gekeerd worden.

Een ander argument ligt in de redactie van art. 119 der Grondwet. ‘Door de wet worden de begrootingen van alle uitgaven des Rijks vastgesteld en de middelen tot dekking aangewezen.’ De woorden zijn niet zoo duidelijk als die der Grondwet van 1815 en 1840. Men wil er uit afleiden, dat in de wet op de middelen niet gegrond is het regt van belastingheffing; dat zij alleen *aanwijst*, dat de van elders hare kracht ontleenende belastingen zullen worden gebruikt voor de uitgaven van den Staat. Was daarvoor eene wet noodig? Waarvoor zullen de belastingen anders worden gebruikt? De praktische strekking van zoodanige wet zoude dan hoofdzakelijk nederkomen op eene raming van de inkomsten van den Staat? Kan zoo iets aanspraak maken op den naam van *wet*? Wanneer men let op de constitutionele beginselen; wanneer men de wet op de middelen plaatst onder het licht der geschiedenis; wanneer uit niets blijkt, dat men een zoo gewigtig beginsel, nog in 1840 met zooveel klem en kracht verdedigd, heeft willen laten varen, zoude men dan niet het regt hebben te beweren: ook thans nog is het regt tot heffing der belastingen afhankelijk van de wet op de middelen.

En daarenboven. Zoo het niet is de wet op de middelen, waaruit de Regering dit haar regt ontleent, waaruit dan? want

1 De Bosch Kemper, a.w. § 135.

art. 171, dat onder de Grondwet van 1815 en 1840 haar dit regt niet gaf, kan het, onveranderd gelaten zijnde, ook nu niet geven. De conclusie zoude dus moeten zijn: art. 171 geeft dat regt niet; volgens onze tegenpartij de wet op de middelen evenmin; de Regering heeft dus in geen geval het regt belasting te heffen. Ik geloof, dat die redenering, zij moge bij den eersten oogopslag spitsvondig schijnen, juist is.

Ziethier de gronden, die mij er in hoofdzaak toe leiden om aan te nemen, dat onze Vertegenwoordiging bezit le vote de l'impôt, en wel ‘le vote annuel de tout impôt quelconque, ce droit qui, vous le savez, est un des plus beaux du système réprésentatif’[1].

Mag ik mij vleijen, mijn landgenooten te hebben overtuigd? Het zoude dwaas zijn, mij dit voor te stellen, wanneer ik let op de namen van hen, die hier te lande de tegenovergestelde zienswijze hebben verdedigd; waaronder mannen, die met hart en ziel tot het optrekken van ons Constitutioneel Staatsgebouw hebben medegewerkt.

Men lette echter op eene zaak. Zij, die de tegenovergestelde meening niet alleen volgens ons positief Staatsregt verdedigen, maar daaraan ook hunne adhaesie schenken, moeten die in werkelijkheid ook niet nog iets anders verlangen, dan het doorloopen der belastingen? Waarom keuren zij dit laatste goed? Omdat zij vreezen, dat, zoo dit niet het geval ware, de Staat telken jare op losse schroeven zoude worden gesteld. Doch moet die vrees niet tot iets anders leiden? Hetzij tot een perpetueel budget van uitgaven, hetzij althans tot de splitsing in een gewoon budget van voortdurend noodzakelijke uitgaven en in een buitengewoon voor veranderlijke behoeften. Men make dan de noodzakelijke uitgaven, zooals dit onder de Grondwet van 1814 het geval was, voor altijd vast, of althans voor langeren tijd, b.v. voor tien jaren, zooals de Grondwet van 1815 dit medebragt. Wil men dit echter niet; is de proef hiervan te lande genomen, mislukt; heeft men gemeend telken jare al de uitgaven, zonder onderscheid, van de toestemming der Vertegenwoordiging afhankelijk te moeten maken, dan wordt ook daardoor de Staat op losse schroeven gesteld. Men heeft daartoe den moed, omdat men vooronderstelt, dat de Vertegenwoordiging, gekozen door en handelende onder de oogen van het

1 Rossi, Cours de Droit Constitutionnel, p. 167.

volk, geen moord zal plegen aan den Staat. Doch dan is het ook rationeel, hetzelfde beginsel toe te passen op de middelen, en de heffing der belastingen afhankelijk te doen zijn van de jaarlijksche toestemming der Vertegenwoordiging. Zonder dat toch mist, zooals de geschiedenis van Pruissen geleerd heeft, het regt om uitgaven te weigeren, alle kracht en klem[1].

Ik zoude hier de pen kunnen nederleggen. Doch, zal men misschien vragen, hebt ge aan het door u verdedigde beginsel niet een te groot gewigt gehecht? Zoude men op politiek terrein het doorloopen der belastingen een *naaldgeweer* kunnen noemen? Men heeft immers uit den mond van Stahl gehoord, dat, ook al ware het Steuerverweigerungsrecht in de Wet geschreven, hij dat regt niet als geldig zoude erkennen. Wat, zoo eene Regering, met dien geest bezield, dan toch *via facti* belastingen ging heffen? Ik doe op die vraag eene wedervraag. Wat, zoo de Pruissische regering niet in 't bezit was geweest van het naaldgeweer op het terrein des oorlogs? Zoude dan de uitslag van den krijg anders geweest zijn? Of zoude de geheele inrigting van den Pruissischen Staat, de geest en de organisatie van zijne legermagt, gevoegd bij het gevoel van te strijden ter bevordering van een geliefkoosd denkbeeld: de eenheid van Duitschland, ten slotte toch niet de Pruissische wapenen over de verdeelde tegenpartij hebben doen zegevieren? En in zooverre kan men mij niet van overdrijving beschuldigen, wanneer ik aan het doorloopen der belastingen den naam van *naaldgeweer* heb gegeven. Want even als door dit de positie van Pruissen op het oorlogsveld zeer is versterkt, zoo heeft Graaf von Bis-

1 Gneist heeft in zijn groot werk: *Das Englische Verwaltungsrecht*, en nu onlangs in zijne brochure: *Budget und Gesetz*, het Pruissische beginsel verdedigd. Voor zoover die verdediging rust op de inrigting van het Engelsche Staatsregt, schijnt het mij toe, dat zij niet opgaat. In Engeland zijn vele belastingen, 't is waar, voortdurend, en worden slechts enkele belastingen voor één jaar toegestaan. Doch het Huis der Gemeenten heeft zich steeds het regt gevindiceerd ook op die perpetueele belastingen terug te komen, en zelfs in de laatste jaren een middel in praktijk gebragt om het Huis der Lords te nopen zich in dezen naar den wil der gemeenten te voegen. Bovendien is in Engeland de afhankelijkheid der Uitvoerende magt van de Vertegenwoordiging door de Mutiny-bill, die slechts voor één jaar de magt over het leger aan de Kroon toekent, verzekerd. En voorzoover Gneist op rationele gronden zijne zienswijze verdedigt, schijnt hij mij aan hetzelfde euvel mank te gaan, waarop ik in den tekst heb gewezen. De gronden zijner meening moeten leiden tot de scheiding van het budget in een voortdurend en een periodiek, wat trouwens ook in Engeland bestaat.

marck op politiek terrein de handen veel vrijer gehad, omdat, zonder dat er tot onwettige maatregelen de toevlugt behoefde te worden genomen, de schatkist gevuld was en gevuld bleef.

Doch ik wil gaarne erkennen, dat met dit regt der Volksvertegenwoordiging niet alles gewonnen is; dat daardoor alleen de politieke vrijheid eener natie nog niet voortdurend is verzekerd.

Daarvoor is noodig, dat de Vertegenwoordiging steun vindt in de natie; daarvoor wordt vereischt, dat de natie haar goed en bloed veil hebbe voor het behoud der Staatsinstellingen. Want, zegt Mill[1], de zekerheid van den representativen regeringsvorm hangt ten slotte af van de bereidwilligheid des volks, om naar het zwaard te grijpen, wanneer die regeringsvorm mogt worden aangerand.

Groningen, Julij 1867.

B.D.H. TELLEGEN.

1 Representative Government, p. 72.

De Nederlandsche beroerten in de XVIde eeuw, uit een katholiek oogpunt beschouwd.

Geschiedenis der Nederlandsche beroerten in de XVIe eeuw, door Dr. W.J.T. Nuyens, O. Eq. S.G.M. Eerste en Tweede Gedeelte (van 1559 tot 1576).
Amsterdam, C.L. van Langenhuysen, 1865-1867.

‘Alweer die beroerten van de zestiende eeuw!’ Mij dunkt, met dien uitroep zie ik reeds menigen lezer dit artikel, dat ik nog schrijven moet, kortweg overslaan. En ik moet zelf erkennen, dat er over dit tijdvak onzer geschiedenis, sedert Motley's meesterstuk er de aandacht op vestigde, binnen weinige jaren genoeg geschreven is om de belangstelling van het publiek te verzadigen en nog iets meer dan verzadigen. Ook mij, ik zal het niet ontveinzen, heeft het eenigen strijd gekost om andere door nieuwheid meer aantrekkelijke studie te staken, en mij nog eens te begeven in de geschiedenis van een tijdvak, waarvan ik nog kort geleden al de verhalen en bescheiden, die ik machtig kon worden, gelezen had. Maar ik had op mij genomen in dit Tijdschrift van het werk van den Heer Nuyens verslag te geven en misschien reeds langer dan betamelijk was met het vervullen van die belofte getalmd. Zoo legde ik den arbeid, waarmee ik mij bezig hield, voor een poos ter zijde, en zette mij aan het aandachtig lezen van de *Geschiedenis der Nederlandsche beroerten*, die ik bij haar verschijnen slechts vluchtig had doorgezien. Nauwlijks er mee begonnen, gevoelde ik mij op nieuw door het grootsche der gebeurtenissen, die er in behandeld worden, en ook door de wijs waarop ze worden behandeld, geboeid en medegesleept. Achtereen las

ik de vier boekdeelen uit, en ontwierp ik de aankondiging, die ik er thans van ga schrijven. Moge het den lezer, die mijn opstel in handen neemt, daarmee even zoo gaan als mij met het werk zelf.

Het boek van den Heer Nuyens is, volgens de verklaring in de voorrede, niet voor ‘de geschiedkenners *ex professo*’ geschreven. Geen nieuwe bronnen zijn door den auteur ontdekt; uit de voor allen reeds toegankelijke heeft hij alleen geput. Ook is hij niet zoo oorspronkelijk van opvatting of scherpzinnig van oordeel, dat hij uit de reeds dikwerf gebruikte en, zoo het scheen, geheel uitgeputte stof nog iets nieuws en verrassends weet te trekken. Zijn schrijftrant, hoewel duidelijk en goed, is ook niet zoo voortreffelijk, dat daardoor het oude den schijn en de bevalligheid van het nieuwe zou aannemen. Het is een eigenschap van geheel anderen aard, waardoor zich dit verhaal der troebelen van de vroegere onderscheidt. Het oogpunt, waaruit de feiten beschouwd en voorgesteld worden, is nieuw, althans voor het grootste gedeelte van ons publiek. Tot nog hadden haar in onze taal bijna uitsluitend protestanten beschreven. Dr. Nuyens is rechtzinnig katholiek, en het ontstaan van den protestantschen staat der Vereenigde Nederlanden vertoont hij ons in het licht, waarin het zich aan een man van zijn zienswijze voordoet; ziedaar wat aan zijn werk een geheel eenige waarde geeft, en wat ons, mannen van andere begrippen en gevoelens, verplicht om er kennis van te nemen en er ons voordeel mee te doen.

Want voordeel kunnen wij altijd trekken uit de voorstellingen en redeneeringen van onze tegenpartij. Met den besten wil der wereld om een zaak van alle zijden te bezien, zien wij toch doorgaans slechts enkele zijden nauwkeurig. De zijde, die van ons is afgekeerd, zien wij het best in den spiegel, dien onze tegenstanders ons voorhouden. Niemand heeft de groote diensten, die in dit opzicht andersdenkenden ons bewijzen, zoo voortreffelijk uiteengezet als de groote wijsgeer John Stuart Mill. In zijn gulden verhandeling *On liberty* heeft hij voldingend bewezen, wat bij het eerste hooren een paradox schijnt, dat de kennis der waarheid er bij verliest, als zij tot axioma verheven is en door niemand meer in twijfel getrokken wordt. Tegenspraak noopt tot wederlegging, wederlegging eischt nauwkeurige beschouwing en overweging, en slechts wat wij oplettend en herhaaldelijk beschouwen leeren wij in al zijn bijzon-

derheden kennen. De stelling, die wij nooit hooren betwijfelen, wordt onnadenkend door ons voor waar gehouden; wij onderzoeken niet wat in haar ligt opgesloten, binnen welke grenzen zij gelden mag. Slechts waarheden, die wij gedurig hooren ontkennen, beproeven wij gedurig en doorgronden wij wezenlijk. Daarom is niets ondoelmatiger dan het smoren van tegenspraak. Alleen dwaling, die voor waarheid wil doorgaan, kan blinde erkenning begeeren. De waarheid wenscht, dat de twijfel, zoodra hij oprijst, wordt uitgesproken, want dan eerst kan zij hem overwinnen.

Gelukkig onze tijd, waarin het schoone denkbeeld van Mill zeker nog wel niet algemeen gehuldigd wordt, maar toch reeds meer dan ooit te voren heerscht en nog gestadig veld wint. Hoe zou vóór een of vóór twee eeuwen de katholiek bejegend zijn, die hier te lande in de volkstaal den opstand tegen Philips van Spanje en tegen de kerk van Rome had geteekend, gelijk Dr. Nuyens doet, als een misdaad en een onzinnigheid; die Willem van Oranje in veinzerij en in hardvochtigheid aan Koning Philips gelijk had gesteld; die het nieuwe bestuur over Holland en Zeeland een tiranny had genoemd van denzelfden aard als die van Alva over Nederland? Welk een kreet van verontwaardiging en woede zou er tegen zulk een onverlaat uit alle oorden van het land zijn opgegaan! Hoe dringend zouden de predikanten over zijn ‘paepsche stouticheydt’ aan de Staten geremonstreerd hebben! De Staten hadden niet kunnen nalaten het libel te verbieden, en den auteur, zoo zij hem niet over het hoofd konden zien, in boete te beslaan en uit te bannen. En ga in uw verbeelding nog een eeuw verder terug, en stel u voor, hoe het onder het bestuur van Philips en van de heilige inquisitie den recensent zou vergaan, die het waagde, wat ik thans ga doen, die rechtzinnige katholieke voorstelling der gebeurtenissen vrijmoedig te bespreken en te wederleggen, overeenkomstig de begrippen, die door de kerk als afschuwelijke dwalingen veroordeeld zijn! - Nog eens dan gelukkig de tijd, dien wij beleven; gezegend de groote revolutie, die hem geopend heeft, al heeft zij zich haar weldaden ook nog zoo gruwelijk duur laten betalen.

Zoo goeden dunk heeft Dr. Nuyens van onzen tijd en van de verdraagzaamheid onzer tijdgenooten niet. Hij verkeert nog onder den indruk der Aprilbeweging, en ziet niet in, dat die onweersbui - een donder zonder bliksemschichten - voorbij

is gedreven en den hemel helderder dan te voren heeft achtergelaten. Niet zonder schroom heeft hij zijn boek in de wereld gezonden, hij getuigt het in de voorrede; hij voorspelt zich een storm van protestantsche smaadredenen; hij acht het mogelijk, dat een critische Achilles hem, den Hector ‘die voor haardsteden en altaren strijdt,’ niet alleen ombrengen, maar aan de zegekar gebonden door het slijk sleuren zal; hij herinnert aan het lot, dat niet lang geleden een zijner geestverwanten is ten deel gevallen, die, nadat hij in den kamp was verslagen, door zijn onmenschelijken overwinnaar ‘weer overeind gezet en aan de haren getrokken werd, om te zien of hij wel goed dood was.’ De ongelukkige! Maar bedenken wij, dat die wreedaardige, zijn slachtoffer beschimpende overwinnaar niemand anders was dan Bakhuizen van den Brink, in wien nooit de allerminste godsdiensthaat gewoond heeft; wij zullen dan erkennen, dat de vriend van den Heer Nuyens niet als katholiek is omgebracht, maar als vermetel letterheld, die slecht gewapend en ongeoefend in het strijdperk verschenen was, *impar congressus Achilli*. De aardigheid van Bakhuizen zal ik niet verdedigen. Zij was ongepast. Maar schrijven wij niet toe aan godsdiensthaat, wat alleen aan kleinachting van zijn tegenpartij te wijten is.

Eveneens moet ik den lof afwijzen, dien de schrijver mij wegens mijn artikel over de Gorcumsche martelaren, inzonderheid over de inleiding er van, toebrengt. Ik ben erkentelijk voor de goede bedoeling en voor de mij betoonde welwillendheid. Maar waarlijk, ik heb slechts uitgesproken wat zeer velen met mij denken. Er behoorde niet de minste moed toe. De schrijver houdt zich overtuigd, dat, zoo de ultra-liberalisten (welk een woord!) en ultra-protestanten mij om dat artikel ‘niet hebben aangebast’, dat wel niet aan den lust om mij aan te bassen gelegen zal hebben. Ik geloof dat hij zich hierin zeer vergist. Het getal der papenhaters onder de letterkundigen, en zelfs onder het publiek, is niet groot en vermindert nog dagelijks. Alleen op tijdstippen, als zij vreezen, dat de strengkatholieken de overhand zouden kunnen nemen, zijn de protestanten - en waarlijk niet zonder reden - ontrust en strijdlustig. Zien zij de toekomst kalm en daarom met gerustheid te gemoet, dan gunnen zij aan andersdenkenden gaarne de vrijheid, die zij voor zich zelf begeeren. Waar is, om iets te noemen, *de Fakkel* gebleven, die voorheen inderdaad een bloedrooden gloed verspreidde? Waarlijk, zoo de katholieken hun

ultra-montanen en ultra-conservativisten (het eene fraaie woord is het andere waard) maar evenzeer in toom houden als de protestanten het hun ultra's doen, de verbroedering van alle Nederlanders, om het even welke hun godsdienstige overtuiging zij, zal gedurig inniger worden.

Getuige hiervan de ontvangst van het boek van Dr. Nuyens bij onze protestantsche landgenooten. Die ontvangst is koel geweest, doch niet onvriendelijk; althans mij is niets van een vijandige bejegening bekend. En meer dan een koel onthaal, dunkt mij, had de schrijver voor zijn arbeid niet kunnen verwachten. Hij, die zelf zoo gevoelig is voor een voorstelling der gebeurtenissen, waardoor zijn godsdienstige en politieke overtuiging gekwetst wordt, kan zich zeker niet verwonderen, als protestanten zich weinig ingenomen toonen met zijn beschrijving, die hun kerk en hun helden, zelfs den Prins van Oranje, in een ongunstig en, naar zij oordeelen, valsch daglicht stelt. Al wat hij met reden mocht verwachten is, dat men zijn recht om zoo te schrijven ten volle erkennen, dat men hem niet dan met eerlijke wapens bestrijden zou, en verder, dat men hem de eer zou geven, die hem wegens de literarische waarde van zijn werk toekomt. Dit laatste is niet geschied, en hij heeft recht om zich hierover te beklagen, gelijk dan ook het orgaan zijner partij, *De Tijd*, reeds gedaan heeft. Onze letterkundige Maatschappijen hadden den schrijver van een zoo verdienstelijk werk de eer behooren te geven, waarop hij alle aanspraak heeft, geen groote eer voorwaar, maar de eenige, die zij bewijzen kunnen, haar lidmaatschap. Dat zij het niet gedaan hebben, kan niet dan uit protestantsche ijverzucht voortkomen. De schrijver van een even goed gestelde en even belangrijke geschiedenis in protestantschen zin, zou zeker onverwijld met vlag en winpel zijn ingehaald. Doch op deze ééne uitzondering na is het onthaal, dat zijn boek van de zijde der protestanten is te beurt gevallen, zoo gunstig geweest, als de schrijver maar had kunnen hopen.

Hoe zijn geloofsgenooten zijn werk hebben ontvangen, kan ik niet met zekerheid zeggen. Men heeft mij verzekerd, dat het bij dezen een gunstige beoordeeling en een grooten aftrek heeft gevonden. Ik geloof het gaarne, en ik hoop het van harte. Een ieder, die met het middelbaar en hooger onderwijs uit eigen ervaring bekend is, zal moeten getuigen, dat jongelieden, die aan katholieke inrichtingen onderwezen zijn, door-

gaans nog meer dan de overige onwetend zijn in de geschiedenis en inzonderheid in de geschiedenis van het Vaderland. Zelfs onze schrijver, die zoo veel werk heeft gemaakt van één gedeelte onzer historie, toont zich gansch niet ervaren in de geschiedenis der Republiek, en zelfs onbekend met het collegie van Gecommitteerde Raden, dat hij met gedelegeerde rechters verwart. Een der oorzaken van dit verschijnsel is zeker gelegen in het gebrek aan goede boeken van historischen aard, in katholieken geest geschreven. Het boek van Dr. Nuyens is volkomen geschikt om, althans voor een der gewichtigste tijdperken onzer geschiedenis, deze leemte aan te vullen. Het moge niet overal de zaken voorstellen, zooals wij meenen dat het behoorde, het ademt toch een goeden, waarheidzoekenden geest; het bevat een rijkdom van wetenswaardige zaken; het kan lust geven om de geschiedenis in de aangehaalde oorspronkelijke bescheiden nog nader te leeren kennen. Wij wenschten wel, dat hoe eer hoe liever een volledige historische bibliotheek van zulk gehalte voor onze katholieke jongelingschap werd samengesteld.

De naaste aanleiding tot het schrijven van zijn boek is voor den Heer Nuyens de opgang geweest, dien het literarische meesterstuk van Motley door heel de wereld en ook bij ons gemaakt heeft. Hij verbergt het niet, dat *The rise of the Dutch Republic*, en de toejuiching waarmee het begroet is, hem ten zeerste hebben geërgerd. Ook ik moet thans erkennen, dat de toon, waarin de welsprekende Amerikaan geschreven heeft, aan katholieken aanstoot moest geven, en bovendien, wat veel erger is, dat hij niet overal de zuivere waarheid gesproken heeft. Ik had dat vroeger bij het lezen van het wegslepende boek niet zoo opgemerkt; ik had er wel onnauwkeurigheden in bemerkt, en die in mijn recensie ook aangewezen, maar mij, onroomsche, was het niet in de gedachte gekomen, dat vele dier onjuistheden en overdrijvingen voortkwamen uit vooringenomenheid met protestantsche en liberale begrippen, en om die reden voor streng-katholieken dubbel aanstootelijk moesten zijn. Eerst door Dr. Nuyens is mij dit duidelijk gemaakt. In een tal van aanteekeningen en niet zelden ook in den loop van het verhaal, maakt deze op grootere en kleinere fouten van den Amerikaanschen auteur opmerkzaam; en doorgaans verraden de fout zoowel als de terechtwijzing de kerkelijke fijngevoeligheid van beide geschiedschrijvers. De waarheid kan bij zulke tegenspraak slechts

winnen. Maar ook de verbeteraar wachte zich voor overdrijving en voor onbillijk vermoeden. Hij veroordeele niet wegens opzettelijken laster, wegens moedwillige tekstverdraaiing den dichterlijken auteur, die slechts aan zijn verbeelding, onder den invloed van sympathiën en antipathiën, den teugel wat al te ruim gevierd heeft. Hij bedenke, of zulke onnauwkeurigheden en gebreken niet onafscheidelijk zijn van een levendige verbeelding en gloeiende schildering; en hij verwondere zich niet dat, zoo als in alles, zoo ook in den aard dier onjuistheden de anti-katholieke neiging van den schrijver te voorschijn komt. Het valt hem en mij, eenvoudige prozamenschen, niet moeilijk zulke fouten te vermijden, nog gemakkelijker ze in anderen aan te wijzen; maar dichters als Motley te evenaren in levendigheid van voorstelling, valt niet zoo licht. Het gaat ons als den beeldhouwer Falconet, den vervaardiger van het ruiterstandbeeld van Peter den Groote, die in een voordracht te Rome zijn hoorders overtuigend bewees, dat zijn paard vrij was van een menigte leelijke gebreken, waardoor b.v. het paard van den antieken Marcus Aurelius mismaakt wordt, maar ten slotte toch de gulle bekentenis moest afleggen: ‘Après tout, Messieurs, il faut avouer que cette vilaine bête-là est vivante et que la mienne est morte.’ Het werk van Motley met al zijn gebreken leeft als de Marcus Aurelius en zal blijven leven.

Desniettemin fouten blijven fouten, ook in het antieke meesterstuk en in *The rise of the Dutch Republic*, en wij zijn allen recensenten verplicht, die er ons op wijzen. Maar ik twijfel, of de Romeinsche kunstenaar niet veel aanmerkingen van Falconet zou hebben kunnen ontzenuwen, en ik weet stellig dat Motley er verscheidene van Dr. Nuyens weêrleggen kon, zoo hij wilde repliceeren. Ik wil, in zijn plaats, eene enkele als proeve van vele bespreken.

Bij het overgaan van Gouda aan de Prinsgezinden in 1572 viel er iets voor, dat Motley, als karakteristiek voor den tijd, onzen ouderen geschiedschrijvers navertelt. Bor, aan wien alle anderen hun verhaal ontleenen[1], deelt het in deze woorden mee:

> ‘In dit inkomen is gebeurt, dat een van de Burgemeesters, uyt vervaerdtheid vliedende, geraekte in een

1 Misschien heeft Bor het getrokken uit een oud HS., waaruit een excerpt, en daarin ook de bewuste anecdote, voorkomt in de *Nalezing mijner Herinneringen van Gouda*, bl. 52.

> Weduwenhuis, haer biddende hem te willen bergen; zij wees hem een spinde, daar zij hem in sloot, en hij vraagende of hij daer zeker was, antwoordde zij, och ja, Heer Burgemeester, mijn man is daar zoo dik in verborgen geweest, als gij en andere hem quamen soeken en de castelein daer voor stond.'

Een geestige anecdote, niet waar, en naief verteld? Motley kan ze niet beter, hij kan ze slechts wat duidelijker weergeven. Hij laat de weduwe antwoorden:

> O ja, Heer Burgemeester, in diezelfde plaats lag mijn man verborgen, toen gij met gerechtsdienaars huiszoeking deedt, opdat ge hem om den godsdienst op het schavot mocht brengen. Treed maar gerust binnen, ik wil voor uwe veiligheid borg staan.

Gij merkt misschien, dat hij het vrouwtje meer laat zeggen dan Bor haar in den mond had gegeven. Dat haalt hem de volgende berisping van Dr. Nuyens op den hals. 'Een bewijs hoe Motley de feiten schildert naar fantazie, niet naar hetgeen hij geboekstaafd vindt. ...In het antwoord der weduwe, zoo als zijn zegsmannen het opgeven, staat van *den godsdienst* geen enkel woord.' Het is zoo. Maar veranderen de ingelaschte woorden iets aan den zin? Mij dunkt, wat Motley de weduwe laat uitspreken, lag reeds onmiskenbaar in de bedoeling van Bor. Het pikante van de anecdote zit hierin, dat de burgemeester zich voor de geuzen verbergt in dezelfde schuilplaats, waarin zich vroeger meermalen een geus voor hem verscholen had. Ware hij slechts weggestopt in den gewonen schuilhoek van een gemeen misdadiger, de geheele anecdote zou niet veel beteekenen. Blijkbaar heeft Hooft de strekking van het verhaal ook zoo begrepen, want aan de beschrijving van Bor, die hij bijna woordelijk overneemt, voegt hij het volgende toe:

> Ende vind ik niet, dat hem yet zwaarders wedervoer dan dit koelzinnigh verwijt, in wederwraak der gepleeghde vervolghing.

Hoe dit zij, stellig doet Motley met zijn uitbreiding de historische waarheid geen geweld aan. Gesteld, de man van dat Goudsche vrouwtje ware niet vervolgd wegens ketterij: duizenden anderen zijn het buiten twijfel; gesteld, die ongenoemde burgemeester had nooit een ketter laten opzoeken, vele anderen hebben het wel gedaan. De toevoeging van dezen eenen bij zoo velen verandert aan de geloofsvervolging niet het minst. Ik

heb juist deze aanmerking op Motley bij voorkeur ter sprake gebracht, omdat Dr. Nuyens ze als een voorbeeld geeft. ‘Ik maak mij sterk (zegt hij) honderd *dergelijke tekstverdraaiingen* van Motley bij te brengen.’ Dergelijke? Dan is de zonde nog wel te vergeven. Maar vele andere zijner onjuistheden zijn ontegenzeggelijk van meer beteekenis. Ik zou ze echter geen van alle aan kwade trouw, aan opzettelijke tekstverdraaiing, eenvoudig aan jacht op effect, aan onachtzaamheid, aan heimelijke werking van sympathiën en antipathiën toeschrijven.

Behalve Motley bestrijdt onze auteur nog doorgaans een geheele soort van geschiedschrijvers, die hij niet noemt, en wier namen ik niet kan raden. Het moeten, naar de beschrijving, hevige anti-papisten zijn, die alles goedkeuren wat door hun geloofsgenooten, alles afkeuren wat door katholieken is uitgericht. Ik ken enkele, maar geen geheele soort, van zoodanige schrijvers, en ik kan ook het vermoeden niet van mij afweren, dat onze schrijver, die ze niet noemt, niet altijd bepaalde personen op het oog heeft. Volgens hem is door die soort van schrijvers onze geschiedenis zoo vervalscht, dat zij bijna onkenbaar is geworden. Ook die voorstelling kan ik niet toegeven. Als ik de toedracht der gebeurtenissen, zooals Dr. Nuyens zelf ze verhaalt, vergelijk met de protestantsche overlevering, dan zie ik zeker verschil, aanmerkelijk verschil zelfs in vele opzichten, maar geen zoo groot, geen zoo algemeen, dat er aan een van beide zijden van vervalsching, die bijna onkenbaar maakt, sprake zou kunnen zijn. Waartoe die overdrijving? Een Franschman heeft gezegd: *Tout ce qui est exagéré est insignifiant*. Dit is volkomen juist. Overdreven klachten maken minder diepen indruk dan gematigde. Had onze katholieke auteur zich vergenoegd met aan te toonen, hoe protestantsche schrijvers met het vergrootglas bezien wat hun partij tot eer verstrekt, en het oog ten halve toenijpen voor hetgeen zij misdreven heeft, en omgekeerd het goede der katholieken slechts aanstippen, het kwade breed uitmeten, wij zouden hem toejuichen in zijn poging om dit ongelijk te herstellen, al ware het ook dat hij aan den anderen kant de rechte maat wat te buiten ging. Maar hij verzwakt, althans bij mij, de kracht van zijn pleidooi, door het overdrijven zijner verwijten. Te meer, omdat ook hij aan hetzelfde euvel mank gaat: de ongerechtigheden, die ten behoeve zijner partij, of liever nog van zijn kerk, gepleegd zijn, vergoelijkt,

en daarentegen verzwijgt wat de eer dier kerk kan verminderen. Dat hij daarbij volkomen ter goeder trouw te werk gaat, slechts onwillekeurig aan zijn vooringenomenheid toegeeft, en zich volstrekt geen tekstverdraaiing, geen meten met twee maten bewust is, daarvan ben ik ten volle overtuigd - even overtuigd als ik ben van de onschuld dergenen, die hij te haastig beschuldigt. Maar ik wil het niet bij mijn bloote bewering laten; ik wil althans een enkele proeve geven van die onwillekeurige partijdigheid, die ik bedoel, vooral om den geachten schrijver zelven er opmerkzaam op te maken.

Hij betoogt terecht, dat men bij het beoordeelen van het gedrag der Pausen in den tijd der Hervorming niet uit het oog mag verliezen, dat zij aan het hoofd van een der strijdende partijen stonden:

> ‘Schrijvers van denzelfden stempel als Motley wrijven het Pius V als eene misdaad aan, dat hij Alva een staatsiehoed en degen zond; dat Gregorius XIII het *Te Deum* liet zingen na den St. Bartelsnacht te Parijs; dat Sixtus V den ban tegen Elizabeth van Engeland uitsprak. De pausen uit de tweede helft der XVIe eeuw, mannen van een streng karakter, mannen van daad, stonden als hoofden van een Katholiek verbond, in het eerste gelid tegen den nieuwen godsdienst, welke de Roomsche kerk dreigde uit te roeien en zeide hiertoe even duur verplicht te zijn als Elias tot het uitroeien van den Baaldienst. De pausen verkregen daardoor een bij uitnemendheid strijdzuchtig karakter. Zij moesten strijden of ten onder gaan. Hielpen zij de Hervorming niet onderdrukken, dan zouden hunne tempels verwoest, hunne kudde vermoord, hunne heiligdommen omver geworpen worden. Zij streden, zij waren de ziel van het Katholieke verbond.... en zij waren in hun recht. Of moesten zij, die uit innige overtuiging geloofden dat zij voor de toevertrouwde Kerk moesten waken, traag en roerloos deze zien verstrooien en ten ondergaan?’

De schrijvers van denzelfden stempel als Motley, die Dr. Nuyens met deze woorden terecht wijst, rekenen het, volgens zijn eigen opgaaf, den Pausen niet tot misdaad, dat zij aan den strijd voor hun kerk deel namen, maar dat zij het zegel hunner goedkeuring hechtten aan gruwelen, als den Bartholomeusmoord en het schrikbewind van Alva. Hoe redeneert

nu onze schrijver daartegen? Juist zoo als iemand doen zou, die uitging van de befaamde stelling: dat het doel de middelen heiligt. Omdat de Pausen betrokken waren in een strijd op leven en dood, waren zij in hun recht als zij gruwelen goedkeurden, en door hun goedkeuring tot het bedrijven van meer soortgelijke aanmoedigden! Want dat de slachting van den Bartholomeusnacht gruwelijk was, erkent de schrijver volmondig. Hij beweert slechts, dat de ware toedracht door de Fransche regeering voor den Paus verborgen gehouden is. Het zij zoo. Maar dan heeft toch de Paus door overijling, eer hij behoorlijk was ingelicht, een wandaad verheerlijkt; en, wat ook opmerking verdient, later heeft noch hij noch een zijner opvolgers dien gruwel ooit veroordeeld of slechts afgekeurd. Hetzelfde geldt van het eerbewijs aan Alva. Dat diens bewind hier te lande onmenschelijk geweest is, wordt door den schrijver insgelijks erkend. Het moge de zaak der Pausen en der Kerk bevoordeeld hebben, het heeft dit gedaan op een onrechtvaardige, bloedige wijs. Een van beide derhalve, òf de Paus heeft wetens en willens een misdaad verheerlijkt, omdat zij zijn Kerk diende, òf hij heeft, door te oordeelen over hetgeen hij niet kende, de fout begaan van daden goed te keuren en dus voor het vervolg aan te bevelen, die ieder weldenkend en welingelicht persoon, ook Dr. Nuyens, verfoeit.

Wie heeft zich nu het ergst vergist, de schrijver van denzelfden stempel als Motley, die misschien al te streng veroordeelt wat de Paus gedaan heeft, of Dr. Nuyens, die het op deze wijs verdedigt?

Een ander voorbeeld, ten bewijze dat het niet altijd de lust om te vergoelijken is, waardoor onze schrijver zondigt; dat hij, als het de tegenpartij betreft, ook soms in het tegenovergestelde uiterste vervallen kan.

Het is niet tegen te spreken dat Prins Willem, voor zoo ver wij weten, onschuldig is gebleven aan de vervolging van katholieke geestelijken, die door de watergeuzen, na de inname van den Briel in Holland, is aangericht. Evenmin dat hij in alle geschriften, die van hem zijn uitgegaan, de geestelijken tegen de vervolging der geuzen in zijn bescherming genomen heeft, en dat hij bepaaldelijk voor de Gorcumsche martelaren tusschen beide is gekomen. Dit alles is niet te ontkennen, en Dr. Nuyens ontkent het ook niet. Maar hoor hoe hij het toelicht.

> Men heeft beweerd en beweert nog steeds, dat de prins van Oranje dit alles met afkeuring aanzag en zoo veel in zijn vermogen was zocht te keer te gaan. Wij gelooven gaarne, dat hij niet begeerde dat zijne woeste aanhangers door hunne wandaden al te zeer de verontwaardiging des volks opwekten of de aandacht van Europa op hunne euveldaden trokken; maar iets anders is het, of hij niet onderhands de onderdrukking der katholieken gewild hebbe. Hoe meer eene stad door beeldstormerij en prietervervolging hare verzoening met Filips onmogelijk maakte, des te vaster werden de banden toegehaald, waardoor zij onverbrekelijk aan zijne partij gebonden werd. Iedere Kalvinist, iedere beeldstormer vooral werd gedwongen voortaan op leven en dood tegen den Koning te strijden. Naarmate het graauw, de burgerijen, de overheden en de geworven soldaten meer geweld deden aan den godsdienst, die den Koning boven alles ter harte ging. moest Alva's toorn voor hen meer te vreezen zijn.

Dus omdat Dr. Nuyens meent, dat die misdaden in het belang van den Prins waren (ik ben van een ander gevoelen), heeft de Prins ze onderhands gewild. Tegen die logica hebben de woorden en de daden van den Prins geen bewijskracht! Maar ik wil eens voor een oogenbik de gevolgtrekking aannemen. Welnu, als de Pausen den Bartholomeusmoord en de bloedige dwinglandij van Alva goedkeuren en beloonen, zonder naar de toedracht te onderzoeken, alleen omdat hun zaak er door bevoordeeld wordt, waarom mag dan Prins Willem hun voorbeeld niet volgen, en de niet zoo talrijke moorden van zijn volgelingen, waardoor zijn zaak bevorderd wordt, niet onderhands willen? Immers, even zeer als Dr. Nuyens overtuigd is, dat het doel der Pausen, de uitroeiing der ketterij, een heilig doel is, even zeer zijn anderen overtuigd, dat het doel van den Prins, het verdrijven der Spanjaards, een heilig doel was. Maar de Prins van Oranje heeft volstrekt niet bewezen, dat hij met de stelling: het doel heiligt de middelen, instemde; dat hij dit deed, wordt eenvoudig door bevooroordeelden vermoed, en op grond daarvan wordt hem een gezindheid toegedicht, lijnrecht in strijd met hetgeen hij gezegd en gedaan heeft.

Nog eens, ik verdenk zoo min de eene als de andere partij van kwade trouw, ik schrijf de onjuiste en onbillijke redeneeringen van onzen katholieken schrijver eenvoudig toe aan zijn vooringe-

nomenheid, en ik stel ze slechts daarom in het licht, om ook hem tot een zachter oordeel te stemmen over hetgeen hij het tekstverdraaien en het verwringen der historie door protestantsche geschiedschrijvers noemt. Een ieder onzer, die zich zelf kent, zal moeten bekennen, dat hij niet uitsluitend door de wetten der logica, dat hij zonder het te willen ook door zijn neigingen en vooroordeelen bij het redeneeren en het trekken van gevolgen geleid wordt. Laten wij daartegen zooveel mogelijk op onze hoede zijn, en jegens de tegenpartij dezelfde toegeeflijkheid betrachten, die wij wederkeerig behoeven.

Door het aanhoudend tegenspreken zijner protestantsche voorgangers heeft Dr. Nuyens aan zijn werk een tweeslachtig karakter gegeven. Hij verhaalt wat gebeurd is, en daarbij weerlegt hij wat anderen er van verhaald hebben. De vorm en de literarische waarde van zijn werk lijden daardoor merkelijk. Het wordt vermoeiend, gedurig te hooren: ‘op zulke wijs hebben protestanten, overigens achtenswaardige mannen, de geschiedenis verwrongen’; dan weer: ‘wij erkennen dat Philips (of Alva of eenig ander Katholiek) misdaan heeft, maar Protestanten hebben ook misdaan, vooral Elizabeth van Engeland en de Zwijger.’ Waren al die aanmerkingen, waaraan de schrijver meer schijnt te hechten dan wij, nog maar in de aanteekeningen geplaatst, zoodat de draad van het verhaal er niet door werd afgebroken; het boek zou daarbij in leesbaarheid veel gewonnen hebben.

Zoo als het is, en niettegenstaande hetgeen ik er rondborstig in misprijs, is naar mijn oordeel de *Geschiedenis der Nederlandsche beroerten* een zeer verdienstelijk werk. De schrijver is in de historische wetenschappen dilettant; hij beoefent de medicijnen en practiseert op een afgelegen dorp van Noord-Holland. Desniettemin heeft hij een boek geleverd, dat van zoo uitgebreide lectuur, van zoo strenge studie en zooveel historischen zin getuigt, dat een geschiedschrijver *ex professo* er eer mee behalen zou. Een ieder die weet, hoe moeilijk het zelfs in een academie-stad valt, al de bouwstof, die men voor een geschiedkundig werk behoeft, te verzamelen, zal zich moeten verwonderen dat het een dorpsbewoner gelukt is zich zoo veel te verschaffen. En is het samenstellen van een goede historie zelfs voor iemand, wiens geheele studie in die richting ligt, bezwarend, hoeveel grooter bezwaren heeft dan een schrijver te overwinnen, die door zijn beroep tot geheel andere over-

denkingen genoopt wordt. Als wij dit alles in rekening nemen, moeten wij hulde doen aan den ijver en aan het talent van Dr. Nuyens, maar tevens ook aan zijn liefde voor de Kerk, die hem tot het ondernemen van zijn zware taak heeft aangezet en daaraan rusteloos doet voortwerken. Ik zal dan ook niets afdingen op den lof, dien ik hem in deze opzichten volgaarne toebreng; ik zal niet gewagen van enkele bescheiden, die hij verzuimd heeft te gebruiken, ik zal niet klagen over de mijns inziens minder gelukkige critiek, waarmee hij soms de overgeleverde berichten beproefd heeft. In het algemeen wil ik slechts opmerken, dat in beide opzichten de tweede afdeeling bij de eerste ongunstig afsteekt. Misschien is dit te verklaren uit de omstandigheid, dat de schrijver voor de eerste periode meer en betere monographiën voor zich had, dan voor de latere.

Tot nog toe heb ik alleen over de verdiensten van den schrijver en over zijn methode gesproken. Thans willen wij overgaan tot den inhoud van zijn werk. Wij willen zien wat er onder zijn bewerking van de geschiedenis der Nederlandsche troebelen geworden is. Natuurlijk bepalen wij onze aandacht bij de hoofdzaak; het bespreken der bijzonderheden zou een werk vereischen veel lijviger nog dan dat van den schrijver.

Dr. Nuyens geeft zijn voorstelling der gebeurtenissen niet voor een onpartijdige uit. Hij bekent, dat hij de zaken beschouwt en beschouwen wil uit een katholiek oogpunt. Wij prijzen hem wegens die belijdenis. Immers, naar onze innige overtuiging, is onpartijdigheid, in den zin waarin het woord doorgaans wordt opgevat, of ingebeeld of voorgewend. Wij kunnen de dingen slechts afteekenen zooals zij ons voorkomen, niet zoo als zij zijn; en de eigenaardigheid van onze zienswijs en van het standpunt, waarop wij ons geplaatst hebben, bepaalt de gedaante, waarin zich de dingen aan ons oog vertoonen. Een katholiek, die uit het oogpunt zijner Kerk de geschiedenis beschouwt, moet in haar een geheel ander karakter ontwaren dan de protestant of liberaal uit zijn eigenaardig gezichtspunt. De geschiedschrijver, die zich van deze noodzakelijkheid niet bewust is, die zich inbeeldt dat, zooals hij het gebeurde opvat, ieder eerlijk man het opvatten moet, bedriegt zich schromelijk. Hij moet dan wel bij andersdenkenden kwade trouw, halsstarrig ontkennen der waarheid vermoeden, en zich over tegenspraak boos maken. Dr. Nuyens behoort niet tot die ver-

blinden, hoewel hij zich nu en dan als dezulken gedraagt. ‘Waardeering van feiten (zegt hij in zijn voorrede) is niets anders dan *subjektieve opvatting*, maar is daarom nog niet *objektief waar*. Die zijne *subjektieve meening* tot *objektieve waarheid* wil verheffen, kent zich zelven de onfeilbaarheid toe.’ Uitmuntend. En bij den regel voegt hij de toepassing. Hij roemt naar verdienste de historische werken van Mr. Groen van Prinsterer. ‘Maar (zegt hij) men moet bij het gebruiken er van niet vergeten, uit welk standpunt die talentvolle leider der antirevolutionnaire partij uitgaat; hoe hij de geschiedenis geheel en al beschouwt uit het oogpunt van zijne meening in het godsdienstige.’

Het oogpunt, derhalve, waaruit een schrijver de zaken beziet, behoort bij het beoordeelen van hetgeen hij zegt te zien in de allereerste plaats in rekening te komen. Wij zullen dien wenk van Dr. Nuyens behartigen, en beginnen met ons levendig voor te stellen, waar hij staat, en van welken kant hij bij gevolg de geschiedenis aanschouwt.

Hij beroemt zich te staan op het standpunt der katholieke kerk: hij omschrijft dat standpunt niet nader. Het was ook overbodig voor zijn geloofsgenooten, ten behoeve van wie hij eigenlijk schrijft, eveneens voor geleerde protestanten. Maar het groote protestantsche publiek behoeft een meer nauwkeurige inlichting. Hem ten gevalle wil ik de eigenaardigheid van het streng-katholieke gezichtspunt, voor zoover die bij de historie van onzen opstand te pas komt, in het volle licht stellen. Ik zal mij daartoe uitsluitend bedienen van de jongste *Encyclica* van Paus Pius IX van 8 Febr. 1864 en van de daarbij behoorende *Syllabus errorum*.

In beide gewichtige stukken veroordeelt de Paus, uit naam der katholieke kerk, de moderne begrippen omtrent de verhouding van kerk en staat, en de staatsrechtelijke toestanden, die overeenkomstig die begrippen in bijna alle landen van Europa bestaan. Hij veroordeelt de stelling: *Aan een ieder staat het vrij dien godsdienst te omhelzen en te belijden, welken hij, door het licht der rede geleid, denkt waar te zijn*. En evenzeer de stelling: *De kerk moet van den staat, en de staat van de kerk gescheiden zijn*. Uit het veroordeelen van die twee stellingen blijkt, dat, volgens den Paus, de katholieke kerk overal staatskerk behoort te wezen, en dat nevens haar geen andere godsverleering mag worden toegelaten. Dit wordt ten overvloede nog

duidelijker verklaard door de veroordeeling der stelling: *In onze dagen is het niet goed meer, dat de katholieke godsdienst als de eenige godsdienst van den staat gehouden wordt, bij uitsluiting van alle andere eerediensten*. Het spreekt van zelf, dat die katholieke staatskerk met de behartiging van alle geestelijke belangen der burgers belast moet zijn, en dat het burgerlijk huwelijk en het staatsonderwijs om die reden afkeuring verdienen. Veroordeeld wordt dan ook de stelling: *Door de kracht van de zuiver burgerlijke verbindtenis kan er tusschen de Christenen een waar en wezenlijk huwelijk bestaan*; en eveneens de volgende: *De katholieken kunnen een stelsel van opleiding der jeugd goedkeuren, dat gescheiden is van het katholieke geloof en de magt der kerk, en zoo niet uitsluitend dan toch hoofdzakelijk, niets anders beoogt dan de kennis der natuurlijke dingen en de oogmerken van het aardsche maatschappelijke leven*.

Ziedaar de verhouding tusschen kerk en staat, zoo als zij behoort te zijn, in de hoofdtrekken geteekend. Ik behoef wel niet te betoogen, dat zij juist die is, welke onder Koning Philips van Spanje in de Nederlanden bestond, en waartegen de opstand der vaderen in het bijzonder gericht was. Toen was werkelijk de katholieke kerk staatskerk; geen andere kerk werd nevens haar geduld; het stond niet vrij een andere leer te omhelzen dan de leer der kerk; de staat strafte iederen afvallige van de kerk als een misdadiger. Maar een aanzienlijk gedeelte van het volk, overtuigd dat de katholieke godsdienst valsch en de katholieke eerdienst afgodisch was, en dat geen aardsche macht recht had te vorderen, dat iemand afgoderij zou plegen tegen beter weten aan, begreep God meer te moeten gehoorzamen dan den menschen, en begon den strijd - waarover het boek van Dr. Nuyens handelt. Uit zijn oogpunt, het oogpunt zijner kerk, is die strijd niet te rechtvaardigen. Hij kwam voort uit verdoemelijke dwalingen; hij was een opstand tegen de alleenzaligmakende kerk, hij heeft geleid tot een allerjammerlijkste uitkomst; en het is te hopen dat al wat hij heeft uitgewerkt, het bestaan van verschillende kerkgenootschappen, het recht der burgers om den godsdienst te belijden dien ieder voor zich den besten keurt, de scheiding van kerk en staat, het staatsonderwijs en wat dies meer zij, weer te niet gedaan moge worden. De strijd tegen Spanje was bovendien een opstand tegen den wettigen vorst. En onder de veroordeelde stellingen komt in den *Syllabus* nog voor: *Aan de wettige vorsten de gehoorzaamheid*

te weigeren, ja zelfs revolutie te maken, dat is geoorloofd: juist de stelling, die in het afzweringsedict van 1581 voorop gaat: de vorst, die zijn onderdanen onderdrukt en als slaven behandelt, is niet langer als vorst, maar als dwingeland te beschouwen, en kan te recht worden afgezworen.

Daarentegen is Koning Philips, van het standpunt der kerk gezien, tegenover zijn volk niet slechts in zijn volle recht gebleven, maar hij kon zelfs niet anders handelen dan hij gedaan heeft, zonder zijn plicht te verzaken. Ieder vorst, in soortgelijke omstandigheden geplaatst, behoorde en behoort nog altijd zich eveneens te gedragen. Men kan sommige der door hem aangewende middelen afkeuren, maar zijn doel was een heilig doel. En die middelen mogen ondoelmatig zijn geweest, te streng waren zij zeker niet, want het kwaad, dat zij moesten tegengaan, was het vreeselijkste dat te bedenken is, en de uitkomst heeft bewezen, dat zij nog niet eens toereikend waren om het te keeren.

Zoodanig is het hoofdkarakter der geschiedenis van de Nederlandsche beroerten, gelijk zij zich aan Dr. Nuyens en aan zijn partij moet voordoen. Maar hij heeft het niet goed gevonden ze aldus voor te stellen. Hij heeft zich verplaatst van het standpunt zijner kerk naar een ander, dat dichter bij dat der liberalen of modernen gelegen is, en van daar uit heeft hij zijn schets ontworpen. Volgens het oordeel der *Encyclica* is iedere ongehoorzaamheid aan de kerk misdadig; en dienovereenkomstig werd ook tijdens den opstand elke ongehoorzaamheid, hoe lijdelijk zij was, door de inquisitie strafbaar gekeurd en door Philips, zoo ver zijn macht reikte, gestraft. Dr Nuyens laat dit allerbelangrijkste feit volstrekt in het duister, en stelt alleen in het licht, ‘dat het den Protestanten niet te doen was om slechts geduld te worden en rustig God naar de inspraak van hun geweten te dienen, maar om alléén te bestaan, het Katholicisme te vernietigen en geene andere secten nevens zich te gedoogen.’ Laten wij ons wel verstaan; de geloofsvervolging was gericht evenzeer tegen hen, die niets meer verlangden dan rustig God naar de inspraak van hun geweten te dienen, als tegen de anderen, die hun kerk tot de eenige staatskerk wilden maken. En dat mocht ook niet anders, want uit het katholieke oogpunt beschouwd is het een zoowel als het ander boos en niet te gedoogen. Al hadden de protestanten niet meer verlangd dan godsdienstvrijheid, zij zouden daarom niet minder door de inquisitie opgespoord en door de wereldlijke machten vervolgd zijn. Het te

doen voorkomen, als of niet de godsdienstvrijheid maar wel de poging om de katholieke kerk te verdelgen door Koning Philips en de kerk te vuur en te zwaard bestreden is, is een dwaling, en, zoo het met opzet geschiedt, misleiding.

Evenzeer dwaalt Dr. Nuyens van zijn standpunt af, wanneer hij de Nederlandsche katholieken prijst om hun verdraagzaamheid, waardoor ‘eene vervolging, die een getal van 50,000 lieden om niets anders dan om veroordeelde godsdienstige gevoelens naar het schavot of den brandstapel zond, onmogelijk zou geweest zijn.’ Die verdraagzaamheid, van zijn standpunt gezien, is waarlijk niet te prijzen; zij verdient laakbare zwakheid te heeten. Een van beide: het zenden van lieden, om niets anders dan om veroordeelde godsdienstige gevoelens, naar het schavot, is plichtmatig of is het niet. Is het niet plichtmatig, dan is Philips een moordenaar. Is het wel plichtmatig, dan behoorden ook allen, die aan de misdaad deel hadden en daarbij volhardden, deel te krijgen aan de straf. Wie zich uit flauwheid of weekelijkheid daartegen verzetten, bezondigden zich. Hen te prijzen om hun verdraagzaamheid en tevens Philips om zijn geloofsijver gaat niet aan. - Ik zou denken, dat de lof der verdraagzaamheid, die Dr. Nuyens den Nederlandschen katholieken toebrengt, voortkomt uit zijn gemoed, en de goedkeuring, die hij aan het systeem van Philips schenkt, uit de logica van zijn partij.

Geheel onjuist is ook, naar mijn oordeel, zijn acte van beschuldiging tegen de Hervorming en de Hervormers ingesteld. De Hervorming heeft zich gedragen naar twee grondbegrippen, die met elkander in strijd waren. Zij veroorloofde niet slechts, maar vorderde zelfs van een ieder vrij onderzoek naar de waarheid en eigen overtuiging. Maar tevens verklaarde zij, zoo niet aanstonds, dan toch weldra, het resultaat van haar onderzoek, haar dogmatiek, voor de eenig ware. Zoo deed bij ons het Kalvinisme, en het vorderde op dien grond, dat zijn gereformeerde kerk als staatskerk gehuldigd, en de andere protestantsche gezindheden, bovenal de paapsche afgoderij, door de wereldlijke overheid geweerd zouden worden. Van het standpunt van Dr. Nuyens bezien is die tweede eisch redelijk genoeg. Er moet inderdaad één staatskerk zijn, met uitsluiting van alle andere kerkgenootschappen, de katholieke kerk wel te verstaan, die de eenig ware is. Nu waren de protestanten echter onzinnig genoeg om niet de katholieke, maar hun nieuwe kerk voor de ware te houden. Wat was dan consequenter dan voor die in-

gebeelde ware kerk te vorderen wat werkelijk aan de ware kerk toekomt? De minor van hun syllogisme was onjuist en daarom ook de conclusie, maar de major is katholiek. Daarentegen het hoofdbeginsel der protestanten: recht voor een ieder om te onderzoeken en bij gevolg een eigen overtuiging te vormen en die te belijden, is op zich zelf, en hoe ook toegepast, onwaar. en in de *Syllabus errorum* veroordeeld. En met dat al spreekt Dr. Nuyens over die heillooze dwaling met achting, en betoogt hij breedvoerig, dat de protestanten haar niet getrouw naleefden, als of dit te wenschen ware geweest; en hij stort al zijn verontwaardiging uit over die niet zoo ver afgedwaalde hervormers, die alleen dwaalden door hun kerk voor de ware te houden, doch overigens voor de kerk vorderden, wat deze noodzakelijk behoeft. Ook hier geloof ik, dat bij hem de natuur sterker is dan de leer. De leer schrijft voor, dat buiten de staatskerk geen kerkgenootschap geduld mag worden; de natuur zegt, dat, als wij zelf niet tot de staatskerk behooren, die leer ons zeer ongelegen komt. Men trekt derhalve partij van de leer om de katholieke vervolgers te rechtvaardigen, en men verklaart zich tegen de leer, als protestanten er partij van zouden trekken.

De ervaring heeft getoond, dat de beide beginselen, waarvan de hervormers beurtelings uitgingen, niet te vereenigen waren. Vrijheid van onderzoek was onbestaanbaar met de uitsluiting van alle kerkgenootschappen buiten de staatskerk. Wel werd er een poging gewaagd tot verzoening van beide strijdige beginselen, ten bewijze dat het met beide ernstig was gemeend, maar die echter slechts ten halve doel kon treffen. Aan het bevel om de religiën, strijdende met het Evangelie, te doen ophouden, werd de beperking toegevoegd: ‘zonder toe te laten, dat men op yemants geloof of conscientie sal inquireeren, of dat yemant ter cause van dien injurie aangedaen sal worden.’ Gewichtige bepaling op zich zelf, en die door Dr. Nuyens zeer ten onrechte voor huichelarij wordt uitgekreten. Zij verbood niets meer, maar ook niets minder dan alle inquisitie van wat aard ook; zij veroorloofde niets minder, maar helaas ook niets meer, dan vrij onderzoek en eigen overtuiging; zij vergunde niet, dat men die overtuiging openlijk beleed en aan anderen verkondigde, nog minder dat men zich met zijn geloofsverwanten tot een kerkgemeente verbond. Vrijheid van geweten, niet de godsdienstvrijheid, werd er door verordend. Als Dr. Nuyens die beperkte vrijheid onvoldoende keurt, geef ik hem volmondig gelijk; als hij

ze echter huichelarij noemt, verwijs ik hem naar de inquisitie, om van haar te leeren wat gewetensvrijheid ook zonder godsdienstvrijheid nog waard is.

Maar de staat, dien Willem van Oranje gesticht heeft, heeft meer gedaan dan hij met het verbod van geloofsonderzoek had toegezegd. Inderdaad heeft hij nevens de staatskerk andere protestantsche gezindheden, en ook de roomsche kerk, geduld en laten bestaan. Zoo de Hervorming al een tijd lang tegen de katholieke kerk een strijd op leven en dood heeft gevoerd en haar tegenpartij heeft willen vernietigen, dat heeft slechts geduurd zoolang zij voor haar eigen bestaan moest vreezen. Wie kan dat wraken? De katholieke kerk gaf geen kwartier aan haar vijanden; zij doodde elke ketterij en alle ketters; haar te sparen zou dus geweest zijn zich aan voortdurend levensgevaar bloot te stellen. Zij had zelf de voorwaarden gesteld waarop zij den strijd wilde voeren, maar waarop zij dan ook alleen te bestrijden was. Doch zoodra de katholieke kerk door uitputting genoodzaakt werd om een bestand te sluiten op den voet van het *uti possidetis*, toonde de Hervorming zich van haar zijde daartoe genegen. In Duitschland heeft de Luthersche kerk bij de eerste gelegenheid de beste een vergelijk met de katholieke gesloten, die beide gelijk stelde. In Noord-Nederland hebben de gereformeerde kerk en de gereformeerde staat, zoodra zij de overwinning voor goed behaald hadden, geen gebruik gemaakt noch van hun macht, noch van hetgeen zij hun recht waanden en noemden. Zij hebben het recht van godsdienstvrijheid niet openlijk erkend, maar heimelijk, ook aan de roomschen, vrije godsdienstoefening verleend. En wie van de protestantsche geestelijken zich hierover, als over een laakbaar verzuim der overheden, beklaagden, geen hunner die ooit den wensch te kennen heeft gegeven, dat naar iemands geloof onderzocht zou worden; niemand die ooit van dien grondregel van het Nederlandsche staatsrecht een huichelarij heeft willen maken.

Ziedaar wat gebeurd is. Wat er gebeurd zou zijn, indien de kerkhervorming volkomen had gezegepraald, en weer in een eenige gereformeerde kerk de geheele christenheid had verzameld, kan niemand verzekeren. Ik voor mij vrees, dat dan het blijvende nut der Hervorming niet groot zou zijn geweest. De protestantsche rechtzinnigen hebben te veel blijken van heerschzucht en eigenwaan en onverdraagzaamheid gegeven, om niet het vermoeden te wettigen, dat in de nieuwe kerk voor vrijheid van

onderzoek en vrijheid van belijdenis niet veel ruimer plaats dan in de oude gelaten zou zijn. Naar mijn oordeel is de overwinning van de kerkhervorming een van de zegenrijkste gebeurtenissen der wereldgeschiedenis, maar bijna even heilrijk acht ik het, dat die overwinning slechts gedeeltelijk is geweest. Een hervorming in de eenige kerk zou slechts van voorbijgaande werking zijn geweest, even als de hervorming, door het stichten der bedelorden te weeg gebracht, en zoo menige reformatie van het monnikwezen. Er is veel waars in hetgeen een menschkundige oude monnik zeide: dat, als de pot der protestanten even lang te vuur had gestaan als de roomsche, hij even zwart zou zien. Maar de scheuring van de kerk heeft een blijvende mededinging, een gedurige controle van de eene kerk op de andere te weeg gebracht, en geen van beide de macht gelaten om afwijkende gevoelens te smoren. Dat wij thans leven in een leekenstaat, waarin vrijheid van denken en spreken heerscht, hebben we zeker voornamelijk aan de omwenteling der vorige eeuw, maar toch ook grootendeels aan die der zestiende eeuw te danken. Het beginsel van vrijheid van onderzoek, door de Hervorming verkondigd, heeft de staatskerk, door de Hervorming gesticht, noodzakelijk afgebroken. En zoo groot is zijn kracht, het heeft zelfs in die landen, waar de Hervorming het onderspit had gedolven, in Frankrijk vooral, zich doen gelden en de roomsche staatskerk gesloopt; en, waar nog staatskerken bestaan, is het aan zijn invloed te danken, dat de vervolging van ketters zoo zeer is gematigd, dat ze aan het doel ter nauwernood meer beantwoordt.

De geschiedenis der drie laatste eeuwen is voor ons, die het vrije onderzoek bovenal voorstaan, inzonderheid belangrijk om de langzame maar gestadige overwinning der wetenschap op de overlevering, der leeken op de geestelijkheid. Niet dat wij de diensten door den godsdienst en zijn leeraren aan de menschheid bewezen gering achten; niet dat wij den voorrang der geestelijkheid in de middeneeuwen, toen de kennis der leeken, vergeleken bij de hare, gering was, zouden afkeuren of bejammeren. Maar met het ophouden van de oorzaak was het noodzakelijk, dat het gevolg eveneens ophield. Dat wilde de kerk niet begrijpen. De theologische overlevering benauwde door haar waanwijsheid de vooruitstrevende wetenschap, en de geestelijken matigden zich aan te beoordeelen en te veroordeelen ook wat buiten den kring van hun bevoegdheid lag. Niet slechts de

bespiegelende wijsbegeerte en de staatswetenschappen, zelfs de sterrekunde en de natuurkunde moesten de kerkelijke theologie naar de oogen zien. Dat de aarde om de zon draait, mocht niet geloofd worden voor de kerk van de waarheid overtuigd was. Geld om rente te leenen is eeuwen lang in de oogen der kerk een misdaad geweest, en slechts in spijt van haar gezag een bron van welvaren en voorspoed geworden. Gelukkig, ook voor den godsdienst, dat de overmacht der kerk verbroken is; en zij is verbroken ten gevolge van de splitsing der ééne kerk in meerdere kerkgenootschappen. Zonder den opstand in de zestiende eeuw zou de Christenheid nog het juk der kerk in al zijn zwaarte torschen.

Een boom, die zulken wasdom beleeft, moet zijn wortels wel diep in den grond hebben geschoten. De Hervorming, die met zulke levenskracht te voorschijn is getreden, kan niet anders dan langzaam zijn voorbereid. Dr. Nuyens daarentegen stelt haar voor als een onverwachte gebeurtenis. Hij spreekt er van alsof de kerk te midden van een helderen hemel plotseling door den bliksem getroffen ware. Van haar verval en verdeeldheid sedert de dertiende eeuw, van het ongeloof onder de hoogre standen en onder de kerkvorsten zelf, van de opkomst der humanisten, van den trek naar heidensche wijsbegeerte en naar natuurkennis, van al die behoeften, die de kerk niet vervullen kon, en die zij om die reden verbood te gevoelen, van al die voorboden van naderende veranderingen, wordt niet gerept. Het is alsof bij den aanvang der Hervorming de middeneeuwsche wereldbeschouwing en de middeneeuwsche instellingen nog onaangevochten in volle kracht bestonden. Maar ik wil den Heer Nuyens zelf laten spreken:

> De kerkhervorming schokte tot in de diepste grondvesten alles wat aan eene natie lief en dierbaar is: godsdienst overlevering der vaderen, het maatschappelijk leven, in één woord, alles. Zeden, gewoonten, wetten, instellingen, studiën, kunsten, zelfs volksvermakelijkheden hadden het Katholicisme tot grondslag. Wanneer nu mannen komen opdagen, die dit alles willen omver werpen ..... dan is het de vraag, of de vorst ..... dien godsdienst mag laten aanranden.

Van waar, mag men vragen, kwamen de mannen opdagen, die al die heilige zaken aanrandden? uit een andere wereld misschien? En hoe zijn zij er in geslaagd een zoo aanzienlijk deel

der natie zoo spoedig af te trekken van alles wat haar lief en dierbaar was? Raadsels, die niet op te lossen zijn, omdat zij onjuist zijn gesteld. - Is het daarentegen niet duidelijk, dat het katholicisme, waarvan zich in weinige jaren zoo velen afwendden, allengs opgehouden had aan een deel der natie dierbaar te zijn; dat zeden, gewoonten, wetten, studiën, kunsten, niet langer van zijn geest alleen doortrokken waren; dat de hervormers niet van elders, maar uit den boezem der kerk en der maatschappij zelf, zijn komen opdagen. Dr. Nuyens erkent dit ook elders:

> Een groot getal lieden was met hart en ziel aan de oude kerk, een groot getal evenzeer aan de nieuwe leer gehecht; tusschen de laatsten en de eersten echter bevond zich een nog veel grooter getal, dat door zijnen gemoedstoestand, zijn gebrek aan overtuiging of zijne wereldsche bekommernissen voorbeschikt was om gevoerd te worden, werwaarts de vloed der omstandigheden het medesleepte.

Aangenomen. Maar blijkt uit die verdeeldheid en uit die onderlinge verhouding der partijen niet klaar als de dag, hetgeen ik zeide, dat het katholicisme voor een groot deel der natie krachteloos en smakeloos geworden was? En dan kan men ook niet beweren, zoo als Dr. Nuyens doet, dat Koning Philips, toen hij zijn geloofsvervolging aanrichtte, niets gedaan heeft dan ‘alles wat aan de natie lief en dierbaar was’ verdedigen tegen mannen, die van ergens ‘kwamen opdagen.’ Dit is ook in strijd met hetgeen onze schrijver elders zegt:

> De groote menigte der natie was katholiek, maar haatte de geloofsvervolging en de inquisitie, vooral toen zij dacht dat deze een Spaansche instelling zou worden ... De afkeer der Nederlanders over het algemeen tegen de geloofsvervolging wordt door een aantal feiten, vooral door den tegenstand van katholieke overheidspersonen en edelen, bevestigd.

Als dit waar is, en ook ik houd het voor ontegenzeggelijk, dan heeft de Spaansche koning zijn bloedigen strijd voor de kerk niet ter liefde van de natie, maar tegen haar wil en wensch ondernomen, en, wat wij niet vergeten moeten, onveranderlijk voortgezet, De geloofsvervolging was niet van tijdelijken aard; zij zou duren zoolang er ketterij bestond. Ook hier beroep ik mij op de getuigenis van Dr. Nuyens zelven. ‘Bescherming, uitbreiding van het katholieke geloof (zegt hij), onderdrukking

der ketterijen was Filips' levensdoel..... Daarom bleef hij, die toegevend, vreesachtig, traag van natuur was, onverzettelijk, onverschrokken, onverdroten.' En elders: 'Filips was onverzettelijk in het punt der godsdienstkwestie. Kalvinistische en liberalistische geschiedschrijvers hebben hem dit als een onverschoonbare grieve toegerekend.... Maar is er dan geen grootschheid en kracht in dat fiere zelfsbewustzijn, in die alles trotseerende volharding van den Spaanschen monarch, die zich zelven en zijner verplichting volkomen bewust, weet wat hij wil en waarom hij wil?' Dat iemand alles trotseert om te vervullen wat hij zijn plicht acht, pleit zeker voor zijn nauwgezetheid. Maar als hij zich verplicht acht zijn leerstellingen met geweld aan anderen op te dringen, en hen, die zich daarentegen verplicht achten aan hun eigen overtuiging vast te houden, op gruwelijke wijs laat ombrengen, dan ben ik met zijn nauwgezetheid niet hoogelijk ingenomen. Dan denk ik aan hetgeen Buckle ergens zegt, dat de menschheid nog meer heeft geleden van nauwgezette dwazen dan van verstandige snoodaards. En ik zou meenen, dat een volk evenveel reden heeft om een vorst te weerstaan, die een bloedbad aanricht uit een verkeerd begrepen plichtgevoel, als een dwingeland, die hetzelfde doet zonder aan plicht te denken.

Ook is de geloofsvervolging niet het eenige onrecht, dat de Spaansche koning aan het Nederlandsche volk gepleegd heeft. Dr. Nuyens zegt onbewimpeld: 'Ik veroordeel den opstand, maar ik veroordeel ook de schending der privilegiën.' En hij verbergt het evenmin, dat het verbeurd verklaren van privilegiën in de richting lag van 's konings staatkunde. Hij rekent tot het eigenaardige van de politiek, die Philips 'onveranderlijk en onverzettelijk volgde,' ook 'de uitbreiding van het absolute vorstengezag.' En hoe de vorst daarbij te werk ging, beschrijft hij aldus: 'Filips ontzag de rechten zijner onderdanen, zoo lang deze niet door opstand gelegenheid gaven tot straffen, en strafte hij, dan deed hij dit door de opheffing der privilegiën en vestiging van zijn absoluut gezag.' De schrijver drukt zich blijkbaar niet nauwkeurig uit; hij bedoelt: als een gedeelte van het volk in opstand kwam, maakte de koning van die gelegenheid gebruik, om over het geheele volk zijn absolute macht te vestigen. Aan de beroerten van 1566 hadden betrekkelijk weinigen deel genomen, en toch moesten die onlusten tot voorwendsel dienen voor de uitbreiding van het absolutisme. En wat

zou het gevolg zijn geweest indien die toeleg gelukt was? De schrijver zegt het alweer openhartig. ‘Het is niet te ontkennen, dat het al te ver gedreven absolutisme verderfelijk werkte, en Spanje onder het huis van Oostenrijk bijna heeft te grond gericht.’ Die zoo spreekt, is zeker geen vriend van een absoluut vorstengezag, en Dr. Nuyens behoeft ons niet te verzekeren, dat hij alle vrijheid begeerlijk acht, die met de leer en het belang der kerk niet in strijd is: hij toont zich zijn geheele werk door een vrijheidlievend man. Maar hoe kan nu een volk zijn vrijheden verdedigen tegen een vorst, die iedere gelegenheid aangrijpt om zijn absoluut gezag uit te breiden, zoo het niet handelt overeenkomstig de in 's Pausen *Syllabus* veroordeelde dwaling: *Aan de wettige vorsten de gehoorzaamheid te weigeren, ja zelfs revolutie te maken, dat is* [onder zekere omstandigheden] *geoorloofd*?

Het ideaal van Dr. Nuyens is ‘de vereeniging van de zeventien Nederlanden tot een machtigen staat, die tot Spanje niet in enger betrekking had gestaan dan thans Luxemburg tot de Nederlanden, met behoud van 's lands voorvaderlijken godsdienst en voorvaderlijke vrijheden.’ Geen kwaad programma voor een vrijheidlievend katholiek, voorwaar! Maar de schrijver vergeet, dat dit juist het programma was van Willem van Oranje en de overige leden van den Raad van State tot op de komst van Alva. Nederland geregeerd naar zijn eigen wenschen en belangen, ook ten opzichte van den godsdienst, door Nederlandsche grooten, onder oppergezag van den koning, maar onafhankelijk van den Spaanschen regeringsraad: ziedaar in korte woorden het stelsel der tegenstanders van Granvelle. En hoe is hun gedrag niet slechts door de Spanjaards, maar ook door den koning beoordeeld? Hoe oordeelt Dr. Nuyens zelf er over? Het verzoek, dat het den koning behagen mocht de Spaansche regimenten uit het land te nemen, hoe is dat al aanstonds geduid? Het praalt in alle requisitoren tegen den Prins van Oranje als eerste grieve. En toch wie een onafhankelijk Nederland wilde, moest met het wegzenden der Spaansche troepen beginnen, zoo als de uitbreiding van het absoluut gezag met het overzenden van een Spaansch leger onder Alva begonnen is. Het ideaal van Dr. Nuyens was niet te verwezenlijken, als niet eerst de koning gedwongen werd zijn gewaande verplichtingen aan den wil der natie prijs te geven. Zijn levensdoel was uitroeiing der ketterij in Europa; daaraan moest ook het

Nederlandsche gedeelte zijner monarchie dienstbaar wezen; dit kon het slechts zijn, als het geregeerd werd zonder ontzag voor het karakter, de neiging en de belangen van het volk. - Maar ik heb over dit eerste tijdperk van de geschiedenis der troebelen in een vorigen jaargang van dit Tijdschrift reeds uitvoerig gehandeld. Het is overbodig er weer over uit te weiden.

Bij de komst van Alva werd het programma der grooten (en van Dr. Nuyens) vervangen door een Spaansch, een antinationaal regeeringsstelsel. Onze schrijver beschrijft het naar waarheid en veroordeelt het naar verdienste. Zonder verschooning hangt hij ons van den Raad van Beroerten en van de wijs, waarop deze met het goed en bloed van schuldigen en onschuldigen omging, een donker tafereel op. Hij pleit geen andere verzachtende omstandigheden, dan, vooreerst, dat het getal der slachtoffers door ‘partijdrift’ van protestanten overdreven is; en ten andere, dat ook elders protestantsche geweldenaars soortgelijk schrikbewind hebben gevoerd. Het staat mij tegen over dit laatste te spreken. De kerkelijke geloofsbelijdenis komt hier naar mijn oordeel niet in aanmerking. Met den man, die beweert dat of katholieken of protestanten, als zoodanig, wreeder en onrechtvaardiger zijn dan hun tegenpartij, wil ik liefst niet redetwisten. Of de dwingelandij van Alva eenig in haar soort is, doet voor ons niets ter zake; in ons land althans heeft zij geen weerga gehad. Ook het getal der slachtoffers is van ondergeschikte beteekenis. Het lag in de bedoeling allen, die met ketterij besmet waren, om te brengen, al hadden zij niets erger bedreven dan een predikant te herbergen, of naar de haagpreek te loopen. Hoeveel er van die soort ontkomen, hoeveel er gegrepen zijn, is een zuiver statistische vraag, maar die de schuld der dwingelanden niet verlichten of verzwaren kan: Dr. Nuyens oordeelt er ook zoo over, en daarom verwondert het mij, niet dat hij het getal der terechtgestelden zoo juist mogelijk tracht te bepalen, maar wel dat hij de zeer natuurlijke overdrijving van het aantal aan protestantsche ‘partijdrift’ toeschrijft.

Alva zelven neemt hij, bepaaldelijk tegen Motley, in bescherming, en hij beroept zich op het gezag van Bilderdijk, die zegt:

> ‘Men doet Alva te kort, wanneer men hem een wreedaard van inborst noemt. Hij had eens krijgsmans hardvochtigheid in alles en handelde uit beginsel van plicht;

> aan deze plicht leî tot grond het militair gebied, dat geen tegenspraak gedoogt, en buiten 't welk hij geen ander kende.'

Ik begrijp deze karakterschets niet geheel, en nog minder begrijp ik hoe Dr. Nuyens zich in dit geval op Bilderdijk beroept, die oordeelt zonder, natuurlijk, al de bescheiden te kennen, waarop thans ons oordeel gevestigd moet worden. Ik zal niet qualificeeren, maar alleen een paar feiten ter kenteekening noemen, die aan Bilderdijk onbekend waren, maar door Dr. Nuyens worden vermeld. Het eerste betreft Alva als landvoogd en president van den Raad van Beroerten. Als zoodanig bediende hij zich vooral van De Vargas, dien Dr. Nuyens aldus teekent:

> Deze, een Spanjaard, die in zijn vaderland voor meer dan ééne misdaad was vervolgd, een man laag van aard en bloeddorstig van karakter, van slechtbefaamde zeden, ruw, onwetend en onbeschoft, was een dier hatelijke werktuigen, zooals dwingelanden ze maar al te vaak gebruiken en maar al te vaak vinden. Deze Vargas genoot Alva's onbepaald vertrouwen. De hertog beval hem bij den koning aan als iemand zonder wien hij (Alva) bijna niets doen kon, en verzocht dat Z.M. drie processen, welke tegen Vargas hangende waren, zou stuiten. Bij gelegenheid van het proces van Egmond, schreef Alva insgelijks, dat alleen Vargas en Del Rio een behoorlijken ijver betoonden.

Het tweede voorbeeld doet den veldheer en de wijs waarop hij den oorlog voert, kennen. Wij weten, hoe Alva met de bezetting van Haarlem, toen hij de stad meester was geworden, gehandeld had. Terwijl nu Alkmaar werd belegerd,

> schreef hij aan den koning: daar hij geen vruchten gezien had van het voorbeeld zijner zachtzinnigheid jegens de *burgers* van Haarlem, was hij voornemens in Alkmaar geen mensch in het leven te laten, maar alles over de kling te jagen.

De verlossing der stad is dus een ware uitredding der burgerij geweest. Het lot van Zutfen en van Naarden was voor haar bestemd, en bestemd in koelen bloede door den veldheer, die dit aan den meester, zijner waardig, durft schrijven, en veilig kan schrijven, want hij behoeft voor geen berisping van dezen te vreezen. Die meester zelf gaf later aan Requesens in bedenking, of hij niet zonder gevaar voor de aangrenzende

onderdanige gewesten door het doorsteken der dijken geheel Holland met al zijn bewoners zou kunnen verdrinken.

Het lot aan Alkmaar toegedacht, maar haar door het heugelijk ontzet gespaard, geeft mij aanleiding tot nog een opmerking. Dr. Nuyens verklaart, en wij gelooven hem gaarne, dat hij wel Roomschgezind maar niet Spaanschgezind wil zijn. Hij toont zich ook zoodanig, overal waar zich beide gezindheden laten scheiden. Maar na den afval van Holland en Zeeland in 1572 wordt dit moeilijk. Dan treden de Spanjaards als de eenige beschermers van de roomsche kerk tegen de Hollandsche protestanten op. Zal men voor de Hollanders, ofschoon protestant, dan wel voor de roomschen, ofschoon Spaansch, partij kiezen? Neem b.v. de verlossing van Alkmaar. Is dit een voorval waarover zich een roomschgezinde, die niet Spaanschgezind is, verblijden of bedroeven moet? Als de stad gevallen was, waren al de inwoners, ook de katholieken, vermoord op de gruwelijkste wijze. Reden om zich te verheugen over de uitredding. Maar, aan den anderen kant, van Alkmaar begint de victorie der geuzen. Reden om zich te bedroeven. Welke is nu voor de partij van den Heer Nuyens de overwegende reden? Helaas de laatste. De Heer J.A. Alberdingk Thijm heeft in der tijd met den Heer Hofdijk den spot gedreven, als ‘een dichter die door het land reist, om den zin voor de zoogenaamde nationale vierdagen, namelijk de gedachtenis der nederlagen van de katholieke partij der XVIe eeuw, weder in te voeren.’ En welke was die nederlaag van de katholieke partij, die door den Heer Hofdijk zoo ten onrechte de eer van een nationale vierdag te worden waardig was gekeurd? Geen ander dan het ontzet van Alkmaar! Dat die stad het lot van Mechelen ontgaan is, wordt een neêrlaag voor de katholieke partij genoemd. Dat een Spaanschgezinde het dien naam gaf, zou niemand bevreemden; dat een Nederlandsch katholiek het doet, is opmerkelijk. En de Heer Thijm staat in dit oordeel niet alleen; Dr. Nuyens drukt in zijn voorrede het bedoelde artikel van zijn geestverwant over, en zegt er van: ‘Ik deel geheel en al in uwe zienswijze; zij is de grondslag van mijnen arbeid.’ Ook *De Tijd* heeft onlangs de burgers van Breda berispt, omdat zij de verovering van hun stad op de Spanjaarden feestelijk herdachten, alsof niet die verovering voor de katholieken het begin van een langdurige vernedering geweest was. - Toonen zij, die dus oordeelen, niet dat het vaderland in hun schatting

achterstaat bij de kerk, dat hun Roomschgezindheid hen ook Spaanschgezind maakt? Waren zij tijdgenooten van Willem I of van Maurits geweest, zij zouden zich met hun landgenooten niet verheugd hebben over de neêrlagen van de Spanjaarden. Tenzij ook bij hen, als het er op aankwam, de natuur het van de leer, en de vaderlandsliefde van andere bedenkingen gewonnen had, wat wij gaarne willen hopen.

Naar het mij voorkomt, bedriegt zich onze schrijver te eenen male in zijne voorstelling van het lot en van de gezindheid der katholieken in Holland en Zeeland onder het bestuur van den Prins van Oranje, en doet hij zijn geloofsgenooten, zonder het te bedoelen, groot onrecht. Volgens hem zuchtten de roomschgezinden onder een Kalvinistische tirannij, die bijna even ondragelijk was als die de protestanten onder Alva leden. En die katholieken maakten toch de overgroote meerderheid uit. ‘De Kalvinisten (wordt ons verzekerd) maakten hoogstens een vierde der bevolking van twee gewesten uit.’ Hoe onverklaarbaar dan, dat zij door de onderdrukking, die zij leden, niet tot veerkracht, tot tegenstand, tot overweldiging van hun minder talrijke onderdrukkers zijn gedreven. Men zegge niet: ‘zij waren te braaf om oproer te maken.’ Want verzet tegen overweldigers, die de wettige regeering en de katholieke kerk meteen, bestrijden, is niet slechts geoorloofd, maar plichtmatig. En wij vinden ook, dat hier en daar enkele roomschgezinden met de Spaansche landvoogden heulen of althans daarvan verdacht worden gehouden, maar de menigte blijft rustig, nog erger, werkt mee met haar onderdrukkers. Neem b.v. het tweede beleg van Leiden. Die stad had geen bezetting binnen haar muren, zoo als Haarlem had gehad. ‘Hier was het (zegt onze schrijver terecht) onze fiere, geduldige en standvastig volhardende burgerij, die den vreemden huurling en plunderaar het stalen voorhoofd onverschrokken bood.’ De onverschrokkenheid der belegerden is zeker groot, zelfs als allen evenzeer de heerschappij der Spanjaards vreesden en de nieuwe orde van zaken waren toegedaan. Maar zij gaat alle begrip te boven, indien de groote meerderheid der ingezetenen katholiek was en door een minderheid jammerlijk onderdrukt werd gehouden. Hoe komt het dan, dat die meerderheid ‘fier en standvastig’ heeft meegewerkt om haar eigen partij een nieuwe neerlaag toe te brengen? Zonder twijfel, zij hadden van de Spaansche soldaten, als de stad overging, een harde behandeling te vreezen. Maar Valdez

beloofde immers plechtig algemeene vergiffenis; en, ook indien zijn woord niet te vertrouwen was, zelfs dan nog, op zijn ergst genomen, hadden de katholieken, die toch onderdrukt werden, slechts een verwisseling van overheerschers te verwachten; in ieder geval zou hun de godsdienstoefening, die hun boven alles dierbaar was, weer vergund worden. En wilden zij het, dan was voor een zoo groote meerderheid niets gemakkelijker dan de belegeraars in te laten. Hun uitgeweken vrienden, die zich in het leger voor de stad bevonden, waren daartoe de aangewezen bemiddelaars. Met dat al, de meerderheid heeft het ergste doorgestaan, liever dan zich over te geven. Al wat Dr. Nuyens aangaande de gezindheid der Leidsche katholieken weet te verhalen, bepaalt zich tot het volgende:

> Middelerwijl begon de honger te nijpen en meer te nijpen. Een aantal lieden was reeds van uitputting bezweken. Als een stilzwijgend maar roerend protest van de uitgemergelden, die den hongerdood werden prijsgegeven, omdat een gedeelte der Leidsche bevolking (stellig eene minderheid, maar die de macht in handen had) het Kalvinisme had aangenomen - als een stilzwijgend protest dier uitgehongerden werd het lijk van een hunner voor des burgemeesters deur nedergelegd.

Volgens den schrijver is dus Leiden niet overgegeven, omdat de minderheid, die het Kalvinisme had omhelsd, de roomschgezinde meerderheid in bedwang hield, zoo zelfs dat de uitgemergelden, met den hongerdood in het vooruitzicht, niet meer dan stilzwijgend protesteeren durfden. Zoo dit waar is, heeft die meerderheid geen aanspraak op haar deel in den roem, dien onzen schrijver ‘de fiere, geduldige, standvastig volhardende burgerij’ toekent. Die eer komt dan uitsluitend den Kalvinisten toe, en wel in dubbele mate, omdat zij, de minderheid, nog met een meerderheid te doen hadden, die onder protest den hongerdood leed.

Maar de geheele voorstelling van den schrijver, die tot deze verongelijking zijner geloofsgenooten leidt, is onwaar. De geschiedenis onderscheidt wel tusschen standvastige en flauwhartige, niet tusschen roomsche en onroomsche burgers.

Slechts bij ééne gelegenheid hooren wij Dousa (in zijn *Ode Lugdunensis II*[a], en in zijn *Ode ad Hautenum*) gewagen van een oploop, van vrouwen vooral, die ‘sacrorum credo cupidine’ (zegt de dichter, en hij verklaart die uitdrukking in de kantteekening

door *misse-lijcke lust*,) de tot overgaaf neigende regenten tegen hun standvastiger ambtgenooten ondersteunen wilden. Eenige policie-maatregelen van Van Hout waren voldoende, om dien toeleg te verijdelen. Een afdoend bewijs, zou ik meenen, dat de meerderheid niet op de hand der muitelingen was. Dat er voor de ijverige Kalvinisten een reden te meer bestond om de stad te verdedigen, dan voor de onverschilligen en de roomschgezinden, spreekt van zelf. Maar zij alleen konden al de overigen niet dwingen. De stad zou stellig zijn overgegaan, als de groote meerderheid niet zelfs het uiterste gebrek liever verdragen, dan zich aan den vijand overgegeven had. Maar daarmee verdwijnt zelfs de schijn van die vreeselijke verdrukking, waaronder Dr. Nuyens de katholieken laat zuchten. Het uitstaan van zooveel ellende, als de Hollandsche en Zeeuwsche burgerijen bij het belegeren harer steden standvastig geleden hebben, is volstrekt onbegrijpelijk als de overgroote meerderheid aan den toestand, waarin zij verkeerde, niet verre de voorkeur gaf boven den toestand, waarin de landvoogd des konings haar stellen zou.

Ik zou nog een aantal soortgelijke tegenwerpingen tegen mijns inziens even onjuiste voorstellingen en redeneeringen van den schrijver te berde kunnen brengen, en ik zou hem bijna altijd kunnen weerleggen met de feiten, die hij zelf vermeldt. Een overtuigend bewijs voorwaar van zijn eerlijkheid. Hij moge bevooroordeeld onjuiste gevolgtrekkingen afleiden uit de feiten; die feiten, al getuigen zij tegen hem, verzwijgt hij niet. Alleen verzwijgt hij wat tot oneer van de kerk verstrekt; als een goed zoon bedekt hij de gebreken van zijn moeder met den mantel der liefde.

Ik heb maar ééne ernstige grieve tegen den schrijver. Het betreft zijn voortdurende verongelijking van den Prins van Oranje, van den Zwijger, zoo als hij hem gaarne noemt. Tegen dien grooten man, zonder wien de opstand waarschijnlijk mislukt zou zijn, is hij, die den opstand tegen den voorvechter van het katholicisme en den afval van de alleenzaligmakende kerk zoo diep betreurt, te sterk vooringenomen, dan dat hij hem met iets, wat naar billijkheid zweemt, zou kunnen voorstellen. Bij alles, ook bij het edelste wat hij den Prins ziet doen, vermoedt hij aanstonds onedele drijfveeren, zelfzuchtige bedoelingen. De Prins was een mensch, en in hem werkten dus menschelijke hartstochten; zoo min als iemand was hij vrij van egoïsme. Wij loochenen niet, dat zijn vaderlandsliefde, zijn

menschlievendheid vermengd waren met eerzucht en zelfzucht Maar onze schrijver onderstelt, dat de Prins uitsluitend zich zelf en zijn eerzuchtige plannen op het oog had, en daaraan alle hoogere plichten ondergeschikt hield. De bijzaak is in zijn voorstelling steeds hoofdzaak; van de hoofdzaak wordt niet gesproken. Tracht de Prins, vóór de komst van Alva, in overleg met de leden van den Raad van State een nationaal bestuur, en, overeenkomstig den wil der natie, een zachte behandeling der onroomschen te verwerven, dan is het, naar het oordeel van onzen schrijver, eerzucht en adeltrots die hem bewegen. Neemt hij, in 1572 en later, de roomsche priesters openlijk in zijn bescherming tegen den moedwil der geuzen, dan (wij hebben het reeds gehoord) zal hij toch ondershands wel gewild hebben, wat hij voorgaf te verbieden. Eveneens is het met het verbieden van den roomschen eeredienst gelegen. De Prins heeft op de eerste Statenvergadering van Holland bewerkt, dat beide godsdienstige gezindheden gelijkelijk werden toegelaten; en hij heeft later in zijn Apologie gezegd, dat de schorsing van dit besluit tegen zijn wensch geschied is. ‘Doe sulcks eerst voorgehouden ende vertoond werd, wij hadden wel begeert (zoo zegt hij) dat men het gelaten hadde; ende noch meer was tegen onsen sin, toen het wert ten uitvoer gestelt. Waarvan dat Mijne Heeren van Hollandt ende Zeelandt ons sullen goet getuygenis geven.’ Hij moet echter erkennen dat de Staten in het gedrag van velen ‘die den eed aan den Paus hooger achtten dan dengenen dien zij aan hun vaderland hadden’, een maar al te goede reden voor hun strengheid vonden. Maar volgens Dr. Nuyens zijn dat slechts uitvluchten: ‘Oranje wist in vele andere gevallen de Staten, wanneer zij zijne politiek weerstreefden, wel op den weg dien hij wilde, te brengen.’ Het verbieden van den katholieken eerdienst komt bij gevolg op zijn rekening. - Zelfs zijn ontboezeming in vertrouwelijke brieven wordt verdacht gehouden.

> Men vergelijke het tal van brieven, dat hij in den loop van jaren nu aan Kalvinisten, dan aan Katholieken, dan weder aan indifferenten en politieken heeft geschreven, en men zal zien dat de toon, door hem aangeslagen, juist die was, welke bij hem, tot wien hij zich wendde, weerklank moest vinden.

Tegen zulke achterdocht is niet te redeneeren. Om ze te weerleggen zou men voet voor voet ieder feit uit het leven van

den beschuldigde moeten uitpluizen, de bedoeling en strekking er van ontvouwen, de ongegrondheid van den argwaan, die er kwaad in zoekt, betoogen. Ten slotte zou men hoogstens tot zwijgen gebracht, maar toch niet overtuigd hebben. Ik heb in dien noodeloozen en overbodigen arbeid geen lust.

Een ander middel om zwart te maken is dat men een uitzondering op den regel generaliseert, tot zij den regel zelf geheel bedekt en verbergt. Op die wijze wordt de man, die één misdaad begaan heeft, een misdadiger, zoo goed als de ander, die er een aantal heeft bedreven. Van die soort is het betoog van onzen schrijver, dat op een gelijkstelling van den Prins van Oranje met Koning Filips uitloopt.:

> De onbillijkheid, waarmede men Filips heeft behandeld, springt in het oog, wanneer men daarbij vergelijkt wat zijn tijdgenooten deden..... Willem van Oranje spaarde evenmin het bloed van den pensionaris van Haarlem als Filips dit deed van Egmond.

Wat! Omdat Oranje één onschuldige zou hebben terecht gesteld, wordt hij vergeleken met den moordenaar van zoo velen? Ik heb geen lust het zondenregister van Philips van Spanje op te slaan en al de posten een voor een op te sommen. Maar hoe weinig moet Oranje op zijn rekening hebben, indien zijn vijanden niets anders van zijn wreedheid weten aan te halen, dan zijn handelwijs ten opzichte van dien pensionaris van Haarlem. Wij willen die geschiedenis in haar bijzonderheden ontleden.

In December 1572 maakte Alva, na in Zutfen en Naarden een voorbeeld gesteld te hebben, zich gereed om, van Amsterdam uit, eerst Haarlem en verder geheel Holland te veroveren. De regeering van Haarlem, daartoe schriftelijk door een Amsterdamschen pastoor vermaand, besloot bij meerderheid van stemmen met Alva te onderhandelen, en vaardigde daartoe twee van haar leden met den pensionaris af. Zij deed dit zonder voorweten van de dekens der gilden en van de schutterij, wel wetende, zoo als de uitkomst geleerd heeft, dat zij de toestemming van dezen niet zou verwerven. Eer de afgevaardigden nog terug waren gekeerd, was het doel hunner zending uitgelekt en aanstonds verijdeld, daar de menigte, toen zij vernam wat de regeering voorhad, zich daartegen verklaarde en van den Prins van Oranje bezetting vroeg en verkreeg. Van de afgevaardigden kwam een, die, naar het schijnt, het sterkst tot

het aanknoopen van de onderhandeling gedreven had, niet terug in de stad; de ander, Schagen, en de pensionaris Assendelft werden bij de terugkomst gevat, en als verdacht van verraad, naar Delft tot den Prins gezonden om terecht te staan. Het einde was, dat Schagen in de gevangenis stierf, en Assendelft ter dood veroordeeld en onthoofd werd.

Om zich een gegrond oordeel over zijn rechtsgeding en zijn vonnis te vormen, zou men daarvan wel iets meer dienen te weten. Aan den veroordeelde werden nog andere vergrijpen te last gelegd; van welken aard weten wij niet. Naar alle waarschijnlijkheid had echter de pensionaris alleen daarin misdaan, dat hij de nieuwe orde van zaken afgekeurd en tegengewerkt had. Zijn post van pensionaris, dat is van ondergeschikt ambtenaar der regeering, wier bevelen hij verplicht was te gehoorzamen, kon hem niet verontschuldigen. Want niets is onjuister dan hetgeen onze schrijver beweert, dat ‘de onverantwoordelijkheid der pensionarissen een algemeen aangenomen rechtsbegrip’ zou geweest zijn. Integendeel, algemeen werd erkend, dat die onderhoorige in naam inderdaad meestal leidsman der regeering was. Het aantal van pensionarissen, die om het gedrag van hun stad gestraft zijn, is dan ook niet gering, en begint van ver voor de troebelen. Had Assendelft onwillig met Alva gehandeld, hij zou wel niet vervolgd zijn; zeker stond hij voor ijverig Spaanschgezind bekend. Hoe dit zij, voor zoo veel wij kunnen oordeelen, behoort hij tot de slachtoffers der partijschap; hij is, als zoo velen, omgekomen, omdat hij zijn plicht en het heil van het volk anders begreep dan degenen in wier handen hij gevallen is. Hij is evenzeer te beklagen als de talrijke vrijheidsvrienden, die om hun opvatting van plicht en volksheil vermoord zijn.

Maar in hoever is de Prins voor zijn terechtstelling aansprakelijk? Ziedaar waar het op aankomt, als men hem beschuldigen zal. De Heer Nuyens houdt zich met zulk een onderzoek niet op; hij is al gereed om vonnis te vellen:

> Men heeft Oranje's gedrag zoeken te vergoelijken en te verschoonen; maar voor ieder, die de zaken uit het ware oogpunt beschouwt, zal het bloed van de Haarlemmer regeringspersonen [het bloed van Schagen, dat niet vergoten is, komt, naar het schijnt, ook al over het hoofd van den Prins] evenzeer als een onuitwischbare vlek op zijne nagedachtenis blijven kleven, als dat van Oldenbarnevelt

op die van Maurits, dat van Egmond en Hoorne op die van Alva, dat van Montigny op die van Filips.

Mij dunkt, dat die op deze wijs ‘de zaken uit het ware oogpunt beschouwen’, al zeer lichtvaardig in hun oordeel zijn. Voor wie Assendelft terecht heeft gestaan, en door wie hij veroordeeld is en op wat grond, is ons onbekend. Of de Prins zijn invloed gebruikt heeft om den beschuldigde te verderven of te redden, weten wij niet. Wij weten alleen, dat het vonnis niet kan uitgevoerd zijn dan met gereede of gedwongen toestemming van den Prins. Zouden nu die omstandigheden, die ons geheel onbekend zijn, niet van invloed kunnen wezen op het oordeel, dat wij aangaande de schuld van den Prins in billijkheid behooren te vormen? En ik geef meer toe, dan noodig is. Ik zeg, dat de houding van den Prins bij dit proces ons geheel onbekend is gebleven. Ik meen echter, reden te hebben om te gelooven, dat hij zijn invloed in het voordeel der beschuldigden zal hebben aangewend. Vooreerst, omdat hij zich steeds een vijand van bloedvergieten betoond heeft; ten andere om een gezegde van zijn secretaris Brunynck in een brief aan Jan van Nassau, geschreven uit Delft, terwijl daar de beide Haarlemsche heeren in hechtenis waren. ‘Ils sont icy (schrijft hij) encoires en vie, au grand regret de tous amateurs du bien de la patrie et du service de son Excellence.’ Vergis ik mij, of beteekent dit: zijn Excellentie aarzelt het vonnis uit te voeren, hoewel zijn vrienden er op aandringen? Maar dit zij zoo het wil; ik wensch niet tot vrijspraak van den Prins te concludeeren. Ik wensch alleen te doen opmerken, op hoe zwakken grond zijn veroordeeling door Dr. Nuyens en zijn geestverwanten berust.

Nog eene opmerking van algemeenen aard en daarmede eindig ik. Het tijdvak, door den Heer Nuyens behandeld, grenst aan de middeneeuwen. De meeste personen, die in de gebeurtenissen van dien tijd een hoofdrol vervullen, zijn geboren en opgegroeid, toen de kerkhervorming eerst aan het opkomen was. In zeden en gewoonten, in rechtstoestanden en wetten leeft nog de geest, dien de katholieke kerk, eer zij nog door de Hervorming bemoeilijkt werd, aan de Christenheid had ingeboezemd.

Sedert is de aloude rechtgeloovigheid door ketterij op ketterij verdrongen; de protestanten van allerlei soorten, de wijsgeeren, met Cartesius te beginnen, de encyclopedisten en revolutionairen van de vorige eeuw en de modernen van de onze

hebben van toen af hun dwaalleeringen onder de Christenen verbreid, en een aantal van de alleen-zaligmakende kerk doen afvallen. Zou men niet meenen, dat door hun toedoen de menschheid gedurig meer verwilderd moest zijn? Inderdaad, wij hooren ook dagelijks van zekere zijde weeklagen over de steeds toenemende verdorvenheid, en voorspellen, dat zoo er niet spoedig een volslagen ommekeer plaats heeft, goede trouw, recht en menschlijkheid deze booze wereld verlaten zullen.

Hoe vreemd moet ons dan de redeneering in de ooren klinken, waarmee ons Dr. Nuyens tot zachter oordeel over Koning Philips en over de geloofsvervolging wil stemmen. Men moet den man en zijn systeem (zegt hij) niet beoordeelen naar den geest van onze eeuw, maar naar den geest der eeuw, waarin hij leefde:

> De onbillijkheid, waarmede men Filips heeft behandeld, springt in het oog, wanneer men daarmede vergelijkt wat zijn tijdgenooten deden. Hij was niet wreeder, ja minder wreed dan de vorsten, zijne tijdgenooten.
>
> Een der grootste beschuldigingen, die men tegen hem heeft ingebracht, was de trouweloosheid en dubbelhartigheid zijner politiek, zijn macchiavellisme, gelijk men het noemt. Wij zullen hem in dat punt niet verontschuldigen, de feiten getuigen tegen hem. Eene andere vraag echter is het, of die blaam alleen op hem, en niet op alle vorsten, zijne tijdgenooten, rust.
> De straffen tegen de ketters waren wreed, uiterst wreed..... Wij deinzen van afschrik terug, wanneer wij ons dergelijke rechtspleging voorstellen..... Maar zij was geheel in overeenstemming met het krimineele wetboek der XVIe eeuw.

Verrassend inderdaad is deze onwillekeurige, en daarom dubbel opmerkelijke, hulde aan de zeden van onzen tijd. Wie zou het hebben durven hopen? Met het toenemen van ketterijen en ongeloof zijn wreedheid, dubbelhartigheid en onmenschelijkheid afgenomen. Merkwaardig verschijnsel, wel geschikt om hen, die zich over de toekomst verontrusten, te bemoedigen, en om hen, die ons naar de zeden en begrippen van het verledene wenschen terug te voeren, tot inkeer te brengen.

R. FRUIN.

Gustav Freytag als romanschrijver.

Het Verloren Handschrift; door G. Freytag. Naar het Hoogduitsch door T.C. van der Kulk. 3 Deelen. Dordrecht. 1867.

Het is nu twaalf jaar geleden dat de dichter Gustav Freytag, die zich door zijne dramatische poëzie eene eervolle plaats op den Duitschen Zangberg had verworven, voor het publiek van zijn vaderland met een roman optrad, die in karakter aanmerkelijk van de gewone voortbrengselen der Duitsche roman-lectuur afweek, en door den grooten bijval dien hij zich verwierf, een nieuw tijdvak voor deze soort van letterkundige voortbrengselen in Duitschland opende. Men heeft Freytag's *Soll und Haben* een *socialen* roman genoemd, en er op gewezen dat hij zich vooral Engelsche modellen tot voorbeeld heeft gesteld. Wat de uitdrukking *sociale roman* eigenlijk beteekent, is mij niet volkomen duidelijk; ik meen echter dat men er door wil te kennen geven een roman die ons de maatschappelijke toestanden schildert, niet evenwel van eenig vroeger tijdvak, gelijk Thackeray's *Esmond* en *Virginians*, of van Lennep's *Ferdinand Huyck*, maar zooals zij zich vertoonen in het tijdvak waarin de schrijver en zijne lezers leven en zich bewegen. Die schildering moet tevens veelzijdig zijn; zij moet ons een aantal karakters van verschillenden rang en stand en eene groote verscheidenheid van toestanden en betrekkingen voor oogen stellen, zoodat zich daarin de samenleving in eenig groot middelpunt van beschaving zooveel mogelijk in al haren rijkdom, in al hare schakeeringen voor onzen blik ontrolt. Wel is waar is de eindelooze rijkdom van het leven eens volks in geen geval bin-

nen de enge grens der banden van drie of vier boekdeelen samen te vatten; maar men kan althans eenige hoofdmomenten doen uitkomen, eenige der voornaamste richtingen veraanschouwelijken, eenige der treffendste tegenstellingen op zijn doek brengen. En dit schijnt een bepaald vereischte te zijn, om aan een roman het epitheton *sociale* te kunnen toekennen. De schildering van een enkelen toestand, van een enkel eenvoudig feit, van de ontwikkeling van een enkel karakter, van de werking en de gevolgen van een enkelen grooten hartstocht vormen geen socialen roman. Hoe ook Auerbach's verhalen uit het Duitsche volksleven mogen gegrepen zijn, zij zijn in aanleg te eenvoudig, missen te zeer dat veelzijdige, om op dezen naam aanspraak te kunnen maken. Zij staan tot de sociale romans als een portret, zij het dan ook met eenige accessoires, tot eene groote compositie, die eene groote verscheidenheid van beelden en handelingen omvat; of juister misschien nog als de idylle tot het drama. Ja men zou ze naar waarheid idyllen, ontleend aan de hedendaagsche samenleving, kunnen noemen, en zij behouden dat karakter ook dan, wanneer zij gelijk Auerbach's jongste roman, *auf der Höhe*, tot drie deelen en acht boeken zijn uitgesponnen. Hoevele schoonheden van den eersten rang dat werk ook bevatten moge, het is zoo arm aan karakters en incidenten, dat het nauwelijks den naam van roman, veel min dien van socialen roman verdient. Het is zoo goed eene idylle als de Schwarzwalder Dorfgeschichten, maar wegens de groote uitgebreidheid een langwijlige en vervelende idylle, voor ieder die niet in staat is het werk van zijne philosophische zijde als fijne psychologische studie op te vatten, of een werk van fictie alleen ter hand neemt, om zich van ernstige bezigheden en diepe studiën te verpoozen.

Een sociale roman is al verder niet licht geheel zonder eenige *Tendenz*. Ik maak hem daaruit geen verwijt. Het is zeker niet het eigenlijke doel der kunst moreele waarheden te verkondigen, zedelessen in te prenten, maatschappelijke gebreken en verkeerdheden te gispen. De toonkunst, de bouwkunst, de beeldhouwkunst zijn in dit opzicht zelfs volkomen onmachtig. Dat de rijkere hulpmiddelen der teeken- en schilderkunst er aan kunnen dienstbaar gemaakt worden, heeft Hogarth geleerd; maar het wordt hem door velen juist niet als een verdienste toegerekend, en door sommigen wordt zijne kunstrichting streng veroordeeld. Ik beaam die veroordeeling niet; ik ontzeg aan ieder

het recht ook aan dat genre zijn recht van bestaan te betwisten. Maar hiervoor wil ik thans niet in het strijdperk treden.

Literarische producten van grooteren omvang, romans of drama's, zijn zelden zonder eenige Tendenz, en zij kunnen het bijna niet zijn, wanneer zij hunne stof aan het heden ontleenen, aan de maatschappij waarin de schrijvers leven en zich bewegen, waarvan de toestanden hen aantrekken of afstooten, die door een deel harer instellingen en gewoonten hun welzijn en ontwikkeling bevordert, door een ander hen beperkt of doet lijden. De maatschappij, waarin wij leven, zonder deelneming, zonder sympathie of antipathie gade te slaan is onmogelijk; en het is even onmogelijk dat zich die deelneming en de daaruit voortvloeijende wenschen niet zouden afdrukken in het werk, waarin de dichter ons die maatschappij voor oogen stelt. Wat meer is, die deelneming, die wenschen zullen reeds de keuze zijner stof bepalen: reeds in het onderwerp dat men kiest ligt een begin van Tendenz. En het is verder onmogelijk dat die deelneming en die wenschen de behandeling der stof niet beheerschen zouden; dat de dichter, al onthoudt hij zich van moralisatiën, niet in zijne karakters en toestanden zou doen uitkomen, wat hij goed en prijzenswaardig, wat hij verkeerd en verderfelijk acht.

Een vluchtige blik op eenige der meest bekende sociale romans zou dit, meen ik, volkomen bevestigen. Engeland is het vaderland van het genre; en Dickens en Thackeray zijn, zoo ik mij niet bedrieg, als de twee groote meesters daarin aan te merken. Heeft Dickens niets aan zijne tijd- en landgenooten willen leeren door zijn *Yorkshire schools* in Nicholas Nickleby, door zijn *Suit in Chancery* in Bleak House, door zijn *Circumlocution Office* in Little Dorrit, om slechts enkele voorbeelden te kiezen uit hetgeen het meest op de oppervlakte ligt? Heeft Thackeray in zijn *Vanity Fair* alleen beoogd de dwaasheden en ijdelheden der wereld te schilderen, of wilde hij ons ook tevens een spiegel voorhouden, waarin wij zien zouden hoe wanstaltig en hoe schadelijk zij zijn? Onze eigene letterkunde bezit, daar Potgieter's Zusters helaas onafgewerkt bleven, hoofdzakelijk slechts éénen socialen roman: Klaasje Zevenster. Is het noodig iemand der lezers van dit boek - en wie heeft het niet gelezen? - te herinneren, dat het bij zijne poging tot trouwe schildering onzer maatschappelijke toestanden, in sommige opzichten een zeer geprononceerde strekking heeft?

Ik weet niet of ik de kenmerken van het begrip ‘sociale roman’ naar behooren heb ontvouwd. Het classificeeren van letterkundige producten is misschien nog moeilijker dan dat van de voortbrengselen der natuur. De begrippen zijn hier uiterst moeilijk te begrenzen en grijpen gedurig in elkander over, en de beteekenis der namen, d.i. het aggregaat van kenmerken dat men met uitsluiting van andere in een naam wil samenvatten, heeft diensvolgens iets zeer onvasts en wankelends. 't Is wel waar, dat de naam tot de zaak niets doet, maar daar wij, als wij er over spreken zullen, de zaken wel met namen moeten aanduiden, is het zeker zeer wenschelijk te weten welk begrip met den naam verbonden wordt. 't Is dus een groot bezwaar dat dit vaak zoo groote moeilijkheid in heeft.

Maar indien het, ten gevolge dezer moeilijkheid, misschien bedenkelijk blijft Freytags *Soll und Haben* in één woord als een ‘sociale roman’ te karakteriseeren; zeker zijn wij er van, dat de kenmerken die wij aan dat *genus* hebben toegekend, in allen gevalle eigen zijn aan dat *individuum*. Freytag schildert in dien roman zijn eigen tijd en zijn eigen land; hij voert ons rond in een groote verscheidenheid van maatschappelijke kringen, en heeft daarbij een scherpen blik voor de eigenaardige deugden en gebreken der Duitsche samenleving. Zonder eene enkele zedeles stelt hij het gebrek aan degelijkheid en gehalte in het leven des Duitschen adels ten toon en doet hij gevoelen, hoe weinig gegrond de aanspraken op meerderheid zijn, die hij niettemin laat gelden. Daartegenover stelt hij de kracht, de volharding, de bruikbaarheid voor het leven, die zich ontwikkelen onder de noeste arbeidzaamheid van den burger, die den edelman veelal evenzeer in zedelijk gehalte overtreft, als hij in fijne en bevallige vormen bij hem achterstaat. Reeds zijn aan Julian Schmidt ontleend motto: ‘der Roman soll das Deutsche Volk da suchen, wo es in seiner Tüchtigkeit zu finden ist, nämlich bei seiner Arbeit,’ verraadt deze strekking. Het is daarbij een groote voortreffelijkheid van Freytag's roman, dat hij die tegenstelling heeft weten voelbaar te maken, dat hij door het voorbeeld zijner edellieden en zijner burgers heeft weten te prediken, zonder zijne adellijke personen met te zwarte kleuren te teekenen of zijne burgerlijke helden te hoog te verheffen. De baron von Rothsattel en zijn gezin zijn in den grond edeldenkende en beminnenswaardige personen; zij boeze-

men ons meer medelijden dan afkeer in: hunne gebreken zijn die van hun stand en opvoeding, niet die van hun hart. Ik erken dat in den zoon die gebreken zich beginnen te openbaren op eene wijze die onze verontwaardiging opwekt; maar de vrouwen zijn met veel verschooning behandeld: de barones zou een voortreffelijke vrouw zijn, indien zij niet het ongeluk had een Duitsche barones te wezen, en Leonore, wier warm hart haar telkens drijft buiten den kring van étiquette en voornaamheid, door den stand waarin zij geboren werd om haar getrokken, is een allerbekoorlijkste schepping, misschien de meest aantrekkelijke figuur van het gansche rijke en bonte doek. Daarentegen zijn de beste van Freytag's burgers meer degelijke dan innemende karakters. Schröter, de eigenlijke type van den noesten en eerlijken Duitschen koopman, boezemt ons meer achting dan genegenheid in, en wij kunnen niet nalaten hem soms hard en stug en bijna liefdeloos te vinden. Sabina, het edele burgermeisje, uitblinkende door het rein en helder besef van haren plicht en hare roeping en door den heldenmoed waarmede zij de neigingen van haar hart daaraan ten offer brengt, is echter een stille, *anspruchslose* figuur, die in schitterende eigenschappen verre bij freule Leonore achterstaat. Anton is wel wat al te fraai geteekend; het toonbeeld van alle soliede eigenschappen, schier zonder eenig gebrek; een burgerlijke Grandison, veel te goed om vermakelijk te zijn, en al te gelijkmatig om veel belang in te boezemen, omdat de plichtsbetrachting hem zoo weinig kost; maar ook in hem heeft Freytag de grens der stille, burgerlijke deugden niet overschreden, en hij wordt geheel door zijn veel minder volkomen vriend von Fink in de schaduw gesteld, die, in weêrwil zijner afdwalingen, alles in zich vereenigt wat de catalogus van adellijke en burgerlijke hoedanigheden voortreffelijks bevat, wiens geheele verschijning geschikt is om op de verbeelding een sterken indruk te maken, en die mij alleen in de behandeling van zijn vriend en van zijne geliefde, voor een man van zooveel *entrain*, te veel koele berekening schijnt aan den dag te leggen. Maar von Fink, schoon van adellijke geboorte, heeft den strijd des levens als een burger gestreden, en in de nieuwe wereld den democratischen doop ontvangen, die hem aan het ledige leven der Duitsche aristocratie heeft onttogen.

Maar ‘de zaken’, het middelpunt van het leven en streven des burgers, hebben ook hun keerzijde. Niet alle zaken zijn

eerlijke zaken; en de groote ontwikkeling der crediet-instellingen van onzen tijd, een onberekenbare weldaad voor den handelaar die er een wijs gebruik van maakt, heeft aanleiding gegeven tot misbruiken, die wellicht geen vroeger tijdperk ooit in die mate gekend heeft. Ook aan deze ziekelijke uitwassen van het maatschappelijke leven onzer eeuw heeft Freytag eene groote rol in zijn verhaal toebedeeld: zij dienen hem zoowel om door het contrast de goede vruchten van den arbeid te beter te doen uitkomen, als om te toonen hoe het zijne adellijke helden, die niet in den strijd des levens gehard zijn, aan inzicht en zedelijke kracht ontbreekt. Baron von Rothsattel wordt door eene bende schurken, die zijne zwakheden meesterlijk weten te bespieden en te exploiteeren, in eene zwendelarij met pandbrieven en hypotheken en in oneerlijke speculatiën betrokken, waardoor hij eerst hun onwillige medeplichtige en ten laatste hun slachtoffer wordt.

Doch het is mijn voornemen niet verder over dezen roman uit te weiden. Noch eene kritiek, noch eene analyse zijn noodig, na hetgeen reeds in den jaargang 1858 van dit Tijdschrift daarover gezegd werd. Met die kritiek kan ik mij doorgaans vereenigen, behalve waar zij schijnt te betwijfelen of de lichtzinnige en dwaze Rohtsattel voor zijne dobbelarij en het spelen met zijn ridderwoord wel genoeg gestraft wordt. Doch ook in die vraag wil ik mij thans niet verdiepen. Ik had slechts een korte herinnering van *Soll und Haben* noodig, om daarmede Freytags tweeden roman, die Verlorne Handschrift, het eigenlijk onderwerp dezer studie, te vergelijken, en van de eigenaardige plaats die hij als romanschrijver in de Duitsche literatuur inneemt, een eenigzins volledige denkbeeld te geven.

Maar eer wij tot dien tweeden roman overgaan, een woord over den schrijver zelven. Ik ben in het algemeen geen voorstander van de indiscreete gewoonte, die de tiende muse, of Mnemosyne's jongste dochter, of welke andere verpersoonlijking der literarische kritiek men verkiezen moge, in den laatsten tijd vaak heeft aangenomen, om de werken die haar ter beschouwing en ontleeding werden aangeboden, te laten liggen voor de schrijvers zelven, met wie ze niets te maken heeft, en karakterstudiën van den auteur in plaats van een aesthetische waardeering zijner geschriften te leveren. De kritiek is mijns inziens te veel eene ‘mauvaise langue’ geworden, die op schandalen jacht maakt. Maar wanneer het leven eens schrij-

vers ons behulpzaam kan zijn, om de eigenaardige verdiensten van zijn werk te beter in het licht te stellen, dan behoeft zeker de kritiek dat hulpmiddel niet te versmaden. En de *Verlorne Handschrift* zal, dunkt mij, beter gewaardeerd worden, wanneer men weet hoe Freytag's levenservaring hem de toestanden leerde kennen die hij op dit nieuwe doek voor ons heeft veraanschouwelijkt. Hoe zeer ook van *Soll und Haben* verschillend, heeft toch de structuur van *die Verlorne Handschrift* daarmede eene zekere algemeene gelijkheid. Ook deze roman is uit het maatschappelijk leven van Duitschland gegrepen en bevat soortgelijke tegenstellingen. De arbeid van den koopman, den man van zaken, maakt hier plaats voor dien van den geleerde, den man van letteren. De eerlijke worsteling om kennis en waarheid van den echten geleerden is hier wat in *Soll und Haben* het eerlijke streven van den echten man van zaken is. En de rol daar ginds door den woeker der Joden gespeeld, wordt hier vervuld door het zelfzuchtig streven van hen, die door de beoefening der wetenschap slechts eigen eer en voordeel beoogen, en niet aarzelen tot bereiking van dat doel tot opzettelijke vervalsching de toevlucht te nemen of althans met geleende veêren te pronken. Maar nog eene andere tegenstelling wordt in ‘die Verlorne Handschrift’ voor ons ontrold. Naast het leven der geleerden wordt ons dat van de kleine Duitsche hoven met groote aanschouwlijkheid geschilderd. Indien men den inhoud van Soll und Haben door den titel ‘het Kasteel en het Kantoor’ zou kunnen aanduiden, die van het *Verlorne Handschrift* zou even goed door ‘het Hof en de Universiteit’ worden uitgedrukt.

Maar wanneer van *Soll und Haben* naar waarheid kan gezegd worden dat die roman daar het zwakst is, waar het er op aankomt de eigenlijke taak en de eigenlijke vrucht van den eerlijken arbeid te beschrijven, - een groot gebrek zeker wanneer men acht geeft op de strekking door tekst en motto aangeduid, - in *die Verlorne Handschrift* zien wij Freytag slechts toestanden schetsen die hij volkomen kent en volkomen meester is. Indien zijn eerste roman het vermoeden bij ons opwekt, dat hij zelf nooit koopman of landontginner is geweest, de tweede is vooral zoo waar en zoo aanschouwelijk in zijne schildering en neemt het kostuum zoo volkomen in acht, dat men bij de lezing wel niet twijfelen kan of de auteur is zelf een geleerde en heeft veel aan een der Duitsche hoven verkeerd.

Door Freytag's leven, al is het ons slechts in eenige hoofdtrekken bekend, wordt ons beide volkomen bevestigd.

Gustav Freytag is een Sileziër en vandaar zeker dat hij Silezië als het tooneel van zijn eersten roman heeft gekozen; want dat Breslau de zetel is van het handelshuis van Schröter kan, al wordt het niet gezegd, geen oogenblik twijfelachtig zijn. Den 13^{den} Juli 1816 zag hij te Kreuzberg het levenslicht. In het ouderlijke huis ontving hij een zorgvuldige opvoeding, bezocht sedert 1829 het gymnasium te Oels, en wijdde zich in 1835 aan de beoefening der Duitsche philologie, eerst te Breslau onder de leiding van Hoffmann von Fallersleben, later te Berlijn onder die van Lachmann. Aan laatstgenoemde hoogeschool in 1838 tot doctor in de philosophie bevorderd, zette hij zich in het volgende jaar te Breslau neder als privaatdocent der Duitsche taal- en letterkunde, en gaf daarbij twee verhandelingen in de Latijnsche taal in het licht: de eerste over de dichteres Hrosvitha, en de tweede over de beginselen der tooneelpoëzie bij de Duitschers - verwante onderwerpen zonder twijfel, gelijk blijkt wanneer wij ons herinneren, dat Hrosvitha, de adellijke non van Gandersheim, de schrijfster is geweest van zes geestelijke drama's, in de taal en de vormen van Terentius, die nog als bewijzen worden bijgebracht dat het zelfs in de tiende eeuw in Duitschland niet zoo geheel aan letterkundige beschaving ontbrak. Maar weldra maakte bij Freytag de geleerde werkzaamheid voor de dichterlijke, het wetenschappelijk onderzoek voor het spel der fantazie, de kritische beoefening der oude Duitsche letteren voor een levendige deelneming aan de literarische productie van zijn tijd plaats. In 1844 kwam te Breslau zijne eerste dramatische proeve in het licht, namelijk het historische blijspel ‘die Brautfahrt oder Kunz von der Rosen’, waarvoor hem door het koninklijk theater te Berlijn een prijs was toegewezen, ofschoon hij het zelf later aan eene strenge kritiek onderwierp. Daarop verschenen achtereenvolgens een bundel van kleine epische gedichten, in den volkstoon, onder den titel ‘in Breslau’ (Berl. 1845), het kleine treurspel ‘der Gelehrte’ in Ruge's ‘Poetische Bilder’, en de drama's ‘die Valentine’ (Leipz. 1847) en ‘Graf Waldemar’, welke laatste stuk het eerst gedrukt werd in de destijds door Kuranda te Leipzig uitgegeven ‘Grenzboten’. Inmiddels had Freytag in 1847 Breslau als woonplaats met Leipzig verwisseld. Doch de kring van schrijvers en kunstenaars waarin hij daar

verkeerde, werd weldra door de gebeurtenissen van 1848 ontbonden, terwijl ongeveer terzelfder tijd Kuranda zich aan de redactie van de ‘Grenzboten’ onttrok. Freytag kwam nu in nauwe betrekking tot Julian Schmidt, dien hij tot 1861 in de redactie van de ‘Grenzboten’ terzijde stond. Het voornaamste waardoor Freytag dit tijdschrift opluisterde, waren eene reeks van schetsen uit de geschiedenis der Duitsche beschaving in vroeger eeuwen. Een nieuw blijspel, ‘die Journalisten’ getiteld en voor een der beste voortbrengselen van het nieuwere Duitsche tooneel gehouden, en een kleine pots, ‘eine arme Schneiderseele’, verschenen in 1854, en zoozeer steeg des dichters roem, dat nog in hetzelfde jaar hertog Ernst van Saksen-Koburg-Gotha hem aan zich zocht te verbinden, door hem den titel van Hofraad te verleenen en hem tot zijn voorlezer te benoemen. De verlichte vorst, dien men den liberaalsten man van zijn kleine rijk heeft genoemd, schijnt zich aan Freytags anti-aristokratische neigingen in het geheel niet geërgerd te hebben; het blijkt veeleer dat zij in zekeren zin de grondslag hunner sympathie en het cement hunner vriendschap waren. Toen Freytag in het volgende jaar zijn ‘Soll und Haben’ in het licht gaf, prijkte het boek met eene opdracht aan den hertog, die aldus aanvangt:

‘Het was een lachende Meiavond op den Kallenberg. Om het slot heen bloeide en geurde de lente en de bladeren der roode acacia wierpen getande schaduwen over het bedauwde grasveld. Beneden in de duisternis van het dal sprongen de tamme reeën uit het dichte hout te voorschijn en blikten begeerig naar de schitterende gestalte der heerscheres, die den milden zegen harer gastvrijheid op alles doet nederdalen wat binnen den tooverkring van het slot treedt, hetzij mensch, of vogel of wild. De rust van den avond lag op heuvel en dal, en slechts uit zeer verren afstand vernam men somwijlen het rollen van den donder door het schoone, gezegende landschap. Op dien avond zag Uwe Hoogheid, leunende tegen de steenen van den ouden slotmuur, met zorgzamen blik over de vruchtbare velden in het schemerig verschiet. Wat mijn edele Vorst toen sprak: over de verwarring der laatste jaren, over de moedeloosheid en moede verslapping der natie, en over de roeping der dichters, die juist in zulke tijden aan het volk tot zijne vreugde en verheffing een spiegel zijner degelijkheid behooren voor te houden - dat waren gouden woorden, waarin zich een

hooge zin en een warm hart openbaarden, en die lang zullen weêrklinken in het gemoed van hem die ze hoorde. Sedert dien avond voedde ik den wensch, om het boek waarvan ik toen het plan met mij omdroeg, met den naam Uwer Hoogheid te versieren.'

Sedert 1854 bracht Freytag den winter doorgaans in Leipzig, den zomer op een buitengoed te Siebleben bij Gotha of aan het hof van hertog Ernst door, terwijl hij inmiddels zijne letterkundige werkzaamheden ijverig voortzette. In 1859 gaf hij, behalve het aan de Romeinsche geschiedenis ontleende treurspel 'die Fabier', twee deelen: 'Bilder aus der Deutschen Vergangenheit' in het licht, in 1863 door 'Neue Bilder aus dem Leben des Deutschen Volkes' gevolgd. In 1863 verscheen zijne 'Technik des Drama's', terwijl eindelijk in 1864 zijn tweede roman 'die Verlorne Handschrift' te Leipzig in drie deelen het licht zag.

Ziedaar alles wat ik uit de Conversations-Lexica van Brockhaus en van Meijer omtrent Freytag's leven heb kunnen bijeenbrengen. Beider overeenstemming is volkomen, en strekt zich veelal zelfs tot de woorden en tot het oordeel over het door Freytag geleverde uit. Het is weinig en niet meer dan het geraamte eener biographie, maar voor ons doel genoegzaam: want wij zien er uit, dat de dichter eene geleerde opvoeding heeft genoten en in vorstelijke kringen heeft verkeerd.

Door die omstandigheden is de keus van de stof voor zijn tweeden roman en de geheele behandeling bepaald en beheerscht.

Een jeugdig hoogleeraar in de philologie, maar die zich reeds door zijne uitgegevene werken een grooten naam heeft verworven, komt op merkwaardige wijze op het spoor dat nog in de 15de eeuw een Handschrift bestaan heeft van Tacitus, dat de gezamenlijke dertig boeken der Annalen en Historiën en dus ook het verloren gegane gedeelte van de werken des grooten geschiedschrijvers bevatte, en waaraan slechts eenige weinige bladen in het begin ontbraken. De omstandigheden der ontdekking voeden daarbij de hoop dat het nog mogelijk zal zijn het handschrift te redden, dat de schat wellicht nog voor de wetenschap te redden zal zijn. De wijze der ontdekking verdient onze bijzondere aandacht. Zij verraadt dunkt mij eene meesterhand. De feiten zijn zoo aardig gevonden, de conclusiën die Professor Werner er uit trekt, zijn aan den eenen kant zoo scherpzinnig

en zoo fijn, en aan de andere zijde toch zoo overtuigend, dat slechts een geoefend philoloog, een man in de literarische studiën doorkneed, iets kon uitdenken, dat zoo ingewikkeld en weinig alledaagsch en toch tegelijk zoo waarschijnlijk is. Men oordeele naar deze beknopte uiteenzetting, - want de uitnemende vinding, die de basis van het geheele verhaal vormt en het tot het einde in al zijne hoofdmomenten beheerscht, verdient wel dat wij er wat langer bij stilstaan.

Professor Werner is toevallig een oud handschrift meester geworden, afkomstig uit het klooster Rossau. Het bevat het leven der heilige Hildegard in het schrift der 15de eeuw. De open ruimte achter dit leven is beschreven met gebeden, recepten en voorschriften van huishoudelijken aard, op verschillende tijden ingeschreven en reikende tot na Luther's tijd. Eene der laatste bladzijden bevatte eene opgave van de schatten aan het klooster behoorende - eene zeer korte lijst, want het klooster was niet van de rijkste - maar daaronder eene vermelding van handschriften, waaronder deze raadselachtige en onverstaanbare titel voorkomt: ‘Das alt ungehür puoch von uszfahrt des swigers’. Eene latere hand heeft in de Latijnsche taal daarbij geschreven: ‘Dit boek is Latijn, bijna onleesbaar, begint met de woorden: *lacrimas et signa*, en eindigt met de woorden: hier eindigt het dertigste boek der geschiedenissen - actorum.’

Er is zeker eene groote ‘Divinationsgabe’ noodig, om iets te maken uit dit schijnbaar *galimatias*, maar de scherpe blik van Professor Werner heeft het raadsel ontward, en in den onverstaanbaren onzin de zekere sporen van een handschrift van Tacitus gevonden. In het 5de hoofdstuk van het eerste boek der Annalen lezen wij de woorden: ‘multas illic utrimque lacrimas et signa caritatis’. De woorden *lacrimas et signa* vormden, volgens het bijschrift, het begin van het oude manuscript; de bladen die het voorafgaande bevatten, waren verloren geraakt. Het opschrift der Annalen luidt verder in de oude handschriften: C. Cornelii Taciti ab excessu divi Augusti annales (of ook acta diurnalia). Wat natuurlijker dan dat een domme monnik, die de woorden ‘Taciti ab excessu’ met moeite ontcijferd had en nooit van den Romeinschen geschiedschrijver had gehoord, ze door de zinledige uitdrukking ‘von uszfahrt des swigers’, *sedert den dood van den zwijger*, vertolkte. Tacitus, de zwijger - hoe gelukkig moest niet zulk een schrandere

monnik zijn, toen hij aan zijne kloosterbroeders toonen kon, dat hij wist dat *tacitus* stilzwijgend beteekent. Eindelijk had Werner ook voor het slot van het bijschrift een verklaring gevonden: ‘In de derde en vierde eeuw van onze jaartelling kwamen de beide groote werken van Tacitus, de *Annales* en de *Historiae*, voor als één geheel, onder den titel: dertig boeken geschiedenissen. Het handschrift bevatte de beide geschiedkundige werken, door doorloopende telling der boeken tot één geheel verbonden. Maar geen dier beide werken van den Romein is ons thans volkomen bewaard; rekenen wij de gapingen bij elkander, dan zal ons thans wel meer dan de helft ontbreken.’

Men begrijpt wat deze ontdekking voor een Professor in de philologie zijn moest, welk een onrust, welk een slingering tusschen hoop en vrees zij in zijn gemoed moest te weeg brengen, welk een geestdrift zij moest opwekken bij de gedachte aan de mogelijkheid dat hij den schat zou kunnen opsporen, dat hem het voorrecht zou zijn weggelegd een der meesterstukken der klassieke oudheid, in treurig verminkten staat tot het nageslacht gekomen, in zijn oorspronkelijken luister te herstellen. 't Was aan Werner onmogelijk zijne ontdekking voor zich te houden; zijn boezemvriend en overbuurman Frits Hahn moest er deelgenoot van worden; een telegrafisch sein wordt in de vensterbank opgericht, en de jonge Doctor treedt weldra bij den Professor binnen. Het boek uit het Rossausche klooster wordt nu van alle kanten bekeken en besproken, en de aanraking tusschen vuursteen en staal doet telkens vonken springen, die gedurig meer licht over de geschiedenis van het handschrift schijnen te verspreiden. 't Wordt den beiden geleerden schier zeker dat de schat zal gevonden worden, ja 't is hun alsof zij dien reeds bezitten, en in den roes der opgewondenheid beginnen zij - welk een bij uitnemendheid menschkundige trek! - over de wijze der eventueele uitgave te twisten, dewijl Werner de medewerking van Hahn daarbij verlangt, en Hahn uit bescheidenheid en gevoel van eigenwaarde niet besluiten kan zijn naam te leenen voor een taak, die zijn vriend geheel alleen zou verrichten. Eene strenge kritiek van Werner over de richting van Hahns studiën wordt daardoor uitgelokt. Het ééne woord lokt het andere uit, en de beide geleerden, zoo even nog zalig in het vooruitzicht, dat zich voor hun blik had ontplooid, verlaten elkander wrevelig en ontevreden, om -

den volgenden dag als om strijd den eersten stap tot verzoening te doen, om strijd ongelijk te erkennen, en een nauw verbond te sluiten om door gezamenlijke nasporingen het handschrift meester te worden, en de zorg voor de uitgave over te laten aan den tijd wanneer het zal gevonden zijn.

Dit begin van den roman is in alle opzichten voortreffelijk; maar is het ook geschikt om aan alle lezers te behagen? Zal zich niet menigeen door den geleerden ‘Anstrich’ laten afschrikken, onder verzuchting: ‘het is mij te hoog!’ Zeker om het fijne bouquet van den Falerner, dien Freytag ons schenkt, volkomen te kunnen genieten, moet men een weinig ingewijde zijn. Maar ik zou toch meenen dat ieder welopgevoede lezer zich in het schoone boek kan verlustigen; ik zou iedereen durven raden zich niet door de geleerde kleur van het eerste hoofdstuk te laten afschrikken. Het is waar, wij hebben met het verloren handschrift niet afgedaan. Het spookt door het gansche boek, het speelt den professor en den doctor de wonderlijkste parten: het jaagt hen ter stad uit en drijft hen naar het land, het brengt hen in kennis met een landeigenaar in een afgelegen streek en met den vorst van een der kleine naburige staten: een landeigenaar die eene dochter met schoone oogen heeft, wier stralen op het gemoed van Felix Werner nog een geheel anderen invloed oefenen dan de 30 boeken der geschiedenissen van Cajus Cornelius Tacitus, hem nog op geheel andere wijze in vlam zetten dan het handschrift van den ouden Tobias Bachhuber, dat hem de mogelijkheid van het herstel van Tacitus' verminkte Annales voor de verbeelding had getooverd; - en een vorst, die helaas maar al te veel de kracht dierzelfde schoone oogen gevoelde, en juist door datzelfde verloren handschrift in de gelegenheid werd gesteld tot een poging om voldoening te verschaffen aan den woesten hartstocht dien ze bij hem hadden opgewekt, juist toen Felix Werner zich een uitsluitend recht op die oogen verworven had. Want had Werner den schat dien hij zocht, niet gevonden; was hij telkens gevleid door bedriegelijke hoop; had hij telkens zich op het punt gewaand van het handschrift te betasten en telkens zich bedrogen gevonden; was hij door telkens op nieuw opduikende vermeende sporen van het verlorene en de telkens herhaalde teleurstelling tot een soort van waanzin gedreven, die hem blind maakte voor de gevaren die zijne Ilse en hem zelven boven het hoofd hingen; en was het treurig einde zijner na-

sporingen dit geweest, dat hij wel den omslag in de hand hield, die eens het kostbare handschrift had omsloten, den omslag waarop nog in monnikenschrift de woorden te lezen stonden ‘van de uitvaart van den zwijgende’, maar dat de stem van den zwijgende voor altijd verstomd bleek; - toch had het verloren handschrift niet vruchteloos gespookt: want het had Felix Werner een schat toegevoerd, beter en edeler dan al de dertig boeken der Annalen en Historiën van den edelen Romein, en het had hem in staat gesteld al de waarde van dien schat te doorgronden; want het had ook zorg gedragen dat die schat werd beproefd, en hij was gebleken tegen de zwaarste beproeving bestand te zijn. De schoone, de edele Ilse Bauer von Bielstein was door het handschrift de gade van Felix Werner geworden; maar het handschrift lokte ook den hoogleeraar naar een hof, dat voor hem de plaats niet was, maar allerminst voor u, schoone en reine Ilse! die er u belaagd zaagt door brandende oogen, die er in uwe onschuld het oor opendet voor giftige redenen, en die, toen ge als een onnoozele duive op het punt stondt den meêdoogenloozen sperwer in handen te vallen, te vergeefs om heul en hulp en redding naar uwen Felix uitzaagt, die wel wat anders te doen had dan zijne jonge schoone vrouw te bewaren - die in het slot der prinses Sidonia de verloren boeken van Tacitus' Annalen had na te jagen en er op zijne beurt de vuurproef had door te staan van de hartstochtelijke voorkomenheid der aanminnige prinses. Goddank, Ilse! dat uw onwrikbare trouw, dat uw tegenwoordigheid van geest, dat uw vrouwelijk instinct, dat uw meer dan vrouwelijke moed genoeg waren om u te redden; want had uwe redding van uw Felix moeten afhangen, er ware erger verloren dan eenige afzichtelijke tooneelen van de keizerskrankheid en den keizerswaanzin door Tacitus geschilderd, tooneelen waar de wereld te minder aan verliest, daar zij - getuige uw vorstelijke belager - nog heden ten dage, zij het dan op kleinere schaal, vertoond worden, zoodat er het photographisch beeld nog altijd van kan genomen worden. Wat ware er geworden, Ilse, van uwe blanke tunica? Gij waart door het slijk gesleept en had, verontreinigd en tot schande gemaakt, nooit meer het fiere hoofd tot uwen Felix kunnen opheffen!

De lezer zal het nu wel reeds begrepen hebben, dat, al vormt in dezen roman een verloren handschrift van Tacitus

den draad die de verschillende incidenten aaneenrijgt, en eigenlijk nog wel iets meer, het toch geenszins ontbreekt aan die karakters en toestanden, die geheel naar den smaak en het hart zijn van den gewonen romanlezer, en dat, wie zich op enkele plaatsen wat meer dan gewone inspanning wil getroosten of, des noods, zich met oppervlakkig of onvolledig verstaan van sommige bladzijden vergenoegen, zich rijkelijk beloond of schadeloos gesteld zal vinden door de tafereelen die de schrijver elders voor hem ontwerpt. 't Is waar, dat een groot deel van zijn boek aan het leven der geleerden gewijd is, en dat die geleerden hunne eigene taal spreken, die wel eens wat veel van de taal des dagelijkschen levens afwijkt, en vol is van aanhalingen en toespelingen op de klassieke oudheid. Maar welke eigenaardige karakters vindt men in hun kring; welk een merkwaardigen invloed oefenen zij uit op hunne vrouwen en kinderen, en bedienden zelfs en alles wat hen omgeeft; en wat zijn zij dikwijls onderhoudend en vermakelijk! Neem het huisgezin van Struvelius bijvoorbeeld. Hij is geen man naar mijn hart, en zal zeker door geen der lezers van dit boek beminnelijk gevonden worden. Maar wie is er, die veel onder geleerden heeft verkeerd, die niet hier en daar althans de sporen van die zelfzuchtige eerzucht heeft opgemerkt, die door den wensch om te schitteren tot zeer indelicate handelingen jegens medebeoefenaars van hetzelfde vak wordt gedreven? Neen, dan geef ik de voorkeur aan zijne vrouw. Want hoe onverdragelijk wij ook haar pronken met opgeraapte geleerdheid vinden mogen, wanneer het er op aankomt, toont zij een goed en edel hart te bezitten en alles voor haren man over te hebben. Maar stel nu tegenover het huisgezin van Struvelius dat van den in de wetenschap zoo scherpzienden, in het dagelijksche leven zoo stekeblinden Professor Raschke, met zijn kinderlijke eenvoudigheid en naïveteit, en zijn komische verstrooidheid, waaraan Freytag, die in het schilderen van zulke eigenaardigheden voor Dickens niet onderdoet, eenige zijner geestigste bladzijden gewijd heeft.

Maar wij leeren hier niet alleen de professoren, wij leeren ook de studenten kennen, en moeten daarbij niet vergeten, dat het eene Duitsche universiteit is waarin wij worden rondgeleid, waar de zeden aanmerkelijk van die onzer hoogescholen verschillen en in sommige opzichten een ruwheid heerscht, waarvan bij ons de zonen van Minerva maar zelden het voor-

beeld volgen, in welken kwaden reuk zij ook bij de eerzame burgerij mogen staan. Wie weet niet welk een groote plaats de duels in het leven der Duitsche studenten innemen. Aan die noodlottige gewoonte is een der belangrijkste incidenten van dezen roman ontleend, en hij die daarbij de hoofdrol vervult, is een student, die ook in andere opzichten waardig is, dat wij eenige oogenblikken bij hem stilstaan: het is prins Benno.

Wanneer men Freytag over vorsten en hovelingen hoort spreken, dan zou men niet vermoeden dat men met een hofman te doen heeft, of het moest zijn omdat hij - voor zoover een oningewijde daarover oordeelen mag - in zijne schilderingen fijne kennis van het hof schijnt te verraden. Freytag spreekt daarover met grootere vrijheid dan wellicht ooit is geschied in een roman, die ons het beeld der hedendaagsche samenleving voorhoudt. Wat aan de vorming en opleiding der meeste vorsten ontbreekt, wat de reden is dat zij vaak zoo weinig berekend zijn voor de taak die zij in de hedendaageche maatschappij te vervullen hebben, het zal wellicht aan velen nooit zoo duidelijk geworden zijn, dan na het lezen van Freytag's roman, die hier vooral zijne Tendenz openbaart. Want het kan niet zonder doel zijn, dat de schrijver zoo gesproken, zoo de ervaring door hem verkregen onder het groote publiek heeft gebracht. Ook hier, gelijk in zijne schildering van den landadel in ‘Soll und Haben’, heeft hij willen wijzen op kankers der maatschappij; hij heeft het machtig wapen der publiciteit, der openlijke tentoonstelling gekozen, om zoo mogelijk verbetering aan te brengen in gebreken, waaraan het ongeluk van zijn vaderland voor een niet gering gedeelte te wijten is.

Indien de universiteiten, waaraan Freytag verkeerde of verbonden was, hem de modellen voor zijne geleerden en studenten geleverd hebben, het is duidelijk dat het hof door hem geschilderd, niet het hof kan zijn, waarvan de vorst het middelpunt uitmaakt, die de beschermende hand over onzen dichter heeft uitgestrekt. Hertog Ernst is zeker een geheel ander man dan de vorst, dien Freytag voor ons ten tooneele voert, een man die zelf even goed als onze dichter beseft waaraan het zoovelen zijner evenknieën hapert, en die daarom zijn streven, om dit in het licht te stellen, ook zelf met zijne goedkeuring vereert. Maar men wane daarom niet dat er aan het Gothasch hof niets voor onzen dichter te leeren, niets te kopiëeren viel, al deed hij het ook zoo, dat, om de figuren niet

al te kenbaar te maken, een neus van verbeelding op een gelaat van herinnering werd gezet. Men wane niet, dat het zelfs den gebieder gemakkelijk is door de étiquette van het hof heen te breken, en er een anderen toon in te voeren, dan door eeuwenoude traditiën is geheiligd. Alles is er op aangelegd om den vorst van der jeugd af tot een mummie te maken, en zoo het geluk hem behulpzaam is geweest, om iets van het denken en streven der om hem levende maatschappij te leeren kennen, hij kan toch niet verhinderen dat hij voor een groot gedeelte door mummies blijft omringd. Mummies, zeg ik, maar het beeld drukt slechts een halve waarheid uit. Mummies, in onverzettelijke vormen, als ijskoude sarkophagen begraven, ten aanzien van het volle leven daarbuiten, dat hun vreemd is, waarvan zij niets begrijpen; maar tevens struisvogels, die meenen de hun dreigende gevaren te kunnen afwenden, door den kop tusschen de struiken te steken, waardoor zij hunne nadering niet zien kunnen. En bij dat alles nog geheel iets anders wat de naar binnen gekeerde zijde betreft. Wat al booze demons van valsche eerzucht, nijd, afgunst, wellust, kwaadsprekendheid; welk een poel van ziedende hartstochten, die te heviger gisten en woelen, naarmate hun de uitweg naar het vrije, frissche leven is afgesloten.

De opvoeding der vorsten is door Freytag aanschouwelijk voorgesteld in het voorbeeld van een jongeling van goeden aanleg en een rechtschapen gemoed, maar die groot gevaar loopt bij den weg dien zijne opvoeders met hem inslaan en bij den nauwen kring dien de étiquette om hem trekt, een halve idioot en, misschien, in het vervolg een geheele deugniet te worden. Ziehier een kleine proeve uit een gesprek waarin prins Benno zelf zijne opvoeding schetst: ‘Mij is nooit het geluk te beurt gevallen dat ik rustig kon blijven doen wat mij lief was. Van den morgen tot den avond ben ik opgevoed geworden en van het eene naar het andere gesleept. Wanneer ik als een kind in den tuin ging, was steeds de gouvernante of de opvoeder er bij, en als ik in 't gras rondsprong, werd er bepaaldelijk op gelet, dat mijne kleine sprongen voor de menschen een goede vertooning maakten. Van nederhurken kon in 't geheel geen sprake zijn, en toen ik eens op mijn hoofd wilde gaan staan, gelijk ik van andere jongens gezien had, toen werd er wraak geroepen over iets zoo ongepasts, en kreeg ik arrest. Ieder oogenblik moest ik hooren: dat past niet voor een prins, of:

daarvoor is 't nu de tijd niet. Zoo vaak ik uit mijne kamer kwam, staarden de vreemde menschen mij aan, en moest ik altijd naar hen zien en groeten: men zeide mij, wien ik de hand mocht geven en wien niet, wien ik mocht aanspreken en wien niet. Zoo ging het alle dagen. Altijd waren het leêge spreekwijzen in drie talen, en altijd door had de gedachte den boventoon, dat ik mij goed moest presenteeren. Eens wilde ik met mijne zuster een tuintje aanleggen; dadelijk werd de hoftuinier geroepen om voor ons te spitten en te planten. En daarmeê was ons dadelijk 't geheele genot bedorven. Op een anderen tijd wilden wij komedie spelen en hadden wij zelven een stuk bedacht; maar weder zeide men ons dat dit nergens naar leek, en moesten wij een stuk van buiten leeren vol Fransche spreekwijzen, waarin de kinderen altijd riepen, hoe lief zij papa en mama hadden, en wij hadden niet eens een moeder meer. Onder deze africhting voor de vertooning is mijne kindschheid voorbijgegaan. Ik verzeker u, dat ik niets grondig ken, en als ik hier het eeuwige leven moet voortzetten, dan heb ik toch het besef dat het mij niet helpen zal, en ik weet waarlijk niet wat ik in de wereld doe.'

Tot de opvoeding, die een prins voegt, behoort ook een kort verblijf aan de Hoogeschool; maar welk een verblijf! Ook dan wordt hetzelfde stelsel gevolgd. Aan eenige hoogleeraren wordt de taak opgedragen een korte en zakelijke opgave van de voornaamste beginselen hunner wetenschap in de vorstelijke hersens in te gieten, en de eerste zorg is, niet de dadelijke vorming, maar dat de prins niet op de banken onder gewone studenten plaats neme, en in vorstelijke afzondering alleen rondwandele. En dat is dan de voorbereiding voor de hoogste en moeilijkste taak, die voor een sterveling kan zijn weggelegd.

Maar het verblijf van prins Benno aan de Hoogeschool brengt hem ook in aanraking met het huisgezin van Professor Werner. De verhouding tusschen den vorstelijken jongeling en de schoone jonge vrouw des hoogleeraars is door Freytag met een uiterst fijn penseel geschilderd; hoe bedenkelijk zij wordt, zij heeft niets stuitends of kwetsends. Ilse wordt slechts bezield door den wensch om den zoon van haren geëerbiedigden landsheer nuttig te zijn en naar haar vermogen mede te werken om de zaden van het goede in zijn gemoed tot ontwikkeling te brengen. In hare onschuld vermoedt zij geen gevaar en laat zich vervoeren tot eene vertrouwelijkheid, die eindelijk den prins

noopt in eene moeilijke aangelegenheid haren raad in te roepen. De prins heeft onaangenaamheden met een student gehad en is zwaar door hem beleedigd: een woord is hem toegevoegd dat naar de akademische gebruiken een duel of de eerloosheid van den gekrenkte ten gevolge heeft. Een ander student biedt zich aan om zijne plaats bij het duel te vervullen, en de kamerheer, die met het toezicht op zijne opvoeding belast is, meent, dat van een persoonlijk optreden van een prins in zulk eene zaak geen sprake kan zijn, dat er niets overblijft dan de plaatsvervanging aan te nemen. De prins, gewoon zich te beheerschen, onderdrukt schijnbaar de onrust van zijn gemoed, maar neemt de gelegenheid te baat om Ilse kennelijk om raad te vragen, en verneemt uit haren mond de fiere woorden: ‘Wanneer Uwe Hoogheid den strijd heeft aangevangen, dan moet gij dien ook zelf als een man ten einde brengen, en dan moet gij ook zelf er voor zorgen dat hij plaats hebbe op eervolle wijze. Uwe Hoogheid mag niet dulden dat een ander om den wille van uw onrecht tegen uwen vijand optreedt en zijne gezonde leden in gevaar brengt. Want eenen vreemde tot onrecht te verleiden en in gevaar te storten en daarbij rustig toeschouwer te blijven, is het ergste wat zich denken laat.’

Reeds lang heeft de prins, zonder in nog kinderlijke onschuld zelf den aard der neiging te vermoeden, die hem tot de schoone Ilse trok, tot haar opgezien met een eerbied en aanbidding, zooals alleen daar kan plaats vinden, waar de eerste liefde aan een knaap wordt ingeboezemd door een vrouw, die hem in jaren en ontwikkeling vooruit is. Het woord van hare lippen is voor hem het bevel eener godheid, en een enkel oogenblik maakt den schuchteren jongeling tot een man. Met kalme beradenheid treft hij in het geheim de noodige maatregelen om zelf tot redding zijner eer op te treden. Niet onervaren in de schermkunst en met een tegenstander over zich, die door het ongewone der zaak verbluft is, brengt de prins het duel gelukkig ten einde en zijne populariteit aan de Hooge School is op vasten grondslag gevestigd.

Ik vind niets schooner en niets meer waar in dezen roman dan de wijze waarop prins Benno door de liefde voor Ilse van een half onnoozelen knaap tot een man wordt opgevoed, die zich als een ridder weet te gedragen. Geen onreine gedachte bezoedelt den hartstocht, dien de schoone vrouw hem heeft ingeboezemd, en altijd even kiesch en ridderlijk blijft zijn gedrag

tegenover haar, wanneer zij later aan het hof zijns vaders door den boozen toeleg van den Vorst en de argeloosheid van haren man, in den dubbelzinnigsten en gevaarlijksten toestand geraakt, waaraan zij zich slechts door een heldhaftige vlucht kan onttrekken.

Het is mijn voornemen niet Professor Werner en zijn vrouw te volgen aan het hof van den Vorst, die aan den hoogleeraar de taak opdraagt om zijne verzameling van antieken te rangschikken, hem de ondersteuning zijner pogingen tot het wedervinden van het verloren handschrift als lokaas voorhoudt, maar dat alles slechts gebruikt als dekmantel voor de oogmerken die hij jegens de schoone Ilse koestert. Reeds genoeg is daarvan gezegd om te doen vermoeden, welke treffende tooneelen die verhouding oplevert; en verder mag, dunkt mij, de beoordeelaar van een werk van dezen aard niet gaan, wiens taak het is, tot het genot der schoonheden die het aanbiedt op te wekken, maar niet zich in de plaats van den schrijver te stellen, om met zeer geringe moeite een zaamgedrongen schets van zijn rijk tafereel te leveren, - steeds ontoereikend om daaraan recht te doen, maar meestal voldoende om voor de helft der lezers de belangstelling in de lectuur te dooden. En daarom ook laat ik menige episode in dit verhaal geheel onvermeld, en wijs ik slechts even op de zoo geestig geteekende vijandschap tusschen vilt en stroo, tusschen Hummel en Hahn, die desniettemin niet verhinderen kan dat de harten van Laura Hummel en Franz Hahn elkander weten te vinden, en een verbond der liefde sluiten, dat de veeljarige vijandschap hunner ouders overleeft.

Freytag schijnt mij bijzonder in zijne vrouwelijke karakters uit te munten, en moet in dit opzicht bijzonder behagen aan hen, die de vrouwen niet slechts de schoonste, maar ook de beste helft van het menschelijk geslacht achten. Gelijk Leonore en Sabina de schoonste karakters zijn in Soll und Haben, zoo komt in ‘die Verlorne Handschrift’ de palm onbetwistbaar aan de statige Ilse en de schalke Laura toe. Het portret der laatste in weinige trekken te teekenen, zou even moeilijk zijn als in een eenvoudigen volzin uit te spreken, hoe het weder is op een grilligen Aprildag. En toch schijnt mij het karakter van het geestige en gevoelvolle, het teedere en dweepende, en toch plaagzieke en ondernemende meisje volkomen bestaanbaar toe. Het is zeker een groote dwaling, wanneer men in wer-

ken van fictie, wat men het volhouden der karakters noemt, alleen in hunne gelijkmatigheid zoekt. 't Is zeker niet alzoo, dat zij in 't leven zich vertoonen, en ik zou zelfs meenen, dat de edelmoedigheid, waarmede Hummel zijnen doodvijand te hulp komt, wanneer diens boekhouder met zijne kas is voortgegaan, uit het leven is gegrepen. Het hart van den man was altijd beter geweest dan zijn vormen, en deze blijven ruw en hard, ook waar hij, onder de werking van een krachtigen prikkel, het wezenlijk goed gehalte van zijn gemoed openbaart.

Maar ik kan niet ontveinzen, dat onder de vele belangwekkende en fraai geteekende figuren in dit drama, de hoofdfiguur, de persoon, dien de schrijver naast Ilse ons als den held van het stuk heeft willen voorstellen, in geenen deele mijn lievelingsfiguur is. Ik ontken volstrekt niet dat Felix Werner een man is van fijne beschaving, van grondige studie, een man van eer en van karakter: maar zijne levensbeschouwing maakt mij angstig en heeft, bij al den nadruk waarmede zij hier verkondigd wordt, naar mijn inzien zoo weinig troostrijks, dat ik diep medelijden gevoel met de arme Ilse, wanneer zij voor het verlies van het kinderlijk geloof, dat zij op het land had ingezogen maar dat door de intieme betrekking tot zoovele wijze hoofden allengs grootelijks schade had geleden, met niets beters wordt schadeloos gesteld. Hooren wij de rede, die de Professor tijdens dat eerste bezoek op Bielstein, waarbij hij zijne Ilse leerde kennen, bij een door den bliksen getroffen dennenboom uitspreekt. Het is, dunkt mij, de dichter zelf, die hier door Werners mond zijne levensbeschouwing uitdrukt; want het is in zeker opzicht de grondtoon van het boek, die telkens op nieuw doorklinkt.

‘Ik ben niet te huis,’ zegt de geleerde, ‘in hetgeen men stichtelijke beschouwing heet, en ik vermag slechts wereldlijke woorden te spreken. Wij vergeten zoo licht, terwijl wij het leven genieten, wat wij steeds in het vrolijke hart moesten dragen, dat wij, gelijk alles wat in hemel en op aarde is, slechts onder bepaalde voorwaarden leven. Tallooze krachten, machten die ons vreemd zijn, werken rondom ons zonder ophouden voort, allen gehoorzamend aan hunne eigen wetten, en ook ons leven behoudende, dragende of storende. De koude, die den bloedsomloop belemmert, de golf, die ons lichaam naar de diepte sleurt, de schadelijke dampen van den bodem, die onzen adem vergif-

tigen, zij zijn geen toevallige verschijnselen; de wetten, aan wier dwang zij ons onderwerpen, zijn even oud en even heilig, als onze behoefte aan spijs en drank, aan slaap en licht. Als de mensch zich rekenschap vraagt van de betrekking waarin hij staat tot de machten der aarde, dan blijkt hem dat leven niets anders is dan er krachtig tegen te worstelen en ze denkend te verstaan. Wie het brood bereidt dat ons voedt, en wie het hout velt dat ons verwarmt, elke nuttige werkzaamheid in één woord heeft geen ander doel dan ons te verdedigen en sterker te maken, doordat wij die machten hetzij tot ons nut aanwenden, hetzij aan ons onderwerpen. Reeds bij dezen arbeid bespeuren wij, dat er een geheimzinnig verband bestaat tusschen iedere levende werking in de natuur en in onzen geest, en dat alles wat leeft, hoe vijandig het ook elkander in het bijzondere moge bestrijden, toch te zamen eene groote, onoverzienbare eenheid vormt. Die eenheid met gevoel en gedachte te omvatten is te allen tijde het heerlijkste geweest, waarvoor de mensch vatbaar was. En daaruit vloeit dan voor hem eene tweede taak, een onwederstaanbaar verlangen en eene onwederstaanbare aandrift, om den innigen zamenhang van alle machten des levens te doorgronden. En dat is het wat den mensch vroom maakt. - Niet ieder mensch heeft dezelfde zaak te volbrengen, maar voor verschillenden arbeid is het doel één. Het warme gevoel van den een vermoedt eeuwige wijsheid in alles wat hem onbegrijpelijk schijnt, en geeft daaraan in kinderlijk vertrouwen de eerwaardigste en teederste namen. Anderen weder sporen onvermoeid de bijzondere wetten en krachten des levens na en trachten vol eerbied hunnen grooten zamenhang te verstaan, en dezen zijn het die de wetenschap dienen. Hij die gelooft en hij die onderzoekt doen in den grond hetzelfde; zij oefenen de hoogste bescheidenheid, want zij leeren beseffen dat elk bijzonder leven, het eigene zoowel als dat van anderen, oneindig klein is tegenover het groote geheel. En zoowel hij die, door den bliksen getroffen, nog in staat is te gelooven: ik ga tot den vader, als hij die in zoodanig oogenblik nog met belangstelling kan gadeslaan, hoe zijn zenuwleven ophoudt, zij beiden hebben een godzalig einde.’

Ik laat de philosophie aan hare plaats, die dus de verhouding tusschen gelooven en weten bepaalt, maar ik zoek te vergeefs naar het steunpunt, dat zij ons in den moeilijken strijd des levens aanbiedt. Het determinisme, het onvermijdelijk re-

sultaat van alle consequent denken, behoudt toch steeds iets dat ons beangstigt en tegenstaat, en waaraan wij zoo gaarne zouden willen ontkomen. Wij hebben eene onoverwinnelijke behoefte om in ons zelven iets anders en iets meer te zien, dan een deel van het groot geheel, in al zijne verrichtingen en uitingen evenzeer door ijzeren wetten bepaald, als de plant die groeit en de steen die nedervalt. En is aan die gedachte niet te ontkomen, dan willen wij ten minste troost zoeken in de overtuiging, dat alles wat ons bepaalt en drijft onder de leiding staat van een intelligente en weldadige macht, met andere woorden van een wijzen en liefderijken God, die althans diegene zijner schepselen, die hij geroepen heeft om door het begrijpen en doorgronden van zijne schepping ook hem zelven te kennen, tot iets ons thans nog onbekend hoogers bestemd heeft en door al de weldadige en vijandige krachten die op ons inwerken ons, naar een voor ons onbegrijpelijk plan, tot die hoogere bestemming wil vormen. Dit kan het geloof zijn ook van den man van wetenschap, en dit behoeft hem in het streven om de wetten der natuur en des levens te verstaan, geen oogenblik te belemmeren. Maar indien Felix Werner aan zijne Ilse, toen het kinderlijk geloof zoo bij haar geschokt werd, bij de waarheid, dat wij deelen zijn van een groot geheel en aan al de wetten die dat geheel beheerschen onderworpen, ook dit had verkondigd, dat het weten de grenzen van het gelooven slechts verplaatst, en dat wij in weêrwil dier waarheid mogen hopen, dat de samenwerking van alle weldadige en vijandige krachten ieder onzer tot eene eigene, individueele hoogere bestemming moet vormen, hij had haar in den strijd des levens minder angstig en troosteloos gelaten, en misschien ware, toen het moeilijkst oogenblik haars levens voor haar gekomen was, nog een ander woord van hare lippen gevloeid, als deze sombere klacht: ‘Men moet zich steeds beschouwen als een kind van het gansche menschengeslacht,’ zegt mijn Felix, ‘en het gemoed steeds toegankelijk houden voor de grootsche gedachte, dat de millioenen levenden en gestorvenen in onlosmakelijke éénheid met ons verbonden zijn. Maar wie van hen, die vroeger waren of nu om mij leven, verlost mij van den storm die mijne ziel beweegt, en van wat telkens op nieuw in mij opwelt om mij te martelen? Wie ontheft mij van de ontevredenheid met mij zelve en van de ziedende angst voor hetgeen komen zal? Ach! die leer is goed voor die heerlijke uren, waarin de mensch kalm

en rustig om zich heen ziet, maar die leer is te hoog voor eene ongelukkige als ik ben.'

En in dat gevoel van overstelpende smart grijpt Ilse - het is weder een schoone en menschkundige trek - naar het bijbeltje dat zij van haren ouden leeraar als een afscheidsgeschenk had ontvangen, en terwijl zij het opsloeg, sprak zij dus tot zich zelve: 'Lang heb ik verzuimd in u te lezen, dierbaar boek! want wanneer ik uwe bladeren opsla, dan voel ik mij als een dubbel wezen: de oude Ilse herleeft, die eenmaal zonder aarzelen op uwe beloften vertrouwde, terwijl ik dan weder als met de oogen van mijn man een onderzoekenden blik op menige uwer bladzijden richt, en mij afvraag, of nog iedere uitspraak, die ik hier vind, ook eene gedachte van mij kan zijn. Het kinderlijk vertrouwen heb ik verloren, en wat ik daarvoor in de plaats heb ontvangen, ik gevoel dat het mij niet voor onzekerheid behoedt. Ook als ik de handen vouw en bid, gelijk ik als kind heb geleerd, dan weet ik dat ik om niets anders bidden mag, dan om de kracht om zelf te overwinnen wat mij drukt en bezwaart.'

De ure des gevaars gaat voorbij en Ilse wordt met haren man hereenigd; maar de strijd in haar gemoed blijft onverzoend, en Freytag zelf heeft het gevoeld, dat zijne philosophie de oplossing niet geven kan. Hier dus laat deze roman ons onvoldaan. Medegesleept door den stroom der gebeurtenissen, die den laatsten knoop vlechten en ontwarren, en vol sympathie met het geluk der na zoovele gevaren hereende echtgenooten, bemerken wij het nauw dat alles in de ontknooping zijne bevredigende oplossing heeft gevonden, behalve juist het zwaarste en grootste, de strijd tusschen weten en gelooven, die in Ilse's gemoed was opgewekt, gelijk hij in onze dagen de harten van duizenden vervult en beklemt.

Wanneer wij 'die Verlorne Handschrift' als een geheel beschouwd met 'Soll und Haben' vergelijken, dan meen ik, dat aan het eerstgenoemde werk de palm moet worden toegekend. Ik ben echter overtuigd, dat niet alle lezers in dit oordeel zullen deelen, en dat velen het vroegere werk om zijne grootere verscheidenheid van karakters en incidenten onderhoudender en amusanter zullen vinden. Maar dit kan geen maatstaf van beoordeeling zijn. In 'die verlorne Handschrift' vinden wij meer soberheid, vastere lijnen, grootere meesterschap over de stof, fijnere karakterstudie, een steviger samenvatting van al de dra-

den in een knoop: in één woord al die trekken, die de rijpere ontwikkeling van den kunstenaar kenmerken, en die te samen het overwicht behouden boven het voorrecht eener weliger en bonter fantazie, dat het werk der jongere jaren onderscheidt.

Een enkel woord ten slotte over de vertaling, die aan het hoofd van dit artikel werd vermeld. Wij hebben ze in onze hier en daar voorkomende uittreksels niet gebruikt, omdat zij bij eigenaardige verdiensten, op die plaatsen althans, ons voorkwam te veel te paraphraseeren en de bedoeling des schrijvers niet met de vereischte scherpte uit te drukken. Datzelfde gebrek heb ik ook elders wel eens meenen te bespeuren, waar ik haar met het oorspronkelijk vergeleek, en het kwam mij zelfs voor, dat dit hier en daar samenhing met een onvolkomen vatten van des schrijvers zin en bedoeling. Het zonderlingste wat ik van dien aard vond is, dat de schrijver de woorden op blz. 50 van het eerste deel: ‘eines Herrn Bauer,’ d.i. ‘van zekeren heer Bauer,’ eenvoudig door ‘een landbouwer,’ en evenzoo bl. 68 ‘Herr Gutsbesitzer Bauer,’ d.i. ‘de landeigenaar Bauer’ door ‘de eigenaar van de boerderij’ heeft overgebracht. De vertaler heeft, dunkt mij, zijne misvatting later moeten merken, maar was nu wel verplicht, om consequent te zijn, den naam Bauer geheel uit zijn werk te verbannen, zoodat Ilse's familienaam, als ik het wel heb, in de gansche vertaling niet genoemd wordt. Ook heb ik een sterk vermoeden, dat de term ‘de heereboer,’ waardoor de vertaler Ilse's vader gewoonlijk aanduidt, en die mij een minder gepaste vertolking schijnt van het Duitsche ‘der Landwirth,’ zijn oorsprong aan hetzelfde misverstand verschuldigd is, en dat die term slechts als een verkeerde vertaling van ‘Herr Bauer’ te beschouwen is. Dl. I, blz. 30, drukt: ‘zij hadden eens tegelijk hun kind voor den doop gehouden’ iets geheel anders uit dan het Duitsche: ‘beide hatten einmal vor demselben Täufling gestanden;’ bl. 46 is *amulet* een alles behalve juiste vertaling van ‘Heckgroschen,’ d.i. een groschen dat andere voortbrengt; bl. 47 is *treuzel* een verkeerde vertaling van ‘trödelhafter Mann,’ dat veeleer een *schacheraar* beteekent. Maar ik wil niet meer voorbeelden aanhalen.

Doch indien de vertaling iets te wenschen overlaat, wanneer

men haar met het oorspronkelijke vergelijkt, zij laat zich op zich zelve beschouwd als een oorspronkelijk werk lezen, dat nergens zijn Duitschen oorsprong verraadt. De schrijver gebruikt overal idiomatisch Hollandsch en geeft niet, als het gros der vertalers, duitsche volzinnen in hollandsche woorden. De groote vrijheid der vertaling heeft in dit opzicht goede vruchten gedragen, en daar de vertaler zelf de fouten van zijn arbeid met veel takt heeft weten te bedekken, kan men zijne vertaling over het geheel een goed geslaagd werk noemen, dat zijn op den titel geplaatsten naam voorzeker geen onëer aandoet.

P.J. VETH.

Ons hart.

Er is misschien geen stelling, waarover allen het onderling méér eens zijn, dan deze, dat het hart voor ons een hoogst gewichtig, een onontbeerlijk orgaan is. Maar de gronden, waarop men het hierover eens is, verschillen des te meer. Want als wij eens nagaan, wat men al zoo aan 't hart toeschrijft, van welke verschijnselen men in 't hart de oorzaak zoekt, dan zullen wij de meest uiteenloopende beweringen hooren en wij zullen ons verbazen over den uitgebreiden werkkring, dien men ons hart geeft.

Hier hooren wij den dichter, wiens hart ‘voor verhevene en liefelijke indrukken vatbaar’ is, spreken van den eersten toon der liefde, die hem in 't harte klonk; van de gevoelige snaar in 't hart die door een ruwe hand werd aangeraakt, hoe zijn hart werd gewond en gebroken door ondank en ontrouw. En later zijn die alten Träume und Lieder im Herzen aufgewacht, en dikwijls was het, dat lustberauscht und wehmuthsschwer sein Herz ihm überquoll.

Doch ook tot een anderen kring van indrukken moet het hart zich leenen. Daar spreekt de moralist van 't booze gedichtsel van 's menschen hart, van 't verstokte hart van den zondaar, van den worm die hem aan 't hart knaagt, van 't verbrijzeld hart van den berouwhebbende.

En niet alleen tot dichters of predikers behoeven wij te gaan, ook in onze onopgesmukte dagelijksche taal speelt het hart een groote rol. Wij spreken van 't goede hart van den een en 't slechte hart van den ander, van 't gevoelige hart van de vrouw, van 't opene hart van onzen vriend.

Doch daar is onder al dat spreken over 't hart iemand nader gekomen, die zich physioloog noemt, die zijn werk maakt

van het bestuderen van het levend lichaam, en dus ook van 't hart. Zijn oordeel luidt anders. Hij zegt: het hart is niet de zetel van eenige gewaarwording of voorstelling; 't is alleen een holle spier, die 't bloed in beweging brengt.

Daar vallen wij allen, dichters, predikers en wij, menschen van 't dagelijksch leven, op den illusiedief aan:

Gij met uw holle spier, moet gij ons dan alle poëzie ontnemen? Is het niet genoeg, dat gij en uwe bentgenooten, met uw lastige zucht naar weten, ons de natuurverschijnsels hebt bedorven met uw meten en wegen en rekenen, en onze verhevenste en liefelijkste indrukken stoort met verklaringen, de een nog drooger en natuurlijker dan de andere? Moet ge nu nog de schendige hand uitstrekken naar 't heiligdom in ons binnenste en wilt ge ons 't recht ontzeggen van te spreken over ons eigen hart?

En uit onzen hoek klinkt het op gemoedelijken toon:

Gij onpraktisch man, met uw ondichterlijke definitie, wat is dat nu weer voor dolle nieuwigheidszucht? Zoudt gij onze taal willen veranderen, omdat uwe wetenschap nu eens gelegenheid vindt om er op te vitten? Dat was immers ten eenenmale onuitvoerbaar; dat gaat niet, dat kan niet! - -

- - Zoodra de physioloog eenigermate aan 't woord kan komen, tracht hij zich te verdedigen:

Mijne Heeren, wat uw eerste opmerking betreft, moet ik u vragen: is de regenboog minder schoon, omdat wij den weg van den zonnestraal in den regendruppel kunnen volgen en berekenen? Is een muziekuitvoering minder schoon, omdat wij de trillingsgetallen der toonen kennen en de wetten der harmonie met allerlei kromme lijnen op 't papier kunnen voorstellen? - En op uw tweede vraag antwoord ik, dat ik ja, streng genomen, uw recht om over uw hart te spreken niet zou kunnen erkennen, omdat gij er niets van weet; ik zal mij echter wel wachten de strengheid zoover te drijven. - Ook het spraakgebruik zou ik ten gunste van mijne wetenschap niet willen veranderen, en zooals gij terecht opmerktet, ik zou 't ook niet kunnen. Toch wilde ik juist daarover wel iets in 't midden brengen, d.w.z. over de vraag: hoe moeten wij doen, als ons spraakgebruik blijkt te strijden met de wetenschap? Vooral daarom, omdat ik onlangs een voordracht over het hart heb gelezen van den franschen physioloog Claude Bernard, die deze vraag in een anderen zin beantwoordt, dan ik

het zou doen. Doch om mijne bedenkingen tegen Bernard's antwoord te kunnen opperen, zou ik u eerst iets van het hart moeten mededeelen.

Zullen wij den physioloog eens eenige oogenblikken aan 't woord laten?

I.

't Is vreemd en toch is het zoo, dat de meeste menschen, schoon zij in allerlei spreekwijzen hun hart te pas brengen, toch zeer in verlegenheid zouden staan, als zij de juiste plaats, waar dat hart ligt, eens moesten aanwijzen. Want zoolang iemand gezond is en het hart niet door ziekelijke aandoening of anders zijne plaats soms op minder aangename wijze merkbaar maakt, voelt hij van dat orgaan niets. Het ligt ongeveer in 't midden van de borst, tusschen de beide longen, die in haar uitgezetten toestand er aan de voorzijde overheen schuiven, doch in haar saamgekrompen stand van uitademing de voorzijde onbedekt laten. Konden wij het, van zijn bekleedsels ontdaan, zien liggen, dan zouden we een vleeschklomp zien, nagenoeg zoo groot als een gesloten vuist (van een groote hand), en in vorm overeenkomende met een niet zeer puntig toeloopende peer, zonder indruksel aan het breede eind. Het breede eind ligt naar rechts en boven en de punt komt aan den linkerkant te liggen tusschen de vijfde en zesde rib, zoodat het geheele hart eenigzins schuin ligt met het breede eind naar boven en achteren.

Dat leert ons de eerste aanschouwing. Willen wij het nader leeren kennen, dan behoeven wij daarom nog geen menschenhart ‘van een te rijten,’ maar een schapen- of runderhart zal daartoe volkomen voldoende zijn, daar dit ('t doet mij leed het te moeten zeggen, maar 't is niet anders) geheel met een menschenhart overeenkomt. Nu dan, zulk een hart vinden wij hol en in de lengte door een stevig middelschot in twee helften verdeeld, zoodat er twee holten, het r e c h t e r en het l i n k e r hart ontstaan. Ieder van deze holten is weer door een dwars middelschot in twee afdeelingen gescheiden; de bovenste afdeeling, d.i. naar 't breede eind toe, heet v o o r k a m e r of b o e z e m , de andere, die het puntgedeelte inneemt,

heet k a m e r . Wij krijgen dus vier afdeelingen; een rechter en linker voorkamer en een rechter en linker kamer. Terwijl echter tusschen 't rechter en linker hart geen opening in 't middelschot is, communiceert ieder kamer met haar voorkamer door een opening in 't scheidende schot. Deze opening verdient nog een nadere beschouwing. Zij heeft nl. geen zuiver afgesneden rand, maar er hangen in de holte van de kamer twee (links) of drie (rechts) vliezige, driehoekige slippen naar beneden. De breede basis van dien driehoek is aan den rand van de opening bevestigd en de top van den driehoek hangt niet vrij, maar is vast aan een peesje, dat in een uitstekend spiertje van den kamerwand uitloopt. Deze toestel heet (in 't linker hart) de t w e e s l i p p i g e of t w e e p u n t i g e en (in 't rechter) de d r i e s l i p p i g e k l e p . Straks komen we er op terug.

Wat nu den mikroskopischen bouw van 't hart betreft, het bestaat voor 't grootste deel uit het dwarsgestreepte spierweefsel, dat wij reeds vroeger leerden kennen[1], en waarvan de bundels in allerlei richtingen, zoowel in de lengte als in de breedte, om het hart toe loopen.

En als wij nu nog eens het hart van buiten bezien, dan vinden wij aan 't breede einde een aantal groote buizen, die er in uitloopen; allen aderen en slagaderen, die wij tot recht verstand van het volgende even kortelijk moeten nagaan. In de rechter voorkamer loopen twee groote aderen uit, de b o v e n s t e en b e n e d e n s t e h o l l e a d e r ; uit de rechter kamer komt de l o n g s l a g a d e r ; de vier l o n g a d e r e n komen in de linker voorkamer en uit de linker kamer ontspringt de groote lichaamsslagader of a o r t a .

Ziedaar een ruwe schets van het doode werktuig. Maar de kennis van het levende is ons doel. Doch de directe waarneming van een levend hart is bij den mensch natuurlijk onmogelijk. Trouwens in sommige zeer zeldzame gevallen is het mogelijk geweest. Zoo reisde voor ettelijke jaren een zekere Eugène Groux uit Hamburg Europa rond, om zijn hart voor ieder die 't wilde ‘bloot te leggen.’ Bij hem was nl. het borstbeen niet normaal ontwikkeld, zoodat hij voor in zijn borstwand een onregelmatige driehoekige opening had, waardoor men hart en longen kon zien liggen en zich bewegen.

1 De oudste locomobiles, ‘Gids,’ 1865, IV, p. 94. Ook waar straks sprake is van spierprikkels en zenuwwerking, vgl. men t.a.p., p. 96 vgg.

Zulke gevallen, waarin zulk een abnormale ontwikkeling zonder gevaar voor 't leven plaats heeft, zijn echter hoogst zeldzaam, zoodat wij, als wij 't hart wilden zien werken, bij gebrek aan een M. Groux ons wel met een konijn of een kikvorsch zouden moeten vergenoegen, die wij dan een kunstmatige opening in den borstwand zouden moeten maken.

Maar wij zullen die operaties voorloopig maar laten en liever onze fantasie een weinig te hulp roepen, om in ons eigen hart te ‘lezen.’ Wanneer wij dus ons hart konden zien liggen, dan zouden wij die peervormige vleeschmassa in onafgebroken beweging zien en daarin bij nader toezien een strenge regelmatigheid opmerken. Eerst trekt het breede eind, de beide voorkamers, zich samen, terwijl het andere eind, de beide kamers, uitgezet is; onmiddellijk daarop de beide kamers, terwijl de voorkamers weer verslappen. Dan volgt een bijna onmerkbaar klein oogenblikje (C^a. 1/15 seconde) pauze, waarin de verslapping der kamers begint; daarna trekken zich de beide voorkamers weer samen, en zoo vervolgens, da capo in infinitum of liever ad mortem usque. Zoo zien wij beurtelings de beide afdeelingen inkrimpen en weer opzwellen. En tevens gebeurt hierbij een kleine verplaatsing van 't hart, nl. bij de samentrekking der kamers wordt de punt een weinig naar boven en voren bewogen, en dit is het eenige verschijnsel, waardoor wij ons in gezonden toestand onmiddellijk van de werking van 't hart kunnen overtuigen, want bij deze beweging komt de punt even tegen den borstwand aan en veroorzaakt den zoogenaamden h a r t s t o o t , dien men gemakkelijk bij zich zelf kan waarnemen door den vinger op de borst te leggen tusschen de vijfde en zesde rib.

Dat alles zien wij reeds van buiten aan 't hart. Maar wat gebeurt nu er binnen in?--

- - Wij hebben in ons lichaam twee soorten van bloed, het a d e r l i j k bloed, dat reeds tot voeding der weefsels gediend heeft, zuurstof heeft verloren en koolzuur opgenomen, en het s l a g a d e r l i j k bloed, dat rijker is aan zuurstof en de weefsels nog niet heeft gevoed[1]. Eigenlijk zijn er zooveel bloedsoorten, als er organen in ons lichaam zijn, want ieder orgaan oefent op het bloed een bepaalde werking uit, verschillend van die der anderen; maar voor ons doel is deze grove

1 Vgl. Lucht en Leven, ‘Gids,’ 1866, IV, p. 123.

verdeeling in twee soorten voldoende. Dat aderlijke bloed nu komt uit alle deelen van 't lichaam samen in de beide holle aders en komt dus in de rechter voorkamer. Deze wordt dus gedurende hare verslapping gevuld met aderlijk bloed. Nu trekt zij zich samen en perst daardoor het bloed in de rechter kamer, die ondertusschen verslapt. Als de kamer nu haar samentrekking begint, oefent dit een drukking uit op 't bloed, waarvan het gevolg zal zijn, dat de drie slippen van de drieslippige klep tegen elkaar worden gedrukt en zoo de opening tusschen kamer en voorkamer sluiten, terwijl de bovenvermelde peesjes verhinderen, dat de klep in de voorkamer wordt teruggestulpt. Het bloed kan dus slechts in één richting uit de kamer stroomen, d.i. in de longslagader, de eenige andere opening. Maar wanneer nu terstond daarop de kamer verslapt, dan moet het bloed toch weer gedeeltelijk in de kamer terugvloeien? Dit gebeurt niet, want ook hier is weer een klep geplaatst. Aan het begin der longslagader nl. liggen aan den wand daarvan drie vliezige zakjes, die met de opening van 't hart afgekeerd zijn (men vergelijkt ze wel eens met de portierzakken van een rijtuig). Wil nu het bloed terugstroomen, dan vult het deze zakjes, die dan in hun gevulden toestand aan elkaar komen en zoodoende de opening volkomen afsluiten. Komt er echter een bloedstroom van de kamer uit, dan leggen zich de ledige zakjes tegen den slagaderwand aan en laten den doortocht vrij. Ook deze klep, de h a l f m a a n s g e w i j z e klep, laat dus het bloed slechts in één richting door. Het aderlijke bloed wordt alzoo door de rechter kamer zonder eenige terugvloeiing naar de longen gedreven, geeft daar koolzuur af en neemt zuurstof op[1], wordt slagaderlijk en verzamelt zich uit de longen in de vier longaderen, die het in de linker voorkamer brengen. Deze perst het in de linker kamer, de tweeslippige klep belet de terugvloeiing, en de kamer drijft het in de groote lichaamsslagader, aan wier begin ook weer een eveneens ingerichte en evenzoo werkende halfmaansgewijze klep ligt, als bij de rechter kamer. De aorta voert het dan door het geheele lichaam heen, waar het door het leven der weefsels weer aderlijk wordt, om dan denzelfden loop weer te volbrengen.

Zoo stroomt het bloed onafgebroken in dezelfde richting door

1 Vgl. Gids, 1856, IV, t.a.p.

't hart, het rechter hart stuwt het naar de longen, het linker door het geheele lichaam. Onvermoeid gaat die arbeid voort, terwijl de samentrekkingen en de stooten, die het bloed daardoor krijgt, elkaar met groote snelheid opvolgen; 70-80 maal per minuut trekt het hart van een volwassen mensch zich samen. Men houde hierbij echter in het oog, dat in de zooeven gegevene uiteenzetting de beide helften van 't hart duidelijkheidshalve afzonderlijk zijn beschouwd. In de werkelijkheid heeft de contractie van de rechter en de linkerhelft gelijktijdig plaats, eerst de beide voorkamers, dan de beide kamers. Zulk een contractie van 't geheele hart, d.i. van voorkamers en kamers heet een h a r t s l a g .

Daar nu de omloop van 't bloed zoozeer afhankelijk is van den hartslag, en de levensverrichtingen der organen weer in hooge mate afhangen van het toegevoerde bloed, springt het in het oog, hoe een juiste kennis van de snelheid en sterkte der hartslagen bij vele ziekten van belang is. Om deze echter eenigermate te beoordeelen, behoeft men niet telkens tusschen de vijfde en zesde rib den hartstoot te onderzoeken; ook zou deze wijze van onderzoek niet eens doelmatig zijn. Wij bezitten daarvoor, gelijk algemeen bekend is, een veel betere methode, nl. het onderzoek van den pols.

Hoe kan nu de pols ons iets leeren omtrent den hartslag?

De slagaders zijn buizen met zeer elastische wanden, vooral de grootere. Nemen wij nu zulk een elastische buis, b.v. een caoutchoucbuis, die met water gevuld is, zoodat zij geheel rond staat, en persen wij nog eene hoeveelheid water snel er in (b.v. door een spuit of iets anders), dan zal de elastische wand meegeven en de buis wordt uitgezet. Deze uitzetting zal echter niet over de geheele buis gelijktijdig optreden; het eerst zal natuurlijk dat gedeelte uitgezet worden, wat het dichtst bij de spuit ligt, doch de uitgezette wand drukt dan op den inhoud, die dus onder hoogere drukking komt dan in het overig gedeelte der buis. De wand zal dus bij zijn inkrimping het water verder stuwen, verondersteld dat het niet terug kan en slechts in één richting uit de buis kan vloeien. Nu wordt het naastliggend gedeelte weer uitgezet en zoo vervolgens. Zoo gaat die uitzetting met groote snelheid over de geheele buis verder. Stellen wij nu in plaats van de caoutchoucbuis een slagader en in plaats van de spuit het hart, dan laat zich begrijpen, hoe bij iedere hoeveelheid bloed, die in de slagader

wordt geperst, deze een uitzetting ondergaat, die zich over hare geheele lengte voortplant. Naarmate de slagader zich meer en meer vertakt, wordt zij minder merkbaar en verdwijnt eindelijk geheel. Deze uitzetting van een slagader onder den invloed van een bloedgolf noemen wij p o l s .

Zal nu echter een pols van buiten voelbaar zijn, dan komen er eenige omstandigheden bij in 't spel. De slagader moet niet al te klein zijn, dicht onder de huid, en over een harde oppervlakte, b.v. een been, loopen, om de uitzetting beter merkbaar te maken. Deze omstandigheden zijn op verscheidene plaatsen van het lichaam vereenigd, o.a. aan den handwortel, aan de onderkaak, aan de slaap even vóór de gehooropening, op den rug van den voet, enz. Gewoonlijk neemt men de plaats, waar de spaakbeensslagader over den handwortel heenloopt, welke plaats ook meer in 't bijzonder de pols heet. Wij voelen hier de bloedgolf onder den opgelegden vinger wegsnellen, en daar elke hartslag een bloedgolf en elke bloedgolf een uitzetting bewerkt, kunnen wij uit de stooten, die onze vinger van de zich uitzettende slagader ondervindt, tot de snelheid van opeenvolging der hartslagen besluiten[1].

II.

Zeventigmaal per minuut; dat is per uur? - en per etmaal? - en gedurende een menschenleven ?- - -

En steeds onvermoeid, nacht en dag door, werkt dat kleine werktuig voort, en voorziet het lichaam tot in zijn verste uiteinden met het onmisbare bloed. Zeker, de vraag dringt zich niet ten onrechte aan ons op: van waar die beweging, dat altijd voortgaand pompen en persen zonder ons willen of weten?

Als ik u zal trachten te schetsen, welk antwoord de wetenschap reeds op die vraag kan geven, bereid u voor op vreemde dingen; want wij zullen feiten zien, die al onze gewoonlijk gangbare opinies schijnbaar over hoop zullen werpen. Evenmin als het hart zich door ons de wet laat stellen, evenmin schijnt het zich te storen aan physiologische regels en wetten.

1 Niet alleen de snelheid (frequentie), maar ook de meerdere of mindere sterkte en andere wijzigingen van den hartslag laten zich uit den pols opmaken.

Wij nemen een kikvorsch, en verwijderen hem (na hem door een snelle operatie van gevoel te hebben beroofd[1] het hart uit het lichaam. Daar ligt het bewustelooze, beweginglooze dier, en daar zijn hart. En wat zien wij? Het blijft zich samentrekken; even als in het levende dier zien wij de beide voorkamers en de kamer (een kikvorsch heeft maar één hartkamer) afwisselend samentrekken en verslappen. En komt gij na een half uur weer, het klopt nog; - en zorgt ge, door het in een vochtige ruimte te leggen, dat het niet uitdroogt, dan kunt ge na uren terugkomen en ge zult het nog steeds zien voortkloppen. - Bekruipt het u niet vreemd? Is er niet iets spookachtigs in dat kleine vleeschklompje, onvermoeid voortgaande met arbeiden, schoon er geen dier meer is, dat het van bloed moet voorzien? Ge peinst misschien, dat de ouden toch niet zoo geheel ongelijk hadden, als zij aan hun *spiritus vitalis* met zijn geheimzinnigen stoet van krachten het hart ten zetel aanwezen?

Zijn wij echter allengs aan dat schouwspel eenigszins gewoon geraakt, dan kunnen wij hetgeen wij daar zien, uitdrukken door te zeggen: het hart kan blijven kloppen, ook als het aan den invloed van hersenen en ruggemerg is onttrokken[2]. In dit opzicht verschilt het dus van een gewone spier, want een uit het lichaam genomen spier blijft stil, zoolang er geen directe prikkel op werkt, terwijl wij hier bij 't hart van zulk een prikkel niets bemerken.

Maar hoe dan? Wij weten toch van vroeger, dat er voor het tot stand komen van spiersamentrekking in het lichaam, een voorafgaande werking op de zenuw, een prikkel, noodig is? Is dan het hart een spier zonder zenuwen? Geenszins, er loopt van de hersenen uit een vrij groote zenuw naar het hart, de z w e r v e n d e z e n u w of *nervus vagus*. 't Ligt dus voor de hand, de werking van deze zenuw op het hart te onderzoeken. Wij leggen dus bij een of ander dier die zenuw aan den hals bloot, en maken de hartkloppingen zichtbaar, b.v. door een fijne lange naald even met de punt in 't hart te steken, 'tgeen het dier zonder nadeel verdraagt. De naald

1 Vgl. Gids, 1865, IV, 98.

2 D.i. bij een koudbloedig dier. Want bij een zoogdier of vogel sterft het spierweefsel zeer spoedig af, zoodat dan het hart slechts weinige oogenblikken na zijn verwijdering uit het lichaam kan blijven voortkloppen.

maakt dan sterke heen en weer gaande bewegingen. Nu prikkelen wij den blootgelegden vagus door een afwisselend gesloten en geopenden electrischen stroom, en wat gebeurt er? Oogenblikkelijk staat de naald en dus ook 't hart stil. Wij houden op met prikkelen, en 't begint weer te kloppen, eerst langzaam, daarna sneller, om bij een nieuwen prikkel terstond weer stil te staan. En wilden wij de proef verder doorzetten en de zenuw doorsnijden, dan zou het hart met groote snelheid beginnen te kloppen, veel sneller dan in den gewonen toestand.

Weer iets vreemds dus. Terwijl gewoonlijk een spier bij prikkeling van haar zenuw zich samentrekt en na doorsnijding van de zenuw verlamd is, hebben wij hier een spier, die zich schijnbaar zonder zenuwinvloed samentrekt en wier samentrekkingen juist door prikkeling van de zenuw ophouden, maar door de doorsnijding versterkt worden. Dus alles lijnrecht tegen de gewone verschijnselen in. Waarlijk, van al onze dagelijksche spreekwijzen schijnt er geene méér op feiten te steunen dan deze: het menschenhart is een raadsel!

En wat wij tot oplossing van dit raadsel kunnen te berde brengen is weinig. Toch iets. Vooreerst geschieden de samentrekkingen van het hart, ook al is het uit het lichaam verwijderd, niet zonder zenuwinvloed. Want door de geheele spiermassa heen en daarmede in innig verband liggen eigenaardige groote zenuwcellen, zoogenaamde g a n g l i e n - c e l l e n [1], die in groote hoeveelheden in de hersenen en 't ruggemerg voorkomen en op alle plaatsen van waar een bewegingsprikkel kan uitgaan[2]. Zulk een plaats noemt men een z e n u w c e n t r u m of c e n t r a a l o r g a a n ; zoo zijn b.v. de hersenen, van waar de prikkels tot willekeurige beweging uitgaan, het centrum voor willekeurige beweging; zoo is het verlengde merg, van waar de prikkel tot ademhalingsbeweging uitgaat, het centraalorgaan voor ademhalingsbewegingen, enz. De tot nog toe gedane onderzoekingen leeren, dat voor al die centraalorganen gangliencellen een essentieel bestanddeel zijn. Nu ligt het centraalorgaan voor de hartbeweging in het hart zelf; van die ganglien-

1 Een gangliencel is, wat de hoofdzaak betreft, een klompje van een korrelige stof, met een groote kern er in. De cel heeft doorgaans uitloopers, die (ten minsten één er van) met een zenuwvezel in verband staan.

2 Ook voor het tot stand komen van gevoelsgewaarwording zijn ganglien-cellen onontbeerlijk. Doch een nadere uiteenzetting hiervan behoort elders.

cellen gaat de prikkel uit, die de hartspier tot contractie brengt. Dit verklaart eenigszins, waarom het hart buiten 't lichaam blijft voortkloppen; ofschoon ik hier terstond moet bijvoegen, dat wij over de wijze, waarop die prikkel in de ganglien-cellen ontstaat, nog in volslagen onwetendheid verkeeren.

Maar behalve dit moeten wij nog een tweede centraalorgaan voor 't hart aannemen, nl. in het ons reeds van elders bekende verlengde merg, dat gedeelte waar 't ruggemerg in de hersenen overgaat. Van hier uit gaan twee soorten van zenuwvezels naar 't hart, vezels die in den vagus verloopen, en vezels, die deels in de sympathische zenuw[1] langs den hals, deels in 't ruggemerg, naar beneden loopen en dan in 't hart komen. Een door de vagusvezels voortgeleide prikkel vertraagt zooals wij zagen den hartslag, terwijl andere proeven bewezen hebben, dat prikkeling der sympathische vezels de hartbeweging versnelt. Misschien staan deze vagusvezels niet onmiddellijk met de hartspier zelf, maar met de ganglien-cellen van 't hart in verband, zoodat de hartspier wel altijd zijn prikkel van de ganglien-cellen ontvangt, maar gewijzigd door den invloed van den vagusprikkel. Op deze wijze valt het schijnbaar absurde weg van een zenuw, die de contractie van haar bijbehoorende spier bemoeielijkt, daar dan de vagus niet direct op de hartspier, maar op het centraalorgaan van 't hart zou werken. - Ook de versnelling door prikkeling van den sympathicus is waarschijnlijk geen onmiddellijke werking op de hartspier, maar komt voor een deel tot stand door den invloed van deze zenuw op de bloedvaten. Directe proeven hebben ten minste geleerd, dat prikkeling van de sympathische zenuw de bloedvaten vernauwt en dat deze vernauwing een versnelling van den hartslag ten gevolge heeft. Echter is de rol van den sympathicus en het ruggemerg bij de hartbeweging tot nog toe weinig gepreciseerd.

Om nu ten slotte dit eenigzins te resumeren en tevens met een vergelijking (de geschikste die ik vond, maar toch een manke) duidelijk te maken, diene 't volgende: Stelt u voor een waterrad, dat het hart zal verbeelden. Dat rad wordt in

1 De sympathische zenuw is een eigenaardige zenuw of liever een stelsel van zenuwen, dat zich door 't geheele lichaam verspreidt en vooral bloedvaten en ingewanden voorziet. Het staat op vele plaatsen door takken met de hersenen en 't ruggemerg in verband.

beweging gebracht, niet door een voortdurenden, maar door een tusschenpoozenden waterstroom. Want boven het rad staat een reservoir, dat van onderen door een veerende klep gesloten is. In dat reservoir moet zich het water allengs verzamelen, tot dat het zwaar genoeg is geworden, om den weerstand van de veer der klep te overwinnen en de klep te openen. Dan stort het naar beneden en stoot tegen 't rad. Is nu het reservoir = 't centraalorgaan in het hart, en het water = de prikkel tot hartbeweging, dan laat het zich voorstellen, hoe die prikkel bij tusschenpoozen werkt, nl. alleen dan, wanneer hij sterk genoeg geworden is, om den weerstand die zich tegen zijn uiting verzet te overwinnen. Nu is de vagus de veer die op de klep drukt. Wordt nu de veer sterker gespannen, m.a.w. komt de vagus in sterkere werking, dan zal 't langer duren, voordat het water zich zoo in het reservoir heeft opgehoopt, dat het de sterker gespannen klep kan openen. De waterstortingen (de prikkels) zullen dus met grooter tusschenpoozen op elkaar volgen; het hart zal door vagusprikkeling langzamer kloppen.

Is nu de hartbeweging zoozeer afhankelijk van versnellende en vertragende invloeden, dan laat het zich verwachten, dat zij niet altijd met dezelfde snelheid zal plaats hebben. En inderdaad is deze zeer veranderlijk. Vooreerst naar mate van den ouderdom. In de eerste levensjaren hebben wij een snellen pols (ca. 130 per minuut in 't 1^{e}. levensjaar), die langzamerhand sterk afneemt (ongeveer 70 in den volwassen leeftijd), om in den hoogen ouderdom weer een weinig in snelheid toe te nemen (tot omstreeks 80 per minuut). Ten onrechte beweert men dus van een grijsaard, dat ‘zijn hart hem trager klopt.’

Het opnemen van voedsel, en evenzeer spierbeweging versnelt den hartslag. Dit laatste hebben wij zeker allen wel ondervonden, als wij na een zeer sterke beweging ons het hart in de borst voelden bonzen, niet alleen sneller, maar ook veel sterker en daardoor merkbaarder dan gewoonlijk. Soms ook is het hart zoo gevoelig, zelfs voor een matige beweging, dat deze ‘hartklopping’ een ziekelijke toestand wordt.

Dat alkoholhoudende dranken evenzeer een snelleren pols bewerken, is ook een dagelijksche ervaring. Stoffen, die den hartslag vertragen, bestaan eveneens, o.a. het vergif van het roode vingerhoedskruid (Digitalis purpurea). De vertragende

werking van dit vergif op het hart is zelfs zoo karakteristiek, dat men deze eigenschap heeft gebruikt tot aanwijzing er van bij giftmoorden, o.a. voor een paar jaar bij 't bekende proces Couty de la Pommerais te Parijs.

In al deze gevallen moeten wij echter bekennen, dat wij de wijze, waarop de werking op de hartsbeweging plaats heeft, nog volstrekt niet kennen.

En ditzelfde geldt van een reeks van invloeden op den hartslag, die wij ten slotte moeten bespreken. Het zijn de meest bekenden (bij name ten minste) van allen, het verband nl. dat er is tusschen onze hersenen en ons hart. Ieder toch heeft het allicht bij ondervinding, hoe bij iets plotselings, dat hem sterk deed schrikken, het hart voor een oogenblik zijn beweging veranderde, een verandering, die soms zoo sterk kon zijn, dat zij den toevoer van bloed naar de hersenen te zeer wijzigde en zoo onmacht bewerkte. Hoe een aandoening van vreugde het hart sneller deed kloppen, het bloed naar de wangen dreef. Hoe toorn nu eens de voorhoofdsaderen deed zwellen, dan weer het gelaat met onheilspellende bleekheid overtoog. Kortom, er is misschien geen enkele eenigzins sterke aandoening, die niet in meer of mindere mate op het hart terugwerkt. Van daar het gerechtigde van sommige spreekwijzen, die toorn, droefheid, vreugde met het hart in verband brengen.

Maar onze taal doet meer; zij spreekt van goede, van gevoelige, van gebrokene harten, zij stelt in het hart het uitgangspunt van alle deugden en ondeugden, den zetel van allerlei liefelijke en ontzettende voorstellingen. Wanneer wij nu weten, dat de eenige werkzaamheid van het hart is, den bloedsomloop te bewerken, dat het zelfs, in den eigenlijken zin van 't woord, zoo weinig gevoelig is, dat dikwijls belangrijke ziekten van 't hart zich geheel niet door pijn, maar alleen door stoornissen van den bloedsomloop openbaren, dan zullen wij geen oogenblik aarzelen, al die uitdrukkingen als beelden op te vatten, zoo als wij zoo vele in onze taal hebben.

Maar - en hiermede komen wij terug op het punt, van waar wij zijn uitgegaan - wat zullen wij dan doen? Ons spraakgebruik afschaffen; omdat 't niet streng waar is? 't Zou ondoenlijk en onnoodig zijn.

Van den anderen kant evenwel acht ik het ook niet raadzaam den weg te volgen, dien Claude Bernard inslaat. Bernard heeft den 25^{en} Maart 1865 een populaire voorlezing gehouden: *sur la physiologie du coeur et ses rapports avec le cerveau*[1]. Hierin tracht hij het spraakgebruik op een vernuftige en geestige, maar m.i. niet overal navolgingswaardige wijze in overeenstemming te brengen met de wetenschap. O.a. zegt hij:

'Dire que l'amour fait palpiter le coeur, n'est pas seulement une forme poétique, c'est aussi une réalité physiologique. Quand on dit à quelqu'un qu'on l'aime de tout son coeur, cela signifie physiologiquement que sa présence ou son souvenir éveille en nous une impression nerveuse qui, transmise au coeur par les nerfs pneumogastriques[2], fait réagir notre coeur de la manière la plus convenable pour provoquer dans notre cerveau un sentiment ou une émotion affective.'

'Quand on dit que les grandes penseés viennent du coeur, cela équivaut à dire que les grandes pensées viennent du sentiment, car nos sentiments, qui ont leur point de départ physiologique dans les centres nerveux, agissent sur le coeur comme les sensations périphériques.'

'Deux coeurs unis sont des coeurs qui battent à l'unisson sous l'influence des mêmes impressions nerveuses, d' où résulte l'expression harmonique de sentiments semblables.'

'Les philosophes disent qu'on peut maîtriser son coeur et faire taire ses passions. Ce sont encore des expressions que la physiologie peut interpréter. On sait que par sa volonté l'homme peut arriver à dominer beaucoup d'actions réflexes[3] dues à des sensations produites par des causes physiques. La raison parvient sans doute à exercer le même empire sur les sentiments moraux. L'homme pourrait done arriver, par la raison, à empêcher certaines actions réflexes de se produire sur son coeur.'

'La puissance nerveuse capable d'arrêter les actions réflexes est en général moindre chez la femme que chez l'homme: c'est ce qui a fait dire qu'elle a le coeur plus tendre que l'homme.'

1 Deze voordracht is afgedrukt in Bernard's werk: Leçons sur les propriétés des tissus vivants. Paris, 1866. Zij is, meen ik, ook in de Revue des deux mondes verschenen.
2 D.i. de vagus.
3 Over reflex, vgl. Gids,. 1865, IV, p. 99 vg.

Streng uitgedrukt zou ik al deze phrasen van Bernard physiologische fantasiën noemen. Of en hoe de in de hersenen tot stand gekomen gewaarwording op het hart werkt, of zij werkt door den vagus (zoo als Bernard wil) of op een andere wijze, - van dat alles weten wij niets, volstrekt niets. Dat er verband bestaat tusschen de hersenen en 't hart weten wij; alle organen zijn van elkaar afhankelijk, het dierlijk organisme is één geheel. Maar het hoe van dat onderling verband is ons in de meeste gevallen en bepaaldelijk in dit geval nog een raadsel. Zoowel de wijze waarop in de hersenen indrukken tot stand komen, als de wijze waarop het hart wordt geprikkeld en gereguleerd zijn, ons nog veel te weinig bekend, dan dat wij er iets uit zouden mogen afleiden.

Het best zullen wij zeker doen, als wij die spreekwijzen gebruiken waar wij willen, ze laten voor 't geen zij zijn, en ze beschouwen als restes uit den tijd, toen men het hart nog beschouwde als den zetel der ziel. En hierom is het onmogelijk ze in overeenstemming te brengen met onze wetenschap, daar zij 't uitvloeisel zijn van denkbeelden en aanschouwingen, hemelsbreed verschillende van de onze. Of zoudt ge een spreekwijs als: ‘de gal loopt hem over’, in overeenstemming willen brengen met hetgeen wij nu van lever en galafscheiding weten? die uitdrukking immers hebben wij geërfd van hen, die de lever als zetel van toorn en nijd beschouwden? En evenmin laten zich onze dagelijksche termen: ‘de zon gaat op en onder’ zoo voorstellen dat zij hetzelfde beteekenen als wat de hedendaagsche astronomie over die verschijnselen leert; want het menschengeslacht, waarvan die uitdrukkingen afstammen, beschouwde wel degelijk de zon als draaiend en de aarde als stilstaand. En evenzoo dateren onze spreekwijzen, waarbij aan het hart zulk een uitgebreide rol wordt toegekend, uit den tijd toen men alle psychische verschijnselen, alle gemoedsaandoeningen uit het hart afleidde.

Laat ons maar bekennen, dat een groot deel van onze taal de uitdrukking is van de denkbeelden van 't voorgeslacht. Onnoodig is het die spreekwijze daarom af te schaffen, omdat die denkbeelden niet meer de onze zijn; maar onmogelijk is het meestal, overeenstemming tot stand te brengen tusschen oude volksdenkbeelden en nieuwe wetenschap.

D. HUIZINGA.

Bibliographisch album.

Geschiedenis der Kerkhervorming te Hoorn, door J.A. Snellebrand, Theol. Doct. en Pred. der Hervormde gemeente te Twisk. Hoorn, 1866.

Onze overgrootouders hadden in 1766 niet zóó veel te doen met hun smeerpotten en chassinetten ter eere van de meerderjarigheid van prins Willem V, of ze konden, tusschen al die vermakelijkheden in, nog wel tijd vinden om ‘het eeuwgetijde van de stichting der Staatskerk’ te vieren, - daarin gelukkiger dan hunne voorzaten honderd jaar vroeger, die het met de gebeurtenissen van 't rijke wonderjaar 1666 te druk hadden, dan dat er nog tijd voor hen overschoot, om eene eeuw achteruit te zien. Ons is 't weêr als in 1666 gegaan. Wij hadden het te volhandig met Bismarck en Klaasje Zevenster, met de moderne theologie en de veepest, met het algemeen stemrecht in de Hervormde kerk en de Septemberbeweging, dan dat onze historieschrijvers of onze theologen op veel sympathie konden rekenen, als ze ons nog eens twee eeuwen vroeger plaatsten bij de eerste schermutselingen van onzen vrijheidsoorlog of in de plechtige stilte der hagepreek of onder den ruwen oploop der beeldenstormers. Slechts enkelen waagden eene poging, - en onder die enkelen verdient Dr. Snellebrand met eere genoemd te worden. Zijne standplaats ligt op eenige uren afstand van de plek, waar de eerste hagepreek in Noordholland gehouden werd; hij had Brandts *Historie der Reformatie* voor de greep; de stad Hoorn met haar wel niet rijk maar goedgeordend archief in de buurt; de uitnemende kronijk van Velius, een der beste prozawerken onzer literatuur uit de eerste helft der zeventiende eeuw, bij de hand... geen wonder, dat hij, bij de herinneringen, die het derde eeuwgetijde van 1566 in hem opwekte, zich 't meest voelde aangetrokken tot de behandeling van 't geen te Hoorn en in den omtrek dier stad nu twee eeuwen geleden was voorgevallen.

Had de schrijver trouw aan deze eerste inspiratie zijn werk een *Geschiedenis van 't ontstaan van 't hervormde kerkgenootschap te Hoorn* genoemd, de titel zou in juistheid gewonnen hebben en de vreemde vertooning vermeden zijn, dat in 54 bladzijden de geschiedenis van meer dan een halve eeuw wordt afgehandeld, om vervolgens 60

bladzijden aan één jaar (1566) en bijna 90 aan de vijf volgende jaren te wijden. Gesteld eens, dat van die eerste 54 geschrapt waren blz. 1, 2, 9-13, 24-27, 31-36, die den algemeenen toestand van Holland en niet speciaal Hoorn betreffen, zoodat ze zonder groote schade gemist konden worden, - en mij dunkt de overschietende 27, des noods wat ingekort en besnoeid, hadden als *inleiding* geen slecht figuur gemaakt. Voor een onderdeel van 't eigenlijke werk zijn ze te arm en te oppervlakkig, - althans veel te arm, om den titel te rechtvaardigen, dien de schrijver aan zijn boek gaf: *Geschiedenis der kerkhervorming te Hoorn*. Tot *zulk een* geschiedenis behoort vrij wat meer.

Bekend is het oude recept voor een geschiedenis der nederlandsche reformatie, dat honderdmalen werd klaargemaakt: begin met de slotkapel te Wittenberg en den rijksdag te Worms; neem een vonnis of drie, vier tegen de ketters hier te lande tusschen 1520 en 1530 geslagen; toon daaruit aan, welk een opgang de leer van Luther hier maakte; zorg dat ge die beschouwing eindigt op den recto-kant uwer bladzijde onderaan en begin dan in eens bovenaan op de verso-bladzijde: ‘'t is waarlijk niet te verwonderen, dat, waar zóó velen zich onder de banier van den grooten Hervormer schaarden, de geheele burgerij als een éénig man tegen de katholieke dwingelandij *enzv.* opstond: zóó was het in 1566.’ Van de tien lezers merkt er nauwelijks één den sprong van 1526 op 1566, en 't is de vraag nog of deze er aan denken zal, dat het jonge Nederland van 1566 ‘grootvader’ zeî tegen het jonge Nederland van 1526. Maar om ook dien éénen te vreden te stellen, was er nog een zeer bekend huismiddel: vul dien tusschentijd aan met eenige placcaten tegen de boekverkoopers en de rederijkers, tegen 't houden van conventiculen en 't herbergen van verdachte personen, - voorts met een kleine tirade tegen den oploop van de veertig wederdoopers te Amsterdam, vervolgens met eenige belgische martelaren en (voor de laatste zestien jaar) met berichten over Anastasius Veluanus, Angelus Merula en Cornelis Cooltuyn. Dit huismiddel liet immers niets te wenschen over, want nu nog te vragen, hoe op eens in 1564, nadat veertig jaar lang de scherptoeziende inquisitie ja hier en daar een enkelen onrechtzinnigen priester, maar geen enkelen hervormde *onder 't volk* heeft ontdekt, 't heele land vol hervormden zit, - dat ware toch al te onbescheiden!

Ik meen dat Dr. S., voor zooveel Hoorn betreft, zich nog al te veel aan dit oude recept en aan de huismiddeltjes van vroeger gehouden heeft. Ook hij schijnt er nog geen oog voor te hebben, dat in bijna elke stad van ons vaderland (Hoorn vooral niet uitgezonderd) de reformatie der zestiende eeuw drie perioden gekend heeft: die der Sacramentisterij tot 1530, - die van 't Anabaptisme

tot 1566, - en later die van 't Calvinisme, 't zij dan min of meer Zwingliaansch gekleurd. Zoolang dit niet erkend wordt, zoolang men niet inziet, dat omstreeks 1530 de Sacramentisterij te niet liep, omdat hare aanzienlijkste aanhangers buiten 's lands vluchtten en hare geleerde voorstanders zich in de stilte van hun studeerkamers terugtrokken, terwijl al de overigen (zij werden bij duizenden geteld) anabaptisten werden, - zoolang is er aan een pragmatische behandeling onzer kerkhistorie niet te denken. Den voortgang dezer anabaptisten gade te slaan; den ondergang hunner fanatische partijen en den grooten aanwas der gematigden onder hen na te sporen; in hunne spitsvindige geschillen over ban en mijding de oorzaak aan te wijzen, waarom velen hunner, die 't evangelie hadden lief gekregen, van hen afkeerig werden en met verlangen uitzagen naar eene andere broederschap..... Ziedaar een der middelen om den toevloed van heilbegeerigen te verklaren, die zich in 1566 plotseling opdeden, zoodra Jan Arents zijne prediking begon. Één der middelen, zeg ik: want wie zichzelven of anderen diets maakt, dat de volksbeweging in 1566 van zuiver godsdienstigen aard was, wie er niet in de eerste en voornaamste plaats een politiek karakter aan toekent, hij zal er evenmin iets van begrijpen als de historicus, die geene andere motieven kent dan ‘godsdienstijver en geestelijke behoeften’ bij 't houden der Dordtsche synode in 1618 of (om de zonden van ons geslacht eens te gedenken) bij 't petitionnement van April 1853.

Geheel anders is het met de Sacramentisterij van 1520 tot 1530. De politiek was er ten eenenmale vreemd aan. In alle gewesten, die onder keizer Karel V stonden, was de burgerij over de hooge regeering tevreden, in Holland en Zeeland zelfs zeer ingenomen met het bestuur zijner moei, de landvoogdes Margareta. Maar zoo ooit, toen was het godsdienstig leven krachtig opgewekt onder 't volk. De blinde onderwerping aan de uitspraken der geestelijkheid had voor goed uitgediend; de geest van 't vrije onderzoek was vaardig over de menigte; Doen Pieters en Cornelis Dirks konden geen testamenten genoeg leveren, al werd ook het land met Antwerpsche drukken overstroomd; de vraag: wat is waarheid? hoe kan ik zalig worden? drong zich op aan duizenden gemoederen met onweerstaanbare kracht, en van stad tot stad, van dag tot dag verlieten de uitnemendste leden de kerk, wier machtspreuk: ik heb de waarheid en ik heb de zaligheid! niet langer geloofd werd, omdat hare ijverigste verdedigers de diepstonkundigen waren en omdat ze de zaligheid aan den meestbiedende te koop had geboden. Wèl was hier de eerste gedachte aan verzet tegen de kerk onder invloed van Luthers handelingen gerijpt, wèl vonden zijne geschriften nergens aandachtiger lezers dan in ons vaderland, wèl brachten velen die aan buitenlandsche akademies gestudeerd hadden en herwaarts te-

rugkeerden den zuurdeesem der ketterij met zich, - maar toch, wat ook vreemde invloed bewerken mocht, toch droeg deze geheele godsdienstbeweging een echt nederlandsch karakter. Vooral tegen het centraalpunt van den roomsch-katholieken eerdienst, tegen 't misoffer, gekeerd, ging ze gepaard met eene avondmaalsbeschouwing, die zoo zeer tegen de consubstantiatieleer van Luther streed, dat op hare voorstanders de naam van Lutheranen allerminst past, al werden zij zoo genoemd door de inquisiteurs, voor wie destijds elke Lutheraan evenzeer een ketter als elke ketter een Lutheraan was. Veel beter is dan nog een andere schimpnaam, hun van katholieke zijde gegeven, de naam van *Sacramentisten* al ware 't alleen omdat zij de geestelijke voorloopers waren van de '*Sacramentirer*' of Zwinglianen, waartegen Luther met al de heftigheid zijner natuur zich aankantte: Zwingli zelf toch erkent zijn avondmaalsleer verschuldigd te zijn aan de mededeelingen van die oudste en eerste belijders der evangelische waarheid in ons vaderland, hem reeds in 1521 gedaan.

Wat was er van de Sacramentisten te Hoorn? Eer Dr. S. over hen spreekt, meldt hij iets over de bevolking van Hoorn in dien tijd, door hem op 9000 zielen geschat, zeker 2000 te hoog, daar er volgens de *Informacie van* 1515 niet meer dan 1118 haardsteden en 3600 communicanten waren; over de geestelijkheid aldaar en hare verhouding tot de burgerij, vooral over den deken van Westfriesland Jan Michiels van Woudrichem, wiens naam in navolging van Velius-Centen tot Walderiauw (lees: Waldericum) geradbraakt wordt; en over de bijbeluitgaven tusschen 1522 en 1543, wier getal, met Ypey en Dermout op ruim honderd berekend, meer dan twintig te hoog is aangeslagen. Inzonderheid laat hier de voorstelling van de heerschzucht, de afpersingen, de verregaande zedeloosheid der geestelijken veel te wenschen over. Het bekende stuk in J.J. Dodts *Archief* IIIe Dl., bl. 14, leverde er kostelijk bouwstof voor, die Dr. S. naar 't schijnt niet gekend heeft; hij had er uit kunnen leeren, wat al van den deken te Hoorn voor geld was te krijgen, pastorieën en vicarijen, ontslag uit de gevangenis en veroordeeling van een tegenpartij die minder geld bood, dispensatie om te trouwen zelfs voor een non! Dit zelfde document zou hem met een voorganger der Sacramentisten te Hoorn, den priester m^{r}. Gerrit Peelt, bekend gemaakt hebben, gelijk hij uit Asch van Wijck's *Archief*, IIIe Dl., bl. 157 had kunnen leeren, hoe de pater van 't begijnhof te Hoorn heette, die in 1525 van ketterij werd beschuldigd: namelijk Willem Ottoszoon, omtrent wien hij niets anders bericht, dan 't geen Velius reeds heeft. Na dezen vermeldt hij eenige Sacramentisten in 1526 uit het oudste der overgebleven keur- en sententieboeken van Hoorn. Door die mededeelingen heeft de schr. ons inzonderheid aan zich verplicht: toch zou onze dank grooter zijn, indien hij of zijn kopiïst de stuk-

ken beter gelezen had. Of is dit verwijt te groot, als wij zien dat hij aan ‘Neeltgen die kempster’ het beroep van ‘temster’ (?) toekent en de eerzame Vokul Ellertsdochter, huisvrouw van Geryt Hansen, in tweeën splijt en er een man van maakt die Volcert Ellert en een vrouw die, met zekeren Hans gehuwd, Gryt zou geheeten hebben? als hij (kleinigheden ga ik voorbij) den onzin laat drukken: ‘die scout ende heren van den Gerechte - hebben den voorsz. blasphematores voir correctie ende emende arbitrale, *overgenomen* dat ziluijden op morgen sullen gaen in de processie, *ommedaer* voir theijlige eerweerdige Sacrament - hebbende een barnente waskeers - ende nae *tneemen* van de processie die voorsz. barnende lichten in hoir selfs personen offerende enzv.’, terwijl er in het origineel te lezen staat: ‘hebben den voirs. blasphemateurs voir correctie ende emende arbitrale *overgevonden*, dat siluyden up morghen sullen gaen in de processie *immediate* voir theilige eerwaerdige sacrament - hebbende *elcx* een barnende waskeers - ende nae *tincomen* van der processie die voirs. barnende lichten in hoir selfs personen offerende enzv.’

Maar in weerwil van die onnaauwkeurigheden herhaal ik mijn dank. Ach, of alle gemeentearchieven wierden doorzocht, zoo als Dr. S. 't met het Hoornsche gedaan heeft: wij zouden dan eene aanmerkelijke schrede gevorderd zijn. Toch heb ik nog eene andere bedenking tegen den schr. Zijne voorstelling maakt den indruk, alsof de vier vonnissen, die hij uit dezen tijd mededeelt, zeer geïsoleerde feiten zijn en de beweging der Sacramentisterij te Hoorn niet veel te beteekenen had. Misschien meent hij 't zelf wel, maar hij leze dan eens, wat, volgens aanteekening van Mr. Andries Jacobs, in de vergadering der Staten van Holland op den II^{den} Maart 1527 voorviel en wat ik hier woordelijk laat volgen: ‘den XI^{en} dach Martii a^{o} XV^{c} XXVII heeft mijn Heere de president naede noene den Staten verthoent by monde, hoe dat tlant van Hollant ende besondert Aemstelredamme, Delff ende *Hoerne* by mijn Gen. Vrouwe (waerby hy geweest hadde) zeer swaerlick beswaert zijn, *dat zy vol Lutherye zijn ende zoe langher zoe meer lutheren*, ende meer quaets in tlant maeckt, dan voortyts gedaen heeft de partialiteyt van Hoeck ende Cabbeliauw, ende datmen gesien heeft wat een groote bloetstortinge geschiet is een jaer verleden in Duytschlant om deser saecke wille, wantter meer dan hondert duysent mannen daeromme verslagen zijn, - versouckende met schreyenden ooghen, datmen in dese saecke mitten eersten soude willen remedieren, ten eynde tlant van alle inconvenienten (daerinne 't lant gescapen was seer corts te coomen) verhoet soude mogen blijven, repeterende tselffde dickwyl ende hertelyck.’ Ik erken het: 't was ‘naede noene’, en ten deele is misschien hieruit de hevigheid der aandoening van den president te verklaren, maar toch dat hij zoo

sprak in de volle Statenvergadering is, dunkt mij, bewijs genoeg, dat ook voor Hoorn de getuigenis van Erasmus geldt: ‘verreweg de meeste Hollanders kennen de leer van Luther en voeden een meer dan doodelijken haat tegen de monniken.’

Den verderen voortgang der Sacramentisten teekent Dr. S. in Jan Cornelisz. Winter, voor een deel uit hetgeen ik indertijd aan verschillende archiefstukken ontleende en in 't *Kerkhistorisch archief* mededeelde. Hij schijnt echter nog in twijfel te staan, of ik gelijk heb met Winter vice-cureyt te noemen: zonderling! officieele stukken bewijzen overtuigend, dat Marten (of Marcus) Laurinus, zoon van Mr. Hieronymus Laurinus, *verus pastor* te Hoorn was in 1514 en dit bleef tot aan zijn dood in 1541, toen Marten Pieters, die in 1564 stierf, hem opvolgde, en dat vice-cureyten waren, Mr. Jacob Gysberts van 1506 tot 1511, Mr. Dirk van Delft van 1511 tot ...., Jacob Cornelisz. Winter van .... tot 1532 en Marten Pieters van 1533 tot 1541. Niet minder vreemd is het zeker dat Dr. S. een keur van 7 Sept. 1532, die stellig onder invloed der gevangenneming van J.C. Winter (Aug. 1522) uitgevaardigd werd en de geweldige spanning tusschen de ‘oudlichters’ (Katholieken) en de ‘nieuwlichters’ zocht te doen ophouden, eerst bij de gebeurtenissen van 1566 ter loops vermeldt (bl. 82).

Maar - na 't reeds opgemerkte behoef ik het nauwelijks te herhalen, - hier zijn wij genaderd tot het minst gelukkig geslaagde deel van 't boek. Wat toch behelzen de veertig volgende bladzijden? een vrij langwijlig betoog over de gematigdheid van het stedelijk bestuur en de toelating van vreemdelingen, en voorts een schat van algemeenheden, die in een monografie over de hervorming te Hoorn niet passen; allerlei over wederdoopers, placcaten[1], 't karakter van Filips II, maar weinig of niets over den invloed daarvan op den godsdienstigen toestand dier stad. Te weinig toch beteekenen een twintigtal regels over een kloosterrumoer en een veertigtal over een aanteekening in de papieren der familie Merens; te weinig ook - niet, wanneer ze in goed verband met de geschiedenis gebracht waren, - maar nu te weinig een paar tafereelen uit de vervolging der Doopsgezinden, die later op bl. 77 tot verbazing van den lezer als een goed georganiseerde gemeente uit de lucht komen vallen. Mij dunkt, er had aangetoond moeten worden, hoe die ‘nieuwlichters’ sedert de gevangenneming van hun voorganger J.C. Winter en vooral sedert zijn marteldood (12 Juli 1533) ronddoolden als schapen zonder herder, hoe zij te ver in kennis gevorderd waren om naar Rome terug te keeren en toch te veel leiding behoefden, om zelfstandig waarheid van leugen, ijver van dweep-

1 Hinderlijk is op bl. 26 de drukfout 12 Febr. 1523 voor 12 Febr. 1534.

zucht te onderscheiden. Mij dunkt, Dr. S. had ons binnen moeten leiden in hunne vergadering, toen onder hen ('t was in Nov. of Dec. 1533) Jan Beukels van Leiden en zijn medgezel Gerrit van Nienhuis optraden en met al den gloed eener wilde welsprekendheid hun verkondigden: ‘dat er geen christenbloed meer op aarde zou gestort worden, maar dat God in korten tijd alle bloedvergieters, tirannen en goddeloozen van de aarde zou uitroeien, - dat de komst des Heeren, die zijne onlangs aangestelde apostelen met groote wonderkracht uitgerust had, kort aanstaande was en allen, die aan Zijn rijk wilden deelhebben, den doop op belijdenis moesten ondergaan, opdat zij de gaven des heiligen geestes mochten ontvangen.’ Die verkondiging werkte als een toovermacht. Onzeker is het, hoewel meer dan waarschijnlijk, of zich reeds vóór dien tijd, onder invloed der moedergemeente te Amsterdam, een vereeniging van Melchiorieten (gematigde voorstanders van den doop op belijdenis) te Hoorn had gevormd. Hoe dit zij, van nu af verdwijnen de laatste sporen van Sacramentisterij te Hoorn en vertoont er zich 't Anabaptisme in zijne meest verschillende nuanceeringen. Nog geen zestien maanden later had een vijfde deel der bevolking (Hoorn zal in dit opzicht wel geene uitzondering op geheel Noordholland gemaakt hebben) de nieuwe leer aangenomen. 't Heftigst fanatisme vond er zijn vertegenwoordigers in Floris, om medeplichtigheid aan 't Amsterdamsche oproer ingedaagd 25 Maart 1535 en in Geerte Gerytsd. 31 Dec. van dat jaar te Hazerswoude gevangen genomen; gelijk later de Davidjoristerij in Elsken, de huisvrouw van den ongelukkigen Jurriaan Ketel, ter dood gebracht 18 Juli 1539, en in Rem Gerbrands, vroeger Sacramentist, die (de lezers van 't *Wonderboek* zullen mij wèl verstaan) omst. 1544 gewoon was te preeken naar ‘dexpositie ofte figure van een mensche met alle zyn leeden.’ Maar ook onnoozelen, ter goeder trouw dwalenden, die naar Munster als naar het Nieuw-Jeruzalem wilden heentrekken, waren er, zoo als de martelaar Frederik Maartens 11 Mei 1534 in den Haag gedood, de echtelielieden Jan Anthonisz. en Christina Fransd. of Aef Thonisd., in Mei en Juni 1534 door 't Hof van Holland begenadigd; en vooral velen, wier innige vroomheid en voorbeeldige wandel de beste aanbeveling waren bij overheid en burgerij. Tot hen reken ik den leeraar Damas door den procureur-generaal ‘een van de principaelste predicanten ende doopers’ genoemd, de vijf algemeen betreurde martelaren van den 8^{en} Juni 1535 door Dr. S. vermeld, en - hoewel met eenig voorbehoud, omdat zij in de woede der vervolging (Mei-Juli 1535) hunne gevoelens herriepen - Alijdt Elberts, Anna Thonisd., Jannetje Jans, Dirk Jans, Thomas Thomassen en de echtelieden Jan Pieters de Wit en Anna Dirks, Gerrit Claesz. en Bartel Willems. Ik noem maar enkele namen, doch ze-

ker genoeg, om ook den heer S. te overtuigen, dat zich eene talrijke protestantsche gemeente sedert den dood van Winter te Hoorn gevormd had, wier lotgevallen in eene geschiedenis der Kerkhervorming van die stad niet mogen ontbreken, tenzij men tot het recept en de huismiddeltjes van vroeger wil terugkeeren. Trouwens, hoe belangrijk die gemeente was blijkt ook daaruit, dat ze in 1557 zich in tweeën splitste (zoogenoemd Waterlandsche en Friesche Doopsgezinden), dat aan haar hoofd, behalve misschien nog andere leeraren, de bekende Jan Willems en Lubbert Gerrits stonden, die jaarlijks een menigte leden aan haar toevoegden en dat toch nog bovendien de leeraar Leenert Bouwens, die haar enkele malen bezocht, er in zeventien jaar tijds aan tweehonderd personen den doop op belijdenis bediende. Hoorn was dan ook een soort van metropolitaan-gemeente geworden, waar de leeraren van andere gemeenten met hunne kerkeraadsleden meer dan eens samenkomsten hielden, en tegelijkertijd een algemeen toevluchtsoord voor vervolgden. Onder die vervolgden noem ik alleen den schoolmeester Valerius, die er zich in 't voorjaar van 1565 vestigde, en onder die mannen, die zeker tot de verbreiding der waarheid veel bijdroegen, Balthasar ‘den coman, een heretyck ende voirts een leeraer oft predicant van heresiën,’ die den 31es Mei 1560 bij verstek werd gebannen, omdat hij ‘zeeckere lange jaren ontrent de stede van Hoirn met een craem van boucken geloopen had, vercoopende aldair gereprobeerde boucken.’

Moest Jan Arents, toen deze den 14^{en} Juli 1566 als prediker optrad, hier niet een wèlbereiden akker vinden? Dr. S. stelt het ons op levendige en boeiende wijze voor. Uit elken regel spreekt hooge ingenomenheid met zijne taak: hier zijn wij kennelijk aan 't onderwerp gekomen, dat hem tot schrijven aandreef en waartoe al het voorafgaande niet meer dan bijwerk is. Wel heeft de schr. zich op deze laatste 135 bladzijden van zijn boek telkens laten verleiden tot vrij breedvoerige mededeelingen over de politieke lotgevallen van Hoorn, zoodat ik niet geloof dat er 50 aan de eigenlijke geschiedenis der Kerkhervorming gewijd zijn, - maar toch heeft ter wille dezer bladzijden Dr. S. aanspraak op onzen dank en onze hulde. Ik breng ze hem van heeler harte en vlei mij dat deze eerste monografie bij hem evenzeer den lust moge opgewekt hebben, om er meerderen te schrijven, als bij ons, om ze van zijne hand te ontvangen.

Alleen nog ten slotte een opmerking en een vraag. De opmerking: de schr. meene toch niet, dat Jan Arents ooit door een zijner tijdgenooten met den naam van Arents (*tout court*) werd aangeduid, - 't zou hun even dwaas in de ooren geklonken hebben, als Dr. S. 't vinden zou, wanneer ik hem, omdat zijn vader Jacob of Jan heette, Dr. Jacobs of den heer Jansen noemde. De vraag: gesteld eens dat een troep Katholieken in zijn kerk te Twisk drong en er

den preekstoel aan splinters sloeg, de bijbels verscheurde, de armbussen verbrijzelde, de kroonen afrukte, doopbekken en avondmaalbekers, in één woord al wat breekbaar is vernielde en 't geheele gebouw voor den eerdienst onbruikbaar maakte, - gesteld eens dat de bevoegde autoriteit bewees dat A., B. en C. dit oproer verwekt en dat D. en E. er de ‘instrumenten’ voor geleend hadden, - zou Dr. S. dan ook even koeltjes schrijven, als hij 't nu over de beeldstormers te Hoorn doet: ‘ik vermoed dat die aanklacht òf op een dwaling steunde òf althans dat de zaak weinig beteekenis en geen gevolg had’? Mij dunkt, tegen die tirade had het Katholieke weekblad *de Tijd* met vrij wat meer reden kunnen opkomen, dan tegen de doodonschuldige Opdracht van 't werk.

Juli 1867.

J.G. DE HOOP SCHEFFER.

Onze Verdedigingsliniën, door een Oud Vrijwilliger van 1830. *Utrecht, Servaas van Rooyen*. 1867.

Een klein vlugschrift, door een burger, een niet-deskundige geschreven, maar waarin meer gezond verstand wordt aangetroffen dan in sommige vertoogen van de mannen van het vak. De hoofdstrekking is om te betoogen, dat wij in de tegenwoordige omstandigheden moeten afzien van eene verdediging van de Grebbe- en IJsel-liniën en de verdediging moeten beginnen aan de Utrechtsche of Nieuw Hollandsche waterlinie. Een tweede wensch van den schrijver is, dat de Regeering er op uit zal zijn onze onzijdigheid te bewaren en noch bij Frankrijk, noch bij eene andere mogendheid steun zal zoeken. Door goede vrienden te willen zijn met de eene partij, merkt hij terecht op, loopen wij groot gevaar kwade vrienden te worden met de andere, die allicht een voorwendsel zal vinden ons bij de eene of andere gelegenheid onze antipathie betaald te zetten. Wij zijn dezelfde meening toegedaan. Naar ons gevoelen brengt eene wijze staatkunde mede, dat wij evenmin steun zoeken bij Engeland als bij Frankrijk of Pruisen. De tijd der alliantiën is voorbij. Niemand hecht meer aan een tractaat of een verbond. Men vraagt alleen: wat eischt ons belang? Doet Pruisen ons den oorlog aan, Frankrijk zal ons zeer zeker helpen, wanneer Napoleon meent, dat het belang van Frankrijk of zijn persoonlijk belang die ondersteuning geraden maakt. En Napoleon of Lord Derby zullen ons - al hadden wij tien tractaten gesloten - even goed als Denemarken aan ons lot overlaten, wanneer zij van gevoelen zijn, dat de belangen van Frankrijk of Engeland niet vorderen, dat wij

behouden blijven. De politiek, in den laatsten tijd bij ons gevolgd, om namelijk bij Frankrijk steun te zoeken tegen Pruisen, schijnt ons toe een politiek te zijn uit de oude doos, uit den tijd van de Quadruple Alliantie en de Pragmatieke Sanctie.

Wij moeten - zooals in de laatste Troonrede terecht werd gezegd - onzen steun in ons zelven zoeken. Onze weêrmiddelen moeten zoodanig zijn ingericht dat wij, des noods, ons zelven verdedigen kunnen, ook zonder hulp van anderen. En naarmate wij beter toonen ons te kunnen verdedigen, zal de kans op hulp grooter zijn.

Het is duidelijk, dat wij ons niet kunnen verdedigen door leger tegenover leger te stellen. Eene algemeene volkswapening, waarin sommigen heil meenen te zien, zou ons zelfs niet eenmaaleen leger van zoodanige grootte als dat van Pruisen of Frankrijk kunnen geven. En al konden wij zoodanig leger verkrijgen, de beperktheid onzer geldelijke hulpmiddelen zou oorzaak zijn, dat wij zulk eene groote wapenmacht niet zouden kunnen voorzien van een voldoend aantal bruikbare officieren en onderofficieren en dat aan de manschappen niet de noodige oefening zou kunnen gegeven worden. Zoo zou men dan wel een groot, maar tevens een *slecht* leger hebben.

Het eenige middel om evenwicht te brengen tusschen onze krachten en die van den vijand, die ons aanvalt, is daarin gelegen, dat wij onze troepen opstellen achter natuurlijke of kunstmatige terreinhindernissen, geschikt om met weinigen tegen velen te worden verdedigd.

In dit opzicht is ons land begunstigd boven alle andere landen.

Een zeer groot deel des lands is zeer laag gelegen en vatbaar om onder water te worden gezet; dijken en slooten, waarmede geheele streken doorsneden zijn, beletten, of belemmeren althans in hooge mate, de bewegingen van sterke troepenafdeelingen en vooral van cavallerie en artillerie; groote overmacht in getalsterkte baat den aanvaller in die streken weinig of niets.

In het zuiden des lands zijn onze grenzen beschermd door groote rivieren, die zeer moeilijk zijn over te trekken en die over een gedeelte hunner lengte nog door inundatiën gedekt kunnen worden; in het oosten bezitten wij eene sterke kunstmatige linie, de Utrechtsche linie, door inundatiën en forten gevormd; daarachter de Amsterdamsche linie, die op uitmuntende wijze de hoofdstad dekt; in het noorden en westen de zee, die alleen bij gunstige weêrsgesteldheid een aanval toelaat. In het noorden zijn twee rijke en belangrijke provinciën, Groningen en Friesland, zeer geschikt om met eene kleine macht verdedigd te worden, wanneer althans de inundatiemiddelen zoo zijn in te richten - wat nog onzeker is - dat het terrein *in weinige dagen* onder water kan worden gezet; inundatiën, die eenige weken vorderen, hebben bij de tegenwoordige wijze van oorlogvoeren weinig of geen waarde. Die provinciën kunnen daar-

enboven, door de Zuiderzee, in verband blijven met Holland en kunnen dus steeds van daar versterking ontvangen; omgekeerd kunnen de troepen in het noorden, wanneer zij daar niet meer noodig zijn, weder naar Holland worden ingescheept, zoodat zij zich - al worden de noordelijke provinciën veroverd - nog altijd redden kunnen.

In het algemeen kan gezegd worden, dat Noord- en Zuid-Holland een deel van Utrecht en van Noord-Brabant en verder verschillende strooken van andere provinciën (de Betuwe, de landen aan de monden van den IJsel en langs het Zwarte water, enz.) uitnemend geschikt zijn om met weinig troepen tegen een overmachtigen vijand verdedigd te worden; ook Zeeland verkeert in dat geval, maar valt buiten den kring der waarschijnlijke operatiën van de legers, die ons land kunnen bedreigen. Ongeschikt daarentegen voor eene verdediging door eene kleine tegen eene groote macht zijn Limburg, een deel van Noord-Brabant, het grootste gedeelte van Gelderland en Overijssel en het oosten van Utrecht.

Wat staat nu, onder zulke omstandigheden, aan een verstandigen verdediger te doen? Moet hij nu zijn legertje opstellen juist in die provinciën, die groote vlakten hebben, die hoog zijn gelegen en niet zijn doorsneden met slooten en dijken, dus in Gelderland, Overijssel enz., of moet hij, partij trekkende van de eigenaardige gesteldheid van zijn land, in de polders, achter de inundatiën, de groote rivieren, de slooten en de dijken, de wijk nemen en daar den vijand afwachten?

Het antwoord kan, dunkt ons, niet twijfelachtig zijn. Wij moeten in de polders en achter de inundatiën ons opstellen; wij moeten derhalve, bij een aanval uit het oosten, de verdediging aan de Utrechtsche linie beginnen.

Vele krijgskundigen willen echter de verdediging aan den IJsel doen aanvangen en dus ons legertje opstellen juist in het terrein, dat volkomen ongeschikt is om met weinigen tegen velen verdedigd te worden. Ware de IJsel eene groote rivier, dan zou dit denkbeeld aan minder bedenkingen onderhevig zijn; maar de IJsel is eene smalle, zeer lange rivier, die zeer dikwijls weinig water heeft, en vormt dus volstrekt geen verdedigingslinie, die door hare natuurlijke sterkte evenwicht kan brengen tusschen onze krachten en die des vijands.

De IJsel is smal. Van Westervoort tot beneden Deventer 120 el. Hoe smaller de rivier, hoe minder pontons tot brugslaan zijn benoodigd, hoe gemakkelijker in het algemeen - tenzij de oevers, wat hier niet het geval is, zeer ontoegankelijk zijn - de overtocht bewerkstelligd kan worden, hoe spoediger, onder begunstiging van de duisternis, troepen naar de andere zijde zijn over te brengen. Aannemende dat inundatiën zijn gesteld van Olst beneden Deventer tot de Zuiderzee, dan kan de vijand over het vak Westervoort-Olst

toch altijd *twee* overgangen beproeven en dan moeten wij dus twee legers hebben om den overtocht te beletten. Twee legers van zoodanige sterkte als daartoe noodig zijn, kunnen wij niet verkrijgen, zonder ons, finantieel, geheel uit te putten.

De IJsel is lang. Van Westervoort tot Kampen, met de kronkelingen, 18 uur. Daar gaan af de gedeelten, ingenomen door de bruggehoofden Doesburg, Zutphen, Deventer met hunne inundatiën en de inundatiën, die langs het benedengedeelte der rivier, van af Olst of Terwolde, kunnen worden gesteld. Maar daarentegen moet de Neder-Rijn tot Pannerden ook verdedigd worden. Die groote lengte is eene tweede ongunstige omstandigheid. Zulk eene lange rivier is moeilijk te bewaken; de verdediger moet zijne macht zeer verdeelen om overal wat te hebben, om nergens *à l'improviste* te kunnen worden genomen. Die verdeeling verzwakt en kan oorzaak zijn, dat de verdediger niet eenmaal op de beide overgangspunten met zooveel troepen optreedt, als werkelijk beschikbaar zijn. Een gevolg kan ook zijn, dat de vijand, zoo het geluk hem dient en hij met groote voortvarendheid te werk gaat, een of meer deelen van het verspreide leger afzonderlijk kan aantasten en vernielen.

De IJsel heeft weinig water. Niet altijd. De rivier heeft soms water genoeg om eene groote rivier te kunnen heeten. Maar zeer dikwijls staat het water daar laag. In November 1866 peilde men aan de brug bij Westervoort 2¼ voet, zoodat de Pruisen daar in kolonne hadden kunnen doormarcheren. Een buitengewoon lage waterstand echter, want in den regel is de rivier nergens doorwaadbaar. Intusschen mag men vragen, of eene rivier, die zoo lang en zoo smal is en waar zeer dikwijls niet meer dan 5 voet water staat, met weinig stroom, geacht kan worden eene verdedigingslijn te zijn, waarachter men de Pruisen kan afwachten?

En waarmede wil men die Pruisen afwachten? Met miliciens, die, als de vijand ons veel tijd laat, juist tijd gehad zullen hebben om afscheid te nemen van hunne ouders, om zich weêr te wennen aan het militaire pak en misschien van militaire oefening weder zooveel bij te leeren als zij vergeten hebben in den tijd, dien zij met groot verlof doorbrachten. Men zie ook niet voorbij, dat deze miliciens reeds te weinig wisten, toen zij met groot verlof vertrokken; want de eerste oefeningstijd van 5 maanden, die bij ons is aangenomen, is zelfs nauwelijks voldoende om een soldaat te vormen, uitsluitend bestemd voor de slooten en kaden van de polders - gezwegen dus van een soldaat, die aan den IJsel of op de Veluwe, in open terreinen, zou moeten strijden.

Die militiens, met groote haast bijeengebracht, zoo *tel quel* van de noodige uitrusting voorzien (want bij de tegenwoordige inrichting onzer administratie heeft men, om het leger behoorlijk uit te rus-

ten, *minstens een half jaar* noodig), half geoefend, elkander nauwelijks kennende en niet bekend bij hunne officieren, aangevoerd door bevelhebbers, die, welke goede eigenschappen zij mogen hebben, toch een voornaam vereischte, ondervinding van den oorlog, missen, die militiens zal men, alleen gedekt door een rivier als de IJsel, stellen - tegenover wien?

Tegenover de legers van eene mogendheid (Pruisen), die hare geheele militaire organisatie er op heeft ingericht om met den meest mogelijken spoed werkzaam op te treden en die over de materieele hulpmiddelen van allerlei aard, die noodig zijn tot het overtrekken van rivieren, in ruime mate beschikt; tegenover soldaten, die drie jaren geoefend en veel beter geoefend worden dan de onzen, omdat de bataillons daar nooit minder dan 500 man sterk zijn, en goede oefening bij ons, uit gebrek aan soldaten, in den regel niet mogelijk is; soldaten, die daarenboven twee veldtochten hebben gemaakt, dus den oorlog kennen en door het zelfvertrouwen, dat zoovele overwinningen aan de overwinnaars geven, een moreele kracht bezitten, die hunne waarde verdubbelt; tegenover bevelhebbers eindelijk, die weten wat het is oorlog te voeren en die getoond hebben zeer goed berekend te zijn voor hunne taak.

Tegen zulk een vijand, onze meerdere in alles - in getalsterkte - in materieele hulpmiddelen - in moreele krachten - wil men ons leger opstellen - niet achter wallen en water, waar hij ons niet bereiken kan, maar in het open veld, achter een rivier, die uit een krijgskundig oogpunt, slechts tot de kleine rivieren is te rekenen. Is dat verstandig? Wij willen de overdreven Pruisenvrees, die thans evenzeer aan de orde van den dag is als vroeger de vrees voor de Franschen, niet gaarne aanwakkeren, maar toch zouden wij wenschen dat die vrees sterk genoeg ware om van zulke waagstukken als het bezetten van den IJsel, te doen afzien.

Nog zou tegen dat verdedigen van den IJsel minder bezwaar kunnen bestaan, wanneer de zaak slechts daarop nederkwam, dat wij die verdediging moesten opgeven en dan veilig terug konden trekken. Maar juist die veilige terugtocht is niet verzekerd.

Hoe dragen zich de zaken bij eene rivierverdediging toe? Stel, de vijand beproeft den overgang bij Westervoort en bij Gorssel. De twee deelen van ons leger zijn dan vereenigd geworden bij die punten en daar ontstaat dan, zoo lang de brug nog niet gereed is, een gevecht met de vijandelijke troepen, die met schuiten en pontons zijn overgebracht en door eene talrijke artillerie van den rechteroever worden ondersteund. Dit gevecht, waarbij ons hoofddoel is om de overgebrachte troepen in de rivier te werpen en het slaan der brug te beletten, wordt door ons zoo lang volgehouden, totdat wij de onmogelijkheid inzien om dat doel te bereiken - dus tot

op korten tijd vóór de voltooiing van de brug. Ons leger moet dan in twee of meer groote hoofddeelen *over de Veluwe* terugtrekken op de Utrechtsche linie. De vijand voltooit zoo spoedig mogelijk zijn brug, laat zijn cavallerie en rijdende artillerie de rivier overgaan en zet ons daarmede na - gevolgd door infanterie. Wij hebben twee of drie dagen voor den terugtocht noodig. Denkelijk haalt de vijand ons den eersten nacht in. Dan zijn wij, met terugtrekkende, betrekkelijk zwakke troepen, op de vlakte overgeleverd aan een overmachtigen vijand. Wat zal er nu van ons leger terecht komen? Wij vreezen, niet veel. Wij vreezen dat de terugtocht spoedig in een vlucht zal ontaarden, dat wij zeer groote verliezen zullen ondergaan en dat ons leger, moreel en materieel geknakt en verminderd, zeer ongeschikt zal zijn om de Utrechtsche linie te verdedigen. Ziedaar, welke de gevolgen kunnen zijn, wanneer wij den oorlog willen voeren op een terrein, dat alle voordeelen aan de zijde van den vijand brengt.

Men brengt tegen deze redeneringen gewoonlijk twee bedenkingen in. Vooreerst deze. De Denen zijn zonder schade uit het Denenwerk teruggetrokken; waarom zouden wij niet even goed aan den IJsel kunnen terugtrekken? Hierbij wordt echter vergeten, dat de Denen, toen ze terugtrokken, niet in gevecht waren, hetgeen bij eene rivierverdediging het geval *moet* zijn; dat de afstand, dien wij hebben af te leggen, driemaal zoo groot is als die der Denen; dat het terrein tusschen het Denenwerk en Flensburg vrij wat geschikter voor de verdediging is dan de Veluwe. Anderen beweren, dat men niet over de Veluwe behoeft terug te trekken; de troepen kunnen zuidwaarts uitwijken naar de Betuwe, noordwaarts naar de stelling aan den benedenmond van den IJsel. Wij antwoorden: naar de Betuwe zal wellicht mogelijk zijn voor een klein deel des legers; bij eenige voortvarendheid van de zijde des vijands, zal hij echter spoedig daar zijn om den overgang over den Rijn en in de Betuwe te beletten; de terugtocht noordwaarts geeft geen voordeel; de vijand haalt ons dan in op de Over-Veluwe in plaats van op de Midden-Veluwe.

Dat terugtrekken in verschillende deelen en in verschillende richtingen levert altijd het groote gevaar op, dat elk deel afzonderlijk geslagen wordt. Daarom wordt het bijeenhouden van zijne macht ook altijd als de eerste grondregel voor een legeraanvoerder beschouwd.

Vroeger werd over die verdediging van den IJsel soms anders gedacht. Dat de rivier bij gewone waterstanden weinig te beteekenen had, daarover was men het tamelijk wel eens. Maar men meende ze in elk geval te moeten verdedigen om tijd te winnen tot het stellen der Utrechtsche inundatiën, die, naar algemeen werd aangenomen, 20 dagen vorderden. Deze reden verloor al dadelijk veel

van haar gewicht, toen de Minister van Oorlog in de Memorie van Beantwoording op het wetsontwerp, betreffende de forten bij Houten (blz. 6), onder dagteekening van 31 Januari, te kennen gaf, dat ‘de volkomen verdedigbare toestand der Utrechtsche linie zal vallen tusschen 8 en 14 dagen, of gemiddeld een *tiental* dagen na het tijdstip, dat men alle inundatiesluizen definitief heeft geopend.’ Daarbij kwamen vele andere overwegingen. Vooreerst, men schatte de aanvallers (de Pruisen) niet zeer hoog. Die pedante exerceermeesters en hunne gedrilde poppen waren, meende men, goed voor parades, maar in den oorlog zouden zij met hunne gehechtheid aan vormen en met hunne stelselmatige krijgskunst niet veel uitrichten. Zij zouden in alles zoo langzaam en plechtstatig te werk gaan, dat de aangevallen partij tijd genoeg zou hebben om zijne verdedigingswerken in orde te brengen, zijne troepen te verzamelen en te oefenen. De oorlog in Bohemen heeft doen zien hoe zeer men zich vergiste; men weet nu dat de Pruisen met eene voortvarendheid en eene stoutheid durven handelen, die aan de veldtochten van den eersten Napoleon herinneren, dat hunne legerhoofden, door een bekwamen generalen staf omringd, een goed plan voor een veldtocht weten te maken en dat goed weten uit te voeren. Wat men vóór den laatsten oorlog mogelijk achtte tegen de Pruisen, zooals men zich die voorstelde, moet menigeen thans niet meer uitvoerbaar gelooven tegen de Pruisen, zooals ze zijn.

In de tweede plaats. De verdediging eener rivier wordt zeer begunstigd, wanneer men op die rivier gepantserde vaartuigen kan bezitten, die 's vijands schuiten in den grond stoomen en zijn brugmaterieel vernielen. Lang vleide men zich met de hoop, dat zoodanige vaartuigen ook voor den IJsel zouden te verkrijgen zijn; meer en meer vestigt zich echter de overtuiging, dat goed gepantserde vaartuigen voor eene rivier, die zoo weinig diepgang toelaat, niet zijn te maken.

Eindelijk - om van andere bijomstandigheden niet te gewagen - bracht de groote uitbreiding der vijandelijke wapenmachten, met name van het Pruisische leger, almede groote verandering in de zienswijze ten aanzien van de IJsel-linie. Men begreep, dat het eene dwaasheid was om, nu Pruisen over zooveel grooter leger kon beschikken, denzelfden weg op te gaan en het Nederlandsche leger naar evenredigheid te vergrooten. Men begreep, dat het eene onmogelijkheid was daardoor het evenwicht, voor zooveel dat ooit bestaan had, te herstellen. Evenwicht was nu alleen te verkrijgen door met ons leger achter sterke liniën, dus achter groote rivieren, zooals de Waal, of inundatiën, zooals die der Utrechtsche linie, te gaan. Men gaf dan, wel is waar, dadelijk een groot deel des lands prijs, maar wat het zwaarste was moest ook hier het zwaarste we-

gen, en het was dan toch altijd beter Gelderland en Overijssel prijs te geven dan door het vasthouden aan oude denkbeelden, het behoud van de Utrechtsche linie en daarmede het behoud des lands in de waagschaal te stellen[1].

Dat zij, die vroeger de IJsel-linie wenschten te verdedigen, zeer goed, zonder inconsequent te zijn, na de gebeurtenissen van den zomer van 1866, eene andere meening konden zijn toegedaan, zal geen verstandig en eerlijk man ontkennen. De veldtocht van dat jaar heeft in alle landen tot verandering van zienswijze omtrent menig punt van landsverdediging geleid. Uit de schriftelijke gedachtenwisseling, bij gelegenheid der behandeling van de zaken der defensie in de Tweede Kamer, bleek daarenboven, dat aan al onze liniën veel meer te doen was dan men vroeger, toen die punten nimmer met zooveel nauwkeurigheid waren behandeld en toen de Ministers van Oorlog zooveel kariger waren in hunne mededeelingen, had kunnen vermoeden. Het bleek nu ook, dat de zoogenaamde IJsel-vestingen in hun tegenwoordigen toestand niet behouden konden blijven, dat zij niet bestand waren tegen de aanvallen van een leger, dat zoo krachtig zijne ondernemingen bestuurde als het Pruisische. Zou men nu, terwijl er aan alle liniën zooveel te doen was, geld gaan besteden aan deze vestingen, gelegen op eene soms onverdedigbare rivier? Het was dan immers veel

1 Men heeft beweerd, dat al die gevreesde gevaren hersenschimmig zijn, omdat, zoo wierd gezegd, de opperbevelhebber van het leger het altijd in zijne macht heeft te beslissen, of hij den IJsel verdedigen zal, ja dan neen. Is er veel water in de rivier, hij zal daar stelling nemen; is er weinig water, hij zal in de Utrechtsche linie post vatten. Maar zullen de zaken zich in de werkelijkheid zoo toedragen? Is een opperbevelhebber altijd zoo volkomen vrij in zijne handelingen? Kunnen niet vele rechtstreeksche en zijdelingsche invloeden werkzaam zijn, die hem zullen doen besluiten het leger aan die rivier op te stellen, ook dan wanneer hij, geheel vrij zijnde, dat wellicht niet gedaan zou hebben? Maar wij willen hierover niet uitweiden. Wanneer men den IJsel verdedigen wil, dan moet het werk bij Westervoort door een beter worden vervangen; dan moeten Doesburg, Zutphen en Deventer verbeterd, batterijen en gemeenschapswegen aangelegd worden. Hoeveel zal dit kosten? En als nu al die werken gereed zijn, als nu de IJsel-linie voltooid kan heeten, zal men dan, als de oorlog uitbreekt in eene maand, dat het water laag is, die werken zonder slag of stoot prijs geven? Welken indruk zal dat maken op het volk en hoe zeer zal het zelfvertrouwen des vijands daardoor stijgen! Neen, zoolang er eene IJsel-linie is, zoolang aan de IJsel vestingen liggen, zal de rivier verdedigd moeten worden - ook onder de ongunstigste omstandigheden. Facultatief is, naar ons inzien, die verdediging alleen dàn wanneer de IJsel-vestingen zijn geslecht. Dan bestaat er geene bepaalde verdedigingslinie meer, behoorende tot het defensie-stelsel des lands, die als zoodanig *moet* bezet worden. Dan blijft alleen de *rivier* over, die, als elke andere terreinafscheiding, verdedigd of niet verdedigd wordt, naarmate de opperbevelhebber dat al dan niet noodig acht.

verstandiger dat geld te gebruiken voor meer belangrijke punten, met name voor de Utrechtsche linie, waaraan nog veel ontbrak.

Dit brengt ons tot de vraag, die ook in dit vlugschrift wordt gedaan en die in den laatsten tijd ons meermalen ter oore is gekomen: ‘is die Utrechtsche linie,’ zoo luidt zij bij onzen schrijver, ‘met al hare forten en werken, wel in staat krachtig tegen een vijand te worden verdedigd?’ Wij achten ons gelukkig, die vraag, voor zooveel onze kennis strekt, bevestigend te kunnen beantwoorden.

De Utrechtsche linie heeft hare gebreken. Een groot gebrek, dat echter eenigszins verminderd kan worden, is het groot aantal werken, waaruit zij bestaat; wanneer de 5 forten, die de Minister van Oorlog wil aanleggen[1], voltooid zullen zijn, zal men daar niet minder dan 36 vestingen, forten en werkjes tellen. Al die posten eischen een afzonderlijken bevelhebber. Doet een dier 36 bevelhebbers zijn plicht niet - en hoe licht kan men eene verkeerde keuze doen - dan kan het verlies van één punt den nadeeligsten invloed hebben op het behoud der geheele linie. Dit schijnt de Minister van Oorlog niet bedacht te hebben, toen hij onlangs - ofschoon zijne aandacht door de deskundigen in de Tweede Kamer op dit punt gevestigd is geworden - geld vroeg voor 4 forten, waar met 2 forten kon worden volstaan. Vermindering van het aantal sterkten blijft, naar ons inzien, noodig, en schijnt zeer goed mogelijk.

Verder vorderen de bestaande werken vele verbeteringen. De hoogte en dikte der borstwering eischen vermeerdering, en de aarde, op de plaats zelve niet aanwezig, moet daartoe aangevoerd worden. Door enkele werken loopen wegen en zoo ontstaan daar groote openingen, die hunne verleidelijke toegangen aan den vijand aanbieden. Eindelijk moeten de belachelijke torens, wier metselwerk ver boven de wallen uitsteekt, geheel veranderd worden. De kosten dezer verbeteringen zijn door den Heer de Roo van Alderwerelt in zijne bekende Nota, houdende een overzicht van hetgeen de Regeering, in haar stelsel, voor de defensie zou behooren te doen, geraamd op ƒ 500,000. Die raming is naar ons inzien te laag en kan gerust met ƒ 300,000 vermeerderd, zoo niet op een millioen gebracht worden. Wij meenen in een der stukken, die in den laatsten tijd van het Departement van Oorlog zijn uitgegaan, te hebben gelezen, dat men deze verbeteringen uit het gewoon onderhoud wilde tot stand brengen. Zoo die weg gevolgd wordt, het oogenblik laat

1 Twee op de Houtensche vlakte, één op den Ruigenhoekschen-, één op den Voordorpschen dijk; hiervoor is het geld toegestaan. Een vijfde fort, dat ons echter volkomen overbodig voorkomt, wil de Minister nog bij Jutphaas oprichten.

zich niet bepalen, waarop eindelijk eens gezegd zal kunnen worden, dat de Utrechtsche linie in orde en men, zooals de heer van Nispen van Sevenaar zich eenmaal uitdrukte, niet meer aan het ‘klaar maken’ is. Toch schijnt het *vóór alles* noodig de Utrechtsche linie zoodanig in te richten, dat zij binnen veertien dagen in volkomen verdedigbaren toestand zij te brengen.

De linie kan intusschen, zoo als ze is, denkelijk gedurende eenige weken verdedigd worden. Maar die linie kan zoodanig worden ingericht, dat ze, menschelijkerwijs gesproken, onneembaar wordt. Wanneer de Minister van Oorlog ten opzichte van de forten bij Houten, waaraan nog niets is gedaan, ofschoon de zaak reeds jaren in behandeling en het geld reeds in April toegestaan is, alsmede van de noodzakelijke verbeteringen aan de Utrechtsche linie, eene plichtmatige voortvarendheid betoonde, zou die linie in den loop van een tweetal jaren in zoodanigen toestand zijn te brengen, dat wij achter die linie gerust elken vijand zouden kunnen afwachten. Tijd tot het stellen der inundatiën zullen wij genoeg hebben, wanneer het althans zeker is, dat daarvoor bij de tegenwoordige inrichting der inundatie-middelen niet meer dan 14 dagen worden gevorderd. Immers, wanneer wij niet op 14 dagen tot voorbereiding kunnen rekenen, dan wordt de geheele verdediging van zelve eene onmogelijkheid. Zóó kunnen wij ons krijgswezen niet inrichten, dat wij elken dag en elk oogenblik gereed zijn tot den oorlog, en zoodanige inrichting is in geen land mogelijk.

Zijn de inundatiën gesteld en de werken in goeden toestand, dan is de vermeestering der Utrechtsche linie in waarheid eene onderneming, waarvoor menigeen zal terugdeinzen. Kolossale overmacht baat weinig in die terreinen. Wij zijn met 50,000 man in die linie en in de verschanste legerplaatsen, die bij Naarden en op de Houtensche vlakte worden opgericht, even sterk als de dapperste vijand met 300,000 man - altijd in de veronderstelling dat ons leger goed wordt aangevoerd. Laat ons dus niet uit *routine* of zucht tot vertooning, het waagstuk gaan beproeven om den IJsel te verdedigen. Laat ons voorzichtig zijn en verdedigen wat, onder alle omstandigheden, ook zonder bondgenooten, zeker te verdedigen is. Laat ons het voorbeeld volgen van Fabius en spiegelen wij ons aan het lot van Varus.

15 Juli '67.

Verslag van den toestand van Handel, Scheepvaart en Nijverheid te Amsterdam in 1866. *Gedrukt ter Stadsdrukkerij.*

Sedert het jaar 1861 heeft de Kamer van Koophandel van Amsterdam met loffelijken ijver de toen aanvaarde taak voortgezet, en hare jaarverslagen in den breederen en meer beredeneerden vorm blijven gieten, die, zoo ik vertrouw, algemeen sympathie wekte. Ten einde de verspreiding van dat werk in ruimeren kring te helpen bevorderen, getroostte ik mij gaarne de moeite telkenmale iederen jaargang op nieuw onder de aandacht van ons publiek te brengen en hoopte daardoor iets bij te dragen tot eene grootere belangstelling van het algemeen in den arbeid der Kamer. Weder ligt een nieuw Verslag voor mij, weder kan ik dus aan het werk tijgen; maar bijna ontbreekt mij thans daartoe de moed. Want 't schijnt niet dan al te waar te zijn dat, ten spijt van de moeite en de kosten die de Kamer zich voor de uitgave van dit werk getroost, de lezers meer nog zelfs dan de koopers blijven ontbreken. Ik had dan ook reeds getracht ditmaal aan anderen de taak der aankondiging over te laten, daar ik 't zelfs onhoffelijk achtte die zoo plompweg te staken; maar ook in die hoop ben ik teleurgesteld.

Toch heb ik eigenlijk weinig te zeggen over dit verslag van 1866. Het is zoowel wat vorm als inhoud zelfs betreft zoo gelijk aan dat van het vorige jaar, dat eigenlijk het jaarcijfer alleen het verschil aantoont. Geheel dezelfde volgorde van indeeling, dezelfde rubrieken, dezelfde wijze van behandeling, reeds dat geeft iets monotoons aan het boekje en lokt niet uit tot de lectuur. Alleen het verslag van den geld- en fondsenhandel is blijkbaar van eene andere hand, zonder dat de noodzakelijkheid voor die verandering van redacteur tevens uit den inhoud en de wijze van bewerking blijkt. Waarom niet eens eene nieuwe methode van behandeling aangenomen, die wat meer toon geeft aan het geheel, wat frischheid bijzet aan de zoo matte stof, wat leven inblaast aan de slepende feiten! Dat reddeloos stabiele van den Amsterdamschen handel en dat al meer en meer achteruitgaande van onze scheepvaart, behoeft daarom bij de vermelding nog niet in zoo naauwe harmonie gebragt te worden met de bewerking. Een vrolijker tint en opgewekter geest zou op die sombere feiten dan alligt een zonnestraal werpen, waardoor ten minste de enkele verblijdende omstandigheden, die immers ook hier niet zullen ontbroken hebben, meer zouden uitgekomen zijn, meer aan relief zouden hebben gewonnen. Verg ik daardoor te veel van den ijverigen penvoerder der Kamer, van hem, die met liefde en

lust een taak vervult welke ook in waarheid veel aanlokkelijks moet hebben voor dengene die, na volbragte studiën, ook gaarne kennis wil verkrijgen van den loop en de gewoonten en de wenschen en de begeerten van den handel? Ik geloof neen. Immers juist de jongere van jaren leeft in verandering en verwisseling, zoodat hem vooral zulk eene herschepping van zijn arbeid wenschelijk moet voorkomen als een waarlijk niet onnoodige prikkel bij dien telkenjare wederkeerenden pligt. Die eenvoudige verhaaltrant, hoe gemakkelijk en kalm ook, die geduldige en oplettende behandeling van ieder artikel in het bijzonder, hij late die nu eens aan het verleden over, en hij wekke nieuwe belangstelling vóór zijn arbeid dóór zijn arbeid, maar dan anders opgevat.

Men meene niet dat ik met halve ironie spreek. De moeite die de steller van het verslag zich blijkbaar gegeven heeft om alle feiten te releveren, pleit voor de zorg die hij aan zijn arbeid besteedt. Maar de natuur ging ook hier boven de leer. Wanneer bij bijv. spreekt van de transatlantische betrekkingen die in de laatste jaren vermeerderd zijn *ten gevolge* van den stilstand in den handel met andere landen, of als eene vermeerdering van onze scheepvaartbetrekkingen met Engeland ook noemt den aanvoer van werktuigen voor de doorgraving van Holland op zijn smalst, dan blijkt daaruit en uit meer dergelijke passages, hoe ijverig hij zoeken moet om maar feiten te vinden waarover hij redeneren kan, terwijl dan toch de redenering zelve, ongelukkig maar onverbiddelijk, het rampzalige harer geboorte verraadt. Waarom niet eens flinkweg over den toestand van Amstels handel en scheepvaart een oordeel uitgesproken; de kwijning onzer reederijen en van onzen scheepsbouw niet alleen vermeld, maar ook de redenen er van blootgelegd, - vooral omdat aan de Maas toch weer menige nieuwe bodem in zijne spanten staat, - onze handelcijfers met naauwkeurigheid nagegaan, geschikt en geschift en dan daaraan vragen gesteld die alleen zij kunnen beantwoorden? Zeer juist is menige harde les aan de nijverheid toegevoegd, met het oog op de jongste Tentoonstelling te Amsterdam, maar waarom dan den handel en de scheepvaart gespaard? Of zijn die alleen de slagtoffers van booze tijden en omstandigheden, elders toch niet zoo loodzwaar drukkende? Wat biedt de zoo dringend noodige en overal elders beraamde regeling der makelaardij een uitstekend terrein op voor discussie in zulk een verslag, waarin men nu alleen bij de werkzaamheden der Kamer raadselachtige woorden vindt omtrent halve (waarin?) sympathie met de denkbeelden harer Rotterdamsche zuster. Is die onpartijdige tusschenhand nog mogelijk, en zoo neen, welke zijn dan de geheime bedoelingen van hen, die de opvolging der wet onmogelijk, maar toch de makelaardij zelve onmisbaar achten? Welke regeling acht de Kamer zelve de beste? Nog noem ik geen wijziging der patent-

en zegelwet, waarin de Kamer, die evenzeer het regt van initiatief als de pligt van advies heeft, haar stem zou kunnen doen hooren, omdat hare zusters in het binnenland die taak reeds vervuld hebben; maar waarlijk, wij wonen nog in geen Utopia, zoodat alles rondom ons van volmaaktheid schittert en geene verbetering meer dragen kan.

Voor twee jaar heeft de Kamer wel het initiatief genomen bij de indiening van een Spoorwegproject door de regering, en ook zelve een plan ingeleverd. Het actieve beginsel heeft zij dus reeds gehuldigd, maar toen, naar mijne bescheidene meening, juist niet op een zeer gelukkig onderwerp toegepast. Waarom dan ook niet in andere zaken zoo flink en eigenmagtig opgetreden? Alligt trof zij het dan, mijns inziens althans, gelukkiger. Want dat ik de toenmalige handeling ongelukkig vond, heb ik dadelijk bij de indiening van dat plan rondborstig verklaard. En in die overtuiging ben ik nog versterkt door het sedert in die zaak, welke zoo veelbelovend voor Amsterdam opende en die thans zulk een dreigend aanzien voor de stad verkrijgt, voorgevallene. Wat toch is het feit? Toen zich zoo vele stemmen tegen het avantprojet der regering verhieven, heeft deze met loffelijken ijver het geheele ontwerp teruggenomen en daarin juist die verbeteringen gebragt, welke met name deze Kamer verlangde. Natuurlijk bleef de regering echter bij het levend beginsel van haar plan, door het openhavenfront als de plaats van het Centraal personenstation te behouden, maar plaatste het Centraal goederenstation een weinig verder, in de onmiddellijke nabijheid van het Oosterdok, het Entrepôt en den Rijnspoorweg. En ten einde het ongerief van den Spoorwegbrug voor de Oosterdoksluis, die vervallen kan zoodra door het Noordzeekanaal alle wisseling van tij voor Amsterdam verdwijnt, bijna geheel weg te nemen, bood de regering aan om eene oneindig grootere en ruimere haven, vlak voor het goederenstation, kosteloos voor de stad te maken, behalve nog eene 1400 ellenlange kade vóór het personenstation, uitnemend geschikt voor eene zoo dringend noodige aanlegplaats van passagiersbooten. De nieuwe haven had daarenboven dit onberekenbaar groote voordeel, dat ze op kolossale wijze kon uitgebreid worden, indien de fortuin Amsterdam weer eens zoo begunstigde dat ze blijken mogt te klein te zijn. Ook dat plan verwierp de Kamer en bleef volharden bij haar eigen project, hoewel technici dat onuitvoerbaar noemen en zij in gebreke bleef de herhaalde malen daartegen ingebragte bezwaren te weerleggen, natuurlijk, zoo als dat gewoonlijk gaat, eenzijdig lettende op de nadeelen, ook aan het regeringsplan nog eigen, en blind voor de voordeelen daaraan verbonden. Wanneer nu de Kamer niet gebonden ware geweest door een vroeger eigen plan, waarvoor zij reeds de vergunning inroept van verschillende wijzigingen, dan had zij vrijer gestaan in haar oordeel over het nieuwe, volgens haar

eigen erkentenis ontegenzeggelijk veel verbeterde ontwerp der regering, en met onderling overleg ware dan eene beslissing dezer juist voor Amsterdam zoo gewigtige kwestie mogelijk geweest. Maar eens een plan aangenomen hebbende, moet dat nu wel verdedigd worden, op hoe zwakke gronden dan ook. Daarenboven, een plan als dat der Kamer, hetwelk er op aangelegd schijnt te zijn om de stad toch op zooveel punten mogelijk te raken en dat telkens en gedurig terreinen doorloopt of nadert, door maatschappijen en bedrijvigen en particulieren ingenomen, heeft meer dan de belangstelling alleen van vele ingezetenen opgewekt. Menigeen zag reeds in zijne verbeelding de nu afgelegene en weinig gezochte plek van woning of bedrijf, tot een onmisbaar spoorwegpunt omtooverd en in waarde duizelingwekkend verheven. Is 't dan wonder dat die sympathie, eens voor het plan opgewekt, niet ligt meer te beteugelen valt, en dat de Kamer, die zoo groote verwachtingen bij velen heeft doen ontstaan, nu wel van A tot Z zal moeten voortgaan? Maar mag die ingenomenheid wel geacht worden als eene degelijke waardering van het plan om zijne mérites uit een commercieel en technisch oogpunt?

't Is zoo, ook de meerderheid van den Gemeenteraad heeft het regeringsplan verworpen; maar is 't wonder dat in eene zoo speciale handelskwestie als deze, waarover zelfs de koopluî onderling verschillen, de niet-handelsman zich gevoegd heeft bij de meerderheid, zich onbevoegd erkennende tot een eigen zelfstandig oordeel? Niet alzoo oordeelt de schrijver der Amsterdamsche Brieven in de Nieuwe Rotterdamsche Courant, die er een genot in schijnt te vinden de stad zijner inwoning zoo al niet te persiffleren, die dan toch in een min gunstig daglicht te stellen bij de zusterstad. - Ik twijfel er aan of Rotterdam 't den stadgenoot dank zou weten die zulk eene polemiek in het Handelsblad voerde! - Hij acht die speciale kennis geenszins noodig voor het uitspreken van een afkeurend oordeel in deze speciale zaak. Immers mijne bewering: geen technicus te zijn en dus te berusten in de uitspraak der rijksingenieurs wat de technische uitvoerbaarheid van het plan betrof, uitvoerbaarheid die enkele leden van den Gemeenteraad wel in twijfel trokken, maar zonder de redenen voor het wettige van dien twijfel bij te brengen, wekt zijne hilariteit op. Autoriteitsgeloof bij een mederedacteur van de Gids, en dat nog wel in aardsche zaken! Aardig schouwspel! Ik gun den man, die althans blijken van verstand geeft door zijne anonymiteit te bewaren ook daar waar hij de openlijk uitgesproken meening van anderen belachelijk noemt, zijne vrolijkheid ten volle. Maar ik hoop toch dat de fortuin mij nog eens de kennismaking zal vergunnen met iemand zoo bekwaam, dat hij dit spoorwegplan niet alleen kan beoordeclen als handelaar en scheepvaart-

kundige, maar ook als technicus. Den koopman, die tevens zoo degelijk waterbouwkundige is, of den waterbouwkundige, die tegelijk zoo bekwaam handelaar mag genoemd worden, ontmoet men zoo niet alle dagen. Want natuurlijk kan de anonymus zich voor het gegronde van zijne scherpe veroordeeling van de enkele voorstanders van het plan - waaronder NB. al de autoriteiten van Ooster- en Westerdok, - onmogelijk beroepen op de breede lijst der tegenstanders noch op hunne redeneringen; want dan zou hij immers zelf vervallen in de fout waardoor ik mij zoo ridicuul heb gemaakt, autoriteitsgeloof!

Maar de zaak zelve is te ernstig voor de wederlegging van zulke beschouwingen. Of men al hen, die zoo als ik, uit waarachtige overtuiging en uit zucht om mede te werken tot de bevordering der handels- en scheepvaartbelangen van de hoofdstad, voorstanders zijn van het regeringsplan, in openbare geschriften brandmerkt als mannen die beide die bronnen van volksbestaan kunstmatig willen belemmeren en verstoppen, op die wijze zal men de algemeene zaak wel schaden maar waarlijk niet baten. Belangen als deze moesten alleen door hen behandeld worden, die zich krachtig genoeg kennen en zelfstandig genoeg zijn, om hunne zaak te verdedigen op gronden uit de zaak geput, niet op de zwakke steunselen van verguizing van personen. Men beseffe liever het groote gewigt dezer zaak vooral in deze dagen, nu ook de Eerste Kamer der Staten-Generaal het goedkeurend oordeel, en mijns inziens volkomen teregt, heeft uitgesproken over het wetsontwerp waarbij Rotterdam, op kosten van het Rijk, ook den zoo vurig begeerden spoorwegbrug over den Moerdijk erlangt, na evenzeer zijn waterweg op rijkskosten verbeterd te zien. Hachelijk was de kans, klein was de meerderheid; het lot van Rotterdam, te blijven wat het is of te worden wat een der achtbaarste leden dier hooge vergadering het voorspiegelde, hing aan een zijden draad. En de kans was der zusterstad gelukkig gunstig.

Is 't u misschien ontschoten wat aan Rotterdam toen groots voorgespiegeld werd? Sla dan het Bijblad op van 14 Julij en lees de rede dien dag uitgesproken door den Baron Schimmelpenninck van der Oye. Ze luidt aldus:

‘Ik hoop, dat wij Amsterdam, met den goeden nationalen geest die daar heerscht wegens zijne bevolking en zijne uitgebreidheid, als hoofdstad mogen blijven begroeten, en dat de doorgraving van Holland tot den blijvenden bloei van Amsterdam zal bijdragen.’

‘Maar de natuur wijst, dunkt mij, Rotterdam aan’ - tot hoofdstad? - ‘en daarom heb ik in der tijd met de grootste vreugde gestemd voor de verbetering van den waterweg van Rotterdam naar zee, waardoor Rotterdam niet langs de oude kronkelpaden maar in regte lijn met de zee wordt verbonden. Rotterdam is bestemd tot

toenemenden bloei; de groote activiteit die daar heerscht draagt er toe bij; wij niet, maar een volgend geslacht zal het vermoedelijk zien dat Rotterdam, ten aanzien zijner bevolking of zijner belangen, de eerste stad des rijks zal zijn. Dit moeten wij niet gaan tegenwerken.'

Dit is niet het oordeel van dezen of genen onbekenden schrijver of het losweg daarheen geworpen woord van iemand wiens getuigenis juist niet veel waarde in de schaal legt. Evenmin is het door de naijverige koopmanstong geuit of door eene mededingende stad en alzoo door partijdigheid ingegeven. Niet de wakkere burgervader van Rotterdam, waardig lid der Eerste Kamer, noch een der andere burgers van die stad, met eere hun zetel in diezelfde vergadering bekleedende, sprak alzoo; niet het jongere geslacht veroordeelde het oudere. Mogen zij al met welgevallen het vleijend getuigenis van hunne stad hebben aangehoord, - en zij hadden er te meer regt op omdat het verdiend was, - toch traden zij niet op als de echo van dat oordeel, maar, 't zij ter hunner eere gezegd, bewaarden daarbij een deftig stilzwijgen. Dat laatste meenden ook hunne medeleden, de ingezetenen der hoofdstad, te moeten doen, hoewel diezelfde uitspraak minder vleijend en minder bemoedigend vooral was voor de stad hunner inwoning; 't scheen echter als berustten zij in dat vonnis, inwendig ja en amen zeggende op de gronden er voor aangegeven. Toch behoort er moed toe, bij levenden lijve kalm tegenwoordig te zijn bij zijn lijkdienst! Neen, de man die alzoo sprak troonde hoog boven dat verhanselen en loven en bieden van markt en beurs, en geenerlei naijver dreef hem tot die uitspraak. Toch zal ze in Amsterdam geen genoegen hebben gedaan. Want moge men al grooter verwachtingen koesteren van Rotterdam dan van Amsterdam als koopstad, waartoe moet de zusterstad daarom de hoofdstad verdrijven van de plaats die deze nu al sinds eeuwen bekleedt en die zij waarlijk niet aan gunst of genade, maar wel degelijk aan de daden van wakkere en flinke voorvaderen te danken heeft? Ik twijfel er ook aan, of Rotterdam ooit die bedoeling tegen ons heeft opgevat! Is Amsterdam den rang onwaardig dien het vervult? Wie zal dat durven of liever nog willen beweren, met het oog op zoo menige instelling der hoofdstad, waarvan men zelfs in den vreemde de wedergade te vergeefs zal zoeken, terwijl daar nog wel de staat en hier de burgerij zulke werken doet verrijzen? Vanwaar dan die sombere voorspelling, ongevraagd en ongemotiveerd?

Het antwoord op die vraag kan kort en duidelijk zijn. Iedere bladzijde van de Rijks Statistiek van handel en scheepvaart geeft het. Achteruitgang van Amsterdam, vooruitgang van Rotterdam, leest men daar telkens. Maar kent ieder ingezetene van Amsterdam die cijfers, en zijn ze hem voorgehouden als een prikkel tot inspanning

van alle krachten, ten einde ze te verbeteren? En weet hij waaraan Amsterdam die treurige tabellen moet wijten, waaraan Rotterdam die blijde uitkomsten heeft te danken? Zie, ik had zoo gewenscht dat de Kamer van Koophandel dat onderwerp eens behandeld had in haar verslag; zij heeft er meer kennis van door haar collectief oordeel, dan de enkele koopman. Hare warme belangstelling in de spoorwegkwestie gaf er ook gereede aanleiding toe. Zij toch, hare meerderheid althans, erkent het onmisbare van den transitohandel voor elke haven- en handelsplaats en betreurt het gemis daarvan voor Amsterdam. Vooral ook om dien doorvoerhandel te winnen en hierheen te leiden, geeft Amsterdam uit eigen beurs millioenen voor de daarvoor onmisbare betere gemeenschap met de zee, maar wat zal die betere zeeweg baten wanneer de spoorwegverbinding er niet naast staat? Half resultaat dan, want de helft van Neêrlands handelsvervoer geschiedt reeds door stoomkracht. Jaarlijks neemt de doorvoerhandel hier te lande met millioenen toe, al schuilen de cijfers van dat verkeer onder die van den in- en den uitvoer, sedert zoo vele goederen van alle regten vrijgesteld zijn. Maar die vermeerdering komt alleen de plaats ten bate die goed gelegen is voor het stoomverkeer, met boot of langs rail, liefst voor beide, en waar de gemeenschap met den Rijn het beste is, die met Engeland vice versa ons land als brug voor hun kolossaal onderling verkeer gebruiken. Hoe die Rijnvaart verminderd is in Amsterdam en vermeerderd in Rotterdam, getuige dit kleine overzigt:

Verscheping uit:	**Amsterdam.**	**Rotterdam.**
1852	24 pCt.	53 pCt.
1853	23 pCt.	57 pCt.
1854	25 pCt.	58 pCt.
1855	19 pCt.	67 pCt.
1856	19 pCt.	63 pCt.
1857	13 pCt.	73 pCt.
1858	14½ pCt.	74 pCt.
1859	13¾ pCt.	69 pCt.
1860	13 pCt.	73 pCt.
1861	13⅔ pCt.	70⅔ pCt.
1862	12⅓ pCt.	70⅔ pCt.
1863	12 pCt.	73 pCt.
1864	8½ pCt.	77 pCt.
1865	7½ pCt.	83½ pCt.
1866	6⅔ pCt.	79 pCt.

Maar voornamelijk de tabellen der scheepvaartbeweging heb ik op 't oog. Zijn die zoo algemeen bekend, dat hunne mededeeling hier overbodig mag heeten? Ik twijfel er aan. Maar ze zijn ook niet zoo

gemakkelijk neêr te schrijven als een vlugtig apodictisch oordeel in een dagblad. Deze tabellen bevatten zoowel de geladene schepen als die in ballast.

Inklaring.
Zeil- en Stoomschepen.
Tonnenmaat.

	AMSTERDAM.			ROTTERDAM.			ALLE HAVENS.
	ALLE VLAG-GEN.	NEDERL.	ENGELS.	ALLE VLAG-GEN.	NEDERL.	ENGELS.	ALLE VLAG-GEN.
1846..	429,260	196,399	47,008	365,641	103,128	190,127	1,164,438
1847..	443,165	223,525	49,268	385,957	107,619	215,554	1,150,725
1848..	336,330	186,649	51,492	346,852	102,924	185,462	983,126
1849..	353,696	191,586	56,518	374,828	110,524	211,663	1,076,564
1850..	348,082	183,063	58,175	393,393	117,183	232,172	1,099,671
1851..	335,941	173,218	49,518	449,196	131,614	256,213	1,164,140
1852..	374,523	195,391	60,053	503,627	148,857	289,174	1,249,728
1853..	320,412	172,341	55,167	445,885	141,731	264,292	1,151,293
1854..	343,532	213,856	45,576	486,513	163,075	284,774	1,243,717
1855..	390,808	210,984	67,723	513,971	162,725	296,429	1,384,543
1856..	403,977	222,969	72,433	559,585	191,094	313,658	1,479,119
1857..	419,079	243,049	71,249	649,140	207,009	369,560	1,613,319
1858..	423,732	213,501	72,863	678,671	217,656	380,748	1,664,200
1859..	369,303	195,189	76,096	620,533	203,974	341,553	1,514,777
1860..	413,780	220,463	62,707	673,839	207,979	370,667	1,657,834
1861..	441,695	234,004	59,104	709,163	211,806	411,755	1,746,351
1862..	413,043	204,515	59,832	716,170	196,658	432,180	1,757,625
1863..	376,828	195,446	60,633	702,822	198,965	421,485	1,662,291
1864..	388,275	224,142	53,415	761,641	209,603	498,808	1,797,314
1865..	397,429	198,794	68,538	853,450	214,393	581,862	1,887,218

Uitklaring.
Zeil- en Stoomschepen.
Tonnenmaat.

	AMSTERDAM.			ROTTERDAM.			ALLE HAVENS.
	ALLE VLAG-GEN	NEDERL.	ENGELS.	ALLE VLAG-GEN.	NEDERL.	ENGELS.	ALLE VLAG-GEN.
1846..	434,841	196,249	46,366	354,160	84,930	189,027	1,156,741

1847..	422,967	204,363	52,394	402,222	120,142	217,397	1,177,139
1848..	336,330	186,646	-50,634	346,852	108,590	193,725	1,021,943
1849..	349,328	188,695	55,497	412,803	125,030	231,827	1,095,584
1850..	347,253	180,662	56,181	429,834	142,734	239,072	1,136,664
1851..	353,546	191,049	48,341	466,952	145,185	259,340	1,215,568
1852..	390,096	212,119	56,466	533,087	171,298	290,730	1,317,425
1853..	339,476	190,301	55,555	476,681	163,494	272,116	1,215,869
1854..	321,868	195,692	45,359	508,905	172,956	289,690	1,284,684
1855..	387,946	207,063	69,625	559,517	188,696	312,210	1,443,670
1856..	428,483	229,972	79,025	611,780	212,882	336,550	1,565,268
1857..	351,662	249,179	95,423	668,006	240,174	347,228	1,685,280
1858..	433,796	217,067	79,028	713,913	226,258	403,015	1,720,249
1859..	356,589	175,616	76,822	648,247	212,432	350,190	1,511,607
1860..	435,675	234,215	66,838	747,828	242,473	396,559	1,737,146
1861..	460,414	247,208	60,311	738,512	222,201	416,390	1,771,389
1862..	437,619	214,790	63,137	768,511	225,572	442,173	1,839,281
1863..	396,100	199,759	63,065	768,630	226,726	441,425	1,740,337
1864..	481,936	210,113	56,205	832,022	252,149	526,565	1,842,036
1865..	422,661	200,883	68,487	923,636	248,815	603,334	1,985,345

Met opzet heb ik de cijfers genomen van het begin der uitgave

van de regeringsstatistiek af, 1846, vooral ook om te doen uitkomen hoe het jaar 1850, het jaar van de opheffing van de Engelsche navigatieacte, het jaar waarvan de kolossale ontwikkeling derstoomvaart dagteekent, ook het kenteringsjaar geweest is voor de scheepvaartsverhouding tusschen Amsterdam en Rotterdam. Bij de totalen heb ik de Nederlandsche en de Engelsche vlag naast elkander gezet, de andere vlaggen achterwege latende, omdat ik scherp wilde doen uitkomen, dat het stabiele cijfer der nationale en der Britsche vlag voor Amsterdam, tegenover het aanzienlijk toenemen der eerste en kolossaal vermeerderen der laatste voor Rotterdam, het sprekend getuigenis afleggen, dat in de vermeerdering der stoomvaart, en wel onder Engelsche vlag, de sleutel ligt van Rotterdams verblijdende en Amsterdams bedroevende cijfers. De stoomvaarttabel zal dit nog duidelijker maken.

Stoomvaart.
Tonnenmaat.
inklaring. uitklaring.

	ALLE VLAG-GEN.	NEDERL.	ENGELS.	ALLE VLAG-GEN.	NEDERL.	ENGELS.
1846..	204,491	39,446	135,201	204,143	41,035	133,737
1847..	265,771	40,039	206,305	245,089	34,654	190,908
1848..	222,552	40,682	171,093	229,432	40,319	178,416
1849..	248,393	45,200	187,796	249,674	45,171	190,331
1850..	289,566	54,193	221,223	290,845	54,644	221,594
1851..	344,371	63,816	263,822	345,069	62,611	264,694
1852..	365,323	78,495	273,736	368,174	79,311	275,463
1853..	377,129	89,889	283,072	376,984	88,515	284,038
1854..	425,935	112,684	311,206	429,366	113,919	313,229
1855..	406,969	112,977	284,044	410,018	117,925	280,151
1856..	477,151	159,749	300,974	482,780	164,896	307,648
1857..	517,945	187,038	321,306	517,956	185,988	321,475
1858..	533,925	188,865	338,687	536,415	185,920	342,635
1859..	522,089	172,808	342,143	521,417	169,497	342,280
1860..	557,594	172,773	381,050	561,117	176,104	380,663
1861..	607,939	171,775	429,985	597,947	176,623	417,473
1862..	616,779	176,744	431,926	625,579	179,908	436,698
1863..	641,784	186,005	440,320	655,038	187,460	453,238
1864..	766,932	194,759	561,606	792,151	193,583	589,657
1865..	838,708	195,404	634,588	865,734	198,742	657,699

De lezer zelf trekke nu zijne conclusiën!

Maar dat weet een ieder, beweert men alligt, dat Rotterdams stoomvaart die grootere scheepvaartcijfers geeft. Rotterdams ligging is gunstig voor de stoomvaart en die van Amsterdam daarvoor hoogst ongunstig; maar juist daarin moet het Noordzee-Kanaal verbetering brengen. Volkomen juist dat men het feit kende; maar ook, dat die stoomgemeenschap met Engeland zulk een beslissenden invloed oefent op den geheelen handel van Rotterdam, ook met andere landen? En daarom vooral heb ik mij de moeite der opmaking dier tabellen getroost, omdat ik de ware verhouding gaarne onder veler oogen wilde brengen, niet om mijne vaderstad in de oogen van anderen lager te

stellen, maar om mijne stadgenooten het feitelijke beter te doen kennen en om den vreemde op de oorzaak er van te wijzen. En ik wilde daardoor tevens de onbegrijpelijkerwijze nog te zeer verwaarloosde stelling prediken, dat de doorvoerhandel juist daarom een zoo onmisbaar element is van bloei voor elke handelsplaats, omdat ze de gelegenheid verschaft tot ontvangst en verzending, ook voor de goederen van commissie- en eigenhandel. Men beweert dan zoo, met woorden schermende, dat niet de transito-, maar dat de eigenhandel bevorderd moet worden. En men vergeet, dat die eigenhandel en die commissiehandel alleen dan kunnen bloeijen, wanneer er voortdurend gelegenheden tot vervoer der goederen bestaan. En juist die gelegenheden vermenigvuldigt de doorvoerhandel op eindelooze en niet alleen op onkostbare, maar zelfs nog op winstgevende wijze. Tracht maar eens goederen met voordeel aan te voeren en te verkoopen op eene plaats alwaar de koopers geene gelegenheid hebben datgene wat zij kochten, te vervoeren, of tracht daar eens orders van den vreemde te verkrijgen! Maar heeft de doorvoerhandel u eens die gelegenheden verschaft, dan is hij de bron waaruit alle andere categoriën van handel kracht en leven putten. Rotterdam ondervindt dat; en volkomen juist is het betoog ten voordeele van dien handel, kortelings nog in zijn orgaan geleverd. Mogt men dat toch eindelijk in Amsterdam eens erkennen.

En nu Rotterdam kosteloos van het rijk een beteren weg naar zee verkrijgt, nu Rotterdam kosteloos van het rijk een spoorwegbrug over de Maas erlangt, nu Rotterdam eindelijk nog kosteloos van het rijk den spoorwegbrug ontvangt over den Moerdijk, zoodat die stad eene uitnemende havenplaats wordt voor de grootste stoombooten en de sleutel tevens van het verkeer tusschen Zuidelijk Europa en Noord-Nederland, nu vraag ik, met het oog op de grootere cijfers van scheepvaartverkeer die de stad reeds boven Amsterdam kan aanwijzen, of de toekomst niet dreigend wordt voor de hoofdstad? Is eens de stroom van den handel verlegd, niet gemakkelijk, niet dan ten koste van groote opofferingen, is hij terug te leiden. En terwijl Rotterdam wijselijk gaarne aanneemt wat het rijk het aanbiedt, gaarne het spannen van een brug over zijn druk bevaren Maasstroom duldt, de voordeelen eerst tellende en dan later trachtende de nadeelen weg te ruimen, blijft Amsterdam moeijelijkheden op moeijelijkheden stapelen tegen elke regeringsvoordragt die de spoorconcentratie aldaar moet bevorderen, ja ontwerpt zelfs plannen, ongevraagd en ongevergd, zonder tevens iemand aan te wijzen die daarvan den aanleg en de exploitatie op zich nemen wil. Of verwacht men misschien dat de regering voor hare rekening de plannen van particulieren ten uitvoer zal brengen? Hoeveel beter deed men de regeringsplannen te verbeteren dan die te weigeren of zelfs uit te roepen zoo als enkelen, - gelukkig maar zéér

enkelen - 't wagen: liever geene spoorwegverbinding dan de door mij afgekeurde! Verloren intusschen gaat de kostbare tijd, verloren voor altijd; want onderwijl vordert de arbeid aan de nieuwe verkeerswegen voor Rotterdam. En hoe langer Amsterdam draalt, hoe langer de tijd duurt dien de zusterstad de hoofdstad vóór is in betere middelen van vervoer, hoe meer Rotterdam het handelscentrum wordt van geheel Nederland.

Maar genoeg. Ik had gewenscht dat de Kamer van Koophandel deze zaak ampel in haar verslag zou hebben behandeld. Want de oppervlakkige beschouwing op bl. 9 kan men natuurlijk alleen als ironie opvatten! Regt had ik op die hoop te meer, nu de Kamer met zeker welgevallen van de Koninklijke Nederlandsche Stoomboot-Maatschappij heeft overgenomen de even barre als ongemotiveerde veroordeeling der opinie van andersdenkenden in deze materie, dus ook van mannen die geheel hun leven in schip en dok hebben doorgebragt en die over de zaak dus vrij wat beter kunnen oordeelen dan die zoo bout sprekende regters. Eer men zulk een oordeel overneemt, moet men de uitspraak wettigen.

Schoorvoetend heeft de wetgevende magt de gelden voor den Moerdijkbrug toegestaan, eene aanzienlijke minderheid deze verbinding naast die van Kuilenburg overbodig achtende en de som te groot voor 's lands financiën. Juist nog bij tijds is de aanneming geschied. Zullen later, wanneer de hooge regering eindelijk eens met Amsterdam tot een vergelijk is kunnen komen omtrent de plaats der verbinding van de spoorwegen in de hoofdstad, de Kamers ook deze verbinding nog noodzakelijk achten, ook deze uitgaaf nog toestaan? Twijfelachtig is het antwoord op die vraag. En bleek de tijd eens voorbij te zijn voor zulke werken van rijkswege, zal Amsterdam dan voor gemeentekosten het plan der Kamer van Koophandel uitvoeren of wel ervaren wat het zegt, liever geen spoorcentrum dan het door de regering aangebodene!

Hopen wij 't beste van de toekomst. Behoefte aan betere wegen van verkeer heeft Amsterdam; iedere bladzijde ook van dit verslag meldt het u. Maar een euvel is ligter aan te wijzen dan te verbeteren.

In het afgeloopen jaar heeft de Kamer nieuw bloed gewonnen. Volkomen gelukt is de manoeuvre om door het stellen van nieuwe candidaten, de aandacht van het publiek op de anders zoo verwaarloosde verkiezing voor de Kamer te vestigen; van die meerdere sympathie trekke zij partij. Moge de belangstelling in haren arbeid toenemen, toenemen vooral door de waarde harer adviezen, toenemen ook door het boeijende en degelijke harer jaarlijksche verslagen, wier aankondiging ik nu voortaan gaarne aan de handen beveel van een der velen die met mij van heeler harte hopen op de herleving van Amstels ouden handel en eens zoo drukke scheepvaart.

P.N. MULLER.

Hooger onderwijs.

II. Wezen en doel van het hooger onderwijs[1].

Onder de vraagpunten, der Commissie van 1828 ter beantwoording voorgesteld, is er één, dat op onverklaarbare wijze achteraangeschoven is[2]. Het had verdiend de eerste in de rij geplaatst te zijn: want het beheerscht het gansche onderwerp. Het luidt dus:

> 'Uit welk oogpunt moeten de Hoogescholen in den tegenwoordigen tijd beschouwd worden? Zijn zij voornamelijk vereenigingspunten van kennis en wetenschap, werwaarts zij allen[3] zich begeven, die door dorst tot kennis daartoe worden genoopt? Of zijn zij voornamelijk hoogere scholen en lands-instellingen meer bepaaldelijk ten doel hebbende de vorming van bekwame staatsdienaars en staatsburgers? Welk onderscheid ontstaat uit dit verschil van gezigtspunt met betrekking tot de behandeling der jeugd?'

Wij hebben werkelijk reden om ons over de achterzetting van deze groote vraag - ook hieruit blijkbaar, dat van hare beantwoording geen ander resultaat begeerd werd, dan dit, welken invloed zij hebben moest op 'de behandeling der jeugd' in verband met het Akademisch Bestuur - te beklagen. De Commissie is er nu blijkbaar mede verlegen geweest; haar antwoord is kort en oppervlakkig geworden; en het verband tus-

1 Verg. het Augustus-nommer, bl. 181 vv.

2 Onder de rubriek H, *Akademisch Bestuur*, vraag n°. 1.

3 Is dit *allen* niet een schrijffout, in plaats van *alleen*? Een drukfout kan het niet zijn, want de Commissie heeft, blijkens haar rapport, ook *allen* gelezen.

schen de vraag, die de regeering stelde, en het mager resultaat, dat deze van de oplossing verwachtte, is haar niet duidelijk geworden. Had de regeering kunnen goedvinden, dit punt aan het hoofd van al de andere te plaatsen en het met de vraag te besluiten: 'Welk onderscheid ontstaat uit dit verschil van gezigtspunt met betrekking tot de inrigting van het Hooger Onderwijs?' wij zouden misschien van de kundige en verlichte mannen, waaruit de Commissie was samengesteld, eene schoone ontwikkeling van het wezen en doel van het hooger onderwijs hebben ontvangen.

Want zoo kort en vluchtig als nu hun antwoord is, wijst het ons toch met helderheid en juistheid op de beginselen, die aan eene regeling van het hooger onderwijs, zal zij goed zijn, ten grondslag moeten gelegd worden. Daarom worde het hier in zijn geheel opgenomen. De beknoptheid zal dan althans deze goede zijde hebben, dat het citaat niet te lang zij.

Het luidt als volgt:[1]

'De beide gezigtspunten, welke bij deze vraag worden voorgesteld, zijn aan de Commissie voorgekomen niet van elkander te moeten worden afgescheiden. De Hoogescholen moeten, naar haar inzien, te gelijk als vereenigingspunten van kennis en wetenschap en als hoogere lands-instellingen beschouwd worden, in welke laatste hoedanigheid zij bestemd zijn om als kweekscholen te dienen voor staatsdienaars en staatsburgers. Een der beide gezigtspunten uitsluitend aan te nemen, zou voor de Hoogeschool zeer nadeelig zijn.

Als vereenigingspunten van kennis en wetenschap moeten er de vorderingen, welke in alle landen gemaakt worden, tot welke vakken zij betrekkelijk zijn mogen, worden opgenomen en bijgehouden, en moet er aan de bevordering van alle wetenschappen gewerkt worden. De mannen, welke aan de Hoogescholen geplaatst zijn, behooren de wetenschappen van het verhevenste standpunt te overzien, en ze om haar zelven wille te beoefenen. Om aan hunne bestemming te voldoen, moeten zij hun geheel leven daaraan toewijden, en geen ander doel voor hunne werkzaamheden, voor de aanwending van alle hunne krachten hebben, dan de wetenschappen en derzelver doelmatige mededeeling en verspreiding.

Voor allen, welke door dorst naar kennis gedreven worden,

1 Zie *Rapport*, enz., blz. 249 v.

moet aan de Hoogeschool gelegenheid zijn, om te verkrijgen wat zij verlangen, zonder dat eenig bijkomend oogmerk in hen behoeft voorondersteld te worden. Uit dit oogpunt beschouwd, dragen de Hoogescholen veel bij tot den luister, de beschaving en den bloei van een land. Het nut, dat zij op die wijze aanbrengen, moge voor velen niet merkbaar zijn; het is niet minder wezenlijk en gewigtig en behoort des te meer door eene verlichte Regering op prijs gesteld te worden, naar mate het minder gewaardeerd wordt door de groote menigte, welke aan hooger beschaving vreemd zijnde, zelfs niet vermoeden kan, hoe de geleerden hun leven voor de wetenschappen kunnen aanwenden.

Van de andere zijde is de bestemming der Hoogescholen om bekwame staatsdienaars en staatsburgers te vormen, niet minder gewigtig. Tot dezelve behooren alle diegenen, welke hoogere wetenschappelijke kundigheden behoeven en waarvan men om die reden zegt, dat zij tot de geleerde standen behooren. De staat kan wel niets gewigtigers hebben, dan dat die talrijke klasse, welke als het ware de bloem der natie uitmaakt, goed gevormd worde; het lot van alle andere klassen hangt voor een groot gedeelte daarvan af.

De kundigheden, welke de eerstgenoemde klasse aan de Hoogescholen opdoet, de vorming, die zij daar ontvangt, zullen des te volkomener zijn, naarmate de Hoogescholen aan de eerste bestemming beter voldoen; want dan vloeit er de kennis uit de rijkste bron en zij is van de edelste soort.

De geleerden, welke door hunne lessen de staatsdienaren en staatsburgers vormen, maken van hunne wetenschap het gewigtigst gebruik; zij kunnen geen verhevener pligten hebben dan hunne kundigheden op die wijze ten nutte der maatschappij mede te deelen, en het Vaderland dus te verrijken met den schat dien zij bestemd zijn op te zamelen.

Voor hunne studiën zelve is het geven van een zeker getal lessen ten uiterste voordeelig. Zij, welke de wetenschappen het vlijtigst beoefend hebben, en haar het meeste voortgang hebben doen maken, waren veelal zeer naauwgezet in het geven van akademische lessen en verspreidden daardoor het eerst hunne uitgebreide kundigheden.

De twee in de vraag opgegevene denkbeelden kunnen dus niet van een gescheiden worden, en vervalt alzoo eenigermate het slot der vraag: welk onderscheid uit dit verschillend ge-

zigtspunt ontstaat met betrekking tot de behandeling der jeugd. Zooveel meent echter de Commissie uit het tweede dezer gezigtspunten te moeten afleiden, dat de staat zoowel bevoegd als verpligt is aan de Hoogescholen, met betrekking tot de behandeling der jeugd, zoodanige inrigting te geven, als het meest geschikt is om te maken, dat zij aan hare bestemming kunnen beantwoorden. Daarhenen strekken de voorschriften, welke reeds door de Commissie zijn voorgedragen en welke zij nog verder zal ontvouwen.

Voor hen, welke door dorst tot kennis gedreven alleen de wetenschap om haar zelve zoeken, behooren alle lessen toegankelijk te zijn. Hun getal zal altijd gering wezen, en hun doel geeft eene groote waarschijnlijkheid, dat zij rijpheid en doorzigt genoeg bezitten, om hunne studiën zelve te besturen; zoolang zij dus werkelijk aan dat doel getrouw blijven, zullen zij de Hoogescholen tot eer verstrekken en aanmoediging en bescherming verdienen.'

Het is zeker niet zeer fraai gestileerd, wat wij hier lazen; maar het is schoon gedacht: bovenal, het is juist. De hoofdgedachte, die trouwens ook reeds in de vraag lag opgesloten, dat het hooger onderwijs tweederlei zeer onderscheiden, en toch verwant, doel heeft, is duidelijk uitgesproken. Die hoofdgedachte, even waar als rijk in gevolgtrekkingen, moet de grondslag zijn van elke regeling van het hooger onderwijs. Aan de ontwikkeling van deze stelling zal het tegenwoordige vertoog gewijd zijn.

Dit tweederlei doel - en mag ik er bijvoegen, het tweeslachtig karakter van het hooger onderwijs? - is door alle deskundigen op den voorgrond gesteld; het heeft ook zijnen weg gevonden in de praktijk, hetzij de wetgever het willens of onbewust erkend heeft, hetzij de gang der zaken zelf het gelden deed.

Eensdeels toch moeten instellingen van hooger onderwijs - wij zullen ze nu in 't vervolg met den algemeen gebruikelijken en volkomen passenden naam *Universiteiten* onderscheiden - strekken tot hetgeen wijlen de Hoogleeraar Bake zoo gelukkig genoemd heeft: 'de vertegenwoordiging der wetenschap'; anderdeels en tegelijk is hare taak 'onderwijs', dat is, vorming en opleiding der jeugd. Schijnbaar zijn hier twee zeer onderscheidene zaken, inderdaad vormen zij één welsluitend

geheel. De aard en de richting van het ‘hooger’ onderwijs aan de universiteiten moet zoodanig wezen, dat het tevens zij vertegenwoordiging der wetenschap; de beöefening en aankweeking der wetenschap moet er zoo geschieden, dat de arbeid van het stille studeervertrek voortdurend door onderwijs vruchtbaar worde voor het leven.

Nergens heb ik dit dualisme, dat het wezenlijk karakter der universiteit kenmerkt, duidelijker aangetoond gezien, dan in een klein boekje van F. Schleiermacher[1] dat (ik beken het gaarne) mijner aandacht gewis zou ontgaan zijn, indien zij er niet op gevestigd ware geworden door eenen lieven vriend, dien wij allen in Leiden waardeeren als den kenner bij uitnemendheid van goede boeken op bijkans elk wetenschappelijk gebied, een' van de weinige ons nog overgeblevene vertegenwoordigers van die encyclopaedische studiën, waardoor in vroegere tijden de Nederlandsche hoogescholen beroemd waren.

Schleiermacher handelt in het tweede hoofdstuk van dit belangrijk geschrift (dat zijn ontstaan te danken had aan de toenmaals gevormde plannen om voor Pruissen eene nieuwe universiteit te scheppen) ‘*von Schulen, Universitäten und Akademiën*’, de drie vormen, waarin alle vereenigingen tot beoefening der wetenschappen optreden. De *School* is bestemd, om de verworven kennis in ruimeren of engeren omvang aan opkomende geslachten mede te deelen; de taak der *Akademie* is, de wetenschap zelve verder te brengen, de som van kennis, waarover wij te beschikken hebben, te vergrooten. In de eerste is de meester werkzaam met zijne leerlingen; hij beproeft hun aanleg en vermogens en leidt hen in in de elementen van het weten; in de andere zijn de meesters der wetenschap vereenigd om elkander voort te helpen en aan te vullen, het inzicht in den zamenhang van alle wetenschappen tot klaarheid te brengen en aldus eene hoogere éénheid des wetens te vormen. Tusschen deze beide nu staat de *Universiteit*, om zich aan de eene zoowel als aan de andere aan te sluiten. Zij is ‘*Nachschule*’ en ‘*Vorakademie*’; en deze wederzijdsche verhouding is zoo natuurlijk, dat zij van zelve hare uitdrukking gevonden heeft in het spraakgebruik des volks, dat de universiteit onverschillig nu eens H o o g e s c h o o l dan weder A k a d e m i e

1 *Gelegentlicke Gedanken über Universitäten in deutschem Sinne*. Von F. SCHLEIERMACHER, Berlin 1808.

noemt. Wat is nu de aard harer verhouding naar beide zijden? Sommigen zouden kunnen denken, dat zij tusschen beiden geplaatst overtollig ware. Maar het is niet moeielijk aan te toonen, dat zij het noodzakelijk en onmisbaar verband tusschen deze twee in karakter geheel verschillende instellingen vormt. De school houdt zich slechts met de formeele kennis op. Het inzicht in het wezen des kennens, den wetenschappelijken geest, het zelfstandig onderzoek, dit alles kan zij slechts voorbereiden, niet tot ontwikkeling brengen. In de Akademie daarentegen heeft deze ontwikkeling hare volle hoogte bereikt; in haar hebben de wijsgeerige beginselen van alle wetenschap hunnen vasten grond verworven, en van dit standpunt uit werkt ieder harer leden voort tot uitbreiding der wetenschap in zijn bijzonder vak. Maar er moet een overgang zijn van de eene richting in de andere. De zuiver wetenschappelijke geest waait den mensch niet in den slaap aan. Die geest moet geteeld, gekweekt en met zorg opgevoed worden. Dit is de taak der Universiteit: zij is het punt van overgang tusschen den tijd, waarin de jeugd door eigenlijk leeren, door het aanbrengen van een zekere hoeveelheid positieve kennis op de wetenschap voorbereid wordt, en dien, waarin de man, in de volle kracht des wetenschappelijken levens, het veld der kennis vruchtbaar maakt of verder ontgint. Zij heeft de jongelingen, die op de school met zekere hoeveelheid kennis toegerust zijn, te brengen tot de heerschappij over die kennis en tot het bewustzijn dezer heerschappij, zoodat zij door zelfstandig denken de grondwetten van alle wetenschap leeren begrijpen en aldus het vermogen, om zelven te vorschen, te vinden en weer te geven wat zij gevonden hebben, in zich te ontwikkelen.

Ik heb mij veroorloofd, de uitvoerige redeneering van den duitschen geleerde zeer te bekorten, en hoop het gedaan te hebben zonder vervallen te zijn op de klip, waarvoor Horatius allen, die naar bondigheid streven, waarschuwt. Zooveel althans kan er, naar ik mij vlei, duidelijk uit worden, hoe en waarom de Universiteit gezegd kan worden, te gelijk te zijn ‘vereenigingspunt van kennis en wetenschap’ en ‘school tot vorming van bekwame staatsdienaars en staatsburgers’; want al schijnen ook deze laatste woorden het doel van het hooger onderwijs enger te beperken dan Schleiermacher's verhevener voorstelling, inderdaad moet toch de vorming van mannen, die eenmaal in en voor de maatschappij, in en voor den staat leven zullen,

het einddoel zijn van alle, ook van het meest wetenschappelijk en wijsgeerig onderwijs.

Doch het zal ons nu ook duidelijk geworden zijn, met hoeveel recht de Commissie van 1828 twijfelde aan de juistheid der haar voorgelegde vraag, die scheidde, wat niet gescheiden moest worden, en zelfs als alternatief tegenover elkander stelde, wat onverbrekelijk zamenhangt, en met hoeveel juistheid zij opmerkte: ‘een der beide gezigtspunten uitsluitend aan te nemen zou voor de Hoogescholen zeer nadeelig zijn.’ Nogtans mag wel opgemerkt worden, dat de ambtenaar, die de vraag aldus stelde, in 't geheel niet alleen staat. Zelfs kan men waarnemen, dat bijna bij allen, die eene meening over het onderwerp uitspreken, de eene richting van het hooger onderwijs te sterk op den voorgrond treedt, met verwaarloozing der andere. Zij die tot de Universiteit behooren, de hoogleeraren zelven inzonderheid, zijn het meeste geneigd aan de ‘vertegenwoordiging der wetenschap’ den voorrang toe te kennen. Zij hebben de wetenschap lief om haar zelve; háre beöefening, hare uitbreiding, hare glorie gaat hun bovenal ter harte, en hoe getrouw zij ook hunne plichten als leeraren vervullen, de verzoeking is groot voor hen, om deze verplichting toch slechts te beschouwen als eene taak hun opgelegd, waarvan zij zich wel moeten en ook wel willen kwijten, maar waarvoor zij weinig liefde kunnen gevoelen en die zij hoogstens waardeeren als een bruikbaar hulpmiddel om te zekerder hun eigenlijk levensdoel na te streven. Voor hen is de Universiteit, om nog eens het woord van Schleiermacher te gebruiken, nauwelijks iets meer dan Akademie. Denzulken daarentegen, die daarbuiten staan, is de Universiteit doorgaans niets anders dan de School. In hun oog bereikt zij haar doel volkomen, wanneer zij jaarlijks een zeker getal jongelieden met een aantal kundigheden toegerust aan de maatschappij aflevert. Hoe grooter het aantal dier kundigheden is en hoe vaster zij den leerling zijn ingeprent, des te beter. Maar daarmede is dan ook, huns oordeels, aan de bestemming der Universiteit voldaan, die immers geene andere is, dan bruikbare menschen voor het praktische leven te vormen. - Onwillekeurig denkt men bij deze dubbele eenzijdigheid aan het bekende distichon van Schiller:

Einem ist sie die hohe, die himmlische Göttin,
dem Andern
Eine tüchtiche Kuh, die ihn mit Butter versorgt.

Welken invloed nu deze tweederlei beschouwing van het doel van het hooger onderwijs op de inrichting en regeling van het universiteits-wezen hebben moet, is duidelijk. Volgens de eene heeft men voor niets anders te zorgen, dan dat de wetenschap behoorlijk vertegenwoordigd worde. Hoe ruimer, hoe rijker, hoe schitterender die vertegenwoordiging zij, te beter zal de staat aan zijne verplichtingen voldaan hebben. De Universiteit zij een brandpunt van verlichting, dat zijnen weldadigen glans over het geheele volk verspreidt. Zij handhaaft en bevordert een belang, dat vrij wat hooger te waardeeren is dan louter stoffelijke welvaart. Zij heeft de edelste behoeften van het geestelijke leven te vervullen, die vervuld moeten worden, zal een volk onder andere volken geeerd zijn om de gewrochten van den geest, die het weet te scheppen. Daarom moeten de inrichtingen van hooger onderwijs in een land zoo vele zijn als maar mogelijk is, opdat zooveel mogelijk het licht der beschaving, dat van haar uitstraalt, over alle deelen des lands schijne. Daarom moeten alle vakken van menschelijke kennis aan elke dier inrichtingen hunne beoefenaren en leeraren vinden. Daarom moet de keuze van stof en richting voor elken hoogleeraar zoo vrij mogelijk wezen, opdat elkeen zijn aanleg ongehinderd ontwikkele, aan zijn vak zich geheel wijde en zijn deel in het groote geheel der menschelijke kennis krachtig vooruitbrenge. Daarom moet de staat, waar hij ook karig op zij, met de onbekrompenste mildheid de hulpmiddelen der wetenschap, bibliotheken, musea, laboratoria, ter beschikking van hare beoefenaren stellen. Daarom moet hij door eerbewijzen, door aanmoedigingen, door prijsuitlooving, door bekostiging van kostbare boek- en prentwerken, door stipendiën en beurzen, schitterende verdiensten beloonen en ontluikende talenten voor de wetenschap winnen of bewaren. Daarom ook moeten de studenten in hoogeren wetenschappelijken zin worden gevormd en onderwezen. Niet alleen moet elk hunner met de hoofddeelen van het vak, dat hij gekozen heeft, bekend gemaakt worden, maar ook al wat daarmede zamenhangt mag hem niet vreemd blijven, en de eerste jaren van zijn verblijf aan de Universiteit moeten gewijd zijn aan voorbereidende studiën, die zijnen geest ontwikkelen en hem rijp maken om

de wetenschap in zich op te nemen. Daarom ook moet hem, den onervarene, de gang zijner studiën met voorzienige hand worden afgebakend en mag hij niet tot hoogere opklimmen, voordat hij bewezen heeft door die voorbereidende goede grondslagen te hebben gelegd, waarop hij kan voortbouwen. Daarom eindelijk zal het hoogste doel van zijn streven wezen de eer en de onderscheiding verbonden aan de doctorale waardigheid, die hem door het lichaam der Universiteit zelf na herhaald ernstig onderzoek wordt toegekend. Maar daarom moet dan ook die hooge waardigheid voldoende zijn om hem den weg te openen tot alle maatschappelijke betrekkingen, tot ambten en bedieningen, waarin hij zijne verworvene wetenschap ten nutte zijns volks zal willen aanwenden.

Van de andere zijde zal men, wel is waar onder protest tegen elk verwijt van kleinachting der wetenschap, beweren, dat het niet tot den werkkring van den staat behoort haar op te kweeken; dat haar bloei zelfs niet van zijne tusschenkomst afhankelijk is, maar veeleer uit hare eigene vrije en zelfstandige ontwikkeling moet ontkiemen; dat hij genoeg doet, wanneer hij slechts aan die ontwikkeling niets in den weg legt, en dat hij overigens alleen voor zich zelven, voor zijne eigene belangen, heeft te zorgen; dat deze zorg zich kan bepalen tot de vorming (om nog eens deze uitdrukking te bezigen) van bekwame staatsdienaars en staatsburgers; dat de inrichting en het getal der instellingen van hooger onderwijs, die hij daartoe sticht, afhankelijk is van zijne eigene behoeften en van de middelen, waarover hij te beschikken heeft; dat ook bij het gebruik dezer middelen, even als overal, waar zijne werking onmisbaar is, al wat naar weelde zweemt moet worden vermeden, omdat hij met de eene hand niets kan uitgeven zonder met de andere in de beurzen der ingezetenen te tasten; dat hij ook wel moet toezien, dat hij niet onder schijn van het algemeen belang te bevorderen, louter bijzondere belangen bevoordeele. Daarom, zegt men van dezen kant, moet de vraag, hoevele en welke instellingen van hooger onderwijs de staat zal hebben te onderderhouden, alleen van het standpunt der volstrekte noodzakelijkheid worden beoordeeld, en zal men wel tot het besluit moeten komen, dat ééne welingerichte hoogeschool de voorkeur verdient boven eene verdeeling en versnippering zijner krachten en middelen over vele. Daarom zal die ééne instelling voor haar oogmerk voldoende zijn, wanneer én het personeel én het

materiëel voor het geven van degelijk onderwijs in die zaken, welke de aanstaande staatsdienaar en staatsburger weten moet, berekend is. Daarom heeft de hoogleeraar, die ambtenaar van van den staat is, in de eerste plaats te zorgen voor de getrouwe vervulling van de taak, welke de staat recht heeft hem op te leggen, en mag de staat van hem vorderen, dat hij al zijnen tijd en al zijne krachten aan deze taak wijde. Daarom moet ook de gang der studiën aan de hoogeschool geheel op haar praktisch doel gericht zijn, en behoeven den student niet een aantal wetenschappen ter beoefening te worden voorgelegd, die hij nimmer in het leven zal hebben toe te passen. Verlangt hij de wetenschap om haar zelve te beoefenen, niets zal het hem beletten; en is het hem hiermede wezenlijk ernst, hij zal de hulpmiddelen daartoe zelf weten te vinden; maar niets is ongerijmder dan te vorderen, dat de staat voor zulke zeldzame uitzonderingen een uitgebreid wetenschappelijk apparaat inrichte, dat, hoe uitgebreid ook, toch nog onvolledig wezen, althans onvoldoende verklaard worden zou. Want nog nooit heeft ook zelfs de mildste en verkwistendste regeering in dit opzicht aan de eischen der geleerden kunnen voldoen. Voor den gewonen student, dat is voor honderd negen en negentig van de tweehonderd, die de hoogeschool met geen ander doel bezoeken dan om zich voor eenen werkkring in het maatschappelijk leven voor te bereiden, is weinig gereedschap voldoende en is veel wetenschap overtollig. Maak hem bekwaam in hetgeen hij weten *moet* om een kundig geneesheer, een bekwaam praktizijn, een geschikt leeraar, een bruikbaar ambtenaar te worden. Dringt gij hem meer op, hij zal zich misschien aan uwen dwang onderwerpen, mogelijk ook niet, maar in elk geval het opgedrongene zoo spoedig mogelijk als ballast overboord werpen. Daarom kan het studieplan zeer eenvoudig zijn en aanleiding geven tot merkelijke besparing van tijd en geld. De zoogenaamde klassieke studiën kunnen veilig achterwege blijven sinds het Latijn ook als taal der wetenschap voor goed dood is. Aan de Pandecten behoeft de hedendaagsche jurist, die enkel met het recht van zijn land te doen heeft, zoo min zijn tijd te besteden als de medicus aan den ganschen omhaal van mathematische en physische wetenschappen. En de student, die aan de hoogeschool komt om te leeren wat hij voor zijn toekomstig beroep noodig heeft, zal met zooveel te meer ijver zich aan deze studiën wijden, naarmate gij hem minder plaagt met an-

dere dingen, waarvan hij het nut niet inziet. Zoo noodig, kan de staat zijnen ijver nog aanzetten door aan den eindpaal van de akademische loopbaan een streng en onpartijdig examen te plaatsen. Waarschijnlijk zal hij dit in zijn eigen belang toch doen om zich waarborg te verschaffen, dat hij goede ambtenaren verkrijgt. Daarmede kunnen dan ook de akademische graden en waardigheden vervallen, die immers sedert lang niet meer dan eene ijdele vertooning zijn.

Vóór wij ons nu aan een oordeel tusschen deze twee zoo ver uiteenloopende zienswijzen wagen, is het noodig, dat wij onderzoeken, hoe onze tegenwoordige wetgeving op het hooger onderwijs getracht heeft dezen strijd op te lossen en hoe zij in die poging geslaagd is. De kennis van den feitelijken toestand zal ons dan wellicht een niet te versmaden hulpmiddel kunnen zijn, om te bepalen, in welke richting eene hervorming wenschelijk is.

Het is eene verdienste te meer, die aan de ontwerpers van het organiek besluit van 1815 mag worden toegerekend, dat zij bij hunne regeling van het hooger onderwijs getracht hebben zich voor éénzijdigheid in de eene of andere richting te wachten. Wat zij als het doel van het hooger onderwijs aanmerkten, werd in het eerste artikel zelf van het besluit uitgedrukt met deze woorden: ‘onder den naam van *Hooger Onderwijs* wordt verstaan zoodanig onderwijs als ten doel heeft, den leerling, na afloop van het lager- en middelbaar onderwijs, tot een geleerden stand in de maatschappij voor te bereiden.’ De voorbereiding van den *leerling* treedt dus op den voorgrond, niet de beöefening of bevordering der wetenschap. Maar voorbereiding waartoe? ‘Tot een geleerden stand in de maatschappij.’ Men kan het twijfelachtig stellen, of deze zeer ruime en dubbelzinnige term met voordacht, dan uit verlegenheid om eene scherper bepalende uitdrukking te vinden, gekozen is. Ons zij het genoeg, op te merken, dat hier gesproken wordt, niet van v o r m i n g , een woord dat aan dressuur zou kunnen doen denken, maar van v o o r b e r e i d i n g , en niet van een beroep of van bepaalde betrekkingen, waartoe die voorbereiding den weg moet banen, maar van e e n g e l e e r d e n s t a n d i n d e m a a t s c h a p p i j . Iets duidelijker komt de bedoeling des wetgevers

uit in art. 53, waar op de bestemming der hoogescholen wordt gewezen; ‘aan welke niet alleen de studiën tot bekoming van wetenschappelijke graden zullen voleindigd, en die graden zelve toegekend worden, maar aan welke dien ten gevolge in alle de voornaamste deelen der menschelijke kennis onderwijs zal gegeven worden.’ Gewis, hier geldt ten volle wat wij vroeger op het besluit in zijn geheel aanmerkten; de woordenkeus laat te wenschen over en de constructie is niet onberispelijk; maar zoo wij ons over den gebrekkigen stijl kunnen heenzetten en tot de gedachte doordringen, zullen wij de gelukkige vereeniging van studiën, strekkende in de eerste plaats tot verwerving van eenen wetenschappelijken graad, d.i. met andere woorden tot voorbereiding voor eenen geleerden stand in de maatschappij, met het onderwijs ‘in alle de voornaamste deelen der menschelijke kennis’ kunnen prijzen. Doch nergens is dat verband tusschen opleiding en wetenschap, dat naar het oordeel der mannen van 1815 het wezen van het hooger onderwijs uitmaakt, duidelijker en stelliger door hen aangewezen, dan (waar men het zeker niet het eerst zoeken zou) is het artikel, dat over de bestemming der Athenaea handelt, art. 36. Hier wordt in de éérste plaats als hun doel genoemd ‘zooveel mogelijk algemeene verspreiding van smaak, beschaving, geleerdheid, enz.’ en voorts bepaald, dat zij zullen zijn hulpinrichtingen van akademisch onderwijs, ‘ten behoeve van die jongelieden, welke door hunne omstandigheden verhinderd worden, den tijd, tot eene akademische loopbaan noodzakelijk, geheel aan eene der Hoogescholen door te brengen.’ Immers men mag, logisch redeneerende, wel tot de gevolgtrekking komen, dat de wetgever aan de mindere instelling niet een hoogeren rang dan aan de aanzienlijkere zal hebben willen geven.

Die twee grondgedachten, ‘voorbereiding tot een geleerden stand in de maatschappij’ en ‘onderwijs in alle de voornaamste deelen der menschelijke kennis,’ die wij hier alzoo vooropgesteld vinden, loopen dan ook als twee evenwijdige lijnen door het geheele reglement naast elkander voort. Wij willen ons de moeite geven, eenige oogenblikken dat dubbele spoor te volgen.

De akademische graden, die bij art. 114-125 als voorwaarden worden gesteld, om te kunnen worden toegelaten tot de daar opgenoemde ‘waardigheden, ambtsbedieningen en standen’, worden den student als het naaste doel zijner studiën voorgesteld. Die graden zijn in elke faculteit twee, ‘die van candidaat

en die van doctor' (art. 77). Voor eenige betrekkingen of bedieningen is die van candidaat voldoende; in den regel wordt die van doctor gevorderd. Wat de reden van dit onderscheid zij, kan ons nu onverschillig wezen. Hier hebben wij slechts aan te wijzen, hoe de studiën zelve in verband met dezen eisch zijn ingericht. Geen dezer graden is verkrijgbaar zonder het met goed gevolg afleggen van een examen. En art. 81 zegt: 'de aard en strekking der examina zullen onderscheiden zijn naarmate van het doel, dat men zich daarbij voorstelt. Zij zullen tweederlei zijn: een voor het candidaatschap en een voor het doctoraat.' Dit onderscheid in aard en strekking ligt hierin, dat het candidaats-examen in elke faculteit over de voorbereidende vakken of algemeene beginselen der wetenschap loopt en dat het doctorale examen dieper in de deelen der wetenschap doordringt[1]. Een ander onder-

1 De opsomming der verschillende onderwerpen, waarover in elke faculteit het candidaats- en het doctoraal-examen loopen moet, zou den gang onzer redeneering te veel verbreken. Daarom vindt zij hier afzonderlijk hare plaats.

Theologie. - Candidaats-examen: natuurlijke godgeleerdheid, kerkelijke geschiedenis en algemeene leer van den christelijken godsdienst.
Doctoraal-examen: dogmatiek, christelijke zedekunde, theorie der uitlegkunde, pastorale wetenschap.
Rechtsgeleerdheid. - Candidaats-examen: de instituten van het romeinsche regt. Bovendien wordt gevorderd het bewijs, dat men de lessen hebbe bijgewoond over de encyclopaedie der regtsgeleerde studiën, over de historie van het regt en over het natuurregt.
Doctoraal-examen: het hedendaagsche burgerlijk en lijfstraffelijk regt (waarbij in 1840 ook het handelsregt gevoegd is). Bovendien het bewijs van het bijwonen der lessen over de pandekten en het staats- en volkenregt. (Van andere vakken, waaromtrent gelijk bewijs moet worden overgelegd, zal later worden gesproken.)
Geneeskunde. - Candidaats-examen: ontleedkunde, physiologie, pathologie, pharmacie, materies medica. Bovendien eene ontleedkundige demonstratie en het bewijs, dat men de lessen over natuurlijke geschiedenis en vergelijkende anatomie hebbe gehouden.
Doctoraal-examen: de praktijk der medicijnen en de theorie der chirurgie en obstetrie. Bovendien het bewijs, dat men de lessen over de diaetetiek, de medicina forensis en politica en het clinisch onderwijs hebbe bijgewoond. (Voorts nog speciale examens voor hen die naar het doctoraat in chirurgie, obstetrie of pharmacie dingen.)
Wis- en natuurkunde. - Candidaats-examen: wiskunde, proefondervindelijke natuurkunde, sterrekunde en algemeene beginselen der natuurlijke historie en kruidkunde.
Doctoraal-examen: toegepaste wiskunde, wiskundige natuurkunde, wiskundige sterrekunde, toegepaste scheikunde, geologie.
Letteren. - Candidaats-examen: theorie der grieksche en latijnsche taalkunde, romeinsche en grieksche oudheden, algemeene geschiedenis en redeneerkunde.
Doctoraal-examen: hoogere grieksche en latijnsche taalkunde, oude geschiedkunde, bovennatuurkunde en geschiedenis der oude wijsbegeerte.

scheid tusschen de beide examens is, dat bij het eerste (dat in één uur kan afloopen) de student geene andere blijken van verworven kennis behoeft te geven dan door te antwoorden op de hem voorgestelde vragen, terwijl bij het andere, waarvoor minstens twee uren op onderscheidene dagen bestemd zijn, daarenboven een bewijs van zelfstandig denken gevorderd wordt door de uitlegging van twee plaatsen of casuspositiën, die hem door de faculteit ter verklaring zijn opgegeven. Eindelijk heeft nog de student zich te onderwerpen aan een ‘definitief examen waardoor hij eenen stand in de maatschappij bekomt’ (art. 74), of, zoo als de eenvoudiger en meer alledaagsche naam luidt, de ‘promotie’ (art. 105 v.v.), die trouwens in den geest van het reglement niet meer is dan een derde deel van het doctoraal examen, maar nogtans een geheel eigen karakter heeft, omdat hier èn de speciale behandeling van een of ander onderdeel der wetenschap èn de zelfstandige arbeid van den student geheel op den voorgrond treedt. ‘Tot de promotie (zoo toch zegt art. 107) is noodig het schrijven en defenderen van een *specimen inaugurale*, hetwelk òf in eene uitgewerkte verhandeling over een of ander onderwerp, tot de wetenschap behoorende, waarin men den graad vraagt, òf in uitgewerkte observatiën over sommige onderscheidene onderwerpen bestaan zal. Losse stellingen, zonder eenige redenering voorgedragen, zullen niet aangenomen worden.’[1]. Hier wordt de aanstaande doctor rijp geoordeeld om zelf het onderwerp zijner speciale studie te kiezen, het zelf te bewerken en het 't zij ‘tegen de bedenkingen van de professoren’ (bij de private defensie), 't zij ‘tegen de oppositiën van allen, die zich daartoe opgewekt gevoelen’ (bij de publieke), te verdedigen (art. 109).

Men ziet, de doorgaande en vrij nauwkeurig afgebakende richting der studiën, volgens het besluit van 1815, is een opklimmen van het algemeene tot het bijzondere. Die geest spreekt nog sterker in een anderen eisch, waarvan het nu de plaats is om te gewagen: de *propaedeutiek*, die in het stelsel van die verordening zulk een hoogst belangrijk element uitmaakt, maar in de toepassing.... doch hiervan hebben wij op dit oogenblik nog niet te spreken. In art. 73 en 74 wordt

1 Men weet dat dit laatste verbod ten aanzien van de juristen opgeheven is bij besluit van 30 Juni 1840. Ten goede of ten kwade? dit zullen wij misschien later zien.

deze propaedeutiek voorgesteld als een ‘voorbereidende’ graad, die verkregen moet zijn vóór men tot de eigenlijke faculteitslessen kan worden toegelaten[1]. ‘Niemand (zoo luidt het eerste dezer artikelen) zal tot de eigenlijke faculteits-lessen der theologie, regtsgeleerdheid en medicijnen worden toegelaten, zonder voor de eerste en tweede faculteit den graad van candidaat in de letteren en voor de derde faculteit die van candidaat in de wis- en natuurkundige wetenschappen bekomen te hebben’; en wat voor dit voorbereidend candidaats-examen in de drie genoemde vakken gevorderd wordt, bepalen art. 93, 98 en 99. De eischen zijn natuurlijk verschillend naarmate iemand medicus, jurist of theologant wenscht te worden: doch zij hebben dit gemeenschappelijk karakter, dat van allen, als grondslag voor de verdere studiën, bewijzen van bekendheid met de klassieke talen en letteren en van ontwikkeling van het denkvermogen gevorderd worden. De aanstaande theologant moet een examen afleggen, behalve in de Hebreeuwsche letterkunde en oudheden, in de Latijnsche en Grieksche letterkunde en in de Grieksche oudheden. De aanstaande jurist in de Grieksche en Latijnsche taalkennis (is er grond voor dit verschil tusschen *letterkunde* bij den een en *taalkennis* bij den ander?) en de Romeinsche oudheden. Van beiden wordt voorts verlangd, dat zij ‘met vrucht’ de lessen over de wis- en redeneerkunde hebben gehouden[2]. Bovendien moet de eerste nog geëxamineerd worden in de Nederduitsche letterkunde en een bewijs overleggen, dat hij de lessen over de algemeene geschiedenis hebbe gevolgd, terwijl de ander wederom in dit laatste vak moet worden geëxamineerd. De aanstaande medicus wordt slechts geëxamineerd in zulke vakken, die bepaald als voorbereiding voor zijne latere studiën kunnen gelden: wiskunde, natuurkunde, kruidkunde, de gronden der scheikunde. Maar ook hij moet althans het bewijs overleggen, dat hij de lessen over de Latijnsche en Grieksche letterkunde en over de redeneerkunde met vrucht hebbe gehouden; en dit zelfde bewijs wordt

1 Over het mathesis-examen, dat thans de reeks der akademische examens opent, behoeven wij hier niet te spreken. In het besluit van 1815 werd het niet gevorderd. Het werd ingevoerd bij een besluit van 26 Sept. 1826, dat het onderwijs in de wiskunde aan de gymnasiën en hooge scholen in zijn ganschen omvang geheel op nieuw regelde.

2 In plaats van het bewijs van het houden der lessen over wiskunde is het examen getreden, dat bij het besluit van 1826 is ingevoerd.

ook den student in de wis- en natuurkundige wetenschappen bij zijn gewoon candidaats-examen (een voorbereidend is hier niet) opgelegd. Daarentegen moet de literator, die evenmin aan een voorbereidend examen onderworpen wordt, een getuigschrift overleggen van het houden der lessen over wiskunde, proefondervindelijke natuurkunde en Nederduitsche letterkunde.

Doch ook hiertoe bepaalt zich nog niet de zorg des wetgevers voor de algemeene en veelzijdige ontwikkeling van den aanstaanden Nederlandschen geleerde. Bij de eigenlijke vakexamens zelve worden nog nieuwe eischen gedaan betreffende wetenschappen, die met die vakken in geen of althans in een zeer los verband staan. De theologant moet blijken geven onderwezen te zijn in de bovennatuurkunde, in de zedelijke wijsbegeerte (‘hetzij’, zegt art. 82, ‘bij den hoogleeraar in het natuurregt, hetzij bij den hoogleeraar in de wijsbegeerte’), in de Oostersche letterkunde buiten het Hebreeuwsch, in de proefondervindelijke natuurkunde, in de natuurkundige sterrekunde, in de algemeene gronden van landhuishoudkunde en ‘vooral’ in den Hollandschen stijl en welsprekendheid. De jurist moet de geschiedenis van het vaderland, de statistiek des vaderlands, de staathuishoudkunde, de staatkundige historie van Europa, de medicina legalis et forensis en de Hollandsche stijl en welsprekendheid hebben bestudeerd; de aanstaande doctor in de wisen natuurkunde moet hebben kennis genomen, behalve van alle vakken onder zijne faculteit gebracht, van de bovennatuurkunde en de geschiedenis der wijsbegeerte; de literator mag niet geheel vreemd zijn aan de instituten en de geschiedenis van het Romeinsche recht, aan de vaderlandsche geschiedenis en aan de natuurkundige sterrekunde[1].

Het is wel een waagstuk van mij geweest deze lange lijst van kundigheden, die volgens het organiek besluit het programma bevat van ons hooger onderwijs, mijnen lezer voor te leggen. Ik hoop, - maar met vreezen - dat hij het van zich heeft kunnen verkrijgen, haar ten einde toe af te lezen, zonder al te veel vermoeid of verbijsterd te zijn geworden van

1 Bij besluit van 1 Juni 1828 is hier nog voor den laatsten bijgekomen de paedagogiek. Daarentegen was het getal vakken, waarin de theologant onderricht moest hebben ontvangen, reeds bij een besluit van 15 November 1820 aanmerkelijk besnoeid.

zooveel geleerdheid. Ik heb hem met opzet niets gespaard, om hem zelven te doen erkennen, dat onze wetgever wel het beginsel van *studium generale* in den ruimsten zin heeft willen toepassen.

En dat het hem daarmede ernst was, bewijst het voorschrift van art. 102. Ik heb vroeger zijne liberaliteit geroemd en er op gewezen, dat hij wèl de gelegenheid om allerlei onderricht aan de hoogeschool te ontvangen, heeft opengesteld, maar niemand den schooldwang oplegde om van die gelegenheid bij uitsluiting gebruik te maken. Maar om te zorgen, dat deze vrijheid niet zoude verlokken tot verwaarloozing van een of ander deel der studiën, die hij noodig achtte, schreef hij in het zoo even genoemde artikel den niet geringen eisch: ‘zij, die de akademische loopbaan niet gevolgd hebben en dus de in artikel 82 enz. gevorderde certificaten niet geven kunnen, zullen ook van de in die artikelen vermelde kundigheden bij de examina van elk der graden blijken moeten geven.’ Het is niet te verwonderen, dat verreweg de meeste studenten steeds getracht hebben, die bewijzen quovis modo meester te worden. Toch mag ik niet nalaten uit mijne ervaring aan te teekenen, dat er enkele polyhistores zijn voorgekomen, die werkelijk in al die ‘vermelde kundigheden’ examen hebben afgelegd!

Ik acht het nu overbodig, nog op andere aansporingen en aanmoedigingen tot studie, die het reglement van 1815 bevat, te wijzen. Ik zou kunnen herinneren aan het uitschrijven van prijsvragen (art. 204-213), dat later zuinigheidshalve voor rekening van den staat gestaakt is, maar, dank zij der mildheid des konings, die persoonlijk de middelen daartoe jaarlijks beschikbaar stelt, thans weder geschiedt. Vooral zou ik hier hebben te herhalen, wat ik reeds in een vorig opstel opmerkte, dat het reglement alle ruimte tot uitbreiding van het onderwijs, tot vermeerdering der leerstoelen, tot opneming van nieuwe vakken openliet en dat het der regeering den plicht oplegde om overvloedig te zorgen voor de materiëele hulpmiddelen van het academisch onderwijs. Maar ik meen mijn oogmerk bereikt te hebben. Dit was: duidelijk te doen uitkomen, dat het reglement van 1815 wel de vorming van aanstaande staatsdienaars en staatsburgers als doel van het hooger onderwijs op den voorgrond stelde, maar, verre van die vorming te bepalen tot een ‘klaar maken’ voor eenig beroep of betrekking, daaraan den eisch verbond van eene wetenschappelijke opvoeding

op zeer breede grondslagen, eene opvoeding, die moest geworteld zijn in de klassieke studiën, die waarborgen moest geven voor ontwikkeling van het denkvermogen, die bij elk vak van wetenschap moest uitgaan van het algemeene om meer en meer door te dringen in het bijzondere, die zich niet met het aanleeren van het vak zelf tevreden stelde maar ook kennis wilde doen verwerven van al wat daarmede in verband staat; die, in één woord, van elken student niet alleen een bekwaam man in zijn vak, maar een g e l e e r d e wilde maken.

Hoe heeft de uitkomst aan deze bedoelingen en verwachtingen beantwoord?

Het antwoord moet ongunstig luiden: althans zoo wij eenig gezag hebben te hechten aan de stem der publieke opinie. De studenten klagen; de professoren zijn niet tevreden; in tal van geschriften is al vóór geruimen tijd herhaaldelijk aangedrongen op hervorming en verbetering; in de Staten-Generaal wordt elk jaar op nieuw verklaard, dat een nieuwe regeling geen langer uitstel lijden mag; de regeering zelve heeft, reeds toen zij de commissie van 1849 benoemde, van deze verlangd, dat zij in haar ‘uitvoerig en uitgewerkt verslag aangaande den tegenwoordigen toestand en d e g e b r e k e n van het hooger onderwijs in dit rijk de oorzaken, die tot laatstgemelde hebben aanleiding gegeven, duidelijk zoude aanwijzen en uiteenzetten.’ Hoeveel men ook op de bevoegdheid van dezen of genen om over de zaak te oordeelen zou mogen afdingen, hoe gemakkelijk het misschien ook vallen zou, een of ander der breed uitgemeten bezwaren weg te redeneeren, bij zooveel eenstemmigheid moet er wel grond zijn voor de klacht, dat ons hooger onderwijs niet aan zijne bestemming voldoet. Werkelijk is er grond voor; en, afgescheiden van kleinere gebreken, die wij zonder schade stilzwijgend kunnen voorbijgaan, heeft de gegrondheid dier klacht vooral twee oorzaken. Eerstelijk, de onvoldoende voorbereiding van hen, die het hooger onderwijs aan de universiteit komen ontvangen; ten tweede, de verkeerde werking, die de regeling van 1815 - zeer zeker tegen de bedoelingen van de mannen, die haar ontwierpen - gehad heeft. Over de eerste zullen wij later gelegenheid vinden te spreken: de andere is hier aan de orde.

Volgens de bedoeling van het reglement van 1815 moest (gelijk wij zagen) het hooger onderwijs strekken om de jonge-

lieden door eene grondige en veelzijdige wetenschappelijke vorming op te leiden tot eenen geleerden stand - zoo als het zich uitdrukte - in de maatschappij. Maar èn de middelen, die het daartoe aanwees, waren ongeschikt, om het doel te bereiken, èn het doel zelf werd, zoowel reeds in de nadere bepalingen van dit reglement zelf als in de wetgeving van den staat in het algemeen, geheel verplaatst. En onder den invloed van deze dubbele fout is de universiteit voor de meerderheid van hen, die haar bezoeken, eenvoudig het middel geworden, om ten koste van eenige jaren van hun leven en met opoffering van eenige honderden of duizenden guldens eene maatschappelijke positie en eene of andere winstgevende betrekking te verwerven, zonder wezenlijke vrucht voor hunne hoogere ontwikkeling af te werpen.

Ik heb hierboven eenige bladzijden gevuld met de opsomming der zaken, welker beoefening in elke faculteit den student als voorwaarde tot verkrijging van eenen akademischen graad gesteld wordt. Het was loffelijke zucht voor de bevordering van degelijke wetenschap, die den wetgever dezen eisch ingaf. Maar getuigde de eisch ook van oordeel en menschenkennis? Was het aan te nemen, dat een jong mensch met middelmatige vermogens begaafd (en deze toch vormen de meerderheid) en doorgaans slecht onderlegd, ooit bij machte zoude zijn, aan zulken veelomvattenden eisch te voldoen? Was het te onderstellen, dat zelfs de uitstekendsten aanleg en lust genoeg zouden hebben, om al die velerlei en uiteenloopende vakken van studie te beoefenen, met dat gevolg, dat zij ook maar eenige blijvende vrucht daarvan voor zich zouden overhouden? Denk u den meest begaafden en bevattelijken jongeling, den vlijtigsten student, den trouwsten hoorder van alle lessen, die hem vijf of zes dagen in de week van 's morgens 8 of 9 tot 's namiddags 3 of 4 uur worden voorgedragen; den volhardendsten blokker daarbij, die 's avonds al het gehoorde weder voor zijn geest terugbrengt, vergelijkt met hetgeen zijne boeken hem leeren kunnen en door zelfstandig onderzoek zoo verwerkt, dat het hem eigen wordt: in één woord, het ideaal van den braven student naar het oordeel van zijne ouders, voogden en leermeesters. Zoudt gij niet meenen, dat zelfs deze verlegen moet staan voor de massa geleerdheid, die hij dagelijks heeft door te worstelen? Zoudt gij niet denken, dat ook hij zich wel genoodzaakt vindt, een of ander vak, dat hem minder aantrekt

of waarin hij zich niet te huis kan brengen, ter zijde te laten liggen, of dat hij een ander, dat hij niet durft verwaarloozen, omdat het examen hem dreigt, slechts aanleert in futuram oblivionem? De wetgever heeft het dan ook zelf gevoeld en daarom voor elke faculteit een onderscheid gemaakt tusschen die vakken, welke de student door een af te leggen examen moet bewijzen werkelijk bestudeerd te hebben, en andere, waarvan hij door het overleggen van een getuigschrift (*testimonium*) slechts heeft te doen blijken dat hij de lessen daarover gegeven (al of niet 'met vrucht'[1]) heeft bijgewoond. Maar hij heeft hierdoor, om eene fout, waarvan hij zich eenigermate bewust was te herstellen, een andere, misschien nog grootere begaan. Hij heeft het voorbeeld gegeven van eene onderscheiding tusschen meer en minder belangrijke vakken; een voorbeeld, dat in de praktijk maar al te gereedelijk dus gevolgd is, dat men onderscheiding is gaan maken tusschen hoofdvakken, die wel m o e s t e n bestudeerd worden omdat er een examen in moest worden afgelegd, en bijvakken, die op zich zelve als vrij overtollig mochten worden aangemerkt, mits men slechts met meer of minder goed fatsoen het testimonium meester kon worden, dat zooveel als een bewijs van toegang tot het examen geworden is; even als het diploma, waarbij na het afleggen van een examen een graad wordt verleend, wederom op zijne beurt geworden is een bewijs van toegang tot volgende examens; en gelijk eindelijk de doctorale bul niet meer is dan een bewijs van toegang tot de maatschappelijke betrekkingen, die de student zich als het wezenlijk einddoel van zijne studiën voor oogen heeft gesteld.

Want (de tweede fout, nog erger dan de eerste) over dien schier onoverkomelijken berg van wetenschap loopt het e e n i g e pad, dat naar deftige, aanzienlijke, en wel- of kwalijk bezoldigde ambten en bedieningen leidt, of ook maar naar maatschappelijke beroepen, waarvoor in onze taal geen collectieve naam bestaat, maar die men in andere talen l i b e r a l e p r o f e s s i ë n heet. De artikels 114-125, vroeger reeds aangehaald, eischen hier op nieuw onze aandacht. De rechten 'aan de akademische graden verknocht' worden daar voor elke faculteit opgesomd.

1 Deze bijvoeging 'met vrucht' wordt voor de meeste getuigschriften gevorderd, voor eenige echter niet, zonder dat er reden voor het verschil gegeven of te geven is.

De graad van candidaat in de theologie aan de hoogeschool verworven, is de volstrekte voorwaarde voor de toelating tot den predikdienst bij het hervormd kerkgenootschap (art. 116), al is ook bij afzonderlijke besluiten de toelating zelve af hankelijk gesteld van een nader examen voor een provinciaal kerkbestuur[1]. De admissie om als advocaat voor rechtbanken en gerechtshoven te praktiseeren, wordt alleen verleend aan hen, die den graad van doctor in het romeinsche en hedendaagsche recht hebben verworven (art. 120). - De graad van medicinae doctor (luidt art. 122) ‘wettigt zonder eenig nader examen tot alle uitoefening van inwendige geneeskunde. Het zelve geldt voor de graad van chirurgiae doctor, doctor artis obstetriciae en artis pharmaceuticae, welke zonder eenig nader examen overal tot de uitoefening der heel- en vroedkunde en apothekerskunst wettigen.’ - Het doctoraat in de wis- en natuurkunde ontslaat van alle examens in de vakken in het diploma uitgedrukt ‘bij het bekomen van posten waartoe anders dergelijke examina zouden kunnen noodig zijn’ (art. 124). Bovendien is deze graad een vereischte voor ‘alle inlanders welke op een professoraat en lectoraat in de wis- en natuurkundige wetenschappen aanspraak maken.’ - De letterkundigen graden, ‘wettigen zonder eenig nader examen tot het onderwijs in de vakken bij de examina tot die graden uitgedrukt’ (art. 125). Bepaaldelijk zijn deze graden ook wederom voorwaarde voor de aanstelling tot leeraar aan de latijnsche scholen (verg. art. 16, 17 en 18). - Zoo verbond het organiek besluit uitsluitende bevoegdheden en voorrechten aan de akademische graden. En in denzelfden geest bleef de wetgever ook bij de regeling van andere onderwerpen voortgaan. De wetten op de rechterlijke organisatie eischten de waardigheid van doctor in de rechten voor alle rechterlijke betrekkingen, behalve die bij het kantongerecht; het besluitvan 1842 betrekkelijk de aanstelling van ambtenaren voor de burgerlijke dienst in O.-Indië gaf aan de doctoren in de rechten het privilege om als ambtenaren der eerste klasse te worden uitgezonden; de wet van 12 Maart 1818 (Stbl. n°. 16) op de uitoefening der geneeskunde eischte voor de geneeskundige praktijk in de steden den graad van medicinae docter. En al heeft nu ook bepaaldelijk op dit laatste stuk de nieuwe wetge-

1 Inzonderheid geldt hier het Besluit van 30 December 1831, houdende *Reglement op het examen en de toelating tot het leeraarambt in de Hervormde Kerk*.

ving met het privilege der doctorale bul gebroken, er zijn nog verscheidene wetten, besluiten en verordeningen ook van den jongsten tijd aan te voeren, waarbij de candidaten of doctoren in eene of andere faculteit bij de aanstelling tot eenige betrekking of bij het afleggen van zekere examens boven hunne mededingers, die zulke graden niet verworven hebben, bevoorrecht worden.

Ik laat nu de vraag rusten, in hoeverre zulke bevoorrechting van hen, die eenen akademischen graad verkregen hebben, op zich zelve nuttig en billijk is. Wij hebben hier voor 't oogenblik alleen te doen met den invloed, dien de geschetste regeling op het akademisch onderwijs gehad heeft. Ik aarzel niet, mijne meening uit te spreken, dat zij in dat opzicht schadelijk gewerkt heeft en dat de meeste der ongunstige verschijnselen, die aanleiding hebben gegeven tot klachten over den gang en de resultaten van ons hooger onderwijs, hierin hunnen oorsprong hebben. Het gemis aan verband tusschen doel en middelen, dat ik getracht heb in het licht te stellen, heeft de studenten op een dwaalspoor gebracht en aan het onderwijs eene verkeerde richting gegeven.

Het studentenleven in weinige regelen - of bladzijden - te willen teekenen is een gewaagd bestaan. Ik bedoel hiermede niet, zoo als misschien iemand zou kunnen meenen, dat er moed toe behoort, de waarheid onbewimpeld uit te spreken. Maar het bezwaar ligt hierin, dat het haast onmogelijk is de volle waarheid in weinige trekken af te beelden zonder dat men gevaar loope in eenzijdigheid en onware overdrijving ten goede of ten kwade te vervallen. De studentenwereld is eene afspiegeling, een kort begrip van de groote maatschappij, een mikrokosmos. Men vindt er alle richtingen, alle naturen, allerlei karakter en aanleg, alle uitersten naar alle zijden bijeen. En al die verscheidenheden steken hier scherper tegen elkander af, omdat er in den engen kring minder plaats is voor schakeeringen en zachte overgangen, en vooral omdat in dit jonge frissche leven de stempel van elke individualiteit nog niet afgesleten is. Bepaalt men zich dan tot een algemeen oordeel, in weinige woorden uitgedrukt, men kan met gelijk recht tweederlei geheel tegenovergestelde meening uitspreken. En de loftuitingen, waarmede de aftredende rector magnificus aan elke onzer hoogescholen jaarlijks gewoon is zijne oratie te besluiten, behoeven evenmin van moedwillige onoprechtheid verdacht te worden, als er reden is om het scherpe woord eenmaal door een der Hoogleeraren uit-

gesproken[1]: ‘er wordt slecht gestudeerd en slecht geleefd’, een onrechtvaardig en beleedigend verwijt te noemen. Wilde men zich daarentegen in eene ontleding van dit rijke en veelzijdige leven begeven, men zou moeten beproeven, eene nieuwe reeks van Studententypen te leveren ten vervolge op Klikspaan's meesterlijk boek (nog heden even waar en rijk aan leering als toen het vóór meer dan vijf en twintig jaren geschreven werd) en gevaar loopen van eene Ilias na Homerus te willen dichten, zonder nog het onderwerp uit te putten.

Gelukkig hebben wij hier niet met dat onuitputtelijke onderwerp van het studentenleven in zijn ganschen omvang te doen. De vraag, tot welke wij ons bepalen kunnen, is: waartoe en hoe wordt er aan onze universiteiten gestudeerd? Trouwens ook deze vraag is nog ruim genoeg, om het ons moeielijk te maken, het antwoord in kort bestek volledig en voldoende te geven.

Er is door zulken, die met het universiteitsleven van nabij bekend zijn, wel eens opgemerkt, dat de studenten in elke der onderscheidene faculteiten een eigenaardig en bijzonder karakter vertoonen. De medicus verschilt van den jurist, de theologant wijkt weder van beiden af; de literator en de philosoof hebben gelijkerwijs hunne eigene trekken. Bij de twee laatstgenoemde faculteiten, die aan elke hoogeschool in aantal van kweekelingen de minderheid uitmaken, ziet men de ernstige beoefening der wetenschap en, zoo al niet talent en aanleg, toch vlijt en methode in de studiën het sterkst uitkomen. De aard dezer studiën zelf brengt dit mede; een breekebeen zou zich hier spoedig geheel misplaatst gevoelen. Ook de bestemming, waartoe zij brengen moeten, heeft er invloed op; de student in deze vakken heeft doorgaans toch geen ander doel dan er zelf leeraar in te worden. - De medicus is vooral de *matter-of-fact*-man. De zuiver theoretische studiën trekken hem weinig aan; maar voor al wat onmiddellijk tot zijn vak betrekking heeft is hij vol ijver; en dikwijls toonen deze brave jongens - wie zou niet gaarne de gelegenheid aangrijpen om hun verdienden lof te geven? - reeds als studenten vervuld te zijn van die zelfverloochenende liefde voor de plichten, die hun beroep van hen als mannen zal vorderen, en zien tegen geen bezwaar op, tegen geen offer van genot, van tijd, van

1 Mr. C.W. Opzoomer, *De hervorming onzer Hoogescholen. Rapport, enz.*, 1849, blz. 11.

gezondheid, ja van het leven zelf, wanneer eene epidemie in de akademiestad of in omliggende gemeenten hun gelegenheid geeft, goede diensten te bewijzen. - De theologische faculteit is voornamelijk uit twee verschillende bestanddeelen zamengesteld, tusschen welke wel is waar met velerlei nuanceering zich nog andere groepeeren, maar die toch als typisch bijzonder in het oog vallen. Daar zijn er, zonen van gegoede familiën, jongelieden van fijne beschaving, van uitmuntenden aanleg, die, door eene verhevene roeping gedreven, uit eigene keuze zich wijden aan de wetenschap, welke eenmaal de koningin onder hare zusters geroemd werd, en dweepen met de liefelijke toekomst, waartoe zij zich voorbereiden, van werkzaam te zijn als herder eener christelijke gemeente, de onkundigen te leeren, de zwakken op te beuren, de bedroefden te troosten en voor het hoogste en heiligste, dat er in het menschelijke leven is, den Godsdienst, te arbeiden. Maar daar zijn er ook, en ik ben niet onbillijk wanneer ik zeg, dat deze de meerderheid uitmaken, voor wie de roeping weinig meer is dan een beroep, en de kerk een middel van bestaan; die van jongs af door hunne ouders voor den preekstoel bestemd worden, een beetje soms uit ijdelheid, maar meestal omdat dit de goedkoopste weg is om hun een voldoend levensonderhoud te verzekeren; die van den beginne af eene gebrekkige opleiding ontvingen en vreemd blijven aan hoogere algemeene beschaving; wier studiën uit kindergelden, beurzen, stipendiën bekostigd worden, en die het toppunt hunner wenschen hierin stellen, dat zij ten gezetten tijde klaar zijn voor het proponents-examen. Je ne juge pas, je raconte; niemand zal deze voorstelling van onwaarheid of overdrijving kunnen betichten. En ik voel mij onbezwaard haar aldus naar waarheid te schetsen, al wil ik mijnerzijds niets te kort doen aan de oprechtheid hunner bedoelingen en den ijver, waarmede zij zich op hun beroep voorbereiden, en al ben ik de eerste om te erkennen, dat ook uit dezen kring mannen voortgekomen zijn, die de roem der kerk en het sieraad der wetenschap zijn geworden. - De juristen vormen aan elke hoogeschool den talrijksten groep, en zoo al reeds hierin eene oorzaak ligt van de grootste verscheidenheid in aanleg en ontwikkeling en richting van studie en leven, eene andere oorzaak daarvoor hebben wij te zoeken in de verschillende motieven, waarmede de juristen de hoogeschool komen bezoeken. Daar komen er in de eerste plaats, die zonder nog aan eene

meer bepaalde bestemming te denken, niet anders beoogen, dan zich tot kundige en bruikbare mannen, tot rechtsgeleerden in den vollen zin des woords te vormen. Daar komen er anderen, wien het slechts te doen is om zich den weg te banen naar eene of andere der vele betrekkingen en bedieningen, tot welke de titel van meester in de rechten den toegang alleen opent of gemakkelijker maakt. Daar komen er over uit andere faculteiten, voor wie deze uitweg alleen is overgebleven, nadat zij andere studiën hebben moeten laten varen, òf omdat voor deze hunne krachten te kort schoten, òf omdat het bleek dat zij zich aanvankelijk in hunne roeping vergist hadden. Daar komen er - ik mag er met blijdschap bijvoegen, dat het getal van zulke g e n e r o s i j u v e n e s niet gering is - die de akademie bezoeken met het doel, om der hoogste vorming en ontwikkeling des geestes deelachtig te worden en den doctoralen graad enkel eershalve te verwerven, terwijl een industriëele werkkring in de maatschappij hen wacht, of omdat zij, onafhankelijk door stand en fortuin, zich voorstellen voor studie en wetenschap te blijven leven of wel aan het politieke leven zich te wijden. Maar daar komen er ook, die zich niet veel anders voorstellen, dan het vrolijke studentenleven te genieten, geld en tijd op de aangenaamste wijze door te brengen, en na eenige jaren van genot met fatsoen als meester in de rechten de wereld in te treden, en aldus iets te zijn of te heeten. Daar komen er eindelijk, wie de hoogeschool alleen aantrekt omdat het vrije leven aldaar de meeste ruimte opent voor allerlei losbandigheid. Hun is het vrij onverschillig tot welke faculteit zij behooren; want als hun geld verbrast en hunne jeugd verwoest is, zullen zij weder verdwijnen zonder iets geleerd te hebben of iets geworden te zijn. Maar zij schijnen hunne redenen te hebben, waarom zij zich bij voorkeur bij de juridische laten inschrijven.

Wij schuiven nu de laatstvermelden op zijde. Zij behooren nergens thuis, zoomin aan de akademie, als elders. Maar als wij het oog over de overigen laten gaan, hebben wij wel het recht te vragen: Is nu op deze veelzijdige verscheidenheid in studieplan en levensdoel voldoende acht geslagen door het reglement op het hooger onderwijs, dat aan alle studenten - elk in zijne faculteit -denzelfden weg afbakent; dat, gelijk wij zagen, als het einddoel van alle studie voor allen een maatschappelijk beroep, eene betrekking of een ambt plaatst, en voor allen een bepaald getal wetenschappen rangschikt, als de mijlpalen langs den weg, die tot dat doel

leidt, en allen gelijkelijk verplicht twee of drie examens, als zoo vele tolboomen op dien weg, door te gaan? - Zeker neen.

Met voordacht heb ik hierboven het woord van eenen ambtgenoot: ‘er wordt aan onze hoogescholen slecht gestudeerd en slecht geleefd’, in herinnering gebracht. Men moge geneigd zijn te vragen, of in de slotwoorden der uitspraak niet wat te veel op het effect jacht gemaakt is; in zijn geheel heeft het woord, behoudens alle eervolle uitzonderingen die men wil laten gelden, eenen grond van waarheid. Dit ‘verderf, dat ze in den wortel aantast’ - ik heb hier slechts na te schrijven, wat de Heer Opzoomer in 1849 schreef - heeft zijne oorzaak niet in den verkeerden zin der studenten zelven, noch in plichtverzuim bij de hoogleeraren; niet in het onvoldoend onderwijs en de gebrekkige tucht, niet in slapheid bij de examens en gunstbetoon bij de toekenning der graden; maar in de verordeningen van het reglement, dat den student aan den eenen kant als wezenlijk, ik mag wel zeggen als eenig doel voorstelt het verwerven van een graad, die hem eene maatschappelijke positie verschaft, maar aan de andere zijde hem eischen doet, waartegen zijn gezond verstand zich verzet; dat hem, met het oog op dat wezenlijke doel van zijn verblijf aan de hoogeschool, nuttelooze lasten oplegt, waarvan hij zich op alle wijzen tracht te ontslaan; dat hem dwingt een groot gedeelte van zijnen tijd, zoo als hij denken moet, te verknoeien aan zaken, waarvan hij het nut niet inziet, en hem alzoo verleidt (hoe gemakkelijk deze overgang is, bevroedt ieder) dien tijd liever te verknoeien met pleizieriger tijdverdrijf. En hoe waar dit alles is, zoo leert ons verder de Heer Opzoomer, kan hieruit blijken, dat de beschuldiging minder toepasselijk wordt naarmate de student verder in zijne studiën vordert, niet zoo zeer omdat verzadiging eindelijk van het genot afkeerig maakt, of omdat rijper leeftijd de dartelheden der eerste jeugd versmaadt, als wel, omdat de student van zelf beter gaat studeeren en bijgevolg ook beter gaat leven naar mate hij meer verlost raakt van den ballast van opgedrongen, maar zijns oordeels overtollige wetenschap, om zich uitsluitend te kunnen wijden aan de vakken, die hij noodig heeft voor de praktische loopbaan, waartoe hij zich bestemt.

Men zal aan deze beschouwing noch menschenkennis noch scherpe waarnemingsgave ontzeggen. Het is niet anders: de poging van onzen wetgever om elken student tot eenen man in velerlei wetenschap ervaren te maken, is door zijn eigen

voorschriften verijdeld; en ondanks allen ijver en goeden wil bij professoren en studenten beide, wordt er slecht, dat is, niet zóó als men met het oog op den aard en het doel van het universitair onderwijs zou mogen wenschen en eischen, gestudeerd. Gaan wij eens de loopbaan van een student aan de akademie na, namelijk van eenen goeden student, die met de loffelijkste voornemens aangekomen is en welmeenend zijn best wil blijven doen. Men zal mij daarbij vergunnen den jurist, van wien ik door ervaring met de meeste kennis spreken kan, tot voorbeeld te nemen. Nauwelijks is hij ingeschreven, of hij staat voor het mathesis-examen, in zijne oogen niet anders dan de eerste der hindernissen, die hem op zijnen weg gelegd zijn. Op het gymnasium heeft hij reeds langen tijd onderricht in reken-, stel- en meetkunde ontvangen; bij zijne promotie tot de hoogeschool, of anders bij zijn admissie-examen, heeft hij reeds blijken moeten geven van daarin bedreven te zijn; nu wordt dat bewijs op nieuw, misschien eenigszins anders of volgens eene andere methode, van hem gevergd. Hij schikt er zich in, omdat hij weet, dat het niet anders kan; maar hij tracht er zich zoo spoedig mogelijk van af te maken; gelukkig, wanneer hij het zóó treft, dat dit hem wat gemakkelijk gemaakt wordt. Intusschen volgt hij de propaedeutische collegiën, maar de zorgen voor ‘het mathesis’ hebben hem aanvankelijk nog al afgeleid, en hij heeft de gewoonte niet aangenomen om een getrouw hoorder der lessen te zijn. Zullen zij hem daarna door eigen bekoorlijkheid aantrekken en boeien? Niet waarschijnlijk. Een enkel college, waar hij iets nieuws hoort, zal hem belang inboezemen. Maar de hoogleeraren, die dat onderwijs wel moeten inrichten naar het peil van ontwikkeling der groote meerderheid, houden hem zelden met iets anders bezig dan met de elementen van taalstudie en klassieke literatuur, die hij reeds achter den rug meende te hebben. Want het propaedeutisch examen dreigt en dáárvoor immers alleen worden deze collegiën gegeven en gehouden; en tegen wil en dank der hoogleeraren moeten de lessen dan ook er op aangelegd worden om den student door het propaedeutisch examen heen te brengen. Hij schrijft of leent de dictaten, die daartoe van buiten geleerd moeten worden, en komt, zoo hij vlijtig en gelukkig is, kort vóór of kort na de groote vacantie klaar. Zoo is hij met meer of minder lof, ook wel zonder, de tweede hindernis te boven gekomen. Geleerd heeft hij wezenlijk niets.

Het eenige profijt, dat dit jaar hem achtergelaten heeft, is, dat hij zijnen weg in het akademieleven gevonden heeft. Nu is hij genaderd tot zijne vakstudie, en de p e n e t r a l i a j u r i s openen zich voor hem. Het kost hem veel tijd en moeite, op dat nog geheel onbekende gebied te huis te geraken, en in den beginne woelen hem al die vreemde dingen ordeloos en verward door het hoofd. Maar de heldere logische methode van het romeinsche recht baant hem allengs van zelve een effen weg en hij krijgt er smaak in. Doch wederom is het examen - nu het canditaats - de hoofdzaak, waar het op aankomt, en terwijl hij in 't voorbijgaan de testimonia tracht te veroveren, die hij noodig heeft om er den toegang toe te verkrijgen, is al zijne zorg op dit ééne punt gericht, hoe hij met het meeste fatsoen door dit examen heen komen zal. Is hij vlug en met eenig zelfvertrouwen begaafd, hij zal trachten er zich reeds na één jaar leerens van af te maken. De meesten werken er langer over, zelden omdat zij van te voren met overleg een tijdsbestek van twee jaren voor de grondige beoefening van de elementa juris hebben bestemd, meestal omdat zij, in 't gevoel hunner zwakheid, van week tot week, van maand tot maand, de pijnlijke operatie, waaraan zij zich moeten onderwerpen, verschuiven en zoo blijven voortzeuren, altijd door bezwaard met eenen last, die voor hun gevoel hoe langer hoe grooter wordt. Voor andere studiën blijft er alzoo nog maar weinig ruimte van tijd en onbevangenheid van geest over. In 't eind moet toch de groote sprong gewaagd worden. Het geschiedt met goeden uitslag. Nu opent zich voor den candidaat een andere gezichtskring, het hedendaagsche recht in al zijne vertakkingen. Maar hij is daarin al niet meer geheel vreemdeling, en al kost het hem ook groote moeite de veelheid der stof, die hem te verwerken gegeven is, meester te worden, het werk valt hem lichter omdat hij er beter in te huis is, ook omdat hij van lieverlede methodisch werken geleerd heeft. Hij gunt zich nu den tijd (hij moet het trouwens wel doen), om al wat hij te leeren heeft met regel en orde te leeren. Maar wij zouden ons vergissen indien wij meenden, dat niet wederom spoedig een nieuw schrikbeeld van een nieuw examen aan den horizon komt opdoemen. Het rijst, het zet zich uit in hoogte en breedte, het wordt zwaarder en donkerder (herinnert gij u nog den berg, dien Schiller voor Bilderdijk's oog laat groeien in Geel's *Onderzoek en fantasie*?), het

wordt dreigender, en de lust om naar eigen inspraak de wegen en paden der wetenschap te bewandelen, slinkt allengs weg. Onder dat drukkend gevoel wordt de verplichting om wederom een groot getal bijvakken aan te houden, die elk voor zich zelf de overgave des geestes zouden kunnen eischen, een last, dien men zoo spoedig mogelijk van de schouders werpt, mits slechts goed- of kwaadschiks wederom de testimonia, om wier verwerving hij zich dien last moet getroosten, aan de handen der hoogleeraren ontwrongen worden. Maar nu is dan eindelijk het doctoraal examen met zijn vijf- of zestal deelen achter den rug. Voor de meesten is hiermede de studie zelve afgeloopen. Zij hebben altijd voor een of ander examen gestudeerd: hoe zouden zij nu nog voortgaan met studeeren, nu er geen examens meer af te leggen zijn? Zij haasten zich alzoo, de formaliteit der promotie op theses te vervullen, en verlaten de akademie, rijp om de wereld in te treden; dat wil zeggen: om de volgende week naar een post van griffier bij een kantongerecht te solliciteeren; of wel om zich aan nieuwe studiën en nieuwe examens te wijden, wanneer zij zich voorgenomen hebben, als ambtenaar in Indië een bestaan te zoeken. Wie tijd, lust en geld heeft (wel jammer dat dit laatste ook hierbij onmisbaar is!) schrijft eene dissertatie en slijt nu het gelukkigste jaar van zijn akademieleven: het gelukkigste voor zijn gevoel, nu geen examen in 't verschiet hem meer beknelt; het gelukkigste ook voor zijnen geest, voor zijne vorming en ontwikkeling, omdat hij nu geheel vrij de wieken kan uitslaan en die richting in zijne studiën volgen, die hem aantrekt.

Welke is nu tegenover dit studentenleven de verhouding der professoren? Ik houd mij verzekerd, dat geen mijner ambtgenooten mij zal logenstraffen, wanneer ik antwoord: voortdurend tobben. Voor het examen werkt de student, als hij werkt; en dit is zoozeer stijl en regel geworden, dat onder de jongeluî zelven, als er van studeeren gesproken wordt, de termen gangbaar zijn, als: hij werkt *aan* zijn propaedeutisch; ik ga werken *aan* mijn candidaats. Voor het examen moet dan ook wel de hoogleeraar werken. Onderwijst hij een vak, waarin de leerling ondervraagd zal worden, hij zal hebben te zorgen, dat hij niet iets anders leere dan wat op het examen te pas zal komen, en wanneer hij later hem examineert, hij zal moeten toezien dat hij hem niets anders vrage, dan wat hij hem onderwezen heeft. Wilde hij bij het eene of het andere verder gaan, het zou *zijne*

schuld wezen indien de adspirant wierd afgewezen. Loopt daarentegen zijn onderwijs over zulke vakken, waarvan enkel een testimonium wordt overgelegd, zijne moeielijkheden zijn nog grooter. Zal hij den schoolmeester spelen en zich door oproeping van namen of door een ander dergelijk kunstmiddeltje willen overtuigen, dat zijne lessen ‘getrouw en met vrucht’ gevolgd worden? Hij acht dit met reden beneden zich. Zal hij met strenge eischen den student, die voor zijn examen klaar is, ophouden, wie weet hoe lang? Hij kan het niet doen zonder onredelijk te worden. Want het is niet te vergen, dat op zulke wijze aan het publiek examen, dat de wet voorschrijft, nog drie, vier, ja acht of negen private examens worden toegevoegd. Zal hij dan de hand lichten en zijne getuigschriften den eersten den besten, die er om komt vragen, toewerpen? Zijn plichtgevoel, zijn waardigheid, zijn eerbied voor de wetenschap, aan welke hij zijn leven gewijd heeft, verzetten er zich tegen. Toch moet men wel de toevlucht nemen tot allerlei expediënten. Men heeft wel eens verhaald van eenen hoogleeraar in de klassieke letteren, de roem der hoogeschool, aan welke hij verbonden is, gloeiende van liefde voor zijne studiën, waarin hij onbetwist heer en meester is boven allen, dat hij gewoon was aan de aanstaande medici een testimonium af te geven, met de verklaring, dat zij zooveel grieksch verstaan als voor hen noodig is om de lessen der medische professoren met vrucht te kunnen volgen! Mij zelven (waarom zou ik niet rondborstig de waarheid zeggen waar het zulke groote en ernstige belangen geldt) is het wel eens voorgekomen, dat een student gulweg bekende, de lessen over de diplomatische geschiedenis van Europa te hebben verzuimd, omdat hij daar toch niets aan had, vermits hij procureur of notaris in een landstadje hoopte te worden en zich stellig nooit in de vraagstukken der buitenlandsche politiek dacht te mengen, en dat ik van mijn kant den moed niet had van hem te vergen, dat hij zijnen tijd aan zijne rechtsgeleerde studiën zou onttrekken om zich bezig te houden met zaken, waarvan hij niet het minste begrip had. - Niet anders is het met de examens zelve gesteld. Er kan daarbij tweederlei weg worden ingeslagen. De faculteit, die een examen afneemt, kan daar luchtig over heen loopen, niet te diep gaan, niet te streng zijn, de natuurlijke verlegenheid van den patient en andere verzachtende omstandigheden in aanmerking nemen en gehoor geven aan den innerlijken aandrang

der goedhartigheid, die liever gelukkigen maakt dan teleurstelt. Of zij kan hooge eischen stellen, doorslaande bewijzen van grondige en degelijke kennis vorderen, met onverbiddelijke rechtvaardigheid terugwijzen al wie niet aan die eischen voldoet. De eerste weg is zeker de genoegelijkste voor de studenten, maar ook voor de professoren; waar zoo eindelooze verscheidenheid van gaven en talenten dagelijks voorkomt, wordt hij zelfs door sommigen als de onvermijdelijke voorgesteld: en er zijn voorbeelden, dat men het den professoren euvel geduid heeft, dat zij niet begrepen, dat alle studenten toch geene geleerden kunnen zijn! Den anderen weg zal echter de man kiezen, die zich van zijn plicht bewust is, wat verdriet, wat inwendigen strijd soms het ook hem zelven koste. Maar wel mag wederom met ernst er op gewezen worden, dat de strenge examens op hunne beurt niet weinig afbreuk dreigen te doen aan die hoogere wetenschappelijke vorming der jeugd, die men van de universiteit eischt; dat zij nog te meer nopen om algemeene ontwikkeling achter te stellen bij het van buiten leeren van opgegeven lessen; dat, hoe scherper het examen in enkele vakken wordt afgenomen, des te meer alle andere studiën verwaarloosd moeten worden; en dat het hooger onderwijs ten slotte gevaar loopt, niet meer te worden dan dressuur. - Om met één trek te besluiten, die, dunkt mij, den ganschen toestand teekent en het uitgesproken oordeel ten volle rechtvaardigt: sedert een drietal jaren staat nu naast de hoogeschool te Leiden de Rijksinstelling voor onderwijs in de Indische taal-, land- en volkenkunde. Zou men niet hebben mogen verwachten, dat onze jongelieden gretig deze gelegenheid zouden hebben aangegrepen om nuttige kennis aan onze kostbare overzeesche bezittingen te verwerven; immers, dat zij als beschaafde Nederlanders daarin belang zouden stellen; dat althans aanstaande staatsmannen zouden trachten eenige kennis op te doen, die hun later onmisbaar wezen zal; dat ten minste diegenen, die na het verlaten der hoogeschool op eigen hand naar de Oost denken te gaan om in eene wetenschappelijke of industriëele carrière fortuin te maken, zich daarop zouden willen voorbereiden? Welnu, het is een feit, dat behalve degenen, die zich aan het ambtenaarsexamen zullen onderwerpen, niet één student der Leidsche hoogeschool tot heden tijd of lust heeft kunnen vinden om eenen cursus aan de Indische school bij te wonen. Heerscht er dan onder de bloem van Nederlands jon-

gelingschap zulk een onoverwinnelijke flauwheid, dat ook de hoogste belangen des vaderlands of zelfs hunne eigene toekomstige belangen hen niet genoeg kunnen aantrekken om er een paar uren in de week aan te geven? Het zou ongerijmd zijn, zoo iets te onderstellen. Of onderscheidt zich misschien de Leidsche hoogeschool door een geest van vadzigheid, van tijdvermorsing en lichtzinnigheid, die alle studenten zonder onderscheid besmet heeft? De bewijzen van het tegendeel zijn overvloedig voorhanden. De oorzaak is eenvoudig, dat men er niet aan denkt om zoo iets te doen. Daar zijn al zoo vele colleges, die men houden *moet*, dat het belachelijk zou zijn, er zich nog meer op te laden. En men heeft immers geen testimonium van Prof. Roorda of Prof. Pijnappel noodig; men behoeft toch geen examen bij Prof. Veth of Prof. Scheltema te doen! Ik wil nu niet beweeren, dat men zóó redeneert, want men redeneert er in 't geheel niet over. Maar het collegehouden voor het testimonium en het studeeren voor het examen heeft zulk een vasten en diepen plooi in het doen en denken van onze akademieburgers gelegd, dat zelfs de besten en uitstekendsten onder hen zich niet meer daarvan kunnen losmaken.

Is er nu waarheid in de bladzijden, die ik tot hiertoe schreef, dan is daarin van zelf ook reeds aangewezen, dat en waarom de tegenwoordige regeling van ons hooger onderwijs ondanks hare deugden (en ik neem niets terug van hetgeen ik hierover in een vroeger vertoog zeide) en al hare uitstekende, maar mislukte, bedoelingen, hervorming behoeft. In welken geest zal nu deze hervorming geschieden? Ziedaar de groote, alles beheerschende vraag.

Tweederlei richting, niet onderscheiden, niet verschillend, maar rechtstreeks van elkander afloopende, kan daarbij ingeslagen worden. De eene is die, welke uitsluitend aan het begrip van o n d e r w i j s vasthoudt. Wordt er naar uw eigen getuigenis slecht gestudeerd, zoo spreken hare voorstanders, welnu, laat ons zorgen dat er beter gestudeerd worde. Die zoogenaamde vrijheid van studie, is zij niet gebleken voor velen te zijn eene vrijheid om niet te studeeren? Schaffen wij alles

af wat gebleken is niet meer dan ledige vorm en ijdele vertooning te zijn. Dat onhoudbare stelsel van testimonia worde opgeruimd; die pompeuse maar nietsbeteekenende akademische graden mogen verdwijnen: de examens zelve daarentegen, waar het op aankomt, worden uitgebreid en zoo noodig verscherpt. En om de verhouding tusschen de docenten en de leerlingen zuiverder te maken, moeten zij van de hoogeschool afgenomen en aan staatscommissiën daarbuiten en daarboven staande worden opgedragen. Dit zal ook dit voordeel hebben, dat zij alzoo niet alleen den meest onpartijdigen toets zullen opleveren van de wezenlijke kunde der studenten, maar ook eene nuttige contrôle zullen uitoefenen op de deugdelijkheid van het onderwijs, dat dezen gegeven wordt. En zoo het dan blijkt, dat het onmogelijk is, al die vakken van velerlei wetenschap, waarmede het organiek besluit thans den student overlaadt, aan te houden, welnu, men kan de leerstof zonder schade inkorten. Het is ons toch niet te doen om een aantal onbruikbare halve en kwart-geleerden te verkrijgen, die van alles wat en niets goed weten; wij hebben enkel te zorgen, dat de staat bekwame ambtenaren verkrijge, dat de maatschappij kundige pleitbezorgers, artsen, predikers en leeraren beschikbaar vinde, die voor de diensten, welke zij van hen te vragen heeft, berekend zijn. Zoo zullen dan ook tevens de studiën aanmerkelijk vereenvoudigd worden, met wenschelijke besparing van tijd en kosten. Zoo zal men te gelijk het geschiktste middel hebben gevonden om de slechte studenten, die niet alleen hun eigen toekomst verspelen, maar ook al te veel de goeden bederven, van de hoogeschool te weeren. Want zulken zullen zich dan hier niet te huis gevoelen. Een streng staatsexamen, in den geest van dat van 1845, late niemand tot de akademie toe, dan die rijp bevonden is voor de akademische lessen. Wie toegelaten is, beginne dadelijk met zijne vakstudiën, en de zoogenaamde propaedeutiek worde alzoo geheel tot het gymnasium teruggebracht; des noods kan men voorschrijven, dat niemand als student wordt ingeschreven, vóór hij zijn 20^{e} jaar bereikt heeft. De vakstudie zelve bepale zich tot het strikt noodige. Wat heeft de nederlandsche rechtsgeleerde b.v. met het romeinsche recht te maken, waarvan hij toch zelden meer dan eenige hoogst oppervlakkige notiën opdoet? De indeeling in faculteiten kan vervallen, wanneer de akademische examens en de akademische graden ophouden te bestaan; of zoo men ze ordeshalve be-

houden wil, men vermeerdere haar getal door noodzakelijke splitsing van die zaken, die niet bij elkander behooren. Immers welke vreemdsoortige bestanddeelen zijn thans niet al onder de faculteit der wis- en natuurkunde bijeengebracht; en hoe noodig is eene scheiding tusschen de politische en de zuiver rechtsgeleerde studiën! Men kan den studenten een jaarlijksch examen na afloop van elken cursus opleggen: doch verkieslijk is één enkel examen bij hunne intrede in de maatschappij. Is dit voldoende, dan maakt het alle voorafgaande overbodig. En dit examen voor elke betrekking, voor elk vak of beroep, door de mannen van het vak, buiten de hoogleeraren om, afgenomen, zal genoegzamen waarborg geven, dat niet anders dan kundige en geschikte lieden in de maatschappij zullen optreden als waardige vertegenwoordigers van hare hoogste belangen, als de mannen van vertrouwen bij het volk, als bruikbare dienaren van staat en kerk. De gelegenheid om onwaardigen, die zich thans op eenen, wie weet hoe kwalijk verdienden, titel beroepen, uit gunst in een gewichtigen post te schuiven, zal, zoo al niet geheel afgesneden, toch zeer ingekort zijn. Ook de moeielijke vraag van het getal der hoogescholen vindt op deze wijze van zelve hare oplossing. Met déze bestemming zal ééne inrichting voor het gansche land volkomen voldoende zijn; maar zijn er redenen om het hooger onderwijs over verschillende plaatsen te verdeelen, welnu, niets ligt gereeder voor de hand, dan de onderscheidene deelen van het onderwijs toe te wijzen aan onderscheidene inrichtingen, die men dáár plaatsen kan, waar de geschiktste localiteit zich aanbiedt. Eene medische school zou uitnemend op hare plaats zijn in de grootste stad des rijks; eene school voor de politische wetenschappen zou te huis behooren in de residentie. Ziedaar eene eenvoudige, weinig omslachtige en weinig kostbare regeling, die alle voorwaarden voor grondig onderwijs van de zijde der hoogleeraren, degelijke studie en betamelijk gedrag van de zijde der studenten bevat en met de meeste zekerheid goede vruchten voor de maatschappij belooft.

Eene hervorming van het hooger onderwijs in dezen geest heeft inderdaad veel, wat haar bij den eersten aanblik aanbeveelt. Het kan ook niet ontkend worden, dat zij in de richting van onzen tijd is, zoo als die uit menige verordening van de laatste jaren is gebleken, eene richting, die zich openbaart in nauwkeurige reglementaire voorschriften op elk gebied van

het publieke leven, en die overal meer en meer voor kunde en bekwaamheid waarborgen zoekt in staatsexamens. Eene regeling in dezen geest heeft ook het gezag voor zich van mannen, wier oordeel gewicht in de schaal legt; en, om niemand anders te noemen, de voorstellen door den Heer Opzoomer reeds in 1849 gedaan, stemmen zoo zeer met de hier aangevoerde argumenten te zamen, dat ik nauwelijks de verdenking zal kunnen ontgaan van mij aan plagiaat te hebben schuldig gemaakt.

Maar zoo ik dit verwijt verdien, dan maak ik tevens aanspraak op den lof van de meest onpartijdige objectiviteit te hebben betracht. Want ik stem in geenen deele met de hier voorgedragen beschouwingen in. Integendeel, mijne overtuiging is, dat ons nauwelijks een grooter ramp zou kunnen treffen, dan eene nieuwe regeling van het hooger onderwijs in dien zin, en dat ik nog oneindig liever het reglement van 1815, zoo als het nu is, eene nieuwe levensperiode van vijftig jaren zou zien ingaan, dan zulk eene hervorming ondergaan. Zoo er nu al grond is voor de klacht, dat er slecht gestudeerd wordt, dan zou er spoedig reden wezen om te klagen, dat alle studie uit Nederland verbannen is.

Ik wil geenszins gerekend worden te behooren tot dezulken die in de universiteit uitsluitend en eenzijdig niets anders zien dan eene instelling tot bevordering van DE WETENSCHAP. Ik weel al te wel, hoe dikmaals van dezen term als een groot woord, maar ledig van zin, misbruik gemaakt wordt. Neen, de universiteit blijve als staatsinstelling vóór en boven alles inrichting van onderwijs, maar... van h o o g e r onderwijs; ze zij eene school, maar eene h o o g e school.

Wat ik hiermede bedoel, zal ik voor den deskundigen lezer, die de goedheid gehad heeft mijne vertoogen tot hiertoe met aandacht te volgen, nauwelijks behoeven te verklaren. Ik heb mijne meening reeds geopenbaard, toen ik ter inleiding met ingenomenheid de beschouwingen van John Stuart Mill vertolkte; ik heb haar nader in het licht gesteld, toen ik het organiek besluit van 1815 roemde en ten voorbeeld voor het tegenwoordige geslacht stelde, om zijne liberaliteit en om de ruimte die het openliet voor ontwikkeling; ik heb haar in dit opstel zelf bepaald uitgedrukt, toen ik met volle instemming Schleiermacher's meesterlijke teekening van het karakter der universiteit overnam. Doch ik wil mij daarmede niet van de moeite ont-

heven achten, om met mijne eigene woorden te zeggen, wat ik als het ideaal van hooger onderwijs aanmerk.

Ik kan mij geen hooger onderwijs denken, dat niet in zijn wezen en doel beide tot fondament heeft het beginsel van vrije, zelfstandige ontwikkeling van den geest, en als middel daartoe aanwijst vrije, zelfstandige studie. Ik kan mij wel een onderwijs denken, dat op niets anders is aangelegd dan om iemand in den kortsten tijd en met de minste kosten klaar te maken voor een beroep, 't zij van praktizijn of van schoenmaker; maar ik kan aan de school daartoe bestemd geen hoogeren rang toekennen, dan van ambachtschool, onverschillig of dat ambacht de rechtspraktijk dan het schoenmaken zij. Ik kan mij voorstellen, dat aan de leerlingen op zulke school eene zekere hoeveelheid kennis kan worden ingepompt, en dat die massa kennis door de spons, die haar heeft ingezogen, getrouw wordt teruggegeven, als zij bij het examen duchtig uitgeknepen wordt; maar ik kan mij de mogelijkheid niet voorstellen, dat de aldus aangebrachte kennis door den leerling wordt opgenomen en verwerkt als voedsel voor den geest, waarop hij later zal moeten teeren, als een fonds van degelijk weten, waaruit hij zal moeten putten, wanneer hij de verkregen kundigheden ten nutte der maatschappij zal aanwenden. Ik kan mij wel een denkbeeld vormen van een onderwijs, dat door den leeraar met plichtmatigen ijver wordt gegeven en door den leerling met gehoorzame naarstigheid wordt aangenomen; maar ik kan de gedachte niet van mij weeren, dat zulk onderwijs enkel den student in staat zal stellen om te weten en na te praten wat Professor A. of B. er van weet en van gezegd heeft, maar hem niet zal opleiden tot eigen inzicht in de wetenschap zelve. Ik acht het zeer licht mogelijk, dat men op deze wijze ordentelijke predikanten, behendige praktizijns, geroutineerde ambtenaren, handige artsen aankweeke, maar ik acht het ondoenlijk langs dezen weg godgeleerden te vormen, die de gemeente opbouwen in de hoogste waarheden, rechtsgeleerden, die het recht ontwikkelen in verband met de steeds zich vernieuwende behoeften der maatschappij, staatsdienaren, die door hun zegenrijken invloed het volk eene goede schrede vooruitbrengen, geneesheeren, die zich iets hoogers als hunne roeping voorstellen, dan voor elk ziektegeval het passend recept uit de Pharmacopoea op te duiken. Bovenal, ik kan niet begrijpen, hoe zulk hooger onderwijs eenigen invloed zal kunnen hebben op de hoogere beschaving des volks. -

Zoo ik in mijn vorig opstel gemeend heb te mogen wijzen op goede uitkomsten, die ons hooger onderwijs, zoo als het tot nog toe ingericht is, heeft opgeleverd, het was, omdat het, met al zijn gebreken, toch tot op zekere hoogte het beginsel van vrije studie gelden liet, althans niet belette, dat dit beginsel in de praktijk wierd toegepast. Maar ik mag tegenover dien lof thans hier twee vragen doen: eerstelijk, zouden die goede uitkomsten niet nog overvloediger geweest zijn, indien aan dat beginsel van vrije studie en zelfstandige ontwikkeling nog wat meer ruimte ware gelaten? ten tweede (en het is deze vraag vooral, welke ik allen, die op de zaak invloed hebben zullen, op het hart druk) zullen er betere uitkomsten te verwachten zijn van eene nieuwe regeling, die *alle* vrijheid wegneemt, die leeraren en leerlingen beiden voet voor voet hunne baan voorteekent, die geene andere studie kent of toelaat dan vakstudie en aan de beöefening der wetenschap geen hooger doel verbindt dan het aanleeren van een bedrijf?

In één woord: mijn ideaal is hier, als bij zoo vele andere zaken, v r i j h e i d , als de eenige waarborg voor ontwikkeling van alle krachten. Laat mij beproeven, mijn stelsel door een voorbeeld uit het leven toe te lichten. Vóór eenige jaren werd aan eene groote pruissische universiteit door twee Professoren gelijktijdig over Pandecten ‘gelezen’. De een was een man, reeds op jaren, die nooit eenigen naam gemaakt had, die doceerde op onbehagelijken trant en volgens eene verouderde methode; de ander een jonger collega, wiens geschriften reeds alom de aandacht hadden getrokken, wiens richting en methode door alle deskundigen luide werden geprezen. De eerste had dagelijks over de honderd toehoorders; de andere telde er nauwelijks tien. Waarom? De studenten wisten, dat zij, om later in rechterlijke betrekkingen geplaatst te kunnen worden, een examen moesten afleggen voor eene staatscommissie bestaande uit leden van hooge gerechtshoven, tijdgenooten van den eerstgenoemde, die met hem volgens de verouderde methode en in de versletene richting waren gevormd en ook in dien geest zouden examineeren. Niets natuurlijker dus, dan dat de studenten zich hieraan hielden als de beste kans om door het examen te komen. Maar nu beweer ik, dat die tien, die het waagden, van het beloopen pad af te wijken, betere studenten waren en eenmaal nuttiger burgers en bekwamer ambtenaren zullen geworden zijn en meer zullen gedaan hebben, ik zeg niet

voor de wetenschap, maar voor de belangen en het welzijn huns vaderlands, dan die honderd, met hoe schitterenden uitslag dezen ook het examen hebben afgelegd. Die vrije studie dan, die hier sommigen zoo vermetel waren voor zich zelven te nemen, laat ons die uit eigen beweging aan onze jongelieden geven. De studie zal er niet slechter om worden, het vaderland zal er wel bij varen.

Alzoo geen studieplan meer? Geen regel of voorschrift? Geene verplichting tot het geven en bijwonen van bepaalde lessen? Geen testimonia? Geen examens? Geen akademische graden als voorwaarden van toelating tot de hoogste maatschappelijke betrekkingen? - Neen, niets van dat alles, althans zoo weinig mogelijk.

Om met het eenvoudigste te beginnen en waarover wel het minste verschil zal zijn, het stelsel van testimonium-colleges moeten wij geheel laten varen. Moet er volstrekt een zekere mate van kennis opgedaan worden in de vakken, waarover zij loopen, en moet er noodzakelijk van die kennis blijken, welnu, dan vordere men ook hiervoor een examen; maar deze halve maatregel beteekent en baat niets en is niets anders dan een bron van wederkeerige plagerij tusschen professoren en studenten. Het getal der toehoorders op die collegiën - of wilt gij het liever dus uitgedrukt zien, der ingeschrevenen voor die collegiën - zal aanzienlijk verminderen. Toegegeven; maar wat schade? De hoogleeraar, die voor zijn vak ijvert, heeft liever drie of vier toehoorders, die uit eigen aandrift met belangstelling voor het vak komen luisteren, dan een getal - neem het zoo groot gij wilt - die zich van tijd tot tijd vertoonen, omdat zij het niet durven laten, en daarvan op alle denkbare wijzen de blijken geven. Ik heb eens eenen hoogbejaarden ambtgenoot, die gedurende zijne lange akademische loopbaan duizenden studenten aan zijn katheder had zien voorbijgaan, hooren zeggen: ik acht mij gelukkig en mijn arbeid wel geslaagd, wanneer ik elk jaar slechts één discipel gevormd heb. - Het is waar, het ‘dwingt ze om in te gaan’ kan ook zijne goede zijde hebben; en er zijn voorbeelden van jongelieden, die later de studie lief gekregen hebben, waartoe zij in den aanvang niet dan door dwang gebracht waren. Maar gij kunt er op rekenen, dat zij, met wie het dus gesteld was, misschien iets later en langs anderen weg, ook wel terecht gekomen zouden zijn. In den regel is, vooral voor

den jongeling, de dwang juist het middel om hem afkeerig te maken van hetgeen hij anders uit eigen beweging zou hebben gezocht.

En dan de examens? - Ik erken, hier ligt de moeilijkste knoop, die ons ter oplossing gegeven is. Aan de eene zijde behoef ik niet nogmaals te herhalen, dat naar mijne overtuiging niets meer eene grondige, degelijke, zelfstandige en wetenschappelijke studie in den weg staat, dan het examen. Aan de andere zijde, is de eisch om ze uit ons hooger onderwijs geheel te weren, haast een wanklank in den grondtoon van onzen tijd, eene geweldige verstoring van den leefregel, waaraan wij ons gewend hebben. Ik wil verder gaan en toegeven, dat examens tot op zekere hoogte hun nut hebben en bijkans onmisbaar zijn. Zij, die personen hebben aan te stellen in gewichtige ambten en bedieningen, van wier goede vervulling zoo veel kan afhangen, zijn doorgaans buiten staat zelven de bekwaamheid te beoordeelen van de lieden, die zich daarvoor aanmelden; meestal zijn dezen hun persoonlijk geheel onbekend en de tijd en gelegenheid ontbreken, om ze te leeren kennen. Hier kan dan een examen, mits het ernstig geweest is, goede diensten doen om onkundigen te weeren, althans om de verantwoordelijkheid van hem, die de benoeming doet, te dekken. Een examen is bovendien het middel om te voorkomen, dat volstrekt onwaardigen uit louter gunst voorgetrokken worden. Zelfs zou men kunnen beweeren, dat vooral met het oog hierop de examens voor allerlei vakken en betrekkingen zoo zeer vermenigvuldigd zijn. Maar men bedenke wel, of het middel niet erger is dan de kwaal. Daar is in het verre Oosten een volk, dat ons in de toepassing van dit examenstelsel al sedert eeuwen verre vooruit is. Zouden wij in wetenschappelijke ontwikkeling ons de Chinezen tot voorbeeld willen stellen? Trouwens hoe verre wij, gelukkig, hier nog van af zijn, kan daaruit blijken, dat wij voor de hoogste bedieningen in den staat de onfeilbaarheid van het middel nog niet hebben aangenomen. Voor het ambt van minister of directeur-generaal, van commissaris des konings, van staatsraad of lid der rekenkamer, van gouverneur-generaal der overzeesche bezittingen, van gezant bij een vreemde mogendheid, van secretaris-generaal of referendaris bij een departement van algemeen bestuur, van burgemeester, van hoogleeraar zelfs (hier, zoo als wij gezien hebben, met ééne uitzondering), schrijven onze wetten en ver-

ordeningen nog geen examen van toelating voor. Alleen dus voor de lagere rangen en kringen van het maatschappelijke en meer bepaald van het ambtenaarsleven schijnt deze voorwaarde noodig geacht te worden. En in zooverre is hier grond voor, omdat in deze betrekkingen door hare talrijkheid niet alleen dezulken geplaatst kunnen worden, die van zelve door hunne uitstekende gaven in het oog vallen. Men heeft hier te doen met eene groote menigte, en onder de menigte heerscht de middelmatigheid. Ik kan dus zoo verre gaan van toe te geven, dat de regeering het in het wezenlijk staatsbelang noodig kan oordeelen om door een examen zich te verzekeren, dat zij niet volstrekt onbekwame ambtenaren aanstelle. En dat alzoo een speciaal staatsexamen gevorderd worde van de aanstaande ambtenaren bij de rechterlijke macht, gelijkerwijs zulk examen gevorderd wordt van aanstaande notarissen, ontvangers, ingenieurs, officieren, onderwijzers, postbeambten en telegrafisten, kan zijne reden hebben. Zoo zij het ook aan de besturen der verschillende kerkgenootschappen overgelaten, welke voorwaarden van bekwaamheid en wetenschappelijke vorming zij willen stellen aan hen, die naar het leeraarsambt dingen. Maar elk van deze examens blijve dan ook zich bewegen binnen den kring van het doel waarvoor zij bestemd zijn. Een examen, dat na een onderzoek naar eenige speciale kundigheden eene algemeene bevoegdheid geeft, is eene tegenstrijdigheid, eene contradictio in terminis. Een examen, dat den toegang geeft tot eenen ‘geleerden stand’ in de maatschappij, is niet alleen eene overtolligheid, maar eene fopperij. Voor de oogen van het publiek stempelt het dengeen, die het met goed gevolg heeft afgelegd, tot een kundig man, tot ‘geleerde’ zoo ge wilt. Inderdaad bewijst het niets meer, dan dat hij ten genoegen zijner examinatoren ervaren bevonden is in die deelen van kennis, waarin hij vooruit wist, dat hij ondervraagd zou worden en welke hij voor het examen heeft aangeleerd. - Moet dan de staat niet zorgen, dat de burgerij zekerheid hebbe, dat zij hare hoogste en gewichtigste belangen alleen aan kundige en bekwame mannen toevertrouwe? In de eerste plaats ontken ik deze verplichting voor den staat. Elk moet hier voor zich zelven toezien. Evenmin als de staat gehouden is, door toezicht van zijnentwege en examens te zorgen, dat er niet anders dan kundige makelaars in effecten zijn, aan wie wij de behartiging onzer financiëele belangen kunnen toevertrouwen, evenmin is het zijne

taak, te zorgen dat er kundige advocaten zijn, bij wie wij raad en hulp komen vragen, wanneer wij ons in onze rechten verkort achten. Maar bovendien, kan iemand in ernst beweeren, dat een akademische cursus, besloten door een of meer examens, van welken aard ook, den rechtspraktizijn vormt? Of ontbreekt het misschien in Engeland of in Noord-Amerika, waar elkeen vrijheid heeft, dit beroep ter hand te nemen en er zich volgens eigen inzicht op voor te bereiden, aan kundige, bekwame en vernuftige advocaten, aan een rechtsbijstand, die het vertrouwen der burgerij geniet en verdient?[1].

Of ik dan niet het gevaar inzie, dat op die wijze de deftigste en aanzienlijkste maatschappelijke betrekkingen zullen worden opengesteld voor lieden zonder opvoeding en beginselen, voor intriganten, die het met slimheid en sluwheid, zonder grondige kennis, verder weten te brengen dan de fatsoenlijke, degelijke, bekwame man, die te veel achting voor zich zelven heeft om zich met streken in te laten, voor bedriegers, die de hun toevertrouwde belangen zullen verwaarloozen of prijs geven, mits zij maar hun eigen beurs vullen, en helaas maar al te gemakkelijk de middelen zullen vinden om zich in de plaats van den eerlijken en rechtschapen raadsman te dringen? Werkelijk acht ik dat gevaar zoo groot niet. Om nog eens op de vergelijking van zoo even terug te komen: op de beurs staat de man, wien gij zonder gevaar millioenen toevertrouwt, dagelijks elleboog aan elleboog naast den armen drommel, die zijn dag wèl besteed heeft, als hij een snaai van een rijksdaalder heeft gemaakt, of naast den chevalier d'industrie, die het er op toelegt met en op uw kapitaal te speculeeren. Men neemt dit feit aan zonder dat nog ooit iemand voorgesteld heeft, hier een heilzame schifting te beproeven. En, mag ik op mijne beurt vragen, heeft de ondervinding geleerd, dat een akademische graad of een certificaat, na een examen afgegeven, voldoende waarborgen geeft voor eerlijkheid en goede trouw? Zoo gij rechtsbijstand behoeft, zult gij dan

1 De kwestie van de examens der geneeskundigen is door de nieuwe wetgeving op dit stuk beslist, en men zal wel vooreerst op deze beslissing niet willen terugkomen. Het is dus voor mij volstrekt overbodig hierover thans te spreken. De tijd moet leeren, of het gehalte onzer medici onder den invloed van deze regeling op den duur beter worden zal. Tot op zekere hoogte wil ik het a priori gaarne toegeven, vooral omdat het examen hier ook bewijzen van praktische ervaring en vaardigheid moet opleveren.

niet zelf eerst nog naar andere waarborgen omzien bij de keuze van den man, wien gij uwe belangen gaat toevertrouwen?

Doch wij hebben ons reeds te lang bezig gehouden met hetgeen op 't oogenblik niet de kwestie is. De vraag, die wij ons ter beantwoording hebben gesteld, is: wat moet het doel zijn van het hooger onderwijs? En dan is het antwoord naar mijne overtuiging, die ik zoo krachtig en zoo duidelijk mogelijk heb willen uitspreken: het doel van het hooger onderwijs moet niet zijn, iemand voor een beroep klaar te maken; het mag veel minder nog wezen een middel om iemand, verdiend of onverdiend, in een titel of door een certificaat den weg te openen tot eenen stand in de maatschappij of tot eene ambtelijke betrekking. De universiteit moet zijn de plaats waar de jongman van aanleg en vermogens die kundigheden en die hoogere vorming kan opdoen, die hem later in staat zullen stellen om met eere ten nutte van de maatschappij te arbeiden in elken werkkring, waarvoor kunde en beschaving vereischten zijn, niet de voorwaarde of het middel om dien werkkring meester te worden.

Wordt dit doel van het hooger onderwijs bij de nieuwe regeling van ons hooger onderwijs op de voorgrond gesteld, dan zal deze regeling, maar ook dan alleen, eene hervorming worden. Dan zal de smet kunnen worden uitgewischt die thans op onze hooge scholen kleeft. Er zal g o e d gestudeerd worden wanneer er niet meer alleen voor het examen gestudeerd wordt. Wanneer er geene ‘verplichte’ collegies meer zijn om der testimonia wille, dan zullen die lessen, waar de student nu met tegenzin alleen uit dwang verschijnt, vrijwillig door hem worden bijgewoond uit belangstelling. Wanneer de student niet met eene massa onverteerbare wetenschap wordt verzadigd, die hem wordt opgedrongen, hij zal uit eigen beweging wetenschappelijk voedsel zoeken. Zoo hij al geen smaak heeft in de statistiek of het volkenrecht, hij zal zich waarschijnlijk zoo veel te meer vergasten aan de Pandekten of dorst hebben naar kennis van de koloniale huishouding. De eenige voorwaarde voor goede studie is liefde voor de studie. En liefde voor de studie heeft alleen hij, die eene wetenschap om haar zelve beoefent. Wie tot deze beoefening alleen gedreven wordt door de vrees dat hij op zijn examen zal druipen, of door eene berekening van de materiëele voordeelen, die zij hem zal

aanbrengen, gij kunt verzekerd zijn, dat deze zich met de kleinst mogelijke dosis zal tevreden stellen. Deze zal, welke ook zijne vermogens zijn en hoe groot ook zijne vlijt zij, nooit een goed student worden, evenmin als hij ooit een kundig man worden kan. Bovenal, hem zal ontbreken die edele vorming, die hoogere wijding van den geest, die de bloem is van alle wetenschap, en die ook voor het praktisch leven der maatschappij burgers vormt, wier invloed zegenrijk werkt voor het heden en de toekomst, en die de roem en de kracht van hun volk zijn.

En waar de leerling met liefde voor de studie bezield is, daar zal het ook den leeraar mogelijk zijn, zijne verhevene taak zóó te vervullen, als men recht heeft van hem te eischen, zóó als hij zelf, indien hij zich zijner roeping bewust is, zal begeeren. Stel u bij zulk eene richting van het hooger onderwijs eens eenen hoogleeraar voor, die jaar op jaar hetzelfde door ouderdom geel geworden dictaat opdreunt! Wordt de onderstelling niet eene onmogelijkheid? Maar denk u den man, die ook zijnerzijds voor zijne geliefkoosde wetenschap leeft en ijvert, wiens grootste geluk het is, haar te verkondigen, haar uit te storten in het ontvankelijke gemoed der jeugd, discipelen voor haar te winnen, die haar zullen bewaren en op hunne beurt verkondigen en verder brengen als zijne taak zal zijn afgeweven; wien het leeraarsambt daarom zoo veel bekoorlijks heeft, omdat het hem zelven voortdurend tot eigen oefening prikkelt terwijl hij anderen leert. Wat moet voor zulken leeraar de arbeid een genot zijn en hoe zal zijn arbeid rijk zijn aan overvloedige vrucht, wanneer hij onder leerlingen verkeert, die met hem mede kunnen en willen gaan: wanneer zijn dagtaak niet bestaat in een vruchteloos pogen om onkundigen, onverschilligen, onwilligen voor een examen te drillen, of wanneer zijn ambt hem niet meer noodzaakt lessen te geven die niet aangehoord worden en getuigschriften uit te reiken die niet verdiend zijn?

En waar zult gij zulke denkbeeldige studenten vinden? hoor ik iemand met ongeloovigen glimlach vragen. En zoo gij er misschien al enkelen, uit den grooten hoop - ὀλιγοί τε φιλοί τε - weet uit te ziften, wat moet er van de overigen worden? Ik antwoord: dat zij gevonden zullen worden, geen nood! mits uwe voorschriften en verordeningen en verlokselen maar niet van den beginne af de liefde voor de studie in hen ver-

stikken en hen van den koninklijken weg der wetenschap afdrijven om hen jacht te doen maken op titels, posten en baantjes. En wat er van de overigen worden moet? Wat gij wilt. Wie niet deugt voor de studie, laat hem wijnkooper of kruidenier worden. Wien het alleen om een ambt of een fatsoenlijke betrekking in de maatschappij of een voordeelig bestaan te doen is, laat hem zoeken wat hij begeert overal elders, mits niet aan de universiteit. Ik geef toe, dat het naaste gevolg van de verwezenlijking van mijn ideaal zal wezen eene aanzienlijke vermindering in het getal van hen die zich als student aan de hooge school laten inschrijven. Maar in spijt der officiëele statistiek zal ik dit niet als een bewijs van den achteruitgang van het hooger onderwijs aanmerken. Zoodra de hooge school niet meer het middel is om een zeker getal jongelieden jaarlijks voor predikant, geneesheer, advocaat of ambtenaar klaar te maken, zullen de ouders niet meer hunne ongeschikte knapen daarheen zenden om - tegen hoogen of lagen inzet van kosten - eene kans te koopen op eene bediening of betrekking, die voor hen in 't volgend leven zooveel zal zijn als eene lijfrente. Wanneer goed studeeren de plooi wordt van het studentenleven, dan zullen de onbekwamen voor de studie, de leegloopers en doenieten, zij, wien het alleen om den naam van student of den titel van doctor te doen is, van zelve spoedig verdwijnen van eene plaats, waar zij zich niet te huis gevoelen, en elders hun tijdverdrijf zoeken. En niemand zal er schade bij lijden, noch zij zelven, noch de anderen, noch de hoogeschool, noch de staat, noch de maatschappij.

Ziedaar wat ik over het doel van het hooger onderwijs te zeggen had. Er ligt mij nog veel meer op de lippen.... maar is het wel noodig meer woorden te gebruiken, om duidelijk te maken, in welken geest eene hervorming van ons hooger onderwijs, mijns bedunkens, noodig is? Over andere kwestiën spreek ik op 't oogenblik niet: is eenmaal het doel van het hooger onderwijs bepaald en juist aangewezen, dat volgt de aanwijzing van zijne inrichting daaruit van zelf. Men hebbe slechts het aangenomen beginsel consequent in zijne gevolgtrekkingen te ontwikkelen. Misschien vind ik tijd en lust, daaraan een nieuw vertoog te wijden en tevens eenige bijkomende kwestiën, niet rechtstreeks met de hoofdvraag in verband staande, te behandelen. Voor heden kan

ik besluiten. Maar ik wensch het te doen met twee aanhalingen.

Ik heb mij met opzet van het aanbrengen van veel citaten onthouden, ofschoon anders de literatuur over ons onderwerp, dank zij de dikwijls aangekondigde herziening der wetgeving op dit stuk, overvloedig en leerrijk genoeg is. Ik heb zelfs weerstand geboden aan den lust om te grijpen in den rijken schat van treffende opmerkingen en ook nu nog behartigingswaardige wenken, die ons de gemoedelijke van Heusde[1] en de schrandere Bake[2] hebben achtergelaten. Trouwens de rijkdom der stof zelve zou hier de keuze moeielijk gemaakt hebben; en ik mag wel onderstellen, dat elk die zich met ernst aan de bestudeering van ons onderwerp zet, wel beginnen zal met zich daarop voor te bereiden door de lezing van hunne nog niet verouderde brieven. Doch ik kan mij het genoegen niet ontzeggen, eenige regelen hier over te schrijven uit een boekje, dat niet licht in ieders handen, dat waarschijnlijk al lang vergeten is, misschien wel bij den schrijver zelven[3].

'En wilt gij nu weten, waarom ons hooger onderwijs niet goed is?... Om de eenvoudige reden: dat wij eigenlijk geen hooger onderwijs hebben: omdat, niettegenstaande er drie hoogescholen heeten te zijn, er niet anders bestaan dan drie fabrieken van Doctoren, Advocaten en Dominés, waar tevens aan Literatoren en Philosophen de gelegenheid gegeven wordt, om door het gebruik van vrij onvolmaakte akademische inrigtingen, tot het begrip te komen van wat zij niet beoefenen kunnen.' - De student van 1849, die daar in zijne eigenaardige taal de waarheid flinkweg uitsprak, is nu (immers ik hoop, dat hij nog leeft) een man van ervaring geworden, wellicht - zijn aanleg gaf recht het te verwachten - een man van invloed en gezag. Hoe zou hij ons aan zich verplichten, zoo ook hij nog eens zijn gevoelen wilde uitspreken en antwoorden op de vraag, die heden voor ons de ernstige vraag des tijds geworden is: zullen wij op nieuw eene regeling van het hooger onderwijs beproeven, die de hoogeschool bij ons in naam als

1 *Brieven over den aard en de strekking van het Hooger onderwijs. Uitgegeven door Ph.W. van Heusde. Utrecht*, 1829 (1e *editie*).
2 *Over Universiteiten en Hooger onderwijs.* [*In zeven Brieven*]. *Leyden* 1828 *en* 1829.
3 *Een woord over het hooger onderwijs, door een student. Leyden en Amsterdam, bij J.H. Gebhard & Co*. 1849.

universiteit doet voorkomen, maar in haar wezen tot eene fabriek van doctoren, advocaten en dominés verlaagt, of zullen wij eene poging wagen, om haar te bestemmen tot de oefenschool van de edelste vermogens van den geest voor de besten onzes volks?

Doch zoolang niet het antwoord op de vraag gekomen zal zijn, kan het ons nuttig zijn, nog eens de woorden uit het rapport der commissie van 1828 te overwegen, die schoone woorden, die ik reeds in den aanhef van dit opstel aanvoerde, maar nu met dubbelen aandrang mijnen lezer voorhoude, omdat zij inderdaad de slotsom van al het hier geschrevene bevatten:

‘Voor allen, welke door dorst naar kennis gedreven worden, moet aan de Hoogeschool gelegenheid zijn, om te verkrijgen wat zij verlangen, zonder dat eenig bijkomend oogmerk in hen behoeft voorondersteld te worden. Uit dit oogpunt beschouwd, dragen de Hoogescholen veel bij tot den luister, de beschaving en den bloei van een land. Het nut, dat zij op die wijze aanbrengen, moge voor velen niet merkbaar zijn; het is niet minder wezenlijk en gewigtig en behoort des te meer door eene verlichte Regering op prijs gesteld te worden, naar mate het minder gewaardeerd wordt door de groote menigte, welke aan hooger beschaving vreemd zijnde, zelfs niet vermoeden kan, hoe de geleerden hun leven voor de wetenschappen kunnen aanwenden.

Van de andere zijde is de bestemming der Hoogescholen om bekwame staatsdienaars en staatsburgers te vormen, niet minder gewigtig. Tot dezelve behooren alle diegenen, welke hoogere wetenschappelijke kundigheden behoeven en waarvan men om die reden zegt, dat zij tot de geleerde standen behooren. De staat kan wel niet gewigtigers hebben, dan dat die talrijke klasse, welke als het ware de bloem der natie uitmaakt, goed gevormd worde; het lot van alle andere klassen hangt voor een groot gedeelte daarvan af.

De kundigheden, welke de eerstgenoemde klasse aan de Hoogescholen opdoet, de vorming die zij daar ontvangt, zullen des te volkomener zijn, naarmate de Hoogescholen aan de eerste bestemming beter voldoen; want dan vloeit er de kennis uit de rijkste bron en zij is van de edelste soort.’

Fernan Caballero.

FORGUES zegt in eene der laatste schetsen, welke hij zóó uitnemend van de nieuwste Engelsche romans weet te geven dat hij dien arbeid allengs tot een door het publiek bepaald geliefkoosd genre heeft weten te verheffen: ‘Les fictions contemporaines, bien qu'imparfaites sous d'autres rapports, ont pour nous ce mérite, qu'on y trouve en quelque façon l'examen de conscience de la société qui les produit.’ Toets aan die bewering de romans die u 't eerst voor den geest komen, en ge zult al spoedig geneigd zijn er gaarne ja en amen op te zeggen. Maar wanneer hij verder gaat en er op laat volgen: ‘En Angleterre elles accusent, avec un haut degré de culture, un besoin très senti contre les ideés surannées, la routine des préjugés,’ dan zult ge die bewering wel als juist erkennen voor Engeland, voor Frankrijk en ook voor Duitschland misschien, maar waarlijk niet zoo algemeen en voor alle landen. Immers wanneer er sprake is van romans die een bij uitnemendheid getrouw beeld geven van het inwendige leven der natie die ze voortbrengt, die dus volkomen voldoen aan de schets van Forgues, dan moeten voorzeker in de eerste plaats die van Fernan Caballero genoemd worden, welke beloven de thans zoo arme en in den vreemde bijna ganschelijk onbekende letterkunde van Spanje weer de oude Europesche vermaardheid te geven. Maar wanneer ge over die romans een oordeel zult uitspreken, dan zal dat juist het lijnregt tegenovergestelde moeten zijn van 't geen hierboven van de Engelsche wordt beweerd. Keer die geheele bewering om, dan eerst, maar dan ook volkomen goed geslaagd, hebt ge eene getrouwe karakteristiek voor u van de werken dier matadore der Spaansche novellisten van onze dagen, van de begaafde Cecilia Bohl von Faber, die onder

den straks reeds vermelden pennenaam, eene geheele serie van romans heeft uitgegeven. Haar vader, Hamburger van geboorte en zelfs Protestant, maar overgegaan tot de Roomsche Kerk, had te Cadix een handelshuis; door zijne studie van de oude Spaansche litteratuur echter, waarover hij veel belangrijks heeft geschreven, noemde de Spanjaard hem gaarne landgenoot. Vandaar zeker dat zijne dochter, de te Sevilla hoog adellijk gehuwde, meer Spaansch was van hart en sympathie, dan de meest fiere hidalgo zelfs. Het land harer geboorte meer dan dat harer vaderen, blijkt tevens het land van haar ideaal te zijn. IJverige Katholieke en warme geloovige, leeft zij met geheel hare ziele in dat palladium van de Moederkerk, en in den geest wel bij voorkeur onder de eenvoudige landlieden aldaar, die het geloof der vaderen nog ganschelijk onvervalscht en onbesmet hebben bewaard. Geen wonder dus dat de romans van die hand volkomen voldoen aan de eerste teekening van Forgues, maar lijnregt in strijd zijn met de tweede.

Zijn ze echter daarom misschien ganschelijk ongeschikt voor ons publiek, dat zich immers bij voorkeur met de lectuur van Engelsche romans bezig houdt? Ik geloof 't niet. Dat overdreven gelees hier te lande van Britsche novellen acht ik meer een gevolg van de armoede onzer eigene litteratuur, dan wel van bepaalde voorkeur. 't Is zoo, de Fransche romans vinden bij ons alleen onder een bepaald en beperkt publiek liefhebbers; maar over 't algemeen zijn de losse en vrije manieren van onze zuidelijke naburen ook te afwijkend van onze stijve en burgerlijke gewoonten, hunne ligtvaardigheid is te groot voor het nationaal ernstige dat ons kenmerkt, dan dat hunne letterkunde ooit waarachtigen invloed bij ons zou kunnen verkrijgen. En Duitsch leest de man van fatsoen bij ons niet. Noem dat met mij zoo dwaas als ge wilt; noem misschien Fritz Reuter's werken in de laatste dagen eene gelukkige uitzondering, maar ontken daarom het feit niet, wat trouwens tegenover de uitspraak der ervaring van elken dag ook moeijelijk zou zijn. En hoe groote polyglotten wij ook zijn mogen, Spaansch en Italiaansch zijn nog niet talen van zoo algemeene bekendheid onder ons geworden, dat men de inleiding bij ons publiek van eene zoo begaafde schrijfster als Fernan Caballero, als eene overbodigheid veroordeelen kan. Daarenboven, de faam gaat reeds elders van haar rond. Als om strijd roemen Frankrijks en Duitschlands groote letterkundigen de oorspronkelijkheid harer vinding, de

eenvoudigheid van haar stijl, het boeijende van haar betoog, de gemoedelijkheid en de ernst van hare opvatting. En teregt beweren zij dat de stempel van voortreffelijkheid reeds daardoor op hare werken afgedrukt wordt, dat ze, hoewel hoogst eenvoudig van intrigue en bijna dweepende van geloof, toch vat hebben op het materieel en sceptisch geslacht onzer dagen, in den vreemde vooral. Wel hebben ze in het buitenland nog niet dien uitgebreiden kring van lezers gevonden, waarin ze luide welkom geheeten worden, als in het land hunner geboorte, op het terrein waar ze leven; ze zijn in den vreemde nog niet geklommen tot het karakter van ‘household words;’ maar toch is er reeds menige Fransche en Duitsche vertaling van verschenen in tijdschrift en in dagblad. Nog behooren ze ook ten onzent niet tot de vaste prooi der uitgevers, die, tuk er op om ons met vertalingen te overstroomen, dadelijk aanvallen op elk nieuw product wat de buitenlandsche pers belangrijks oplevert; maar ik wenschte wel ze met dat karakter te kunnen bekleeden, omdat ik in waarheid meen dat hunne lectuur hier te lande evenzeer nut stichten zou als genoegen geven zal.

Toch ben ik lang de eerste niet die Fernan Caballero bij ons publiek inleid. Want behalve dat ik meen voor korten tijd de aankondiging gezien te hebben eener Nederduitsche vertaling van een harer romans, zoo herinner ik mij nog levendig de overname van een gedeelte van de Familie Alvareda, haar eerste novelle, in het Guldens Tijdschrift. En ik herinner mij dat vooral daarom zoo levendig, omdat de stamvader van dit tijdschrift daarin aanleiding gevonden heeft tot het geven van eene dier schetsen van de begaafde schrijfster, waardoor hij ons reeds met zoo menig verdienstelijk auteur in den vreemde bekend gemaakt heeft, wiens naam en werk, zonder zijne hulp, alligt onbekend voor ons gebleven zouden zijn. Wie de kennis maken zoo niet vernieuwen wil met Cecilia Bohl von Faber - hoe verontwaardigd was zij toen haar ware naam voor 't eerst genoemd gemaakt werd door een harer warmste vereerders, bij de opdragt van zijn werk aan de begaafde vrouw, die geheel het lezend publiek deed raden naar degene die zich achter den pennenaam Fernan Caballero trachtte te verbergen, - hij sla het Gidsnommer op van Maart 1861. Hij zal daarin van zijne hand eene karakteristiek vinden van hare werken en van hare critici tevens, geschetst met die oorspronkelijkheid van opvatting en met die juistheid van blik, waardoor hij zich zoo zeer

onderscheidt. En ongetwijfeld zal hij belangstelling zoo al niet sympathie gevoelen voor de, hoe ook eenzijdig geloovige toch beminnelijke en gevoelvolle schrijfster, welke een zoo weldadig contrast vormt met de meeste hedendaagsche novellisten van Frankrijk vooral. Wanneer Octave Feuillet in waarheid een type van onzen tijd geleverd heeft in zijnen de Camors, huiveringwekkend inderdaad door zijn cynisme, en Fernan Caballero heeft hare figuren evenzeer naar het leven geteekend, dan leeft waarlijk in Spanje's landbouwende bevolking nog een ideaal van onbedorvenheid van gemoed en reinheid van zeden, hoe overdreven geloovig ja bijgeloovig ook zelfs. De straks genoemde Hollandsche criticus, niet ligt te voldoen noch zeer toegevend voor de auteurs die hij behandelt, was dan ook blijkbaar gevangen genomen door de frissche en gevoelvolle opvatting der Andalousische. Hoewel hij weinig op heeft met vertalingen, omdat ‘de fijnste geuren bij het overgieten te loor gaan,’ en daarenboven een vijand is zelfs van verkorte aankondigingen, van schetsen der werken van bekwame auteurs, zij 't ook om hen daardoor warmer te kunnen aanbevelen, blijkbaar uit zijn gezegde: ‘wij, die van de leer zijn, dat zelfs wie boven ons staat, geen regt heeft ons maar ten halve onze meening te laten zeggen, wij, die van geen gecastreerde editiën van welken schrijver ook, willen weten,’ zoo wenscht hij toch dat ‘onze letterkunde verrijkt mogt worden met eene dezer zeldzame schoone vruchten uit Europa's lusthof.’ Maar tegelijk stelt hij eischen aan zulk eene vertaling, die zijn wensch tot een bijna onbereikbaar ideaal maken. 't Zal dan ook niemand bevreemden, dat, hoewel mij meermalen de lust bekroop om te trachten een der tallooze juweeltjes die het Spaansche publiek aan hare hand te danken heeft ook onder de oogen mijner landgenooten te brengen, die lust mij al spoedig verging na het vernemen der strenge veroordeeling van zulk een arbeid uit zoo allezins bevoegden mond. En telkenmale wanneer later die begeerte weer bij mij opkwam, maar ik, alvorens de pen op te nemen, eerst die waarschuwing nog eens herlas, met de hoop dat ze toch niet zoo bepaald afkeurend zou luiden als de herinnering mij toefluisterde, dan was altijd zelfs een vlugtig overlezen van dat stuk voldoende om mij weer moedeloos het nette groene boekske in de kast te doen zetten, naast het bijna vijf en twintigtal kameraden dat wij nu al aan Brockhaus wakkere pers te danken hebben. Dan troostte ik mij maar met

dachte dat toch eindelijk die meester wel eens onder ons zou opstaan, aan wiens gewijde hand 't vergund zou zijn eene vertolking te leveren van, onverschillig welken roman ook, van Fernan Caballero.

Zes volle jaren heb ik op dien meester gewacht, geduldig en gelaten, maar nog altijd te vergeefs. Onderwijl is het tal van pennevruchten der blijkbaar even vlugge als gelukkige hand nog vermeerderd; de Duitsche uitgever heeft zich gehaast ze onmiddellijk in het oorspronkelijke onder de aandacht van het publiek te brengen; Duitsche en Fransche essayisten hebben ze dadelijk aangekondigd en enkele vertaald, maar voortdurend liet die begaafde Nederduitsche vertolker op zich wachten. Was de vrees voor de roede van den meester de eenige reden van dat in mijn oog treurig verschijnsel? Zoo ja, dat hij zelf dan optrede en den last op zich neme, voor anderen ondragelijk zwaar gemaakt. Hoe zijn rijkdom van woorden en gedachten hem die taak vergemakkelijken zou! Maar zal ik onderwijl die afwachtende rol voortdurend blijven vervullen? Neen, op straffe van veroordeeling zal ik het gebod overtreden. En wie weet, of niet juist mijne mislukte poging die onbekende meesterhand, waarop ik vruchteloos wachten bleef, aan het werk zal roepen, tot verbetering mijner proeve. Dan heb ik althans genot van mijne zonde. Daarenboven zal mijne overtreding van de ergste soort zijn. Niet alleen geene tot in het minutieuse toe getrouwe vertaling zal ik leveren, maar juist die door hem nog zooveel scherper veroordeelde schets; reden te meer voor mijn corrector, om zijn te lang bewaard stilzwijgen af te breken. Mijn doel is eenvoudig, de aandacht van het Nederlandsche publiek te vestigen op de werken eener schrijfster in den vreemde, die luide toejuiching vinden bij haar eigen volk en bij hare naburen, waarvan zelfs de Engelschen nu begonnen zijn eene welgelukte vertaling te geven, - de Meeuw, - maar die, onbegrijpelijkerwijze, nog weinig bekendheid hebben mogen winnen in dit land, alwaar Fernan Caballero toch, indien ik mij niet gansch en al bedrieg, zelfs maar vlugtig bekend behoeft te zijn om er spoedig bemind en gewaardeerd te worden.

Maar wat te kiezen uit den rijkdom voor mij opgetast! Liefst geen roman, reeds door Latour of Devigne vertaald. Zijn dat juist de beste? Ik huiver eene keuze te doen. Nog geen enkele der vele romans die ik al van haar mogt lezen, heeft mij onbevredigd gelaten, al boeide ook de eene mij meer dan de andere.

Alle hebben den stempel van oorspronkelijkheid, van nationaliteitsgevoel, van warm geloof. De personen die Fernan Caballero ten tooneele voert, zijn waarlijk geene cosmopolieten, integendeel, zij zijn alle echte Katholieke Spanjaarden, in wier midden wij Noord-Nederlanders ons werkelijk vreemd gevoelen. Dat primitieve, goedgeloovige landvolk kennen wij in ons digt bevolkt landje niet meer. Ze zijn ons vreemd, die menschen welke hun leven slijten in volslagen afzondering van de wereld, onbekend met politiek en handel, met vergaderzaal en beurs, met dagblad en brochure, en wier vernuft zich voortdurend uit in allerlei spreekwoorden en volksgezegden, zoo geheel verschillend van de reparti en de invectieve waarin wij ons tegenwoordig helaas, trachten te bekwamen. 't Komt ons zoo vreemd voor, dat de schrille stoomfluit in Spanje die muilezeldrijvers met hunne profetiën en legenden en balladen nog niet heeft verdreven of doen verstommen! Lees deze novellen, liefst in 't oorspronkelijk, of anders gelukkig en trouw weêrgegeven, en ge zult moeten erkennen in eene geheel andere wereld te zijn overgebragt, waarvan de rust en het gemoedelijke u toch weldadig aandoen na het voortdurend woelig leven van onze maatschappij, waarin menschen en zaken beîde met onvermoeide stoomkracht worden voortgezweept. Kalmte en geloof worden u hier gepredikt. Met blijkbaar welgevallen neemt de schrijfster een gezegde uit het dagblad la Esperanza tot hare leuze, luidende: ‘Er behoort heden ten dage meer moed toe om het Katholicismus te verdedigen, dan om het te minachten en te bestrijden, de houding aannemende van onverschilligheid of ongeloof.’ Maar de echte Spanjaard, beweert zij, heeft dien moed; zonder dien moed, is hij verbasterd. Houw en trouw te zijn aan de onverbiddelijk strenge wetten van zijn volk, berustende op eerbied voor het geloof der vaderen en voor de geïncarneerde ridderlijkheid zijner natie, ziedaar de trots van den Spanjaard van den ouden en waren stempel. Beschuldig hem van hoogmoed op het onvermengde bloed dat hem door de aderen stroomt, dat blaauw geheeten bloed, dat hij zuiver weet te bewaren, zoodat de roem der vaderen den zoon regt geeft de achting van een ieder niet te vragen maar te eischen; verwijt hem zich meer te vermeiden in de herinnering aan een grootsch verleden dan te werken voor de verbetering van zijn heden; noem hem afgetrokken en weinig gemeenzaam, opvliegend en heftig, maar erken hem tevens als geloovig Katholiek en als waarachtig ridder, dat verlangt Me-

vrouw de Markiezin van Arrom van u. Is die eisch u te kras, heeft de zoo geheel andere geest onzer dagen u ongeschikt gemaakt om zulke, in uw oog naïve denkbeelden, nog anders dan met een medelijdenden glimlach aan te hooren, o, verban dan al wat deze schrijfster geleverd heeft uit uwe omgeving, want alligt zou zij die door haren invloed, volgens uwe opvatting, kunnen bezoedelen. Maar kunt ge daarentegen gelukkig nog sympathie hebben met denkbeelden, hoe weinig overeenkomende ook met uwe inzigten, wanneer ze edel zijn en rein, dat dan het vlugtige schetsje, 't welk ik van eene harer novellen zoo getrouw mogelijk zal trachten te geven, u moge doen besluiten kennis te maken met hare werken, niet geknot noch verminkt door mijne ruwe vingeren. Dan zult ge ook de tallooze liedjes kunnen genieten, meest oude kernachtige spreuken of volksgezegden op rijm, waarmede iedere novelle allerbevalligst doorweven is en die ik alleen in proza kan weêrgeven, ‘zoo vele bloemen wegwerpende, die het oog alleraangenaamst verpoozen en verkwikken bij de zware schaduwen door zoo menige donkere partij aangebragt.’ - 't Is alweêr de straks genoemde criticus die zoo spreekt, en die, op Ferdinand Wolf's studie wijzende, juist van die door de vertalers zoo verwaarloosde verzen uitroept: ‘Er leeft een volk in die verzen, een volk dat de wereld heeft beheerscht door zijn geloof.’ A l'oeuvre, roep ik hem, den dichter, nu nog te luider toe!

Maar waartoe noodeloos mijne taak verzwaard, door breed de eischen uit te meten welke anderen aan de weergeving der novellen van Fernan Caballero stellen, zonder zelf de handen aan 't werk te slaan. Daarvan genoeg. Liefst zag ik van anderen geheel gedaan, wat ik zal trachten gedeeltelijk te doen. En ik ben 't eens met den ouden Spaanschen dichter: ‘alsof men niet van de goede bedoelingen met nog meer regt dan van het geld zou kunnen zeggen, dat ze altijd te pas komen,’

Wanneer ge op zekeren vroegen morgen het weelderig begroeide pad dat naar het dorpje la Higuera leidt waart opgegaan, dan zoudt ge een somberen groep ontmoet hebben van drie mannen, in lange rouwkleederen gehuld. Zwijgend en met afgemeten en langzamen tred volgden zij een muilezel, op wiens rug een klein doodkistje rustte, keurig wit en met bloemen bestrooid. Geen ander geluid werd gehoord dan het dof ge-

murmel waarmede het beekje den jeugdigen doode zachtkens en weeklagend naar zijne laatste woning scheen te begeleiden, of de zucht dien de morgenwind droevig slaakte dat het korte leventje al zoo snel verbroken was, vlugtig heengaande als een zijner ademtogten. Nu en dan alleen weêrklonk vrolijk het zangerig gefluit van den nachtegaal en brak het eentoonige af van den vasten tred van den muilezel, maathoudend als de slinger van het uurwerk, die niet alleen den tijd maar ook den afstand verkleint.

Aan het kerkhof gekomen, werd het lijkje al spoedig aan de aarde toevertrouwd, onder het dof gelui der doodsklok, die het jeugdige zieltje, dat nog geen onrust gekend had, toch reeds als scheen te nooden tot de eeuwige ruste. Somber en hol weêrklonk de eerste schep met aarde die ieder der mannen in de diepe groeve wierp; maar somberder en banger nog de jammerkreet die toen eensklaps aan de zaamgeperste lippen van den armen vader ontsnapte, die daar met onbedekten hoofde zijn laatst en eeuwig vaarwel toeriep aan den eenigen zoon, nu naast zijne beide hem reeds voorgegane broeders gelegd.

‘Ga met ons mede, Juan!’ klonk het weldra vriendelijk aan zijne zijde, en zachtkens wist oom Bastiaan, de muilezeldrijver, den verslagene met zich mede te troonen.

Zwijgend werd de terugtogt volbragt; en toen zij de woning van Jeromo, den broeder van Juan Martin, naderden, wachtte diens huisvrouw hen reeds op aan de deur. ‘Ga gij spoedig naar uwe vrouw toe, die daar binnen zit te schreijen en te jammeren,’ sprak zij tot den bedroefden vader, ‘en tracht haar tot bedaren te brengen. Want naauwelijks is de eene vloed van tranen gedroogd of zij barst op nieuw uit in wanhopige klagten, die God beleedigen.’

Gewillig trad de man de kamer binnen, alwaar Estefania hem na zoo treurigen gang verbeidde. Oom Bastiaan ging naar den stal om zijn muilezel te verzorgen, terwijl Maria Josefa, na haren man van kleederen te hebben doen verwisselen, de tafel dekte en een eenvoudig maar hartig maal opdischte, allen noodigende zich aan te zetten.

‘Oom Bastiaan laat altijd op zich wachten,’ zeî zij, zoodra allen aan de tafel gezeten waren, ‘maar zoodra hij eens bij zijne muilezels is schijnt hij die zoo bekoorlijk te vinden, dat hij ze voor halve goden aanziet.’

‘Maar weet ge dan niet, gij, die immers meer weet dan alle

andere menschen,' zeî de snaaksche maar goedhartige Oom Bastiaan, binnentredende en zich aan de tafel zettende, 'dat de muilezeldrijvers altijd te laat komen? En weet ge wel waarom? Ik zal 't u zeggen. Eens op een dag, toen onze lieve Heer audientie gaf, kwamen de paters binnen en vroegen Hem om het eeuwig leven. Hij beloofde het hun en zond hen weg. Toen volgden de monniken en vroegen hetzelfde, maar zoodra zij hoorden dat zij daarvoor te laat kwamen, baden zij om een zalig sterfbed. Ook hun verleende hij dat. Eindelijk kwamen de muilezeldrijvers met dezelfde bede. Ge komt te laat, was het antwoord. Dan een zalig sterfbed, smeekten zij. Te laat, voor alles te laat, klonk hun te gemoet. Sedert dien tijd komen wij altijd en overal te laat. Maar Estefania,' zeî hij, zich tot de bedroefde moeder wendende, 'een leege maag troost het harte niet. Wanneer gij zoo om uwe zonden weent als om uw gestorven engeltje, dan zijt gij zeker van het eeuwig leven, vrouw!'

'Mijn kind! mijn kind!' snikte de arme moeder. 'Gij, die uw kleinzoon zoo lief hebt die tegelijk met mijn jongen is geboren, maar die hem moogt behouden, gij kent de smarte niet van den boom dien men van zijne vrucht berooft!'

'Maar uw kind is door zijn beschermengel in een paradijs gebragt waar hitte noch koude hem deeren kan,' antwoordde hij. 'Had ook uw schutsheilige u bij de geboorte weggenomen, ge zoudt al uw leed niet geleden en deze tranen niet geschreid hebben.'

'Ja, maar als ik mijn kind slechts ander voedsel gegeven had, hij zou niet gestorven zijn,' hervatte zij weenende.

'Zwijg, vrouw!' berispte oom Bastiaan haar. 'En dan degenen die wel ander en beter voedsel kregen en die toch gestorven zijn? Die dwazen, den dood altijd te verontschuldigen! Men vertelt dat de dood eens aan God weigerde hem langer te dienen, omdat de menschen hem haatten en een tiran noemden. Geen nood, was het antwoord, dan zal ik wel zorgen dat men u voortaan altijd verontschuldigt. En ge ziet, Estefania! dat het zoo gebeurd is ook. Tegenwoordig is nu eens het voedsel, dan weêr zijn de doctoren de schuld van het sterven, maar de dood zelf nooit; ja, men meent zeker dat die ons niet bereiken kan, of wij zelf moeten hem eerst de deur openen. Maar, Juan!' vervolgde hij, zich tot den vader wendende, als om eenige afleiding aan het gesprek te geven, 'weet ge wel dat ik onlangs uw landheer, Don José, over u gesproken heb, met

het verzoek om u in uwe moeijelijke omstandigheden bij te staan? Ik heb hem gezegd dat gij, zijn knapste arbeider, uw muilezel hadt verloren, dat uwe vrouw op het uiterste had gelegen, dat ge uwe beide oudste jongens hadt verloren en eindelijk voor drie maanden uw arm gebroken hadt bij het blusschen van den brand aan zijne boerderij.'

'Ongelukkig ben ik!' klaagde Juan, 'want alles loopt mij tegen in de wereld. Maar toch, Job leed nog meer dan ik, want hij was gekweld met eene booze huisvrouw daarenboven. En wij, Estefania, wij kunnen nog dag aan dag met een gerust geweten zeggen: Heer, Uw wil geschiede!'

'En wat was het antwoord van Don José?' vroegen allen begeerig.

'Niets, want hij draaide mij eenvoudig den rug toe. Maar toen ik hem zeî, dat wanneer hij ooit de zon mogt worden, dan zeker een ieder in het pikdonker zou zitten, vroeg hij mij woedend of ik hem dus een gierigaard durfde noemen? Ik heb hem daarop dood bedaard het gezegde van onze Portugesche buren laten hooren, dat hij die zich in de wolfshuid steekt zich niet mag verwonderen, dat men hem voor een wolf houdt.'

'Die ellendeling!' riep Maria Josefa, 'hij zou in staat zijn den sleutel in de put te gooijen en is half krankzinnig van hoogmoed.'

'Hoogmoedig? Dat zijn al die rijken van gisteren, lui opgekomen uit het stof van den weg. Mijn vader zaliger heeft mij dikwijls verteld hoe de grootvader van Don José hier arm en ellendig van zijne kale bergen is aangekomen, maar door allerlei streken aan zijn kleinzoon een waar fortuin heeft kunnen nalaten, waarop deze zoo trotsch is, dat hij zich nu al Don laat noemen.'

'Maar zegt het spreekwoord niet,' vroeg Maria Josefa, 'dat ieder bergbewoner de papieren van zijn adeldom in zijne hersens draagt?'

'Wat praat ge toch van adeldom,' hernam oom Bastiaan. Adellijken? Ja, zoo als gij en ik zijn, eerlijk geborenen, zuiver van bloed. Niet een ieder kan rijk en adellijk zijn, evenmin als wij allen gezond en sterk en goedhartige jongens kunnen wezen. In de wereld moet van alles zijn, en zoo zijn er altijd armen en rijken geweest. Zijt gij de rijke, welnu, het geluk heeft u gediend, God heeft het u gemaakt en ge kunt er den heiligen Petrus voor dank zeggen. Of weet ge

dan niet dat er in alles onderscheid bestaat, tot in het brandhout toe? Het eene stuk wordt gebruikt voor de heiligen en van het andere maakt men houtskool. Geboorte en geslacht alleen, vormen de ware rijken en adellijken. Ge weet toch wel hoe zij in de wereld gekomen zijn? Op zekeren dag vroegen de Apostelen aan onzen Heer, of zij Hem hunne kinderen mogten laten zien? En toen Hij hun dat toestond, bragten zij eerst de oudsten bij Hem, keurig gekleed, die Hij dan ook vriendelijk ontving en heerlijk onthaalde. Maar toen de jongste en slecht gekleeden, dat ziende, ook bij hem wilden komen, wees Hij hen terug, zeggende: ‘laat deze zoo blijven opdat zij de anderen kunnen dienen. En van dien tijd aan zijn er dienenden en gedienden in de wereld.’

Maar het gesprek werd afgebroken door de woede waarmede Maria Josefa uitvoer tegen Don José, woede zoo sterk zelfs, dat de mannen te vergeefs alle moeite deden om haar tot bedaren te brengen.

‘Jeromo!’ zeî Oom Bastiaan, ‘wanneer ge uwe vrouw tot zulk eene razernij ziet overslaan, denk er dan aan dat bij den verstandigen man de woorden zijner vrouw het eene oor in en het andere weêr uitgaan.’

‘Mis, vriend!’ was het antwoord, ‘bij een verstandig man kunnen ze er niet uitgaan, omdat ze er nooit konden inkomen.’

‘Maria Josefa! denk om het versje, dat ge de piepende as moet smeren, even als de dwaas er op gesteld is gestreeld te worden,’ zeî Oom Bastiaan.

‘Loop heen!’ was het antwoord; ‘ge lijkt wel een heilige vandaag, zoo vol zijt ge van raadgevingen.’

Maar Oom Bastiaan bemerkte al spoedig dat Maria Josefa een bittere grief had tegen Don José en wilde die gaarne kennen. 't Is beter dat de lezer er niet onkundig van blijve.

Voor ruim drie maanden had Don José heimelijk Maria Josefa bij zich op zijne kamer laten komen en, na de deur zorgvuldig gesloten te hebben, haar gevraagd, of zij een zuigeling tot zich wilde nemen en opvoeden, tegen eene vergoeding van zes daalders in de maand. Daar zij kortelings moeder was geworden en zich sterk genoeg gevoelde om twee kinderen te voeden, nam zij, als ijverige huisvrouw, gaarne zulk een voordeelig aanbod aan. Weinige dagen later bragt dan ook op zekeren donkeren nacht een onbekend manspersoon haar een

aardig jongske, waarvan hij den naam opgaf Gabriel te zijn, en verwijderde zich toen ijlings. Met liefde verzorgde zij het verlaten knaapje en ontving ook geregeld haar geld. Maar toen drie maanden verloopen waren en zij Don José weêr om haar loon vroeg, kreeg zij ruw ten antwoord, dat hij geen geld voor het kind ontvangen had en zoo dwaas niet was het uit eigen zak voor te schieten; dat zij dus op niets meer van hem te rekenen had en hij haar vrijliet met het kind te doen wat zij goedvond, het te behouden of het eenvoudig in het vondelinghuis te brengen. Men stelle zich de woede voor der flinke, maar ook nog al geldzuchtige vrouw! Aan de eene zijde had zij het kind dat zij voedde, lief gekregen; maar aan de andere zijde stond 't haar als een schrikbeeld voor den geest een kind van anderen te moeten verzorgen en opvoeden, zonder een enkelen penning vergoeding daarvoor te ontvangen. Daar sterft het eenige kind van hare schoonzuster, en oogenblikkelijk had zij het voornemen opgevat om aan die, bij wijze van troost, den kleinen Gabriel over te dragen en zich zelve alzoo te ontdoen van den pligt die haar benaauwde, zonder dat het kind er onder leed. Juist aan dit maal zou dat plan tot uitvoering moeten komen.

De aanleiding was spoedig gevonden. Oom Bastiaan trachtte de reden der ergernis van Maria Josefa uit te vorschen, en gaf daardoor aan de slimme vrouw eene uitnemende gelegenheid om Estefania het kind aan te bieden, bewerende, dat hare krachten te kort schoten om twee kinderen tegelijk te voeden en zij vreesde haar eigen kind te zullen verliezen wanneer het gebrek leed. Meer behoefde zij waarlijk niet te zeggen, om de ongelukkige moeder oogenblikkelijk het verlaten kind in de armen te doen nemen. Hoe zij het met tranen besproeide, toen dat vreemde jongske de plaats had ingenomen waar zij haar eigen lieveling nooit meer zou koesteren! Diens heldere kijkers waren immers voor eeuwig gesloten; zijn kleine mondje zou zich nooit meer tot een vriendelijk lachje plooijen; ledig zou voor altijd het wiegje blijven, waarin de moeder met een waar genot het hagelwitte en eerst met thijm gewarmde linnen, zoo zorgvuldig pleeg te schikken en te vouwen, opdat de rustige slaap toch door niets gestoord zou worden. Op alles wat met zoo angstige zorg door de teedere moederlijke hand voor dat lieve engeltje was gereed gemaakt, zou dan dat zielsverpletterend zegel gedrukt worden van voortaan overbodig te zijn, en alleen nog strekken om de smartelijke herinnering van het verleden telkens weer op te wekken. ‘Gij hebt

geene moeder en ik heb geen kind meer,' sprak de bedroefde tot den kleine, 'en toch kunt gij evenmin eene moeder missen die u voedt en kweekt en koestert en in hare armen neemt en des nachts aan uw wiegje waakt, als ik een kind kan ontberen om te voeden met de kracht die God mij gaf en lief te hebben met de liefde die in mijn binnenste brandt. Kom dan bij mij, arme verstootene! voor wien niemand de hulp vraagt die gij zelf nog niet inroepen en toch ook niet ontberen kunt! Kom bij mij, gij die nog zoo ligt zoudt kunnen sterven zonder 't te weten dat ge sterft, evenmin als ge 't nog beseffen kunt nu het eerste en heerlijkste goed van den mensch gevonden te hebben, het hart eener moeder. Arm, verlaten schaapje! Toen God de Heer besloot ons allen zoo hulpeloos ter wereld te doen komen, was 't voorzeker omdat Hij wel wist dat de vrouw ons toch nooit zou verlaten!'

En toen Estefania een vragenden blik op Juan sloeg, hoe hij dacht over het aannemen van dit hulpelooze wicht, was een enkele oogopslag van hem voldoende om der kinderlooze weêr de weelde der moederlijke pligten te doen gevoelen.

Maar juist wilde zij zich met haren nieuwen schat ijlings huiswaarts spoeden, toen zij zich eensklaps herinnerde door de velerlei aandoeningen van den dag geheel vergeten te hebben, Oom Matias eten te brengen. Eerst moest dat schandelijk verzuim hersteld worden.

Wie was die Oom Matias, bijgenaamd: van de Aalmoes? Een oud gebrekkig en sufferig mannetje, dien Juan en zijne vrouw uit medelijden in hun huis hadden gehouden, toen hij eens, om een nachtverblijf smeekende, bij hen ziek geworden was. Sedert dien tijd had hij hun' drempel niet verlaten. Van dankbaarheid wist de ongelukkige nu niet hoe hij hen maar door allerlei kleine diensten nog van eenig nut kon zijn, hoewel die in weinig meer bestonden dan in het schoonvegen van den vloer. Hij was altijd, in den waren zin des woords een ongelukskind geweest. Toen hij, al vrij bejaard, uit den dienst ontslagen was en trouwde, stierf zijne vrouw bij de geboorte van hun eerste kind. Zonder eenig middel van bestaan, ging hij toen met zijn jongen de huizen rond, en wist zich door zijn snaaksche invallen en aardige vertellingen van zijn soldatenleven algemeen zoo bemind te maken, dat hij in den geheelen omtrek altijd bij een ieder welkom was en nooit bevreesd behoefde te zijn geen stuk brood of geen plaatsje aan tafel te vinden. Maar toen zijn zoon volwassen werd, waarschuwde een ieder hem dat

hij den jongen zou laten werken om den kost voor zijn vader te verdienen, wat echter den deugniet, die alleen in allerlei gemeene streken en slechtheden behagen vond, gansch niet leek. Daarenboven kon de goedhartige en zwakke vader niet scheiden van zijn eenig kind. Eindelijk weigerden de boeren den knaap langer aan hun tafel te ontvangen, ten einde hem zoo tot werken te dwingen, maar de vader was hun te slim. Door zijne witte haren nog ouder schijnende dan hij in waarheid was, moest hij aan het middagmaal altijd, als de oudste, den zegen uitspreken; en toen men op zekeren dag weêr weigerde zijn zoon te laten binnenkomen, verstopte hij dezen achter de schuur, zette zich aan tafel en sprak den zegen uit, met de woorden: ‘In den naam des Vaders en des Heiligen Geestes.’ Hoe nu, riepen de boeren uit, waar blijft de Zoon? Dadelijk stond de oude man op en riep: ‘Zoon! men verlangt u ook te zien.’ Eindelijk verdroot 't echter den jongen zelf zoo voortdurend tot den arbeid aangezet te worden, en eens op een dag was hij plotseling verdwenen, zonder zelfs aan zijn ouden vader, wiens alles hij was, met een enkel woord te hebben gezegd waarheen hij ging of hem ook maar de hand ten afscheid te hebben gedrukt. Toen echter zakte de arme man ook ineen, gebroken naar lichaam en naar geest en een ieder had dubbel medelijden met hem en verwenschte den ondankbaren zoon. De zoo verstandige Maria Josefa beweerde toen, dat al die deugnieten in de wereld kwamen door de vele slechte vaders die er waren, waarop Oom Bastiaan haar het volksliedje voordreunde: alle vrouwen beweren dat de mannen duivels zijn, maar onmiddellijk daarop bidden zij, dat die duivels haar toch zoo spoedig mogelijk mogen komen halen!

‘God vergelde 't u,’ waren de woorden waarmede Oom Matias van de goede Estefania zijn maal ontving. ‘God, die de beste betaalmeester is. En wat ge anderen geeft, neemt ge rijkelijk weêr mede, want wie anderen wèl doet, doet zich zelven wèl.’

‘Och, mijn goede Oom Matias!’ barstte de arme moeder op nieuw in tranen uit, ‘gij, die bij het leven van mijn arme kind nooit aan tafel wildet komen, ge waart altijd gewoon uw eten uit zijne kleine handjes te ontvangen.’

‘Helaas!’ antwoordde de verlatene, ‘allen gaan weg, en ik blijf alleen over.’

‘God weet alles wat er geschiedt,’ hervatte zij, ‘het leed dat Hij ons zendt, is voor ons eene waarschuwing, en wij moe-

ten met geduld den last des levens dragen dien Hij ons oplegt.’

Vier jaren zijn verstreken. Estefania zit met haar gezin in de eenvoudige maar zindelijke woning. De kleine Gabriel is tot een aardigen jongen opgegroeid, juist niet zoo buitengewoon goedhartig, maar vriendelijk en al vroeg ontwikkeld. Met aandacht heeft hij zijne schrandere oogjes gevestigd op Oom Matias die bezig is eenig speelgoed voor hem te maken en wiens lieveling hij is geworden. Want het vaderlijk gevoel, zoo wreed beleedigd door den eenigen zoon, had in het ledig geworden hart van den ouden man nieuwe wortels geschoten, die zich aan den pleegzoon zijner verpleegster hebben vastgehecht. Estefania was kortelings weêr moeder geworden en heeft haar sluimerend dochtertje op den schoot.

't Was een stil, huiselijk tafereel. Niemand sprak. Het rustige leven dat de bewoners leidden, spiegelde zich af in hunne geheele omgeving. Voor de deur zaten de hoenders, als ware sultanes, op de aardhoopjes die zij bijeengekrabbeld hadden, na een overvloedig maal van de milde hand der meesteres genoten te hebben, en bakerden zich in de koesterende warmte der verkwikkende Aprilzon. Met angstige zorg beschermde de klokhen de kiekens voor hare reeds te warme stralen. Statig en ernstig en met opgeheven hoofde, waakte de haan over zijn gezin. De trouwe hond lag, als de soldaat in vredestijd, half dommelend en toch beschermend voor den drempel der huisdeur, terwijl het fijngebaarde katje, met knippende oogen, al spinnende het bewijs scheen te willen geven, hoe zeker het was niet te worden gestoord in haar zalige rust. Tot de zwaluwen toe, die kunstige bouwheeren en welkome gasten aan de vreedzame en gelukkige woning alleen, staakten hun getjilp als uit vrees om de weldadige stilte te verbreken. Alleen het koken van het eenvoudig middagmaal op den haard werd gehoord en het vermalen van het malsche gras tusschen de scherpe tanden van den muilezel, die gretig aan de ruif stond. Daar weêrklonk de zachte stem van Estenafia, die haar kind in slaap zong met dat aardige Spaansche wiegeliedje - waarvan ik de vertaling in rijm al weder aan mijnen daartoe zoo allezins bevoegden criticus aanbeveel. - Aldus luidden de eenvoudige woorden:

God dekt met zijn zegen, de kindertjes die slapen, en Hij steunt de moeders, die over hen waken.

In mijne armen rust gij, en mijn hart vraagt stille: wat, mijn kind, zal uw lot zijn, als ik ben gestorven?

Maar zingende fluistert de Heilige Maagd u toe: Lief kind mijner ziele, er is vergiffenis voor de zondaars.

Aan de poorten des hemels, verkoopt men schoentjes, voor de kleine engeltjes, die er blootvoets komen.

Met aandoening luisterde Oom Matias en herhaalde in stilte: ‘gezegend zijt gij, Estefania, want in waarheid, wie anderen wèl doet, doet zich zelven wèl.’ En als onder den invloed van de liefelijke stem der moeder, doorkruisten allerlei gedachten het weeke hart van den zoo zwaar beproefde.

Wie kan ook zonder aandoening het jeugdige kind zoo rustig zien sluimeren! Toonbeeld van hulpeloosheid en zwakte, dat met een zucht de lucht van den dampkring begint in te ademen, met een' kreet zijn bewustzijn te gevoelen, met zekere verbazing zich voor 't eerst beweegt! Het licht, de lucht, het gevoel, het geraas, alles schokt, alles kwetst het. Zal dat tengere wezentje dat alles weêrstaan? O ja, maar alleen omdat God het eene schuilplaats, eene bescherming, een toevlugtsoord aan den boezem der vrouw heeft bereid. In hare armen gevoelt het zich veilig, troost het zich. En luisterende naar het zachte gezang dat van de lippen vloeit der beschermster, zacht en droefklinkend tevens als alles wat teeder is en gevoelig, sluit het de oogjes en sluimert in. Hoe kalm is dan onmiddellijk het nog pas zoo verontruste gelaat; reeds kan men er de gewaarwordingen op lezen. Nu eens trekken de oogleden, als van verbazing, zamen, of fronsen de wenkbraauwen, als uit wrevel; dan weêr keert het zich rustig om en plooit het kleine mondje tot een glimlach, die al spoedig tot een werkelijk vrolijk en luid lachen overgaat. Wat kan het kindje, wiens oogjes nog niets aanschouwd hebben, al in zijne verbeelding zien? Welke droom kan zich afspiegelen in de hersentjes, die nog geen kennis hebben? Welke gedachten kunnen gewaarwordingen opwekken bij hem, die ontwaakt, nog evenmin gevoelen als denken kan?

Wij kunnen op dat alles geen antwoord geven. Maar de moeder, die haren jonggeborene in de armen heeft, gevoelt zich als omgeven van engelen, die wel onzigtbaar zijn voor haar, maar volkomen helder voor het oog van haar kind. Die vertellen het dan van de dingen eener betere wereld maar die het hierbeneden vergeten zal, zoodra de engelen met de onschuld en de

zachtheid en de reinheid vlugten uit dat zieltje, hetwelk al zoo vroeg den treurigen invloed zal gevoelen van ons materieel bestaan, waaraan het toch voor zijn leven lang is verbonden. Vaarwel, arm zieltje! verbannen in dezen rampzaligen kerker, roepen de engelen het dan toe; en angstig wordt het gelaat van het kind. - Wij gaan wel heen, maar vergeten u toch niet; en het kind schreit en wordt onrustig. - Wees trouw aan onzen Vader en Schepper, en spoedig zullen wij weêr vereenigd zijn; en het kind wordt geruster. - Voor Zijnen troon zullen wij gelukkig zijn en lofzangen zingen; en het kind glimlacht, even als de engel die het troost.

Maar kunnen wij niet zonder aandoening het hulpelooze wicht aanschouwen, evenmin kunnen wij zonder aandoening de vrouw zien die het kind vol van liefde en zelfverloochening en teerheid en geduld aan hare borst koestert en voedt, die waakt over zijn slaap en het kweekt met ongekende zorg. En kan men 't zich haast wel voorstellen dat ditzelfde hulpbehoevende en zwakke schepseltje, hetwelk 't alleen aan die voortdurende en onverdroten zorg te danken heeft dat het niet ieder oogenblik bezwijkt, eens krachtig en onafhankelijk zal opgroeijen; en dat het maar al te dikwijls niet alleen den boezem waaraan het met zoo verheven teerheid gevoed en gekweekt is zal kunnen minachten, maar zelfs met een dolk doorboren? Ondankbaarheid, die alle heilige pligten uitroeit, alles verdervende wind des harten, moeder en kind tevens van zelfzucht en hoogmoed; hoe wreed vernietigt gij alles wat ge alleen met eerbied en liefde moest naderen, hoe gruwzaam kunt ge vaak het edele en liefderijke hart der moeder kwetsen, van haar, die met het bloed harer wonden uwe vergiffenis koopt. Alleen het moederhart kan zonder inspanning het groote voorbeeld evenaren ons aan het kruis gegeven!

Gereed was Oom Matias met het speelgoed, en juichende sprong Gabriel er mede naar Estefania, die den jongen echter bestrafte, omdat hij de kleine wakker had gemaakt door zijn luidruchtigheid. Maar toen het kindje zijne armpjes vriendelijk naar hem uitstak en hij het omhelsde en kuste, kon de oude man niet nalaten uit te roepen: ‘hoe lief zijn zij met elkander, als waren ze kinderen van een gezin!’

‘En zijn ze dat dan niet?’ vroeg Estefania half beleedigd.

‘God beware u daarvoor,’ klonk de stem van Oom Bastiaan, die binnentrad en naar Juan vroeg. Hoorende dat hij elk oogenblik t'huis kon komen, beloofde hij te zullen

wachten, daar zijn nu al negenjarige kleinzoon Andres toch met de muilezels vooruit was. Al spoedig sprak hij over de kinderen die hij daar zoo aardig zag spelen, en vroeg aan Estefania of Don José haar ook nu en dan iets gaf voor de verzorging van Gabriel. Het antwoord was ontkennend, maar tevens, dat zij nu ook geen hulp meer noodig hadden sedert zij een stukje land geërfd hadden van een oom. Onderwijl kwam Juan te huis en Oom Bastiaan wenschte hem dadelijk daarmede vooral geluk, dat hij een stuk vrijen grond geërfd had, 'want,' zoo ging hij voort, 'ik zal juist voor den vrijkoop van een akker, dien ik stellig meende dat mijn eigendom was, de beurs moeten trekken, als ik ten minste mijn geheele beurs niet verliezen wil. Verbeeld u dat die akker een gedeelte is van een groot stuk woest land, dat vroeger geheel dor en zonder de minste waarde was en aan de monniken en aan den Markies del Zabuco toebehoorde. Omdat het zoo vlak bij het dorp gelegen was en toch niet gebruikt werd, vroegen de armen het, in lang vergeten tijden, van de eigenaars, die het hun gereedelijk afstonden en het later in kleine stukjes verdeelden, elk stuk intusschen bezwarende met eene zeer geringe jaarlijksche uitkeering. Dadelijk begonnen die arme luî het land te bewerken, maar konden er in jaren lang geen enkelen penning van opbrengen, waarom trouwens de eigenaars hen dan ook nooit aanspraken, wel wetende dat zij daartoe niet bij magte waren. Want in die tijden, Juan, was er nog mededoogen op Gods aarde.

Daar kwam de nieuwe wetgeving, en de monniken verkochten hun aandeel in het heffingsregt op het land voor bijna niets. Don José was de kooper. Tegelijk werd ook de andere helft verdeeld en kwam aan een schoonzoon van den Markies, een doorbrenger en verkwister van de ergste soort, die zich haastte ook dat gedeelte voor een appel en een ei aan Don José af te staan. En wat doet nu die bloedzuiger? Oogenblikkelijk dagvaart hij de ongelukkige eigenaars niet alleen om voortaan jaarlijks de vroeger bepaalde uitkeering te betalen, maar ook dadelijk den geheelen achterstand, van het eerste jaar af dat die heffing is vastgesteld. Ge kunt u de wanhoop van die ongelukkigen verbeelden! De jaarlijksche uitkeering rust als een verband op den grond; en nu moeten die rampzaligen den grond, die door het zweet en bloed hunner vaders en grootvaders en van hen zelven van eene nietswaardige woestenij in een kostbaar en welig en vruchtbaar land her-

schapen is, voor niets aan dien ellendeling afstaan. Op eens is hij heer en meester van het erfdeel dier beroofden, en is nu trotsch op een grondbezit, dat hem als schatrijk man, ja, 't schreit ten hemel, nu te Madrid zelfs het ridderkruis heeft doen verwerven! 't Is wel zoo als het oude liedje zegt: In de tijden van donkere onkunde, hing men de dieven aan het kruis; maar in deze tijden van heldere verlichting, hangt men het kruis aan de dieven.'

''t Is waar,' antwoordde Juan, 'de galg is wel voor eerlijker luî opgerigt. Maar vraag Don José eens, hoe hij aan de schilderijen van het klooster komt, die in zijne kamers hangen, en zijn vrouw aan de juweelen van het Mariabeeld, waarmede zij zich opschikt. Men kan van hem ook met regt zeggen: "Met goud en eer beladen, en een duivel in zijn daden."

Hoe heeft hij met de nalatenschap van zijn schoonvader gehandeld?' vervolgde Oom Bastiaan. 'Heeft hij dat geheele fortuin niet met den Notaris gedeeld, en zijn ongelukkigen zwager even naakt en bloot gelaten als hij ter wereld kwam? Zoo gekkelijk als die scheen, heeft hij die beiden toch nog een aardige poets gespeeld. Toen hij voelde dat hij sterven ging, verzocht hij Don José en den Notaris om ieder aan een zijde van zijn bed te staan. En toen zij daar zoo stonden en hem vroegen, waarom hij hen daar wilde zien, kregen zij ten antwoord: Omdat ik even als de Heer tusschen twee misdadigers wensch te sterven.'

Zeventien jaar waren voorbijgaan, ongemerkt bijna voor de dorpsgenooten, maar niet alzoo voor onze bekenden.

Gabriel was tot een krachtig man opgewassen. Hij was niet wat men schoon noemt, maar op zijn ernstig en vastberaden gelaat lag tevens zulk eene uitdrukking van blijmoedige kalmte en goedhartige waardigheid, dat hij zoowel hoofd als hart won van wie hem zag, en alle spotzucht en onbescheid in toom hield. En gelukkig waarlijk. Want daardoor vermogt hij al jong menig smadelijk woord over het geheim zijner geboorte te smoren op de lippen zijner speelmakkers, die door hun lust in zoo groote wreedheid het bewijs gaven, dat die woeste hartstogt helaas! tot het instinct van den mensch behoort.

Vondeling! Hoe sneed hem, den echten Spanjaard, dat beleedigend woord door de ziel! En dat te meer, omdat hij opge-

voed was door Juan Martin, toonbeeld van eer en ridderlijkheid, eenvoudig landman als hij wezen mogt. Want bij den Spanjaard zijn eer en ridderlijkheid volksdeugden, volkseigenschappen, onverschillig of hij burger dan wel edelman geboren zij.

Dat woord, maar al te dikwijls nog gehoord, had zekere droefgeestigheid aan het karakter van Gabriel gegeven. En daardoor voelde hij zich te sterker aangetrokken tot die brave pleegouders, welke hem met volle hand en vooral met geheel hun hart alles hadden geschonken, wat onbekende ouders hem wreedaardig hadden onthouden. Geheel zijne ziel was dan ook vervuld van liefde voor Juan en Estefania; maar toch nog hooger dan zij stond in zijn hart de lieftallige Anna, hunne dochter, het toonbeeld harer moeder, en die hij wist dat hem trouw zou blijven, wat ook zijn lot mogt wezen.

Alsof Juan nog de bewijzen moest leveren dat hij Gabriel lief had als zijn eigen kind, zoo had hij den jongen man kortelings vrijgekocht van den krijgsdienst, met opoffering van de kleine woning die hij bij het stukje land had geërfd. En met onverdroten ijver was de pleegzoon werkzaam op dien akker, als wilde hij met zijn zweet de offers vergelden die zijne pleegouders voor hem bragten.

Overgelukkig zou men dat stille gezin alzoo willen noemen! En toch, al had Juan zijn volle kracht en gezondheid en Estefania hare innemende schoonheid en zachtmoedigheid gedurende al die jaren onverzwakt mogen bewaren, sloop evenwel langzamerhand eene zekere droefgeestigheid in hun kring. Vanwaar? Maria Josefa was de oorzaak. Gewoon zich in alles te mengen, overtuigd van alles te weten, begeerig om in alles raad te geven, had zij Estefania niet alleen op het geheim der liefde van Gabriel voor Anna opmerkzaam gemaakt, maar waarschuwde haar ook gedurig toch die schande te voorkomen, dat de dochter van den eerlijk geborene in het lot van den vondeling zou deelen. En wanneer de zachtmoedige Estefania dan in Gabriel alleen den zoon haars harten zag, en erkende gaarne hare Anna aan hem te willen afstaan, dan volgde menigmaal een tooneel van strijd tusschen de beide vrouwen, 't welk de arme moeder beducht maakte voor de toekomst van hare beide zoo geliefde kinderen.

't Was de avond vóór St. Jan. Volgens oud gebruik, was Anna op dien avond met hare vriendinnen naar het veld gegaan om bloemen te zoeken, die dan gekookt werden en met

welk kooksel de meisjes zich wieschen, niet om schoonheid, maar om gezondheid op te doen voor geheel het jaar. Onschuldige en beminnelijke gewoonte, de hulp der bloemen in te roepen niet voor bevalligheid en coquetterie, maar voor gezondheid en vrolijkheid. Juan en Gabriel waren aan den arbeid op het veld en Estefania zat alleen in de stille woning.

Daar trad Oom Bastiaan binnen. Hij was nog de oude opgeruimde man van vroeger gebleven, wel wat klagende over den ouden dag, maar wat nood, nu immers de wakkere kleinzoon hem gereedelijk den last des arbeids verligtte! Knapper jongen dan hij, was er dan ook in geheel het dorp niet, en flinker werkman evenmin. Juist wilde hij Juan over zijn Andres spreken, maar eigenlijk kon hij dit onderwerp nog wel zoo goed met de vrouw afdoen. Daarom kort en goed, wat zou zij er wel van zeggen wanneer hij voor zijn kleinzoon, die nog een aardig duitje van hem te wachten had, hare Anna kwam vragen? En als was de goede man volkomen zeker eene luide betuiging van blijdschap uit den mond van Estefania te vernemen, voegde hij er, haar schalks aanziende, met aangeboren hoffelijkheid bij: ‘Ik heb er mij mijn leven lang altijd wèl bij bevonden het laken te kiezen naar den inslag en de dochter naar de moeder.’

Arme Estefania! Hoe ontstelde zij van dat even onverwachte als - waarom zou zij 't voor zich zelve niet gulweg bekennen? - ongewenschte aanzoek. ‘Arme kinderen!’ zuchtte zij onwillekeurig. Maar, hier moest gehandeld, niet enkel getreurd worden. En met echt vrouwelijk beleid was Oom Bastiaan, die zoo even nog lachend beweerde zelfs zekerder te zijn van de toestemming van Anna dan van Andres, hoewel hij op de dringende bede van den laatste hier was, in het geheim gewijd der liefde van Gabriel.

Woedend sprong de oude man van zijn stoel. Tegen zulk eene verbindtenis rebelleerde zijn Spaansch bloed. ‘Heilige Maagd! een vondeling trouwen met de dochter van een eerlijk geborene? Ongeloofelijk! Dat zoudt gij zelve nooit gedaan hebben, Estefania! al ware 't denkbaar dat uw vader iemand die zijn grootvader niet noemen kon, als zijn zoon zou hebben willen erkennen. Maar,’ bezon hij zich, ‘Juan zal wel wijzer zijn en bij tijds zulk een schandaal weten te voorkomen.’

‘Juist dat is 't wat mij 't meest benaauwt,’ antwoordde Estefania open en eerlijk. ‘Maar geloof mij, Oom Bastiaan! ik

zou Juan wel degelijk getrouwd hebben al was hij een vondeling geweest, en 't zou mij nooit berouwd hebben ook. Waarom ook zouden zij, die elkander zoo hartelijk liefhebben, niet aan elkander toebehooren? En als ik mijne kinderen schreijen zie, dan ween ik niet alleen met hen, maar tracht hen te troosten en de oorzaak van hun leed weg te nemen. Daarenboven, Gabriel is een flinke jongen, een deugdelijk arbeider. En wat hij voor Juan en voor mij is, dat weet God daar boven!'

'Wie ontkent dat alles?' bulderde de diep gekrenkte man. 'Maar zoo knap en flink en goed als hij wezen mag, daarom heeft hij nog geen regt zijn troebel vondelingsbloed te vermengen met het eerlijke bloed van een man als Juan Martin, waarop uwe Anna wel wat trotscher mogt wezen. Want 't is, Goddank, in ons Spanje nog niet voldoende dat het bloed goed zij, het moet boven alles zuiver zijn en onbesmet.'

Anna zelve stoorde het gesprek. Daar stond zij aan de deur, dat meisje, waarover de natuur hare gaven met zulke kwistige handen had uitgestrooid. Wanneer ge haar zaagt, dan wist ge niet of ge meer hare slanke gestalte moest bewonderen dan wel hare fijne trekken en de natuurlijke bevalligheid die zij in al hare bewegingen, even vrij als ongedwongen, ten toon spreidde. Zoo als zij daar stond, het voorschoot met bloemen gevuld, was zij werkelijk eene bekoorlijke verschijning.

Als sneeuw voor de zon smolt dan ook de woede van Oom Bastiaan voor dat zoo liefelijk beeld.

'Meisje!' sprak hij dadelijk vriendelijk lachend tot haar, 'men heeft zeker op u het bekende volksliedje gemaakt: met het air van een prinses en de ceintuur van Catalana, met den gang van Saragossa en de trekken van Serrana, - en daarom ben ik dan ook de eenige niet in het land die op u verliefd is geraakt. Want de flinkste en rapste jongen uit geheel de buurt, zoo als mijn Andres met regt genoemd mag worden, heeft mij gezonden om u te vragen, of ook gij zoo als hij uw geluk verzekerd zoudt achten, wanneer hij als bruigom voor u stond?'

Hevig ontstelde Anna. Beurtelings werden hare wangen wit en rood. Wat zou zij antwoorden? Onwillekeurig ontglipten de bloemen aan hare hand.

'Maar, Oom Bastiaan!' sprak Estefania, 'sedert wanneer is 't de gewoonte dat men eerst de dochter en dan de ouders

over zulke zaken spreekt? Men jaagt meisjes geen kleur aan door haar onverhoeds over bruiloften te onderhouden! Ziet ge dan niet hoe ge haar verschrikt hebt? Of wilt ge het arme kind langzaam martelen, even als de Heilige Laurentius op den rooster? Heb toch eenig gevoel van schaamte, man!'

'Gevoel van schaamte?' hernam de oude man driftig. 'Neen, nooit had ik kunnen vermoeden dat de dochter van brave ouders, met zorg en teêrheid opgevoed, hun de schande zou aandoen een der aanzienlijkste jongens uit het dorp te weigeren en zich te verslingeren aan een vondeling! Dat, ligtzinnige! noem ik geen schaamte meer in het hart te hebben.'

Onmagtig zonk de arme Anna op een stoel neder bij het hooren van zulk eene aantijging. En snikkende viel de moeder haar om den hals, niet wetende wat te doen om de ongelukkige tot kalmte te brengen.

En Oom Bastiaan? Hij had zijn drift over de zoo ganschelijk onverwachte weigering van zijn innig geliefd kleinkind, en de plotselinge vernietiging van de luchtkasteelen die hij al sedert jaren op die verbindtenis gebouwd had, aan de arme Anna willen koelen; maar nu schrikte hij toch voor de gevolgen van zijne heftigheid. En hij ook zat neder bij de half onmagtige, en wist maar geene woorden en geene beloften lief en aangenaam genoeg te vinden om haar toch tot bedaren te brengen. Ja hij eindigde zelfs met haar plegtig te beloven, dat zij Gabriel en niemand anders tot bruigom zou krijgen, daar hij zelf wel zorgen zou dat Juan zijne toestemming daartoe gaf. En 't was nu de arme Andres dien hij, in zijn doordrijven, de schuld van alles gaf.

Toen Juan kort daarop te huis kwam, wendde ook in waarheid Oom Bastiaan al de overredingsgaven waarover hij beschikken kon aan, om den vader van Anna te bewegen zijne dochter aan Gabriel te geven. Maar te vergeefs. Zijne dochter, zoo beweerde deze, was opgevoed in de leer, dat een ieder eerbied en onderwerping schuldig is: aan God in den hemel, aan den Koning op aarde en aan den vader in huis. En nooit zou hij het kostelijk erfgoed zijner vaderen, eerlijk en zuiver bloed. verloren doen gaan, door zijne toestemming te geven tot het huwelijk van zijn eenig kind met een vondeling.

Geen wonder dat Anna half wanhopig werd, toen de oude man haar dit treurig resultaat van zijne bemoeijingen moest

mededeelen. En allerlei troostwoorden en redeneringen, dat de omstandigheden hier beneden een geheel anderen loop nemen dan wij wenschelijk achten en dergelijken, ze vermeerderden alleen den vloed van tranen waarin haar diep geschokt gemoed verluchting zocht.

Zou Anna in waarheid een enkel oogenblik ook maar hebben kunnen hopen of vermoeden, dat voor Gabriel verborgen kon blijven wat hun beider levensgeluk dreigde te verwoesten? Zoo ja, de avond reeds van dienzelfden dag had die hoop verijdeld, en het leed der eene was de wanhoop van beiden.

‘Maar hoe kunt ge de hand weigeren, waarin uwe ouders de uwe wenschen te leggen?’ vroeg Gabriel. ‘En wat spreekt ge van wachten en van niet te scheiden van uwen pleegbroeder, alsof ik mijzelven tot het kruis zou willen maken waaraan u een leven vol smarte wacht?’

‘Noem de bloem niet arm, zoo lang ze niet afgescheurd is van de aarde die haar leven geeft,’ antwoordde zij. ‘En lijden voor wat men lief heeft, is zaligheid voor de vrouw.’

‘Maar ik ben hier van nu aan een vreemdeling, een vreemdeling overal waar ik mijn voet zet,’ hernam hij. ‘Wat dan, wanneer ik ook van hier verdreven word? Zult gij mij dan toch getrouw blijven?’

‘Zoo lang gij mij trouw blijft zal ik ook u trouw blijven!’ was het antwoord. En met fierheid het hoofd opheffende voegde zij er bij: ‘Ook dan wanneer gij uw trouw mogt breken, zal ik mijne trouw toch voor u houden. Maar,’ fluisterde zij zachtkens, ‘toch zult ge mij altijd blijven liefhebben, niet waar, mijn Gabriel?’

‘Zon en maan en wind mogen wisselen en keeren, maar mijne liefde voor u, nooit!’

Was 't wonder, dat 't den jongman bang om het barte was, toen hij dien avond eenzaam ronddwaalde? Wat al sombere gedachten doorkruisten zijn diep geschokt gemoed. ‘Ha!’ riep hij met luider stem uit, ‘zoo ben ik dan te verachtelijk om de eerlijke dochter van eerlijke landlieden de mijne te noemen, haar lief te hebben met geheel mijne ziel en haar te beschermen met al mijne kracht, die ik hoopte dat de vreugd en de zaligheid van mijn leven zou zijn! Zoo zou ik dan de oorzaak zijn van het ongeluk van haar, die mijn leven hier beneden tot een hemel wil maken, en het kind verwijderen en vervreemden van de ouders die mij uit barmhartigheid hebben aangenomen, mij

hebben gekweekt en gekoesterd als ware ik hun eigen kind, die met mij hebben gedeeld het schamel stuk brood, door zwaren arbeid verkregen? En dien vloek zou ik op mij laden, omdat mijne eigene ouders mij wreedaardig hebben verlaten en omdat zij den naam waarop ik trotsch moest zijn, voor mij tot een naam der schande hebben gemaakt? Neen, weggerukt moet de sluijer worden die mijne geheele toekomst en de toekomst van allen die mij lief zijn als met een doodskleed overdekt, en de naam van Gabriel moet een naam worden, waarover niemand 't wagen zal zelfs een woord te fluisteren.'

Zijn besluit stond vast. Don José wist wie zijne ouders waren, hij zou het geheim verklaren. En reeds den volgenden dag stond Gabriel aan de deur van dien rijkaard.

Wie was eigenlijk die Don José? vraagt alligt menigeen. Het antwoord kan kort zijn. Hij was een type van onze dagen van stoom en snelle verwisseling, een man wiens gelijke ge tegenwoordig dagelijks ontmoet. Hij was een dier vulgaire wezens, vulgair zoowel lichamelijk als zedelijk, die men eigenlijk vleêrmuizen zou moeten noemen. Want ze zijn geen vogels omdat ze geen veeren hebben, en geen viervoetige dieren omdat ze zich te hoog achten den heiligen bodem te betreden: en toch kunnen zij zich niet verheffen door de vleugels die zij zich hebben weten te verschaffen. Zoo fladderen zij rond in het half donker, tusschen hemel en aarde, en zijn als die amphibiën waarvan men ons uit Amerika verhaalt, die de ongelukkigen welke zij slapende vinden, het bloed uitzuigen, hunne slagtoffers zachtkens overschaduwende met hunne vleugelen, opdat ze niet ontwaken, eer zij hen ongemerkt van alle kracht en bloed beroofd hebben. Het eenige onderscheid tusschen de echte en de valsche vleêrmuis is, dat de eerste niet eens tracht te zingen, daar hij van zijn onmagt bewust is, terwijl de laatste 't wel poogt te doen, maar door zijn afschuwelijk gekrijsch tot de gemeenste vogels toe overschreeuwt. Zoo was Don José. Grof en lomp gebouwd maar gebogen van houding, mager en bleek van aangezigt met een koel en gluipend oog, was hij kruipend voor zijne meerderen, vooral voor hen wier aangeboren goede manieren hij voortdurend maar te vergeefs trachtte na te bootsen, en ondragelijk hooghartig en onbeschaamd tegen zijne minderen, door vloek en scheldwoord zijn ontzag zoekende te handhaven. Arm volk van Spanje, dat eerst in de laatste jaren zulke meesters heeft moeten dulden!

Want geen onverzettelijker wigge dan de van hetzelfde hout gesnedene!

Toen Gabriel het schrijfvertrek van Don José binnentrad, alwaar de rijkaard half begraven zat tusschen allerlei rekeningen en boeken en papieren, stond juist een oude pachter, half schreijende, bij hem. De man klaagde bitter dat het wild, 't welk de zoons van Don José voor hun jagtvermaak aanfokten en dat de boeren niet dooden mogten op straffe van hooge boeten, al hunne gewassen opat en verwoestte, zoodat zij geheel beroofd werden van hunne inkomsten. Maar de barre landheer joeg hem lachend weg met den raad, dat hij de hazen en konijnen dan maar moest muilbanden, zoodat ze hem geen schade konden toebrengen! Wanhopend verliet de man het vertrek; en inwendig trillende van drift over zulk eene behandeling van hen, wier vaderlijk erf de vrek zich op listige wijze had weten toe te eigenen, verbeidde Gabriel het oogenblik waarop 't zijne genade behagen mogt hem op te merken. Eindelijk, na lang wachten, werd hem het teeken tot spreken gegeven. Gabriel herinnerde hem toen, dat hij voor twee en twintig jaar aan Maria Josefa een kind ter opvoeding had gegeven, maar ontving al dadelijk, half lachende, ten antwoord: ‘Welnu! komt ge mij vertellen dat het gestorven is? Daar zou niets aan verloren zijn.’

Met moeite bedwong Gabriel zich. ‘Het kind is niet dood,’ antwoordde hij bedaard, ‘maar staat voor u, en vraagt u naar den naam zijner ouders. Die naam moet u bekend zijn, want voor de eerste maanden van mijne verpleging is door u het geld betaald.’

Don José verwaardigde zich nu ten minste den jonkman aan te zien, die 't waagde op zoo vasten toon tot hem te spreken; maar na hem lang en bedaard te hebben aangestaard gaf hij hem schamper en hooghartig ten antwoord: ‘Ik ken uwe ouders niet. 't Is zoo, ik ben dwaas genoeg geweest nog geld te betalen voor het schepsel dat mijne dienstboden aan mijne deur hebben opgeraapt, maar mij dunkt dat ik daardoor al meer gedaan heb dan iemand anders doen zou. Wanneer ge uw leven lang zulke menschlievende luî kunt opsnorren die telkens vier maanden den kost voor u betalen, dan zijt ge beter af dan menig rijke luî's kind. Maar daarmede ook basta. Wees nu maar eerlijk en braaf, verdedig warm de heilige regten van het volk en van uw land,’ voegde

hij er op magistralen en vermanenden toon bij, ‘dan zult ge het kind zijn van uwe daden, en alleen voor die afkomst heb ik achting. Maar verder,’ vervolgde hij, smadelijk lachend, ‘of ge het kind zijt van den beul of van een hertog, van een mulat of van een grande, wettig geboren of in overspel, psss! dat raakt mij niet.’

En Gabriel stond al voor de deur zijner pleegouders, eer hij nog tot bezinning gekomen was.

Wat nu te doen? Dat hij uit deze omgeving moest vlugten, dat stond vast, maar waarheen? Duizende plannen overmeesterden hem nacht en dag en lieten hem geen rust. Zijn werk stond hem tegen, zijn leven was hij moede, ja zelfs voor zijne pleegouders en voor zijne Anna was hij een ander mensch geworden. Hoe de laatste er onder leed! Wanneer Anna hem bezwoer haar toch niet te verlaten en hij daarentegen beweerde, dat zijn pligt meer bij hem moest gelden dan zijne liefde voor haar, dan waagde de arme 't als zijn hoogste pligt te noemen haar te steunen, die met hare ouders ongelukkig dreigde te worden juist door hunne liefde voor hem. Dat was dan het loon voor de moederlijke verpleging van den armen vondeling, zuchtte vaak weemoedig Estefania.

Bijna ondragelijk werd het eens zoo gelukkig huiselijk leven van Juan en de zijnen. Maar zie, op zekeren middag trad Don José hunne woning binnen. Met bepaalde vriendelijkheid en belangstelling vroeg hij naar den knaap, dien hij zeer tot zijn leedwezen, maar om geheime redenen, vroeger schijnbaar had moeten verwaarloozen, hoewel hij hem in waarheid voortdurend met angstvallige teederheid had gevolgd en gade geslagen. Goddank echter was nu het oogenblik aangebroken waarop hij het zoo wreede geheim mogt oplossen en Gabriel mededeelen, dat zijn vader niet alleen nog leefde maar juist in het vaderland was teruggekeerd, en niemand anders was dan de beroemde en schatrijke Generaal Labrador. Zijne moeder echter was dood. Staatkundige redenen hadden zijne ouders genoodzaakt zich plotseling uit Sevilla te verwijderen, en op hun vlugt naar Amerika had zijne moeder hem in dit dorp ter wereld gebragt, maar was kort na zijne geboorte overleden. Toen had Don José van zijn vriend - vriend ten gevolge van menig te zamen volbragt schelmstuk - de opdragt gekregen, het moederlooze wicht ter verzorging te geven aan deze of gene trouwe huismoeder, met eenig geld daarbij; maar die eerste betaling was

ook de laatste gebleven en in twintig jaar hadden beide niets van elkander gehoord. Juist dezen morgen echter had hij een brief uit Madrid ontvangen, waarin Don Labrador hem meldde in het vaderland teruggekeerd te zijn met den - dubieusen - titel van generaal en - maar dit verre van dubieus, - een aanzienlijk vermogen. Hij wenschte nu zijn zoon bij zich te nemen, opdat deze zijn naam eere zou aandoen. En tot de verrekening der voor diens opvoeding uitgeschoten penningen, was hij gaarne bereid. Geen wonder dan ook dat Don José nu onuitputtelijk was in zijne beleefdheden voor den zoon van zijnen aanzienlijken en rijken vriend; want welke grootsche toekomst wachtte hem niet door zulk een veelvermogenden invloed in de hofstad!

Verslagen was Juan dat hij den zoon zou missen, verslagen evenzeer Estefania over het verlies van haren lieveling, maar half wanhopend de arme Anna. Had zij Gabriels vertrek naar den vreemde als een onheil geducht, thans was zij voor altijd gescheiden van den rijken en aanzienlijken jonkman. Helaas! zouden de rozen voor haar alleen knoppen, nooit bloeijen!

Gabriel alleen was gelukkig. Afgeworpen was dan eindelijk de last die dreigde hem te verpletteren, vrij en frank mogt hij nu overal het oog opslaan, hij, de eerlijk geborene, onbesmet van bloed, hoog zelfs van naam. Onwaardeerbaar genot, te grooter, omdat het jaren lang, maar hopeloos, zoo vurig door hem begeerd was.

Reeds den volgenden dag vertrok hij naar Madrid. Hoe Don José hem overlaadde met betuigingen van vriendschap en belangstelling! Plegtig daarentegen was het afscheid van zijne pleegouders. ‘God geleide u,’ sprak Juan Martin. ‘Ik heb u niets van dat alles kunnen leeren hetwelk de stedeling als onmisbare wetenschap acht, maar wel heb ik u dezelfde christelijke opvoeding gegeven die ik aan mijnen vader dank weet en die geen eerlijk man op aarde ontberen kan. Blijf daaraan getrouw. Geloof hen niet, die u zullen diets maken dat de dingen Gods verouderd zijn. Ze verouderen nooit. God wordt elk uur op nieuw geboren en Hij oordeelt datgene wat Hij ziet. Daarenboven, de leugen wint niets door hare jeugd, evenmin als de waarheid iets verliest door haren ouderdom. Uw kompas in de dingen dezer wereld zij het vast besluit, dat wanneer eer en voordeel niet zamen kunnen gaan ge de eer moet kiezen; want voordeel zonder eer is het deel van den booze.

De regtvaardige moet aan deze twee grondslagen vasthouden, zijne eer blijve zonder smet en zijn geweten blijve zonder worm. Vergeet nooit het oude lied: van den dag onzer geboorte aan zijn wij op weg naar onzen dood; niets dat wij meer vergeten dan dit, maar ook niets dat wij zekerder dan dit weten! Zie, dien raad geef ik u mede, mijn Gabriel! Hij schijne u eenvoudig toe, maar hij rust op Gods wetten en dus op hechter grondslagen dan alle de leeringen der wijzen. De schriftgeleerden veroordeelden den Regtvaardige, maar eenvoudige herders begroetten hem 't eerst, en ruwe visschers volgden hem. Niet op menschelijk vernuft bouwde Hij zijne kerk, maar op den berouwhebbenden visscher die dat heil deelachtig werd, en dat niet door zijne kennis en wetenschap, maar door zijne liefde en zijne tranen.

Zoo lang ik leef zullen uwe lessen en zal uwe liefde mij dierbaar blijven; alleen de dood zal ze uit mijn hart kunnen rukken,' sprak Gabriel met aandoening. 'Maar,' voegde hij er onmiddellijk bij, 'nu ik een naam heb en eene afkomst, nu vraag ik u nog ééne gunst tot bekrooning van alle uwe weldaden, 't is Anna, uwe dochter.'

'Neen, mijn zoon!' was het antwoord van den braven Juan, 'ik kan noch mag u aan die banden leggen. Ge komt in eene voor u nieuwe wereld, waarin alles zich geheel anders aan uw oog zal voordoen. Ge zult dan eerst Anna leeren kennen als het eenvoudige landmeisje, zonder opvoeding, zonder manieren. En ik wil niet dat mijne dochter met minachting zal worden aangezien in uwen nieuwen kring, zoolang zij de prinses kan blijven in haar eigen woning. Alleen daar leeft de vogel blij en zingt er vrolijk zijn lied, waar hij zijn nestje heeft. Laat de toekomst aan God over; de mensch staat daarvoor onmagtig. En 't zij ge terugkeert of niet, weet dat uw vader in het eenvoudig dorpje u overal waar ge gaat, vergezelt met zijnen zegen.'

'Die vogel zal ik zijn, mijn vader! en mijn nestje uw huis! God schenke mij verder het leven en u gezondheid.'

Maar Anna? Alle woorden van liefde waren onmagtig om haar te overtuigen van de zekerheid der belofte van zijne terugkomst; zelfs zijn woord als man van eer was daartoe onvoldoende. Hij moest haar plegtig zweren die belofte te zullen vervullen, zweren bij God en bij Zijne engelen. En Gabriel zwoer met plegtigen eed, geene vrouw te zullen liefhebben dan haar, zwoer het haar bij

de borsten die beide hadden gevoed, bij het bloed door Jezus voor allen vergoten, en hij bad zijnen beschermengel hem voor altijd te verlaten, indien hij ooit dien eed mogt breken. En Anna riep hem toe: ‘Vertrouw op mij, zoo als ik vertrouw op het geloof dat mij eens moet behouden. Ja, moge de Heilige Maagd mij, indien ik ooit die gelofte vergeet en ik haar Moeder noem, toevoegen: ik heb u nooit gekend.’

Weinige dagen later, en Gabriel had zijn vader gezien, gesproken. Bittere teleurstelling, ziedaar alles wat de zoo lang begeerde ontmoeting voor beiden had opgeleverd. Die boersche knaap, een vreemdeling in de groote wereld welke het alles was van zijn vader, en wiens eenige begeerlijkheid was terug te keeren naar zijn armzalig dorpje, hij was dan het eenige kind van den rijken en grooten Generaal! Die harde, gebiedende man, die spotte met alles wat den zoon lief en dierbaar en heilig was en van wien ieder woord klonk als een bevel, hij was dan de van God zoo vurig afgebeden vader! De werkelijkheid had Gabriel in weinig dagen veel geleerd.

Verwaarloosd was Gabriels opvoeding; maar door tal van meesters zou de verloren tijd spoedig herwonnen zijn. En uitnemend was de uitslag. Gabriel had een helder verstand en een sterk geheugen, terwijl de studie voor hem eene begeerde wijkplaats was van de verstrooijingen der omgeving, waarin zijn vader hem onmiddellijk had gebragt. Zijn eerlijk en onbedorven gemoed deed hem huiveren voor menig woord en daad, in de hooge kringen der hoofdstad met bijval begroet. In de eenzaamheid zocht hij troost, in zijne boeken afleiding. Maar hoe meer hij zich terugtrok van die wereld waarin zijn vader wenschte dat hij eene schitterende rol zou spelen, hoe meer ook de verwijdering tusschen beiden toenam. Teleurstelling bij den vader, die in den brillerenden ligtmis der hofcirkels het ideaal bewonderde waarnaar hij hoopte dat zijn zoon zich gevormd zou hebben, en teleurstelling bij den zoon, die in den braven Juan het evenbeeld had gedroomd van zijn eigen vurig begeerden vader, vervreemdde hen al verder van elkander. Vroeg men Don Labrador naar Gabriel, dan roemde hij hem hoog om zijne bekwaamheden, maar betreurde tevens dat hij weinig beloofde als spreker of staatsman. Hij hoopte echter, zoo sprak hij dan, dat een magtig voerder der pen, die nieuwe magt onzer dagen, in hem mogt sluimeren, zoodat 't hem alligt nog gegund zou zijn hem krachtig te zien medewerken tot sloping

van het vermolmde gebouw onzer hedendaagsche zamenleving, opgetrokken door barbaarschheid en onkunde en geschraagd door despotismus en bijgeloof, dat geene andere vruchten had opgeleverd dan de inquisitie, die Spanje ten verderve voerde, en de geestelijke Orden, die het volk verstompten. Welk een uitnemend wijs en verstandig man, juichte dan bewonderend zijne geheele omgeving.

Zoo verliepen drie jaren. Nu toch, meende de Generaal, was eindelijk de tijd gekomen waarin zijn zoon handelend zou optreden in de groote en staatkundige wereld. Maar nu ook openbaarde zich nog sprekender het scherpe contrast, tusschen vader en zoon bestaande. Wanneer de eerste hoog opgaf van invloed en van grootheid, dan getuigde de laatste warm van christendom en van heilige pligten. En toen Gabriel 't waagde te spreken van de regten die Juan en Estefania op zijn steun hadden en op de trouw die hij aan Anna had beloofd, toen vroeg zijn vader hem met een spottend glimlachen, of hij die boerendeern dan verleid had? Dat was te sterk voor het eerlijk hart van den onbedorven Gabriel. Niet dan met moeite bedwong hij zijn toorn. ‘Alleen gij, dien ik vader noem, kunt mij van zulk eene laagheid verdenken,’ was het antwoord, ‘maar weet, dat ik haar houw en trouw beloofd heb en ook houden zal. Zie, ik ben opgevoed en onderwezen door dat volk, hetwelk leeft van den arbeid zijner handen en dat alleen in God en zijn gebod zijn vertrouwen stelt; dat volk hetwelk tot leuze heeft: leven om te werken, sterven om uit te rusten, en dat nooit afwijkt van de wetten der ridderlijkheid, elken waren Spanjaard heilig. En die wetten vonnissen hem als laaghartig, die het woord der trouwe, eens plegtig uitgesproken, verbreekt, en ze noemen dengenen verachtelijk, die vader of moeder in hunnen ouderdom verlaat!’

Vanwaar de ontsteltenis die den Generaal bij het hooren dezer laatste woorden eensklaps beving? Maar neen, hij kon niets weten, fluisterde hij onwillekeurig. ‘Genoeg, meer dan genoeg reeds van al uwe dwaasheden,’ hervatte hij. ‘Ons gesprek moet een einde nemen, de tijd van handelen is ten laatste gekomen. Mijn plan staat vast. Ik heb met Don José uw huwelijk met zijne dochter bepaald. De bruidschat die hij aan zijne dochter geeft is groot, en hij verzekert zijn schoonzoon daarenboven de meerderheid van stemmen als afgevaardigde van zijn district. Schitterend is dus uwe toe-

komst, begeerlijk zijn uwe vooruitzigten. Wat is uw antwoord?'

Krachtig en vastberaden, maar toch diep bewogen, klonk het plegtig 'neen' van Gabriel, in de ooren van Don Labrador.

Maar nu ook kende diens drift geene grenzen meer. Verbannen, voor eeuwig verbannen werd het eenig kind uit de vaderlijke woning, hem het uitzigt ontzegd op eenige hulp, op elken bijstand van zijn vader, hoe hij die later ook mogt blijken te behoeven. En toen de ongelukkige het nog waagde zijn vader, eer hij hem voor altijd verliet, om diens zegen te smeeken, toen kwam het woord der vervloeking over de lippen van dien man, in wiens hart de verlaten knaap eens gedroomd had een hemel te zullen vinden!

Verplet was de jongeling. Maar toch, hoe suerpend dat laatste woord des vaders hem ook in de ooren klonk, daar binnen weêrklonk de stem van het geweten, die hem toeriep moed te houden. En fluisterende riep zijne Anna hem toe, bij haar rust en troost te zoeken. Die laatste gedachte, de gedachte weêr één te zijn met haar, met Juan en Estefania, verlost te zijn van de weelde die hem walgde en van de tirannie die hem vernietigde, hoe ze het leed temperde, ja vergoedde en hem het hoofd weêr deed opheffen.

'Vrij! Vrij! Vrij, zoo als God den mensch schiep,' riep hij uit. 'Vrij van eerzucht, vrij van lasten, vrij van zorgen, vrij van slechte hartstogten, vrij van wangunst en van jaloezij, vrij van vergoêlijking en van berouw! Vrij als de wolk die daar rondzwerft, vrij als de vogel die daar zingt, vrij als het gerust geweten dat zich tot God verheft. O, hoe dankbaar verlaat ik de gekunstelde omgeving die mij drukte, ja verpletterde; en hoe hijg ik naar stilte en rust, hoe weldadig lacht de duisterheid mij toe na het schel en flikkerend vreugdevuur der wereld.'

Stil en vergeten was intusschen het leven voortgegleden van den eerzamen Juan Martin en de zijnen. Maar niet voor Anna. Uiterlijk mogt zij kalm en rustig schijnen, inwendig werden de dagen haar tot maanden en de maanden tot jaren. Met opzet vermeden Juan en Estefania haar over den afwezige te spreken, hem, den nu in hoogheid en aanzien levende, als verloren beschouwende voor het zoo eenvoudige kind hunner liefde. Maar bij Oom Matias vond Anna troost. Uren lang kon zij met hem spreken over dengene, die hen beiden zoo lief was. Wanneer

de avond was gevallen en zij te zamen voor de deur der nederige woning zaten, dan ontglipte al spoedig, misschien wel voor de duizendste maal, de altijd zelfde vraag aan Anna: ‘Zal hij wederkeeren?’ En dan fluisterde de oude man, gedachtig aan de vrouw die hem ontnomen en aan den zoon die hem ontvloden was, ook altijd hetzelfde antwoord: ‘Mijn kind! de dooden keeren nimmer terug, en die ons verlaten, komen nooit weder!’

Maar dan was ook altijd de onveranderlijke uitroep van Anna: O, hij zàl terugkeeren, mijn hart voorspelt het mij. ‘Alleen de liefde heeft geloof, alleen de liefde kweekt hoop.’

Somtijds ook overviel Estefania hen in hunne mijmeringen. En dan zocht de trouwe moeder naar allerlei troostwoorden om haar kind te overtuigen, dat haar hoop eene ijdele was. Zou de groote heer, die in de hoofdstad weelderig leefde, nog kunnen denken aan de eenvoudige boerendochter? Onmogelijk immers! Goed was Gabriel altoos geweest en voorzeker was hij dat ook in zijn rijkdom gebleven, maar daarom blijft de wereld toch haren gewonen loop volgen en armen en rijken scheiden. Zij had als moeder een geliefd kind in hem verloren, hare dochter een bruidegom; maar het oude lied moest hen troosten, dat immers leerde: ‘Met onverstoorbaar geduld, mijne ziel, lijdt gij 't leed dat 't zwaarst u drukt. Want ge weet, dat de scherpste vijl het metaal 't blinkendst maakt.’

Eers op een dag kwam Juan ontstemd te huis. Hij had Don José gesproken. Blijkbaar liet hij noch zijne vrouw ooit de gelegenheid eener ontmoeting met dien onverlaat voorbijgaan, zonder dat zij hem naar Gabriel vroegen. Weêr had Juan dit gewaagd, maar ditmaal barsch tot antwoord gekregen, of zij hem voor een nieuwsbode aanzagen, daar hij altijd vragen van hen moest aanhooren naar den welstand van allerlei menschen? Had Juan dan nog niet afgedaan met dien Gabriel, of was hij er misschien op uit om altijd door wat geld van zijn vader af te troonen voor de vroegere verpleging van zijn zoon? Was dat zijn doel, dan moest hij er hem zelven maar over spreken, daar hij zich nooit met de zaken van een ander bemoeide. Maar opdat die praatjes eens voor altijd uit zouden zijn wilde hij hem nu eenvoudig mededeelen, dat Gabriel de bruigom was van zijne dochter.

Een kreet van ontzetting ontglipte aan de arme Anna bij het hooren dezer verpletterende tijding, en met de beide han-

den ten hemel geheven mompelde de oude Oom Matias zijn eeuwig referein: ‘die ons verlaten, keeren niet weder.’ En terwijl de arme Estefania de ongelukkige trachtte te troosten, verweet zij Juan, dat hij zulk een berigt zoo plotseling aan de nu voor altijd verlatene had medegedeeld. Maar was dan het scherpe mes van den heelmeester niet het beste geneesmiddel? vroeg deze, hoewel hij er toch met diep geroerde stem bijvoegde: ‘Estefania! wij hebben thans, helaas! een kind meer op het kerkhof. En gij, mijne Anna! vergeet eene liefde, die nu toch ijdel blijkt.’

‘Maar is de vergetelheid dan in uwe oogen eene koopwaar, die men overal krijgen kan waar en wanneer men wil?’ vroeg de moeder, blijkbaar verstoord.

‘Voorzeker, Estefania!’ hervatte Juan, ‘ze wordt overal verkocht en God verleent ze gaarne. De kooper is de vaste wil en het gebed is de koopprijs. Zie, ge moogt dat hard noemen, maar is 't dan wijzer en christelijker vertwijfelend voort te leven, hopende op de dingen die onmogelijk zijn? En onmogelijk noem ik 't, dat Gabriel ooit tot ons terugkeert.’

Daar naderden in snellen draf twee ruiters, en weinige oogenblikken later lag Gabriel in de armen der zijnen. Geen einde aan de vragen, geen einde aan de gemengde kreten van blijdschap en van aandoening. Langen tijd duurde 't, eer allen weêr tot bedaren waren gekomen.

Blijkbaar met ongeduld had Don José, want hij was de tweede der ruiters, op dat oogenblik gewacht; en nu drong hij er ook dadelijk bij Gabriel op aan met hem huiswaarts te keeren. Maar hoe ontstelde de man, ja in welke woeste drift ontstak hij, toen Gabriel hem koelbloedig verzocht te gaan wanneer en waarheen hij wilde, want dat hij voor zich dit huis voortaan beschouwde als het zijne, deze woning van het verleden ook als zijne woning der toekomst, en Anna, de speelnoote zijner jeugd, gekozen had tot de vrouw zijns harten.

‘En mijne dochter, mijn vermogen, mijn invloed!’ brulde de rijkaard; ‘ge versmaadt die allen? Niet dus om mij als uw schoonvader te gehoorzamen, maar om mij te bespotten zijt gij tot mij gekomen? Maar,’ en bedaard, schoon met de hel op het aangezigt, vervolgde hij: ‘dan zult ge althans eene gedachtenis van mij medenemen naar uwe hooge hofcirkels, alwaar uw vader immers eene eerste plaats inneemt, die uw beider verwatenheid

temperen en u leeren zal voortaan ten minste in mijne tegenwoordigheid uw nu nog zoo trotsch opgeheven hoofd te buigen. Ik heb uw vader wel gezworen dat geheim voor altoos te bewaren, maar uwe handelwijze ontheft mij van elke verpligting tegenover u beiden. Ziet ge daar dien ouden, vervallen en afgeleefden man naast u, die zijn leven lang heeft geteerd op de barmhartigheid van een ieder, en dien men daarom met regt Oom Aalmoes noemt? Welnu, dat is de edele en verheven tronk van uw doorluchtig geslacht, dat is..... uw grootvader! Want de hooge en rijke en aanzienlijke Generaal Labrador is niemand anders, dan de weggeloopen zoon van dien ellendigen bedelaar!'

Had 't in de bedorven verbeelding van den onverlaat ooit kunnen opkomen dat het tooneel mogelijk was hetwelk hij nu voor zich zag, nooit of nimmer zou een enkel dezer woorden, die hij uit wraakzucht ten vloek uitsprak, maar die God ten zegen deed gedijen, over zijne lippen gekomen zijn. Naauwelijks toch had Gabriel vernomen dat banden des bloeds hem vereenigden met den man, wiens beeldtenis zaamgesmolten was zoowel met de spelen zijner jeugd als met de droefenissen zijner jongelingsjaren, of hij was hem met een luiden uitroep van blijdschap om den hals gevallen. En onuitputtelijk was hij in zijne dankbetuigingen aan Juan en Estefania, die niet alleen den armen vondeling hadden gekoesterd en opgevoed als ware hij hun eigen kind, maar die ook met zijnen ongelukkigen grootvader de bescheiden vrucht van hun zwaren arbeid zoo mildelijk hadden gedeeld. Nog grooter, nog inniger dus, was daardoor de betrekking geworden tusschen hem en zijne Anna.

'Ge moogt een goed grootvader zijn,' fluisterde deze den ouden man zachtkens toe, 'maar ge zijt toch een slecht profeet. Of zult ge nog volhouden, dat zij die ons verlaten nooit terugkeeren?'

'Maar was ik toch niet een goed profeet,' antwoordde Oom Matias, 'toen ik uwe moeder bij het aannemen van nu *onzen* Gabriel tot haar kind, toeriep: "wie anderen wèl doet, doet zich zelven wèl?"'

‘Plus d'honneur que d'honneurs,’ de leuze van de Grignans, is de titel door Fernan Caballero, niet onaardig, aan dezen roman gegeven. Dat ik juist dit stuk genomen heb om de schrijfster door de schets van eene harer novellen meer bekend te maken bij ons publiek, is geheel toeval geweest; geenerlei keuze heeft mij daarbij geleid. Maar het al aardig aangroeijend deelental, hetwelk wij aan hare vlugge pen te danken hebben, doorbladerende, bleef ik onwillekeurig bij dezen roman staan. Ik wil niet zeggen dat deze beter of minder is dan hare andere werken, maar wel dat ook hierin zeer sterk dien streng Katholieken geest en dat echt Spaansch nationale uitkomt, hetwelk iets zoo karakteristieks geeft aan alles wat zij schrijft. In andere van hare romans wordt het leven in de hooge adellijke cirkels van Spanje geschetst, maar het eigenlijke terrein waarop Fernan Caballero bij voorkeur verwijlt en waarop zij zich in al hare kracht vertoont, is wel het stille landleven van den Spanjaard. Meesterlijk vooral is dat geteekend in de reeds genoemde Gaviota, nu pas in Engeland vertaald en aldaar met grooten bijval ontvangen. Intusschen overlaadt juist Engeland ons zoozeer met novellen, waarin onuitstaanbare lords en ladies onmogelijke kunsten vertoonen, dat de lezer 't waarlijk rustig zal vinden eindelijk eens weêr gewone menschen op het papier voor zich te zien. En dat degenen die onze schrijfster teekent eenvoudige en natuurlijke luî zijn, zal waarlijk niemand ontkennen die ook maar vlugtig hare werken doorbladert. De omgeving waarin zij hare lezers verplaatst is voor de meesten hunner eene geheel vreemde en onbekende, en de streng godsdienstige en naïve toon, in onze dagen bovenal, evenzeer; maar hare personen zijn van vleesch en bloed en staan levende voor ons. En reeds daarin ligt vooral in dezen tijd, iets weldadigs voor den lezer.

Misschien komt deze of gene er met mij tegen op, dat die eenvoud, eenvoud van opvatting zoowel als van uitvoering, den gewonen Tugendheld, die ongelukkig onmisbare romanfiguur, niet uit dezen roman heeft verbannen. Maar hij erkenne toch ook in billijkheid, dat die persoon zich hier al vrij wat natuurlijker en gemakkelijker beweegt dan zijne meeste broeders in menig hooggeroemden Engelschen roman, die daarin soms al tot zeer curieuse sprongen verpligt worden. En de naïveteit der andere personen vergoedt volkomen het min of meer excentrieke van den nog meer in schijn dan wel in waarheid dominerenden Gabriel.

Echt Katholiek te zijn en echt Spaansch te blijven, dat bovenal heeft de schrijfster gewild en dat heeft zij ook uitnemend vermogt. Voor haar geloof staat zij pal, aan dat geloof toetst zij elke handeling, elke gedachte, elke opwelling des harten zelfs. En Spaansch is zij in den geest als door Thiers in zijne jongste triomfrede zoo juist geschetst: ‘L'Espagnol fier, sauvage ombrageux, n'aimant pas l'étranger avec lequel il est peu habitué à vivre, et ayant, à travers toutes les revolutions, conservé presque entiers et son esprit chevaleresque et son antique droiture.’

Maar de lezer oordeele zelf. Heeft dit uittreksel van ééne der novellen van de gevoelvolle schrijfster de begeerte bij hem opgewekt meer van hare pen te kennen, dan zal onze vooral in het vertalen zoo ijverige pers, die wel spoedig bevredigen. Eene bekwame hand zette zich dan tot de vertaling - zoo mogelijk uit het oorspronkelijke, - der romans van de zeventigjarige Markiezin d'Arrom, die van landgenoot en vreemdeling liefde en eerbied heeft weten te winnen voor haren pennenaam van Fernan Caballero.

Junij 1867.
P.N. MULLER.

Een theeuurtje op den huize Arkesteyn.

Salon-praatje over de tentoonstelling der schilderijen van oude meesters, in de kunstzalen van Arti.

‘Gij moogt van geluk spreken, oompje! dat ik geen slag heb van *bouderen*, anders zoudt gij er ditmaal van lusten!’

De bevallige brunette, die deze bedreiging uitte, scheen zich, naar het uiterlijk aanzien te oordeelen, toch niet in een toestand te bevinden, die reden gaf tot morren en pruilen.

Zij bewoonde een deftig landhuis in ‘Gelre's lustoord’; zij zat in een smaakvol gemeubeld salon, waarvan de openslaande ramen uitzigt gaven op een ruim schilderachtig berglandschap, terwijl de geuren en kleuren van de frissche en rijke bloemperken in de digtste nabijheid, het zuiverst zingenot schonken aan wie vatbaarheid had het te smaken.

Ook van de genietingen der kunst en der intelligentie was zij zeker niet verstoken, al mogt het buiten wat afgelegen zijn. Men zag een prachtige pianino uit de fabriek van Erard, waarop serieuse oude en luchtige moderne muziek lag, ordeloos en achteloos dooreen, als hadden moedwillige vingeren die in een oogenblik van slechte luim even doorbladerd en ter zijde geworpen; elegante boekenkasten, wier inhoud, door de glazen deuren bespied, er verlokkend uitzag, en de ligte lectuur van den dag, op étagères verspreid. Het gevelouteerde kleed van de groote palissanderhouten tafel, in 't midden van het

salon, was geheel vermomd door de menigte albums en plaatwerken, die er op rustten, en er sprak smaak en kunstzin, tot in het fijne borduurwerk toe, dat de jonge dame met ongeduld had ter zijde geworpen, toen zij het woord nam en van hare causeuse oprees om zich naar den achtergrond van het vertrek te begeven, waar de persoon, tegen wien zij het vuur opende, zat te dommelen in een Amerikaanschen schommelstoel. Die man zag er toch niet uit als een weêrloos slagtoffer, en er behoorde moed toe of het volle bewustzijn van de heerschappij der zwakheid, om hem zóó brusk uit zijne zoete mijmeringen op te schrikken! Hij was een krasse zestiger, forsch van bouw, maar toch niet gezet, wiens dik zwart haar *sans façon* kort afgesneden, nog maar hier en daar wat zilver liet zien; wiens breed krachtig voorhoofd en sprekende trekken in zeker eigenaardig bruin het merkteeken droegen, dat hij veel in de lucht leefde en den zonnegloed niet ontzag. Opgeschrikt, bleef hij nog even met half geloken oogen zitten, maar toen hij ze opsloeg, verlichtten een paar helder bruine kijkers geheel zijn gelaat. Zij hadden eene uitdrukking van schranderheid en goedheid beide, die de stoutheid der jonge dame verklaart.

Hij beschaamde hare goede verwachting niet. Hij werd niet knorrig wakker; hij glimlachte bij het geluid harer stem, alsof liefelijke muziek hem gewekt had. Hij stond op, legde zijne beide handen liefkozend op hare schouders en vroeg, terwijl hij haar uitvorschend in de oogen zag:

- ‘En waarom zal ik gekweld moeten worden? Zeg het maar ronduit, kindlief! want gij weet, ik houd niet van omwegen.’

- ‘Ik zeg immers, er *is* geen gevaar voor u, omdat ik het talent niet bezit,’ hernam zij, met schalke dreiging de fijne vingers opheffende; ‘maar anders,... reken zelf na, ik heb mij den heelen dag verveeld; ik heb van alles ondernomen en niets heeft mij bevredigd; alles scheen mij even doelloos en onbeteekenend. Ik heb muziek gemaakt - mijne pianino klonk als een draaiorgel! Ik wilde lezen.... wat zijn die nieuwe novellen van T. flaauw en gemaniereerd!’

- ‘T. uit de gratie! Uw lievelingsauteur!’

- ‘Ik beproefde te werken,... het blijkt dat ik mij jammerlijk heb vergist in de keuze van 't patroon; het is plat en stijf.’

- ‘Ik meende, dat gij anders nog al precies wist te vinden, wat gij noodig hadt....’

- ‘Ik bladerde in de illustraties van Doré. De Fabels van la Fontaine zijn toch lang zoo geestig niet opgevat, als ik eerst had gemeend, en zijn Inferno is spookachtig, afgrijsselijk.’

- ‘Als die aanlokkelijk ware, zou het toch een misgreep zijn, dunkt me.’

- ‘Om den indruk weg te drijven, liep ik mijne bloemperken rond; alles, tot de mosrozen toe, zag er zoo dor en koud uit, dat ik niet eens lust kreeg een bouquet te maken.’

- ‘De verschijnselen zijn inderdaad bedenkelijk!’ hernam Oom, terwijl hij op nieuw den vorschenden blik op haar liet rusten en hare hand vatte om haar den pols te voelen, met eene poging tot scherts, waarin zich wel wat bezorgdheid mengde.

- ‘Ten einde raad, heb ik mijn werk maar weêr opgevat... Helaas! met iederen steek voelde ik mijn *mal-aise* toenemen... toen.... toen kon ik het niet langer uithouden; ik heb dat smakelooze borduurwerk weggeworpen, en u wakker gemaakt... om u mijn nood te klagen.’

- ‘Gij hadt het eerder moeten doen! Gij hadt mij terstond moeten zeggen, wat ik misdreven heb; want het zal er wel op neêrkomen, dat dit alles *mijne* schuld is!’ hernam hij met die zekere uitdrukking van *bonhomie*, hem eigen, die vastheid niet uit- maar insloot.

- ‘Zeker is het uwe schuld, en zoo ik eene andere ware...’

- ‘Zou ik er zoo gemakkelijk niet afkomen, dat begrijp ik, maar... om het goed te maken, dien ik mijn verzuim toch te kennen... Spreek op! wat hapert er aan? Eene nieuwe Victoria? Een vijver midden in 't bosch? Een hertekamp? of, vul zelve aan, want mij valt niets anders in.’

- ‘Och, Oom! Gij spot met mij; ben ik werkelijk de zottin, die u allerlei onredelijke eischen doet? Gij voorkomt immers alle mijne wenschen, en, en...’ tranen schoten haar in de oogen, zij kon niet voortgaan.

- ‘Nu, nu, zacht wat! laat het geen ernst worden, Mathilde! Mijn kind! het blijkt toch, dat er eene begeerte moet zijn, die ik niet heb kunnen bevredigen, omdat.... ik haar niet heb geraden...’

- ‘Dat was niet eens noodig,’ hernam zij, die zelfde oogen, waarin het traantje der dankbaarheid schitterde, nu weêr met verwijt op hem vestigend; ‘ik heb het zoo herhaaldelijk te kennen gegeven, dat ik er lust in had; ik hoopte altijd, dat gij het mij uit u zelven zoudt hebben aangeboden, maar toch....’

- ‘Oompje valt tegen in scherpzinnigheid, dat bemerkt hij tot zijn leedwezen; maar toch, dan oefent men barmhartigheid, en... helpt den ouden suffert een weinig op den weg...’

- ‘Iedereen gaat er heen en ik meende dus, het sprak zoo van zelve....’

- ‘Iedereen gaat er heen!’ herhaalde hij langzaam en kennelijk zich moeite gevende om uit te vinden; maar het lukte niet, en met zigtbaar ongeduld (er plooiden zich rimpels in zijn voorhoofd) riep hij uit op gansch veranderden toon: ‘Ik geef het op, Mathilde! nu geen gekheid meer; zeg me, waar gij hadt willen gaan?’

- ‘Wel, naar die Tentoonstelling, Oom!’ antwoordde zij wat verdrietelijk.

- ‘Goden en menschen! zij wil naar de Parijsche Tentoonstelling!’ riep de Heer Arkesteyn uit op comisch-tragischen toon, terwijl hij met een gebaar van wanhoop zijne armen boven zijn hoofd ophief.

- ‘Wel neen, Oom! zeker niet; van Parijs heb ik eens voor al genoeg! 't Is juist omdat dat andere zoo'n kleinigheid is en zoo ligt uit te voeren, dat het niet gebeuren zal. Het betreft eenvoudig de Tentoonstelling van oude schilderijen in de kunstzalen van de Maatschappij Arti et Amicitiae, die ik eens op mijn gemak had willen bezoeken, en daartoe had ik een dag of drie met u naar Amsterdam willen gaan...’

- ‘O zóó! is het dát! Neen, Mathilde! daar hebt gij gelijk in; daar kan niets van komen; ik ga niet met u naar Amsterdam,’ en haar ter zijde latende, was hij met twee, drie groote stappen door de openstaande glazendeur buiten, eer zij er op verdacht kon zijn; maar zóó ontkwam hij haar niet!

In een wip was zij hem na en hing aan zijn arm eer hij het kon of wilde verhinderen.

- ‘Is dit nu heusch ernst? Is dit nu wezenlijk uw vast besluit, Oom?’ vroeg zij, met smeekenden blik naar hem opziende.

Hij wendde het hoofd af om zich aan den invloed van het zacht geweld te onttrekken, dat zij over hem wilde oefenen; maar zijn antwoord klonk vast, ernstig:

- ‘Het kan geen ander zijn, Mathilde! Naar Amsterdam ga ik niet!’

- ‘Ik wist het vooruit; ik had er niet eens over moeten spreken!’ verzuchtte zij half luid, terwijl zij haar arm uit den zijnen trok en lusteloos naast hem voortging.

- ‘Een zucht! Waarlijk zij zucht er om! Mijn Hemel! Mathilde! moeten die oude muffe schilderijen u een zucht kosten! Ik heb er den zolder vol van gehad, hier op Arkesteyn, eer ik 't verbouwen liet: een kunstkooper had ze van den vorigen bezitter voor eene kleinigheid overgenomen en bij mij... ruimde het op; had ik kunnen weten, dat gij zwak hadt op zulke prullaria...’

- ‘Prullaria!... Oom, Oom! dat is de antipathie toch wat ver gedreven. Daar waar ik heen wilde, zijn meesterstukken te zien van Rembrandt, Paulus Potter, van der Helst, Ferdinand Bol, om van geen anderen te spreken en u niet te vervelen, zoo als gij verdiendet, met de optelling van heel de lange reeks beroemde namen, die de catalogus bevat.’

- ‘Om mij hiermeê te dreigen, moet ik onderstellen, dat gij dien catalogus van buiten kent. Waar in onzen tijd de dames haar hoofdjes al niet meê opvullen! Hoe komt gij aan die wetenschap, Nichtje? Zoo ver mij bekend is, staat gij toch niet in betrekking tot den een of anderen schilder?’

- ‘Gij vergist u, Oom! ik heb juist een kunstenaar onder mijne kennissen; en 't is door zijne tusschenkomst, dat ik hier in onzen uithoek een catalogus ben magtig geworden, dien ik druk bestudeerd heb en die mij... ik wil het wel bekennen, de verbeelding in gloed heeft gezet.’

- ‘Ik vrees, dat daartoe niet eens zooveel noodig is,’ hernam hij, even het hoofd schuddend. ‘Op mijn leeftijd laat men zich niet zoo ligt opwinden en gelooft men vooral niet alles wat er gedrukt, aangekondigd, aanbevolen wordt; dat, wat u zoo verlokt, kon wel niets zijn dan een *puff* van een troepje kunstkoopers, die hun waar in den vreemde van de hand willen zetten.’

- ‘Maar, Oom! hoe komt zulk een booze argwaan op in een hoofd, in een hart als het uwe? Waart gij lid geworden van de Maatschappij Arti, zoo als ik u laatst verzocht had, dan zoudt gij nu volkomen op de hoogte zijn van 't geen zij met deze Expositie bedoelt; en als gij u maar verwaardigt deze voorrede in te zien, zult gij overtuigd worden, dat alles authentiek en geconstateerd is, en dat het meerendeel schilderstukken zich in zulke handen bevindt, waaruit men het voor geen goud zal kunnen losbreken. Deze gelegenheid om ze te zien en te bewonderen is eenig en komt nooit weêr voor; daarom had ik er mij ook zulk een feest van gemaakt, die waar te ne-

men, te meer daar wij het hadden kunnen doen onder 't geleide en de voorlichting van een talentvol jong kunstenaar!'

- 'Ai mij! het begint me helder te worden; de oude kunst was mogelijk bestemd de brug te zijn om de nieuwe bij mij in te leiden....'

- 'Iets dergelijks had er inderdaad uit kunnen volgen, Oom! Ik zie dat uwe scherpzinnigheid goed wakker is geworden!'

- 'Mathilde! Mathilde! ik wil toch niet hopen, dat gij omgaat met een voornemen, dat.... dat.... mij meer zou grieven dan gij beseffen kunt....'

- 'Inderdaad, ik begrijp niet waarom het u zoozeer grieven zou, als ik een schilder van mijne kennis den toegang tot uw huis wilde openen; gij zijt toch anders zoo uitsluitend niet, beste Oom!'

- 'Niet juist omdat het een schilder ware, maar omdat....'

- 'Omdat ik hem aan u zou voorstellen als een vriend van mij? Dat is toch wel hard en dat spijt mij te meer, daar ik wel hoop heb, dat de aanstaande van Suze eenmaal mijn vriend zal worden.'

- 'De aanstaande van Suze! O! gij ondeugende plaagster! gij weet niet te pruilen, zoo als gij voorgeeft; maar gij verstaat er u uitnemend op om uw ouden Oom te kwellen en een koude rilling op het lijf te jagen.'

- 'Maar... ik zie niet dat er oorzaak zou zijn voor zooveel schrik en alarm, zelfs al ware ik in de plaats van Suze.'

- Ik wel! want dan zou ik in mijne Mathilde een coquet wispelturig persoontje moeten zien, iets wat mij als een zwaard door de ziel zou snijden.

- 'Laat dat zwaard vooreerst nog maar in de scheede, Oom! De geëngageerde van Suze is, naar ik hoor zeggen, een allerliefst jong mensch en een kunstenaar die reeds naam heeft... maar... ik zou hem moeten zien, eer ik weten kon of ik zelve hem zoo beminnenswaardig zou vinden. Ik ware daartoe in de gelegenheid geweest, zoo uw *idée-fixe*, om niet van een toertje naar Amsterdam te willen hooren, geen spaak in het wiel had gestoken; want Suze is er gisteren met haar broêr naar toe gegaan; zij zou daar met den schilder in kwestie zamentreffen, en zij wilde volstrekt hebben, dat ik van de partij zou zijn...'

- 'Maar, kindlief! dat verandert immers de geheele zaak; waarom hebt gij mij dát niet vooruit gezegd?'

- 'Och kom! ik heb er immers genoeg over gepraat; maar

het bleek me, dat gij Oost-Indisch doof waart op dat punt. *Ik* meende verstaan te hebben, en zag er toen tegen op u een verzoek te doen, waarop slechts eene weigering zou volgen. Dwingen en kwellen wilde ik u niet, dan gaf ik liever dat verlangen op, en toch nu het offer gebragt is, voel ik dat het mij meer kost dan ik had kunnen wachten.... ik denk er den heelen dag over en ik.... heb er de *spleen* van!'

- 'Maar, dwazinnetje! als gij er zóó op gesteld waart, waarom zijt gij dan niet met dat gezelschap meêgegaan; mijn *idée fixe*, zoo als gij het noemt, behoeft immers niet het uwe te zijn, en ik kan hier wel een paar dagen alleen blijven. Of vreest gij misschien, dat August zijn best niet zou gedaan hebben om een goed cavalier voor u te zijn?'

- 'Ik twijfel niet aan den galanten ijver van Mijnheer Wiltenburg,' hernam zij met een glimlachje, dat de deftigheid, die zij in haar toon wilde leggen, wel een weinig weêrsprak; 'maar toch, Oom! dat begrijpt gij zelf wel, het ging niet aan, mij zóó met hem te afficheren!'

- 'Dat zou zeker al heel erg zijn geweest! een uitstapje te maken van een paar dagen met broêr en zuster, eene tentoonstelling te bezoeken met een jonkman, dien men onder al uwe kennissen als uw aanstaanden bruidegom doodverwt.'

- 'Juist daarom! dusdoende zou ik immers voet geven aan onderstellingen, die.... die....' zij kleurde en bleef steken onder zijn uitvorschenden, wel wat spotachtigen blik.

- 'Die... die... dan toch zoo heel ver niet van de waarheid af zijn, dunkt me,' hernam hij lagchend.

- 'Verder dan gij denkt, Oom! vooreerst heeft August zich nog niet uitgesproken...'

- 'Uit discretie nog niet aan u, dat is waar, maar ik ben zijn vertrouwde, en.... als ik klappen mogt, was de zaak binnen een uur geklonken.'

Terwijl hij sprak, boog zij zich neêr om een takje resida te plukken; hij kon dus de uitwerking van die declaratie in commissie niet gadeslaan, en zij was zich zelve reeds genoeg meesteresse om er niets van te laten blijken, toen zij hernam:

- 'Al zou dat waar zijn, ik zelve ben nog niet besloten omtrent mijn antwoord; en ik denk op dit punt geene beslissing te nemen, voordat het laatste rouwjaar om is.'

Werkelijk lag er in haar gewaad die zekere *nuance*, die een ligt rouwtje moest daarstellen; maar *par le temps qui court*

dragen zoo veel dames zwart en wit, omdat het mode is en zonder dat zij iemand van hare familie te betreuren hebben, dat men er niet meer op rekenen kan. Nu zij het ons echter zelve verzekert, dat zij in den rouw is, moeten wij haar toilet wat nader opnemen; het zal ons tegelijk eene juiste voorstelling geven van haar persoon.

Wie alleen op hare taille en gestalte had gelet, zou haar zeker voor een meisje van zestien jaar hebben gehouden, dat den groei nog krijgen moest, zoo fijn en zoo klein was zij; maar zij had zeer haar best gedaan om dien indruk tegen te werken door het deftig engsluitend sleepend kleed van zware grijze popeline, *chiné de noir très collet monté*, en zonder eenig sieraad dan fijn geslepen gitten pendeloques, waarmeê hare robe bezet was, van den hals af tot aan den zoom toe. Dit was niet precies eene zomerkleeding voor een jong meisje, nu de luchtige blouse aan de orde is. De engsluitende mouwen ook verraden molliger armen dan een opgroeijend juffertje ze heeft; zij zelve, hoe levendig ook in hare bewegingen, hoe grillig en schalk ook, trachtte toch naar zekere digniteit in houding en manieren, zoo vaak zij er aan dacht over zich zelve te waken en te heerschen; dat zij *bandelettes* van *violettes de Parme* met zwarte bladen, door hare gitzwarte glanzige lokken had gevlochten, in plaats van vuurrood fluweel of een enkele prachtige roos, die er zoo goed in gestaan zou hebben, was wel het sterkste offer, dat zij aan haar rouwtoilet had gebragt. Een wit krippen *écharpe* was even omgeknoopt, eer ze Oom naar buiten volgde, en de parasol dien zij nog op een tuinstoel vond liggen, was ook wit met zwarte kant overtrokken. Ziedaar haar rouw. Tot wiens nagedachtenis was dit tintje van droefheid over haar toilet geworpen? vader of moeder? Uit het sollen met Oom is wel gebleken dat zij geen t'huis meer had dan het zijne. Een echtgenoot?... Zoo jong reeds weduwe!...

Doch hare trekken waren minder jeugdig dan hare gestalte. Zij waren geestig, bewegelijk, vol uitdrukking; maar er lag toch een wolkje van zwaarmoedigheid overheen, dat niet aan de ligte ontstemming van den dag was te wijten, dat aan vroegere en pijnlijke levenservaringen herinnerde. Zij was bevallig en toch niet schoon. Haar tint was bleek, zonder afwisseling van levendig inkarnaat, en met dien zekeren gloed overtogen, die aan de felle zuidelijke zon herinnert. Haar mond was niet zoo klein om bij een frissche kers vergeleken te worden, maar zoo

vaak zij die opende, blonk een rij heldere paarlen u tegen. Hare voornaamste schoonheid bestond in hare schitterend zwarte oogen, die iets onbeschrijfelijk liefelijks hadden, ondanks al hun glans: met die oogen betooverde ze Ooms en ieder ander menschenhart, waarover zij heerschappij wilde oefenen: dan het was niet de betoovering van den sirenenblik, het was de aantrekkingskracht die er ligt in de uitdrukking van een fijnvoelend echt vrouwelijk gemoed, en dat wel bekwaam zou zijn den ernst des levens te verstaan, al scheen zij nu nog slechts dartel en moedwillig over de diepten heen te glijden. Er is oorzaak om te gelooven, dat de rouw dien zij droeg, niet veel dieper was gegaan dan de kleêren en zeer zeker met deze zou worden afgelegd. Oom zelf scheen er zoo over te denken.

- ‘Uw rouwjaar!’ herhaalde hij, ‘nu ja, dat beteekent ook wat! We zijn nu al in het derde, dat gij er u zelve meê plaagt. Ik kan mij niet begrijpen, dat gij die formaliteit zoo streng opneemt; gij hebt er voorwaar geen reden toe. Het is mij natuurlijk hetzelfde wat gij draagt, maar als zoo'n fiksche nobele jonkman als August Wiltenberg er om teruggezet wordt in zijne liefste wenschen, als gij er u zelven en een ander meê tantaliseert, dan begin ik er mij over te ergeren, en dan moet ik zeggen, dat die rouwpartij, die toch niet van harte gemeend kan zijn, maar een zotte mommerij is, die reeds veel te lang heeft geduurd!’

- Eilieve, Oom! ga maar niet op uw drijfpaardje zitten. Ik erken dat de convenances tegenover de familie meer dan eigen droefenis mij tot het aanvaarden van den weduwrouw hebben gedreven: maar dat ik dit laatste jaar zoo tot den uitersten grens uitstrekke, is eigenlijk niets anders dan.... een voorwendsel.

- ‘Een voorwendsel om August niet te nemen?’

- ‘Dat volgt daaruit nog niet, maar wel om hem eerst goed te leeren kennen, eer ik hem eenige belofte doe.’

- ‘Dat is toch wel overmaat van voorzorg, Nichtje! Ik ken hem sinds jaren. Hij is de zoon van mijn besten vriend!...’

- ‘Gij! dat is wel mogelijk; maar ik ken hem slechts, sinds hij van die wetenschappelijke reis terugkwam, dat is zoo ongeveer een paar maanden.’

- ‘Wat doet er dát toe? Gij kunt mij op het woord gelooven, als ik u zeg, dat hij in ieder opzigt een geschikt echtgenoot voor u zal zijn. Een goed voorkomen, een edele in-

borst, een vast karakter, een opregt hart, gezond verstand, zonder de pretensies van een fraai vernuft, goede afkomst; geen fortuin, dat is waar, maar dat doet er in dezen niets toe. Wij kunnen dat aanvullen en bij zijne volharding en werkzaamheid heeft hij de beste vooruitzigten... daarbij eene betrekking, die hem voor 's hands de gelegenheid laat om in Gelderland te wonen, zomers hier bij mij buiten, 's winters in de stad. Wat wilt gij meer?'

- 'Dat is zeker veel, Oom! en ik wil wel gelooven dat gij niets meer verlangt, dat gij uw ideaal in hem ziet; maar verschoon mij, ik wil de overtuiging hebben, dat hij aan het mijne zal beantwoorden, en tot zoo lang wil ik hem niet te veel aanmoedigen, omdat ik vrij wil blijven... indien...'

- 'Mooi vrij! Mathilde! gij zijt *niet* vrij; want hij heeft mijne toezegging....'

- 'De mijne nog niet, en... Oompje! ik ben niet voor niet weduwe en meerderjarig!'

- 'Daar ik nooit de eer gehad heb uw voogd te zijn, zal ik de worsteling met dat kleine onbuigzame hoofdje niet wagen, maar gij zult u toch wel laten vermurwen door mijne dringende bede...'

- 'Mijn wil in deze zal zoo onverzettelijk zijn als de uwe. Ik heb ook mijn *idée fixe*!'

- 'Zoo is 't *à titre de revanche* dat August boeten moet?'

- 'Neen, 't is eenvoudig een maatregel van veiligheid. - Gij kent het spreekwoord, Oom! "gebrande kinderen vreezen het vuur!" Gij weet hoe ik mij door de onvoorzigtigheid van anderen, die geacht werden mijne wijzeren te zijn, als onnoozele zeventienjarige, deerlijk gebrand heb aan de vlam van eene onzalige huwelijkstoorts. Eens uit dit vagevuur verlost, wil ik niets meer vertrouwen dan mijne eigene intuïtie, zelfs niet de goede getuigenis van mijn besten Oom, al weet ik dat hij even scherpziend als welmeenend is.'

- 'Luister, Mathilde! als die intuïtie u nu niet reeds heeft gezegd, dat ik gelijk heb; als uw hart nu nog niet voor August gesproken heeft en uw verstand niet een weinigje heeft omgekocht om van uwe veiligheidslijn af te wijken, dan zoudt gij wijzer en edelmoediger handelen, met hem bij de eerste gelegenheid alle hoop te ontzeggen, en den vriendschappelijken omgang, dien wij tot hiertoe met hem aanhielden, maar in eens af te breken!'

- ‘Neen, Oom! dat zou nu weêr overdrijving zijn, en daarbij zou ik volstrekt niet mijne rekening vinden. Waarom kan August niet vriendschappelijk met ons blijven omgaan, tot op het tijdstip waarop ik mijn besluit zal nemen?...’

- ‘Omdat gij op die wijze met zijn hart zoudt spelen.... een gevaarlijk spel, Mathilde!’

- ‘Waarbij ik gelijken inzet waag!’

- ‘Neen! want gij loopt niet het zelfde gevaar. Hij heeft u lief, en gij... zijt onverschillig voor hem.’

- ‘Zeg dat niet, maar.... maar ik wil hem beproeven en mij zelve beproeven eer ik mij onherroepelijk verbinde. Ik wil zekerheid hebben of onze gevoelens, onze smaak overeenstemmen op zulke punten, waar disharmonie smartelijk en gevaarlijk zou zijn....’

- ‘Maar, kindlief! als gij er zooveel bezwaar in ziet, besluit dan eenvoudig niet te hertrouwen en blijf bij uw Oom, de oude vrijer!’

- ‘Die er later zelf berouw van zou hebben, dat hij mij tot zulke keuze gedreven had. Neen, Oom! gun mij alleen den tijd, dien ik mij heb voorgesteld, en dan zal alles denkelijk uitvallen, zoo als u en mij het liefste zal zijn...’

- ‘Wanneer zal dan dat eindelooze rouwjaar om zijn, uw tapisserie van Penelope?’

- ‘Uiterlijk 15 October 1867,’ zeî ze lagchend.

- ‘Wees er zeker van, dat ik u aan dien datum herinneren zal; maar gelooft gij nu waarlijk, dat gij in de drie maanden, die nog verloopen moeten, zoo veel verder zult komen in de kennis van het hart, het karakter, het humeur van den man, dien gij niet op mijne getuigenis wilt aannemen?’

- ‘Dat stel ik mij werkelijk voor. De vraag is hier minder van tijd dan van gelegenheid. De afspraak is immers dat Suze hier in de volgende maand zal komen logeren. Broêr August is dan in zijn regt haar te vergezellen en te blijven zoo veel hij wil en kan. Op dit zamenzijn heb ik mijne hoop gesteld, om hem regt te leeren kennen. Alles kan daartoe medewerken, onze gesprekken, onze wandelingen, een ongedacht voorval, wat al niet!’

- ‘Wel zeker! het een of ander romannetje van uwe compositie...’

- ‘Waarom niet, als het ons aller rust en geluk verzekert...’

- ‘Maar het toertje naar de Tentoonstelling was op zich

zelve reeds eene geschikte inleiding geweest tot dat romannetje; waarom die niet aangegrepen?'

- 'Dat vraagt gíj nog! Gij weet wel, dat ik dit offer aan u heb gebragt, omdat ik wel wist, dat ik u niet meê zou krijgen.... Het vooroordeel tegen "de stad" bij uitnemendheid, waarin gij verroest zijt, dwong mij er van af te zien.'

- 'Kind! kind! val dat vooroordeel niet zóó hard, hoe bekrompen het u ook schijnen moge. Ja, ik erken het, er is een wortel van bitterheid opgeschoten in mijn hart, die niet ter wille van eene vrouwenluim kan worden uitgeroeid; dát hebt gij wèl gezien. Het spreekt van zelf, dat ik geen rancune heb tegen de stad Amsterdam, als zoodanig... maar... gij hebt zelve genoeg geleden om dàt te verstaan; maar de plek, waar men geleden en gestreden heeft, waar men bedrogen is geworden en teleurgesteld in 't geen ons het naaste en diepste ging, die plek kan men niet weêrzien zonder de pijnlijkste herinneringen. Daarom mijd ik nog altijd Amsterdam, sinds ik het ruim dertig jaar geleden ben ontvlugt. Ik zal u mijn vertrouwen schenken, en u zeggen *waarom*. Gij zult er ten minste uit leeren, wat gij niet schijnt te gelooven, dat het spelen met een mannenhart een wreed en gevaarlijk spel is! Maar zal ik vrij uitspreken, dan moeten wij het bosch in; langs die vrolijke bloemperken rond te draaijen met zulke bekentenissen, gaat niet.'

- 'Ja, beste Oom! doe dat, schenk mij uw vertrouwen. Gij weet, dat gij weêrklank zult vinden, en als ik de pijnlijke plek ken, zal ik in staat zijn die te mijden, zoo niet te verplegen! Mag ik even mijn hoed halen, mijn manteltje omslaan?'

In een oogwenk was zij weêr terug; hij nam zijn hoed en wandelstok. Zij hadden nog een half uurtje vóór de thee. Zij trokken het statige dennenbosch in.

Daar wij niet noodig hebben met de hartsgeheimen van Oom Arkesteyn bekend te worden, volgen wij hen niet.

Men heeft reeds begrepen, dat Mathilde, die eigenlijk Mevrouw Selmers behoorde genoemd te worden, en die tot haar geluk Weduwe Selmers mogt schrijven, nog altijd onder den indruk was, dien een ongelijk en rampzalig huwelijk op haar had gemaakt, hoewel haar vaderlijke vriend reeds drie jaar lang zijn best had gedaan om dien uit te wisschen, door haar te omringen met de teederste zorg en met alles wat oog en zinnen kan bekooren. Niet vreemd toch. De ruwe stormwind

had de teedere kasplant reeds in haar eersten bloei zoo fel geteisterd, dat geen enkele knop frisch en vrolijk had kunnen ontluiken en dat zeldzame levenskracht alleen haar voor gansch versterven had behoed.

In de Hollandsche West geboren, het eenig kind van vermogende ouders, die zeer kort na elkander door eene besmettelijke ziekte waren weggeraapt, werd zij als vijftienjarige weeze door haar voogd naar het vaderland heengevoerd - een ontrouwe voogd, die haast had zich van de zorg voor hare opvoeding te ontslaan en haar toevertrouwde aan eene familie in den Haag, die, hoewel met bekrompen middelen, in uiterlijke weelde leefde. De weduwe X., eene vrouw naar de wereld, in de treurigste beteekenis van het woord, liet haar onderwijs geven in alles wat geacht kon worden tot de eischen eener goede opvoeding te behooren, en dit met te meer ruimte, daar hare eigene jeugdige dochters in dit onderwijs deelden; maar overigens bemoeide zij zich niet met de vorming van Mathilde, die zij als een kind liet kleeden en behandelen, om haar des te langer onder haar toezigt te houden.

Het jonge meisje zag of hoorde niets van dat leven en die wereld, waarin Mevr. X. en de haren zoo veel vreugde schepten, in zekeren zin tot haar geluk: zóó bleef ze onbesmet van dien pestwalm; maar hare volkomene onwetendheid liet haar toch ook ongewapend tegenover de strikken, die men haar spande. Met haar zeventiende jaar kwam er verandering. De jonger broeder van Mevrouw X. had oplettendheden voor haar, bewees haar kleine diensten en maakte haar, zoo als hij het zelf noemde, *un bout de cour*. Zij was niet geheel ongevoelig voor de attenties en de hoffelijke bejegeningen van zulk een ‘bejaard heer’ (hij was even in de dertig) tegenover een kind als zij nog geloofde te zijn. Maar toen hij het ver genoeg meende gebragt te hebben in hare genegenheid, om haar zijne liefde te verklaren en hare hand te vragen, begreep zij niets van de eerste, doch raadde als bij ingeving, dat het eene onpassende verbindtenis zou zijn. Zij trachtte er aan te ontkomen en weigerde hare toestemming; maar hij had reeds die van haren voogd, die zijn vriend was, en er geene zwarigheid in zag, zijn pupil aan hem over te leveren, hoewel hij hem kende als een losbol en een doorbrenger, omdat hij de zekerheid had, dat juist deze man niet al te naauwlettend rekenschap zou vragen van zijn beheer over Mathilde's vermogen. Die steun van den voogd,

de zedelijke dwang dien Mevrouw X. over de arme weeze oefende, en de vleijerijen, de teedere beloften van Selmers bewogen haar toe te geven, waar weêrstand bijkans onmogelijk was geworden. Men had haar alle geneugten des levens voorgespiegeld, waarvan het huwelijk haar als den toegang zou openen. Eene bruidsreize naar Parijs, een villa in het schoonste kwartier van den Haag, équipaadje, gezelschappen, alles wat men achtte haar te kunnen bekooren; van al die beloften werd er geene gehouden, dan het toertje naar Parijs, dat tot een halfjarig verblijf uitdijde, waarbij Mathilde onder allerlei verstrooijingen en vermaken zich slechts eenzaam had gevoeld. Bij hare terugkomst in Holland vernam zij, dat hare fortuin zeer uit de hand was gevallen, dat mijnheer haar gemaal ongelukkig schulden had gemaakt, die betaald moesten worden, en dat er voor hen niets anders overschoot dan zich ergens in een stadje in de Overijsselsche kwartieren te retireren. Dit lot zou Mathilde niet zoo ondragelijk hebben toegeschenen, zoo de echtgenoot, die het met haar deelen zou, zelf haar niet het ondragelijkste ware geweest; dan, er viel niets tegen te doen; zij moest zich onderwerpen en trachtte naar vrede en rust, sinds zij wist dat het geluk voor haar was verloren. Maar Selmers, die haar nooit lief had gehad, die nooit iets in haar gezien had dan het middel om zijne verwarde zaken te herstellen, om op nieuw aan al zijne lusten den teugel te vieren; Selmers had de list te baat genomen om haar naar dien achterhoek te verbannen; onder voorwendsel van naar eene betrekking te staan, die hij nooit verkreeg, hield hij zich maanden achtereen te 's Hage op en leefde daar, hetgeen hij *la vie de garçon* noemde, een wegzinken in gemeenheid, dat geen leven heeten mogt. De enkele malen, dat hij Mathilde bezocht, was het slechts om haar met nieuwe uitvindsels te bedriegen, en haar van het weinigje, dat hij haar gelaten had, nog eenig geld af te troonen.

Eens ging hij zóó van haar weg om niet weêr te keeren. Speelschulden en zulke misdragingen, die zelfs in *zijn* kring opzien en afkeuring hadden gewekt, joegen hem naar den vreemde, waar hij zijn jammerlijk aanzijn nog slechts eenige weken voortsleepte.

Toen Mathilde de zekerheid kreeg van zijn dood, slaakte zij eerst een zucht van verligting, maar beschuldigde zich terstond over dat egoïsme; de rampzalige man, die zóó was gestorven, na zóó geleefd te hebben, was diep te beklagen.

Mathilde had van de eenzaamheid, waartoe zij veroordeeld was, gebruik gemaakt, om zich zelve te vormen, daar zij maar al te goed voelde, dat men het noodigste in haar braak had laten liggen. Zij was gaan lezen, gaan nadenken, en de veêrkrachtige zuidelijke natuur helpende, was zij onder de verdrukking wel neêrgebogen, maar niet gebroken. Haar schoonzuster X. schreef haar een banalen brief van rouwbeklag, maar bekommerde zich er verder niet over, wat de twintigjarige weduwe zou aanvangen, die men geplunderd had en nu aan zich zelve overliet.

Mathilde geloofde wel nog zooveel inkomsten te bezitten, om in 't kleine stadje te blijven vegeteren; maar zij voelde in zich krachten en gaven, die oefening, die aankweeking vroegen, en haar levendige aard zag zich noode tot zulk eene engte beperkt. Reeds dacht zij er over zich aan te bieden als gouvernante in eene aanzienlijke familie, toen gelukkig Oom Arkesteyn als reddende engel tusschen beide trad.

De Heer Arkesteyn, Rotterdamsch groothandelaar, had zich pas uit zijne zaken teruggetrokken, en een buitengoed in Gelderland gekocht, dat hij verbouwen en naar zijn naam noemen liet. De moeder van Selmers en van Mevrouw X. was zijne eenige zuster, maar hij was met de laatste gebrouilleerd geweest tot aan haren dood, en de weg dien zijn neef en nicht verkozen te gaan, was niet geschikt om hen de genegenheid te doen winnen van den eerlijken, degelijken man, dien zij van hunne zijde een *épicier* noemden, en met voorname minachting links lieten liggen.

Toch had Selmers, uit consideratie voor den ‘erfoom’, dezen kennis gegeven van zijn huwelijk met Mathilde; maar er was geen echo op gegeven, en zóó bleef de verwijdering bestaan. Toch had Mathilde het voegzaam geacht ook dezen aanverwant met het overlijden van haar echtgenoot bekend te maken.

Ook ditmaal zond hij geen schriftelijk bewijs van deelneming, maar kwam in persoon tot haar om hare kennis te maken, naar hare omstandigheden te onderzoeken en zijne diensten aan te bieden.

Zulk een jong weeuwtje kon niet op zich zelve staan, en hij had het vooruit geraden, dat ‘zijn schelm van een neef’ de rijke erfgename zou ‘mishandelen en ruïneren,’ bekende hij haar. ‘Daarom, lief kind! heb ik u ook met die verbindtenis niet kunnen feliciteren, maar nu gij zoo gezegend vrij zijt

geworden, moet gij mij toestaan, zoo veel ik kan, u het leed en de schade te vergoeden, die mijne ondeugende intrigante familie u heeft toegebragt. Wilt gij het met den ouden man proberen, zoo zal ik mijn huis en hof laten inrigten naar uw genoegen; we zullen wat kennissen zien te maken in de buurt, en wij zullen elkanders gebreken trachten te dragen en te verbeteren. Convenieert u mijn voorstel, dan zend ik reeds morgen mijn volkje om u te helpen verhuizen; ik aanvaard van nu aan het beheer uwer zaken, die zeker zoo slecht niet staan als men u heeft wijs gemaakt.'

Mathilde was wijs genoeg om toe te stemmen, en dat zij er geen berouw van had, hebben wij reeds gezien. Het schijnt vreemd, dat Oom, na een driejarig zamenzijn, de jonge weduwe, die de lust van zijn leven was geworden, reeds weêr tot een huwelijk zocht te bewegen; maar vooreerst begreep hij, dat zij hare schoonste jaren niet slijten mogt aan de zijde van een bejaard man, die haar plotseling kon ontvallen, en verder, omdat hij, bij de onwaardigheid zijner familie, den zoon van zijn vriend reeds bij intentie tot zijn erfgenaam had benoemd. Mathilde was nu in zekeren zin tusschenbeide getreden; zij had althans de naaste regten; maar toen hij in August Wiltenburg eene teedere neiging bespeurde voor de nicht, die hij zich aangetrokken had, zag hij in, dat alles naar zijn liefsten wensch zou geschikt zijn als die twee een paartje werden. Het huis Arkesteyn zou dan voor beiden een vaderlijk huis zijn. Hij zelf had niet noodig zijne liefde en zijne bezittingen te verdeelen. Dat laatste argument wachtte hij zich echter wel tegen Mathilde aan te voeren, uit vreeze dat zij, door gevoelens van kieschheid en dankbaarheid gedreven, in eene verbindtenis zou toestemmen, waartoe het hart haar niet drong. Dit moest niet zijn, maar ook August mogt niet ongelukkig worden door teleurgestelde wenschen, die Oom zelf, misschien meer dan hij moest, had aangemoedigd; want Mathilde, wij hebben het gezien, had op dit punt haar wil, hare eigene denkbeelden, en zij had zelve de sprake van haar hart nog niet duidelijk genoeg verstaan.

Door de voorstelling van zijn eigen martelaarschap, hoopte Oom haar gunstig te stemmen voor den lijder, wiens kwellingen hij zoo diep ter harte nam; of hij deze bedoeling bereikte is moeijelijk uit te wijzen, want toen Mathilde, zigtbaar bewogen en vertrouwelijk op zijn arm leunende, van hare wandeling terug

keerde, bezig welligt voor zich zelve de toepassing te maken van zijn tragisch verhaal, werd zij in hare nabetrachting gestoord.

Een open wagentje kwam de groote laan oprijden. Zij kregen bezoek. Zij moest zich haasten, hare gasten te gaan verwelkomen, en dezen een gelaat toonen, waarop niets te lezen was dan: blijdschap over de verrassing!

Werkelijk was het eene verrassing, en eene aangename ook.

Toen Mathilde het gezelschap zag uitstijgen, kon zij het zonder eenige sociale huichelarij van harte ‘welkom!’ toeroepen. Het was August Wiltenburg met zijne zuster Suze, die haren verloofde aan Mathilde voorstelde, met een malicieus glimlachje, dat nog sprekender werd, toen Oom Arkesteyn haar toevoegde:

- ‘Nu, Suseke! daar doe je wel aan! goed voorgaan doet goed volgen: ik hoop dat Mathilde u eens met gelijke munt zal betalen.’

De aardigheid maakte wel geen opgang bij Mathilde, maar de jonge schilder werd er niet minder hartelijk om ontvangen, en de beide Heeren, die deze op zijne beurt aan haar voorstelde, deelden mede in die gunst; het waren de Heeren Dornhoff vader en zoon; de eerste bewoonde voor dien zomer een landgoed in de nabijheid van Arkesteyn, en daar zijn zoon een vriend was van Suze's verloofde, zou deze laatste er eenige dagen doorbrengen om te digter bij Arnhem te zijn, waar August Wiltenburg met zijne zuster verblijf hield. De laatsten hadden wel het voornemen niet gehad om nog dien avond naar Arkesteyn te komen, maar daar de Dornhoffs met hun ruim wagentje hun gast van den trein kwamen halen, vond Suze het zóó verlokkend om maar meê door te rijden, Mathilde te overvallen en....

- ‘En... mij nu eens alles van de tentoonstelling te vertellen, niet waar?’ viel deze in.

- ‘Ja, maar je moet me eerst zeggen, hoe je mijn schilder vindt,’ dwong Suze; want de beide dames waren al spoedig arm in arm vooruitgeloopen, en het ruime salon binnen, waar Jacob naar gewoonte het theeservies had klaar gezet.

- ‘Wel, mijnheer Marius Dupree is, dunkt me, een charmant jongmensch, maar als schilder kan ik natuurlijk nog niet over hem oordeelen,’ spotte Mathilde, terwijl zij hoed en manteltje afwierp en Suze behulpzaam was om zich ook op haar gemak te zetten.

- ‘De schilder zal ook later zijne preuves wel voor u doen,’ pochte Suze, terwijl zij hare mooije blonde krullen voor een spiegel teregt schikte. ‘Denk niet, dat hij zóó onbekend is, omdat gij nooit iets van hem gezien hebt. Kijk maar eens in zijn knoopsgat; hij is in 't buitenland gedecoreerd!’

- ‘Hecht hij aan lintjes?’ vroeg Mathilde eensklaps ernstig, terwijl zij zich voor het theetafeltje zette, waar de bouloir gezellig stond te stoomen.

- ‘Ik hoop wel een weinig; ik nog al!’ zeî Suze, zich omkeerende en Mathilde aanziende, wat verwonderd over haar ernst. ‘Zeg, lieve! die Dornhoffs komen u immers niet ongelegen? De vader moet zoo iets zijn als een oudheidkenner en historicus, een snuffelaar, zoo als zijn zoon hem noemt; regt weet ik het niet, hij ziet er wat droog uit, mogelijk wat zwaar op de hand; maar zie je, daar Marius bij hem logeert en zijn zoon Henri ook een kennis is van August, kon het wel niet anders, te meer daar hij toch plan had, als buurman, kennis te maken met uw Oom.’

- ‘Wel, Suschen! hoe komt het in u op! Die jonge Dornhoff ziet er geestig en opgewekt uit.’

- ‘*Possible*! maar pokdalig en zóó leelijk!’

- ‘Een geniale leelijkheid toch! Wat doet hij? Wat is hij?’

- ‘*Qu'est ce que ça fait à la Reine, ma chère*!’ repliceerde Suze plagend. ‘August zal u wel op de hoogte brengen. Ik meen gehoord te hebben, dat hij een schrijver is.’

- ‘Een schrijver! dat is immers geen sociale positie in Holland?’

- ‘Dat geloof ik ook niet, maar... zijn vader schijnt fortuin te hebben, en dus....’

- ‘Ja, dan kan hij zich deze fantasie passeren, zoo als een ander zou gaan zitten visschen.’

- Daar loopt vandaag heusch een beetje humeur onder, Tilda! Zeg me, wien geldt het?

- ‘De heele wereld, geloof ik; mij zelve het meest!’

- ‘Als het August maar niet geldt; want gij weet niet hoe

die arme jongen gesidderd heeft bij de gedachte, dat gij onzen inval kwalijk zoudt opnemen.'

- 'Ik dacht niet, dat de Heeren zoo schroomvallig waren.'

- 'In den regel hij ook niet; maar... als het u geldt... en 't komt mij voor, dat ge wat koel tegen hem waart. Even staakt ge hem slechts de hand toe, en geen enkel woordje dan de algemeene welkomstgroete; gij hebt hem om zoo te spreken niet aangezien.'

- 'Daar waren er meer; als gastvrouw is het mijn pligt opmerkzaam te zijn jegens allen... en... al zou ik hem naar uw gevoelen heden ook een weinig *à distance* houden, geloof me, dat het om bestwil geschiedt....'

- 'Om bestwil!... Maar ik zeg u, op die manier maakt gij hem ongelukkig.'

- 'Ik hoop waarlijk van neen!' sprak zij ligt verbleekend. 'Kom, Suze! gij kunt er ten minste één gelukkig maken. Ga naast mij zitten op de causeuse, dan kan mijnheer Marius een stoel nemen aan uwe zijde, en wij kunnen zoo van tijd tot tijd een apartje hebben met ons drieën, want de andere heeren zullen zeker wel wat ruimer cirkel vormen.'

- 'Chut! daar zijn ze!' riep Suze, en schielijk nam zij het aangewezen hoekje in, waar zij, zonder het te weten of te willen, een allerliefste gracieuse pose aannam, want er was in Suze geene aanstelling, en hare grootste coquetterie was ongemaakt te zijn; zij kon wel een jaartje ouder wezen dan Mathilde; maar der blondine met haar frisch rood en teêre blankheid was het niet aan te zien, vooral niet omdat haar lief gezigtje niets sprekends had, of het moest dat gulle vrolijke lachje zijn, dat van goed humeur en opgeruimdheid getuigde. Van haar regt om zich nog als jong meisje te kleeden, maakte zij een verstandig gebruik, en haar kleedje van eene lichte glinsterende zomerstof, met de witte neteldoeksche blouse, hier en daar door een blaauwe strik opgeluisterd, getuigde er van. De zwarte Benoîton ketting met het kruis à la chanoinesse mankeerde niet. ''t Is zoo prettig iets te hebben om meê te spelen in een verlegen oogenblik,' bekende zij zelve; want het was hare goede eigenschap en tegelijk hare fout, overluid te denken.

Zoo als ze daar zaten vormden de beide dames een gracieusen groep, met het vereischte contrast van licht en donker, dat het oog van den schilder verrukken moest, die

het eerst binnenkwam en als bij instinkt, als *par droit de conquête* het voor hem bestemde plaatsje innam.

De beide oude Heeren lieten zich neêrvallen in de *easychairs*. August aarzelde een oogenblik, of hij niet de tabouret ter slinkerzijde van de causeuse zou innemen; maar daar geen blik van Mathilde hem daartoe aanmoedigde, koos hij zijne partij en zette zich naast den ouden Dornhoff; een *vis à vis met la reine de son coeur*; wat kon hij meer wenschen! De jonge Dornhoff, toch zoo heel jong niet meer, want hij was wel een dertiger, vond niet noodig een stoel te nemen; hij draaide zoo wat door het salon rond, bekeek de étagères, snuffelde eens even in boek- en plaatwerken, loerde door de glazendeuren der boekenkasten en voegde zich niet bij de theetafel, voordat hij het geurig chineesch preparaat in het blaauw porcelein zag dampen.

Dit *sans gêne* was zeker geen compliment aan de dames; toch scheen het Mathilde niet te ergeren; integendeel, met een glimlach reikte zij zelve hem zijn kopje over, presenteerde hem de *Osbornpearls* en vroeg op haar vriendelijksten toon:

- ‘En gij, mijnheer! hebt gij ook die tentoonstelling van oude meesters bezocht?’
- ‘Ik woon te Amsterdam, mevrouw!’
- ‘Dat beteekent?....’
- ‘Dat ik lid van Arti ben, waaruit volgt, dat ik die expositie zien ging zooveel en zoo lang als mijn tijd het slechts toeliet.’
- ‘O! zeg me dan, welken indruk zij op u heeft gemaakt?’
- ‘Mag ik als 't u blieft mijn kopje thee genieten, mevrouw! eer ik eene vraag beantwoord, die mij duizelig maakt?’
- ‘Verschoon de indiscretie: men mag ook alleen maar goedwilligheid vergen van zijn vrienden. Mijnheer August! wat hebt gij wel gedacht en gevoeld bij het zien van al die meesterstukken?’

August Wiltenburg, wij hadden niet eerder gelegenheid zijn portret te geven, was een jonkman van even zes en twintig jaar, blond en frisch als zijne zuster, met een gul open gelaat als het hare, maar zonder dien opgeruimden lach. Er zetelde ernst op zijn breed mannelijk voorhoofd; er sprak ernst uit zijn diepe blaauwe oogen, en - was het de pijnlijke onzekerheid waarin hij gehouden werd, of de gewone stemming zijner ziel, - maar

hij had iets gedrukts, iets zwaarmoedigs, dat nu vooral sterk uitkwam. Kloek en rijzig van statuur, had hij gewoonlijk iets ferms en gebiedends in de houding, dat niet vreemd was, in iemand, die noodig heeft zich te laten gelden tegenover meerderen en minderen beide. Hij was civiel ingenieur en was, na den terugkeer van zijne wetenschappelijke reis, aangesteld om in de Geldersche kwartieren zeker groot werk daar te stellen, in verband met den aanleg van nieuwe spoorwegen. Of het sluizen of dijken, bruggen of wegen betrof, weet ik niet te bepalen; genoeg dat hij in de verpligting was zijn gezag te handhaven tegenover allerlei slag van lieden; maar dat vermogen scheen hij geheel te verliezen tegenover Mathilde. Dien middag bovenal miste hij geheel zijn aplomb; raadde hij als bij ingeving, dat er iets ongewoons in haar omging, dat zij zelve worstelde met een ‘ja’ en een ‘neen’, dat haar grillig en wreed deed schijnen; vreesde hij werkelijk haar mishaagd te hebben door al te gehaast te zijn in 't voldoen van haar verlangen, om spoedig den afloop van het Amsterdamsche toertje te vernemen? Of was het alleen terugwerking van hare koele gedwongene houding, die hem dus decontenanceerde? Anders plagt zij vrij en gemeenzaam met hem om te gaan. Als zij in haar goede luim was, werd hij kortweg August genoemd; werd er mijnheer bijgevoegd, dan teekende de barometer een graadje of wat lager; luidde het ‘mijnheer Wiltenburg!’ dan was die beneden het vriespunt gedaald.

En 't was tot dusver altijd mijnheer Wiltenburg of mijnheer *tout court* geweest, en zij had van ieder der aanwezigen eenig werk gemaakt behalve van hem. Zij had hem niet eens aangezien; dat had hem strakker en stiller gemaakt dan ooit; en nu zij zich plotseling tot hem wendde met hare gewone gemeenzaamheid en haar sprekenden blik, nu raakte hij geheel in de war, kleurde als een meisje, was volstrekt niet *en mesure* om zijn antwoord te berekenen en flapte dus zoo maar botweg uit wat er in hem omging.

- ‘Ik, Mathilde! ik heb onder alles door altijd aan u gedacht, en ik voelde zóó dat ik u daar miste, dat gij er bij hadt moeten zijn.’

De onhandige! zoo maar *à bout portant* de waarheid te zeggen!

Een gloed overtoog haar donkeren tint, maar zij fronsde de fijne zwarte wenkbraauwen en hernam uit de hoogte:

- ‘Mijnheer Wiltenburg meent dat ik naar een compliment hengel, waar ik eenvoudig naar kunstindrukken vroeg.’

- ‘Indrukken weêrgeven! Voorwaar geen ligte opgaaf!’ viel nu Henri Dornhoff in, terwijl hij over den rug van een stoel ging leunen. ‘Mevrouw verstaat er zich op Hercules werken uit te denken. Een totaalindruk te vragen, waar met iedere schrede die men gaat, de indrukken wisselen, waar iedere zaal, die men intreedt, ieder kunststuk waarvoor men zich ophoudt, eigenaardige gedachten en gewaarwordingen opwekt! En dan nog: afdrukken van indrukken, zoo als zekere collega van mij zich eens veroorloofd heeft te zeggen! Hoe vlugtig is niet soms een indruk; maar zelfs de diepste en vooral de diepste, kan men zoo maar niet aan anderen overdoen! En als het afdrukken of nadrukken zijn geworden, missen ze hunne frischheid, hunne juistheid, hunne waarheid bovenal. Men gaat zich opschroeven om in opwinding weêr te geven, wat men aan spontaneïteit verloren heeft; de fantasie gaat haar spel spelen; men verbeeldt zich gevoeld, gezien, genoten te hebben, wat men noch gevoeld, noch genoten, noch gezien heeft; men kan natuurlijk zich zelf niet bevredigen, omdat men een lichtstraal niet weêr kan geven, die even door de ziel schoot, en men is heel blij als men anderen een rad voor de oogen kan draaijen, met een vuurwerk van schitterende woorden en van superlatiefs, die over elkander heenrollen!’

- ‘Ik bemerk, dat ik mijn verzoek al heel onverstandig heb ingekleed,’ sprak Mathilde wat spijtig en tegelijk wat verstrooid, want zij had, haars ondanks, een steelschen blik naar August heengeworpen, die eerst als een verslagen man had neêrgezeten en plotseling als iemand, die zijne partij heeft gekozen, was opgestaan en zich nevens den fauteuil van Oom Arkesteyn had geplaatst, met wien hij eenige woorden wisselde, om dit apartje af te breken en tot Henri te zeggen:

- ‘Als gij er zoo over denkt, Henri! zullen wij van u wel geen verslag krijgen over die expositie in een der tijdschriften?’

- ‘*Pas si bête*! Dat laat ik over aan ongelukkigen, die de onvoorzigtigheid begaan zich daarvoor te laten aanspannen!’

- ‘Gij hebt goed praten. Men dient het publiek toch eenigzins op de hoogte te brengen; mag men zulk een merkwaardig feit in de kunstwereld, als deze expositie, voorbijgaan zonder dat er notitie van genomen wordt?’

- ‘Dat kan niet, ik geef het u toe; er moeten utiliteiten zijn; als *ik* er maar geen behoef te wezen!’

- ‘Zulk eene utiliteit zal ik dan zijn,’ sprak de oude heer Dornhoff; ‘want ik heb op mij genomen verslag te geven van die tentoonstelling in een van onze tijdschriften, en mijnheer Marius heeft mij in dezen zijne voorlichting toegezegd.’

- ‘*Ah! traitre*, en het is daarvoor dan, dat gij bij ons buiten komt logeren!’ riep Henri den schilder verwijtend toe.

- ‘Eigenlijk is er nog wel eene andere reden,’ hernam deze, even een blik op Suze werpende.

- ‘*Courir deux lièvres à la fois*! - de kunst en de liefde! Marius, mijn waarde! gij waagt veel.’

- ‘Mijn heer zoon valt wat egoïstisch, en gij kent het spreekwoord: zoo als de waard is vertrouwt hij zijn gasten,’ merkte de oude Dornhoff aan. ‘Ik voor mij ben van oordeel, dat men niet altijd doen moet wat ons het meest bevalt, maar datgene waarmede wij onze naasten het best kunnen dienen, en ik geloof dat het een goed werk zou zijn ons volk, dat toch al wat koud materialistisch is uitgevallen, op te heffen door het liefde in te boezemen voor kunst, voor een roemrijk verleden, voor alles wat het verstand kan opscherpen, het oordeel tot rijpheid brengen, de fantasie verlevendigen en uit het platte *Altagsleben* opheffen!’

- ‘Dat *is* goed, ik stem het toe; maar dat is nog geene reden om zich voor den ploeg te laten spannen. De genialiteit, die de inspiratie wil afwachten, eer zij zich tot werken zet, heeft ook hare regten...’

- ‘Ik ben geen genie, en nog zoo ouderwetsch van het eerst naar mijne pligten te vragen. En ik verheug mij, dat een oude rentenier als ik, op die wijze nog tot iets goed kan zijn.’

- ‘Mijn vader renteniert zóó,’ zeî Henri lagchende tot den Heer Arkesteyn, ‘dat hij dag en nacht gebogen zit over allerlei dorre muffe studieboeken, en dat nog wel terwijl hij buiten heet te zijn voor zijne gezondheid!’

- ‘Nu, buurman,’ sprak Arkesteyn tot Dornhoff, ‘dan verschillen wij notabel van smaak. Ik... houd ook wel van lezen, vooral als mijne nicht zich de moeite geeft mij voor te lezen; maar.... mijne liefste studie maak ik toch in de buitenlucht, in de vrije natuur, en daarvan hoop ik voor mij een gezonden ouden dag. Gij moet zoo van tijd tot tijd eens te voet naar Arkesteyn komen, dan zal ik u mijn dennebosschen

en mijn jagtgronden eens laten zien; dàt zal u goed doen; wacht dan maar met de muffe boeken, tot gij weêr in Amsterdam zult zijn.'

- 'Dat zal ik zeker doen, maar mijn zoon overdrijft, ik werk zoo druk niet. Maar - ik houd meer van mijn ouden Bor, dan van zijn nieuwe romans en novellen, en dàt kan hij natuurlijk niet uitstaan. Ik moet het gezelschap waarschuwen, dat Henri en ik het nooit eens zijn.'

- 'Als wij 't eens waren, zouden wij zamen spoedig uitgepraat zijn, vader! een beetje discussie verlevendigt de conversatie....'

- 'Maar wij drijven af van de schilderijen,' merkte de Heer Arkesteyn aan, 'en mijne nicht is er zoo nieuwsgierig naar...'

- 'Mijnheer Dornhoff, die zoo humaan is, zal zeker de goedwilligheid wel hebben mij een en ander mede te deelen van 't geen hem het meest frappeerde?' vroeg Mathilde.

- 'Met alle genoegen, mevrouw! alleen wat mij het meest aantrok kon wel eens niet uwe belangstelling wekken....'

- 'Probeer het maar!' drong zij, 'het gaat mij ditmaal als die Koning, die verdwaald was en honger had, wien men niets had voor te zetten dan aardappelen; terwijl zijne hovelingen zoo lang onder elkaâr twistten over de wijze om ze voor hem te bereiden, dat hij van honger flaauw viel.'

- 'Nu dan zal ik maar *sans façons* opdisschen naar mijn eigen smaak, en dan moet ik beginnen met hetgeen reeds bij 't optreden mijne aandacht trok: eene schilderij van Adriaan van Nieulandt, voorstellende den optogt der Leprozen te Amsterdam op Koppertjesmaandag. Een dag, oudtijds bestemd voor de vernieuwing van den eed der turfdragers en tonsters, en dergelijk slag van kleine stadsbeambten van beiderlei sekse. Mommetogten en verkleedpartijen waren bij zoo'n gelegenheid druk in zwang, en te midden van de algemeene jool, doen ook de ongelukkige Leprozen hun omgang door de stad om giften voor hun gesticht in te zamelen. Deze schilderij plagt, zoo als regt was, in het spreekvertrek van het Leprozenhuis te hangen. Nu behoort zij aan de gemeente van Amsterdam. Voor mij had dit kunstgewrocht al het aantrekkelijke eener realiteit. Ik zag mij verplaatst op de straten, onder de burgers van het Amsterdam der 17^{e} eeuw.... Ik leefde een oogenblik met hen meê; ik was onder hen, die de giften in natura kwamen bieden.'

- ‘En gij waart niet bang voor de besmetting?’ viel Henri ontnuchterend in.

- ‘Spotter! waarom trekt gij mij bij de haren naar uw negentiende eeuw, met haar gezondheidcordons, tot voor de arme honden toe!’

- Omdat ik de leprozenklep al in mijn ooren hoor ratelen en mijn vader niet onder de melaatschen wil zien. Ik stem toe, dat er kleur en kracht was in die oude zeden, dat er een liefelijke geur van Christelijke humaniteit uitging van die muffe, donkere, koude huizen met trapgevels, waar lucht noch licht binnendrong; maar toch, ik neem met volle instemming de uitspraak van Beets over:

> ‘Zegt niet dat de oude dagen beter waren!
> - 't Verleden heeft zijn recht, maar heilige eischen heeft het heden!’

viel August in, het gedicht opvattende, waar het hem oorbaar dacht en voegde er bij:

> ‘Wat ooit verbeelding of herinring geeft,
> De werklijkheid stelt slechts het hart tevreden.’

Maar hij wendde zich niet tot Mathilde; terwijl hij de regels uitsprak, vreesde hij, dat zij er op nieuw eene toespeling in zou vinden, die mishagen kon. Hij sprak ze uit stil, toonloos, bijna als voor zich zelf.

- ‘Wel mijnheer Wiltenburg! gij zijt geen lid van ons Utrechtsch Historisch Genootschap voor niets,’ merkte Dornhoff aan.

- ‘Als men Beets hoort, vergeet men hem niet zoo ligt,’ zeî August eenigzins verstrooid; want Mathilde wierp hem een blik toe, die zekere verwondering uitdrukte, met verwijt doormengd. Was het spijt, dat ze reeds zoo hopeloos werd opgegeven, die haar op verdrietelijken toon tot Dornhoff deed zeggen:

- ‘Ik herinner aan den pligt der humaniteit; er waren meer schilderijen, zoo ik meen.’

- ‘En dit hier verdiende mogelijk niet zooveel aandacht, wat de kunstwaarde betreft,’ hernam Dornhoff, Marius aanziende.

- ‘Het heeft al de verdienste van correctheid, zoowel van teekening als van kleur; maar 't is wat droog en te bont, te

verward van groepering om voor een kunstwerk in dien zin te gelden.'

- 'Het verwondert mij, dat de Heeren het gezien hebben,' liet Suze zich gulgaauw ontvallen. 'Toen ik optrad had ik te veel haast om in de zalen te komen, en toen ik heenging was ik veel te vermoeid om er naar te kijken.'

- 'Zoo zal het menigeen zijn gegaan, en ik maak er niemand een verwijt van, want er zijn zeker meesterstukken der penseelkunst, die ik, arme leek! op mijne beurt met koele onverschilligheid voorbij ben gegaan, zonder ze op te merken, terwijl ik als met magnetische kracht heengetrokken werd naar 't geen onder 't bereik van mijne kennis valt, en 't geen ik nu eenmaal tot een punt mijner voorliefde heb gemaakt. Tot die orde behooren: Pieter Saenredam's voorstelling van het oude Stadhuis op den Dam, te Amsterdam. Men ziet er dat vermaarde torentje, waar de Amsterdamsche burgemeesters op de driekruisige kussens plagten te zitten, niet altijd zacht geschud door de weêrbarstigheid der partijen, al waren ze van Utrechtsch fluweel!'

- 'Inderdaad, de grootmagtige Heeren zaten er niet op rozen, en toch was de kussenzucht de hartstogt dier burger aristocraten, als ik hen zoo eens noemen mag,' sprak August.

- 'Wat wilt gij? Om het regt van het torentje, droeg men het dorentje!' schertste Henri.

- 'Het was dan ook nog al zoo iets, Burgemeester van Amsterdam te zijn!' ging Dornhoff voort. 'En al ging het: eens Burgemeester, altijd Burgemeester, niet in eigenlijken zin door; wie eens op 't kussen had gezeten, bleef altijd wat gezags houden. De regeringsfamiliën mogten onder elkander haspelen, de gewone burger dacht er niet aan, om zich in hunne plaats te dringen.'

- 'Maar... de predikanten stonden toch graag achter het regeringsgestoelte, om meê een woordje in den Raad te spreken,' viel Henri in; 'denk maar hoe Vondel ze daarvoor hekelde, als hij met Roskam en Rommelpot rondliep:

> Herarch van kussenzucht bezeten,
> Vraagt zijn broodetende profeten
> Of donderklokken bengels zijn?
> Of oproer preekt in Engels schijn?
> Of Heeren wacht, by Harders zielen

Niet strekt om 't bisdom te vernielen,
Of 't kruiste kussen Kruiskerk sticht?
Of sessi ons den voet niet ligt?
En leeken grof'lyk zich verloopen,
Die kerken aan 's Lands regt verknoopen.

De Paus van 't Noorderland
Het Toorntje in den afgrond bant;
Dat in ons heiligdom dar kyken
En Aäron doet voor Mozes wyken!

- “Ja! Vondel kon nu eenmaal de contraremonstranten niet uitstaan, zoo min dier predikanten op den stoel als dier regenten op 't kussen,” stemde Dornhoff toe. “Dat heeft Reinier Paauw ondervonden, die de stof leverde tot het ondeugende, maar onsterfelijke:

“Nu eens van 't looze Reintje
Gezongen, dat het klinkt!”

Hoe werden daarentegen de Bickers, de van Beuningens als trouwe “Torenwachters” geprezen, waar ze de heethoofdige predikers te regt stelden, of de stad ontzegden. Hoe hij ook op de “onverdragelijkheid” lostrok, zelf heeft hij nooit kunnen leeren de onverdraagzamen te verdragen. Met welk een hagelbui van grille scheldwoorden kon hij uitvallen op het arme hanekot! Wat kon hij de Kloppenburgs kloppen en de Smouten insmeeren! Wat kon hij smakelijk vuur en vlam spuwen tegen Schout Bondt en den Leydschen magistraat, Amsterdammer in 't harte als hij was.”

- “Maar zonder dien gloed van partijhaat, hadden we ook die gloeijend mooije verzen niet,” zeî Henri.

- “Dat begrijp ik,” voegde Mathilde er bij; “een dichter moet als een Salamander in 't vuur leven. Als men Vondel of Bilderdijk is, kan men niet met besluitelooze halfheid tusschen de partijen in gaan staan; men *kiest* partij *de coeur et d'âme* en....”

- “Dat weten wij! De dames houden niet van transigeren; van nuances en overgangen willen ze niets weten,” viel Marius in, Suze aanziende.

- “Mij dunkt, dat moet u pleizier doen, mijnheer! Zoo

weet gij precies waaraan gij u te houden hebt," zeî deze, hem lagchend aanziende.

- "*Als* men het weet!" viel August in, ditmaal Mathilde aanziende; "als het maar niet is den eenen dag Keerkringshitte en den anderen Noordpoolijs!"

- "Die *coup de massue*" ving Mathilde op "*en pleine poitrine*," maar zonder toorn; zij antwoordde met een fijnen glimlach: "de plant onder tropische hitte opgeschoten, verwelkt snel; het mos, onder het sneeuwbed langzaam voortgekomen, heeft ware levenskracht. En zijn we nu uit het torentje, mijnheer Dornhoff?"

- "Wel zeker, mevrouw! maar nog niet van den Dam af, want daar laat ons Johannes Lingelbach het Nieuwe Stadhuis zien, nog in aanbouw, met de Nieuwe Kerk en de Waag, het al krioelend van menschen, eene beurs in de open lucht, waar alles, wat aan Amsterdam levenskracht bijzette, zich zamentrof. Men ziet er tusschen de Amsterdamsche burgers van allerlei rang en stand, Joden en Grieken, Turken en Venetianen in eigenaardige kleederdragt, die schilderachtig uitkomt tegen de donkere groepen van deftig gekleede Hollanders."

- "En al die kleine figuurtjes zijn keurig geschilderd, uitvoerig behandeld en toch breed, hoe klein ze ook zijn," viel Marius in. "Mijnheer Dornhoff! gij moogt Lingelbach in 't belang uwer historiestudie misschien gelijk stellen met Nieulandt en Saenredam, maar als schilder heeft hij kwaliteiten, die hem niet op eene lijn stellen met die anderen. Plaats hem dan liever naast Jan van der Heyden, wiens stadsgezigt, fijn van toon en delilaat geschilderd, die eer wel verdient."

- "De Westermarkt met de Westerkerk van Kessels, komt mij voor ook zeer interessant te zijn, en voltooit de voorstelling, die wij ons hier kunnen maken van het oud Amsterdam.

"Spijt Waag, spijt Dam, spijt Torentje!"

houd ik het met de groote Schutters- en Regentenstukken," zeî Henri. Een daarvan vooral, dat dan ook met alle regt *la pièce de mîlieu* van de rijkst bedeelde zaal uitmaakt, had voor mij eene onweêrstandelijke aantrekkingskracht.'

- 'Gij waart de eenige niet,' viel August in, 'daar kwam geen mensch op de expositie, die er niet in opgetogenheid voor bleef staan.'

- 'Ik maak in dezen ook volstrekt geen pretensie om

exceptioneel te zijn. Ik weet alleen, dat ik er telkens weêr naar toe moest, mijns ondanks bijna; dat het mij altijd was of ik iets te zeggen had aan die kloeke joviale gezigten, die mij op hunne beurt aankeken, of ze mij wilden vertellen van hunne schutterlijke exploiten, van hunne joyeuse drinkgelagen en maaltijden, van het aandeel dat zij hadden in de stadszaken, van den invloed, dien zij oefenden op hunne medeburgers.'

- 'Het blijkt waarlijk, dat mijnheer Dornhoff Junior zijn kopje thee leêg heeft, en dat zijn weêrzin om zijne indrukken mede te deelen, is afgenomen,' merkte Mathilde aan, met een tintje rancune.

- 'Wat zal ik u zeggen, mevrouw! ik ben een weinig als Fantasio onder de magt der caprice. Nu voert zij mij rond in den toovercirkel der herinnering.....'

- 'Stoor die betoovering niet, Mathilde!' fluisterde Suze hare buurvrouw in, 'of gij zult niet verder hooren.'

- 'En ik zie daar die breede rij van twee en dertig levensgroote figuren, kunstig gegroepeerd, zoodat ieder zijne plaats heeft en allen tot hun regt komen,' vervolgde Henri, zonder het ter zijde van Suze te hebben opgemerkt. 'Ik zie ze daar in hun rijken schilderachtigen dosch, dien Vaandrig met zijn kostbaar Vaandel in 't wit satijn en goudborduursel; dien fieren Hopman, met zijn gepluimden hoed, het gewaad schitterend van goudbrocade, fier, op zijn met schildpad ingelegden stok leunende, hoewel hij geen steun behoeft, wel een weinig poserende, zich de curiositeit van een moorschen pagie tot slipdrager van zijnen mantel veroorlovend! Maar waarom zou hij ook niet een weinigje trotsch zijn? Is hij niet Roelof Bicker, en is 't niet een deel van zijne compagnie, dat hij hier aanvoert; is het niet de kern van de oud-Amsterdamsche burgerschap, die hem omgeeft; mannen, uit wier frisschen blos, uit wier heldere oogen, uit wier rustige trekken de gezondheid van ligchaam en ziel u toeblinkt; mannen, door handel en zeevaart verrijkt, maar niet verrijkt zonder eigen noeste vlijt, zonder schrander overleg en kloeken handelsgeest, zonder de stoutheid, die 't gevaar braveerde, en 't verlies om de winst durfde uittarten. Fier mag hij zijn, wien zulke mannen zich ten hoofd hebben gekozen, zij, zoo trots op hunne vrijheden, zich hunner voorregten zoo bewust, en zoo gereed die te verdedigen tegen allen dwang, iedere inbreuk.

Meister rührt sich und Geselle
In der Freiheit heilgem Schusz,

is bij hen waarheid. In dezen oogenblik voelen zij zich zóó zeker in hun zelfbewuste kracht, dat zij aan niets schijnen te denken, dan om met vrolijken levenslust hun beker te ledigen.'

- 'Zitten zij weêr te drinken?' vroeg Mathilde; 'ik dacht dat ze de wacht betrokken of zich naar hun Doele begaven.'

- 'Dat laatste zou mogelijk zijn, maar intusschen houden ze halt, en wel voor de brouwerij het Haantje; de brouwer schijnt de brave schutteren tot een weinig poozens te hebben verlokt, en een tonneken biers ter hunner beschikking gesteld te hebben; althans het vaatje, waar dapper uit getapt is, draagt zijn merk; een van hen, met zijn goedrond blijgeestig gezigt, heeft er zich op neêrgezet, of hij paardje reed; terwijl men elkander toebrengt, zit Kardoes trouw en pedant naar zijn meester te kijken. Een hond meê te nemen, een moriaantje à la suite te voeren, zich te kleeden à sa fantasie, die in 't zwart Leydsch laken, die in wit of geel satijn, bewijst wel hoe groote vrijheid er onder het corps heerscht, en hoe weinig men er kent wat naar krijgstucht en naar krijgsorde gelijkt! en toch kan men op hen rekenen als zij huis en haard hebben te beschermen.'

- 'Dat is gebleken,' merkte August aan; 'maar toch zonder orde en discipline kan geen leger bestaan, en ik zou met zulke fantasie-soldaten niet graag te velde trekken.'

- 'Daar zouden ze u ook hartelijk voor bedanken,' hernam de heer Dornhoff, 'maar ik waag de gissing of de, brouwer, die zoo goede maatjes blijkt met de schutters, niet nog altijd diezelfde Pieter Evertse Hulst is, en zijn huis dat eigenste Haantje, waar volgens de voorstelling van Vondel vader Trigland zoo slecht van de reis kwam. Ook deze brouwerij wordt gezegd te liggen op den hoek der Lastaadje en Boomsloot, en om tot het Huis te Monkelbaen "dat de grauwe Geuzen wonnen" te komen, moesten zij de brouwerij voorbij.'

- 'Waarvan is hier sprake?' vroeg Mathilde.

- 'Van eene opschudding onder 't volk, ten jare 1626, op Paaschmaandag, uit oorzaak van een gerucht dat de Remonstranten in dat huis zouden prediken. Vondel geeft Haan Kalkoen, zooals hij Dominus Trigland noemt om zijn hoog roode gelaatskleur, de schuld van het graauw te hebben opgehitst en aangevoerd.'

Fiat! riep 't Kalkoensche Haantje,
Dat zo bloost om zijne kam,
En de jongens naar den dam
Op liet trekken met een vaantje,
Of naar het Brouwers Haantje, dat
Hem bestoven zag van nat.
Het geviel dat grauwe Geuzen.
Wonnen 't huis te Monkelbaen: enz.

- ‘De dichter moge met Trigland spotten zoo veel hij wil, ik houd veel van hem,’ sprak nu Oom Arkesteyn, die schijnbaar geen deel had genomen aan de conversatie, maar die goed toeluisterde, al had hij zich veroorloofd zijn stoel allengskens wat naar 't open raam te rollen, om ter sluiks zijn ouderwetsche lange pijp te kunnen rooken. August, die zijne behoefte geraden had, was hem te hulp gekomen, met stillekens het rookgereedschap onder zijn bereik te brengen; Mathilde loonde hem er voor met een oogwenk en een vriendelijk lachje.

- ‘Ik houd van Trigland, omdat, al toonde hij wat overijver, wat ijver zonder verstand misschien, - hij ten minste karakter toonde en een volkomen geloof had in de zaak waarvoor hij ijverde.’

- ‘Dat was niets particuliers in zijn tijd, mijnheer Arkesteyn,’ zeî Henri, ‘dat was het karakteristieke van de eeuw; Remonstranten zoowel als Contra-Remonstranten meenden Gods zaak en *de* waarheid te dienen, door elkaâr te vervolgen.’

- ‘Hm, hm! van allen in massa zou ik dat niet toegeven; er liepen vrij wat politieke consideratiën onder door.’

- ‘Ik stem toe dat er onheilig vuur op den altaar gebragt werd, maar toch... die menschen hadden eene convictie waar ze voor streden.’

- ‘Tot plunderen en glazen ingooijen toe,’ spotte Henri.

- ‘Ik ben maar blij dat wij nu niet meer in een tijd van zulken geloofsijver leven,’ sprak Suze, ‘want dan zou er wat te plunderen en te vechten vallen... wat een opschudding zou dat op straat geven!’

- ‘Och! er ligt geen rust onder onzen uiterlijken vrede,’ zuchtte Oom Arkesteyn, ‘en uit de laauwe onverschilligheid, die als een digte droeve nevel over de groote menigte ligt verspreid, kan niets goeds voortkomen. Laat het scheepje van Petrus woelende wateren doorklieven en met stortzeeën overdekt

worden, geen nood, zóó komt het verder, maar als het in een stilstaand water moet liggen rotten, dan... dan...is er gevaar.'

- 'Wat kiem van leven in zich heeft, moet tot verderf overgaan, om reiner en frisscher op te bloeijen,' zeî August.

- 'Dan zijn wij het eens,' viel Mathilde in, hare gewone behoedzaamheid vergetende onder haar religieus enthousiasme. 'Ik ook kan niet gelooven aan den ondergang van 't geen bestemd is voor de eeuwigheid.'

- '*Qui vivra verra*!' sprak Henri; 'intusschen kan ik de blaam van onverschilligheid zoo maar niet op mijne tijdgenooten laten werpen; mij dunkt er wordt genoeg gestreden, meest man tegen man. Men zet elkander *le pistolet sur la gorge*, al is 't maar op 't papier. Men heeft nu ook zijne convicties, al zijn het anderen, en men wordt er even warm voor als toen "men zijn naasten van den kant drong om een punt." Soms vallen er lijken, als ik mij niet vergis; de schrandersten en de gemoedelijksten gaan vrijwillig ter zijde; de overigen handhaven hunne positie *tant bien que mal*, en... en... dáár zijn we nu! ik ben blij dat ik onze kerkgeschiedenis niet behoef te schrijven.'

- 'Gij zijt er ook niet de regte voor, heer zoon! gij neemt die ernstige zaak veel te luchtig op.'

- 'Mogen anderen het zwaarwigtiger opnemen, mij is het wel; ik heb alleen willen beweren, dat er nog gestreden wordt.'

- 'Och wat zeggen tweegevechten en schermutselingen!' zeî Arkesteyn hoofdschuddend. 'Zoolang er geen geregelde bataille geleverd wordt, komen we niet verder. Alles blijft in 't onzekere, en niemand komt tot zijn regt.'

- 'Oom Arkesteyn kommandeert: "vuur!" nu er maar op losgetrokken met geschroefde kanonnen en naaldgeweer!' riep Mathilde schertsende, maar zij was in zekere agitatie, en zij zag Oom aan, als vreesde zij een onweêr, waarvoor zij den afleider zocht.

- 'Eene bataille! dat zou ik willen zien!' riep Henri. 'Er zijn immers geen drie hoofden die 't met elkaâr eens zijn. Ieder voert oorlog op eigen gelegenheid; ieder is partijganger, gaat op maraude uit, waar hij het best kan; daar is geen een vendel compleet... hoe zou men carré vormen!'

- 'Ja! 't is een rampzalige toestand,' en Ooms oogen begonnen te flikkeren; hij brak zijne pijp in eene beweging van drift.

- ‘Ik erken dat de verwarring van regten, de verbrokkeling van krachten, allertreurigst is... maar toch Mijnheer Arkesteyn! zoudt gij er de Pruissische eenheid voor wenschen?’ vroeg August.

Oom bromde iets tusschen de tanden, dat hij ter wille van Mathilde's smeekenden blik weêr opslikte; gelukkig viel Marius in:

- ‘Met al dat nieuwerwetsche wapentuig zijn we van de musketten en hellebaarden onzer schutteren afgeraakt! Klaagt men over de kerk, voorwaar, de kunst mag wel in den rouw gaan! Die merkwaardige schilderij, die na eeuwen nog onze bewondering wekt, schilderde van der Helst op zijn zesentwintigste jaar! Het was als de inleiding voor zijn schuttersmaaltijd. Wie onder ons zou zoo iets nu durven ondernemen? wie, die 't ondernam, zou er met eere afkomen?’

- ‘En had van der Helst wel eens een lintje?’ vroeg Suze ondeugend.

- ‘Hij had beter dan dit, hij had kunstliefhebbers, die weêrgalooze modellen waren, die tijd, rust en geld genoeg ten beste hadden, om hem zulke werken op te dragen en te helpen volbrengen. Wat hebben wij? Ik klaag niet voor mij zelf; ik heb geluk; ik vind aanmoediging, meer dan waarop ik had durven hopen bij 't opvatten van 't penseel; maar toch... tegen een enkelen Mecenas, wien het waarlijk om de kunst, waarlijk om 't belang en de eer van den kunstenaar te doen is, hoeveel zich noemende dilettanti, die door ijdelheid of speculatiezucht gedreven, zelven de prooi worden van den kunstkooper, en door dezen geleid, meêhelpen om de vreemde kunst boven de Hollandsche te verheerlijken, en de laatste terug te zetten, tot zij gedwongen wordt zich op genade of ongenade over te geven, de mode te huldigen en artikel van handel te worden, waar zij opgehouden heeft als beheerscheresse den smaak te vormen en te veredelen. Wie geen kunstenaar is in 't harte, en er zijne reputatie aan wagen wil, kan nog wel rijk worden! o, zeker! als men leverancier in schilderijen wil zijn, en werken met al de gejaagdheid van onze stoomeeuw, maar ik vrage u, of de kunst daarmeê gediend wordt? of er dus onschatbare meesterstukken worden gecreëerd, die honderde jaren na den dood van den meester nòg voor hem spreken en hunne bezitters tot glorie strekken?’

- ‘Onmogelijk!’ hernam August; ‘maar waaraan ligt dan

dit verval? in de 17de eeuw waren toch de beroemde meesters ook niet vrij van belangzucht en moesten ook op hunne beurt eenig offer brengen aan den smaak van hun tijd; denk maar eens eventjes aan Potter, den grooten vriend van den eenvoud en der natuur, en van wien we toch hondjes zien, met strikken en kwikken opgeschikt als bruidspaarden; in dien tijd waren er toch ook dilettanten, die de kunst tot hunne dienares verlaagden of tot nevenbedoelingen gebruikten.'

- 'Daar valt niet aan te twijfelen; het échec van Potter bij de gemalin van Frederik Hendrik... levert er een bewijs van....'

- 'Zoo ligt het toch niet enkel aan de verandering van tijdsomstandigheden,' sprak Henri, 'dat onze kunst toen haar toppunt van roem heeft bereikt, waarvan zij sedert zoo treurig is vervallen...'

- 'Wat zal ik u zeggen... Ik ben de eerste om te erkennen dat wij smartelijk achteruit zijn gegaan; de laatste, om met juistheid aan te duiden waardoor. Ik weet alleen, dat ik mij zelven als anderen gedurig predik: Laten wij ons best doen om weêr iets van de oude glorie te heroveren, zij het met opoffering van rust en lust; zij het met voorbijzien van datgene wat men nu het kostelijkste acht: eereblijken en fortuin! Laat ons bovenal niet staan naar kunstmatig verkregen succès. Het doen mousseren van een kunstwerk is, helaas! maar al te zeer aan de orde.'

- 'Maar wee! als het schuim gezonken is, dan blijft de draf over!' merkte Henri daartusschen op.

- 'Zoo is 't; en daarom zeg ik: laat ons niet het eerst trachten anderen te behagen; laat ons trachten *ons zelf* te voldoen, en, goed gedaan hebbende, naar beter staan; rusten op een succès, zelfs een regtmatig, is reeds aanvang van achteruitgang; dusdoende, voorondersteld dat wij talent hebben, - want wie het niet heeft doet beter heden dan morgen ter zijde te gaan, - dusdoende zullen wij waarlijk werken voor den roem der kunst en voor onze eigene eer, en al zou dan ieder kunstkooper de schouders over ons ophalen als over den man, met wien men geene "zaken" kan doen; al zou men ons op iedere expositie hinderlagen leggen en zwart maken in de oogen van ligtgeloovige en onkundige liefhebbers, het doet er niet toe, men zal ons niet kunnen ignoreren, want ons werk zal voor ons spreken waar het zich vertoont, en al zijn wij dan niet meer in

de gelegenheid Doelen-stukken te leveren, met twee-en-dertig levensgroote figuren, ons werk zal toch voor ons getuigen na onzen dood en het talent bindt zich niet aan een genre, noch aan proporties.'

- 'Dat blijkt juist ook op deze expositie,' zei Henri; 'of is het puttertje van Fabricius geen meesterstuk in 't klein? of hebben de varkentjes van Potter niet hun prijs, al zijn ze niet levensgroot, als zijn bekende stier? Of zijn de Jan-Steentjes: zijn verloren zoon en zijn vechtende boeren geen juweeltjes van realiteit, of heeft het binnenhuisje van dien Bource, van wien men niets weet dan zijn naam, niet al de kwaliteiten, die zijn vermaardste tijdgenooten in hunne grootsche tafereelen tentoonspreiden?'

- 'Mijnheer Henri meent zeker dat allerliefste tafereeltje, dat mij ook zoo heeft aangetrokken,' riep Suze. 'Een ziek kindje in een wieg, eene moeder, die met evenveel geduld als bezorgdheid zit te wachten tot het water gaat koken, dat in een groote ketel over een vuurtje hangt, waaraan men zich zou willen warmen...'

'Heb open zin!
Heb open oor
Voor allerlei natuur,
Mijn stuk valt in een keuken voor, enz.'

reciteerde Henri.

- 'Nu ja! ik heb dan dien zin,' hervatte Suze; 'want alles, van 't heldere mutsje van de vrouw af tot op het afgehaalde bed en de peluw toe, met hun eigenaardig tijk, alles vind ik zoo mooi, zoo natuurlijk, dat ik het voor mijn part vrij wat liever zou gehad hebben, dan dien ouden man met zijn zotskap met bellen en zijn leelijke poes, die toch zoo groote waarde moet hebben, en die de kenners zoo aantrekt!'

- 'Niet vreemd, het is van Jacob Jordaens, maar wat het binnenhuis van Bource aangaat, 't is zoo delicaat, zoo uitvoerig en toch zoo breed geschilderd, 't is zoo helder en zoo energiek, dat men er onwillekeurig bij denkt aan Rembrandt en van der Helst!'

- 'Ik ben blij dat ik de eerste ben geweest om het mooi te vinden, eer gij er mij attent op hebt gemaakt,' sprak Suze met zegepraal.

- ‘Ziet ze goed voor eene aanstaande schildersvrouw?’ vroeg Mathilde aan Marius.

- ‘Ik hoop niet àl te goed,’ antwoordde deze lagchend, ‘want dat kon lastig worden; maar 't is zeker dat zij hare voorliefde heeft, en snel ziet wat van hare gading is of niet. Zij had wat gaauw een van Aelst in 't oog: dood gevogelte met bijwerk, die haar, ik weet niet meer om welken roman, interesseerde. Zij stond de vruchten van de Heem, de bloemstukken van van Huysum, de druiven van Abraham Mignon te bewonderen, eer ik ze haar wijzen kon. De Hondecoeters met hun gevogelte levend als dood, met en zonder bijwerk, trokken hare aandacht meer dan de Metsu's, hoewel er eene allegogorische voorstelling bij was van drie menschelijke passiën.... hoewel het een prachtig stuk was met vier levensgroote figuren.’

- ‘Nu ja! verwijt me dat, als *zulke* passiën mij aantrokken.’

- ‘Gij hebt gelijk, dan... (om haar in te fluisteren wat hij er bijvoegen wilde, moest hij zich zeer digt tot haar overbuigen, zóó digt, dat Mathilde geen woord van 't apartje kon opvangen en er alleen op Suze's gloeijend gezigtje de uitwerking van las.) - “In een wip was de jufvrouw bij het bloemstuk van Pater Segers,” vervolgde Marius weer tot Mathilde.

- En ik weet niet hoe 't kwam,’ viel Suze in, ‘maar ik moest zoeken naar het bloemstuk van Rachel Ruisch, en toen ik het gevonden had, viel het niet meê, zeker omdat ik er zoo veel van verwachtte, of wel omdat die gracieuse guirlande met dat los afhangende klimop van den Pater mij wat bedorven had. Jammer dat zij de voorstelling omgeven van een monnik, die het ordekleed aanvaardt.’

- ‘Dat vind ik zoo jammer niet,’ merkte Henri aan, ‘dat geeft juist een interessant contrast. Een mensch, die alle vreugden des levens gaat afsterven, om slechts den blik naar den Hemel te wenden, terwijl de natuur hem nog met hare volle frissche kransen schijnt te willen boeijen aan de aarde, geeft stof tot nadenken; mogelijk bedoelde de schilder zich zelf met die allegorie!’

- ‘Laten wij het er voor houden tot nadere informaties ons beter inlichten,’ besliste de oude Heer Dornhoff, terwijl Suze, tegen Mathilde gewend, vervolgde:

- ‘Ik kan alles niet opnoemen, dat begrijpt gij, maar er was een stil leven, met oesters, zoo versch en zoo vol, dat men

er met het vorkje in geprikt zou hebben, en dan eene voorstelling van de fabel, de Haan met den parel, door ik weet niet meer wie...'

- 'Victors!' hielp Dornhoff haar voort, 'niet die Johannes Victors, die de groote stukken schilderde, waar de gereformeerde weezen hun middagmaal gebruiken, en het andere, waar zij in 't gesticht worden opgenomen. Ze worden gereinigd en gekleed met die zorge, die het devies van den ouden Amsterdamschen schouwburg in gedachtenis brengt. Ik had ze willen noemen onder die tafereelen, die ons de oude zeden en costumen in herinnering brengen; dan we zijn al pratende zóó van den hak op den tak gesprongen, dat ik ze niet meer te plaatsen wist.'

- '*On ne se pique pas d'être un catalogue*, Papa!' troostte Henri. 'Later, als gij met Marius uw historisch, kritisch, aesthetisch verslag zult geven, kunt gij er order op stellen.'

- 'Ik zal er mijn best toe doen, maar gij hebt u tegen Frans Hals bezondigd, toen gij slechts van één schutterstuk hebt gesproken. Of is zijn schutterstuk met dertien beelden ten voeten uit niet zijner waard? en mogen wij wel het regentenstuk voorbijzien van Ferdinand Bol, waar de schilder-regent, naar de overlevering luidt, zijn eigen beeldtenis te aanschouwen geeft? Vrij mag hij den rustigen blik slaan op de groep, die hij voorstelde, want hij verhoogt met dat portret de waarde van de schilderij.'

- 'Frans Hals!' sprak Henri, 'die behoeft niet eens met levensgroote beelden te komen; de portretten, die wij hier van hem aantreffen, geven de waardigste getuigenis van zijn talent, en al zag men niets anders van hem dan zijn portret van Heer Willem van Heythuysen, toch zoude hij het regt hebben op een frisschen lauwerkrans. Die man poseert niet, hij leeft. Zóó cranich en *sans façons* heeft hij zich nedergezet op den eersten stoel de beste, met zijn rijlaarzen aan, zijn rijzweep in de hand, en het is of hij lagchend den schilder aanziet om hem te zeggen: "Ga nu je gang maar; alleen... het moet niet lang duren, of ik sta weêr op." Nu! de wakkere schilder heeft hem dan ook gevat als in een oogwenk en met al de vaardigheid en al de genialiteit hem eigen, teruggegeven.

- Maar luister, als je nu van portretten spreekt,' viel August in.....

- 'Zijn er in 't geheel geen landschappen?' vroeg oom

Arkesteyn te gelijkertijd, - ‘dat is nu nog iets waar ik van houd’.....

- ‘Als je blieft geen landschappen!’ riep Henri lagchende, ‘daar zijn er van Nicolaas Berchem, van Albert van Everdingen, van Jacob de Heusch, wel vier van Hobbema, een van Frederik Moucheron, gestoffeerd door van de Velde, een allerprachtigst maanlicht van Aart van der Neer en een winter met sneeuwjagt van denzelfden; eene weide van Paulus Potter, en niet minder dan zeven van Ruysdael; water en strandgezigten van de van de Veldes; Ludolf Bakhuizen is er met drie zeegezigten en een rotsachtig landschap; *j'en passe et des meilleurs*, zoo niet van naam, dan toch van uitvoering; maar ziet ge, Mijnheer Arkesteyn, van een portret of eene historische voorstelling kan men nog iets zeggen, het geheugen en de fantasie helpende; maar een geschilderd landschap, een stout zeegezigt, een bruisenden waterval aanschouwelijk te maken met woorden; een zonnetje op de weide te laten spelen tot er de koetjes van glimmen, dat acht ik niet doenlijk; wie daar ook maar eenig genot van wil hebben moet zelf gaan zien, en ik verzeker u dat ze de reis wel waard zijn, Mijnheer!’

Oom fronsde de wenkbrauwen, schoof wat ongeduldig op zijn stoel heen en weêr en zei ten laatste:

- ‘Ik ben te oud om te reizen, en ik heb aan mijn eigen Geldersche berg- en boschgezigten genoeg. Mathilde! mijn kind, hebt gij niet haast het uwe van die schilderijen, laten wij nu toch eens over wat anders praten.’

- ‘Maar oom, wij kunnen immers van alles praten, terwijl ik zoo nu en dan eens wat van die tentoonstelling hoor; och! misgun me dàt genoegen niet’, en er werd zulk een klem gelegd op die laatste phrase, dat oom zich tot volkomen berusting gestemd voelde. ‘Nu, ga dan uw gang, maar laat Jacob den theeboel wegnemen; ik verbeeld mij dat de Heeren wel een glas rijnwijn zullen drinken.’ Terwijl August schelde op een vriendelijk vragenden blik van Mathilde, en zich na die dienst, die als het ware de oude gemeenzaamheid tusschen hen herstelde, geregtigd achtte om het benijde plaatsje naast hare causeuse in te nemen, en de deftige huisknecht met alle vaardigheid de gewenschte verwisseling daarstelde, sprak Henri ondeugend tot oom: ‘dat zal ons den geest verlevendigen om het gesprek voort te zetten.’

- ‘Ik dacht dat de Heeren uitgepraat zouden zijn’, repliceerde oom, een paar wolkjes wegblazend.

- ‘Reken zelf maar na, Mijnheer, als ik u zeg dat er twee honderd negen en vijftig nommers in den catalogus staan, behalve de nagekomen stukken.’

- ‘'t Is paardewerk om dat alles te bespreken, en aan mij zoudt ge een moord begaan,’ hernam de oude Heer, half misnoegd, half meesmuilend.

- ‘Om onze krachten en uw leven te sparen, schenken we elkaâr de gansche Italiaansche school!’

- ‘Dat is edelmoedig en dat is regt goed, want ik ben juist niet Italiaanschgezind.’

- ‘Dat dacht ik wel, en mijn Heer vader is.... antipapist; daarom stappen we alle heiligen, martelaren en madonna's maar voorbij.’

- ‘Dat bevalt me, want ik ook kan van die santekraam niet hooren zonder mij boos te maken....’

- ‘Boos worden, oom, foei!’ sprak Mathilde er tusschen, ‘dat mag niet. Eene conversatie aan de theetafel mag zich nooit tot eene discussie verheffen en.... al wordt er nu Hochheimer gepresenteerd - Suze! een gebakje van mijn eigen recept! - dan mogen de Heeren wel een cigaar opsteken en hun geestdrift lucht geven over werken van kunst en litteratuur, maar....

- Maar, het is moeijelijk niet te strijden voor 't geen ons tot geestdrift vervoert,’ merkte August aan.

- ‘Ik verbied geen strijd, mits het een luchtig wapenspel zij met schermdegens die maar even raken en geen wonden toebrengen; oom zelf is de eerste om salonkout dus te verstaan en daarom plaagde ik hem met zijn “boos worden.” Maar toch om zijn geduld niet over de uiterste grens te rekken, vraag ik alleen nog maar wat van de portretten te hooren; niet waar, August, daar zult gij mij van vertellen?’ Blik en toon waren vleijend genoeg om den jonkman in verrukking te brengen, en toch antwoordde hij aarzelend, bijna stug:

- Ik verlang niets liever, maar.... zoo ligt laat ik mij al sprekende gedachten ontvallen die u mishagen en dan zoudt gij u boos maken tegen uw eigen salon-decreet in....

- ‘In twijfel, onthoud u,’ voegde zij hem toe, en wendde het hoofdje wat van hem af, maar er trilde iets in hare stem, dat het verbod niet tot eene wet van Meden en Perzen scheen te maken, voor wie de stoutheid waagde het te trotseren. August scheen geen waaghals, want hij zweeg, en Marius vatte het woord met zekere ergernis.

- ‘Mevrouw Selmers toont belangstelling in de kunst en zij wil niet eens weten hoe Adriaan van Ostade, David Teniers, Gerard Terburg en Gerard Dou op de expositie vertegenwoordigd zijn? om van mindere goden niet te spreken.’

- ‘Wat zal ik u zeggen, Mijnheer, rookende, drinkende of lezende boeren bij kaarslicht, en oude vrouwtjes, in welke houding of bezigheid ook, zijn zeker van die voorstellingen, die alleen aan de wijze waarop zij gegeven zijn, hunne waarde ontleenen, en daar ik ze toch niet kan zien....’

- ‘Ik geef Mathilde gelijk,’ sprak Suze; ‘wat heb je er aan of je al hoort zeggen dat het melkmeisje van Maes zoo verwonderlijk mooi en zoo beroemd is, als gij er zelve uwe oogen niet aan verlustigen kunt; dan geeft eene aardigheid als die van Albert Cuyp ons nog meer. Verbeeld u een boer die een gans onder den arm houdt, met een briefje er aan met het *jeu de mots: mon oye fait tout*.’

- ‘Dat leert ons ten minste, dat onze eeuw niet de eenige is op wie de blaam past van zich door 't geld te laten beheerschen,’ zei Mathilde glimlagchend... ‘maar nu de portretten; als ik u verzoeken mag, Mijnheer Henri.’

De ingenieur had voor zich zelven de brug afgebroken; misschien behield hij zich voor om langs een bedekten weg te approcheren.

- ‘De portretten!’ herhaalde Henri, zich even bedenkende, ‘daar is vooreerst een dat gezegd wordt Haasje Klaas dochter voor te stellen, de rijke burgeres, stichtster van het burgerweeshuis te Amsterdam, geschilderd door den Vlaming Pourbus, doch het costuum doet denken aan eene infante van Spanje; een van Saskia van Uilenburg, de eerste vrouw van Rembrandt, geschilderd door zijn leerling Govert Flink; een portret van Maurits van Nassau, Gouverneur van Brazilie, dat vooral zijne belangrijkheid dankt aan den persoon wien 't voorstelt.’

- ‘Het heeft toch goede kwaliteiten,’ beweerde Marius, ‘al is de naam van den schilder Nason geen beroemde.’

- ‘Maar Graaf Maurits had kwaliteiten die hem waardig maakten door van der Helst of door Rembrandt zelf geconterfeit te worden.’

- ‘Welke tijden, welke mannen die van de zeventiende eeuw!’ sprak Dornhoff; ‘als de Gouverneur-Generaal van Brazilie nu eens terugkeerde, met welk een rouwfloers zou hij zijn kloek gelaat omsluijeren. Hij zou zijn emplooi niet meer vinden...’

- ‘Toch is het waarheid, dat hij reeds met weedom naar het vaderland terugkeerde, den aanvang van 't verval der Hollandsche heerschappij voorziende, voorspellende en het middel aanwijzende om het nog bij tijds te voorkomen; maar de Heeren van de West-Indische Compagnie weigerden hem gehoor, weigerden althans volgzaamheid. Maurits ging zijn verdriet verzetten door de kunst, en de kanker vrat altijd meer in, tot op 't verlies van al de Braziliaansche veroveringen.’

- ‘Ook al een staf, die ons ontviel, nevens den palm der kunst, die voor ons verloren is gegaan.’

- ‘Met uw verlof,’ zei Marius, ‘zoo hopeloos staat het niet met de kunst als met de verloren Braziliaansche bezittingen. Al is er stof tot klagen, er zijn nog onder ons krachten en gaven, die maar ernstig willen en gunstige omstandigheden noodig hebben om zich heerlijk te ontwikkelen; de onwaardige uitzonderingen daargelaten, is er onder ons een streven, dat vruchtbaar kan zijn, een streven om met de verjongde kunst in het buitenland te wedijveren; noem dat decadentie, ik zal 't niet tegenspreken; maar ik kan ten minste zeggen, dat zij niet met onzen tijd is aangevangen, dat wij veeleer trachten ons op te heffen om naar de oude eerekroon te staan.’

- ‘Ik wil 't op uw woord gelooven. 't Is waar, dat de decadence reeds vóór het opkomen van de achttiende eeuw is aangevangen; toch bleven er teekenen van leven....’ zei de Heer Dornhoff, ‘en Troost, met zijne wanhebbelijke liefde, geeft hier ironiën *en action*, een vorig tijdperk waard.’

- ‘Troost! “die ons troost,”’ parodiëerde Henri.

- ‘Ja, spot maar!’ hernam Marius, ‘zijn levensgroote figuren, de Inspectoren van het Collegium Medicum te Amsterdam voorstellende, houden zich heel goed zelfs tusschen de meesterstukken van de 17de eeuw.

- Dat stem ik u toe; die mannen leven en zien u aan met al de deftigheid van hun gepruikte hoofden en veelkleurige rokken uit den tijd van het Fransche Regentschap. Ik kan mij den schrik van de examinandi voorstellen, als zij tegenover deze achtbare pedantissimi hunne *preuves* moesten afleggen. Hun code: de Pharmacopoea Amstelodamensis, ligt nevens hen. Zij schijnen te delibereren over eenig gewigtig besluit, waarop de aanwezige apothekers met behoorlijke reverentie “amen” zullen zeggen. Ziedaar wel waarlijk doktor Purgon en dokter Sangrado, die het te zamen op een ac-

coordje gooijen: *passez moi la rhubarbe, je vous passerai le sènè*; deze mannen aanziende in hun imperturbabele wigtigheid, begrijpt men hoe Molière zijn *Malade Imaginaire* schreef en zich zoo vaak ten koste der faculteit vrolijk maakte.'

- 'En toch had hij Fagon gekend, *le premier medcin du Roi*, waarmeê niet te spotten viel,' sprak de oude Heer Dornhoff.

- 'Ja! de vriend van Maintenon, die zulke verbazende *cures* deed: "*saigner la Reine! mais c'est la tuer*," voegde een zijner collega's hem toe, op een oogenblik, dat zij te zamen over Marie-Thérèse in consult waren. Fagon, de groote man, stoorde zich niet aan die kleinigheid; hij stond voor alles in, en de Koningin *werd* gelaten, en zij stierf! Dat was kwaadwilligheid van hare zijde, want: *la medicine ne peut avoir tort*, durfde men toen volhouden, niet waar, Papaatje! hier moet gij toch zelf erkennen, dat in onzen tijd Purgon en Sangrado niet meer mogelijk zouden zijn, en dat hunne wetenschap reuzenschreden heeft gedaan.'

- 'Wie zou 't ontkennen? maar gij althans hebt die niet mee willen maken, heer zoon. Verbeeld u, mijnheer Arkesteyn, Henri heeft in de medicijnen gestudeerd en op 't oogenblik zelf dat hij den doktersgraad zou kunnen halen, is hij omgekeerd, door ik weet niet welke plotselinge antipathie bevangen.

- Wat zal ik u zeggen, ik was bang zoo hard mee vooruit te gaan, dat ik mijn doel voorbij zou loopen; vroeger moordde men met medicijnen in drieste onkunde; nu weegt men alles zóó zwaar, zóó zwaar, dat ik er vast eene conscientiezaak van gemaakt zou hebben, om een lijder iets voor te schrijven; misschien redde wel de natuur en dan was 't nog beter; in die dispositie kan men geen dokter worden.'

- 'Gij hadt de vocatie niet, dat is duidelijk,' voegde August hem toe, 'en daarom hebt gij ook wel gedaan met u af te keeren; want zonder deze wordt de nobele taak, zich aan de lijdende menschheid te wijden, een afschuwelijk handwerk. Ik voor mij heb wel de roeping gehad, maar ongelukkiglijk niet de gelegenheid om die op te volgen; de omstandigheden dreven mij met onweerstaanbaar geweld een anderen weg uit. Ik mogt niet studeren; ik moest vroeg klaar zijn om geld te verdienen; ik was niet alleen in de wereld, en ik boog mij onder het gewigt van onafwijsbare verpligtingen....'

- 'Gij zult er geen berouw van hebben,' voegde Arke-

steyn hem toe; ‘het is zoo goed, dat men het juk draagt in zijne jeugd en zich van eigen begeerten leert spenen.’

- ‘Ik erken de waarde van pijnlijke levenservaringen,’ hernam August met diep gevoel; ‘maar toch, als het leven u niet dan onverhoorde wenschen en teleurstellingen voorbehoudt, behoort er kracht toe om altijd met volkomen gelijkmoedigheid te berusten.’

- ‘Maar we vervallen wezenlijk tot sensiblerie!’ riep Henri, ‘en dat *à propos* van de Troost, zonder *jeu de mots*; dat is de verkeerde weg. Wij zijn *à dix mille lieues* van de tentoonstelling.’

- ‘En we waren toch zoo digt bij.... de portretten, niet waar August?’ sprak Mathilde, zich tot dezen keerende met een zachten, bemoedigenden glimlach.

- ‘Vlak bij Professor Voet strijdlustiger gedachtenis!’ ging Henri voort, ‘en al zou men geen trek hebben om met hem te strijden, de kunstenaar, die zijn portret maakte, verdient niet dat men het onopgemerkt voorbijgaat. Nicolaas Maes toont zich hier in al zijne uitmuntende kwaliteiten: correctheid, trouw aan de natuur tot ijzingwekkende nuchterheid toe, fijne teekening en vaardige penseelslag.

De beeldtenis van den onverzadelijken boekenverslinder, van den strijder tegen Cartesius, tegen Coccejus, tegen wie en wat al niet, dat zijn stelsel in den weg stond, is hier geene beeldtenis, maar het leven zelf, en toch welk een leven? die strakke, ijskoude, marmerbleeke trekken schijnen als versteend onder den invloed eener onwrikbare dogmatiek, die daar onder het schrandere lijkkleurige voorhoofd broedt. Slechts de scherpe, doordringende oogen staren u aan, met een vasten, snijdenden blik of ze u wilden doorboren. Hem aanziende komt men tot de vraag: of hij wel waarlijk naar den vleesche tot ons geslacht behoort, en niet veeleer tot eene lagere orde, tot de amphibiën of insekten, met rood, koud of wit koud bloed.’

- ‘Wat valt gij den armen, ziekelijken kamergeleerde hard, Henri!’ sprak de oude Heer Dornhoff, ‘en wat spreekt gij u zelven tegen! Hoe, gij geeft de schuld aan het dogma, dat het versteenen doet en tot het bloed in de aderen toe zou doen verbleeken? In dat geval is het onbewegelijke dogma toch niet consequent, want wij herinneren ons dat Vondel Trigland “Haan Kalkoen” schold om zijne bloedroode kleur; de vraag is dunkt me hier het meest van temperament, van gewoonten en levens-

wijze. Aan beiden wordt strijdlust ten laste gelegd; beiden hebben werkelijk gestreden voor hunne zaak, ieder op eigene wijze. Stilzitten en toegeven, bij hetgeen ons ergert, moge de wijsheid zijn van ons tijdstip, de geest van hunne eeuw was het niet; maar Trigland was de man van de daad, van de werkelijkheid, die zich in het gewone leven bewoog en die nog digt genoeg leefde bij de dagen waarin musket en hellebaard religiekwestien hielpen verdedigen, om niet zelf des noodig naar handtastelijke argumenten te grijpen. Voet daarentegen streed tegen een denker bij uitnemendheid; door hersenbreken en nachtwaken alleen, door strenge studiën en diepzinnige bespiegelingen, bereidde hij zich tot den strijd, waarbij de pen zijn eenig wapen, inkt het eenige vocht was dat er gestort werd. En al weten wij dat ook zulke strijd brand kan stichten, meer onbluschbaar zelfs dan de roode haan dien de woeste geuzen-soldenier in de kloosters opstak, al was die, welken hij voerde, zoo fel en bitter, dat hij onheelbare scheuring maakte tusschen kerkelijken en leeken beide, toch bleef hij zelf in de uiterlijke ligchaamsruste, die zijn ziekelijk gestel vorderde; toch koos hij geen ander slagveld dan zijn studeervertrek, en trad niet in de vrije frissche buitenlucht om er levenslust en levenskracht in te ademen. Niet het dogma dus, maar zijne levenswijze is de schuld dat wij hem zóó voor ons zien! Geloof niet dat de vriend van Anna Maria van Schuurman, dien zij niet slechts leermeester, dien zij “vader” noemde, een koude dorre ziel is geweest, al was hij een wettisch man, een scolastiker in den strengsten zin. IJverig als een Paulus, vurig van geest als een Petrus, was hij vroom als Johannes, al had hij als deze wel vuur van den hemel willen afbidden over de “cartesiaansche bokken, de advokaten van den duivel”, de pelagianen, de atheïsten en allen die hij mede beschuldigde den weg te banen, om de kerk tot het Paus- en Heidendom terug te brengen; toch was hij in praktijk een discipel, die kinderlijk geloovig berustte in de beschikkingen van zijnen Heer, al kostten ze hem strijd tegen vleesch en bloed; dat kranke gestel was tachtig jaren lang bestand tegen het muffe kamerleven en de uitputtendste studiën. Hij was voorbestemd om den bittersten beker te drinken dien een man van zijne zienswijze kon worden voorgezet. Na de bemagtiging van Utrecht door Lodewijk XIV, die hij veroordeeld was te beleven, moest hij zijn geliefde Domkerk, waar hij zoo vaak zijn

bazuingeschal tegen de papisten had laten hooren, ontheiligd zien door het vieren der “paapsche misse!” Geen wegschuilen in 't studeervertrek baatte hem om de ergernis te ontgaan. De nabijheid zijner woning bij den Dom, vroeger een gewaardeerd gemak, deed de volle orgeltoonen, die het Te Deum begeleidden, in zijne ooren weêrklinken. Hij moest hooren wat hem de ziele van smart deed krimpen; welnu! met een geloofsvertrouwen, zijn naamgenoot den apostel waard, juichte hij reeds in de overwinning te midden van de neêrlaag; “'t is maar een wolkje, het zal wel overdrijven” was zijn woord, schijnbaar laconiek, maar dieper dan de snijdendste bazuinklank, dien hij ooit tegen Rome had uitgegalmd.’

- ‘Hoe papa op zijn stokpaardje is geraakt,’ viel Henri lagchende in, ‘maar daar ik geloof dat niemand van het gezelschap zijne liefhebberij zal deelen, doen we maar 't best af te zien van alle repliek en in zijn gewijsde te berusten:

rien de trop un point....

Dont on parle sans cesse et qu'on n'observe point,

zegt *le bon Lafontaine*, die zoo'n sukkel niet was of hij wist de waarheid te zeggen. Laten wij dan ook maar niet meer tegen zijne waarschuwing zondigen dan wij reeds gedaan hebben,’ voegde Dornhoff Senior hem toe; ‘want het zal langzamerhand onze tijd worden om heen te gaan.’

- ‘Gekheid, buurman, zooveel haast hebt gij niet,’ sprak de Heer Arkesteyn; ‘klein Horstenberg ligt geen kwartier van mijn huis en ik ben zeker dat uw Heer zoon nog vrij wat te vertellen heeft.’ Het scheen vreemd dat het ongeduld van oom zoo plotseling tot meer dan berusting, tot belangstelling was overgeslagen; maar behalve dat hij sympathie voelde voor den verdediger van Voet, had hij, terwijl de anderen praatten, opmerkingen gemaakt, die hem in de beste luim bragten, en tot den geduldigsten toehoorder maakten bij gesprekken over een onderwerp, dat hem niet bijzonder aantrok. Hij had namelijk opgemerkt hoe de strakke houding, die Mathilde in 't eerst tegen August had aangenomen, allengskens was veranderd; hoe deze vorderingen maakte in hare gunst naarmate zij gelegenheid vond om zijne ziens- en denkwijze gade te slaan; zonder dat er kwestie kon zijn van poseren, waartoe de gedachtenwisseling over kunst als van zelve de aanleiding schonk, begreep hij dat zij door een schuldeloos middel tot een goed doel wilde

komen en al scheen dat hem een omweg, hij achtte haar toch op het goede pad te zijn, en vond het jammer dat zij daarvan door een overhaast opbreken der bezoekers zou worden afgekeerd.

Hij had gansch niet misgeraden, hoewel Mathilde er minder opzet in had gelegd dan hij onderstelde; maar zeker zou hij nog meer klem gelegd hebben op zijne noodiging om 't bezoek te verlengen, zoo hij deelgenoot had kunnen zijn van 't apartje dat Mathilde met August wist te voeren, terwijl de Heeren Dornhoff elkander over Professor Voet in 't harnas zaten.

Mathilde had den toon van weemoed, dien August zijns ondanks ontsnapte, niet kunnen hooren zonder zekere innerlijke ontroering, die een weêrklank gaf op die klagt. Vroeger nog in twijfel over zich zelve, kon zij aarzelen, overwegen, uitstellen; nu hij leed en van lijden klaagde, voelde zij dit lijden mede; begreep zij de waarde van een gemoed, dat voor dure verpligtingen de stem eener ernstige roeping het zwijgen had opgelegd, van een karakter, dat het offer met vastheid had gebragt; begreep zij zijn ernst en zijne stille zwaarmoedigheid, die haar vroeger koelheid hadden toegeschenen; verweet zich reeds dat zij hem een weinigje gekweld had en zou hem nu wel op eens met Zaïre hebben willen toeroepen:

‘*Bajazet écoutez! je sens que je vous aime*!’

maar als Hollandsche dame, die geen zucht had voor de tragedie, legde zij het voorzigtiger aan. Met haar: ‘En wij waren zoo digt bij de portretten,’ vooral met den toon, waarop het: ‘Niet waar, August?’ werd uitgesproken, trachtte zij op eens hare vroegere koelheid goed te maken en hem de tong te ontboeijen. Hij vatte de intentie en verzuimde de occasie niet, en terwijl de zaak van Voetius aan de orde was, werd er tusschen hen nu eens met halve, ras afgebroken volzinnen, dan weer met een gefluisterd woord of veelzeggenden blik eene andere zaak bepleit, die zoo zeer hunne belangstelling wekte, dat zij op hunne beurt *dix mille lieues* van de kunst en de twisten der wijsgeeren en theologanten waren afgeraakt. Eerst toen Dornhoff zijn voornemen uitte, om niet lang meer te blijven, schrikten zij op, en achtten zich verpligt hunnerzijds af te breken, zeker niet om er nooit weer op terug te komen. Uit de vrijmoedigheid, waarmede August

ter sluiks het fijne handje drukte, dat zij achteloos op het fluweel der causeuse liet rusten; uit de weinige haast die zij maakte om de stoutheid te straffen, door zich er aan te onttrekken, mag men opmaken, dat zijn pleidooi zoo goed als gewonnen was; maar met te meer voldoening werd zeker door beiden het antwoord van Oom opgevangen, dat nog tot blijven noodde.

- ‘Zeker heb ik nog heel veel te vertellen,’ repliceerde nu Henri, die de distractie van het paartje heel goed had opgemerkt, maar: *le secret d'ennuyer est celui de tout-dire*, en ik vrees, dat ik dit geheim perfect gevonden heb.

- ‘Ik meende toch,’ hervatte Mathilde, nog altijd wat verstrooid, ‘dat er ook portretten van Rembrandt waren...’ en zij kon zich niet onthouden even een steelschen blik op August te rigten.

- ‘Wel zeker zijn er die, en van de uitnemendste, wel vijf of zes, zijn eigen ingesloten, maar als we daaraan beginnen, dan mag Mijnheer Arkesteyn ons wel te logeren vragen...’

- ‘Suze en haar broeder kunnen toch niet meer naar Arnhem terug,’ besliste Oom Arkesteyn, zonder dat de belanghebbenden die beslissing weerspraken.

- ‘Welnu! dan noem ik nog een paar van de uitmuntendsten: Rembrandt in volle kracht en meesterschap: de portretten van Mijnheer en Mevrouw Day.’

- ‘'t Is zeker eene banaliteit om het te zeggen,’ voegde August er bij, ‘maar die hadden voor mij de meeste aantrekkelijkheid, en ondanks alles wat ik er zag, behield de indruk, dien zij op mij maakten, de overhand.’

- ‘Gij kunt dat gerust zeggen; iedereen zal het met u instemmen, en het is daarom toch geene banaliteit, want het is een gevolg van het overwegend vermogen der kunst in hare volle majesteit; ieder buigt er voor; ieder raakt onder de betoovering, zoowel zij die zich volkomen rekenschap weten te geven, waarin die ligt, als de menigte, die haar onbewust ondergaat. Mijnheer en Mevrouw Day zijn met volle regt de *Lions* van de tentoonstelling.’

- ‘Zij eene Lionne!’ viel August met ergernis in, ‘de vrouw uit wier ernstig gelaat als een liefelijk licht u toeblinkt van vrouwelijke zedigheid door moederlijke waardigheid verhoogd.’

- ‘Juist met zulk een licht heeft Rembrandt werkelijk dit vrouwenkopje verheerlijkt, dat niet eens eene schoonheid voorstelt,’ merkte Marius aan; ‘hij alleen kon het zóó, maar er eene Lionne van te maken! daar geef ik u gelijk in, dàt zeker heeft hij niet gewild.’

- ‘Och kom! ik bedoel ook geene Fransche *Lionne* in den zin dien men er gewoonlijk aan hecht. Ik weet wel dat de achtbare patricienne, de degelijke Hollandsche huisvrouw in zalige moederlijke verwachting, over wier statige gestalte Rembrandt zulk eene mysterieuse bekoorlijkheid heeft geworpen, niets gemeens heeft met de eene of andere geëmancipeerde Fransche heldin van den dag, zeker minst heldin om hare deugden, maar ik bedoel dat het meesterstuk als kunstwerk de eerste rang toekomt onder allen die wij zagen, en dat het zeker de *grande medaille d'honneur* zou behaald hebben, zoo het zich op de Parijsche expositie ter mededinging had aangemeld.’

- ‘Dat spreek ik niet tegen, onder voorbehoud echter dat die alleen aan de figuur werd toegekend; maar anders zou voor hem het *genre* Emanuel de Witte met zijn interieurs van kerken een geduchte mededinger zijn. In mijn oog dragen ze de kroon weg. Zie dat zonnetje tintelen over die kolommen; zie die diepte van perspectief, dien gloed tot in de schaduwpartijen, die kracht en die breedte bij zooveel uitvoerigheid! Is 't niet of die figuren leven en zich bewegen?’

- ‘Ze bewegen zich zelfs te veel, naar 't mij voorkomt.’

- ‘Ze doen dingen, die ongepast zijn in een huis des gebeds,’ merkte de oude Heer Dornhoff aan, ‘honden, die aan eene natuurlijke behoefte voldoen, vrouwen, die deze plaats kiezen om hare kinderen de borst te geven; neen, neen, dat is mij al te realistisch, al te prozaïsch, en 't is mij of de schilder zelf niet genoeg doordrongen is geweest van de waarheid, dat de plaats, waar Gods woord verkondigd wordt, gewijde grond is... waar men zijn voet bewaren moet bij het intreden.’

- ‘Het kon wel een ultra-calvinistische opvatting van het tijdperk zijn geweest, zoo als bij voorbeeld de gewoonte om zijn hoed niet af te nemen dan onder 't gebed, om den schijn te mijden van papistischen eerbied voor gewijde plaatsen...’ zei Henri.

- ‘Ik houd het er voor, dat de Witte inderdaad den smaak van zijn tijd heeft gevolgd,’ beweerde Marius, ‘om van Potter

niet te spreken, die zijn koeijen zou hebben laten bulken, als 't hem mogelijk ware geweest, tot in het boudoir der prinses toe. Rembrandt zelf waagt op dit punt het uiterste in zijne schaking van Ganymedes; de schrijvers, de dichters gingen voor. De fijnbeschaafde Huygens, de hoveling, de eerwaarde Cats, Vondel in al zijne verhevenheid, noemen de dingen bij hun naam, zonder den minsten schroom. De schilder, die geroepen is ze te laten *zien*, begrijpt niet dat hij meer omzigtigheid behoeft te gebruiken, als hij kans ziet zijn tafereel te voltooijen door eene rijke stoffaadje van figuren, die hij niet als wassenpoppen bewegingloos voorstelt, maar als levende wezens in actie brengt, zelfs in eene kerk...'

- 'Wel, ik geef de Witte absolutie,' zeî Henri, 'als gij mij toestemt, dat men zijn genre in onzen tijd meer poëtisch opvat, dat we hier ten minsten geen achteruitgang zien...'

- 'Dat laat ik liefst anderen zeggen,' hernam Marius, even de schouders ophalende. 'Ik schilder zelfs intérieurs en...'

- 'Er loopt dus een weinigje camaraderie onder uwe waardering?'

- 'Misschien.... maar bovenal een levendig besef van de eischen, die dit genre stelt, van het talent, dat er toe behoort daaraan te voldoen, en bij gevolg van eerbiedige bewondering daar, waar ik ze in die mate zie vervuld.'

- 'Sinds die bewondering u niet zoo partijdig maakt om Rembrandt te déprecieren...'

- 'Rembrandt déprecieren! en bij de portretten van het echtpaar Day nog wel! dan zou ik geen kunstenaar moeten zijn! Juist de kwaliteiten, die in de Rembrandts zoo schitterend uitkomen, vind ik slechts op kleiner schaal in mijn de Wittes terug; daarom zou ik hem de kroon geven; dat is immers niet Rembrandt de zijne ontnemen!'

- 'Waarlijk niet, en ik zou u daarvan niet verdenken, al gaaft gij de vrouwenfiguur eere boven het mannenportret.'

- 'Wat helpt mij uwe discussie over de verdiensten van den schilder; beschrijf mij liever de stukken zelve!' drong Mathilde.

Zeker had August nu geen reden meer om hare waarschuwing: 'In twijfel onthoud u!' ter harte te nemen, want hij nam zonder aarzelen het woord: Het zijn twee levensgroote figuren, ten voeten uit, in de rijke schilderachtige dragt van het midden der zeventiende eeuw. Mevrouw Day draagt een

zwart satijnen gewaad, met fluweel doorwerkt, een weinig slepend, daar zij voorgesteld wordt van een trap of een bordes af te komen; men zou haast meenen, dat zij naar u toekwam; men zou zich bijna verbeelden het trippelen van de hooge hieltjes der wit zijden schoentjes te hooren. In de regterhand draagt zij de ronde veêren waaijer van het tijdperk; de slinke hangt achteloos langs de zijde neêr, sterk uitkomende op het zwarte, glanzige kleed. Dat handje voert geen scepter, en ik houd voor zeker, dat het evenmin de pantoffel heeft gevoerd; maar men zou er voor neêrknielen om het te kussen, zóó fijn, zóó blank, zóó poezelig als het is.

De gelukkige schemering, waarin de causeuse was gebleven, ondanks Jacobs voorbarig lamplicht, ter weêrzijde van den schoorsteen geplaatst, liet aan August de gelegenheid, om zich op nieuw van zeker handje meester te maken, en het op eigenaardige wijze te doen verstaan, dat het compliment aan het portret van Rembrandt *à double entente* was. Dat scheen begrepen te worden en ook niet te mishagen, want men liet hem eene poos dien veroverden schat.

- ‘Ja! dat handje is een klein meesterstuk op zich zelf, zóó delicaat geschilderd en zonder eenige weekheid; breed en vast van uitvoering,’ viel Henri in; ‘hoe blank ook, men ziet, dat het vleesch is, en dat er bloed en levenswarmte door die aderen vloeit; de hagelwitte paarlen van den armband steken er wit en dood bij af, ondanks den reinen glans, dien de schilder er aan wist te schenken, en de omgeslagen manchet van guipure kant, doffer wit tegen 't zwart satijn, voltooit de illusie. Er is harmonie, tot in de grilligste overgangen toe.’

- ‘En is nu mevrouw Day bruin of blond, August?’ vroeg Mathilde, die hare reden had om het woord weêr aan August terug te geven.

- ‘Onder den stijfstaanden rand van het deftige kanten mutsje is goudblond haar, ten deele verborgen, ten deele met aanspraaklooze eenvoud te zien gegeven; hals en gelaat zijn van het teêrste blank; slechts het blosje van de agaatroos is er even op getint; de oogen zijn liefelijk blaauw; men zegt dat die vrouw niet mooi is geweest; het kan wel zijn, maar onder 't penseel van Rembrandt is zij wat beters geworden dan eene mooije vrouw; zij is *de vrouw* in al hare liefelijkheid; alles is rust en harmonie, ernst zonder strakheid; dat gelaat is bezield, het wekt eerbied, het wekt vertrouwen, het vraagt liefde, en...’

- ‘Men behoort zich toch te wachten, die te geven!’ spotte Henri; ‘wat zou mijnheer Day zeggen, die daar, in volle bewustheid van een *bel homme* te zijn, naast zijne vrouw poseert! Foei, August! waartoe vervoert u de geestdrift voor de kunst! verliefd op eene blonde! gij, wien ik altijd den gloed en het sprekende eener levendige brunette heb hooren roemen; hoe rijmt dat! Gij zijt immers Joconde niet,

“Courtisant la brune et la blonde!”

- “Gij railleert ook met alles!” hernam August wat verdrietelijk, want het dierbare handje was hem wat spijtig onttrokken, en hij schreef dat toe aan het *mal à propos* van Henri's raillerie; “maar gij hebt gelijk, ik heb wel eens in een oogenblik van gul vertrouwen de onvoorzigtigheid gehad u te bekennen wat ik gevoelde voor zekere dame met gitzwart haar en glanzend zwarte oogen, en toch is het waar, dat het portret eener blondine, waarover Rembrandt zijn gouden gloed heeft geworpen, mij trof door eene gelijkenis, in mijn oog zóó sprekend, dat ik er telkenmale bij terugkeerde om die te zoeken en te vinden; dat het mij meer smartte dan ik zeggen zal, de gelegenheid te missen om te kunnen vergelijken.”

- “Dat is wel goed,” lispelde Mathilde half luid; “want de dame in kwestie zou bitter tegenvallen, vreeze ik.”

- Ik volstrekt niet, en het is juist hierop, dat ik komen wil. Hangt de schoonheid aan deze of gene tint, aan de kleur van haar en oogen; ligt de bevalligheid niet juist in dat zeker iets, waarvan men zich geen rekenschap kan geven? Waar schuilt zij eigenlijk, in rozenkuiltjes of in een lachje, in de uitdrukking van 't oog of in de bewegelijkheid der trekken? Weet men zelf of de vrouw, die men lief heeft, ook werkelijk schoon is voor anderen? Is het niet zekere aantrekkelijkheid, over geheel het voorkomen verspreid, iets, dat niet eens ligt in de trekken of in de gestalte of in wat ook; maar in het geheel, in het *zijn*, dat tot ons spreekt en zich van ons meester maakt om ons niet weêr los te laten, zoo min als *wij* het kunnen loslaten; iets dat ons zeggen doet: wij hebben gevonden wat wij zochten? Welnu! acht gij het nu zoo onmogelijk, zoo aanmatigend, zoo bespottelijk misschien, als ik u zeg: dát ideaal, dat ik geen naam kan geven, heb ik weêr gezien in Rembrandts vrouwenportret. Som mij nu alle mogelijke tegenstellingen op,

die gij meent te kunnen aanwijzen; ik zeg u, voor mij *is het er*, al is het dan alleen maar door de tooverij van Rembrandt.'

- 'Wat gij daar zegt,' viel Marius hem toe, 'zou heel wel kunnen zijn. Ik heb mijne blonde Suze al geplaagd om haar fraaije krullen eens glad weg te strijken, een zwarte satijnen japon aan te trekken, een ouderwetsche *guimpe* om te doen en zoo eens voor mij te poseren.... omdat ik mij ook verbeeldde...'

- 'Nu, dat is u beloofd,' lachte Suze, 'mits gij mij het driedubbelde paarlsnoer bezorgt, dat zij om den hals draagt.'

- 'Marius, mijn vriend! dat's presumptie,' voegde Henri hem toe; 'je kunt Rembrandt toch niet nadoen.'

- 'Dat bedoel ik ook niet! ik wil maar eens weten, hoe mijne bruid er uitziet in 't antiek zwart. Ik heb nog mooije stoffen genoeg, Suze!'

- 'En mijnheer Day is dus de waardige pendant van zijne echtgenoot?' vroeg Mathilde, die blijkbaar van mevrouw Day genoeg gehoord had, hoewel August, staande zijne pleitrede, het even verloren terrein spoedig heroverd had.

- 'Mijnheer Day *is* waardig naast zijne vrouw te hangen; hij ook is een Rembrandt in vollen rijkdom en kracht,' sprak Henri, die geloofde weêr het woord te moeten nemen. 'Alleen hij poseert! zoo als ik straks zeide, en dat is zeker minder aan den schilder te wijten dan aan hem zelven. Reeds de wijze, waarop hij de wit cabretten handschoen in de eene hand houdt, getuigt het. Hij weet, dat hij er knap uitziet, met zijn grooten zwarten kastoorhoed, die als repoussoir strekt voor zijn ros blond haar, voor zijne frissche heldere gelaatskleur. Hij is prachtlievend, en uit alles blijkt, dat hij de middelen had om aan die pracht in alle ruimte te voldoen. Dat rijke fluweel van mantel en wambuis, de ruime openvallende mouwen, die van dat fijne linnen te zien geven, dat toen zóó duur was, de wit zijden kousen, de rosetten van kant op de hooggehielde schoenen, die zoo zwaar zijn, dat ze bijkans den geheelen voet bedekken, de weidsche guipure kraag, de versiering van het wambuis met een gordel à la Louis XIII, doffen en strikken van zilverlint, met afhangende nestels, waarin zeker paarlen of gesteenten schuilen; alles, tot de kniebanden toe, met afhangende slippen van de prachtige guipure, getuigt het.'

- 'Maar gij zult mij toch moeten toestemmen, dat dit alles met een weêrgaloos *fini* door Rembrandt is teruggegeven,'

zeî Marius ‘en dat de goede smaak bij de keuze van zijn costuum zoowel als bij dat zijner vrouw heeft voorgezeten.’

- ‘Nu ja, met zwart fluweel, kant en paarlen, kan men niet ligt iets bederven.’

- ‘Juist! maar er is eene manier van deze stoffen te schikken en te draperen, die hare waarde verhoogen of verkleinen kan; en ik houd het er voor, dat Rembrandt zelf die absentie van goud en juweelen, van kleuren en linten heeft voorgeschreven, die de harmonie van zijne schilderij zóó in de hand werkt,’ beweerde August.

- ‘Ik ben dat met u eens,’ zeî Marius; ‘Rembrandt was niet de man om zoo maar te accepteren, wat men hem voorzette. Mijnheer en mevrouw Day zullen zich zeker menige repetitie hebben moeten getroosten, eer het tot de uitvoering is gekomen...’

- ‘Maar ze hebben er dan ook de vruchten van gezien en hunne nazaten niet minder. Men zegt, dat de twee portretten over de tachtigduizend gulden waard zijn,’ zeî Henri.

- ‘Die waarde is eigenlijk niet te bepalen,’ sprak Marius; ‘het is er meê als met diamanten, die zekere grootte te boven gaan. Men betaalt er voor, wat de fantasie er voor over heeft, als het vermogen dit toelaat. Een Rothschild of een Markies Hertford, zou er mogelijk zooveel pond sterling voor geven, als men ze nu op Hollandsche guldens schat! Maar de familie Day zelve zou er toch niet meê gebaat zijn.’

- ‘Behooren ze niet meer in de familie?’ vroeg Oom Arkesteyn, door de cijfers een weinigje uit den dommel geschud, waarin hij zijns ondanks was geraakt.

- ‘Neen, zij behooren nu te huis in het kabinet van Loon, dat mild genoeg geweest is om deze en andere kunstschatten zoo lang af te staan,’ antwoordde Marius.

- ‘Wat de familie betreft, zij heeft de portretten in der tijd verkocht voor 4,400 gulden, onwetende van hunne waarde, door den kooper, die ze bezigtigd had, natuurlijk niet op het spoor geholpen; in een tijd, toen de liefde voor oude kunst nog niet zóó opgewekt was, en de tijdsomstandigheden allen handel en bovenal alle liefhebberij drukten,’ deelde August mede.

- ‘Zoo ziet gij, Oom! welk eene fout gij welligt begaan hebt met een heelen zolder vol oude familieportretten zoo maar weg te doen!’ verweet Mathilde lagchend den heer Arkesteyn

- ‘Die fout krijgt jonker B. voor zijne rekening. Toen hij zijn voorouderlijk landgoed aan mij verkocht, wist hij dat ik het geheel zou laten moderniseren en tot op den naam toe veranderen zou; want ik, burgerman! wou niet wonen in 't huis dat zijn adellijken familienaam voerde. Het sprak dus van zelve, dat ik geen zwak kon hebben op de portretten zijner voorzaten. Hij verhandelde ze voor eene kleinigheid aan een kunstkooper; denkelijk was hij overtuigd, dat zij geene kunstwaarde hadden, en waren ze zoo oud, dat men niet eens wist wie ze voorstelden.’

- ‘Zoo gaat het meer; in de familie Day was men destijds ook niet op de hoogte; nu weet men er meer van; men weet niet slechts de geschiedenis van de portretten; men kent ook die van de personen, die ze voorstellen,’ zeî August.

- ‘Nu, mijnheer Wiltenburg! daar zou ik graag meer van weten,’ zeî Dornhoff, met gretigen blik hem aanziende.

Maar vóór August antwoorden kon, sprak Henri levendig:

- ‘Wel, papa! dat's nu al bekend: mijnheer Day is een rijk koopman, die zijne schatten in de West-Indiën heeft opgedaan, als van zelf spreekt, bewindvoerder der West-Indische Compagnie is geweest, zich te Alkmaar heeft neêrgezet en omdat hij ambitie bij zijne fortuin paarde, aldaar in den magistraat is gekomen. Overigens zal er wel niet veel van te zeggen zijn, en ik geloof dat hij zijne grootste reputatie te danken heeft niet aan zijne daden, maar aan Rembrandt, die zijn portret schilderde.’

- ‘Dat laatste stem ik toe, omdat men niet naar 't origineel zou gevraagd hebben, als men het portret van den beroemden meester niet had bewonderd; maar wat het andere aangaat, er is reden om het vonnis zijner onbeduidendheid niet zoo losweg te vellen; en mijnheer uw vader zal voorzigtig doen van niet op uwe *données* zijne geschiedenis te schrijven. Mijne toevallige bekendheid met een aanverwant van de Day's[1], die de goedheid had ten mijnen behoeve de oude familiepapieren nog eens door te snuffelen, heeft mij in de gelegenheid gesteld u te verzekeren, dat mijnheer Day niet in den Alkmaarschen magistraat heeft gezeten, om de goede reden, dat hij nooit in die stad heeft gewoond. Wel hebben zijne af-

1 Aan den heer G.A. Ouwens, gehuwd met eene juffer Daey, danken wij deze bijzonderheden.

stammelingen zich daar gevestigd, maar later, eerst in 1678, is zijn zoon Hendrik er komen wonen en gehuwd met Anna Heykens, dochter van een lid der Vroedschap en van 't Schepens collegie. De portretten daarentegen zijn wèl te Alkmaar geweest en gebleven tot in 't laatst der vorige eeuw, toen ze voor 't eerst zijn verkocht; de nu nog levende leden van het geslacht hebben ze echter nooit gezien, daar ze reeds vóór hunne geboorte onteigend waren. Maar wat nu onzen mijnheer Day aangaat, hij is van engelsche afkomst, en zijne familie heeft zich eerst later ook door het schrijven van den naam (Daey) gehollandiseerd. Zijn grootvader was officier bij de engelsche hulptroepen, die met Leycester in Nederland kwamen. Edelman, zoo als zijn wapen schijnt uit te wijzen, trouwde hij reeds in 1586 in eene deftige hollandsche familie, en volgde den gouverneur-generaal niet op de terugreize naar Engeland. Zijn zoon Pieter Day huwde jufvrouw Catharina Ouwens, en was kapitein in staatsche dienst. Uit dit huwelijk werd in 1604 onze held Martyn Day te Breda geboren.'

- 'De vraag is of hij in iets anders een held is geweest dan... in 't geld verdienen,' merkte Henri aan.

- 'Ik meen reden te hebben om het tegendeel te gelooven. Zijn naam is niet met eenig schitterend feit in de geschiedenis opgeteekend, dat is waar. Maar de gelegenheid kan hem ontbroken hebben om persoonlijk van zich te doen spreken, hoewel hij vromelijk zijn pligt heeft gedaan.'

- 'Dat onderstelt gij dan toch gratis.'

- 'Men mag altijd het goede onderstellen, als men geen zekerheid heeft van het tegendeel, en mijne gronden zijn deze: Op zijn vijf en twintigste jaar en reeds gehuwd met Johanna Machteld van Doorn, de beminnelijke dame, aan wier beeldtenis Rembrandt de onsterfelijkheid heeft gegeven, is hij naar Brazilië vertrokken. In dienst der West-Indische Compagnie heeft hij den oorlog onder graaf Johan Maurits van Nassau medegemaakt, en deze had hem tot kommandant van het Fort Mauritius aangesteld. Bewijs, dat hij deel heeft genomen aan den krijgstogt langs de rivier San Francisco, en zich daarbij onderscheiden heeft in het oog van Maurits, daar het niet waarschijnlijk is dat de helderziende gouverneur-generaal een punt, van welks bewaring zoo veel afhing, eene nieuwe sterkte naar zijn eigen naam genoemd, zou hebben toevertrouwd aan den eersten officier de beste. Wij hebben dus een regt om in hem een krijgsman te

zien die wakkerheid aan voorzigtigheid paarde. In 1640 werd hij majoor bij het regiment van kolonel Sigismund van Schuppen, en kocht zich een huis te Pernambuco, waarvan hij echter niet lang genot had, daar hij in 1641, nadat de vrede met de Portugezen gesloten was, naar Nederland terugkeerde. Zijne Machteld had hem in Brazilië een zoon geschonken, Pieter genaamd.'

- 'Met uw verlof, mijnheer Wiltenburg!' viel Dornhoff in; 'op het portret van den heer Day staat het jaartal 1634. Gij zult ons toch niet willen wijs maken dat Rembrandt naar Brazilië is gereisd om mijnheer en mevrouw Day te schilderen!'

- 'Als ik dat durfde beweren, haalde ik mij zeker een proces op den hals... Zijne levensbeschrijvers zijn dáár, om het tegendeel te getuigen. Neen! hoewel Maurits van Nassau schilders en architecten naar Brazilië heeft gelokt, is Rembrandt nooit tot dien togt overgegaan. Men moet aannemen dat er eene onjuistheid in het jaartal plaats heeft, of dat het eene alteratie heeft ondergaan; vóór 1629 heeft Rembrandt deze portretten niet kunnen schilderen. Men ziet hier zijn talent in volle rijpheid en kracht; mijnheer Day ziet er niet uit als een jongman van vijf en twintig jaar, en dat zijne echtgenoote toen reeds in de verwachting zal zijn geweest van haar eersteling, die in Brazilië geboren werd, is ook wat onaannemelijk. In Nederland teruggekeerd, zette het echtpaar zich neêr te St. Maartensdijk, waar zij een buitengoed kochten, en het portret moet vervaardigd zijn tusschen het jaar 1642 en 43, want reeds in Maart '43 werd het tweede kind geboren, zoo als het doopboek te St. Maartensdijk uitwijst, en dan moeten wij ons voorstellen dat Rembrandt gedurende de maanden Januarij en Februarij van 't jaar 1643 aan de portretten, althans aan dat van mevrouw moet gewerkt hebben, daar zij eerst in 't laatst van December in Holland is aangekomen, en in 't begin van Maart moeder werd. Wie weet of zij niet een verpligt oponthoud te Amsterdam hebben waargenomen, om zich door den beroemden meester te laten schilderen; mogelijk is het echter dat mevrouw Day eerst veel later, toen zij op nieuw in eene interessante positie verkeerde, tot het besluit is gekomen haar portret te laten maken, maar altijd toch tusschen 44 en 46, want op den 16^{den} Julij van dat laatste jaar is zij overleden. Wie er belang in stelt, kan haar grafzerk zoeken in de kerk te St. Maartensdijk.'

- ‘Het zou zeer wel in mij kunnen vallen eene bedevaart te doen naar het graf van die vrouw,’ zeî Henri lagehende; ‘er zou best een romannetje zijn te weven uit hare zwerftogten op het oorlogstooneel in Brazilië.... Wie weet of het haar daar niet menigmaal gegaan is als Badeloch in den Gijsbrecht, tranen stortende uit onrust over den gemaal, dien zij toch niet altijd heeft kunnen volgen.’

- ‘Wel! nu gij het zegt ja! er is iets van Badeloch in haar voorkomen, iets dat de echte degelijke Hollandsche huisvrouw stempelt...’

- ‘En mijnheer Day, bleek die een trouwe Gijsbrecht?’ vroeg Mathilde.

- ‘Ik wil het hopen, maar toch... wat ik hem naauwelijks vergeven kan, nadat hij de gemaal van zulk eene vrouw is geweest: hij hertrouwde, en wel vóór 't jaar vijftig, met Opina Coppit, dochter van de Amsterdamsche regeringsfamilie van dien naam; deze dame is de stammoeder geweest van de Hollandsche familie Daey, daar de eenige zoon, dien Machteld van Doorn heeft nagelaten, ongehuwd is gestorven. Wat mijnheer Martin Day aangaat, hij moet in groote consideratie zijn geweest bij de staatsche partij in Amsterdam, en zeker niet alleen om zijne vermaagschapping met meester Hendrik Coppit. In 't begin van het jaar 1650 noodigden Hun Edel Achtbaren hem uit om zich in hunne stad te komen vestigen, en stelden hem aan tot majoor-commandant der fortificatiën. Dat hij aan de verwachtingen die men op hem bouwde, beantwoord heeft, bewijst de bijzonderheid, dat hij in November van hetzelfde jaar “wegens zijne getrouwe diensten” vereerd werd met eene compagnie soldaten binnen de stad. Als men considereert dat mijne heeren van den magistraat in den regel niet gul waren met hun vertrouwen, en aan de hagchelijke dagen denkt, die Amsterdam destijds had doorleefd, dan verkrijgt deze distinctie hooge waarde, en dan bewijst het dat hij een waakzaam en werkzaam aandeel moet hebben genomen in het beveiligen der stad tegen den aanslag van Willem II.’

- ‘Mij dunkt, na dit alles kunnen wij gerust onderstellen dat Martin Day iets anders en beters is geweest, dan een onbeduidend persoon, die zich door gelukkige omstandigheden heeft weten te verrijken.’

- ‘Die overtuiging deel ik met u,’ stemde de oude heer Dornhoff in, ‘en mijn zoon heeft zich dus wel wat al te zeer gehaast om hem met een minachtend schouderophalen voorbij te gaan.’

- ‘Wel papa, ik wil gaarne *amende honorable* doen voor de schim van mijnheer Day,’ zeî Henri lagchende, ‘en dat te meer daar we reeds al te veel hebben gevergd van 't geduld der dames en van mijnheer Arkesteyn.’

Of de eersten met gezette aandacht het discours van den ouden heer Dornhoff hadden gevolgd, is twijfelachtig; zelfs naar de biographie van mijnheer Day door August, vreezen wij dat ze niet zonder distracties hadden geluisterd. Mijnheer Arkesteyn had zich zelf van tijd tot tijd afleiding verschaft door zijn glas leêg te drinken en zijne gasten in te schenken; vruchten en brood waren intusschen door Jacob, die precies wist wat ieder uur van den dag eischte, op het buffet klaar gezet, en men was dus *sans s'en douter* van de thee tot het avondeten overgegaan. Terwijl Mathilde opstond om er de toebereidselen voor te maken, klaagde zij dat zij ondanks alle moeite die de heeren zich gegeven hadden, toch nog maar eene zeer onvoldoende voorstelling had gekregen van al die kunstschatten. Marius gaf haar gelijk, maar daar moest zij niemand hunner de schuld van geven. Kunstgewrochten die gemaakt zijn om aanschouwd te worden, zijn eigenlijk niet weêr te geven door beschrijvingen, was zijn gevoelen, en ze te bespreken, kan het gemis van *zien* niet vergoeden. Denk maar aan het rijks museum: hoe aanschouwelijk is het ons voorgesteld door dien eenigen onder onze schrijvers die alles leven doet wat hij aanraakt, en toch moet gij den schuttersmaaltijd, de nachtwacht van Rembrandt gezien hebben, om er alles van te genieten.

- ‘Helaas! ik ken den schuttersmaaltijd en de nachtwacht alleen uit gravures!’ zuchtte Mathilde.

- ‘Dat is onverantwoordelijk voor eene dame, die toont liefde voor de kunst te hebben!’ voegde de oude heer Dornhoff haar toe.

- ‘Ik ben nooit te Amsterdam geweest.... mijnheer,’ verontschuldigde zij zich.

- ‘Wel dan *moet* gij er heen gaan,’ drong hij; ‘de expositie in Arti alleen is immers de reis wel waard.’

- ‘Ja, maar ik kan er niet alleen heen gaan en Oom... heeft er tegen, zich te verplaatsen.’

- ‘Althans naar Amsterdam,’ viel Arkesteyn uit.

- ‘Hoe is dát mogelijk! wat kan men tegen Amsterdam hebben; onze rijke, prachtige hoofdstad, voorheen de slagader van ons land, nu wel met heel het vaderland van haar oude

glorie vervallen, maar toch nog de liefde en lust van elk waar Hollandsch harte,' sprak de oude enthousiast.

- 'Wat men tegen haar kan hebben!' repliceerde Henri, die de levende oppositie was tegen 'papa', 'denkelijk wel hetzelfde wat menigeen haar verwijt, haar gebrek aan energie, haar egoïsme, haar *esprit de clocher*, haar Jansaliegeest, in één woord, dien haar welmeenendste vriend Piet Bogcheljoen zelf haar verwijt, de satire op de lippen, een traan van weemoed in het oog:

> Och! Amsterdam, och goeje stad,
> 'k Wou dat je meer couragie had, enz.

- Maar ziet gij, mijnheer Arkesteyn! dat alles begint beter te worden. Zij *krijgt* couragie, zij voelt den prikkel der rivaliteit, en gij moet er eens heen gaan om er u zelf van te overtuigen.'

- 'Dat nooit! ik blijf er vandaan om... particuliere redenen.'

- 'Die ik ken en eerbiedig,' sprak Mathilde haastig, zich aan zijn arm vastklemmende, alsof zij hem tegen smartelijke indrukken beveiligen wilde.

- 'Maar... daar heeft mijne nicht zich niet aan te storen,' ging hij voort.

- 'Als mevrouw een oud man tot cavalier en cicerone voor lief wilde nemen,' ving de heer Dornhoff aan, 'zou ik mij gaarne aanbieden; ik moet er de volgende week nog eens heen met mijn *logé*, eer we ons verslag van de expositie zamenstellen; er is mij al te veel ontgaan.'

- 'Ik zou graag willen, mijnheer! maar...' zij zag Arkesteyn aarzelend aan.

- 'Kom, geen maren, Mathilde! als je nu de occasie niet aangrijpt, moet ik het later weêr bezuren...'

- 'Dan hoop ik toch dat Suze ook meêgaat,' zeî Mathilde, zich tot deze wendende.

- 'Ik ben afhankelijk van mijn broêr,' was het schalksche antwoord.

- 'Die is geheel tot de dienst der dames,' viel August schielijk in, terwijl hij los en gemeenzaam Mathilde reeds den arm bood, ten blijke zijner volvaardigheid.

- 'Dan mag ik toch ook meê?' vroeg Henri.

- 'Nu dat's goed, zoo zullen wij het heele partijtje van gisteren nog eens overdoen,' zeî de oude heer Dornhoff goêlijk.

- ‘Vermeerderd en verbeterd,’ fluisterde August Mathilde in, die onwillekeurig haar arm in den zijnen had gelegd en met welke hij heen en weêr wandelde.

- ‘Alles goed, nichtje, maar.... als je naar Amsterdam gaat, moet je dien ligten rouw afleggen!’ voegde Oom haar toe, zich bij het paartje voegende.

- ‘Wat moet ik aantrekken, Oom! licht blaauw of rozenrood?’ vroeg zij lagchend.

- ‘Het rijtuig van mijnheer Dornhoff is vóór,’ annonceerde Jacob plegtig.

- ‘Het is ook hoog tijd om te gaan! Kom, Henri, laten we mijnheer Arkesteyn verschooning vragen voor zoo'n uitgerekt buurpraatje. Mijnheer Dupree, als ik u verzoeken mag... Jufvrouw Suze, mijnheer August, mag ik weten of wij u nog meê krijgen?’

- ‘Neen, neen!’ riepen Oom Arkesteyn en Mathilde te gelijk, ‘zij blijven logeren; er zijn nog dispositities te maken voor den togt naar Amsterdam.’

7 Augustus 1867.

A.L.G. BOSBOOM-TOUSSAINT.

In het Palais-Royal.

Uit eene correspondentie.

Parijs, Junij 1867.

Wij zaten in den tuin van het Palais-Royal, vóór het bekende café de la Rotonde. De garçon met zijn kapsel à l'archange, eene houding en een toilet, om, zonder zijn lang wit voorschoot, op een onzer grachten voor den meest fashionabelen Jonker te worden aangezien, had met de gewone snelheid en dienstvaardigheid onzen gloria op het nette ijzeren tafeltje gezet.

Het was, meen ik[1], reeds de tiende avond dat ons drietal zich op diezelfde plek bevond, om, na 't gebruik van een kop koffij, den avond te zamen door te brengen. Als het zeven uur sloeg, was ik zeker dat het oudste lid van ons driemanschap, Majoor Karels, op 't appel verscheen. Zijne stiptheid in alle zaken en zijn stropdas zonder boord waren de onmiskenbare teekenen van zijn voormalige militaire betrekking. Sedert twee jaar woonde hij te Parijs, en was dus nu voor de kennissen die er tijdens de wereldtentoonstelling kwamen, de cornac par excellence. De Majoor was achttien jaar in Indië op een buitenpost geïsoleerd geweest; hij had er veel gelezen, gewerkt en zich vooral verveeld, kortom het ruime pensioen duur gekocht. Doch het eenige wat hem in dien bannelingstijd gesteund had en waarop hij zich jaren lang had voorbereid, was de verrassing zijner vrienden bij zijn terugkomst in Nederland, hunne vreugde bij zijn weêrzien. Al was de komedie van zijn leven saai en eentoonig geweest, 't nastukje zou vrolijk zijn. Toen de Majoor dat lang geliefkoosd denkbeeld verwezenlijkt had kunnen zien, vond hij al de vrienden veranderd; koelheid tegenover

1 De ‘ik’ in deze schets staat niet in den minsten graad van bloedverwantschap tot den schrijver er van. J.G.

zijn opgewonden hartelijkheid; zijne vrienden van weleer waren nu berekende huisvaders die drukke zaken hadden, en die zich verontschuldigden over hun weinig beschikbaren tijd. Dat gaf den Majoor een geweldigen schok; weg was die lang gevoede illusie. Toen ging hij reizen, kwam te Parijs en vestigde er zich.

Toen de zoon van een dier vrienden, die den Majoor zoo koel ontvangen hadden, voor eenige weken naar Parijs zou gaan, herinnerden zich de oudelui plotseling het adres van den Majoor en schreven hem een warmen aanbevelingsbrief voor hun oudste, een landschapschilder.

Het contrast tusschen een impressionabel, opgewonden heerschap van drie en twintig en een sceptiek Majoor van bijna zestig, die over al dat enthusiasmus de schouders ophaalde, was te sterk; van dáár, dat toen deze antipoden mij op zekeren avond langs de cafés op den boulevard des Italiens zagen drentelen, zij mij ieder bij een arm grepen, opdat de kalme veertiger, de tusschenpersoon, de gewenschte middelaar tusschen beiden zou wezen. Lagchend voegde de schilder mij toe:

‘*Gewähre mir die Bitte*:
Sei in unserem Bund der Dritte.’

Ik nam het gaarne aan; met den Majoor mogt ik wel van gedachten wisselen; den levendigen schilder hoorde ik met genoegen doorslaan; en dan dien vuurspuwenden berg telkens door een ijszee te zien uitdooven: ik verspitste me er op, en was onmiddellijk hun derde man.

Dien dag waren de Majoor en ik reeds een kwartiertje gezeten en hadden we die talrijke courantenlezers onder de lage ijpen en linden, die huppelende, elegante kinderen met de aardige bevallige kindermeisjes in stilte gadegeslagen; we glimlachten om den imposanten ‘boum!’ waarmee elke luid klinkende bestelling van een garçon door eene stem in 't inwendige der Rotonde beantwoord werd. Nu en dan gleed mijn oog langs die verbazende reeks bogen aan weerszijden, die met de galerie d'Orléans den tuin omsluiten, en galmde mij 't gegons en rumoer der groote stad achter die muren in 't oor.

Eindelijk stond de schilder voor ons. Hij was opgehouden, had zich niet los kunnen maken van een paar kennissen; van daar zijn late komst. Ten slotte had hem onder de arcaden van het Palais-Royal een magazijn van echt en geïmiteerd goudwerk om de fraaije, artistieke vormen der uitgestalde voorwerpen

aangetrokken; 't was alles even sierlijk en fraai, zoodat men 't echte niet van 't valsche onderscheiden kon.

‘Even als de Parisiennes, jongen,’ antwoordde de Kolonel brommig, ‘wijs me hier 't onderscheid maar eens aan tuschen een fatsoenlijke vrouw en een cocotte.’

Willem, de schilder, trok partij voor de elegante Parisienne.

‘Ik tart’, riep hij vol geestdrift, ik tart elke Hollandsche dame uit, zóo te loopen, haar voetje zoo sierlijk, zoo elastiek, zoo wegslepend op den grond te zetten en op te ligten als de Française, onverschillig of ze fatsoenlijk is of niet; zij moge overigens leelijk of niet jong meer wezen, haar gang zal sierlijk, luchtig, zwevend zijn; haar laarsje zal smaakvol geregen wezen; we zijn hier in 't land waar Chamfort zijn beroemde verhandeling schreef: ‘sur la beauté d'une belle jambe et de la vertu qu'elle a.’

‘De voet is de mensch’, zeî ik, om den Majoor te plagen, ‘'t gezigt der dames hier is met poudre de riz bedekt, haar oog kan ons bedriegen, maar zoo als 't veerkrachtig voetje gezet wordt, daaraan herkent men den mensch.’

‘Waar kom je zoo laat van daan?’ vroeg de Majoor brommig, zonder geneigd te zijn om verder uit te varen.

‘Van de wereldtentoonstelling. Ik heb er den ganschen dag in dat okel der Egyptenaren doorgebragt; dat is onbeschrijfelijk schilderachtig.’

‘Zou het trouw zijn?’ vroeg de Majoor.

‘Dat geloof ik wel; de architectuur er van is volmaakt gelijk aan de afbeeldingen die we er van kennen; en voor de echtheid der Egyptenaren sta ik u borg. Bevalt u dat okel ook al niet?’

‘Jongenlief’, hernam de Majoor, ‘ik heb menigen dag op de expositie rondgedoold; ik wil niemand mijne denkbeelden opdringen, maar *ik* vind dat die wereldtentoonstelling door haar park en door verschillende uitstallingen *in* het gebouw veel van haar ernstig karakter verloren heeft, en dat het hier en daar een kermis geworden is. De mise en scène brengt hier niet het minst toe bij; men gaat er eer heen om een vertooning te zien dan voor zijne studie, zijn vorming. Bij den meest oppervlakkigen bezoeker zal de expositie, dit ontken ik niet, echter wel notiën achterlaten die den smaak vormen en 't oordeel versterken. Maar dit houd ik vol, dat er onder die monumenten in het park veel kwakzalverij is, en dat de bestemming der gebouwen niet altijd in harmonie is met den stijl...’

‘En de stijl van het paleis zelf?’ viel de schilder hem tergend in de rede. ‘Is die mooi?’

‘Dat is heel eenvoudig géen stijl! 't Is de architectuur van ijzer en glas, de zuinigheidsbouwtrant van onzen tijd, die met het schoone niets te maken heeft. Als de circulatie en ruimte goed zijn, en licht en lucht er behoorlijk in doordringen, voldoet het aan den eisch. Bedenk dat we in alle opzigten in de ijzeren-glazen eeuw leven. Het gebouw heeft het vraagstuk opgelost om het meest mogelijk gemak voor het minst mogelijk kapitaal te leveren. Het resultaat daarvan is een reusachtige stolp, een housse, een bergplaats, hoe wilt ge; inwendig: praktisch, uitwendig: vermoeijend, vervelend door zijn gelijkvormigheid, zoodat ge soms in den waan verkeert dat ge niet van plaats veranderd zijt; 't is een caravanserai voor koopwaren, anders niet.’

‘'t Is van zijn tijd, dat gebouw’, zeî de schilder lagchend. ‘In elk geval zijn de exposanten niet in gebreke gebleven aan de oproeping te beantwoorden en het met hun beste en schitterendste zaken te vullen.’

‘All right. Zelfs zóó prachtig en schitterend, dat het goed op mij 't effect maakt van kinderen die door de ouders in hun beste pakje naar een partij gezonden zijn; ga ze eerst thuis eens zien. Ik betwijfel hard of al die spoorwegrijtuigen, die goedkoope en toch soliede meubelen, met zulk een comfort ingerigt, in de werkelijkheid eveneens zoo zijn. 't Is in sommige opzigten een schijnvertooning.’

‘Het is’, meende ik, ‘voor de exposanten overigens meestal een last en geen voordeel; zij moeten tentoonstellen om de concurrentie vol te houden, of voor de eer van hun land, maar in werkelijkheid geloof ik, dat zij liever van de invitatie geen gebruik maakten.’

‘Dat heeft Nederland ten minste bewezen’, zeî de Majoor. ‘'t Is zot, ik kan van een vreemdeling geen minachtend woord over ons land verdragen, maar als ik zoo onder ons zit, spreek ik graag mijn hart eens uit. Wat is 't belangwekkendste van onze geheele Nederlandsche expositie in 't Champ de Mars? De diamantslijperij, de friezinnen in 't Hollandsch koffijhuis en de schilderijen.....’

‘En de ingelegde vruchten!’ liet de schilder er onmiddellijk op volgen.

‘Dat de schilderijen zóoveel beteekenen’, viel ik den Majoor

in de rede, ‘wordt u nog al hevig betwist; de la Madelène b.v. beweert in den Paris-Guide dat Nederland of Zwitserland geen school meer hebben.’

‘Juist!’ hernam de schilder, ‘een *school* hebben de Hollanders ook nooit gehad. De roem onzer oude Hollanders bestaat juist in hun individuële opvatting, in het los zijn van alle banden. Ieder schilder had zijn eigen manier, zijn originaliteit. Jan Steen b.v. zocht niet den een of ander van zijn tijdgenooten na te apen, maar gaf wat hij gevoelde, daarin.....’

‘Heel mooi! die tirade is al lang genoeg’, hernam de Majoor eenigzins knorrig. ‘Komaan! Begin nu eens met me van de buitenste galerij af, van den ijzeren gordel, waar alles snort, blaast, hijgt en fluit. Is 't plekje, voor ons land bewaard, niet zoo kalm en stil als een Delftsche gracht? Waar zijn de kolossale machines onzer groote fabrieken, waar vliegen de raderen en snorren de wielen onzer stoomwerktuigen, die weefgetouwen, wolfabrieken, weet ik niet al, in beweging houden? *Ils brillent par leur absence*. Op die stille plek verheft zich een leelijke ijzeren preekstoel, denkelijk als een symbool van den grooten strijd die ons geheele landje bezig houdt. Hadden onze groote industriëlen dat “nous maintiendrons” van Réville maar op *hunne* wijze toegepast! In de andere zalen onzer afdeeling treft die onvolledigheid onzer tentoonstelling niet minder.’

‘De opmerking is juist’, zeî de schilder, ‘maar *mij* heeft de smakelooze schikking nog meer gehinderd. Geen beter voorbeeld had men hier dan de Franschen, die van niets iets weten te maken. Ik had eergisteren bijna kwalijk riekenden rog gegeten, zóo sierlijk was die op 't bord geschikt. In onze zalen staat alles op zich zelven; er is geene eenheid, geen elegance in de uitstalling; op mij maken die zalen eenigzins den indruk, alsof het een verhuisboel is, die later beter gerangschikt moet worden.’

‘Juist!’ stemde de Majoor in. ‘Ik weet niet of onze industrie, al toonde zij zich in al hare kracht, toch wel tot iets anders zou strekken dan om die van de andere landen te releveren; maar 't besef dat ons land niet met *al* zijn troepen is uitgetrokken, en 't reserve-corps misschien 't beste is, doet me leed. 't Kompleetste en best ingerigte zijn: de verzameling oudheidkundige zaken, die van der Kellen, de regte man daartoe, eerst heeft zoeken meester te worden - ik weet en besef hoe vasthoudend men is in het afstaan van dergelijke kost-

baarheden - en die hij met kennis en smaak heeft gerangschikt; en voorts de annexe onzer schoone kunsten in het park. De Hollandsche boerderij heeft het dubbel verrassende, dat de Hollandsche bezoeker evenmin als de vreemdeling bijna ooit zoo'n métairie gezien heeft. Eerst dacht ik, dat ze “voor deze gelegenheid expresselijk vervaardigd was” en een type voorstelde van huizingen die *niet* bestaan, zoo als er zoo menige leugen op 't Champ de Mars te vinden is. Doch later hoorde ik, dat de nieuwe boerenwoningen naar dit model gebouwd worden. - Maar wie beweert dat de algemeene indruk onzer afdeeling daar gunstig en bemoedigend is, moet.....’

‘Een lid der hoofdcommissie zijn’, sloot de schilder den zin, daar de Majoor bleef steken.

‘Of de Minister van Binnenlandsche Zaken’, hernam de Majoor, ‘die 't in de Kamer verzekerd heeft; maar daar was hij de advokaat van de zaak die hij per se zocht te winnen, en de kieschheid der advokaten vindt er meestal nog al bezwaar in om de naakte waarheid te vertoonen. In elk geval, badinage à part, kunnen onze industriëlen uit deze tentoonstelling leeren wat er en waaraan het bij ons hapert; zoo'n wereldtentoonstelling is een grootsch denkbeeld. Frankrijk vaart er natuurlijk 't beste bij. Voor de commission impériale is het een speculatie; voor de grande nation een ontzaggelijke réclame, want zij heeft niet alleen de helft der beschikbare ruimte *in* 't gebouw heel bescheiden ingenomen, maar zich van de medailles ook het meerendeel toegewezen.’

‘Alles wel mogelijk!’ riep de schilder uit, ‘maar al is 't een vanity fair voor de Franschen, beken dan toch volmondig, dat ze dien zóo hebben ingerigt, dat het er onbetaalbaar prettig, en hier en daar heel interessant is. Denk eens aan het Tunisch koffijhuis, bezijden het paleis van den Bey van Tunis, waar die vier Arabieren hun café-concert geven, dat bitter weeklagend en eentoonig gezeur, hetwelk met de levendige, bonte, luidruchtige menigte er om heen zulk een schril contrast vormt; herinner u den Arabier, die ons den mokka in 't kopje dat in een eijerdop rustte aanbood, en die twee maanden vroeger op den Faubourg Poissonnière nog garçon de café was. Van zulke bekeeringen hoort men ten onzent niet. Vergeet de avenue d'Orient niet, pessimistische Majoor, waar we op 't zonnig pad “het schip der woestijn”, de phlegmatieke kameelen zagen draven met de Arabieren er bovenop, en de ezeldrijvers voor-

uit. Een tooneeltje uit de Sahara in 't Champ de Mars! Belaster 't okel niet, dien egyptischen bazar, waar 't geheimzinnig licht en bruin zoo'n indruk op u maakte. Dat was daar een nieuwe wereld van typen en toonen, en de naauwgezetheid en deftigheid waarmeê die oude Egyptenaren zich daar zaten te vervelen, mogt menig Hollandsch rentenier ten voorbeeld strekken. En dan dien kolossalen restaurant-omnibus, waar een ieder zijn dagelijksch brood voor eenige sous kon magtig worden, en eenige schreden verder den Turk die u onmiddellijk geestelijk brood in den vorm van 't evangelie van St. Lucas in de hand stopte. En boven alles kunt ge nooit den Jardin réservé vergeten, met zijn betooverende serre, zijn glooijingen, zijn prachtige bedden van Azalias, zijn rotsen en fonteinen, met zijn geheimzinnige grot, waar ontelbare visschen uit zeeën en rivieren 't voor hen zeldzaam, ja voorbeeldeloos genot smaken van receptie te houden en alle bezoekers te zien defileren. Is 't niet, of ze jury-leden zijn, zoo aandachtig en uitvorschend zien u die visch-oogen aan.'

'Ja!' hernam de Majoor glimlagchend, 'de expositie der menschen is ook wèl zoo interessant. Je hebt gelijk, opgewonden heerschap, dat is alles pittoresk, ontzettend vermakelijk. Hoe de Franschen dit alles in zulk een korten tijd daar hebben kunnen tooveren, kan niemand zich minder begrijpen dan wij, die alle ontwerpen voor gebouwen of monumenten jaren lang quarantaine laten houden bij "deskundigen" en "jury's." "Verzint eer je begint" is op Hollandschen bodem geteeld.'

Inmiddels was het half acht geworden, en wilde de schilder volstrekt 'La vie parisienne' in den schouwburg van het Palais-Royal zien. We stapten dus te zamen op en gingen er heen...

Tot later. De onbetaalbare Robert, de knecht van 't hôtel garni, brengt mij juist een brief uit Holland. 'Vous écrivez donc toujours?' vraagt hij lagchend. Ik mompel zoo wat, dat ik eenige aanteekeningen houd.

'Ah! je comprends!' antwoordt hij met een verstandig knikje, 'vous faites des articles! On dit comme ça très peu de chose en beaucoup de mots! Je sais! Il faut avoir du style pour ça, rien que du style!'

Dat teekent, dunkt me. Zet er eens een Hollandschen 'Jan' naast. - Adio!

De vermaning die de zwartgallige Majoor gister morgen den jongen schilder meê gaf, vóor deze uitging, mag ik u niet onthouden.

‘Als je op den Boulevard wilt oversteken’, zei hij, ‘behoort ge je eerst in de kunst te oefenen om op beleefde manier een opening door de menigte te maken. Kijk nooit om als je op geen stok in 't oog of een stomp op de borst gesteld zijt. Bedwing den lust om een of ander mooi beentje na te staren; sta niet te lang bij de gravures of voor de visschen van 't aquarium stil. Wees niet droomerig, niet verstrooid, niet te ondernemend of ongeduldig, niet onbezonnen, onhandig of bijziende..... Wil je dan weêr volstrekt naar *de* tentoonstelling? Neem een rijtuig, zoo ge een koetsier vinden kunt die met veel geld en goede woorden zich vermurwen laat om je naar dat Champ de Mars te brengen, hetwelk hij van 't eerste oogenblik der opening af eeuwigen haat gezworen heeft. Ook van de omnibussen kunt ge gebruik maken; maar ze zijn altijd vol; steeds grijnst dat akelige “*complet*” aan het achterdeurtje u tergend aan. Dan heb je de stoombootjes op de Seine. Hier kan je ongetwijfeld meê, mits ge een uur of twee in de brandend heete zon op een der stations aan de vlakke kade queue maakt. De spoorweg van 't station St. Lazaire blijft nog over; dat is een heerlijke gelegenheid, maar we zijn er hier een uur van af, en een rijtuig er heen wordt weêr de oude moeijelijkheid.’

Toen we elkaâr tegen een uur of zes op den Boulevard des Italiens in het Café Riche vonden, gaf de schilder verslag van zijn doorgebragten dag. Onder de marquise van het prachtig café gezeten, tusschen honderden anderen, die insgelijks aan 't ranke ijzeren tafeltje en op den ligten ijzeren stoel plaats genomen hadden, stapte, trippelde en zweefde de file onafgebroken op het breede trottoir langs ons voorbij. Het was de origineelste revue die we konden houden. Tusschen beide trottoirs, breeder dan onze ruimste straten, was de rijweg ingenomen door eene onafzienbare reeks fiacres, voitures de place en volle omnibussen, door prachtige equipages, door koetsiers en palfreniers in liverij op rijtuigen, waar met ontzaggelijke letters te lezen stond dat dit alles een eenvoudig vervoermiddel van het kleêrenmagazijn LE BON DIABLE of den restaurant Douzé was. Die file van vijf, zes rijtuigen naast elkaâr gaat zonder ophouden voort, doch 't gezigt van al die verschillende vervoermiddelen moge ons vermaken; voor 't vervelend gehoor van

't snorren, dreunen en hobbelen over de puntige kijen zijn we gespaard. Parijs is de type van fijne beleefdheid; zou het den inwoner en vreemdeling met dat oorkwetsend gehots en gerommel mogen hinderen? Waarlijk niet. Zacht, onhoorbaar glijden die duizenden rijtuigen over den gelijken macadam; bescheiden en als over een tapijt trappen de breede, hooge Normandische paarden over den breeden weg. Niettemin is 't niets dan gegons, gelach en geschuif om ons heen. Hier een paar crevès, met een pantalon als een tricot om 't been gespannen, een kort jasje, van voren geheel open, en uitpuilende alsof 't zich op een embonpoint van den eigenaar voorbereidt; 't zijn de charges van de mode. Hier en daar cocottes, die links en regts oeillades werpen, elegant gekleed voor zoover de zonderlinge tegenwoordige smaak dit mogelijk maakt; want met het hoedje van gelijke grootte als de reusachtige gouden gesp om de slanke leest, met een hoofddeksel dat als een groote vleermuis op den ontzaggelijken chignon ligt, met puntig uitgesneden, eng om de beenen geslagen staatsiegordijnen, die nu plotseling tot japonnen verheven zijn, denkt men onwillekeurig aan die fantaziepopjes, die u als inktlap aangeboden worden, doch die ge op uw étagère te pronk zet. Daar tusschen loopen de druk pratende beursmannen, wandelen de phlegmatieke Engelschen; daar schuiven en kronkelen zich de blaauwgekielde ouvrier en de soldaat tusschen de elegante wereld door heen; daar drentelt de deftige Parisienne met dochter en zoon onnavolgbaar gracieus voorbij. Aan de grens van het trottoir en den middenweg, waar de cochers op den bok hunner huurrijtuigen liggen te slapen, staat eene rij nette stoelen, die allen bezet zijn. Op zekere afstanden wordt die rij gebroken door kleine koepelvormige huisjes, geheel met affiches omhangen en beplakt, en waarin een oude man of een breijende vrouw de couranten verkoopt. Geen dame, werkman, soldaat of gentleman gaat er voorbij, zonder zijn Figaro, Liberté of Moniteur meê te nemen, die, onder 't wandelen, reeds ingezien en gedeeltelijk gelezen wordt. Doch, niettegenstaande die zich in alle rigtingen bewegende menigte en dat voortdurend defilé van rijtuigen, wordt er niet geduwd, gejaagd of gezweept; 't blijft een bedaarde, aangename, aantrekkelijke, beleefde drukte; 't is de drukte van een bevolking, die hier doet onderstellen dat ze uitsluitend voor haar genot leeft; alles lacht, schittert, blinkt. Tot zelfs dat ontzaggelijke aanplakbiljet op dien muur aan de overzij,

dat ruiter te paard op dat venster der 3e verdieping zit, en zijn hoofd tegen de kroonlijst stoot, 't lacht u met zijn vrolijke, prettige kleuren tegen. Naast ons zijn van al die bezette stoelen er juist een paar ledig. Een blaauwkiel met zijn vrouw, een eenvoudig wijfje met een muts op 't hoofd, nemen die plaatsen in, en bestellen wat aan den garçon, die 't hun even beleefd en vlug brengt alsof ze de diplomaten van straks waren. Achter hen willen een paar deftige heeren langs den smallen doorgang hun tafeltje verlaten om op den Boulevard te komen. Hun hoeden afnemende, en met een zeer beleefd: '*pardon monsieur, pardon madame*!' gaan ze langs den ouvrier en diens vrouw.

'Laat dat heerschap te Amsterdam in de Kalverstraat, of in de hofstad eens met zijn vrouw in een der beste koffijhuizen zóo binnenkomen?' zeî de schilder.

'Je hebt gelijk', hernam de Majoor, 'zoo ver zijn we in dat opzigt niet, maar gelukkig zijn we ook niet beschaafd genoeg om die dames seules, die je hier achter, vóor en naast je hebt zitten, in onze cafés te dulden.'

Beleefdheid, zoo als ik straks zeî, overheerscht hier alles. Neem een sergent de ville op een of ander punt van den boulevard, vraag hem iets; de man heeft vormen, is voorkomend en hulpvaardig en gelijkt niet het minst op den meestal plompen, ruwen politie-agent ten onzent. Geheel Parijs maakt den indruk op me alsof het voor het uitsluitend genot en de bijzondere ontspanning van elken vreemdeling is ingerigt. Al uw wenschen kunnen er bevredigd worden; treedt ge een magazijn binnen, dan krijgt ge de overtuiging dat men er lang naar gehaakt heeft, er op uwe onwaardeerbare tegenwoordigheid te mogen roemen; aan de uitstalling, smaakvol zoo als ge die nergens kunt zien, moet men met het oog op uw komst zulk een zorg hebben besteed. Heeft men niet wat ge verlangt, dan is 't gansche magazijn désolé, au désespoir. Ge maakt kennis met een Parijzenaar, en na verloop van een half uur heeft hij u reeds zesmaal verzekerd dat het ontzaggelijk *charmant* van u is, hem zoo lang uw gezelschap te doen genieten. Waar zijt ge van daan? Van La Haye; vous savez? Dat weet hij natuurlijk. Ah! je sais! Vous êtes du Nord, alors; vous êtes Flamand! - Dat weet hij perfect! Buiten de grenzen van Frankrijk heeft de Franschman de landen in ruime parten verdeeld; Nederlanders en Belgen b.v. zijn flamands, en zoo

verder. Doch als ge na die kennismaking van eenige uren van den Parijzenaar afscheid neemt, verzekert hij u met den innemendsten lach en in dat suave fransch, dat ge nooit leeren zult, qu'il gardera un souvenir impérissable van uw beminnelijk persoontje; ten overvloede verzoekt hij u *mille choses* aan een uwer kennissen dien hij *twee minuten* gezien heeft. En zelfs waar men u mogt plukken, geschiedt dit op zulk eene fijn beleefde, nette manier, dat men ten slotte haast voor de voorkeur meent te moeten bedanken.

Het is half zeven en het Parijsche etensuur slaat. Nu trippelen de bekoorlijke mignon-voetjes wat sneller. Aan den rand van het trottoir van den Boulevard, waar dit door een der drukke zijstraten afgesneden wordt, wacht eene bonte menigte ongeduldig 't gunstig oogenblikje af, dat de draad der rijtuigen even verbroken wordt, en men snel naar de andere zij kan huppelen. Als de omnibussen en rijtuigen dit toelaten, ziet men ze als een vlugt duiven over den macadam heen trippelen. Een ballet van sierlijke laarsjes en fraaije beenen raakt naauwelijks den grond aan, en is in een oogwenk aan de overzij, zonder dat de Parisienne hare aangeboren gratie prijs gegeven of haar vlekkeloos kousje met een spat ontsierd heeft.

Nu stapt een ieder naar zijn restaurant, waar wederom die verschillende klassen soms naast elkaâr te regt komen. Doch men kent er echter elkander niet; de een slaat niet het geringste acht op den ander. Het groote genot van onze kleine steden om elkaâr zoo regt op zijn gemak te kunnen nagaan en kritiseren, is hier onbestaanbaar. Al was uw toilet er ook inderdaad een gulden of wat hooger dan men het naar uwe middelen voegzaam oordeelt: in Parijs zou er zich niemand om bekommeren. Dit is eene leemte in 't Parijsche leven, die het voor vele renteniers mijner kennis bedenkelijk maakt hier te komen wonen.

De schilder was uitbundig in zijn lof over dit leven. Hij hield een ontzaggelijke tirade tegen de schuifgordijnen waarachter 't loerend oog der vaderlandsche jonkvrouw gluurt, tegen de spionnetjes en stoepen met palen en ijzeren bouten, tegen de koffijhuizen met gesloten deuren en hooge horren, tegen dat vrijwillig cellulairachtige, in tegenstelling met het *publieke* leven dat zich hier zoo sterk deed gelden.

‘Hier leeft men eerst!’ riep de schilder enthousiast uit. ‘Zie die koffijhuizen eens, die als vogelnesten aan elkaâr kleven, ze zijn geheel open, zelfs zonder deur; dóor de groote spiegelglazen

kan 't oog tot in 't eind der zaal dringen; iedereen zet er zich neêr, rijk en behoeftig, Generaal en Soldaat, adellijke dames en die van den demi-monde!'

De Majoor glimlachte en zeî: 'Juist, de Parijzenaar *woont* dan ook niet hier of daar te Parijs: hij heeft er eenvoudig een halt, een station, waar hij een uur of wat zijn vermoeide ledematen ter ruste legt. De Parijzenaar woont in een koffijhuis; hij zal u niet zeggen: kom me eens thuis opzoeken, maar kom tegen zóo of zóo laat in dit of dat koffijhuis! - Tegenover dat publieke leven staat het intieme, huiselijke leven dat de Franschen zoo niet kennen als wij. Jongenlief, als men jaren achtereen op een buitenpost verzucht heeft, gevoelt men zoo, wat hooger waarde dat familie-leven hebben moet.'

''t Is curieus', zeî ik, 'hoe 't prachtig kinderspeelgoed op de expositie van Frankrijk en Engeland het verschil van dat publiek en intiem leven karakteriseert. In de fransche afdeeling ziet men een salon in miniatuur, alles keurig en tot in de minste details getrouw. Dat tooneel karakteriseert de fransche zeden, de receptie in den salon. Al 't ameublement, de geheele schikking der kamers is op 't effect ingerigt; de Franschman leeft voor 't publiek.

De Engelsche inzender daarentegen laat op de expositie een woonvertrek zien, waar het huisgezin prettig bijeenzit. De vader zit makkelijk in zijn stoel en heeft niet het minste plan om uit te gaan; hij poseert niet 't allerminst. Mama, in een eenvoudig huisgewaad, denkt aan geen effekt maken; ze is ten volle overtuigd dat niemand haar hier zal opzoeken. De kinderen spelen en rollen over den grond; terwijl de Fransche kinderen nog bij de nourrice zijn of anders stil bij de bonne in de kinderkamer zitten. Dat teekent, geloof ik.'

't Was inmiddels negen uur geworden, en de boulevards hadden hunne schitterende illuminatiën ontstoken; 't was er zoo helder als op den dag, en de magazijnen zagen er door die duizenden gaspitten nog betooverender uit.

De Majoor troonde ons meê naar zijn appartement in de rue Taitbout, zette de ramen open, en onthaalde zijn vrienden op een kop geurige thee. De zekere manier waarop hij ons de kopjes toeschoof, een lange Goudsche pijp opstak en de rook met kleine, korte wolkjes als 't ware wegstiet, deed mij veronderstellen dat er iets op til was en dat de schilder over zijn onbehoorlijke ingenomenheid met Parijs terdege zou berispt

worden. De arme jongen lokte dit zelf uit. Hij haalde namelijk een paar fotografiën voor den dag, die hij den Majoor ter bezigtiging gaf.

‘Wat is dat voor een dikken kroeskop met die bijna ongekleede dame?’ vroeg hij brommend.

‘Kent u die niet? 't is Alexandre Dumas père met miss Adah Menken.’

‘Een mooije houding voor een der beroemdheden van den dag, zich met zoo'n dame op den schoot te laten fotograferen, en dat 't Parijsch publiek aan te bieden. Wie is die Adah Menken.’

‘Adah Menken!’ hernam ik, ‘is een Amerikaansch meisje, die nu pas zes en twintig jaar oud is, als danseresse in Amerika zeer gevierd werd, als hartstogtelijk liefhebster der jagt op een harer togten door Indianen gevangen genomen is, een bundel verzen onder den titel van “Indigina” heeft uitgegeven, daarna een courant oprigtte en onderwijs in 't latijn gaf; vervolgens trad zij als treurspeelster te New-Orleans met ontzaggelijken bijval op en ook dit liet ze varen om den beitel te grijpen en zich op 't beeldhouwen toe te leggen. Doch het tooneel bleef de groote magneet voor haar. Ze ging naar Londen, en daar trokken hare schoonheid, talenten en haar avontuurlijk leven de grootste aandacht. Van Londen kwam ze te Parijs, en hier heeft het Théâtre de la Gaité een stuk voor haar doen zamenflansen, waarin zij als eene tweede Mazeppa, op een paard gebonden, over bergen en rotsen wordt voortgesleept. Ze schittert door haar kleedij, of liever door haar gemis aan kleedij.’

‘Ja, ja, ik ken 't stuk’, hernam de Majoor, ‘ik herinner 't mij al. Honderd en een pistool- en revolverschoten, een naakte vrouw en een paar duivels mooije decoratiën: een prachtig tooneelstuk! De Parijzenaars zijn om die redenen een paar honderdmaal naar dat malle stuk zonder zin of zamenhang heengestroomd. Ik moet bekennen dat het een mooi levend beeld is; hare plastische bewegingen en mimiek in de rol van dien stommen Mexicaanschen knaap zijn onberispelijk, en honderden tooneelkijkers der Parijsche heeren volgen en waardeeren elke beweging der Amerikaansche beauté; 't zinnelijk oog viert er feest, voilà tout. Hoor eens: de goede smaak op het tooneel in Holland is weinig waard, maar ik betwijfel toch of les Pirates de la Savanne op het Leidscheplein succès zouden hebben? -

En heeft de groote romancier zich met die Adah Menken in dat kostuum aan 't publiek prijs gegeven?’

‘De fotograaf heeft hem die poets gespeeld’, antwoordde de schilder. ‘Dumas had zich in verschillende poses met miss Adah Menken laten fotograferen; *hier* zit ze heel gemeenzaam op den schoot van den dikken romancier in het toilet uit de Pirates, een toilet dat in den eersten aanvang is blijven steken; op *dit* kaartje ligt hij voor haar neêrgeknield. Het was Dumas' bedoeling volstrekt niet, die fothografiën voor 't publiek te bestemmen, maar in zijn enthusiasmus en in al zijn beslommeringen, vergat hij ze te betalen. Hiervan maakte de fotograaf gebruik en stelde de scabreuse portretten overal verkrijgbaar. Dumas vervolgde hem, doch de fotograaf was in zijn regt, daar Dumas niet betaald had. De dingen worden bij honderden en honderden verkocht; een ieder wil een portret van de beeldschoone miss met den loggen Dumas; een originele Paul en Virginie!

Welken algemeenen indruk heeft je nu dat Parijsche tooneel gegeven?’ vroeg de Majoor, den jongen schilder scherp aanziende; ‘want ge hebt nu toch alle schouwburgen bezocht.’

‘Dat we’ antwoordde de jonge kunstenaar snel en opgewonden, ‘bij ons er geen flaauw begrip van hebben om een stuk dat weinig of niets om 't lijf heeft, door mise-en-scène, verblindend dekoratief en ballet niet alleen aanlokkend, maar betooverend schoon te maken!’

‘Je ontwijkt de vraag door een parallel te trekken tusschen ons tooneel en het Fransche. Welke stukken zijn op 't oogenblik aan de orde van den dag: Les ideés de Mme Aubray van Dumas Fils in het Gymnase; Maison Neuve van Sardou in de Vaudeville; Cendrillon in het Châtelet; La vie Parisienne van Meilhac en Halevy met muziek van Offenbach in het Palais-Royal; de Grande-Duchesse de Gérolstein van dezelfde auteurs en componist, in de Variétés; de Pirates de la Savanne in den schouwburg van la Gaîté: dit zijn de voorname actuele stukken die groot succes hebben. Daaraan kan men den tegenwoordigen smaak toetsen, en er de rigting van den tijd uit afleiden .....’

‘U vergeet eenvoudig het théâtre-Français’, viel hem de schilder in de rede, ‘waar de Fransche klassieken worden opgevoerd, en Atala, Brittanicus, Phèdre en le Malade imaginaire altijd op 't répertoire blijven.’

‘Juist gezegd!’ hernam ik, *op het répertoire blijven*, terwijl die meesterstukken er den toon moesten aangeven. Luister eens even wat Dumas fils in den Paris-Guide à propos daarvan zegt:

‘J'entends aussi très souvent critiquer le mauvais goût du public. Est-ce bien le public qui a mauvais goût? De ce que la foule se précipite cent cinquante ou deux cents fois vers une composition vulgaire dont un homme de sens ne voudrait pas entendre, ni surtout lire une scène, s'ensuit-il absolument que cette foule a mauvais goût?

Non. Il s'ensuit que les auteurs qui font ces choses là, font de mauvaises choses, et le public Parisien, pour qui le théâtre est un besoin, se contente momentanement de ce qu'on lui-donne. Ce n'est pas lui qui a choisi ce genre facile, c'est l'auteur qui a trouvé plus facile d'exploiter ce genre. Pourquoi le public ne va-t-il pas entendre Phèdre ou Britannicus, au lieu de telle ou telle farce? Parceque le directeur de thèâtre qui est *forcé* de jouer Phèdre ou Britannicus, une fois par semaine, pour motiver sa subvention, sinon pour la gagner, n'apporte pas, à la représentation de ces chefs d'oeuvre, la même attention, les mêmes soins, les mêmes éléments de succès que le directeur qui doit donner du nouveau, à ses risques et pèrils, apporte à la représentation de sa farce. Donnez pour interprètes à Britannicus et à Phèdre des artistes qui soient à ces chefs-d'oeuvre ce que M. Dupuis et mademoiselle Schneider sont à la Belle Hélène et à Barbe-Bleue, et la foule se portera aux oeuvres des maîtres comme elle se porte aux bouffonneries. Ce que veut le public, c'est le plus haut point de perfection possible dans le genre qu'on lui offre, et il aime mieux, en quoi je l'approuve, une farce qui touche au sublime du genre, que le sublime tombant dans la farce par la manière dont il est présenté..... Redonnez aux chefs d'oeuvre l'interprètation qu'ils méritent, et les chefs d'oeuvre attireront les masses.’

‘Publiek en auteurs hebben *beiden* schuld’, hernam de Majoor, beider wansmaak is groot, en als Dumas fils hetgeen men tegenwoordig geeft en waaraan het publiek zich niet verzadigen kan, la grande Duchesse de Gérolstein b.v., eene farce blieft te noemen, qui touche au sublime du genre, - dan verklaar ik er niets meer van te begrijpen. Behalve twee ernstige stukken: les Ideés de Mme Aubray en Maison neuve bestaat het gansche streven hierin om *pièces à carricatures et à femmes* ten tooneele te brengen. Général Boum, de Baron Puck, Fritz en prince Paul zijn niets anders dan ontzaggelijke karikaturen. In La Vie Parisienne zijn de Zwitsersche Admiraal, de Zweedsche Baron,

de Braziliaan allen potsierlijke, triviale karikaturen; in Cendrillon koning Hurluberlu en Jolicoco niet minder. Als zulke stukken 't succes van den dag uitmaken, is dit dan geen bewijs voor den bedorven smaak en de geblaseerdheid van 't publiek? Nemen we 't beste wat er is: les idées de Madame Aubray van Dumas fils.

'Toe kerel,' zeî de majoor tot mij, een ontzaggelijke rookwolk uitblazende, 'je hebt dat stuk tweemaal gezien. Geef er ons den korten inhoud eens van.'

Ik voldeed aan 't verlangen en resumeerde het aldus:

Mevrouw Aubray, een schatrijke weduwe, bevindt zich op een badplaats met haar zoon, een volwassen jongman, die, ondanks zijn groot fortuin, dokter is, omdat men, volgens de principes zijner moeder, steeds tot heil zijner evenmenschen moet medewerken, en voorts, omdat ons fortuin niet óns toebehoort, maar allen die 't noodig konden hebben.

Behalve den edeldenkenden jongman, die zeer geneigd is de verhevene beginselen zijner moeder te overdrijven, woont ook mijnheer Barantin met zijne dochter Lucienne bij mevrouw Aubray. Barantin is een man van diep in de veertig, die door zijne vrouw, welke hij als onvermogend meisje gehuwd, gekoesterd en lief gehad heeft, bedrogen is geworden. Hij zou toen tot wanhoop zijn overgeslagen, als mevrouw Aubray hem niet gered had. Lucienne is een naïf kind van zestien jaar, wier hart klopt voor haar goudvinkje als 't niet tierig is, en die flinkweg haar beklag gaat doen bij een deftig landheer en diens zoon, dat hun tuinman een boerendeern, die Lucienne onder haar bescherming genomen had, en met wie de tuinman een liefdesbetrekking had aangeknoopt, in den steek laat. Voldoende naïf!

Mijnheer Barantin ontmoet op de badplaats een zijner kennissen, Valmoreau, de fijn geteekende type van den eleganten cocodès, die niets doet, om de eenvoudige reden dat zijn vader voor hem gewerkt heeft, justement pour que le fils ne travaille pas, sans ça, à quoi servirait l'heritage? De geestige, bevallige, modieus gekleede jongman zonder beginselen, is natuurlijk altijd verliefd, pour la cinq cent vingtième fois, à une fois par semaine depuis dix ans; doch op voorwaarde dat elke vrouw die hij zijn hart voor dien tijd leent, *la ligne* hebbe. Wie *la ligne* bezit, is een eigenlijke Parisienne. Als ge een vrouw voorbij ziet gaan, en ge, zonder schilder te zijn, met een paar lijnen haar omtrek meent te kunnen teekenen,

van haar hoedje tot den sleep van haar japon, dan heeft die vrouw *la ligne*. Hetzij zij wandele, stil sta, lagche of weene, ete of slape, aan de eischen van 't schoonheidsgevoel blijft ze steeds voldoen, en zoo ge soms uw hart op haar weg verloor, zou zij er eenvoudig over heen loopen - om de bevallige lijn niet te breken.

Valmoreau deelt Barantin dan ook op zeer humoristische wijze mede, dat hij verliefd is op een dame die hij eenigen tijd geleden te Parijs tot aan de gare de l'Ouest gevolgd is, waar zij, met een kindje bij zich, plaats naar Havre nam. Valmoreau houdt van dames met een kind, want les femmes disent que ça garantit; les maris croient que ça surveille: c'est excellent. Hij heeft dus ook plaats tot Havre genomen; ginds heeft hij de dame uit het oog verloren, is uit baloorigheid naar deze badplaats vertrokken, en vindt daar die zelfde dame die niemand kent, die zich met niemand bemoeit en alleen in de zaal van 't Casino elken morgen, terwijl de badgasten ontbijten, piano speelt. Dit is het eenig motief waarom Valmoreau die zaal op dit uur binnentreedt.

Barantin kent die vreemde dame evenmin, doch mevrouw Aubray, met wie Valmoreau nu kennis maakt en aan wie die onbekende een muziekstuk geleend heeft, belooft mijnheer Valmoreau hem aan dat onbekende weeuwtje voor te stellen. Juist treedt Jeannine (de onbekende) de zaal binnen; ze wordt hartelijk door mevrouw Aubray ontvangen en wisselt een paar woorden met Valmoreau, die haar charmant vindt. Mevrouw Aubray wint allengs haar vertrouwen. Eerst vertelt Jeannine aan dame Aubray dat zij eene weduwe is met één zoon, doch bij eene tweede ontmoeting heeft Jeannine berouw dat zij de moeder van den jongen dokter, dien ze sedert lang, in stilte, bemint, zoo misleid heeft. Ze doet Madame Aubray de bekentenis, dat ze geen weduwe en nooit getrouwd geweest is. De vader van haar kind leeft nog en is sedert twee jaar met iemand uit zijn stand gehuwd; doch de middelen waarover zij beschikt, worden haar door den vader van 't kind verstrekt. Ze zien elkaâr overigens nooit. Jeannine doet madame Aubray de zonderlinge confessie dat zij liefde noch haat voor den vader van haar kind gekoesterd heeft. 't Noodlot heeft haar tot hem gebragt. Sedert die man getrouwd is, heeft zij zich echter onberispelijk gedragen en slechts voor haar kind geleefd.

‘Vous me l'affirmez?’ vraagt Madame Aubray.

‘Je le jure,’ antwoordt Jeannine.

‘Ne jurez pas, affirmez. Ainsi vous n'aimez personne?’

Jeannine.

‘Aa! Je n'ai pas dit *cela*, Madame. Seulement, je n'ai parlé d'amour avec personne.’

Madame Aubray.

‘Et ce nouvel amour?’

Jeannine.

‘Ce premier amour!’

Madame Aubray.

‘Prenez garde, vous êtes subtile.’

Jeannine.

‘Je suis sincère.’

Jeannine verzekert hare raadgeefster dat hij, die haar die liefde ingeboezemd heeft, haar zijne genegenheid alleen door zijn eerbiedige houding jegens haar toont. Hij groet haar, et voila tout. Mevrouw Aubray dringt er bij haar op aan, niets meer van den vader van haar kind aan te nemen, met werken in haar onderhoud te voorzien, en verzekert haar dat zij niet alleen in alle omstandigheden op haar rekenen kan, maar dat haar huis voor haar en haar kind open staat. Wat de wereld er van zeggen zal, vraagt ze niet. Wie bij haar komen, zijn degelijke, goede menschen, die Jeannine de hand zullen reiken als ze haar geheim weten.

Het onderhoud wordt gestoord door een bekende van Madame Aubray, Mijnheer Tellier, die niemand anders is dan de vader van Jeannine's kind, en die er een gewetenszaak in vindt Madame Aubray omtrent het verledene van Jeannine in te lichten, opdat Madame Aubray die vrouw niet ontvange, en voorkome dat de echtgenooten harer vrienden met zóo iemand in aanraking komen.

Mevrouw Aubray begrijpt zijn motief en antwoordt hem dat ze niemand noodzaken wil haar te komen bezoeken, maar dat zij ontvangt qui bon lui semble. ‘Je ne veux pas juger votre ami,’ zegt ze, ‘dont je ne saurai jamais le nom, mais vous pouvez lui répéter notre conversation, et, s'il est dans les mêmes principes que vous, j'aurai perdu l'honneur de ses visites et de celles de sa femme, ce dont je me consolerai en pensant que nous ne nous entendons pas sur les questions de morale ni même sur les questions de convenance.’

Mijnheer Tellier antwoordt hierop: ‘Je ferai votre commission, madame, et il se la tiendra pour dit. *Au revoir*, madame.’ ‘*Adieu*, monsieur!’ repliceert zij fijn. Mevrouw Aubray verheft zich boven de opinie der wereld; zij wil de wereld hervormen; zij predikt strenge zelfverloochening; zij wil oneindige toegefelijkheid voor anderen, en werpt met zeker ziekelijk gevoel den mantel der liefde om alles heen. Schuldigen, slechten of ondankbaren zijn er op de wereld niet, zegt ze; maar alleen zieken, blinden en dwazen. Het kwaad bedrijft men niet met voordacht, maar par entraînement. Men denkt dat de weg ter linkerzij mooijer is dan ter regterzij, en slaat de linkerzij in; eenmaal in de dorens of in 't slijk, roept men om hulp, en dan is 't de pligt van dengene die op den goeden weg is, alles in 't werk te stellen om dien verdoolde te redden.

Barantin, man van ondervinding en verstand, die de ziekelijke overdrijving harer leerstellingen misprijst, voegt haar dan ook toe dat: la société a ses moeurs, ses traditions, ses habitudes que le temps a constituées en lois. Elle a une morale moyenne dont elle ne veut pas qu'on la sorte et qui suffit à ses besoins. Elle n'aime donc pas ces vertus singulières qui lui sont un reproche indirect, et elle s'en venge comme elle peut, par la calomnie même, si elle n'a pas autre chose sous la main. Comment! Je peux, moi, société, me tirer d'affaire avec ma religion et la religion de mes voisins en observant certaines petites pratiques extérieures, en donnant un peu de mon superflu à ceux qui n'ont rien du tout, en quêtant, en dansant, en chantant pour les pauvres, en mangeant de temps à autre du turbot au lieu de manger de la bécasse; - heerlijke ironie - ça va bien comme ça, et vous venez, vous, simple femme du monde, vous jeter à travers ce petit train-train des consciences bien élevées; vous dites: ‘Ce n'est pas assez, il faut faire ceci, il faut défaire cela, il faut tout donner et tout pardonner.... Ge zult nog eens erkennen dat ge op een dwaalspoor zijt, als ge de onmogelijkheid zult beseffen om uwe leerstellingen in praktijk te brengen. Tot nu toe hebt ge nog maar alleen voorbeelden behoeven te geven, en dat hebt ge als dochter, echtgenoot en moeder zoo nobel mogelijk gedaan, doch werkelijken strijd hebt ge nog niet behoeven te voeren. Gij zijt vergevensgezind; ik ook, je suis pour le pardon qui ne coûte rien. Ook ik vergeef alle ontrouwe vrouwen, - behalve de mijne, zoo is de geheele wereld. Wat

gaan ons de anderen aan? Maar als 't ons zelven betreft... dán is 't een ander ding.'

De waarheid van die woorden zal mevrouw Aubray met alle kracht ondervinden. Camille's hartstogt voor Jeannine neemt steeds toe en verraadt zich in al zijn hevigheid, als Jeannine, die een laatste onderhoud met Tellier in de zaal van het casino heeft, den verachtelijken verleider ten slotte 't wegvoeren van haar kind betwistende, een kreet slaakt; Camille schiet toe en vangt 't kind in zijn armen. Nu kan Camille zich niet langer bedwingen en bekent Jeannine, in tegenwoordigheid van Valmoreau, dat zij zijne eenige liefde is. 'Voulez-vous être ma femme?' vraagt hij dringend, gejaagd.

Jeannine schudt 't hoofd ontkennend. 'Wordt mijn liefde dan niet beantwoord? Hebt ge dan een ander lief?' 'Neen!' antwoordt Jeannine met een gesmoorde stem, 'vraag het maar aan uw moeder!'

Intusschen heeft madame Aubray Valmoreau den losbol, die door Camille eenigzins bekeerd is geworden, te kennen gegeven dat, zoo hij inderdaad inziet, veel kwaad te hebben gesticht en dat alles zooveel mogelijk wil herstellen, hij dit bewijzen moet. Een mooi, rijk meisje te huwen zou geen straf zijn; welken strijd zou hij dan tegen zich zelven en de anderen te voeren hebben? Welk vooroordeel te overwinnen? En zoo er nu een vrouw mogt zijn, die door de valsche zedeleer der maatschappij, door armoe, zwakheid of een slecht voorbeeld meêgesleept is; zoo die vrouw even opregt berouw heeft als gij, Valmoreau, zoo ze u bemint en gij haar (mevrouw Aubray weet door Barantin dat Valmoreau passie voor haar heeft opgevat, terwijl ze veronderstelt dat Jeannine's genegenheid ook *Valmoreau* geldt), - als dan uwe liefde en uw naam haar redden kunnen - met welk regt zoudt ge haar dit dan weigeren? Heb den moed om 't goede te doen, even als gij den moed hadt om 't kwade te bedrijven, en de brave lieden zullen met u zijn.

Valmoreau heeft slechts een half oor voor die strenge taal en maakt zich uit de voeten.

De bom breekt los. Camille gaat zijn moeder spreken en vraagt hare toestemming. Den naam van die uitverkorene? - De moeder van den kleinen Gaston. Wil *hij* die trouwen? Heeft *die* vrouw Camille gezegd, zijn moeder toestemming te vragen?

De arme moeder krimpt ineen van smart.

‘Waart gij dus die onbekende die ze lief had?’

‘Heeft ze u dat gezegd?’ roept Camille verrukt uit.

‘Maar uw moeder,’ zegt Barantin getroffen, ‘die mij de geheele geschiedenis verteld heeft, dacht dat het een ander betrof.’

‘Wat zal ik haar antwoorden, moeder?’ vraagt Camille.

‘Ik geef mijne toestemming niet.’

Barantin legt Camille uit waarom hij die vrouw niet trouwen kàn; 't is dezelfde over wie madame Aubray Valmoreau gesproken heeft.

‘Maar,’ roept Camille heftig aangedaan uit, ‘ge vondt toch goed dat een ander haar trouwde.’

‘Die andere zijt gij niet.’

‘Nu zijn we er,’ mompelt Barantin.

‘En hebt ge ook opgemerkt, hoe dat jongmensch zich tegen dat voorstel kantte?’ vraagt mevrouw Aubray.

‘Ge hebt tevens kunnen opmerken, moeder, dat ik, die anders grootgebragt ben dan hij, het heel eenvoudig vond; en ge weet wat ik geantwoord heb, toen hij mij vroeg of *ik* doen zou wat ge *hem* aanriedt.’

Camille ondervraagt zijn moeder naar Jeannine, en houdt haar voor dat ze Jeannine vergeven had en achting toedroeg. Zijn moeder heeft 't meisje dus misleid door haar aan te sporen om die liefde, die zij in haar hart koesterde, niet te smoren. Zonder zijn moeders toestemming zal de edele Camille echter nooit trouwen; hij zal zijn moeder gehoorzamen, maar als ze die vrouw nog spreekt, dat zij haar dan zegge dat er in deze wereld beginselen zijn, die men aan zekere maatschappelijke pligten ten offer *moet* brengen.

Wanhopend gaat Camille heen; een oogenblik later komt Valmoreau haar, aangedaan, voorstellen om Jeannine te trouwen, die gezegd heeft dat ze bereid was om alles te doen wat mevrouw Aubray bevelen zou. Een hevige strijd maakt zich van mevrouw Aubray meester, die nog vreeselijker wordt als Jeannine haar voor 't laatst bezoekt, zich voor Camille's moeder wil opofferen, en in tegenwoordigheid van allen, met groote zelfverloochening voorgeeft, dat de fout die zij bedreven heeft, niet de eenige in haar leven is.....

Dat gaat te ver. Mevrouw Aubray kan de stem van haar geweten niet langer smoren; ze vliegt op, grijpt Jeannine en drukt haar *dochter* aan 't hart.

‘De strijd is gekomen!’ zegt ze tot Barantin. ‘Ik heb 't offer gebragt en ben er trotsch op, het herstel der vrouw te hebben beproefd. Ik smaak de vreugde van de eerste te zijn.’

‘En 't verdriet van de eenige te zullen blijven,’ zegt Barantin ten slotte.

‘Barantin heeft volkomen gelijk!’ riep de majoor uit. ‘'t Is te kras; ik geloof niet dat eene moeder zóover zal gaan om haar kind tot zulk een verbindtenis toestemming te geven. Zoo zijn we allen; prachtige theoriën, maar ze in praktijk brengen: daar zit juist de knoop. 't Stuk is overdreven; even als hij in la Dame aux Camélias het ideaal eener lorette gaf, krijgen we hier 't ideaal eener vrouw, die, zoo als Barantin van haar getuigt, de qualités der engelen heeft, maar ook het gebrek dier wezens, van niet genoegzaam tot deze wereld te behooren en dus te veel aan 't goede te gelooven.’

‘Maar hebt ge ooit iets zoo natuurlijk zien spelen?’ riep de schilder hartstogtelijk uit. ‘Ik zat niet meer in een schouwburg, 't waren geen acteurs meer voor mij; maar ik woonde dien treffenden strijd bij; ik beefde voor madame Aubray (mad. Pasca), toen haar zoon haar die confessie kwam doen; ik leed met haar in dien vreeselijken strijd. Wat soberheid van gebaren en bewegingen; hoe eenvoudig en hoe treffend! De beroemde *Arnal* had zich in dien rol van den scherpzinnigen, goeden, bejaarden man zoo volkomen *hineingedacht*, zou een duitscher zeggen, dat niemand zich een betere opvatting van die figuur zou kunnen voorstellen; de luchthartige, fijne, modieuse Valmoreau, die dat eigenaardig Parijsch taaleigen zoo volkomen meester is, wordt door *Porel* onverbeterlijk vertolkt.

Jeannine, madame Delaporte, die een ontzaggelijke moeijelijke rol vervulde, was subliem, en Mad^{lle} Barataud, de naïve Lucienne, had ik dolgraag willen schaken. Camille, de premier-amoureux, overdreef zijn rol en was te pathetisch. Wat had ik gaarne onze Hollandsche tooneelspelers eens bij dat spel genoodigd.’

‘Ja, spel en stuk waren heel merkwaardig,’ zei de majoor. Ik vond de opvoering van Sardou's *Maison Neuve* in de Vaudeville minder uitstekend. De tendenz van het stuk tegen het zich à tout prix verheffen van stand, het koortsachtig jagen naar rijkdom, kan vooral in Parijs doel treffen. 't Is hier bij alle handeldrijvende burgers maar te doen om spoedig rijk te zijn en dan van hun renten te kunnen leven. De manu-

facturier in Sardou's stuk had het goed in den ouden beklanten winkel, *la vieille cocarde*, doch op aanzetten zijner vrouw moest en zou hij een groot, uitgestrekt magazijn met ontelbare bedienden hebben. Nu beweegt men zich in beter kring, geeft partijen, let minder op de zaken, en wordt dus van alle zijden bestolen. In de 4e acte, in een wanhopig oogenblik, dat de vrouw van den koopman den ellendigen toestand van hun magazijn *le Bouton d'or* vernomen heeft, en buitendien tot de ontdekking gekomen is, dat haar man een liaison met eene danseuse heeft, die au troisième bij hen woont, besluit ze gehoor te geven aan een voorstel dat haar reeds herhaaldelijk door een aanbidder, den graaf de Marsille, gedaan is. Zij schrijft den graaf, laat volgens den door hem gegeven raad, tegen elf uur 's avonds een raam van 't balkon open, en ziet tegen dien tijd in haar appartement den baron - in beschonken toestand aankomen. De scène eindigt hiermee, dat de graaf in zijn dronkenschap - eene rol die Desrieux onverbeterlijk speelt - een fleschje met opium grijpt en ledigt, en schijnbaar levenloos op den grond neêrvalt. In dien vreeselijken toestand, met dat compromittant figuur in haar slaapvertrek, ontvangt Claire 't bezoek van haar man met den commissaris van politie en zijn adjunct, die omtrent den voortvlugtigen boekhouder van 't magazijn ook hare verklaringen komen vragen. De situatie der vrouw is vreeselijk; hare pogingen om den op den grond liggenden dronkaard aan 't oog van haar man en de twee bezoekers te onttrekken, gelukken, doch ten koste van ontzaggelijke inspanning en ziels-angst.

Ten slotte komt alles teregt, en trekt de gevallen groothandelaar weêr in den ouden winkel, waar zijn oom intusschen met succes den handel had blijven voortzetten. Dat burgerhuishouden in de eerste acte, waar René, de compagnon van oom Génévoix, zoo tevreden leeft, is een keurig tafereel; in de 2e acte worden de dwaasheden van dezen tijd onmeêdoogend gepersifleerd. Ook de karakters zijn hoekig en juist aangegeven, en worden met groote kunst vertolkt: de oom, de man van 't oud-degelijke régime, door M. Parade; de adellijke leeglooper, de gandin, door M. Desrieux; de vrouw van den koopman René door Mlle Fargueil met hartstogt en ontzaggelijk veel kunst. Die stukken zijn serieus; daar zit wat in. Men moge de tendenz er van afkeuren; ze zijn met een doel geschreven: de karakters in de idées van madame Aubray zijn kan-

tig geteekend; de situatiën treffend; 't is hier de prachtige schilderij, die de lijst doet vergeten. Maar nu verder? Ge zult je door de gewaagde, dikwijls origineele moulures en 't schitterend verguldsel der lijst soms laten meêsleepen, maar de schilderij zelve zoekt ge te vergeefs.

Cendrillon b.v. in het théâtre impérial du châtelet. Hier hebt ge de bekende geschiedenis van asschepoester, opgesierd met coupletten en flaauwe, dubbelzinnige woordspelingen. 't Publiek applaudisseert er Riquiqui, den neef van asschepoester, omdat van achteren, door eene opening in den losgetornden broek, een slip van een onmisbaar kleedingstuk op onbescheiden wijze uitgluurt. De koning Hurluberlu kan zijn neus niet in zijn zakdoek steken of de gezamenlijke trompetten bootsen dat geluid op de krachtigste wijze na; 't publiek is weer in de wolken! Maar de weergalooze pracht der decoratiën en mise-enscène is niet te beschrijven; men moet dat met eigen oog aanschouwen, die snelle verwisseling van tooneel, die schitterende effecten der sombere grot, waar men plotseling een vuurregen ziet vallen, het onmiddellijk veranderen in eene soort van aardsch paradijs met azuurblaauwen hemel, een doorschijnend meer en nimfen die uit den gladden waterspiegel en de weelderige bloemperken te voorschijn komen. Kan men grooter rijkdom van kostuum denken dan bij dien optogt der duizend en een princessen in fantastisch kostuum van alle werelddeelen, die ten slotte, sierlijk dansende, door elektrisch licht in alle kleuren beschenen worden, en boven wie men de koningin der zon, omgeven door zwierige engelen, langzaam uit de wolken ziet dalen? Ook daar hebben die honderden danseressen het vraagstuk opgelost, gekleed te *zijn* en dit toch niet te schijnen. Over de fijne vleeschkleurige tricots, die de ledematen zoo strak mogelijk omspannen, dragen sommigen dier houris, uit een gevoel van zedelijkheid, of ter voldoening aan een bevel der politie, dat de Parijsche wereld ongetwijfeld belagchelijk vindt, een satijnen of zijden kleedingstukje, dat echter te klein is om er een naam voor te zoeken. De eerste danseuses dragen nog een soort van kort gazen kleedje. En zoo trippelen, zweven en dwarrelen die honderden feeën, elfen en geniën met goud, zilver, diamanten en parelen in haar en op tricot over het ruime tooneel, dat in een verblindend glansrijken tempel herschapen is, schitterend bestraald door elektrisch licht, zoodat de bevallige omtrekken scherp en voordee-

lig uitkomen. Daarin ligt het groot succes van dat stuk, dat ik voor de 257e maal heb zien geven! Als Molière en Corneille zoo iets eens zagen toejuichen!

Nu komen we aan het zoo gezochte en geroemde '*Vie Parisienne*' van het bekend drietal Meilhac, Halévy en Offenbach. De titel is eene leugen. Wat bevat het stuk? De lotgevallen van een Zweedschen baron met zijn vrouw, die Parijs komen zien. Een geblaseerd Parijzenaar van fortuin ontmoet toevallig aan 't station den gids van 't *Grand hôtel*, die beide vreemdelingen afwacht. De guide, een gewezen kamerdienaar van Urbain, staat de verwachte vreemden aan den rijken leeglooper af, en deze brengt den baron en zijne jonge, schoone vrouw natuurlijk in zijn eigen appartement. De baron wordt door den Parijzenaar in kennis gebragt met diens maîtresse, die hij moede was; Urbain en zijn vriend Gardefeu koopen 't dienstbaar personeel van een adellijke familie om, welke tijdelijk Parijs verlaten hebben; de bedienden nemen de rol hunner meesters over; groteske, burleske figuren, als de Zwitsersche admiraal, die zich verontschuldigt dat hij zijne ridderorden op den rug draagt, omdat hij ze niet op zijn borst kan brengen; de oude generaal, de kolonelsweduwe, dezen maken nu het aantrekkelijke der volgende tooneelen uit. De Zweedsche baron denkt zich in de groote wereld te bewegen, en woont een soirée met knechts, meiden, schoenmakers en naaisters bij, eene soirée, die in eene ware orgie eindigt. De Zweedsche baronesse, die geen oor heeft voor de dringende liefdesbetuigingen van den pseudo-gids, weet ten slotte haar echtgenoot van 't dwaalspoor te brengen, en - tout est pour le mieux...

Wat is de triumf van 't stuk? de origineele karikaturen, de groote dwaasheden, die de ledigheid, 't onbeteekenende van de grove klucht vol groote onwaarschijnlijkheden, want meer is 't waarlijk niet, bemantelen.

En la grande duchesse de Gérolstein? 't stuk hetwelk zùlk een furore maakt en dat de groote personaadjen trekt? Niets dan een klucht, meestal met grof zout besprenkeld; hier en daar door het meesterlijk spel van Madlle Schneider en Dupuis zóo zot, dat men onwillekeurig van 't lagchen schudt.

De groothertogin van Gérolstein is eene regerende vorstin van twintig jaar, opgevoed door baron Puck, die met generaal Boum 't bestuur over 't hertogdom in handen heeft. Om de verveling der jeugdige vorstin te verdrijven, verklaart baron

Puck, ter harer verstrooijing, aan een aangrenzend hertogdom den oorlog. Generaal Boum, de charge van een oud generaal, met ontzaggelijke stevels en een pluim van een paar el op zijn steek, brandt van verlangen om slag te leveren. Hij is zóo heldhaftig dat hij, bij wijze van snuifje, telkens een pistooltje met dubbelen loop uit zijn gordel neemt, afschiet en de kruidlucht uit den loop met wellust opsnuift. Vóor de troepen naar den slag gaan, wil de groot-hertogin ze nog even inspecteren. Haar oog valt op een knappen langen Grenadier Fritz. Deze is juist degene, die zekere Wanda tot bruid heeft, op wie generaal Boum 't oog had laten vallen, zoodat er tusschen Fritz en zijn opperbevelhebber eene slechte verstandhouding heerscht. Doch Fritz *moet* ondanks dit alles uit het gelid komen; hij bevalt de groot-hertogin ongemeen, en binnen een uur wordt hij van gemeen soldaat, kapitein. Nu heeft er een krijgsraad plaats, die de groot-hertogin, Boum, Puck en zekere prins Paul bijwonen. Deze, een bloode, verlegen, dom heerschap, is door zijn papa den keurvorst daarheen gezonden om de groot-hertogin zijn hof te maken en haar te huwen, doch zijn aanzoek wordt door de snaaksche vorstin voortdurend uitgesteld. Fritz, de nieuwe kapitein, durft de plannen van generaal Boum bespotten, en wordt nu, om hem regt tot meêspreken te bezorgen, door de hertogin plotseling tot graaf en generaal en chef benoemd, wijl hij een naar aller oordeel zeer praktisch *plan de bataille* heeft gemaakt. De nieuwbakken generaal Fritz krijgt ten oorlog de vermaarde sabel van den vader der hertogin mêe, en het leger trekt te velde. Als overwinnaar keert Fritz terug. Nu denkt de groot-hertogin voor hare weldaden wederkeerig beloond te worden, en in een intiem tweegesprek geeft zij Fritz door houding, gebaren en woorden zoo duidelijk te kennen, hoe lief ze hem heeft, dat men zulk een onverbeterlijke botterik als de gewezen fuselier moet zijn, om de duidelijk sprekende hertogin, wier mimiek nog oneindig wegslepender is, niet te begrijpen. Fritz wil en zal met zijne Wanda trouwen; de groot-hertogin, wier goede plannen zoo miskend worden, is woedend en treedt toe tot het complot dat generaal Boum, Puck en prins Paul reeds gevormd hadden om den benijden gunsteling te doen vallen. Misschien zou de arme generaal Fritz als een slagtoffer van zijn knap figuur en martiale houding en van zijn wêergalooze domheid gevallen zijn, zoo niet de groot-hertogin onder dat com-

plot zekeren baron Grog had ontmoet, den kamerheer van prins Paul, die eveneens door zijn lange, knappe, breede figuur volkomen beantwoordt aan de idealen die de edele vorstin zich van 't mannelijk geslacht vormt. Haar vertoorndheid jegens Fritz bedaart en hieraan heeft deze het te danken, dat de wraak zich tot eenige plagerijen zal bepalen.

Van de huwelijksplegtigheid met zijne Wanda in 't slaapvertrek gekomen, heeft er tusschen beide jeugdige echtgenooten een tooneeltje plaats, dat door het uitstekend spel van Dupuis en Mlle Garait eenigzins gered wordt, maar toch steeds zeer dubbelzinnig blijft. De huwelijksnacht wordt elk oogenblik gestoord. Elk oogenblik komen, hetzij de tamboers, hetzij de muzikanten van het leger hem een serenade brengen; dan gooit men bloemruikers in 't vertrek, tot eindelijk al de personaadjen van 't stuk met groot geweld 't vertrek binnendringen, de jeugdige echtgenooten overvallen en den nieuwbakken generaal met groote drukte aanzeggen dat hij zich onmiddellijk gereed make om den vijand wêer te verdrijven. Straks komt de arme Fritz berooid, van zijn epauletten beroofd, zijn groote panache ontsierd en de vermaarde *sabre de mon père* als kurketrekker verdraaid, terug. Den vijand heeft hij ontmoet, doch in den persoon van een beleedigd echtgenoot, wiens wederhelft generaal Boum gewaarschuwd had haar dien dag niet te bezoeken, daar haar heer en meester en eenige vrienden hem met knuppels afwachtten. Fritz's rug heeft die per procuratie voor Boum ontvangen. In dien staat wordt hij door de groot-hertogin op omgekeerde wijze van graaf en generaal en chef tot gewoon soldaat verlaagd, en ontvangt baron Grog de fameuse panache, de sabel, kortom al de waardigheden, zoodat de baron in de volheid zijner dankbaarheid uitroept: ‘Merci, Altesse..... ma femme vous bénira.’ Grog heeft een vrouw met drie kinderen! De groot-hertogin is buiten zich zelve van woede. Nu krijgt eindelijk generaal Boum sabel en panache weêr in bezit, en wordt Fritz met een schoolmeestersplaats in een dorp bedeeld, waar hij met zijne Wanda kan heentrekken. De groothertogin, die intusschen dien morgen met den onnoozelen prins Paul gehuwd is, gelast ook den baron Grog 't paleis te verlaten, want, zegt ze, Fritz en Grog nastarende: ‘Quand on n'a pas ce que l'on aime, il faut aimer ce que l'on a.’

Dat is nu 't stuk van het théâtre des Variétés, dat zoo'n ontzaggelijken loop heeft, en waarvan niemand zich eenig denk-

beeld kan vormen als men Mlle Schneider en Dupuis niet al die tooneeltjes met zulke sterk sprekende kleuren, zulk eene veelbeteekenende mimiek en pantomime heeft zien opvoeren. Te vergeefs zoekt men er fijnen geest of vernuftige intrigue in: 't is plat, alledaagsch, en zelfs hier en daar riekt het sterk naar eene parade, zoo als men die op kermissen vlugge en snaaksche clowns soms voor de tent ziet houden.

Jules Janin herinnert teregt in het Journal des Débats aan de meesterstukken van Molière, Racine, Corneille en Voltaire, en somt met bloedende ironie de grootsche stukken op, die steeds in groote tijdperken van 't Fransche rijk werden opgevoerd. De gevolgtrekking ligt voor de hand: zoo tooneel, zoo volk, zoo hoofd!

Ga nu gerust naar Holland, schreeuw het er uit over het volmaakte, losse, het sans gène vooral, van acteurs en actrices; maar vertel in 's hemelsnaam niet, dat je hier iets geestverheffends, iets waarachtig schoons ten tooneele hebt zien voeren. Ik blijf er bij: karikaturen, gedecolleteerde dames en charges, dat is de hoofdstrekking!

'Hoor eens, mijn waarde majoor! Hoe je ook tegen den wansmaak ijvert en uitvaart,' zeî de schilder, blijkbaar uit het veld geslagen door het lange sermoen van den majoor, 'wees ten minste eerlijk genoeg om te bekennen, dat die farces, als ge ze geen stukken noemen wilt, onderhoudend zijn; al is 't geen fijne geest, ze vermaken u kostelijk. Trouwens de Parijzenaar verveelt zich nooit. Ik herinner me nog hoe ik me in den aanblik der zaal verlustigde, toen ik voor de eerste maal een Parijschen schouwburg bezocht. Meisjes met oranje-appels, waaijers, bouquetten en tooneelkijkers, rondventers met *le Moniteur, le programme du soir*, op dien eigenaardigen heeschen toon uitgeblaft, *le portrait de tous les artistes à* 25 *centimes*; op alle rangen iedereen druk pratende, een courant doorbladerende, zich met het lezen der niet onaardige réclame der aankondigingen van een aantal magazijnen vermakende, die het scherm, dat onder de pauzen neêrvalt, op de meest bonte en doeltreffende wijze versieren. "Als ge de soleil niet leest, wordt ge door den hoofd-redacteur beklaagd, want dan hebt ge den waren esprit Français nog niet leeren kennen," en zoo gaat het door. Men behoeft zich in zijn fauteuil d'orchestre hier nooit te vervelen, al is men ook alleen.'

'Mooije fauteuils!' zeî de majoor minachtend, 'smalle stoe-

len zonder pooten, die allen op één bank zijn vastgeschroefd; als er één heer zich in zijn stoel wat veel beweging veroorlooft, schudt de gansche rij op de bank! 't Is de geschiedenis van de pruik uit de sentimental Journey! - Iedereen leest de courant, zegt-ge, ja, maar wat leest men? Een fenilleton van Rochefort of Wolf uit den Figaro, de Moniteur des théâtres of le petit journal van Timothée Trimm; ze zullen er niet wijzer door worden; maar 't is luchtig en onderhoudend geschreven. Iedereen leest de courant, zoo als een ieder gedecoreerd is! Kom een koffijhuis of een café chantant binnen, en tot uw verbazing bespeurt ge dat de garçons alléen nog niet gedecoreerd zijn. Een franschman die comme il faut wil zijn, dient in 't knoopsgat een rood lintje te strikken, zoo als een Hollandsch jongman met een paar deugdelijke kijkers, toch zijn glas aan een zwart lint behoort te laten bengelen. Hoe er om gekuipt wordt, kan men zich voorstellen; ofschoon ik niet geloof dat Holland in *dit* opzigt voor Frankrijk behoeft onder te doen.'

Toen stonden we op en gingen ieder onzes weegs. Het was half twee geworden, en op straat ontmoetten we hier en daar nog een enkelen voddenraper, die met zijn lantaarntje aan een stok al de lorren en vuilnis op straat bekeek, en na onderzoek in zijn mand duwde, of liet liggen.

Den volgenden morgen reden we vroeg met den omnibus naar het kerkhof Père-Lachaise. Voor ons Hollanders was 't een eigenaardig gezigt, dat op den boulevard Montmartre vier metselaarsknechts in een voiture de place stapten, hun kalkbakken en gereedschap op de imperiale zetten en zich zoo naar hun werk lieten rijden. Dat zien we in Holland niet. Evenmin zien we er uitstallingen als hier in de smalle straat, die aan het kerkhof van Père-Lachaise grenst, waar kringen en monumenten van marmer, immortellenkransen, medaillons met opschriften, onder glas, bloemkransen, bloempotten, waar letterlijk alles te krijgen is. Geen woord zou u voor den geest kunnen komen waarmede ge het treffendst uw verdriet meent uit te drukken, dat hier niet met zwarte letters reeds op een of anderen krans prijkt. *'Au meilleur des pères,' 'au meilleur des époux,' regrets éternels*, en ontelbare dergelijke onschadelijke leugens - Töpfer zei immers: *rien n'est faux comme un épitaphe* - liggen er in de open magazijnen uitgespreid.

Ik zag er verscheidene marchands de vin, die er te gelijk

een magazijntje van grafversierselen op nahouden, en waar werklui tusschen de marmeren tomben en de kransen hun cannette wijn zaten te drinken.

Zoo wordt de ernst met onverklaarbare voorzorgen er steeds met wuftheid vermengd. Op Père La-chaise zelf, gevoelt men zich evenmin minder vrolijk gestemd dan ergens anders in 't groote Parijs. Hier voert wederom de sierlijke rangschikking, de echt Fransche smaak den boventoon, en is er niets te bespeuren van het eenzame, stille, door zijn eenvoud treffende dier rijen grasheuvelen, hier en daar door een enkel steenen monument afgewisseld, dat onze doodenakkers kenmerkt.

Evenals de Franschen in hun leven bijna allen met het roode lint in 't knoopsgat prijken, heeft ook ieder hunner bij zijn dood een monument. Het is eene stad van marmer, met breede straten, waar men rijen van marmeren grafmonumenten naast elkaâr vindt; een uitstalling van marmer, anders niet. Hier en daar zijn er kolossale gedenkteekenen, die, mogten we er een van vervoeren, in 't Willemspark de quaestie van 't monument van 1813 in eens zouden oplossen. Doch aangrijpend, zielroerend is de aanblik van Père-Lachaise volstrekt niet: 't ziet er alles vrolijk en lagchend uit, en de vreemdelingen, die er steeds rondwandelen, bevolken de anders verlaten stad.

Ik sluit deze en voeg er de groeten van den majoor en den schilder bij. Spoedig denk ik weêr door de met angstverwekkende rapheid voortvliegende Fransche en Belgische spoortreinen op de hotsende, vadzige wagens van Antwerpen naar den Moerdijk gewaar te worden, dat het ‘langzaam gaat zeker,’ nog steeds op het blazoen van mijn geliefd vaderland behoort te prijken.

JOHAN GRAM.

Bibliographisch album.

Regtsgeleerdheid. Letterkundig overzigt.

Naar het schijnt, is de tijd niet ver meer, waarop althans eene poging zal worden beproefd om tot eene nieuwe wetgeving voor ons hooger onderwijs te geraken. Veel van het thans bestaande zal ongetwijfeld daarbij als verouderd moeten worden ter zijde gesteld; maar ook zal, naar wij hopen en verwachten, menig onderdeel der tegenwoordige regeling de vuurproef eener scherpe kritiek zegevierend doorstaan. Onder die instellingen, waaraan wij veel gewigt hechten, en welke wij ongaarne afgeschaft zouden zien, rekenen wij de gewoonte, dat, zonder eenigen wettelijken dwang, aan hen, die daartoe de geschiktheid en den lust in zich gevoelen, de gelegenheid wordt geopend om door het bewerken eener dissertatie of het beantwoorden eener prijsvraag, te beproeven, in hoeverre een goed doorgebragte studietijd hen geschikt heeft gemaakt om in het worstelperk der wetenschap op te treden, en aan den grooten strijd, die daar aan de orde is, deel te nemen. Wel worden vele dier geschriften meer in het belang van den schrijver dan van het publiek vervaardigd, en treedt er menig strijder op, die den strijd niet veel nader tot de beslissing brengt; maar zeker niet minder groot is het aantal soortgelijke werken, die inderdaad wetenschappelijke waarde bezitten, en die overal met eere kunnen genoemd worden als proeven van de degelijkheid, waarmede in ons vaderland het hooger onderwijs wordt gegeven. Zelfs in het buitenland genieten de Nederlandsche dissertaties een welverdienden roem; en, al zijn zij in de laatste jaren door het regelmatig gebruik onzer eigene taal voor den vreemdeling minder toegankelijk geworden, met genoegen bemerkt men, dat hunne innerlijke waarde menigmaal over dien hinderpaal zegeviert, en vele Duitsche geleerden er nog thans eene eer in stellen hunne landgenoo-

ten te wijzen op de belangrijke literatuur, die jaarlijks aan onze universiteiten verschijnt.

Met te meer regt behoort daarin belang te worden gesteld, omdat overigens (en hier hebben wij meer bepaald de regtsgeleerde faculteit op het oog) het aantal wetenschappelijke boekwerken zoo uiterst gering blijft. Wanneer men de tijdschriften en arresten-verzamelingen uitzondert, bepaalt zich onze literatuur bijna uitsluitend tot eenige groote handleidingen, die zich ten doel stellen, het burgerlijk of handelsregt in zijne geheele uitgebreidheid te ontwikkelen. Het is natuurlijk onze bedoeling niet, de waarde van zulke werken in twijfel te trekken; integendeel wenschen wij daaraan steeds de eerste plaats toe te kennen, maar naast deze zouden wij ook eene ligtere literatuur wenschen te zien opkomen. Menigeen, wien de tijd of lust ontbreekt voor een boekwerk van eenige deelen, zoude welligt in staat zijn, over een enkel onderdeel een nieuw licht te doen opgaan; menige regtsvraag, die in het groote systeem niet anders dan eene ondergeschikte plaats mag innemen, kan in eene monografie met al die zorg behandeld worden, waarop zij evenzeer als meer omvangrijke regtsinstituten aanspraak kan maken.

Ieder weet, hoe de Duitsche en Fransche regtsgeleerden steeds voortgaan, hun regt op deze wijze te bearbeiden; ieder weet ook, hoe weinig de tijdschrift-artikelen zijn, die ten onzent in denzelfden geest werkzaam zijn, en hoe buiten deze artikelen een afzonderlijk uitgegeven monografie inderdaad eene uitzondering is. In dit verzuim wordt bijna geheel voorzien door onze academische literatuur, en het is daarom, vooral ook om de voortreffelijke wijze, waarop zij daarin voorziet, dat wij het van het hoogste belang zouden rekenen, indien aan de aanstaande wetgeving te dezen aanzien eene zoodanige rigting kon worden gegeven, dat zij zoo mogelijk gunstig op het thans gebruikelijke schrijven van proefschriften werkte. Meermalen is dan ook het denkbeeld bij ons opgerezen, of het uitschrijven van prijsvragen en het verleenen van graden (twee instellingen, waartegen gewigtige bedenkingen bestaan) niet met vrucht zouden kunnen vervangen worden door premiën, telken jare voor eenige der best gekeurde dissertaties uit te schrijven.

Wanneer wij derhalve tot nu toe de academische proefschriften buiten den kring onzer beschouwingen hebben gehouden, het is niet geweest uit geringschatting, daar menig dergelijk geschrift zonder twijfel ten volle verdiend had onder de aandacht onzer lezers te worden gebragt. De reden daarvan was alleen deze, dat wij gemeend hebben, ons van den aanvang af eene grens te moeten stellen, en wij begrepen hebben, dat het evenmin de roeping van de Gids zoude kunnen zijn, een volledig overzigt der academische literatuur te leveren, als het ons voegde te dezer plaatse eene scheiding

te maken tusschen die, welke ons al dan niet ter kennis kwamen, of der vermelding waardig schenen. Evenmin als wij hier de opstellen der regtsgeleerde tijdschriften kunnen ter sprake brengen (ook al verschillen deze alleen in wijze van uitgave van de door ons behandelde geschriften), evenmin konden wij aan de academische proefschriften eene plaats inruimen.

Op dien regel maken wij heden eene uitzondering voor een viertal dergelijke geschriften; maar het is om eene bijzondere en naar wij hopen voldoende reden. Aan de redactie van dit tijdschrift toegezonden, werden zij door deze in mijne handen gesteld, en reeds te lang verzuimde ik aan die uitnoodiging te voldoen. Thans, nu ik daartoe wil overgaan, komt het mij voor, dat ik niet beter kan doen, dan ze als proeven van een eigenaardig onderdeel der regtsgeleerde letterkunde bij elkander te voegen, en daaraan een afzonderlijk overzigt te wijden. Als zoodanig wensch ik hunne behandeling beschouwd te hebben; niet omdat ik de andere dissertaties, die mij in den laatsten tijd zijn voorgekomen, minder dan deze voor eene bespreking te dezer plaatse geschikt zoude rekenen.

Het eerste der hier bedoelde geschriften is van den heer J. Bohl JGz., en handelt over twee vragen van Nederlandsch regt, t.w. de beschikkingen ten behoeve van armen, en de misdrijven van postbeambten.

Wat het eerste onderwerp aangaat, zoo vangt de S. aan met de uiteenzetting der beginselen, welke omtrent de armenzorg golden in het Mosaïsche en het Justinianeïsche regt. Aan dit laatste brengt hij eene ook in ons oog regtmatige hulde, omdat het zich geheel aansluit aan de organisatie der kerk, en door het oppergezag der bisschoppen te erkennen het beginsel heeft gehuldigd, dat de armenzorg niet van den staat, maar van de kerk behoort uit te gaan. Het spreekt wel van zelf, de bijzonderheden dier regeling passen alleen in eenen tijd, waarin alle burgers tot dezelfde kerk behoorden, en waarin die kerk zoo naauw met den staat verbonden was, dat ook kerkelijke overheden voor een deel als staatsambtenaren konden werkzaam zijn. Zoo zoude b.v. in onze dagen het voorschrift, dat alle armeninrigtingen onder het opperbestuur des bisschops geplaatst zijn, en het den erflater verboden is, de door hem nagelaten giften aan dat toezigt te onttrekken, een wonderlijken indruk maken; bij eene onpartijdige beschouwing verklaart men echter die bepalingen uit de omstandigheden, waaronder zij werden gemaakt, en dan huldigt men het beginsel, dat daaraan ten grondslag lag, en dat, ofschoon in onze dagen tot andere resultaten leidende, hetzelfde is, waarvan ook onze armenwet uitgaat; namelijk, dat op het gebied der weldadigheid alles zoo veel mogelijk aan de kerk moet worden overgelaten.

Handelde de heer B. tot nu toe meer in het algemeen over armenzorg, in de volgende hoofdstukken bepaalt hij zich strenger tot het eigenlijk onderwerp, door hem op den voorgrond gesteld, de beschikkingen ten behoeve der armen; en komt hij op die wijze vooreerst tot de beschouwing der plakaten, welke dit onderwerp in onze Nederlandsche regtsgeschiedenis geregeld hebben. In plaats echter van, zooals men had mogen verwachten, de beginselen, welke in het oud-hollandsch regt omtrent deze zaak golden, in hun geheel uiteen te zetten, beperkt hij zijn onderzoek bijna geheel tot het plakaat der Staten van Holland (1655), waarbij verboden werd ‘het testeren ten behoeve van Geestelycke ofte andere Pausgezinde geordende Persoonen, ofte geseyde Geestelycke Armen, Gestichten ofte Godshuizen.’ Met regt spreekt hij over een dergelijk verbod eene scherpe afkeuring uit, en zeker zoude thans ieder Nederlander niets liever wenschen, dan dat zijne voorouders, zelfs in de eeuw der dragonnades, ook in dit opzigt het voorbeeld van godsdienstige verdraagzaamheid hadden gegeven. De geest dier tijden was echter eene andere dan de onze, en het plakaat bovendien slechts eene uitbreiding van vroegere plakaten, die in 1449, 1520 en 1524 het vermaken van erfenissen aan geestelijken in menig opzigt verboden of beperkt hadden. Om billijk te zijn, had de S. dit wel mogen vermelden, en evenzeer, dat, nadat in 1724 beslist was, dat het voormelde plakaat inderdaad niet alleen geestelijken, maar ook de kerkelijke armbesturen bedoelde, er in onderscheiden plaatsen aan de R.K. armverzorgers privilegiën zijn uitgereikt, dat hunne armen bij testament mogten begunstigd worden, mits de magistraat het nagelatene door zijne autoriteit bewillige (cf. van der Schelling op Zurck's Codex Bat. v. Aelmoessen).

Wat hiervan echter zij, gaarne erkennen wij, dat, ook al was zulk een privilegie verleend, er eene onbillijke achteruitzetting der R.K. armbesturen plaats had, en verheugen wij ons met den S. in de mildere begrippen, welke na de omwenteling van 1795 gehuldigd werden. Die begrippen vinden bij ons onderwerp hunne toepassing in het zeer billijke, maar in onze dagen alleen mogelijke voorschrift van art. 925 B.W., dat eene uiterste wilsbeschikking, ten voordeele van ‘de armen’, geacht wordt gemaakt te zijn ten behoeve van alle noodlijdenden, zonder onderscheid van godsdienst, welke in de plaats, alwaar de erfenis is opengevallen, door armeninrigtingen bedeeld worden.

Aan de uitlegging dezer woorden nu is het overige deel van het proefschrift gewijd. Om onder de hier omschreven armen te behooren moet men 1°. nood lijden, 2°. bedeeld worden, 3°. door armeninrigtingen. Houdt men aan deze omschrijving vast, dan valler daarbuiten alle zoodanige personen, die of alleen tijdelijken onder

stand, geneeskundige hulp, onderwijs, enz., ontvangen, of wel omgekeerd die in gestichten volkomen worden onderhouden; terwijl alleen zij overblijven, die te kort schieten in het vinden van voldoende middelen van bestaan, en daarom blijvend onderstand moeten genieten. In de tweede plaats mag uit dezelfde definitie worden afgeleid, dat er geen onderscheid tusschen den aard der armeninrigtingen te maken is, en alle, kerkelijke zoowel als burgerlijke of gemengde, wat ook het beginsel zij, waarop hunne werkzaamheid berust, te dezen aanzien als door de wet bedoeld te beschouwen zijn.

Ontleenen de armen zelven een persoonlijk regt op het hun vermaakte? Teregt beantwoordt de S. deze vraag ontkennend, en, terwijl hij aanneemt dat zij uit den aard der zaak vertegenwoordigd worden door het armbestuur, betoogt hij tevens, dat de inrigting van dit bestuur, en de verpligtingen, welke het jegens hoogere kerkbesturen kan hebben, te beoordeelen zijn naar de wetten van elk kerkgenootschap. Ook wij achten zulks juist, daar zonder twijfel de kerkelijke reglementen, evenals de statuten van andere zedelijke ligchamen, verbindend zijn voor alle leden, en als zoodanig, voor zoo verre zij niet met de publieke orde strijden, ook op de bescherming van den wereldlijken regter aanspraak mogen maken.

Kan den armen vermaakt worden met aanstelling van bewindvoerders, die niet rekenpligtig zijn? De heer B. ontkent dit, omdat de armen door de aanvaarding een regt op het hun vermaakte hebben verkregen, en eene dergelijke beschikking eene gevaarlijke dwaasheid zoude zijn, die alle regtsbeginselen in het aangezigt slaat, en dus als niet geschreven behoort te worden aangemerkt. Bovendien zullen de beheerders, indien zij eerlijke lieden zijn, er geen bezwaar in zien, rekening te doen. Tegenover deze bedenkingen mag men o.i. wel de duidelijke wilsverklaring van den erflater stellen, die immers den armen niets had behoeven na te laten, en die, indien hij gemeend heeft aan zijne making eene voorwaarde te verbinden, die in ons oog voor de armen minder gunstig is, daarmede toch niet zulk eene regtsschennis pleegt, dat de staat bevoegd zoude zijn, de door hem uitdrukkelijk verlangde voorwaarde te vernietigen.

Geschiedt de verdeeling onder de gezindten naar het getal der belijders of naar dat der behoeftigen? De beantwoording dezer vraag in laatstgemelden zin achten wij met den S. de eenig billijke.

Uit de hier gegeven voorbeelden (die nog met enkele vermeerderd konden worden) blijkt, dat de heer B. de onderscheiden vragen, welke zich bij de toepassing van art. 925 kunnen voordoen, naauwkeurig heeft nagegaan, en in den regel naar onze opvatting juist beantwoord. Was hiermede echter zijn onderwerp uitgeput? Ik geloof het niet, en gaarne had ik gezien, dat hij, zijne taak ruimer opvattende, ook op de economische zijde van het vraagstuk acht

had geslagen. Behoort de staat voort te gaan met de aanvaarding van dergelijke legaten afhankelijk te maken van zijne toestemming? Op welke gronden moet zulk eene toestemming geweigerd worden? Mag de staat voorzorgen nemen, dat de voorwaarden, door den erflater gesteld, voortdurend worden nagekomen? Behoort van deze goederen belasting te worden geheven? Mij dunkt, eene beantwoording van deze en dergelijke vragen had eigenaardig bij de verhandeling des schrijvers behoord. De vrees, dat zijn geschrift daardoor eene te groote uitbreiding had bekomen, behoefde hem zeker niet te weêrhouden, daar thans de helft daarvan gewijd is aan een onderwerp, hetwelk met het tot nu toe besprokene in hoegenaamd geen verband staat, en dat, hoe belangrijk ook op zich zelf, even goed voor eene latere gelegenheid had kunnen bewaard worden.

Hoe dit zij, de heer B. heeft gemeend anders te moeten handelen, en het wordt dus tijd, hem ook bij dit tweede deel te volgen. De vraag, die het hier geldt, is deze, of de misdrijven van postbeambten, bepaaldelijk het verduisteren van hun toevertrouwde brieven en pakken, volgens den Code Pénal afzonderlijk zijn strafbaar gesteld, dan wel onder de gewone omschrijving van diefstal vallen.

Bij de beantwoording dezer vraag stelt de heer B. op den voorgrond de verpligting van den staat om te zorgen, dat het publiek een volkomen vertrouwen in de postadministratie kan stellen, en de onwaarschijnlijkheid, dat de wetgever, die in art. 187 eene veel geringere overtreding (het niet bezorgen der brieven) strafbaar stelde, zoude verzuimd hebben, voor de veel ernstiger ontvreemding der brieven afzonderlijke straffen vast te stellen. Van dit denkbeeld uitgaande, betoogt hij verder, dat de gewone jurisprudentie hier ten onregte denkt aan diefstal onder verzwarende omstandigheden; omdat niet alleen de eigenlijke soustraction ontbreekt, maar het bovendien niet aangaat, postbeambten als loontrekkende dienaars te beschouwen, of hier aan binnenbraak te denken, die naar zijne opvatting niet anders dan in vereeniging met buitenbraak voorkomen kan. Boven deze en eenige andere meeningen, wier onjuistheid hij mede aanwijst, geeft hij dan ten slotte de voorkeur aan een arrest van het hof van Noordholland van 16 Maart 1842, hetwelk door den Hoogen Raad is gecasseerd, en dat in het hier bedoelde geval de artikelen 169 vgg. toepasselijk achtte. Teregt houdt hij tegen de leer van den Hoogen Raad vol, dat, al is ook het bestuur der posterijen in de eerste plaats belast met het verzenden der brieven, en het bewaren daarbij op den achtergrond staat, toch ook dit deel van hunne bestemming niet geheel mag geloochend worden, zoodat de postbeambten volkomen vallen onder de omschrijving van ambtenaren, die als zoodanig en door hunnen post met de bewaring der brieven belast zijn. De grootste zwarigheid ligt echter in de omstandigheid,

dat het bewuste artikel alleen spreekt van toevertrouwde ‘actes et titres’, en deze lost de heer B. niet onaardig op, door aan te voeren, dat het woord actes in het regt een meer uitgebreiden zin heeft dan in het dagelijksch leven, en volgens het B.W. ook brieven als onderhandsche bewijsmiddelen kunnen dienen, die dus teregt onder die benaming worden gebragt. Dat dit met vele brieven het geval kan zijn, is waar, ofschoon ook dan nog art. 1911 B.W. onderscheid maakt tusschen acten en brieven; maar of wij daarom het regt hebben, alle brieven, ook vóór dat zij als bewijsstukken in een proces gebruikt worden, en onverschillig wat hun inhoud is, onder de benaming van actes of titres aan te wijzen, is in ons oog zoo zeker niet. Er is echter veel voor te zeggen, en gaarne erkennen wij, dat door de uitlegging van den heer B. eene lacune in den Code Pénal wordt vervuld, die den wetgever, zoolang men de gewone jurisprudentie blijft volgen, teregt verweten wordt.

Meer of min met het laatste onderwerp zamenhangende is de dissertatie van den heer O.Q. van Swinderen, over het begrip van diefstal; waaraan wij thans eenige beschouwingen wenschen te wijden.

Op den voorgrond stelt de heer v.S., dat hij als diefstal aanneemt het arglistig wegnemen van eens anders roerend goed uit iemands bezit, zonder geweld tegen den persoon, en met het doel om zich daarvan den eigendom toe te eigenen; waarna hij begint met in korte trekken aan te wijzen, waarin door deze definitie het door hem behandelde misdrijf zich onderscheidt van de daaraan verwante, roof en verduistering. Gaarne hadden wij gewenscht, dat deze zoogenaamde ‘philosophische vaststelling van het begrip van diefstal’ uitvoeriger geworden ware, en meer beantwoord had aan datgene, wat die titel regt gaf te verwachten. Wel rekenen wij geen opzettelijk betoog noodig, waarom de diefstal in de rij der strafbare daden is opgenomen (alleen de communisten zouden hier anders over kunnen denken); maar des te meer zouden wij te dezer plaatse eene uiteenzetting verwacht hebben der gronden, die den S. genoopt hebben, om tusschen de drie genoemde misdrijven eene zoo scherpe grenslijn te trekken. Ook de vraag, welke verzwarende omstandigheden bij den diefstal in aanmerking komen, moge op zich zelf van weinig belang zijn, zoolang men niets anders bedoelt dan eene omschrijving te geven van het begrip van diefstal in het almeen; hier, waar de S. den roof als een afzonderlijk misdrijf daar tegenover stelt, kon zij niet wel worden voorbijgegaan. Wat mij althans betreft, zie ik nog geene reden om hierin van den Code Pénal te verschillen; en aangenaam zoude het mij dus geweest zijn van den S. te vernemen, welke beschouwingen hem hebben bewogen om te dezen aanzien aan de Duitsche onderscheiding de voorkeur te geven.

Neemt men echter eenmaal het standpunt des schrijvers als voldoende geregtvaardigd aan (en wat mij betreft, behoudens deze enkele opmerking heb ik geen bezwaar daartegen), dan mogen wij verder met allen lof gewagen van de wijze, waarop hij de onderscheidene stelsels toetst aan de beginselen, welke hij als waar heeft vooropgesteld.

Bij de behandeling van het Germaansche regt wordt er op gewezen, hoe hier reeds die beginselen in hoofdzaak gehuldigd werden. Terwijl toch aan den eenen kant het onderscheid tusschen het ontvreemden van goederen uit het bezit van eenen ander, en het verduisteren aan van den dader zelf toevertrouwd goed niet uit het oog wordt verloren, treft men aan den anderen kant eene scherpe onderscheiding van aan den eigenlijken diefstal (in welk woord als verwant met *stil* sommigen reeds het begrip der heimelijkheid opgesloten vinden) en den openbaren, gewelddadigen roof. Opmerking verdient daarbij, dat, terwijl naar onze zeden de roof als het ernstigste der beide feiten wordt aangemerkt, die ruwe tijden juist in het kenmerk van heimelijkheid, waardoor hunne opvatting van den diefstal zich onderscheidt, eene reden van meerdere strafbaarheid zagen.

Minder met de ware beginselen overeenkomstig acht onze S. het Romeinsche regt. Nadat hij de verschillende lezingen, welke omtrent de definitie van furtum bestaan, heeft besproken, geeft hij (gelijk te verwachten was) de voorkeur aan die, welke in het Florentijnsche handschrift der Pandekten voorkomt, en het furtum omschrijft als eene contrectatio rei fraudulosa; zoodat de volgende woorden res, usus en possessio terugslaan op het lucri faciendi gratia, niet op de contrectatio. Minder juist achten wij het daarbij, dat hij blijft spreken van een furtum usus en possessionis. Wel is het eene der eigenaardigheden van het Romeinsche regt, dat men ook zijne eigen zaak kan ontvreemden, indien die in het bezit van een derde is (het zg. furtum possessionis); maar is daarmede eene zoodanige onderscheiding, die althans wat het furtum usus aangaat, geenerlei practisch gevolg heeft, voldoende geregtvaardigd? Wij gelooven zulks evenmin als v. Vangerow, en vreezen dat de namen, welke men aan deze soorten geeft, alligt zullen doen vergeten, dat bij elken diefstal eene contrectatio *rei* op den voorgrond moet staan.

Wat beteekent voorts dit woord *contrectatio*? Is het wegnemen of enkel arglistig aanvatten? Moet de zaak aan de magt van eenen vroegeren houder worden onttrokken, of is elke toeëigening, ook van goed dat reeds in het bezit van den dief was, daarmede bedoeld? Gelijk bekend is, worden beide vragen door de Romeinen in laatstgemelden zin beantwoord, en omvat het woord *furtum* dus

ook die gevallen, welke wij met de benaming *verduistering* plegen aan te wijzen. Een grond, waarom het Romeinsche regt ten deze van de zuivere regtsbeginselen zoude afwijken, wordt door den heer v.S. niet aangegeven, en is toch naar onze meening niet moeijelijk te vinden, indien men het eigenaardig karakter in het oog houdt, dat aan dit misdrijf gehecht werd. Voor de Romeinen was het een delictum privatum, dat tegenover den beleedigde tot eene geldelijke verbindtenis aanleiding gaf; voor ons is het een misdrijf, dat jegens den staat door straf wordt geboet. Bij hen gold dus meer de storing, welke door den diefstal in den civielregtelijken toestand der zaak wordt te weeg gebragt; bij ons de meerdere of mindere verdorvenheid des daders, uit zijne handeling blijkende.

Door den diefstal wordt de zaak uit het bezit van eenen ander in dat van den dief overgebragt. Is nu de dief zelf bezitter geweest namens dien ander, dan kan hij haar nog zeer wel uit het vroeger door hem uitgeoefende bezit in zijn eigen bezit overbrengen, en heeft daardoor zijne daad geheel hetzelfde regtsgevolg, welke de gewone diefstal zou gehad hebben. Tot zulk een overbrengen is echter zijne enkele wilsverandering niet genoeg, er moet eene uiterlijke daad bijkomen, omdat furtum sine contrectatione fieri non potest, nec animo furtum admittatur. Dit is de beteekenis, welke wij aan l. 3, § 18 de A.v.A.P. hechten (een fragment, dat door den heer v.S. eenigzins anders schijnt te worden opgevat); en is die juist, dan valt tegen deze redenering weinig in te brengen, en moeten wij den Romeinschen regtsgeleerden toegeven, dat inderdaad wat het burgerlijk regt aangaat er geene reden is om tusschen diefstal en verduistering eenig onderscheid te maken. Hetzelfde nu is het geval met de andere eigenaardigheid van de Romeinsche voorstelling, de mogelijkheid, dat men een diefstal pleegt aan zijne eigen zaak. Indien als diefstal wordt aangemerkt het ontnemen van het bezit, dan is er zeker, zoodra het bezit van den eigendom gescheiden voorkomt, geene reden, waarom niet de eigenaar zich even goed als ieder vreemde te kwader trouw van dat bezit zou kunnen meester maken.

Wanneer daarentegen thans het begrip van diefstal binnen engere grenzen wordt beperkt, het is omdat wij gewoon zijn deze zaak uit het oogpunt der strafbaarheid te beschouwen, en er dan wel degelijk verschil is tusschen de daad van hem, die iets van eenen ander wegneemt, en hem, die eene hem toevertrouwde zaak verduistert; waardoor hij zich aan de eene zijde op de verleiding, waarin hij gebragt was, als verontschuldiging kan beroepen, maar van den anren kant de schennis van het in hem gestelde vertrouwen als verzwarende omstandigheid tegen zich zal hooren aanvoeren. Niet minder groot is bij deze wijze van beschouwing het onderscheid

tusschen hem, die te kwader trouw zich eene vreemde zaak toeëigent, en hem die, door zijne eigen zaak terug te nemen, alleen eene min of meer verschoonbare daad van eigenrigting pleegt.

Zeer belangrijk achten wij het volgende hoofdstuk, waarin de heer v.S. aantoont, hoe sedert de hernieuwde beoefening van het Romeinsche regt in de middeleeuwen ook bij dit onderwerp beide stelsels nevens elkander bleven bestaan, en zoowel in de schriften der geleerden als in de wetgeving der onderscheiden volken hun invloed zich beurtelings deed gevoelen. Terwijl toch aan den eenen kant de Italiaansche juristen niet altijd vrij bleven van Duitsche voorstellingen, of ook wel het zuivere Romeinsche regt in hunne uitleggingen vermengden met allerlei voorschriften, die zij alleen aan de praktijk van hunne dagen konden ontleenen; lieten daarentegen de Duitschers meer en meer het vereischte van heimelijkheid varen, dat oorspronkelijk met hunne opvatting van den diefstal zoo naauw verbonden was, doch in de C. Carolina reeds geheel is opgegeven. Ook omtrent de vraag, wat onder contrectatio te verstaan zij, of hier alleen aan onbevoegd aanraken te denken is, dan wel de zaak moet verplaatst zijn, was veel verschil van meening onder de toenmalige regtsbeoefenaars; en niet minder over deze, of de zaak aan het bezit van eenen ander onttrokken moest zijn. Terwijl de Duitschers dit gemeenlijk bevestigend beantwoordden, namen de Franschen daarentegen bij ambtenaren, zaakgelastigden en dergel. eenen werkelijken diefstal aan, indien zij zich het hun toevertrouwde toeeigenden.

In het laatste hoofdstuk handelt onze S. onder den naam van ‘zelfstandige ontwikkeling’ over de voorschriften, welke omtrent den diefstal in het Engelsche en Amerikaansche regt en in de nieuwere wetgevingen van Duitschland en Frankrijk gelden. In het Engelsche regt trekt het vooral zijne aandacht, dat het niet voldoende is, zooals de Romeinen leerden, dat de zaak door den dief is aangetast, maar dat hij die moet verplaatst hebben; in het Duitsche prijst hij, dat de ware beginselen, die meerendeels reeds in de oudste Duitsche wetten voorkwamen, nog steeds gehuldigd worden, en, zij het ook niet altijd even gestreng, toch in den regel de grenzen, die den diefstal van roof of verduistering onderscheiden, in het oog worden gehonden. Lof verdienen deze wetgevingen ook daarom, dat zij in strijd met het Romeinsche regt, geen diefstal aan eigen goed aannemen; daarentegen wordt de vraag, of de toeëigening van gevonden goed onder dit begrip kan worden gebragt, verschillend door hen beantwoord, en treedt vooral het Engelsch-Amerikaansche regt in allerlei onderscheidingen, die niet van belang ontbloot zijn, ofschoon te spitsvondig om onbepaalde goedkeuring te verdienen.

Wat eindelijk den Code Pénal aangaat, deze noemt schuldig

aan diefstal ieder, quiconque a soustrait frauduleusement une chose, qui ne lui appartient pas: en de eerste vraag is dus, wat onder dit *soustraire* te verstaan is. In den regel denkt men hierbij (en ook onze Hooge Raad heeft in de laatste jaren deze meening gehuldigd) aan een onttrekken uit het bezit van een ander, en dus aan datgene, wat ook door den heer v.S. in jure constituendo het meest juist wordt geacht. Dat echter de bedoeling van den Franschen wetgever werkelijk dezelfde zou zijn geweest, ontkent hij, en mag inderdaad betwijfeld worden, wanneer men ziet, in hoe vele artikelen (169, 254, 408) hetzelfde woord gebruikt wordt van eene toeëigening van goed, dat reeds uit anderen hoofde in het bezit van den dader was. Alleen in zoo verre zoude dus de C.P. afwijken van datgene, wat wij als de Romeinsche beginselen hebben leeren kennen, dat de zaak in allen gevalle aan een ander moet toebehooren, en daarmede het zoogenaamde furtum possessionis der Romeinen vervalt.

Het kan onze bedoeling niet zijn, den S. verder te volgen, waar hij ten slotte eene uitvoerige kritiek oefent over de jurisprudentie, waartoe de artikelen, tot ons onderwerp betrekkelijk, zoowel in Frankrijk als in ons vaderland aanleiding hebben gegeven. Genoeg was het ons, de hoofdbeginsels na te gaan, waarop hij zijne geheele voorstelling gegrond heeft. Over het algemeen genomen hebben wij zijn geschrift met genoegen gelezen, en, zij het ook dat hij naar ons inzien bij zijne afkeuring van de Romeinsche regtsbeginselen wel eens uit het oog heeft verloren, hoe zeer die met hun geheele regtssysteem noodzakelijk zamenhingen, toch geven wij hem volgaarne toe, dat in onzen tijd eene andere opvatting, zoo men wil de Germaansche, alleen kan voldoen. Evenzeer als hij, zijn wij er van overtuigd, dat het te wenschen ware geweest, indien ook ons volk, gelijk de Duitschers, in stede van zich aan den Franschen Code Pénal te houden, er naar gestreefd had, het regt van ons voorgeslacht zooveel mogelijk te hervormen naar de eischen van onzen tijd. Moge zijn wensch eerlang vervuld worden, en wij ons spoedig verheugen in het bezit van een Strafwetboek, waarin ook in dit onderwerp de juiste beginselen gehuldigd worden. Onderzoekingen als de zijne zullen daartoe zeker het hunne bijdragen.

De derde ons toegezonden dissertatie is van den heer J. Fresemann Viëtor, en handelt over de regtskracht van buitenlandsche vonnissen.

Reeds vroeger (December 1864) hadden wij gelegenheid, naar aanleiding van eene monografie van den heer Mr. A.P.Th. Eijssell, onze meening uit te spreken betreffende de regtsmagt, welke de eene staat over de burgers van den anderen kan uitoefenen. Wij zagen daar, dat, terwijl men oudtijds meende, dat de regter alleen tusschen

twee burgers, onderworpen aan de souvereiniteit van zijnen staat, konde regt spreken, men later gedwongen is geweest, dit stelsel te laten varen, en dat thans als grondslag van de regtsmagt over vreemdelingen moet worden aangenomen de territorialiteit der souvereiniteit. De roeping van den staat is niet alleen te zorgen, dat tusschen zijne burgers, maar dat op zijn gebied regt en geregtigheid heersche.

Neemt men dit beginsel aan, dan kan men daaruit afleiden (zooals wij t.a.p. deden), dat, zonder eenig onderscheid van nationaliteit, in persoonlijke regtsvorderingen als bevoegd moet beschouwd worden de regter van de woonplaats der gedaagden; maar dan vloeit daaruit evenzeer voort, dat het te wijzen vonnis buiten de grenzen van den staat, waarin het is uitgesproken, te vergeefs zal worden ingeroepen.

Zoo zoude het moeten zijn naar streng regt, en zoo zoude het kunnen zijn, indien het verkeer tusschen de onderscheiden volken zoo beperkt was, dat slechts zelden het geval zich voordeed, waarin men de uitvoering van een vreemd vonnis wenschte te doen plaats hebben. Hoe meer echter dit verkeer toeneemt, des te moeijelijker wordt het eene afzondering vol te houden, die in theorie allezins geregtvaardigd mag heeten, maar die in waarheid voor de burgers van onzen eigen staat de meeste nadeelen oplevert. Hetzij dan dat men hier wil denken aan eene zekere wederkeerige beleefdheid, onder beschaafde natiën gebruikelijk, dan wel dat men zich alleen op de noodzakelijkheid en het belang onzer eigen burgers wil beroepen, te ontkennen valt het niet, dat iedere staat zich gedrongen ziet van het strenge regt af te wijken, en met meer of minder beperkingen aan buitenlandsche vonnissen althans eenige regtskracht toe te kennen.

Ook de heer Viëtor gaat van diezelfde beschouwingen uit, en bestrijdt teregt het gevoelen van hen, die meenen dat een vreemd vonnis reeds per se in andere landen geëerbiedigd zoude moeten worden. Al kan men toegeven, dat bij bijzonder besluit een staat aan alle vreemde vonnissen regtskracht zoude kunnen verleenen, zonder zijne onafhankelijkheid in gevaar te brengen, dan nog moet men niet vergeten, dat hiertoe de vrije wil van dien staat noodig is; als algemeene regel zoude dit onvermijdelijk even goed de souvereiniteit der afzonderlijke staten omverwerpen, als wanneer de wetgeving van den eenen staat onbepaald in die van alle andere werd toepasselijk verklaard.

Is het dus noodig, de regelen, welke hierbij in acht genomen worden, steeds als uitzonderingen te beschouwen, dan mag het onderzoek belangrijk heeten naar de vraag, hoe ver de verschillende staten gemeend hebben in dit opzigt te kunnen gaan; ook al zal de

uitslag van ons onderzoek geen andere kunnen zijn dan deze, dat men slechts zeer zelden de noodzakelijkheid van de erkenning van vreemde vonnissen in die mate heeft ingezien als in de tegenwoordige maatschappij noodzakelijk kan genoemd worden.

In Frankrijk had men oudtijds eene ordonnance van 1629, welke in art. 121 ons onderwerp regelde, ofschoon op eene zoodanige wijze, dat daarbij voor een belangrijk verschil van gevoelen ruimte bleef. Sommigen meenden, dat sedert dien tijd vreemde vonnissen in Frankrijk konden worden uitgevoerd, mits zij door den Franschen regter van een pareatis werden voorzien, hetwelk tegenover eenen Franschen gedaagde niet verleend werd dan nadat de zaak op nieuw was onderzocht; anderen (en aan dit gevoelen sluit zich onze S. aan) oordeelden, dat door het genoemde artikel aan vreemde vonnissen onbepaald alle regtskracht was ontzegd, zoodat een hernieuwd onderzoek in ieder geval noodig was. Niet minder strijd werd later gevoerd over de vraag, of dit artikel door de tegenwoordige wetgeving is opgeheven; eene vraag, die de S. teregt bevestigend beantwoordt.

Wat de thans in Frankrijk geldende codes aangaat, zoo wordt deze materie geregeld in art. 546 P.C., hetwelk in verband met art. 2123 C.N. voorschrijft, dat vreemde vonnissen in dien zin worken erkend, dat zij tot eene wettelijke hypotheek aanleiding geven, zoodra zij door eene Fransche regtbank zijn executoir verklaard. De groote vraag is daardoor geworden, of die executoirverklaring met een hernieuwd onderzoek der zaak moet gepaard gaan, dan wel altijd behoort verleend te worden, indien het vonnis oppervlakkig aan de gewone vereischten voldoet, en niet in strijd is met het publiek belang. De heer V. schaart zich aan de zijde van hen, die de vraag in laatstgemelden zin beantwoorden; de jurisprudentie, die wat betreft België aan zijne zijde is, vordert in Frankrijk steeds revisie der zaak. Daarentegen wordt ook volgens deze jurisprudentie aan het vreemde vonnis de kracht van gewijsde zaak toegekend, indien de Fransche eischer vrijwillig begonnen is met voor de vreemde regtbank regt te zoeken; was de Franschman als gedaagde genoodzaakt geworden zich aan die regtspraak te onderwerpen, dan heeft het tegen hem gewezen vonnis ook zelfs die kracht niet.

In Duitschland werd aan dit onderwerp steeds een groot gewigt gehecht, omdat sedert de ontbinding van het keizerrijk de verschillende staten en staatjes zich beijveren moesten hunne dubbelzinnige souvereiniteit tegen inbreuken te beschermen, en daarom weigerden aan de vonnissen van andere zelfs Duitsche staten in theorie eene regtskracht toe te kennen, die zij bij het levendig verkeer tusschen de burgers dier onderscheiden landen toch niet in werkelijkheid daaraan konden onthouden. Vele zijn dan ook de tractaten en wetten, die deze zaak regelen, en door den S. worden behandeld: in

den regel wordt daarbij aan de vreemde vonnissen de erkenning toegezegd onder voorwaarde van reciprociteit, en met regeling der vraag, welke regter in ieder geval, waar burgers van verschillende nationaliteit tegen elkander optreden, als competent te beschouwen zal zijn. Bovendien worden hier en daar nog eenige andere voorwaarden gesteld, die wij niet alle behoeven weder te geven; en zulks te minder omdat de gebeurtenissen van het vorige jaar ook deze zaak wel op nieuwe grondslagen zullen vestigen. Reeds voor een paar jaren was door de oude Bondsvergadering gelast, dat de vonnissen van Duitsche regters in alle bondsstaten erkend zouden worden; thans behoort deze geheele wetgeving in Duitschland tot de geschiedenis.

Terwijl Frankrijk en Duitschland dus de erkenning der vreemde vonnissen van verschillende voorwaarden afhankelijk maken, munt Engeland uit door eene vrijzinnige regeling van ons onderwerp. Het vreemde vonnis wordt daar als voorloopig bewijs aangemerkt, en in den regel door den Engelschen regter op een eenvoudig verzoek overgenomen, ofschoon het den Engelschen gedaagde blijft vrijstaan, zich b.v. op grond van incompetentie of van strijd met voorschriften van publieke orde daartegen te verdedigen.

Ons vaderland daarentegen trekt de aandacht door de illiberaliteit onzer wetgeving op dit punt; eene bijzonderheid, die te meer bevreemding moet wekken, daar oudtijds, toen zich tusschen de onderscheiden souvereine provinciën dezelfde vraag voordeed, weinig anders dan reciprociteit vereischt werd, en men na het verkondigen van het uiterst milde beginsel van art. 9 A.B. met regt eene toepassing kon verwachten, die althans niet bij die der naburige landen achterstond. Wat hiervan zij, op een paar uitzonderingen na, die zeer bijzondere gevallen betreffen (artt. 658 en 724 K.), verklaart art. 431 Rv., dat alle vonnissen, door vreemde regtbanken gewezen, binnen het koningrijk niet kunnen worden ten uitvoer gelegd; een voorschrift, welks hardheid men moge betreuren, maar waaraan men, zooals de heer V. teregt aanmerkt, te vergeefs eene mildere uitlegging zoude trachten te geven. Hoogstens zal men het vreemde vonnis tot bewijs der daarin vermelde feiten kunnen gebruiken: als vonnis heeft het in alle opzigten voor onzen Nederlandschen regter hoegenaamd geene kracht.

Uit deze korte herinnering blijkt, welke uiteenloopende beschouwingen tot nog toe bij de onderscheiden volken gevolgd werden: in de dissertatie zelve werden zij aan een naauwkeurig onderzoek onderworpen, en zoo noodig met verschillende bewijsmiddelen gestaafd. Tegelijkertijd vindt de S. daarbij gelegenheid, om menige vraag ter sprake te brengen, die wij hier niet konden vermelden, en waaronder vooral de invloed, die aan een buitenlandsch vonnis van faillietverklaring in de onderscheidene stelsels gehecht wordt, zoowel

om het practisch belang, als om de moeijelijke wetenschappelijke kwestiën, waartoe dit punt aanleiding geeft, alle aandacht verdient. Genoeg zij het te verklaren, dat wij zijne uiteenzetting met veel belangstelling hebben gelezen, en wij ten volle het oordeel der Amsterdamsche hoogleeraren beamen, die zijne dissertatie, toen zij als beantwoording eener door hen uitgeschreven prijsvraag aan hun oordeel werd onderworpen, de eer der bekrooning waardig hebben gekeurd.

Ten slotte komt de heer V. tot het moeijelijkste, maar ook het belangrijkste deel van zijn onderzoek, het jus constituendum. Uit het voorgaande zal den lezer zijn gebleken, dat zijn wensch zoude zijn (een wensch, waarmede ook wij ons volgaarne vereenigen), de vreemde vonnissen op den meest ruimen voet toe te laten; denkt men zich echter den werkelijken toestand der hedendaagsche maatschappij, en hoe verschillend de wetgeving der onderscheiden landen is, dan mag men zich niet ontveinzen, dat er wel eenige waarborgen noodig zijn, om niet door overmaat van vrijzinnigheid jegens vreemdelingen, onze eigen burgers aan groote gevaren bloot te stellen. Wij denken hierbij nog niet eens in de eerste plaats aan die landen, waar de waarborg van een onpartijdig regterlijk onderzoek gemist wordt, zooals Turkije en andere Oostersche (misschien zelfs enkele Christelijke) landen; doch wijzen er vooral op, dat men op die wijze gedwongen zoude kunnen worden om vonnissen ten uitvoer te leggen, die naar onze opvatting met de publieke orde strijden, of die naar onze instellingen door eenen Nederlandschen regter hadden behooren beslist te zijn, en dan welligt in een anderen zin zouden zijn uitgewezen. Vooral die vonnissen, welke volgens het beginsel, dat ook bij ons in art. 127 Rv. geldt, zijn uitgesproken in het land des eischers, moeten nimmer tegen den gedaagde in zijn land kunnen worden uitvoerbaar verklaard. Zij het ook, dat eene dergelijke bevoordeeling van eigen burgers wel altijd noodig zal blijven tegen vreemdelingen, wier werkelijk verblijf niet of met moeite kan worden opgespoord, verder dan eene executie op de goederen, welke men in ons land kan magtig worden, zoude men ze niet kunnen uitbreiden zonder de eerste beginselen der billijkheid geweld aan te doen.

Er moeten dus waarborgen zijn; maar welke? De heer V. verwacht weinig heil van een algemeen congres of van tractaten, en zeker, indien men eene spoedige verbetering wenscht, is het niet de diplomatie, wier hulp men behoort in te roepen. Zijn wensch zoude daarom zijn, dat onze wetgeving begon met alle vreemde vonnissen in ons land uitvoerbaar te verklaren, indien zij door den competenten regter waren gewezen, en daarnaast eenige beginselen aangaf, waarnaar zij die competentie beoordeeld wenschte te hebben.

Reciprociteit acht hij onnoodig, daar ons eigen belang een dergelijken maatregel voorschrijft, en de andere landen wel zullen volgen, zonder dat onze waardigheid door het doen van den eersten stap eenigzins behoeft te worden in gevaar gebragt.

Wat mij betreft, zoo kan ik deze meening niet volkomen deelen. Op den voorgrond zij gesteld, dat ik alle vreemde vonnissen, die den staat eens persoons regelen, onbepaald zou willen erkennen, even goed als thans de vreemde wetgevingen op dit punt worden geëerbiedigd. Ik ken hoegenaamd geene reden, waarom wij zouden aannemen, dat een Franschman van 21 jaren meerderjarig is, omdat zijne wet zulks zegt, maar daarentegen weigeren, eenen Franschman, die zijne betalingen gestaakt heeft, failliet te noemen, omdat zijn regter dit heeft uitgesproken. Dwaas acht ik het, het huwelijk van eenen vreemdeling te erkennen, omdat het de ambtenaar van den burgerlijken stand was, die het heeft gesloten, en niet zijne echtscheiding, omdat het een regter was, die het weder ontbonden heeft.

Terwijl wij dus dit vooropstellen (en misschien was er wel eenige aanleiding om zelfs in ons tegenwoordig regt deze uitzondering aan te nemen), zouden wij verder door alle beschaafde natiën tractaten wenschen gesloten te zien, waarin zij zich verbonden, wederkeerig elkanders regterlijke uitspraken te eerbiedigen. In de eerste plaats weegt bij ons wel eenigzins de vorm-kwestie: indien men uitgaat van het denkbeeld, dat naar streng regt een vonnis zijne kracht verliest buiten het territoir, dan blijft toch steeds een tractaat de meest natuurlijke weg, waarlangs de verschillende regeringen er toe kunnen gebragt worden, om ten behoeve van elkander voor een deel dit souvereiniteitsregt te temperen. Dit is echter slechts eene bijzaak, maar van meer belang is, dat wij geene kans zien, op eene andere wijze de moeijelijke vraag der competentie tot een goed einde te brengen. Gesteld dat twee landen den raad van den heer V. volgen, dan zullen de regelen, waarnaar zij de competentie beoordeeld willen hebben, alligt in eenige onderdeelen verschillen. Indien nu in zoodanig geval Nederland zijne regters bevoegd acht, en daarentegen het vreemde land de zijne, dan zal natuurlijk de Nederlandsche eischer hier optreden, maar dan kan hij zijn vonnis in het vreemde land niet uitvoeren, en heeft men dezelfde zwarigheid als thans. Nog lastiger wordt het, indien (wat wel niet waarschijnlijk maar toch denkbaar is) Nederland den vreemden regter competent verklaarde, en de wetgever van dat land den onzen: de ongelukkige eischer kreeg dan nergens regt. Om deze zwarigheid te voorkomen, zouden wij liefst een algemeen tractaat wenschen; maar is dat niet wel uitvoerbaar, dan achten wij toch zeker verschillende tractaten noodig met die natiën, waarmede wij gewoonlijk in aanraking komen. Deze regeling heeft ook dit nut,

dat men die minder beschaafde volken, welke geene waarborgen voor eene onafhankelijke regtsspraak opleveren, kan terzijde laten, zonder hen met name uit te sluiten, zooals in het stelsel van den heer V. noodig zou zijn.

In de tweede plaats moeten er waarborgen zijn, dat het uit te voeren vonnis niet strijdt met hetgeen in ons land wordt gerekend door de publieke orde en goede zeden te zijn voorgeschreven; geen vreemde regter mag hier zijn invloed uitoefenen om b.v. de slavernij of polygamie als geldig te doen erkennen. In allen gevalle moet dus eene dergelijke uitzondering in het tractaat of de wet, die regtskracht aan vreemde vonnissen verleenen, worden opgenomen; en zoude het noodig zijn, dat de executie werd afhankelijk gesteld van een oppervlakkig onderzoek door onzen regter, zooals in Engeland plaats heeft, en zooals naar des schrijvers opvatting in de bedoeling der Fransche wet gelegen heeft. In den regel zal het vonnis, althans wanneer de competentie behoorlijk geregeld is, wel voor uitvoering vatbaar zijn, maar dan behoeft dit onderzoek ook weinig oponthoud te veroorzaken; maar in die gevallen, waarin het werkelijk om eene of andere reden niet door ons kan worden erkend (en zulke gevallen zullen zich steeds blijven voordoen), moet er gezorgd worden, dat onze burgers niet worden overvallen door een begin van executie, hetwelk zij alsdan niet dan met moeite zouden kunnen stuiten.

De laatste dissertatie, welke wij hier wenschen te bespreken, is eene, welke, toen zij voor een paar jaren uitkwam, zeer le mérite de l'àpropos bezat (helaas, dat zij die verdienste nog moet bezitten!) t.w. de Strafvordering, in hare grondtrekken beschouwd door B. de Bosch Kemper.

Na eene inleiding, waarin kortelijk de geschiedenis der strafvordering wordt uiteengezet, en aangetoond, hoe men in Duitschland, nadat de verouderde voorstellingen, die tot 1848 gegolden hadden, waren opgegeven, een tijd lang met den Fransche Code gedweept heeft, om later tot de meer vrijzinnige Engelsche denkbeelden over te hellen, behandelt het eerste hoofdstuk de vervolging, die volgens den S. teregt bij ons aan een Openbaar Ministerie is opgedragen. Terwijl toch in het oude inquisitoir proces de regter hiermede belast was, en dus wel eens moeite had om zijne onpartijdigheid ongeschonden te handhaven, laat men in Engeland de zorg voor het vervolgen der misdadigers grootendeels aan particulieren over. Beide deze stelsels worden door den S. afgekeurd; maar den voorrang zoude hij toekennen aan eene regeling, zooals in Schotland is aangenomen en ook in Engeland door velen wordt gewenscht; waarbij namelijk zoowel de benadeelde als het O.M. tot de strafactie gelijkelijk bevoegd zijn. De noodzakelijkheid dier regeling is, dunkt ons, door de ondervinding in die landen, waar een O.M. bestaat, niet be-

wezen, maar is ook eenigzins in strijd met die instelling. Een privaat belang in het straffen des misdadigers heeft de benadeelde niet, en het publiek belang kan bezwaarlijk door eenen particulier worden vertegenwoordigd, zoodra eenmaal de staat zich heeft bereid verklaard om die taak op zich te nemen.

De vraag, of het O.M. altijd verpligt is, de hem ter kennis komende overtredingen te vervolgen, beantwoordt de S. toestemmend. Ik geloof, dat men liever eenige vrijheid moet toestaan, en den ambtenaar de bevoegdheid verleenen, de zaak te laten rusten, zoowel wanneer hij voorziet, dat de noodige bewijsmiddelen zullen ontbreken, als ook wanneer de vervolging om andere redenen eenen verkeerden indruk zoude maken. Al is b.v. ten onzent nog niet, zooals in Frankrijk, aan de werklieden de vrijheid verleend om gezamenlijk hun werk te staken, en aldus hooger loon te bedingen, zoo zouden wij toch onder gewone omstandigheden de handelwijze van eenen ambtenaar van het O.M., die eene dergelijke zamenspanning vervolgde, zeer onvoorzigtig rekenen. Evenzoo kan het meermalen nuttig zijn, kleine diefstallen, geringe mishandelingen en beleedigingen onvervolgd te laten, zonder dat wij daarom het denkbeeld van den heer K. zouden willen ondersteunen, die in al die gevallen de vervolging van de klagt der beleedigde partij afhankelijk maakt: op deze wijze toch zoude weder een element in het strafgeding worden gebragt, hetwelk daaruit zooveel mogelijk moet worden verwijderd, het bijzonder belang namelijk der beleedigde partij.

In hoofdstuk III handelt de heer K. onder de benaming ‘dwangmiddelen’ over de inrigting der policie, bij welke hij drie waarborgen verlangt, die vooral in Engeland volkomen gevonden worden, en daardoor dit land tot het land der persoonlijke vrijheid bij uitnemendheid maken; t.w. 1. naauwkeurige omschrijving der gevallen, waarin het haar geoorloofd is op te treden, 2. directe verantwoordelijkheid jegens het publiek, doordien elk misbruik van gezag strengelijk wordt gestraft, 3. contrôle door den regter, die alle bevelen van inhechtenisstelling bekrachtigen moet. Gaarne erkennen wij, dat te dezen opzigte bij ons nog veel verbeterd kan worden, en vooral de tweede waarborg wel eens iets te wenschen overlaat. Grootere belangstelling van de zijde van het publiek en een daardoor verhoogd gevoel van verantwoordelijkheid bij de ambtenaren, zullen echter naar ons inzien meer verbetering aanbrengen dan de beste wetten. Aan het slot van dit hoofdstuk verklaart de S. zich een voorstander van het ontslag onder borgtogt.

In het volgende hoofdstuk, dat het onderzoek bij den regter-commissaris behandelt, verzet de S. zich tegen de thans bestaande splitsing tusschen voorloopige informatiën en onderzoek na regtsingang; eene splitsing, die zich alleen laat verklaren uit eene te onpas

aangebragte herinnering aan de inquisitio generalis en specialis der oude criminalisten, wier onderscheiding niet eens met die van ons tegenwoordig wetboek in alle opzigten te zamen valt. Ook wij vinden geenerlei nut in deze verdeeling, die in de praktijk toch niet geheel kan worden in acht genomen. Of men tegen eenen bepaalden beklaagde instrueert, dan wel tegen eenen verdachte, of ook in het algemeen tot opsporing van den vermoedelijk schuldige; de methode van onderzoek, en de waarborgen welke de beklaagde of verdachte behoort te hebben, zullen wel steeds dezelfde wezen.

In hoofdstuk IV wordt over de tusschenkomst der raadkamer een afkeurend oordeel uitgesproken; omdat op die wijze een regter in de zaak betrokken wordt, die noch den beklaagde, noch de getuigen gezien heeft, en alleen op de stukken oordeelt, zoodat hij zich noodzakelijk eene gebrekkige voorstelling der feiten moet vormen. Ook deze opmerking draagt onze volkomen goedkeuring weg; en wenschelijk zouden wij het achten, indien het nieuwe wetboek, evenals de Fransche wet van 1856, ons strafproces verloste van eene belemmerende formaliteit, die menige zaak noodeloos ophoudt. Liever vertrouwen gesteld in den regter-commissaris, die de zaak volkomen kent, dan telkens zijne werkzaamheid af te breken door regterlijke uitspraken, die in schijn dienen om misbruiken te voorkomen, maar in waarheid den beklaagde benadeelen, door zijne preventive gevangenis veel langer dan noodig is te rekken. Alleen wanneer de beklaagde of de ambtenaar van het O.M. zich over eene beschikking van den regter-commissaris te beklagen hadden, zoude appèl bij de raadkamer der regtbank moeten worden toegelaten.

Daarna wordt de mondelinge behandeling der zaak besproken, en aangewezen, welke waarborgen zoowel bij den regter-commissaris als op de openbare teregtzitting voor eene behoorlijke regtsspraak vereischt worden. Als hoofdbeginsel wordt daarbij op den voorgrond gesteld, dat de regter steeds het onderzoek onpartijdig moet leiden, en nimmer vervallen in de fout van het oude inquisitoir proces, dat hij, zijne roeping als regter vergetende, zelf werkzaam optreedt, en aldus de taak der partijen overneemt. De getuigen behooren zoowel door den aanklager (den ambtenaar van het O.M.) als door den beklaagde aan eene gestrenge cross-examination onderworpen te worden, als zijnde dit het eenige middel om de waarheid en de geheele waarheid te weten te komen. De getuigen moeten nooit dan onder eede gehoord worden, ook in de instructie, waar dezelfde waarborgen voor het spreken der waarheid gevorderd worden als op de zitting. Eindelijk moeten de openbaarheid der behandeling en de vrijheid der verdediging, die nu mede tot de teregtzitting zijn beperkt, gedurende het geheele onderzoek worden in acht genomen,

omdat ook zij in de instructie denzelfden heilzamen invloed zullen uitoefenen als thans bij het eindonderzoek daarvan verwacht worden.

In het volgende hoofdstuk, dat over de bewijsvoering handelt, wordt het ijdele aangetoond van elke poging om eene bewijsleer in de wet te regelen. Volgens den S., en naar ons inzien teregt moet de wetgever zorgen, dat het onderzoek zoo volledig mogelijk zij, en al, wat den regter in dwaling zou kunnen brengen, ten strengste worde geweerd. Verder kan de wet niet gaan; de indruk, dien de regter van een zoodanig onderzoek zal krijgen, behoort aan zijn geweten te worden overgelaten.

In hoofdstuk VII, dat tot titel voert de schuldigverklaring, spreekt de heer K. een afkeurend oordeel uit over de jury, die naar zijne opvatting gunstig werkt in despotieke landen, waar zij menigmaal de eenige bescherming tegen onregt en willekeur is gebleken, maar die in eenen constitutionelen staat onnoodig is, en nadeelig werkt, wanneer zij zich bevoegd acht van de wetten af te wijken, en aldus den eerbied voor die wetten ondermijnt. Wij meenen bijzonder de aandacht te moeten vestigen op deze voorstelling, waarvoor inderdaad veel te zeggen valt, ofschoon zij met de gewone beschouwing in lijnregten strijd is. Daarentegen moeten er bij vaste regters eenige waarborgen zijn, waaronder hij in de eerste plaats hunne onafzetbaarheid rekent, en voorts eenstemmigheid bij de veroordeeling, motivering van het vonnis en openbaarheid bij de beraadslaging. Dit laatste althans zouden wij niet gaarne toegeven, daar men op die wijze eene herhaling der pleidooijen zoude krijgen, die de onafhankelijkheid des regters in gevaar zouden kunnen brengen, zonder eenig nut, dat niet door de motivering der uitspraak even goed bereikt wordt.

Een gelukkig denkbeeld van den S. achten wij nog den wensch naar juries van deskundigen, aan wie de regter zich omtrent speciale wetenschappelijke kwestiën zouden behooren te refereren. De tegenwoordige regeling dezer zaak berust op eene verwarring tusschen deskundigen en getuigen, brengt den regter in moeijelijkheid, waar hij te beslissen heeft over vragen, die noodwendig buiten den kring zijner bevoegdheid liggen, en ontstemt menigmaal de deskundigen, wier gevoelen werd verworpen, en die dus natuurlijk weinig lust gevoelen om bij eene volgende gelegenheid den regter op nieuw met hunnen raad ter zijde te staan.

Onder de regtsmiddelen, die tegen het uitgesproken vonnis kunnen worden aangewend, rekent de S. zoowel cassatie als appèl: over dit laatste willen wij thans niet verder spreken, daar de publieke opinie omtrent dit punt algemeen ten gunste van het appèl gevestigd schijnt, en een onderzoek van deze kwestie ons ook te ver zoude afleiden. In allen gevalle zouden wij echter wenschen,

dat, wanneer nu het appèl algemeen zal worden toegelaten, het op die wijze zal worden geregeld, dat het onderzoek in hoogeren aanleg ook volledig zal worden herhaald. Een appèl, zooals thans gebruikelijk is, op een proces-verbaal der teregtzitting, dat, met hoeveel zorg ook opgemaakt, de toedragt der zaak toch nimmer anders dan zeer gebrekkig kan wedergeven, heeft noodwendig ten gevolge, dat de hoogere regter minder juist met de zaak wordt bekend gemaakt, dan de lagere, die de getuigen zelf gehoord heeft. Voegt men daarbij de bevoegdheid des beklaagden om mondeling getuigen à décharge te doen hooren, dan wordt het appèl wel zeer voordeelig voor den beklaagde, maar weinig in overeenstemming met het publiek belang, hetwelk vordert, dat elke regter in de gelegenheid zij, de zaak, waarover hij te oordeelen heeft, in al hare onderdeelen volledig te leeren kennen.

Uit het vorenstaande zal men zien, dat de stof, welke de heer K. bearbeid heeft, en die niet minder dan de geheele strafvordering omvat, zeer rijk is, maar ook dat hij die volkomen meester was, en dat, zoo hij al hier of daar eene stelling ontwikkelt, met welke wij ons nog niet kunnen vereenigen, toch steeds zijne meeningen door hare stoutheid aantrekken en allezins der overweging waardig zijn. Is hij somtijds te radicaal, en vergeet hij daarbij wel eens, dat niet alleen de beklaagde, maar ook de maatschappij hare regten heeft, die door de wet gewaarborgd behooren te worden, in eene dissertatie achten wij zulks geene fout; de wetgevers zullen nog lang genoeg aan de andere zijde zondigen, dan dat niet aan dezen kant wel eenige overdrijving mag worden toegelaten.

Het meest geschiedt zulks echter bij des schrijvers opvatting der taak van den regter-commissaris; en het is dus daaraan, dat wij nog enkele regels willen wijden. Zooals uit de voorgaande ontwikkeling is gebleken, vloeit de behandeling der zaak in de instructie en die op de zitting bij de voorstelling van den heer K. nagenoeg geheel ineen; de werkzaamheid des regters, de toelating van den verdediger, de openbaarheid der behandeling, zij zijn in ieder stadium der zaak zoo zeer dezelfde, dat men bijna geneigd zou zijn te vragen, waarom de instructie niet liever aan de regtbank zelve wordt opgedragen, zoodat het vonnis direct na haren afloop geveld zou kunnen worden.

Op deze wijze verliest men geheel het verschillend standpunt uit het oog, waarop de regter-commissaris en de regtbank zich bevinden. Zoodra een misdrijf is gepleegd, eischt het belang van den staat, dat er worde opgespoord, welke feiten er hebben plaats gehad, en wie zich daaraan heeft schuldig gemaakt. De persoon, met dat onderzoek belast, kan niet de lijdelijkheid, die den regter voegt, in acht nemen, want zijn pligt is het, met alle betamelijke middelen

de waarheid op te sporen; en dat kan hij zeker niet doen, wanneer hij rustig afwacht, wat anderen hem ter kennis zullen brengen. Behoort dit onderzoek publiek te zijn? Naar onze overtuiging niet, omdat men anders den beklaagde en zijne raadslieden eene gemakkelijke gelegenheid opent, om met volkomen gerustheid die maatregelen te nemen, welke zij noodig achten, en van hun standpunt ook verpligt zijn in het werk te stellen, tot verijdeling der pogingen, die tot de ontdekking der waarheid leiden kunnen. Evenzoo is het met de vraag, of de verdediger des beklaagden tot hem kan worden toegelaten. In den regel zouden wij die vraag ontkennend beantwoorden, omdat er alle aanleiding is om te vreezen, dat eene dergelijke tusschenkomst van iemand, die alleen op het belang des beklaagden en niet op het algemeen belang behoeft te letten, zal strekken om het onderzoek naar de waarheid te belemmeren.

Maar is dat nu eigenlijk de taak des regters? hooren wij den heer K. ons toevoegen; en wij antwoorden: ongetwijfeld niet. De regter-commissaris is niet werkzaam als regter, maar is een afzonderlijk ambtenaar, belast met de instructie der strafzaken. Dat men daartoe een persoon kiest, die overigens gewoon is als regter werkzaam te zijn, is zeer te billijken, omdat men van hem meerdere onpartijdigheid mag verwachten dan van eenen ambtenaar van het O.M. of de policie: een regter in den eigenlijken zin des woords wordt hij daarom niet.

Eerst dan, wanneer alle bewijzen voor de schuld of onschuld zoo volledig mogelijk zijn bijeengebragt, komt de zaak voor den regter; en zeker dan betaamt het dezen, meer nog dan in ons tegenwoordig wetboek geschiedt, eene geheel onzijdige houding in acht te nemen, en de zaak te beoordeelen, zooals hem die door het O.M. en den beklaagde wordt voorgesteld, zonder daarop zelf eenigen invloed uit te oefenen. Door deze onderscheiding wordt de positie van den regter zuiver gehandhaafd tegenover die van regter-commissaris; het belang van den beklaagde is volkomen gewaarborgd, omdat alleen aan eerstgenoemden de beslissing van zijne zaak toekomt, na een onderzoek, waarbij hij de meest volkomen vrijheid van verdediging heeft genoten; maar ook dat der maatschappij is voldoende beschermd, omdat de regter-commissaris vrij was om alle betamelijke middelen tot het opsporen der waarheid te gebruiken. De fout van het oude proces was dan ook niet zoo zeer, dat van staatswege naar de waarheid werd onderzoek gedaan, als wel de verwarring van dit onderzoek met de regterlijke functiën; door die zaken te scheiden, is de onpartijdigheid des regters volkomen gehandhaafd.

Wij meenen ten slotte er op te wijzen, dat bij elke regeling ook hier steeds veel van de persoonlijkheid des ambtenaars zal blijven afhangen, en de ondervinding, voor zooverre ons bekend is, het nut

van eene dergelijke wijziging van het onderzoek door den regter-commissaris nog niet heeft aangewezen. Integendeel, wil men werkelijk den beklaagde helpen en onze strafvordering verbeteren, dan geene nieuwe vormen ingesteld, zoolang de noodzakelijkheid niet dringend blijkt, maar liever de oude thans bestaande vereenvoudigd: opdat, gelijk in Engeland, zoo ook hier elke instructie zelfs van de meest ingewikkelde zaak in weinig weken kunne afloopen. En of daartoe de publiciteit van het onderzoek en de medewerking van eenen raadsman veel zullen bijdragen, komt ons zeer twijfelachtig voor.

Wij eindigen met den wensch, dat eerlang het ontwerp-wetboek van strafvordering door onze Staten-Generaal in behandeling worde genomen; maar al moge daardoor deze dissertatie de verdienste, welke wij haar in den aanvang toeschreven, die van actualiteit, verliezen, steeds zal zij belangrijk blijven als wetenschappelijk onderzoek, en het bewijs opleveren, hoe de schrijver zijnen naam, die op dit gebied reeds zoo goed bekend was, waardiglijk heeft weten op te houden.

En hiermede kunnen wij de beschouwing van de ons toegezonden dissertaties besluiten. Uit hetgeen wij bij den aanvang zeiden, blijkt, dat zij min of meer toevallig uit het groote aantal academische geschriften zijn bij elkander gekomen, maar juist daarom zijn zij zeer geschikt om als proeven te dienen van hetgeen eene goede dissertatie ten onzent pleegt te zijn. Nemen wij ze als zoodanig aan, dan gelooven wij daaruit deze gevolgtrekking te mogen afleiden, dat onze universiteiten regt hebben zich op deze vruchten te verheffen, en drukken wij op nieuw de hoop uit, dat, ook al schrijft de wet zulks niet gebiedend voor, onze jongelingen zullen blijven toonen, dat zij den tijd, aan het zelfstandig bewerken van een onderdeel hunner wetenschap besteed, wel gebruikt achten, beter welligt dan dien, welken zij noodig hebben gehad om zich voor te bereiden voor die examens, van welke men, naar wij vreezen, thans wel eens wat al te uitsluitend zijn heil verwacht.

Alvorens echter voor goed te eindigen, zij het ons vergund, de nog beschikbare ruimte te gebruiken om met enkele woorden de aandacht te vestigen op een paar uitgaven, die ook slechts ten deele tot den kring onzer gewone beschouwingen kunnen gebragt worden, en die welligt daarom (niet om eenig verband met het voorgaande) eene geschikte plaats in dit overzigt zullen innemen: wij bedoelen de herdrukken van het ontwerp-burgerlijk wetboek van 1820, en van het ontwerp-wetboek van koophandel van 1809, bezorgd door twee Amsterdamsche hoogleeraren, wier namen hen reeds tot deze daad van pieteit schenen uit te noodigen, Jhr. Mr. J. de Bosch Kemper en Mr. T.M.C. Asser.

Een verslag van den inhoud dezer geschriften te geven, zoude moeijelijk zijn, maar ook onnoodig: ieder regtsgeleerde weet, wat hem door deze herdrukken wordt aangeboden. Ieder kent het ontwerp-Kemper; en wie het niet kende, kan (om slechts een voorbeeld te noemen) op menige bladzijde van het Pandekten-systeem van den hoogleeraar Goudsmit de bewijzen vinden, hoe dat ontwerp, door onze volksvertegenwoordiging voor een wetboek ongeschikt geacht, als wetenschappelijk geschrift nog na vijftig jaren zijne waarde behoudt, en op de studeerkamer een gezag geniet, wat het in de pleitzaal niet heeft mogen verwerven. Zoude dit met datgene, wat onze wetgevers er voor in de plaats hebben gesteld, ook het geval zijn, vijftig jaren nadat het zijn wettelijk gezag verloren had?

Ook het ontwerp van de heeren van Gennep, Asser en van der Linden is genoegzaam bij alle regtsgeleerden bekend, dan dat hier zoude behoeven te worden aangewezen, waarin de verdienste van dit ontwerp bestond. De taak, hun door koning Lodewijk opgedragen, om met het oog op den Code de Commerce een Nederlandsch wetboek van koophandel te ontwerpen, hebben zij zoo ruim opgevat, dat vooral wat zee- en assurantieregt aangaat, hun arbeid een zelfstandig werk mogt heeten, en aldus de eer werd gehandhaafd van een volk, dat zich reeds voor eeuwen door de grondige beoefening dier regtsinstituten had onderscheiden. Indien dan ook ons wetboek van koophandel gunstig afsteekt bij onze andere wetboeken, zoo zelfs, dat vreemde landen daaraan een aanzienlijk gedeelte hunner eigene wetgeving ontleend hebben, en het nog zeer onlangs in Engeland de eér eener vertaling genoot, zoo hebben wij dat grootendeels te danken aan dit eerste ontwerp, waaraan onze verdere ontwerpers en wetgevers zich in den regel veilig hebben kunnen aansluiten.

Terwijl wij dus mogen volstaan met de beide hier genoemde uitgaven aan te kondigen, wenschen wij nog alleen hier bij te voegen, dat wij het een gunstig teeken achten, dat een dergelijke herdruk noodig is bevonden. Beide werken toch hebben meer eene wetenschappelijke dan eene practische waarde; en nu moge deze opmerking meer het burgerlijk wetboek gelden dan het wetboek van koophandel, waar eene vergelijking met het eerste ontwerp misschien nog hier of daar een nieuw licht kan doen opgaan over eene door herhaalde amendementen verduisterde redactie, toch blijft een dergelijk geval uit den aard der zaak ook hier tot de uitzonderingen behooren. Het hoofdbelang van beide werken ligt in het nut, dat zij aanbrengen bij de historische beoefening onzer hedendaagsche wetgeving; en daarom begroeten wij hunne verschijning met ingenomenheid, omdat ons daaruit blijkt, hoe velen de overtuiging zijn toegedaan, dat het niet de woorden eener wet zijn, die het regt maken, maar

wel de vis ac potestas, welke aan die woorden gehecht moeten worden, en tot wier kennis de geschiedenis dier woorden wel in de eerste plaats zal moeten leiden.

Eene tweede opmerking is deze, dat die eerste proeven van Nederlandsche wetgeving zoo vele verdiensten bezitten, terwijl de vijftig of zestig jaren, die sedert zijn voorbijgegaan, slechts zeer weinig tot de verdere ontwikkeling hebben bijgebragt van datgene, wat hier reeds gevonden wordt. Zeker, wij geven het den heer A. in zijne voorrede gaarne toe, men handelt onbillijk met altijd op de gebreken onzer wetgeving te wijzen, en nooit op hare verdiensten; en zeer te betreuren zouden ook wij het achten, indien onze jeugdige regtsbeoefenaars zoo overtuigd werden van de slechtheid onzer wetboeken, dat zij begrepen alle moeite om hunnen inhoud te leeren kennen, als overbodig te kunnen beschouwen. De taak van den regtsgeleerde is in de eerste plaats het regt, waaronder hij leeft, toe te passen, en eerst daarna tot de ontwikkeling daarvan mede te werken. Maar aan den anderen kant mogen wij toch ook niet de oogen sluiten voor het feit, dat onze wetgeving niet meer aan de eischen van den tegenwoordigen tijd voldoet, en is het onze pligt, daarop herhaaldelijk en met kracht de aandacht te vestigen, zoolang de regering nog zoo weinig doet om tot eene verbetering in dit opzigt te geraken.

Trouwens, dat ook de heer A. van deze meening is, blijkt genoegzaam uit diezelfde voorrede, waarin hij zich schaart bij de vele regtsgeleerden, die er in de laatste jaren met nadruk op gewezen hebben, dat ook de beste codificatie veroudert, indien zij niet door voortdurende aanvulling en verbetering op de hoogte van den tijd wordt gehouden. Vraagt men, wie de regering daarbij zal voorlichten, dan stuit men weder op verschil van gevoelen. De heer A. wenscht die taak aan eene afdeeling van den Raad van State opgedragen; wij hebben ons reeds vroeger te dezer plaatse uitgesproken ten gunste van bijzondere commissiën, met het oog op ieder afzonderlijk onderwerp te kiezen.

Hoe dit echter zij, de hoofdzaak is, dat de hand aan het werk worde geslagen. Reeds is tot ons genoegen een eerste stap gedaan door de benoeming eener commissie voor de wetgeving op het notariaat en hypotheekwezen; moge de vrucht van hare werkzaamheid zoodanig zijn, dat zij aan de regering en de volksvertegenwoordiging voldoet, en aldus niet alleen een gewigtig onderwerp behoorlijk geregeld worden, maar daardoor tevens de weg aangewezen, waarlangs hetzelfde doel ook bij andere gedeelten onzer wetgeving bereikt zal kunnen worden.

P.R. FEITH.

***Beginselen der quantitatieve Analytische Scheikunde, ten gebruike bij het Hooger en Middelbaar Onderwijs, door A.J.C. Geerts, bewerkt naar Dr. Sonnenschein 'Anleitung zur quantitativen chemischen Analyse.' - Utrecht, Broese*. (*klein octavo*, 462 *bladzijden*.)**

De naam van Sonnenschein is te gunstig bekend in de scheikunde, om geen goeden dunk te hebben van zijne mij overigens onbekende 'Anleitung'. De Hollandsche bewerking schijnt met zorg behandeld te zijn.

Een dergelijk Handboek kan overigens slechts onvolledig beoordeeld worden door het lezen. Zijne waarde blijkt het beste bij het gebruik in het laboratorium. Ik onthoud mij daarom van eene beoordeeling in bijzonderheden.

Twee bedenkingen van algemeenen aard mag ik evenwel niet terughouden.

De eerste is deze, dat het boek voor het bepaalde doel te velerlei bevat. Welk nut heeft het om in een leerboek voor eerstbeginnenden, de bepaling van zeldzame metalen, zooals erbium, thorium en yttirium op te nemen? Wie zich met de onderzoekingen van dergelijke zeldzaamheden bezig houdt, kan wel een uitvoeriger handboek machtig worden. De daardoor opengevallene ruimte had nuttig besteed kunnen worden aan het opnemen van meerdere praktische raadgevingen bij het werken. Juist daaraan heeft de eerstbeginnende de meeste behoefte en daarvan komt in dit boek wel wat heel weinig voor. Er is ongetwijfeld veel in de quantitatieve analyse, dat beter te leeren is door afzien van een ander, dan uit boeken. Maar er is toch ook zeer veel, dat uit eene beschrijving uitmuntend kan begrepen worden. Staat nu dat laatste in het leerboek, dan worden aan den adsistent, die dikwerf velen te gelijk helpen moet, lange redeneeringen bespaard en kan hij zijn hoofdwerk maken van voor*doen*. Zoo wordt b.v. blz. 41 wel gezegd, dat zwavelzure baryt dikwerf troebel door het filtrum loopt en dat men alsdan nog eens moet filtreeren (wat wel van zelf spreekt, als men de analyse althans niet wegwerpen wil) maar nergens wordt beschreven, hoe men dit voorkomen kan. In het Handboek van Fresenius wordt dit in vijf of zes regels geleerd, en die het gelezen heeft, weet het ook. In één woord, voor het bepaald doel van het leerboek, bevat het m.i. te veel *multa*, te weinig *mullum*.

Mijne tweede bedenking betreft de bestemming van het leerboek ook voor Hoogere Burgerscholen. Ik acht het daarvoor ongeschikt.

Op eene Hoogere Burgerschool, waar de scheikunde niet overmatig begunstigd wordt, kan aan praktische oefeningen niet meer dan twee, hoogstens vier uren in de week besteed worden en dat wel gedurende twee jaren. Op welke wijze kan nu die beperkte tijd het nuttigste worden aangewend? Volgens mijn gevoelen moet oefening en qualitatieve analyse hoofdzaak zijn en kan aan quantitatieve in het geheel niet gedacht worden. Alleen het fitreeren, dat betrekkelijk weinig tijd en handigheid vordert, kan naar mijne bevinding met vrucht door de leerlingen beoefend worden, en is bovendien voor aanstaande fabriekanten, kooplieden en ingenieurs van veel meer belang dan de gewichtsanalyse. Nu komt wel is waar de maatanalyse ook in dit boek ter sprake, maar de gewichtsanalyse blijft toch steeds hoofdzaak. Zoo vond ik b.v. de alkalimetrie wel genoemd, maar nergens behandeld. Is dit eene omissie of is het werk nog niet compleet? Dat laatste zou men bijna vermoeden aan de inhoudsopgave, waarin veel van een *Algemeen Gedeelte* gesproken wordt, maar zonder dat daarop een *Bijzonder Gedeelte* volgt.

R.S.T.M.

Het beheer van de goederen der Nederlandsche Hervormde gemeenten.

De regeling van het toezigt op het beheer der goederen van de Hervormde Gemeenten, door Mr. C.H. Gockinga. Beraadslaging van de Tweede Kamer der Staten-Generaal over Hoofdstuk VII C der Staatsbegrooting voor het dienstjaar 1867.

Het vraagstuk, aan welks behandeling de volgende bladzijden zijn gewijd, is even oud als de Nederlandsche Hervormde Kerk zelve. Reeds bij de eerste vestiging dier kerk in deze landen, hielden de gemeenten, die tot de nieuwe religie overgingen, het van hare zijde voor uitgemaakt, dat alles wat zij vóór hare geloofsverandering bezeten hadden, haar wettig eigendom bleef, omdat zij het voortaan ongeveer tot hetzelfde einde gebruikten, als waartoe het oorspronkelijk bestemd was geweest. Zoodra een hervormd predikant voor het eerst in eene plaats optrad, nam het hervormingsgezinde volk, onder den kreet: ‘vive le geutz!’ kortweg, zonder iemand verlof te vragen, de kerk voor de openbare prediking der geuzerij in bezit en verwisselde haar, indien zij voor den toeloop der menigte te klein werd, op eigen gezag tegen eene tweede die grooter was. In het eerst kon de magistraat, al wilde hij ook, zich tegen dien algemeenen aandrang niet verzetten; doch toen o.a. Modet (niet juist modester gedachtenis), de eerste predikant van Zierikzee, zijne handen ook uitstrekte naar andere geestelijke fondsen, die in de meeste gemeenten voordeelen voor de die-

naars der kerken afwierpen, maakte de krijgsoverste de Rijk de aanmerking, dat het bestel van deze en dergelijke zaken aan 's Lands regering stond. Nu was Modet de man niet, om zich zoo gemakkelijk te laten gezeggen. Hij hield ‘dit afwyzen voor weygheren,’ kwam er zelfs toe ‘ook op stoel hier oover uit te vaaren,’ en deed daardoor al aanstonds den strijd ontbranden, die de nog zoo jonge en teedere godsdienst roekeloos in gevaar heeft gebragt.

Toch meene men niet, dat, gelijk de aanhangers van het staatsgezag toen en later menigmaal minachtend beweerd hebben, ‘wijdtgaapende heerschzucht’ de eenige drijfveer was, die de kerkelijke personen er toe bragt, zich in het beheer der fondsen hunner gemeenten te mengen. Op die wijze immers zou men op allen toepassen, wat slechts van enkelen geldt. Neen, de oude Synoden hebben geijverd voor het regt der Kerk om zich zelve te besturen, zooals zij zich ook geheel op eigen hand gevormd had, ‘nog verborgen ofte ballinck zijnde.’ Zij was nu voortaan wel ‘onder hare magistraet in haer landt vrijelyk zittende,’ maar behield toch hare gesepareerde, eigene regering, die meende dat de bezorging van alle belangen der gemeenten, ook van de geldelijke, tot hare competentie behoorde. De Kerk was in Emden (1571) geheel in fransch-calvijnschen geest tot stand gekomen; zij bleef zich in die rigting verder ontwikkelen sinds den dag, waarop de verstrooide vlugtelingen te Dordrecht konden zamenkomen (1574), en het beginsel der autonomie was zuiver calvinistisch. En al waren er nog al eenigen, die het tegendeel beweerden, die de staatsalmagt predikten en gaarne gezien hadden, dat de Staat alle kerkelijke goederen aan zich getrokken had, dat waren dan ook juist de ketters; dat waren de leerlingen van een Zwingli of een Bullinger; dat waren de mannen, die niet gerekend werden tot de ware Nederlandsche Hervormde Kerk te behooren en die dan ook later als zoogenaamde Remonstranten verstooten en verdreven zijn. Men herinnert zich immers, welk een hevige strijd er over die *gubernatio rerum ecclesiasticarum* gevoerd is tusschen Arminius en Gomarus, tusschen de Groot en Sibrandus Lubberti, tusschen Uytenbogaert en zijne vele bestrijders.

Wel moest de regering eindelijk, om oproer te voorkomen, verbieden ‘van voortaen in eeniger manieren, in drucke ofte geschrijfte, yet uyt te geven van 't Amt der Overicheyt in Kerckelijcke saken,’ doch daarmede was de zaak volstrekt niet

uit. De Kerk bleef vasthouden aan haar onveranderlijk beginsel, dat het kerkelijk regiment ‘geheel ende onverdeylt by de Herders ende Opzienders der Kercke blyve’ en ‘dat aan de politieken geen weg mogt gebaand worden tot jurisdictie ende meesterschap over de Kercke.’ Dit vraagstuk bleef de klip, waarop althans in Holland, iedere staatskerk-ordonnantie schipbreuk leed, en al hadden de staten de ordonnantie van 1591 door een gelijk getal politieken en ecclesiastieken laten ontwerpen, het baatte niet. De meeste ecclesiastieken met een groot deel hunner gemeenten vonden zulk ‘hartelick beswaer’ in die staatsbemoeijing, dat de zaak, om niet ‘in confusie en geheele onordeninghe te vallen,’ en om ‘scheuringhe en afval te verhoeden,’ tot gelegener tijd moest worden uitgesteld, of, zooals Trigland zich uitdrukt, ‘aen de spijcker wierdt gehangen als een vergeten Proces in de sack.’ Doch de strijd ging door. Aan den eenen kant waren er mannen, zooals de Groningsche professoren Schoock en Maresius, die de vrije beschikking der regering over de gemeente-goederen voorstonden en de *confiscatio bonorum parochialium valde probanda* noemden; aan de andere zijde konden echte Calvinisten zulke stellingen met geen mogelijkheid verdragen en kwamen o.a. de broeders Acronius, ‘diep geleert maer ongerust’, met woord en geschrift tegen die stuitende beweringen op. Naast hen rigtte de hooggeleerde Voetius, niet minder vurig, zijne aanvallen in het bijzonder tegen het wereldlijk gebruik der capittelen van Utrecht, terwijl zijn geliefde discipel en ambtgenoot Nethenus zich in zijn drift tot zóóveel scheldwoorden en beleedigingen jegens de tegenpartij vervoeren liet, dat de Utrechtsche regering zich gedrongen zag, ‘hem uit syne functie ende professie te verlaaten.’

En wat deed de hooge regering zelve onder al dat rumoer? Zij liet zich niet afbrengen van den weg, dien zij eenmaal was opgegaan, en hield zich standvastig aan de beginselen, die nog bij het leven van prins Willem, na gehoord advies van bezadigde predikanten en schrandere regtsgeleerden, waren vastgesteld. Wel ging zij er toe over, om de kloosters en hunne landerijen te verkoopen en de koopprijzen meerendeels te besteden tot bestrijding der zware oorlogskosten; wel gaf zij de kloostergebouwen, die binnen eene stad stonden, aan die plaats ten geschenke, om te worden ‘geemploieert tot haaren beste.’ maar toch veroorloofde zij zich al die beschikkingen alleen ten aanzien van kloosters, kerksieradiën en andere dergelijke voor-

werpen, die in de nieuwe orde van zaken niet meer pasten. Het was haar zóó weinig te doen om zich met deze goederen te verrijken, dat zij niet zelden uit de opbrengst weder iets tot suppletie der predikantstraktementen afstond. Alles echter wat de gemeenten sedert lange jaren tot onderhoud van hare kerken en kerkedienaars bezeten hadden, werd over het algemeen geëerbiedigd en bleef onaangetast. De geestelijke goederen, zóó geheeten, omdat zij tot onderhoud der geestelijken strekten, werden steeds gebruikt overeenkomstig hunne oorspronkelijke bestemming. De regering stelde overal geestelijke ontvangers aan, die het beheer dier goederen op zich namen, en trachtte ook de fondsen van vele gemeenten onder één kantoor te vereenigen, ten einde de inkomsten zóó te verdeelen, dat alle predikanten op 'haarluider beloofde Tractementen en Onderhoud' konden rekenen. Ten aanzien der eigenlijke kerkegoederen, die tot instandhouding der kerkgebouwen, pastoriën, custoriën en somtijds ook bij genoegzamen overvloed tot onderhoud van predikanten, strekten, werd overal bevolen, dat de magistraten en regeerders van alle steden en dorpen *kerkmeesters* zouden aanstellen, die gehouden waren 'alle jaers' rekening te doen van hunne administratie 'ende sulcks aen de Regenten van de Plaetsen, ende in het bysonder oock ten overstaen van de Predicanten.'

Het viel zeker ook voor de Calvinisten niet te ontkennen, dat deze en dergelijke staatsbeschikkingen, die voornamelijk in Holland, Zeeland en de Generaliteit genomen werden, maar langzamerhand, somtijds gewijzigd, in de overige gewesten en steden doordrongen, zeer veel nut stichtten. Zij moesten het erkennen, dat door die staatszorg de geestelijke en kerkelijke goederen werden opgespoord en bewaard, terwijl zij anders groot gevaar liepen verduisterd te worden, zoo als uit de dikwijls vernieuwde en verscherpte plakaten blijken kan. En toch, de erkenning van deze goede zijde moge menigeen welligt van eenig openbaar verzet tegen die staatsinmenging hebben teruggehouden, - naar hun eenmaal aangenomen beginsel van *selfgovernment* konden zij er niets anders in zien, dan tijdelijke maatregelen van noodzakelijke voorzorg, die de eerste jaren van verwarring en onzekerheid niet mogten overleven, die slechts mogten gelden, zoo lang 'die saecken noch soo wilt ende vreemt' stonden, doch die dan ook, wanneer Staat en Kerk op den duur weder, gelijk bij de eerste stichting, van elkaâr ge-

scheiden zouden blijven, natuurlijk moesten vervallen. Maar de Kerk is niet van den Staat gescheiden gebleven. Door allerlei omstandigheden zijn beiden steeds meer en meer tot elkander genaderd, en eindelijk is de onderlinge vereeniging op vasten voet gebragt door de nationale synode van Dordrecht, 1618 en 1619, en de groote vergadering der Staten te 's Gravenhage, 1651. Sinds dien tijd veranderde de toestand der Kerk aanmerkelijk. Zij kon, wel is waar, als heerschende of eenig bevoorregte kerk in al de gëunieerde provinciën haar hoofd fier opheffen, maar zij moest zich juist daarvoor ook menige beperking harer vrijheid en onafhankelijkheid getroosten, gelijk immers altijd eene heerschende kerk veelmeer onder het gezag en de bemoeijingen van den Staat pleegt te staan dan eenige andere[1]. Voortaan nu gingen Kerk en Staat hand aan hand. De eerste vervulde eenige burgerlijke werkzaamheden, zoo als b.v. het houden van doop- of geboorteregisters, voor den Staat, terwijl de Staat van zijnen kant het beheer der kerkelijke goederen behield, en men kan hierbij gerust verklaren, dat deze administratie wel de minst kwetsende bemoeijing geweest is, die de heerschende Kerk van den Staat heeft te verduren gehad.

Op die wijze bleven de eenmaal gelegde banden jaren lang bevestigd, totdat de revolutie van het laatst der vorige eeuw ze verbrak. Wel hadden zij somtijds te pijnlijk gekneld, dan dat de scheuring op zich zelve over het algemeen diep kon worden betreurd, maar toch was die scheuring niet in alle opzigten voordeelig, omdat er een groot geldelijk nadeel aan verbonden was, dat de vroeger zoozeer bevoorregte kerk thans dreigend boven het hoofd hing. De nieuwe staatsregeling verklaarde immers alle geestelijke goederen en fondsen nationaal, terwijl de kerkgebouwen en pastoriën, voor zoover deze niet uit de afzonderlijke kas der gemeenten opgebouwd en alzoo bijzonder gemeente-eigendom waren, geheel en al aan het plaatselijk bewind ter toewijzing aan de verschillende godsdienstige gezindten werden overgelaten[2]. Gelukkig was wel de hevigheid van dien eersten storm reeds in 1801 in zooverre bedaard, dat ieder kerkgenootschap toen ten minste onherroepelijk gehandhaafd werd in den eigendom van alles wat het bij den aanvang der eeuw had bezeten[3], maar die verandering duurde

1 W. Broes, de Kerk en de Staat in wederzijdsche betrekking.
2 Staatsregeling van 1798, add. artt.
3 Staatsregeling van 1808, art. 13.

slechts zeer kort. Bij zijn Decreet van 2 Augustus 1808, bepaalde koning Lodewijk Napoleon, dat omtrent de kerkgebouwen en de daaraan behoorende fondsen verschillende schikkingen zouden worden gemaakt, overeenkomstig de gesteldheid der onderscheiden godsdienstige gezindten in iedere stad, doch voegde hij er tevens bij, dat met het jaar 1810 elk godsdienstig gebouw komen zou ten laste van de gezindte, aan welke het gebruik en bezit toegewezen was, zoodat van toen af de meeste kerken, vooral in de provincie Holland, onder het beheer van de gemeenten of van door haar aangestelde commissiën gekomen zijn. In dat zelfde jaar 1810 lijfde keizer Napoleon ons land bij Frankrijk in, en moest alles dus weder veranderd worden en op fransche leest geschoeid. Het bestuur der Kerk werd geregeld naar het Decreet van 18 October 1810, *relative à l'organisation des cultes*, en het beheer der kerkelijke goederen naar het Decreet van 30 December 1809, *concernant les fabriques*. Maar terwijl onderhandeld werd over de noodzakelijke wijzigingen, welke die wetten zouden moeten ondergaan om voor onze toestanden te passen, ging inmiddels de tijd voorbij, werd ons vaderland van de fransche heerschappij bevrijd en aanvaardde Willem van Oranje het bestuur onzer gewesten.

Nu was het verre van onnatuurlijk, dat met den nieuwen vorst ook een nieuw tijdperk begon voor de regeling der kerkelijke zaken. Vooreerst lag het reeds in den geest des tijds, dat in de meeste landen de kerken door de vorsten zelve werden georganiseerd, terwijl ook de prins van Oranje zulks reeds in het vorstendom Fulda gedaan had. Bovendien waren de vaderlandsche kerken door de Staatsregeling van 1805 (artt. 4 en 51) en vooral door de Constitutie van 1806 (art. 6), toch reeds weder aan staatsgezag en staatsorganisatie gewend geraakt[1], en ontbrak eindelijk de eenheid, welke de Hervormde Kerk in vroeger tijden nooit naar wensch had kunnen verkrijgen, ook nu nog ten eenenmale. En die eenheid wenschte Willem I haar bovenal te geven. De provinciale hervormde kerken moesten onder ééne algemeene Synode tot een welgesloten geheel worden vereenigd, en een algemeen reglement zou het geheel beheerschen. Dat reglement werd, nadat de Koning het advies van eenige predikanten gehoord had en in overleg getreden was met eene commissie van drie leden uit den Raad van State, bij besluit van

1 De Hervormde Kerk en de Staat, door Mr. A. van der Laan, 1864, blz. 2-6.

7 Januarij 1816, als *Algemeen reglemet voor het bestuur der hervormde kerk in het koningrijk der Nederlanden* vastgesteld. Het bragt geene verandering te weeg in de administratie der kerk-, pastorij-, custorij- en andere gemeentefondsen, en in de betrekkingen tusschen de bestuurders dezer eigendommen en de kerkeraden (art. 90), maar de Koning gelastte, dat het ministerieël departement hem nopens genoemde administratie de noodige voordragten zoude doen (art. 92), en dientengevolge kwamen de *Reglementen op de administratie der kerkelijke fondsen en de kosten van de eeredienst bij de hervormde gemeenten in de onderscheidene provinciën* gedurende de jaren 1819-1823 tot stand.

Hoewel nu in het minst niet mag worden ontkend, dat de Koning door het nemen van deze maatregelen de eenheid en regelmaat in het bestuur der Kerk en in het beheer der kerkelijke goederen bepaald bevorderd heeft, zoo is het toch even zeker, dat hij daarin zijn bevoegdheid is te buiten gegaan. Wel beweerde de Commissaris-Generaal voor onderwijs en kunsten, provisioneel belast met de zaken der Hervormden, in zijn antwoord aan de classis van Amsterdam, op hare memorie van bezwaren, dat de Koning zich bediend had van een regt, ‘door de souvereinen dezer landen sedert de reformatie onafgebroken geoefend,’ maar het onvoldoende van zulk een antwoord moest dadelijk in het oog vallen. Want gesteld al eens, dat de vroegere souvereinen dat regt hadden bezeten, moest daar dan uit volgen, dat de nieuwe vorst, bij eene geheel nieuwe orde van zaken, dat oude regt weder behoorde op te vatten? En was er niet een groot verschil tusschen een souverein en een constitutioneel Koning? Het is waar, de nieuwe Grondwet gaf den Koning een groot deel der souvereine magt, maar buiten de grenzen van die grondwet bezat hij ook niets, en in het geheele zesde hoofdstuk was van eene bevoegdheid, als hij zich had toegekend, niets te lezen. Toch hield de regering, die bovenal op het gebied van de administratie der kerkelijke goederen geene de minste inmenging der Kerk zelve kon verdragen, zich aan het eenmaal aangenomene stelsel vast. Ja, toen de classis van Amsterdam de vrijheid nam, Zijne Majesteit onder het oog te brengen, dat slechts dan als de nieuwe ordening uit den boezem eener kerkelijke vergadering ware voortgekomen, zij beschouwd kon worden, ‘als hebbende een volledigen grond van wettigheid,’ werd haar gedrag aanmatigend genoemd en maande de

Commissaris-Generaal op zulk een dreigenden toon tot onderwerping aan, alsof men Oldenbarnevelt hoorde tegen dezelfde soort van ‘contraventeurs,’ De Synode van 1823 beproefde nog wel een artikel in het reglement voor de kerkeraden op te nemen, waarbij aan deze collegiën het toezigt en medebestuur zoude worden opgedragen ‘over de gemeentefondsen en eigendommen, alsmede over de verdere financieële belangen der gemeenten, voor zoover zulks naar bestaande reglementen aan dezelve toekomt,’ maar de commissie uit den Raad van State adviseerde voor het weglaten van dit artikel, en de Synode van 1825 nam het ook geheel weg. Zoo gingen de synodale vaderen in onderdanigheid voor; zoo volgden de lagere kerkbesturen en de gemeenten hun voorbeeld, en kon de Hooge Raad, dertig jaren daarna, het Algemeen Reglement van Bestuur met de bijzondere reglementen op de administratie der kerkelijke goederen, als uitvloeisels daarvan, verbindend verklaren voor de geheele Hervormde Kerk, omdat deze het *rebus ipsis et factis* als haar statuut had aangenomen en erkend[1].

Doch reeds vóór dat uit dit merkwaardig arrest gebleken was, wat die zoogenaamde souvereiniteitsregten des Konings, ten opzigte van het zedelijk ligchaam, de Kerk, eigenlijk beteekenden, had de regering van Willem II zelve reeds milder denkbeelden gehuldigd en verklaarde zijn Minister van Zuylen van Nijevelt openlijk, dat alle veranderingen in de bestaande kerkorde voortaan alleen van de Kerk en hare hoogste vergadering zouden uitgaan, en dat, als de bekrachtiging der regering daarop gevraagd werd, deze alleen zou hebben toe te zien, dat er niets in wierd opgenomen strijdig met de grondwet of met de rust en veiligheid van den Staat[2], gelijk dan ook, op verzoek der Synode van 1843, artikel 15 van het Algemeen Reglement zóó werd gewijzigd, dat nu voortaan de Synode het regt van wijziging kreeg, mits zij de veranderingen aan den Koning ter bekrachtiging aanbood[3].

Nadat deze eerste schrede op den goeden weg gedaan was, vatten de kerkbesturen weder moed en trachtten zij hun regt van *selfgovernment* meer en meer uit te breiden. In velerlei geschriften werden de grondwettige regten der Kerk uiteengezet en werd er op gewezen, hoe hare vrije ontwikkeling door geheel

1 Arr. van 2 Januarij 1846, v.d. Honert, Gemengde Zaken, IV, bl.z 1.
2 Rescript van 1 Julij 1842.
3 Kon. Besluit van 25 Julij 1843, n°. 55.

overtollige banden werd belemmerd, zoodat, toen in het jaar 1848 ook in het staatkundige liberaler beginselen op den voorgrond traden, de Synode er toe besloot, de kerkelijke verordeningen op breeder schaal te herzien, dan oorspronkelijk (1846) bedoeld was. Zij begon teregt met het begin, herzag haar *Algemeen Reglement* geheel, en ofschoon die herziening wel is waar niet zoo radicaal was, als men zoude gewenscht hebben, viel het toch niet te ontkennen, dat men een grooten stap had gedaan op den goeden weg, die leiden moest naar de geheele zelfstandigheid der kerk. Maar de regering scheen nog geene geheel zuivere denkbeelden te hebben aangaande de ware verhouding tusschen Kerk en Staat. Wel stelde zij bij hare sanctie van het nieuw Synodaal Algemeen Reglement (23 Maart 1852) haar oud Reglement buiten werking, maar toch alleen met behoud van niet weinig, dat de Synode juist gemeend had in haar ontwerp niet te moeten overnemen. Ja, zij verleende hare bekrachtiging alleen onder elf reserves, die de vrije beweging der Kerk aanmerkelijk moesten belemmeren en van welke de tweede, die het toezigt op het beheer der kerkelijke fondsen betrof, hier eene bijzondere vermelding verdient.

De Synode had namelijk, uitgaande van het beginsel, dat de Kerk, vrij van het staatsbestuur, ook het toezigt hebben moet op het beheer der kerkelijke goederen van de hervormde gemeenten, en dat hare autonomie zich moet uitstrekken over de stoffelijke, zoowel als over de geestelijke belangen dier gemeenten, - naast haar Algemeen Reglement van Bestuur nog een tweede reglement ontworpen *voor het beheer der kerkelijke goederen*. Voorzigtigheidshalve besloot zij echter, eerst de bekrachtiging van het Algemeen Reglement van Bestuur af te wachten, vóór dat het Concept-Reglement van beheer in nadere behandeling zou worden genomen, hoewel zij reeds in dat Algemeen Reglement het uitzigt had geopend op de bepalingen, die nader omtrent de admistratie der kerk-, pastorij-, custorij- en andere gemeentefondsen zouden worden ontworpen (art. 65 en 70, 5°). En zie, wat deed nu de regering? Zij verklaarde in de bedoelde reserve, door hare bekrachtiging van het Algemeen Reglement geenszins geacht te willen worden ook de bevoegdheid der Synode te erkennen tot het vaststellen van ‘bepalingen omtrent de administratie der bijzondere kerk-, pastorij-, kosterij- en andere gemeentefondsen en goederen;’ zij wilde dus tegenover de bepalingen, welke de Synode over dat onderwerp had toe-

gezegd, de slot-artikelen der administratie-reglementen handhaven, waarbij de Koning het regt van verandering aan zich zelf had voorbehouden[1]. En toch had de Minister van Justitie, destijds met de zaken der hervormde eeredienst belast, aan Gecommitteerden uit de Algemeene Synodale Commissie betuigd, dat hij zich met het denkbeeld eener meer kerkelijke regeling van het beheer zeer goed kon vereenigen, en dat hij geene bedenkingen had tegen het concipiëren en arresteren van zoodanig reglement, hoewel hij het eindoordeel altoos voor zich bleef reserveren[2]. Men had daarom mogen verwachten, dat hij middelen zou geweten hebben, om dat struikelblok der slotartikelen weg te nemen.

De Synode beklaagde er zich bij den Koning over, dat de regten der Hervormde Kerk op deze wijze met zulke beperkingen erkend waren, en legde nog met vertrouwen de laatste hand aan baar concept-reglement voor het beheer der kerkelijke goederen (1853). Spoedig evenwel zag zij in, dat het toch niet baten zou, daar immers de tweede reserve van het Algemeen Reglement haar de handen bleef binden en zij de wijsste partij zou kiezen, wanneer zij haar ontwerp maar stil liet rusten. Alleen trachtte zij, ten einde niet geheel van invloed op den loop der zaken verstoken te zijn, en omdat haar misbruiken bekend waren, die bij sommige kerkvoogdijen bestonden en die door de Collegiën van Toezigt niet werden geweerd, eenig aandeel in de benoeming der leden van laatstgenoemde collegiën te verkrijgen. Maar zelfs hierin vonden de verschillende ministers, bij wie deze zaak achtereenvolgens werd aangedrongen, groot bezwaar. Zij durfden zoo groote wijzigingen in de reglementen op de administratie der kerkelijke fondsen niet provoceren en beloofden alleen, dat zij bij die benoemingen het kerkelijk bestuur zouden raadplegen, zonder dat dit juist bij eene wet of Koninklijk Besluit bepaald voorgeschreven was.

Zoo stonden de zaken, toen in het jaar 1861 Mr. J.A. Jolles als het hoofd van het departement voor hervormde eeredienst, optrad. Had deze Minister reeds dadelijk door zijn wetsontwerp tot afschaffing der koninklijke collatiën getoond, dat hij de regte man was op de regte plaats, gelijk een goed geschreven stuk der Kerkelijke Courant hem noemde, - ook de herzie-

1 Prov. reglementen met aanteekeningen van Mr. E.A. Jordens, Inleiding, bl. 5.
2 Syn. Handel. 1850, bl. 99.

ning der administratie-reglementen trok hij zich ernstig aan. Hij benoemde eene uitgelezene commissie, welke die herziening zoude voorbereiden en daarbij aan de Kerk zoodanig regt van toezigt verleenen, als haar niet langer mogt worden geweigerd. Ongelukkig echter trad de minister tegen veler wensch en verwachting spoedig af; doch hoewel het voltooide werk zijner benoemde commissie daardoor geheel zonder gevolg bleef, mag men teregt vermoeden, dat het niet zonder invloed zal geweest zijn op het concept-besluit, hetwelk de Minister van Justitie, Olivier, tevens belast met de zaken van hervormde eeredienst, den 1sten November 1864 aan de Algemeene Synode en de provinciale collegiën van toezigt ter fine van advies verzond.

Dit concept-besluit van 1864 wekte reeds bij de Algemeene Synodale Commissie eene levendige belangstelling, en ook de Algemeene Synode schonk daaraan, behoudens eenige aanmerkingen op enkele artikelen, hare geheele goedkeuring. Het besluit wilde een einde maken aan alle tusschenkomst van de regering in het beheer der kerkegoederen en in het toezigt daarop, zonder echter die administratie aan eene verwarring bloot te stellen, die anders zoo ligt op een plotseling terugtreden van den Staat had kunnen volgen. Daarom beperkte het zich alleen tot het wegnemen van die bepalingen, die de tusschenkomst van het openbaar gezag betroffen, en stelde er een ander steunpunt voor in de plaats. De provinciale collegiën van toezigt zouden blijven bestaan, maar hare leden op zoodanige wijze benoemd worden, dat zij geheel en al kerkelijke collegiën mogten heeten, terwijl boven die provinciale collegiën een algemeen collegie van toezigt gesteld werd, dat bij ieder verschil en geschil in het hoogste ressort zou beslissen.

Mr. C.H. Gockinga heeft in zijne uitnemende brochure: ‘De regeling van het toezigt op het beheer der goederen van de Hervormde Gemeenten,’ dit ontwerp van besluit als Bijlage opgenomen, en het ware te wenschen geweest, dat hij tevens had kunnen goedvinden, een deel der belangrijke *Memorie van Toelichting* daarbij te voegen, voor zoover deze namelijk duidelijk aantoont, dat noch het staatsbelang, noch eenige wettelijke bepaling het onmiddellijk staatstoezigt op het beheer van de goederen der Hervormde Kerk en op de beschikking daarover vordert; dat ook volgens de eischen der billijkheid de Hervormde Kerk op denzelfden voet moet worden geplaatst als de overige

kerkgenootschappen, en dat zij, binnen de grenzen der wet die voor allen geldt, dezelfde regten moet genieten, als alle overige zedelijke ligchamen in den Staat.

Bij al den lof echter, dien dit Concept Besluit verwierf, schijnen er ook ernstige bedenkingen tegen te zijn ingebragt. Althans de Minister hield het terug en verving het door een ander, dat, door den Koning geteekend (9 Februarij 1866), juist in werking zou treden, toen de Heer Olivier onverwachts aftrad, maar dat zijn opvolger, Mr. Pické, weinige dagen na zijn optreden mede gecontrasigneerd (14 Februarij) en afgekondigd heeft. Dit Besluit nu van 9 Februarij 1866 heeft op verre na zooveel goedkeuring niet verworven als het ontwerp van 1864. Volgens den considerans strekt het wel, om elke regtstreeksche tusschenkomst van den Staat te doen ophouden, aan de Hervormde Kerk gelijke vrijheid te verzekeren als andere kerkgenootschappen genieten, en daartoe eenige voorbereidende bepalingen als maatregelen van overgang vast te stellen; doch eene verklaring als in den considerans van het Ontwerp van 1864, dat namelijk aan het beheer der kerkelijke goederen orde en regelmaat zal worden verzekerd, wordt hier geheel gemist. De Commissarissen des Konings en de leden van Gedeputeerde Staten, die als zoodanig zitting hadden in de provinciale collegiën van toezigt, worden door andere leden vervangen en deze nieuwe leden voor de eerste maal door den Koning benoemd. De plaatsen, die later mogten openvallen, zullen door de leden dier collegiën zelve weder worden aangevuld en alzoo het lang verouderde en bij de Kerk zelf verworpen systeem van coöptatie hier herleven. Boven die provinciale collegiën bestaat er ook nu een Algemeen Collegie van Toezigt, zamengesteld uit één lid van elk der provinciale collegiën en drie leden van de Algemeene Synode, terwijl aan dit Algemeen Collegie van Toezigt alle bevoegdheden worden overgedragen, welke ten aanzien van het beheer der kerkelijke goederen of van het toezigt daarop tot dus ver aan den Koning of zijne Ministers waren voorbehouden. Tegen deze bepaling nu (art. 5) is het geschrift van den Heer Gockinga meer bijzonder gerigt. En inderdaad, al moge het voor sommigen den schijn hebben, alsof aan het Algemeen Collegie werkelijk eene onbeperkte wetgevende magt opgedragen is, zoo zal men toch door eene naauwkeurige vergelijking van het vorig Ontwerp (art. 30) met het tegenwoordig Besluit, en vooral door eene aandachtige lezing van hetgeen de Minister in de Eerste

Kamer der Staten-Generaal gesproken heeft, meer en meer tot de overtuiging komen, dat men zich schromelijk heeft vergist. Zulk eene toekenning van magt aan een collegie, hetwelk buiten de Kerk om benoemd is, zou ook zeer slecht rijmen met den in den considerans uitgedrukten wensch, om aan de Hervormde Kerk dezelfde vrijheid te verzekeren, die de andere kerken genieten. Doch wat hiervan zij, na drie jaren vervalt het geheele Besluit met alle provinciale en verdere op het beheer betrekking hebbende besluiten of reglementen van regtswege. Met den 1sten April 1869 is alles weder afgebroken en bestaat er tabula rasa in den volsten zin des woords. Dan is ook het Algemeen Collegie van toezigt geheel verdwenen, en zal het te bezien staan, of het eenige grondslagen voor eene nieuwe, wettige organisatie van beheer zal hebben achtergelaten.

Het is geen wonder, dat mannen als de heer Gockinga, duidelijk inziende dat er nu reeds zulk een groote onzekerheid bestaat en dat er nog zooveel onherstelbare verwarring komen zal, zich ergeren aan eene regeling, die eigenlijk geene regeling is, en die ook geene de minste waarborgen geeft, dat er zich ooit eene vaste regeling uit ontwikkelen zal. Maar de heer Gockinga wil meer dan treuren en bestrijden. Hij poogt de bezwaren op te lossen of althans ze te verminderen. Hij wil het Besluit in dien zin gewijzigd en aangevuld hebben, dat de Koning zijne wetgevende magt omtrent het beheer der kerkelijke goederen, met duidelijke woorden, zonder dat er eenige twijfel mogelijk zij, overdrage aan een collegie, dat daartoe de geheele Hervormde Kerk en al de hervormde gemeenten ten opzigte van het beheer der goederen vertegenwoordigen zal, en de brochure, waarin deze denkbeelden zoo helder en grondig ontwikkeld zijn, heeft mede aanleiding gegeven tot belangrijke discussiën in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, waar het door de heeren Moens, van Lynden van Sandenburg en den minister Schimmelpenninck met veel lof is genoemd. Beide laatstgenoemde heeren echter zagen in eene overdragt der wetgevende magt aan het algemeen collegie groot bezwaar, en de heer van Lynden meende zelfs, dat zoo iets nu niet meer mogelijk konde zijn, daar immers de Koning reeds van zijne wetgevende magt tot reorganisatie had afstand gedaan[1].

1 Zitting van 6 Maart 1867.

De Minister was het hierin echter met den spreker volstrekt niet eens, en teregt. Want, aangenomen zelfs dat het de bedoeling der regering geweest is, zich met de regeling der administratie niet meer in te laten, zoo werkt toch die afstand nooit eerder dan ultimo Maart 1869. De Minister meende dan ook een ander middel te hebben gevonden, waardoor aan de bedoeling van het besluit konde worden voldaan en waardoor, met medewerking van het kerkgenootschap zelf, die vrijheid en onafhankelijkheid der Kerk konde worden verkregen, welke de Minister gezegd had te verlangen. Wilde Z. Exc. dan eene regeling met medewerking van het orgaan der Kerk, met medewerking van de Synode? De heer van Lynden kon zich met dat denkbeeld in geenen deele vereenigen. Hij, een groot voorstander van de volledige autonomie der kerkelijke gemeenten zelve, wenschte alleen, wat hij ook voor een natuurlijk gevolg hield van het besluit van 9 Februarij 1866, dat wij ‘zouden worden teruggevoerd tot den toestand van vóór 1823’. Maar tot dien toestand geheel terug te keeren, is onmogelijk. Vóór 1823 was wel de zaak, ofschoon niet op eenparigen voet en veelal zonder genoegzamen waarborg voor een goed beheer, zoo tamelijk geregeld. Doch die regels zijn voor een deel door de invoering der provinciale reglementen opgeheven en keeren door de afschaffing dier reglementen niet zoo maar dadelijk en van zelf weder in het leven terug. Men zal, indien geschieden moet, wat de heer van Lynden verwacht en wenscht, in de gemeenten die de provinciale reglementen hebben aangenomen - en dat zijn verreweg de meeste - geheel terugkeeren tot den toestand, waarin men voorheen door het Decreet van 2 Augustus 1808 gebragt werd. Iedere gemeente zal dan zelve vóór 1 April 1869 het beheer harer kerkelijke goederen te organiseren hebben, en de gemeenten, welke dit niet bij tijds hebben gedaan, zullen van genoemd tijdstip af niet alleen buiten toezigt zijn, maar ook hare kerkvoogden en notabelen verliezen, die dan immers door het wegvallen van de provinciale reglementen geen wettig bestaan meer bezitten.

De heer van Lynden meende echter bovendien tegen het opdragen van de wetgevende magt, hetzij aan het algemeen collegie van toezigt, hetzij aan de Synode, nog uit een kerkelijk oogpunt bezwaar te moeten maken. De Synode toch kon z.i. onmogelijk met zulk een magt bekleed zijn, ‘omdat immers onder vigeur der kerkordening van 1619 noch de algemeene

of nationale, noch de provinciale Synode ooit zulk eene bevoegdheid had,' Maar, vragen wij na het hooren van die opmerking, waarom had onder de kerkordening van 1619 de Synode die bevoegdheid niet? Omdat die bij de gemeenten berustte? Volstrekt niet. Alleen omdat alle geestelijke en kerkelijke goederen toen onder de voogdij stonden van den Staat. De Souverein regelde het geheele beheer, en zoo zijn de zaken gebleven, tot eerst door koning Lodewijk's Decreet van 2 Augustus 1808 de kerkelijke goederen gebragt zijn onder het beheer der gemeenten zelve. Neen, zelfs in 1619 hadden de gemeenten niets over haar eigen goederen te zeggen, en wil de heer van Lynden haar het regt van administratie geven, dan moet hij zich niet op de kerkordening van dat jaar beroepen.

Het kan echter niet geloochend worden, dat, indien het Besluit van 1866 zijn loop heeft en niet gewijzigd of aangevuld wordt, dan de gemeenten, welke het regt tot vrije regeling van het beheer harer goederen verloren hebben, doordien zij geene dispensatie van het provinciaal reglement hebben verkregen, dat regt herkrijgen zullen, en dat daarentegen de Synode het regt van toezigt op het beheer langs dien weg nooit verkrijgen zal. Maar even waar is het, dat, indien de Koning inderdaad de regten bezit, welke hij sedert 1819 ten opzigte van het beheer der kerkelijke goederen heeft uitgeoefend, hij dan ook die wetgevende magt aan de Synode en aan deze even goed als aan een Algemeen Collegie van toezigt overdragen kan. Men versta ons echter wel! Wij zeggen dit niet, om de Synode voor het bekleeden van die magt aan te bevelen. Verre van dien. Het zou ons leed doen, indien haar die taak werd opgelegd. Het bestuur der Kerk vordert reeds al hare krachten; de vele bemoeijingen van administratie zijn aan het grootste deel harer leden geheel vreemd en gaan niet zelden ook gepaard met allerlei twistige geldzaken en gestrenge procedures.

Maar boven alles moet eene andere vraag worden gedaan. Heeft wel de Koning of de Kerk, heeft wel iemand, behalve de gemeenten of de hoogste wetgevende magt in den Staat, de bevoegdheid, om het beheer der kerkelijke goederen te regelen? Wij gelooven het niet. De kerkelijke goederen zijn het eigendom der kerkelijke gemeenten. Deels zijn die goederen door haar zelve bijeengebragt, deels zijn zij haar toegewezen. En er bestaat geene enkele wetsbepaling die haar uitzondert van het algemeene regt, volgens hetwelk een zedelijk lig-

chaam vrij mag beschikken over het beheer zijner eigene bezittingen. Daarom, al hechten wij volgaarne groot gewigt aan de onderscheidene bezwaren, die volgens den heer Gockinga *casu quo* aan het bijeenroepen van eene constituerende vergadering of ook aan eene stemming der gemeenten over een aangeboden reglement zouden verbonden zijn, wij gelooven dat het opnoemen van die bezwaren vrij wel overbodig is. Één bezwaar domineert alle, en ook de heer van Lynden van Sandenburg heeft daar reeds op gewezen. Het is dit, dat de kerkelijke goederen, welke door de kerkvoogdijen geadministreerd worden, niet zijn de goederen van de Kerk als eenheid, maar van de bijzondere gemeenten op zich zelve, van welke ieder voor zich een afzonderlijk ligchaam uitmaakt, over welks eigendom niemand te beschikken heeft. Al hadden dan ook de meeste gemeenten hare stem voor een aangeboden reglement gegeven, zouden toch nog de andere gemeenten, die dat reglement weigerden aan te nemen, er nooit regtens door kunnen worden verbonden. Slechts dan, wanneer de wet aan het kerkgenootschap in zijn geheel de bevoegdheid gaf, om het beheer der goederen van de verschillende tot het kerkgenootschap behoorende gemeenten bij meerderheid van stemmen of door eene meerderheid van gemagtigden uit de onderscheiden gemeenten te regelen, zoude men tot zulk eene stemming mogen overgaan; nu echter niet.

Al wenscht nu verder de heer Gockinga, dat bij de opdragt der wetgevende magt duidelijk worde aangewezen, aan wien men die magt verleent, zoo wenscht hij toch dat dit geschiede bij wijze van aanvulling van het Besluit, dus altoos door den Koning, en bestrijdt hij de meening dergenen, die, om tot een gewenscht einde te komen, regeling verlangen bij de *wet*. Zijns inziens toch kan zoo iets geen plaats hebben ten aanzien van een (kerk)genootschap, dat immers van onze staatsinstellingen geen *deel* uitmaakt (blz. 6). Maar hebben wij hier dan te doen met de goederen van het genootschap? Zijn het niet veeleer, gelijk wij reeds opmerkten, de goederen der bijzondere gemeenten, en regelt niet de wet wel meer, wat juist niet met andere staatsinstellingen te maken heeft? Bovendien, als het onderwerp van dien aard is, dat de Staat er geene regels voor stellen kan door zijne wetgevende magt, zal de Koning het dan alleen wèl mogen doen? Eerst moet gevraagd worden, of het tot de competentie van den Staat behoort, zich met het beheer van de fondsen der hervormde gemeenten

te bemoeijen, en eerst wanneer die vraag toestemmend beantwoord is, zal onderzocht moeten worden, wie dat regt van den Staat heeft uit te oefenen.

Wij zijn van oordeel, dat de Staat zich voor het oogenblik met het beheer van de Hervormde Kerk wel degelijk inlaten mag. De Hervormde Kerk bevindt zich thans, wat het beheer harer goederen betreft, in een toestand, die zeer veel van dien der overige gezindten verschilt, en in dien exceptionelen toestand is zij door den Staat zelf gebragt. De goederen harer gemeenten werden reeds van den tijd der hervorming af van wege de overheid beheerd, en zoo bleef het tot 1810. Sinds dien tijd regelde en beheerde iedere gemeente zelve hare fondsen of liet zij dat beheer over aan personen, die zij daartoe geregtigd achtte. De administratie was daardoor zooals het uitviel, hier goed en elders slecht, terwijl algemeene regelen en algemeen toezigt geheel ontbraken. En de Staat zelf droeg van dien ongeregelden, dikwijls zeer gevaarlijken toestand de geheele schuld. Men had in den aanvang van het jaar 1810 de bezittingen aan de gemeenten overgedragen, zonder echter daarbij den vorm van beheer en toezigt vast te stellen. Wel had het oogmerk daartoe bestaan; wel was in 1809 een concept-reglement op de organisatie van het hervormd kerkgenootschap in het koningrijk Holland gereed gemaakt, dat in zijn laatste hoofdstuk *het bestuur der goederen, inkomsten en gebouwen* regelde, maar door de abdicatie van koning Lodewijk is de invoering achterwege gebleven. Er bestond niets anders dan eene gemeentelijke regeling, en de Kerk zelve was buiten magte om in dien toestand verandering te brengen. De eerste regeling, die over het algemeen heilzame vruchten gedragen heeft, had mede in 1819 op staatsgezag plaats. Mag dan, daar dit alles zoo is, de Staat zich thans terugtrekken? Moet hij niet zorgen, dat het goede, hetwelk nu gedurende bijna eene halve eeuw bestaan heeft, in stand blijve? Moet hij de Kerk niet in de gelegenheid stellen, om de taak met eenig uitzigt op goed gevolg over te nemen en voort te zetten? Toen de Staat in 1819 in het beheer der Kerkelijke goederen ingreep, zeide men dat het belang der kerk zulks vorderde en dat er anders nooit eene algemeene regeling tot stand komen kon. Geldt diezelfde reden thans niet evenzeer? Moet verwarring en anarchie in het beheer van de goederen der gemeenten thans niet evenzeer worden geweerd? De

Staat meent zich van verdere inmenging te moeten onthouden. Zeer juist. Maar hij zorge vooraf, wat ook Mr. Gockinga wil, dat niet, wanneer hij zich heeft verwijderd, alles op losse schroeven sta; hij vestige een kerkelijk gezag, dat zijne plaats voortaan wettig vervangen kan. En gelukkig kunnen wij verklaren, dat ook de heer Schimmelpenninck ons gevoelen in dezen deelt. ‘De onbestemde, ongeregelde toestand toch,’ zeide de Minister, ‘waarin in dit opzigt het hervormd kerkgenootschap zich bevindt, heeft het niet aan zich zelf te wijten, maar aan den Staat, als een gevolg van hetgeen vroeger bestond en van de bemoeijing van het staatsgezag. Ik geloof dus, dat het staatspligt is, te zorgen, dat er geen verwarring ontsta, en te trachten de oplossing van den bestaanden toestand te doen geschieden zonder schokken en schaden voor het kerkgenootschap.’

Zijn wij het er nu eenmaal over eens, dat de Staat meer mag en meer behoort te doen dan de Kerk los te laten; achten wij het staatspligt, er voor te zorgen, dat orde en regelmaat ook in het vervolg kunnen blijven bestaan, dan komt nu de vraag in aanmerking, welk gezag in den Staat die taak te vervullen heeft? Wij voor ons aarzelen geen oogenblik op die vraag te antwoorden, dat o.i. alleen regeling mogelijk is bij de wet, en dat een koninklijk Besluit in dezen geheel onvoldoende en ongrondwettig heeten moet. Wel weten wij, dat de heer Gockinga, en velen met hem, er geheel anders over denken, en dat zij zich tot staving hunner meening beroepen op de bekende arresten van den Hoogen Raad. Maar wat is eigenlijk bij die arresten uitgemaakt? Zeer zeker, dat het *Algemeen Reglement van* 1816 voor de Hervormde Kerk verbindend is, maar volstrekt niet, dat die verbindende kracht steunt op de wetgevende magt des Konings. Integendeel. In het arrest van 1846 wordt veeleer 's Konings bevoegdheid tot het arresteren van dat reglement ontkend. Waarom, zegt immers de Hooge Raad, is de Kerk door dat reglement gebonden? Omdat de Koning het haar heeft gegeven? Volstrekt niet. Geheel alleen omdat zij het heeft aangenomen. Het is ‘*niets anders* dan een regeling, een overeenkomst van een zedelijk ligchaam’[1], waarvan de zin ook daarom niet aan het onderzoek van den regter in cassatie is opgedragen, die alleen over de schennis of verkeerde toepassing der *wet* heeft te oordeelen. Een enkele maal

1 Arr. van 1848. Van den Honert, ‘Gemengde Zaken’, VIII, blz. 192.

alleen is de Hooge Raad o.i. van deze eenmaal aangenomen wijze van beschouwen afgeweken. Niettegenstaande die Raad in den aanhef van zijn arrest van 1846 gezegd had, dat het provinciale reglement gegrond was op het algemeene van 7 Januarij 1816, iets dat de litigerende partijen ook ondersteld hadden, hoewel de Raad dus dat reglement ook enkel beschouwde als statuut van een zedelijk ligchaam, maar in geenen deele als eene wet, heeft hij toch in zijn arrest van 1857[1], bij eene voorziening in cassatie, een onderzoek ingesteld naar de bedoeling, welke aan de artikelen van genoemd reglement moest worden gehecht. Ik weet wel, dat de eisch tot cassatie destijds niet gegrond was op de onwettigheid van het reglement en enkel op de schending zijner artikelen, maar ik geloof toch dat de Raad, die in 1848 zulk een onderzoek naar de bepalingen van het statuut eener corporatie, de Kerk, alleen gerekend had tot de competentie van den *judex facti*, thans van haar eenmaal aangenomen beginsel afweek en eene inconsequentie beging. Of waren soms die provinciale reglementen wettelijke voorschriften; had welligt, nu eenmaal het Algemeen Reglement was aangenomen, de Koning daardoor bevoegdheid gekregen provinciale reglementen te maken? Laat ons zien.

De Hervormde Kerk heeft het Algemeen Reglement aangenomen, of liever de kerkeraden en de door het reglement zelf ingestelde en door den Koning benoemde hoogere bestuurders hebben het uitgevoerd, terwijl uit die uitvoering de aanneming door het geheele kerkgenootschap is afgeleid. Maar, en dit is de groote vraag, heeft het kerkgenootschap door die aanneming ook het regt des Konings tot organisatie erkend of willen erkennen? Ik geloof het niet. Het is volstrekt onbewijsbaar, dat men aan zoo iets gedacht heeft; en al heeft men er ook aan gedacht, dan volgt daaruit nog niet dat men den Koning tevens de bevoegdheid heeft willen geven, wetgever te zijn *op het gebied der kerkelijke administratie*. Artikel 92 van het Algemeen Reglement, het eenige waarop men welligt met eenigen schijn van regt de tegenovergestelde meening zoude kunnen gronden, zegt niets meer, dan dat het ministeriëel departement *de noodige voordragten* betreffende de administratie der kerkelijke goederen doen zal. Maar uit dien last aan het ministeriëel departement opgelegd, volgt toch nog in het minst niet, wat

1 Van den Honert, ‘Burgerlijk Regt’, XXI, blz. 217.

men er mede bewijzen wil. Die voordragten behoeven immers niet noodzakelijk voordragten tot koninklijke besluiten te zijn. Het kunnen ook voordragten tot wetten wezen. Het kunnen ontwerpen van reglementen zijn door den Koning, hetzij aan de Synode, hetzij aan de gemeenten aan te bieden. En zoolang het niet volstrekt noodzakelijk is, in dezen te denken aan wetgevende koninklijke besluiten, zoolang valt uit dit artikel 92 niet te redeneren. Heeft men dus die provinciale reglementen uitvloeisels van het Algemeen Reglement genoemd, dan heeft men gelijk gehad in dien zin, dat zij naar art. 92 genomen zijn op voordragt van het ministeriëel departement, maar dan heeft men daarmede geenszins mogen bedoelen, dat door genoemd artikel de regeling der kerkelijke administratie bij eenvoudig koninklijk besluit gewettigd zou wezen.

En bovendien, men merke wel op, dat de regtsgeldigheid van het Algemeen Reglement van 1816 door den Hoogen Raad gebouwd is op de aanneming door het *kerkgenootschap*. Zou nu ooit op dienzelfden grond de regtsgeldigheid der provinciale reglementen van administratie kunnen worden beweerd? Immers zou het *kerkgenootschap* dán alleen aan die reglementen eenige bindende kracht hebben kunnen verleenen, als het zelf, *per se*, iets omtrent de goederen der bijzondere gemeenten te beschikken had. Maar het heeft zulk een regt nooit gehad, noch door de wet, noch door de opdragt der gemeenten zelve. Onderscheiden regtbanken, die met de quaestie van de verbindbaarheid dier provinciale reglementen gemoeid werden, hebben dan ook eene andere stelling te baat genomen en beweerd, dat de gemeenten, welke de uitzondering, de dispensatie van het provinciaal reglement, niet hadden verzocht, daardoor dat reglement als haar statuut hadden erkend, terwijl er weder anderen zijn geweest, die door eene zonderlinge begripsverwarring juist in het vragen om dispensatie van hetgeen zij beschouwden als eene koninklijke *wet*, eene verklaring hebben willen zien, waarbij de gemeente, welke dispensatie verzocht, die wet, dat reglement aannam als haar statuut. Reeds de eerste der twee stellingen acht ik niet boven bedenking verheven. Ik laat nu daar of iemand in 1819-1823 het Reglement voor een aangeboden statuut aanzag, en men het niet veeleer hield voor eene wet, van welke men echter kon worden vrijgesteld; doch dat men om geene dispensatie vroeg, was nog geen bewijs dat de gemeente het Reglement wilde.

Dan toch alleen, wanneer zoowel de kerkeraad als de administrateurs der kerkelijke goederen de uitzondering van het Reglement verlangden, kon die worden verkregen. De tweede stelling berust, naar ik geloof, op zulke gewaagde, welligt ongerijmde onderstellingen, dat men haar met geen mogelijkheid in goeden ernst zal kunnen volhouden. En wanneer dit nu zoo is, dan kan men op den aangevoerden grond de voortdurende bevoegdheid des Konings tot het regelen van de administratie der gemeentegoederen nooit verder uitstrekken, dan tot die gemeenten, welke in het provinciaal reglement hebben berust; dan moet men, zoo als ook de door den Minister Jolles benoemde Commissie van 1861, naar ik meen, heeft gedaan, een onderscheid maken tusschen gemeenten die wél, en gemeenten die niet aan de provinciale reglementen onderworpen waren. Toch is het wenschelijk, dat *alle* gemeenten zonder uitzondering voor het beheer harer goederen door een algemeenen regel, door een algemeen toezigt worden beheerscht, en daarom zeker is eene organisatie door de wet boven eene regeling door koninklijk besluit verre te verkiezen.

Wij zijn uitvoeriger geworden dan wij oorspronkelijk hadden gewenscht, doch wij mogten voor het bereiken van ons oogmerk niet te kort zijn. Wij hebben getracht, zoo duidelijk mogelijk aan te toonen, dat de veelgenoemde reglementen, hetzij als voortbrengselen van koninklijke wetgevende magt, hetzij als verbindbare statuten der Kerk, al zeer weinig vastheid bezitten, en dat zij te zwakke grondslagen zijn, dan dat er een nieuwe regeling op zoude kunnen worden gebouwd. Wij hebben ook bij onze lezers de overtuiging willen vestigen, dat, wanneer niet in het beheer der rijke kerkegoederen onzekerheid en verwarring zal heerschen, de *wetgevende magt* thans tusschenbeide moet treden, om voor eens en voor goed eene organisatie vast te stellen, die voor iedere gemeente verbindend en onaantastbaar is, en waarbij aan de kerkelijke magt voortaan zooveel wordt afgestaan en overgelaten, als haar toekomt.

Zalt-Bommel, Augustus 1867.
C. HOOIJER.

De leer van Darwin.

Die Geologie der Gegenwart, door Bernhard Von Cotta.
Die Urwelt der Schweiz, door O. Heer.
Geschichte der Erde, door Friedrich Mohr.
The Philosophy of Geology, door David Page.

Twee geleerden van naam, een Engelschman, Huxley, en een Duitscher, Carl Vogt, hebben gezegd dat Darwin's boek *On the origin of species*, etc. na Cuvier's *Règne animal* en Von Baer's werken over de ontwikkelingsgeschiedenis van het ei, de belangrijkste bijdrage tot onze kennis van dieren en planten is, die ons tot heden gegeven is. Geen ander werk heeft in onze dagen op het gebied der natuurkunde zulk een groot en rechtmatig opzien verwekt als het genoemde. Niet slechts de aanhangers, maar ook de bestrijders van de theorie die in *the Origin of species* ontwikkeld wordt, achten dat werk zeer hoog, omdat het eene bijna onuitputtelijke verzameling is van scherpzinnig waargenomene, zeer leerrijke en ten deele geheel nieuwe feiten. De besluiten, getrokken uit die feiten en die waarnemingen, zijn zóó logisch; de theorie, op die besluiten gebouwd, is zóó helder, dat thans reeds een zeer groot getal van aard-, plant- en dierkundigen Darwin's leer aanhangt. En geen wonder: mannen als Hopkins en Agassiz, Bronn en Van der Hoeven, tegenstanders van Darwin's theorie, roemen toch als uit één mond zijn boek, en bewonderen den geleerde die zóó de natuur weet te bestudeeren als hij doet; mannen als Lyell, Falconer, Hooker, Huxley, voorstanders van Darwin's leer, voeren telkens nieuwe feiten aan, en doen onophoudelijk waarnemingen, waardoor telkens nieuwe steunsels gegeven worden aan het gebouw door Darwin opgericht. Vooral de geologen en de palaeontologen zijn, bijna zou ik durven zeggen zonder uitzondering, voorstanders van Darwin's theorie

geworden; zelfs zij die het niet wilden worden, zooals prof. O. Heer van Zurich - om slechts een enkel voorbeeld te geven - zij worden door de kracht der waarheid genoodzaakt te bekennen, dat er veel is in de natuur hetwelk onmiskenbaar ten gunste is van Darwin's leer. Hoe komt het dat de geologen zooveel gemakkelijker volgelingen van Darwin zijn geworden, dan de zoölogen en de botanici? Het antwoord op deze vraag is zeer eenvoudig: de geologen zijn gewoon het begrip van t i j d op zijne rechte waarde te schatten: den zoölogen en botanici schijnt het moeielijk te vallen zich boven het gewone beperkte begrip van tijd te verheffen.

Laat ons zien wat sedert de verschijning van *the Origin of species* door palaeontologen en geologen als O. Heer, Von Cotta, Mohr, Lyell, Davidson en vele anderen gevonden en waargenomen is. Vooraf echter een vluchtig overzicht van de wijze waarop Darwin's leer ontstaan is.

De geschiedenis der wetenschap leert ons dat Linné, de man die door zijne nauwkeurige beschrijving van planten en dieren zekere orde en regeling, een systeem stichtte, een zeer hooge waarde hechtte aan uitwendige kenmerken: een scherpe afscheiding van de soorten, de z e l f s t a n d i g h e i d d e r s o o r t, werd tot een dogma verheven.

Zoo bleef het totdat Lamarck aantoonde dat er in het dierenrijk een streven naar ontwikkeling te bespeuren was, verschillend van een ander ontwikkelingsplan dat in het plantenrijk doorblonk. Lamarck beschouwde de tegenwoordige dierenwereld als een gevolg van de v o o r t g a a n d e o n t w i k k e l i n g der voorwereldlijke. Daarbij nam hij een v a n z e l f o n t s t a a n aan voor de laagste vormen, voor de uit een enkele cel bestaande wezens die, naar zijne meening, nog tegenwoordig in stilstaand water kunnen ontstaan. Alle hoogere vormen verklaarde hij voor ontwikkelingen van dat primitive wezen. Die voortgaande ontwikkeling en vormverandering der dieren verklaarde hij voor een gevolg van den invloed van u i t w e n d i g e o m s t a n d i g h e d e n op het dier, en van het zich schikken en voegen naar die omstandigheden, dat het dier doet.

In 1828 ondersteunde Geoffroy Saint Hilaire de theorie van Lamarck, en wees vooral op het groote belang van k l i m a t o l o g i s c h e v e r a n d e r i n g e n in het verwekken van vormveranderingen en overgangen in de soorten. Hij beweerde dat de soort gelijk bleef zoolang zij zich bij onveranderde levensvoor-

waarden voortplantte, doch zoodra dezen veranderden, veranderde ook de soort.

De grootste tegenstander van deze nieuwe leer werd Cuvier. Hij verklaarde elke diersoort voor een vaststaanden vorm, scherp gescheiden van alle anderen. Slechts binnen zekere vaststaande grenzen mocht de soort veranderen, maar overgangen van de eene soort tot de andere konden niet mogelijk zijn. Het uitsterven van soorten die voorheen bestaan hadden, verklaarde hij door de omkeeringen die er op de oppervlakte der aarde hadden plaats gehad, waarbij de zee over groote streken der aarde gestroomd, en de dieren die toen leefden, uitgeroeid had, met uitzondering van die toevallig in hoogere streken leefden. Vooral trachtte Cuvier aan te toonen dat er nergens in de voorwereldlijke en in de tegenwoordige dierenwereld een o v e r g a n g van de eene soort tot de andere aangewezen is, en dat alzoo de soorten ten allen tijde als vaststaande en streng van elkander gescheidene dingen, zonder tusschenvormen en zonder verbindingsleden bestaan hadden en bestonden. Eindelijk verklaarde hij den mensch als het laatst gevormde wezen, dat met geen enkele uitgestorvene diersoort gelijktijdig geleefd heeft.

Hoe betrekkelijk kort is het nog geleden, toen Cuvier dit alles verkondigde, en tegenwoordig zijn al zijne uitspraken, die men als orakels aangenomen heeft, verdwenen voor de feiten die later zijn ontdekt en waargenomen. Een enkel voorbeeld ten bewijze hiervan. Toen Cuvier de resultaten van zijne onderzoekingen te boek stelde, had men nog geen fossile overblijfselen van apen gevonden, en dit bewoog hem om het bestaan van apen in vorige tijdperken der aardgeschiedenis te ontkennen. Het is altijd gevaarlijk in de wetenschap iets als een machtspreuk te verkondigen, vooral op negatieve gronden. Omdat wij heden een dier nog niet ontdekt hebben, is het nog niet bewezen dat het niet bestaat: morgen kan het tegendeel reeds aangetoond zijn. Maar als een machtspreuk verkondigd wordt door een man als Cuvier, dan is het gevaar voor de wetenschap groot, want de wereld gelooft dan zoo gemakkelijk dat er niets tegen te zeggen, en dat het laatste woord gesproken is. Na Cuvier's uitspraak: ‘er zijn geen fossile apen’, verliepen geen tien jaren, of er werden op drie verschillende plaatsen fossile apen gevonden. Lartet vond de eerste overblijfselen van een aap in de heuvelen van Sansans. Het was een onderkaak met tanden van een *Hylobates*. Daarna vond een beiersche

soldaat in Griekenland op den Pentelikon een overblijfsel dat door Andreas Wagner voor den snuit van een aap erkend werd. Daarop ging Gaudry aan het graven te Pikermi, en vond eene menigte overblijfselen; beenderen en tanden van apen, dikhuidige dieren, roofdieren en herkauwers - een onderkaak met tanden en eenige vingerleden van dien aap van Pikermi zijn in Teylers museum te Haarlem te zien. Later vond men apentanden in de zoogenoemde boonertsen van den zwaabschen Alb; vervolgens ook apentanden in de bruinkool van Elgg; daarna in Amerika; kortom, Cuvier's gezegde: ‘er zijn geen fossile apen’, is tot een onwaarheid geworden.

En hoe is het gegaan met Cuvier's bewering dat de mensch met geen enkele uitgestorvene diersoort gelijktijdig heeft bestaan? Er is geen mensch meer die gelooft dat die verzekering waarheid is. Hebben mannen als Schmerling, Boucher de Perthes, Rigollot, Falconer, Lyell, Rütimeyer, Schaafhausen en zooveel anderen niet met eigen handen uit onaangeroerde grindlagen en beenderenbrecciën tegelijk met mammoetstanden en beenderen, met overblijfselen van het neushoorndier, het rendier enz. overblijfselen van den mensch en van menschelijke industrie te voorschijn gehaald? Of zijn de schedels die Schmerling in de holen van Engis en Engihoul gevonden heeft geen menschenschedels? Of is de onderkaak van Moulin-Quignon geen menschelijke onderkaak? Of zijn het geen beren- en olifantstanden, die bij en zelfs boven die overblijfselen gevonden zijn? Of zijn het geen bewijzen dat de mensch ten tijde van het diluvium zijne dooden begraven heeft in de grot van Aurignac, de overblijfselen en werktuigen die dáár gevonden zijn? Gij gelooft toch niet dat Lyell's *Geological Evidences*, etc., om slechts één werk te noemen, een boek is dat de wetenschap in het aangezicht slaat, zooals Ten Kate's Schepping. Maar genoeg: ik zou warm worden, en dat past niet bij den ernst van het onderwerp dat ons bezig houdt. Wij spraken over de uitspraken van Cuvier ten opzichte van fossile apen en menschen. Solon heeft gezegd dat men een mensch niet voor zijn dood gelukkig kon noemen, maar van een natuuronderzoeker mag men wel zeggen dat men hem eerst honderd jaren na zijn dood voor een groot man kan verklaren. Doch wij keeren tot Darwin terug.

Darwin's theorie is niet nieuw - met groote bescheidenheid zegt hij het zelf. Lamarck's naam zal genoemd worden zoolang

men dien van Darwin noemt, maar het verschil tusschen beider theoriën is niet te miskennen, en zal uit hetgeen volgt duidelijk blijken. Lamarck gelooft aan eene *Urzeugung*, eene *generatio spontanea*, een van zelf ontstaan, een van zelf levend worden van de kiem, een ontwikkelen van de cel van lager tot hooger, van de monade tot den mensch: Darwin bemoeit zich niet met het begin en ook niet met het einde: hij vervolgt den oorsprong van de organische vormverschillen niet tot hun eersten aanvang en niet tot hunne laatste resultaten. Darwin is te vergelijken bij een geschiedschrijver die niet eene algemeene geschiedenis der wereld schrijft, maar slechts de ontwikkeling en de verhuizingen der volken in een bepaald tijdvak opteekent: hij neemt de eerste vormverschillen als reeds bestaande aan, en leidt daaruit de volgenden af, zonder evenwel die afleiding tot aan den mensch uit te strekken. Het spreekt echter van zelf dat de consequentiën van deze theorie tot een zoo eenvoudig mogelijken oorsprong, tot een enkele organische cel, en opwaarts tot den mensch leiden.

En wat is nu Darwin's theorie? In het voorbericht van mijn vertaling van Darwin's *Origin of species* heb ik het volgende gezegd, dat ik hier overneem:

‘Niemand twijfelt er aan dat de r a s s e n der dieren en planten kunnen veranderen: het klimaat, het voedsel, de woonplaats, en vele nog onbekende oorzaken doen de soorten splitsen in rassen; zij wijzigen onophoudelijk de kenmerken der laatsten. Dat is zeer bekend in den tammen staat, omdat de mensch zijne huisdieren het best kent, maar ook is dat zoo in den natuurstaat. De grootste en algemeenste oorzaak echter van alle veranderingen is de n a t u u r k e u s , dat is de natuur zoekt steeds zulke wijzigingen die door de eene of andere oorzaak als 't ware toevallig ontstaan zijn, uit, en beschermt zulke vormen, opdat zij zich voortplanten. Zij zoekt altijd zulke wijzigingen uit, die v o o r d e e l i g zijn voor het individu en dus voor de soort. Doch de voortplanting van dieren en planten is zoo rijkelijk, zoo groot, dat alle nakomelingen onmogelijk in het leven kunnen blijven: er moet derhalve een s t r i j d ontstaan o m b e s t a a n d e t e b l i j v e n , een levensstrijd, al voortwoedende en al weêr op nieuw ontbrandende, al wordt er nu en dan een tijdelijke wapenstilstand gesloten. Wie zullen overwinnaars zijn in dien strijd? De soorten, of rassen, of individuen die in het eene of andere opzicht boven hunne natuurgenooten uit-

blinken, die sterker zijn, of grooter, of beter ingericht, of die bijzondere werktuigen bezitten. Die zullen zich vermeerderen; en door dat de natuurkeus juist dezulken onophoudelijk uitkiest, hoopen de wijzigingen zich op in eene bepaalde richting, en er ontstaan vormen, zeer van die der stamouders afwijkende. Zoo ontstaan er blijvende, bevoorrechte rassen, die hunne afwijkende kenmerken op hunne nakomelingen overdragen, zoodat men dikwijls niet meer weet of men eene soort of een ras voor zich heeft. De nieuw gevormde, bestendige rassen zijn allen zeer vruchtbaar, en dikwijls nog meer dan de stamouders tot veranderingen geneigd. In welken graad de afwijkingen van den grondvorm reeds in korten tijd mogelijk zijn, leeren ons onze huisdieren en tuinplanten. Daar de mensch voor de veranderingen die hij bedoelt, altijd zorgvuldig zulke individuen uitkiest, die in de door hem gewenschte richting het verst van den grondvorm afwijken, verkrijgt hij in den betrekkelijk korten tijd van bij voorbeeld honderd jaren zulke groote uitkomsten, als de natuur in geen tien- of honderdmaal langeren tijd weet voort te brengen. Doch ook in den natuurstaat blijkt wat er met den tijd mogelijk is. Vinden wij dus dat op dezen weg binnen honderd of duizend jaren toevallige wijzigingen tot blijvende rassen, en dezen eindelijk tot soorten kunnen worden, dan zijn er slechts honderd duizend jaren noodig om uit die soorten geslachten en familiën, en eenige millioenen jaren om daaruit orden en klassen te doen ontstaan. En dat er geen gebrek aan tijd is, leert ons de geologie overtuigend. In dien zelfden tijd was het natuurlijk voor de dier- en plantvormen mogelijk om zich over de geheele aarde te verspreiden; de veranderingen der oppervlakte, der warmte, het zich verplaatsen van planten en dieren binnen bepaalde omtrekken, hebben de bewerktuigde wezens gedwongen om eene andere levenswijs te voeren, om verbindingswegen tusschen landen en zeeën op te zoeken, die op verschillende tijdstippen geopend of gesloten geweest zullen zijn. En zoo zijn dus alle schepselen die op aarde leven, terug te brengen tot eenige, hetzij vier of vijf diervormen, en tot eenige, hetzij vijf of zes plantvormen: ja misschien zijn alle bewerktuigde wezens ontstaan uit één grondvorm, uit één prototype.’

Dit alles kan men in de volgende stellingen bijeenvatten:

1. Het begrip van de organische soort is geen vast bepaald, is niet nauwkeurig begrensd, het is zelfs zoo onbepaald, dat

er nauwelijks twee zelfstandige natuurkenners zijn, die in de afscheiding van de afzonderlijke soorten overeenstemmen, zoodat de eene zeer dikwijls scheidt, wat de andere tot één soort samenvat.

2. Vele verscheidenheden, varieteiten of rassen van de zelfde soort hebben zich door toevallige of opzettelijke vermenging, of andere omstandigheden in betrekkelijk zeer korten tijd even zoo zeer van elkander onderscheiden, als vele soorten van elkan der onderscheiden zijn, die door elken natuurkenner als ongelijke soorten erkend worden.
3. Die splitsing van eene soort in varieteiten of rassen, die zeer dikwijls den graad van onderscheidene soorten bereiken, wordt niet slechts door den mensch veroorzaakt, maar wordt ook door de n a t u u r k e u s , *the natural selection*, voortgebracht en bevorderd, hoewel langzamer dan door de keus van den kweeker of fokker.
4. Op de veranderingen van den vorm en de eigenschappen heeft niet slechts de natuurkeus en de keus van den mensch, maar ook de voeding en alle overige uitwendige levensvoorwaarden een onmiskenbaren invloed.
5. Alle soorten zoowel als alle individuen leven steeds in een onophoudelijken strijd om te bestaan, in een *struggle for life* met elkander, en wel zóó, dat slechts die wezens en hunne gelijke afstammelingen bestaande kunnen blijven, die door hunne bijzondere organisatie in staat zijn om dien strijd vol te houden, dat is die door hunne kracht van wederstand of door een of ander dergelijk voorrecht in staat zijn om zich zulke levensvoorwaarden te verzekeren als voor hun bestaan noodzakelijk zijn.
6. Vele vormveranderingen der organismen komen eindelijk in een stadium waarin zij het best geschikt zijn voor de toestanden waarin zij zich bevinden, zoodat dan die vormen vele generatiën lang en gedurende lange tijdperken onveranderd blijven, namelijk zoolang als de voorwaarden van hun bestaan niet veranderen. Zulke s t a n d v a s t i g g e w o r d e n e v e r s c h e i d e n h e d e n beantwoorden dan aan het begrip van s o o r t , dat is, zij onderscheiden zich door o v e r e r v e n d e eigenschappen wezenlijk van elkander, wel niet voor eeuwig, maar toch voor een dikwijls zeer lang tijdperk, terwijl de overgangsstadiën en overgangsvormen betrekkelijk snel van het tooneel verdwijnen.
7. De organische soorten zijn diensvolgens eigenlijk niets anders dan o n t w i k k e l i n g s t o e s t a n d e n die voor de uitwendige

verhoudingen passen of daaraan beantwoorden. De doelmatig heid van hunne organisatie kan dus even goed het doel, als de noodzakelijke voorwaarde van hun bestaan zijn: volgens Darwin is zij de laatste. Alles wat doelloos is, bij voorbeeld elk orgaan dat niet gebruikt wordt, gaat terug, het wordt kleiner, zwakker, verschrompelt langzamerhand; maar het doellooze ontbreekt niet in de natuur, en dikwijls zijn de nakomelingen van soorten nog lang van nuttelooze, zoogenoemd r u d i m e n t a i r e o r g a n e n voorzien, die zij niet gebruiken, maar van hunne voorouders geërfd hebben, zooals bij voorbeeld de beenderen van verscheidene teenen in den poot van het paard, of de rudimentaire snijtanden in de bovenkaak van sommige jonge herkauwende dieren.

8. Zijn de soorten op die wijze door langzame vormveranderingen en splitsingen ontstaan, dan spreekt het van zelf dat de min of meer willekeurige verdeeling in geslachten, familiën, orden en klassen van den zelfden oorsprong is. Twee of meer soorten die gezamenlijk uit één soort voortgesproten zijn, zullen meer op elkander gelijken dan die welke zich door variatie uit twee soorten ontwikkeld hebben, maar ook die twee soorten zijn toch van een gemeenschappelijken oorsprong, en er is eindelijk slechts een enkele eerste organische cel noodig, waaruit alle vormen in den onmetelijken loop des tijds ontstaan kunnen zijn.

Dit is in de hoofdzaak Darwin's theorie: meer hierover te spreken, zou onnoodig zijn: ik vooronderstel dat Darwin's *Origin of species*, hetzij het origineele, hetzij mijne vertaling van dat werk, den lezer van dit opstel bekend is: in die vooronderstelling gaan wij verder.

Zoo staan dan thans de beide gevoelens betreffende het ontstaan en de ontwikkeling der organische wezens op aarde vrij steil tegenover elkander. De ouderen, steunende op Linné en Cuvier, gelooven dat de soorten vaststaande, onveranderlijke, scherp van elkander gescheidene dingen zijn; de jongeren, steunende op Lamarck en Darwin, gaan van het denkbeeld uit dat alle wezens zich uit een oorspronkelijken vorm, uit een *Urform* ontwikkeld hebben, dat alzoo de thans bestaande planten en dieren de voortbrengselen en overblijfselen zijn van de ontelbare vormen die in den onmetelijken loop des tijds elkander op aarde gevolgd zijn. De oudere leer heeft het groote voordeel dat alle vroeger gemaakte waarnemingen uitsluitend met het oog op haar gedaan zijn, en zoodoende is er eene op-

vatting van de feiten en verschijnselen in de natuur geboren geworden, die bij de meeste oudere natuurkenners voor de alleen ware gehouden wordt en onomstootelijk vaststaat, en die dus, even als in vorige eeuwen de leer van Aristoteles en van Ptolomeus, als de steun van het heerschende wetenschappelijke geloof wordt beschouwd, zóó zelfs dat eene afwijking of ontkenning daarvan gevaarlijk is voor de burgerlijke of maatschappelijke positie: waaruit natuurlijk voortvloeit dat voorzichtigheid en kleingeestigheid te haren gunste werkzaam zijn. De oudere leer heeft het geheele veld in bezit, de nieuwe moet eerst nog grond veroveren: zij bezit slechts brokken, losse schakels van een onafzienbaar lange keten, meer niet. De oudere leer heeft een kast met laadjes en vakjes, waarin zij alles netjes kan rangschikken en bergen; de nieuwere daarentegen kan zulk een meubel nooit bezitten, want zij vormt van alles een reeks, een keten, een stam met takken, in één woord, geen door tusschenschotten gescheidene vakjes.

De nieuwere leer heeft daarentegen andere voordeelen: zij geeft een krachtigen spoorslag aan den geest van nasporing en onderzoek: zij scherpt het verstand en het oordeel. Zij gaat aanvallenderwijs te werk, en staat dus op een gunstiger standpunt dan de oude leer die slechts kan verdedigen. Zij stemt volkomen overeen met hetgeen reeds in andere vakken van de menschelijke kennis een algemeen gevolgde richting geworden is, namelijk om uit onze voorstelling van het heelal alles wat gewelddadig, plotseling en menschelijk is te verwijderen, en door het werken van nog tegenwoordig werkzame krachten te verklaren, wat voorheen aan het geweldig ingrijpen en werken van onbekende machten toegeschreven werd.

De nieuwe leer is derhalve conservatief, de oudere revolutionair, alhoewel de meeste aanhangers der oude leer overigens zoo conservatief mogelijk zijn.

H e t o n t s t a a n d e r s o o r t e n d o o r v e r a n d e r i n g - dat is de titel van Darwin's werk, dat is ook de spil waarop zijne leer steunt.

Zijn de soorten veranderd, en zoo ja, waardoor? dit willen wij onderzoeken voordat wij verder gaan.

Het onbetwistbare bewijs dat de vormen van planten en dieren in den loop der tijden veranderd zijn, wordt ons door de studie der fossilen geleverd. Het is volkomen zeker dat er geen dinotherium, geen ichthyosaurus, geen lepidodendron, geen calamiet meer op onze aarde leeft. Als wij willen weten wat daarvan de oorzaak is, dan moeten wij onderzoeken wat er tegenwoordig op aarde voorvalt; wij moeten trachten te zien of er in onze dagen iets dergelijks gebeurt; hoewel onze waarnemingen door de kortheid des tijds vrij schraal mogen uitvallen.

Er zijn eene menigte bewijzen dat de veranderingen van de uitwendige levensvoorwaarden zeer groote veranderingen in den lichamelijken toestand en de lichaamsvormen van planten en dieren veroorzaken. Wij vinden naverwante dieren in ver van elkander liggende streken die lichamelijk zóó verschillend van elkander zijn, dat men hen tot verschillende soorten heeft gebracht. Zoo, bij voorbeeld, worden de ceylonsche, de soematraansche en de afrikaansche olifant; de een- en de tweebultige kameel; het eenhoornige of aziatische en het tweehoornige of afrikaansche neushoorndier; de antilopen van Azie en die van Afrika; de krokodil van Afrika en de kaaiman van Amerika, van elkander onderscheiden en tot verschillende soorten gerekend, omdat er ook werkelijk verschillen aan te wijzen zijn. Het is echter ook zeer wel mogelijk dat die dieren, elk met zijne verwanten, van eene enkele soort afstammen, en slechts onder de ongelijke uitwendige verhoudingen anders van vorm geworden zijn. Australie, een werelddeel dat in zijn klimaat, zijne rivieren, de droogte van zijn lucht, van alle andere werelddeelen verschilt, heeft ook een bijzondere flora en fauna. Dáár leeft oorspronkelijk geen lastdier, geen huisdier, geen melkgevend dier, geen zangvogel; maar daarentegen bezit het den kangoeroe, *Didelphis*; de kangoeroerat, *Hypsiprymus*; den nieuwhollandschen opossum, *Phalangista*; den wombat, *Amblotis*; het vogelbekdier, *Ornithorhynchus*; en andere zonderlinge schepselen. De boomen hebben dáár geen groene maar dofgrijze smalle bladeren, die niet horizontaal aan de twijgen zitten, maar verticaal, en dus geen schaduw geven. Wat een contrast tusschen de onherbergzame, dorre en kale noordkust van Nieuw-Holland en het daar tegenover liggende, op een reusachtigen tuin gelijkende eiland Timor. In Zuid-Amerika zijn bijna alle soorten van dieren kleiner van gestalte dan de gelijknamige soorten die op de zelfde aardbreedten van de Oude Wereld leven

de kaaiman is kleiner dan de krokodil; de poema kleiner dan de leeuw; de amerikaansche struisvogel kleiner dan de afrikaansche; de jagoear kleiner dan de tijger. Dit alles is een uitwerksel van natuurlijke oorzaken en werkingen. Vele en belangrijke veranderingen zijn met zekerheid waargenomen. De zoogdieren van Perzie en Syrie onderscheiden zich door lang en zacht haar, en de dieren die in die landen geacclimatiseerd worden, krijgen eveneens langer en zachter haar dan zij te voren hadden. Op het eiland Corsica worden honden en paarden bont. Schapen die uit Spanje naar Paraguay worden overgebracht, veraarden volkomen, en krijgen een korte, harde wol. Vóór 300 jaren heeft men katten in Paraguay ingevoerd, en hare nakomelingen zijn wel een vierde kleiner en schraler geworden en hebben veel langere pooten gekregen, en weigeren zelfs met nieuw ingevoerde katten de soort voort te planten. De varkens zijn op Cuba tweemaal grooter geworden dan die er thans uit Europa ingevoerd worden, hunne ooren zijn opstaande en hunne borstels zijn zwart geworden. Op Cubagua krijgen de varkens buitengewoon lange hoeven.

In den winter krijgen in ons klimaat alle dieren dikker haar dan in den zomer. De berghaas behoudt in het hooge noorden zijn winterpels het geheele jaar lang, in Lapland 10 maanden, in Noorwegen 8 of 9 maanden, in midden-Europa 5 of 6 maanden lang. Tusschen de keerkringen krijgen de dieren geen winterpels, omdat het dáár geen winter wordt. Dieren die naar zuidelijker streken verplaatst worden, krijgen dunner, en die naar noordelijker streken gaan, dikker haar dan zij te voren hadden. De mammoet had wolhaar en bovendien nog haar van 10 duim lengte, en zijn nakomeling, de olifant, heeft op Ceylon bijna geen haar meer. Dieren met pelsen leven in het noorden, en dieren met een naakte of dun behaarde huid in het zuiden. Daaruit blijkt dat de koude den haargroei bevordert, en dat men tusschen de koude en den haargroei een noodzakelijken samenhang mag aannemen.

Als wij de werking van de koude op de haarvormende organen van de huid kenden, zouden wij waarschijnlijk begrijpen waarom de koude den groei der haren bevordert. Maar die werking kennen wij niet; wel weten wij echter dat als de temperatuur van het klimaat verandert, ook het haar der dieren en daarmede hun geheele leven moet veranderen, omdat een andere temperatuur ook andere planten als voedsel ten gevolge heeft. Dat

planten en dieren zich in lange tijdperken richten naar de klimatologische toestanden van een land, en als 't ware een afzonderlijke flora en fauna vormen, bewijzen ons, onder anderen, de Galopagos-eilanden in de Stille zee. Volgens Anderson worden er van de 26 landvogels dier eilanden 25 slechts hier en nergens elders aangetroffen. De schildpadden en slangen dier eilanden zijn dáár eigen; 15 soorten van visschen behooren dáár te huis; en van de 16 landschelpen zijn er 14 tot die eilanden bepaald; van de 90 zeeschelpdieren zijn er 47 bijna overal elders onbekend; en alle insekten, met uitzondering van misschien 3, zijn eveneens nieuwe soorten.

Dat er iets dergelijks met de planten gebeurt, behoeft nauwelijks gezegd te worden. Wij zien dat reeds aan het armoedige voorkomen van planten die uit warme landen naar kouderen zijn overgebracht. Op schrale gronden krijgen sommige planten haren en stekels, die zij op vette gronden weder verliezen.

Er kan derhalve niet aan getwijfeld worden dat de lichamelijke toestand van de levende wezens afhankelijk is van de u i t w e n d i g e v o o r w a a r d e n , en dat met de verandering van de laatsten ook de eerste moet veranderen. Tot die uitwendige voorwaarden behooren voornamelijk de volgenden: de gemiddelde jaarswarmte, de gemiddelde zomerwarmte, de gemiddelde winterwarmte, de vochtigheid der lucht, de nabijheid van de zee, de aanwezigheid van groote rivieren, het bestaan van hooge gebergten, de hoeveelheid regen die in een jaar valt, de heerschende windrichting, de ligging van een land aan de oostelijke of aan de westelijke zijde van een groot vasteland, de temperatuur van het zeewater, stroomingen in de zee, kortom, te veel om hier te noemen. De vraag is nu: waardoor kunnen al die levensvoorwaarden veranderd worden? Wij hebben niet de geringste aanleiding om die veranderingen in kosmische veranderingen te zoeken. Er is niet de minste aanleiding om te mogen gelooven dat de intensiteit van het zonnelicht veranderd is; dat de as van de aarde hare helling ten opzichte van de baan der aarde heeft veranderd; dat de afstand der aarde van de zon anders geworden is; dat de omloopstijd der aarde om de zon sedert de oudste tijden langer of korter geworden is; evenmin als er reden is om te gelooven dat al die dingen of sommigen daarvan in de toekomst zullen gebeuren. De eenige tot heden denkbare oorzaken voor eene verandering in de kosmische verhouding der aarde, zouden zijn: 1. dat de

massa van den aardbol langzamerhand toenam door het vallen van aërolithen, en 2. dat de omwenteling der aarde verminderde of langzamer werd door den weêrstand van het niet absoluut ledige wereldruim, dat nog stof genoeg bevat om het middel te zijn waardoor licht, warmte en zwaarte zich kunnen vertoonen. Maar geen van beiden is nog waargenomen, en zijn bij nader inzien ook zoo onbeteekenend, dat zij hier niet in acht genomen behoeven te worden. Dat zij evenwel in den loop des tijds geheel zonder invloed zullen blijven, is ook niet aan te nemen.

Wij zijn derhalve eeniglijk tot zulke veranderingen bepaald die nog t e g e n w o o r d i g op onze aarde kunnen gebeuren, en waarvan men met zekerheid weet dat zij reeds gebeurd zijn. Deze veranderingen bestaan in de nooit ophoudende ruiling van stoffen tusschen het land en de zee, een ruiling die door de werking van het water, de lucht, het koolzuur, het licht en de warmte onophoudelijk moet gebeuren. Over de oorzaken daarvan kunnen wij hier niet spreken, dat zou ons te ver van ons tegenwoordig onderwerp voeren: ik wil slechts de hoofduitwerkselen kortelijk opsommen.

Op onze aarde is geen vierkanten voet gronds aan te wijzen waarvan men niet met zekerheid kan bewijzen dat hij eenmaal onder water geweest is. Steenzoutbeddingen vindt men in alle werelddeelen, steenzout vooral vervult de groote vlakte van Midden-Azie en van Midden-Afrika. Zwerfblokken vindt men op plaatsen waar zij niet anders dan door de zee gebracht kunnen zijn, van Finland tot Nederland. Kalkrotsen steken hunne toppen hoog in de lucht op, en zitten nog vol schelpen en andere overblijfselen van zeebewoners. De woestijn van Sahara is een oude zeebodem, zooals haar zoutgehalte en hare schelpen en gerolde jaspissen bewijzen.

Al het tegenwoordige vasteland is dus eenmaal zeebodem geweest, maar als dat zoo is, dan volgt daaruit, omdat er altijd water en land op aarde geweest is, dat voorheen andere gedeelten der zee vastland zijn geweest, in één woord, dat de verdeeling van land en zee voorheen eene geheel andere geweest moet zijn dan tegenwoordig. Misschien was er eens in de Stille Zee een groot vastland, dat langzaam verzonken is. Vele atollen zijn de kroonen van 2000 tot 3000 el hooge koraalrotsen, terwijl het bewezen is dat de koraalpolyp, de bouwmeester van die rotsen, slechts ongeveer 70 el onder den waterspiegel nog

kan leven. Er moet dus hier een daling van den bodem gebeurd zijn, zoo langzaam dat de koralen ondertusschen altijd weer tot aan den zeespiegel konden opgroeien. Samenhangende eilandenreeksen, zooals de Aleoeten, de Koerilen, de Kleine Antilles, Soematra, Java, Flores en Timor zijn ongetwijfeld de overblijfselen van bergketenen die eens hoog boven water lagen, maar thans bijna geheel in zee verzonken zijn. Ceylon was eens door een landtong met de zuidpunt van Indie verbonden, zooals het dieplood duidelijk bewijst, en wat door de aanwezigheid van den olifant op dat eiland bevestigd wordt. Als de tegenwoordige vastelanden eens weder in de diepte verzinken, zullen de hoogste toppen van de Andes, de Kjölen, de Pyreneën, de Alpen en de Karpathen dergelijke eilandgroepen en eilandreeksen vormen. Evenzoo kunnen de talrijke eilanden van de Stille Zee ook grootendeels slechts de hoogste toppen van uitgestrekte vastelanden geweest zijn. Doch het geologische onderzoek van den zeebodem is ons niet mogelijk, en al konden wij het doen, dan zouden wij toch slechts de bovenste lagen kunnen bestudeeren, en dat zijn natuurlijk overal nieuwe bezinksels en afzetsels.

Voordat echter zulke groote veranderingen zijn afgeloopen, zijn er ondertusschen eene menigte kleineren voorgevallen. Een dalen van den zeebodem zoo gering dat wij het niet kunnen bespeuren, kan toch het klimaat van geheele landstreken veranderen. Groenland is zonder twijfel een eiland. Ofschoon nog nooit iemand om dat eiland heen gevaren is, kan men toch uit het voortkomen van drijfijs uit de Baffinsbaai besluiten dat die baai van boven met de Noordpoolzee in verband staat. Stellen wij dat de bodem van de Baffinsbaai zakt, dan moet daarvan het gevolg zijn dat er een grootere hoeveelheid water en drijfijs door de Straat Davis tusschen Labrador en Groenland kan uitstroomen, welk water door den Golfstroom die tot Spitsbergen voortloopt, boven om Groenland heen weder terug kan vloeien. Het noodzakelijke gevolg daarvan zou zijn dat het klimaat van de kustlanden van Noord-Amerika ruwer zou worden, daar die koude stroom noodzakelijk naar de kusten gedrongen zou moeten worden door den noordwaarts vloeienden Golfstroom. Nu zou geen menschelijk oog ooit zulk eene daling van den zeebodem op die plaats kunnen waarnemen, en peilingen zouden ook niets leeren, omdat men op zee nooit zeker kan zijn van de juiste plaats te treffen waar men voor-

heen gepeild heeft, en, al was dit het geval, omdat het ijs zulke onderzoekingen op die plaatsen volkomen belet. Maar wij weten dat het klimaat van Groenland zelfs in geschiedkundigen tijd ruwer en kouder geworden is, en het is zeker veel verstandiger te gelooven dat dit door het dalen van den zeebodem in de Baffinsbaai veroorzaakt is, dan te gelooven dat de zon thans minder warmte geeft dan voorheen, zooals soms wel beweerd is.

Was men, in tegendeel, in staat de Baffinsbaai volkomen af te sluiten en er een gebergte voor in de plaats te stellen, dan zou er natuurlijk dáár geen poolwater meer kunnen uitvloeien, de Golfstroom zou Jan Mayenland en Spitsbergen niet meer bereiken, hij zou reeds bij IJsland en Noorwegen gekeerd worden, en wat daarvan het gevolg zijn zou voor het klimaat, is zoo duidelijk, dat er hier niet over gesproken behoeft te worden.

Als er een bergketen liep van Newfoundland naar Ierland dwars door de groote sleuf, die Europa van Amerika scheidt en waarin thans de telegraafkabel ligt, die twee werelddeelen vereenigt, dan zou de Golfstroom de kusten van Europa niet bereiken, en het klimaat van Europa zou dientengevolge veel kouder zijn dan het nu is. Nu is het bewezen dat eens, in den zoogenoemden i j s t i j d , het klimaat van Europa werkelijk veel kouder geweest is dan tegenwoordig: in Noorwegen, Engeland, Zwitserland, kortom bijna overal vinden wij in afgeslepene en gekraste gesteenten, in zwerfblokken en oude steendijken de duidelijke bewijzen dat het bergijs eens over veel grootere uitgestrektheden op Europa gelegen heeft dan tegenwoordig, en er is niets waarom men niet kan aannemen dat dit een gevolg geweest is van eene afsluiting der Atlantische zee door een gebergte.

Thans is het omgekeerde het geval: Europa wordt thans begunstigd door de aanwezigheid van Afrika. De warmte uit de groote, van plantengroei ontbloote woestijnen van dat werelddeel, stroomt als *sirocco* en *föhn* over Europa, doet midden in den winter de sneeuw smelten, zelfs in ons land, en geeft aan Spanje, Frankrijk en Italie een klimaat dat in Amerika eerst 20 graden zuidelijker te vinden is. Het spreekt van zelf dat met eene verandering van het klimaat ook de natuur van alle levende wezens, planten en dieren, moet veranderen, en dat met het leven van planten en dieren het leven van den mensch in het naauwste verband staat, en het is derhalve nauwelijks te betwijfelen dat Europa juist aan die gunstige verhoudingen zijn

hoogen beschavingstoestand te danken heeft. Een gematigd klimaat, zonder uitersten van warmte of koude, is de gunstigste voorwaarde voor de hoogere ontwikkeling van den mensch: in de hitte wordt hij vadsig en lui, en in de koude schrompelt hij ineen.

Zelfs staat die gunstige ligging van Europa met den vorm van het vasteland van Zuid-Amerika in het nauwste verband. De streek der windstilten ligt van den 4^{den} tot den 10^{den} graad noorder breedte. De ten noorden van dien gordel waaienden oostpassaatwind stuwt het water van de Atlantische zee naar de schuinse vlakte van Zuid-Amerika, naar de Guayana's en Venezuela. De van het zuiden komende passaat gaat over den evenaar heen, en zelfs tot aan den gordel der windstilten, die, zooals wij zoo even zagen, op 4° N.B. begint, en stuwt het water uit de Bocht van Guinea eveneens naar de hellende vlakte van Zuid-Amerika. Door die beide winden gedreven, stroomt het water tusschen de Kleine Antilles door, in de Golf van Mexico, en gaat door de Straat van Bahama voorbij de punt van Florida onder den naam van den Golfstroom in de Atlantische zee terug. Op deze breedte bereikt reeds de terugkeerende luchtstroom als zuidwestewind de onderste luchtlagen, en stuwt het warme water uit de Golf van Mexico oostwaarts naar Europa. Bij Europa gekomen, wijkt de Golfstroom noordwaarts af, en brengt zoodoende de warmte van de keerkringen tot hoog in het noorden. Bij Bergen in Noorwegen, op de aardbreedte van IJsland en Groenland, vriest de zee nooit geheel dicht.

Als de gedaante van Zuid-Amerika en Afrika anders was, als bij voorbeeld kaap St. Roque op 15° N.B. lag en de Bocht van Guinea 10 graden zuidelijker, dan zou het door de passaatwinden voortgestuwde water van de Atlantische zee naar Pernambuco, Bahia en Rio Janeiro vloeien, en vervolgens zuidwaarts afwijken. Daardoor zou Europa veel kouder en Zuid-Amerika veel warmer worden dan zij nu zijn. Uit dit enkele voorbeeld blijkt het welk een grooten invloed het klimaat van een land op zijne bewoners moet uitoefenen. Elke verandering in den vorm van Zuid-Amerika, in de diepte van de Baffinsbaai, in den loop van den Golfstroom, moet den grootsten invloed op het klimaat van Europa, en dus op het leven zijner bewoners uitoefenen.

Uit het boven even aangestipte volgt klaarblijkelijk dat als

er met den tijd zulke veranderingen, hoe langzaam ook, ontstaan, er daarmede tevens een daaraan beantwoordende verandering der soorten van planten en dieren moet plaats grijpen, en daar wij zeker zijn dat land en zee altijd veranderen en wisselen, en dit gedaan hebben zoolang de aarde bestaat, zoo kunnen wij daardoor alleen reeds de veranderingen der soorten verklaren, die wij door de studie der fossilen weten dat op aarde gebeurd zijn.

Na dit vrij lange, maar noodzakelijke uitstapje, noodzakelijk om even aan te toonen dat de soorten werkelijk moeten veranderen als de levensvoorwaarden veranderen, keeren wij tot Darwin terug.

Als Darwin's theorie goed is, dan spreekt het van zelf dat zij in de palaeontologie hare bevestiging moet vinden. Laat ons zien hoe zij dat doet.

De organische overblijfselen die in de uit het water bezonkene aardlagen begraven liggen, en die men gewoon is v e r s t e e n i n g e n te noemen, hoewel wij liever f o s s i l e n moesten zeggen, want niet alle fossilen zijn juist versteeningen - zijn altijd zeer verschillend van voorkomen en gedaante in de lagen die van verschillenden ouderdom zijn. Daaruit volgt echter in 't geheel niet dat zij daarom gelijk zijn in de lagen die van gelijken ouderdom zijn. Integendeel, het blijkt ons door het onderzoek der fossilen duidelijk dat de fauna's en flora's van de verschillende gedeelten der aarde in alle geologische tijdvakken min of meer van elkander verschilden, hoewel in de eerste tijden niet zooveel als later, en vooral niet zooveel als tegenwoordig.

Die gestadige verandering der vormen door alle perioden heen, stemt volkomen overeen met Darwin's leer, die in 't geheel niet aanneemt dat elke soort op nieuw ontstaan of geschapen is.

Als men de organismen die in aardlagen van verschillenden ouderdom tot heden gevonden zijn, met elkander vergelijkt, en hunne zoo hoogst verschillende vormen bestudeert, blijkt daaruit dat de levende wezens der aarde in den loop des tijds vooral in twee richtingen veranderd zijn. Zij zijn veranderd eerstens in o p k l i m m e n d e r i c h t i n g, dat is, van lager tot hooger, en ten tweede in een t o e n a d e r e n d e r i c h t i n g, dat is, van

in het eerst zeer afwijkende tot al meer en meer met de hedendaagschen overeenkomende vormen. Dat ondertusschen het vormenverschil, de menigvuldigheid der vormen, al grooter en grooter moest worden, spreekt van zelf. Dit alles stemt volkomen met Darwin's theorie overeen.

De ontwikkeling in voortgaande of opklimmende richting, van lager tot hooger, van het wier tot den eik, van den polyp tot het zoogdier en den mensch, is wel is waar naar de waarnemingen die er tot heden gemaakt zijn, nog geen volledige, onafgebrokene en gelijkmatige, maar in hoofdtrekken is zij ontwijfelbaar zeker. Nevens de hoogere organismen bestonden evenwel ook steeds de lageren, of ontwikkelden zich op een andere wijze. Fossile overblijfselen van den mensch vinden wij slechts in de jongste aardlagen, de oudsten behooren tot het pliocene tijdvak. Zoogdierbeenderen zijn slechts tot in de oudste tertiaire lagen in groote hoeveelheid gevonden; verder naar beneden in de reeks der lagen worden zij hoe langer hoe zeldzamer, en de oudste sporen van het bestaan van een zoogdier, dat evenwel tot een zeer lage orde behoorde, vinden wij in de lagen uit het triastijdvak. Reptilen heeft men in enkele exemplaren tot in devonische bezinksels gevonden, maar niet dieper in de aardkorst. Vischresten komen zeker in de onder-silurische lagen voor, maar zijn evenwel nog niet aangetroffen in de tot heden bekende onderste leden van de geheele reeks; in de cambrische, taconische, huronische en laurentiaansche bezinksels zijn geen visschen gevonden. Bovendien kent men slechts enkele duidelijke versteeningen uit deze onderste vormingen, maar daarbij is geen enkele die van een gewerveld dier afkomstig kan zijn. Die constante, steeds aan den ouderdom der lagen beantwoordende vermindering van hooger ontwikkelde organismen, het feit dat de organisatie des te eenvoudiger wordt hoe lager wij in de reeks der bezinksels komen, kan niet een toevallige omstandigheid zijn, dat is, het wordt veel te geregeld en te stellig overal en altijd waargenomen, om te mogen beweren, bij voorbeeld, dat er in de oudste aardlagen wel hoogere organismen begraven kunnen zijn, maar dat zij toevalligerwijs nog niet gevonden zijn. Dit kan niet het geval zijn, want ook deze oudste lagen zijn dikwijls buitengewoon rijk aan overblijfselen van lagere organismen, en er is geen de minste grond om te gelooven waarom de overblijfselen van een hoogere plant of dier niet even goed in die lagen bewaard zouden gebleven kunnen

zijn als de overblijfselen van een lager wezen, en waarom zij niet even goed in die oudere lagen bewaard zouden kunnen blijven als in de jongere aardlagen, die voor het grootste gedeelte zeer rijk zijn aan overblijfselen van gewervelde dieren, zonder daarom in 't algemeen rijker aan versteeningen te zijn dan de ouderen. Zulk eene bewering zou al zeer weinig kennis van de bestaande toestanden verraden. Wij moeten uit alles wat wij zien, besluiten dat er in de oudste tijden waaruit wij bezinksels en afzetsels kennen, slechts ongewervelde dieren leefden, en dat er later eerst visschen, toen reptilen en vogels, en eindelijk zoogdieren ontstonden. Dat geloof aan eene voortgaande ontwikkeling, aan een opklimmende rij, wordt overigens door eene menigte goed waargenomene feiten bevestigd, waardoor wij bijna in alle afdeelingen van het planten- en dierenrijk het zelfde zien, namelijk dat de betrekkelijk laagste vormen geologisch het eerst zich vertoonen, en de hooger georganiseerden eerst later er uit ontstaan zijn of daarbij komen. Vooral bij de visschen, de koppootigen en de insekten is dit zeer duidelijk. Wel komen er hier er daar, ten minste schijnbaar, ook teruggangen voor, maar als men een algemeen overzicht neemt, en op de geheele organisatie het oog vestigt, dan is er geen twijfel mogelijk of zij is vooruitgegaan, zij heeft zich ontwikkeld van lager tot hooger, overal en altoos. Dit alles stemt volkomen met Darwin's theorie overeen.

Zooals het met de opklimmende reeks gaat, gaat het ook met de toenaderende. De oudste fossilen wijken, in 't algemeen genomen, in vormen het meest van de thans levende soorten af. Zeer velen kunnen zelfs niet eens tot de tegenwoordige geslachten of orden gebracht worden, zoo groot is hun verschil met de levende vormen. Dit is volgens Darwin's theorie ook zeer begrijpelijk, want de tijd om veranderd te worden is voor deze laatsten het langste geweest. De vormverandering staat namelijk gewoonlijk, hoewel niet noodzakelijk, in verhouding tot den tijd: hoe langer de tijd, des te meer veranderingen van levensvoorwaarden kunnen er in gebeurd zijn, en derhalve ook des te meer veranderingen van vorm en organisatie. Doch men vindt ook vormen die sedert het begin van hun bestaan tot heden betrekkelijk weinig veranderd zijn, hoewel zij reeds zeer oud mogen heeten, en dus een langen tijd aanwezig geweest zijn. Ook dit is naar Darwin's leer te verklaren. Immers als sommige organismen zoodanig ingericht waren dat zij onder de

steeds veranderende levensvoorwaarden onveranderd of slechts weinig veranderd bestaan konden blijven, als zij zich, zonder groote vormveranderingen te ondergaan, wisten te schikken naar de veranderde omstandigheden, dan is het te begrijpen dat zij bijna gelijk van vorm gebleven moeten zijn, zooals eenige soorten van de geslachten *Lima, Crania, Discina* en *Rhynconella* ons bewijzen.

Men heeft ook gezegd: als de soorten niet afzonderlijk geschapen maar uit elkander ontwikkeld zijn, dan moeten er natuurlijk o v e r g a n g s v o r m e n zijn geweest om van de eene soort te komen tot de andere, en daar wij die overgangsvormen slechts zelden in de tegenwoordige schepping kunnen vinden, zoo ligt het op den weg van de aanhangers van Darwin's leer, om ons ten minste in fossilen toestand die overgangsvormen der soorten aan te wijzen - de t u s s c h e n v o r m e n moeten een noodzakelijk gevolg van Darwin's theorie zijn. Vooreerst heeft Darwin zelf reeds aangetoond dat de veranderingsstadiën of tusschenvormen altijd veel sneller van het tooneel des levens verdwijnen dan de in zekere mate gevestigde soorten, dat is, die voor de uitwendige omstandigheden passen, die zich naar de toestanden hebben ingericht. Die overgangsvormen zijn slechts de middelen om het doel te bereiken: is het doel bereikt, dan sterven zij uit, en de nieuwe vorm bestaat zoolang als de levensvoorwaarden onveranderd blijven en voor hem passen. Daaruit volgt noodzakelijk dat er onder de fossile organismen veel zeldzamer overgangsvormen aangetroffen moeten worden dan overblijfselen van in zekere mate zelfstandige soorten. Daarbij komt nog onze uiterst geringe voorraad van fossile organismen, gering in verhouding tot de levenden. Van vele soorten, ja zelfs van sommige geslachten en orden bezitten wij slechts één exemplaar: hoe zelden zijn wij zoo gelukkig een overgangsvorm te vinden als de prachtige *Archaeopteryx macrura* uit de jurakalk van Solenhofen.

De grootste reden evenwel waarom er schijnbaar zoo weinig overgangsvormen bekend zijn, ligt niet in het ontbreken van zulke vormen, maar in de groote neiging van de meeste palaeontologen om elke varieteit of verscheidenheid of ras als een bijzondere s o o r t te beschouwen, en als zoodanig te benoemen. Ontelbare tusschenvormen moeten zoodoende in zulke willekeurige soorten verscholen zijn. Voor den palaeontoloog die een onbekend fossiel vindt, is het zoo verleidelijk een naam te ge-

ven aan dat voorwerp, en daardoor het te doen voorkomen alsof het van andere wezens wezenlijk verschilt, hoewel er inderdaad geen onderscheid aan te wijzen is. Bij ondervinding is het mij gebleken, toen ik de fossile visschen van Oeningen en Solenhofen in Teylers museum bestudeerde, en daarbij eenige nieuwe soorten vond, hoe gretig men alle kleine verschillen opzoekt, om te zien of men daarop geen nieuwe soortkenmerken kan bouwen, om dus recht te hebben een naam te geven aan het fossiel, een naam waarop - de ijdelheid fluistert het ons in - altijd onze eigene naam volgt. Gelukkig evenwel begint men thans de dwaasheid van zulk een handelwijze in te zien, en sedert Darwin's theorie door de meeste palaeontologen aangenomen is, zijn reeds vele soorten afgeschaft en als rassen of verscheidenheden op hare rechte plaats gesteld, en met een veel grooter getal zal zulks zeker in het vervolg geschieden. En verder mogen wij ook niet vergeten dat zelfs de grootste palaeontologen steeds vlijtig naar scherpe v e r s c h i l l e n in de vormen der soorten gezocht hebben: hadden zij evenveel moeite gedaan om o v e r g a n g e n op te sporen, het zou hun zeker niet moeielijker gevallen zijn, en de wetenschap zou reeds eene schrede gedaan hebben, die zij nu nog grootendeels moet doen.

Desniettemin is er in deze richting toch ook reeds gewerkt, en daarvan mogen hier een paar bewijzen volgen. Davidson heeft in zijne monographie *On the british Brachiopoda* aangetoond dat de geslachten *Lima, Crania, Discina* en *Rhynconella* met zeer geringe wijzigingen van de silurische afzetsels tot in de tegenwoordige periode reiken, terwijl andere armpootigen zeer belangrijke veranderingen van vorm ondergaan hebben. Maar tevens is hij genoodzaakt geweest om 260 soorten uit het steenkooltijdvak tot 100 terug te brengen, waarbij hij 20 nieuwe, door hem bepaalde soorten heeft gevoegd. Van velen dier vroegere soorten heeft hij bewezen dat zij niets anders dan overgangsvormen waren tusschen twee ook door hem vroeger voor afzonderlijk aangeziene soorten. Men krijgt heele reeksen van overgangen als men slechts voorraad van individuen ter vergelijking genoeg voor zich heeft. Dit is slechts een enkel voorbeeld, maar zulken zijn er meer, en stellig zullen zij zeer talrijk worden, zoodra wij slechts een voldoend getal goed bewaarde exemplaren van verwante soorten, van onderscheidene vindplaatsen afkomstig, nauwkeurig onderzoeken en vergelijken. Als wij een goed handboek der palaeontologie, zooals Quenstedt's *Petre-*

jactenkunde, Pictet's *Traité de paléontologie* en anderen doorloopen, ontmoeten wij op onderscheidene plaatsen twijfelingen omtrent de grenzen der geslachten en soorten, twijfelingen die even goed ontstaan kunnen ten gevolge van een overgang der soorten, als uit een onvolledige kennis der feiten. In elk geval blijkt ons daaruit, dat, hoewel onze tegenwoordige kennis der fossile organismen nog zeer onvolledig is, zij ons toch geenszins scherp afgescheidene soorten leert kennen, wel echter vele, hoewel hier en daar afgebrokene ontwikkelingsreeksen van vormen.

Laat ons hier eenige voorbeelden geven hoe het met de bepaling van de soorten en varieteiten van eenige fossile weekdieren gegaan is.

> *Ammonites capricornus*, een zeer verspreide en tevens zeer kenbare vorm van ammoniet, vormt het punt van uitgang voor tallooze verscheidenheden, die gedeeltelijk verschillende namen verkregen hebben, maar inderdaad slechts overgangen zijn.
>
> Van *Ammonites lingulatus* kan men, volgens Quenstedt, wel tien zoogenoemde soorten maken.
>
> *Ammonites Parkinsoni* komt in zulk eene menigte varieteiten voor, dat men hem met recht voor een groep van bij elkander behoorende rassen kan houden.
>
> Van *Ammonites amaltheus, Ammonites radians, Ammonites rhotomagensis* en vele anderen kan men volkomen het zelfde zeggen. Bovendien kan men de groepen of familiën waarin men de verschillende ammoniten verdeeld heeft, ook in 't geheel niet scherp van elkander scheiden: elke groep bevat sommige karakteristieke soorten; legt men die op een rij, dan meent men duidelijke afbrekingen, sprongen van den eenen vorm tot den anderen, voor zich te hebben, maar zoodra men alle tot heden bekende middenvormen daartusschen legt, dan vertoonen zich de overgangen der vormen in het helderste licht, en de sprongen worden zeer klein.

De familie der b e l e m n i t e n heeft door hare vormovergangen tot eene eindelooze afscheiding van soorten aanleiding gegeven. Raspail heeft uit een van deze vormengroepen 43 verschillende soorten gemaakt, die door D'Orbigny, hoewel hij zelf zeer tot eene scheiding der soorten genegen was, allen weder onder den naam van *Belemnites dilatatus* vereenigd zijn.

Een voorbeeld van twee geslachten die volkomen in elkander overgaan, hoewel hunne soorten vrij goed van elkander te scheiden zijn, vinden wij in de geslachten *Turbo* en *Trochus*.

Het geologisch oude geslacht *Pleurotomaria* heeft men als een bijzonder geslacht onder den naam van *Bellerophon* van de jongeren afgescheiden: de vele soorten uit den bergkalk zijn echter zoo gelijk aan elkander, dat zij niet zeker van elkander onderscheiden kunnen worden.

Hoe moeielijk het valt om de tallooze soorten van *Terebratula* van elkander te onderscheiden, en hoe onmerkbaar de eene soort in de andere overgaat, weet hij bij ondervinding, die, zooals ik, in Teylers museum eenige honderden exemplaren heb moeten determineeren. Waar is de afscheiding tusschen *Terebratula lacunosa decorata* en *Terebratula lacunosa spacicosta*, en waar is het onderscheid tusschen deze laatste en *Terebratula triplicosa? Terebratula angusta* uit de muschelkalk is bijna volkomen gelijk aan *Terebratula pala* uit de jura, en *Terebratula altitorsata* uit de silurische vorming is nauwelijks van beiden te onderscheiden.

Het heerleger der o e s t e r s vertoont ons wel groote vormverschillen, maar zij zijn door zooveel tusschenvormen met elkander verbonden, dat het voor een palaeontoloog volstrekt onmogelijk is de afzonderlijke soorten der fossile oesters van elkander te scheiden. En alsof dit nog niet genoeg was, het geheele geslacht der oesters gaat met bijna volkomen onmerkbare overgangen in de geslachten *Gryphaea* en *Exogyra* over.

Eindelijk nog een treffend voorbeeld. Iedereen die zich ooit met fossile schelpen heeft bezig gehouden, kent de soort die men *Paludina* of *Valvata multiformis* noemt. Van die soort zou men wel een tien- of twaalftal verschillende soorten kunnen maken, en zeker zou men dat ook gedaan hebben, als men niet alle overgangen bijeen gevonden had in de eocene lagen van Steinheim. Over deze soort sprekende, zegt Quenstedt in zijn *Sonst und Jetzt*: ‘Nun wird zwar behauptet, Alles, was durch Uebergänge verbunden sei, gehöre zu einer Species. Das klingt schön, ist aber nicht wahr, denn nur Material genug, und es wird an Formübergängen vielleicht n i r g e n d s fehlen. Lamarck hat das schon behauptet. Freilich ein betrübtes Geständniss, aber man kommt sich bei solchen Sachen vor, wie Kinder, die spielen. Nun werden zwar, je höher wir in den Stufenleiter der Organismen hinaufsteigen, die Formen immer voller, die Organe manfaltiger, das Interesse wächst schon wegen der Grösse und des Nutzens der Geschöpfe, alle möglichen Hilfsmittel der Anatomie und Physiologie werden zu Rathe gezogen, Betragen und Le-

bensart beobachtet, ja, wo es angeht, Kreuzungs- und Veredlungsversuche gemacht, bis man endlich nach langer Ueberlegung das entscheidende Wort spricht: allein die letzten aus der Form genommenen Gründe leiden bei den höchsten wie bei den niedrigsten Geschöpfen an derselben Ungewissheit, wo man trennen solle oder nicht. Die Idee der Species, die gewiss durch das ganze Naturreich nur eine ist, verfällt damit der Willkür und der Ungleichheit. Denn man darf sicher behaupten, wären Neger und Kaukasier Schnecken, so würden die Zoologen mit allgemeiner Uebereinstimmung sie für zwei ganz vortreffliche Species ausgeben, die nimmermehr durch allmälige Abweichungen von einen Paar entstanden sein könnten.'

Het zou gemakkelijk vallen om nog eene menigte voorbeelden als de bovenstaanden aan te halen, om te bewijzen hoe onzeker de grenzen zijn tusschen de fossile soorten; hoe de verschillende vormen door overgangen verbonden zijn; hoe zekere soorten van elkander afstammen enz., maar ik vrees zoodoende vervelend te worden voor de volgelingen van Darwin, die al deze dingen even goed en misschien beter weten dan ik. Ook zullen de tegenstanders van Darwin's leer door zulke voorbeelden alleen niet overtuigd worden. Bovendien schijnt het dat de overwinning van Darwin op zijne bestrijders slechts zeer langzaam behaald zal worden. Nu, dat is volstrekt niet jammer, want er is niets wat meer een krachtige spoorslag tot nasporing en grondig onderzoek is dan een probleem zooals dit, welks hoog belang zelfs door al zijne geleerde bestrijders erkend wordt, en dat slechts door D^{s}. Ten Kate 'een dwaze en ongegronde droomerij' geheeten wordt: 't is waar, dit is niet de eenige dwaasheid die hij in zijn Schepping verkondigt.

Wij hebben dus gezien dat zeer dikwijls overgangsvormen tot bijzondere soorten en zelfs tot geslachten geworden zijn. Dit zoo zijnde, spreekt het van zelf dat het in 't geheel niet te pas komt uit het s c h i j n b a r e g e m i s aan overgangen te besluiten dat zij werkelijk niet bestaan, en daarmede Darwin's theorie te bestrijden. Overgangsvormen der soorten zijn er, hoewel zij nog niet in alle gevallen aangewezen mogen zijn. Dat zij niet meer gevonden en bekend zijn, is te wijten aan de gebrekkigheid van onze kennis, zoowel van de opvolging der

aardlagen, als van de fossilen die daarin begraven liggen, alsmede van de verkeerde methode die wij bijna altijd in het bepalen der versteende organismen gevolgd hebben, dat is: wij hebben steeds naar grenzen gezocht, en niet naar bruggen.

Men moet toegeven dat tusschen de groote afdeelingen van het dierenrijk, bij voorbeeld tusschen de klassen, de verbindende leden ook in fossilen toestand nog grootendeels onbekend zijn of ontbreken. Intusschen worden die leemten toch hoe langer hoe meer aangevuld. Eenigen der oudste visschen gelijken zeer veel op schaaldieren, en anderen op schildpadden: hunne huidschilden bewijzen dit, hun exoskeleton heeft de overhand op het endoskeleton, zooals bij *Pterichthys*. De vischhagedis, *Ichthyosaurus*, vormt wel geen eigenlijken overgang, maar is toch een verbindingsschakel tusschen de klasse der reptilen en die der visschen; en de merkwaardige *Archaeopteryx macrura* van Solenhofen is in het eerst door Andreas Wagner voor een reptiel aangezien, totdat hij later voor een vogel met een reptilenstaart is erkend. En als juist voor de hoogste klassen van het dierenrijk, de vogels en zoogdieren, de verbindende vormen het meest ontbreken, moeten wij niet vergeten hoe uiterst zeldzaam hunne overblijfselen in de oudere aardlagen gevonden worden, hoewel enkele sporen zelfs tot in het triastijdvak aangetroffen zijn. In de ver verspreide, zeer dikke en goed doorzochte vormingen van het krijttijdvak is nog geen spoor van een zoogdier of van een vogel gevonden, hoewel wij uit de enkele oudere overblijfselen, dat is, die in oudere vormingen gevonden zijn, moeten besluiten dat er gedurende het krijttijdvak zeer zeker zoogdieren en vogels op aarde geleefd hebben. Hoe broksgewijs vertoont zich dus onze wetenschap!

Men heeft als een bewijs tegen Darwin's leer aangevoerd, dat in een reeks van aardlagen die zeer zeker bij elkander behooren of op elkander volgen, de soorten soms zeer kort zonder overgangen op elkander volgen. Dit ‘kort’ mag waar zijn in de r u i m t e , in den t i j d is het zeker niet waar: hoeveel tijd er tusschen het vormen van twee lagen met ongelijke organische overblijfselen verloopen is, of welke locale veranderingen ondertusschen gebeurd zijn, is bijna nooit uit te maken, in zeldzame gevallen slechts bij benadering. Alle zoologische tegenstanders van Darwin vergeten, gelijk wij in het eerst van dit opstel reeds gezien gezien hebben, al te veel de grootte of lengte der tijdvakken, en de onvolkomenheid van de grondstof waarover

wij kunnen beschikken. De leemten in de reeks der fossilen houden zij voor leemten of afbrekingen van de lagenreeks. Waar zulke openingen in de reeks der lagen bijzonder groot zijn, meent men dat zij s c h e p p i n g s p e r i o d e n te kennen geven, hoewel die openingen op andere plaatsen volkomen gevuld mogen zijn.

Prof. Oswald Heer heeft in zijn prachtig werk, *Die Urwelt der Schweiz* getiteld, een zoo getrouwe, scherpzinnige en heldere ontwikkelingsgeschiedenis van het organische leven in dat gedeelte van ons werelddeel geleverd, dat zij in spijt van de openingen in de reeks, en misschien zelfs juist daardoor, als een uitnemende toetssteen van Darwin's leer is te beschouwen. De schrijver zelf, hoewel ten volle de groote waarde van Darwin's theorie erkennende, trekt toch uit zijne onderzoekingen besluiten die eenigszins verschillen van die uit genoemde theorie moeten volgen. Heer stemt volkomen toe dat de soorten uit elkander voortgekomen zijn, dat zij van elkander afstammen, maar hij gelooft niet dat de vormveranderingen l a n g z a a m gebeurd zijn; hij gelooft dat zij schielijk plaats grepen, en noemt dat eene *Umprägung* der vormen. Daarmede krijgen wij wel een nieuwe naam, en ook een nieuw gezichtspunt, maar een nieuwe verklaring? Neen. De verandering der soorten blijft even raadselachtig als voorheen, en door Heer wordt aan een gewelddadig ingrijpende scheppende macht toegeschreven, wat volgens Darwin langzamerhand en zonder schokken in den loop der natuur gebeurt, en slechts het gevolg van algemeene natuurwetten is.

Heer's boek is zoo leerrijk en zoo belangrijk, dat elk die in de wetenschap belang stelt, zeker met genoegen een paar voorbeelden uit de ontwikkelingsgeschiedenis van het organische leven in Zwitserland, daaruit aangehaald, zal lezen. Wij willen zien hoe zij Darwin's leer bevestigen.

Wat een verandering van klimaat doet ten opzichte van de veranderingen der soorten, behoef ik, na hetgeen ik boven daarover gezegd heb, hier niet weêr uitvoerig aan te toonen: ik herinner het hier slechts, omdat wij ook daarvoor treffende bewijzen in de Voorwereld van Zwitserland vinden. Heer schildert in zijn eerste hoofdstuk het leven gedurende het steenkooltijdvak, niet slechts in Zwitserland maar over de geheele aarde. Een weelderige, maar eentonige en bloemlooze plantengroei bedekte den moerassigen bodem, op plaatsen waar wij thans steenkolen in den bodem vinden. De gewassen waren toen hoofdzakelijk crypto-

gamen, en verschilden nauwelijks iets van den 45° tot den 78° noorderbreedte, en evenmin op het oostelijke en het westelijke halfrond. Het klimaat moet van den evenaar tot de polen vrij gelijkmatig zijn geweest, en de invloed van de zon overal zeer gering in vergelijking met de gemiddelde temperatuur der oppervlakte. Mist en wolken keerden de lichtstralen, daarom konden er geen bloeiende planten gedijen, en onder de enkele insekten welker overblijfselen men uit dezen tijd kent, beslaan kakkerlakken en termiten de voornaamste plaats. En toch zijn er onder zulke afwijkende klimatologische toestanden reeds voorvaderen van onze hedendaagsche planten aan te wijzen, het duidelijkst in de noeggerathiën, welker onmiddellijke afstammelingen onze sagoboomen kunnen zijn. Ook varens, paardestaarten en lycopodiaceën waren er reeds in groote menigte aanwezig, en gedeeltelijk aan de thans levende geslachten gelijk. Maar in gezelschap van die bekende vormen vinden wij ook de veel vreemdere gedaanten der sigillariën, die zonder herkenbare nakomelingen na te laten, schijnen uitgestorven te zijn.

De kakkerlakken en termiten van het steenkooltijdvak, de oudste insekten die wij kennen, vertoonen als de voorvaderen, de typen van de orthopteren en neuropteren, een merkwaardige vereeniging van deze beide, thans veel scherper van elkander gescheidene groepen: de vleugels van onderscheidene kakkerlakken uit dien tijd bezitten namelijk een adernet, dat reeds bij die van het juratijdvak ontbreekt. Hier hebben wij dus een geval waar de splitsing of verwijdering van twee afdeelingen in den loop des tijds al grooter en grooter is geworden. En dit komt volkomen met Darwin's theorie overeen.

Terwijl sommige geleerden het groote verschil dat er in de organische overblijfselen van verscheidene zoogenoemde scheppingsperioden is, als een bewijs tegen Darwin aanvoeren, hebben anderen, zooals wij boven reeds opmerkten, de snelle wisseling der soorten in de onmiddellijk boven elkander liggende lagen als een bewijs tegen hem trachten te gebruiken. Die van elkander gescheidene scheppingsperioden zijn echter thans niet meer vol te houden, als er in die perioden zelven een gestadige verandering van soorten gebeurd is: zij hebben slechts dan eene beteekenis, als zij niets anders als bij elkander behoorende soorten bevatten, die een toestand vertegenwoordigden welke van den voorgaanden zoowel als van den volgenden geheel en al onafhankelijk en afgescheiden was. Als er geen overgangsvor-

men voorkomen, is het òf een bewijs dat er ontelbare scheppingsperioden geweest zijn, òf het is een bewijs voor het gebrekkige van onze kennis. In dit opzicht is Heer's schildering van de krijtfauna van St. Croix in het kanton Waadt van het hoogste belang: ‘Hier liggen in een kleine ruimte alle krijtvormingen, van het *valangien* tot aan het *cénomanien*, bijeen, zoodat bij de bestudeering van de dieren dezer streek de veranderingen die gedurende dezen tijd op deze plaats van de krijtzee voorgevallen zijn, voor het oog van onzen geest voorbijtrekken. Er kunnen dáár 13 lagen in het krijt onderscheiden worden, die in geregelde wijze op elkander liggen. Hier hebben wij dus uit het groote boek der natuur 13 bladzijden, die het hoofdstuk van het krijt behandelen, in de natuurlijke opvolging voor ons. Op allen lezen wij, door de versteeningen die de lagen bevatten, de geschiedenis van deze landstreek. Uit al onze nasporingen blijkt dat geen enkele soort door alle afdeelingen heen reikt. Volgens Pictet zijn de soorten hier zes maal vernieuwd. Maar enkele soorten gaan wel door twee en zelfs door drie afdeelingen heen, vertoonen zich in de oudsten enkel en slechts als voorloopers, in een latere laag in een groote menigte van individuen, om in een nog jongere laag te verdwijnen, hetzij langzaam, hetzij plotseling. Andere soorten die nieuw verschijnen, verschillen in enkele kenmerken wel is waar van de vroegeren, doch staan er toch in alle opzichten zoo dicht bij, dat zij waarschijnlijk van de zelfde voorvaderen afstammen, en h o m o l o g e s o o r t e n genoemd mogen worden.’

Dit alles stemt volkomen met Darwin's leer overeen.

Doch wij hebben in het voorgaande voorbeeld vooral de dieren op het oog gehad; laat ons nu ook nog even zien wat de fossile planten van Zwitserland ons leeren. Ik haal deze volgende voorbeelden hier met te meer genoegen aan, omdat bijna alle planten die ik zal opsommen, grootendeels in verscheidene en zeer schoon bewaarde exemplaren in Teylers museum te zien zijn, en de lezer zich dus, als hij zulks verkiest, van de waarheid van hetgeen volgt, kan overtuigen. Ook die planten uit de zoogenoemde molasse, de tertiaire zoetwaterkalk van Oeningen afkomstig, bewijzen dat het klimaat van Zwitserland toen geheel anders was dan tegenwoordig, want de meesten van die planten groeien tegenwoordig slechts in warmere aardstreken. Er zijn er, volgens Heer, vele soorten daaronder, die zonder den minsten twijfel voor de voorvaderen gehouden kunnen wor-

den van planten die thans in Amerika, Azie, Afrika en Australie inheemsch zijn. Eenigen dier molasseplanten verschillen zelfs zoo weinig van de levenden, dat men haar even goed als varieteiten daarvan, zoowel als voor bijzondere soorten kan houden. Daarbij is het vreemde karakter der flora langzamerhand en hoe langer hoe meer tot het tegenwoordige van Zuid-Europa genaderd. Er is zeker nergens op aarde een betere bevestiging van Darwin's theorie te vinden, dan hier in de molasseplanten van Oeningen: oordeel slechts.

Glyptostrobus europaeus van Oeningen onderscheidt zich van *Gl. heterophyllus* van Japan en China slechts zeer weinig door den vorm der stengelschubben, en kan, volgens Heer, voor den stamvader van den laatsten aangezien worden.

Taxodium dubium, welks fossile overblijfselen van Italie tot bij Orenburg aan den Oeral en in Noord-Amerika aan de Berenrivier op 65° noorderbreedte gevonden worden, gelijkt bijna volkomen op den moerascypres, *Taxodium distichum*, van Mexico; slechts door de met schubbige blaadjes bedekte blijvende twijgjes wijkt de fossile soort iets van de levende af.

Het geslacht *Sequoia*, welks miocene soorten overal in geheel Europa, in de Rocky Mountains, op Van Couversland, aan de Berenrivier, in Groenland, in Kamtsjatka en op de Koerilen gevonden zijn, is volgens Heer zeer waarschijnlijk de onmiddellijke voorvader van de reusachtige mammoetsboomen van Californie. Wel heeft men van de laatsten een nieuw geslacht *Wellingtonia* gemaakt, maar van de fossile *Sequoia's* is het evenwel niet te onderscheiden.

Phragmites oeningensis gelijkt zeer veel op *Arundo donax* van Italie, en de rotangs van Oeningen zijn bijna niet van die in tropisch Azie leven te onderscheiden.

De hoofdmassa der tertiaire planten vormen de dicotyledonen, waardoor de flora van dit tijdperk der aardgeschiedenis wel meer tot de tegenwoordige flora dan tot die van het krijttijdvak nadert, maar zich vooral door de groote menigte van bloembladlooze boomen van de tegenwoordige flora onderscheidt. Wij vinden daarbij familiën die thans in Europa geheel vreemd zijn, zooals die der amberboomen, platanen, broodvruchtboomen, nyctagineën en proteaceën, en anderen die in veel meer soorten verschijnen zooals de cupuliferen, de myriceën, de olmen, vijgeboomen en laurieren, terwijl de familie der wilgen toen veel armer was dan tegenwoordig. Vooral talrijk moeten in den miocenen tijd in

Europa de platanen geweest zijn: de soort *Platanus aceroides*, die bij Oeningen een geheel bosch schijnt gevormd te hebben, is zoo gelijk aan den amerikaanschen *Pl. occidentalis*, dat zij door de bladeren alleen volstrekt niet van deze te onderscheiden is: slechts de vruchten der levende soort zijn aan de punt iets spitser.

De miocene amberboomen van Zwitserland gelijken zeer veel op den *Liquidambar styracifluum* van Amerika en op den *L. europaeum*. Deze laatste kan met recht als eene varieteit der fossile soorten beschouwd worden.

Populus Gaudini uit de onder-molasse van Lausanne kan, volgens Heer, zonder bedenken voor den voorvader van den thans levenden *Populus euphratica* aangezien worden. Het onderscheid in de bladeren en vruchten is zoo gering, dat men in twijfel geraakt of men niet eenvoudig een varieteit voor zich heeft.

Planera Ungeri van Oeningen is slechts door een kleine wijziging van den vruchtvorm te onderscheiden van *Planera Richardi* van den Kaukasus. *Ulmus Brauni* gelijkt zeer veel op den levenden *Ulmus ciliata*. Eveneens gelijken *Myrica oeningensis* op *M. asplenifolia* van Amerika, *Myrica Studeri* op *M. cerifera*, en *Myrica deperdita* op *M. serrata* van de Kaap de Goede Hoop.

Van de 25 laurineën stemt *Cinnamomum polymorphum* bijna volkomen met den levenden kamferboom overeen, en *Cinnamomum Scheuchzeri* met den japanschen *C. pedunculatum; Laurus princeps* van Oeningen met *L. canariensis* van Teneriffa, en *L. Furstenbergi* van Oeningen met den europeeschen *Laurus nobilis. Persea speciosa* uit de molasse gelijkt op *P. indica* van de Canarische eilanden, en *P. Brauni* van Oeningen op *P. carolinensis* van Amerika.

De eschdoorns zijn in de tertiaire zoetwaterkalk van Zwitserland door meer soorten vertegenwoordigd dan thans in eenig land der aarde: de meesten gelijken op amerikaansche soorten, sommigen onderscheiden zich zelfs zoo weinig van de laatsten, dat zij met recht voor hare stamouders gehouden mogen worden.

Deze voorbeelden kunnen gemakkelijk met nog eene menigte anderen vermeerderd worden, vooral ook uit het dierenleven der molasse. Ik zou hier gaarne uitvoerig willen spreken over de groote gelijkheid die er bestaat tusschen *Esox robustus* en onzen hedendaagschen *Esox fluviatilis*; tusschen *Tinca magna* en *T. macrura* van Oeningen en *Tinca communis*; tusschen *Leuciscus oeningensis* en *L. helveticus* van Oeningen en onze thans levende

Leuciscus-soorten; ik zou dit gaarne willen doen omdat ik die visschen vooral opzettelijk heb bestudeerd: de vrees evenwel van te uitvoerig te worden, houdt mij hiervan terug. Een enkele zeer belangrijke phrase uit Heer's *Urwelt der Schweiz*, blz. 344, wil ik hier woordelijk afschrijven, voordat wij van dat werk afscheid nemen; ‘Die Uebereinstimmung der miocänen Pflanzenformen mit denen der Jetztwelt reicht nur bis auf die Gattungen, nicht aber bis auf die Arten hinab. Diese sind von den jetztlebenden verschieden, doch sind bei einer beträchtlichen Anzahl die Unterschieden so gering, dass es zweifelhaft sein kann, ob sie zur Artentrennung genügen. Ich nenne sie homologe Arten und halte dafür, dass sie die Urahnen der lebenden Arten seien, welche sonach aus den homologen miocänen hervorgegangen.’

Heer is een tegenstander van Darwin's theorie, maar Heer is tevens een groot natuurkenner, een eerlijk man, en een beminnelijk mensch, ik ken hem persoonlijk. Toen hij mij een jaar of vier geleden in Teylers museum bezocht, en ik hem naar zijn gevoelen over Darwin vroeg - ik had toen reeds *the Origin of species* vertaald - antwoordde hij niet, maar wees op een fossiel insekt van Oeningen, dat juist voor hem lag, en zei: *Si nous étudions la nature, sans doute elle nous dira la vérité*. Toen had hij misschien de boven afgeschrevene zinsnede juist geschreven, of zou hij het misschien nog doen, maar in elk geval staat hetgeen Heer in die zinsnede zegt, in volkomene overeenstemming met Darwin's leer, hoewel het door een tegenstander van die leer gezegd is. Doch het verschil tusschen de leer van Darwin en de leer van Heer ligt eigenlijk slechts in een naam, in een woord: Heer noemt *Umprägung*, wat Darwin *variation* heet!

Een andere beroemde kenner van fossile planten, Prof. Göppert, een groot tegenstander van Darwin's leer, heeft voor eenigen tijd getracht aan te toonen dat Darwin's theorie ten minste ten opzichte van de fossile planten onhoudbaar is. Onder alles wat hij aanvoert, is er evenwel niets wat die theorie, goed begrepen, wederspreekt. Uit alles schijnt eerder te blijken dat Göppert Darwin niet goed begrepen heeft, immers hij zegt: ‘es lasse sich nicht begreifen, wie so verschiedene Formen in g e r a d e r L i n i e von einander abstammen könnten’, terwijl Darwin integendeel eene afstamming i n r e c h t e l i j n in 't geheel niet op den voorgrond plaatst

maar wel eene gestadige uiteenwijking of splitsing der soorten naar onderscheidene richtingen, dikwijls met schijnbare teruggangen der organisatie. Het is in 't geheel niet zeldzaam dat Darwin verkeerd begrepen wordt: er zijn zelfs geleerden die hem niet w i l l e n , begrijpen: er zijn er zelfs die hem gevoelens en denkbeelden, bij voorbeeld van materialismus of van atheïsmus, toedichten, die hij nooit geopenbaard heeft; er zijn er zelfs, die over zijne theorie oordeelen, zonder ooit *the Origin of species* in handen te hebben gehad: ik zou hier namen kunnen noemen als ik wilde.

Nu nog een enkel woord over een anderen tegenstander van Darwin, een palaeontoloog van grooten naam, die helaas vroeg aan de wetenschap ontvallen is, ik bedoel Dr. H. Oppel. Oppel heeft de fossile dieren der juraperiode nauwkeuriger onderzocht dan voor hem ooit, zelfs door den graaf Von Münster gebeurd was. Niet minder dan D'Orbigny geloofde hij dat de soorten scherp begrensd waren, en tot streng bepaalde lagen bepaald; zijn werk, getiteld *Die Juraformation*, is daarvan het beste bewijs. Volgens Bernhard Von Cotta, schijnt Oppel eerst in het laatst van zijn leven met een zeer begrijpelijk weêrstreven overtuigd geworden te zijn van de gegrondheid van Darwin's theorie. Een zijner vrienden zegt namelijk het volgende: ‘Weinig weken voor zijn dood haalde hij voor mij in het palaeontologische museum van Munchen een lade van een kast open, waarin een vrij groot getal exemplaren van de beide ammoniten uit den lias, *Ammonites margaritatus* en *A. spinatus*, lagen. - “Ik ben,” zeî hij, “vast overtuigd dat de eene soort door langzame verandering uit de andere ontstaan is, en ik hoop het nog eenmaal te kunnen bewijzen, maar ik heb daartoe een veel grooter getal van exemplaren noodig, om door vele vergelijkingen den geheelen overgang te kunnen bewijzen.” - “Deze bekeering,” zegt von Cotta, “komt mij zoo belangrijk voor, dat ik haar niet onvermeld wilde laten.”’

Wie deze beide schijnbaar wèl van elkander gescheidene soorten van ammoniten met elkander wil vergelijken, vindt van elke soort een vijftigtal exemplaren in Teylers museum, en in Bronn's *Lethaea geognostica* zijn zij op plaat 22 toevallig naast elkander afgebeeld.

Een g e o l o g i s c h bewijs tegen Darwin's theorie is er niet te vinden: in 't algemeen is alles wat de geologie ons leert in volkomene overeenstemming daarmede, en als die overeenstemming in enkele punten ontbreekt, mag zulks op goede gronden aan de onvolledigheid van onze kennis geweten worden. Van een geologisch standpunt is die theorie in elk geval niet te weêrleggen; eerder levert de geologie vele feiten die haar steunen. De geologie wordt daarentegen door die theorie gewezen op het feit dat de tot heden bekende reeks van bezinksels en afzetsels uit het water niet slechts zeer broksgewijs is, wat zij trouwens reeds lang weet, maar ook dat een groot gedeelte van die reeks, het onderste gedeelte namelijk, bijna nog volkomen onbekend is, ten minste wat de organische overblijfselen betreft die er in voorkomen.

Darwin's theorie gaat, consequent doorgevoerd, van een soort van nulpunt uit, van een eerste eenvoudigste ontwikkeling van het organische leven op aarde: de bekende chronologische opvolging der fossile organismen wijst ook duidelijk op zulk een nulpunt. De eerste aanvang kan een eenvoudige organische cel geweest zijn: er is niets te bedenken waarom het zoo niet geweest k a n zijn; en de vorming van zulk een cel uit de voorhandene stoffen onder de noodige voorwaarden is nauwelijks raadselachtiger dan het ontstaan van een kristal. De voorwaarden voor het ontstaan van een kristal kunnen wij kunstmatig verwekken; die om een cel te doen ontstaan, kennen wij nog niet. Maar waarom de elementen zich tot een bepaald kristal vereenigen, weten wij evenmin als waarom er cellen, planten en dieren ontstaan: wij hebben slechts de voorwaarden voor het eene gemakkelijker gevonden dan die voor het andere. Een schrede op den proefondervindelijken weg om cellen te vormen, is er intusschen reeds daardoor gedaan dat het gelukt is organische verbindingen, zooals proteïne, uit anorganische elementen samen te stellen. Ook is het in 't geheel niet onmogelijk dat er van den aanvang af geen organische verbindingen bestaan hebben, dat zij eerst in zeker tijdvak der aardontwikkeling ontstaan zijn, en dat haar getal en hare verschillende vormen van toen af toegenomen zijn, naarmate de omstandigheden of voorwaarden van haar bestaan toenamen en menigvuldiger werden.

Er is ook geen reden te bedenken waarom er uit een eenvoudige cel gelijktijdig geen aan de plaatselijke omstandigheden beantwoordende verschillende organische vormen of soorten ont-

wikkelen konden, dat is waarom er gelijktijdig geen planten en dieren, misschien wel van verschillende soorten, konden ontstaan. Dat de zoo ontstane wezens zeer laag georganiseerd moesten zijn, is te begrijpen. Evenwel kennen wij nog geen enkele aardlaag waarin zulke aan de theorie beantwoordende eerste beginselen van het organische leven voorkomen. De silurische bezinksels, die gedurende eenigen tijd voor de oudsten van alle uit het water voortgekomene vormingen gehouden zijn, bevatten reeds de overblijfselen van een vrij rijke en uitgebreide fauna, waarin zelfs de gewervelde dieren reeds door visschen vertegenwoordigd worden, en slechts de hoogere gewervelde dieren nog ontbreken. De cambrische bezinksels, die nog ouder zijn, bevatten nog geen overblijfselen van visschen, maar toch reeds velerlei zeeschelpen en schaaldieren, waaruit voortvloeit dat ook zij den aanvang der reeks niet kunnen zijn, maar dat een zeer lang tijdperk van ontwikkeling van het organische leven aan de afzetting dier lagen voorafgegaan moet zijn. Nu zijn er in den laatsten tijd door Logan in Canada aardlagen gevonden die 6000 el onder de onderste silurische lagen van die landstreek liggen, en die toch nog goed erkenbare overblijfselen van foraminiferen bevatten, die men *Eozoon canadense* heeft geheeten. Op een andere plaats heb ik deze ontdekking uitvoerig bekend gemaakt; ter herinnering dus hier slechts dat die lagen, gezamenlijk de laurentiaansche vorming geheeten, naar de rivier de St. Laurens, op welker oevers zij het eerst aangetroffen zijn, ten deele uit kristallijne gesteenten bestaan, en dat zij in twee afdeelingen gesplitst worden. De bovenste noemt men de boven-laurentiaansche, zij is 300 el dik, en bestaat hoofdzakelijk uit kalksteen; en de onderste, de onder-laurentiaansche, is 6000 of 7000 el dik, en bestaat uit gneis, kwartsiet, conglomeraten en korrelige kalk. De Eozoon bevindt zich in de kristallijne kalksteenbrokken. De 6000 el dikke gesteenten tusschen de silurischen en de laurentiaanschen, die ongeveer aan de cambrische lagen van Engeland beantwoorden, noemt men in Canada de huronische lagen.

Tot heden zijn deze laurentiaansche lagen van Canada, die volgens Von Hochstetter en Gümbel ook in Bohemen en Beieren, en volgens anderen ook in Noorwegen en Zweden aangetroffen zijn, de oudsten waarin men organische overblijfselen in wèl bewaarden vorm ontdekt heeft. De foraminiferen waarvan deze

overblijfselen afkomstig zijn, staan op een zoo lagen trap van organisatie, dat men daardoor het nulpunt der organische ontwikkelingsreeks vrij wat genaderd is, ten minste als er tevens in de zelfde lagen geen organische overblijfselen van een hoogere orde gevonden worden. Maar zelfs indien *Eozoon canadense* het hoogste punt der organisatie gedurende den tijd waarin die lagen bezonken, vertegenwoordigt, dan is daardoor toch nog altijd het eigenlijke nulpunt niet bereikt, en wij moeten diensvolgens aannemen dat zelfs aan de eerste organische celvorming een lang tijdperk voorafgegaan is, waarin wel afzetsels uit het water ontstonden, maar nog in 't geheel geen organisch wezen op aarde bestond.

De waarnemingen in Canada bevestigen dus Darwin's leer; doch daar in de meeste tot heden goed onderzochte gedeelten der aarde, de oudste aardlagen die fossile organismen bevatten, zij mogen silurisch, taconisch, huronisch of cambrisch heeten, eene vrij rijke fauna bevatten, zoo volgt daaruit dat wij daarin nog het b e g i n der reeks niet vinden. Wij mogen nu vragen hoe is dat gemis te verklaren, en kan het als een bewijs tegen Darwin beschouwd worden? De verklaring is vrij eenvoudig, en een grondslag ter bestrijding van Darwin's theorie is daarin niet te vinden. Immers onder de bezinksels met nog erkenbare organische overblijfselen liggen gewoonlijk ontzaglijk dikke kristallijne leien, die wij als de producten der metamorphose van de alleroudste bezinksels moeten beschouwen. Door die kristallijne leien wordt dus het oudste gedeelte der uit het water bezonkene aardlagen vertegenwoordigd. Organische overblijfselen zijn er niet meer in te erkennen, en dat zij er eens in geweest zijn, verraadt zich slechts doordat wij er potlood en kalk in vinden. Zonder deze stoffen zou de ontwikkelingsreeks van het organische leven veel moeielijker te verklaren zijn, en als dit ons zijn nulpunt overal en duidelijk vertoonde, dan zou het, omgekeerd, veel moeielijker zijn het ontstaan van kristallijne gesteenten door metamorphose te verklaren. Beide feiten dienen wederzijds ter verklaring van elkander, en gelijk Darwin's verklaring van het ontstaan der koraaleilanden een licht ontsteekt voor de verschijnselen van den ijstijd, werpt zijn theorie van het ontstaan der soorten een helder licht op het ontstaan der oudste gesteenten.

Darwin's theorie is eigenlijk niets anders dan de toepassing van zekere algemeene wet op het organische leven. Die wet luidt als volgt: De verschillen nemen toe naarmate het getal invloeden grooter wordt. Deze wet is van toepassing op de stof in het algemeen, op de anorganische stoffen van de aardkorst, op de ontwikkeling van het organische leven, en zelfs op die van het geestelijke leven.

Een groote zwarigheid voor het aannemen van Darwin's theorie ligt klaarblijkelijk in het beperkte b e g r i p v a n t i j d dat de meeste menschen, zelfs de meeste natuuronderzoekers hebben, gelijk wij boven reeds even gezegd hebben. Het is niet gemakkelijk zich van elke tijdsbepaling los te scheuren, en toch is zulks noodig om te kunnen begrijpen dat de geheele ontzaglijke rij, dat alle organismen door langzame veranderingen uit elkander voortgekomen kunnen zijn. Een millioen jaren schijnt ons zeker heel lang, maar die haast onbegrijpelijk lange tijd krimpt in de geschiedenis van de aarde en van de wezens die er op leven, tot een onbegrijpelijk klein tijdstipje ineen. Het rekenen bij jaren, eeuwen en duizenden van eeuwen houdt daarin op. Als wij ons evenwel weten los te maken van het begrip van tijd, als wij ons niet door dat begrip laten bepalen, dan is de geheele reeks van de op elkander volgende vormen door langzame verandering niet moeilijker te verklaren dan te begrijpen hoe het komt dat eene variëteit zich afscheidt van een soort. In de geologie is het eveneens: om te kunnen begrijpen dat een dal door uitspoeling in het hedendaagsche geologische tijdperk ontstaan is, of om te begrijpen dat een dikke kalklaag, zooals het krijt, uit louter mikroskopische schelpjes gevormd is, moeten wij ons eveneens van elke tijdsbepaling los maken, of eigenlijk ons over het begrip van tijd heen zetten.

Darwin's leer leidt natuurlijk tot een verdere, een voortgaande ontwikkeling der soorten, want er is geen reden te bedenken waarom dat proces thans geëindigd zou zijn. Als er beweerd wordt dat er in geschiedkundigen tijd geen enkele nieuwe soort ontstaan is, dan is dat slechts een bewering die wel is waar moeielijk direct te wederleggen, maar die zeker nog moeielijker te bewijzen is. Variëteiten en rassen zijn er in geschiedkundigen tijd zeker ontstaan, en ontstaan nog dagelijks, dit zal niemand tegenspreken. Maar variëteiten en rassen zijn het juist die door Darwin voor de beginselen van

de soorten gehouden worden, en tevens bewijst hij dat er tusschen een ras en een soort onmogelijk een scherpe grens te trekken is. Van een plotseling v e r s c h i j n e n van een nieuwe soort kan dus geen sprake zijn: de soort ontstaat onmerkbaar langzaam uit een ras of verscheidenheid. Maar nog meer: wie staat er ons voor in dat de steeds nieuw ontdekt wordende soorten reeds sedert den eersten tijd van den mensch op aarde bestaan hebben? Hoe gemakkelijk kunnen nieuw ontstane soorten voor nieuw ontdekten gehouden zijn geworden! In elk geval is de tijdsruimte die wij in dit opzicht kunnen overzien, al zeer klein. Dat er sommige soorten in geschiedkundigen tijd uitgestorven zijn, is zeker, en als het uitsterven voortgaat zonder dat er nieuwe soorten voor in de plaats komen, dan moet het soortengetal gestadig kleiner worden: het tegenovergestelde is echter waar.

De waarschijnlijkheid van een voortgaande ontwikkeling der soort verwekt noodzakelijk de gedachte dat ook de mensch niet staan zal blijven, maar integendeel zich tot een wezen van een hoogere soort zal kunnen ontwikkelen. In dit geval vinden wij echter hier het begin van een geheel nieuwe reeks van vooruitgangen. De mensch is het punt van uitgang voor een bijzonder organisch rijk geworden, voor het m e n s c h e n r i j k , dat boven het dierenrijk staat zooals dit boven het plantenrijk. De eigenschappen en vermogens van het lichaam worden bij den mensch verhoogd en gedeeltelijk vervangen door die van den geest. De vatbaarheid voor g e e s t e l i j k e ontwikkeling vormt, nevens de spraak, het groote onderscheid tusschen den mensch en het dier, terwijl beiden in lichaamsbouw niet wezenlijk van elkander onderscheiden zijn. De dieren hebben hunne wapenen van aanval en verdediging aan hun eigen lijf ontwikkeld, ook de wapenen en beschuttingsmiddelen tegen den invloed der elementen, maar de mensch heeft die noodzakelijkheid niet. Hij beschermt zich naar de behoefte van het oogenblik of van de plaats, door kleeding, woning en werktuigen die niet aan zijn lijf vast zitten, en die hij naarmate de omstandigheden veranderen, verwisselt of wijzigt. Dat zijn de uitvindingen van zijn geest, van zijn nadenken: zij bekleeden voor hem de plaats van het huisje der slak, van den dikken pels van den beer, het gewei van het hert, den inktzak van den inktvisch, het vergif van de slang, het oog van den arend. Zoo lang als hij tegen de wapenen van zijn vijand een harnas noodig

had, bedekte hij zich daarmede. Tegen de koude en de warmte beschermt hij zich door een huis, door een bijzondere kleeding, en door het vuur. Om zich snel en gemakkelijk van de eene plaats naar de andere te kunnen begeven, behoefden er geen vleugels aan zijn lijf te wassen: hij bedient zich van het paard, het schip en den stoomwagen. De geheele natuur met al hare krachten en wezens heeft hij langzamerhand tot zijne dienares gemaakt. Niet zijne ledematen behoefden een andere gedaante aan te nemen, slechts zijn hoofd, zijn hersenen als het orgaan van den geest, moest ontwikkelen, en het heeft zich ontwikkeld, en zal voortgaan met zich te ontwikkelen. Waar de in dit opzicht hooger ontwikkelde menschenrassen met de lageren in aanraking komen, daar sterven de laatsten langzamerhand uit, wel langzaam maar zeker, als het verschil groot is. Het is in 't geheel niet onwaarschijnlijk dat het uitsterven der soorten in geologischen tijd op een dergelijke wijze gebeurd is. Ook voor de voortgaande ontwikkeling van het intellectueele in den mensch en de uitvindingen die daarvan het gevolg zijn, geldt overigens de wet die wij boven noemden: de verschillen en uitkomsten nemen toe naarmate de invloeden in getal toenemen: geen enkele ontdekking gaat spoorloos verloren; elke ontdekking werkt voort en verwekt nieuwen, of wijzigt ouden; wat onze voorvaderen gewerkt hebben, is de voorwaarde van het bestaan van onze werken.

Deze geheel nieuwe reeks van veranderingen, zonder zulke in het oog vallende verandering van den vorm dat daaruit aanleiding tot het afscheiden van een nieuwe soort gegeven wordt, is het alzoo die den mensch het meest van de dieren onderscheidt. Bij de dieren ontmoeten wij slechts zeer geringe beginselen van zulk eene ontwikkeling, en bij geen enkele soort eene voortgaande ontwikkeling van dezen aard binnen de grenzen der soort. Elke soort bouwt haar nest, als zij namelijk een nest noodig heeft, steeds gelijk: zij verandert nooit den bouwstijl, en vrijwillig nooit de bouwstoffen. Slechts de aap heeft een begin gemaakt met zich van steenen en boomtakken als verdedigingswapens te bedienen, maar verder heeft hij het nog niet kunnen brengen. In plaats van de soortvorming door verandering van den lichaamsvorm, is dus bij den mensch, gelijk Wallace reeds heeft opgemerkt, de r e d e , de ontwikkeling van den geest getreden, en voorshands is er geen oorzaak denkbaar waardoor die ontwikkeling van den geest tegen gehouden, of een

wezenlijke vormverandering van het lichaam verwekt zou kunnen worden. De laatste wordt vervangen door het uitvinden van uitwendige hulpmiddelen. Het begrip van een soortonderscheid is derhalve voor het menschenrijk een geheel ander geworden als voor het dierenrijk. In de toekomst zullen in het dierenrijk de vormen der soorten, en in het menschenrijk de minder in het oog vallende, maar niet minder wezenlijke verschillen in de geestelijke ontwikkeling, bij eene veel geringere lichamelijke verscheidenheid, nevens elkander voortschrijden. Maar *the struggle for life* is in alle rijken de zelfde: de hooger of gunstiger ontwikkelde individuen, rassen of soorten onderdrukken en verdringen de minder of ongunstiger ontwikkelden.

Darwin's theorie heeft niet slechts bij de natuurkenners van de oude school, maar ook bij vele andere beschaafde menschen aanstoot verwekt. Immers, consequent geredeneerd, ligt de oorsprong van den mensch in het dierenrijk. De heer der aarde is trotsch op eene onmiddellijk goddelijke afstamming, en hij hecht een hooge waarde aan een edele geboorte, ook van zijne oudste voorouders. Het kwetst zijne ijdelheid als men hem zegt dat hij van een dier afstamt, en als men hem vervolgens zegt dat dit dier een aap moet zijn, dan scheelt het niet veel of hij neemt dat als eene beleediging op. En toch is het niets anders dan de menschelijke hoogmoed die daarin eene beleediging kan zien. De theorie van langzame ontwikkeling van den mensch uit een aap heeft volstrekt niets wat vijandig of strijdig is met de grondbeginselen van het christendom. Als God in het scheppen van den mensch den eenvoudigsten weg heeft ingeslagen, zooals het van het Hoogste Verstand te verwachten is, is de langzame ontwikkeling natuurlijker, voor onzen geest begrijpelijker dan een plotseling scheppen van den mensch. Hetzij de mensch door ontwikkeling uit den aap voortgekomen is, hetzij hij na den aap geschapen is, het is in elk geval zeker dat er eens een tijd geweest is waarin geen mensch bestond, en dat er een dag gekomen is waarop d e m e n s c h w a s . De idee van de ontwikkeling van den mensch uit den aap ontneemt niets aan de waarde of aan de vermogens en eigenschappen van den mensch, maar helpt ons in het verklaren van zijne

gebreken en zwakheden. ‘Als de mensch van een aap afkomstig is, begrijp ik hoe het komt dat het gedichtsel van 's menschen hart boos is; als hij van Gods geslacht is, begrijp ik er niets van,’ heeft mij eens een oprecht godsdienstig man gezegd. ‘Het is eervoller, zegt Clarapède, een veredelde aap te zijn, dan een ontaarde Adam.’ Het is troostrijker te mogen denken dat wij voor veredeling, voor volmaking misschien vatbaar zijn, dan te denken dat wij eens aan God gelijk zijn geweest, en nu in ons binnenste te moeten gevoelen dat wij in vele opzichten eigenlijk dieren zijn. ‘En waarom’, zegt Gaudry, ‘zou de Groote Werker niet in staat zijn om telkens meesterstukken te vormen van het zelfde brok leem, in plaats van daartoe altijd een nieuw te nemen?’

Ongetwijfeld zou menigeen liever het edele paard onder zijne voorouders opnemen, dan juist den aap, hoewel het verschil tusschen het paard en den mensch in elk opzicht veel grooter is dan dat tusschen den mensch en den aap. In zijn lichaamsbouw is de laatste zoo gelijk aan den mensch dat eigenlijk elk wezenlijk onderscheidt ontbreekt, want zelfs de oude meening dat de aap een vierhandig dier zou zijn, is door Huxley in zijn *Man's place into Nature* bewezen een dwaling te zijn: zijne achterpooten gelijken in hunne beenderen werkelijk op die van den menschelijken voet, en niet op de handen van den mensch, zooals zijne voorste ledematen. Alle overige verschillen van het geraamte, zelfs die van den schedel, zijn bij de hoogere apensoorten onderling wel zoo groot, ja grooter dan die tusschen het lichaam van den aap en het menschelijke lichaam. Prof. R. Owen, een tegenstander van Darwin, heeft aangetoond dat de achterste kies bij de Papoea's van Nieuw-Holland drie wortels heeft, zooals bij den chimpanzee en den orang-oetan, terwijl die kies bij het kaukasische ras slechts een of twee wortels bezit. Met andere woorden, de mensch onderscheidt zich van den aap door zijn lichaamsbouw slechts s o o r t e l i j k , niet g e s l a c h t e l i j k (generiek), wel echter door zijne geestelijke ontwikkeling, als vertegenwoordiger van een nieuw rijk. Hij is een hooger ontwikkelde soort van den zelfden stam, lichamelijk het meest onderscheiden door de spraak, die met het intellectueele onderscheid ten nauwste verbonden is, maar die soort is in zich zelve individueel zoo ongelijk ontwikkeld, dat het verschil tusschen de individuen in het menschenrijk even groot is als dat tusschen de soorten in het dierenrijk.

Bij den mensch is het verschil van inhoud der hersenholte bij de verschillende individuen grooter dan het verschil tusschen de kleinste hersenholte die men bij een mensch en de grootste die men bij een aap heeft waargenomen. En hoewel Gratiolet een verschil in de spieren van de menschenhand en de apenhand heeft gevonden, kan dat toch zeer zeker niet als een wezenlijk verschil beschouwd worden. Dat beiden niet gelijk zijn, spreekt wel van zelf.

Doch bij het belangrijke punt van het opklimmen van een dier tot den rang van mensch, moeten wij hier nog even stilstaan. Hopkins zegt het volgende, volgens de vertaling van Prof. Van der Hoeven:

'Wij hebben nog geene melding gemaakt van de meest moeijelijke en gewigtige vraag, welke met elke theorie verbonden is, die de gestadige verandering van alle organische vormen van de laagste tot de hoogste aanneemt, waarbij de mensch als de laatste schalm in den schakel der dingen is gesloten. Het is de vraag omtrent den overgang van de dieren, die het naast beneden hem zijn geplaatst, tot den mensch, niet alleen als een bewerktuigd maar ook als een verstandig en zedelijk wezen beschouwd. Lamarck en de Schrijver der *Sporen* hebben geene zwarigheid gemaakt, om zich bloot te stellen aan de beschuldiging van een grof materialismus, door de menschelijke rede van de stof af te leiden, en door alle hare eigenschappen en werkingen van onze bewerktuiging afhankelijk te maken. Darwin schijnt daarentegen zorgvuldig alle toespeling op dit punt vermeden te hebben. Hij heeft veel in 't midden gebragt omtrent het instinkt der dieren en de achtereenvolgende afleiding van zijne hoogere vormen van de lagere, maar wij herinneren ons niet, dat hij iets laat doorschemeren aangaande dien onbegrijpelijk veel moeijelijker overgang van het instinkt der dieren tot de rede van den mensch. Deze groote zwarigheid kan men intusschen niet ontgaan, vooral in theoriën, welke de noodwendigheid insluiten van voortdurende verandering in de stoffelijke en onstoffelijke verschijnsels van het dierlijk leven, en welke den mensch even zoo zeer omvatten als de lagere dieren. Wij weten nu niet naauwkeurig in hoe ver de Schrijver zijne theorie op den mensch zou willen toepassen, want hij is op dit punt behoedzaam geweest; maar het komt ons onvermijdelijk voor, dat zijne theorie, door de meesten van hen die haar aannemen, zóó zou moeten uitgebreid worden, en wij zouden daarom

gaarne iets meer weten aangaande den wondervollen gang van gedaanteverandering van de vierhandigen tot de tweehandigen, volgens de eene of andere theorie van voortloopende ontwikkeling. Men kan misschien zeggen, dat de mensch kan bestaan hebben lang vóór het tijdperk, waarvan eenige geschiedkundige overlevering gewaagt, en dat hij bij den aanvang van zijn aanwezen op aarde veel digter bij de apen stond dan thans, nu zijne vermogens door voortgaande vorderingen zijn uitgebreid. Maar waar zijn dan de ontbrekende schalmen in de ketting van verstandige en zedelijke wezens? Wat is er geworden van de adspiranten tot de waardigheid van menschheid, wier ontwikkeling was blijven staan tusschen den mensch en de apen? Men zal, vermeenen wij, toch wel niet ontkennen, dat er thans eene groote gaping bestaat tusschen de verstandelijke vermogens van het laagste menschenras en die van de volkomenste apenrassen; en als dit zoo is, dan vragen wij wederom, waarom moesten de schepsels, die daar tusschen waren geplaatst, tot hooger trap verhevene apen, of tot lageren rang vernederde menschen - geheel zijn uitgeroeid, terwijl hunne minder waardige voorouders (de gewone apen) met goed gevolg door den strijd van het leven gekomen zijn? Maar er zijn andere vragen, wier oplossing ons veel moeijelijker voorkomt. Wij gelooven, dat de mensch eene onsterfelijke ziel heeft en dat de dieren des velds die niet hebben. Zoo iemand dit ontkent, hebben wij met hem geen grond van redenering gemeen; maar zoo het erkend wordt, zouden wij vragen, op welk punt der voortloopende reeks van vooruitgangen de mensch het geestelijk beginsel van zijn aanzijn deelachtig werd, tegelijk met de eerbiedwekkende eigenschap der onsterfelijkheid? Was het eene “toevallige verscheidenheid”, waarvan zich de magt der “natuurkeus” meester maakte, en die zij aangreep om haar tot een blijvende soort te vormen? Is de stap van het eindige tot het oneindige als een van de onbemerkbare kleine stappen te beschouwen in 's menschen voortgang van gestadige ontwikkeling, en is die stap als het gewrocht van gewone natuurlijke oorzaken te beschouwen? Wij kunnen deze vragen naauwelijks aan de hand geven, zonder de vrees, dat zij als oneerbiedig zullen worden veroordeeld. Maar zij dringen zich met onweêrstaanbare kracht aan ons op, wanneer wij deze theoriën beschouwen in hare wettige en bijkans onvermijdelijke toepassing op den mensch. Het bezwaar om volgens eene theorie van gestadige ontwikkeling van het eindige

tot het oneindige, van het sterfelijke tot het onsterfelijke over te gaan, kan door een verdediger dier theorie niet worden ontweken, dan alleen door de onsterfelijkheid van den mensch te ontkennen, of de onsterfelijkheid van eene zeekwal of eene spons aan te nemen.'

Het is te verwonderen dat een man als Hopkins zulke vragen kan doen. Geen verdediger van Darwin's theorie behoeft de onsterfelijkheid van den mensch te ontkennen, of de onsterfelijkheid van een zeekwal of een spons aan te nemen. Integendeel, alles leert hem dat de mensch eene redelijke ziel heeft die de redelooze ziel van het dier in elk opzicht ver te boven gaat. In elk geval, de tegenstanders van Darwin zullen zeker niet ontkennen dat de mensch een ziel heeft. Maar wanneer, kunnen de voorstanders van Darwin op hunne beurt vragen, heeft het individu zijn ziel gekregen, wanneer is het geestelijke en redelijke beginsel in het individu ontwikkeld? Dit is een vraag die men den tegenstander van Darwin mag doen, en waarop hij zeker even goed het antwoord schuldig zal blijven, als de voorstander van Darwin tot heden het antwoord schuldig is moeten blijven op de vraag 'op welk punt der voortloopende reeks van vooruitgangen de mensch het geestelijke beginsel van zijn aanzijn deelachtig werd.' Heeft het volwassene menschelijke individu een ziel? Ja. Het kind van bij voorbeeld een jaar oud ook? Ja zeker. Het kind van een dag ook? Ja zeker. Op het oogenblik van zijn geboorte ook? Een uur te voren nog niet? Een maand te voren wel, of niet? Is die ziel *in utero* langzamerhand ontwikkeld of plotseling ontstaan? Wie zal het zeggen! Even goed als wij zien dat de mensch als individu een ziel heeft, bezit hij ook als soort een ziel, en waarom kan hij in beide gevallen niet langzamerhand ontwikkeld zijn en opgeklommen uit een toestand van lager tot hooger. Page zegt in zijn *Advanced Textbook of Geology*: 'Geen ontwikkeling van de onvolmaaktheid tot de volmaaktheid, maar van lagere tot hooger bewerktuigde orden, alsof het groote doel van de natuur geweest is op te klimmen van de eenvoudige opvatting van het materialismus, tot het hoogere doel van mechanische samenstelling, van mechanismus tot de meer verhevene ontwikkeling van het gemoed, en van het mentalismus tot den nog hoogeren toestand van moralismus, zich openbarende in het verstand en de ziel van den mensch.' En in zijn *Philosophy of Geology* zegt hij: 'Hoe en wat het ontwikkelingsplan

ook zijn moge, het moet noodzakelijk het geheele schema des levens omvatten. Er kan geen afwijking zijn in de groote scheppingsidee des levens, en welke theorie ook aangenomen wordt, zij moet gelijkelijk van toepassing zijn op elk samenstellend lid van het stelsel. De hoogste zoowel als de laagste, de mensch zoowel als de monade vormen een deel of een deeltje van eene aanhoudende ontwikkeling, en hoe ook de ordeningen van het verledene waren, zij bestaan in het tegenwoordige en zullen er in de toekomst zijn. Als door de eene of andere genetische wet de straaldieren voortgebracht hebben de gelede dieren, de gelede dieren de weekdieren, de weekdieren de gewervelde dieren - ja zelfs al waren het slechts de groote afdeelingen der gewervelde dieren die zoo genetisch verwant waren - als de visschen voortgebracht hebben en voortbrengen de reptilen, de reptilen de vogels, en de vogels de zoogdieren - dan moet dat voldoende zijn om het onafscheidelijke verband van den mensch met het zelfde schema van ontwikkeling te bewijzen. Wat ook de wet zijn moge die het ontstaan van andere soorten bepaalt, aan die zelfde wet moeten wij het ontstaan van den mensch toeschrijven. De wijsbegeerte heeft geen andere keus. De wetenschap kan niets winnen, maar wel alles verliezen door het aannemen van eene andere meening. Wij moeten dus naar den voorlooper van den mensch uitzien in de orde die het naast beneden hem staat op de zoölogische ladder, en hoe groot de gaping ook schijnen mag, wij mogen vooronderstellen dat zij gevuld geweest zal zijn door tusschenvormen die gedurende het tertiaire tijdperk uitgestorven zijn, of, als de mate van opklimming sneller is in de hoogere dan in de lagere orden, dat zij overgetrokken is in een sprong, of ten minste door de tusschenkomst van zeer weinige tusschensoorten. Maar ofschoon de eene vorm afkomstig mag zijn van den anderen - de hoogere van den naast beneden hem staanden op de ladder der schepping - zulk eene afkomst verschilt zeer van die der gewone generatie, in zooverre als eigenschappen, onbekend in den lageren vorm, zich in den hoogeren beginnen te vertoonen. Vanwaar dan die nieuwe eigenschappen en hoogere vermogens? Duidelijk niet van den voorganger die hen niet bezat, niet van de wet die eenvoudig eene wijze van werking is, maar van den Wetgever die de methode van ontwikkeling verordende en steeds onderhoudt. Zoo gelijk het geraamte van den aap ook zijn moge aan dat van den mensch -

ja al geleek het er nog honderdmaal meer op, echter is elke bijvoeging, zooals het ontstaan van de rede, de spraak, het zedelijke en godsdienstige gevoel in den mensch, inderdaad eene nieuwe schepping, eene schepping zoo speciaal alsof zij ontstond op het hoorbare “Daar zij” van den Schepper. Voor het godsdienstige en wijsgeerige verstand is de secondaire wet van oorzakelijkheid het groote “Daar zij,” een woord dat nog steeds door de natuur heenklinkt, zoo hoorbaar als op den morgen toen het voor het eerst door de Almacht werd uitgesproken.’

In een sprong overgetrokken kan de kloof zijn, zegt Page boven, en Lyell zegt daaromtrent het volgende:

‘Wij mogen ook blijven hechten aan de hypothese van verandering en natuurkeus, in zoo verre daaruit het vermoeden ontstaat dat er een volkomen onmerkbare overgang geweest is van het hoogste verstand der lagere dieren tot de voor ontwikkeling vatbare rede van den mensch. De geboorte van een individu van verheven genie uit ouders die nooit eenige verstandelijke meerderheid vertoond hebben boven anderen van hunnen tijd of hun ras, is een verschijnsel dat niet uit het oog verloren moet worden, als wij vermoeden of de opvolgende schreden voorwaarts, waardoor een vooruitgaand schema ontwikkeld geworden is, soms niet toevallige sprongen kunnen geweest zijn, vormende afbrekingen in eene overigens onafgebrokene reeks van psychische veranderingen.

De uitvinders van nuttige kunsten, de poëten en profeten van de eerste tijdperken eener natie, de verkondigers van nieuwe stelsels van godsdienst, zedeleer of wijsbegeerte, of van nieuwe wetboeken, zijn dikwijls gehouden voor zendelingen van den Hemel, en na hunnen dood is hun goddelijke eer bewezen, terwijl er fabelachtige verhalen verspreid werden van de wonderen die hunne geboorte vergezeld hadden. Ook kan het ons niet verwonderen dat er zulke begrippen ontstaan zijn, als wij bedenken welke groote omwentelingen in de zedelijke en verstandelijke wereld zulke leidende geesten hebben te weeg gebracht, en als wij nadenken dat geestelijke zoowel als lichamelijke gaven erfelijk zijn, zoodat wij misschien in zulke sprongen den oorsprong mogen zien van de superioriteit van zekere menschenrassen. In onze dagen mag het toevallig verschijnen van zulk een buitengewoon genie toegeschreven worden aan atavismus, maar er moet een begin geweest zijn aan de serie van zulke zeldzame en ongewone gebeurtenissen. Als wij over-

eenkomstig de theorie van vooruitgang gelooven dat het menschdom langzaam opgeklommen is van een ruw en nederig punt van uitgang, kunnen zulke sprongen achtereenvolgens verwekt hebben niet slechts al hoogere en hoogere vormen en graden van verstand, maar kunnen in een veel vroeger tijdperk in een sprong de ruimte overgesprongen zijn, die de hoogste trap van het niet voor ontwikkeling vatbare verstand der lagere dieren scheidt van den eersten en laagsten vorm van de voor ontwikkeling vatbare rede van den mensch.'

Als er beweerd wordt dat de geestelijke eigenschappen voldoende zijn om een door overgangen niet te vullen kloof tusschen den mensch en de dieren uit te maken, dan moeten wij ook niet vergeten dat het geestelijke onderscheid tusschen den geestelijk het hoogst en den geestelijk het laagst ontwikkelden mensch zekerlijk even groot genoemd moet worden, als de afstand die er is tusschen den laagsten mensch en den hoogsten aap. En ook moeten wij niet vergeten dat de hooge geestelijke ontwikkeling die een gedeelte der menschheid bereikt heeft, klaarblijkelijk het resultaat van vele duizenden van jaren is, dat is dat de eerste menschen in vergelijking met ons zekerlijk op een veel lageren trap stonden, en dat geheele volkstammen nog tegenwoordig een dergelijke lage plaats innemen.

Die een groote waarde hechten aan de afstamming, aan eene aristocratie der geboorte - geenszins de zelfde als die van het wapenschild - zijn volkomen in hun recht: het is lang niet onverschillig welke menschen onze ouders en voorouders waren, dat leert ons de ondervinding op treffende wijze soms bij menschen, maar veel duidelijker nog bij het fokken van onze huisdieren. Overal en ten allen tijde heeft men waarde gehecht aan zulk eene aristocratie van den stamboom, die juist met Darwin's theorie voortreffelijk overeenstemt. Maar het is zeker veel grooter en verhevener zich te verheffen boven zijne voorouders, op te klimmen in wijsheid, in verstand, in ontwikkeling van den geest, in deugd en alles wat den mensch veredelt, ver boven zijne ouders of voorouders: onze voorvaderen k u n n e n ons ter eere zijn, maar het is veel beter dat wij hen tot eere strekken. Dit is niet slechts van toepassing op het individu, maar ook op de familie, op het volk, ja op de geheele menschheid.

Als de eene of andere soort van aap zich tot den rang van mensch heeft verheven, dan k a n dat zeker niet een nog te-

genwoordig levende soort zijn geweest, alzoo geen baviaan, geen chimpanzee, geen orang-oetan, geen gorilla. Immers juist dezen zijn achter gebleven, juist dit zijn soorten die zich niet hebben kunnen ontwikkelen; en deze omstandigheid, namelijk dat wij geen afstammelingen van een der vier genoemde soorten van apen zijn, strekt misschien den een of ander tot een bijzondere geruststelling. De overgangsvormen of onmiddellijke voorvaderen zijn, naar Darwin's theorie, in den regel zeer schielijk uitgestorven. Die uitgestorvene soort moet reeds een zeer hooge plaats onder de apen ingenomen hebben, en zekerlijk is het zeer eervol voor de menschheid dat zij zich zoo hoog verheven heeft boven haren oorsprong, dat zij een afstand in de hoogte afgelegd heeft even groot als de afstand die thans den edelsten mensch intellectueel en moreel scheidt van den achtergeblevenen aap. Dit denkbeeld van een zoo groote geestelijke verheffing, van een zoo groote opklimming op de ladder der wezens is werkelijk zoo vleiend voor het gevoel van eigenwaarde van den mensch, dat het een onpartijdigen beoordeelaar zonderling moet voorkomen, dat er menschen zijn die zich wezenlijk gekwetst en beleedigd gevoelen door het denkbeeld dat ons geslacht misschien vóór vele honderd duizenden van jaren verwant geweest is aan de tegenwoordige hoogste apensoorten, en nog verder in het verledene terug, voor millioenen duizende jaren misschien, aan een nog lageren diervorm. Richard F. Burton zegt: ‘It is a false sentimentalism that cannot look facts in the face - an unsound reverence that models Providence after its own fashion. The best and wisest book of this, or perhaps of any age, I allude to the *Origin of species*, which opens up the grandest views of life, is based upon a practical justification of the ways of Eternel Wisdom to man.’ Laat ik het vertalen: ‘Het is een valsche gevoeligheid die ons verhindert de feiten te zien zooals zij zijn, een ziekelijke eerbied die een Voorzienigheid vormt naar haar eigen model. Het beste en wijste boek van onzen en misschien van alle vorige eeuwen, ik bedoel *The Origin of species*, dat het ruimste uitzicht geeft op het leven, is gegrond op eene feitelijke rechtvaardiging van de wegen der Eeuwige Wijsheid ten opzichte van den mensch.’

Ook godsdienstige gevoelens hebben zich zeer ten onrechte en zeer te onpas in het vraagstuk gemengd. Darwin schijnt dit voorzien te hebben, als hij zegt: Ik zie geen enkele re-

den waarom de leer in dit boek (*the Origin of species*) bevat, de godsdienstige denkbeelden van den een of ander zou kunnen kwetsen. Een beroemd schrijver, een geestelijke, schreef mij, ‘dat hij mijn boek lezende, geleerd had in te zien dat het is een even verheerlijkend denkbeeld van God hebben, te gelooven dat Hij eenige weinige oorspronkelijke vormen schiep, geschikt om zich zelven te ontwikkelen tot andere en noodzakelijke vormen, als te gelooven dat Hij telkens een nieuwe schepping moest doen ontstaan, om de ledige ruimten te vullen, die opengevallen waren door de werking van Zijne wetten.’

Alle nasporing van de natuur, elk onderzoek van de dingen die op aarde zijn, is genoodzaakt te blijven staan voor een voor haar ontoegankelijk gebied, namelijk voor een eersten aanvang, voor het ‘in den beginne,’ en is gedwongen ruiterlijk te bekennen, over dat punt heen den aanvang en de oorzaak der dingen niet te kunnen erkennen. Wij kunnen niets anders doen dan eenige wetten van het bestaande opsporen, om door zulk eene opsporing de grenzen van het bekende al verder en verder uit te breiden, zonder evenwel ooit in staat te zijn die grenzen te overschrijden, of de grenspalen uit te rukken. Achter en over die grenzen strekt zich het onbereikbare uit - de naam doet niets tot de zaak, de volken mogen het noemen zooals zij willen, het is het onbereikbare. De Oorzaak, God, de Schepper blijft op den achtergrond van elke nasporing onnaspeurlijk; slechts over hetgeen onnaspeurlijk is of niet, wat verklaarbaar of onverklaarbaar is, zijn de gevoelens verschillend, en veranderen met den tijd. Of wij den mensch beschouwen als onmiddellijk als mensch geschapen, of wel als ontstaan uit een onafzienbare reeks van ontwikkelingstoestanden, verandert niets in de grootheid van het feit en in het onbegrijpelijke van het ontstaan der wereld. Dr. Asa Gray zegt ergens: ‘De geheele gang der natuur kan de stoffelijke verlichamelijking zijn van eene vooraf bepaalde schikking, en als de opvolging van gebeurtenissen door overgang wordt verklaard, blijft het eeuwigdurende zich schikken van de bewerktuigde wereld naar nieuwe toestanden, een argument ten gunste van een doel, en dus van een Maker van dat doel, en wel een argument zoo krachtig mogelijk, want het doen van eenig werk door een werktuig moet vorderen en derhalve vooronderstellen de uitoefening eerder van meer dan van minder kracht dan om het onmiddellijk te doen.’

En wat de beschuldiging van materialismus betreft, die men tegen alle vormen van de ontwikkelingstheorie ingebracht heeft, Dr. Asa Gray heeft wèl gedaan met ons te herinneren dat van de twee groote geesten der zeventiende eeuw, Newton en Leibnitz, beiden even echt godsdienstig als wijsgeerig, de eene de theorie der gravitatie schiep, en de andere tegen die theorie inbracht, dat zij strijdig was met den natuurlijken godsdienst.

Het kan niet ontkend worden dat, wel verre van eene materialistische strekking te hebben, de vooronderstelde verschijning op aarde in opvolgende geologische tijdvakken van het leven, de gewaarwording, het instinkt, het verstand der hooge zoogdieren grenzende aan de rede, en eindelijk de voor ontwikkeling vatbare rede van den mensch zelven, ons een tafereel vertoont van het steeds toenemende heerschen van den geest over de stof.

Er zijn er die zeggen: God, de Geest, de Idee was er, Hij schiep de stof, en daaruit schiep Hij de bestaande wereld.

Er zijn er die zeggen: God schiep de stof, en uit die stof liet Hij de wereld ontstaan.

Er zijn er die zeggen: de stof was er, en de Geest vormde daaruit de wereld.

Er zijn er ook die zeggen: de stof ontwikkelde zich volgens hare eigenschappen, en zoo ontstond niet slechts de wereld, maar ook hetgeen wij Geest noemen.

Maar door geen van allen wordt het raadsel van den oorsprong der dingen opgelost.

Haarlem, Juli 1867.

Dr. T.C. WINKLER.

Parijsch leven en denken.

Victorien Sardou. - Maison Neuve, Comédie.
Alexandre Dumas fils. - Les Idées de Mme Aubray, Comédie.

Wie in den jare 1867 van Parijs spreekt, die bedoelt natuurlijk de wereld-tentoonstelling, en wie er heen gaat, die rekent, dat hij het doel zijner reis niet eer bereikt heeft, vóór hij op het Champ de Mars is aangekomen. Parijs zelf is niet veel meer dan een tusschenstation, even als Antwerpen of Brussel, waar men afstapt omdat de weg er langs leidt, waar men zijn hoofdkwartier opslaat, omdat dit het gemakkelijkst is, maar dat men iederen morgen zoo vroeg mogelijk verlaat, per stoomboot, per omnibus, per fiacre, of wel - ten einde de illusie volkomen te maken - per spoortrein, om zich naar het terrein der tentoonstelling te spoeden. Eerst wanneer gij de bonte vlaggentooi van het reusachtige Palais de l'Industrie in de lucht ziet wapperen en de hooge roode vuurtoren, die vooraan in het park is opgericht, uw blik treft, - eerst dan gevoelt gij eene huivering, als stondt gij voor het groote onbekende en fluistert ge uw reisgezelschap veelbeteekenend toe: ‘wij naderen!’ Eerst wanneer gij het tourniquet gepasseerd zijt en op het punt staat u in dien bonten stroom te werpen, die u langs springende fonteinen en keurige pavillons, langs gonzende machines en onbewegelijke standbeelden naar dat geheimzinnige tooverpaleis zal voeren, dat al de schatten der aarde, al de scheppingen van het menschelijk vernuft voor uw oog verbergt, - eerst dan denkt gij er aan uw hoed af te nemen, u het zweet van het voorhoofd te wisschen en rond te zien met een blijmoedigen zucht, die zeggen wil: ‘Enfin, nous y voilà!’

Wie zich Parijs weet voor te stellen als een persoon, - en er wordt waarlijk geen bovenmatige verbeeldingskracht toe vereischt, om eene stad, die de gedachten, de gevoelens, de begeerten, den smaak en meer nog van geheel Frankrijk, ja, van geheel Europa, leidt en beheerscht, om zich zulk eene stad ook werkelijk te denken als eene reusachtige heerscheres, - wie daartoe in staat is, dien moet het voorkomen, alsof er dezen zomer iets weemoedigs ligt in den blik van de koningin der beschaafde wereld. Zij draagt de schatten der aarde in hare hand en toont ze dagelijks aan duizende van toeschouwers, die zich om haar heen verdringen. Men wordt niet moede dat alles te zien en te bewonderen, en zes maanden zullen te kort zijn om aller blikken te verzadigen..... Maar haar zelve, de draagster van al dien rijkdom en die pracht; haar, die keizers, koningen en prinsen van allerlei tongen en natiën ontvangt, wier naam heden ten dage genoemd wordt tot in de wouden van Amerika, tot op de eilanden van den Archipel, - ach! het is veel, als men in het voorbijgaan de oogen naar haar opslaat. Het meest eenvoudige mannetje, dat nooit veel verder gekomen is dan zijne stad of zijne provincie, maar dat dezen zomer de wereld-tentoonstelling eens gaat opnemen, zal op uwe vraag, of hij Parijs ook denkt te gaan zien, ten antwoord geven: ‘Ja, zoo *en passant*, als ik tijd heb.’ - De koningin der wereld *en passant*!

Of mocht iemand deze persoonsverbeelding te stout dunken, welnu, ik zou hem vragen: vindt ge dan ten minste niet, dat er een groote overeenkomst bestaat tusschen het Parijs van 1867 en den vriend die u ten zijnent heeft ontvangen op den dag, dat er een groot feest, een optocht b.v., plaats had in de stad zijner inwoning? Gij zijt hem gaan opzoeken, omdat gij van het feest wildet profiteeren; gij hebt een plaatsje ingenomen voor zijn venster, omdat ge van daar het best den optocht kondet zien; gij hebt staandevoets gebruik gemaakt van den gastvrijen disch, dien hij voor den gaanden en komenden man had aangericht; gij zijt heengegaan, toen het feest was afgeloopen en met een vluchtigen handdruk hebt ge hem gedankt voor zijn vriendschappelijk onthaal. - Maar toen men u later vroeg, hoe hij het maakte, of hij eene lieve vrouw had en aardige kinderen, of het hem goed ging in zijne betrekking - toen zijt gij het antwoord schuldig gebleven. Het was er zoo roezig geweest, dat ge u niet naar al die bijzonderheden hadt kunnen informee-

ren; ge hadt zooveel dames in het salon van uw' vriend aangetroffen, dat ge u onmogelijk wist te herinneren, hoe zijne vrouw er uitzag; ja, ge hadt er niet aan gedacht te vragen, welke kinderen uit dat woelige troepje, dat om u heen aan het stoeien was, de zijne waren. Het feest was immers het doel geweest uwer reis; het huis van uw vriend niets dan een middel om dat doel te bereiken.

Zoo gaat het ook dezen zomer met Parijs: het is een middel, eene gelegenheid, het is geen hoofdpersoon, maar dient zich met een knechtenrol tevreden te stellen. Wil men weten, wat er in Frankrijks hoofdstad gedacht, gedaan, besproken en verhandeld wordt; wil men met een paar trekken de physionomie dier wereld hooren beschrijven, die zóóveel eigenaardigs heeft, dat het in de verste verte niet hetzelfde is of men van iets zegt: ‘c'est français’ dan wel: ‘c'est parisien, ça!’ - men adresseere zich niet aan het gros van de bezoekers der *Exposition universelle*. Zij zullen, hunne onuitputtelijke verhalen over de tentoonstelling daargelaten, mogelijk hier en daar iets weten te vertellen van een paar kerken die zij gezien, een paar parken die zij bezocht, een paar musea die zij doorgevlogen hebben - maar voilà tout. Het eigenlijke Parijs is hun een mysterie gebleven. En hoe zou het ook anders? - ‘Paris n'est plus à Paris,’ zoo als men zegt; de vreemdelingen hebben de Parijzenaars vervangen. - Want mocht gij al eens, moede van al dat gedwarrel in de ‘straten’ die voor eenige maanden op het Champ de Mars zijn aangelegd, en duizelend van die bonte mengeling van Oostersch en Westersch, van Noordelijk en Zuidelijk, terwijl uwe ooren suizen van al die talen en tongvallen, die ge om u heen hoort gonzen, - mocht gij u al eens tegen het avonduur naar het centrum der stad begeven, ach! gij vergist u, zoo ge meent daar Parijs te zullen vinden. Die menschenmassa, waar gij u op de boulevards met moeite doorheen werkt, is eene massa vreemdelingen gelijk gij. Die gasten, met welke gij bij de frères Provençaux, in de restaurants der passages of van het Palais-Royal dineert - zijn vreemdelingen. Zij, die de volle toonen van het rijke opera-orkest opvangen en de laatste compositiën van Meijerbeer, Verdi en Gounod bewonderen, - zijn vreemdelingen. Zelfs die kunstkenners, die in het Théâtre Français de klassieke interpreten der klassieken beoordeelen - zijn geen parijzenaars. Wilt gij er de proef van nemen? - ‘Pardon, Monsieur! cet acteur....?’ - ‘Ah! Monsieur je suis

étranger.' En toch, het is Coquelin of Bressant. - 'Cette actrice.....?' - Men haalt de schouders op. En toch het is Madeleine Brohan of Mlle Favart. Tien tegen één, dat uwe beide buren in de stalles d'orchestre u dit antwoord geven. - Gij zoekt Parijs dus ergens anders en koopt een courant, den *Figaro*, b.v. 'c'est du vrai Paris, ça.' - ach! Henri Rochefort heeft niet beter weten te doen, dan een paar kolommen vol te schrijven over de tentoonstelling, dont vous avez jusque là.

Er zijn er geweest, die een uitkomst meenden gevonden te hebben. In één avond zouden zij al het fijne van het parijsche leven afweten: men gaf immers in het théâtre du Palais Royal *la Vie Parisienne*. De onnoozelen! Zij hadden zich door een tooverwoord laten verschalken, want het stuk was van Offenbach, en wie durft Offenbachs compositiën voor ernst opnemen? Evenmin als zijn *Orphée aux enfers* u leert, hoe het er op den Olympus en in den Hades heeft uitgezien, evenmin als zijne *Belle Hélène* u eene voorstelling geeft van hetgeen er werkelijk voor de wallen van Troje gebeurd is - evenmin leert gij iets van het parijsche leven uit zijne *Vie parisienne*. Ook dit stuk is een parodie van het 'klassieke': een troepje meiden en knechts, die een zweedschen baron en eene dito barones beet nemen - ziedaar alles.

En toch bloeide ook in dit Eden de boom der kennis; toch bestond er een middel, om, niettegenstaande de tentoonstelling de aandacht van het reizend publiek moest absorbeeren, - toch een klein tipje op te lichten van den sluier, die het echt parijsche leven voor den oppervlakkigen toeschouwer verbergt, en, hoewel Parijs niet veel meer was dan een kolossaal hotel, een enorm rendez-vous, toch een enkelen blik te slaan in de gereserveerde appartementen van den eigenaar en iets te weten te komen van hetgeen daar gedaan en gedacht werd. Dat de weg, dien men hiertoe had te bewandelen, door een paar theaters heenleidde, spreekt wel van zelf; wat in Londen een reformmeeting en in Amsterdam een volksoploop is, dat is te Parijs het tooneel; daar vertoont zich de volksaard op de meest ongedwongene en natuurlijke wijze. Het kwam er maar op aan de juiste te kiezen en zich, noch door de feeërieke voorstelling van Asschepoetsers lotgevallen, noch door de bloedige drama's à la Rocambole van het *Ambigu*, de *Gaîté* of de *Porte St. Martin*, noch zelfs door de farce du jour, *la grand*

duchesse de Gérolstein, te laten medeslepen (om van het meer klassieke nu te zwijgen), en zich een niet al te gering denkbeeld te vormen van hetgeen er schuilde achter de eenvoudige namen *Théâtre du Vaudeville* en *Théâtre du Gymnase dramatique*. In het eerste toch werd *Maison Neuve* van Victorien Sardou, in het andere *Les Idées de Mme Aubray* van Alexandre Dumas fils, opgevoerd; en meer dan eenige andere waren deze comedies geschikt, om, al was het dan ook maar een schemerlicht te doen opgaan over het interieur der parijsche wereld.

Sedert *Nos Intimes*, en bovenal sedert *la famille Benoîton* in het hollandsch bewerkt en op het hollandsch tooneel zijn opgevoerd, is Victorien Sardou voor geen Nederlander van smaak meer een vreemdeling. En toch zou men verkeerd doen met naar die gegevens zich een denkbeeld te vormen van het talent van dien geestigen en terecht gevierden blijspelschrijver. Wie Sardou naar eene hollandsche *famille Benoîton* wilde beoordeelen, zou evenzeer mistasten, als wie Shakespeare's *Hamlet* wilde leeren kennen uit de vertaling van een schooljongen. Voor een deel is de reden hiervan in het stuk zelf te zoeken. Van het begin tot het einde toch ziet de toeschouwer niets dan weelde, hebzucht en losbandigheid, die nu eens in de meest belachelijke, dan weder in de meest afzichtelijke gestalten, nu eens in haar opkomen, dan weder met al haren nasleep van ellende en zedeloosheid ten tooneele worden gevoerd. Nooit wordt het zijn geest vergund eens uit te rusten door het aanschouwen van een liefelijk contrast. En wie al te lang op onzedelijke tooneelen onthaald wordt, die gevoelt op het laatst geen medelijden en geen verontwaardiging meer, maar die walgt er van: ja een oppervlakkig beoordeelaar zou op die wijze een moralist voor een hoogst onzedelijk mensch gaan houden. In dit opzicht aarzelen wij dan ook niet *Maison Neuve* verre boven *la famille Benoíton* te stellen: die liefelijke contrasten toch, die ons onmisbaar voorkomen, worden er ruimschoots in gevonden. Maar nu meene men daarom niet dat, om het oordeel van velen over Sardou te wijzigen, er naar onze meening zoo spoedig mogelijk eene hollandsche bewerking van *Maison Neuve* zou moeten verschijnen en de hollandsche tooneelisten aan de

rollen van dat stuk hunne krachten zouden moeten beproeven. Integendeel, dat kleinood roere men niet aan! Een hollandsch toilet kleedt de *famille Benoîton* alleen wat opzichtig, maar *Maison Neuve* zou het geheel en al mismaken. Wie dit stuk niet in het oorspronkelijke kan genieten - welnu, die hebbe dan maar geen opinie over het talent van den auteur. Het is niet mogelijk in onze taal en met de krachten, die ons tooneel ten dienste staan, die fijnheid, dien tact, die délicatesse, die distinctie (men ziet het, er zijn fransche woorden noodig om de dingen te noemen) terug te geven, die in ieder tooneel, ja in elke phrase moeten liggen, zal het stuk juist worden begrepen en gevoeld. Eene enkele luchtige beweging, niet genoeg retenue, een ruwe uitspraak, ja zelfs een plat dialect zouden het publiek doen bloozen daar waar het met reinen eenvoud moest luisteren, en een luidruchtig applaudissement van het parterre uitlokken, daar waar een eerbiedige stilte in de gansche zaal moest heerschen. Voor het oogenblik durft men, helaas! in Nederland noch aan de acteurs, noch aan het schouwburg-publiek al te hooge eischen stellen; en een hollandsche *Maison Neuve* op een hollandsch tooneel zou, wij vreezen het, veel overeenkomst hebben met een slechte copie van eene schilderij, zooals b.v. die bekende van baron Gérard, *l'Amour et Psyché*, het zou namelijk juist het tegendeel zijn van hetgeen het wezen moest.

Er is nog iets, dat de verwerking van zulke stukken voor ons tooneel hoogst ongeraden maakt. Het spreekt toch van zelf, dat zoo iemand een tafereel wil ophangen van al de ellende, die de maatschappelijke gebreken van zijn tijd noodwendig na zich moeten slepen, dat hij dan ook die zedeloosheden zelve op het tooneel moet brengen, met andere woorden, dat hij realistisch moet zijn. Het doel heiligt hier de middelen, in den letterlijken zin van het woord. Maar op ééne voorwaarde: deze namelijk, dat de realiteit, waaruit dat realisme put, de omgeving zij, waarin het groote publiek zich dagelijks beweegt; dat die onzedelijke tooneelen geene onbekende dingen openbaren, maar alom bekende toestanden eenvoudig wat ‘en relief’ brengen; dat, m.a.w. de gebreken, die op het tooneel worden gebracht, in het leven bij duizenden worden gevonden, dat iedereen ze kent, dat er geen geheim van gemaakt wordt, dat ze geheel en al in de zeden zijn doorgedrongen, ja dat het publiek er na aan toe is, ze alles behalve voor gebreken te

houden. Is dit het geval niet, zijn die zonden gebreken eener vreemde maatschappij, kent de groote menigte ze niet, of alleen van hooren zeggen, treft men ze, om zoo te spreken, alleen sporadisch aan bij enkele navolgers van den vreemde - dan wordt het doel natuurlijk gemist, of liever, dan bestaat er geen heilig doel en kan van het heiligen der middelen geen sprake zijn; dan werken die tooneelen niet veel anders uit, dan dat zij gedachten, hartstochten en begeerten opwekken, die in het geheel niet, of niet in die mate bestonden. Valt er geen kwaad te bestrijden, dan is het beter, dat kwaad ook niet te plastisch voor te stellen. Kortom, zijn de hollandsche zeden nog geene parijsche zeden geworden, dan zij men hoogst voorzichtig - wanneer men n.l. het hollandsch tooneel nog eenige zorg waardig keurt - met het overbrengen van die echt parijsche ‘études de moeurs’, waaronder de blijspelen van Sardou zulk een eervolle plaats innemen.

Wij vertrouwen, dat wij ons bij de lezers van ‘de Gids’ niet behoeven te verontschuldigen over deze kleine ‘Ausschweifung,’ waartoe wij ons ongemerkt hebben laten verleiden. Trouwens het woord ‘études de moeurs’, dat wij zoo even noemden, heeft ons weder tot de orde geroepen en ons herinnerd, dat wij te doen hebben met h e t p a r i j s c h e l e v e n .

Het is eigenlijk niet één Parijs, dat in *Maison Neuve* wordt geteekend, het zijn er twee, het oude en het nieuwe, het Parijs van 1789 en het Parijs van de tweede helft der negentiende eeuw, het Parijs der soliede tradities van eerlijkheid en eenvoud en het Parijs der wufte modezucht, der nooit vervulde wenschen, der geraffineerde genoegens. Zoo als ze in het stuk van Sardou voorkomen, zijn het twee keurige en scherpgeteekende pendanten, waarnaar het een schilder niet moeielijk zou vallen twee wezenlijke schilderijtjes te vervaardigen.

Wat zou beter het *Vieux Paris* kunnen vertegenwoordigen, dan die comfortable huiskamer van een oud huis in de rue Thévenot, een der oude straten van het oude Parijs, deftig gestoffeerd met familieportretten en oude meubels, waaraan zoovele stille en gelukkige herinneringen verbonden zijn: ‘le fauteuil parle honneur, le secrétaire probité, l'armoire économie.’ - En dan de bewoners! Op den voorgrond die brave trouwe Genevoix, een kras ongehuwd koopman van 60 jaren, een edel type van dat geslacht, dat, forsch en veêrkrachtig naar lichaam

en geest, zijn levensgeschiedenis laat aanvangen met de revolutie van 1789. Zijn vader, die een eenvoudig garen- en bandwinkeltje hield, heeft bij gelegenheid dier omwenteling zijn fortuin te danken gehad aan de driekleurige linten der nationale cocarde, en in 1830 heeft de zoon met groote letters op den gevel van zijn soliede handelshuis geschreven: *A la Vieille Cocarde*! Hij is flink, onverschrokken, kortaf zelfs - en toch heeft hij iets bijzonder goedhartigs in zijn blik, iets diep gevoeligs in zijn toon van spreken, toch kan hij genoegen en verdriet hebben als een kind. - Naast hem staat zijn neef l'Aubépin, een eenvoudig gezeten burgerman, die zijn schaapjes op het drooge heeft en, zoo dikwijls hij bij Genevoix zijn déjeuner of zijn diner komt vragen, in allen eenvoud, voor zijn ‘écot’ een paar flesschen wijn medebrengt. Een weinig meer op den achtergrond hebben wij Bastienne, de oude getrouwe dienstmeid, die langzamerhand een lid van den familiekring geworden is en die eereplaats ten volle verdiend heeft door hare onvermoeide zorgen voor Genevoix' zuster, de echtgenoot van zijn vroegeren compagnon Pillerat, en voor diens kinderen. Terwijl zij het huishouden van Genevoix waarneemt, worden de financieele belangen met weêrgalooze trouw en ijver behartigd door den dooven boekhouder Gudin, die sints vijftig jaren iederen morgen op zijn post is en die in de februarirevolutie, toen zijn meesters wanhopend waren, door zijne tegenwoordigheid van geest en zijne verstandige maatregelen hun fortuin en hun eer heeft gered. De brave kantoorbediende André, die langzamerhand zal opklimmen tot den rang van associé, als hij de bevallige achttienjarige Gabrielle zal huwen, het jongste kind van Mme Pillerat, dat hare eenvoudige, degelijke opvoeding aan haren oom verschuldigd is, voltooit met zijne lieve aanstaande bruid die werkelijk schilderachtige groep. Welvaart en geluk, kalmte en goedheid, vrolijkheid en eenvoud wasemen u tegen uit de *Vieille Cocarde* van de rue Thévenot van het Vieux Paris. Het doet u alles denken aan eene deftige oud-hollandsche familie met wat meer losheid, wat meer gratie, wat meer opgewondenheid en dan nog.... dien flinken geest van 1789.

Daartegenover nu staat een ander Parijs, het nieuwe, le Nouveau Paris. Het is een prachtig magazijn van zijden stoffen op den grootschen boulevard Malesherbes, *le Bouton d'or*, met rijke salons vol kostbare meubelen, jardinières, elastische sofa's ‘des S’, ‘crapauds’ en meer wonderlijke dingen; maar waar een

familie-portret, het portret van den overleden vader, misplaatst is. Hier geen huis, dat in zijn geheel door eene enkele familie bewoond wordt, maar een hotel met een concierge ‘en habit noir et en cravate blanche’, waarvan zelfs de premier alleen maar voor een deel de vertrekken van den eigenaar bevat, en dat verder wordt bewoond door een graaf, die er op uit is den Don Juan te spelen, eene danseuse van het théâtre de la Porte St. Martin, een dertigjarige versleten viveur, en eene weduwe-barones, die zich nu eens in eene exploitatie van kurken, dan weder van steenkolen werpt, om het millioen meester te worden, zonder hetwelk men in Parijs niet kan leven, en dat haar toch gedurig weder ontglipt. Hier geene bedienden à la Bastienne, maar eene coquette femme de chambre, die zich op hoogen toon informeert, of mevrouw reeds ‘galants’ heeft en of mijnheer ‘zich lanceert,’ die geen dienst aanneemt, of men moet haar toestaan ééns in de maand aan hare vrienden een dinétje te geven, die reeds eenige ‘valeurs’ heeft en nog maar alleen dienst heeft genomen ‘pour faire ses affaires.’ De ‘valet de chambre’, of zooals hij liever genoemd wordt, de ‘maître d'hôtel’, gebruikt zijn verloren oogenblikjes om de proeven te corrigeeren van een artikeltje over de plichten der heeren jegens hunne dienstbaren, dat als *premier Paris* zal figureeren in de *Gazette des gens de maison*. Aan de kas is de plaats van een boekhouder als Gudin ingenomen door een ‘caissier-joli garçon,’ die zijn post zelden lang verlaat ‘pour ne pas faire s'impatienter les clientes’, en die een bijzonder talent heeft om den cotillon te leiden. Geen L'Aubépin komt daar met een paar flesschen wijn in zijn zak, zijn diner ophalen; of als hij komt, wordt hem beleefd de deur gewezen. Maar de salons worden gefrequenteerd door Monsieur le comte de Marsille, den buurman der eerste verdieping, die zijne visites aan Mijnheer eerst zal staken, wanneer hij Mevrouw onder zijne conquêtes telt, door de lastige en vervelende weduwe, la baronne de Laverdec, door eenige parvenus, oude kennissen, die jaloersch zijn, dat anderen, wien zij eerst vooruit gestreefd waren, het nu nog verder gebracht hebben dan zij; door dien stroom van onbekende invités, die men op iedere parijsche soirée ontmoet, die gastheer noch gastvrouw ooit gezien of gesproken hebben, maar die door middel van tweeden en derden zich eene introductie hebben weten te verschaffen, en dan - niet te vergeten - door Monsieur Pontarmé, de Pontarmé of le Pontarmé, ‘la

justice informe.' - Hij is de dertigjarige viveur du second; hij is het die Mijnheer gelanceerd heeft en nog lanceert, die hem aan zijn caissier heeft geholpen, en als hij verlangt met Mandarine, de danseuse, in relatie te komen, hem ook daartoe den weg zal wijzen. Gij zoudt hem niet aanzeggen, dat hij nog zoo jong was; zijn schedel is reeds lang geplukt, zijn houding is gebogen en hij heeft zelfs moeite zijne stramme leden op een sofa uit te strekken; zijne stem is schor en zijn eeuwig lorgnet verglaast een reeds verglaasden, flaauwen blik. Maar ge zoudt hem nog minder aanzien, dat hij maar vijf duizend francs te verteeren heeft en hem bepaald taxeeren op vijf en twintig duizend. En toch is het zoo: hij heeft er vijf duizend, 'pour tout potage'. Maar dat is juist de moderne chic, om meer te lijken, dan men is; vooreerst komt alleen zijn déjeuner voor zijne rekening, want voor zijn diner heeft hij zeven of acht goede vrienden, die hij gelanceerd heeft en aan wier deur hij maar heeft aan te kloppen. Verder krijgt hij zijn meubels van een entrepreneur, in dank voor al de klanten, die hij dezen bezorgt; zijn kleermaker laat hem slechts de helft betalen, omdat hij den chic heeft en dus een wandelende réclame is. Voor zijne verteeringen als viveur heeft hij dan het spel, de weddingschappen, het strijkgeld, 'il gagnote, il tripote, il popote, enfin il fait des affaires.'

Ziedaar de helden van het *Nouveau Paris*, van dat Parijs, waar een koopman den naam draagt van *commerçant-gentleman*, of liever nog *gentleman-commerçant*; - waar een vrouw er alles voor over heeft om haar toilet in de eene of andere courant vermeld te zien onder de elegantste welke men op het bal van die of die ambassade heeft opgemerkt; - waar zij meer dan trotsch is op den naam van 'vraie parisienne' en haar hoofd voelt duizelen bij de gedachte 'qu'elle a du style'; - waar het als een axioma der moraal geldt, 'que la femme est déconsidérée par l'amant, mais que la maîtresse pose le mari'; - waar men zich van een eenvoudig familietafereeltje afwendt met een minachtend: 'c'est d'un moisi!' - waar vreemdelingen de heiligste intimiteit van het huwelijksleven met hunne ruwe vingers durven betasten en daarvan durven zeggen, de vriendin tot de vrouw: 'c'est grotesque, ma chère!' de vriend tot den man: 'infect! parole d'honneur, infect! infect!' En dat terwijl men de grootste losbandigheden *du chic* noemt en, van eene ellendige danseuse sprekend, durft uitroepen: 'c'est

une note qui manque à ma vie pour qu'elle soit complète!' - Er zijn ook ideeën in dat *Nouveau Paris*, 'les idées nouvelles', dat wil zeggen... 'quoi!... tout ce qui est jeune... comme moi!', als een afgeleefde viveur. Er is ook eene litteratuur 'la jeune littérature, celle qui est drôle'. Maar spreek er niet van enthousiasme... 'ah! l'enthousiasme, quelle pose! La machine réussit ou elle ne réussit pas. Si c'est le chic d'y aller, j'y vas; si c'est pas le chic, j'y vas pas, voilà tout!' - of van overtuigingen... 'Ah! bien encore une rengaîne, la conviction!' - of van verlichting... 'A! ah! encore une fameuse rengaîne, ce qui éclaire! Je n'ai pas besoin d'être éclairé, moi! je veux qu'on m'amuse! Je paye pour ça.'... Gerust mag Genevoix het uitroepen, tegenover zulke exemplaren van hen, die zich 'les Jeune-Paris' noemen: 'Misère, va! Dire que j'ai fait trois révolutions pour l'avènement de ces gaillards-là!' Zij noemen hem lachend een oude Galliër, die pas is opgedolven, en verwijten hem 'qu'il est un peu rococo et chauvin.' Hij heeft gelijk, hun met fierheid te antwoorden: 'J'aime mieux être chauvin à soixante ans, que chauve à trente.'

Doch er bestaat nog een ander contrast tusschen het oude en het nieuwe Parijs, dan hetwelk wij daar geteekend hebben, een contrast niet zooals het in de werkelijkheid aanwezig is, maar zooals het gedroomd wordt. Ieder die van uit de nauwe vensters der deftige vertrekken, of liever nog van uit het duffe 'comptoir' eener manufactuurwinkel van het Vieux Paris een blik slaat op de ruime straten, de rijke salons en de wisselende genoegens der nieuwe stad, ontvangt niet juist denzelfden indruk als de oude Genevoix en behoeft het hem niet na te zeggen: 'Ach wat is er te zien? Een boom, een bank, een kiosque!... een boom, een bank, een kiosque!... een boom, een bank... Het is Athene niet meer, het is Babylon! Het is geen stad meer, maar een enorm spoorwegstation! Het is niet meer de hoofdstad van Frankrijk, maar die van gansch Europa! een wonder zonder weêrga, een wereld! akkoord! Maar enfin, het is Parijs niet meer,... want waar zijn de Parijzenaars...?' De Vieille Cocarde vergunt nog een anderen blik op het Nouveau Paris, en eene, of liever twee zijn er, die van uit de rue Thévenot hunkeren naar den Boulevard Malesherbes; het is de lieve, onschuldige Claire en haar echtgenoot, René Pillerat, die zijn vader als compagnon van Genevoix is opgevolgd. Zoo wij tot dusverre deze beide nog niet genoemd hebben,

dan is het omdat zij veeleer de handelende personen zijn van het tooneelstuk, dan figuren van een der twee schilderijtjes, die er den grondslag van uitmaken; omdat zij eigenlijk tot geen der beide groepen, welke wij zoo even geteekend hebben, behooren. In geen van beide zijn zij recht op hunne plaats. Door hen komen juist het Vieux Paris en het Nouveau Paris met elkaâr in aanraking; want een onweêrstaanbare drang drijft hen weg uit het een en doet hen rondfladderen in het ander... tot zij met gebroken vleugelen en afgetobd naar lichaam en geest tot hunne eerste liefde terugkeeren.

De lieve Claire, die bij eene reine ziel een jeugdige, levendige verbeelding bezit, eene verbeelding, die door hare opvoeding in een pensionnat der Champs Elysées niet altijd goed geleid is, - Claire verveelt zich schrikkelijk in de Vieille Cocarde, en haar huwelijksgeluk is niet van dien aard, dat het haar al het andere zou doen vergeten: zij is getrouwd, zooals men dagelijks trouwt in Parijs: ‘sans enthousiasme et sans regret’. Zij heeft zelfs een afkeer van de deugden van het huis. Haar oom, Bastienne, Gudin, allen zijn even volmaakt ‘et cette perfection l'écoeuvre’. Haar hart walgt van het eentoonige, werkzame leven, dat haar dagelijksche taak is. En wanneer ze dan in die glazen kooi achter den toonbank zit met de pen in de hand, dan heeft zij oogenblikken van extase. Alles verdwijnt om haar heen. Zij bevindt zich in een dier salons, waarvoor zij gemaakt is, en die schitteren van lichten, bloemen en kostbare meubelen. Zij gevoelt dat het intelligente, het talent- en smaakvolle Parijs daar is... en dat zij zelve er toe behoort. Daar bruischt ze, op twee honderd passen afstands, de onstuimige, gloeiende zee van het Nouveau Paris. Claire strekt met vurig verlangen hare armen uit naar die schitterende wateren: zij laat zich bespatten door de schuimvlokken, die de wind haar toevoert... daar nadert een golf... maar helaas, zij breekt voor hare voeten... een winkelbediende heeft haar door een prozaïsche vraag wakker geschud uit hare droomen.

Komt Parijs niet tot haar, welnu dan zal zij tot Parijs gaan. René is immers goed en zwak, hij heeft haar lief, en bovendien is hij zelf de slavernij der eenvoud en der braafheid moede. Welk eene verrassing! De uitkomst doet zich eerder voor, dan zij had durven verwachten. Het geschenk, dat haar echtgenoot haar op haar feestdag komt aanbieden, is een nieuw ap-

partement met nieuwe magazijnen, *au Bouton d'or*, boulevard Malesherbes. De eerste gedachte van René en Claire is niet, om met alle herinneringen van het verleden te breken. Zij wenschen eenvoudig de *Vieille Cocarde* uit het Vieux Paris naar het Nouveau Paris over te brengen en de firma 'Genevoix et Pillerat' onder den modernen naam van *le Bouton d'or* de gemeenschappelijke zaak te doen voortzetten. Maar nu het blijkt, dat hun goede, ouderwetsche oom geene enkele concessie wil doen, nu verlaten ze met stille trom de rue Thévenot en laten al de bewoners van het oude huis in stomme verslagenheid achter. Geen spoor blijft er van hunne aanwezigheid over, dan alleen hunne couverts, die iederen dag aan den huiselijken disch te vinden zijn. 'Laisse les couverts, ma fille!' had Genevoix snikkende tot Bastienne gezegd, 'et laisse-les tous les jours... en les attendant... car ils reviendront! Tu verras! Je t'assure qu'ils reviendront!'

In den *Bouton d'or* is het parijsche leven in vollen gang. René en Claire hebben zich geheel en al geworpen in den maalstroom van concerten, bals en tooneelvoorstellingen, en drinken met volle teugen het genot, dat de rijkdom, de weelde en de conversatie van hunne nieuwe levenssfeer hun om strijd aanbrengen. Aan rust valt niet te denken, want van verzadiging is geen sprake. De onschuldige Claire, wier oog nog te rein is, om al het bederf te zien, dat onder dat klatergoud schuilt, slaakt een kreet van ongekende vreugde, als zij in een journaal haar costuum vindt opgenomen onder de rij der meest schitterende van het bal der Brasiliaansche Ambassade. De arme vrouw! zij was gekleed geweest 'en vapeur d'été'! 'La charmante Mme Pillerat, une vraie parisienne!' - ja het staat er met zooveel woorden. Nu, zij heeft er ook genoeg voor gedaan: dag en nacht heeft zij er haar rust voor over gehad, geen toilet was haar te kostbaar, geen feest duurde haar te lang; eindelijk is dan de zege behaald, en voortaan zal men altijd spreken van Mme Pillerat als van eene 'vraie Parisienne, du vrai Paris.'

Maar reeds begint er een erger kanker dan de ijdelheid aan hare eenvoudige ziel te knagen. Op raad van Pontarmé en de barones de Laverdec hebben René en Claire beide het plan opgevat om, naar den trant van het echte Parijs, liever elk eene bijzondere kamer te betrekken, - en het tooneel waarin Sardou hen deze teedere zaak samen laat bespreken, is een

meesterstukje, dat door Mlle Fargueil met eene roerende natuurlijkheid en délicatesse wordt gespeeld. - De arme Claire ziet hierin geen kwaad, maar de zwakke, lichtzinnige René weet wat hij doet: de rijtoertjes in het Bois de Boulogne, de dejeuners in den cercle, het spel in de café's en de eindelooze feesten zijn hem niet genoeg. Hij wil eene maîtres hebben; en zonder dat zijn vrouwtje iets van zijne uitspattingen bemerkt, moet hij dat ellendige wezen der tweede verdieping, die Mandarine, kunnen bezoeken. Evenmin als Claire daaromtrent het minste soupçon heeft, evenmin zoekt ze veel kwaad achter de herhaalde bezoeken van den graaf de Marsille; alleen wekken zijne woorden nu en dan bij haar eene flauwe herinnering op aan de liefdedroomen van hare jeugd, die helaas! in haar huwelijk niet verwezenlijkt zijn. Intusschen beginnen ook de handelszaken achteruit te gaan, de lente nadert, maar de *Bouton d'or* bloeit niet... ja het vreeselijk oogenblik dreigt te komen, dat de knop geheel van den stengel zal vallen.

En dat oogenblik komt. Het is bal in de elegante salons van René Pillerat. Voor het laatst wil hij zijn rijkdom doen schitteren - of eigenlijk is het reeds een geleende rijkdom, die daar blinkt. Met schijnbare kalmte geeft de eigenaar zijne orders voor het feest. Hij durft echter geen oogenblik aan zijne zaken te denken; zijn ‘entrepreneur de meubles’ eischt zoo spoedig mogelijk veertig duizend francs voor zijne meubelen... en tien duizend voor die van Mandarine; dagelijks wordt hem een exploit thuis gebragt; in den tijd van twee maanden heeft hij tachtig duizend francs op de Beurs verloren, en de laatste wanhopige coup, dien hij gewaagd heeft om zich te redden, zal eerstdaags beslist worden; daarenboven moet de kas den volgenden dag honderd vijftig duizend francs uitbetalen, en hij weet niet hoeveel of hoe weinig er nog kan uitbetaald worden. Intusschen danst men ginder in de salons van dien ongelukkige bij de toonen eener luchtige muziek. Daar treedt Claire, vermoeid, uitgeput, afgetobt door al het waken en feestvieren, een oogenblik uit de danszaal het kleine salon binnen... aan den arm van Marsille. Ze zijn alleen. Het ongelukkige vrouwtje wenscht vijf minuten de oogen te sluiten en op de causeuse te rusten; en nu volgt een tooneel, zoo keurig, zoo fijn bewerkt, dat, wie geene Fargueil is, zich er niet aan kan wagen zonder het te bederven, en dat eene eenvoudige lezing het onmogelijk volkomen naar waarde kan doen

schatten. Claire sluimert... maar Marsille mag spreken; zij zal hem hooren... als in een droom. En hij spreekt, de lage verleider. Al wat het oor eener vrouw maar kan streelen, vloeit in honigzoete taal van zijne lippen. Daar spreekt hij van liefde... ‘Pas op, zegt Claire, als ik wakker was, en u hoorde’... Maar Marsille gaat voort zijne aanvallen op het hart der onschuldige Claire onder de hoede te stellen van haren sluimer... ‘St...., zegt ze, gij zult mij wakker maken; als ik niet sliep, zou ik zeggen, dat gij een vleijer zijt.’ Maar hij houdt niet op, haar idealen voor te spiegelen van een leven van liefde en vrijheid, zooals zij het vroeger wel gedroomd heeft; hij vraagt haar of ze dan tevreden is met haar eentoonig huwelijksleven?... ‘Ach, zegt ze, laat mij slapen.’ Zijn taal wordt hartstochtelijker... ‘ik slaap,’ antwoordt Claire. Hij herinnert er aan, dat de balcons van haar kamer en van de zijne alleen door een rasterwerk gescheiden zijn... ‘Ach, zucht ze, gij zult mij wakker maken’... Dat rasterwerk is reeds verdwenen, één woord, en hij is bij haar... ‘Ik ben wakker,’ zegt Claire, en springt op van haar rustbank. Met koele fierheid verzoekt zij den graaf die kinderachtigheden te vergeten en haar te verlaten.

René kan het intusschen in de feestzaal niet uithouden. De wanhopige toestand zijner zaken benauwt hem. Daar komt de barones de Laverdec in opgewondenheid vertellen, dat er morgen rijzing op de Beurs zal zijn... en René heeft op daling gespeculeerd. Het verschil, dat hij te betalen heeft, beloopt viermaal honderd duizend francs. Verpletterd door dien vreeselijken slag, schrikt hij weder op, bij het vernemen van het ontzettend bericht, dat zijn boekhouder, dien hij naar beneden had gezonden om de kas op te nemen, juist toen deze eene aardigheid verzonnen had voor den cotillon, verdwenen is en niets dan de ledige kas heeft achtergelaten. Nu ziet de *Bouton d'or* als in een oogwenk al zijn vroegeren glans verbleeken. De gehuurde rijkdom wordt weggenomen, de onverschillige genoodigden verdwijnen, een paar vrienden blijven iets langer, maar vertrekken toch ook; de bedienden vragen het loon... dat hun niet gegeven kan worden. René is zijn boekhouder gaan opsporen, en Claire blijft alleen... met het vreeselijk geheim, dat haar zoo even ontdekt is, het geheim van René's omgang met Mandarine. Dreigend heft zij hare hand naar die verwenschte plaats, waar René vlak boven haar hoofd

haar schandelijk dorst vergeten. Machteloos valt hare hand weêr neder; ze raakt iets aan... het is het bouquet van Marsille.

Onzes inziens had het vierde bedrijf, dat nu volgt, zonder schade gemist kunnen worden; het melodramatische van deze acte toch contrasteert niet altijd even aangenaam met de natuurlijkheid, die in de andere bedrijven, zelfs in de roerendste tooneelen, heerscht. Maar Sardou schijnt ook in zijn nieuwere werken het eigenaardig genre niet geheel te hebben willen opgeven, dat zijne vroegere stukken kenmerkt en dat bestaat in eene vereeniging van comedie en drama. Claire, die wanhopig is geworden, toen zij vernomen heeft dat René zijne ruïne voor de helft aan eene danseuse heeft te danken, vergeet nu alle scrupules en roept Marsille. Deze verschijnt in hare kamer... maar de ellendeling is dronken. Nu vervliegt op eens Claire's laatste droom, die, welken zij een oogenblik voor den meest poëtischen had gehouden... ‘Voilà l'être idéal! Il est gris!’ - ‘Ah! tristes folles!’ roept zij uit, ‘il vous faut des amours romanesques et coupables!... Eh bien, tenez, le voilà, l'adultère... Il a l'oeil aviné, le rire stupide!... ce n'est plus la passion, c'est le vice! ce n'est plus l'amour, c'est la débauche! ce n'est pas l'enivrement, c'est l'ivresse!... Dites, en voulez-vous encore?...’ en zij stoot hem minachtend van zich. Marsille wil echter niet vertrekken, en nu geeft ze, onder voorwendsel van hem te zullen ontnuchteren, hem eenige droppels opium in. Marsille ledigt den geheelen inhoud van het fleschje en valt bewusteloos neder. De wanhoop van Claire, de komst van René, voor wien zij het lichaam van Marsille weet te verbergen, en een paar voorvallen meer, geven aanleiding tot tooneelen en toestanden, die niet van overdrijving zijn vrij te pleiten.

Wat hiervan zij, in den vroegen ochtend na dien vreeselijken nacht klopt eerst René en daarna ook Claire aan de bekende woning van de rue Thévenot. Dat ze met open armen ontvangen worden, spreekt van zelf. Genevoix had hun immers den vorigen dag nog toegeroepen: ‘Mais dépêchez-vous donc d'être malheureux, que je vous retrouve!’ De goede man, die trouwens reeds door Gabrielle René's ongeluk had vernomen, heeft zich al vast gehaast met L'Aubépin de eerste bres te stoppen. Ten tien ure zal Gudin aan de kas van den *Bouton d'or*, gelijk in het jaar '48 aan die der *Vieille Cocarde*, met kalme berekening de honderd vijftig duizend francs uitbe-

talen, die men zal komen opvragen, en waarvan er aanstonds veertig duizend, te twaalf uur zestig duizend, en nog later de ontbrekende vijftig duizend ter zijner beschikking zullen zijn. Een bericht, dat de ‘caissier-joli garçon’ herkend en aangehouden is, brengt René in verrukking, terwijl een ander, dat Marsille uit zijne verdooving ontwaakt en herstellende is, aan Claire's gejaagde ziel rust komt geven. Daar breken weêr de vrolijke zonnestralen door de wolken. De goede Genevoix heeft zijn neef bovendien nog blindelings een nieuwe acte van associatie laten teekenen en de oude firma Genevoix en Pillerat der *Vieille Cocarde* zal ook het beurs-bankeroet van den *Bouton d'or* wel te boven weten te komen. Maar dat is alles van later zorg, nu is het tijd om te déjeuneeren; l'Aubépin is present met zijn flesschen wijn en Bastienne heeft de beide couverts laten liggen. De arme gejaagde herten zijn teruggekeerd in het oude huis, voor René ‘la plus solide, car c'est la plus honnête’, voor Claire ‘la plus jeune, car c'est là que l'on aime le mieux.’

Het zou laf zijn zich te ergeren aan de onwaarschijnlijkheden van deze haastige ontknooping. De actie moet al heel eenvoudig, al heel weinig gecompliceerd geweest zijn, zal de ontknooping van een tooneelstuk natuurlijk kunnen heeten. Het spreekt immers van zelf, dat ze in het nauw bestek van een paar scènes van het laatste bedrijf niet anders dan kort kan wezen, en korte, oogenblikkelijke ontknoopingen van lange geschiedenissen zijn in het werkelijke leven niet te vinden. Op dit punt kan de natuur dus niet anders dan onvolkomen door de kunst worden teruggegeven, en men zou zelfs kunnen beweeren: hoe belangrijker eene comedie is, des te minder moet de ontknooping voldoen. Maar wat is ook eigenlijk een denouement in een stuk als *Maison Neuve*, wat beteekent het voor een talent als dat van Victorien Sardou? Waar hier alles op aankomt, dat is de juistheid der opgehangen tafereelen, de juistheid van het contrast dat er bestaat tusschen het *Vieux* en het *Nouveau Paris*. Hij die de grootste meester is geweest in het bestudeeren en in het teekenen der werkelijkheid, aan wiens scherpziend oog geen enkele trek ontsnapt is, de groote Molière zelf, zou zijn denouementen gerust door een man als Monsieur Thiboust kunnen laten verbeteren: wie kent niet de belachelijke en vervelende tirade aan het slot van Tartufe: ‘nous vivons sous un prince, ennemi de la fraude’, en wien moet

het niet kleingeestig en mesquin voorkomen, dat de handhaving der zedelijke wereldorde hier opgedragen is aan een man als Lodewijk XIV? In tooneelstukken van dien aard mag in het denouement niet te veel liggen, en het zou onbillijk zijn, van den auteur meer te eischen, dan dat hij eenvoudig de richting aangeve, waarin men de werkelijke ontknooping heeft te zoeken. Zelfs dan wanneer men zijn aandacht uitsluitend vestigt op het zedelijk fond van zulke comedies, op de praktische les, die uit zulke ‘études de moeurs’ te halen is - en die de auteur er ook werkelijk in gelegd heeft, - is de ontknooping bijzaak; zelfs dan nog zou 't kinderachtig zijn in de slotscène ‘la morale de la fable’ te willen zoeken... Maar dit denkbeeld zullen we eerst beter kunnen ontwikkelen, wanneer we na het Parijsche l e v e n ook het Parijsche d e n k e n beschouwd hebben, na *Maison Neuve* ook *Les Idées de Mme Aubray*.

Wie zou niet vreemd ophooren en ongeloovig glimlachen, zoo iemand hem zeide, dat een deel van het parijsche publiek zich dit jaar heeft beziggehouden met een vraagstuk van hooge moraal? En toch meenen wij, op grond van *les Idées de Mme Aubray*, recht te hebben tot deze beweering. Men vatte dit echter niet zoo op, als zouden wij, door eene eenvoudige analyse van dit stuk, onzen lezers een even getrouw beeld kunnen geven van hetgeen er te Parijs wordt g e d a c h t , als wij aan de hand van Victorien Sardou een wel onvolledige, maar toch niet gebrekkige schets hebben kunnen ontwerpen van het parijsche l e v e n . Dit zou onjuist zijn. Om boven eene beschouwing van dit laatste stuk p a r i j s c h d e n k e n te kunnen schrijven, hebben wij ons niet eenvoudig tot den inhoud dezer comedie mogen bepalen, maar hebben wij tevens het succes in rekening moeten brengen, dat zij in de parijsche wereld gehad heeft. Nu echter het werk van Dumas overal met zooveel opgetogenheid is ontvangen, nu het herhaaldelijk voor een telkens grooter publiek is opgevoerd en in allerlei dagbladen en tijdschriften met zooveel wezenlijke belangstelling is besproken geworden, nu aarzelen wij dan ook niet te verklaren, dat de denkbeelden van Mme Aubray een deel der pa-

rijsche wereld ernstig hebben bezig gehouden en dat zeer velen hunne gedachten een wijle hebben laten gaan over het zedelijk vraagstuk, dat in het Gymnase werd behandeld. Menigeen zal ons evenwel ook deze conclusie niet toegeven. Men zal mogelijk beweeren, dat, om de aandacht van den parijzenaar op iets te vestigen, het voldoende is, zoo dit iets met talent wordt voorgedragen, en dat een lichtzinnig blagueur, zoo hij maar met talent weet te blagueeren, met even veel opmerkzaamheid zal worden aangehoord als b.v. le père Hyacinthe of Ernest Renan. Het succes van *les Idées de Mme Aubray* zou dus enkel en alleen pleiten voor het talent van Monsieur Dumas. Werkelijk hebben sommige beoordeelaars zoo gesproken; maar, gesteld dat er iets aan is van hun beweeren, zoo ligt er toch veel meer overdrijving in dan waarheid. Het is niet geoorloofd, vorm en inhoud zoo scherp van elkaâr te scheiden. Niet alleen, dat de taak van den vorm alleen m a g wezen, om den inhoud op de beste wijze tot de hoofden en de harten te brengen, maar - het blagueeren daargelaten, waarvan het eigenaardige juist is dat het geen inhoud heeft - gewoonlijk is dit ook werkelijk het geval. Het publiek geeft niet zooveel om een blooten vorm, als men gemeenlijk beweert; en zij die, ten bewijze van het tegendeel, zich beroepen op het onmiskenbaar feit, dat van gedachten en denkbeelden, die in een minder schoonen vorm worden voorgedragen, ter nauwernood kennis wordt genomen, - vergeten, dat de reden van dit gebrek aan belangstelling juist hierin ligt, dat die gedachten voor het publiek nog geene gedachten geworden zijn, met andere woorden, dat het voor het publiek is, alsof er geen inhoud bestond. - Wij blijven er dus bij, dat de ideeën van Mme Aubray het parijsche publiek, op zijn minst genomen, sterk hebben geintrigeerd, en onze lezers zullen begrijpen, waarom wij er zoozeer op staan, dat dit feit niet worde geloochend, wanneer zij zelve zullen weten, welke die denkbeelden zijn. Het geldt hier toch, zooals we reeds met een enkel woord zeiden, niet minder dan een ernstig vraagstuk van hooge moraal.

Mme Aubray is nauwlijks twee en veertig jaren oud, doch reeds sedert twintig jaren weduwe. Daar zij van oordeel is, dat er in het leven eener vrouw slechts voor ééne liefde plaats kan wezen en zij die liefde in haar huwelijk volkomen gekend heeft, zoo heeft zij aan hertrouwen zelfs niet gedacht, en al den rijkdom der reine sympathie, waarvan haar hart overvloeit,

uitgegoten over allen die lijden en liefde behoeven. Zij is dan ook steeds bezig met het stichten van verwaarloosde scholen, het opzoeken en verzorgen van weezen, en tracht voortdurend onder hare vrienden - en zij heeft er vele - belangstelling voor het lot dier ongelukkigen op te wekken. Er is echter nog iets meer dan die gewone philanthropie in den menschlievenden ijver van Mme Aubray. Zij, de echte type eener edele vrouw, die alle fijne en teedere gevoelens gekend heeft, welke het vrouwelijk gemoed tot een heiligdom maken, heeft zich bovenal de verbetering van het lot harer ongelukkige natuurgenooten tot taak gesteld. Zij kent de vreeselijke verleidingen, waaraan, bovenal in Frankrijk, zooveel jonge meisjes bloot staan, en de ellende die het deel is der meeste: zij wil dan ook de vrouw rehabiliteeren, en vleit zich zelfs met de hoop, de liefde, die zij als een heilige macht heeft leeren kennen, uit het slijk op te heffen en weder op het verheven voetstuk te plaatsen, dat haar toekomt. Zij is dan ook in het bezit van een onwankelbaar geloof in het goede en heeft hare gansche ziel voor vergevensgezindheid opengesteld: de vergiffenis, die zij kwistig ronddeelt, beschouwt zij evenwel niet als een weldaad, dien men den schuldige naar welgevallen kan geven of onthouden, maar als een recht dat hem toekomt. Want zij gelooft niet, dat er wezenlijk schuldigen en booswichten bestaan: zij spreekt liever van kranken en blinden, en daar zij een onbepaald medelijden gevoelt voor alle ongelukkigen, zoo zijn ook deze zedelijke lijders de natuurlijke voorwerpen harer zorg. - In haar menschhevend werk wordt zij getrouw bijgestaan door haren vierentwintigjarigen zoon Camille, een jeugdig geneesheer, die geheel en al hare verhevene denkbeelden deelt, en die geene andere confidente heeft, dan zijne ‘adorable Maman’. Tot hare naaste omgeving behoort nog Barantin, een man, dien zij, op het oogenblik dat het schandelijk gedrag zijner vrouw hem bijna tot wanhoop gebracht had, zich heeft aangetrokken, en wien zij lust tot ernstigen arbeid en liefde voor hare sociale hervormingsplannen heeft weten in te boezemen. Barantin heeft haar dan ook geheel en al de opvoeding zijner vijftienjarige dochter Lucienne toevertrouwd, een lief eenvoudig kind, dat wel reeds den menschlievenden ijver, maar natuurlijk nog niet de wereldkennis en het verstand harer opvoedster heeft overgenomen en zich dus somtijds doodonschuldig in zaken steekt, waarmede een jong meisje zich gewoonlijk niet bemoeit.

Ofschoon Barantin eene onbepaalde bewondering koestert voor Mme Aubray en hare verhevene denkbeelden, aan welke ook hij voor zijn persoon en voor de vorming zijner dochter zooveel verschuldigd is, ofschoon hij haar als een heilige adoreert, zoo is hij toch te zeer ‘Weltmann’ en speelt het eenvoudige bon sens bij hem een te groote rol, dan dat hij die denkbeelden met al hare consequenties zoo onbepaald zou huldigen. Hij noemt zijne vriendin liefst kortweg ‘een engel’ en vindt dit de beste benaming die hij haar kan geven, omdat zij zoowel de deugden als de gebreken dier etherische wezens in ruime mate bezit: zij is niet genoeg van deze wereld. Wanneer het in de discussie te pas komt, dan neemt hij ook gaarne den handschoen op voor de maatschappij en de maatschappelijke moraal, die door Mme Aubray natuurlijk telkens wordt aangevallen en veroordeeld. Niet, dat hij met die moraal genoegen neemt, of dat hij haar billijk en rechtvaardig vindt, maar hij begrijpt, dat ze bestaan kan en bestaan moet. Predikt Mme Aubray een harer enthousiastische denkbeelden, dan staat hij telkens gereed om haar de keerzijde der medaille te toonen en haren eisch, dat de maatschappij zich aanstonds aan hare hooge begrippen van zedelijkheid moet aansluiten, als onrechtmatig af te wijzen. Hij vindt het hoogst natuurlijk, dat, wanneer men zich in de wereld tevreden kan stellen met zoo nu en dan iets van zijn overvloed mede te deelen aan hen die niets hebben, met van tijd tot tijd collectes te houden, voor de armen te dansen en te zingen en zelfs wel eens tarbot te eten in plaats van snippen, dat men dan groot gelijk heeft met zich te verzetten tegen de stoute aanvallen eener vrouw, die op eens dien aardigen sleur der fatsoenlijke lui voor onvoldoende komt verklaren. Gretig neemt hij den beker vol onvermengden wijn aan, dien Mme Aubray hem toereikt, maar voor hij dien zelf aan de lippen zet of aan anderen toedient, draagt hij altijd zorg, dat het vocht behoorlijk worde aangelengd. Het spreekt dan ook van zelf, dat, wanneer zijne vriendin hem op een goeden dag komt verzoeken, zijne vrouw, die hem schandelijk verlaten heeft, weder in genade aan te nemen, eenvoudig omdat zij berouw gevoelt, - hij zich dan niet door dien ijver laat medeslepen en zich zelfs vrolijk maakt met dien eisch. ‘Hier, vous haïssiez: aimez aujourd'hui, ce matin vous étiez heureux: sachez souffrir ce soir. Vous étiez coupable, soyez repentant; et moi, Mme Aubray, je vous pardonne!

Tout cela en une heure. Oh! oh, laissez-moi respirer!' 'Hoor eens,' voegt hij er vertrouwelijk bij, 'tot dusverre hebt gij alleen nog maar aan anderen die onbepaalde vergevensgezindheid gepredikt: nog nooit zijt gij zelf in het geval geweest ze toe te passen. Heb maar geduld, de tijd zal wel komen, en dan spreken we elkaâr nader. Ook ik vergeef gaarne aan alle echtbreeksters - behalve aan mijne eigene vrouw. Want weet ge wat die vergevende liefde is?' - en zelden kan het enthousiasme, voor een oogenblik ten minste, zoo totaal verlamd zijn geworden als door dit woord van Barantin, - 'ze is niets anders dan onverschilligheid voor hetgeen ons niet aangaat.' Nu moge Mme Aubray vol geestdrift en ongeduld uitroepen: 'Dat hij kome, die strijd, en ik zal toonen, dat ik even sterk ben als mijn beginselen!' wij begrijpen, dat het 'Amen!' van Barantin maar een zeer ongeloovig 'amen!' kan wezen, en zouden niet ongaarne met hem de schouders ophalen en zuchten: 'Nu ik hoop het!'

De strijd blijft niet lang uit. Mme Aubray brengt nl. met haren zoon, haren vriend Barantin en Lucienne de zomermaanden door aan het zeestrand van een klein plaatsje op de Normandische kust. Onder meer badgasten bevindt zich daar ook eene jonge vrouw, die niemand bij name kent, en die iederen dag droefgeestig met een jongentje van vijf jaren langs het strand wandelt en droomt. Toevallig komt Mme Aubray in het casino der badplaats met deze dame in aanraking, wier verlatenheid reeds sinds eenigen tijd hare belangstelling heeft gaande gemaakt. Mme Aubray, aan wie Jeannine - dit is de naam der onbekende - zich eerst als eene weduwe heeft voorgedaan, weet haar vertrouwen te winnen en weldra deelgenoot te worden van haar geheim. Jeannine's kind, de kleine Gaston, heeft geen wettigen vader. Opgevoed door ouders, die boven alles de armoede trachtten te ontvluchten, heeft het arglooze meisje zich, zonder er besef van te hebben, overgegeven aan een jong mensch, die reeds sinds eenigen tijd haar en hare moeder met zijn vermogen was te hulp gekomen, en die voortgaat Jeannine en haar kind te onderhouden. Nooit heeft ze echter liefde voor haren verleider, dien zij eenvoudig haar weldoener noemt, gekoesterd, en eerst sedert de geboorte van haar kind zijn met de moederliefde de edele gevoelens ontwaakt, die in hare ziel hadden gesluimerd. Nu echter gaat ze gebukt onder het gevoel van het onvoegzame harer positie in de maatschappij, en

tevens onder dat eener werkelijke liefde, die zij gaarne hare eerste liefde noemt, omdat zij nooit eene andere gekend heeft, en van welke niemand anders het voorwerp is dan Camille Aubray in persoon. Daar zij evenwel zich te goed bewust is van het onmogelijke der vervulling harer wenschen, verbergt zij natuurlijk zorgvuldig, bovenal voor Mme Aubray, den naam van hem, dien zij liefheeft.

Dat zulk een persoontje met zulk een verleden en zoovele goede, hoewel nog onbestemde begeerten, in geene betere handen kon vallen, dan in die van Mme Aubray, spreekt van zelf. Nu deze alles weet, en het haar zelfs bekend is, dat Jeannine de echte, reine liefde heeft leeren kennen - natuurlijk denkt ze hierbij aan iedereen eerder dan aan haar eigen zoon - wil zij er zich met alle kracht aan toewijden, om dit ongelukkige meisje, dat zij voor ‘une inconsciente’ heeft leeren houden, de eereplaats der vrouw in de maatschappij terug te geven. Daartoe moet Jeannine beginnen met voor altijd te breken met haren zoogenaamden ‘weldoener’, die daarbij onlangs getrouwd is, en met wien ze toch ook sints de geboorte van haar kind geene andere betrekking meer onderhield, dan dat ze door hem geldelijk werd ondersteund. Voortaan moet ze door het werk, dat Mme Aubray haar bezorgen zal, het brood voor haar zelf en voor haren kleinen Gaston verdienen, terwijl haar weldoenster belooft, overal te zullen helpen, waar dit noodig mocht zijn. Verder mag zij deze zooveel ze wil komen bezoeken, en weldra zal de wereld haar weder achten, wanneer het bekend zal zijn, dat zij tot ‘de vrienden’ van Mme Aubray behoort.

Mme Aubray begrijpt evenwel dat Jeannine nog iets meer verlangt, dan door onvermoeiden arbeid boete te doen voor haar treurig verleden; dat zij, het slachtoffer van een lagen hartstocht, alleen door het huwelijksgeluk, voor zoover dit haar deel nog kan wezen, dat verleden volkomen zal kunnen vergeten. Zij heeft er dan ook over nagedacht, wie toch wel het voorwerp van Jeannine's liefde mocht zijn, en uit allerlei kleine indices heeft zij gemeend te mogen opmaken, dat dit niet niemand anders kan wezen, dan de jonge Valmoreau, de type van een rijk, gedesoeuvreerd parijzenaar, die sints tien jaren rechts en links zijn hof maakt, uitsluitend aan getrouwde dames of weduwen, die er dan ook reeds menigeen onder zijne slachtoffers telt en nu ook, even luchthartig als altijd, Jeannine, die hij toevallig ontmoet heeft,

is nagereisd. Zij aarzelt dan ook niet, dit geestig mauvais sujet, als hij ernstig wenscht zijn leven wat beter te besteden en zelfs wel een weinig boete wil doen, met het oog op Jeannine, die zij echter niet noemt, aan te raden een meisje te trouwen, dat een misstap heeft gedaan, doch daarover berouw gevoelt.

Ondertusschen heeft Camille, die Jeannine sedert lang liefheeft, doch die nooit iets van zijne gevoelens heeft durven toonen, omdat hij haar voor getrouwd hield, van zijne moeder, toen deze dit zelf nog meende, vernomen, dat Jeannine weduwe is. Bij gelegenheid eener toevallige ontmoeting en naar aanleiding van een onschuldig woord van den kleinen Gaston, aarzelt hij dan ook niet zijne liefde te belijden. Jeannine, door deze bekentenis verrast, beseft al het verschrikkelijke der positie, waarin ze zich gebracht ziet, en antwoordt hem alleen: ‘vraag het aan uwe moeder.’ Camille snelt heen, doch nauw heeft zijne moeder hem begrepen, of hij wordt met een ‘onmogelijk!’ afgewezen. Als hij daarop verneemt, aan welk kwaad Jeannine zich heeft schuldig gemaakt, ontstelt hij wel een oogenblik, doch vermant zich spoedig en dringt met al de kracht der liefde aan op de vervulling zijner wenschen. Te vergeefs. Mme Aubray schijnt vergeten, dat zij zooeven in alle bedaardheid en ernst den jongen Valmoreau een huwelijk heeft aangeraden, dat haar nu ongerijmd voorkomt, en als Camille het haar herinnert, geeft ze hem heel eenvoudig hetzelfde antwoord, dat Barantin haar vroeger had gegeven: ‘Cet autre n'est pas toi.’ Deze, die de scène bijwoont, is dan ook blijkbaar verlegen met het figuur, dat Mme Aubray tegenover hem maakt en bepaalt zich tot een veelbeteekenend: ‘Allons donc! nous y voilà.’ Mme Aubray is zoo geheel en al het spoor harer denkbeelden bijster geraakt, dat zij, als Valmoreau verschijnt, hem zonder blozen excuus vraagt voor de vreemde propositie, die zij hem zoo straks gedaan heeft. Maar toch heeft het moederlijk gevoel nog niet geheel en al over hare beginselen gezegevierd. Zij zoekt naar een middel om de eischen van hart en geweten beide te bevredigen, om Jeannine en Camille niet ongelukkig te maken en toch hare scrupules niet op te offeren. Daar biedt Jeannine zelf haar een middel aan... maar dat middel is een logen. Tegenover Camille beschuldigt het arme meisje zich van misstappen, waarvoor geene andere verschooning is bij te brengen, dan lage hartstochten; zij aarzelt niet, zich met de liederlijkste wezens gelijk te stellen en voegt er zelfs bij: ‘Soyez sans regrets, Monsieur Camille, je

ne vous ai même pas aimé.' Mme Aubray kan echter hare rust niet koopen voor zulk een prijs. De leugen van Jeannine schrikt haar geweten wakker. Zij kan niet medeplichtig zijn aan de onverdiende vernedering van het ongelukkige meisje tegenover hem, dien zij liefheeft, en met den uitroep: 'Elle ment!... Mon fils, épouse-la!' verkondigt zij den triomf harer beginselen en geeft zij aan haren zoon het volste recht, het ongelukkig voorwerp zijner eerste, eenige en reinste liefde te bezitten.

Wat zou men zeggen, toen het gordijn was gevallen? Zoolang het stuk in vollen gang was, zoolang was er geen plaats geweest voor bedaarde redeneering. Het talent van den schrijver, bijgestaan door dat van acteurs als Arnal, Mme Pasca en bovenal Mlle Delaporte, had het publiek immers niet vergund een oogenblik iets anders te doen dan te bewonderen. Tegen wil en dank was het medegesleept van den eenen dramatischen toestand naar den anderen, en zoowel de geestige uitvallen van Valmoreau en Barantin, als de verhevene tirades van Mme Aubray en Camille, waren met onverdeelden bijval aangehoord. Ja, toen de toeschouwers ten laatste angstig waren begonnen te vragen, waar het heen moest, toen had immers eene onvoorziene, echt dramatische ontknooping hen in verrukking gebraçht en hadden de toejuichingen der loges en der stalles die van het bezoldigde parterre geheel overstemd. - Maar nu het gordijn was gevallen, nu begrepen de toeschouwers toch, dat van hen meer werd geëischt, dan de bewondering van een talent; dat het stuk van Dumas niet voor niet den vreemden titel droeg van 'les i d é e s de Mme Aubray' en dat hun een oordeel over die denkbeelden gevraagd werd. Sterk gemotiveerd of diepzinnig behoefde dat oordeel niet te wezen. Het lag in den aard der zaak, dat de eerste impressie hier alleen had te beslissen, en weldra zocht men dan ook eigenlijk niets meer dan het juiste woord om dat oordeel te formuleeren. Spoedig was ook dit gevonden. Het was alsof de schrijver zelf zijn publiek uit de verlegenheid had willen redden. Toen nl. Mme Aubray in triomf was heengegaan, juichende over de behaalde zege en alleen - zooals Corneille haar zou hebben laten zeggen - 'honteuse d'avoir tant balancé', had Valmoreau tot Barantin gezegd: 'Ce que vient de faire Mme Aubray est admirable!' Maar de bezadigde 'Weltmann' had er bijgevoegd: 'Oui... mais comme vous dites, vous autres, c'est raide!' - Dat was het woord,

dat het publiek verlangde. ‘C'est raide!’ weêrklonk het in de schouwburgzaal, ‘c'est raide!’ herhaalden de recensenten in dagbladen en tijdschriften, ‘c'est raide! ja taai is het!’ meende ieder gerust te kunnen zeggen, wien men over het nieuwe stuk sprak. En toch wat beteekende dit oordeel? ‘Comme vous dites, vous autres,’ had Barantin gezegd. Welnu, datzelfde woord ‘raide’ had Valmoreau gebezigd van het schrijven van een dik boekdeel van zeven francs over economische quaesties, en van het prijsgeven eener lichtzinnige levensmanier voor meer soliede bezigheden. Alles wat eenige inspanning, eenig effort kostte, had hij ‘taai’ genoemd. En wie zou ontkennen, dat een daad als die van Mme Aubray inspanning en strijd moest kosten? De bewijzen lagen immers voor de hand. Dat het taai was, kon dus niet veel meer beteekenen dan dat het niet alledaagsch was. En wie zou dit willen betwijfelen? Mme Aubray zelve had immers gulweg bekend, dat zij eene maatschappelijke hervorming op het oog had en het alledaagsche was haar eene dagelijksche ergernis. Maar dan was ook met dat woord ‘c'est raide!’ nog niet heel veel gezegd, dan bewees het alleen, dat geen oppervlakkig mensch er lust in kon hebben, zich aan zulk een taak te wagen, en Mme Aubray had aan oppervlakkige lieden dien eisch ook niet gesteld.

Doch ook degelijker beoordeelaars bleven er bij, dat eene daad als die van Mme Aubray, ja hare gansche levensbeschouwing, ‘taai’ moest heeten; en zoo iemand hun vroeg, wat zij daarmede bedoelden, dan werd dit beknopt oordeel, door een even veel of even weinig afdoend woord toegelicht: ‘c'est impossible’. - Was Mme Aubray dan een wezen, dat uit het een of ander middeleeuwsch klooster in onze moderne maatschappij verdwaald was? Maar zij was immers, blijkens al hare manieren, eene echte ‘femme du monde’, en haar omgang werd door velen gezocht. - Was zij dan een boetprofeet of een apostel, die den vloek over het verdorven Babylon kwam uitspreken en telkens het ernstig ‘bekeert u!’ liet hooren? Wel neen, Mme Aubray hield geene boetpredikaties, zij redeneerde voortdurend en altijd met even veel kalmte. Een profeet of een apostel werpt de tafels der wisselaren omver, volgt blindelings zijne overtuiging en, zonder eenigzins de publieke opinie te ontzien, wil hij die eenvoudig verpletteren onder het gewicht van zijn goddelijk gezag. Mme Aubray daarentegen was uiterst beleefd in hare vormen en preekte somtijds zelfs op echt fransche, luchthartige wijze hare denkbeel-

den aan. Toen b.v. de jonge Valmoreau aan haar gepresenteerd werd als ‘un des plus mauvais sujets qui existent: il aime toutes les femmes’, toen antwoordde zij, zonder in de verte zelfs aan een verwijt te denken: ‘Tant mieux, il faut aimer, n'importe qui, n'importe quoi, n'importe comment, pourvu qu'on aime.’ - Toch kon men haar evenmin houden voor een misanthroop in den trant van Alceste of Jean Jacques. Zij was immers blijmoedig gestemd en veroordeelde niemand, maar zag overal slechts kranken en blinden. - Wat ontbrak er dan toch aan Mme Aubray, of liever wat was zij dan voor bijzonders, dat zelfs ernstige lieden, die van de halve moraal der maatschappij toch ook niet zoo heel doodelijk waren, de schouders ophaalden over hare illusiën en hare heroïeke daad ten opzichte van Jeannine eenvoudig onzin noemden?... ‘Mme Aubray est une femme,’ zeide men, ‘même une femme vertueuse, mais avant tout c'est une femme!’ En hiermede was weêr alles gezegd, hiermede was de toegang tot dezen kring van denkbeelden en daden natuurlijk gesloten, vooreerst voor alle mannen, en verder voor die vrouwen, die het zoo heel aangenaam niet vinden, dat men niets meer van haar weet te zeggen, dan: ‘c'est une femme!’ Vervolgens werden de qualiteiten, of zooals men liever zeide, het temperament eener vrouw samengevat in deze drie woorden: enthousiasme, praatzucht en stijfhoofdigheid. Het eerste moest dienen om de verhevenheid der denkbeelden van Mme Aubray te verklaren, met het tweede meende men den sleutel gevonden te hebben voor haar zucht om die denkbeelden te verbreiden, het derde eindelijk moest het aannemelijk maken, dat Mme Aubray geëindigd was met de stem van haar moederhart te smoren, toen hare beginselen dit eischten.

Wie kan zich evenwel bij zulk eene verklaring nederleggen, vooral wanneer hij die beoordeelaars bovendien nog hoort beweeren, dat de schrijver zelf zich noch voor, noch tegen de denkbeelden zijner heldin verklaard heeft en er eigenlijk op talentvolle wijze zelf den spot meê heeft gedreven? Wien is het mogelijk met een sceptisch schouderophalen eenvoudig te zeggen: ‘Mme Aubray - ah! c'est une femme!’, wanneer hij gelezen heeft wat de auteur zelf aan het hoofd zijner comedie heeft geschreven: ‘A Chéri Montigny. Je veux, mon cher enfant, te dédier cette comédie. Elle te revient de droit. Madame Aubray, c'est la foi, le dévouement et le sacrifice. C'est ce que fut ta mère.’ Hoe zou iemand nu van geloof, overgave en zelfverloochening durven

spreken, als hij daarmede eenvoudig bedoelde enthousiasme, praatzucht en stijfhoofdigheid, en wie zou eerst een caricatuur durven vervaardigen, en dan aan een kind durven zeggen: dat is uwe moeder? - Het is dus een feit, dat het in de bedoeling van Alexandre Dumas fils heeft gelegen, een beeld te teekenen van 'la foi, le dévouement et le sacrifice'. En wie zou vermetel genoeg zijn om te beweeren, dat een schrijver met zulk een talent onbewust heel licht het tegendeel heeft kunnen leveren van hetgeen hij zelf heeft gewild?

En toch ligt er eenige waarheid in die scherpe kritiek. Toch kan men niet ontkennen, dat Mme Aubray, zooals zij daar voor ons staat, in onze maatschappij misplaatst zou zijn, en misschien veel bewonderaars, nog meer bespotters, maar in allen geval weinig navolgers zou vinden. De reden hiervan dient men echter, onzes inziens, niet te zoeken in het 'fond' van hare denkbeelden, maar eenvoudig in den vorm, waarin haar hervormingswerk zich vertoont. Zoo wij niet behoefden te vreezen, dat deze uitdrukking tot misverstand aanleiding zou kunnen geven, zouden wij het hoofdgebrek der heldin van Dumas eenvoudig aldus kunnen aanduiden: Mme Aubray is door en door katholiek, terwijl zij daarbij allen schijn aanneemt van het niet te zijn. - Het is klaar, dat ook zij van geen monnikenmoraal wil weten, dat ook zij 'in de wereld wil zijn, zonder van de wereld te wezen'. Ook zij wil, om zoo te zeggen, verzoening van het heilige en het profane, ook zij wil het zedelijk ideaal niet buiten, maar in de maatschappij verwezenlijken. Doch ze slaat hiertoe een geheel verkeerden weg in, en zoekt die verzoening alleen in het uiterlijke. Wanneer zij maar conversabel is en een vrolijken vriendenkring heeft, wanneer zij zich bij de 'Weltleute' maar gezien weet te maken en zelfs met onzedelijkheid en lichtzinnigheid van tijd tot tijd wat weet te badineeren, dan meent zij dat haar moraal er modern genoeg uitziet, om het verwijt van bekrompenheid te ontgaan; dan meent zij voor het overige alle recht te hebben, in hare zedelijke eischen en theoriën zoo absoluut mogelijk te zijn, dan zou zij het heel ongepast vinden, zoo men haar nog durfde toevoegen: 'lieve Mevrouw, gij wilt van de maatschappij een groot klooster maken en ons allerlei dwaze penitenties opleggen,' en zij zou verwonderd ten antwoord geven: 'maar ge moogt immers dansen, lachen en railleeren, zooveel ge wilt!'

Met dat al staat Mme Aubray buiten de moderne samenleving; zij heeft eenvoudig een baljapon over een monnikspij aangetrokken, en meent nu, dat zij naar den laatsten smaak gekleed gaat; men zou, van haar sprekende, de spreuk van zooeven bijna kunnen omkeeren en zeggen, dat zij v a n de wereld is, zonder in de wereld te zijn. Luister maar, hoe zij den jongen Valmoreau catechiseert, als deze, medegesleept door de enthousiastische ontboezemingen van Camille, op eens in vervoering uitroept: 'Aujourd'hui, je sens que la grâce me touche et je ne demande plus qu'à être Saint-Paul ou Saint-Augustin. Indiquez-moi seulement ce qu'il y a à faire.' Met al de deftigheid van een zedemeester of zelfs van een 'directeur de conscience' debiteert Mme Aubray hare raadgevingen, of geeft zij hare orders, van de rij af. 'Il faut vous marier d'abord.' De jonge bekeerling heeft wel gevreesd, dat het zou beginnen met deze plechtigheid, die zoo weinig in zijn smaak valt; toch wil hij het doorzetten, en vraagt alleen een minder strengen leefregel om meê te beginnen. 'Je suis décidé à tout: mais je croyais, que, pendant quelque temps, il y avait ce qu'on appelle un petit noviciat et qu'on n'entrait pas tout de suite dans les ordres.' Maar Mme Aubray gaat onverbiddelijk voort: 'il faut épouser une femme, qui vous aime.' Ten derde: 'il faut épouser une fille pauvre;' en als haar nieuwe kweekeling spottend vraagt, of het ook een vereischte is, dat hij een leelijke vrouw trouwt, antwoordt Mme Aubray met den meesten ernst: 'ça n'en vaudrait que mieux.' Maar het meisje dat zij op het oog heeft, de ongelukkige Jeannine, is nu eenmaal niet leelijk en de strenge zedemeesteres dient er zich in te schikken. Wat dit gebrek echter ruimschoots vergoedt en haar buitengewoon geschikt maakt voor het doel, dat Mme Aubray zich voorstelt, is, dat zij moeder is van een onecht kind. Zonder eenigzins hare excuses te maken over het wonderlijke van haar voorstel, ontwikkelt deze dood bedaard tegenover Valmoreau hare theoriën, volgens welke zulk een huwelijk het eenige is, dat hem werkelijk kan rehabiliteeren. Zij rekent hem voor, dat hij door zijn lichtzinnig gedrag menige vrouw ongelukkig gemaakt heeft, dat hij nu zooveel mogelijk het gedane kwaad dient te herstellen en - het staat er werkelijk - 'quitte' te worden. Daartoe is een huwelijk met een fatsoenlijk meisje niet voldoende. 'Epouser une jeune fille pure, riche, belle, qui vous apportera la famille, la con-

sidération, le bonheur, ce n'est pas une punition, c'est une récompense.' Dat is het gronddenkbeeld van hare redeneering. Valmoreau moet boete doen voor het gepleegde kwaad, en daartoe moet hij een daad verrichten, die zooveel mogelijk als aequivalent voor het onrecht van vroeger kan dienen. Zonder zulk eene strafoefening kan er van geen waar berouw, van geene werkelijke verbetering sprake zijn. - Camille wordt door zulke theoriën in extase gebracht, maar de arme Valmoreau, als eindelijk het hooge woord er uitkomt.... dat die vrouw een kind heeft, springt op en roept uit: 'Jour de Dieu! madame, c'est une épreuve de francmaçonnerie à laquelle vous me soumettez là. Dites-moi bien vîte, que les cadavres sont en carton, et qu'il n'y a rien dans les pistolets.' Mme Aubray blijft echter even impassibel en ernstig als altijd, Mme Aubray houdt niet op te poseeren. Ook in dit opzicht is zij een volmaakte 'directeur de conscience' en geraakt ze nooit uit haar rol. Eigenaardig is het, dat het stuk den naam draagt van 'les I d é e s de Mme Aubray'. De denkbeelden dier vrouw zijn het, die de maatschappij moeten hervormen, niet zij zelve. Haar persoon is niets, en heeft alleen beteekenis als draagster van die ideeën. Overal waar Mme Aubray verschijnt, komt ze met haar wetboek in de hand en leest ze er een paar artikels uit voor. Nooit is zij geheel en al natuurlijk en ongedwongen - behalve misschien wanneer zij over de souvenirs van haar huwelijk spreekt - altijd poseert ze voor de trouwe weduwe, de brave moeder, de uitstekende opvoedster, de verstandige raadgeefster, de liefdevolle verzorgster, de vijandin der valsche moraal, de profetes der ware. Dit maakt, dat Mme Aubray, hoe conversabel en geestig ook, wel wat zwaar op de hand is en soms zelfs vervelend wordt. Vooral omdat zij, door altijd en overal te willen helpen, niet vrij is van indiscretie. Het beeld van den 'directeur de conscience' geeft ze zoo getrouw weder, dat zelfs de pijnlijke inquisitie er niet bij vergeten is. Het geheele tooneel, waarin zij zoozeer het vertrouwen van Jeannine weet te winnen, dat deze haar aanstonds alle geheimen van haar leven ontsluiert, is inderdaad eene scène, die zulk een rechter van instructie eer zou aandoen; en het is waarlijk niet te veel, als Mme Aubray één enkele maal tot hare ongelukkige beschermelinge zegt: 'Permettez-moi de vous questionner de nouveau. Je vous assure que c'est dans votre intérêt seul...' Nu ja, dat gelooven wij gaarne, dat het haar aan belangstelling niet hapert; en de

arme Jeannine heeft er dan ook wel een paar antwoorden op een paar indiscrete voor over, om door Mme Aubray bijgestaan te worden in hare pogingen om het wat beter in de wereld te krijgen, dan zij het heeft. De bedoelingen en de denkbeelden der weduwe staan dan ook hoog genoeg, om buiten het bereik te liggen eener billijke critiek. Maar aan den anderen kant zouden haar persoon en hare manieren den meest toegevenden beoordeelaar ongeduldig kunnen maken. Als zij wat verstandiger, wat minder kloosterachtig was in hare zedelijke eischen, als ze niet zoo voortdurend poseerde en wat meer discretie, wat meer tact en délicatesse had in het volvoeren harer grootsche hervormingsplannen, dan zou men volkomen het woord van Dumas zelven kunnen beamen: 'Mme Aubray c'est la foi, le dévouement, le sacrifice,' dan mocht ze honderdmaal vrouw wezen, niemand zou er aan denken, haar met den uitroep: 'c'est une femme!' een eereplaats in onze moderne maatschappij te misgunnen.

Maar toen het publiek beweerde, dat het 'taai' was, om een zedelijk mensch te wezen naar den trant van Mme Aubray, toen sprak het niet slechts van hare theoriën in het algemeen, toen had het bovenal het oog op het bijzonder geval, waarbij die theoriën zich in al hare onmenschelijkheid hadden vertoond, het huwelijk nl. van Camille Aubray met eene vrouw als Jeannine. De aarzeling van Mme Aubray zelve bewees, naar ieders zeggen, duidelijk, dat zoo iets geheel en al onuitvoerbaar was; en de geweldige ontknooping, die eindelijk den strijd tusschen moederhart en geweten besliste, veroordeelde, zoo zeî men, zich zelve. - Het zou natuurlijk dwaas zijn, die redeneering van het publiek geheel te laten gelden. Want consequent doorgevoerd, komt zij eigenlijk hierop neder: een plicht, die strijdt kost, is geen plicht. En hiermede verdwijnt van zelf het denkbeeld van zedelijke inspanning en ontwikkeling geheel en al, en wordt het 'laissez aller' de grondregel der moraal. Had Mme Aubray in het geheel niet geaarzeld, zij zou nog minder eene vrouw van vleesch en been wezen, dan zij het nu reeds is. Bovendien moest de schrijver immers bewijzen, dat er eenige waarheid schuilde in het zeggen van Barantin: 'Wacht maar tot het u zelf aangaat. Le pardon, savez-vous ce que c'est? C'est l'indifférence pour ce qui ne vous touche pas.' En dan is er, dunkt ons, nog iets, dat die aarzeling, bij iemand als Mme Aubray, hoogst na-

tuurlijk maakt. Zij is weduwe: niet lang heeft ze het heilige genot der huwelijksliefde gesmaakt, maar de herinneringen aan dien tijd staan haar altijd even levendig voor den geest; zij heeft behoefte om lief te hebben en, daar zij de belofte, die zij eenmaal aan één man gedaan heeft, niet wil verbreken, zoo heeft zij hare liefde op alle ongelukkigen, bovenal op hare afgedwaalde natuurgenooten overgebracht. Er is dus iets bijzonder ‘idealisch’, iets van hare huwelijksliefde in hare onbegrensde philanthropie, iets van hetgeen een der beoordeelaars van het stuk genoemd heeft ‘les rêves d'un coeur trop tôt sevré d'amour’. Iedere menschlievende daad beschouwt zij, om zoo te zeggen, in het licht harer droomen van vroeger. Maar nu moeten die daden dat licht ook kunnen verdragen; er moet geene disharmonie zijn tusschen ‘la charité’ en ‘l'amour’ van Mme Aubray. Waar het nog alleen de rehabilitatie der vrouw in het algemeen geldt, bestaat voor zulk een strijd natuurlijk niet de minste vrees. Integendeel; zoo wordt immers voor iedere vrouw de weg geopend tot dat geluk, dat Mme Aubray zelve als het hoogste en reinste heeft leeren kennen. Bij dit werk kan de herinnering aan dat geluk haar dus ten volle inspireeren. Maar nu het huwelijk van haren zoon Camille ‘dat levend beeld van haar overleden man’ met Jeannine!.... Hoe berouwvol de ongelukkige moeder van den kleinen Gaston ook moge wezen, hoeveel onschuld zij ook hebbe overgehouden na een misstap, waarvoor zij zelve slechts in zeer geringe mate verantwoordelijk is, - het is onmogelijk, dat het huwelijksleven van Camille zoo ideaal worde, als dat van zijne moeder geweest is. Er is hier bepaald tweespalt tusschen de eischen der menschenliefde en de inspraken dier stem, die zich bovenal in het gemoed van Mme Aubray doet hooren. Zonder eenige aarzeling toe te stemmen in het huwelijk van haren zoon met eene vrouw, die een scherp verwijt telt onder hare souvenirs, - en daarbij terug te denken aan den schoonsten tijd uit haar eigen leven; Camille te vergelijken met het edele beeld van zijn vader, zich zelve natuurlijk... met Jeannine, - en dan geen oogenblik terug te deinzen voor zij het offer brengt, - dat is onmogelijk! De aarzelingen van Mme Aubray pleiten derhalve op zich zelf volstrekt niet tegen de mogelijkheid van een daad als de hare; dat de strijd natuurlijk is, bewijst hoegenaamd niet, dat de afloop er van onnatuurlijk zou wezen.

In het gegeven geval kon de schrijver zijne heldin, al had zij ook tienmaal meer zedelijke kracht bezeten, niet anders laten handelen. - Maar het is zeer de vraag, of dat gegeven geval juist is gesteld, of de moeielijkheden waarin Mme Aubray zich geplaatst ziet, uit het werkelijke leven zijn gegrepen, of er zich geene onwaarschijnlijkheden bij voordoen, groot genoeg om ons gerust te doen aannemen, dat niemand een strijd als dien van Mme Aubray in ernst voor zich zelf behoeft te duchten.

Waar hier alles op aankomt, is, dat Camille Aubray in Jeannine het voorwerp ziet zijner eerste, reinste liefde, en dat ook het ongelukkige meisje den jongeling even vurig en even onschuldig bemint. Maar nu zou men vooreerst de vraag kunnen stellen, of iemand als Camille Aubray, wanneer hem het schrikkelijk geheim van Jeannine's verleden wordt ontdekt, door dien slag niet meer moest getroffen worden, dan dat hij, na eene ‘secousse’ van een paar seconden, met vernieuwden aandrang zijne moeder om hare toestemming tot zijn huwelijk vraagt. Laat het vurige liefde, jeugdige hartstocht geweest zijn, die hem bezielde, zijne idealen had hij toch te hoog gesteld, dan dat zij zich terstond konden voegen in eene meer dan platte werkelijkheid. En Jeannine zelf, is zij niet, naar de teekening van Dumas, een raadselachtig, onbegrijpelijk wezen? Zij moest natuurlijk aan den eenen kant eene reine, eerste liefde gevoelen voor Camille: anders kon er van een huwelijk tusschen hen beide geen sprake zijn. En toch moest zij aan den anderen kant een wezenlijken misstap begaan hebben: anders had Mme Aubray niet op eene vuurproef gesteld kunnen worden. Het kwam er dus voor den auteur op aan, die beide gegevens in één persoon te vereenigen; en wij moeten bekennen, dat hij dit ‘taaie’ probleem niet voldoende heeft opgelost. Om Jeannine's liefde te redden, wordt haar misstap nu toegeschreven aan iets, dat wel met vele namen genoemd wordt, maar nooit den rechten naam krijgt. Zij heeft zich aan haren verleider overgegeven zonder eenigzins bewustheid te hebben van hetgeen ze deed; zij is dus ‘une inconsciente’ geweest. Ziedaar alles, wat hare daad moet verklaren en verschoonen. Gewoonlijk meent men, dat alleen blinde liefde, onverdeelde overgave tot zulk een stap kunnen brengen. Maar van genegenheid mocht natuurlijk geen sprake zijn, want hoe zou Jeannine anders voor Camille Aubray eene e e r s t e liefde ge-

voeld kunnen hebben? Ja, zij moest zelfs ‘inconsciente’ wezen tot in het overdrevene, en, ofschoon zij het onzedelijke van hare betrekking tot haren verleider had leeren inzien, toch niet schromen zijne weldaden voor haar zelve en haar kind aan te nemen; want anders zou Mme Aubray de gelegenheid niet hebben gehad, haar op den arbeid te wijzen als op het groote middel om zich te rehabiliteeren. Zij spreekt dan ook voortdurend van dien man als van haren ‘bienfaiteur’ zonder zelfs te bloozen; en evenmin als zij vroeger liefde voor den vader van haar kind gevoeld heeft, evenmin denkt zij er aan, nu het haar duidelijk wordt, door welk een afgrond hij haar van de eereplaats der vrouw heeft gescheiden, hem te haten of te verachten. Zij heeft altijd ‘vous’ tot hem gezegd en hem steeds ‘Monsieur’ genoemd. Hij heeft haar geluk verwoest; maar zij blijft jegens hem, wat zij altijd geweest is, dood onverschillig. Is dit, vragen we, is dit mogelijk? Zou er wel onder die meisjes, welke op zeventien- of achttienjarigen leeftijd het ongeluk van Jeannine getroffen heeft, eene enkele zijn, die haar misstap niet voor een groot deel aan blinde liefde en romaneske droomen had te wijten? Zou er wel eene zijn, die haren verleider nooit had liefgehad en hem later nooit had gehaat? En zoo er altemet zulke ‘inconscientes’, zulke onverschillige naturen bestaan, zou men ze dan mogen zoeken onder haar, die, gelijk Jeannine, geestkracht genoeg hebben om zich uit den afgrond der maatschappelijke verachting op te heffen, en die zoozeer tot grootsche en edele gevoelens in staat zijn, dat zij eene ideale liefde kunnen koesteren voor mannen als Camille Aubray? Wie zoo vurig een ideaal kan beminnen, hoe kan die zoo weinig een lagen verleider haten? - Maar toegestemd, dat Jeannine door bijzondere gaven van geest en gemoed zich in weinig tijds tot zulk eene verbazende hoogte van zielenadel heeft kunnen verheffen - dan is het vreemd, dat zij, door die bovenmenschelijke krachten gesteund, aan Mme Aubray den strijd niet bespaard heeft, door alles te vermijden, wat tot een huwelijk met Camille aanleiding kon geven. Dan had zij moeten inzien, dat er voor het duurzaam geluk van den zoon van Mme Aubray schatten vereischt werden, die zij reeds daarom niet kon geven, omdat een vlekkeloos verleden als een kleinood onder dien rijkdom moest schitteren. Dan had zij moeten begrijpen, dat zij zich nooit geheel en al aan de vurige liefde van haren bruidegom zou kunnen overgeven, omdat, voor haar

gevoel althans, die liefde altijd hare blanke vleugelen aan een droevig souvenir moest kwetsen. Dan had zij aan de aarde niet meer moeten vragen, dan de aarde geven kan; en, evenals Mme Aubray de te ras vervlogen droomen van hare huwelijksliefde door het steunen en beschermen van alle ongelukkigen zocht te verwezenlijken, had ook Jeannine in zulk eene taak de bevrediging moeten zoeken van wenschen en begeerten, die voor haar langs den natuurlijken weg nu eenmaal niet te bevredigen waren. Kortom, de persoon van Jeannine heeft in het stuk van Dumas voor te veel doeleinden moeten dienen, en zulk een passe-partout is zelden een natuurlijk wezen; in *les Idées de Mme Aubray* is het ten minste een onbegrijpelijk, onwaar karakter, dat, doordien het de geheele situatie beheerscht, deze dan ook gansch en al onwaarschijnlijk maakt.

Maar wij haasten ons hier te herhalen wat wij reeds naar aanleiding van *Maison Neuve* gezegd hebben, dat het namelijk laf zou zijn met deze critiek den ganschen inhoud van het stuk te willen veroordeelen. Ook hier komt het ons voor, dat het speciale geval, waarin Mme Aubray de kracht harer denkbeelden op de proef gesteld ziet, bijzaak is. De onwaarschijnlijkheid der ontknooping pleit dan ook volstrekt niet tegen de waarheid van de grondgedachte des schrijvers: dat er eene hoogere en betere moraal is dan de valsche moraal van het dagelijksch leven, en dat de laatste naar het beeld der eerste hervormd moet en kan worden. De fouten der bewijsvoering hebben volstrekt niet de onbewijsbaarheid der stelling aan het licht gebracht; eene juistere opvatting van het probleem, eene minder bekrompene beschouwing van het zedelijk ideaal zouden de wezenlijke oplossing reeds een heel eind verder brengen. Ook dan, wanneer men de zaak alleen uit een zedelijk oogpunt beziet, moet men de groote waarde van stukken als *Maison Neuve* en *les Idées de Mme Aubray* niet afmeten naar de meerdere of mindere waarschijnlijkheid der ontknooping. De eigenaardige taak van een moralist-tooneelschrijver - en hiervoor mag men Victorien Sardou en Alexandre Dumas fils gerust houden - ligt niet in het volledig afwerken en logisch uitwerken van een of ander zedelijk vraagstuk. Men vergete niet, dat zoo iemand bovenal kunstenaar is, en dat eene juiste schildering der werkelijkheid meer tot zijn domein behoort, dan het formuleeren van strenge conclusies in eene meetkun-

stig afgepaste ontknooping. Dat daarmede echter zijne zedelijke taak zou vervallen, of ten minste haar gewicht zou verliezen, is eene gevolgtrekking, waarvan wij nog met een enkel woord de valschheid wenschen aan te toonen.

Men heeft in den laatsten tijd bijzonder veel geschermd met eene theorie over de taak van den kunstenaar, volgens welke deze zich eenvoudig had te bepalen tot eene objectieve beschouwing der dingen. Van liefde of haat mocht geen sprake zijn. Alle subjectieve gevoel of smaak moest ter zijde gesteld worden. De edelste figuur en het verachtelijkste beeld moesten met even veel of even weinig voorliefde worden geteekend. Zedelijk en onzedelijk hadden dan van zelf even weinig waarde als aangenaam en onaangenaam. Hoe meer men werkelijk kunstenaar was, des te meer zou men er zelfs behagen in scheppen, tooneelen en toestanden te schetsen, waarvoor men persoonlijk de minste sympathie gevoelde; eenvoudig, omdat men zooveel doenlijk de geheele werkelijkheid in zich wenschte op te nemen, en zich natuurlijk het meest zou beijveren, dingen te leeren kennen, aan welke men uit zijn aard het meest vreemd was. Dit geheel objectieve standpunt heeft men vervolgens met grooten ophef aan het publiek aanbevolen, als bijzonder geschikt om de eenzijdige godsdienstige, zedelijke en wijsgeerige levensbeschouwingen te vervangen.

Het komt ons voor, dat zulk een standpunt een bepaalde hersenschim is, en dat zulk eene objectiviteit wel altijd tot de onbereikbare illusies zal behooren; eenvoudig om deze reden, dat er geen mensch bestaat, die niet nog iets meer is dan kunstenaar, en die zich door dat andere deel zijner natuur niet noodzakelijk zal laten leiden, zoo al niet bij de behandeling, dan toch bij de keuze zijner stof. Sardou en Dumas fils stellen de waarheid dezer stelling in het volste licht. Dat beide bovenal kunstenaars zijn, daaraan valt niet te twijfelen. De eerste schildert even goed het Nouveau Paris met zijn verguld bederf, als het Vieux Paris met zijne eenvoudige zeden. En dat hij in die objectieve beschrijving het voornaamste deel ziet zijner ‘Aufgabe’, blijkt niet alleen uit het haastige, onvolledige van de ontknooping der handeling, maar

tevens uit het zorgvuldig vermijden van alles wat op redeneering gelijkt. Sardou moest zich natuurlijk wel voorstellen, dat het publiek hem zou vragen: ‘maar het Vieux Paris heeft toch ook zoo oneindig veel gebreken, - en gij bedekt ze niet, - het Nouveau Paris zooveel goeds en onmisbaars, dat het onmogelijk is, onbepaald voor het een of voor het ander partij te kiezen; om maar iets te noemen, de oude meubels van de *Vieille Cocarde* zijn toch vrij ongemakkelijk, de rue Thévenot is vrij morsig en duf, en het leven in die atmospheer van deftige braafheid toch vrij eentoonig; hoe moeten wij dan die beide uitersten verzoenen en beider deugden vereenigen?’ Op die vraag nu blijft Sardou bepaald het antwoord schuldig, en dat hij dit met voordacht doet, blijkt ten duidelijkste uit een woord, dat hij René in den mond legt. Als Genevoix namelijk, na het contrast der oude en der nieuwe stad te hebben geteekend, op het punt is, de vraag aan te roeren, die wij zoo even stelden, dan breekt René die beschouwing terstond af met te zeggen: ‘Ne discutons pas, mon oncle!’ Dat is het, eenvoudig eene beschrijving, geene discussie; - men herkent hier geheel en al den kunstenaar. - Met Dumas fils is het evenzoo gesteld. Hij schildert met evenveel talent den hervormingsijver van Mme Aubray, als de luchthartige beschouwingen van Valmoreau en de voorzichtige wereldwijsheid van Barantin. Hij draagt zorg, dat op den laatsten volzin van zijn stuk: ‘ce que vient de faire Mme Aubray est admirable!’ nog een slotzin volge: ‘oui, mais comme vous dites, vous autres, c'est raide!’ Ook hier volmaakte objectiviteit, ook hier de geest van een echt kunstenaar.

Toch zou men blind moeten zijn, om niet te zien, dat bij beide schrijvers achter den kunstenaar een moralist schuilt, dat Sardou's sympathiën meer voor het Vieux Paris zijn, dan voor het Nouveau Paris, dat Dumas fils meer op heeft met de ideëen van Mme Aubray, dan met de alledaagsche begrippen van zedelijkheid, rechtvaardigheid en menschenliefde. Dit blijkt reeds aanstonds uit de keuze van hun onderwerp. Waarom zou het in hun geest zijn opgekomen, zedelijke contrasten te schilderen, zoo zij zich geheel onverschillig wilden houden tegenover de zedelijke quaestie, die hunne beschrijving onvermijdelijk in het leven moest roepen? Waarom zouden zij er aan gedacht hebben, zedelijke idealen te teekenen, zoo hun hart zich niet tot die idealen had getrokken gevoeld? En dan de be-

werking zelve! Het is opmerkelijk, en toch is het zoo, dat zij de zedelijkste personen van hun stuk zoo volmaakt mogelijk geteekend hebben en de schaduw hunner schilderij meer op de tegenhangers hebben laten vallen. Dat bij het beeld van Mme Aubray ook de overdrevene, de onpraktische zijde bijzonder aan het licht komt, ligt niet daaraan, dat de schrijver zich hierop bijzonder heeft toegelegd, maar moet veeleer hieraan geweten worden, dat hij, op echt fransch, katholiek standpunt zich geen ander zedelijk ideaal kon denken.

De wereldbeschouwing van den kunstenaar, zoo als wij die bij de schrijvers van *Maison Neuve* en van *les Idées de Mme Aubray* aantreffen, zouden wij derhalve geneigd zijn voor juister te houden, dan die op welke wij zooeven doelden, omdat zij veel natuurlijker, veel minder eenzijdig, veel menschelijker is. Zij is o b j e c t i e f, in dien zin, dat zij de werkelijkheid eenvoudig afschildert, zonder de vraagstukken, welke het gezicht dier werkelijkheid moet te voorschijn roepen, volledig te behandelen en op te lossen. En toch is zij weder s u b j e c t i e f, omdat de zedelijke natuur van den kunstenaar dezen leidt in de keus van zijn onderwerp en in de distributie van licht en donker op de verschillende deelen zijner schilderij.

Dat dus een kunstenaar volkomen vrij is om te moraliseeren, zonder dat hij behoeft te vreezen, daardoor zijn standpunt te verloochenen, valt, dunkt ons, niet te betwijfelen. Alleen moet hij er voor zorgen, dat de wijze waarop hij die taak vervult, steeds die van een kunstenaar blijve. Hij trachte, m.a.w., zijne s u b j e c t i e v e denkbeelden ingang te doen vinden bij het publiek, door middel van eene o b j e c t i e v e beschouwing der werkelijkheid. De subjectiviteit geve hem den inhoud, de objectiviteit den vorm van zijn werk aan de hand.

Mogelijk meent men echter, dat deze wijze van moraliseeren niet veel zal uitwerken, omdat de moralist dan niet regelrecht op zijn doel afgaat. Mogelijk is men van oordeel, dat, om het zedelijk peil der publieke opinie te verbeteren, het veel raadzamer is, om de quaesties geheel en al als quaesties te behandelen, ze uiteen te zetten, toe te lichten, te beoordeelen en te bespreken, totdat ieder begrijpt wat men bedoelt en wat men wil; dat het voor den kunstenaar beter is, zich bij zijn palet te houden, zijne talenten niet te versnipperen, en zich niet op een terrein te begeven, waar hij dan toch maar van ter

zijde iets kan uitrichten. Zulk eene beweering steunt echter op eene bijzonder oppervlakkige en povere kennis van de menschelijke natuur. Er zijn maar heel weinig menschen, die zich bij al hun doen en laten door vaste systeemen en theoriën laten leiden en voor welker ontwikkeling het dus vooral aankomt op scherpe redeneeringen en logische conclusies. De meesten houden er niet van, dat men het leven zoo onderwerpe aan de heerschappij van het syllogisme. Niet theoriën hebben den meesten invloed in de wereld, maar indrukken; ja men kan gerust aannemen, dat, op enkele uitzonderingen na, het leven der menschen door indrukken wordt geleid en beheerscht. Men heeft dus de meeste kans op succes, wanneer men tracht, eenige regelmaat te brengen in die indrukken en de betere sterk genoeg te maken, om de minder goede te neutraliseeren. - Maar is dat zoo, wie ziet dan niet in, dat de kunstenaar-moralist een ontzettend groot aandeel kan hebben in het bevorderen van den zedelijken vooruitgang der maatschappij? Want juist dit is het eigenaardige van zijn standpunt, dat hij eenvoudig indrukken te weeg brengt en de verschillende stemmingen van het menschelijk gemoed beheerscht. Is hij dus een zedelijk mensch en niet onverschillig voor de moraliteit zijner medemenschen, hij ga gerust voort, zijne zedelijke idealen in het volle licht te plaatsen en met de donkere kleuren van zijn palet bovenal de onzedelijke figuren zijner schilderij te teekenen. Hij make zich geen te gering denkbeeld van het nut dat hij kan stichten, door zijn eenvoudige ‘études de moeurs’ op het tooneel te brengen. Er zal toch altijd bij de toeschouwers iets van blijven hangen; die tafereelen zullen toch altijd een zekeren indruk achterlaten, en op indrukken komt het bovenal aan. - Dat niet ieder Parijzenaar, die de eenvoudige rust eener *Vieille Cocarde* voor de woelige genoegens van een *Bouton d'or* heeft verlaten, aanstonds na het zien van *Maison Neuve* zijn boulevard Malesherbes weder voor zijne rue Thévenot zal verwisselen, spreekt van zelf. Ook zal niemand er aan denken, onder het publiek van het Gymnase vele doublures van Mme Aubray te gaan zoeken. Maar de aandacht van hen, die onbezorgd en onnadenkend in het Nouveau Paris rondzwieren, is op de bekoorlijkheden van het Vieux Paris gevestigd; de slaven der alledaagsche moraal zijn er op gewezen, dat er eene hoogere en betere bestaat. En dat is reeds veel, dat is voor het oogenblik genoeg. Ook de indrukken, in het Vaudeville en in het Gymnase ont-

vangen, zullen een meer of min nederig plaatsje gaan innemen onder de menigte indrukken, die ieder mensch, en dus ook de Parijsche wereld, beheerschen.

En mocht nu nog iemand van oordeel zijn, dat het tooneel beter zou doen, zich niet met die quaesties in te laten, omdat zij er toch nooit met de vereischte degelijkheid of met den vereischten ernst behandeld kunnen worden, dien bekrompen moralist zouden wij herinneren aan het woord van Ernest Renan: ‘L'humanité dispose-t-elle de tant de forces contre le vice et la bassesse, qu'il soit permis à chaque école de vertu de repousser l'aide des autres et de soutenir qu'elle seule a le droit d'être courageuse, fière, résignée?’

Juli 1867.

JEAN MARGRET.

Hooger onderwijs.

III. Inrichting van het hooger onderwijs[1].

1. *Voorbereidend hooger onderwijs*.

Niet zonder reden roemde ik in een vorig opstel den moed van den minister, die het onderneemt, eene nieuwe regeling van het hooger onderwijs voor te dragen. Er behoort reeds niet weinig geestkracht en vastheid van overtuiging toe om, te midden van de uiteenloopende meeningen die rondgaan, eene keuze te doen van het beginsel, waarop die regeling zal worden opgetrokken, en alzoo de verantwoordelijkheid op zich te nemen van de richting, die voor vele volgende jaren aan de vorming en opleiding van de edelste bestanddeelen des volks zal gegeven worden. Er behoort kracht van geest en vastheid van overtuiging toe, om de toekomst des vaderlands, waar het zijne verhevenste belangen geldt, in handen te nemen en den weg te bepalen, dien wij zullen hebben in te slaan om onzen rang onder de volken op het gebied der wetenschap te handhaven, het eenige gebied, waar onze kleinheid ons niet belet, met anderen mede te dingen. Maar ook, wanneer de beslissende keuze gedaan en het beginsel gesteld is, blijven er nog zwarigheden zonder tal over, die zich ophoopen, die zich vermenigvuldigen naarmate men tot de bijzonderheden der regeling afdaalt. Het is voor den wetgever niet genoeg, een beginsel te kiezen en te formuleeren; hij moet het in zijne werking en gevolgen ontwikkelen; hij kan niet volstaan met zijne theorie

1 Verg. het September-nommer, blz. 389 vv.

te stellen en te verkondigen; hij moet haar in het leven toepassen. Van den strijd der meeningen, waarin de zegepraal behaald moet worden, behoef ik nauwelijks te gewagen; daarop is van zelf elkeen voorbereid, die, op welk terrein ook, iets nieuws heeft te stichten: hij weet, dat andere beginselen lijnrecht strijdig tegenover het zijne komen te staan en hem tot het laatste oogenblik de zege zullen betwisten; hij weet, dat het hem moeite kosten zal, zijne denkbeelden ingang te doen vinden bij zulken, die zich niet kunnen opheffen tot de hoogte waarop hij staat; hij weet, dat hij te doen zal hebben met bangheid, die voor nieuwigheden terugdeinst, met bekrompenheid, die aan kleinigheden blijft hangen; hij kan zelfs voorzien, dat hij met velerlei ijdelheid, eigenbelang en voorbedachte tegenkanting te worstelen zal hebben. Maar dit alles is nog weinig in vergelijking met hetgeen wij de grootste moeielijkheid, die hier te overwinnen valt, noemen mogen, namelijk deze: dat hier eene nieuwe orde van zaken in het leven moet worden geroepen voor eene maatschappij, die zich in de tegenwoordige heeft gevoegd en geschikt; dat bestaande toestanden plaats moeten ruimen voor nieuwe; dat misschien zelfs groote belangen moeten worden opgeofferd; en dat, - schijnbaar het geringste, inderdaad misschien het ernstigste der te voorziene bezwaren - een geheel andere plooi moet worden gegeven aan het doen en denken van allen, die zich in den kring van het universiteitsleven bewegen. Want indien de voorgenomen hervorming van ons hooger onderwijs niet deze vrucht draagt, dan zal zij een ijdel werk wezen. Daarbij komt dan nog meer dan één vraagstuk, welks oplossing men met het oog op de aanstaande wet al sedert lang gedurig heeft kunnen verschuiven, maar dat nu zoo veel te dringender zijn afdoening zal eischen. En eindelijk; daar zijn een menigte kleine, nestige dingen, aan geen beginsel hangende, maar daarom juist wel eens zoo veel te moeilijker te beslissen, waarin de wettelijke regeling, zal zij volledig zijn, behoort te voorzien, en die, hoe onbeduidend op zich zelve, dan opsteller der wet niet weinig hoofdbreken kosten.

Gelukkig dan mag hij zich roemen, die in het stil studeervertrek zijn gedachten over de meest wenschelijke inrichting van het hooger onderwijs latende gaan, een aantal lastige kwestiën, die hij van ondergeschikt belang mag achten, eenvoudig links laat liggen en zich naar vrije keus alleen bepaalt

tot enkele hoofdmomenten dier inrichting, inzonderheid tot zulke, waarbij het op de toepassing van het gestelde beginsel aankomt.

De eerste dier kwestiën, die ons hier onder de oogen treedt, de eerste niet alleen in de geleidelijke orde van behandeling, maar de eerste ook om haar overwegend belang, is die van het v o o r b e r e i d e n d hooger onderwijs, met andere woorden (ofschoon zij niet volkomen hetzelfde zeggen), van de *gymnasiën*. Met nadruk noem ik deze een kwestie van overwegend belang; want de goede regeling van dit voorbereidend hooger onderwijs is de volstrekte en onmisbare voorwaarde, om aan de universiteit die verhevene bestemming te kunnen geven, waarop zij aanspraak maakt. Is het gymnasium (wij willen ons nu gemakshalve aan dit woord houden) gebrekkig en onvoldoende, dan zegge men vaarwel aan alle denkbeeld om de universiteit te maken tot de plaats der vrije, zelfstandige studie, tot het middel voor hoogere wetenschappelijke vorming; dan zal de hoogeschool, welk beginsel gij ook in uwe wet gelieft neder te leggen, door den natuurlijken gang en drang der zaken zelve feitelijk niets anders worden dan eene aanvulling en voortzetting van het werk, dat daar ginds onvoltooid gebleven is; dan zullen wij wel gedwongen worden, om propaedeutiek en examens en schooldwang en dressuur te behouden of weder in te voeren. Want de eerste voorwaarde van alle vrijheid is, dat hij, wien men ze gunnen wil, er rijp voor zij.

Met een enkel woord heb ik vroeger reeds als een der hoofdgebreken van de tegenwoordige regeling van ons hooger onderwijs genoemd, dat de studenten, die onze hoogescholen komen bezoeken, onvoldoende voorbereid zijn[1]. Ik mag het overtollig achten, dit beweeren met argumenten te staven, want het is de algemeene en eenstemmige klacht van allen, die bevoegd zijn als deskundigen hierin mede te spreken. Liever willen wij trachten de oorzaken van het kwaad op te sporen, of beter, te recapituleeren, want ook hiervan valt niets nieuws meer te zeggen. Die oorzaken liggen deels in den aard van het onderwijs zelf, dat vele aanstaande studenten ontvangen, deels in de

1 Zie het September-nommer, blz. 406.

geheele inrichting van dit voorbereidend onderwijs. Daar zijn er, die voor de hoogeschool klaar gemaakt worden door bijzondere onderwijzers, grootendeels door plattelands-predikanten, gewis achtingwaardige mannen, uitstekende herders hunner gemeenten, misschien zelfs kundige theologanten, maar die noch tijd, noch omvang, noch diepte van kennis, noch vooral methode hebben om hunne leerlingen dieper in de klassieke studiën in te wijden dan noodig is om hen door een oppervlakkig admissie-examen heen te brengen. Een ander getal wordt jaarlijks afgeleverd door de nog altijd talrijke kleine latijnsche scholen, die inzonderheid in de landprovinciën des rijks verspreid zijn[1]. Hier moge het onderwijs meer ex professo

1 Volgens het *Verslag van den staat der Hooge-, Middelbare en Lagere scholen over* 1865/66 (Bijbl. Stet., Bijlagen 1866/67, blz- 1100) was het getal gymnasiën en latijnsche scholen als volgt:

In N.-Brabant	12,	waaronder 7 met *twee* docenten, 3 met *één* docent.
In Gelderland	14,	waaronder 1 met *twee* docenten, 6 met *één* docent.
In Z.-Holland	9,	waaronder 3 met *twee* docenten, - met *één* docent.
In N.-Holland	5,	waaronder 2 met *twee* docenten, - met *één* docent.
In Zeeland	2,	waaronder - met *twee* docenten, 1 met *één* docent.
In Utrecht	2,	waaronder - met *twee* docenten, - met *één* docent.
In Friesland	6,	waaronder 2 met *twee* docenten, 2 met *één* docent.
In Overijssel	6,	waaronder - met *twee* docenten, 1 met *één* docent.
In Groningen	3,	waaronder - met *twee* docenten, - met *één* docent.
In Drenthe	1,	waaronder - met *twee* docenten, - met *één* docent.
In Limburg	1,	waaronder - met *twee* docenten, - met *één* docent.
Totaal	61.	

en met meer regelmaat en ruimte van tijd gegeven worden, toch mag het uitzondering heeten, wanneer de jongelieden, die door

Hieronder waren er 25, die respectievelijk minder dan 10 leerlingen voor de klassieke studiën telden, namelijk:

2	met	*twee*	leerlingen.
1	met	*drie*	leerlingen.
5	met	*vier*	leerlingen.
3	met	*vijf*	leerlingen.
5	met	*zes*	leerlingen.
4	met	*zeven*	leerlingen.
2	met	*acht*	leerlingen.
3	met	*negen*	leerlingen.

Dertien inrigtingen werden er geteld, die niet meer dan 1 onderwijzer hadden; *vijftien*, die er 2 bezaten. De *dertien* eerstgenoemden telden te zamen 75 leerlingen voor de klassieke studiën (daaronder ééne met 11 en ééne met 18); de *vijftien* anderen te zamen 166 (daaronder *drie* met méér dan 20 discipelen elk). Het geheele getal leerlingen voor de klassieke studiën op alle scholen was 954. Een vierde gedeelte hiervan ontving dus onderwijs op scholen met niet meer dan één of twee docenten.

deze stedelijke instellingen krachtens haar jus promovendi naar de hoogeschool gezonden worden, grondig gevormd zijn. De best voorbereide studenten komen van de groote instellingen. Het is algemeen erkend, en het ligt ook in den aard der zaak. Er kan aan hunne systematische opleiding meer zorg besteed worden: en het verblijf in eene groote stad heeft van zelf reeds een gunstigen invloed op hunne algemeene beschaving. Evenwel hebben de groote gymnasiën ook hunne schaduwzijde, die het gemakkelijk valt op te merken. Sedert men op de meeste van deze inrichtingen het stelsel heeft aangenomen om den kring van het onderwijs uit te breiden en daaronder allerlei vakken op te nemen, die aan de ouderwetsche latijnsche scholen vreemd waren, moderne talen, nieuwere geschiedenis en aardrijkskunde, zelfs hier en daar natuurkunde of botanie en zoölogie, heeft de veelheid der leerstof onbetwistbaar afbreuk gedaan aan de vastheid van het weten; en het is blijkbaar den docenten tegenwoordig onmogelijk om hunne leerlingen zóó ver op te voeren in de kennis der Grieksche of Latijnsche literatuur als dit voor twintig of dertig jaren doorgaans geschiedde. Daarbij (want ik heb mij voorgenomen alles te zeggen) heeft de te uitsluitende geest van tekst-kritiek, die in de laatste jaren bij ons van de akademie tot in de gymnasiën doorgedrongen is, hoe bevorderlijk ook voor de strenge grammaticale beoefening der oude talen, niet medegewerkt om den lust en de liefde der jongelieden voor de studie der oude letteren te versterken. Die lust is toch al van zelf gaandeweg verflauwd, sinds het Latijn, zoowel als het Grieksch, voor goed eene doode taal is geworden, en, gelijk vroeger uit de kerk, van de kanselarij en uit de diplomatie, nu eindelijk ook uit de akademische lessen verbannen is. Gaarne erken ik deze nadeelige zijde van het gebruik der moedertaal op de collegiën en bij de examens, al houd ik ook vol, dat dit kwaad over end' over wordt opgewogen door de voordeelen, die het spreken in de taal, waarin wij denken, oplevert.

Tegenover dezen staat van zaken is de werking onzer wettelijke verordeningen niet gunstig geweest. Het organiek besluit van 1815 had (art. 149 v.) aan de stedelijke inrichtingen het jus promovendi verleend, d.i. de bevoegdheid om eene verklaring af te geven, ‘dat de leerling bekwaam is tot het bijwonen der akademische lessen.’ Wie van zulk eene verklaring voorzien was, werd zonder nader onderzoek als student inge-

schreven en tot de lessen en tot het verkrijgen van akademische graden toegelaten, terwijl alleen zij, die ‘door huisselijk onderwijs of buitenslands of ook door eigen studie’, zich tot het bijwonen der akademische lessen hadden voorbereid, een toelatings-examen bij de literarische faculteit moesten afleggen. Dit was eene groote fout, vooral omdat de regeering zich geenerlei middel had voorbehouden om te waken voor de deugdelijkheid van het onderwijs op de latijnsche scholen of om zekerheid te hebben, dat die verklaringen met kennis van zaken en oordeel (van goede trouw wil ik niet eens spreken) wierden afgegeven. Zoo moesten jaarlijks aan de hoogeschool toegelaten worden jongelieden, die werkelijk n i e t ‘bekwaam waren tot het bijwonen der akademische lessen’, en - onvermijdelijke weêrslag van die eerste dwaling - ook de admissie-examens der overigen werden door de literarische faculteiten nauwelijks meer dan voor den vorm afgenomen. Het gevolg was, dat de propaedeutische studiën, door den wetgever bestemd tot een middel om den jeugdigen student, die de grondslagen van degelijke kennis reeds gelegd had, in de hoogere wetenschappelijke beschaving in te wijden, dat karakter geheel verloren en verlaagd werden tot een hulpmiddel om het gebrekkige zijner eerste vorming nog zooveel mogelijk te verhelpen.

Reeds bij de poging tot nieuwe regeling van het hooger onderwijs in 1828, werd op dit gebrek gewezen en een der eerste vraagpunten, aan de toenmalige commissie voorgelegd[1], luidde: ‘Kan het doelmatig wezen om aan de Gymnasiën, of aan sommige derzelve, hoogere klassen toe te voegen, met het oogmerk om de leerlingen langer op deze scholen te doen vertoeven, ten einde zij meer gevorderd in jaren op de Hoogescholen overgaan, en tevens hunne kundigheden tot die hoogte brengen, dat zij met vrucht de lessen der Hoogleeraren kunnen bijwonen, *zonder dat deze, gelijk nu wel eens het geval is, tot de eerste beginselen zouden behoeven af te dalen*?’ Het uitvoerig en zeer uitgewerkt antwoord der Commissie wees met ernst en aandrang op de noodzakelijkheid eener geheele hervorming van het gymnasiaal onderwijs; hare raadgevingen verdienen ook nu nog aandachtige overweging; en men mag veilig zeggen, dat indien toen althans op dit stuk aan hare voorstellen gevolg ware gegeven, de grootste gebreken van ons hooger

1 Letter A, vraag 3.

onderwijs, waarover wij tegenwoordig klagen, reeds lang weggenomen zouden zijn.

Men weet, hoe eerst vele jaren later, maar langs een anderen weg, herstel gezocht is door het besluit van 23 Mei 1845, hetwelk voor allen, onverschillig hoe en waar zij hunne opleiding hadden genoten, een examen voor eene staatscommissie eischte, als voorwaarde om tot de hoogeschool te worden toegelaten. De maatregel heeft te kort gewerkt, om ons te veroorlooven dat wij beslissen, of hij al dan niet aan het doel beantwoordde. Toch blijven de verslagen der Commissiën, die opvolgelijk in de jaren 1845-49 dit examen hebben afgenomen, lezenswaardig en leerzaam. Aan de ééne zijde getuigden zij van vooruitgang. De bevinding omtrent de blijken van kennis door de geëxamineerden gegeven, werd allengs gunstiger; zoowel volgens de verklaringen der Commissiën, als blijkens de cijfers, die de uitkomsten van elk examen aanwezen[1]. Aan den anderen kant deden zij bezwaren kennen, waarop het ook nu nog goed zal zijn te letten. Een van de eerste was de overgroote inspanning, die telkens van de examinatoren gevergd werd. Doorgaans duurden de examens vier weken, met 20 of meer dagelijksche zittingen van 8 of 9 uren, waarin telkens 10 of 12 jongelieden onderzocht werden, terwijl de avonden moesten worden besteed aan het opmaken der uitkomsten van elke zitting. Elk, die bij ondervinding weet, wat examineeren is, zal erkennen, dat er groote geest- en wilskracht noodig was om in 't eind onder die taak niet te verflauwen. Een ander bezwaar, dat zich al spoedig openbaarde en telkens op nieuw voordeed, was het kwaad, dat zich noodlottig aan elk examen, en aan de beste het meest, vasthecht, namelijk, dat de adspiranten en hunne onderwijzers slechts *voor het examen* gingen werken. Reeds dadelijk had de tweede Commissie, die van 1846, op te merken, ‘dat het verslag der examen-commissie van het vorige jaar, meer dan wenschelijk was, tot rigtsnoer is genomen bij het onderwijs in het afgeloopen jaar. Bij al te veel geëxamineerden hebben zich blijken voorgedaan, dat het doel hunner opleiding ge-

1 Het kan zijn nut hebben, die cijfers hier nog eens over te nemen:

nl	36	[illegible]	[illegible]	;1	[illegible]	;7	[illegible]	.3
nl	69	[illegible]	[illegible]	022	[illegible]	541	[illegible]	.7
nl	78	[illegible]	[illegible]	522	[illegible]	751	[illegible]	.8
nl	89	[illegible]	[illegible]	762	[illegible]	502	[illegible]	.2

weest was het aanbrengen van de mate van kundigheden, welke vermoedelijk bij het examen zou gevorderd worden, niet - de vorming van den jongen mensch tot smaak en liefde voor de letteren door de studie der oude talen, en tot het gewennen van het verstand aan juiste begrippen, door de beoefening der wiskunde.' Met andere woorden worden die zelfde klachten in de volgende verslagen herhaald. Aan g r o n d i g e studie ontbreekt het den meesten; overhaasting, eene gebrekkige, halfvoltooide ontwikkeling is regel; het nevendoel, het welgelukken van het examen, wordt als hoofddoel aangemerkt, en africhting treedt in de plaats van vorming.

Het besluit van 1 Julij 1850 handhaafde in naam het staats-examen, maar, uitgaande van het beginsel, 'dat het betaamt de inrigtingen van hooger onderwijs voor een ieder zonder belemmering open te stellen,' maakte het de toelating tot het akademisch onderwijs los van den gunstigen afloop van het examen. En daarmede verviel feitelijk het staats-examen zelf. Het Besluit van 4 Augustus 1853 kon dan ook gewagen van 'de opheffing' van dit examen, toen het, met de overweging, 'dat nu de noodige waarborgen ontbreken ten opzigte van de goede voorbereiding van hen, die een akademischen graad wenschen te verkrijgen,' verordende, 'dat voortaan zij, die tot het examen in de wiskunde, voorgeschreven bij Besluit van 1826' (het eerste der akademische examens) 'wenschten te worden toegelaten, een bewijs hadden te vertoonen, dat zij aan eene latijnsche school of een gymnasium de studiën tot den einde toe met vrucht volbracht hadden, of bij ontstentenis van dit bewijs gehouden zouden zijn een voldoend examen af te leggen voor de letterkundige faculteit aan eene der hoogescholen, bijgestaan door den Hoogleeraar in de wiskunde.' Dit laatste besluit heeft ons alzoo nagenoeg weder teruggebracht tot den toestand van vóór 1845; nagenoeg, want terwijl volgens het reglement van 1815 de toegang zelf tot de hoogeschool afhankelijk was gemaakt van de promotie van de latijnsche school of van het daarvoor in de plaats tredend admissie-examen bij de literarische faculteit, is nu het verwerven van akademische graden aan die voorwaarde gebonden. Doch het verschil is zonder wezenlijke beteekenis voor de praktijk. Zoo het ooit voorkomt, het is toch zeker eene zeer groote zeldzaamheid in den tegenwoordigen stand van zaken, dat iemand de hoogeschool komt bezoeken, zonder plan te hebben om een' of

anderen akademischen graad te verwerven. De gebrekkigste scholen van voorbereidend hooger onderwijs, zoowel als de beste, gaan voort, jongelieden rijp voor de akademie te verklaren, krachtens geen' anderen titel dan omdat zij stedelijke inrichtingen zijn; en de literarische faculteiten aan onze hooge scholen, die langs dien weg jaarlijks een aantal slecht gevormde studenten zien toestroomen, worden daardoor van zelf gedreven (al was het alleen maar door een gevoel van billijkheid) om hare eischen voor degenen, wier toelating aan haar staat, op even laag peil te houden; en zoo kleeft reeds van den beginne af eene kwaal aan het akademisch onderwijs, die hare werking over zijnen geheelen verderen gang doet gevoelen.

Ik heb mij misschien overtollige moeite gegeven met de uitvoerige herinnering van deze bekende en erkende zaken. Want over welk vraagstuk, het hooger onderwijs rakende, de publieke opinie ook verdeeld is, op dit punt zijn allen het volkomen eens, dat vóór en boven alles het voorbereidend hooger onderwijs hervorming behoeft. Vrij eenstemmig is ook het oordeel, dat zulke hervorming in dien geest behoort te geschieden, dat de propaedeutiek aan de Universiteit zelve, wier tijd onherroepelijk voorbij schijnt, vervallen kan. Maar hiermede houdt de eenstemmigheid dan ook op, en naarmate men verder doordringt in de bijzonderheden van de nieuwe regeling, komen er meer en meer verschillende gevoelens aan den dag. Sommigen willen de propaedeutiek eenvoudig van de hoogeschool naar het gymnasium overgebragt zien en verlangen, dat even als van 1845-1849 een streng staats-examen voorwaarde zij voor alle studenten zonder onderscheid, om tot de akademie te worden toegelaten. Anderen verlangen tweederlei opleiding, in verband met de verschillende richting van de latere studiën der jongelieden. Voor de aanstaande theologen, juristen en literatoren willen zij de literarische en klassische voorbereiding behouden; voor de studenten in de geneeskunde en wis- en natuurkunde achten zij deze overbodig en eene opleiding aan de hoogere burgerschool even goed, zelfs beter, dan die aan het gymnasium. Eindelijk (om van andere schakeeringen niet te spreken) zijn er, die de studie der oude talen en letterkunde en wat daaraan vast is, tot een minimum teruggebracht willen zien. Voor de

literatoren moge zij onmisbaar zijn; voor de godgeleerden noodig om den oorspronkelijken tekst der bijbelboeken te kunnen leeren verstaan; maar voor de juristen achten zij haar overtollig en a fortiori ook voor de overigen. De moderne maatschappij, waarin deze jongelieden zullen moeten leven, moeten zij leeren kennen; háre begrippen, hare behoeften, hare geschiedenis, hare literatuur hebben zij zich eigen te maken, niet de afgestorvene wereld der oudheid.

Welke keuze hier te doen? - Het antwoord is niet te geven, zonder dat men zich eerst, niet alleen een bepaald denkbeeld gevormd hebbe van het doel van het hooger onderwijs, maar ook zijne richting en inrichting zich in haren ganschen omvang voor oogen hebbe gesteld. Want om het v o o r b e r e i d e n d hooger onderwijs te regelen, moet men het wel eerst met zich zelven eens zijn, w a a r t o e het moet voorbereiden.

Wanneer men uitgaat van het beginsel, dat het doel van het hooger onderwijs aan de Universiteit niet kan zijn een klaarmaken voor een of ander beroep of ambacht, maar de vorming van de geestelijke aristocratie des volks, dan is het niet moeielijk, zijne richting af te bakenen en zijne inrichting in eenige hoofdtrekken (behoudens nadere ontwikkeling voor zooveel noodig) aan te wijzen. De student zal er komen en vertoeven om zich bekwaam te maken voor ‘den geleerden stand’, waartoe hij zal behooren, of voor de ambten en bedieningen, waarop hij aanspraak zal maken; niet om eenen titel of een certificaat te verwerven, dat hem daartoe den weg opent. De staat zal het wellicht noodig achten, zich door examens te verzekeren, dat hij goede ambtenaren verkrijge, de kerk, dat zij kundige leeraren vinde, en die zelfde waarborg zal misschien ook geëischt worden, opdat de maatschappelijke betrekkingen van groot vertrouwen niet voor onwaardigen openstaan; doch wat men ten dezen aanzien ook nu of later goedvinde voor te schrijven, op de richting der studiën aan de Universiteit behoeft dit geen invloed te hebben. Het blijve aan de eene zijde denkbaar en mogelijk, dat al de verschillende kundigheden, waarvan op zulke examens de bewijzen gevorderd zullen worden, ook buiten haar om verkregen kunnen worden, al zal zij ook niemand terugwijzen, die zich in haren kring daarvoor begeert te oefenen; het blijve aan den anderen kant grondslag van haar bestaan en werken, dat zij niet bestemd is om hare kweekelingen een zekere hoeveelheid kundigheden ten behoeve van een of ander examen bij te bren-

gen, maar wel, om hen op te leiden in wetenschap en hun den weg te wijzen tot eigen ontwikkeling. In deze richting nu past noch een algemeen eind-examen voor hen, die de hoogeschool verlaten om de maatschappij in te treden, noch een algemeen toelatings-examen voor allen, die de Universiteit willen bezoeken, noch een reeks van tusschenliggende examens, noch eene aanwijzing van een aantal lessen, die *moeten* gevolgd worden, noch, veel minder, een stelsel van getuigschriften omtrent den ijver en de vorderingen der studenten. De staat zorge, dat de Universiteit de ruimste gelegenheid geve tot oefening in wetenschap, en hij late dan aan elk vrijheid om van die gelegenheid gebruik te maken naar vrije keuze, volgens zijne behoeften, zijnen aanleg, zijne inzichten. De toegang tot de akademische lessen zij alzoo een' iegelijk onverlet; de keuze, welke lessen hij volgen wil en in welke orde hij ze volgen wil, hem vrijgelaten, en het gebruik, dat hij van zijne verworven kennis maken wil, aan zijn eigen oordeel en verantwoordelijkheid voorbehouden.

Maar terwijl alzoo de richting van het universitair onderwijs deze is, dat de ruimste gelegenheid worde gegeven, om in alle vakken van menschelijke kennis wetenschap op te doen, en de ruimste vrijheid, om van die gelegenheid gebruik te maken, behoort daaraan tevens verbonden te worden eene andere richting, die strekt tot bevordering van ernstige, methodische en grondige studie. Daartoe is noodig, niet dwang, maar aanmoediging, niet voorschrift, maar leiding. De menschelijke natuur is zóó, dat, behoudens zeer zeldzame uitzonderingen, ook de meestontwikkelden eenen prikkel van buiten behoeven om krachtig aan te vatten en volhardend vast te houden en door te drijven wat zij in hun eigen bewustzijn als goed erkennen. Zulken prikkel vinden de meesten in het voordeel, dat hun als belooning wordt voorgehouden; voor de edelsten bestaat hij in de eer en onderscheiding, die zij zich kunnen verwerven. De onervarenheid van den jongen student maakt het voor hem wenschelijk, dat hij in den gang zijner studiën bestuurd worde, dat hem eene methode van geleidelijke orde en opklimming in die studiën worde aanbevolen, zal hij niet gevaar loopen van op het onafzienbare veld der wetenschap zonder vaste richting rond te dwalen en in de fout te vervallen, waarop reeds de onbekende dichter der oudheid wees:

Πόλλ᾽ ἠπίστατο ἔργα, κακῶς δ᾽ ἠπίστατο πάντα.

Dit tweederlei oogmerk nu, gepaste aanmoediging en nuttige leiding bij de akademische studiën, kan bereikt worden door het behoud van het doctoraat in de verschillende faculteiten. De onderscheidene vraagstukken, die zich ten aanzien van dat doctoraat opdoen, zooals, hoe velerlei het wezen za!, onder welke voorwaarden het te verkrijgen zal zijn, waar, hoe en door wie het zal verleend worden, kunnen wij nu voor het oogenblik ter zijde laten liggen. Alleen dit moet hier gezegd worden: het zij een louter wetenschappelijke titel, eene welverdiende onderscheiding, een eervol besluit van de akademische loopbaan, zonder dat het in de praktijk, in het maatschappelijke leven, in den staat of in de kerk eenig recht geve of voorrecht, of zelfs voorrang, anders dan die van zelf toegekend wordt aan zulken, die bewezen hebben, de uitstekendsten onder hunne genooten te zijn. Het doctoraat worde algemeen, wat het sinds lang reeds bij de faculteit van godgeleerdheid was, wat het thans ten deele ook bij die van geneeskunde geworden is[1]. Het worde weder wat het in zijn oorsprong was, het hoogste eerbewijs, waarop een wetenschappelijk man aanspraak maakt.

Met het oog nu op déze richting van het universitair onderwijs worde het voorbereidend hooger onderwijs aan gymnasiën, latijnsche scholen, enz., ingericht. Het hoofddoel moet daarbij zijn, dat zij, die zich voorstellen eenmaal een doctoralen graad te verwerven, aan de Universiteit komen behoorlijk gevormd voor de hoogere wetenschappelijke studiën, van welke die graad de vrucht en de belooning is. Hoe dit doel te bereiken?

Op den voorgrond stel ik ook hier het beginsel van vrijheid; namelijk in dezen zin, dat het voorbereidend hooger onderwijs geen voorwerp van eenig monopolie zij. Ook het reglement van 1815 huldigde reeds dit beginsel (art. 2), maar met die afwijking, op wier vèrstrekkende schadelijke gevolgen reeds gewezen is, dat aan de erkende stedelijke inrichtingen het privilegie van het jus promovendi verleend werd. Het spreekt van zelf, en ik geloof niet, dat er iemand meer gevonden zal worden die er iets tegen zegt, dat dit privilegie moet worden opgeheven. Het zij dan, dat dit voorbereidende onderwijs worde gegeven op scholen van staatswege gesticht, of in gemeentelijke instellingen, of aan bijzondere scholen, instituten en huizen van

1 Door de wet van 1 Junij 1865, Stbl. n°. 59, *regelende de voorwaarden tot verkrijging der bevoegdheid van geneeskundige*, enz.

van opvoeding, of door privaatlessen, dit kan onverschillig zijn: de vraag moet niet wezen, waar en door wie, maar, hoe en met welke vrucht het gegeven wordt. Er behoeft geene vreeze te ontstaan, dat de *goede* stedelijke inrichtingen in verval zullen geraken, al zullen zij ook het voorrecht, dat zij tegelijk met de slechte tot nog toe bezitten, verliezen. Zij zullen zich door hare eigene deugdelijkheid staande houden; want ook op den duur zal blijken, en ik mag zeggen al meer en meer zal onder die nieuwe orde van zaken duidelijk worden, wat nu reeds gebleken is, dat het systematisch onderwijs, aan de groote gymnasiën op breede schaal aangelegd en door een talrijk en uitgezocht personeel van docenten gegeven, de beste vruchten oplevert. Misschien echter zal het nuttig zijn, dat de staat, gelijkerwijs er voor het middelbaar onderwijs rijksscholen naast de gemeente-instellingen bestaan, zoo ook van zijnentwege een of meer gymnasiën oprichte, die als model-inrichtingen kunnen dienen.

Hoe deze scholen van voorbereidend hooger onderwijs zullen behooren te worden ingericht, welke de omvang der leerstof en de gang van het onderwijs daar zullen zijn, kan en behoeft hier niet in bijzonderheden te worden uitgewerkt. Zelfs de wet zal te dezen opzichte bij algemeene regelen moeten blijven. De bijzondere scholen en het privaat-onderwijs ontsnappen aan hare heerschappij; voor de openbare scholen alleen kan zij hare voorschriften geven. Doch het zou niet eens raadzaam zijn, dat zij daarbij met de uiterste nauwkeurigheid elk deel en onderdeel wilde behandelen. De waarschuwing, die in 't algemeen voor deze nieuwe wettelijke regeling van ons hooger onderwijs geldt, dat zij niet *te veel* regele, heeft hier vooral groote kracht. De wet is bestemd, voor langen tijd te werken; zij moet voorzien niet alleen in de eischen van ònzen tijd, in de behoeften, die wij nu gevoelen en uitspreken, maar ook in die van volgende geslachten, die wij heden nog niet eens kunnen gissen. Daartoe moet zij eene zekere rekbaarheid - of wil men liever het juistere uitheemsche woord - elasticiteit hebben; anders wordt zij een kluister in plaats van een leiddraad. Reeds nu, onder de heerschappij der besluiten, heeft het moeite gekost noodige hervormingen tijdig in te voeren; hoeveel bezwaarlijker zal het gaan, als voor elke verbetering eene wetsherziening gevorderd zal worden. - Doch dit kunnen wij wel stellen, dat de algemeene strekking der wettelijke regeling

moet wezen, het voorbereidend onderwijs op hooger peil te brengen dan waarop het thans staat; het moet den leerling op hooger standpunt van ontwikkeling opnemen, het moet hem verder gebracht hebben in kennis en oefening, wanneer het hem aan de hoogeschool overlevert. De eischen voor de toelating tot de latijnsche school door het reglement van 1815 gesteld, waren zoo gering, dat men zich wel den geheelen toestand van ons lager onderwijs en van dat wat men toen middelbaar noemde, voor oogen moet stellen, zoo als die was toen dat reglement gemaakt werd, om de verbazing te bedwingen over het weinige, waarmede men in dien tijd genoegen nam. Men oordeele. ‘Geen leerling (zeide art. 5) kan tot de latijnsche scholen worden toegelaten dan van wien bij een voorgaand examen zal gebleken zijn, dat hij wel bedreven is in het lezen, schrijven, rekenen, de gronden der hollandsche taal en de beginselen van de aardrijks- en geschiedkunde. In gevallen echter, waarin de vordering der kennis van laatst gemelde beginselen schijnen mogt eenige hardheid te hebben [!], wordt aan curatoren vrijheid gegeven, daaromtrent naar billijkheid te handelen [!]’. - Geen wonder, dat hier de uitroepingsteekens van zelve aan onze pen ontglijden! De slotzin toch bracht de eischen bijkans tot nul terug. Van hier, dat de voorhoven der wetenschap tot voor volstrekt onbeschaafden werden opengesteld; van hier, dat (er leven er nog onder ons, die het getuigen kunnen) de latijnsche school door sommige ouders als een geschikt middel werd aangemerkt om de lastige jongens, waarmede men te huis geen weg wist, op eene goedkoope manier van de hand te zenden; van hier, dat men op de beste inrichtingen er noodzakelijk toe kwam, de oorspronkelijke latijnsche scholen in gymnasiën om te scheppen, waar naast en dikwijls boven de oude talen eene macht van andere leerstoffen werden opgenomen, wier veelheid en verscheidenheid het brein der schooljongens in verwarring moest brengen. Dit alles kan en moet nu anders worden. Men kan nu eischen, dat de leerling, die op de latijnsche school wenscht toegelaten te worden, zooveel geleerd hebbe als òp de tweede of derde klasse der hoogere burgerschool geleerd wordt. Men zal dan dit drieledig voordeel bereiken, dat de leerlingen op meer gevorderden leeftijd met het voorbereidend hooger onderwijs aanvangen; dat zij eene behoorlijke mate van algemeene beschaving hebben opgedaan, en dat bij de leerstof van

het voorbereidend hooger onderwijs weder op den voorgrond trede wat hier hoofdzaak zijn moet, de grondige studie der klassieke talen en letteren, de kennis der oudheid en, tot ontwikkeling van het logisch denken, de wiskunde. Van zelf zal zich hieraan tevens een ander heilzaam gevolg verbinden; namelijk, dat de jongelieden doorgaans op rijperen leeftijd aan de Universiteit zullen verschijnen. Dit laatste zal men bovendien bevorderen, wanneer men (de tweede eisch, dien wij zoo even stelden) het onderwijs zelf aan deze inrichtingen hooger opvoert, in verband met de opheffing der propaedeutiek aan de hoogeschool, meer tijd en meer arbeid besteedt aan de geleidelijke grammaticale studiën, maar vooral de kennis van de klassieke literatuur verder brengt, zoo verre namelijk, dat de leerling geleerd heeft haar te waardeeren en te genieten, en haar zich zoo eigen te maken, dat hij ze als een onvergankelijken schat voor zijn volgend leven van de school kan medenemen.

De hier aldus in de hoofdlijnen geschetste inrichting van het voorbereidend hooger onderwijs eischt echter volstrekt een examen van toelating voor de hoogeschool. Hoe weinig ik ook ingenomen ben met examens, en ofschoon ik ook hier weder voorzie, hoe licht wij met het gevaar bedreigd worden, dat het studeeren om wetenschap op te doen, in een studeeren om door het examen te komen ontaarde, ik gevoel en erken, dat het onvermijdelijk is. Vooral het stelsel van vrijheid in de keuze, waar en door wien men zich voor de hoogeschool wil laten voorbereiden, dat ik gehuldigd heb, maakt het noodzakelijk. Er blijft alzoo niet anders over, dan te wenschen, dat de geest, waarin dit admissie-examen afgenomen zal worden, een zoodanige wezen zal, dat niet alleen op eene bepaalde som aangeleerde kundigheden, maar ook en vooral op degelijke beschaving, op harmonische ontwikkeling van den geest worde acht geslagen. Dan zal de voorwaarde, dien ik in den aanvang van dit opstel op den voorgrond stelde, dat hij, die het genot der vrijheid zich toeëigenen wil, ook rijp daarvoor zij, vervuld worden.

Wel te verstaan - het is trouwens hierboven reeds gezegd - dat toelatings-examen zal alleen gevorderd behoeven te worden van hen, die aan de Universiteit komen om er naar den doctoralen graad in eenige faculteit te dingen. De regel, dat de toegang tot de hoogeschool voor een iegelijk moet openstaan (men herinnert zich, dat deze regel het motief was van het be-

sluit van 1850), komt mij zoo juist voor, dat ik daaraan geen afbreuk zou willen doen. Ik zie ook niet in, hoe het mogelijk zou wezen een anderen regel in de praktijk toe te passen. Stel, iemand begeert, gedreven door belangstelling in een bepaald vak of in de methode, volgens welke het door eenen hoogleeraar gedoceerd wordt, de lessen over dat vak gedurende eenen cursus bij te wonen, zou men hem beleefdelijk de deur wijzen of des noods met den sterken arm de deur uitzetten, omdat hij geen bewijs van toelating tot de hoogeschool bij zich droeg? Bovendien, waar men het stelsel van eene reeks van akademische examens laat varen, om daar al of niet staats-examens voor in de plaats te stellen, vervalt natuurlijk van zelf het toelatingsexamen. Wanneer men het aan de keuze van den aanstaanden arts overlaat (gelijk thans reeds het geval is), of hij zich aan de hoogeschool of daarbuiten voor de maatschappelijke betrekking die hij begeert, wil vormen, dan is het een ongerijmdheid hem den éénen weg te bemoeielijken en den anderen geheel open te stellen. Verlangt hij evenwel, benevens de bevoegdheid tot de uitoefening der praktijk, ook eenen wetenschappelijken titel te verwerven, dan plaatst hij zich zelven in eene andere verhouding. Dan mag men door bijzondere eischen waarborgen zoeken, dat hij zich die onderscheiding waardig betoone. En onder die eischen mag in de eerste plaats deze komen, dat hij door goede voorbereiding zich vatbaar gemaakt hebbe voor die hoogere wetenschappelijke ontwikkeling, welke alleen aanspraak op zulke onderscheiding geven kan.

Hier zou ik kunnen besluiten. Doch er is eene bedenking, die zonder twijfel tegen deze regeling gemaakt zal worden, en die ik daarom liefst zelf opper om ze tegelijk te kunnen beantwoorden. Hoe? - zal men zeggen - moet er dan ééne zelfde voorbereidende opleiding gegeven worden aan allen, die bij welke faculteit of in welk vak ook den doctoralen graad zullen begeeren? Zal het admissie-examen zonder onderscheid voor allen hetzelfde zijn, voor den medicus niet anders dan voor den jurist of den theologant? Toegegeven nog, dat het onderwijs in de mathesis op het gymnasium voor deze laatsten nuttig is; maar zullen zij, die hunne akademische studiën willen besteden aan de grondige beoefening van een vak uit de wis- en natuurkunde, den kostelijken tijd hunner voorbereiding

hebben te besteden aan het aanleeren van dat latijn en dat grieksch en die andere zaken, die hun voor hunne eigenlijke studiën volkomen overtollig zijn zullen? Zijn wij den tijd dan nog niet te boven, waarin men moest verzuchten:

> Qui nous délivrera des Grees et des Romains?

Zie hier mijn antwoord. Voor wie zoo spreekt, heb ik te vergeefs in de inleiding op deze beschouwingen over ons hooger onderwijs de redevoering van John Stuart Mill vertolkt, en ik zou kunnen volstaan met hem te verwijzen naar hetgeen die uitstekende geleerde, die voorwaar niet de moderne positieve wetenschap aan verouderde liefhebberij opgeofferd wil hebben, gezegd heeft. Maar ik wil liever beproeven, mijne eigene denkbeelden over de noodzakelijkheid van klassieke vorming voor den man van wetenschap, in welk vak ook, in weinig woorden uit te spreken.

Er is tweederlei klassicisme, een ziekelijk en een gezond. Het eerste heeft in vroegere tijden al te veel en al te lang in de nieuwere maatschappij geheerscht, en onzen smaak, onze kunst, onze letteren, onze wetenschap, onze begrippen zelfs bedorven. Het is dat klassicisme, dat de praalgraven in de kerken en de kunstwerken op de openbare pleinen met smakelooze nabootsingen van de oudheid ontsierde; dat de gedichten ook onzer uitstekendste vernuften deed wemelen van de bespottelijkste mythologische beelden en toespelingen; dat de regelen heeft bedacht, waarmede het heldendicht, het lierdicht, het tooneeldicht in het keurslijf werden geperst; dat de taal van het proza (vooral bij ons) bedorven heeft door bastaardworden en citaten; dat den kanselarijstijl heeft uitgevonden; dat de zelfstandige ontwikkeling der hedendaagsche rechtswetenschap aan banden heeft gelegd; dat de geleerden - de groote mannen in *us* - met ondragelijke pedanterie heeft overgoten; dat ons de helden en de volken der oudheid als volmaakte modellen heeft voorgesteld, en hunne staatsvormen en maatschappelijke inrichtingen als idealen; dat, in één woord, dat conventionalisme heeft geschapen, 't welk Bastiat met zooveel reden aanleiding gaf om zich vrolijk te maken over de *singeries des Romains*[1].

1 In zijn pamflet *Baccalauréat et Socialisme*; zie ook zijn *Propriété et loi*.

Of wij, kinderen der negentiende eeuw, ons alreeds geheel van dit ziekelijke klassicisme hebben weten los te maken, zou ik nog niet durven beweeren, hoe weldadig ook in dit opzicht de reactie van het romantisme gewerkt hebbe en hoe heilzamen invloed vooral de geest van verstandige kritiek hebbe uitgeoefend. Maar de teekenen des tijds wijzen er toch op, dat zijn uiteinde meer en meer nadert. Doch zoo wij ons hierover verblijden, laat het vooral zijn, omdat zijn verscheiden voor een gezondere opvatting van de beteekenis en de waardij der klassieke studiën plaats maakt. Wie die beteekenis alleen hierin zoekt, dat de rechtsgeleerde wel latijn moet kennen om de Pandecten te kunnen raadplegen, en de godgeleerde wel grieksch, om het Nieuwe Testament te kunnen verstaan, en bij gevolg de studie dezer talen ook den geneeskundige alleen wilde aanbevelen, opdat hij de werken van Celsus en Hippocrates in het oorspronkelijke zou kunnen lezen - hij zou ons slechts aanleiding geven om zijne bekrompenheid te beklagen. Wie alleen naar het rechtstreeksche nut dezer studiën vraagt, hij stelt zich gelijk met den leerling van Euclides, waar Bake van verhaalde[1]: Toen deze hem de eerste propositie onderwezen had, zeide de jongeling: ‘maar wat win ik nu daarbij?’ Euclides riep zijnen knecht: ‘Geef dien jongeling een gulden: hij wil bij ieder stuk dat hij leert, winst hebben.’ - Neen, het gezonde klassicisme, waarop wij doelen, is dat, hetwelk wij mogen noemen de geurigste bloem eener beschaafde opvoeding, omdat het door de kennis van de meesterwerken en de onvergelijkelijke kunstgewrochten der oudheid den schoonheidszin verwekt, den smaak veredelt, den blik verruimt, den geest verheft, het gemoed voor de edelste gewaarwordingen opent, omdat het al het menschelijke in den mensch tot harmonische ontwikkeling brengt. ‘Maar - daar eindig ik al weêr poëtisch, hoe prosaïsch ik ook begonnen heb,’ zou ik misschien met van Heusde moeten klagen[2]; doch dan mag ik er ook met hem bijvoegen: ‘Wat kan ik er tegen? Geef mij eene taal, die niet poëtisch is. Maar begrijpt gij mij?’

Ik hoop, ja. En zoo iemand het hoofd schudt, ik zie geen kans, het hem duidelijk te maken. Maar is er iemand, die zegt: ik heb alle achting voor uwe ingenomenheid met die zoo

1 *Over universiteiten en hooger onderwijs. Eerste Brief*, blz. 5.
2 *Brieven over hooger onderwijs*. Eerste uitgave, blz. 81.

hoog opgedrevene beschaving, maar vergun mij de opmerking, dat men ook zonder zulke weelde een goed geleerde en een bruikbaar mensch worden kan, dan neme hij voorlief met dit antwoord: Toegegeven; gij kunt zelfs een groot geleerde en een zeer nuttig burger zijn, zonder u de vormen te hebben eigen gemaakt die bij den omgang in beschaafde kringen worden in acht genomen. Gij zult gewis hierom niet minder als man van verdienste geacht worden; evenmin als het gemis eener klassieke opleiding u beletten zal, misschien een' beroemden naam te verwerven. Maar zoo gij dan al voor u zelven die klassieke vorming als overtollige weelde gering schat, onthoud haar daarom niet aan de jongelingschap, die de bloem uws volks is, gelijk zij eenmaal zijne kracht en zijn roem zijn zal. Gij zoudt hun zelven eene bron van onuitputtelijk genot voor het latere leven afsluiten; gij zoudt hunne ontwikkeling eenzijdig beperken; gij zoudt in hen, en door hen in het volk dat in hen zijne leidsmannen vindt, den geest die naar het volmaakte streeft, uitdooven. Want het woord van Goethe blijft waar: het ware en het goede kunnen alleen door het schoone tot volmaaktheid komen.

De nederlaag der Nederlandsche nijverheid te Parijs.

Eigen schuld plaagt 't meest.

Een tentoonstelling laat zich het best vergelijken met een examen; ik bedoel hier niet een examen voor een acte A. of B. van art. zooveel van de wet op het middelbaar onderwijs, maar een vergelijkend examen, een harddraverij, zooals men het noemt. Even als immers over het algemeen naar den uitslag van zulk een examen de kennis van den patiënt wordt beoordeeld, zoo trekt ook het publiek uit hetgeen men op eene tentoonstelling aanschouwt, gevolgtrekkingen ten aanzien der ervarenheid van hen, die hebben tentoongesteld. Maar even als een examen is dan ook de tentoonstelling een onvolkomen maatstaf. De examinator heeft niet over alle vakken gevraagd en, al waren er veel geëxamineerden, er waren nog meer personen, die zich niet lieten ondervragen. Hoe menig fabriekant munt niet juist uit in het vervaardigen van andere zaken, dan die hij liet zien; hoe menigeen heeft zich niet te beklagen gehad over de oppervlakkige beoordeeling zijner werken door een vluchtig voorbijwandelend publiek of door betaalde recensenten? Maar indien dat dan zoo is, mag ik mij ook wel tweemaal bedenken, alvorens ik spreek van eene nederlaag welke de Nederlandsche nijverheid te Parijs zoude hebben geleden, en mag ik mij ten minste wel wachten alleen uit het geringe aantal voorwerpen, dat ons vaderland naar het Champ de Mars heeft gezonden, tot die nederlaag te besluiten.

En toch, bij eene wereldtentoonstelling gelijk die, welke in Frankrijks hoofdstad zoo meesterlijk is georganiseerd - ik raak de financiëele zijde der zaak niet aan, ik blijf eenvoudig toe-

schouwer - neemt de beoordeelaar een geheel ander standpunt in. Er wordt een wedstrijd geopend voor alle fabrikanten van elk land; de nijverheid van ieder volk op zich zelf wordt er afgemeten naar de deugdelijkheid en naar den prijs der voortbrengselen, welke weder met de producten van elders vergeleken worden, terwijl de uitslag op den goeden naam van het land terugvalt. De eer van het volk wordt op het spel gezet, de roem van het vaderland is in dezen wedstrijd gemoeid. Gelukkig verschijnsel inderdaad van vreedzamen wedijver in onze onzekere dagen van geschokte nationaliteit, al speelt het vernielende oorlogstuig, helaas! ook hierbij nog een gewichtige rol.

Wie heeft dan ook niet met wezenlijke belangstelling nagegaan, hoe de nijveren in den lande zich aangordden om hetgeen op hunne fabrieken vervaardigd wordt, met meer zorg of op eene betere wijze te maken voor den grooten wedstrijd van 1867? Wie heeft niet vast vertrouwd, dat de Nederlandsche fabrikanten hun best zouden doen, dat zij, geholpen door lage invoerrechten van allerhande werktuigen en grondstoffen, welke langs onze talrijke waterwegen zooveel goedkooper konden worden overgebracht, den gunstigen indruk zouden verlevendigen, dien de Amsterdamsche tentoonstelling van het vorige jaar had achtergelaten? Wie zag niet reeds het schamel deel van het zoo geniaal ontworpen gebouw, dat aan de Nederlandsche nijverheid overeenkomstig de grootte van ons landje was afgestaan, gevuld en opgepropt met onze voortbrengselen, nog mooier vervaardigd dan wij ze in het Paleis voor Volksvlijt hadden bewonderd? En ik beken, dat ik - zeker is het velen gegaan als mij - in deze verwachting nog bevestigd werd bij het lezen van de lange lijst der Parijsche belooningen, 180 in getal.

Deerlijk ben ik dan ook teleurgesteld, toen ik met eigen oogen moest aanschouwen, wat mij reeds van verscheiden kanten in de ooren was gewaaid, dat de Hollandsche afdeeling in het groote gebouw zoo kaal en zoo schraal was. Met een diep leedgevoel liep ik meer dan eens door die leêge onopgesierde kamers, waar mijne vaderlandsliefde telkens weder pijnlijk werd aangedaan, vooral toen ik op zekeren dag een kernachtig oordeel van een vluchtigen Franschman moest opvangen, wiens ‘il n'y a rien à voir ici’ door mij niet geheel kon worden tegengesproken.

Mijn hart klopt te warm voor mijn land, dan dat ik dat bedroevende verschijnsel slechts zou hebben waargenomen,

zonder de oorzaken daarvan op te zoeken. Ik meen ze gevonden te hebben en wil ze bespreken; ik wil de nederlaag beschouwen, welke onze nijverheid geleden heeft, maar niet had behoeven te lijden; ik wil een lans breken tegen de Hollandsche slaapmuts, die zoo velen met een indommelende goedmoedigheid over de ooren hebben getrokken, en tegen de Hollandsche pet met breeden klep, die wel de oogen beveiligt, maar ook vaak het gezicht belemmert.

Het ligt evenwel niet in mijn plan al wat Nederland zond, en wat met den naam van Holland prijkt, te noemen, laat staan te beoordeelen. Ik ben ten eenen male onbevoegd om eenige critiek te oefenen over de schoone schilderstukken, welke zoo doeltreffend zijn geplaatst in de ruime zaal der Beaux Arts des Pays-Bas, of over het geschut dat onder de daarnaast opgeslagen tent is geborgen; ik hoop alleen wat dit laatste betreft, dat de meer dan eervolle onderscheiding welke daaraan is ten deel gevallen, eenige vergoeding moge geven voor de tonnen gouds, welke jaarlijks aan de artillerie worden besteed[1]. Ik zal niet spreken van de met goud bekroonde diamantslijperij, dat monopolie van Amsterdamsch geduld, dat een monopolie zal blijven zoolang de mededinging der omgekochte Hollanders te Parijs nog zoo onbeduidend is. Ik zal niet gewagen van de in de buurt van Leiden naar het model van nieuwe boerderijen aan den Rijndijk getimmerde Metairie Hollandaise, welke de nergens meer dan te Parijs gewaardeerde Hollandsche zindelijkheid daarom zoo goed kon vertegenwoordigen, omdat er niets was, dat haar vuil kon maken. ‘Tiens, la propreté Hollandaise’, was het eenige Fransche woord dat ik in dat boerenhuis hoorde; maar de dame, die zoo sprak, wist niet, dat de rampzalige veepest aan de Hollandsche koeien den pas had afgesneden op haren Parijschen tocht, en dat het bestuur der Maatschappij van Landbouw het voor pekelzonde zou gehouden hebben, indien een boer en onze boerinnetjes eenige fransche koe-

1 Voor het materiëel der artillerie en draagbare wapenen werd op de begrooting voor dit jaar ƒ 494,575 uitgetrokken, dat is nog ƒ 34,117 meer dan voor de professoren en al de wetenschappelijke instellingen, verbonden aan de hoogescholen te Leiden, Utrecht en Groningen te zamen. Voor 1868 wordt ƒ 765,525 gevraagd, behalve ƒ 500,000 voor geweeren.

tjes op den schoonen stal hadden geplaatst, en met melk of room op hollandsche wijze de dorstige Franschen gelaafd, even als zulks in de fransche laiteries met voordeel geschiedde. En toch men zoude niets anders hebben gedaan dan zoovelen; of was soms het meel, waarvan de Wiener Bäckerei jede Stunde frisches Brot bakte om het bij manden vol te verkoopen, juist uit Weenen afkomstig? Maar in het voorbijgaan een enkel woord van welgemeende hulde voor hem, die gewoekerd heeft met de voortbrengselen der oud-Hollandsche kunst, welke onze heeren liefhebbers en regenten zoo noode durfden afstaan en blootstellen aan al de gevaren eener expositie. In de afdeeling der Histoire du travail prijkte, ofschoon niet zoo volledig als te Delft, onze nijverheid van vroeger dagen, even goed als die van andere landen, met hare voorvaderlijke kasten en haar koperwerk, met de Hollandsche tapijten en de gesneden stoelen met dito stoofjes, de drinkbekers en het porcelein tot zelfs de vedel en het kootje voor den blinden vink of de kanarie toe; ofschoon die beroemde verzameling van Delftsch aardewerk toebehoort aan den Parijzenaar Demmin.

Doch wanneer ik nu mijn taak opvat en overga tot het bespreken van de nederlaag onzer nijverheid, dan weet ik wel, dat van alle kanten mij wordt tegengeworpen: ‘maar vergelijk onze industrie toch niet met die van de groote volken; ons land kan niet op tegen Engeland of Frankrijk, tegen Pruisen of Oostenrijk.’ Zeer juist, maar ik vergelijk onze krachten met die van Wurtemberg b.v., met Zweden of Noorwegen, ja als gij wilt, met Denemarken, en dan zeg ik dat wij zijn overwonnen. De Nederlandsche nijverheid, niet zooals zij werkelijk bestaat, niet zooals zij zich te Amsterdam liet beoordeelen, maar de Nederlandsche industrie zooals zij te Parijs vertegenwoordigd werd, is ten aanschouwe van de geheele wereld beschaamd en vernederd, vooreerst omdat zoovelen onzer nijveren hun fabrikaat in het geheel niet hebben opgezonden, en bovendien, omdat de Nederlandsche voortbrengselen, op eenige uitzonderingen na, zijn gezet en geplaatst - ik durf niet eens zeggen geschikt - op eene wijze, die wel als een voorbeeld van hollandsche smakeloosheid en stroefheid ieder in het oog moest springen. En

voor dat droevig figuur, dat de niet al te wakkere Hollanders in 1867 gemaakt hebben, mag de Rekenkamer nog wel, indien ik mij niet bedrieg, de som van honderd en vijftig duizend gulden uitbetalen.

Ik kan dit beschamend verschijnsel niet anders verklaren, dan door aan te nemen dat het de nijveren in den lande niet ter oore gekomen is, dat in *hun* belang de schatkist zich die opoffering zou getroosten; de slaapmuts was wat ver over de ooren getrokken. De fabrikant doorzag het eigenlijk niet, dat het in *zijn* belang was iets van *zijne* fabriek naar Parijs te zenden; ‘hij had leergeld genoeg betaald aan *die* tentoonstellingen; maanden lang was hij zijn goed, en dat nog wel zijn allerbeste, kwijt geweest, en toen het eindelijk terugkwam, was het zoo bestoven en gehavend, dat hij het wel had kunnen weggooien.’ Ik kan natuurlijk niet beslissen in hoever deze klacht gegrond is. Ik behoor niet tot het gezegende gild der fabrikanten, die aan een talrijke schare van werkvolk kolossale sommen uitbetalen, en daarbij toch de fabriek uitbreiden, hun woonhuis vergrooten, het met stal en koetshuis voorzien, en die zoowel hier als elders eindigen met de meest vermogende ingezetenen te zijn. Ik lees slechts in boeken zonder cijfers, en niet vertrouwd met het debet en credit, kan ik niet uitwijzen of de cassa mag bezwaard worden met de rekening van pakloon en vracht, ja met het volle verlies van één monster van het artikel, dat bij honderden of duizenden per jaar wordt vervaardigd en verkocht. Maar wat ik wel weet, is, dat als de fabrikant om *eigen* belang zijn waar te huis houdt, op *zijn* rekening de verantwoording komt van niet te hebben gehandhaafd den nationalen roem, terwijl hij het kon; van daarentegen te hebben medegewerkt tot het onrecht, dat aan ons vaderland zoo onnoodig is aangedaan. Het is *zijn* schuld, dat de vele, of laat ik gerust zeggen, de weinige bezoekers die de ledige Hollandsche kamers betraden, onze nijverheid onbeduidender hebben moeten vinden dan zij werkelijk is. Hij was het dan ook niet, die met nationale zelfvoldoening ons lezen liet, dat een te 's Hage vervaardigd rijtuig door een Franschman uit Lyon, en een geheel assortiment wollen dekens uit een der beste Leidsche fabrieken door een Parijsch huis was aangekocht. En al zijn de meeste bezoekers der tentoonstelling ook juist geen koopers, hoevelen doen er niet hun voordeel met dat groote adresboek, zooals men een expositie niet onaardig genoemd heeft. Wat zijn er

in de duizende en duizende zakboekjes niet al firma's opgeschreven door die talrijke deskundigen, die goede waar en goede merken zochten. Of staat het voorbeeld van den Zwitserschen fabrikant van spintafels, die op de tentoonstelling er dadelijk 200 besteld kreeg, alleen? En bovendien, is dan de kans om met een medaille van een wereldtentoonstelling te prijken, niet ook wel iets waard? Ik zal de laatste zijn om onvoorwaardelijk gewicht te hechten aan dat eermetaal; minder om de ongelijkheid in de uitspraken eener vreemde jury, - hoe talrijk zijn niet juist te Parijs de protesten tegen de jurys en de door haar begane misslagen, - maar omdat tentoonstellingmedailles, men denke slechts aan bloemisten, die er reeds meer dan 40 tellen, een even ijdel vertoon worden als de titels van 20 of 30 geleerde genootschappen, waarvan deze of gene man van verdienste lid is. En toch is het wel zeker dat een nieuw verworven medaille geen windeieren legt; de fabrikant moge de ontvangen onderscheiding op haar juiste waarde weten te schatten, ik ben overtuigd, dat indien de kaart der fabriek met een nieuw bewijs van deugdelijkheid is versierd, haar reiziger met de eigenaardige overredingskracht, die dat slag van menschen kenmerkt, bij zijn eerstvolgend bezoek de klanten wel aan het verstand zal weten te brengen, waarom zijn patroon met zilver of met brons werd bekroond.

Een helderziend beoordeelaar heeft in het Juli-nommer van De Gids van het vorige jaar de aanzienlijkste Nederlandsche firma's in scherpe bewoordingen gegispt, omdat zij zich te Amsterdam niet lieten vertegenwoordigen, terwijl men aldaar toch met alle recht een talrijker opkomst had kunnen verwachten. En wanneer ik dan ook het getal onzer vertegenwoordigers op het Champ de Mars met dat der inzenders van het Paleis voor Volksvlijt vergelijk, zal ik wel een nederigen maatstaf gebruiken. Toch durf ik gerust verzekeren, dat de uitslag inderdaad nog op verpletterender wijze ten nadeele der eerstgenoemden uitvalt, en wensch ik, om die verzekering te staven, eenige aanteekeningen uit mijn zakboekje mede te deelen. Overal b.v. zijn in onze ijzeren eeuw de smeden de mannen van gewicht geworden; op de Haarlemsche tentoonstelling hoorde ik reeds klagen over ‘die vervelende brandkasten’, zegge 36; te Amsterdam hadden 23 smeden er meer dan 30 geplaatst, en te Parijs pronkt er.... één, een zeer onooglijk stuk, dat de vuurproef reeds heeft doorgestaan en ook in het geheel niet is

opgeschilderd, terwijl de fabrikant toch ruimte genoeg zoude gehad hebben om er een tweede naast te plaatsen, ten einde eens te laten zien hoe zijn werk wordt afgeleverd. Één haardje houdt die eenige brandkast gezelschap, terwijl alweder voor de Amsterdamsche tentoonstelling 36 smeden uit verschillende gemeenten van ons land meer dan vijftig van die meubels gemaakt hadden, welke dan ook in ons vochtig en koud klimaat onmisbaar zijn, en daarom overwaard om te worden vertoond. Of wordt soms de behoefte van ons volk reeds genoeg gekenschetst door de 3 lompe koperen waterstoven, die met vier of vijf koperen modelletjes de geheele industrie van al onze koperslagers vertegenwoordigen, terwijl toch ons rood en geel koperwerk door elke Hollandsche huisvrouw om strijd wordt geliefd en door elke ouderwetsche keukenmeid om 't hardst wordt geschuurd! Of vinden onze dames dergelijke artikelen te alledaagsch; meenen zij dat andere volken zoo iets niet zonden, en hebben zij op de glinsterende tulbandsvormen uit Weenen niet gelet? Voor de massa koffers, die den stationairen Hollander te Amsterdam tot reizen uitnoodigden, prijkt te Parijs één koffer naast één valies. Twee houten beenen met zeven leesten samen in een hoek gesmeten, is al wat onze instrumentmakers schijnen te maken; van de 40 vertegenwoordigers dezer industrie, welke op de Amsterdamsche expositie waren vertegenwoordigd, vond ik er op het Champ de Mars nauwelijks een zestal terug, hoewel ik ook hier de astronomische klok van Hohwü herkende, welke te Amsterdam met goud werd bekroond, omdat prof. Kaiser had getuigd ‘dat zij - eigenlijk een andere, die nl. aan de sterrewacht te Leiden geleverd was, - tot de meest volkomen kunstgewrochten behoort, die immer uit menschenhanden gekomen zijn.’ Verder gapen 3 Hollandsche gebitten met kunsttanden den toeschouwer even onsmakelijk aan, als die specialiteit door andere volken keurig is tentoongesteld, bij voorbeeld in den vorm van hartjes netjes uitgestald. Gelukkig zijn er ook slechts 3 Hollandsche pruiken te zien, en mag men dus besluiten, dat de pruikentijd bij ons op zijn eind loopt.

Het Hollandsche tafellinnen is beroemd; welke huisvrouw zal mij dit tegenspreken? meer dan eens ondervraagden mij de dames te Florence en te Rome over de *tela d'ollanda*, dat ook bij haar zoo goed staat aangeschreven. Op de eerste Londensche tentoonstelling moet dat artikel bijzonder de aandacht hebben getrokken en schitterend beloond zijn, terwijl thans

te Parijs nauwelijks twee kasten door vier of vijf firma's gevuld zijn, en, hoewel volgens het laatste Verslag der Staten van Noord-Brabant in die provincie alleen meer dan 600 linnenweverijen worden geteld, met meer dan 1600 werklieden, van die alle slechts één firma eene eervolle vermelding is waardig gekeurd. En toch verwondert mij die uitslag der bekrooning volstrekt niet. De Hollandsche servetten waren immers zoo slordig opgevouwen, dat Mevrouw van Doertoghe ze onmogelijk in haar linnenkast zou hebben toegelaten. Met de expositie der stukken linnen was het werkelijk niet veel beter gesteld, en - wie herkent hier de voorvaderlijke slaapmuts niet - van het zien, laat staan van het bewonderen der patronen kon wel in het geheel geen sprake zijn. Smeeken onze linnenwevers, die, zoo als men hier zegt, tot nu toe bijna niet overtroffen zijn, er dan waarlijk om, dat de Pruisen en Saksers, de Hessen en Oostenrijkers hen van de baan zullen knikkeren? Al die vreemden toch hebben hunne tafellakens keurig opgespannen om er de ledige muren mede te versieren, terwijl de fabrikanten uit Canstatt en Bielefeld hunne stukken geschikt hebben met eene netheid, die werkelijk bij ons Hollanders niet beter kon zijn.

En ga ik van de linnenkast naar de zilverkast, dan is het niet anders. Wie herinnert zich niet meer de zijzaal in het Paleis voor Volksvlijt, waar de kasten van 26 goud- en zilversmeden met groot en klein zilver, met gouden kettingen en edelgesteente, met in zilver gevat kristal of porcelein, met tal van vazen, van bladen en theeserviezen en bovenal met de zoo geroemde kroon en luchters voor het zilveren feest van Neêrlands Koning en Koningin vervaardigd, aller oogen tot zich trokken? En wie betreurt het dan niet, dat in plaats van al die schitterende voortbrengselen van inlandsche nijverheid, wel waardig om gezien en beoordeeld te worden ook buiten ons land, de duizende en duizende bezoekers van het Champ de Mars het werk te zien kregen van één hofleverancier, die hier waarlijk een allerongelukkigsten maatstaf leverde voor den smaak en den rijkdom van ons hof, terwijl door onze zilversmeden toch meestal met veel meer zorg en in veel beter stijl wordt gewerkt? Gelukkig stond naast hem een tweede exposant, die met het in vorm en glans, in hoeveelheid en verscheidenheid uitmuntende Voorschotensche fabrikaat moedig den strijd kwam wagen, en wiens edel glanzend zilver altijd de Fransche zilverachtige meng-

sels zal overtreffen, omdat deze met hun onoogelijke dofheid en hun minder scherpe lijnen, in weerwil van de flink gemodelleerde vormen, zeker een minder aangenamen indruk moeten achterlaten. Maar, vraag ik nu, konden niet even goed nog andere van die 26 bedoelde fabrikanten getoond hebben op welke wijze ‘de rijke Hollanders’ gewoon zijn de overgewonnen penningen tot huiselijk nut en gerief te gebruiken?

En de 25 fabrikanten van muzijkinstrumenten hebben te Amsterdam ook meer dan 2 pianino's en één kast met koperen blaasinstrumenten te voorschijn gebracht. De 134 meubelfabrikanten, - de draaiers en ivoorsnijders niet mede gerekend - die in het Paleis voor Volksvlijt hun spiegels, behangsels, tapijten en meubels lieten zien, gaven blijk van vooruitgang; de rechtlijnige vormen hadden plaats gemaakt voor losse en bevallige lijnen; het verschillend gekleurd hout, het inlegwerk van allerhande hoedanigheid en teekening, het stout gesneden beeldhouwwerk, alles bewees, dat er meer smaak en tevens grooter welvaren gekomen was. Doch juist daarom moest de zaal der meubels te Parijs zoo tegenvallen; een paar spiegels, een paar altaren thans in grootte en sierlijkheid overtroffen, en daarom vroeger met zilver, thans met brons bekroond, één mooie schoorsteenmantel - die zoo keurig gebeeldhouwde wit marmeren uit Volksvlijt is trouwens toen door een Engelschman gekocht - een paar bonheurs du jour, een paar damesbureaux, een paar werktafeltjes, een paar vuur- en tochtschermen - toch iets echt nationaals - en een drietal stoelen geplaatst om een groepje artikelen van Zeistersch zink, zooals wij er echter vroeger betere en meer hadden aangetroffen, dat was zoo ongeveer alles: terwijl nog een kast met handschoenen en geweeren uit Luxemburg door menigeen op den koop toe voor Hollandsch werk is aangezien. Gelukkig gaven de lakens en wollen dekens die met zilver bekroond zijn, eenige vergoeding in het beschamende vertrek. Doch ik vraag al weder, waarom de fabrikanten dier artikelen niet in de gelegenheid zijn gesteld nieuwe klanten op te doen onder de duizende op de tentoonstelling vertoevende handelaars, die toch de lakens en dekens van alle andere volken konden voelen en beoordeelen, terwijl het Nederlandsche product achter spiegelend glas scheen te moeten hangen? ‘Dat is juist met opzet gedaan tegen de stof’, zal de vergoelijkende Hollander antwoorden. Ja, maar elders werden zulke artikelen 's avonds met gordijnen tegen dien vijand

beveiligd, nadat zij overdag waren aangeteekend door den deskundige, die voortaan met het koopen en verkoopen van die kwaliteit zijn voordeel zou doen.

En wat was er te zien in de kamer der arts libéraux? Daar prijkten de Hollandsche lettergieterijen o.a. met Japansche, Bataksche, Aegyptische typen, zoo als zelfs de Imprimerie impériale ze niet bezit, ofschoon men niet verder kwam dan een bronzen medaille, en er ook inderdaad van de Leipzigsche letteren drukwerken b.v. voor ons nog wel iets te leeren valt. Daar had men Hollandsch papier, wel deugdelijk en echt nationaal, doch slechts van twee inzenders, en nog niet eens Zaanlanders, afkomstig. Daar moest een stapeltje Hollandsche boeken, 20 niet eens klassische werken, o.a. eenige niet eens ingebonden Arabische en Fransche boeken van Prof. Dozy, de eer der Nederlandsche pers ophouden naast de atlassen van Kuyper en Mees, en de bontkleurige visschen van Bleeker[1]. Bindwerk was er niet veel en de beste binders zijn dan ook te huis gebleven; misschien wel omdat zij bang waren voor de meer dan volmaakte prachtige Parijsche banden, voor die kostbare kantoorboeken b.v. met die sierlijk gegraveerde en in 't vuur vergulde koperen hoeken en sloten, voor een prachtbijbel niet te versmaden, maar die dan ook zeker met een paar honderd gulden nog niet betaald zullen zijn. Men had er verder eenig kunstig geknutsel, als nagemaakt oud drukwerk, papier dat vuil was geworden en zoo schoon gemaakt dat het van een lek in het Haarlemsche tentoonstellinggebouw geen letsel had gekregen, oud Hollandsch en nieuw machinaal papier meer dan ééns gespleten - waarom hing dit zóó, dat het niet eens goed gezien werd? - vervolgens lakwerk van den Rotterdamschen kunstenaar, die een nieuwe industrie met goed gevolg blijkt te drijven, gebogen en geschilderd glas naast doozen voor pruimtabak en Goudsche pijpen geordend in oudbakken kisten, die met onze nationale kleuren op een allergrofste wijze waren beschilderd; eindelijk nog eenige schoolbehoeften en schoolprenten, waarboven, ongeveer 12 voet boven den grond, de bustes prijkten van Neêrlands Koning en Koningin, boven schoolprenten voor lager onderwijs uitstekende, alsof onze sub-commissie van étalage daarmeê het vraagstuk had willen oplossen ‘hoe te zorgen, dat die bustes toch niet over het hoofd zouden worden gezien.’

1 Waarom wordt dat prachtwerk van Mielings pers niet voortgezet?

Welk Nederlander had niet met mij die bustes een waardiger plaats willen geven op een behoorlijk voetstuk van zink of hout, des noods van steen of kalk, midden in een der zalen tusschen andere voorwerpen die zulk een vereerend gezelschap verdienden; wie zoude niet wenschen, dat men daarin het voorbeeld der Beiersche Commissie gevolgd was?

'Maar wat wilt gij dan?' hoor ik mij toeroepen, 'onze fabrikanten moesten wel bescheiden zijn in hunne aanvragen om plaats; aan het kleine Nederland kon slechts een geringe ruimte worden afgestaan.' Zeer zeker, doch waarom is die beperkte ruimte niet gebruikt? Of hebt gij met mij opgemeten hoe vele honderde vierkante ellen leeg zijn gebleven? Uw gezicht plooit zich tot een ongeloovigen glimlach, maar het zal spoedig een spijtigen trek aannemen. Luister slechts en beoordeel dan of de Commissie, die aangesteld werd om de belangen van onze nijverheid te behartigen, en voor de eer onzer industrie te waken, haren plicht heeft gedaan toen zij die ruimte open liet en niet vertrouwde, dat elk industrieel, vernemende dat er nog zooveel plaats beschikbaar was, op het eerste telegram naar Parijs zou zijn gespoord met eenige proeven van zijn werk, welke hij tot dus ver uit bescheidenheid had teruggehouden, omdat het nu niet meer gold: il vaut mieux ne rien dire que de dire une bétise.

Had de Commissie anders gehandeld, dan zou b.v. de buitenmuur boven de levensmiddelen, die een oppervlakte besloeg van omstreeks 4 op 6 el, geprijkt hebben met echt nationale grondstoffen, met het riet en de hoepels, die nu verscholen liggen, met Friesche matten en bundels vlas; dan zou tegen den geheel kalen pilaar en den aangrenzenden muur, langs eene ruimte van 8 maal 5 el naar ik gis, naast de éénige brandkast en den éénigen haard uit de thans elders opgestapelde blokken en katrollen en uit het in een vergeten hoek gestopte kabeltouw, een sierlijk geheel gevormd zijn op de wijze als andere volken dit deden, en als de Hollanders zelf midden in het Paleis voor Volksvlijt zoo smaakvol hadden gedaan; dan had men ten minste een paar vischnetten kunnen ophangen om daardoor dien grooten, nu immers herlevenden tak van nationale nijverheid wat beter te doen vertegenwoordigen dan door die ééne doos met een paar stokvisschen, en hadden de Zweden en Nooren met hunne sierlijk gedrapeerde netten ons dat verzuim niet verweten; dan had men voor andere zaken ruimte gewonnen

naast de fraaie spoorwegrijtuigen, bij het zinken koepeltje uit Arnhem en naast de ijzeren preekstoel uit de residentie[1]; dan had het geplette lood en tin, even als zulks te Amsterdam geschied was, ter lengte van honderde voeten kunnen worden opgehangen; dan was er plaats geweest voor de sierlijke voorwerpen van terra-cotta.

Zoo moge men ook van de houten betimmering der Hollandsche afdeeling langs de Rue des Pays-Bas beweren, dat zij er ‘ernstig’ uitziet, op mij maakte die peperkoekkleurige kast een alleronaangenaamsten indruk, en dat niet het minst, omdat boven de spiegelglazen nog wel een rand van 2 maal 10 el had kunnen behangen zijn met stalen van geschilderd marmer gelijk het te Amsterdam b.v. zoo goed geleverd was, terwijl ook de verdere ledige ruimte aldaar, ter grootte van ongeveer 5 maal 6 el, door onze photographen met lust zoude zijn aangevuld. Welk kunstenaar schaamt zich niet, dat die eene muur in de zaal der oude kunst totaal ongebruikt is gebleven en wie ziet niet in, dat, als men gewild had, zelfs de ruimte onder de toonbanken in de zaal der matières premières, meer dan 150 el, nog had kunnen worden geutiliseerd. De fransche boekverkoopers en zooveel anderen wisten er wel raad mede, terwijl die ruimte bij ons slechts met een beschamend rood tusschen al te ‘ernstige’ pilasters bespannen was. Tegen de verwachting is men dan ook in de juist genoemde zaal, waar de met zoo veel zorg behandelde en wetenschappelijk beschreven verzameling Indische houtsoorten ligt uitgestald, blijkbaar verlegen geweest met de ruimte. Men heeft er maar wijd uiteengezet en zelfs geheele muren opengelaten, in plaats van er de Brabantsche tafellakens op te hangen, of er het Noordhollandsche zeildoek te drapeeren, in plaats van er de geschilderde doorschijnende ophaalgordijnen te vertoonen, zoo als zij te Amsterdam de aandacht hadden getrokken, of het behangselpapier, waarmede het Paleis voor Volksvlijt in der tijd zoo elegant was opgesierd. Waarom niet liever met Hilversumsche karpetten, zoo bont als men het maar noodig vond, aangevuld, dan een enkel plekje van de licht groene muren vertoond? Waarom niet per telegraaf nog een bezending artikelen ontboden, dan de opmerking uitgelokt dat de kasten met schoenen en die met zeep,

1 Waarom zonden de Haagsche gieters niet, in plaats van de vijf prentjes, hun modelboeken, gelijk hun buitenlandsche gildebroeders dit bijna allen hebben gedaan?

die met hoeden en die met lakwerk, die met zilver en welke niet, slechts *half vol* waren? Waarom niet het inlandsch vlaggedoek als de Nederlandsche driekleur tot vervelens toe opgehangen? Waarom niet vooral de wapenschilden onzer provincies ergens aangebracht en alzoo iets gedaan, waarin zelfs de Zweden en Nooren ons het voorbeeld gaven; of was men soms bang de ijdelheid van de onderdeelen onzer natie daardoor al te veel te prikkelen?

Doch genoeg feiten opgesomd; een ieder oordeele, of de gecommitteerden hun zeker moeielijke taak toch niet al te licht hebben opgenomen; of zij bij het schikken der voorwerpen niet al te weinig hebben gedacht aan het inderdaad uitstekende voorbeeld dat hun in de Amsterdamsche expositie gegeven was. Daar had men immers zoo flink partij getrokken van de verschillende vormen en kleuren der talrijke voorwerpen; daar stond een ieder verbaasd, hoe in plaats van Hollandsche stroefheid losse bevalligheid in 't oog sprong; daar heerschte niet de minste eentoonigheid; daar hadden in één woord de Hollanders getooverd. Doch juist bij die aangename herinneringen van het vorige jaar moest de voorvaderlijke smakeloosheid, die ik thans aantrof en die te Parijs nog veel meer hindert dan ergens elders, mij dubbel pijnlijk aandoen. Waarom hebben dan ook de inzenders hunne artikelen juist geborgen in flesschen en doozen, in kisten en bakken, die zoo gelijkvormig en eentoonig, zoo vierkant en vervelend zijn, dat het waarlijk schijnt alsof de Hollanders even zeer op uniformen gesteld zijn als de Franschen, hoewel zij den naam willen hebben van er tegen te zijn. De flesschen met zoet of zuur, met bitter en wat niet al, staan hier in hetzelfde pak gestoken, met gelijke etikette en gelijkelijk overdekten kurk of stop op een gelijk voetstuk naast elkaar, even als grenadiers van dezelfde grootte, met dezelfde kleeren en dezelfde hoeden in het gelid; de doozen die met allerlei waar zijn gevuld, vormen, hoe netjes ook vervaardigd, hoe keurig ook dichtgemaakt, samen precies een lange rij. Vol vertrouwen op de deugdelijkheid van hun fabrikaat hebben onze chemici en sigarenmakers, en wie al tot deze groep der produits agricoles chimiques et pharmaceutiques gebracht zijn, er niet aan gedacht, dat het groote publiek, hetwelk alleen komt om het uiterlijke te zien en dat dus op den schijn afgaat, hun beenzwart en hun levertraan, hunne verwstoffen en hun tabak, hunne bedveeren en hun zeep slechts even zal aangapen, om

er met een veroordeelenden glimlach voorbij te gaan, wanneer toch de wijze waarop dat alles is uitgestald, zijn aandacht in het minst niet boeit. En toch hadden ook zij met kleuren en vormen allervoordeeligst kunnen werken; toch hadden ook zij gelijk de Fransche chemici kunnen toonen dat het bekende: la forme emporte le fond, bij een expositie waarheid bevat. Wij herinneren almede aan het meermalen besproken contrast. Te Amsterdam moest zelfs de vijand van het Nicotiaansche kruid met genoegen zien naar de bevallig geplaatste halve en kwartkistjes sigaren, waarin een gedeelte van het roode of gele, van het witte of doorschijnende papier afwisselend omgeslagen, de met allerlei gekleurde lintjes samengebonden bundels sigaren bedekte. Te Parijs was het alsof de tabaksverkooper zich op niets zoo zeer had toegelegd, dan op dat overdreven sorteeren, haaks schikken en gelijk plaatsen, dat zooveel stijfheid geeft. In het Paleis voor Volksvlijt was door de verschillende inzenders de tabak in allezins gelijkmatige figuren keurig gerangschikt; te Parijs was dit door de grondbezitters zoo geprezen nationale dekblad opgehangen op eene wijze, die zelfs in de Grieksche afdeeling - en die houd ik voor de allerminste - is overtroffen. Neen inderdaad, afwisseling en verscheidenheid zijn de eenige sleutels van het zoo moeilijk op te lossen vraagstuk van den goeden smaak. De Hollandsche suikerbakker, die zijne breede flesschen met haar wijde monden vol stopt met koekjes, ze met blazen sluit en met gelijkvormige vierkante opschriften voorziet, heeft zijn zoete waar lang zoo smakelijk niet opgedischt als de Parijsche apotheker zijne dragées met bittere medicijnen, die hij netjes in lange smalle rechte flesschen van één el lengte geschikt heeft naast eenige andere vazen, waarop de namen der roode, witte en andere boontjes op een lintvormig papier met sierlijke letters staan te prijken. Niemand ziet naar onze vier vierkante flesschen beenzwart op vierkanten voet met vierkante etiketten en vierkante lettertjes, maar veeleer naar de Fransche verwstoffen, die, wanneer zij niet in kleur verschillen, in grootere of kleinere ronde flesschen hooger of lager te pronk staan op een stelletje, dat aldus gevuld en gevarieerd een aangenaam geheel vormt. Zal onze inzender, die al zijn meekrap te zien geeft in eenige even groote flesschen welke alle tot dezelfde hoogte gevuld, alle precies op dezelfde wijze gesloten en alle naast elkaar in het gelid geplaatst zijn, wel zoo de aandacht weten te trekken als die andere fabrikant,

die deze grondstof in de verschillende phasen harer bewerking op glazen schaaltjes met glazen dekseltjes ten toon stelt met eenige monsters van daarmede geverwd weefsel daarnaast? Echt Hollandsch handelde inderdaad die fabrikant van chemicaliën, die zijn verschillend gekleurde producten in groote, rechte flesschen schonk en ze ten toon stelde op een lomp voetstuk, waarvoor de ouderwetsche Amsterdamsche dubbele trapstoep hem zeker het hechte model had geleverd. Neen, dan doen de Franschen geheel anders, wanneer zij hun iodium, hun bromium, en wat zij al meer hebben, in puntig toeloopende of van boven zich verwijdende flesschen schenken, waarvan wel niet de voeten maar dan toch de stoppen aangenaam zijn gevarieerd. Zal de Hollandsche genever of bitter of curaçao zich niet smakelijker voordoen in een zuiver geslepen flacon, wiens inhoud te lezen staat op een verzilverd plaatje, dat op de wijze van een halskraag aan een kettingje hangt, dan in een aarden kruik of een groene flesch met een nestig en onleesbaar opschrift? Kortom, wanneer men ook iets wil geven voor het publiek dat zien kan maar niet beoordeelen, dan moet men de eentoonige waar alleen door de wijze van expositie varieeren. En dat dit kan is door velen bewezen. Hoe schilderachtig en meesterlijk b.v. heeft de firma Waters & Cie. uit Manchester met de bij alle dames overbekende, zoo echt prozaïsche klosjes rood, zwart en wit naaigaren het Albertmonument weten na te bootsen; en indien onze chemisten slechts gewild hadden, zouden zij immers even goed als hunne Fransche gildebroeders eene keus hebben kunnen doen uit die honderde flesschen en vazen, flacons en compotten met hun verschillende voeten of stoppen, buiken of halzen, alle onderscheiden in lengte of hoogte, breedte of dikte, terwijl zij nu van dat alles niets hebben gezien door de breede klep der winkelpet. Want juist door die verscheidenheid hebben de meer dan zestig Fransche exposanten hunne praeparaten op allerbevalligste wijze kunnen rangschikken in de toegewezen ruimte, welke nog geen 2 kubieke ellen voor elke firma omvat, terwijl zij in dat aanbrengen dier variatie alleen overtroffen zijn door de parfumiers, die hun kastje van anderhalve vierkante el met hunne verschillend gekleurde vochten in allerhande sierlijk gevormde fleschjes en flacons zoo netjes hebben gevuld, dat het de moeite waard was die verfijnde toiletartikelen op een draaiende étagère te laten bewonderen.

Na al deze opmerkingen echter verwacht ik een tegenwerping van den Hollandschen fabrikant. ‘Dat is alles goed en wel,’ zal hij zeggen; ‘doch dat is dan ook echt Fransch en alles voor den schijn.’ - Welnu, vraag ik op mijne beurt, is het dan niet aan u om te zorgen, dat die schijn niet langer bedriegen zal, dat bij de door u zoo geroemde Hollandsche deugdelijkheid van binnen, ook eenige sierlijkheid van buiten komt, dat uw fabrikaat wordt gekocht en zijn deugdelijkheid door deskundige koopers wordt getoetst? Daarom, wij kunnen van die vreemde elegante inzenders zoo veel leeren, en het is dan ook met groot genoegen, dat ik honderde echte Nederlanders het Champ de Mars heb zien bezoeken. Ik houd mij overtuigd, dat het een anderen keer veel beter zal gaan en dat menigeen, de begane fouten inziende, de eindeloos betere voorbeelden zal wenschen na te volgen. Dan zullen de Hengeloosche katoenen bontjes niet even vierkant hangen als dat vierkante patroontje; dan zullen al de katoenfabrikanten voor Indisch debiet een levensgrooten Indiaan met hunne sarongs bekleeden, zooals thans die ééne inzender uit Almelo het deed. Dan zal ieder fabrikant door een sierlijk gekleurde afbeelding van zijne fabriek laten zien, welke groote zaken hij doet, gelijk thans alleen die bekende Maastrichtsche fabrikant het deed, toen hij zijn groote plaat liet prijken tusschen zijne twee welgelijkende bustes van gebakken potaard, de een met dito eerekruisen, de ander met de wezenlijke eereteekenen behangen. Dan zal de Amsterdamsche steendrukker al onze fabrieken afbeelden en niet enkel de bierbrouwerij. Dan zal geen fabrikant de achtereenvolgens verdiende medailles zoo houterig en hard, zoo smakeloos en onbeholpen op zijne kaart laten prijken, als zulks thans - ik beken het met schaamte - van het meerendeel der Leidsche fabrikanten moet worden gezegd, die reeds tevreden schijnen te zijn, wanneer een would-be teekenaar in een vierkanten band, zelfs niet eens *à la grecque* op de hoeken, drie cirkels plaatst en daarin zoo ongeveer de behaalde medailles afbeeldt, of wel een stijve pop in plaat brengt met groene takken, waaraan die metalen schijven heeten te hangen; ja, het papier is wel geduldig! En toch is dit nog niet eens het ergste van dien aard; ik herinner mij nog een paar ouderwetsche brave Hollanders, die de medailles, welke door hunne taaie saaiet en deugdelijke schuiers behaald waren, op een vierkant mahoniehouten bord met een stevige lijst ge-

plaatst hadden in gaten, welke de kastenmaker met de centreboor daarvoor opzettelijk geboord had.

Maar die kastenmaker had niet leeren teekenen, hij had daarbij niet doorgedacht, hij was gewoon zooveel mooi te vinden, wanneer het maar iets anders was. Goddank! die tijden zijn voorbij; de nieuwe onderwijswetten geven het potlood aan iedereen in de hand, zoowel aan de jongens als aan de meisjes, aan de rijkeren als aan hen die de burger-avondschool bezoeken. Teekenmeesters, *gij* hebt het in uwe macht om aan ons volk een grooten dienst te bewijzen; *gij* kunt den sluimerenden smaak van het Nederlandsche volk opwekken; *gij* kunt hen *leeren zien*, want dat is naar mijne overtuiging het hoofdgebrek. En ik mag toch aannemen dat *gij* kunt zien, dat *gij* vergelijkt en oordeelt, dat *gij* het mooi van het leelijk kunt onderkennen, dat *gij* u rekenschap kunt geven, waarom dit oor niet past aan dat kannetje, waarom die rand te zwaar is voor dat tafeltje, waarom de stucadoor dat hangende blad juist op den kop heeft aangeplakt, waarom..... doch waarom zou ik voortgaan, en uit het dagelijksche leven die eindelooze voorbeelden opsommen, die een geoefend oog moet zien en verbeteren. Op oefening komt het aan, en die oefening kan op de teekenles aan de meergevorderden zeer goed gegeven worden, wanneer men ze maar uit het hoofd leert teekenen en alzoo het voorstellingsvermogen laat werken. De vraag is slechts of de meesters voor hun taak berekend zijn, en hiervoor geeft de wet ons ten minste eenigen waarborg. De slaapmuts dus uit de oogen gezet, en onder alle standen de oogen flink geopend; dan zal het publiek eindelijk meer letten op het eenvoudige en sierlijke, op het harmonische en gepaste der lijnen, waarin de naaister het fluweel of veterband op de dameskleêren legt, waarlangs de timmerman de lijst van de warande uitzaagt, waarmede de steenhouwer de stoeppalen uitmonstert, waarlangs de schrijnwerker de bladen of pooten der tafels uitschulpt, waarmede de smid het ijzeren hek van stoep of bordes opsiert; dan zal het publiek zich als één man ergeren aan den slaapmutsentijd, waarin, om slechts één voorbeeld te noemen, in de rijke hoofdstad een brug over den Amstel werd gebouwd, die duizenden kostte aan het werk onder water en waarvan het rechtlijnige hek zoo innig vervelend en zoo ernstig eenvoudig is, alsof er toen zelfs nog geene balusters werden vervaardigd in elke ijzergieterij

Ik dwaalde daar van de tentoonstelling af, en ik heb nog een paar opmerkingen tot besluit. Vooreerst durf ik wedden, dat menig industriëel mij zal toevoegen: ‘wat had die eigenwijze beoordeelaar dan wel gewild? dat wij alles en nog wat naar Parijs hadden gezonden?’ O neen, ik heb onbeschrijfelijk veel deernis met de duizenden en duizenden, die zijn weggesmeten om b.v. de monsterachtige pantserplaten en krukassen van zulk een kolossale afmeting zoo ver te sleepen, zonder dat er zelfs een betrekkelijk nut mede gesticht is, en ik geloof daarom dat van vele zaken eenige modellen of eenige photografische afbeeldingen voldoende zouden zijn geweest. Doch ik had gaarne gezien, dat alle onbeduidende, alledaagsche voorwerpen door de Commissie kortweg waren geweigerd, terwijl zij immers wegens de betrekkelijk geringe ruimte, en de verantwoording van de toegestane gelden, daartoe het volste recht zoude hebben gehad. Maar ik had gewild, dat de groote en goede firma's, - ik zal geene namen noemen, de industriëelen kennen elkaâr beter dan een letterkundige, die eens buiten zijn boeken komt kijken, - ik had gewild, dat die allen voor de eer van ons geliefd land en voor den naam onzer krachtige nijverheid waren opgekomen, zooals eenigen getracht hebben het te doen.

Ik heb ergens gelezen, dat de Commissie's voor de verschillende landen uitgenoodigd zijn geweest, om de in gebruik zijnde kleederdrachten hunner natie in te zenden. Ik weet niet of ook aan ons land dit verzoek is gedaan, maar ik weet wel, dat de meer en minder beschaafde volken soms levensgroote, soms kleinere beelden hebben ten toon gesteld, welke behoorlijk gestoken waren in het nationale pak, en waarop zooveel mogelijk de gelaatstrekken van de verschillende stammen waren wedergegeven. Die bijdrage tot land- en volkenkunde moge nu al verschillend beoordeeld worden, zooveel is zeker, dat het voor menig bezoeker van het Champ de Mars zeer leerzaam was, wanneer hij niet alleen Turken en Algerijnen, Amerikanen en Perzen, Tunisianen en Abyssiniërs in levenden lijve ging zien en hoorde praten, maar tevens ook de Europeesche boerenstanden in hun voorvaderlijke kleederdracht te aanschouwen kreeg. Ik gevoel mij dan ook genoopt hier een enkel woord van lof te voegen hij de algemeene loftuiting, welke aan de zoo meesterlijk gegroepeerde en zoo onovertroffen gemodelleerde beelden in het Zweedsche en Noorweegsche pak ten deel viel. Niemand zal aan die Commissie haar gouden medaille misgunnen, want

ieder zal erkennen, dat die beelden meesterlijk zijn gemaakt en dat zij het onwederlegbaar bewijs leveren, dat zelfs zoo iets een kunstenaarshand tot eere kan verstrekken. Daarnaast moesten natuurlijk de Caucasiërs en Kamschadalen, vooral de beelden uit de Fransche departementen, wel eenigzins afvallen, maar toch waren zij er en waren ze verre van slecht; de Spaansche en vooral de Zuid-Amerikaansche beelden gaven blijken van een hoogere beschaving dan menigeen daar zou verwachten; de kleine Croaten en Slawaken, Hongaren en wat Oostenrijk van beide kanten der Leitha al meer liet zien, werden even als de Zwitsersche vertegenwoordigers ter dege bekeken. - ‘En wat zeide men nu van onze nationale kleederdrachten? Voldeed die Markensche boer daar niet, en die Zeeuwsche met zijn aardigen hoed, en die Noord-Hollandsche boerin met hare ijzers en krulletjes, en die Noord-Brabantsche muts; wat zeide men wel van de Scheveningsche visschersvrouw, met haar loodzwaar hoofddeksel, van het Amsterdamsche weesmeisje, dat zoo zonder erg de stadskleuren draagt, alsof zij nog in de middeeuwen te huis behoorde, en was er wel één volk, dat een neepjesmuts, zoo'n Amsterdamsch cornetje kon laten zien?’ - Ach, mevrouw! u overlaadt mij met vragen, waarop ik, helaas! het antwoord moet schuldig blijven. Wist u niet, dat onze kleederdrachten slechts op een schellingsprent zijn ten toon gesteld? Het nationale van ons land, dat dan nog met recht de aandacht zou getrokken hebben, was achter de bank geschoven; ik weet niet door wie, maar ik weet wel, dat een stel grootere of kleinere poppen in onze nationale kleederdrachten gestoken, veel effect zou gemaakt hebben en tevens het bewijs zou hebben geleverd, dat het zoogenaamde Friesche costuum, in dat Café Hollandais - waar ieder het fijne van weet - ten eenenmale vervalscht was. Waarom ook niet liever een echte Hollandsche broederen wafelkraam met al het bijbehoorend koperwerk opgepakt, zooals dat bij elke kermis geschiedt, en daarmeê een beter idée van die specialiteit gegeven, dan met dat getimmerde vertrekje en schoorsteentje in genoemd kofffijhuis op den hoek der Rue des Pays-Bas?

Kortom men had ontzettend veel kunnen doen, dat een beteren dunk had gegeven van ons land en van onze krachten. Met eere hadden op de Wereldtentoonstelling van 1867 de modellen kunnen prijken van de brug bij Kuilenburg, van welker grootsten boog de spanning nog niet is geëvenaard; van de wer-

ken op den Hoek van Holland, welker gelijken slechts zeer weinig andere volken hebben tot stand gebracht, en van de doorgraving van het Hollandsche Suez, waarbij de zeebrekers onder zulke omstandigheden worden gebouwd als nog nergens het geval was. Want al moge dit drietal reuzenwerken ook met behulp der krachten van andere volken op onzen bodem tot stand komen, van hen geldt toch nog hetgeen vroeger gezongen is:

> Daar waar de vuile slib de koopvaardij verlamt,
> Daar wordt door de ijzren vlijt, de zee zelfs afgedamd,
> En 't rijk geladen schip drijft, vlotter dan te voren,
> Langs 't binnenlandsch kanaal, door moed en kracht geboren.
> Zoo, Batoos Zonen! zijt ge nog uw vaadren waard,
> En blijft uw Nijverheid een voorbeeld voor heel de aard.

Leiden, 7 September 1867.
W.N. DU RIEU.

Bibliographisch album.

De Heidelbergsche Catechismus in zijne eerste levensjaren 1563-1567. *Historische en Bibliographische nalezing met zes en twintig fac-similes, door Dr. J.I. Doedes, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te Utrecht. Te Utrecht, Kemink en Zoon*. 1867.

De Hoogleeraar Doedes heeft door de uitgave van dit boekje een werk verrigt, voor de kerkelijke oudheidkunde van groote verdienste. In de oude geschiedenis der Gereformeerde Kerk, vooral ook in ons vaderland, bekleedt het Heidelbergsche leerboekje eene voorname plaats, en het kan niet anders, of ieder, die over de wording en lotgevallen er van een goed licht weet te verspreiden, bevordert daarmede het goed verstand der altijd belangrijke geschiedenis van de eerste Hervormingseeuw.

De Heer Doedes is daartoe door een zamenloop van gelukkige omstandigheden en vooral door zijne ijverige nasporingen op bijzondere wijze in staat gesteld. Hij kreeg in handen een exemplaar der latijnsche vertaling van den Heidelberger Catechismus van het jaar 1563, eene hollandsche uitgave van het jaar 1567, eene hollandsche uitgaaf naar de vertaling van Dathenus van 1566, een exemplaar der z.g. (neder-)saksische of platduitsche overzetting van 1563, een exemplaar der eerste Hollandsche vertaling, te Emden gedrukt in 1563, door le Long overgedrukt en waarvan geen exemplaar bekend was, en eindelijk nog een exemplaar van de in 1566 gedrukte, maar geheel in vergetelheid geraakte en nu onbekende, hollandsche vertaling der in 1563 uitgegeven Paltzische kerkorde, in welke ook de Heid. Catechismus voorkomt.

Het werk van den Heer Doedes is verdeeld in vijf hoofdstukken:

I. De Heidelbergsche Catechismus in het Hoogduisch (1563).
II. De Heid. Catechismus in 't Latijn (1563).
III. De Heid. Catechismus in 't Saksisch (1563).
IV. De Heid. Catechismus in 't Nederlandsch (1563-1567).
V. De Heid. Catechismus voor het eerst in de handen der kritiek en in het vuur der bestrijding.

In dit laatste hoofdstuk bepaalde, gelijk trouwens te verwachten was, de schrijver zich alleen tot de oppositie, die de Catechismus in ‘zijne eerste levensjaren’ (1563-1567) ondervond. - Het werk wordt besloten door eene keurige reeks van fac-similes uit negen der eerste uitgaven, in de hoogduitsche, latijnsche, saksische en nederlandsche talen, die der steendrukkerij van den Heer Bos te Utrecht tot eere verstrekken, en een geschenk zijn van een Rotterdamschen Catechismusvriend, wiens naam onbekend gebleven is. De waarde van het boek wordt er niet weinig door verhoogd.

Terwijl wij, in plaats van uit de genoemde vijf hoofdstukken een uittreksel te leveren, den belangstellenden geschiedvorscher liever verwijzen naar het werk zelf, en bovendien ons zelve onbevoegd moeten verklaren om den voornamen inhoud er van te beoordeelen, kunnen wij evenwel omtrent ééne bijzonderheid onze verwondering niet terughouden. Zij betreft den tamelijk opgewonden en dikwerf zeer gekunstelden toon van ingenomenheid, die gedurig de uit haren aard zeer drooge historische nasporingen afwisselt, en daarbij zeer verwonderlijk afsteekt somwijlen. Waartoe dit? dachten we telkens, vooral daar het toch ook door den Heer Doedes niet zal worden ontkend, dat de Catechismus, hoe goede diensten hij ook in vroeger eeuwen moge hebben bewezen, thans slechts hoogst gebrekkig beantwoordt aan de eischen eener maar eenigzins wetenschappelijke wetenschap!

Het antwoord op die vraag meenen wij te vinden in den juist 300jarigen ouderdom van den Catechismus zelven. De Hoogleeraar wilde daarmede volstrekt iets feestelijks verbinden en noemt dan ook zijn geschrift eene ‘feestgave’... hoewel, voor zooveel ons althans bekend is, het feest zelf ontbreekt! Ook de hoofdinhoud van het werk leent zich hiertoe zoo weinig, dat wanneer een ander dan de schrijver zelf hier van eene feestgave had gesproken, wij slechts zouden kunnen denken aan.... ironie. Het werk heeft thans een tweeslachtig karakter: bladzijden vol waarop de woorden en regels der oude edities van den Catechismus worden geteld en vergeleken, of waarop over het getal aangehaalde texten uit O. en N. Verbond wordt geredekaveld - - en dat tegelijk eene gave moet zijn voor... welk feest? - Waarom heeft de Hoogleeraar zijnen feestelijken zin niet liever lucht gegeven door eene flinke feestrede, waartoe juist hij zoo uitnemend in staat zou zijn, en waarin ons als voor oogen werd geteekend, welk een krachtigen sprong voorwaarts het voorgeslacht heeft gedaan, toen het uit de Roomsche kerk der 15de en 16de eeuw zich verhief tot het standpunt van den Heidelb. Catechismus - welk een zegen God daardoor aan de gemeente des Heeren geschonken heeft - hoe de nieuwe spruit door Ursinus en Olevianus geplant, reeds de kiem in zich droeg van nog hooger ontwikkeling en

hoe die ook in volgende eeuwen het deel is geworden van latere geslachten tot op dezen dag! Met één woord: in eene *feestgave*' wenschten we ons voor oogen geteekend te zien den Heid. Catechismus als een in der tijd prachtig gewrocht der wetenschappelijke ontwikkeling en den geloofsijver onzer vaderen uit de 16de eeuw. Mede door dien Catechismus zijn onze vaderen in de 17de eeuw geworden wat ze geweest zijn, en zoo de mannen der 18de en inzonderheid wij, kinderen der 19de eeuw, nog verder gekomen zijn.... dit blijft toch eeuwig waar: zonder dien Heidelberger Catechismus hadden onze vaderen in der tijd en dus ook wij na hen in onze dagen het zoo ver niet gebragt. Dan zouden we zoo feest vieren tegelijk om den zegen dien God *in* den Heidelberger aan onze vaderen schonk, en om den zegen dien Hij aan latere geslachten *door* en *boven* dien Heidelberger geschonken heeft.

Voorleden jaar was ik te Heidelberg. Daar zaten we op het terras bij die heerlijke eeuwenoude[1] ruïne en voor onze oogen wemelde de Heidelberger beau-monde in keurigen opschik en daaronder ook een aanzienlijk tal van vreemdelingen en tal van muzenzonen met hunne roode en blauwe petten; en in onze ooren ruischten de melodiën der Rosenthal-Walzer van Lumbye en der Newa-Polka van Strauss. Maar altijd staarden wij nog op die oude Schlossruïne, die we zoo even hadden bezigtigd, en die we hadden verlaten met een bewogen gemoed, ons verplaatsende in de dagen van voorheen. Alles getuigde daar nog van vroegere grootheid: met een zeker gevoel van eerbied moest men opzien tegen die trotsche kolossale muren en torens.... maar toch.... ze waren *onbewoonbaar, onbruikbaar voor het thans levende geslacht*. En toen we daar zoo zaten te luisteren naar de golvende toonen der muzijk, met die ontzaggelijke ruïne voor ons, toen dachten we onwillekeurig aan den Heidelberger Catechismus - en iemand zeide: 'zie! in Holland doen ze met den Catechismus even als ze hier leven met het oude slot.... *men woont er niet meer in, maar men loopt er door en maakt er een moderne muzyk bij*.'

Het is waar - zoo gaat het daar ginds in Heidelberg - zoo gaat het hier met den Catechismus. En als we zoo spreken dan bedoelen we niet zoozeer diegenen, die thans (ten onregte bij uitzondering) 'modernen' plegen genoemd te worden - och neen! ook de zoogenaamde 'orthodoxen' der 19de eeuw zijn ontzettend 'modern' tegenover die der 17de, even als de opstellers van den Heidelberger in *hun* tijd modern waren tegenover de meeste theolo-

1 Het Heidelberger slot in de 13e en 14e eeuw gebouwd, naderhand meermalen verwoest en hersteld, blijft ook nog in zijn tegenwoordigen vervallen toestand een treffend bewijs van 't geen eens het voorgeslacht vermogt.

gen van die dagen. Ook Professor Doedes is evenmin een Heidelberger theoloog van den ouden stempel, als dat het Heidelberger Slot, hoe grootsch ook in aanleg, thans voor hem nog eene waardige woning zou kunnen zijn. Hij zelf heeft dan ook in zijn boekje dit wel zeer omzigtig, maar toch niet zonder eenige rondheid te kennen gegeven. Luister! ‘voor onverbeterlijk is de Catechismus door mij nooit gehouden. Integendeel, waar het te pas kwam, heb ik opgewekt om hem aan de Heilige Schriften te toetsen, en meermalen bij het prediken over zijnen inhoud doen gevoelen, wat er ontbreekt, wat er gewijzigd of verbeterd worden moet.’

Laat ons den Hoogleeraar toewenschen, dat hij steeds op dien weg moge voortgaan, en ook voor de latere ontwikkeling van godsdienst en Christendom, waarin wij toch allen min of meer deelen, allengs een even open oog en hart moge verkrijgen, als hij nu reeds bezit voor de Heidelberger theologie der zestiende eeuw.

SIBMACHER ZIJNEN.

***Los en Vast. Uit de briefwisseling van een Leidsch student*, I, 1866; *Los en Vast*, II, *aflev.* 1-3, 1867. *Leiden, S.C. van Doesburgh*.**

De eerste aflevering van ‘Los en Vast’ in den aanvang van het jaar 1866 verschijnende, begon met ten minste een harer lezers, toen hij haar opensneed en doorbladerde, in eene zoete begoocheling te brengen. Speelde hem wellicht zijne ingenomenheid met Sara Burgerhart dezen trek? Een blik op de achterzijde van den omslag had hem kunnen genezen, doch het programma daar afgedrukt ontsnapte zijne aandacht en zoo gaf hij zich eene wijle aan de stille hoop over, dat de lieve burgermansdochter uit de vorige eeuw op de reize naar de letterkundige onsterfelijkheid een tochtgenoot mocht gevonden hebben, even vroom en goed, evenzeer een kind van natuur en waarheid, even jolig en levenslustig als zij. Een roman in brieven, zegt men, behoort wel t'huis in de 18de eeuw - maar zou niet elke eeuw zich gelukkig achten met brieven als waarin Saartje Burgerhart leeft? Los en Vast was ongetwijfeld een vreemde titel; doch waarom zou een titel alledaagsch moeten wezen? In elk geval, de illusie was niet zonder oorzaak opgekomen en vond voedsel genoeg voor een snellen groei. Er was een kring van jongeluî,

Peter Runberg van Utrecht, J.D.L. Huifman en Rudolf van der Maaten, Rotterdammers, Adam Thijssen, student te Groningen en anderen, wier brieven aan één zelfde adres bezorgd, elkander in de portefeuille van Jan de Wit, hun aller vriend, student in de godgeleerdheid te Leiden, ontmoetten. Het is zonneklaar, dat deze Jan de Wit de held der historie moet worden: de adel en beminnelijkheid van zijn openhartig karakter, niet minder dan de zorgen en bekommernissen waarmede hij kampen moet, geven hem recht op de eerste plaats. Een zekere Ds. Kriegers, een achtenswaardig mensch en, zoolang hij maar niet op het praatstoeltje van zekere liefhebberij-studiën over het *fatum* en de tragedie bij de Ouden getild wordt, een onderhoudend brievenschrijver schijnt voor de deftige rol van Anna Willis of van de eerzame Wed. Spilgoed bestemd; als een andere Abraham Blankaart staat reeds de goedhartige oom Sam van Bergen op den achtergrond te glimlachen, een redder uit elken nood en gereed om met zijn zegen en zijne erfenis het ‘einde goed alles goed’ voor de oogen van een bevredigde romanwereld tot waarheid te maken. Er is sprake van bals, waarop ‘Kees met zijne elegische stemmingen en eeuwige verliefdheden’ hoogstwaarschijnlijk zijn hart verliezen zal; zekere Mina V.L. blijkt wel reeds verloofd te zijn, maar daarentegen wordt aan Peter Runberg en ons het uitzicht geopend dat wij aan het zusje van Jan de Wit zullen voorgesteld worden, als zij bij de van Spaan's komt logeeren: ja, doctor Jozef Blom schrijft uit Mispelen zulke aardige bijzonderheden over dit dorpje, waar de plaats van predikant vacant is, dat wij haast niet anders durven denken, of eens zal het in zijne bekoorlijke pastorie den held met zijne schoone gelukkig zien. Deze held en zijne vrienden zijn gewoon zich op zeer krachtige wijze uit te laten. Zij gevoelen bij gelegenheid grooten trek om sommige menschen van hun paard te gooien; ergens, denken zij, moet een ezelskinnebakken te vinden zijn, om er eenige philisters mede te verslaan, en dit denkbeeld lacht hun ongemeen toe. Maar het zijn dan ook studenten, die het woord hebben en dan - och! wat kon ook onze lieve Saartje allervermakelijkst uitvaren, als ze het had over de ‘ouwe lollige zeuzerijen’ van tante; over de ‘dikke drommels van schoenen en dieren van groene kousen’ waarin ze loopen moet; ‘over die Hottentot van een Bregt, die ze Maandags en Saturdags na te klungelen had.’

Doch genoeg. De betoovering is voorbij. Jan de Wit en zijne vrienden, hunne zorgen en liefhebberijen, elegische stemmingen en eeuwige verliefdheden, uitvallen en invallen dienen slechts tot voorwendsel en aanleiding om - - - los en vast ter sprake te brengen. More studiosorum kondigde het programma aan, zou, op onbepaalde tijden, eene aflevering handelen over ‘alles wat los en vast

is.' Theologie en Kerk zouden wel nu en dan eene extra-beurt krijgen, maar - - Hier kijkt het aapje uit de mouw. Zoo is het. Werkelijk wordt wel gehandeld over 'alles': Emma Bertoldt en Peters den acteur, het redacteurschap van den studenten-almanak en Klaasje Zevenster, het dansen, de crinoline en de politiek, en inderdaad keuvelen de vrienden over deze dingen op ongedwongen en onderhoudende wijze. Zij behooren echter geheel en al tot de bijzaken. Met versjes als dat 'aan mijnen Martinus bij het hervoorschieten van deszelfs eerste kiesje'; dwaasheden als de 'Zeurende jongeling' en de berijmde vertaling van een fragment uit de Aeneïs, doen zij dienst, ongeveer op dezelfde wijze als de ulevellen van dien verschrikkelijken Mijnheer Hes, Son of Cohen bij de kleinen. Zoo verguldt men de pil; zoo lokt men de menschen en houdt ze bezig terwijl men hun lachende de waarheid zegt.

'Los en Vast' met al zijne studentikoziteiten en zijn liefhebberen op allerlei gebied; ondanks dien roerenden brief van Jan de Wit, die oom Sam wel de tranen in de oogen brengen mocht, omdat hij zoo volkomen naar waarheid de smarten en twijfelingen beschreef, die in onze dagen menig edel jongeling aan de academie den boezem verscheuren, is geene studentencorrespondentie. Des schrijvers fictie was eene misgreep. Het moest hem toelachen, dat hij als student eens doorslaan kon en dingen zeggen, die onder geene andere vlag behoorlijk gedekt konden wezen - maar zoowel hetgeen hem tot schrijven drong als het doel dat hij zich voorstelde, lag buiten den kring en grootendeels buiten de belangstelling van den student. Wij willen ons ook niet door een baardeloozen jongeling de les laten lezen, al komt de schendige gedachte niet in ons op, dat wij de onfeilbaarheid van die achtbare vergadering, die studenten-corps heet, in twijfel zouden trekken. De schrijver heeft dit intusschen begrepen. Toen hij - en de opgang die zijn 'tijdschrift op onbepaalde tijden' maakt, moet hem eene streelende voldoening gegeven hebben - den tweeden jaargang opende, liet hij door zekeren heer O.W. van Zaanen Smit zich een weinig den mantel uitvegen, op zijne misvattingen en onnatuurlijke fictie opmerkzaam maken en deed meteen dat 'uit de briefwisseling van een Leidsch student' van den titel verdwijnen.

Wat is en wat wil 'Los en Vast' dan? 'Los en Vast' is het werk en eene der uitingen van de moderne richting in de wetenschap en kerk van ons vaderland. Gij behoeft niet naar ware of valsche geruchten omtrent den ongenoemden schrijver of redacteur te luisteren om zonder schroom: 'uit de briefwisseling van een modern predikant' op den titel te durven plaatsen. Gij hebt de afleveringen maar op te slaan, de theologie (moderne, Leidsch-deterministisch gekleurd) *y déborde*. Wie, die oom van Bergen, den koop-

man, hoort galmen: ‘Vormen,... maar waar zijn ze niet, en waar zijn ze niet noodig voor zinnelijk-geestelijke menschen, bij wie het stoffelijke altijd de drager moet zijn van het geestelijke?’ wie herkent niet den kanseltoon en laat zich nog van het spoor brengen door het: ‘zoo als laatst Domine heeft gezegd,’ dat oom de schalkschheid heeft er bij te voegen? Wie kan des Kriegers hooren uitroepen: ‘alsof de hervormde kerk iets anders dan de autonomie van den menschelijken geest tot haar beginsel stelde, toen zij den laatsten grond des geloofs terugbracht tot de getuigenis des Heiligen Geestes in ons harte’ - zonder in dien predikant den leerling van prof. Scholten te proeven? Wat een modern predikant, een niet onwaardig vertegenwoordiger van zijne partij, een man van geest en wetenschap, vol belangstelling voor al wat tot het rijke menschenleven behoort, in de laatste twee jaar op het hart gehad en uit het hart gesproken heeft - het komt mij voor dat in deze karakteristiek de kritiek van ‘Los en Vast’ is uitgesproken, lof en blaam, het aantrekkelijke en het andere. Om met het andere te beginnen - (ik kan het niet helpen, dat mijne begoocheling mij weder voor den geest komt) - het is hard van een tweede Sara Burgerhart gedroomd te hebben en te midden van godgeleerd twistgekijf te ontwaken. Als ik er aan denk, dat ik met immer nieuw genot dat oude boek, dat bijna 90 jaar telt, doorbladeren kan, dan kan ik niet zonder smart mij het gevoel voor den geest halen, dat een weder-doorlezen van ‘Los en Vast’, nog geen twee jaren oud, mij gaf. Deze afleveringen zijn met geest geschreven en hier en daar tintelen vonken van hooger vuur op hare bladen; zij geven blijken van talent en menschenkennis en van meer dan gewone vaardigheid in het hanteeren van de taal. Nogthans zijn zij reeds verouderd. Zij stonden in dienst van godgeleerde partijschap en vormen mede de bladzijden, waarvan de late naneef de droeve historie onzer kerkelijke- en helaas! persoonlijke-kibbelarijen aflezen zal. Ik weet wel, het verschijnen van een werkje als ‘Los en Vast’ is tot op zekere hoogte eene noodzakelijkheid; sommige zijner heftigste brieven zijn niet anders dan de uitingen van een getergd geduld. Toen in den boezem der moderne richting eene scheuring ontstond en sommigen zich van haar afscheidden; toen dezen, niet onaardig de malcontenten der linkerzijde genoemd, bij het verlaten der kerk niet alleen met scherpheid en bitterheid zich wendden tegen vroegere medestanders, maar het den schijn begon te krijgen, alsof de moderne predikanten slechts onder voorwaarde, dat zij onnoozel, lafhartig of huichelaars waren, eene kerk konden blijven dienen, waarmeê zij naar hunne beginselen niets meer gemeen mochten hebben, - toen werd het voor dezen tijd om te protesteeren. Het werd voor de eer en den invloed hunner richting een gebiedende

plicht, dat zij alle gemeenschap met die van haar uitgegaan waren openlijk verbrak, zoodra een stilzwijgen misverstand omtrent beginselen en bedoelingen zou gebaard hebben. Dat ‘Los en Vast’ deze taak in al haren omvang op zich genomen heeft, geeft den schrijver aanspraak op den dank zijner gelijkgezinden, en noch de Heer Pierson, noch de Heer Huet, noch de Heer van Vloten - die hoezeer ook onderling verschillend, samenstemmen in minachtenden afkeer van de moderne godgeleerden - kan eenige reden hebben om zich te beklagen, òf dat hun onrecht gedaan, òf dat hetgeen hun toekwam, hun zonder reden gegeven zou zijn, òf dat men hun de ballen op eene andere, min edele wijze, zou toegekaatst hebben, dan waarop zij ze eerst geworpen hadden.

Eene andere vraag is het: of ons gevoel en onze goede smaak ook reden tot klagen hebben? De mensch is van nature geneigd zich te verlustigen in eene flinke kloppartij. Honden en hanengevechten, het plukharen van een paar jongens op de straat maken zekere gevoelige vreugde in hem wakker en hij leest de geïllustreerde kranten nimmer met zoo groote belangstelling als in tijd van oorlog. In ons vaderland vindt een vinnig gevecht met de pen steeds eene belangstellende schare van toeschouwers; elke prik met dit puntige wapen zijne liefhebbers, elke leelijke inktvlak hare bewonderaars. Maar wij weten toch ook, dat deze neigingen en lusten tot onze lagere natuur behooren en evenmin met goeden smaak als met christelijke humaniteit iets gemeen hebben. En zelfs al ware het - wat ik met name ten opzichte van de herhaalde afrekening met Dr. Pierson geenszins beweren wil - dat ‘Los en Vast,’ nooit anders dan strikt rechtvaardig, geene andere slagen had toegebracht, dan die dubbel en dwars verdiend waren, dan nog zou men moeten betreuren, dat het nimmer *spaart*; dat het zachtheid noch terughouding kent; dat zijne openhartigheid zoo dikwijls aan ruwe hardvochtigheid denken doet. Maakt het een pijnlijken indruk in zijne verschenen afleveringen de bewijsstukken te lezen van twist en partijschap tusschen mannen, die wij om talenten, oprechtheid en zuiverheid van bedoelingen gelijkelijk waardeeren willen en wier gaven, vereenigd samenwerkende tot de opheffing van ons nationaal leven, ons zooveel goeds en schoons konden geven - nog pijnlijker is de gedachte, dat menigeen een volgend nummer van ‘Los en Vast’ zal ter hand nemen met de verlekkerde vraag: wie zal er nu eens een beurt krijgen? of het met een ‘hoe flauw dezen keer!’ zal neerleggen, indien het eens heel mak mocht zijn. Daarvoor is dit tijdschrift te goed, beschikt het over te uitnemende krachten en toont het te veel heiligen ernst.

Eene zelfde opmerking geldt den vorm. De stijl van ‘Los en Vast’ is te goed voor zoo vele vlekken als er op zijn gewaad kle-

ven. Zeer ter snede brengt in een zijner meest opgewonden brieven, Jan de Wit eene verhandeling van den Heer Beets (zeer vertrouwelijk ‘onzen Beets’ genaamd) over het populaire te pas, om met de verzuchting te besluiten: ‘ik zou er toe kunnen komen om te zeggen: ik lees geene vlugmaren van het jonge vrijzinnige Holland meer! Liever lees en herlees ik mijnen classieken Beets - ik vind er altijd veel schoons en edels.’ Ach! waarom hebben de excentriciteiten en brutaliteiten, de rinkelbellen en opzichtige kleuren, het schreeuwerige en gekunstelde in den stijl van dat jonge vrijzinnige Holland meer invloed geoefend, dan eene lezing en herlezing van ‘mijn classieken Beets,’ dien Beets, wiens aanspraak op classiciteit wellicht niet het minst hierop rust, dat hij zich weet in te houden, te laten raden en vermoeden wat ongezegd blijft, dat hij onzer taal te zeer meester is om iets anders dan het eenvoudige, maar juiste woord op de rechte plaats te zetten! Dat een student nu en dan eens doorslaat en zijne moedersprake het liefst gebruikt als een zweep om mede te klappen, is duidelijk en misschien te rechtvaardigen. Maar wanneer ‘Los en Vast’ dat ‘student’ als onpassend van den titel heeft weggelaten, dan wachten wij, dat de man die verder aan het woord komt, zelfs in de uitbarstingen van toorn en verontwaardiging, beschaafd, gematigd, zich zelven meester zal zijn, zonder daarom in zekere huichelarijen onzer conventioneele taal te vervallen. Wat nu te zeggen, indien wij, Nederlanders, voorgesteld worden in de politiek: ‘steeds met een stokje in de goot te morsen’; en Engeland een ‘voorwerp van *walging* genoemd wordt voor alle eerlijke gemoederen op het vaste land’? ‘De volkeren der aarde’, luidt het, ‘zijn soms van (!) eene ontzagwekkende domheid en kortzichtigheid.’ ‘Stommiteiten’, heeten de daden van zeker liberaal kabinet, een ‘allerberoerdste boel,’ de raadslagen van Regeering en Volksvertegenwoordiging. De Heer Thorbecke wordt gezegd ‘als gewezen schoolmeester, bij een nieuwen cursus altijd liefst de kat uit den boom te kijken’ en voorts ‘niet meer te kunnen regeeren, omdat hij op zijne laatste zeereis zoo erg ziek is geworden door het schudden van den ouden onhebbelijken romp, die voor zijne rekening is gebouwd.’ Dezelfde staatsman wordt met zijn vroegeren ambtgenoot, den Heer Van de Putte, op de volgende wijze in het gareel gespannen: ‘de stijfkoppigheid of de dolzinnigheid, de wetenschappelijke voornaamheid (!) of de matroosachtige roekeloosheid, de phrase of de vloek.’ Zijne partij is saamgegroeid met ‘klein-kramerlijke speculatiezucht’ en hare pers munt ‘sinds lang uit door onhandigheid of kleingeestige partijdigheid’. Wat te zeggen van den toon, waarop Dr. Pierson's zeker allesbehalve schoone roman, ‘Adr. de Merival’ wordt besproken? ‘Ba, het is om wee van te worden,’ zoo luidt het vonnis over het ge-

drag van den ouden Heer de Mérival. ‘Het wordt in allen ernst *afschuwelijk*,’ heet het van Caroline Martin, die spoedig daarop: ‘een onmogelijk gebroed’ blijkt te zijn. De taal waarvan Colin Plate zich bedient, is ‘ongesuikerde straattaal’ en Pater Rosa begaat ‘eene onverklaarbare stommigheid!’ Dr. Beelen's lijkrede bij Clara's graf ‘is hartelijk naar’, ‘eene echte schoolvossentoespraak’, en gelijk de geest van dien heer, ‘een toonbeeld van verwarring, eene kolossale philosophische mikmak met een scheutje verzuurde religie er onder.’ Dr. Beelen brengt nu en dan ‘uit domme verwaandheid en omdat hij doorgaans zelf niet weet, wat hij zegt, aan het christendom een soort van ketelmuziek.’ Onbegrijpelijk, dat de auteur ‘van zulk een zotskap als Beelen zijn lieveling maakt’ - ‘*Waarachtig*’! deze dokter is niet zoo nederig als hij wil schijnen: gelijk wij, ‘*waarachtig*’! in de politiek al weêr even ver zijn, en ‘*waarachtig*’ voor de derde maal reeds de motie Keuchenius voor ons hebben. Wat Dr. Pierson betreft, zelden is ‘zooveel onzinnigs en onzedelijks over de kunst gezegd als door hem.’ Trots al zijne ‘gedwongen lachjes en mislukte aardigheden’, maakt hij den indruk van ‘een tobber of van een wildzang.’ Vele ‘zijner tallooze huisbakken, beschimmelde fraaiigheden, zijn letterlijk onverduwbare pillen, waartegen het organisme van den beschaafden lezer zich stuiptrekkend verzet.’ - - Wat is hiervan te zeggen?

Dat het beter is den stillen glimlach van den beschaafden man, dan den breeden schaterlach van den opgeschoten knaap te winnen.

Dat het wellicht zijn nut kan hebben bij eene lezing en herlezing van onzen classieken Beets de fijnheid van diens geest niet alleen te genieten, maar ook te bestudeeren.

Dat mannen met een ernstig en edel doel voor oogen niet te angstig nauwgezet kunnen waken, dat zij hun kleed niet bezoedelen met het slijk van de straat.

Zulk een man is zonder twijfel de schrijver - of, zoo de genius der kritiek niet duldt, dat wij den dichter van ‘de Zoon des Kappers’ voor den auteur houden, die de ‘schets der Grieksche tragedie’ ontwierp - zijn de schrijvers van ‘Los en Vast.’ Van ganscher harte zij hem het ‘*God speed*’ - op de verdere reize toegewenscht. Gij kunt, om het gevaar daaraan verbonden, bedenking hebben tegen de rol van rondgaand rechter, tegen een veemgericht als door den anonymen auteur wordt geoefend. Gij kunt in menig opzicht met zijn oordeel wel geen vrede hebben. Het kan zijn, dat gij bij de behandeling van dat art. 23 uit het Synod. Reglement, dat voor de liberale richting in de Herv. kerk wellicht niet gunstig zal werken, maar toch aan de gemeente het haar toekomend deel van eigen bestuur harer belangen verzekert, juist van dezen schrij-

ver een minder zuren glimlach, eene minder spijtige toestemming, en minder nijdige knepen voor den Hoogleeraar Doedes verwacht hadt. Wellicht, dat gij na de lezing van een ‘Monument voor Meester Pot,’ niet geneigd zijt, tot dat gedenkteeken uw penningske bij te dragen, omdat gij van oordeel zijt, dat deze onderwijzer beter gedaan had met van Jantje v.d. Zaag, zijn kweekeling, een degelijk kenner van geschiedenis, aardrijkskunde en cijferkunst, dan een wijsgeer te maken. Dit alles zal niet beletten, dat gij de komst van elke aflevering van ‘Los en Vast’ met evenveel vreugde begroet, als op den warmen Augustus-middag het frissche koeltje. Hier spreekt een man tot u, en hij spreekt mannenwoorden. Hij is moede van het vruchtelooze drijven veler partijen en met weerzin wendt hij zich af van het misbruik met namen gepleegd. Tot de hoeveelste generatie van het jonge Holland hij behoort, weet ik niet, maar hij is een dier zonen van het vaderland, die hunne moeder hartelijk liefhebben en van een ernstig, soms wat onstuimig verlangen branden om het papier van woorden en aandoeningen tegen de klinkende munt van daden ingewisseld te zien. Als predikant, en in die betrekking aan zekere onmiskenbare eigenaardigheden gemakkelijk te herkennen, is hij een dergenen die naar hun aanleg en door de ruimte hunner ontwikkeling, oog en hart hebben voor elken kring van het leven huns volks - maar hij wacht het heil der natiën van niets anders dan van het Evangelie door dien Christus des menschdoms gebracht, wien geen Beelen's verdringen zullen en tot wiens eer hij eene bladzijde schreef, gloeiende van heilige welsprekendheid!

Laat de zulken voortgaan met spreken. Indien wij, mijne vrienden! de roede verdiend hebben, laat hen ons kastijden tot ons nut. Indien zij zelven maar, bedenkende dat zij menschen zijn, bewaard blijven voor overmoed.

Wormerveer, 30 Augustus 1867.

S. GORTER.

Aristophanis Plutus. Edidit N.I.B. Kappeyne van de Coppello. Amstelodami apud C. van Helden. 1867.

CASPARO BAXIO V.D. SENI VENERANDO GYMNASII HAGANI QUONDAM RECTORI - door deze opdracht heeft Dr. Kappeyne zeker bij menig leerling van den waardigen oud-rector aangename herinneringen opgewekt. Ik althans ken er verscheidene, van velerlei leeftijd en werkkring, wien uit hun jongensjaren hooge achting en dankbare liefde voor Bax steeds is bijgebleven. Wel behoor ik zelf niet tot zijne leerlingen, maar ik heb toch den vriendelijken man, ook persoonlijk, genoeg leeren kennen, om een boek, welks schrijver zich *discipulus atque alumnus memor et gratus* van Bax noemt, met ingenomenheid ter hand te nemen, ook al gaf de naam van den schrijver niet reeds grond om iets goeds te verwachten. En daar nadere kennismaking met den arbeid van K. mij niet had teleurgesteld, kon mij de uitnoodiging der Redactie van *de Gids* om dien in haar tijdschrift aan te kondigen, niet dan welkom zijn.

Kappeyne's uitgave van den Plutus is eigenlijk bestemd voor schoolgebruik. Maar daar K. van de leer is dat aan de *interpretatio* de *emendata lectio* moet voorafgaan, en daarom op een aantal plaatsen den tekst gewijzigd heeft, verdient zijn arbeid ook de aandacht der philologen. Uitsluitend voor deze laatsten zijn de aanteekeningen bestemd, die de tweede helft van het boekje uitmaken; meest geven ze rekenschap van de in den tekst opgenomen conjecturen of bespreken andere.

In de aanwending der conjecturaalkritiek ligt dus het eigenaardige van de uitgave. Om ook den oningewijde eenig denkbeeld te geven van dit deel der philologie, dat, in ons land vooral, vele gelukkige beoefenaars gehad heeft en heeft, zal ik een voorbeeld ontleenen aan een curieus courantenbericht dat zeker in der tijd de aandacht van dezen en genen heeft getrokken.

Het was een bericht omtrent de vorderingen van de afdamming der Schelde. Het werk, zoo heette het, werd met spoed voortgezet, en dagelijks werden watervallen aangevoerd.

Over den zin dezer laatste woorden hoorde ik een redetwist, zoo geleerd en deftig, dat hij in eene academie van wetenschappen niet misplaatst zou zijn geweest. De een verdedigde de meening dat men vervoerbare kunstwatervallen zou hebben uitgevonden, om raderen van machines in beweging te brengen; naar het oordeel van een ander was *waterval* ‘in dit verband’ de naam van een toestel om het peil van het

water kunstmatig te doen vallen; een derde hield staande dat het, naar analogie van *muizeval*, eene *attrape* voor het water beduiden moest, enz. Na lange discussiën, waarin geen van hen een der anderen overtuigde, werd besloten de verschillende meeningen aan het oordeel van een deskundige te onderwerpen. Nauwlijks echter had deze het bericht gezien, of hij verzocht hen, met een bedroevend gebrek aan eerbied voor hunne geleerdheid, hem hunne interpretaties maar niet voor te dragen, daar *watervallen* niets anders kon zijn dan eene drukfout voor *materialen*. Dit materiaal-istisch advies, in omvraag gebracht zijnde, werd met algemeene stemmen verworpen als een willekeurig en eigendunkelijk in de plaats stellen van eigene bodemlooze invallen voor hetgeen in drie verschillende couranten, zonder variant hoegenaamd, duidelijk, zwart op wit, te lezen stond. Naar ik hoor zal eerlang van een dezer heeren een dik boek het licht zien, getiteld: *Het gebruik van watervallen bij de afdamming van rivieren*.

De komedies van Aristophanes zijn, gelijk de overige tot ons gekomen schriften van Grieksche auteurs, nog door heel wat meer handen gegaan, en aan vrij wat erger corrupties van allerlei aard blootgesteld geweest, dan zulk een courantenbericht. De oudste handschriften die we van Grieksche classici bezitten, zijn meer dan duizend jaar later geschreven dan de werken zelve vervaardigd zijn; het zijn afschriften van oudere manuscripten, die zelve ook weêr afschriften waren, enz. Vandaar, dat nu en dan eene passage, die door de afschrijvers bedorven is, aanleiding geeft tot soortgelijke debatten als het boven vermelde. Somtijds is er zoo erg geknoeid, dat geen herstelling meer mogelijk is; maar een aantal plaatsen wachten maar totdat er iemand komt, die, bij deugdelijke kennis van de taal waarin en de zaken waarover gesproken wordt, scherpzinnigheid genoeg bezit om in *watervallen materialen* te zien schuilen.

Dat het Dr. Kappeyne daaraan niet ontbreekt, bewijst b.v. zijne conjectuur op vs. 521 van den Plutus. Vs. 510 en volg. betoogt Penia dat, als Plutus zich gelijkelijk onder de menschen verdeelt, niemand meer zal willen werken. Er zal geen mensch meer zijn, die een handwerk wil uitoefenen of het land bebouwen. - ‘Onzin,’ antwoordt Chremylus; ‘al dat werk zullen immers onze slaven verrichten.’ - ‘En hoe zult ge aan slaven komen?’ - ‘Wel, die zullen we koopen.’ - ‘En wie zal er zijn die slaven te koop biedt?’ - ‘Een of ander op winst bedacht handelaar, *ἥκων ἐκ Θετταλίας παῤὰ πλείστων ἀνδῤαποδιστῶν*.’ Zoo luidt de overgeleverde lezing. Hemsterhuis, Porson, Meineke, die zich niet zoo licht *watervallen* voor *materialen* laten verkoopen, hebben wel gezien dat er wat aan haperde; maar hunne lezing (*παῤ᾽ ἀπίστων ἀνδῤα-*

ποδιστῶν) is toch nog het rechte niet. K. heeft heeft het gevonden: *παῤὰ λῃστῶν κἀνδῤαποδιστῶν*. Wie nog externe gronden voor deze emendatie verlangt, wordt door K. verwezen naar de scholia, waarin gesproken wordt van de beruchte *λῃστεῖαι καὶ ἀνδῤαποδισμοί* der Thessaliërs.

Sommige gissingen zijn, om hare mindere evidentie, niet in den tekst opgenomen, maar alleen in de aanteekeningen besproken[1]. Want het spreekt van zelf, dat op dit terrein de graad van evidentie zeer ongelijk is. Wanneer b.v.K. in de aanteekening op vs. 1083 voorstelt voor *τῤισχιλίων* te lezen *τετῤυμένῃ*, is zijne conjectuur, hoe vernuftig ook, ver van zeker. Evenwel, na het door hem aangevoerde, zal de overgeleverde lezing *τῤισχιλίων* wel niet licht meer een verdediger vinden; en dat er denkelijk een met *διεσπλεκωμένῃ* gecoördineerd participium gestaan zal hebben, is eene even waarschijnlijke als vernuftige gissing.

Onder het doorloopen van het boekje heb ik eenige plaatsen aangeschrapt, waar ik anders zou willen lezen dan K. Misschien is er iets onder dat hem, bij eventueelen herdruk, bruikbaar voorkomt.

vs. 119. Geene van de hier door K. in de aanteekening aangehaalde conjecturen bevredigt mij. Ik vermoed dat er gestaan heeft:

ὁ Ζεὺς μὲν οὖν οἶδ᾽ ὡς ἄν, εἰ τὰ μῶῤ᾽ ἔπη πύθοιτο, μ᾽ ἐπιτῤίψειε.

vs. 163-180. Ik twijfel aan de juistheid der overgeleverde verdeeling dezer verzen tusschen Chremylus en Karion. De verdeeling van vs. 166 en 167 doet mij vermoeden dat ook elk der drie voorgaande verzen half door den een en half door den ander gesproken werd, en dat dus ook in vs. 166, 167 en 168 de namen verwisseld moeten worden:

ΚΑΡ. *ἕτεῤος δὲ χαλκεύει τις* - ΧΡΕ. *ὁ δὲ τεκταίνεται* -

ΚΑΡ. *ὁ δὲ χῤυσοχοεῖ γε* - ΧΡΕ. *χῤυσίον παῤὰ σοῦ λαβών* -.

ΚΑΡ. *ὁ δὲ λωποδυτεῖ γε* - ΧΡΕ. *νὴ Δί᾽, ὁ δὲ τοιχωῤυχεῖ* -

ΚΑΡ. *ὁ δὲ γναφεύει γ᾽* - ΧΡΕ. *ὁ δέ γε πλύνει κῴδια* -

ΚΑΡ. *ὁ δὲ βυῤσοδεψεῖ γ᾽* - ΧΡΕ. *ὁ δέ γε πωλεῖ κρόμμυα* -

ΓΑΡ. *ὁ δ᾽ ἁλούς* enz.

1 Vs. 1144 had, dunkt mij, K. zijne emendatie (*οὐ γὰρ σύ γ᾽ εἶχες τὰς ἴσας πληγὰς ἐμοί* voor *οὐ γὰρ μετεῖχες τ. ἴ. πλ. ἐμ.*) gerust in den text kunnen opnemen.

Hetzelfde geldt van de volgende verzen, behalve dat die niet bij halve, maar bij heele verzen tusschen de beide sprekers moeten verdeeld worden. De uitroep, dien Plutus vs. 169 er tusschen werpt, rekent hierbij natuurlijk niet meê. Indien ik terecht vs. 168 aan Karion gegeven heb, zal vs. 170, 172, 174, 176 en de eerste helft van vs. 180 door Chremylus, vs. 171, 173, 175, 177 en 179 door Karion moeten gesproken worden.

vs. 166. Dat Aristophanes niet *κναφεύει* schreef, maar *γυαφεύει*, blijkt uit het metrum.

vs. 204 sq. *εἰσδὺς γάρ ποτε*
οὐκ εἶχεν εἰς τὴν οἰκίαν οὐδὲν λαβεῖν.

Meineke's trimeter (*εἰς οἰκίαν οὐκ εἶχεν οὐδὲν λαμβάνειν*) is terecht niet opgenomen. K. gist (zonder het evenwel in den tekst op te nemen) *ἐκ τῆς οἰκίας*, maar hoe is dan de overgeleverde lezing in de wereld gekomen? Ik denk dat er gestaan heeft:

εἰσδὺς γάρ ποτε
εἰς οἰκίαν οὐκ εἶχεν οὐδὲ ἕν λαβεῖν,

en dat er toen iemand gekomen is die, op grond van den hiatus in *οὐδὲ ἕν*, het vers voor corrupt gehouden en er zoo lang aan gepeuterd heeft, tot hij den trimeter kreeg die in de handschriften staat. Dezelfde dwaling - dat namelijk *οὐδὲ ἕν* niet goed zou zijn - heeft b.v. veroorzaakt dat vs. 870 verknoeid is. Daar is de overgeleverde lezing:

μὰ Δί', οὐ μὲν οὖν ἔσθ' ὑγιὲς ὑμῶν οὐδενός,

maar K. heeft met recht de conjectuur van Scaliger opgenomen:

μὰ Δί', οὐ μὲν οὖν ἔσθ' ὑγιὲς ὑμῶν οὐδὲ ἕν.

Het verschil in kracht tusschen *οὐδέν* en *οὐδὲ ἕν* behoeft wel niet te worden aangewezen. Op drie andere plaatsen in den Plutus is *οὐδὲ εἷς* en *οὐδὲ ἕν* er ongedeerd afgekomen: vs. 138, vs. 1115 en vs. 1182.

vs. 216. Zoowel hier, als vs. 265 van de Ranae is elke verandering der vulgata overbodig, als men maar op *δέῃ* de synizesis toepast.

vs. 255. Heeft Aristophanes ook geschreven *μέλλει*?

vs. 390. Hier zal wel moeten gelezen worden: *ἀπολεῖς με*. ΒΛΕ. *σὺ μὲν οὖν σαυτόν* enz.

vs. 661. In de aanteekening maakt K. de juiste opmerking, dat niet alleen vs. 660 en 661 ‘supra soccum adsurgunt’, maar dat er ‘plura sunt in vicinia quae tragicum habent colorem.’ Deze woorden drukken echter nog niet de geheele waarheid uit. Dit gansche tooneel (627-759) is in zijn geheel eene parodie van die in de Grieksche tragedie niet zeldzame tooneelen, waar een bode het omstandig verhaal doet van een gewichtig voorval. Van daar dat in dit boden-bericht ook de wijze van uitdrukking gedurig een color tragicus heeft. Reeds de aanspraak vs. 627 sqq. draagt dit parodisch karakter, en het slot, vs. 759, evenzeer.
vs. 725. De door K. voorgeslagen lezing

ἵν᾽ ὑπομνύμενον παύσω σε τὰς ἐκκλησίας

versta ik evenmin als de gewone. Gelijk de door K. in de aanteekening aangevoerde uitdrukking *ὑπόμνυσθαι γραφήν = de behandeling eener γραφή door ὑπωμοσία uitstellen*, onberispelijk is, zoo zou men zeer wel, al komt ook de uitdrukking misschien nergens voor, kunnen zeggen *ὑπόμνυσθαι ψήφισμα = de behandeling van een ψήφισμα door ὑπωμοσία uitstellen*. Maar *τὰς ἐκκλησίας*?

vs. 916. sqq. *οὐκ οὖν δικαστὰς ἐξεπίτηδες ἡ πόλις*
ἄρχειν καθίστησιν;

Dat het hier niet recht pluis is, hebben reeds Dobree e.a. gevoeld, wier twijfel aan de juistheid der lezing zich evenwel tot den infinitivus *ἄρχειν* bepaalt. Maar hoe, indien er eens *ἀρχάς*(= *ἄρχοντας*) gestaan had en *δικαστάς* in den vorigen regel slechts eene (onjuiste) verklaring van *ἀρχάς* was, die bij ongeluk in den tekst geraakt is, er een ander woord verdrongen, en de verandering van *ἀρχάς* in *ἄρχειν* veroorzaakt heeft? Dat verdrongen woord zou een nomen moeten geweest zijn, waardoor datgene wordt aangeduid, waartoe *ἡ πόλις τοὺς ἄρχοντας καθίστησιν*. Wat dit is, drukt Aristo · phanes in de voorafgaande verzen dus uit:

βοηθεῖν τοῖς νόμοις τοῖς κειμένοις
καὶ μὴ ᾽πιτρέπειν ἐάν τις ἐξαμαρτάνῃ.

Het zou mij niet verwonderen als *βοηθός* (ɔ: *τοῖς νόμοις τοῖς κειμένοις*) het door *δικαστάς* verdrongen woord was, en er dus gestaan had:

οὐκ οὖν βοηθοὺς ἐξεπίτηδες ἡ πόλις
ἀρχὰς καθίστησιν;

De onmiddelijk hierop volgende vraag van den sykofant: *κατηγορεῖ δὲ τίς*; kan aanleiding gegeven hebben dat bij *ἀρχάς* geannoteerd werd *δικαστάς*.

vs. 920. *Προστάτης τῆς πόλεως* wordt genoemd, wie *τῆς πόλεως προίσταται* of m.a.w. *ἐπιμελητής ἐστι τῶν τῆς πόλεως* (vs. 907). Waarom zou men hierin een 'sermo figuratus' zoeken, ontleend aan de verhouding van een *προστάτης* = patronus tot een *μέτοικος*? Het vermoeden van Van den Es, dat er *νέμει* gestaan heeft voor *ἔχει*, komt mij ongegrond voor.

vs. 934. *Οἴμοι περιλέλειμμαι μόνος*, laat K. den sykofant jammeren; de handschriften hebben *περιείλημμαι*. Daar *περιλαμβάνειν* = *omsingelen*, wel degelijk goed Grieksch is, en de onaangename positie van den man juist daarin gelegen is, dat hij niet slechts *περιείληπται*, maar *μόνος περιείληπται*, deel ik den twijfel van K. aan de juistheid der vulgata niet. Maar ook al was de plaats corrupt, *περιλέλειμμαι* kan in geen geval. In *περιλειφθῆναι* heeft het voorzetsel volmaakt dezelfde kracht, als in *περιποιεῖν περιγίγνεσθαι, περιεῖναι*. Vgl. b.v. de beide door K. in de aanteekening aangehaalde plaatsen. Hetgeen K. den sykofant wil laten zeggen, zou door *καταλέλειμμαι* worden uitgedrukt. Als Ulysses' tochtgenooten alle zijn omgekomen, kan hij klagen: *οἴμοι περιλέλειμμαι μόνος*, maar Philoctetes op Lemnos *μόνος κατελέλειπτο*.

vs. 1046. Ook hier schijnt mij de verandering van K. en Meineke (*πολλοῦ χρόνου* in plaats van *ποίου χρόνου*) geene verbetering. In de taal van 't gewone leven werd *ποῖος* op dergelijke wijze gebruikt, als in 't hollandsch *wat*, gelijk b.v. in van Lennep's Klaasje Zevenster de oude Flinck dit woord bezigt, wanneer hij, verontwaardigd over de onderstelling dat een man als hij een vasten heelmeester zou kunnen hebben, uitroept: 'wat heelmeester! ik ben al mijn leven mijn eigen chirurgijn geweest.' Had de oude heer een groote twee duizend jaar vroeger en te Athene geleefd, hij zou hebben uitgeroepen: *ποῖος ἰατρός*; in dien naamval, waarin de man, tot wien hij sprak, het woord *ἰατρός* had gebezigd. Bij Aristophanes is dit gebruik van *ποῖος* niet zeldzaam. Wanneer b.v. Strepsiades op de verklaring van Sokrates, dat de wolken de eenige goden zijn, vraagt of Zeus dan geen god is, roept Sokrates, vol ergernis over 's mans onwetendheid, uit: 'wat Zeus! praat toch zoo'n onzin niet; Zeus bestaat niet eens:' *ποῖος Ζεύς; οὐ μὴ ληρήσεις; οὐδ' ἔστι Ζεύς* (Nub. 367). Dezelfde spreekwijs hebben wij, als ik mij niet bedrieg, ook hier. De oude vrouw, natuurlijk genoeg na hetgeen voorafgaat, is hoogst verbolgen over de spottende op-

merking van Chremylus: ‘'t schijnt lang geleden te zijn, dat hij u 't laatst gezien heeft.’ - ‘Wat lang geleden!’ roept zij gramstorig uit; ‘en gisteren is hij nog bij mij geweest.’ In de spreektaal van Aristophanes' tijd- en stadgenooten drukte men dit zoo uit, als te dezer plaats de lezing luidt van de handschriften. Natuurlijk staat zulk een uitroep in dien naamval, waarin de vorige spreker het achter *ποῖος* herhaalde zelfstandig naamwoord gebezigd had. Daarom staat b.v. Nub. 367 de nominativus, Eq. 162 de accusativus, Ran. 529 de dativus, hier de genitivus.

vs. 1053 sq. *ἐὰν γὰρ αὐτὴν εἷς μόνος σπινθὴρ βάλῃ,*
ὥσπερ παλαιὰν εἰρεσιώνην καύσεται.

Terecht heeft K. de gelukkige gissing van Wakefield (*βάλῃ* voor *λάβῃ*) in den tekst opgenomen. Maar wat is het subject van *καύσεται*? Toch wel de *γραῦς*. Maar dan is er ook geen twijfel aan of in de voorafgaande woorden is geknoeid. Ik denk dat er gestaan heeft:

ἐὰν γὰρ αὐτὴν εἷς μόνος σπινθὴρ βάλῃ,
ὥσπερ παλαι᾽ ἂν εἰρεσιώνη καύσεται.

De scholiast, die nu leert: *καύσεται*] *ἀντὶ τοῦ καύσει*, had liever moeten annoteeren: *ὥσπερ παλαι᾽ ἂν εἰρεσιώνη*] *κάοιτο δηλονότι, εἰ αὐτὴν σπινθὴρ βάλοι*. Hoe bij mijne onderstelling de lezing der handschriften ontstaan is, is duidelijk. Nadat eens ΠΑΛΛΑΙΑΝ als één woord gelezen was, zou het wel een wonder geweest zijn, als de afschrijvers den nominativus *εἰρεσιώνη* met vrede hadden gelaten.

vs. 1057. Voor *πόσους ἔχεις ὀδόντας* met een vraagteeken, zou ik willen lezen *ὀπόσους ἔχεις ὀδόντας*, als antwoord op de vraag *παιδιὰν τίνα*;

Ik eindig met aan mijne ambtgenooten Dr. Kappeyne's Plutus voor schoolgebruik ten zeerste aan te bevelen; hij is heel wat meer dan de andere uitgaven gezuiverd van vergissingen en vervalschingen van afschrijvers, en maakt daardoor voor den knaap de lectuur van het stuk gemakkelijker en leerzamer.

J. RUTGERS.

***Neêrlands legervorming bij vermeerdering van militie, door J.C.C. den Beer Poortugael, Kapitein bij den staf der infanterie. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff*. 1867.**

In den deftigen vorm, dien de oud-minister Bosscha gewoon is aan zijne vlugschriften te geven, en onder den deftigen titel van *Neêrlands legervorming bij vermeerdering van militie*, heeft de heer J.C.C. den Beer Poortugael, Kapitein bij het Ministerie van Oorlog, in eene wel geschreven brochure zijne denkbeelden medegedeeld over de inrichting, die thans, nu de schutterijwet niet tot stand is gekomen, aan het leger gegeven moet worden. Het publiek is in den laatsten tijd eenigszins verzadigd geworden van al die militaire plannen, die toch niet in daden overgingen; niettegenstaande al dat praten en schrijven is ons krijgswezen nog altijd op den ouden gebrekkigen voet gebleven. Ook de Minister van Oorlog deed tot hiertoe niet veel wezenlijks, en algemeen begint men zich reeds af te vragen wat dan nu eigenlijk door dit gouvernement, dat onze weerbaarheid zou verzekeren en daartoe zulk eene uitmuntende gelegenheid had, voor de weerbaarheid is gedaan?

Het schijnt intusschen, dat het der Regeering eindelijk met hare militaire plannen ernst wordt. Het voornemen schijnt wel degelijk eene vermeerdering der militie met 15,000 man voor te stellen, en de brochure van den heer de Beer, die, meenen wij, tot het zoogenaamde ‘kabinet van den Minister’ behoort, geeft den indruk alsof zij de voorstellen omtrent de militie bij het publiek moet inleiden. Men schijnt dus hier te doen te hebben met eene soort van half-officieele publicatie en reeds daarom verdient ‘Neêrlands legervorming’ meer dan een gewoon geschrift, onze aandacht. Maar het verdient die ook om het gewicht der zaak zelve en om de persoonlijkheid des schrijvers, die zich steeds met ijver op de studie onzer krijgsinstellingen heeft toegelegd en die eene uitstekende plaats onder onze militaire schrijvers zou kunnen innemen, wanneer hij zijn onderwerp meer gezet wilde overwegen en wanneer hij aan zijn stijl, thans dikwerf gezwollen, een meer eenvoudigen tint wilde geven.

Het eerste gedeelte van het geschrift van den heer den Beer Poortugael bevat eene uiteenzetting van de beginselen, waarop, naar zijne zienswijze, onze legerinrichting gegrond moet zijn. Op den voorgrond stelt hij: algemeene dienstplicht, met andere woorden, hij wil dat een ieder, die den twintigjarigen leeftijd heeft bereikt, voor 5 jaren bij de militie in dienst zal treden, waardoor wij dan een

leger zullen verkrijgen, dat, alleen aan militie, 85 à 90,000 man sterk zal wezen. Het is niet onbelangrijk de redenen eens te ontleden, die voor de aanprijzing van dit, met de Grondwet strijdig, beginsel worden aangevoerd.

'Uitbreiding der militie zelfs tot algemeene dienstplicht,' zoo lezen wij op blz. 10, 'moge wel niet een volstrekt vereischte zijn voor de verdediging des lands, die in vele gevallen mogelijk zeer goed zal kunnen plaats hebben, al telt het leger enkele duizende soldaten minder dan men daardoor zoude verkrijgen, maar dat beginsel wordt door mij op den voorgrond gesteld, omdat het de zuiverst denkbare uitdrukking van militieplicht is; omdat de volks- en burgerwapening alleen daardoor naar de beginselen van staathuishoudkunde geregeld en tot eene uitnemend nationale oorlogsmacht in hare grootste volkomenheid gevormd kan worden; omdat door dat beginsel leger en volk één worden; omdat het den last rechtmatig en billijk verdeelt en bij gelijke rechten ook gelijke plichten aan ieder oplegt; omdat het eindelijk het volk het meest in eigen oog verheft en van eigen kracht bewust doet zijn.'

Stel hiertegenover eens hetgeen onlangs door den Kolonel Brialmont, een der uitstekendste officieren van het Belgische leger, in zijne '*Etudes sur l'organisation des armées*' is gezegd: '*N'est it pas étrange*,' schrijft hij, '*que nous autres écrivains militaires, nous qui depuis vingt ans faisons la guerre aux utopistes dont le but est de supprimer ou d'amoindrir les armées, nous soyons aujourd'hui par la force des choses, amenés à rompre des lances avec des utopistes d'un autre genre qui proposent d'armer tous les citoyens comme au temps des barbares*?'

Wie zou gelijk hebben?

De heer den Beer spreekt van 'staathuishoudkunde'; maar de meest oppervlakkige studie van de staathuishoudkunde zou hem geleerd hebben dat het hoofdbeginsel van de nieuwere staathuishoudkunde is '*verdeeling van den arbeid*', met andere woorden: elke arbeid vordert zijne bepaald daarvoor bestemde arbeiders: de industrie vordert industrieelen, het onderwijs vordert schoolmeesters en de oorlog vordert soldaten, soldaten van beroep, of hetgeen men bij ons noemt: vrijwillig dienenden. De staathuishoudkunde leert ook, dat in buitengewone gevallen, brand, dijkbreuk, oorlog, een gouvernement vrijheid heeft alle beschikbare armen tot hulpverleening op te vorderen; daaraan ontleent de regeering het recht om, wordt het vaderland bedreigd, zooveel burgers onder de wapenen te roepen als noodig zijn voor de verdediging. Maar wijl die burgers zonder voorafgaande oefening en organisatie tot niets kunnen dienen, is het veroorloofd in tijd van vrede de op te roepen burgers (militiens) in te deelen in korpsen en zoo dikwijls en zoo lang bijeen te brengen als tot

hunne oefening wordt vereischt. Een leger, ingericht volgens de ware beginselen der staathuishoudkunde, behoort dus te worden samengesteld in de eerste plaats uit vrijwilligers, en daaraan moeten zooveel burgers (militiens) worden toegevoegd als noodig is om de totale legersterkte te verkrijgen, die op krijgskundige gronden voor de verdediging des lands wordt verlangd. Dat leert de staathuishoudkunde van Adam Smith en van de groote mannen, die op hem gevolgd zijn; de staathuishoudkunde van den heer den Beer Poortugael hoort in een vroeger tijdperk t'huis.

'Als Tacitus het ons had overgebracht' - zegt de heer den Beer in zijn eigenaardigen stijl - 'dat waar het land der Kaninefaten of der Batavieren of der Frije Friezen werd bedreigd, het Heilige Woud - in stede van te weergalmen van den krijgskreet door alle weerbare mannen bij het doen der Bondseed aangeheven - getuige ware geweest van eene dobbeling op het verkeerbord, of van een aanbod tot afkoop om zich te kunnen onttrekken aan den strijd tot zelfverdediging - wij zouden ons geschaamd hebben uit zoodanig geslacht te zijn ontsproten.' Volkomen juist gedacht. In den tijd der Kaninefaten, of, zoo als de heer Brialmont zegt, '*du temps des barbares*', was iedereen soldaat en moest iedereen dat zijn om redenen, die men bij alle staathuishoudkundige schrijvers vindt ontwikkeld. Maar wanneer Tacitus in onzen tijd leefde, zou hij er zich denkelijk vrolijk over maken, dat men nu, in onze tijden, in onze maatschappijen, wil terugkeeren tot de instellingen van de Kaninefaten!

Een leger behoort dus te bestaan uit vrijwilligers en daaraan moeten zooveel militiens worden toegevoegd, als voor de verdediging wordt vereischt. Men moet hebben, zoo als de Grondwet wil, een huurleger en daarnevens een militieleger; men moet niet, zooals feitelijk het geval is en zooals de heer den Beer wil bestendigen, de militiens, de burgers, indeelen bij de soldaten. De geachte schrijver wil echter het getal vrijwilligers zoo gering mogelijk maken en de kracht van het leger zoeken in eene uitgebreide militie, door toepassing van algemeene dienstplichtigheid te verkrijgen. Daar jaarlijks 17 à 18,000 jongelieden geschikt worden bevonden voor den dienst, zouden wij langs dien weg, in stede van 55,000 militiens, zooals thans, 85 à 90,000 militiens verkrijgen; bij de toeneming der bevolking zal dit cijfer ligtelijk tot 100,000 en hooger klimmen.

Een dergelijk leger is echter, zooals de schrijver, blijkens zijne bovenaangehaalde woorden, zelf erkent, voor de goede verdediging des lands geen volstrekt vereischte. Maar waarom dan daarop aangedrongen? Waarom eene legerinrichting voorgestaan, die - met het oog op art. 181 der Grondwet - niet zonder wijziging dier Grondwet tot stand is te brengen en die eene geheele omwen-

teling zou veroorzaken in onzen maatschappelijken toestand? Moet men dan èn de Grondwet èn de belangen van eene geheele maatschappij eenvoudig ter zijde zetten, om opgewonden theoriën in praktijk te brengen, die niet eenmaal op wetenschappelijke gronden verdedigd kunnen worden? Moeten wij dus 85,000, 90,000, 100,000, later wellicht 120,000 man onderhouden, alleen om het genoegen van de theorie van den algemeenen dienstplicht te kunnen toepassen?

De heer den Beer heeft echter nog andere redenen, waarom hij den algemeenen dienstplicht wil invoeren. Vooreerst omdat daardoor de *lichamelijke ontwikkeling* des volks bevorderd wordt. Daarover en over de 'verbastering en verslapping van zenuwen en spieren,' geeft de geachte schrijver eene uitvoerige beschouwing ten beste, die wij op hare plaats zullen laten. Het denkbeeld om iedereen soldaat te doen worden, alleen om sterker menschen te krijgen, past weder volkomen in den tijd der Kaninefaten. De heer den Beer stelle zich toch eens een oogenblik in de plaats van een handelaar, een industrieel, een landbouwer; hij denke zich geen schatrijke industriëelen, kooplieden of landbouwers, maar menschen, zooals er vooral in ons land zoovelen zijn, die jaarlijks zoo eventjes aan komen en hard werken moeten en zich reeds lang gevleid hebben met het vooruitzicht, dat de oudste zoon een meer rechtstreeksch aandeel zal kunnen nemen aan de zaken. De zoon wordt 20 jaar en zal nu mede werkzaam zijn. 'Neen,' zeggen de theorici als de heer den Beer, 'het is voor uwe lichamelijke ontwikkeling goed 5 of 10 of 15 maanden in het leger te dienen; laat dus de fabriek of de hoeve voor hetgeen ze zijn, en ga sterk worden.'

Een tweede voordeel van den algemeenen dienstplicht is, volgens den schrijver, hierin gelegen, dat men de militiedienst daardoor aangenamer kan maken. Men kan de korpsen dan samenstellen uit militiens, die uit dezelfde landstreek afkomstig zijn, wat, beweert de schrijver, voor de militiens aangenaam is; wij zouden meenen dat het aangenamer ware samen te zijn met jonge menschen uit andere gewesten, die nog eens iets nieuws hebben te vertellen. Verder kunnen de militiens, zegt de schrijver, bij dergelijke locale indeeling (omdat hun garnizoen dan dicht bij hunne woonplaats is), geregeld Zaturdags en Zondags met verlof gaan, en ook langs dien weg wordt dus de militiedienst, bij uitbreiding der militie, veel aangenamer. Inderdaad eene *curieuse* redenering! Gij zijt veroordeeld gehangen te worden; hoe zoudt gij den sophist ontvangen, die u zeide: wij zullen het hangen heel aangenaam voor u maken; wij zullen er met u nog 300 anderen ophangen? Over het verkeerde van dat zoogenaamde localiseren van de militie leze men overigens hetgeen de Hertog van Aumale daarover zegt op blz. 115 van zijne '*Institutions militaires de la France*.' Die gewestelijke of plaatselijke korp-

sen brengen al de kleine kibbelarijen, de twisten, de partijschappen van de gemeenten over in het leger.

‘Door den algemeenen dienstplicht,’ zegt eindelijk de heer den Beer, ‘wordt de regeling der schutterij eenvoudiger.’ Dus de Grondwet veranderen en de maatschappelijke verhoudingen verstoren om..... de schutterij beter te kunnen samenstellen. Welke wetgever, die dien naam verdient en die derhalve let op *alle* en niet alleen op de *militaire* belangen, zal ooit, alleen ter wille van de schutterij, de militie uitbreiden?

Al die bijkomende voordeelen van den algemeenen dienstplicht, waarover de geachte schrijver zoo in 't breede spreekt, doen eigenlijk niets ter zake af. Is invoering van den algemeenen dienstplicht voor de verdediging des vaderlands noodzakelijk? Is die invoering zóó noodzakelijk, dat wij daarom de Grondwet veranderen, storing in de maatschappelijke verhouding en ontevredenheid in alle klassen der maatschappij moeten brengen: ziedaar de vraag, de eenige vraag, die beantwoord moet worden. Is het antwoord bevestigend, men zal goed doen op dien algemeenen dienstplicht aan te dringen. Maar de heer den Beer, die opgetreden is om dat beginsel aan te prijzen, heeft in den aanvang van zijn betoog zelf erkend, dat de verdediging des lands zeer goed mogelijk is zonder algemeenen dienstplicht. Dat men ons dan niet meer kome bezig houden met dergelijke utopiën, die, naar wij vertrouwen, geen Gouvernement immer zal voordragen en geen Vertegenwoordiging immer zal goedkeuren.

Anders is het gesteld met de afschaffing van de plaatsvervanging, waarop almede in dit geschrift wordt aangedrongen. Wanneer men den algemeenen dienstplicht invoert, wanneer men alle twintigjarigen in het leger zou doen treden, dan zou het zeer irrationeel zijn vervanging toe te laten. Maar ook wanneer wij onze tegenwoordige wijze van aanvulling van het leger behouden, is er voor de afschaffing der plaatsvervanging veel te zeggen. Niet om die afgezaagde reden, dat plaatsvervanging een privilegie is voor de rijken, en dat de billijkheid eischt dat allen, die voor de dienst zijn aangewezen, ook zelf hun dienstplicht vervullen. Dit is eene volkomen onjuiste stelling. De een kan veel beter gemist worden dan de andere. ‘Een jaar uit het leven van Humboldt,’ zeide nog onlangs zeer terecht de Heer Stieltjes, ‘staat niet gelijk met een jaar uit het leven van een arbeider.’ Door Humboldt te laten dienen verstoort men eene geheele wetenschappelijke opleiding; een boerenknecht verwisselt slechts den eenen machinalen arbeid voor den anderen. De grootste onbillijkheid zou dus juist die schijnbare billijkheid zijn, dat men alle menschen liet dienen, zoo goed de industrieel, die zijne opleiding nog moet ontvangen, de aanstaande geleerde, die student, als de boerenknecht, die weinig of niets verzuimt. Maar de afschaffing

der plaatsvervanging zou ons een leger geven, waarin ook het intelligente gedeelte der natie diende, dus een zedelijk krachtiger leger - eene in waarheid *nationale* militie, gelijk de Grondwet verlangt. Die afschaffing zou het leger beter maken, en hierin ligt eigenlijk de eenige grond, die voor dat denkbeeld is aan te voeren.

Intusschen is dat zelfde doel, verbetering, verheffing van het gehalte der militie, door *beperking*, in plaats van door afschaffing der plaatsvervanging te verkrijgen. Maak aan de eene zijde het stellen van een plaatsvervanger moeilijk door de bepaling dat een ieder, die zich wil doen vervangen, een man moet leveren, die, niet 15 maanden, maar de volle 5 militie-jaren achtereen zal hebben te dienen; maak aan de andere zijde de dienst bij de militie voor beschaafde jongelieden gemakkelijk, in den zin als door den Heer de Roo van Alderwerelt, in de Vereeniging ter beoefening der krijgswetenschap (bijeenkomst van 22 Februari '67) is aangegeven, en men zal van zelf ook het beschaafde, intellectueel ontwikkelde gedeelte der bevolking in de gelederen zien treden.

Dit laatste denkbeeld, de instelling namelijk eener categorie van *militie-cadets* - jongelieden, die slechts korten tijd dienen, een zeker militair examen moeten afleggen en veel vrijheid hebben ten aanzien van woning en kleeding - heeft ook in den heer den Beer een voorstander gevonden. Hij stelt echter in de toepassing wijzigingen voor, waardoor het oorspronkelijk denkbeeld geheel vervalscht wordt. Hij wil die *militie-cadets* een vol jaar laten dienen, maar de gewone militiens voor de eene helft 5 maanden, voor de andere 13 maanden. Natuurlijk treedt dan niemand als militie-cadet in dienst.

Het voorstel omtrent de militie-cadets berust, indien wij den heer de Roo goed begrepen hebben, op het denkbeeld dat een intelligent, goed opgevoed jongmensch de militaire kennis, die van een soldaat gevorderd wordt, veel spoediger leert dan een boerenknecht, die niet lezen of schrijven kan. Ook in het soldaten-vak is *intelligentie* een factor die mederekent, en de generaal von Moltke, de Chef van den Staf van het Pruisische leger in den jongsten oorlog, sprak een waar woord, toen hij zeide, dat '*bij Königgratz de Pruisische schoolmeesters de Oostenrijksche hadden geslagen*.' Acht men, zooals de schrijver dezer brochure, 5 à 13 maanden noodig voor den gewonen militien, voor den militie-cadet zal men met veel korter tijd kunnen volstaan. De heer de Roo stelde zich met 3 maanden tevreden, doch wilde een voorafgaand examen in militaire exercitiën en reglementen. Veel verder kan men niet gaan, omdat het voordeel anders te gering zou zijn en zich dus niemand zou aanbieden. Overigens springt het in 't oog, dat men het beschaafde gedeelte der bevolking niet in de militie zal krijgen, zoolang men de vrijwillige soldaten, die van een ander gehalte zijn, die zoo geheel andere vormen hebben, daaruit niet ver-

wijderdt, dat wil zeggen, zoolang men de vrijwilligers en de militiens niet van elkander afscheidt.

Op die vrijwilligers is echter onze schrijver weinig gesteld. Terwijl hij toch aan de eene zijde iedereen wil laten dienen, wil hij het cijfer der vrijwillig dienenden zoo gering mogelijk maken. Vrijwilligers deugen nu tot niets meer. Die er zijn, zijn slecht; betere zijn niet te krijgen; dus geen vrijwilligers: eene vlugge wijze om zich van eene zaak af te maken, maar eene wijze, die het gebrek heeft van niemand te overtuigen. Men loopt ten onzent altijd weg met al wat vreemd is. In het vorige jaar riepen de enthousiasten als om strijd om de Pruisische legerorganisatie; gelukkig dat er nog menschen waren, die de zaken wat kalmer overzagen en zich haastten te reageeren tegen een dergelijken ‘volkswaan van den dag’. Nu heeft een bekend generaal van het Fransche leger in een werk$_{\ominus}$ dat terecht zeer veel opgang heeft gemaakt, zich ongunstig uitgelaten over de vrijwilligers, of liever over de zoogenaamde oude vredessoldaten, menschen die 10, 12, 15 jaren en langer dienen, en na zoo langen diensttijd eigenlijk geworden zijn: machines om op schildwacht te zetten. Dadelijk moeten de vrijwilligers het ontgelden, en stelt de heer den Beer voor, het cijfer der vrijwilligers van 40 op 8 per kompagnie terug te brengen. Dat is nu weder overdrijving in een anderen zin. Wij zijn het volkomen eens met hetgeen de generaal Trochu omtrent die oude vredes-soldaten zegt, en wij gelooven dat men wèl zal doen den diensttijd der vrijwilligers te beperken. Zij, die langer dan 8 of 10 jaren in de gelederen hebben doorgebracht, zijn voor den oorlog toch weinig bruikbaar. Maar nu moet men niet dadelijk zoo ver gaan van alle vrijwilligers zoo goed als onnoodig te achten. Vrijwilligers zijn noodig, omdat daaruit kader getrokken moet worden voor ons leger en voor Indië, en om altijd geoefende soldaten onder de hand te hebben, die, zoo noodig, naar Indië gezonden kunnen worden. Vereenigt men die vrijwilligers tot op zich zelf staande korpsen, dan verkrijgt men daardoor verschillende voordeelen, met name ontstaat zoodoende eene voorhoede, geschikt om te velde te trekken, terwijl de militie, die altijd veel tijd behoeft om strijdvaardig te worden gemaakt, gekleed, gewapend en in beweging gesteld wordt; in de tweede plaats ontstaat zoodoende de mogelijkheid om, in geval van opstand of oorlog, met spoed troepen naar Indië te zenden; moeten die troepen eerst, zooals tot hiertoe geschiedde, uit het leger zelf en uit de burgerij aangeworven worden, dan zal in den regel het gunstige oogenblik voor de uitzending voorbij zijn. Dit onderwerp is echter in den laatsten tijd zoo herhaaldelijk besproken - men zie onder anderen, in de zesde aflevering van het tijdschrift ‘het Vaandel’, het opstel: *de nieuwe organisatie onzer levende strijdkrachten* - dat

wij ons van verdere beschouwingen wenschen te onthouden. Het is reeds herhaaldelijk aangetoond, dat een zeker aantal vrijwilligers voor ons leger noodig is, en dat die zeer goed zijn te verkrijgen, wanneer de Regeering daartoe slechts de middelen gelieft aan te wenden.

Tot hiertoe spraken wij niet over de finantiëele zijde der quaestie van den algemeenen dienstplicht. De heer den Beer brengt de sterkte der militie van 55,000 op 85,000 man. Naar ons gevoelen moet die vermeerdering der militie met 30,000 man tot een budget van Oorlog leiden, dat eenige millioenen hooger is dan het tegenwoordige. Die 30,000 man toch moeten gekleed en gewapend worden; zoolang zij onder de wapens zijn, moet gezorgd worden voor voeding, verpleging en soldij: dat alles kost geld en veel geld. Maar die 30,000 man moeten hebben officieren, die geld kosten zoolang ze dienen, en geld kosten als zij gepensioneerd zijn. Een regiment infanterie telt thans 3400 militiens, en kost ruim 5 ton gouds. Wanneer men, van de 30,000 man militie, 24,000 aan de infanterie en 6000 aan de overige wapens toewijst, dan zullen de kosten, naar de tegenwoordige berekening, bedragen 4½ à 5 millioen gulden. Maar hoe verkrijgt men nu het noodige kader? Tegenwoordig ontbreken reeds officieren en onderofficieren. Om het kader voor die 30,000 man te vinden, zal men dus tractementen, soldijen en pensioenen in buitengewone mate moeten verhoogen; daarenboven zal men meer generaals, meer staven, meer intendance-personeel behoeven; voor kazernering, verpleging enz. zullen allerlei uitgaven worden gevorderd. In één woord, om onzen militairen staat van 55,000 op 85,000 man te brengen, zijn uitgaven in alle richtingen noodig, die, misschien niet zoo dadelijk, maar binnen eenige jaren, het budget met verscheidene millioenen zullen vermeerderen. Ons leger heet thans, in alles, sterk te zijn 60,000 man, en kost 13 millioen 's jaars. Voeg daarbij 30,000 man, en gij krijgt ongetwijfeld - wanneer ze, zooals de Minister gezegd heeft te willen doen, even als de 60,000 man worden georganiseerd - een budget van 20 millioen als minimum. Men moge door eene meer eenvoudige organisatie de zaak minder kostbaar kunnen maken en een paar millioen kunnen uitwinnen, eene *goed georganiseerde* krijgsmacht van 30,000 man kost onder alle hemelstreken en in alle landen eenige millioenen[1]. Soldaten kosten geld, omdat geld noodig is voor kleeding, wapening, voeding, oefening en kaders: mij dunkt, dat is zoo klaar als de dag. Toch heeft men in den laatsten tijd beweerd, dat men de militie kon uitbreiden zonder groote uitgaven, en de heer den Beer geeft ons eene organisatie en eene berekening

1 Zwitserland uitgezonderd, maar daar is het gehalte aan het getal opgeofferd.

ten beste, volgens welke de 30,000 man, die hij meer onder de wapens wil hebben, bijna niets zullen kosten. Zijn die organisatiën bruikbaar en die berekeningen juist, dan heeft de geachte schrijver eenvoudig *den steen der wijzen* gevonden. Hij heeft dan het groote probleem opgelost, om een groot en goed leger te hebben voor weinig geld. Laat ons zien wat daarvan zij.

De heer den Beer maakt onderscheid tusschen veld- en vestinginfanterie, en dit achten wij een zeer goed denkbeeld. Maar de organisatie, welke hij aan die vesting-militie geeft, strijdt tegen alle goede beginselen. Zijne vesting- of reserve-kompagniën tellen - voor *vier* ligtingen - 316 onderofficieren en soldaten, eene sterkte die in geen leger van de wereld wordt aangetroffen en die een ieder zal moeten afkeuren, die eenigzins over de beginselen heeft nagedacht, waardoor de sterkte van de onderdeelen van korpsen wordt bepaald; de heer den Beer herleze eens hetgeen over dit punt in de Vergadering der Vereeniging voor de krijgswetenschap van 1 November 1865 door den luitenant-kolonel Booms is gezegd. De kompagniën en bataillons, voor het bezetten van liniën en posten bestemd, kunnen sterker zijn dan die van het veldleger, maar daar zijn zekere grenzen, die men niet mag overschrijden. De kompagniëu en bataillons moeten handelbaar blijven - vooral ook omdat de taak van die vesting- en veldmilitie niet altijd zoo scherp zal zijn af te scheiden. Ook bij een jong kader als het onze, zijn bijzonder sterke kompagniën af te keuren, en zal men wel doen niet veel boven de 200 hoofden te gaan.

Dat cijfer van 316 is echter, in het stelsel van den geachten schrijver, veel te laag. Hij heeft 85,000 man militie, waarvan 75,000 voor de infanterie; de eene helft zal vesting- of reservemilitie zijn: voor elke soort dus 37,000 man. Hij heeft 100 vestingen 200 veldkompagniën. De sterkte der vestingkompagnie zal dus zijn 370 militiens, die der veldkompagnie 185 militiens, of met het kader 410 en 208 hoofden.

Aan die kolossale kompagniën van 410 man geeft de heer den Beer nu echter een overdreven klein kader: 3 officieren voor 410 menschen. Tot hiertoe was in de meeste legers de verhouding 1 officier op 40 of 50 man. En dit cijfer van officieren is reeds veel te laag. Bij alle oorlogen van den lateren tijd zijn de verliezen aan officieren zoo kolossaal geweest (niet zelden 1 officier op 20 soldaten), dat het dringend noodig is het aantal officieren te vermeerderen. Daarenboven brengt de aard van de oorlogen in ons land mede, dat de troepen dikwijls gesplitst moeten worden in vele kleine detachementen (bezettingen voor forten, posten, batterijen), die, allen, officieren noodig hebben. De verhouding dient bij ons leger daarom wel 1 op 30 te zijn; de heer den Beer geeft 1 op 170!

Het cijfer voor onderofficieren en korpaals is iets beter gekozen; dit zal 30 per kompagnie bedragen. Daarvan zullen 8 uit de militiecadets getrokken worden, die volgens den schrijver een jaar moeten dienen, en dus onbekende grootheden zullen blijven. De overigen zullen ten deele getrokken moeten worden uit de 8 vrijwilligers per kompagnie, die tevens een groot deel der vrijwilligers moeten leveren voor Indië; het leger geeft jaarlijks ongeveer 1000 vrijwilligers voor Indië af. Die 30 man kader zullen dus wel nooit voltallig komen. Even luchthartig is met het kader omgesprongen bij de veldkompagniën, die slechts 6 korporaals hebben verkregen, ofschoon de sterkte dier kompagniën van zelve aanduidt dat zij in 8 escouades verdeeld moeten worden en dus 8 korporaals moeten hebben.

De reserve-kompagniën zijn in tijd van vrede bij de veldbataillons ingedeeld, ten getale van 2 per bataillon. Op het oogenblik dat de oorlog uitbreekt, moeten van die 2 kompagniën 4 kompagniën worden gemaakt, die dus zullen vormen 50 reserve- of vestingbataillons - een maatregel, die vooral afkeuring verdient bij ons, omdat er, als de oorlog uitbreekt, zooveel te doen zal zijn, dat men zich waarlijk nog niet den last van nieuwe organisatiën op de schouders behoeft te halen. Maar die 50 bataillons hebben geen ander kader dan het reeds veel te zwakke kader van de 2 reserve-kompagniën; voor bataillons-kommandanten, voor bataillons-staven, voor kompagnies-kommandanten, voor officieren is in de organisatie volstrekt niet gezorgd. Zoo is het niet moeilijk om voor weinig geld veel soldaten te hebben. Het geheele geheim van die zoogenaamde goedkoope organisatie ligt daarin, dat de schrijver de eene helft van de militie organiseert op den tegenwoordigen voet, doch slechter omdat hij het kader vermindert, terwijl hij de andere helft eigenlijk in het geheel niet organiseert. Want men kan het geen organiseeren noemen, wanneer men voor 50 bataillons en kompagniën van ruim 400 man, niet meer dan 3 officieren per kompagnie in rekening brengt.

Wij zullen het hierbij laten, ofschoon wij nog meerdere bewijzen zouden kunnen bijbrengen, hoe die geheele goedkoope organisatie slechts verkregen is door aan de troepen geheel onvoldoende kaders te geven, door het gehalte op te offeren aan het getal. Trouwens, een ieder kan begrijpen dat eene vermeerdering van het leger van 60,000 tot 90,000 man veel geld moet kosten. Dertig duizend man te kleeden, te wapenen, te onderhouden, te oefenen en van officieren en onderofficieren te voorzien, kan niet geschieden zonder aanzienlijke uitgaven. Wie dat wil doen voor weinig geld, moet dus òf de militiens niet voeden, òf ze niet oefenen, òf ze niet van officieren en kader voorzien. De heer den Beer heeft in het kader de besparing gevonden. Wij hopen dat zijn geschrift niet als eene inleiding heeft moeten dienen voor de plannen der Regeering, en dat de generaal van den Bosch, die over al die punten ook vrij luchthartig

denkt, ditmaal meer doordachte voorstellen aan de Vertegenwoordiging zal aanbieden dan in dit geschrift zijn vervat.

Aan het slot zijner brochure treedt de heer den Beer in eene beschouwing over onzen finantiëelen toestand, en beweert hij dat wij geld genoeg hebben om nog meer geld te geven voor het krijgswezen.

'In het bezit van kostbare koloniën', zoo lezen wij bij den geachten schrijver, 'behoeft er geen vrees te bestaan, dat, zoolang die bezittingen aan de Nederlandsche kroon zijn gehecht, de inkomsten zullen verminderen. De prijzen der koffie en andere Oost-Indische producten zijn sedert de jaren 1848 en 49 vooral aanmerkelijk gestegen, niet ten gevolge van toevallige of voorbijgaande omstandigheden, maar omdat de consumtie bij uitbreiding van bevolking en bij meer algemeene welvaart veel grooter is geworden en ook de prijzen van andere waarden stijgende zijn. Ongegrond is dus de vrees - altijd te berde gebracht als er sprake is van gelden voor de verdediging des lands benoodigd, maar zelden wanneer honderd millioenen worden gevraagd voor spoor- en waterwegen - dat die inkomsten w i s s e l v a l l i g zouden zijn. Integendeel, er is nog gelegenheid te over tot uitbreiding, mogelijk tot verbetering van kultuur, tot opening van nieuwe handelswegen naar Amerika, maar vooral naar Australië, dat bij uitbreiding van geregelde stoomvaart een belangrijk débouché kan worden voor koffie die op Java wordt geveild. Er is dus alle reden om te mogen veronderstellen, dat de stijgende prijzen, staande gehouden door vermeerdering van consumtie, gepaard met vermeerdering van productie, de inkomsten der koloniën nog belangrijker zullen doen worden.'

Ja, de koffij geeft ons vele millioenen; maar heeft de geachte schrijver er wel eens over nagedacht, hoe die millioenen verkregen worden? Eenvoudig door den Javaan te laten werken voor een zeer onvoldoend loon en door zoo goed als niets te doen noch voor de havens, die in den treurigsten toestand zijn, noch voor irrigatiewerken, waaraan zoozeer behoefte is, noch voor het onderwijs van dien Inlander, dien wij geroepen zijn te beschaven. Eenvoudig door met Indië te handelen als de wilde met den vruchtboom, dien hij omhakt om de vrucht te krijgen. Laat dat stelsel nog eenige jaren duren, laat de conservatieve of reactionnaire richting (die thans bovendrijft) nog slechts eenige jaren haar gevaarlijk spel met de koloniën spelen, en de Indische vruchtboom zal spoedig verdord en bladerloos ter nederliggen. Gelukkig dat de groote meerderheid der Vertegenwoordiging althans ten aanzien van Indië meer vrijzinnige denkbeelden is toegedaan. Wij betalen voor het leger hier te lande, voor ons zeewezen en voor het Indisch krijgswezen te samen een zeer aanmerkelijke som, en in de laatste jaren zijn de uitgaven voor het krijgswezen met verscheidene millioenen toegenomen; toch blijft er, tot verbetering en aanvulling van het krijgswezen *zooals het is*,

nog zeer voel te doen. Millioenen zijn nog noodig voor gepantserd materiëel, voor wapens, voor geschut, fortificatie-werken hier en in Indië, verbetering van soldijen enz. Toch dringt men, dringt eene zekere categorie van personen, die alleen op ééne zijde der quaestie let, op uitbreiding aan. De uitbreiding is niet in het algemeen belang en is zelfs niet in het welbegrepen belang van het krijgswezen. Laat ons liever goed, zeer goed maken wat wij hebben: met een klein, goed gewapend, goed geoefend en van goed kader voorzien leger, gesteund op stellingen, die in den meest volkomen staat van weerbaarheid verkeeren, zullen wij meer uitrichten dan met vele slecht geoefende of slecht geëncadreerde soldaten, en positiën, die half voltooid en in geen opzicht goed voorzien zijn. Verbetering, niet uitbreiding moet de leus zijn: het tegenwoordig gouvernement schijnt de zaak te willen omkeeren, en die richting kan, naar onze overtuiging, voor ons krijgswezen tot niets goeds leiden.

12 Sept. 1867.

Nederlandsche Vertalingen van Fernan Caballero's werken.

***Clemencia*, 2 d^n^.**

De Meeuw*, 2d^n^. *A. ter Gunne, Deventer.

La Gaviota.

Lucas Garcia.

Lagrimas.

***Spaansche Novellen. G.W. van Belle, Rotterdam*.**

Peccavi, moet ik uitroepen. Eigenlijk heb ik dubbel gezondigd. Toen ik in het vorig nommer van dit tijdschrift een schets gaf van eene der Spaansche novellen van Fernan Caballero, klaagde ik er over, dat onze anders in het vertalen zoo overvlugge uitgevers hare werken lieten liggen; en ik voegde er met zekere warmte en stoutheid de bewering bij, dat toch juist deze romans veel meer door ons publiek gewaardeerd zouden worden dan al die Engelsche sensational novellen, waarmede wij thans overstroomd zijn. En nu blijkt 't, dat mijne klagt onbillijk en mijne bewering onjuist was!

In de breede lijst der in 't Hollandsch vertaalde werken van Fernan Caballero, hierboven opgenomen, en in de onbekendheid van het groote publiek met mij van hun bestaan, ligt het veroordeelend vonnis van mijn schrijven.

Natuurlijk blijft mij niets anders over dan amende honorable te doen voor de vertalers en de uitgevers, die ik ten onregte beschuldigde, ja, erger nog, ignoreerde; en de bekentenis af te leggen voor het publiek, dat ik mij vergist heb in zijn smaak. Dat laatste spijt mij nog 't meest, niet voor mij zelven, want evenmin als deze vergissing mijne eerste is, zal ze ook mijne laatste blijven, en schuld bekennen is waarlijk zoo moeijelijk niet, maar 't spijt mij voor

mijne landgenooten. Immers ik heb daardoor tot mijn leedwezen het bewijs verkregen, dat ons zoo eenvoudig volk, eenvoudig in gewoonten en in letterkunde, toch geen smaak heeft voor de werken eener schrijfster, die alom in het buitenland door de meest bevoegde regters gevierd wordt juist om haar grooten eenvoud van vorm en van stijl, van opvatting en van teekening.

Ik zou hiermede kunnen, of liever nog, moeten eindigen misschien. Want mijne schuld is bewezen en beleden daarenboven; alle vergoêlijking voor het vergrijp mag dus bijna overbodig heeten. Toch wensch ik nog voor een oogenblik gehoor te erlangen. Verschooning vraag ik niet voor mijne onbekendheid met die letterlijke reeks van vertalingen, maar ik wil er toch de reden van opgeven, vooral, omdat daaruit tevens eenigermate de oorzaak blijken zal waarom ons publiek deze boeken niet zoo gretig heeft opgenomen. Intusschen kan dat alleen de uitgaven van den Heer van Belle te Rotterdam gelden, niet die van den Heer ter Gunne te Deventer, ofschoon voor mijne onbekendheid daarmede ook wel eenige grond bestaat. In de laatste jaren toch heeft ‘de Gids’ zich zoo weinig toegelegd op de aankondigingen van vertaalde romans, dat vele uitgevers ze ons niet eens meer ter recensie sturen, misschien vreezende, en niet geheel ten onregte, dat zij dan een exemplaar kwijt zijn zonder daarvoor eene beoordeeling in dit tijdschrift terug te ontvangen. Zoo zijn de Deventersche uitgaven mij zeker vreemd gebleven.

Maar bij de uitgaven van den Heer van Belle geldt eene andere reden, die ik ook reeds eenigermate aangeroerd heb in mijn vorig opstel en waarover mijn vriend Potgieter, in zijne vroegere zoo warme aanbeveling van Fernan Caballero, in 't breede heeft uitgeweid. 't Is namelijk het streng Roomsch Katholijke van deze novellen, wat zoo sterk mogelijk uitkomt juist door de wijze van uitgave der bij den Rotterdamschen boekverkooper verschenen vertalingen. Aanvankelijk toch zijn die bij gedeelten opgenomen in het waarschijnlijk bij velen met mij geheel onbekende Roomsch Katholieke tijdschrift ‘de Encyclopedie’ en later eerst afzonderlijk uitgegeven. Maar als ware het strenge, ja uitsluitend Roomsch geloovige van den inhoud der novellen zelve nog niet exclusief Roomsch genoeg, zoo heeft de ‘Vereeniging van vaderlandsche letterkundigen’, welke op den titel als vertalers teekent en waarover later meer, er eene voorrede aan toegevoegd, die werkelijk wat kras is voor het gemengd publiek hier te lande, dat gaarne leest wat er goeds uitkomt. Ik bedoel de voorrede der Spaansche Novellen. De schrijvers komen daarin op, en teregt, tegen de slechte romans, die de godsdienst en de waarheid en het schoone en goede met voeten treden. Maar het Roomsch Katholiek geloof wordt daarin *de* godsdienst genoemd, als ware elk ander opregt geloof een dwaalbegrip; en als de bestrijders van slechte romans en voorgangers tot eene betere letterkunde, enkel de namen

vermeld van Alberdingk Thijm, Nolet de Brauwere, Nouhuys, van der Ploeg en van der Horst. Nu zal ik de laatste zijn om de verdiensten van die mannen te ontkennen, vooral niet van den eerstgenoemden, maar ik hoop, of liever nog, ik vertrouw, dat juist hij ook de eerste zal zijn om die lijst als veel te beperkt, ja, als onbillijk te veroordeelen. Zulk eene uitsluiting van een groot aantal, voorzeker even begaafde medestanders in dezelfde zaak, en dat alleen om des geloofs wille, zal Alberdingk Thijm niet kunnen noch willen goedkeuren. Ik weet, dat ik mij op een gevaarlijk terrein waag, want het hoofdbeginsel der - niet Roomsch Katholieke of Protestantsche maar der - Christelijke Kerk, leeft er juist het minst krachtig in; maar ik heb te meer regt om tegen dat R.K. exclusivisme op te komen, omdat ik juist in mijne aanbeveling van Fernan Caballero hen veroordeeld heb die hare werken niet willen lezen, alleen omdat ze zoo streng Katholiek zijn.

Geen wonder echter, dat juist die voorrede de boeken van de begaafde Spaansche hier te lande gehouden heeft binnen den kring van de Katholieken alleen en ze gesloten deuren heeft doen vinden bij onze Protestantsche lezers. Want wie een boek ter hand neemt om er nut en genoegen uit te trekken, vermijdt natuurlijk, en zeer wijselijk ook, elk partijschrift. En dat karakter verkrijgt een boek, hetwelk door zulk eene voorrede wordt aanbevolen. Ik geloof ook niet dat de schrijfster zelve daarmede ingenomen zal zijn, want zij mist op die wijze haar doel. Zij wil beschaven en veredelen, natuurlijk in zoo uitgebreiden kring mogelijk. En uit al hare voorberigten en hier en daar afgedrukte brieven blijkt, dat zij hoogelijk ingenomen is met den grooten bijval welke aan hare werken, in den verren vreemde zelfs, te beurt valt. Is nu de eigenmagtige beperking van dien bijval, de verkleining van den kring waarin zij werken kan, wat het onvermijdelijk gevolg is van het exclusieve der woorden van hare Nederlandsche vertalers, niet eene handeling die lijnregt in strijd is met de bedoeling der waardige vrouw?

Het bewijs van de juistheid dezer bewering zal ik door de eigene woorden der schrijfster geven. En ik word daartoe in staat gesteld door de welwillendheid van een der vertalers zelven, aan wiens hoffelijkheid ik de voor mij liggende uitgaven verschuldigd ben en die mij tevens mededeeling gedaan heeft van een brief van Cecilia Bohl de Faber, waarin zij haren bloedverwant dank zegt voor de overzetting harer werken in zijne moedertaal. Onze stadgenoot, Mr. Joan Bohl, wiens naam bij het lezend publiek geen vreemde is en dien ik immers hier niet behoef te verzwijgen, heeft mij juist door dat aan hem gerigt schrijven zijner verwante, het wapen tegen hem in handen gegeven. Immers Fernan Caballero, - want zoo onderteekent zij haren brief, schrijft: ‘J'ai remercié Dien d'avoir trouvé en Hollande, pays excessivement Protestant, des coeurs amis, des croyances soeurs des miennes. Quoique je

trouve que c'est une chose absolument impossible de faire parler l'espagnol, surtout l'espagnol des gens du peuple, aux Hollandais, Français et Anglais, je serai charmé qu'on fasse connaître chez vous la vraie Espagne, mal' - neen, uitnemend - 'mais très exactement peinte dans mes petits tableaux de moeurs.' Alzoo, in een bij uitstek Protestantsch land, onder Protestanten dus, lezers te vinden, dat verheugt haar. Want dat zij geene Nederlandsche Katholieken, maar wel degelijk Nederlandsche Protestanten bedoelt, is even zeker, als dat de Duitscher of Engelschman, die zich verheugt over den bijval dien zijne werken in Frankrijk of Nederland vinden, niet zijne aldaar wonende landgenooten, maar de ingezetenen dier landen daarvoor dank weet. Waartoe ook anders die bijvoeging van het Protestantsche Nederland alwaar zij vrienden vindt, wanneer zij Katholieken bedoelt, hen dus die, *volgens haar*, de minderheid uitmaken in dat Protestantsche land? Daarenboven, het doel van hare novellen, zij zelve beweert dat, is den echten Spanjaard bij den vreemdeling bekend te maken; niet het lid van een kerkgenootschap, maar de type eener natie. Duidelijk is dus haar doel nationaal, en de kring waarin zij werken wil, ruim en breed. En juist dat doel werkt de vertaler tegen, die den Spanjaard doet opgaan in den Katholiek, en die den door haar zoo ruim mogelijk getrokken cirkel willekeurig vernaauwt binnen zeer enge grenzen. En hoe zeer dat laatste vooral een feit is weet hij te wèl, die zoo volkomen bekend is met het land welks taal hij zoo goed weet te hanteren.

Zal ik hem daarover hard vallen, hard ook hier, nadat ik hem open en vrij dit mijn gevoelen heb medegedeeld toen hij mij het voorregt zijner kennismaking schonk? Ja en neen zou ik, die anders weinig van weifelen houd, bijna willen antwoorden. Ja, omdat hij nu zijn goed werk maar ten nutte van weinigen geeft, terwijl ik het daarentegen juist zoo graag ten bate van allen zou willen doen strekken, en neen - maar dat is wel wat egoïstisch, - omdat daardoor mijne onbekendheid met zijn werk meer verschoonbaar wordt. Intusschen wilde ik zelfs den schijn niet op mij laden een strijd te willen voeren tegen hem, wien ik juist dankbaar ben een wensch van mij niet alleen te hebben vervuld, maar dien zelfs te hebben voorkomen.

Nog ééne opmerking evenwel. In 1863 verscheen bij ter Gunne de vertaling van la Gaviota, onder den titel de Meeuw, en in 1864 hetzelfde boek, maar onder den Spaanschen titel, in de overzetting van de vaderlandsche letterkundigen. Onbekend met de Deventersche uitgaaf waren zij niet. Was dus hun doel niet een ander dan dat van den eersten vertaler, die blijkbaar enkel eene vreemde pennevrucht hier te lande bekend wilde maken? Exclusief moest die tweede vertolking zijn, en alweder zie ik strijd in de opvatting van schrijfster en vertalers, want alweêr zie ik eigenmagtig door de laatsten grenzen getrokken, terwijl de eerste onbeperkte ruimte van werkkring verlangt!

Maar genoeg. Het publiek kent de zaak nu voldoende om zelf te oordeelen. Het weet wat 't in deze boeken vinden zal, eenvoudige, gevoelvolle *en* - streng Roomsch Katholieke verhalen. Wie nu bekrompen genoeg is om voor dat woordje *en* het woordje *maar* te lezen, hij late deze novellen onaangeroerd liggen, hij onthoude zich dus van een waar letterkundig genot, en hij make zich schuldig aan hetzelfde exclusivisme, dat ik de fout noem der vereeniging van vaderlandsche letterkundigen. Is hij echter ruimer van blik, te goed en te open Nederlander dan dat hij voor eene eenzijdige opvatting - niet overtuiging - van geloof zijne nationaliteit zou willen verloochenen, dan beginne hij al vast met de lectuur van Clemencia, vertaald door Mr. W.F. Scholten tot Gansoyen, zoo ik 't wel heb een Protestant, en hij beslisse dan of ten minste de geloofsgenoot regt had aan dit werk zijn tijd voor eene getrouwe vertaling te besteden, omdat het in waarheid eene begeerlijke lectuur voor onze landgenooten mag genoemd worden.

Over de vertellingen zelve zal ik niet veel meer zeggen. Deze aankondiging is toch al lang geworden. De vertolking van de letterkundige vereeniging vooral, is zeer getrouw. Zoo als Mr. Bohl mij verzekerde heeft een ander zijner Spaansche bloedverwanten, die toevallig tijdens het werk der vertaling hier te lande zijn verblijf hield, hem daarbij onwaardeerbare diensten bewezen. Zulk eene hulp is waarlijk noodig bijna, want de getrouwe overzetting der volksgezegden en volksliedjes is niet altijd even gemakkelijk voor den vreemdeling, wiens kennis van eene vreemde taal toch altijd gebrekkig en onvolledig blijft. En werken zoo als deze, wier hoofdkarakter bestaat in het getrouw en nuchter weêrgeven van het eenvoudige leven eener werkelijk in vele opzigten nog primitieve bevolking, moeten vooral dat aroma van nationaliteit en naïveteit behouden, hetwelk alleen dan eenigermate bij eene vertaling te redden is, wanneer men uitsluitend met het origineel te rade gaat. Hoe juist vertolkt en hoe fraai gestileerd de uitgaven van Latour en Devigne ook mogen genoemd worden, ze missen dat cachet van eenvoud, hetwelk men bij de lectuur van het oorspronkelijke zoo op iedere bladzijde afgedrukt vindt. Het gemaniereerde en coquette Fransch, de taal die door hare armoede zoo bij uitstek voor woorspelingen maar waarlijk niet voor de uitdrukking van naïf gevoel geschikt is, hindert in de lectuur. Ik noodig den Heer Bruyn, wiens welgeschreven studie over Fernan Caballero in de beide voorgaande nommers van de Letteroefeningen mij eerst na het schrijvan van mijn vorig opstel in de hand kwam, en die blijkbaar alleen aan de Franschen zijne kennis met deze schrijfster te danken heeft, om het origineel te vergelijken met de overzettingen zijner vraagbaken. En ik ben overtuigd dat hij met Fernan's brief zal instemmen, dat geen vreemdeling in zijne taal den eenvoudigen Spanjaard kan laten spreken, zoo als deze dat

gewoon is. 't Gaat met haar als met onzen Beets. Lees de Familie Kegge, in welke andere taal ook en hoe meesterlijk ook vertolkt, nooit toch zult gij er den schrijver zoo door leeren kennen, ja waarderen, als waartoe het origineel u wel, des noods uws ondanks, toe verpligt. Men kan te moeijelijker over een schrijver oordeelen naar een vertaling zijner werken, wanneer deze juist als type een nationaal karakter dragen. Toch ben ik blijde dat ook ons zustertijdschrift zulk eene gunstige uitspraak over de werken dezer, in den vreemde zoo hoog gevierde en blijkbaar bij ons miskende schrijfster, heeft uitgesproken.

Met oordeel hebben de vertalers hunne keuze gedaan. En van de acht en twintig novellen, die ik van Fernan Caballero ken, hebben zij er elf vertaald, ook Paz en Luz, wat niet in de anders zoo volledige uitgaaf van Brockhaus voorkomt, maar dat als feuilleton verschenen is in het Spaansche dagblad la Esperanza. Daarenboven hebben wij nog eene verminkte Familie d'Alvareda in het Guldens Tijdschrift, behalve de fraaije Clemencia van de hand van Mr. Scholten. Veel is dus reeds onder het bereik van ons Nederlanders gesteld, maar nog meer blijft er over voor hen, die hier nog onbekende vruchten van dezen rijken akker willen oogsten.

Vlugtig het geschrevene overlezende eer ik het ter perse zend, moet ik toch onwillekeurig glimlachen. Want 't heeft er waarlijk iets van alsof ik het voetspoor volg van den kwakzalver, die zijn ‘onfeilbaar geneesmiddel zelfs van ongeneeslijke kwalen,’ bij het publiek ingang wil doen verschaffen. Eerst meet hij door de pers breed het begeerlijke uit om zulk eene - natuurlijk voor goed noch goud te verkrijgen - zaak te bezitten, en dan komt hij eensklaps juichende met het middel voor den dag, dat alzoo reeds eenigzins bekend gemaakt is. Zoo ook noem ik in het eene nommer van dit tijdschrift zelfs maar eene enkele vertaling dezer novellen wel zeer gewenscht, maar naauwelijks verkrijgbaar. En al in het eerst daarop volgend nommer kom ik ni7et alleen op met die enkele waarvan ik beweerde mij flaauwelijk de aankondiging te herinneren, maar met een volledig elftal vertalingen en eene nog wel in duplo! De schijn, ik erken 't, is tegen mij. 't Is als wilde ik een vleugje brengen in de vergeten en verlegen waar der beide uitgevers. Die schijn echter lijd ik gaarne, wanneer ik van deze mijne handigheid, in onnoozelheid volbragt, maar evenveel succès heb als de kwakzalver van de zijne, vrucht van een Barnumsgenie. Want indien ons publiek nu door mijne beide opstellen over hetzelfde onderwerp even gretig de hand uitstrekt naar deze vertalingen als 't dat door advertentiën en aanplakbilletten doet naar Hollowaypillen en Racahout des Arabes, dan zal ik mij dankbaar verheugen zoo velen inwendig te hebben verkwikt en versterkt door de gezonde en degelijke kost, die Cecilia Bohl haren lezers zoo volop aanbiedt.

P.N. MULLER.

Economisch overzicht.

Buitenlandsche letterkunde.

Jos. Edm. Joerg, Geschichte der social-politischen Parteien in Deutschland. Freiburg, 1867.
Dr. F.A. Lange, J. St. Mill's Ansichten über die Sociale Frage und die angebliche Umwälzung der Socialwissenschaft durch Carey. Duisburg, 1866.
Dr. A. Held, Carey's Socialwissenschaft und das Mercantilsystem. Würzburg, 1866.
P.A. Boutron, Théorie de la rente foncière. Paris, 1867.

De meeste overzichten van de geschiedenis der beide laatste jaren beginnen met een klaaglied; het onze mag echter met een lofzang beginnen. De jaren 1866 en 1867 zijn voor de economie geenszins verloren gegaan; ja ik geloof dat sedert lang niet zooveel interessante werken in het licht zijn verschenen gedurende zulk een kort tijdsverloop. Menig vraagstuk is nader tot zijne oplossing gebracht; menig verschilpunt scherper geformuleerd; ook op historisch gebied is het een en ander geleverd, dat blijvende waarde bezit. De treurige stilstand, dien men eenige jaren geleden opmerkte en die de Quincey de bittere klacht in den mond legde: ‘Political economy since Ricardo does not advance,’ heeft plaats gemaakt voor een groote beweging. Er is leven, er is vooruitgang. Spreekt ge van systematische werken? Wij wijzen op het doorwrochte boek van Prof. Schäffle, das gesellschaftliche System der menschlichen Wirthschaft. Verlangt gij geschiedenis? De twee laatste deelen van Levasseur's Histoire des classes ouvrières en France, de uitstekende monographie van Horn over Boisguillebert en Moreau-Jonnès' Etat économique de la France de 1589 à 1715, zullen u tevreden stellen. Valt beschrijving der sociale toestanden in uw smaak? Ziehier Moynier's

Institutions ouvrières de la Suisse, Jules Simon's Ouvrier de huit ans, Leone Levi's, Wages and earnings of the working classes, in verband waarmede Jevons' werk On the coal question, in bijzondere mate de aandacht verdient. Zijt gij een vriend van financiëele studiën? Vocke's Geschichte der Britischen Steuern, Hock's lijvige Geschichte der Finanzen der Vereinigten Staaten en Oberleitner's studie over Frankreich's Finanzverhäitnisse unter Ludwig XVI, trokken zeker reeds uwe opmerkzaamheid. Beweegt gij u echter bij voorkeur op het gebied der wetenschappelijke polemiek, dan mag ik hopen, voor het viertal geschriften, die aan het hoofd van dit opstel zijn vermeld, uwe belangstelling niet te vergeefs te vragen.

Het eerste van dit viertal, het boek van Joerg, is een hevig partijmanifest uit de school van Lassalle, en voert ons alzoo in verbeelding terug tot een tijd, die nu reeds vier jaren achter ons ligt, toen geheel Duitschland in rep en roer was gebracht door de beweging der sociaal-democraten tegen de bourgeoisie en hare Fortschrittspartij De staatkundige gebeurtenissen, die sedert dien tijd plaats vonden, hebben onze gedachten weder op andere, meer algemeene onderwerpen gevestigd en de herinnering aan den strijd van Lassalle tegen Schulze Delitsch wellicht bij velen verflauwd. Het boek van Joerg, nu, is bij uitstek geschikt om die herinnering levendig te maken en ons te toonen, dat het toen ontstoken vuur wel smeult, maar alles behalve is uitgedoofd. De partij der sociaal-democraten mist tegenwoordig een leider, die door bijzondere talenten, door zijne persoonlijkheid vooral, de algemeene aandacht op zich vestigt; doch de beginselen, die door Lassalle zijn verkondigd, hebben een te grooten storm opgewekt, zij sloten zich te veel aan bij de denkbeelden, die tegenwoordig onder het volk woelen, dan dat nu reeds de stroom weder geheel in zijne oude bedding zou zijn teruggekeerd.

Zij, die deze meening deelen, zullen daarin gewis geen reden tot dankbaarheid vinden jegens hen die de beweging veroorzaakt hebben. Doch laten wij billijk zijn. Wie de geschiedenis der economie in de laatste jaren met eenige oplettendheid heeft gevolgd, zal toegeven, dat zulk een beweging noodzakelijk moest plaats vinden, daar zij het meest natuurlijke product is van al hetgeen is voorafgegaan. Ik kan geen weêrstand bieden aan het verlangen om deze gedachte eenigszins uitvoerig

toe te lichten; immers, de tijd die hieraan besteed wordt gaat voor het overige deel van onzen arbeid niet verloren. De polemiek van Lassalle heeft een bepaalden invloed uitgeoefend op de economische litteratuur van onze dagen, en zulk een feit mogen wij in een overzicht als het onze, niet onopgemerkt voorbijgaan.

I.

Wanneer wij de economische politiek van onzen tijd met die der vorige eeuwen vergelijken, dan treft ons al dadelijk een principiëel verschil. De nieuwere politiek legt de individuele vrijheid zoo min mogelijk aan banden; de oudere daarentegen onderscheidde zich door een zucht om alles te reglementeeren, voor alles te zorgen. Zij regelde den landbouw en de nijverheid, den handel en de scheepvaart. Zij bepaalde den prijs van het brood, dat gij eten zoudt; den interest der kapitalen, die gij zoudt opnemen; de mate van weelde, die gij u zoudt veroorloven. Zij belastte den invoer van alle fabriekgoederen met hooge rechten om de binnenlandsche industrie te beschermen, en verbood den uitvoer van graan, opdat de verbruikers het noodige niet zouden missen. Zij stelde den werkkring van elk ambacht vast, en de voorwaarden, waarvan de bevoegdheid om een ambacht uit te oefenen afhing, werden aan hare goedkeuring onderworpen. Zij schreef nauwkeurig voor, op hoedanige wijze de fabriekanten hunne producten moesten vervaardigen, en strafte iedere afwijking van hare reglementen gestreng. Zelfs de openbare markten stonden direct onder haar beheer. Dus werd aan de individueele vrijheid bijna niets overgelaten; de maatschappij werd ingericht op den voet van een groot leger.

Dat aan dit verderfelijk stelsel thans een einde is gemaakt, hebben wij te danken aan den invloed der wetenschap. Op overtuigende wijze toonde deze aan, dat met zulk een politiek de maatschappij niet gebaat, maar benadeeld wordt. Voor de kracht harer argumenten bezweken achtereenvolgens het verbod van graanuitvoer en de reglementen op den fabriekarbeid, de gilden en de woekerwetten, de beschermende rechten en de beperking van het binnenlandsch verkeer. In het eene land geschiedde

de hervorming sneller dan in het ander; in sommigen is zij zelfs nog heden ten dage niet voltooid; maar nergens is het oude systeem verlaten, of de ervaring heeft de uitspraken der economie volkomen bevestigd. Het verkeer is er toegenomen, daar zoowel de productie als de consumtie is vermeerderd. De vreeselijke gevolgen, die de aanhangers van het vroegere régime bij iedere hervorming voorspelden, zijn altijd uitgebleven.

Het spreekt wel van zelf, dat de mannen der wetenschap door deze uitkomsten niet weinig werden versterkt in hunne overtuiging. Steeds meer won de meening bij hen veld, dat *elke* inmenging van den staat in de economie der samenleving nadeelig moet zijn, en dat het beginsel: ‘laissez faire, laissez passer’, verre de voorkeur verdient boven iedere beperking der vrije concurrentie. Wel bleven er nog altijd enkelen, zelfs onder de economisten van naam, die tot het oude systeem overhelden; maar vooreerst maakten dezen slechts een kleine minderheid uit, en vervolgens bepaalde zich hunne ingenomenheid met vroegere instellingen tot hooge invoerrechten. De broodzetting, de gilden, de reglementen op den fabriekarbeid, de woekerwetten, dit alles werd eenvoudig door de meesten ter zijde gelaten.

Zoodanig was de toestand, toen vijf en twintig of dertig jaar geleden zich in Frankrijk eene partij vormde, die, zonder de oude politiek in bescherming te nemen, beginselen verdedigde, hemelsbreed verschillende van die der heerschende economie. Wij bedoelen natuurlijk het socialisme. Reeds vroeger waren denkbeelden, soortgelijk aan die van deze richting, onder verschillende vormen verkondigd; maar nog nooit hadden zij zulk een aanhang verworven, als zij nu, vooral bij de lagere klassen, na eenigen tijd verkregen. Hoe het socialisme is ontstaan, welke oorzaken daartoe het meest hebben bijgedragen, dit behoeft ons thans niet bezig te houden. Wij constateeren alleen het feit, dát het ontstond, en herinneren bovendien, dat de groote meerderheid der economisten uit de school van Adam Smith, in de overtuiging, dat de toepassing van het socialisme verderfelijk zou zijn voor de maatschappij, en op niets dan verwarring en namelooze ellende zou uitloopen, een zeer vijandige houding aannamen tegenover de voorstanders van die richting. Zij deden dit in toenemende mate, naarmate deze zich een talrijker aanhang verwierf en meer (hetgeen na de Februari-revolutie het geval was) een overwicht verkreeg in den staat.

Aldus opende zich voor de heerschende economie een nieuw strijdperk, en de practische vraag deed zich met klimmenden aandrang aan haar voor: welken weg men behoorde in te slaan, om zich de overwinning te verzekeren. Zou men de plannen van Fourier en de zijnen stuk voor stuk ontleden, om er het ongerijmde van aan te toonen? Zou men boekdeelen vol schrijven, om te bewijzen, dat het niet mogelijk is, onze maatschappij met hare spoorwegen en hare stoomfabrieken, met haar handelsverkeer, dat zich gedurig uitbreidt, en hare nijverheid, die den prikkel der vrije concurrentie niet missen kan, op te sluiten in socialistische phalanstères? Dit alles was zeker wenschelijk en geschiedde ook; doch het was niet voldoende. Men had een wachtwoord noodig, een formule, verstaanbaar voor elkeen, en waarin de beginselen die men verdedigde, in concreten vorm werden uitgedrukt. Zulk een formule had men bezeten en gebruikte men nog steeds in den strijd tegen het oude regime; het was de leuze der physiocraten: ‘laissez faire, laissez passer’: de staat moet zich niet mengen in de economie der samenleving. Kon men niet eene soortgelijke formule uitdenken voor den strijd tegen het socialisme?

Men begrijpt, dat die vraag slechts serieus gesteld behoefde te worden, om terstond een antwoord te vinden. Niet een soortgelijke, dezelfde leuze kon hier dienen. Wat wilden de protectionisten? De maatschappij in een kunstmatigen vorm gieten op eene bepaalde wijze. Wat wilden de socialisten? Al weder de maatschappij artificiëel hervormen, hoewel op eene andere wijze. Dus konden beide richtingen bestreden worden met hetzelfde wapen; want beiden kantten zich aan tegen hetzelfde denkbeeld: ‘laissez faire, laissez passer’.

Deze spreuk behelsde echter niets meer dan een practisch beginsel, dat tot nu toe in een bijzondere, zeer beperkte beteekenis was gebruikt, en nooit de algemeene strekking had bezeten, die men er thans aan wilde toekennen. Om dit laatste te rechtvaardigen moest men derhalve een schrede verder gaan en aan dit practisch beginsel een wetenschappelijken grondslag geven. Die wetenschappelijke grondslag nu kon geen andere zijn dan de theorie: dat de natuurlijke sociale inrichting, waaronder men verstond een orde van zaken, die op bijzonderen eigendom en vrije ruiling van diensten, zonder eenige inmenging van staatswege, berust, aan alle eischen voldoet. Ware de openbare meening eenmaal van de waarheid van deze theorie over-

tuigd, dan zou ontzaglijk veel zijn gewonnen. Want niet alleen ware dan het socialisme wederlegd, maar tevens aan het protectionisme den doodsteek gegeven. Bovendien kon de samenkoppeling van die beide stelsels op zich zelve beschouwd uit een oogpunt van tactiek nooit anders dan groote voordeelen opleveren.

Ziedaar ongeveer de redeneering, die in de hoofden van enkele voorstanders der heerschende economie moet zijn omgegaan; voor 't minst hebben zij onbewust daarnaar gehandeld. De formule, die men lang gezocht had, was nu gevonden. Aan de polemiek tegen het socialisme was eindelijk vastheid van richting gegeven, wat haar steeds had ontbroken. ‘De natuurlijke orde van zaken levert de voorwaarde op tot verzoening van alle belangen; de oplossing der sociale questie is begrepen in dit éene woord: vrijheid van verkeer, afschaffing van alle kunstmatige banden.’ Dit was de leuze, die thans in de banier van de hoofdbestrijders der socialisten en communisten geschreven stond. - Het behoeft natuurlijk niet gezegd te worden, dat de andere partij tegenover dit alles niet werkeloos bleef. Met denzelfden ijver werd elke onvermijdelijke strijd van belangen in de maatschappij breed door haar uitgemeten. In levendige kleuren schetste zij de ellende der fabriekarbeiders en den rijkdom der kapitalisten. Iedere leemte, iedere onbillijkheid in de tegenwoordige orde van zaken, stelde zij helder aan het licht, om aldus tot de slotsom te komen, dat onze maatschappelijke inrichting door en door verkeerd is en voor een betere plaats moet maken.

Wij zullen de verdere geschiedenis van dezen strijd, die betrekkelijk slechts kort geduurd heeft, niet vermelden. Het socialisme, dat tijdelijk reeds een gedeeltelijke zegepraal behaald had, is weldra bezweken door den natuurlijken loop der omstandigheden. De polemiek echter, die door het ontstaan van deze richting noodzakelijk was geworden, had een veel te diepen invloed uitgeoefend op de ontwikkeling der heerschende econonomische school, dan dat die invloed terstond weder zou verdwijnen. De verheerlijking der ‘natuurlijke’ sociale orde was nu eenmaal het shibboleth geworden van een partij. Dank zij de vrees voor een hernieuwden aanval van het socialisme, bleef dit shibboleth voortleven, ook toen het zijn reden van bestaan min of meer verloren had. Een wapen bovendien, waarmede men zegevierend uit den strijd is gekomen, werpt

men niet spoedig voor goed weg. Daarbij had de economie zich in haar worstelkamp met het socialisme van zelf verbonden met allen, wien de bestaande orde van zaken dierbaar was. Niet enkel de samenleving, ook de godsdienst, ook de heilige instelling van het huwelijk, liepen gevaar, indien de nieuwe beginselen volkomen zegevierden. Ieder bondgenootschap nu oefent meestal op hen, die daaraan deelnemen, een bepaalden invloed uit. Om kort te gaan, de strijd tegen het socialisme heeft de heerschende school niet gelaten die zij was. Toen zij daaruit te voorschijn trad, had zich in haar midden een richting gevormd, die ik, bij gebrek aan een betere benaming, niet anders weet aan te duiden, dan als een e c o n o m i s c h e o r t h o d o x i e ; eene orthodoxie, die wel, gelijk elke andere, in eigen boezem verdeeld was, maar nogtans omtrent de hoofdbeginselen eenstemmig genoeg dacht, om haar naam ten volle te verdienen. Het karakter en het wezen van deze richting willen wij thans, voor zooveel noodig, in korte trekken beschrijven.

Welk haar voornaamste dogma is, weten wij reeds: het is het geloof aan de voortreffelijkheid van de zoogenaamde ‘organisation naturelle’ der samenleving, boven elke kunstmatige inrichting. Dit geloof nu beheerscht bij de orthodoxe economie alle verdere beschouwingen, en bovenal hare waardeering van de oorzaken en de middelen tot bestrijding van het pauperisme. Wie van meening is, dat de natuurlijke inrichting de voorwaarden oplevert tot verzoening van alle sociale belangen, kan nooit toegeven, dat het pauperisme zijn grond zou vinden in gebreken, die uit deze inrichting zelve onvermijdelijk voortvloeien. Om dezelfde reden kan hij tot bestrijding van het pauperisme geen middelen aanbevelen, welker toepassing op het beginsel ‘laissez faire’ inbreuk maken zou. Hij is dus gedwongen om een keus te doen uit deze twee: òf aan te nemen, dat het pauperisme in 't geheel niet verdwijnen kan; òf te gelooven, dat met behoud van de natuurlijke inrichting middelen zullen gevonden worden, waardoor het allengs tot zeer enge grenzen zal worden teruggebracht.

Het eerste te doen, zou voor het geloof aan de voortreffelijkheid der ‘organisation naturelle’ bedenkelijk kunnen worden. Door te beweeren, dat het pauperisme onvermijdelijk is, zou men al licht de tegenwoordige inrichting der maatschappij in een ongunstig daglicht stellen. Zoo blijft dan

niets over dan aan te nemen, dat vroeg of laat het pauperisme zal verdwijnen, zonder dat de natuurlijke orde verbroken wordt.

De orthodoxe economie, dit is hare tweede eigenschap, is dus uit den aard der zaak o p t i m i s t i s c h . Zij moet dit zijn, op straffe van anders haar beginsel in gevaar te brengen. Bovendien - en hiermede komen wij tot een derden karaktertrek - is dit beginsel zelf reeds de vrucht van eene optimistische wereldbeschouwing. Immers, niet enkel om hare innerlijke eigenschappen wordt de natuurlijke sociale orde door de orthodoxe school zoo hoog verheven; die verheffing vindt ten deele haar oorsprong in eene bepaalde godsdienstig-wijsgeerige opvatting. De ‘organisation naturelle’ is voor haar eene ‘organisation divine.’ Wie daaraan tornen of verbeteren wil, stelt menschenwerk in de plaats van Gods werk. Hij pleegt heiligschennis. Gelijk de natuur door onveranderlijke wetten wordt beheerscht, die de Almacht zelve heeft ingesteld, zoo heerschen ook in de maatschappelijke wereld zekere regels, die even onwrikbaar vast staan; welker werking de mensch wel ten nadeele van zich zelven en anderen keeren, maar nooit omverstooten of verkrachten kan. Wat God gewrocht heeft, moet goed en onverbeterlijk zijn. Zich daarmede te vereenigen, is de hoogste wijsheid; het af te keuren, onverstand. Het is niet denkbaar, dat Hij, die de liefde zelve is, de maatschappij dus zou hebben ingericht, dat zij op den duur het menschdom in het ongeluk moet storten. Onze voornaamste ellende komt derhalve daaruit voort, dat wij zoo vaak de natuurlijke orde door kunstmatige toestanden hebben vervangen. Dus bedierven wij moedwillig het geluk dat voor ons was weggelegd.

Doch laten wij liever, in plaats van op gebrekkige wijze deze denkbeelden terug te geven, toonen, hoe het hoofd der richting, die wij beschrijven, hoe Frédéric Bastiat, voor zijn theologisch-economisch optimisme uitkomt. ‘Jeunes gens,’ zegt hij in de voorrede zijner *Harmonies* tot de Fransche jongelingschap, ‘dans un âge où un douloureux scepticisme semble être l'effet et le châtiment de l'anarchie des idées, je m'estimerais heureux si la lecture de ce livre faisait arriver sur vos lèvres, dans l'ordre des idées qu'il agite, ce mot si consolant, ce mot d'une saveur si parfumée, ce mot qui n'est pas seulement un refuge, mais une force, puisqu'on a pu dire de lui qu'il remue les montagnes, ce mot qui ouvre le symbole des chrétiens: JE CROIS. - “Je

crois, non d'une foi soumise et aveugle, car il ne s'agit pas du mystérieux domaine de la révélation; mais d'une foi scientifique et raisonnée, comme il convient à propos des choses laissées aux investigations de l'homme. - *Je crois, que celui qui a arrangé le monde matériel n'a pas voulu rester étranger aux arrangements du monde social. - Je crois qu'il a su combiner et faire mouvoir harmonieusement des agents libres, aussi bien que des molécules inertes*. - Je crois que sa providence éclate au moins autant, si ce n'est plus, dans les lois auxquelles il a soumis les intérêts et les volontés, que dans celles qu'il a imposées aux pesanteurs et aux vîtesses. - Je crois que tout dans la société est cause de perfectionnement et de progrès, même ce qui la blesse.... Je crois qu'il suffit au développement graduel et paisible de l'humanité, que ses tendances ne soient pas troublées et qu'elles reconquièrent la liberté de leurs mouvements. - Je crois ces choses, non parceque je les désire et qu'elles satisfont mon coeur, mais parceque mon intelligence leur donne un assentiment réfléchi.”’

Dit laatste herhaalt Bastiat ons telkens. Zijn geloof, al is het nog zoo zeer ‘d'une saveur parfumée’, heet beredeneerd en wetenschappelijk. Zelfs betoogt hij met nadruk, dat de wetenschap niet de oplossing van een vraagstuk kan ondernemen, met den bepaalden wil om tot een vertroostend resultaat te komen. Wat zou men denken - vraagt hij - van iemand die de physiologie ging beoefenen en reeds van te voren besloten had, aan te toonen, ‘dat God niet heeft kunnen willen, dat de mensch door ziekte wordt geteisterd?’ Men late zich nogtans door dergelijke uitdrukkingen niet van het rechte spoor brengen. Het optimisme van Bastiat hangt samen met een godsdienstigwijsgeerige overtuiging en is door en door aprioristisch. Hij erkent dit zelf: ‘Pour moi, je l'avoue, dans mes études économiques il m'est si souvent arrivé d'aboutir à cette conséquence: *Dieu fait bien ce qu'il fait*, que lorsque la logique me mène à une conclusion différente, je ne puis m'empêcher de me défier de ma logique.’ Deze ‘conclusion différente’, let wel, zou zijn: ‘Dieu ne fait *pas* bien ce qu'il fait’; het spreekt wel van zelf, dat Bastiat voor zulk een besluit terugdeinst. Uit dezen volzin blijkt echter op nieuw, hoe bij Bastiat altijd reeds op den voorgrond staat, dat de sociale inrichting, die hij ‘l'organisation naturelle’ noemt, van goddelijken oorsprong is. Bovendien, ware zijn geloof niet aprioristisch, dan zou hij niet ge-

tracht hebben zijn JE CROIS te brengen op de lippen van de Fransche jongelingschap, maar op die van mannen, grijs geworden in economische onderzoekingen. Verlangde hij in vollen ernst een 'beredeneerd en wetenschappelijk geloof', een geloof derhalve, dat de vuurproef der kritiek met goed gevolg heeft doorstaan, dan waren hier de gegevens voorhanden geweest, om zulk een geloof op te wekken; niet bij een opgewonden 'jeunesse française', waarvan wij trouwens wel weten, hoe zij gewoon is economie te studeeren.

Wij hebben thans de wording en de voornaamste karaktertrekken der economische orthodoxie gadegeslagen; welk een belangrijk overwicht deze richting in de wetenschap heeft uitgeoefend, is, geloof ik, algemeen genoeg bekend, dan dat het noodig zou zijn, daarbij nog opzettelijk stil te staan. In ons vaderland was hare heerschappij jaren lang volkomen. In Engeland verwierf zij mede een sterken aanhang, ofschoon zij er een krachtigen mededinger vond in John Stuart Mill, wiens methode, gelijk ons straks nog nader blijken zal, met die van Bastiat niets gemeen heeft. In Frankrijk bleef zij geruimen tijd den scepter voeren; de geheele ontwikkeling der economische wetenschap daar te lande is grootendeels door haar beheerscht en draagt den stempel van haar invloed. Ook in Duitschland werd deze richting door velen gepopulariseerd. Doch in dit vaderland der moderne kritiek kon haar monopolie op den duur niet onbetwist blijven. Was het ook denkbaar, dat men in onzen tijd, waarin elke meening, elke overlevering, elke orthodoxie bovenal, aan zulk een scherp onderzoek wordt blootgesteld, juist deze orthodoxie zou sparen? Hoe eenzijdiger nu een systeem is, hoe heviger ook de reactie zijn moet, wanneer zij eenmaal een aanvang neemt.

De man, van wien deze reactie uitging, is niemand anders, dan de reeds genoemde Ferdinand Lassalle. Gewapend met een dialectiek, waarin weinigen hem gelijk staan, toegerust met een schat van wetenschap, die zelfs bij de beste schrijvers eerbied wekt, richtte hij zijn mokerslagen op de orthodoxe economie, die hij in zijne onbescheiden taal eenvoudig Bourgeois-Oekonomie noemde. Ongelukkig voor de heerschende school stond daar tegenover hem als haar kampvechter, niet een zuiver wetenschappelijk man, maar Schulze-Delitsch, de held en leider der coöperatieve beweging in Duitschland. Schulze-

Delitsch had namelijk een volksboek uitgegeven, getiteld: ‘Arbeiter-Catechismus’, waarin hij op eenvoudige wijze de beginselen van Bastiat populariseert. Tegen dit werk trok Lassalle - die zich vroeger reeds sterk in gelijken geest als nu had uitgelaten - te velde in een geschrift, dat den volgenden zonderlingen titel droeg: ‘Herr Bastiat-Schulze von Delitsch der ökonomische Julian, oder Capital und Arbeit’ (Berlin, 1864). In een vorm, die ieders afkeuring moet opwekken, werd hier de auteur van den Arbeiter-Catechismus op deerlijke wijze gehavend. De toeleg van Lassalle - met wiens boek wij ons hier niet in alle bijzonderheden kunnen bezig houden - was, aan te toonen dat Schulze-Delitsch alle sociale antithesen, elke disharmonie van belangen in de maatschappij, op schaamtelooze wijze verbloemt; dat hij den kapitalisten naar den mond spreekt en de geheele wetenschap verdraait om zich bij de bourgeoisie aangenaam te maken. Volgens Lassalle is de veelgeroemde ‘organisation naturelle’ niets anders dan een exploitatiestelsel op groote schaal. De kapitalisten en de arbeiders deelen onderling in de winsten, die door beider samenwerking verkregen worden; maar de eersten zijn door hun politiek en sociaal overwicht in staat, zich het leeuwenpart toe te eigenen ten koste van de lagere klassen, wier rechten met voeten worden getreden. De economisten weten dit alles zeer goed, maar zij verzwijgen het eenvoudig. Zoo vertellen zij u dat de kapitalen gevormd worden door bespaarde inkomsten van den arbeid; maar dat in den regel de zaken zoo toegaan, dat de een moet arbeiden om den ander kapitaal te verschaffen, zoodat de meeste kapitalen ontstaan, niet uit eigen maar uit vreemden arbeid, dat laten zij stil achterwege. Zelfs ontzien zij zich niet de grofste onwaarheden te zeggen, gelijk bij voorbeeld Schulze-Delitsch, die beweert ‘dat de natuur ons krachten heeft gegeven, die wij slechts behoeven aan te wenden om in onze nooddruft te voorzien,’ terwijl het toch een feit is van algemeene bekendheid, dat in Pruisen 72½ pCt. der bevolking met een jaarlijksch inkomen van minder dan 100 thalers, 16¾ pCt. met een inkomen van 100-200 thalers moet volstaan. Het geheele systeem is leugen en bedrog, van het begin tot het einde. Spraken de economisten waarheid, dan zouden zij u zeggen, dat de ellende der lagere klassen niet verholpen kan worden, zonder krachtige tusschenkomst van den staat. Deze moet zijn Brennuszwaard in de schaal leggen om den arbeiders-

stand een wettig aandeel te verschaffen in de nationale welvaart. Het beste middel daartoe zou zijn, dat arbeidersvereenigingen, ondernemingen door arbeiders zelven gesticht en beheerd, van staatswege tot eene matige rente fondsen ter leen ontvingen. Op die wijze zou, dus oordeelt Lassalle, het sociale evenwicht eenigermate hersteld kunnen worden.

Ziedaar in korte trekken den hoofdinhoud van Lassalle's polemiek. Doch waarom, zoo vraagt men zich af, was die polemiek juist tegen Schulze-Delitsch gericht? Waarom dezen, niet een ander, Max Wirth b.v., tot vertegenwoordiger gekozen van de orthodoxe economie? Wie van Schulze-Delitsch spreekt, denkt toch niet het eerst aan den schrijver, maar aan den volksman, die zooveel tot stand heeft gebracht tot heil der arbeidende klassen. - Het antwoord op deze vraag is niet ver te zoeken. Lassalle's keuze (zoo als o.a. blijkt uit het keurig opstel van den Heer Quack, in het Gidsnummer van October 1864, een opstel, dat wij bij deze gelegenheid zeer ter herlezing aanbevelen) wordt vooreerst verklaard door den loop der omstandigheden; vervolgens daardoor, dat Schulze's boek bepaald voor het volk was geschreven. Juist dit populariseeren van de leer die hij bestreed, moest Lassalle's ergernis opwekken. Ook leende zich dit geschrift wegens zijn schrijftrant uitnemend tot een kritiek als die van dezen polemicus; op vele plaatsen geeft Schulze zich geheel onnoodig bloot en compromitteert alzoo in geen geringe mate zijne eigene partij. Doch bij dit alles kan, geloof ik, nog iets anders gevoegd worden. Niet enkel den auteur van den Catechismus, ook den leider der coöperatieve beweging in Duitschland, wilde Lassalle, zoo ik mij niet bedrieg, treffen. Om dit op te helderen, is eene korte toelichting voldoende.

Herinneren wij ons de houding, die de economische orthodoxie gedwongen was aan te nemen tegenover het pauperisme. Die houding was in hooge mate optimistisch. Neemt men aan dat de natuurlijke inrichting der maatschappij van speciaalgoddelijken oorsprong is, dan moet men wel gelooven, dat het pauperisme niet enkel verdwijnen zal, maar ook zal verdwijnen zonder dat op het beginsel *laissez faire* inbreuk wordt gemaakt. Elke waarneming nu, die dit geloof aan de vernietiging van het pauperisme versterkte, was reeds daarom uit een wetenschappelijk oogpunt voor de richting van Bastiat van de hoogste beteekenis. Beschouwt men nu in dit licht de coöpera-

tieve beweging, dan begrijpt men, welken indruk de resultaten dier beweging op vele voorstanders der economische orthodoxie moesten maken. Lang had men gezocht naar middelen om het pauperisme te bestrijden. Door sommigen was onthouding van het huwelijk aanbevolen; maar die aanbeveling baatte weinig, want zij werd niet opgevolgd. Anderen spraken van onderwijs; maar zelfs in die landen, waar het volksonderwijs het best is ingericht - b.v. in Pruissen - bleef de armoede onder de lagere klassen algemeen. Nu eenmaal op den voorgrond was gesteld, dat van het beginsel ‘laissez faire’ niet mocht worden afgeweken, was de lijst der middelen natuurlijk weldra uitgeput. Waarlijk, het optimisme liep groot gevaar. Doch zie, daar ontstond eensklaps in Engeland onder de arbeiders eene beweging, eenig in haar soort, en die zich binnen weinige jaren op grootsche schaal uitbreidde. Aanvankelijk bleef zij onopgemerkt; maar toen eens door enkele schrijvers de aandacht op haar was gevestigd, werd zij het onderwerp van tijdschriftartikelen, brochures, boekdeelen, volksvoorlezingen, zonder tal. Uit al die mededeelingen bleek, dat de Engelsche werklieden door de stichting van eenvoudige winkelvereenigingen er in geslaagd waren, belangrijk te bezuinigen op den inkoop van levensmiddelen en daardoor niet onaanzienlijke kapitalen bijeen te brengen. Waar de coöperatie slechts gelukte, verspreidde zij welvaart en zegen. Nu was het optimisme gered. Met behoud van het tegenwoordig sociale verband, zonder eenige hulp van staatswege, was een voortreffelijk middel gevonden om het pauperisme uit te roeien; ja, het was zelfs gebleken, dat de coöporatie dan het best slaagt, wanneer zij het meest aan eigen krachten wordt overgelaten. Het hoofdbeginsel der economische orthodoxie behoefde dus niet langer eene hypothese te blijven; het had een vasten grond van zekerheid verkregen.

Zoo althans oordeelden enkelen, niet allen; de economisten uit de school van Bastiat zijn ten aanzien der coöperatieve beweging nog niet tot eenparigheid gekomen; sommigen zelfs beschouwen haar nog steeds met eenig wantrouwen. Doch voor wien deze redeneering ook overtuigend mocht zijn, niet voor Lassalle. Volgens hem was zij de grootste mystificatie, die tot heden was beproefd. Hij betoogde, dat de winkelvereenigingen hoegenaamd geen duurzaam nut zullen stichten. Het minimum van loon - en bij onze voortreffelijke sociale inrichting is

het loon bijna altijd tot dit minimum gedaald - is de som, waarvoor de arbeider met zijn gezin ‘tant bien que mal’ leven kan. Vermindert gij nu die som, door den arbeider in de gelegenheid te stellen om op zijn inkoopen te bezuinigen, dan zult gij binnen zekeren tijd door vermeerdering van bevolking het loon in dezelfde mate zien dalen; en wat is er dan gewonnen? De eenige vorm van arbeidersvereenigingen, die iets goeds kan uitrichten, is de zoogenaamde ‘productieve coöperatie’. Doch deze is in negen en negentig gevallen van de honderd practisch onmogelijk, tenzij de staat de noodige fondsen levere. Wat de voorschotbanken betreft, die mogen eenig heil stichten voor de kleine burgerij, voor ambachtslieden, die een eigen nering uitoefenen; de fabriekarbeiders worden daardoor hoegenaamd niet gebaat.

Dit was het gevoelen van Lassalle. Maar Schulze-Delitsch dacht er anders over, en hij wijdde zich met een bewonderenswaardigen ijver aan de oprichting van volksbanken, als zijnde de vorm van coöperatieve vereenigingen, die hem voor zijn vaderland in de eerste plaats het meest geschikt voorkwam. Onverpoosd zette hij jaar aan jaar dien arbeid voort en met den besten uitslag. Dus werd hij allengs het hoofd der coöperatieve beweging in Duitschland; het hoofd van die beweging wel te verstaan, waarin sommige voorstanders van de partij, die door Lassalle met zooveel vuur werd bestreden, den triomf meenden te zien van hun economisch optimisme. Niets derhalve is natuurlijker, dan dat juist Schulze-Delitsch het doel werd van den aanval; ook pleit het niet weinig voor Lassalle's politieken tact en wetenschappelijk doorzicht, dat hij zich geen anderen tegenstander koos. Want niet tegen de coöperatie als zoodanig was zijn polemiek gericht; maar tegen de coöperatie gekoppeld aan het dogma van den ‘Arbeiter-Catechismus’. Schulze beweerde, dat met S e l b s t h ü l f e de arbeidende stand te redden was en hij beriep zich tot bewijs voor de juistheid van die meening op zijne practische resultaten. Werd dit bewijs aangenomen, dan was Lassalle, die volhield, dat zonder staatshulp niets goeds voor de arbeiders kon geschieden, in 't ongelijk gesteld. Zoo was dan in waarheid Schulze en geen ander de man dien Lassalle moest bestrijden.

De propaganda, door dezen in den zomer van 1863 aangevangen, werd nog krachtig voortgezet nadat hij zelf het leven

had gelaten in een duel; want het zaad - of het onkruid, naar men 't noemen wil - door hem uitgestrooid, had een wel voorbereiden akker gevonden. De afgestorvene werd bij zijne partij het voorwerp van eene bijna religieuse vereering. Toen de eerste verjaardag van zijn dood aanbrak, omkranste men zijn portret met bloemen en droeg men feestbanieren rond, waarop geschreven stond: ‘De arbeiders zijn de rots, waarop de kerk van onzen tijd gebouwd moet worden.’, In Augsburg herinnerde een feestredenaar (met zinspeling op Lassalle's Joodsche afkomst) aan het beteekenisvolle feit, dat de verlossing van het volk, naar alle profetiën, door een man uit den stam van Juda moest geschieden. In Bremen wees een spreker op een gezegde van Heinrich Heine, die den jongen Lassalle reeds op 19jarigen leeftijd als ‘den Messias zijner eeuw’ zou hebben aangeduid. ‘Lassalle,’ zoo sprak een arbeider te Dresden, ‘is van de hoogste verhevenheden der wetenschap nedergedaald; om onzentwille heeft hij spot, hoon en laster verdragen. Wat draalt gij langer om u bij ons aan te sluiten?’ Een dichter uit Barmen zong:

> ‘Schon schimmert des Tages Morgenroth der ein neues Leben verheisst;
> Doch wenn dereinst die Stunde schlägt, da steigt aus dem Grabe empor
> Sein mächtiger Geist und siegend trägt er das freie Banner uns vor.’

Men raamt het aantal der arbeiders, die zich thans reeds bij de nieuwe partij hebben aangesloten, op niet minder dan zestig duizend. Of dit cijfer juist is, kan men moeilijk nagaan; maar dat de beweging van Lassalle uit een sociaal oogpunt allerminst de geringschatting verdient, waarmede velen haar behandelen, daaraan mag, geloof ik, niet meer getwijfeld worden.

Immers, wie de practische beteekenis van die beweging uitsluitend wil afmeten naar de waarde, die hij toekent aan het economisch programma, dat Lassalle op den voorgrond heeft gesteld, handelt, dunkt mij, geheel verkeerd. Hij leze het reeds genoemde geschrift van Joerg, ‘die Geschichte der social- politischen Parteien in Deutschland,’ en daaruit zal hem duidelijk blijken, dat dit economisch programma niet veel meer is, dan de tijdelijke concrete vorm, waarin de eischen der partij zich thans openbaren. Joerg is een warm voorstander der nieuwe richting. Schering en inslag van zijn boek is weder, dat de *bourgeoisie* stelselmatig de arbeiders heeft gemystificeerd en, om die mys-

tificatie volkomen te maken, de wetenschap in haar dienst heeft genomen. De orthodoxe economie - en Joerg scheert ongeveer alle economisten over één kam - wordt hier met smaadredenen overladen; doch die smaadredenen, men gevoelt het, gelden veel minder den ‘huurling’ dan den meester. Een intense haat tegen de ‘bourgeoisie’ en haar ouderwetsch liberalisme, spreekt uit elke bladzijde van dit geschrift. Zij heeft den arbeider tot eene machine gemaakt en het arbeidsvermogen tot een handelswaar. Alle zoogenaamde liberale hervormingen, die in den laatsten tijd onder haar invloed tot stand zijn gekomen, dienden slechts tot haar eigen voordeel. De afschaffing der woekerwetten geschiedde met geen ander doel, dan om de vordering van een onmatigen interest mogelijk te maken. Het recht der ‘Freizügigkeit’ is voor den arbeider van geen waarde; hij mag nu zelf de plaats kiezen, waar hij bij voorkeur wil verhongeren! Wordt de wettelijke beperking van het huwelijk bestreden, het is omdat de kapitalisten de arbeidsmarkt ruim voorzien wenschen. Valt men de gilden aan, dan geschiedt dit om de kleine nijverheid door de overmacht van het groote kapitaal ten onder te brengen. De bourgeoisie wil alles monopoliseeren, alles in zich opnemen. Dit heeft zij reeds gedaan met den voormaligen middenstand; thans tracht zij hetzelfde te doen met de aristocratie, die zij aldus tot een soort van ‘bourgeoisie-adel’ zoekt te hervormen. Voor het meerendeel is zij hierin reeds geslaagd; dat gedeelte van den adel nu, dat zich aan dit vervormingsproces hardnekkig blijft onttrekken, geeft zij eenvoudig onder de benaming ‘Junkerthum’ aan de algemeene minachting prijs. Niets is haar heilig, dan alleen het goddelijk recht van eigendom. De wetenschap der negentiende eeuw heeft zij reeds met lijf en ziel aan zich onderworpen: een professor, die niet slaafs hare ideën verkondigt, behoort in onze dagen tot de uitzonderingen en wordt in elk geval beschouwd als iemand, die zijn tijd ver ten achteren is. Ja, zelfs de bedienaars der godsdienst ontziet zij niet. Deze moeten voortaan hunne leer inrichten, niet naar de aloude inzettingen der kerk, maar naar de wet van ‘vraag en aanbod’; zij moeten preêken wat in den smaak valt. Wie dit niet verkiest te doen, wordt den weg opgezonden van het ‘Junkerthum.’ - Zoo streeft de bourgeoisie naar de alleenheerschappij in kerk, staat en maatschappij. De vroegere ‘derde stand’ verlangde niets meer te zijn dan een stand naast de anderen.

Maar de tegenwoordige bourgeoisie wil *de* stand bij uitnemendheid zijn. Alles wat zich niet aan haar assimileert of zich in haar oplost, beschouwt zij reeds daarom als haar natuurlijken vijand. *L'état c'est moi*, is haar parool.

Dringend - zoo vervolgt Joerg - bestaat er alzoo behoefte aan de vorming van een ‘vierden stand’, ware het alleen om de overmacht der bourgeoisie te breken. Niet langer mogen de arbeiders zich op sleeptouw laten nemen, hetzij door de conservatieven, hetzij door de zoogenaamde liberalen. Alleen door zelfstandig met een eigen programma op te treden, kunnen zij de verloren rechten herwinnen en een einde maken aan de mystificatie, waarvan zij zoovele jaren reeds de dupes zijn geweest. Bovenaan op het nieuwe programma moet natuurlijk het algemeen stemrecht staan. Is dit eenmaal verkregen, dan naar het parlement eigen afgevaardigden gezonden, die naar behooren de belangen van den vierden stand bepleiten. Dus zal het ideaal van Lassalle van zelf verwezenlijkt worden. De strijd tusschen kapitaal en arbeid zal ophouden. De vierde stand zal een wettig aandeel erlangen in de winsten, die nu slechts ten voordeele komen van de bourgeoisie, en het evenwicht zal hersteld zijn.

Het boek van Joerg staat in alle opzichten ver beneden dat van Lassalle. Deze laatste is volmaakt op de hoogte van de economische onderwerpen, die hij behandelt; terwijl Joerg, gelijk men uit ons kort overzicht reeds bespeuren kan, in de economie bijna geheel een vreemdeling is. Doch beider richting is dezelfde. De hoofdbeginselen dier richting komen, zoo algemeen mogelijk gesteld, hierop neder: theoretisch - loochening van de voortreffelijkheid der ‘natuurlijke’ orde van zaken, en erkenning van de noodzakelijkheid om enkele der grondslagen, waarop deze berust, te veranderen; practisch - creatie van een vierden stand en invoering van het algemeen stemrecht, ter bevordering van het politiek en sociaal overwicht der arbeidende klassen.

Zou het wenschelijk zijn, dat dit overwicht verkregen werd? Zeker niet zoo lang de partij van Lassalle voortgaat met haat en afkeer tegen de bourgeoisie in de gemoederen der arbeiders op te wekken. Die haat is grootendeels onbillijk; ja, met meer recht dan waarmede de orthodoxe economie van opzettelijke vervalsching der wetenschap wordt beschuldigd, zou men de

partij van Lassalle kunnen verwijten, dat zij in hare beoordeeling van den tegenwoordigen middenstand de historie in het aangezicht slaat. Waarlijk, indien de toestand der arbeidende klassen nu beter is dan vroeger, dan heeft men dit aan niemand meer te danken dan aan de bourgeoisie. Haar optreden in de geschiedenis beteekent: gelijkheid van alle burgers voor de wet, afschaffing der onbeloonde diensten en der drukkendste belastingen, opheffing van alle schadelijke privilegiën en monopoliën; met name van de gilden, die niets anders waren dan vereenigingen van werkbazen tegen de arbeiders. Voorzeker heeft ook de bourgeoisie hare gebreken; maar tegenover deze gebreken staan deugden, die de partij van Lassalle geheel over het hoofd ziet. En hierin tast zij zeker wel op de ergste wijze mis, dat zij aan den tegenwoordigen middenstand een mate van hevigheid toekent, die deze geenszins bezit.

In onzen tijd, waarin de verschillende individualiteiten zich zoo sterk uitspreken, de algemeene eigenschappen van een bepaalde klasse in de maatschappij aan te wijzen, is niet gemakkelijk. Toch schijnt het mij toe, dat Stahl in zijne voorlezingen over de politieke en kerkelijke partijen in Europa[1] de waarheid al zeer nabij is gekomen, toen hij opmerkte, dat ‘gematigdheid’ de voornaamste karaktertrek is der hedendaagsche bourgeoisie, zoodat men uit dezen karaktertrek haar voornaamste fouten en deugden kan afleiden. Volgens die beschouwing ligt het eigenaardige der bourgeoisie in haar terugdeinzen voor alle uitersten, in haar schroom om ooit eenig beginsel tot zijne laatste gevolgtrekkingen toe te passen. Zij kant zich eenerzijds tegen de democratie; want, werd het volk meester van het staatsgezag, wat bleef er dan over van hare vrijheden? Doch zij verzet zich even sterk tegen het despotisme; want te bukken voor willekeur, en vooral, belastingen te betalen, die niet door een wettig parlement zijn goedgekeurd, strijdt tegen hare beginselen. - Zij blinkt niet uit door geboorte en is niet tuk op adellijke titels; wie talent en vermogen bezit, wordt al spoedig toegelaten in hare rangen. Toch acht zij een gepaste afscheiding der standen in alle opzichten wenschelijk. - Zij breekt in geenen deele met de godsdienst; atheïsme en pantheïsme beiden zijn haar een gruwel. Doch even diep is

1 VIIe Hoofdstuk.

haar afkeer van het mysticisme, welks verhevenste uitingen zij niet wel begrijpt en welks puriteinsche vormen zij gewoonlijk met eene zekere minachting begroet. - Zij stelt het nuttige hooger dan het schoone, en wenscht bovenal ‘practisch’ te zijn. Toch vindt de kunst in haar een beschermvrouw, want zij hecht groote waarde aan aesthetiek. - Uit eigen beweging een hooger loon te geven aan arbeiders en andere gesalarieerde personen dan deze van ouds gewoon zijn te ontvangen, schijnt haar meestal gevaarlijk. Verdenk haar echter niet van gierigheid: want zij is mild jegens den arme en weigert geen ruime uitgaven voor philanthropische doeleinden. - Een ‘zachten dwang’ uit te oefenen op de bevolking eener kolonie om deze ‘tot meerdere werkzaamheid’ aan te sporen, acht zij allezins geoorloofd. De slavernij of het lijfeigenschap in stand te houden, zou echter strijden met hare begrippen van humaniteit. - Dus is het juiste midden het pad, dat zij bij voorkeur bewandelt. Zij is gematigd in hare beginselen, maar even gematigd in de wijze waarop zij die toepast. Alle radicalisme, alle hevigheid, zelfs wanneer haar eigen belang op het spel staat, is haar gewoonlijk vreemd. Het ‘zacht in den vorm’ is haar gedragslijn, waarvan zij slechts in zeer buitengewone gevallen afwijkt.

Beweert men nu, dat onder zulk een invloed alle enthousiasme, alle warme ingenomenheid met een idée, op den duur wordt verstikt en vele waarachtige behoeften van de menschelijke natuur niet tot haar recht komen, dan spreekt men een denkbeeld uit, dat in onzen tijd bijna een gemeenplaats is geworden. Doch men beschuldige de tegenwoordige bourgeoisie niet van ondeugden, die niet de hare zijn, en vooral niet van stelselmatige onderdrukking der lagere klassen. Even onbillijk nu als dit verwijt is de bewering, dat de economische orthodoxie zich in dienst zou gesteld hebben van den middenstand, om het volk te misleiden. Het spreekt natuurlijk van zelf, dat het ontstaan van een wetenschappelijke richting, die tegenover het socialisme de stelling verkondigde: de belangen der maatschappij worden dan het meest gebaat, wanneer een ieder in zijn werkkring en binnen de grenzen die plicht en geweten voorschrijven, zijn eigen voordeel zoekt; niet onwelgevallig kon zijn aan hen, die wel wisten, dat zij in dien algemeenen wedstrijd niet de slechtste rekening zouden maken. Ook is het waar, dat deze laatsten de diensten, die de economie hun on-

willekeurig bewees, naar eisch hebben weten te waardeeren. Mits de wetenschap maar niet hun eigen terrein betrad door de oude polemiek te hernieuwen tegen indirecte belastingen en beschermende rechten, waren hooge vereering en warme dankbaarheid haar loon. Dan werd de kennis van ‘gezonde beginselen van staathuishoudkunde’ geprezen, als onmisbaar voor alle burgers der maatschappij, onmisbaar bovenal voor de lagere volksklassen, die anders zoo licht worden medegesleept door allerlei wind van leering. - Maar tusschen de erkenning van dit eenvoudig en zeer natuurlijk feit, waarmede op zich zelf niets bewezen is, en de beschuldiging, dat de wetenschap zich verkocht heeft aan de bourgeoisie, ligt een belangrijk verschil. Weinig moeite zou het kosten om aan te toonen, dat de economische orthodoxie, hoezeer zij zich ook aan banden heeft gelegd van een dogma, toch daarbij hare sociale onafhankelijkheid zeer wel heeft bewaard en zich nooit heeft gevoegd naar de wenschen van den heerschenden stand. Het zal echter voldoende zijn daaraan te herinneren, dat de voorstanders van deze richting even fel hebben gestreden tegen het socialisme als tegen het protectimisme. Met dit laatste, gelijk reeds zoo even is gezegd, maakten zij zich zeker niet aangenaam bij de meerderheid der industrieelen.

II.

Indien dus de polemiek van Lassalle en diens partij, behalve hare sociale, nog eene wetenschappelijke beteekenis bezit, dan ligt die zeker niet hierin, dat zij ons nader heeft gebracht tot eene juiste en daarom billijke waardeering van de bourgeoisie en hare betrekking tot de heerschende school. Nogtans is die strijd, ook theoretisch gesproken, geenszins van belang ontbloot. Vooreerst toch zal niemand voortaan de leer van het kapitaal eenigzins grondig kunnen behandelen, zonder kennis te nemen van Lassalle's degelijke kritiek. Maar het meest verdient deze kritiek onze aandacht om de flinke, de onafhankelijke oppositie die zij voert tegen het optimisme van de richting van Bastiat. Aan de alleenheerschappij dier richting is thans voor goed een

einde gemaakt. Een kleine, maar steeds aangroeiende partij is gevormd, die, zonder het economisch programma van Lassalle te onderteekenen of diens haat tegen de bourgeoisie in 't minst goed te keuren, tegenover het stelsel der economische orthodoxie een ander stelsel plaatst en vooral hare methode krachtig bestrijdt. Niet langer kan men het geloof aan den goddelijken oorsprong van de ‘natuurlijke’ inrichting der maatschappij als een vaststaand dogma op den voorgrond stellen. Dit dogma zelf wordt dagelijks aan kritiek onderworpen, en zulk een kritiek stilzwijgend voorbij te gaan, is op den duur niet doenlijk. Daarin ligt de wetenschappelijke beteekenis van den strijd, dien Lassalle heeft aangevangen. Ik geloof dat deze invloed wel de meest blijvende zal zijn.

Moeten wij dit betreuren of toejuichen? Wij antwoorden met de wedervraag: Is het geoorloofd bij ons economisch onderzoek reeds a priori een allerbelangrijkst beginsel als bewezen aan te nemen, dat, laten wij het niet verbloemen, bij onze geringe kennis nog weinig meer kan zijn dan een hypothese? Dit eene weten wij slechts met zekerheid - waarlijk, daarmede is niet zeer veel gezegd - dat de sociale inrichting der negentiende eeuw boven die van het oude regime de voorkeur verdient. Wij kennen de nadeelen van broodzetting en gildewezen, van uitvoerverbod en bescherming. Doch staat het reeds zoo vast, dat onze tegenwoordige orde van zaken niet voor belangrijke verbeteringen vatbaar zou zijn? Is het voldoende bewezen, dat iedere toekomstige inmenging van den staat in den natuurlijken loop van het vrije verkeer a priori is af te keuren? Mag de stelling, dat *laissez faire* op economisch gebied altijd de beste staatkunde is, reeds op den naam van een wetenschappelijke theorie aanspraak maken? Is het voor goed beslist, dat de armoede zal kunnen verdwijnen of zelfs belangrijk verminderen, zonder dat van dien regel wordt afgeweken? Geen degelijk economist, die onbevangen oordeelt, zal op een enkele van die vragen bevestigend antwoorden. Hoe? Wij kennen onze sociale inrichting niet eens ten halve. Nog twisten wij over de belangrijkste punten: over het verband tusschen voortbrenging en verbruik, tusschen verbruik en kapitaalvorming, tusschen kapitaalvorming en arbeidsloon, tusschen arbeidsloon en bevolking. De statistiek is nog slechts in haar aanvang. De leer der waarde en die der grondrente staan te nauwernood vast. Over de betrek-

kelijke voor- en nadeelen van directe en indirecte belastingen bestaat verschil van gevoelen; van een aantal belastingen weet men niet eens met zekerheid aan te geven, op welke klasse der maatschappij zij hoofdzakelijk neêrkomen. En met die geringe kennis zouden wij nu reeds mogen beslissen, dat onze tegenwoordige huishouding, welker inrichting nog voor een groot deel voor ons in het duister ligt, de voorwaarden oplevert tot verzoening van alle sociale belangen? Een dergelijke uitspraak zou, vrees ik, niet van overmoed zijn vrij te pleiten.

Men begrijpe ons wel: wij strijden hier niet voor het een of ander systeem, maar alleen voor *methode*. Ten aanzien der tegenwoordige sociale inrichting, bestaan allerlei subjectieve meeningen. De een acht haar gansch en al verkeerd; maar tevens is hij van oordeel, dat zij door een betere kan vervangen worden. De ander daarentegen gelooft, dat zij van goddelijken oorsprong is, en hij wacht zich wel aan Gods werk iets te veranderen. Een derde - dit gevoelen komt mij niet onaannemelijk voor - kan zich noch met de eene, noch met de andere partij vereenigen. Hij vermoedt dat onze samenleving aan kardinale innerlijke gebreken lijdt, waarvan echter sommigen in een onafscheidelijk verband staan met zekere ondeugden der menschelijke natuur, en anderen weder samenhangen met de voorwaarden zelve van allen economischen vooruitgang. Hij erkent dus de nadeelen van den actueelen toestand, maar verwacht van eene geheele omkeering der tegenwoordige orde van zaken veel ellende en weinig heil. Ziedaar thans drie meeningen; van elk daarvan wordt met min of meer nadruk beweerd, dat zij waarheid bevat. Wat moet nu de wetenschap tegenover dit alles doen? Haar keuze is niet moeilijk: zij heeft met geen van deze subjectieve meeningen iets van noode. Zij vraagt niet naar gissingen, maar naar evidentie. Zij neemt een onafhankelijk standpunt in; en, zonder a priori iets te beslissen, onderzoekt zij eenvoudig wat waarheid is. Zij eischt van ons, dat wij al onze sympathiën en antipathiën verloochenen, zoodra wij haar gebied betreden. Zijn wij zoo zeker van de juistheid onzer hypothesen, dan allerminst behoeven wij bevreesd te zijn voor een objectief onderzoek; de resultaten van dat onderzoek kunnen dan immers de juistheid onzer gissing slechts bevestigen! De wetenschap in één woord spreekt als de rechter in de fabel van Nathan der Weise. ‘Denkt Ihr,’ zoo vraagt zij, ‘dass ich

Räthsel zu lösen da bin?..... Mein Rath ist aber der: Ihr nehmt die Sache völlig wie sie liegt....'

Het kan niet anders of de economie moet er bij winnen, dat zij meer en meer verlost wordt van eene eenzijdigheid, die loodzwaar drukte op hare zelfstandige ontwikkeling. Al zijt ge nog zoo eerlijk en onafhankelijk, hebt gij eenmaal op den voorgrond gesteld dat de natuurlijke inrichting der maatschappij op zich zelve aan alle eischen voldoet, dan zult ge bij uwe economische onderzoekingen den invloed van die verkeerde methode telkens ondervinden. Spreekt gij over de armoede, dan kleurt gij, ondanks u zelven, het tafreel lichter dan de waarheid soms veroorlooft. Uit vrees van voet te geven aan het socialisme, dat u als eene spookgestalte voortdurend vervolgt, schrijft gij aan tijdelijke en voorbijgaande oorzaken toe, wat wellicht een veel dieperen grond heeft. In één woord, gij staat niet meer op het vrije standpunt van iemand, die onpartijdig de werkelijkheid teekent, gelijk zij zich aan hem voordoet, maar op dat van een advocaat die zijn pleidooi moet winnen. Het sprekendst bewijs hiervan levert de polemiek, die over de bevolkingsleer van Malthus en de grondrente-theorie van Ricardo is gevoerd. Laten wij de juistheid van die beide theoriën in het midden, dan nog zal ieder onpartijdige moeten erkennen, dat het meerendeel der argumenten, die tegen Malthus en Ricardo zijn gericht, in sofisterij en zinledigheid alles overtreffen. Was gemis aan verstand bij degenen, díe deze argumenten aanvoerden, hiervan de schuld? Neen, maar gemis aan methode, aan onafhankelijkheid vooral.

De beginselen, waarvoor wij hier partij trekken, zijn geen andere, dan die door de groote meesters onzer wetenschap altijd werden toegepast. Hoe omzichtig b.v. laat een John Stuart Mill zich uit, wanneer hij spreekt over de toekomst onzer hedendaagsche samenleving en over de grondslagen waarop hare inrichting berust. 'Indien wij' - zegt hij[1] - 'slechts te kiezen hadden tusschen het communisme met al zijne goede en slechte kansen en den tegenwoordigen toestand met al zijne ellenden en onbillijkheden; indien de instelling van het bijzonder eigendom noodzakelijk met zich medebracht, dat de producten van den arbeid verdeeld worden, gelijk wij nu zien dat geschiedt,

1 Principles, II, 1, § 3.

namelijk bijna in omgekeerde rede tot den verrichten arbeid; daar het grootste deel ten bate komt van hen, die in 't geheel niet, het volgende van hen, die bijna alleen in naam hebben gewerkt, en zoo voort, in afklimmende reeks, zoodat de belooning vermindert, naarmate het werk harder en onaangenamer wordt, tot eindelijk degeen, die den meest vermoeienden en uitputtenden arbeid verricht, er niet eens op kan rekenen zooveel te verdienen als noodig is om te leven; indien dit of het communisme het alternatief ware, dan zouden al de zwarigheden van het communisme, groot of klein, slechts als stof in de weegschaal kunnen gelden.' Maar volgens Mill is het nog lang niet bewezen, dat de vraag werkelijk aldus gesteld moet worden. 'Om eene goede vergelijking te maken' - zegt hij - 'moeten wij het communisme in zijn besten vorm niet plaatsen tegenover het regime van individueel eigendom zoo als het is, maar zoo als het zou kunnen worden ingericht. Het beginsel van het bijzonder eigendom is nog nooit bij een enkel volk recht eerlijk op de proef gesteld en wellicht in Engeland minder dan elders. De sociale inrichtingen van het nieuwere Europa zijn begonnen met eene verdeeling van eigendommen, die het resultaat was, niet van billijke regeling of eerlijken arbeid, maar van verovering en geweld; en hoeveel er ook geschied zij om dit werk der woeste kracht te wijzigen, het stelsel draagt nog vele en diepe sporen van zijn oorsprong. De eigendomswetten zijn nog nooit in overeenstemming geweest met de beginselen, die alleen het recht van eigendom kunnen rechtvaardigen. Men heeft eigendom gemaakt van dingen, die het nooit had moeten worden, en een absoluut recht toegekend, waar alleen een voorwaardelijk recht moest bestaan..... Men heeft opzettelijk de ongelijkheden aangemoedigd, en verhinderd dat allen in den wedloop des levens met gelijke kansen beginnen. Nu is het waar, dat dit laatste nimmer mogelijk zal zijn, zoolang het eigendomsrecht gehandhaafd blijft; maar indien men zich evenveel moeite had gegeven om de ongelijkheid, die uit de werking van het beginsel van bijzonderen eigendom voortvloeit, door allerlei middelen, die niet in strijd zijn met het beginsel zelf, te doen verdwijnen, als men nu genomen heeft om haar te vergrooten; indien men naar verspreiding, niet naar concentratie van rijkdom, naar verdeeling, niet naar opeenhooping der groote massa's van bevolking had gestreefd; dan zou men gezien hebben, dat het beginsel van individueel eigendom geens-

zins noodwendig samenhangt met de stoffelijke en sociale nadeelen, die volgens het oordeel van bijna alle socialistische schrijvers onafscheidelijk daarmede verbonden zijn.'

Ofschoon Mill dus verre staat van het socialisme en zelfs den voorstanders dier richting een groot gemis aan kritiek verwijt, toch wacht hij zich wel de stelling te onderteekenen, die het hoofddogma is van Bastiat. Hij laat de uitspraak omtrent de vraag, welke inrichting der maatschappij de beste is, geheel aan de toekomst over. 'Wij weten nog te weinig - ziedaar aanvankelijk zijn slotsom - van hetgeen eenerzijds de individueele werkzaamheid in haar besten vorm, anderzijds het socialisme in zijn besten vorm vermag, dan dat wij nu reeds zouden mogen beslissen, welk van die beiden de blijvende vorm der menschelijke samenleving zijn zal.'

Ziedaar het ware standpunt van een wetenschappelijk man. Men heeft deze bladzijden over het individueel eigendom en over het socialisme dikwijls zoo begrepen alsof Mill werkelijk een geheele revolutie van de tegenwoordige grondslagen der samenleving noodig achtte. Ik geloof echter dat dit een dwaling is. Mill heeft voor zich zelven wel degelijk de overtuiging - dit blijkt uit verschillende plaatsen van zijn boek - dat de beginselen, waarop onze sociale inrichting berusten, mits hier en daar gewijzigd en verbeterd en vooral eerlijker toegepast, de voorkeur verdienen boven elke andere organisatie. Hij onderscheidt echter tusschen zijne gissing en zijne wetenschap, tusschen de vermoedelijke resultaten van verder onderzoek en de reeds verkregen zekerheid. Spreekt hij van de eersten, dan zegt hij: Ware de wetgeving beter geweest, dan zou men gezien hebben, dat de gebreken onzer samenleving niet onafscheidelijk verbonden zijn aan het beginsel van individueel eigendom. Doch spreekt hij van de laatste, dan heet het: Wij weten nog te weinig om nu reeds de questie te mogen beslissen. - Van daar de schijnbare tegenstrijdigheid, die tusschen deze beide uitspraken bestaat. Deze tegenstrijdigheid verdwijnt geheel, zoodra wij Mill's methode kennen.

III.

Het is te hopen, dat die methode meer navolging vinden zal, dan haar tot nu toe ten deel viel. Verlangt men een onafhankelijke wetenschap, eene wetenschap dus, die niet aan banden ligt van het een of ander theologisch of wijsgeerig systeem, dan moeten wij den weg inslaan, waarin Mill ons is voorgegaan.

En daarom, geloof ik, verdient het warme toejuiching, dat onlangs in Duitschland een boek is verschenen, waarin op eenvoudige en zeer bevattelijke wijze Mill's standpunt tegenover de sociale questie wordt verklaard en toegelicht[1]. ‘Het practisch doel van mijn geschrift,’ zegt Lange in de voorrede, ‘is de bestrijding van het misbruik, dat van het economisch optimisme wordt gemaakt om de sociale hervorming tegen te gaan.’ De schrijver noemt zich zelf een pessimist; doch hij licht die benaming toe (bl. 114) door ons te herinneren, dat er een principieel onderscheid bestaat tusschen conservatieve en radicale pessimisten. De eersten (‘in den grond der zaak de eenigen, die dezen naam verdienen’) beschouwen de ellende in de maatschappij als eene goddelijke ordening, die de mensch niet verbreken mag. De tweeden daarentegen zijn alleen pessimistisch in hunne waardeering der tegenwoordige toestanden; inderdaad zijn zij optimisten, want zij gelooven dat de menschelijke rede in staat is de middelen op te sporen, die tot verbetering kunnen leiden. - In dien zin opgevat heeft Dr. Lange zeker recht om Mill een ‘radicalen pessimist’ te noemen, want niemand heeft aan den eenen kant de gebreken der bestaande orde van zaken in donkerder kleuren geschetst, en aan den anderen kant een krachtiger beroep gedaan op de menschelijke rede tot het aanwenden van zekere, welbekende, middelen tot redres. Toch schijnt mij de term minder gelukkig gekozen; want Mill's voortreffelijkheid, gelijk wij zagen, ligt juist daarin, dat hij zich *in den regel* vrij houdt van alle apriorisme en een geheel onbevooroordeelden blik werpt op

1 Dr. F.A. Lange, Mill's Ansichten über die Sociale Frage, und die angebliche Umwälzung der Socialwissenschaft durch Carey. Duisburg, 1866. (het tweede van het viertal werken, dat wij thans aankondigen).

den vorm onzer samenleving. Door hem nu den naam te geven, waarmede Dr. Lange hem betitelt, zou men allicht verwarring doen ontstaan over de ware houding, die Mill in den strijd over de sociale questie heeft aangenomen.

Mill's oordeel over die questie zelve, het resultaat van zijn onderzoek, wordt door den schrijver in een zevental stellingen aldus teruggegeven (blz. 113):

1°. De rechtvaardigheid gebiedt eene totale hervorming van den tegenwoordigen toestand der maatschappij.

‘2°. Elke poging tot zoodanige hervorming echter moet beginnen met het individueel eigendomsrecht als grondslag te behouden; eerst dan wanneer het niet gelukt op deze basis eene voldoende verbetering tot stand te brengen’ (volgens Mill, gelijk wij weten, zal dit waarschijnlijk wèl gelukken), ‘mag men de proef nemen met het communisme of elk ander middel dat een goeden uitslag belooft.

3°. Het beginsel van zelfbeheersching (tot beteugeling van het vermeerderen der bevolking) moet wel als regel voor het zedelijk leven gehandhaafd blijven; maar bij den tegenwoordigen toestand der arbeidende klassen, mag men niet verwachten, dat overeenkomstig dien regel gehandeld zal worden.

4°. Materiëele en intellectueele hulp van den Staat op groote schaal, is derhalve vóór alles noodig.

5°. Deze hulp moet van zulk een omvang en van zoo langen duur zijn, dat daardoor een geheel nieuw geslacht wordt opgevoed, 't welk beter onderwezen en aan eene hoogere levenswijze gewoon is.

6°. De wetgeving moet niet het concentreeren, maar het verspreiden der kapitalen bevorderen.

7. De Staat is ten allen tijde bevoegd om al deze hervormingen tot stand te brengen, wanneer zij in het belang der meerderheid noodig zijn; ja, zelfs tegen eene communistische inrichting der maatschappij, gesteld dat zij doelmatig werd bevonden, zou het individu zich niet mogen verzetten.’

Deze voorstelling van Mill's denkbeelden wordt door Dr. Lange - wiens geschrift reeds daardoor de kennismaking overwaardig is - uitvoerig en met wel gekozen citaten toegelicht. Misschien zal deze of gene den schrijver verwijten, dat hij sommige punten een weinig te veel op den voorgrond plaatst, meer dan door Mill zelf is geschied. Men begrijpt echter, dat bij elke voorstelling van de gevoelens van anderen, altijd een groote

plaats overblijft voor subjectieve opvatting. Dr. Lange nu denkt over den tegenwoordigen toestand der samenleving zeer somber; hij is bepaald van oordeel, dat overal, waar door den invloed der industrie de bevolking in dichtheid toeneemt, de kapitalen zich opeenhoopen in handen van weinigen, en eene scherpe tegenstelling wordt geboren tusschen rijken en armen. Uitgaande van deze meening, komt hij van zelf tot het resultaat, dat de regeering tusschenbeiden moet treden. Zulk een ingrijpende handeling van staatswege schijnt hem even wettig als noodzakelijk toe; immers het algemeen belang gaat boven het bijzondere. Beccaria's stelling, ‘dat het eigendomsrecht niet als de moeder, maar als de oudste dochter der samenleving moet beschouwd worden,’ vindt gewis in dezen schrijver een warmen voorstander.

Na John Stuart Mill verklaard en beoordeeld te hebben, gaat Dr. Lange er toe over, de denkbeelden te bespreken van den Amerikaan Carey. Men begrijpt wat hem hiertoe leiden moest. Door zekeren Dr. Dühring wordt in den jongsten tijd onophoudelijk propaganda gemaakt voor de ideën van Carey, en deze propaganda beweegt zich juist in de richting die Dr. Lange bestrijdt. Dit althans is het zeer gemotiveerde oordeel van dezen laatste zelven. Carey is volgens hem met hart en ziel een optimisme toegedaan, dat - even als bij Bastiat - zijn grond vindt in eene bepaalde theologische overtuiging. Onze schrijver toont duidelijk aan, dat deze theologische overtuiging bij Carey alles beheerscht. Zij verhindert hem om aan de bevolkingsleer van Malthus recht te doen wedervaren; want Carey kan nu eenmaal niet aannemen, dat God den mensch in het droevig dilemma zou hebben gebracht van òf te ver hongeren, òf ongehuwd te blijven. Zij vervult hem met een innigen afkeer tegen Ricardo's leer der grondrente; want Carey is van oordeel, dat deze theorie staat en valt met de hypothese, dat eerst de beste, dan de mindere, later de slechtste gronden werden bebouwd; en die hypothese schijnt hem veel te pessimistisch. Om Malthus en Ricardo te bestrijden, moeten dus alle zeilen worden bijgezet. Tegen den eerste wordt aangevoerd, dat de levensmiddelen niet minder dan de bevolking, in 't afgetrokkene beschouwd, voor vermeerdering in eene geometrische reeks vatbaar zijn; ja, dat zelfs het menschdom zich in mindere mate vermenigvuldigt dan de dieren en de planten, vermits de soorten zich sneller uitbreiden, naarmate hare ontwikkeling geringer is. Tegenover Ricardo

stelt Carey de quasi-historische opmerking, dat niet de beste gronden, maar de slechtste het eerst worden bebouwd, en hiermede acht hij Ricardo volkomen weêrlegd. Dr. Lange nu geeft zich de moeite - geen dankbare taak voorzeker - om Carey op den voet te volgen en de zinledigheid van de meesten van diens redeneeringen aan te toonen. Met een ijver, een beteren tegenstander waardig, ontleedt hij al de voorbeelden, vergelijkingen, verdichte verhalen en mathematische figuren, waaraan Carey's werk zoo rijk is, en komt telkens tot de slotsom, dat het nieuwe daarin niet waar, en het ware niet nieuw mag heeten, terwijl groote woorden en schijngeleerdheid er de hoofdbestanddeelen van uitmaken.

Waarlijk, Dr. Dühring beleeft niet veel vreugde van zijn propaganda; want Lange is niet de eenige die Carey in den laatsten tijd met goed gevolg heeft bestreden: nog twee andere werken, mede aan het hoofd van dit opstel vermeld, zijn onlangs verschenen, die direct of indirect dezelfde strekking hebben. Het eene is een goed geschreven dissertatie van Dr. Adolf Held, zoon van Prof. Jos. Held, auteur van het bekende werk Staat und Gesellschaft, waarvan het eerste deel in 1861 is uitgekomen. Het andere, een monographie over de leer der grondrente, door P.A. Boutron, is wel niet onmiddellijk tegen Carey gericht - de schrijver is zeer spaarzaam met polemiek, - maar toch wordt diens naam herhaaldelijk genoemd, en de methode van Bastiat (wiens waardetheorie er bij Boutron zeer slecht afkomt[1]), ontvangt hier enkele wel toegebrachte stooten.

Dr. Held's verhandeling, gelijk de titel reeds laat vermoeden, is een poging om aan te toonen, dat Carey's stelsel niets anders bevat dan eene verwaterde reproductie van het oude mercantilisme. Ten einde hierin te slagen, begint de auteur met een historisch overzicht te geven van de mercantilistische litteratuur in Italië en in andere landen. Ik vrees echter dat dit overzicht geen groote waarde bezit, vermits Dr. Held de italiaansche economisten der 16^{e}, 17^{e} en 18^{e} eeuw eenigszins willekeurig classificeert. Bij hem staat eenmaal op den voorgrond, dat nagenoeg al die schrijvers mercantilisten moeten geweest zijn; en daar hij nu bij velen zeer juiste denkbeelden aantreft omtrent het geld en de leer der

1 Zie blz. 395-396.

handelsbalans, zoo besluit hij, dat het wezen van het mercantilisme niet essentiëel daarin lag: een overvloed van edele metalen als oorzaak van nationale welvaart te beschouwen. Ziedaar een vrij aprioristische methode van dogmengeschiedenis te schrijven, die tot allerlei vreemde gevolgtrekkingen aanleiding geeft. De waarheid, meen ik, is, dat de meerderheid der italiaansche economisten uit de 16^{e}-18^{e} eeuw buiten, ja ten deele zeer scherp tegenover het mercantilisme stonden. Galiani b.v. (ook al een mercantilist bij Dr. Held, even als Davanzati, Serra, Beccaria, enz.) heeft dit stelsel met warmte bestreden, en hij staat in dit opzicht gansch niet alleen.

Hoewel dus het historische deel dezer proeve mij voorkomt niet zeer goed geslaagd te zijn, zoo meen ik daarentegen, dat de bestrijding van Carey allen lof verdient, en dat het hoofddoel van het geschrift: de verwantschap tusschen sommigen van Carey's hoofddenkbeelden en de grondbeginselen van het mercantilisme aan te toonen, evenzeer is gelukt, als de poging van Dr. Lange, die Carey tot type verheft vau het platste economisch optimisme. Hoe paradoxaal zij schijnen moge, die opmerking behelst geen tegenstrijdigheid. Carey is een van die schrijvers, die gij plaatsen kunt waar gij wilt, omdat zij overal en nergens thuis behooren. Door zijn vast geloof aan de voortreffelijkheid van de algemeene grondslagen, waarop onze sociale inrichting berust, past hij ongetwijfeld in dezelfde school als Bastiat: beweren niet zijn volgelingen dat hij de leer der sociale harmoniën heeft uitgevonden? Toch is hij geen absoluut voorstander van het laissez faire: Carey is een protectionist. Beschouwt men hem nu weder van dezen kant, dan zou men sommige Duitsche schrijvers in 't gelijk stellen, die volhouden, dat Carey ons niets anders heeft gegeven dan eene tweede editie van Fried. List, zonder juist datgene wat het *charme* van List uitmaakt, te weten zijn originialiteit, zijn geniale kritiek, zijn piquanten stijl. Maar List was volkomen zuiver op het punt der handelsbalans, terwijl Carey, gelijk thans op overtuigende wijze is aangetoond, aan het bezit van een grooten geldvoorraad een zeer bijzondere, vrij verdachte, waarde toekent. Men staat waarlijk met dezen schrijver verlegen. Dr. Held heeft dan ook een voortreffelijken greep gedaan, toen hij een parallel trok tusschen Carey en den bekenden italiaanschen economist der 18^{e} eeuw, Genovesi, auteur der Lezioni d'economia civile. Deze vergelijking gaat inderdaad volkomen op.

Dezelfde onbepaalde uitbreiding van de grenzen der economie, hetzelfde gebrek aan eenheid van stelsel, dezelfde wijdloopigheid en eindelooze herhalingen, dezelfde ingenomenheid met beschermende rechten en eene gunstige handelsbalans, kenmerken beiden. Carey wordt door zijne volgelingen hoog verheven en vele schrijvers van beter gehalte bekleeden in de wetenschap eene mindere plaats dan hij. Genovesi, wiens *Lezioni* in weinige jaren achtmaal zijn herdrukt, is met dezelfde onbillijkheid jegens anderen den stichter der economie in Italië genoemd. Carey, gelijk wij zagen, behoort niet tot ééne bepaalde richting; bij verschillende partijen wordt hij gerangschikt. Van Genovesi geldt hetzelfde: de een noemt hem een voorstander, de ander met gelijk recht een bestrijder van het mercantilisme, want nu eens geeft hij ons aanleiding om het eerste, dan weder om het tweede te doen. De overeenkomst is in alle opzichten merkwaardig; deze parallel werpt een nieuw licht op beider streven en letterkundige werkzaamheid.

Het is niet wel mogelijk over Carey te spreken, zonder Ricardo's leer der grondrente te behandelen. Dr. Held vermijdt dit onderwerp evenmin als Dr. Lange en wijdt daaraan verschillende paragrafen van zijn werk. Zijne resultaten stemmen vrij wel overeen met die van den schrijver van *Mill's Ansichten*, even als met die van den zoo even genoemden Boutron. Die resultaten luiden bij Held[1] aldus: ‘De ware kern van de geheele theorie ligt in de stelling, dat de ruilwaarde van alle goederen zich steeds naar die productiekosten regelt, die op den duur onder de ongunstigste omstandigheden noodig zijn (om de vereischte hoeveelheid voort te brengen). Voor zoover de productiekosten tot de oorzaken, die op de werking van vraag en aanbod invloed uitoefenen, kunnen gerekend worden, is deze stelling volkomen juist. Ware nu Ricardo hierbij blijven staan, dan zou men tegen zijne theorie hoegenaamd geene bedenking kunnen opperen. Zijne voorliefde evenwel voor mathematische formules verleidde hem om deze stelling met betrekking tot den grond - waar zij zich zeker in bijzondere mate bewaarheidt - eenzijdig toe te passen en eene juiste gedachte in een onhoudbaren vorm te kleeden. Onhoudbaar na-

1 Blz. 113.

melijk is: 1°. het begrip der onvernietigbare krachten van den bodem; 2°. de al te geringe beteekenis die aan verbeteringen van den landbouw wordt toegekend; 3°. de bewering, dat de grondrente geen bestanddeel van de waarde uitmaakt; 4°. de beperking van de theorie tot den grond, en de principiëele onderscheiding, die daarmede samenhangt, tusschen land en elken anderen vorm van kapitaal.'

Het derde punt daargelaten, waarover straks nader, drukken deze woorden, geloof ik, volkomen het gevoelen uit, dat, gelijk door het reeds genoemde drietal, tegenwoordig door de meeste schrijvers wordt voorgestaan. Vrij algemeen begint men eindelijk in te zien - waarlijk, het heeft lang geduurd - dat de kern van Ricardo's theorie voor geen degelijke bestrijding vatbaar is, daar de bezwaren van Carey hoegenaamd niets beteekenen, en met name diens bewering, dat Ricardo's voorstelling van de orde, waarin de verschillende gronden zijn bebouwd, historisch onjuist is, evenmin iets ter zake doet. Zoodra er gronden zijn, die met eene gelijke opoffering van kapitaal en arbeid eene ongelijke opbrengst leveren, bestaat er een rente ten voordeele van die eigenaars, die in den gunstigsten toestand verkeeren. Het is inderdaad een treurig verschijnsel, dat dergelijke eenvoudige stellingen langen tijd achtereen nog opzettelijk betoogd moesten worden en zelfs punten van discussie zijn geweest. Doch de oorzaak hiervan is thans niet ver meer te zoeken. Verheugen wij er ons intusschen over, dat met het economisch optimisme ook de oppositie tegen Ricardo's leer der grondrente allengs verdwijnt.

De derde bedenking van Dr. Held, die wij straks in het midden lieten, berust m.i. op een misverstand, waarin ook Boutron eenigszins verkeert, en waarbij wij ter loops even willen stilstaan: Ricardo's stelling namelijk, dat de grondrente geen bestanddeel van de waarde der goederen uitmaakt, zou een dwaling zijn. Boutron bewijst dit, door de prijzen van verschillende voorwerpen met groote nauwkeurigheid te ontleden en aan te toonen, dat daarin meestal, buiten eene vergoeding voor arbeid en kapitaalverlies, nog 'un troisième élément' aanwezig is, welk derde element bij den landbouw 'grondrente' heet. Op dezelfde wijze redeneert Dr. Held.

Laten wij echter niet over woorden twisten door het onderscheid tusschen *bestanddeel* en *oorzaak* voorbij te zien. Ricardo heeft nooit ontkend, dat de grondrente in de prijzen van sommige goede-

ren is begrepen; immers, waar zou zij gebleven zijn, indien zij daar niet ware terug te vinden? Hij zegt dat de grondrente hoog of laag kan zijn, zonder dat de waarde der goederen er eene rijzing of daling door ondergaat; en daarin heeft hij immers (behoudens eene enkele exceptie die hier niet ter zake doet) gelijk. Stel dat er behoefte is aan 100,000 stuks van een of ander voorwerp. Hiervan kan de eene helft tot ƒ 10, de andere slechts tot ƒ 12 vervaardigd worden; derhalve, nemen wij aan, zal de prijs ƒ 12 zijn; want daalde hij tot ƒ 10, dan zouden die producenten, die ƒ 12 moeten bedingen om met voordeel te werken, de productie staken. Ontleedt men nu de waarde van een dier goederen, dan vindt men daarin, mits men te doen heeft met een exemplaar dat onder de gunstigste omstandigheden is voortgebracht, boven en behalve eene vergoeding voor arbeid en kapitaalverlies, ‘een derde element’, dat in enkele gevallen grondrente heet, en dat hier door de som van ƒ 2 wordt vertegenwoordigd. Doch nu spreekt het toch wel van zelf, dat de prijs niet hooger of lager is, omdat de helft der producenten dit voordeel geniet boven de andere helft; want al bedroeg dit voordeel in plaats van ƒ 2, drie- of viermaal meer, of al daalde het, tot het geheel verdween, de prijs zou toch ƒ 12 blijven; immers, die prijs is eenvoudig daarom zoo hoog, omdat de gansche gevraagde hoeveelheid niet beter koop kan geleverd worden. Ziedaar wat Ricardo bedoelde, toen hij schreef: ‘Corn is not high because a rent is paid; but a rent is paid because corn is high.’ Met andere woorden: de grondrente kan geen oorzaak van prijsverhooging zijn.

Deze onderscheiding tusschen bestanddeel en oorzaak voorbijgezien te hebben, is bij Boutron eene fout, die min of meer zijn geheele boek beheerscht en vaak tot verwarring aanleiding geeft. Dus, na eenmaal geconstateerd te hebben dat in de prijzen van vele zaken, buiten de vergoeding voor arbeid en kapitaalverlies, nog ‘un troisième élément’ is te vinden, gaat hij een stap verder, en komt nu tot het besluit, dat dit derde element de algemeene soort is, waarvan de grondrente slechts een bepaald onderdeel uitmaakt. Wanneer b.v. eene chanteuse eene buitengewoon prachtige stem bezit, dan zou de meerdere belooning, die zij wegens dat natuurlijk voordeel geniet, hetzelfde zijn, wat grondrente heet in den landbouw. Mij dunkt, dit is niet volkomen juist. Laten wij de ondergeschikte punten van verschil buiten rekening

(b.v. dat de chanteuse voor een hoogeren prijs iets beters levert, hetgeen bij de eigenaars der beste gronden volstrekt niet altijd het geval is; zij besparen soms op de productiekosten), dan treft ons toch reeds dadelijk een zeer belangrijk verschil. Indien nl. de chanteuse goedvond, van alle buitengewone winsten af te zien, door de toegangsprijzen tot hare concerten belangrijk te verminderen, dan zou het publiek eenvoudig eenig geld besparen bij zijn kunstgenot; verder zou er niets gebeuren. Het eigenaardige daarentegen van de grondrente ligt hierin - gelijk Ricardo zoo duidelijk heeft aangetoond - dat niemand *op den duur* minder zou betalen voor zijn brood, al stonden ook de eigenaars der betere gronden hun product aan de graankoopers af tot een prijs, waarin geen rente ware begrepen. Want daalde ten gevolge daarvan de marktprijs tijdelijk, dan zouden de eigenaars der slechtere gronden geen goede rekening meer maken, en dus ten slotte òf de productie moeten opgeven, òf hun land tot andere doeleinden inrichten. Hierdoor zou het aanbod van graan belangrijk verminderen en dit mindere aanbod zou de prijzen weder doen stijgen. Zoo keerde dan de grondrente van zelf terug; en al volhardden de eigenaars der betere gronden bij hunne weigering om te verdienen, zij bleef op den duur toch bestaan, daar zij eenvoudig in handen zou komen hetzij van de bakkers, hetzij van de meelfabriekanten, hetzij van de graankoopers, of eindelijk van de arbeiders, die den grond bewerkt hebben.

Het schijnt dat men altijd in uitersten moet vervallen. Vroeger werd het bestaan van alle grondrente door velen ontkend; thans begaat men juist eene tegenovergestelde fout en generaliseert alzoo een verschijnsel, dat wel niet inherent is aan het landbezit, maar toch een zeer eigenaardig karakter draagt en volstrekt niet met iedere monopoliewinst gelijk gesteld moet worden. De soort van winst, waartoe de grondrente behoort, treedt slechts dan te voorschijn, wanneer de maatschappij behoefte heeft aan eene bepaalde hoeveelheid goederen, die tot ongelijke kostprijzen worden voortgebracht. Regelt zich dan, gelijk op den duur met artikelen van dagelijksch en algemeen verbruik het geval moet zijn, de waarde dier goederen naar de noodzakelijke productiekosten onder de ongunstigste omstandigheden, dan genieten enkelen eene bijzondere winst. Het kenmerkend onderscheid tusschen die winst en elke andere ligt hierin, dat

degenen die er door gebaat worden haar wel aan derden ten geschenke kunnen geven, doch niet bij machte zijn haar te doen verdwijnen; want zij heeft haar bestaan te danken aan oorzaken, die onafhankelijk zijn van hunnen wil. Dit laatste nu - ziedaar de hoofdzaak - kan volstrekt niet geacht worden het geval te zijn met elke monopoliewinst.

Deze opmerking, naar aanleiding van eene fout waarin Boutron is vervallen, doch waarin hij geenszins alleen staat, schrikke niemand af om met diens monographie nader kennis te maken. Verschillende punten worden hier met bijzonder veel nauwkeurigheid besproken. In de voorrede zegt de schrijver, dat zijn werk de vrucht is van jaren studie, en de inhoud logenstraft die bewering in geenen deele. Het best geschreven hoofdstuk komt mij voor het 16^{e} van het 2^{e} boek te zijn, waar de vraag wordt behandeld, in hoever het waarschijnlijk is, dat de meeste landbouwproducten, gelijk sommigen volhouden, bij vermeerdering der bevolking steeds duurder zullen worden. Boutron erkent volmondig, dat er eene sociale kracht bestaat, die, ware zij uitsluitend werkzaam, een zoodanig gevolg inderdaad zou teweegbrengen. Doch die kracht is inderdaad niet uitsluitend werkzaam, want haar invloed wordt geneutraliseerd door andere krachten, die nu achtereenvolgens worden opgenoemd. In de uitwerking van dit thema - natuurlijk niet in de gedachte zelve, die, gelijk men weet, niet nieuw is - ligt de verdienste van het hoofdstuk.

Vooraf wordt onderzocht, in hoever het historisch waar is, dat eerst de beste, later de mindere gronden worden bebouwd, of omgekeerd, eerst de mindere, later de beste. De schrijver toont aan, dat in den regel het eerste is geschied; doch op dien regel bestaan talrijke uitzonderingen. ‘Nous ne prétendons pas, que les premiers agriculteurs se sont mis à faire le tour du globe pour choisir les parties du sol, dont la culture leur offrirait les plus grands avantages.’ Men was aan eene bepaalde landstreek gebonden. Werden nu later nieuwe streken bevolkt, dan gebeurde het vaak, dat men daar betere gronden aantrof dan de tot nu bebouwde. Zoo zijn b.v., om slechts van Noord-Amerika te spreken, eerst de kustlanden gekoloniseerd, later de veel vruchtbaarder streken aan den Mississippi. Ook heeft de werking der natuur, of het graven van een kanaal, of de kunstmatige verlegging van den loop eener rivier, dik-

wijls in de betrekkelijke hoedanigheden der gronden, waar dit geschiedde, groote veranderingen teweeggebracht. Eindelijk zijn de deugden en gebreken van alle gronden niet terstond bekend, zoodat men zich in de schatting vaak belangrijk heeft vergist en gemeend heeft een goeden grond te bebouwen, terwijl later het tegendeel gebleken is. Rekent men nu bij dit alles nog het ontstaan van nieuwe cultures, verbeteringen in de middelen van transport, veranderingen in de handelswetgeving, en allerlei politieke oorzaken, die bijna te talrijk zijn om te noemen, dan ziet men dat de aangegeven regel niet zoo algemeen is, als sommigen denken. Elke uitzondering nu is een dier tegenwerkende krachten, die verhinderen dat de levensmiddelen bij het vermeerderen der bevolking steeds duurder worden.

Na dit uitvoerig toegelicht te hebben, gaat de schrijver na, welke andere tegenwerkende oorzaken er bestaan. Hij noemt in de eerste plaats het toenemen der beschaving: ‘Grâce au progrès, les fils sont plus habiles que leurs pères.’ Men leert van den grond beter partij trekken. Vermeerdering van afzet moedigt op elk ander gebied het genie der uitvinders aan, en heeft gewoonlijk vermindering van productiekosten ten gevolge: waarom zou die regel niet doorgaan op het gebied van den landbouw? De grond zelf, die niet meer is dan een bloot instrument, kan belangrijk verbeterd worden; menige akker dankt zijne vruchtbaarheid grootendeels aan den menschelijken arbeid. Welke prachtige uitkomsten b.v. reeds verkregen zijn door het invoeren van het stelsel van draineeren, is bekend.

Doch er is meer. Niet enkel de vooruitgang van de landbouwwetenschap, ook menige vordering der industrie brengt hier dezelfde gevolgen teweeg. Zoo heeft b.v. reeds de uitvinding en verbetering der molens een allergunstigsten invloed uitgeoefend; het malen geschiedt nu met minder moeite en, wat hier van groot belang is, met veel minder verlies van graan. Eindelijk bestaat er nog een derde correctief, dat niet minder krachtig werkt om het duurder worden der levensmiddelen tegen te gaan, namelijk: de aanwending van fossile of minerale stoffen voor doeleinden, waarvoor men eertijds slechts dieren of producten van landbouw gebruikte. Zoo zijn b.v. in onzen tijd de vrachtwagen, de diligence en de trekschuit door stoombooten en spoorwagens vervangen: de stoom nam alzoo de plaats in van ossen en paarden. Voor de verlichting doen gas en petroleum concurrentie aan olie, was en

talk. Bij het bouwen vervangt men hout vaak door ijzer; ook het verbranden van hout wordt minder door het toenemend verbruik van steenkolen. Zoo werken een tal van oorzaken samen om den overwegenden invloed van die eene sociale kracht te keer te gaan. Onze schrijver gelooft dat al deze correctieven machtig en duurzaam genoeg zijn om ons recht te geven, de toekomst van het menschelijk geslacht niet donker in te zien. Al klimt de bevolking en al stijgen daardoor de prijzen der levensmiddelen voor een oogenblik, geen nood: het kwaad zal zich zelven genezen. Ook hier zal dan blijken waar tezijn, wat Dupont de Nemours eens gezegd heeft: Le meilleur remède contre ce qu'on appelle la cherté, c'est.. la cherté.

De slotsom van het betoog van Boutron over dit belangrijk onderwerp is derhalve optimistisch; maar dit is niet een optimisme, waartegen men zich uit een oogpunt van methode mag verzetten. De richting, die wij bestrijden en waartegen ook Dr. Lange polemiseert, is het optimisme dat tot dogma van eene economische orthodoxie is verheven, en dat zich grondt, niet op voldoende waarneming, maar op eene gissing of eene theologische beschouwing. Wanneer echter een wijsgeer, na een onderdeel van het gebied der samenleving van alle kanten bestudeerd te hebben, meent ons te mogen verzekeren, dat op dit bepaalde gebied geen gevaar ons dreigt; of wanneer een geschiedschrijver na een nauwgezet onderzoek tot het besluit komt, dat in de ontwikkeling der menschheid een gestadige vooruitgang is waar te nemen; dat op den duur de ellende vermindert en de welvaart klimt, en dat tijdelijke afwijkingen van dien regel niet anders zijn - om een treffend beeld van Macaulay te gebruiken - dan het telkens achteruitstroomen der golven bij het opkomen van den vloed; dan nemen wij van de gronden, waarop die uitspraak berust, nauwkeurig kennis en wachten ons dubbel voor een lichtvaardig oordeel.

Dit o.a. is het optimisme van den uitstekenden schrijver, die reeds in het begin van dit opstel werd genoemd, E. Levasseur, wiens *Histoire des classes ouvrières en France* onlangs door de uitgave van twee nieuwe deelen is voltooid. Aan dit werk zal een onzer volgende overzichten gewijd zijn; tegelijk kunnen dan eenige andere historische geschriften over economische onderwerpen behandeld worden, die in den jongsten tijd het licht hebben gezien.

Doch staan wij, eer wij daartoe overgaan, vooraf eenige oogenblikken stil bij den algemeenen geest, waarvan deze geschriften de openbaring en tevens het uitvloeisel zijn, die der historische methode. Het heeft iets aantrekkelijks, na over het optimisme van Bastiat, het pessimisme van Lassalle en het onafhankelijk standpunt van Mill gesproken te hebben, zich te verdiepen in de richting van Wilhelm Roscher. De verschijning der zesde editie van diens *Grundlagen der National-Oekonomie* biedt ons daartoe eene gereede aanleiding.

Amsterdam, October 1867.
N.G. PIERSON.

De Spaansche volkspoëzij en het Spaansche volkskarakter, beoordeeld door een Spanjaard.

Welke goede eigenschappen het volk in 't Noorden van Europa ook hebben moge, op dichterlijk talent mag het geen aanspraak maken: het zingt de liederen, die de dichters hebben gemaakt, maar zelf dicht het er geen. In het Zuiden daarentegen, vooral in Spanje, is iedereen dichter, tot den geringsten boer toe, en daar het aan onze lezers zeker niet onaangenaam zijn zal, met die echte volksliedjes, die niet alleen voor, maar ook door het volk gedicht zijn, nadere kennis te maken, zoo hebben wij gemeend hun eene hier en daar bekorte vertaling te mogen aanbieden van de Inleiding, die een uitstekend Spaansch geleerde, Don Emilio Lafuente y Alcántara, gevoegd heeft bij eene fraaie en rijke bloemlezing, door hem onlangs onder den titel van ‘Cancionero popular’ in twee deelen uitgegeven. De Spaansche taal toch wordt te weinig gelezen, dan dat de Gids zich in dit geval wegens het leveren eener bloote vertaling zou behoeven te verontschuldigen.

De waarde van het opstel van den Heer Lafuente wordt zeer verhoogd, doordien hij aan zijne beschouwingen over de volkspoëzij een aantal merkwaardige opmerkingen over het Spaansche volkskarakter heeft vastgeknoopt. Zij kenmerken zich, zooals men zien zal, door eene groote vrijmoedigheid en onpartijdigheid; eigenschappen, die men zelden bij Spanjaarden in zulk eene hooge mate vinden zal, als zij over hun eigen land spreken, daar zij gewoonlijk te trotsch zijn om de gebreken hunner natie te willen erkennen. In Spanje zelf heeft men hem dan

ook zijne openhartigheid kwalijk genomen; maar voor ons is dit juist eene aanbeveling, daar wij van het Spaansche volkskarakter evenmin eene hatelijke karikatuur verlangen, zooals vele, bepaaldelijk Fransche, reizigers hebben gegeven, als een opgesmukt en veel te veel geflatteerd portret, zooals men maar al te dikwijls bij Spaansche schrijvers vindt.

Er is bijna geen tak der Spaansche letterkunde, die niet het onderwerp geweest is van herhaalde studie, en aanleiding gegeven heeft, zoowel tot grondige kritische onderzoekingen, als tot gecommentariëerde uitgaven, die van groot nut zijn voor dengeen die den aard der Spaansche kunst wil leeren kennen. De romances, die aan onze voorouders zoo zeer behaagden, hebben geruimen tijd de aandacht van uitstekende binnen- en buitenlandsche geleerden bezig gehouden; uitvoerige en geleerde verhandelingen, die een helder licht verspreiden over de geschiedenis onzer letterkunde, hebben daaraan hun ontstaan te danken. Hetzelfde kan gezegd worden van de oude liedboeken, waarin de kunstige en verfijnde gedichten, die de vernuften der vijftiende eeuw bij honderden voortbrachten, verzameld zijn. Maar noch de laatsten, noch de eersten, ofschoon beiden eene onbetwistbare historische en literarische waarde bezitten, kunnen ons een juist denkbeeld geven van het karakter van ons volk zooals het thans is.

Daarentegen hebben wij een schat, zóó rijk als misschien geen ander volk zich beroemen kan te bezitten, van die andere poëzij, die zonder moeite en als van zelve ontstaat, en voortleeft en zich voortplant in kringen, die de geleerden versmaden, maar die desniettemin evenzeer aandacht en studie verdienen. Bij elken tred hooren wij duizende allerliefste liederen, vervaardigd door een onbekenden en steeds verborgenen dichter, maar die de vruchtbaarste is van allen, daar hij onophoudelijk door zijn eigen telkens veranderend gevoel wordt geïnspireerd; - eenvoudige en aangename liederen, die wij als gemeen verachten en die wij de moeite van 't opschrijven onwaardig keuren. Die dichter is het volk, en het volk verdient bestudeerd, te worden. Niets is van meer belang voor den wijsgeer en moralist, dan het leven, de gewoonten, de harts-

tochten, de neigingen en het geloof van dat talrijk gedeelte der maatschappij, dat, door de fortuin karig bedeeld, misschien gelukkiger is dan degene, die deel hebben aan de nieuwere beschaving, en dat leeft en heengaat zonder iets meer achter te laten dan de overleveringen, die het van de voorouders heeft geërfd en die de kinderen zullen bewaren. De lagere klasse is het, die aan elke natie een eigenaardig voorkomen, een bijzonder karakter geeft, en nergens komen die beter uit, dan in die losse en aardige liedjes, die de echte uitdrukking zijn van het innigste gevoel des volks. Droefgeestig en mijmerend, of vergenoegd en vrolijk, zijn zij nu eens de weêrkaatsing van blijde verwachtingen of aangename indrukken, dan weder de uitdrukking der diepste smart en der wreedste teleurstelling, zoodat zij elken zielstoestand teekenen, van den blindsten hartstocht af tot het koelste scepticisme toe; en dat zonder eenige gekunsteldheid of veinzerij, met eene soms wel wat ruwe, maar altijd krachtige openhartigheid.

Die liedjes, die niet alleen waarde hebben uit een literarisch oogpunt als staaltjes eener ware en rijke poëzij, maar die ook nuttig zijn voor de studie der gewoonten, der taal en der gevoelens van ons volk, thans te doen kennen en voor de toekomst te bewaren, is het doel dat ik mij bij het uitgeven van dit boek heb voorgesteld. Een commentaar op deze verzameling zou de beste verhandeling over de zeden des volks zijn, die men zou kunnen schrijven, en niemand zal betwisten, dat, als wij een dergelijk werk uit den ouden tijd bezaten, wij daaruit meer leering zouden trekken en belangrijker bijzonderheden over het intieme leven zouden te weten komen, dan uit de dorre kronieken en uit de gekunstelde gedichten van hoofsche troubadours.

Alle provinciën van ons land hebben hunne lievelingsgezangen; maar op dit oogenblik vestig ik alleen de aandacht op de bewoners van die streken, waar zij het menigvuldigst zijn en waar zij in het Kastieljaansch worden gedicht. Galicië, Catalonië en Valentia hebben hunne eigene dialecten; de Baskische provinciën hebben eene verschillende taal. Maar het Spaansche volk vertoont in verschillende districten een zeer verschillend karakter en uiteenloopende gewoonten, en zoo ook een scherp afgeteekend onderscheid van neiging en aanleg. De kitteloorigheid der Kastieljanen op het punt van eer, de hoofdigheid en geestkracht der Aragoneezen, de praatzucht en vrolijke lichtzinnigheid der Andaluziërs, zijn spreekwoordelijk geworden.

Omtrent de dichtkunst geldt hetzelfde. Terwijl men in sommige streken nauwelijks andere liederen kent, dan diegene, die men door overlevering heeft ontvangen en die min of meer veranderd zijn, ontstaan zij elders elk oogenblik en in duizend verschillende vormen. De provinciën die onder dit oogpunt beschouwd de eerste plaats innemen, zijn stellig Andaluzië en Aragon, welke beide in dit opzicht, zooals in vele andere, eene merkwaardige overeenkomst aanbieden, hoe verschillend het karakter ook zijn moge, dat zij oogenschijnlijk vertoonen. Niets is moeielijker dan de oorzaak van een verschijnsel op te sporen, als men noch vaste gegevens, noch langdurige en door de ondervinding gestaafde proefnemingen, waarop men steunen kan, bezit; het zou dus gewaagd zijn, te willen verklaren waardoor die grootere voortreffelijkheid en meerdere ontwikkeling van het dichterlijke instinct ontstaan zijn, die zeer verschillende en ingewikkelde oorzaken hebben moeten. Gewoonte, opvoeding en levenswijze dragen ongetwijfeld het hare er toe bij, en inderdaad hebben die liederen iets oostersch in inhoud en vorm, zooals men ook opmerken kan in de gebruiken van vele gedeelten van ons land, die tot in zeer laten tijd met de Moriscos in aanraking waren. En dit komt mijns inziens niet zoo zeer door een rechtstreekschen invloed der Arabische letterkunde, als wel door de gewoonten die men van de Arabieren heeft overgenomen, en misschien wel in de allereerste plaats door de groote gelijkheid, die het karakter van ons volk, vooral in de zuidelijke provinciën, met dat der Oosterlingen heeft.

Aan Andaluzië en Aragon behooren drie vierde gedeelten van dit Liedboek, en het getal dergene, die ik van verschillende kanten verzameld heb, is zóó groot, dat, als ik ze alle uitgaf, zij verscheidene dikke deelen zouden vullen. De vruchtbaarheid in dit opzicht is zoo verbazend, dat men alleen op een gegeven oogenblik dien onuitputtelijken dichter betrappen kan; binnen weinige jaren zullen duizende andere coupletten en liedjes van mond tot mond gaan, die nog nooit waren gehoord en die ontstaan zullen uit voorbijgaande omstandigheden en vluchtige indrukken; zooals er ook vroeger zoo veel andere geweest zijn, die in vergetelheid zijn geraakt zoodra de omstandigheden waren veranderd, of de gevoelens, die ze in 't leven riepen, geen weêrklank meer vonden in 't hart der menigte. Op elk oogenblik, bij feesten, bij serenades, bij bedevaarten, zelfs in de

eenzaamheid van het veld, spruiten zij bij honderde voort uit het brein van een onbeschaafden landman, die korte gedichtjes, die dikwijls onbeduidend en flauw zijn, maar soms ook vol geestdrift en poëzij, of allerbevalligst en aardig; men hoort ze eens en nooit weêr; alleen diegene gaan van mond tot mond en van gehucht tot gehucht, die het meest overeenkomen met het algemeene gevoel, het meest passen op dikwijls terugkeerende toestanden, of op 't gemoed den diepsten indruk maken door waarheid van gedachte, door schoonheid van vorm, door geestigheid, soms ook door vreemde beelden.

De natuurlijkste vorm, waarin zich de dichterlijke geest van het ruwe en onbeschaafde volk uit, zijn de coupletten. Door het kleine getal verzen waaruit zij bestaan (want zelden zijn het er meer dan vier), is het zeer gemakkelijk, niet alleen ze te onthouden, maar ook ze te maken, daar zij geene andere moeielijkheid opleveren dan die van de maat, die men, door de gewoonte van ze te hooren en te zingen, als bij instinct kent, en die van het rijm, dat gewoonlijk in assonansen is[1], en dat in onze rijke taal, vooral als het slechts voor twee verzen noodig is, nauwelijks als een hinderpaal voor de verbeelding kan beschouwd worden. Er wordt nooit naar gestreefd, den volmaaktsten vorm te vinden, en men bekommert zich ook niet over de zuiverheid en juiste uitspraak der woorden. Men zoekt slechts op eene min of meer duidelijke wijze uit te drukken wat men gevoelt, en kiest daartoe den traditioneelen en meest bekenden vorm. Vele coupletten zijn derhalve in eene ruwe en hoogst onvolmaakte taal; andere moeten geschreven en uitgesproken worden op de wijze van 't volk, wil men hooren dat het verzen zijn; vele hebben bij toeval echte rijmen. Maar tevens kan men opmerken, dat de makers een zeer fijn en kieschkeurig oor hebben, zóó zelfs, dat het een wonder is, als men een onjuist vers vindt, mits men het op hunne wijze uitspreke, en vindt men het, dan kan men als algemeenen regel stellen, dat het echte couplet verminkt is. Bovendien vertoont zich eene zekere sierlijkheid, en in de ernstige coupletten eene soort van voorliefde voor de welluidendste, deftigste, om zoo

1 De assonans is een onvolmaakt rijm: alleen de klinkers rijmen, niet de medeklinkers. Voor ons gehoor is het gewoonlijk geen rijm; daarom zijn de proefjes van volkspoëzij in deze vertaling berijmd; slechts een paar malen zijn de assonansen als voorbeelden bewaard (‘hel’ en ‘geld’ op blz. 11, ‘bezweken’ en ‘eten’ op dezelfde blz.). (*Vert.*).

te zeggen edelste woorden, die niet schaadt aan de frischheid en ongekunsteldheid, maar die toont hoe men als bij instinct het onderscheid kent tusschen de dichterlijke taal en die van het dagelijksch leven. In de schertsende coupletten daarentegen, waarin alles van een belachelijken en komieken kant beschouwd wordt en die een geheel anderen gemoedstoestand of een geheel ander karakter vereischen, is de taal gewoonlijk grotesker en ruwer.

Beschrijvende of verhalende coupletten zijn er zeer weinig. In verreweg de meeste gevallen zegt de maker niet wat hij ziet, maar wat hij gevoelt of denkt; het is eene subjectieve en door en door lyrische poëzij, die ons merkwaardige bouwstoffen aan de hand geeft om den aard, het geloof en de neigingen van 't volk te beoordeelen. 't Zou moeielijk zijn, zijn toestand en zijn aard onder alle oogpunten te beschrijven; het zou een waardig onderwerp zijn voor een wijsgeerigen opmerker; maar ik voel mij niet in staat, die taak, welke eene diepere en langere studie zou vereischen, dan ik er aan wijden kan, naar eisch te vervullen. Ik zal mij dus tot beschouwingen over enkele punten bepalen, die zich als van zelve voordoen, als men de liedjes in hun geheel of in groote groepen beschouwt.

Geen criticus heeft zich met het onderzoek van deze soort van literatuur bezig gehouden, of hij heeft gesproken over den godsdienstigen geest, die onder ons volk heerscht, en ten bewijze daarvan de meest bekende liederen aangehaald. Zeker zal ik het algemeen erkende bestaan van godsdienstige gevoelens onder de massa van ons volk niet ontkennen of betwijfelen; maar het is naar mijn gevoelen eene dwaling, als men die waarheid, welke op andere manieren kon aangetoond worden, bewijzen wil door de religieuse coupletten die wij hebben. Op dezelfde wijze, en als men brokken citeert, zou men ook kunnen aantoonen, dat het Spaansche volk slecht, lui, ontuchtig, en zelf sceptisch en goddeloos is, en nog wel met veel meer citaten; want onder twaalf of veertien duizend coupletten, die ik bezit, bedraagt het getal godsdienstige nauwelijks twee honderd; en ware het mogelijk en welvoegelijk den geheelen voorraad uit te geven, dan zou het tegenovergestelde bewezen kunnen worden van 't geen men beweert, gesteld dat de redeneering opging. De religieuse liedjes zijn weinige in vergelijking met den onmetelijken voorraad van de grappige

en de minnedichtjes, en dit laat zich gemakkelijk verklaren, als men let op de omstandigheden, waaronder de liedjes ontstaan. Degeen die na een vermoeienden arbeid in 't veld des avonds de guitaar ter hand neemt, en om zijne zorgen te vergeten, vrolijk op straten en markten zingt, of degeen die zijne geliefde aan haar venster op eene serenade vergast, of op feesten en bruiloften het zijne toebrengt tot de algemeene vrolijkheid, en den dans verlevendigt door zijne kwinkslagen en grappen, - de zoodanige is ongetwijfeld in 't geheel niet gestemd voor den ernst van godsdienstige overpeinzingen, en zeker zijn de meeste coupletten gemaakt onder omstandigheden als de zoo even aangeduide.

Er zijn oogenblikken in 't leven onzer landlieden, die voor het dichten van godsdienstige liederen bijzonder geschikt schijnen: het zijn diegene, die zij in de eenzame natuur doorbrengen en waarin zij zich aan eene zekere droefgeestige mijmering overgeven, zoodat de verbeelding in bovenaardsche sferen schijnt te zweven. De Oostersche volken, die zeer veel neiging hebben voor die soort van trage droomerij, eindigen gewoonlijk met zich aan 't afgetrokkenste mysticisme over te geven, en geraken dan in den toestand dier Indische asceten, die door de bosschen ronddwalen, of langen tijd onbewegelijk blijven, verdiept in de overpeinzing van het oneindige. De Afrikaansche marabouts geven ons andere voorbeelden van zulk eene mystieke afgetrokkenheid, die ten slotte iedere andere neiging en hartstocht overheerscht; maar onder ons volk treft men dergelijke verschijnselen niet aan. Daarentegen zijn er vele omstandigheden - de liedjes toonen het telkens - welke den gemoedstoestand verraden van dengeen die zich overgeeft aan eene zoete rust en in wiens verbeelding, bijna zonder dat hij zelf het bemerkt, eene menigte onbepaalde denkbeelden en snelle gedachten, vermengd met eene zachte droefgeestigheid, elkander opvolgen en verdringen. Het zijn die oogenblikken waarin hij iets gevoelt, zonder te weten wat, en waarin de verbeelding vrij ronddwaalt, zonder dat de grillige kringen, die zij beschrijft, een spoor in 't geheugen achterlaten; men zou zeggen: de droomen van den wakende. Als hij zich dan overmant en iets wil uitdrukken, dan vindt hij zelden een vorm die voor de beelden past, die ze begrijpelijk en duidelijk maakt voor anderen, en dan ontstaan die onbepaalde, maar gevoelvolle zinnen, die in de liedjes zoo menigvuldig zijn.

'k Weet niet wat er in mij omgaat,
Wat ik wil of wat 'k bedoel;
Ik gevoel en spreek, maar weet niet
Wat ik spreek of zelfs gevoel.

Op den groenen boom daar ginder
Zingt het vogeltje zijn lied;
Zeg hem dat hij zwijge, moeder,
Want zijn zang baart mij verdriet.

Men zou onmogelijk kunnen raden, wat er in het hart van den maker van zulke coupletten omging op 't oogenblik dat hij ze dichtte; maar er straalt een diep en waar gevoel in door, dat zeer verschilt van het conventioneele gevoel van den beschaafden dichter, die overdenkt en weegt wat hij in zekere toestanden zeggen moet, en mystiek gevoel is er niet in.

Bij twee gelegenheden evenwel worden er godsdienstige liederen gemaakt: in de Heilige Week en op Kerstmis. De processies die in de Heilige Week plaats hebben en die het volk aan de verschillende perioden van 't Lijden herinneren, zooals ook de feesten en de muziek op Kerstmis, geven aanleiding tot het maken en zingen van gelegenheidscoupletten, die ‘saetas’ en ‘Goeden Nacht’ genoemd worden. Van de laatsten zijn velen in schertsenden stijl, die bij de vrolijkheid en de vermakelijkheden van het feest past. Daarenboven merkt men ook in diegene, die aan den godsdienst vreemde onderwerpen behandelen, een grooten eerbied voor de plechtigheden op, en de begeerte en gewoonte om de voorschriften van den godsdienst stipt na te komen.

Onder de godsdienstige zijn er uiterst weinige die van God spreken, en dan nog bijna altijd van den rechtvaardigen en gestrengen, zelden van den goedertieren en liefderijken God. En hier moet ik in 't voorbijgaan de slechte gewoonte van ons volk opmerken, dat telkens Gods naam misbruikt in eene menigte uitdrukkingen. De Joden wagen het niet, den onuitsprekelijken naam Jehovah te gebruiken, en als zij dien geschreven vinden, zeggen zij Adonai (mijn Heer); vele andere volken willen Gods naam ook niet noemen of doen het alleen met bijzonderen eerbied. Onder ons daarentegen is hij een term van vergelijking geworden of eene hyperbole, waardoor het volk de hoogst mogelijke overdrijving uitdrukt, zonder aan

het Oneindige Wezen in 't minst te denken. ‘Dat begrijpt zelfs God niet’, zegt men, om met klem uit te drukken, dat iets onbegrijpelijk is.

Harder ben ik dan het ijzer,
Dapperder ben ik dan God,

zegt een couplet, dat alleen met eene in ons land zeer gewone overdrijving wil te kennen geven: ik ben de dapperste der dapperen[1]. Maar hoewel het eenvoudig beschouwd moet worden als eene verkeerde uitdrukking en niet als eene opzettelijke oneerbiedigheid, schijnt het mij toch zeer berispelijk en stootend; het is het gevolg van gebrek aan goede opvoeding in zekere standen.

Veel menigvuldiger zijn de liederen die ten doel hebben, de Heilige Maagd te verheerlijken, die in ons land bijzonder vereerd wordt. Reeds in zeer ouden tijd is dit op te merken, en de Liedboeken der vijftiende eeuw bevatten allerlei soort van gedichten ter harer eer. Onze kunstenaars zijn vooral uitstekend door de manier waarop zij haar hebben voorgesteld, en het denkbeeld, dat ons volk van haar heeft, is allerliefst en vol poëzij. Zij is de beschermster; bij haar zoekt men toevlucht in nood en gevaar; haar roept men aan. Maar het is tevens te betreuren, dat in vele districten, waar de onkunde groot is, eenigen de Maagd als bijzondere schutsvrouw beschouwen bij alles wat zij doen, zoodat zij haar niet alleen aanroepen om hen in gevaar en angst bij te staan, maar ook als zij iets misdadigs gaan verrichten. Langzamerhand evenwel verdwijnt die verkeerdheid, die door vreemdelingen, als zij over ons land spraken, zeer overdreven is.

Deze opmerkingen, die voor grootere uitbreiding vatbaar zijn, toonen, dat er in het Spaansche volk, welks aard harts-

1 Men verhaalt dat een Andaluziër, die juist uit een kroeg kwam, aan den ingang eener straat ging staan met een knipmes in de hand, en dat hij, terwijl hij zich in allerlei bochten wrong om zijn evenwicht te bewaren, begon te schreeuwen: ‘Hier mag niemand door, al was 't God zeif.’ Juist kwam er van den anderen kant een knaap met een schel, gevolgd door twee rijen kaarsen en door een priester die het laatste oliesel aan een stervende ging toedienen. De dronken man nam zijn hoed af, stak zijn mes weg, ging op zijde, knielde, begon zeer devoot op zijn borst te slaan, en toen de processie voorbij was, stond hij met heel veel moeite op om den priester te volgen, terwijl hij tusschen zijne tanden mompelde: ‘Als ik niet meê moest gaan met het Heilige Sacrament, dan zou zelfs God hier niet door zijn gegaan.’

tochtelijk, hevig en enthousiast is, een aanleg tot godsdienstigheid bestaat, die, goed ontwikkeld en geleid, de beste resultaten kan opleveren. Maar zijne opvoeding is zeer onvolmaakt en zijne godsdienstige denkbeelden zijn eenigszins onbepaald en gemakkelijk te verwringen, zooals blijkt uit de snelle opkomst in eenige provinciën van zekere sociale leerstelsels, die met onrechtzinnige grondbeginsels in 't godsdienstige gepaard gaan. Het blijkt verder, dat ons volk geheel vreemd is aan het afgetrokkene mysticisme, en dat het eene groote voorliefde heeft voor de symbolen en denkbeelden, die het meest de verbeelding treffen.

Vele der voorafgaande opmerkingen zijn ook op de moralistische coupletten toepasselijk, die groote overeenkomst met de religieuse hebben, daar beide het product zijn van hetzelfde of van een gelijksoortig gevoel. In de seguidillas, die in 't algemeen in eene iets hoogere klasse ontstaan, zijn de moreele ideën overvloedig, en er bestaat nauwelijks eene ondeugd die daarin niet berispt wordt, of eene deugd die niet wordt verheerlijkt, soms met den grootsten ernst en soms op schertsenden toon. Ook in de coupletten vindt men, ofschoon niet zoo dikwijls, stellingen der zuiverste zedeleer, die op eene bewonderenswaardige wijze, eenvoudig en puntig, zijn uitgedrukt, nu eens als spreuken, dan weder als vriendelijke raadgevingen. Kwaadsprekendheid en laster worden afgekeurd, evenals andere ondeugden die aan alle standen gemeen zijn.

> Meer nog dooden booze tongen
> Dan de beul, hoe wreed hij zij;
> Met zijn zwaard velt hij slechts éénen,
> Honderden vermoorden zij.

In 't algemeen, en dit ligt in den aard der zaak, wekken die ondeugden, die zich onder de hoogere standen vertoonen, en wier nadeelige gevolgen de armen en hulpeloozen ondervinden, de verontwaardiging van 't volk meer op, dan die, welke zich in zijne eigene sfeer voordoen. Er zijn zeer weinige coupletten waarin dronkenschap of zelfs diefstal berispt wordt; daarentegen worden gierigheid en trotschheid op een hoogen rang of groote rijkdommen gedurig gehekeld, en men klaagt er over, dat in de maatschappij rijkdom en geluk meer vermogen dan deugd en kennis, dan zedigheid en nederigheid.

God regeert hoog in den hemel,
En de duivel in de hel;
Maar op deze booze wereld,
Daar regeert alleen het geld.

Dat u God 't geluk steeds geve,
Enkel kennis baat u niet;
Waartoe dient, mijn zoon, u kennis,
Als 't geluk uw huis ontvliedt?

Toen ik schatten had vergaderd,
Noemde men mij altijd Heer;
Nu ik alles heb verloren,
Heet ik Thomas, zonder meer.

Gewoonlijk beschouwt het arme volk met een stil genoegen de plotselinge angsten, teleurstellingen en verdrietelijkheden, die den rijke verontrusten; soms evenwel vertoont zich eene christelijke onderworpenheid en eene soort van wijsgeerige berusting; zij ontstaat uit een edelaardig gevoel, dat kalmte van geest verkiest boven de goederen der fortuin, kennis boven rijkdom;

Kennis is meer waard dan rijkdom,
Zegt het spreekwoord en te recht;
Rijk toch kan ook de arme worden,
Kennis koopen, dat gaat slecht.

Geen wonder ook dat degeen, die verstoken is van de genoegens en gemakken die de rijkdom geeft, - dat degeen, die door dagelijkschen arbeid in zijn levensonderhoud moet voorzien, terwijl de door het lot meer begunstigden het leven gemakkelijk doorbrengen, het eenige stellige voordeel roemt en prijst, dat de natuur hem boven de rijken gegeven heeft: lichaamskracht. De jongelingen en jonge meisjes der gegoede standen, de jonkertjes en dametjes zooals 't heet, zijn in 't oog des volks ziekelijke, teere, zwakke wezens, zonder moed en flinkheid, lichamelijk en zedelijk ontaard, die voor alles bang zijn en van alles schrikken.

Aan een slechte spijsvertering
Is een heertje 's nachts bezweken,
Daar hij één gebraden eitje
In drie avonden dorst eten.

Door de zachtheid van ons klimaat en de vruchtbaarheid van ons land, dat daarenboven schaars bevolkt is, kunnen de arme klassen wat meer welstand genieten dan elders, en is de ellende minder menigvuldig en minder groot dan in 't noorden van Europa, waar zij een ernstig en zeer moeielijk op te lossen problema geworden is, dat voor de maatschappij hoogst gevaarlijk kan worden. En daar zedebederf tot de onmiddelijke gevolgen der ellende behoort, zoo is ongetwijfeld het volk bij ons, over 't geheel genomen, eenvoudiger en zedelijker dan het elders is, beter vooral dan in die groote, sterk bevolkte steden, waar het contrast tusschen de grootste armoede en de overdrevenste weelde de slechte hartstochten opwekt en eene gedurige overspanning veroorzaakt, die tot de hevigste wanhoop leiden kan. Het is dan ook opmerkelijk, dat zich bijna in geen enkel lied het denkbeeld van zelfmoord vertoont. Wel vindt men het verlangen naar den dood, als het eind van alle smart, min of meer duidelijk uitgedrukt; maar het is niets meer dan eene hyperbole van een wanhopigen minnaar. Een ander gevolg van de betrekkelijke welvaart is eene zekere neiging tot traagheid en het ‘dolce far niente’, een zekere afkeer, niet alleen van lichamelijken arbeid, maar ook van inspanning van den geest. De Spaansche traagheid is tot een spreekwoord geworden, en ofschoon eenige schrijvers uit vaderlandsliefde getracht hebben, ons van die blaam te zuiveren, zoo ben ik voor mij overtuigd dat wij ze maar al te zeer verdienen. De gesteldheid van onzen grond is niet zoodanig, dat zijne bewoners, ten einde zich het noodige te verschaffen, genoodzaakt zijn den geest in te spannen, om die werktuigen uit te vinden, die andere takken van nijverheid met reuzenschreden hebben doen vooruitgaan, en aanhoudenden lichamelijken arbeid vordert hij ook niet. Er bestaat een couplet dat zeer levendig het karakter of liever de staatkundige gesteldheid van twee vreemde natiën en van de Spanjaarden teekent; het luidt aldus:

> De Russen komen over land.
> En de Engelschen over zee;
> Maar ik, omdat 'k een Spanjaard ben,
> Lig op mijn canapé.

Hieruit moet mijns inziens de neiging voor traditie en rou-

tine verklaard worden; men houdt zich aan 't geen men ongevoelig en zonder moeite van kindsbeen af geleerd heeft; van daar ook de passieve tegenstand, dien men ontmoet, als men eene nieuwe manier van werken wil invoeren, die, al is het dan ook maar voor korten tijd, eene aanhoudende oplettendheid vordert om ze aan te leeren. Niet dat de Spanjaarden bevattelijkheid zouden missen, verre van daar, maar zij laten liever de verbeelding vrij ronddwalen en hebben een afkeer van de inspanning die het kost, om de geestvermogens op één enkel punt te vestigen. Dit is een van de merkwaardigste punten van overeenkomst tusschen de Andaluziërs (want zij vooral zijn hiervoor bekend) en de Oosterlingen. Wel zijn voor de Mohammedanen de wetten, de bespottelijke organisatie, de vermenging van godsdienstig en burgerlijk recht, van dogma en wetten, onoverkomelijke hinderpalen, die elken vooruitgang en elke radicale verbetering beletten; maar de aard van het volk strookt met zijne verlamming. Het houdt zeer veel van mijmeren, zeer weinig van diepzinnig denken. Duizende dichters, oprechte en bezielde geloovigen, groote wereldberoerders, stoutmoedige krijgslieden, woeste dweepers, kortom, tallooze mannen van hartstocht en geestdrift zijn er uit voortgekomen, maar geen enkele oorspronkelijke wijsgeer en zeer weinige staatslieden die een grootsch doel voor oogen hadden. De halve wereld heeft het veroverd, en het heeft zelfs geen middelmatig bestuur kunnen vestigen. Bij ons hebben, zooals het dan ook niet anders kon, de grootere buigzaamheid der staatsinrichting, de aanraking met andere volken, de gedurige mededeeling van denkbeelden door de drukpers, zeer groote veranderingen en onmiskenbare verbeteringen te weeg gebracht, vooral in den laatsten tijd, zoodat wij wat vroeger of wat later dezelfde hoogte zullen bereiken als de meer gevorderde volken. Degenen die beweren dat Afrika bij de Pyreneën begint, belasteren ons, zij mogen het dan uit onkunde doen, of uit niet te rechtvaardigen minachting, Maar toch is het duidelijk op te merken, dat gebrek aan initiatief, die traditioneele onverschilligheid, die maakt dat wij gewoonlijk aan het bestuur het bedenken en uitvoeren van datgene overlaten, wat elders door eigenbelang en door den aandrang van 't volk tot stand komt. Het zou natuurlijk schijnen, dat, onder een hoofdzakelijk landbouwend volk, zooals het onze, alles, wat op dien gewichtigen tak van algemeene welvaart en rijkdom betrekking heeft, beter ontwik-

keld en verder gevorderd ware dan ergens elders; dat onze rivieren water bezorgden aan duizende kanalen, om vruchtbaarheid en leven te schenken aan de drooge en onvruchtbare districten; dat onze handwerkslieden die van andere natiën overtroffen in het vervaardigen van alle soorten van werktuigen, die voor den landbouw dienen kunnen. Maar het is geheel anders, en ik herinner mij den vreemden indruk dien onlangs de lezing van een werk[1] op mij maakte, waarin eene reis door Armenië verhaald wordt, en waarin eene nauwkeurige beschrijving voorkomt van de ploeg, de karren en de andere werktuigen, die de Kurden voor den landbouw gebruiken, terwijl de schrijver zich zeer verwondert, dat zij in dit opzicht nog ongeveer op dezelfde hoogte staan als in den bijbelschen tijd. Welnu, die kar en die ploeg zijn volkomen dezelfde als in Andaluzië, en als men daar eenige verbetering wil invoeren, heeft men langen tijd te worstelen met den onwil der boeren, die, zooals zij zeggen, het niet eens kunnen worden met de nieuwe uitvindingen.

Letten wij daarentegen op den aard van ons volk, wat gevoel betreft, dan zal men elders zelden evenveel kracht, geestdrift en hartstocht vinden. Het bezit eene diepgewortelde liefde, die schijnt te sluimeren, als zij niet wordt getergd, maar die bij zekere gelegenheden zich met eene ongeloofelijke kracht en duurzaamheid vertoont: het is de liefde voor het vaderland, waardoor de Spanjaarden nooit eene vreemde heerschappij erkennen of verdragen, en nooit zou hun die met geweld kunnen worden opgedrongen, zonder een gedurig protest en eene eindelooze worsteling. De Fransche legers zijn zegevierend ons schiereiland doorgetrokken, en zij hebben getracht, hunne heerschappij in ons land te vestigen. Onmogelijk! De in het duister wroetende oorlog van 't volk werd steeds verschrikkelijker en bloediger, de wrok schoot onophoudelijk dieper wortels. ‘Dat gebeurt in Spanje, omdat er geen mannen zijn’, zeide een boer, die wapens noch makkers had, toen hij de benden der vreemde indringers zag voorbij trekken, en iedereen dacht zooals hij, zonder dat men zich afvroeg of de Franschen beter of slechter waren dan wij, zonder dat men overwoog of zij ons goed of kwaad brachten, maar eenvoudig omdat het Franschen waren. Sinds langen tijd scheen dit gevoel in ons

1 Layard, ‘Discoveries in the ruins of Nineveh and Babilon’.

land verdoofd; maar toen op zekeren dag de mare weêrklonk, dat de Mooren, onze traditioneele vijanden, ons beleedigden en met minachting behandelden, ging er eensklaps een kreet van verontwaardiging en woede op, die zich als een elektrieke vonk van den een aan den ander mededeelde. Wij zijn allen getuigen geweest van de trekken van zelfverloochening, van onbaatzuchtigheid en van geestdrift, waartoe de oorlog tegen de Marokkanen aanleiding gegeven heeft, en de liederen hebben er de geheugenis van bewaard.

Maar 't is in de minneliedjes dat het volk de geheele vlucht zijner verbeelding en al de tooisels zijner lachende fantasie vertoont. Verwonderlijk schoon teekent het datgeen wat het gevoelt; van den eersten aanblik en van de eerste kennismaking af tot de diepste verachting of de volkomenste onverschilligheid toe, kan men al de voorvallen en slingeringen van een minnehandel nagaan en toonen zij zich onder alle mogelijke gedaanten. Nu eens is het die diepe, min of meer schuchtere, onoverdachte en aan alle onkuische begeerten vreemde liefde, die zich in teedere, onbestemde en droefgeestige woorden uit, dan weder de blinde, woeste en alles wagende hartstocht; hier het zuivere zielsgenot, ginds de minst bedekte zinnelijke lusten; soms eenvoud en vertrouwen, een ander maal verraad en ontrouw. Maar altijd waarheid en altijd poëzij!

Enkele keeren wordt aan de zedelijke hoedanigheden, aan karakter, talent en zachtheid, de voorkeur gegeven boven lichamelijke schoonheid; maar gewoonlijk wordt men geketend door het vuur van zwarte oogen, door de schittering van blozende wangen, door den glimlach van bevallige lippen, door gratie en sierlijkheid van bewegingen, want, zooals het liedje luidt:

> De liefde treedt door de oogen in,
> En woont dan in het hart;
> Door de ooren wordt ze staâg gevoed,
> Door hoon sterft zij van smart.

Alles wat de natuur liefelijks en bekoorlijks voortbrengt is in de liederen bijeengebracht om de bevalligheden der geliefde te beschrijven, en zij komen zoozeer in het begrip van schoonheid overeen, dat het product der verbeelding van zeer velen een ideaal type vormt, dat in de hoofdtrekken altijd het zelfdeis, alsof het de schepping ware van een enkel persoon. En 't geen

vreemd genoeg is in een zuidelijk land: als het haar eener vrouw bezongen moet worden, dan onderstelt men gewoonlijk dat het rood is, terwijl de oogen meestal zwart moeten zijn en de gelaatskleur bruin.

Zoo dikwijls de minnaar zijne getrouwheid roemt, is hij onnavolgbaar; rampen, tegenspoed, de listen zijner vijanden, niets kan die trouw doen wankelen. Hij is geboren om haar te beminnen tot aan den dood toe, en zelfs na zijn dood zal zijn gebeente er de sporen van dragen:

> Lig ik tien jaren reeds in 't graf,
> Een prooi der wormen, half vergaan,
> Nog zal er op mijn dor gebeent:
> ‘Ik had u lief,’ te lezen staan.

Het denkbeeld dat zij aan een ander zou kunnen toebehooren, is hem ondragelijk; hij zou ze dan nog liever dood zien:

> Liever leg 'k in 't graf u neder,
> O gij leven van mijn leven,
> Dan dat ge aan een andren jongling
> Ooit uw liefde weg zoudt geven.

En dezelfde energie, dezelfde hartstochtelijkheid, vertoonen zich in de liederen van jaloezij, van klachten, en eindelijk in die van versmading en verachting.

De minneliedjes, die het talrijkst en eigenaardigst zijn, brengen mij als van zelve tot eene vraag, die ik niet met stilzwijgen mag voorbijgaan. Als wij over de mate van beschaving en zedelijkheid bij een volk willen oordeelen zonder in eenig uiterste te vervallen, dan moeten wij, bij het uiteenzetten van zijne goede hoedanigheden, ons hieromtrent geene te groote illusies maken en het niet ten onrechte voorstellen als een volmaakt model van alle deugden in 't algemeen en van iedere deugd in 't bijzonder, niet zeggen dat het uitmunt door eenvoudigheid, nederigheid, kuischheid, gevoel van schaamte, zedigheid, kortom door alle hoedanigheden die een goed Christen maken. Het is eene overdrijving waarin sommigen uit patriotisme vervallen zijn, en omdat zij van meening waren dat het tot de taak der kritiek behoort, de gebreken te ontveinzen, waaraan onze lagere standen nog lijden, en hunne feilen en

ondeugden te vergoelijken. Mijns inziens past het niet alleen, hunne goede gevoelens, hunne edelmoedigheid, hunne vaderlandsliefde, hunne eenvoudige en matige gewoonten, de oprechtheid hunner vriendschapsbetuigingen en de levendigheid van hun geest te prijzen en te roemen, maar moeten wij ook hunne gebreken nagaan en duidelijk aanwijzen, zoowel wat in hun karakter lofwaardig is en verdient te worden aangekweekt, als wat er nog onbeschaafd in is, en berisping en verbetering eischt.

Een onzer uitstekendste dichters[1], die gelegenheid gehad heeft te toonen, dat hij in deze zaak een bevoegd rechter is, verzekert in eene merkwaardige redevoering over de volkspoëzij, dat zij uiterst kuisch is, dat er nauwelijks liedjes gevonden worden, die eene liefdesverklaring behelzen, dat zinnelijk genot er nooit in doorstraalt. Het doet mij inderdaad leed dat die bewering door de werkelijkheid niet bevestigd wordt; maar ik aarzel niet te verzekeren, dat de volksmuze ongelukkigerwijze nog uitermate vrij is, niet alleen in haren vorm, maar ook in hare gedachten. Het is onmogelijk vol te houden, zonder de duidelijke waarheid in 't aangezicht te slaan, dat in de liedjes slechts ééne soort van liefde behandeld wordt, namelijk de zuiverste, de onschuldigste. Er zijn zeker vele van dat genre, maar er zijn veel meer die het tegendeel bewijzen. Men begrijpt gemakkelijk, dat noch deze verzameling, noch eenige andere die mogt worden uitgegeven, diegene bevatten zal, die in dit geval tot voorbeelden zouden kunnen dienen, maar liefdesverklaringen zal men in dit Liedboek genoeg vinden, en er zijn er onder, waarin de minnaar vraagt en aandringt tot lastig worden toe, met de grootste stijfhoofdigheid en zonder een schaduw van dubbelzinnigheid:

> Liefje, gij moet mij beminnen,
> Mij met wedermin betalen,
> En ik moet uw beste vriend zijn,
> Of de duivel moge u halen!

Voeg daarbij een aantal andere, die men op hunne plaats vinden kan, en waarin phrases voorkomen zoo als deze: ‘Als gij soms geen minnaar hebt, hier ben ik,’ en vele andere dergelijke, die de bewering, welke ik bestrijd, ten eenenmale omverwerpen. Hetzelfde geldt ten opzigte der kieschheid der

1 Don Antonio García Gutierrez.

taal en het hartstochtelijke der gevoelens. In de vele verzamelingen die mij uit de provinciën zijn toegezonden en onder de oudere die ik gelegenheid heb gehad te onderzoeken, bevindt zich zulk een groot aantal liedjes, wier uitgaaf onbetamelijk en onmogelijk zijn zou, dat zij een dik deel zouden vullen. En met uitzondering van eenige al te grove, zijn zij zoo aardig en bevallig getourneerd, dat zij om die reden onder 't volk bewaard blijven en overal gezongen worden, zoodat het zonderling is, dat het bedoelde lid der academie nooit een enkel daarvan gehoord heeft.

Desniettemin mogen wij niet zeggen, dat in 't algemeen onze maatschappij en ons volk in dit opzicht in 't geheel niet vooruitgegaan zijn. Datgene toch, wat tegenwoordig tot de laagste klassen beperkt is, was oudtijds iets algemeens en werd zelfs onder de aristocratie en aan 't hof toegelaten. In het Liedboek van Baena, dat, zooals men weet, verzameld werd tot tijdverdrijf en vermaak van koning Jan II en zijne gemalin Maria, heeft men in onzen tijd, toen men het uitgaf, veel moeten weglaten, en vuile uitdrukkingen heeft men door punten moeten vervangen. Het Algemeene Liedboek van Castillo bevat gedichten, die thans zelfs de meest onbevooroordeelde onuitstaanbaar zou vinden. Het Grappige Liedboek, dat, zooals men zegt, het eerst te Valentia in 1519 uitgegeven en weinige jaren geleden te Londen herdrukt is, bevat producten van hofdichters en personen van hoogen stand, die thans iedereen zich schamen zou voor de zijne te erkennen. Men zou moeielijk aan een modernen schrijver de uitgaaf van een boek, zooals de Celestina is, vergeven, en in de tooneelstukken van Tirso, in de werken van Quevedo en Góngora, komen plaatsen voor, die geen dichter van onzen tijd zou kunnen navolgen zonder zich aan de algemeene afkeuring en aan zeer harde berispingen bloot te stellen. Bewijs genoeg, dat de hedendaagsche maatschappij kiescher en beschaafder is. Maar die vooruitgang, die zich onder de hoogere standen vertoont en die zich langzamerhand aan de lagere zal mededeelen, heeft in ons land nog op verre na zijn uitersten grens niet bereikt, en ofschoon ons volk niet zoo schaamteloos is als het Fransche, ofschoon op de bovenste verdiepingen en in de herbergen geen romans gelezen worden zooals die van Paul de Kock, zoo is het toch nog ver verwijderd van het spreekwoordelijke gevoel van schaamte der Germaansche volken, die aan het onze niet zonder reden zijne groteske en

lichtzinnige taal verwijten. Misschien kan dit niet geheel verholpen worden en ligt het gedeeltelijk in 't klimaat, in 't ras, in een eigenaardigen geest; maar het feit is onbetwistbaar. Onlangs heeft men in tijdschriften de aandacht der regeering moeten vestigen op de onbetamelijke liedjes die dagelijks te voorschijn kwamen; het is ook niet lang geleden dat José Grimaud eene verzameling heeft doen drukken, met eene korte voorrede, waarin hij verklaart, dat hij die liedjes gemaakt heeft met het loffelijke doel om diegene te verdringen, die hij op de Plaza de Oriente uit den mond der jonge meisjes hoorde en die geen beschaafd oor dulden kon. Men kan verder uit de huiselijke gewoonten, de vermakelijkheden en feesten onzer landlieden, merkwaardige en duidelijke feiten aanvoeren, en daar zij zonderling zijn en het mij niet bekend is dat er melding van is gemaakt, zal ik op een daarvan wijzen, dat niet zonder belang is. De uitstekende geleerde, die zijn waren naam onder dien van ‘De Kluizenaar’ verborg[1], heeft reeds bij eene andere gelegenheid, in zijn gemakkelijken, gekuischten en allergeestigsten stijl, waardoor hij boven alle anderen uitmunt, ‘de Boersche Spelen van Alora’ beschreven; maar niemand, voor zoo ver ik weet, heeft de ‘Boerderij-spelen’ geschetst, en het zal niet ongepast zijn, er eene korte beschrijving van te geven.

Op plegtige tijden, op feestdagen, als elke arbeid op 't veld stilstaat, in 't bijzonder op bruiloften, die in Andaluzië drie dagen lang duren, vormen de ‘spelen’ een der voornaamste en aangenaamste gedeelten van het ‘feest’; zij vervangen van tijd tot tijd de muziek en den fandango, en geven aanleiding tot de zonderlingste en vreemdste tooneelen. In eene kleine zaal, als die er is, en waarvan het huisraad bestaat in niet zeer overvloedige stoelen van ruw eikenhout met zittingen van gevlochten touw; die verder versierd is met eenige prenten van heiligen, en wier zoldering nooit zoo hoog is of men kan ze met de hand aanraken; of wel in de keuken, op wier verbazend grooten schoorsteenmantel al het gele en roode koperen huisraad blinkt, en die verlicht wordt door een lamp met vier pitten, een product van Lucena, of wel door een tinnen lamp met een haak, die in de muur is vastgespijkerd; - in de zaal

1 ‘El Solitario’ was het pseudonym van Don Serafin Estevanez Calderon, den schrijver der ‘Tooneelen uit Andaluzië,’ die in 't begin van dit jaar overleden is. (Vert.)

dan of in de keuken zijn de gasten, jongelingen en meisjes, koe- en schaapherders, in de rondte dicht opeen gepakt, terwijl het midden open blijft, voor zoover de nauwe ruimte het maar gedoogen wil. Op de eereplaats zet zich de muzikant; met eene zekere deftigheid en een air van suprematie, met zijn hoed diep op 't hoofd gedrukt, met de cigaar in den mond en met het eene been over 't andere geslagen, begint hij, na vele pogingen om de ontstemde guitaar in orde te brengen, die als door een wonder geene harer snaren mist, de vrolijke tonen te doen hooren, en weldra vangt dan ook de dans aan, en het geklikklak der castagnetten, en de slingering der figuren, waarbij er een meisje is, dat beweert en er zich op verhoovaardigt, wonderen te kunnen doen, die den vlugsten beschamen; verder de lofspraken en uitroepen der omstanders, en de coupletten die elkander zonder ophouden in alle tonen en modulaties opvolgen, totdat de vermoeide danseres met een kus haren cavalier voor zijne vriendelijkheid en met een tweeden den guitaarspeler voor zijne moeite beloont, waarna zij weder naar hare plaats gaat rooder dan een klaproos. Intusschen gaat de kan of kruik rond, en het gesnap en de grappen en het leven gaan hun gang, totdat een nieuw personage, dat vroeger met eene zekere geheimzinnigheid uit het gezelschap verdwenen is en met anderen in een ander vertrek iets wat men niet weet beraamd heeft, zich vertoont en zegt: ‘Spel.’ Bij 't hooren van dat woord wordt de dans gestaakt, de muziek zwijgt, de guitaarspeler legt zijn instrument op zijne knieën, en allen toonen door hun glimlachen en hun vergenoegd gelaat, dat zij een prettig tijdverdrijf verwachten. Nooit ontbreekt er een ruwe, maar vrolijke landman, bekend door zijn losse grappen, die de voorstelling begint met eene soort van inleiding of voorloopig tooneel, dat in eene korte alleenspraak bestaat, die met een kwinkslag eindigen moet, hetzij dat hij iemand der aanwezigen door groteske toespelingen belachelijk maakt, hetzij dat hij eenvoudig eenige op de omstandigheden toepasselijke spreuk opzegt, of eene onverwachte dwaasheid vertelt. Dat heet ‘begin van 't spel’ (entrada de juego) en staat gewoonlijk in geen verband met het tooneel, dat naderhand vertoond moet worden. In dit laatste zijn alleen de hoofdinhoud en de ontknooping van te voren afgesproken; de samenspraak en de verdere incidenten worden door de acteurs geïmproviseerd. Soms is het een verhaal of alleenspraak, of een koddig sermoen, dat door dengeen wordt voor-

gedragen, die op de meest losse en bevallige wijze spreken kan, terwijl hij gehuld is in een aantal dekens, die eene pij moeten voorstellen, en hij, in plaats van een crucifix, een dood konijn of iets dergelijks vertoont. Meestal evenwel is het een samenspraak, en als eene proef zal ik eenige van diegene mededeelen, die de landlieden zelve als de onschuldigste en oorbaarste beschouwen. In een mantel gewikkeld, met zijn hoed tot op de oogen toe neêrgetrokken, en met een air van gewicht en majesteit, vertoont zich een jonker, die sierlijk door 't vertrek wandelt, alsof hij het hart der eene of andere dame door zijn bevallig voorkomen wil veroveren. Een arme man, met lompen bedekt en op een stok leunende, komt hem een aalmoes vragen, daar hij een persoon van heel wat beteekenis schijnt te wezen; de jonker scheept hem met een snauw af; de bedelaar smeekt, houdt aan, valt hem lastig, en om zijn onbarmhartig gemoed te vermurwen, toont hij hem, dat hij geen hemd aanheeft. In een oogenblik werpt de ander zijn mantel af en vertoont zich naakt, terwijl hij uitroept: ‘Welnu, ben ik er dan zoo goed aan toe?’ IJlings verdwijnen beiden en 't spel is uit. Een ander maal haalt men een onervaren en onnoozelen jonkman (want dezulken zijn er ook) er toe over, zich uit te kleeden en te laten vastbinden in een baktrog, waarboven men dan een anderen plaatst, zoodat alleen het hoofd te voorschijn komt, terwijl men hem beduidt dat dit noodig is voor het alleraardigste ‘spel van de schildpad.’ Zoo brengt men hem in 't midden van 't vertrek, en terwijl nu de patient het resultaat afwacht, ligt men den bovensten baktrog op en vertoont den jonkman aan de feestgenooten in den toestand waarin hij ter wereld gekomen is. En dan moet men zien hoe de mannen schateren van lachen, hoe de vrouwen het gelaat met beide handen bedekken, hoe de bedrogene dreigt, vloekt, tiert en raast, hoe hij worstelt om de touwen los te maken. Men bedekt hem dan weder en draagt hem naar een ander huis, waar hij zich weder kan aankleeden, maar waar men hem opgesloten moet houden, zal het feest in vrede eindigen. Een der gewoonste en komiekste is eindelijk het ‘spel van den afgedankten soldaat.’ De voornaamste acteur en eenige anderen verkleeden zich als vrouwen, en de eerste begint vrolijk te verhalen hoe haar zoon, die vele jaren in dienst is geweest, duizenderlei ellende heeft doorgestaan, getuige geweest is van ijselijke tooneelen, en bloot heeft gestaan aan duizend tegenspoeden en ernstige gevaren, gezond

en heelshuids terugkeert en binnen weinige oogenblikken moet aankomen. Inderdaad, men komt zeggen dat hij nadert, en al de buurvrouwen gaan hem onder groot leven te gemoet. Korten tijd daarna komen zij terug met een ontzettend grooten waterpot, dien zij in triomf ronddragen en die den afgedankten soldaat moet voorstellen. Hij wordt midden in 't vertrek geplaatst en de moeder doet hem een aantal vragen, gepaard met uitroepen van verbazing over de verwonderlijke zaken die hij gedurende zijne veldtochten gezien heeft. En nu zijn de vrouwen, die vroeger hare oogen moesten bedekken, genoodzaakt hare ooren toe te stoppen, als zij de doorschijnendste toespelingen en dubbelzinnigheden, die men maar bedenken kan, niet hooren willen. Het gebeurt soms dat de landlieden hunne spelen vertoonen voor den landheer of voor andere personen, die hun eerbied inboezemen; maar het kost dan groote moeite, hen er toe over te halen, de tooneelen niet al te aanstootelijk te maken, en als zij 't eindelijk beloofd hebben, vertoonen zij als de decentste zulke als ik beschreven heb.

Het moet gezegd worden, dat zij zich alleen bij uitzondering, op feestdagen, als alle deftigheid ter zijde gesteld wordt, zulke groote vrijheden veroorloven, en dat die tooneelen niet tot regel mogen dienen om daaruit hunne dagelijksche gewoonten te beoordeelen; maar zij toonen toch een toestand van vrij groote ruwheid, die veel te wenschen overlaat onder 't oogpunt der zedelijkheid en der kieschheid.

Op dergelijke feesten zijn ook de schertsende en grappige liedjes menigvuldig. Eenige daaronder zijn aardig en niet meer; andere daarentegen hebben eene inderdaad verschillende kleur. Zij toonen den gemoedstoestand van den koelen en onverschilligen, soms zelfs van den twijfelaar, die de wereld door het prisma van het bespottelijke beschouwt, met hare genoegens en smarten spot, en haar hare ellenden voorhoudt. In den grond hiervan schuilt veel treurigs, want het beduidt: teleurstelling, ontkenning der poëzij, verlies van illusies, het praktische leven tegenover het leven des geestes, de werkelijkheid die het verhevenste streven der ziel doodt, ofschoon dit alles zich vertoont, niet in 't kleed eener strenge en troostelooze wijsbegeerte, maar in een jolig narrenpak. 't Is zooals Democritus zegt: ‘'t leven is een ongeluk; laat ons daarom lachen zoo lang het duurt!’ niet zooals Heraclitus zegt: ‘Laat ons weenen terwijl het voorbijgaat!’

Hij die dood is wordt begraven;
Een mooi ding! Dat is 't besluit!
Amuseer u dus, mijn liefje,
Morgen sterft gij en 't is uit!

Wie verdriet heeft, hij moet sterven,
Ook dien 't niet heeft haalt de dood;
Ik wil altijd vrolijk leven,
Morgen sterf ik, maar wat nood?

Om deze reeds al te lange inleiding te besluiten, zal ik nog over ééne gewoonte handelen, die met de liedjes in rechtstreeksch verband staat. De radicale veranderingen, die de moderne beschaving snel in onze maatschappij te weeg brengt, zullen binnen kort zekere oude en zeer eigenaardige gebruiken geheel doen verdwijnen, waarvan zelfs thans niet meer dan zwakke en misvormde overblijfsels bestaan. Dit is onder anderen het geval met het leven der studenten, die vroeger eene afzonderlijke klasse vormden door hunne eigenaardige kleederdracht, gewoonten en levenswijze. In de provinciën zijn nog eenige sporen en gebruiken overgebleven, ofschoon dan ook weinige, die aan de goede tijden van het wereldberoemde Salamanca doen denken. Als het academische jaar ten einde is, vereenigen zich vier of vijf studenten om eene avontuurlijke reis van de eene plaats naar de andere te beginnen, bij welke gelegenheid zij de herbergiers foppen en de meisjes kussen, terwijl zij zingen met accompagnement van fluit en guitaar. Ieder hunner draagt zijn lang overkleed en langen mantel, die meer gaten heeft dan een zeef en meer lappen dan er kwartieren zijn op 't wapenschild der familie Tellez, en op 't hoofd den grooten driepuntigen hoed, met den onmisbaren houten lepel om soep te eten, zooals Don Quichot zich uitdrukte in het vermaarde gesprek over de wapenen en de letteren. Een uit het troepje slaat op de tamboerijn met handen, elleboogen, knieën, kin, zelfs met neus en hielen, terwijl intusschen de beste spreker, die tevens de onbeschaamdste is, om een aalmoes vraagt met duizend aardigheden en kwinkslagen en met een tot wanhoop drijvend aanhouden. Evenals de gevangenen hunne gevangenschap bezingen, en de soldaten hunne vermoeienissen en gevaren, bezingen de studenten hun honger. Als men hen gelooven wil, dan zijn zij zóó arm en hebben zij zóó lang moeten vasten, dat hun maag eene hevige en eindelooze winterkoude te verduren

heeft, en dat hunne tanden beschimmelen, doordien ze nooit worden gebruikt. De zon, die voor een minnaar op de schitterende oogen gelijkt, die hem hebben betooverd, is voor den student het beeld van een brood dat hij begeert, maar niet heeft; de maan is een groote schotel; aan de Pan-decten[1] wil hij niet denken om den eetlust niet nog meer te prikkelen; allen zouden Tomé willen heeten[2], en als zij zingen is het omdat zij zich, even als 't orgel, met lucht voeden.

> Geef ons toch een kleine aalmoes,
> Allerbeste eedle Heer,
> Want onze arme maag is ledig
> Als de loop van een geweer.

Nog heden zelfs zijn er kleine dorpen, waar de aankomst van een studentengezelschap eene gelukkige gebeurtenis is en die alles in beweging brengt. Er worden dan danspartijen en vereenigingen georganiseerd, en men heeft voor de ‘hongerigen’ allerlei oplettendheden, waarvan zij altijd partij weten te trekken. Maar de diep ingrijpende wijziging van het systeem van onderwijs heeft den toestand der kweekelingen geheel en al veranderd; als bijzondere klasse zijn zij verdwenen, hun gewicht hebben zij verloren en te gelijker tijd hun uitsluitend eigendom op grappen en guitenstreken, dat zij oudtijds bezaten. De reizende studentengezelschappen worden dagelijks zeldzamer en verliezen hun karakter, daar zij niet meer in onze maatschappij te huis behooren, en binnen kort zullen zij voor altijd verdwenen zijn.

LAFUENTE Y ALCÁNTARA.

1 Onvertaalbaar woordspel; ‘pan’ is brood. (Vert.)
2 Deze eigennaam opgevat als imperatief van ‘tomar’, ‘neem’. (Vert.)

Alexis de Tocqueville.

Oeuvres complètes d'Alexis de Tocqueville, publiées par Madame de Tocqueville. IX vol.

I.

‘La France ne produit plus d'hommes pareils!’

Met deze woorden ontving de hertog de Broglie in het voorjaar van 1859 het doodsberigt van Alexis de Tocqueville. En wel bevatten die woorden een verdiende hulde aan de nagedachtenis van den beminnelijken wijsgeer en staatsman, die, helaas! te vroeg aan zijn vaderland en betrekkingen werd ontrukt. Hoe rijk had dat leven nog kunnen zijn! Welke schoone vruchten deed het nog voor de toekomst hopen! Hoe gespannen was de verwachting, dat de gevierde schrijver der ‘Démocratie en Amérique’ het plan zou volvoeren, waarmede hij in zijn ‘l'Ancien régime et la révolution’ een zoo schitterenden aanvang had gemaakt: ‘de sociale en politieke beteekenis der fransche revolutie in haar geheelen omvang te verklaren,’ eene taak, waarvoor niemand beter dan hij berekend was. De dood heeft aan die verwachting den bodem ingeslagen. Maar was het verlies groot en onherstelbaar, men moest niettemin met dankbaarheid erkennen, dat deze magtige geest niet van de aarde was gescheiden, zonder een *monumentum aere perennius* na te laten. Alexis de Tocqueville zal in zijne werken blijven leven. Wordt reeds nu, en zelfs door hen, die in geenen deele zijne geestverwanten waren, zijn naam in eere gehouden, als die van een edel mensch, een geniaal denker, een naauwgezet staatsman, - die bewondering zal zekerlijk nog toenemen, naarmate (en waarom die hoop geheel opgegeven?) in zijn vaderland de waarheid der ideën, waaraan hij zijn geheele leven had toege-

wijd, veld zal winnen; naarmate men zal leeren inzien hoe de gelijkheid zonder de vrijheid tot servilisme leidt; naarmate men meer zal zijn nabijgekomen aan de oplossing van het moeijelijk probleem: het behoud van de voordeelen der democratie met verwijdering harer nadeelen.

De nieuwe en volledige uitgave van Tocqueville's geschriften lokt als van zelve uit om eenige oogenblikken stil te staan bij het leven en de werken van dezen merkwaardigen man, aan wien zonder twijfel een eereplaats onder de diepste en oorspronkelijkste denkers van den nieuweren tijd toekomt. Dat onze beschouwing onvolledig zal zijn - wij weten het slechts al te goed. Hetgeen de Tocqueville zelf zeide van zijn plan, om zijn werk over de fransche revolutie voort te zetten: ‘voila de grands objets que j'entrevois, mais comment m'en saisir?’ - deze klagt is en met oneindig meer regt toepasselijk op hen, die hem aan anderen willen doen kennen in den rijkdom van zijn onbevangen scherpzinnigen geest, in de gaven van zijn edel gemoed. Zoo ooit, dan belemmert hier de omvang der stof dikwijls den blik. Welligt echter kan zelfs eene schets als de onze, aanleiding zijn dat in Nederland, waar men Tocqueville's naam zoo zelden hoort noemen, zijne werken niet alleen *gekocht* (dat voorregt valt aan zoo velen te beurt), maar ook meer *gelezen* worden, dan tot nog toe het geval schijnt te zijn; welligt dat men zich daardoor aangespoord vindt zich te wenden tot de bron zelve, waaruit, al heeft Tocqueville bovenal met het oog op Frankrijk geschreven, toch voor de geheele beschaafde wereld zoo vele ernstige en gewigtige lessen te putten zijn.

Alexis-Charles-Henri Clerel[1] de Tocqueville was de afstammeling van een oud adellijke normandische familie, wier zonen reeds onder de banieren van Willem den Veroveraar hadden gestreden. Zijn vader, de graaf de Tocqueville[2], was onder de

1 *Clerel* of *Clarel* was de oude naam der familie, Tocqueville die van het gehucht waar zij zich vestigde.

2 De graaf de Tocqueville heeft zich als schrijver bekend gemaakt door twee niet onverdienstelijke werken: ‘Histoire philosophique du règne de Louis XV’ en ‘Coup d'oeil sur le règne de Louis XVI’. Beide werken zijn ten onregte dikwijls op naam van den zoon gesteld geworden.

Restauratie achtereenvolgens prefect van Metz, Amiens, Versailles en eindelijk pair van Frankrijk. Zijne moeder, Mlle Lepeletier de Rosambo, was eene kleindochter van Malesherbes, den edelen verdediger van Lodewijk XVI voor de nationale Conventie. Bittere herinneringen had de groote revolutie bij Tocqueville's ouders achtergelaten. Bij zijne geboorte, den 29sten Juli 1805, waren er nog slechts elf jaren verloopen, dat zijn grootvader van moeders zijde de opoffering aan zijn Koning betoond, met den dood op het schavot had geboet, na te voren zijne dochter en zijne kleindochter (zuster van Tocqueville's moeder en gehuwd met de Chateaubriand[1]) benevens den echtgenoot der laatste voor zijne oogen te hebben zien ter dood brengen. De graaf en gravin de Tocqueville zelven waren in de Conciergerie geworpen en waren slechts door den val van Robespierre voor het lot hunner bloedverwanten bewaard gebleven. Geen wonder derhalve, dat in Tocqueville's familie de tradities van het *ancien régime* en de gehechtheid aan het koningschap vaste wortelen hadden geschoten. En wanneer hij op lateren leeftijd, twee jaren vóor zijn dood, in een brief aan Lady Thereza Lewis spreekt over die kinderlijke loyale gehechtheid aan den Souverein, welke in vroeger eeuwen werd aangetroffen en die zooveel er toe heeft bijgedragen om aan hetgeen anders ligt als serviliteit zou beschouwd worden, het karakter van zelfverloochening en pligtsvervulling te geven - dan treden de herinneringen aan zijne jeugd en aan het voorvaderlijk kasteel[2] weder levendig voor zijn geheugen. ‘Nog heden,’ zoo schrijft hij, ‘verrijst voor mijne oogen even duidelijk alsof ik er bij was, zekere avond in het toenmaals door mijn vader bewoonde kasteel. Een groot aantal onzer naaste bloedverwanten hadden zich bij ons tot het vieren van een familiefeest vereenigd. De bedienden hadden zich verwijderd en de geheele familie had zich om den haard geschaard. Mijne moeder, die eene zachte en roerende stem had, begon een lied te zingen, dat in onze staatsonlusten vermaard was geweest en waarvan de woorden betrekking hadden op de rampen van Lodewijk XVI en op zijn dood. Toen zij ophield, weende iedereen, - niet over zooveel ellende, die men zelf had doorgestaan; niet zelfs over de vele bloedverwanten, die men

1 De oudere broeder van den bekenden schrijver van dien naam.
2 Destijds het kasteel Verneuil, bij Mantes gelegen.

in den burgeroorlog en op het schavot had verloren, - maar over het lot van een man, die meer dan vijftien jaren geleden was gestorven en wien de meesten van hen die hem beweenden, nooit hadden gezien. *Maar die man was geweest de Koning*.'

Dat een dergelijke omgeving op Tocqueville's karaktervorming van invloed moest wezen, is duidelijk. Zijne eerste opvoeding, die aan zekeren Abbé Lesueur was toevertrouwd, (wiens dood hij in zijne brieven diep betreurt), schijnt wetenschappelijk eel te wenschen te hebben overgelaten. Niet aan het onderwijs zijner jeugd, maar aan eigen kracht en energie heeft hij zijn wetenschappelijke ontwikkeling te danken gehad. Maar wat zijn opvoeding en het voorbeeld zijner edele ouders hem wel geschonken hebben, is die onbezweken liefde voor de waarheid, dat hooggespannen gevoel van pligt en eer, waardoor zijn geheele leven is bezield geworden; die fijnheid van vorm en toon, dien tact en die wellevendheid, welke, zij het ook met vele uitzonderingen, bij de oude *noblesse* werden aangetroffen, en door de familie Tocqueville uitnemend werden vertegenwoordigd. Zoon der 19de eeuw, heeft Tocqueville zich later van de vooroordeelen van zijn geslacht weten los te maken, de noodzakelijkheid en het goed regt der revolutie erkend, de dwaasheid ingezien om de eischen der moderne maatschappij ondergeschikt te maken aan de ideën van een onherroepelijk voorbijgegaan verleden. Maar de traditiën zijner jeugd hebben altijd in zekere mate een tegenwigt op de schaal gelegd. En daaraan is zonder twijfel voor een groot deel de onpartijdigheid toe te schrijven, welke in zijne werken doorstraalt. Hij heeft het *ancien régime* gewogen en te ligt bevonden; maar het is niet zonder weemoed, dat hij tot die erkenning is gekomen. De revolutie en de voortgang der democratie zijn in zijne oogen providentieele feiten, die niet te stuiten noch te veranderen zijn, - maar hij ontveinst zich niet, dat hij bij zijne ontdekkingen en bij zijne beschouwingen over den toestand der maatschappij, eene soort van *terreur religieuse* heeft ondervonden. Vandaar dat de waarde zijner verkregen resultaten nimmer door hem wordt overdreven; dat hij nimmer een blind partijganger heeft kunnen worden; dat hij menigmalen meer analyseert dan beoordeelt; dat de stempel van hoogen ernst en dikwijls van somberheid op zijn leven en werken is gedrukt. Vandaar ook dat zijne religieuse overtuigingen, waarover hij zich echter hoogst zelden uitlaat,

niet geheel in harmonie schijnen te zijn met zijne verdere geestesontwikkeling, dat hij zich weinig met het onderzoek van geloofszaken schijnt te hebben ingelaten, en dat de onverzoenlijke strijd tusschen de beginselen van het Catholicisme en de moderne levens- en wereldbeschouwing hem niet helder voor oogen schijnt geweest te zijn. De indrukken in de jeugd ontvangen, zijn ook bij hem nimmer geheel uitgewischt geworden.

Na zijne studiën volbragt te hebben, werd Alexis de Tocqueville reeds in het jaar 1827 aangesteld tot *Juge-auditeur* te Versailles, waar zijn vader toen de betrekking van prefect bekleedde. Op zijn verlangen was hij bij het Openbaar Ministerie werkzaam, en het was in dien werkkring, dat hij voor 't eerst kennis maakte met Gustave de Beaumont[1], substituut aan hetzelfde parket, den boezemvriend en reisgenoot zijner latere jaren. Ware het zijne begeerte geweest, hij zou ongetwijfeld eene glansrijke loopbaan in de magistratuur, die hij reeds zoo vroeg was ingetreden, voor zich gehad hebben. Doch met hoeveel ijver hij ook zijne betrekking vervulde, het ware weldra voor ieder, die hem van nabij kende, te zien geweest, dat de magistratuur op den duur Tocqueville niet zou behagen; dat *zij* het veld niet zoude zijn, waarop lauweren voor hem waren te winnen. Even als Montesquieu, bezat ook Tocqueville te zeer ‘le goût des idées générales’, om zich met welgevallen in eene uitsluitend juridische atmospheer te bewegen. Klaagde de geestige President van het Hof te Bordeaux dat hij, hoewel de regtsquestiën, die hem ter beslissing werden voorgelegd, op zich zelven wel begrijpende, echter bij al zijne inspanning nooit een juist inzigt in de procedure had kunnen verkrijgen - ook Tocqueville zag spoedig in, dat zijn geest een andere rigting volgde dan die, welke voor de magistratuur wordt gevorderd. Men heeft het meermalen opgemerkt, dat in 't algemeen groote juristen slechte *politici* zijn, gelijk omgekeerd groote staatslieden weinig geschiktheid bezitten voor de studie der regtsgeleerdheid. Die studie toch, moeijelijk en van grooten om-

1 De Beaumont heeft in eene keurige ‘Notice’, aan het hoofd van Tocqueville's ‘Oeuvres et correspondance inédites’ geplaatst, het leven van zijn vriend beschreven. Deze biographie en vooral de ‘Correspondance’ zelve, hebben ons bijdit deel onzer schets grootendeels tot leiddraad gestrekt.

vang als zij is, neemt den geheelen geest in en laat voor andere zaken weinig tijd en plaats over. En die studie zelve is uit haren aard zeer specieel. De dagelijksche behandeling van private zaken en private belangen, hare ontleding tot de fijnste bijzonderheden, de subtiliteiten, waarvan de procedure zich niet schijnt te kunnen losmaken, - dit alles moet op de ontwikkeling van den geest een beslissenden invloed uitoefenen en minder geschikt maken voor het innemen van een meer algemeen standpunt, voor de beoordeeling en waardering van groote sociale en politieke belangen. De ruime blik, welke daarvoor wordt vereischt, gaat veelal door de gewoonte van detail-studiën verloren. Vandaar dan ook dat de *politicus* behoefte heeft aan een ruimer spheer, dan de questiën van een proces en de geschillen *de meo et tuo* kunnen aanbieden. Tocqueville nu was van een zuiver politische natuur. Reeds van der jeugd af was het zijn streven zich aan de verklaring van gewigtige maatschappelijke en staatkundige verschijnselen toe te wijden. Er zijn menschen, die als 't ware door de natuur zelve tot deze taak schijnen voorbeschikt te zijn, en zoo iemand, dan behoort Tocqueville onder hun getal gerangschikt te worden. Aan de Beaumont schrijft hij reeds vroegtijdig: ‘Il n'y a pas à dire, c'est *l'homme politique* qu'il faut faire en nous.’ En tot aan zijn dood is hij daaraan getrouw gebleven. Zijne reizen, zijne studiën, in een woord zijn geheele leven, zijn steeds op dat doel gerigt geweest. Dikwijls ook heeft deze uitsluitende neiging van zijn geest hem, die anders zoo door kalmte en onbevangenheid van oordeel uitmunt, meeningen doen uitspreken, die niet geheel van eenzijdigheid zijn vrij te pleiten. Alles wordt door hem beoordeeld met het oog op de staatkundige vrijheid. Als voorbeeld zij vermeld zijn gevoelen omtrent de waarde van het romeinsche regt. Hij erkent die waarde tot op zekere hoogte, voor zoover door dat regt de betrekkingen tusschen private personen op uitnemende wijze zijn geregeld. Maar zijne studiën hebben hem geleerd, dat dit regt, waar het zich bezig houdt met de verhouding tusschen den Souverein en zijne onderdanen, een geest van slavernij ademt en dat de klasse der *légistes* op het vaste land van Europa krachtig tot bevordering van dien geest heeft bijgedragen. Een voorname reden van de vrijheid in Engeland is naar zijne meening daarin gelegen, dat de Engelschen steeds geweigerd hebben het romeinsche regt te erkennen. En dit is voor

hem genoeg om zijne antipathie tegen de studie van dat regt niet te ontveinzen en om hem te overtuigen, dat zij veel goed maar nog oneindig meer kwaad gesticht heeft. Nog in de laatste jaren van zijn leven deelt hij in een dier schoone vertrouwelijke brieven, welke ons zoo geheel zijn karakter afspiegelen, aan een jeugdig vriend, die zich op de jurisprudentie toelegt, de bezwaren mede, die uit een politiek oogpunt hij hem tegen deze studie bestaan. ‘Voilà,’ zegt hij, ‘ce que vos professeurs ne vous diront pas. C'est pourtant *le plus grand côté* du sujet.’

Doch genoeg om aan te toonen, waarom Tocqueville zich in de magistratuur niet op zijne plaats kon gevoelen. Hij zelf heeft het spoedig begrepen. Kort na zijne benoeming tot jugeauditeur, noemt hij, in een brief aan zijn vriend Louis de Kergorlay, zijne ambtgenooten: ‘gens spéciaux, s'il en fût jamais; aussi incapables de juger un grand mouvement et de conduire une grande opération qu'ils sont propres à déduire une suite d'axiomes et à trouver des analogies et des antinomies.’ - En hij voegt er bij: ‘j'aimerais mieux brûler mes livres que d'en arriver là.’

Doch het behoefde niet tot dit uiterste te komen. Weldra zou de tijd aanbreken, waarop hij aan zijne betrekking voor goed vaarwel zou zeggen om geheel voor zijne studiën te leven. Alvorens dit echter geschiedde, had een gewigtig feit in zijn leven plaats: zijne reis naar Amerika.

De revolutie van 1830 was uitgebroken en de Bourbons hadden den troon voor Orléans moeten ruimen. Tocqueville, wiens vooruitzigten door de omwenteling niet waren verbeterd, haakte daarenboven naar verandering. Kennismaking met vreemde landen en volken was hem van zijne jeugd af eene behoefte geweest; zijne benoeming in de magistratuur had hem in Italië aangetroffen, waar hij blijkens zijn reisjournaal te midden van de ruïnen van het Capitool had zitten mijmeren over het verleden van het magtige Rome, welks verval had aangevangen met den dag waarop het zijne vrijheid verloren had. De opmerkingen, reeds toen door den jongeling gemaakt, teekenen ons den man die hij later worden zou. Tocqueville beschouwde het reizen niet als uitspanning. Zijn doel was steeds bekend te worden met den toestand der landen die hij bezocht en geen opoffering of bezwaren te tellen, zoo zij tot bereiking van dat doel noodig waren. Een

dergelijk doel nu had hij voor oogen bij zijne aanstaande reis naar de Vereenigde Staten. Van lieverlede was hem thans zijne levensbestemming helder geworden. Reeds lang had hij den staat van zaken in Frankrijk met bekommering gadegeslagen. Hij had zich afgevraagd wat zijn vaderland door de revolutie had gewonnen. Met juisten blik zag hij de gevaren in, waaraan de toenemende invloed der democratische rigting Frankrijk blootstelde, en hij miste de voorwaarden die aanwezig moesten zijn, zou de democratie zegen in plaats van verderf aanbrengen. De Juli-revolutie had hem in zijne opmerkingen versterkt. Hij had gewenscht dat door de herstelling der Bourbons de politieke toestand op een hechter bodem zou gevestigd zijn; maar die bodem was gebleken een zandgrond te zijn, en de storm der revolutie had in één oogwenk de dynastie der Bourbons weggevaagd. Zou dan nimmer rust in zijn vaderland kunnen heerschen? Welke waren de oorzaken dier koortsachtige rusteloosheid? Hoe konden zij worden weggenomen of onschadelijk gemaakt? Ziedaar het probleem, welks oplossing hem voor den geest zweefde. Reeds toen begon hij in te zien, dat het streven naar gelijkheid zonder waarborgen voor de vrijheid, de groote kwaal was waaraan Frankrijk leed. Doch ziet! aan de overzijde van den oceaan was sedert de laatste jaren der vorige eeuw een krachtige Staat verrezen, die onophoudelijk in magt en welvaart toenam; waar eerbied voor de wet de burgers bezielde; waar men, in weêrwil van de periodieke aftreding van het hoofd van den Staat, geen omwentelingen kende. En bij dat zelfde volk was de gelijkheid der staatsburgers ten volle verwezenlijkt, en bestond eene democratie in den waren zin van het woord. Moest dan hetzelfde verschijnsel, dat in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika het staatsorganisme niet scheen te belemmeren, in Frankrijk telkens aanleiding tot de hevigste schokken geven? Al deze opmerkingen hadden bij Tocqueville het verlangen doen ontstaan om in Noord-Amerika zelf de democratische rigting met hare voor- en nadeelen tot een voorwerp van onderzoek te maken; om na te sporen, welken invloed zij op de maatschappij uitoefende en welk tegenwigt aan de eigenaardige gevaren die zij medebragt, kon worden overgesteld. Een dergelijke taak vereischte echter eene lange afwezigheid, en het was in zijne betrekking die hij, onzeker van de toekomst, nog niet durfde nederleggen, voor hem bezwaarlijk een

verlof van zoo geruimen tijd te verkrijgen. Gelukkig deed zich eene geschikte gelegenheid voor, die hij behendig wist aan te grijpen. Eene der *questions brûlantes* van die dagen was de vraag naar het beste gevangenisstelsel. In de Vereenigde Staten was een nieuw stelsel ingevoerd, op afzondering gegrond, dat goede resultaten scheen te beloven. De fransche regering achtte het wenschelijk te onderzoeken of het inderdaad aan de verwachting beantwoordde en ook in Frankrijk zou kunnen worden toegepast. Tocqueville leverde toen met zijn vriend Gustave de Beaumont bij den Minister de Montalivet eene memorie in, waarbij zij, na het vraagstuk uiteen te hebben gezet, zich aanboden dat onderzoek te bewerkstelligen, indien de regering goed kon vinden hen officiëel met deze zending te belasten. Het verzoek werd gunstig opgenomen; de twee vrienden kregen verlof om met de gevraagde opdragt te vertrekken, gingen zoo spoedig mogelijk op reis en kwamen op 10 Mei 1831 te New-York aan.

Tocqueville hield zich één jaar in Amerika op. Dat hij zich dien betrekkelijk korten tijd zeer voor zijn eigenlijk doel ten nutte heeft weten te maken, getuigt zijne ‘Démocratie en Amérique’. Doch daarnevens werd de taak, waarmede hij en zijn vriend door het fransche gouvernement waren belast, in geenen deele uit het oog verloren. Niemand zeker heeft meer dan Tocqueville in zijn leven gehandeld naar den stelregel van ‘nimmer iets ten halve te doen’. Het bekende werk ‘du Système pénitentiaire aux États-Unis’, door de Beaumont uitgegeven en met belangrijke aanteekeningen van Tocqueville voorzien, strekt daarvan ten bewijze. Van welke onschatbare hulp hij aan de Beaumont geweest is, is door dezen met de hem eigene bescheidenheid in zijne ‘*Notice*’ over het leven van zijn vriend, meêgedeeld. De groote voorkomendheid waarmeê zij door de Amerikanen ontvangen werden, droeg ook het hare bij om hunne taak minder zwaar te maken. Aardig is het in de brieven, die Tocqueville destijds aan zijne familie schreef, zijne berigten over deze ontvangst en over den indruk dien de nieuwe wereld op hem maakte, te lezen. Over de zending der twee vrienden die in Frankrijk weinig de aandacht had getrokken, werd in Amerika een geweldige ophef gemaakt. ‘Wij worden hier’, zoo schrijft hij aan zijne nicht de gravin de Grancey, ‘zoo uitstekend ontvangen, dat wij ons dikwijls kunnen verplaatsen in den toestand van die hertogin van Napo-

leontisch fabrikaat, welke, bij de intrede van een salon haar naam hoorende aankondigen, meende dat een andere dan zij genoemd werd, en op zijde ging om zich zelve te laten voorbijgaan. De waarheid is, dat men in Frankrijk een *loup* noodig heeft om ons te bemerken, terwijl men in Amerika ons met een *teleskoop* beziet.' - Aan zijn vader meldt hij dat de Vereenigde Staten hem toeschijnen eene van de gelukkigste natiën der wereld te zijn, die haar voorspoed vooral te danken heeft aan de bijzondere omstandigheden, waarin zij geplaatst is, welke ten gevolge hebben gehad dat hare staatsinstellingen volkomen aan hare behoeften en haren socialen toestand beantwoorden. En verder: 'het komt mij voor dat dit land, wat de administratie betreft, geheel het tegenovergestelde is van Frankrijk. Bij ons bemoeit zich het gouvernement met alles; hier is geen gouvernement of althans men bemerkt het niet.'

Er was inderdaad in de Vereenigde Staten zooveel te zien en op te merken, 't geen vooral een Franschman vreemd moest voorkomen, dat Tocqueville zelf dikwijls wanhoopte uit de menigte indrukken en inlichtingen die hij verkreeg, één geheel zamen te stellen. 'Ik vrees', aldus lezen wij in een brief aan zijne moeder, in dien tijd geschreven, 'dat gij en mijne overige betrekkingen de voordeelen overdrijft, die ik uit deze reis zal trekken. Het duidelijkste resultaat dat zij naar mijne meening zal opleveren, is, dat ik ondervinding zal opdoen en over de meeste vraagstukken, die ons in Frankrijk bezig houden, denkbeelden zal kunnen bijbrengen, die eens van praktisch nut zullen kunnen zijn. *Maar zal ik ooit iets over dit land schrijven*? Inderdaad ik weet het volstrekt niet; alles wat ik zie, alles wat ik hoor, alles wat zich nu nog in het verschiet aan mij vertoont, vormt in mijn geest een verwarde massa, die ik welligt nimmer tijd of kracht zal hebben te schiften. Eene voorstelling te geven van eene zoo uitgebreide en zoo weinig met de onze overeenkomende maatschappij, moet een ontzettende arbeid zijn.'

Maar dat hij reeds toen besloten had niet voor dien arbeid terug te deinzen, bewijst de rustelooze ijver waarmede hij zich voor zijn taak voorbereidde. Geene inspanning of vermoeijenis werd ontzien om het doel te bereiken. En tóch die krachtige geest woonde in een zwak ligchaam, dat tegen zooveel arbeid niet scheen opgewassen. Maar de energie die hem gedurende zijn geheele leven heeft bezield, hield hem ook thans staande.

Hij heeft het grondgebied der Vereenigde Staten in alle rigtingen doorkruist. Hij heeft zelfs de grenzen overschreden waardoor beschaving en natuurstaat zijn gescheiden, en hij is geen vreemdeling geweest in de hut van den pionnier. Hij heeft de instellingen, zeden en gewoonten: in één woord het geheele staats- en maatschappelijk leven der magtige Republiek met scherpen blik gadegeslagen, en hij is in de juistheid zijner beschouwingen zoo uitnemend geslaagd, dat de Noord-Amerikanen zelven bij de verschijning zijner ‘Démocratie en Amérique’ verbaasd zijn geweest over het gelijkend beeld hunner staatsregeling en sociale toestanden, zooals dat door den vreemdeling was geschetst. Voorzeker er is geen overdrijving in de woorden van Beaumont, wanneer hij, van Tocqueville's werkzaamheid sprekende, zegt: ‘Alexis de Tocqueville en voyage ne se reposait pas. Le repos était antipathique à sa nature et que son corps fût en mouvement ou immobile, son intelligence était toujours en travail.’

Kort na zijne terugkomst uit Amerika verzocht Tocqueville zijn ontslag als Juge-auditeur. Zijn boezemvriend de Beaumont, toen substituut aan het parket te Parijs, was uit zijne betrekking ontslagen, omdat hij zijne functiën geweigerd had te verleenen in eene zaak die hem toescheen met de waardigheid der magistratuur te strijden. Tocqueville, die zich zelven in den persoon van zijn vriend gekrenkt achtte, wilde in diens lot deelen. Het ontslag werd hem dan ook verleend, en de regterlijke loopbaan, waarvoor hij reeds zoo weinig genegenheid koesterde, voor altijd door hem vaarwel gezegd. Dit besluit had rijke gevolgen zoo voor hem zelven als voor het land, dat weldra zooveel redenen had trotsch op hem te zijn. Frankrijk verloor even als vroeger in den schrijver van den ‘Esprit des lois’ een middelmatig magistraat, om in zijne plaats een uitstekend auteur op politiek gebied te herwinnen. Thans toch kon Tocqueville over al zijn tijd beschikken om het groote werk dat hij zich had voorgesteld te voltooijen. Gedurende twee jaren, 1832-1834, welke hij te Parijs, doorbragt, hield hij zich onafgebroken daarmede bezig. Die jaren hebben tot de gelukkigste van zijn leven behoord. ‘L'étude a été le souverain rémède de tous les maux de ma vie’: deze woorden van zijn groeten voorganger Montesquieu, heeft hij gedurende zijn geheele leven, en vooral in een later tijdperk, toen hij door ligchaamszwakte en grievende teleurstellingen was uitgeput, tot

de zijne kunnen maken. Maar dubbel aangenaam was hem de toewijding aan de wetenschap in die jaren, toen hij nog vol jeugdige kracht in de stille afzondering van het studeervertrek, niet afgeleid door de zorgen van een beroep of door de *questions du clôcher* van het dagelijksch leven, met ijver arbeidde aan het werk, dat zijn naam door de geheele wereld zou beroemd maken. Hij was zich zijner roeping bewust en hij gevoelde de kracht in zich om aan die roeping te beantwoorden. En wanneer hij des avonds vermoeid was door de inspanning van den dag, dan vond hij opwekking en afleiding in de gastvrije woning van Madame Belam, met wier nichtje Miss Mary Motley, die hem reeds toen veel belang inboezemde, hij later in het huwelijk zou treden. ‘Mijn leven’, zoo schrijft hij destijds aan zijn vriend de Kergorlay, ‘is geregeld als dat van een monnik. J'ai depuis le matin jusqu'au dîner une existence *toute de tête* et le soir je vais chez Madame Belam où je trouve avec Marie le charme de longues causeries dont je ne m'ennuye jamais.’

Eindelijk was van het werk een gedeelte gereed, dat op zich zelf als een geheel kon beschouwd worden. De twee eerste deelen der ‘Démocratie en Amérique’, handelende over den invloed der democratie op de politieke instellingen, verschenen in Januarij 1835.

Men heeft van Tocqueville gezegd dat hij, op zekeren morgen ontwakende, even als vroeger Lord Byron, plotseling bevond dat hij een beroemd persoon was geworden. En voorzeker men kon op niet juister wijze den verbazenden opgang teekenen die aan de ‘Démocratie en Amérique’ te beurt viel. De tot heden weinig bekende schrijver had op eens en voor goed zijn roem gevestigd en op naauwelijks dertigjarigen leeftijd eene voorname plaats onder Frankrijk's publicisten ingenomen. Zij die het meest bevoegd waren een oordeel uit te spreken, zagen terstond in, dat in dit werk een meesterstuk was geleverd, als in deze eeuw nog niet was verschenen. De uitgebreide kennis en studie waarvan de auteur op bijna op elke pagina blijken gaf, de oorspronkelijkheid, juistheid en fijnheid der opmerkingen, de kalmte en onpartijdigheid van beoordeeling, de schoone vorm waarin de bevalligheid en duidelijkheid der fransche taal wedijverden met eene zeldzame beknoptheid en grondigheid - zietdaar zoovele zaken die om strijd de bewondering gaande maakten en aan Royer-Collard den uit-

roep ontlokten: ‘Depuis Montesquieu il n'a rien paru de pareil!’

Tocqueville zelf, wiens bescheidenheid zijn talent evenaarde, had een dergelijk succes niet verwacht. Kort vóor de uitgave van zijn boek deelt hij nog aan de Beaumont mede dat de propositie van zijn uitgever, die slechts vijfhonderd in plaats van duizend exemplaren wilde laten drukken, hem zeer billijk voorkwam, omdat, zoo het boek niet verkocht werd, hij te veel op de overtollige exemplaren zou verliezen. Doch reeds in April 1835 was eene tweede oplaag noodzakelijk, en dezelfde uitgever die hem vroeger zoo uit de hoogte had behandeld, ontving hem toen, zooals hij aan de Beaumont schrijft, ‘avec la figure la plus épanouie du monde’, zeggende: ‘Ah! cà! mais il paraît que vous avez fait un chef d'oeuvre!’ Vele jaren later komt hij in een schrijven aan zijn vriend de Kergorlay nog eens op dit onverwachte schitterend succes terug. ‘Hoewel ik’, zegt hij, ‘in dit boek zeer zelden over Frankrijk gesproken heb, is toch geen enkele bladzijde er van door mij geschreven, zonder aan mijn vaderland te denken, en zonder het als 't ware steeds voor oogen te hebben. En wat ik ten aanzien van de Vereenigde Staten vooral heb trachten te doen uitkomen en goed te doen begrijpen, is niet zoozeer de volledige schildering van deze vreemde maatschappij, als wel haar verschil of overeenkomst met de onze. Steeds kwam ik zonder het te zeggen, op Frankrijk terug, en hierin ligt, naar mijne meening, eene der voornaamste oorzaken waarom dit boek zooveel opgang gemaakt heeft.’

De juistheid dezer meening zal gereedelijk worden toegegeven door ieder die met aandacht de ‘Démocratie en Amérique’ (met inbegrip ook van het later verschenen gedeelte) gelezen heeft. En zij verklaart tevens hoe dit werk, dat door de meeste onbevooroordeelde personen zoo gunstig werd ontvangen, niet minder velen moest ergeren, 't geen natuurlijk de verspreiding van het boek slechts bevorderlijk was. Daar loopt door deze geheele studie over de Democratie éene gedachte die telkens terugkeert: eene ernstige waarschuwing aan Frankrijk voor de dingen die komen zullen, zoo het op den ingeslagen weg voortgaat. Karakteristiek is het slot -der inleiding: ‘Ce livre ne se met précisément à la suite de personne; en l'écrivant je n'ai entendu servir ni combattre aucun parti; j'ai ent epris de voir, non pas autrement mais plus loin que les partis; et tandis qu'ils

s'occupent du lendemain, *j'ai voulu songer à l'avenir*.' Er behoorde moed toe om, gelijk telkens in dit werk geschiedt, het Frankrijk van 1835, dat zich in het zekere bezit der vrijheid waande, en van eene gelukkige toekomst droomde, er op te wijzen, hoe bedriegelijk de grond was waarop het zijne verwachtingen bouwde; er behoorde een groote vastheid van overtuiging toe, om in die dagen den vinger te leggen op de voor het gewone oog onzigtbare wonde, om aan te toonen hoe onjuist de fransche natie de vrijheid in de democratie had begrepen, en hoe maar een geringe schok noodig zou zijn om dit volk, dat zoo over zijne vrijheid jubelde, zich te doen buigen voor een despotisme, drukkender dan dat van Lodewijk XIV. Was het dan te verwonderen, dat juist dit onpartijdig standpunt hem vele vijanden op den hals haalde; dat vele zijner democratische landgenooten met echt fransche oppervlakkigheid Tocqueville verweten dat hij niets van de democratie begreep, en eigenlijk maar een vermomd aristocraat was; dat men zich de moeite niet gaf om zijn ideën te leeren verstaan, en zich niet wilde herinneren dat de man dien zij bestreden, als resultaat zijner innigste overtuiging had neêrgeschreven: 'je suis convaincu que tous ceux, qui dans les siècles où nous entrons, essaieront d'appuyer la liberté sur le privilège et l'aristocratie échoueront; tous ceux qui voudront attirer et retenir l'autorité dans le sein d'une seule classe échoueront?'

Dat echter dit werk niet uitsluitend voor een fransch publiek bestemd was, en dat de ideën des schrijvers een veel ruimere strekking hadden en de meest ingrijpende vraagstukken der hedendaagsche maatschappij betroffen, bewijst de groote aandacht die ook door het buitenland daaraan werd geschonken. Vooral was dit het geval in Engeland. Zelden voorzeker heeft de arbeid van een fransch auteur zooveel sympathie in Engeland gevonden als Tocqueville's 'Démocratie en Amérique'. Alle tijdschriften van naam beijverden zich het aan te kondigen, terwijl spoedig ook eene keurige vertaling het licht zag door de hand van Tocqueville's vriend Henry Reeve, later bekend als redacteur der Edinburgh-Review, bewerkt. Binnen kort volgde daarvan ook een amerikaansche uitgave. En toen Tocqueville in Mei 1835 met de Beaumont Engeland bezocht, was de hartelijke ontvangst die hem van alle zijden te beurt viel, het sprekendst bewijs hoe men ook daar zijne talenten wist te waarderen. Hij werd zelfs uitgenoodigd eene zitting bij te

wonen van een comité uit het Huis der Gemeenten, belast met het uitbrengen van een rapport over de beste maatregelen ter bevordering van de vrijheid der verkiezingen. En men achtte zijn advies in deze zaak van zooveel gewigt, dat Robert Peel bij de daarop gevolgde debatten in het Parlement niet aarzelde zich op Tocqueville als een autoriteit te beroepen.

Deze blijken van hulde en sympathie, aan de overzijde van het kanaal aan een jeugdig fransch auteur bewezen, kunnen ons niet verwonderen. Want die auteur had niet geschroomd aan zijne landgenooten den vrijheidszin van het noord-amerikaansche volk, dat in een krachtig self-government het correctief zoekt voor de gevaren der gelijkheid, ten voorbeeld te stellen. En van wie anders hadden de burgers der Vereenigde Staten hunne instellingen ontleend dan van hunne engelsche broeders? Zij waren het geweest die het begrip van vrijheid en onafhankelijkheid, dat het angel-saksische ras van nature eigen is, in de nieuwe wereld hadden overgeplant. Ingenomenheid met de waarborgen die de vrijheid in Amerika bezat, bevatte tevens in zich een hulde aan Engeland. De sympathie was dan ook wederkeerig; tot het laatst van zijn leven heeft Tocqueville zich aangetrokken gevoeld door die groote natie, met wie hij in zoo menig opzigt verwant was, en in wier aristocratische kringen hij nevens een hooge mate van ontwikkeling en vrijheidsliefde, tegelijk die beschaafdheid van vorm en opvoeding aantrof, welke hij steeds zoo zeer op prijs stelde. Engeland was voor hem volgens zijn eigen woorden ‘sa seconde patrie intellectuelle.’ In Engeland telde hij blijkens zijne thans meer volledig dan vroeger uitgegeven ‘Correspondance’ onder de uitstekendste persoonlijkheden op staatkundig en litterarisch gebied vele zijner vertrouwdste vrienden, als Lewis, Grote, Stuart Mill, Senior, Reeve en anderen. En niet onbeteekenend voor zijne geestesrigting mag de omstandigheid geacht worden, dat ook de vrouw, aan wie hij zijn levenslot heeft verbonden, zij, zonder wie, naar zijne uitdrukking, zelfs de zonneschijn geen waarde voor hem had, geene fransche is geweest, maar eene dochter van Engeland, de reeds zoo even genoemde Miss Mary Motley, die hij te Parijs had leeren kennen, en met wie hij kort na zijne terugkomst uit Engeland in het huwelijk trad.

Deze keuze eener onbemiddelde vreemdelinge was tevens

in overeenstemming met de beginselen waardoor hij steeds is geleid. Tocqueville, hoewel onafhankelijk kunnende leven, was volstrekt niet hetgeen de wereld rijk noemt. De toegang tot de parijsche salons stond voor hem, den afstammeling van een adellijk geslacht, den gevierden auteur, open. Weinig moeite zou het hem gekost hebben de hand eener rijke erfgename te verkrijgen. Maar eene vereeniging op innige genegenheid gegrond, werd door hem gesteld boven die soort van associatie waaraan de parijsche beau-monde den naam van huwelijk schenkt. Niet in de verstrooijing der wereld, maar in den huiselijken kring en in zijne studie heeft hij het hoogste geluk gezocht. En hij heeft het ook gevonden. Mary Motley was een Tocqueville waardig. Wanneer wij in zijne brieven de vele plaatsen lezen waarin hij op ongekunstelde wijze meêdeelt, wat *zij* voor hem geweest is, dan schenken wij gaarne geloof aan de Beaumont, als hij ons verhaalt Tocqueville meermalen te hebben hooren verzekeren, dat zijn huwelijk, hoe ook door zoogenaamd verstandige lieden gegispt, de wijste handeling van zijn geheele leven geweest was. De eenige schaduwzijde van zijn geluk was dat zijn echt kinderloos is gebleven.

In 1837 vestigde Tocqueville zich met zijne vrouw in het oude kasteel Tocqueville, niet ver van Cherbourg in Normandië gelegen, en dat bij onderlinge schikking der familie, aan hem na den dood zijner ouders was toegewezen. Het was eene vervallen woning, nog uit den tijd der middel-eeuwen dagteekenende, doch waaraan de bouwkunst van latere eeuwen nieuwe gedeelten had toegevoegd, en uit wier vensters zich een prachtig vergezigt over het normandische strand en de zee opende. Een ruime thans ledige duiventil, voor het kasteel staande, herinnert nog aan het vroegere privilegie van den *Seigneur*, om zijne duiven op kosten zijner onderhoorigen te voeden, en een ledige plek boven den hoofdingang wijst nog heden de plaats aan waaruit de revolutie het wapenschild der familie heeft gerukt. In die woning waaraan zooveel tradities van het verleden waren verbonden, en waar de landelijke stilte niet door het gewoel der hoofdstad werd verstoord, wijdde Tocqueville zich met verdubbelden ijver aan de voltooijing van het laatste deel van zijn werk, waarin hij den invloed der democratie op de zeden en beschaving wilde schilderen. Het was in deze afzondering, waartoe hij in lateren leeftijd nog telkens is teruggekeerd, dat hij welligt den gelukkigsten tijd van zijn

leven heeft doorgebragt. Zijne vrije uren werden besteed aan het opzigt over zijn landgoed, dat sedert vele jaren onbewoond, veel behoefte aan verbetering had. Met grooten tact wist hij daarbij met zijne onderhoorigen om te gaan, die sedert eeuwen de familie Tocqueville als hunne meesters hadden beschouwd. Dat de tijd van een aristocratisch patronaat, gelijk dit door zijne voorouders was uitgeoefend, lang voorbij was - niemand wist het beter dan Tocqueville, die, gelijk hij aan Madame de Swetchine schrijft, alleen daarom zijn grafelijken titel niet liet varen, omdat men zijns inziens met die titels, al beteekenen zij niets meer, moest handelen als La Bruyère met de kleeding wilde gehandeld zien: ‘Il y a de l'orgueil à vouloir être trop bien vêtu; *il y en a aussi quelquefois à vouloir ne pas bien l'être*.’ Overal echter was hij vooraan, waar het de belangen zijner gemeente gold; de armverzorging en het onderwijs kwamen grootendeels voor zijne rekening; door woorden en daden trachtte hij voortdurend zijne minderen een voorbeeld te geven van die belangstelling in de publieke zaak, die in zijn vaderland slechts al te zeer ontbrak en die toch vooral in deze eeuw van gelijkheid hem zoo boven alles noodig voorkwam. En met de meest mogelijke kieschheid droeg hij zorg hun daarbij geen aanstoot te geven door eenig vertoon van rang of meerderheid. Zoo verhaalt ons zijn vriend Louis de Lomenie[1], dat Tocqueville zich ergerde aan de groote plaats die de ouderwetsche bank van zijn geslacht in de kleine dorpskerk innam, en die, naar hij meende, vele kerkbezoekers hinderlijk zou zijn. Om echter geen vertoon van jagt op populariteit te maken, achtte hij het niet raadzaam die bank op eens te laten veranderen, maar wachtte geduldig af dat eene algemeene reparatie in het kerkgebouw hem de gelegenheid schonk om het overblijfsel van vroegere privilegiën door eene eenvoudige alledaagsche bank te doen vervangen. Het was derhalve zeer natuurlijk dat hij niet alleen in zijne woonplaats, maar ook in den geheelen omtrek zeer gezien was en als 't ware op de handen werd gedragen. Een aardig voorbeeld daarvan wordt nog door de Lomenie meêgedeeld. Toen in 1848 het algemeene stemregt werd ingevoerd, had hij met alle kiezers zijner gemeente en omstreken, zich te voet naar de hoofdplaats begeven, om zijne stem uit te brengen.

1 Revue des Deux Mondes, 15 Mai 1859.

Zeer vermoeid door de wandeling, stond hij aldaar tegen een pilaar geleund. Een oude boer, dien hij niet kende, naderde hem en zeide: ‘Het verwondert mij, Mijnheer de Tocqueville, dat gij vermoeid zijt, want wij hebben u allen in onzen zak gedragen.’ Inderdaad hadden allen zonder uitzondering zijn naam op hunne stembilletten ingevuld.

Het rustige leven, door Tocqueville in 1837 begonnen, zou echter weldra door beslommeringen van politieken aard worden gestoord. Reeds in datzelfde jaar toch had men in het Departement de la Manche bij de verkiezingen voor de Kamer der Afgevaardigden het oog op hem geslagen. Zich nimmer terugtrekkende, wanneer het gold ten algemeenen nutte werkzaam te zijn, was hij daarom ook niet van een mandaat als afgevaardigde afkeerig. Maar hij stelde daarbij als eerste voorwaarde, dat de kiezers geheel uit eigen beweging hem naar de volksvertegenwoordiging zouden zenden. Hij wilde boven alles vrij zijn, en hij achtte die vrijheid belemmerd, wanneer hij aan partijzucht zijne verkiezing te danken had. In het bijzonder wenschte hij geen verpligting te hebben jegens het gouvernement van Louis-Philippe. Dit gouvernement, dat meer en meer tot illiberale reactie scheen over te hellen, boezemde hem reeds toen argwaan in. Als bloedverwant van den minister Molé, tot dezen in naauwe betrekking staande, en diens groote talenten wetende te waarderen, deelde hij echter geenzins de politiek van het kabinet. Doch wat gebeurt er? Juist hetgeen hem het hevigst moest ergeren, had plaats. Hij verneemt op eens dat de prefect hem in het arrondissement de Valognes sterk aan de kiezers had aanbevolen. Reeds toen begon zich die kanker van den parlementairen regeringsvorm, ‘de officiëele candidatuur’, in Frankrijk te openbaren.

Tocqueville regeringscandidaat! Dit alleen was genoeg, om hem het mandaat onmogelijk te maken. Onmiddellijk schrijft hij op welligt te hevigen toon aan de Molé. Hij deelt hem mede dat hij in geen geval door het gouvernement wenscht te zijn aanbevolen. ‘Ik zou,’ zoo schrijft hij, ‘niet vrij kunnen handelen, indien ik mij op die wijze liet verkiezen. Ik weet wel, er zijn lieden die, wanneer zij maar in de Kamer komen, de middelen vergeten, welke hun den toegang hebben verschaft, maar *ik* behoor niet tot hen. Ik verlang er te komen in de houding die ik er wil blijven innemen, en die houding is onafhankelijk.’ Het antwoord van Molé, dat in Tocqueville's

‘Correspondance’ is opgenomen, strekt beiden tot eer. Deze staatsman, al voelt hij zich ook door den toon van Tocqueville's schrijven gekrenkt, is opregt genoeg, zijn leedwezen niet te ontveinzen, dat een man als Tocqueville niets aan het gouvernement wil te danken hebben, en veeleer zijne natuurlijke plaats in de rangen der oppositie acht te zijn. Hij verzekert hem dat hij van de onderstelling is uitgegaan, dat Tocqueville niet in de vertegenwoordiging zijns lands mogt ontbreken, en dat hij volstrekt niet inziet, waarom deze, al ware hij door den invloed van 't gouvernement gekozen, zijne stem aan alle voorstellen der regering zou moeten geven, zelfs wanneer die met zijne overtuiging streden. ‘Meent gij dan,’ zoo schrijft hij verder, ‘dat gij minder afhankelijk zult zijn, indien gij door de legitimistische of door de republikeinsche partij of door eenige nuance van de linkerzijde of van het *juste-milieu* in de Kamer wordt gebragt? Men moet eene keuze doen; de afzondering is niet onafhankelijkheid, en men is steeds min of meer afhankelijk van hen die u gekozen hebben. Doch uw wil zal geschieden. Gaarne erken ik uwe candidatuur zoo in als buiten het kabinet met den meesten ijver te hebben voorgestaan. Ik ken uw prefect niet, maar hij heeft blijkbaar mijne gedachten geraden. Nog heden berigt ik aan den minister van binnenlandsche zaken, dat wij u niet meer moeten ondersteunen. Onze vrienden (en wij *hebben* vrienden) zullen u thans bestrijden. In de zaak der verkiezingen is onzijdigheid onmogelijk. Indien gij niettemin slaagt, zal ik u geluk wenschen. En aan welke zijde gij u dan ook moogt scharen, gij zult voor mij altijd blijven een bloedverwant, dien ik liefheb en hoogacht, een der edelste geesten en der zeldzaamste talenten die onze tijd heeft voortgebragt.’

Nog een paar brieven volgden van wederzijden, en hiermede was deze correspondentie afgeloopen, die trouwens in de vriendschappelijke verhouding tusschen Tocqueville en de Molé niet de minste verandering heeft gebragt. Beiden stonden op een verschillend standpunt. De praktische minister had volmaakt gelijk, toen hij onzijdigheid in de zaak der verkiezingen onmogelijk achtte. In het politieke leven moet partij worden gekozen, en ook Tocqueville heeft zich daaraan later niet kunnen onttrekken. Zoolang er groote beginselen bestaan, zullen er ook partijen zijn. En deze doen bij de verkiezingen uitspraak. Hoe men echter ook over partijstrijd moge denken,

zooveel is zeker, dat eene regering, welke de vrijheid der kiezers belemmert, schromelijk hare roeping miskent, en het hoofddoel der volksvertegenwoordiging: ‘de uitoefening van contrôle op 't gouvernement’, geheel illusoir maakt. En dat Tocqueville tot dit misbruik, 't welk helaas! in den loop der jaren in Frankrijk niet is verbeterd, niet wilde medewerken, zelfs niet toen het hem op de meest uitlokkende wijze door een magtig en eerlijk staatsman werd voorgesteld - dit strekt hem tot blijvende eer. Zeggen wij te veel, wanneer wij beweren, dat deze minister en deze candidaat tot de groote zeldzaamheden behooren?

Het resultaat van den verkiezingstrijd was, gelijk men kan denken. Tocqueville werd niet gekozen. Maar de oorzaak zijner nederlaag bleef niet onbekend. Zijne fiere handelwijze werd geroemd, en bij de algemeene verkiezingen van 1839 werd hij door de groote meerderheid der kiezers tot afgevaardigde gekozen. Hij nam het mandaat aan. De ijver echter waarmede hij zich op zijn nieuwen werkkring toelegde, gevoegd bij de inspanning die zijne studie hem kostte, waren van noodlottigen invloed op zijne zwakke gezondheid, en hebben de kiem gelegd tot de kwaal die hem later ten grave zou slepen. Hij had behoefte aan rust, en deze werd hem ontnomen. Aan zijn broeder schrijft hij in dien tijd: ‘Je ne suis pas assuré de la première condition de tous succès, qui est de vivre.’

Korten tijd nadat hij in de volksvertegenwoordiging zitting had genomen, in het begin van het jaar 1840, verschenen de twee laatste deelen zijner ‘Démocratie en Amérique’ (bij de nieuwe uitgave in één deel vereenigd). In rijkdom van ideën, scherpheid van oordeel en schoonheid van vorm overtreft dit gedeelte nog het vorige. Wat hij gewoon was tot zijne vrienden te zeggen: ‘men moet zich nooit voorstellen een *goed* boek, maar steeds een *uitstekend* boek te maken,’ hij heeft het in al zijne werken, maar bovenal in dit laatste deel verwezenlijkt. Men ziet de hand van den meester, die het aangevangen gebouw tot een schoon geheel heeft opgetrokken. Vooral het laatste hoofdstuk, waarin de ideën die de schrijver bij zijn ganschen arbeid bezield hebben, en de hoofdidee die alle verbindt, worden geresumeerd, mag als een meesterstuk van vorm en inhoud en als de diepste en oorspronkelijkste uiting van zijn genie beschouwd worden. Evenwel schijnt dit

gedeelte der ‘Démocratie en Amérique’ niet zoo grooten opgang gemaakt te hebben als het vroegere. De inhoud is dan ook bij de eerste lectuur minder aantrekkelijk. Het behoort onder die werken, welke men dikwijls ter hand moet nemen, om ze naar eisch te kunnen waarderen. De eerste deelen, waarin de noord-amerikaansche staatsinstellingen uiteengezet en beoordeeld werden, bevatten daardoor levendiger en concreter stof dan het laatste, waarin de schrijver meer over de democratie in 't algemeen spreekt, en waarin Noord-Amerika veeleer de aanleiding dan wel het onderwerp zijner beschouwingen uitmaakt. De overvloed van nieuwe gezigtspunten, de onuitputtelijke voorraad van denkbeelden, even oorspronkelijk als rijk in gevolgen, allen in een betrekkelijk klein bestek en in zeer beknopten vorm zamengevat, noodzaken den lezer telkens het vorige hoofdstuk te doorlezen en te overdenken, alvorens een nieuw aan te vangen. Er zijn in dit boek hoofdstukken, wier nadere uitwerking volgens de beginselen door Tocqueville er in neêrgelegd, op zich zelve reeds de stof voor een groot werk zouden opleveren. Wie er zich van wil overtuigen, leze slechts o.a., de beschouwingen, getiteld: ‘De quelques tendances particulières aux historiens dans les siècles démocratiques’, en ‘De l'honneur aux États-Unis et dans les sociétés démocratiques’.

Met de voltooijing der ‘Démocratie en Amérique’ is de eerste periode van Tocqueville's litterarisch leven gesloten, en vangt een geheel nieuwe werkkring voor hem aan. Eerst elf jaren later zal hij tijd vinden zich weder geheel aan zijne studiën over te geven, en het plan van zijn tweede meesterstuk te ontwerpen. De tusschentijd wordt ingenomen door zijne politieke loopbaan, Dat deze zich niet vroeger voor hem opende, - wij hebben reden er dankbaar voor te zijn. De onrust van het politieke leven zou de ontwikkeling van den auteur weinig bevorderlijk zijn geweest. Niet ten onregte had reeds in 1837 Royer-Collard, de man, wiens kennis en ervaring hem meer dan iemand daartoe bevoegd maakten, aan Tocqueville den raad gegeven, om zich vooral in dezen tijd niet te vroeg in de armen der politiek te werpen. Niet ten onregte had hij in een

dier merkwaardige brieven, welke thans voor het eerst in het 7de deel van Tocqueville's werken zijn opgenomen, aan zijn jeugdigen vriend geschreven: ‘Vous êtes jeune et destiné à traverser bien des événements, il n'est pas avantageux de s'être engagé de si bonne heure au risque d'être jeté violemment hors de sa route et si violemment qu'on n'y peut plus rentrer. Vôtre caractère est complet et votre esprit très près de ce qu'il sera jamais plus tard; et il vous importe, il nous importe encore plus qu'à vous, qu'elle soit établie et autant inattaquable possible, quand elle se produira dans les affaires publiques.... La vie du député aujourd'hui, est une vie vulgaire, si même elle n'est pas abrutissante pour le plus grand nombre. Ce n'est pas là qu'il faut chercher la gloire, il faut l'y apporter. Achevez donc d'abord vôtre livre; ce sera là un signe providentiel.’

Wel was de laatste hand aan de ‘Démocratie en Amérique’ nog niet gelegd, toen Tocqueville in 1839 in de Kamer der Afgevaardigden zitting nam, maar toch waren ten dien aanzien de voornaamste zwarigheden reeds overwonnen, zoodat de uitgave niet lang meer behoefde vertraagd te worden. Het is opmerkelijk dat in de elf jaren die na zijne verkiezing volgden, Tocqueville zich nagenoeg uitsluitend schijnt te hebben bezig gehouden met de werkzaamheden die zijn thans praktische werkkring van hem vorderden en zijn geliefkoosde studiën daaraan heeft opgeofferd. Wij leeren hem daaruit op nieuw kennen. Wat hij als zijne roeping beschouwde, heeft steeds al de krachten van zijn geest ingenomen. In zijne ernstige, ietwat somber gekleurde levensbeschouwing was pligtsvervulling het eenige wat aan het leven waarde bijzette. Reeds op zes en twintigjarigen leeftijd schrijft hij aan een zijner vrienden: ‘La vie n'est ni un plaisir, ni une douleur; c'est une affaire grave dont nous sommes chargés et dont nôtre devoir est de nous acquitter le mieux possible.’ Alle zijne handelingen hebben aan die uitpraak beantwoord. En het is zonder twijfel aan dit hooggespannen pligtbesef toe te schrijven, dat hij gedurende al de jaren, in het strijdperk der politiek doorgebragt, elken anderen arbeid op zijde zette, om slechts te leven en te werken ten nutte van die fransche natie, waaraan hij, hoewel 't minst van allen blind voor de groote gebreken die haar aankleefden, toch zoo innig gehecht was.

Negen jaren lang, 1839-1848, heeft Tocqueville eene plaats in de Kamer der Afgevaardigden bekleed. Het arrondissement de Valognes, dat hem het eerst had gekozen, heeft telkens zijn mandaat hernieuwd. Onder de vanen der oppositie geschaard, heeft hij (hoewel in geenen deele een opposant quand même) als zijn pligt geacht, het ministerie van Guizot te bestrijden. Sommigen onder Tocqueville's vrienden hebben deze zijne houding als afgevaardigde afgekeurd, en gemeend dat het heil van Frankrijk zou zijn bevorderd, indien Tocqueville en meer andere gematigde opposanten het gouvernement hadden gesteund, in plaats van door hunne oppositie den triomf der radicale partij en den ondergang van den parlementairen regeringsvorm te bevorderen. Guizot zelf heeft, toen hij in lateren leeftijd (1861) als Directeur der Fransche Académie de rede van den abt Lacordaire, in Tocqueville's plaats tot lid van dat collegie verkozen, beantwoordde, het betreurd, dat hunne wegen zoo uit elkander hadden geloopen, en gemeend, dat het verschil slechts aan een misverstand was toe te schrijven geweest.

Zijn die verwijten gegrond? Wij meenen het te mogen betwijfelen. Wat het ministerie Guizot gewrocht heeft, en hoe het als van zelf tot de omwenteling van 1848 heeft geleid - is geen geheim meer voor ieder, die in de geschiedenis der laatste dertig jaren geen vreemdeling is. Zonder de buitengewone talenten en de goede bedoelingen van den grijzen staatsman te betwisten, mag men, naar onze meening, veilig aannemen, dat Tocqueville, zonder verloochening zijner beginselen, onmogelijk de toenmalige raadslieden van Louis-Philippe kon ter zijde staan. Het ministerie vond geen steun bij het gros der natie; het bevredigde geen der behoeften, waardoor de Juli-revolutie was ontstaan. Met een merkwaardige miskenning van de lessen der geschiedenis, onderscheidde het zich vooral in de laatste jaren van zijn bestaan door stelselmatigen wederstand tegen allen vooruitgang. Het bleef hechten aan de *letter* van het *Charte*, en zag den *geest* voorbij. De woorden door den Burger-Koning bij den aanvang zijner regering uitgesproken: ‘la Charte sera désormais une vérité’, waren weldra tot een leugen en bespotting geworden. Liberale toepassing der constitutioneele beginselen lag niet op den weg van het gouvernement. Bevordering eener drukkende centralisatie, kleingeestige tegenwerking van alles wat tot opwekking van het publiek le-

ven kon strekken, werd zijn hoofdstreven. Corruptie en misbruiken van allerlei aard vonden aanmoediging. Kon nu Tocqueville de politiek van zulk een kabinet steunen: hij, die beter dan iemand inzag dat die politiek even gewis als de vorige Frankrijk ten verderve moest leiden, hij, die wist dat alleen van de vrijheid heil te verwachten was? Het is voorzeker te bejammeren dat de liberale partij in die dagen verdeeld was, en dat het harer uiterste fractie niet te doen was om den toestand te verbeteren en de overdreven centralisatie tegen te gaan, maar alleen om zelve op het kussen te komen. Doch het is een geheel valsche redenering, indien men daaruit wil afleiden dat de verdedigers der zuiver constitutioneele beginselen, waartoe Tocqueville, Odillon Barrot en zoovele anderen behoorden, zich van de oppositie hadden behooren af te scheiden en hun gewigt op de schaal van 't gouvernement hadden moeten werpen. Deze opoffering van beginselen zou slechts tot verergering van het ziekelijke parlementaire leven gestrekt hebben en de revolutie niet hebben tegengehouden. Want juist de door 't gouvernement gevolgde politiek miskende de verbeteringen waaraan Frankrijk behoefte had. Versterking dier politiek was vergif in plaats van geneesmiddel. Niet Tocqueville en zijne partij hadden zich met de regering, maar omgekeerd, de regering zich met hen te vereenigen. Op die wijze ware het gouvernement welligt nog bij tijds tot de beginselen teruggekeerd, die de Juli-revolutie, waaraan het zijn aanzijn te danken had, in hare banier had geschreven. Doch even als de Bourbons, scheen ook de Dynastie van Orléans niets geleerd en niets vergeten te hebben. Dat de revolutie van 1848 is gevolgd, dat Frankrijk aan anarchie en despotisme is prijs gegeven, - het is voor 't grootste deel te wijten aan de onbegrijpelijke verblindheid die Louis-Philippe en zijn alvermogenden minister hebben bezield.

Tocqueville heeft zich echter nimmer aan kleingeestige oppositie schuldig gemaakt. Ten einde toe heeft hij de *beginselen* van 't ministerie bestreden; aan den strijd tegen *personen* is hij altijd vreemd gebleven; portefeuille-jagt is nimmer in zijn smaak gevallen. Niemand wist beter het goede ook in zijne tegenstanders te waarderen. En weinigen zijn meer dan hij gedurende zijne parlementaire loopbaan, ook door hen, die hij bestreed, geacht en ontzien geworden. Waar het belang van den staat zijne medewerking vorderde, heeft hij noch tijd

noch moeite gespaard. Wie het laatste onlangs verschenen deel zijner werken naslaat, zal daarvan de bewijzen vinden. Zijne rapporten over de *strafkoloniën*, over de *afschaffing der slavernij in de fransche overzeesche bezittingen* en over de *hervorming van het gevangenisstelsel*, zijn meesterstukken, en de daarin ontwikkelde beginselen zullen nog steeds bij dergelijke vragen met vrucht kunnen geraadpleegd worden. Hetzelfde geldt in nog hoogere mate van zijn rapport ‘over de kolonisatie in Algiers’, in 1846 door hem aan de Kamer ingeleverd en waarvoor hij, na reeds eenmaal in 1841 eene reis derwaarts gemaakt te hebben, nogmaals in den winter van 1845 zich naar Algiers begaf, om in weerwil van het voor zijn gezondheid verderfelijke klimaat, dat hem vroeger een zware ziekte op den hals had gehaald, den toestand der kolonie op de plaats zelve gade te slaan. Men kan veilig al deze rapporten werken van blijvende waarde noemen.

Eigenlijk leider der oppositie is Tocqueville trouwens nimmer geweest. Ook heeft hij als spreker op de tribune niet die plaats ingenomen, welke zijne schitterende begaafdheden hem schenen te verzekeren. De Beaumont geeft daarvan de volgende juiste verklaring. ‘Tocqueville,’ zegt hij, ‘miste eenige der eigenschappen die een redenaar van invloed in eene parlementaire vergadering moet bezitten. Hij sprak gemakkelijk en drukte zich juist uit, maar zijne stem was niet sterk genoeg. Ook bragt zijn zwak prikkelbaar gestel mede, dat hij zich de questiën te sterk aantrok, en niet die koelheid en kalmte bezat, welke een zoo groot vereischte zijn voor het wél slagen in een parlementair debat. Zijne physieke krachten waren voor die worsteling niet berekend, en vandaar dat hij zich dikwijls terugtrok en te weinig op de tribune verscheen, om er zich als meester te kunnen vestigen.’ Tocqueville zelf heeft hetgeen hem in dit opzigt ontbrak, meermalen erkend. Eene dergelijke klagt als reeds vroeger door Montesquieu geuit werd, vinden wij in zijn mond herhaald: ‘Je m'habitue difficilement à parler en public; je cherche mes mots et *j'écoute mes idées*; je vois à côté de moi des gens qui raisonnent mal et qui parlent bien; cela me met dans un désespoir continuel. Il me semble que je suis au-dessus d'eux, et quand je me montre je me sens au-dessous.’ En het is niet ongerijmd te beweren, dat juist die groote volmaaktheid van vorm en keurigheid van uitdrukking, waaraan Tocqueville zooveel hechtte, en die hem alles

wat hij schreef, herhaaldelijk op nieuw deed bewerken, eene hinderpaal voor zijne ontwikkeling als redenaar is geweest. Wat de redenaar bovenal te vermijden heeft, het is juist dat *luisteren naar zijne ideën*, waarover Tocqueville klaagde. Hij moet geheel uitgerust in het strijdperk verschijnen; hij moet voorwaarts; hij behoort nimmer te vergeten, dat het belang door eene redevoering ingeboezemd, geheel dat van het oogenblik is, en dat, om ons van de Beaumont's woorden te bedienen: ‘la grande affaire c'est la journée.’ Tocqueville zelf gevoelde dit, toen hij zeide dat, voor zoover hij kon nagaan, Guizot de eenige auteur was, in wiens redevoeringen men den man van wetenschap vergat. Daar zijn echter dagen in zijn politiek leven geweest, waarin de krachtige geest over de physieke zwakheid zegepraalde, waarin hij werkelijk welsprekend wist te zijn, en de vergadering aan zijne lippen deed hangen. Een dier dagen was de 27ste Januari 1848. De rede toen door hem in de Kamer der Afgevaardigden gehouden, is in het laatste deel van de tegenwoordige uitgave zijner werken thans voor 't eerst afgedrukt. De Februari-omwenteling stond voor de deur; de banquetten en republikeinsche demonstratiën van dien tijd waren slechts de symptomen van de hevige gisting, die in den boezem der maatschappij werkte. Over de politiek van het kabinet heerschte algemeene ontevredenheid. De socialistische partij in Frankrijk, wier beginselen de geheele maatschappelijke orde met den ondergang dreigden, wist uitnemend van dien toestand partij te trekken. Theoriën, die de Montagne van 1793 zich niet zou geschaamd hebben, begonnen van alle zijden het hoofd op te steken. En het volk, nimmer gewoon zich zelf te besturen, gaf zich gewillig aan zijne leiders over, die even als vroeger hun een gouden eeuw in 't verschiet voorspiegelden. Zonderling steekt tegen deze gisting, die slechts één vonk noodig had om Frankrijk in vuur en vlam te zetten, de zorgeloosheid van het gouvernement en van de volksvertegenwoordiging af. Niemand schijnt den storm, die aan den horizon zigtbaar was, te hebben opgemerkt. Alleen Tocqueville had een juister blik in de toekomst geslagen. Zijne grondige kennis van de geschiedenis en den aard zijner landgenooten, zijne gewoonte om alle gebeurtenissen in haren zamenhang te beschouwen, en het zekere gevolg uit schijnbaar onbeduidende oorzaken op te maken - dit alles had hem eene dier eigenschappen geschonken, welke den grooten staatsman vormen, en

hem in staat gesteld uit het verleden en het heden de dingen die aanstaande waren, te voorspellen. Wat Royer-Collard hem reeds in 1837 had geschreven, ‘dat noch de maatschappelijke orde, noch het gouvernement in Frankrijk op vasten grondslag berustten; dat alles bij den minsten schok ineen zoude storten, en dat eene enkele windvlaag voldoende zou zijn om dien schok teweeg te brengen,’ - Tocqueville vond het door zijn eigen opmerkingen bewaarheid. Met prophetischen blik las hij in de toekomst. In die gedenkwaardige zitting van den 27sten Januari, eene der laatste van het constitutioneel gouvernement in Frankrijk, verheft hij zich van zijn zetel, en in eene taal, des te welsprekender door den gloed der overtuiging die hem bezielt, bezweert hij regering en volksvertegenwoordiging op de teekenen der tijden te letten en niet doof te zijn voor de waarschuwende stem der geschiedenis. Zelden zijn ernstiger beschuldigingen tegen een gouvernement ingebragt, dan op dien dag door Tocqueville. In scherpe woorden wijst hij op de politieke immoraliteit, op het misbruik van gezag, waardoor deze regering zich heeft gekenmerkt; op de roekeloosheid en stijfhoofdigheid waarmede zij, blind voor het naderend gevaar, zich zelve en Frankrijk voortzweept naar den afgrond. En in niet minder vurige bewoordingen wendt hij zich tot zijne mede-afgevaardigden. ‘Est-ce-que vous ne ressentez pas,’ zoo roept hij uit, ‘par une sorte d'intuition instinctive qui ne peut pas s'analyser mais qui est certaine, que le sol tremble de nouveau en Europe? Est ce que vous ne sentez pas... que dirai je? un vent de révolutions qui est dans l'air? Ce vent, on ne sait où il nait, d'où il vient, ni, croyez le bien, qu'il enlève et c'est dans de pareils temps que vous restez calmes en présence de la dégradation des moeurs publiques, car le mot n'est pas trop fort.’.... ‘Je crois que nous nous *endormons à l'heure qu'il est, sur un volcan*.’.... ‘Est ce que vous avez à l'heure où nous sommes la certitude d'un lendemain? Est ce que vous savez ce qui peut arriver en France *d'ici à un an, à un mois; à un jour peut-être*?’... En niet minder beteekenend zijn de woorden waarmede hij zijne rede besluit: ‘On a parlé de changements dans la législation. Je suis très porté à croire que ces changements sont non seulement utiles, mais nécessaires; ainsi je crois à l'utilité de la réforme électorale, à l'urgence de la réforme parlementaire; mais je ne suis pas assez insensé, Messieurs, pour ne pas savoir que ce ne sont pas les

lois elles-mêmes qui font la destinée des peuples; non, ce n'est pas le mécanisme des lois qui produit les grands événements de ce monde: ce qui fait les événements, Messieurs, c'est l'esprit même du gouvernement. Gardez les lois si vous voulez, quoique je pense que vous ayez grand tort de le faire, gardezles; gardez mêmes les hommes, si cela vous fait plaisir, je n'y fais, pour mon compte, aucun obstacle; mais, pour Dieu, changez l'esprit du gouvernement, car, je vous le répète, cet esprit-là vous conduit à l'abîme!'

Maar de waarschuwende stem klonk te vergeefs. Nog slechts weinige dagen en de dynastie van Orléans werd door de republiek opgevolgd. De windvlaag, waarvoor reeds Royer-Collard beducht was geweest, was gekomen, en de oogenschijnlijk zoo sterke monarchie had het geweld van dien schok niet kunnen weêrstaan. Tocqueville zag den gang, dien de zaken genomen hadden, met leedwezen aan. Bij de geringe politieke ontwikkeling van het volk, achtte hij de republiek voor Frankrijk een hoogst gevaarlijke proefneming, die, naar hij vreesde (en hij had ook hierin goed gezien), zich weldra in de absolute magt van een dictator zou oplossen. Hij bleef niettemin overtuigd dat ieder die het welzijn van Frankrijk liefhad, op zijn post moest blijven, om het naderend gevaar zoo mogelijk nog te bezweren. Vandaar dat hij, hoewel, zooals hij in die dagen schreef, niet meer aan de toekomst geloovende, het hem opgedragen mandaat als lid der *Constituante* niet afsloeg, maar bij de opening dier vergadering op 4 Mei 1848 in haar zitting nam. Als lid der commissie, met het ontwerpen eener constitutie belast, trachtte hij te vergeefs verscheiden gewigtige bepalingen, wier nut voor eene democratische staatsregeling hem uit de studie der Vereenigde Staten gebleken was, door zijne ambtgenooten te doen aannemen. Zoo stelde hij voor, de verkiezing van den president door een beperkt kiescollegie te doen geschieden, welk collegie op zijne beurt door alle kiezers zou gekozen worden. Zoo drong hij mede aan op het behoud van twee Kamers, vreezende voor die parlementaire almagt, welke bij de zamenstelling der volksvertegenwoordiging in één ligchaam, zoozeer te vreezen is. En met kracht verhief hij zich tegen de socialistische ideën, welke ook in den boezem der vergadering werden verkondigd, en bestreed hij in eene merkwaardige rede op 12 September 1848 een amendement door Mathieu (de la Drôme) op het

ontwerp der Constitutie voorgesteld, waarbij *het regt op den arbeid* erkend werd. In scherpe trekken teekent hij in die rede het onderscheid tusschen een juist begrepen democratie en het socialisme, en wijst hij op het voorbeeld der Vereenigde Staten, het eenige land ter wereld, waar de democratie in haar zuiveren vorm, iets groots en duurzaams heeft tot stand gebragt, en waar nimmer het socialisme, die grootste vijand der vrijheid van het individu, heeft kunnen wortel schieten. ‘Democratie en socialisme,’ zegt hij, ‘zijn slechts door één woord verbonden: de gelijkheid. Maar neem het onderscheid in aanmerking. De democratie wil de gelijkheid in de vrijheid, en het socialisme wil de gelijkheid in afhankelijkheid en slavernij.’ - Het debat had tot resultaat, dat het amendement, na ook door Thiers en Dufaure bestreden te zijn, met groote meerderheid werd verworpen.

Eerlijke handhaving der republiek was voortaan Tocqueville's streven. ‘Ik heb,’ zeide hij in zijne zoo even vermelde rede, ‘niet tot de Februari-omwenteling medegewerkt. Maar nu zij heeft plaats gehad, wensch ik dat zij eene *ernstige* revolutie zij, omdat ik verlang dat zij de laatste blijve.’ - Daarom schaarde hij zich bij den strijd over de verkiezing van den President aan de zijde van den generaal Cavaignac, den man, die in de bloedige Juni-dagen, toen de toekomst der beschaving in Frankrijk afhing van den uitslag van den barrikadenstrijd in de straten van Parijs, door zijne krachtige houding de hoop der Roode Republiek had vernietigd. Van hem wachtte hij meer steun voor de vrijheid dan van Lodewijk Napoleon, wiens bedoelingen hij reeds terstond schijnt gewantrouwd te hebben[1], en die uitsluitend aan zijn naam de groote meerderheid te danken had, waarmede het Fransche volk hem den 24sten December 1848 tot den Presidentszetel verhief. Eenige maanden later (27 Mei 1849) was het mandaat der *Constituante* afgeloopen en had de verkiezing voor de *Législative* plaats. Ook Tocqueville werd weder gekozen. Doch eene

1 Het was in dien tijd, dat hij in eene drukke briefwisseling zijn vriend de Beaumont, die zich toen als gezant te Londen bevond, zijne beschouwingen over de gebeurtenissen van den dag naauwkeurig en uitvoerig meedeelde. Het is te bejammeren, dat de tijd nog niet schijnt aangebroken om reeds nu die brieven, welke voor de juiste beoordeeling van dat tijdvak van 't grootste belang zijn, publiek te maken. De Beaumont geeft echter te kennen, dat dit later zal geschieden. Zie ‘Notice,’ p. 70.

andere rol wachtte hem. Den 2den Junij 1849 werd hij door den President belast met de portefeuille van buitenlandsche zaken in plaats van Drouin de L'huis, en nam hij zitting in het Kabinet, waarvan zijn vriend Odillon-Barrot het hoofd was en waarin hij ook zijne vrienden Dufaure en Lanjuinais vond.

Het schijnt op den eersten aanblik zonderling, Alexis de Tocqueville onder de raadslieden van Lodewijk Napoleon te zien optreden. De reden waarom hij deze betrekking, hoewel slechts noode, en gelijk hij aan Lord Radnor schreef, 'sans l'avoir désiré ni demandé' aannam, was deze, dat hij altijd nog eenige hoop koesterde op eene wenschelijke harmonie tusschen den President en de meerderheid der Afgevaardigden, en dat hij welligt van invloed zou kunnen wezen om zuivere handhaving van de Constitutie te helpen verzekeren. Hij achtte zich daarom verpligt in een ministerie te treden, dat even als hij die handhaving met hart en ziel was toegedaan. De President zelf, die zijne eerzuchtige plannen toen nog *moest* en uitstekend *wist* te bemantelen, schijnt met den takt, dien hij vooral later getoond heeft in zoo ruime mate te bezitten, de talenten van Tocqueville op prijs gesteld, en getracht te hebben hem aan zijne dienst te verbinden. Reeds spoedig na zijne verheffing tot het Presidentschap, noodigde hij Tocqueville bij zich ten eten en betoonde hem de meeste oplettendheid. Tocqueville echter heeft in den korten tijd van zijn ministerieele loopbaan weldra den argwaan, dien hij van den aanvang af tegen Lodewijk Napoleon had gekoesterd, bevestigd gezien en het karakter van den toekomstigen Dictator met juistheid doorgrond. Reeds den 26sten October 1849 voorspelde hij in een schrijven aan een zijner vrienden met de meeste juistheid de gebeurtenissen, die twee jaren later zouden volgen. En het was dus niet te verwonderen, dat twee zulke uiteenloopende persoonlijkheden, waarvan de eene de vrijheid als levensvoorwaarde, de andere daarentegen haar als een droombeeld beschouwde, niet lang te zamen konden werken.

Het Ministerie Odillon-Barrot had dan ook een kwijnend en bij uitstek kort leven. Reeds den 31sten October 1849 werd het genoodzaakt af te treden. Tocqueville's werkkring als Minister van Buitenlandsche Zaken, heeft dus maar vijf maanden geduurd. Dat die tijd wel wat kort is om ons te veroor-

loven een bepaald oordeel over zijne bekwaamheden als staatsman uit te spreken, valt niet te betwijfelen. Om den staatsman in zijne kracht en zwakheid te leeren kennen, moet hem eene ruimere gelegenheid voor de ontwikkeling zijner plannen gegeven zijn, dan Tocqueville ten deel viel. De in den aanvang begane misslagen worden dikwijls ter wille van een later gevolgd succes vergeven, en evenzeer blijkt hetgeen in den beginne een triomf scheen te zijn, later veelal den naam van nederlaag te verdienen. Voor zoover wij echter uit Tocqueville's houding, als lid van het bewind, in verband met zijn karakter en aanleg mogen opmaken, komt het ons voor dat hij zich als staatsman nimmer een grooten naam zou hebben verworven. Voor een deel strekt hem dit tot eer. Zijne buitengewone naauwgezetheid en onkreukbare eerlijkheid, zijne liefde voor al wat edel was en rein, moesten hem minder geschikt maken voor een werkkring, waarin nog heden ten dage maar al te dikwijls het doel de middelen heiligt, en, zij het ook in gewijzigden vorm, Machiavelli's beginselen als de hoogste kunst gelden. Tusschen hem en zijn meester was de afstand in alle opzigten groot. Ook zou zijn delicaat en prikkelbaar gestel op den duur niet tegen die taak opgewassen zijn geweest. Doch wat ons meer verwondering baart is, dat zijn anders zoo scherpe blik hem in die dagen bij de beoordeeling der buitenlandsche aangelegenheden eenigzins schijnt begeven te hebben. Wij hebben hierbij het oog op het gewigtigste feit, dat onder zijn ministerie is voorgevallen: de bekende expeditie der fransche troepen naar Rome, waardoor Frankrijk in eene zoo valsche positie is geplaatst geworden en in eene zee van moeijelijkheden is gewikkeld. Het is waar, dat hij zelf die expeditie niet meer had kunnen tegenhouden. Reeds vóor zijn intrede in het ministerie was er toe besloten, en de fransche vlag was reeds in 't laatst van April 1849 te Civita Vecchia ontplooid. Maar zonderling blijft het dat hij de verantwoordelijkheid van dien maatregel op zich nam en zijne volle goedkeuring aan de inneming van Rome, die den 3^{den} Juli daaraanvolgende plaats had, hechtte. Wij bezitten van hem uit dien tijd twee brieven aan Henry Reeve geschreven, waarin hij naar aanleiding van de afkeuring, welke de expeditie in Engeland had gevonden, tracht te betoogen, dat zijne engelsche vrienden de zaak eenzijdig beoordeelen. De onderneming heeft gelijk hij schrijft ten doel: ‘d'une part le rétablissement de l'autorité temporelle du

pape que nous considérons comme la condition nécessaire de la liberté et de la paix des consciences dans le monde catholique; de l'autre la garantie pour les États-Romains d'institutions libérales.' Ware Frankrijk stil blijven zitten, de Oostenrijkers zouden zich volgens hem van het terrein hebben meester gemaakt, en de zaak der vrijheid zou bij die interventie slechts verloren hebben. - De verdediging is, dunkt ons, niet vrij te pleiten van zwakheid. Als zoodanig werd zij ook in Engeland beschouwd. Dat de vereeniging eener priester-regering met waarborgen voor de vrijheid tot de illusiën behoort - had een man als de Tocqueville niet moeten ontgaan. En dat de fransche Republiek in lijnregten strijd met de door haar gepredikte beginselen handelde, toen zij de rol van Oostenrijk op zich nam en het ongeneeslijkste aller despotismen, dat nog heden een bron van onrust is voor Italië, herstelde - had evenmin aan zijne aandacht mogen ontsnappen. Is de gissing gewaagd, dat de herinneringen aan de religieuse opvoeding zijner jeugd den eerbied jegens het Hoofd der Kerk voor een oogenblik hebben doen herleven en hem hebben doen vergeten, dat de vrijheid en ontwikkeling van het individu, waarvoor hij zijn leven lang heeft gestreden, onbestaanbaar is met eene theocratie, die niet van aard *kan* veranderen, zonder een zelfmoord te plegen? Op die wijze alleen laat zich o.i. verklaren, dat hij, die volgens zijn schrijven aan de Beaumont, een diepe verachting koesterde voor den Koning van Napels en voor 't geen hij noemde 'ces misérables gouvernements de l'Italie', eene bescherming van den Pauselijken Stoel door fransche wapenen heeft kunnen verdedigen.

De misslagen van het Kabinet bij de expeditie naar Rome waren tevens het voorwendsel tot zijn val. Lodewijk Napoleon wenschte zich van een ministerie te ontslaan, dat aan de uitvoering zijner eerzuchtige droomen in den weg stond. De bekende brief aan Edgar Ney, waarbij de expeditie naar Rome werd afgekeurd en de President zich tegen de politiek zijner ministers verklaarde, was het sein voor den val van het Kabinet. Het werd opgevolgd door een ander, geheel zamengesteld uit werktuigen van den President. Tocqueville hernam daarop weder zijne plaats in de *Legislative*; zijn laatste arbeid in die vergadering was het ontwerpen van het rapport namens de Commissie voor de herziening der Constitutie, dat den 8sten Juli 1851 aan de vergadering werd ingediend. De President

moest volgens de Constitutie in 't volgend jaar aftreden en was niet herkiesbaar. Dat hij echter, om aan 't bewind te blijven, voor geen inconstitutioneele handelingen zou terugdeinzen, werd door Tocqueville met juistheid ingezien. Als eenig redmiddel werd door hem en zijne vrienden eene herziening der Constitutie beschouwd, waarbij de niet-herkiesbaarheid werd opgeheven. Men gevoelde, dat als de wettelijke weg eenmaal verlaten was, terugkeer onmogelijk zou wezen, en was eer genegen om Lodewijk Napoleon *volgens*, dan *in strijd met* de Constitutie, aan het hoofd van den Staat te zien. Maar dat het expediënt zwak was, ontveinst Tocqueville zich niet. Sombere gedachten over het naderend gevaar vervullen hem. Al zijne brieven uit dien tijd getuigen van de vrees, die hem bezielt. ‘Wij worstelen te vergeefs,’ roept hij in een brief aan Lanjuinais uit; ‘de natie zelve sleept ons mede op den weg, die van de vrijheid afleidt!’ Dat Napoleon niet den minsten aanleg voor een constitutioneel vorst bezit, is hem duidelijk. ‘De President,’ zoo schrijft hij aan Senior, ‘heeft eene legitimiteit op zijne manier; hij gelooft even vast aan de constitutiën van het keizerrijk als Karel X aan zijn goddelijk regt.... Hij zoekt zijn steunpunt in de neigingen en hartstogten der lagere volksklasse.... Wij verkeeren bij voortduring in een dier vreeselijke toestanden, waarin niets onmogelijk is en niets kan voorzien worden....’

Dat die vrees niet ijdel was, bleek maar al te spoedig. De coup d'état van 2 December 1851 vernietigde de laatste hoop van de vrienden der vrijheid. Aan Tocqueville viel de eer te beurt in het lot der tweehonderd afgevaardigden te deelen, welke op dien dag gevangen genomen en des nachts naar Vincennes gevoerd werden. Met den val der vrijheid wordt tevens zijn politiek leven gesloten. ‘Er is voor ons niets meer te doen!’ roept hij met bitterheid zijne vrienden toe. Van de brieven, welke hij in dien tijd schreef, heeft men slechts weinige durven publiceren. Maar zelfs in die weinige treft ons de weemoedige toon, die er in heerscht. Voorwaar deze man heeft *geleden* onder de slavernij, die zijn vaderland trof, eene slavernij des te grievender, omdat zij het gevolg was van eigen schuld. Hard valt hem de gedachte, dat de groote fransche revolutie na zestig jaren tot een dergelijk resultaat heeft geleid; dat zooveel kracht, zooveel inspanning verkeerd geleid en onnut verspild zijn. En hij gelooft niet meer dat weldra

betere dagen zullen aanbreken. Het Napoleontisch regime zal volgens hem lang stand houden, zonder echter eenige waarborgen voor de toekomst te geven. ‘Le Président ne fondera rien, mais il durera.’ Vijftien jaren zijn verloopen, sedert deze woorden geschreven werden, maar zij bevatten nog voor onze dagen eene waarheid, wier beteekenis door ieder wordt beseft.

In deze stemming trok Tocqueville zich terug in de afzondering van zijn normandisch landgoed, om voortaan alleen voor zijne studiën en zijn huiselijk geluk te leven. Reeds sedert eenigen tijd had hij het plan gevormd een nieuw werk te schrijven. Zijne bezigheden hadden hem echter niet toegelaten dit plan ten uitvoer te brengen, maar het was daarom niet door hem opgegeven. Den winter van 1850 op 1851 had hij tot herstel zijner geschokte gezondheid te Sorrento doorgebragt en het was in die dagen van rust, dat hij eene schets had ontworpen van het werk, waarvan later het eerste deel onder den titel: ‘l'Ancien régime et la révolution’ zou worden uitgegeven. Het zou een nadere ontwikkeling en voortzetting bevatten van een opstel, reeds in 1836 door hem voor de ‘Edinburgh Review’ geschreven en door John Stuart Mill vertaald, getiteld: ‘Frankrijk's sociale en politieke toestand vóor 1789,’ welk opstel thans in het 8ste deel zijner werken is opgenomen. Wat studie en opmerking hem geleerd hadden over de beweging en drijfveeren der hedendaagsche maatschappij, wenschte hij toe te passen op dat colossale en in de nieuwere geschiedenis éenig verschijnsel: ‘de fransche revolutie.’ Zijne bedoeling was niet eene geschiedenis der feiten, maar veeleer eene verklaring der feiten in hunne oorzaken en gevolgen te leveren. Hij bezat de overtuiging, dat de revolutie onjuist werd beoordeeld, dat zij noch al het kwade, noch al het goede, dat gewoonlijk op hare rekening werd geschreven, had voortgebragt, en dat zoo eenige gebeurtenis, dan zeker deze hare verklaring vond in de geschiedenis van het verledene en zich natuurlijk uit het *ancien régime* had ontwikkeld. En hij wilde, na het onvermijdelijke der revolutie en haar eigenaardig karakter te hebben aangetoond, haar in haar verderen voortgang bespieden. Hij wenschte haar te schilderen in de indrukwekkende periode van het keizerrijk; de oorzaken en de beteekenis na te sporen van die reeks gewigtige feiten, waaraan Napoleon zijn naam heeft verbonden: Napoleon zoowel het product als de voortzet-

ter der revolutie. Hij wilde in het licht stellen, met hoeveel juistheid de eerste Keizer de revolutie had begrepen en aan zich had dienstbaar gemaakt; hoe als 't ware van zelf, onder de leiding van zijn genie, het despotisme op de republiek was gevolgd en de vrijheid aan de gelijkheid was ten offer gebragt. Hij wenschte die grootsche, alles beheerschende figuur van den Keizer te schetsen, de redenen en de gevolgen van zijn val te onderzoeken; in één woord, de plaats aan te wijzen, welke ‘het Keizerrijk’ inneemt in het drama van die ontzagwekkende revolutie, dat tot den huidigen dag nog niet is afgeloopen.

Ziedaar eene groote omvattende taak! Kan het dan bevreemden, dat zelfs Tocqueville bij het ontwerpen van dit plan, tot den uitroep gedrongen werd: ‘Voilà de grands objets que j'entrevois mais comment m'en saisir!’

Doch zijn vaste wil deed hem ook thans de zwarigheden te boven komen. Volgens zijn plan moest in de eerste plaats een helder beeld van den toestand, die aan de revolutie was voorafgegaan, geschilderd worden. Het geheele *ancien régime* moest als een levend organisme uit het stof der archieven worden opgedolven. Verscheiden jaren werden aan die taak besteed. Alle documenten, die van eenig belang konden zijn, werden gelezen en bestudeerd. Zoo iemand, dan maakte Tocqueville zich zijne studiën niet gemakkelijk. Zijne methode was, zich steeds tot de bronnen zelven te wenden en zoo weinig mogelijk kennis te nemen van hetgeen reeds door anderen over dezelfde zaken was geschreven. Alleen een geniale geest als de zijne, kon zich zulk eene methode ongestraft veroorloven. Zij heeft ten gevolge, dat men somtijds over reeds bekende zaken te veel uitweidt. Maar dit nadeel wordt meer dan opgewogen door het groote voordeel, dat op alles de stempel van frischheid en oorspronkelijkheid is gedrukt; dat men overal eigen oordeel en nergens navolging vindt. Met volle regt kon dan ook Tocqueville zeggen, dat enkele korte hoofdstukken van zijn boek hem meer dan een jaar studie gekost hadden, en dat hij zóo in de oude toestanden was te huis geworden, dat hij meende in staat te zijn een cursus te openen over het administratief regt onder het *ancien régime*. En wie, die zijn laatste werk gelezen heeft, zal beweren dat die woorden grootspraak bevatten?

Dit laatste werk verscheen in 1856. Het was reeds door velen met verlangen te gemoet gezien. Nog leefde in de her-

innering die uitnemende studie over de democratie, waaraan de schrijver zijn naam was verschuldigd. Vijftien jaren waren voorbijgegaan, sedert het laatste deel dier studie het licht had gezien; maar die jaren waren niet ijdel doorgebragt, en in de leerschool van het praktische leven was Tocqueville's kennis gelouterd en zijne ervaring verrijkt geworden. De voorspelling was niet gewaagd dat het aangekondigde werk niet voor het vroegere zou behoeven onder te doen. En die verwachting werd niet beschaamd. Het werk: ‘l'Ancien régime et la révolution’ werd zoo in, als buiten Frankrijk met grooten bijval ontvangen. Het verdiende dien bijval dan ook ten volle. In rijkdom van inhoud en schoonheid van vorm staat het bij de ‘Démocratie en Amérique’ niet ten achter, terwijl over 't algemeen de meeningen des schrijvers blijkbaar nog in zelfstandigheid en overtuiging gewonnen hebben. Guizot heeft zelfs niet geaarzeld dit werk het schoonste te noemen dat aan Tocqueville's pen is ontvloeid. Wij voor ons bekennen gaarne, dat ons de keuze moeijelijk toeschijnt en dat wij het liefst beide werken zouden willen gelijk stellen. Het moet echter worden toegegeven, dat de ervaring van het politieke leven aan des schrijvers overigens weinig gewijzigde opiniën in dit boek grootere kracht bijzet dan in het vroegere en dat, zoo hij zijn werk geheel had mogen voltooijen, het waarschijnlijk de eerste plaats onder zijne geschriften zou bekleeden.

De hoofdgedachte van den schrijver is in beide werken, hoe verschillend ook van inhoud, niettemin dezelfde gebleven. En niet ten onregte kan men ‘l'Ancien régime’ als eene voortzetting op de ‘Démocratie’ beschouwen. De studie der democratie als het merkwaardigste verschijnsel der nieuwere maatschappij, was Tocqueville's levensdoel. Hij had dat verschijnsel in Amerika onderzocht; hij wilde het thans bespieden in één harer belangrijkste uitingen in de oude wereld: de fransche revolutie, en meer bepaaldelijk nagaan, aan welke omstandigheden het was toe te schrijven, dat de democratie die in de Vereenigde Staten onafscheidelijk was van de vrijheid, in Frankrijk tot slavernij had geleid.

Wie dan ook meenen mogt in Tocqueville's laatsten arbeid niets aan te treffen dan eene geleerde studie over het Frankrijk der vorige eeuw, zou zich bedrogen vinden. Het werk is met het oog op het tegenwoordige en vooral op de toekomst geschreven. En niets is meer waar dan hetgeen Tocqueville in

de voorrede van dat boek zegt: ‘Ik beken dat ik, de oude maatschappij in al hare deelen onderzoekende, nimmer de nieuwe maatschappij uit het oog heb verloren. Ik heb niet alleen willen doen zien aan welke kwaal de kranke was overleden, maar ook op welke wijze de dood nog had kunnen voorkomen worden. Mijn doel is geweest een beeld te ontwerpen, dat in alle opzigten naauwkeurig, tevens leerrijk zou kunnen zijn.’

Maar het was hem niet gegund zijne taak ten einde te brengen. ‘l'Ancien régime et la révolution’ is slechts het eerste deel van het werk, dat hij zich had voorgesteld. Het is het eenige dat de hand des meesters heeft mogen voltooijen. Een groot gedeelte van het vervolg was reeds door hem bewerkt; een schat van aanteekeningen en schetsen ter verdere uitbreiding gereed gemaakt, toen de dood hem verraste. Aan Madame de Tocqueville en de Beaumont zijn wij het verschuldigd dat althans iets van het onvoltooide is uitgegeven. Onder de belangrijkste fragmenten behoort zeker de in het vijfde deel dezer uitgave voorkomende schildering van Frankrijk's toestand vóor 18 Brumaire, waarin op meesterlijke wijze uiteen wordt gezet, hoe allengs de ijver voor de republiek verflaauwde en de onderwerping aan een absoluut gezag werd voorbereid. Eveneens kan men daartoe brengen eenige onafgewerkte hoofdstukken, welke in het achtste (geheel nieuwe) deel worden gevonden, en in 't bijzonder ‘over de verhouding der parlementen tegenover de revolutie en de oorzaken hunner onmagt en vernietiging.’ Niets is beter dan de lectuur dezer fragmenten geschikt om ons te doen gevoelen, hoeveel men nog van Tocqueville mogt verwachten en welk onherstelbaar verlies zijn dood is geweest.

Nog eenmaal vóor zijn verscheiden heeft hij Engeland bezocht. Het was in het jaar 1857 dat hij zich derwaarts begaf om eene kostbare verzameling van diplomatische stukken, betrekking hebbende op de fransche revolutie, te raadplegen. De wijze waarop men hem ontving, was wel geschikt een lichtstraal te werpen op de sombere dagen, die dit veelbewogen leven besloten; dagen, die verbitterd werden, zoowel door physieke zwakheid, als door twijfeling aan de toekomst der vrijheid. Engeland bewees den beroemden vreemdeling nog meer eer dan in 1835. Met groote liberaliteit werden alle documenten welke hij verlangde, ter zijner beschikking gesteld. In de salons en clubs der groote wereld betwistte men zich de eer

van zijn gezelschap. Van alle zijden werden hem bewijzen van achting en genegenheid aangeboden. En toen hij weder naar Normandië wilde vertrekken, wachtte hem eene niet minder groote verrassing. Een kapitein der engelsche marine meldde zich bij hem aan met het berigt, dat de Admiraliteit een stoomschip uitsluitend voor hem beschikbaar had gesteld om hem te brengen in de haven, die hij zou verkiezen. Eenige uren later stoomde het vaartuig de haven van Cherbourg binnen en vertrok, na Tocqueville aan wal gezet te hebben, onmiddellijk weder naar Engeland, om duidelijk te toonen, dat het eenige doel der reis hiermede was afgeloopen. Merkwaardige hulde van een vrij volk aan een edel strijder voor de vrijheid! Geen wonder dat Tocqueville, zooals hij aan de Beaumont schreef, ‘aussi confus que content’ van Engeland afscheid nam. Zijne bescheidenheid liet hem echter niet toe, dit eerbewijs van de zijde der engelsche regering ruchtbaar te maken. Een zijner beste vrienden, die met hem Engeland had bezocht, maar vóor hem was teruggekeerd, heeft het eerst na zijn dood vernomen. Geen der fransche dagbladen heeft het vermeld; alleen een buitenlandsch blad bevatte in die dagen het berigt, dat een *aide de camp* van den franschen Keizer door een engelsch fregat naar de fransche kust was gebragt, eene vergissing, waarover Tocqueville zich niet weinig vrolijk maakte.

Alexis de Tocqueville zou, helaas! Engelands gastvrijen bodem nimmer meer betreden. De tijd was niet verre meer, dat zijn reeds lang ondermijnd gestel den laatsten en beslissenden schok zou ontvangen. In Juni 1858 werd hij door eene bloedspuwing overvallen en weldra bleek het dat de long ernstig was aangedaan. Reeds vroeger was hem aangeraden het ongunstig klimaat van Normandië met de zuidelijke lucht van Provence te verwisselen en te Cannes verzachting van zijn lijden te zoeken. Maar hij had dien raad steeds in den wind geslagen. Na de ernstige waarschuwing echter, die hij ontvangen had, besloot hij aan den raad gehoor te geven, doch was ook nu nog te zeer met zijne studiën vervuld om terstond te vertrekken, zoodat hij eerst in November te Cannes aankwam. Maar het was te laat, de kwaal had reeds te groote vorderingen gemaakt en nam van dag tot dag toe. Niettemin spiegelde de bedriegelijke hoop, aan den teringlijder eigen, ook hem nog altijd verbetering voor. Zijn geest behield zijne veerkracht en hij bleef, zooveel zijn toestand hem dit veroorloofde, zijne krachten aan den

arbeid, dien hij zich had voorgesteld, wijden. Veel vriendschap genoot hij in die dagen van twee beroemde vreemdelingen, die mede den winter te Cannes doorbragten, Lord Brougham en Baron von Bunsen, waarvan de laatste hem weldra in het graf zou volgen. De briefwisseling met zijne vrienden werd als 't ware met stervende hand ook nu nog door hem voortgezet. De meesten van hen hebben in de laatste maand van zijn leven nog een brief van hem ontvangen. Steeds kalm en tevreden heeft hij nimmer geklaagd. Toch werd de somberheid van die dagen nog verhoogd door de ongesteldheid zijner echtgenoot, van haar, die gedurende vier en twintig jaren met onbezweken trouw lief en leed met hem had gedeeld en die thans, door eene oogkwaal aangetast, zelve op het ziekbed lag. Intusschen was de lente van 1859 aangebroken, maar in stede van den lijder verligting aan te brengen, was zij voor hem eene bode des doods. De kwaal maakte zulke vorderingen, dat weldra alle hoop moest worden opgegeven. In den avond van den 16^{den} April 1859 blies hij den laatsten adem uit. Nog spoediger dan men verwacht had, was de ziekte beslist geworden. Vandaar dat verscheidene zijner vrienden van zijne laatste oogenblikken geen getuigen hebben kunnen zijn. Echter had hij den troost zijne echtgenoote, zijne broeders en andere naauwe betrekkingen aan zijn sterfbed te zien. Ook Louis de Kergorlay en de Beaumont waren bij zijn sterven tegenwoordig. Den laatstgenoemde, welligt diegene onder zijne vrienden waaraan hij 't meest was gehecht, had Tocqueville in een oogenblik van voorgevoel, reeds een maand te voren verzocht zich naar Cannes te begeven. Ampère, uit Italië toegesneld, kwam te laat. Hij heeft alleen het droevig voorregt mogen smaken aan den onvergetelijke de laatste eer te bewijzen.

Alexis de Tocqueville had uitdrukkelijk verlangd begraven te worden op het kerkhof van het nederige dorp, waar de zetel van zijn geslacht sedert eeuwen was gevestigd geweest, waar jong en oud hem om strijd lief had en waar hij de gelukkigste jaren zijns levens aan de zijde eener beminde gade had doorgebragt. Ook aan de schoone oevers der Middellandsche zee heeft hij zijn geliefd Tocqueville niet kunnen vergeten, dat hij nog een maand vóor zijn overlijden in een zijner laatste brieven genoemd had ‘un lieu qui est bien avant dans mon coeur.’ Die wensch is vervuld geworden. Zijn lijk werd naar Normandië vervoerd en op de door hem aangewezen plaats bijge-

zet onder den toevloed eener groote volksmenigte, die uit eigen beweging was zamengestroomd om hem, die door allen als een vriend en vader werd beschouwd, naar zijne laatste rustplaats te geleiden. Geen ijdel gedenkteeken prijkt op dat nederige graf. Aan den wensch, door den afgestorvene vroeger te kennen gegeven, is voldaan: een bescheiden houten kruis wijst de plek aan waar het stoffelijk overschot van den schrijver der ‘Démocratie en Amérique’ rust. De eenvoud zijns levens heeft zich niet verloochend in den dood.

D.J. MOM VISCH.

Gemeen overleg.

Honesty is Policy.

Wij ontvangen jaarlijks als het ware een dubbel programma van de werkzaamheden, welke voor onze Tweede Kamer in de nieuwe zitting zijn weggelegd: een officiëel en een ander, dat, al draagt het geen officiëel karakter, daarom toch niet minder ernstige overweging verdient. Het eerste is de troonrede, waarin de Regering mededeeling doet van de ontwerpen, welke zij zich voorstelt bij de Kamer ter tafel te brengen; het ander moet de belangstellende zelf bijeenzoeken, deels uit de dagbladen, deels uit de politieke brochures, welke in den laatsten tijd het licht zagen. Zelden stemmen die twee programma's overeen, want de hoofdonderwerpen in het niet-officiëele stuk genoemd, betreffen dikwijls genoeg kwestiën, welke weinig aantrekkelijks hebben voor de Regering en die deze daarom in haar programma liefst met stilzwijgen voorbijgaat, of kan zij niet zwijgen, slechts zeer in het voorbijgaan en zoo vlugtig mogelijk vermeldt. Hooger onderwijs, strafvordering, comptabiliteit, ziedaar voor dit jaar de hoofdonderwerpen van het debat, volgens de troonrede; finantiëel beheer, buitenlandsche aangelegenheden, legerorganisatie, lager onderwijs, koloniaal beleid, ziedaar de zaken waaraan volgens het niet-officiëel programma eene eerste plaats in de discussiën zal worden toegekend. Misschien komt er, althans in dit jaar, weinig of niets van wat de Regering aankondigt, maar wees hiervan zeker, dat geen enkel deel van het andere programma geheel onuitgevoerd zal blijven. Het initiatief van de wetsontwerpen moge in den regel aan de Regering verblijven; waar het betreft de groote politieke kwestiën, die de gemoederen verdeeld houden, zal de Kamer van haar regt, om ze het eerst ter sprake te brengen, zeker geen afstand doen.

De lijst van de hangende politieke vraagstukken is voor dit jaar welgevuld, en wanneer niet alle voorteekenen bedriegen,

zal de strijd daarover deze keer een bij uitstek levendige zijn. De aan affectatie rijke kalmte, welke de beraadslagingen over het adres van antwoord kenmerkte, was op zich zelve reeds eene veelbeteekenende vingerwijzing: het publiek kreeg den indruk van eene kalmte als aan den storm pleegt vooraf te gaan. Men heeft trouwens slechts den inhoud van de groote dagbladen te raadplegen, om de stem te vernemen van naderende beweging. Aanval en verdediging getuigen van dezelfde verbittering; elk wapen schijnt goed, en bij voorkeur zijn het de bedoelingen van de strijdenden, die verdacht gemaakt en ten toon gesteld moeten worden. Daarenboven de tijdsomstandigheden zijn heel wat veranderd, sedert de begrooting van 1867 in behandeling kwam: de Regering, vroeger de groote onbekende, heeft een jaar geleefd, en ook de voortreffelijkste regering kan geen jaar voortleven, zonder heel wat teleurstelling te zaaijen en menig bondgenootschap te verzwakken; - de politieke najaarsstormen van 1866 zijn, gelukkig genoeg, in vergetelheid geraakt, en zij die bogen onder den invloed van die stormen, hebben het hoofd weêr opgeheven en de stellingen teruggevonden, welke zij vroeger hadden ingenomen; - vóór alles, de druk tot voor weinige maanden door de groote gebeurtenissen in het buitenland uitgeoefend, is voorbijgegaan, om plaats te maken voor eene betere waardeering zoowel van onze eigen krachten, als van de wezenlijke belangen onzer naburen. Wij begrijpen dat er nog iets anders te doen is dan naar de wapenen te grijpen, en dat de oorlogstoerustingen om ons heen, al sporen zij aan tot groote voorzigtigheid, ons toch niet moeten beletten de behandeling van ernstige binnenlandsche vraagstukken voort te zetten.

Voorwaar redenen genoeg om te gelooven dat wij in de laatste maanden van het jaar een levendigen strijd te gemoet gaan.

Misschien is het tegenwoordig oogenblik van rust niet slecht gekozen, om in een paar bladzijden de eigenlijke oorzaken van dien strijd na te gaan, en daarbij te onderzoeken, hoe het komt, dat nu reeds - juist een jaar na het optreden van de nieuwe Kamer - niemand met eenige zekerheid kan voorspellen aan welke zijde ten slotte de overwinning blijven zal. Is eenmaal het pleit voldongen, dan bestaat er vermoedelijk meer dan stof genoeg om over den strijd zelven en zijne gevolgen meer uitvoerige beschouwingen mede te deelen.

Laten wij in de eerste plaats dit constateeren, dat alleen

een natuurlijke zamenloop van omstandigheden, allerminst de wensch en wil van deze of gene partij, tot de botsing aanleiding geeft. Streng genomen is er misschien niemand die den strijd werkelijk wenschen kan, niemand die er met hart en ziel deel aan neemt. Zeker niet het groote publiek, dat buiten staat: heeft het al ooit eenigen zin gehad voor groote en warme parlementaire tournooien, die zin is sinds lang verstompt: men zou - al ware het slechts om de zeldzaamheid van het schouwspel - nu gaarne eens eene regering zien, volkomen homogeen met de Kamer, en op die Kamer met het volste vertrouwen steunende. Bestaat er van dien kant geen prikkel, nog minder van de zijde der Regering: als elk harer voorgangsters wil zij eene bij uitstek practische zijn, en den politieken strijd zooveel mogelijk vermijden; 't is voor haar nuttelooze tijdverspilling in oogenblikken, welke om de vele en groote werkzaamheden die moeten worden afgedaan, alle tijdverspilling verbieden. Althans in dit opzigt is de Regering, dunkt mij, homogeen met de Kamer. Natuurlijk zijn de onvoorwaardelijke voorstanders van het bewind vredelievend gestemd, maar ik geloof te mogen zeggen dat de stemming van de oppositie geen andere is; althans een groote en beslissende strijd in deze oogenblikken kan allerminst haar wensch zijn. Let zij op hare eigen belangen, dan moet zij, dunkt mij, eene overwinning meer vreezen dan wenschen, en in elk geval willen afwachten, of en zoo ja, welke veranderingen door de verkiezingen van 1868 in de zamenstelling der Kamer zullen worden gebragt. Haar vermoedelijk onvermogen om den prijs van den strijd te aanvaarden, is de groote negatieve kracht van de Regering, en geen wonder dat zij geen opgewektheid gevoelt om dat onvermogen te constateeren. Wat eindelijk betreft die middenpartij in de Kamer, welke zich in den laatsten tijd vrij duidelijk begon te teekenen, ook deze moet dringend uitstel verkiezen: wat zij het meest zal vreezen, is vermoedelijk de verpligting waarin men haar wil brengen om nu reeds eene vaste beslissing te nemen en partij te kiezen.

Oppervlakkig beschouwd werkt dus alles zamen tot den vrede, zij het ook een gewapenden vrede. En toch, trots allen en alles, schijnt het nu reeds onmogelijk dien te handhaven. Aan wie dan de schuld?

Niet aan de Kamer, zou ik meenen. Let men op den hartstogtelijken strijd, welke aan hare geboorte voorafging, dan

heeft men alle reden om de gematigdheid, welke de Vertegenwoordiging tot nog toe wist in het oog te houden, dankbaar te erkennen. Zij moge om haar niet zeer beslist karakter en om het evenwigt tusschen de hoofdpartijen voor elk Bewind zonder onderscheid een moeijelijk regeringswerktuig zijn, zij zelve kan daarvan de schuld niet dragen. Blijkbaar verkeert de Kamer nog onder den indruk van dien wensch, welke bij de jongste algemeene verkiezingen in zoovele districten krachtig werd uitgesproken, den wensch om de bestaande gelegenheid, hoe ongeschikt die daartoe ook zijn mogt, te baat te nemen tot het brengen van een nieuw en frisch leven in onze wel wat verouderde parlementaire vormen. Hadden geen groote politieke kwestiën de aandacht afgetrokken, de uitslag van de verkiezingen zou dan dien wensch nog duidelijker hebben aan het licht gebragt, want inderdaad hoe dieper men in het werkelijk leven doordringt, hoe minder men daar de echo terugvindt van wat de partijen in onze Kamer schijnbaar verdeeld houdt. De woorden *liberaal* en *conservatief* hebben buiten het parlement en de dagbladen in ons land bijna allen zin en beteekenis verloren; wij zijn die oude partij-benamingen, aan eene vroegere periode volkomen passende, sinds lang ontgroeid en voelen ons meer en meer vreemd op een terrein, vol onderscheidsteekens, die voor ons sinds lang hebben opgehouden werkelijk onderscheidingen te zijn. Waar alles in de wereld zich ontwikkelt en wijzigt, moeten de partijen alleen geene aanspraak maken op het regt om eeuwig en onveranderlijk dezelfde te blijven, want door dergelijke eischen te doen gelden, loopen zij werkelijk gevaar meer en meer buiten de natie te geraken. Niet tegen de onderscheiding in partijen wil het publiek te velde trekken, maar het verlangt eene onderscheiding, welke met de realiteit van het leven overeenstemt en wortel heeft bij het volk; het wil hier langzaam uitlokken wat men ten vorigen jare in het pruissische parlement, onder den invloed van groote gebeurtenissen, plotseling tot stand zag komen, namelijk eene geheel nieuwe partij-groepeering, in harmonie met de gewijzigde toestanden van het volksleven. Het grenst inderdaad aan het onzinnige om nog in onze dagen te spreken van eene liberale en eene conservatieve finantiëele politiek; wij kennen goede ministers van finantiën en slechte, directe en indirecte belastingen, maar de eigenaardigheden van het liberalisme en conservatisme, toegepast op de finantiëele politiek, ziedaar een

geheim dat hier te lande slechts aan de dagbladschrijvers schijnt geopenbaard te zijn.

Bedriegen wij ons niet, dan is die overtuiging van de behoefte aan wijziging en vernieuwing ook in onze Tweede Kamer levende, en wacht zij slechts op eene geschikte gelegenheid om zich duidelijk te openbaren. Aan pogingen daartoe heeft het reeds in de vorige zitting niet geheel ontbroken, en zelfs heeft men naar namen gezocht om aan de nieuwe gedachte waarmede men vervuld was, ligchaam en gestalte te geven. 't Is waar, de proeve viel niet gelukkig uit, en de namen van *Independenten* en *Concilianten*, beurtelings gekozen, zijn zeker niet bestemd om opgang te maken in onze parlementaire geschiedenis. Zij hebben het ongeluk van niet duidelijk te onderscheiden juist daar waar men onderscheiding zoekt. Onafhankelijkheid van beginselen zal een partij wel nooit als hare leus willen kiezen, en onafhankelijkheid van personen kan zij niet op den voorgrond stellen als hare uitsluitende eigenaardigheid, zonder aan allen die in hare gelederen geen plaats zoeken, eene beleediging toe te voegen. Trouw aan een persoon behoeft trouw aan beginselen niet buiten te sluiten: de vraag kan enkel zijn of die persoon zelf al of niet de zuivere uitdrukking van eenig beginsel is. Met den naam van *Concilianten* is het althans niet beter gesteld, daargelaten nog de zonderlinge verklaring, welke men van dien naam gegeven heeft. Geen denkend hoofd zal tegenspreken, dat conciliatie tot het wezen van elke politiek behoort; geen sterveling zal ontkennen, dat waar het geldt de toepassing van een beginsel op een zoo ongelijkmatig terrein als dat van onze zeer ingewikkelde maatschappij, het rekening houden met de natuurlijke bezwaren welke dat terrein oplevert en met al de onderling strijdige invloeden welke zich daar openbaren, een allereerst vereischte is. Op straffe van volkomen onbruikbaar te zijn voor de practijk, moeten alle partijen op den naam van conciliant aanspraak maken; terwijl omgekeerd, wanneer men conciliatie gelieft voor te stellen als het gelijktijdig huldigen van strijdige beginselen, van wit en zwart, van ja en neen, zeker geen partij ter wereld, die dan toch altijd de vertegenwoordigster van een beginsel zijn wil, met zulk eene benaming vrede zoude kunnen hebben.

Intsuschen de naam is slechts eene bijzaak: de juiste uitdrukking zal wel gevonden worden wanneer slechts eenmaal de zaak bestaat waarvoor die uitdrukking dienen moet. 't Scheelt echter

veel dat men reeds zoo ver gevorderd zoude zijn; er bestaat een kiem van leven, maar meer ook niet. Voorshands heeft die nieuwe *tièrs-parti* nog niet veel meer kunnen doen dan defensief ageeren, hare afscheiding constateeren en zorgen dat zij in de practijk niet door den sleur van de oude partijen werd medegesleept. Eene taak groot en moeijelijk genoeg voor den aanvang, althans in eene Kamer, waar de onderscheiding in conservatieven en liberalen gedurende tal van jaren de schier uitsluitend bestaande is geweest. Had die midden-partij meer willen doen en zich van den aanvang af krachtig openbaren, dan ware voor alles noodig geweest, dat de Regering zich onvoorwaardelijk aan hare zijde hadde geschaard. 't Scheelt veel dat die steun verleend werd, en vandaar naar mijn oordeel de eigenlijke oorzaak van de verwarring waarin wij op nieuw geraakt zijn.

De ingenomenheid met het parlementaire stelsel is in de laatste jaren niet alleen niet vermeerderd in Nederland, maar het getal zijner bestrijders heeft inderdaad uitbreiding ondergaan, en dat niet alleen onder hen die terug willen, maar misschien nog meer onder hen die wenschen zouden verder te gaan. Men hoort vaak van het parlementarisme spreken als van een versleten stelsel, een vorm passende misschien voor eene vroegere periode van ontwikkeling, maar niet meer voor de onze. Wil men zeggen dat ook dit stelsel zijne gebreken heeft, geen deskundige zal het tegenspreken of weigeren tot het vestigen van iets meer voortreffelijks mede te werken, zoodra men er in slagen mogt duidelijk aan te toonen, waar dit meer voortreffelijke eigenlijk te vinden is. Maar wat men in elk geval vorderen mag is dit, dat niemand de rekening van dat stelsel bezware met posten, welke daarop niet te huis behooren, en vooral, dat niemand het veroordeele op grond van proefnemingen, waarbij juist de eigenaardigheden van het stelsel geheel worden uit het oog verloren. Het parlementarisme is nu eenmaal het regeren door de meerderheid van de vertegenwoordiging en overeenkomstig hare inzigten; men kan dat beginsel laken en zijne zwakke zijde in het licht stellen, bijv. door hierop te wijzen, dat die eenheid tusschen Regering en meerderheid aan de parlementaire contrôle veel van hare beteekenis ontneemt; maar men kan in geen geval dat parlementarisme tot iets anders maken dan het werkelijk is. Trouwens dit groote beginsel steunt op eene bij uitstek logische gedachte: aangezien de staat een eenheid is en zich door eenheid van wil in de

buitenwereld moet openbaren, zoo gaat het niet aan, dat de twee hoofdorganen van den staat, regering en vertegenwoordiging, dragers zouden zijn van verschillende met elkander strijdige gedachten. Wil men van dat mederegeren der kamer niets weten, men beproeve dan door wijziging van de grondwet hare magt zooveel te beperken als noodig is om haar tot een zuiver controleerend ligchaam te maken; maar zoolang die wijziging niet is tot stand gekomen, zoolang haar de geheel vrije beschikking over de geldmiddelen verblijft en zij de wetsontwerpen niet enkel goed- of afkeurt, maar door het regt van amendement zoo inrigt als met hare inzigten overeenstemt, tot zoolang blijft het mederegeren van de kamer een feit, dat niet kan worden weggecijferd.

Ik geloof niet dat deze theorie veel aanstoot geven kan; zij wordt als zoodanig vrij wel door alle rigtingen erkend; maar hoe staat het met de practijk? Deze doet alsof zij van dergelijke theorie nooit iets vernomen had. Wanneer men de twee ministeriën-Thorbecke uitzondert, dan hebben wij sedert 1848 misschien nooit, en zeker hoogst zeldzaam, eene regering gehad, welke over eene duidelijk afgebakende en ondubbelzinnige meerderheid te beschikken had. En wat is het gevolg geweest? Dat terwijl de twee eerstgenoemde ministeriën jaren lang stand hielden en enkel konden worden ten val gebragt, het eerste door de kamer-ontbinding in 1853, het andere door het plotseling uiteenspatten van de vroeger welgesloten meerderheid, - de overige regeringen zich niet konden staande houden dan door hetgeen men ‘kunst- en vliegwerk’ pleegt te noemen. Nu eens steunde men op het onvermogen van de andere rigtingen om zich zelve eene meerderheid te verzekeren; dan weder moesten door concessiën hier en ginds de elementen worden bijeengeschommeld voor eene kunstmatige meerderheid, even spoedig ontbonden als zij was bijeengebragt. Wat men elders zag en ziet: kabinetten die werkelijk heerschen in de Kamer, omdat zij de leiders van de meerderheid onder hunne leden tellen; die nu en dan van die meerderheid zelfs opofferingen durven vergen, omdat deze de handhaving van hare rigting in het bestuur wenschelijker acht voor den staat dan de beslissing van deze of gene kwestie overeenkomstig hare eigen wenschen, daarvan is in Nederland zelden sprake. Acht men dit een voordeel welligt, men klage dan ook niet over de eindelooze wisselingen in het personeel onzer ministers,

want die wisselingen zijn de natuurlijke vrucht van dergelijken toestand. Wanneer het Kabinet een vreemdeling is voor de Kamer; wanneer deze, hare eigen rigting in dat Kabinet niet terug vindende, voor zijn behoud geene opoffering hoegenaamd over heeft, dan kan de Regering zich door een zamenloop van gelukkige omstandigheden misschien een tijd lang staande houden, maar dan is toch het onbeduidendste toeval, een van die kleine incidenten, welke zich elk oogenblik en op de meest onverwachte wijze openbaren, voldoende om haren levensdraad af te snijden.

Past de bovenstaande schets ook op de tegenwoordige Regering? Is zij slechts een cijfer te meer in het getal van die vlugtige en vlugtende ministeriën, welke alleen bij het toeval een steun vinden en zich door de genade van dat toeval staande houden? De uitkomst zal het leeren, maar zeker was voor haar een beter lot weggelegd geweest, wanneer zij van de omstandigheden had weten partij te trekken. Zij kwam als een ministerie-*tièrs-parti* in een tijd toen de oude partijen in een staat van volkomen ontbinding verkeerden en de stemming van de natie de vorming van eene nieuwe midden-partij in hooge mate begunstigde. De antecedenten van sommige ministers strookten wel is waar niet volkomen met de beginselen van gematigdheid, die men op den voorgrond zette, maar met behulp van wat veel voorzigtigheid en wat weinig consequentie was dergelijk bezwaar te boven te komen. Met de Kamer zoo als zij in September 1866 bestond, was zeker geen vergelijk, althans geen duurzame overeenstemming denkbaar, maar reeds spoedig leidden de omstandigheden tot hare ontbinding en tot de vestiging van eene nieuwe Vertegenwoordiging, vrij wat gunstiger voor de Regering gestemd en met hare denkbeelden beter instemmende. Of men intusschen nog niet veel gunstiger resultaten had kunnen verkrijgen, door ook in deze gewigtige oogenblikken getrouw te blijven aan dat verzoenend karakter waarmede het ministerie zich in den aanvang had getooid, en door de ontbinding te steunen, in plaats van op hoogst gewaagde theoriën, op die behoefte aan nieuwe en frissche elementen, welke de steller van de koninklijke proclamatie, vrij wat beter geïnspireerd, later met zoo goed gevolg op den voorgrond plaatste, - blijve nu geheel in het midden, al kan het antwoord op de vraag ook niet twijfelachtig schijnen. Genoeg dat de uitslag van de verkiezingen het voortbestaan van het ministerie moge-

lijk maakte. Men had nu een kern van leden, werkelijk harmoniëerende met het vroeger gestelde regeringsprogramma, en de verder te volgen weg was dus van zelf aangewezen; immers alleen door streng aan dat programma vast te houden en zich innig te verbinden met die nieuwe kern, kon deze allengs worden opgekweekt tot eene beslissende meerderheid, waarop men voor het vervolg vol vertrouwen zou kunnen steunen.

Wat is er nu geworden van dat vasthouden aan het programma; wat van het innig overleg met de Kamer?

Nog geheel afgescheiden van de politieke verwikkelingen waartoe zij aanleiding gaf, was de keuze van den nieuwen Gouverneur-Generaal eene onherstelbare fout. Immers de Heer Mijer was wel bij uitnemendheid de man die paste aan de tegenwoordige Kamer, en dus onder geen voorwendsel in het Ministerie kon worden gemist. Ik zal mij wel wachten hier een oordeel uit te spreken over de betrekkelijke waarde van de verschillende koloniale stelsels, maar dit staat geloof ik vast, dat, juist of onjuist, de zienswijze van de tegenwoordige meerderheid omtrent koloniale zaken nog het meest harmoniëert met de denkbeelden door den Heer Mijer tijdens zijn kortstondig tweede ministeriëel bestuur ontwikkeld. Die meerderheid is zeker weinig gezind om den Heer Franssen van de Putte in al zijne plannen te volgen, maar even zeker ziet zij geen heil in het wederopbouwen van het oude koloniale stelsel en zijne strenge handhaving. Het woord nog niet lang geleden door den Heer Hartsen in de Eerste Kamer uitgesproken, dat hij het bestaan van eene koloniale kwestie loochende, vindt geen weerklank bij de meerderheid van den anderen tak onzer Vertegenwoordiging: deze gelooft wel degelijk aan de kwestie en aan zijn pligt om door langzame en voorzigtige hervormingen in de rigting van meer vrije ontwikkeling het hangende vraagstuk tot beslissing te brengen. De Heer Mijer was dunkt mij zijn Minister bij uitnemendheid.

De ingenomenheid met de rigting van dien oud-Minister sprak niet het minst duidelijk in de welwillendheid, welke men zijnen opvolger betoonde en in de moeite die men aanwendde om dezen te steunen, waar hij poogde midden tusschen de beide uiterste partijen eene zelfstandige politiek te volgen. Dat die moeite ten slotte vruchteloos bleef kan in billijkheid aan niets anders worden geweten dan aan het onvermogen van den Minister. Ik herinner mij uit ons Bijblad naauwelijks de

wedergade van eene discussie zoo treurig en zoo beschamend, als die over de verhooging van de tractementen der indische hoofden en de erfpachtswet: zelden toonde een Minister zich zoo zwak, zoo volslagen onberekend voor de opgenomen taak, als bij die gelegenheid. Hoe men ooit heeft kunnen beweren, dat de val van dien Minister aan het drijven van den Heer Fransen van de Putte moet worden toegeschreven, blijft voor mij een onoplosbaar raadsel. Zoo iemand, dan moest deze vertegenwoordiger wenschen, dat de wet tot stand kwam, en ik kan dan ook in zijne handelingen niet anders zien dan het ernstig streven om elk voorwendsel tot intrekking van het ontwerp weg te nemen. Maar wie een voorwendsel zoekt vindt het altijd, en de beste parlementaire tacticus is, dunkt mij, niet in staat den minister onverbrekelijk vast te binden aan eene wet, van welke deze zich wil losmaken. Gelukkig bood de meerderheid op het laatste oogenblik weerstand aan de verleiding om door verwerping van het artikel, waarin het bestreden amendement was opgenomen, nog eene poging te doen tot redding van het wetsontwerp. Had de Kamer anders gehandeld, zij zou naar mijn bescheiden oordeel hare waardigheid doelloos opgeofferd en met den minister een verbond hebben gesloten, zoo onopregt en daarom ook zoo onbeduidend als er een kan worden uitgedacht. Wat daarvan zij, de minister viel, en met hem het programma van gematigde politiek. De Regering keerde nu, gedwongen of ongedwongen, den rug toe aan die middenpartij, welke alleen bij magte was haar staande te houden, en achtte zich verpligt heil te zoeken bij eene van de twee uiterste partijen in de koloniale staatkunde; eene partij, welke - het cijfer is dikwijls genoeg geteld - in de Tweede Kamer over slechts 13 of 14 stemmen te beschikken heeft. Houdt men nu in het oog, dat onder die 14 leden nog ettelijke voorkomen, die in zake van lager onderwijs bepaalde tegenstanders zijn van het tegenwoordig Kabinet, dan mag men wel concludeeren, dat het ministerie met zijne politiek zoo geïsoleerd staat als ooit eenig ministerie, dat het is voorafgegaan. Aangenomen dat de verschillende regeringsbeginselen, op dit oogenblik in practijk, volkomen in elkander sluiten en zamengebonden een logisch systeem vormen, dan zal het toch moeite kosten tien leden in de Kamer aan te wijzen, die geneigd zijn dat systeem in al zijne bijzonderheden tot het hunne te maken. De koloniale staatkunde is in den waren zin van het woord de politieke Nemesis van dit Kabinet; door

haar te exploiteeren, kwam het aan de Regering, maar door haar ook zal het, wat vroeger of wat later, worden ten val gebragt.

Schuilt er overdrijving in mijne voorstelling en moet men aannemen, dat het standpunt, nu door de Regering ingenomen, op verre na niet zoo geisoleerd is als ik hier doe voorkomen? Welnu, men neme de proef, want in het niet nemen van die proef ligt mijne groote, eigenlijk mijn eenige grief. Misschien is het systeem van het ministerie voortreffelijk, misschien heeft het niet uit nood maar uit volle overtuiging zich ten slotte bij dat systeem neêrgelegd. Uitmuntend, maar nu brengt mijne opvatting van het parlementaire stelsel mede, dat de Regering, als zij zulk een systeem gaat toepassen, zich eerst behoort te overtuigen, dat de meerderheid met haar is. Daarin juist ligt het onmisbaar gemeen overleg tusschen ministerie en vertegenwoordiging, dat wij den grondslag van onzen regeringsvorm noemen; allerminst in de nabootsing van een welbekend jongensspel, in het wijken links en wijken regts, ten einde zoolang mogelijk het oogenblik te keeren, waarop de tegenpartij de hand op onzen schouder leggen zal. Ik wil mij ten behoeve van deze leer op niemand anders beroepen dan op Guizot, een gezag hier te lande door alle rigtingen en partijen erkend. Men zie eens hoe deze staatsman oordeelt over het verband tusschen Regering en meerderheid, en raadplege zijne *Mémoires*, bij voorbeeld over zijn ministerie van 1832 en volgende jaren. Altijd staat hij op de voorposten om toe te zien op de handelingen zijner meerderheid; hij is bijna even dikwijls interpellant als geinterpelleerde; één enkele dubbelzinnige uitdrukking in dit of dat adres, welke van verre aan verkoeling zou kunnen doen denken, is genoeg om hem met vragen op de lippen van zijn zetel te doen oprijzen. De meerderheid moet het wel weten: hij minister kan zich niet vergenoegen met halve vrienden; zijne taak als regeringsman vordert de ontwikkeling van heel wat energie, en die energie kan slechts voortvloeijen uit de vaste wetenschap dat de Kamer met hem is. Aarzelt zij, dan die aarzeling onmiddellijk in duidelijke woorden geopenbaard, en de Minister zal de taak overlaten aan wie meer volkomen dan hij op de meerderheid steunen kan.

Hoe steekt die gedragslijn af bij onze parlementaire usantiën, vóór alles echter bij de houding van het tegenwoordig Kabinet. Ik spreek nu niet van hetgeen achter ons ligt, maar bepaal mij

bij het gebeurde in de laatste maanden. In het adres van antwoord betuigt de Kamer, dat zij ‘met verrassing’ heeft vernomen, hoe ter voorziening in de uitgaven geen buitengewone middelen zullen noodig zijn. De Regering maakt geen bezwaar tegen die uitdrukking en duldt dat een lid van de Kamer opstaat om den betrokken minister in bedekte termen te verkondigen, dat in de gekozen woorden eene kleine hatelijkheid ligt opgesloten. Nog erger met de koloniale paragraaf: deze behelst juist het tegenovergestelde van hetgeen de minister een paar dagen vroeger in de Eerste Kamer mededeelde; hij acht het minst genomen twijfelachtig, of ter regeling van de koloniale zaken wel medewerking van de vertegenwoorging zal gevorderd worden, terwijl omgekeerd de Kamer die medewerking als eene uitgemaakte zaak op den voorgrond stelt. Volgt er nu verzet? Allerminst: de Regering zal zeer tevreden zijn als men ongemerkt over de gekozen woorden wil heenglijden. Vóór alles geen explicatiën!

Bedrieg ik mij niet, dan is de groote tactiek van den minister van Koloniën deze: een botsing te vermijden tegen elken prijs. Het *Volksblad* verklaarde onlangs, dat niets verderfelijker is in een land dan valsche positiën, en dat gemeen overleg tusschen Kroon en Staten-Generaal onmogelijk wordt, wanneer niemand weet wat de meerderheid der Vertegenwoordiging eigenlijk verlangt. Ziedaar juist mijn betoog. Maar op die praemissen laat het *Volksblad* dan volgen: dat de Kamer, in plaats van den nieuwen minister een votum van wantrouwen te geven, zijne voorstellen behoort te onderzoeken. Zijne voorstellen? Maar als de minister dit jaar eenvoudig verklaart, dat hij wil onderzoeken, en in het volgend jaar misschien, dat het ingestelde onderzoek hem overtuigd heeft van de wenschelijkheid om de indische zaken buiten medewerking van de Vertegenwoordiging te regelen, wat dan? Zie, niet dit is de grief, dat de minister nader onderzoek noodig acht; ook niet dat hij meer wil regelen bij besluit dan bij wet, - misschien is dit laatste wenschelijk genoeg - maar dat hij de regeling zou willen beginnen zonder de wetenschap, dat de Kamer achter hem staat. Toen de minister zijn stelsel in de Eerste Kamer met korte woorden had ontwikkeld, verklaarde de Heer Duymaer van Twist: ‘Ik wist wel, dat er ook in 1867 nog mannen gevonden worden, die denken als de Minister van Koloniën; maar wat ik niet kon denken is, dat die Minister plaats zou kunnen

nemen in dit Kabinet.' Waar dus de meest bevoegden oordeelen, zal het publiek wel mogen beweren: dat de harmonie tusschen minister en Tweede Kamer althans nog een probleem is. Welnu, dat probleem moet vóór alles worden opgelost èn in het belang van Indië èn in het belang van het constitutioneel regeringsstelsel. De twee hoofdorganen van den nederlandschen Staat kunnen daar waar het geldt de hoofdkwestie van ons regeringsbeleid, niet gelijktijdig op wit en zwart, op noord en zuid wijzen. Het bestaan van den minister berust nu eigenlijk in hoofdzaak op de speculatie, dat de meerderheid der Kamer niet om redenen daar buiten gelegen, de begrooting van Indië zal willen verwerpen. Mogt dit werkelijk zoo zijn, dan zal de minister althans een jaar lang zijn bestuur voortzetten, volkomen onzeker of zijne rigting met die van de meerderheid in overeenstemming is. In het oog van sommigen moge dit alles zeer behendig zijn, ik voor mij, gedachtig aan het *Honesty is Policy*, noem het een slechte politiek. Dergelijke behendigheden, reeds zoo dikwijls hier te lande in practijk gebragt, zijn even verderfelijk voor onzen regeringsvorm als voor Java. Men moge vrij spreken van de behoefte aan krachtige maatregelen in Indië, al de kracht die men daar ontwikkelt, blijft krachteloos, als in onze Koloniën de overtuiging ontbreekt, dat de minister, dus handelende, handelt naar de inzigten van Koning en Vertegenwoordiging beide.

Maar het oogenblik om voorstellen te doen is nog niet gekomen. Waarom niet? Waarom niet den koninklijken weg bewandeld, reeds meer dan een jaar geleden door den Heer Rochussen aangewezen, en wijziging voorgesteld van art. 56 Regeringsreglement? 't Is waar, de minister beweert, dat hij met dat artikel regeren kan, en wonder is het niet; elkeen kan er mede regeren, want, goed gezien, zegt die beruchte wetsbepaling ten slotte niets. Dit staat echter vast, dat de minister, zoo hij die bepaling nu moest maken, haar anders zou inrigten. Waarom dan die andere inrigting niet beproefd? Of is ook dit nog te veel, waarom niet eenvoudig voorgesteld het schrappen van de laatste zinsnede, als geschreven voor een tijdvak, dat nog zoo oneindig ver van ons ligt, dat geen wetgever het nu reeds met goed gevolg zou kunnen regelen? De minister make dit of dergelijk voorstel tot een kwestie van *to be or not to be*; hij vrage aan de Kamer een votum, dat de bestaande onzekerheid opheft, en valt het ten zijnen gunste uit, alleen in staat zou wezen hem die

zedelijke kracht te geven, welke hij noodig heeft om zijn taak met goed gevolg voor Nederland en voor Indië te kunnen volvoeren. Op die, maar ook alleen op die wijze worden de eischen van ons parlementair regeringsstelsel bevredigd.

Ik eindig met eene andere aanhaling uit het *Volksblad*. 'In geen land misschien,' - dus schrijft de Redactie in haar laatste nommer (24 October) - 'wordt ligtzinniger aan de Kamer van Afgevaardigden de bevoegdheid toegekend, om over het ontslag en de benoeming van ministers te oordeelen, dan bij ons.' Het feit kan waar zijn, maar de reden ligt voor de hand. Zij is, geloof ik, eenvoudig deze: dat een der eerste eischen van de constitutioneele monarchie, namelijk het regeren met de meerderheid, misschien in geen land zoo dikwijls en zoo ligtvaardig wordt verwaarloosd, als juist hier te lande. Neem die oorzaak weg en ik zou er borg voor durven zijn, dat het feit, door de Redactie van het *Volksblad* met zooveel regt veroordeeld, ook zal ophouden te bestaan.

Leiden, 25 October.
J.T. BUIJS.

Het beheer van de goederen der Nederlandsche Hervormde gemeenten[1].

Onder dit opschrift bevat de October-aflevering van de Gids een opstel van D^{s}. C. Hooijer te Zalt-Bommel, naar aanleiding der brochure van Mr. C.H. Gockinga over de regeling van het toezigt op het beheer der goederen van de Hervormde Gemeenten en naar aanleiding van de beraadslaging in de Tweede Kamer der Staten-Generaal over Hoofdstuk VII C der Staatsbegrooting voor het dienstjaar 1867. (Zitting van 6 Maart 1867, blz. 299-306 van het bijblad. Bladz. 708 der Bijl.)

Ik twijfel er niet aan of de lezers van de Gids zullen, voor zoover zij zich met de studie van staatsregt en kerkelijk regt bezig houden, van een groot gedeelte van dat belangrijk opstel met bijzonder veel genoegen hebben kennis genomen, doch ik geloof evenzeer, dat zij met niet weinig verrassing, welligt zelfs met teleurstelling, de conclusie zullen hebben gelezen, waarmede het anders zoo logische stuk besluit: ‘dat de *wetgevende magt* in Nederland *thans* moet tusschenbeide treden om *voor eens* en voor goed eene organisatie vast te stellen, die voor iedere gemeente verbindend en onaantastbaar is, en waarbij aan de kerkelijke magt *voortaan* zooveel wordt afgestaan en overgelaten als haar toekomt.’

1 De Redactie heeft gemeend dit artikel, waarin de regeling der kerkelijke goederen uit een verschillend oogpunt wordt beschouwd, niet te mogen weigeren, daar deze kwestie thans aan de orde is. Zij wil dus gaarne de hand bieden om haar zoo veelzijdig mogelijk toe te lichten.

Na eene beknopte historische schets van de beschikkingen over het kerkegoed sedert de Hervorming tot aan het Besluit van den 9^{den} Februarij 1866 (Staatsblad N°. 10) gegeven te hebben, deelt Ds. H. het gevoelen mede van den Heer Gockinga, die van oordeel is dat het tegenwoordig bestaande Algemeene Collegie van Toezigt geen wetgevende magt bezit, en dat *alsnog* bij Koninklijk besluit eene *overdragt* van wetgevende magt moet plaats hebben aan een nieuw Collegie, dat alsdan voor de regeling van het beheer der goederen de geheele Hervormde Kerk en al de Hervormde Gemeenten zal vertegenwoordigen.

Reeds in de Tweede Kamer werd naar aanleiding van deze opinie opgemerkt, dat van zulk eene *overdragt* thans in allen geval geene sprake meer kon wezen, daar immers de Koning van zijne wetgevende magt tot reorganisatie reeds bij Besluit van Februarij 1866 had afstand gedaan, en dat de considerans van dat Besluit dienaangaande geen twijfel overliet. Ook ons schijnt deze opmerking volkomen juist. De bedoeling der Regering was wel niet om de wetgevende magt *over te dragen* (wat toch ook bezwaarlijk kon geschieden, daar die magt geen voorwerp van vervreemding is, zij het ook bij schenking), maar zij wilde alleen de regeling van het beheer der kerkelijke goederen *overlaten aan wien het behoort*. Haar doel was LOSLATING. En al wilde zij nog gedurende een tijdvak van drie jaren de bestaande regeling, met wegneming der politieke bestanddeelen, handhaven, dan beoogde zij daarmede niets anders dan het nemen van een overgangsmaatregel, een maatregel die leiden moest tot het selfgovernment der Kerk, maar dacht zij er in het minst niet aan haar eigen macht tot regeling nog tot aan den 1 April 1869 aan zich te houden. Van zulk een voorbehoud bestaat schijn noch schaduw. De tegenwoordige Minister Schimmelpenninck erkende het zelf (Mem. van Antw. op het vv. over Hoofdstuk VII C voor 1867): ‘De Regering is bij het Besluit van 1866 (Staatblad N°. 10) van de onderstelling uitgegaan, dat zij het gezag, hetwelk Zij *tot hiertoe* had uitgeoefend, *mogt en moest afleggen*, en tijdelijk, tot voorkoming van wanorde, aan een Algemeen Collegie van Toezigt het beheer der goederen van de Hervormde Gemeenten overdragen.’ (Art. 5 van het Besluit.) En ook het Regerings-antwoord luidde duidelijk genoeg: ‘Het bestaan van het Algemeen Collegie is te beschouwen als een maatregel van overgang, en heeft ten doel *om de Kerk gelegen-*

heid te geven binnen den tijd van drie jaren de regeling van het beheer der kerkelijke goederen tot stand te brengen. *Wie deze regeling tot stand zal brengen, heeft de Regering gemeend* NIET ZELVE *te kunnen bepalen, maar aan* DE KERK *te moeten* OVERLATEN'. De bedoeling van het Besluit van 1866 wordt dan ook door die toelichting zóó duidelijk, dat op de vraag, of de Regering (dat is: de Koning met de verantwoordelijke Ministers) vóór den 1sten April 1869 zelf nogmaals een regeling geven zal, hetzij dan door eene geheel nieuwe organisatie in het leven te roepen, hetzij door aanvulling of wijziging van meergenoemd Besluit, geen ander dan een ontkennend antwoord denkbaar is, en dat alzoo het voorstel van den Heer Gockinga, volgens sommigen practisch en wenschelijk, met de hierboven afgeschreven zinsnede over de erkende bedoeling van het Besluit in lijnregten strijd is.

Geen nadere regeling derhalve bij Koninklijk Besluit, maar wat dan? Die vraag doet ook Ds. H., en alvorens haar te beantwoorden, brengt hij de geheele quaestie op een zuiver terrein terug. 'Allereerst moeten wij weten', zegt hij, 'of het wel tot de competentie van den Staat behoort, zich met het beheer van de fondsen der Hervormde Gemeenten te bemoeijen, en eerst wanneer die vraag toestemmend beantwoord is, zal onderzocht moeten worden, wie dat regt van den Staat heeft uit te oefenen.'

Ziedaar het vraagstuk behoorlijk gesteld! Doch hoe luidt nu het antwoord?

'Toen de Staat in 1819 in het beheer der kerkelijke goederen *ingreep* (met of zonder regt?), ZEIDE MEN, dat het belang der Kerk zulks vorderde, en dat er anders nooit eene algemeene regeling tot stand komen kon. Geldt die zelfde reden thans niet evenzeer?'

Verder: '*Staats*pligt is het, zeide de Minister, te zorgen, dat *er*' (wáár anders dan in een bijzonder kerkgenootschap?) 'geene verwarring ontsta, en te trachten de oplossing van den bestaanden toestand te doen geschieden, zonder schokken en schaden voor het kerkgenootschap.'

Men zeide en *de Minister zeide*! Is daarmede alles gezegd? Wordt de competentie van den Staat door autoriteiten bewezen in plaats van door argumenten? En zoo niet, welken degelijken grond kan men dan aanvoeren, om de regeling van 1819

te regtvaardigen; welke vaste basis om er eene nieuwe organisatie van staatswege op te bouwen?

Maar men spreekt van het *belang der* KERK, edoch op hetzelfde oogenblik dat men verklaart niet eens in een naauwkeurige formule te kunnen zeggen, welk zedelijk ligchaam men onder dien naam verstaat. Men spreekt van het belang der Kerk, en vergelijkt daardoor die vroeger heerschende en nu van alle Kerken de eenig beheerschte met een onder curateele gestelde, die hoe ook door zijnen curator aangespoord om toch op eigen beenen te staan, alleen nog tegenwerpt, dat hij niet zich zelf besturen kan, wanneer de curator zijne magt *eenvoudig nederlegt* en niet daarbij *de woorden uitspreekt*: ik *draag* u, die thans meerderjarig zijt zonder verkwister te wezen, mijne magt *over*, om u zelf te besturen. Inderdaad, zoude zulk een curandus wegens verkwisting[1] niet beter doen, uit hoofde van onnoozelheid onder curateele te blijven? Men doet dan ook beter niet aldus te redeneren, waar het de Hervormde kerkelijke gemeenten geldt, die te zamen de Kerk vormen, en die tot dusverre voor hare geestelijke belangen vertegenwoordigd werden door de Synode. De autonomie voor het gemeentebelang behoort aan elke gemeente zelf, en haar regt daarop kan niet verloren gaan, zonder dat ook hare zelfstandigheid geheel of gedeeltelijk worde vernietigd. Een zedelijk ligchaam, *dat zich zelf heeft gevormd, verkrijgt* geen zelfstandig bestaan door vergunning, gift, afstand of overdragt; het ontleent dat bestaan aan zich zelf. Het regt op zelfbeheer kan wel, zelfs geruimen tijd, niet worden uitgeoefend, maar het gaat daardoor niet verloren. De uitoefening herleeft weder zoodra het beletsel ophoudt, waardoor het zedelijk ligchaam werd verhinderd zijn

1 *De vrees voor verkwisting* (slecht beheer of verwaarlozing) is wel niet de eenige oorzaak voor de inmenging van het Staatsgezag in het beheer van het kerkegoed, maar die vrees is zoowel tijdens den toeleg van den Zierikzeeschen predikant Modet in de zestiende eeuw, als nu bij den Minister en het Algemeen Collegie van Toezigt eene hoofdoorzaak der Staatsbemoeijing geweest, en zij is het ook nu nog, die eene nadere regeling van staatswege eischt. Men vreest misbruik in het beheer van geldzaken, wanneer dat beheer uitsluitend wordt overgelaten aan de kerkelijke gemeenten. De tijdelijke predikant, vooral buiten de groote gemeenten, heeft, hoezeer soms geen groot financier, niet zelden een groot overwigt in den Kerkenraad, en aan dezen vertegenwoordiger der gemeente nu de regeling van het beheer en het toezigt voor de toekomst uitsluitend over te laten, wordt door velen beschouwd als eene voorbereiding voor het bederf en het verlies van het kerkegoed. Hunne bezorgdheid, al deelt men ze niet, getuigt van belangstelling.

regt te doen werken, en bij het vervallen der reglementen van 1819-1823 zal men niet terugtreden tot vóór dat tijdvak, noch ook tot 1808, maar zullen de gemeenten haar zelfbestuur hervatten, al zullen zij ook welligt zich onder elkaâr vereenigen en zamen algemeene regelen ontwerpen voor de behartiging harer gemeenschappelijke belangen.

Wie derhalve op het beweerde belang der Kerk het regt van den Staat doet steunen, neemt geen grondslag aan *van regt*, maar een grondslag van *convenientie*. Mag het Staatsgezag zich zóó iets aanmatigen, gesteld al dat de Kerk het haar verzocht?

Het Staatsgezag is niet alvermogend, indien het regtvaardig wil blijven, en het *mag* zich alleen bewegen binnen zijn toch reeds zeer ruimen kring. Bovendien is van een dergelijk verzoek der Kerk in het minst niet gebleken, en zou elke regeling van staatswege alzoo nog daarenboven het karakter hebben van *willekeur*. Het ligt buiten de roeping van den Staat, de curateele te aanvaarden over ieder bijzonder genootschap, dat zich zelf niet weet te besturen, en wie durft dat onvermogen tot selfgovernment onderstellen bij een kerkgenootschap, dat sedert meer dan drie eeuwen bestaat en waartoe de meerderheid der Nederlandsche bevolking behoort?

Het Staatsgezag kan wel buiten zijne bevoegdheid treden en ingrijpen in het beheer van bijzondere eigendommen; het kan wel dwang uitoefenen door zijne wetten, maar wie die leer predikt, geve acht op hare gevolgen. Hij huldigt meer dan Napoleontische begrippen, die regt zouden geven tot alles[1]. En daarom ook, al is er geen dadelijk kwaad van te duchten de verkondiging van zulk een beginsel blijft altijd even gevaarlijk. Wanneer eene uitvoerende magt feitelijk willekeur of onregt pleegt, is dit zeer hard voor hem die geen wettig middel heeft tot verzet; maar wanneer de Wetgever ingrijpt in het bijzonder eigendom, dan ontstaat eene wettige dwingelandij, de ergste die men zich denken kan. De Staat, zegt Ds. H., *vestige* dan een kerkelijk gezag, dat zijne plaats voortaan wettig vervangen kan. Dat heeft de Staat reeds bij art. 5 van het Besluit van 1866 gedaan, zooveel het zulks vermogt. Het

1 Verlangt men soms eene wet, als het Keizerlijk Decreet op de kerkfabrieken van 30 December 1809, of weder une loi du 18 germinal an X (articles organiques des cultes protestants), afgeschaft bij art. 14 der politiewet van 10 September 1853, Staatsblad N°. 102?

Staatsgezag heeft een Kerkelijk Collegie gesticht, waaraan het dat beheer en toezigt heeft opgedragen, dat het vroeger krachtens de slotartikelen der provinciale reglementen van 1819 aan anderen opgedragen had, en het Staatsgezag heeft te gelijker tijd de magt nedergelegd die het lang had uitgeoefend doch die ook steeds was betwist.

Op grondwettige wijze is het niet doenlijk, door den Staat een kerkelijk gezag te doen vestigen. Hij kan zoo min over de kapitalen van de Hervormde Kerk beschikken of het beheer daarvan regelen, als hij bisschoppen kan aanwijzen voor het beheer van de goederen der R.K. kerk. Ds. H. zelf zegt met veel juistheid blz. 15: ‘Er bestaat geene enkele wetsbepaling, die de Kerk uitzondert van het algemeene regt, *volgens hetwelk een zedelijk ligchaam vrij mag beschikken over het beheer zijner eigene bezittingen*.’ En in plaats van nu dien regtstoestand op hoogen prijs te stellen, dringt de schrijver aan op eene *uitzonderingswet*, waarbij aan dat regt der Kerk op vrije beschikking zou worden te kort gedaan!

Wie is niet verrast en teleurgesteld, zulk eene conclusie, na zóó juiste praemissen, van zulk een geacht man te vernemen? Ziet men niet, dat al wat te regt wordt aangevoerd tegen de Staatsinmenging en tegen de bevoegdheid tot regeling bij Koninklijk Besluit, grootendeels ook toepasselijk is op eene regeling *bij de wet*? Wij zeggen *grootendeels*, omdat het ons toeschijnt, hoezeer het niet uitdrukkelijk wordt gezegd, dat Ds. H. een historisch of erfelijk regt tot regeling van het beheer van kerkegoed der Hervormden (ook van de Israëliten?) aan de hoogste magt in Nederland toekent, een regt, dat vroeger zoude zijn uitgeoefend door de Staten-Generaal of Provinciaal en dat later aan de wetgevende - niet aan de uitvoerende - magt zou zijn ten deel gevallen. Is dit werkelijk Ds. H.'s gevoelen, dan springt toch reeds aanstonds de onjuistheid van dat gevoelen zelf in het oog. Nu nog buiten de Grondwet om een historisch regt van zeer bijzonderen aard aan de wetgevende magt in Nederland toe te kennen, dat schijnt inderdaad eene onhoudbare thesis, en die stelling wordt dan ook, zoo zij al is bedoeld, door niets gestaafd. Doch, vragen wij nog eens, waarin mag dan wel het beweren, dat hier de *wet* moet regelen, zijn steun vinden?

Moeten de kerkegoederen, wanneer noch de gemeenten nieuwe kerkvoogden benoemen, noch de synode een toezigt regelt vóór

den 1sten April 1869, als *volstrekt onbeheerd* worden aangemerkt? Art. 576 Burg. Wetb. kent aan den Staat toe onroerende goederen, die onbeheerd zijn *en geenen eigenaar hebben*, en ten opzigte van roerende goederen bepaalt art. 640, dat zaken, welke *aan niemand toebehooren* (verlaten goed) het eigendom worden van dengenen, die ze zich het eerst toeëigent. Art. 1175 geeft den Staat het regt op onbeheerde nalatenschappen. Dergelijke gevolgen ducht niemand, en teregt, want geen dezer wetsartikelen is ten deze toepasselijk. De kerkegoederen zijn *niet* zonder eigenaar, en behooren aan de gemeenten, al mogten de vertegenwoordigers der gemeenten het beheer niet regelen vóór den 1sten April 1869. Het kerkegoed wordt niet vacant goed. Al sterft eene gemeente uit, dan kan er toch geen sprake zijn van nalatenschap, al heeft de regtbank van eersten aanleg te Maastricht in 1828 eenen curator benoemd over den vacanten boedel van de voormalige doopsgezinde gemeente aldaar, op grond van art. 812 van het toen vigerend wetboek, en al heeft later (1864) de Staat den curator tot het doen van rekening en afgifte opgeroepen en verpligt. In zoodanig geval zoude veeleer art. 9 der armenwet navolging verdienen.

Men vreest dergelijke heerloosheid niet, doch men vreest toch wanorde, tijdelijken stilstand in het beheer en toezigt, feitelijk bezit bij bijzondere personen, die met 1 April 1869 hunne kerkelijke hoedanigheid van kerkvoogd zullen verliezen, en tot voorkoming dier gevaren, roept men als in wanhoop den Nederlandschen wetgever te hulp, die onder de grondwettige monarchie zich immer, en teregt, heeft onthouden van regeling van kerkelijke zaken. Op hetzelfde oogenblik dat die wetgever streeft naar verwezenlijking van het beginsel van scheiding van Staat en Kerk, wordt in strijd met dat streven eene zeer groote inmenging van den wetgever in de zaken *der Kerk* met aandrang gevorderd! In dat inroepen van staatshulp stemmen de Heeren Gockinga en Hooijer overeen, doch de een wendt zich tot den Koning, de ander tot de wet. Het zou eene soort van coup d'état van den wetgever zijn, en zij zoude evenals iedere andere coup d'état gewaagd worden onder het voorwendsel eener beweerde noodzakelijkheid.

Waarlijk, het schijnt onnoodig langer stil te staan bij het denkbeeld eener regeling *bij de wet*, want Regering en Vertegenwoordiging zullen daartoe niet besluiten. Om tot eene uitkomst te geraken, moeten andere wegen worden ingeslagen.

Ligt inderdaad eene benadeeling van het kerkegoed in het verschiet en wil men, ten einde zoo iets te verhoeden, beheer en toezigt *van boven af* op wettige wijze regelen, dan beginne men toch met eene erkenning van den *werkelijken* toestand. Men zij vooral opregt in de erkenning van feiten, hoe men dan ook op grond dier feiten redenere, en in wat rigting men zich bewege. De actueele toestand is geschapen door het besluit van 9 Februarij 1866, waarvan volgens het hierboven aangehaalde Regeringsantwoord het erkende doel is, aan de Kerk de bedoelde regeling *over te laten*, en tot voorkoming van verwarring, haar voor hare taak drie jaren tijd te geven.

Gaat die termijn ongebruikt voorbij, *dat is de zaak der Kerk*. Het staatsgezag heeft het zijne gedaan en het heeft zich teruggetrokken. Wederopvatting of overdragt van een regt, dat steeds werd betwist, en eigenlijk nooit bij den Staat behoorde, sedert alle kerkgenootschappen gelijke bescherming genieten en er geene heerschende Kerk meer bestaat, zou, nadat men het betwiste regt heeft laten varen, ten eenenmale krachteloos zijn.

Wat hebben nu het Algemeene Collegie van Toezigt en de Synode, en wat heeft de Minister gedaan, om de regeling geleidelijk tot stand te brengen? Heeft er eene wenschelijke voorlichting nopens het doel en de gevolgen van het besluit van 1866 plaats gehad? Is er een doelmatig ontwerp gereed, zooveel doenlijk gegrond op de autonomie der gemeenten, doch met de vereischte waarborgen tegen misbruik en vermindering van het kerkegoed? Blijkt deswege reeds van een voorafgaand overleg tusschen de hoofdbesturen, of is er alleen geredekaveld over de wenschelijkheid eener regeling van staatswege en over de beweerde leemte in het op een zuiver beginsel gebouwde besluit van Februarij 1866?

Wij vreezen, dat reeds veel kostbare tijd is voorbijgegaan, en dat het Algemeen Collegie van Toezigt zijne voorbereidende taak niet zóó ruim opvat, als het belang der Kerk zulks vordert, vooral indien (wat echter nog te bewijzen is[1] eene regeling van boven af, inderdaad wenschelijk wordt geacht.

1 Oud kerkvoogd eener zeer kleine gemeente, heeft schrijver van dit opstel in die gemeente zelden iets bemerkt van het hoogere toezigt, dat thans bestaat. Elders vernam hij wel eens, dat sommige notabelen kerkegoed gebruikten tegen geringen pachtprijs; dat kapitaal was vervreemd tot louter verfraaijing der pastorij, en dat daarna de gemeenteleden aan eenen kerkelijken omslag waren onderworpen geworden. Echter erkent hij gaarne, dat het nuttig is, de jaarlijksche rekening aan contrôle te onderwerpen, en het kerkegoed niet vervreemdbaar of verpandbaar te stellen, dan met medewerking van een ander gezag dan dat der beheerders. (Zie bijv. art. 27 en 21 van het Reglement voor Diaconiën.) Dat het toezigt behoort ingerigt te worden, zoo als het nu bestaat, moet nog bewezen worden. Echter schijnt het A.C. van T. eigenaardig geroepen, om het initiatief tot een voorstel te nemen.

Bestaat er echter een ernstig voornemen, om de regeling der gevolgen van het Besluit van 1866 voor te bereiden, waarom zou dan de reserve van 1852 nopens de wetgevende magt der Synode niet kunnen worden opgeheven; waarom zouden niet de artt. 61, 62 en 65 2e lid van het Algemeen Reglement in werking kunnen treden?

Is er nog een ander Vertegenwoordiger der Nederlandsche Hervormde Kerk, die toch ook moet worden beschouwd als de éénheid van alle hervormde gemeenten, dan de Synode? Is het toezigt op het beheer van het kerkegoed niet een belang van alle gemeenten? Is er een zedelijk ligchaam denkbaar, dat ofschoon *zelfstandig*, geen bestuur zou hebben over zijn eigen goed? Aan wie anders kan het regt tot regeling toekomen, dan aan de hoogste wetgevende magt van het kerkgenootschap? Aan wien anders zal het beheer over gemeentegoed beter worden toevertrouwd, dan aan de gemeente? Vraagt men nu de *toestemming* der gemeenten op een algemeen ontwerp, dat door de Synode moet bekrachtigd worden, dan zal men een wettig middel kiezen, dat in allen gevalle kan worden beproefd. De vraag is niet, of de regeling, welke op die wijze ten slotte door de Synode zal worden uitgevaardigd, aan deze of gene notabelen zal bevallen, maar of de aangeduide weg de *wettige* is, zoodat het eventueel vastgestelde reglement voor allen verbindend zal zijn.

En men vreeze niet al te zeer het overwigt aan de zijde der predikanten, wanneer de Synode een reglement van beheer en toezigt bekrachtige. De predikanten behooren geen geldelijk beheer voor de Kerk te voeren en velen hunner erkennen dit zelf in het belang der Kerk. Er kan overleg voorafgaan, en de reserve van 1852 behoeft in het nu besproken stelsel niet eerder te worden ingetrokken, dan nadat zooveel doenlijk eene

voorloopige overeenstemming is tot stand gekomen tusschen al degenen, die geraadpleegd worden. Wanneer de Kerkelijke Collegiën in ernst het initiatief willen nemen, dan zal de Regering wel niet weigeren, *des noods* den termijn van drie jaren te verlengen tot 1 April 1870. De bevoegdheid daartoe zal wel niet worden betwist, wanneer de Kerkelijke Collegiën eenvoudig verzoeken, dat de *overgangs-maatregel* worde verlengd.

Is evenwel eene regeling van het eigenlijk beheer (zonder hooger toezigt dan dat der gemeente) van boven af niet wenschelijk, dan blijft nog altijd over DE AUTONOMIE DER GEMEENTEN, *vertegenwoordigd door hare kerkeraden*. (Art. 1 Regl. voor de Kerkeraden.) Een ontwerp-gemeente-reglement tot instelling van een Collegie van Kerkvoogden, van een kerkelijk ontvangersambt, des noods van een afzonderlijk Collegie van Toezigt, en wat dies meer zij, zou echter in dat geval onverwijld, bijv. door het Algemeene Collegie van Toezigt, moeten worden tot stand gebragt, opdat de kerkeraden althans *tijdig tot het volle besef konden komen*, dat zonder initiatief hunnerzijds, de goederen der gemeente met 1 April 1869 hunne tegenwoordige beheerders verliezen moeten, ten gevolge van het vervallen der bestaande reglementen. Openbaarheid, volledige openbaarheid van het geldelijk beheer *tegenover de gemeenteleden*, zij de grondslag van elke nieuwe regeling, en veelal zal daardoor misbruik worden geweerd. Wordt het soms noodig geacht de stemgeregtigden op te roepen tot de bekrachtiging van een nieuw gemeente-reglement, dan zal ook dat punt in overweging kunnen komen. Geene schroomvalligheid voor talrijke vergaderingen houde daarvan terug! Meerdere belangstelling mag wel worden opgewekt, en de autonomie der gemeenten kan een gezond kerkelijk leven bevorderen.

Wanneer men maar eenmaal van den onwettigen op den wettigen weg zal zijn wedergekeerd; wanneer die groote stap zal zijn gedaan (en het Besluit van 1866 laat nu de Kerk vrij); wanneer *het beheer* in iedere gemeente vast zal zijn geregeld, dan kan de zaak, na die eerste regeling, van lieverlede worden verbeterd; dan kan des noods een hooger toezigt boven de gemeenten in iedere provincie, of boven alle gemeenten, bij onderlinge overeenstemming worden georganiseerd. Geen eenzijdig drijven bederve de zaak, doch de geest der waarheid en der liefde, de ware geest des Christendoms vervulle en bestiere de broeders, allen leden der gemeente van Christus.

Wie de zelfstandigheid der kerkelijke gemeenten voorstaat, waar het niet bepaald de gemeenschappelijke belangen van alle gemeenten betreft, moet ook die zelfstandigheid, even als de vrijheid, durven vertrouwen, en niet angstvallig worden bij het ophouden der Staatsvoogdij.

Nog een enkel argument ten slotte, een argument ontleend aan de geschiedenis onzer grondwetsherziening. Men herinnert zich, dat bij die herziening in 1848 eene bepaling is weggevallen, welke in de Grondwet van 1816 of 1840 (art. 193) aldus luidde: ‘De Koning *zorgt*, dat de toegestane penningen, die voor den openbaren godsdienst uit 's Lands kas worden betaald, tot geene andere einden besteed worden, dan waartoe zij bestemd zijn.’

Reeds Mr. J.R. Thorbecke had het in zijne aanteekening op dat artikel (Dl. II, blz. 227) een valsch beginsel genoemd, dat de Overheid deel moet hebben aan het beleid eener instelling, waaraan zij geld geeft, en in Voorduin's Geschiedenis der Grondwet, blz. 398, lezen wij uitdrukkelijk, dat volgens de memorie van 1844, de Koning niet *zorgen* kan, dat de toegestane penningen tot geene andere dan de aangewezen einden worden besteed. ‘Hij kan’, zeide men, ‘slechts toezigt uitoefenen en verantwoording vragen, maar om dit *vermogen* en dezen *pligt* te vestigen, achtte men geen voorschrift in de Grondwet noodig.’ Liet men dus art. 193 in 1848 wegvallen, dan *bleef* men het niettemin voor een pligt van den Staat houden, *toezigt te oefenen en verantwoording te vragen* waar het gold het besteden van penningen, welke uit de Staatskas voor den openbaren godsdienst waren betaald.

Onderscheidt men nu, zooals het m.i. behoort, tusschen de traktementen, penningen en *andere inkomsten*, welke in 1815 door de onderscheidene gezindheden of hare leeraars genoten werden, aan den eenen, en de sommen die later naar aanleiding van het 2^{e} lid van art. 168 der Grondwet zijn toegestaan, aan den anderen kant, dan zijn de eerstgenoemde gelden door den Staat aan de Kerk *verschuldigd*, terwijl het later verleende geheel het karakter draagt van *Subsidie*[1].

1 De Minister zeide, tijdens de Grondwetsherziening in 1848 (Bijblad, blz. 975): ‘de Staat zal voortgaan, met aan alle *Kerkgenootschappen*, en alzoo ook aan het Hervormde kerkgenootschap, te betalen de traktementen voor leeraren wat ieder *Kerkgenootschap* in den jare 1815 genoot.’
De Schets van Van Hogendorp stelde in 1814 bij art. 60 voor, het onderhoud der Hervormde eeredienst, in zooverre de kerkelijke goederen niet toereiken, als van ouds te brengen tot last van het gemeene land. Dit was gansch wat anders dan nu het tegenwoordig art. 168 toezegt.

Zal men nu ook in het algemeen den schuldenaar het regt niet ontzeggen, om zelf toe te zien, dat het door hem verschuldigde aan den regthebbende worde uitbetaald, om te onderzoeken wie inderdaad zijn schuldeischer is en om de overlegging van diens volledige kwitantie te eischen, - ook het regt om dien schuldeischer ter verantwoording te roepen en hem te vragen, waartoe hij de betaalde schuld besteed heeft (iets, dat in het algemeen genomen natuurlijk eene dwaasheid zoude zijn), ook dat regt zoude in casu zeer goed kunnen worden gegeven, omdat de creditrice hier niet een persoon is, maar eene veelhoofdige *gezindheid* (kerkgenootschap?).

Doch, wat hiervan ook zij, zoodra er sprake is van subsidie bestaat er geen twijfel meer, of hij, die haar verleent, mag zich volledig overtuigen, niet alleen dat de subsidie of voor het eerst of voortdurend noodzakelijk is, maar ook, dat zij wel worde besteed. Verantwoording vragen is hier Staatspligt, even als zulks het geval is voor een gemeentebestuur, dat een kerkelijk armbestuur subsidiëert. Wie subsidie verleent, kan aan die subsidie voorwaarden verbinden, en onder die voorwaarden kan hij stellen de pligt der gesubsidiëerde tot verantwoording van haar geheel finantiëel beheer.

Wanneer nu de Hervormde Gemeenten en de Synode in gebreke blijven, het beheer en het toezigt der goederen te regelen, en wanneer daardoor de noodige waarborgen voor een rigtig geldelijk beheer met 1 April 1869 ontbreken, dan zal de Staat verpligt zijn, zijne subsidiën terug te houden[1]. Het

1 Het is niet onbelangrijk kennis te nemen van hetgeen nopens de uitvoering. van art. 168 der Grondwet, bij gelegenheid der Staatsbegrootingen is gebleken Wij stippen hier alleen uit de opgaven van de Administratiën van eeredienst, uit de uitmuntend bewerkte verslagen van den Heer Noordziek en uit het Bijblad der Staatscourant het navolgende aan:
In 1815 bedroegen de traktementen der predikanten bij de Hervormde gemeenten in Noord-Nederland, behalve Limburg, ƒ988,647.88½. Dit cijfer is vermeerderd met ƒ 112,748.19 en in Noord-Brabant *verminderd* met ƒ 1,118.20. Zoodat het cijfer van 1863 tot 1867 ongeveer bedraagt ƒ 1,100,277.87½ 's jaars.
Behalve de pensioenen, is in 1815 *uitgegeven* voor de eeredienſten ƒ 996,060.23

Al eens aangenomen, dat, met de pensioenen, de Staat aan de gezamenlijke Protestantsche kerkgenootschappen *verschuldigd* was ƒ 300,000, dan wordt nu ongeveer ƒ 453,853 als *subsidie* verstrekt. Voor de Roomsch-Katholijken in Noord-Nederland werd in 1848 uitgegeven ƒ 557,640.26, en voor 1816 geraamd plus minus ƒ 380,000.-, voor 1832 ƒ 400,000.-, voor 1868 ƒ 302,875.74 meer dan in 1816 of *subsidie*. Al is het oude artikel 193 der Grondwet weggevallen, er is uitdrukkelijk gezegd, dat de Staatspligt is gebleven, om van dit subsidiën aan de verschillende kerkgenootschappen verantwoording te vragen. Vervullen de afzonderlijke Administratiën van eeredienst dien pligt?

zal, hopen wij, wel niet noodig wezen, dat van die bevoegdheid worde gebruik gemaakt; doch bij gemis van alle waarborgen, kan het in ieder geval zijn nut hebben, dat de Staat de wanordelijke gemeenten waarschuwe, zich op zulk een toekomst voorbereid te houden. Waarschijnlijk zal ook door die bedreiging menig verzuim worde voorkomen, en ligt ook daarin een reden te meer, om als eindgevolg van het Besluit van 9 Februarij 1866, niet te verwachten anarchie, maar antonomie der Kerk.

Het Statuut der Kerk zij *naar binnen* hare eenige *wet* (vergelijk art. 1697 B.W.), en *naar buiten* houde zij zich slechts binnen de palen van gehoorzaamheid aan de wetten van den Staat!

De leden der Hervormde Kerk mogen dankbaar zijn jegens Koning en Ministers, dat het Besluit van 1866 eindelijk, ook ten aanzien van het beheer der goederen, aan die Kerk dezelfde vrijheid verzekert, welke thans reeds door de andere gezindheden genoten wordt. In plaats van eene exceptionele wet of een nader Koninklijk Besluit te verlangen, sla men zelf de handen

aan het werk, en arbeide men eendragtig om een regelmatig beheer en een genoegzaam toezigt, hoe eer hoe beter, te verzekeren. Is het beheer tegen den 1sten April 1869 niet verzekerd, ondanks alle daartoe aangewende pogingen, dan zal er wel geen bezwaar zijn, den termijn van art. 11 van het Besluit voor eens en voor kort te verlengen.

Het Besluit van 1866 heeft niet de leemte, die daarin wordt gezocht, maar de Kerk doe haren pligt en wete te handelen uit en voor zich zelve! Zij *kan* en zij alleen *behoort* het te doen.

14 October 1867.

DORPELING.

Twee families.

- ‘Zeg aan de Heeren, dat ik alleen den 12^{en} kan; maar wacht even, we hebben van daag?...’

- ‘Zondag was 't de eerste, da's dan Maandag de tweede, en van daag is 't Dingsdag: dan is 't van daag de derde, Meneer!’

- ‘Zoo, de derde, dank je,’ en zijn agenda doorbladerend: ‘van daag dit, den 5^{en} comparitie straatweg; den 6^{en} Java-comité; den 7^{en} Bestuursvergadering van de bewaarschool; den 10^{en} afschaffing; dan plaatselijke schoolcommissie; - neen, zeg aan de Heeren, dat ik alleen den 12^{en} kan.’

- ‘Alleen den 12^{en}; best Meneer! Is er nog iets van uwees orders?’

- ‘Ja, zou je zoo vriendelijk willen zijn dit briefje bij den Heer Paesens aan te reiken; je moet er immers voorbij?’

- ‘Graag, Meneer! en as ik dan bij de Heeren ben rond geweest, zal ik u komen zeggen, wanneer het is.’

De man, van wiens bereidwilligheid gij reeds een goeden dunk hebt opgevat, is de vijftigjarige Gerritsen, en gij hebt hem slechts even te vragen naar zijn rang en kwaliteit, om met dezelfde voorkomendheid, die gij in hem bewondert, ten antwoord te krijgen: ‘Leedanzegger, om u te dienen, in de St. Jorisstraat, boven N°. 14. Maar Meneer is vreemd hier, zie ik, dan ben ik zooveel als bidder, of aanspreker of lijkbezorger bij u; maar ik ben ook, mot u weten, bode van al de deftige genootschappen en vergaderingen die hier zijn, al sinds jaren, Meneer! en ik geloof dat ik zeggen kan, zonder me zelf te flatteeren, tot genoegen van al de heeren.’

En dat kon hij zeggen zonder bluf, de ijverige en voor alle secretarissen onmisbare Gerritsen, wiens rok en schedel beide in de dienst reeds kaal beginnen te worden. Met groote stipt-

heid deed hij alles wat hem werd opgedragen, en gij kunt er gerust op zijn, het briefje dat hij zoo even heeft ontvangen, komt prompt aan zijn adres. Echter, deze bode is ook al geen engel zonder vlek of rimpel, en verzwegen mag het niet worden, nieuwsgierigheid is zijn gebrek, hoewel hij nimmer misbruik maakt van zijn kennis der geheimen. Zoo kan hij ook nu, op straat gekomen, de verzoeking niet weêrstaan, het briefje zóó te houden, dat hij 't lezen kan. Wij zullen maar eerst, more soluto, met hem meêdoen aan 't kwaad, om hem dan later eens op gepaste wijze onder vier oogen te kapittelen.

Amice!

Als secretaris der ‘Vereeniging tot veredeling van verwaarloosden,’ heb ik het genoegen u meê te deelen, dat op hunne vergadering de bestuurders met *algemeene* stemmen u tot medebestuurder verkozen hebben. Gij zult de Vereeniging zeer verplichten met u die keuze te laten welgevallen. Zat ik niet met bezigheden overkropt, ik zou uw antwoord persoonlijk komen halen, en de belangen van onze Vereeniging, zoo noodig, nader bij u aanbevelen. Zend het mij in den loop van den dag, opdat ik van avond op onze vergadering er allen meê verblijden mag.

van huis
Raptim t.t.
3 Juni 18...
Janssens.
Den WelEd. Heer Paesens.

Maar wij laten Gerritsen het briefje bezorgen, en keeren naar de kamer terug, waar wij hem 't eerst aantroffen.

Zijt gij niet ongevoelig voor keurige gravures, weet gij eene uitmuntende boekerij in prachtige engelsche banden en mahonyhouten kasten te waardeeren; laten de talrijke loquetten van een breede schrijftafel, een meesterstuk van Horrix, u niet koud, dan zult gij gevaar loopen het tiende gebod te overtreden en het sanctuarium van den Heer Janssens te begeeren. Dat hij zijne studeerkamer niet heeft, om na 't ontbijt 't genot van eenige dagbladen af te wisselen met de aanschouwing der schitterende banden en gouden titels zijner boeken, of na het middagmaal zich bij het rooken eener fijne sigaar te oefenen in de edele kunst van kringetjes blazen, of in zich zelven gekeerd na te denken, over de vergankelijkheid der spijze die vergaat; maar dat hij zijn studeerkamer heeft om te werken,

't blijkt u overtuigend uit dat tal van papieren, boeken en boekskens, dat op zijn schrijftafel ligt uitgespreid. ‘Een ware chaos,’ roept ge uit; ja, maar weet, dat uit dien chaos zich voortdurend ontwikkelt, een kosmos van rapporten, verslagen, voorstellen, memories, adviezen, die de ontelbare vergaderingen van ons gezegend vaderland verblijden, ‘gelijk een zachte regen 't dorstig land verkwikt.’ Ook nu is de schrijftafel de bakermat, waar, uit de verspreide en door elkander liggende grondstoffen, langzamerhand en majestueus te voorschijn zal treden een:

> Jaarlijksch verslag en overzicht betreffende den staat en de werkzaamheden van het genootschap ‘tot veredeling van verwaarloosden,’ uitgebracht op de gewone jaarsvergadering van deszelfs leden, gehouden den 3^{en} Juni van het jaar 18.. door den algemeenen secretaris.

Veel verder dan bovenstaand hoofd is de algemeene secretaris nog niet gekomen, en met den zeer natuurlijken wensch van niet meer in zijn arbeid gestoord te worden, zet hij zich na het bezoek van Gerritsen met frisschen moed aan het werk.

- ‘Waar bleef ik? aan N°. 3, huisgezin van Viersing. Wat zeggen de patronen van dat gezin?’ en een papier voor den dag halende, dat al de vouwen en deftigheid bezit van een Rapport eener speciale commissie ad hoc, leest hij:

De ondergeteekenden, belast met het patronaat over het gezin van de familie Viersing, hebben het genoegen te rapporteeren: dat bovengenoemd gezin der familie Viersing blijft in voortdurend diep verval; de man is een onverbeterlijke luiaard, en de vrouw blijft slordig en brutaal; al de goede raad van de ondergeteekenden wordt in den wind geslagen. De ouders zijn zoo ontaard, dat zij niet het minste toezicht op derzelver kinders houden; dien ten gevolge slijpen die arme stumpers den geheelen dag de straat en is mitsgaders van ouderlijke liefde weinig spoor. Een kind werd op de school geplaatst; maar de meester klaagt over schoolverzuim en zegt dat de schuld bij de ouders ligt. Door tusschenkomst der Vrouwenvereeniging verstrekten wij een wollen en een dito katoenen rok.

De patronen van het gezin van Viersing voornoemd,
K. Bleijenburg en D. Joosten.

Pro memorie:

Totaal bedrag der verschotten ten behoeve van het gezin: ƒ 68.70.

- ‘Och!’

't Is moeijelijk uit te maken, of dat ‘och!’ veroorzaakt werd door de ƒ 68.70, of door het tikken op de deur. Zeker is het, dat nauwelijks een kriegel en kortaf ‘binnen!’ werd gehoord, of de vrouw des huizes, bekoorlijk inderdaad door een smaakvol morgentoilet, opende de deur, en zocht met een zilveren stem de kleine wolk op het gelaat van haar echtgenoot te verbannen door de nederige belijdenis:

- ‘Ik maak 't je lastig, dat weet ik, want je zit tot over je ooren in 't werk, en ik zou je dan ook wel met rust laten, maar heusch, het moet in orde voordat ik verder kan.’

- ‘Wat dan?’

- ‘Ik heb al wel twintig maal de staten opgeteld, maar dan krijg ik 113 paar en dan 124; dan ƒ 730 aan contributiën, dan ƒ745; toen ik 't voor 't eerst optelde, eindigde ik met een batig saldo; toen ik 't nog eens narekende om secuur te gaan, kreeg ik een tekort van ƒ9.47^{5}; had ik het maar niet nageteld!’

- ‘Nu blijf dan maar met dat tekort zitten tot na de koffie, dan heb ik een kwartiertje.’

- ‘Toe, wees nu niet onmenschelijk. Bovendien moet ik na de koffie de gezinnen, die ik voor mijne rekening heb, bezoeken. Als je me na éénen tien minuten geven kunt, waarom dan nu niet, dat komt immers op 't zelfde neer?’

- ‘Ik wenschte wel dat gij zoo ver in 't optellen waart, als in 't redeneeren. In 's hemels naam dan! Is dat het stuk? Geen wonder, dat je er niet uit kunt komen, als de cijfers nu zoo hot en haar onder elkander staan. En die 7, zijn dat kousen of guldens? als ik tijd had, zou ik den geheelen boel voor je overschrijven, maar voor je straf is het beter dat je 't zelf doet.’

- ‘Neen, dan kom ik er in 't geheel niet meê klaar; ik heb 't er al volhandig genoeg meê.’

Dank zij de hulp, door den Heer Janssens aan zijn ‘aide semblable à lui’ bewezen, kwamen de staten in orde - en tien pond lichter, omdat het tekort van ƒ9.47^{5} ten slotte veranderde in een batig saldo, verliet Mevrouw Janssens de studeerkamer en spoedde zij zich naar hare vertrekken.

Zij zou regelrecht naar haar penaten gestapt zijn, indien niet een hevig gesnik in een der achterkamers, die op het groote portaal uitkwamen, haar aandacht getrokken had en haar deed binnengaan.

De kamer, die zij binnentreedt, wordt voor veel gebruikt. Des winters, als het weêr vochtig is, zoodat de linnenmeid wanhopend verklaart: ‘ik kan ook niks droogkrijgen,’ wordt zij, dank zij de hooge kolomkachel, tot droogkamer gebezigd, waartegen de meid beweert, ‘dat geen bezwaar kan bestaan, want zoo kon je wel overal bezwaar maken; wat zal dat hinderen, dat daar om de kachel op een paar hekjes wat vochtig linnengoed droogt? 't bijt immers niemand? de jufvrouw zit immers met de kinderen an tafel; 't is wel goed dat ze niet met der neus vlak op de kachel kan komen.’ - Echter droogkamer is zij maar ad interim; maar permanent is zij speel- en leerkamer, volmaakt ingericht volgens de regelen der ongezondheidsleer. Met de daaraan grenzende slaapkamer is zij pal op het Noorden gelegen; zij heeft hoegenaamd geen last van de zon, die haar hoogstens een half uurtje met schuinsche oogen aanziet; zij is van zulk eene afmeting, dat binnen 't uur een drietal ademende zielen de versche lucht in bedorven dito kunnen omscheppen, waartegen echter voorzien kan worden door de deur of 't venster op een kier te zetten, ‘as 't maar niet tocht’. Wanneer gij in een leerkamer verlangt dat door niets de aandacht kan worden afgeleid van het lessenboek, en 't oog door niets schoons wordt geboeid, dan heeft deze de volmaaktheid bereikt. Geen plaat, geen kaart, alleen een verschoten behang, met vervelende ruiten, een paar tabouretten zonder leuningen, die wat hoog zijn, en een tafel die wat laag is, benevens een witwerkers kastje, waarin al de marteltuigen van het geheugen bewaard worden: ziedaar alles!

Ik voor mij acht voor het onderwijs en de opvoeding der kinderen, de gebrekkigste school verkieselijk boven den knapsten gouverneur en de uitnemendste gouvernante; maar wanneer ik, door omstandigheden genoodzaakt, mij zou moeten behelpen met het zoogenaamde huisonderwijs en er een leerkamer op nahouden, dan zou ik mij beijveren haar zoo gezellig mogelijk in te richten. Niet in een lugubre cel zou ik de kinderen opsluiten, maar een zonnig, helder, vriendelijk vertrek, des noods de mooiste kamer van het huis - onze kinderen moeten ons toch meer waard zijn dan onze pronkmeubelen - zou ik ze inruimen. Op de vensterbanken zoudt ge des zomers noch des winters vergeefs zoeken naar bloem of plant. Boggia zou een paar bustes van groote mannen of edele vrouwen, of de een of andere groep ter versiering van schoorsteenmantel of boe-

kenrek moeten leveren. Van Lennep's Geschiedenis des vaderlands, zoo uitnemend geïllustreerd door Rochussen, zou, met een paar heldere wandkaarten, de zwakke plaatsen van 't behang bedekken, om in verband met historische en natuurkundige atlassen en prenten, de dorheid van het chronologisch en geographisch lessenboek te verbannen. Want ik geloof dat menigeen, bij meerdere kennis, ook vaak een helderder blik op het leven, en meer gevoel voor het schoone zou hebben, indien hij niet, om van de boosheid der schoolwereld bewaard te blijven, tot een cellulaire kindschheid en jeugd ware veroordeeld geworden.

Doch gij begrijpt, dat ik Mevrouw Janssens met mijn praatje niet heb opgehouden, maar dat zij de leerkamer even is ingewipt, waar hare beide meisjes, van 9 en 11 jaar, met lieve oogen en golvende lokken, een deel van haar levensmorgen doorbrengen, onder veilige hoede van jufvrouw Suse Morrits, die haar jeugdig gemoed moet kneden en vormen.

Suse Morrits was de derde, die geroepen was aan dit aardig tweetal haar zorgen te wijden. Zij hadden haar leven aan Papa en Mama te danken; maar aangezien Mama 't vermoedelijk niet zou kunnen uithouden, was in de eerste levensperiode dezer beiden de hulp ingeroepen van Kaatje Leemput en Trui Bezuiën, die na eenige mislukte pogingen met een vijftal anderen, de lieve kinderen van Mijnheer en Mevrouw Janssens gevoed hadden op eene wijze, dat zij naar de verklaring van deskundigen ‘groeiden as koolen’, echter ten koste van Trui en Kaatjes eigen kinderen, die door de celibataire moeders uitbesteed werden, en dank zij die uitbesteding, langzaam wegkwijnden. Hoewel Trui vreeselijk opvliegend was, en, vooral als ze met de booiën woorden had, zoo driftig worden kon, dat het schuim haar op den mond stond, en Kaatje geen ander gebrek had, dan dat haar vingers wat lang waren, en ze te veel ophad met den huisknecht, hadden toch de beide voedsters hare taak met eere bij de beide meisjes vervuld, zoodat Mevrouw ze ‘gerust’ recommandeerde, toen andere medebestuurderessen der vrouwenvereeniging zulke hulp weldra behoeven zouden, en de personen in kwestie wederom de vereischten bezaten om hulp te presteeren.

Uit de hand der minnen waren de kinderen overgegaan in die der kindermeisjes, die ze zeker niet ongeschonden en onverminkt naar het lichaam zouden hebben overgedragen aan

Mejufvrouw Suse, indien er niet, volgens het geloof onzer vaderen, een God voor dronken lui en kleine kinderen bestond.

Suse Morrits was van fatsoenlijke afkomst. De positie van haar famille was niet van dien aard, dat zij eigenlijk om den broode onder de menschen moest, maar met hare jongere zusters, die wat zachtzinniger waren, en er lieftalliger uitzagen, kon zij 't niet best vinden, en om des lieven vredes wil ('t geen in de antwoorden op advertenties en bij het inwinnen van informaties *een sterke vocatie om jeugdige kinderen te vormen* genoemd werd) werd zij gedwongen eene betrekking buitenshuis te zoeken, en had zij er een bij de familie Janssens gevonden.

- 'Wat scheelt er aan?' vroeg Mevrouw, de kamer binnentredende, aan de negenjarige Kee, die snikkende in den hoek stond en met haar vuistje de oogen wreef.

- 'Och, Mama! jufvrouw heeft....'

- 'Taisez-vous Marie!' kwam de jufvrouw in eens tusschen beiden. 'O Mevrouw! Kee is van daag weer zoo onwillig in 't leeren, dat ik met het uiterste geduld de les er maar niet in heb kunnen krijgen. Eerst heb ik....'

- 'Ja, jufvrouw! het relaas hoor ik wel later. Ik ben nu geborneerd in mijn tijd, maar Kee zal wel verstandig wezen en haar plicht doen. Als ze zoet de les leert, dan kunt u van middag eens met ze uitgaan: 't weer is mooi en de wind niet scherp; maar met de koffie moet u maar met ze boven blijven, want Mijnheer heeft veel aan zijn hoofd. Dag, kinderen! zoet oppassen is de boodschap!'

Terwijl Mevrouw op haar kamer bezig is en de zaken voor haar vereeniging in orde maakt, willen wij meêdeelen, waardoor Kee zich de straf op den hals had gehaald.

Hoewel Suse Morrits een bepaalde vocatie voor de kinderwereld had, gevoelde zij zich bovendien toch ook sterk aangetrokken door een surnumerair. Er zijn in ons gezegend vaderland zoo ontzachelijk veel betrekkingen met surnumerairs, dat wij niet kunnen zeggen, waarbij deze tot die belangrijke hoogte was opgeklommen. Alleen weten wij, dat hij, in een drie en dertigtal jaren zich verheugende, en in het gelukkig bezit van een lorgnet, bakkebaarden in den vorm van cotteleten, en een paar paille handschoenen, woonde in de dwarsstraat, die het genoegen had, de hoofdstraat, waarin het huis van den Heer Janssens stond, in twee gelijke deelen te snijden. Op een boven-achterkamer hield hij zijn residentie, waardoor hij

een heerlijk uitzicht over de tuinen der hoofdstraat genoot. En wanneer gij nu bij het rechter hoekraam der leerkamer van Janssens gaat staan, dan kunt gij net in de kamer van den surnumerair zien, en onder anderen hem gadeslaan, wanneer hij zich verdiept in zijne studiën.

Nu behoef ik u niet te verhalen, hoe Suse Morrits met dien surnumerair in kennis is gekomen; noch u te doen opmerken, dat er door middel der gordijnen kan getelegrafeerd worden. Alleen heb ik u meê te deelen, dat Suse dezen morgen, na de meisjes de lessen te hebben opgegeven, in het hoekje van het venster was gaan staan. Een kwartier had zij daar al gespionneerd en een paar maal getracht het gordijn op de behoorlijke hoogte te brengen.

- 'Waar kijkt u toch naar, Jufvrouw?' vroeg Marie eindelijk.

- 'Naar de boomen; ze loopen zoo lief uit; maar je weet, dat je onder het leeren van de les niet praten moogt.'

Ze had er orde onder, maar toch niet zooveel, of de kleine Kee wipte na een poos heel stilletjes van haar tabouret af, sloop stil als een muis achter de Jufvrouw, en toen deze op nieuw een knikje gaf, toen riep het kleine nest:

- 'Nou weet ik tegen wien u knikt; het is die Heer dáár!'

Marie stopte een stuk van haar boezelaar in den mond. Suse verschoot, nam het kleine ding bij een arm, sloeg het niet, maar zette het wel wat hard op de tabouret.

- 'Ik zal je leeren jokken; is dat je les leeren?'

- 'Is dat die Heer, daar u dikwijls met ons meê wandelt?' vroeg Marie met een ondeugend gezicht.

- 'Hoe kom je er aan? je schrijft maar honderdmaal op je lei: "*onbetamelijkheid*."'

- 'En dan zal ik aan Mama zeggen, dat u uit de ramen naar de Heeren kijkt.'

- 'Je mot je Mama met die leugens niet aankomen, want dan zal ik eens een boekje van jou opendoen van dat kwartje, waar je laatst bij Hartman taartjes voor gesnoept hebt. Waar hadt je dat vandaan gehaald? Was 't niet uit Mama's sleutelmandje? Dus ik zou maar zwijgen.'

Marie kroop in haar schulp en zette zich pruttelend en met een lang gezicht aan het schrijven van '*onbetamelijkheid*.'

De Jufvrouw, door de lastering van de bijdehande niet in een best humeur gebracht, zeî na een oogenblik van diep stilzwijgen:

- ‘En ken je nu de les?’
- ‘Neen, nog niet.’
- ‘Je moest haar kennen. “Een stok?”’
- ‘Une.... une table.’
- Une table? domoor! En 't elleboogje van de domoor werd even op de tafel gestooten; ‘dàt is une table! Zal je 't nu onthouden?’

De stumpert zou 't wel onthouden, maar reed, om een oude studententerm te gebruiken, op al de andere woorden der les, met dat ongelukkig gevolg, dat het woord *hoek* de Jufvrouw, die zich door de kinderwereld zoo vond aangetrokken, op de gedachte bracht, het ontijdig pratend voorwerp harer genegenheid in den hoek te zetten, 't geen onder een stortvloed van snerpende woorden geschiedde.

- ‘Oor, oreille; hoek, coin... daar, ga nu je les leeren, en je komt er niet uit, vóór je haar kent; en als je van daag niet heel gezeglijk bent, dan zal *ik* Mama reis vertellen, hoe of jij jelui wel gedraagt en dan zal er van de partij wel niets komen.’

Toen brak de snikbui los, waarop Mama binnenkwam.

Behalve de beide meisjes, met wie we reeds kennis hebben gemaakt, hebben Meneer en Mevrouw Janssens ook een zoon, de oudste hunner kinderen, Frits geheeten. Hij is omstreeks vijftien jaar, leerling aan een dier inrichtingen van onderwijs, waar onze spes patriae, op veertienjarigen leeftijd als muzen-zonen ingeschreven, ontzaglijk veel kennis kan opdoen, indien zij er slechts lust in heeft. Frits heeft een fijn besneden uiterlijk, geen rood op de wangen, maar wel blauw om de oogen; wel rijzig, maar gansch niet kloek. Of hij zich vroeger heeft schuldig gemaakt aan het afrossen zijner kleeren; of ooit zijn boordje met een inktmop en zijn das als een touwtje is gezien; in één woord, of hij vroeger tot de woestelingen heeft behoord, van wie Hildebrand verzekert, dat hunne haren alleen van des Zondagsmorgens negen tot half elf netjes zitten, ik zou het u niet kunnen zeggen; indien dit het geval is geweest, dan is hij thans aanmerkelijk veranderd. Op dezen oogenblik is hij ‘tiré à quatre épingles’ en zeker is het, dat

zijn glanzig bruin haar in keurig verband en schoone harmonie is gebracht, en er niet door, maar over zijn geheelen schedel een tweetal dunne strepen loopt,

> ‘die in 't zelfde punt ontstaan,
> maar hoe meer zij zich verlengen,
> wijder uit elkander gaan.’

Hij dankt die rechtlijnigheid op zijn hoofd aan de verplichtende zorg van den Heer Carbous, een dier beweldadigden, die de vergunning heeft erlangd, tusschen zijne winkelkasten boven de deur het koninklijk wapen te mogen plaatsen en zijn naam te emailleren met het opschrift: ‘coiffeur de la cour,’ een voorrecht wellicht door het ‘artiste de Paris’ verworven. Wangunstige collega's beweren, dat Carbous nooit te Parijs is geweest en achter de Nieuwmarkt te Amsterdam het eerste levenslicht heeft aanschouwd. Konden tegen zijn geboorteplaats, evenzeer als tegen de plaats zijner opleiding, bedenkingen worden in het midden gebracht, men moet toestemmen, dat zijn salon ‘pour couper les cheveux’ prachtig is. En mocht uw schoonheid nog iets te wenschen overlaten, blijft uw gelaat door een enkel sproetje ontsierd, gij zult het u zelven, niet den Heer Carbous te wijten hebben. In zijn magazijn van toiletartikelen toch, heeft hij tegen alles een onfeilbaar middeltje. Hij schenkt dan ook aan het opkomend geslacht die geurigheid en fleurigheid, die soms bedwelmend wezen kan; en heeft hij slag om met de toekomstige heeren der schepping om te gaan, bij eene groote inschikkelijkheid, weet hij 't hun, door te geven en te nemen, in moeielijke gevallen vaak ook gemakkelijk te maken.

- ‘Ik beleef pleizier,’ zeî Carbous, den rechten weg banende door de glanzende haren van Frits Janssens; ‘ik beleef pleizier aan de moustache van den jongen Baron Zegers!... u kent hem toch? Mag ik u even verzoeken uw hoofd wat op zij te houden?’ vroeg hij, zich op een paar voeten afstands plaatsende, ten einde het effect der middenscheiding waar te nemen.

- ‘Uitstekend! - Het hinderde hem geweldig, dat hij glad bleef als een jong meisje. Nu geeft het ook iets.....’ en weêr op eenigen afstand zich plaatsende, ‘het hoofd nu rechts, as je blieft, - nu geeft het ook iets lafs, iets meis-

jesachtig, iets onbeduidends, als 't lang achterwege blijft. En wil je nu wel gelooven..... 't hoofd as je blieft wat voorover..... en wil je nu wel gelooven, dat het geen vier weken geleden is, dat ik hem de “Savon van Dupuytren” gaf, en zie hem nu reis,’ zeî Carbous, Frits' hoofd nog iets meer vooroverbuigende, opdat hij hem beter in den nek zou kunnen zien.

- ‘'t Zal wel een duur grapje zijn, Mijnheer Carbous,’ zeide Frits.

- ‘Duur, och! wat duur! ja, voor een timmermansjongen; maar wat is twee gulden vijftig cent...’

- ‘Een heele boel, als men beeren heeft, Carbousje!’

- ‘Die behoeft u toch niet langer te hebben als u wilt. Neen, zonder friseren kan het van daag toch waarlijk niet. Laat ik even de ijzers heet maken. Als ik je pleizier kan doen,’ zeî Carbous, hoe langer hoe familiaarder wordende, en het ijzer even bij zijn wang houdende, om te voelen of het ook te heet was; ‘iemand van jou familie behoeft nooit verlegen te zijn.’

Met een extract van twee gulden vijftig cents, met nog een nieuw snufje, waarvan slechts één exemplaar was verkocht aan Jonkheer Daendels, en met een muntje van tien gulden, verliet onze held het magazijn van Carbous.

Dank zij het treuzelen van den coiffeur Parisien, is het lang over tienen, en alzoo het moeielijk probleem van al of niet naar school te gaan, van zelf opgelost. Het trof niet kwaad, want het was les in de wiskunde, en ‘wat verliest men,’ vroeg Frits zeer scherpzinnig, ‘aan eene les in de wiskunde, wanneer men gelegenheid heeft, zich te kunnen oefenen in het edel biljartspel?’ Voor die oefening is het Café du Nord uitnemend gelegen, zoo ietwat achteraf; en buitendien geeft het, door zijn ingang in het nauwe straatje, gelegenheid in de biljartzaal te komen, zonder dat men al te veel in het oog valt.

Jan, de buffetknecht, is ijverig bezig aan het oppoetsen en aan kant maken; maar zoodra stapt Frits niet binnen, of met buitengemeene snelheid vliegt hij op de ramen toe, om ze dicht te maken en de horretjes er voor te plaatsen.

- ‘In lang niet de eer gehad, in drie dagen niet, geloof ik; ik dacht dat Meneer ziek was. - Willen we eens?’ en de queuën werden van het rek gehaald.

Jan speelde fijn en gaf perfect les; hij speelde bovendien

royaal en voor de les rekende hij niet, maar hij liet alleen de partijen betalen; doch bij het afrekenen wist hij de stuivers, die hij terug moest geven, zoo te schikken, dat geen baars van vijftien, zestien jaar den moed had ze op te strijken.

- ‘Die is fijn,’ zeî Jan, met de queu op den grond stampende, toen Frits een roode bal in de milieu sneed op eene afschuwelijke wijze; ‘drommels, die is fijn! as dat zoo mot, dan krijg *ik* de partij nog an. - Da's uw bal, Meneer! want u hebt niet alleen mooi gesneeën, maar wat 't fijne van 't spel is, u hebt ook mooi afgespeeld! - Je bent voor 't geluk geschapen, en wil je wel gelooven,’ vroeg Jan met een gezicht van een wijsgeer, leunende op de queu, met de kin in de hand, ‘dat ik uit het spel zien kan, wie kans heeft voor fortuintjes, wie niet?’

- ‘Loop!’ zeî Frits, ‘met je oudewijvenpraatjes!’

- ‘Toch niet! u kent Meneer van Stralen en u kunt het hem vragen. Van Jeveren speelde net as u; voor de aardigheid nam hij eens op mijn raad een tientje; ik verwed er mijn eer op, zeî ik, als daarop niet een vette prijs komt. Nou, wat wed je, zeî ie. Vijf gulden, zeî ik. “Top!” zeit ie, en Meneer van Stralen was getuige, en 't kwam uit, net zoo as ik gezeid had. Vraag je me nu, waardoor ik dat zoo zien kan, dan mot ik je 't antwoord schuldig blijven. - Mot het zoo op een droogje van daag? De bal bij den band is de uwe.... prachtig, zoo'n collée is goud waard.’

- Ja, da's een ouwerwetsche, zou ik zeggen, zeî Frits; ‘geef me eens een kop waterchocolade, dat kan er op staan.’

- ‘Waterchocolaad?’ vroeg Jan, meteen naar de klok ziende, die boven het buffet hing; ‘weet Meneer wel, dat het nog vóór elven is. Meneer is natuurlijk vrij; maar zou een anijsje niet doelmatiger zijn?’

- ‘Daar zeg je zoo wat!’

- ‘Buitengewoon fortuinlijk!’ riep Jan uit, toen hij het zóó gekoersd had, dat Frits ten slotte de partij won. - ‘U wordt me de baas, en ik weet wel wat ik deed, as ik Meneer was! - As 't niet onbescheiden is, Meneer! dan mot ik me de vrijigheid veroorloven, op afdoening aan te dringen; 't is nu over de dertig, of hebt u liever dat ik uw Papa...’

- ‘Waarachtig niet!’ zeî Frits, wit wordende tot achter de ooren.

- ‘Ja, maar u begrijpt, as men geen middelen heeft, zoo

als ik, dan gaat het borgen met den besten wil niet, en bij uw gelukkigen aanleg voor het spel, behoef je waarlijk niet langer onder nul te zitten, as je zelf verkiest.'

't Duurde niet lang, of het muntje van tien gulden was op afkorting in Jan's zak overgegaan, en een tiende in de zooveelste Staatsloterij er voor in de plaats gekomen. N°. 11777 (drie zevens, wat wil je meer?) voorspelde veel goeds.

Opgewonden door de schatten, die hij in zijn zak droeg, stapte Frits de ouderlijke woning binnen.

- 'Er is niemand achter, Jongeheer!' zeî Joris, de huisknecht; 'maar uw Mama heeft de koffie-boel laten staan.'
- 'Waar is Ma dan?'
- 'Zij is uitgegaan en uwees Papa zit boven.'
- 'Goed,' zeî Frits, vrij voornaam, en hij wierp echt brammig zijn portefeuille in een hoek van den gang.

Hij stapte de huiskamer in.

Hoe prachtig ook gemeubileerd, hoe gezellig ook het theeof koffie-water staat te zingen, hoe vriendelijk des winters de haard ook brandt, of hoe verkwikkend des zomers de resida en heliotroop hare geuren door het open venster wasemen, een huiskamer is voor een jeugdig hart een doodsch kerkhof, wanneer het vriendelijk gelaat eener moeder niet glanst achter het theeof koffieblad. Een jongen van vijftien jaar kan met het grootste geduld alleen een uur in het koffiehuis wachten, maar hij houdt het geen vijf minuten alleen in de huiskamer uit.

Ware het verlaten vinden van de huiskamer voor Frits een zeldzaam geval geweest, hij zou zijn kans hebben waargenomen. Of herinnert gij u niet, hoe gij op vijftienjarigen leeftijd, wanneer door een zeldzamen zamenloop van omstandigheden de koffietafel een vrij terrein voor u was, en het hek was van den dam, de suikerpot door u geplunderd werd, en het getal boterhammen door u tot eene buitengewone hoogte werd opgevoerd? Zult gij 't ontkennen, dat gij de moederlijke bepaling: 'op één boterham mag je wat hebben, koek of kaas, maar op ieder wat, dat gaat niet,' hoe gij die bepaling hebt overtreden, en, als een vriend van afwisseling, een tweetal met kaas liet achtervolgen door een tweetal met koek, en voor de aardigheid nog

een paar snippertjes met suiker naamt, als zoete herinnering uwer kindschheid? Gij dacht, zoo'n buitenkansje mag men niet laten loopen.

Aan deze gulzigheid maakte Frits zich echter niet schuldig, om de eenvoudige reden, dat de gelegenheid zich te dikwijls voordeed. Hij twaalfuurde in alle deftigheid, en daar het Woensdagmiddag was, was het eene uitnemende gelegenheid om, niet met Papa en Mama, maar met de ziel onder den arm uit wandelen te gaan.

Dit moet gezegd worden, de stad heeft lieve wandelingen. De oude rechtlijnige bolwerken waren herschapen in kronkelende wandeldreven, en het wakkere stadsbestuur had met kwistige hand gezorgd voor rustique banken, waarop Zondags een menigte burgerlui en in de week een enkel diaconie-mannetje zijn hart ophaalde, of een bejaarde gepensionneerde stadsklerk of bode zich ergerde aan al de veranderingen, die in de laatste vijftien jaren onder den nieuwen burgemeester, die hem op stal had gezet, waren te weeg gebracht.

De wandelingen om de stad loopen, als de einden van een sierlijk lint in een bevalligen strik, in een tweetal groote collegie-tuinen uit, die even buiten de oude poort - ‘die nu ook al een barrière geworden is’, mompelt de gepensionneerde - aan een bleekers- en mandenmakerspad gelegen zijn. De societeit rechts heet ‘de Harmonie’ en is de societeit van de ‘grootheid.’ De societeit links, ‘Bijna Buiten’ geheeten, is voor Jan-en-alle-man. Ontegenzeglijk zit ‘Bijna Buiten’ sterker in zijn leden, en geen wonder, want ‘de Harmonie’ heeft de bepaling gemaakt, ‘dat onderhoorigen zullen geweerd worden,’ terwijl ‘Bijna Buiten’ aan de leden vergunt met zooveel kinderen en dienstboden te komen opdagen, als, gelijk in het reglement staat: ‘dezelven zullen believen.’ Daardoor heeft de tuin van ‘Bijna Buiten’ eene zekere aantrekkelijkheid voor die zonen van Themis, wier grondige rechtskennis door een twaalfjarig verblijf aan de akademie boven twijfel verheven is; voor de zonen van Mars, wier schraalheid van traktement in schoone evenredigheid staat tot de dunheid van hun middel, en voor de hoofden van huisgezinnen, die, dank zij Allebé's raadgevingen, tot de

overtuiging zijn gekomen, dat beweging in de vrije natuur voor kinderen te verkiezen is boven het langdurig zitten op een kinderkamer.

Zomers, des zondags, wanneer het weêr 't maar even toelaat, is dan ook van twaalven tot vieren ‘Bijna Buiten’ overbevolkt met een tal van vaders en moeders en een geëvenredigd getal zonen en dochters, te beginnen met die onstuimigen, die zich niet ontzien, met hun zondagsbroekje in het zand of gras te kruipen of even te lepelen uit Papa's glaasje rood en Mama's advocaatje, en eindigende met de vastgeregen statigheden van beiderlei geslacht, ‘die het tochtig, en het publiek wel wat heel gemengd vinden.’

Maar in de week ziet men er de huisvaders en moeders niet; de huisvaders, omdat zij hun zaken hebben, de huismoeders omdat zij gebonden zijn aan hare stapels verstelwerk en te veel eerbied hebben voor haar naam, dan dat zij in de week met hare kleine kinderen, of in de vrije uren met de kinderen, die naar school gaan, zich in een uitspanningstuin zouden laten zien. Wanneer nu iemand zou willen vragen, of het niet verkieslijker zou zijn, dat onze Hollandsche huismoeders de zorg voor het verstel- en naaiwerk wat meer aan anderen toevertrouwden en zich zelve wat meer den post van kindermeid of bonne bij hare kinderen getroostten, hij zou het treurig bewijs leveren, dat hij ook al behoorde tot die ongelukkige vraagallen, die er niet het minste begrip van hebben, hoe de dingen eigenlijk behooren te zijn. Op een mooien, helderen, frisschen middag met de koppel neêr te strijken in een collegietuin! zoo maar uit den boel loopen.... en de zorg voor linnenkast of middagmaal maar overlaten aan de meiden, wat een gepraat! - ‘Neen, Ka! laat die Meneer maar zijn wijze vragen luchten; neem jij Gus op je arm en neem Nico aan je rechterhand, en Net, blijf goed bij Ka, hoor! hou der aan der rok vast, dag schatjes!’ en Ka, behangen als een pottenkoopman met een tal van kinderen, wordt naar een collegietuin of bolwerk gezonden.

Dank zij de meerdere ontwikkeling der kinderen, behoefde Jufvrouw Morrits niet zoo behangen te worden en kon zij, toen Mevrouw Janssens haar rondte deed in de arme gezinnen, die voor hare rekening kwamen, met de meisjes de wandeling gaan doen, waarvan Mevrouw zelve het idée geopperd had. Marie en Kee gingen dan ook ter bekwamer uur, netjes opgeprikt, met haar uit.

Dit moet gezegd worden, zij had er slag van ze keurig voor den dag te laten komen; zij was streng tegen de losbandigheid van een strikje, onverbiddelijk tegenover de uitspattingen van een vetertje, ernstig kon ze te velde trekken tegen de plooien in een boezel of doekje gebracht. Ook wist zij het decorum en de elegantie er spoedig in te brengen.

- 'Wat moet die Mevrouw wel zeggen, dat je zoo onhebbelijk met je armen loopt te zwaaien?'
- 'Zie je wel, dat die Heer er naar kijkt, hoe lomp je je voeten neêrzet, Marie!'
- 'Laat die slip toch hangen, Kee! en frommel toch zoo niet aan je doek; wat moeten de meisjes van Dezen er wel van denken?'

Zoo pijperde onze kindervriendin hare lessen van fatsoenlijkheid in de ooren dezer jeugdigen van jaren, die spoedig met haar de barrière uit- en 'Bijna Buiten' intraden.

De tuin van 'Bijna Buiten' was groot genoeg om elkaâr in alle slingerpaden te ontloopen of op te loopen, uitnemend ook ingericht om zich te vermaken. Geen wonder, dat een tal van kinderen en hunne verzorgsters steeds getrokken werd door wip en bakschommel, die in een achterhoek van den tuin, in eene open ruimte, niet ver van elkaâr waren geplaatst, op die plekjes, waar de trekking het sterkst is. Geen wonder, dat de kindermeisjes de kleine dreumesen, die nog niet loopen konden, wel wat te veel in de brandende zon lieten staan; geen wonder, dat de gedienstige geesten 't wel wat vermoeiend vonden, wanneer zij de jonge juffertjes alleen moesten 'opzetten', en daarom dankbaar de hulp aannamen van den een of anderen gedienstige, die zijn krachtigen arm ter opzetting aanbood; geen wonder ook, dat de lieve jeugd wel wat veel aan eigen lot werd overgelaten, en dat.....

- 'He, Juf! zit u dáár? ik heb u al een half uur loopen zoeken en nergens kunnen vinden!' riep Marie, een allerliefst prieëltje instuivende, waar Juffie zat, geheel alleen; een Heer, die zijn onverdeelde aandacht schonk aan een astrologia en de overeenkomst van de bloem met een Duitsche pijp bewonderde, niet meêgerekend.

- ‘Komt u gauw mee, Kee haar mandje is in het water gevallen, in die sloot, ginter.’

- ‘Dat komt er van, als jelui te dicht bij het water komt; wat doe je ook weg te loopen? Ik had je nog zóó gezeid, dat je blijven moest, waar je was. Je zult je nog een ongeluk op den hals halen. Hoe komt je parasol zoo nat? en die strook van je rok, en die kous?’

- ‘Natuurlijk zocht ik het mandje met de parasol te krijgen, maar mijn voet glipte uit, en ik zou er in getuimeld zijn, als Kee mij niet gegrepen had.’

- ‘Ik heb 't wel gezeid!’

- ‘Ja, Juf! als u er bij geweest waart, zou 't niet gebeurd zijn; maar u gaat maar zitten lezen of praten; ik zal 't aan Mama zeggen.’

- ‘Aan Mama zeggen, dat je tegen mijn verbod in, naar het water bent geloopen; ik zou er maar stil over zwijgen, en als je er een mond over opendoet, dan....’

Maar wij willen 't geheele gesprek niet mededeelen. De slotsom was, dat aan de beide stakkers de moed benomen werd, er een woord over te reppen, en zij op nieuw leerden tegenover hare ouders van haar hart een moordkuil te maken.

Etenstijd kan wel voor de hoofden des gezins een drukke, maar kan toch ook een gezellige en nuttige tijd wezen; doch vaak wordt de gezelligheid verstoord en de nuttigheid tot nul gereduceerd, of tot het stoffelijke gebied teruggedrongen.

Papa A., een gezellig man op de societeit, een geestig prater en een onuitputtelijke bron voor het nieuws van den dag onder zijne kornuiten, heeft zijne gezelligheid verbitterd en verpest de genietingen van den huiselijken disch door de walmen van een kriegel humeur, zich openbarende in hatelijkheden op spijzen, niet naar den eisch ‘en niet met die smakelijkheid klaar gemaakt, als bij mama 't geval placht te wezen.’

Papa B., die de wereld verlicht door zijne diepzinnige verhandelingen, het Godsrijk opbouwt door zijne keurige preken en iedereen in verrukking brengt door zijn fijne opmerkingen en interessante meêdeelingen, heeft voor zijn gezin slechts een soesenden geest over, onthaalt vrouwlief op zijn distracties

en trakteert zijne kinderen aan den disch op het telkens herhaald: ‘niet vragen en niet wibbelen!’

Papa C. kruidt de spijzen voor zijn gezin met al de verliezen van den handel, al de gevaren van het batig saldo, al de hatelijkheden tegen de partijen, waartoe hij niet behoort, al de grieven tegen A. en B. en C., om na zijn maal, niettegenstaande al de boosheid der wereld en de zorgen des tijds, eer te hebben aangedaan, zich zelven te bedekken met zijn servet, en tot verlevendiging van zijn kring, zijn slapend lichaam in een hoek te schuiven.

Had Mama Janssens zich minder laten ontstemmen door de verregaande achteloosheid van een huismoeder, die in een nachtjaponnetje, door de Dorcas voor nog geen drie weken verstrekt, een gat had laten branden, en door de hardheid eener andere moeder, die hare twee dreumesen van kinderen ter bewaring had toevertrouwd aan een buurvrouw, - misschien had ze in de ijselijk lieve stem van de Jufvrouw, wanneer ze den kinderen van de spijze iets aanbood, en den scherpen blik, waarmede zij de voorwerpen harer zorg telkens aankeek, wanneer deze persoontjes het voornemen schenen te hebben iets te vertellen, wel eenige aanleiding gevonden tot nadere informatie; maar de vèrzienden zien gemakkelijker 't geen op een afstand staat, dan 't geen voor oogen ligt. Ze heeft zich zelve immers niets te wijten; had ze Frits niet eene reprimande gegeven, toen hij naar de peperbus greep: ‘Een jongen op jou jaren al peper!’ En bovendien had ze Kee en Marie niet onder het oog gebracht, ‘dat een heele portie aarbeien en dan meloen al te veel verkoelde.’ Wat wil men meer?

Meneer Janssens was distract! Had hij niet zooveel aan zijn hoofd gehad, hij zou misschien wat meer oog gehad hebben voor den weinigen eetlust van zijn zoon en allicht bij eenige meer dan oppervlakkige belangstelling, gekomen zijn tot het vermoeden van zaken, wel een speciaal onderzoek waardig van iemand, die door een algemeen Hoofdbestuurder bepaald belast is met de contrôle van wezens, aan de bijzondere zorg van het vaderhart en toezicht van het vaderoog aanbevolen. Maar hij was gemelijk, vooral omdat door de speciale secretarissen der speciale commissies ad hoc, de bronnen van zijn algemeen Rapport wat troebel waren, en hij dus had moeten zwoegen om zijn werk voor heden avond af te krijgen.

't Geen zijn gemelijkheid niet verbeterde, was een briefje aan tafel hem bezorgd en van den volgenden inhoud:

Amice! Hoe vereerend de op mij uitgebrachte keuze ook zij, ik heb geene vrijheid dat postje aan te nemen; wees dus zoo vriendelijk mij bij uwe Medebestuurders van het Genootschap te verontschuldigen.

‘Geloof mij in haast,
Paesens.’

- ‘Ongelukkig volk! je kan ze tot niets krijgen; dat bedankt voor alles!’ riep Mr. Janssens verbitterd uit.

- ‘Ik heb 't wel gedacht,’ zeî Mama; ‘hij heeft zulke vreemde principes; en wien zal je nu benoemen?’

- ‘Neen, ik laat het er niet bij; men mag ze maar zoo niet in eens loslaten, en ik zal hem nog even met een paar woorden meêdeelen, dat ik zijn bedankje niet aanneem en hem verzoek de zaak nog eens ernstig in consideratie te nemen. Je zult me niet kwalijk nemen, lieve! dat ik me absenteer; 't is op slag van vijven, en om zes uur moet het bestuur present zijn.’

't Is over achten en de vergadering van Mijnheer Janssens en het comité van Mevrouw zijn in vollen gang. Het jaarverslag, met ontzaglijk veel zorg opgesteld en helder door Mijnheer voorgelezen, heeft hem den lof der aanwezigen doen inoogsten, en naar aanleiding van een wenk, door hem gegeven, staat later een der leden op en stelt voor ‘om aan het Bestuur in bijzondere overweging te geven, wat er zou kunnen gedaan worden om, bij den geringen stand, de huiselijkheid te bevorderen, en bij de ouders der lagere volksklasse dat toezicht over hunne aankomende zoons en dochters aan te kweeken, waartoe zij wel verplicht zijn, maar dat zij, helaas! zoozeer verzuimen en waardoor toch zoo ontzettend veel immoraliteit bij het opkomend geslacht zou kunnen worden voorkomen!’ Na eene zeer belangrijke discussie en een vijftal amendementen (een Hollander op eene vergadering kan het buiten amendementen niet stellen), waarvan drie werden aangenomen en twee afgestemd, werd het voorstel in handen gesteld van het Bestuur om te dienen van praeadvies, enz.

Mevrouw brengt op haar comité rapport uit, en doet rekening en verantwoording als thesaurierse. Zij deelt de bijzon-

dere ontmoetingen bij het armenbezoek mede, waarop aan ieder de gelegenheid wordt gegeven om met bijzondere voorstellen voor den dag te komen, 't geen Mevrouw R. met het oog op het batig saldo, in bedenking doet geven, of men de *Vereeniging tot bescherming van dieren* niet meer ondersteunen zou, daar zij 't deze week nog gezien heeft, hoe een troep kwade jongens een kalf zoo hebben gejaagd en angstig gemaakt, dat het arme dier in de gracht is getuimeld.

Mevrouw N., ook met het oog op 't batig saldo, stelt voor, of men niet een of ander zou kunnen doen ten behoeve van het opkomend vrouwelijk geslacht van het rijk... van... - zij kan niet op den naam komen - dat door zijne nabijheid van het Turksche rijk opgroeide voor... Mevrouw durfde het niet te zeggen.

Mevrouw X. zou het batig saldo gaarne besteed zien ten behoeve der kinderen van een klein badplaatsje in Bohemen. Gewoon jaarlijks eene reis te doen met haren echtgenoot, had zij op dat plaatsje nog al zwak, 1° omdat zij, daar vertoevende, met eigen oogen de verregaande verwaarloozing der jeugd had gezien, en 2°. omdat, tijdens haar verblijf aldaar, haar aanvallig Truitje, die zij met hare kinderen aan de zorg van de trouwe Gees en den Gouverneur had achtergelaten, door dien ongelukkigen val bezweken was.

Terwijl die voorstellen in overweging werden genomen, zit Frits in het huis zijner ouders op zijn kamer in de gemakkelijkste houding, die zich denken laat. Hij wordt in zijn dolce far niente gestoord door een zijner medescholieren, die parmantig binnenstapt met een:

- ‘Zoo ouwe jongen! jij braadt tegenwoordig geducht de boter uit. Wat hadt je nu aan het handje, dat je van ochtend niet verschenen bent?’

- ‘Katterig van morgen, en ik heb mij eerst wat laten opfrisschen bij Carbous, waardoor 't te laat werd.’

- ‘O die smeerpoes!’ zeî de collega, lachende om zijne eigene aardigheid. ‘Neen! ik dacht dat je wat aan 't handje hadt.’

- ‘Glad over! sinds Dolf er werk van maakt, laat ik haar loopen.’

- ‘Weet je, dat gisteren de Ouwe een hatelijkheid gedebiteerd heeft tegen ons, jongelui?’

- ‘Dat kan ie...; maar hoe kwam hij er nu aan?’

- ‘Ik weet niet, maar in die vervelende Leeuwendalers waren we gekomen... Waar heb je 't prul?’

- ‘In mijn kast staat het.’

- ‘O! ik zie 't al! We waren gekomen aan 't stuk van Hageroos. Je weet, die snoes van een Adelaert was van haar aangeschoten. De feeks geeft hem een vinnig antwoord, en toen hij het voorlas, werd de Ouwe hoe langer hoe rooier.

Hageroos.

‘Bestee den tijt voortaen in nutter oeffeningen,
Of zie naar uws gelyck: of zoeck by jongelingen
Gezelschap hier en daer. Beschrij een brieschend paert,
Dat geene weerga hebbe in snelheit, vlught, en vaert
En ren om strijt door 't velt; of win den prijs met schieten
Of kaets en kolf om prijs; of zwem door breede vlieten;
Of luchtigh met een pols gesprongen over hegh,
En slooten; of den kloot geschoten by den wegh;
Dit past een' helt, een' borst, die vroom is, en rechtschapen.
Dit voeght een man als ghy en welgebore knapen.’

En toen hij gekomen was tot dezen regel:

‘Een vryster achteraen te loopen door het stof,
En nog zoo laegh te zien, verdient geen' krans van lof.’

Weet je wat de ploert toen zei?’

- ‘Neen!’

- ‘Nou raad eens?...’

- ‘Loop rond!...’

- ‘Meneeren! zeî ie, ik heb bemerkt, dat de Heeren zoo uren kunnen flaneren, en....’ maar in een schaterlach braken beide helden los, toen zonder den ernst, waarmede het geschied was, de gegeven wenk werd overgebracht.

- ‘Wel drommels! waar bemoeit de kerel zich meê? Zijn we dan niet vrij in ons doen? Hij moet niet denken dat we schooljongens zijn!’

- ‘Ein freies Leben führen wir!.....’ galmde de collega.

- ‘Nu, ik ben blij, dat ik zijn preek niet gehoord heb,

en zoo lang hij met die Leeuwendalers en die Hageroos aan de rol is, zal ik mijn hart ophalen aan dit...'

- 'Wat dan?'
- 'Ken je 't niet? Da's lekker! da's eerst een kostje! Les.....'
- 'Jongen! wil je ouwe heer hebben, dat je zulke dingen leest?'
- 'O! die weet er niet van. Je begrijpt wel, dat ik ze niet lees, as ik onder schot ben. Ik hou ze goed achter baks, en op bed, dat leest 't lekkerst; gelukkig kraken de trappen en ze kunnen me dus niet overvallen. Maar wil je nog wat moois zien?..... dan zal ik je reis door de stereoscoop laten gluren.'
- 'Dank je, die vervelende stadsgezichten!'
- 'O! toegestemd, die zijn vervelend; maar wat ik hier heb....' en onder het papier van een lessenaartje werden te voorschijn gebracht eenige photographietjes, die te koop zijn onder den naam van..... Een gloeiend rood op beider gelaat bewees de werking.
- 'Da's aardig,' riep de baars met gloeiende oogen, 'waar koop je die?'
- 'In het winkeltje schuins tegenover Dorens; maar je moet eerst een pop geven, vóór je zien moogt, en dan kan je voor je pop er een uitkiezen.'
- 'Een pop, da's kras!'
- 'Nou ja, maar je kent de loopjes om aan geld te komen!'
- 'Ja, maar ik heb pas van Vloten's Letterkunde gekocht, en voor twee pop dertig cents aan Cohen overgedaan. De boekverkoopersbeer moet niet overvoerd worden, anders brult hij den piepa wakker, en dan is het mis!'

Wakker lagen ze nog, op de achterkamer van het huis, de beide meisjes; maar ze durfden niet te kikken, en in haar angst waren ze bij elkaâr gekropen onder de dekens, en telkens hoorden ze hard tikken en dan fluisteren en dan gillen, en dan was het alsof er gezaagd werd; 't was vreeselijk.... En 't nachtlicht was uitgegaan! hard roepen durfden ze niet meer. 't Zou ook weinig gebaat hebben!

De jufvrouw had na den eten en vóór het naar bed gaan verteld, verteld om goed te maken; en zij vertelde boeiend: zij wist te schilderen. Zij had van een kasteel en een rooverbende verhaald, en van het oplichten van een jonkvrouw en het afsnijden van haar tong, omdat zij gelogen en geklikt had, en van nog zooveel dingen, zoo ijselijk mooi, dat de stumperts aan hare lippen hingen. Op haar tijd moesten zij naar bed. En schoon zij wel een kwartier wakker lagen, toch maakte de slaap zich eindelijk van haar meester. Maar om half negen, daar begint het nachtpitje te spatten, en het licht ging uit, net toen Kee wakker schrikte uit een akeligen droom. Het was net, of het licht door den hoofdman van de rooverbende werd uitgeblazen, en ze riep: ‘Juf! Juf!’ maar kreeg geen antwoord. Door haar geroep was Marie wakker geworden, en die hoorde nu ook dat kloppen en hameren en zagen en fluiten en dat gillen.... eindelijk had die al den moed bij elkaar geraapt, om stilletjes de bedgordijnen op te tillen, ten einde over de voeteneinden der beide ledekantjes, die tegen elkander stonden, heen te klimmen en bij zus onder de dekens te kruipen. 't Gelukte zonder aanranding!... Nog eens riepen ze, zoo zacht mogelijk, om niet door de dieven gehoord te worden: ‘Juf! Juf!’... maar al had de Juf ook op de leerkamer daarnaast gezeten, zooals Mevrouw vertrouwde, zij zou het gesmoord geroep onder de dekens toch niet gehoord hebben... hoe kon zij het nu hooren, nu zij in de zijkamer met haar surnumerair sprak, in den donker, over de zalige dingen, waarvan haar liefdevol hart en het zijne overvloeide?

- ‘Wel, nu nog mooier!’ riep de Heer Paesens uit, toen hij om zeven uur, half acht, van het kantoor komende, het briefje van den Heer Janssens gevonden en gelezen had. ‘Wel, nu nog mooier!’

- ‘Wat dan?’ vroeg Mevrouw.

- ‘Wel, nu zal ik van avond nog aan het schrijven kunnen gaan van eene verhandeling... ja, jongen! wacht een beetje is ook een dorp!’

- ‘Een verhandeling,’ zeî Mevrouw, ‘da's mysterieus!’

- ‘Zeker, Janssens kapittelt mij: hij beweert kort en goed,

in zeer humane termen, dat ik voor de vereerende keuze niet bedanken mag. Ontleed ik echter zijne beschaafde woorden, dan komt de naakte waarheid hierop neder, dat ik aan mijn gemakzucht niet mag toegeven, dat wij mannen voor de maatschappij en het heil van den evenmensch moeten leven.'

- 'Papa, moet dat zeil aan de voor- of achtermast zitten?' vroeg Piet, een jongen van 12 jaar.

- 'Aan de bezaans- of fokkemast,' verbeterde Nico, de 14jarige, met groote wijsheid.

- 'Jongens! haast zoo niet. Je maakt dat iemand de klus geheel en al kwijt raakt... Janssens beweert kort en goed, dat het mij aan liefde voor den naaste ontbreekt, en nu zal ik hem wel bondig moeten betoogen, dat mij hier de schoen niet wringt, maar dat juist de liefde voor *mijn* naasten mij voor de eer der benoeming.....'

- 'Pa! Piet doet toch dat groote zeil aan de bezaansmast vast; dat lijkt immers naar niks!'

- 'Wel neen! maar wacht even, voor we aan het optuigen gaan.... hoe staat het met het werk?' vroeg de Heer Paesens aan Piet en Nico, beide jongens, die hun oogen niet neêrsloegen en ook geen scheiding droegen, zoodat gij nu wel genoeg van ze weet, om ze u te kunnen voorstellen.

- 'Alles gereed,' zeî Nico, 'behalve mijn opstel over Karel den Stouten; ik weet niets van 'em, dan dat hij voor een stad gestorven is, en dat ze hem herkenden aan zijn lange nagels, maar dat is te weinig om een opstel van te maken.'

- 'En wanneer moet het klaar zijn?'

- 'Morgen middag moet ik het hebben.'

- 'Nu, dan zal ik je straks wat geven, waar je 't een en ander over hem vinden kunt, en dan maar morgen wat vroeger uit de veêren. En jij, Piet! hoe sta jij er meê?'

- 'We hebben morgen de hoofdrivieren van Europa; de namen ken ik, maar we moeten ook den loop op de kaart kunnen aanwijzen, en ze loopen zoo gek door elkander, dat ik er niet wijs uit kan worden.'

- 'Nu, dan weet ik er niet beter op, dan dat we maar spoedig de "Johanna" zeilklaar maken, - en dan zullen we zien, of we met ons tweeën de rivieren kunnen volgen.'

De 'Johanna' was een schoone driemaster, die voor anker lag op een tafel in den hoek der kamer. Het schip had zijn naam aan Mevrouw Paesens te danken, en zij genoot die eer,

door de uitnemende hulp, die zij bij het knippen en naaien der zeilen, vlaggen en wimpels voor het vaartuig bewezen had. October jongstleden was de romp van het schip geleverd door een scheepstimmerman, maar het was geheel opgetuigd door het gemeenschappelijk overleg en den arbeid van Paesens en zijn jongens, die een tal van winteravonduren er aan besteed hebben. Zij hebben nog alleen de zeilen aan te slaan. Daarvoor is deze avond bestemd.

De ‘Johanna’ was het eerste kunststuk niet, door Paesens en zijn jongens vervaardigd; 't zal ook het laatste niet zijn. Kondt gij de speelgoedkast openen: dat kaartenhuis, welks muren lossspringen; die boerderij en molen van kaarten; die stal, van een cigarenkist gemaakt; dat tooneeltje, met zijne coulissen en bordpapieren acteurs, die hun armen aan ijzerdraadjes bewegen, net alsof ze de levende acteurs zijn van den Hollandschen schouwburg te Amsterdam, of leden eener rederijkerskamer; - en tal van andere kunstgewrochten, zij zouden u verzekeren, dat zij het aanzijn verschuldigd zijn aan het vindingrijke vernuft van Paesens cum suis, en dat het tijdstip hunner geboorte meestal inviel op den een of anderen guren Woensdag, of Zaturdag, of Zondag middag. Konden die verminkte Fransche en Engelsche soldaten en die houten bouwdoozen en die spaden en kruiwagens getuigen, hoe zouden zij weten te verhalen van veldslagen en kasteelen, met Papa mede ontworpen en gebouwd op thee- of tuintafel; van grachten en batterijen in den grooten zandhoop gegraven; van bloem- en moestuin, aangelegd in dat hoekje van den grooten tuin, waar geen zonnestraal het plantsoen verkwikte en waar de katten de bedden vaak omhaalden.

Want Paesens.....

- ‘Ma! kijk, de vlag gaat in top,’ jubelt Piet, en daar ligt de ‘Johanna’ zeilreê. Morgen, wanneer weêr en wind maar willen dienen, zal zij in die breede sloot, weet u, achter de boerderij van Driessens, de reis aanvaarden. Teun de knecht zal 't er naar toe brengen, en... 't geen de vreugde zal verhoogen, 't zullen de eereschoten zijn met echt kruid, uit dat koperen kanon, dat op de plecht staat.

- ‘Kom nou voor den dag met den atlas, Piet! en dáár, Nico! daarin zal je wel wat over Karel den Stouten vinden.’

Een half uur later was het Piet gebleken, dat de rivieren toch niet zoo gek door elkaâr liepen of men kon er uit wijs

worden, en wist Nico genoeg om een opstel over Karel den Stouten te maken van minstens anderhalf pagina lang.

- ‘Nu, ingerukt! en we zullen morgen weêr een kwartier vroeger de gymnastie doen, dan heb je nog tijd genoeg om met je held voor den dag te komen.’

De jongens rukten in.

Maar Paesens en zijne vrouw hadden in het eerste half uur weinig gelegenheid om met elkaâr te spreken; Mevrouw toch wipte telkens de kamer uit. ‘Ik geloof,’ zeide zij, ‘dat het maar beter is, wanneer ik bij den kleinen jongen een poos blijf zitten; 't kind heeft vast weêr gedroomd, is nu angstig en kan den slaap niet weêr vatten; als hij mij bij zich ziet, zal ie wel rustig worden en voor goed onder zeil raken.’

- ‘t Is best,’ zeî Paesens, ‘dan ga ik Janssens beantwoorden.’

De meid moest later nog een half uurtje met klaar zetten wachten; ze zou wel gescheld worden.

- ‘Da's een heele verhandeling geworden,’ riep Paesens uit, toen hij punctum gezet had.
- ‘Als 't niet indiscreet is...’
- ‘Wou je 'm ook lezen? daar heb je 'em...’
- ‘Och lees hem liever voor, dit moet nog af.’

Amice!

Mijn bedanken voor de eer der benoeming spruit niet voort uit gemakzucht, en ook even min uit een soort van minachting, die ik voor de werkzaamheden van uw genootschap of andere philanthropische inrichtingen koesteren zou. Zeker, ik prijs de bedoelingen van hen, die wij philanthropen noemen, en sluit het oog niet voor het goede, dat zij in het belang der maatschappij tot stand brengen en verrichten. Ik heb dan ook, zooals gij wel weet, mijne offers daarvoor over. Maar nu, bestuurder te worden... nog eens, ik dank u. - Ah! roept gij, daar komt de aap uit de mouw. Wèl geld geven; maar de moeite... Is dat geen gemakzucht?

Laat ik u kort en goed mijne meening uiteenzetten, en oordeel dan. Ik heb mijne bepaalde bezigheden, die een groot deel van mijn tijd innemen; nu geef ik u gaarne toe, dat de maatschappij recht op ons heeft, maar ook het huisgezin heeft zijne rechten, en hoe schoon de dichter het ook heeft uitgedrukt:

Hem - de menschen; haar - heur kindren,
Hem - de wereld; haar - het huis;

het wil er bij mij maar niet in, dat de verzorging van het gezin hoofdzakelijk de taak der moeder zou wezen. Ik meen, dat de wereld niet over ons te klagen zal hebben, wanneer wij in onze maatschappelijke betrekking doen, eerlijk, trouw en ijverig, wat onze hand vindt om te doen. - Maar, wanneer ik nu de uren optel, waarin, buiten die van ons maatschappelijk bedrijf, andere onvermijdelijke zaken beslag op ons leggen, wat rest ons dan van ons leven voor ons huisgezin?

Ik zou anders spreken, wanneer ik geene kinderen had, of als zij reeds volwassen waren. 't Ligt op den weg van hen, die geen kroost bezitten, of van de zorg der opvoeding ontslagen zijn, hunne vrije oogenblikken te wijden aan die zaken, die ten beste van 't algemeen, door liefdadige vereenigingen worden bevorderd. Vraag Mijnheer A., die renteniert, en met zijn tijd geen weg weet, ziet - het zal u geene moeite kosten, hem te bewijzen, dat een bij een nuttiger dier is dan een hommel; noodig Mijnheer B., die een kippetjes huishouding heeft, en vaak klaagt over de stilte van zijn huis, noodig hem uit tot het werk, waartoe ik geene vrijheid nog heb, en gij zult hem gelukkig maken, door hem de gelegenheid om nuttig te wezen, te openen.

Waarlijk, vriend! de arbeid moet verdeeld worden, en wij, ouders, wier kinderen nog in de jaren der ontwikkeling zijn, mogen ons met uw werk, hoe heerlijk en uitnemend het ook zij, weinig inlaten. Naar mijne overtuiging heeft de philanthropie de ouders veel te uithuizig gemaakt, en aan hunne kinderen ontstolen. Nog herinner ik mij, hoe een moeder, die het erg te stellen had met een bengel van een zoon, mij op mijn vraag: ‘heeft hij dan geen ontzag voor zijn vader?’ naïf ten antwoord gaf, niet om te beschuldigen, maar om te verontschuldigen: ‘Weet u, mijn man zit in zoo veel commissies, dat hij zich met zijne kinderen weinig bemoeien kan; één mensch kan niet *alles* doen!’ Een uit velen, vriend! want ik zou niet gaarne de papa's en mama's de kost willen geven, die, om haveloozen en verwaarloosden te redden, ongedoopte heidenen te bekeeren, hun eigen kroost onwillekeurig verwaarloozen, en hun gedoopte christenen binnen 's huis tot heidenen laten opgroeien. Geloof mij, wanneer men, buiten den

gewonen dagelijkschen arbeid van het maatschappelijk leven, door de goede Voorzienigheid geroepen is, een twee-, drie-, viertal eigene kinderen op te voeden, dan mag men wel zuinig wezen met de oogenblikken, die men met zijn kroost kan doorbrengen. Wij moeten immers met onze kinderen meêleven, meêspelen, meêwerken? Wij moeten ze zooveel mogelijk gadeslaan; verzuimen wij dat, laten wij 't geheel over aan vreemden, belasten wij hen met de taak, door de Voorzienigheid ons opgedragen, dan krijgen wij later, in het ongeluk onzer kinderen, onze trekken te huis. Die weinige lust in het werk, dat dagdieven en flaneren, dat beeren maken, om van andere dingen niet te reppen, waarin het opkomend geslacht genoeg bedreven is, eilieve! wordt het niet alleen dáárdoor veroorzaakt, 't zou toch wat meer voorkomen kunnen worden, wanneer wij met onze kinderen in de jaren hunner jeugd wat meer op- en neêr gingen. ‘Mijn vader is mijn beste vriend!’ laten wij onze kinderen leeren, en wij roemen de kinderversjes van van Alphen, en wij keuren het hoogelijk af, dat men die ook al niet meer mooi vindt; maar wij moeten ze geen onwaarheden laten leeren; want om de beste vriend onzer kinderen te zijn, moeten wij wat meer met en bij onze kinderen wezen; anders maken zij later een koffiehuis-Jan tot hun ‘beste vriend’ en zijn op weg om een beklagenswaardige Gaillard of verachtelijke Tilbury te worden.

Vergeef het mij dus, dat ik vooralsnog geene roeping gevoel, in den tuin van mijn buurman te gaan wieden, maar voorshands waken wil tegen het onkruid in eigen grond. - Wanneer ik mij met ernst er op toeleg, mijne kinderen tot fiksche, kloeke, edele menschen op te voeden, dan bevorder ik niet alleen hun en mijn geluk, maar keer dan ook aan de maatschappij eene rente uit, waardoor ik haar alle reden tot aanklacht beneem. Wanneer ik naga, hoeveel onheil door de verwaarloosde kinderen uit den zoogenaamden gegoeden stand in de lagere standen der maatschappij wordt gesticht, hoeveel huiselijk geluk wordt verstoord en hoeveel levens worden verwoest door het gedrag en het voorbeeld der hooger geplaatsten, dan geloof ik, dat ik met vrijmoedigheid zeggen mag: laat ons, om andere kringen wat op te heffen en te veredelen, wat meer letten op eigen omgeving en arbeiden in eigen kring. En ik verzeker u, dat toezicht is te noodiger, nu door den geheelen gang van het onderwijs een vroegtijdige wijsheid en rijpheid wordt

aangekweekt, die, in verband met eene menigte andere zaken in de maatschappij, het gevaar van vroeg rot en zot te worden, niet vermindert.

- ‘Kan het zoo?’ vroeg Paesens.
- ‘Je maakt er toch een slot aan?’
- ‘Wel zeker, 't is maar een klad, een concept.’
- ‘Ja, dan zou ik je aanraden, nu je toch moet overschrijven, 't wat korter te maken en wat meer... hoe zal ik het zeggen?... - Te polijsten?’
- ‘Ja juist, enkele uitdrukkingen zijn, dunkt mij, wat hard, en is de stijl ook niet wat stroef?’
- ‘Je hebt gelijk, maar bij de omwerking kan ik dat verbeteren.’

Hoeveel maanden er verloopen zijn, sedert 't te water laten der ‘Johanna’, weet ik niet; maar wel weet ik dat het in de maand Augustus, des avonds tusschen zessen en zevenen was, toen Nico Paesens met een stormpas een der heuveltoppen achter Driebergen, Maarn, Leersum... ik laat aan u de bepaling der plaats... beklom, met zijn sixpence, waaraan een roode zakdoek, als vlag gebonden, eenige malen over zijn hoofd zwaaide, den stok vervolgens op het hoogste punt in den grond stak, zoo lang als hij was, op den grond ging liggen, en zich te goed deed met den inhoud van veldflesch en knapzak.

- ‘Da's valsch!’ riep Piet, die, achtervolgd door een tweetal jongens van gelijke jaren, hijgende den Malakof (dien naam had de heuvel bekomen, zoodra hij in het gezicht kwam) opkroop, ‘da's valsch, je laat ons met de steenen en prullen sjouwen, en met de proviand zet je 't op een loopen! - daar ligt de rommel,’ zeî hij, een blikken koker met gaten op den grond werpende.
- ‘'t Is veel te warm, om je boos te maken, Pietje! en als je 't me kwalijk neemt, dat ik als kwartiermeester ben vooruitgeloopen, en mij de moeite heb getroost om te proeven of de madera met water en suiker en de broodjes ook te veel van de warmte geleden hebben, dan houd ik me aan het commando en reik de vivres aan de manschappen niet uit, vóór de generaal verschenen is.’

- ‘Wees nou niet laf! kijk maar, 't zal nog wel een minuut of vijf duren, vóór de oude Heer hier is; als je niet dadelijk fourageert, dan bezwijk ik, maar geef in mijn laatste oogenblik de vrijheid aan al de gevangenen die ik hier met mij voer,’ zeî een der andere jongens, op een kartonnen doos met onderscheidene luchtgaatjes wijzende.

- ‘Dat zou je zelf het leven kosten... maar geen rebellie! bak zoete broodjes, dan houd ik uitdeeling: anders...’

Ze waren reeds aan nommer twee der broodjes, toen Mijnheer Paesens, geen vijf minuten daarna, hijgende en blazende den heuvel opklom, - en 't was gelukkig dat hij geen minuut later verscheen, want hij zou in dat geval geen enkele teug uit de veldflesch gekregen hebben, waaraan hij groote behoefte had. Ze verkwikte hem, evenzeer als het heerlijke zomerkoeltje, dat over de heide schoor, en met den geur der dennenbosschen doortrokken was.

- ‘Nu bekom ik,’ riep hij, ‘de tocht is lang genoeg. Blijf nu toch hier, Nico! denk dat we nog twee uur voor de borst hebben, vóór wij aan het dorp zijn.’ Maar Nico was niet te houden; aan den voet van den heuvel zag hij een vlinder op een heiplant neêrstrijken, en hij rustte niet, vóór hij hem had.

- ‘Da's nog de mooiste, dien wij van daag gekregen hebben,’ en nadat het dier in de zakmicroscoop was rondgegaan en bewonderd, werd het met behoedzaamheid in de kartonnen doos overgebracht. Van de steenen en planten, op den wandeltocht bijeen gegaard, werden nog enkele exemplaren voor den dag gehaald en onder het vergrootglas gebracht, en ik zal u wel niet behoeven te zeggen, dat de een beweerde dat eene collectie steenen uitstekend veel aangenamer is dan een verzameling vlinders, terwijl een ander hardnekkig staande hield, dat de postzegels van alle natiën, die hij compleet bezat, veel interessanter zijn dan een troep varen, die toch verdorren.

- ‘Loop met je verdorren!’ zeî de varenliefhebber, ‘mijn collectie kan ik ten minste compleet krijgen, en dat krijg jij je postzegels nooit.’

- ‘Nooit? en ik heb ze toch van *alle* natiën.’

- ‘Och wat, maak dat aan je grootje wijs. Ik heb nog nooit een complete collectie gezien.’

- ‘Omdat jij ze nooit gezien hebt... da's nog geen bewijs, dat er geen is. Wat zeit u pa?’

- ‘Haspel nou niet, jongens! en laat mekaars liefhebberij met rust. Haal liever je hart op aan den prachtigen avond. Ziet eens hoe het rood-goud van den avond over het bruine vlak van de heide zweeft. Hoe gloeien de bloemen in dien heerlijken glans.’

En de jongens hadden slechts de aanwijzing noodig, om het natuurschoon te genieten.

Ik geloof dat het in strijd is met alle regelen der uiterlijke welsprekendheid, voorover op den grond, in het gras tegen de helling van een heuvel aan liggende, met de kin in de palmen der handen rustende, en den ronden stroohoed op het achterhoofd geschoven, een vers op te zeggen; dat het in strijd is met de regelen der gesticulatie, de beide beenen op de teenen te laten rusten, en ze zoo nu en dan aaneengesloten te verheffen; maar niettegenstaande al die zonde tegen de uiterlijke voordracht, voelden toch de jongens al het schoon der natuurbeschrijving, toen Paesens vervolgde:

‘Donker purpre rozen vloeien
Samen aan den klaren trans.
't Fijnste groen omspeelt de kimmen,
Van een tintlend goud doorstroomd;
Donker paersche wolken klimmen,
Als met bliksemvuur omzoomd,
Over rossche vlok en veder,
Die, aan 't blank azuur verstrooid,
't Diepst van 't blaauw gewelfsel weder
Tot een grauwend gaas verplooit.

Op de omwaasde heuveltoppen
Schijnt een dauw van goud te droppen,
Die in gansch het dal vervloeit;
Die op 't dennenloover gloeit;
Die de blanke vacht der schapen
In een rozenvacht herschept,
En op 't meer schijnt in te slapen,
Waar de voet der schepersknapen
Met hun heir zich henen rept.’

- ‘Hebt u dat vers gemaakt?’ vroeg een der andere jongens aan Paesens.
- ‘Neen, jongens! zoo ver heb ik het nooit kunnen brengen.’
- ‘Van wien is 't, Pa?’
- ‘Ja, de naam is mij ontschoten, maar ik geloof van Hofdijk.’
- ‘“Die de lyrische poësie heeft vaarwel gezegd, om zich geheel aan de dramatische te wijden!” zooals wij uit zijne “Geschiedenis der letterkunde” hebben moeten opdreunen?’
- ‘Vermoedelijk dezelfde; maar kom, we moeten opbreken; al te laat moeten wij niet op het dorp komen, of anders konden wij wel eens gevaar loopen van geen nachtkwartier te vinden.’
- ‘Dat zou dol aardig zijn; dan maken wij bivouak.’

Eindelijk, na voor dien dag een marsch van zes uren - ongerekend het haasje-over en greppel springen, het klouteren in een rechtopgaande spar- of eikenboom, om een eekhoorn, of de holpartij om een jong haasje machtig te worden, - afgelegd te hebben, kwamen zij in het dorp aan.

Zij waren echter niet zoo moede, of zij bezaten nog wel de kracht, de stevige boterhammen van stichtsche huisbak te orberen, en de eieren op te peuzelen, die de kasteleines-boerin opdroeg. Gij kunt begrijpen, dat zij geen logies had voor vijf personen, maar dat zij ook geen bezwaar maakte, toen haar verklaard werd, dat kermisbedden volstaan konden. Gij vindt het niet vreemd, dat het pronkbed in de opkamer alleen door Paesens werd ingenomen, omdat de jeugdige touristen de voorkeur gaven aan de buitengewone legersteden, die in een ander vertrek op den grond in gereedheid waren gebracht. Ik zal u de buitelingen niet beschrijven, die ter bereiking van de rustplaatsen gemaakt werden; ook maak ik geen melding van het gevecht, dat met de kussens geleverd werd; ik bewaar het stilzwijgen over den hooggaanden twist over een strook deken ontstaan, noch deel u mede dat een der wandelaars er ten slotte een genot in vond Klaas-vaak bij zijn buurman te verdrijven, door met een stroowisch zijn naasten om neus en kin te kittelen; gij kunt 't u voorstellen en begrijpen, dat aan dat alles een einde kwam en dat, trots het gegons der muggen en de piquanteriën van een ander insect, de jongens van Paesens en hunne beide vrienden eindelijk den slaap der onschuld sliepen.

Gij, die in de groote vacantie wel eens eene voetreis met uwe jongens hebt gemaakt, gij zult u kunnen voorstellen, dat, na zulk een marsch, Paesens den volgenden morgen genoodzaakt was de hulp in te roepen van de lampetkan, ten einde ze tijdig op 't appèl te hebben, ‘want die niet hooren wil, moet voelen!’

- ‘Ziet uwee, as u rechts houdt, dan het derde huis van die stalhouwerij; eerst heeft u die tabakswinkel met den rookenden moriaan, dan een bakker, dan de stalhouwerij, waarvan ik zooeven sprak, dan krijgt u een kom-en-eischwinkel, dan een boekwinkeltje en dan een dicht huis met een opgaande stoep, en dan bent u er.’

Zoo luidde, een twaalftal jaren later, de vriendelijke aanwijzing van een burgermannetje, op de vraag door een livreiknecht hem gedaan.

De knecht bedankte den welwillenden wegwijzer en spoedig staat hij waar hij wezen moet. De drie treden stapt hij op, en hij zou dadelijk aangescheld hebben, indien hij niet in tijds ontdekte, dat twee deuren onder één lijst vereenigd zijn, en een nader onderzoek alzoo noodig wordt, daar het huis onder en boven bewoond is. Aan het raam van de zijkamer wordt hij, benevens eenige roodgeschilderde rozenpotten en een kanariekooi met goudvischkom, ook een naambordje gewaar, waarop geschilderd staat: ‘van der Wouden, marktschipper.’ ‘Ik moet dus op de bovenwoning wezen,’ zeide hij tot zich zelven, en naar de andere zijde der stoep gaande, las hij: ‘J. Gerritsen, Mr. leedaanzegger, verhuurd rouwkleederen en doopgoed’. Hij doet een fikschen ruk aan de schel, die met het opschrift ‘voor boven’ prijkt, en spoedig springt de deur open. Hij ziet niets voor zich dan een steil opgaande trap, die uitloopt in een paar menschenbeenen, toebehoorende, zooals een paar hagelwitte kousen hem vermoeden doen, aan iemand van het vrouwelijk geslacht. Zijn vermoeden wordt zekerheid, zoodra de vraag tot hem nederdaalt:

- ‘Wie is daar?’
- ‘Is Gerritsen te huis?’
- ‘Ja; wat is er van uwees dienst?’
- ‘Hij moet zoo spoedig mogelijk bij Mijnheer Janssens komen.’

- ‘Bent u 't, meneer Joris?’ vervolgde de stem van Gerritsen zelf. ‘Kom boven, as 't niet te veel gevergd is.’

Joris stijgt en komt, dank zij touw en leuning, behouden boven.

- ‘Komt u vóór,’ zeî moeder Gerritsen, die dadelijk voor Joris respect had opgevat, zoodra zij de zilveren knoopen van zijn jas en den zilveren band om zijn hoed zag. ‘Komt u vóór,’ en zij ontsloot de pronkkamer.

Zij behoeft waarlijk geen excuses te maken, dat haar zondagspak en het ambtsgewaad van haar man over de leuning der stoelen hangt. 't Hangt daar keurig netjes. Alles is immers in orde, en het prachtig theeservies, met een doekje overspreid, stoffeloos en roomhelder. De vloermatjes glimmen ons tegen. De beide schilderijen: ‘een alziend oog’ en een ‘onze vader’, keurig met de pen geteekend, schitteren aan den wand. Zij worden echter overschaduwd door de portretten in olieverw van man en vrouw beiden, waar de schilder, ter verhooging der losheid, aan Gerritsen een goudsche pijp met zilveren dop, en aan zijn echtgenoote een ontzettend dik kerkboek met een breed slot in handen heeft gegeven. Opmerking verdient de prachtige teekening ter gelegenheid van Gerritsen's zilveren bruiloft door zijn ambtsbroeders hem vereerd. Een tweetal eikenboomen, de een wat dikker dan de ander, zijn eene zinnebeeldige voorstelling van de beide personen Johan Gerritsen en Sara Klaverweide; zij neigen tot elkander, en de twee onderste takken worden vereenigd in een groen hart, waarop met zilveren letters de datum van hun trouwdag met op den rug liggende letters geschreven staat. Boven aan de kruin der boomen ontmoeten de takken elkaâr nog eens, en komen te zamen in een zilveren hart, waarop met gouden letters den datum van de zilveren bruiloft staat. Beide boomen zijn met een band omstrengeld, die, den huwelijksband voorstellende, tevens door zijn oranjekleur voor de ingewijden Gerritsen's politieke kleur te kennen geeft. Links van de stammen zijn de teekenen van Gerritsen's betrekking aangebracht: rechts de poort van een kerkhof, waarachter een zerk, waarop de naam van het eenige zoontje is vermeld in het volgende grafschrift:

> Hier licht onze lieve Gerardus,
> Vroeg ontslapen, rijpt hij tot eeuwige nardus.

daaronder stond in het beeld der eeuwigheid:

Aan Johan Gerritsen en zijn beminde
Vereerd op hun zilveren echtfeest
Door hun edelens geëerde vrinden.

Een groen gaas heeft Moeder Gerritsen over het geheele kunststuk gehangen, om het voor de minachting der vliegen te bewaren.

- ‘Neem plaats, Meneer Joris!’ zeî Gerritsen, hem een stoel aanbiedende. ‘Ik moet zoo spoedig mogelijk bij Mijnheer komen? Moeder, laat ons niet op een droogje zitten.’

- ‘Ja, 't is met de jonge jufvrouw afgeloopen, en uw diensten zullen noodig zijn.’

- ‘Afgeloopen?’ vroeg Gerritsen, een liqueurkeldertje van moeder overnemende en op tafel zettende; ‘wat wil u: eenvoudig klare of een liqueurtje? - Dan is 't gauwer gegaan, dan we dachten.’

- ‘Eenvoudig klare,’ zeî Joris, - ‘ja veel gauwer, en toch hebben ze lang met de arme hals getobd.’

- ‘En wat heeft 'er eigenlijk gescheeld?’

- ‘Ja, zenuwtoevallen, waar op 't laatst de klieren op de borst bij kwamen, zoo as de geleerden zeggen. Maar als je 't mij vraagt....’

- ‘Hou je 't daar dan niet voor?’

- ‘As je me *dat* nu vraagt, dan wil ik je wel - maar 't blijft onder ons - mijn opinie zeggen: en dan zou 't anders geloopen zijn, as ik er eerder heele knecht in huis was geweest.’

Een vertrouwelijk hoofdknikken en een aanmoedigend: ‘dat geloof ik ook wel!’ noodigde Joris tot verdere mededeelingen uit.

- ‘Ik ging vroeger om acht uur naar huis, want ik was er maar halve knecht. Ik ben er eerst heele knecht geworden een half jaar nadat de oudste jufvrouw getrouwd is. Nu, dat was erg tegen de zin, en Meneer en Mevrouw keken raar op, toen ze zoo in eens met der vrijer voor den dag kwam. Maar daar was geen doen meer tegen, want de kogel was door de kerk, en na dien tijd mogten ze nooit weer aan huis komen; Mijnheer wilde niks van ze weten, nu ze zen naam zoo geblameerd hadden. - Maar waar was ik ook weêr?..... ja, toen de oudste jufvrouw dan getrouwd was, kregen de meiden nog meer vrij baan, als ik 's avonds om acht uur mijn werk

gedaan had - want ik houd het er voor, dat die Griet, de werkmeid, haar een schrik op het lijf gejaagd heeft.'

- 'Een schrik is doodelijk,' viel Moeder Gerritsen uit, 'dat heb ik aan mijn Gerardje gezien. 't Was een bloei van een kind, en ik had volop. We woonden toen nog op het achtergrachtje en waren in de eerste jaren van ons huwelijk; we moesten hard werken, en ik heb er nooit een meid op nagehouën. Ik was na buiten gegaan om een emmer water te scheppen, want het was waschdag; vrouw Lienders, die toen onze buurvrouw was, kwam ook toevallig buiten, en we stonden gerust met mekaâr te praten. Ik mogt nog zoo zeggen, toen we de kinderen van vrouw Zelders woest zagen spelen: "'t is wonder dat ze geen meer ongelukken krijgen!" - "Ja," zeî vrouw Zelders, da's wel wonder!' en pas hebben we 't tegen elkaâr gezeid, of daar doet het kleine kind een smak in den kelder van den aardappelenkoopman, dat we beiden gillen en niet anders dachten of de hals was hard-stikken-dood gevallen. Vrouw Lienders was de schrik in de beenen geschoten, maar mij in de borst; want Gerardje was nog maar zes maanden. Had ik er maar aan gedacht, maar ik leî 't kind aan de borst, en geen uur daarna leî 't in een hevige stuip... en toen...

Vrouw Gerritsen kon niet verder; zoo dikwerf zij over haar kind begon te spreken, kwamen de waterlanders, hoe lang het ook geleden was.

- 'Je moet er niet over beginnen,' zeî Gerritsen, 'want dan schiet je gemoed altijd vol en dan ben je weêr een paar dagen achterop. Wat je je zelvers niet aan doet, daar mot je je bij neêrleggen. Wat zeg jij, Joris? Had ze 't kind vernegligeerd, dan zou ik anders spreken; maar ze had gedaan wat ze kon, om den bloed groot te krijgen. 't Is wel hard, maar doe er reis iets tegen, as onze lieve Heer anders wil. Wat zeg jij, Joris?'

- 'Neen, dat mot ik ook zeggen, dan kan je der niet tegen.'

Er ontstond na vrouw Gerritsen's herinneringen en vernieuwde aandoeningen, een oogenblik van pijnlijke stilte, die eindelijk afgebroken werd door Gerritsen's vraag:

- 'En zou je dan denken, dat die zwarte Griet er de schuld van had?'

- 'Ja, ik houd 't er voor. Die jongste dochter was altijd

zenuwachtig, as kind al, een teer poppetje! Nou had die Griet een vrijer, een echte dwarsmarcheerder, hoor! die er alle avonden aan huis kwam, as meneer en mevrouw van huis waren, en dat gebeurde nog al; want de menschen hadden veel omhanden, en voor armen en al dat gedoe... neen, daar loopen er weinig zoo! Nou kwamen ze eens op een avond te huis en vonden hun dochter op haar kamer in een hevig zenuwtoeval op den grond liggen, slaande met handen en voeten en trekkingen van de hevigste soort. Dat was een alteratie, dat kan je begrijpen. Griet had er niets van gehoord, want de keuken was beneden in huis, en de andere meid had 'er vrij af, want 't was op een woensdagavond. Maar zooveel heb ik wel kunnen opmaken, dat ze de jonge Jufvrouw hebben bang gemaakt; de vrijer moet zen gezicht zwart gemaakt hebben, en om te maken, dat zij ze niet overvallen zou in de keuken, had hij, toen de Jufvrouw op er kamertje zat, even zijn hoofd om de deur gestoken en boeh! boeh! geroepen, en toen mot ze van der zelvers gevallen zijn. Ik zou 't zoo niet weten, indien ik niet een paar dagen later casueel er achter gekomen was. Je weet, het is een opgaande stoep en onder de stoep heb ik in de kelder mijn poetserij; ik was bezig zilver te schuren, toen Griet over de leuning heen der vrijer toefluisterde: “ze is er ziek van; toen 't volk t'huis kwam, lag ze stokstijf van der zelvers.” As ik er heele knecht was geweest, dat begrijp je wel, dan zouen ze zulke grappen niet uitgehangen hebben, waar nu de arme bloed aan gesiccumbeerd is.’

Misschien had de getrouwe Joris veel kunnen voorkomen; maar zijn vermoeden, dat de jonge dochter het slachtoffer van de schrikaanjaging alléén zou geweest zijn, was onjuist. Haar toevallen waren wel sedert dien tijd ontstaan, maar andere oorzaken hadden meêgewerkt. 't Is onbegrijpelijk, hoeveel ouders, wien het waarlijk anders niet aan toezicht hapert, ziende blind zijn voor een kwaad, waaraan de kinderwereld zich vaak onbewust overgeeft, en dat de verwoesting van lichaam en geest na zich sleept; een kwaad, waarvan de kiem reeds gelegd wordt door de kleeding in de kindschheid, dat door de scholen in de hand wordt gewerkt, door romanlectuur wordt gevoed. Het matte, doffe en bleeke van het opkomend geslacht is niet te bestrijden door santonine of wurmkoekjes alleen. Sapienti sat.

- ‘De menschen zijn erg onfortuinlijk met hun kinderen,’

zeî vader Gerritsen, nadat Joris hem nog 't een en ander had meêgedeeld.

- ‘Erg! da's nou deze, die dood is, en dan die zoon.... maar het ongeluk brengt toch weêr bij mekaâr; want in de laatste drie weken, toen het met de jonge Jufvrouw begon af te loopen, toen heeft meneer de oudste Jufvrouw laten overkomen met 'er man en ze hebben zooveel as verzoening gesloten.’

- ‘En wat is die schoonzoon voor een personasie?’ verstoutte vrouw Gerritsen zich te vragen.

- ‘Vrouw Gerritsen!’ zeî Joris opstaande, ‘ik zou je heel veel van hem kunnen vertellen, maar ik moet verder.’

- ‘Nog eentje op den valreep?’

- ‘Dank je!’

- ‘Kom, een fatsoenlijk mensch kan op één been niet loopen!’

Met deze beschouwing van het fatsoen was Joris het geheel eens.

- ‘Nu dan, wij mogen dus’ - het glaasje ledigende - ‘op je rekenen?’

- ‘Ik zal dadelijk aan het sterfhuis komen en mij beijveren alles naar genoegen te bezorgen. Past uwé maar op de trap!’

En Gerritsen bezorgde alles naar genoegen. De jongste dochter werd met staatsie begraven. Janssens en zijn schoonzoon volgden de lijkkoets in een prachtig rijtuig. De dienstboden in de buurt haalden haar hart op aan de laatste eer, der overledene bewezen.

- ‘De rijkdom kan haar kinderen,’ zeî een burgervrouw, ‘toch kostelijk onder de aarde bezorgen.’

- ‘Ja, daar zeg je wel aan,’ zeî een andere; ‘maar ik heb zielsmeêlij met die ouders; die menschen verdienden een beter lot met hun kinderen. Mijn Teun, die nu onderofficier is, en door Meneer naar Mettray werd geholpen, heit me laatst gezeid, dat hun eenige zoon as gemeen soldaat naar de Oost was gemotten, nadat ie in Delft een stuk van 'n geld had verteerd, en dat Klaas Woelders, de zoon van Ka Snip, die de water- en vuurkelder heeft, zoo as je zelvers weet, uit de Oost met vrijaf was teruggekomen, en hem gezeid had, dat ie nog met hem op post had gestaan, maar dat ie zoo aan den drank was,

dat ie zou ontzet zijn van de dienst, zoo hij niet een steek van de zon gekregen had, waardoor hij as een razende in de fermerie van het gasthuis was bezweken.'

't Kostte veel, maar er werd toch toe besloten. Toen Paesens' zonen de schooljaren door waren, de oudste een geruimen tijd bij Paesens zelven, de jongste een jaar bij een commissionair in zijne vaderstad op kantoor geweest was, werd de gelegenheid gezocht en gevonden om den handel in den vreemde te leeren kennen. 't Wekte wel verbazing, ergernis zelfs bij sommigen, dat Paesens, die altijd zoo op en neêr met zijn jongens was gegaan, en wiens handel uitgebreid genoeg was, om ze beiden op 't kantoor te kunnen houden en ze later deel in zijne zaken te geven, ze van huis, en dat zoo ver van huis zond! - 't Was dan ook een afwijking van den - niet bij onze kloeke vaderen gewonen, maar later ingevoerden - regel: de kinderen als ze klein en in de moeielijke jongensjaren zijn, zich van den hals te schuiven, ze eerst te laten opvoeden en vormen (of misvormen?) door kostschoolhouders, et tutti quanti, om ze dan als vreemdelingen te huis te krijgen en ze te laten luieren of kribbebijten om moeders pappot heen. Maar de ouders, die met hunne kinderen geleefd hadden in hunne kindschheid en jeugd, die zich het vermoeiend gebabbel der kleuters, de luidruchtigheid en woeligheid der knapen getroost, ja, daaraan de voorkeur gegeven hadden boven het gestommel en gegons in societeiten, het eindeloos gesnater van vergaderingen en comité's, die met hunne kinderen hadden meêgespeeld en meêgewerkt, ze hadden den moed, de zelfverloochening, nu, nu ze van hun jongens wat dienst, wat gemak konden krijgen, ze weg te zenden in den vreemde.

- 'Ze moeten nu andere volken leeren kennen, andere tongvallen hooren, andere zeden gadeslaan,' oordeelden hunne ouders. Door een verblijf in den vreemde moeten zij den kring hunner denkbeelden verruimen, de som hunner kennis vermeerderen, hun gevoel verfijnen, hun smaak vormen. - 'Wij hebben ze zooveel mogelijk geleerd,' zeî Paesens tot zijn vrouw, 'zich bezig te houden, te zien en op te merken: nu moeten ze met eigen oogen zien, want dat gaat vóór alles. Als kind en knaap

hebben wij ze geleid, nu zij de kinderschoenen ontwassen zijn, moeten zij op eigen beenen leeren staan en door vreemde oogen tot menschen worden gemaakt.'

En waarlijk, de jongeling, die onder het liefderijk oog der moeder is opgegroeid, die door de vaderhand tot aan den tweesprong van het leven is gebracht, voor wien, door den tact der ouders, het ouderlijk huis is geweest het liefste plekje, hij kan de wijde wereld worden ingestuurd, zonder dat men met bezorgden blik hem behoeft na te oogen. Hij kan in den brandenden oven van het maatschappelijk leven geworpen worden en zal er ongedeerd afkomen. Degelijke beginselen had Paesens zijne kinderen ingescherpt, hij had den moed, zijne zonen aan de vuur- en waterproef te onderwerpen. In hunne kindschheid was Papa hun geen boeman geweest en Mama geen vreemde dame; in hun jongensjaren waren hunne ouders voor hen geene personen zwaar op de hand, die vergaten, dat zij zelven jong waren geweest. In den vreemde zouden hunne ouders hun beschermheiligen en door den vreemde het ouderlijk huis hun een heiligdom zijn.

Maar wij volgen hen niet op hunne zwerftochten. Ik deel u alleen mede, dat Pieter, hun jongste zoon, deelgenoot in het kantoor van zijn vader, in dezelfde stad zijner ouders gevestigd is, en wanneer gij u even de moeite getroost te kijken in den gang zijner woning, dan zult gij zien, dat een kleine krullebol, Nico genaamd en drie jaren oud, hevig ongenoegen heeft met zijne Mama, die hem niet helpen kan aan het omhangen van zijn sabel, omdat ze zus op den arm heeft.

- 'Dan ikke na Ootemoe! die Nico heppele kan!' en het toekomstig lid van Neerlands weêrbaarheid werd door de belofte van straks naar Omoe te gaan, tevreden gesteld.

De zaken van Paesens hadden het wenschelijk gemaakt, dat één zijner zonen naar Indië vertrekken zou. Nico, de oudste, aanvaardde die reis. Het zal nu een jaar of tien geleden zijn, dat hij vertrok, een jaar of zestien, dat wij ons het eerst verplaatsten in de huiskamer zijner ouders. Ik heb haar toen niet beschreven en ben ook nu niet van plan het te doen. Uit u zelven merkt gij op, dat het tafeltje, waarop de 'Johanna' zeilklaar voor anker lag, uit de kamer verdwenen is, en dat in hetzelfde hoekje daarvoor in de plaats is gekomen een keurige damesschrijftafel, waarboven, rechts, een photographisch portret

en links een teekening hangt, voorstellende een breed huis, van één verdieping hoog, met eene veranda over de geheele lengte en breedte. Uit de twee zwarte jongens, die, als een paar Leidsche peuëraars over de brugleuningen der sleutelstad, over de leuning der veranda hangen, uit de klapper-, plataanen andere boomen, die om het huis gegroepeerd zijn, en uit het heerlijke gebergte, dat op den achtergrond verrijst, maakt gij op, dat het de afbeelding is eener woning op Java gelegen. Volkomen juist; ik behoef u niet te zeggen, dat het de afbeelding is van Nico's woning, wiens portret daarnaast is opgehangen. De oude Heer Paesens heeft de gewoonte, wanneer hij de kamer inkomt of verlaat, even met de handen op den rug voor huis en beeldtenis te blijven staan; en hoe menigmaal het oog van Mevrouw Paesens van het portret naar de teekening, van de teekening naar het portret gaat, wanneer zij voor haar schrijftafel zit, valt niet te berekenen. Ook nu zit zij er voor; het laadje links is open; zijt gij onbescheiden genoeg er een oog in te werpen, dan zult gij zien, dat op het eerste pakketje staat: ‘het journaal door mijn Nico geschreven op zijn zeereis met de “Padang” naar Java;’ dan volgen de mailbrieven, ieder jaar afzonderlijk, keurig met het classieke roode flesschenband in een couvert gebonden. Uit de dikte der pakjes maakt gij op, dat de correspondentie geregeld is geweest. Zij heeft haar brief, die den 22sten weg moet, voor haar. Een week of drie van te voren begonnen, wordt er telkens iets aan toegevoegd, wanneer zij iets gehoord had, of er iets gebeurd was, belangrijk genoeg om te melden. Hare brieven waren kronieken, maar amusanter dan de werken van dien naam; nieuwsbladen, maar beter te vertrouwen, dan de dagelijksche vruchten der pers. Hoe vlug anders met de pen, wanneer zij het mailpapier voor zich had, wilde het heden maar niet vlotten. Zij heeft den laatsten brief van Nico herhaaldelijk gelezen;.... zij legt hem neder, neemt de pen op: ‘God geve u gezond weder,....’ daar viel een traan op het dunne papier; zij kon niet verder, neemt nogmaals den brief naast haar op en leest:

‘’t Kan best wezen,’ zoo schreef hij, dat dit de laatste brief is geweest, dien gij van mij ontvangen zult; ik moet een week of zes op reis, en dan komt al de soesa van mijn retour; want met de mail van November hoop ik terug te keeren, bemiddeld genoeg om onafhankelijk en niemand tot last te zijn, nog jong en gezond genoeg om werkzaam te wezen. Dibbets

treedt in mijne plaats in de firma op; maar hoe wij de handelszaken zullen schikken, heb ik nader en breeder aan Papa en Pieter geschreven. Dus nog een half jaar, dan neem ik, als ik geen belet doe, bij u mijn intrek. En houden de dreumissen van Piet u niet te veel aan het touw, doen zij u niet te veel gebukt gaan onder een grooten berg verstelgoed, waarmede wij u vroeger aan het werk hielden, dan zal ik u verzoeken in uwe verloren oogenblikken voor mij rond te zien naar een goede vrouw, wanneer gij ten minste niet van oordeel zijt, dat ik ongeschikt, of te oud ben om te trouwen; want van de dames hier, wil ik liever geen exemplaar meêbrengen. Doch ik wil geen kwaad spreken,... en vergeef mij mijn zotteklap; ik word waarlijk dronken van vreugde bij het vooruitzicht van u allen weder te zien. Gelukkig dat ik nu veel omhanden heb, anders zou ik de laatste weken niet doorkomen. Ik heb het hier goed gehad; maar ‘oost, west, t'huis best!’ Nog maar een half jaar, en dan, beste der moeders! dan zien wij elkaar.

‘Uw Nico.’

Dockum, 1867.

M.W. SCHELTEMA EZ.

De ledige wieg.

Mijnen vriend Hendrik Bource.

I.

Schilder! het Scheevningsche strand moet innig u dierbaar en lief zijn.
't Is mij alsof gij daar uren aaneen gingt praten bij 't zeevolk;
Of ge op uw knieën de kinders te paard liet rijden en schaatren,
Wen u de vader verhaalt wat stormen hij al heeft doorworsteld,
Hoe hij nog laatst in zijn boot schipbreuklingen redde, en de moeder,
Luistrend met openen mond, stilzwijgende breit aan een vischnet.
't Is me of de zee luid sprak tot uw ziel als ge droomende ze aanblikt;
Of 't u een schat waar, vischers te zien die voor dagen te zeil gaan,
Dubbel een schat, bij hun weêrkomst, vrouwen die wuiven met doeken.
Zijt gij terug in de stad, dan schept gij tafreelen die leven;
Ieder der beelden getuigt: uit uw hart vloeit al wat ge voorstelt; -
Daarom grijpt het zoo diep in het hart van een ieder die 't aanziet.
Waard is het zeevolk, ja, dat de schilder, de dichter, het lief heeft:
Is het ook ruw van het strijden met hoogopstormende baren,
Onder die schors klopt teeder een hart voor die zwak en aan wal zijn.
Dat toch spreekt den gevoelende toe uit het doek dat gij ziel geeft;
Dat toch spreekt bij die wieg uit de smarte van Claartjen en Hendrik.
Stort het dan uit, mijn gemoed! wat u uit die beelden al toesprak.

II.

Toen hij nog een kindje heette,
In een wiegje sliep,
En bij 't warme zomerweder
In zijn hemdje liep,
Speelden zij soms met hun twee
Uren lang op 't strand der zee.

Zij was ook, ofschoon nog kleiner,
In haar hemdelijn;
Wel wat bruin werd heur gezichtje
In den zonneschijn;
Maar wat leven op het strand
In het gulle mulle zand!

Toen hij de eerste maal naar zee mocht
En er visschen woû,
Was 't voor moeder en voor Claartje
Dat hij vangen zou,
En zijn stem klonk als een klok
Toen hij de eerste boven trok.

Maar nog heller klonk zijn stemme,
Als hij op het strand,
Bij zijn weêrkomst, Claartje en moeder
Staan zag hand in hand.
‘Moeder! Claartje!’ riep hij luid,
En hij stak twee visschen uit.

Geeft de zee aan menschen voedsel,
Voedsel eischt ze weêr:
Hendriks vader werd verzwolgen
In 't onpeilbaar meer.
Hendrik huurde een visschersboot
En won thans voor moeder 't brood.

Maar als Claartjen ook haar vader
  Niet meer keeren zag,
En haar moeder, ach haar moeder,
  Op het kerkhof lag,
Als zij bleek was van geween,
Dan ging Hendrik tot haar heen.

III.

En hij nam hare hand, en hoe zeer hij ook beefde,
Hij sprak van geluk voor zoo lang als ze leefde,
En het vuur van zijn oog en de toon zijner stem,
Het was alles zoo waar en zoo edel in hem.
Hij was zelf nog vol rouw en een offer der smarte,
Maar hij zalfde de wonde die bloedde in heur harte;
En zij sidderde en trilde of ze neêrvallen zou,
Als hij smeekende stamelde: o! word mijne vrouw!

Maar hij zelf knielde neêr voor haar voeten en zeide:
Meer dan goud werd een dag elke traan die ze schreide;
Want al waren zij thans zoo rampzalig en arm,
Hij had hart in de borst en had kracht in den arm;
En hij wilde de zee met geen booten bevaren,
Die voor ieder gebouwd en de zijne niet waren;
En hun huisje, zoo als het vóór de oogen hem stond,
Was het schoonste dat wezen zou mijlen in 't rond!

O! een koning zou zelf hunnen rijkdom benijden,
Zoo zij slechts haar liefde hem toe wilde wijden.
Hij en zeî dat niet kunstig, hij sprak als geen heer,
Maar op zeemansgewijs, want hij minde zoo teêr.
Zijne moeder zou haar als een dochter bejegenen
En de Heer van hierboven hun huwelijk zegenen.
O gewis - maar hij sprak weêr op zeemansgewijs, -
Nog voor hen werd de wereld een aardsch paradijs!

IV.

En Claartje liet haar hoofd op zijnen boezem vallen;
Zij weende, maar niet meer van pijn,
Hij leidde haar naar huis, en op miljoenentallen
En kan geen paar zoo zalig zijn.

En, ja, de Alhooge schonk hun liefdrijk zíjnen zegen:
Een zoontje lag aan Claartjes borst,
O! Hendrik riep op zee tot zelfs de sterren tegen:
Zoo rijk als hij bestond geen vorst!

En kwam hij van de vangst, hoe zocht hij in de verte
Zijn huis nu met een glanzend oog!
Ziet, Claartjen aan de deur met d'engel van heur harte
Hief 't lieve kind tot hem omhoog.

Wat schelpjes bracht hij meê, wat perels en karbonkelen!
Wat speelgoed kocht hij in de stad!
Hij hadde 's nachts wel niet den hemel laten vonkelen
Totdat zijn zoon ook sterren had.

Hij zeilde zingend weg, en Claartje zong bij 't wiegen;
Grootmoeder zong al breiend meê.
De boot scheen eens zoo snel op d'Oceaan te vliegen,
En eens zoo vischrijk scheen de zee.

O! als het de eerste maal den lieveling zal lusten
Te visschen met een net of lijn,
Zij 't op een nieuwe boot, en langs de Noordzeekusten
Zal geene boot zoo prachtig zijn!

V.

Maar ziet: een dag, een sombre dag,
Wanneer een mistwolk over de aarde
En op de hut een rouwkleed lag,
Alsof de Dood er over waarde,

Kwam Hendrik weder van de vangst.
Waarom was ook zijn harte droever?
Zijn boezem was beklemd van angst
Nog vóór hij aanlegde op den oever.

En huiswaarts ging hij, maar zijn oog
Zag Claartje niet, hoe scherp hij blikte,
En niemand stak zijn kind omhoog,
Zoodat hij meer en meer verschrikte.

Wie hij ontmoette, stapte snel
En zag met weemoed vóór zich neder...
Ach, was hij Hendrik, Hendrik wel,
En kwam hij bij de zijnen weder?

Hij trad zijn huis in, - Claartje zeeg
Hem aan de borst, maar kon niet spreken.
Hij zag de wieg in, - zij was leêg,
Hoe starlings ook zijne oogen keken.

Leêg! leêg! zijn kind reeds in den grond,
Voor eeuwig in den grond bedolven.
Ach! waarom vlot zijn lijk niet rond,
Zijn eigen lijk, diep in de golven?

En Claartje nokt zoo aan zijn hart! -
Ziet, Grootje gaat de deure sluiten....
Ach! sluit ze, ja, bij zooveel smart,
Opdat het niemand zie van buiten....

VI.

Hoeveel dieper, o Schilder! gevoelde mijn ziele die ramp reeds
De eerste maal als het doek door uw hand voor mijne oogen ontbloot werd!
Stom is die smart, en ze maakt hem stom die een mensch is en 't aanziet.
En wat een dichtpen toovert met kleur als de Vlaamsche penseelen?
't Minste de mijne; doch, Vriend! mijn gemoed had behoefte u te zeggen:
Stort ons den schat uit, welken gij gaardet op Schevenings zeestrand;
Stort ons dien uit in tafreelen, die spreken tot de oogen en 't harte,
Schitterend frisch als de zonglans, roerend als eeuwige drama's!

Antwerpen, September 1867.
J. DE GEYTER.

Bibliographisch album.

Verslag van het 39ste *boekjaar der Javasche Bank, uitgebracht in de Algemeene Vergadering van stemgerechtigde deelhebbers van* 17 *Mei* 1867. *Batavia, H.M. van Dorp*.

Een aangename, hoewel niet juist gemakkelijke taak werd mij door de Redactie van de Gids opgedragen in de aankondiging en inleiding bij het publiek van het 39e Jaarverslag der Javasche Bank. Immers, hoe eenigszins te oordeelen over Indische toestanden, die men niet zelf heeft gezien en doorleefd? over Indisch krediet en circulatie-middel, die nu en dan schijnen niet aan de gewone regelen, daarbij aangenomen, onderworpen te zijn?

Ik wensch een bescheiden poging te wagen, en met het Verslag tevens de instelling zelve op nieuw der algemeene kennismaking aanbevolen te zien. Mocht slechts die jaarlijksche kennisneming harer Verslagen leiden tot vermeerderde belangstelling ook hier te lande!

Een aangename plicht ditmaal voor de Directie, verslag uit te brengen over het afgeloopen dienstjaar (1 April 1866/67) der Javasche Bank: ‘te aangenamer natuurlijk, naarmate het aan te bieden resultaat gunstiger is.’ - Vermeerderde rentegevende uitzettingen; voordeelig disconto; daarbij een zoo goed als nieuwe tak van bedrijf, die in de toekomst belooft groote voordeelen aftewerpen; eindelijk, een winst over het boekjaar van niet minder dan *zeventien* percent! Dat resultaat over 1866/67 is inderdaad wel eene nadere kennismaking waard, - wel uitlokkend ook voor wie nu en dan een penning ter belegging beschikbaar mocht hebben! - Zien we, hoe die winst werd verkregen, en of ook een ander doel: den handel van dienst te zijn, daarnevens door de Bank werd in het oog gehouden.

Vermeerderde *rentegevende uitzettingen*. Ik moet hier een oogenblik belangstelling vragen voor cijfers, hier duidelijker sprekend dan woorden:

Gedisconteerde promessen en wissels, de hoofdpost van het gansch opereerend kapitaal: ƒ 50,281,652.11. Vroeger een cijfer van nagenoeg ƒ 29 mill.; in 1865/66 ruim ƒ 36¾ m.; thans ƒ 50¼ millioen. Getuige die vooruitgang van uitgebreid handelsverkeer!

Minder geldt datzelfde van *Beleening*. Slechts het cijfer der *rente* weten we hier, op beleeningen over verschillende jaren verdiend:

over	1862/63:	ƒ	120,200,
over	63/64:	ƒ	118,600,
over	64/65:	ƒ	71,100,
over	65/66:	ƒ	67,300,
over	66/67:	ƒ	84,300[1].

Intusschen schijnt dit althans te blijken: dat ook *beleening* zelve in de laatste jaren is afgenomen, ondanks uitbreiding van kapitaal en uitbreiding van werkkring (bij nieuw opgerichte kantoren te Padang, Makasser en Cheribon), en ondanks laag *rente*-cijfer voor beleeningen, vergeleken met het disconto voor wissels (4 à 6 pCt. in 1866/67, tegenover 7½ tot op 10½ pCt.). - Misschien dat, nevens de eigenaardige inrichting des Indischen handels, ook het alles beslissend Art. 18 Reglement hier eenige verklaring geeft:

> ‘*Beleeningen* op koopwaren ... de Directie vermag daartoe slechts over te gaan, wanneer hare overige handelingen niet van genoegzamen omvang zijn’[2].

Het geheele opereerend kapitaal der Bank was bij voortduring hooger dan vroeger, en steeg éénmaal boven het hoogste bedrag, tot heden bereikt. ƒ 14½ mill. in April '66, steeg het in Juli tot ƒ 15¾ mill. (het hoogste cijfer over 1865/66), en tot bijna ƒ 17¼ mill. tegen het einde des dienstjaars. ‘Geen solide geldaanvraag behoefde afgewezen te worden; er heeft daarvoor zelfs geen vrees bestaan.’ Een vrij hoog disconto bleef daarbij wel is waar voortdurend berekend[3]; maar toch, ‘bij herinnering, meent de Directie, aan hetgeen elders in het afgeloopen jaar is voorgevallen (in Europa b.v., in Britsch-Indië), zal men moeten erkennen, dat, als duurte van geld onaangenaam is, daarentegen het feit, dat op goede waarden geen geld is te bekomen, een vrij wat ergeren toestand doet geboren worden.’

1 Verg. *Bijblad t.d. Staatscour.*, 1865/66, 2e zitt 1866/67, *Bijl.*, II.

2 Op Art. 18 volgt overigens niet zeer consequent een Art. 35: machtigende de *Regeering*, ‘gedurende die maanden van het jaar, waarin 's lands kas de grootste behoefte aan fondsen pleegt te hebben’, om over een som van ƒ 2 millioen à 4 pCt. rente op *beleening* van producten bij de Bank te beschikken.

3 Een cijfer (voor Promessen) van 8½ pCt. bij den aanvang, van 9 pCt. bij het einde des dienstjaars, van 11 pCt. (het hoogste over het geheele jaar) in Augustus 1866, van 10 pCt. op nieuw in Februari 1867.

Zoowel voor de Buitenbezittingen als Java was die vermeerderde werkzaamheid der Bank van belang. Het Agentschap te Padang had een omzet van nagenoeg ƒ 5¼ mill.[1] (tegen ƒ 3¾ mill. in 1865/66), dat te Makasser van bijna ƒ 3½ mill. (in '65/66 ƒ 1½ mill.). Een Agentschap te Cheribon werd 31 Juli 1866 geopend, en vond hoofdzakelijk zijn werkzaamheid in overmaking van gelden door middel van assignatiën door en op het Agentschap afgegeven. Twee andere Agentschappen zijn thans volgens dagblad-berichten (Oct. 1867) op nieuw geopend te Pasoeroean en Soerakarta. Voor Binnenlanden op Java zoowel als de Buitenbezittingen leverde die werkzaamheid der Bank nog in 't bijzonder een zeker gemak op: door disconteering van vendu-acceptatiën voor ambtenaren of officieren, ook op plaatsen waar geen kantoren gevestigd zijn, door medewerking der gewestelijke besturen (‘Verslag’, blz. 13).

En voor geheel het terrein harer werkzaamheid schijnt die uitbreiding van operatiën der Bank te getuigen: zoo niet van toenemenden handel in 't algemeen (‘Verslag’, blz. 8 v.), althans van toenemenden handel voor *Indische* rekening, met Indisch kapitaal gedreven, wanneer het Europeesche nu en dan huiverig scheen zich beschikbaar te stellen. Een schoone roeping der *Bank* voorwaar, dat Indisch kapitaal meer en meer te helpen vormen en vruchtbaar te maken!

Het opereerend kapitaal der Bank zelf wordt gevormd door drieërlei: haar stamkapitaal, het bedrag der *biljetten*-uitgifte, en eindelijk de *deposito's* haar toevertrouwd. Haar stamkapitaal, in 1827 bij oprichting slechts ƒ 2 mill., vermeerderde sedert (1860) tot ƒ 4, en (1863) tot ƒ 6 mill. Het kapitaal bestaat uit aandeelen van ƒ 500, of halve aandeelen van ƒ 250. Overdracht en overboeking dier aandeelen heeft plaats zoowel hier als in Indië, gelijk de *dividenden* ook hier worden betaalbaar gesteld[2].

Deposito- en circulatie-bank is de Javasche Bank tegelijk: het laatste als een voorrecht boven iedere zuster-inrichting nevens haar. Het bankbiljet levert haar renteloos kapitaal, - het deposito nog daarboven zijne provisiën. Door *assignatiën* voorziet ze in verzending van millioenen (ƒ 6¾ mill. in 1864/65, ƒ 15¼ in '65/66, ƒ 24½ mill, in '66/67) tusschen hare verschillende kantoren, en geniet van alle hare provisiën. Als *deposito*-bank intusschen kan ze niet blijven ‘concurreeren met inrichtingen, die geen provisie bereke-

1 Daaronder een cijfer van ƒ 2½ mill. voor *beleening* op koffie uit de Gouvernements-veilingen.
2 Hoeveel aandeelen hier, hoeveel in Indië geplaatst zijn, blijft onbekend. Slechts deelt het Verslag het getal *overdrachten* hier en ginds mede (blz. 31).

nen en zelfs rente vergoeden..... Die particuliere banken vinden daarin een deel van haar bedrijfskapitaal, hetgeen de Javasche Bank ..... daarin niet kan en ook niet behoeft te vinden'[1]. *Rekening-courant-saldo's* bedragen thans niet meer dan een cijfer van ruim ƒ 1 millioen, en *verminderden* van ƒ 1,386,480.58 in 1865/66, tot ƒ 1,114,637.41 in het laatst afgesloten jaar. Waagden we hier een oordeel, we zouden misschien wenschen, de Bank ook hier, met de ruime middelen haar ten dienste staande, meer werkzaam te zien optreden, om als centraalkas hare goede diensten te leenen aan particulieren en particuliere inrichtingen!

Biljetten-uitgifte staat des te sterker meer en meer op den voorgrond boven deposito's. Het Gouvernement, volgens Octrooi der Bank, bepaalt telkens een maximum van uitgifte en van rekeningcourant-saldo's; het Octrooi zelf eischt een voorraad van edel metaal in verhouding tot beide van 30 pCt.: wat daarboven gaat, moet ten volle door specie gedekt zijn. *Vijftien* millioen, vroeger toegestaan voor biljetten-uitgifte, werden thans in den loop des jaars verhoogd tot ƒ 18 (maand Juni), tot ƒ 20 millioen (September 1866); daarboven bleef nog een bedrag van eenige millioenen tegen *volle* dekking in specie circuleeren.

De metaaldekking, volgens de letter des Reglements, moet bestaan in *wettig betaalmiddel*: feitelijk uitgesloten wordt alzoo baar metaal, en bemoeilijkt de handel in edel metaal. En juist die goud- en zilverhandel, eerst het laatste jaar eenigszins meer van belang geworden, belooft bij gehoopte uitbreiding nog grootere voordeelen[2]. Van velerlei overigens hangt hij af, die handel in goud en zilver: van wisselkoersen op Europa, van den wisselkoers in Britsch-Indië, van metaalzendingen uit Nederland naar de koloniën, van het wegvloeien dier edele metalen wederom naar buiten de koloniën..... Het Nederlandsch Gouvernement zendt telken jare weder eenige millioenen in Nederlandsche munt, die, versmolten, weder wegvloeit naar Singapore, Bombay, Calcutta, als koopprijs voor wissels, hier tot billijker prijzen dan op Java verkrijgbaar. Het Gouvernement biedt ook zelf daarnevens zijn wissels aan: solide wissels, maar te-

1 'Verslag', blz. 26. - 'Niet behoeft te vinden' laat zich wellicht gemakkelijker verklaren; minder het 'niet *kan* vinden,' met beroep op Art. 33 Reglem. Art. 33 toch stelt slechts het openen van rekening-courant gelijk met uitgifte van *bankbiljetten*: en in deze wordt toch een niet onaanzienlijk deel voorwaar van het bankkapitaal gevonden. In vroegere Reglementen wordt dan ook uitdrukkelijk dat *deposito* onder den werkkring der Bank mede opgenomen: een deposito tegen *rente*, gelijk waarvan thans die 'particuliere banken' op nieuw het voorbeeld geven.

2 'Verslag', blz. 14 v. Men verlangt daartoe bij vernieuwing des Octroois (1870) een wijziging van dat voorschrift der *munt*-dekking.

gen hoogen prijs, die gewoonlijk een slechts beperkt debiet lokt[1]. - Een deel dier Gouvernements-aanvoeren van zilver vloeit rechtstreeks of zijdelings in de kassen der Bank, waarvoor zij op hare beurt door assignatiën groote sommen voor Gouvernements-rekening overmaakt. Daarnevens voert zij zelve specie aan (in '66/67: ƒ 800,000, in '67/68, naar zij thans reeds berekent, minstens ƒ 2 millioen). Maar nog meer dan tot heden zou zij bij uitbreiding van haren handel in edel metaal kunnen, en wel wenschen te voorzien in die ‘geldelijke verrekeningen van Java met Nederland’ (‘Verslag’, blz. 15). Slechts wenscht ze vooralsnog ‘de ontwikkeling dier aangelegenheid aan den tijd over te laten.’...

Onzes ondanks dwaalden we af van het terrein van verslaggeven van het verledene, op dat van bespiegeling en vooruitzichten voor het toekomende. We kunnen dat Verslag over het heden en verleden der Bank niet eindigen, zonder er een wensch bij te voegen ook voor het toekomende: dat ze krediet en onderneming blijve bevorderen en aankweeken op Java en in geheel Nederlandsch Indië, en daartoe meer en meer belangstelling en medewerking ondervinde ook hier te lande, ook en in de eerste plaats bij het Nederlandsch publiek!

Dordrecht, Oct. 1867.
Mr. F.N. SICKENGA.

1 De *uitvoer van edel metaal* van Java naar Singapore over (15 April) 1866/67 bedroeg volgens ‘Verslag’ (blz. 23) ƒ 5,100,000, - de Gouvernements-invoer daartegenover (1 April 1866-15 April '67) ƒ 10,500,000.
De *Gouvernements-wissel* werd gedurende het jaar '66 aangeboden tegen ƒ 100 à 103, gemiddeld ƒ 102½ op 6/m. dato per ƒ 100 te Batavia (‘Versl.’, Bijl. B.). Bankwissels op Engeland op 4/m. zicht waren te Singapore verkrijgbaar (Januari 1867) tegen den koers van 4 sh. 5 d. per Mexic. dollar. De inhoud metaalfijn van één Mexic. dollar staat gelijk met 4 sh. 3¼ d. (J.Ph. van Bosse, ‘Het Muntwezen op Java’, blz. 56), zoodat de koers 4 sh. 5 d. zou overeenkomen met een koers te Batavia van ruim ƒ 103.41. De wisselkoers zelf van Batavia op Nederland (op 6/m. dato) bedroeg dan ook voor particuliere bankwissels over 1866 gemiddeld ƒ 103.50, voor wissels van particulieren zelfs, ƒ 104.12 (‘Verslag’, blz. 56). Wat wonder, dat, nevens die particuliere wissels, gewoonlijk bij voorkeur de wissel op Engelsch Indië wordt gezocht, en daartoe een belangrijke uitvoer van specie plaats heeft? (verg. ‘Verslag’, blz. 22 v.)
Het Gouvernement rekent (ten onrechte) slechts *transportkosten* (2⅘ pCt.) - geen *renteverlies*, op zijn specie-aanvoeren, en staakt die wisselafgifte, zoodra slechts de wisselkoers een grooter opoffering dan het bedrag van deze zou noodig maken (verg. van Bosse, blz. 105).

***Ter bevordering van eene goede instandhouding van het Kadaster is de medewerking van het publiek in zijn eigen belang noodig, door E. Barenbroek, Landmeter te Groningen*. 1867. 20 blz.**

De hierboven afgeschreven titel bevat de stelling, welker waarheid de schrijver in zijne korte brochure heeft willen *betoogen* (bl. 19). De Heer B. vermeldt hier eene reeks van zeer bijzondere gevallen, waarin de onverschilligheid van het *publiek*, zooals hij het noemt, de oorzaak zoude zijn van eene foutieve voorstelling van zaken in de kadastrale bescheiden, en behalve die voorbeelden, wordt er weinig aangetroffen, dat eene bijzondere aandacht verdient.

Wel deelt de S. mede, dat hij ook de middelen wenscht aan te wijzen, waardoor het kwaad zoude kunnen worden hersteld; doch die middelen schijnen te liggen, zoo al niet buiten den gezigtskring van den S., dan toch buiten het bestek van zijn werkje, in zoo verre zij nl. nog in iets anders moeten worden gezocht dan in de *vrijwillige* medewerking van de eigenaren van vaste goederen en van hunne zaakgelastigden, zooals notarissen, rentmeesters, enz.

De stelling, welke in deze brochure moet worden bewezen, schijnt trouwens wat al te ruim geformuleerd. Men spreekt hier van *het publiek* en men bedoelt niemand anders dan de naaste belanghebbenden, *de eigenaren* met hunne verschillende zaakgelastigden, bovenal de notarissen, wier akten niet zelden, even als de onderhandsche, door hare gebreken, de hoofdoorzaken zijn van gebrekkige kadastrale boekingen. En bedoelt men die personen alleen, dan verkondigt men een waarheid, die reeds sedert den 1sten Julij 1833 door de ervaring in allen deele is bewezen. Ik ontken niet, dat de verwarring van tijd tot tijd ook aan de kadaster-ambtenaren kan worden geweten; doch indien dit eens het geval is, dan toch nooit in dien zin, dat aan hen het meerendeel der onjuiste opnemingen en teboekstellingen mag worden geweten. De hoofdschuldigen zijn de notarissen en de zaakwaarnemers, door wie de eigenaren hunne handelingen en overeenkomsten laten beschrijven, zonder dat deze daaraan genoegzame zorg besteden, door vooraf de kaarten en uittreksels uit de kadastrale leggers te ligten, en deze bescheiden te vergelijken met het terrein. Wij willen dan ook nog onder die schuldigen gaarne begrijpen alle beheerders van onroerende goederen van den Staat, van de Provinciën, de Gemeenten, de Waterschappen, de Kerkgenootschappen, de Armbesturen en andere instellingen tot algemeen nut, terwijl wij dan nog niet met den S. alleen van polderleggers wenschen te hebben gesproken.

In het algemeen stelt de S. zich niet boven het standpunt van eenen practischen landmeter te velde, die eenvoudig uitvoert wat zijne instructiën medebrengen. Van dat standpunt kan men onmogelijk aantoonen, wat er al zoude worden vereischt om misslagen in het Kadaster weg te nemen en te voorkomen. Wanneer een schrijver zich niet hooger plaatst en niet het geheel van zijn onderwerp overziet, dan kan zijn schrijven betrekkelijk slechts geringe waarde hebben.

Buiten deze hoofdaanmerking echter hebben wij nog eenige opmerkingen aangaande enkele details.

De raadpleging der kadastrale bescheiden is volgens den S. zoo onkostbaar. Wij stemmen dit gaarne toe, doch men vergete niet, dat, hij die de plans ten kantore wil inzien, zich daartoe tijdverlies en reiskosten moet getroosten en dat ook die uitgaven aan den principaal in rekening worden gebragt. Al is dit bezwaarlijk te vermijden, waar het kleine perceelen betreft, geeft het ligt aanleiding tot verzuim. Ook komt het ons voor dat vele bewaarders zelf voor een deel oorzaak zijn, dat er niet meer uittreksels *uit de plans* worden gevraagd. Wie dergelijke stukken veelvuldig heeft gezien, zal herhaaldelijk in zijn onderzoek zijn belemmerd door het gemis aan plaatselijke namen vooral van aangrenzende perceelen, door het gemis aan namen van eigenaren en andere aanduidingen, welke toch onmisbaar zijn voor ieder, die zich behoorlijk wil orienteren. Wij weten wel, dat er geene verpligting bestaat, de gevraagde kaarten zoo volledig in te rigten, en men zelfs bedenking zou kunnen maken om er de namen van aangrenzende eigenaren, een plaatselijken naam, eene buurletter en een huisnommer op te plaatsen, daar dit alles op het kadastrale plan in het geheel niet voorkomt; doch wij wenschen alleen dat de kaarten bruikbaar zijn voor hen, die ze behoeven, om daarnaar juiste akten op te maken en hun eigendom te herkennen. Werd alleen op het gerijf der zoodanigen gelet, dan zoude reeds voorlang de afgifte van meer bruikbare kaarten in zwang zijn, en die meerdere bruikbaarheid zou de aanvragen doen toenemen.

Op blz. 6 en 7 wordt een geval medegedeeld van eene foutieve aanduiding van een perceel in eene koopacte, terwijl de S., die over dit geval zijn oordeel uitspreekt, er in eene noot de verzekering bijvoegt, dat alle landmeters het met hem eens zijn. Dat beroep op alle landmeters in eene regtsgeleerde kwestie heeft wel iets zonderlings en is ook ten eenemale overbodig, wanneer het alleen betreft de bewering, ‘dat de kadastrale aanduiding het steunpunt eener akte moet zijn.’ Reeds art. 13 van het Koninklijk Besluit van den 8sten Augustus 1838 (Staatsblad N°. 27), zegt immers, dat de kadastrale aanwijzingen slechts voorgeschreven zijn, als *hoofdonderschei-*

dingsteeken der onroerende goederen. En ook over de gevolgen van verkeerde kadastrale aanduiding in koop- en hypotheek-akten, is elders reeds herhaaldelijk gehandeld, o.a. in Themis, 1847, blz. 491, 1858, bl. 94 en volgd.

Op blz 8 zegt de S. in zeer algemeenen zin: ‘Nogtans kan voor onderhandsche koopakten met foutieve nommers, geene boete opgelegd worden en evenmin de verpligting tot rectificatie.’

Elders hebben wij juist beweerd, dat die beboeting aan hen, die bij de akten *partijen* zijn, niet alleen *kan*, maar dat zij ook *behoort* te worden opgelegd. Wanneer de S. dus alleen bedoelt, dat geene boete kan worden opgelegd *op grond van de bestaande wetten*, dan heeft hij zich in allen geval niet juist uitgedrukt.

Op blz. 13 dringt de S., zoo hij zegt, ‘ernstig’ aan op eene splitsing en vernommering van perceelen vóór de opmaking der akten en daarin schijnt hij dan ook het hoofdgeneesmiddel tegen de kwaal te hebben gevonden.

Nu gelooven wij ook wel met hem, dat zoo iets in vele gevallen nuttig kan werken, doch zijn wij tevens van oordeel, dat het altijd beperkt zal dienen te blijven tot gevallen, waarin de perceelscheidingen op het terrein voldoende zigtbaar zijn, en dat aan de vernommering geen gevolg zal moeten worden gegeven, wanneer de voorgenomen eigendomsverandering achterwege blijft. Verandert toch een perceel niet van eigenaar, dan is bijv. het leggen van eenen ietwat diepen greppel, die een perceel wei- of bouwland in twee gedeelten splitst, *op zich zelf* geen reden om twee nieuwe perceelen te maken in de kadastrale stukken en alzoo de perceelnommers onnoodig te vermeerderen. Het vernommeren blijft altijd een groot bezwaar voor de hypothecaire boekhouding, al is het somtijds onvermijdelijk.

Wij vreezen voorts, dat de S. op bl. 16 zich het geval, dat hij blijkens de aanhaling van art. 1212 B.W. bedoelt, en dat niets gemeen heeft met het geval van vervreemding van een aan partijen wel bekend of op het terrein afgebakend perceelsgedeelte, niet juist heeft voorgesteld.

Bij onderzetting van een *onverdeeld* aandeel in een gemeen onroerend goed, waarvan gemeld wetsartikel gewaagt, kan geene sprake zijn van splitsing in de kadastrale bescheiden, dan nadat het onverdeelde aandeel ten gevolge van eene akte van verdeeling wordt teruggebragt tot een *afgedeeld* of afgebakend aandeel. Wanneer daarentegen een *bepaald* gedeelte van een perceel blijkens overgeschreven koopacte is verkocht, dan zal, al is dat gedeelte ook weinig omschreven, het openlijk gebruik daarvan door den kooper genoegzaam aanwijzen, welk gedeelte partijen hebben bedoeld. Is dit echter twijfelachtig bij gemis van voldoende grensteekens op het terrein, dan is de landmeter niet bevoegd ambtshalve uit te maken,

welk gedeelte is vervreemd, en misschien later met hypotheek bezwaard. Hij zal zich in zoodanig geval van splitsing moeten onthouden, en er is dan geen sprake van het terugdringen van het hypotheek binnen de grenzen van een nieuw perceel. En een bewaarder, die daartoe in twijfelachtige gevallen medewerkte, zou gevaar loopen, dat hij mistastte.

Er is overigens bij art. 12 van het Koninklijk Besluit van 8 Augustus 1838 een memoriaal ingevoerd van onvoldoend aangewezen perceelen, en wanneer de S. daarvan geene melding maakt, komt dit welligt omdat hij alleen over kadastrale stukken handelt. Wel is waar wordt dit boek hier en daar weinig gebruikt, maar toch maakt het, zooals ook reeds elders is opgemerkt, naar de bestaande verordeningen een bepaald bestanddeel uit van het geheel der hypothecaire boekhouding en staat het met de kadastrale boeken in een naauw verband.

Als resumé van dit verslag van het aangekondigde boekske kan gezegd worden, dat het door onderscheiden voorbeelden op nieuw eene stelling staaft, die eigenlijk nergens tegenspraak ontmoet, en dat het overigens vrij onbeduidend is. Nogtans kan het zijn nut hebben, dat de bedoelde voorbeelden eens herinnerd worden aan de eigenaren, wier medewerking de instandhouding van het Kadaster, die ook grootendeels voor hen zoo noodzakelijk is, allezins behoeft. Ook kan het in zekere mate zijn nut hebben voor de Commissie, die thans met herziening der hypothecaire wetgeving is belast.

'*s Gravenhage*, 18 October 1867.

B.

***Tregder's Schets der Grieksche en Romeinsche Letterkunde. Derde Druk. Herzien en omgewerkt door Mr. J.D. van Hoëvell. Groningen, P. van Zweeden*. 1867.**

Van Asinius Pollio sprekende, zegt de Heer van Hoëvell bl. 161: ‘Hij was een fijn criticus, zoo als blijkt uit zijne scherpe beoordeelingen van Cicero, Caesar, Livius, enz.’ Moet hieruit worden opgemaakt, dat de schrijver de fijnheid der critiek naar de scherpte der beoordeelingen wil afmeten? Ik durf het niet beslissen; maar, al ware hij ook dit gevoelen toegedaan, toch wil ik liever in zijne schatting voor minder scherpzinnig doorgaan, dan mij blootstellen

aan het verwijt, dat ik uit het oog zou hebben verloren, hoe moeilijk de taak is, die de Dordrechtsche rector op zich genomen heeft.

Oppervlakkig beschouwd schijnt dit overdreven: den derden druk van een schoolboek te bewerken, men zou kunnen meenen, dat die arbeid in weinige uren of althans dagen kon verrigt worden. Intusschen heeft de Heer van Hoëvell, blijkens het voorberigt, zijne taak anders opgevat. ‘Ik ben,’ zoo schrijft hij, ‘geheel mijn eigen weg gevolgd; met vrije hand heb ik omgewerkt, besnoeid en uitgebreid, naarmate de eischen van een beknopt, maar toch zaakrijk schoolboek het scheen te vorderen, zoodat op vele plaatsen Tregder niet meer te herkennen zal wezen.’ Ik bezit de vorige uitgaven van Tregder niet en ben dus buiten staat na te gaan, hoever die omwerking zich heeft uitgestrekt. Maar die in aanmerking neemt, dat de eischen, die aan onze schoolliteratuur worden gedaan, tegenwoordig al hooger en hooger gesteld worden, en dat de leerlingen een onwedersproken regt hebben op eene beknopte mededeeling van de resultaten der nieuwste onderzoekingen, zal gaarne gelooven, dat wij met een nieuwen afdruk van Tregder, hoe bruikbaar dat boekje moge geweest zijn, niet gebaat zouden wezen.

Er bestaat weinig overeenstemming in de beantwoording der vraag, wat eene geschiedenis der oude letterkunde voor schoolgebruik moet bevatten en wat niet. De een verlangt een overzigt van al wat er belangrijks op dit gebied tot op onzen tijd is overgebleven. De ander eischt dat, ter kenschetsing van het fragmentarische onzer wetenschap en in het belang van een goeden zamenhang, ook gewezen worde op het beste, dat geheel of grootendeels is verloren gegaan. Een ander hecht aan de vermelding van alle in eenig opzigt merkwaardige auteurs. Wederom een ander zou met stilzwijgen al de geschriften voorbijgaan, die, hoe belangrijk ook, niet in den eigenlijken zin een deel der letterkunde uitmaken. Sommigen zou men genoegen doen met goede vertalingen van enkele fragmenten, die met voordeel de plaats zouden kunnen innemen van de algemeene phrasen, waarmede men zich gewoonlijk behelpt; zij wijzen daartoe inzonderheid op de lyrici. Anderen bewaren die stukken liever voor eene anthologie. Deze wil eene gelijkmatige behandeling van al wat ter zake dient. Gene verlangt dat uitvoeriger verslag worde gedaan van die auteurs, welke den schoolknaap vermoedelijk onder oogen zullen komen; al wat daarbuiten gaat, zoo meent hij, leidt tot niet veel beter dan veelweterij. Nog zijn er, die wel eenige ruimte zouden willen afzonderen voor bibliographische bijzonderheden: zij hopen den leerling daardoor op te wekken tot het aanleggen eener kleine bibliotheek. Eindelijk heeft de eene docent behoefte aan een leerboek, dat niets dan het streng noodzakelijke bevat; een ander

geeft den leerling liever een handboek, geschikt om bij voorkomende gelegenheden te worden nageslagen.

Ik heb deze verschillende zienswijzen niet aangehaald, om daaruit zelf eene keus te doen, maar alleen om voelbaar te maken, dat Dr. van Hoëvell aan al deze tegenstrijdige eischen natuurlijk niet te gelijker tijd kan voldoen. Hij geeft wat men op tweehonderd, tamelijk wijdgedrukte kl. oct. bladzijden geven kan: een zeer beknopt overzigt. Die iets anders begeert dan zulk een compendium, moet natuurlijk naar andere middelen uitzien. Het komt mij evenwel voor, dat in dit kader nog op verre na die volkomenheid niet bereikt is, welke men in den derden drnk van een, naar ik geloof, veel gebruikt boek verwachten zou.

Om met het begin te beginnen: in tegenstelling met de letterkunde in 't algemeen, verstaat men onder *eigenlijke letterkunde*, ‘die voortbrengselen van vernuft en smaak, die tot het gebied van de fraaie kunsten en wetenschappen gerekend worden te behooren en waarvan de geschiedenis der letterkunde een overzicht verschaft, of, met andere woorden, de geschiedenis der letterkunde is de geschiedenis der volksontwikkeling in verstand, gevoel en smaak, zooals die zich in taal en geschrift openbaart.’ Hoe ongelukkig ook uitgedrukt, de bedoeling is hier klaar genoeg. Men verwachte evenwel niet, dat het hier aangegeven onderscheid later zal worden in het oog gehouden. Allerlei auteurs, welker letterkundige waarde volstrekt zonder beteekenis is, vinden hunne plaats tusschen de helden van hooger rang en de geheele onderscheiding staat hier alleen op de eerste bladzijde pro memorie. Hiermede hangt zamen, dat van vele minder bekende schrijvers weinig meer dan de naam in het voorbijgaan genoemd wordt. Het nut dezer methode is niet onbetwistbaar. Bladzijden bij bladzijden, welke niet veel meer bevatten dan tal van eigennamen, die de meeste schoolknapen hier voor het eerst en voor het laatst in hun leven ontmoeten: wat anders kunnen deze in de hand werken dan eene veelweterij van de verderfelijkste soort? Aan den anderen kant bemerk ik met genoegen grooter uitvoerigheid, waar het schrijvers geldt, die op de scholen gelezen worden; maar het bevreemdt mij toch, dat van de uiterst beperkte ruimte nog zooveel wordt afgezonderd om het leven te beschrijven van personen, die zich niet alleen op letterkundig terrein hebben bekend gemaakt, maar met evenveel of meer regt in de geschiedenis te huis behooren. Kon bijv. blz. 158 niet nuttiger gebruikt worden dan met een mager overzigt van Caesars levensloop, dat niemand hier zal zoeken of verlangen?

Meer nog verwonder ik mij over het betrekkelijk groot aantal onjuistheden, die men in een herzien en omgewerkt boek vooral niet verwachten zou. Om mijne bewering te regtvaardigen, volgt hier

eene kleine distellezing. Op blz. 4 wordt gesproken van den ïonischen volksstam, ‘welks levendige, prikkelbare geest, onder het zachtere luchtgestel van de kusten en eilanden van Klein-Azië, het eerst’.... enz. enz.: het vervolg laat zich raden. Ik meen evenwel te weten, dat zoowel in Europa als in Azië juist de Doriërs de zuidelijkste streken bezet hebben. Opmerkelijk is het misbruik dat in onze geschiedenissen der letterkunde van de windstreken gemaakt wordt. - Op blz. 32 vind ik vermeld, dat in de koren der treurspelen ‘een sterk dorisch-gekleurd attisch dialect gebezigd wordt’. Ik twijfel zeer aan de juistheid dezer bewering. - Niet altijd is de schrijver even gelukkig bij het resumeeren van den hoofdinhoud der afzonderlijke werken van de voornaamste auteurs. Wie kan zich gerust nederleggen bij deze karakteristiek van de Vogels van Aristophanes, blz. 44: ‘om den Atheners de verkeerdheden en ongerijmdheden hunner godsdienstige en staatkundige inrichtingen voor oogen te stellen’? of, erger nog, op blz. 71, waar de Phaedrus van Plato ‘eene pronkrede van Lysias over de liefde en schoonheid’ genoemd wordt! Naauwelijks weêrhoud ik mij van eene poging om den naam van fijn criticus te verkrijgen. - Van Thucydides lees ik op blz. 53: ‘Zijn taal is kort en pittig, eenvoudig en ongekunsteld, met poëtischen gloed doortrokken, onder den indruk van ontzettende gebeurtenissen. Zijn periodenbouw is stroef en voegt de denkbeelden losweg aaneen; vandaar werd hij reeds bij de ouden voor duister en moeijelijk gehouden’. Ik mag niet toegeven dat dit den indruk wedergeeft, die mij van de lectuur van Thucydides is bijgebleven. - Dr. van Hoëvell kleeft het oude gevoelen aan, dat Xenophon omstreeks 445 geboren is: mij is het wel, maar hoe daarmede te rijmen dat ‘de schrijver de laatste hand niet heeft kunnen leggen’ aan de Hellenica, welke tot 362 loopen en derhalve zouden moeten geschreven zijn in het drie en tachtigste jaar van Xenophon? Ik begrijp niet goed, hoe Dr. van Hoëvell zich de zaak voorstelt. - Op blz. 63 gaat Timaeus door voor den auteur van het excerpt uit het gelijknamige stuk van Plato. - Blz. 68 vind ik dat ‘onder de uitstekendste geesten, die de aandacht en bewondering van Plato tot zich trokken’, als hij nog een ‘edelaardig jongeling’ was, ook Menander behoord heeft. De chronologie kan hiermede geen vrede hebben. - Blz. 77 lees ik dat ‘Andocides bevelhebber der vloot is geweest, die Athene in het begin van den peloponnesischen oorlog aan de Corcyraeërs te hulp zond’. Er bestaat alle reden dit te betwijfelen. - Op blz. 80 vind ik, dat van Aeschines vier redevoeringen zullen bewaard zijn: ik ken er slechts drie. - Op blz. 83 zou men zeggen, dat het bestaan der redevoering van Hyrerides voor Euxenippus den schrijver onbekend is. - Op blz. 100 heeft het den schijn dat de twintig laatste boeken van Dio Cassius geheel verloren zijn; toch bestaan er zeer interessante excerpten. Ver-

der wordt van denzelfden beweerd, dat hij zich Polybius als model schijnt te hebben voorgesteld. Voor zoover mijne kennis van beide auteurs reikt, zou ik dit durven tegenspreken. - Het boekje van Palaephatus, zoo lees ik op blz. 101, bevat ‘een zeer eenvoudige en ongekunsteld geschreven verzameling van verschillende overleveringen en mythen’. Wie kan den schrijver in deze karakteristiek herkennen? - Blz. 159 schrijft Caesar zijn Anticato tegen Cicero's lofrede op den *ouden* Cato. - Blz. 167 schijnt de redevoering *pro Marcello* echt te zijn; op de volgende bladzijde lees ik echter, dat zij algemeen voor onecht wordt gehouden. - Het best gelukte van Cicero's rhetorische geschriften wordt de *Orator* genoemd; bedoeld is toch zeker wel *de Oratore*. - Op blz. 172 vind ik: ‘In zijne manier en inkleeding volgt Cicero Plato na, zonder echter de levendige voorstelling van den Griek te evenaren, daar zijne geheel rhetorische richting hem verleidde, om zonder beurtwisseling een enkel persoon zijne gevoelens in eene aaneengeschakelde rede te laten ontvouwen’. Dit is niet volkomen in overeenstemming met hetgeen ik op blz. 69 lees: ‘De door Plato gekozen dialogische vorm is niet altijd even gunstig voor de scherpte der bewijsvoering, en hoe rijker in zijne latere geschriften zich de inhoud vertoont, des te meer wordt die vorm beperkt en bepaalt zich soms enkel tot een nu en dan ingeschoven ja en neen’.

Tregder is in zijne oordeelvellingen over de oude schrijvers uitermate scherp: hij schijnt mij Asinius Pollio naar de kroon te steken. Geef zijn boek iemand in handen, die de oude talen niet meester is: tien tegen een, dat deze na lezing zal verklaren, dat die hooggeroemde klassieke auteurs maar voor scheurpapier moeten verkocht worden. De een is ouderwetsch, de ander gezocht, de derde te breed, de vierde te bloemrijk: niet een zonder hinderlijk gebrek. Ik denk er niet aan, de verdediging van Seneca bijv. op mij te nemen, maar moet toch in mijn gemoed glimlagchen over den schooljongen, die op de vraag: wat weet gij van de treurspelen, die onder zijn naam doorgaan? grifweg antwoordt: ‘In gezwollen taal en zinledig woordenspel geschreven, zijn zij navolgingen van grieksche modellen, inzonderheid van Euripides, op wiens voorbeeld zij talrijke wijsgeerige beschouwingen bevatten, en daarenboven vol zijn van onnatuurlijke uitdrukkingen en onware voorstellingen’. In het dagelijksche leven noemt men dit twee vliegen met één klap slaan. Ik kan het niet helpen, dat het opkweeken van papegaaijen niet in mijn smaak valt.

Nog een enkel woord over den stijl, die niet overal even onberispelijk is. Zoo lees ik op blz. 30: ‘De gedichten van Pindarus zijn niet zoo zorgvuldig en net gepolijst als die van Simonides, en worden daardoor niet zelden ingewikkeld en duister, vooral daar hij

in hetzelfde gedicht verscheidene schakels van uiteenloopende gedachten pleegt te verbinden, wier inwendige samenhang eerst bij het slot, als aller brandpunt, helder en duidelijk wordt'. Deze phrase lijkt min of meer Pindarisch: wat is de dichter nu toch eigenlijk, 'ingewikkeld en duister' of 'helder en duidelijk'? Het is niet te bepalen. Tregder draagt vuur in de eene hand en water om te blusschen in de andere. - Blz. 51: 'Die de geheele voorstelling bleef bijwonen at en dronk in het theater, anderen kwamen of later of gingen vroeger heen'. Dit herinnert den schoolmeester in den Gil Blas, die bewezen had, dat de kinderen der Atheners huilden als zij klappen kregen. - Op blz. 54 vind ik van Herodotus het kunststukje vermeld, dat hij gedurende zijn verblijf in Italië waarschijnlijk ook Athene bezocht heeft. - Xenophon toont door zijn voorbeeld, 'dat de leer van Socrates geschikt was om nuttige, degelijke burgers en deugdzame menschen te vormen. Hij *toch* was een man van groote bekwaamheid.' Deze redenering is ver van helder. - Op blz. 133 wordt C. Lucilius in 148 geboren en 'stierf nog jong in 't jaar 103 te Napels.' Maar dan toch op vijfen veertigjarigen leeftijd. - Op blz. 137 wordt de lezer in den waan gebragt, dat Cicero in de verhandeling *de Oratore* Cato sprekend invoert. - Op blz. 159 pleegt Caesar 'met echt romeinsche hooghartigheid op de barbaren neêr te zien.' Ik weet wel, men is gewoon aldus te spreken; maar wanneer ik onze dapperen hoor beschrijven, hoe zij de *brandals* uit de *benting* verdreven hebben en ettelijke *lilla's* hebben buit gemaakt, dan rijst de vraag wel eens bij mij op, of die hooghartigheid tegenover een minder ontwikkeld vijand een zoo bij uitstek Romeinsche karaktertrek is. 'Als staatsman toonde Cicero,' blz. 168, 'kracht en moed tegen Catilina en Antonius; doch in de politiek had hij geene vaste overtuiging.' Welk eene tegenstelling! Eindelijk, want het wordt tijd dat ik eindig, blz. 171: ....'zijne stoïsche leermeesters hadden zulk een besilssenden invloed op Cicero's vorming gehad, dat hij niet zelden stoïsche leerstellingen aankleefde en zich zelfs gewoonlijk, als eclecticus, buiten een bepaald systeem hield'. Dus schijnt die invloed toch weer niet zoo heel beslissend te zijn geweest.

Amicus Plato, sed magis amica veritas: het komt mij voor dat bij het bestaan van volkomener hulpmiddelen Dr. van Hoëvell niet kan geacht worden met de bearbeiding van Tregder een nuttig werk verrigt te hebben.

Zwolle, October 1867.

S.A. NABER.

***De stofwisseling van het menschelijke ligchaam volgens het tijdschrift 'der Naturarzt', voorafgegaan door eene voordragt over ozon en antozon, alsmede iets over de oorzaken van de gevolgen vooral met betrekking tot cholera en veepest. Gedrukt voor rekening van den verzamelaar. Verkrijgbaar gesteld bij W.J. Thieme & Cie. Zutphen*. 1867.**

Een stelling, die men niet zelden achter medische dissertaties ziet figureren, luidt aldus: populair-geneeskundige geschriften zijn schadelijk. Ook vindt men ze wel eens omgekeerd: populair-geneeskundige geschriften zijn niet schadelijk. Het schijnt dus, dat er voor en tegen te zeggen valt.

Het boek, waarvan de titel hierboven is afgeschreven, schijnt er 'expresselijk voor vervaardigd' te zijn, om het pro en contra van deze stelling te helpen bewijzen. Ten minsten toen ik het van de redactie van 'de Gids' ter recensie ontving en het gelezen had, was mijn eerste gedachte: zulke populair-geneeskundige boeken zijn schadelijk; - maar onmiddellijk daarop mijn tweede: *zulke* boeken zijn niet schadelijk.

Voordat ik mij er toe zet de waarheid van deze beide stellingen beknoptelijk aan te toonen, een enkel woord over den inhoud van het boek. Het bestaat, behalve uit een vrij lange voorrede van den verzamelaar, uit twee uit het duitsch (voor leeken, zooals de vertaler zegt) vertaalde stukken; het een over ozon en antozon van een Dr. Lissauer, het andere getiteld: 'de stofwisseling van het menschelijk ligchaam', door een zekeren Dr. Meinert. Dit eerste is nog het beste gedeelte van 't geheele boek (ondertusschen: ce n'est pas jurer gros), voor zooverre er niet al te veel onjuistheden en onwaarheden in verteld worden. Alleen worden de meest onbewezen en meest gewaagde hypothesen hier te berde gebracht op een toon, alsof zij volkomen zeker gestaafde feiten waren, waaraan niemand meer twijfelt. Overigens zal zeker ieder deskundige het met mij eens zijn, dat de ozonkwestiën en antozonhypothesen vooralsnog onmogelijk met eenige vrucht populair besproken kunnen worden, al ware 't alleen omdat zij zij tot nog toe veel te weinig gepreciseerd zijn.

Wat nu het stuk van Dr. Meinert betreft, dit moet doorgaan voor een populaire physiologie. 't Is echter voor 't grootste deel niet anders, dan een mengelmoes van onjuiste anatomische beschrijvingen met onzinnige zoogenaamd physiologische theoriën, doorspekt

met verhalen om de onfeilbaarheid der watergeneeskunde bij alle mogelijke kwalen te betoogen.

En nu ons bewijs pro en contra.

Major: Alle boeken, die onjuiste voorstellingen bevatten, zijn schadelijk.

Bevat dit boek die?

Wij zullen eens bladeren.

Bladz. 40: ‘De luchtvormige werkzaamheid der huid geschiedt niet enkel door verdamping der waterige uitwasemingen uit de poriën, maar de kracht, eigenaardig aan de warmte, om alles, ook het meest vaste, te doordringen, brengt mede, dat onze warmere ligchaamslucht zeer ligt door alle weefsels van ons ligchaam heen van binnen naar buiten gaat, en dus ook de opperhuid op alle plaatsen zonder moeite een doorgang aan de warmtegolven verleent, welke, daar zij van binnen komen, natuurlijk ook ligchaamsschuim uit het bloed mede voortslepen.’

Blz. 43: ‘Het *venöse* bloed verzadigt zich, na zijne scheiding van het bloed der arteriën, aan de buitenste huidvlakte op nieuw met lucht en wordt op den weg van de haarbuisjes der huid tot aan de regterhartkamer aan eene nieuwe *oxidatie* onderworpen, waardoor het natuurlijk op nieuw verwarmd moet worden.’

Blz. 44: ‘De inademing door de huid moet grooter zijn dan die door de longen.’

Blz. 47: ‘Schurft is geheel geen huidziekte, maar heeft zijn aanleiding in het zieke bloed.’

Blz. 72: ‘Koolzuur is het tot kool geworden met zuurstof verbonden schuim des ligchaams.’

Is het genoeg? Dacht gij zoo iets mogelijk in 1867? - -

Doch laat ons niet boos worden. Er rest ons gelukkig nog een betoog van de onschadelijkheid van 't boek.

Major: Alle boeken, die niet gelezen kunnen worden, zijn onschadelijk.

Kan dit boek gelezen worden?

Wij gaan weêr bladeren:

Blz. 93: ‘De gecombineerd werkende (hydrodiätetische) behandeling van de natuurgeneeskunde wendt zich veel meer in gepaste, dat is, door de natuur voorgeschreven verhouding en individueel intensief tot alle uitscheidingsorganen.’

Blz. 158: ‘De wet der polariteit - gelijk wij het gelijkmatig optreden van de werkzaamheid der zenuwen en des bloeds in het uitwendige en het inwendige van het ligchaam, hetzij tegelijk of in rhytmische opeenvolging, noemen kunnen, - blijft nu ook in het normale leven van het ligchaam onophoudelijk voortheerschen, en wel waarschijnlijk ten gevolge van dezelfde kosmisch magnetische

wetten, welke er tusschen de noord- en zuidpool van onzen aardbol, gelijk mede tusschen het hoofd en de voeten van ons ligchaam bestaan en op wier bestaan de daadzaak berust, dat de tegengestelde deelen elkander eeuwig wederzijds gelijkmatig aantrekken en dus elkander neutraliseeren.'

Prettig geschreven, niet waar? Duidelijk en bevattelijk? En zulke zinnen zijn er meer, als aangename afwisseling bij de drooge ziekteverhalen; alles geschreven in het Duitsch met nederlandsche woorden. Zeer dikwijls ook zijn de woorden niet eens nederlandsch en ook niet duitsch, maar van 't geliefkoosde bastaardras der germanismen. Wiezulk een boek leesbaar noemt, moge het tot zijn straf zelf lezen.

Van dit alles zonder ik echter de voorrede uit; deze is noch schadelijk, noch onschadelijk, maar alleen vermakelijk. B.v.:

Op blz. IX bespreekt de verzamelaar het boekje van Dr. Winkler: 'Ons drinkwater en onze duinen'. Hij zegt o.a.: 'Wanneer echter de schrijver (Dr. W.) beweert dat het regenwater ver boven het putwater te verkiezen is, dan moeten wij vragen of de dampkring dan thans niet meer zooals weleer 79 deelen stikstof bevat, of het bij versche wonden thans niet meer eene eerste vereischte is aan die 79 deelen den toegang te beletten?'

Zelfbedrog is volgens den verzamelaar (blz. XVIII) de kwaal der kwalen, waarmede de Nederlanders behebt zijn. Hij vraagt: 'wat mag wel de oorzaak of oorzaken van de gevolgen van het zelfbedrog zijn?' ''t Zelfbedrog zelf', zal men allicht antwoorden. Volstrekt niet: 'Deze zijn nu en altijd vooral en overal de overgehaalde dranken, waarvan de geesten de hersenen benevelen.'

Op blz. XXII beweert de verzamelaar dat er slecht gekozen wordt voor de tweede kamer, en vraagt weêr: 'wat zijn dan wel de oorzaken van de gevolgen van slecht kiezen?' Weêr zou men zeggen: 't slecht kiezen zelf. Mis: 'het gemis van zuurstofrijke lucht voor de kiezers zelven en het gemis van dagelijksch frisch water op de huid en vooral op hun beneveld brein.'

Vermakelijk is ook de vertaling van *Paukenhöhle* door 'paukenkuil' (blz. 92) en de bewering op blz. 172: 'de goede moeder Natuur heeft ook voor de verschillende levensbetrekkingen en lotsbestemmingen van den eenling gezorgd.' Hieruit zou men opmaken dat tweelingen en drielingen in de eerste plaats door de natuur verzorgd werden en dan eerst de anderen. Waarschijnlijk echter heeft er in het Duitsch gestaan: *des Einzelnen*.

Als de verzamelaar weêr lust krijgt tot het vertalen van zoogenaamd populair-wetenschappelijke stukjes, zou 't niet kwaad zijn, dat hij zijn originelen wat beter koos en wat beter vertaalde. Nog beter zou 't zijn, dat onbevoegde schrijvers, die niet op de hoogte zijn van

't geen zij willen behandelen, zich niet aan schrijven waagden, en allerminst aan schrijven voor 't volk.

D. HUIZINGA.

Musée Teyler. Catalogue Systématique de la collection paléontologique, par T.C. Winkler, Mathes. Mag. Phil. nat. Doct., membre etc. - Harlem, chez les héritiers Loosjes. Gr. 8°. 697 pp.

De systematische naamlijst van de paleontologische verzameling in Teyler's Museum is een opmerkelijk teeken van vernieuwde werkzaamheid in deze vermaarde stichting. - Reeds vroeger had de Heer Winkler zich verdienstelijk gemaakt door de beschrijving van fossile visschen. Thans geeft hij ons een volledig overzigt van den inhoud eener rijke verzameling, systematisch geordend, zoodat men nu dadelijk beoordeelen kan wat daar voor de wetenschap belangrijks te vinden is. - De Heer Winkler heeft zich de moeite gegeven, alle voorwerpen zooveel mogelijk te bestemmen; dat onderscheidene soorten nog onbestemd moesten blijven, zal geene verwondering wekken, want de paleontologie is, zooals de zoölogie en botanie, in specialiteiten verdeeld. Maar ook in het vermelden der onbestemde voorwerpen is eene nuttige zijde. Zoo zullen bijv. de talrijke '*Insectes à déterminer, d'Oeningen et de Solenhofen*' niet ontgaan aan de aandacht van hen, die zich met deze studie meer in het bijzonder bezig houden. - Wat mij boven alles trof, zijn de rijke bouwstoffen voor de kennis van het vermaarde Maastrichtsche fossile dier, *Mosasaurus Camperi v. Meijer*, waarvan de optelling ongeveer 15 bladzijden in den catalogus vult. Is de naam van den beroemden Petrus Camper door H. von Meijer teregt aan dit merkwaardige dier verbonden, het feit dat in *onze* Musea het materiaal is voor de meest volledige kennis van den Mosasaurus, mag niet enkel eene voldoening zijn voor onze ijdelheid, het legt ook eene wetenschappelijke verpligting op ons, en reeds lang had men regt eene monographie van dat dier van onze wetenschap te verwachten. De schoone voorwerpen, die Camper bezat, prijkten voorheen in het Museum der Hoogeschool te Groningen, die ze eenige jaren geleden aan Teyler's stichting verkocht. De Heer van Breda had, met groote financiele uitgaven, in zijne particuliere verzameling ook een rijk materiaal bijeengebragt, zooals nader kan blijken uit den kort voor zijnen dood uitgegeven catalogus zijner verzameling. Het behoorde steeds tot zijne voornemens, die fossile

overblijfsels nader te onderzoeken, en bewust dat velerlei kennis, hierbij noodig, hem ontbrak, had hij zich in verband gesteld met den Hoogleeraar Schlegel, om die taak gemeenschappelijk ten uitvoer te brengen. Tot dat doel waren de voorwerpen van Groningen tijdelijk in de verzameling der geologische Commissie te Haarlem geplaatst, zoodat daar nu het meest volledige materiaal bijeengebragt was. - Met vreugde zag ik het werk beginnen, maar met smart alsras weêr afbreken, om redenen die voor het openbaar van geen belang zijn. - De schoone taak staat aldus nog altoos op de Agenda onzer wetenschap. - Zullen de geleerde Maatschappijen te Haarlem die op hunne Agenda overnemen? Zullen zij met hare krachten middelen beramen om dat nummer af te doen? - De bekende natuurkundige reiziger Maximiliaan van Neuwied had een geraamte van eenen anderen Mosasaurus, in Noord-Amerika gevonden, aan het Museum te Bonn geschonken. In een zeer hard en vast gesteente was het brooze geraamte besloten, zoodat alleen eene kundige hand het zonder beschadiging kon bloot leggen. Prof. Goldfuss, toen reeds ziekelijk, ondernam zelf dat werk, en de uitkomsten van zijn onderzoek zijn in eene welbekende monographie vereeuwigd. - Voor de studie van Camper's Mosasaurus bezitten wij, vergelijkenderwijs, veel rijker bouwstoffen, die, uit den weeken Maastrichtschen steen zonder moeite bevrijd, voor het onderzoek geheel gereed zijn.

Een blik op Winkler's systematische naamlijst, waarin de voorwerpen naar de geologische tijdvakken en onder elk van deze naar de zoölogische en botanische klassen, orden en geslachten gerangschikt zijn, overtuigt ons spoedig, dat de schrijver zich vee! moeite gegeven heeft, en als men let op de aangehaalde literatuur, die aanwijst, waar de soorten beschreven en afgebeeld zijn, mag men vertrouwen, dat de bestemmingen juist zullen zijn. - Onder de ‘échantillons à determiner’ zal vermoedelijk nog menig voorwerp voorkomen, dat bij nader onderzoek zal blijken nieuw en belangrijk te zijn voor de studie der paleontologie. Van Solenhofen toch en Oeningen is er een groot aantal insecten, planten, enz., die in de werken van Hagen, Heer en anderen niet schijnen voor te komen.

Dat een zoo lijvige en tamelijk compres gedrukte Catalogus een bewijs is voor den rijkdom der verzameling, behoeft geen betoog. Maar daar elk voorwerp een afzonderlijk nummer heeft, en van vele soorten een groot aantal van voorwerpen voorkomt, kan het juiste getal der voorhanden soorten niet zoo dadelijk bepaald worden. - Zooveel blijkt echter, dat de geologische tijdvakken niet gelijkmatig vertegenwoordigd zijn. Door den Catalogus voorgelicht, kunnen Heeren Directeuren hun paleontologisch Museum nu geregeld aanvullen en uitbreiden en met eene zoo groote financiele kracht als hun ten dienste staat, die verzameling eenen eersten rang doen in-

nemen. Nu reeds heeft dit Museum eenen bekenden naam, omdat klassieke voorwerpen, zooals Scheuchzer's homo diluvii testis, enz., daar gevonden worden. - Maar wanneer deskundigen vroeger het Museum binnentraden, was het in hunne oogen niets anders dan een getuigenis van hollandschen rijkdom, eene verwarde massa, een schat in onkundige handen.

Wanneer men eenen blik slaat op de uitstekende paleontologische onderzoekingen over de fossilen van Solenhofen en Oeningen en dan bedenkt, dat de kracht van ons geld de belangrijkste voorwerpen van daar deed overgaan naar Haarlem, om ze er wetenschappelijk te begraven, dan kan men zich eene voorstelling maken van het verdriet, dat de paleontologie daarvan moest ondervinden. Uit dienhoofde is het zeer te wenschen, dat Bestuurders van Teyler's Museum een middel zullen weten te vinden, om de reeksen van onbestemde Insecten, planten, enz., te doen onderzoeken door de mannen, die door hunne schriften getoond hebben daarvoor meer bijzonder berekend te zijn.

Ten slotte zij nog gezegd, dat de Catalogus een regt fatsoenlijk voorkomen heeft, door sierlijke typographische uitvoering, formaat en papier. Men ziet er de onbekrompen middelen van Teyler's stichting aan.

Utrecht, Oct. 1867.
F.A.W. MIQUEL.

***Neerland's Plantentuin. Afbeeldingen en beschrijvingen van Sierplanten voor tuin en kamer. Opgedragen aan Hare Majesteit de Koningin. Onder redactie van C.A.J.A. Oudemans, Hoogleeraar în de Plantkunde aan het Atheneum Illustre te Amsterdam, en onder vaste medewerking van de Heeren C. Glijm, Bloemist te Utrecht, J.B. Groenewegen, Bloemist te Amsterdam, J.H. Krelage, Bloemist te Haarlem en H. Witte, Hortulanus aan 's Lands Kruidtuin te Leiden. I Deel in* 12 *Afleveringen*. 1865. *Groningen, J.B. Wolters. Gr.* 8°., *met* 18 *gekleurde platen*.**

Dit populaire tijdschrift, opgedragen aan H.M. de Koningin, beoogt meer wetenschappelijke kennis onder onze bloemliefhebbers te

verspreiden; eene poging, die iedereen zal toejuichen, die weet hoe zeer daaraan behoefte bestaat. Er zijn rijke en arme liefhebbers; de plantenwereld biedt hare schoonheid aan alle standen. Onze bloemmarkten getuigen nog steeds, dat Flora bij het volk bemind is, en wanneer wij bloempotjes van allerlei aard van de marktplaats naar de schamele woning zien wegdragen, dan erkennen wij daarin gaarne een gunstig teeken voor den zin en het gemoed van het volk. Voor dezulken is dit tijdschrift echter niet bestemd, maar voor de Heeren en de Dames, die corridor en salon met kostbare bloemen of met prachtig groen van uitheemsche gewassen versieren; voor de rijke bewoners van villa's en kasteelen, wier plantenkasten de bewondering der bezoekers opwekken. Men heeft menigmaal de vraag gesteld, hoe het komt, dat onze Anthophilen, waarvan sommigen hun geheele leven aan eenen bijzonderen plantengroep toewijden, zoo weinig lust hebben in de wetenschappelijke kennis in te dringen, iets van den bouw of van de verschijnselen van het plantenleven aan te leeren, of zich althans in staat te stellen, eene plant te kunnen determineren. In den regel toch zijn zij wel *liefhebbers van hunne verzameling*, maar *de wetenschappelijke kemnis lief te hebben*, ligt niet op hunnen weg. Een rusteloos streven, om den catalogus zoo compleet mogelijk te maken, is en blijft bij den liefhebber de alles beheerschende intellectuele beweging.

Kan het bovengenoemde Tijdschrift lust tot meerdere ontwikkeling op dit gebied opwekken, een bron van leering worden, kennis in de goede beteekenis van het woord verspreiden, dan hebben de mannen, die er hun tijd en kracht aan geven, een zeer nuttig werk verrigt. ‘Het voorname doel,’ zegt de Heer Oudemans in de Voorrede, ‘dat ik beoog, is: allen die liefhebberij in bloemen hebben - hetzij zij ze kweeken of ter versiering van hun tuin of hunne vertrekken aanwenden - die bloemen te leeren kennen; ze in hare eigenaardigheden te schetsen; op hare belangrijkste eigenschappen de aandacht te vestigen; de verklaring te geven van opmerkenswaardige verschijnselen, die zich gedurende haar leven openbaren, en die gewoonlijk niet dan bij name gekend worden; in één woord: bij voorbaat te antwoorden op al zoodanige vragen, als ik mij voorstel, dat door een nadenkend liefhebber van bloemen, aan een wetenschappelijk beoefenaar der kuidkunde gedaan zouden kunnen worden.’

Overeenkomstig deze voorstelling is het eerste deel bewerkt, waarin overigens niet enkel afzonderlijke plantensoorten behandeld worden, maar ook gemengde berigten over de wetenschap en hare beoefenaars, uittreksels uit soortgelijke Tijdschriften medegedeeld en boeken aangekondigd worden. Het breedvoerig verslag over de internationale Tentoonstelling van Tuinbouw te Amsterdam is door den Heer H. Witte met zorg en in eenen aangenamen vorm bewerkt.

Verdient de typographische uitvoering den meesten lof, ook de 18 gekleurde platen toonen aan, dat de chromo-lithographie bij ons niet achterlijk is. Eenen wensch echter wil ik niet verzwijgen, d.i. dat aan deze afbeeldingen in het vervolg ook *analytische figuren* toegevoegd worden, ten einde de aandacht der lezers beter op de bijzonderheden van den bouw en het zamenstel der organen te kunnen vestigen.

De afgebeelde planten zijn: *Begonia Lapeyrousii, Prunus japonica, Cyclamen vernum, Galanthus nivalis, Azalea indica var., Ardisia crispa, Wigandia Caracasana, Iris Kaempferi, Eranthis hyemalis, Pelargonium multiflorum, Convallaria majalis, Rhododendron ferrugineum, Pavetta incarnata var., Sarcopodium uniflorum, Yucca gloriosa, Delphininm formosum coelestinum, Roella ciliata* en *Abies Nordmanniana*.

Onder deze gewassen trokken meer bijzonder mijn aandacht.

1. *Cyclamen vernum Label*. Eene nadere beschrijving ware wenschelijk geweest, om over de juistheid der bepaling te kunnen oordeelen, want er heerscht nog veel verwarring in de bepaling der Cyclamensoorten. *C. repandum Sibth.* bijv. is niet dezelfde als *C. repandum Koch Synops.*, hetwelk *C. vernum Reichenb.* is, terwijl *C. repandum Bertol.* het *C. romanum Griseb.* voorstelt.
2. *Azalea indica, var. Dieudonné-Spae.* - Wil men Azalea en Rhododendron blijven onderscheiden, kan het getal meeldraden daartoe niet strekken; de *ware* A. indica toch heeft er 9 of 10. Onder dezen naam worden echter een tal van soorten verward. Met het oog op de pentandrische bloemen vermoed ik, dat de hier afgebeelde soort niet tot A. indica kan gebragt worden; maar daar de plant zelve niet nader beschreven wordt en men dus omtrent de beharing, de gedaante van den kelk, enz., in onzekerheid blijft, valt niets met zekerheid te beslissen.
8. Dat *Ardisia crispa* somtijds in de tuinen als *A. crenulata* voorkomt, is wel het gevolg eener schrijffout voor *crenata*, onder welken naam deze soort door Roxburgh en in het *Bot. Magaz. tab.* 1950 beschreven werd.
4. *Sarcopodium uniflorum Oud.* in plaats van *S. Lobbii Lindl.* te schrijven, acht ik bedenkelijk, onder anderen omdat er reeds een *S. uniflorum Lindl.* in de *Folia Orchid. II*. beschreven is, en *Bolbophyllum uniflorum Hassk.* (niet *Bulbophyllum*) enkel van *Ephippium uniflorum* afgeleid is, en verder het geheele geslacht Sarcopodium in nieuwer tijd weêr met Bolbophyllum vereenigd wordt.

Over de vervolgen hoop ik nader te berigten.

Utrecht, 1867.
F.A.W. MIQUEL.

***Handleiding bij het eerste onderwijs in plant- en delfstofkunde* (*bewerkt naar het Hoogduitsch*) *met een voorwoord van D. Huizinga, Leeraar aan de Burger-Avondschool te Groningen. Groningen, P. Noordhoff*. 1867. (*klein* 8°., 84 *bladzijden*.)**

Er zijn Germanismen, die mij vermaken; er zijn er, die mij ergeren. Tot de laatste soort breng ik het vreeselijke ‘voorwoord’, dat den titel van menig Nederlandsch boek ontsiert en ook op dien van bovengenoemde Handleiding gelezen wordt. Daar mij bovendien in hetzelfde formaat reeds dikwerf Handleidingen onder de oogen kwamen, waarin eene of meer natuurwetenschappen mishandeld werden, zal men begrijpen, dat ik in eene voor schrijver en uitgever min wenschelijke stemming mijne taak als recensent begon.

Onder het lezen verminderde evenwel langzaam mijn onwil, en nu ik het boekje neêrleg, heb ik meer redenen tot prijzen dan tot bedillen.

Noch de botanie, noch de mineralogie kunnen zich beklagen in dit werkje mishandeld te zijn. Integendeel, de beginselen van beide wetenschappen zijn daarin op doorgaans juiste en bevattelijke wijze uiteengezet. In de handen van een kundig onderwijzer acht ik - met den schrijver van de voorrede - het boekje zeer geschikt om als handleiding te dienen in lagere scholen en in de minst gevorderde klassen der middelbare.

De voornaamste bedenking, die onder het lezen bij mij oprees, is deze, of men billijkerwijze bij hoofdonderwijzers zooveel natuurkennis mag veronderstellen, als vereischt wordt om dit boekje goed uit te leggen. Zullen b.v. de meesten hunner aan het blz. 76 geuit verlangen van den schr. kunnen voldoen, om den leerling het onderscheid tusschen een mengsel en eene verbinding duidelijk te maken?

Ik voor mij betwijfel het, maar durf het niet te onkennen, omdat elk hoofdonderwijzer examen heeft afgelegd in de kennis der natuur, een vak waarvan ik inhoud en grenzen niet begrijp.

Maar ook in het geval, dat een onderwijzer niet alles naar eisch mocht kunnen uitleggen, is dit boekje toch in zijne handen zeer bruikbaar. Want met een weinig inspanning kan elk beschaafd mensch minstens 80 procent van den inhoud leeren begrijpen, althans wanneer hij daarbij de planten en delfstoffen, die ter sprake komen, zelven raadpleegt.

Dat dit boekje overigens niet geheel vrij is van scheeve voorstel-

lingen en onnauwkeurigheden, kan blijken uit de volgende voorbeelden.

Bladz. 7 wordt gezegd, dat verschillende planten ook verschillende voedingstoffen uit den bodem opnemen en dit opgehelderd met den aardappel, ‘die zich met geheel andere zelfstandigheden voedt dan de tarwe.’ Dit is onjuist; in het algemeen nemen alle gewassen *dezelfde* stoffen uit den bodem, maar in zeer verschillende *hoeveelheden*.

Op bladz. 43 wordt de aardappel een keuken*groente* genoemd. In plaats van *soortelijk gewicht*, wordt op bladz. 64 en vele andere plaatsen eenvoudig van *zwaarte* gesproken.

Op laatstgenoemde bladzijde geeft de schr. eene schaal van hardheid voor de delfstoffen van 1-7. Met welk recht fabriceert hij eene nieuwe schaal? Waarom niet eene van de twee gebruikelijke schalen gevolgd, van 1-10 of 1-12? Zelfs wanneer de zijne beter was, wat zij niet is, daar zij eenvoudig bestaat uit de oude, met weglating van eenige noodzakelijke schakels, dan mag men zulk eene verbetering toch niet ongemotiveerd binnensmokkelen, en dat allerminst in een leerboek voor eerstbeginnenden!

Op bladz. 77 wordt geleerd, dat het verschil tusschen gietijzer, staal- en weekijzer eenvoudig een verschil is in *zuiverheid*. Het edele staal en het onwaardeerbare gietijzer te verlagen tot verontreinigd smeedijzer, is wel wat erg.

Gelukkig voor het boekje, dat de schr. beter te huis is in de plant- en delfstofkunde, dan in de chemie. Moge het veel nut stichten!

R.S.T.M.

Noord en Zuid. Tijdschrift voor de beoefening der fraaie letteren. Utrecht, J.L. Beijers en J. van Boekhoven. 1867.

Er is in Junij een nieuw studenten-tijdschrift opgerigt. De eerste aflevering is 68 pagina's groot en zulke afleveringen zullen er ongeveer zes per jaar verschijnen.

‘Noord en Zuid’ draagt het boekje als titel, ten bewijze, dat ook de Vlaamsche studerende jongelingschap tot samenwerking met de Noord-Nederlandsche - of, gelijk de redactie schrijft, de Nederduitsche - wordt uitgenoodigd.

In de voorrede verontschuldigen zich de zeven Utrechtsche beminnaars der fraaie letteren eenigzins over hetgeen zij beginnen.

Zij stellen zich blijkbaar voor, dat de meesten hun boekje in handen zullen nemen met de vraag: Waartoe nu alweder een studenten-tijdschrift? Zijn er niet Studenten-almanakken en bestaat er niet een soort van Studenten-courant, genaamd de ‘Vox Studiosorum?’

Intusschen is de lust om ook eens een tijdschrift op te richten en eens iets van zich te laten hooren, een zoo natuurlijke en zoo geoorloofde eerzucht, in jongelieden, die een letterkundige opvoeding genoten hebben en zich verder wetenschappelijk trachten te ontwikkelen; het ongeduld om de jeugdige krachten alreeds eens in het publiek te beproeven, is zoo natuurlijk, dat men, zouden wij meenen, al zeer oud zou moeten zijn om het tijdschrift te begroeten op de wijze, als gevreesd wordt door de redactie.

Bij wijze van voorrede zou dan ook, dunkt ons, een enkel woord, waarin gezegd werd, wat wij daar even schreven, volstaan hebben en, gelooven wij, den oprigters van het Tijdschrift ook uit het hart gevloeid zijn.

Doch de zeven Utrechtsche studenten vreesden nu eenmaal, dat het publiek hun Tijdschrift naar zijn recht van bestaan zou vragen; - en hun voorrede is daardoor geworden een hier en daar wat onhandig pleidooi voor iets, wat geen verdediging noodig had.

Wij lezen daar, dat tot nog toe de student gelegenheid miste om ‘de indrukken zijner ziel en de gevoelens van zijn hart te openbaren’; dat dit gebrek een behoefte onvervuld liet, en dat in die behoefte nu mogelijk zal voorzien zijn.

Daarbij komt nog iets anders. De oprichters verzekeren, dat zij voor hun werk zoeken ‘degelijke beoordeeling, waardering en terechtwijzing.’ De kritiek hunner tijdgenooten, van ‘huns gelijken,’ voldoet hun namelijk niet meer; zij hopen een oordeel van hun meerderen uit te lokken. Die hoogere kritiek moet echter ook hun eigen oordeel over hun eigen werk vervangen. En dit vooral noemen wij onhandig. - Gij vraagt ons, zeggen zij, waarom wij niet met den Studenten-Almanak, als veiligheidsklep voor onze gevoelens en indrukken, tevreden zijn? - o.a. ook hierom niet, omdat wij bemerkt hebben, dat, als wij ons werk tot aan 't einde van 't jaar en portefeuille houden, wij zoo zeer ‘al de zwakke zijden er van opmerken, en de goede eigenschappen zoozeer op den achtergrond treden’, dat wij onzen arbeid liever aan de vergetelheid zouden prijs geven. - Het antwoord ligt voor de hand, dat dit dan ook geraden zijn zou, daar de ‘meerderen’ toch wel niet zullen goedkeuren, wat in der schrijvers eigen oogen reeds geen genade meer vinden kon.

Wij willen gaarne gelooven, dat de schrijvers van deze voorrede zeer verbaasd zullen staan over hetgeen uit hunne woorden getrokken wordt. Niettemin wordt er niets uitgehaald, wat er niet in lag. En onze aanmerking betreft juist, dat de Schr's dit niet gevoeld hebben.

Wij willen die onhandigheid evenwel slechts toeschrijven aan gedwongen deftigheid. Zinnen als deze: ‘Sedert lang, en in den laatsten tijd hoe langer hoe meer, heeft het ons getroffen, dat de fraaie letteren onder de studenten, aan andere Academiën, zoowel als aan de onze, meer beoefenaars en beminnaars tellen, dan men zou afleiden uit het weinige, dat het groote publiek onder de oogen gebracht wordt,’ zulke zinnen zien er eigenlijk, op de keper bekeken, deftig en nagemaakt plechtig uit.

De oprichters van het Tijdschrift hebben, in plaats van recht voor zich uit te gaan, anderen willen nadoen. Ziedaar hun fout; een fout in jongelui zeer verklaarbaar en te verschoonen; maar in jongelui dubbel jammer. Waar zal frissche ongedwongenheid voortaan schuilen, als zij niet aan 't licht treedt in het woord, waarmede een studenten-tijdschrift optreedt?

Wellicht echter maakt de inhoud weêr goed, wat de Voorrede te veel gezegd heeft?

Wij hebben van het Tijdschrift alleen de eerste aflevering gezien; en bij de moeijelijkheid, gelegen in de weinige stof, voelt nog de kritiek zich de handen binden door de gedachte, dat zij genoodigd wordt om ‘de eerste schreden op den baan der eere’ in oogenschouw te nemen, welke ieder veeleer met ‘belangstelling’, dan met ontoegevendheid aanziet.

Den besten indruk maakt deze aflevering, wanneer men haar van achteren af begint te lezen, dat wil zeggen, het laatste stukje het eerst.

Onder den titel van ‘Losse herinneringen,’ verhaalt de schrijver van dit slotartikeltje goed en geregeld, wat hij gedurende den Duitschen oorlog in de Nassausche streken en in het Rhöugebergte heeft bijgewoond. Deze bijdrage is werkelijk belangrijk. Die haar schreef, had iets te vertellen, en de indrukken door hem ontvangen, brengt hij eenvoudig en aanschouwelijk op het papier. Waarschijnlijk zal het aan de onmiskenbare levendigheid zijner herinneringen uit de Duitsche landouwen te wijten zijn, zoo wij hier en daar nog den klank van een Over-Rhijnschen tongval meenen te hooren. Een verhaal, door de soldaten gedaan, *ten gehoore* hunner officieren, klinkt den schrijver nog in de ooren. Nog duidelijk staat hem de algemeene *deelname* der bevolking aan zeker vreugde- of rouwbedrijf voor den geest. Te goed herinnert hij zich, hoe de Duitschers 's konings mond, ‘*den Mund von Gottes Gnade*’ noemden, om te bedenken,

dat wij in Nederland die woorden evenmin met: mond bij de gratie Gods als met: ‘mond van Gods genade’ kunnen weêrgeven. ‘Gespannen *verstand*houding tusschen Oostenrijk en Pruissen’ is geen Hollandsch. Evenmin als wat wij elders lezen, dat *het* welligt een een afscheid *gold* voor altijd.... Geen afscheid voor altijd echter neemt de schrijver van den lezer; want zijn ‘Losse herinneringen’ worden vervolgd. - Wij wenschen er het Tijdschrift van harte geluk mede.

Tegenover dit kalme degelijke stukje aan het einde, staat aan het begin een ander artikeltje, dat opgewonden en luchtig is; - ik zeg niet opgeschroefd en ledig.

Het behoort tot het romantisch-allegorisch-sentimenteel genre en is de type van een zeer gewoon soort van stukken in almanakken, vooral studenten-almanakken.

Er is veel werk besteed aan de taal van dit verhaaltje - of wilt gij, hallucinatietje.

Ziehier eenige zinsneden:

‘Wanneer na een frisch regenbuitjen op den achtermiddag, de laatste wolken zijn wechgetrokken, en hier en daar reeds een bleek starreken als weifelend zich vertoont, of 't zich schaamde voor 't diepe, gloeiende rood, dat in 't West nog tuigt van de koninklijke pracht der zon.’

Een andere:

‘Nadat ik half blind geworden was van 't zonnelicht, half razend van ongeduld, half versmacht van dorst, bereikten wij ten langen leste het tolhuis. - Hoe zalig koel het in 't kraaknette kamerke was; hoe ongelijkbaar zacht de matten stoelen mij toeschenen; welk een godendrank het helder water in 't grofgeslepen bierglas mij aanbood; met welk een stroom van uitroepen, van glimlachjes, van meêwarigheidsbetuigingen, het goedhartige vrouwtje van den duttigen tolbaas ons ontving, en met welk een zorgende drukte zij den armen ouden verpleegde; - ge kunt het u alles ongelijk beter voorstellen dan ik 't u zou vermogen te schilderen.’

Zulk een gekunsteld mooi ‘tuigt’ van ijver en ook van aanleg, ‘ongelijk’ meer dan van geoefenden smaak. Gebrek aan ondervinding kan echter altoos verholpen worden. Zelfs groote talenten zijn bij den aanvang van hun loopbaan vervallen in de fouten, die dit artikeltje ontsieren. Dit zegt intusschen geheel iets anders, dan dat de gebreken, hier gevonden, een doorslaand bewijs van grooten aanleg zijn. Eenvoudigheid ontbreekt hier het meest. In de Voorede gaf dit gebrek aanleiding tot misverstand; hier brengt het onverstaanbaarheid te weeg. Mij althans is het niet recht duidelijk geworden, wat de schrijver heeft willen vertellen.

De beide andere bijdragen tot deze aflevering zijn vertalingen; eene in proza, eene in poëzie, beide uit het Engelsch.

Wat de vertaling in proza betreft, die zou men misschien in de eerste aflevering van een tijdschrift, opgericht tot orgaan voor indrukken en gevoelens van jeugdige zielen, niet zoo licht verwachten.

Wel staat er onder het opschrift ‘Gelukkige invallen’ te lezen: Punch's ‘Happy thoughts’, naar 's lands gelegenheid verduitscht; doch de tegenwoordige literarische mode laat zelfs toe, dat men op 't titelblad van slechts vertaalde boeken met ophef schrijft: ‘naar 't Fransch, Engelsch of Duitsch bewerkt door dezen of dien.’ De schr. schijnt op de hoogte van dit nieuwerwetsche gebruik; althans zijn ‘Gelukkige invallen’, hoewel los en aardig vertaald, hebben nog een bepaald Engelsche kleur. Zij verplaatsen ons op een kasteel met oude historische overleveringen versierd, waarvan de gastheer een soort van Maecenas schijnt, wiens gasten naar aanleiding van de historie zijner huizinge, de een een roman, de ander een schilderij, de derde een tooneelstuk en de vierde een weekblad-artikel vervaardigen. - De parodie van Engelsche toestanden is evenmin een schildering als een parodie van Hollandsche zeden geworden. De taal is echter Hollandsch en het stukje is in de vertaling geestig gebleven.

Meer verandering heeft het Engelsche versje ondergaan bij de bewerking door D.B., wiens initialen wij met een blik op de namen der oprichters gemakkelijk kunnen aanvullen. Horatius moge van poëeten gelijk van koningen gezegd hebben, dat zij poëet of koning geboren worden; hij heeft tevens gezegd, dat zulke geboorten niet jaarlijks plaats hebben; en allerminst heeft hij geleerd, dat het genoeg is een dichter tot vader te hebben om zelf dichter te zijn.

De vertaling van Robert Burns' ‘Despondency’ is niet fraai. Doch de taak was ook moeilijk; en meer verwijt verdient het ondernemen van dat werk, dan het gebrekkig ten einde brengen daarvan.

Gedichtjes te vertalen, wier verdienste ligt in bevalligheid, is gevaarlijk werk.

Zie den aanhef:

> ‘Oppress'd with grief, oppress'd with care,
> A burden - more than I can bear,
> I sit me down; and sigh:
> O Life! thou art a galling load,’ etc.

Onmogelijk om schitterender partij te trekken van de caesuur dan in die drie laatste regels.

De vertaling luidt echter:

‘Door zorg gedrukt, gedrukt door smart,
Een last die veel te zwaar mij werd,
Zet ik mij zuchtend neêr.
O Levensweg hoe ruw zijt gij!’ enz.

Waar is de moedelooze klank van het ‘more than I can bear,’ waar is de zucht ‘O Life!’ gebleven? waar de bittere apostrophe ‘thou art a galling load - Along a heavy dreary road - To wretches such as I’? ‘O Levensweg, hoe doet gij mij - Vertwijflen keer op keer!’ zegt D.B.

Waarlijk, de eerste regels hadden als motto boven dezen literarischen arbeid geplaatst kunnen worden:

Door zorg gedrukt, gedrukt door smart,
Een last, die veel te zwaar mij werd!

Doch waartoe ook ‘gedrukt’ en niet *en portefeuille* gehouden? - De jonge D.B. althans had de kritiek van zijn meerderen digter bij huis kunnen zoeken.

Wij willen het gedichtje niet verder nagaan, maar verzoeken den schr. even na te zien, hoe hij met het laatste couplet te werk is gegaan, en hoe, waar Burns spreekt van:

‘Enviable early days

how ill exchanged for riper times.’

hij gesproken heeft van:

‘Benijdbre dartelende jeugd,

Te vroeg voor 't vreeslijk zien verruild
Der zonde,’ enz.

De dichter heeft onbewust de dagen der jeugd verruild voor dartelende jonge menschen.

Ten slotte betuigen wij nogmaals, ons oordeel gaarne te willen verzachten met de herinnering, dat men hier slechts het werk van eerstbeginnenden voor zich heeft, 't welk ook voor niets meer dan dat gegeven wordt.

Immers als motto draagt de omslag de woorden van Cicero:

Prima sequentem, honestum est in secundis tertiisque consistere. Dat wil zeggen: *wie naar het moeijelijkste streeft, moet zich eenigen tijd met het minder moeijelijke en het gemakkelijke ophouden*. Een spotvogel, tevens slecht latinist, zou die woorden wellicht vertalen met: *Zoo wij voortgaan, gelijk deze eerste aflevering is, zou het fatsoenlijk zijn bij de tweede of derde maar te blijven staan*. Doch dat zou stellig te vrij vertaald zijn. Al wat er wellicht nog door kan, is het motto volgenderwijs te verklaren:

Al is de hoogste rang het einddoel, men mag intusschen wel een tijdlang slechts werk van den tweeden en derden rang leveren.

J. L'A.H.

De begrooting voor 1868.

Er is en er wordt nog veel getwist over de eigenlijke oorzaken van den minder gunstigen financiëlen toestand waarin wij ons op dit oogenblik bevinden, en in dien strijd heeft de waarheid menigen stoot te verduren. Het is niet overbodig, om een onpartijdig oordeel te bevorderen, de aandacht te vestigen op onze financiële geschiedenis sedert het jaar 1848.

De eerste periode dier geschiedenis loopt van het jaar 1848 tot 1853.

In dat tijdperk waren de indrukken nog levendig, die de vermaarde wet van 6 Maart 1844 (de gedwongen leening) had verwekt. Die geweldige inspanning van het vermogen der natie had ter naauwernood het gevolg, dat inkomsten en uitgaven van den Staat in evenwigt gebragt konden worden met behulp eener bijdrage van 14½ millioen uit de koloniale geldmiddelen. De wetenschap daarvan; de ondervinding, dat aan verligting van belasting niet te denken viel; de overtuiging, dat de geringste tegenspoed de vruchten van den harden maatregel van 1844 te loor zou doen gaan, dat alles liep te zamen om de publieke opinie ten krachtigste te stemmen voor de herziening van de Grondwet, onder de leuze: bezuiniging; bezuiniging door vereenvoudiging.

Aan die leuze bleef men, in de aangewezen eerste periode, dan ook getrouw. Dat was destijds zooveel te meer natuurlijk, omdat de rijzing van den prijs der koloniale producten - de voornaamste oorzaak van den ongekenden voorspoed, waarin onze financiën zich sedert 1849 mogen verheugen - in den aanvang niet zeer snel en geregeld was. In 1849 steeg de waarde der koffij tot 34, in 1850 tot 37½ cents, om in 1851 en 1852 te dobberen tusschen 23 en 27 cents. Na de ondervinding dienaangaande, in vroegere jaren verkregen, vooral

in 1847 en 1848, dacht zelfs niemand er zoo spoedig aan, in die rijzing een vasten grondslag te zoeken, waarop men mogt steunen om de staatsuitgaven te verhoogen en zware lasten op de toekomst te doen drukken, Maar toen ook de jaren 1853 en 1854 voortdurend dezelfde gunstige uitkomsten opleverden, en terwijl de opbrengst van de gewone staatsinkomsten regelmatig begon te klimmen, begon ook de publieke opinie om te keeren. Men begon toe te geven aan het verlangen om meer uitgaven te doen. Merkwaardig inderdaad, en karakteristiek is het, dat de eerste aanmerkelijke verhooging plaats vond voor het krijgswezen! De begrooting voor oorlog, die na jaren vruchteloozen strijd, in 1848 tot ƒ 10,400,000 was verminderd, werd in 1854 door het toenmalig conservatief bewind weder tot op het vroeger cijfer van ongeveer 12 millioen opgevoerd. Dat was de inwijding van het nieuwz financiële tijdperk. Van dat jaar dagteekent tevens de voortdurende verhooging van het Indisch budget. Ook dáárop werden, in de allereerste plaats, die uitgaven voor het krijgswezen verhoogd.

Als men het verschil nagaat, dat tusschen de begrootingen van 1854 en 1868, zoo voor het moederland als voor de Koloniën, bestaat, dan zal men verbaasd staan over de reuzenschreden, die wij in dat kort tijdsbestek hebben gedaan.

De staatsbegrooting van uitgaven klom in 1854 tot 84 millioen bijna, met inbegrip van de subsidiën, welke uit 's rijks schatkist aan West-Indië en de Kust van Guinea (ten bedrage van 7 tonnen gouds bijna) werden verstrekt. In dat cijfer is intusschen begrepen ruim *elf* millioen tot inkoop van schuld, zoo tot buitengewone amortisatie als tot vorming van het fonds der muntbiljetten, welke som men dient af te trekken, omdat in de cijfers van 1868 geen buitengewone amortisatie is begrepen. Blijft dus 72½ millioen.

Voor 1868 bedraagt het eindcijfer reeds nu 100 millioen.- Om evenwel gelijke grootheden te vergelijken, dient men daarvan af te trekken de som van even 6½ millioen, welke voor de uitkeering van ⅘ van het personeel aan de gemeenten onder de uitgaven is gebragt. Er blijft dan over 93½ millioen. De uitgaven vorderen dus sinds 1854 hooger betaling ten bedrage van 20½ millioen. Maar vermits sedert dien tijd ongeveer 8 millioen aan renten is bespaard door amortisatie, zoo bedraagt eigenlijk de vermeerdering der staatsuitgaven 28½ millioen. De spoorwegen dragen daartoe 12 millioen bij.

In 1854 bedroeg de Indische begrooting van uitgaven 60½ millioen.
Voor 1868 is het eindcijfer bijna 110 millioen.
Verschil 49½ millioen.
Derhalve voor Nederland en Indië te zamen 78 millioen *meer* uitgaven, of, als men alleen berekent wat *meer te betalen* valt, en dus de besparing aan renten aftrekt, 70 millioen meer.
Die verhooging overtreft ver de vermeerdering van inkomsten, welke in hetzelfde tijdperk plaats vond.
In 1854 *bedroegen* de Indische inkomsten.....84½ millioen.
En in Nederland (buiten de koloniale bijdragen

en de overschotten van vroegere jaren)	61½	millioen
te zamen	146	millioen.

Voor 1868 worden *geraamd*:

De Indische inkomsten op	121	millioen.
De staatsinkomsten (na aftrek van de 6½ millioen, welke voor de gemeenten worden ontvangen)	65½	millioen.
te zamen	1862½	millioen.
Dus vermeerdering van uitgaven	70	millioen.
Vermeerdering van inkomsten slechts	40½	millioen.

Verschil bijna 30 millioen in het nadeel der schatkist.
Behoeft het eenige aanwijzing, waarom wij ons thans in minder gunstige omstandigheden bevinden?
Maar aan wien ligt de schuld?
Tot 1853 toe ging de koloniale begrooting het eindcijfer van 57 millioen niet te boven. Het bedroeg na dien tijd, in ronde sommen:

in 1854	60½	millioen
in 1855	60½	millioen
in 1856	64	millioen
in 1857	68½	millioen
in 1858	72	millioen
in 1859	77	millioen

in 1860	80½	millioen
in 1861	82	millioen
in 1862	89	millioen
in 1863	91	millioen

in 1864	94	millioen.
in 1865	98	millioen.
in 1866	94	millioen.
in 1867	105	millioen.
in 1868	110	millioen.

Kan men, met het oog op deze cijfers, ter goeder trouw beweren, dat de eene of andere politieke rigting bij uitsluiting de koloniale uitgaven vermeerderd of opgedreven heeft? De regelmatige vermeerdering levert het onomstootelijk bewijs, dat de volstrekte noodzakelijkheid om met meer ruimte in de behoeften van Indië te voorzien, door beide staatspartijen in gelijke mate werd erkend. Het sterkst sprekend bewijs daarvan vindt men in de eindcijfers, welke van de twee laatste dienstjaren voorgedragen werden. Er behoort inderdaad een groot vertrouwen op de ligtgeloovigheid of onwetenheid van het publiek te bestaan bij hen, die jammeren over het verlies van het *batig slot*, wanneer zij dat verlies alleen toeschrijven aan de handelingen van het Kabinet van 1862, terwijl de verhoogingen van het Indisch budget voor 1867 en 1868, die het eindcijfer tot *zestien* millioen boven het cijfer van 1866 brengen, voorgedragen werden door het Kabinet, dat in Junij 1866 optrad!

Onwederlegbaar is het, dat de eerste stoot tot verhooging gegeven is in het jaar 1856 door eene zeer behoudende regering. De eerste verhoogingen waren zeer eenzijdig. Zij betroffen voornamelijk de militaire uitgaven. Van 1855 tot 1857 bij voorb, werd het Indisch budget met 8 millioen verhoogd; meer dan de helft dier som was voor de krijgsmagt bestemd. Eerst in 1859 of 1860 is gedacht aan tegemoetkoming in eene zeer wezenlijke grieve der inlandsche bevolking, en aan de noodzakelijkheid om het schamele loon, dat haar voor haren arbeid wordt toegekend, eenigzins, schoon nog beneden de eischen van regt en billijkheid, te vermeerderen. Van 1854 of 1855 af, tot 1868 toe, zijn de uitgaven in Indië met 50 millioen vermeerderd; in dat zelfde tijdperk zijn de militaire uitgaven schier verdubbeld: zij klommen van 15½ millioen tot ruim 29. De overige verhoogingen betreffen de werken des vredes, verbetering van de burgerlijke administratie, van het onderwijs, van het regtswezen, van den toestand der inlandsche bevolking. Doch met welk doel ook, beide staatspartijen hebben in ge-

lijke mate medegewerkt tot de verhooging van het Indisch budget; het feit is onwederlegbaar.

Hetzelfde kan men zeggen van de staatsbegrooting. Gelijk hierboven is opgemerkt, sedert 1854 is de publieke opinie ten aanzien der uitgaven geheel veranderd. De zucht om ten spoedigste in te halen, wat van wege de ongunstige omstandigheden van vroegere jaren verzuimd of uitgesteld had moeten worden, ontwaakte sterk en dreef wetgevende en uitvoerende magt tot handelen.

Was die publieke opinie dan welligt op een dwaalspoor geraakt, als zij herstel van vroeger gedwongen verzuim eischte, toen de middelen tot herstel bleken voorhanden te zijn?

Geen verstandig man, die dat beweren zal. Maar de drift deed zich wat al te sterk gevoelen. Alle pogingen om ze te matigen, schoten te kort. Alles moest tegelijk worden aangevangen. De ontwerpen, in 1859 voor den aanleg van de spoorwegen gevormd, werden te gering van omvang geacht. Hoezeer ook uitgebreid en vermeerderd, toch ontbrak daaraan het voorstel tot gelijktijdigen aanleg van den Noord-Hollandschen spoorweg, dat van directe verbindingen tusschen Friesland en Overijssel en tusschen Harlingen en den Hanoverschen spoorweg; en dit gebrek was een der voornaamste oorzaken van de afkeuring, die het plan in den meest conservativen tak van de wetgevende magt vond. Het voorstel om, tegelijk met de spoorwegen, ook de doorgraving van Holland op zijn smalst voor rekening van den Staat te bewerkstelligen, dat in 1859 werd gedaan, was ook niet voldoende; ook de verbetering van den waterweg van Rotterdam naar de Noordzee moest tegelijk worden ondernomen. Het middelbaar onderwijs vorderde aanzienlijke uitgaven: ook deze werden gaarne ingewilligd. Geen uitstel - geen *echelonnement* van al die uitgaven; alles moest tegelijk op touw worden gezet. In dien strijd hebben de beide staatspartijen om het zeerst gewedijverd; zij hebben elkander zeer weinig te verwijten.

Doch zoo het eindelijke resultaat, groote verhooging van uitgaven zonder evenredige vermeerdering van inkomsten, hetzelfde is, er is groot verschil in den aard en in de strekking van de maatregelen, door beide voorgesteld, en in de middelen om het doel te bereiken.

Wat de gewone staatsinkomsten betreft, zij namen in opbrengst toe, doch werden ook verminderd door de afschaffing

van belastingen. En in dit opzigt juist is er groot verschil tusschen de gedragslijn, door Regeringen van beide rigtingen gevolgd. In het hierboven genoemde eerste tijdperk der financiële geschiedenis sedert 1848, werden de doorvoer- en scheepvaartregten en de accijns op het geslagt van varkens en schapen afgeschaft, werden het briefport en het binnenlandsch tonnegeld aanmerkelijk verminderd; doch een en ander niet dan tegen verhooging of verbetering van de opbrengst van andere belastingen.

Het liberale Kabinet, dat in 1862 optrad, bragt de aanzienlijke verhooging van de accijnsen op suiker en gedistilleerd in de plaats van den accijns op de brandstoffen en van de gemeenteaccijnsen, welke het voorstelde af te schaffen en waarvoor het ⅘ van de personele belasting aan de gemeenten afstond.

Doch toen een Kabinet van behoudende rigting in 1855 de afschaffing van den ganschen accijns op het gemaal en van het tonnegeld der zeeschepen voordroeg, stelde het niets in de plaats dan eene betrekkelijk onbeduidende verhooging van den suikeraccijns, naauwelijks het tiende gedeelte van de af te schaffen belastingen vertegenwoordigende.

Niet minder groot is het verschil van zienswijze der twee staatkundige rigtingen geweest ten aanzien van den weg, dien men volgen moest voor den aanleg der spoorwegen. De keus, welke men in 1860 deed, om de spoorwegen voor 's rijks rekening aan te leggen, is eene zeer dure keus geweest! Reeds bij de behandeling der spoorwegwet in dat jaar, werd opgemerkt, dat het rentenverlies groot zou zijn voor den Staat, wanneer hij zelf de spoorwegen aanlegde. Zóózeer is dit verlies gestegen, dat men de schade, welke de schatkist *jaarlijks* daardoor lijdt boven hetgeen de aanleg door concessionarissen, met subsidie en waarborg van renten, gekost zou hebben, veilig op meer dan *twee* millioen kan stellen.

Het valt ligt dit door bewijzen te staven. Men vergelijke, om een grondslag te hebben, het plan dat tegenwoordig ten uitvoer wordt gelegd, met dat hetwelk in 1859 was ontworpen.

Volgens de laatst gedane opgaven worden de geheele kosten van het eerste geraamd op ƒ 141,000,000. Daaronder is echter begrepen de Noord-Hollandsche Spoorweg en de verbinding daarvan met den Rijn-Spoorweg, die in het plan van 1859 nog niet voorkwamen. In 1860 raamde men voor den eersten 8 millioen; voor de aansluiting aan den Rijn-Spoor-weg wordt *thans* 10 millioen geraamd. (Memorie van Beantwoording van

het V. Verslag over de begrooting voor staatsspoorwegen voor 1868.) Een vroegere berekening stelde die kosten en ook de geheele uitgave veel hooger: zij schijnt herzien te zijn. Men neme dus de cijfers aan, welke de Regering nu opgeeft - ofschoon daarbij niet schijnt gedacht te zijn aan de zeer groote waarschijnlijkheid, dat, ook na de voltooijing van het ontworpene, nog gedurende vele jaren groote kosten voor uitbreiding en bijvoegingen aan de gebouwen, enz., noodzakelijk zullen zijn.

Trekt men de twee laatstgenoemde werken af, dan heeft men nagenoeg hetzelfde getal mijlen spoorweg, waarvoor in 1859 concessie was verleend, t.w. ongeveer 800. Daarvoor is geraamd ƒ 123,000,000.

Tot 31 December 1867 was, uit overschotten en Indische baten, daarvoor beschikbaar 84½ millioen. De Regering beweert dat de Indische geldmiddelen ook voor 1868 nog 12 millioen zullen kunnen opleveren. Men neme dit aan: er zal dan 96½ millioen aanwezig zijn. Voor het ontbrekende zal het bezwaar eener geldleening niet wel te ontgaan zijn. Renten heeft het tot dusver aangelegde kapitaal niet opgeleverd: althans niet van eenig noemenswaardig bedrag, en de vooruitzigten zijn nog niet veel beter.

Het kapitaal van 96½ millioen kost den Staat aan renten, berekend tegen 4 pCt. (zijnde het bedrag van 't geen door amortisatie bespaard kon worden)	ƒ 3,860,000
De ontbrekende som, ad 26½ millioen, zal wel 5 pCt. aan renten kosten. Dus	ƒ 1,325,000
te zamen	ƒ 5,185,000

aan jaarlijksche winstderving en aan rentebetaling, na voltooijing van de wegen.

Voor subsidiën ten behoeve der rivierovergangen was in 1859 aan de concessionarissen toegezegd	ƒ 23,600,000
Voor renten gedurende den tijd van aanbouw	ƒ 1,500,000
Het kanaal van Zuid-Beveland (in de 141 millioen van het tegenwoordige plan begrepen) werd geraamd op ƒ 2,400,000. Men stelle echter	ƒ 2,900,000
Dus zou de schatkist	ƒ 28,000,000

te betalen hebben gehad als de geconcessioneerde spoorweger voltooid waren geworden.

De rente daarvan, ad 4 pCt. berekend, bedraagt.	ƒ 1,120,000
Aan rentengarantie zou de Staat hebben moeten betalen jaarlijks	ƒ 3,537,000
Derhalve jaarlijksche lasten	ƒ 4,657,000

voor winstderving en rentebetaling.

Maar daarentegen bleef van de 96½ millioen, die nu voor de spoorwegen zijn besteed of bestemd, een bedrag over van 68½ millioen, vertegenwoordigende eene rentenwaarde, ad 4 pCt., van ƒ 2,740,000, De jaarlijksche last van ƒ 4,657,000 hiermede verminderende, blijft er slechts over ƒ 1,917,000 van dat bezwaar, terwijl het bezwaar dat het tegenwoordige plan, als het voltooid is, opleveren zal, op ƒ 5,185,000 moet berekend worden; dus *jaarlijks* ƒ 3,268,000 meer. Men stelle echter dat het bezwaar gegrond was, 't welk in der tijd tegen de voorwaarden der concessiën werd geopperd - dat namelijk eene rentegarantie van 4½ pCt. ontoereikend zou zijn geweest, om het benoodigde kapitaal bijeen te brengen - dat men welligt een millioen 's jaars meer daarvoor beschikbaar had moeten stellen, - ook dan nog zou de uitvoering door concessionarissen een grooter voordeel van ruim *twee* millioen 's jaars hebben opgeleverd.

Deze berekening is, in zeker opzigt, fictief te noemen. De kapitalen die, waren de voorstellen van 1859 aangenomen, tot amortisatie beschikbaar zouden zijn geweest, zouden zeer zeker in hun geheel die bestemming niet gekregen hebben. Reeds in 1859 werd, tegelijk met de spoorwegconcessiën, voorgesteld het Noordzeekanaal voor 's rijks rekening aan te leggen: de Noord-Hollandsche spoorweg, waarvan de aanleg in 1859 nog niet was voorgesteld, zoude, even als de verbetering van den Rotterdamschen waterweg, in volgende jaren ongetwijfeld evenzeer zijn aangelegd. Doch die werken, welke *nu* uitgevoerd worden, en waarvan de kosten de begrooting bezwaren, zijn in bovenstaande vergelijking ook niet onder de tegenwoordige uitgaven opgenomen: alleen de kosten van een genoegzaam gelijk getal mijlen spoorweg komen daarin voor. Zoo men wilde wijzen op de inkomsten, die de schatkist nu welligt uit de exploitatie der spoorwegen zal genieten, zou men, daartegenover, niet mogen voorbijzien dat de gelijksoortige inkomsten ook aan de andere zijde der vergelijking gesteld zouden kunnen worden: zij zouden toch in mindering zijn gekomen van de

som die de Staat voor rentenwaarborg zou hebben moeten uitkeeren.

De voorkeur derhalve, aan den aanleg van spoorwegen voor 's rijks rekening gegeven, is eene zeer kostbare zaak geweest: meer dan iets anders heeft zij noodeloos zware lasten op de schatkist gelegd. Het is niet meer dan billijk, dat de tegenwoordige ministers van binnenlandsche zaken en van financiën, die in 1860 als leden der Tweede Kamer zoozeer voor die keuze ijverden, thans in de gelegenheid zijn om de gevolgen van die keuze, in de eerste plaats, te ondervinden!

Doch men late die recriminatiën daar. Zij doen niet veel ter zake af. De feiten zijn niet ongedaan te maken: de tegenwoordige toestand ligt voor ons, en de maatregelen door de Regering te nemen, om zijne eischen te voldoen, mogen ter toetse worden gebragt.

In den toestand van onze geldmiddelen doet zich het een en ander voor, dat aan de uitdrukking van keizer Napoleon: ‘zwarte stippen’, herinnert.

Al dadelijk komen de geweldig groote uitgaven voor het krijgswezen, die treurige ziekte van onzen tijd, op den voorgrond.

De Staatsbegrooting voor 1868 vertoont ons een eindcijfer van 100 millioen: waarvan 93½ millioen voor Staatsuitgaven, en 6½ voor gemeenteuitgaven. Meer dan 25 millioen, dus meer dan *één vierde* van het geheel der Staatsuitgaven, worden bestemd voor militaire uitgaven. - De gewone staatsinkomsten worden geraamd (na aftrek van ⅘ van het personeel, welke tot de gemeentebelastingen behooren) op 65½ millioen. Derhalve worden nagenoeg ⅖ van die inkomsten voor het krijgswezen gevorderd.

Het zou niet ligt vallen, een tweede voorbeeld aan te wijzen van zoodanige evenredigheden tusschen uitgaven voor het krijgswezen en de financiële krachten van den Staat, wiens legermagt geheel op voet van vrede is ingerigt. Het is waar, op de militaire budgetten komen eenige uitgaven voor, die men buitengewone noemt; de minister van financiën spiegelt zelfs eene vermindering daarvan voor, welke in 1869 zou kunnen plaats vinden. Wie dit uit de mededeelingen, door de hoofden der militaire departementen gedaan, kan bevestigen, zal een moeijelijk raadsel hebben opgelost. Die zoogenaamde buitengewone uitgaven zullen gedurende vele jaren nog wel zeer gewoon zijn.

Neemt men het koloniaal budget ook in aanmerking, dan verkrijgt men de volgende evenredigheden.

De staatsbegrooting vertoont aan uitgaven een eindcijfer van		93½ millioen.	
De Oost-Indische begrooting		110 millioen.	
	te zamen	203½ millioen.	
Daarvoor wordt voor het krijgswezen gevorderd:			
Voor het moederland		25 millioen.	
Voor Oost-Indië		29 millioen.	
Voor West-Indië ruim			7 ton.
	te zamen	54 millioen	7 ton.

nagenoeg 55 millioen.

Dus ook meer dan één vierde van de gezamenlijke uitgaven.

De inkomsten worden geraamd op 65½ millioen voor het moederland, en op 120½ millioen voor Nederlandsch-Indië. Te zamen 186 millioen aan inkomsten van het dienstjaar, waarvan 55, dus veel meer dan *één vierde*, voor het krijgswezen benoodigd zijn.

Kan men ter goeder trouw beweren, dat deze verhoudingen het bewijs opleveren van karigheid in het regelen der militaire uitgaven?

Toch verlangt men meer, en de Regering die voor 1868 hare eischen voor dit onderdeel lager dan voor 1867 stelde, heeft deswege vrij wat verwijten te verduren. Het is waar, die matiging steekt heel wat af bij den hoogen toon, die in het voorjaar van 1867 werd gevoerd: het vaderlandslievend hart schijnt eenigzins in de schoenen gezonken te zijn, nu men over de realiteit staat!

Doch niet alleen voor het krijgswezen wordt zooveel verlangd. Ook voor alle overige takken van de staatsdienst schier vraagt men meer; en, gelijk reeds is opgemerkt, het koloniale budget wordt met *vijf* millioen verhoogd. De toestand waarin groote Maatschappijen zich bevinden, is niet geschikt om de zorgen van den minister van financiën te verminderen. De Staat kan die ondernemingen niet aan haar lot overlaten.

Maar wat doet men nu voor de inkomsten? Niets!

Noch in Nederlandsch-Indië, noch in het moederland wordt aan verbetering der inkomsten gedacht. De Regering brengt niet alleen *twee* batige sloten van Indië onder de middelen tot dekking der uitgaven dat wat van 1865 en 1866 nog overig

is, en dat wat men in 1868 nog hoopt te ontvangen: niet alleen een *verkregen* en een *verwacht* batig slot: zij voegt er nog eene derde categorie bij: een *problematiek* batig slot, dat zij hoopt te kunnen ontleen aan het zoogenaamd administratief kapitaal van Nederlandsch-Indië. Voor de toekomst rekent zij... op mogelijke verhooging van de Indische bijdragen!

Bevestigt die handelwijze niet ten volle de meening van hen, die beweren dat wij teruggevoerd worden op den weg, waarop in het tijdperk van 1830 tot 1840 de financiën te gronde zijn gerigt? Kan de Regering het verwijt ontgaan, dat zij wel den moed heeft om op de vaderlandsliefde der natie te steunen en op hare wenschen tot voltooijing, op uitgebreide schaal, van de aangevangen groote werken naauwlettend acht te slaan, maar niet den moed om haar te zeggen, dat de tijd gekomen is, waarop zij in de beurs zal moeten tasten, ten gevolge van dat al te sterk drijven tot vermeerdering der uitgaven, waarop straks gewezen is? niet den moed om haar te zeggen, dat zij nieuwe offers zal moeten brengen, als zij hare onafhankelijkheid beter wil gewaarborgd hebben, dan nu het geval is, niettegenstaande het feit dat ⅖ van het nationaal inkomen reeds nu voor het defensiewezen worden aangewend?

Er wordt *niets* van dien aard gedaan. Men behelpt zich met expedienten; de mogelijkheid van onvoorziene rampen wordt geheel uit het oog verloren, hoewel de veepest, bij voorbeeld, nog zóó kort geleden daaraan zoo gevoelig herinnerd heeft!

Kan men redelijkerwijze op verhooging der Indische bijdragen rekenen? Eene geheel onverwachte rijzing der koffijprijzen bragt ons ongedachte hulp in 1849: is het rationeel, daarop nu te rekenen? Is het denkbaar, dat men terugkeere tot het stelsel om Indië uitsluitend ten profijte van Nederland te exploiteren? Zóó weinig, dat zelfs deze Regering het noodig acht, het Indisch budget van uitgaven met *vijf* millioen te verhoogen, niettegenstaande zij de inkomsten van Indië lager dan voor 1867 meent te moeten ramen!

Zoekt men welligt hulpbronnen voor de toekomst in uitbreiding of zoogenaamde verbetering van de gouvernements cultures? Er is niets van gebleken tot dusverre. Hij, die zich de mogelijkheid daarvan voorstelt, mag zich op groote teleurstelling voorbereiden. Men moge jammeren en treuren zooveel men wil over den invloed dien de *voortgang van de denkbeelden*

op dit terrein heeft uitgeoefend, - de man die in Indië tegen die denkbeelden krachtig zou durven oproeijen -, die nieuwe cultures zou willen doen aanleggen voor gouvernements rekening op den tot dusver gebruikelijken voet, dat is met geheel ontoereikende en onevenredige belooning voor den inlander, en met de rotting er bij om zijn werklust aan te moedigen -, die man is niet te vinden. Verbetering is mogelijk in de gouvernements cultures: maar niet anders dan ten koste van groote geldelijke offers: ruimer belooning voor den inlander, of vrijstelling van landrenten en heerediensten. En waar blijft dan de winst?

De expediënten, waartoe de Regering hare toevlugt neemt, zijn in het voorloopig Verslag over de staatsbegrooting aan zeer juiste critiek onderworpen. Het is overbodig die hier te herhalen. Al ware die critiek ongegrond - al bestond de mogelijkheid, dat men, zonder de Indische administratie te belemmeren, de som van *negen* millioen aan de Indische kassen ontnam, gelijk de Regering voorstelt, dan nog is de maatregel in de hoogste mate onstaatkundig. Men mag toch vragen, of de politieke toestand van Europa, reeds op het oogenblik waarop de begrooting ontworpen werd, en vooral in het tegenwoordig tijdsgewricht, van dien aard is, dat eene reserve voor tijden van plotseling opkomende behoefte overbodig moet worden geacht. In de laatste jaren had men eene krachtige reserve in de baten die tot amortisatie bestemd werden. Bij onvoorziens opkomenden storm kon de Regering, door het tijdelijk staken der inkoopen tot amortisatie, de toekomst met meer gerustheid onder de oogen zien. Hoe zal het zijn, als niet alleen alle overschotten tot den laatsten penning toe worden verteerd, maar ook de Indische schatkist tot op den bodem toe wordt geledigd, en die bodem nog eens en nog eens wordt afgeschraapt, elke noodpenning dus bij voorraad wordt uitgegeven? Mag dat staatswijsheid heeten?

Wie in den loop van dit jaar zich in den vreemde heeft begeven, heeft ruimschoots de gelegenheid gehad, waar te nemen, welk gevolg de diplomatieke verwikkelingen, waartoe Luxemburg aanleiding gaf, hebben gehad op het prestige van den Nederlandschen naam in het buitenland. Zal dat er op beteren, als men ziet welke de weg is, dien Nederland op het punt is in te slaan, nu de financiële voorspoed der laatste jaren bedreigd wordt? bedreigd niet door onvoorziene of onverwachte omstandigheden, maar enkel en alleen door de ge-

volgen van handelingen, voortgevloeid uit de verandering van inzigten, welke bij de gansche natie plaats greep, toen de Indische Pactolus zijne gulden golven zoo mild voortstuwde?

Ware de Regering energiek opgetreden - had zij niet hare toevlugt genomen tot ijdele voorspiegelingen van *mogelijke* hulp, die *misschien* met den tijd uit Indië zou kunnen komen, zij zou èn haar eigen prestige hebben verhoogd, èn aan het buitenland het bewijs hebben geleverd, dat Nederland nog kracht tot handelen heeft. Het ziekelijk voortsukkelen op den ouden weg - het terugkomen op plannen tot verbetering van het defensiestelsel, eerst met zóóveel ophef aangekondigd, - het hunkerend terugzien naar de oude Indische vleeschpotten, terwijl men door zijne eigene daden doet blijken van zijne overtuiging, dat de vroeger aangewende middelen om die vleeschpotten gevuld te houden, niet meer van onzen tijd zijn, - dat alles zal eene juist tegenovergestelde werking hebben. - Wil men, in plaats van te handelen, zich bepalen bij ijdel beklag over de lasten der nalatenschap die men aanvaardde, de vraag zou gepast zijn: waarom ze dan aanvaard?

Meer dan eens is er op gewezen, dat de taak niet gemakkelijk zou zijn voor den minister van financiën, die zou moeten aankondigen, dat de Indische bijdragen ons ontvallen. Dat verschijnsel zien wij nu: - nog eens zij het gezegd - ten gevolge van de voortdurende verhooging van de Indische begrooting van *uitgaven*; niet ten gevolge van vermindering der Indische *inkomsten*: en het is het tegenwoordig conservative Kabinet, dat op dien weg de grootste schreden doet. Daarover kan men geen verwijt maken: de behoeften aan Indië moeten vervuld worden. Maar wat afgekeurd moet worden is, dat de Regering, welke dus het *batig slot* doet vervallen, zelfs geene poging aanwendt, geen voornemen zelfs aankondigt, waaruit men afleiden kan, dat zij inziet, welken weg zij bewandelt.

P.P. VAN BOSSE.

Alexis de Tocqueville.

II.

Wat ons in Tocqueville's leven en werken bovenal treft, is de eenheid die alles bezielt. De physiologie der democratie is voor hem eene levensstudie geweest. Van zijne jeugd tot aan het graf heeft deze studie hem als 't ware vervolgd. Overal hebben de gedachten over de toekomst der maatschappij zijn geest vervuld: zoowel in de onmetelijke wouden van Noord-Amerika als in de stille omgeving van zijn voorvaderlijk kasteel; zoowel in 't gewoel van het politieke leven als onder den zuidelijken hemel van Sorrento en Cannes. Alle zijne krachten schijnen zich in dat éene middenpunt te hebben zamengetrokken. Die eenheid en de vastheid van overtuiging, welke haar gevolg is, geeft aan zijne werken eene zeldzame aantrekkelijkheid. Maar in haar is welligt tevens zijne zwakheid gelegen. Zij heeft hem somtijds verleid om een onbetwistbaar belangrijk verschijnsel als het eenige belangrijke te beschouwen en om aan de democratie toe te schrijven wat misschien zonder haar invloed even goed zou ontstaan zijn. Van daar dat sommige zijner redeneringen iets subtiels hebben en dat zoo licht als schaduw dikwijls te sterk is aangebragt. En men vergete ook niet dat hem vooral de toestand van Frankrijk bij zijne studiën voor den geest is geweest. Doch men kan dit alles toegeven en tevens erkennen dat deze schrijver met eene groote scherpzinnigheid het karakter van de maatschappelijke en staatkundige beweging onzer dagen heeft doorgrond en dat de juistheid zijner beschouwingen door de gebeurtenissen van onzen tijd tot heden toe, meer bevestigd dan gelogenstraft is geworden.

Alexis de Tocqueville geeft aan het woord *democratie* eene

ruime beteekenis. Zij valt voor hem niet te zamen met een bepaalden regeringsvorm. Onder de meest verschillende phasen kan de democratie zich openbaren en eene natie kan zeer wel democratisch zijn, al heeft een monarch of een despoot het gezag in handen. Als gewigtig sociaal verschijnsel is de democratie in Tocqueville's oogen niets anders dan *de gelijkheid der toestanden*: '*l'égalité des conditions*'; de meer en meer veldwinnende rigting der maatschappij om de scherpe grenzen, die vermogen, rang en stand onder de menschen hebben getrokken, uit te wisschen, om de klassen der bevoorregten en niet-bevoorregten of van alles misdeelden elkander allengs te doen naderen. Niets heeft hem in de Vereenigde Staten meer getroffen dan deze gelijkheid. Daar heeft hij opgemerkt welk een grooten invloed dit verschijnsel op den gang der maatschappij uitoefent, zoowel op hen die regeren, als op hen die geregeerd worden. Doch niet alleen in het staatsleven is die invloed te bespeuren. Het geheele maatschappelijk organisme in al zijne bestanddeelen is er van doortrokken.

'Weldra,' zoo spreekt Tocqueville in de inleiding zijner 'Démocratie en Amérique' 'erkende ik, dat dit zelfde feit zijn invloed veel verder uitstrekt dan tot de politieke zeden en wetten, en dat zijn gezag niet minder groot is in het private leven dan in het bestuur van den Staat; dat het eigenaardige meeningen, gevoelens en gewoonten doet ontstaan en in alles wat het niet zelf heeft voortgebragt eene wijziging te weeg brengt. Naarmate ik de amerikaansche maatschappij waarnam, zag ik aldus meer en meer in de gelijkheid der toestanden het scheppend feit, waaraan ieder bijzonder feit zijn oorsprong scheen te ontleenen en dat zonder ophouden weder voor mij oprees als een middenpunt, waartoe alles wat ik opmerkte, kon worden teruggebragt.

Toen wendde ik mijne blikken naar ons halfrond en het kwam mij voor, dat ik daar iets analoogs bespeurde met het schouwspel dat de nieuwe wereld mij aanbood. Ik zag er de gelijkheid der toestanden, welke, zonder dat zij daar, even als in de Vereenigde Staten, reeds hare grenzen had bereikt, niettemin dagelijks meer die grenzen naderde en dezelfde democratie, die den scepter zwaaide over de amerikaansche maatschappij, scheen mij toe in Europa met spoed hare handen naar het gezag uit te strekken.

Eene groote democratische omwenteling wordt in ons mid-

den bewerkt. Allen zien haar, maar allen beoordeelen haar niet op dezelfde wijze. Sommigen beschouwen haar als iets nieuws en toevalligs en hopen haar voortgang te kunnen stuiten; anderen houden haar voor onwederstaanbaar omdat zij hun toeschijnt het meest bestendig voortschrijdende, het oudste en het blijvendste feit te zijn, dat de geschiedenis oplevert.'

Tocqueville behoort tot hen, die de zegepraal der democratie onvermijdelijk achten. Voor hem, die aandachtig den loop der wereldgeschiedenis nagaat is, naar zijne meening, geen andere opvatting mogelijk. Sedert eeuwen heeft de ontwikkeling der maatschappij de toenemende gelijkheid tot resultaat gehad. Alles heeft der democratie gediend. Als voorbeeld beroept hij zich vooral op Frankrijk. Zeven eeuwen geleden berust de magt nog bij weinigen; de grondeigendom beheerscht alles; de ruwe kracht voert de heerschappij. Maar allengs komt een nieuw element verandering aanbrengen. De politieke magt der geestelijkheid breidt zich uit. Zij kent geen onderscheid van rang en stand; hare gelederen zijn voor ieder geopend; arm en rijk, *roturier* en *seigneur* zijn voor haar gelijk en de lijfeigene, die in eene voortdurende slavernij zuchtte, ziet zich als priester niet zelden geplaatst boven edelen en koningen.

Met den voortgang der beschaving worden de betrekkingen tusschen de menschen onderling veelzijdiger en meer zamengesteld; de behoefte aan wetten openbaart zich; de invloed der regtsgeleerden neemt toe; wederom is eene groote schrede afgelegd op de baan der gelijkheid; de klasse der *legistes* bestaat uit lieden van lage afkomst, maar koningen en baronnen achten het niet beneden zich hen in hun raad op te nemen.

Terwijl de koningen zich te gronde rigten met gewaagde ondernemingen en de adel in onderlinge veeten wordt uitgeput, vermeerdert de rijkdom der handeldrijvende *roturiers*. Het geld begint een belangrijke rol in staatszaken te spelen, en de financiers worden eene politieke magt, die men genoodzaakt is te vriend te houden, al veracht men ze ook heimelijk.

Allengs laat ook de beschaving van den geest hare regten gelden; wetenschappen en kunsten worden beoefend; het is niet meer alleen de physieke kracht, die aanspraak geeft op het gezag. Eveneens neemt de waarde eener aanzienlijke geboorte af. In de elfde eeuw is de adel nog een onschatbare zaak; in de dertiende eeuw wordt hij reeds voor geld verkrijgbaar gesteld. Langzamerhand gaat de politieke magt des adels verloren; zijn

eigen handelingen bevorderen zijn ondergang. In zijne twisten met het koningschap, maakt hij soms gemeene zaak met het volk en versterkt daardoor de magt van zijn bondgenoot; meestal echter staat hij tegenover het volk en sluit de souverein zich aan het laatste aan om de magt des adels te fnuiken. Aldus wordt op verschillende wijze het politiek onderscheid tusschen adel en volk weggevaagd. Beide naderen elkander; de een daalt, de ander rijst; weldra is de adel geene zelfstandige magt meer in den staat en buigt hij zich met het volk voor één meester.

Alle gewigtige gebeurtenissen en ontdekkingen in de nieuwere geschiedenis, hebben ten voordeele dezer nivellerende rigting gestrekt. Zoo heeft de uitvinding der vuurwapenen edelman en boer op het slagveld gelijk gemaakt. Zoo heeft de ontdekking der boekdrukkunst niet alleen in de wetenschappelijke wereld maar ook op sociaal gebied een ontzaggelijke omwenteling veroorzaakt, door de bronnen van kennis en verlichting onder het bereik van allen te brengen. Zoo is ook het protestantisme door de opheffing van het monopolie der geestelijkheid, die alleen den weg ten hemel wilde aanwijzen, een magtige hefboom der democratie geworden. Zoo heeft de ontdekking van Amerika tallooze nieuwe wegen tot fortuin geopend en den onbekenden avonturier in staat gesteld rijkdom en magt te verkrijgen.

In naauw verband met dit alles staat ook de toeneming der materieele welvaart. Het grondbezit, vroeger de voornaamste, ja, de eenige rijkdom, heeft allengs door de buitengewone uitbreiding van den bewegelijken eigendom, een ondergeschikte plaats ingenomen. Daarenboven is in de meeste landen van Europa de grond niet meer in 't bezit van enkele bevoorregten, maar onder velen gesplitst en verdeeld geworden. Handel en nijverheid hebben een ongekende vlugt genomen; vermeerdering van behoeften is gevolgd en tevens vermeerdering van de middelen om die behoeften te bevredigen. Wat vroeger slechts door weinigen kon genoten worden, valt thans onder het bereik van velen. De zucht naar materieel welzijn, waardoor vooral onze tijd zich kenmerkt, prikkelt tot grootere inspanning aan. Ieder streeft er naar om het genot, dat anderen hebben, ook zelf deelachtig te worden. Zoo is ook ten aanzien van vermogen, de afstand tusschen de bevoorregte en de misdeelde klasse zeer afgenomen.

Aldus schrijdt in den loop der eeuwen de gelijkheid tusschen de menschen langzaam maar zeker voorwaarts en neemt het verschil in magt, rang, ontwikkeling en vermogen dagelijks af. En dit verschijnsel, dat vooral in Frankrijk met zekerheid is na te wijzen, doet zich overal elders in Europa in meerdere of mindere mate voor. Alles werkt zamen om de democratie te verheffen. Iedereen brengt daartoe bij; niet alleen zij, die in hare gelederen hebben gestreden, maar zelfs zij, die zich als hare vijanden hebben voorgedaan; allen zijn met den stroom medegegaan; allen hebben, bewust of onbewust, de zaak der democratie gediend. Geene menschelijke magt is in staat zich tegen haar te verzetten. Zij is, volgens Tocqueville's uitdrukking, een providentieel feit.

Zou het dan niet onverstandig zijn, aldus redeneert Tocqueville verder, te gelooven, dat eene sociale beweging, die van zoolang dagteekent, zou kunnen worden gestuit? Meent men inderdaad, dat de democratie, na het leenstelsel vernietigd en de koningen overwonnen te hebben, voor de burgerklasse en de rijken zal terugdeinzen? Zou zij stil staan, juist op het oogenblik, dat zij zelve zoo magtig en hare bestrijders zoo zwak zijn geworden?

Neen, het zou dwaasheid zijn dit te gelooven. Aan de democratie, men moge het betreuren of niet, behoort de toekomst. En op zich zelve is deze triomf geen ongunstig verschijnsel. Schitterende bladzijden moge in de geschiedenis van vroegere tijden voorkomen, toen de aristocratie den scepter voerde en een scherpe tegenstelling tusschen de regerende klasse en de massa des volks bestond. Maar de schaduwzijde van die thans voor altijd verdwenen toestanden was niet minder groot. De democratie is bestemd de klove te dempen, welke eene stuitende ongelijkheid tusschen menschen van gelijke beweging had doen ontstaan. Zij is de verwezenlijking van de idee der regtvaardigheid. Daarin ligt hare kracht en hare schoonheid. Wie kan het ten kwade duiden, dat het menschdom naar eene meer gelijke verdeeling van goederen en regten streeft; dat de waarde van het individu meer wordt erkend; dat de volkeren zelven, in plaats van zich blind te laten leiden, invloed op hunne bestemming en ontwikkeling willen uitoefenen? In de eeuwen van gelijkheid, die aanstaande zijn, zullen minder uitstekende persoonlijkheden verrijzen, maar kennis en verlichting zullen daarentegen meer het

gemeen goed van allen worden. De maatschappij zal een minder schitterend schouwspel aanbieden, maar zij zal tevens minder ellende van ligchaam en geest ten toon spreiden. Daar zal minder energie, minder geestdrift, maar tevens grootere zachtheid van zeden gevonden worden; meer ondeugden, maar minder misdaden. De democratische maatschappij is welligt minder verheven dan de vorige, maar zij is regtvaardiger. Men kan zich eene dergelijke maatschappij ook zeer goed voorstellen als volkomen vereenigbaar met eerbiediging van ieders regten en met ontzag voor de wet en eerbied voor het staatsgezag. Want de wet is het eigen werk van het volk en eene regering is noodzakelijk om de wetten te handhaven en voor inbreuk op het regt te waken, en die noodzakelijkheid wordt door het gezond verstand van het volk begrepen. Het ideaal der democratie is derhalve de verspreiding van welvaart en geluk onder *allen*.

Doch men scheppe zich geene illusiën. De democratie is nog verre verwijderd van het ideaal, dat zij zou kunnen bereiken. Tegenover de voordeelen, die zij ongetwijfeld medebrengt, staan niet minder groote gevaren. En het is van het uiterste belang zich die gevaren levendig voor den geest te brengen, omdat van een juist inzigt in den toestand de toekomst der beschaafde wereld afhangt.

Het is die vrees voor de rampen, waarmede de democratie de maatschappij bedreigt, welke telkens als eene sombere verschijning voor Tocqueville's verbeelding is opgerezen, en hem in den aanvang zijner ‘Démocratie en Amérique’ de woorden heeft doen nederschrijven: ‘Le livre entier qu'on va lire a été écrit sous l'impression d'une sorte de terreur religieuse produite dans l'âme de l'auteur par la vue de cette révolution irrésistible qui marche depuis tant de siècles à travers tous les obstacles et qu'on voit encore aujourd'hui s'avancer au milieu des ruines qu'elle a faites.’

Tocqueville, wij wezen er reeds vroeger op, is bevreesd dat het streven der volken naar de *gelijkheid* hen de *vrijheid* zal doen miskennen en dat zij aan hun rusteloos verlangen om de eerste te bezitten, niet aarzelen zullen de tweede op te offeren. Dit gevaar en de noodzakelijkheid om zoo mogelijk het te voorkomen, maken het hoofdthema uit, waarom alles wat hij geschreven heeft, zich beweegt.

Volgens Tocqueville zijn velen ten onregte voor de democra-

tie beducht, omdat zij meenen dat de toenemende gelijkheid en de daarmede gepaard gaande vermeerdering van den volksinvloed tot anarchie zal leiden. Van die zijde dreigt het minste gevaar. Wat de hedendaagsche maatschappij van de democratie bovenal te duchten heeft is niet anarchie maar drukkende centralisatie, zoowel op staatkundig als op intellectueel en zedelijk gebied[1]; niet bandelooze vrijheid maar slaafsche onderwerping; niet veranderlijkheid maar chineesche eenvormigheid. De gelijkheid toch heeft twee voorname gevolgen. Eensdeels wekt zij de zucht naar onafhankelijkheid op en deze begeerte is dikwijls zoo sterk, dat zij tot anarchie overslaat; anderdeels bevordert zij de onderwerping van allen aan een krachtig georganiseerd gezag. Deze laatste strekking nu valt veel minder in het oog omdat zij de rust der maatschappij niet stoort, en vandaar laat men zich ongemerkt door haar meêslepen. En het is om die reden bijzonder noodzakelijk, vooral op dit minder zigtbaar, maar inderdaad veel doodelijker gevaar opmerkzaam te maken en zijn oorzaken bloot te leggen. Die oorzaken zijn niet moeijelijk aan te wijzen. De democratische ideën bevorderen uit haar aard de concentratie van het gezag. De democratie heeft geen begrip van magten tusschen den souverein en het volk, gelijk die in eene meer aristocratische staatsregeling bestaan. Zij haat alles wat slechts eenigzins naar privilegie gelijkt, en heeft eene groote voorliefde voor uniformiteit. Want de alle aan elkaâr gelijk zijnde individuen zijn zeer naijverig dat de een meer magt en invloed zal verkrijgen dan de ander. De hartstogt van het materieel welzijn, die de geheele maatschappij doordringt en waardoor men ook de ongelijkheid van vermogen tracht te verminderen, heeft ten gevolge, dat het volk zich bij voorkeur met zijne private zaken bezig houdt en eene sterke neiging aan den dag legt om zich aan het politieke leven te onttrekken. Die hartstogt doet mede eene groote begeerte naar rust ontstaan en wekt een afkeer op voor alles wat naar politieke woelingen en twisten zweemt. Ieder individu gevoelt zich daarenboven op zich zelf zwak en onmagtig; hij ontbeert den steun der corporatiën en standen, waardoor hij vroe-

1 Men herinnert zich op welke voortreffelijke wijze dit zelfde denkbeeld later is uitgewerkt door Tocqueville's vriend en geestverwant John Stuart Mill, in zijn bekend werk: ‘on Liberty’. Bij al het verschil van voorstelling is het o.i. onmogelijk, bij de lectuur van dat werk, den grooten invloed niet op te merken, dien Tocqueville's beschouwingen op den engelschen wijsgeer hebben uitgeoefend.

ger zijne regten kon doen gelden; en daarom zoekt hij hulp en bescherming bij een krachtig gezag, dat allen in toom houdt en het geheele volk vertegenwoordigt. De burger verdwijnt op die wijze in de maatschappij. ‘A mesure,’ zegt Tocqueville, ‘que les conditions s'égalisent chez un peuple les individus paraissent plus petits et la société semble plus grande, ou plutôt chaque citoyen, devenu semblable à tous les autres, se perd dans la foule et l'on n'aperçoit plus que le vaste et magnifique image du peuple lui-même.’

Alles loopt dus zamen om in de democratie de vestiging van een alleenheerschappij te bevorderen. En op dat gezag zijn de volken niet naijverig omdat het, als uit den wil der meerderheid voortgesproten, hun eigenliefde niet kwetst. Het is hun eigen souvereiniteit, die zij op 't gouvernement overdragen. De menschen van dezen tijd twisten dikwijls over de vraag, aan welke handen zij die souvereiniteit zullen toevertrouwen. Maar wanneer zij eenmaal dat punt hebben beslist, is er onder hen weinig verschil van meening over den omvang van het gezag, dat het gouvernement mag uitoefenen. Allen hellen er toe over om zich het gouvernement voor te stellen als ‘un pouvoir unique, simple, providentiel et créateur.’

In verband hiermede zal men dan ook kunnen opmerken, dat het centraal gezag, zoo het zijne natuurlijke neiging om zich uit te breiden, volgt, de gelijkheid steeds begunstigd heeft, omdat het als 't ware instinctmatig gevoelt, dat het daarin zijn voornaamsten steun vindt. Een dergelijk gouvernement zal speculeren op al de slechte neigingen en hartstogten der democratie; het zal de onverschilligheid in de publieke zaak aanmoedigen en langzamerhand het overblijfsel der locale vrijheden vernietigen. Het zal al zijne krachten inspannen om het materieel geluk der natie te bevorderen en de zucht naar rust en zekerheid te doen toenemen. En hoe behendiger zulk een gouvernement van de tijden en omstandigheden weet gebruik te maken, des te grooter wordt het gevaar voor een drukkend, alle individueele kracht en energie belemmerend despotisme. De aard van dit despotisme zal echter verschillend zijn van dat van vroegere eeuwen. Het zal minder hevig en minder wreed wezen, zoowel omdat de alleenheerscher geene tegenwerking ondervindt en daar geen der burgers bijzondere magt of rijkdommen heeft, hij van hen weinig te vreezen heeft, alsook omdat de gelijkheid der maatschappelijke toestanden en

de afwezigheid van scherpe tegenstellingen tevens eene grootere zachtheid van zeden bevordert. Het moderne despotisme zal dus zachter zijn, maar tegelijk veel drukkender. Het zal meer den vorm aannemen eener voogdij, maar het zal den mensch tevens meer verlagen. Het despotisme van vroegeren tijd had eene meer beperkte spheer; het was bovenal op politieke magtsoefening gerigt en deinsde voor de grootste gruwelen niet terug, zoo het in die spheer belemmering ondervond. Maar daarbuiten liet het aan de individuen nog eene zekere mate van vrijheid, en bemoeide zich niet met hunne private belangen. Het democratisch despotisme heeft daarentegen de neiging om niets als zijner aandacht onwaardig te beschouwen. Het wil, en het volk zelf geeft daartoe aanleiding, in alles de rol eener voorzienigheid spelen. Het doordringt de geheele maatschappij en niets is voor hare voogdij zeker. Het wil alles zelf doen en laat geene ruimte over voor de ontwikkeling van het individu. De ordelijke, zachte en rustige slavernij die het gevolg van dien toestand zal zijn, kan daarenboven uitstekend overeengebragt worden met het behoud van eenige vormen der vrijheid, waardoor het volk in den waan wordt gebragt dat het nog invloed op het staatsbestuur uitoefent, terwijl die invloed inderdaad geheel denkbeeldig is. Niets is dus gemakkelijker dan de vereeniging der volkssouvereiniteit met eene centralisatie zóo drukkend en verlagend, dat men te vergeefs in de geschiedenis hare gelijkenis zou zoeken.

Het despotisme is derhalve het meest in een democratischen tijd te vreezen. Maar deze neiging tot centralisatie, hoe sterk ook, is niet onoverwinnelijk. Het voorbeeld van de Vereenigde Staten, waar de democratie het verst is gevorderd, leert ons dat de vrijheid niet onbestaanbaar is met de gelijkheid. Daarenboven kunnen onderscheiden bijzondere en bijkomende oorzaken hierbij van grooten invloed zijn. Een volk dat de vrijheid heeft gekend vóordat de gelijkheid zich begon te verheffen, dat dus in de leerschool der vrijheid is opgevoed en deze op prijs heeft leeren stellen, zal daarin een uitstekend tegenwigt voor de gevaren der gelijkheid vinden. De engelsche volkplanters, welke drie eeuwen geleden in de onbewoonde vlakten der nieuwe wereld eene democratische maatschappij stichtten, waren reeds sedert geruimen tijd in het moederland gewoon aan deelneming in het publieke leven; zij kenden de jury, bezaten de vrijheid van spreken en schrijven en hadden een zeer ontwikkeld begrip

van regt en persoonlijke vrijheid. Hunne vrije en krachtige instellingen en zeden bragten zij in Noord-Amerika over en handhaafden ze tegen inbreuken door het staatsgezag. Wanneer daarentegen de gelijkheid zich heeft ontwikkeld bij een volk dat nimmer of niet meer sedert geruimen tijd de vrijheid heeft gekend, dan staat niets aan de sterke uitbreiding van het centraal gezag in den weg. De vroegere zeden en gewoonten toch van een zoodanig volk hebben het reeds lang voor al de nadeelige gevolgen der democratie voorbereid. Men heeft dit op het vaste land van Europa zien gebeuren, alwaar de gelijkheid reeds door het absolute koningschap was ingevoerd lang vóordat het volk begrip van vrijheid begon te krijgen. En vooral is dit het geval bij die natiën, waar de gelijkheid reeds lang voorbereid, eindelijk door middel eener hevige revolutie de overwinning heeft behaald. De volksmassa welke dan bovendrijft, bezit noch het talent van organiseren, noch de bekwaamheid om zich zelve te besturen en ziet weldra in een krachtig gouvernement het eenige middel van behoud, te meer daar juist na eene revolutie de behoefte aan orde en rust zich 't meest doet gevoelen. De centralisatie wordt in zulke omstandigheden inderdaad onvermijdelijk en niets is dan ook natuurlijker, dan dat Napoleon in zijne handen alle gezag heeft vereenigd. Tusschen het volk en den souverein stonden geene ligchamen meer in; de eenige magten welke nog tot tegenwigt hadden kunnen dienen, de adel en de haute bourgeoisie, waren in den storm der revolutie te gronde gegaan en het souverein gezag verviel dus van zelf aan den eersten Consul. De Amerikanen daarentegen die geene revolutie hadden gekend en van den aanvang af zich zelven hadden bestuurd, zijn nooit in de noodzakelijkheid geweest om den Staat, al ware 't ook tijdelijk, met hunne voogdij te belasten.

Van niet minder grooten invloed is de mate van kennis en ontwikkeling die een volk bezit. Zij moet reeds een tamelijk hoogen trap bereikt hebben om een volk in staat te stellen zijn onafhankelijkheid te bewaren, zonder dat de orde gevaar loopt. Niets is meer bevorderlijk voor centralisatie dan onkunde van het volk. Want het gouvernement is zelfs in tijden van geringe verlichting ten dien aanzien ver boven het volk verheven, daar het gemakkelijk de meest verlichte elementen tot zich trekt, en zoo het binnenslands geene bekwame dienaren kan vinden, ze des noods daarbuiten zoekt. Bij een democratisch en onwetend volk zal zich derhalve altijd een ontzaggelijk

verschil openbaren tusschen de intellectueele bekwaamheden van den souverein en het volk. En daardoor verkrijgt uit den aard der zaak de souverein eene dubbele magt.

Bij die volken verder, welke door hunne ligging meermalen aan zware oorlogen zijn blootgesteld, zal de neiging tot centralisatie sterker zijn dan bij die, welke weinig daarvan te vreezen hebben. Centralisatie toch verzwakt wel is waar op den langen duur het gouvernement zelf en ontzenuwt de maatschappij. Maar zij is niettemin het best in staat om op een gegeven tijd en plaats gemakkelijk en snel groote ondernemingen uit te voeren. Deze behoefte nu doet zich het meest gevoelen in tijden van oorlog. Vandaar dat alle militaire genieën de centralisatie liefhebben, omdat deze hunne krachten vermeerdert, en omgekeerd zijn alle centraliserende genieën voorstanders van den oorlog, omdat deze de volken noodzaakt alle magt in de handen van het staatsgezag zamen te trekken.

Er is eindelijk nog eene voorname oorzaak, waardoor bij de democratische volken het absolutisme kan worden tegengewerkt of bevorderd. Zij is gelegen in de afstamming van den souverein en in zijn karakter. Is aan het hoofd eener natie een erfelijk koningschap geplaatst dat nog door zijne traditiën met de oude aristocratische orde van zaken zamenhangt, dan zal juist daarin eenige belemmering voor de centralisatie ontstaan. De vorst zelf zal dan door zijne opvoeding, zijne gewoonten en de herinneringen van zijn geslacht meer overhellen tot gevoelens welke de ongelijkheid der toestanden in het leven roept, terwijl daarentegen het volk door zijn socialen toestand dagelijks streeft naar de verwezenlijking der gelijkheid. In dat geval ziet men dikwijls de burgers naijverig op de vermeerdering van centralisatie en zeer gehecht aan hun onafhankelijkheid, niet alleen omdat zij vrij willen zijn, maar vooral omdat zij de gelijkheid niet willen verbroken zien. Het tegendeel gebeurt, wanneer aan het hoofd van den Staat zich een vorst bevindt, die aan zijne daden en niet aan zijne geboorte de regering te danken heeft. Uit het volk voortgesproten, is hij door zijne afkomst, zijne vooroordeelen en belangen onafscheidelijk verbonden met de zaak der gelijkheid, en het volk dat in hem zich zelf ziet vertegenwoordigd, stelt daarom in hem een grenzeloos vertrouwen en meent dat alles wat het hem toestaat, ten beste komt van het volk zelf. Men kan dus als regel stellen, dat in eene democratische maatschappij de centralisatie des te

sterker zal zijn naarmate de souverein minder aristocratischgezind is. Vandaar dat eene revolutie, welke een oud koningshuis omverwerpt om een *homo novus* met het gezag te bekleeden, wel voor een oogenblik den invloed van 't gouvernement kan verzwakken, maar ten slotte onvermijdelijk tot resultaat zal hebben de prerogativen van het staatsgezag uit te breiden en te versterken.

Zoo kunnen vele oorzaken mede- en tegenwerken, om het gevaar grooter of minder te maken. Alle maatschappelijke verschijnselen zijn van gecompliceerden aard. Zoo ook de democratie. Maar nergens verloochent zij geheel haar karakter. Overal is de invloed merkbaar van die eigenaardige rigting, welke de volken van onzen tijd voortdrijft. Overal kan men de werking bespeuren van twee verschijnselen, beiden uit dezelfde bron voorgesproten. Aan de eene zijde ziet men een geest van verzet en van opstand in de maatschappij doordringen, waarvoor zelfs dynastieën en troonen, die men het sterkst gegrondvest waande, zijn bezweken. Aan de andere zijde ziet men dat bij alle onlusten en wisselingen van regeringsvorm de volken niettemin aanhoudend de spheer van het gouvernement uitbreiden. Nimmer heeft de magt der administratie zulk eene hoogte bereikt als in onze dagen. Niets ontgaat aan hare scherpe blikken, en dagelijks offeren de burgers aan haar een deel hunner onafhankelijkheid op. En dezelfde mannen die van tijd tot tijd een troon omverwerpen en het koninklijk gezag met voeten treden, buigen zich meer en meer zonder wederstand voor den geringsten wil van een beambte. Zoo neemt allengs de eenvormigheid toe, terwijl de verscheidenheid afneemt, niet alleen in het staatsleven, maar in alle andere opzigten. Dezelfde wijze van handelen, denken en gevoelen wordt allengs overal aangetroffen. In alles openbaart zich eene sterke centralisatie.

En men wane niet dat het verschil in regeringsvorm hierop van grooten invloed is. Het despotisme behoeft niet uitsluitend door een dictator of alleenheerscher vertegenwoordigd te worden. Het kan evenzeer zijn zetel vestigen in eene republiek en zich uiten door de almagt eener parlementaire meerderheid. Het komt niet zoozeer aan op de natuur van den meester, als wel op de mate van gehoorzaamheid die men hem bewijst. De uitbreiding van de bevoegdheid van het staatsgezag is de hoofdzaak en het is over 't algemeen onverschillig in welke handen men zich dat gezag denkt.

Zoodanig is naar Tocqueville's meening (die wij slechts in groote trekken hebben kunnen teruggeven) de toestand der hedendaagsche maatschappij. En hetgeen dien toestand vooral bedenkelijk maakt, is volgens hem niet zoozeer nog het feit zelf, als wel de zorgeloosheid welke ten dien aanzien wordt aangetroffen. Men let niet op de teekenen der tijden en droomt nog altijd van de mogelijkheid om de maatschappij op grondslagen te vestigen die voor altijd zijn vernietigd. Men beschouwt de democratie nog te veel als een voorbijgaand, en niet als een blijvend verschijnsel. Vandaar dat men zich aan 't verledene hecht, terwijl men voor de toekomst moest zorgen. En men laat op die wijze de gelegenheid voorbijgaan om de democratie te leiden. De volken van onzen tijd hebben hun lot in handen, maar zij loopen gevaar dat het hun door eigen onvoorzigtigheid zal ontglippen. De democratie heeft behoefte aan onderrigt, aan vaste overtuigingen, aan zuiverheid van zeden; hare instinctmatige neigingen behooren langzamerhand door praktische kennis en een juist begrip harer wezenlijke belangen getemperd te worden. Het staatsbestier moet met de tijden en plaatsen in overeenstemming worden gebragt en naar de omstandigheden en den aard der verschillende volken worden gewijzigd. In één woord, eene nieuwe wetenschap der politiek past aan eene geheel nieuwe wereld.

Doch het is er verre af dat die waarheid in Europa algemeen wordt ingezien. En wel 't allerminst is dit het geval bij de natie waar de groote sociale revolutie het meest is voortgeschreden: in Frankrijk. De leiders van den Staat hebben niets gedaan om haar voor te bereiden. De magtigste, beschaafdste en zedelijkste klassen van het volk hebben niet getracht zich van haar meester te maken om haar te leiden. De democratie is aan hare woeste neigingen overgelaten; zij is opgegroeid als de verwaarloosde kinderen op de hoeken der straten. En op 't oogenblik zelf dat zij zich plotseling van het gezag meester maakte, scheen men haar bestaan naauwelijks te vermoeden. Toen is men aangevangen haar slaafs te aanbidden, maar zoodra was zij niet door hare eigen buitensporigheden verzwakt, of de fransche wetgevers hebben haar trachten te vernietigen in plaats van haar te onderrigten en te verbeteren; zij hebben haar niet geleerd te regeren, maar integendeel zich slechts beijverd om haar terug te stooten. Zoo is in Frankrijk de democratische revolutie binnengedrongen, zonder dat in wetten,

denkbeelden, gewoonten en zeden die veranderingen plaats hadden, welke noodzakelijk waren, zou de revolutie nuttig kunnen zijn. Men heeft de democratie, maar men is verstoken van alles wat hare gebreken kan verzachten en hare natuurlijke voordeelen kan doen uitkomen; men ziet de rampen die zij brengt, maar men kent geene der zegeningen die zij kan verschaffen. - Maar Tocqueville wanhoopt nog niet geheel aan Frankrijk's toekomst. Nog is het mogelijk niet te laat op den ingeslagen weg terug te keeren en de democratie te leiden. Nog kan welligt de vrijheidszin worden wakker geschud en de zucht naar onafhankelijkheid, die mede der democratie eigen is, de overhand behouden op dat bovenmatig verlangen naar een alles beheerschend gouvernement, waardoor de Franschen van onzen tijd zich kenmerken. *Vrijheid* van het individu: ziedaar het eenige geneesmiddel voor de kwalen dezer eeuw. Zij is nu zelfs meer noodzakelijk dan vroeger. ‘J'aurais’, zegt Tocqueville, ‘je pense, aimé la liberté dans tous les temps; mais je me sens enclin à l'adorer dans le temps où nous sommes.’ En dat die vrijheid in de democratie niet onbestaanbaar is, leert ons vooral het voorbeeld van die democratische republiek bij uitnemendheid, welke zich in Noord-Amerika heeft ontwikkeld. Het is dáar, dat de volken dezer eeuw kunnen ter school gaan. Niet om alle instellingen der Vereenigde Staten bij zich zelven over te planten, zonder acht te slaan op den invloed dien verschil van bodem, klimaat, volksaard en geschiedenis op de wetten en zeden eener natie uitoefenen, maar om te leeren hoe vrijheid en orde gepaard kunnen gaan zelfs met de meest volkomen volkssouvereiniteit; om in Noord-Amerika de democratie in alle hare voor- en nadeelen te leeren kennen en om met die noodzakelijke wijzigingen, welke de toestand van ieder land medebrengt, de middelen over te nemen welke een vrij en krachtig volk tot behoud zijner onafhankelijkheid heeft aangewend, en welke ook Europa kan aanwenden, indien slechts zij die op het eigenlijk gezegde volk invloed kunnen uitoefenen, de beschaafde en intellectueele klasse, van de noodzakelijkheid zijn doordrongen om de democratie te leiden en te onderrigten.

Geen land ter wereld waar de democratie zich zoo zuiver heeft ontwikkeld als in de Vereenigde Staten. Het volk regeert aldaar in den letterlijken zin des woords. Niet echter in dien zin, dat het de leiding der zaken aan één gezag opdraagt en dan onder de vaderlijke hoede zijner regering langzaam inslui-

mert. Integendeel, de grondidee der Noord-Amerikaansche democratie is, dat ieder individu in zijn kring niet alleen bevoegd, maar ook verpligt is voor zijn eigen belangen te waken. Op deze idee berust in de Vereenigde Staten de geheele civiele en politieke organisatie: de huisvader past haar toe op zijne kinderen, de meester op zijne dienstboden, de gemeente op hare leden, de provincie op de gemeenten, de Staat op de provinciën, de Unie op de Staten. Het is het beginsel van *self-government* door de eerste volkplanters uit het moederland medegebragt, en onder den invloed van streng puriteinsche begrippen, in Noord-Amerika tot een ongekende ontwikkeling opgevoerd: in die nieuwe wereld waar zoovele hinderpalen, die in de oude wereld bestonden, niet werden aangetroffen; waar geen koningschap bij de gratie Gods, geen overwigt van den eenen stand op den anderen, geene scherpe tegenstelling tusschen armoede en rijkdom werden gevonden; waar *ieder* moest arbeiden en op eigen kracht en zelfstandigheid vertrouwen; waar de mensch zich vrij en onafhankelijk bewoog te midden van de woeste maagdelijke natuur die hem omgaf. Onder verschillende vormen vindt men overal dit beginsel van volksregering gehuldigd. Doch het is vooral in de gemeenten (*townships*), dat het op de zuiverste wijze is bewaard gebleven. Het volk heeft óf, gelijk in de meeste kleinere gemeenten het geval is, zelf de leiding der zaken, óf het kiest door het algemeen stemregt vertegenwoordigers die echter steeds onder naauwkeurig toezigt staan en wier werkkring slechts korten tijd duurt. De gemeenten zelven zijn in zaken die uitsluitend hun eigen belang betreffen, volkomen onafhankelijk; waar het echter groote sociale belangen raakt, kan de Staat hen tot medewerking noodzaken. Want - en dit is hetgeen de amerikaansche democratie bovenal gunstig onderscheidt - eerbied voor het gezag en voor de wet wordt als noodzakelijk erkend, zonder dat men daarom nalaat op de magtsuitoefening van het eene en op de handhaving van de andere een naauwlettend oog te houden. Aan de wetgeving in de verschillende Staten heeft het volk deel door de directe keuze zijner vertegenwoordigers, aan hare toepassing door de keuze der ambtenaren, aan de regtspraak door de instelling der jury. Geen wonder derhalve dat Tocqueville bij het aanschouwen dezer consequente toepassing der democratische beginselen, haar heeft gekarakteriseerd met deze woorden: ‘Le peuple règne sur le monde politique américain comme Dien sur l'univers. Il est

la cause et la fin de toutes choses; tout en sort et tout s'y absorbe.’

Het gevolg nu dezer volksheerschappij is niet, gelijk men wel eens heeft beweerd, dat daardoor *aller* belangen zouden zijn gewaarborgd, maar veeleer en uitsluitend dat de meerderheid des volks hare meening doet bovendrijven. Op zich zelf is hierin een groot voordeel gelegen. Het is toch niet van geringe beteekenis, dat de wetten van een volk beantwoorden aan de behoeften der meerderheid. En hierin heeft de democratische staatsregeling veel voor boven de aristocratische, in welke laatste de wetgeving doorgaans meer volmaakt en minder gebrekkig is, maar tevens al te dikwijls ten behoeve van eenige weinigen dient. Een ander gevolg van de uitbreiding der politieke regten, en met name van het stemregt, tot alle burgers, is liefde tot het vaderland. En dit is zeer natuurlijk. Hij die anderen regten ziet uitoefenen, welke hij zelf nimmer zal bezitten, wordt daardoor onverschillig voor alles wat niet onmiddellijk met zijn eigen voorspoed en welvaart in verband staat, en stelt weinig belang in alles wat niet hem zelven betreft. Ook heeft hij nimmer geleerd in te zien dat de publieke zaak zijn eigene is. Hoe zou hij ook instellingen lief kunnen krijgen, waarvan hij geen begrip heeft, en die hij steeds als het werk van anderen heeft moeten beschouwen? De bewoner der Vereenigde Staten daarentegen weet dat alles zijn eigen werk is. In de instellingen van zijn vaderland ziet hij zich zelven vertegenwoordigd, en het ligt dus in den aard der zaak dat dit vaderland in zijn hart een groote plaats bekleedt. Men verwijt dikwijls en teregt aan den Noord-Amerikaan zijne eigenliefde en ijdelheid, doch men vergete daarbij niet dat die fouten in onmiddellijk verband staan met zijne goede hoedanigheden, en dat aan een volk 't welk zich zelf bestuurt en door eigen inspanning alles tot stand brengt, eenige ingenomenheid met zich zelf niet te zeer ten kwade moet geduid worden.

Een ander gevolg van het *self-government* in N.-Amerika is eerbied voor regt en wet. Er is geen beter middel om regten te doen eerbiedigen, dan dat men regten toekent. Het eigendomsregt wordt het meest ontzien door hem die zelf eigendom bezit. Zoo gaat het ook met de staatkundige regten. De man uit het volk in de Vereenigde Staten stelt die regten hoog omdat hij ze zelf uitoefent; hij eerbiedigt ze in anderen, omdat hij niet verlangt dat ze tegenover hem zelven geschonden

worden. En dat ook de wetten groot gezag hebben, is natuurlijk, wanneer men bedenkt dat zij het werk van den wil der meerderheid zijn. Dat dit dikwijls voor de juistheid der wetten gevaarlijk is, kan niet ontkend worden, maar zeker is het tevens, dat daar, waar het volk deel aan de wetgeving heeft, een groot gezag voor de wet gevonden wordt. In den collectieven wil van een geheel volk ligt een onweêrstaanbare kracht. In Noord-Amerika openbaart zich die kracht des te sterker, omdat met zeer weinig uitzonderingen ieder kiezer is. En dit is een der grootste verdiensten van eene democratische staatsregeling, dat zij het begrip van politieke regten en verpligtingen tot den minsten burger doet afdalen. Het is zeker dat daardoor dikwijls gevaren ontstaan. Het oogenblik waarop een algeheele toekenning of ruime uitbreiding van politieke regten plaats heeft, is meestal eene niet ongevaarlijke crisis in het leven der volken. Slechts eene langdurige uitoefening dier regten waarborgt tegen misbruik, en in den aanvang is ieder volk in dit opzigt gelijk aan een kind, dat onbedacht anderen den dood kan veroorzaken, zoolang het den prijs van het leven niet kent. Zelfs in de Vereenigde Staten, waar het volk veel langer dan in Europa directen invloed op het staatsbestuur heeft uitgeoefend, ziet men de burgers van die staten, waar het langst politieke regten aan het volk zijn toegekend, daarvan ook het best gebruik maken. De leerschool der vrijheid is inderdaad de moeijelijkste van alle. Maar zij is daarom niet minder begeerlijk. Langdurige oefening wordt vereischt, groote moeijelijkheden zijn te overwinnen; zware stormen vergezellen doorgaans de geboorte der vrijheid. Maar hare vruchten zijn duurzaam, en de eens verkregen oefening gaat niet ligt weder verloren. Geheel anders is het gesteld met het despotisme. Het treedt meestal in een verleidelijken vorm op; het geeft voor, alle geleden rampen te zullen herstellen, regt en orde te zullen handhaven, verdrukten te zullen steunen. De volken sluimeren onder die zachte hoede en gelukkig in het bezit van tijdelijken voorspoed, langzaam in, maar wanneer zij ontwaken, gevoelen zij zich ellendiger dan zij ooit te voren geweest zijn.

Het *self-government* in N.-Amerika heeft verder een merkwaardigen invloed op de ontwikkeling der burgers. Het is onbetwistbaar dat het volk dikwijls slecht de staatszaken bestuurt, maar het is niet minder waar, dat het volk zich niet met staatszaken kan bemoeijen-zonder tevens den kring zijner denk-

beelden uit te breiden. Het is goed en noodig voor de vorming van den geest, dat men zich niet uitsluitend bezig houde met zijn eigen zaken en met de alledaagsche questiën van het private leven. Het is nuttig te leeren dat een groot niet minder belangrijk gebied daarbuiten ligt en dat de mensch niet alleen voor zich zelven, maar ook voor de menschheid leeft. De man uit het volk die, zij het ook in nog zoo geringe mate, geroepen is aan het bestuur der maatschappij deel te nemen, ziet zijn blik daardoor verruimd, en gevoelt meerdere achting voor zich zelven. Hij leert scherper oordeelen, en de meerdere ontwikkeling die hij door een en ander verkrijgt, komt hem tevens bij de waarneming zijner private belangen uitstekend te stade. Grootere werkzaamheid en ijver om noodzakelijke verbeteringen tot stand te brengen en niet te blijven stilstaan, worden bij hem opgewekt en in het private leven door hem overgebragt. En het is daarom niet te veel gezegd, wanneer men beweert dat de democratische instellingen, in vereeniging met den physieken toestand van het land, zoo al niet direct, dan toch indirect de oorzaak zijn van die verwonderlijke beweging op het gebied der industrie, die men in de Vereenigde Staten waarneemt. Niet de wetten op zich zelven doen die beweging ontstaan, maar het volk wordt er toe geleid omdat het de wetten maakt.

‘Wanneer,’ dus gaat Tocqueville voort (en het zijn woorden die men zich in onzen tijd niet genoeg in herinnering kan brengen) ‘wanneer de vijanden der democratie beweren dat één persoon beter zijne taak verrigt dan een gouvernement waaraan allen deelnemen, dan schijnt mij die bewering juist toe. Het bestuur van een enkele, wanneer men van beide zijden gelijke mate van verstandelijke ontwikkeling onderstelt, werkt gelijkmatiger dan de menigte; het toont meer volharding, een meer omvattenden blik, grooter volmaaktheid in de details, en een juister onderscheidingsvermogen in de keuze van personen. De democratie, zelfs dan wanneer de plaatselijke omstandigheden en de aard des volks hare handhaving begunstigen, biedt niet die administratieve regelmatigheid en die orde van bestuur aan, als de regering van één man. De vrijheid in de democratie voert geene harer ondernemingen met dezelfde volmaaktheid uit als het ontwikkelde despotisme; dikwijls zelfs laat zij die ondernemingen varen, vóordat zij hare vruchten heeft genoten, of waagt zij zich aan gevaarlijke proefnemingen. *Maar op den langen*

duur brengt zij meer tot stand dan het despotisme; zij doet iedere zaak minder goed, maar zij volvoert meer zaken. Onder hare heerschappij is niet zoozeer datgene groot, wat de administratie uitvoert, als wel dat, wat men zonder hare inmenging in het leven roept. De democratie geeft aan het volk niet het bekwaamste gouvernement, maar zij doet wat ook het bekwaamste gouvernement onmagtig is te scheppen: zij verspreidt door het geheele ligchaam der maatschappij eene rustelooze werkzaamheid, eene buitengewone mate van kracht en energie, die zonder haar niet zouden bestaan, en die, zoo de omstandigheden haar slechts eenigzins gunstig zijn, wonderen kunnen voortbrengen. En het is hierin dat de wezenlijke voordeelen der democratie zijn gelegen.'

Men meene echter niet dat Tocqueville het oog sluit voor de schaduwzijde der amerikaansche democratie. Niemand welligt heeft die schaduwzijde beter en scherper doen uitkomen, niemand met meer nadruk op de groote gevaren waaraan de Republiek der Vereenigde Staten is blootgesteld, gewezen dan hij. Hetgeen hem ook daar bijzonder heeft getroffen, is de ontzettende invloed die door den wil der meerderheid wordt uitgeoefend en die dikwijls in eene werkelijke tyrannie overslaat. Door de deelneming van het volk aan de wetgeving, het uitvoerend gezag en de regtspraak, is het inderdaad overal dezelfde meerderheid die beslist, en staat het gezag, zelfs indien het niet zelf tot het misbruik wil medewerken, dikwijls magteloos tegenover den onwederstaanbaren wil der meerderheid. En de gevallen zijn niet zeldzaam waarin hetzelfde volk, dat anders zoo van eerbied voor regt en wet is doordrongen, de regten der minderheid miskent en de wetten buiten werking stelt of van hare kracht berooft. Het verlangen der democratie naar eenvormigheid in alles, openbaart zich ook in Noord-Amerika met bijzondere kracht, en de tyrannie der publieke opinie verzet zich tegen alles wat den wil der meerderheid wederstreeft. De onafhankelijkheid van geest en vrijheid van gedachtenuiting worden daardoor zoo al niet wettelijk, dan toch feitelijk zeer belemmerd. Want zij die het wagen zich tegen de meerderheid te verzetten, zien daardoor niet zelden hunne vooruitzigten in de maatschappij gesloten en hunne toekomst gebroken. Het kan niet anders of deze toestand moet eene vernederende uitwerking op 's menschen karakter hebben. Ook de democratie heeft hare hovelingen en vleijers en veelal in nog sterker mate dan het

absolutisme van vroeger eeuwen. La Bruyère schreef zijn chapître ‘sur les grands’ in het paleis van Louis XIV, en Molière hekelde het hof in tooneelstukken, die hij voor de hovelingen liet opvoeren. Maar de tyrannie der publieke opinie veroorlooft zulke vrijheden niet. Zij wil geprezen worden, en wee den schrijver die zich tegen haar durft verzetten. Zij bedreigt hem niet met censuur; zij straft hem niet met materieele dwangmiddelen, maar zij ontneemt hem alles wat voor de meesten aan het leven waarde geeft: de achting zijner medeburgers en het vooruitzigt eener eervolle loopbaan. Op die wijze doodt zij zelfs den lust tot gedachtenuiting en vernietigt zij de ware vrijheid die in de onbelemmerde uiting van de meest tegenstrijdige meeningen bestaat. Naar Tocqueville's gevoelen is daaraan ook voor een deel toe te schrijven, dat de Vereenigde Staten, in vergelijking met andere volken, zoo weinig groote letterkundigen bezitten. En evenzoo is dit despotisme der meerderheid oorzaak dat in de volksvertegenwoordiging der *verschillende staten* weinig uitstekende personen gevonden worden, in tegenstelling met den Senaat der *Unie*, welke in dit opzigt een geheel ander schouwspel aanbiedt. De oorzaak is duidelijk, wanneer men bedenkt dat de verkiezing der Senatoren niet geschiedt door het geheele volk, maar door de wetgevende ligchamen der Staten. En het is dan ook een wijze bepaling der constitutie, dat de President gekozen wordt door een beperkt aantal kiezers, welke te voren door het volk daartoe zijn aangewezen.

Een andere verderfelijke werking van deze regering der meerderheid is de groote veranderlijkheid in wetgeving en administratie. Het souvereine volk dat aan zijne begeerten of wenschen geen hinderpalen wil zien in den weg leggen, laat zich meestal door den indruk van het oogenblik beheerschen. Vandaar die onophoudelijke wisselingen in het personeel der wetgevers en der ambtenaren in de Staten der Unie. Vandaar die ontzaggelijke menigte wetten, welke elkander opvolgen en tegelijk die zwakheid in de uitvoering van begonnen doch weder opgegeven ondernemingen, welke men nergens in zoo grooten getale aantreft als in de Vereenigde Staten.

Ook in de Noord-Amerikaansche republiek openbaart zich derhalve die neiging tot centralisatie, waardoor de democratie zich kenmerkt. En dit is zoo waar, dat het zelfs jaren geleden de bezorgdheid van Jefferson heeft opgewekt, op wien men zich

des te eer kan beroepen, omdat hij zelf een der hevigste voorstanders der democratie was. Jefferson nu heeft reeds in 1789 zijne vrees te kennen gegeven dat de tyrannie der wetgevende magt het grootste gevaar zou zijn voor de toekomst der Unie. En nog heden is dat gevaar op verre na niet opgeheven.

Gelukkig echter zijn in Noord-Amerika verscheiden oorzaken aanwezig, waardoor de wil der meerderheid wordt tegengewerkt en het nadeel aanmerkelijk wordt getemperd. Eene dier oorzaken is het bijna volslagen ontbreken van administratieve centralisatie. Als zoodanig noemt Tocqueville de bemoeijingen van het staatsgezag met belangen die niet de geheele natie, maar slechts afzonderlijke deelen der natie betreffen, met name de gemeentelijke aangelegenheden. De regering der Unie (zoowel als die der verschillende Staten) houdt wel een naauwlettend en streng toezigt op alle zaken die den geheelen Staat aangaan (*centralisation gouvernementale*), maar zij laat, gelijk wij reeds hierboven opmerkten, de gemeenten nagenoeg geheel vrij in het bestuur harer eigen huishouding. Indien de overstelpendé magt der meerderheid zich in alle vertakkingen van het staatsbestuur en tot in de geringste details kon doen gelden, het zou met de vrijheid der Unie weldra gedaan zijn. Want er is geen volmaakter werktuig van tyrannie denkbaar dan administratieve centralisatie. Thans echter brengt het *self-government*, dat tot het overwigt der meerderheid leidt, gedeeltelijk zelf de genezing aan van de rampen die het heeft veroorzaakt. De zelfstandigheid der gemeenten is de grootste hinderpaal voor administratieve willekeur; zij is als 't ware de verborgen klip, die den stroom van den volkswil tegenhoudt of althans verdeelt. In de gemeente leert de burger op eigen krachten vertrouwen en verkrijgt hij die zucht naar onafhankelijkheid, welke het tegenwigt voor de gevaren der democratie oplevert. ‘C'est dans la commune’, zoo spreekt Tocqueville, ‘que réside la force des peuples libres. Les institutions communales sont à la liberté ce que les écoles primaires sont à la science; elles la mettent à la portée du peuple, elles lui en font goûter l'usage paisible et l'habituent à s'en servir. Sans institutions communales une nation peut se donner un gouvernement libre, mais elle n'a pas l'esprit de la liberté. Des passions passagères, des intérêts d'un moment, le hasard des circonstances peuvent lui donner les formes extérieures de l'indépendance, mais le despotisme refoulé dans l'intérieur du corps social reparaît tôt ou tard à la surface.’

Een andere voorname oorzaak waardoor de uitspattingen der democratie in de Vereenigde Staten worden beteugeld, vindt Tocqueville in hetgeen hij noemt ‘l'esprit légiste’ der Noord-Amerikanen. Groot is in de Staten der Unie het gezag der regtsgeleerden. Zij vormen aldaar eene soort van aristocratie, natuurlijk niet in dien zin, dat zij voorregten boven anderen zouden bezitten, maar alleen in zooverre dat zij door de gewoonte van orde en eene voorliefde voor vormen, welke zij door hunne studie en betrekking verkrijgen, als van zelven bestrijders zijn van den revolutionnairen geest en de woeste hartstogten der democratie. De bijzondere aard der wetenschap die zij hebben verworven (eene wetenschap in Engeland en Noord-Amerika, waar de jurisprudentie voornamelijk in kennis der *precedents* bestaat, veel ontoegankelijker voor het publiek dan in andere landen), geeft hun tevens een groot intellectueel overwigt en daardoor ook politieke magt. En de democratie is uit haar aard geneigd de ontwikkeling dier magt te bevorderen. Wanneer de vermogenden en de adel van de regering zijn uitgesloten, maken de regtsgeleerden zich als 't ware van regtswege er meester van, omdat zij de eenige genoegzaam ontwikkelde en beschaafde personen zijn in staat de regeringszaken te leiden. Het belang zoowel als de afkomst zelve der *légistes* brengt verder mede dat zij, hoewel meer behoudend gezind, echter niet vijandig tegenover de democratie staan, en vandaar dat het volk hun ook zijn vertrouwen niet ontzegt. Deze en meer andere redenen, door Tocqueville uitstekend ontwikkeld in zijn hoofdstuk: ‘de l'esprit légiste aux États-Unis et comment il sert de contrepoids à la démocratie’, hebben hem tot de uitspraak geleid: ‘l'aristocratie américaine est au banc des avocats et sur le siége des juges.’

Sur le siége des juges! Het is vooral dáar dat een magtige dam tegen de woelingen der democratie gevonden wordt. Er is misschien in de geheele Constitutie der Vereenigde Staten geen bepaling welke meer van de wijsheid der wetgevers getuigt dan die, waarin de bevoegdheid der regterlijke magt wordt geregeld. De regters der Unie zijn tegelijkertijd de wachters der Constitutie. Want zij zijn verpligt eene wet, die met de Constitutie strijdt, niet toe te passen, hetzij zulk eene wet door het congres van Washington of door eene van de Staten der Unie is uitgevaardigd. De Noord-Amerikanen hebben teregt begrepen dat ook de uitnemendste grondwet geene waarborgen opleverde,

indien een alvermogende vergadering telkens haar mogt schenden, en indien de regter genoodzaakt was voor regt te erkennen wat in strijd is met de hoofdwet des lands. Daarom hebben zij tusschen de onschendbare Constitutie en den veranderlijken volkswil eene magt geplaatst, die de eerste tegen alle inbreuken der laatste handhaaft. De amerikaansche regter overschrijdt daarmede in geenen deele den kring der bevoegdheid, waarbinnen de regterlijke magt zich behoort te bewegen. Hij treedt niet op wetgevend terrein en vaardigt geen algemeene ordonnantiën uit. Hij beslist alleen in elk voorkomend geval of de partij, welke zich op de Constitutie beroept, in haar regt is. En dat het Hoog Geregtshof der Unie, dat in laatster instantie over dergelijke geschillen uitspraak doet, voor zijne taak uitnemend berekend is, heeft de ondervinding bewezen[1].

Er is dan ook bijna geen politiek vraagstuk in de Vereenigde Staten dat zich niet vroeg of laat in een proces oplost. De Noord-Amerikanen, wij hebben er reeds op gewezen, koesteren in den regel grooten eerbied voor de wet, en hebben even als hun engelsche stamverwanten, een zeer ontwikkeld gevoel van regt. Van nature zijn zij tot procederen geneigd en allen in meerdere of mindere mate doortrokken van den '*esprit légiste*'. Vertrouwen stellende op de uitspraken der regterlijke magt, onderwerpen zij al zeer spoedig hunne geschillen aan hare beslissing. En deze gewoonte, toegepast ook op de belangrijkste politieke quaestiën, heeft het groote voordeel, dat eene beslissing langs den vreedzamen weg van een proces wordt uitgelokt, die anders welligt door opstanden of omwentelingen zou zijn uitgemaakt. Met regt heeft dan ook Laboulaye in zijne 'Histoire des États-

1 Het is hier de plaats niet over deze uitbreiding van de bevoegdheid der regterlijke magt verder uit te weiden. Het onderwerp vereischt en verdient een afzonderlijke behandeling. Wij mogen alleen niet verzwijgen dat ons de argumenten, welke ook ten onzent tegen die uitbreiding worden aangevoerd, nooit duidelijk zijn geworden, gelijk wij ook niet kunnen toegeven dat die instelling een uitsluitend gevolg zou wezen van den bijzonderen staatsvorm der Unie. Met dien staatsvorm toch heeft het beginsel niets te maken. En dat beginsel is, dat het een absurditeit moet heeten wanneer men den staatsburger verhiedt zich op de *hoofdwet* te beroepen, als eene andere wet daarmeê strijdt. In Nederland is men nu reeds zoover gekomen, dat zelfs provinciale en gemeentelijke verordeningen de grondwet des rijks buiten werking mogen stellen. Gelukkig leven wij in een land waar het gezond verstand meestal voor dergelijke misbruiken bewaart. Maar niets verhindert op zich zelf den wetgever om successievelijk alle bepalingen der grondwet te veranderen of op zijde te stellen.

Unis' op het onderscheid opmerkzaam gemaakt, dat ten dezen opzigte tusschen Frankrijk en Amerika bestaat. Het fransche volk, zegt hij, weet zeer wel dat de uitnemendste harer constitutiën nimmer genoegzame waarborgen hebben opgeleverd, daar iedere bepaling door eene latere wet kan geschonden worden, en de regter verpligt is die wet toe te passen. Vandaar dat in Frankrijk de oplossing van politieke vraagstukken meestal gevonden wordt in eene revolutie. Zoo zou de vraag over het al of niet geoorloofde der staatkundige banquetten, die vóor de omwenteling van 1848 allen bezig hield, in de Vereenigde Staten eenvoudig met een proces zijn geëindigd. In Frankrijk heeft men echter de moeijelijkheid afgesneden door een barrikadenstrijd. Deze wijze van beslissing is vrij wat kostbaarder dan een proces, en ongelukkig is het de vrijheid, die de kosten betaalt.

De eerbied voor orde en wet die den Noord-Amerikaan bezielt, heeft tevens voor een groot deel zijn oorsprong te danken aan een instelling, die van zuiver democratischen aard, tegelijkertijd gebleken is een der uitnemendste middelen tegen de gevaren der democratie te zijn: de instelling der jury. De jury wordt door Tocqueville alleen uit een staatkundig oogpunt beschouwd. Over hare waarde als bestanddeel eener goede regtspraak laat hij zich weinig uit, hoewel naar zijne meening moeijelijk is aan te nemen dat een instelling die in Engeland de magt der eeuwen heeft getrotseerd en die aldaar zoo proefhoudend is bevonden, dat zij overal waar zich engelsche volkplantingen hebben gevestigd, is ingevoerd, in strijd zou zijn met de eischen der justitie. Als politieke instelling evenwel acht hij de waarde der jury boven allen twijfel verheven. Niets toch brengt meer bij om het oordeel van het volk en zijn natuurlijk verstand te ontwikkelen, dan deze instelling. De jury is als 't ware eene kostelooze en altijd geopende school, waardoor in alle standen der maatschappij de eerbied voor de uitspraak des regters en een juist begrip van regt worden verspreid. In de jury leert ieder burger zijne regten kennen en verkeert hij in dagelijksche gemeenschap met de verlichtste en kundigste leden der maatschappij. In de jury wordt hij op praktische wijze in de kennis der wetten van zijn land onderwezen. Zoo het amerikaansche volk praktisch inzigt en gezond verstand bezit, heeft het dit voornamelijk aan de instelling der jury te danken.

De beste zijde der jury ziet Tocqueville in hare toepassing op privaatregtelijke geschillen en hij schrijft daaraan voor een groot deel het verschijnsel toe, dat in Amerika en in Engeland de jury weldadiger invloed bezit dan in Frankrijk. In strafzaken toch, waar het meest op feitelijke beslissingen aankomt, zijn regter en gezworenen tamelijk gelijk, en heeft de eerste betrekkelijk weinig gezag over de laatste. Niet aldus bij de civiele processen. Daar beheerscht de regter de gezworenen; hij leidt en onderrigt hen en heeft op hen een grooten invloed. En hierin ligt tevens een argument tegen hen, die van de gezworenen in civiele zaken niets dan verwarring verwachten, op grond van hun onbedrevenheid in het regt. Die opvatting is verkeerd, want men vergeet dat de jury eigenlijk slechts het vonnis uitspreekt dat de regter heeft gewezen. Door hare medewerking echter geeft de jury aan de regterlijke uitspraken den grootsten steun, dien der maatschappij zelve welke zij vertegenwoordigt. De jury, wel verre van het gezag der magistratuur te verzwakken, heeft dus integendeel de strekking dat gezag te versterken; terwijl de magistratuur van hare zijde door middel der jury den haar eigen geest van orde en eerbied voor de vormen tot in de laagste rangen der maatschappij doet nederdalen. De jury is op die wijze niet alleen het krachtigste middel om het volk te doen regeren, maar tevens het zekerste om hun het regeren te leeren.

Daar zijn nog verscheiden andere instellingen, wier nut en noodzakelijkheid ter bestrijding van de gevaren der democratie men in de Vereenigde Staten kan opmerken. Zoo verdient het (en het pleit voor den praktischen zin van dit volk) de aandacht, dat men zoowel in de afzonderlijke Staten der Unie, als in de staatsregeling der Unie zelve, de wetgevende magt in twee deelen gesplitst ziet: een Congres en een Senaat. Reeds vóor dat de omwenteling der vorige eeuw de koloniën van het moederland losmaakte, was deze splitsing in elke kolonie ingevoerd. Toch heeft men daarmede nimmer bedoeld twee elementen in de wetgeving te vereenigen: een erfelijk aristocratischeen een telkens op nieuw te verkiezen volks-vergadering. Integendeel, voor een eigenlijke aristocratie is in Noord-Amerika, gelijk tegenwoordig bijna overal, geene plaats meer; en in de verschillende Staten worden dan ook beide afdeelingen van het wetgevend ligchaam nagenoeg op dezelfde wijze verkozen, met dit verschil slechts, dat de senatoren over 't algemeen voor langer

tijd zitting nemen dan de overige leden der volksvertegenwoordiging. Ook is de bedoeling in geenen deele geweest om, gelijk men dikwijls beweert, in de eerste kamer een steunpunt voor het gezag te zoeken, terwijl de tweede dan meer eigenaardig de hartstogten en belangen van het volk zou vertegenwoordigen. Van dit alles weet men in Amerika niets. Maar het wezenlijke voordeel dier splitsing ligt daarin, dat de parlementaire almagt, onwederstaanbaar wanneer slechts één ligchaam het volk vertegenwoordigt, door haar gebroken wordt, en dat door de overweging van iedere wet in twee afzonderlijke vergaderingen, een waarborg voor juiste en niet overhaaste beslissingen wordt gevonden. De eene kamer is als 't ware een hof van appèl voor de beslissingen der andere, en de noodzakelijkheid daarvan is in Noord-Amerika zoo gebleken, dat de eenige Staat, die door een valsch begrip van volkssouvereiniteit verleid, slechts éene vergadering van volksvertegenwoordigers had ingesteld: de Staat Pensylvanië, zich weldra heeft beijverd die fout te herstellen en het twee-kamer-systeem in te voeren. ‘Cette théorie’, zegt Tocqueville, ‘à peu près ignorée des républiques antiques, introduite dans le monde prèsque au hasard, ainsi que la plupart des grandes vérités, méconnue de plusieurs peuples modernes, est enfin passée comme un axiome dans la science politique de nos jours’[1].

Het is overigens opmerkelijk dat de wetgevingen der verschillende Staten veel meer alle slechte neigingen der democratie bevorderlijk zijn, dan de wetgeving der Unie. Het federalistisch element is daardoor een uitnemend tegenwigt geworden voor de overdrijving van het beginsel der volkssouvereiniteit. Ziet men in verschillende Staten de leden der regterlijke magt slechts voor eenigen tijd aangesteld, de wetgeving der Unie bepaalt dat de regters der Unie onafzetbaar zullen zijn (*during good behaviour*). Vindt men in sommige Staten de regterlijke en

1 Ook in Nederland mogen zij die gewoon zijn onze Eerste Kamer een vijfde rad aan den wagen te noemen, het gevaar dat aan hare afschaffing verbonden zou wezen, wel overwegen. De Eerste Kamer ten onzent is o.i. niet populair: 1°. omdat zij *te weinig* magt en invloed heeft; 2°. omdat de basis der verkiesbaarheid: *geldaristocratie*, ten eenenmale valsch is; 3°. omdat zij gekozen wordt door vergaderingen bij wier zamenstelling, uit den aard der zaak, *alleen* op provinciale belangen gelet wordt en het mandaat aan diezelfde vergaderingen opgedragen, om de leden der Eerste Kamer te kiezen, geheel op den achtergrond komt. Deze fouten zijn echter voor degelijk herstel vatbaar.

wetgevende magt niet genoeg gescheiden, de Constitutie heeft die magten, voor zoover de Unie betreft, scherp begrensd. Wordt in de afzonderlijke Staten het uitvoerend gezag te veel ondergeschikt gemaakt aan de wetgevende magt en daardoor eene parlementaire tyrannie bevorderd, de Constitutie heeft aan den President der Republiek een uitgebreide en goed afgebakende magt toegekend. Zoo heeft ook, gelijk wij reeds zoo even vermeldden, het volk slechts indirecten invloed op de verkiezing van den President en den Senaat der Unie[1]. En het is dan ook buiten twijfel verheven, dat het bestuur der Unie met veel grooter talent en bezadigdheid wordt geleid dan dat der verschillende Staten. Van het uiterste belang voor de toekomst der amerikaansche democratie is daarom de handhaving der Unie. Mogt zij verzwakken of verbroken worden, de gevolgen zouden niet te berekenen zijn, zoowel wat betreft de uiterlijke magt en welvaart der Staten, als ook voor hun inwendig leven[2].

Behartiging verdienen verder Tocqueville's opmerkingen over de vrijheid van drukpers, het regt van vereeniging en een goed ingerigt volksonderwijs. Alle zijn magtige hefboomen der vrijheid, vooral te waarderen in de dagen van gelijkheid, die reeds zijn aangebroken en nog aanstaande zijn. Door de gelijkheid worden de menschen naast elkander geplaatst zonder band die hen vereenigt. Zij zijn als korrels op het strand der

1 Die verkiezing geschiedt, gelijk men weet, bij trappen. Tocqueville aarzelt niet voor een zuiver democratischen staat die wijze van verkiezing aan te bevelen. In haar ligt naar zijn oordeel het beste middel om den volkswil te leiden, en in plaats van mediocriteiten, groote talenten in de vertegenwoordiging te doen plaats nemen. ‘Il est facile d'apercevoir dans l'avenir un moment où les républiques américaines seront forcées de multiplier les deux degrés dans leur système électoral, sous peine de se perdre misérablement parmi les écueils de la démocratie.’
Het onderwerp is van grooten omvang en voor verschillende beschouwing vatbaar. Oppervlakkig gezien komt het ons voor dat de verkiezing bij trappen, hoewel misschien in Amerika aan te bevelen, waar toch reeds belangstelling genoeg in de publieke zaak heerscht, in andere landen, waar gelijk bij ons, groote onverschilligheid bestaat, het gemis aan belangstelling slechts zou bevorderen en weinig resultaten zou opleveren.

2 Daarom is ook de overwinning op het Zuiden in den laatsten oorlog van zoo overwegend belang, daargelaten nog dat zij tevens aan den kauker der slavernij voor goed een einde gemaakt heeft. Het Noorden heeft door zijne bewonderingswaardige volharding getoond het hooge gewigt van den strijd te begrijpen. Overigens heeft de worsteling tusschen het federalistisch en separatistisch element steeds in de geschiedenis der Unie eene groote rol gespeeld, en is ook in deze dagen weder zigtbaar in de krachtige pogingen van den President Johnson, om het hem door de Constitutie verleende gezag tegen inbreuken te handhaven.

zee, ieder gelijk aan den ander, maar ieder op zich zelf zwak. De wil der massa werkt als eene blinde kracht; zij verstoort alles wat niet eenvormig met haar denkt en laat geene plaats voor de oneindige verscheidenheid van het menschelijk leven. Zal het individu tot zijn regt komen, dan moet hij gelegenheid hebben zich te uiten. Alleen is hij daartoe te zwak. Standen en corporatiën gelijk de vroegere eeuwen ze kenden, bestaan niet meer. Er moet dus naar een ander middel gezocht worden, waardoor het individu gelegenheid heeft te weten aan wie hij zich moet aansluiten, om zijne belangen te doen gelden. Dat middel schenkt hem de drukpers; zij stelt hem in staat zijne medeburgers en geestverwanten ter hulp te roepen, om krachten te vereenigen, die anders zouden gescheiden zijn gebleven. Zoo is de drukpers die de democratie heeft bevorderd, tevens een harer uitnemendste correctieven, en zoo ergens, dan is de meest onbelemmerde drukpersvrijheid eene levensvoorwaarde voor een democratisch volk. Groote politieke vergaderingen, parlementaire prerogativen, erkenning der volkssouvereiniteit kunnen tot op zekere hoogte zeer wel gepaard gaan met individueele slavernij. Doch deze slavernij kan nimmer volkomen zijn, wanneer de drukpers vrij is. Zij is het bij uitstek democratisch werktuig der vrijheid.

Dezelfde redenen pleiten voor de hooge waarde van het regt van vereeniging. De associatiegeest van onzen tijd levert al de voordeelen der vroegere aristocratie op, zonder de nadeelen die haar aankleefden. In de vereenigingen van welken aard ook, verkrijgt het individu de kracht die hem ontbreekt zoolang hij alleen staat, en de vereenigingen zelve worden op die wijze magtige en invloedrijke personen, die men niet ongestraft kan miskennen. Niets is dan ook onverstandiger, dan dat een volk het groote voordeel der associatie niet inziet en zelfs, gelijk wel eens het geval is, vele bestaande ligchamen, die nog van nut zijn, zou willen opheffen, ten einde bij het gouvernement instede van bij zich zelf steun te zoeken. Op die wijze bevordert men die treurige zucht tot centralisatie, waardoor de energie van het individu wordt verlamd en het despotisme met al zijn ellende wordt ingehaald. De Noord-Amerikanen en Engelschen hebben dit juist ingezien. Bij hen vindt men aan het hoofd van iedere onderneming steeds eene associatie; in Engeland is meestal een lid der aristocratie met het voorzitterschap belast. In beide landen weet men zich zonder het

gouvernement te redden. In Frankrijk daarentegen, waar alles op de schouders der regering geladen is, gaan ook de meeste groote ondernemingen van haar uit.

Wat het volksonderwijs betreft, kunnen de Vereenigde Staten, hoe men overigens over haar moge oordeelen, tot een model voor alle natiën strekken. De Noord-Amerikanen hebben teregt begrepen dat alleen dan het *self-government* kan bloeijen, indien het volk in zijne jeugd die kundigheden opdoet, welke het oordeel van den mensch ontwikkelen, den kring zijner ideën uitbreiden en hem in staat stellen zelfstandig te denken en te werken. Reeds van de eerste vestiging der Engelsche volkplanters in Noord-Amerika dagteekent die ruime liberale opvatting over de waarde van het onderwijs. In 1647 vaardigt reeds het streng puriteinsche Massachusets eene wet op de scholen uit, welke in hare considerans den geest aanwijst die den wetgever heeft bestuurd. ‘Overwegende’, lezen wij, ‘dat Satan, de vijand van het menschdom, zijne magtigste wapenen vindt in de onwetendheid der menschen, en dat het van belang is de wetenschap niet te laten begraven in de graven onzer vaderen; overwegende dat de opvoeding der kinderen een der eerste staatsbelangen is, enz.’ - Hierop volgen bepalingen, die de oprigting van scholen in alle gemeenten voorschrijven, en onder bedreiging van zware boeten ze verpligten, die scholen te onderhouden. Eveneens worden scholen voor meer uitgebreid onderwijs in de bevolktste distrikten gesticht en de gemeentelijke overheden gelast zorg te dragen dat de ouders hunne kinderen naar de scholen zenden, en bij weigering of nalatigheid hen door boeten daartoe te noodzaken. En het zijn deze beginselen, welke nog heden ten dage in de Vereenigde Staten worden gehandhaafd. In geen land ter wereld wordt zooveel aan het openbaar onderwijs ten koste gelegd[1]. Ner-

1 Gelijk bekend is, is het lager onderwijs in Noord-Amerika geheel kosteloos. ‘L'école’ zoo laat Laboulaye in zijn ‘Paris en Amérique’ een Amerikaan zeggen, ‘l'école est nôtre amour et nôtre faiblesse; aussi est ce le gros chapître de nôtre budget, ce qu'est la guerre ou la marine *chez les peuples civilisés*. Ici dans nôtre Massachusets, la dépense de l'école est à peu près le quart de nos dépenses générales; dans le petit Etat du Maine, elle est du tiers; ce que serait pour la France un budget de quatre à cinq cents millions:..... C'est peut-être la seule dépense qui augmente toujours aux applaudissements de ceux qui payent.’
Het heeft ons dikwijls verwonderd, dat bij alle twisten over de staatsschool en 't kosteloos onderwijs, die ten onzent de gemoederen zoo hevig in beweging brengen, men zoo zelden het oog slaat op N.-Amerika. De praktische geest der Amerikanen heeft daar reeds lang het pleit beslecht. Ook in Amerika is alle dogmatisch onderwijs van de openbare scholen verbannen, zonder dat men er zich over beklaagt. En toch bestaan bij geen volk sterker gevestigde religieuse overtuigingen. Maar men begrijpt daar sedert lang dat het hoofddoel van 't lager onderwijs alleen in het verkrijgen van noodzakelijke kennis is gelegen en dat het juist geen kwaad kan als de toekomstige staatsburgers reeds op de scholen verdraagzaamheid leeren.

gens is men meer overtuigd dat het lager onderwijs eene volkszaak is en dat alle uitgaven daaraan besteed, overvloedige vruchten dragen voor de toekomst. En men heeft zich tot nog toe niet over die opvatting te beklagen gehad. Nergens is onder het volk meer kennis verspreid, dan in dat land, hetwelk vele onwetenden ons zoo gaarne als een model van onbeschaafdheid en onkunde willen afschilderen. Reeds meer dan dertig jaren geleden verbaast zich Tocqueville over de mate van ontwikkeling die hij ook bij de laagste klasse der bevolking in de Staten der Unie aantreft, en die zelfs in weinig bevolkte districten zoo hoogst gunstig afsteekt bij de ontwikkeldste departementen van Frankrijk. En de eigenaardige werking der democratie bespeurt men ook hier. Naar evenredigheid zal men bij de Noord-Amerikanen minder uitstekende geleerden aantreffen dan bij de overige beschaafde volken. Vergelijkt men echter de algemeene kennis van het volk met die van andere natiën, dan streeft de Republiek der Vereenigde Staten in ontwikkeling allen vooruit.

Wanneer wij nu na deze korte en met het oog op het geheel, gebrekkige schets, Tocqueville's beschouwingen over den toestand der tegenwoordige maatschappij resumeren, dan komen wij tot het volgend resultaat. Er is onder alle volken en ten allen tijde een element geweest dat alle overige beheerschte. Het zoogenaamd gemengd gouvernement, waarin *gelijke* krachten tegenover elkander zouden staan en elkander in evenwigt zouden houden, is inderdaad niets anders dan een hersenschim. Men heeft vroeger, vooral in den engelschen regeringsvorm, een dergelijk gemengd gouvernement willen ontdekken. Doch ten onregte. Eene maatschappij waarin werkelijk de magt gelijkelijk verdeeld ware tusschen tegenstrijdige beginselen, zou weldra te niet gaan. In Engeland heeft dan

ook steeds het aristocratisch beginsel de overhand gehad, in weerwil van vele democratische elementen, die ook daar werden gevonden, en Engeland is nog heden ten dage niets anders dan een aristocratische republiek[1]. Het zwaartepunt van het gezag berust aldaar bij de aristocratie. Doch de strekking van de beweging onzer eeuw is overal dit zwaartepunt te verleggen in de handen van het volk, en, onder welken regeringsvorm ook (want deze wijzigt zich naar den aard en de geschiedenis van ieder volk), aan de democratie de hoogste magt toe te kennen. Die beweging is niet te stuiten; zij is geheel in overeenstemming met de sedert eeuwen voortgaande ontwikkeling van het menschdom, en op zich zelve zeer rationeel en billijk. Maar al erkent men ook de noodzakelijkheid van één overheerschend beginsel in het gouvernement van alle volken, het is niet minder een vereischte, dat dit beginsel op zijn weg hinderpalen ontmoete, waardoor het belemmerd wordt alles naar zich toe te trekken en onbeperkt den scepter te voeren. Elke uitgebreide magt, in wiens handen ook geplaatst, wordt gevaarlijk voor de vrijheid der volken. Doch bovenal gevaarlijk is zij in handen der democratie, omdat deze uit haren aard sterk tot centralisatie overhelt en ligtelijk ontaart in het despotisme óf van een parlementaire meerderheid, óf van één persoon aan wien het volk zijne souvereiniteit overdraagt. De vrijheid van het individu is dus in een democratischen tijd aan bijzondere gevaren blootgesteld. En het is daarom van overwegend belang om, zonder de heerschappij aan de democratie te willen betwisten, 't geen ook nuttelooze arbeid zou zijn, alle die instellingen in het leven te roepen en dien geest aan te kweeken, waardoor de democratie in hare vaart wordt tegengehouden en gematigd, waardoor de haar oorspronkelijk eigene zucht naar onafhankelijkheid worde bevorderd en het rustelooze streven naar uniformiteit in alles worde bestreden. Dit nu is in geenen deele onmogelijk, zelfs niet voor die volken, welke niet gelijk de Vereenigde Staten sedert eeuwen in de leerschool der vrijheid zijn geoefend. Men behoeft daarom niet alle instellingen der Noord-Amerikanen slaafs na te volken. Neen, ieder volk vindt alligt in zijn eigen geschiedenis en in zijn geheelen socialen en physieken toestand, kiemen die slechts ontwikkeling behoe-

1 In de laatste jaren is ook daarin een verandering gekomen, en het is reeds thans zeer twijfelachtig of niet het zwaartepunt der magt in Engeland aan de zijde der democratie is overgebragt.

ven, om een gewenscht tegenwigt op te leveren en voor de vrijheid dienstbaar te worden. Zij die meenen dat de volken nimmer meester van zich zelven zijn en steeds door een onweêrstaanbare domme kracht worden voortgedreven, miskennen de vrijheid van den mensch[1], en verlagen de menschelijke natuur. ‘La Providence,’ aldus besluit Tocqueville het laatste deel zijner ‘Démocratie en Amérique’, ‘n'a créé le genre humain ni entièrement indépendant, ni tout à fait esclave. Elle trace, il est vrai, autour de chaque homme un cercle fatal dont il ne peut sortir; mais dans ces vastes limites l'homme est puissant et libre; ainsi des peuples. - Les nations de nos jours ne sauraient faire que dans leur sein les conditions ne soient pas égales, mais il dépend d'elles que l'égalité les conduise à la servitude ou à la liberté, aux lumières ou à la barbarie, à la prospérité ou aux misères.’

Het werk ‘l'ancien Régime et la Révolution’ zou men kunnen noemen een aan de fransche geschiedenis ontleende toelichting van Tocqueville's stellingen over het wezen en de gevolgen der democratie. Logisch en scherpzinnig heeft hij in dit werk aan zijne landgenooten betoogd dat de administratieve centralisatie, welke zoo velen in Frankrijk als een der schoonste triomfen van de revolutie van 1789 beschouwen, in geenen deele aan haar het leven te danken heeft en dat de revolutie althans in dit opzigt tot niets anders heeft geleid, dan tot eene voortzetting van het *ancien régime* onder anderen vorm. Want het beeld van ongelijkheid en decentralisatie dat de Fransche maatschappij vóor 1789 opleverde, bevatte meer schijn dan werkelijkheid. De *politieke* gelijkheid was in Frankrijk reeds lang tot stand gebragt en de behoefte om *alles* aan het gouvernement over te laten[2], had reeds het geheele volk doordrongen.

1 Zeer juist zijn in dit opzigt de woorden van Stuart Mill, als hij in zijn ‘Representative Government’ zegt: ‘Men did not wake on a summer morning and find them (*political institutions*) sprung up. Neither do they resemble trees, which once planted “are aye growing” while men “are sleeping”. *In every stage of their existence they are made what they are by human voluntary agency*.’

2 Merkwaardig is het voorbeeld door Tocqueville aangehaald van een landbouwer, die aan den intendant schrijft: ‘pourquoi le gouvernement ne nomme-t-il pas des inspecteurs qui iraient une fois par an dans les provinces voir l'état des cultures, enseigneraient aux cultivateurs à les changer pour le mieux, leur diraient ce qu'il faut faire des bestiaux, la façon de les mettre à l'engrais, de les eléver, de les vendre, et où il faut les mener au marché. On devrait bien rétribuer ces inspecteurs. Le cultivateur qui donnerait des preuves de la meilleure culture recevrait des marques d'honnenr.’ Ironisch voegt Tocqueville er bij: ‘des inspecteurs et des croix! voilà un moyen dont un fermier du Comté de Suffolk ne se serait jamais avisé!’

Met uitzondering van de zoogenaamde *pays-d'états*, die nog een schijn van zelfregering bezaten, was geheel Frankrijk aan de onbeperkte heerschappij van het koningschap onderworpen. De adel had alle politieke magt en invloed verloren; hij had de groote fout begaan zich met den koning tegen het volk te vereenigen, en het koningschap had van die fout uitnemend partij getrokken. Jurisdictie en administratie waren op treurige wijze ineengesmolten; zelfstandigheid der gemeenten bestond niet meer; de intendanten des konings (niet ongelijk aan de hedendaagsche prefecten) heerschten inderdaad oppermagtig. Alles werd van boven geregeerd en geadministreerd. Wel ontmoette het centraal gezag op zijn weg nog eenige hinderpalen, waardoor het nu en dan in zijne werking belemmerd werd, o.a. de parlementen. Maar allengs werden ook deze verzwakt, en zoo zij bestaan bleven, het was meer in vorm dan in werkelijkheid. In één woord, de middeneeuwsche mantel, die deze maatschappij nog omhing, had voor het politieke leven, nagenoeg alle beteekenis verloren. Achter het oude vervallen gebouw was reeds een nieuw opgetrokken en vertoonde zich een stelsel van volledige centralisatie. Edelman en roturier, tusschen welke in schijn nog zoo groote afstand bestond, waren inderdaad ten aanzien van magtsuitoefening volkomen gelijk geworden en bogen zich met dezelfde serviliteit voor één meester. Maar juist deze *politieke* gelijkheid maakte de drukkende privilegiën en misbruiken, welke in het *private* leven bleven bestaan, dubbel hatelijk in de oogen van het volk: van de '*gens taillables et corvéables à merci*'. De adel, zich grootendeels aan het Hof aansluitende en zich niet meer met de belangen des volks bemoeijende, had daardoor het volk geheel van zich vervreemd; in plaats van eene aristocratie te zijn, was hij niets anders geworden dan eene kaste. Toch bezat diezelfde adel (even als ook de geestelijkheid) de drukkendste privilegiën, waaronder niet de minste plaats besloeg de vrijdom

van belastingen, dien hij genoot; toch had hij tallooze middelen in zijne magt om het volk te kwellen en uit te zuigen, en maakte daarvan (behoudens eenige uitzonderingen) ook gretig gebruik. Eerbied voor regt en wet was verloren gegaan[1]. Willekeur beheerschte alles; corruptie en demoralisatie waren tot een ongekende hoogte geklommen, en het koningschap was allengs tot een toonbeeld van de laagste en verachtelijkste ondeugden afgedaald. Geen wonder dat zich eene sterke reactie tegen dien stand van zaken begon te openbaren, en dat onder het volk eene heftige begeerte ontwaakte om aan dat stelsel van ongelijkheid en begunstiging een einde te maken. En tegelijkertijd ontstond een onbestemde zucht naar vrijheid in den boezem der fransche maatschappij. Beide beginselen: ‘gloeijende haat tegen de ongelijkheid en verlangen naar vrijheid’, vonden hare vurige verdedigers onder de philosophische auteurs der vorige eeuw. Maar ongelukkig waren zij niet de mannen om het volk te leiden. De centralisatie die alle zelfstandige ontwikkeling had versmoord, had de weinige overblijfselen van *self-government* in Frankrijk vernietigd. Nimmer had het volk die praktische kennis en ervaring kunnen opdoen, welke ter waardering en bescherming der vrijheid zoo onmisbaar is. Vandaar dat de leiders der publieke opinie weldra vervielen in abstracte theorieën, ongeschikt voor het leven en verderfelijk in hare toepassing, Vandaar dat zij, nimmer de vrijheid gekend en begrepen hebbende, het volk ook geene liefde voor haar wisten in te prenten; vandaar dat niemand van hen evenmin als de hoogste klassen der maatschappij, die zelven van vooruitgang en verbetering droomden, den storm die in aantogt was schijnen te hebben opgemerkt; vandaar dat bij het uitbreken der revolutie zij die het meest hadden bijgebragt om haar voor te bereiden, onbekwaam waren aan hare spits te staan, en dat de uitvoering harer beginselen weldra geheel in handen geraakte van een ruw en onbeschaafd, maar door zijne kracht onweêrstaanbaar gemeen. Toch lag er diepe waarheid in de beginselen van 1789; toch hadden velen in Frankrijk werkelijk de vrijheid lief; toch is dat jaar éenig in de wereldgeschiedenis wegens de verhevenheid der stel-

1 Tocqueville drukt dit krachtig uit, als hij zegt: ‘On pent dire que chez les hommes de l'ancien régime la place que la notion de la loi doit occuper dans l'esprit humain, était vacante.’

lingen waaraan het ingang verschafte, wegens de geestdrift en zelfopoffering die Frankrijk's zonen bezielde. En de ontzaggelijke invloed dien deze revolutie op de geheele wereld heeft uitgeoefend, moet dan ook worden toegeschreven aan het algemeen menschelijke der ideën die zij voorstond en waardoor ieder, tot welken staat of welk volk ook behoorende, zich voelde aangetrokken. De fransche revolutie heeft voor de waarde en de regten van den *mensch* gestreden en daarin ligt hare kracht. Maar wel was het te bejammeren dat hare komst niet genoegzaam was voorbereid, zoodat hare uitvoering aan onbekwame handen moest worden overgelaten. De privilegiën en misbruiken welke tot hare uitbarsting aanleiding hadden gegeven, werden in één oogwenk en naar verdienste weggevaagd; de gelijkheid van allen in het private leven volgde als noodzakelijk complement de politieke gelijkheid op den voet, maar..... de vrijheid werd miskend, en wel verre van zich die instellingen te verzekeren, welke de vrijheid met de gelijkheid konden vereenigen, onderwierp men zich weldra, ontsteld over de uitspattingen der revolutie en uit vrees voor anarchie, aan den Dictator, die als van regtswege de teugels van het gezag in handen nam. Zoo was het *ancien régime* met al zijne ondeugden vervallen, maar het grootste werk dat het had gewrocht: de centralisatie, bleef stand houden. En die centralisatie werd toen zelfs te meer drukkend, omdat de weinige elementen, welke in de oude maatschappij het despotisme nog eenigermate belemmerden, in de nieuwe ontbraken[1]. Zoo heeft de fransche revolutie het merkwaardigste bewijs geleverd dat de democratie, kwalijk geleid en onderrigt, maar al te zeer geneigd is de onafhankelijkheid van het individu aan haar ideaal van gelijkheid ten offer te brengen.

1 Mirabeau is, zooals Tocqueville opmerkt, een der weinigen, misschien de eenige geweest, die de gevolgen der revolutie terstond heeft begrepen, en ingezien heeft dat zij tot versterking van het staatsgezag zou strekken. In 1790 schrijft hij aan den koning: ‘Comparez le nouvel état des choses avec l'ancien régime; c'est là que naissent les consolations et les espérances. N'est ce donc rien que d'être sans parlement, sans pays d'états, sans corps de clergé, de privilégiés, de noblesse? L'idée de ne former qu'une seule classe de citoyens aurait plu à Richelieu: *cette surface égale facilite l'exercice du pouvoir*. Plusieurs règnes d'un gouvernement absolu n'auraient pas fait autant que cette seule année de révolution pour l'autorité royale.’ Maar ook Lodewijk XVI was (en welligt gelukkig) de man niet om zich van de revolutie meester te maken.

Herhaalde malen sedert de groote revolutie is de liefde voor de vrijheid weder in het hart van het fransche volk ontwaakt. Onophoudelijk heeft het naar verandering gestreefd; vele jaren zijn gevolgd waarin de ontwikkeling van het parlementaire leven schoone vruchten beloofde voor de toekomst. Maar het heeft alles niet mogen baten. Men heeft nog niet geleerd kracht en steun in eigen boezem te zoeken, en men heeft de verantwoordelijkheid, die men zelf moest dragen, altijd op het staatsgezag overgebragt. En terwijl aldus de hartstogt der vrijheid onervaren, oppervlakkig en voorbijgaand is geweest, is de *gelijkheid* steeds het voorwerp gebleven, dat men met onverdeelde belangstelling heeft geliefkoosd en beschermd. *Zij* heeft aan het centraal gezag, dat haar heeft begunstigd en gevleid, al de hulpmiddelen verschaft, die het despotisme voor zijn bestuur noodig heeft.

Dat deze toestand somber en onrustbarend is, heeft Tocqueville diep gevoeld. Toch geeft hij de hoop nog niet geheel verloren. ‘Wat mij vreezen doet,’ schrijft hij een jaar vóor zijn dood aan de Beaumont, ‘dat nog gedurende langen tijd de vrijheid voor Frankrijk niet zal aanbreken, is, dat wij niet den *ernstigen* wil bezitten om vrij te zijn. Maar ik rangschik mij daarom niet onder hen, die ons eene vervallen en ontaarde natie noemen en meenen dat wij voor immer tot slavernij gedoemd zullen zijn. Wij zijn veeleer een afgematte en voor anarchie beduchte natie. Wij missen den zuiveren en edelen vrijheidszin, maar wij verdienen iets beters dan ons tegenwoordig lot. Wij zijn nog niet rijp voor een onherroepelijke en geregelde vestiging van het despotisme en het gouvernement zal dit bespeuren juist dan, als het zich zeker waant van de overwinning en allen tegenstand meent vernietigd te hebben. Dan komt doorgaans de zucht naar vrijheid weder met kracht boven. Al onze omwentelingen hebben het bewezen; op het oogenblik zelf, dat de regering het sterkst scheen, werd zij aangetast door de kwaal waaraan zij zou bezwijken. De doodstrijd der Restauratie ving aan van den dag af waarop niemand er meer over sprak van haar te vernietigen. Met de Juli-regering is het eveneens gegaan. En ik geloof, dat hetzelfde lot voor het tegenwoordig gouvernement is weggelegd.’

De hoop van Tocqueville, men ziet het, is zwak. Wie zal ons zeggen of deze hernieuwde poging van het fransche volk om zijne vrijheid te verkrijgen, niet weder op smartelijk zelf-

bedrog zal uitloopen? Zal weder de vrijheid in anarchie te gronde gaan en andermaal de anarchie plaats maken voor het despotisme? Zal Frankrijk eeuwig veroordeeld zijn tot een arbeid, even vruchteloos, even wanhopend als die der Danaïden? Zal deze natie steeds gelijken op de teekening, door Tocqueville's pen van haar ontworpen: ‘un peuple jamais si libre qu'il faille désespérer de l'asservir, ni si asservi qu'il ne puisse encore briser le joug?’ Wie zal het durven beslissen? Maar wie gevoelt niet tevens, dat de voorteekenen ongunstig zijn?

De waarschuwende stem van Alexis de Tocqueville is voor Frankrijk geweest die des roependen in de woestijn. Zijne werken maakten grooten opgang, gelijk te verwachten was bij eene natie, die het genie weet te waarderen en te bewonderen. De nationale trots werd gestreeld door het bezit van een auteur, wiens naam met onuitwischbaar schrift in de lijst van Frankrijk's groote denkers was gegrift. Maar hoewel zijne wenken en raadgevingen op velen van de uitnemendste zijner landgenooten diepen indruk maakten, hebben zij echter over het algemeen weinig invloed uitgeoefend. En hij zelf is ook nimmer in eigenlijken zin des woords populair geworden. Door zijn karakter en geheele levensbeschouwing verschilde hij te zeer van zijn volk. Van geboorte een franschman, is hij door zijne ideën geheel verwant aan den germaanschen volksstam. Toch was misschien niemand inniger aan zijn vaderland gehecht dan hij. Maar juist daarom heeft hij zich niet ontzien de ondeugden van zijne natie te berispen. Zonder schroom heeft hij zijnen landgenooten hunne wuftheid en beginselloosheid verweten en hunne ijdele zucht naar roem en eer gehekeld, die hen in de dolzinnigste ondernemingen medesleept, zonder dat zij immer iets duurzaams tot stand kunnen brengen. Was het dan wonder, dat er oogenblikken in zijn leven waren, waarin hij zich eenzaam en verlaten gevoelde? Was het onnatuurlijk, dat hij aan Madame Swetchine klaagde: ‘Mijne tijdgenooten en ik bewegen ons meer en meer in verschillende en somtijds zóo tegenstrijdige rigtingen, dat wij bijna nimmer in gevoelens en denkbeelden elkander ontmoeten. Wij leven in zeer goede verstandhouding maar zonder punten van aanraking..... Zij hechten geen waarde meer aan de zaken, waaraan ik met mijn geheele ziel getrouw ben gebleven.’

Tocqueville in één woord, was te ernstig en bezat te weinig de gebreken zijner natie om groote populariteit te verkrijgen.

En hierin ligt een groot punt van verschil tusschen hem en Montesquieu, met wien hij dikwijls is vergeleken. De geestige schrijver van de '*Lettres Persanes*' heeft ook in den '*Esprit des lois*' zijn karakter niet verloochend. Het oordeel, eens over 't laatstgenoemde werk uitgesproken: 'ce n'est pas l'esprit des lois, mais c'est de l'esprit sur les lois,' is in zijn algemeenheid zonder twijfel overdreven. Maar het is onmogelijk er alle waarheid aan te ontzeggen. Montesquieu heeft veel opgeofferd aan jagt op effect en bij zijne zucht om beknopt, geestig en piquant te zijn is somtijds de waarheid te kort gekomen en de kritiek mishandeld geworden. In den vorm van zijn schrijven is een zekere coquetterie duidelijk zigtbaar. Enkele zijner hoofdstukken beslaan slechts weinige regels. Hij tracht onophoudelijk door allerlei middelen de aandacht zijner lezers gaande te houden en de lectuur aantrekkelijk te maken. Heeft Tocqueville gezondigd door zijne beschouwingen met te weinig voorbeelden op te helderen en is hij daardoor dikwijls te abstract geworden, Montesquieu is in het andere uiterste vervallen. Wanneer hij een voorbeeld noodig heeft bedenkt hij zich niet lang maar grijpt met welgevallen naar de meest verdachte bronnen. Onoordeelkundige mededeelingen van reizigers en paters uit verre landen bekleeden in zijn werk eene voorname plaats. Japan, Siam, China worden om strijd door hem aangehaald. Al die verdachte berigten aan eenige kritiek te onderwerpen, valt niet in zijn smaak. Het is hem voldoende, als hij zijne redeneringen er mede kan staven en zijn boek daardoor tevens onderhoudend kan maken. Toch willen wij niet geacht worden hiermede de groote verdiensten van Montesquieu te miskennen. Zijn plan was omvattender dan dat van Tocqueville. Hij wilde een *handboek van politiek* leveren en den invloed van bodem, klimaat, zeden, beschaving en godsdienst op de regts- en staatsinstellingen schilderen. Die taak heeft hij met onmiskenbare genialiteit vervuld. Hij heeft voor zijn tijd een meesterstuk geleverd, dat van onschatbaren invloed op de staats- en regtsbeschouwingen der 18de eeuw is geweest; hij heeft met moed dwalingen en vooroordeelen bestreden, die tot dusverre onaantastbaar waren geacht. En in ruimte van blik en grootschheid van conceptie overtreft hij ongetwijfeld Tocqueville. Deze heeft zijne aandacht onverpoosd aan één verschijnsel gewijd, waaraan hij al 't overige ondergeschikt maakt, en van daar dat hij alleen door den rijkdom zijner ideën

en zijn schoonen vorm het verwijt kan ontgaan van dikwijls eentoonig te zijn. Maar Tocqueville is oneindig meer grondig en naauwgezet dan zijn beroemde voorganger. Zijne kritiek draagt den stempel van hoogen ernst. Geen betwistbare stelling wordt door hem nedergeschreven, zonder een aantal wigtige argumenten. Hij heeft niets gezegd zonder vooraf gewikt en gewogen te hebben. En hoewel ook hem het vernuft van zijn volk geenzins ontbreekt, hij maakt slechts hoogst zelden van dat wapen gebruik. Hij wil overtuigen, niet meêslepen. Niettemin zijn er tusschen hem en Montesquieu eenige punten van overeenkomst. Beider aanleg en karakter was bijna uitsluitend staatkundig. Beiden minder uitstekend in het actieve leven (hoewel Tocqueville in dit opzigt verre boven Montesquieu staat), waren zij de grootste denkers van hunnen tijd op politiek gebied. Beiden hebben voor de vrijheid als het hoogste goed gestreden, en hebben hunne blikken gewend tot het germaansche ras, als vertegenwoordiger der ideën, aan wier waardering hunne eeuw hun toescheen bovenal behoefte te hebben. Is de aansporing tot het *self-government* het hoofddoel geweest van Tocqueville's schrijven, aan Montesquieu komt de eer toe reeds in de 18de eeuw, te midden eener maatschappij die door vooroordeelen van allerlei aard was verblind, in Engeland het ideaal der vrijheid gezocht en het belang van den volksinvloed op de regering in het licht te hebben gesteld[1]. Even als Montesquieu heeft Tocqueville zijn onderwerp pragmatisch behandeld, het verband der feiten onderzocht en uit de oorzaken de gevolgen afgeleid. Beiden hebben hetzelfde doel, gewijzigd naar de behoeften van den tijd waarin zij leefden. En behoort Montesquieu te huis in de spiritueele en oppervlakkige, doch teven zóo naar waarheid dorstende 18de eeuw, Tocquevilie is een waardig vertegenwoordiger van die sceptische en toch tegelijk zoo hoog ernstige rigting, waardoor de 19de eeuw zich tot nog toe heeft gekenmerkt.

1 Men zie *l'Esprit des lois*. Il y a une nation dans le monde qui a pour objet direct de sa constitution *la liberté politique*.....
‘Le peuple ne doit entrer dans le gouvernement que pour choisir ses représentants, ce qui est très à sa portée; car s'il y a peu de gens qui connaissent le degré précis de la capacité des hommes, chacun est pourtant capable de savoir en général si celui qu'il choisit est plus éclairé que la plupart des autres.’

Verscheiden jaren zijn reeds voorbijgegaan sedert de dood Alexis de Tocqueville van deze wereld heeft opgeroepen. Doch de zaak waaraan hij zijne beste krachten heeft ten offer gebragt, verdient nog heden dezelfde aandacht, en de denkbeelden door hem ontwikkeld, hebben hare waarde niet verloren, gelijk zij die, naar wij vertrouwen, nimmer zullen verliezen. Of al zijne meeningen en profetiën juist zijn geweest, wie zal zoo vermetel zijn reeds nu daarover uitspraak te doen? Eerst de toekomstige geschiedenis zal op die vraag het antwoord kunnen geven. Ook ligt er, wij hebben het reeds vroeger niet verheeld, - in sommige zijner redeneringen iets gekunsteld. Hij heeft één verschijnsel gezien, en hij heeft dat *goed* gezien, uit alle gezigtspunten, van verre en van nabij, in al zijne vertakkingen en onderdeelen. Maar het is niet te ontkennen dat hij, alles op rekening van éenen factor stellende, de werking der overige factoren in het zoo oneindig rijke menschelijke leven, welligt te veel over het hoofd heeft gezien. Doch dit verwijt betreft minder de hoofd-resultaten van zijn arbeid, dan wel de nevenresultaten. Wanneer hij b.v. in de groote beweging op het gebied der industrie, in dat jagen naar genot en materieele welvaart, dat zoo eigen is aan onzen tijd, een der gevolgen van de democratie wil zien, dan heeft men hem niet zonder eenigen grond tegengeworpen, dat sedert lang in het aristocratische Engeland hetzelfde wordt waargenomen, zoodat dit verschijnsel niet uitsluitend aan de toenemende gelijkheid der toestanden mag worden toegeschreven. Tocqueville schijnt dan ook het begrip van democratie niet scherp genoeg te hebben afgebakend, zoodat het bij hem dikwijls zamenvloeit met de geschiedenis van den voortgang der beschaving in den nieuweren tijd. Doch zoo al in bijzonderheden de juistheid van sommige zijner ideën twijfelachtig moge zijn (hoewel de strijd zich eigenlijk in een verschil van woorden oplost), het komt ons niettemin voor, dat niemand den wezenlijken aard van de sociale en politieke beweging onzer dagen zóo diepzinnig en zóo juist heeft opgevat als deze schrijver. En om tot die erkenning te komen, behoeft men zich niet in eene verre toekomst te verdiepen en eene vruchtelooze poging te wagen om den sluijer op te ligten die den toestand, welke over eeuwen zal aanbreken, voor ons verborgen houdt. Het is zeer mogelijk dat andere, ons nu nog onbekende oorzaken, dan zullen zamenwerken om den afloop anders te doen zijn dan wij nu

zouden verwachten. Maar deze mogelijkheid mag ons de zorg voor het tegenwoordige niet doen vergeten, en ontheft ons niet van de verpligting om met de gegevens, die ons ten dienste staan, naar onze beste wetenschap te woekeren. En dan geeft hetgeen wij in den tegenwoordigen tijd zien gebeuren, aanleiding tot hoop zoowel als tot vrees; dan versterkt ons hetgeen wij daar opmerkten in de overtuiging, dat de eigenaardige verschijnselen, welke Tocqueville in deze eeuw heeft meenen te bespeuren, inderdaad bestaan en dat het van het hoogste gewigt is die verschijnselen niet te ligt te tellen. Voor ieder, die de wereldgeschiedenis met eenige aandacht gadeslaat, moet het duidelijk zijn, dat in het tijdvak van ongeveer dertig jaren, 't welk na de verschijning van Tocqueville's ‘Démocratie en Amérique’ is gevolgd, niets is gebeurd, waardoor de waarheid zijner beschouwingen wordt gelogenstraft, veel daarentegen dat haar in een helder licht stelt. De democratie heeft in dien tijd en onder alle regeringsvormen buitengewone vorderingen gemaakt. De geest van onzen tijd om alles gelijk te maken, om het volk op te heffen en aan het volk allengs grooteren invloed op het staatsbestuur te verzekeren, schrijdt bestendig voorwaarts, alles wat hem in zijne vaart wil tegenhouden medeslepende of omverwerpende. Van beneden naar boven voortgaande, voegt deze onwederstaanbare beweging telkens nieuwe lagen aan het gebouw dat zij optrekt; overal is het streven der onderste klassen van de maatschappij om de voordeelen en regten der overigen meester te worden en ook hun deel te verkrijgen van het gastmaal des levens. En de klassen, die vroeger het lot der maatschappij in handen hadden, zien hun invloed verminderen en zich het bestuur allengs ontzinken. De individuën lossen zich meer en meer in de maatschappij op en de volken verlangen eene stem in de behartiging hunner eigen belangen. Overal verdwijnen voor dien stijgenden invloed van het volk de laatste overblijfselen van het privilegie; voor eene aristocratie als afzonderlijke politieke magt is geene plaats meer, en de adel (zonder die magt niets meer beduidende) heeft inderdaad in onzen tijd alle regt van bestaan verloren. Ook de zoogenoemde burgerklasse heeft thans reeds niet meer den invloed van vroeger; achter den *tièrs-état* rijst een vierde talrijke en van hare kracht bewuste stand op en strekt niet minder begeerig de handen naar het gezag uit. In één woord, het zijn de volken zelven, die tegenwoordig over hun eigen lot wenschen

te beslissen, en wie voor dit verschijnsel, dat ons dagelijks van de daken wordt gepredikt, de oogen wil sluiten, is ziende blind.

Die beweging, wij zeggen het Tocqueville na, is niet te stuiten. Doch al ware het laatste mogelijk, wenschelijk zou het niet zijn. Want op zich zelve is die beweging een verblijdend teeken. Maar het is juist daarom van belang ook hare bedenkelijke gevolgen met moed onder de oogen te zien. En ook die gevolgen hebben zich in de laatste jaren met kracht geopenbaard. Men moet al zeer onervaren zijn in de kennis van actueele toestanden, wanneer men niet bespeurt dat de democratie onzer dagen onderhevig is aan de kwalen door Tocqueville's scherpe diagnose aangewezen. Wat onzen tijd bovenal blijft ontbreken, is een juist begrip van vrijheid en verantwoordelijkheid. Nog hebben de volkeren niet geleerd, dat alleen dan de gelijkheid wenschelijk is, wanneer zij gepaard gaat met energie en vertrouwen op eigen kracht. Nog is het hun niet altijd duidelijk, dat vooral de democratie naijverig behoort te zijn op haar gezag en dat, zoo alleen de gelijkheid het ideaal blijft, ook een toestand waarin allen slaven zijn, aan dat ideaal beantwoordt. Nog hebben zij niet ingezien, dat zonder vrijheid de gelijkheid ten vloek wordt en dat het in hunne magt staat die vrijheid te bewaren, indien zij maar van hunne roeping om zich zelven te besturen zijn doordrongen. Onverschilligheid voor dè publieke zaak, die toch *allen* betreft, heeft zich, helaas! van zeer velen meester gemaakt. En dat zelfde volk, 't welk zoo naar vermeerdering van invloed haakt, schijnt, zoodra het dien invloed heeft verkregen, maar al te zeer geneigd om van het staatsgezag te vergen, wat het zelf behoorde te verrigten. Zoo zij slechts zelven hun meester mogen kiezen, of in de meening zijn dat zij, die aan het hoofd van den Staat zijn geplaatst, hunne private belangen wel zullen behartigen, laten zij gaarne al het overige aan hen over, in de bedriegelijke meening, dat zij zelven door hen regeren. Van daar die noodlottige zucht om de regering voor alles aansprakelijk te stellen, die verzwakking van individueele kracht en dat gemis aan energie, waardoor onze tijd zich ongunstig onderscheidt. En behendige staatslieden weten van deze slechte neigingen der democratie uitnemend partij te trekken. De staatsman, die thans het lot van, Duitschland (en welligt van geheel Europa) in handen heeft, weet zich met genialen takt van de democratie als een hefboom voor zijn eerzuchtige plannen te bedienen. Graaf von Bismarck-Schönhausen heeft getoond zijn tijd uitstekend te be-

grijpen. Als voorstander van het algemeen stemregt, is hij inderdaad de incarnatie der democratie in Duitschland geworden en vindt hij zijn hechtsten steun in den volkswil, dien hij met groote geslepenheid heeft weten te leiden. Zoo slechts de nationale trots wordt gevleid en het vooruitzigt op een groot en uitwendig magtig Pruissen wordt geopend, is het volk gaarne bereid zijn onafhankelijkheid ten offer te brengen en het hoofd te buigen voor den wil van een almagtig minister[1]. En ook het fransche volk heeft nog niets geleerd. Nog heerscht Napoleon III als Dictator en geschiedt niets in Frankrijk zonder zijn wil. Nog heeft deze natie, die met terzijdestelling van alle hoogere belangen, zich met tijdelijke rust en ijdelen roem tevreden stelt, het verwijt niet weêrlegd, eens door Paul Louis Courier tot haar gerigt, toen hij haar noemde: ‘le plus valet des peuples.’

Voorwaar, wanneer men de twee magtigste volken van westelijk Europa eene zoo groote plaats aan de centralisatie ziet inruimen; wanneer men bedenkt dat ook in het oosten van dit werelddeel geen gunstiger verschijnselen zich voordoen, maar integendeel in het nog half barbaarsche en toch zoo magtige Rusland alle gezag is zamengetrokken in de handen van één man (of liever van eene volleerde bureaucratie) voor wien allen gelijk zijn, dan dringt zich onwillekeurig de vrees op of welligt het vaste land van Europa door eene invasie van russische regeringsbeginselen wordt bedreigd en in de *gelijke* onderwerping aan één of meer meesters een zedelijken ondergang te gemoet zal gaan. En mogt die vrees ooit worden bewaarheid, dan is de toekomst dier kleine natiën, waar de liefde der vrij-

1 Tocqueville schreef reeds in 1854 aan een zijner vrienden over den staat van zaken in Duitschland: ‘Non seulement les Allemands ne comprennent pas bien les moyens à l'aide desquels la liberté politique se fonde et se maintient; ils en ont à peine l'idée. Ils conservent au milieu d'institutions à demi libérales, toutes les moeurs que le gouvernement absolu des deux derniers siècles leur a données. La grande chimère de l'unité allemande remplit bien plus leur imagination que l'image d'une liberté régulière dans chacun des pays dont l'Allemagne se compose.’
Het verdient opmerking hoe behendig het absolutisme onzer dagen het mystieke begrip van het vroegere *droit divin* met dat van den *volkswil* weet te vereenigen om daardoor dubbele kracht aan zijn gezag te geven. Zoo beschouwt de Koning van Pruissen zich zelven stellig en zeker als een gezalfde des Heeren, terwijl Bismarck den volkswil voor hem inroept. Zoo betitelt Napoleon III zich ‘par la grâce de Dieu et par la volonté des Français empereur, etc.’ Wie denkt hierbij niet onwillekeurig aan Goethe's woorden: ‘Lasst unseren Herr Gott aus dem Spass!’

heid reeds vaste wortelen heeft geschoten, op zijn minst genomen, zeer problematisch.

Wat daarom bovenal voor onzen tijd wordt gevorderd, is opvoeding en verlichting van het volk, tegenwerking van alles wat de centralisatie bovenmatig doet vermeerderen, gehechtheid aan en zorgvuldige handhaving van die instellingen, waardoor het volk leert over zijn eigen belangen te waken en doordrongen wordt van de waarde der zelfregering, zonder daarom de noodzakelijkheid van een krachtig uitvoerend gezag te miskennen. Het constitutioneel regeringstelsel met ernst en eerlijkheid toegepast, bevat al die vereischten in zich. In dat stelsel (het moge dan even als alle menschelijk werk verre van volmaakt zijn) is de beste leerschool voor de nog onervaren democratie gelegen. En zij, die door hunne meerdere kennis en ontwikkeling geroepen zijn invloed uit te oefenen, mogen wel begrijpen, dat zij dwaas en onvergeeflijk handelen als zij op de groote beweging onzer eeuw met minachting nederzien; als zij nog droomen van een verleden, dat nimmer zal terugkeeren en zich te trotsch gevoelen om het volk op te leiden en te onderrigten. Die onverstandigen, welke niet inzien, dat zij, zelven onmagtig den stroom te keeren, door hem zullen worden meêgesleept; dat hunne eigen onafhankelijkheid op het spel staat, wanneer zij voortgaan dit volk, dat vroeg of laat, onder welken regeringsvorm ook, het beslissend overwigt op de schaal zal leggen, steeds als kinderen te beschouwen, die men met opzet verwaarloost! Veel kan de europeesche maatschappij, bij alle verschil van toestanden, ten dien aanzien nog leeren van Noord-Amerika en Engeland. In de Vereenigde Staten kan men zien hoe dikwijls de vrijheid gevaar loopt van de zegepraal der gelijkheid, maar tevens hoe een krachtig volk die gevaren weet te voorkomen of te matigen. Sedert Tocqueville zijne ‘Démocratie’ schreef, zijn ook in Noord-Amerika groote gebeurtenissen voorgevallen. Een bloedige burgeroorlog heeft de nieuwe wereld in vuur en vlam gezet. Duister scheen de toekomst der Unie, somber waren de vooruitzigten der vrijheid. Niet ongegrond was de vrees dat de oorlog, behalve het nadeel dat hij door een splitsing der Unie dreigde te weeg te brengen, ook aan een onmatige uitbreiding van het staatsgezag zou bevorderlijk wezen, en dat een tijdperk van militaire tyrannie voor het vrije Amerika zou aanbreken. Maar die vrees is niet verwezenlijkt. Krachtiger dan ooit is de magtige Re-

publiek uit den vernielenden krijg verrezen, die haar verlost heeft van den vloek der slavernij, welke tot heden op haar had gekleefd. En geene dictatoriale magt is op den oorlog gevolgd. Rustig is het zegevierend leger uit elkaâr gegaan en ieder tot zijn beroep teruggekeerd. De beginselen van den grondlegger van Amerika's vrijheid leven nog altijd in den boezem van het volk en de Constitutie der Unie is nog steeds een levenwekkende kracht. Moge ook de amerikaansche maatschappij dikwijls een tooneel van woeling, ja van anarchie opleveren, men zij niet te haastig met de voorspelling, dat daarin het teeken eener naderende ontbinding is gelegen. Beter zijn de gevaren der vrijheid dan de rust van het despotisme; waar leven is heerscht beweging, en volkomen rust in het staatsleven is meestal het onbedriegelijk kenteeken van stilstand en dood. En men wachte zich tevens om, gelijk men in Europa maar al te veel geneigd is, het geheele inwendig leven van dezen kolossalen staat te beoordeelen naar enkele, dikwijls nog zeer verdachte berigten van schandalen en onlusten in sommige groote steden of in *the Far West*, waarin doorgaans het schuim der bevolking bovendrijft, maar die bij een volk dat, als het noord-amerikaansche, zich zelf regeert, weinig invloed op het geheel uitoefenen.

Niet minder merkwaardig is het schouwspel, dat het engelsche volk aanbiedt. Ook in Engeland heeft de democratie in de laatste jaren groote veroveringen behaald. Reeds heden schijnt het aristocratisch element in deze natie geheel door de democratie te zijn overvleugeld. De uitbreiding van het stemregt, in 1832 aangevangen, heeft den invloed van het volk doen wassen. Doch die invloed is nog gering in vergelijking van hetgeen de thans aangenomen Reform-bill voor Engeland belooft te worden[1]. Ook daar steken de lagere klassen alom het hoofd op. En de groote vereenigingen van handwerkslieden en fabriekarbeiders zijn inderdaad reeds nu magten in den Staat geworden, die men niet gering kan tellen. Dagelijks breidt ook daar de gelijkheid zich uit. Niet zonder bezorgdheid zien velen dien toestand aan. Maar de levenskracht en energie van het angelsaksische ras doen met grond verwachten dat men ook in Engeland de gevaren der democratie zegevie-

1 Dat onder een Tory-Ministerie de Reform-bill is tot stand gekomen, is een nieuw bewijs zoowel van de onweêrstaanbare kracht der democratische beginselen als van den grooten tact en de onloochenbare bekwaamheld waardoor zich de engelsche aristocratie (de eenige welke nog dien naam verdient en niet gelijk op het vaste land in eene *kaste* is overgegaan) zich nog altijd onderscheidt.

rend zal weten te bestrijden. Wij zien dan ook reeds aanvankelijk, hoe in weerwil van vele ontmoedigende feiten, welke de vrijheid te betreuren heeft, de revolutie in Engeland langzaam en geleidelijk voorwaarts schrijdt en hoe de zin voor orde, die het volk is ingeschapen, zich ook hierbij doet gelden. En al moge ook de toekomst Engeland nog aan beklagenswaardige botsingen blootstellen, zij zullen, naar wij vertrouwen, niets anders bewijzen, dan dat de weg der vrijheid niet zoo effen is als die van het absolutisme.

Neen, vrijheid en zelfregering leveren voor den oppervlakkigen beschouwer niet zulke schitterende resultaten op als het intellectueel despotisme, dat volgens Montesquieu's ware vergelijking den geheelen boom omverhaalt, ten einde zijne vruchten slechts te spoediger te kunnen plukken. Maar zij zijn de noodzakelijke voorwaarden van *duurzamen* vooruitgang en van een krachtig volksbestaan. En ook Nederland zal wel doen zich die waarheid ten nutte te maken. Wij Nederlanders zijn, hoe men ook met minachting op ons moge nederzien, in menig opzigt boven andere volken bevoorregt. Wij leven in een land waar de vrijheid reeds sedert eeuwen geen ijdele klank is. Wij zijn in het bezit van een regeringsvorm, waarin een krachtig uitvoerend gezag gepaard gaat met een ruime erkenning van de regten en vrijheden des volks, en waarin de invloed der natie op het staatsbestuur is gewaarborgd. Het hangt slechts van ons zelven af, of wij van de gelegenheid tot ontwikkeling, die ons geschonken wordt, willen gebruik maken. Ook bij ons te lande is dit een eerste vereischte. Want de democratie doet ook hier haar invloed gevoelen, en vroeg of laat zal zij zich in eene noodwendig geworden uitbreiding van het stemregt openbaren. Toch is het er verre van af dat allen een juist besef van hunne pligten als staatsburgers zouden bezitten en openbaart zich ook bij ons die noodlottige kwaal, welke Tocqueville's bezorgdheid heeft opgewekt: onverschilligheid in de publieke zaak en een ziekelijk verlangen naar rust ter bevordering onzer private belangen. En met leedwezen zij het gezegd: velen die geroepen schijnen het volk voor te gaan en te onderrigten, stellen zich als 't ware ten taak om die volksondeugden door hun eigen voorbeeld aan te moedigen. Daar zijn er, wie het niet aan ontwikkeling ontbreekt, maar die, waar het de uitoefening hunner staatkundige regten geldt, spreken en handelen alsof zij niet in het vrije Nederland maar

in China het levenslicht hadden aanschouwd. Daar zijn er ook onder de beschaafdsten der natie, welke er zich op toe schijnen te leggen onze constitutioneele instellingen in minachting te brengen, in het breede hare onvolmaaktheid uitmeten en niet nalaten ons te doen opmerken, hoe langzaam het parlementair gouvernement bij ons werkt en hoeveel beter en vlugger alles in Pruissen en Frankrijk gaat. Die zoo spreken, schijnen ons toe den boom aan de vruchten te willen opofferen. Hun oog rust slechts op de oppervlakte, maar dringt niet tot de kern der zaak door. Ongetwijfeld heeft ook het constitutioneel regeringstelsel zijne gebreken. Hervormingen zijn ook daarin wenschelijk en niet onbereikbaar. Maar men vleije zich niet met de hoop, dat men daardoor alles wat men verlangt zal verkrijgen. Waar vrijheid heerscht, is ook strijd aanwezig, en het is door dien strijd alleen dat eene natie hare kracht en energie kan ontwikkelen. Het wezenlijk geluk der volken hangt niet van eene vlugge en volmaakte wettenmakerij af, maar veeleer van den geest die de burgers bezielt. Is die geest onverschillig voor de vrijheid, dan zullen ook de beste wetten niet voor den ondergang behoeden. Maar dringt het besef van de waarde der zelfregering door, dan is daarin alleen meer waarborg voor geluk en voorspoed gelegen dan de beste wetten kunnen geven. En dat velen bij ons te lande dit niet inzien, is een bedenkelijk verschijnsel. Mogten ook zij van Tocqueville leeren, dat geen volk volkomen gevrijwaard is tegen de gevaren der democratie. En mogten zij, voor zoo ver zij nog met leedgevoel op het verledene terugzien en vervlogen tijden terugwenschen, doordrongen worden van de waarheid der woorden, door dien edelen strijder voor vrijheid en regt met innige overtuiging uitgesproken: ‘Il ne s'agit pas de faire renaître une société aristocratique mais de faire sortir la liberté du milieu de la société démocratique ou Dieu nous fait vivre!’

D.J. MOM VISCH.

Eene tentoonstelling van oude kunst.

Nalezing en nabetrachting.

Wie naar de wereldtentoonstelling te Parijs wel had willen, maar niet had kunnen reizen; wie haar bezocht, maar in eene met moeite uitgespaarde en te zuinig berekende vacantie van weinige dagen in den ‘grooten gashouder’ weinig anders opgedaan had dan verbijstering en bedwelming; wie t'huis gebleven gehoopt had door zijne gelukkiger vrienden omtrent de wonderen op het *Champ de Mars* ingelicht te worden, maar uit een opgewonden: ‘o! o! zoo mooi! en verbeeld je, Chinezen met staarten! en Arabieren op kameelen, zoo maar! je weet het zoo niet! en wij zijn ook boven op het gebouw geweest!’ niet veel wijzer geworden was; eindelijk, wie den Olympischen wedkamp der natiën opgenomen, maar, bedroefd en geërgerd over den mageren driehoek - een vijfde deel van dien van Belgie - dien zijn vaderland met weinig uitstekends had gevuld, naar huis gekeerd was, hij kon dezen zomer in eene andere hoofdstad en op eene andere tentoonstelling vinden, al naar hij noodig mocht hebben, afleiding, troost, vergoeding of een zalig vergeten zijner grieven.

Zonderling en veelbeteekenend genoeg! Terwijl Parijs de schatten der nieuwe wetenschappen en kunsten op den oever der Seine uitstalt, opent te Amsterdam, zonder ophef of krantengerucht, eene particuliere maatschappij eene tentoonstelling van Oud-Hollandsche schilderkunst in hare zalen. Terwijl Nederland dáár zich met moeite staande kan houden in de rij der

zuster-natiën: ‘uit flauwheid, armoê en armzaligheid’, zegt de een; ‘omdat wij geen slag van tentoonstellen hebben en niet alles laten kijken, wat wij kunnen’, bromt de ander; ‘tot onze schande’, zuchten allen, handhaaft het hier zijn ouden roem. Het lokt de vreemdelingen bij scharen voor de werken zijner oude meesters, laat hen opgetogen over den eenigen glans hunner kunst en biedt hun in de kleiner, maar uitgelezen verzameling die het samenbracht, ten minste dit voordeel boven de reuzen-uitstalling daarginder, dat zij kalm en rustig kunnen genieten, overzien wat er te bewonderen valt en in de magazijnen des geheugens, in plaats van verbijstering, eenige schoone, welbegrensde herinneringen wegleggen. Dit laatste bezit is zeldzamer dan gij misschien wel denkt, mijne vrienden, die dezen zomer Parijs hebt bezocht. Als sommigen uwer ons op de soupers, waarop wij in de volgende winters het genoegen zullen hebben u te ontmoeten, ons met geestdrift zult weten te verhalen van.... de Chinezen, de kameelen en Friesche buffet-meisjes die gij er zaagt, zult gij ons noodzaken tot de volgende wijsgeerige bespiegeling. Het is niet genoeg, dat alle volkeren der aarde de wonderen van hun vernuft en vaardigheid ter wille van Jantje samendragen. Jantje zelf dient een hoofd mede te brengen dat ze waardeeren kan. Is dat hoofdje daarvoor wat zwak of wat klein, de volkeren der aarde kunnen het niet helpen, maar hunne moeite is verloren. Al hadden zij dubbel zooveel verzameld van tienmaal schitterender kunst, dat hoofdje zou er niet meer van genieten dan het nu eenmaal bevatten kan. Al sta ik op een strand waar de wereldzee mij tegenbruist, ik schep in dit dames-reukfleschje niet meer dan het bergt. En ik giet er geen droppel meer uit.

Maar viel dan wellicht de tentoonstelling van oude kunst, die de Maatschappij *Arti et Amicitiae* gedurende den voorzomer van '67 in hare zalen samenbracht; viel dan die geheel eenige verzameling, waartoe Ed. Achtbare Heeren en Regenten van gestichten en godshuizen zoowel als particulieren het schoonste van wat onder hen berustte, hadden afgestaan, eene verzameling zoo rijk en veelzijdig als wellicht in geene halve eeuw, misschien nimmer weer bijeengebracht zal kunnen worden, wel onder het bevattings- en waardeeringsvermogen van Jantje of... van u, mijn waarde penneman? vraagt een spottend stemmetje. Zegt de commissie van kunstkenners, die zich met het samenbrengen dier kunstwerken belastte, niet met recht in haar ca-

talogus, dat haar de woorden te kort zouden schieten, om de haar toevertrouwde kunstschatten naar eisch te waardeeren, indien zij het al wilde? Is het niet onmogelijk om al dat schoone in woorden weêr te geven? Het is moeilijk op zulke vragen te antwoorden, zonder verwaand te schijnen of onzin te zeggen. Antwoordt onze pen, dat zij het niet onmogelijk acht, dan wrijft zich de tegenpartij met een lachje van blijde verwachting in de handen en zegt: ‘mooi! heel mooi! doe het dan nu maar eens! ga je gang!’ Zegt ze dat het onmogelijk is, dan heet het met vaderlijke waardigheid: ‘maar mijn lieve kind, waarom beproef je 't dan? Ik heb het je immers wel gezegd.’

In deze moeielijkheid spreekt zij aldus:

Wat beteekent de bewering: onmogelijk onder woorden te brengen! niet uit te spreken! Moet dit beduiden, dat Jantje niet in staat is met zijne woorden te doen, wat de schilder vermocht met kleuren en lijnen, de toondichter met klank en maat? Maar dit wordt van zijne zwakheid evenmin gevergd als dat hij met de woorden zijns monds een paleis of een domkerk bouwen zal. De taal is, met verlof, niet bestemd om de natuur buiten ons, maar om aandoeningen, indrukken en begrippen in ons aan anderen over te doen. Nu is de taal een rijk besnaard instrument. Onze moederspraak in het bijzonder, onder de handen van Bilderdijk, Beets, ten Kate, nu eens een stormwind en straks een suizend koeltje, een smedig klompje was en straks een flikkerend rapier, is een speeltuig met talloos vele tonen. Geen schilder heeft zooveel kleuren op zijn palet, als de man des volks klanken in de taal die zijne moeder hem leerde. Laat Jantje en gij dit wel overwegen, eer gij praat van ‘onuitsprekelijk’. Toegegeven voor een oogenblik, dat uw eindige geest, met het oneindige in aanraking gekomen, in stomme bewondering sprakeloos blijven kan. Op eene tentoonstelling van schilderijen zijt gij ten minste te midden van menschenwerk. Menschen zijn het, die voor u hebben gewerkt; menschengedachten hebben zij voor u belichaamd; vaak geven zij niet anders dan den indruk weêr, dien hun oog van de natuur ontving. Indien Jantje en gij geen woorden hebt om te zeggen wat gij gezien en onder het zien gevoeld en genoten hebt, dan moet òf de kunst bovenmenschelijk, dat is, aan den anderen kant der grenzen van het menschelijk-schoone zijn geweest - òf uwe aandoeningen waren de verbijstering en de verwarring zelve. Dan moet er aan u iets haperen. Dan is uw ‘o! zoo

mooi! neen! maar onuitsprekelijk mooi!' geene lofspraak op de kunst, maar welbeschouwd eene belijdenis van eigene zwakhoofdigheid. Misschien wel, dat uwe traagheid er achter steekt en zich met dat woord op eene goedkoope wijze van de moeite afmaken wil, om te begrijpen en te waardeeren. In elk geval, wat gij niet onder woorden brengen kunt, dat moet u nog schemeren; het is een dood kapitaal in u, gewaande rijkdom, schijngenot! Voorts - zoo slaat zij door - indien gij het maar eens beproeven wildet. Indien gij maar eens het *divide et impera*, en het beginsel van verdeeling van den arbeid in toepassing brengend, eene tentoonstelling als die in Arti gingt bestudeeren, na haar bezocht te hebben. Indien gij eens u zelven dwongt u rekenschap te geven van elk uwer indrukken afzonderlijk, ze één voor één uit te spreken en hun vollen eisch te geven - gij zoudt eens zien of dat 'onuitsprekelijk' niet genoodzaakt zou worden den sluijer van voor het geheimzinnig gelaat te laten vallen. Foei, als uw voorgeslacht, zonen van Nederland, wel in staat was, die schoone dingen te scheppen, zou het u of aan smaak of aan takt of aan historische kennis, of aan de taal der beschaving ontbreken, om het minste te doen waartoe gij tegenover die groote kunst al verplicht kunt zijn, haar te waardeeren?

Zoo pleit onze pen, onbewust naar het schijnt, dat zij in haar ijver de taak, voor die haar voert, al zwaarder heeft gemaakt! Gelukkig herinnert zij hem juist van pas, dat niemand in onze eeuw van subjectiviteit het recht heeft meer dan persoonlijke opmerkingen van hem te eischen of deze aan een algemeen geldigen maatstaf van waar of schoon - 'die immers zoek is', fluistert zij - te toetsen, en hierdoor bemoedigd, grijpt hij den haak en stuwt met één stoot zijn bootje in het midden van den stroom zijner indrukken.

U treft bij het binnentreden van Arti's zalen de goede staat waarin zich al dit schilderwerk bevindt. Een enkel doek moge in den loop van een paar eeuwen wat donker geworden zijn, driehonderd vijftig jaren mogen over de slimme gelaatstrekken van Quentyn Metsys' kooplieden eenige overlangsche strepen hebben getrokken, die intusschen reeds op korten afstand den gloed dezer verwen niet meer bederven, bijna zonder uitzondering maken deze kostbare stukken den indruk alsof zij eerst gisteren de werkplaats hunner meesters verlieten. Welk een

frischheid van kleuren, welk een gloed! welk een stille pracht omringt u! Die wijnglazen en roemers - zij zijn tamelijk ruim vertegenwoordigd! - moeten nog even doorzichtig en glimmend, die vruchten en bloemen nog even frisch, die veeren - denk maar eens aan de Hondecoeter's doode duif met haar blanke vlerk - nog even rijk van kleur, de schrandere oogen die u van alle kanten uit de donkere lijsten aankijken, nog even blinkend en vol leven zijn, als toen zij pas geschilderd, of zoo dat woord u misschien te materieel klinkt, als getooverd werden. Eene tentoonstelling van oude kunst maakt een anderen indruk dan eene van nieuwe werken, zelfs vóór gij stuk voor stuk onderzocht hebt. Ligt het hieraan, dat gij op de eerste u in tegenwoordigheid van dooden bevindt? Het rumoer en de hartstochten van hunnen tijd zijn verstomd; rondom hen heeft zich de stilte gelegerd, die zich ook aan u mededeelt; zij zijn niet gejaagd, maar wachten op u met kalmen, vriendelijken, hartstochteloozen ernst. Wellicht dat het zoo is. Maar er is toch ook eene meer materieele reden voor, indien ik juist heb gezien. De ouden werkten in een anderen toon. Zij werkten minder met oranje en minder met rozerood. Daardoor was hun toon forscher. Het bruin in Hobbema's landschappen moge nu en dan wat somber worden; gij moogt in het prachtige ‘maanlicht’ van van der Neer evenveel bedenking hebben tegen de al te bruine kleur der huizen die gij er ziet, als gij bewondering voelt voor het blauw des hemels en den zilvertint der wolken daarboven - merkt toch eens op welk een kracht en bepaaldheid dit geeft. Ik deel niet in die soort van vereering voor de oude kunst, die een voornamen steun ontleent aan hare minachting voor de nieuwe meesters. Om één enkelen greep te doen, waarom zou Roelofs in zijn landschap zooveel minder stout en krachtig moeten heeten dan onze ouden? Het zou uiterst licht vallen vele andere, goede namen te noemen. Toch is het waar, dat gij voor menige moderne schilderij kunt staan met eene gewaarwording alsof er een grijze nevel over het tafereel hangt. Alsof het niet, naar de gelukkige uitdrukking der Franschen, *baigné d'atmosfère*, maar in mist gehuld was. Alsof die handen en aangezichten even als de mooie meneeren en jufvrouwen uit een kapperswinkel, van was geboetseerd en met *poudre de riz* bestrooid waren. Gij zoudt soms zeggen, dat die mannen en vrouwen aan een of andere uitputtende ziekte moeten lijden. Op deze tentoonstelling reeds kunt gij de verzwak-

king die bij ons geslacht zooveel quinine en staal noodzakelijk maakt, in de kunst zien beginnen. Ziet bij van der Helst, bij Maas in vele zijner stukken, bij de Keyzer, Bol, Flink, Rembrandt vooral, die gezonde, krachtige tint, dat bepaalde, dat u geen oogenblik in twijfel laat waar de massieve voorwerpen eindigen en de ijle lucht begint, en gaat dan, niet tot uwen troost, naar Troost. Troost leefde tot 1750. Zijn portretstuk van Inspectoren van het *collegium medicum*, in 1724 gemaakt, is ongetwijfeld een kapitaal stuk, met zorg en vaste hand bewerkt. Toch ook vraagt gij bij het zien van deze welgedane heeren met *rose* onderkinnen, reeds met verwondering, wat gij straks bij het aanschouwen van Troost en Liotard's pastelteekeningen vraagt met ontzetting: wat is er in de laatste eeuw met het menschdom gebeurd? Is het geslacht verbasterd? Heeft het bessennat in de aren in plaats van bloed? Of is er wat van het poeder uit de pruiken, waarmede naar Troost's eigen afbeeldsel ook deze kunstenaar zijn korte broek, zijn pandenjas en bloemzoet gelaat kroonde, op het schilderspalet gestoven, dat sedert nog niet geheel verwijderd is?

De tentoonstelling in Arti's kunstzalen was eene tentoonstelling van Oud-Hollandsche kunst. Zij was dat niet maar ondanks, maar zelfs door de stukken van andere scholen, die gij er kondt aanschouwen. Er was een twintigtal tafereelen uit de Oud-Italiaansche school; Rubens was er, van Dijck en Teniers. Jordaens trok aller opmerkzaamheid en won van iedereen een glimlach door zijn met meesterlijke hand gepenseelden nar; Claude Lorrain had er een fantastisch strandgezichtje, en Holbein kwam er met een paar tafereelen voor zijn vaderland op. Maar deze vreemde scholen waren vooreerst, in vergelijking met de onze, zeer onvolledig en dan tamelijk zwak vertegenwoordigd. Het stukje van Lorrain, hoe meesterlijk, was onaanzienlijk klein; van Dijck toonde wel zijn eigen penseel en toets, maar op zijne twee kleine paneelen niet zijn rijkdom van kleur en meesterschap: de Italianen waren eene verzameling van onbekenden, die, voor een kunsthistoricus de studie wellicht overwaard, hier slechts dienen konden om het eigenaardig karakter onzer vaderlandsche kunst te helderder te doen uitkomen, - Ziet maar eens! Hier in de kleine voorzaal, links, zijt gij in de wereld

des geloofs. Op een paar uitzonderingen na - de beide naakte vrouwenbeelden van Giordano en het tafereel der schaking eener jonge vrouw door een oud man, behooren niet bepaald tot de gewijde onderwerpen! - schilderden deze onbekenden *ecce homo's* en madonna's, tafereelen uit het leven van Christus, heiligen en martelaars, uit Bijbelsche of kerkelijke geschiedenis - figuren levensgroot, met eene uitdrukking van droomerige meditatie op het gelaat, treffend schoon nu en dan, ja! maar die blijkbaar niet behoorden tot de wereld waarin de kunstenaars zelven aten en dronken, weenden en lachten, leden en streden, die even zoo goed in deze als in elke andere eeuw konden geschilderd zijn en... die dan ook maar al te dikwijls niets anders waren dan een voorwendsel om naakte boezems, ronde armen en schoone vormen voor te stellen. In de groote zalen, waar de meesters uit het nevelachtige Noorden schitteren, ziet gij juist het omgekeerde. Een paar heidensch-mythologische en drie of vier Bijbelsche voorstellingen uitgenomen, en die dan nog een Hollandschen tint hebben, spreekt hier het leven, het werkelijke, tastbare, het - wij willen nu voor een oogenblik deze uitdrukking eens zonder protest laten voorbijgaan - het platte, nuchtere leven u toe. In dien kring, te midden van de voorwerpen, de menschen, de toestanden, voor een deel ook in het landschap daar afgebeeld, leefden deze schilders. Dat zagen zij, dat bestudeerden zij. Kannen, roemers en bekers, vaten die afgetapt worden, tafels die gedekt staan, *Wein, Weib und Gesang*. Paarden, koeien, varkens en kippen, zooals ze er loopen in de wei of liggen in hun kot of drentelen over het erf, bloemen zóó van den stengel gesneden, visch zóó gevangen of reeds toegemaakt. Met de meeste uitvoerigheid worden u door Kerck, voor het overige een onbekende, een barbierswinkel en barbiersfamilie voorgesteld. Het bedrijf is in vollen gang en het eerwaardige hoofd des gezins oefent het hoogere deel der kunst, de chirurgie uit, terwijl hij met al de deftigheid van zijnen stand eene aderlating verricht. Jan Steen, natuurlijk, stelt een anderen geleerde van 't zelfde vak voor, die een schreeuwenden boer verbindt. Kroegen zijn er in overvloed, boerenbruiloften en kermissen, gij hebt maar voor 't kiezen. Niet de meest edele toestanden worden ons voor oogen getooverd. Jan Steen's boeren vechten als doggen; die van van Ostade zitten te rooken en te drinken en bergen onder hunne groote hoeden met slappe randen wellicht zekere sluwheid op de penning, maar

stellig weinig adel van ontwikkeling; die geestige wijven van Egbert van Heemskerk, die met flikkerende oogen in een kring van rookende drinkebroêrs nieuwtjes vertellen, lasteren of dubbelzinnigheden verkoopen, zijn alles behalve het ideaal van onze vrouwen en dochters. Het dansen op dat gladde stuk van Dusart, waar een vedelaar met een kous op het hoofd de uitgelatenheid schijnt aan te steken, en voor het bovenraam van de herberg de geestelijke van het dorp met zijne vrienden zich te goed doet, het dansen dier boeren en boerinnen is geenszins fijn en alles behalve 'zichtbare muziek'. Camphuizen schilderde een stal, waarin achter de koeien een geestige Damon bezig is om zijne schaterlachende Phyllis met haren stoel achterover te trekken - grappig voorzeker - maar nog wat verder en gij wordt bang van deze scherts. Philip Wouwerman schenkt ons een meesterstuk. Een gezadeld rijpaard, een schimmel, geen pronkpaard, maar dat alle dagen werkt en daarvan de sporen draagt, niet overfijn, maar van fraaien kloeken bouw en met een schranderen goedigen kop, staat op een heuvel. Een boerenjongen houdt den teugel vast, hoezeer het trouwe beest, dat bovendien reeds een tamelijk verren tocht heeft afgelegd, zeker te verstandig wezen zou om te vluchten, indien het losgelaten werd. Een aardige jongen in zijn oud-vaderlandsch kostuum! Hem verdriet het wachten. In de struiken naast hem heeft hij een hagedisje of een veldmuis ontdekt en hij zou o! zoo gaarne het groote beest loslaten, om het kleine te vervolgen! Aardige jongen! Gij ziet zijn evenbeeld nog op onze dorpen. Gij zoudt wenschen te weten wat er later, nadat de ruiter opgestegen en hem zijn fooitje voor den spaarpot gegeven heeft, van hem mag geworden zijn! Alles is leven en beweging; de natuur is hier betrapt. Maar nu - gij kent immers, in plaat ten minste, Rembrandt's Ganymedes, dien koddigen dikkert op den ongewonen tocht door de lucht schreeuwende, slaande, trappende enz. van angst? ja? dan begrijpt gij mij wel! - maar nu, waarom maakt Wouwerman op het stuk dat ik noemde, voel- en tastbaar juist die ééne uit de vele redenen, waarom een ruiter afstijgen kan? In een heuvelachtig landschap van zijn leermeester Wijnants, dat hij stoffeert met een gezelschap te paard, draagt hij met dezelfde overgroote nauwgezetheid zorg dat wij niet onkundig blijven van de zeer natuurlijke reden die een der ruiters tot afstijgen noopte. Hij is op deze tentoonstelling de eenige niet met dezelfde overgedienstigheid bezield.

Het realisme onzer oude school, zou men kunnen zeggen, is tot een spreekwoord geworden en tot oververzadiging toe besproken. Toch - op het gevaar af van oude koeien in haar vochtig doodsbed uit de rust te wekken, moet ik het ter spraak brengen. Het springt u op de tentoonstelling, waarop wij ronddwalen, dan ook weêr zoo herhaaldelijk in het oog, dat het niet onopgemerkt of onbesproken blijven kan. En - welbeschouwd hangt van het wèlverstaan van dit realisme het oordeel over de Hollandsche school niet enkel, over de gansche beeldende kunst af.

Let eens, om een voorbeeld te noemen, op het menschenbeeld. Hoe weinig vertegenwoordigt op deze oude tafereelen de vrouw het ideaal van schoonheid! Ik durf staande houden, dat gij er geen enkele waarlijk schoone vrouw aantreffen zult! Het ‘Meisje in de nis’ van Dou trok terecht aller aandacht. Naar eene, bij dezen schilder niet ongewone dispositie, buigt zich een jong meisje uit een venster-nis. Met de rechterhand slaat zij een gordijn op zij, met de linker reikt zij een hengselmandje aan. Op den voorgrond, links, staat een ouderwetsche, gebeeldhouwde vaas van rood aardewerk, met eene spichtige bloem; op den achtergrond, diep in het huis - ik weet niet meer wat - waarschijnlijk drinkers. Voor dit schilderstukje kondt gij oude heeren, sekure liefhebbers met den loup voor het oog zien staan. Zij telden de ruitjes in het weefsel van de zware gordijn en stelden de volmaakte nauwkeurigheid, waarmede het vlechtwerk der mand was gepenseeld, op de toets. Zij keken door het vergrootglas naar den bloempot: een stuk was uit den rand gebroken, maar de breuk was reeds oud en in de groeven en holten van het beeldhouwwerk had zich stof en vuil vastgezet! Onbegrijpelijk juist! Het spreekt van zelf, dat op zulk een stuk het meisjeskopje niet slecht geschilderd kon zijn. De wangen van de vroolijke deern glimmen, hare oogen schitteren, hare tanden blinken - maar als gij haar eene vroolijke, gezonde meid genoemd hebt, hebt gij ook alles van haar gezegd. Frans van Mieris heeft hier een viool-les: een aardig en guitig tafereeltje, fijn gepenseeld; de kunstenaar schijnt zijne leerlinge wel geen onderricht te kunnen geven dan onder het genot van een glas wijn. Gabriel Metsu prijkt er o.a. met eene ‘Dame voor haar toilet-tafel’: een meesterstukje in zijn soort! Uw oog dwaalt met bewondering van het rijke Smyr-

nasche tapijt met zijne schitterende kleuren op de tafel, naar de zijden en satijnen met goud borduursel opgelegde kleederen van de dame daarvoor en weet niet wat de voorkeur te geven! Het beroemde ‘Kaartspelend gezelschap’ van Terburgh verrukt u door eene aristocratische fijnheid van toon en teekening: in houding en kleedij der zittende dames en van den heer die, staande, zeer beleefd een der dames schijnt terecht te helpen, herkent gij den meester. Jan Steen moet veel tijd gehad hebben en voortreffelijk in zijn humeur geweest zijn, toen hij op zijn ‘Oesters etend meisje’ die frissche, natte schelpdieren schilderde, waarnaar wel menig ander dan het vroolijke meisje zelf mocht watertanden. Eindelijk, om hiermeê onze lijst van voorbeelden te sluiten, Pieter de Hooch geeft ons een kijkje in een binnenvertrek, waar eene deftige huisvrouw het blanke doek uit de heilige linnenkast ‘uitkrijgt’ en er hare dienstmaagd mede belaadt. Deze schilder, voorwaar! behoefde, evenmin als een der anderen, uit gebrek aan kunstvaardigheid zijner hand onbevallig te laten wat zijn hoofd schoon en liefelijk had gedroomd. Hoe zeer is hij meester van zijn penseel! Hoe vast zijn de lijnen zijner beide vrouwelijke figuurtjes; over welke kleuren wist hij bij 't schilderen der openstaande linnenkast te beschikken! Nogtans geene van deze vrouwen of meisjes, dames of dienstmaagden heeft iets meer dan wat mijn buurman noemt een knap gezichtje. Er straalt uit hare oogen een zekere levenslust, eene zekere vroolijke schalkheid - maar ook niets meer - een zeker koud, nuchter verstand, maar ook niets hoogers. De lente des levens scheen toen, indien wij onze oude meesters gelooven mogen, die haar zoo dikwijls voorstelden, weinig van dat onbeschrijfelijk liefelijke, dat waas van blijde, argelooze onschuld meê te brengen. Zachtheid, goedheid, levenspoëzij - blonken zij toen der schuldelooze jeugd de oogen niet uit? Drukte een andere geest het merk eener andere uitdrukking op het gelaat van elken mensch, die geboren werd? Was het dan met de menschen als met de paarden, thans ook anders van stel en bouw dan die waarop Wouwerman's en van Huchtenburg's ruiters zoo woedend rondsprongen in den slag? Of ligt het aan den veranderden smaak der schilders? - Ik hoop om u, dat gij u het doek van J. Israels herinnert, dat meen ik, onder den naam van ‘Rêverie’ bekend is. Een visschersmeisje, een der kinderen van de zee, staat op bloote voetjes in de deur te breien, of liever, het breiwerk hangt achte-

loos langs hare regterzijde neêr en zij ziet u aan: dat is alles! Maar indien u dat zoete kind van zestien jaren nog voor oogen staat, is uwe ziel met een liefelijke herinnering te meer bevolkt. Gij zijt er naar den inwendigen mensch te rijker om. Er is maar één doek op Arti's tentoonstelling, dat met dit bekoorlijk beeld eener reine jeugd, dit ongerepte rozenknopje van eene vrouw, in de verte wedijveren kan, en dat is dat van N. Maas: ‘Het melkmeisje.’ Een melkmeisje heeft aan een kloosterachtig gesticht in eene eenzame straat hare waar gebracht; de koperen kan waaruit en het roodaarden potje waarin zij die schonk, staan op den grond en zij ontvangt van een der jeugdige bewoneressen des huizes haar geld. Er ligt waarlijk over deze twee eenvoudige, zedige kinderen met hare blanke mutsen op en omslagdoeken om, wat de Franschen noemen ‘*un charme infini*’, maar dit stuk is dan ook maar één. Nog ééns: wat is er toch gebeurd; zijn de menschen veranderd en zien die u met oogen aan waaruit een hoogere gedachte spreekt, of wat is er in hoofd en hart der schilders omgegaan van den tijd af, dat onze oude school de vrouwelijke jeugd zoo nuchter, zoo onverantwoordelijk prozaïsch malen kon, tot den dag dat Israels, zonder natuur en waarheid met onmogelijke fantasiën samen te koppelen, dat lieve kind tegen de deurpost deed leunen, aan 't welk gij niet zonder vreugde denken kunt?

Geen treffender openbaring van dit Oud-Hollandsche realisme ondertusschen, dan Metsu's Allegorie. Metsu, de meester, met Dou, Terburgh en zoo vele anderen in de kleine tafereeltjes, heeft zich een enkele maal aan levensgroote figuren gewaagd. 't Is eene allegorie, die hij voorstellen wil. Geldzucht en drinkzucht (catalogus-stijl), het goud en de beker zullen tegenover de liefde geplaatst worden en deze zal, natuurlijk! hare goddelijke meerderheid schitterend handhaven. Wat zal het zijn? Eene voorstelling waarin wij engelen en wolken, veel vleesch, naakte armen, ontbloote halzen en onmogelijke kleederen te zien zullen krijgen? Eene schoone, fiere maagd misschien, tredende op den nek van aterlingen, die krimpen onder haar voet? of eene lichtende gedaante in gulden, fladderend gewaad en met een star op het voorhoofd, voor wier blik een paar monsters

met beker en geldbuidel huilend in den afgrond stormen? In elk geval iets schoons toch! een jongeling en eene jonge maagd in wier oogen een zacht vuurtje gloeit, aan wier stralend gelaat gij ziet, dat daarbinnen de lentezon der liefde opgegaan is en duizende bloemknoppen opengesprongen zijn! Kom nu eens mede naar N°. 110. Een woekeraar met grijzen stoppelbaard, vraatzuchtige, wolfachtige tanden, een rooden dikken neus, loerende, stekende oogen, in een pelsjas gehuld en met een gevoerde muts op het hoofd, zit aan eene tafel. Hij heeft een buidel in de hand en er ligt goud vóór hem. Is hij een wellusteling ook wellicht en heeft hij de onschuld willen koopen? dit is niet duidelijk. Aan den anderen kant van de tafel staat een jongman met een roemer wijn in de hand. Deze twee figuren zijn met wonderbare stoutheid gepenseeld. In dien vrek heeft werkelijk zijn geldzucht den mensch ten onder gebracht, om er het slimme roofdier over te laten. Dien jongen man met zijne beloopen waterige oogen, halfwijzen glimlach en rooden neus, ziet gij haast met nog meer medelijden over zijne ellendige slavernij dan verontwaardiging over zijne verlaging aan. Maar nu de liefde! Een jongeling en het meisje dat hij half omvat houdt, wenden zich met minachting en in het besef van hun beteren rijkdom èn van het goud èn van den wijn af. De schilder schijnt echter op marktdag, op Pinkster-drie wellicht, een paartje uit Waterland in zijn atelier geroepen en voor zijne allegorie geschetst te hebben. De jongen is een visschersknaap, zoo als gij er nog aan den Buitenkant te Amsterdam kunt zien wandelen, en een bewijs, dat de Hollandsche type niet verbasterd is. Zijn ruige muts, een weinig op zij geschoven, laat echt Friesch, kortgeknipt, zilverglanzig haar zien. Hij lacht, maar in dien lach is, helaas iets bots en niets wat naar fierheid of toornige verontwaardiging zweemt. Een goede jongen voor het overige, wien gij wel wat knapper deern had toegewenscht. Zij is leelijk. Zij heeft een groven neus, grove lippen, een breeden mond, hoekige kaakbeenderen. Roode, groote handen, zonder eenige bevalligheid neêrhangende, steken uit de bruine met rood baai gevoerde mouwen van haar jak en schijnen zeer bereid den ouden vrek een gevoeligen klap te geven. Werkelijk is er in de soort van minachting, waarmede zij den ouden man aanziet en in de wijze waarop zij de hoeken van haren mond neêrtrekt, zoo iets dreigends en hardhandig ruws tegelijk, dat hij wel op zijne hoede mag zijn. Van teederheid is er in

dat gelaat geen zweem, van het hemelvuur der min geen vonk, geen straal, geen gloor. Pas op, jongeling, die eens haar man zult zijn! gij zijt goedig en nog wat onervaren, pas op, vooral in die eerste dagen van het huwelijk, die, naar men zegt, zoo veel beslissen. Jongens! die eens haar ‘moeder’ noemen zult, past op! Gij zult het goed bij haar hebben; zij zal u eten geven en drinken; zij zal u wasschen, dat gij meent geboend te zijn en u de ooren gloeien - maar loopt haar niet in den weg en komt niet met natte beenen t'huis!

Onder deze Oud-Hollandsche meesters is ten minste één Roomsch-Catholiek. Deze Catholiek laat gaarne ‘gedachte’ spelen in zijne tafereelen, ‘zedelijke gedachte.’ Hij is bovendien een man van genie. Zoo ik prijzen had uit te deelen - (het is maar goed, dat het niet zoo is); - zoo er aan mijn ongeoefend oordeel eenig gewicht kon gehecht worden; zoo het niet van radeloosheid om onder zooveel uitstekends aan het uitnemendste de palm toe te kennen, in elkander krimpen moest; zoo Rembrandt niet tegenover dien andere hing, ik dien bedoel en dan nog haast - - zou ik hem de krans op het hoofd kunnen drukken. Hij ten minste, denkt gij, zal iets geven van die traditie, die geloofsopvatting zijner kerk, die in Italië aan heiligen- en madonna-beelden zulk eene bovenaardsche schoonheid leende - - -

Die Roomsch-Catholiek is de schilder van ‘De verloren zoon,’ is Jan Steen!

Deze beschouwingen zouden een mensch van den vasten grond zeer licht op glad ijs kunnen brengen, waarop inderdaad, reeds menig kritikus en kunstbeschouwer uitgegleden is. In den hof der kunst liggen voetangels en klemmen en menigeen raakte er in vast. Wilt gij een ander beeld? er is eene vraag, die zich, zoo gij over kunst schrijft, denkt of maar een buurpraatje houdt, voor u opent als de fuik voor het argelooze vischje. Die vraag is deze: wat is de kunst? Geen verraderlijk vischtuig in den vliet kan er onschuldiger uitzien, dan zij. Gelijk het vischje langs een der breede vleugels, in volle vrijheid immers! de wijde monding van het trouwelooze net inzwemt en half gedrongen, half gelokt wordt om voort te gaan, totdat in de enge kub geen terugkeeren mogelijk is, zoo pakt gij met een luch-

tig hart uw vraagstuk aan; gij haalt uw hart op aan ‘het schoone’, wel te verstaan het ‘ware’ schoone; gij weidt tot uwe eigene voldoening uit over ‘harmonie van kleuren, lijnen, toon en maat’, gij laat u verleiden tot eene bespiegeling over ‘idee en vorm’ en bemerkt dan tot uwen schrik, dat gij tusschen twee brieschende heeren in de klem geraakt zijt, die u van weêrskanten met vragen bestormen en elk naar zijnen kant willen trekken. Van deze heeren is de een idealist, de ander realist op het gebied der kunst. De een vraagt u, ‘of er absurder eisch aan de beeldende kunst gesteld kan worden, dan die om ideën af te beelden, die, hoe verhevener zij zijn, te minder voor *afbeelding* vatbaar blijken te wezen; of er aan een *schilder* met beter bedoelingen, ooit dubbelzinniger lofspraak is geschonken dan toen hij genoemd werd: *le peintre des âmes*?’

De ander met een medelijdend schouderophalen, smaalt van: nuchterheid en platheid. ‘Moet daarvoor,’ zegt hij, ‘een mensch zijne levensdagen door tobben en slaven, zijn talent inspannen, oog en hand oefenen, teleurstelling op teleurstelling zich getroosten, opdat hij ten slotte als kunstenaar op doek en paneel met bedriegelijke gelijkenis mij afbeelde.... wat ik door het raam mijner woning òf veel mooier zien kan, òf tot mijne ergernis alle dagen even plat en leelijk zien moet? Moet die man een kunstenaar heeten, die zijn tijd tot het schilderen, en ik een kunstkenner, een Maecenas, die mijn geld geef tot het koopen van een - ja, waarom niet? van een met akelige juistheid geschilderden mesthoop? Neen, Mijnheer! de kunstenaar moet zijn een priester van het schoone. Hij moet mijne ziel geven, wat ik in deze saaie, vervelende, onreine werkelijkheid, waar altijd iets aan ontbreekt of een steekje los is, niet vinden kan: het ideaal; hij mag mij dat geven onder welken vorm hij verkiest, daarin laat ik hem vrij, indien maar uit de hoogere wereld der eeuwige, volmaakte gedachten een straal, hetzij van waarheid, van schoonheid of gerechtigheid mij van zijn paneel tegenblinkt.’

Deze beide heeren zijn het zoozeer oneens, dat er voorshands aan geen verbroederen te denken valt. Staan blijven gaat ook niet, modderen en bemiddelen nog veel minder; dus gij kiest - - een duwtje, en gij zet een uwer buren aan een kant, waar gij hem voorloopig laat wachten. Welken? Mijnheer den idealist. En dat om eene duchtige reden. Hij vraagt zoo

veel, hij overvraagt en is onverdraagzaam. Heeft *hij* gelijk, dan vallen de kroonen onzen Gerard Dou en Gabriel Metsu, van Ostade, Brouwer, Dirk Hals, Heemskerk en vele anderen van het hoofd: wat is platter en meer alledaagsch dan drinkebroêrs, vechtende boeren, toegerichte tafels, roemers en kruiken: welk ideaal vertegenwoordigen de oesters en schelpen, de kreeften, porseleinen borden en karaffen van A. Cuyp en Mignon; de bloemen van Rachel Ruysch? Maar dan vindt, welbeschouwd, de kunst bij geen dezer groote meesters der 17^{e} eeuw een toevluchtsoord. Al deze mannen drukken op hunne werken den stempel der meest tastbare werkelijkheid. Geen stralenkransen blinken hier, geen Grieksche gewaden fladderen om mythologische gestalten; bij enkele landschapschilders slechts vindt gij onvaderlandsche rotsen, ruïnen en verlaten tempels; maar dezen hadden dan ook Italië bezocht, als van Berchem en de broeders Both, of waren als Aldert van Everdingen in Noorwegen verzeild geraakt. Voor het overigen schilderen zij, met meer of minder poëtisch gevoel - dit is eene andere vraag - de natuur als zij is. En zoudt gij nu op deze tentoonstelling durven geweest zijn en heengaande smalen: ja, maar ik heb nu toch geen kunst gezien?

Laat ons stout zijn en bij plechtige formule het ideaal van onze definitie der beeldende kunst buitensluiten. De beeldende kunst is het vermogen om de zichtbare werkelijkheid af te beelden. Nu moge een zinnelijk, tastbaar voorwerp afgebeeld worden, of een, dat nooit gezien, alleen in de verbeelding des schilders bestaat, een oester of een engel, een bos wortelen bij een bezem en een geschuurden koperen ketel of een draak - vooreerst, de schilder kan zich geen draak of engel voorstellen, dan als een zichtbaar voorwerp in bekenden vorm, bijv. dien van een mensch of in eene grillige samenkoppeling van bekende, werkelijk bestaande vormen, bijv. een mensch met vleugelen; en dan: de *kunst* bestaat hierin, dat hij die voorwerpen afbeelde. Nu moge het onzichtbare door het zichtbare henenblinken, de ziel van een goed mensch uit zijne oogen spreken; de schilder heeft niet anders af te beelden dan wat hij ziet en zijn meesterschap zal moeten blijken in de volkomene trouw, waarmede hij bijv. het eigenaardige blinken, de eigenaardige diepte in de oogen van een goed mensch weêrgeeft in lijn en kleur. Hij moge zich nu dien mensch zoo goed den-

ken eerst en voorstellen vervolgens, als hij met eigen oogen zijn leven nimmer zag; hij moge niet alleen zijne kunst verstaan, maar bovendien een man van smaak, gevoelvol mensch, historiekenner, humorist, wijsgeer of christen zijn, dit heeft tot voordeel van ons wellicht een gunstigen invloed op de keuze van de onderwerpen zijner kunst, - haar zelve verandert het niet. De eerste kunstenaar was alzoo die wilde, die onder het verbaasde staren zijner makkers, met een stuk krijt of een brokje houtskool uit den haard, op den leemen wand zijner hut teekende: een knikker met twee stippen, een overlangschen streep daar tusschen en daar onder een overdwarschen, het hoofd! aan een paar streepjes aan den knikker hing een grooteren bol, den romp! aan dezen bol bevestigde twee harken ter wederzij van boven, de armen! twee harken onderaan, de beenen! en toen een paar stappen achteruit trad om zijn werk, den mensch, te beschouwen. 't Was de kunst in hare kindsheid, maar toch reeds de kunst, en welke Rafaël zou niet met zulke teekeningen in zijn schoolboek begonnen zijn? Men kon die kunst ontwikkelen, maar aan haar wezen zou men niet zonder schade mogen veranderen. Op het Museum Fodor hangt het prachtig tafereel van A. Scheffer: *Christus Consolator*, en daar naast, links, een oud vrouwtje, met een neepjes muts als lijst om een blijmoedig gelaat en een witten gesteven doek over de borst gespeld, bezig met, naar ik meen, een vogel te plukken. Beide stukken zijn bewonderenswaard. Maar ware het nu, dat *le peintre des âmes* eene gebrekkige teekening had aangebracht of een fletsch koloriet, dat hij in grijze onnatuurlijkheid vervallen ware of een valsch licht over zijne groepen had verspreid - hij zou misschien als dichter, als mensch en christen-denker groot blijven, als kunstenaar zou hij achterstaan bij zijn buurman, die over zijn ‘oud vrouwtje’ zulk een prachtig zonlicht wist uit te gieten.

‘Maar is dan een kunstenaar niet meer dan een knap werkman?’ Ons antwoord is de wedervraag: waarom zou een knap werkman geen kunstenaar mogen heeten? Uw aardig, guitig dochtertje van negen jaar zou zeggen: ‘maar, pa! als een werkman nu eens, heel, heel, neen! maar weet u? héél knap was’? Gij hebt misschien wel eens in een der straten, die Amstels grachten doorsnijden, boven een komenij-kelder een uithangbord gezien, voorstellende volgens het opschrift: eene ‘leggende hen.’

Ik zal niet zeggen, dat het beest de vergelijking zou kunnen doorstaan met dien prachtigen haan op de Hondecoeter's meesterstuk, die zoo pas zijne veeren schijnt te hebben losgeschud, of met die gans met hare donzige borst, die aan den kant der sloot zoo zelfbehagelijk schijnt te kijken naar het veertje, dat de meester zoo gaarne op het water liet drijven. Maar ook zij is met talent in verf gebracht, en de uitdrukking van ernstige zorg, waarmede zij uit haar nest en over haar werk u zit aan te kijken, is even waar als koddig. Waarom den Mr. schilder en glazenmaker, die dit uithangbord leverde, een werkman genoemd en den ander een kunstenaar? Waarom mag de knappe man, die mijn houten schoorsteenmantel een zoo bedriegelijken schijn van marmer weet bij te zetten, dat de luî er tegen aantikken om te weten of ik hout heb of steen, niet even goed op kunstvermogen aanspraak maken als Rachel Ruysch, die hare huisjesslakken over marmeren plinten liet kruipen? als de gansche bent der schilders van zoogenaamde stillevens? In elk geval is hier slechts sprake van een meer of een minder. - -

‘Maar dan zinkt de kunst tot handigheid, tot het uitvoeren van kunststukken met het penseel?’ Met uw verlof, zij *zinkt* daartoe niet, maar zij kan klimmen tot veel hoogers. In vertrouwen wil ik u wel mededeelen, dat, een gansch leven lang niet anders te schilderen dan jufvrouwen met blauwe of parelgrijze satijnen kleederen, met of zonder hondje, voor een toilet-spiegel of niet, met een brief in de hand of een guitaar, of zijne dagen te besteden aan het vermenigvuldigen van zoogenaamde stillevens, mij een weinig verheven levensdoel schijnt. Dwalend langs de met de kunstschatten der verloopen eeuwen behangen wanden van Arti's zalen, moet mij de bekentenis van het hart: velen onzer oud-vaderlandsche meesters waren arm aan poëzij, gedachte en gevoel, wanhopig nuchter en plat. Velen hunner wijdden hunne verwonderlijke kunst en taai geduld aan weinig, dat verheft en bezielt. Zij stelden haar in dienst van het proza, soms van het alledaagsche proza. Zij vlogen verwonderlijk vlug en met meesterlijken zwaai, maar laag bij den grond. Als gij de mooten gesneden visch, die Beeldemaker deed leven, had ik haast gezegd; die omgeworpen mand, waaruit Jacob Gellig zijne baarzen deed stroomen, en voorts die menigte karaffen, oesters, vruchten, bloemen, die onophoudelijke drinkpartijen, die onbeteekenende menschen, in onbelangrijke toestanden hebt gezien, dan bewondert gij wellicht, maar in deze bewon-

dering zijn vele deelen verwondering en verbazing vermengd met weinig eerbied, verheffing, geestdrift. Gij hebt van aangezicht tot aangezicht gestaan tegenover eene werkelijkheid, maar die u evenmin verschrikken en overweldigen, als bekoren en in verrukking brengen kon. Hier en daar, als bij voorbeeld voor dat wellustige tafereeltje van Adriaan Brouwer, wendt gij u met tegenzin af en neemt van Troost het onschoone woord over: wanhebbelijk!

Doch na deze afrekening met onzen smaak en ons geweten, leggen wij te grooteren nadruk op de volgende opmerkingen. Evenmin als bij het blijspel, het bruilofts- en het gezelschapslied uit de groote eeuw onzer historie, hebben wij het recht bij de beeldende kunst onze eischen van smaak onze begrippen van zedelijkheid en kieschheid te doen gelden. Velen onzer groote kunstenaars uit die dagen verhieven zich inderdaad boven de nuchtere en prozaïsche werkelijkheid zeer hoog. In het belang van kunst en kunstgenot past het ons voorzichtig te zijn, eer wij met een zweem van minachting op de werkelijkheid en op het vermogen om haar voor te stellen, nederzien!

Want, om hiermede het oog weder naar het oude schilderwerk te richten, gij ziet hier niet dan de werkelijkheid. Maar bedenk eens, hoe rijk en heerlijk die werkelijkheid, die door God geschapen wereld is, die in natuur en geschiedenis u aan allen kant omringt - hoe veel het inheeft, ook maar een klein brokje daarvan op een stukje plat doek of een plankje met lijnen en verwen nauwkeurig weêr te geven! Laat ons zien of wij uwe ideën later wellicht recht kunnen doen en bepalen wij ons eens tot de platte werkelijkheid. Paulus Potter heeft op onze tentoonstelling o.a. twee stukken met varkens. Aelbert Cuyp prijkt er met een stilleven - een roode kreeft, een porseleinen schotel, een wijnglas en perzikken op eene langwerpige tafel verspreid - en een koeienstal. Dit stuk is niet zoo fraai als wel andere in het zelfde genre van dezen veelzijdigen kunstenaar, niet zoo fraai bijv. als dat edele rund van zijne hand in van der Hoop's Museum, doch in elk geval zijn meester waard. Twee koeien staan op stal, waarin door de openstaande deur de avondzon schijnt; een duifje zit op den drempel. De werkelijkheid voor te stellen eischt, om te beginnen, dat de kleur der dingen worde weêrgegeven: en welk een kleur wist Cuyp te leggen in zijn rooden kreeft, welk een dons op

zijne perziken, welk een malschheid in het wit en blauw van zijn porseleinen schotel. Ziet er maar eens al die stukken, die gij bij een weinig naloopen van museums en tentoonstellingen onder de oogen krijgt en waarvan de kleur zoo hard, of zoo stroef, zoo koud, fletsch en droevig, of zoo groezig en zoo onnatuurlijk opgelegd of aangehangen is, op aan, om dat ééne ware, dat juiste bij de goede meesters te waardeeren! Die varkens, om voort te gaan, moesten bespied, in hunnen bouw, in houding en eigenaardigheden gekend en dan voorgesteld worden, zoodat de beesten niet op een stuk doek geverfd, maar levend schenen in de lucht! Dat dit bij die van Potter bereikt is - maar kijkt dit huishoudentje van tweeën maar eens aan: de een ligt, de ander heft, over zijn makker heen, het lijf half op de voorpooten op en staart met koddigen ernst den bezoeker aan. Gij lacht? ziedaar dan een triomf der kunst. In Cuyp's koestal goot door de openstaande deur de avondzon een geelachtig, vredig licht naar binnen. Licht! laat mij er maar dadelijk ruimte en lucht bij noemen. Licht, ruimte en lucht - bij elken streek met zijn penseel moet de kunstenaar met dit drietal rekenen. Denk er eens aan wat het is, op het platte doek afstand en diepte te brengen; het schijnbaar grillige, maar aan vaste wetten gebondene, het ontastbare en vluchtige, maar nergens onverschillige, het spelende licht, dat u hier door de vingers glipt om daar in duizend andere schakeeringen te schitteren, door middel van een kwastje in taaie verf gedoopt te vatten en te kluisteren! In de werkelijkheid worden wij, gelukkig, niet als bordpapieren platen tegen een muur heen en weêr geschoven, maar bewegen ons vrij in de lucht - welnu, dan willen en eischen wij, dat wij op des kunstenaars tafereel ook van lucht omringd zullen zijn! Maar welk een eisch dien wij nu aan deze arme mannen stellen!

Het komt mij voor, dat onze oude school aan haar meesterschap in de eerste eischen der kunst een groot deel van hare blijvende aantrekkelijkheid en onverminderde betoovering dankt. Juistheid van teekening, natuurlijkheid in de opvatting, eene verwonderlijke gave van opmerking en eene niet minder verbazingwekkende takt om de natuur in dat ééne oogenblik te betrappen, waarin zij als in leven, in actie en belangwekkend is; treffende waarheid in de kleur, kracht en eenheid van toon en fijnheid van toets, diepte van perspectief - licht, ruimte, lucht overal en dit alles aangebracht vaak met de eenvoudig-

ste middelen - ik ben waarlijk verlegen, wat ik tot voorbeeld of opheldering kiezen zal. Wat teekening betreft, gij moogt gaan van de groote stukken naar die van een voet in het vierkant; van Van der Helst, Rembrandt en F. Hals naar Dou, van Ostade, Brouwer; van de groote meesters naar de onbekende namen, bijna overal vindt gij die correct. Die schutter die, links op het groote doelenstuk van eerstgenoemden, recht als een kaars, in zijn volle lengte zich voor u plant, met het voorkomen van een salonjonker, schijnt met eenige weinige, nimmer feilende streken van 's meesters hand daar neêrgezet te zijn, een mensch als gij, aan wien niets bijzonders te zien valt, eenvoudig omdat hij volmaakt juist geteekend is. En omgekeerd, de figuurtjes van weinige duimen op de kleine stukken zijn zoo volledig, zoo volwassen, dat zij wel grooter schijnen dan zij in waarheid zijn. Zij zitten aan tafel of te paard, eten en drinken, vedelen, stoeien en vechten, alsof het lieve gezonde leven hen nog door de aderen bruiste. Opmerkelijk is, dat zij zoo zelden den indruk maken, alsof zij voor den kunstenaar geposeerd hebben. Zij plaatsen zich niet, in de bewustheid dat er menschen naar hen kijken zullen, in edele of belangwekkende houdingen, om zich ten slotte belachelijk te maken, maar zijn en blijven in hun gewone doen, onbewust dat zij op eene schilderij staan. Vandaar dan ook dat deze tafereeltjes, juist door dat zij zoo waar en gewoon zijn, u dikwijls minder bij den eersten aanblik treffen, maar winnen met der tijd en langduriger beschouwing. - Men heeft gezegd, dat het teekenen der menschelijke hand een der zwaarste proefstukken voor den kunstenaar is. Ik geloof het gaarne, wat men verhaalt, dat A. Scheffer lang heeft gearbeid, geschetst, afgekeurd, beproefd en verworpen eer hij tot voldoening van zijn kunstenaarsoog de handen van Augustinus en Monica in elkander had gelegd. Nu, op onze tentoonstelling ontbreekt het aan handen niet! Wij zijn nog niet, schijnt het, in den tijd der fraaie, blanke, lange, mollige handjes, die van was geboetseerd, geen been of knook schijnen te verbergen en waarmeê men op oude portretten de heeren en dames uit een later tijdvak zoo dikwijls ziet pronken. De eenige die het op deze tentoonstelling doet is Mr. Adriaan Doublet, in een rijken kamerjapon door Verkolje afgebeeld, ten jare 1687. De overige menschenhanden zijn gespierd en gebeend, kloek en ferm gebeiteld. Er zit karakter in die handen; zij drukken even

goed als iets anders uit den tijd der kracht, die zijnen zonen het zwaard en de roerpen zoowel als de ganzenveder hanteeren leerde. Op deze tafereelen zijn ze dan ook, gij twijfelt er niet aan, iets massiefs, dat met voelbaar gewicht op uwen schouder neêrkomen kon, gezonde ledematen, aan het lichaam niet aangehecht, maar vastgegroeid.

Hebt gij oog voor kleur? Uit eene verbijsterende menigte slechts een paar voorbeelden! Als gij uw hart opgehaald hebt aan hetgeen in Jan Steen's tafereeltjes het eerst en meest aantrekt, het geestige, het levendige, den humor of de uitgelatenheid der toestanden, let dan eens, bid ik u, op zijne verwen, op dat gordijn, dat op zijn ‘Verloren zoon’ nederhangt, op den mantel, door den dwazen jongeling afgeworpen. Jan Steen gebruikte kleuren, die een ander zelden ongestraft aanwendde; hij had een eigenaardig groen en vele tinten van bruin; hoe frisch blinken zij na zooveel jaren u nog toe! welk een *relief* geven zij aan die kleederen! Maar meer nog in hem te bewonderen is de harmonie, de eenheid in de keuze der kleuren, die aan zijne afgewerkte stukken zulk een stille natuurlijkheid verleent! En nu naar Bartholomeus van der Helst. Of de harmonie der kleuren niet soms aan den rijkdom is opgeofferd; of hij niet wel genoodzaakt is geweest al de prachtige plunje en al de ijdelheid der schutters haar eisch te geven, meer dan wellicht zijn kunstenaarssmaak anders zou gedoogd hebben dat geschiedde; of niet misschien dit schuttersstuk wat bont is, hoewel dan geenszins schreeuwend? gij begrijpt, voor deze indrukwekkende schilderij, in tegenwoordigheid dezer twee en dertig welgewapende, levensgroote mannen en één poedel, wagen wij het niet deze vraag anders dan fluisterend te stellen. Gij zijt onder een machtigen indruk, stil; gij laat met telkens nieuwe verwondering uw oog dwalen van rechts naar links; de rijkdom der prachtige kleederen, van leer, satijn of fluweel, der hoeden, laarzen, vederen en kanten, die deze weelderige mannen dragen en waartusschen de deftige heer in 't zwart met zijn dikken buik wel eenigzins het koddige figuur maakt van een raaf onder de duiven - dit alles verbijstert en verblindt u. Gij weet niet waar het oog te laten rusten. Laat het hier zijn, op het kuras van dezen schutter. Hier viel voor Van der Helst geen zilveren drinkhoorn met gebeeldhouwden St. George te schilderen, als op den ‘Schuttersmaaltijd’ den toeschouwer in verrukking brengt en, dunkt mij, den kunstbroeder tot wanhoop

voeren moet. Toch ook hier viel metaalglans te schilderen, en - - dáár weêrspiegelt het tooverachtige licht op het gepolijste staal van den burger-krijgsman. Dat is geen schilderen meer! De banier van het vendel werd door den vaandrig opgenomen en hangt ten deele over zijn arm. Vele ellen van het blanke dundoek mogen hier op ééne plaats te zamen komen en op elkander liggen. Verwonderlijk! is eens uwe aandacht er op gevallen, hoe dun en losjes de luchtige plooien opeengetast zijn, gij kunt er haar niet van terugroepen. De schutter met het borstharnas is op een ledig biervat met ‘de Haan’ op den boom neêrgevallen. Hij schijnt, terwijl hij u met grappige vrijmoedigheid aanziet, met de lippen nabetrachting te houden over het bier, dat hij pas gedronken heeft, en laat achteloos het ledige glas bij den voet in zijne rechterhand neerhangen. Deze roemer is van groen glas; de kelk is fijn en dun, de voet is dik, zwaar en knobbelig. Zonderling! maar het stuk is volbracht: die blinkende roemer *is* van glas en zweeft vrij tusschen u en den achterstaanden schutter in! - Aan het andere eind der zaal hangt een schilderijtje, even klein van afmeting als dat van Van der Helst groot is. Het is C. Fabritius' Goudvink, die intusschen een putter schijnt te wezen. Haast u - het diertje mocht eens niet stil willen zitten - de kleurenpracht te bewonderen waarmeê natuur haar rijk maakte! -

Gij spraakt van licht. Ik breng u niet voor een van Rembrandt's werken, zijn eigen portret bijv. Hem te roemen om zijn licht zegt nog niet veel voor onze geheele oude school. De zon was zijne bijzondere vriendin en deed in het donker van zijne tafereelen hier een zilveren straal en daar een gouden vonk en ginds een onverwachten gloed schitteren, die het geheel bezielde en verwarmde. Voor zijn werk staat gij den eersten en den laatsten keer even diep getroffen stil. Hij heerscht waar hij zich vertoont. - Maar wij staan voor eene kerk van Immanuel de Witte. Gij raadt hoe laat het is op den dag. De oude, magere man, met het kalotje op het hoofd, die voor ons half achter een pilaar verscholen staat te preeken, houdt een achtermiddagbeurt. Die heer, die vrouw, die jongen en die hond, die achter de hooge ruggen der banken, buiten den kring der hoorders staan, droomen op het galmend geluid van 's predikers stem en gij zoudt meê willen doen. Waarom denkt gij aan eene achtermiddagbeurt? Om dien warmen zonnestraal, die door 't hooge venster, buiten de schilderij naar

binnen vallend, daar op den massieven pilaar valt, hier den rooden mantel van den jongen op den voorgrond doet schitteren, dan nog eens leven wekt op een plekje verderaf, maar de rest van het gebouw in zulk eene warme, droomerige schemering laat, dat gij meent er een vliegje in te hooren gonzen. - Jan van der Heiden biedt ons een gezicht op den Dam, het Stadhuis en de Nieuwe Kerk. Dat is een man van fijnen, klassieken smaak! Hij kende de kracht der soberheid, de betoovering van den eenvoud! Het ruime plein is buitengewoon ledig en met groote spaarzaamheid gestoffeerd. De volle opmerkzaamheid trekken de trotsche gebouwen. Zij zijn in een stillen, parelgrijzen toon uitgevoerd. Geen schitterende partijen steken er bij donkere schaduwen af, maar een vriendelijk licht is over alles uitgegoten, en het gevolg is dat gij u op de plaats zelve tegenwoordig waant en door den indruk harer stille grootheid wordt aangedaan. - L. Boursse is een schilder uit den grooten tijd, maar heeft het ongeluk gehad dat slechts weinige zijner schilderijen onder zijn eigen naam bekend zijn. - Vele zijner werken werden met den naam van P. de Hooch gemerkt en gingen voor die van dezen zijnen meester door. Te meer is dan ook het eenige stuk van Boursse, dat onze tentoonstelling siert, te waardeeren. Een binnenhuis is droevig verlicht. Rechts op den achtergrond, in eene kribbe, een kind onder een wollen deken, ziek naar het schijnt; rechts voor den haard een tenger vrouwtje op een stoel. Ook zij is in donker gewaad gehuld en ziet er somber uit. Wellicht tobt zij over de kleine. Deze vrouw draagt een witte muts. Zonderling, dit hoofddeksel trekt onophoudelijk uw oog. Dat kleine plekje wit geeft aan de schilderij haar karakter. 't Is als de zon die deze droevige kamer verlicht.

Wij hadden het over de lucht. Wij hebben twee oogen, op zekeren afstand van elkander geplaatst, en zien derhalve de voorwerpen in deze uwe kamer uit twee oogpunten tegelijk. Zij verkrijgen alzoo eene zekere ronding: wij zien als om de dingen heen. De stereoscoop brengt twee photographische beelden van hetzelfde tafereel voor de beide lenzen van den toestel; uw gezichtsorgaan vereenigt ze tot één beeld en het zelfde effect wordt bereikt - hoewel maar zelden zóó, dat niet de diepte onnatuurlijk is en de menschen die zich daarin bevinden als dooden schijnen. Dit huismiddeltje mist de schilder. Toch mag hij zich niet laten ontmoedigen. De werkelijkheid

omvat ook die ijle lucht, de ruimte waarin de tastbare dingen bestaan. Welnu, wat ook in dezen de kunst vermag, wordt op deze onze verzameling van oude meesters openbaar. De Delftsche Van der Meer geeft ons een binnenhuis te aanschouwen, waar wij door deur of venster van een donkere voorkamer in eene helder verlichte binnenplaats of achterkamer een paar figuurtjes ontwaren - intusschen, het recept voor dit treffende effect van lucht en perspectief is nog misschien zoo ingewikkeld niet of moeielijk uit te voeren, als het wel schijnt. Iets anders is het, als P. de Hooch een binnenvertrek zonder doorzicht met warme lucht en licht vult; iets anders - ik kan niet lang buiten mijn lievelingsstukje - als Jan Steen zijn ‘Verloren zoon’ schildert met een donkeren muur tot achtergrond. Hoe verschillend zijn de gaven! Om Jan Steen te waardeeren, dient gij nog eens voor een oogenblik naar Van der Helst om, op zijn verblindend schuttersstuk starende, de opmerking te maken, hoe zeer daar diepte en lucht ontbreken - zoo dit woord te sterk is, voor kleur en teekening verwaarloosd worden. De *Schuttersmaaltijd* tegenover de *Nachtwacht* op het Trippenhuis, biedt dezelfde vergelijking aan en leidt tot dezelfde slotsom: het talent doet onder voor het genie, dat ook op Jan Steen's arbeid zijn merk heeft geplaatst. Tusschen u en den muur van de kroeg op den achtergrond is koele, frissche ruimte, circuleert de lucht. Tusschen die heeren en dames en muziekanten door, zou een vliegje kunnen zweven.

En nu een stap verder. Wij zijn nog altoos te midden der werkelijkheid, maar klimmen hooger. De werkelijkheid is de schepping Gods, deze Zijne schoone aarde, Zijne ruischende zee, Zijn zwijgend woud en wijde bruine hei; de waterval, de rivier en de groene beemde, de blauwe hemel en de duizendvormige schepen der lucht, het grazende vee en het spelende kind. Tot de werkelijkheid behoort ook, Goddank! het oog waarmede de mensch die natuur aanschouwt. Er bestaat een band tusschen hem en haar; wij zijn aan onze moeder innig verbonden, wij leven met haar mede. De stormwind kan ons verschrikken, gelijk de groote eenzaamheid der wateren ons eerbiedig maken, de mist ons nederdrukken, de zonneschijn ons vervroolijken kan.

Dan spreken wij van een vroolijken dag, een lachend landschap, een somber tafereel, een indrukwekkend verhevene natuur! Is er dan waarlijk iets van wat wij gevoelen in de schepping om ons heen, of hebben wij deze spreekwijzen enkel op het zonderlinge spel onzer aandoeningen te verhalen? De zielkundigen mogen het uitmaken. Zeker is, dat er uren zijn waarin ons de natuur plat, eentonig, geesteloos, onbeteekenend en vervelend voorkomt. Even zeker ook, dat er oogenblikken komen, waarin zij zich aan ons voordoet als bezield, en een woord tot ons spreekt in geen klank weder te geven; dat zij met een bepaalden trek op het gelaat ons tegemoet treedt. Heil den kunstenaar die dit eene oogenblik mede doorleeft, wien het gelukt dezen trek weêr te geven. Kunstenaars met de pen gelukt het maar hoogst zelden: hoevele wegen, wouden en bergen werden ons beschreven in romans en reisverhalen, zonder dat wij er een beeld van overhielden op het netvlies onzes geheugens! Maar de kunstenaars met het penseel? Die eenzame, wat droevige wouden van Hobbema, onbetwist domein van den dwalenden herder, het haas en het eekhorentje; die watermolens, watervallen en zandwegen van Jacob Ruysdaal geven iets van dat ongenoemde weder. Er is eenheid in die compositiën en soms denkt gij, dat gij ook iets voelt van wat de schilder voelde. Maar om de waarheid te zeggen, onder de landschapschilders hebben noch deze twee, hoe rijk en prachtig ook vertegenwoordigd, noch J. en A. Both, noch van Berchem mij het meest getroffen. Wie met de meeste poëzij de natuur weêrgaf, komt mij voor te zijn Adriaan van de Velde. Hij heeft er twee eigene stukken en een waartoe hij de stoffeering leende. Dit is een landschap van Moucheron, frisch en sappig, waar na een boomrijken, rotsachtigen voorgrond over een ver verschiet van heuvelen en boschjes een heerlijk licht is uitgegoten. De figuurtjes door van de Velde op den tweeden grond neergeplant, zijn keurig fijn. Zijn eigen landschap is met uitgelezen zorg voor teekening en kleur behandeld en draagt het merk van volkomen afgewerkt te zijn, zonder in kleingeestigheid te vervallen. Een roode koe met volle uiers die er staat te drinken, kan veilig naast die van Potter, stellig naast die van A. Cuyp geplaatst worden. Maar nu zijn meesterstuk. Op een doek van maar 37 ned. duim bij 28, geeft hij ons de groote zee; haar zelve! Niets eenvoudiger. Een holle weg loopt over of door den top van het laatste duin. Links eene

visschershut met een paar figuurtjes er voor, rechts eenige masten van visschersschuiten boven het duin uitstekende en voorts: de zee en de hemel. Maar welk eene zee! De golven rollen naar u toe; het eene gelid van witgepluimde strijders voor, het andere na, komt naar u opzetten; 't is of zij in afgemeten golving zijn; gij tuurt en tuurt, er komt geen einde aan de schuimende rijen - en over deze oneindigheid hangt de eindelooze hemel! De oceaan spreekt van zijne stille majesteit tot u! - En welk een eenvoud! Den indruk dier zee heeft de kunstenaar bij u gewekt door weinige middelen. Een weinig geel, het duin, een weinig parelgrijs, de blonde zee, wat wit, de schuimende golven - een klein aantal tinten daartusschen in en, zoudt ge zeggen, een half uur tijd, met enkele vluchtige penseelstreken zijn voldoende geweest om dit wonder der kunst in 't aanzijn te roepen! Volkomen juist! Op elk gebied bestaat eene zekere aristocratie des geestes. Zij kenmerkt zich het allereerst door eenvoud en ingehouden kracht. '*In der Beschränkung zeigt sich erst der Meister*'.

Hooger, hooger nog. Wij hebben de werkelijkheid nog op verre na niet uitgeput. Wij hebben, om ideën uit te drukken, nog geene behoefte aan wolken of altaren, stralenkransen of vleugelen, aan mannen en vrouwen met vreemde kleederen aan, voor zoover zij niet naakt zijn en die ons eene hoogere gedachtenwereld moeten vertegenwoordigen; er is niet veel kans, dat wij ooit aan dezen theatertoestel der kunst behoefte zullen krijhen. Want de werkelijkheid omvat ook den mensch - dat wil zeggen: al wat er van zijn onzienlijk bestaan, wetenschap, vernuft, heldenmoed, geduld, goedheid, liefde en godsvrucht in gelaat of houding, handeling of toestand zichtbaar wordt, valt onder het bereik der beeldende kunst. En de werkelijkheid omvat ook de historie, dat is: al wat de gedenkboeken van ons geslacht ons mededeelen dat eens op aarde *gezien* is, gruwelen en heldendaden, lijden en zegepraal of ondergang, stelt zich bereidwillig den kunstenaar ten dienste. En de werkelijkheid reikt op één tijdstip der historie ten minste de hand aan het ideaal. Het ideaal is werkelijkheid geweest toen de Volmaakte Mensch 'etende en drinkende', aan geen der smarten

en vreugden der menschen vreemd, hier ‘rondging predikende en goeddoende’ en trouw aan God, aan zijn plicht en aan degenen die hij beloofd had vrij te zullen maken, met een gruwelijken marteldood zijne liefde voor de menschen boette. Wat klagen de kunstenaars, zoolang de Christus des menschdoms, de Heilige Mensch hunner hoogste kunst als hoogste voorwerp nog gelaten is?

De mensch. 't Is waar, hij vertoont op de tafereelen dezer oude kunstenaars lang niet altijd den adel zijner natuur. Bij voorkeur, zouden wij haast zeggen, zijne alledaagschheid, en als hij niet dronken is, zijne nuchterheid. Doch wij mogen niet onbillijk zijn. Één klein beeldje van Metsu kan met zijne poëzij vele onbeteekenende platheden goedmaken. Het is een oud vrouwtje met een boek op den schoot waarin zij leest. Dit stukje is niet alleen een juweeltje van kunst, bewonderenswaardig van teekening en toon; de handen en de rimpels om den mond en de plooien in den bruinen hals zijn niet enkel, zooals maar alleen de school der vaderen ze penseelen kan, maar er is nog iets anders, iets ontastbaars in dit meesterstukje. Een stille vree en eene lieflijkheid, de bekoorlijkheden van den ouderdom omzweven deze grijze vrouw. Zij is niet schoon. Zij is niet een dier bevoorrechten, die na den middag des levens nog eens weder als in eene tweede lente van schoonheid opluiken. Haar gelaat heeft iets hoekigs en daardoor bij den eersten aanblik iets stroefs. Maar de kroon der weldoorleefde jaren siert haar, en geen jong mensch zal dat ernstig, vriendelijk en goed gelaat zonder eerbied aanzien.

En zulke trekken zijn er meer.

Op het einde der eene kunstzaal had de Directie van Arti eene dier vernuftige sofa's geplaatst, die aan alle kanten den vermoeiden toeschouwers - niets vermoeiender dan schilderijen zien! - eene lokkende rustplaats bieden. Zij was niet zonder opzet juist dáár geplaatst. De Commissie, die zich van oordeelen en aanprijzen onthield, had toch te kennen willen geven, dat daar het glanspunt van al het schitterende te vinden was. Wat al schatten kondt gij er ook van uwe zitplaats opnemen: B.v.d. Helst met zijn reusachtig stuk, F. Hals, Wouwermans, A.v.d. Velde, Jan Steen - waartoe meer? waar wij Rembrandt noemen kunnen! Rembrandt is op de expositie vertegenwoordigd door niet minder dan 7 stukken, een groot getal, in aanmerking genomen de betrekkelijk weinige werken die het vader-

land van zijn schildersvorst binnen zijne grenzen gehouden heeft. Op één studiekop na, een oud man met wit haar en baard, waarover een gulden gloed als van de avondzon speelt, zijn al deze stukken portretten. Niet allen treffen u evenzeer. Een der ‘Oude vrouwen’ bijv. is wel even treffend van uitdrukking als frisch van verf, maar heeft geen dier toetsen, dier tooverachtige spelingen des lichts, waaraan men terstond den eenigen meester herkent. De ‘Officier’ met zijn rooden neus kan bijna naast zijn krijgsmakker van het Mauritshuis staan, maar toch niet dan in zijne schaduw. In zijne volle kracht ziet gij Rembrandt in zijn eigen portret en in die van den Heer en Mevrouw Daay. Indien gij volstrekt eene voorkeur moest te kennen geven - op het gebied van kunst, waar het schoone zich op zoo velerlei wijze openbaart, een wreede en onredelijke eisch! - zoudt gij niet weten waaraan de prijs toe te kennen, aan het eerste of het laatste. De Heer Daay zou aller aandacht boeien, indien hij alleen hing. Zooals hij, in een deftig gewaad, gereed om uit te gaan van uit de vestibule die hij doorwandelt, u aanziet, een echt fatsoenlijk man, baardeloos, wel geconserveerd, in den bloei des levens, beleefd, welwillend en goedhartig, zult gij hem niet licht vergeten. Maar kijkt nu dien ander eens in de oogen, die u van uit de lijst, ver uit de lijst aanblikt: dien man in de kracht des levens evenzeer, bovenlip of kin evenmin door een baard verborgen, even wèl - en zoo gij op dien omgeslagen halsboord en blooten hals let, zelfs met een weinig behaagzucht gekleed! Welk een blik uit die volle, donkere oogen, die uwen kleinen persoon schijnen te omvademen! De neus van dezen man is forsch, wat breed zelfs; wang en kin zijn massief, vierkant; mond en aan de hoeken neergetrokken lippen vastbesloten - wat wilt gij beter commentaar bij Rembrandt's werken, dan dit zijn beeld? Dat is een man. Uit die trekken spreekt een wil. Die man kan niet volgen, maar moet voorgaan. Hij weet, dat hij het kan. Hij heeft zijne roeping gevonden en nu weet hij genoeg, want al de kloekheid en onafhankelijkheid van zijn geest spreken uit oogen en gesloten mond: wat dunkt u van de ‘werkelijkheid’ van zulk een mensch? - En wat had die man een fijn en kiesch gevoel! Photografen! op uwe knieën voor het portret van Mevr. Daay. Rijkaarts! die de kunst laat bedelen, omdat gij, liever dan haar werk te geven, bij een der vele kundige chemisten en knappe werklieden in twee minuten uw portret

laat maken, voor 20 gl. met de zwarte lijst meê - doet boete voor de kunst! Gij gelijkt, ja! sprekend! uwe nichtjes roepen het uit: beelderig! uwe oude meid, terwijl zij eerst de handen met haar boezelaar afveegt voor zij uw lijst aanvatten durft, roept het uit: heere-mijn tijd Meneer! bent uwe dat nou? En inderdaad, uwe bent dat: uwe handen zijn wel, als de knieën waarop zij rusten, wat gezwollen, onevenredig groot en bol, maar uw gelaat is sprekend gelijk. Dat wil zeggen, gelijk gij toevallig in die halve minuut, die gij voor het starend oog van den toestel, in doodsche, gespannen stilte uit uwe oogen gekeken hebt, saai of knorrig, of erger nog, pedant en met de ijdele gedachte dat gij nu eens een ferm gezicht moet zetten, onnoozel, met fletsche en toegeknepen oogen of met een uitdagenden glimlach. Stel u eens even voor Mevrouw Daay gephotographeerd! Mevrouw Daay mocht op geene de minste schoonheid aanspraak maken. Zij was eene Hollandsche met Joodsche type, zonder eene van hare bekoorlijkheden. Zij verkeerde in een staat die de moeder niet bekoorlijker maakt. Haar figuur was weg, hare oogleden waren rood, neus en lippen sterk geteekend; er was iets blauws en bleeks, iets magers en vermoeids in haar voorkomen, tot zelfs in het teedere wit harer nederhangende hand, een juweel van kunst op zich zelve. De toestel zou van haar eene onuitstaanbaar leelijke vrouw gemaakt hebben, zonder eenig tegenwicht tegen hare onbevalligheid te kunnen bieden. - Rembrandt heeft geene enkele dier minder schoone trekken weggenomen: hij heeft die vrouw niet geflatteerd! Maar terwijl hij haar levensgroot beeld met treffende realiteit maalde, behandelde hij het met zooveel kieschheid, zulk eene teedere voorliefde, dat hij haar belangwekkend maakte. Hij gaf haar een eigenaardige zachtheid mede, die uw blik aan haar gelaat boeit; hij deed de schrandere vrouw uit hare trekken spreken, en omringde haar met de heilige eerwaardigheid van moeder.

Het eigenaardige op deze tentoonstelling is het portret. Onze vaderen lieten zich portretteeren alleen of in gezelschap: regenten en doelenstukken waren niet anders dan een aantal portretten in ééne lijst. Het staat niet aan ons om te bepalen hoeveel ijdelheid onder deze algemeene mode moge verscholen

zijn geweest - maar zeker is, dat deze portretten verhalen, in één opzicht ten minste treffender dan eenige pen het kan doen, de geschiedenis van ons volk.

Ziedaar eene andere realiteit: een volk komt tot besef van zijne kracht. Het wikkelt zich los uit de windselen van zijne forsche, maar van zijn kracht maar halfbewuste jeugd, en in een strijd op leven en dood om de hoogste goederen des menschen groeit het zelfstandig op. Het wordt machtig, rijk en gevreesd; zijne vloten bedekken de zeeën, zijne kooplieden zijn vorsten, zijne kunsten, wetenschappen, vrijheid en welvaart wekken de verwondering en de afgunst der natiën - in de heftigheid zijner bloedige burgertwisten is nog het droevige bewijs te zien van het krachtige leven dat in zijne aderen bruist. Dat volk heeft, het spreekt van zelf, van dien heerlijken tijd op menig gebied de sporen nagelaten: maar hier en daar en niet het minst in de kunst, in die burgerlijke, voor de behoeften van den vrijen, rijkgeworden burger werkende kunst, heeft het zijn eigen beeld afgedrukt. Heil ons, dat het zoo is. Eene, ook maar half volledige geschiedenis uit eene tentoonstelling als die van Arti op te willen maken, zou onzin zijn, maar hier een veelbeteekenend woord, daar een geheelen volzin, ginds eene strijd- of krijgsleuze te mogen lezen, is al reeds veel.

Merkwaardig hoe het ontwaken van ons volk in deze portretten-stukken verzinnelijkt wordt. De Gemeente van Amsterdam stond, behalve het Collegium Medicum van Troost en eenige portretten, niet minder dan zes kapitale doelenstukken af. Het oudste is van 1557. Een onbekende heeft met even groote trouw als zuinigheid, op eene kleine ruimte zoovele portretten geschilderd als mogelijk was. Van groepeeren geen sprake, behalve dat de officieren wel onderaan bij de tafel zullen zitten. Voorts zijn de koppen op rijen naast en deze rijen boven elkander geplaatst. De kunst is wel niet meer in hare kindschheid, gelijk bijv. in dat kleine portret met doodshoofd, aan Lucas van Leyden toegeschreven, maar nog zeer onbeholpen. Zij is zich nog niet de helft harer vermogens bewust. Zij is even stroef en onhandelbaar als trouw en rechtvaardig. Als de kunst is, zijn deze mannen. Hunne kleedij is van eenvoudige snede en donkere kleur. Zij dragen een soort van platte baret en kleine halskragen. Geen pracht van wapenen, vaandels en sjerpen. Let eens op de uitdrukking hunner gelaatstrekken en herinner u

het jaartal, dat ik afschreef. Amsterdam zal lang behoudend aan de Spaansche zijde blijven; gij ziet het dezen stroeven mannen met bruinroode gelaatskleur, kortgeknipte haren en rossen, in tweeën gescheiden baard aan. Zulk een ernst, zulk eene nauwgezette, vrome, gemoedelijke eerlijkheid spreekt er uit die vastbesloten trekken! Een zekere strakke, halstarrige bekrompenheid intusschen is evenmin te miskennen. Die mannen gaan nog onder de vrees voor het naderend onweêr en den druk der onheilzwangere tijden gebukt. De nieuwe wereld ging voor hen nog niet op. Maar zij zal wel komen! In hetzelfde voorportaal, waarin wij ons bevinden, hangt een ander schutterstuk, zonder datum, maar dat ten minste een 40 of 50 jaren jonger zal zijn. Het is van dien Paulus Moreelse, die het krachtige, frissche, maar een weinig koude portret van die jonge dame schilderde, die zich door een grooten gouden keten een eigenaardig voorkomen gaf. Dit portret is van 1622. De meester stierf in 1638, maar het komt mij voor, dat hij zijn schutterstuk op vroegeren leeftijd, vóór het genoemde portret moet hebben vervaardigd. Een en twintig schutters zijn hier afgebeeld. Het kader is aanmerkelijk uitgebreid. De schilder beschikt over meer ruimte. Hij schikt en groepeert reeds, al blijft zijne schilderij eigenlijk eene verzameling van borstbeelden. Hij gebiedt over veel meer tonen en kleuren dan zijn voorganger - ziet eens! wat een anderen tint hij aan de menschelijke huid weet te geven! En gelijk de kunst is vooruitgegaan, zoo ook de mensch. Er schijnt een nevel van de voorhoofden dezer mannen weggevaagd. Ernst blijft de grondtoon van hun wezen, maar de vrijheid heeft met haar levenwekkenden adem over hunne somberheid heengeblazen. In kleedij, in wapening en versiering reeds een streven naar rijkdom en weelde. Maar nu naar de doelenstukken van Theod. de Keyzer van 1632, van F. Hals van 1637, van B.v.d. Helst nogmaals, dat in '39 geschilderd werd. Kapitale stukken! schoon ik moet erkennen, dat vooral de Keyzer mij grooter toeschijnt in het kleine beeldje van dien magistraatspersoon met zijne eene hand tusschen de bladen van een boek, die op het Mauritshuis den beschouwer nauwelijks toelaat van hem, voor anderen, afscheid te nemen. - Wat is er in den tijd, sinds de onbekende van 1557, sinds Moreelse schilderde, veel veranderd! Men schroomt niet meer twee en dertig beelden te schilderen op doeken, 8 ned. el lang en 2½ el hoog, en men schildert ze ten voeten uit! En die mannen zitten niet meer om zich te laten kijken. Zij vormen

geene uitstallingen van portretten, als die voortreffelijke groepen waarin onze photografen zooveel smaak ten toon spreiden. Men neemt nu een oogenblik dat zij aan tafel zitten, dat zij in bevallige wanorde, al pratende en onder het grillige spel der zonnestralen, hun Doelen verlaten en het vaandel ontplooien, dat zij op hun marsch een oogenblik halt houden om een vaatje bier te ledigen. Van der Helst vereeuwigt een goedigen poedel mede. Even als op Rembrandt's ‘Nachtwacht’ schieten ook hier zijne schutters doodbedaard hunne lontgeweren te midden hunner wapenbroeders af. Welk een pracht van kleederen - ‘kostumes’ was haast mijne pen ontgleden - spreiden die mannen ten toon! Die van van der Helst dankten zeker aan zijn penseel een nieuwen glans van rijkdom, maar gij behoeft slechts uwe oogen over die van Hals te laten gaan, om u te verwonderen over de uitgelezen weelde die zij in allerlei kleur en vorm en stof, in het korte bestek van de hielen hunner laarzen tot de pluimen op hunne hoeden, in den letterlijken zin des woords aan den man wisten te brengen. Als op Rembrandt's meesterstuk prijkt er zelfs een man uit het vendel van Roelof Bicker met een zwarten knecht! En het is er verre van af, dat zij der weelde bedorven kinderen zouden zijn! Kloek gebouwd zijn zij, breedgeschouderd en met eene neiging, zoodra zij wat ouder worden, tot zwaarlijvigheid, die de bierkan in hunne gespierde vuist evenmin tot eene onwaarschijnlijkheid maakt, als de blozende kleur op hunne kaken tot ongerijmdheid. En welk eene uitdrukking op die gezonde, door lucht en zon gebruinde aangezichten! Daar is meer dan kracht: overmoed; iets anders reeds dan kloeke ernst: uitdagende stoutheid; daar tintelt in die oogen, daar speelt met dartelen spot om die lippen een levenslust, waarvan bij quinine-pil en staal-flickje, met al zijne pedante bedachtzaamheid, ons geslacht geen denkbeeld heeft. De schutter met zijn blauwen sjerp en lange beenen van Hals; die met zijn borstharnas en geel satijnen wambuis, dien van der Helst op het ledige vaatje deed neêrvallen; die ander, met zijn wijde laarzen en grijs lederen pakje dien hij in den hoek plantte als een pilaar - o! wat was dat Holland jong en wat was dat jonge Holland krachtig! Reeds de jongen van 12 jaar oud met zijn sluike blonde haren, die waarlijk ook al een plaats bij Bicker's vendel schijnt te hebben, heeft meer wereldwijsheid dan zijn grootvader op het stuk van den onbekende: hij is ook reeds, in eigen houding en schatting, een telg van de koningen

der zee! Maar wat wonder ook, van der Helst! dat gij een stuk geschiedenis in de uitgelaten fierheid uwer schutters hebt geschilderd! Wij schrijven 1639. Maarten Harpertszoon Tromp is met zeventien schepen de Spaansche vloot van zeven en zestig zeilen aangevlogen en heeft haar naar Engeland gejaagd. In de haven van Duins houdt hij haar ingesloten. Het vaderland doet in vier weken tijds zijn smaldeel aangroeien tot eene vloot van zes en negentig oorlogschepen met elf branders, en al vaster wordt de greep van Hollands admiaaal. Koning Karel wil geen gevecht op eenige reede zijns koninkrijks dulden, en openlijk den Spanjaard genegen, zendt hij eene vloot om dat te beletten - maar Tromp's halsstarrige waakzaamheid verdubbelt. Zoo niet op de ree, laat de vijand komen in 't ruime sop. - ‘Gaarne, maar - d'Oquendo heeft helaas! geen masten en stengen genoeg’. Zoo dat het bezwaar is - Tromp laat ze halen en bij zijn tegenstander bezorgen. - ‘d'Oquendo heeft gebrek aan kruit’. - Geen nood, Tromp's krijgsraad besluit dat het hem gezonden zal worden! - Komt hij, door zooveel beleefdheid ongeroerd, nog niet te voorschijn? welnu, dan in het hol zelven hem bestookt. In het gezicht der Engelsche vloot geschiedt de aanval. Een twintigtal der Spaansche zeekasteelen gaat in vlammen op; dertien worden genomen, en als er nog vele anderen op strand of zandbank gejaagd zijn, is er maar een tiental over om de schrikmare van 21 October 1639 naar het schiereiland over te brengen.

In dit jaar, ja, van der Helst! *past* deze uwe schilderij!

Dan hebt gij, een buitenkansje voor een geschiedvorscher, de schare van portretten. Wij tellen ze maar enkel op. Daar hebt gij de schilders: Rembrandt noemden wij reeds - Saskia van Uilenburg, zijne eerste vrouw, door Govert Flinck op eene wijze geschilderd, die den grooten invloed van zijn leermeester openbaart, is ook tegenwoordig. Ferdinand Bol zit, als eerste persoon en mederegent van het Huiszittenhuis te Amsterdam, met zijne ambtgenooten aan eene tafel; Jan Steen maalde weder eens zich zelven, bezig met als Romein eene vluchtende Sabijnsche maagd te rooven: maar ik zie hem liever, zooals hij op 't Mauritshuis, in den kring der zijnen, onder het gezang van schoonvader van Goyen en het gefluit van zijn zoon, terwijl grootmoeder de kleine zoet houdt en vrouwlief een pijp stopt, met onbeschrijfelijken pret in al het rumoer zit te roo-

ken en te lachen. Bloemaert gaf het beeld van de Hondecoeter. Frans van Mieris, de jonge, gaf zijn eigen beeld, als eene profetie, want zelden schijnen twee mannen zoo zeer op elkander geleken te hebben, als deze twee, op Troost, die in meelachtig pastel, ondragelijken jas, korten broek en pruik, reeds 125 jaar bij zijn schildersezel staat te glimlachen. Volgen staatslieden en legerhoofden: Maurits van Nassau, gouverneur van Brazilie, kloek man en kloek portret door Nason; Michiel Adr. de Ruyter door Karel du Jardin geschilderd en door de Commissie, niet wegens de fraaiheid des werks, op onbereikbare hoogte gehangen; Gideon de Wildt door Maas en van denzelfden: Godard Baron van Reede van Amerongen Ginkel, den lezers van *Macaulay's History* welbekend, graaf van Athlone voor zijne stoute vermeestering der Ierssche stad van dien naam. Volgen burgemeesters van Amsterdam; volgen geleerden, Hugo de Groot en Desiderius Erasmus, N. Tulp, de hoofdfiguur op ‘De anatomische les’ en, een juweeltje van N. Maas wederom, Gijsbert Voet. De schoolsche godgeleerde, de onverbiddelijke Calvinist, de strijdlustige kampioen voor kerk en leerstelling, de ijverige en innig vrome man terzelfder tijd - als hij u aanziet kunt gij niet onverschillig zijn; zelfs wie zijn naam niet weet, moet voor zijn beeld blijven staan en gevoelen dat het geen gewoon mensch is dáár tegenover hem. N. Maas heeft de al te weeke toetsen, die zijne portretten soms wat zwak maken, bij dezen man vermeden. Alles aan dit beeldje is streng en waar: het beenige, witte voorhoofd door dunne haren omlijst, het mager en bleek, maar welgevormd gelaat met den fraaien, rechten neus en de dunne vastbesloten lippen, de schoone donkere oogen, die u nog wel eens schijnen te willen ondervragen omtrent uwe reinheid in de leer, dat alles is volkomen in overeenstemming met de strenge lijnen en donkere, bijkans zwarte schaduwen door het penseel aangebracht. - Volgen weldadige mannen en vrouwen: Haasje Klaas, stichtster van het Burgerweeshuis der hoofdstad, en boven allen waard dat gij hem met aandacht beschouwt, die Willem van Heythuizen, dien de Heer Vosmaer uit een Haarlemsch hofje heeft ‘gedenicheerd’ en die, na in eene andere editie - F. Hals schijnt dit portret tweemaal geschilderd te hebben - te Parijs de rijke kunstminnaars tegen elkaâr in het harnas gejaagd te hebben, op onze tentoonstelling al wat oog heeft voor de kunst, in verrukking brengt. Daar zit - op een klein doek van nog geen halve el

in het vierkant - daar zit de goede krijgsman met zijn klein rond hoofd, peper- en zoutkleurigen knevel op het roodachtig gelaat, bij een tafel. Of liever: hij is daar voor een oogenblik nedergevallen, heeft den vilten hoed op de tafel geworpen, is, terwijl hij het eene gelaarsde been over het andere slaat en spelenderwijs zijn rijzweep in de handen buigt, met zijn stoel achterover gaan wippen, en zóó - kris, kras, maar met nimmer falenden streek en verwonderlijk juisten toets, in tien minuten zoudt gij zeggen, heeft hem Hals doen leven, leven ja! - Frans Hals, ziedaar een ander kind van zijn tijd en kunstenaar, met wiens penseel die tijd zich zelven teekent! Meester en groot meester eer Rembrandt's overheerschend genie den schepter begon te zwaaien, maar, zegt men, door diens invloed tot hooger vlucht geprikkeld, tintelt er in zijne werken een eigenaardige oorspronkelijkheid en een aan losbandige stoutheid grenzenden moed. Hij schildert in 1623 - eenige jaren later eerst zal Rembrandt van zich doen spreken - dat vreemde: leve de Trouw! - Wat is: leve de Trouw? is het, dat getrouwheid aan vrouw, kroost, vaderland en eer mogen leven? Maar men zou deze stille deugd der standvastigheid op minder luidruchtige wijze gevoegelijker kunnen huldigen dan hier geschiedt. Is trouw ‘het trouwen’? - is ‘Trouw’ eene societeit? ik weet het niet. Genoeg: een heer, levensgroot, maar te halver lijve geschilderd, met den hoed in den nek en in losse kleederdracht, heft in de rechter vuist een glas omhoog, omvangt met den linker arm een dame, even uitgelaten als hij, die aan zijn schouder hangt, en schreeuwt van uit de lijst de zaal in: ‘leve de Trouw!’ 't Is wel, goede vriend! laat de ‘Trouw’ maar leven. Ons leeft in het stuk dat u voorstelt, de zelfstandige, stoute meester die u schilderde. Kris, kras, een streep rood hier, een streep rood daar, geen ander dan Hals had het durven, geen ander dan hij het ongestraft kunnen doen.

Niet alle zijden van het leven onzes volks in zijn grooten tijd intusschen - het spreekt van zelf - komen op eene tentoonstelling als die in Arti, meer met het oog op kunst, dan op historie was samengebracht, tot hun recht. Zijn rijkdom, zijn zucht naar vermaak en weelde, zijne kracht aan overmoed grenzende, deze karaktertrekken worden ruim vertegenwoordigd. Zijn gevoel voor de schoone natuur blijkt uit de treffelijke landschappen, die het oog er ontmoet; zoo vindt het, in een tijd toen de legerkampen van Maurits, Frederik Hendrik, Willem III

de leerscholen van Europa's krijgskundigen waren, voor zijn krijgsmoed en volharding op het oorlogsveld betoond, waardige tolken in van Huchtenberg en Wouwermans met hunne kampen en ruitergevechten. Maar zoo ontbreekt aan den anderen kant bijna geheel onze marine. Er zijn zeestukken ja, van Backhuizen; een gezicht op het Spaarne van van Everdingen wordt zeer geroemd; in een IJgezicht geeft ons Reinier Zeeman een tooneeltje van bedrijvigheid, als hij ons het kalfateren van schepen in Amsterdam's ruime haven voorstelt, maar Willem van de Velde, de jonge, heeft er maar een paar stukken en die dan nog tamelijk vreedzame scheepstafereelen in beeld brengen. Wie in het nieuwe museum Boymans te Rotterdam, in de zaal bijna uitsluitend aan dien meester gewijd, de wanden is langs gewandeld met zijn meesterlijke teekeningen behangen: schetsen, enkele potloodstrepen hier; kloek gebouwde scheepsmodellen daar; gansche vloten en onweerzwangere wolken van oorlogsschepen, mijlen zeegebieds bedekkende, ginds; die komt tot de overtuiging, dat op onze tentoonstelling onze zeebeheerschende vaderen niet in al hunnè kracht te vinden zijn.

Maar er bestaat, of - laat mij voorzichtig zijn - er schijnt eene ernstiger leemte te bestaan. Deze onze oude kunstenaars beeldden de werkelijkheid af en wij hebben er grooten vrede mede; wij zijn de eersten om te erkennen, dat zij lang niet altoos de platte, nuchtere waarheid wedergaven; dat hun penseel zeer dikwijls in dienst stond van gevoel en goeden smaak. Maar er is nog eene andere, hoogere wereld, niet minder werkelijk, en hare openbaringen in den mensch en zijn lot vallen ten volle onder het bereik der beeldende kunst. Dat is de wereld der gedachte en des gemoeds: het is het vrome, godvruchtige leven van den mensch; het is de mensch zelf, etende en drinkende, zaaiende, maaiende, lijdend en strijdend ja! maar terzelfder tijd in gemeenschap met den Onzienlijke levend, burger van een onzichtbaar Rijk. Onze ‘vrome vaderen’ zijn tot een spreekwoord geworden. In sommiger schatting en te oordeelen zoowel naar hunne loftuitingen op de ‘vaderen’ als naar hunne schimpschoten op de ‘zonen’, was het Nederland van den ouden dag een Israel, een volk Gods - niet enkel omdat de Almachtige het in bijzondere bescherming genomen had, maar ook omdat het zelf deze groote gunst tegemoet kwam met een zoo innige, trouwe godsvrucht, als Israel

nauwelijks kan bezeten hebben. Is dit waar? Wellicht. Maar in de kunst weerspiegelt deze vroomheid niet. Of zoo ja - dan is het een bijzonder soort van godsvrucht geweest, zeer practisch, zeer levenslustig, strijdvaardig en tuk op winst, eene vroomheid die vloten bemande en handel dreef. Die zeer weldadig was ook - ik geef het toe. De regentenstukken van weesen oude-mannenhuizen kunnen het bewijzen. Als gij staat voor die twee kapitale stukken van Joh. Victors, die Regenten van het Amsterdamsche diakenie-weeshuis afstonden, dan kunt gij wellicht tot uwe eigene voldoening daarin den vromen geest onzer vaderen opmerken. Gij kunt zeggen: ‘hier hebt gij de werkelijke weldadigheid, dat is de weldadigheid aan het werk. De ouderlooze kinderen op dit eerste tafereel zitten met de gezondheid op de eenvoudige gezichtjes aan lange banken, en worden naar het lichaam gevoed uit den omvangrijken pot met korrelige brij op den voorgrond, naar den geest door dien heer in het zwart, die het toezicht houdt en aanstonds een gebed zal doen. Op het stuk, dat tot tegenhanger dient, worden, onder toezicht van een paar dames regentessen, eenige pas aangekomen kindertjes gewasschen, gekamd en verschoond eer zij in het uniforme weezenpakje gestoken worden. Dit is wel prozaïsch, zoo gij wilt; die heer in het zwart, die pot met brij, die familiare reinigingsscène en de magere ribben van dezen naakten stumper, zijn wel weinig poëtisch, maar duizendmaal liever deze tafereelen, waarin ik de liefde dier tijden in hare practische werkzaamheid voel en tast, dan, ik weet niet welke, allegorische verheerlijking der weldadigheid, waar engelachtige, naakte weezen door eene of andere gewiekte of fladderende, maar stellig onredzame jufvrouw, in de open lucht, tusschen twee kolommen, met bergen in het verschiet, worden omhelsd en geliefkoosd.’ Toegegeven dat gij gelijk hebt met uwe voorkeur voor de waarlijk schoone stukken van Victors. Maar dan blijven mijne vraag en mijne bedenking nog in volle kracht. Het blijft mij voorkomen, dat er hier iets ontbreekt, hetgeen niet door een paar Bijbelsche onderwerpen: eene bleeke opwekking van Lazarus van Benjamin Cuyp, ergens in de hoogte hangende, een Hagar en Ismael van Metsu, nog minder door een in overdreven Rembrandtschen stijl door Aart de Gelder geschilderd slaapkamertooneel, getiteld: ‘David en Batseba’, vergoed worden kan. Kom eens mede. Dit portaal door, deze voorzaal in. Wij staan voor eene Madonna

van Hans Holbein. Het stuk, zegt de catalogus, is eene reproductie van eene schilderij te Dresden. Een burgemeester van Bazel, zijne vrouw en eenige kinderen liggen voor de H. Maagd op de knieën. Nu ziet gij wel wat ik meen. Ik heb het oog op de reine godsvrucht, de ootmoedige devotie, de innige vroomheid, de bezieling des geloofs en de blijdschap der liefde, die het penseel van Holbein over het gelaat van dezen allesbehalve zwakken of karakterloozen magistraatspersoon heeft weten te verspreiden. Evenmin als in de diepe, tragische smart van zijn bestaan heeft onze oude schilderschool den mensch in de heilige blijdschap van zijn geloofsleven begrepen. Evenmin de poëzij des lijdens als de poëzij der verlossing heeft zij weêrgegeven. De weemoed was haar onbekend; dat wat hem wekt zoowel als 't geen hem in hoogeren vrede oplost haar een raadsel. Daarom gaat dan ook de zoon van onzen tijd deze oude kunstwerken voorbij, en ziet deze kloeke, verstandige, levenslustige mannen en vrouwen aan, vol bewondering over de kunst die hen deed leven en den tijd die deze kunstenaars voortbracht - maar in het diepste zijns gemoeds onvoldaan. Zijne oogen zijn te gast geweest; zijn kunstgevoel en smaak zijn bevredigd en wellicht gelouterd geworden; hij heeft nieuwen eerbied voor het groot geslacht zijner vaderen zijne borst voelen doortrillen; hij heeft kunstenaars in hunne werken ontmoet met wier ziel hij zou kunnen medeleven - maar tot den strijd des levens heeft hij noch meerder moed en bezieling, noch meerder liefde voor het ideaal, noch meerder behoefte om lief te hebben en te aanbidden opgedaan.

Toch wil ik, dat het laatste woord aan een onzer oude meesters zal blijven. Jan Steen schilderde zijn ‘Verloren zoon’ en Mevr. de Douairière van Loon stond het kostbare stuk af. Nimmer wellicht was zijn penseel correcter, zijne kleur juister en harmonieuser gekozen, zijne nauwkeurigheid losser en natuurlijker, zijn lucht doorzichtiger en koeler, zijne opvatting minder vrij van effectbejag. Doch hierop vestig ik de aandacht niet. Nimmer ook toonde deze man van genie, hoe fijn, hoe diep hij gevoelde. Den mensch in zijn verhevensten staat, als de ziel die vrede vond met haren God, op het gelaat weêrspiegelt, weder te geven, dit lag niet op den weg van zijne

gaven. Maar, en dit op het voetspoor van den grooten Teekenaar met woorden, den mensch voor te stellen in zijne ontaarding: met fijnen, maar tot in de ziel bedroefden spot, te lachen om het schijngeluk, waaraan hij zich vergaapt, het zelfbedrog waarmede hij zijne dwaasheden bedekt; te laten voelen, terwijl hij schilderde, hoe diep hij vallen kon, hoe hoog de mensch zou kunnen stijgen; te toonen wat hij waard was door de voorstelling van de laagheid hem onwaardig - dat vermocht Jan Steen.

De verloren zoon is een rijk jongman uit 's schilders tijd. Volkomen juist gezien. De gelijkenis is eeuwig waar en behoeft niet eerst in tulband en met sandalen bekleed onder een Oosterschen hemel afgebeeld te worden. Op eene ruime binnenplaats van kroeg of bordeel, door een afhangend gordijn van zonderlinge kleur en vol krakende kreukels gebroken, zit de verloren zoon met de ‘hoeren’, zoo als zijn oudste broêr met echt broederlijke liefde tot de waarheid, die dames noemen zal, aan den disch. Een aangebroken pastei, flesschen en roemers staan op tafel. Speellui staan ter zijde. De afgeworpen mantel des jongelings ligt op een bank. Arme jongen, wat zijt gij dom en dwaas! Gij zijt in die periode van dronkenschap - wij zien het aan de onachtzame wanorde uwer fraaie kleederen en den halfzaligen glimlach op uw gelaat - waarin ge de wereld een paradijs pleegt te achten; al uwe vrienden en vriendinnen engelen van onbaatzuchtigheid, uzelven den gelukkigsten, den edelmoedigste, den meest beminde der stervelingen. Ziet gij dan niet, dat zij allen teren op uw zak; dat gij de onnoozelste jongen zijt, die ooit het offer werd van de onbeschaamdste klaplooperij en van hen, die hun geld te grabbel werpen, degene die er het minste genot van heeft? Een oud wijf, eene harpij staat met gretig opgehouden hand bij u en vraagt u onder een of ander voorwendsel geld, en gij tast reeds in den zak en zult haar geven wat uw onzekere vingers maar het eerst grijpen. De vriendinnen naast en tegenover u blakeren zich als poesjes in den zonneschijn van uw goud en zijn ook, als poesjes, gehecht - - aan het uwe, vriend, niet aan u. Nu gij uw suizebollend hoofd afwendt - gij ziet buitendien reeds niet meer al te scherp - wenkt eene van haar een der speellui naderbij. ‘Komaan! oude jongen, drink gij ook eens! wat komt het er op aan?’ en de vedelaar, die op zijn ouden dag de avonden en nachten in de huizen des vermaaks moet doorbrengen om te leven - verloren zoon wellicht ook

en kind van rijken huize eens - sluipt begeerig naderbij en slurpt verlekkerd van uwen edelen wijn. Een uwer vrienden staat met koddige plechtigheid te buigen voor de dikke waardin, zoo dik, kleurig en glanzend op uwe kosten en op die van uws gelijken; hij kent haar wel en staat met haar op goeden voet: zulke dwazen als gij zijt, lacht hij even goed uit als zij. Een kerel klimt op een bank naar een bovenvenster en schijnt er in zijn dronkenschap door de ruitjes te willen klimmen: de waard lacht er om. Wat kan het hem schelen? voor alle schade staan zijn dubbel krijt en uw welgevulde beurs hem borg!

En in de schaduw, rechts, achteraf, bevindt zich een kot met zwijnen. 't Is goed, dat het daar is. Een mensch, vooral van uw stempel, jongman! weet nooit waar hij terecht kan komen. En de natuur is vol zinnebeelden!

Als eens op een der pleinen van de hoofdstad een gebouw verrees indrukwekkend door zijne schoonheid en schoon door zijn eenvoud, met het opschrift in gulden letters: *Rijksmuseum Willem III*; zoo eens in de ruime galerijen van dat gebouw, onder een helder, maar kalm en onpartijdig licht al de schatten konden gezien worden, die thans op het Trippenhuis in kamertjes en kamers, in gangen en op trappen zijn weggestopt; als het bevatte, naar een vast en redelijk plan gerangschikt, al wat zonder schending van dezen of genen uitersten wil daarheen kon gebracht worden uit andere musea en verzamelingen; al wat door de vaderlandsliefde en liberaliteit van gemeentebesturen, administratiën en kunstlievende particulieren in den loop des tijds zou worden afgestaan; al wat door eene - ik zeg nog niet liberale - maar verlichte en vrijgevige Regeering voor het geld van den naneef, van de groote kunst der vaderen aan opkoopers en liefhebbers kon worden ontwrongen op elke der verkoopingen, die de loop des tijds onvermijdelijk brengen zal, - *si j' étais Roi*, - als ik dan Koning was, maar een Koning zooals men dat in tooversprookjes en luchtkasteelen altijd is, absoluut en door geene neuswijsheid op de vingers gekeken, dan -

- Onzen Raad van Kunste - voor den vorm - gehoord, - gelet op Staatsbladen, noch artikels, wier cijfers Onze kunste-

naars-zenuwen een gruwel zouden zijn, en alleen op Ons eigen souverein begrip van ware geestelijke volksopvoeding,

overwegende den treurigen toestand waarin de kennis en waardeering van kunst in het algemeen en

van vaderlandsche schilderkunst in het bijzonder zich onder de natie bevinden;

overwegende, hoe noodig het is, dat hare fierheid opsta uit haar graf,

Zouden goedvinden en verstaan als volgt:

a. door de bekwaamste - niet de goedkoopste - kunstetenaars in den lande worden naar de schoonste stukken uit het Rijksmuseum op voldoende schaal etsen, gravures of photografiën vervaardigd - doch zóó dat het karakter en de geschiedenis der Hollandsche kunst genoegzaam tot hun recht komen;

b. van opgemelde etsen, gravures of photografiën wordt op kosten Onzer schatkist een stel afgestaan aan elke Hoogere Burgerschool in het Rijk -

c. zoo mogelijk de leeraar in vaderlandsche taal en letteren, zoo noodig een daarvoor aan elke Burgerschool afzonderlijk aangesteld onderwijzer, zal van opgemelde verzameling gebruik maken om de jeugd bekend te maken met de groote kunst van haar land en haar gevoel voor het schoone in te boezemen -

d. de uren voor dit onderwijs bestemd zullen, zoo noodig, gerustelijk verhaald mogen worden op een of ander gemors -

e. jaarlijks zullen, op kosten des Rijks, de beste leerlingen van elke school naar het Rijks-museum voor beeldende kunst mogen reizen. Dit ter belooning van hun ijver en tot het aankweeken zoowel van schoonheidsgevoel als van vaderlandsliefde.

Wormerveer, October '67

S. GORTER.

Vedanta.

Eene proeve van Indische regtzinnigheid.

Lang gold in Europa een volksgeloof, dat de wijsheid uit het Oosten stamt. Lang bestond onder de onzen een duister vermoeden, dat in het verre Azië de geheimzinnige schatkamer was te zoeken van een verborgen, wijsgeerige wetenschap, en dat eenmaal nog de regte drie koningen komen zouden om ons den sleutel te brengen van het groote raadsel, waarachter het wezen der dingen zich voor ons menschenkinderen verscholen houdt. De ontdekkingen op het gebied van de letterkunde en wijsbegeerte der Indiërs, van ouds steeds boven andere volken van het Oosten om hunne wijsheid geroemd, hebben ons de overtuiging geschonken, dat men ginds als hier gezocht, maar niet gevonden heeft wat de mensch steeds blijft zoeken, ook al weet hij, het niet te zullen vinden; ook in de heilige boeken en wijsgeerige geschriften van het aloude Hindostan hebben wij gelezen: ‘dass überall die Menschen sich gequält’; - en wèl verwierf zich door zijne nasporingen de Westerling onzer dagen het regt, ook den Oosterschen broeder te vragen:

> ‘Was grinsest du mir hohler Schädel her!
> Als das dein Hirn, wie meines, einst verwirret,
> Den leichten Tag gesucht, und in der Dämmrung schwer,
> Mit Lust nach Wahrheit, jämmerlich geirret!’

Maar, zoozeer wij reden hadden te glimlagchen om de goedgeloovigheid van vroeger tijd, die de verovering van het rijk der waarheid verzekerd waande, zoodra slechts een oudheidkundig Suez-kanaal naar het geheimzinnig gebied der Oostersche

wijsheid gegraven zou zijn, ook wij in onze dagen vervielen tot een uiterste, even onjuist en in den grond der zaak al even dwaas als de hoog gestemde verwachtingen onzer vaderen. Teregt zoekt onze kritische eeuw niet meer naar nieuwe openbaringen, zoomin aan de boorden van den Ganges als in de binnenlanden van Afrika; en teregt ook laat ze niet langer zich verschalken door de voorspiegelingen van half-geleerden, die ons een aantal duistere zinspreuken uit verre landen en oude tijden als de laatste sporen eener verlorene wijsheid zochten op te dringen, en ons poogden diets te maken, dat de godsdienstige en wijsgeerige begrippen van het Westen slechts eene nabootsing waren van de veel diepzinniger en veel verhevener philosophemen der Indische gymnosophisten. Daarentegen, in onze verwachting omtrent de wijsheid, die uit het het verre Oosten ons zou toevloeijen, teleurgesteld door de latere, wezenlijke ontdekkingen op het gebied der Aziatische godsdienstleer en wijsbegeerte, hebben wij in arren moede den naauw opgegraven schat aldra weder met zekere minachting terzijde geworpen, en na een vlugtigen, zeer oppervlakkigen blik op hetgeen werkelijk geleverd werd, ons gehaast te verklaren, dat die gansche, eenmaal zoo hoog geroemde Indische wijsheid weinig anders dan geleerde onzin en het wanstaltig voortbrengsel eener verwarde en verhitte verbeelding was. Of wel, voor zoover wij hier en daar van den waren inhoud iets meenden te begrijpen of te bevroeden, scheen ons die Aziatische godsdienstleer een zamenstel van de meest gevaarlijke leerstellingen, tegen welke wij niet genoeg op onze hoede konden zijn en wier verspreiding in het Westen niet dan noodlottig kon worden voor de instandhouding van het voorvaderlijk geloof. Vandaar heden ten dage onverschilligheid aan den eenen, vijandschap aan den anderen kant tegen de voormaals zoo hoog opgevijzelde Indische wijsheid, maar vandaar dan ook, dat wij wel is waar een aantal kundige en talentvolle mannen aantreffen, die de geleverde stof tot voorwerp maken van gezet onderzoek en naauwlettende kritiek, doch voor 't overige ook door anders wetenschappelijke schrijvers nog menigmaal de grootste dwaasheden over Indische begrippen hooren verkondigen en de Indische leerstellingen zelve nog veelal het lot zien ondergaan, 't welk aan de boeken van dien dorpspastoor te beurt viel, die in 't bezit was van eene uitgebreide bibliotheek, maar de eene helft niet gelezen en de andere niet begrepen

had. En zoo dreigen dan voor de meerderheid der beschaafden althans de vruchten eener studie weêr verloren te gaan, van welke men in den aanvang wel meer eischte en meer verwachtte dan zij werkelijk in staat was te leveren, maar die toch, goed beoefend, een nieuw en belangwekkend hoofdstuk aan de geschiedenis der menschelijke beschaving vermogt toe te voegen.

Een kort bezoek dan in de werkplaats van het Oostersche denken, ter afwisseling ook des noods van meer praktische bezigheid, mag niet geheel als nuttelooze tijdverspilling worden beschouwd, en zal welligt blijken meer belangwekkend te zijn dan bij den eersten opslag mogt worden vermoed. Zoo één volk, dan hebben wel de Indiërs nevens de Grieken van den ouderen tijd de kunst verstaan, om het harde staal der afgetrokken begrippen met even groote gemakkelijkheid te hanteren als het weeker ijzer der dichterlijke verbeeldingskracht; en zij hebben daartoe van werktuigen zich bediend, wier volkomenheid door geene andere ooit is geëvenaard; van de vormen namelijk eener taal, wier logische gestrengheid op zich zelve reeds eene bijzondere gave voor het wijsgeerig denken aanduidt bij het volk, waaraan zij hare vorming te danken heeft. Wel is waar, en wij geven het zonder bedenken toe, de kennis der Indische philosophie heeft voor ons Westerlingen, althans voor zoover wij niet geroepen zijn met Indische pandita's om te gaan, geen onmiddellijk praktisch nut; maar al beschouwen wij de gansche zaak slechts als eene bloote curiositeit, ook dan behoudt zij voor den geschiedvorscher nog ontegenzeggelijk haar belang.

Wanneer wij nu evenwel bedenken, dat Indië zoo goed als Europa zijne deïsten, theïsten, pantheïsten en, wil men, ook atheïsten, zijne leer der goede werken en zijne regtvaardiging door het geloof, zijne spiritualisten, idealisten, supra- en antisupranaturalisten, rationalisten en materialisten, deterministen en verdedigers van den vrijen wil, zijne regtzinnig geloovigen in één woord en zijne ketters in menigte heeft of gehad heeft, en daarenboven nog de ten onzent weinig of in 't geheel niet bekende leeringen omtrent de zielsverhuizing en eindelijke verlossing, dan zal het wel niet moeilijk vallen te beseffen, dat binnen eene eenigzins beperkte ruimte een overzigt van heel de Indische philosophie en godsdienstleer groot gevaar loopt zich in de nevelen van een aantal nietszeggende algemeenheden te verliezen of te blijven hangen aan louter namen en woorden, zonder ook in 't minst nog tot den wezenlijken geest der sys-

temen zelven te kunnen doordringen. Eene aanvankelijke keuze uit die verschillende stelsels schijnt derhalve bij eene eerste proeve van bewerking voor alsnog onvermijdelijk. Maar dan ligt ook voor de hand en schijnt de billijkheid te eischen, voorloopig aan te vangen met eene bespreking van die leer, die ten allen tijde als de meest regtzinnige is erkend, alvorens tot eene behandeling van de meer of min afwijkende, als ketterijen steeds door de meerderheid der Brahmanen veroordeelde stelsels over te gaan. Eene dusdanige leer nu is het beroemde, ook heden ten dage nog onder de Indische pandita's hoog vereerde, deels streng wijsgeerige, deels, wil men, ook theosophische stelsel van den Vedanta.

Wat het uitwendig karakter dier leer betreft, zij mag zich beroemen tegelijkertijd tot de oudste en tot de nieuwste perioden der Indische philosophie te behooren. Meer dan andere zich hechtend aan het gezag van de Openbaring der Heilige Schrift, waarom zij ook met den trotschen naam van ‘Vêdânta’, (Vêda-anta) of einddoel aller Veden zich bestempelt, blijft zij in hare uitleggingen, hoe ook soms naar latere begrippen gewrongen, toch het meest van alle nog getrouw aan de waarschijnlijke beteekenis der oorspronkelijke Schriftuurplaatsen; maar tevens dagteekent haar bestaan als eigenlijk leerstelsel eener school van lateren tijd dan de vorige systemen, wier bestrijding van de orthodoxie niet weinig tot hare vorming of althans tot hare ontwikkeling schijnt te hebben bijgedragen; terwijl zij ook bovendien, als de wijsbegeerte van het geloof (Brahmamimâmsa), tegen eene vroegere rigting der orthodoxie, de leer der goede werken (Dharma-mimâmsa), gekant is. Dat zij voor 't overige een volkomen oorspronkelijk voortbrengsel is van den Indischen geest en veeleer nog de moeder der Grieksche wijsbegeerte dan de dochter van deze te noemen ware, is algemeen erkend. Hoogst merkwaardig intusschen is de groote overeenkomst, welke verscheidene stellingen van den Vedanta niet alleen met sommige der Grieksche philosophie, maar ook met die van onzen Spinosa en van de latere Duitschers vertoonen, eene overeenkomst te zeer in 't oog vallende voor hen, die met genoemde systemen bekend zijn, dan dat het ons noodig ware ze telkens in de bijzonderheden hier aan te duiden. Tal van namen voorts zijn aan hare geschiedenis verbonden, waaronder de meest beroemde ongetwijfeld die is van Sancara (Çangkâra), een wijsgeer uit de zevende eeuw onzer jaartelling en vrij

algemeen als de stichter der eigenlijk gezegde Vedanta-school erkend, terwijl Sadânanda de voornaamste woordvoerder van eene nieuwere, eenigzins gewijzigde rigting onder de volgelingen van dezelfde school genoemd mag worden. De bronnen eindelijk, welke wij Europeanen omtrent de leerstellingen van den Vedanta vermogen te raadplegen, zijn zeer vele in getal, wanneer wij ons de moeite willen getroosten ons tot de oorspronkelijke te wenden, doch zeer weinige slechts, wanneer wij ons tot de ten onzent door onze eigene Westersche schrijvers in 't licht gegevene wenschen te bepalen. De Vedanta-schriften in het oorspronkelijk Sanskriet vormen reeds, voor zoover zij in druk zijn uitgegeven, eene behoorlijke reeks van vrij lijvige boekdeelen, terwijl de nog niet uitgegevene, maar wier titels bekend zijn geworden, dien voorraad meer dan verdubbelen konden. De enkele geschriften van Europesche geleerden over het bedoelde systeem bevatten, hoe verdienstelijk anders ook op zich zelve, nog veel te weinig zelfs omtrent de hoofdzaken, en verkeeren ook nog te zeer in den toestand van proeven, dan dat wij daaruit alleen reeds, zonder eigen onderzoek der oorspronkelijke bronnen, tot een zelfstandig oordeel over het wezen van den Vedanta besluiten konden.

Dan, genoeg reeds over al datgene wat den lezer eerst belangstelling kan inboezemen, wanneer hij vooraf is verzekerd, dat het onderwerp zelf zijne nadere opmerkzaamheid verdient; en hiervan, zoo mogelijk, hem te overtuigen is wat wij, met verwijzing omtrent het nadere naar onze aanteekeningen, thans ons haasten te beproeven, zonder langer dan volstrekt noodig door verdere voorafspraak hem aan den drempel van de poorte der wijsheid terug te houden.

I.

Wanneer wij eens, een gesprek tusschen twee wijsgeeren afluisterend, den leerling hoorden vragen: ‘Wat is God?’ en den meester dan hoorden antwoorden: ‘Dat zijt Gij!’ -wanneer wij iemand alzoo, die beweert een philosoof te zijn, in vollen ernst hoorden verklaren: ‘Ik ben God!’ - dan zouden wij ongetwijfeld òf verontwaardigd over dergelijke profanatie,

de magt wenschen te bezitten om zulk een man ten lande uit te bannen, òf welligt, meer tot medelijden gestemd, hem eene plaats wenschen te bereiden in eenig stil en afgelegen gesticht, waar eene voorzigtige en oordeelkundige behandeling hem mogelijk nog van zijne treurige droomerijen genezen kon.

Toch is sinds eeuwen diezelfde uitspraak, die ons zooveel verbazing en schrik zou inboezemen, de onveranderlijke grondstelling, het onverzettelijk credo van eene gansche school van priesters geweest, van eene school, die tal van kundige, van diepdenkende, van talentvolle mannen onder hare volgelingen telde, van eene school eindelijk, die bij het volk, waaronder zij verrees, niet als eene afdwaling, als eene ketterij, als een voortbrengsel van ontstelde hersenen staat bekend, maar integendeel als de meest streng regtzinnige uitdrukking van het wijsgeerig denken en van het godsdienstig bewustzijn.

Een van beiden derhalve: òf een gansch volk heeft eeuwen lang in ééne doorgaande vlaag van krankzinnigheid verkeerd, en geslachten na geslachten hebben hunne monomanie op elkander overgeplant, òf wel, de groote hoofdstelling van den Vedanta heeft een zin, eene bedoeling, die ons niet terstond nog in 't oog valt en die haar, zoo al voor ons niet aannemelijk maakt (wat wij trouwens ook geenszins zouden beweren), dan toch behoedt voor het verwijt van godslastering of van volslagen zinneloosheid.

Laat ons nagaan derhalve, of niet de even bedoelde gissing de meest juiste ware. Dat voor 't overige de verklaring der groote stelling, zoo als de Vedantisten de bedoelde uitspraak noemen, de verklaring tevens inhoudt van het gansche systeem, zal de eenigzins wijsgeerig denkende lezer wel al terstond hebben bevroed. Het ‘Ik ben God’ (Brahmâ 'smi!) is, gelijk wel van zelf spreekt, niet het uitgangspunt, maar het eindresultaat van het denken; en zoo wij de hoofdformule voorop stelden, het was alleen om terstond te doen inzien, waartoe al de redeneringen van den Vedanta leiden moeten, en daarmede tevens eene waarschuwing om niet verder te lezen te doen voorafgaan voor hen, die zulk een resultaat niet alleen voor zich zelven niet verlangen, maar ook liefst niet begeeren te weten, hoe anderen er toe gekomen zijn. Wie hierin echter wèl belang stelt, getrooste zich de moeite, van de navolgende, korte uiteenzetting der Vedanta-philosophie in hare algemeene hoofdtrekken kennis te nemen.

Wat is het, - dus vraagt de Vedanta-wijsgeer met vele anderen der oudheid en ook der nieuwere tijden, - wat is het, dat wezenlijke, blijvende waarde voor mij hebben kan in deze wereld van eindeloos elkaar opvolgende en weêr voorbijgaande verschijnselen, in dit leven, waarin geluk en leed, genot en smart elkander afwisselen, zonder dat iets blijvend, iets onvergankelijk schijnt, in dit eindig bestaan, waarin alles zich als eene onafzienbare reeks van eindige oorzaken en gevolgen vertoont? Is het de zinnelijke genieting? Ongetwijfeld neen; want genot wordt steeds afgewisseld door smart, en de hoeveelheid leeds overtreft voor elk mensch in den regel steeds die van het geluk. Is het dan de beoefening der deugd, de betrachting van den pligt? Evenmin; want de deugd, de pligtsbetrachting moet zich toch altijd openbaren in bijzondere, telkens weêr afgedane en dus ook weêr voorbijgaande handelingen; en blijvend kan het loon der werken ook niet zijn, omdat het òf in voorbijgaande, zinnelijke genietingen bestaat, òf in de zelftevredenheid over de goede daad, die eveneens weêr voorbijgaat, wanneer gedurende zekeren tijd de gedachte bij haar verwijld heeft en de herinnering aan de handeling weêr verdwenen is. Dat liefde tot onze medemenschen in 't algemeen, of gehechtheid aan vrouw en kind en dierbare vrienden of betrekkingen, hoe hoog op zich zelve ook in waarde, toch almede niet het blijvende, onvergankelijke zijn kan, ligt eveneens in den aard der zaak, omdat al die menschen ook eindig zijn en de betrekkingen, die ons omringen, ons ontvallen kunnen door den dood. De schoone vorm eindelijk, de edele gestalte en grootsche voortbrengselen der kunst mogen lang blijven bestaan en lang worden gewaardeerd, ook zij verdwijnen eenmaal weêr en gaan onder in den grooten maalstroom der verschijnselen. Alles in één woord wat vorm en namen draagt, wat door eenige bepaalde gestalte, door eenige benaming, door eenig uitwendig of inwendig kenmerk van iets anders onderscheiden is, gaat voorbij, is eindig, vergankelijk en kan dus ook het wezenlijke niet zijn. Waar wij derhalve ook rondzoeken, iets wezenlijks, onvergankelijks is nergens te vinden, en de mensch, dobberend steeds op den oceaan der verschijnselen en door de onstuimige baren heen en weêr geslingerd, ziet alles aan zijne hand ontglippen, waaraan hij een oogenblik zich had vastgeklampt, en de mast, waarop hij redding zocht, blijkt hem telkenmale niet dan een stroohalm te zijn geweest. Toch sleept

hij zijn aanzijn voort te midden van al die ijdele vormen en gestalten, van welke geene enkele voor hem blijvende en wezenlijke waarde hebben kan; en zoo leeft hij voort in gestadige opeenvolging van smart en van vreeze: van smart, als het ongeluk inderdaad hem treft, en van vrees, dat het geluk, 't welk hij een oogenblik geniet, in 't volgende hem weêr ontsnappen zal. Wat wonder nu, zoo hij, diep dit gevoelend, uit de enge banden van zoo droevig een bestaan zich wenscht verlost te zien en met reikhalzend verlangen uitziet naar het rijk der eeuwige waarheid, naar het oneindig en onvergankelijk Zijn, naar datgene in één woord wat alleen wezenlijk, onveranderlijk, niet meer eindeloos wisselend is? Maar bestaat nu dat wezenlijke inderdaad en is het bereikbaar voor den eindigen mensch?

De Vedanta-wijsgeer antwoordt, met anderen wederom, doch veel strenger dan de meesten in zijne praktische eischen: voorzeker! maar niet ligt; niet dan na ernstige voorbereiding, strenge zelfbeheersching, volkomen overwinning van allen hartstogt, verzaking van alle begeerten naar eenige zinnelijke genieting hoegenaamd, verzaking ook van alle begeerte naar het loon der werken, volmaakte gemoedsrust, vrijheid van alle gehechtheid aan al wat eindig en voorbijgaand is, en dan nog, ook na dit alles, niet dan ten gevolge van aanhoudend en diepzinnig nadenken. Zoolang de mensch dezen staat van zelfverloochening nog niet heeft bereikt, zoolang hij aan het eindige en voorbijgaande zich blijft vasthechten, alsof dat en niet iets gansch anders het wezenlijke ware, zoolang verkeert hij ook telkens in den toestand van iemand, die een koord aanziet voor een slang: hij denkt steeds, dat die reeks van gevolgen en oorzaken, in wier midden hij zich gevangen ziet, dat zamenstel van verschijnselen, waarvan hij zich volstrekt afhankelijk waant, het ware, onvergankelijke wezen der dingen is, en daarvan eenmaal overtuigd, schrikt hij terug voor zijne eigene hem overweldigende en van angst en vrees vervullende gedachte. En al ontdekt hij nu ook door gezonde redenering, dat de eindige verschijnselen het Wezen der dingen niet kunnen uitmaken, toch blijven ze feitelijk voor hem als het wezenlijke bestaan, omdat hij zich nog aan het eindige hecht, omdat het als onwezenlijk erkende toch inderdaad voor hem nog wezenlijke waarde bezit. De slang, zoo even nog tot hare ware gedaante teruggebragt, verheft weêr telken male den dreigenden

kop, en de ongelukkige, die gewaand had haar vertreden te hebben, voelt telkens en telkens zich weêr gestoken door de giftige tong.

Wanneer daarentegen de mensch zich volkomen vrij heeft weten te maken van alle gehechtheid aan al wat slechts voorbijgaand en derhalve onwezenlijk is, wanneer hij in niets van dit alles meer eenig wezenlijk en blijvend belang stelt, dan blijft in zijn geest ook niets anders meer over dan ééne alomvattende gedachte: de gedachte namelijk aan het Wezen zelf, de gedachte aan het absolute, oneindige, onvergankelijke, dat van geen eindigen verschijningsvorm, van lief noch leed, van genot noch smart afhankelijk kan zijn, maar boven al het eindige, bepaalde, beperkte verheven, in en door zich zelf volmaakt en in en door zich zelf volkomen gelukkig, eeuwig zalig is. En heeft die gedachte zich eenmaal van den geest des denkers meester gemaakt, zoodat zijn denken niet meer afdwaalt naar iets anders, dan is er ook geene plaats meer voor eenige andere gedachte; het onwezenlijke heeft zich in het eenig wezenlijke opgelost en de slang is in waarheid geworden wat zij werkelijk was: een koord, eene zinsbegoocheling, en niets meer.

Maar wat is nu dit Wezen, welks begrip zich uitsluitend meester heeft gemaakt van mijnen geest? Is het iets, dat buiten de wereld der verschijnselen leeft en, boven de verschijnselen verheven, ze aan zich zelf onderwerpt, mitsdien ook zelf weêr van gene onderscheiden is? Zeer zeker niet; want, onderscheiden van iets anders, ware het door dat andere onvermijdelijk ook op zijne beurt weêr begrensd, beperkt, bepaald, en daarvan derhalve ook in zekeren zin weêr afhankelijk; het ware dus niet zelfstandig, niet onveranderlijk, niet onafhankelijk van de wisselingen der verschijnselen; en het Wezen ware mitsdien zelf weêr tot den toestand van het onwezenlijke teruggebragt. Wat dan kan het zijn? Het is juist datgene wat het ware wezen, het eigenlijke zijn uitmaakt van al wat verschijnt, wat uitwendig aan de waarneming zich vertoont en door het dwalend verstand voor het Wezen zelf wordt aangezien; met andere woorden: het is het eenige wat wezenlijk is, wat een zelfstandig, eigen bestaan heeft, wat op geenerlei wijze zich van iets anders onderscheidt en niets anders dan ook behoeft om begrepen of verklaard te worden, het licht dat door zich zelf schijnt, dat schittert door eigen glans en derhalve

geen ander lamp-, of zon- of sterrelicht behoeft om te worden waargenomen, het licht dat alles verlicht en door niets anders wordt verlicht. Maar hoe nu met de verschijnselen, met de dingen, die ons omringen, de gansche wereld, het grootsch heelal en al de wezens, die deze aarde en zoovele andere bewonen? Zijn deze alle dan in waarheid niet, en hebben zij in 't geheel geen of niet dan een denkbeeldig bestaan? Inderdaad, in zijne ware, volledige beteekenis is het woord ‘Zijn’ op dat alles niet toepasselijk. Dat wil zeggen: niets van wat als eindig verschijnt, heeft een eigen, zelfstandig, van niets anders afhankelijk en enkel door zich zelf verklaarbaar bestaan; en het is niets anders dan de dwaling, de schijn, de illusie, die aan ons zelven en aan de dingen om ons heen een zoodanig wezenlijk Zijn toekent. Eenmaal die illusie verjaagd door de erkenning, dat niets in de verschijnings-wereld wezenlijk is, verdwijnt ook de voorstelling van een zelfstandig bestaan der dingen en treedt het begrip van het Wezen in hare plaats.

Maar indien nu de dingen wel een bestaan, maar geen eigen, zelfstandig bestaan hebben, dan moeten zij noodwendig hun bestaan hebben in iets anders, en dit andere kan niets dan het Wezen zelf zijn, vermits dit het eenige is, wat een eigen, zelfstandig bestaan heeft. Doch, zoo wij nu onder het Wezen niets anders verstaan dan het bloote Zijn der dingen, zoo als ze zich aan onze waarneming vertoonen, indien het Wezen dus anders niet dan hunne abstracte substantie is, dan hebben wij ook niet dan een ijdel woordenspel gedreven, en dat gansche Wezen, waaraan wij in den maalstroom der wisselende verschijnselen ons wilden vasthouden, blijkt niets anders dan het begrip van de algeheelheid der verschijnselen te zamen genomen te zijn, en in plaats van door een aantal kleine slangen, worden wij nu door ééne groote monsterslang bedreigd. Op deze en dergelijke tegenwerpingen heeft evenwel de Vedanta het antwoord gereed.

Er zijn niet alleen verschijnselen, maar er is ook een denken van die verschijnselen, een weten, dat van die verschijnselen weet. En zoo is er niet alleen eene wereld of eene algeheelheid van verschijnselen, maar ook een denken, dat van die wereld, van dat al der verschijnselen weet. Met andere woorden: tot het Al der dingen behooren niet alleen de uitwendig waarneembare dingen zelve, maar ook de gedachte dier dingen.

En het Al der dingen is niet alleen eene feitelijke, eene uitgebreide, maar ook eene gedachten-totaliteit. En wanneer wij dus spreken van het Wezen der dingen, dan begrijpen wij daaronder niet enkel het wezen van de uitwendig waarneembare verschijnselen, maar ook dat van de gedachten, van het kennen dier verschijnselen, niet enkel het wezen van het feitelijk in de uitgebreidheid, maar ook van het in de gedachte, in het weten zich openbarend heelal. Deden wij dit laatste niet, wij zouden iets buiten het Wezen gesteld en het daarmede weder, als zoodanig, ontkend hebben. Maar nog meer! Er is niet alleen een denken van al de verschijnselen in 't bijzonder en een denken van de geheelheid der verschijnselen alle te zamen genomen, maar er is bovendien nog een denken van dit denken zelf, een weten van het weten. En ook dit zou niet buiten het Wezen gesteld kunnen worden, zonder dat het Wezen als zoodanig wederom werd opgeheven. Alzoo hebben in het Wezen niet alleen de verschijnselen, de dingen in engeren zin, hun bestaan, maar ook het weten van die dingen en het weten van dit weten; en mitsdien is ook het Wezen nog heel iets anders dan die bloot abstracte substantie, die het zoo even ons nog uitsluitend voorkwam te zijn. Het is, ja, ongetwijfeld de absolute substantie der uitgebreidheid, zonder welke niets een bestaan kon hebben, niets in waarheid zou kunnen zijn; maar het is tevens ook denk-substantie. En als zoodanig doordringt het vooreerst alle verschijnselen, omdat geen ding in het Wezen kan zijn, zonder dat tevens de gedachte van dat ding in het Wezen tegenwoordig zij; en in zoover is het Alomtegenwoordig en Alwetend, het al en deelen kennen te gelijk. En als weten van het weten is het absoluut Zelfbewustzijn. Het is dus niet enkel het Zijnde, maar ook het Denkende Wezen bij uitnemendheid. Het kan door niets begrensd of beperkt zijn, vermits er dan iets anders nog dan het Wezen zelf bestaan zou; het is dus Oneindig. Het kan ook niet gebonden zijn door den tijd, vermits deze buiten het Wezen zoomin een bestaan kan hebben als eenig ander ding of eenige andere voorstelling; het is dus Eeuwig. Het onderscheidt zich op geenerlei wijze, noch door naam, noch door vorm, noch hoe ook, van eenig ander wezen; het is dus Éénig, zonder tweede. Het kent ook in zich zelf geen wezenlijk onderscheid, geene wezenlijke tegenstelling of tegenstrijdigheid; het is dus Één en onverdeeld. Niets is, niets geschiedt dan in en door het Wezen;

derhalve is het èn de Oorzaak van het Al èn ook Almagtig Albestuur. En terwijl nu de eindige, beperkte, niet zelfstandige wezens afhankelijk zijn van den invloed, dien de wereld der verschijnselen op hen uitoefent, kan het Wezen onmogelijk van deze afhankelijk zijn, daar toch juist het omgekeerde waar is en de verschijnselen enkel in het Wezen zelf hun bestaan hebben; dus is het Wezen absoluut Vrij. Evenzoo blijft het om dezelfde reden onafhankelijk van de gedachten der dingen en wordt door deze op geenerlei wijze gestoord; mitsdien is het de reine Intelligentie. En het is niet alleen inderdaad onafhankelijk van alles, absoluut vrij en rein denkend, maar het kent zich zelf ook als zoodanig; het heeft dus ook niets buiten zich zelven te zoeken of te verlangen, is zich zelf genoegzaam, vindt, in overdragtelijken zin, zijne vreugde in zich zelven en is daarom ook in gelijken zin de Absolute Gelukzaligheid. Eindelijk, gelijk ook het beperkte wezen, de mensch, meer waarde hecht aan de dingen, welke hij zedelijk en intellectueel naauwer aan zich verbonden rekent en meer regt heeft zijne eigene te noemen, zoo is er ook geen ding, geen verschijnsel, geene gedachte, die geene waarde voor het Absolute Wezen heeft, omdat het met zelfbewustzijn alle dingen, alle Zijn en Denken, in zijne eenheid opneemt en wederkeerig ze doordringt; met andere woorden: het Wezen openbaart zich als de Hoogste Liefde.

Dit Wezen nu, Zijnde, Denkend en Gelukzalig, Éénig, Één en Onverdeeld, Eeuwig en Oneindig, volkomen Vrij en reine Intelligentie, Alwetend, Almagtig en de Hoogste Liefde, noemt de Openbaring God (Brahma). Dat Wezen te leeren kennen, daaraan eeniglijk vast te houden, dat lief te hebben boven alles, is het eerste en hoogste gebod der Schrift. Niets anders dan dat heeft wezenlijke, dat is blijvende, onvergankelijke waarde. ‘Heilig waant gij u, o Çvêtakêtoe! - zoo spreekt de vader tot den hoovaardigen, vol priestertrots huiswaarts gekeerden zoon, - heilig, omdat gij de voorgeschreven offerplegtigheden en ceremoniën hebt nageleefd; wijs en geleerd waant gij u, omdat gij al de Veden en al de heilige boeken hebt doorgelezen en nu tot de grenzen der kennis meent genaderd te zijn! Maar hebt gij datgene gezocht en datgene ook gevonden, waardoor het ongeziene gezien, het ongehoorde gehoord, het ongekende gekend en het onbegrepene begrepen wordt?’ Eerst wanneer wij dat gezocht en gevonden hebben naar het wèl

begrepen gebod der Schrift, zullen wij ons ook mogen beroemen waarlijk vrij en waarlijk gelukkig te zijn. Maar dan ook zullen wij inderdaad verlost zijn van de banden der eindigheid, want geene begeerlijkheid kan ons meer verlokken en geene vrees ons meer bevangen. De verschijnselen kennend, zoo als ze werkelijk zijn, jagen wij niet meer naar een vlugtig, altijd weêr voorbijgaand genot, en duchten geen tijdelijk leed; want wij weten, dat niet die eindelooze afwisseling van voorbijgaande vormen, van lief en leed, genot en smart, ons ware leven kan zijn, maar het leven in den Geest, die onvergankelijk en eeuwig gelukzalig is. Als de vlam eener lamp, die buiten den wind is geplaatst, zoo is de ziel van den waren Wijze, onbewogen, onvervaard; de slang zijner verbeelding ligt vertreden in het stof, de begeerlijkheden der wereld zijn hem geworden als de luchtspiegelingen in de woestijn; want de eenige, eeuwige waarheid en werkelijkheid, God zelf, heeft zich aan hem geopenbaard.

II.

Volkomen geleidelijk als nu deze redenering bij eersten aanblik ons schijnen mag, eenig nadenken brengt ons aldra tot de overtuiging, dat de geregelde gang der beschouwing op eene niet geringe moeilijkheid stuit. Het groote struikelblok aller idealistische wijsbegeerte, het bezwaar om het bestaan eener wereld van verschijnselen te verklaren, die in wezenlijkheid niet geacht wordt te zijn, - kon eene zoo bij uitnemendheid idealistische als de Vedanta uit den aard der zaak niet ontgaan. Maar terwijl vele anderen zelfs geen poging hebben gewaagd om de moeilijkheid uit den weg te ruimen, ontwaren wij ook bij de vroegere Vedantisten aldra een ernstig streven naar de oplossing van het probleem.

Indien, - zoo moet namelijk de vraag gesteld worden, - de verschijnselen of de dingen in 't algemeen wel is waar feitelijk bestaan, doch niet wezenlijk zijn, en indien er niets wezenlijks is buiten God, wat zijn dan de dingen en van welken aard is hun bestaan? Iets anders, iets wezenlijk anders dan het Wezen zelf kunnen zij uit den aard der zaak onmogelijk zijn,

omdat zij geen zelfstandig bestaan tegenover de éénige wezenlijke zelfstandigheid kunnen bezitten. Maar het Wezen zelf in absoluten zin kunnen zij ook niet genoemd worden; de dingen kunnen niet ten eenemale ononderscheiden zijn van het Wezen, vermits ze dan ook door het Wezen zelf niet konden waargenomen worden, en mitsdien voor geenerlei wezen hoegenaamd eenig bestaan konden hebben. Uit dit dilemma nu tracht de oudere Vedantaschool zich te redden op de navolgende wijze.

De dingen zijn geenszins zóó gescheiden van het Wezen, dat ze iets wezenlijk anders zouden uitmaken. Maar ze zijn daarom nog niet ten eenemale ononderscheiden van het Wezen. Integendeel worden ze daarvan in zekeren, zin wel degelijk onderscheiden. Zij worden namelijk onderscheiden van het Wezen, voor zoover dit geheel op zich zelf, als onverdeelde eenheid wordt beschouwd. Maar ze zijn niet onderscheiden van het Wezen, voor zoover dit als menigvuldigheid wordt gedacht. Het Wezen, schoon het zich zelf als eenheid kent, onderscheidt echter tevens in zich zelf de menigvuldige dingen als zoovele verschijningsvormen (oepâdhi's) zijner oneindige attributen. De dingen zijn mitsdien de menigvuldigheid van het Wezen; het Wezen op zich zelf beschouwd is de eenheid der dingen. En deze onderscheiding is geenszins eene willekeurige, maar voor het Wezen zelf eene logisch noodwendige. Indien toch het Wezen de dingen niet in zich zelf onderscheidde als de verschijningsvormen zijner attributen, dan ware het zelf niets anders dan eene volstrekt ledige eenheid, het ware niets dan het, door sommige Indische wijsgeeren ook als beginsel aangenomen, absoluut ledige, niets dan het abstracte Zijn, dat in zooverre volkomen gelijk zou staan met het Niets, en derhalve, om een bestaan te erlangen, in het concrete, d.i. de verschijnselen in zich zelf onderscheidende Zijn behoort over te gaan. Dit voortdurend overgaan nu van het abstracte tot het concrete Zijn, 't welk in den grond der zaak niets anders is dan de zelfonderscheiding of de werking van het zelfbewustzijn in het Wezen, noemt de Vedanta het Worden en stelt dit, met aansluiting in zooverre aan het gewone volksbegrip, onder den zinnebeeldigen vorm der Schepping voor, hoewel hier, gelijk wel van zelf spreekt, de rede niet kan zijn van ééne bepaalde, in een bepaalden tijd volbragte scheppingsdaad, noch ook van een voortdurend scheppen in den gewonen zin, maar alleen van het

voortdurend Worden, d.i. het voortdurend zich zelf onderscheiden en daarmede zich zelf verwezenlijken van het Wezen.

Reeds aan den Veda waren deze denkbeelden geenszins vreemd. Een tegenwoordig vrij algemeen bekend geworden hymne zegt onder anderen, sprekende van den onderstelden tijd, waarin nog niets dan het ééne, ononderscheiden Wezen bestaan zou hebben: ‘Dit Ééne ademde ademloos. Het was een Oceaan zonder licht. Niets was; ook het niet was niet. Er was geen dood en dus ook geen onsterfelijkheid.’ - En de oudere Vedanta, met de Schrift onderstellend, dat er een tijd kon geweest zijn, waarin ‘het Wezen nog niet zijnde was’, verklaart dit in bovengemelden zin en legt dan in het Wezen de gedachte: ‘Ik was niet; dat ik menigvuldig worde!’ De bedoeling is natuurlijk deze: het oneindig Wezen tot zelfbewustzijn komend, aanschouwt zich zelf als menigvuldig en openbaart zich op oneindige wijzen in de verschijningsvormen zijner attributen. Andere Vedanta-plaatsen drukken dit begrip dan ook in meer streng wijsgeerige termen uit, zoo als bijv.: ‘De Heer (de Algeest) brengt deze of die bestaanswijziging teweeg, naarmate Hij zelf in dezen of in dien wijzigingstoestand van het denken verkeert.’ Een ander maal heet het met beroep op het gezag der Schrift: ‘Uit het Woord is dit Heelal. Hij sprak: “Aarde” en de Aarde was geschapen.’ Zeer dikwijls ook bedient de Vedanta zich van vergelijkingen en beeldspraak, om zijne leerstellingen te verduidelijken. Bij voorbeeld: ‘Gelijk uit een sterk brandend vuur duizende vonken ontspringen, van dezelfde natuur als het vuur zelf, zoo worden ook uit het Ééne onvergankelijke Wezen al de menigvuldige wezens geboren en keeren daarin terug.’ - ‘Gelijk de spin haar draad voortbrengt en weêr in zich opneemt, zoo het Onvergankelijk Wezen dit heelal.’ - ‘Uit het Wezen worden geboren de levensgeest, het verstand, de rede en de zinnen, de hemel, de wind, het licht, het water en de aarde, die het al der verschijnselen draagt; uit het Wezen ontspringen al de stroomen en zeeën en rijzen al de bergen omhoog en ontluiken alle planten, omdat het Wezen in alle wezens als de ziel aller wezens woont. Het vuur is zijn hoofd, zijne oogen zijn zon en maan, de hemelstreken zijne ooren, zijn adem is de wind, zijn hart het heelal, zijne stem de openbaring der Schrift.’ - ‘Menigvuldig zijn de gestalten van Brahma, maar niet door Hem, gelijk Hij op zich zelf is; want op zich zelf

is Hij zonder klank, zonder gevoel, zonder gedaante, onveranderlijk.' - 'Gelijk men uit een hoop klei al wat van klei gemaakt is, als zoodanig herkent en de verandering slechts in naam en vorm, niet in de zaak zelve bestaat, die altijd dezelfde klei blijft, zoo ook met het Wezen en zijne openbaring in de verschijnselen.' - Als een laatste beeld eindelijk, om niet meer op te sommen, zij hier nog dat van de zee en het golvenschuim vermeld. De vergelijking (eene woordelijke vertaling van den tekst ware zonder breedvoerige verklaring niet wel verstaanbaar) komt in 't kort hierop neêr: 'De hoedanigheden van het water blijven ook die der golven, wanneer de zee in golven zich beweegt; en de hoedanigheden van de golven zijn ook die van het schuim, dat op de golven verrijst. En wanneer nu de zee weder bedaart, dan keert ook het schuim weêr tot de golven en de golven weder tot de zee. Eveneens met de wereld der verschijnselen. Het Wezen blijft de zee, de golven zijn de verschijnselen, het schuim, dat op de golven danst, is het denkend en handelend menschengeslacht, vlugtig en voorbijgaand golvenschuim, spelend op de baren der wereldzee en heen en weêr geslingerd door de stormen van het leven, maar wederkeerend ook telkens tot den schoot, die het opwierp, en één van nature met het eenig en eeuwig Wezen, den magtigen en oneindigen Oceaan.' - Mogen nu dergelijke beelden al strekken om in zeker opzigt de bedoeling der eigenlijke leerstellingen duidelijker te doen uitkomen en voor de phantasie ook niet ongevallig zijn als afwisseling te midden der reeks van dorre abstractiën, waarmede de geest zich hier nagenoeg uitsluitend heeft bezig te houden, van den anderen kant blijft beeldspraak altijd in zoover gevaarlijk, als zij maar al te ligt tot misvattingen, en dikwerf tot de schromelijkste, aanleiding geeft. En zoo stelt dan ook de Vedanta door zijne beelden en vergelijkingen zich niet alleen in gevaar eene bloote emanatie-leer genoemd te worden, maar is inderdaad ook door zeer velen daarvoor aangezien, in zoover namelijk de meesten onzer het emanatie-begrip nog als hoofddogma beschouwen van het orthodox Brahmaïsme. En toch, wij zagen het duidelijk genoeg, niets is verder van dat zuiver idealistisch stelsel verwijderd dan juist een zoo zinnelijk begrip als het bloot emaneren der dingen uit eene enkel materiële zelfstandigheid. De dingen scheiden zich, naar den Vedanta, niet van het Wezen, om vervolgens op evenzeer uitwendige

wijze daartoe terug te keeren, gelijk dat naar de leer der emanatiën het geval is; maar zij zijn en blijven in hetzelfde ondeelbaar oogenblik des tijds èn één met het Wezen, waarvan zij slechts de verschijning, de openbaring uitmaken, èn onderscheiden van het Wezen, voor zoover dit als het Wezen op zich zelf wordt beschouwd. De onderscheiding voor eene wezenlijke scheiding of verdeeling of tegenstelling aan te zien, is niets dan het gevolg der ‘onwetendheid’ (adjâna, avidyâ), d.i. van het dwalend oordeel van het beperkt en door den invloed der zinnelijke indrukken verbijsterd verstand, en van daar het dualisme in onze wereldbeschouwing; de tegenstelling van God en wereld, van God en menschheid als zelfstandig tegenover elkander gestelde wezens. Het juist begrip daarentegen van de identiteit der beide termen, van de blijvende en onveranderlijke eenheid der te gelijker tijd voortdurend steeds onderscheiden wezens, is het Weten (djnâna), de Wetenschap (vidyâ) in den hoogsten zin, een weten, waardoor het bewustzijn wordt verlost van de dwaling en, op deze wijze zuiver monistisch (advaîta), zich bewust wordt van zijne wezenlijke eenheid met God.

Deze en dergelijke verklaringen inmiddels, waarmeê de vroegere school en met name dus ook Sancara, haar stichter of voornaamste woordvoerder, zich tevreden schijnen te hebben gesteld, achten de latere Vedantisten nog geenszins voldoende. Juist het laatstelijk aangevoerde punt namelijk, de Dwaling (môha), wordt hun eene nieuwe bron van moeilijkheden. Hoe toch, vragen zij, ontstaat die dwaling, waardoor de eenheid van het Wezen en zijne openbaringsvormen verborgen blijft en Wezen en verschijnselen, God en wereld, als twee tegengestelde zelfstandigheden tegenover elkander schijnen te bestaan? Sommigen antwoorden: ten gevolge van eene kracht, een vermogen, dat in de dingen zelve ligt, en deels eene kracht der bedekking (âvarana) is, even als eene wolk het zonlicht bedekt en zoodoende het schijnt te verbergen voor het omhoog starend oog, deels een vermogen van verbijstering (vikshâpa), doordien de menigvuldigheid der verschijnselen het oog der ziel van de wezenlijke eenheid afleidt en op die wijze het als 't ware in verbijstering brengt. Daartegen kan nu evenwel niet zonder reden worden aangevoerd: indien de dingen zelve inderdaad zoodanig een vermogen bezitten, waardoor zij in staat zijn de gansche waarheid van het Wezen te bedekken, te verduiste-

ren, verborgen te houden, dan bestaan zij ook inderdaad op zelfstandige wijze tegenover het Wezen, 't geen toch juist in de hoofdstelling en op goede gronden werd ontkend. Vertaalt men de tegenwerping in eene ten onzent meer gebruikelijke, schoon veel minder omvattende formule, dan luidt zij aldus: de wezenlijke oorzaak van het Kwaad (hier: de dwaling, die trouwens ook het kwaad en de zonde in zich sluit) kan niet gelegen zijn in den mensch (hier: in de verschijnselen, waaronder de oneindige mensch ook begrepen is), zonder dat daarmede de Almagt van God (hier: de zelfstandigheid van het Wezen) worde ontkend en het dualistisch beginsel van een oorspronkelijk en zelfstandig goed en kwaad (dwaling en nietdwaling, weten en onwetendheid) als grondslag der wereldbebeschouwing worde aangenomen.

Kan men van den eenen kant derhalve, zonder onmiddelijke loochening van het Wezen als zoodanig, d.i. zonder Godloochening, niet toegeven, dat de wezenlijke grond der dwaling in de verschijnselen zelve ligt, en is het van den anderen kant evenzeer ondoenlijk te ontkennen, dat er toch velerlei dwaling, misvatting, verbijstering, zonde in de wereld aanwezig is, dan blijft wel niet anders over dan den oorsprong dier dwaling in het Wezen, in God zelf te stellen. En hiervoor deinzen ook onze Vedantisten geenszins terug. Zelfs hebben zij dat begrip weten uit te werken tot eene theorie, wier eerste aanblik op nieuw het vermoeden bij ons opwekt, dat wij met lieden te doen hebben, wier geleerdheid hen tot razernij heeft gebragt. In het Wezen zelf, - zoo heet het - ligt eene kracht der Begoocheling, de Schijn, de goddelijke Illusie (de Mâyâ), waardoor niet alleen het eindig bewustzijn, maar ook het oneindige zelf misleid en bedrogen wordt. God misleidt zich zelf door zijne eigene Illusie omtrent het ware wezen der dingen. Hij zelf ziet de verschijnselen voor iets anders aan dan ze werkelijk zijn; en schoon ze inderdaad tot zijn eigen Wezen behooren, denkt hij, dat ze iets anders, iets zelfstandigs tegenover hem zelven zijn. Dientengevolge wordt hij bevangen van grooten schrik, even als iemand die een koord voor een slang of in donker een paal voor een mensch aanziet. Doch nu, weêr tot bezining gekomen, ontwaart hij, dat de dingen geenszins iets anders, iets zelfstandigs tegenover hem, maar integendeel louter de verschijning van zijne eigene bestaanswijzen zijn; en aldus tot zich zelf komend, is hij ook

dra weêr van den schrik hersteld en een kalm zelfbewustzijn treedt voor de tijdelijke gemoedsbeweging in de plaats. - Wij gelooven niet te veel te zeggen, wanneer wij beweren, dat, oppervlakkig beschouwd, eene zoo monsterachtige voorstelling in geene godsdienstleer van eenig volk hare wedergade vindt. Een God, die zich zelf zoowel als zijne schepselen bedriegt, die eene soort van marionettenspel, en dat niet eens voor zijn eigen genoegen opvoert, die vervolgens van het voortbrengsel zijner eigene verbeelding schrikt, en die eindelijk beter toeziende, zich van den schrik herstelt om straks weêr hetzelfde wonderlijke spel van voren af aan te beginnen van eeuwigheid tot eeuwigheid, een zoodanige God schijnt bij eersten aanblik ongetwijfeld zelfs de wangedrochten met hunne olifantssnúiten en slagtanden nog verre achter zich te laten, welke eene ziekelijke verbeelding als voorwerpen van volksvereering in de rotswanden der Indische godentempels heeft uitgebeiteld. En toch, laat ons voorzigtig zijn in het oordeel, en haasten we ook nu weder ons niet al te zeer, de Vedanta-boeken met afkeer en verontwaardiging ter zijde te werpen; maar houden wij liever een weinig rekening met de Indische phantasie, en onderzoeken wij; of die wonderbaarlijke leer, waarmede we zoo even kennis maakten, ook soms een wijsgeerigen zin bevat, die zoo terstond ons nog niet was in 't oog gevallen. Ook ons kon wel eens een ijdele schrik hebben bevangen, waarvan wij bij nader inzigt ons spoedig genoeg weêr bevrijd mogten zien. Trachten we te dien einde de beeldspraak weêr op behoorlijken afstand te houden van de begrippen, die zij meent op te luisteren, en laat ons zien, welke uitkomst we verkrijgen, wanneer wij de voorstellingen omtrent de goddelijke Mâya tot nuchter proza trachten terug te brengen.

Wij hebben daartoe slechts na te gaan, wat er naar de vroeger ontwikkelde leer van den Vedanta geschiedt, wanneer het Wezen zich in de verschijnselen uit. Voor zoover het geacht wordt zich te openbaren in de gevoellooze, ten eenemale onbewuste stof, is het zelf, enkel en alleen uit dit oogpunt beschouwd, ook gevoelloos en onbewust. Voor zoover echter tot zijne verschijningsvormen de bewuste wezens en met name ook de menschen behooren, is het, wederom uitsluitend uit dit oogpunt beschouwd, wel is waar gevoelend, bewust, de dingen waarnemend en ze zich voorstellend, maar niet zelfbewust in dien hoogeren zin, dat het ook zich zelf, zijn eigen Wezen

in al die dingen herkent. Met andere woorden: wanneer wij ons het Wezen denken als uitsluitend in dezen vorm zijner bestaanswijzen verkeerend, n.l. in den vorm der waarnemende en denkende, maar niet volledig zelfbewuste verschijning (in dien van den eindigen, beperkt oordeelenden mensch), dan schijnt ons het Wezen als buiten zich zelf te zijn getreden, en zich zelf, of wil men, het andere van zich zelf, als zijne eigene ontkenning, tegenover zich te hebben gesteld. In zoover, op die wijze gedacht, schijnt ons het Wezen derhalve als in dwaling bevangen. In waarheid dwaalt het Wezen echter volstrekt niet, maar het komt ons voor, alsof het in dwaling verkeerde, zoolang wij het ons onder geen anderen vorm weten te denken dan onder dien van den eindigen mensch. En dat dit laatste feitelijk geschiedt, kunnen wij dagelijks opmerken. Verreweg de meeste menschen toch beschouwen zich zelven, hun eigen tijdelijk Ik, ook in hunne beperkte en voorbijgaande verschijning als Wezenlijk en gelooven, dat het Wezen der dingen in die eindige en vergankelijke verschijningsvormen zelve ligt. En voorzoover nu de menschen, even als alle andere verschijnselen, slechts de verschijningsvormen van het Wezen zelf zijn, kan dit laatste, in dien zin, maar ook in geen anderen, gezegd worden in tijdelijke dwaling te verkeeren, en van den eenen kant voor zijn eigen wezen aan te zien wat zijn wezen niet is, en omgekeerd datgene voor iets anders te houden dan zich zelf, voor eene tegenstelling tegenover zich zelf, voor eene ontkenning van zich zelf, wat in waarheid slechts eene uiting is van zijn eigen wezen. Maar wanneer nu bij den mensch de nevelen der onwetendheid door het licht der wetenschap worden weggevaagd, zoodat hij in de verschijnselen en mitsdien ook in zich zelven het Wezen leert ontdekken, dan houdt natuurlijk ook de dwaling op, die hem het Wezen als tegenstelling der verschijnselen en deze als de tegenstelling of ontkenning van het Wezen deed beschouwen. Anders uitgedrukt: wanneer wij ons het Wezen denken, niet enkel en alleen als zich uitend in de verschijnselen en bloot in dezen toestand, in deze bestaanswijze volhardend, maar ook terzelfdertijd zelf kennend, zich zelf denkend, zich zelf volkomen in die verschijningsvormen bewust, dan verdwijnt ook het denkbeeld van dwaling uit het begrip, 't welk wij ons van het Wezen vormen. Het wezen verschijnt ons nu niet langer als inwendig verdeeld, als tegengesteld aan zich zelf, als zich

zelf ontkennend, maar het openbaart zich aan ons, gelijk het werkelijk is, als het ééne onverdeelde Wezen, dat wel is waar in zijne eigene eenheid de oneindige menigvuldigheid zijner bestaanswijzen en gestalten onderscheidt, maar die menigvuldigheid ook als zijne eigene kent, mitsdien zich zelf volkomen als het eenige Wezen is bewust.

En is deze nu inderdaad de ware zin van de straks medegedeelde beeldspraak (en dat dit werkelijk zoo is, bewijst ons tal van Vedanta-plaatsen), dan ligt ook voor de hand wat er nu eigenlijk met die gansche voorstelling bedoeld wordt. Zij is blijkbaar niets anders dan de ook van elders ons wel bekende omschrijving van het ‘denk-proces’ in de verschillende momenten van zijne ontwikkeling. Het Wezen namelijk wordt ons hier voorgesteld in de drie noodwendige momenten van het denken. Vooreerst nl. als het Wezen geheel en uitsluitend op zich zelf beschouwd, zonder verband nog met zijne uitingen in de verschijnselen; zóó gedacht is het niets dan het abstracte, ledige Zijn, de ledige eenheid, waarin niets onderscheiden wordt; van dwaling of niet-dwaling kan daarbij nog geene sprake zijn. Vervolgens denken wij ons het Wezen (of, wat hier op 't zelfde neêrkomt, het Wezen denkt zich zelf) als onderscheiden in de menigvuldigheid zijner bestaanswijzen en gestalten; het Wezen is tot Wereld geworden, tot oneindige menigvuldigheid; maar, blijft het nu uitsluitend onder dezen vorm beschouwd, dan verschijnt het als tegengesteld aan zich zelf, mitsdien in dwaling verkeerend. In de derde plaats echter denken wij ons (en het Wezen denkt zich zelf) wederom als de eenheid dier menigvuldigheid, of, in eene mede ons wel bekende formule uitgedrukt: het buiten zich zelf getreden Wezen is tot zich zelf teruggekeerd, het is zich zelf bewust geworden in het denken. Zoo is nu het zelfbewustzijn van het Wezen niet meer wat het nog gedurende het eerste moment scheen te zijn, eene bloote abstractie, maar het is nu een concreet, de gansche oneindige menigvuldigheid der verschijnselen in zich opnemend zelfbewustzijn. Op dit standpunt van het denken kan ook natuurlijk aan geene dwaling meer worden gedacht. Maar op dit standpunt van het absolute denken vervalt ook de gansche onderscheiding der momenten, voor zoover zij in den tijd en in de ruimte gedacht werden: zij volgen niet op elkaar, zoodat het een aan het ander voorafgaat, en zij bestaan niet nevens elkander, zoodat het eene hier, het andere el-

ders gedacht zou kunnen worden, maar ze zijn alle op eens en wederkeerig elkander onophoudelijk doordringend. Alleen in de menschelijke voorstelling, in den toestand der dwaling zien wij ze gescheiden, maar voor het absolute, van alle dwaling verloste denken zijn ze eene onderscheiding en niets meer.

Keeren wij nu tot het punt van uitgang, de tegenwerping, wier oplossing gezocht werd, terug, en wij zullen gereedelijk inzien waartoe al de voorgaande, menigeen welligt ijdel en nutteloos schijnende redeneringen strekken moesten. De feitelijk voor den mensch aanwezige dwaling, dus werd gezegd, kan niet op zelfstandige wijze als een zelfstandig iets in de verschijnselen zijn gelegen; derhalve ligt zij in het Wezen zelf. En dit laatste werd toegegeven. Maar hoe bestaat nu de dwaling, de Goddelijke Mâyâ, in het Wezen, in God? Als iets wezenlijks? Geenszins. Op het standpunt van het beperkte denken schijnt de dwaling iets wezenlijks, op dat van het absolute niet; eene waarheid, die ons van zelf reeds in 't oog valt, wanneer wij slechts bedenken, dat op dit standpunt de dwaling zelve ten eenemale ophoudt te bestaan. En wat dan ten slotte die gansche dwaling, die Begoocheling, die Schijn, die Illusie is, die in den aanvang ons zooveel moeilijkheid veroorzaakte, en wat het kwaad, wat de zonde, die wij als hare onvermijdelijke gevolgen beschouwden, ook dit valt niet moeilijk meer te verklaren. Inderdaad toch is dat alles niets anders dan een gemis aan wezenlijkheid, eene onvolledige openbaring van het Wezen; en vandaar dan ook dat de dwaling terstond ophoudt, en wij mitsdien van de dwaling en al hare gevolgen verlost zijn, zoodra wij ons zelven volkomen van het Wezen bewust zijn geworden. Ziedaar, naar wij meenen, de redelijke zin en strekking van die gansche, dikwijls, maar steeds uiterst oppervlakkig besproken Mâyâ-leer, die tot dusver ons Westerlingen eene onoverkomelijke moeilijkheid bij het verklaren der Indische wijsbegeerte heeft geschenen, en waarmede we zoo weinig te regt konden, dat wij ze eenvoudig verbannen hebben naar het gebied van die afdwalingen, waartoe het wijsgeerig denken zich somtijds laat verleiden, en die veeleer het verval aanduiden, dan de hoogere ontwikkeling eener school. Het tegendeel juist dunkt ons waar, en, eenmaal het grondbeginsel van den Vedanta aangenomen, kan de leer der Mâyâ, gelijk wij zoo even ze

trachtten uiteen te zetten, wel niet anders dan als de onvermijdelijke, laatste stap, als de noodzakelijke voltooijing van het stelsel zelf worden erkend.

III.

Tal van Vedanta-plaatsen, zeiden wij, zou nog bijgebragt kunnen worden om de hier ontwikkelde leerstukken nader toe te lichten en hare verklaring te bevestigen. En onbelangrijk voor de nadere kennis der Vedanta-leer ware dit ook geenszins. Maar de uitspraken der Indische wijsgeeren eischen voor hen, die juist niet gewoon zijn in de vormen van het Oostersch, of zelfs niet van het wijsgeerig denken in 't algemeen zich te bewegen, steeds meer of min omslagtige uitlegging, en daarmede zouden wij vreezen de redelijke perken van eene schets als de tegenwoordige al te zeer te overschrijden. Wij bepalen ons derhalve tot eene aanbeveling dier uitspraken in de belangstelling der weinigen, die zich werkelijk eenige moeite willen getroosten, om in het wezen van den Vedanta door te dringen; en wel, met name onder anderen, de breedvoerige uiteenzetting van de leer der goddelijke zelfopenbaring, welke men bijv. in den Vêdântasâra aantreft, en waarin de verschillende bestaanswijzen van het Bewustzijn in de eenheid en veelheid der verschijnselen en de zamenvatting dier bestaanswijzen in het Eene Albewustzijn, in verband met de straks nog met een woord te bespreken Hoofdstelling, worden verklaard; voorts de meer beknopte en soms ook vrij duistere, maar toch bij eenig nadenken en vooral door onderlinge vergelijking zeer wel verklaarbare plaatsen in den Âtmabôdha, Tattvabôdha, de Bâlabodhanî, Pantjadaçî, enz. over den beligchaamden Geest, het goddelijk leven in de natuur en in den mensch, de valsche en de ware voorstelling van het Wezen in de zinnelijke verschijning, den drieërlei toestand van waken, droom en diepen slaap, waarin de Intelligentie heet te verkeeren, het zoogenaamd bedekkings- en verbijsterings-vermogen, de Illusie, het regte zelf- of godsbewustzijn, en zoo vervolgens; en eindelijk ook het merkwaardig, in onze aanteekeningen nader vermelde wijsgeerig drama, waarin de leer van den Vedanta zinnebeeldig wordt voorgesteld.

Van bepaald ondergeschikt belang schijnt ons daarentegen eene uitvoerige omschrijving en verklaring (voor zoover deze mogelijk is) van de grootendeels denkbeeldige en dikwerf zeer willekeurige leer omtrent het zoogenaamd worden of voortspruiten der bijzondere wezens uit het Alwezen, en waaraan juist door onze Westersche schrijvers, doch naar onze bescheidene meening ten onregte, almede het meeste gewigt wordt gehecht. Het systeem toch van den Vedanta als zuiver wijsgeerig stelsel zou volmaakt onveranderd blijven, ook al werd daaraan eene gansch andere wezensleer toegevoegd. Om de thans werkelijk daartoe behoorende intusschen niet ten eenemale onvermeld te laten, geven wij daarvan een kort overzigt in onze aanteekeningen, en maken hier alleen opmerkzaam op de voorstelling van het zoogenaamd elementaire ligchaam (lingga), 't welk de ziel op hare omzwervingen in de verschillende gestalten der zinnelijke verschijning heet te geleiden en blijkbaar niets dan eene soort van wijsgeerig beeld ter inkleeding van het dogme der zielsverhuizing is, eene oorspronkelijk gansch en al Oostersche voorstelling, maar die toch in de begrippen ook van enkele onzer Westersche wijsgeeren niet gansch en al hare wedergade mist. Wat voor 't overige de bedoelde leer der wordingen in 't algemeen betreft, die oppervlakkig beschouwd al wederom veel overeenkomst met de emanatie-leer schijnt te vertoonen, wij weten haar ook bij de wijsgeeren van den lateren tijd niet anders te verklaren dan uit eene gehechtheid aan de overoude traditie, waarin zij nu eenmaal ten gevolge van eene nog gebrekkige natuurbeschouwing was opgenomen en waarvan eene school, die de orthodoxe bij uitnemendheid, aan de oorspronkelijke leer meest getrouwe beweerde te zijn, ook bij juister inzigten niet wel kon afwijken zonder hare gegronde of vermeende aanspraken op regtzinnigheid bij de goedgeloovigen in verdenking te brengen en daarmede haar gezag tegenover de kettersche secten in de waagschaal te stellen.

Dit een en ander voor 't oogenblk evenwel ter zijde latend, hebben wij ten slotte nog ééne vraag te beantwoorden, die ons als van zelf tot de reeds meer dan eens bij den gang onzer beschouwingen te voorschijn getreden Hoofdstelling terugvoert, en ons langs den kortsten en meest eenvoudigen weg leert inzien, hoe de regte Vedantist van zijn eenmaal gekozen standpunt zich zelven met het door hem op den voorgrond gestelde Wezen identisch kan achten.

Indien, gelijk wij den Wijze hoorden beweren, de God heid als het Wezen zich aan hem openbaart, hoe, door welk middel geschiedt dit? Voor den regtgeloovigen Brahman als zoodanig schijnt het antwoord reeds niet moeilijk. Immers, God heeft zich aan hem geopenbaard in de Heilige Schrift, wier volstrekt gezag bij hem buiten twijfel staat, en die hem op bijkans elke harer bladzijden God leert kennen als het Wezen der dingen. Evenwel, schoon nu die Schrift geen gewoon menschenwerk is, maar opgesteld door heilige, van God zelven onmiddelijk geïnspireerde mannen, de wijsgeer kan de vraag toch niet ontgaan: hoe dan die heilige mannen aan die inspiratie gekomen zijn, welke hen in staat stelde de verborgenheden Gods aan de kinderen der menschen te verkondigen. En daarmede is de gansche kwestie slechts een aantal eeuwen verplaatst, geenszins opgelost. Maar, hebben wij nu het boven verklaarde stelsel in zijne algemeene strekking wel begrepen, dan kan eigenlijk de ten slotte hier nog opgeworpen vraag in den geest van dat stelsel geene wezenlijke meer geacht worden. Hoe toch zou het Wezen op eene andere wijze zich aan den denker kunnen openbaren dan in en door den geest van den wijsgeer zelven? Hoe zou God op ons kunnen inwerken, alsof wij iets anders waren dan hij zelf? Waren wij inderdaad iets anders, dan zou hij immers niet God, niet het Absolute Wezen zijn, dat, gelijk wij gezien hebben, niets anders tegenover zich of nevens zich of onder zich kan erkennen, zonder daarmede op te houden datgene te zijn wat hij is, namelijk dat Wezen, buiten hetwelk geen wezenlijk Zijn aan iets anders toekomt.

Daarenboven, indien wij God erkennen als het Wezen aller dingen (en wij moeten hem als zoodanig erkennen, zal hij voor ons het Absolute Wezen zijn), dan kunnen wij niet aannemen, dat hij wèl het wezen zijn zou van de verschijnselen buiten ons, maar niet ons eigen wezen, het wezen van ons eigen zelf. Zoo min als eenig verschijnsel om ons heen, kunnen wij dus ons zelven buiten God stellen, en omgekeerd mogen wij God evenmin buiten ons zelven denken als buiten de wereld der verschijnselen. Maar indien wij dan God als het wezen van ons zelven leerden kennen, wat heeft zich dan inderdaad door de Goddelijke openbaring aan ons geopenbaard? Immers ons eigen wezen, ons eigen wezenlijke Zelf. Wij hebben ons zelven leeren kennen, eerst, bij den aanvang onzer beschouwing, als een tijdelijk, voorbijgaand, eindig en in den grond der zaak onwe-

zenlijk verschijnsel, als het eindige Ik, dat als zoodanig met alle andere verschijnselen gelijk staat; maar, dieper doordenkend, hebben wij in ons zelven, even als in al de overige verschijnselen, het Wezen ontdekt als den eenig waren en wezenlijken grond van ons bestaan, als datgene waardoor wij alleen deel kunnen hebben aan het wezenlijke Zijn. Mitsdien kunnen wij ook niet spreken van eene uitwendige goddelijke openbaring, hoe dan ook voorgesteld; maar, - en hier komen wij als van zelf tot de slotsom van de gansche redenering, - ons Godsbewustzijn is Zelfbewustzijn in den hoogsten, in den absoluten zin van het woord. En ziedaar dan de groote stelling, het Mahâvâkya van den Vedanta: Indien al wat verschijnsel mag heeten, onwezenlijk is, en indien er niets wezenlijks is buiten God, dan ben ik zelf òf in 't geheel niet (d.i. ik heb geen deel aan het wezenlijke Zijn), òf wel, voor zoover ik waarlijk deel heb aan het Zijn, ben ik ook zelf het Wezen, ben ik zelf dus ook God. En de ware Wijze mag niet alleen, maar moet ook zeggen: Ik ‘ben’ God! omdat hij, verlost van de dwaling, niets anders meer ‘denkt’ dan God: - ‘Het denken heft al het onwetende (alle dwaling, al het onwezenlijke) in het Wezen op, door het éénig onverdeelde Brahma tot uitsluitend voorwerp te maken van zijne werkzaamheid.’ Met andere woorden: Ik kan mijzelven niet wezenlijk meer als eindig wezen bewust zijn, omdat het eindig Ik, even als de wereld der verschijnselen, voor mij heeft opgehouden als iets wezenlijks te bestaan. In mijn bewustzijn is niets anders meer over dan God, en stel ik dus de vraag: - Wat ben ik? - dan kan mijn antwoord geen ander zijn dan: God! En daarom antwoordt ook op de vraag: ‘Wat is God?’ de Heilige Schrift: telkens en telkens ‘Tat-tvam-asi!’ (Dat zijt Gij), of, in de kortst mogelijke formule uitgedrukt: ‘Tat tvam!’ een woord dat letterlijk tevens het Wezen beteekent, even als ‘Âtman’ èn den Geest èn tegelijk het Zelf, ook dat des menschen, te kennen geeft.

Blijven wij nu inmiddels, ook na dit alles, den geloovigen Indiër, zelfs op zijn eigen standpunt, het regt betwisten, zich datgene te noemen wat hij nu eenmaal oordeelt God te zijn, wij mogen hem in geen geval beschuldigen, onder de uitdrukking ‘Ik’ of ‘Gij’ in de groote stelling ooit het tijdelijk, voorbijgaand Ik des menschen te hebben verstaan. Zeker, indien dit het geval ware, zijne stelling ware alwederom niet anders dan een treurig voortbrengsel van onzinnigen eigenwaan;

maar niets, wij hadden voldoende gelegenheid het op te merken, niets inderdaad is verder verwijderd van Indische begrippen dan juist dit; geene godsdienstleer en geene wijsbegeerte kan sterker dan de Indische gekant zijn tegen al wat naar verheffing van de tijdelijke en beperkte Ikheid des menschen, naar egoïsme in den bekrompen zin der uitdrukking zweemt; geene godsdienstleer en geene wijsbegeerte toont minder ontzag, minder eerbied dan deze voor de individuële verschijning, die voor haar geene andere waarde hebben kan, dan alleen als de zigtbare uiting, de zinnelijke openbaring van het onzienlijke en Wezenlijke. Dat egoïsme uit te roeijen, 't welk alle dingen tot zich zelf terugbrengt, als had juist het eindig Ik alleen waarde en als ware alles aanwezig enkel ter wille van dat Ik, blijft dan ook het einddoel van den Indischen wijsgeer, met name van den Vedantist. Zoolang dat egoïsme blijft bestaan, blijft de eindige individualiteit voortduren, ook na den dood, en gaat over van gestalte tot gestalte, tot dat eindelijk het ware Zelf gevonden en het eindig Ik volkomen verloochend is. Die oplossing der eindige Ikheid in het oneindige Zelf heet de Verlossing, en wie deze reeds gedurende dit leven bereiken mogt, is de Levend Verloste, de ‘Djivanmoekta,’ de Wijze, ‘Sannyâsî,’ in den waren zin van het woord. Die Openbaring van het Wezen derhalve, die het Godsbewustzijn in den mensch te weeg brengt, en in den grond der zaak 's menschen ware zelfbewustzijn uitmaakt, is derhalve geene bloot afgetrokkene leer, geen theoretisch leerstuk eener school, geen enkel uitwendig dogma eener kerk, maar eene praktische wereld- en levensbeschouwing. Het enkel aanhooren en weêr nazeggen van de groote stelling, van het ‘Brahmâ'smi!’ heeft geene waarde hoegenaamd; die stelling moet niet enkel uitwendig door het verstand als waar erkend worden, maar zij behoort eene levende waarheid voor den wijsgeer te zijn, zij heeft zich te openbaren in den ganschen handel en wandel des menschen. De Levend Verloste is niet hij, die de juistheid der stelling enkel theoretisch toegeeft, maar hij, die ze toepast in de praktijk van het leven; niet hij, die ver van de menschen in de eenzame kluis zit te mijmeren over het Wezen der dingen (schoon velen, zeer ten onregte, het dus begrepen hebben), maar diegene, die te midden van het gewoel der wereld, en handelend ook in de groote menschenmaatschappij, toch dezer wereld reeds is afgestorven, omdat zijn bekrompen zelfgevoel van weleer zich in hooger zelfbewustzijn heeft opge-

lost. Schoon gebonden ook is toch dezulke vrij; schoon handelend, handelt hij niet, omdat hij, het hoogste loon reeds deelachtig, geen ander loon der werken vraagt; schoon niemand hinderend in wat hem de vervulling zijner godsdienstpligten schijnt, is hij zelf volkomen onafhankelijk van al de ijdelheden eener uitwendige eeredienst, omdat hij het voorwerp zijner vereering niet buiten zich, maar, inkeerend tot zich zelven, in zich zelven vindt; leed ervarend, gevoelt hij geene smart; verleiding bestaat voor hem niet, omdat de zonde alle aantrekkelijkheid voor hem heeft verloren; den pligt, hem opgelegd, vervult hij trouw, omdat hij geen behagen in iets anders vindt; hoogmoed kent hij niet, omdat alleen het eindig en beperkte Ik, waarvan hij verlost is, hoovaardig kan zijn; hij heeft God lief boven alles, omdat hij zich één weet met God, en alle wezens heeft hij lief als zich zelven, omdat hij zich één met alle wezens weet. Heeft nu zulk een Wijze ooit werkelijk bestaan, of is het bestaan zelfs denkbaar van een zoodanige, die te midden der eindigheid de oneindigheid reeds in zich zelven zou hebben opgenomen, en in ernst, in gemoede, met volle overtuiging van zich zelven kan verklaren, zich één te weten met God? Meer dan één volk, en niet het Indische alleen, gelooft aan eene toestemmende beantwoording der vraag. Maar al is ook zulk eene voorstelling niets dan een droombeeld, al is eene virtuositeit in het wijsgeerig of godsdienstig denken als de zooeven geschetste ondenkbaar in de werkelijkheid, toch zal elke wijsbegeerte, die aanspraak wil maken op haren naam, zich altijd een ideaal, 't zij dan dit of een ander, van den waren wijsgeer blijven stellen, ook al weet zij vooraf dat het voor den eindigen mensch nimmer te bereiken valt; en moge dan ook het ideaal van den Vedanta het onze niet zijn, wij hebben geene reden het dáárom alleen verwerpelijk te achten, omdat geen onzer kans ziet het te verwezenlijken.

Verdediging intusschen zoomin als bestrijding van de Vedanta-philosophie ligt in ons tegenwoordig doel. Eene omschrijving van de hoofdtrekken dier leer, zooveel doenlijk in onze Westersche taal- en denkvormen, was het eenige wat wij ons hebben voorgesteld. Niettemin hebben wij bij die uiteenzetting gemeend, het stelsel, zonder zijne feilen en zwakheden te verhelen of ook te vergoelijken, toch zooveel dat kon in gunstig licht te moeten plaatsen, omdat eene verklaring van een wijsgeerig stelsel of van eene godsdienstleer, die van den aanvang

af reeds tegen het voorwerp zelf harer behandeling zich ingenomen betoont, ook niet bij magte is daarvan eenig redelijk gelijkend beeld te ontwerpen. Wil nu deze of gene uit den vorm of de wijze der mededeelingen het gevolg afleiden, dat schrijver tot het orthodox Brahmaïsme is bekeerd, het blijft dezen volmaakt onverschillig; dergelijke gevolgtrekkingen te wederleggen is beneden de waardigheid der wetenschap. Mogt trouwens in vervolg van tijd ons nog de gelegenheid zijn gegeven om ook eenig ander der Indische systemen van wijsbegeerte, zoo als bijv. het Sankhya- of zoogenaamd atheïstische stelsel, te bespreken, de wijze van behandeling zal, even als toen wij vroeger eens de leeringen der Boeddhisten, die aartsketters, en later wederom de stellingen der meer regtzinnige Bhagavad-Gîtâ poogden te verklaren, geene andere zijn.

Eene bestrijding voor 't overige van het systeem, dat heden ons bezig hield, eene bestrijding althans, die aan het grootere publiek mogt behagen en waarmeê het waarschijnlijk volkomen vrede zou hebben, is inderdaad al zeer eenvoudig en gemakkelijk. Eenige groote woorden, als pantheïsme, akosmisme, atheisme, nihilisme en dergelijke, op den Vedanta toegepast, zouden hunne uitwerking zeker niet missen; en wanneer dan de beoordeelaar met een zeker welwillend, maar daarom niettemin zeer hooghartig medelijden op die arme lieden daar in het verre Oosten weet neêr te zien, die alleen daarom nog zoo in het duister rondtasten, omdat voor hen nog het licht der Openbaring (namelijk der onze) niet is opgegaan, dan heeft hij zijne taak ongetwijfeld ten genoege van een iéder volbragt, die zich niet ongaarne in de gelegenheid ziet gesteld om zoo nu en dan eens te kunnen zeggen: ‘Heere! ik dank U, dat ik niet ben gelijk deze tollenaar.’

Wanneer wij evenwel bij onze lezers, althans bij de meer verlichten hunner, een billijk oordeel over het Indische idealisme mogten verlangen, dan wenschen wij daarmede geenszins, dat zij de zwakke zijde van het stelsel over 't hoofd zullen zien; integendeel meenen wij te mogen verwachten, dat de hier geleverde verklaring van het Vedanta-stelsel hun een nieuw bewijs zal hebben geleverd, hoe toch elke zuiver idealistische wijsbegeerte, vooral wanneer ze zoo hoog wordt opgedreven als die der Indiërs, ondanks al hare betuigingen van het tegendeel en al hare pogingen om de klip te ontzeilen, steeds te kort blijft doen aan de waarde der realiteit, en maar al te dikwijls eene

zoo overwegende beteekenis aan de begrippen toekent, dat die der feiten zoo niet geheel, dan toch voor een belangrijk deel dreigt verloren te gaan. Maar wat wij van den anderen kant ook erkend mogten zien, is vooreerst: dat de Indische godsdienst de eenige niet is, welke tot de zoo even bedoelde feil vervalt, en daarenboven dat eene wijsbegeerte en godsdienstleer zeer wel dwalen kan, zonder dat hare voorstanders hunne billijke aanspraak behoeven te verliezen op onze hoogachting voor hunne goede bedoelingen en hun opregten waarheidszin. Dezen den Vedantist te willen ontzeggen ware voorzeker wel de grootste onregtvaardigheid. Zoo iets hem gunstig van zijne tegenstanders onderscheidt, het is wel de diepe ernst zijner wereld- en levensbeschouwing, een ernst, die wel eens tot zekere zwaarmoedigheid overslaat, maar daarom alleen nog zijn regt op onzen eerbied niet verliest. En moge ook de Vedanta niet zelden zijne volgelingen tot de werkeloosheid van een enkel bespiegelend leven hebben verleid (ook hier trouwens staat het Brahmaïsme weêr niet alleen), wij hebben voldoende gelegenheid gehad om op te merken, dat een ijdel niets-doen slechts het gevolg kan zijn van eene verkeerde opvatting der leer en geenszins de onvermijdelijke uitkomst van hare, zij 't ook nog zoo idealistische wereldbeschouwing. Geestelijke hoogmoed eindelijk is wel is waar een bekende karaktertrek van vele der orthodoxe - - Brahmanen, doch geenszins het gevolg hunner godsdienst, die, gelijk wij mede gezien hebben, hun integendeel nederigheid en ootmoed leert; terwijl zij ook in hun midden, in vroeger en in later tijd, menig luisterrijk voorbeeld hebben aan te wijzen van mannen, die zoowel deze als de overige, door hunne zedeleer aangeprezen deugden vrij wat beter in praktijk hebben gebragt dan de meesten van de bestrijders hunner voorvaderlijke godsdienst, die uit het Westen zijn gekomen om hen te bekeeren tot een ander en jonger geloof. Moge in één woord de Vedanta noch als godsdienstleer, noch als wijsgeerig stelsel ooit blijvenden weêrklank in het Westen vinden, eene billijke aanspraak op onze achting in 't algemeen heeft zich eene wijsbegeerte verworven, wier praktische zoowel als wier theoretische strekking zich oplost in de veelbeteekenende les, dat zelfverloochening tot zelfbewustzijn leidt en dat de wezenlijke eigenliefde de liefde tot God en den naaste is.

P.A.S. VAN LIMBURG BROUWER.

Aanteekeningen.

Spaarden wij bij onze schets van het Vedanta-stelsel den lezer zooveel mogelijk vreemde namen en woorden, wij kunnen de vermelding van deze niet geheel ontgaan, zonder ons aan al te groote oppervlakkigheid schuldig te maken. Meerendeels naar de rubriek der aanteekeningen verwezen, zullen zij evenwel, naar wij vertrouwen, geen bijzonderen aanstoot geven.

Zichier dan vooreerst eenige nadere mededeelingen omtrent de bronnen van den Vedanta.

In theorie op de Veda's zelve en bijbehoorende heilige boeken steunend, berusten echter de leerstellingen der Vedantisten inderdaad hoofdzakelijk op eene latere reeks van geschriften, die hun gezag wel is waar almede aan de Veda's ontleenen, maar niet zelden de menigmaal duistere en dubbelzinnige uitspraken van dezen naar nieuwere denkbeelden vervormd hebben: de zoogenaamde Oepanishad's, eene soort van half wijsgeerig, half in profetischen toon geschreven boeken, die onderling wederom door verschillende benamingen als Kêna, Tjhandôgya, Moenda-Oepanishad, enz., onderscheiden worden. Tot eene waarschijnlijk wederom latere soort van geschriften behooren de beroemde Vedanta- of Brama-Soetra's van Bâdarânya, een, voor zoover men kan nagaan, mythisch persoon; het zijn zeer korte, dikwerf zelfs afgebrokene aphorismen, die, blijkbaar alleen opgesteld om het geheugen van den leeraar bij het onderwijs te hulp te komen, zonder nadere verklaring bijkans altijd onverstaanbaar zouden zijn. Maar aan commentaren ontbreekt het dezen dan ook evenmin als den zoo aanstonds genoemden Oepanishad's. Over de voornaamste van deze laatste, even als over de Brahma-Soêtra's, heeft de in ons overzigt reeds als eigenlijke stichter van de Vedantaschool genoemde Sancara uitvoerige aanteekeningen, of juister nog, een aantal breede verhandelingen geschreven, welke in later tijd wederom de stof hebben geleverd voor nieuwe scholiën van wijsgeeren uit dezelfde school. Den Vedanta in zijne jongere ontwikkelingsperiode vinden wij meest in eene soort van hand- of leerboeken, sommige

in proza, andere ook in versmaat vervat; en ook deze boeken, waarvan wij reeds enkele ter loops in onzen tekst opnoemden, hebben weêr het onderwerp van latere meer of min uitvoerige verklaringen en verhandelingen uitgemaakt. Men ziet uit dit weinige reeds, dat de Vedanta-litteratuur, ook voor zoover zij volledig bijeen te brengen is, eene vrij aanzienlijke bibliotheek moet opleveren. Al de bekende titels van meer of min uitgebreide Vedanta-boeken (volgens Fitz-Edward Hall meer dan driehonderd) hier achter elkaar op te sommen zou, zoo 't ons al doenlijk ware, een even dor als doelloos werk zijn; maar niet geheel onnut is alligt eene opgave van die oorspronkelijke geschriften, welke wij bij de bewerking van de voorgaande schets hebben geraadpleegd. Zij zijn de navolgende:

Brahma-Soêtra's (van Bâdarânya) met de verhandelingen van Çangkâra Âtjarya en de scholiën van Govinda Ânanda, uitgegeven in de Bibliotheca Indica, door Pandita Râma Nârâyana Vidyâratna, met een verkort overzigt der behandelde onderwerpen onder den titel Adhikarana Mâlâ, van Bharatîtîrtha Yati. Calcutta, 1863; 2 deelen, 8°. Sanskriet. Van dit voor de kennis van den Vedanta welligt meest belangrijke werk, dat deels exegetische, deels polemische, en gedeeltelijk ook geheel zelfstandige vertoogen bevat, bestaat tot heden, voor zoover ons bekend is, geene vertaling buiten die van het onder den volgenden titel voorkomende eerste, slechts 31 van de 555 soêtra's bevattende en dan nog slechts fragmentarisch overgenomen gedeelte, alsmede het eerste begin eener Fransche vertaling, welke laatste ons echter niet meer kon geleverd worden. Eene volledige vertaling behoorde onder de voorwaarden van den prijs, in Engeland voor eene wetenschappelijke verklaring en geschiedenis van den Vedanta uitgeschreven.

The aphorisms of the Vedanta-Philosophy, with illustrative extracts from the commentary, by J.R. Ballantyne. Sanskrit and English. Mirzapore, 1851, 8°.

Âtmabôdha, of de kennis van den Geest. - een kort gedicht, bevattende de hoofdstellingen der Vedanta-philosophie, en toegeschreven, doch naar 't ons voorkomt, ten onregte, aan Sancara. Met bijbehoorende commentaar. Van dit mede zeer belangrijk geschrift hebben wij tot ons leedwezen tot heden geen oorspronkelijken tekst kunnen magtig worden. Wij hebben ons dus moeten vergenoegen met de overigens, naar 't ons voorkomt, treflijke vertaling van den heer Felix Nêve (hieronder nader opgegeven) en met de enkele tekstwoorden, welke deze schrijver hier en daar in zijne aanteekeningen mededeelt.

Bâlabôdhanî, of het Onderrigt voor Onwetenden, mede, doch zeer zeker ten onregte, op naam van den beroemden Sancara geplaatst, en uitgegeven door Windischmann (Sanskriet-tekst met Latijnsche

vertaling) in zijn straks nader te noemen werkje over den Vedanta.

Vêdântasâra, over het Wezen van den Vedanta, van Sadânanda, met (slechts ten deele ons bekenden) commentaar van Râma Krishna Tirtha, - ongetwijfeld het belangrijkste, maar gansch niet gemakkelijk te begrijpen geschrift van de nieuwere Vedanta-philosophie. Van dit boek bezitten wij toevalligerwijze drie uitgaven, namelijk: ééne van Othmar Franck: die Philosophie der Hindu; Vedantasara von Sadananda; Sanskrit und deutsch; München, 1835, 4°.; voorts de latere uitgave van Benfey in zijne Chrestomathie en eindelijk nog eene editie uit Hindostan zelf, van Dhiradjrâm Doelpatrâm. Bombay, 1862. In alle vindt men drukfouten bij menigte, doch de vergelijking heft dit bezwaar ook menigmaal weder op. Daarentegen konden wij slechts eene van de drie in onze Westersche talen bestaande overzettingen bekomen, namelijk juist die van Othmar Franck, van wiens helderheid bij het leveren van vertalingen uit het Sanskriet een Duitscher zelf, Windischmann, het volgend, niet zeer vleijend getuigenis aflegt: ‘cuius versionem, nisi Sanskrita verba addita essent, profecto non intelligerem.’

Tattva-bôdha. Een zeer kort overzigt van de hoofdstellingen, en na kennisneming van andere meer uitvoerige geschriften, ligt genoeg te verstaan. Uitgegeven nevens de laatst vermelde editie van den Vedantasara. Bombay, 1862 (vol drukfouten even als het andere). Of er eene vertaling van dit werkje bestaat, is ons onbekend.

Pantjadaçî van Bharatîtîrtha Vidiyarânya, een vrij uitvoerig werk in versmaat en verdeeld in een aantal afzonderlijke hoofdstukken onder verschillende titels, als: ‘Tattva-vivêka’ (leer van het Wezen), ‘Pantjakôça-vivêka’ (leer der vijf kôça's of hulselen), enz. Uitgegeven met een commentaar van Râma Krishna, te Bombay, 1863. Deze uitgave, als de meeste overige, door tusschenkomst van de heeren Nijhoff, te 's Gravenhage, en Trübner, te Londen, ons verstrekt, is gelithographïeerd en bevat 138 bladzijden oblong 8°. De titelplaat, voorstellende Çkâra Âtjârya op een soort van troon te midden van vier andere Vedantisten, alle met groote hoofden, dikke haarvlechten (het teeken hunner waardigheid) en lange baarden, maar zeer kleine armen en beenen en verlicht door een paar tusschen gordijnen bengelende lampjes, is een meer curieus dan fraai voortbrengsel van Hindoe-teekenkunst. Wat het boek zelf betreft, het is ongetwijfeld zeer gewigtig voor het nader verstand van verschillende dogmen der Vedanta-leer, en schijnt ook blijkens de verschillende Hindoe-uitgaven en de bestaande Bengali-vertaling, veel in Hindostan gelezen te worden. Zonderling genoeg echter vermeldt geen onzer schrijvers over den Vedanta het zelfs bij name, en ook in de nieuwste, wetenschappelijk bewerkte catalogi van Oostersch boek-

werken vonden wij het niet opgegeven. Eene afzonderlijke lijst van nieuw ontvangen Sanskriet-teksten van Trübner vermeldde het als ‘the well known Vedanta-work’ en gaf ons daardoor aanleiding het te ontbieden.

Een zeer merkwaardig en ook uit een aesthetisch oogpunt wèl te waarderen voortbrengsel van den Indischen geest, de Prabôdhatjandrôdaya of Het Verrijzen van de Maan der Kennis, een meer dan eens reeds vertaald theologisch-philosophisch drama uit de school van den Vedanta afkomstig en deels tegen de kettersche secten gerigt, vermelden wij hier minder als eigenlijke bron dan wel als een treflijke toelichting van de Vedanta-leer, schoon het, omgekeerd, zonder voorafgaande kennis van deze en haren strijd met de afwijkende secten nagenoeg niet te verstaan is. Het nadere over dit allezins lezenswaardige stuk behouden wij ons voor, bij eene nadere gelegenheid mede te deelen, wanneer wij soms aanleiding mogten vinden daarvan òf eene volledige Hollandsche vertaling òf een overzigt met inlassching van eenige der meest beteekenende gedeelten te leveren.

Wat nu ten slotte de Westersche litteratuur over den Vedanta betreft, zij beslaat, gelijk wij reeds opmerkten, in vergelijking met de oorspronkelijke, slechts weinige bladzijden. De enkele daarover bestaande proeven, althans die, welke ons ter hand kwamen, zijn deze:

Colebrooke, Essays on the Religion and Philosophy of the Hindus. London, 1858, p. 208-242. Bevat eene breedvoerige opgave van bronnen (in den tijd van den schrijver nog meest onuitgegeven), benevens eenige uittreksels uit sommige boeken, voornamelijk uit de Oepanishad's en de verhandelingen van Sancara, doch geeft ons weinig inzigt in den eigenlijken geest van het stelsel en deelt ons nagenoeg niets mede omtrent de latere rigting van den Vedanta.

F.H.H. Windischmann, Sancara, sive de theologumenis Vedanticorum. Bonnae, 1833. Een werkje, dat vooral daarom verdienste heeft, omdat het, behalve den tekst van de bovengenoemde Bâlabôdhanî, ook verscheidene oorspronkelijke plaatsen uit de commentariën van Sancara op de voornaamste der Oepanishad's mededeelt. Voor 't overige is het gansche stuk in dien benaauwden en bekrompen geest gesteld, die velen der Westerlingen kenmerkt, wanneer zij Indische begrippen te beoordeelen hebben, en die hen belet met onbevangen blik de verschillende rigtingen en werkingen van den menschelijken geest onder andere luchtstreken dan hunne eigene gade te slaan. Wenscht men een voorbeeld, zie hier een uit vele. Aan 't slot zijner verhandeling zegt nl. de schrijver: ‘Habes hic sacratissimam ethnicorum revelationem, mystici enthusiasmi lucem crraticam,’ etc., en laat daar dan op volgen; ‘hac doctrina nec

meliora, neque audaciora invenerunt ii, qui post renatas, ut aiunt, literas Christianum nomen pantheismo dehonestarunt, neque nostrae aetatis sapientes; omnes quippe in mysterium illud iniquitatis concurrunt, quod primus humani generis inimicus et olim et nunc blando ore praedicavit et imperiosius, aliquando praedicabit. Habent tamen Indi quandam erroris sui excusationem, quia non norunt Evangelii gratiam', en zoo vervolgens. Men weet trouwens reeds genoeg en ziet met wien en met wat men hier te doen heeft. Naief echter is vooral het slot: 'Si doctrina Vedantica hac ratione consideratur' (namelijk in den bedoelden bekrompen zin), 'hic libellus fortasse non inutilis erit: alioquin eum me non scripsisse mallem.' Met dat al blijven wij den heer Windischmann dank schuldig, dat hij zijn boekske toch maar geschreven heeft, omdat hij ons daarin een aantal teksten heeft medegedeeld uit Sanskriet-werken, welke wij hier niet in de gelegenheid waren ons te verschaffen.

Félix Nève, Atmabodha, ou de la connaissance de l'Esprit, Paris, 1866. De beknopte inleiding, welke de geleerde schrijver aan zijne overzetting vooraf doet gaan, bevat vele belangrijke aanduidingen voor de nadere kennis van de uitwendige geschiedenis en de litteratuur van den Vedanta.

De geschriften van een Hindoe-geleerde onzer dagen, den dikwerf genoemden Ram Mohun Roy, die op eigen hand een e soort van nieuwen Vedanta schijnt geconstrueerd te hebben, zijn ons tot heden in 't geheel niet bekend. Wat wij daarvan hier en daar echter vernamen, geeft ons aanleiding te onderstellen, dat vele dier werken een allezins belangrijk voorwerp van nader onderzoek kunnen uitmaken; welligt geven ze ons later bij nadere kennisneming aanleiding tot eenige afzonderlijke, meer opzettelijke beschouwing.

Meer algemeene werken over Indische beschavingsgeschiedenis, zoo als die van Bohlen, Lassen, Elphinstone en anderen, waarin men beknopte en soms zeer onjuiste overzigten van of beschouwingen over den Vedanta vindt opgenomen, duiden wij hier niet nader aan, en buiten de zoo even opgesomde, korte monographiën, vinden wij ook in de catalogi over Indische letterkunde geene andere genoemd, die ons eenig nader inzigt in den geest van het stelsel beloven. Zeer zouden wij intusschen den Indischen wijsgeeren onregt doen, indien wij onze lezers in den waan bragten, dat er niets meer uit hunne boeken te putten viel dan het weinige, wat in de genoemde geschriften of ook in ons eigen voorafgaand beknopt overzigt omtrent de leeringen van den Vedanta is opgenomen.

Eene van de moelijkste vragen, die zich bij de kritiek van het Vedanta-stelsel voordoen, is ongetwijfeld, of men regt heeft, onder de eigenschappen, welke die leer aan het Wezen toeschrijft, ook die der Liefde in onzen meer modernen zin op te nemen. Veel kunnen wij daarover ook thans niet in 't midden brengen, maar achten toch met een enkel woord de kwestie te moeten aanroeren. Wij hebben gemeend, gelijk uit onze schets zal gebleken zijn, de vraag in bevestigenden zin te mogen beantwoorden, en wel om deze redenen. De grond vooreerst, welken de scholiast van den Âtmabôdha voor de toekenning van bedoeld praedicaat aan het Wezen opgeeft, namelijk dat die zaken het dierbaarst zijn aan den mensch, die hij zedelijk het naauwst aan zich verbonden acht, schijnt ons reeds eeae voldoende regtvaardiging voor het gebruik van het woord; maar bovendien vinden wij ook elders, bijv. in de Pantjadaçî, dezelfde uitdrukking meer dan eens vermeld, waar nl. het Wezen de zetel of de woning der hoogste Liefde (parâprêmâspada) genoemd wordt. Alleen zou de vraag kunnen blijven (en wij mogen dit geenszins verhelen), of ‘prêma’ wel zoo letterlijk als ‘liefde’ mag worden vertaald, en of dat woord niet soms eenvoudig ‘verlangen’ te kennen geeft. De laatste gissing nu hangt weêr zamen met eene andere, eveneens taalkundige, zoowel als wijsgeerige vraag. In een der mede in ons overzigt met een woord vermelde teksten lezen wij namelijk: òf dat het Wezen, vóór dat het Werkelijk Zijnde heet geworden, ‘zag’, òf wel dat het ‘wenschte’: menigvuldig te kunnen zijn. Het eerste, is de juiste opvatting, wanneer men ‘âikshata’ in de bedoelde plaats vertaalt door ‘het zag’, en dien vorm dus afleidt van den wortel ‘îksh’; maar het laatste is het regte, wanneer men door ‘het wenschte’ vertaalt en dus ‘ish’ als wortelvorm aanneemt. Wij zouden meenen, dat de eerstgenoemde verklaring hier de meest juiste ware; doch, heeft de andere taalkundigen grond, dan valt niet te ontkennen, dat er een ‘wensch’, een ‘verlangen’ in het Wezen zou gelegd kunnen zijn, en dat ‘parâprêma’ derhalve hier ook zeer wel als hoogste verlangen, namelijk naar uiting of zelfopenbaring, kan worden verstaan. En in de Pantjadaçi lezen wij: ‘Dit is het hoogste doel van den Geest; een anderen kent Hij niet.’ Mede vrij dubbelzinnige woorden echter, die evenzeer op het eene als op het andere begrip kunnen slaan. Dat overigens de scholiast van het zoo even genoemde werk de zaak in den zin opvat, waarin wij ze ook in onze schets hebben voorgesteld, is buiten twijfel. Het woord ‘prêman’ toch, dat, van ‘pri’ afkomstig, mogelijk ‘verlangen’ maar zeker ook ‘liefde’ beteekent, verklaart hij uitdrukkelijk door ‘snêha’, 't welk, afkomstig van ‘snih’ (letterlijk: olieachtig, kleverig zijn, - overdragtelijk:

zich hechten aan iets, beminnen) hier wel niet anders dan in de beteekenis van ‘liefde’ kan worden opgevat. Dan genoeg reeds om aan te duiden waar de moeilijkheid in dezen ligt. Het gewigt van het gansche dogma zelf, waardoor een belangrijk deel van den Vedanta beheerscht wordt, maakte bij uitzondering deze korte uitweiding noodzakelijk, en dat te meer ook dáárom, omdat zelfs de geleerde Max Müller eens eene teregtwijzing van Wilson ontving, toen hij in den bovengenoemden Veden-hymne het woord ‘Kâma’ (mede toegepast op het Absolute Wezen) door ‘Liefde’ vertaald had, terwijl de beoordeelaar meende, dat men daaronder niet anders dan ‘begeerte’ (namelijk begeerte naar scheppen, naar het zich uiten, zich openbaren) had te verstaan.

De leer van het zoogenaamd worden der wezens uit het Alwezen, welke wij in ons overzigt niet opnamen, deels om den gang der beschouwing niet te storen, deels ook omdat zij ons geen wezenlijk, d.i. onmisbaar bestanddeel van het Vedanta-stelsel schijnt uit te maken, is in 't kort deze.

Uit het Oneindig Alwezen ontstaan: - (dat wil dan zeggen: ten gevolge van het zich zelf verwezenlijken van het Wezen in de objective realiteit, zijn: -) vooreerst de vijf elementen (mahâbhôeta): aether, lucht (of wind), vuur, water en aarde. Deze vijf, voorts vijfvoudig geworden (op eene wijze, waarvan wij de even omslagtige, als fijn uitgeplozen verklaring hier den lezer schenken), maken dan te zamen het grof zinnelijk ligchaam (sthoêlaçarîra) uit, waaronder verstaan wordt niet alleen het menschelijk ligchaam, maar het gansche materiële heelal, de aarde, de hemelstreken, de zeven hellen, alle planten, dieren, ligchamen, enz., in één woord al wat de zetel en het voorwerp tevens der gewaarwordingen genoemd kan worden. Deze vijfvoudig gewordene wezens (pantjîkrita) behooren alle tot het duistere deel der natuur. De natuur namelijk (prakriti) of het oorzakelijk ligchaam (karana çarîra), 't welk eene weêrspiegeling (pratibimba) van het Wezen (Brahma) in zich draagt, is bekleed met drieërlei eigenschap: die der duisternis (tamas), die van den nevel (radjas) en die van het licht of van de waarheid (sattva). De beide eerste zijn onrein, de laatste alleen is reinheid (çoeddhi). Terwijl wij nu uit de duisternis het zinnelijk ligchaam zagen geboren worden, ontstaat uit de gemengde nevel- en lichtdeelen der natuur een ander ligchaam, namelijk het fijn elementaire (soekshma of linggaçacîra). Uit den nevel namelijk worden de vijf werkingszinnen geboren, benevens de vijfderlei levensadem (prâna), en uit het licht de

vijf kenorganen, benevens de inwendige zin (antahkarana), die wederom onderscheiden wordt in verstand (manas) en rede (boeddhi). Deze zeventien deelen nu te zamen genomen, zijn het fijn elementaire ligchaam, waarin als in een hulsel (kôça, - van welke hulsels al weder vijf soorten onderscheiden worden) de ziel huist en waarmede zij na den dood naar andere ligchamen, andere gestalten, andere werelden verhuist, totdat zij (de ‘âtman’, d.i. ook naar de letterlijke beteekenis het wezenlijke ‘Zelf’ des menschen) door het Weten, door het bewustzijn van God, d.i. gelijk wij gezien hebben, door het wezenlijk zelfbewustzijn, der verlossing is deelachtig geworden en nu ook niet meer in de wisselende gestalten behoeft weder te keeren. - Wij vertrouwen, dat de gewone lezer aan dit weinige reeds genoeg heeft als proeve. De gansche, hier in enkele woorden medegedeelde theorie schijnt ons, naar wij reeds opmerkten, niet wel anders verklaarbaar dan uit gehechtheid aan oude traditiën van een nog weinig ontwikkelden tijd; òf wel, zij verbergt een of anderen symbolischen zin, waarvan de regte beteekenis ons nog ontsnapt. En toch redeneren vele onzer Westersche schrijvers, wanneer zij ons den Vedanta willen verklaren, almede het uitvoerigst juist over deze en dergelijke duisterheden, wier verklaring uit een geschiedkundig, of liever nog, bloot oudheidkundig oogpunt alligt belangrijk mag zijn, maar tot de regte kennis van de eigenlijk gezegde Vedanta-leer als wijsgeerig stelsel al zeer weinig zal kunnen bijdragen.

Duitsche liefde.

- ‘ô Gij ondeugende Mijnheer Koster!’ was de uitroep, waarmeê ik ontvangen werd, toen ik op een onstuimigen Septemberavond de prettige huiskamer van mijn vriend Spil binnentrad en hem, zijne vrouw en zijne eenige dochter mijne hulde had gebracht.

Mijn vriend Spil is een vijftiger; hij is eenige jaren ouder dan ik. Zijne vrouw daarentegen is jonger dan ik en zij was in haar jeugd - gij moet het niet over-vertellen! - *à croquer*! Gelukkige Spil; hij had de prioriteitsaandeelen genomen; ik onnoozele was een oorspronkelijk aandeelhouder. Ik zal trachten u dat beeld, geheel aan de actualiteit ontleend, duidelijk te maken! Toen Mevrouw Spil nog jonger dan jong was, toen zij en ik nog op kinderpartijtjes gingen, had ik haar nu en dan tusschen de orgeade en de limonade een jongens-cour gemaakt. Hemel! op welke onkosten had ik door mijne altijd kleverige handschoenen mijne goede ouders gejaagd; zij konden nooit meer dan éens dienen van wegens diezelfde kleverigheid, die aan mijne verliefdheid haar aanzijn verschuldigd was. Gij herinnert u, dat men als schooljongen gewoon is om taartjes en gebakjes in zijn hand tusschen duim en wijsvinger aan het uitverkoren voorwerp zijner liefde aan te bieden. De verovering dier taartjes gaat doorgaans met eenige noodlottige accidenten voor de gebakschalen en de ververschingsbladen gepaard. Een en ander verklaart voldoende de kleverigheid mijner handschoenen. Ziedaar dus de reden, waarom ik mij met alle bescheidenheid een oorspronkelijk aandeelhouder mag noemen in het hart van Mevrouw Spil, destijds de kleine Marie van Oven. De overige aandeelen waren in het bezit van hare pop, hare kanarie, een poes, hare kinderjufvrouw en hare ouders;

ook voor een klein gedeelte waren ze in handen harer broertjes en zusjes.

Niet alzoo mijn vriend Spil. Hij had de kleine Marietje van Oven niet gekend; noch als schooljongen, noch als gymnasiast, noch als student was hij op haar verliefd geweest. Eerst toen hij advocaat en rechter-plaatsvervanger was, had hij Mejufvrouw van Oven leeren kennen, haar het hof gemaakt en zich gedeclareerd met het gevolg, dat hij haar ons voor den neus wegsnoepte, met volkomen verachting onzer oudere brieven. Men zal nu wel willen erkennen, dat Spil zich mocht verheugen in al de eigenschappen, voorrechten en zoete winsten van een prioriteits-aandeelhouder. Het beeld is nu voor ieder zoo duidelijk als de dag.

Onder die zoete winsten reken ik in de eerste plaats het bezit van zijne lieve, eenige dochter Constance, een aardige, schalke brunette van achttien jaar. Ofschoon ik een oude vrijer ben, of wellicht omdat ik een oude vrijer ben, houd ik veel van lieve, opgeruimde, niet-nuffige jonge meisjes en - ik zeg het zonder fatuiteit - zij houden ook in den regel veel van mij. Ik ben in hare oogen zulk een onschuldig voorwerp, zoo geheel zonder consequentie; zij veroorloven zich met mij eene naïve vertrouwelijkheid, welke zij aan jongere heeren natuurlijk ontzeggen. En zij hebben gelijk. Er is in mijne toegenegenheid reeds een vaderlijke avondtint, iets van den weemoedigen gloed van een ondergaande zon. Ik tracht niet meer beminnelijk te zijn; ik vergenoeg mij met de rechten van een goedhartigen ouden vriend, raadsman en beschermer. Het is ook letterlijk onbegrijpelijk, met hoeveel onverholen genoegen zij bij iedere gelegenheid geschenken van mij aannemen. Zonder blikken of blozen word ik voor ieder onbekend st. Nicolaas- of verjaargeschenk bedankt en neemt men den schijn aan, alsof ze van niemand anders dan van mij kunnen komen. Dient dit wellicht om het vermoeden van anderen op mij af te leiden? 't Is niet onmogelijk; ik weet het niet.

- ‘ô Gij ondeugende Mijnheer Koster!’ was de uitroep, waarmede ik door Constance ontvangen was geworden.

- ‘Wat heb ik misdreven, kind?’ vroeg ik verbaasd.

- ‘Dat weet u zelf heel goed,’ antwoordde het meisje - ‘als u maar geene opinies hadt, of ze ten minste niet liet drukken, zou mama 't mij zeker niet verboden hebben.’

- ‘Wat heeft je mama je dan verboden tengevolge van

mijne gedrukte opinies?' zeî ik lachende, maar inwendig aangenaam gestreeld.

- 'Wel, natuurlijk om de boeken van Gustave Droz te lezen.'

- 'Aha! is het dat? Je mama heeft volkomen gelijk gehad en ik ben blij, dat ik de middellijke oorzaak der weigering ben.'

- 'Ik kan u toch verzekeren, Mijnheer! dat een heele boêl van mijne kennissen ze gelezen hebben, zelfs Suze, die nog niet eens aangenomen is en nog een halfjaar naar Mevrouw Vent te Brussel teruggaat.'

- 'Kras!' zeî ik, 'heel kras, des te erger voor Suze en de heele boêl.'

- 'Och, zoo erg zal 't toch wel niet zijn,' antwoordde het meisje, half pruilend, 'u is een oude heer, en oude heeren zijn ook zoo verschrikkelijk streng en prude. Ik ben overtuigd, dat het heel aardig en amusant is, maar dan vindt u dadelijk, dat wij, jonge meisjes, 't niet mogen lezen. U zou, geloof ik, wel willen hebben, dat wij niets anders lazen dan *Voor meer dan een leven* van Ds. Laurillard, of *het Dagboek eener Moeder*, of *de kleine Vossen*, of *Ons Huis*, of....'

- 'Of *de Huisvrouw*, van Henriette Davidis, meen je? - 't Zou je zeker geen kwaad doen, als je al die werken laast; maar ik verlang dat niet. Ik ken ook nog andere lectuur, die voor je geschikt is, behalve de uitsluitend religieuse of moreele litteratuur.'

- 'Welke dan?'

- 'Bij voorbeeld, de historische romans van Mevrouw Bosboom-Toussaint.'

- 'Die heb ik bijna alle gelezen; maar vindt u ze niet een beetje lang?'

- 'Een beetje lang? Neen, een beetje uitvoerig, maar met bewonderenswaardig veel wetenschap en geweten geschreven.'

- 'Weet u niets nieuwers?'

- 'Ondeugend kind! zeg ik op mijn beurt. Jawel, ik weet iets nieuwers, de jaarboekjes voor 1868: Aurora, Castalia. Ongezien geef ik je vergunning ze te lezen.'

- 'U noemdet ze, geloof ik, vroeger met een soort van *sneer*: p r a c h t b a n d t j e s ?' antwoordde het meisje.

- 'Vroeger, in onze jeugd, noemden wij ze prachtbandtjes. Nu noemen wij ze in 't geheel niet meer. Maar je kunt ook Gerard Keller's roman: *Van Huis*, lezen, en je moet

eens M.W. Scheltema Ezn.'s *Schetsen* zien te krijgen, die zeer eenvoudige, maar zeer natuurlijke studiën bevatten op ons hollandsch huiselijk en maatschappelijk leven.'

- 'ô U meent *de Kinderen van het ijzeren Varken*,' zeî Constance met een geleerd gezicht. 'Ik ken die biggen, maar wat zijn de ouders vreesselijk en vreesselijk gemeen!'

- 'Dat zijn ze ook, maar dat is geen grief tegen den schrijver. Als ik eene aanmerking moest maken, zou 't zijn, dat hij als kunstenaar had moeten gevoelen, dat zelfs 't triviaalste op minder triviale wijze volkomen aanschouwelijk kan worden gemaakt. Maar ik bedoel niet alleen het verhaal, dat gij genoemd hebt, maar de bundel *Schetsen*, die de schrijver heeft uitgegeven. Als je nu dat alles gelezen hebt, dan kan je wachten tot de roman verschijnt van den beroemden Betuwer Cremer.'

- 'Dat is prettig!' riep het meisje uit, 'zou u denken, dat hij die ook eens zou voorlezen?'

- 'Ik geloof het niet; de roman zal er wel wat te lang voor zijn.'

- 'Maar weet u; al onze hollandsche boeken, ze zijn wel mooi en heel goed en ook heel natuurlijk, maar er zit zoo weinig intrigue in; - ze boeien en amuseeren niet erg. Suze zegt, dat Gustave Droz...'

- 'Alweêr Gustave Droz! Ik heb van dat boek veel verdriet gehad; het éenige genoegen, dat ik er van beleefd heb, is dat je mama je verboden heeft het te lezen. Ik had ook, zoo ik meende, vrij duidelijk te kennen gegeven, dat geen jong meisje er een oog in moest slaan. In weêrwil daarvan schijnen sommigen te hebben begrepen, dat ik als onvoorwaardelijk aanbeveler en kampvechter van den franschen auteur ben opgetreden. Dat heeft mij zeer pijnlijk getroffen, en ik verheug mij daarom dubbel, dat althans je mama de *portée* mijner beoordeeling juist heeft opgevat. Ik ben er haar dankbaar voor.'

- ''t Gaat met Constance,' zeî Mevrouw Spil, 'als met de meeste jonge meisjes van den tegenwoordigen tijd. Al wat hollandsch is, heet vervelend, plat en triviaal en deugt voor die nuffen niet. In mijn tijd was dat heel anders. Wij lazen Bilderdijk, da Costa, Tollens, Beets, van Lennep, en later Toussaint, Oltmans en zelfs de Gids. Wij vonden dat mooi. Een enkele engelsche roman liep er tusschen door, maar fran-

sche romans kregen wij nooit te zien; die waren alle onzedelijk en wij lazen ze daarom ook nooit.'

Constance keek hare moeder met een half-ongeloovigen glimlach aan, en antwoordde:

- 'Nu ja, Mama! u was ook zoo braaf en de fransche romans van uw tijd waren ook veel slechter dan tegenwoordig.'

- 'Of ze slechter waren, weet ik niet,' hernam ik, 'maar ze waren onkiescher en onbeschaafder en misschien daardoor minder gevaarlijk. Wil je echter volstrekt vreemde boeken lezen, waarom lees je dan geen duitsche? Of ken je geen duitsch genoeg om ze te verstaan?'

- 'Jawel, Mijnheer! dat zal wel gaan,' antwoordde Constance; 'kent u een mooi duitsch boek? In onze sociëteit hoort men zoo zelden van duitsche litteratuur spreken; alleen van Auerbach en van Fritz Reuter, en wat ik daarvan lezen mocht, heb ik met Mama samen gelezen.'

- 'Ik ken een heel lief duitsch boek. Het heet *Deutsche Liebe*, en is uitgegeven, en wellicht geschreven door den beroemden oriëntalist Max Müller, hoewel 't volstrekt niet oostersch is. Ziedaar een boekje, dat ik je gerust ter lezing geef. Het is het tegenovergestelde van Gustave Droz; ik zou haast zeggen: het is een tegengif. Zoo zinnelijk en prikkelend als de fransche auteur is, zoo rein en aetherisch, zoo ideëel en sentimenteel is de duitsche. Als een verkwikkelijke dauw daalt in zijn boek de geest der idylle op ons neêr en dompelt ons in een louterend en reinigend bad. Uit deze bladzijden ademt ons de liefde tegemoet in hare zuiverste en verhevenste uitdrukking, schier geheel losgemaakt van alle aardsche, van alle zinnelijke begeerten en gewaarwordingen. Wij zweven met Max Müller in de sfeeren der poëzie; wij verlaten het omhulsel en jagen de idee na, de essence, de bouquet, de quintessence der liefde. Voor ons, prozamenschen, is zulk eene ongewone luchtreize eene weldadige wedergeboorte. Er is geen nood, dat de geest van het sentimentalisme te vaardig over ons zal worden; er is althans geen gevaar, dat die geest ons voor goed zal veroveren en vervullen. Wij, Nederlanders, zijn daartoe te nuchter en te stoffelijk. Zelfs bij onze jonge meisjes ducht ik de gevolgen dezer uitheemsche, kortstondige *Schwärmerei* niet; zij kunnen veilig een kleine dosis meer *Sehnsucht* en *Schwärmerei* in zich opnemen, zonder daarin onder te gaan.'

- 'U houdt ons wel voor héel prozaïsch, Mijnheer!'

- ‘Toch niet, mijn lieve kind! ik houd je niet voor heel prozaïsch; maar een weinig meer gemoedelijkheid en gevoel, wat grootere liefde voor het ideale, een klein tintje van dweepzucht zou, dunkt mij, je vriendinnen en je zelve zeker niet minder lief maken. Wij spotten wat te veel met sentimentaliteit en spreken er nooit anders over dan alsof 't iets ziekelijks ware, evenzoo als wij de hebbelijkheid hebben om aan theorie het denkbeeld van h o l , en aan verstand het praedicaat van g e z o n d te verbinden. Dat is eene hebbelijkheid en niets meer. Er is een sentimentalisme, dat aan de jeugd zóo natuurlijk en zóo eigen behoort te zijn, dat zijne volstrekte afwezigheid ons pijnlijk treft. Ik zeg dat niet van u, Constance! ik spreek van jongelui in 't algemeen. Zij beantwoorden niet aan mijn ideaal - als ik op mijn leeftijd nog van ideaal mag spreken - wanneer zij uit de hoogte neêrzien op alles, wat niet zinnelijk waarneembaar, wat niet mathematisch zeker, wat niet tastelijk waar is. De wereld der gedachten en der droomen, of liever de oneindige blauwe sfeeren der mijmering en der gewaarwording moeten vooral in onze jeugd geen onbekend gebied, zij moeten een begeerd lust- en rustoord zijn, waarin wij ons ontspannen van de dagelijksche beslommeringen en ons trachten te ontdoen van het stof onzer gewone platgetrapte grindwegen. Ik beklaag den jongen man en het meisje, die met voorname verstandigheid meesmuilen om die dwaze droomgestalten, die onmogelijke luchtkasteelen en die onbestemde gevoelens en genietingen, die het sentimentalisme zich vóortovert, en om die zee van aandoeningen, waarop 't poëtisch gevoel zich wiegelt. Ik vind zulke jonge menschen verstandig, maar ik verlang hunne kennismaking niet. En een bewijs, lieve Constance! dat ik je niet daartoe reken, geef ik je door de aanbeveling van Max Müller's *Deutsche Liebe*.’

- ‘Ik word zelf nieuwsgierig,’ zeî mijn oude vriend Spil lachende, ‘om een boekje te lezen, dat in staat is geweest den weinig-sentimenteelen Koster in eene poëtische stemming te brengen, die op zijn leeftijd allergrappigst is. Hebje 't soms in je zak? Je hebt altijd de boeken, die je recommandeert, reeds in je zak, zooals mijne vrouw zegt.’

Ik richtte een verwijtenden blik tot Mevrouw Spil, die hem moedig trotseerde.

- ‘Ja, dat heb ik mijn man gezegd, Koster,’ bevestigde

Mevrouw Spil, ‘omdat ik 't juist zoo lief van je vond om ons geduld niet op een lange proef te stellen.’

- ‘Ik zal 't dan ook deze maal niet doen,’ hernam ik, bevredigd, ‘ik zal je dadelijk het boekje geven; ik zal nog meer doen. Als ik mag, zal ik je hier en daar er wat uit voorlezen.’

- ‘Heel graag!’ hadden Papa en Mama Spil en Constance de heleefdheid uit één mond uit te roepen.

- ‘Ik heb je gezegd, dat ik niet weet, of Max Müller dit boekje zelf geschreven of slechts uitgegeven heeft. Uit de voorrede blijkt het laatste; wij vernemen, dat deze Herinneringen door hem gevonden zijn in de schrijftafel van een gestorven vriend; dat hij de bladen heeft verzameld en doen drukken, eerst voor den kring der vrienden, later voor het publiek. Is deze mededeeling echter eene poëtische fictie of een historisch feit? Ik weet het niet en ik hecht er ook niet aan, omdat ik niet verlang in het licht te stellen, hoe merkwaardig het is, dat een geleerd taalvorscher zulke liefelijke, poëtische bladen kan schrijven, maar alleen die bladen-zelven met u wensch te doorloopen In den vorm van herinneringen wordt ons hier een blik gegund in het leven van twee jonge lieden, bestemd om elkander te beminnen met de heiligste, ernstigste en reinste liefde. Liefde is het jonge leven bij uitnemendheid; eene liefde, die zich uitspreekt in volkomen toewijding en overgave, in belangeloosheid en zelfopoffering. Het verhaal van de intieme en de uitwendige lotgevallen van dezen sympathetischen hartstocht wordt ons door den jongeling-zelven - den gestorven vriend van Max Müller - in zijne herinneringen gegeven. Mag ik den aanhef der eerste herinnering voor je vertalen?

> De kindschheid heeft hare geschiedenissen en hare wonderen; maar wie kan ze vertellen, en wie kan ze verklaren? Wij zijn allen gewandeld door dit stille toverwoud; wij hebben allen eens in eene zalige verbazing de oogen geopend, en de schoone werkelijkheid des levens stroomde over ons. Toen wisten wij niet, waar wij waren en wie wij waren - toen was de geheele wereld aan ons, en wij behoorden aan de geheele wereld. Dat was een eeuwig leven - zonder stilstand, zonder smart. In ons harte was het helder als een lentehemel, frisch als de geur der viooltjes, stil en heilig als een Zondagmorgen.
> En wat stoort dezen goddelijken vrede van het kind? Hoe kan dit

onbewuste en onschuldige bestaan een einde nemen? Wat verdrijft ons uit deze zaligheid der Alleenheid en der Algemeenschappelijkheid, en laat ons plotseling alleen en eenzaam in het donkere leven staan?
Zegt niet met een ernstig voorhoofd, dat het de zonde is! kan dan een kind reeds zondigen? Zegt liever: wij weten het niet en moeten daarin berusten.
Is het de zonde, die de bloesem tot bloem doet worden, en de bloem tot vrucht, en de vrucht tot stof?
Is het de zonde, die de rups tot een pop maakt, en de pop tot vlinder en de vlinder tot stof?
En is het de zonde, die het kind tot man maakt, en den man tot grijsaard en den grijsaard tot stof? En wat is stof? Zegt liever: wij weten het niet en moeten daarin berusten.
Toch is het zoo schoon, terug te denken aan de lente des levens, terug te blikken in zijn binnenste, zich te herinneren. Ja ook in den zoelen zomer, in den droeven herfst en in den kouden winter des levens heeft men nu en dan een lentedag, waarop het harte zegt: “Mij is 't te moede of 't lente ware!” zulk een dag is het heden - en ik leg mij neêr op het weeke mosch in het geurige woud, en ik strek de vermoeide leden uit en ik blik door het groene loof omhoog in het oneindige blauw, en ik denk: Hoe was het toch in mijne kindschheid?
Dan schijnt alles vergeten te zijn, en de eerste bladen van het geheugen zijn gelijk aan een ouden huisbijbel. Daarvan zijn de eerste bladen geheel verbleekt, ook eenigzins verweerd en niet geheel zuiver. Eerst, wanneer wij verder bladeren en tot de hoofdstukken komen, waarin Adam en Eva uit het paradijs werden verdreven, begint alles duidelijk, rein en leesbaar te worden. Ja, konden wij nu maar het titelblad met de plaats der uitgifte en het jaartal terugvinden! Maar dat is geheel verloren, en in plaats daarvan vinden wij een netgeschreven blad; dat is onze doopacte, en daar staat het, wanneer wij geboren werden, en hoe onze ouders en peeten hebben geheeten en dat wij ons dus niet hebben te beschouwen als uitgaven *sine loco et anno*.

Ik zal voor 't oogenblik niet verder vertalen; gij kunt na reeds genoeg den stijl en den geest van het boek beoordeelen, ik zou bijna zeggen, den toonaard, waarin het gecomponeerd is.’

- ‘Volkomen!’ zeî mijn vriend Spil; ‘het is erg duitsch.’

- ‘'t Is wel duitsch,’ hernam zijne vrouw, ‘maar het is toch lief, in weêrwil der wijsgeerige vragen.’

- ‘Ik vind het heel gevoelig,’ zeî Constance. - Ik hoop, dat zij het meende; maar 't is ook mogelijk, dat zij 't zeide

om hare reputatie niet bij mij te bederven. Ik was nu eenmaal in eene sentimenteele stemming geraakt, zooals haar vader beweerde, en zij mocht mij geen verdriet doen.

- ‘Ik hoop, dat de herinneringen langzamerhand minder vaag en nevelig zullen worden. De eerste hebben geene gestalte,’ ging Spil voort.

- ‘Ik heb eerbied voor je geheugen,’ antwoordde ik, ‘maar ik betwijfel of je veel van je eerste en tweede jaar onthouden hebt. Mijn auteur weet er ten minste nog iets van. Hij herinnert zich, hoe hij voor de eerste maal de sterren zag, terwijl hij op moeder's schoot lag; hoe hij in 't gras speelde en hoe een zwerm kleine beestjes zijn gezicht bedekte; welke pijn de muggebeeten hem veroorzaakten en hoe zijn moeder de pijn verzachtte door een struik vochtige viooltjes. Hij herinnert zich den eersten indruk van het Paaschlied en de helder verlichte kerk en de aandachtige menigte, en tusschen dat alles zweeft voor hem een lief en vriendelijk moedergelaat, een tuin, een wijngaard en een oud eerwaardig prentenboek, en dat is alles, wat hij nog heeft kunnen terugvinden op de eerste, bijnauitgewischte bladen van zijn geheugen. Dan echter wordt het schrift leesbaarder en de herinneringen nemen een bepaalden vorm aan; de personen en gebeurtenissen teekenen zich duidelijk af, en de opmerker weet zich beter rekenschap te geven van zich zelven en van de wereld om hem heen, van zijne huisgenoten, maar bovenal van de v r e e m d e m e n s c h e n ; de vreemde menschen, die zulk een gewichtigen invloed op zijn leven zullen uitoefenen.

In de kleine duitsche residentieplaats, die vermoedelijk het midden hield tusschen eene stad en een dorp, verhief zich tegenover de kerk een statig slot met torens en gewelven, aan welks hoofdingang twee soldaten te paard op schildwacht stonden. In zijn tweede herinnering beschrijft hij ons, hoe hij als zesjarige knaap voor 't eerst door zijn vader werd medegenomen naar het kasteel; hoe hij de vorstin om den hals viel, en hoe zijn vader hem daarover bestrafte en al de aanwezigen hem hadden uitgelachen. Dat was voor hem een treurige dag! Hij leerde het onderscheid kennen tusschen vreemde menschen, die men niet mag liefhebben, en tusschen bloedverwanten; het was zijne eerste bittere les in levenswijsheid. Ik zou nu gaarne de dichterlijke beschouwingen voor u vertalen, waarmede hij deze tweede herinnering besluit, indien ik niet vreesde, u daardoor de lezing van

het boek te bederven, want juist in deze beschouwingen schuilt zijne bekoorlijkheid, zijne aantrekking en zijne verkwikkende kracht.'

- 'U moest het toch maar doen,' vleide Constance.

- 'Ik zal het niet doen,' antwoordde ik, ik hecht er te veel aan, dat je het boek-zelf aandachtig leest, en ik ben daarvan niet zoo zeker, als ik je vooraf de mooiste stukken voorlees; en daarbij zou ik nooit aan het einde van mijn verhaal komen. - De donkere wolk dreef bij den zesjarigen spoedig voorbij; hij kwam nu zeer dikwijls op het kasteel om met de kinderen van den vorst, met de jonge prinsjes en princesjes te spelen. Dat waren voor hem gelukkige dagen; het mooiste speelgoed, dat hij kon begeeren, mocht hij nu het zijne noemen, want zijne denkbeelden omtrent eigendom waren zeer onnauwkeurig. Hij was een onbewuste communist en het duurde lang, eer zijne begrippen over het Mijn en Dijn tot volkomen helderheid waren geraakt. Eene nieuwe gestalte treedt nu in zijne herinnering op den voorgrond, de dochter van den vorst, de kleine gravin Maria. Langzaam treedt zij uit het duister te voorschijn, aanvankelijk als een luchtige schaduw, die meer en meer aan vorm en uitdrukking wint, nader en nader tot hem komt en eindelijk voor zijn ziel staat als de Maan, die plotseling in een stormachtigen nacht de wolkensluijer over haar hoofd terugwerpt. Zij was steeds ziek, lijdend en zwijgend en zij werd steeds op een rustbed in de speelkamer gedragen, maar welk eene liefelijke, zachte, reine verschijning was zij in haar wit kleed, met haar bleek gelaat, hare donkere, ondoorgrondelijke oogen, en hare magere gevouwen handtjes! Zoo gingen jaren voorbij. Het kind was een knaap geworden. Een aandoenlijk tooneel had in de speelkamer plaats. Op een warmen voorjaarsdag werd zij weder in de kamer gedragen. Het was haar geboortedag en zij was dien morgen geconfirmeerd geworden. Zij meende nu gerust haar einde te mogen afwachten, maar vóor zij heenging wenschte zij aan hare broeders en zusters eene gedachtenis te schenken. Zij nam de vijf ringen, die zij aan hare vingers droeg. - Als ik nu eens ontrouw werd aan mijn voornemen en weder een fragment voor u vertaalde?

> En den vierden ring gaf zij aan den jongsten prins, en zij kuste ze allen toen zij hun de ringen gaf. Ik stond er bij en staarde onafgebroken op hare witte hand en ik zag, dat zij nog een ring aan

den vinger had; maar zij boog zich achterover op haar rustbed en scheen vermoeid. Daar ontmoette mijn oog het hare en - luide als de oogen van kinderen spreken - moest zij wel verstaan wat in mij omging. Den laatsten ring had ik veel liever niet gehad, maar ik gevoelde, dat ik een vreemde was, dat ik niet tot de haren behoorde, dat zij mij niet zoo lief had als hare broeders en zusters. Ik gevoelde eene zekere pijn in mijne borst alsof een ader sprong of eene zenuw scheurde - en ik wist niet, naar welke zijde ik heen zou zien om mijne smart te verbergen.
Zij echter richtte zich op en legde hare hand op mijn voorhoofd en zag mij zoo diep in de oogen, dat ik gevoelde dat er geene gedachte in mij was, die zij niet zag. Langzaam trok zij den laatsten ring van haren vinger en gaf hem mij en zeide: ‘Ik wilde dien met mij nemen, wanneer ik van u wegging, maar het is beter, dat gij hem draagt en aan mij denkt, wanneer ik niet meer bij u ben. Lees de woorden, die op den ring geschreven staan: Z o o a l s G o d w i l. Gij hebt een wild en een week hart. Moge het leven het breidelen, maar niet verharden.’ En daarbij kuste zij mij als hare broeders en gaf mij den ring.
Wat er toen al in mij omging, dat weet ik waarlijk niet. Ik was toen reeds opgegroeid tot knaap, en de schoonheid van de lijdende engel was niet zonder invloed op mijn hart gebleven. Ik beminde haar, zooals een knaap kan beminnen, en knapen beminnen met eene innigheid, waarheid en reinheid, die slechts weinigen in den jongelings- en in den mannelijken leeftijd bewaren. Maar ik geloofde, dat zij behoorde tot de v r e e m d e m e n s c h e n, aan wie men niet mag zeggen, dat men ze lief heeft. De ernstige woorden, die zij tot mij sprak, verstond ik nauwelijks; ik voelde slechts, dat hare ziel zoo nabij was aan de mijne, als twee menschenzielen kunnen zijn. Alle bitterheid was uit mijn hart verdwenen; ik voelde mij niet meer alleen, niet vreemd, niet uitgesloten, maar met haar, bij haar en in haar. Toen dacht ik, dat het voor haar eene opoffering was mij den ring te geven, en dat zij hem liever in het graf had medegenomen. En er trad een gevoel voor mijne ziel, dat ieder ander gevoel terugdrong en ik zeide met bevende stem: ‘Den ring moet-gij behouden, wanneer gij hem mij wilt schenken. Want wat van u is, dat is van mij.’ Zij zag mij een oogenblik verwonderd en nadenkend aan. Toen nam zij den ring, stak hem aan haar vinger, kuste mij nogmaals op het voorhoofd en zeide langzaam tot mij: ‘Gij weet niet, wat gij zegt. Leer u-zelf verstaan... en gij zult gelukkig zijn en velen gelukkig maken.’

Ik zag met welgevallen mijn auditorium aan. Het jonge meisje was aangedaan; Mevrouw Spil luisterde met gespannen

aandacht en zelfs op het gelaat van haren echtgenoot was de onheilspellende spotachtige glimlach geheel verdwenen.

- Mij dunkt, zeî ik, ‘de proef om u een weinig te germaniseren, wordt aanvankelijk met geen slechten uitslag bekroond. Vergunt mij nu zonder vertaling voort te gaan met mijne geschienis. - De jonge held dezer liefelijke idylle stel ik mij voor als den zoon van den predikant der plaats. Zijne verhouding tot de kinderen van den vorst maakt zulk eene onderstelling waarschijnlijk. De schooltijd was voorbij, en de eerste jaren van het studentenleven waren voorbij, en bij het verdwijnen van menigen schoonen levensdroom was hem slechts dit éene bijgebleven: geloof aan God en aan de menschen. Gedurende de zomervacantie kwam hij terug in het ouderlijke huis. Reeds sedert vele jaren was hij niet meer op het kasteel geweest. De vorstin was gestorven; de vorst had de regeering nedergelegd en zich in Italië gevestigd; de oudste prins was tot regent aangesteld. Maar ofschoon de jongeling haar sedert zijne kinderjaren niet meer had gezien, er ging geen dag voorbij, dat hij niet aan Maria dacht. Haar beeld zweefde steeds voor zijn geest; zij was de ziel en het richtsnoer van zijn leven; zijn geheel beter- Ik behoorde aan haar, zijn denken was eene samenspraak met haar geworden; zij was zijn goede engel.

Op zekeren dag ontving de jonge man een brief van de gravin Maria, in het engelsch geschreven, waarin zij hem uitnoodigde haar in de zwitsersche boerderij te komen bezoeken. De ontmoeting der beide oude vrienden, hunne stelling tot elkander, hunne gedachten en gesprekken kunnen slechts genoten worden door hen, die zich van het laatste spoor van cynisme hebben weten te ontdoen. De hoogste verhevenheid en de reinste poëzie zijn zoo gemakkelijk in een belachelijk daglicht te stellen, wanneer de verbeelding onrein en het gemoed verhard en koud is geworden. Van de stemming van het oogenblik hangt soms de indruk af, dien dergelijke beschrijvingen op ons maken; wat ons in het eene uur tot zachten weemoed stemt, kan wellicht in een ander ons tot een glimlach verleiden. Wie eene elegie als deze Duitsche liefde lezen en smaken wil, bereide zich tot de lectuur met heiligen ernst vóor, en late alle herinnering aan de figuren, waarin hij de liefde in andere boeken heeft zien belichamen, varen. Blijft eene of andere ondeugende en onzuivere reminiscens hem bij, zij zal hem parten spelen, Het komt mij voor, dat de lezer van dit boek

niet ongelijk moet zijn aan eene bruid, die in de stilte harer binnenkamer zich voorbereidt tot de ernstige plechtigheid, die haar wacht. In zulk eene stemming moeten deze Herinneringen worden gelezen; er moet harmonie zijn tusschen de ziel, die haar geschiedenis schrijft en de ziel, die ze in zich opneemt.'

- 'Koster is er zelf een Germaan door geworden,' merkte Mevrouw met een zweem van ironie aan.

- 'Hij is er een Germanisme door geworden,' bekrachtigde Spil.

- 'Hoe kan u zoo iets zeggen, papa?' zeî Constance, mijne partij trekkende, 'ik vind, dat Mijnheer zoo allerliefst den geest van het boek teruggeeft.'

- 'Zooals je, zonder 't te hebben gelezen, vermoedt!' verbeterde papa.

- 'Spil! Spil!' mocht ik zoo met mijn gewone goedhartigheid het hoofd schuddende zeggen, 'aan je juridische bekwaamheid breng ik gaarne hulde, maar om je zin voor poëzie geef ik geen pijp tabak.'

- 'Met een variant heeft de graaf van Zuylen aan mijn ex-collega Godefroi hetzelfde gezeid,' hernam mijn oude vriend.

Ik wist daarop niets te antwoorden; dat gebeurt mij meestal als iemand eene aardigheid zegt, die ik niet heb zien aankomen. Ik achtte het dus voor mijne contenance het best, om voort te gaan alsof er niets gebeurd ware.

- Ik zou een goed deel van het boek moeten vertalen, indien ik u de beschrijving der samenkomsten van de beide jongelieden wilde wedergeven. Die samenkomsten hadden gedurende eenige weken geregeld iederen avond plaats; maar hoe weinig werd daarin van liefde, of laat ik beter zeggen: van verliefdheid gesproken; hoe bewogen zich hunne gedachten en gesprekken in een ideëelen kring, in het gebied der poëzie en van het gevoel! Er had eene uitwisseling van levenservaringen, van gewaarwordingen en gemoedsaandoeningen tusschen hen plaats; zij deelden elkander hunne innigste gedachten en beschouwingen omtrent de menschheid en de maatschappij, de zedeleer en den godsdienst, de letterkunde en de kunst mede. Rückert, Wordsworth, Arnold, Shakspeare en Göthe, de 'deutsche Theologie' en de italiaansche schilderschool vormden de stoffe van hun onderhoud. Hij las haar schoone gedichten, hij speelde haar liefelijke melodiën voor. Ik heb mij hunne verhouding kunnen begrijpen en als natuurlijk en waar de schil-

dering aangenomen van de wijze, waarop deze jonge man en deze lijdende, adellijke jonkvrouw samen verkeerden. Niet even gunstig denk ik over de onderwerpen, waarover zij zich onderhielden; zij zijn, dunkt mij, te abstract en op den zelfkant van het pedantisme. Ik veronderstel bij de jonge gravin een geest, door lijden en nadenken gerijpt, door vele en ernstige lectuur gevormd, maar zelfs bij de hoogste mate van beschaving had ik liever gezien, dat zij zich meer op het gebied der rein-menschelijke gevoelens dan op dat der godgeleerdheid en wijsbegeerte hadde bewogen. Ziedaar een germanisme, waarvoor ik de oogen niet sluit, al zou ik u ook tot het laatst toe tegenspreken, dat de gelijke gesprekken onmogelijk zijn. Ik acht ze zelfs zeer mogelijk en waarschijnlijk bij de instinctmatige huivering om datgene uit te spreken, wat allermeest beider hart vervulde.

Wij maken nu kennis met eene andere figuur; met den ouden doctor, den hofraad. Hij was de vriend en de verzorger van ziel en lichaam van de geheele kleine stad. De hofraad was een flink en krachtig man met vriendelijke lichtblauwe oogen en wit haar. Hij hield het midden tusschen een hoveling en een geleerde. Deze oude hofraad kwam op zekeren morgen zeer vroeg bij onzen jongen vriend. Hij vertelde hem, dat hij den geheelen nacht bij de gravin Maria was geweest, die ernstig ongesteld was geworden; dat die ongesteldheid z i j n e schuld was en dat, zoo haar leven hem dierbaar was, hij haar niet weêr moest zien en zoo spoedig mogelijk op reis moest gaan. De beschrijving, die ons van den gemoedstoestand van den jongeling na deze plotselinge mededeeling wordt gegeven, behoort tot de meest aangrijpende van het boek. Zijn eigen hart werd hem nu eerst ontdekt. Welk een zondvloed van gedachten overstroomde zijn brein; droomen van hoop en van geluk wisselden af met de somberste wanhoop, bij de overweging der hinderpalen, die zijner liefde in den weg stonden. Daar ik zie, dat Constance van nieuwsgierigheid brandt, om iets van den gemoedstoestand van den jongen man te vernemen, zal ik mij laten verleiden tot de volgende vertaling:

Hoe meer ik de verschijning, die voor mij stond, beschouwde, des te meer ontdekte ik overal de edele schoonheid harer vormen en de zielvolle diepte van haar geheele wezen, o Welke zaligheid was mij zoo nabij geweest, en diende dat alles slechts om mij het toppunt van alle aardsch geluk te toonen en mij daarna voor eeuwig uit te stooten in de vlakke zandwoestijn des levens! o Hadde ik nooit

vermoed, welke schatten de aarde verbergt! Maar eenmaal te beminnen, en dan voor altijd alleen te zijn; eenmaal te gelooven, en dan voor altijd te vertwijfelen; eenmaal het licht te zien en dan voor altijd blind te worden, dat is eene foltering, tegen welke alle menschelijke folterkamers in het niet verzinken. Zoo bruischte de wilde jacht mijner gedachten voort, tot eindelijk alles stil werd en de stuivende indrukken zich langzamerhand verzamelden en vestigden. Men noemt deze rust en afmatting wel eens n a d e n k e n ; het is echter een n a s t a r e n . Men gunt aan het mengsel der gedachten tijd, tot alles zich van zelven overeenkomstig eeuwige wetten kristalliseert; men beschouwt het proces als een aandachtig chemicus, en wanneer de elementen een vorm hebben verkregen, dan verwonderen wij dikwijls ons zelven, dat zij en dat wij zoo geheel anders zijn dan wij verwachtten.

Het eerste woord, dat ik sprak, toen ik uit mijn onbewust staren ontwaakte, was: ‘Ik moet van hier,’ en nog in hetzelfde oogenblik zette ik mij neder en schreef aan den hofraad, dat ik voor veertien dagen op reis ging en alles aan hem overliet. Eene verontschuldiging voor mijne ouders was licht gevonden, en 's avonds was ik op weg naar Tyrol.

Ik heb nu wel het slot der beschrijving voor u vertaald, maar met voordacht het schoonste gedeelte overgeslagen, omdat ik u het genot daarvan niet door eene overhaaste en onvolkomene mededeeling wilde bederven. Evenzoo handel ik ten opzichte der bladzijden, waarin de jonge man het gevoel van eenzaamheid en verlatenheid weêrgeeft, dat hem bevangt te midden der trotsche bergnatuur. Dat gevoel bracht hem tot menschenschuwheid; hij vermeed de bedrijvige wereld en besloot op 't laatst 's nachts zijne voetreizen voort te zetten bij het grillige licht van de maan, en zich over dag in zijne kamer op te sluiten. Wij ontmoeten hier een tweede germanisme; eene echt-duitsche uitdrukking der smartelijkste *Sehnsucht*, een fragment van den *Weltschmerzen*, eene fantastische omhelzing van den maneschijn, wondergestalten en wangestalten scheppende van de spitsen der rotsen, van den kloof der ravijnen, van het bergmeer, van de boomen en steenklompen. Ik heb mijne reputatie te lief om zelfs aan u te verklaren, dat ik met deze uiting van het sentiment instem. Ik vind haar overdreven, maar ligt ook aan haar niet de waarheid ten grondslag? Hebt ge zelven nooit dat gevoel van leêgte en eenzaamheid ondervonden, als gij angstig waart en gejaagd na eene smartelijke teleurstelling, een groot ongeluk of eene

wreede scheiding? Hebt gij u niet betrapt op eene soort van afkeer van de vroolijke gezichten der menschen, en hebt gij niet troost voor uwe verlatenheid in het alleen-zijn gezocht? Ik zeg u niet, Spil! dat ik zelf dat alles heb ondervonden, maar durft gij zeggen, dat men het niet ondervindt? - Met al je scepticisme, zie ik met genoegen, dat je me met een hoofdschudden beantwoordt.

Er verliepen weken, waarin hij niets van zijne Maria vernam. Het berouwde hem, dat hij aan het verzoek van den hofraad gehoor had gegeven en haar had verlaten, zonder haar vaarwel te zeggen. Daar herinnerde hij zich plotseling, dat de doctor gezegd had, dat zij zoo spoedig mogelijk naar buiten moest gaan, en dat Maria zelve hem had medegedeeld, dat zij den zomer gewoonlijk doorbracht op haar kasteel in Tyrol. Ik behoef u wel niet te vertellen, dat de herinnering onmiddellijk gevolgd werd door zijne reize naar het kasteel. Inderdaad bevond de jonge gravin zich op het slot, en nauwelijks wetende, wat hij deed, liet hij zich aanmelden bij de engelsche gouvernante, die Maria vergezelde. Maria verlangde hem te zien; zij gevoelde zich sterk genoeg om hem te ontvangen en de gelukkige jongeling mocht zich weder met haar onderhouden, gelijk hij zoo menigen avond had gedaan in de Zwitsersche boerderij. In dit onderhoud heerscht echter een teêrder en smeltender toon dan in de vorige; wèl spreken zij van kunst en van poëzie, van de natuur en van het leven der menschen; maar hunne woorden dragen een meer persoonlijk karakter. De aanleiding van zijn plotseling vertrek, de verklaring, die de hofraad er van gegeven, de smarte, die zij er door geleden had, werpen een inniger tint over dit tooneel, dat flauwelijk door de maan wordt beschenen, die door het hooge spitsboogvenster naar binnen dringt. Extase is het woord, dat naar mijne meening 't best den gemoedstoestand van den jongeling uitdrukt. Was voor hem reeds het licht opgegaan over den aard van het gevoel, dat hem voor Maria bezielde, ook voor deze zou thans het geheim worden verbroken:

> ‘Maria!’ - zeide ik - ‘laat mij in dit verklaard oogenblik, zoo als ik ben, u mijne geheele liefde bekennen; laat ons, waar wij de nabijheid van het bovenaardsche zoo krachtig gevoelen, een bond der zielen sluiten, dien niets meer verbreken kan. Wat ook de liefde zij, Maria! ik heb u lief, en ik gevoel het, Maria! gij zijt de mijne, want ik ben de uwe.’

Gij ziet het: wij zijn thans tot de aarde teruggekeerd; de duitsche liefde neemt eene liefelijke, maar toch eene menschelijke gestalte aan; zij bekent zich te zijn, wat zelfs in hare hoogste en reinste beteekenis, de menschelijke liefde is en wezen moet. Wij kunnen den vorm niet scheiden van den geest, en de verwantschap der zielen kan zonder zinnelijk aantrekkingsvermogen niet worden gedacht. Maar evenmin kan 't ons bevreemden, dat de hemelsche rust en vrede verdwenen bij de verdwijning van den droom. De werkelijkheid trad met hare rechten en plichten, met hare bezwaren en moeielijkheden op den voorgrond. Zij verzette zich tegen de verwezenlijking hunner wenschen. De groote maatschappelijke afstand, die hen van elkander scheidde, hare zwakke gezondheid, ziedaar hinderpalen, die het hun niet gegund zou zijn uit den weg te ruimen. Uit een aesthetisch oogpunt hebben wij ons daarin te verheugen; eene ontknooping, *terre à terre*, zou een dissonant in deze aandoenlijke elegie zijn geweest. Thans bewaart zij tot den einde haar sympathetisch ideëel karakter, en de laatste herinnering brengt ons Maria's innige bekentenis, maar tevens haar afscheid van haren jongen held.

Twee dagen verliepen na het laatste onderhoud; twee dagen, die uit zijn levensboek werden gescheurd. Het bezoek der vorstelijke personen uit de residentie en van den ouden doctor verhinderde hunne samenkomst. Eindelijk bevond hij zich weder bij haar..... maar ik doe nu toch werkelijk beter het boek-zelf te laten spreken:

> Zij zweeg een poos; toen zeide zij: - ‘Misschien is het beter, dat gij den brief van den hofraad niet hebt ontvangen, en dat ik zelve u alles zeg. Mijn vriend, wij zien elkander heden voor de laatste maal. Laat ons in vrede scheiden, zonder klachte, zonder toorn. Ik heb veel misdreven; dat voel ik. Ik heb ingegrepen in uw leven, zonder te bedenken, dat ook een lichte ademtocht eene bloem kan ontbladeren. Ik ken de wereld zoo weinig; - ik geloofde niet, dat een arm, lijdend wezen als ik, u meer dan medelijden zou kunnen inboezemen. Ik kwam u vriendelijk en oprecht te gemoet, omdat ik u zoo lang gekend heb, omdat ik mij in uwe nabijheid zoo gelukkig gevoelde - waarom zou ik het niet ten volle uitspreken? - omdat ik u lief had. Maar de wereld begrijpt en duldt deze liefde niet. De doctor heeft mij de oogen geopend. De geheele stad spreekt van ons; mijn broeder, de regent, heeft aan den vorst geschreven en hij verlangt, dat ik u niet wederzie. Ik heb innig berouw, dat ik u deze smart veroorzaakt heb.

Zeg mij, dat gij mij vergeeft - en dan, laat ons scheiden als vrienden.'

Het komt mij voor, dat in deze verklaring aan het bezadigde proza zijn rechtmatig aandeel is gegeven. Met al het vuur, met al de geestdrift en al de welsprekendheid der liefde tracht echter de jonge man het vonnis te keeren, dat over zijne toekomst aldus werd uitgesproken, en zeker werd nooit door minnaar met klemmender aandrang en met overredender argumenten de strijd der liefde tegen de wereld en het lot gestreden. Ik geloof, dat gij met zeer veel welgevallen de woorden van den jongeling zult lezen, en 't is voor mij eene opoffering ze u niet mede te deelen. Ik heb alleen de bescheiden taak te vervullen, u den uitslag te vertellen, dien, gij zeker reeds gist, maar ook ditmaal zal ik het woordelijk doen:

'Ik ben de uwe,' zeide zij, 'God wil het. Neem mij, zoo als ik ben; - zoolang ik leef ben ik de uwe, en moge God ons in een schooner leven weder samenbrengen en uwe liefde beloonen.'
Ik lag aan hare borst - mijne lippen sloten met een zachten kus de lippen, waarop zooeven de zegen mijns levens had gezweefd. De tijd stond stil voor ons, de wereld om ons heen was verdwenen. Daar drong een diepe zucht uit hare borst: 'Moge God mij deze zaligheid vergeven,' fluisterde zij. 'Laat mij thans alleen; ik kan het niet meer dragen. Tot wederziens, mijn vriend, mijn geliefde, mijn redder!'

- 'Is dit tooneel niet eenigermate in disharmonie met het vorige?' vroeg Mevrouw Spil.

- 'Ik geloof het niet. Was het denkbaar, dat het meisje aan den raad van bloedverwanten en geneesheeren zou blijven vasthouden, waar zóo welsprekend tegen hen werd gepleit, en de pleiter in haar eigen harte de krachtigste bondgenoot vond? En is het niet natuurlijk, dat toen beide den waren naam hadden ontdekt der liefde, die hen voor elkander bezielde, ook de uiting dier liefde eene rein-menschelijke werd?'

- 'Ik ben van uwe meening,' zeî mijn vriend, 'en ik word zelf door de laatste tooneelen meer met uw boek verzoend.'

- 'Als dat de uitwerking is,' zeî Mevrouw, 'dat mijn man tot de duitsche opvatting der liefde bekeerd wordt, heb ik niets meer aan te merken.'

- 'Gij zult ook niets meer hebben aan te merken, Me-

vrouw,' zeide ik, 'als gij verneemt, dat de hofraad in dienzelfden nacht bij den jongeling kwam, om hem haar laatsten groet over te brengen. De gravin Maria was overleden; de aandoening van den vorigen dag had de noodlottige ontknooping harer kwaal verhaast. Haar laatste groet bestond in den ring met de woorden: "zooals God wil," gewikkeld in een papier, waarop stond: "Wat van u is, is van mij. Uwe Maria." - Nu zoa ik u nog kannen ontdekken, in welke verhouding de oude hofraad tot Maria stond, maar ik spaar u dat geheim, het eenige gelijkvloersch-romantische mysterie, dat ik in het boek heb gevonden. Laat ik u daarentegen de laatste noten der finale mogen doen hooren:

> Slechts op een stillen zomerdag zoo als heden, waarop men alleen in het groene woud aan den boezem der natuur ligt en niet weet, of daarbuiten nog menschen bestaan, of dat men alleen, geheel alleen op deze aarde is, dan bespeurt men beweging op den godsakker der herinnering; de doode gedachten staan weêr op, de volle almacht der liefde keert in het hart terug en stroomt over het schoone wezen, dat mij weder aanblikt met hare diepe, ondoorgrondelijke oogen - en dan is het, of de liefde tot millioenen opgelost wordt in de liefde tot die Eene - tot mijn goede engel - en mijne gedachten staan stil voor het ondoorgrondelijk raadsel der eindige en der oneindige liefde.'

- 'Zoo eindigt het boek, Mevrouw, dat ik u en Constance ter lezing aanbeveel. Is zij verlegen met een of ander duitsch woord, dan ben ik steeds tot haar dienst. Maar gij beide moet dat boek lezen om het te genieten, en niet om het te beoordeelen. Want al schrijf ik soms in een kritisch tijdschrift, ik vind het zeer kritiek om het gevoel te kritiseeren. *Je m'en donne à coeur joie*, waar ik het sentiment ontmoet, en geef onbepaald verlof aan alle kritiek. Hoe moeielijk 't u moge vallen, dames! blijft zitten en doet desgelijks!

BERN, KOSTEE JR.

Bibliographisch album.

Onze aardschors in de verschillende tijdperken harer wording: populaire schets der geologie en palaeontologie voor lezers van alle standen. Naar het engelsch van David Page, door A. Winkler Prins. Te Sneek, bij Van Druten en Bleeker.

Zichier de titel van een werk dat de Gids mij ter beoordeeling heeft gezonden. Het is geschreven door David Page, en die naam alleen doet mij met gretigheid het boek openen, want ik heb een zeer groot gedeelte van het weinige dat ik van geologie weet, te danken aan David Page. Ik zal mij echter in de volgende bladzijden bijna niet met dien schrijver bezig houden, die bij al zijne voortreffelijkheden toch nog altijd zich niet volkomen los durft rukken van het oude leerstuk van het centraalvuur, wat wel jammer is. Ik heb het vooral met den vertaler te doen, aan wien ik wel geen verplichting heb, zooals aan Page, maar voor wien ik achting heb, en met wien ik in vele opzichten sympathiseer: behalve naam- en stamverwantschap is er, geloof ik, tusschen den heer Winkler Prins en mij ook geestverwantschap. Doch dit neemt niet weg dat de kritiek hare rechten heeft, en dat ik thans verplicht ben ronduit te zeggen wat ik denk van het bovenvermelde vertaalwerk.

Wij beginnen met het begin, met den titel: onze a a r d s c h o r s . Een boom heeft een schors, een weefsel duidelijk verschillend en afgescheiden van de andere deelen van den stam, het hout bij voorbeeld. Wie leest van een aardschors, moet op het denkbeeld komen dat ook onze aarde een schors heeft, afgescheiden van het binnenste, een schors die men er misschien van kan aftrekken, 't Is zoo niet: onze aarde heeft een korst, zooals brood een korst heeft: de korst is niet het binnenste, en het binnenste is niet de korst, maar niemand zal zeggen waar de eerste eindigt en het laatste aanvangt: zoo ook met onze aarde. Page zelf zegt het, en de vertaler spreekt in het geheele boek ook altijd over de k o r s t der aarde, zelfs het eerste hoofdstuk heet: ‘de korst waarop wij wonen’: waartoe dan dat ongelukkige s c h o r s op den titel?

Op blz. 3 krijgen wij terstond reeds een bewijs van hetgeen ik

boven gezegd heb, namelijk dat Page altijd nog min of meer tot de mannen des vuurs behoort, ten minste als die zinsnede goed vertaald is (ik heb het origineel niet, en kan het dus niet nazien). Wij lezen dáár: ‘bij zoodanige warmtevermeerdering bereikt men spoedig eene diepte, waar alle bekende zelfstandigheden zich in een gesmolten(en) staat of zelfs in dien van gloeijende dampen bevinden.’ Het zou mij zeer verwonderen als Page hier niet vooronderstellenderwijs zegt *als* de warmte zóó toeneemt, dan *moeten* of *kunnen* die stoffen zich bevinden enz. Immers overal in al zijne werken spreekt Page op die wijze over de toeneming der warmte in den bodem, en nergens zegt hij zoo stellig dat de stoffen van het binnenste in den toestand van gloeiende dampen z i j n : niemand weet het, en Page bekent ook dikwijls genoeg dat ook hij niet weet hoe het er uitziet in onze aarde: ik vermoed dat de vertaler hier is *plus royaliste que le roi*.

Blz. 3. De ‘ingewanden’ is de naam die de heer A.W.P. geeft aan alles wat niet tot de aardkorst gerekend wordt: ingewanden met een schors er om! Wij denken bij het woord ingewanden zoo licht aan darmen. Zou 't niet beter zijn te spreken over ‘het binnenste’ en de korst?

Blz. 3. ‘Het zand en het steengruis van het strand is niets dan (als) fijn verdeeld gesteente, afkomstig van de *naburige* rotsen.’ Het zand van ons strand is afkomstig van de Alpen, het Zevengebergte, de Ardennen, enz., dat is van de gebergten waarin de bronnen ontspringen van den Rijn, de Moezel, de Main en vele andere rivieren van Midden-Europa, en van de gebergten waaruit de Maas en andere rivieren van Frankrijk en Belgie voortkomen - als de heer A.W.P. die gebergten den naam van ‘naburige rotsen’ geeft, maakt hij zich, dunkt mij, wel een weinig aan overdrijving schuldig.

Blz. 4. ‘D o o r k n e e d e massa's’ is de naam die de heer A.W.P. geeft aan gesteenten zooals graniet en basalt, die niet in lagen gelegen zijn: doorkneed? door wat of door wien? Op blz. 5 ‘verheffen die doorkneede massa's zich zelfs tot wel-doorkneede massa's!’ Nu, het zijn dan zeker geen ‘z a m e n k l o n t e r i n g s g e s t e e n t e n ’ (blz. 5). Ik vermoed dat dit woord de vertaling moet zijn van het engelsche woord *conglomerate* of van *breccia*. Een zamenklonteringsgesteente zou er kunnen ontstaan als men een dik-vloeibare, brijachtige massa had, die door de eene of andere oorzaak klonterig werd, maar er is geen enkel gesteente bekend dat op die wijze ontstaan is. Conglomeraten en brecciën evenwel zijn twee soorten van gesteenten die n i e t door samenklontering ontstaan, maar doordat grind en gruis en keien aaneengelijmd worden door een kalkig of leemig bindmiddel, en zoodoende een gesteente vormen dat onder den naam van c o n g l o m e r a a t overal bekend is als de inliggende steenbrokken vooraf door water rondgeslepen zijn, en onder dien van b r e c c i a als de

steenbrokken niet geslepen zijn, maar scherpe kanten en hoeken hebben. P o d d i n g s t e e n e n noemen de Engelschen sommige conglomeraten, omdat de keien in de kalkmassa liggen als de pruimen in een *plumpudding*. Waarom hier overal een conglomeraat een zamenklonteringsgesteente moet heeten, begrijp ik niet. Als wij niet de overal gebruikelijke woorden conglomeraat en breccie willen gebruiken, waarom dan, in plaats van het geheel valsche zamenklonteringsgesteente, niet voor conglomeraat g r i n d s t e e n , en voor breccie p u i n s t e e n ?

Blz. 8. ‘Onder een r o t s v o r m i n g verstaan wij de beddingen die in eenig meir, riviermond of zee zijn nedergelegd.’ *Rockformation* staat er zeker in 't origineel, en dat beteekent een g e s t e e n t e , niets anders (het engelsche woord *rock*, gesteente, wordt bijna overal in dit boek vertaald door het woord r o t s !). Page zegt in zin *Handbook of geological terms and geology*: No matter whether in the state of soft and yielding clay, of incoherent sand and gravel, of dull earthy chalk or sparkling marble, of friable sandstone or the hardest granite - all are spoken of as ‘rocks’ and ‘rock-formations’. De lezer van het boek dat wij hier bespreken, zal wel doen met overal waar hij leest rotsvorming (blz. 8), rotslagen (blz. 8), rotsen (blz. 12), rotssoorten (blz. 66) enz., een potlood ter hand te nemen en in plaats van al die rotsen te zetten ‘gesteenten’ - dan eerst wordt het verstaanbaar.

Blz. 9. ‘De oudere gesteenten zijn meer k r i s t a l v o r m i g van bouw dan de jongere(n)’. Als men dit leest, zou men denken dat de jongere gesteenten van vorm waren bijna als prisma's, octaëders, hexaëders enz, en dat de ouderen nog zuiverder gevormde tetraëders, dodecaëders enz. waren. Verbeeld u tertiaire mergel en diluviaal leem in kristalvorm! Dat komt er van als men het woord *cristalline* vertaalt met kristal*vormig* in plaats van met k r i s t a l l i j n : ‘cristalline is, zegt Page, confusedly crystalline, as granite’. Met die vormen van rotsen en kristallen gaat het wonderlijk in dit boek: wij lezen zelfs (blz. 48) van ‘amandelvormige kristallen van kalkspaat’! Ik tart den knapsten kristallograaf uit, een enkel a m a n d e l v o r m i g kristal aan te wijzen. En dan zulke amandelvormige kristallen van k a l k s p a a t , alsof kalkspaat een mineraal was dat in kristallen voorkomt! Koolzure kalk komt in kristallen voor, en een verzameling van vast aaneengeslotene kristallen noemt men een spaat - in dit geval dus kalkspaat, maar in een kalkspaat zit geen enkel amandelvormig kristal, want de kristalvorm van koolzure kalk is een rhomboëder, maar geen amandel.

Blz. 9. ‘Ieder meir, riviermond of zee bevat in zijne bezinkselen de overblijfselen van planten en dieren, die langs de rivieren van het land derwaarts zijn gespoeld.’ Neen, niet *langs* maar *in* de

rivieren, niet er naast, op den oever, maar wel in het water der rivieren v a n h e t l a n d : zijn er ook rivieren van de zee?

Op blz. 13 vinden wij een opgaaf van de gesteenten naar tijdsorde, waarover wij ook een woordje moeten spreken, doch dit stellen wij nog even uit: wij willen eerst nog een paar zonderlinge dingen bepraten. Zoo, bij voorbeeld, is het zonderling dat de heer A.W.P. altijd het duitsche woord *gletscher* (blz. 24) in zijn hollandsch gebruikt, alsof wij niet het woord b e r g i j s bezaten; ik heb er niets op tegen dat wij b.v. den Aargletscher den naam laten behouden dien hij draagt in den omtrek waarin hij voorkomt, maar dan moeten wij ook den naam van den glacier du Rhône niet veranderen. Spreken wij evenwel niet van een speciaal gedeelte van het bergijs, maar van het bergijs in 't algemeen, dan zeker is het zonderling, in plaats van dat uitmuntende hollandsche woord te gebruiken, te spreken over gletscher-ijs en gletschers, alsof wij Pruissen waren - wij zijn, gelukkig, nog niet door Bismarck *annectirt*.

Geijsers (blz. 27) in plaats van Geysers is zeker eene drukfout? ‘Schilden van sommige mikroskopische dieren (blz. 28), zooals de foraminiferen en diatomeën’ - schilden, als van schildpadden? Neen, pantsers noemt men de kwarts- of kalkachtige bekleedselen van die laagsten der levende wezens. ‘De eersten (de foraminiferen) zijn niets anders dan (als) s p a t j e s van dierlijke gelei, de laatste (laatsten) enkel p u n t j e s van plantaardig leven’.... en vier regels vroeger waren beiden, de spatjes en de puntjes, d i e r e n !

Blz. 29. ‘P o l y s t-s c h i l f e r’, dat is de vertaling van *polistingslate* (eng.). *Slate* noemen de Engelschen wat wij l e i heeten: polistingslate = polijst-lei. De heer A.W.P. vertaalt hier *slate* met s c h i l f e r : wij zullen straks zien wat hij zal maken van *schists* en *flagstones* en *tilestones*. Het engelsche *schists* vertaalt hij, om het maar in eens te zeggen, geregeld met schilfers: in hoever dit woord in onze geologische nomenclatuur opgenomen mag worden, willen wij hier niet onderzoeken, maar zeker is het, dat menigeen door dat woord een verkeerd denkbeeld moet krijgen van gesteenten, zooals gneis en korreligkristallijne kalksteen, die er mede bedoeld worden: de Duitschers noemen die gesteenten *schiefers*, en dat woord lijkt wel op onze schilfers, maar het zelfde beteekent het niet. Op blz. 65 lezen wij zelfs van ‘kristalvormige leien en schilfers’ - als iets niet kristalvormig is, dan zeker is zulks een lei of een schilfer - en als voorbeelden daarvan noemt de vertaler ‘leisteen, schilferglimmer, chlorietschilfer’ enz. Schilferglimmer kan niet anders beduiden als een schilferachtig glimmer; nu, zou er wel ooit glimmer gevonden zijn dat niet schilferachtig was? Glimmerschilfer zou kunnen gaan, ook chlorietschilfer, maar mica-lei en talk-lei zijn zeker betere namen voor die gesteenten. En hoe de heer A.W.P. met die schilfers

omhaspelt, blijkt onder anderen op blz. 13, waar hij van k r i s t a l s c h i l f e r spreekt, en zeker het best op blz. 77 en 78: op de laatste noemt hij zijn schilferglimmer van blz. 65, mica-schilfer; en op de eerste lezen wij dat de oudste gesteenten van het laurentiaansche stelsel van Amerika grootendeels bestaan uit ‘kristalvormig schilfer, voornamelijk *gneissoïde* of *hoornblende*’. *A gneissoïde rock* beteekent een op gneis gelijkend of een gneisachtig gesteente, en hoornblende is niet een gesteente, maar een mineraal, een samenstellend bestanddeel van sommige gesteenten, zooals syeniet, hoornblende-lei enz. En wat er staat in het oorspronkelijke voor het woord dat op blz. 78 met mergel vertaald is, begrijp ik niet: m e r g e l in de High-lands van Schotland? bij gneis en kwartsrots en micahoudende leien? bij gesteenten die een belangrijke metamorphose ondergaan hebben, zoodat zij kristallijn zijn geworden?

Blz. 31. Hier leest men dat er *geen andere kracht* dan die van het vulcanismus of van het onderaardsche vuur bestaat, waaraan wij de opheffingen en dalingen der aardkorst kunnen toeschrijven. 't Is mij onbegrijpelijk dat de heer A.W.P. dit nog durft te schrijven in 1867, want dat Page het zegt, moet ik betwijfelen: Page weet te goed dat er behalve het vuur nog andere krachten zijn die in de aardkorst werken. Maar zelfs al stond het zoo in het origineel, dan mocht men van den heer A.W.P. verwachten dat hij, indien hij den tekst niet wilde veranderen, ten minste in een noot protest aangeteekend had tegen zulk een dwaze bewering. Of is er geen groote kracht werkzaam in en op de aardkorst, een kracht die men h e t w a t e r noemt, een kracht waardoor holen uitgeknaagd worden in de korst, zoodat de bovenliggende aardlagen zakken, en dus dalen en laagten vormen tusschen de hoogten? Of is er geen kracht die gesteenten oplost en afknabbelt en afknaagt, en wegvoert naar de zee, en zoodoende groeven en sleuven spoelt in de aardkorst, zoodat er hoogten komen naast die waterwegen? Of is er geen kracht die de strandrotsen afknaagt en het land terugdringt, een kracht die zelfs niet luistert naar het ‘tot hiertoe en niet verder’ van granietbergen en basaltrotsen? Of hebben er geen verschuivingen en glijdingen plaats in de aardkorst, zoodat de lagen buigen en knakken, en bergen en dalen vormen? Of is er geen zijdelingsche drukking waardoor geheele reeksen van gesteenten worden opgestuwd tot bergtoppen en bergruggen? Maar genoeg: wie niet geheel een vreemdeling is op het gebied der aardkunde, zal met medelijden moeten glimlachen als hij leest: er bestaat geen andere kracht dan (als) die van het vulcanismus! En als wij dan de noot van blz. 39 lezen, dan vragen wij onwillekeurig: hoe heb ik het nu? Op blz. 31 was er geen andere kracht bekend als die van het vulcanismus, en hier staat woordelijk het volgende:

‘De aandacht van den lezer kan niet te sterk gevestigd worden op het feit, dat alle bestaande bergketenen hare gedaante meer verschuldigd zijn aan oplossing en vernieling van buiten, dan aan opheffing en ophooping van binnen. Wanneer wij een berg aanschouwen, dan denken wij ongetwijfeld in de eerste plaats aan opstuwing en ophooping, maar een weinig nadenken zal ons spoedig tot andere gedachten brengen. Alle oude landen zijn bij herhaling onder de zee bedolven geweest en hebben bij elke opheffing en verlaging de vernielende werking ondervonden der golven en getijen. Daarenboven hebben sedert hunne jongste opstuwing regenvlagen, vorst en vloeden onophoudelijk de verweering, vernieling en afbrokkeling in de hand gewerkt, en wel zoo zeer, dat de oudere bergketenen slechts een gedaante vertoonen van 't geen zij vroeger waren. De vulkanische kracht moge de gedaante van een land op eene ruwe wijze bekappen, straks komen de krachten van den dampkring en van het water als kunstkeurige beeldhouwers, die er de laatste hand aan leggen, - de laatste, maar nooit de allerlaatste.’

Op blz. 31 lezen wij van ‘het waterigste zand dat veranderen zal in den digsten zandsteen’. Waterig zand? wat is dat? een hydraat van kwarts toch niet? Dat waterige zand is toch vast iets anders als het d r i j f z a n d van blz. 59, het h o l l e z a n d van bl. 111, en het w e e k e zand van blz. 176. Ik heb gezocht naar eene beschrijving van waterig zand, van zand dat drijft (op het water?), van zand dat hol is, en van zand dat week is, maar te vergeefs. Misschien is dat waterige en drijvende en holle en weeke zand wel te voorschijn gekomen uit ‘den put in het zandig(e) gewest, waarvan wij (Page of A.W.P.?) eens het graven *bespied* hebben!’ (blz. 275) Verbeeld u David Page die het graven van een put bespiedt, als wijlen koning David Bathseba bespiedende van zijn dak! Tusschen dat drijfzand ligt (blz. 59) ‘een strandconglomeraat zooals het door de mineralogen genoemd wordt’. Niet door de mineralogen: die bemoeien zich wel met de mineralen, maar niet met de gesteenten als gedeelten van de aardkorst - door de geologen wordt het zóó genoemd.

Blz. 33. Wij spreken nu toch over zand: zand is, ieder weet het, kwarts, en kwarts is kiezelzuur, maar wat een k i e z e l i g e h e l l i n g is - wie weet het? Een hellend gesteente dat uit kwarts (kiezelzuur) bestaat? Doch er staat: ‘De ruwe en kiezelige helling der bergen is’ enz., en daaruit moeten wij begrijpen dat alle hellingen ruw en kiezelig zijn. Nu, er zijn kalk- en leemgesteenten genoeg die in 't geheel geen spoor van kiezelzuur of kwarts bevatten, en toch wel degelijk hellingen van bergen vormen. Maar er zijn niet slechts kiezelige hellingen, ook zijn er ‘kiezelachtige zoomen’ (blz. 130) en ‘kiezelachtige zamenklonteringen’ (blz. 131) en ook is er ‘kiezel-

achtig zandsteen' (blz. 81) en er zijn 'kiezelhoudende bronnen' (blz. 27) en 'kiezelachtige ligchaamsbekleedselen' (blz. 28), ja zelfs 'kiezel- of *keisteen*achtige afscheidingen' (blz. 278) en bij al die woorden mocht wel een verklaring staan, want door het eene worden keisteenen, door het andere wordt kwarts, door het derde gruis, door het vierde kiezelzuur enz. bedoeld.

Blz. 54. Hier krijgen wij al weder een staaltje wat het vergode vulcanismus doet: 'het heeft de scheuren der steenachtige korst van zoodanige stoffen voorzien, die onder den naam van "dykes" en "faults" de doorzijpeling der wateren onder de oppervlakte verhinderen' enz. Als ik goed lees en wel begrijp wat hier gezegd wordt - maar ik twijfel of ik wel goed lees en wel goed begrijp - dan zijn er s t o f f e n die den naam dragen van d y k e s en van f a u l t s . Het is hier de plaats niet om uitvoerig te verklaren wat dykes en faults zijn; slechts een enkel woord hierover. *Dyke* is een schotsch woord, dat een muur of een omheining beteekent, en door de engelsche geologen gegeven wordt aan op muren gelijkende gesteenten van vulkanischen oorsprong, waardoor de bovenliggende lagen verdrongen, opgeheven of verschoven geworden zijn, en die, als de in lagen liggende gesteenten door verweering verwijderd zijn, soms als muren boven de oppervlakte uitsteken. *Fault* is de engelsche geologische term voor een perpendiculaire scheur in de lagen, vergezeld van eene verplaatsing van de beide gedeelten. Zoo kunnen de lagen aan de eene zijde van een fault soms verscheidene ellen hooger liggen dan aan de andere, en tevens in helling van elkander verschillen. Zóó heb ik altijd de termen *dykes* en *faults* begrepen, doch dat het stoffen zijn, leer ik hier voor het eerst! En onbegrijpelijk is het mij ook hoe zulke dykes en faults 'de doorzijpeling der wateren onder de oppervlakte kunnen verhinderen', ik meende altijd dat een scheur in de lagen en een verschuiving der lagen juist de grootste aanleidingen tot het dringen van het water in den bodem waren. Maar gesteld, het is zóó: zij verhinderen de doorzijpeling, de wateren dringen dus niet in den grond, hoe is 't dan mogelijk 'dat zij er in duizende verfrisschende en levenwekkende stroomen uit te voorschijn treden', zooals wij hier lezen? 't Zal misschien wel aan mij liggen, maar ik moet bekennen, dat alles is mij onverklaarbaar.

Op blz. 58 staat: 'Zoodat modder en leem in leijen worden herschapen'. Ook dit leeren wij hier voor het eerst, namelijk dat m o d d e r tot lei kan overgaan. Of is 't een vergissing, en staat er in het engelsch ook misschien *mud* = slijk?

Blz. 79. Hier lezen wij van den Eozoön canadense. De heer A.W.P. heeft zijn best gedaan om de wetenschappelijke namen van dieren en planten die in zijn werk voorkomen, zooveel mogelijk te

vertalen: of dit nuttig is of niet, willen wij nu niet onderzoeken: wij bepalen ons slechts om te zeggen dat hij den Eozoön noemt het ‘schemerdier van Canada’. Het d a g e r a a d s d i e r zou zeker beter zijn; als men van schemering spreekt, denken negen en negentig van de honderd aan de avondschemering, natuurlijk. Hier echter beduidt *eos* zeker de morgenschemering, de dageraad, en niet de avondschemering. Doch dat schemerdier is lang zoo opmerkelijk niet als een nieuwe orde van dieren die wij hier voor het eerst leeren kennen. Ik zal u straks zeggen hoe die orde heet: eerst een korte herinnering. 't Is zeker dertig jaar geleden dat een toen zeer bekend schrijver een boek uitgaf, waarin gesproken werd over een cupidootje zittende op een botervlieg: de man was geen insektenkenner, en vertaalde het engelsche *butterfly* eenvoudig met botervlieg. Het heugt mij nog zeer goed, hoe men zich in die dagen vroolijk maakte met die botervlieg: zeker wel een beetje ten onrechte, want Boudewijn was eigenlijk niet gehouden om precies te weten dat de Engelschen butterfly zeggen tegen een vlinder. Hier is de zaak anders: de heer A.W.P. - zijn geschriften getuigen het overvloediglijk - is een man die in 't geheel geen vreemdeling is op het gebied der natuurlijke historie, hij verstaat engelsch, hij is gehouden te weten dat in onze taal de schaaldieren niet heeten.... korstdieren. Schaaldieren, zeggen Prof. van der Hoeven, Prof. Harting, Dr. Snellen van Vollenhoven, Dr. Lubach, kortom allen die in onze taal over die dieren spreken, maar de heer A.W.P. alléén noemt hen k o r s t dieren. *Krustthiere* zeggen onze oostelijke buren, en dat is zeker de oorsprong van A.W.P.'s korstdieren. Ik meen zelfs te mogen gelooven dat de heer A.W.P. dit woord opzettelijk gebruikt en niet bij vergissing: hij herinnere zich zekere gecorrigeerde proef tijdens het drukken van zijne vertaling van Hartwig's *Leben des Meeres*. Doch dit is het halen van een oude koe uit de sloot, en dat is volgens den Schoolmeester onfatsoenlijk.

Het zooeven besprokene heeft mij tot blz. 13 teruggevoerd: op die zelfde bladzijde leest men van ‘zechsteenkalk’, alsof zechsteen niet altijd een kalkgesteente is, en op blz. 195 lezen wij dat er in de triasgroep een gesteente voorkomt dat ‘zerksteen’ heet, een gesteente onbekend bij de geologen. Men kan, als men wil, van bijna alle gesteenten wel zerken maken. Of is dit een drukfout voor zechsteen? Op blz. 197 lezen wij dat in de lias (hier leias geheeten) ‘hardsteen’ voorkomt. Hardsteen is de naam dien de steenhouwers en architecten geven aan het gesteente waarvan, bij voorbeeld, onze meeste stoepsteenen gemaakt worden, dat is aan het gesteente dat de geologen b e r g k a l k heeten of soms kolenkalk, een gedeelte van het steenkoolstelsel, maar niet van het jurastelsel, waartoe de lias behoort. Als het zóó gaat met de namen der gesteenten, dan e r l a n g e n (blz. 112)

wij zeker nooit een goede geologische nomenclatuur. Erlangen - hoe komt zoo'n leelijk germanismus toch in een vertaling uit het engelsch? Trouwens, het is het eenige niet: bezinking (blz. 57) deze of gene (blz. 67) gevoegelijk (blz. 67) tweeschalige (blz. 85) de mars (blz. 107) het woud (blz. 107) en anderen.

Op blz. 85 worden de schelpdieren verdeeld in tweeschalige(n) en eenschalige(n). Schelpdieren hebben geen schalen, wel schelpen: de dierkundigen verdeelen de schelpdieren in eenkleppigen en tweekleppigen.

De schelpen brengen mij als van zelf op de 'schelpenheuvels' (blz. 91) die op blz. 301 'schelpheuvels' heeten, en waarbij tusschen ( ) ter verduidelijking staat 'de k ö k k e n -m ö d d i n g der Denen'. Het kan er waarlijk niet door dat wij hier dit woord zóó gespeld zien; een Franschman, Engelschman of Duitscher mag het te vergeven zijn als hij woorden uit vreemde talen radbraakt, maar een Nederlander dient de taal van zijne vier buren ten minste te kunnen verstaan. De Denen zeggen Kjökken-möddinger. Van den heer A.W.P. mag men verwachten dat hij zulke algemeen bekende woorden naslaat voor dat zij gedrukt worden, want zijn naam heeft een goeden klank bij ons volk en zijne werken worden gelezen. Als hij zich een weinig op het deensch gelieft toe te leggen, zullen wij zeker in zijn volgende geschriften ook niet meer lezen, zooals hier op blz. 281, Faröe-eilanden. Ö of öe = eiland, öer = eilanden. Als men Faröe-eilanden schrijft, moet men ook schrijven Ile de Bourboneiland, Nordernei-eiland, Schiermonnikoog-eiland, het friesche *oog* of *eag* of *ey*, is het deensche *öe*, het hollandsche *eiland*.

Zeer ongewoon is de spelling van kangorou, kakedoe, op blz. 120, en mamouth, op blz. 266, en zeer onduidelijk zijn de woorden 'leembanden en zwarte banden', op blz. 164, en 'zwart band', op blz. 172. Als er ergens eene verklaring noodig is, dan zeker hier: iemand die geen geoloog is, zal uit die woorden niet begrijpen dat daarmede de leemijzersteenklonters bedoeld worden, die in beddingen in de steenkoollagen voorkomen, zooals kwartsklonters in het krijt, leemijzersteenklonters die bijna zonder uitzondering gevormd zijn rondom een bewerktuigd voorwerp, hetzij rondom een stuk varenloof, zooals van een *Alethopteris*, of rondom brokken van den *Archegosaurus Decheni*, of het meest rondom visschen, vooral *Amblypterus nemopterus* en *Palaeoniscus Eislebensis*. Die klonters worden door de schotsche en engelsche steenkoolwerkers *clay-iron-stone* en *black bands* genoemd: als men zulk een klontert klooft, vindt men er het dier of de plant in.

Blz. 201. 'Labyrinthodon (kronkeltand)' doolhoftand?

Blz. 210. 'Sir Lyell' - schrijven de Engelschen niet altijd na het woordje *sir* den voornaam voluit: Sir Charles Lyell?

Blz. 211. 'Tijdens de quaternaire vormingen', zal wel een drukfout zijn voor 'tijdens het quaternaire tijdvak'.

Blz. 230. Als de heer A.W.P. het woord gletscher niet vertaalt, heeft hij volkomen gelijk met ook het woord moraine niet te vertalen, maar waarom dan *Firn* of *Névé* vertaald met kruinsneeuw. S t e e n d i j k is een goed hollandsch woord voor moraine.

Blz. 263. Wat is rotsen-leem? Ik kan niet raden wat hier in het origineel staat.

Blz. 275. ‘Opgestuwde banken’, is dat de vertaling van het engelsche *raised beaches? Beach* noemen de Engelschen dat gedeelte van het zeestrand dat door den vloed bedekt en door de eb droog gelaten wordt. Raised beaches zijn ‘opgehevene stranden’ en niet opgestuwde banken, of ‘voormalige zeeboorden’ zooals hier staat: alle voormalige ‘zeeboorden’ zijn volstrekt niet tevens opgeheven.

Blz. 376. Hier lezen wij dat ‘de vlakte of pampa van Taramugal blijkbaar een zoutmeir is geweest, en hoogstwaarschijnlijk een gewrocht der vulkanische krachten’. Dat de pampas en llanos van Amerika eens met zout water zijn bedekt geweest, is vrij zeker, en wordt aangetoond door het zoutgehalte van den bodem dier groote vlakten, maar dat vulkanische krachten dat zout in den bodem gebracht hebben, is te dwaas om van te spreken. Als men in plaats van zout lava of trachiet of basalt of graniet in die vlakten vond, zou men eenige redenen hebben om aan vulkanische krachten te denken: de grond der pampas bestaat uit pampasleem, een echt bezinksel uit het water. Pampasleem is min of meer zouthoudend en met zand gemengd: maar of het daarom een ‘zoutmagazijn’ is, zooals wij hier leeren, is de vraag. Trouwens er zijn volgens den heer A.W.P. in Amerika niet slechts zoutmagazijnen, maar ook ‘guanomagazijnen, de uitwerpselen van zeevogels die onder een wolkeloozen hemel sedert eeuwen zijn o p g e t a s t , en die allen (wat? de magazijnen of de uitwerpselen?) van duidelijken oorsprong zijn’. Zou men niet meenen, dit lezende, dat men dáár pakhuizen voor zout en guano gebouwd had?

Op blz. 309 wordt gezegd, sprekende over den afkomst van den mensch uit het dierenrijk: ‘wij weten wel dat vele geologen terugdeinzen voor dit getuigenis van 's menschen vorming, en dat zij eene ongewone prikkelbaarheid aan den dag leggen,’ enz. Neen, niet v e l e geologen deinzen terug voor dit getuigenis; 't zijn juist de geologen die overtuigd zijn dat de mensch van heden verschilt van zijn voorvader tijdens het tertiaire tijdvak of nog vroeger. Vraag het Page, Lyell, Rigollot, Schaafhausen, Rütimeyer, Lartet, Falconer, Darwin en vele anderen: zij leggen in dezen voorwaar geen ongewone prikkelbaarheid aan den dag.

Nu zouden wij nog wel wat kunnen praten over de westkust van Groenland en de kust der zuidelijke staten van Amerika, die t r a p s -

g e w i j s (blz. 31) beneden den zeespiegel afdalen; over het i n w e n d i g w e e f s e l en den o p p e r v l a k k i g e n b o u w der gesteenten (blz. 57); over w e g g e s p o e l d e b e k e r m o s-a c h t i g e t a k k e n i n d e s c h i l f e r l a g e n (blz. 85); over de w a n g e n van een ader (blz. 95); over kool*stof*zure baryt (blz. 96); over g e s t r e e p t e keien in den *old red* (blz. 131); over u l m i n e-zuur (blz. 153); over r o o f z u c h t i g e tanden van visschen (blz. 171); over een w a l v i s c hachtigen ichthyosaurus (blz. 201); over den k r o e s h a r i g e n rhinoceros (blz. 286) en zijne huiveringwekkende r o t g e z e l l e n (blz. 303); over koudbloedige dieren die w a t e r inademen (blz. 319; over dieren, die allengs hunne t o o n e n verliezen! (blz, 325); over s p e e l s o o r t e n waarin de planten en dieren zich splitsen (blz. 327) enz., maar ik vrees te uitvoerig te worden. Ook is er nog een hoofdbezwaar dat ik niet met stilzwijgen mag voorbijgaan: het betreft de rangschikking van de gesteenten naar de tijdorde waarin zij gevormd zijn (zie blz. 13, 66, 75, 127, 161 en 193). Vooreerst wordt hier nergens het d i l u v i u m en het a l l u v i u m gemeld. Beide zoo hoogst belangrijke vormingen worden hier onder den naam van quaternaire vormingen bijeengebracht. Voor een Engelschman mag dat voldoende zijn - de Engelschen weten niet wat diluvium en nog minder wat alluvium is: uit het smalle zoompje diluvium op sommige gedeelten van hunne stranden en uit het dunne alluviale vliesje dat hunne gesteenten bedekt, kunnen zij het niet leeren, maar in een boek dat voor nederlandsche lezers van alle standen uitgegeven is, mag ons diluvium en alluvium, dat is, de bodem van ons geheele land, zoo niet met stilzwijgen voorbijgegaan worden. Verder heeten de devonische vormingen overal ‘oude roode zandsteenvormingen’, zoo engelsch mogelijk; trouwens het geheele boek is *quite english*. Dan vinden wij op onderscheidene plaatsen de cambrische vormingen met de laurentiaanschen tot het eozoïsche tijdperk gebracht. De cambrische lagen zijn altijd, zoolang zij bekend zijn, met de silurischen, de devonischen, de steenkoollagen en de dyaslagen tot het palaeozoïsche tijdperk gerekend, en er is geen reden te bedenken, waarom die cambrische lagen nu moeten gerekend worden bij het eozoïsche tijdperk, dat is, bij het tijdperk dat voorheen, voordat men den *Eozoön canadense* in het gneis van Canada ontdekt had, het azoïsche geheeten werd. Ik kan niet gelooven dat Page de cambrische lagen niet meer tot de palaeozoïschen rekent; ik moet gelooven dat de heer A.W.P. die verplaatsing heeft uitgedacht. Immers op blz. 66 zijn de cambrische en silurische lagen weer bij elkander, en is het laurentiaansche stelsel er wel degelijk van afgescheiden. Maar de verwarring in die rangschikking, en het heen en weer gooien van de vormingen is groot in dit boek: op blz. 13, 75 en 161 bestaan (let wel!) de eozoïsche gesteenten uit:

1. de cambrische lagen of vormingen
en de laurentiaansche lagen of vormingen
2.

op blz. 127 bestaan de eozoïsche gesteenten zelfs uit:
1. de silurische vormingen,
2. de cambrische vormingen,
en de laurentiaansche vormingen,
3.

op blz. 123 bestaat de *eozoische* vorming niet meer; dáár behooren
1. de laurentiaansche vormingen met
2. de cambrische vormingen
3. de silurische vormingen
4. de devonische vormingen
5. de steenkool vormingen en
6. de permsche vormingen tot de ‘palaeozoïsche of

primaire vorming’; terwijl eindelijk
op blz. 13 de trias
de jura en
het krijt p a l a e o z o ï s c h e vormingen heeten, en tevens de silurische vormingen met de devonischen, de steenkool en de permsche gesteenten tot de m e s o z o ï s c h e n worden gebracht! Als dit boek tot een handboek voor de studie der geologie gebruikt zal worden, mag die verwarring wel vooraf verbeterd worden.

Quite english, zeî ik zoo even, is dit boek: wat het geheele hoofdstuk over ‘het belang der steenkolenlagen voor Engeland’ in een werk voor nederlandsche lezers beteekent, begrijp ik niet: beter ware het geweest als de heer A.W.P. daarvoor in plaats een hoofdstuk b.v. over onze nederlandsche venen gegeven had. *Quite english* is het ook in langdradigheid en ontelbare herhalingen: het is duidelijk merkbaar dat de hoofdstukken niets anders zijn als afzonderlijke verhandelingen, zeker door Page in de eene of andere vergadering voorgelezen, en naderhand tot een boekje bijeengevoegd.

Van herhalingen gesproken: er zijn er ook die op rekening komen van den vertaler; één woord komt er in voor dat den lezer zenuwachtig moet maken - het woord zietdaar. Bij het doorloopen van het werk heb ik volstrekt niet gezocht, maar telkens, als ik dat woord aantrof, een potloodstreepje gezet, op de wijze der turfdragers, en nu geef ik u te raden hoe vaak ik ontmoet heb phrasen als:

Zietdaar vragen, wier enz. (blz. 3.)
Zietdaar de beide groote afdeelingen enz. (blz. 5.)
Zietdaar de aardkorst enz. (blz. 16.)
Zietdaar een korte schets enz. (blz. 32.)
Zietdaar de drie enz. (blz. 46.)
Zietdaar een kort overzicht enz, (blz. 47.)

Negen en twintig maal ten minste leest gij het woord z i e t d a a r .

Dat zoo iets vervelend wordt, spreekt van zelf, doch ter vergoeding krijgt gij poëzie, en dat zal misschien den een of ander weer wat opfrisschen.

> ‘Waar 't al verwarring schijnt, wanneer wij 't niet bevatten,
> Leert wijsheid schijnbaar kwaad voor 't al een zegen schatten’.

en

> ‘Wat schakel ge in de scheppingsketen sloopt,
> Zij breekt, 't zij de eerste of duizendste moet wijken!’

Nu heb ik zooveel op ‘o n z e a a r d s c h o r s ’ te zeggen gehad, dat het wel mogelijk is dat de een of andere lezer op het denkbeeld komt, dat het al een zeer leelijk boek is. 't Zou mij spijten als men dat meende, want dat is het in 't geheel niet. Integendeel: er is zeer veel in waarop niets te zeggen is; er zijn wel geheele bladzijden in waarop ik met den besten wil geen aanmerking bij wijze van een potloodstreepje zou kunnen plaatsen. Als ik dit werk van den heer A.W.P. vergelijk met vroegere geologische werken van zijne hand, dan is er zulk een vooruitgang in merkbaar, dat ik niet twijfel of een volgend geologisch werk van hem zal een groote aanwinst zijn voor onze beschaafde lezers van alle standen. Ik zou den heer A.W.P. niet de achting bewijzen die ik hem schuldig ben, als ik een werk van hem niet met aandacht las: ik zou het vertrouwen dat de redactie van de Gids in mij stelt, beschamen, als ik niet ruiterlijk mijn gevoelen zeî over een werk wat zij mij ter beoordeeling zendt; ik zou mijn geologisch geweten geweld aandoen, als ik niet durfde te zeggen wat waar of niet waar is, in een werk dat over de wetenschap handelt die mij lief is. Zou ik mijn gevoelen niet ronduit zeggen? vraag ik ten slotte aan den heer A.W.P. zelven: het is ons beiden immers om w a a r h e i d te doen?

Haarlem, Oct. 1867.
Dr. T.C. WINKLER.

***De wonderen der wetenschap, of de geschiedenis der nieuwste uitvindingen aan het volk verhaald door Louis Figuier. In het nederduitsch vertaald en bewerkt onder toezicht van Dr. A. van Oven. 's Gravenhage, Gebr. Belinfante*. 1867.**

Zoo uitvoerig als ik over ‘onze aardschors’ heb gesproken, zoo kort zal ik zijn over het werk, welks titel hierboven afgeschreven is.

Als de redactie van de Gids mij een werk zendt, is er een brief bij, waarin zij mij om eene beoordeeling of om eene aankondiging verzoekt. Ik kies nu het laatste, en kondig aan de verschijning in maandelijksche afleveringen van bovengenoemd boek: koop het, lees het, gij zult het u niet beklagen.

Haarlem, Oct. 1867.
Dr. T.C. WINKLER.

Catalogue descriptif des espèces de bois de l'Archipel des Indes orientales* (*collection de Sturler*), *exposées à l'exposition internationale de* 1867 *à Paris, par W.L. de Sturler, ancien Major de génie de l'armée des Indes orientales néerlandaises. - Leiden, A.W. Sijthoff*. - 8°., 86 *pp.

De Heer de Sturler, die zich door zijn werk over den Indischen Landbouw reeds eenen gunstigen naam verwierf, brengt ons door dezen Catalogus op het gebied van een der belangrijkste natuurlijke voortbrengselen, de houtsoorten, welke de Indische wouden opleveren. - Het onderwerp is niet nieuw en wij weten dat, behalve het gewigt dat die talrijke voortreffelijke soorten voor de indische maatschappij zelve hebben, men reeds lang beproefd heeft, indische houtsoorten naar Europa over te brengen, òf voor den scheepsbouw, òf tot de constructie van werktuigen, assen, spillen, enz., òf voor sierlijk schrijnwerk en andere doeleinden. - Maar bekend is het ook, dat deze telkens herhaalde pogingen nog niet met gewenschten uitslag bekroond werden. Vele anders voortreffelijke soorten, uitmuntend door hardheid en duurzaamheid, bleken wegens ontstaande bersten en scheuren onbruikbaar te zijn; anderen waren wegens de te groote hardheid niet bewerkbaar met onze gewone werktuigen. - Ook voor fijnere meubelen kon men de gekleurde en gevlamde, soms prachtige soorten geen ingang doen vinden. Nog onlangs vernam ik, dat een Rotterdamsch handelshuis aanzienlijke hoeveelheden hout, geschikt tot het vervaardigen van fijne meubelen, had aangevoerd, maar noch hier te lande, noch op de markt te Hamburg had kunnen plaatsen. - Op het berigt, dat sommige z.g. ijzerhout-soorten, in Indië tot paalwerk bij maritieme constructie gebruikt, weêrstand boden aan den paalworm, heb ik reeds voor eenigen tijd der regering voorgesteld, daarmede hier te lande proeven te nemen, en ik meen ook dat dit geschiedt. In zijne introductie vestigt de Heer de Sturler nog nader de aandacht op dit onderwerp, en wijst eenige soorten daartoe meer bijzonder aan.

Ongetwijfeld zijn de indische houtsoorten, al mogten zij tot dusver in Europa nog weinig gebruikt worden, overwaard om voortdurend te worden bestudeerd. Onze kennis is op dit gebied nog zeer onvolledig. Van vele kennen wij den juisten oorsprong niet, d.i. de boomsoort is botanisch nog niet bestemd. Onder gelijken inlandschen naam worden soms meerdere soorten verward of dezelfde soort wordt onder meer dan eenen naam aangevoerd. De inlandsche benamingen, onder verschillende of onjuiste spelling, geven bovendien aanleiding tot verwarring. - Wetenschappelijk anatomisch onderzoek bestaat er slechts van enkele soorten. Eene volledige verzameling vindt men nergens, evenmin als wij een goed Museum van de voortbrengselen van onze Koloniën bezitten; eene behoefte, waarin de Maatschappij van Nijverheid thans poogt te voorzien, die te Haarlem daartoe eene inrigting heeft gevestigd. - Moge het haar gelukken te stichten, wat de Regering, zoo dikwerf daartoe aangemaand, nog altoos verzuimde te doen. Het nuttige wil men om niets bezitten, terwijl voor nuttelooze zaken niet zelden groote onkosten gedaan werden.

De Heer de Sturler heeft zeer zeker onkosten noch moeite gespaard, om zijne verzameling bij een te brengen, die belangrijk is, waarvoor hem dan ook de gouden medaille der Maatschappij van Nijverheid ten deel viel en te Parijs eene bronzen medaille. Zij is echter, en dit zal niemand verwonderen, nog verre van de volledigheid verwijderd. 't Is ook niet enkel het bijeenbrengen van het hout, dat alle te stellen eischen vervult. De kennis van het levend gewas, zijne verspreiding, de snelheid van den groei, de kennis van den juisten tijd van het vellen en tal van andere bijzonderheden uit het gebied van den wetenschappelijken boschbouw, komen hier tevens in aanmerking. De wetenschap toch van den boschbouw (Sylviculture; Forstwissenschaft) is van ruimen omvang; de studie der houtsoorten is er een onderdeel van. Voor de europesche wouden heeft die kennis eene bewonderenswaardige hoogte verkregen. In Nederland is zij echter nog weinig ontwikkeld, en het onderwijs daarin schijnt zoozeer te ontbreken, dat de Regering de aanstaande boschbouwkundigen voor Indië naar Duitschland ter schole zendt. Of langs dien weg eene goede voorbereiding, juist voor Indië, kan verkregen worden, zou ik betwijfelen. Hier te lande is men ten minste nader bij de indische toestanden dan te Karlsruhe, en het is daarom te hopen, dat bij de eventuele stichting eener Rijks Landbouwschool (die echter ook nog in futuro is), die tak van kennis nader zal bedacht worden. In die Inrigting zou eene verzameling van indische houtsoorten en van alles wat betrekking heeft op de kennis der wouden van den Indischen Archipel, eene juiste plaats vinden.

De verzameling van den Heer de Sturler telt 462 soorten, onder drie rubrieken verdeeld: 1°. 1-359 van den geheelen Archipel, meest van Java; 2°. 360-449 van de Lampongs in Sumatra; 3°. 450-462 van Palembang en Bangka. - Bij ieder n°. wordt eerst de inlandsche naam, dan de wetenschappelijke, indien die bekend is, of in plaats daarvan althans het geslacht of de familie, waartoe de soort behoort, vermeld. Vervolgens eene aanwijzing van de dimensies des booms, die echter niet overal kon gegeven worden. Vervolgens worden de karakters van het hout beschreven, zooals vastheid, duurzaamheid, kleur en andere eigenschappen en het gebruik, dat er van gemaakt wordt en zou kunnen gemaakt worden, nader aangewezen. - Men ziet overal het streven van den schrijver naar gewenschte volledigheid. ‘En combinant de la sorte les différentes données et en indiquant l'emploi que l'on pourrait faire de bien des espèces de ces bois en Europe, dans un but technique, je crois avoir rempli la tâche que je me suis proposée, en incitant ainsi par mes efforts à la recherche des arbres, dont le bois, la racine et l'écorce, sont aussi dignes d'un haut intérêt pour l'industrie que pour la science.’ Tevens doet de geachte S. opmerken, dat eerst wanneer men de bijzondere eigenschappen der houtsoorten, waardoor zij boven europesche uitmunten, naar eisch zal kennen, wij hunne relative waarde kunnen beoordeelen en nagaan of de aankoop in Indië en de transportkosten naar Europa met voordeel kunnen beproefd worden. ‘A mon avis’ - vervolgt hij - ‘ce résultat ne saurait être douteux, pourvu que le transport du bois soit fait en troncs équarris, dont l'empilement régulier, dans le fond de cale des navires, profite à la capacité. Je ne crois d'ailleurs pas, que le prix d'achat des bois dans les lieux d'origine, puisse s'opposer au projet de l'emploi, ou que la pesanteur spécifique, dont l'excédant sur nos bois est considérable, y mette un obstacle essentiel.’ - Dat alles is zeer waar en gaarne zou ik aanstaande transporten van velerlei houtsoorten uit Indië naar onze havens voorspellen, wanneer ik tevens overtuigd was van het bestaan der kracht, om die beweging aan den gang te helpen, ik bedoel den noodigen ondernemingsgeest. En juist daarvan ben ik niet zeker. - Wij willen het beste hopen en gaarne erkennen, dat de Heer de Sturler eene belangrijke bijdrage tot de kennis der indische houtsoorten geleverd heeft.

Utrecht, Nov. 1867.
F.A.W. MIQUEL.

***Recherches sur la Faune de Madagascar et de ses dépendances, d'après les découvertes de MM. F.P.L. Pollen et D.C. van Dam. - Mammifères et Oiseaux, par M.H. Schlegel.... et M. François P.L. Pollen..... 1re livraison, texte: feuilles* 1-6 *et* 10 *planches. - Leyde, chez J.K. Steenhoff*. 1867. 4to.**

Het behoort onder ons tot de zeldzame verschijnsels, dat twee jonge natuuronderzoekers, enkel door de liefde voor hunne wetenschap gedreven, voor eigen rekening, eene reis ondernemen naar een land waar het reizen met het oog op klimaat en bevolking met allerlei gevaren gepaard gaat. - Welnu, de twee bovengenoemde Heeren hebben niet geschroomd, in het zoo hoogst merkwaardige Madagascar in te dringen en keerden huiswaarts met belangrijke ontdekkingen. - De Heer Pollen heeft reeds vroeger door een voorloopig berigt over deze reis ons eenen blik in Madagascar doen werpen. - De medegebragte voorwerpen hebben vooral betrekking tot de *Fauna*, waarvan het aangekondigde werk de belangrijkste ontdekkingen uit de klassen der zoogdieren en vogels zal bevatten. Het zal in vier afleveringen voltooid zijn, met telkens 10 gekleurde afbeeldingen en zes bladen text.

De text, in de fransche taal geschreven, bevat breedvoerige beschrijvingen der soorten en kritische opmerkingen over de bepaling van geslachten en soorten, hunne onderlinge verwantschap, enz. - De platen zijn sierlijk en zeker naauwkeurig uitgevoerd. Voor de vogels vindt men soms 2 of 3 exemplaren op eene plaat. De bewerking geschiedt in 's Rijks Museum van Natuurlijke Historie te Leiden, waaraan de Heer Pollen thans verbonden is en waar ook de voorwerpen bewaard worden. Het was ook de Directeur dier belangrijke instelling, Prof. Schlegel, die aan de jonge natuuronderzoekers den raad gaf, hunne krachten in Madagascar te beproeven. De uitkomst heeft geleerd, dat de raad goed was en de Heeren Pollen en van Dam hebben getoond voor de taak die zij zich stelden, berekend te zijn. - Dat die liefde voor de wetenschap en de proef die zij doorstond, ook door ons gouvernement niet onopgemerkt bleef, blijkt uit de benoeming van den Heer Pollen tot ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw. Maar ook zonder die onderscheiding zou de stem der wetenschap hem het: ‘virtus nobilitat’ hebben toegekend.

Utrecht, Oct. 1867.
F.A.W. MIQUEL.

William Shakespeare, Hamlet, Prince of Denmark. Uitgegeven en verklaard door A.C. Loffelt, Docent in de engelsche taal en letterkunde. Utrecht, J.L. Beijers en J. van Boekhoven. 1867.

‘Uit de programma's der Hoogere Burgerscholen zag ik’ - maar het zou den schijn van onheuschheid hebben, de aankondiging van dezen arbeid op het gebied der Shakespeare-letterkunde met de mededeeling eener grieve te beginnen. Ware dit niet het geval, dan zou ik den Heer Loffelt kunnen vragen, waarom ook hij in zijn voorbericht de schrijvers van allerlei werken en werkjes navolgt, die sedert de oprichting der Hoogere Burgerscholen ons gedurig vertellen, dat zij in een werkelijk gevoelde behoefte meenden te moeten voorzien. Iedereen zal met mij den Heer Loffelt de verzekering geven, dat een uitgave van Shakespeare's Hamlet, die zoowel uit het oogpunt van den tekst als dat van verklaring en toelichting recht wetenschappelijk mag heeten, tot heden ons welkom moest zijn en recht van verschijnen heeft, ook al ware het niet, dat Shakespeare op de Hoogere Burgerscholen gelezen wordt. Bij nauwkeurige inzage zal het blijken, dat met deze uitgave een verdienstelijke bijdrage tot de Shakespeare-literatuur geleverd is, dat men hier met een arbeid te doen heeft, die van nauwgezette studie getuigt en die bijgevolg welkom zal zijn zoowel bij hen, die 's Dichters werken meer bepaald beoefenen, als bij hen, die Hamlet in het bijzonder willen leeren kennen.

In de volgende regelen wensch ik de waarde dezer uitgave aan te toonen en het uitgesproken oordeel toe te lichten.

Het komt bij zulk een uitgave aan op den tekst en de verklaringen. Allereerst wensch ik dus na te gaan, in hoeverre de bovengemelde editie voldoet aan de eischen, die men tegenwoordig ten opzichte van den tekst met billijkheid stellen mag en waarvan een uitgever zich rekenschap mòet geven, zoo zijn arbeid op wetenschappelijkheid zal kunnen aanspraak maken en de belangstelling van een wijder kring dan dien der schoolwereld zal verdienen. De hoofdzaak is, dat een dergelijke uitgave niet een bloote, een letterlijke nadruk van de een of andere engelsche uitgave mag zijn, al prijkt zij ook met den naam van Knight, Collier, Staunton of wie het zij. Het leveren van zulk een nadruk zou zeker het gemakkelijkste geweest zijn, maar zou ook thans, na de verbazende zorgen, die er in de laatste vijf-en-twintig jaren aan de tekstkritiek van Shakespeare besteed zijn en waarvan de Cambridge-editie het waardig

en blijvend monument is, niet den naam van wetenschappelijk verdienen. Neen, de waarde eener uitgave, die belangstelling verdient, bestaat tegenwoordig daarin, dat de uitgever en verklaarder zich buiten iederen smet van de ‘conjectuur-epidemiën’ van het verledene weet te houden; dat hij, toegerust met de noodige kennis op het gebied der tekstkritiek en toegang hebbende tot de onmisbaarste hulpbronnen, met de meeste, wij zouden bijna zeggen, met heilige nauwgezetheid de verschillende lezingen wikt en weegt; dat hij niet dan bij de dringendste noodzakelijkheid van den oudsten en oorspronkelijken tekst afgaat, ten einde aldus Shakespeare te geven, gelijk hij tot in de kleinste bijzonderheden is. Dit sluit tevens in, dat men, ook al wordt met volle recht de tegenwoordige spelling gebezigd, toch alle eigenaardigheden in taal, stijl, versbouw en woordenkeuze, die aan Shakespeare en zijn tijd bepaald behooren, striktelijk eerbiedige, hoezeer ook sommige uitgevers eigenmachtig en zonder eenigen grond daaraan tot op onze dagen de roekelooze hand geslagen hebben. Om aan te toonen, hoe zeer men recht heeft tegenwoordig eischen te stellen, die men vroeger niet of althans dikwerf te weinig in het oog hield, deelen wij nog het volgende mede, wat tevens strekken moet om de beginselen te doen uitkomen, die tot grondslag liggen van deze beoordeeling en de uitgave, die er het onderwerp van is. De oudste uitgave van den Hamlet dagteekent van 1603 en is ons eerst in 1825 door een herdruk bekend geworden, nadat een enkel exemplaar kort te voren aan de vergetelheid was ontrukt. Het is een hoogst gebrekkige en onvolkomen druk van het treurspel, en er is alle reden om te gelooven, dat het gedrukt was naar een oneerlijk verkregen handschrift. Bovendien bestaan er nog vier kwarto-uitgaven, die vóor den folio van 1623 verschenen zijn, terwijl er na gemeld jaar nog vijf kwarto's het licht zagen (achtereenvolgens van 1637 tot 1703), allen met meer of minder verschil van lezing. In het geheel zijn er dus tien kwarto's behalve de drie folio-uitgaven, in 1623, '32 en '64 verschenen, te vergelijken om tot eenige zekerheid omtrent den tekst te komen. Onderscheidene uitgaven van de vorige eeuw zijn slechts naar een of meer der gemelde kwarto's en folio's bewerkt, zoodat zij niet ten eenenmale te vertrouwen zijn, en dikwijls ook op schijnbaar onduidelijke plaatsen nieuwe lezingen geven, zonder die der uitgave, die tot grondslag werd aangenomen, te vermelden. Doch er is meer! De tekst van den Hamlet in de eerste (kompleete) folio-editie van Shakespeare's werken (1623) is niet genomen naar een van de vroeger gedrukte kwarto's, maar schijnt naar een afzonderlijk handschrift afgedrukt. Onderscheiden gedeelten worden in den folio gevonden, die niet in een der kwarto's voorkomen, en evenzoo omgekeerd. Bovendien is het opmerkelijk, dat

onderscheiden regels, die in den folio voorkomen en niet in den kwarto van 1604 en zijn herdrukken, in een onvolkomen vorm gevonden worden in den kwarto van 1603, zoodat wij met zekerheid kunnen besluiten, dat zij geen later toevoegsels zijn. Beiden, de kwarto van 1604 en de folio van 1623, schijnen naar handschriften afgedrukt, die ieder op verschillende wijze zijn verkort geworden, ten dienste van onderscheiden voorstellingen. Alleen dus door al de gedeelten van den folio en van den kwarto te geven, verkrijgt men, zoo nauwkeurig als het mogelijk is, het treurspel gelijk het oorspronkelijk door Shakespeare geschreven, of liever, zoo als het ten laatste door hem voltooid en verbeterd was, na de verdachte uitgave van 1603. Neemt men daarbij nu nog in aanmerking de dikwerf uiteenloopende gissingen, waar blijkbaar corruptie van den tekst plaats heeft; de zoogenaamde verbeteringen, die een aantal uitgevers van Shakespeare voorsloegen en menigmaal zonder vermelding van de oorspronkelijke lezing opnamen, waar de tekst naar hun oordeel wijziging of zuivering behoefde; en eindelijk nog de verschillende verklaringen van enkele duistere plaatsen - dan kan men zich eenigszins een denkbeeld vormen van hetgeen er in een uitgever en verklaarder en niet minder ook in den vertaler van een zoo gewichtig kunstgewrocht als Hamlet vereischt wordt. Deze opmerkingen moesten voorafgaan, wanneer, gelijk straks uit enkele voorbeelden blijken zal, bij verschil van lezing of uitlegging op redelijke gronden tot de ware en oorspronkelijke zal besloten worden. Tevens blijkt uit het aangevoerde, hoe onwetenschappelijk - om niet te zeggen, hoe ongerijmd - het is, zoo maar stoutweg te verklaren, gelijk nog onlangs bij een beoordeeling dezer uitgave gedaan werd: deze of gene lezing is de beste, wànt zij komt ook voor in een editie van (bij voorbeeld) het jaar zeventienhonderd en zooveel. Het gaat tegenwoordig niet op, Pope of, erger nog! Johnson als orakel aan te nemen, of een nadruk van een der engelsche uitgaven te leveren, die vóor de Cambridge-editie verschenen zijn, hoe verdienstelijk zij ook in vele opzichten mogen wezen. Laatstgenoemde uitgave alleen kan de gids zijn; zij zal van nu aan de standaard-editie zijn voor alle beoefenaars van Shakespeare; zij sluit een wankelend en willekeurig verleden; zij opent een nieuw tijdperk voor de uitgaven des Dichters en brengt ons op vasten bodem, die ons een goeden en zooveel mogelijk oorspronkelijken tekst kan leveren - een tekst als men bijna met alle zekerheid vermoeden kan, dat den Dichter uit de pen is gevloeid. Haar waarde bestaat daarin, dat zij, waar het slechts eenigszins gewettigd is, de oudste lezingen als tekst geeft en aan den voet van ieder verschil van lezing, van elke conjectuur of verbetering, door de voornaamste uitgevers voorgeslagen, melding maakt.

Inderdaad was in de voorgaande eeuw de liefhebberij van conjecturen te maken tot een ware epidemie overgeslagen. Ook hier echter wees de omvang van de kwaal op het geneesmiddel. Teruggeschrikt op het denkbeeld van hetgeen Shakespeare worden zou, zoo men al de voorgeslagen, de klakkeloos en stilzwijgend aangenomen gissingen en verbeteringen zou volgen, kwam men tot het besluit, om door nauwkeurige vergelijking van de eerste uitgaven het bedorvene te herstellen en tot de ware lezing te komen. Dit ging natuurlijk niet in eens; eerst in onzen tijd heeft men telkens meer en meer consequent daaraan vastgehouden. Nog een ander middel werd daarbij tot gids genomen, dat vaak langs zekeren weg tot het ware doel leidde. Men trachtte namelijk Shakespeare in zijn eigenaardige vormen, in zijn eigenaardige woordenkeuze en versbouw, in zijn schijnbaar bedorven of onduidelijke plaatsen hier en daar, toe te lichten door de letterkunde van zijn tijd, die met ijver doorvorscht werd en met uitnemend gevolg aan de bereiking van het oogmerk werd dienstbaar gemaakt. De voorgaande eeuw had daarvan grootendeels weinig of geen begrip en al weder in den laatsten tijd heeft men daaraan de verrassendste uitkomsten te danken, gelijk ons uit enkele voorbeelden blijken zal. Het behoeft niet opgemerkt te worden, dat door deze methode tevens een menigte toespelingen en duistere plaatsen voor ons zoo duidelijk zijn geworden, als zij het waren voor de bezoekers van den Globe-schouwburg. In het oog vallend is het intusschen, hoe uit den stortvloed van conjecturen en zoogenaamde verbeteringen niet alleen de stand van het wetenschappelijk onderzoek blijkt, maar ook het karakter van den tijd, waarin zij geuit werden. Zoo is het opmerkelijk, dat Pope, de man der gepolijste en onberispelijke verzen van zijn tijd, zich boven alles toelei om het snoeimes zijner kritiek te gebruiken om Shakespeare's verzen, zooals hij meende, te herstellen en ieder, hetzij gewichtig of onschuldig woord gewetenloos te schrappen, dat naar zijn oordeel tegen het metrum zondigde - het metrum namelijk, waarvan *hij* wetgever was. De daaropvolgende tijd, waarin Johnson den schepter zwaaide en Warburton zijn uitgave het licht deed zien, veranderde op de meest willekeurige wijze woorden en uitdrukkingen, die aan de elegance van taal en stijl te kort deden, of die men in oppervlakkig oordeel niet begreep, zoodat velen van sommige plaatsen maakten wat zij wilden, behalve hetgeen de Dichter gezegd had. De verregaande aanmatiging van Warburton, die op den betrekkelijk verdienstelijken arbeid van Theobald met laatdunkendheid nederzag, heeft niet zonder reden de waarde zijner goede opmerkingen hier en daar in de schaduw gesteld. Van Johnson's editie, die in 1765 het licht zag, getuigen de hedendaagsche beoordeelaars, dat het voor zijn naam beter ware geweest, zoo zij niet ware uitgeko-

men, tenzij men de verdienste in rekening brengt, dat die arbeid de aanleiding is geweest tot een allergeestigste satire op den deftigen uitgever. Eerst als hij zich met Steevens vereenigt, krijgt zijn nieuwe uitgave eenige waarde. Wij halen een en ander aan, omdat nog vele onjuiste lezingen in hedendaagsche uitgaven voorkomen, die men aan bovengemelde uitgevers te danken of liever te wijten heeft. Het meest echter zondigden de gepruikte aristarchen in de wijze, waarop zij Shakespeare verklaarden en waardeerden, waarvan wij onder anderen een prachtig staaltje vinden in Johnson's bewering, dat men den Dichter met recht mag beschuldigen, ‘de poëtische rechtvaardigheid te kort gedaan te hebben’. Zoo iets vindt slechts zijn weêrklank in Garricks even nuchtere opmerking uit denzelfden tijd, als hij zegt, dat de moraal van het stuk er oneindig door gewonnen zou hebben, indien de Dichter de goeden had laten overwinnen en de boozen gestraft. Gelijk wij reeds te kennen gaven, eerst met Steevens breekt er een tijdvak aan van wetenschappelijke tekstkritiek, vooral in Malone gesteund door de studie van de oude engelsche letterkunde. Dat het intusschen niet altijd even vriendschappelijk toeging tusschen de verschillende uitgevers, blijkt ons duidelijk uit de woorden van Capell, die zijn tegenstander beschuldigt van *downright falsehood*; zelfs nog in onze dagen laat Dyce, als hij een der emendatiën van Collier bespreekt, zich ontvallen: ‘deze verbetering is *nothing less than villanous*.’

Thans halen wij eenige voorbeelden van verschillende lezing aan, om te zien, wat wij daarvan te denken hebben en in hoever de voor ons liggende uitgave naar vaste beginselen bewerkt is en op redelijke gronden steunt, waar het de vraag naar de voorkeur geldt of de herstelling niet twijfelachtig kan zijn. Vooreerst een drietal voorbeelden, waarin wij de herstelde lezing te danken hebben aan de kennis van de taal en letterkunde uit Shakespeare's tijd. Reeds de folio-uitgave meende Hamlets woorden tot Horatio (V, 1, blz. 164 van Loffelts uitgave):

> ‘*Imperious* Caesar, dead and turn'd to clay’

te verbeteren door *Imperial* te lezen, wat zelfs door Knight en Collier nog gevolgd wordt, niettegenstaande Malone reeds opmerkte, dat in 's Dichters tijd het eerste woord denzelfden zin had als het tweede. Dyce haalt daarvan nog eenige voorbeelden aan, zoodat de verandering geheel willekeurig kan heeten. Nog veel onverklaarbaarder willekeur biedt het volgende voorbeeld ons aan. Bijna al de latere uitgevers, ook Collier, geven de woorden van den Doodgraver in den volgenden vorm (V, 1, blz. 159):

> ‘A pick-axe, and a spade, a spade,
> *For - and* a shrouding sheet’:

alsof de oude man zich bij den tweeden regel vergiste en zich plotselings bedacht op de ware lezing. Een tal van voorbeelden kan bewijzen, dat *For and* een gewone uitdrukking was voor *And eke*, dat de lezing van het liedje is in Percy's 'Reliques', zoodat de streep (-) hier wel onzin kan voortbrengen, maar geen aanspraak op den naam van verbetering kan maken. Het derde staaltje is het schoonst van alles. Wat zou men wel zeggen, zoo een dichter zich ontvallen liet, dat goedhartigheid aanleg tot een pleuris of een beroerte had? Iets van dien aard laat Warburton, laat zelfs Collier Shakespeare zeggen. De koning beweert vrij verstandig, tot Laertes sprekende (IV, 7, blz. 149):

> 'For goodness, growing to a *plurisy*,
> Dies in his own too-much.'

Voor dit *plurisy* plaatst Warburton *plethory* en de laatstgenoemde *pleurisy*, daar voor beiden de kwarto-uitgave niet duidelijk genoeg scheen. 't Is inderdaad fraai! De bedoeling van het oorspronkelijke is heel duidelijk 'overmaat', gelijk ook andere voorbeelden bewijzen[1]. Deze aanhalingen bewijzen reeds een feit van groot gewicht, wat den oorspronkelijken tekst betreft, namelijk, dat de kwarto-uitgaven over het geheel veel beter lezingen geven dan de folio's. De Cambridge-editors hebben aangetoond, dat de laatsten ten minste op zeven en veertig plaatsen, waar zij van de kwarto's afwijken, niet kunnen gevolgd worden, zonder willekeurige of onverstaanbare lezing op te nemen. Vandaar dat de gemelde uitgevers zich zoo strikt mogelijk aan de kwarto's houden. De Heer Loffelt volgt hen daarin na, en zelfs behoudt hij, met nog strenger consequentie dan zijn voorgangers, op enkele plaatsen de oorspronkelijke woorden, waar de laatsten nu en dan een voorgeslagen verandering in den tekst opnemen. Tot voorbeeld wijzen wij op den regel (I, 3, blz. 26):

> 'Breathing like sanctified and pious *bonds*',

waar de verandering van Warburton (*bawds* voor *bonds*) door de Cambridge-uitgave wordt overgenomen, schoon de zin in mijn oog noodzakelijk pleit voor het oorspronkelijke woord. Zeer belangrijk is ook de noot, door den Heer Loffelt bij de herstelde lezing gevoegd van Ophelia's liedje (IV, 5, blz. 132):

> 'Larded with sweet flowers;
> Which bewept to the grave did *not* go.'

1 Zoo ik niet bepaald het tegendeel aantoon, heeft de Heer Loffelt steeds in al de aanhalingen de oorspronkelijke of de door mij verdedigde lezing gevolgd.

Hier is het woord *not* door Pope stoutweg geschrapt, niettegenstaande èn kwarto's èn folio's de gegeven lezing toonen; ook de Cambridgeuitgave heeft voor de wijziging de vlag gestreken, waarschijnlijk in navolging van Pope, doch met voorbijzien van allen zielkundigen grond en Shakespeare's scherpzinnigheid. Dit brengt mij van zelven tot de bekende plaats (II, 2, 54): ‘For if the sun breed maggots in a dead dog, being a *good kissing* carrion’ - een plaats, die meer hoofdbrekens heeft gekost, dan de weinige belangrijkheid wel zou doen vermoeden. Al weder hebben beiden, kwarto's zoowel als folio's *good*, wat echter door Warburton allereerst in *God* is veranderd, waardoor de zin evenwel in geenen deele duidelijker wordt. Dat zoo vele uitgaven deze verandering hebben overgenomen, is alleen te verklaren uit het ontzag dat men eenmaal voor Johnson had, die op zijn beurt weder van het kritisch talent des eerstgenoemden hoog opgaf. Terecht heeft de heer Loffelt, zelfstandig genoeg om van den tekst der Cambrige-uitgave af te wijken, de oorspronkelijke lezing van kwarto's en folio's behouden, die onnoodig vervangen werd door een andere, in geen enkel opzicht beter te verstaan en dus op geen enkelen grond te verdedigen. Niet zonder scherpzinnigheid is de opmerking van Staunton bij deze plaats, als hij vóor gemelde woorden *Reads* wil gelezen hebben, waardoor hij het doet voorkomen, alsof Hamlet met lezen voortgaat uit het boek, dat hij in de hand heeft. Om aan te toonen, hoe zeer zelfs latere uitgevers zich niet gelijk gebleven zijn in het aannemen of verwerpen van een oorspronkelijke lezing, halen wij nog de volgende voorbeelden aan. Knight, die uit overdreven eerbied voor de folio's, of waarom dan ook, de oudere en meestal verreweg betere lezing van de kwarto's dikwijls verwerpt, leest onder anderen (III, 1, blz. 81): ‘I have heard of your *prattlings too*’ enz. (wat door niemand bijna meer verdedigd wordt) in plaats van *paintings*, wat de zin eischt; of hij geeft met Collier (III, 2, blz. 87):

> ‘Even with the very comment of *my* soul’

in plaats van ‘*thy* soul’; terwijl hij daarentegen de verkeerde spelling van *moth* in enkele kwarto's volgt, waar de eerste folio terecht heeft (I, 1, blz. 6):

> ‘A *mote* it is to trouble the mind's eye.’

Straks weder neemt hij de goede lezing van *morn* of *morning* uit de kwarto's over, namelijk in den regel (I, 1, blz. 8):

> ‘The cock that is the trumpet of the morn’,

verwerpende terecht *day* uit den folio; terwijl hij in het vierde tooneel Hamlet laat optreden met de onzinnige vraag van den folio:

‘Is it very cold?’ Doch waar te eindigen. De heer Loffelt heeft, door de oorspronkelijke of betere lezing bij juist inzicht, waar de zin het eischte, op te nemen, zich doorgaans voor dergelijke beginselloosheid in acht genomen. Zelfs in kleinigheden - zoo daarvan sprake kan zijn, waar het de juiste lezing geldt - heeft men niet het recht om een oorspronkelijken vorm te wijzigen. Een enkel voorbeeld daarvan. De kwarto's lezen (I, 2, blz. 9):

‘The imperial jointress *to* this warlike state,’

en talloos zijn de uitgaven, waarin *to* verwisseld wordt met *of*. Men moet al zeer weinig kennis van het taaleigen in Shakespeare's tijd hebben, om hier het latere *of* als een verbetering te verdedigen. Om dezelfde reden, namelijk, niet onnoodig van de oorspronkelijke lezing af te wijken, zou ik dan ook twee regels verder lezen:

‘With *an* auspicious and *a* dropping eye.’

Met deze opmerkingen omtrent het verschil van lezing hangt ook nauw samen de afdeeling en vorm der verzen en de interpunctie. Dyce heeft terecht aan Collier verweten, dat hij somtijds, wat het eerste punt betreft, zeer willekeurig te werk gaat. Men denke slechts aan zijn regel (III, 1, blz. 76):

‘Affront Ophelia: her father and myself, lawful espials’,

wat in Loffelts uitgave een betere verdeeling heeft. Vooral op gezag van Pope hebben sommige uitgevers Shakespeare's verzen totaal bedorven in de meening van ze te verbeteren. Wij wijzen slechts op de volgende regels uit het eerste bedrijf.

‘Dared to the *combat;* in which our valiant Hamlet’,

was Pope natuurlijk een doorn in het oog en daarom verandert hij willekeurig *combat* in *fight*, gelijk hij eenige regels later in:

‘His fell to Hamlet. Now, sir, young Fortinbras’,

het woord *sir* weglaat. De zeer goede regel (I, 1, blz. 8):

‘And then, they say, no spirit *dare stir abroad*’

wordt door hem ter wille eener gewaande verbetering van het metrum bedorven door te lezen: *walks abroad*. De regel (I, 2, blz. 9):

‘The memory be green, and that it *us befitted*’,

wordt bij hem: *and that it fitted*. Voor het schoone *indeed* in den regel (I, 2, blz. 13):

‘That can denote me truly: these indeed seem’,

plaatst hij het flauwe *may*; terwijl hij den beteekenisvollen regel in de klacht van Hamlet (I, 2, blz. 15):

‘Let me not think *on 't* - Frailty, thy name is woman!’

ten eenenmale verwatert en tot onzin maakt door *on 't* weg te laten. Ook Collier heeft, even als Pope, in dezen regel een verkeerde interpunctie, daar hij achter *on 't* een punt plaatst, waardoor de zin verloren gaat. Onverantwoordelijk is evenzoo de verhanseling van een tweetal lettergrepen in (II, 1, blz. 44):

‘I had not quoted him: I feared he *did but trifle*’,

waar Pope meende te moeten verbeteren: ‘I feared he trifled.’ Ook in het aanvullen van een regel is hij even handig, al zou het dan maar zijn door een onuitstaanbaar ‘*oh my*’ vóor ‘*daughter*’ in den regel (I, 3, blz. 26):

‘Lends the tongue vows: these blazes, daughter.’

Johnson maakt het menigmaal niet beter. Om een in zijn oog verkeerden klemtoon te herstellen, leest hij (I, 5, blz. 33):

‘Upon my *secret* hour thy uncle stole’,

in plaats van *secure hour*, dat een goeden zin geeft tegenover Johnson's onzin. Ik noemde in deze weinige voorbeelden de oorspronkelijke uitgevers dezer ‘verbeteringen’, eensdeels, omdat men latere uitgaven niet altijd, waar zij een en ander overnemen, voor zulke grove verhanselarij verantwoordelijk stellen kan; anderdeels, omdat men bij het inroepen van autoriteit gewoonlijk heel wat denkt uit te richten met namen als Pope, Warburton en Johnson. Ik hoop eenigszins althans te hebben aangetoond, waar men hen voor te nemen heeft. Men had in de voorgaande eeuw nog te weinig aan de geschiedenis van den engelschen versbouw gedaan, en vandaar, dat men voor een gebrekkig metrum hield, wat inderdaad niet af te meten was naar later gewoonte of vastgestelde wet. Die intusschen prijs stelt op een onbedorven tekst, kan in al deze voorbeelden veilig op Loffelts uitgave van Hamlet vertrouwen. Om nog even tot de interpunctie terug te keeren, voer ik aan dat ook het bekende *Murder*! (I, 5, blz. 32) met dit teeken bij mij de voorkeur heeft, even als de interpunctie van de twee eerste regels in het vierde bedrijf, waar Collier weder ter kwader gelegenheid van de kwarto's afwijkt. De Cambridge-editors hebben in beide gevallen, wat mij het best te verdedigen voorkomt. Wat toch dit *Murder*! aangaat, hierin mogen de voornaamste tooneelspelers wel in de eerste plaats een stem hebben, en ook zij geven meestal het uitroepteeken boven

het vraagteeken de voorkeur. Loffelts interpunctie en verklaring van (III, 4, blz. 117):

‘That monster, custom, who all sense doth eat’, enz.

wijken het minst van de kwarto's af en maken den zin duidelijk.

Thans rest mij nog op enkele lezingen en verklaringen te wijzen, waar men bepaald aan een bedorven tekst heeft te denken. De uitgever heeft daarbij partij te kiezen. Gewoonlijk geeft de heer Loffelt in een aanteekening achter zijn uitgave rekenschap van de door hem gevolgde verbetering met vermelding van de oorspronkelijke lezing. Wel het eerst komt mij hier voor den geest de plaats in het vierde tooneel van het eerste bedrijf, waar Hamlet spreekt over de gewoonte van het drinken in Denemarken. Van de ontelbare gissingen - de Cambridge-editie geeft er meer dan vijf-en-twintig - heeft Loffelt die van Steevens met een kleine wijziging van Caldecott overgenomen.

‘The dram of ill
Doth all the noble substance often dout
To his own scandal’ (I, 4, blz. 28),

geeft ten minste een vrij verstaanbaren zin. Waar de kwarto's zoowel als de folio's een onjuiste lezing hebben, schiet er niets anders over, dan zulk een verbetering over te nemen, die het minst gewraakt wordt. Zoo geeft Loffelt's uitgave Polonius' woorden tot den koning en de koningin: ‘That 's a vile phrase’ enz. (II, 2, blz. 50) in den herstelden vorm door Malone voorgeslagen, waar door bijna niemand iets op afgedongen is. Bij de noodzakelijke aanvulling van een regel in 's konings woorden tot de koningin (eerste tooneel, vierde bedrijf):

‘And what 's untimely done ---
Whose whisper o'er the world's diameter’ enz.

wordt de herstelling van Capell overgenomen, waar het minst tegen is in te brengen. Polonius' woorden tot Ophelia (I, 3, blz. 25), die zoowel in de kwarto's als folio's onverstaanbaar of onaannemelijk zijn, worden naar Dyce's verbetering overgenomen, zoodat met de Cambridge-editie een dragelijken zin gegeven wordt aan:

‘Or - not to crack the wind of the poor phrase,
Running it thus - you 'll tender me a fool’,

waarbij nog een zeer goede aanteekening tot toelichting gevoegd wordt. Maar genoeg reeds! In het algemeen kan men zeggen, dat de heer Loffelt gewoonlijk zulke herstelde lezingen opneemt, die het

minst van den oorspronkelijken tekst afwijken of het best met den geest en de bedoeling van de corrupte passage strooken. Duidelijk blijkt dit ook nog uit de bekende plaats in het tweede tooneel van het vijfde bedrijf: ‘the readiness is all; since no man’, enz., welke lezing het meest den kwarto van 1604 nabij komt. Ook daarin heeft hij zich dus strikt consequent en - wat in dit geval althans loffelijk is - zoo behoudend getoond, als maar eenigszins met duidelijkheid bestaanbaar is.

Van de verschillende lezingen en gissingen afscheid nemende, kom ik thans tot de verklaringen, de tweede rechtvaardiging voor het verschijnen van een uitgave als deze. Er is voor een uitgever van een stuk als Hamlet niets verleidelijker dan het geven van verklaringen en toelichtingen op den tekst. Men is zoo licht geneigd om uit den schat van eigen of anderer aanteekeningen zooveel mogelijk mede te deelen, al is het juist niet uit de minder loffelijke zucht om vertooning te maken en zijn geleerdheid te laten luchten. Uit dit oogpunt beschouwd, onderscheidt zich Loffelts uitgave eer door een zekere spaarzaamheid en beknoptheid dan door overlading. Er zullen altijd lezers en leerlingen zijn, voor wie men niet mild genoeg in het geven van verklaringen is geweest. Men dient zich echter een grens te stellen en daartoe kan eigen ervaring als docent ons uitnemend van dienst zijn. Behoudens enkele uitzonderingen, waarop ik straks zal terugkomen, is mij uit ervaring gebleken, dat de voor ons liggende uitgave, wat woord- en zinsverklaringen betreft, weinig te wenschen overlaat. Ik kan hier volstaan met eenvoudig naar enkele verklaringen te verwijzen, zonder aanhalingen te doen. Zoo wijs ik in de eerste plaats naar den bekenden regel: ‘A little more than kin en less than kind’, en naar het: ‘I am too much in the sun’, daarop volgende. Verder stip ik aan de eerste noot op blz. 35; de derde op blz. 37; de toelichting bij: ‘you say right, sir: o' Monday morning’, op blz. 63; de niet onaardige gissing bij: ‘Then came each actor on his ass’ op blz. 64; de toelichting op ‘John a-dreams’ en op ‘gives me the lie i' the throat’ op blz. 72, en de zeer degelijke toelichtingen en verklaringen op blz. 90. Ook de verklaring van de moeilijke plaats op blz. 139: ‘Nature is fine in love’ enz. verdient overweging, even als die op blz. 108; is deze laatstgenoemde toelichting van den heer Loffelt, dan opent hij hier voor een deel een nieuw gezichtspunt tot verklaring van Hamlets woorden bij het overvallen van den biddenden koning, Om eindelijk nog te doen zien, hoe licht een schijnbaar gemakkelijke uitdrukking ons zou kunnen ontsnappen, schoon zij werkelijk voor den vreemdeling verklaring behoeft, wijs ik op: ‘The king doth wake to-night’, wat hier werkelijk in den zin van ‘nachtbraken’ moet worden opgevat, gelijk Dyce door onderscheiden voorbeelden nadrukkelijk aan-

toont en Loffelt niet nalaat in een noot te doen uitkomen. Van denzelfden aard is ook de regel (I, 2, blz. 15):

‘Had left the flushing of her galled eyes’,

en die uit het eerste tooneel (blz. 7):

‘Was sick almost to doomsday with eclipse’.

Ook de verklaringen van Ophelia's woorden, als zij haar bloemen aan de omstanders ronddeelt, mogen niet onopgemerkt blijven.

Zoo het hier niet den tekst en de verklaring van Hamlet gold, zou ik vreezen de ruimte, die aan een aankondiging kan worden toegestaan, overschreden te hebben. Daar de zaak echter van genoeg belang is, om er meer dan oppervlakkig bij stil te staan, waag ik het nog eenige opmerkingen, waartoe deze uitgave aanleiding gaf, in het midden te brengen. De heer Loffelt toont zich te zeer doordrongen van het belang eener goede tekstuitgave met deugdelijke verklaringen, om niet aan enkele bedenkingen een welwillend oor te leenen.

Daar hij blijkbaar met de Cambridge-editors aan de kwarto's, waar zij een goeden zin opleveren, verreweg de voorkeur geeft boven latere uitgaven, zoo verwondert het mij, dat er enkele oorspronkelijke lezingen aan zijn wikkend oordeel ontsnapt zijn, die ik gaarne in den tekst had zien opgenomen. Van dien aard is, bijvoorbeeld, de lezing van den eersten kwarto, waar Marcellus zegt (I, 1, blz. 4):

‘With martial stalk *he passed through* our watch’,

wat veel levendiger voorstelling geeft dan ‘*hath he gone by* our watch’ van latere uitgaven. Belangrijker nog is de afwijking van *al* de kwarto's, die ons geven (I, 4, blz. 29):

‘why the sepulchre,
Wherein we saw thee quietly *interr'd*’.

welke oudere lezing Dyce, als meer in overeenstemming met onderscheiden uitdrukkingen in het eerste bedrijf, verreweg de voorkeur geeft boven *inurn'd* van de folio's. Zoo ook zou het mij alleen in een tijd van puriteinsche heerschappij verklaarbaar zijn, dat men in den regel van de kwarto's (V, 2, blz. 186):

‘*O God* Horatio; what a wounded name’ enz.

de onderstreepte woorden met de Cambridge-editors veranderde in ‘*O good* Horatio’ van de folio's. Terecht heeft de heer Loffelt Collier's *Emendations* gelaten voor hetgeen zij zijn. Door Opzoomers woorden vóor zijn aanteekeningen op Macbeth kan men in ons land reeds lang weten, wat men daarvan te denken heeft. ‘Na lang

aarzelen' alleen heeft de heer Loffelt aan een enkele verandering de voorkeur gegeven, namelijk aan die van *bechilled*, waar de kwarto van 1604 heeft (I, 2, blz. 18):

> 'distill'd
> Almost to jelly with the act of fear'.

De woorden: 'na lang aarzelen' versterken mij te meer in de meening, dat het wellicht beter ware geweest de oude lezing althans in den tekst op te nemen. In de aanteekeningen had men dan van de voorgeslagen wijziging der zoo dikwerf behandelde lezing kunnen melding maken. De plaats, waar ìk geneigd zou zijn geweest een der emendatiën zoo niet in den tekst op te nemen, dan ten minste in een noot op te geven, betreft een regel in Ophelia's lied (IV, 5, blz. 142);

> 'Go to thy death-bed'

is mij, in verband met de andere woorden, volstrekt onverstaanbaar, terwijl daarentegen Collier's wijziging: 'Gone to his death-bed' een duidelijken zin oplevert. Wellicht mede 'na lang aarzelen', maar dan toch in de overtuiging, dat er werkelijk een verbetering was opgenomen, zou ik met Warburton wenschen te lezen (V, 2, blz. 179): 'through the most *fanned* and winnowed opinions', in plaats van *fond*, wat de heer Loffelt met *dwaaste* verklaart, hetwelk er in mijn oog niet door kan. Ook weet de uitgever zeer goed, dat de gewone uitdrukking *leisure moment* (I, 3, blz. 26) onmogelijk in het Engelsch kan omgekeerd worden, waarom ik liever met Dyce aan een drukfout zou denken en *moment's leisure* lezen. Bij de gaping in Horatio's beschrijving van Rome vóor den dood van Julius Caesar (I, 1, blz. 6) had ik stellig eenige verklaring verwacht, vooral ook met het oog op den onduidelijken volgenden regel, al was het dan ook des noods met behulp van een der beste conjecturen op deze plaats. Evenzoo vereischte de uitdrukking: 'though it blast me' (I, 1, blz. 7) eenige toelichting, waaromtrent ik naar Stauntons uitgave verwijzen kan. De heer Loffelt zal ook bij ondervinding weten, dat alles wat Hamlet omtrent de drinkgelagen zegt (blz. 27 en 28) een struikelblok is voor elk, die het stuk voor het eerst leest, en dat de juiste zin van ettelijke regels zeer moeielijk te vatten is. Verg ik dus te veel, wanneer ik hier vooral duidelijke toelichting verlang? Bij de zeer lastige plaats op blz. 176: '*and yet but yaw neither*' enz. staat de uitgever uitvoerig stil zonder mij te bevredigen. Doch dit is wellicht een van die plaatsen, die in Shakespeare altijd zullen overblijven, zonder tot volkomen helderheid te worden gebracht. Staunton moet zelfs bij Dyce's verklaring betuigen: ik begrijp er niets van. De verklaring van het bekende: 'Woo't drink

up *Esill'* (blz. 168) bevredigt mij evenmin. Wil men er een rivier van maken, dan nog liever den Nijl, gelijk sommigen doen, dan den IJsel aangenomen. Ik blijf het woord nog altijd in den zin van *edik* of zoo iets nemen. Het is waar dat *up* dan nog een zwarigheid overlaat, doch Staunton geeft hier een noot, die aan die zwarigheid een einde schijnt te maken. Onlangs kwam mij een aanhaling uit Chaucer's Romaunt of the Rose onder de oogen. Hij spreekt van

> 'Bread kneaden with *eisel* strong and eager,'

en die regel kan, dunkt mij, wel eenig gewicht in de schaal leggen. Op de vraag in de derde noot op blz. 169 moet ik eenvoudig antwoorden: natuurlijk; ik zou mij niet kunnen verbeelden, dat het anders moest begrepen worden. Ik kom nog op eenige woordverklaringen. Bij de vertaling van *uneffectual* (blz. 35) door 'onschalijk' zet ik een vraagteeken, even als bij die van *coil*, blz. 77, door 'kwellingen, onrust', wat ik, ook naar de opvattingen dergenen, die hier een ander woord voorslaan, voor omhulsel, lastig pak houd, gelijk de uitdrukking *shuffled off* en het epitheton *mortal* bewijst. Waarom ook *a scullion* door 'del' vertaald, dat alleen voor een vrouw wordt gebezigd (blz. 73)? Lag hier het hollandsche 'schoelje' niet voor de hand, dat ook Bilderdijk als één met het engelsche woord houdt? Is ook voor *modesty of nature* niet beter 'de zedigheid der natuur' genomen, wat ieder onmiddellijk in de gedachte zal komen en zeker veel schooner is dan de uitdrukking 'gematigdheid der natuur?' Voor *knavish speech* ligt weder de vertaling 'schalksche praat' voor de hand, in plaats van 'gevat'. Voor *dearest foe* wordt terecht 'bitterste vijand' in een noot opgenomen; doch hoe zal iemand ooit zonder verdere toelichting het verouderde gebruik van het woord *dear* in dien zin begrijpen? Die dít woord *dear* kent, heeft geen vertaling noodig; die het niet kent, kan met geen bloote vertaling vrede hebben. Dit brengt mij tot de opmerking, dat de Heer Loffelt hier en daar zeer goede taalkundige toelichtingen geeft omtrent bijzondere woordvormen. Daar hij echter zijn uitgave ook voor het onderwijs bestemd heeft, is hij hierin wel wat al te karig geweest. Door hier en daar wat meer in vergelijking met de moedertaal te treden, zoo waar het enkelen woorden als bijzonderen uitdrukkingen betreft, had hij tevens een goede wenk gegeven aan hen, die met het onderwijs in vreemde talen belast zijn. Eindelijk nog verwondert het mij, dat de uitgever geen melding heeft gemaakt van den oorsprong der Hamlet-traditie en niet op de 'Hystorie of Hamblet' heeft gewezen, waaraan Shakespeare zijn stof ontleend heeft; als inleiding op de aanteekeningen of op het stuk zelf had dit met een en ander over de opvatting van het hoofd-

karakter als anderszins kunnen geplaatst worden, waarbij Lindo's uitgave van Macbeth tot voorbeeld had kunnen dienen.

Wat ik reeds lang vermoedde, namelijk, dat de een of andere bewerking van een Shakespeare-drama voor het Middelbaar Onderwijs niet zou achterblijven, is bewaarheid geworden. ‘Uit de programma's voor de Hoogere Burgerscholen zag ik’ - kan de aanloop zijn voor menigeen, die zich geroepen acht, om eens de uitgave van een beroemd letterkundig voortbrengsel in de wereld te zenden. Verdiende nu de arbeid van den heer Loffelt de belangstelling van een nauwgezet onderzoek, ik hoop tevens eenigszins te hebben aangetoond, wat de eischen zijn bij zulk een uitgave, waar het den tekst en de verklaring van Shakespeare geldt. Wenschelijk is het, dat zij, die zich verder aan dergelijken arbeid mochten wagen, even streng die eischen in het oog zullen houden als de uitgever van Hamlet gedaan heeft. Alleen daardoor verkrijgt zulk een uitgave wetenschappelijke waarde.

Roermond, 8 Nov. 1867.
A.S. Kok.

Verzameling van konsulaire en andere berigten en verslagen over nijverheid, handel en scheepvaart, uitgegeven door het ministerie van Buitenlandsche Zaken. Jaargang* 1867. *'s Gravenhage, van Weelden en Mingelen.
***Statistisch Jaarboek voor het Koningrijk der Nederlanden. Veertiende en vijftiende Jaargangen. Eerste gedeelte. Uitgegeven door het Departement van Binnenlandsche Zaken. 's Gravenhage, van Weelden en Mingelen en bij hunne Correspondenten*. 1867.**
***Statistische Bescheiden voor het Koningrijk der Nederlanden. Eerste deel, Eerste stuk. Loop der bevolking in* 1865. *Uitgegeven door het Departement van Binnenlandsche Zaken*. 1867.**
***Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje voor* 1867. *Uitgegeven door de Vereeniging voor de Statistiek in Nederland. Negentiende Jaargang. Amsterdam, E.S. Witkamp*.**

De officiële publicatiën, die van regeringswege worden uitgegeven, missen doorgaans de gewone middelen van verspreiding, waarvan de boekhandelaren gebruik maken om voor de voortbrengselen der pers koopers en lezers te winnen. Geene exemplaren in com-

missie, geene zending ‘op bezien’, geene advertentiën in alle dagbladen, veelmin de hulp van colporteurs. Is het wonder, dat zij weinig verkocht worden? Het publiek is nu eenmaal een verwend kind. Het wil, dat hem de dingen aangeboden, aanbevolen, een weinig zelfs opgedrongen worden. Bovendien, het publiek heeft het zoo druk, met alles, dat het volstrekt noodig is wat luidruchtig te zijn, wil men zijne aandacht trekken. En luidruchtigheid is beneden de waardigheid van het gouvernement.

Daarom kan het te meer nuttig zijn, langs andere wegen tot de bekendmaking van goede officiëele publicatiën mede te werken.

Hoe velen onzer kooplieden en industriëelen b.v. hebben kennis genomen van de hierboven in de eerste plaats vermelde *Verzameling van konsulaire rapporten*, die nu sinds ettelijke jaren door onze regeering worden uitgegeven? Wij hebben reden om te vreezen, dat het getal gering is. En toch is de stof zóó rijk en veelzijdig en is zij allengs zoo belangrijk geworden, dat deze verslagen wezenlijk verdienen niet alleen gelezen maar bestudeerd te worden. Natuurlijk, niet alle bijdragen tot de verzameling zijn van even goed gehalte. Maar zoo er oppervlakkige en onbeduidende stukken in voorkomen, er zijn er daarentegen ook, die blijvende en wetenschappelijke waarde hebben. Zoo bevatten b.v. de laatstverschenen afleveringen van den Jaargang 1867 het verslag over Engelands handel en nijverheid, van onzen Consul-Generaal J.W. May, dat allerbelangrijkste bijzonderheden inhoudt, tot zelfs over de Spoorwegen en Spaarbanken. Misschien komen wij later op deze Verslagen eens terug. Voor heden bepalen wij ons tot deze aankondiging, die tevens eene aanbeveling zij.

De Heer von Baumhauer gaat voort, met onverdroten ijver en geduld al de feiten betrekkelijk onze bevolkings-statistiek te verzamelen en te bewerken. Zoo is het lijvige *Statistische Jaarboek*, dat dit jaar verschenen is, wederom de vrucht van verbazenden arbeid, die niet genoeg gewaardeerd kan worden. Niet genoeg gewaardeerd ook om het praktische nut, dat men er van trekken kan. Immers, behalve de gewone beschouwingen van den loop der bevolking over 1863 en 1864 en vijfjarige overzichten van de bevolkingcijfers over 1860/64, vinden wij hier, als voortzetting van de vroeger verschenen *Bevolkingstafelen*, nieuwe reeksen van berekeningen betrekkelijk de tienjarige levens- en sterfte-wet over 1850-69 en daarop gebouwde becijferingen van de waarde van lijfrenten, levensverzekeringen en overlevingsrenten. De bewerker heeft daarbij iets nieuws ingevoerd, dat eene groote verbetering heeten mag. Hij heeft zijne berekeningen niet alleen gemaakt over de bevolking van het geheele rijk en van enkele groote steden, die in exceptioneelen toestand verkeeren, maar hij heeft ook een onderscheiding gemaakt tusschen de vier

provinciën, waar de sterfte-wet steeds ongunstig werkt (Z. Holland, N. Holland, Zeeland en Utrecht) en de zeven overige, eene onderscheiding, wier noodzakelijkheid door alle beoefenaren der populationistiek van ons land erkend zal worden en die groote waarde heeft, niet alleen voor het wetenschappelijk onderzoek, maar ook voor de praktijk.

Met dit deel wordt de serie der statistische *Jaarboeken*, die in 1848 haren aanvang genomen heeft, besloten. De publicatiën van het statistiek bureau bij het ministerie van Binnenlandsche Zaken zullen voortaan op eene andere wijze het licht zien. In het voorbericht der hierboven in de derde plaats genoemde *Statistische bescheiden* geeft de minister zelf daarvan kennis in de volgende bewoordingen: ‘Het statistisch Jaarboek heeft sedert 1848 alle statistische bescheiden opgenomen, welke niet afzonderlijk gedrukt werden. Daar de bouwstoffen van sommige dier bescheiden jaarlijks meer uitbreiding verkregen en het getal bijdragen op statistisch gebied van jaar tot jaar toenam, had dit jaarboek in de laatste jaren een te grooten omvang gekregen. Door de verhooging van den post voor druken bindwerk van statistische bijdragen op de begrooting van het hoofdstuk voor Binnenlandsche Zaken voor 1867, ziet men zich thans in staat afzonderlijke statistische bescheiden over belangrijke onderwerpen uit te geven. De rij dier bescheiden wordt geopend met de statistiek van den loop der bevolking van het jaar 1865. Zij vormt het eerste stuk van het eerste deel. Door de nieuwe uitgave zal het voordeel verkregen worden, dat elk onderwerp, zoodra het verzameld en afgewerkt is, dadelijk in druk kan worden uitgegeven, doordien de uitgave van elk deel zal plaats hebben bij losse stukken, waarvan elk een onderwerp behelst. In bewerking zijn de finantiëele statistiek der provinciën en gemeenten naar de werkelijke ontvangsten en uitgaven of de afgesloten rekeningen over het jaar 1865, en de uitkomsten van het meten en van het geneeskundig onderzoek bij de militie-raden of bij Gedeputeerde Staten der lotelingen en nalatigen ter inschrijving van de ligtingen der nationale militie over de jaren 1863, 1864, 1865, 1866 en 1867.’

Wij vinden in deze aankondiging veel dat ons verheugt; waaronder ook dit, dat wij er uit mogen opmaken, dat de magere jaren voor de officiëele statistiek hier te lande, die aangebroken zijn met den moord der rijkscommissie door de Tweede Kamer in December 1861, nu voorbij zijn.

Dat de statistiek bij ons beschaafd en wetenschappelijk publiek in eere wordt gehouden, blijkt, meenen wij, uit den nieuwen jaargang van het *Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje*. In degelijkheid van inhoud doet deze 19de jaargang niet voor zijne voorgangers onder. Het boekje kan de vergelijking met de beste buitenlandsche

van gelijken aard met glans doorstaan, vooral ook, omdat men hier niet alleen compilatie en omwerking van feiten, die reeds van elders bekend zijn, vindt, maar ook oorspronkelijke mededeelingen, die men in geene andere bescheiden aantreft. De geregeld voortgezette uitgave van dit Jaarboekje getuigt dat het debiet ruim genoeg is om de aanzienlijke drukkosten van deze bladzijden vol cijfers goed te maken. En gelijk dit als bewijs gelden mag voor de belangstelling van het publiek in 't algemeen, mogen wij een ander bewijs voor de waardeering der statistische studiën hier te lande vinden in het getal van bijna 250 leden waarop de Vereeniging voor de Statistiek in Nederland thans roemen mag.

Het internationaal Statistisch Congres, dat onlangs te Florence vergaderd is geweest, heeft het uitzicht gegeven, dat zijne eerstvolgende samenkomst te 's Gravenhage zal worden gehouden. Indien dit uitzicht, gelijk wij hopen, verwezenlijkt wordt, dan zal het onze taak zijn te trachten onze gasten op de meest waardige wijze te ontvangen. Wij zullen dat doen wanneer wij door de vruchten van onzen arbeid op het veld der wetenschap de bewijzen zullen leveren dat wij bij geen beschaafd volk in waardeering en degelijke beoefening der statistiek willen achterstaan.

S.V.

De Generale Staf in de Tweede Kamer, of de redevoeringen naar aanleiding van het amendement-de Roo, getoetst aan de waarheid, door een Modern Soldaat. Arnhem, J. van Egmond Jr. 1867.

De brochure, die wij hier aankondigen, is eensdeels eene verdediging van den Heer de Roo van Alderwerelt tegen de beschuldigingen, voorkomende in een voor eenige maanden verschenen, aan een officier van het Ministerie van Oorlog toegeschreven brochure, daarnevens eene bestrijding van de beweringen van die leden der Tweede Kamer, die een amendement van genoemden afgevaardigde tot vermindering en verandering van de inrichting van den generalen Staf hebben bestreden. Wat die verdediging van den Heer de Roo van Alderwerelt betreft, wij gelooven dat die afgevaardigde thans genoeg aangevallen en verdedigd is, en dat de militaire schrijvers, die èn in afzonderlijke brochures èn in het Haagsche dagblad den *persoon* van den Leeuwardschen vertegenwoordiger hebben aangetast, beter en meer in het belang van het krijgswezen zouden handelen, wanneer zij zich voortaan bepaalden tot de *zaak* en, in stede van de bedoelingen te verdenken, de meeningen bestreden, die

hun verkeerd voorkomen. De taktiek van verdacht maken, van insinueren en afbreken behoort men aan het *Dagblad* over te laten, dat daarvoor betaald wordt; en het heeft ons bevreemd, dat er officieren zijn geweest en wel officieren, tot de onmiddellijke omgeving des Ministers behoorende, die tot zulk werk hun pen hebben geleend; wij hadden tot hiertoe hoogere gedachten van het gehalte van onze officieren, en wij meenden althans, dat zij, die door den Minister gekozen werden om onder zijne bevelen te werken, uit eene andere categorie genomen wierden.

De brochure over den generalen Staf, die blijken geeft van meer dan gewoon talent van schrijven, onderscheidt zich ook daardoor gunstig van de brochures, die in den laatsten tijd over militaire onderwerpen zijn verschenen, dat zij zich hoofdzakelijk bepaalt tot de zaak en de gronden onderzoekt, die voor en tegen het behouden van den Staf op den tegenwoordigen voet zijn ingebracht. Wij zullen aan de mannen van het vak overlaten hieromtrent te beslissen, maar wij kunnen den wensch niet onderdrukken, dat men toch eindelijk eens, wat ons krijgswezen te land betreft, tot eene vaste regeling kome. De tegenwoordige Minister van Oorlog schijnt een man te zijn van een humaan karakter en goede bedoelingen, maar de taak om de inrichting van het krijgswezen op vaste en deugdelijke grondslagen te vestigen, gaat blijkbaar zijne krachten te boven. Trouwens een goed en zacht karakter is in een hervormer een bepaald gebrek; om te hervormen is een streng en scherp gemoed noodig, dat zich niet laat terughouden door persoonlijke consideratiën en niet vreest de algemeene opinie tegen zich in te nemen. De Minister van Oorlog is er integendeel op uit - het blijkt nu weder door de voorgestelde tractementsverhooging - zich populair te maken; een streven, dat bij hem het gevolg is van de humaniteit en goedheid van zijn karakter, die hem van zelf doen wenschen slechts tevreden menschen om zich heen te zien. Eene dergelijke populariteit echter, zich baseerende op een toegeven aan de altijd onverzadelijke eischen van het persoonlijk belang, is eene zeer gevaarlijke en zelden eene *blijvende* populariteit. Want eene duurzame populariteit wordt alleen verkregen door groote diensten in het algemeen belang bewezen, en ontstaat gewoonlijk eerst nadat een minister is afgetreden en het algemeen het geheel zijner handelingen kan overzien. Eene populariteit, als die van den Minister van Oorlog, meer een gevolg van persoonlijke eigenschappen dan van de diensten aan de publieke zaak bewezen, is meestal slechts een stroovuur, dat den dag der aftreding niet overleeft.

De aftreding van den Minister van Oorlog en zijne vervanging door een man van meer bekwaamheid en vooral van meer karakter, schijnt ons dan ook in het belang der zaak wenschelijk; is eenmaal

het krijgswezen goed en bij de wet geregeld; heeft een Minister van Oorlog dus slechts voort te gaan in het aangewezen spoor, dan zullen wij den tegenwoordigen Minister gaarne weder met de portefeuille van Oorlog belast zien. De generaal van den Bosch schijnt ons toe vele eigenschappen in zich te vereenigen om aan het hoofd te staan van een krijgswezen, dat *goed georganiseerd is*; maar vrij algemeen wordt zijne geschiktheid betwijfeld om een krijgswezen, dat slecht ingericht is, *goed te organiseeren*.

11 Nov. '67.

De aanstaande Interpellaties in de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Proeve van een parlementair tafereel, door een Adspirant-Stenograaf. Amsterdam, C. van Helden. 1867.

Ook wanneer ons dit vlugschrift niet ter beoordeeling ware gezonden, zouden wij gaarne uit eigen beweging hulde gebracht hebben aan het talent van den vernuftigen auteur, die aan scherpzinnige waarneming der actualiteit eene niet te miskennen gave van profetie paart.

Zoo wij misschien al te lang vertraagd hebben met deze oprechte waardeering van het geestige blaadje, het was alleen omdat wij meenden te moeten wachten op het vervolg, dat nog komen moet. De geachte schrijver toch zal de eerste zijn om toe te geven, dat zijn taak nog maar half voltooid is, zoolang hij ons ook niet als getrouw stenograaf vergast heeft op de citaten van den Heer Wintgens, de breede vertoogen van den Heer J.K. van Goltstein, de dogmatiek van den Heer Pijnappel en de snaaksche invallen van den Heer Rochussen.

De Romantische werken van Mr. J. van Lennep. Volks-uitgave in 50-55 *afleveringen of* 4 *deelen imperiaal formaat in twee kolommen, met Portret des schrijvers, op staal gegraveerd door D.J. Sluyter, naar een schilderij van J.G. Schwartze. Bij M. Nijhoff, A.W. Sijthoff en D.A. Thieme. Prijs bij inteekening ƒ* 12.50.

De uitgevers hebben de goedheid gehad ons de tot heden verschenen afleveringen dezer uitgave te zenden met een verzoek om

‘beoordeeling’. Zij zullen wel willen erkennen, dat zij daarmede iets onmogelijks van ons vergen. Eene nieuwe beoordeeling van de romantische werken van Mr. J. van Lennep te geven, ware niet meer dan opgewarmde kost aan onze lezers voor te zetten, en wij zouden alle reden hebben om te vreezen, dat zij den schotel beleefdelijk zouden laten passeeren. De Gids heeft zoo dikwijls aanleiding gehad met den Heer van Lennep kennis te maken en zijne verdiensten als schrijver voor het volk in het licht te stellen, dat hij zich schuldig zou maken aan misbruik van papier en inkt, indien hij nog eens weder deze gelegenheid aangreep, om daarmede bladzijden te vullen. En waartoe zou het dienen? De onderneming dezer goedkoope uitgave is immers zelve het beste bewijs, hoe de ondernemers overtuigd zijn, dat bij ons publiek de naam van van Lennep *a household-name* is?

Er zou dus alleen overblijven, dat wij een oordeel uitspraken over de technische waarde van dezen nieuwen druk. Op dit terrein echter zijn wij verplicht ons onbevoegd te verklaren. Of is het genoeg, te zeggen, dat het papier blank en stevig en de druk, ofschoon klein, helder en scherp is? Dat getuigenis geven wij gaarne. En wij mogen er bijvoegen, dat in dit opzicht het product der nederlandsche drukpers zich door netheid en zorgvuldigheid van bewerking zeer gunstig onderscheidt van de populaire edities der werken van vermaarde auteurs, die uit Engeland, Frankrijk en Duitschland tot ons overkomen.

En zoo meenen wij met deze aankondiging te kunnen volstaan.

P.A. DE C.

Register der in dezen jaargang behandelde werken.

Albu (Dr. J.), De voeding der kinderen zonder moedermelk.	Dl.	II.	Blz.	183.
Aristophanis Plutus, edid. N.J.B. Kappeyne van de Coppello.	Dl.	IV.	Blz.	161.
Barenbroek (E.), Ter bevordering van eene goede instandhouding van het Kadaster, enz.	Dl.	IV.	Blz.	368.
Beer Poortugael (J.C.C. den), Neêrlands legervorming bij vermeerdering van militie.	Dl.	IV.	Blz.	168.
Beraadslagingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal over Hoofdstuk VII C der Staatsbegrooting.	Dl.	IV.	Blz.	1.
Berg (N.P. van den), Bankwezen en banken in Britsch Indië.	Dl.	I.	Blz.	569.
Bilderdijk (Mr. W.), Briefwisseling met de Hoogleeraren en Mrs. M. en H.W. Tydeman, gedurende de	Dl.	I.	Blz.	367.

jaren 1807 tot 1831.				
Bisschop (Dr. W.), Verhandeling over de woelingen der Leicestersche partij binnen Leyden.	Dl.	III.	Blz.	160.
Bohl (J.) J. Gz., Een tweetal vragen van Nederlandsch regt.	Dl.	III.	Blz.	562.
Bosscha (J.), Pruisen en Nederland. Een woord aan zijne landgenooten.	Dl.	I.	Blz.	237.
Boutron (P.A.), Théorie de la rente foncière.	Dl.	IV.	Blz.	185.
Caballero (F.), Clemencia. - De Meeuw. - La Gaviota. - Lucas Garcia. - Lagrimas. - Spaansche Novellen.	Dl.	IV.	Blz.	179.
Cate (J. ten), Een woord over het middelbaar onderwijs.	Dl.	II.	Blz.	547.
Ciceronis (M. Tullii), Epistolae ad Atticum, resensuit et annot. illustr. J.C.G. Boot.	Dl.	II.	Blz.	545.
Cort (Frans de), Zingzang.	Dl.	II.	Blz.	558.
Cotta (B.v.), Die Geologie der Gegenwart.	Dl.	IV.	Blz.	22.
Deventer (S. van), Bijdrage	Dl. I, 482,	Dl. II.	Blz.	278.

tot de kennis van het landelijk stelsel op Java.				
Dixon (W. Hepworth), New America.	Dl. 1, 521,	Dl. II.	Blz.	101.
Doedes (Dr. J.I.), De theologische studiëngang geschetst.	Dl.	I.	Blz.	549.
Doedes (Dr. J.I.), De Heidelbergsche Catechismus in zijne eerste levensjaren.	Dl.	IV.	Blz.	150.
Dozy (R.), Oosterlingen.	Dl.	I.	Blz.	410.

Droz (Gust.), Monsieur, Madame et Bébé.	Dl.	II.	Blz.	317.
Dumas fils (A.), Les idées de Mme. Aubray, Comédie.	Dl.	IV.	Blz.	71.
Es (Dr. H. van den), Letterkunde der Grieken en Romeinen.	Dl.	II.	Blz.	185.
Figuier (L.), De Wonderen der Wetenschap.	Dl.	IV.	Blz.	563.
Freytag (G.), Het verloren handschrift. Naar het Hoogd., door T.C. van der Kulk.	Dl.	III.	Blz.	319.
Friedfal (Chr.), Mozaiek, humoristische poëzie.	Dl.	II.	Blz.	186.
Gautier (Theophile), Emaux et Camées.	Dl.	I.	Blz.	326.
Geerts (A.J.C.), Beginselen der quantitatieve anal. Scheikunde.	Dl.	III.	Blz.	587.
Generale Staf (De) in de Tweede Kamer der Staten-Generaal.	Dl.	IV.	Blz.	585.
Gockinga (Mr. C.H.), De regeling van het toezigt op het beheer der	Dl.	IV.	Blz.	1.

goederen van de Hervormde gemeenten.				
Goeverneur (J.J.A.), Nieuwe fabelen en versjes. }	Dl.	I.	Blz.	389.
Goeverneur (J.J.A.), Prettige deuntjes en liedjes. }	Dl.	I.	Blz.	389.
Goeverneur (J.J.A.), Laatste Sint Nicolaas. }	Dl.	I.	Blz.	389.
Griethuysen (W.Th.), Uit den Vreemde.	Dl.	III.	Blz.	167.
Grothe (D.), Mechanische Technologie, 1e gedeelte.	Dl.	I.	Blz.	561.
Handleiding bij het eerste onderwijs in plant- en delfstofkunde.	Dl.	IV.	Blz.	385.
Hanoteau (A.), Essai de grammaire Kabyle. }	Dl.	III.	Blz.	13.
Hanoteau (A.), Essai de grammaire de la langue Tamachek. }	Dl.	III.	Blz.	13.
Heer (O.), Die Urwelt der Schweiz.	Dl.	IV.	Blz.	22.
Held (Dr. A.), Carey's Socialwissenschaft und das Mercantilsystem.	Dl.	IV.	Blz.	115.
Hogendorp (Gijsbert Karel van), Brieven en	Dl. I, blz. 439,	Dl. II.	Blz.	40.

Gedenkschriften, 1e en 2e Deel.				
Iuterpellaties (De aanstaande) in de Tweede Kamer der Staten-Generaal.	Dl.	IV.	Blz.	587.
Joerg (J.E.), Geschichte der social-politischen Parteien in Deutschland.	Dl.	IV.	Blz.	185.
Jonge (Mr. W.A.C. de), Administratie en Justitie. Staatsregtelijke proeve.	Dl.	I.	Blz.	170.
Kate (J.J.L. ten), De Schepping.	Dl.	II.	Blz.	497.
Kemper (Jhr. Mr. J. de Bosch), Staatkundige Geschiedenis van Nederland tot 1795.	Dl.	I.	Blz.	182.
Kemper (B. de Bosch), De strafvordering in hare hoofdtrekken beschouwd.	Dl.	III.	Blz.	562.
Kerbert (Dr. J.J.), De woning van den Mensch in betrekking tot gezondheid en leven.	Dl.	II.	Blz.	377.
Lange (Dr. F.A.), J. St. Mill's Ansichten über die sociale Frage und die angebliche Umwälzung der	Dl.	IV.	Blz.	185.

Socialwissenschaft durch Carey.				
Lennep (Mr. J. van), Romantische werken. Volksuitgave.	Dl.	IV.	Blz.	587.
Leopold (M.), De Opvoeding in school en huis.	Dl.	I.	Blz.	575.
Los en Vast, I, II. 1-3.	Dl.	IV.	Blz.	153.
Margaret's (Aunt) Trouble. By a new writer.	Dl.	I.	Blz.	98.

Matthes (Dr. J.C.), Het boek Job, vertaald en verklaard, inzonderheid naar aanleiding van de jongste buitenlandsche kommentaren.	Dl.	I.	Blz.	219.
Maury (M.F.)'s, Natuurkundige Aardrijkskunde, vertaald door M.J. van Nieuwkuyk.	Dl.	II.	Blz.	557.
Mill (J.S.), Inaugural Address, delivered to the University of St. Andrews.	Dl.	III.	Blz.	40.
Mohr (F.), Geschichte der Erde.	Dl.	IV.	Blz.	22.
Moore (Thomas), The Life of Richard Brinsley Sheridan.	Dl.	I.	Blz.	264.
Noord en Zuid. Tijdschrift voor de beoefening der fraaie letteren.	Dl.	IV.	Blz.	386.
Nuijens (Dr. W.J.T.), Geschiedenis der Nederlandsche beroerten in de XVIe eeuw.	Dl.	III.	Blz.	238.
Ontwerp van Burgerlijk Wetboek, aangeboden den 22 November	Dl.	III.	Blz.	562.

1820, met eene voorrede van Jhr. Mr. J. de Bosch Kemper.				
Ontwerp (Het eerste) van een Nederlandsch Wetboek van Koophandel, met eene voorrede van Mr. T.M.C. Asser.	Dl.	III.	Blz.	562.
Oort (Dr. H.), Jeremia in de lijst van zijn tijd.	Dl.	II.	Blz.	1, 232.
Opzoomer (Mr. C.W.), De Wetenschap, haar vrucht, haar gang en haar regt.	Dl.	I.	Blz.	555.
Oudemans (C.A.J.A.), Neêrlands Plantentuin, 1e Deel.	Dl.	IV.	Blz.	382.
Page (D.), The Philosophy of Geology.	Dl.	IV.	Blz.	22.
Page (D.), Onze Aardschors.	Dl.	IV.	Blz.	551.
Pierson (Dr. A.), Adriaan de Merival. Een Leerjaar.	Dl.	I.	Blz.	307.
Pierson (H.), Baetyliendienst.	Dl.	I.	Blz.	356.
Ponsard (François), Galilée, drame en vers.	Dl.	III.	Blz.	169.
Pijnappel Gz. (Dr. J.), Ons Onderwijs.	Dl.	II.	Blz.	547.

Sardou (Vict.), Maison neuve, Comédie.	Dl.	IV.	Blz.	17.
Schlegel (H.) et Fr. P.L. Pollen, Recherches sur la Faune de Madagascar.	Dl.	IV,	Blz.	567.
Schotel (Dr. G.D.J.), Het Oud Hollandsch Huisgezin der zeventiende eeuw.	Dl.	III.	Blz.	164.
Shakespeare's Hamlet, uitgegeven en verklaard door A.C. Loffelt.	Dl.	IV.	Blz.	568.
Sheridan (Richard Brinsley), Dramatic Works. With a Memoir of his Life. }	Dl.	I.	Blz.	264.
Sheridan (Richard Brinsley), Speeches. }	Dl.	I.	Blz.	264.
Snellebrand (J.A.), Geschiedenis der Kerkhervorming te Hoorn.	Dl.	III.	Blz.	360.
Staatkundig en Staathuishoudk. Jaarboekje voor 1866. }	Dl.	IV.	Blz.	582.
Statistisch Jaarboek voor het Koningrijk der Nederlanden, 14e en 15e Jaarg. }	Dl.	IV.	Blz.	582.

Statistische Bescheiden voor het Koningrijk der Nederlanden, 1e stuk. }	Dl.	IV.	Blz.	582.
Stofwisseling (De) van het menschelijk ligchaam volgens het tijdschrift der ‘Naturarzt’.	Dl.	IV.	Blz.	377.
Sturler (W.L. de), Catalogue descriptif des espèces de bois de l'Archipel des Indes Orientales.	Dl.	IV.	Blz.	564.

Swinderen (O.Q. van), Over het begrip van diefstal.	Dl.	III.	Blz.	562.
Taine (Henri), Histoire de la Littérature Anglaise. Livre III.	Dl.	I.	Blz.	264.
Tocqueville (Alexis de), Oeuvres complètes, publiées par Mad. de Tocqueville, IX vol.	Dl.	IV,	Blz.	247, 406.
Tregder's Schets der Grieksche en Romeinsche Letterkunde, 3e druk, herzien door Mr. J.D. van den Hoëvell.	Dl.	IV.	Blz.	371.
Trip (Ch.J.), Paulus nach der Apostelgeschichte. Historischer Werth dieser Berichte.	Dl.	II.	Blz.	373.
Tijdschrift voor Nederlandsch Indië, Derde Serie, 1ste Jaargang.	Dl.	I.	Blz.	565.
Valk (T.A.F. van der), Het inlandsch onderwijs. Naar aanleiding van het werk van S.E. Harthoorn.	Dl.	II.	Blz.	383.
Verdedigingsliniën (Onze), door	Dl.	III.	Blz.	368.

een oud-vrijwilliger van 1830.				
Verslag van de Commissie der Koninklijke Academie van Wetenschappen tot het opsporen, het behoud en bekend maken van de overblijfsels der vaderlandsche kunst.	Dl.	I.	Blz.	374.
Verslag over het jaar 1865, zamengesteld door de Kamer van Koophandel en Nijverheid te Batavia.	Dl.	I.	Blz.	379.
Verslag van den toestand van Handel, Scheepvaart en Nijverheid te Amsterdam in 1866.	Dl.	III.	Blz.	378.
Verslag van het 39ste boekjaar der Javasche Bank.	Dl.	IV.	Blz.	363.
Verzameling van konsulaire en andere berigten enz.	Dl.	IV.	Blz.	582.
Viëtor (J. Frieseman), De kracht van Buitenlandsche vonnissen.	Dl.	III.	Blz.	562.
Wat is er van de klagten over het lager onderwijs? Proeve van antwoord door	Dl.	III.	Blz.	155.

den Schoolopziener Mr. P. Romeyn.				
Weve (Mr. A.A.), Antwoord op den Open Brief betreffende het betalen van hoofdgeld in de gemeenten der Hervormde Kerk.	Dl.	I.	Blz.	190.
Winkler (Dr. T.C.), Musée Teyler. Catalogue systematique de la collection paléontologique.	Dl.	IV.	Blz.	380.
Wittert (Jhr. Mr. E.A.C.N.), Arbaces of de laatste dagen van Pompeji.	Dl.	II.	Blz.	193.
Wijnne (Dr. J.A.), Geschiedenis van het Vaderland.	Dl.	II.	Blz.	552.